К. МАРКС

КАПИТАЛ

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Сов.ИКП МК ЈАНЫНДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС

КАПИТАЛ

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

ҮЧҮНЧҮ ЧИЛД
БИРИНЧИ ВӘ ИКИНЧИ ҺИССӘЛӘР

КИТАБ III: БҮТӨВЛҮКДӘ КӨТҮРҮЛӘН КАПИТАЛИСТ
ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

ЈОХЛАНМЫШ ВӘ ДҮЗӘЛДИЛМИШ
ТӘРЧҮМӘСИ
И. И. СТЕПАНОВ-СКВОРТСОВУНДУР

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы * 1960

МАРКС — ЕНКЕЛС — ЛЕНИН ИНСТИТУТУНДАН

«Капитал»ын III чилди һазырланыркән И. И. Степанов — Сквортсовун тәрчүмәсиндә, әввәлки чилдләрдә едилдији ејни характерли тәсһиһләр едилмишдир.

Тәрчүмә «Капитал»ын III чилдинин Енкелс тәрәфиндән һазырланмыш нәшри илә (1894-чү ил) тутушдурулмуш, һәм дә тәрчүмәдә бурахылан бир сыра сәһв вә нөгсанлар арадан галдырылмышдыр.

Алманча нәшринин шүбһә доғуран ајры-ајры јерләри Марксын МЕЛИ-дә олан әлјазмасы илә, һәмчинин илк мәнбәләрлә тутушдурулмуш, һәм дә бир сыра гүсурлар ашкара чыхарылыб арадан галдырылмышдыр.

1939-чу ил.

МҮГӘДДИМӘ.

Нәһајәт, Марксын башлыча әсәринин бу үчүнчү китабыны, онун нәзәри һиссәсинин сонуну нәшр етдирә билдим. 1885-чи илдә икинчи китабы нәшр етдирәркән зәнн едирдим ки, үчүнчү китаб, әлбәттә, онун бә'зи чох мүһүм бөлмәләри нәзәрә алынмазса, демәк олар, анчаг техники чәтинликләр доғурачагдыр. Һәгигәтдә дә мәһз белә олду; лакин бүтүн китабын мәһз бу чох мүһүм бөлмәләриндә гаршыма чыхачаг чәтинликләри мән о заман әсла ирәличәдән көрмәмишдим, һәмчинин китабын һазырланмасыны бу гәдәр чох ләнкитмәли олачаг башга маниәләри дә ирәличәдән көрмәмишдим.

Мәнә һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән чох, көзләримин зәифлијинин давам етмәси мане олурду; бу мәним бир сыра илләр әрзиндә јазы мәшғәләләринә ајыра билдијим вахты минимума ендирмишди вә һәлә инди дә сүн'и ишыгда јалныз мүстәсна һалларда әлимә гәләм алмағыма имкан верир. Буна башга тә'хирәсалынмаз ишләр дә гарышмышды: Марксын вә мәним кечмиш әсәрләримизин јени нәшрләри вә тәрчүмәләри, демәли, онларын тәкрар көздән кечирилмәси, мүгәддимәләр јазылмасы, чох вахт јени тәдгигат апарылмадан мүмкүн олмајан әлавәләр јазылмасы вә и. а. Һәр шејдән әввәл, биринчи китабын инкилисчә нәшрини көстәрмәк лазымдыр; бу нәшрин мәтни үчүн, нәтичә е'тибарилә мән чавабдеһәм, буна көрә дә о мәндән чох вахт алды. Ким ахырынчы он ил әрзиндә бејнәлхалг сосиалист әдәбијјатынын сон дәрәчә артмасыны, хүсусилә дә Марксын вә мәним кечмиш әсәрләримизин нә гәдәр тәрчүмә едилдијини аз-чох изләмишдирсә, о е'тираф

едәр ки, мүтәрчимләринә көмәк едә биләчәјим вә, демәли, онларын тәрчүмәләрини нәзәрдән кечирмәкдән бојун гачырмамалы олдуғум дилләрин сајынын чох мәһдуд олмасына мәним севинмәјә әсасым вар иди. Лакин әдәбијјатын артмасы анчаг, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын өзүнүн мүвафиг сурәтдә артмасынын әламәти иди. Бу исә мәним өһдәмә јени вәзифәләр гојурду. Ичтимаи фәалијјәтимизин илк күнләриндән е'тибарән Марксын вә мәним өһдәмә мүхтәлиф өлкәләрин сосиалистләринин вә фәһләләринин милли һәрәкатлары арасында васитәчи олмаг кими әсаслы бир иш дүшмүшдү; бүтүн һәрәкат гүввәтләндикчә бу иш дә артырды. Лакин Маркс бу саһәдә дә ишин әсас ағырлығыны өз үзәринә көтүрдүјү һалда, онун вәфатындан сонра даим артмагда олан бу иш тәк мәним үзәримә дүшүрдү. Лакин ајры-ајры милли фәһлә партијаларынын бир-бирилә билаваситә әлагә сахламасы о вахтдан бәри үмуми бир гајда олмуш вә, хошбәхтликдән, күндән-күнә даһа артыг дәрәчәдә үмуми бир гајда олмагдадыр; буна бахмајараг, јардым үчүн мәнә мүрачиәт едилмәси һаллары һәлә, өз нәзәри ишимин мәнафеји чәһәтдән арзу едә биләчәјимдән хејли чохдур. Лакин бу һәрәкатда мәним кими әлли илдән артыг фәал иштирак етмиш олан бир адам үчүн бу һәрәкатдан ирәли кәлән ишләр дәрһал ичра олунмасыны тәләб едән тә'хирәсалынмаз бир вәзифәдир. Он алтынчы әсрдә олдуғу кими, бизим чошгун заманәмиздә дә ичтимаи мәнафеләр даирәсиндә халис нәзәријјәчиләрә анчаг иртича тәрәфиндә тәсадүф олунур вә мәһз буна көрә дә һәмин чәнаблар һәгигәтдә әсла нәзәријјәчи дејил, садәчә бу иртичанын мәддаһыдырлар.

Мән Лондонда јашадығыма көрә, бу партија әлагәләри гышда башлыча олараг јазылы формада, јајда исә чох вахт шәхсән сахланылыр. Бунун нәтичәсиндә, һабелә сајча даим артмагда олан өлкәләрдә һәрәкатын кедишини вә сајча даһа күчлү артан мәтбуат органларыны изләмәк зәрурәти үзүндән мәним үчүн, һеч бир фасиләјә јол вермәјән ишләри гышдан, башлыча олараг илин биринчи үч ајындан башга вахтда көрмәјә имкан галмамышды. Инсанын јашы јетмиши өтәндән сонра бејнин Мејнерт ассосиатив лифләри арадан галдырылмаз бир ләнкликлә ишләјир; чәтин нәзәри ишдә фасиләләри даһа кечмишдәки гәдәр асанлыгла вә тез јох едә билмирсән. Буна көрә дә елә олурду ки, бу гыш көрүлән иш һеч дә тамамилә баша чатдырылмадыгда, кәлән гыш онун хејли һиссәсини тәзәдән көрмәк лазым кәлирди; ән чәтин бөлмә олан бешинчи бөлмә илә дә мәһз белә олду.

Охучу сонракы мә'луматдан көрәчәкдир ки, бу китабын редактә олунмасы иши икинчи китабын редактә олунмасындан хејли фәргли иди. Үчүнчү китабын анчаг бирчә илк гарасы вар иди, һәм дә бунда чатышмајан јерләр чох иди. Һәр бир хүсуси бөлмәнин әввәли адәтән чох диггәтлә ишләнмиш, чох һалларда

һәтта стил ҹәһәтдән дә һазырланмышды. Лакин ирәлијә кетдикҹә әлјазмасынын ишләнмәси даһа артыг ескиз характерли вә натамам олурду, тәдгигатын кедишиндә гаршыја чыхан әлавә мәсәләләр мүнасибәтилә шәрһдә кетдикҹә даһа чох кәнара чыхма һаллары вар иди, һәм дә материалы гәт'и јерләшдирмәк иши лап сонраја сахланырды; in statu nascendi [јарандығы просесдә] јазылмыш фикирләрин ифадә едилдији ҹүмләләр кетдикҹә даһа узун вә даһа долашыг олурду. Бир чох јердә мүәллифин хәтти вә шәрһи һәддән артыг ишләмәк нәтиҹәсиндә хәстәлијин шиддәтләнмәси һаллары баш вердијини вә тәдриҹлә инкишаф етдијини чох ајдын көстәрир; бу һаллар мүәллифин мүстәгил чалышмасына әввәлдә кетдикҹә даһа чох мане олурду вә, нәһајәт, бә'зән буна әсла имкан вермирди. Бу исә тәәҹҹүблү дејилдир. 1863-ҹү ил илә 1867-ҹи ил арасында Маркс нәинки «Капитал»ын ики сонунҹу китабынын гарасыны һазырламыш, биринҹи китабы исә чап үчүн һазыр шәклә салмышды, һабелә Бејнәлхалг Фәһлә Ҹәмијјәтинин тә'сиси вә инкишафы илә әлагәдар олан нәһәнк иш көрмүшдү. Лакин бунун нәтиҹәси олараг артыг 1864 вә 1865-ҹи илләрдә Марксын сәһһәтинин еләҹидди позулмасы әламәтләри мејдана чыхды ки, бу позулма үзүндән II вә III китабларын һазырланмасыны о өзү баша чатдыра билмәди.

Мәним көрдүјүм иш ондан башланды ки, чох вахт һәтта өзүм дә күчлә охуја билдијим орикиналдан бүтүн әлјазмасыны дејиб јаздырдым вә, беләликлә дә, әлјазмасынын асан охунан сурәтини әлдә етдим, тәкҹә бу иш исә хејли чох вахт алды. Јалныз бундан сонра әсил редактә башлана биләрди. Бу ишдә мән анҹаг ән зәрури шејләрлә кифајәтләндим: ајдын олан һәр јердә мүмкүн гәдәр илк гаранын характерини сахладым, о јердә ки, ајры-ајры тәкрарлар, адәтән Марксда олдуғу кими, һәр дәфә мөвзуја башга бир тәрәфдән тохунур, јахуд һәр һалда ону башга ифадәләрлә верирди, — һәтта онлары да позмурдум. Мәним етдијим дәјишиклик вә әлавәләр халис редактә характери дашымадығы, јахуд Марксын вердији факт материалыны ишләјиб ондан, мүмкүн гәдәр Марксын етдији руһда олса да, өз нәтиҹәләрими чыхартдығым һалларда бүтүн бу јерләр дүз мө'тәризәјә алынмыш вә јанында мәним инисиалларым гојулмушдур*. Сәһифәләрин ашағысындакы гејдләримин бә'зиләриндә мө'тәризә гојулмамышдыр; лакин мәним инисиалларым гојулан һәр јердә мән бүтүн гејд үчүн ҹавабдеһәм.

Әлјазмасында — әсәрин илк гарасы үчүн өзлүјүндә ајдын олдуғу кими — сонралар ишләнмәли олан ҹәһәтләр һаггында бир чох јердә ишарәләр вардыр, һәм дә бу вә'дләр һеч дә бүтүн

---

* Бу нәшрдә дүз мө'тәризәләр гыврым мө'тәризәләрлә әвәз едилмишдир. *Ред.*

һалларда јеринә јетирилмәмишдир. Мән бунлары сахладым, чүнки бунлар мүәллифин һәмин јерләри кәләчәкдә ишләмәк нијјәтләринә даир тәсәввүр верир.

Инди исә ајры-ајры мәсәләләрә кечәк.

Биринчи бөлмә үчүн әсас әлјазмасындан анчаг чох мәһдуд даирәдә истифадә етмәк оларды. Онун лап әввәлиндә изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы арасындакы нисбәтә даир бүтүн ријази һесабламалар верилмишдир (бу бизим III фәсли тәшкил едир), бизим I фәсилдә шәрһ едилән мөвзу исә јалныз сонралар вә өтәри мүзакирә едилир. Бу һалда јенидән тәртибин һәр бири in folio 8 сәһифәдән ибарәт ики башланғычы көмәк етди; лакин онлар да һәр јердә лазымынча рабитәли шәкилдә ишләнмәмишдир. Бунлардан индики шәклиндә I фәсил тәртиб едилди. II фәсил әсас әлјазмасындан көтүрүлмүшдүр. III фәсил үчүн там бир сыра натамам ријази һесабламалар вар иди, һабелә јетмишинчи илләрә аид олан вә изафи дәјәр нормасынын мәнфәәт нормасына нисбәтини тәнликләрлә көстәрән, демәк олар, тамам гуртармыш бүтөв бир дәфтәр вар иди. Биринчи китабын чох һиссәсини инкилисчәјә тәрчүмә етмиш олан достум Семмүел Мур һәмин дәфтәри мәним үчүн ишләјиб һазырламағы өһдәсинә көтүрдү; көһнә Кембрич ријазијјатчысы олдуғу үчүн о, һәмин ишә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа артыг габил иди. Онун чыхартдығы хүласәдән мән сонра III фәсли тәртиб етдим, бунун үчүн исә бә'зи јерләрдә әсас әлјазмасындан да истифадә етдим. IV фәсилдән тәкчә сәрлөвһә вар иди. Лакин бурада тәдгиг едилән мәсәләнин — мәнфәәт нормасына дөврijјәнин тә'сиринин — бөјүк һәлледичи әһәмијјәти олдуғуна көрә, ону мән өзүм ишләјиб һазырладым, бу сәбәбдән дә бүтүн бу фәсил мәтндә мө'тәризәјә алынмышдыр. Бурада ашкар олду ки, һәгигәтдә III фәсилдә верилән мәнфәәт нормасы формулунун үмуми бир әһәмијјәт алмаг үчүн бир гәдәр дәјишдирилмәјә еһтијачы вардыр. Бешинчи фәсилдән башлајараг әсас әлјазмасы бөлмәнин галан һиссәси үчүн јеканә мәнбәдир, һәрчәнд бурада да јенә олдугча чох шејин јерини дәјишдирмәк вә әлавәләр етмәк лазым кәлди.

Стил редактәси нәзәрә алынмазса, сонракы үч бөлмәдә мән демәк олар башдан-баша әлјазмасы орикиналына риајәт едә билдим. Әлјазмасынын ајры-ајры јерләри, чох һалларда дөврijјәнин тә'сиринә аид олан јерләр мәним әлавә етдијим IV фәслә мүвафиг олараг ишләниб һазырланды; бунлар да мө'тәризәјә алынмыш вә јанында мәним инисиалларым верилмишдир.

Башлыча чәтинлик V бөлмәдә иди; һәм дә бурада бүтүн китабын ән долашыг мөвзусу тәдгиг едилир. Мәһз бу јери ишләјән заман Марксын хәстәлијинин көстәрдијимиз кәскин шиддәтләнмәси һалларындан бири үз вермишди. Демәли, бу — һазыр илк гара дејилдир, һәтта елә бир схем дә дејилдир ки, онун

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

«Капитал»ын III чилдинин I һиссәсинин алманча биринчи нәшринин титул вәрәги.

(Кичилдилмишдир.)

чизкиләринин арасыны долдурмаг лазым кәлсин; бу, анчаг ишин ән әввәлидир вә чох вахт низама салынмамыш бир јығын јазылардан, гејдләрдән вә көтүрүлдүјү шәкилдә олан материаллардан ибарәтдир. Әввәлчә мән чалышдым ки, чатышмајан чәһәтләри тамамламаг вә јалныз ишарә формасында ифадә олунмуш парчалары ишләјиб һазырламаг јолу илә бу бөлмәни, биринчи бөлмәдә бир дәрәчәјә гәдәр мүвәффәг олдуғум кими гуртарым, беләликлә дә бу бөлмә мүәллифин вермәк истәдикләринин һамысыны тәхмини дә олса верә билсин. Мән азы үч дәфә бу чүр тәшәббүсдә олдум, лакин һеч бириндә мүвәффәг олмадым, кечикмәнин башлыча сәбәби дә мәһз буна вахт итирилмәси иди. Нәһајәт, јәгин етдим ки, бу јолла иш кетмәјәчәкдир. Мән бу саһәјә аид бүтүн кениш әдәбијјаты көздән кечирмәли олардым вә ән нәһајәт бир шеј јаратмыш олардым, лакин бу, Марксын китабы олмазды. Мәним үчүн, бу саһәдә јени тәшәббүсләрдән әл чәкиб мүмкүн гәдәр мөвчуд оланлары низама салмагла кифајәтләнмәк вә јалныз ән зәрури әлавәләр етмәкдән башга бир шеј галмырды. Беләликлә дә, 1893-чү илин јазында мән бу бөлмә үзәриндә әсас иши гуртардым.

Ајры-ајры фәсилләрдән XXI—XXIV фәсилләр әсасән ишләниб һазырланмышды. XXV вә XXVI фәсилләр факт материалынын көздән кечирилмәсини вә башга јерләрдәки материалын бураја дахил едилмәсини тәләб етди. XXVII вә XXIX фәсилләри демәк олар тамамилә әлјазмасындан вермәк оларды; XXVIII фәслин исә, әксинә, бә'зи јерләрини башга чүр гурмаг лазым кәлди. Лакин әсил чәтинлик XXX фәсилдән башланды. Бурадан башлајараг јалныз факт материалыны дејил, әлавә чүмләләрлә, һашијәләрлә вә и. а. һәр дәгигә арасы кәсилән вә сонра башга бир јердә, чох вахт тамамилә өтәри олараг инкишаф етдирилән фикирләрин кедишинин өзүнү дә лазыми гајдаја салмаг лазым кәлирди. Беләликлә, XXX фәсил ајры-ајры парчаларын јерини дәјишдирмәк вә чыхарыб башга јерә салмаг јолу илә тәртиб едилди. XXXI фәсил јенидән даһа рабитәли шәкилдә тәртиб едилмиш олду. Лакин сонра әлјазмасында «Долашыглыг» [«Die Konfusion»] сәрлөвһәси алтында узун бир бөлмә кәлир; бу бөлмә башдан-баша 1848 вә 1857-чи илләрдәки бөһранлар һаггындакы парламент һесабатларындан көтүрүлән бүтөв парчалардан ибарәтдир; бунларда ијирми үч нәфәр ишкүзар даирәләрин нүмајәндәләринин вә игтисадчы јазычыларын пул вә капитал һаггында, гызылын ахыб кетмәси һаггында, һәдсиз еһтикар вә с. һаггында мүлаһизәләри груплашдырылмышдыр ки, бә'зән бунларын јанында гыса јуморист тәфсирләр верилир. Бурада, һәм суал верән, һәм дә суаллара чаваб верән шәхсләр пулун вә капиталын мүнасибәтинә о заманын арада кәзән демәк олар бүтүн бахышларыны кифајәт гәдәр тәмсил едирләр вә Маркс, пул базарында нәјин пул вә нәјин капитал олдуғу барәсиндә бурада мејдана чыхан «долашыг-

лығы» тәнгиди вә сатирик сурәтдә көздән кечирмәк истәмишдир. Бир чох чәһдләрдән сонра мән јәгин етдим ки, бу фәсли тәртиб етмәк мүмкүн дејилдир; бурадакы материалдан, хүсусән јанында Марксын тәфсирләри олан һалларда мән, шәрһин рабитәли олмасынын јол вердији јерләрдә истифадә етдим.

Сонра, чох низама салынмыш һалда, XXXII фәсилдә јерләшдирдикләрим кәлир, лакин билаваситә бунун ардынча парламент һесабатларындан, һәмин бөлмәдә бәһс олунан чүрбәчүр шејләр һаггында көтүрүлмүш бир јығын јени чыхарышлар кәлир ки, бунларла гарышыг сурәтдә мүәллифин аз-чох узун вә ја гыса гејдләри вардыр. Ахырларда чыхарышлар вә тәфсирләр кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә пул металынын һәрәкәти вә вексел курсунун дәјишилмәләри мәсәләси әтрафында чәмләшир вә јенә дә чүрбәчүр әлавә гејдләрлә гуртарыр. «Капитализмдән әввәлки мүнасибәтләр» адлы XXXVI фәсил исә, әксинә, тамам ишләниб һазырланмышды.

«Долашыглыг» адланандан башлајараг бүтүн бу материалын габагларда верилмәмиш олан јерләриндән мән XXXIII—XXXV фәсилләри тәртиб етдим. Әлбәттә, рабитә јаратмаг үчүн мәним тәрәфимдән хејли әлавәләр едилмәдән кечинмәк мүмкүн олмады. Бу әлавәләр халис формал хасијјәт дашымадығы јерләрдә, онларын мәнимки олдуғу ачыг көстәрилмишдир. Бу үсулла мән мүәллифин ишә аз-чох аид олан бүтүн мүлаһизәләрини, нәһајәт, мәтндә верә билдим; чыхарышларын аз бир һиссәсиндән — артыг бу вә ја башга бир јердә көстәрилмиш оланларын анчаг тәкрар олундуғу, ја да әлјазмасынын јахындан мәшғул олмадығы мәсәләләрдән бәһс олунан һиссәсиндән башга һеч бир шеј атылмамышдыр.

Торпаг рентасы һаггындакы бөлмә даһа чох долғун ишләнмишди, лакин о өзү дә јенә гајдаја салынмамышды, бу артыг ондан көрүнүр ки, XLIII фәсилдә (әлјазмасында рента һаггындакы бөлмәнин лап ахыры) Маркс бүтүн бөлмәнин үмуми планыны гысача хатырлатмағы лазым көрмүшдүр. Бу исә нәшр үчүн хүсусән она көрә арзу олунурду ки, әлјазмасы XXXVII фәсил илә башланыр, бунун ардынча XLV—XLVII фәсилләр вә јалныз бундан сонра XXXVIII—XLIV фәсилләр кәлир. II диференсиал рента чәдвәлләри вә бу рента нөвүнүн XLIII фәсилдә нәзәрдән кечирилмәли олан үчүнчү һалынын орада әсла тәдгиг едилмәмиш олмасынын ашкара чыхарылмасы ән чох ишләмәк тәләб етди.

Торпаг рентасы һаггындакы бу бөлмә үчүн Маркс јетмишинчи илләрдә тамамилә јени саһәләри хүсуси өјрәнмәјә башламышды. Бир нечә ил әрзиндә о, 1861-чи ил «ислаһатындан» сонра Русијада лабүд шәкил алмыш олан статистика тәдгигләринин вә торпаг мүлкијјәти һаггындакы башга нәшрләрин өз рус достлары

тәрәфиндән лазымынча долғун шәкилдә она чатдырылан ориҝиналларыны өјрәнирди, онлардан чыхарышлар едирди вә һәмин бөлмәни јенидән ишләдикдә бунлардан истифадә етмәк нијјәтиндә иди. I китабда сәнаје муздлу әмәји тәдгиг едиләркән Инҝилтәрә нә кими бир рол ојнамышдыса, Русијада торпаг саһиблији формалары вә әкинчилик истеһсалчыларынын истисмар едилмәси формалары чүрбәчүр олдуғуна ҝөрә, торпаг рентасы һаггындакы бөлмәдә дә Русија елә бир рол ојнамалы иди. Тәәссүф ки, Маркс бу планы јеринә јетирә билмәди.

Нәһајәт, једдинчи бөлмәнин әлјазмасы гуртармышды, амма бу јалныз онун илк гарасы шәклиндә иди, бөлмәнин узун чүмләләрини парчаламаг лазым ҝәлирди ки, чап үчүн јарарлы һала салынсын. Сонунчу фәслин анчаг әввәли вардыр. Бурада үч башлыча ҝәлир формасына — торпаг рентасына, мәнфәәтә вә әмәк һаггына — мүвафиг олараг, инкишаф етмиш капитализм чәмијјәтинин үч бөјүк синфини: торпаг саһибләрини, капиталистләри вә муздлу фәһләләри, һабелә онларын варлығы илә зәрури сурәтдә бағлы олуб капитализм дөврүнүн фе'лән мөвчуд төрәтмәси олан синфи мүбаризәни нәзәрдән кечирмәк лазым ҝәлирди. Бу чүр јекун үмумиләшдирмәләрини Маркс адәтән чапдан бир аз әввәлки сон редактәјә сахлајырды, һәм дә ән јени тарихи һадисәләр онун нәзәри мүддәалары үчүн даим дүзҝүн олараг ән актуал тәсвир материалы верирди.

Артыг II китабда да олдуғу кими, бурада ситатлар вә тәсвирләр биринчи китабдакындан хејли аздыр. I китабдан ситатлар ҝәтирилдикдә, 2-чи вә 3-чү нәшрләрин сәһифәләри ҝөстәрилир*. Әлјазмасында кечмиш игтисадчыларын нәзәри мүлаһизәләри ҝөстәрилән јерләрдә, чох һалларда анчаг ад чәкилир, ситатын өзүнү исә сон дәфә ишләнән заман вермәк нәзәрдә тутулурду. Әлбәттә, мән бунларын һамысыны беләчә сахламалы олдум. Парламент һесабатларынын анчаг дөрдүндән истифадә едилмишдир, лакин бунлардан чох ҝениш истифадә олунмушдур. Һәмин һесабатлар бунлардыр:

1) Reports from Committees (Ашағы палатанынкы), VIII ч., Commercial Distress, II ч., I һиссә. 1847—48. Minutes of Evidence. — Belә ситат ҝәтирилмишдир: Commercial Distress, 1847—48.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (чүнки 1848-чи илдә о, чох рүсваједичи һесаб олунурду). — Belә ситат ҝәтирилир: C. D. 1848—1857.

3) Report: Banc Acts, 1857. — Һәмчинин 1858. — 1844 вә 1845-чи ил банк ганунларынын тә'сири һаггында Ашағы палата

* Бу чилддә онлар алманча 4-чү нәшрдән веріләрәк, «Капитал»ын I чилдинин азәрбајчанча 1949-чу ил нәшринин мүвафиг сәһифәләри ҝөстәрилир. *Ред.*

комитәсинин һесабатлары. Шаһидләрин ифадәләри илә бирликдә. — Белә ситат кәтирилир: В. А. (бә'зән һәмчинин В. С.) 1857, resp. [Мувафиг сурәтдә] 1858-чи ил.

Дөрдүнчү китаба — изафи дәјәр нәзәријјәсинин тарихинә — мән аз-чох мүмкүн олдугда дәрһал киришәчәјәм.

«Капитал»ын икинчи чилдинә мүгәддимәдә мән, о заман бөјүк һај-күј галдыраraг «Родбертусда Марксын нәзәријјәсинин кизли мәнбәјини вә онун тајы тапылмаз сәләфини» тапмаг истәјән чәнабларла һесаб чәкмәли идим. Мән онлара имкан вердим көстәрсинләр көрәк «Родбертусун игтисады нә вермәјә гадирдир»; мән онлары дә'вәт етдим көстәрсинләр көрәк «нәинки дәјәр гануну позулмадан, һәтта мәһз һәмин ганун әсасында бәрабәр орта мәнфәәт нормасы нечә әмәлә кәлә биләр вә кәлмәлидир». О заман субјектив вә ја објектив әсаслары, лакин бир гајда олараг, елми әсаслардан башга истәнилән һәр һансы әсаслары нәзәрә алыб мәрһәмәтли Родбертусу биринчи дәрәчәли игтисад алими е'лан едән чәнабларын истиснасыз олараг һеч бири һеч бир чаваб вермәди. Әксинә, башга шәхсләр бу мәсәлә илә мәшғул олмағы зәһмәтинә дәјән бир иш һесаб етдиләр.

Профессор *В. Лексис* II чилдә өз тәнгидиндә (« Conrads Jahrbücher», XI, 1885-чи ил, сәһ. 452—465) бу мәсәләни галдырмыш, лакин ону гәт'и һәлл етмәк истәмәмишди. О дејир: «Әкәр әмтәәләрин мүхтәлиф нөвләри *ајрылыгда* нәзәрдән кечириләрсә вә әкәр онларын дәјәри онларын мүбадилә дәјәринә бәрабәр олмалыдырса, бу мүбадилә дәјәри дә онларын гијмәтинә бәрабәр вә ја пропорсионалдырса, онда бу зиддијјәтин» (Рикардонун — Марксын дәјәр гануну илә бәрабәр орта мәнфәәт нормасы арасындакы зиддијјәтин) «һәлли мүмкүн дејилдир». Лексисин күман етдијинә көрә, бу анчаг о шәртлә мүмкүндүр ки, «ајры-ајры әмтәә нөвләри үчүн дәјәрин әмәклә өлчүлмәсиндән имтина едилсин вә јалныз *бүтөвлүкдә* әмтәә мәһсулу вә онун бүтөв капиталистләр синфи илә фәһләләр синфи арасында бөлүшдүрүлмәси нәзәрә алынсын... Фәһлә синфи бүтүн ичтимаи мәһсулун анчаг мүәјјән һиссәсини алыр... Капиталистләр синфинә чатан дикәр һиссәси Марксын ишләтдији мә'нада изафи мәһсул вә буна көрә дә һәмчинин... изафи дәјәр тәшкил едир. Сонра капиталистләр синфинин үзвләри бу мәчму изафи дәјәри онларын ишләтдији фәһләләрин сајына көрә *дејил,* онлардан һәр биринин тәмсил етдији капиталын кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә өз араларында бөлүшдүрүрләр, һәм дә торпаг өзү дә капитал дәјәр олараг һесаба алыныр». Марксын, әмтәәләрдә тәчәссүм етмиш әмәк ваһидләри илә мүәјјән олунан идеал дәјәрләри гијмәтләрә мувафиг кәлмир, лакин «һәгиги гијмәтләрә кәтириб чыхаран дәјишиклик-

ләрин башланғыч нөгтәси сајыла биләр. Бу гијмәтләр үчүн шәрт одур ки, бәрабәр капиталлар бәрабәр кәмијјәтли кәлирләр тәләб едир». Бунун нәтичәсиндә бә'зи капиталистләр өз әмтәәләри үчүн һәмин әмтәәләрин идеал дәјәриндән даһа јүксәк, башгалары исә даһа ашағы гијмәт әлдә едәчәкләр. «Лакин изафи дәјәрдәки иткиләрлә әлавәләр капиталистләр синфи чәрчивәсиндә бир-бирини өдәдијинә көрә, бүтөвлүкдә изафи дәјәрин кәмијјәти о гәдәр олур ки, елә бил бүтүн гијмәтләр әмтәәләрин идеал дәјәрләринә пропорсионалдыр».

Көрдүјүмүз кими, бурада мәсәлә һеч дә һәлл едилмәмишдир, лакин јајғын вә сәтһи олса да, һәр һалда үмумијјәтлә дүзкүн *гојулмушдур.* Бу исә өзүнү һәмин мүәллиф кими мүәјјән бир ифтихарла «вулгар игтисадчы» адландыран һәр кәсдән бизим көзләјә биләчәјимиздән һәгигәтән артыгдыр; әкәр башга вулгар игтисадчыларын вердији вә сонралар һаггында бәһс олуначаг шејләрлә мүгајисә едилсә, бу доғрудан да һејрәтлидир. Доғрудур, Лексисин вулгар игтисады ајры гәбилдәндир. О дејир ки, капитал кәлирини, әлбәттә, Марксын үсулу илә мүәјјән етмәк олар, лакин һеч бир шеј мәсәләни белә баша дүшмәји *лабуд* етмир. Әксинә, вулгар игтисадын, ән азы даһа әлверишли олан өз изаһ үсулу вардыр: «Капиталист сатычылар, хаммал истеһсалчысы, фабрикант, топдансатыш тачири, хырда сатыш алверчиси өз мүәссисәләриндән она көрә кәлир көтүрүр ки, онлардан һәр бири алдығындан баһа сатыр, демәли, әмтәәнин маја дәјәрини мүәјјән фаиз јүксәлдир. Јалныз фәһлә дәјәрин үзәринә белә әлавә артырмаг игтидарында дејилдир; капиталистә гаршы өз вәзијјәтинин әлверишсизлији үзүндән фәһлә өз әмәјини өзүнә тамам олдуғу гијмәтә, јә'ни зәрури јашајыш васитәләринә сатмаға мәчбурдур... беләликлә, гијмәт үзәринә артырылан бу әлавәләр сатын алан муздлу фәһләләр һаггында өзүнүн бүтүн әһәмијјәтини сахлајыр вә бүтүн мәһсулун дәјәринин мүәјјән һиссәсинин капиталистләр синфи әлинә кечмәсинә сәбәб олур».

Чох фикирләшмәдән дә јәгин етмәк олар ки, капитал мәнфәәтинә «вулгар игтисадын» вердији изаһ да әмәли сурәтдә Марксын изафи дәјәр нәзәријјәсинин кәтириб чыхартдығы ејни нәтичәјә кәтириб чыхарыр; Лексисин тәсәввүрүндә дә фәһләләр там ејнилә Марксын көстәрдији кими «әлверишсиз вәзијјәтдәдирләр»; онлар там ејнилә алдадылмыш олурлар, чүнки фәһлә олмајан һәр кәс гијмәтиндән јухары сата билир, фәһлә исә белә сата билмир; бу нәзәријјә әсасында һәр һалда, Чевонс — Менкерин истеһлак дәјәри вә интәһа фајдалылыг нәзәријјәси әсасында бурада, Инкилтәрәдә јарадылмыш олан сәтһи вулгар сосиализм системи кими бир систем јарадыла биләр. Мән һәтта бу фикирдәјәм ки, әкәр бу мәнфәәт нәзәријјәси чәнаб Чорч Бернард Шоуја мә'лум олсајды, о бундан ики әл илә јапыша биләр, Чевонсу вә Карл

Менкери рәдд едәрди вә бу тәмәл үзәриндә јенидән кәләчәк заманларын фаби килсәсини учалдарды.

Лакин һәгигәтдә бу нәзәријјә Марксын нәзәријјәсинин анчаг јајғын тәсвиридир. Бәс гијмәтин үзәринә артырылан бүтүн әлавәләр һарадан өдәнилир? Фәһләләрин «мәчму мәһсулундан». Һәм дә мәһз она көрә ки, «әмәк» әмтәә, јахуд, Марксын дедији кими, иш гүввәси әмтәә өз гијмәтиндән ашағы сатылмалыдыр. Чүнки әкәр бүтүн әмтәәләрин үмуми хассәси ондан ибарәтдирсә ки, онлары истеһсал хәрчләриндән баһа сатмаг мүмкүндүр вә әкәр әмәк бурада јеканә истисна тәшкил едиб һәмишә јалныз истеһсал хәрчләри баһасына сатылырса, демәли, о мәһз бу вулгар игтисад аләминдә үмуми бир гајда олан гијмәтдән ашағы сатылыр. Бунун нәтичәсиндә капиталистә, resp· [мүвафиг сурәтдә] капиталистләр синфинә чатан әлавә мәнфәәт мәһз ондан ибарәтдир вә нәтичә е'тибарилә мәһз она көрә алына билир ки, фәһлә өз әмәји гијмәтинин гаршылығыны тәкрар истеһсал етмәклә бәрабәр, бундан әлавә, һаггыны алмадығы мәһсул да истеһсал етмәлидир, — изафи мәһсул, һаггы өдәнилмәјән әмәк мәһсулу, изафи дәјәр истеһсал етмәлидир. Лексис — ифадә сечмәкдә сон дәрәчә еһтијатлы бир адамдыр. О һеч бир јердә ачыг демир ки, јухарыда гејд олунан анлајыш онун өзүнүнкүдүр; лакин бу беләдирсә, онда тамамилә ајдын олдуғу кими, бурада бизим гаршымызда елә ади вулгар игтисадчылардан бири дурмур ки, бунларын һаггында о өзү белә дејир: бунлардан һәр бири Марксын нәзәриндә «ән јахшы һалда анчаг ислаһолунмаз кәмағыл бир адамдыр»; бизим гаршымызда вулгар игтисадчы дону кејмиш бир марксист дурур. Донун гәсдәнми, јохса гејри-гәсдән белә дәјишдирилмәси, бу психоложи мәсәлә бурада бизи марагландырмыр. Буну ајдынлашдырмаг истәјән адам јәгин ону да тәдгиг едәр ки, нечә ола билмиш, Лексис кими шүбһәсиз ағыллы бир адам бир заман биметализм кими бир чәфәнкијаты мүдафиә едә билмишдир.

Суала һәгигәтән чаваб вермәк истәмиш олан биринчи шәхс д-р *Конрад Шмидт* олмуш вә буна ашағыдакы әсәрдә чаваб вермишдир. «Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes». Dietz. нәшри, Stuttgart 1889. Шмидт базар гијмәтинин әмәлә кәлмәси тәфәррүатыны һәм дәјәр гануну илә, һәм дә орта мәнфәәт нормасы илә ујғунлашдырмаға чалышыр. Сәнаје капиталисти өз мәһсулунда, әввәлән, аванс етдији капиталын өдәнчини, икинчиси дә, мүгабилиндә һеч бир шеј вермәдији изафи мәһсул әлдә едир. Лакин бу изафи мәһсулу көтүрмәк үчүн о өз капиталыны истеһсала аванс етмәлидир, јә'ни мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәк тәтбиг етмәлидир ки, бу изафи мәһсулу мәнимсәјә билсин. Демәли, капиталистин аванс етдији бу капитал һәмин капиталист үчүн бу изафи мәһсулу она јаратмагдан өтрү тәләб олунан ичтимаи зәрури мигдарда madди-

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

сочиненіе

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

«Капитал»ын III чилдинин I һиссәсинин русча биринчи нәшринин титул вәрәги.

(Кичилдилмишдир.)

ләшмиш әмәкдир. Бу һәр бир башга сәнаје капиталистинә дә аиддир. Бир һалда ки, дәјәр ганунуна көрә мәһсуллар онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан ичтимаи зәрури әмәјә пропорсионал сурәтдә бир-биринә мүбадилә едилир вә капиталист үчүн онун изафи мәһсулунун һазырланмасындан өтрү лазым олан әмәк мәһз онун капиталында топланан кечмиш әмәкдән ибарәтдир, онда бурадан о нәтичә чыхыр ки, изафи мәһсуллар онларда *һәгигәтән* тәчәссүм етмиш әмәјә пропорсионал сурәтдә дејил, онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан капиталлара пропорсионал сурәтдә мүбадилә едилир. Демәли, һәр бир капитал ваһидинә дүшән һиссә бүтүн истеһсал едилмиш изафи дәјәрин мәчмусунун, буна тәтбиг едилмиш капиталларын мәчмусуна бөлүнмәсиндән алынан гисмәтә бәрабәрдир. Буна көрә дә бәрабәр капиталлар бәрабәр мүддәтләрдә бәрабәр мәнфәәт кәтирир, һәм дә бу елә олур ки, изафи мәһсулун бу гајда илә һесабланмыш истеһсал хәрчләри [Kostpreis], јә'ни орта мәнфәәт һагги өдәнилмиш мәһсулун истеһсал хәрчләринә әлавә едилир вә онларын һәр икиси, һәм һагги өдәнилмиш мәһсул, һәм дә һагги өдәнилмәмиш мәһсул бу артырылмыш гијмәтлә сатылыр. Орта мәнфәәт нормасы әмәлә кәлир, һәрчәнд ајры-ајры әмтәәләрин орта гијмәтләри, Шмидтин дүшүндүјүнә көрә, дәјәр ганунуна ујғун олараг мүәјјән едилир.

Бу, сон дәрәчә гәрибә, тамамилә Һекел сајағы бир гурғудур, лакин Һекел гурғуларынын чох һиссәси илә онун бир үмуми чәһәти вардыр ки, о — јанлышдыр. Әкәр дәјәр ганунунун орта гијмәтләр үчүн дә *билавасит*ә әһәмијјәти олмалыдырса, онда изафи мәһсул да, һагги өдәнилмиш мәһсул да — бу чәһәтдән онларын арасында фәрг јохдур — онларын һазырланмасы үчүн тәләб олунан вә буна сәрф едилмиш ичтимаи зәрури әмәјә мүвафиг олараг сатылмалыдыр. Дәјәр гануну лап әввәлдән, капиталист тәсәввүр үсулундан доғмуш белә бир бахышын әлејһинә чыхыр ки, куја капиталын ибарәт олдуғу јығылан кечмиш әмәк нәинки мүәјјән мәбләғ һазыр дәјәрдир, һабелә истеһсал вә мәнфәәт әмәлә кәлмәси амили олмаг е'тибарилә онун дәјәр јаратмаг хассәси вардыр, демәли, о өзүнүн дәјәриндән артыг бир дәјәрин мәнбәјидир; дәјәр гануну мөһкәм мүәјјән едир ки, белә бир хассә анчаг чанлы әмәјә мәхсусдур. Капиталистләр өз капиталларынын кәмијјәтинә пропорсионал олан бәрабәр мәнфәәт көзләјирләр, демәли, аванс етдикләри капиталлара өз мәнфәәтләринин бир нөв истеһсал хәрчләри кими бахырлар, бу мә'лумдур. Лакин әкәр Шмидт бу тәсәввүрдән орта мәнфәәт нормасына мүвафиг сурәтдә һесабланмыш гијмәтләри һәмин тәсәввүрүн көмәји илә дәјәр ганунуна ујғунлашдырмаг үчүн истифадә едирсә, онда бу сурәтлә дәјәр ганунунун өзүнү ләғв едир, чүнки һәмин гануна тамамилә зидд олан бир тәсәввүрү әлавә бир мүәјјәнедичи амил кими она гатмыш олур.

Ја будур ки, топланмыш әмәк чанлы әмәклә јанашы оларag дәјәр јарадыр. Бу һалда дәјәр гануну е'тибарсыздыр.

Ја да будур ки, о, дәјәр јаратмыр. Онда Шмидтин дәлилләри дәјәр гануну илә бир јерә сығмаз.

Шмидт мәсәләни һәлл етмәјә артыг чох јахынлашмыш олдуғу бир заманда дүзкүн јолдан кәнара чыхмышдыр, зира о зәнн етмишдир ки, нечә олурса олсун, һәр бир ајрыча әмтәәнин орта гијмәтинин дәјәр ганунуна ујғунлуғуну көстәрмәјә имкан верән бир ријази формул тапмаг лазымдыр. Лакин о бурада мәгсәдә тамамилә јахын олдуғу һалда јанлыш јолла кетмишсә, китабчанын галан мәзмуну көстәрир ки, «Капитал»ын һәр ики биринчи китабындан о нечә бир дүшүнчә илә јени нәтичәләр чыхартмышдыр. Мәнфәәт нормасынын о вахта гәдәр изаһ едилмәмиш олан азалма мејлинин дүзкүн изаһы, — Маркс тәрәфиндән үчүнчү китабын үчүнчү бөлмәсиндә верилмиш олан изаһы мүстәгил сурәтдә кәшф етмәк шәрәфи она мәхсусдур; тичарәт мәнфәәтинин сәнаједәки изафи дәјәрдән әмәлә кәлдијини ашкар етмәк дә онун хидмәтидир; фаиз вә торпаг рентасы һаггында там бир сыра гејдләр дә она мәхсусдур ки, бу гејдләрдә о, Маркс тәрәфиндән үчүнчү китабын дөрдүнчү вә бешинчи бөлмәләриндә инкишаф етдирилән шејләри ирәличәдән дујмушдур.

Сонралар јазылмыш бир әсәрдә («Neue Zeit», 1892—1893, № 3 вә 4) Шмидт мәсәләни башга јолла һәлл етмәјә чәһд едир. Бу јол ондан ибарәтдир ки, орта мәнфәәт нормасыны рәгабәт әмәлә кәтирир, онун сајәсиндә әмәлә кәтирир ки, капиталы кифајәт гәдәр мәнфәәт вермәјән истеһсал саһәләриндән дикәр саһәләрә, үстәлик мәнфәәт көтүрүлән саһәләрә кечмәјә мәчбур едир. Рәгабәтин мәнфәәтләр үчүн бөјүк бир тәнләшдиричи олмасы јени бир шеј дејилдир. Лакин Шмидт көстәрмәјә чалышыр ки, мәнфәәтләрин белә таразлашмасы, һәддән артыг мигдарда истеһсал олунмуш әмтәәләрин сатыш гијмәтләринин бу әмтәәләр мүгабилиндә чәмијјәт тәрәфиндән дәјәр гануну үзрә верилә биләчәк дәјәр күтләсинә [Werthmass] бәрабәр едилмәсинин ејнидир. Бунун өзүнүн дә нә үчүн мәгсәдә кәтириб чыхара билмәдијини китабын өзүндә Марксын вердији изаһат кифајәт гәдәр көстәрир.

Шмидтдән сонра проблемә *П. Фиреман* киришди («Conrads Jahrbücher», dritte Folge, III, сәһ. 793). Мән бурада Марксын шәрһинин башга чәһәтләри һаггындакы онун гејдләри үзәриндә дајанмырам. Бунлар белә бир анлашылмазлыгдан ирәли кәлир ки, Маркс һәгигәтдә фикрини инкишаф етдирдији јерләрдә куја тә'риф верибмиш, һәмчинин буну анламамагдан ирәли кәлир ки, үмумијјәтлә Марксда һазыр вә һәмишәлик јарарлы тә'рифләр тапмаг чәтиндир. Ахы өзлүјүндә ајдындыр ки, шејләрә вә онларын гаршылыглы мүнасибәтләринә сабит шејләр кими дејил, дәјишмәләр просесиндә олан шејләр кими бахылдыгда, онларын фикир-

дәки ин’икасы, анлајышлар да дәјишилир вә башгалашыр; бунлары бәркимиш тә’рифләр чәрчивәси ичәрисинә салмаг дејил, өз тарихи, resp. [мүвафиг сурәтдә] мәнтиги тәшәккүл просесиндә инкишаф етдирирләр. Бунлардан сонра, әлбәттә, ајдын олар ки, нәјә көрә биринчи китабын әввәлиндә, Маркс, өзү үчүн тарихән илкин шәрт олан садә әмтәә истеһсалыны, сонрадан шәрһин давамында һәмин базисдән капитала кечмәк үчүн әсас көтүрдүјү јердә мәһз садә әмтәәдән башлајыр, мәнтиги вә тарихи чәһәтдән икинчи олан формадан, артыг капиталистчәсинә дәјишмиш әмтәәдән башламыр; буну Фиреман, әлбәттә, әсла баша дүшә билмир. Бу вә башга икинчи дәрәчәли шејләри, јенә дә бә’зи е’тиразлара сәбәб ола билән бу кими шејләри биз кәнара гојмағы даһа мүнасиб билир вә бирбаша ишин маһијјәтинә кечирик. Нәзәријјә Фиремана өјрәдирсә дә ки, изафи дәјәрин мөвчуд нормасы шәраитиндә изафи дәјәр тәтбиг едилмиш ишчи гүввәсинин сајына пропорсионалдыр, тәчрүбә она көстәрир ки, мөвчуд орта мәнфәәт нормасы шәраитиндә мәнфәәт, гојулмуш бүтүн капиталын кәмијјәтинә пропорсионалдыр. Фиреман буну онунла изаһ едир ки, мәнфәәт анчаг шәрти бир шејдир (Фирамандан өтрү бунун мә’насы беләдир: мүәјјән ичтимаи формасијаја мәнсуб олан, һәмин формасија илә бирликдә јашајан вә бирликдә јох олан шејдир); мәнфәәтин варлығы анчаг капитал илә бағлыдыр; әкәр капитал өзү үчүн мәнфәәт әлдә едәчәк гәдәр күчлүдүрсә, рәгабәт ону бүтүн капиталлар үчүн бәрабәр мәнфәәт нормасы әлдә етмәклә кифајәтләнмәк зәрурәти гаршысында гојур. Бәрабәр мәнфәәт нормасы олмадан капиталист истеһсалы әсла мүмкүн олмазды; бу истеһсал формасы фәрз едир ки, мөвчуд мәнфәәт нормасы шәраитиндә һәр бир ајрыча капиталист үчүн мәнфәәт күтләси јалныз онун капиталынын кәмијјәтиндән асылы ола биләр. Дикәр тәрәфдән, мәнфәәт изафи дәјәрдән, һагты өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Бәс бурада, кәмијјәти әмәјин истисмары илә мүәјјән олунан изафи дәјәр, кәмијјәти бундан өтрү тәләб олунан капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олунан мәнфәәтә нә сурәтлә чеврилир? «Садәчә о сурәтлә ки,... сабит капитал илә дәјишән капитал арасында ән бөјүк нисбәт олдуғу бүтүн истеһсал саһәләриндә әмтәәләр өз дәјәриндән јухары сатылыр. Бу исә һәмчинин о демәкдир ки, сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтинин $= c : v$ ән ашағы олдуғу истеһсал саһәләриндә әмтәәләр өз дәјәриндән ашағы сатылыр вә $c : v$ нисбәтинин јалныз мүәјјән орта кәмијјәт тәшкил етдији јердә әмтәәләр өз һәгиги дәјәри үзрә өзкәнинкиләшдирилир... Ајры-ајры гијмәтләр илә онлара мүвафиг дәјәрләр арасындакы бу ујғунсузлуг дәјәр принсипини тәкзиб едирми? Әсла јох. Чүнки бә’зи әмтәәләрин гијмәти онларын дәјәриндән нә гәдәр ашағы дүшүрсә, башга әмтәәләрин

гиіметн онларын дәјәриндән бир о гәдәр јухары галхыр вә бунун сајәсиндә гијмәтләрин үмуми мәблəғи дәјәрләрин үмуми мәбләғинә бәрабәр олараг галыр... сон нәтичәдә бу ујғунсузлуг арадан галхыр». Белә бир ујғунсузлуг «инһирафдыр» [«Störung»]; «лакин дәгиг елмләрдә, ирәличәдән нәзәрдә тутула билән инһираф адәтән һеч вахт мүәјјән ганунун тәкзиби сајылмыр» [сәһ. 806 вә 808].

IX фәслин мүвафиг јерләрини бунунла мүгајисә един, онда көрәрсиниз ки, Фиреман һәгигәтән бурада һәлледичи нөгтәјә тохунмушдур. Лакин Фireманын проблеми там ајдын сурәтдә һәлл едиб гуртармасы үчүн һәлә бу кәшфдән сонра да нә гәдәр васитәчи һалгалар лазым олдуғуну, Фиреманын бу гәдәр әһәмијјәтли мәгаләсинин лајиг олмајан бир сојуглугла гаршыланмасы көстәрир. Проблем илә нә гәдәр чох адам марагланмыш олса да, онлар һамысы һәлә дә бунун өз ағызларыны јандырачағындан горхурдулар. Бу исә јалныз Фиреманын өз кәшфини мүкәммәл шәклә салмамыш олмасындан дејил, һәмчинин Марксын шәрһини һәм онун нечә анламасында олан, һәм дә белә бир анламаг әсасында бу шәрһ һаггында онун өз үмуми тәнгидиндә олан шәксиз нөгсанлардан ирәли кәлир.

Әкәр һәр һансы чәтин бир ишдә рүсвај олмаг үчүн фүрсәт дүшсә, онда Сүрихдәки чәнаб профессор *Јулиус Волф* бундан һеч вахт кери дурмур. О бизә сөјләјиб («Conrads Jahrbücher», 1891, dritte Folge, II, сәһ. 352 вә сонракылар) дејир ки, бүтүн проблем нисби изафи дәјәр васитәсилә һәлл олунур. Нисби изафи дәјәр истеһсалы сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән артмасына әсасланыр. «Сабит капиталын артымы фәһләләрин мәһсулдар гүввәсинин артмасы демәкдир. Лакин мәһсулдар гүввәнин (фәһлә үчүн һәјатын учузлашмасы јолу илә) бу артымы изафи дәјәрин артмасына сәбәб олдуғуна көрә, изафи дәјәрин артмасы илә бүтүн капиталда сабит капитал һиссәсинин артмасы арасында билавасите нисбәт әмәлә кәлир. Сабит капиталын артмасы әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасыны көстәрир. Буна көрә дә, дәјишән капитал дәјишилмәз галыб сабит капитал артдыгда, изафи дәјәр Марксын көстәрдији кими артмалыдыр. Бизә бах белә бир мәсәлә верилмишди» [сәһ. 358].

Доғрудур, Маркс биринчи китабын јүз јериндә ачыгча бунун әксини дејир; доғрудур, куја Маркса көрә, дәјишән капитал азалдыгда нисби изафи дәјәрин сабит капитал артдығы нисбәтдә артмасы иддиасы о гәдәр һејрәт доғурур ки, онун үчүн нәзакәтли ифадә тапмаг чәтиндир; доғрудур, чәнаб Јулиус Волф һәр сәтри илә сүбут едир ки, о нә мүтләг, нә дә нисби изафи дәјәрдә нә нисби, нә дә мүтләг мә'нада һеч бир шеј анламамышдыр; доғрудур о өзү дејир: «Илк бахышда белә көрүнүр ки, бурада һәгигәтән фикир ујғунсузлуглары кирдабына дүшүбсән» [сәһ. 361], бу исә, јери кәлмишкән дејәк ки, онун бүтүн мәгаләсиндә јеканә дүзкүн бир

гејддир. Бәс ахы бундан нә фајда? Ҹәнаб Јулиус Волф өз даһијанә кәшфи илә о гәдәр мәғрурдур ки, бунун үчүн Марксы өләндән сонра тә'рифләмәкдән вә өзүнүн бу һәдсиз ҹәфәнкијатыны «капиталист тәсәррүфаты һаггында онун (Марксын) тәнгиди системинин дәрин дүшүнҹә вә узагкөрәнликлә јазылдығына јени бир сүбут» кими мәдһ етмәкдән чәкинә билмир!

Сонрасы бундан бетәрдир: ҹәнаб Волф дејир: «Рикардо ики муддәа ирәли сүрмүшдүр. Әввәлән: бәрабәр капитал сәрфи — бәрабәр изафи дәјәр (мәнфәәт), икинҹиси: бәрабәр әмәк сәрфи — бәрабәр (күтлә е'тибарилә) изафи дәјәр. О заман мәсәлә дә онда иди ки, бунлар бир-биринә нечә ујғун кәлир. Лакин Маркс мәсәләнин белә гојулушуну гәбул етмирди. *О, шубһәсиз (үчүнҹү китабда) көстәрмишди* ки, икинҹи иддиа дәјәр ганунунун шәксиз нәтиҹәси дејилдир, һәтта онун дәјәр ганунуна зиддир вә, демәли... ачыгҹа рәдд едилмәлидир» [сәһ. 366]. Сонра да о тәдгиг едир ки, көрәк икимиздән һансымыз јанылмышыг, мән, јохса Маркс. О өзүнүн јанылдығыны, әлбәттә, фикринә дә кәтирмир.

Бу ҹазибәдар сөзләр һаггында мән бирҹә кәлмә дә олса сөјләмәк истәсәјдим, бу мәним өз охуҹуларымы тәһгир етмәк вә вәзијјәтин бүтүн күлүнҹлүјүнү баша дүшмәмәк демәк оларды. Мән буна анҹаг ашағыдакылары әлавә едәҹәјәм: о һәлә о заман нечә ҹәсарәтлә дејә билмишдисә ки, «Маркс үчүнҹү ҹилддә шүбһәсиз көстәрмишдир», инди ејни ҹәсарәтлә фүрсәтдән истифадә едиб белә бир профессор деди-годусу јајыр ки, куја Конрад Шмидтин јухарыда көстәрилән әсәри «ачыг-ајдын Енкелс тәрәфиндән тәлгин едилмишдир» [сәһ. 366]. Ҹәнаб Јулиус Волф! Сизин јашадығыныз вә ишләдијиниз аләмдә бәлкә дә адәт беләдир ки, өзкәләринин гаршысына ашкар сурәтдә проблем гојан бир адам онун һәллини хәлвәтҹә өз шәхси достларына билдирир. Сизин буна габил олдуғунуза мән һәвәслә инанырам. Мәним дуруб-отурдуғум аләмдә бу дәрәҹә алчалмаг лазым кәлмир, ону сизә бу мүгәддимә сүбут едәр.

Маркс вәфат едән кими, дәрһал ҹәнаб *Ахилл Лориа* онун һаггында «Nuova Antologia»-да (апрел 1883-ҹү ил) бир мәгалә дәрҹ етдирди: бурада әввәлҹә, јалан мә'луматла долу олан тәрҹүмеји-һалы, сонра да иҹтимаи, сијаси вә әдәби фәалијјәтинин тәнгиди верилмишди. Марксын тарихи материалистҹәсинә анлајышы бурада елә бир тәкәббүрлә сахталашдырылмыш вә тәһриф едилмишдир ки, о бурада бөјүк бир мәгсәд олдуғуну дујмаға имкан верир. Бу мәгсәд исә әлдә едилди: һәмин ҹәнаб Лориа 1886-ҹы илдә «La teoria economica della constituzione politica» китабыны нәшр етдирди вә орада Марксын тарих нәзәријјәсини — 1883-ҹү илдә белә әсаслы сурәтдә вә белә гәсдән тәһриф етдији бу нәзәријјәни мүасирләринә өз кәшфи кими е'лан едиб онлары һејрәтә салды. Әлбәттә, Марксын нәзәријјәсини о бурада ҹох филис-

тер сәвијјәсинә ендирмишди; тарихи тәсвирләр вә мисаллар да, һәтта дөрдүнчү синиф шакирдинә бағышланмаз сәһвләрлә долудур; лакин бүтүн бунлар онун вечинәдирми? Сијаси шәраитин вә һадисәләрин һәмишә вә һәр јердә мүвафиг игтисади шәраитлә изаһ олунмасы, ады чәкилән китабда сүбут едилдији кими, һеч дә 1845-чи илдә Маркс тәрәфиндән кәшф едилмәк дејил, 1886-чы илдә чәнаб Лориа тәрәфиндән кәшф едилмишдир. Буна о һеч олмазса өз һәмвәтәнләрини јахшыча инандырмышдыр, онун китабы франсыз дилиндә чыхдығы вахтдан бәри исә, бә'зи франсызлары да инандырмышдыр вә инди Италијада ловғаланыб өзүнү дөвр јаратмыш јени тарих нәзәријјәсинин мүәллифи кими көстәрә биләр, та о вахта гәдәр ки, орадакы сосиалистләр вахт тапыб illustre Loria-нын оғурлуг товуз гушу түкләрини бир-бир јолсунлар.

Лакин бу, чәнаб Лорианын үсулларындан анчаг кичик бир нүмунәдир. О бизи инандырмаға чалышыр ки, Марксын бүтүн нәзәријјәләри *шүурлу* софизмә (un consaputo sofisma) әсасланыр; инандырмаға чалышыр ки, Маркс паралокизмләрдән чәкинмирди, һәтта өзү *бунларын* паралокизм олдуғуну (sapendoli tali) *көрдүкдә* дә чәкинмирди вә и. а. Һәм дә о там бир сыра бу чүр бајағы ујдурмаларда өз охучуларынын Марксы à la Loria бир мәнсәбпәрәст, өз хырдача нәтичәләрини бизим Падуа профессору кими мискин, јарамаз шарлатан үсуллары илә әлдә едән бир адам һесаб етмәләри үчүн нә лазымдырса һамысыны вердикдән сонра инди онлара мүһүм бир сирри ачыб сөјләјә биләр вә бунунла бизи дә мәнфәәт нормасына гајтарыр.

Чәнаб Лориа дејир: Маркса көрә, капиталист сәнаје мүәссисәсиндә истеһсал едилән изафи дәјәр (буну чәнаб Лориа бурада мәнфәәтлә ејниләшдирир) күтләси орада тәтбиг едилмиш дәјишән капиталдан асылыдыр, чүнки сабит капитал һеч бир мәнфәәт кәтирмир. Лакин бу, һәгигәтә зиддир, чүнки тәчрүбәдә мәнфәәт дәјишән капиталдан дејил, бүтүн капиталдан асылыдыр. Буну Маркс өзү дә көрүр (I, фәсил XI) вә разылашыр ки, фактлар заһири көрүнүш е'тибарилә онун нәзәријјәсинә зиддир. Бәс бу зиддијјәти о нечә һәлл едир? О өз охучуларына һәлә чыхмамыш олан сонракы чилдә мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрүр. Һәмин чилд һаггында Лориа һәлә әввәл өз охучуларына демишди ки, Марксын һәмин чилди јазмағы бир ан да олса фикринә кәтирдијинә инанмыр; инди исә Лориа тәнтәнә илә дејир: «Беләликлә, мән һаглы олараг иддиа едирдим ки, Марксын өз әлејһдарларыны даим һәдәләјиб адыны чәкдији, лакин һеч вахт мејдана кәлмәјәчәк бу икинчи чилд, чох еһтимал, Марксын әлиндә елми дәлилләр чатышмадығы һалларда мәтләбдән јајынмаг үчүн онун даим ишләтдији бир кәләк олмушдур (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)». Вә, инди ким јәгин етмәмиш-

дирсә ки, Маркс l'illustre Loria-нын елми шарлатанлығы зирвәсиндә дурур, — онунла газан гајнатмаг олмаз.

Демәли, биз буну өјрәндик: ҹәнаб Лорианын фикринҹә Марксын изафи дәјәр нәзәријјәси үмуми бәрабәр мәнфәәт нормасы факты илә әсла бир јерә сығмаз. Лакин будур, икинҹи китаб вә онунла бирликдә мәһз бу маддә һаггында мәним ашкарда тәклиф етдијим мәсәлә мејдана чыхды. Әкәр ҹәнаб Лориа биз утанчаг алманлардан бири олсајды, онда бир гәдәр пәрт оларды. Лакин о, ҹәсур ҹәнублудур, о, исти иглимдә доғулмушдур, орада исә, онун өзүнүн тәсдиг едә биләҹәји кими, утанмазлыг бир дәрәҹәјә гәдәр тәбии шәртдир*. Мәнфәәт нормасы мәсәләси ашкар тәклиф едилмишдир. Ҹәнаб Лориа ашкарда ону һәлл олунмаз е'лан етмишди. Мәһз буна көрә дә о инди бу мәсәләни ашкар һәлл едәрәк өз-өзүнү өтүб кечәҹәкдир.

Белә бир мө'ҹүзә «Conrads Jahrbücher»-дә, neue Folge, XX ҹилд, (1890), 272-ҹи вә сонракы сәһифәләрдә, Конрад Шмидтин көстәрилән әсәри һаггындакы мәгаләдә баш верди. О, тиҹарәт мәнфәәтинин неҹә әмәлә кәлдијини Шмидтдән өјрәнән кими, дәрһал һәр шеј она ајдын олду. «Дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәси, өз капиталынын чох һиссәсини әмәк һаггына гојан капиталистләрә үстүнлүк вердијинә көрә, гејри-мәһсулдар капитал» (демәк лазымдыр: тиҹарәт капиталы), «үстүнлүјү олан бу капиталистләри она даһа јүксәк фаиз» (демәк лазымдыр: мәнфәәт) «вермәјә мәҹбур едә биләр вә ајры-ајры сәнаје капиталистләри арасында бәрабәрлик јарада биләр... Белә ки, мәсәлән, *А, Б, С* сәнаје капиталистләринин һәрәси истеһсала 100 иш күнү вә мүвафиг олараг 0,100 вә 200 сабит капитал сәрф едирсә, 100 иш күнү үчүн әмәк һаггында да 50 иш күнү вардырса, онда һәр бир капиталист 50 иш күнү мигдарында изафи дәјәр көтүрүр, мәнфәәт нормасы исә биринҹи капиталист үчүн 100%, икинҹиси үчүн 33,3% вә үчүнҹүсү үчүн 20% олур. Лакин әкәр дөрдүнҹү *D* капиталист 300 мәбләғиндә гејри-мәһсулдар капитал топлајырса вә бу капитал *А* капиталистдән 40 иш күнү дәјәриндә фаиз» (мәнфәәт) «вә *В* капиталистдән 20 иш күнү дәјәриндә фаиз алмағы иддиа едирсә, онда *А* вә *В* капиталистләрин мәнфәәт нормасы *С*-нинки кими 20%-ә дүшәҹәк, 300-лүк капиталы олан *D* капиталист исә 60-лыг мәнфәәт, јә'ни галан капиталистләр кими 20%-лик мәнфәәт нормасы көтүрәр».

L'illustre Loria он ил әввәл һәлл олунмаз е'лан етдији мәсәләни белә һејрәт едиләҹәк бир гочаглыгла бир ан ичиндә һәлл етмишдир. Тәәссүф, о бизә белә бир сирри ачыб сөјләмәмишдир ки, «гејри-мәһсулдар капитал» һарадан гүввә тапыб сәнајечилә-

---

* Бурада, тәрҹүмәјә кәлмәјән ҹинас вардыр: Unverfrorenheit ејни заманда һәм «утанмазлыг», һәм дә «донмазлыг» демәкдир. *Ред.*

рин, орта мәнфәәт нормасындан јуксәк олан бу устәлик мәнфәәтини онлардан јалныз гопармаг дејил, һабелә торпаг мүлкијјәтчиси ичарәдарын әлавә мәнфәәтини торпаг рентасы шәклиндә өз чибинә гојдуғу кими, ејнилә һәмин мәнфәәти өз чибиндә сахлајыр. Доғрудан да, бурада тачирләр сәнајечиләрдән тамамилә торпаг рентасы кими бир бач алардылар, бу јолла да орта мәнфәәт нормасы һасил едәрдиләр. Әлбәттә, һәр кәсә кифајәт гәдәр мә'лум олдуғу кими, тичарәт капиталы үмуми мәнфәәт нормасынын һасил едилмәсиндә чох мүһүм бир амилдир. Лакин јалныз гәлбинин дәринликләриндә бүтүн сијаси игтисада түпүрән әдәбијјат авантүристи рәва көрүб иддиа едә биләр ки, тичарәт капиталы үмуми мәнфәәт нормасындан јуксәк олан бүтүн устәлик изафи дәјәри удмаг, һәм дә бу мәнфәәт нормасы һасил едиләндән әввәл удмаг вә ону мәһз өзү үчүн торпаг рентасына чевирмәк кими е'чазкар гүввәјә маликдир, һәм дә буну удмаг үчүн онун һеч бир торпаг мүлкијјәти олмасы лазым дејилдир. Ондан аз тәәччүблү олмајан бир иддиа да будур: куја тичарәт капиталы һәмишә елә сәнајечиләри тапыр ки, онларын изафи дәјәри мәһз јалныз орта мәнфәәт нормасына чатыр; куја тичарәт капиталы Марксын дәјәр ганунунун бу бәдбәхт гурбанларынын вәзијјәтини, онларын мәһсулуну хүсуси һагг алмадан, һәтта һеч бир комиссиончулуг фаизи алмадан сатмагла бир дәрәчәјә гәдәр јүнкүлләшдирмәји өзү үчүн шәрәф билир. Адам кәрәк нечә шарлатан олсун ки, Марксын куја бу чүр мискин фокуслара еһтијачы олдуғуну хәјал етсин!

Лакин бизим l'illustre Loria өз шөһрәтинин бүтүн парлаглығы илә јалныз о заман мејдана чыхыр ки, биз ону шималдакы өз рәгибләри илә, мәсәлән, чәнаб Јулиус Волф илә мүгајисә едәк; ахы о да дүнәндән танынан бир адам дејилдир. Волф һәтта «Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung» адлы өз галын китабында да бу италијалынын јанында нә гәдәр мискин бир јаланчы кими көрүнүр! Бу адам маестронун нәчиб өткәмлији гаршысында нә гәдәр ачиз, мән һәтта аз галмышды дејәм ки, нә гәдәр тәвазө'кар көрүнүр, зира маестро өзлүјүндә ајдын олан бир шеј кими иддиа едир ки, Маркс нә артыг, нә әскик, мәһз бүтүн башга адамлар кимидир, о да тамамилә чәнаб Лорианын өзү кими шүурлу софист, паралокист, ловға вә шарлатандыр; о иддиа едир ки, Маркс һәр дәфә чәтин вәзијјәтә дүшдүкдә, охучулара өз нәзәријјәсинин ахырыны кәлән чилддә верәчәјини вә'д едир, һалбуки онун өзүнә чох јахшы мә'лум олдуғу кими, һәмин чилди бураха билмәз вә бурахмаг фикриндә дә дејилдир! Фөвгәл'адә фәндкирликлә вә ән имкансыз вәзијјәтләрдән чыхмаг бачарығы илә бирләшмиш һәдсиз чәсарәт, вурулан көтәкләрә гаршы гәһрәманчасына лагејдлик, өзкә әсәрләрини бөјүк бир чәлдикликлә мәнимсәмәк, зәһләтөкән реклам шарлатанлығы, достларын һај-күјү

васитәсилә мүвәффәгијјәт тәшкил едилмәси, — бүтүн бунларда она ким тај ола биләр?

Италија бүтүн классик шејләр өлкәсидир. Орада мүасир дүнјанын күнәши доғдуғу бөјүк вахтдан бәри бу өлкә Дантедән Гарибалдијә гәдәр, мисилсиз классик камилликләр кими әзәмәтли характерләр јаратмышдыр. Лакин алчалма вә јаделлиләрин һөкмранлығы заманлары һәмин өлкә үчүн башга классик характерләр дә гојуб кетмишдир, бунлардан исә ики тип хүсусилә габарыгдыр: Сганарелл вә Дулкамара. Бунларын һәр икисинин классик вәһдәти, көрдүјүмүз кими, бизим l'illustre Loria-да тәчәссүм етмишдир.

Ахырда мән өз охучуларымы океанын о тајына апарыб чыхармалыјам. Нју-Јоркда чәнаб тибб доктору *Кеорг-Штибелинг* дә мәсәләнин һәллини, һәм дә сон дәрәчә садә һәллини тапмышдыр. О гәдәр садә һәллини тапмышдыр ки, океанын нә о тајында, нә дә бу тајында һеч кәс буну гәбул етмәк истәмәмишдир, буна көрә дә о сон дәрәчә гәзәбләнмишди вә белә бир әдаләтсизликдән океанын һәр ики тајында сонсуз мигдар китабчаларда вә гәзет мәгаләләриндә ачы-ачы шикајәтләнирди. Һәрчәнд «Neue Zeit»-дә она дедиләр ки, онун бүтүн һәлли һесабламалардакы сәһвә әсасланыр, лакин бу ону нараһат едә билмәди. Маркс да һесабламаларда сәһвләр едирди, лакин бир чох шејләрдә һаглы чыхды. Беләликлә, Штибелингин мәсәләни нечә һәлл етдијинә бахаг.

«Мән ејни мүддәтдә вә бәрабәр капиталла ишләјән, лакин сабит капиталлары илә дәјишән капиталлары арасындакы нисбәтин мүхтәлиф олдуғу ики фабрик көтүрүрәм. Бүтүн капиталы $(c+v)$ мән $=y$ көтүрүр вә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтиндәки фәрги x илә ишарә едирәм. I фабрик үчүн $y=c+v$; II фабрик үчүн $y=(c-x)+(v+x)$. Демәли, I фабрик үчүн изафи дәјәр нормасы $=\frac{m}{v}$, II фабрик үчүн исә $=\frac{m}{v+x}$. Мүәјјән мүддәт әрзиндә бүтүн y капиталын, јахуд $c+v$-нин үстүнә кәлән бүтүн изафи дәјәри (m) мән мәнфәәт (p) адландырырам; демәли, $p=m$. Буна көрә дә I фабрик үчүн мәнфәәт нормасы $=\frac{p}{y}$, јахуд $\frac{m}{c+v}$, ејнилә дә II фабрик үчүн $=\frac{p}{y}$, јахуд $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, јә'ни ејнилә дә $=\frac{m}{c+v}$. Демәли, проблем... белә һәлл едилир ки, бәрабәр капитал вә бәрабәр вахт, лакин бәрабәр олмајан мигдарда чанлы әмәк сәрф едилдикдә, дәјәр ганununа әсасән бәрабәр орта мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәсиндән ирәли кәлир» (G. C. Stiebeling: «Das Werthgesetz und die Profitrate», John Heinrich нәшри, New York [1890-чы ил, сәһ. I]).

Јухарыда көстәрилән һесаблама нә гәдәр көзәл, нә гәдәр ајдын олса да, биз чәнаб д-р Штибелингә *бир* суал вермәјә мәчбу-

руг: о һарадан билир ки, I фабрикин истеһсал етдији изафи дәјәрин мәчмусу II фабрикдә истеһсал едилән изафи дәјәрин мәчмусуна тамамилә бәрабәрдир? *c, v, y* вә *x* һаггында, демәли, һесабламанын бүтүн дикәр амилләри һаггында о бизә ачыгча дејир ки, бунлар һәр ики фабрик үчүн бәрабәр кәмијјәтдир, *m* һаггында исә бирчә кәлмә дә демир. Лакин изафи дәјәрин бурада көстәрилән һәр ики мигдарыны онун чәбр гајдасында *m* илә ишарә етмәсиндән бу һеч дә ирәли кәлмир. Әксинә, бу мәһз о шејдир ки, ону сүбут етмәк лазымдыр, чүнки ч. Штибелинг *p* мәнфәәти дә тәфәррүатына бахмадан изафи дәјәрлә ејниләшдирир. Бурада јалныз ики һал ола биләр: ја будур ки, һәр ики *m* бәрабәрдир, һәр фабрик бәрабәр мигдарда изафи дәјәр истеһсал едир, демәли, үмуми капитал бәрабәр олмагла һәмчинин бәрабәр мигдарда мәнфәәт истеһсал едир, бу һалда исә ч. Штибелинг һәлә сүбут етмәли олдуғуну ирәличәдән фәрз едир; ја да будур ки, бир фабрик о бирисиндән чох изафи дәјәр истеһсал едир, бу һалда исә онун бүтүн һесабламасы пуч олур.

Чәнаб Штибелинг өзүнүн һесабламадакы бу сәһви әсасында бир јығын һагг-һесаблар дүзәлдиб охучулара тәгдим етмәк үчүн нә зәһмәтдән, нә дә хәрчдән горхмамышдыр. Мән ону сакитләшдирмәк үчүн әмин едә биләрәм ки, һәмин һесабламаларын демәк олар һамысы ејни дәрәчәдә јанлышдыр, бунларын бир истисна олараг дүзкүн олдуғу јердә исә ч. Штибелингин сүбут етмәк истәдикләриндән тамамилә фәргли бир шеји сүбут едир. Мәсәлән, 1870 вә 1880-чы илләрә аид Америка сензләри мә'луматыны мүгајисә едәрәк о, мәнфәәт нормасынын фе'лән азалдығыны көстәрир, лакин буну тамамилә јанлыш изаһ едир вә күман едир ки, Марксын һеч заман дәјишилмәјән, һәрәкәтсиз мәнфәәт нормасы һаггындакы нәзәријјәси тәчрүбәнин вердији мә'лумат әсасында ислаһ едилмәлидир. Лакин будур, тәгдим олунан үчүнчү китабын үчүнчү бөлмәсиндән ајдын олур ки, Маркса иснад верилән бу «һәрәкәтсиз мәнфәәт нормасы» халис ујдурмадыр вә мәнфәәт нормасынын азалма мејли д-р Штибелингин көстәрдији сәбәбләрин там әкси олан сәбәбләрә әсасланыр. Чәнаб д-р Штибелингин нијјәтләри шүбһәсиз хош нијјәтләрдир, лакин елми мәсәләләрлә мәшғул олмаг истәјирсәнсә, һәр шејдән әввәл, истифадә етмәк истәдијин әсәрләри мүәллифин јаздығы кими охумағы өјрәнмәлисән вә, һәр шејдән әввәл, бу әсәрләрдә олмајан шејләри онларда ахтарыб ујдурмамалысан.

Бүтүн тәдгигатын јекуну: гаршыја гојулан мәсәлә һаггында да нә едилмишсә, јенә анчаг Маркс мәктәби тәрәфиндән едилмишдир. Фиреман вә Конрад Шмидт бу үчүнчү китабы охујаркән, һәр бири әсәрләринин өз һиссәсиндән тамамилә разы гала биләр.

Ф. Энкелс.

Лондон, 4 октјабр 1894-чү ил.

ҮЧҮНЧҮ КИТАБ

БҮТӨВЛҮКДӘ КӨТҮРҮЛӘН КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ ҺИССӘ

БИРИНЧИ БӨЛМӘ

ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНФӘӘТӘ ВӘ ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНЫН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

ИСТЕҺСАЛ ХӘРЧЛӘРИ ВӘ МӘНФӘӘТ.

Биринчи китабда, өзлүјүндә көтүрүлән, билаваситә истеһсал просеси олараг көтүрүлән капиталист *истеһсал просесинин* әһатә етдији һадисәләр тәдгиг едилмишди, һәм дә она јабанчы чәһәтләрин бүтүн икинчи дәрәчәли тә'сирләри кәнара гојулмушду. Лакин капиталын һәјат јолу һәлә һеч дә бу билаваситә истеһсал просеси илә битмир. Керчәк аләмдә она икинчи китабын тәдгигат мөвзусуну тәшкил етмиш олан *тәдавүл просеси* әлавә олунур. Орада, — мәһз үчүнчү бөлмәдә, ичтимаи истеһсал просеси үчүн васитә олан тәдавүл просеси нәзәрдән кечириләркән, — ашкар олду ки, бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилән капиталист истеһсал просеси истеһсал вә тәдавүл просесинин вәһдәтидир. Бу үчүнчү китабын вәзифәсинә кәлдикдә, бу вәзифә һәмин вәһдәт һаггында үмуми мүлаһизәләр вермәкдән ибарәт ола билмәз. Әксинә, *бир там кими нәзәрдән кечирилән капиталын һәрәкәти просесиндән* әмәлә кәлән конкрет формалары бурада тапыб тәсвир етмәк лазымдыр. Капиталлар өз керчәк һәрәкәтиндә бир-биринә елә конкрет формаларда гаршы дурур ки, бунлар үчүн капиталын билаваситә истеһсал просесиндәки шәкли [Gestalt], һабелә тәдавүл просесиндәки шәкли јалныз хүсуси моментләр кими мејдана чыхыр. Капиталын, бу китабда шәрһ етдијимиз кими, шәкил дәјишмәләри [Gestaltungen], беләликлә, аддымбааддым елә бир формаја јахынлашыр ки, бу формада онлар чәмијјәтин сәтһинә чыхыр, мүхтәлиф капиталларын бир-биринә тә'сириндә, рәгабәтдә вә истеһсал акентләринин өзләринин адәтән дүшүндүкләри шәкилдә мејдана чыхыр.

Капиталистчәсинә истеһсал едилмиш һәр бир әмтәәнин дәјәри D бу формулда тәсвир олунур: $D = c + v + m$. Әкәр мәһсулун бу

дәјәриндән изафи дәјәр m чыхылса, онда јалныз, истеһсал үнсүрләри шәклиндә сәрф едилмиш капитал дәјәри $c+v$-ни әмтәәдә өдәјән еквивалент, јахуд дәјәр галар.

Мәсәлән, әкәр мүәјјән әмтәәнин истеһсалы 500 ф. стерлинглик капитал: әмәк васитәләринин ашынмасына 20 ф. ст., истеһсал материалларына 380 ф. ст., иш гүввәсинә 100 ф. ст, сәрф едилмәсинә сәбәб олмушса вә әкәр изафи дәјәр нормасы 100% тәшкил едирсә, онда мәһсулун дәјәри $= 400_c + 100_v + 100_m = 600$ ф. ст. олар.

100 ф. стерлинглик изафи дәјәр чыхылдыгда, 500 ф. стерлинглик әмтәә дәјәри галыр вә бу да садәчә олараг, сәрф едилмиш 500 ф. стерлинглик капиталы өдәјир. Әмтәә дәјәринин бу һиссәси, јә'ни истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин гијмәтини вә тәтбиг едилмиш иш гүввәсинин гијмәтини өдәјән һиссәси анчаг, әмтәә капиталистин өзү үчүн нечәјә тамам олмушса, ону өдәјир, буна көрә дә капиталист үчүн әмтәәнин истеһсал хәрчләрини тәшкил едир.

Әмтәәнин капиталистә нечәјә баша кәлмәси илә әмтәәнин өз истеһсалынын нечәјә баша кәлмәси, бунлар һәр һалда ики тамамилә мүхтәлиф кәмијјәтдир. Әмтәә дәјәринин изафи дәјәрдән ибарәт олан һиссәси капиталист үчүн мәһз она көрә һавајы баша кәлир ки, фәһлә үчүн о, һаггы өдәнилмәмиш әмәјә баша кәлир. Лакин капиталист истеһсалы әсасында фәһлә истеһсал просесинә кирдикдә о өзү, ишләјән вә капиталистин малы олан мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил етдијинә көрә вә, демәли, әмтәәнин һәгиги истеһсалчысы капиталист олдуғуна көрә, әмтәәнин истеһсал хәрчләри ондан өтрү әмтәәнин өзүнүн һәгиги дәјәри кими тәмсил олунур [Kost]. Әкәр биз истеһсал хәрчләрини $к$ адландырсаг, онда $D = c + v + m$ формулу беләә бир формула чеврилир: $D = к + m$, јахуд әмтәә дәјәри = истеһсал хәрчләри + изафи дәјәр.

Беләликлә, әмтәә дәјәринин јалныз әмтәәни истеһсал етмәк үчүн сәрф олунмуш капитал дәјәри өдәјән мүхтәлиф һиссәләрини истеһсал хәрчләри категоријасына аид етмәк, бир тәрәфдән, капиталист истеһсалынын спесифик характерини ифадә едир. Әмтәәнин капиталистләрә нечәјә баша кәлмәси *капитал* сәрфи илә өлчүлүр; әмтәәнин һәгигәтдә нечәјә баша кәлмәси исә *әмәк* сәрфи илә өлчүлүр. Буна көрә дә әмтәәнин истеһсалына капиталистин чәкдији хәрчләр әмтәәнин дәјәриндән, јахуд әмтәәнин һәгиги истеһсал хәрчләриндән мигдарча фәргдидир; һәмин хәрчләр әмтәә дәјәриндән аздыр, зира, бир һалда ки, $D = к + m$, онда $к = D - m$. Дикәр тәрәфдән, әмтәәнин истеһсал хәрчләри һеч дә јалныз капиталист һесабдарлығында мөвчуд олан бир рубрика дејилдир. Дәјәрин бу һиссәсинин ајрылмасы әмтәәләрин һәгиги истеһсалында әмәли олараг өзүнү даим көстәрир, чүнки бу һиссәни тәдавүл просеси васитәсилә даим јенидән әмтәә формасындан гајтарыб мәһсулдар капитал формасына салмаг лазым кәлир вә, демәли,

Марксын әлјазмасындан «Капитал»ын III чилдинин I сәһифәсинә аид факсимиле.

(Кичилдилмишдир.)

өдәнилмиш истеһсал хәрчләринә даим јенә вә јенә, әмтәә истеһсалына сәрф едилмиш истеһсал үнсүрләрини алмаг лазымдыр.

Истеһсал хәрчләри категоријасынын исә, әксинә, әмтәә дәјәринин әмәлә кәлмәсинә вә ја капитал дәјәринин артмасы просесинә һеч бир мүнасибәти јохдур. Әкәр мән билирәмсә ки, 600 ф. стерлинглик әмтәә дәјәринин $^{5}/_{6}$-и, јә'ни 500 ф. ст. анчаг сәрф едилмиш 500 ф. стерлинглик капиталы өдәјән еквивалентдир, дәјәрдир вә буна көрә дә јалныз, һәмин капиталын мадди үнсүрләрини јенидән сатын алмаг үчүн кифајәтдир, онда һәлә тәкчә бундан мәнә нә о мә'лумдур ки, әмтәәнин дәјәриндә әмтәәнин истеһсал хәрчләрини тәшкил едән бу $^{5}/_{6}$ һиссә нечә истеһсал олунмушдур, нә дә о мә'лумдур ки, бунда изафи дәјәр тәшкил едән ахырынчы алтыда бир һиссәси нечә истеһсал олунмушдур. Лакин тәдгигат көстәрәчәкдир ки, истеһсал хәрчләри капиталист тәсәррүфатында сахта көрүнүш кәсб едәрәк, дәјәр истеһсалынын өзүнә аид бир категорија кими көрүнүр.

Бизим мисала гајыдаг. Әкәр биз фәрз етсәк ки, бир орта ичтимаи иш күнү әрзиндә бир фәһләнин истеһсал етдији дәјәр 6 шилл. = 6 марка пул мәбләғиндә тәмсил олунмушдур, онда аванс едилмиш 500 ф. стерлинглик капитал = $400_c + 100_v$ һәр бири он саат олан 1 666 $^{2}/_{3}$ иш күнүндә истеһсал олунмуш јени дәјәр тәшкил едәчәкдир, һәмин иш күнләриндән исә 1 333 $^{1}/_{3}$ иш күнү истеһсал васитәләри дәјәриндә = 400_c, $333^{1}/_{3}$-и иш гүввәси дәјәриндә = 100_v кристаллашмышдыр. Демәли, әкәр изафи дәјәр нормасы = 100%-дирсә, онда јени јарадылан әмтәәнин өзүнүн истеһсалы, $100_v + 100_m$ = $666^{2}/_{3}$ он саатлыг иш күнү мигдарында иш гүввәси сәрфинә баша кәлир.

Сонра, бизә мә'лумдур (бах: I китаб, VII фәсил, сәһ. 173 вә сонракылар. [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 159 вә сонракылар]) ки, јени истеһсал олунмуш 600 ф. стерлинглик мәһсулун дәјәри ашағыдакылардан әмәлә кәлир: 1) истеһсал васитәләринә сәрф едилмиш 400 ф. стерлинглик сабит капиталын јенидән мејдана чыхан дәјәриндән вә 2) 200 ф. стерлинглик јени истеһсал едилмиш дәјәрдән. Әмтәәнин истеһсал хәрчләринә = 500 ф. стерлингә јенидән мејдана чыхан 400_c вә јени истеһсал едилмиш 200 ф. стерлинглик дәјәрин јарысы (= 100_v), демәли, әмтәә дәјәринин өз мәншәји е'тибарилә ики тамамилә мүхтәлиф үнсүрү дахилдир.

$666^{2}/_{3}$ он саатлыг күн әрзиндә сәрф едилмиш әмәјин мәгсәдәујғун характери сајәсиндә, 400 ф. ст. мәбләғиндә истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри һәмин истеһсал васитәләриндән мәһсула кечирилмишдир. Беләликлә, бу көһнә дәјәр мәһсулун дәјәринин тәркиб һиссәси олараг јенидән тәзаһүр едир, лакин о, *һәмин* әмтәәнин истеһсалы просесиндә әмәлә кәлмир. Һәмин дәјәр анчаг она көрә әмтәә дәјәринин тәркиб һиссәси

кими мөвчуддур ки, әввәлдә о, аванс едилмиш капиталын тәркиб һиссәси кими мөвчуд иди. Демәли, сәрф едилмиш сабит капитал әмтәә дәјәринин о һиссәси илә өдәнилир ки, буну о өзү әмтәә дәјәринә гатыр. Беләликлә, истеһсал хәрчләринин бу үнсүрүнүн икили әһәмијјәти вардыр: бир тәрәфдән, о, әмтәәнин истеһсал хәрчләринә дахилдир, чүнки әмтәә дәјәринин сәрф едилмиш капиталы өдәјән тәркиб һиссәсидир; дикәр тәрәфдән исә, һәмин үнсүр анчаг она көрә әмтәә дәјәринин тәркиб һиссәсидир ки, сәрф едилмиш капиталын дәјәрини тәшкил едир, јахуд она көрә ки, истеһсал васитәләринин филан гәдәр дәјәри вардыр.

Истеһсал хәрчләринин дикәр тәркиб һиссәси тамамилә әксинәдир. Әмтәә истеһсал едиларкән сәрф олунмуш $666^2/_3$ күнлүк әмәк 200 ф. стерлинглик јени дәјәр әмәлә кәтирир. Бу јени дәјәрин јалныз бир һиссәси, аванс едилмиш 100 ф. стерлинглик дәјишән капиталы, јахуд тәтбиг едилмиш иш гүввәсинин гијмәтини өдәјир. Лакин аванс едилмиш бу капитал дәјәри һеч дә јени дәјәрин әмәлә кәлмәсинә дахил олмур. Капитал аванс едиләркән иш гүввәсинин һаггы бир *дәјәр* олараг өдәнилир, истеһсал просесиндә исә иш гүввәси дәјәр *јарадычысы* кими ишләјир. Иш гүввәсинин капитал аванс едиләркән мејданда олан дәјәри әвәзиндә, һәгигәтән *фәалијјәт көстәрән* мәһсулдар капиталда, дәјәр јарадан чанлы иш гүввәси өзү иштирак едир.

Әмтәә дәјәринин бирликдә истеһсал хәрчләри тәшкил едән бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләри арасындакы фәрг дәјәрин кәмијјәтиндә: бир һалда капиталын сәрф едилмиш сабит һиссәсинин, дикәр һалда сәрф едилмиш дәјишән һиссәсинин дәјәр кәмијјәтиндә дәјишиклик баш верән кими дәрһал нәзәрә чарпыр. Фәрз едәк ки, ејни истеһсал васитәләринин гијмәти, јахуд капиталын сабит һиссәси 400 ф. стерлингдән 600 ф. стерлингә галхыр, јахуд әксинә, 200 ф. стерлингә енир. Биринчи һалда нәинки әмтәәнин истеһсал хәрчләри 500 ф. стерлингдән $600_c + 100_v = 700$ ф. стерлингә галхачаг, һабелә әмтәә дәјәринин өзү дә 600 ф. стерлингдән $600_c + 100_v + 100_m = 800$ ф. стерлингә галхачагдыр. Икинчи һалда нәинки истеһсал хәрчләри 500 ф. стерлингдән $200_c + 100_v = 300$ ф. стерлингә енәчәк, һабелә әмтәә дәјәри өзү дә 600 ф. стерлингдән $200_c + 100_v + 100_m = 400$ ф. стерлингә енәчәкдир. Сәрф едилмиш сабит капитал өз дәјәрини мәһсула кечирдијинә көрә, башга шәртләр ејни олдугда, мәһсулун дәјәри һәмин капитал дәјәрин мүтләг кәмијјәтинә мүвафиг олараг галхыр вә ја енир. Фәрз едәк ки, әксинә, башга шәртләр ејни олмагла, иш гүввәсинин әввәлки күтләсинин гијмәти 100 ф. стерлингдән 150 ф. стерлингә галхыр, јахуд, әксинә 50 ф. стерлингә енир. Һәрчәнд биринчи һалда истеһсал хәрчләри 500 ф. стерлингдән $400_c + 150_v = 550$ ф. стерлингә галхыр, икинчи һалда исә 500 ф. стерлингдән $400_c + 50_v = 450$ ф. стерлингә енирсә дә, һәр ики һал-

да әмтәә дәјәри дәјишилмәз галыр = 600 ф. ст.: биринчи һалда $= 400_c + 150_v + 50_m$, икинчи һалда $= 400_c + 50_v + 150_m$ олур. Аванс едилмиш дәјишән капитал өз дәјәрини мәһсула әлавә етмир. Әксинә, онун дәјәри әвәзиндә мәһсула әмәјин јаратдығы јени дәјәр дахил олмушдур. Буна көрә дә дәјишән капиталын дәјәринин мүтләг кәмијјәтиндәки дәјишиклик, о јалныз иш гүввәсинин гијмәтиндәки дәјишиклији ифадә етдијиндән, әмтәә дәјәринин мүтләг кәмијјәтини әсла дәјишдирмир, чүнки ахычы иш гүввәсинин јаратдығы јени дәјәрин мүтләг кәмијјәтиндә һеч бир шеји дәјишдирмир. Белә бир дәјишиклик, әксинә, јени дәјәрин о ики тәркиб һиссәсинин јалныз кәмијјәт нисбәтинә тә'сир көстәрир ки, бунлардан бири изафи дәјәр тәшкил едир, дикәри исә дәјишән капиталы өдәјир, буна көрә дә әмтәәнин истеһсал хәрчләринә дахил олур.

Истеһсал хәрчләринин һәр ики һиссәсинин — бизим көтүрдүјүмүз һалда $400_c + 100_v$ — анчаг бир үмуми чәһәти вардыр: бунларын һәр икиси әмтәә дәјәринин аванс едилмиш капиталы өдәјән һиссәләридир.

Лакин капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән ишин бу һәгиги вәзијјәти зәрури олараг тәһриф олунмуш шәкилдә тәзаһүр едир.

Капиталист истеһсал үсулунун көләлијә әсасланан истеһсал үсулундан фәрги бир дә ондадыр ки, иш гүввәсинин дәјәри, resp. [мүвафиг сурәтдә] гијмәти бурада әмәјин өзүнүн дәјәри, resp. гијмәти кими, јахуд әмәк һаггы кими нәзәрә кәлир (I китаб, XVII фәсил). Буна көрә дә аванс едилмиш капиталын дәјәринин дәјишән һиссәси әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал шәклиндә, истеһсала сәрф едилмиш бүтүн әмәјин дәјәрини, resp. гијмәтини өдәјән капитал дәјәр шәклиндә мејдана чыхыр. Мәсәлән, әкәр биз фәрз етсәк ки, 10 саатлыг орта ичтимаи иш күнү 6 шилл. мигдарында пулда тәчәссүм едирсә, онда 100 ф. стерлинглик аванс едилмиш дәјишән капитал $333^1/_3$ он саатлыг иш күнүндә истеһсал едилән дәјәрин пул ифадәси олар. Лакин сатын алынмыш иш гүввәсинин капитал аванс едиләркән мөвчуд олан бу дәјәри һәгигәтән фәалијјәт көстәрән капиталын һеч бир һиссәсини тәшкил етмир. Онун әвәзиндә истеһсал просесинә чанлы иш гүввәсинин өзү дахил олур. Әкәр һәмин иш гүввәсинин истисмар едилмәси дәрәчәси, бизим мисалда олдуғу кими, 100% тәшкил едирсә, онда һәмин иш гүввәси $666^2/_3$ он саатлыг иш күнү әрзиндә сәрф едилир, буна көрә дә мәһсула 200 ф. стерлинглик јени дәјәр әлавә едир. Лакин капитал аванс едиләркән 100 ф. стерлинглик дәјишән капитал әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал кими, јахуд $666^2/_3$ он саатлыг күн әрзиндә ичра едилмиш әмәјин гијмәти кими мөвчуд олур. $666^2/_3$-јә бөлүнмүш 100 ф. ст. бизә он саатлыг иш күнүнүн гијмәти олараг 3 шиллинг, јә'ни беш саатлыг әмәк мүддәтиндә јарадылмыш дәјәри верир.

Әкәр биз аванс едилмиш капиталла әмтәә дәјәрини мүгајисә етсәк, ашағыдакылары аларыг:

I. 500 ф. стерлинглик аванс едилмиш капитал = истеһсал васитәләринә сәрф едилмиш 400 ф. ст. капитала (истеһсал васитәләринин гијмәти) + әмәјә сәрф едилмиш 100 ф. ст. капитал ($666^2/_3$ иш күнүнүн гијмәти, јахуд бу иш күнләри үчүн әмәк һаггы).

II. 600 ф. стерлинглик әмтәә дәјәри = 500 ф. стерлинглик истеһсал хәрчләринә (400 ф. ст., сәрф едилмиш истеһсал васитәләринин гијмәти + 100 ф. ст., сәрф едилмиш $666^2/_3$ иш күнүнүн гијмәти) + 100 ф. ст. изафи дәјәр.

Бу формулда капиталын әмәјә сәрф едилмиш һиссәси истеһсал васитәләринә, мәсәлән, памбыға вә ја көмүрә сәрф едилмиш һиссәсиндән анчаг онунла фәргләнир ки, о, истеһсалын madди чәһәтдән фәргли олан үнсүрүнүн өдәнилмәсинә хидмәт едир; әсла онунла фәргләнмир ки, әмтәә дәјәринин әмәлә кәлмәси просесиндә, буна көрә дә һәмчинин капитал дәјәрин артмасы просесиндә о, функсија е'тибарилә фәргли бир рол ојнајыр. Әмтәәнин истеһсал хәрчләриндә истеһсал васитәләринин гијмәти һәлә капитал аванс едиләркән мөвчуд олдуғу шәклиндә гајыдыр, һәм дә мәһз она көрә гајыдыр ки, һәмин истеһсал васитәләриндән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә едилмишдир. Там ејнилә дә, әмтәәнин истеһсал хәрчләриндә, һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф едилмиш $666^2/_3$ иш күнүнүн гијмәти, јахуд бу иш күнләри үчүн әмәк һаггы мәһз капитал аванс едиләркән мөвчуд олдуғу шәклиндә гајыдыр, — һәм дә мәһз она көрә гајыдыр ки, бу мигдар әмәк мәгсәдәујғун формада сәрф едилмишдир. Биз анчаг һазыр, мөвчуд дәјәрләри көрүрүк, — аванс едилмиш капиталын дәјәринин о һиссәләрини көрүрүк ки, бунлар мәһсулун дәјәринин әмәлә кәлмәсинә дахилдир, — лакин јени дәјәр јарадан үнсүрү көрмүрүк. Сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы фәрг јох олмушдур. Бүтөвлүкдә 500 ф. стерлинглик бүтүн истеһсал хәрчләри инди ики гат әһәмијјәт алыр: онлар, әввәлән, 600 ф. стерлинглик әмтәә дәјәринин о тәркиб һиссәсини тәшкил едир ки, бу һиссә әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш 500 ф. стерлинглик капиталы өдәјир; икинчиси дә, әмтәәнин дәјәринин бу тәркиб һиссәсинин өзү јалныз она көрә мөвчуддур ки, әввәлдә о, тәтбиг едилмиш истеһсал үнсүрләринин, истеһсал васитәләринин вә әмәјин хәрчләри кими, јә'ни аванс едилмиш капитал кими мөвчуд иди. Капитал дәјәр мәһз капитал дәјәр олараг сәрф едилмиш олдуғуна көрә вә сәрф едилдији дәрәчәдә истеһсал хәрчләри кими кери гајыдыр.

Аванс едилмиш капиталын дәјәринин мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин madди чәһәтдән мүхтәлиф олан истеһсал үнсүрләринә — әмәк васитәләринә, хаммала, јардымчы материаллара вә әмәјә сәрф едилмиш олмасы анчаг бир шејә сәбәб олур: әмтәә-

«Капитал»ын III чилдинин катиб әли илә үзү көчүрүлмүш вә үзәриндә Енкелсин дүзәлишләри олан I сәһифәси. Сәһифәнин јухарысындакы әлавә парча Енкелсин әли илә јазылмышдыр.

(Кичилдилмишдир.)

нин истеһсал хәрҹләринә јенә дә, мадди ҹәһәтдән мүхтәлиф олан бу истеһсал үнсүрләрини сатын алмаг лазым кәләҹәкдир. Истеһсал хәрҹләринин өзүнүн әмәлә кәлмәси ҹәһәтдән исә, әксинә, јалныз бир фәрг, әсас капитал илә дөврijјә капиталы арасындакы фәрг өзүнү көстәрир. Бизим мисалда әмәк васитәләринин ашынмасына 20 ф. ст. чыхылмышды (400_c = әмәк васитәләринин ашынмасы үчүн 20 ф. ст. + истеһсал хаммалы үчүн 380 ф. ст.). Әкәр әмтәә истеһсал олунана гәдәр бу әмәк васитәләринин дәјәри = 1 200 ф. ст. идисә, онда әмтәә истеһсалындан сонра һәмин дәјәр ики шәкилдә мөвҹуддур: 20 ф. ст. — әмтәә дәјәринин бир һиссәси кими, 1 200 — 20, јахуд 1 180 ф. ст. исә, — әввәлки гајда илә јенә дә капиталистин ихтијарында олан әмәк васитәләринин галмыш дәјәри кими, јахуд капиталистин әмтәә капиталынын дәјәр үнсүрү кими дејил, онун мәһсулдар капиталынын дәјәр үнсүрү кими мөвҹуддур. Әмәк васитәләринин әксинә олараг истеһсал хаммалын вә әмәк һаггынын бүтөву әмтәәнин истеһсалына сәрф олунур, буна көрә онларын бүтүн дәјәри дә истеһсал едилмиш әмтәәнин дәјәринә дахил олур. Биз көрдүк ки, аванс едилмиш капиталын бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләри дөврijјә ҹәһәтдән нә сурәтлә әсас капитал вә дөврijјә капиталы формалары алыр.

Беләликлә, аванс едилмиш капитал = 1 680 ф. ст.: әсас капитал = 1 200 ф. ст. плјус дөврijјә капиталы = 480 ф. ст. (= 380 ф. ст. истеһсал хаммалында плјус 100 ф. ст. әмәк һаггында).

Әмтәәнин истеһсал хәрҹләри, әксинә, = анҹаг 500 ф. ст. (20 ф. ст. әсас капиталын ашынмасына, 480 ф. ст. дөврijјә капиталына).

Лакин әмтәәнин истеһсал хәрҹләри илә аванс едилмиш капитал арасындакы бу фәрг јалныз бир шеји тәсдиг едир: ону тәсдиг едир ки, әмтәәнин истеһсал хәрҹләри анҹаг, онун истеһсалына һәгигәтән сәрф едилмиш капиталдан ибарәтдир.

Әмтәәнин истеһсалында 1 200 ф. ст. дәјәриндә әмәк васитәләри тәтбиг едилир, лакин аванс едилмиш бу капитал дәјәрдән истеһсалда анҹаг 20 ф. ст. итир. Буна көрә дә, тәтбиг едилмиш әсас капитал әмтәәнин истеһсал хәрҹләринә анҹаг гисмән дахил олур, чүнки әмтәәнин истеһсалында о анҹаг гисмән сәрф едилмишдир. Тәтбиг едилмиш дөврijјә капиталынын бүтөву әмтәәнин истеһсал хәрҹләринә дахил олур, чүнки онун бүтөву әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмишдир. Лакин бу анҹаг ону сүбут етмирми ки, капиталын сәрф едилмиш әсас вә дөврijјә һиссәләри, өз дәјәринин кәмиjјәтинә pro rata [пропорсионал олараг], ејни сурәтдә мүвафиг әмтәәнин истеһсал хәрҹләринә дахил олур вә әмтәәнин дәјәринин бу тәркиб һиссәси үмумиjјәтлә јалныз, әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш капиталдан доғур? Әкәр бу белә олмаса иди, онда баша дүшмәк олмазды ки, аванс едилмиш 1 200 ф. стерлинглик әсас капитал нәјә көрә јал-

ныз истеһсал просесиндә өзүнүн итирдији 20 ф. стерлинги дејил, һабелә бу просесдә итирмәдији 1 180 ф. стерлинги дә мәһсулун дәјәринә әлавә етмир.

Беләликлә, истеһсал хәрчләринин һесабланмасы чәһәтдән әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасында олан бу фәрг анчаг заһирән нәзәрә кәлән белә бир һалы тәсдиг едир ки, күја истеһсал хәрчләри сәрф едилмиш капитал дәјәрдән, јахуд сәрф едилмиш истеһсал үнсүрләринин, о чүмләдән әмәјин дә капиталистин өзүнә тамам олдуғу гијмәтдән әмәлә кәлир. Дикәр тәрәфдән, дәјәр јаратмаг чәһәтдән, капиталын дәјишән һиссәси, иш гүввәсинә сәрф едилән һиссәси бурада дөвријјә капиталы рубрикасында сабит капитал илә (капиталын истеһсал материалларындан ибарәт олан һиссәси илә) ачыгча ејниләшдирилир. беләликлә дә, капиталын дәјәринин артмасы просесинин мистикләшдирилмәси баша чатдырылыр[1].

Бураја гәдәр биз әмтәә дәјәринин анчаг бир үнсүрүнү — истеһсал хәрчләрини нәзәрдән кечирирдик. Инди биз әмтәә дәјәринин башга бир тәркиб һиссәсинә, истеһсал хәрчләриндән артыг галан һиссәјә, јахуд изафи дәјәрә дә нәзәр салмалыјыг. Беләликлә, изафи дәјәр һәр шејдән әввәл әмтәә дәјәринин әмтәәнин истеһсал хәрчләриндән артыг олан һиссәсидир. Лакин истеһсал хәрчләри сәрф едилмиш капиталын дәјәринә бәрабәр олдуғуна көрә, — һәмин истеһсал хәрчләри исә даим гајыдыб бу капиталын мадди үнсүрләринә чеврилир, — дәјәрин бу артыг һиссәси әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән вә өз тәдавүлүндән гајыдан капиталын дәјәринин артымыны тәшкил едир.

Биз артыг әввәлдә көрдүк ки, *m*, изафи дәјәр анчаг *v*-нин, дәјишән капиталын дәјәриндәки дәјишикликдән әмәлә кәлирсә дә, вә буна көрә өз мәнбәји е'тибарилә садәчә олараг дәјишән капиталын артымыны тәшкил едирсә дә, истеһсал просеси гуртардыгда о, ејни дәрәчәдә $c + v$ дәјәринин, бүтүн сәрф едилмиш капиталын дәјәринин артымыны тәшкил едир. $c + (v + m)$ формулу, иш гүввәсинә аванс едилмиш мүәјјән капитал дәјәр *v*-нин ахычы кәмијјәтә чеврилмәси нәтичәсиндә, демәли, сабит кәмијјәтин дәјишән кәмијјәтә чеврилмәси нәтичәсиндә *m*-ин истеһсал олундуғуну көстәрән бу формул ејнилә $(c + v) + m$ шәклиндә дә көстәрилә биләр. Истеһсала гәдәр бизим 500 ф. стерлинглик капиталымыз вар иди. Истеһсалдан сонра бизим 500 ф. стерлинглик капиталымыз плјус 100 ф. стерлинглик дәјәр артымымыз вардыр[2].

---

[1] Бунун нәтичәси олараг игтисадчыларын бејниндә нечә бир долашыглыг әмәлә кәлә биләчәји I китабда, VII фәсил, 3, сәһ. 185—191, Н. В. Сениорун тимсалында көстәрилмишдир. [Бах: *К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 169—174.]

[2] «Һәгигәтдә артыг биз билирик ки, изафи дәјәр садәчә олараг, *v*-дә, капиталын иш гүввәсинә чеврилмиш һиссәсиндә баш верән дәјәр дәјишилмәси-

Лакин изафи дәјәр, аванс едилмиш капиталын бир тәк дәјәрин артмасы просесинә дахил олан һиссәсинин дејил, һабелә бу просесә дахил олмајан һиссәсинин дә артымыдыр; демәли, бир тәк хәрчләнмиш олан вә әмтәәнин сатылмасындан әлә кәлмиш истеһсал хәрчләриндән өдәнилән капиталын дејил, һабелә истеһсала гојулмуш үмумијјәтлә бүтүн капиталын дәјәринин артымыдыр. Истеһсал просесиндән әввәл бизим 1 680 ф. стерлинглик капитал дәјәримиз вар иди: әмәк васитәләринә гојулан вә јалныз 20 ф. стерлинг ашынманын өдәнилмәси олараг әмтәәнин дәјәринә дахил олан 1 200 ф. стерлинглик әсас капитал плјус истеһсал материалларында вә әмәк һаггында олан 480 ф. стерлинглик дөврijјә капиталы. Истеһсал просесиндән сонра мәһсулдар капитал дәјәринин тәркиб һиссәси олараг бизим 1 180 ф. стерлинглимиз плјус 600 ф. стерлинглик әмтәә капиталымыз вардыр. Әкәр биз бу ики дәјәр мәбләғини чәмләсәк, мә'лум олар ки, капиталистин әлиндә инди 1 780 ф. стерлинглик дәјәр вардыр. Әкәр о бундан аванс едилмиш бүтүн 1 680 ф. стерлинглик капиталы чыхса, онун әлиндә 100 ф. стерлинглик дәјәр артымы галар. Беләликлә, 100 ф. ст. изафи дәјәр ејнилә һәм истеһсала гојулмуш 1 680 ф. стерлинглик капиталын өз дәјәри үчүн, һәм дә истеһсал заманы онун сәрф едилән 500 ф. стерлинглик һиссәсинин дәјәри үчүн артым тәшкил едир.

Инди капиталист үчүн ајдындыр ки, дәјәрин бу артымы капиталла кечирилән мәһсулдар просесләрдән ирәли кәлир, демәли, капиталын өзүндән ирәли кәлир, чүнки истеһсал просесиндән сонра һасил олур, һәмин просесдән әввәл исә о јох иди. Һәр шејдән әввәл, истеһсала сәрф едилмиш капитала кәлдикдә, белә көрүнүр ки, куја изафи дәјәр ејни сурәтдә, капиталын дәјәринин истеһсал васитәләринә вә әмәјә сәрф едилмиш мүхтәлиф үнсүрләриндән әмәлә кәлир: ахы һәмин үнсүрләр истеһсал хәрчләринин тәшәккүлүндә ејни сурәтдә иштирак едир. Һәмин үнсүрләр аванс едилмиш капиталы тәшкил едән өз дәјәрләрини ејни сурәтдә мәһсулун дәјәринә әлавә едир вә бир-бириндән дәјәрин сабит кәмијјәти илә дәјишән кәмијјәти олмаг е'тибарилә фәргләнмир. Әкәр биз бир анлыға тәсәввүр етсәк ки, сәрф едилмиш бүтүн капитал ја тәкчә әмәк һаггындан, ја да тәкчә истеһсал васитәләринин дәјәриндән ибарәтдир, онда бу тамамилә ајдын олур. Онда биз биринчи һалда $400_c + 100_v + 100_m$ әмтәә дәјәри әвәзиндә $500_v + 100_m$ әмтәә дәјәри көрәрдик. Әмәк һаггына сәрф едилмиш 500 ф. стерлинглик капитал 600 ф. стерлинглик әмтәә дәјәринин истеһсалына сәрф едилмиш бүтүн әмәјин дә-

нин нәтичәсидир, демәли, $v + m = v + \triangle v$ (v плјус v-нин артымы). Лакин дәјәрин һәгиги дәјишилмәси вә дәјәрин дәјишилдији нисбәт она көрә көлкәдә галыр ки, аванс едилмиш капиталын дәјишилән тәркиб һиссәсинин артмасы нәтичәсиндә бүтүн бу капитал да артыр. О әввәлдә = 500 иди, инди исә = 590» (I китаб, VII фәсил, 1, сәһ. 175 [*К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 160]).

јәридир, мәһз буна көрә дә бүтүн мәһсулун истеһсал хәрчләрини тәшкил едир. Лакин бу әмтәә дәјәринин јаранмасынын бизә мә'лум олан јеканә просеси һәмин истеһсал хәрчләринин елә әмәлә кәлмәсидир ки, бурада сәрф едилмиш капиталын дәјәријенидән мәһсулун дәјәринин тәркиб һиссәси олур. Онун изафи дәјәр тәшкил едән 100 ф. стерлинглик тәркиб һиссәсинин нечә әмәлә кәлдијини биз билмирик. Икинчи һалда да бунун кими оларды, онда әмтәә дәјәри $= 500_c + 100_m$ оларды. Һәр ики һалда биз билирик ки, изафи дәјәр мөвчуд дәјәрдән әмәлә кәлир, она көрә ки, бу дәјәр мәһсулдар капитал формасында, — фәрги јохдур, истәр әмәк формасында, истәрсә истеһсал васитәләри формасында, — аванс едилмишдир. Лакин дикәр тәрәфдән, аванс едилмиш капитал дәјәрин хәрчләнмиш олмасы вә буна көрә дә әмтәәнин истеһсал хәрчләрини тәшкил етмәси һеч дә о демәк дејилдир ки, о изафи дәјәр тәшкил едә биләр. Һәмин капитал дәјәр мәһз о дәрәчәдә ки, әмтәәнин истеһсал хәрчләрини тәшкил едир, о, изафи дәјәр тәшкил етмәк дејил, јалныз еквивалент, сәрф едилмиш капиталы өдәјән дәјәр тәшкил едир. Демәли, о изафи дәјәр тәшкил едирсә, буну өзүнүн сәрф едилмиш капитал олмаг кими спесифик хассәсинә көрә дејил, үмумијјәтлә аванс едилмиш вә буна көрә дә тәтбиг олунмуш капитал олмагла тәшкил едир. Буна көрә дә изафи дәјәр аванс едилмиш капиталын ејни дәрәчәдә һәм әмтәәнин истеһсал хәрчләринә дахил олан һиссәсиндән, һәм дә истеһсал хәрчләринә дахил олмајан һиссәсиндән, бир сөзлә, — тәтбиг олунмуш капиталын ејни дәрәчәдә әсас вә дөвријјә тәркиб һиссәләриндән әмәлә кәлир. Бүтүн капитал — һәм әмәк васитәләри, һәм дә истеһсал материаллары вә әмәк — бир чисим олараг мәһсулун јарадычысыдыр. Һәгиги әмәк просесинә мадди чәһәтдән бүтүн капитал дахил олур, һәрчәнд дәјәрин артмасы просесинә онун анчаг бир һиссәси дахилдир. Бәлкә дә мәһз бу сәбәбдәндир ки, истеһсал хәрчләринин әмәлә кәлмәсиндә о анчаг гисмән иштирак едир, изафи дәјәр әмәлә кәлмәсиндә исә бүтүнлүклә иштирак едир. Һәр нечә олса да, нәтичәдә мә'лум олур ки, изафи дәјәр гојулмуш капиталын ејни заманда бүтүн һиссәләриндән әмәлә кәлир. Мүһакимәләри хејли ихтисар едиб габа вә садәчә олараг Малтусун ардынча белә демәк оларды: «Капиталист аванс етдији капиталын бүтүн һиссәләриндән бәрабәр мәнфәәт *көзләјир*»[3].

Бүтүн аванс едилмиш капиталын төрәмәси кими бу чүр тәмсил олунан изафи дәјәр чеврилмиш форма — *мәнфәәт* формасы алыр. Демәли, мүәјјән мәбләғ дәјәр она көрә капиталдыр ки, мәнфәәт әлдә етмәк үчүн сәрф едилмишдир[4], јахуд мәнфәәт она

[3] *Malthus*: «Principles of Political Economy», 2-чи нәшри, London 1836, сәһ. 268.

[4] «Капитал она дејилир ки, мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәдилә сәрф олунур». *Malthus*: «Definitions in Political Economy», London 1827, сәһ. 86.

көрә меjдана кәлир ки, мүәjjән мәбләғ дәjәр капитал кими сәрф едилир. Әкәр биз мәнфәәти p илә ишарә етсәк, онда $D = c + v + m = k + m$ формулу белә бир формула чеврилир: $D = k + p$, jахуд *әмтәә дәjәри = истеһсал хәрчләри + мәнфәәт.*

Демәли, бурада әввәлчә гаршымызда дурдуғу шәклиндә мәнфәәт еjни изафи дәjәрдир, амма, о анчаг мистикләшдирилмиш формададыр, бу исә зәрури олараг капиталист истеһсал үсулундан әмәлә кәлир. Һадисәләрин сәтһинә чыхдығы шәклиндә көтүрүлдүкдә истеһсал хәрчләринин әмәлә кәлмәсиндә сабит капитал илә дәjишән капитал арасында һеч бир фәрг көрмәк мүмкүн олмадығына көрә, истеһсал просеси заманы дәjәрин дәjишилмәсинин мәнбәjини капиталын дәjишән һиссәсиндән бүтүн капитал үзәринә кечирмәк лазым кәлир. Бир гүтбдә иш гүввәсинин гиjмәти әмәк һаггынын чеврилмиш формасында меjдана чыхдығына көрә, экс гүтбдә изафи дәjәр мәнфәәтин чеврилмиш формасында меjдана чыхыр.

Көрдүjүмүз кими, әмтәәнин истеһсал хәрчләри онун дәjәриндән аздыр. $D = k + m$ олдуғуна көрә, $k = D - m$ олур. $D = k + m$ формулу jалныз о шәртлә $D = k$, әмтәә дәjәри = әмтәәнин истеһсал хәрчләри олур ки, $m = 0$ олсун, бу исә капиталист истеһсалы әсасында һеч вахт тәсадүф едилмәjән бир һалдыр, һәрчәнд хүсуси базар конjунктурасы шәраитиндә әмтәәләрин сатыш гиjмәти истеһсал хәрчләринә гәдәр вә jа һәтта ондан да ашағы енә биләр.

Буна көрә дә әкәр әмтәә өз дәjәринә сатылырса, онда әмтәәнин дәjәринин өз истеһсал хәрчләриндән артығына бәрабәр олан, демәли, әмтәә дәjәриндәки бүтүн изафи дәjәрә бәрабәр олан мәнфәәт реаллашдырылмыш олур. Лакин капиталист әмтәәни һәтта өз дәjәриндән ашағы сатдыгда да, мәнфәәтлә сата биләр. Әмтәәнин сатыш гиjмәти онун дәjәриндән ашағы олса да, нә гәдәр ки, әмтәәнин сатыш гиjмәти онун истеһсал хәрчләриндән jухарыдыр, о вахта гәдәр даим әмтәәдәки изафи дәjәрин бир һиссәси реаллашдырылачагдыр, демәли, һәр һалда мәнфәәт әлдә едиләчәкдир. Бизим мисалда әмтәә дәjәри = 600 ф. ст., истеһсал хәрчләри = 500 ф. ст. Әкәр әмтәә 510, 520, 530, 560, 590 ф. стерлингә сатылырса, демәли, о өз дәjәриндән мүвафиг сурәтдә 90, 80, 70, 40, 10 ф. ст. ашағы сатылыр, лакин jенә дә онун сатылмасындан мүвафиг сурәтдә 10, 20, 30, 60, 90 ф. ст. мәнфәәт әлдә едилир. Аjдындыр ки, әмтәәнин дәjәри илә онун истеһсал хәрчләри арасында геjри-мүәjjән бир сыра сатыш гиjмәтләри ола биләр. Әмтәә дәjәринин изафи дәjәрдән ибарәт олан үнсүрү нә гәдәр чох олса, тәчрүбәдә бу ара гиjмәтләр саһәси бир о гәдәр бөjүк олур.

Бу һал jалныз күндәлик рәгабәт һалларыны, мәсәлән, ашағы салынмыш гиjмәтлә сатмаг (underselling) кими мә'лум һаллары изаһ етмәк деjил, мүәjjән сәнаjе саһәләриндә әмтәә гиjмәт-

ләринин гејри-нормал дәрәчәдә ашағы олмасы[5] вә и. а. һаллармыны да изаһ едир. Капиталист рәгабәтинин индијәдәк сијаси игтисад тәрәфиндән баша дүшүлмәјән әсас гануну, үмуми мәнфәәт нормасыны вә онун мүәјјән етдији истеһсал гијмәтләри адланан гијмәтләри тәнзим едән бу ганун, сонралар көрәчәјимиз кими, әмтәәнин дәјәри илә онун истеһсал хәрчләри арасындакы бу фәргә вә бу фәрг сајәсиндә әмтәәни мәнфәәтлә өз дәјәриндән ашағы сатмаг мүмкүн олмасына әсасланыр.

Әмтәәнин сатыш гијмәтинин ашағы һədди әмтәәнин истеһсал хәрчләридир. Әкәр әмтәә өз истеһсал хәрчләриндән ашағы сатылса, онда мәһсулдар капиталын сәрф едилмиш тәркиб һиссәләри сатыш гијмәтиндән тамам өдәнилә билмәз. Әкәр бу просес давам етсә, онда аванс едилмиш капитал дәјәр јох олур. Артыг бу нөгтеји-нәзәрдән капиталист истеһсал хәрчләрини әмтәәнин һәгиги *дахили* дәјәри һесаб етмәјә мејил көстәрир, чүнки бу онун капиталыны садәчә мүһафизә етмәк үчүн зәрури олан гијмәтдир. Лакин буна бир дә белә бир чәһәт әлавә олунур: әмтәәнин истеһсал хәрчләри елә бир алгы гијмәтидир ки, әмтәәнин истеһсалыны капиталист өзү бу гијмәтлә өдәмишдир, демәли, бу, әмтәәнин өз истеһсал просесинин мүәјјән етдији алгы гијмәтидир. Буна көрә дә капиталистә елә көрүнүр ки, әмтәә сатыларкән реаллашдырылан дәјәр артығы, јахуд изафи дәјәр, әмтәә дәјәринин әмтәәнин өз истеһсал хәрчләриндән артығы дејил, әмтәәнин сатыш гијмәтинин әмтәәнин дәјәриндән артығыдыр, демәли, белә чыхыр ки, әмтәәдә олан изафи дәјәр куја әмтәәнин сатылмасы васитәсилә реаллашдырылмаг дејил, сатгынын өзүндән әмәлә кәлир. Артыг биз бу иллүзијаны I китабда, IV фәсил, 2 («Капиталын үмуми формулунун зиддијјәтләри») јахындан изаһ етмишдик, инди исә бир анлыға о форманын үзәринә гајыдаг ки, Торренс вә башгалары бу иллүзијаны һәмин формада јенидән ирәли сүрүб, ону сијаси игтисадын Рикардоја нисбәтән ирәлијә атдығы бир аддым кими гәләмә верирләр.

«Истеһсал хәрчләриндән вә ја, башга сөзлә десәк, әмтәәнин истеһсалына вә ја һазырланмасына капитал сәрф едилмәсиндән ибарәт олан тәбии гијмәтә мәнфәәт дахил ола билмәз... Әкәр фермер өз тарлаларында бечәрмәк үчүн 100 квартер дән сәрф едиб мүгабилиндә 120 квартер көтүрүрсә, онда мәһсулун мәсрәфдән артығы олан бу 20 квартер онун мәнфәәтини тәшкил едир; лакин бу артығы, јахуд мәнфәәти онун мәсрәфинин бир һиссәси адландырмаг мә'насыз оларды... Фабрикант мүәјјән мигдар хаммал, аләтләр вә әмәк үчүн јашајыш васитәләри сәрф едир вә бунун мүгабилиндә мүәјјән мигдар һазыр әмтәә әлдә едир. Бу һазыр әмтәәнин мүбадилә дәјәри һәмин әмтәәнин әлдә едилмәси үчүн аванс едилмиш хаммалын, аләтләрин вә јашајыш

[5] Мүгајисә ет: I китаб, XVIII фәсил, сәһ. 511—512. [Бах: *К. Маркс*: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 467.]

васитәләринин мүбадилә дәјәриндән артыг олмалыдыр». Торренс нәтиҹә чыхарыб дејир ки, буна көрә дә сатыш гијмәтинин истеһсал хәрҹләриндән артығы, јахуд мәнфәәт ондан әмәлә кәлир ки, истеһлакчылар «билавасит ә вә ја долајы (circuitous) мүбадилә јолу илә капиталын бүтүн тәркиб һиссәләрини, онларын истеһсалынын баша кәлдијиндән бир гәдәр артыг мигдарда верирләр»[6].

Доғрудан да, бир кәмијјәтдән артыг олан һиссә һәмин кәмијјәтин бир һиссәсини тәшкил едә билмәз, буна көрә мәнфәәт дә, әмтәә дәјәринин капиталистин мәсрәфләриндән артығы да һәмин мәсрәфләрин бир һиссәсини тәшкил едә билмәз. Демәли, әкәр әмтәәнин дәјәринин әмәлә кәлмәсинә, капиталистин аванс етдији дәјәрдән башга һеч бир үнсүр дахил дејилдирсә, онда анламаг олмур ки, нә сурәтлә истеһсалдан ораја дахил олдуғундан артыг дәјәр көтүрүлә билир, — онда белә чыхарды ки, һечдән бир шеј әмәлә кәлир. Лакин Торренс бу һечдән бир шеј јарадылмасындан јахасыны анҹаг бу үсулла гуртарыр ки, ону әмтәәләрин истеһсалы даирәсиндән әмтәәләрин тәдавүлү даирәсинә кечирир. Торренс дејир ки, мәнфәәт истеһсалдан јарана билмәз, чүнки белә олмасајды, мәнфәәт истеһсал хәрҹләринин өзүндә мөвҹуд оларды, демәли, һәмин хәрҹләрдән артыг олан һеч бир һиссә мөвҹуд олмазды. Рамсеј она ҹаваб верир ки, әкәр мәнфәәт әмтәәләрин мүбадиләсиндән әввәл мөвҹуд олмасајды, онда әмтәәләрин мүбадиләсиндән әлдә едилә билмәзди. Ајдындыр ки, мүбадилә олунан мәһсулларын дәјәринин ҹәми һәмин дәјәрин ҹәмини тәмсил едән мәһсулларын мүбадиләси нәтиҹәсиндә дәјишилмир. О, мүбадиләдән әввәл нечә идисә, мүбадиләдән сонра да еләҹә галыр. Бурада гејд етмәк лазым кәлир ки, Малтус[7] билавасит ә Торренсин мө'тәбәрлијинә истинад едир, һәрчәнд о өзү әмтәәләрин өз дәјәриндән артыға сатылмасыны башга ҹүр изаһ едир, јахуд, даһа доғрусу, буну изаһ етмир, чүнки бу гәбилдән олан бүтүн дәлилләр әслиндә лабүд олараг, флокистонун вахтилә мәшһур олан мәнфи чәкисинә бәнзәјир.

Капиталист истеһсалынын һөкм сүрдүјү ҹәмијјәтдә капиталист тәсәввүрләри һәтта гејри-капиталист истеһсалчыја да һаким олур. Реал мүнасибәтләри дәриндән баша дүшмәкдә үмумијјәтлә диггәтәлајиг олан Балзак өзүнүн «Кәндлиләр» адлы сон романында сәррас т бир тәсвирлә көстәрир ки, бир хырда кәндли өз сәләмчисинин илтифатыны давам етдирмәк үчүн ондан өтрү һавајы ҹүрбәҹүр ишләр көрүр, һәм дә зәнн едир ки, һәмин сәләмчијә һеч бир шеј бағышламыр, чүнки өз әмәји өзүндән һеч бир пул сәрф олунмасыны тәләб етмир. Сәләмчи өзү исә бе-

---

[6] *R. Torrenss*: «An Essay on the Production of Wealth». London 1826, сәһ. 51—53 вә 349.

[7] *Malthus:* «Definitions in Political Economy». London 1853, сәһ. 70, 71.

ләликлә бирдән ики довшаны вурмуш олур. О, әмәк һаггы хәрчләринә гәнаәт етмиш олур вә кәндлини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә сәләмчилик торуна салыб ону өз тарласында ишләмәкдән узаглашдыраraг кетдикчә даһа сүр'әтлә вар-јохдан чыхарыр.

Белә мә'насыз бир тәсәввүр вардыр ки, куја әмтәәнин истеһсал хәрчләри онун һәгиги дәјәрини тәшкил едир, изафи дәјәр исә әмтәәнин өз дәјәриндән артыға сатылмасындан әмәлә кәлир, демәли, әкәр әмтәәләрин сатыш гијмәти онларын истеһсал хәрчләринә бәрабәрдирсә, јә'ни онлар үчүн истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин гијмәтинә плјус әмәк һаггына бәрабәрдирсә, онда әмтәәләр өз дәјәринә сатылыр, — Прудон алимлик дејә гәләмә вердији өз һәмишәки шарлатанлығы илә бу мә'насыз тәсәввүрү сосиализмин јени кәшф едилмиш сирри е'лан етмишдир. Әмтәәләрин дәјәрини беләликлә бунларын истеһсал хәрчләриндән ибарәт етмәк һәгигәтдә Прудонун халг банкынын әсасыны тәшкил едир. Габагда көстәрилмишди ки, мәһсулун дәјәринин мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини мәһсулун өзүнүн пропорсионал һиссәләри шәклиндә көстәрмәк олар. Мәсәлән, әкәр (I китаб, VII фәсил, 2, сәһ. 182 [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 166—167]) 20 кирвәнкә иплијин дәјәри 30 шиллингдирсә, — јә'ни истеһсал васитәләри 24 шиллинг, иш гүввәси 3 шиллинг вә изафи дәјәр 3 шиллингдирсә, — онда бу изафи дәјәри бу шәкилдә көстәрмәк олар: мәһсулун $^1/_{10}$-и = 2 кирвәнкә иплијә. Әкәр бу 20 кирвәнкә иплик инди өз истеһсал хәрчләринә, 27 шиллингә сатылса, онда алычы 2 кирвәнкә иплији һавајы алмыш олар, јахуд әмтәә өз дәјәриндән $^1/_{10}$ әскијә сатылмыш олар; фәһлә исә јенә әввәлки кими өз изафи әмәјини верир, амма иплијин истеһсалчысы олан капиталистә дејил, иплији алана вермиш олур. Белә фәрз етмәк тамамилә сәһв оларды ки, әкәр бүтүн әмтәәләр өз истеһсал хәрчләринә сатылсајды, онда әслиндә бунун нәтичәси, бүтүн әмтәәләрин өз истеһсал хәрчләриндән артыға, лакин өз дәјәрләринә сатылдыгда әлдә едилән нәтичәнин ејни оларды: әкәр һәтта фәрз едилсә ки, иш гүввәсинин дәјәри, иш күнүнүн узунлуғу вә әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәси һәр јердә ејнидир, — онда јенә дә мүхтәлиф әмтәә нөвләринин дәјәрләриндәки изафи дәјәр күтләләри, һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн аванс едилмиш капиталын мүхтәлиф үзви гурулушундан асылы олараг, әсла бәрабәр олмаз[8].

---

[8] «Иш гүввәсинин дәјәри мүәјјән олуб онун истисмар дәрәчәси дә ејни олдугда, мүхтәлиф капиталларын истеһсал етдији дәјәр вә изафи дәјәр күтләләри һәмин капиталларын дәјишән тәркиб һиссәләринин, јә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилмиш олан тәркиб һиссәләринин кәмијјәтләри илә дүз пропорсионалдыр» (I китаб, IX фәсил, сәһ. 270 [бах: *К. Маркс*: «Капитал». I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 246]).

ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ.

Капиталын үмуми формулу беләдир: *П — Ә — П′*, јә'ни мүәјјән мәбләғ дәјәри тәдавүлә бурахырлар ки, ондан артыг мәбләғдә дәјәр көтүрсүнләр. Бу артыг мәбләғ дәјәри төрәдән просес капиталист истеһсалыдыр; ону реаллашдыран просес — капиталын тәдавүлүдүр. Капиталист әмтәәни әмтәәнин өз хатиринә истеһсал етмир, онун истеһлак дәјәри хатиринә вә ја өз шәхси истеһлакы хатиринә истеһсал етмир. Һәгигәтдә капиталисти марагландыран мәһсул, — әлләмәклә дујулан мәһсулун өзү дејил, мәһсул дәјәринин мәһсул үчүн истеһлак едилмиш капиталын дәјәриндән артығыдыр. Капиталист бүтүн капиталы аванс едир, изафи дәјәр истеһсалында капиталын тәркиб һиссәләринин ојнадығы мүхтәлиф роллара о фикир вермир. Капиталист бүтүн бу тәркиб һиссәләрини ејнән о мәгсәдлә аванс едир ки, аванс едилмиш капиталы тәкрар истеһсал етмәкдән башга, она нисбәтән мүәјјән гәдәр артыг дәјәр дә истеһсал етсин. О өз аванс етдији дәјишән капиталын дәјәрини јалныз һәмин капиталы чанлы әмәјә мүбадилә етмәк васитәсилә, чанлы әмәји истисмар етмәк васитәсилә даһа артыг дәјәрә чевирә биләр. Лакин әмәји капиталист анчаг о һалда истисмар едә биләр ки, ејни заманда һәмин әмәјин һәјата кечирилмәси үчүн шәртләр дә, — әмәк васитәләри вә әмәк чисми, машынлар вә хаммал да, — аванс етсин, јә'ни өз әлиндәки дәјәр мәбләғини истеһсал шәртләри формасына чевирсин; капиталист, үмумијјәтлә олдуғу кими, јалныз она көрә капиталистдир ки, јалныз она көрә үмумијјәтлә әмәји истисмар етмәк просесинә киришә билир ки, әмәк шәртләринин мүлкијјәтчисидир вә јалныз иш гүввәсинин саһиби олан фәһләјә гаршы дурур. Артыг габагда, биринчи китабда көстәрилмишди ки, бу истеһсал васитәләринин фәһләләрин әлиндә олмамасы, мәһз бу һал фәһләләри муздлу фәһләләрә, фәһлә олмајанлары исә капиталистләрә чевирир.

Капиталист үчүн фәрги јохдур, ишә истәр елә бахылсын ки, куја о, дәјишән капиталдан мәнфәәт көтүрмәк үчүн сабит капитал аванс едир, јахуд елә бахылсын ки, куја о, сабит капиталын дәјәрини артырмаг үчүн дәјишән капитал аванс едир; истәр елә бахылсын ки, куја о, машынларын вә хаммалын дәјәрини јүксәлтмәк

үчүн әмәк һаггына пул хәрчләјир, јахуд елә бахылсын ки, куја о, әмәји истисмар едә билмәк үчүн машынлара вә хаммала пул аванс едир. Изафи дәјәри капиталын анчаг дәјишән һиссәси јарадырса да, буну јалныз о шәртлә јарадыр ки, башга һиссәләр — әмәк үчүн зәрури олан истеһсал шәртләри дә аванс едилмиш олсун. Капиталист јалныз сабит капитал аванс етмәк јолу илә әмәји истисмар едә билдијинә көрә вә јалныз дәјишән капитал аванс етмәк јолу илә сабит капиталын дәјәрини артыра билдијинә көрә онун тәсәввүрүндә һәмин капиталлар ејни шеј олур, хүсусән буна көрә ки, онун кәлиринин һәгиги сәвијјәсини дәјишән капитала олан нисбәт дејил, бүтүн капитала олан нисбәт мүәјјән едир, изафи дәјәр нормасы дејил, мәнфәәт нормасы мүәјјән едир; мәнфәәт нормасы исә, көрәчәјимиз кими, ејни гала биләр вә буна бахмајараг мүхтәлиф изафи дәјәр нормаларыны ифадә едә биләр.

Мәһсулун дәјәринин капиталист тәрәфиндән һаггы өдәнилмиш вә ја еквивалентләри истеһсала бурахылмыш бүтүн тәркиб һиссәләри мәһсулун истеһсал хәрчләринә дахилдир. Капиталын садәчә олараг һифз олунуб галмасы вә ја өз әввәлки һәчминдә тәкрар истеһсал едилмәси үчүн һәмин хәрчләр өдәнилмәлидир.

Әмтәәдә олан дәјәр әмтәәнин истеһсалынын баша кәлдији иш вахтына бәрабәрдир, бу әмәјин мәчмусу исә һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Капиталист үчүн әмтәәнин истеһсал хәрчләри исә, эксинә, әмтәәдә маддиләшмиш әмәјин анчаг, капиталист тәрәфиндән һаггы өдәнилән һиссәсиндән ибарәтдир. Әмтәәдә олан изафи әмәк капиталист үчүн һаваjы тамам олур, һәрчәнд фәһлә үчүн ејнилә о да һаггы өдәнилмиш әмәк кими, әмәк баһасына тамам олур, һәрчәнд ејнилә о да һаггы өдәнилмиш әмәк кими дәјәр јарадыр вә дәјәр јарадан бир үнсүр олараг әмтәәјә дахил олур. Капиталистин мәнфәәти она көрә һасил олур ки, о, һаггыны өдәмәдији бир шеј сата билир. Изафи дәјәр, resp. [мүвафиг сурәтдә] мәнфәәт, әмтәә дәјәринин мәһз истеһсал хәрчләриндән артығыдыр, јә'ни әмтәәдә олан әмәјин бүтүн мәчмусунун әмтәәдә олан вә һаггы өдәнилмиш әмәјин мәчмусундан артығыдыр. Беләликлә, изафи дәјәр, о һәр һарадан әмәлә кәлмиш олурса олсун, аванс едилмиш бүтүн капиталдан артыг олан һиссәдир. Демәли, бу артыг һиссә бүтүн капитала $\frac{m}{K}$ кәсри илә ифадә олунан нисбәтдәдир ки, бурада K бүтүн капиталы көстәрир. Беләликлә, биз $\frac{m}{v}$ изафи дәјәр нормасындан фәргли олараг $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$ *мәнфәәт нормасыны* әлдә едирик.

Изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти изафи дәјәр нормасы адланыр; изафи дәјәрин бүтүн капитала нисбәти мәнфәәт нормасы адланыр. Бу, ејни бир кәмијјәтин ики мүхтәлиф шәкилдә өлчүлмәсидир ки, мигјасын мүхтәлиф олмасы нәтичәсиндә бу

өлчүләр ејни заманда ејни бир кәмијјәтин мүхтәлиф пропорсијаларыны вә ја нисбәтләрини ифадә едир.

Изафи дәјәрин мәнфәәтә чеврилмәсини изафи дәјәр нормасынын мәнфәәт нормасына чеврилмәси нәтичәси кими көстәрмәк лазымдыр, — нәинки әксинә. Доғрудан да, тарихән башланғыч нөгтә мәнфәәт нормасы олмушдур. Изафи дәјәр вә изафи дәјәрин нормасы нисби мә'нада көзә көрүнмәјән бир шејдир, тәдгигат јолу илә ашкара чыхарылмалы олан бир маһијјәтдир, һалбуки мәнфәәт нормасы, буна көрә һәмчинин изафи дәјәрин формасы да, мәнфәәт дә һадисәләрин сәтһиндә ашкара чыхыр.

Ајрыча бир капиталистә кәлдикдә, мәсәлә ајдындыр: ону марагландыран јеканә шеј — изафи дәјәрин, јахуд онун сатдығы әмтәәләрдәки дәјәр артығынын әмтәә истеһсалы үчүн аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәтидир; һалбуки капиталын хүсуси тәркиб һиссәләринә бу артығын мүәјјән нисбәти вә һәмин артығын бу һиссәләрлә дахили әлагәси капиталисти нәинки марагландырмыр, һәтта онун марагы мәһз бу мүәјјән нисбәти вә бу дахили әлагәни думанла бүрүмәкдәдир.

Әмтәә дәјәринин әмтәәнин истеһсал хәрчләриндән артығы билаваситә истеһсал просесиндә әмәлә кәлсә дә, о јалныз тәдавүл просесиндә реаллашыр; һәм дә онун куја тәдавүл просесиндән әмәлә кәлмәси кими бир заһири көрүнүш јаранмасы мәһз она көрә даһа асанлашыр ки, бу артығын реаллашыб-реаллашмајачағы вә нә дәрәчәдә реаллашачағы һәгигәтдә рәгабәт ичәрисиндә, һәгиги базарда, базар мүнасибәтләриндән асылыдыр. Бурада әтрафлы сөјләмәк лазым кәлмир ки, әкәр әмтәә өз дәјәриндән јухары вә ја ашағы сатылырса, онда изафи дәјәрин јалныз башга чүр бөлкүсү баш верир вә бу башга бөлкү, мүхтәлиф шәхсләрин изафи дәјәри өз араларында бөлүшдүрдүкләри нисбәтин дәјишилмәси изафи дәјәрин нә кәмијјәтиндә, нә дә тәбиәтиндә һеч бир шеј дәјишдирмир. Һәгиги тәдавүл просесиндә нәинки II китабда нәзәрдән кечирдијимиз чеврилмәләр баш верир, һәтта бунлар һәгиги рәгабәтлә, әмтәәләрин өз дәјәриндән јухары вә ја ашағы алынмасы вә ја сатылмасы илә бир вахта дүшүр, белә ки, ајрыча бир капиталистин өзүнүн реаллашдырдығы изафи дәјәр һәмин капиталист үчүн, әмәјин билаваситә истисмарындан асылы олдуғу ејни дәрәчәдә бир-бирини алдатмагдан да асылыдыр.

Тәдавүл просесиндә иш вахты илә јанашы олараг, тәдавүл вахты тә'сир көстәрмәјә башлајыр; о, мүәјјән мүддәт әрзиндә реаллашдырыла биләчәк изафи дәјәр күтләсини мувафиг сурәтдә мәһдудлашдырыр. Билаваситә истеһсал просесинә тәдавүлдән доған башга моментләр дә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрир. Бунларын һәр икиси — һәм билаваситә истеһсал просеси, һәм дә тәдавүл просеси — даим бир-биринә кечир, бир-биринә нүфуз едир вә, беләликлә, өз характерик ајрылма әламәтләрини даим

јанлыш шәкилдә көстәрир. Үмумијјәтлә дәјәр истеһсалы кими, изафи дәјәр истеһсалы да, габагда көстәрилдији кими, тәдавүл просесиндә јени тә'рифләр алыр; капитал өз чеврилмәләри даирәсиндән кечир; о нәһајәт өзүнүн, нечә дејәрләр, дахили үзви һәјатындан харичи һәјат мүнасибәтләринә кирир, елә мүнасибәтләрә кирир ки, орада капитал илә әмәк дејил, бир тәрәфдән, капитал илә капитал, дикәр тәрәфдән дә, фәрдләр јенә дә садәчә алычылар вә сатычылар олараг бир-биринә гаршы дурур; тәдавүл вахты илә иш вахты өз јолунда чарпазлашыр вә, беләликлә елә көрүнүр ки, куја еjни дәрәчәдә бунларын һәр икиси изафи дәјәри мүәјјән едир; капитал илә муздлу әмәјин бир-биринә гаршы дурдуғу илкин форманы санки ондан асылы олмајан мүнасибәтләрин мүдахиләси пәрдәләјир; изафи дәјәр өзү иш вахтыны мәнимсәмәјин бәһрәси кими дејил, әмтәәнин сатыш гијмәтинин әмтәәнин истеһсал хәрчләриндән артығы кими тәсәввүр олунур, бунун да сајәсиндә һәмин истеһсал хәрчләри асанлыгла әмтәәнин һәгиги дәјәри (valeur intrinsèque) кими көрүнә биләр, белә ки, мәнфәәт әмтәәләрин сатыш гијмәтинин онларын имманент дәјәриндән артығы кими көрүнүр.

Доғрудур, билаваситә истеһсал просесиндә изафи дәјәрин тәбиәти даим капиталистин шүуруна чатыр, изафи дәјәри нәзәрдән кечирдијимиз заман буну бизә капиталистин өзкәсинин иш вахтына һәрислији вә и. а. көстәрди. Амма: 1) билаваситә истеһсал просесинин өзү јалныз кечичи бир моментдир вә тәдавүл просеси она кечдији кими, о да даим тәдавүл просесинә кечир, белә ки, истеһсал просесиндә јарадылан кәлирин мәнбәји һаггында, јә'ни изафи дәјәрин тәбиәти һаггында истеһсал просесиндә аз-чох ајдынлыгла өзүнә јол ачан фәрзијјә јалныз белә бир тәсәввүрә бәнзәр бир моментдир ки, куја реаллашдырылан артыг һиссә истеһсал просесиндән асылы олмајан бир һәрәкәтдән әмәлә кәлир, тәдавүлүн өзүндән төрәјир вә капиталын әмәјә мүнасибәтиндән асылы олмајараг капитала мәхсусдур. Әбәс дејилдир ки, һәтта Рамсеј, Малтус, Сениор, Торренс вә и. а. кими мүасир игтисадчылар да бу тәдавүл һадисәләринә ачыгча истинад едиб. ону белә бир мүддәанын сүбуту һесаб едирләр ки, куја капитал садәчә олараг өз чисим һалында, онун әмәјә ичтимаи мүнасибәтиндән, — ону капитал едән бу јеканә мүнасибәтдән, — асылы олмајараг, әмәклә јанашы вә әмәкдән асылы олмадан, изафи дәјәрин мүстәгил мәнбәјидир. — 2) Хәрчләр рубрикасында, — хаммалын гијмәти, машынларын ашынмасы вә и. а. кими, әмәк һаггынын да там ејнән аид едилән һәмин рубрикада, — һаггы өдәнилмәмиш әмәјин сыхылыб чыхарылмасы јалныз, хәрчләрә дахил олан бөлмәләрин биринин һаггынын өдәнилмәсиндән әлдә едилән гәнаәт кими, јалныз мүәјјән мигдар әмәјин һаггынын азалдылмасы кими мејдана чыхыр: ејнилә хаммалы бир гәдәр учуз алмаг вә ја машынларын ашынмасыны азалтмаг мүмкүн олдугда

әлдә едилән гәнаәт кими мејдана чыхыр. Беләликлә, сыхыб изафи әмәк чыхарылмасы өз спесифик характерини итирир; бунун изафи дәјәрә спесифик мүнасибәти тутгунлашыр; I китабын VI бөлмәсиндә көстәрилдији кими, буна чох көмәк едән вә буну асанлашдыран чәһәт иш гүввәси дәјәринин әмәк һаггы формасында тәмсил олунмасыдыр.

Капиталын бүтүн һиссәләри ејни дәрәчәдә артыг дәјәрин (мәнфәәтин) мәнбәји кими көрүндүјүнә көрә, капиталист мүнасибәти мистикләшир.

Лакин изафи дәјәрин мәнфәәт нормасындан кечмәк васитәсилә мәнфәәт формасына чеврилмәси үсулу субјект вә објектин артыг истеһсал просесиндә долашдырылмасынын анчаг сонракы инкишафыдыр. Артыг орада биз көрмүшдүк ки, әмәјин бүтүн субјектив мәһсулдар гүввәләри нә сурәтлә капиталын мәһсулдар гүввәләри кими тәсәввүр олунур. Бир тәрәфдән, дәјәр, чанлы әмәк үзәриндә һөкм сүрән кечмиш әмәк капиталистдә шәхсләшир; дикәр тәрәфдән, фәһлә, эксинә, анчаг иш гүввәси кими — чисим кими, әмтәә кими мејдана чыхыр. Тәһриф олунмуш бу мүнасибәтдән артыг садә истеһсал мүнасибәтиндә зәрури олараг мувафиг бир јанлыш тәсәввүр, бу мүнасибәтдән доған елә бир шүур әмәлә кәлир ки, бу да әсил тәдавүл просесинин чеврилмәсинә вә дәјишилмәләринә архаланараг, даһа да инкишаф едир.

Рикардо мәктәбинин тимсалында јәгин етмәк мүмкүн олдуғу үзрә, мәнфәәт нормасы ганунларыны билаваситә изафи дәјәр нормасы ганунлары кими вә ја эксинә тәсәввүр етмәк тамамилә јанлышдыр. Әлбәттә, капиталистин бејниндә бунларын арасында фәрг јохдур. $\frac{m}{K}$ ифадәсиндә изафи дәјәр, онун истеһсалы үчүн аванс едилмиш вә бир гисми һәмин истеһсалда бүтүнлүклә истеһлак олунмуш, бир гисми исә истеһсала анчаг тәтбиг олунмуш бүтүн капиталын дәјәринә олан нисбәтлә өлчүлүр. $\frac{m}{K}$ нисбәти, аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәринин артмасы дәрәчәсини фе'лән ифадә едир; јә'ни өз мәзмунуна ујғун олан өз дахили асылылығына вә изафи дәјәрин тәбиәтинә мувафиг сурәтдә көтүрүлдүкдә бу нисбәт көстәрир ки, дәјишән капиталын дәјишилдији кәмијјәтин аванс едилмиш бүтүн капиталын кәмијјәтинә нисбәти нечәдир.

Бүтүн капиталын өзлүјүндә дәјәр кәмијјәтинин изафи дәјәрин кәмијјәтинә һеч бир дахили мүнасибәти јохдур, һәр һалда билаваситә мүнасибәти јохдур. Өз мадди үнсүрләринә көрә бүтүн капитал минус дәјишән капитал, — јә'ни сабит капитал, — әмәјин һәјата кечирилмәсинин мадди шәртләриндән — әмәк васитәләриндән вә әмәк материалындан ибарәтдир. Муәјјән мигдар әмәјин әмтәәләрдә реаллашмасы үчүн, беләликлә дә дәјәр јаратмасы үчүн муәјјән мигдар әмәк материалы вә әмәк васитәләри тәләб олу-

нур. Бунлара гатылан әмәјин хүсуси характериндән асылы олараг, әмәк күтләси илә, бу чанлы әмәјин говушдурулмалы олдуғу истеһсал васитәләри күтләси арасында мүәјјән бир техники нисбәт вардыр. Демәли, бу чәһәтдән изафи дәјәр күтләси илә, јахуд изафи әмәк күтләси илә истеһсал васитәләри күтләси арасында да мүәјјән нисбәт вардыр. Мәсәлән, әкәр әмәк һаггынын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәк күндә 6 саатдырса, онда фәһлә 6 саатлыг изафи әмәк вермәк үчүн, 100% изафи дәјәр јаратмаг үчүн 12 саат ишләмәлидир. Фәһлә һәмин 12 саат әрзиндә 6 саатдакындан ики гат артыг истеһсал васитәләри истеһлак едир. Лакин фәһләнин 6 саат әрзиндә әлавә етдији изафи дәјәр бунун нәтичәсиндә, һәмин 6 вә ја һәтта һәмин 12 саат әрзиндә истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри илә билаваситә һеч бир мүнасибәтә кирмир. Бу дәјәрин бурада һеч бир әһәмијјәти јохдур; мүһүм чәһәт анчаг будур ки, техники чәһәтдән зәрури күтлә мөвчуд олсун. Әкәр хаммал вә ја әмәк васитәләринин тәләб олунан истеһлак дәјәри варса вә онлар, һәзм едилмәли олан чанлы әмәјә техниканын тәләб етдији пропорсијададырса, онда бунларын учуз вә ја баһа олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әкәр мәнә мә'лумдурса ки, бир саат әрзиндә, *a* шиллинг дәјәриндә *x* кирвәнкә памбыг әјирилир, онда мәнә, әлбәттә, бу да мә'лумдур ки, 12 саат әрзиндә 12 *x* кирвәнкә памбыг әјириләчәкдир = 12 *a* шиллинг; онда мән изафи дәјәрин бу 6-нын дәјәринә, ејнилә дә бу 12-нин дәјәринә нисбәтини һесаблаја биләрәм. Лакин бу заман чанлы әмәјин истеһсал васитәләри *дәјәринә* нисбәти јалныз она көрә ортаја чыхыр ки, *a* шиллинг *x* кирвәнкә памбыг үчүн ад тәшкил едир; мүәјјән мигдар памбығын мүәјјән гијмәти олдуғуна көрә, бунун экси дә ола биләр — памбығын гијмәти дәјишилмәдикчә, мүәјјән гијмәт мүәјјән мигдар памбыг үчүн көстәричи ола биләр. Әкәр мән билирәмсә ки, 6 саатлыг изафи әмәји мәнимсәмәк үчүн мән 12 саат ишләмәјә мәчбур етмәлијәм, демәли, 12 саатлыг һазыр памбығым олмалыдыр вә әкәр мән 12 саат үчүн тәләб олунан бу мигдар памбығын гијмәтини билирәмсә, онда долајы јолла памбығын гијмәти (лазыми мигдарын көстәричиси) илә изафи дәјәр арасында нисбәт әмәлә кәлир. Хаммалын гијмәтиндән исә, эксинә, мән һеч вахт мүәјјән едә билмәрәм ки, әјирилмәси үчүн 6 саат дејил, анчаг бир саат тәләб олунан хаммал күтләси нә гәдәр олмалыдыр. Демәли, сабит капиталын дәјәри илә, буна көрә дә һәмчинин бүтүн капиталын ($= c + v$) дәјәри илә изафи дәјәр арасында һеч бир дахили, зәрури нисбәт јохдур.

Әкәр изафи дәјәр нормасы мә'лумдурса вә онун кәмијјәти мүәјјәндирсә, онда мәнфәәт нормасы өзү һәгигәтдә нәдирсә, бундан башга һеч бир шеји ифадә етмир: изафи дәјәрин башга чүр өлчүлмәсини ифадә едир, бурада изафи дәјәр бүтүн капиталын дәјәри илә өлчүлүр, капиталын о һиссәси илә өлчүлмүр ки, би-

лаваситә изафи дәјәр бу һиссәнин өзүндән вә онун әмәјә мүбадилә едилмәси јолу илә әмәлә кәлир. Лакин һәгигәтдә (јә'ни һадисәләр аләминдә) иш әксинәдир. Изафи дәјәр мә'лумдур, лакин әмтәәнин сатыш гијмәтинин истеһсал хәрҹләриндән артығы кими мә'лумдур; һәм дә бу артығын һарадан, — истеһсал просесиндә әмәјин истисмар едилмәсиндәнми, тәдавүл просесиндә алычыларын алдадылмасынданмы, јохса бунларын һәр икисиндән әмәлә кәлмәси бир сирр олараг галыр. Сонра, бу артығын бүтүн капиталын дәјәринә нисбәти, јахуд мәнфәәт нормасы мә'лумдур. Сатыш гијмәтинин истеһсал хәрҹләриндән бу артығынын аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәринә нисбәти васитәсилә һесабланмасы чох мүһүм вә тәбиидир, чүнки бунун сајәсиндә, бүтүн капиталын дәјәринин өз-өзүнә артмасынын әдәд нисбәти һәгигәтән ахтарылыб тапылыр, јахуд онун дәјәринин артмасы дәрәҹәси ахтарылыб тапылыр. Демәли, әкәр бу мәнфәәт нормасы әсас көтүрүлсә, онда капиталын әмәк һаггына сәрф едилмиш һиссәси илә артыг арасындакы спесифик нисбәти бурадан билмәјә һеч бир имкан јохдур. Сонракы фәсилләрин бириндә биз көрәҹәјик ки, Малтус бу јолла кедиб изафи дәјәрин вә дәјишән капитал һиссәсинә онун спесифик нисбәтинин сиррини ачмаға чалышдыгда, нечә гәрибә хәталар едир. Мәнфәәт нормасынын өзлүјүндә көстәрдији бир шеј варса, о да әксинә, будур ки, артыг һиссә капиталын бәрабәр һиссәләринә бәрабәр нисбәтдәдир вә бу нөгтеји-нәзәрдән һәмин капитал, әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы фәргдән башга үмумијјәтлә һеч бир дахили фәрг бүрузә вермир. Бу фәрг өзү дә анҹаг она көрә мејдана чыхыр ки, һәмин артыг ики үсулла һесабланыр. Јә'ни, биринҹиси, садә кәмијјәт кими: истеһсал хәрҹләриндән артыг кими һесабланыр. Артығын бу биринҹи формасында бүтүн дөврijјә капиталы истеһсал хәрҹләринә дахил олур, әсас капиталдан исәораја анҹаг ашынма дахил олур. Сонра, икинҹиси: бу дәјәр артығынын аванс едилмиш капиталын бүтүн дәјәринә нисбәти. Бурада дөврijјә капиталынын дәјәри кими, ејнилә бүтүн әсас капиталын да дәјәри һесабламаја дахил олур. Беләликлә, дөврijјә капиталы һәр ики дәфә ејни үсулла дахил олур, әсас капитал исә бир һалда башга үсулла, дикәр һалда исә дөврijјә капиталы кими ејни үсулла дахил олур. Беләликлә, дөврijјә капиталы илә әсас капитал арасындакы фәрг бурада јеканә фәрг кими гәбул етдирилир.

Демәли, әкәр һәмин артыг, Һекелин дили илә десәк, мәнфәәт нормасындан гајыдыб өзүнү өзүндә әкс етдирирсә, јахуд, башга ҹүр десәк, әкәр һәмин артыг, мәнфәәт нормасы илә даһа јахындан мүәјјән олунурса, онда бу артыг, һәр ил вә ја мүәјјән тәдавүл мүддәтиндә капитал тәрәфиндән онун өз дәјәринә үстәлик олараг истеһсал едилән бир артыг кими олур.

Буна көрә дә, мәнфәәт нормасы әдәдҹә изафи дәјәр нормасындан фәргли олса да, изафи дәјәрлә мәнфәәт һәгигәтдә бир-

биринин ејни, һәмчинин әдәдчә бәрабәр олса да, буна бахмајараг, мәнфәәт изафи дәјәрин чеврилмиш формасыдыр, елә бир формадыр ки, бурада изафи дәјәрин мәншәји вә мөвчуд варлығынын [Dasein] сирри тутгунлашмыш вә силинмишдир. Доғрудан да, мәнфәәт изафи дәјәрин тәзаһүр формасыдыр, һәм дә изафи дәјәри, анчаг тәһлил васитәсилә биринчидән әлдә етмәк мүмкүн олур. Изафи дәјәрдә капитал илә әмәк арасындакы нисбәт ашкар шәкилдәдир; капитал илә мәнфәәтин, — јә'ни капитал илә изафи дәјәрин нисбәтиндә, — изафи дәјәр исә, бир тәрәфдән, әмтәәнин истеһсал хәрчләри чыхылмагла тәдавүл просесиндә реаллашмыш бир артыг кими, дикәр тәрәфдән исә, бүтүн капитала өз нисбәти васитәсилә даһа јахындан мүәјјән олунан бир артыг кими тәзаһүр едир, — һәмин нисбәтдә *капитал өзүнүн өзүнә нисбәти кими* мејдана чыхыр, елә бир нисбәт кими мејдана чыхыр ки, бурада илкин дәјәр мәбләғи олмаг е'тибарилә капитал өзүнүн јаратмыш олдуғу јени дәјәрдән фәргләнир. Капиталын бу јени дәјәри истеһсал просесиндән вә тәдавүл просесиндән кечиркән өз һәрәкәти заманы истеһсал етмәси — бу һал шүурда вардыр. Лакин бунун нә сурәтлә баш вермәси инди тутгунлашмышдыр вә елә кәлир ки, бу, капиталын өзүнә мәхсус кизли хассәләрдән доғур.

Биз капиталын дәјәринин артмасы просесини изләдикчә, капиталист мүнасибәти даһа чох мистикләшир вә онун дахили органнзминин сирри даһа аз ашкара чыхыр.

Бу бөлмәдә мәнфәәт нормасы әдәдчә изафи дәјәр нормасындан фәрглидир; мәнфәәт илә изафи дәјәр исә, эксинә, ејни бир әдәд кәмијјәти, анчаг мүхтәлиф формада олан бир кәмијјәт һесаб олунур. Кәлән бөлмәдә биз көрәчәјик ки, фәргләнмә нечә дәринләшир вә мәнфәәт изафи дәјәрдән әдәдчә дә фәргли олан кәмијјәтлә ифадә олунур.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ.

МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНА НИСБӘТИ.

Кечән фәслин ахырында дејилдији кими, биз, үмумијјәтлә бүтүн бу биринчи бөлмәдә олдуғу кими, бурада да фәрз едирик ки, бир капитала дүшән мәнфәәтин јекуну мүәјјән тәдавүл дөврү әрзиндә бу капитал васитәсилә истеһсал едилмиш изафи дәјәрин бүтүн јекунуна бәрабәрдир. Демәли, биз һәләлик ону нәзәрә алмырыг ки, һәмин изафи дәјәр, бир тәрәфдән, мүхтәлиф төрәмә формалара: капиталын фаизинә, торпаг рентасына, веркиләрә вә и. а. ајрылыр вә, дикәр тәрәфдән, әксәр һалда изафи дәјәр үмуми орта мәнфәәт нормасы әсасында мәнимсәнилән шәкилдәки мәнфәәтә бәрабәр олмур, — бу барәдә икинчи бөлмәдә бәһс олунаҹагдыр.

Мәнфәәт мигдарҹа изафи дәјәрә бәрабәр фәрз едилдијинә көрә, мәнфәәтин кәмијјәти вә мәнфәәт нормасынын кәмијјәти, һәр бир ајрыҹа һалда мә'лум олан вә ја мүәјјән едилә билән садә әдәд кәмијјәтләринин нисбәтләри илә мүәјјән олунур. Беләликлә, тәдгигат әввәлҹә халис ријази саһәдә кедир.

Биз биринчи вә икинчи китабларда тәтбиг едилмиш ишарәләри сахлајырыг. Бүтүн капитал K сабит капитал c илә дәјишән капитал v-јә бөлүнүр вә изафи дәјәр m истеһсал едир. Бу изафи дәјәрин аванс едилмиш дәјишән капитала нисбәтини, демәли, $\frac{m}{v}$-ни биз изафи дәјәр нормасы адландырыб ону m' илә ишарә едирик. Демәли, $\frac{m}{v} = m'$, буна көрә дә $m = m'v$. Әкәр бу изафи дәјәр дәјишән капитала дејил, бүтүн капитала аид едилсә, онда буна мәнфәәт (p) дејилир, изафи дәјәр m-ин бүтүн капитал K-ја нисбәти, демәли, $\frac{m}{K}$ исә мәнфәәт нормасы p' адланыр. Беләликлә, биз ашағыдакыны алырыг:

$$p' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c+v};$$

әкәр биз m-ин јеринә онун јухарыда тапылмыш кәмијјәтини $m'v$-ни гојсаг, онда ашағыдакыны аларыг:

$$p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v},$$

бу тәнлији һәмчинин беләбир пропорсија илә дә ифадә етмәк олар:

$$p' : m' = v : K,$$

мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасына нисбәти дәјишән капиталын бүтүн капитала нисбәти кимидир.

Бу пропорсијадан о нәтичә чыхыр ки, p', мәнфәәт нормасы һәмишә m'-дән, изафи дәјәр нормасындан аз олур, чүнки v, дәјишән капитал һәмишә K-дан, $v + c$-нин, дәјишән капитал илә сабит капиталын мәчмусундан аз олур; бу һәмишә белә олур, истисна јалныз тәчрүбәдә мүмкүн олмајан јеканә бир һалдан ибарәтдир ки, $v = K$ олсун, демәли, капиталист әслә нә сабит капитал, нә дә истеһсал васитәләри аванс етмиш олмасын, јалныз әмәк һаггы аванс етмиш олсун.

Бизим тәдгигатда һәмчинин, c, v вә m-ин кәмијјәтинә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрән, буна көрә дә гысача гејд едилмәјә лајиг олан бир сыра башга амилләрә дә диггәт вермәк лазымдыр.

Әввәлән, *пулун дәјәри*. Ону биз һәр јердә сабит һесаб едә биләрик.

Икинчиси, *дөврijјә*. Бу амили биз һәләлик кәнара гојаг, чүнки мәнфәәт нормасына онун тә'сири сонракы фәсилләрин бириндә тәдгиг едилир. {Бурада исә бир гәдәр ирәлијә кедиб јалныз бир чәһәти, мәһз ону гејд едәк ки, $p' = m' \frac{v}{K}$ формулу дәјишән капиталын јалныз *бир* дөврijјәси үчүн гәт'и доғрудур, лакин биз ону, әкәр m'-ин јеринә, изафи дәјәрин садә нормасы јеринә $m'n$-и изафи дәјәрин иллик нормасыны гојсаг, иллик дөврijјә үчүн дә дүзкүн едә биләрик; бурада n дәјишән капиталын бир ил әрзиндәки дөврijјәләринин сајыны көстәрир (бах: II китаб, XVI фәсил, 1). — *Ф. Е.*}

Үчүнчүсү, *әмәк мәһсулдарлығыны* нәзәрә алмаг лазымдыр; изафи дәјәр нормасына онун тә'сири I китабын IV бөлмәсиндә мүфәссәл тәдгиг едилмишдир. Лакин әмәк мәһсулдарлығы мәнфәәт нормасына, һеч олмазса ајрыча бир капиталын мәнфәәт нормасына билавасите тә'сир дә көстәрә биләр, о һалда ки, I китабын X фәслинин 280—281-чи сәһифәләриндә [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 257—258] көстәрилдији кими, әкәр бу ајрыча капитал ичтимаи орта мәһсулдарлыгдан артыг бир мәһсулдарлыгла ишләјир, ејни гәбилдән олан әмтәәләрин ичтимаи орта дәјәриндән даһа ашағы дәјәрлә мәһсул верир,

буна көрә дә әлавә мәнфәәт реаллашдырыр. Лакин бу һалы биз бурада кәнара гојуруг, чүнки бу бөлмәдә дә һәлә биз белә бир фәрзијјәни әсас тутуруг ки, әмтәәләр ичтимаи нормал шәраитдә истеһсал олунур вә өз дәјәрләринә сатылыр. Демәли, һәр бир ајрыча һалда биз белә бир фәрзијјәни әсас тутуруг ки, әмәк мәһсулдарлығы сабит галыр. Доғрудан да, мүәјјән бир сәнаје саһәсинә гојулмуш капитал өз дәјәр гурулушу илә, јә'ни дәјишән капиталын сабит капитала мүәјјән нисбәти илә һәр дәфә әмәк мәһсулдарлығынын мүәјјән дәрәчәсини ифадә едир. Демәли, әкәр бу нисбәтин дәјишилмәсинин сәбәби, сабит капиталын мадди тәркиб һиссәләри дәјәринин садәчә дәјишилмәси кими, јахуд әмәк һаггынын дәјишилмәси кими сәбәбләр дејилсә, онда әмәк мәһсулдарлығы да дәјишилмәлидир, буна көрә дә бизим хејли чох вахт мүшаһидә етмәк имканымыз олачагдыр ки, *c*, *v* вә *m* амилләриндә баш верән дәјишикликләр, ејни заманда әмәк мәһсулдарлығында да дәјишиклик олмасыны тәләб едир.

Бу һәмчинин галан үч амилә: *иш күнүнүн узунлуғуна, әмәјин интенсивлијинә вә әмәк һаггына* да аиддир. Бунларын изафи дәјәр күтләсинә вә нормасына тә'сири биринчи китабда әтрафлы тәдгиг едилмишдир. Беләликлә, ајдындыр ки, садәлик хатиринә һәмишә биз бу үч амилин сабит галмасыны фәрз едириксә дә, *v* вә *m*-дә баш верән дәјишикликләр онлары мүәјјән едән бу үч чәһәтин кәмијјәтинин дәјишилмәсини тәләб едир. Бурада анчаг гысача хатырлатмаг лазым кәлир ки, әмәк һаггы изафи дәјәрин кәмијјәтинә вә изафи дәјәр нормасынын јүксәклијинә, иш күнүнүн узунлуғунун вә әмәк интенсивлијинин көстәрдији тә'сирин тәрсинә олан бир тә'сир көстәрир; әмәк һаггынын јүксәлмәси изафи дәјәри азалдыр, һалбуки иш күнүнүн узанмасы вә әмәк интенсивлијинин јүксәлмәси изафи дәјәри артырыр.

Әкәр биз фәрз етсәк ки, он саатлыг әмәк шәраитиндә вә үмуми әмәк һаггы һәфтәдә 20 олдугда, 20 фәһлә илә, мәсәлән, 100 мәбләғиндә капитал 20 мәбләғиндә изафи дәјәр истеһсал едир, онда биз ашағыдакы нәтичәни аларыг:

$$80_c + 20_v + 20_m;\quad m' = 100\%,\quad p' = 20\%.$$

Тутаг ки, әмәк һаггы артырылмадан иш күнү узадылыб 15 саата чатдырылыр; бунун сајәсиндә 20 фәһләнин јени истеһсал етдији бүтүн дәјәр 40-дан 60-а галхачагдыр (10 : 15 = 40 : 60); *v*, верилмиш әмәк һаггы әввәлки кими галдығына көрә, изафи дәјәр 20-дән 40-а галхыр вә биз ашағыдакы нәтичәни алырыг:

$$80_c + 20_v + 40_m;\quad m' = 200\%,\quad p' = 40\%.$$

Дикәр тәрәфдән, әкәр он саатлыг әмәк шәраитиндә әмәк һаггы 20-дән 12-јә енәрсә, онда бизим, әввәлдә олдуғу кими, јенә дә

бүтүн јени јарадылмыш дәјәр 40 олачагдыр, лакин о инди башга чүр бөлүнәчәкдир: v азалыб 12-јә енир, буна көрә дә m үчүн 28 галмыш олур. Демәли, биз ашағыдакы нәтичәни алырыг:

$$80_c + 12_v + 28_m;\quad m' = 233^1/_3\,\%;\quad p' = \frac{28}{92} = 30^{10}/_{23}\,\%.$$

Беләликлә, көрүрүк ки, һәм иш күнүнүн узанмасы (јахуд мүвафиг олараг әмәк интенсивлијинин јүксәлмәси), һәм дә әмәк һаггынын ашағы дүшмәси изафи дәјәрин күтләсини вә буна көрә нормасыны да јүксәлдир; башга шәртләр ејни олдугда әмәк һаггынын јүксәлмәси исә, әксинә, изафи дәјәр нормасыны ашағы саларды. Јә'ни әкәр v әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә артырса, онда бу, мүәјјән мигдар әмәјин артмасыны дејил, она јалныз јүксәк һагг верилмәсини ифадә едир; m' вә p' јүксәлмәк дејил, ашағы дүшүр.

Артыг бурада көрүнүр ки, иш күнүндә, әмәк интенсивлијиндә вә әмәк һаггында баш верән дәјишикликләр, ејни заманда v илә m-дә вә онларын арасындакы нисбәтдә, буна көрә дә p'-дә, m-ин $c + v$-јә, бүтүн капитала олан нисбәтиндә дәјишиклик олмадан баш верә билмәз; ејнилә о да ајдындыр ки, m-ин v-јә нисбәтиндәки дәјишикликләр дә әмәјин индичә көстәрилән үч шәртиндән азы бириндә дәјишикликләр олмасыны тәләб едир.

Мәһз бунда дәјишән капиталын бүтүн капитал һәрәкәтинә вә онун дәјәринин артмасына хүсуси үзви мүнасибәти, һәмчинин дәјишән капиталын сабит капиталдан фәрги ашкара чыхыр. Дәјәр әмәлә кәлмәсиндән бәһс олундугда, сабит капитал јалныз өзүнүн малик олдуғу дәјәр сајәсиндә мүһүмдүр; һәм дә дәјәр әмәлә кәлмәси үчүн әсла фәрги јохдур ки, 1 500 ф. стерлинглик сабит капитал, мәсәлән, һәр тону 1 ф. стерлингдән 1 500 тон дәмири, јохса һәр тону 3 ф. стерлингдән 500 тон дәмири тәмсил едир. Сабит капиталын дәјәрини тәмсил едән һәгиги маддәнин мигдарынын дәјәр әмәлә кәлмәси үчүн вә мәнфәәт нормасы үчүн әсла фәрги јохдур; сабит капиталы тәмсил едән мадди истеһлак дәјәрләри күтләсинә сабит капиталын дәјәринин артмасы вә ја әскилмәси нә кими бир нисбәтдә олурса олсун, мәнфәәт нормасы һәмин дәјәрлә тәрс истигамәтдә дәјишилир.

Дәјишән капитал мәсәләси тамамилә башга чүрдүр. Бурада мүһүм олан чәһәт биринчи нөвбәдә һеч дә онун малик олдуғу дәјәр дејилдир, онда маддиләшмиш олан әмәк дејилдир, бу дәјәрин, дәјишән капитал тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән вә дәјишән капиталда ифадә олунмамыш бүтүн әмәк үчүн садәчә көстәричи олмасындадыр; бүтүн бу әмәклә дәјишән капиталын өзүндә ифадә олунмуш, буна көрә дә һаггы өдәнилмиш әмәк арасындакы фәрг, јә'ни бу әмәјин изафи дәјәр јарадан һиссәси мәһз, дәјишән капиталын өзүндәки әмәк нә гәдәр аз оларса, бир

о гәдәр чох олур. Тутаг ки, 10 саатлыг иш күнү бәрабәрдир он шиллингә = он маркаја. Әкәр әмәк һаггыны өдәјән зәрури әмәк вә, демәли, дәјишән капитал = 5 саата = 5 шиллингә, онда изафи әмәк = 5 саата вә изафи дәјәр = 5 шиллингә; әкәр зәрури әмәк = 4 саата = 4 шиллингә, онда изафи әмәк = 6 саата вә изафи дәјәр = 6 шиллингә.

Беләликлә, әкәр дәјишән капиталын дәјәринин кәмиј҆јәти бу капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләсинин даһа көстәричиси олмурса вә, әксинә, бу көстәричинин һәтта өлчүсү дә дәјишилирсә, онда бунунла бирликдә изафи дәјәр нормасы әкс истигамәтдә вә тәрс нисбәтдә дәјишилир.

Инди биз, јухарыда верилән вә мәнфәәт нормасыны ифадә едән $p' = m' \frac{v}{K}$ тәнлијини мүмкүн олан мүхтәлиф һаллара тәтбиг етмәјә кечирик. Биз $m' \frac{v}{K}$ -нын далбадал ајры-ајры амилләринин гаршылығыны дәјишдирәҹәк вә бу дәјишикликләрин мәнфәәт нормасына тә'сирини мүәјјән едәҹәјик. Бу сурәтлә биз елә мүхтәлиф һаллар сыралары аларыг ки, орада ја ејни бир капиталын фәалијјәт шәраитинин ардыҹыл дәјишмәләрини, ја да ејни заманда бир-биринин јанында мөвҹуд олан, мүгајисәјә ҹәлб олунан мүхтәлиф капиталлары, мәсәлән, мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә вә ја мүхтәлиф өлкәләрдә олан капиталлары көрә биләрик. Буна көрә дә әкәр мисалларымыздан бә'зиләрини ејни бир капиталын заман е'тибарилә ардыҹыл һалларына даир мисаллар олараг баша дүшмәк гејри-тәбии вә ја әмәли ҹәһәтдән гејри-мүмкүн көрүнсә, онда биз бунлара мүстәгил капиталларын мүгајисәси кими бахсаг, һәмин е'тираз арадан галхмыш олар.

Демәли, биз $m' \frac{v}{K}$ һасилиндә онун һәр ики вуранымы, m' вә $\frac{v}{K}$ -ны ајырырыг; әввәлҹә биз m'-и сабит кәмијјәт олараг көтүрәк вә $\frac{v}{K}$ -нын мүмкүн дәјишмәләринин тә'сирини тәдгиг едәк; сонра биз $\frac{v}{K}$ кәсринин сабит кәмијјәт олдуғуну фәрз едәк вә m'-и мүмкүн дәјишикликләрдән кечмәјә мәҹбур едәк; нәһајәт биз, бүтүн амилләрин дәјишилдијини фәрз едәк, бунунла да, мәнфәәт нормасына аид ганунларын әлдә едилә биләҹәји бүтүн һаллары битирәк.

I. m' дәјишилмир, $\frac{v}{K}$ дәјишилир.

Бир нечә ајрыҹа һалы әһатә едән бу һал үчүн үмуми формул дүзәлтмәк олар. Әкәр бизим ики капиталымыз: K вә K_1, бунлары да мүвафиг дәјишән тәркиб һиссәләри v вә v_1, вардырса,

вә бунларын һәр икиси үчүн изафи дәјәр нормасы m' вә мәнфәәт нормасы p' вә p'_1 үмумидирсә, онда

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}.$$

Әкәр инди биз K илә K_1, һабелә v илә v_1 нисбәтини мүәјјән етсәк, мәсәлән, фәрз етсәк ки, $\frac{K_1}{K}$ кәсринин гаршылығы $=E$, $\frac{v_1}{v}$ кәсринин гаршылығы исә $=e$-дир, онда $K_1 = EK$ вә $v_1 = ev$. Инди, p'_1, K_1 вә v_1 үчүн бу сурәтлә алынмыш кәмијјәтләри әввәлки тәнлијә гојдугда, ашағыдакыны аларыг:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Лакин әввәлки ики тәнлији ашағыдакы пропорсијаја чевирмәклә биз һәмин тәнликләрдән даһа бир формул ала биләрик:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}.$$

Сурәт илә мәхрәч ејни бир әдәдә вурулдугда, кәсрин кәмијјәти дәјишилмәјәчәјиндән, биз $\frac{v}{K}$ вә $\frac{v_1}{K_1}$-и фаиз әдәдләриндән ибарәт едә биләрик, јә'ни фәрз едә биләрик ки, һәм K, һәм дә $K_1 = 100$. Онда биз $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ вә $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$ аларыг вә көстәрилән пропорсијада мәхрәчләри ата биләрик; онда биз ашағыдакыны алырыг

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ јахуд:}$$

ихтијари көтүрүлән вә бәрабәр изафи дәјәр нормасы илә фәалијјәт көстәрән ики капитал олдугда, мәнфәәт нормаларынын бирбиринә нисбәти мүвафиг там капиталлара фаиз нисбәтиндә көтүрүлмүш дәјишән капитал һиссәләринин нисбәти кимидир.

Бу ики формул $\frac{v}{K}$-нын бүтүн дәјишилмә һалларыны әһатә едир.

Бу һаллары ајрылыгда тәдгиг етмәкдән әввәл даһа бир чәһәти гејд едәк. K-нын c илә v, сабит капитал илә дәјишән капитал мәчмусундан ибарәт олдуғуна көрә вә изафи дәјәр нормасы да мәнфәәт нормасы кими адәтән фаизлә ифадә олундуғуна көрә, үмумијјәтлә $c + v$-нин мәчмусуну да јүзә бәрабәр фәрз етмәк, јә'ни c вә v-ни фаизлә ифадә етмәк мүнасибдир. Доғрудур, мәнфәәт күтләсини дејил, мәнфәәт нормасыны мүәјјән етмәк үчүн фәрги јохдур, истәр дејәк ки, 15 000-лик капитал, бундан 12 000-лик сабит капитал вә 3 000-лик дәјишән капитал, 3 000-лик иза-

фи дәјәр истеһсал едир; истәрсә дә һәмин капиталы ашағыдакы фаизләрдән ибарәт едәк:

$$15\,000\ K = 12\,000_c + 3\,000_v\ (+\ 3\,000_m)$$
$$100\ K = 80_c + 20_v\ (+\ 20_m).$$

Һәр ики һалда изафи дәјәр нормасы $m' = 100\%$, мәнфәәт нормасы $= 20\%$.

Биз ики капиталы, мәсәлән, әввәлки капитал илә ашағыдакы башга бир капиталы мүгајисә етдикдә дә, ејнилә белә олур:

$$12\,000\ K = 10\,800_c + 1\,200_v\ (+\ 1\,200_m)$$
$$100\ K = 90_c + 10_v\ (+\ 10_m),$$

бурада һәр ики һалда $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ вә бурада әввәлки капитал илә мүгајисә фаиз формасында чох-чох ајан олур.

Әкәр иш ејни бир капиталда баш верән дәјишикликләрдәдирсә, онда, әксинә, фаиз формасындан анчаг һәрдәнбир истифадә етмәк олар, чүнки о һәмин дәјишикликләри демәк олар һәмишә силиб јох едир. Әкәр капитал:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

фаиз формасындан

$$90_c + 10_v + 10_m$$

фаиз формасына кечирсә, онда көрүнмүр ки, дәјишилмиш $90_c + 10_v$ фаиз гурулушу v-нин мүтләг азалмасы нәтичәсиндәми, јахуд c-нин мүтләг артмасы нәтичәсиндә, ја да бунларын һәр икисинин нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Бунун үчүн бизим әлимиздә мүтләг әдәд кәмијјәтләри олмалыдыр. Лакин сонракы ајры-ајры дәјишилмә һалларыны өјрәниркән һәр шеј бундан ибарәт олур ки, һәмин дәјишилмәләр нә сурәтлә баш вермишдир: $80_c + 20_v$ елә бир үсулла $90_c + 10_v$ -јә чеврилмишдирми ки, мәсәлән, дәјишән капитал ејни галмагла сабит капиталын артмасы нәтичәсиндә $12\,000_c + 3\,000_v$ дөнүб $27\,000_c + 3\,000_v$ (фаиз һесабы илә $90_c + 10_v$) олмушдур, јахуд сабит капитал ејни галмагла бунлар дәјишән капиталын әскилмәси, јә'ни $12\,000_c + 1\,333^1/_{3v}$ -јә (фаиз һесабы илә һәмчинин $90_c + 10_v$) кечмәк нәтичәсиндә, ја да, нәһајәт, һәр ики чәмләнәнин дәјишилмәси, мәсәлән, $13\,500_c + 1\,500_v$ олмасы (фаиз һесабы илә јенә дә $90_c + 10_v$) нәтичәсиндә бу форманы алмышлар. Биз мәһз бүтүн бу һаллары ардычыл сурәтдә нәзәрдән кечирмәлијик, буна көрә дә фаиз формасынын раһатлығындан әл чәкмәли, јахуд она јалныз икинчи нөвбәдә әл атмалы олуруг.

1) *m' вә K дәјишилмир, v дәјишилир.*

Әкәр v өз кәмијјәтини дәјиширсә, K јалныз она көрә дәјишилмәз гала биләр ки, K-нын дикәр тәркиб һиссәси, мәһз сабит капи-

тал c өз кәмијјәтини v-нин дәјишдирдији ејни мәбләғдә, лакин әкс истигамәтдә дәјишдирир. Әкәр K әввәлдә $= 80_c + 20_v = 100$ идисә, сонра да v азалыб 10 олурса, онда K јалныз о шәртлә $= 100$ олараг гала биләр ки, c артыг 90-а чатсын; $90_c + 10_v = 100$. Үмумијјәтлә дедикдә, әкәр v дөнүб $v \pm d$ олурса, d мәбләғиндә артмыш вә ја әксилмиш v олурса, онда нәзәрдән кечирилән һалын шәртләринин тә'мин едилмәси үчүн c дөнүб $c \mp d$ олмалыдыр, ејни мәбләғдә, лакин әкс истигамәтдә дәјишилмәлидир.

Ејнилә дә изафи дәјәр нормасы m' дәјишилмәз олдугда, лакин дәјишән капитал v дәјишилдикдә, изафи дәјәр күтләси m дәјишилмәлидир, чүнки $m = m'v$, амма $m'v$-дә бир вурулан, мәһз v өз кәмијјәтини дәјишдирмишдир.

Көтүрдүјүмүз һалда фәрз етдикләримиз, әввәлдәки:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

тәнлијиндән савајы, v-нин дәјишдирилмәси васитәсилә икинчи бир тәнлик верир:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{K},$$

бурада v дөнүб v_1 олмушдур, p'_1, бунун нәтичәсиндә алынан дәјишилмиш мәнфәәт нормасы исә тапылмалыдыр.

Бу мәнфәәт нормасы мүвафиг пропорсија васитәсилә мүәјјән едилир:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1.$$

Јахуд: изафи дәјәр нормасы дәјишилмәдикдә вә бүтүн капитал дәјишилмәдикдә, дәјишән капиталын дәјишилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән мәнфәәт нормасына илкин мәнфәәт нормасынын нисбәти, дәјишән капитала илкин дәјишән капиталын нисбәти кимидир.

Әкәр әввәлдә капитал јухарыдакы кими:

I. $15\,000\ K = 12\,000_c + 3\,000_v\ (+ 3\,000_m)$ идисә вә инди:
II. $15\,000\ K = 13\,000_c + 2\,000_v\ (+ 2\,000_m)$-дирсә, онда һәр ики һалда

$K = 15\,000$ вә $m' = 100\%$, I мәнфәәт нормасынын, 20%-ин II мәнфәәт нормасына, $13^1/_3\%$-ә нисбәти исә I дәјишән капиталын, 3 000-ин II дәјишән капитала, 2 000-ә нисбәти кимидир, демәли, $20\% : 13^1/_3\% = 3\,000 : 2\,000$.

Дәјишән капитал ја арта, ја да әксилә биләр. Әввәлчә онун артмасына даир бир мисал көтүрәк. Тутаг ки, капитал әввәлдә ашағыдакы тәркибдәдир вә белә фәалијјәт көстәрир:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8^1/_3\%$.

Инди тутаг ки, **дәјишән** капитал артыб 30 олур; онда, фәрз едилдији үзрә, бүтүн капиталын әввәлки кими = 120 олараг галмасы үчүн, сабит капитал 100-дән 90-а енмәлидир. Изафи дәјәр нормасы јенә дә 50% олмагла, истеһсал едилмиш изафи дәјәр 15-ә галхмалыдыр. Демәли, биз буну алырыг:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m;\ K = 120,\ m' = 50\%,\ p' = 12\ {}^1\!/_2\%.$$

Әввәлчә белә фәрз едәчәјик ки, әмәк һаггы дәјишилмәмишдир. Онда изафи дәјәр нормасынын башга амилләри дә — иш күнү вә әмәјин интенсивлији дә дәјишилмәз галмалыдыр. Демәли, v-нин (20-дән 30-а) артмасынын анчаг о мә'насы ола биләр ки, јары мигдарда артыг фәһлә тәтбиг едилир. Бу һалда, онларын јени истеһсал етдикләри дәјәр дә јары мигдарда артыр, 30-дан 45-ә галхыр вә јенә әввәлки кими бөлүнүб $^2/_3$-си әмәк һаггына вә $^1/_3$-и изафи дәјәрә кедәчәкдир. Лакин фәһләләрин сајынын артмасы илә бир заманда сабит капитал, истеһсал васитәләринин дәјәри 100-дән 90-а енмишдир. Демәли, бурада биз, ејни заманда сабит капиталын азалмасы илә әлагәдар олан һалы — әмәк мәһсулдарлығынын азалмасы һалыны көрүрүк; игтисади чәһәтдән бу һал мүмкүндүрмү?

Әмәк мәһсулдарлығынын азалмасыны вә буна көрә дә ишләјән фәһләләрин сајынын артмасыны асанлыгла баша дүшмәк мүмкүн олачағы әкинчиликдә вә һасилат сәнајесиндә бу просес — капиталист истеһсалы чәрчивәсиндә вә онун базиси үзәриндә — сабит капиталын азалмасы илә дејил, артмасы илә әлагәдар**дыр**. Һәтта c-нин көстәрилән азалмасы гијмәтин садәчә енмәсинин нәтичәси олсајды да, јенә ајрыча бир капитал јалныз тамамилә мүстәсна шәраитдә I-дән II-јә кечә биләрди. Мүхтәлиф өлкәләрдә, јахуд әкинчилијин вә ја һасилат сәнајесинин мүхтәлиф саһәләринә гојулмуш ики мүстәгил капитал көтүрүлдүкдә исә, әкәр бир һалда аз гијмәтли вә ја хејли аз истеһсал васитәләри ишләтмәклә дикәр һалдакындан чох фәһлә (буна көрә дә артыг мигдарда дәјишән капитал) тәтбиг едилсәјди, бунда тәәччүблү һеч бир шеј олмазды.

Јох әкәр биз әмәк һаггынын дәјишилмәз галмасы фәрзијјәсини бир кәнара атсаг вә дәјишән капиталын 20-дән 30-а галхмасыны әмәк һаггынын јарымигдарда артмасы илә изаһ етсәк, онда биз гаршымызда тамамилә башга һал көрәрик. Ејни мигдар фәһлә, — мәсәлән, 20 фәһлә — бундан сонра да ејни мигдарда вә ја азачыг әскилмиш мигдарда истеһсал васитәләри илә ишләјир. Әкәр иш күнү дәјишилмәз, мәсәлән, 10 саат олараг галырса, онда јени истеһсал едилмиш бүтүн дәјәр дә дәјишилмәз галыр: әввәлдә олдуғу кими, инди дә бу дәјәр = 30 олачагдыр. Лакин бу 30 бүтүнлүклә, аванс едилмиш 30 мигдарындакы дәјишән капиталын өдәнилмәсинә сәрф едиләчәкдир; онда изафи дәјәр јох олуб ке-

дәрди. Лакин биз фәрз етмишдик ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмир, јә'ни I-дә олдуғу кими, = 50% олараг галыр. Бу анҹаг о шәртлә мүмкүндүр ки, иш күнү јарымигдарда артырылсын, 15 саата чатдырылсын. Онда 20 фәһлә 15 саат әрзиндә 45 мәбләғиндә үмуми дәјәр истеһсал едәрди вә бүтүн шәртләрә әмәл едилмиш оларды:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m; \quad K = 120, \quad m' = 50\%, \quad p' = 12^1/_2\%.$$

Бу һалда һәмин 20 фәһлә I һалдакындан артыг әмәк васитәләри, аләт, машын вә и. а. тәләб етмәз; јалныз хам материалы вә ја јардымчы материаллары јарымигдарда артырмаг лазым кәләр. Демәли, һәмин материалларын гијмәти дүшдүкдә, I-дән II-јә кечилмәси, бизим фәрз етдикләримизә көрә, һәтта ајрыҹа бир капитал үчүн игтисади ҹәһәтдән чох мөһтәмәл оларды. Капиталист исә өз сабит капиталынын дәјәринин азалмасы үзүндән чәкә биләҹәји зәрәрин ән азы бир һиссәсинин јерини мәнфәәтинин артмасы илә долдура биләрди.

Инди фәрз едәк ки, дәјишән капитал артмаг дејил, азалыр. Бу һалда биз өз әввәлки мисалымызы анҹаг тәрсинә чевирмәли, II-ни илкин капитал олараг көтүрмәли вә II-дән I-ә кечмәли олардыг.

II. $90_c + 30_v + 15_m$ онда дөнүб:

I. $100_c + 20_v + 10_m$ оларды; ајдындыр ки, белә бир јердәјишмә үзүндән, мүвафиг мәнфәәт нормаларыны вә онларын гаршылыглы нисбәтини тәнзим едән шәртләрдә һеч бир дәјишиклик баш вермир.

Әкәр сабит капитал артдыгда $^1/_3$ гәдәр аз фәһлә ишләдиләҹәјинә көрә, v 30-дан 20-ә енәрсә, онда биз бурада мүасир сәнаједә баш верән нормал бир һалы: әмәк мәһсулдарлығынын артмасыны, аз мигдар фәһлә ишләдилмәклә чох истеһсал васитәләри күтләсинин табе едилмәсини көрәрик. Белә бир һәрәкәтин ејни заманда мәнфәәт нормасынын азалмасы илә һөкмән бағлы олмасы бу китабын үчүнҹү бөлмәсиндә ашкара чыхаҹагдыр.

Лакин әкәр әввәлки мигдар фәһлә ишләдилдијинә, амма аз әмәк һаггы илә ишләдилдијинә көрә, v 30-дан 20-ә енәрсә, онда иш күнү дәјишилмәз галмагла бүтүн јени истеһсал едилмиш дәјәр јенә дә әввәлки кими, $= 30_v + 15_m = 45$ олараг галарды; v 20-ә ендијинә көрә, изафи дәјәр 25-ә галхарды, изафи дәјәр нормасы 50%-дән 125%-ә јүксәләрди, бу исә бизим фәрз етдијимизә зидд оларды. Бизим көтүрдүјүмүз һалын шәртләринин галмасы үчүн, норма 50% олдугда, изафи дәјәр, әксинә, азалыб 10 олмалыдыр, демәли, бүтүн јени истеһсал едилмиш дәјәр 45-дән 30-а енмәлидир, бу исә јалныз иш күнү $^1/_3$ гәдәр гысалдыгда мүмкүндүр. Онда биз јенә әввәлки кими буну алырыг:

$$100_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 8\ ^1/_3\%.$$

Әлбәттә, гејд етмәјә еһтијач јохдур ки, әмәк һаггы азалмагла иш вахтынын белә гысалмасы тәчрүбәдә баш верә билмәзди. Лакин бунун һәләлик фәрги јохдур. Мәнфәәт нормасы бир нечә дәјишилән кәмијјәтин функсијасыдыр вә әкәр биз һәмин дәјишилән кәмијјәтләрин мәнфәәт нормасына нечә тә'сир көстәрдијини билмәк истәјириксә, онда онлардан һәр биринин ајрыча тә'сирини сыра илә тәдгиг етмәлијик, — һәм дә ејни бир капитал үзрә белә ајрыча бир тә'сирин игтисади чәһәтчән мүмкүн олуб-олмамасынын фәрги јохдур.

2) *m′ дәјишилмир, v дәјишилир, v-нин дәјишилмәси нәтичәсиндә K дәјишилир.*

Бу һал әввәлкиндән анчаг дәрәчә е'тибарилә фәргләнир. *v* нә гәдәр артыр вә ја азалырса, *c* дә бир о гәдәр азалыр вә ја артмаг əвәзиндә бурада дәјишилмәз галыр. Лакин ири сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын һазыркы шәраитиндә дәјишән капитал бүтүн капиталын нисбәтән јалныз кичик бир һиссәсини тәшкил едир, буна көрә дә бүтүн капиталын азалмасы вә ја артмасы да, — бир һалда ки, буну дәјишән капиталын дәјишилмәси мүәјјән едир, — һәмчинин нисбәтән бөјүк дејилдир. Әкәр биз јенә дә:

$$\text{I. } 100_c + 20_v + 10_m;\ K = 120,\ m' = 50\%,\ p' = 8^1/_3\%$$

капиталы әсас көтүрсәк, онда һәмин капитал дөнүб, мәсәлән, белә оларды:

$$\text{II. } 100_c + 30_v + 15_m;\ K = 130,\ m' = 50\%,\ p' = 11^7/_{13}\%.$$

Дәјишән капиталын азалмасындан ибарәт екс һал јенә дә II-дән гајыдыб I-јә кечилмәси илә көстәриләрди.

Игтисади шәртләр мүһүм чәһәтләрчә бундан әввәлки һалдакынын ејни оларды, буна көрә дә һәмин шәртләр тәкрар шәрһ олунмасыны тәләб етмир. I-дән II-јә кечилмәси әмәк мәһсулдарлығынын јарыбајары азалмасыны фәрз едир; 100_c-нин өһдәсиндән кәлмәк үчүн II-дә I-дәкинин јарысы гәдәр артыг әмәк тәләб олунур. Бу һала әкинчиликдә тәсадүф едиләр биләр.[9]

Лакин кечән һалда сабит капитал дәјишән капитала вә ја әксинә чеврилдијинә көрә бүтүн капитал дәјишилмәз галырдыса, бурада, дәјишән һиссә артдыгда әлавә капиталын бағланмасы баш верир; дәјишән һиссә азалдыгда исә, о вахта гәдәр тәтбиг едилән капиталын сәрбәстләшмәси баш верир.

---

[9] Әлјазмасынын бу јериндә белә јазылмышдыр: «Бу һалын торпаг рентасы илә нә кими әлагәси олдуғуну сонралар тәдгиг етмәли».

3) m' вә v дәјишилмир, c, буна көрә һәмчинин K дәјишилир.

Бу һалда:

$$p' = m' \frac{v}{K} \text{ тәнлији дәјишиләрәк } p'_1 = m' \frac{v}{K_1}$$

олур вә һәр ики тәрәфдәки вуранлары позмаг васитәсилә ашағыдакы пропорсијаја кәтириб чыхарыр:

$$p'_1 : p' = K : K_1;$$

изафи дәјәр нормалары бәрабәр вә капиталын дәјишән һиссәләри бәрабәр олдугда, мәнфәәт нормалары бүтөвлүкдә көтүрүлән капиталларын кәмијјәтинә әкс нисбәтдәдир.

Әкәр гаршымызда, мәсәлән, үч капитал вә ја ејни бир капиталын үч мүхтәлиф вәзијјәти дурурса:

$$\begin{array}{ll} \text{I.} & 80_c + 20_v + 20_m; \quad K = 100,\ m' = 100\%,\ p' = 20\%; \\ \text{II.} & 100_c + 20_v + 20_m; \quad K = 120,\ m' = 100\%,\ p' = 16^2/_3\%; \\ \text{III.} & 60_c + 20_v + 20_m; \quad K = 80,\ m' = 100\%,\ p' = 25\%, \end{array}$$

онда белә нисбәтләр алыныр:

$$20\% : 16^2/_3\% = 120 : 100 \text{ вә } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

m'дәјишилмәз галдыгда, $\frac{v}{K}$ -нын дәјишилмәләринин бундан әввәл верилмиш үмуми формулу белә иди:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}; \text{ инди исә о дөнүб } p'_1 = m' \frac{v}{EK}$$

олур, чүнки v дәјишилмир, буна көрә дә вуран $e = \frac{v_1}{v}$ бурада $=1$ олур.

Бир һалда ки, $m'v = m$, изафи дәјәр күтләсинә вә бир һалда ки, m' вә v дәјишилмәз галыр, онда K-нын дәјишилмәси m-ә дә тохунмур; изафи дәјәр күтләси һәмин дәјишикликдән әввәл олдуғу кими галыр.

Әкәр c сыфра енсә иди, онда $p' = m'$ оларды, мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасына бәрабәр оларды.

c-нин дәјишилмәси ја сабит капиталын мадди үнсүрләри дәјәринин садәчә дәјишилмәси нәтичәсиндә, ја да бүтүн капиталын техники гурулушунун дәјишилмәси нәтичәсиндә, јә'ни мүвафиг истеһсал саһәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын дәјишилмәси нәтичәсиндә баш верә биләр. Бу сонунчу һалда, ири сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы нәтичәсиндә ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын јүксәлмәси она кәтириб чыхарарды ки, кечид (инди-

чә кәтирдијимиз мисалда) III-дән I-ә вә I-дән II-ә доғру олардı. 20 мәбләғиндә музд верилән вә 40 мәбләғиндә дәјәр истеһсал едән мигдар әмәк әввәлчә 60 дәјәриндә әмәк васитәләри күтләсинин өһдәсиндән кәләрди; мәһсулдарлыг јүксәлдикдә вә дәјәр дәјишилмәдикдә, тәтбиг едилмиш әмәк васитәләри күтләси әввәлчә 80-а, сонра да 100-ә галхарды. Ардычыллыг әксинә олдугда мәһсулдарлығын азалмасына сәбәб олардı; ејни мигдар әмәк аз истеһсал васитәләрини һәрәкәтә кәтирмәјә гадир олардı, истеһсал кичиләрди, мәсәлән, әкинчиликдә, мә'дән ишиндә вә и. а. белә ола биләр.

Сабит капитала едилән гәнаәт, бир тәрәфдән, мәнфәәт нормасыны јүксәлдир, дикәр тәрәфдән исә капиталы сәрбәстләшдирир, демәли капиталистләр үчүн мүһүмдүр. Сонралар биз бу мәсәләни, һабелә сабит капитал үнсүрләринин, хүсусилә дә хаммалын гијмәтинин дәјишилмәси тә'сирини даһа јахындан нәзәрдән кечирәчәјик.

Бурада да јенидән мә'лум олур ки, истәр c-нин мадди тәркиб һиссәләринин артмасы вә ја азалмасы нәтичәсиндә, истәрсә онларын дәјәринин садәчә дәјишилмәси нәтичәсиндә сабит капиталын дәјишилмәси мәнфәәт нормасына ејни тә'сир көстәрир.

4) *m′ дәјишилмир, v, c вә K һамысы дәјишилир.*

Дәјишилмиш мәнфәәт нормасынын әввәлки үмуми формулу бу һалда гүввәдә галыр:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Бу формулдан о нәтичә чыхыр ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галдыгда:

а) Әкәр e-ә нисбәтән E чохдурса, јә'ни әкәр сабит капитал еләә артырса ки, бүтүн капитал дәјишән капиталдан нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр, — онда мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Әкәр капитал $80_c + 20_v + 20_m$-дән $170_c + 30_v + 30_m$ гурулушуна кечирсә, онда $m' = 100\%$ олараг галыр, лакин һәм v-нин, һәм дә K-нын артдығына бахмајараг, $\frac{v}{K}$ азалыб $\frac{20}{100}$-дән $\frac{30}{200}$-а енир вә мәнфәәт нормасы да мүвафиг сурәтдә 20%-дән 15%-ә дүшүр.

b) Мәнфәәт нормасы анчаг о һалда дәјишилмәз галыр ки, $e = E$ олсун, јә'ни $\frac{v}{K}$ кәсри заһирән дәјишилмиш кими көрүнсә дә өз әввәлки кәмијјәтини сахласын, јә'ни сурәт вә мәхрәч ејни бир әдәдә вурулсун вә ја бөлүнсүн. $80_c + 20_v + 20_m$ вә $160_c + 40_v + 40_m$-ин, көрүнүр, 20%-лик ејни бир мәнфәәт нормасы вардыр, чүнки $m' = 100\%$ олараг галыр, $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ исә һәр ики мисалда ејни гәдәрә маликдир.

c) Әкәр E-јә нисбәтән e чохдурса, јә'ни әкәр дәјишән капитал бүтүн капиталдан нисбәтән даһа сүр'әтлә артырса, онда мәнфәәт нормасы јүксәлир. Әкәр $80_c + 20_v + 20_m$ дөнүб $120_c + 40_v + 40_m$ олурса, онда мәнфәәт нормасы 20%-дән 25%-ә галхыр, чүнки m' дәјишилмәмишдир, $\frac{v}{K} = \frac{20}{100}$ исә $\frac{40}{160}$-а, $1/5$-дән $1/4$-ә галхмышдыр.

v вә K ејни истигамәтдә дәјишилдикдә биз бу кәмијјәтләрин дәјишилмәсини елә тәсәввүр едә биләрдик ки, куја һәр икиси мүәјјән һәддә гәдәр ејни бир нисбәтдә дәјишилир, белә ки, бу һәддә гәдәр $\frac{v}{K}$ дәјишилмәз галыр. Бу һәддән сонра ики кәмијјәтдән анчаг бири дәјишилмәјә башлајарды вә, беләликлә, биз даһа мүрәккәб олан һәмин һалы бундан әввәлки, даһа садә һалларын биринә кәтириб чыхарарыг.

Мәсәлән, $80_c + 20_v + 20_m$ әкәр $100_c + 30_v + 30_m$-ә кечирсә, онда бу дәјишилмә просесиндә v-нин c-јә, буна көрә дә һәмчинин K-ја нисбәти, $100_c + 25_v + 25_m$ әлдә едиләнә гәдәр дәјишилмәз галачагдыр. Демәли, о вахта гәдәр мәнфәәт нормасы да дәјишилмәз галыр. Беләликлә, инди биз башланғыч нөгтә олараг $100_c + 25_v + 25_m$ көтүрә биләрик; биз көрүрүк ки, v бурада 5 мигдарында артмыш, 30 v-јә чатмышдыр, K исә бунун сајәсиндә 125-дән 130-а галхыр, демәли, биз икинчи һалы — v-нин садәчә дәјишилмәси вә бунун нәтичәсиндә K-нын дәјишилмәси һалыны алырыг. Әввәлдә 20% олан мәнфәәт нормасы, әввәлки изафи дәјәр нормасы шәраитиндә 5_v-нин белә әлавә олунмасы нәтичәсиндә 23 $1/13$%-ә галхыр.

Белә даһа садә һала кәтириб чыхармаг һәтта v вә K өз кәмијјәтини экс истигамәтдә дәјишдирсә иди дә баш вермиш оларды. Әкәр биз јенә дә, мәсәлән, $80_c + 20_v + 20_m$-и әсас көтүрсәјдик вә $110_c + 10_v + 10_m$ формасына кечмәјә чалышсајдыг, онда $40_c + 10_v + 10_m$-ә гәдәр дәјишилдикдә мәнфәәт нормасы әввәлки кими, məһз 20% олараг галарды. Бу ара формасына 70_c-нин гатылмасы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы $8^1/_3$%-ә енәр. Демәли, биз бу һалы јенә дә бир јеканә дәјишән кәмијјәтин, мәһз c-нин дәјишилмәси һалына кәтириб чыхардыг.

Беләликлә, v, c вә K-нын ејни заманда дәјишилмәси һеч бир јени нөгтеји-нәзәр вермир вә нәтичә е'тибарилә, һәмишә, анчаг бир амилин дәјишилдији һала кәтириб чыхарыр.

Һәтта һәләлик галан јеканә һал да артыг фе'лән нәзәрдән кечирилмиш кимидир; бу мәһз о һалдыр ки, v вә K әдәдчә өз әввәлки кәмијјәтини сахлајыр, лакин онларын мадди үнсүрләриндә дәјәр дәјишикликләри баш верир; демәли, бурада v һәрәкәтә кәтирилән әмәјин дәјишилмиш мигдарыны, c исә һәрәкәтә кәтирилән истеһсал васитәләринин дәјишилмиш мигдарыны көстәрир.

$80_c + 20_v + 20_m$ ифадәсиндә 20_v әввәл, күндә 10 иш сааты һесабы илә 20 фәһләнин әмәк һаггыны тәшкил едирди. Тутаг ки, һәр фәһләнин әмәк һаггы 1-дән $1^1/_4$-ә јүксәлир. Онда 20_v илә 20 фәһләјә дејил, анҹаг 16 фәһләјә музд верилир. Лакин 200 иш саатында бу 20 фәһлә 40 мәбләғиндә дәјәр истеһсал едирдисә, онда 10 саатлыг иш күнү шәраитиндә, демәли, үмумијјәтлә 160 иш саатында бу 16 фәһлә анҹаг 32 мәбләғиндә дәјәр истеһсал едәҹәкдир. Онда әмәк һаггы үчүн 20_v чыхылдыгда, 32-дән изафи дәјәр үчүн ҹәми 12 галар; изафи дәјәр нормасы 100%-дән 60%-ә енәрди. Лакин, фәрз едилдији үзрә, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галмалы олдуғуна көрә, иш күнү $^1/_4$ узадылмалы, 10 саатдан 12 $^1/_2$ саата чатдырылмалыдыр; әкәр 20 фәһлә 10 саатлыг иш күнүндә = 200 иш саатында 40 мәбләғиндә дәјәр истеһсал едирсә, онда 16 фәһлә 12 $^1/_2$ саатлыг иш күнүндә = 200 иш саатында ејни мигдар дәјәр истеһсал едәҹәкдир; белә олдугда, $80_c + 20_v$ капитал әввәлки кими јенә 20 мәбләғиндә изафи дәјәр истеһсал едәрди.

Әкәр әмәк һаггы елә азалырса ки, 20_v бурада 30 фәһләнин әмәк һаггыны тәшкил едир, онда, әксинә, m' јалныз о шәртлә дәјишилмәз гала биләр ки, иш күнү 10 саатдан 6 $^2/_3$ саата ендирилсин. $10 \times 20 = 6\,^2/_3 \times 30 = 200$ иш саатына.

Бир-биринә әкс олан белә һаллар фәрз едилдикдә, c-нин дәјәринин пулла ифадәси дәјишилмиш нисбәтләрә мүвафиг олараг дәјишилмиш мигдарда истеһсал васитәләрини тәмсил етсә дә, онун нә дәрәҹә дәјишилмәз гала биләҹәји маһијјәтҹә артыг јухарыда нәзәрдән кечирилмишдир. Бу һал өз халис шәклиндә анҹаг тамамилә мүстәсна бир һал кими мүмкүндүр.

c үнсүрләринин дәјәриндә баш вериб һәмин үнсүрләрин күтләсини артыран вә ја азалдан, лакин c дәјәринин мәбләғини дәјишилмәз сахлајан дәјишиклијә кәлдикдә, бу дәјишиклик v кәмијјәтинин дәјишилмәсинә сәбәб олмадыгҹа нә мәнфәәт нормасына, нә дә изафи дәјәр нормасына тохунмур.

Беләликлә, биз өз тәнлијимиздә v, c вә K-нын мүмкүн олан бүтүн дәјишилмә һалларыны нәзәрдән кечирдик. Биз көрдүк ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәдији һалда, мәнфәәт нормасы ашағы дүшә биләр, дәјишилмәз гала биләр вә ја арта биләр, чүнки v-нин c-јә, resp. [мүвафиг сурәтдә] K-ја нисбәтиндәки ән ҹүз'и бир дәјишиклик мәнфәәт нормасыны да дәјишдирмәк үчүн кифајәтдир.

Сонра, ашкар олду ки, v дәјишилдикдә, һәмишә елә бир һәдд кәлир ки, бурада m'-ин дәјишилмәзлији игтисади ҹәһәтдән гејри-мүмкүн олур. Бир һалда ки, c-нин һәр ҹүр биртәрәфли дәјишилмәси дә v-нин даһа дәјишилмәз гала билмәјәҹәји бир һәддә чатмалыдыр, онда ашкар олур ки, $\frac{v}{K}$-нын мүмкүн олан бүтүн

дәјишмәләри үчүн еләһ һәдләр вардыр ки, бундан сонра m' дә дәјишилән олмалыдыр. Бизим тәнликдәки мүхтәлиф дәјишән кәмијјәтләрин бу гаршылыглы тә'сири m'-ин дәјишмәләри тәдгиг едилдији заман даһа ајдын мејдана чыхачагдыр ки, биз дә инди ону тәдгиг етмәјә кечирик.

II. m' дәјишилир.

Әкәр биз:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

тәнлијини башга бир тәнлијә:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K}$$

тәнлијинә чевирсәк, — p'_1, m'_1, v_1 вә K_1 бурада p', m', v вә K-нын дәјишилмиш кәмијјәтләрини билдирир, — онда изафи дәјәрин мүхтәлиф нормалары шәраитиндә — истәр $\frac{v}{K}$ дәјишилмәз галсын, истәрсә о өзү дә дәјишилсин, фәрги јохдур, — биз мәнфәәт нормасынын үмуми формулуну алмыш оларыг. Онда биз ашағыдакыны алырыг;

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

бурадан да:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times p'.$$

1) m' дәјишилир, $\frac{v}{K}$ дәјишилмир.

Бу һалда биз ашағыдакы тәнликләри алырыг:

$$p' = m' \frac{v}{K}; \; p'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

бунларда $\frac{v}{K}$ -нын кәмијјәти бәрабәрдир. Буна көрә дә беләһ бир нисбәт алыныр:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Ејни гурулушлу ики капиталын мәнфәәт нормаларынын бир-биринә нисбәти мүвафиг изафи дәјәр нормаларынын нисбәти кимидир. $\frac{v}{K}$ кәсриндә v вә K-нын мүтләг кәмијјәтләри дејил, јалныз онларын арасындакы нисбәт мүһүм олдуғуна көрә, бу, ејни гурулушлу капиталларын мүтләг кәмијјәтиндән асылы олмајараг онларын һамысына аиддир.

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad K = 100, \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$160_c + 40_v + 20_m; \quad K = 200, \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Әкәр һәр ики һалда v вә K-нын мүтләг кәмијјәтләри бәрабәрдирсә, онда мәнфәәт нормаларынын бир-биринә нисбәти, ондан әлавә, изафи дәјәр күтләләринин нисбәти кимидир:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Мәсәлән:

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \ p' = 20\%$$
$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \ p' = 10\%$$
$$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m.$$

Инди ајдындыр ки, ејни гурулушлу — мүтләг мә'нада вә ја фаиз әдәдләри чәһәтдән ејни гурулушлу — капиталлар олдугда изафи дәјәр нормалары јалныз о шәртлә мүхтәлиф ола биләр ки, ја әмәк һаггы, ја иш күнүнүн узунлуғу, ја да әмәјин интенсивлији мүхтәлиф олсун. Үч һалда:

$$\text{I.} \ 80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \ p' = 10\%$$
$$\text{II.} \ 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \ p' = 20\%$$
$$\text{III.} \ 80_c + 20_v + 40_m; \quad m' = 200\%, \ p' = 40\%$$

јени истеһсал олунмуш бүтүн дәјәр I-дә 30 ($20_v + 10_m$), II-дә 40 вә III-дә 60 тәшкил едир. Бу үч үсулла баш верә биләрди.

Әввәлән, әмәк һаггы мүхтәлиф олдугда, демәли, һәр бир ајрыча һалда 20_v гејри-бәрабәр мигдар фәһләнин ифадәси олдугда. Фәрз едәк ки, I-дә $1^1/_3$ ф. ст. әмәк һаггы илә 15 фәһлә 10 саат ишләјир вә онлар 30 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едир, бундан да 20 ф. ст. әмәк һаггыны өдәјир, 10 ф. ст. исә изафи дәјәр үчүн галыр. Әкәр әмәк һаггы 1 ф. стерлингә енирсә, онда 10 саат әрзиндә 20 фәһлә ишләдилә биләр; онда бунлар 40 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едирләр, о чүмләдән әмәк һаггы үчүн 20 ф. ст. вә изафи дәјәр үчүн 20 ф. ст. Әкәр әмәк һаггы даһа да ениб $^2/_3$ ф. ст. олурса, онда һәр бири 10 саатдан 30 фәһлә ишләдилә биләр; онлар 60 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едәрләр вә бундан 20 ф. ст. әмәк һаггына чыхылдыгда, изафи дәјәр үчүн даһа 40 ф. ст. галар.

Бу һал: фаиз нисбәти чәһәтдән капиталын дәјишилмәз олан гурулушу, дәјишилмәз иш күнү, әмәјин дәјишилмәз интенсивлији, әмәк һаггы дәјишилдијинә көрә изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәси елә бир јеканә һалдыр ки, бурада Рикардонун белә бир мүддәасы доғруја чыхыр: «Әмәк һаггынын ашағы вә ја јүксәк олмасына *дүрүст мүвафиг олараг* мәнфәәт јүксәк вә ја ашағы олачагдыр» («Principles of Political Economy etc.», I фәсил, III бөлмә, сәһ. 18. Works of D. Ricardo, Mac Culloch нәшри 1852. [Мүгајисә ет: Рикардо: «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасы-

нын әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиjjат нәшриjjаты, 1935-чи ил, сәһ. 16.]).

Јахуд, *икинчиси,* әмәк интенсивлиjи мүхтәлиф олдугда. Бу заман, мәсәлән, 20 фәһлә еjни әмәк васитәләри илә күндә 10 саат ишләмәклә бир күндә I-дә 30, II-дә 40 вә III-дә 60 дәнә мүәjјән әмтәә истеһсал едир вә һәмин әмтәәләрин һәр дәнәси, онун һазырланмасында истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәриндән башга, 1 ф. стерлинглик јени дәјәри тәмсил едир. Бу һалларын һәр бириндә 20 дәнә = 20 ф. ст. әмәк һаггыны өдәдиjи үчүн, изафи дәјәрә I-дә 10 дәнә = 10 ф. ст., II-дә 20 дәнә = 20 ф. ст. вә III-дә 40 дәнә = 40 ф. ст. галыр.

Ја да, *үчүнчүсү,* иш күнүнүн узунлуғу мүхтәлиф олдугда. Әмәк интенсивлиjи еjни олмагла 20 фәһлә һәр күн I-дә доггуз, II-дә он ики, III-дә он сәккиз саат ишләдикдә, онларын 30 : 40 : 60 мигдарында бүтүн мәһсулу 9 : 12 : 18 нисбәтиндә олур вә һәр дәфә әмәк һаггы = 20 олдуғуна көрә, изафи дәјәр үчүн јенә дә 10, мүвафиг олараг 20 вә 40 галыр.

Беләликлә, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси изафи дәјәр нормасынын сәвиjjәсинә вә, $\frac{v}{K}$ дәјишилмәз олдугда, мәнфәәт нормасына да тәрс истигамәтдә, әмәк интенсивлиjинин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси, һәмчинин иш күнүнүн узанмасы вә ја гысалмасы исә еjни истигамәтдә тә'сир көстәрир.

2) *m′ вә v дәјишилир, K дәјишилмир.*

Бу һала ашағыдакы пропорсиjа аиддир:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1 m .$$

Мәнфәәт нормаларынын бир-биринә нисбәти мүвафиг изафи дәјәр күтләләринин нисбәти кимидир.

Дәјишән капитал еjни галдыгда изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәси јени истеһсал олунмуш дәјәрин кәмиjјәт вә бөлүшдүрүлмәсинин дәјишилмәсини көстәрирди. Һәмчинин v вә m'-ин еjни заманда дәјишилмәси дә һәмишә, јени истеһсал олунмуш дәјәрин башга бөлүшдүрүлмәсини фәрз едир, лакин һеч дә һәмишә онун кәмиjјәтинин дәјишилмәсини фәрз етмир. Үч һал ола биләр:

а) v вә m' экс истигамәтдә, лакин еjни кәмиjјәтдә дәјишилир, мәсәлән:

$$80_c + 20_v + 10_m ; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 20_m ; \quad m' = 200\%, \quad p' = 20\%.$$

Јени истеһсал едилмиш дәјәр һәр ики һалда бәрабәрдир, демәли, сәрф олунмуш әмәјин гәдәри дә бәрабәрдир; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Фәрг анчаг ондадыр ки, биринчи һалда 20

әмәк һаггы үчүн верилир вә 10 изафи дәјәр үчүн галыр, икинчи һалда исә әмәк һаггы чәми 10, буна көрә дә изафи дәјәр 20 тәшкил едир. Бу еlә бир јеканә һалдыр ки, v вә m' ејни заманда дәјишилир, фәһләләрин сајы, әмәк интенсивлији вә иш күнүнүн узунлуғу исә дәјишилмәз галыр.

b) m' вә v јенә дә әкс истигамәтдә дәјишилир, лакин ејни кәмијјәтдә дәјишилмир. Бу һалда үстүнлүк ја v-нин дәјишилмәси тәрәфдә, ја да m'-ин дәјишилмәси тәрәфдә олур.

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%.$$
$$\text{II. } 72_c + 28_v + 20_m; \quad m' = 71^3/_7\%, \quad p' = 20\%.$$
$$\text{III. } 84_c + 16_v + 20_m; \quad m' = 125\%, \quad p' = 20\%.$$

I-дә јени истеһсал олунмуш 40 мигдарында дәјәр үчүн 20_v, II-дә јени истеһсал олунмуш 48 мигдарында дәјәр үчүн 28_v, III-дә јени истеһсал олунмуш 36 мигдарында дәјәр үчүн 16_v верилир. Һәм јени истеһсал олунмуш дәјәр, һәм дә әмәк һаггы дәјишилмишдир; лакин јени истеһсал олунмуш дәјәрин дәјишилмәси сәрф олунмуш әмәјин гәдәрининин, демәли, ја фәһләләрин сајынын, ја әмәк мүддәтининин, ја әмәк интенсивлијининин, ја да бу үч амилдән ејни заманда бир нечәсининин дәјишилмәси демәкдир.

c) m' вә v ејни истигамәтдә дәјишилир; бу һалда бири дикәринин тә'сирини гүввәтләндирир.

$$90_c + 10_v + 10_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 10\%$$
$$80_c + 20_v + 30_m; \quad m' = 150\%, \quad p' = 30\%$$
$$92_c + 8_v + 6_m; \quad m' = 75\%, \quad p' = 6\%.$$

Бурада да һәр үч һалда јени истеһсал олунмуш дәјәр мүхтәлифдир, јә'ни: 20, 50 вә 14-дүр; бу һалларын һәр биринә мүвафиг олан мигдар әмәјин кәмијјәтиндәки бу фәрг дә јенә фәһләләрин сајынын, әмәк мүддәтинин, әмәк интенсивлијинин, јахуд бу амилләрдән бир нечәсинин, resp. [мүвафиг сурәтдә] һамысынын фәргли олмасындан ибарәт олур.

3) *m', v вә K дәјишилир.*

Бу һал јени нөгтеји-нәзәр вермир вә m'-ин дәјишилдији II-дә верилмиш үмуми формулла һәлл олунур.

Беләликлә, изафи дәјәр нормасы кәмијјәтиндәки дәјишилмәләрин мәнфәәт нормасына тә'сириндә ашағыдакы һаллар ола биләр:

1) әкәр $\frac{v}{K}$ дәјишилмәз галырса, онда p' дә m' кими ејни нисбәтдә артыр вә ја азалыр.

$$80_c + 20_v + 20_m;\quad m' = 100\%,\ p' = 20\%$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\quad m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) $\frac{v}{K}$ әкәр m' илә ејни истигамәтдә һәрәкәт едирсә, јә'ни m' артдыгда вә ја азалдыгда артырса вә азалырса, онда p'-ин јүксәлмәси вә ја дүшмәси m'-инкиндән нисбәтән күчлү олур.

$$80_c + 20_v + 10_m;\quad m' = 50\%,\quad p' = 10\%$$
$$70_c + 30_v + 20_m;\quad m' = 66^2/_3\%,\ p' = 20\%$$
$$50\% : 66^2/_3\% < 10\% : 20\%.$$

3) $\frac{v}{K}$ әкәр m'-ә экс истигамәтдә, лакин m'-дән нисбәтән зәиф дәјишилирсә, онда p'-ин јүксәлмәси вә ја дүшмәси m'-инкиндән нисбәтән зәиф олур.

$$80_c + 20_v + 10_m;\quad m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\quad m' = 150\%,\ p' = 15\%,$$
$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4) $\frac{v}{K}$ әкәр m'-ә экс истигамәтдә вә m'-дән нисбәтән күчлү дәјишилирсә, онда m' дүшүрсә дә p' јүксәлир, јахуд m' јүксәлирсә дә p' дүшүр.

$$80_c + 20_v + 20_m;\quad m' = 100\%,\ p' = 20\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\quad m' = 150\%,\ p' = 15\%,$$

m' бурада 100%-дән 150%-ә галхмыш, p' исә 20%-дән 15%-ә дүшмүшдүр.

5) Нәһајәт, $\frac{v}{K}$ әкәр m'-ә экс истигамәтдә дәјишилирсә, лакин өз кәмијјәтини m' илә там ејни нисбәтдә дәјишдирирсә, онда m' јүксәлирсә вә ја дүшүрсә дә p' дәјишилмәз галыр.

Јалныз бу сонунчу һалы бир гәдәр дә нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Јухарыда, $\frac{v}{K}$ дәјишилмәләриндә көрмүшдүк ки, ејни бир изафи дәјәр нормасы ән мүхтәлиф мәнфәәт нормаларында өз ифадәсини тапа билир, бурада да биз көрүрүк ки, ејни бир мәнфәәт нормасынын әсасыны чох мүхтәлиф изафи дәјәр нормалары тәшкил едә биләр. Лакин m' дәјишилмәз галаркән v илә K арасындакы нисбәтдә һәр һансы бир дәјишиклијин мәнфәәт нормасында фәрг әмәлә кәтирмәк үчүн кифајәт олдуғу һалда, бурада, m'-ин кәмијјәти дәјишилдикдә, мәнфәәт нормасынын әввәлки кими гал-

масы үчүн $\frac{v}{K}$ кәмијјәтинин там мүвафиг дәрәчәдә тәрсинә дәјишилмәси тәләб олунур. Ејни бир капитал үчүн вә ја ејни бир өлкәдәки ики капитал үчүн бу, анчаг чох мүстәсна һалларда мүмкүндүр. Мәсәлән, белә бир капитал көтүрәк:

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad K = 100, \ m' = 100\%, \ p' = 20\%$$

вә белә фәрз едәк ки, әмәк һаггы ашағы дүшдүјүнә көрә 16_v илә инди, кечмишдә 20_v верилмәклә ишләдилдији гәдәр фәһлә ишләтмәк мүмкүндүр. Бу һалда, башга шәртләр дәјишилмәз галдыгда, 4_v сәрбәстләшәр вә биз ашағыдакы нәтичәни аларыг:

$$80_c + 16_v + 24_m; \quad K = 96, \quad m' = 150\%, \ p' = 25\%.$$

Инди, әввәлки кими, p'-ин $= 20\%$ олмасы үчүн бүтүн капитал 120-ә, демәли, сабит капитал 104-ә галхмалы иди:

$$104_c + 16_v + 24_m; \quad K = 120, \quad m' = 150\%, \ p' = 20\%.$$

Лакин бу анчаг о һалда мүмкүн оларды ки, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси илә бир заманда әмәк мәһсулдарлығында дәјишиклик баш верәјди вә бу дәјишиклик капиталын гурулушунда белә бир дәјишиклик тәләб едәјди; јахуд сабит капиталын пул дәјәри 80-дан 104-ә галхајды; гысача десәк, шәртләрин тәсадүфән елә бир мүтабиглији јаранајды ки, јалныз мүстәсна һалларда баш верә биләр. Һәгигәтдә m'-ин ејни заманда v-дә дәјишиклијә вә буна көрә дә $\frac{v}{K}$-да дәјишиклијә сәбәб олмајан дәјишилмәси анчаг там муәјјән шәртләр дахилиндә мүмкүндүр, мәһз елә сәнаје саһәләриндә мүмкүндүр ки, орада јалныз әсас капитал вә әмәк тәтбиг олунур, әмәк чисмини исә тәбиәт верир.

Лакин ики өлкәдәки мәнфәәт нормаларыны мүгајисә етдикдә, иш башга чүр олур. Бурада ејни бир мәнфәәт нормасы һәгигәтдә чох вахт мухтәлиф изафи дәјәр нормаларынын ифадәси олур.

Беләликлә, бүтүн беш һалдан о нәтичә чыхыр ки, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси изафи дәјәр нормасынын дүшмәсинә вә ја јүксәлмәсинә мүтабиг ола биләр, мәнфәәт нормасынын дүшмәси изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә вә ја дүшмәсинә мүтабиг ола биләр, мәнфәәт нормасынын дәјишилмәмәси изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә вә ја дүшмәсинә мүтабиг ола биләр. Мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси, дүшмәси вә ја дәјишилмәз галмасы да изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәмәсинә мүтабиг ола биләчәјини биз I маддәдә көрдүк.

Демәли, мәнфәәт нормасыны ики башлыча амил мүәјјән едир: изафи дәјәр нормасы вә капиталын дәјәр гурулушу. Бу ики амилин тә'сирини гысача олараг ашағыда көстәрилән шәкилдә хүласә етмәк олар, һәм дә гурулушу биз фаизлә ифадә едә биләрик, чүнки дәјишиклијин бурада капиталын ики һиссәсинин һансындан ирәли кәлмәсинин фәрги јохдур:

Ики капиталын вә ја ики ардычыл мүхтәлиф вәзијјәтдәки ејни бир капиталын мәнфәәт нормалары

бәрабәрдир:

1) Капиталларын гурулушу фаиз чәһәтдән бәрабәр олдугда вә изафи дәјәр нормасы бәрабәр олдугда.

2) Капиталларын гурулушу фаиз чәһәтдән бәрабәр олмадыгда вә изафи дәјәр нормасы бәрабәр олмадыгда, бу шәртлә ки, изафи дәјәр нормалары илә, капиталларын фаизлә ифадә олунмуш дәјишән һиссәләринин һасили (m' илә v-нин һасили) бәрабәр олсун, јә'ни бүтүн капитала фаиз нисбәти илә көтүрүлмүш изафи дәјәр *күтләләри* бәрабәр олсун ($m = m' v$), башга сөзлә десәк, һәр ики һалда m' вә v вуранлар бир-биринә тәрс нисбәтдә олсун.

Онлар бәрабәр дејилдир:

1) Капиталларын гурулушу фаиз чәһәтдән бәрабәр олдугда, бу шәртлә ки, изафи дәјәр нормалары бәрабәр олмасын; бурада мәнфәәт нормаларынын бир-биринә нисбәти изафи дәјәр нормаларынын нисбәти кимидир.

2) Изафи дәјәр нормасы бәрабәр олдугда вә гурулуш фаиз чәһәтдән бәрабәр олмадыгда; һәм дә онларын бир-биринә нисбәти капиталларын дәјишән һиссәләринин нисбәти кимидир.

3) Изафи дәјәр нормасы бәрабәр олмадыгда вә гурулуш фаиз чәһәтдән бәрабәр олмадыгда, һәм дә онларын бир-биринә нисбәти $m'v$ һасилинин нисбәти кимидир, јә'ни бүтүн капитала фаиз нисбәтиндә көтүрүлмүш изафи дәјәр күтләләринин нисбәти кимидир[10].

---

[10] Әлјазмасында, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы арасындакы фәргин ($m'—p'$) чох мүфәссәл һесабламалары да вардыр; бу фәргдә мүхтәлиф мараглы хүсусијјәтләр вардыр вә һәмин фәргин дәјишилмәләри еләһаллары ашкара чыхарыр ки, бу заман һәр ики норма бир-бириндән узаглашыр вә ја бир-бирилә јахынлашыр. Бу һәрәкәтләри әјриләр шәклиндә дә тәсвир етмәк олар. Мән бу материалы бурада вермәкдән имтина едирәм, чүнки о, бу китабын ән јахын мәгсәди үчүн аз мүһүмдүр. Она бурада, һәмин чәһәти әтрафлы изләмәк арзусунда олан охучуларын диггәтини чәлб етмәк кифајәтдир. — *Ф. Е.*

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ДӨВРИЈЈӘНИН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ТӘ'СИРИ.

{Изафи дәјәр вә, демәли, һәмчинин мәнфәәт истеһсалына дөврийјәнин тә'сири икинчи китабда нәзәрдән кечирилмишди. Ону гысача олараг бу шәкилдә хүласә етмәк олар: дөврийјә үчүн мүәјјән узунлугда вахт тәләб едилдијинә көрә, ејни заманда бүтүн капитал истеһсала тәтбиг едилә билмәз; демәли, капиталын бир һиссәси — истәр пул капитал, истәр еһтијат хаммал, һазырланмыш, лакин һәлә сатылмамыш әмтәә капитал, истәрсә верилмиш борчларын һәлә вахты чатмамыш тәләбләри формасында — даим бош јатыб галмалыдыр; фәал истеһсалда, јә'ни изафи дәјәрин јарадылмасында вә мәнимсәнилмәсиндә фәалијјәт көстәрән капитал даим бу һиссә гәдәр азалыр, истеһсал олунан вә мәнимсәнилән изафи дәјәр дә даим ејни нисбәтдә азалыр. Дөврийјә дөврү нә гәдәр гыса олса, бүтүн капитала нисбәтән бош јатыб галан бу капитал һиссәси бир о гәдәр аз олур; вә, демәли, башга шәртләр ејни олдугда, мәнимсәнилән изафи дәјәр бир о гәдәр чох олур.

Дөврийјә дөврүнүн вә ја онун ики бөлмәсиндән биринин — истеһсал вахтынын вә тәдавүл вахтынын — гысалмасынын истеһсал олунан изафи дәјәр күтләсини нечә јүксәлтдији икинчи китабда әтрафлы көстәрилмишдир. Лакин мәнфәәт нормасы истеһсал олунмуш изафи дәјәр күтләсинин, ону истеһсал етмәкдә ишләдилән бүтүн капитала нисбәтинин анчаг ифадәси олдуғуна көрә, ајдындыр ки, һәр чүр белә гысалма мәнфәәт нормасыны јүксәлдир. Изафи дәјәр һаггында әввәлдә, икинчи китабын икинчи бөлмәсиндә дејиләнләр ејни дәрәчәдә мәнфәәтә дә вә мәнфәәт нормасына да аиддир вә бурада ону тәкрар етмәјә еһтијач јохдур. Биз анчаг бир нечә башлыча чәһәти гејд етмәк нијјәтиндәјик.

Истеһсал вахтыны гысалтмаг үчүн башлыча васитә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсидир ки, буну да адәтән сәнајенин тәрәггиси адландырырлар. Әкәр бунун сајәсиндә ејни заманда, баһалы машынлар гурулмасы вә и. а. нәтичәсиндә үмуми капитал мәсрәфи хејли күчләнмәзсә вә, демәли, бүтүн капитала көрә һесабланан мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәзсә, онда бу сонунчу јүксәлмәлидир. Бу исә шүбһәсиз ки, металлуркијанын вә кимја сәнајеси-

нин ән јени мүвәффәгијјәтләриндән бир чохунун нәтичәсиндә баш вермәкдәдир. Дәмир вә полад һазырламасында јени кәшф едилмиш методлар — Бессемер, Сименс, Чилкрист-Томас вә и. а. методлары, кечмишдә олдугча узун чәкән просесләри нисбәтән чүз'и хәрч гојулмагла минимума ендирир. Даш көмүр гәтранындан ализарин вә ја крап бојаг маддәси һазырланмасы, һәм дә даш көмүр гәтранындан бојаг һазырламаг үчүн һәлә кечмишдә ишләмәкдә олан фабрик гурғулары васитәсилә һазырланмасы бир нечә һәфтә әрзиндә елә бир нәтичә верир ки, кечмишдә бунун үчүн нечә илләр тәләб олунурду; крапын чүчәрмәси үчүн бир ил вахт лазым иди, сонра да көкләри, бојаг үчүн ишләдәндән әввәл бир нечә ил сахлајырдылар ки, јетишсин.

Тәдавүл вахтынын гысалдылмасы үчүн башлыча васитә рабитә јолларынын тәкмилләшдирилмәсидир. Бу чәһәтдән дә сон әлли ил елә бир ингилаб јаратмышдыр ки, ону анчаг кечән әсрин сонунчу јарысындакы сәнаје ингилабы илә мүгајисә етмәк олар. Гурудакы чынгыл јоллары дәмир јол, дәниздәки ләнк вә гејри-мүнтәзәм јелкәнли кәми нәглијјатыны исә сүр'әтли вә мүнтәзәм параход нәглијјаты сыхышдырыб арха сыраја кечирмиш вә бүтүн јер үзүнү телеграф мәфтили бүрүмүшдүр. Шәрги Асијаны вә Австралијаны параход нәглијјаты үчүн әслиндә мәһз Сүвејш каналы ачмышдыр. Шәрги Асијаја көндәрилән әмтәәләр үчүн тәдавүл вахты һәлә 1847-чи илдә ән азы он ики ај иди (бах: II китаб, сәһ. 235 [К. Маркс: «Капитал», II чилд, 1956-чы ил нәшри, сәһ. 252—253]), инди исә һәмин тәдавүл вахты, демәк олар, он ики һәфтәјә ендирилмишдир. 1825—1857-чи илләрдәки бөһранларын ики бөјүк очағы, Америка вә Һиндистан, рабитә васитәләриндәки бу чеврилиш нәтичәсиндә Авропа сәнаје өлкәләринә 70—90% јахынлашды, бу сурәтлә дә өз сарсытма габилијјәтинин чох һиссәсини итирмиш олду. Бүтүн дүнја тичарәти үчүн дөврijјә вахты да ејни дәрәчәдә гысалмыш вә һәмин тичарәтдә ишләдилән капиталын фәалијјәт габилијјәти ики гатдан вә ја үч гатдан да чох артмышдыр. Бунун исә мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрмәмиш олмадығы өзлүјүндә ајдындыр.

Бүтүн капиталын дөврijјәсинин мәнфәәт нормасына тә'сирини халис шәкилдә көстәрмәк үчүн биз фәрз етмәлијик ки, мүгајисә едилән ики капитал үчүн бүтүн башга шәртләр ејнидир. Демәли, изафи дәјәр нормасындан вә иш күнүндән башга, тутаг ки, капиталларын фаизлә ифадә олунан гурулушу да ејнидир. Инди $80_c + 20_v = 100\ K$ гурулушлу A капиталы көтүрәк; изафи дәјәр нормасы 100% олмагла бу капитал илдә ики дөвр едир. Бу һалда иллик мәһсул belә олачагдыр:

$160_c + 40_v + 40_m$. Лакин мәнфәәт нормасыны мүәјјән етмәк үчүн биз бу 40_m-и 200-лүк дөвр етмиш капитал дәјәрә нисбәтлә дејил, аванс едилмиш 100-лүк капитал дәјәрә олан нисбәтлә һесаблајырыг вә бу сурәтлә $p' = 40\%$ алырыг.

Онунла, изафи дәјәр нормасы ејнән 100% олан, лакин илдә анҹаг бир дәфә дөвр едән B капиталы $= 160_c + 40_v = 200\ K$ мүгајисә едәк. Онда иллик мәһсул ејнилә јухарыдакы кими олаҹагдыр: $160_c + 40_v + 40_m$. Лакин бу 40_m-и бу дәфә аванс едилмиш 200-лүк капитала көрә һесабламаг лазымдыр, онда мәнфәәт нормасы анҹаг 20% олар, јә'ни A үчүн олан норманын јарысы гәдәр олар.

Бундан белә бир нәтиҹә чыхыр: капиталларын фаиз гурулушу бәрабәр олдугда, изафи дәјәр нормасы бәрабәр олдугда вә иш күнү бәрабәр олдугда ики капиталын мәнфәәт нормалары онларын дөврijјәләри вахтына тәрс нисбәтдә олур. Әкәр мүгајисә едилән ики һалда ја гурулуш, ја изафи дәјәр нормасы, ја иш күнү, ја да әмәк һаггы бәрабәр дејилдирсә, онда, әлбәттә, бунун нәтиҹәси олараг сонра мәнфәәт нормасында да фәргләр олаҹагдыр; лакин бунлар дөвриjјәдән асылы дејилдир, буна көрә дә бурада бизи марагландырмыр; һәм дә бунлар артыг III фәсилдә нәзәрдән кечирилмишдир.

Дөвриjјә вахтынын гысалмасынын изафи дәјәр истеһсалына вә, демәли, һәмчинин мәнфәәт истеһсалына билаваситә тә'сири капиталын дәјишән һиссәсинин фәалијјәтинин бу үсулла әлдә едилән артырылмасындан ибарәтдир; бу хүсусда бах: II китаб, XVI фәсил: «Дәјишән капиталын дөвриjјәси». Орада мә'лум олмушду ки, илдә он дөвр едән 500-лүк дәјишән капитал бу мүддәтдә, ејни изафи дәјәр нормасы вә ејни әмәк һаггы шәраитиндә илдә анҹаг бир дөвр едән 5 000-лик дәјишән капитал гәдәр изафи дәјәр мәнимсәјир.

Иллик ашынмасы 10% = 1 000 олан 10 000-лик әсас капиталдан, 500 сабит дөвриjјә капиталындан вә 500 дәјишән капиталдан ибарәт I капитал көтүрәк. Изафи дәјәр нормасы 100% олдугда, дәјишән капитал илдә он дәфә дөвр едир. Садәлик үчүн бүтүн ашағыдакы мисалларда фәрз едәк ки, дөвриjјә сабит капиталы дәјишән капиталынкы гәдәр давам едән бир мүддәтдә дөвр едир, бу исә тәҹрүбәдә дә чох һалларда тәхминән доғру чыхыр. Онда бир белә дөвриjјә дөврүнүн мәһсулу бу гәдәр олаҹагдыр:

$$100_c \text{ (ашынма)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1\,600,$$

он белә дөвриjјәси олан бүтүн илин мәһсулу исә бу гәдәр олаҹагдыр:

$$1\,000_c \text{ (ашынма)} + 5\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$
$$K = 11\,000,\ m = 5\,000,\ p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45^5/_{11}\ \%.$$

Инди II капитал көтүрәк: әсас капитал 9 000, онун иллик ашынмасы 1 000, дөвриjјә сабит капиталы 1 000, дәјишән капитал 1 000, изафи дәјәр нормасы 100%, дәјишән капиталын бир илдәки дөврij-

јәләринин сајы 5-дир. Демәли, дәјишән капиталын һәр дөврijјә дөврүнүн мәһсулу бу гәдәр олачагдыр:

$$200_c \text{ (ашынма)} + 1\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 3\,200,$$

беш дөврijјә шәраитиндә бүтүн иллик мәһсул исә бу гәдәр олачагдыр:

$$1\,000_c \text{ (ашынма)} + 5\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, m = 5\,000, p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45^5/_{11}\ \%.$$

Сонра, III капитал көтүрәк; бунда һеч әсас капитал јохдур, дөврijјә сабит капиталы исә 6 000 вә дәјишән капитал 5 000-дир. Тутаг ки, изафи дәјәр нормасы 100% олдугда, һәмин капитал илдә бир дәфә дөвр едир. Онда бир илдә бүтүн мәһсул бу гәдәр олачагдыр:

$$6\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, \ m = 5\,000, \ p^2 = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\ ^5/_{11}\ \%.$$

Демәли, һәр үч һалда биз бәрабәр иллик изафи дәјәр күтләси = = 5 000 алырыг вә һәр үч һалда бүтүн капитал да бәрабәр олдуғуна көрә, мәһз = 11 000 олдуғуна көрә, мәнфәәт нормасынын да $45^5/_{11}$%-дән ибарәт бәрабәр олдуғуну алырыг.

Әксинә, I капитал көтүрүләркән дәјишән һиссәнин иллик дөврijјәси 10 дејил, анчаг 5 олсајды, онда иш башга чүр оларды. Онда бир дөврijјәнин мәһсулу бу гәдәр оларды:

$$200_c \text{ (ашынма)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1\,700.$$

Јахуд иллик мәһсул бу гәдәр оларды:

$$1\,000_c \text{ (ашынма)} + 2\,500_c + 2\,500_v + 2\,500_m = 8\,500.$$

$$K = 11\,000, \ m = 25\,000, \ p' = \frac{2\,500}{11\,000} = 22^8/_{11}\ \%.$$

Дөврijјә вахты ики гат артдығына көрә, мәнфәәт нормасы јарыбајары ашағы дүшмүшдүр.

Беләликлә, бир ил әрзиндә мәнимсәнилән изафи дәјәр күтләси *дәјишән* капиталын бир дөврijјә дөврүндә мәнимсәнилән изафи дәјәр күтләсинин бир илдәки белә дөврijјәләрин сајына вурулмушуна бәрабәрдир. Әкәр биз бир илдә мәнимсәнилән изафи дәјәри вә ја мәнфәәти M, бир дөврijјә дөврүндә мәнимсәнилән изафи дәјәри m, дәјишән капиталын бир илдәки дөврijјәләринин сајыны n адландырсаг, онда $M = mn$ вә иллик изафи дәјәр нормасы $M' = m'n$ олар, II китабда көстәрилдији кими олар, XVI фәсил, 1.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, мәнфәәт нормасы формулу $p' = m'\frac{v}{K} = m'\frac{v}{c+v}$ јалныз о шәртлә доғрудур ки, сурәтдәки v мәхрәчдәки v-јә

бәрабәр олсун. Мәхрәҹдәки v бүтүн капиталын орта һесабла, дәјишән капитал олараг әмәк һаггына сәрф едилмиш бүтүн һиссәсини тәшкил едир; сурәтдәки v биринчи нөвбәдә јалныз онунла мүәјјән олунур ки, мә'лум мигдар изафи дәјәр $= m$ истеһсал етмиш вә мәнимсәмишдир ки, бунун да һәмин v-јә нисбәти, $\frac{m}{v}$ нисбәти изафи дәјәр нормасы m'-дир. Јалныз бу јолла $p' = \frac{m}{c+v}$ тәнлији башга тәнлијә: $p' = m' \frac{v}{c+v}$ -јә чеврилмишдир. Инди сурәтдәки v даһа јахындан онунла мүәјјән олунур ки, мәхрәҹдәки v-јә, јә'ни K капиталын бүтүн дәјишән һиссәсинә бәрабәр олмалыдыр. Башга сөзлә десәк, $p' = \frac{m}{K}$ тәнлијини јалныз о шәртлә сәһвсиз олараг $p' = m' \frac{v}{c+v}$ тәнлијинә чевирмәк олар ки, m дәјишән капиталын бир дөврijјә дөврүндә истеһсал олунмуш изафи дәјәри билдирсин. Әкәр m бу изафи дәјәрин анҹаг бир һиссәсини тәшкил едирсә, онда, $m = m'v$ доғру олса да, бу v бурада $K = c + v$-дәки v-дән аздыр, чүнки о, әмәк һаггына сәрф едилмиш бүтүн дәјишән капиталдан аздыр. Лакин m әкәр v-нин бир дөврijјәсиндән кәлән изафи дәјәрдән артыгдырса, онда бу v-нин бир һиссәси, јахуд һәтта бүтүн v ики дәфә: әввәлҹә биринчи, сонра икинчи дөврijјәдә — resp. [мүвафиг сурәтдә] икинчи вә сонракы дөврijјәләрдә фәалијјәт көстәрир; демәли, изафи дәјәр истеһсал едән вә бүтүн верилмиш әмәк һаггынын мәҹмусуну тәшкил едән бу v бурада $c + v$-дәки v-дән артыгдыр, буна көрә дә һесаблама дүзкүн олмур.

Иллик мәнфәәт нормасы формулунун тамамилә дүзкүн формул олмасы үчүн биз садә изафи дәјәр нормасы јеринә иллик изафи дәјәр нормасыны гојмалыјыг, јә'ни m' јеринә M' вә ја $m'n$-и гојмалыјыг. Башга сөзлә десәк, m'-и, изафи дәјәр нормасыны вә ја ејни нәтиҹәни алмагла v-ни, капиталын K-дакы дәјишән һиссәсини n-ә, бу дәјишән капиталын бир илдәки дөврijјәләри сајына вурмалыјыг, онда бу сурәтдә биз $p' = m'n$ формулуну — иллик мәнфәәт нормасынын һесабланмасы формулуну алмыш оларыг.

Лакин мүәјјән бир мүәссисәдәки дәјишән капиталын мәһз нә кәмијјәтдә олдуғуну чох һалларда капиталист өзү дә билмир. Биз икинчи китабын сәккизинчи фәслиндә көрдүк вә сонралар јенә көрәҹәјик ки, капиталда капиталистә гәбул етдирилән вә ондан өтрү мүһүм олан јеканә фәрг әсас капитал илә дөврijјә капиталынын фәргидир. Дөврijјә капиталынын пул шәклиндә капиталистин әлиндә олан бир һиссәсинин сахландығы кассадан, — әкәр һәмин һиссә банкда дејилдирсә, — капиталист әмәк һаггы үчүн пул көтүрүр, јенә һәмин кассадан хаммал вә јардымчы материаллар үчүн пул көтүрүр вә бу пулларын һәр икисини кассанын ејни һесабына јазыр. О һәтта әкәр верилән әмәк һаггынын ајрыҹа һесабыны сах-

ламалы олсајды да, бу һесаб әмәк һаггына верилән мәбләғи, јә'ни vn-и илин ахырында көстәрсә дә, дәјишән капитал v-нин өзүнүн кәмијјәтини көстәрмәзди. Бу сонунчуну мүәјјән етмәк үчүн капиталист хүсуси бир һесаблама кечирмәли оларды ки, биз дә инди бунун нүмунәсини верәчәјик.

Бунун үчүн 10 000 мүлији олан вә I китабын 180—181-чи сәһифәләриндә [Қ. Маркс: «Қапитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 165—166] тәсвир едилмиш олан памбыг әјирмә фабрикини көтүрәк вә фәрз едәк ки, 1871-чи ил апрелин бир һәфтәсинә аид олан рәгәмләр там бир ил үчүн өз әһәмијјәтини сахлајыр. Машынларда олан әсас капитал 10 000 ф. ст. тәшкил едир. Дөврijјә капиталы көстәрилмәмишди; фәрз едәк ки, дөврijјә капиталы 2 500 ф. ст. олмушдур, — бу чох јүксәк бир рәгәмдир, лакин буну даим фәрз етмәли олдуғумуз бир чәһәт доғрулдур, јә'ни биз даим фәрз етмәлијик ки, бурада кредит әмәлијјаты јохдур, демәли, өзкә капиталындан даим вә ја мүвәггәти олараг истифадә едилмир. Һәфтәлик мәһсул өз дәјәри чәһәтдән беләдүзәлдилмишди: машынларын ашынмасына 20 ф. ст., аванс едилмиш дөврijјә сабит капиталы 358 ф. ст. (бина кирајәси үчүн 6 ф. ст., памбыг 342 ф. ст., көмүр, газ, јағ 10 ф. ст.), әмәк һаггына сәрф едилмиш дәјишән капитал 52 ф. ст. вә изафи дәјәр 80 ф. ст., демәли:

$$20_c \text{ (ашынма)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Беләликлә, һәр һәфтә аванс едилән дөврijјә капиталы $358_c + 52_v = 410$, онун фаиз гурулушу исә $= 87{,}3_c + 12{,}7_v$ олмушдур. 2 500 ф. стерлинглик бүтүн дөврijјә капиталына нисбәтлә һесабландыгда бу, 2 182 ф. ст. сабит капитал вә 318 ф. ст. дәјишән капитал верир. Әмәк һаггына сәрф едилән бүтүн мәбләғ илдә 52 дәфә 52 ф. стерлингдән ибарәт олдуғуна көрә, демәли, 2 704 ф. ст. тәшкил етдијинә көрә, мә'лум олур ки, 318 ф. стерлинглик дәјишән капитал бир илдә, демәк олар там $8^1/_2$ дәфә дөвр етмишдир. Изафи дәјәр нормасы $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$ иди. Бу рәгәмләрдән биз, $p' = m'n\frac{v}{K}$ формулуна $m' = 153^{11}/_{13}$, $n = 8^1/_2$, $v = 318$, $K = 12\,500$ кәмијјәтләрини гојуб мәнфәәт нормасыны һесаблајарыг; беләликлә:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = 33{,}27\%.$$

Јохламаг үчүн биз, садә формул олан $p' = \frac{m}{K}$ формулундан истифадә едәчәјик. Бүтүн изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт, илдә 80 ф. ст. $\times$ 52 = 4 160 ф. стерлингдир, бу исә 12 500 ф. стерлинглик бүтүн капитала бөлүндүкдә, демәк олар јухарыдакы гәдәр, 33,28 %, чох јүксәк мәнфәәт нормасы верир ки, о да бу заман јалныз шәраитин сон дәрәчә әлверишли олмасы илә (иплијин гијмәтинин

чох јүксәк, памбығын гијмәтинин исә чох ашағы олмасы илә) изаһ едилир вә шүбһәсиз ки, һәгигәтдә һеч дә бүтүн ил боју белә олмамышдыр.

Дејилдији кими, $p' = m'n\frac{v}{K}$ формулунда $m'n$, икинчи китабда иллик изафи дәјәр нормасы адландырыланы тәмсил едир. Инди мисал кәтирилән һалда о $153\ ^{11}/_{13}\% \times 8^{1}/_{2}$, јахуд, дүрүст һесаба көрә, $1\,307^{9}/_{13}\%$ тәшкил едир. Демәли, әкәр бир садәдил [Biedermann]* икинчи китабда кәтирилән бир мисалда көстәрилмиш 1 000%-лик иллик изафи дәјәр нормасынын бөјүклүјүндән һејрәтә кәлиб әлини әлинә вурмушдуса, онда бәлкә дә, Манчестерин һәгиги тәчрүбәсиндән бурада онун үчүн мисал кәтирилән вә 1 300%-дән артыг олан иллик изафи дәјәр нормасы фактыны көрүб сакитләшәр. Чох бөјүк тәрәгги заманларында — доғрудур, чохдан бәри көрмәдијимиз белә заманларда — бу чүр норма һеч дә надир бир шеј дејилдир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, бурада биз мүасир ири сәнаједә капиталын һәгиги гурулушунун тимсалыны көрүрүк. Бүтүн капитал 12 182 ф. ст. сабит капитал илә 318 ф. ст. дәјишән капитала бөлүнүр, чәми 12 500 ф. стерлингдир. Јахуд, фаиз һесабы илә: $97^{1}/_{2c} + 2\ ^{1}/_{2v} = 100\ K$. Бүтүн капиталын јалныз гырхда бир һиссәси, лакин илдә сәккиз дәфәдән артыг тәкрар олунмагла әмәк һаггы верилмәсинә кедир.

Өз хүсуси мүәссисәләри һаггында белә һесабламалар кечирмәк, әлбәттә, јалныз аз капиталистин ағлына кәлдији үчүн, статистика бүтүн ичтимаи капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә нисбәти һаггында демәк олар тамамилә сусур. Јалныз Америка сензләри мүасир мүнасибәтләр шәраитиндә мүмкүн оланы: һәр бир саһибкарлыг саһәсиндә верилмиш әмәк һаггынын вә көтүрүлмүш мәнфәәтләрин јекунуну верир. Бу рәгәмләр нә гәдәр шүбһәли олса да, — чүнки бунлар јалныз сәнајечиләрин өзләринин јохланмамыш мә'луматына әсасланыр, — бунунла белә, һәмин рәгәмләр сон дәрәчә гијмәтлидир вә бу барәдә әлимиздә олан јеканә рәгәмләрдир. Авропада биз о гәдәр васвасыјыг ки, өз ири сәнајечиләримиздән белә ифшалар тәләб етмирик. — *Ф. Е.*}.

---

* Бурада чинас вар: Biedermann — садәдил демәкдир вә ејни заманда «Deutsche Allgemeine Zeitung»-ун редакторунун фамилијасыдыр. *Ред.*

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

САБИТ ҜАПИТАЛЫН ТӘТБИГИНДӘ ГӘНАӘТ.

I. ҮМУМИ МҮДДӘАЛАР.

Дәјишән капиталын кәмијјәти ејни галдыгда, јә'ни номинал олараг ејни әмәк һаггы алан ејни мигдар фәһлә ишләдилдикдә, — һәм дә фәрги јохдур, иш вахтындан артыг ишләр үчүн музд верилир, ја јох, — мүтләг изафи дәјәрин артмасы, јахуд изафи әмәјин вә, демәли, иш күнүнүн дә узанмасы бүтүн капиталын вә дәјишән капиталын дәјәринә көрә сабит капиталын дәјәрини нисби сурәтдә азалдыр, беләликлә дә мәнфәәт нормасыны артырыр, — бу исә јенә дә изафи дәјәр күтләсинин артмасындан вә изафи дәјәр нормасынын јүксәлә биләчәјиндән асылы дејилдир. Сабит капиталын әсас һиссәсинин һәчми — фабрик биналары, машынлар вә с. — онун васитәсилә истәр 16 саат ишләсинләр, истәрсә 12 саат, дәјишилмәз галыр. Иш күнүнүн узадылмасы сабит капиталын бу ән баһа тамам олан һиссәси үчүн јени мәсрәфләр тәләб етмир. Бундан әлавә, әсас капиталын дәјәри бунун сајәсиндә даһа аз мигдар дөвријјә дөврләри әрзиндә тәкрар истеһсал олунур, демәли, мүәјјән мәнфәәт әлдә едилмәси үчүн һәмин һиссәнин аванс едилмәли олдуғу вахт гысалыр. Буна көрә дә, иш күнүнүн узадылмасы һәтта иш вахтындан артыг иш үчүн музд верилдикдә дә вә мүәјјән һәдләр дахилиндә һәтта һәмин иш үчүн нормал иш саатларындан артыг музд верилдикдә дә мәнфәәти јүксәлдир. Буна көрә дә мүасир сәнаје системи шәраитиндә әсас капиталы чохалтмаг зәрурәтинин даим артмасы мәнфәәт һәриси олан капиталистләри иш күнүнү узатмаға тәһрик едән башлыча стимул олмушдур[11].

Иш күнү сабит олдугда шәраит башга чүр олур. Бу һалда истисмар олунан әмәк күтләсини артырмаг үчүн (биз бурада әмәк һаггындан чыхылмалары, јахуд әмәк һаггынын өз нормал сәвијјәсиндән ашағы салынмасыны нәзәрә алмырыг) фәһләләрин сајыны вә бунунла бәрабәр, мүәјјән нисбәтдә әсас капитал, тикилиләр, машынлар вә и. а. күтләсини дә артырмаг лазымдыр. Јахуд, әкәр

[11] «Бүтүн фабрикләрдә әсас капиталын чох әһәмијјәтли һиссәси тикилиләрә вә машынлара гојулмуш олдуғуна көрә, бу машынларын ишләјәчәји саатларын сајы нә гәдәр чох олса, мәнфәәт бир о гәдәр чох олар» («Reports of Insp. of Fact, 31 st October 1858», сәһ. 8).

әмәк интенсивлиjи артырса вә jа әмәк мәhсулдарлығы мүвафиг сурәтдә jүксәлирсә вә үмумиjjәтлә артыг мигдарда нисби изафи дәjәр истеhсал едилирсә, онда, хаммал тәтбиг едән истеhсал саhәләриндә сабит капиталын дөвриjjә hиссәсинин күтләси артыр, чүнки мүәjjән мүддәт әрзиндә даhа чох хаммал вә с. е'мал едилир вә, икинчиси, еjни мигдар фәhләнин васитәсилә hәрәкәтә кәтирилән машынларын мигдары вә, демәли, сабит капиталын мүвафиг hиссәси дә артыр. Беләликлә, изафи дәjәрин артмасы сабит капиталын артмасы илә jанашы кедир, әмәк истисмарынын артмасы әмәjин истисмары үчүн тәтбиг едилән истеhсал шәртләринин баhаланшмасы илә jанашы кедир, jә'ни капитал сәрфинин артмасы илә jанашы кедир. Беләликлә, мәнфәәт нормасы бунун нәтиҹәсиндә бир тәрәфдән азалыр, дикәр тәрәфдән исә jүксәлир.

Иш күнү hәм даhа узун, hәм дә даhа гыса олдугда, там бир сыра ҹари хәрҹләр тәхминән вә jа тамамилә бәрабәр галыр. Фәhләләрин саjы 750 вә иш күнү 12 саат олдуғу вахта нисбәтән фәhләләрин саjы 500 нәфәр вә иш күнү 18 саат олдугда нәзарәт хәрҹләри аз олур. «Он саатлыг әмәк шәраитиндә фабрикдә ишләрин көрүлмәси хәрҹләри демәк олар он ики саатлыг әмәк шәраитиндә олдуғу гәдәр jүксәкдир» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», сәh. 37). Дөвләт вә коммунал веркиләри, jанғына гаршы сығорта, мүхтәлиф даими гуллугчуларын маашы, машынларын гиjмәтдән дүшмәси вә фабрикин мүхтәлиф башга хәрҹләри узун вә гыса иш күнү шәраитиндә дәjишилмәз галыр. Истеhсал ихтисар олундугҹа, бунлар мәнфәәт hесабына артыр («Reports of Insp. of Fact., October 1862», сәh. 19).

Машынларын дәjәринин вә әсас капиталын башга тәркиб hиссәләри дәjәринин тәкрар истеhсал олундуғу вахтын узунлуғу, әмәли сурәтдә, онларын садәҹә мөвҹуд олдуғу вахт илә деjил, онларын ишләдилдиjи вә онлардан истифадә олундуғу әмәк просесинин үмуми узунлуғу илә мүәjjән олунур. Әкәр фәhләләр 12 саат әвәзиндә 18 саат ишләмәлидирләрсә, бу, hәфтәдә үч әлавә күн тәшкил едир, hәфтә бир hәфтә jарыма, ики ил үч илә чеврилир. Әкәр иш вахтындан артыг иш үчүн музд верилмирсә, онда фәhләләр нормал изафи вахта үстәлик олараг hәр ики hәфтәдә әлавә бир hәфтәлик, hәр ики илдә әлавә бир иллик hаваjы әмәк верирләр. Беләликлә, машынларын дәjәринин тәкрар истеhсалы 50% сүр'әтләнир вә башга шәраитдә тәләб олундуғу вахтын анҹаг 2/3-сини тәшкил едир.

Еjнилә хам материалын гиjмәтиндәки галхыб-енмәләрин тәдгигиндә (VI фәсил) олдуғу кими, бу тәдгигатда да биз мәсәләни кәрәксиз jерә мүрәккәбләшдирмәмәк үчүн белә бир фәрзиjjәjә әсасланырыг ки, изафи дәjәр күтләси вә нормасы мә'лумдур.

Кооперасиjа, әмәк бөлкүсү вә машынларын ролу тәhлил едиләркән көстәрилдиjи кими, истеhсал шәртләриндә гәнаәт, бөjүк

мигјасдакы истеһсалын хүсусијјәтини тәшкил едән бу гәнаәт әсасән она көрә мејдана кәлир ки, һәмин шәртләр ичтимаи әмәк, ичтимаи-биркә әмәк шәртләри кими, демәли, әмәјин ичтимаи шәртләри кими фәалијјәт көстәрир. Һәмин шәртләр, бир-бирилә әлагәси олмајан фәһләләр күтләси вә ја, ән јахшы һалда, јалныз чүз'и дәрәчәдә кооперасија мүнасибәтләри илә билаваситә әлагәдар олан фәһләләр күтләси тәрәфиндән дағыныг формада истеһлак едилмәк әвәзинә истеһсал просесиндә бирликдә, мәчму фәһлә тәрәфиндән истеһлак едилир. Бир вә ја ики мәркәзи мүһәррики олан бөјүк фабрикдә һәмин мүһәррикләрә чәкилән хәрчләр, мүһәррикләрин ат күчүнүн гәдәринин вә, демәли, онларын мүмкүн фәалијјәт даирәсинин дә артдығы пропорсијада артмыр; кечиричи механизмләрә чәкилән хәрчләр һәмин механизмләрин һәрәкәтә кәтирдији иш машынлары күтләсинин артдығы пропорсијада артмыр; иш машынынын көвдәсинин өзү, онун өз органлары кими ишләтдији аләтләрин сајынын артдығы пропорсијада артмыр вә и. а. Сонра, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси сајәсиндә чүрбәчүр тикилиләрә чәкилән, јалныз сөзүн әсил мә'насында е'малатханалара дејил, һәмчинин анбар биналарына вә с. чәкилән хәрчләрә дә гәнаәт едилир. Истилик, ишыг вә с. хәрчләриндә дә белә олур. Истеһсалын башга шәртләри, онлардан чохму, јохса аз адамын истифадә етмәсиндән асылы олмајараг ејни галыр.

Лакин истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсиндән вә онларын күтләви тәтбигиндән ирәли кәлән бүтүн бу гәнаәт, өзү үчүн мүһүм бир шәрт олараг хејли мигдар фәһләнин бир јерә топланмасыны вә биркә ишләмәсини, јә'ни әмәјин ичтимаи гурашыглығыны тәләб едир. Демәли, изафи дәјәр тәкликдә көтүрүлән һәр бир ајрыча фәһләнин изафи әмәјиндән ирәли кәлдији кими, ејнилә һәмин гәнаәт дә әмәјин ичтимаи характериндән ирәли кәлир. Һәтта бурада мүмкүн вә зәрури олан даими тәкмилләшдирмәләр дә бүтүнлүклә вә јалныз ичтимаи тәчрүбәдән вә мүшаһидәләрдән баш верир, бу тәчрүбә вә мүшаһидәләр исә, бөјүк мигјасда гурашыг мәчму фәһләнин һәјата кечирдији истеһсал сајәсиндә мүмкүн олур вә јараныр.

Ејнилә буну истеһсал шәртләриндә гәнаәтин дикәр бөјүк саһәси һаггында да демәк лазым кәлир. Биз истеһсал ифразатынын, тулланты дејиләнләрин гајтарылыб ејни вә ја башга сәнаје саһәләринин јени истеһсал үнсүрләринә чеврилмәсини нәзәрдә тутуруг; о просесләри нәзәрдә тутуруг ки, ифразат адланан бу шејләр һәмин просесләрин јардымы илә јенидән истеһсал вә, демәли, һәмчинин истеһлак дөвранына — мәһсулдар вә ја фәрди истеһлак дөвранына дахил едилир. Сонралар бир гәдәр јахындан бәһс едәчәјимиз бу гәнаәт саһәси дә бөјүк мигјасдакы ичтимаи әмәјин нәтичәсидир. Јалныз белә бир мигјас олдугда, елә әһәмијјәтли мигдарда тулланты һасил олур ки, бу туллантылар өзү јенидән тичарәт

објектинә, демәли, јени истеһсал үнсүрүнә чеврилир. Онлар јалныз коллектив истеһсалын вә, демәли, бөјүк мигјасда истеһсалын туллантылары олмаг нәтиҹәсиндә истеһсал просеси үчүн белә бир әһәмијјәт алыр, мүбадилә дәјәри дашыјыҹысы олараг галыр. Һәмин туллантылар јени истеһсал үнсүрләри олмаг ҹәһәтдән нә кими рол ојнамагларындан асылы олмајараг, өзләринин јенидән сатыла биләҹәкләри өлчүдә хаммал хәрҹләрини учузлашдырыр, чүнки материалын нормал туллантысыны, јә'ни е'мал заманы орта һесабла итириләҹәк материалын мигдарыны һәмишә һәмин хәрҹләрин үстүнә кәлирләр. Сабит капиталын бу һиссәсинә чәкилән хәрҹләрин азалмасы дәјишән капиталын мөвҹуд кәмијјәти вә изафи дәјәрин мөвҹуд нормасы шәраитиндә мәнфәәт нормасыны pro tanto [мүвафиг сурәтдә] артырыр.

Бир һалда ки, изафи дәјәр мә'лумдур, мәнфәәт нормасы јалныз әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан сабит капиталын дәјәрини азалтмаг јолу илә артырыла биләр. Бир һалда ки, сабит капитал әмтәә истеһсалына дахил олур, демәли, онун мүбадилә дәјәри дејил, јалныз истеһлак дәјәри әһәмијјәт алыр. Әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси, јә'ни техниканын инкишаф сәвијјәси муәјјән икән, әјирмә фабрикиндә кәтанын өзүнә нә гәдәр әмәк һопдура билмәси кәтанын дәјәриндән дејил, онун гәдәриндән асылыдыр. Ејнилә дә машынын, мәсәлән, үч фәһләјә көстәрдији јардым машынын дәјәриндән дејил, машын олмаг е'тибарилә онун истеһлак дәјәриндән асылыдыр. Техниканын бир инкишафы пилләсиндә пис машын баһа ола биләр, дикәр пилләсиндә јахшы машын учуз ола биләр.

Мәсәлән, памбығын вә ја әјирмә машынларынын учузлашмасы сајәсиндә капиталистин артыг мәнфәәт көтүрмәси, доғрудур, әјирмә истеһсалында дејил, машын вә памбыг истеһсалында әмәк мәһсулдарлығынын артмасынын нәтиҹәсидир. Муәјјән мигдар әмәји маддиләшдирмәк үчүн вә, демәли, муәјјән мигдар изафи әмәји мәнимсәмәк үчүн инди әмәк шәртләринә аз мәсрәф тәләб олунур. Муәјјән мигдар изафи әмәји мәнимсәмәк үчүн лазым олан хәрҹләр азалыр.

Истеһсал васитәләринин мәҹму фәһлә, — иҹтимаи-гурашыг фәһлә тәрәфиндән бирликдә тәтбиг едилмәси сајәсиндә истеһсал просесиндә әлдә едилән гәнаәтдән данышмышдыг. Тәдавүл вахтынын гысалдылмасы сајәсиндә сабит капиталын сәрфиндә әлдә едилән башга гәнаәтләри (һәм дә рабитә васитәләринин инкишафы бурада мүһүм мадди ҹәһәтдир) биз ирәлидә нәзәрдән кечирәҹәјик. Лакин машынларын дурмадан тәкмилләшдирилмәси сајәсиндә әлдә едилән гәнаәт артыг бурадаҹа гејд олунмалыдыр, мәһз о гәнаәт ки: 1) машынларын материалынын јахшылашдырылмасы, мәсәлән, ағаҹын дәмирлә әвәз едилмәси сајәсиндә әлдә едилир; 2) умумијјәтлә машын гајрылмасынын јахшылашдырылмасы нәтиҹәси

олараг машынларын учузлашмасы сајәсиндә әлдә едилир; һәм дә әмәк кениш мигјасда инкишаф етдикчә сабит капиталын әсас һиссәсинин дәјәри дурмадан артырса да, лакин ејни дәрәчәдә артмыр[12]; 3) мөвчуд машынларын даһа учуз вә даһа мүвәффәгијјәтлә ишләмәсинә имкан верән хүсуси тәкмилләшдирмәләр, мәсәлән, бухар газанларынын вә и. а. тәкмилләшдирилмәси сајәсиндә әлдә едилир; бунун да бә'зи тәфәррүаты ашағыда вериләчәкдир; 4) тәкмилләшдирилмиш машынлар ишләдилдикдә туллантыларын мигдарынын азалмасы сајәсиндә әлдә едилир.

Мүәјјән истеһсал дөврү әрзиндә машынларын вә үмумијјәтлә әсас капиталын ашынмасыны азалдан һәр шеј, нәинки һәр бир ајрыча әмтәәнин өз пајына дүшән ашынма һиссәсини өз гијмәтиндә тәчәссүм етдирмәси сајәсиндә ајрыча бир әмтәәни учузлашдырыр, ејни заманда һәмин дөвр үчүн мүвафиг капитал сәрфини дә әскилдир. Тә'мир ишләри вә с., зәрури олдуғу дәрәчәдә, машынлара чәкилән илкин хәрчләрә дахил едилир. Машынларын даһа артыг мөһкәмлији нәтичәсиндә һәмин хәрчләрин азалмасы машынларын гијмәтини pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалдыр.

Бу гәбилдән олан һәр бир гәнаәтин хүсусијјәти јенә дә ондан ибарәтдир ки, чох һалларда бу гәнаәт анчаг гурашыг фәһләнин мөвчуд олмасы шәраитиндә мүмкүндүр вә чох вахт јалныз даһа кениш мигјасда тәшкил едилмиш ишләр көрүлдүјү заман әлдә едилә биләр; демәли, һәмин гәнаәт билаваситә истеһсал просесиндә фәһләләрин даһа әһәмијјәтли дәрәчәдә гурашыглашдырылмасыны тәләб едир.

Лакин дикәр тәрәфдән, *бир* истеһсал саһәсиндә, — мәсәлән, дәмир, көмүр, машын истеһсалында, тикинти ишиндә вә и. а., — әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы — бу инкишаф исә өзү дә гисмән әгли истеһсал, мәһз тәбиәт елмләри вә онларын тәтбиг едилмәси саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрдән асылы ола биләр — бурада *башга* сәнаје саһәләриндә, мәсәлән, тохучулуг сәнајесиндә вә ја әкинчиликдә истеһсал васитәләри дәјәринин вә, демәли, хәрчләринин дә азалмасы үчүн шәртдир. Бу өзлүјүндә ајдындыр, чүнки бир сәнаје саһәсиндән мәһсул олараг чыхан әмтәә, истеһсал васитәси олараг јенидән башга сәнаје саһәсинә дахил олур. Онун чох вә ја аз учузлуғу, мәһсул олараг һансы истеһсал саһәсиндән чыхырса, һәмин истеһсал саһәсиндәки әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр; ејни заманда бу әмәк мәһсулдарлығынын өзү јалныз истеһсалына һәмин әмтәәнин бир истеһсал васитәси кими дахил олдуғу әмтәәләрин учузлашмасы үчүн шәрт олмаг дејил, һәмчинин сабит капиталын дәјәринин азалмасы үчүн дә шәртдир, зира бурада һәмин әмтәә бу сабит капиталын үнсүрү олур, демәли, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси үчүн дә шәртдир.

---

[12] Бах: Јур фабрикләр тикилмәсиндәки тәрәгги һаггында.

Сəнаjенин мүтəрəгги инкишафы илə бағлы олараг, сабит капитала едилəн бу чүр гəнаəтин характерик хүсусиjjəти ондан ибарəтдир ки, бурада *бир* сəнаjе саһəсиндə мəнфəəт нормасынын артмасы *дикəр* саһəдə əмəjин мəһсулдар гүввəсинин инкишафындан ирəли кəлир. Бурада капиталистин əлə кечиртдиjи, jенə дə ичтимаи əмəjин мəһсулу олараг əлдə едилəн хеjирдир, һəрчəнд бу һалда һəмин хеjир билаваситə бу капиталистин өзүнүн истисмар етдиjи фəһлəнин мəһсулу деjилдир. Мəһсулдар гүввəнин көстəрилəн инкишафы сон нəтичəдə һəмишə, фəалиjjəтə кəтирилəн əмəjин ичтимаи характериндəн, чəмиjjəт дахилиндəки əмəк бөлкүсүндəн, əгли əмəjин, хүсусəн тəбииjjатын инкишафындан ибарəт олур. Капиталист бурада бүтүн ичтимаи əмəк бөлкүсү системинин хеjирлəриндəн истифадə едир. Мүəjjəн сəнаjе саһəсиндəн кəнарда олан бөлмəдə, бу саһəjə истеһсал воситəлəри верəн бөлмəдə əмəjин мəһсулдар гүввəсинин инкишафы, — мəһз бу инкишаф нəзəрдəн кечирдиjимиз һалда, капиталистин тəтбиг етдиjи сабит капиталын дəjəрини нисбəтəн ашағы салыр вə, демəли, мəнфəəт нормасыны jүксəлдир.

Мəнфəəт нормасынын jүксəлмəси башга бир jолла да баш верир: сабит капитал истеһсал едəн əмəjə гəнаəт едилмəси нəтичəсиндə деjил, сабит капиталын өзүнүн тəтбигиндəки гəнаəт нəтичəсиндə баш верир. Фəһлəлəрин тəмəркүзлəшмəси вə кениш мигjасда кооперасиjасы саjəсиндə сабит капитала да гəнаəт едилир. Еjни тикилилəр, истилик вə ишыг аваданлығы вə с. бөjүк мигjаслы истеһсалда кичик мигjаслы истеһсалдакындан нисбəтəн учуз баша кəлир. Еjнилə буну мүһəррик вə иш машынлары һаггында да сөjлəмəк лазымдыр. Онларын дəjəри мүтлəг мə'нада артса да, истеһсалын артан кенишлəнмəсинə вə дəjишəн капиталын кəмиjjəтинə, jахуд һəрəкəтə кəтирилəн иш гүввəсинин күтлəсинə нисбəтəн көтүрүлдүкдə нисби мə'нада ашағы дүшүр. Мə'лум капиталын өз истеһсал саһəсиндə əлдə етдиjи гəнаəт əн əввəл вə билавасите əмəjə едилəн гəнаəтдəн, jə'ни өз фəһлəлəринин һаггы өдəнилəн əмəjинин азалдылмасындан ибарəтдир; jухарыда көстəрилəн гəнаəт исə, əксинə, ондан ибарəтдир ки, һаггы өдəнилмəмиш өзкə əмəjинин белə мүмкүн гəдəр чох мəнимсəнилмəси мүмкүн гəдəр чох гəнаəтли үсулла, jə'ни мөвчуд истеһсал мигjасында мүмкүн гəдəр аз хəрчлə баша кəлсин. Бир һалда ки, бу гəнаəт сабит капиталын истеһсалында тəтбиг едилмиш ичтимаи əмəjин мəһсулдарлығынын jухарыда көстəрилмиш истисмарына əсасланмаг деjил, сабит капиталын өзүнүн тəтбигиндəки гəнаəтə əсасланыр, онда бу гəнаəт jа һəмин истеһсал саһəсинин өзүндə əмəjин билавасите кооперасиjасы вə ичтимаи формасындан jараныр, jа да машынларын вə и. а. елə бир мигjасда истеһсалындан jараныр ки, бурада машынларын дəjəри онларын истеһлак дəjəринин артдығы дəрəчəдə артмыр.

Бурада ики чәһәтә диггәт вермәк лазымдыр. Әкәр c-нин дәјәри $= 0$ олсајды, онда $p' = m'$ оларды, демәли, мәнфәәт нормасы өз максимумуна чатмыш оларды. Лакин, икинчиси: әмәјин өзүнү билаваситә истисмар етмәк үчүн мүһүм чәһәт һеч дә тәтбиг едилән истисмар васитәләринин, — истәр әсас капиталын, истәрсә хаммал вә јардымчы материалларын, — дәјәри дејилдир. Бир һалда ки, һәмин истеһсал васитәләри әмәк һәзм едән васитәләр хидмәтини көрүр вә әмәк, демәли, изафи әмәк дә бу васитәләрдә вә онларын јардымы илә маддиләшир, онда машынларын, тикилиләрин, хаммалын вә с. мүбадилә дәјәринин әсла әһәмијјәти јохдур. Бурада јалныз бир шејдән бәһс едилә биләр ки, о да, бир тәрәфдән, мүәјјән мигдар чанлы әмәклә бирләшмәк үчүн һәмин истеһсал васитәләри күтләсинин техниканын тәләб етдији мигдарда олмасыдыр, дикәр тәрәфдән дә, онларын мәгсәдәујғунлуғу, јә'ни тәкчә машынларын дејил, һәмчинин хаммалын вә јардымчы материалларын јахшы кејфијјәтдә олмасыдыр. Мәнфәәт нормасы гисмән хаммалын кејфијјәтиндән асылыдыр. Јахшы материал аз мигдар тулланты верир; демәли, ејни мигдар әмәји һопдурмаг үчүн аз хаммал күтләси тәләб олунур. Сонра, иш машынынын раст кәлдији мүгавимәт аз олур. Бу өзү гисмән һәтта изафи дәјәрә вә изафи дәјәр нормасына да тә'сир едир. Хаммал пис олдугда, фәһлә ејни мигдар хаммалын е'малына даһа чох вахт сәрф едир; әмәк һаггы дәјишилмәз олдугда бу, изафи әмәјин азалмасына сәбәб олур. Сонра бу, капиталын тәкрар истеһсалына вә јығымына хејли тә'сир көстәрир ки, бу јығым да, I китабын 568-чи сәһифәсиндә [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 521—522] көстәрилдији кими, тәтбиг едилән әмәк күтләсиндән даһа чох онун мәһсулдарлығындан асылыдыр.

Бурадан ајдын олур ки, нә үчүн капиталистләр истеһсал васитәләриндә гәнаәт етмәјә бу чүр фанатик бир сә'ј көстәрирләр. Вәзифә ондан ибарәтдир ки, һеч бир шеј исраф едилмәсин вә һәдәрә кетмәсин, истеһсал васитәләри јалныз истеһсалын өзүнүн тәләб етдији дәрәчәдә сәрф едилсин. Бу, гисмән фәһләләрин алышдырылмасы вә өјрәдилмәси васитәсилә, гисмән дә капиталистин гурашыглашдырылмыш фәһләләри табе етдији интизам васитәсилә әлдә едилир, бу интизам исә фәһләләрин өз һесабларына ишләдикләри ичтимаи гурулушда кәраксиз олур, нечә ки, артыг инди дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә аз гала тамамилә кәраксиз олмагдадыр. Јенә һәмин фанатизм, дикәр тәрәфдән, истеһсал үнсүрләринин сахталашдырылмасында да өзүнү көстәрир, бу исә дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын дәјәрини ашағы салмаг вә бу сурәтлә мәнфәәт нормасыны јүксәлтмәк үчүн башлыча васитәдир; алдатмаг үчүн мүһүм үнсүр олмаг е'тибарилә бураја, һәмин истеһсал үнсүрләринин өз дәјәриндән јухары сатылмасы да дахилдир, бу дәјәр мәһсулда јенидән мејдана чыхдығы өлчүдә дахил-

дир. Бу ҹәһәт хүсусән Алманија сәнајесиндә һәлледичи рол ојнајыр; онун әсас принсипи исә беләдир: адамларын хошуна кәлмәк үчүн ән јахшы үсул — онлара әввәлҹә јахшы нүмунәләр, сонра исә пис әмтәәләр көндәрмәкдир. Лакин рәгабәт саһәсинә аид олан бу һалларын бурада бизә дәхли јохдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сабит капитал дәјәринин вә, демәли, баһалығынын да азалмасы нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасынын беләә јүксәлмәси, бу һалын баш вердији сәнаје саһәсинин зинәт шејләрими, фәһләләрин истеһлакына дахил олан јашајыш васитәләрими, јахуд үмумијјәтлә истеһсал васитәләри истеһсал етмәсиндән әсла асылы дејилдир. Бу сонунҹу һалын јалныз изафи дәјәр нормасындан бәһс едилдикдә әһәмијјәти ола биләр, чүнки изафи дәјәр нормасы иш гүввәсинин дәјәриндән, јә'ни фәһләләрин ади јашајыш васитәләринин дәјәриндән хејли дәрәҹәдә асылыдыр. Лакин нәзәрдән кечирилән һалда изафи дәјәрин вә изафи дәјәр нормасынын мә'лум олдуғу фәрз едилир. Бу шәраитдә изафи дәјәрин бүтүн капитала нисбәти — мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән дә мәһз будур — сабит капиталын јалныз дәјәриндән асылыдыр, һеч дә сабит капиталын үнсүрләринин истеһлак дәјәриндән асылы дејилдир.

Истеһсал васитәләринин нисбәтән уҹузлашмасы, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, онларын дәјәринин мүтләг мәбләғи арта билмәз, чүнки әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикҹә вә онунла јанашы олараг истеһсалын һәҹми бөјүдүкҹә, тәтбиг олунан истеһсал васитәләринин мүтләг гәдәри сон дәрәҹә артыр. Сабит капиталын тәтбигиндәки гәнаәт, ону һәр һансы ҹәһәтдән нәзәрдән кечирсәк, гисмән јалныз белә бир фактын нәтиҹәсидир ки, истеһсал васитәләри гурашыг фәһләнин үмуми истеһсал васитәләри кими фәалијјәт көстәрир вә истеһлак олунур, белә ки, һәмин гәнаәт өзү билавасите мәһсулдар әмәјин ичтимаи характеринин мәһсулу олур; гисмән дә капитала өз истеһсал васитәләрини верән даирәләрдә әмәк мәһсулдарлығынын инкишафынын нәтиҹәсидир; беләликлә, әкәр биз бир тәк *X* капиталистин ишләтдији фәһләләри һәмин *X* капиталистә дејил, бүтүн әмәји бүтүн капитала гаршы гојсаг, онда һәмин гәнаәт јенә дә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләри инкишафынын мәһсулу олаҹаг вә бүтүн фәрг ондан ибарәт олаҹагдыр ки, *X* капиталист бир тәк өз е'малатханасында дејил, өзкәләринин е'малатханаларында да сәрф едилән әмәјин мәһсулдарлығындан хејир көтүрүр. Буна бахмајараг, капиталистин нәзәриндә, сабит капитала едилән гәнаәт фәһләјә тамамилә јабанчы вә кәнар бир шәрт кими, фәһләнин һеч бир әлагәси олмајан, бир шәрт кими көрүнүр; һалбуки капиталист үчүн һәмишә јахшыҹа ајдындыр ки, онун ејни пула чохму, јохса аз әмәк алмасы фәһлә үчүн әсла әһәмијјәтсиз дејилдир (чүнки капиталист илә фәһлә арасындакы сөвдә онун шүурунда мәһз бу шәкилдә тәсәввүр олунур).

Истеһсал васитәләринин тәтбигиндәки бу гәнаәт, ән аз мәсрәфлә мүәјјән нәтичә әлдә етмәк методу — бу метод әмәкдә олан башга гүввәләрдән даһа артыг бир дәрәчәдә, капитала хас олан бир гүввә кими, капиталист истеһсал үсулуна хас олан вә онун характерик хүсусијјәтини тәшкил едән бир метод кими тәсәввүр олунур.

Белә бир тәсәввүр үсулу хүсусән она көрә тәәччүблү көрүнә билмәз ки, фактларын заһири көрүнүшү она мүвафиг кәлир вә капиталист мүнасибәти дахили әлагәни доғрудан да кизләдир, фәһләни салмыш олдуғу вәзијјәт архасында, фәһләнин өз әмәјини ичра етмәси шәртләринә тамамилә лагејд олмасы, тәкләнмәси вә кәнарда галмасы кими бир вәзијјәт архасында кизләдир.

Әввәлән: Сабит капиталын ибарәт олдуғу истеһсал васитәләри анчаг капиталистин пулуну тәмсил едир (нечә ки, Лонкејә көрә, Рома борчлусунун бәдәни она борч верәнин пулуну тәмсил едирди) вә јалныз капиталист илә мүәјјән мүнасибәтдәдир, һалбуки фәһлә, һәгиги истеһсал просесиндә һәмин истеһсал васитәләри илә тәмаса кәлдији дәрәчәдә бунлара о истеһсалын јалныз истеһлак дәјәрләри кими, әмәк васитәләри вә әмәк материалы кими јанашыр. Она көрә дә бу дәјәрин азалмасы вә ја артмасы да фәһләнин капиталистә олан мүнасибәтинә, мәсәлән, фәһләнин мис үзәриндәми, јохса дәмир үзәриндә чалышмасынын бу мүнасибәтә тохунмадығы кими, әсла тохунмур. Лакин, сонралар көстәрәчәјимиз кими, истеһсал васитәләринин дәјәринин артдығы вә бунун нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын азалдығы һалларда капиталист ишә башга чүр бахмағы даһа үстүн тутур.

Икинчиси: Капиталист истеһсалы просесиндә истеһсал васитәләри ејни заманда әмәји истисмар етмәк васитәләри олдуғуна көрә, бир аты баһалы вә ја учуз јүјән вә чилов илә сүрмәјин ат үчүн әһәмијјәти олмадығы кими, һәмин истисмар васитәләринин нисбәтән учуз вә ја баһа олмасынын да фәһлә үчүн әһәмијјәти јохдур.

Нәһајәт, әввәлләр көрдүјүмүз кими, һәгигәтдә фәһлә өз әмәјинин ичтимаи характеринә, бу әмәјин үмуми мәгсәд үчүн башгаларынын әмәји илә гурашыглашдырылмасына өзү үчүн бир гәдәр јабанчы гүввә кими бахыр; бу гурашыглашдырманы јарадан шәрт фәһләјә јабанчы олан мүлкијјәтдир вә әкәр фәһләни бу мүлкијјәтә гәнаәт етмәјә мәчбур етмәсәјдиләр, һәмин мүлкијјәтин исраф олунмасы фәһләнин мәнафејинә әсла тохунмазды. Фәһләләрә мәхсус фабрикләрдә, мәсәлән, Рочделдә вәзијјәт тамамилә башгадыр.

Беләликлә, буну гејд етмәјә чәтин еһтијач олсун ки, бир истеһсал саһәсиндә әмәк мәһсулдарлығы дикәр бир истеһсал саһәсиндә истеһсал васитәләринин учузлашмасы вә јахшылашмасы кими тәзаһүр едиб, бунунла да мәнфәәт нормасыны јүксәлтдијинә көрә, ичтимаи әмәјин бу үмуми гаршылыглы асылылығы фәһләләрә тамамилә јабанчы олан, әслиндә анчаг капиталистә аид олан

бир шеј кими мејдана чыхыр, чүнки һәмин истеһсал васитәләрини јалныз капиталист сатын алыр вә мәнимсәјир. Капиталистин өз истеһсал саһәсиндәки фәһләләрин мәһсулуна өзкә истеһсал саһәсиндәки фәһләләрин мәһсулуну сатын алмасы вә, демәли, јалныз өз фәһләләринин мәһсулуну һавајы мәнимсәдији дәрәчәдә өзкә фәһләләринин мәһсулуна малик олмасы факты, — бу факт елә бир әлагәдир ки, тәдавүл просеси вә и. а. ону раһат пәрдәләјир.

Бураја бир дә ашағыдакы чәһәт әлавә олунур. Бөјүк мигјасда истеһсал илк дәфә капиталист формасында инкишаф етдијинә көрә, бир тәрәфдән, мәнфәәт далынча гачмаг вә, дикәр тәрәфдән, әмтәәләри мүмкүн гәдәр учуз истеһсал етмәјә мәчбур едән рәгабәт дә сабит капиталын тәтбигиндәки бу гәнаәтә елә бир шәкил верир ки, куја о, капиталист истеһсал үсулунун спесифик хүсусијјәтидир вә, демәли, капиталистин функсијасыдыр.

Капиталист истеһсал үсулу, бир тәрәфдән, ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәјә һәвәсләндириркән, дикәр тәрәфдән, сабит капиталын тәтбигиндә гәнаәтә сәбәб олур.

Лакин чанлы әмәјин дашыјычысы олан фәһлә илә, онун әмәк шәртләринин гәнаәтли, јә'ни сәмәрәли вә сәрфәли тәтбигинә фәһләнин лагејд јанашмасы вә онунла марагланмамасы илә иш гуртармыр. Капиталист истеһсал үсулу өз зиддијјәтли, антагонист тәбиәти үзүндән даһа ирәлиләрә кедәрәк белә бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр ки, фәһләнин өмрүнүн вә сәһһәтинин исраф едилмәси, онун јашајыш шәраитинин ашағы салынмасынын өзү сабит капиталын тәтбигиндә гәнаәт сырасына вә, демәли, мәнфәәт нормасыны јүксәлтмәк васитәләри сырасына дахил едилир.

Фәһлә өз өмрүнүн чох һиссәсини истеһсал просесинә вердијинә көрә, истеһсал просеси шәртләри хејли дәрәчәдә һәмчинин фәһләнин фәал һәјат просесинин шәртләридир, онун јашамасы шәртләридир, һәмин јашајыш шәртләринә гәнаәт едилмәси исә мәнфәәт нормасыны јүксәлтмәк методларындан биридир, нечә ки, ејнилә — габагларда көрдүјүмүз кими, — һәддән артыг ишләтмәк, фәһләни иш һејванына чевирмәк капиталын дәјәринин өз-өзүнә артмасыны, изафи дәјәр истеһсалыны сүр'әтләндирмәк методудур. Бу гәнаәт дарысгал, сағламлыг үчүн зәрәрли биналарын ағзына гәдәр фәһләләрлә долмасына сәбәб олур ки, буна да капиталистләрин дилиндә тикилиләрә гәнаәт дејилир; сонра, һәмин гәнаәтин тәләб етдијинә көрә, бир бинада јығын-јығын тәһлүкәли машынлар гурулур вә тәһлүкәдән горума аваданлығы тәтбиг олунмур; өз тәбиәтинә көрә сағламлыг үчүн зәрәрли олан вә ја тәһлүкә төрәнә билән истеһсал просесләриндә, мәсәлән, мә'дәнләрдә вә и. а. еһтијат тәдбирләри көрүлмүр. Биз һәлә ону демирик ки, истеһсал просесини фәһлә үчүн инсана лајиг, хош вә ја һеч олмазса анчаг дөзүмлү едә биләчәк һәр һансы бир аваданлыг тәтбиг олунмур. Капиталист нөгтеји-нәзәриндән бу тамамилә сәмәрәсиз вә мә'насыз

бир исрафчылыг оларды. Үмумијјәтлә капиталист истеһсалы өзүнүн бүтүн хәсислијинә бахмајараг, инсан материалы илә рәфтарында шәксиз исрафчыдыр; дикәр тәрәфдән, капиталист истеһсалы, өз мәһсулларынын тичарәт васитәсилә бөлүшдүрүлмәси методу вә өзүнә хас олан рәгабәт үсулу үзүндән мадди вәсаитин хәрчләнмәсиндә дә һәмчинин чох исрафчы олур, һәм дә чәмијјәтин итирдијини ајры-ајры капиталистләр газанмыш олурлар.

Чанлы әмәји билаваситә тәтбиг едиркән ону зәрури әмәк мигдарына мүнчәр етмәк вә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләринин истисмар едилмәси јолу илә мәһсулун һазырланмасы үчүн зәрури олан әмәји даим азалтмаг, демәли, билаваситә тәтбиг олунан чанлы әмәјә һәр васитә илә гәнаәт етмәк мејли капитала хас олдуғу кими, она еләчә дә, зәрури өлчүјә мүнчәр едилмиш бу әмәји мүмкүн гәдәр даһа гәнаәтли шәртләрлә тәтбиг етмәк, јә'ни тәтбиг едилән сабит капиталын дәјәрини мүмкүн минимума ендирмәк мејли хасдыр. Бир һалда ки, әмтәәләрин дәјәри үмумијјәтлә онлардакы иш вахты илә дејил, онлардакы зәрури иш вахты илә мүәјјән олунур, буну исә јалныз капитал һәјата кечирир вә ејни заманда бу вә ја башга әмтәәнин истеһсалы үчүн ичтимаи-зәрури олан иш вахтыны даим азалдыр. Беләликлә, әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин һәр бир һиссәсинин минимума енмәси сајәсиндә, әмтәәнин гијмәти минимума енмиш олур.

Сабит капиталын тәтбигиндәки гәнаәти нәзәрдән кечирәркән ашағыдакы фәрги нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Әкәр тәтбиг едилән капиталын күтләси вә бунунла бирликдә онун дәјәринин мәбләғи дә артырса, бу, һәр шејдән әввәл, даһа чох мигдар капиталын бир әлдә тәмәркүзләшмәсини көстәрир. Лакин бир саһиб тәрәфиндән тәтбиг едилән капитал күтләсинин мәһз бу артмасы, — әксәр һалларда исә бу капитал күтләсинин тәтбиг етдији әмәјин мигдары да мүтләг мә'нада чох, амма нисби мә'нада аз олур, — сабит капиталда гәнаәт едилмәсинә имкан верир. Ајрыча бир капиталист үчүн лазыми капитал мәсрәфинин, хүсусән әсас капитал мәсрәфинин мигдары артыр; лакин е'мал олунан материал вә истисмар едилән әмәк күтләсинә нисбәтән бу мәсрәфләрин дәјәри азалыр.

Биз буну ајры-ајры мисалларла гысача нүмајиш етдирәк. Ахырдан, — истеһсал шәртләриндә едилән гәнаәтдән башлајаг, чүнки һәмин шәртләр ејни заманда фәһләнин варлығы вә јашамасы шәртләридир.

II. ӘМӘК ШӘРТЛӘРИНДӘ ФӘҺЛӘНИН ҺЕСАБЫНА ГӘНАӘТ.

ДАШ КӨМҮР МӘ'ДӘНЛӘРИ. ӘН ЗӘРУРИ МӘСРӘФЛӘРӘ Е'ТИНАСЫЗЛЫГ.

«Даш көмүр шахталарынын саһибләри арасында һөкм сүрән рәгабәт шәраитиндә... ән ашкар физики чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн зәрури олан мәсрәфләрдән башга һеч бир мәс-

рәф едилмир; адәтән һәддән чох олан шахтачы фәһләләр арасында рәгабәт шәраитиндә исә һәмин фәһләләр өз гоншулугларындакы күнәмуздчуларын әмәк һаггындан јалныз азачыг артыг бир мигдарда әмәк һаггы алмаг үчүн өзләрини бөјүк тәһлүкәләрә вә ән зәрәрли тә'сирләр алтына салмаға чәкинмәдән разы олурлар, чүнки шахталарда ишләмәк, бундан әлавә, өз ушагларындан да хејирлә истифадә етмәк имканы верир. Бу ики гат рәгабәт тамамилә кифајәтдир ки... мә'дәнләрин чохунда гурутма ишләри вә вентилјасија ишләри чох пис олдуғу шәраитдә, чох вахт пис гурулмуш, пис бәркидилмиш шахталарда, машинистләрин һазырлыгсыз олдуғу, лағымларын пис ачылдығы вә дашыма јолларынын пис чәкилмиш олдуғу шахталарда иш апарылсын; фәһләләрин һәјат вә сәһһәти сарсыјыр, онлар шикәст олурлар — нәтичәләр бундан ибарәтдир вә бунларын статистикасы дәһшәтли бир мәнзәрә верәрди» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.», 21 апрел 1829-чу ил, сәһ. 102). 1860-чы илә јахын Инкилтәрәнин даш көмүр мә'дәнләриндә һәр һәфтә орта һесабла 15 адам һәлак олурду. Coal Mines Accidents [көмүр сәнајесиндә бәдбәхт һадисәләр] һаггындакы һесабатда (6 феврал 1862-чи ил) олан мә'лумата көрә, 10 ил әрзиндә, 1852—1861-чи илләрдә, үмумијјәтлә 8 466 адам һәлак олмушду. Лакин бу рәгәм, һесабатын өзүнүн дә көстәрдији кими, һәгигәтдә олдуғундан хејли аздыр, чүнки фабрик мүфәттишлији системинин јеничә тә'сис едилдији, мүфәттишләрин нәзарәт етмәли олдуглары маһалларын исә чох кениш олдуғу биринчи илләрдә бир чох бәдбәхт һадисәләр вә өлүм һаллары онлара һеч билдирилмирди. Капиталист истисмарынын тәбии мејли өзүнү мәһз онда ән јахшы көстәрир ки, фабрик мүфәттишләри сајынын кифајәт гәдәр олмамасына вә онларын әлиндә чох аз ихтијар олмасына бахмајараг, мүфәттишлик тә'сис едиләндән сонра бәдбәхт һадисәләрин сајы олдугча азалмышды, һәрчәнд һәлә инди дә олдугча чохлу фәһлә һәлак едилмәкдәдир. Бу инсан гурбанлары чох һалларда мә'дән саһибләринин ијрәнч хәсислијинин нәтичәсидир; онлар, мәсәлән, чох вахт јалныз бирчә шахта ачырлар ки, бунун да нәтичәсиндә нәинки һаванын һәгигәтән тәмизләнмәси мүмкүн олмур, һәтта бу јеканә јол учуб тутулдугда мә'дәндән чыхмаг да мүмкүн олмур.

Әкәр биз тәдавүл просесини вә рәгабәтдән доған тәхрибаты нәзәрә алмајараг, капиталист истеһсалыны ајрылыгда көздән кечирсәк, көрәрик ки, ичра едилмиш, әмтәәләрдә маддиләшмиш әмәјә капиталист истеһсалы чох гәнаәтлә јанашыр. Инсанлары, чанлы әмәји исраф етмәјә кәлдикдә исә, әксинә, капиталист истеһсалы һәр һансы бир башга истеһсал үсулундан мүгајисә едилмәјәчәк бир дәрәчәдә артыг исрафчыдыр, о јалныз бәдәни вә ганы дејил, әсәбләри вә бејни дә исраф едир. Доғрудан да, бәшәр

чәмијјәтинин шүурлу сурәтдә јенидән гурулмасындан билаваситә әввәл кәлән бу тарихи дөврдә бәшәријјәтин инкишафы јалныз фәрди инкишаф гүввәләринин сон дәрәчә исраф едилмәси баһасына тә'мин олунур вә һәјата кечирилир. Бурада бәһс олунан бүтүн гәнаәт әмәјин ичтимаи характериндән ирәли кәлдијинә көрә, фәһләнин һәјат вә сәһһәтинин бу исрафыны әслиндә әмәјин мәһз һәмин билаваситә ичтимаи характери доғурур. Бу чәһәтдән һәлә фабрик мүфәттиши Р. Бекерин гојдуғу белә бир мәсәлә характерикдир: «Чидди дүшүнүлмәсини тәләб едән бүтүн мәсәлә ондадыр ки, *биркә әмәк нәтичәсиндә ушагларын һәјатынын гурбан верилмәсиндән* нә сурәтлә даһа јахшы гачынмаг олар?» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 157).

Фабрикләр. Сөзүн әсил мә'насында фабрикләрдә дә фәһләләрин тәһлүкәсизлијини, раһатлығыны вә сағламлығыны тә'мин едән әсла һеч бир еһтијат тәдбири олмамасы да бураја дахилдир. Сәнаје ордусунда өләнләрин вә јаралананларын сајыны көстәрән дөјүш мә'луматынын чох һиссәси (иллик фабрик һесабатларына бах) мәһз бундан ирәли кәлир. Һәмчинин јер азлығындан, һава азлығындан вә саирәдән ирәли кәлир.

Һәлә 1855-чи илин октјабрында Леонард Һорнер, үфги валлардан горунмаг үчүн чәпәрләр јарадылмасына даир ганунун тәләбләринә фабрикантларын хејли һиссәсинин мүгавимәт көстәрмәсиндән шикајәтләнирди, һалбуки чох вахт өлүм илә нәтичәләнән даим јени-јени бәдбәхт һадисәләр баш вермәси бу тәһлүкәни даим сүбут едир вә һәмин чәпәрләр баһалы дејилдир вә истеһсала әсла мане ола билмәз («Reports of Insp. of Fast., October 1855», сәһ. 6). Ганунун бу вә башга тәләбләринә мүгавимәт көстәрмәкдә фабрикантлар, өз вәзифәләрини пулсуз ифа едән барышыг мәһкәмәси һакимләриндән достлуг јардымы көрмүшләр; чох һалларда өзләри фабрикант олан вә ја фабрикантларын достлары олан һәмин һакимләр бу чүр мәһкәмә ишләринә бахыб һәлл етмәли олурдулар. Бу чәнаблар тәрәфиндән нә чүр һөкмләр чыхарылмасы, тәмјиз шикајәти үзрә бу һөкмләрә бахмалы олан али һаким Кембеллин һәмин һөкмләрдән биринин һаггында дедији сөзләрдән көрүнүр: «Бу — парламент ганунуну јозмаг дејил, ону садәчә ләғв етмәкдир» (јенә орада, сәһ. 11). Јенә һәмин һесабатда Һорнер нағыл едир ки, бир чох фабрикләрдә машынлар фәһләләри хәбәрдар етмәдән һәрәкәтә кәтирилир. Дајанмыш машында да чох вахт көрүләси мүәјјән бир иш ола биләчәјиндән, һәм дә әлләр вә бармаглар лабүд сурәтдә машынла тәмасда олдуғундан, бу һалда садәчә сигнал верилмәмәси үзүндән даим бәдбәхт һадисәләр баш верир (јенә орада, сәһ. 44). О заман фабрик ганунларына мүгавимәт көстәрмәк мәгсәдилә Манчестер фабрикантлары «National Association for the Amendment of the Fastory Laws» адланан саһибкарлар иттифагыны јаратмышдылар; бу

иттифаг 1855-чи илин мартында һәр ат күчү үчүн 2 шиллинг топламаг васитәсилә 50 000 ф. стерлингдән артыг бир мәбләғ јығмышды: бу мәбләғ, фабрик мүфәттишләри тәрәфиндән иш галдырылдыгда һәмин иттифаг үзвләринин мәһкәмә хәрчләрини вермәк вә мүһакимәләри иттифагын һесабына кечирмәк үчүн иди. Мәгсәд буну сүбут етмәк иди: бир һалда ки, мәсәлә мәнфәәт үзәриндәдир, онда «killing no murder» [«өлдүрмәк һәлә һеч дә гатил олмаг демәк дејилдир»]. Шотландија фабрик мүфәттиши сер Чон Кинкејд сөјләјир ки, Глазгода бир фирма фабрикдәки бүтүн өз машынларыны көһнә дәмирдән гајрылмыш горунма аваданлығы илә тәчһиз етмишди вә бу она 9 ф. ст. 1 шиллингә баша кәлмишди. Әкәр һәмин фирма јухарыда көстәрилән иттифага гошулсајды, онда өзүнүн 110 ат күчү үчүн 11 ф. ст. јә'ни бүтүн горунма аваданлығынын она тамам олдуғундан артыг вермәли оларды. Лакин National Association 1854-чү илдә тә'сис едилмишди, ачыгча мәгсәди дә бу чүр горунма аваданлығы јарадылмасыны тәләб едән гануна мүгавимәт көстәрмәк иди. Бүтүн 1844—1854-чү илләр әрзиндә фабрикантлар гануна азачыг да фикир вермирдиләр. Палмерстонун көстәриши үзрә фабрик мүфәттишләри фабрикантлара билдирмишдиләр ки, ганун бундан сонра там чиддијјәтлә тәтбиг олуначагдыр. Фабрикантлар дәрһал өзләри үчүн чәмијјәт тә'сис етдиләр, бу чәмијјәтин көркәмли үзвләриндән бир чохунун өзләри барышыг мәһкәмәси һакимләри иди, буна көрә дә өзләри гануну тәтбиг етмәли идиләр. 1855-чи илин апрелиндә јени дахили ишләр назири сер Чорч Греј фабрикантлара күзәштли сазиш тәклифи илә мүрачиәт етди; һәмин тәклифә көрә һөкумәт, горунма аваданлығы һаггындакы ганунун демәк олар анчаг номинал ичра олунмасы илә кифајәтләнмәји вә'д едирди; лакин чәмијјәт бу тәклифи дә һиддәтлә рәдд етди. Мәшһур мүһәндис Томас Ферберн мүхтәлиф мүһакимәләрдә, гәнаәти вә капиталын позулмуш азадлығыны мүдафиә едән експерт сифәти илә чыхыш едәрәк, өз нүфузуну тәһлукә гаршысына гојмушду. Фабрик мүфәттишлијинин башчысы Леонард Һорнер фабрикантлар тәрәфиндән һәр чүр тә'гиб олунур вә дилхорчулуглара раст кәлирди.

Фабрикатлар Court of Queens Bench [«Крал курсусу мәһкәмәси»] тәрәфиндән гәрар чыхарылмасына наил олмајынча, сакитләшмәдиләр; онун тәфсиринә көрә 1844-чү ил гануну, дөшәмәнин сәвијјәсиндән 7 футдан артыг јүксәкдә дуран үфги валлар үчүн горунма аваданлығы гојулмасыны тәләб етмир. Нәһајәт, 1856-чы илдә онлар ријакар Вилсон Петтенин, — өз заһири диндарлығы илә пул кисәси чәнкавәрләринин хејринә һәмишә чиркин ишләр көрмәјә һазыр олан мө'минләрдән бири олан бу адамын — васитәсилә парламентдә елә бир ганун кечирмәјә наил олдулар ки, һәләлик бу ганунла кифајәтләнә биләрдиләр. Бу ганун

фәһләләри һәр чүр хүсуси мүдафиәдән фе'лән мәһрум етди вә онлары, машынлардан төрәјән бәдбәхт һадисәләр баш вердикдә, бунун әвәзини, ади мәһкәмәләр васитәсилә тәләб етмәк мәчбуријјәтиндә гојду (Инкилтәрәдә мәһкәмә хәрчләри чох јүксәк олдуғуна көрә исә, бу ачыгча бир истеһзадыр); дикәр тәрәфдән, һәмин ганун експерт јохламасы кечирмәк һаггында елә долашыглыг төрәдән гајдалар гојмушду ки, фабрикантларын мүһакимәдә мәғлуб едилмәси, демәк олар, мүмкүн дејилди. Нәтичәдә бәдбәхт һадисәләрин сајы сүр'әтлә артды. Мүфәттиш Бекер 1858-чи илин мајындан октјабрынадәк јарым ил әрзиндә бәдбәхт һадисәләрин сајынын тәкчә бундан габагкы јарым илә нисбәтән 21% артдығыны гејд етмишди. Онун рә'јинчә, бүтүн бәдбәхт һадисәләрин 36,7%-нин гаршысыны алмаг мүмкүн иди. Дикәр тәрәфдән, 1845 вә 1846-чы илләрә нисбәтән 1858 вә 1859-чу илләрдә, фабрик мүфәттишлији нәзарәтинә табе едилмиш фәһләләрин сајынын 20% артмасына бахмајараг, бәдбәхт һадисәләрин сајы хејли, мәһз 29% азалмышды. Бәс бунун сәбәби нәдир? Белә бир мүбаризәјә сәбәб олан бу мәсәлә әкәр индијәдәк (1865-чи иләдәк) һәлл едилмишсә, башлыча олараг елә јени машынлар тәтбиг едилмәси јолу илә һәлл едилмишдир ки, һәмин машынлар лап әввәлдән һазыр горунма аваданлығы илә бирликдә гајрылыр, фабрикант да бунунла разылашыр, чүнки бу горунма аваданлығы ондан әлавә хәрч тәләб етмир. Бундан әлавә, әлдән шикәст олмуш ајры-ајры фәһләләр иши мүвәффәгијјәтлә али мәһкәмә органларына чатдырмаг нәтичәсиндә мәһкәмә васитәсилә бөјүк мигдарда шикәстлик мүкафаты ала билмишдиләр («Reports of Insp. of Fact., 30 April 1861», сәһ. 31; һәмчинин April 1862, сәһ. 17).

Фәһләләрин (бунларын ичәрисиндә чохлу ушаг вардыр) һәјатыны тәһлүкәләрдән вә онларын ә'заларыны билаваситә машынларда ишләмәклә әлагәдар олан шикәстлик һалларындан горумаг вәсаити һесабына гәнаәт едилмәси мәсәләсиндә биз бунунла кифајәтләнирик.

Үмумијјәтлә гапалы биналарда ишләмәк. — Јерә вә, демәли, тикилиләрә гәнаәт етмә чохлу фәһләнин дарысгал биналара топлашмасына нә гәдәр чох сәбәб олдуғу мә'лумдур. Вентилјасијаја гәнаәт едилмәси дә бураја әлавә олунур. Иш вахтынын узунлуғу илә әлагәдар олараг бу сәбәбләрин һәр икиси нәфәс органлары хәстәликләринин чох артмасына сәбәб олур вә, демәли, өлүм һалларыны артырыр. Ашағыдакы мисаллар Public Health [ичтимаи сағламлығын вәзијјәти] һаггындакы һесабатдан көтүрүлмүшдүр, 6th Report 1863, һесабат бу әсәрин I китабындан охучунун јахшы таныдығы д-р Чон Сајмон тәрәфиндән тәртиб едилмишдир.

Кениш мигјасда машынлар тәтбигинә, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшдирилмәсинә вә онларын тәтбигиндә гәнаәт

едилмәсинә имкан верән шәрт фәһләләрин гурашыглашдырылмасы вә онларын коопераси̇јасыдыр; ејнилә дә гапалы биналарда, һәм дә һәлледичи чәһәт фәһләләрин сағламлығындан ибарәт олмајыб мәһсулун даһа мүвәффәгијјәтлә һазырланмасындан ибарәт олдуғу шәртләр дахилиндә күтләләрин бу биркә ишләмәси, — ејни бир е'малатханада фәһлә күтләсинин бир јерә беләтопланылмасы, бир тәрәфдән, капиталистләрин мәнфәәтинин артмасы мәнбәјидир, дикәр тәрәфдән исә, бир һалда ки, бу топланманын нәтичәләринин әвәзини чыхмаг үчүн иш вахты гысалдылмыр вә хүсуси еһтијат тәдбирләри көрүлмүр, демәли, фәһләләрин һәјат вә сәһһәтинин исрафына сәбәб олур.

Д-р Сајмон күтләви статистика мә'луматы әсасында сүбут етмәклә ашағыдакы үмуми гајданы ашкар едир: «Башга шәртләр ејни олмагла, бир јерин әһалиси гапалы биналарда биркә ишләмәјә нә дәрәчәдә мәчбурдурса, һәмин маһалда чијәр хәстәликләри үзүндән өлүм нормасы да буна дүз нисбәтдә артыр» (сәһ. 24). Сәбәби — һаванын јахшы тәмизләнмәмәсидир. «Һәм дә, јәгин, бүтүн Инкилтәрәдә һеч бир истисна олмадан үмуми бир гајдадыр ки, гапалы биналарда јерләшән хејли сәнаје олдуғу һәр бир маһалда бу сәнаје фәһләләри ичәрисиндә өләнләрин чох олмасы, һәмин маһалда өлүм һаллары һаггындакы бүтүн статистиканын чијәр хәстәликләринин гәт'и чохлуг тәшкил етдији характерини дашымасы үчүн кифајәт едән бир кәмијјәт тәшкил едир» (сәһ. 24).

Ишләрин гапалы биналарда көрүлдүјү вә 1860-чы, һабелә 1861-чи илдә санитарија нәзарәти тәрәфиндән јохланмыш олан сәнаје саһәләриндә өлүм һалларынын статистикасы ашағыдакы нәтичәләри верир. Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларында 15—55 јашлы кишиләрин нә гәдәринә вәрәмдән вә башга чијәр хәстәликләриндән 100 нәфәр өлән дүшүрсә, ејни мигдар кишијә: Ковентридә 163, Блекберн вә Скиптонда 167, Конглетон вә Бредфордда 168, Лејстердә 171, Ликдә 182, Меклсфилддә 184, Болтонда 190, Ноттинһемдә 192, Рочделдә 193, Дербидә 198, Селфордда вә Ештон андер Лајнда 203, Лидсдә 218, Престонда 220 вә Манчестердә 263 нәфәр вәрәмдән өлән олур (сәһ. 24). Ашағыдакы чәдвәл даһа ајдын бир нүмунә верир. Бу чәдвәл, 15 јашындан 25 јашынадәк ајрылыгда һәр ики чинсә мәнсуб оланлар арасында һәр 100 000 әһалијә көрә чијәр хәстәликләриндән өлүм һалларыны көстәрир. Елә маһаллар сечилмишдир ки, бурада јалныз гадынлар гапалы биналарда јерләшән сәнаје әмәји илә мәшғулдурлар, кишиләр исә ән мүхтәлиф әмәк саһәләриндә ишләјирләр.

Ипәк сәнајеси маһалларында — фабрик ишиндә кишиләрин даһа әһәмијјәтли дәрәчәдә иштирак етдији бу маһалларда өлүм һаллары кишиләр арасында да даһа чохдур. Һесабатда дејилдији кими, бурада вәрәмдән вә саирәдән өлүм нормасы «ипәк

Маһаллар	Башлыча сәнаје	Һәр 100 000 әһалидән 15—25 јашында чијәр хәстәликләриндән өлүм һалларынын сајы	
		Кишиләр	Гадынлар
Беркһемстид	Күләшдән тохума, гадынлар ишләјир	219	578
Лејтон Баззард	Күләшдән тохума, гадынлар ишләјир	309	554
Нјупорт Пегнел	Гадынлар тәрәфиндән кружева тохунмасы	301	617
Тоучестер	Гадынлар тәрәфиндән кружева тохунмасы	239	577
Иовил	Әлчәк истеһсалы, башлыча олараг гадынлар ишләјир	280	409
Лик	Ипәк сәнајеси, гадынлар әксәријјәт тәшкил едир	437	856
Конглетон	Ипәк сәнајеси, гадынлар әксәријјәт тәшкил едир	566	790
Меклсфилд	Ипәк сәнајеси, гадынлар әксәријјәт тәшкил едир	593	890
Сағлам кәнд јери	Әкинчилик	331	333

сәнајемизин хејли һиссәсиндәки биабырчы (atrocious) санитарија шәраитини» ашкара чыхарыр. Һәм дә бу мәһз о ипәк сәнајесидир ки, онун фабрикантлары өз истеһсалынын мүстәсна әлверишли санитарија шәраитиндә олдуғуну көстәрәрәк, 13 јашындан ашағы ушаглар үчүн сон дәрәчә узун иш вахты тәләб едирдиләр вә буна гисмән наил олмушлар (бах: I китаб, VIII фәсил, 6, сәһ. 256 [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 232]).

«Индијәдәк тәдгиг олунмуш сәнаје саһәләриндән, шүбһәсиз, һеч бири д-р Смитин бу чәһәтдән тәсвир етдији тикиш истеһсалындан даһа кәдәрли бир мәнзәрә көстәрмир... О, дејир ки, «е'малатханалар санитарија чәһәтдән мүхтәлифдир; лакин онларын демәк олар һамысы ағзына гәдәр долмушдур, һавасы пис тәмизләнир вә сон дәрәчә натәмиздир... Белә отагларын һавасы, бундан әлавә, һөкмән боғунуг олур; думан вахты күндүзләр вә ја гыш ахшамлары газ јандырылдыгда исә һәрарәт 80 вә һәтта 90 дәрәчәјә чатыр (Фаренһејт үзрә = 27—33° Селси), бунун нәтичәсиндә фәһләләри тәр басыр, пәнчәрәләрин шүшәси тәрләјир, таван даим нәм олур вә орадан су дамчылајыр, одур ки, фәһләләр бир нечә пәнчәрәни ачыг сахламаға мәчбур олурлар, буна көрә дә лабүд сурәтдә онлара сојуг дәјир.» — Лондон Вестендиндә 16 ән бөјүк е'малатхананын вәзијјәти белә тәсвир олунур: «һавасы пис тәмизләнән бу отагларда һәр фәһләјә дүшән кубатура ән чоху 270 куб. фут, ән азы 105 фут, орта һесабла адам башына чәми 156 футдур. Һәр тәрәфи галлереја олан вә јалныз үст тәрәфдән ишыг дүшән е'малатханада 92 нәфәрдән 100 нәфәрә гәдәр адам ишләјир; хејли мигдар газ чырағы јаныр; ајагјолу е'малатхананын јанындадыр; адам башына ән чоху 150 фут кубатура дүшүр. Ит дамына охшајан башга бир е'малатхана, анчаг үст тәрәфдән ишыг дүшән һәјәтин дибиндә јерләш-

мишдир; 5 вә ја 6 нәфәр ишләјән бу е'малатханаја јалныз дама ачылан јеканә хырда пәнчәрәдән һава кәлир, һәмин адамларын һәрәсинә исә чәми 112 куб фут дүшүр». «Д-р Смитин тәсвир етдији

Ишләјән шәхсләрин сајы	Сәнаје саһәләри вә јерләр	100 000 нәфәрдән ашағыдакы јашларда өләнләрин сајы		
		25—35	35—45	45—55
958 265	Әкинчилик, Инкилтәрә вә Уелс	743	805	1 145
22 301 киши вә 12 377 гадын	Дәрзиләр, Лондон	958	1 262	2 093
13 803	Мүрәттибләр вә чапчылар, Лондон	894	1 747	2 367

бу дәһшәтли (atrocious) е'малатханаларда дәрзиләр адәтән күндә 12—13 саат ишләјирләр, бә'зән исә иш там 15—16 саат давам едир» (сәһ. 25, 26, 28) (сәһ. 30). Гејд етмәк лазымдыр — вә һесабатын тәртибчиси, тибб шө'бәсинин мүдири Чон Сајмон тәрәфиндән дә һәгигәтән гејд едилмишдир — ки, Лондон дәрзиләри, мүрәттибләри вә чапчылары арасында 25—35 јаш үчүн өлүм һаллары һаггындакы рәгәмләр аз көстәрилмишдир, чүнки бу ики сәнаје саһәсиндә Лондон усталарынын јанына кәнддән хејли кәнчләр (јәгин ки, 30 јашындан ашағы оланлар) — кәлиб шакирд вә «improvers», јә'ни сәнәтдә камилләшән сифәтилә ишләјирләр. Онлар сәнаједә ишләјән вә Лондонун сәнаје әһалиси арасында өлүм һаллары нормасы һесабландыгда нәзәрә алынан шәхсләрин сајыны артырмыш олурлар; лакин Лондонда онларын арасында өләнләрин сајы башга фәһләләр арасындакындан аздыр, чүнки шәһәрдә онлар анчаг мүвәггәти јашајырлар; әкәр онлар бу мүддәт әрзиндә хәстәләнсәләр, кәндә өз евләринә гајыдырлар вә хәстәликләри өлүмлә нәтичәләндикдә онлары кәнддә өләнләр сырасында гејд едирләр. Бу, хејли ашағы јаш групларына даһа чох аиддир, буна көрә дә Лондонда бу груплардан олан шәхсләр арасындакы өлүм һалларына даир рәгәмләрин сағламлыг үчүн сәнајенин зәрәринин көстәричиси олмаг е'тибарилә һеч бир әһәмијјәти јохдур (сәһ. 30).

Мүрәттибләрин дә вәзијјәти тәхминән дәрзиләрин вәзијјәти кимидир; онларын иш јериндә вентилјасијанын пис, һаванын зәһәрли олмасына вә и. а. бир дә кечә иши әлавә олунур. Онларын ади иш вахты 12—13 саат, бә'зән дә 15—16 саат давам едир. «Еләки, газы јандырырлар, дәһшәтли бир исти вә бүркү башланыр... Чох вахт елә олур ки, һәрф төкмә сехиндән галхан бухар, јахуд машынлардан вә чиркаб јолундан кәлән үфунәт ашағы мәртәбәдән јухарыја галхыр вә јухарыдакы бинанын нөгсанларыны даһа да артырыр. Ашағыдакы биналарын гызмыш һавасы јухарыдакы биналарын дөшәмәсини гыздырыр вә елә тәкчә бунунла һәрарәти јүксәлдир, буна көрә дә, әкәр отаглар алчагдырса вә газ чох ишләдилирсә, бу — там бир фәлакәтдир. О

јердә ки, бухар газанлары ашағыда јерләшир вә бүтүн бинаны дөзүлмәз дәрәчәдә истиләдир, вәзијјәт даһа писдир... Үмумијјәтлә демәк олар ки, вентилјасија һәр јердә јарытмаздыр вә күн батандан сонра истини азалтмаг вә газын һисини рәдд етмәк үчүн әсла кифајәт дејилдир, бир чох е'малатханаларда исә, хүсусән кечмишдә јашајыш б諾алары олмуш јерләрдә санитарија шәраити сон дәрәчә ачыначаглыдыр». Бә'зи е'малатханаларда, хүсусән һәфтәлик журналларын чап едилдији јерләрдә ики күн вә бир кечә әрзиндә иш, демәк олар, фасиләсиз давам едир, һәмчинин бурада да 12—16 јашында јенијетмәләр ишләјир; тә'чили ишләр көрән башга набор е'малатханаларында фәһләләр һәтта базар күнләри дә истираһәт етмирләр вә онларын иш һәфтәси 6 күн әвәзиндә 7 күндүр (сәһ. 26, 28).

Алт палтары вә үст кејими тикән гадынлардан (milliners and dressmakers) биз I китабда, VIII фәсил, 3, сәһ. 215—217-дә [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 197—199], һәдсиз узун әмәкдән бәһс едиркән данышмышдыг. Онларын иш бинаалары бизим гејд етдијимиз һесабатда д-р Орд тәрәфиндән тәсвир едилмишдир. Һәтта һәмин бинааларын күндүзләр бир гәдәр јахшы олдуғу һалларда да, газ јандырылдығы саатларда орада һәддән артыг исти олур, һава корланмыш вә натәмиз олур. Нисбәтән абад олан 34 е'малатханада д-р Орд ашкар етмишдир ки, һәр ишчи гадына орта һесабла ашағыдакы мигдарда кубатура дүшүр: «4 һалда 500 футдан артыг; дикәр 4 һалда 400 футдан 500 фута гәдәр;... 5 һалда 200—250; 4 һалда 150—200 вә, нәһајәт, 9 һалда анчаг 100—150 куб фут. Бу һаллардан һәтта ән әлверишлиси дә көстәрир ки, һавасы јахшы тәмизләнмәјән бинада иш узун сүрәркән чәтин ки, кифајәт гәдәр һава олур. Һәтта һавасы јахшы тәмизләнән е'малатханаларда да, чохлу мигдар газ чырағы јанмасы лазым кәлдијиндән ахшам чох исти вә бүркү олур». Инди дә д-р Ордун кәзиб көрдүјү ашағы дәрәчәли вә васитәчи (middleman) һесабына иш апарылан е'малатханалардан биринин барәсиндәки гејдләрини көтүрәк: «Отағын һәчми 1 280 куб футдур; орада 14 адам вардыр; һәрәсинә 91,5 куб фут дүшүр. Бурадакы фәһлә гадынлар чох јорғун вә әзкин көрүнүрдүләр. Әмәк һаггы һәфтәдә 7—15 шиллинг тәхмин олунур, бундан әлавә чај... Сәһәр 8-дән ахшам 8-ә гәдәр ишләјирләр. Бу 14 нәфәрин сых топлашдығы хырдача отағын һавасы пис тәмизләнир. Ачылыб-өртүлән ики пәнчәрә вә бир бухары вардыр ки, бунун да бачасы тутулмушдур; вентилјасија үчүн һеч бир хүсуси гурғу јохдур» (сәһ. 27).

Јенә һәмин һесабатда үст кејими тикән гадынларын һәддән артыг ишләдикләри һаггында дејилир: «Модалы зинәтли палтар е'малатханаларында кәнч гадынларын һәддән артыг ишләмәси јалныз тәхминән 4 ај һөкм сүрүр, лакин елә дәһшәтли бир дәрәчәдә һөкм сүрүр ки, бә'зән һәтта чамаатын һејрәт вә наразылы-

гына сәбәб олурду; һәмин ајлар әрзиндә е'малатханада, бир гајда олараг, күндә там 14 саат, тә'чили сифаришләр јығылдыгда исә һәтта 17—18 саат ишләјирләр. Илин галан вахтында иш, јәгин ки, 10—14 саат давам едир; евдә ишләјәнләр адәтән 12 вә ја 13 саат ишләјирләр. Гадын үст палтары, јахалыг, көјнәк вә с. истеһсалында үмуми е'малатханада көрүлән иш, о чүмләдән тикиш машынында тикмәк иши о гәдәр дә узун сүрмүр, адәтән 10—12 саатдан артыг олмур»; лакин, д-р Орд әлавә едир: «бә'зи мүәссисәләрдә мүнтәзәм иш вахты мүәјјән дөврләрдә иш вахтындан артыг көрдүрүлән вә ајрыча һагг верилән ишләрлә узадылыр, бә'зи мүәссисәләрдә исә ади иш күнү гуртардыгда, иши көтүрүб евә апарырлар ки, орада гуртарсынлар. Әлавә едәк ки, һәр ики формада иш вахтындан артыг көрдүрүлән ишләр чох вахт мәчбури олур» (сәһ. 28). Чон Сајмон бу сәһифә үчүн белә бир чәһәти гејд едир: «Епидемиолокија чәмијјәтинин катиби олуб һәмин биринчи типли мүәссисәләрдә фәһлә гадынларын сағламлығыны јохламаға хүсусилә чох фүрсәт тапмыш олан ч-б Редклифф көрмүшдүр ки, өз дедикләринә көрә өзләрини «тамамилә сағлам» һисс едән гызларын һәр 20 нәфәриндән һәгигәтдә анчаг бири сағламдыр; галанларында мүхтәлиф дәрәчәдә күчдән дүшмә, әсәб јорғунлуғу вә бунунла әлагәдар олан бир чох функсионал позғунлуглар вардыр». Бунун сәбәбләрини о ашағыдакыларда көрүр: биринчи нөвбәдә, иш күнүнүн узунлуғу; онун һесабына көрә, һәтта илин сакит вахтларында да иш күнү азы күндә 12 саатдыр; икинчиси, «е'малатханалар ағзына гәдәр долудур вә һавасы пис тәмизләнир, газ чыраглары һаваны корлајыр, јемәк аз вә ја писдир, бинанын раһатлығына кифајәт гәдәр гајғы көстәрилмир».

Инкилтәрә санитарија идарәсинин башчысы ән нәһајәт бу нәтичәјә кәлир ки, «нәзәри чәһәтдән фәһләләрин сағламлыг үчүн ән ади һүгугу олан тәдбирин көрүлмәси үзәриндә тә'кид етмәк әмәли чәһәтдән фәһләләр үчүн мүмкүн олмур, мәһз белә бир тәләбин ки, иш верән шәхс фәһләләри һәр һансы ишә тә'јин едирсә-етсин, һәмин биркә ишин көрүлмәсини сағламлыг үчүн, еһтијач олмадан, зәрәрли едән бүтүн чәһәтләри, өзүндән асылы олдуғу дәрәчәдә, өз һесабына арадан галдырмалыдыр; һалбуки фәһләләр әслиндә өз гүввәләри илә бу санитарија әдаләтинин јеринә јетирилмәсинә наил олмаг игтидарында дејилдирләр вә, ганун верәнин нијјәти зиддинә олараг, Nuisances Removal Acts-ын [Бәдбәхт һадисәләрин гаршысыны алмаг һаггында ганунун] һәјата кечирилмәсинин тапшырылмыш олдуғу чиновникләр тәрәфиндән һәр һансы бир һәгиги јардым көстәриләчәјинә ејни дәрәчәдә аз үмид бағлаја биләрләр (сәһ. 29). — «Шубһәсиздир ки, иш верәнләрин һансы һәдләр дахилиндә тәнзим едилмәли олдугларыны дүрүст мүәјјән етмәк бә'зи хырда техники чәтинликләр төрәдир. Лакин... сағламлығы горумаг мәг-

сәди күдән тәләбләр принсип е'тибарилә универсал характер дашыјыр. Одур ки, инди һеч бир еһтијач олмадан, јалныз өз ишләринин характери үзүндән сајсыз-һесабсыз физики әзаблар нәтичәсиндә өмүрләри зәһәрләнән вә гысалан милјонларла фәһләнин вә фәһлә гадынын мәнафеји наминә мән чәсарәт едиб үмид бәсләјирәм ки, әмәјин санитарија шәраити дә һәр јердә ганунлар васитәсилә лазымынча мүдафиә едиләчәкдир; бүтүн гапалы иш биналарында вә өз тәбиәтинә көрә сағламлыг үчүн зәрәрли олан һәр бир әмәк саһәсиндә ән азы гәнаәтбәхш һава тәмизләјән гурғулар јарадылмасыны тә'мин етмәк, сағламлыг үчүн хүсусилә зәрәрли олан тә'сирләри мүмкүн гәдәр мәһдудлашдырмаг лазымдыр» (сәһ. 31).

III. ҺӘРӘКӘТВЕРИЧИ ГҮВВӘНИН ӘЛДӘ ЕДИЛМӘСИНДӘ, ГҮВВӘ КЕЧИРИЛМӘСИНДӘ ВӘ ТИКИНТИЛӘРДӘ ГӘНАӘТ.

Л. Һорнер өзүнүн 1852-чи ил октјабр һесабатында, бухар чәкичи ихтирачысы мәшһур петрикрофтлу мүһәндис Чемс Несмисин мәктубуну ситат кәтирир; бу мәктубда әзчүмлә дејилир:

«Чамаат чох аз бәләддир ки,» (бухар машынларынын) «мән сөјләдијим систем дәјишикликләри вә тәкмилләшдирилмәләри нәтичәсиндә һәрәкәтверичи гүввә нечә һәдсиз бир дәрәчәдә артыр. Бизим маһалда» (Ланкаширдә) «машынларын гүввәси демәк олар 40 ил әрзиндә горхаг вә көһнә әсассыз фикирләрин тә'сири алтында иди; хошбәхтликдән инди биз бундан азад олмушуг. Ахырынчы 15 ил әрзиндә, хүсусилә дә сон 4 ил әрзиндә» (демәли, 1848-чи илдән е'тибарән), «конденсасијалы бухар машынларындан истифадә етмәк үсулунда чох мүһүм дәјишикликләр олмушдур... Нәтичәдә... көмүр истеһлакы хејли азалдығы һалда ејни машынлар хејли артыг мигдарда фајдалы иш көрүр... Бу маһалын фабрикләриндә бухар гүввәси тәтбиг едиләндән сонра чох узун илләр әрзиндә зәнн едирдиләр ки, конденсасијалы машынларын сүр'әти поршенин бир дәгигәдә тәхминән 220 фут һәрәкәтинә бәрабәр ола биләр, јә'ни артыг ирәличәдән дејилирди ки, поршени 5 фут галхан бир машында дирсәкли вал дәгигәдә анчаг 22 дөвр етмәлидир. Машыны бундан артыг сүр'әтлә ишләтмәк мәгсәдәујғун сајылмырды; һәм дә бүтүн механизмләр поршенин бу 220 футлуг һәрәкәт сүр'әтинә ујғунлашдырылмыш олдуғуна көрә, бу кичик вә мә'насыз јерә мәһдудлашдырылмыш сүр'әт бир чох илләр әрзиндә бүтүн сәнаједә һөкм сүрүрдү. Нәһајәт, гәрарлашан нормаја бәләд олмамаг кими бир хошбәхтлик сајәсиндәми, јохса чәсур бир јениликчинин шүурлу тәшәббүсү сајәсиндә белә олду ки, даһа бөјүк сүр'әт сынагдан кечирилди вә нәтичәси сон дәрәчә әлверишли олдуғуна көрә, буну тәглид едән башга адамлар да тапылды; машынын, о заман дејилдији кими, чиловуну бурахдылар, кечиричи

механизмин башлыча чархларыны елә дәјишдирдиләр ки, механизмләр өз әввәлки сүр’әтиндә галдығы һалда бухар машыны дәгигәдә 300 фут вә даһа артыг бир сүр’әтлә ишләјә билди... Бухар машыны сүр’әтинин белә артырылмасы демәк олар һәр јердә инди тәтбиг едилмәјә башланды, чүнки тәҹрүбә көстәрди ки, бу һалда нәинки ејни машын даһа артыг мигдарда фајдалы гүввә верир, һабелә назим чархын инерсијасынын артмасы нәтиҹәсиндә һәрәкәт өзү дә даһа чох мүнтәзәмләшир. Бухарын тәзјиги дәјишилмәдији вә конденсаторда сејрәлмәнин дәјишилмәз галдығы шәраитдә, поршенин һәрәкәтинин садәҹә сүр’әтләнмәси нәтиҹәсиндә даһа чох гүввә алыныр. Мәсәлән, дәгигәдә 200 фут сүр’әтлә 40 ат күчү верән бир бухар машыныны мүвафиг дәјишикликләр јолу илә елә јенидән гурмаг мүмкүн олсајды ки, бухарын тәзјиги вә сејрәкләнмәси ејни галмагла дәгигәдә 400 фут верә билсин, онда биз мәһз ики гат артыг мигдарда гүввә алардыг; бухарын тәзјиги вә сејрәкләнмәси һәр ики һалда бәрабәр олдуғуна көрә исә, машынын ајры-ајры һиссәләринин кәркинлији вә, демәли, сүр’әт артырылдыгда бәдбәхт һадисәләр олмасы тәһлүкәси аз-чох әһәмијјәтли бир дәрәҹәдә артмыр. Бүтүн фәрг ондан ибарәт олур ки, инди сәрф олунан бухарын мигдары тәхминән, поршенин һәрәкәт сүр’әтинин артдығы нисбәтдә чохалыр вә, бундан әлавә, јастыглар, јә’ни машынын сүртүнән һиссәләри бир гәдәр артыг сүр’әтлә ашыныр, бунун исә нәзәрә алынмасына чәтин ки, еһтијаҹ олсун... Лакин поршенин һәрәкәтини сүр’әтләндирмәк васитәсилә ејни машындан даһа артыг гүввә алмаг үчүн ејни бухар газанынын алтында даһа чох көмүр јандырмаг, јахуд чох бухар һасил едә билән газан тәтбиг етмәк, бир сөзлә, чох бухар әлдә етмәк лазымдыр. Бу исә әлдә едилди; чох бухар һасил едә билән газанлар «сүр’әтләндирилмиш» көһнә машынлара ујғунлашдырылды; бунун сајәсиндә һәмин машынлар бир чох һалларда 100% артыг иш верирди. 1842-ҹи илә јахын Корнуол мә’дәнләриндә бухар машынлары илә сон дәрәҹә учуз гүввә әлдә едилмәси диггәти ҹәлб етмәјә башлады; памбыг әјирмә сәнајесиндәки рәгабәт фабрикантлары өз мәнфәәтләринин башлыча мәнбәјини гәнаәтдә ахтармаға мәҹбур едирди; һәр саат вә һәр ат күчү һесабы илә көтүрүлдүкдә, көмүр ишләдилмәсиндә Корнуол машынлары илә башга машынлар арасындакы бөјүк фәрг, һабелә гоша силиндрли Вулф машынларынын тәтбиги сајәсиндә олдугҹа бөјүк гәнаәт әлдә едилмәси бизим јердә дә јанаҹаг материалына гәнаәт етмәк мәсәләсини илк сыраја кечирмәјә мәҹбур етди. Корнуол машынлары вә гоша силиндрли машынлар, 3 ½ кирвәнкәдән 4 кирвәнкәјә гәдәр көмүр јандырмагла бир саат әрзиндә 1 ат күчү верирди, һалбуки памбыг әјирмә маһалларындакы машынлар бир саат әрзиндә һәр ат күчүнә адәтән 8—12 кирвәнкә көмүр сәрф едирди. Белә бөјүк бир фәрг олмасы бизим маһа-

лын фабрикантларыны вә машынгајыранларыны мәчбур етди ки, онлар да Корнуолда вә Франсада артыг ади бир һал олмуш ејни воситәләри тәтбиг етмәклә бу чүр чох бөјүк гәнаәт әлдә етсинләр, чүнки Корнуолда вә Франсада көмүрүн гијмәтинин јүксәк олмасы үзүндән фабрикантлар өз мүәссисәләринин бу баһалы чәһәтинә чәкилән хәрчләри мүмкүн гәдәр чох ихтисар етмәјә мәчбур идиләр. Бу, чох мүһүм нәтичәләр верди. Әввәлән, јүксәк мәнфәәтләр көтүрүлдүјү јахын кечмишдә, бир чох газанларын сәтһинин јарысы сөјуг һаванын тә'сири алтында икән инди бу газанлары галын кечә илә вә ја кәрпич вә суваглә, јахуд башга материалларла өртдүләр, бунун да сајәсиндә, белә чох хәрчлә әлдә едилән истилијин итмәси чәтинләшди. Бухар боруларыны да ејни үсулла горумаға вә силиндрләри кечә вә ағачла өртмәјә башладылар. Икинчиси, јүксәк тәзјиг тәтбиг етмәјә башладылар. Кечмишдә горујучу клапана асылан ағырлыг елә иди ки, бухарын тәзјиги, һәр квадрат дүјмә 4,6 вә ја 8 кирвәнкәјә чатдыгда, клапан ачылырды; инди кәшф едилмишди ки, тәзјиг 14 вә ја 20 кирвәнкәјә чатдырылдыгда... көмүрә чох әһәмијјәтли дәрәчәдә гәнаәт едилмиш олур; башга сөзлә, фабрикдә ишләр хејли аз көмүр ишләтмәклә көрүлмәјә башлады... Кифајәт гәдәр вәсаити олан вә кифајәт гәдәр зирәк олан адамлар јүксәк тәзјиг вә кенишләнмә системини там долғунлуғу илә тәтбиг етмәјә башладылар, мүвафиг шәкилдә гурулуб һәр квадрат дүјмә 30, 40, 60 вә 70 кирвәнкә тәзјиг, — көһнә мәктәб мүһәндисләрини горхуб өзүндән кетмәк дәрәчәсинә чатдыра биләчәк бир тәзјиг јарадан бухар газанлары тәтбиг етдиләр. Лакин бу јүксәк бухар тәзјигинин игтисади нәтичәси... чох тезликлә өзүнү фунт, шиллинг вә пенсләр кими там ајдын формада көстәрдијинә көрә, конденсасијалы машынлар ишләдән јүксәк тәзјигли бухар газанлары, демәк олар, һәр тәрәфә јајылды. Әсаслы сурәтдә ислаһат кечирәнләр Вулф машынлары тәтбиг етмәјә башладылар; јахын кечмишдә гајрылмыш машынларын чохунда мәһз белә едилди; хүсусән 2 силиндрли Вулф машынлары ишләдилмәјә башлады; һәмин силиндрләрин бириндә газандан кәлән бухар, тәзјигин атмосфер тәзјигиндән артыг олмасы нәтичәсиндә, гүввә верир, сонра исә, әввәлдә олдуғу кими, поршенин һәр бир һәрәкәтиндән сонра харичә чыхмаг әвәзинә, һәчми тәхминән дөрд дәфә кениш олан ашағы тәзјигли силиндрә дахил олур вә орада јенидән кенишләндикдән сонра конденсатора кечирилир. Белә машынлар тәтбиг олунмасы нәтичәсиндә әлдә едилән гәнаәт ондан ибарәт олур ки, бурада бир саат әрзиндә бир ат гүввәсинин вердији иш 3 $^1/_2$—4 кирвәнкә көмүр јандырылмасы васитәсилә јарадылыр; һалбуки көһнә системли машынларда бунун үчүн 12 кирвәнкәдән 14 кирвәнкәјә гәдәр көмүр јандырмаг лазым иди. Мәһарәтлә гајрылмыш гурғулар васитәсилә гоша силиндрли Вулф системини вә ја

јүксәк вә ашағы тәзјигли гурашыг машындан ибарәт бу системи даһа көһнә типли мөвчуд машынлара тәтбиг етмәк, бу сурәтлә дә онларын көрдујү иши артырмаг вә ејни заманда көмүр истеһлакыны азалтмаг мүмкүн олду. Ахырынчы 8—10 ил әрзиндә ејни нәтичә, јүксәк тәзјигли машыны конденсасијалы машынла елә бирләшдирмәк јолу илә әлдә едилмишди ки, биринчи машынын ишләнмиш бухары икинчијә кечиб ону һәрәкәтә кәтирсин. Бу систем бир чох һалларда фајдалы олду».

«Јухарыда көстәрилән јени тәкмилләшдирмәләрдән бә'зиләри вә ја бирликдә көтүрүлән бүтүн бу тәкмилләшдирмәләр кечмиш машынларда тәтбиг едиләндә бу машынларын көрдүјү ишин нә дәрәчәдә артдығыны дүрүст мүәјјән етмәк чәтин оларды. Лакин мән әминәм ки, ејни чәкили бухар машынындан инди биз орта һесабла азы 50% артыг иш әлдә едирик вә сүр'әтин дәгигәдә анчаг 220 футдан ибарәт олдуғу дөврдә 50 ат күчү верән ејни бухар машыны инди бир чох һалларда 100 ат күчүндән артыг верир. Конденсасијалы машын ишләдилдикдә јүксәк тәзјиг тәтбигинин гәнаәт мә'насында вердији сон дәрәчә мүһүм нәтичәләр, һабелә мүәссисәни кенишләндирмәк мәгсәдилә көһнә машынларын гаршысына хејли јүксәк тәләбләр гојулмасы сон үч ил әрзиндә борулу газанлар тәтбиг едилмәсинә кәтириб чыхарды, бунун сајәсиндә исә бухар әлдә етмәк хәрчләри јенә дә олдугча азалды» («Reports of Insp. of Fact., October 1852», сәһ. 23—27).

Мүһәррикләр һаггында јухарыда дејиләнләрин һамысы кечиричи механизмләрә вә иш машынларына да аиддир.

«Сон бир нечә илдә машынлардакы тәкмилләшдирмәләрин сүр'әтлә инкишаф етмәси фабрикантлара, мүһәррик гүввәни артырмадан истеһсалы кенишләндирмәк имканы верди. Иш күнүнүн гысалмасы нәтичәсиндә әмәкдән даһа артыг гәнаәтлә истифадә едилмәси зәрури олду, јахшы идарә олунан фабрикләрин чохунда даим, истеһсалы кенишләндирмәк вә ејни заманда хәрчләри азалтмаг үсуллары ахтарылыр. Мәним олдуғум маһалдакы чох зијалы бир фабрикантын лүтфкарлығы сајәсиндә мәним әлимдә, онун фабрикиндә ишләјән фәһләләрин сајы вә јашы һаггында, орада тәтбиг едилән машынлар вә 1840-чы илдән индијә гәдәр верилмиш әмәк һаггы барәсиндә мә'лумат вардыр. Онун фирмасы 1840-чы илин октјабрында 600 фәһлә ишләдирди, бунлардан 200 нәфәри 13 јашынадәк оланлар иди; 1852-чи илин октјабрында анчаг 350 фәһлә ишләдирди вә бунлардан јалныз 60 нәфәри 13 јашынадәк оланлар иди. Һәр ики ил әрзиндә ән чүз'и истисналарла ејни мигдар машын ишләдилирди вә ејни мәбләғдә әмәк һаггы верилмишди» («Reports of Insp. of Fact., October 1852»-дә Редгрејвин һесабаты, сәһ. 58, 59).

Машынларын бу тәкмилләшдирилмәләри бүтүн өз нәтичәләрини јалныз о заман ашкара чыхарыр ки, машынлар мәгсәдәујғун шәкилдә тикилән јени фабрик биналарында гурулмуш олсун.

«Машынларын тәкмилләшдирилмәсинә кәлдикдә, мән гејд етмәлијәм ки, ән әввәл, һәмин јени машынларын гурулмасына ујғунлашдырылан фабрикләр тикилмәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир... Бүтүн иплијин ешилмәсини мән ашағы мәртәбәдә кечирирәм, 29 000 ешмә ији дә анчаг орада топланмышдыр. Бир тәк бу бинада вә онун әлавәси олан бинада мән әмәјә азы 10% гәнаәт әлдә едирәм, һәм дә ешмә системинин өзүндәки тәкмилләшдирмәләрин нәтичәсиндән даһа чох, машынларын бир јердән идарә едилмәси сајәсиндә әлдә едирәм; ејни мигдар ији мән бирчә кечиричи вал васитәсилә һәрәкәтә кәтирә билирәм вә бунун нәтичәсиндә мән тәкчә кечиричи механизмдә, башга фирмалара нисбәтән 60%-дән 80%-ә гәдәр хејир әлдә едирәм. Бундан әлавә, орада сүрткү јағына, пиј вә саирәјә чох гәнаәт едилмиш олур... Бир сөзлә, фабрикин тәкмилләшдирилмиш үсулла гурулмасы вә јахшылашдырылмыш машынлар ишләдилмәси нәтичәсиндә мән, ән ашағы һагг-һесаба көрә, әмәјә 10% гәнаәт етмишәм вә, бундан әлавә, күчә, көмүрә, јаға, пијә, кечиричи валлара, гајышлара вә с. чохлу гәнаәт етмишәм» (бир нәфәр иплик-әјирмә фабрикантынын ифадәләри, «Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 109, 110).

IV. ИСТЕҺСАЛ ИФРАЗАТЫНДАН ИСТИФАДӘ ЕДИЛМӘСИ.

Капиталист истеһсал үсулу илә бирликдә истеһсал вә истеһлак ифразатындан истифадә едилмәси дә кенишләнир. Истеһсал ифразаты дедикдә, биз сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын туллантыларыны, истеһлак ифразаты дедикдә исә, гисмән инсандакы тәбии маддәләр мүбадиләсинин нәтичәси олан ифразаты, гисмән дә истеһлак шејләринин истеһлак едилмәси просеси гуртарандан сонра онларын алдығы форманы нәзәрдә тутуруг. Беләликлә, кимја сәнајесиндә истеһсал ифразаты, истеһсалын һәчми кичик олдугда итиб кедән әлавә мәһсуллардан: машынлар гајрылдыгда јығылыб галан вә хаммал олараг јенидән дәмир истеһсалына дахил олан дәмир јонгарларындан вә с. ибарәтдир. Истеһлак ифразаты — инсан организминин ифраз етдији тәбии маддәләрдир, палтарларын чыр-чындыр шәклиндә галыгларыдыр вә и. а. Истеһлак ифразаты ән чох кәнд тәсәррүфаты үчүн мүһүмдүр. Онлардан истифадә едилмәси чәһәтдән капиталист тәсәррүфаты сон дәрәчә исрафчыдыр; мәсәлән, Лондонда 4 ½ милјон адамын ифразатындан истифадә етмәкдә, капиталист истеһсалы бөјүк хәрчләр чәкиб Темзаны бу ифразатла корламагдан јахшы һеч бир үсул тапа билмир.

Хаммалын баһалашмасы, әлбәттә, туллантылардан истифадә едилмәси үчүн стимул олур.

Үмумиjjәтлә бу тәкрар истифадәнин шәртләри бунлардыр: хејли мигдар ифразатын јығылмасы, бу исә јалныз бөјүк мигјасда иш көрүлдүкдә мүмкүндүр; машынларын тәкмилләшмәси; кечмишдә бу формада истифадә едилә билмәјиб галан маддәләр һәмин тәкмилләшмә сајәсиндә еләә бир шәкил алыр ки, бу шәкилдә онлар јени истеһсалда тәтбиг едилмәк үчүн јарарлы олур; елмләрин, хүсусән беләә туллантылардакы фајдалы хассәләри кәшф едән кимјанын мүвәффәгиjjәтләри. Доғрудур, мәсәлән, Ломбардијада, ҹәнуби Чиндә вә Јапонијада олдуғу кими, әкинчиликдә хырда ләк үсулу илә битки беҹәрилдикдә дә бу гәбил бөјүк гәнаәт әлдә едилир. Лакин үмумиjjәтлә бу систем шәраитиндә әкинчилијин мәһсулдарлығы, башга истеһсал даирәләриндән көтүрүлмүш инсан иш гүввәсинин күчлү исраф олунмасы баһасына әлдә едилир.

Тулланты дејиләнләр, сәнајенин демәк олар һәр бир саһәсиндә хејли рол ојнајыр. Мәсәлән, 1863-ҹү ил декабр тарихли фабрик һесабатында Инкилтәрә фермерләринин вә Ирландијанын бир чох һиссәләриндәки фермерләрин кәтан әкмәклә јалныз һәвәссиз вә аз һалларда мәшғул олмасынын башлыҹа сәбәбләриндән бири олан беләә бир ҹәһәт көстәрилир: «Су илә ишләјән хырда кәтандидмә е'малатханаларында (scutch mills) кәтан е'малы заманы... хејли мигдар тулланты әмәлә кәлир... Памбыг ишләдилдикдә итки нисбәтән чох олмур, кәтан ишләдилдикдә исә хејли чох олур. Ислатма вә механики дарама ишләри мүкәммәл гурулдугда, бу зәрәр хејли азала биләр... Ирландијада кәтанын даранмасы ишләри чох вахт сон дәрәҹә јарытмаз олур, буна көрә дә мәһсулун 28—30%-и һәдәр кедир»; даһа мүкәммәл машынлар ишләдилдикдә, бүтүн бунлар арадан галдырыла биләрди. Бурада дарама заманы тулланты о гәдәр чох олур ки, бир фабрик мүфәттиши дејир: «Ирландијанын бә'зи дарама мүәссисәләриндән мәнә билдирирләр ки, фәһләләр јығылыб галан туллантылары чох вахт евләринә апарыб өз печләрини јандырмаға сәрф едирләр, һалбуки һәмин тулланты чох гијмәтли материалдыр» (јенә орада, сәһ. 139, 140). Памбыг иткиләриндән биз сонра, хаммал гијмәтләринин галхыб-енмәсиндән бәһс едиләҹәји јердә данышаҹағыг.

Јун сәнајеси кәтан е'малы сәнајесиндән даһа сәмәрәли иди. «Кечмишдә јун туллантыларыны вә јун парча гырынтыларыны јығыб јенидән е'мал етмәк биабырчылыг сајылырды, лакин Јоркшир маһалында јун сәнајесинин мүһүм саһәси олмуш shoddy trade (сүн'и јун истеһсалы) илә әлагәдар олараг бу көһнә фикир тамамилә арадан галхмышдыр; шүбһә јохдур ки, памбыг туллантыларыны е'мал едән мүәссисәләр дә, һамынын гәбул етдији бир тәләбаты өдәјән истеһсал саһәси олараг тез-

ликлә ејни мөвгеји тутачагдыр. 30 ил бундан әввәл јун парча гырынтылары, јә'ни халис јундан һазырланмыш парчанын гырыг-кәсикләри орта һесабла һәр тону 4 ф. ст. 4 шилл. гијмәт едилирди, сон бир нечә илдә исә баһалашыб тону 44 ф. ст. олмушдур. Һәм дә тәләб о гәдәр артмышдыр ки, һәтта јун илә памбыг гатгылы парчанын туллантыларындан да истифадә едилир, чүнки јуна зәрәр вурмадан памбығы ондан ајырмаг үчүнраситә тапылмышдыр; һазырда исә минләрлә фәһлә shoddy [сүн'и јун] истеһсалы илә мәшғулдур вә истеһлакчы бундан бөјүк хејир көрүр, чүнки о инди орта кејфијјәтли јахшы бир маһуду чох мүнасиб гијмәтә ала билир» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 107). Бу сурәтлә бәрпа едилән сүн'и јун артыг 1862-чи илин ахырларында Инкилтәрә сәнајесиндә бүтүн јун истеһлакынын үчдә бирини тәшкил едирди («Reports of Insp. of Fact., October 1862», сәһ. 81). «Истеһлакчынын» «бөјүк хејри» ондан ибарәтдир ки, онун кејдији јун палтарлар инди әввәлкиндән үч гат тез дағылыр вә алты гат тез саплары гачмаға башлајыр.

Инкилтәрәнин ипәк сәнајеси дә ејни маил мүстәви илә ирәлиләјирди. 1839-чу илдән 1862-чи иләдәк натурал ипәк истеһлакы бир гәдәр азалдығы һалда, ипәк туллантыларынын истеһлакы ики гат артмышды. Тәкмилләшдирилмиш машынлар, башга шәраитдә хејли аз гијмәтли олан бу материалдан мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн ишләдилән ипәк парча гајырмаг имканы јаратды.

Туллантылардан истифадә етмәјин ән ајдын нүмунәсини кимја сәнајеси верир. О нәинки өз туллантылары үчүн јени тәтбиг саһәләри тапыб онлардан истифадә едир, һәмчинин башга ән мүхтәлиф сәнаје саһәләринин туллантыларындан да истифадә едир вә, мәсәлән, кечмишдә демәк олар тамамилә һәдәр кедән даш көмүр гәтраныны анилин бојагларына, ализаринә, сон заманларда исә һәмчинин дәрманлара чевирир.

Истеһсал туллантыларындан тәкрар истифадә етмәк јолу илә һәмин туллантыларда едилән бу гәнаәтдән, туллантыларын өзүнүн јаранмасындакы гәнаәти, јә'ни истеһсал ифразатларынын минимума ендирилмәсини, һабелә истеһсала дахил олан хаммалдан вә јардымчы материаллардан билавасит максимум истифадә едилмәсини фәргләндирмәк лазымдыр.

Туллантыларда едилән гәнаәт гисмән, ишләдилән машынларын јахшы кејфијјәтдә олмасы илә әлагәдардыр. Машынларын ајры-ајры һиссәләри нә гәдәр дүрүст ишләјирсә вә онлар нә гәдәр јахшы чилаланмыш олурса, јаға, сабуна вә с. бир о гәдәр чох гәнаәт едилир. Бу, јардымчы материаллара аиддир. Истеһсал просесиндә чох вә ја аз мигдар хаммалын туллантыја чеврилмәси гисмән дә — ән мүһүм чәһәт дә будур — тәтбиг олунан машын вә аләтләрин кејфијјәтиндән асылыдыр. Нәһајәт,

бу, хаммалын өзүнүн кејфијјәтиндән дә асылыдыр. Хаммалын кејфијјәти исә, гисмән, хаммал истеһсал едән һасилат сәнајесинин вә әкинчилијин инкишафындан (сөзүн әсил мә'насында мәдәнијјәтин мүвәффәгијјәтләриндән), гисмән дә, е'мал сәнајесинә дахил оландан әввәл хаммалын кечдији просесләрин инкишаф дәрәчәсиндән асылыдыр.

«Пармантје сүбут етмишдир ки, Франсада дәнүјүтмә сәнәти нисбәтән чох узун олмајан бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән, XIV Лүдовик заманындан бәри хејли тәкмилләшмишдир, белә ки, мүасир дәјирманлар ејни мигдар дәндән кечмишдәки дәјирманлара нисбәтән аз гала јары мигдарда артыг чөрәк верир. Доғрудан да, парислинин иллик истеһлакы кечмишдә 4 сетје, сонра 3 вә нәһајәт 2 сетје дән олдуғу һалда, инди анчаг $1^1/_3$ сетједир, јахуд адам башына тәхминән 342 кирвәнкәдир... Мәним узун мүддәт јашадығым Першдә гранит вә трап дәјирман дашларындан габа шәкилдә гајрылмыш дәјирманлар әксәр һалларда, сон 30 ил әрзиндә бу гәдәр бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмыш олан механиканын тәләбләринә әсасән јенидән гурулмушдур. Онлары јахшы Ла Ферте дәјирман дашлары илә тәчһиз етмишләр, дәни ики дәфәдән үјүтмәјә башламышлар; әләјин һәрәкәтинә даирәви шәкил вермишләр, нәтичәдә ејни мигдар дәндән $^1/_6$ мигдарында артыг ун әлдә едилир. Беләликлә мән ромалыларла биздәки күндәлик дән истеһлакы арасында олан чох бөјүк фәргин сәбәбини асанлыгла баша дүшүрәм; бу фәргин сәбәби јалныз дән үјүтмәк вә чөрәк биширмәк үсулларынын кифајәт гәдәр мүкәммәл олмамасыдыр. Плини тәрәфиндән гејд олунан диггәтәлајиг фактын да изаһыны мән бунда көрүрәм, XVIII, 20-чи фәсил, 2... Ромада унун модиси, кејфијјәтинә көрә 40, 48 вә ја 96 асса сатылырды. Дәнин о заманкы гијмәтләринә нисбәтән сон дәрәчә јүксәк олан бу гијмәтләр дәјирманларын техникасынын ушагчасына ибтидаи вәзијјәтдә олмасы илә вә бунун нәтичәси олараг үјүтмәјә хејли хәрч чәкилмәси илә изаһ олунур» (Dureau de la Malle: «Economie Politique des Romains», Paris 1840, I, сәһ. 280—281).

V. ИХТИРАЛАР САЈӘСИНДӘ ӘЛДӘ ЕДИЛӘН ГӘНАӘТ.

Әсас капиталын тәтбигиндә әлдә едилән бу чүр гәнаәтләр, јухарыда дејилдији кими, онун нәтичәсидир ки, әмәк шәртләри бөјүк мигјасда тәтбиг олунур, гысача десәк, бу шәртләр билаваситә ичтимаи олан, ичтимаиләшдирилмиш олан әмәјин вә ја истеһсал просесиндәки билаваситә кооперасијанын шәртләридир. Бир тәрәфдән, јалныз бу шәртлә механиканын вә кимјанын ихтиралары әмтәәнин гијмәти јүксәлдилмәдән тәтбиг едилә биләр ки, бу да һәмишә conditio sine qua non-дур [зәрури шәртдир]. Дикәр тәрәфдән, биркә мәһсулдар истеһлакдан доған гә-

наәтләр јалныз бөјүк мигјасда тәшкил едилмиш истеһсалда мүмкүн олур. Нәһајәт, јалныз гурашыг ишчинин тәчрүбәси ашкара чыхарыб көстәрир ки, һарада вә нечә гәнаәт етмәк лазымдыр, мөвчуд кәшфләрдән нә чүр асанлыгла истифадә едилә биләр, нәзәријјәни истеһсал просесинә тәтбиг едиркән нә кими әмәли чәтинликләри арадан галдырмаг лазым кәлир вә и. а.

Өтәри гејд едәк ки, үмуми әмәк илә биркә әмәји фәргләндирмәк лазымдыр. Бунларын һәр икиси истеһсал просесиндә өз ролуну ојнајыр, һәр бири дикәринә кечир, лакин онларын арасында фәрг дә вардыр. Һәр бир елми әсәр, һәр бир кәшф, һәр бир ихтира үмуми әмәкдир. О, гисмән мүасирләрин кооперасијасы илә, гисмән дә сәләфләрин әмәјиндән истифадә едилмәси илә бағлыдыр. Биркә әмәк фәрдләрин билаваситә кооперасијасыны фәрз едир.

Јухарыда дејиләнләр дәфәләрлә мүшаһидә едилмиш ашағыдакы һалларла јенидән тәсдиг олунур:

1) Јени машынын илк дәфә гајрылмасы хәрчләри илә онун тәкрар истеһсалы хәрчләри арасында бөјүк фәрг олмасы илә; бу барәдә Јур вә Беббечин јаздыгларына бах.

2) Онунла тәсдиг олунур ки, јени ихтиралары тәтбиг едән мүәссисәнин сахланмасынын тәләб етдији хәрчләр, һәмин мүәссисәнин харабалыглары үзәриндә, ex suis ossibus [онун сүмүкләри үзәриндә] әмәлә кәлән сонракы мүәссисәләрин хәрчләриндән һәмишә хејли артыг олур. Бу о дәрәчә доғрудур ки, јениликчи саһибкарлар адәтән ифлас едир, тикилиләри, машынлары вә с. даһа учуз гијмәтлә әлләринә кечирән јалныз сонракы саһибкарлар тәрәгги едир. Мәһз буна көрә дә инсан зәкасынын үмуми әмәјинин һәр бир тәрәггисиндән вә бу тәрәггинин биркә әмәклә ичтимаи тәтбигиндән ән чох фајда көрәнләр, чох һалларда пул капиталын ән чүз'и вә мискин нүмајәндәләри олур.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ГИЈМӘТЛӘРИН ДӘЈИШИЛМӘСИНИН ТӘ'СИРИ.

I. ХАММАЛ ГИЈМӘТЛӘРИНИН ГАЛХЫБ-ЕНМӘСИ. МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА БУНУН БИЛАВАСИТӘ ТӘ'СИРИ.

Габагларда олдуғу кими, биз бурада да фәрз едирик ки, изафи дәјәр нормасында һеч бир дәјишиклик баш вермир. Бу шәрт онун үчүн лазымдыр ки, мүәјјән бир һал өз халис шәклиндә тәдгиг едилсин. Лакин мүмкүн ола биләр ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галыркән, хаммал гијмәтләринин бурада нәзәрдән кечирмәли олдуғумуз галхыб-енмәләринин доғурдуғу ихтисарлар вә ја кенишләнмәләр нәтичәсиндә капиталын ишләтдији фәһләләрин сајы артмыш вә ја азалмыш олсун. Бу һалда изафи дәјәр нормасы сабит галыркән изафи дәјәр күтләси дәјишилә биләрди. Лакин биз бурада бу аралыг һалы да бир кәнара гојмалыјыг. Әкәр машынларын тәкмилләшмәси вә хаммал гијмәтинин дәјишилмәси һәмин капиталын ишләтдији фәһләләрин мигдарына вә ја әмәк һаггынын јүксәклијинә ејни заманда тә'сир көстәрирсә, онда анчаг ашағыдакылары тутушдурмаг лазымдыр: 1) сабит капиталын дәјишилмәләринин мәнфәәт нормасына көстәрдији тә'сир вә 2) әмәк һаггынын дәјишилмәләринин мәнфәәт нормасына көстәрдији тә'сир; јекун өзлүјүндә алыныр.

Лакин бундан әввәлки һалда олдуғу кими, бурада да, үмумијјәтлә десәк, ашағыдакылары нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Истәр сабит капитала гәнаәт едилмәси нәтичәсиндә, истәрсә хаммал гијмәтинин галхыб-енмәси нәтичәсиндә дәјишикликләр баш вердикдә бунлар һәмишә, һәтта әмәк һаггыны вә, демәли, изафи дәјәрин нормасыны вә күтләсини дә әсла дәјишдирмәдији һалда да мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрир. Һәмин дәјишикликләр $m'\frac{v}{K}$ формулунда K-нын кәмијјәтини, онунла да бирликдә бүтүн кәсрин кәмијјәтини дәјишдирир. Беләликлә, — изафи дәјәри нәзәрдән кечирдијимиз заман көрдүјүмүздән фәргли олараг, — бурада һәмин дәјишикликләрин һансы истеһсал даирәләриндә баш вермәсинин әсла фәрги јохдур, онларын тә'сир көстәрдији сәнаје саһәләринин фәһләләр үчүн јашајыш васитәләри вә јашајыш васитәләринин истеһсалындан өтрү сабит капитал истеһсал едиб-етмәмәсинин әсла фәрги јохдур. Бурада шәрһ едилән бүтүн мүлаһизәләр һабелә, дәјишикликләрин зинәт шејләри истеһса-

лында баш вердији һаллара да аид едилә биләр, һәм дә зинәт шејләри истеһсалы дедикдә биз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олмајан үмумијјәтлә һәр чүр истеһсалы нәзәрдә тутуруг.

Бурада јардымчы материаллар, мәсәлән, индиго, көмүр, газ вә саирә дә хаммала аид едилир. Сонра бир һалда ки, машынлар бу рубрикаја аид едилир, онларын өз хам материалы дәмирдән, ағачдан, көндән вә с. ибарәтдир. Буна көрә дә онларын конструксијасына дахил олан хам материалын гијмәтинин галхыб-енмәси онларын гијмәтинә тә'сир көстәрир. Һәм дә бир һалда ки, бу гијмәт онларын гајрылдығы хам материалын гијмәтинин, јахуд онлар ишләдилдији заман истеһлак олунан јардымчы маддәләрин гијмәтинин галхыб-енмәси нәтичәсиндә галхыр, онда мәнфәәт нормасы да pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалыр. Вә әксинә.

Бундан сонракы тәдгигимиздә биз анчаг о хаммалын гијмәтләринин галхыб-енмәсини көтүрәчәјик ки, әмтәә билаваситә һәмин хаммалдан истеһсал олунур; беләликлә биз, әмәк васитәләри олараг ишләјән машынларын истеһсалында хам материал олан, јахуд машынлар тәтбиги әснасында истеһлак едилмиш јардымчы материал олан хаммалы бир кәнара гојачағыг. Бурада анчаг бир шеји дә гејд етмәк лазым кәлир: дәмирин, көмүрүн, ағачын вә и. а., үмумијјәтлә машын гајрылмасы вә тәтбиги үчүн зәрури олан башлыча үнсүрләрин тәбии зәнкинлији бурада капиталын өзүнүн тәбии мүнбитлији кими көрүнүр вә, әмәк һаггынын јүксәк вә ја ашағы сәвијјәдә олмасындан асылы олмајараг, мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән үнсүрләрдән биридир.

Мәнфәәт нормасы $\frac{m}{K}$ вә ја $= \frac{m}{c+v}$ олдуғундан, ајдындыр ки, c-нин кәмијјәтини вә, демәли, K-нын да кәмијјәтини дәјишдирән һәр шеј ејни заманда мәнфәәт нормасыны да дәјишдирир, һәтта m вә v, һабелә онларын гаршылыглы нисбәти дәјишилмәз галдыгда да дәјишдирир. Лакин хаммал сабит капиталын башлыча тәртиб һиссәсини тәшкил едир. Һәтта әсил мә'нада хаммалын олмадығы сәнаје саһәләринә дә хаммал јардымчы материал олараг вә ја машынларын тәркиб һиссәси вә с. кими дахил олур, бу сурәтлә дә хаммал гијмәтләринин галхыб-енмәси pro tanto [мүвафиг сурәтдә] мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрир. Әкәр хаммалын гијмәтинин дүшдүјү мәбләғ $= d$ оларса, онда $\frac{m}{K}$ вә ја $\frac{m}{c+v}$ дөнүб $\frac{m}{K-d}$ вә ја $\frac{m}{(c-d)+v}$ олар. Демәли, мәнфәәт нормасы јүксәлир. Әксинә әкәр хаммалын гијмәти јүксәлирсә, онда $\frac{m}{K}$ вә ја $\frac{m}{c+v}$ дөнүб $\frac{m}{K+d}$ вә ја $\frac{m}{(c+d)+v}$ олур, јә'ни мәнфәәт нормасы

дүшүр. Башга шәртләр ејни олдугда, мәнфәәт нормасы, көрдүјүмүз кими, хаммалын гијмәтинин һәрәкәтинә нисбәтән тәрс истигамәтдә јүксәлир вә ја дүшүр. Бурадан әзчүмлә көрүнүр ки, һәтта хаммал гијмәтинин галхыб-енмәси мәһсулун сатыш даирәсиндә дәјишикликләрлә бирликдә баш вермәдикдә дә, јә'ни тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәти һәтта тамамилә бир кәнара гојдугда да, хаммал гијмәтләринин ашағы олмасы сәнаје өлкәләри үчүн нә гәдәр мүһүмдүр. Сонра бурадан о нәтичә чыхыр ки, харичи тичарәт, һәтта, зәрури јашајыш васитәләрини учузлашдырмаг јолу илә әмәк һаггына һәр һансы бир тә'сир көстәрмәсиндән асылы олмајараг, мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрир. О мәһз сәнаједә вә әкинчиликдә тәтбиг олунан хаммалын вә јардымчы материалларын гијмәтинә тә'сир көстәрир. Мәнфәәт нормасы тәбиәтинин вә изафи дәјәр нормасындан онун спесифик фәргинин индијәдәк олдуғу кими әсла кифајәт дәрәчәдә баша дүшүлмәмәсинин тәгсири үзүндәндир ки, бир тәрәфдән, хаммал гијмәтинин мәнфәәт нормасына әмәли тәчрүбәдә мүәјјән едилмиш бөјүк тә'сирини гејд едән игтисадчылар буну нәзәри чәһәтдән тамамилә јанлыш изаһ едирләр (Торренс), һалбуки, дикәр тәрәфдән, үмуми принсипләрә чидди риајәт едән Рикардо кими игтисадчылар, мәсәлән, үмумдүнја тичарәтинин мәнфәәт нормасына тә'сирини көрмүрләр.

Буна көрә дә асанлыгла баша дүшмәк олар ки, хаммал көмрүкләринин јох едилмәси вә ја азалдылмасы сәнаје үчүн нә гәдәр чох мүһүмдүр; буна көрә дә мүмкүн гәдәр азад сурәтдә хаммал идхалы расионал гурулмуш һимајәчилик системинин әсас чәһәти иди. Тахыл көмрүкләринин арадан галдырылмасы илә јанашы олараг бу чәһәт, памбыг көмрүкләринин дә јох едилмәсинә хүсуси бир чиддијјәтлә чалышан инкилис фритредерләри үчүн башлыча мәсәлә иди.

Әсил мә'нада хаммалын дејил, ејни заманда башлыча јејинти үнсүрү олан јардымчы материалын да гијмәтини ашағы салмағын мүһүм олдуғуну памбыг парча сәнајесиндәки ун истеһлакы көстәрә биләр. Р. Һ. Грегин һесабламасына көрә[13] артыг 1837-чи илдә, Бөјүк Британијанын о заманкы памбыг парча сәнајесиндә олан 100 000 механики вә 250 000 әл тохума дәзкаһы әриши јапышганламаг үчүн һәр ил 41 милјон кирвәнкә ун ишләдирди. Һәмин рәгәмин үчдә бирини дә ағартма просеси вә башга просесләр үчүн буна әлавә етмәк лазымдыр. Грег ахырынчы 10 ил әрзиндә һәр ил бу чүр ишләдилән унун үмуми дәјәрини 342 000 ф. ст. мүәјјән едир. Унун континентдәки гијмәти илә мүгајисә көстәрди ки, тахыл көмрүкләри нәтичәсиндә фабрикантлар бир тәк ун үчүн һәр ил 170 000 ф. ст. артыг пул сәрф етмәјә

[13] «The Factory Question and the Ten Hours Bill». By R. H. Greg. London 1837. сәһ. 115.

мәчбур идиләр. Грег бу артыг сәрф едилән пулу 1837-чи ил үчүн азы 200 000 ф. ст. мүәјјән едир вә елә бир фирма көстәрир ки, унун гијмәтинин белә шиширдилмәси она һәр ил 1 000 ф. стерлингә тамам олмушдур. Бунун нәтичәсиндә «бөјүк фабрикантлар, бачарыглы вә сәрһесаб коммерсантлар иддиа едирләр ки, тахыл көмрүкләри ләғв едилсә иди, һәр күн 10 саатлыг әмәк тамамилә кифајәт едәрди» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», сәһ. 98). Тахыл көмрүкләри, һабелә памбыг вә башга хаммал көмрүкләри ләғв едилди; лакин бу әлдә едиләр-едилмәз, фабрикантлар он саатлыг иш күнү ганунуна гаршы һәмишәкиндән даһа гызғын зидд чыхмаға башладылар. Бунун ардынча да он саатлыг иш күнү фабрикләрдә һәр һалда ганун гүввәси алдыгда, бунун илк нәтичәси әмәк һаггыны һамылыгча ашағы салмаг чәһдиндән ибарәт олду.

Хаммал вә јардымчы материаллар һансы мәһсулун һазырланмасына сәрф едилмишсә, онларын дәјәри һәмин мәһсулун дәјәринә бирдән вә бүтүнлүклә дахил олур, әсас капитал үнсүрләринин дәјәри исә јалныз бу үнсүрләр ашындыгча, демәли, јалныз тәдричлә мәһсулун үзәринә кечир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, мәһсулун гијмәтинә хам материалын гијмәти әсас капиталын гијмәтиндән чох-чох артыг тә'сир көстәрир, һәрчәнд мәнфәәт нормасы, тәтбиг едилән капиталын мүәјјән бир анда нә гәдәринин истеһлак едилмәсиндән асылы олмајараг, һәмин капиталын үмуми дәјәр мәбләғи илә мүәјјән едилир. Лакин ајдындыр ки, базарын кенишләнмәси вә ја кичилмәси ајрыча бир әмтәәнин гијмәтиндән асылыдыр вә һәмин гијмәтин галхмасы вә ја енмәсинә тәрс нисбәтдәдир, — һәм дә ишин бу чәһәтини биз анчаг өтәри олараг гејд едирик, чүнки бурада биз һәлә дә фәрз едирик ки, әмтәәләр өз дәјәринә сатылыр, демәли, рәгабәт нәтичәсиндә гијмәтләрин галхыб-енмәсини биз гәт'ијјән нәзәрә алмырыг. Буна көрә дә һәгигәтдә елә олур ки, хаммалын гијмәти галхдыгда, фабрикатын гијмәти ејни нисбәтдә галхмыр вә хаммалын гијмәти дүшдүкдә ејни нисбәтдә дүшмүр. Беләликлә, әмтәәләрин өз һәгиги дәјәринә сатылачағы заман ола биләчәјинә нисбәтән мәнфәәт нормасы бир һалда ашағы енир, дикәр һалда исә јүксәлир.

Сонра: әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикдә, тәтбиг олунан машынларын күтләси вә дәјәри артыр, лакин мәһсулдар гүввәнин өзүнүн артдығы нисбәтдә артмыр, јә'ни һәмин машынларын вердији мәһсулун мигдарынын артдығы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, үмумијјәтлә хаммал ишләдилән сәнаје саһәләриндә, јахуд, башга сөзлә десәк, әмәк чисминин өзү кечмиш әмәјин мәһсулу олдуғу саһәләрдә, — бу сәнаје саһәләриндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы, мәһз мүәјјән мигдар әмәји һәзм едән хаммалын мигдарынын артдығы нисбәтдә ифадә олунур, демәли, мисал үчүн, бир иш сааты әрзиндә мәһсула чеврилән,

е'мал едилиб әмтәәјә чеврилән хаммал кутләсинин артмасында ифадә олунур. Демәли, әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, хаммалын дәјәри әмтәә мәһсулу дәјәринин кет-кедә артан тәркиб һиссәсини тәшкил едир, һәм дә тәкчә она көрә јох ки, хаммалын дәјәри бүтүнлүкдә бу әмтәә дәјәринә дахил олур, һәмчинин она көрә ки, бүтүн мәһсулун һәр пајында һәр ики һиссә, — һәм машынларын ашынмасындан әмәлә кәлән һиссә, һәм дә јени әлавә едилмиш әмәјин јаратдығы һиссә, — азалыр. Бу енмә һәрәкәти нәтичәсиндә дәјәрин хаммалла әмәлә кәтирилән дикәр һиссәси нисби сурәтдә артыр, анчаг бу шәртлә ки, бу артымы һәмин хаммалын өзүнүн һазырланмасы үчүн тәтбиг олунан әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә хаммалын дәјәринин мүвафиг сурәтдә азалмасы јох етмәсин.

Сонра, ејнилә әмәк һаггы кими, хаммал вә јардымчы материаллар да дөвријјә капиталынын тәркиб һиссәләрини тәшкил етдијинә көрә, онлар даим мәһсулун һәр бир ајрыча сатышындан бүтүнлүклә өдәнилмәлидир, һалбуки машынларын анчаг ашынмасы өдәнилир, һәм дә әввәлчә еһтијат фонду формасында өдәнилир, — бурада һәгигәтдә белә бир чәһәт о гәдәр дә мүһүм дејилдир ки, мәһсулун һәр бир ајрыча сатышы заманы мүәјјән һиссә еһтијат фондуна ајрылырмы, ја јох; јалныз белә фәрз едилир ки, бүтүн иллик вәсулатдан илдә мүвафиг һиссә ајрылыр. Беләликлә, бурада јенидән ашкар олур ки, хаммал гијмәтинин галхмасы бүтүн тәкрар истеһсал просесини о һалда кичилдә биләр вә ја ләнкидә биләр ки, әмтәәнин сатышындан һасил олан гијмәт әмтәәнин бүтүн үнсүрләрини өдәмәк үчүн кифајәт етмәсин, јахуд һәмин гијмәт истеһсал просесини өз техника базисинә ујғун һәчмдә давам етдирмәјә имкан вермәсин, нәтичәдә дә ја машынларын анчаг бир гисми ишләсин, ја да бүтүн машынлар һәмишә ишләдији кими бүтүн вахт әрзиндә ишләјә билмәсин.

Нәһајәт, туллантылар әмәлә кәлмәси илә әлагәдар олан хәрчләр хаммалын гијмәтинин галхыб-енмәләринә дүз нисбәтдә дәјишилир: бу гијмәт артдыгда һәмин хәрчләр дә артыр, азалдыгда — азалыр. Лакин бурада да мүәјјән бир һәдд вардыр. Артыг 1850-чи илдә ашағыдакы сәтирләр јазылмышды: «Хаммалын гијмәтинин галхмасындан ирәли кәлән бөјүк иткиләрин мәнбәләриндән бири, јә'ни тулланты иткиси адәтән, әмәли әјиричи олмајан һәр кәсин нәзәриндән гачыр. Мәнә хәбәр верирләр ки, памбығын гијмәтләри галхдыгда, хүсусән ашағы чешидли иплик һазырландығы заман әјиричинин хәрчләри, гијмәтин әлавәсинә верилдијиндән чох артыр. Габа иплик әјрилдији заман тулланты 15%-дән артыға чатыр; демәли, памбығын гијмәти $3^1/_2$ пенс олдугда бу норма 1 кирвәнкәдә $^1/_2$ пенни иткијә сәбәб олурса, онда памбығын кирвәнкәсинин гијмәти 7 пенсә чатдыгда итки һәр кирвәнкәдә артыг 1 пенни олачагдыр» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», сәһ. 17). — Лакин Америкадакы вәтәндаш му-

һарибәси нәтичәсиндә памбығын гијмәти, демәк олар, там бир әср әрзиндә ешидилмәмиш бир јүксәклијә галхдығы дөврдә биз һесабатда тамамилә башга бир шеј көрүрүк: «Һазырда памбыг туллантысы үчүн верилән гијмәт, һабелә һәмин туллантынын хаммал олараг фабрикдә тәкрар е'малы, Америка памбығы әвәзиндә Һиндистан памбығы ишләдиләркән тулланты иткисиндәки фәргин мүәјјән дәрәчәјә гәдәр јерини долдурур. Бу фәрг тәхминән $12^1/_2$% тәшкил едир. Һиндистан памбығынын е'малындакы итки 25%-ә чатыр, белә ки, һәгигәтдә памбыг әјиричијә, онун вердији гијмәтдән $^1/_4$ мәбләғиндә баһа тамам олур. Америка памбығынын кирвәнкәси 5 вә ја 6 пенс олдугда тулланты иткиси бөјүк бир рол ојнамырды, чүнки о заман бу итки һәр кирвәнкәдә $^3/_4$ пеннидән артыг олмурду; инди исә, памбығын һәр кирвәнкәси 2 шилл., демәли, тулланты иткиси һәр кирвәнкәдә 6 пенс икән, бунун бөјүк әһәмијјәти вардыр»[14] («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 106.)

II. КАПИТАЛЫН ДӘЈӘРИНИН ЈҮКСӘЛМӘСИ ВӘ АШАҒЫ ДҮШМӘСИ, ОНУН СӘРБӘСТЛӘШМӘСИ ВӘ БАҒЛАНМАСЫ.

Бу фәсилдә нәзәрдән кечирдијимиз һаллар тамамилә инкишаф едә билмәк үчүн, кредит мөвчуд олмасыны вә үмумијјәтлә капиталист истеһсал үсулунун базиси вә һәјат шәраити амили олан үмумдүнја базарында рәгабәт олмасыны тәләб едир. Лакин капиталист истеһсалынын бу конкрет формалары јалныз, капиталын үмуми тәбиәти ајдынлашдырыландан сонра ахырадәк тәдгиг едилә биләр; һәм дә белә бир тәдгигат бизим әсәрин планына дахил дејилдир вә һәмин әсәрин давамыны тәшкил едә биләчәк бир мөвзуја аиддир. Бунунла белә, бу бөлмәнин башлығында көстәрилән һаллар бурада үмуми формада нәзәрдән кечирилә биләр. Бу һаллар, бир тәрәфдән, бир-бирилә, дикәр тәрәфдән, мәнфәәтин нормасы вә күтләси илә әлагәдардыр. Һәмин һаллар бурада һеч олмазса тәкчә бу сәбәбә көрә гысача нәзәрдән кечирилмәлидир ки, онлардан белә бир иллүзија доғур ки, куја мәнфәәтин јалныз нормасы дејил, һабелә күтләси дә, — бу исә һәгигәтдә изафи дәјәр күтләсинин ејнидир, — изафи дәјәр күтләсинин вә нормасынын һәрәкәтиндән асылы олмадан азала вә арта биләр.

[14] Һесабатын сон чүмләсиндә сәһв бурахылмышдыр. Тулланты иткиси үчүн 6 пенс әвәзинә 3 пенс олмалыдыр. Һиндистан памбығынын е'малында бу итки 25%-ә чатыр, бурада һаггында бәһс олунан Америка памбығынын е'малында исә бу итки анчаг $12^1/_2$—15%-дир, һәм дә јухарыда, 5—6 пенс гијмәт барәсиндә һәмин фаиз дүзкүн һесабланмышдыр. Лакин, вәтәндаш мүһарибәсинин ахырынчы илләри әрзиндә Авропаја кәтирилмиш олан Америка памбығы ишләдилдикдә дә, тулланты һиссәси чох вахт кечмиш заманлардакындан хејли артыг олмушдур. — *Ф. Е.*

Капиталын сәрбәстләшмәси вә бағланмасы илә онун дәјәринин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәсини мүхтәлиф һаллар кими нәзәрдән кечирмәк олармы?

Һәр шејдән әввәл белә бир суал гаршыја чыхыр: капиталын сәрбәстләшмәси вә бағланмасы дедикдә, биз нәји нәзәрдә тутуруг? Дәјәрин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси өзлүјүндә ајдындыр. Бунлар јалныз о демәкдир ки, һәр һансы үмуми игтисади сәбәбләр — чүнки бурада һәр бир ајрыча капиталын хүсуси мүгәддәратындан бәһс олунмур — үзүндән, һазырда мөвчуд олан капиталын дәјәри артыр вә ја азалыр, демәли, истеһсал үчүн аванс едилмиш капиталын дәјәри, капиталын тәтбиг етдији изафи әмәк һесабына капитал дәјәрин артырылмасындан асылы олмајараг, јүксәлир вә ја ашағы дүшүр.

Капиталын бағланмасындан данышаркән биз ону нәзәрдә тутуруг ки, истеһсалын әввәлки һәчмдә давам едә билмәси үчүн мәһсулун бүтүн дәјәринин мүәјјән мә'лум һиссәләри јенидән сабит вә ја дәјишән капиталын үнсүрләринә чеврилмәлидир. Капиталын сәрбәстләшмәсиндән данышаркән биз ону нәзәрдә тутуруг ки, әкәр истеһсал әввәлки һәчмдә давам етмәлидирсә, индијәдәк сабит вә ја дәјишән капитала чеврилмәли олан бүтүн мәһсул дәјәринин бир һиссәси сәрбәст вә артыг галыр. Капиталын бу сәрбәстләшмәси вә бағланмасы кәлирин сәрбәстләшмәсиндән вә бағланмасындан фәргләнир. Мәсәлән, әкәр K капитал үчүн иллик изафи дәјәр $= x$ оларса, онда капиталистин истеһлакына дахил олан әмтәәләрин учузлашмасы нәтиҹәсиндә $x - a$ јенә әввәлки гәдәр истеһлакы өдәмәк үчүн кифајәт ола биләр. Бунун сајәсиндә кәлирин бир һиссәси $= a$ сәрбәстләшир вә бу һиссә ја истеһлакын кенишләндирилмәсинә, ја да гајыдыб јенидән (јығым үчүн) капитала чеврилмәк үчүн хидмәт едә биләр. Әксинә, әкәр әввәлки тәрздә һәјат сүрмәк үчүн $x + a$ тәләб олунурса, онда ја бу һәјат тәрзи мәһдудлашдырылмалыдыр, ја да кәлирин a-ја бәрабәр олан вә кечмишдә јығылан һиссәси инди кәлир олараг хәрҹләнмәлидир.

Дәјәрин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси ја сабит капитала, ја дәјишән капитала, ја да ејни заманда бунларын һәр икисинә аид ола биләр, һәм дә сабит капитал һаггында бу һал јенә дә һәмин капиталын ја әсас һиссәсинә, ја дөвријјә һиссәсинә, ја да бирликдә һәр икисинә аид ола биләр.

Сабит капиталын тәркибиндә: хаммалы вә јардымчы материаллары ки, бунлара јарыфабрикатлар да аиддир, — бунларын һамысыны биз үмуми бир ад олан хаммал ады алтында бирләшдиририк, — машынлары вә башга әсас капиталы нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Јухарыда биз хаммалын гијмәтинин, resp. [мүвафиг сурәтдә] дәјәринин дәјишилмәләрини, мәнфәәт нормасына бунларын тә'сирини нәзәрдән кечирдик вә белә бир үмуми гануну мүәјјән

етдик ки, башга шәртләр ејни галдыгда, мәнфәәт нормасы хаммалын дәјәринин јүксәклијинә тәрс нисбәтдә олур. Бу, мүәссисәјә тәзә гојулан капитал һаггында шәксиз доғрудур, јә'ни илк дәфә капитал гојулдуғу, пулун мәһсулдар капитала чеврилдији һаллар үчүн шәксиз доғрудур.

Лакин јени гојулушлардан ибарәт олан бу капиталдан башга да, һазырда фәалијјәтдә олан капиталын хејли һиссәси тәдавүл даирәсиндәдир, һалбуки онун дикәр һиссәси истеһсал даирәсиндә галыр. Бир һиссәси әмтәә оларағ базардадыр вә пула чеврилмәлидир; дикәр һиссәси һәр һансы бир формада олан пул шәклиндә мөвчуддур вә јенидән истеһсал шәртләринә чеврилмәлидир; нәһајәт, үчүнчү һиссә истеһсал даирәсиндәдир, гисмән әввәлдәки истеһсал васитәләри, хаммал, јардымчы материаллар, базарда сатын алынмыш јарыфабрикатлар, машынлар вә башга әсас капитал шәклиндәдир, гисмән дә һәлә һазырланма просесиндә олан мәһсул шәклиндәдир. Дәјәрин јүксәлмәси вә ашағы енмәсинин бурада нә сурәтлә тә'сир көстәрмәси күчлү бир дәрәчәдә һәмин тәркиб һиссәләри арасындакы мигдар нисбәтиндән асылыдыр. Мәсәләни садәләшдирмәк үчүн биз һәләлик бүтүн әсас капиталы бир кәнара гојуб сабит капиталын анчаг о һиссәсини нәзәрдән кечирәчәјик ки, о, ја һәлә јенчә һазырланмагда олан, ја да артыг һазыр шәкилдә базарда олан хаммалдан вә јардымчы материаллардан, јарыфабрикатлардан вә әмтәәләрдән ибарәтдир.

Әкәр хаммалын, мәсәлән, памбығын гијмәти јүксәлирсә, онда, даһа учуз памбыгдан гајрылмыш памбыг парча әмтәәләринин — иплик кими јарыфабрикатларын, парча вә и. а. кими һазыр әмтәәләрин — гијмәти дә јүксәлир; ејнилә дә һәм һәлә е'мал едилмәјән, анбарда олан памбығын дәјәри, һәм дә һәлә јенчә е'мал едилмәкдә олан памбығын дәјәри галхыр. Дәјишилмиш шәраитин әкс тә'сири нәтичәсиндә бу сонунчу памбыг даһа артыг иш вахтынын ифадәси олур, мәһсулун тәркиб һиссәсини тәшкил едән һәмин памбыг инди мәһсула әввәлдә өзүнүн малик олдуғундан вә капиталистин онун үчүн вердијиндән артыг дәјәр әлавә едир.

Беләликлә, әкәр хаммалын гијмәти галхдыгда базарда — е'малын һәр һансы пилләсиндә олурса олсун, — хејли мигдарда һазыр әмтәә күтләси вардырса, онда һәмин әмтәәнин дәјәри јүксәлир вә бунунла бирликдә, һазырда мөвчуд олан капиталын дәјәри дә јүксәлир. Буну истеһсалчыларын әлиндә олан хаммал еһтијатлары вә с. һаггында да сөјләмәк лазымдыр. Дәјәрин бу јүксәлмәси хаммалын гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсиндән, ајры-ајры капиталистләрин вә һәтта бүтөв бир сәнаје саһәси капиталистләринин зәрәринин јерини долдура биләр вә һәтта артыгламасы илә долдура биләр. Бурада рәгабәтин тә'сиринин тәфәррүатындан бәһс етмәјәрәк, долғунлуг хатири үчүн гејд етмәк олар ки: 1) әкәр анбар-

ларда олан хаммал еһтијатлары бөјүкдүрсә, бу еһтијатлар хаммалын истеһсал едилдији јерин өзүндә гијмәтләрин јүксәлмәсинә мүгавимәт көстәрир; 2) әкәр базарда олан јарыфабрикатлар вә ја һазыр әмтәәләр базара чох ағыр тәзјиг көстәрирсә, онлар һазыр әмтәәләрин вә ја јарыфабрикатларын гијмәтинин бунлардакы хаммалын гијмәтинә мүвафиг сурәтдә артмасына мане олур.

Хаммалын гијмәти ашағы дүшдүкдә, бунун тәрсинә олур, башга шәртләр ејни галыркән хаммалын гијмәтинин ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасы јүксәлир. Базарда олан әмтәәләр, һәлә е'малы гуртармамыш олан шејләр, хаммал еһтијатлары гијмәтдән дүшүр, бунунла да мәнфәәт нормасынын ејни заманда баш верән јүксәлмәсинә мүгавимәт көстәрир.

Мәсәлән, әмәлијјат илинин ахыры үчүн, сатыша јенидән чохлу мигдарда хаммал кәтирилдији вахт үчүн, — демәли, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары көтүрүлсә бичиндән сонра, — истеһсал даирәсиндәки вә базардакы еһтијатлар нә гәдәр аз оларса хаммал гијмәтләринин дәјишилмәсинин тә'сири бир о гәдәр халис шәкилдә мејдана чыхыр.

Биз бүтүн өз тәдгигатымызда белә бир фәрзијјәни әсас тутуруг ки, гијмәтләрин јүксәлмәси вә дүшмәси дәјәрин һәгиги галхыб-енмәләринин ифадәсидир. Лакин бурада мәсәлә мәнфәәт нормасына гијмәтләрин галхыб-енмәләринин тә'сири үзәриндә олдуғундан, һәмин галхыб-енмәләрин өз мәнбәјинин һәгигәтдә әһәмијјәти јохдур; бурада шәрһ едилән нәтиҹәләр о һалда да доғру олараг галыр ки, гијмәтләр дәјәрин галхыб-енмәләри нәтиҹәсиндә дејил, кредит системинин, рәгабәтин вә с. тә'сири үзүндән јүксәлсин вә дүшсүн.

Мәнфәәт нормасы мәһсулун дәјәр артығынын аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәринә олан нисбәтинә бәрабәр олдуғуна көрә, аванс едилмиш капиталын гијмәтдән дүшмәси нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси капитал дәјәрин иткиси илә бағлыдыр, тамамилә неҹә ки, аванс едилмиш капиталын дәјәринин јүксәлмәси нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси хејир көрүлмәси илә бирләшә биләр.

Сабит капиталын дикәр һиссәсинә, машынлара вә үмумијјәтлә әсас капитала кәлдикдә, дәјәрин бурада баш верән јүксәлмәләри, јә'ни тикилиләрә, торпаға вә с. аид олан јүксәлмәләр јалныз торпаг рентасы нәзәријјәси илә әлагәдар олараг тәдгиг едилә биләр, она көрә дә бураја аид дејилдир. Капиталын бу һиссәсинин гијмәтдән дүшмәси үчүн исә ән чох үмуми әһәмијјәти олан сәбәбләр ашағыдакылардыр:

Даими тәкмилләшдирмәләр; бунларын нәтиҹәсиндә артыг мөвҹуд олан машынлар, фабрик биналары вә и. а. өз истеһлак дәјәри ҹәһәтдән, демәли, өз дәјәри ҹәһәтдән дә итирмиш олур. Бу просес јени машынларын тәтбигинин илк дөврүндә өзүнү

хүсуси бир гүввә илә көстәрир; бу дөврдә һәмин машынлар һәлә кифајәт гәдәр јеткинлијә чатмыш олмур, буна көрә дә бүтүн һалларда өз дәјәрини тәкрар истеһсал етмәмишдән көһнәлир. Бу, белә дөврләрдә ади бир һал олараг иш вахтынын һәддән артыг узадылмасынын сәбәбләриндән, машынларын ашынмасына о гәдәр дә бөјүк мәбләғ ајырмадан машынларын дәјәрини мүмкүн гәдәр гыса мүддәтдә тәкрар истеһсал етмәк мәгсәдилә күндүз вә кечә нөвбәләри васитәсилә фасиләсиз иш көрдүрмәјин сәбәбләриндән биридир. Әкәр машынларын фәалијјәт мүддәтинин гысалығы (мөһтәмәл тәкмилләшдирмәләр үзүндән онларын өмрүнүн гысалығы) бу сурәтлә әвәз едилмиш олмасајды, онда машынларын мә'нәви ашынмасы нәтичәсиндә онларын дәјәринин о гәдәр әһәмијјәтли бир һиссәси мәһсул үзәринә кечәрди ки, бу машынлар һәтта әл әмәји илә дә рәгабәт едә билмәзди[15].

Әкәр машынлар, тикилиләрин типләри, үмумијјәтлә әсас капитал елә мүәјјән бир јеткинлик дәрәчәсинә чатмышдырса ки, һеч олмазса өз әсас гурулушу чәһәтдән аз-чох узун мүддәт әрзиндә дәјишилмәз галыр, онда бу әсас капиталын тәкрар истеһсалы методларынын тәкмилләшдирилмәси нәтичәсиндә дә јенә ејни чүр гијмәтдән дүшмә баш верир. Машынларын вә с. дәјәринин ашағы дүшмәсинә сәбәб инди о дејилдир ки, јени, даһа мәһсулдар машынлар онлары сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхарыр вә мүәјјән дәрәчәдә гијмәтдән салыр; сәбәб будур ки, онлар инди әввәлкиндән учуз тәкрар истеһсал едилә билир. Бөјүк бир мүәссисәнин чох вахт анчаг икинчи әлдә, онун биринчи саһиби ифлас едәндән сонра, икинчи саһиби исә ону учуз гијмәтә алыб бу сурәтлә дә әввәлдән аз капитал сәрфи илә истеһсала башладығы үчүн тәрәгги етмәсинин сәбәбләриндән бири будур.

Әкинчиликдә хүсуси олараг нәзәрә чарпыр ки, мәһсулун гијмәтини јүксәлдән вә ја ашағы салан ејни сәбәбләр капиталын дәјәрини дә јүксәлдир вә ја ашағы салыр, чүнки капиталын өзүнүн хејли һиссәси һәмин мәһсулдан: тахылдан, мал-гарадан вә с. ибарәтдир (Рикардо).

Бир дә дәјишән капиталдан бәһс етмәк лазым кәләрди.

Бир һалда ки, иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин дәјәринин јүксәлмәси нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәјәри артыр, јахуд, әксинә, һәмин јашајыш васитәләринин дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәјәри ашағы дүшүр, — дәјишән капиталын дәјәринин

[15] Буна даир мисаллар үчүн һәмчинин Беббечә бах. Ади васитә — әмәк һаггынын ашағы салынмасы — бу һалда да тәтбиг олунур вә, беләликлә, бу даими гијмәтдән дүшмә ч-б Керинин аһәнкдар кәлләсинин тәсәввүр етдијиндән тамамилә башга нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси исә бу ики һалдан башга һеч бир шеји ифадә етмир, — онда иш күнүнүн узунлуғу дәјишилмәз олурса, дәјәр белә јүксәлдикдә изафи дәјәр ашағы дүшүр вә белә гијмәтдән дүшдүкдә изафи дәјәр артыр. Лакин бунунла ејни заманда башга һаллар да — капиталын сәрбәстләшмәси вә бағланмасы да — әлагәдар ола биләр ки, бунлар һәлә тәдгиг едилмәмишдир вә биз инди бунлары гысача нәзәрдән кечирмәлијик.

Әкәр әмәк һаггы иш гүввәси дәјәринин ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә енирсә (бунунла әмәјин реал гијмәтинин галхмасы да әлагәдар ола биләр), онда капиталын индијәдәк әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсиндә сәрбәстләшмә баш верир. Дәјишән капитал сәрбәстләшмиш олур. Јени гојулан капитала бунун тә'сири анҹаг ондан ибарәт олур ки, һәмин капитал даһа јүксәк изафи дәјәр нормасы илә ишләјир. Әввәлкинә нисбәтән аз мигдар пул әввәлки мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирир вә, беләликлә, әмәјин һаггы өдәнилмәмиш һиссәси һаггы өдәнилмиш һиссәсинин һесабына артыр. Лакин индијәдәк ишдә олан капитал үчүн нәинки изафи дәјәр нормасы артыр, һәтта бундан башга, о вахта гәдәр әмәк һаггына сәрф едилән капиталын да бир һиссәси сәрбәстләшир. Индијәдәк бу һиссә бағлы иди, даим капиталын елә бир һиссәсини тәшкил едирди ки, бу, мәһсул мүгабилиндә әлдә едилән вәсаитдән ајрылырды вә мүәссисәнин әввәлки мигјасда давам етмәси үчүн әмәк һаггына сәрф едилмәли иди, дәјишән капитал олараг фәалијјәт көстәрмәли иди. Инди капиталын бу һиссәси сәрбәст олур вә, демәли, јени капитал мәсрәфи кими ишләдилә биләр — ја ејни мүәссисәни кенишләндирмәк үчүн, ја да башга истеһсал даирәсиндә фәалијјәт көстәрмәк үчүн ишләдилә биләр.

Мисал үчүн фәрз едәк ки, һәр һәфтә 500 фәһләнин әмәјиндән истифадә етмәк үчүн әввәлдә 500 ф. ст. тәләб олунурду, инди исә бу мәгсәд үчүн анҹаг 400 ф. ст. тәләб олунур. Әкәр истеһсал едилмиш дәјәр күтләси һәр ики һалда $= 1\,000$ ф. стерлингдирсә, онда һәфтәлик изафи дәјәр күтләси биринҹи һалда $= 500$ ф. ст., изафи дәјәр нормасы $\frac{500}{500} = 100\%$ олаҹаг; әмәк һаггы ашағы дүшдүкдән сонра исә изафи дәјәр күтләси $1\,000$ ф. ст. — 400 ф. ст. $= 600$ ф. ст. вә онун нормасы $\frac{600}{400} = 150\%$ олаҹагдыр. Изафи дәјәр нормасынын белә галхмасы исә, ејни истеһсал даирәсиндә 400 ф. стерлинглик дәјишән капитал илә вә мувафиг сабит капитал илә јени мүәссисә ачан шәхс үчүн јеканә нәтиҹәдир. Инди ишләмәкдә олан мүәссисәдә исә, әксинә, бу һалда дәјишән капиталын гијмәтдән дүшмәси үзүндән нәинки изафи дәјәрин күтләси 500-дән 600 ф. стерлингә, изафи дәјәрин нормасы исә 100%-дән 150%-ә галхыр, бундан әлавә, һәтта 100 ф. ст. мигдарында дәјишән капитал да сәрбәстләшир вә јенидән бу мәбләғ

әмәјин истисмар едилмәсинә сәрф олуна биләр. Демәли, нәинки әввәлки мигдар әмәк даһа артыг хејирлә истисмар едилир, һәтта һәмин 100 ф. стерлингин сәрбәстләшмәси сајәсиндә әввәлки 500 ф. ст. дәјишән капитал даһа јүксәк истисмар нормасы шәраитиндә әввәлкиндән артыг фәһләни истисмар етмәк имканы верир.

Инди бунун әксинә олан бир һал көтүрәк. Фәрз едәк ки, 500 фәһлә ишләдилиркән мәһсулун әввәлдәки бөлкүсү бу нисбәтдә иди: $400_v + 600_m = 1\,000$, белә ки, изафи дәјәр нормасы = 150%. Беләликлә, фәһлә һәр һәфтә $^4/_5$ ф. ст. = 16 шилл. алыр. Әкәр инди дәјишән капиталын дәјәринин галхмасы нәтичәсиндә 500 фәһлә һәфтәдә 500 ф. стерлингә баша кәләрсә, онда һәр бир ајрыча фәһләнин һәфтәлик әмәк һаггы = 1 ф. ст. олачагдыр вә 400 ф. ст. чәми 400 фәһләни һәрәкәтә кәтирә биләр. Әкәр јенә әввәлки гәдәр фәһлә ишләдиләрсә, онда биз $500_v + 500_m = 1\,000$ алмыш оларыг; изафи дәјәр нормасы 150%-дән 100%-ә дүшәр, јә'ни $^1/_3$ гәдәр азалмыш олар. Јени гојулан капитал үчүн изафи дәјәр нормасынын белә ашағы дүшмәси јеканә нәтичә оларды. Башга шәртләр ејни олдугда, бунунла әлагәдар олараг мәнфәәт нормасы да, ејни нисбәтдә олмаса да, ашағы дүшмәли иди. Әкәр, мәсәлән, $c = 2\,000$-дирсә, онда биринчи һалда биз $2\,000_c + 400_v + 600_m = 3\,000$ алырыг; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2\,400} = 25\%$. Икинчи һалда $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$; $m' = 100\%$, $p' = \frac{500}{2\,500} = 20\%$. Гојулмуш олан капитал үчүн исә, әксинә, нәтичә ики чүр оларды. Инди 400 ф. ст. дәјишән капитал васитәсилә анчаг 400 фәһлә ишләтмәк олар, һәм дә изафи дәјәр нормасы 100% олар. Беләликлә, онлардан кәлән бүтүн изафи дәјәр 400 ф. ст. тәшкил едир. Сонра, 2 000 ф. ст. дәјәриндә сабит капитал өз фәалијјәти үчүн 500 фәһлә тәләб етдијинә көрә, 400 фәһлә јалныз 1 600 ф. ст. дәјәриндә сабит капиталы һәрәкәтә кәтирә биләр. Демәли, истеһсалын әввәлки мигјасда давам етмәси вә машынларын $^1/_5$ һиссәсинин ишсиз галмамасы үчүн дәјишән капиталы 100 ф. ст. артырмаг лазымдыр ки, јенә әввәлки кими, 500 фәһлә ишләдилсин; бу исә анчаг бир үсулла әлдә едилә биләр: индијәдәк сәрбәст олан капитал бағланмыш олур, һәм дә јығымын истеһсалы кенишләндирмәјә хидмәт етмәли олан һиссәси инди анчаг тамамламаға хидмәт едир, јахуд кәлир олараг хәрчләнмәли олан һиссә әввәлки капитала әлавә едилир. Нәтичәдә, 100 ф. ст. артырылмыш олан дәјишән капитал сәрфи әввәлкиндән 100 ф. ст. аз изафи дәјәр истеһсал едир. Ејни мигдар фәһләни һәрәкәтә кәтирмәк үчүн даһа артыг капитал тәләб олунур, ејни заманда да һәр бир ајрыча фәһләнин вердији изафи дәјәр азалыр.

Дәјишән капиталын сәрбәстләшмәсиндән доған хејирләр вә бағланмасындан доған иткиләр јалныз ишә гојулмуш олан вә,

дeмәли, мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә тәкрар истеһсал едилән капитал үчүн мөвчуддур. Ишә јени гојулан капитал үчүн бир һалда хејирләр вә дикәр һалда иткиләр изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсиндән, resp. [мүвафиг сурәтдә] ашағы дүшмәсиндән вә мәнфәәт нормасынын, пропорсионал олмаса да, мүвафиг сурәтдә дәјишилмәсиндән ибарәт олур.

Дәјишән капиталын индичә тәдгиг олунан сәрбәстләшмәси вә бағланмасы — дәјишән капитал үнсүрләри дәјәринин, јә'ни иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы хәрчләринин ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәсинин нәтичәсидир. Лакин дәјишән капитал о һалда да сәрбәстләшә биләр ки, әмәк һаггы нормасы дәјишилмәз галмагла әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә ејни сабит капитал күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн аз фәһлә тәләб олунсун. Ејнилә дә, әксинә, әлавә дәјишән капитал о һалда бағлана биләр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә ејни сабит капитал күтләси үчүн чох фәһлә тәләб олунсун. Әкәр, әксинә, индијәдәк дәјишән капитал олараг тәтбиг едилмиш капиталын бир һиссәси инди сабит капитал формасында тәтбиг едилирсә, демәли, әкәр ејни бир капиталын тәркиб һиссәләри арасында јалныз башга чүр бөлкү баш верирсә, онда бу, изафи дәјәр нормасына вә мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрирсә дә, капиталын бурада нәзәрдән кечирилән бағланмасы вә сәрбәстләшмәси рубрикасына аид дејилдир.

Көрдүјүмүз кими, сабит капитал да өзүнүн ибарәт олдуғу үнсүрләрин дәјәринин галхмасы вә ја онларын гијмәтдән дүшмәси нәтичәсиндә бағлана биләр вә ја сәрбәстләшә биләр. Әкәр бу нәзәрә алынмазса, онда сабит капиталын бағланмасы (фәрз едилир ки, дәјишән капиталын бир һиссәси сабит капитала чеврилмир) јалныз о һалда мүмкүндүр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артсын, јә'ни ејни әмәк күтләси даһа чох мәһсул истеһсал етсин вә, демәли, даһа чох сабит капиталы һәрәкәтә кәтирсин. Ејни һал мүәјјән шәраитдә дә, мәсәлән, әкинчиликдә олдуғу кими, мәһсулдар гүввә азалдыгда вә ејни мәһсулу истеһсал етмәк үчүн ејни мигдар әмәк даһа чох истеһсал васитәләри, мәсәлән, даһа чох тохум, күбрә, дренаж вә с. тәләб етдикдә баш верә биләр. Сабит капитал гијмәтдән дүшмәдән о һалда сәрбәстләшә биләр ки, тәкмилләшдирмәләр, тәбиәт гүввәләринин тәтбиги вә и. а. аз дәјәрли сабит капиталы, кечмишдә даһа јүксәк дәјәрли капиталын ифа етдији ејни техники ролу ифа етмәјә гадир етсин.

Артыг II китабда биз көрдүк ки, әмтәәләр пула чеврилләндән, сатыландан сонра һәмин пулун мүәјјән һиссәси јенидән сабит капиталын мадди үнсүрләринә чеврилмәлидир, һәм дә мәһз истеһсалын һәр бир мә'лум саһәсинин мүәјјән техники характеринин тәләб етдији нисбәтдә чеврилмәлидир. Бу нөгтеји-нәзәрдән бүтүн

истеһсал саһәләриндә ән мүһүм үнсүр, — әкәр әмәк һаггы, демәли, дәјишән капитал бир кәнара гојулса, — хаммалдан вә, сөзүн чидди мә'насында хаммалын олмадығы јердә, мәсәлән, мә'дән ишиндә вә үмумијјәтлә һасилат сәнајесиндә хүсусилә бөјүк әһәмијјәт алан јардымчы материаллардан ибарәтдир. Гијмәтин о һиссәси ки, машынларын ашынмасыны өдәмәлидир, — һәмин һиссә јалныз аз-чох идеал сурәтдә о вахта гәдәр һесаба алыныр ки, машынлар үмумијјәтлә ишләмәк игтидарында олсун; бурада о гәдәр дә фәрг јохдур ки, һәмин һиссә бу күнмү, јохса сабаһ, ја да капиталын дөвријјә дөврүнүн һәр һансы башга бир вахтында өдәниләчәк вә пул илә јери долдурулачагдыр. Хаммал мәсәләси башгадыр. Әкәр хаммалын гијмәти артырса, онда әмәк һаггы чыхыландан сонра хаммалы әмтәәләрин дәјәриндән бүтүнлүклә өдәмәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә гијмәтләрин күчлү галхыб-енмәләри тәкрар истеһсал просесиндә фасиләләр, бөјүк тоггушмалар вә һәтта фәлакәтләр доғурур. Әкинчилик мәһсулларынын дәјишкәнлији вә с. үзүндән әсил мә'нада әкинчилик мәһсулларынын, үзви маддәләрдән ибарәт хаммалын дәјәриндә бу чүр галхыб-енмәләр хүсусилә чох олур, — кредит системинин тә'сирини бурада биз һәләлик тамамилә бир кәнара гојуруг. Нәзарәт алтында сахланмасы мүмкүн олмајан тәбии шәраитдән, һаванын әлверишли вә ја әлверишсизлијиндән вә и. а. асылы олараг бурада ејни мигдар әмәк чох мүхтәлиф мигдар истеһлак дәјәрләриндә ифадә олуна биләр, буна көрә дә һәмин истеһлак дәјәрләринин мүәјјән мигдарынын чох мүхтәлиф гијмәти ола биләр. Әкәр x дәјәр 100 кирвәнкә a әмтәәдә тәчәссүм едирсә, онда бир кирвәнкә a әмтәәнин гијмәти $= \frac{x}{100}$ олачагдыр; әкәр ејни дәјәр 1 000 кирвәнкә a әмтәәдә тәмсил едилмишдирсә, онда бир кирвәнкә a әмтәәнин гијмәти $= \frac{x}{1\,000}$ олачагдыр вә и. а. Демәли, хаммал гијмәтинин нәзәрдән кечирдијимиз галхыб-енмәләри үнсүрләриндән бири мәһз будур. Бурада анчаг долғунлуг хатиринә гејд етдијимиз, — чүнки рәгабәт вә кредит системи һәләлик бизим тәдгигатымыз даирәсиндән кәнардадыр, — икинчи үнсүр ашағыдакындан ибарәтдир: артмасы вә истеһсалы мүәјјән үзви ганунлара табе олан вә мүәјјән тәбии мүддәтлә бағлы олан битки вә һејван хаммалынын мигдары өз тәбиәти е'тибарилә бирдән-бирә, мәсәлән, машынларын вә башга әсас капиталын, көмүрүн, филизин вә с. мигдарынын арта билдији дәрәчәдә арта билмәз, тәбии шәраит дәјишилмәз галдығы һалда, сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш бир өлкәдә бу ахырынчыларын мигдары исә чох тез арта биләр. Беләликлә, тамамилә мүмкүндүр, инкишаф етмиш капиталист истеһсалы шәраитиндә исә һәтта лабүддүр ки, сабит капиталын әсас капиталдан, машынлардан вә и.а. ибарәт олан һиссәсинин истеһсалы вә артмасы онун үзви хам-

малдан ибарәт олан һиссәсинин истеһсалыны вә артмасыны хејли өтүб кечир; бунун нәтичәсиндә белә хаммала олан тәләб онун тәклифиндән сүр'әтлә артыр, буна көрә дә онун гијмәти галхыр. Гијмәтин белә галхмасы ишдә онунла нәтичәләнир ки: 1) хаммал чох узаг јерләрдән кәтирилмәјә башлајыр, чүнки гијмәтин галхмасы дашыма хәрчләринин артмасыны өдәјир; 2) хаммалын истеһсалы кенишләнир, лакин бурада мәһсул күтләсинин һәгиги артмасы өз тәбиәти е'тибарилә бирдән-бирә дејил, бәлкә, анчаг бир илдән сонра баш верә биләр вә 3) индијәдәк тәтбиг едилмәјән чүрбәчүр суррогатлар ишә салыныр вә туллантылардан даһа сәмәрәли истифадә етмәјә башлајырлар. Әкәр гијмәтләрин галхмасы истеһсалын вә тәклифин кенишләнмәсинә чох чидди тә'сир көстәрмәјә башлајырса, әксәр һалларда бу о демәкдир ки, даһа еләә бир дөнүш нөгтәси јаранмышдыр ки, бу нөгтәдән сонра хаммалын өзүнүн вә тәркибинә дахил олдуғу бүтүн әмтәәләрин баһалашмагда давам етмәси нәтичәсиндә тәләб ашағы дүшүр, буна көрә хаммал гијмәтләринин һәрәкәтиндә дә реаксија башланыр. Өз мүхтәлиф формаларында капиталын гијмәтдән дүшмәси нәтичәси олараг һәмин реаксијанын төрәтдији ваһимәләрдән әлавә, бир сыра башга һаллар да мејдана кәлир ки, инди биз онлары гејд едәчәјик.

Индијәдәк дејиләнләрдән артыг биринчи нөвбәдә ашағыдакы ајдындыр: капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, буна көрә дә сабит капиталын машынлардан вә и. а. ибарәт олан һиссәсинин тезликлә вә арасы кәсилмәдән артмасы үчүн вәсаит нә гәдәр чох олурса, јығым (хүсусән чичәкләнмә дөврләриндә) нә гәдәр сүр'әтли олурса, машынларын вә башга әсас капиталын нисби ифрат истеһсалы бир о гәдәр артыг олур, битки вә һејван хаммалы истеһсалынын нисби азлығы бир о гәдәр тез-тез баш верир, онларын гијмәтинин јухарыда тәсвир едилән артмасы вә буна мүвафиг олан реаксија бир о гәдәр ајдын тәзаһүр едир, демәли, тәкрар истеһсал просесинин башлыча үнсүрләриндән биринин гијмәтинин белә күчлү галхыб-енмәсиндә ирәли кәлән сарсынтылар бир о гәдәр тез-тез баш верир.

Һәм дә әкәр бу јүксәк гијмәтләр онун нәтичәсиндә сарсымаға башлајырса ки, һәмин гијмәтләрин артмасы, бир тәрәфдән, тәләбин азалмасына, дикәр тәрәфдән исә һәмин јердә истеһсалын кенишләнмәсинә вә индијәдәк аз истифадә едилмиш вә ја һеч истифадә едилмәмиш узаг истеһсал вилајәтләри тәрәфиндән тәклифләрә сәбәб олмушдур, бунун нәтичәсиндә дә јенә хаммалын тәклифи тәләбиндән артыг олмушдур, — мәһз көһнә јүксәк гијмәтләр шәраитиндә хүсусилә күчлү артыглыг јаранмышдыр, — онда бунун нәтичәләри мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләрдән тәдгиг едилмәлидир. Хам мәһсулун гијмәтләринин гәфләтән сарсымасы онун тәкрар истеһсалыны ләнкидир, бу сәбәбдән дә, һәмин мәһсулу ихрач едән өлкәләр ичәрисиндә ону ән әлверишли шәраитдә

истеһсал едәнләрин инһисары бәрпа олунур, бәлкә мүәјјән мәһдудлугларла бәрпа олунур, лакин һәр һалда бәрпа олунур. Доғрудур, хаммалын тәкрар истеһсалы бир дәфә верилмиш тәкан нәтичәсиндә, хүсусән бу истеһсалын аз-чох инһисар алтына алындығы өлкәләрдә, кениш мигјасда давам едир. Лакин о базис ки, машынларын мигдарынын артмасы вә с. нәтичәсиндә инди истеһсал онун үзәриндә баш верир, — бир нечә галхыб-енмәдән сонра инди инкишафын јени нормал базисинә, јени чыхыш нөгтәсинә чеврилмәли олан һәмин базис, — дөврijјәнин сон тсикли әрзиндә баш вермиш просесләр сајәсиндә сон дәрәчә кенишләнмишдир. Лакин бурада икинчи дәрәчәли хаммал мәнбәләринин бир һиссәсиндә, вахтилә кенишләнмәјә башлајан тәкрар истеһсал јенидән бәрк ләнкијир. Мәсәлән, ихрач чәдвәлләри әсасында көстәрмәк олар ки, ахырынчы 30 ил әрзиндә (1865-чи иләдәк) Америка памбыг истеһсалында әскилмә башландығы заманларда Һиндистан памбыг истеһсалы нечә артмыш вә бундан сонра истеһсал бирдән-бирә јенә аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә нечә азалмаға башлајырды. Хаммал баһалашдығы заман сәнаје капиталистләри истеһсалы тәнзим етмәк мәгсәдилә бирләширләр, ширкәтләр јарадырлар. Мәсәлән, 1848-чи илдә памбығын гијмәти галхандан сонра Манчестердә белә олмушду, Ирландијада кәтан истеһсалы да јенә белә олмушду. Лакин мүстәгим сәбәб арадан галхдыгда вә рәгабәтин үмуми принсипи: «ән учуз базарда алмаг» принсипи (хам мәһсул верән мувафиг өлкәләрин һазырда мәһсулу билаваситә нә гијмәтә сата биләчәјиндән асылы олмајараг, јухарыда көстәрилән ширкәтләрин етдији кими, һәмин өлкәләрин истеһсал габилијјәтини артырмаға сә'ј етмәк әвәзиндә) јенидән һаким олдугда, — демәли, рәгабәт принсипи јенидән там һөкмран олдугда, тәклифи тәнзим етмәји јенидән «гијмәтләрин» өһдәсинә бурахырлар. Хаммал истеһсалы үзәриндә биркә, гәт'и вә узагкөрән нәзарәт һаггындакы һәр һансы бир фикир, — капиталист истеһсалы ганунлары илә үмумијјәтлә әсла бир јерә сығмајан, буна көрә дә һәмишә әфлатуни бир хош арзу олараг галан, јахуд билавасиә бөјүк тәһлүкә вә ачизлик анларында капиталистләрин истисна характерли әлбир һәрәкәтләриндән ибарәт олан нәзарәт һаггындакы һәр һансы фикир өз јерини белә бир е'тигада верир ки, тәклиф илә тәләб гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тәнзим едәчәкдир[16]. Бу саһәдә

[16] Бу сәтирләр јазыландан (1865-чи ил) сонра бүтүн мәдәни өлкәләрдә, хүсусән Америкада вә Алманијада сәнајенин сүр'әтлә инкишаф етмәси нәтичәси олараг үмумдүнја базарында рәгабәт хејли гүввәтләнди. Белә бир факт ки, сүр'әтлә вә күчлү артан мүасир мәһсулдар гүввәләр, — капиталист әмтәә мүбадиләси ганунлары чәрчивәсиндә һәрәкәт етмәли олан бу гүввәләр, — һәмин ганунларын чәрчивәсини күндән-күнә даһа күчлү бир сурәтдә ашыб кечир, — бу факт һазырда кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә һәтта капиталистләрин өзүнүн дә шүуруна чатыр. Бу, ики әламәтдә хүсусилә мејдана чыхыр. Әввәлән,

капиталистләрин мөвһуматчылығы о гәдәр габадыр ки, һәтта фабрик мүфәттишләри дә өз һесабатларында дөнә-дөнә бунун гаршысында дајаныб чох һејрәт едирләр. Әлверишли илләрин ардынча әлверишсиз илләрин кәлмәси дә, әлбәттә, хаммалын учузлашмасына сәбәб олур. Тәләбин кенишләнмәсинә бу һалын көстәрдији билаваситә тә'сирдән башга, мәнфәәт нормасына көстәрилән вә јухарыда гејд едилән тә'сир дә бир стимул олараг бураја әлавә олунур. Онда, јухарыда көстәрилән просес — машынлар вә и. а. истеһсалынын хаммал истеһсалыны тәдричлә өтүб кечдији просес — даһа кениш мигјасда тәкрар олунур. Хаммалын һәгигәтән јахшылашмасы, онун тәкчә лазыми мигдарда дејил, һәмчинин лазыми кејфијјәтдә чатдырылмасы, мәсәлән, Һиндистандан Америка памбығы кејфијјәтиндә памбыг әлдә едилмәси Авропа тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә артан узун мүддәтли вә даими бир тәләб олмасыны тәләб едәрди (һиндли истеһсалчысы үчүн онун өз вәтәниндә төрәдилмиш игтисади шәраити биз тамамилә кәнара гојуруг). Лакин хаммалын истеһсал даирәси јалныз сычрајышларла дәјишилир: каһ гәфләтән кенишләнир, каһ да олдугча кичилир. Бүтүн бунлары, һәмчинин үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын руһуну 1861—1865-чи илләрдәки памбыг гытлығы тимсалында өјрәнмәк чох мүнасибдир; һәмин дөвр әрзиндә белә бир хүсусијјәт дә мүшаһидә олунурду ки, тәкрар истеһсалын мүһүм үнсүрләриндән бири олан мүәјјән хаммал нөвү арабир гәт'ијјән јох иди. Әслиндә бахылса, кифајәт гәдәр тәклиф олдугда да гијмәт галха биләр, бу шәртлә ки, һәмин кифајәт гәдәр тәклиф нисбәтән ағыр шәраитдә вүчуда кәлсин. Јахуд хаммалын һәгигәтән чатышмадығы һаллар ола биләр. Памбыг бөһраны заманынын әввәлләриндә бу сонунчу һал мүшаһидә едилирди.

Буна көрә дә биз истеһсалын тарихиндә мүасир дөврә нә гәдәр чох јахынлашырыгса, мә'лум олур ки, үзви маддәләрдән олан хаммалын нисбәтән баһалашмасы вә сонра бунун нәтичәси олараг гијмәтдән дүшмәси дөврләринин, хүсусән һәлледичи сәнаје саһәләриндә, даим тәкрар олунан шәкилдә бир-бирини әвәз етмәси бир о гәдәр мүнтәзәмләшир. Јухарыда дејиләнләр ашағыда

горума көмрүкләри гојмаға олан јени үмуми алудәликдә; бу исә көһнә һимајәчилик системиндән хүсусән онунла фәргләнир ки, мәһз ихрач едилә билән мәһсуллары горумаға ән чох сә'ј едир. Икинчиси, бүтөв бөјүк истеһсал даирәләринә мәнсуб фабрикантларын истеһсалы вә, демәли, гијмәтләри вә мәнфәәти дә тәнзим етмәк мәгсәди күдән картелләриндә (трестләриндә). Өзлүјүндә ајдындыр ки, белә тәчрүбәләр јалныз нисбәтән әлверишли бир игтисади шәраитдә һәјата кечирилә биләр. Лап биринчи фыртына онлары дағытмалы вә сүбут етмәлидир ки, истеһсалын тәнзим олунмаға еһтијачы вардырса да, шүбһәсиз ки, ону ишдә һәјата кечирмәли олан синиф капиталистләр синфи олмајачагдыр. Һәмин картелләрин һәләлик мәгсәди анчаг она чалышмагдан ибарәтдир ки, ири капиталистләр хырда капиталистләри индијәдәк олдуғундан даһа сүр'әтлә јејә билсинләр. — *Ф. Е.*

фабрик мүфәттишләринин һесабатларындан верилән мисалларда тәсвир едилмишдир.

Әкинчилији башга нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етдикдә дә тарихдән чыхарыла биләчәк нәтичә ондан ибарәтдир ки, капиталист системи сәмәрәли әкинчилијә зиддир, јахуд сәмәрәли әкинчилик капиталист системи илә бир јерә сығмыр (һәрчәнд капиталист системи һәмин әкинчилијин техники инкишафына јардым едир), ја өз әмәји илә јашајан [selbst arbeitenden] хырда кәндли әли, ја да бирләшмиш истеһсалчыларын нәзарәти олмасыны тәләб едир.

Инди биз, инкилис фабрик мүфәттишләринин һесабатларындан индичә сөјләдијимиз тәсвирләрә јер веририк.

«Вәзијјәт даһа кифајәтләндиричидир; лакин машынларын гәдәри артдыгча, әлверишли вә әлверишсиз дөврләрдән ибарәт олан тсикл гысалыр, һәм дә бу заман хаммала тәләб артдығына көрә, бунунла бәрабәр ишләрин кедишиндәки тәрәддүдләр даһа тез-тез баш верир... 1857-чи ил ваһимәсиндән сонра һазырда нәинки е'тимад бәрпа олунмуш, һәтта ваһимә өзү дә, көрүнүр, аз гала тамамилә унудулмушдур. Бу јахшылашманын узун сүрүб-сүрмәјәчәји чох бөјүк дәрәчәдә хаммалын гијмәтиндән асылыдыр. Һәм дә, мәним фикримчә, мөвчуд әламәтләр бә'зи һалларда елә бир максимум әлдә едилмиш олдуғуну көстәрир ки, бундан сонра истеһсал кетдикчә даһа аз фајдалы олачаг вә нәһајәт елә олачагдыр ки, о һеч мәнфәәт вермәјәчәкдир. Мәсәлән, јун истеһсалындакы мәнфәәтли илләри, 1849 вә 1850-чи илләри көтүрәк; көрәрик ки, даранмыш инкилис јунунун кирвәнкәсинин гијмәти 13 пенсә, Австралија јунунунку 14—17 пенсә чатмыш вә 1841-чи илдән 1850-чи иләдәк 10 ил әрзиндә орта һесабла инкилис јунунун кирвәнкәсинин гијмәти һеч вахт 14 пенсдән, Австралија јунунун гијмәти исә 17 пенсдән јухары галхмамышдыр. Лакин әлверишсиз ил олан 1857-чи илин әввәлләриндә Австралија јуну 23 пенсә сатылырды; декабр ајында, ваһимәнин лап пис дөврүндә онун гијмәти 18 пенсә енмишди, лакин 1858-чи ил әрзиндә јенидән галхмыш вә өзүнүн индики јүксәклијинә, 21 пенсә чатмышды. Ејнилә дә 1857-чи илин әввәлләриндә инкилис јунунун гијмәти 20 пенс иди, апрелдә вә сентјабрда 21 пенсә галхмышды, 1858-чи илин јанварында 14 пенсә енмишди вә сонра 17 пенсә галхмышды, belә ки, инди онун кирвәнкәсинин гијмәти јухарыда көстәрилән он илликдәки орта гијмәтдән 3 пенс јухарыдыр... Мәним фикримчә, бу көстәрир ки, ја буна бәнзәр гијмәтләрин доғурдуғу 1857-чи ил ифласлары унудулмушдур, ја јун мәһз мөвчуд ијләрин әјирә биләчәји мигдарда истеһсал едилир, ја да парчанын гијмәти күчлү јүксәләчәкдир... Лакин мән өз кечмиш тәчрүбәмдә јәгин едә билмишдим ки, бир тәрәфдән, нәинки ијләрин вә тохума дәз-

каһларынын гәдәри, һабелә онларын ишләмәк сүр'әти дә ағлакәлмәз дәрәчә гыса бир мүддәтдә артырыла биләр; дикәр тәрәфдән, Франсаја бизим јун ихрачымыз демәк олар ејни дәрәчәдә артмышдыр, һалбуки һәм өлкә дахилиндә, һәм дә харичдә јетишдирилән гојунун орта јашы кетдикчә аз олур, чүнки әһали сүр'әтлә артыр вә гојунчулар өз мал-гарасыны мүмкүн гәдәр тезликлә пула чевирмәјә чалышырлар. Одур ки, буну билмәјиб өз мүгәддәратыны вә өз капиталыны јалныз мә'лум үзви ганунлар чәрчивәсиндә арта билән мәһсулун тәклифиндән асылы олараг мүвәффәгијјәт газана биләчәк саһибкарлыг ишләри илә бағламыш адамлары көрдүкдә, бу мәндә тез-тез ағыр һиссләр доғурурду... Бүтүн хам материалларын тәләб вә тәклифинин вәзијјәти... көрүнүр, памбыг парча ишиндәки бир чох тәрәддүдләри, һабелә 1857-чи илин пајызында инкилис јун базарынын вәзијјәтини вә бунунла бағлы олан сәнаје бөһраныны изаһ едир»[17] (Р. Бекер, «Reports of Insp. of Fact., October 1858», сәһ. 56—61).

Јоркширдә Вест-Рајдинг камвол сәнајесинин чошгун тәрәггиси вахты 1849—1850-чи илләрә аиддир. 1838-чи илдә орада 29 246, 1843-чү илдә 37 000, 1845-чи илдә 48 097, 1850-чи илдә 74 891 нәфәр ишләјирди. Јенә һәмин маһалда 1838-чи илдә 2 768, 1841-чи илдә 11 458, 1843-чү илдә 16 870, 1845-чи илдә 19 121 вә 1850-чи илдә 29 539 механики тохума дәзкаһы вар иди («Reports of insp. of Fact., [October] 1850», сәһ. 60). Камвол сәнајесинин бу чошгун тәрәггиси артыг 1850-чи илин октјабрында шүбһәли олмаға башлады. Мүфәттиш мүавини Бекер 1851-чи ил апрел һесабатында Лидс вә Бредфорд һаггында јазыр: «Бир мүддәтдән бәри ишләрин вәзијјәти чох јарытмаздыр. Даранмыш јун әјиричиләри 1850-чи илдәки мәнфәәтләрини сүр'әтлә итирирләр вә тохучуларын чоху да бунлардан јахшы вәзијјәтдә дејилдир. Мәнә елә кәлир ки, һазырда јун сәнајесиндә һәмишәкиндән даһа артыг миғдарда машын ишсиз дајанмышдыр вә ејнилә кәтан әјиричиләри дә фәһләләри бурахыб машынлары дајандырырлар. Тохучулуг сәнајесиндә тсикlләр инди һәгигәтән чох гејри-мүәјјәндир вә зәннимчә биз тезликлә бу фикрә кәләчәјик... ки, ијләрин истеһсал габилијјәти, хам материалын мигдары вә әһалинин артмасы арасында һеч бир ујғунлуг көзләнилмир» (сәһ. 52).

Памбыг парча сәнајесиндә дә ејни һал мүшаһидә олунур. Индичә ситат кәтирдијимиз 1858-чи ил октјабр һесабатында биз охујуруг: «Фабрикләрдә мүәјјән иш күнү гојулдуғу вахтдан бәри тохучулуг сәнајесинин бүтүн саһәләриндә хаммал истеһлакынын гәдәри, истеһсалын һәчми вә әмәк һаггынын мигдары садә үчлү

[17] Өзлүјүндә ајдындыр ки, биз ч. Бекер илә бирликдә 1857-чи илдәки јун бөһраныны хам материалла фабрикатын гијмәтләри арасындакы ујғунсузлугла *изаһ етмәк* фикриндән узағыг. Бу ујғунсузлуг өзү анчаг бир әламәт иди, бөһран исә үмуми иди. — *Ф. Е.*

гајда әсасында мүәјјән едилир... Блекбернин индики мери ч. Бејнсин памбыг парча сәнајеси һаггында... бу јахынларда етдији вә өз маһалынын сәнаје статистикасы рәгәмләрини чох сәлигә илә јекунлашдырдығы мә'рузәсиндән бир парча кәтирәчәјәм:

«Һәр бир һәгиги ат күчү мүвафиг һазырлыг аваданлығы илә бирликдә 450 селфактор ијини, јахуд 200 ватер ијини, ја да макаралары сарымаг, чиллә һазырламаг вә јапышганламаг машынлары илә бирликдә 40 дүјмә мапуд үчүн 15 дәзкаһы һәрәкәтә кәтирир. Әјирмәдә һәр ат күчү $2^1/_2$, тохумада исә 10 фәһлә мәшғул едир; онларын орта әмәк һагғы адам башына һәфтәдә $10^1/_2$ шиллингдән бир гәдәр чохдур... Һасил едилән орта нөмрәләр — әриш үчүн № 30—32 вә арғач үчүн № 34—36-дыр; әкәр һәфтәдә истеһсал олунан ипликдән һәр ијә 13 унсија дүшдүјү фәрз едилсә, онда бу, һәфтәдә 824 700 кирвәнкә иплик едәр ки, бунун үчүн 28 300 ф. стерлинглик 970 000 кирвәнкә, јахуд 2 300 тај памбыг истеһлак едилмәлидир... Бизим маһалда (Блекберн әтрафында, 5 инкилис мили радиуслу әразидә) һәр һәфтә 44 625 ф. стерлинглик 1 530 000 кирвәнкә, јахуд 3 650 тај памбыг истеһлак едилир. Бу, Бирләшмиш краллығын бүтүн памбыг парча сәнајесинин $^1/_{18}$-ни вә бүтүн механики тохучулуғун $^1/_{16}$-ни тәшкил едир».

Беләликлә, ч. Бејнсин һесабламаларына көрә, Краллыгда памбыг парча ијләринин үмуми мигдары 28 800 000-ә чатмалыдыр вә онлары там күчү илә ишләтмәк үчүн һәр ил 1 432 080 000 кирвәнкә памбыг тәләб олунур. Лакин 1856 вә 1857-чи илләрдә, ихрач чыхылмагла, памбыг идхалы анчаг 1 022 576 832 кирвәнкә олмушдур, демәли, лабүд сурәтдә 409 503 168 кирвәнкәлик бир кәсир әмәлә кәлмәли иди. Бу мәсәлә һаггында лүтфән мәнә изаһат вермәјә разы олмуш ч. Бејнс зәнн едир ки, Блекберн маһалынын истеһлакы әсас тутулуб иллик памбыг истеһлакынын һесабланмасы тәкчә әјирилән иплик нөмрәләринин фәргли олмасы үзүндән дејил, һәмчинин машынларын даһа артыг мүкәммәллији үзүндән дә шиширдилмиш олмалы иди. О, Бирләшмиш краллыгда бүтүн иллик памбыг истеһлакыны 1 000 милјон кирвәнкә һесаб едир. Лакин һәтта о һаглыдырса да, тәклиф һәгигәтән $22^1/_2$ милјон кирвәнкә артыгдырса да, јенә артыг һазырда тәләб илә тәклиф, көрүнүр, аз гала тәнләшир; һалбуки, ч. Бејнсин фикринчә, онун маһалында вә онун фикринә көрә, јәгин башга маһалларда да ишә салынан әлавә мигдар ијләри вә дәзкаһлары да нәзәрә алмаг лазымдыр» (сәһ. 59, 60).

III. ҮМУМИ ТӘСВИР: 1861—1865-чи ИЛЛӘРДӘКИ ПАМБЫГ БӨҺРАНЫ.

Әввәлки, 1845—1860-чы илләр дөвру.

1845-чи ил. Памбыг парча сәнајесинин чошгун тәрәггиси. Памбығын гијмәти чох ашағы олмушдур. Л. Һорнер бу дөвр һаггында јазыр: «Мән сон 8 ил әрзиндә бир дәфә дә олса, кечән илин јајын-

да вә пајызында олдуғу гәдәр интенсив бир чанланма дөврү, хүсусән памбыг әјирмә ишиндә белә бир дөвр мүшаһидә етмәмишәм. Там јарым ил әрзиндә һәр һәфтә мән фабрикләрә јени капитал гојулушлары һаггында хәбәрләр алырдым: каһ јени фабрикләр тикилмәси һаггында хәбәр верирдиләр, каһ бош галмыш бир нечә фабрик јени ичарәдарлар тапырды, каһ да, нәһајәт, ишләјән фабрикләр кенишләндирилир, даһа күчлү бухар машынлары илә вә даһа артыг мигдарда иш машынлары илә тәчһиз едилирди» («Reports of Insp. of Fact., October 1845», сәһ. 13).

1846-чы ил. Шикајәтләнмәләр башланыр: «Артыг чох узун мүддәтдән бәри мән хејли чох памбыг парча фабрикантындан өз ишләринин өлкүн вәзијјәтдә олмасына даир шикајәтләнмәләр ешидирәм... сон 6 һәфтә әрзиндә мүхтәлиф фабрикләр натамам вахт ишләмәјә, күндә 12 саат әвәзинә адәтән 8 саат ишләмәјә башламышлар; көрүнүр, бу һал јајылмагдадыр... памбығын гијмәти чох галхмышдыр... фабрикатларын гијмәти нәинки галхмамыш, һәтта... онларын гијмәти памбыг баһаланандан әввәлки сәвијјәдән дә ашағыдыр. Сон 4 ил әрзиндә памбыг парча фабрикләри сајынын олдугча артмасы нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, хаммала тәләб чох артмалы иди, дикәр тәрәфдән, базарда фабрикатларын тәклифи чох артмалы иди; хаммал тәклифи вә фабрикатлара тәләб дәјишилмәз галдығы мүддәтчә, һәмин сәбәбләрин бирликдә һәр икиси мәнфәәтин азалмасына јардым етмәли иди; лакин һәмин сәбәбләрин тә'сири хүсусән она көрә даһа артыг олду ки, бир тәрәфдән, сон заманлар памбыг тәклифи кифајәт дәрәчәдә дејилди, дикәр тәрәфдән, мүхтәлиф дахили вә харичи базарларын фабрикатлара олан тәләби азалмышды» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», сәһ. 10).

Хаммала олан тәләбин артмасы илә базарын фабрикатларла һәддиндән артыг долмасы тәбии олараг јанашы кедир. Ону да гејд едәк ки, о заман сәнајенин кенишләнмәси вә бунун ардынча баш верән дурғунлуг тәкчә памбыг парча маһаллары чәрчивәсиндә галмамышды. Бредфорд камвол маһалында 1836-чы илдә чәми 318 фабрик олдуғу һалда, 1846-чы илдә 490 фабрик вар иди. Бу рәгәмләр истеһсалын һәгиги артымыны һеч дә ифадә етмир, чүнки мөвчуд фабрикләр о заман хејли кенишләндирилмишди. Бу, хүсусилә кәтанәјирмә фабрикләринә аиддир. «Ахырынчы 10 ил әрзиндә бунларын һамысы базарын һәддиндән артыг долмасына чох вә ја аз дәрәчәдә сәбәб олмушду вә ишләрдә олан индики дурғунлуг да башлыча олараг бунун нәтичәсидир... Ишләрин өлкүн вәзијјәтдә олмасы фабрикләрин вә машынларын сајынын бу гәдәр сүр'әтлә артмасынын тамамилә тәбии нәтичәсидир» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», сәһ. 30).

1847-чи ил. Октјабрда пул бөһраны. Дисконт 8%. Һәлә бундан әввәл дәмир јол еһтикарлары вә Ост-Һинд вексelләри саһәсиндәки фырылдаглар ифлас етди. Лакин:

«Ч-б Бекер мүвафиг сәнаје саһәләринин кенишләнмәси нәтиҹәсиндә памбыға, јуна вә кәтана тәләбин сон илләрдә артмасынын чох мараглы тәфәррүатыны гејд едир. Хүсусән һәмин хаммал нөвләри тәклифинин орта дәрәҹәдән чох ашағы ендији бир дөврдә бунлара тәләбин артмасыны Бекер, һәтта пул базарындакы позғунлуг нәзәрә алынмаса да, һәмин сәнаје саһәләринин индики өлкүн вәзијјәтини изаһ етмәк үчүн тәгрибән кифајәт һесаб едир. Бу бахышы мәним өз мүшаһидәләрим вә ишә бәләд олан шәхсләрдән ешитдикләрим тамамилә тәсдиг едир. Һәлә 5%-лә вә бундан да аз фаизлә учотун асанлыгла иҹра едилмәси мүмкүн олдуғу дөврдә һәмин мүхтәлиф сәнаје саһәләри чох бәрк сыхынты чәкирди. Һалбуки хамна тәклифи чох иди, гијмәтләр мө'тәдил иди вә буна мүвафиг оларағ ишләр гызғын кедирди... ахырынҹы 2 вә ја 3 һәфтәјә гәдәр, пул бөһраны шүбһәсиз тәкҹә ипәк фабрикантларынын өзләринә дејил, һәтта — бундан да артыг дәрәҹәдә — онларын башлыҹа мүштәриләринә, модалы әмтәәләр һазырлајан фабрикантлара тохундуғу вахта гәдәр белә иди. Нәшр едилмиш рәсми һесабатлара бир нәзәр салынса дәрһал јәгин етмәк олар ки, сон үч ил әрзиндә памбыг парча сәнајеси демәк олар 27% артмышдыр. Бунун нәтиҹәсиндә памбығын гијмәти јуварлаг рәгәмләрлә кирвәнкәси 4 пенсдән 6 пенсә галхмышдыр, һалбуки тәклифин артмасы нәтиҹәсиндә иплијин гијмәти өз әввәлки сәвијјәсиндән анҹаг бир аз јүксәкдир. Јун сәнајеси 1836-чы илдә кенишләнмәјә башламышды; о замандан е'тибарән бу сәнаје Јоркширдә 40%, Шотландијада исә бундан да чох артмышдыр. Камвол сәнајесинин артымы даһа бөјүкдүр[18]. Бурада һәмин дөвр әрзиндә кенишләнмә 74%-дән артыг һесаб олунур. Буна көрә дә јун истеһлакы олдугҹа чох иди. Кәтан сәнајеси 1839-ҹу илдән е'тибарән Инкилтәрәдә тәхминән 25%, Шотландијада 22% вә Ирландијада демәк олар 90% артмышды[19]; нәтиҹәдә хаммалын гијмәти, кәтан әкини мәһсулунун пис кәлдији шәраитдә һәр тона 10 ф. ст. галхмышды, һалбуки иплијин гијмәти һәр јумаға 6 пенс енмишди» («Reports of Insp. of Fact., October 1847», сәһ. 30) вә 31).

1849-ҹу ил. Ишләр 1848-чи илин сон ајларында јенидән ҹанланмышдыр: «Кәтанын гијмәти о гәдәр ашағы иди ки, кәләҹәкдә

[18] Инкилтәрәдә Woollen Manufacture [јун сәнајесини] — апарат иплији верән гыса јундан әјирмә вә тохума илә (башлыҹа мәркәзи Лидсдир) вә Worsted Manufacture [камвол сәнајесини] — дараг јуну верән узун јундан әјирмә вә тохуманы (башлыҹа мәркәзи — Јоркширдә Бредфорддур) бир-бириндән гәт'и фәргләндирирләр. — *Ф. Е.*

[19] Ирландијада кәтан иплијинин машынла истеһсалынын белә сүр'әтлә кенишләнмәси о заман, әл үсулу илә һазырланан ипликдән тохунмуш алман (Силезија, Лаузис, Вестфалија) парчасы ихраҹына өлдүрүҹү зәрбә вурду. — *Ф. Е.*

јарана биләчәк аз гала һәр һансы бир шәраитдә кәтан мә'мулаты фабрикантларынын кифајәт гәдәр мәнфәәт көтүрмәси тә'мин олунмуш кими көрүнүрдү вә бу һал фабрикантлары өз истеһсалыны арасы кәсилмәдән инкишаф етдирмәјә һәвәсләндирирди. Јун мә'мулаты фабрикантлары илин әввәлиндә чох гызғын ишләмишләр... лакин мән горхурам ки, консигнасија үсулу илә јун әмтәәләр көндәрилмәси чох вахт һәгиги тәләбин јерини тутур вә заһири чошгун тәрәгги дөврләри, јә'ни ишләрин там сүр'әтлә кетдији дөврләр һеч дә һәмишә реал тәләб олдуғу дөврләрлә ујғун кәлмир. Бир нечә ај әрзиндә камвол иши хүсусилә јахшы вәзијјәтдә иди... Көстәрилән дөврүн башланғычында јунун гијмәти хүсусилә ашағы иди; әјиричиләр әлверишли гијмәтләрлә, әлбәттә, хејли мигдар јун еһтијаты јаратмышдылар. Јаз мүзајидәләри заманы јунун гијмәти галхдыгда, әјиричиләр бундан газандыгларыны сахлаја билдиләр, чүнки фабрикатлара тәләб бөјүк вә сабит иди» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1849», сәһ. 42).

«Әкәр биз сон 3 вә ја 4 илдә фабрик маһалларында ишләрин вәзијјәтиндәки дәјишикликләрә диггәт јетирсәк, зәннимчә, фәрз етмәли оларыг ки, һарада исә, сәнајенин дүзкүн кедишини позан бир сәбәб вардыр... артмыш олан машынлы истеһсалын нәһәнк мәһсулдар гүввәси бу чәһәтдән јени бир үнсүр дејилдирми?» («Reports of Insp. of Fact., April 1849», сәһ. 42, 43).

1848-чи илин нојабрында, һабелә 1849-чу илин мајында вә јајында та октјабра гәдәр ишләрин вәзијјәти даим јахшылашырды. «Бу хүсусән Бредфорд вә Галифакс әтрафында чәмләниб камвол иплијиндән парча истеһсал едилмәсинә аиддир; бу истеһсал кечмишдә һеч вахт өзүнүн индики һәчминә һәтта тәхмини дә олса чата билмәмишди... Хаммал еһтикары вә хаммал тәклифинин нә гәдәр олачағыны ирәличәдән көрмәк мүмкүн олмамасы памбыг парча сәнајесиндә артыг чохдан һәр һансы башга мүәссисәләр саһәсиндә олдуғундан бөјүк һәјәчан вә даһа тез-тез баш верән тәрәддүдләр доғурмушдур. Инди бурада памбыг парча әмтәәләринин даһа габа нөвләриндән еһтијатлар топланмасы мүшаһидә олунур, бу исә хырда әјиричиләри нараһат едир вә артыг онлара зәрәр вурмагдадыр, белә ки, онларын бә'зиләри натамам вахт ишләјирләр» («Reports of Insp. of Fact., October 1849», сәһ. 64—65).

1850-чи ил. Апрел. Ишләр һәлә јенә дә гызғын кетмәкдәдир. Истисна: «Иплијин мәһз габа нөмрәләри вә ағыр парча үчүн кифајәт гәдәр хаммал тәклифи олмамасы үзүндән памбыг парча сәнајесинин бир һиссәси чох өлкүн вәзијјәтдәдир... Машынларынын сајы сон заманлар артмыш олан камвол сәнајесиндә дә буна бәнзәр бир реаксија әмәлә кәләчәји горхусу јаранып. Чәнаб Бекерин һесабламасына көрә, тәкчә 1849-чу илдә бу саһәдә тохума дәзкаһларынын мәһсулу 40%, ијләрин мәһсулу 25—30% артмыш, мүәссисәләрин кенишләнмәси исә һәлә јенә дә әввәлки

сүр'әтлә давам етмәкдәдир» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», сәh. 54).

1850-чи ил. Октјабр. «Памбығын гијмәти... бу сәнаје саhәсиндә, хүсусән истеhсал хәрчләринин әhәмијјәтли hиссәсини хаммал тәшкил едән әмтәәләр үчүн хејли өлкүнлүк әмәлә кәтирмәкдә давам едир. Хамна гијмәтинин күчлү галхмасы бир чох hалларда бу саhәдә дә ишләрин өлкүнләшмәсинә сәбәб олурду» («Reports of Insp. of Fact., October 1850», сәh. 14). — Ирландијада кәтан биткиси үзрә крал чәмијјәти Комитәсинин бурада ситат кәтирилән hесабатына көрә, башга кәнд тәсәррүфаты мәhсулларынын гијмәти ашағы олдуғу hалда кәтанын гијмәтинин јүксәк олмасы кәлән ил кәтан истеhсалынын хејли кенишләнмәсини тә'мин едир (јенә орада, сәh. 31, 33).

1853-чү ил. Апрел. Интенсив тәрәгги. «Ланкашир фабрик маhалында ишләрин вәзијјәти илә рәсми таныш олмалы олдуғум бүтүн мүддәт әрзиндә ахырынчы 17 илдә мән бир дәфә дә олса белә үмуми бир чошгун тәрәгги мүшаhидә етмәмишәм; бүтүн саhәләрдә фөвгәл'адә чанланма вардыр», — дејә Леонард Һорнер көстәрир («Reports of Insp. of Fact., April 1853», сәh. 19).

1853-чү ил. Октјабр. Памбыг парча сәнајеси өлкүн вәзијјәтдәдир. «Ифрат истеhсал» («Reports of Insp. of Fact., October 1853», сәh. 15).

1854-чү ил. Апрел. Јун сәнајеси гызғын ишләмәсә дә, hәр hалда бүтүн фабрикләрә там өлчүдә иш верирди; памбыг парча сәнајеси дә ејнилә белә иди. Камвол сәнајеси бүтүн кечән јарым ил әрзиндә даим фасиләләрлә ишләјирди... Крым мүhарибәси нәтичәсиндә Русијадан кәтан вә чәтәнә тәклифи азалдығына көрә, кәтан е'малы сәнајесиндә позулмалар баш верирди» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1854», сәh. 37).

1859-чу ил. «Шотландијанын кәтан е'малы сәнајесиндә ишләр јенә дә өлкүн вәзијјәтдәдир,... чүнки хаммал аз вә баhадыр; бизә едилән ихрачын башлыча мәнбәји олан Балтик вилајәтләриндә мәhсул јығымынын пис кејфијјәтдә олмасы бу маhалда ишләрин кедишинә зәрәрли тә'сир көстәрәчәкдир; лакин бир чох габа әмтәәләрин истеhсалында кәтаны јаваш-јаваш сыхышдырыб арадан чыхаран чут чох да баhа дејилдир вә кифајәт гәдәрдир... инди Дендидә машынларын тәхминән јарысы чут әјирир» («Reports of Insp. of Fact., April 1859», сәh. 19). — «Хаммалын гијмәтинин јүксәк олмасы үзүндән кәтанәјирмә hәлә јенә дә кифајәт гәдәр хејир вермир, hәм дә бүтүн башга фабрикләр даим ишләдији hалда, кәтан е'мал едән машынларын дајандырылмасына даир там бир сыра мисаллар вардыр... Чут әјирилмәси... бундан кифајәтләндиричи вәзијјәтдәдир, чүнки сон заманлар бу материалын гијмәти әввәлкиндән мө'тәдил олмушдур» («Reports of Insp. of Fact., October 1859», сәh. 20).

1861—1864-чү илләр. Америка вәтәндаш мүһарибәси. Памбыг гытлығы. Хаммалын чатышмазлығы вә баһалығы үзүндән истеһсал просесиндә фасилә әмәлә кәлмәсинин ән бөјүк нүмунәси.

1860-чы ил. Апрел. «Ишләрин кедишинә кәлдикдә, мән севинчлә фүрсәтдән истифадә едиб сизә билдирирәм ки, хаммалын гијмәтинин јүксәк олмасына бахмајараг, ипәк е'малы истисна олмагла, тохучулуг сәнајесинин бүтүн саһәләри сон јарым ил әрзиндә чох јахшы ишләмишдир... Бә'зи памбыг парча маһалларында е'ланлар васитәсилә фәһлә ахтарырдылар вә ораја Норфолкдан вә башга әкинчилик графлыгларындан фәһләләр кедирди... Көрүнүр, бүтүн сәнаје саһәләриндә хаммал чәһәтдән бөјүк чатышмазлыг һөкм сүрүр. Јалныз... бу чатышмазлыг бизи мүәјјән һүдуд дахилиндә сахлајыр. Памбыг парча ишиндә јени тә'сис едилмиш фабрикләрин сајы, мөвчуд фабрикләрин кенишләнмәси вә фәһләләрә олан тәләб бәлкә дә һеч вахт индики јүксәклијә галхмамышдыр. Һәр јердә вә һәр тәрәфдә хаммал ахтарырлар» («Reports of Insp. of Fact., April 1860», сәһ. 57).

1860-чы ил. Октјабр. «Памбыг парча, јун вә кәтан әјирмә маһалларында ишләр јахшы вәзијјәтдә иди; дејилдији кими, Ирландијада сон ил әрзиндә ишләрин вәзијјәти һәтта чох јахшы иди вә хаммалын гијмәти баһа олмасајды, даһа јахшы оларды. Көрүнүр, кәтан әјирәнләр һәмишәкиндән даһа бөјүк бир сәбирсизликлә көзләјирләр ки, дәмир јоллар нәтичәсиндә Һиндистанда әлавә тәчһизат мәнбәләри кәшф едиләчәк, Һиндистанда әкинчилик мүвафиг сурәтдә инкишаф едәчәк, беләликлә дә нәһајәт... онларын тәләбатына ујғун кәлән кәтан тәклифи әлдә едиләчәкдир» («Reports of Insp. of Fact., October 1860», сәһ. 37).

1861-чи ил. Апрел. «Һазырда ишләр өлкүн вәзијјәтдәдир... бә'зи памбыг парча фабрикләри натамам вахт ишләјир вә бир чох ипәк фабрикләри анчаг гисмән ишләмәкдәдир. Хаммал баһадыр. Тохучулуг сәнајесинин демәк олар бүтүн саһәләриндә хаммалын гијмәти онун истеһлакчылар күтләси үчүн е'мал едилә биләчәји дәрәчәдән јүксәкдир» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», сәһ. 33).

Инди ашкар олмушдур ки, 1860-чы илдә памбыг парча сәнајесиндә ифрат истеһсал вар имиш; онун нәтичәләри һәлә ән јахын илләрдә дә һисс олунурду. «1860-чы ил ифрат истеһсалыны үмумдүнја базарынын һәзм етмәси үчүн ики илдән үч илә гәдәр вахт лазым кәлди» («Reports of Insp. of Fact., December 1863», сәһ. 127). «Шәрги Асијада памбыг парча фабрикатлары базарларынын өлкүн вәзијјәтдә олмасы 1860-чы илин әввәлләриндә, орта һесабла 30 000 механики тохума дәзкаһынын, демәк олар, анчаг бу базар үчүн парча истеһсалы илә мәшғул олдуғу Блекберндә ишләрин вәзијјәтинә мүвафиг экс тә'сир көстәрди. Бунун нәтичәсиндә бурада әмәјә олан тәләб, һәлә памбыг блокадасы өз тә'си-

рини көстәрәндән бир чох ајлар әввәл мәһдуд иди... хошбәхтликдән бу, бир чох фабрикантлары ифласдан хилас етди. Еһтијатлар анбарларда сахландығы мүддәтдә бунларын дәјәри артды, бу сурәтлә дә, әкс һалда белә бир бөһран шәраитиндә лабүд ола биләчәк мүдһиш гијмәтдән дүшмәнин гаршысы алынмыш олду» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», сәһ. 28, 29, 30).

1861-чи ил. Октјабр. «Бир мүддәтдән бәри ишләр чох өлкүн вәзијјәтдә иди... Чох ола билсин ки, гыш ајлары әрзиндә бир чох фабрикләр иш вахтыны олдугча гысалдачагдыр. Һәм дә буну ирәличәдән көрмәк мүмкүн иди... Америкадан бизим ади памбыг идхалымызы вә ораја бизим ихрачымызы дајандырмыш олан сәбәбләрдән әсла асылы олмајараг, сон үч ил әрзиндә истеһсалын олдугча артмасы нәтичәсиндә, һабелә Һиндистан вә Чин базарларындакы чәтинликләр нәтичәсиндә үзүмүзә кәлән гыш әрзиндә иш вахтынын гысалдылмасы лабүд оларды» («Reports of Insp. of Fact., October 1861», сәһ. 19).

Памбыг туллантылары. Ост-Һинд памбығы (Surat). Фәһләләрин әмәк һаггына тә'сир. Машынларын тәкмилләшдирилмәси. Памбығын крахмал уну вә минералларла әвәз едилмәси. Крахмал уну илә белә јапышганламанын фәһләләрә тә'сири. Назик нөмрәләр әјирәнләр. Фабрикантларын алдатмасы.

«Бир фабрикант мәнә белә јазыр: «Бир ијә сәрф едилән памбығын мигдарына кәлдикдә шүбһәсиз сиз белә бир факт илә кифајәт гәдәр һесаблашмырсыныз ки, памбығын баһа олдуғу бир шәраитдә ади иплик (мәсәлән, 40-чы №-јә гәдәр, башлычасы исә 12—32-чи №-ләр) әјиртдирән һәр бир фабрикант бачардығы гәдәр назик нөмрәләр истеһсал едир, јә'ни о, әввәлки 12-чи № әвәзиндә 16-чы № вә ја әввәлки 16-чы № әвәзиндә 22-чи № вә и. а. әјиртдирмәјә башлајачаг вә бу назик иплији е'мал едән тохучу фабрикант өз митгалына мүвафиг дәрәчәдә даһа артыг јапышган гатараг онун чәкисини ади дәрәчәјә чатдырачагдыр. Бу үсул инди һәгигәтән биабырчы бир дәрәчәдә тәтбиг едилир. Јахшы бир мәнбәдән ешитдијимә көрә, ихрач үчүн истеһсал едилән вә һәр дәнәсинин чәкиси 8 кирвәнкә олан ади ширтинг [көјнәклик парча] вардыр ки, бунун 2¾ кирвәнкәси јапышгандыр. Башга нөвләрдән олан парчаларда јапышган чох вахт 50%-ә гәдәр тәшкил едир; белә ки, фабрикант өз парчасынын һәр кирвәнкәсини, онун истеһсалына сәрф едилмиш иплик үчүн вердији гијмәтдән учуз сатмагла варландығыны дејиб ловғаландыгда, јалан демир» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», сәһ. 27).

«Мәнә һәмчинин хәбәр верирдиләр ки, тохучуларын фикринчә, онларын арасында хәстәлијин артмасына сәбәб Ост-Һинд памбығындан әјирилмиш ериш үчүн ишләдилән вә әввәлки кими халис ундан гајрылмајан јапышгандыр. Лакин бу ун суррогаты,

дејилдији кими, о ҹәһәтдән чох хејирлидир ки, парчанын чәкисини хејли артырыр, белә ки, 15 кирвәнкә иплик 20 кирвәнкә парча верир» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 63. Бу суррогат «China clay» адланан нарын талк, јахуд «French chalk» адланан кибс иди). — «Әришин јапышганланмасы үчүн ун суррогаты тәтбиг едилмәси нәтиҹәсиндә тохуҹуларын (бурада тохуҹу фәһләләр нәзәрдә тутулур) газанҹы хејли азалыр. Бу јапышган иплији чох ағырлашдырыр, лакин ејни заманда ҹод вә көврәк едир. Әришин һәр сапы тохума дәзкаһында ремиз дејиләндән кечир вә онун бәрк саплары әриши дүзкүн вәзијјәтдә сахлајыр; бәрк јапышганланмыш әриш даим сапларын ремиздә гырылмасына сәбәб олур; һәр дәфә сап гырылдыгда ону дүзәлтмәк үчүн тохуҹунун беш дәгигә вахты кедир; һазырда тохуҹу белә гырылан саплары кечмишдәкиндән азы 10 дәфә тез-тез дүјүнләмәли олур вә, өзлүјүндә ајдындыр ки, иш күнү әрзиндә дәзкаһ мувафиг мигдарда аз парча верир» (јенә орада, сәһ. 42, 43).

«Ештонда, Стелибриҹдә, Мослидә, Олдһемдә вә и. а. иш вахтынын там үчдә бири гысалдылмышдыр вә һәр һәфтә кечдикҹә даһа чох гысалдылыр... Иш күнүнүн белә гысалдылмасы илә ејни заманда бир чох саһәләрдә әмәк һаггы ашағы дүшүр» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», сәһ. 13). — 1861-ҹи илин әввәлләриндә Ланкаширин бә'зи рајонларында механики тохуҹуларын тә'тили олду. Бә'зи фабрикантлар әмәк һаггыны 5—7½% азалдаҹагларыны билдирмишдиләр; фәһләләр тә'кид етмишдиләр ки, әмәк һаггы олдуғу кими сахланылсын, иш күнү исә гысалдылсын. Саһибкарлар разылашмамышдылар вә тә'тил башланмышды. Бир ајдан сонра фәһләләр күзәштә кетмәјә мәҹбур олдулар. Инди исә фәһләләр бунларын һәр икисини алмышлар: «Фәһләләрин нәһајәт разылыг вермәси илә әмәк һаггыны азалтдылар вә бундан да әлавә, бир чох фабрикләр инди натамам вахт ишләјир» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», сәһ. 23).

1862-ҹи ил. Апрел. «Фәһләләрин чәкдији мүсибәтләр мәним сон һесабатымдан бәри хејли шиддәтләнмишдир; лакин сәнаје тарихиндә һәлә һеч вахт бу гәдәр көзләнилмәз вә бу гәдәр ағыр изтираблара белә динмәзҹә бир мүтиликлә, белә сәбир вә тәмкинлә дөзүлмәмишдир» («Reports of Insp. of Fact., April 1862», сәһ. 10). — «Һазырда бүтүнлүклә ишсиз оланларын нисби сајы, көрүнүр, 1848-ҹи илдәки ишсизләрин сајындан азаҹыг артыгдыр; о заман ади бир ваһимә һөкм сүрүрдү, лакин бу ваһимә, нараһат олмуш фабрикантлары памбыг парча сәнајеси һаггында, инди һәр һәфтә нәшр олунан мә'лумата бәнзәр статистика мә'луматы топламаға мәҹбур етмәк үчүн кифајәт олду... 1848-ҹи илин мајында Манчестердә бүтүн памбыг парча фәһләләринин 15%-и ишләмирди, 12%-и натамам вахт ишләјирди, 70%-дән чоху исә там вахт ишләјирди. 1862-ҹи ил мајын 28-дә фәһләләрин 15%-и иш-

сиз иди, 35%-и натамам вахт, 49%-и там вахт ишләјирди... Гоншулугдакы јерләрдә, мәсәлән, Стокпортда натамам вахт ишләјәнләрин вә һеч ишләмәјәнләрин фаизи артыгдыр, там вахт ишләјәнләрин фаизи ашағыдыр», чүнки бурада Манчестердәкиндән габа нөмрәләр әјрилир (сәһ. 16).

1862-чи ил. Октјабр. «Рәсми статистиканын вердији сон мә’лумата көрә, Бирләшмиш краллыгда 1861-чи илдә чәми 2 887 памбыг парча фабрики вар иди: бунлардан 2 109-у мәним маһалымда иди» (Ланкашир вә Чешир). «Әлбәттә, билирдим ки, мәним маһалымдакы бу 2 109 фабрикин чох әһәмијјәтли һиссәси аз мигдар фәһләси олан хырда мүәссисәләрдир. Лакин һәмин мүәссисәләрдәки фәһләләрин сајынын нә гәдәр чох олдуғуну ајдынлашдырдыгда, һејрәт етдим. Мүәссисәләрин 392-дә, јахуд 19%-дә мүһәррик гүввә — бухар вә ја су гүввәси 10 ат күчүндән аз иди; 345-дә, јахуд 16%-дә 10 ат күчүндән 20 ат күчүнә гәдәр иди; 1 372-дә — 20 ат күчүндә вә даһа артыг иди... Бу хырда фабрикантларын чох әһәмијјәтли һиссәси — онларын бүтүн сајынын үчдә бириндән чоху — јахын кечмишдә өзләри фәһлә олмушдур; бунлар капиталлары олмајан адамлардыр... Демәли, ағырлыг мәркәзи галан $^{2}/_{3}$ һиссәнин үзәринә дүшүр» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», сәһ. 18, 19).

Јенә һәмин һесабатдакы мә’лумата көрә, Ланкашир вә Чеширин памбыг парча сәнајесиндә о заман 40 146 фәһлә, јахуд фәһләләрин 11,3%-и там вахт ишләјирди; 134 767 фәһлә, јахуд фәһләләрин 38%-и натамам вахт ишләјирди; 179 721 фәһләнин, јахуд фәһләләрдән 50,7%-инин иши јох иди. Памбыг чатышмазлығы нәтичәсиндә нисбәтән аз корлуг чәкмиш саһә олараг әсасән назик нөмрәләр әјрилдији Манчестерә вә Болтона аид рәгәмләр бурадан чыхылса, онда вәзијјәтин даһа әлверишсиз олдуғу, јә’ни: 5,8%-ин там вахт, 38%-ин натамам вахт ишләдији, 53,5%-ин ишсиз олдуғу ашкара чыхар (сәһ. 19, 20).

«Фәһлә үчүн мүһүм фәрги вардыр ки, о јахшы памбыг е’мал едир, јохса пис памбыг. Илин биринчи ајларында, бүтүн фабрикантлар өз фабрикләринин мунтәзәм ишләмәсини тә’мин етмәјә чалышараг, учуз гијмәтлә алына биләчәк һәр чүр памбыг ишләтдикләринә көрә кечмишдә адәтән јахшы памбыг ишләдилән фабрикләрә чохлу пис памбыг кәтирилмишди; фәһләләрин әмәк һаггында елә бөјүк фәрг әмәлә кәлмишди ки, чохлу тә’тил баш верди, чүнки көһнә дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә фәһләләр инди бабат күндәлик газанч әлдә едә билмирдиләр... Пис памбыг ишләдилмәси нәтичәсиндә һәтта там иш вахты шәраитиндә бә’зи һалларда фәрг бүтүн газанчын јарысына чатырды» (сәһ. 27).

1863-чү ил. Апрел. «Бу ил әрзиндә памбыг парча сәнајесиндәки бүтүн фәһләләрин анчаг јарыдан бир аз артығы там вахт ишләјә биләр» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», сәһ. 14).

«Инди фабрикләрин ишләтмәјә мәчбур олдуғу Ост-Һинд памбығы тәтбиг едилмәсинин чох чидди мәнфи чәһәти ондан ибарәтдир ки, бу һалда машынларын сүр'әтини хејли азалтмаг лазым кәлир. Бу сүр'әти артырмаг вә, беләликлә, һәмин машынлары даһа артыг иш көрмәјә мәчбур етмәк үчүн сон илләр әрзиндә бүтүн васитәләр ишә салынмышды. Сүр'әтин азалмасы фәһләнин мәнафејинә дә, фабрикантын мәнафејинә тохундуғу дәрәчәдә тохунур, чүнки фәһләләрин чоху дәнәмузд әмәк һаггы алыр: әјиричи әјирмиш олдуғу иплијин һәр кирвәнкәси үчүн филан гәдәр, тохучу һазырладығы парчанын һәр топу үчүн филан гәдәр һагг алыр; лакин һәфтәлик һагг алан фәһләләрин әмәк һаггы да, истеһсалын азалмасы нәтичәсиндә әскилмәлидир. Памбыг парча сәнајеси фәһләләринин бу ил әрзиндәки әмәк һаггына даир мәндә олан мә'лумата көрә... вә мәнә верилән рәгәмләрә көрә... әмәк һаггынын 1861-чи илә нисбәтән орта һесабла 20%, бә'зи һалларда 50% ашағы дүшдүјү ашкар олур» (сәһ. 13). — «Газанчын мәбләғи... е'мал олунан материалын һансы кејфијјәтдә олмасындан асылыдыр... Әмәк һаггы алмаг мә'насында фәһләләрин вәзијјәти һазырда (1863-чү илин октјабрында) кечән илин һәмин вахтындакындан чох-чох јахшыдыр. Машынлар тәкмилләшдирилмишдир, хаммала даһа јахшы бәләдлик әлдә едилмишдир вә фәһләләр әввәлдә мүбаризә апармалы олдуглары чәтинликләрин даһа асанлыгла өһдәсиндән кәлә билирләр. Кечән јаз мән Престонда бир тикиш мәктәбинә (ишсизләр үчүн хејријјә мүәссисәсидир) кетмишдим; бир аз әввәл тохучулуг е'малатханасына көндәрилмиш олан ики нәфәр кәнч гыз, — фабрикант онлары инандырмышды ки, орада онлар һәфтәдә 4 шиллинг газана биләчәкләр, — јенидән һәмин мәктәбә көтүрүлмәләрини хаһиш едирдиләр вә шикајәтләнирдиләр ки, һәфтәдә һеч 1 шиллинг дә газана билмирләр. Мәндә self-acting minders [селфакторларда ишләјән мулчүләр] һаггында мә'лумат вар иди... Бир чүт селфактору идарә едән кишиләр 14 там иш күнү әрзиндә 8 шиллинг 11 пенс газанмышдылар вә бундан бинанын кирајә пулу чыхылмышды, һәм дә фабрикант һәмин кирајә пулунун јарысыны һәдијјә олараг онлара гајтармышды» (нә бөјүк илтифат!) «Фәһләләрдән һәрәсинин әлиндә 6 шиллинг 11 пенс галмышды. Бир чох јерләрдә 1862-чи илин сон ајлары әрзиндә self-acting minders [селфакторларда ишләјән мулчүләр] һәфтәдә 5—9 шиллинг, тохучулар һәфтәдә 2—6 шиллинг газанырдылар... Һазырда маһалларын чохунда газанч һәлә јенә чох ашағы олса да, ишләрин вәзијјәти әввәлкиндән хејли нормалдыр... Һиндистан памбығынын гыса лифли вә чиркли олмасы илә бәрабәр, мухтәлиф башга сәбәбләр дә газанчын азалмасына сәбәб олмушдур. Мәсәлән, боллуча памбыг туллантысыны Һиндистан памбығына гатмаг инди бир адәт олмушдур вә бу да, әлбәттә, әјирмәнин чәтинликләрини даһа чох артырыр.

Лиф гыса олдугда, мүлләр чыхдығы вә иплик сарындығы заман саплар даһа тез гырылыр, һәм дә мүлү, еjни мүнтәзәмликлә ишләтмәк мүмкүн деjилдир... Еjнилә дә, саплара хеjли чох диггәт вермәк лазым кәлдиjинә көрә, бир тохучу гадын чох вахт анчаг бир дәзкаһы идарә едә билир, jалныз чох азлары икидән артыг дәзкаһы идарә едә билир... Бир чох һалларда фәһләләрин әмәк һаггы 5, $7^1/_2$ вә 10% азалмышдыр... эксәр һалларда хаммалын нечә өһдәсиндән кәлмәк вә ади әмәк һаггыны нечә газана билмәк фәһләнин өз өһдәсинә дүшүр... Фәһләнин бә'зән мүбаризә апармалы олдуғу дикәр бир чәтинлик бундан ибарәтдир ки, фәһләни пис материалдан jахшы парча һазырламаға мәчбур едирләр вә иш истәнилән нәтичәләри вермәдикдә ону чәзаландырыб әмәк һаггындан пул чыхырлар» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ 41—43).

Һәтта там вахт ишләнилән јердә дә әмәк һаггы олдугча ашағы иди. Памбыг парча сәнаjеси фәһләләри ишә көтүрүлдүкләри һәр jердә һәр бир ичтимаи ишдән: дренаж, jол чәкмәк, даш гырмаг, күчәләри дөшәмәк ишиндән һәвәслә jапышырдылар ки, jерли идарәләрдән мадди jардым ала билсинләр (бу исә һәгигәтдә фабрикантлар үчүн jардым иди, бах: I китаб, 536 вә сонракылар. [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 490 вә сонракылар]). Бүтүн буржуазиjа фәһләләрә диггәтлә көз гоjурду. Әкәр фәһләjә ән чүз'и бир газанч тәклиф едилирдисә вә фәһлә ондан боjун гачырырдыса, онда jардым комитәси дәрһал фәһләни мадди jардым алан шәхсләр сиjаһысындан позурду. Бу чәнаб фабрикантлар үчүн гызыл әjjам иди, чүнки фәһләләр jа ачындан өлмәли, jа да капиталистләр үчүн ән әлверишли шәртләрлә һәр чүр әмәк һаггы мүгабилиндә ишләмәли идиләр, һәм дә jардым комитәләри капиталистләрин сәдагәтли горуг көпәкләри кими һәрәкәт едирди. Еjни заманда фабрикантлар һөкумәт илә кизли иттифаг бағлаjыб мүһачирәтин мүмкүн гәдәр гаршысыны алырдылар, гисмән онун үчүн ки, фәһләләрин чанында вә ганында тәчәссүм едән капиталы ишә там һазыр вәзиjjәтдә сахласынлар, гисмән дә онун үчүн ки, фәһләләрдән мәнзил кираjәси сыхыб чыхартмаг чәһәтдән өзләрини тә'мин етсинләр...

«Jардым комитәләри бу һалда олдугча сәрт һәрәкәт едирди. Елә ки, иш тәклиф едилди, иш тәклиф олунан фәһләләр дәрһал сиjаһылардан позулур вә бу сурәтлә фәһләләр һәмин иши гәбул етмәjә мәчбур едилирдиләр. Әкәр фәһләләр тәклиф олунан ишдән боjун гачырырдыларса... буна сәбәб о иди ки, онларын газандыглары анчаг номинал олачагды, иш исә сон дәрәчә ағыр» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 97).

Фәһләләр Public Works Act [Ичтимаи ишләр һаггында ганун] үзрә онлар үчүн нәзәрдә тутулан һәр чүр ишә кетмәjә һазыр идиләр. «Сәнаjе ишләринин тәшкил едилмәсинин әсаслары мүхтәлиф

шәһәрләрдә һеч дә бир чүр дејилди. Лакин һәтта ачыг һавада көрүлән ишин јалныз имтаһан иши (labour test) олмадығы јерләрдә дә бу иш үчүн верилән һагг ја мүнтәзәм сурәтдә верилән ади јардым мигдарында, ја да ондан анчаг азачыг артыг олурду вә, беләликлә, әслиндә әмәк имтаһаны характери дашыјырды» (сәһ. 69). «1863-чү ил Public Works Act-ы [Ичтимаи ишләр һаггындакы ганун] бу мүсибәтә чарә етмәли иди вә фәһләјә мүстәгил күнәмуздчу олараг өз күндәлик газанчыны әлдә етмәк имканы вермәли иди. Һәмин ганун үч мәгсәд күдүрдү: 1) јерли органлара дөвләт борчларыны идарә едән комиссарлардан (јохсуллары һимајә едән мәркәзи дөвләт идарәси президентинин ичазәси илә) пул борч алмаг вәкаләти вермәк; 2) памбыг парча маһалларында шәһәрләрин абадлашдырылмасына јардым етмәк; 3) ишсизләрә иш вә бунун мүгабилиндә кифајәт гәдәр музд (remunerative wages) вермәк». Бу гануна әсасән 1863-чү ил октјабрын ахырынадәк 883 700 ф. ст. мәбләғиндә борч алынмышды (сәһ. 70). Көрдүрүлән ишләр башлыча олараг канализасија чәкмәкдән, јоллар салмагдан, күчәләри дөшәмәкдән, су мүһәррикләри үчүн көлләр јаратмагдан вә с. ибарәт иди.

Блекберн комитәсинин президенти ч. Һендерсон бу барәдә фабрик мүфәттиши Редгрејвә јазыр: «Кечирдијимиз әзаб вә јохсуллуг дөврү әрзиндә мүшаһидә етдикләримин һамысындан һеч бир шеј мәни бу маһалын ишсизләринин Public Works Act [Ичтимаи ишләр һаггында ганун] әсасында Блекберн шәһәр шурасынын тәклиф етдији ишләрә руһ јүксәклији илә киришмәјә һазыр олдуглары гәдәр тәәччүбләндирмәмиш вә севиндирмәмишдир. Кечмишдә фабрикдә ихтисаслы фәһлә сифәти илә ишләмиш олан памбыг әјиричиси илә инди 14 футдан 18 фута гәдәр дәринликдә ахытма каналында күнәмуздчу сифәти илә ишләјән һәмин памбыг әјиричиси арасындакындан кәскин бир экслик тәсәввүр етмәк чәтиндир». (Бу ахырынчы ишдә фәһләләр, аиләләринин бөјүк-кичиклијиндән асылы олараг, һәфтәдә 4 шиллингдән 12 шиллингә гәдәр алырдылар; мәһз бу ағлакәлмәз мәбләғ чох вахт 8 башдан ибарәт аиләни сахламаг үчүн кифајәт етмәли иди. Чәнаб мешшанлар бурада ики гат хејир көрүрдүләр: әввәлән, өзләринин һис басмыш вә дағылмаға үз гојмуш шәһәрләрини јахшылашдырмаг үчүн сон дәрәчә ашағы фаизлә пул әлдә едирдиләр; икинчиси, фәһләләрә ади әмәк һаггындан мүгајисә едилмәз дәрәчәдә аз верирдиләр.) «Аз гала тропик һәрарәтә алышмыш, мәһарәт вә ишләмәк дәгиглијини әзәлә гүввәсиндән сонсуз дәрәчә үстүн тутмаға вә һазырда ала биләчәјиндән ики гат, бә'зән үч гат артыг әмәк һаггына адәт етмиш олан фәһлә, — белә бир фәһлә тәклиф едилән шәртләрә разы олдугда фәдакарлыг вә ағыллылыг көстәрир ки, бу да онун үчүн сон дәрәчә бөјүк бир шәрәфдир. Блекберндә ишсизләр ачыг һавада көрүлән иш-

ләрин демәк олар һамысында сынагдан кечирилмишдиләр: онлар чох дәринликдә олуб јапышан, килли ағыр торпаг газыр, јер гурутма ишләриндә ишләјир, даш гырыр вә јол чәкирдиләр, 14, 16, бә'зән дә 20 фут дәринликдә күчә каналлары газырдылар. Бу заман онлар чох вахт 10—12 дүјүм палчыг вә су ичиндә дурмаг вә елә бир иглим шәраитиндә ишләмәк мәчбуријјәтиндә галырдылар ки, өз рүтубәт вә сојуглуғу чәһәтдән бу иглим Инкилтәрәнин һәр һансы бир башга маһалындакы иглимлә, — әкәр үмумијјәтлә белә бир иглимин мөвчуд олдуғу бир јер варса, — чәтин ки, мүгајисә едилә биләр» (сәһ. 91, 92). — «Фәһләләр, демәк олар, ә'ла һәрәкәт едирдиләр... онларын ачыг һавада иш көрмәји вә онунла кечинмәји өһдәләринә көтүрмәјә һазыр олмалары» (сәһ. 69).

1864-чү ил. Апрел. «Мүхтәлиф маһалларда, хүсусән бә'зи саһәләрдә, мәсәлән, тохучулуг ишиндә фәһлә чатышмамасындан арабир шикајәтләнмәләр ешидилир... лакин һәмин шикајәтләнмәләр һәм онун нәтичәсидир ки, инди пис иплик нөвләри ишләдилмәси үзүндән фәһләләр чох чүз'и әмәк һаггы газана билирләр, һәм дә онун нәтичәсидир ки, бу ихтисас саһәсиндә һәгигәтән фәһлә бир гәдәр чатышмыр. Кечән ај әмәк һаггы үстүндә мә'лум фабрикантларла онларын фәһләләри арасында бир чох тоггушмалар олмушду. Мән тәәссүф едирәм ки, чох тез-тез тә'тилләр олмаға башланмышдыр... Public Works Act-ын [Ичтимаи ишләр һаггында ганунун] тә'сиринә фабрикантлар рәгабәт кими бахырлар; Бејкапдакы јерли комитә дә өз фәалијјәтини дајандырмышдыр, чүнки һәлә һеч дә бүтүн фабрикләр ишләмирсә дә, бунунла белә, фәһлә азлығы ашкара чыхмышдыр» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», сәһ. 9, 10). Доғрудан да, даһа чәнаб фабрикантларын ағлы башына кәлмәли иди. Public Works Act. [Ичтимаи ишләр һаггында ганун] сајәсиндә тәләб о гәдәр артмышды ки, Бејкап даш карханаларында бә'зи фабрик фәһләләри күндә 4—5 шиллинг газанырдылар. Буна көрә дә ичтимаи ишләр јаваш-јаваш дајандырылмышды — бу, 1848-чи ил Ateliers nationaux-ынын [милли е'малатханаларын] јени нәшри иди, лакин бу дәфә буржуазија хејринә едилмишди.

In corpore vili [гиіјмәти олмајан чисимдә]тәчрүбәләр.

«Һәрчәнд мән мүхтәлиф фабрикләрдә» (там вахт ишләјән) «фәһләләрин һәгиги газанчыны тәшкил едән чох азалдылмыш әмәк һаггыны көстәрдим, лакин бурадан һәлә һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, фәһләләр далбадал һәр һәфтә ејни мәбләғ газанырлар. Бурада күчлү галхыб-енмәләр вардыр, чүнки фабрикантлар ејни фабрикләрдә мүхтәлиф памбыг нөвләри үзәриндә вә памбыгла туллантыларын мүхтәлиф гарышыглары үзәриндә даим тәчрүбәләр кечирирләр; бунлара «гатышыг» дејирләр, бунлар тез-тез дә-

јишилир вә һәмин памбыг гатышығынын кејфијјәтиндән асылы олараг, фәһләнин газанчы да галхыр вә ја ашағы дүшүр. Бә'зи һалларда газанч әввәлки кәмијјәтин анчаг 15%-ни тәшкил едир вә чәми бир-ики һәфтә әрзиндә 50 вә ја 60% ашағы дүшүр». Јазыларындан бурада ситат кәтирдијимиз мүфәттиш Редгрејв әмәк һаггына даир тәчрүбәдән көтүрүлмүш рәгәмләри гејд едир; һәмин рәгәмләрдән бурада ашағыдакы мисаллары көстәрмәк кифајәтдир:

6 баш аиләси олан тохучу *A* һәфтәдә 4 күн ишләјир, 6 шиллинг $8^1/_2$ пенс алыр; дүјүнчү *B* һәфтәдә $4^1/_2$ күн, 6 шиллинг; 4 баш аиләси олан тохучу *C* һәфтәдә 5 күн, 5 шиллинг 1 пенс; 6 баш аиләси олан ешичи *D* һәфтәдә 4 күн, 7 шиллинг 10 пенс; 7 баш аиләси олан тохучу *E* һәфтәдә 3 күн, 5 шиллинг вә и. а. Редгрејв давам едир: «Бу рәгәмләр диггәтә лајигдир, зира бунлар көстәрир ки, бә'зи аиләләр үчүн ишләмәк бәдбәхтлик оларды, чүнки газанчы о дәрәчә азалдарды ки, аиләнин газанчы, онун һеч иши олмадыгда јардым олараг ала биләчәји мәбләғә чатмадығы һалларда әлавә јардым верилмәдикдә, гәт'и зәрури тәләбатын анчаг чох чүз'и бир һиссәсини өдәмәк мүмкүн оларды» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», сәһ. 50—53).

«1863-чү ил ијунун 5-дән башлајараг елә бир һәфтә олмамышдыр ки, бу һәфтә әрзиндә бүтүн фәһләләрин орта иш вахты ики күн 7 саат вә бир нечә дәгигәдән артыг давам етсин» (јенә орада, сәһ. 121).

Јохсуллара һимајә идарәләри, мәркәзи јардым комитәси вә Лондон бәләдијјә комитәси тәрәфиндән бөһранын әввәлиндән 1863-чү ил мартын 25-нә гәдәр демәк олар үч милјон фунт стерлинг верилмишди (јенә орада сәһ. 13).

«Ән назик иплик нөмрәләри әјрилдији бир маһалда... Sea island-дан Мисир памбығына кечмәк нәтичәсиндә әјиричиләрин әмәк һаггы долајы јолла 15% ашағы салынмышды... Памбыг туллантыларынын күтләви сурәтдә Һиндистан памбығына гатылдығы бир кениш маһалда әјиричиләрин әмәк һаггы 5% ашағы салынмышды вә, бундан башга, онлар сурат вә туллантыларын е'малы нәтичәсиндә даһа 20—30% итирмишдиләр. Әввәлләр дөрд дәзкаһы идарә едән тохучулар инди икисинә кечмишләр. Онлар 1860-чы илдә һәр дәзкаһда 5 шиллинг 7 пенс, 1863-чү илдә исә анчаг 3 шиллинг 4 пенс газанырдылар... Кечмишдә, Америка памбығы ишләдилдији заман (һәр әјиричијә) 3 пенсдән 6 пенсә гәдәр дүшән пул чәримәләри инди 1 шиллинг — 3 шиллинг 6 пенсә чатыр». Мисир памбығынын Ост-Һинд памбығы илә гатышыг ишләдилдији бир маһалда «мүлдә ишләјән әјиричинин 1860-чы илдә орта әмәк һаггы 18—25 шиллинг иди, инди исә 10 шиллингдән 18 шиллингә гәдәрдир. Бунун сәбәби бир тәк памбығын писләшмәси дејилдир, һәмчинин иплији даһа бәрк ешмәк үчүн мүлүн

һәрәкәт сүр'этинин азалдылмасыдыр; иплијин беlә бәрк ешилмәси үчүн, шәртә көрә, ади вахтларда әлавә музд верилир» (сәһ. 43, 44, 45—50). «Ост-Һинд памбығынын е'малы, ола билсин, бу вә ја башга һалда фабрикантлара хејир вермиш олса да, дикәр тәрәфдән биз көрүрүк (бах: гијмәт вәрәги, сәһ. 53) ки, бунун нәтичәсиндә 1861-чи илә нисбәтән фәһләләр нә гәдәр зәрәр чәкмәли олурду. Әкәр сурат тәтбиги сабитләшсә, онда фәһләләр 1861-чи илдәки гәдәр газанч тәләб едәчәкләр; лакин бу тә'сирин әвәзи памбығын вә ја фабрикатларын гијмәтинин дәјишилмәси васитәсилә чыхмаса, онда фабрикантларын мәнфәәтинә чидди тохунулмуш олачагдыр» (сәһ. 105).

Мәнзил үчүн кирајә һаггы. «Фәһләләр фабрикантын коттечләриндә јашадыглары һалларда фәһләләрин вердији мәнзил кирајәси, натамам вахт иш көрүлмүш олса да, чох заман фабрикант тәрәфиндән фәһләләрин әмәк һаггындан чыхылыр. Һалбуки бу чүр тикилиләрин дәјәри енмишдир вә евләр инди әввәлкиндән 25—50% учуз кирајәјә верилир; һәфтәдә 3 шиллинг 6 пенсә кирајәјә верилән коттечи инди 2 шиллинг 4 пенсә, бә'зән дә даһа учуз тутмаг олар» (сәһ. 57).

Муһачирәт. Фабрикантлар, әлбәттә, фәһләләрин муһачирәтинин әлејһинә идиләр, чүнки, бир тәрәфдән, «онлар памбыг парча сәнајеси үчүн јахшы заманлар кәлиб чатачағыны көзләјәрәк, өз фабрикләрини ән әлверишли үсулла ишләтмәк үчүн лазым олан васитәләри өз әлләринин алтында сахламаға чалышырдылар». Бундан әлавә, «ишләтдикләри фәһләләрин јашадығы евләрин мүлкијјәтчиләри олан бир чох фабрикантлар, һәр һалда онлардан бә'зиләри шәксиз үмид едирләр ки, фәһләләрин онлара олан мәнзил кирајәси борчларынын һеч олмазса бир һиссәсини сонралар ала биләчәкләр» (сәһ. 96).

Ч-б Бернол Осборн 1864-чү ил октјабрын 22-дә өз парламент сечичиләринә мүрачиәтлә сөјләдији нитгләриндән бириндә демишди ки, Ланкашир фәһләләри антиг дөврүн философлары (стоикләр) кими һәрәкәт едирдиләр. Гојунлар кими дејилми?

ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

ӘЛАВӘЛӘР.

Үмумијјәтлә бу бөлмәдә етдијимиз кими, фәрз едәк ки, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә мәнимсәнилән мәнфәәт күтләси һәмин даирәјә гојулмуш бүтүн капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин мәбләғинә бәрабәрдир. Һәтта бу һалда да буржуа, мәнфәәти изафи дәјәрин, јә'ни һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәјин ејни олан бир шеј кими тәсәввүр етмәјәчәкдир, өзү дә ашағыдакы сәбәбләрә көрә елә тәсәввүр етмәјәчәкдир:

1) Тәдавүл просесиндә о, истеһсал просесини унудур. Әмтәәләрин дәјәринин реаллашдырылмасы, — о чүмләдән эмтәәләрдәки изафи дәјәрин дә реаллашдырылмасы, — буржуаја изафи дәјәр јарадылмасы кими көрүнүр. {Әлјазмасынын бурасында бош јер бурахылмышдыр вә бу көстәрир ки, Маркс бу мәсәләни даһа мүфәссәл шәрһ етмәк нијјәтиндә имиш. — *Ф. Е.*}

2) Әкәр фәрз едилсә ки, әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галыр, онда, артыг көрдүјүмүз кими, кредит системинин јаратдығы бүтүн дәјишикликләрдән асылы олмајараг, капиталистләрин бир-бирини алдатмасындан вә бир-биринә кәләк кәлмәсиндән, һәр биринин дикәри һесабына хејир әлдә етмәјә чалышмасындан асылы олмајараг, сонра, базар тапмагдакы һәр чүр мүвәффәгијјәтләрдән асылы олмајараг, мәнфәәт нормасы хаммалын чох вә ја аз учузлуғундан, хаммал алмагда чох вә ја аз бачарыг көстәрилмәсиндән, тәтбиг едилән машынларын нә гәдәр мәһсулдар, мәгсәдәујғун вә учуз олмасындан, истеһсал просесиндәки мүхтәлиф пилләләрин үмуми тәшкилинин чох вә ја аз мүкәммәллијиндән, хаммалын исраф едилмәсинин нә дәрәчә арадан галдырылмыш олмасындан, идарә етмәк вә нәзарәт ишинин нә дәрәчә садә вә мәгсәдәујғун тәшкил едилмәсиндән вә саирәдән асылы олараг мәнфәәт нормасы чох мүхтәлиф ола биләр. Гысача десәк, әкәр мүәјјән бир дәјишән капиталын кәтирдији изафи дәјәр мә'лумдурса, онда ејни бир изафи дәјәр даһа јүксәк вә даһа ашағы мәнфәәт нормасында ифадә олуна биләр, демәли, капиталистин өзүнүн вә ја онун нәзарәтчиләринин вә приказчикләринин фәрди иш габилијјәтиндән асылы олараг даһа чох вә ја даһа аз мәнфәәт күтләси верә биләр. Фәрз едәк ки, 1 000 ф. стерлинглик

ејни бир изафи дәјәр, 1 000 ф. стерлинглик әмәк һаггынын мәһсулу, *A* шәхсин мүәссисәсиндә 9 000 ф. ст., *B* шәхсин олан дикәр бир мүәссисәдә исә 11 000 ф. ст. сабит капитала дүшүр. *A* һалында биз $p' = \frac{1\,000}{10\,000} = 10\%$ алырыг. *B* һалында биз $p' = \frac{1000}{12000} = 8^1/_3\,\%$ алырыг. *B*-дәкинә нисбәтән *A*-да бүтүн капитал чох мәнфәәт истеһсал едир, чүнки бурада мәнфәәт нормасы орадакындан јүксәкдир, һәрчәнд һәр ики һалда аванс едилмиш дәјишән капитал = = 1 000 вә ондан көтүрүлән изафи дәјәр дә = 1 000-дир, демәли, һәр ики һалда бәрабәр мигдар фәһлә бәрабәр истисмар олунур. Ејни бир изафи дәјәр күтләсинин бу мүхтәлиф ифадәси, јахуд әмәк бәрабәр дәрәчәдә истисмар едилмәклә, мәнфәәт нормасынын вә, демәли, мәнфәәтин өз кәмијјәтинин дә мүхтәлифлији башга мәнбәләрдән дә ирәли кәлә биләр; лакин һәмин мүхтәлифлик тамамилә вә анчаг, һәр ики мүәссисәнин нә дәрәчәдә бачарыгла идарә олунмасындакы фәргдән дә ирәли кәлә биләр. Одур ки, бу һал капиталистдә иллүзија ојадыр, ону инандырыр ки, онун мәнфәәти әмәјин истисмарындан әмәлә кәлмир, һеч олмазса гисмән, бундан асылы олмајан башга шәртләрдән, хүсусән онун фәрди фәалијјәтиндән әмәлә кәлир.

Бу биринчи бөлмәдә шәрһ едиләнләрин һамысындан белә бир бахышын (Родбертус) сәһв олдуғу көрүнүр ки, һәмин бахыша көрә (торпаг рентасындан, мәсәлән, торпаг саһәси дәјишилмәз галыркән рентанын артмасы һалындан фәргли олараг) капиталын кәмијјәтинин дәјишилмәси мәнфәәт илә капитал арасындакы нисбәтә вә, демәли, мәнфәәт нормасына да тә'сир көстәрмир, чүнки мәнфәәт күтләси артдыгда, онун аид олдуғу капитал күтләси дә артыр, һәмчинин әксинә.

Бу анчаг ики һалда доғрудур. Әввәлән, о заман ки, бүтүн башга чәһәтләр вә, демәли, һәр шејдән әввәл изафи дәјәр нормасы бәрабәр олмагла, пул әмтәә олан әмтәәнин дәјәриндә дәјишиклик баш верир. (Ејни һал дәјәрин јалныз номинал дәјишилдији, башга шәртләр бәрабәр олмагла, дәјәр нишанларынын галхдығы вә ја ендији тәгдирдә дә баш верир.) Фәрз едәк ки, бүтүн капитал 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, мәнфәәт = 20 ф. ст., демәли, мәнфәәт нормасы = 20%. Әкәр гызылын дәјәри ики гат ашағы дүшүрсә вә ја галхырса, онда биринчи һалда кечмишдә 100 ф. ст. дәјәриндә олан ејни капитал инди 200 ф. ст. дәјәриндә олур вә мәнфәәтин дәјәри 40 ф. ст. олачагдыр, јә'ни кечмишдәки 20 ф. ст. әвәзинә бу 40 ф. ст. мәбләғиндә ифадә олуначагдыр. Икинчи һалда капиталын дәјәри 50 ф. стерлингә енир вә мәнфәәт 10 ф. ст. дәјәриндәки мәһсулда ифадә олунур. Лакин һәр ики һалда 200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20%. Амма һәгигәтдә бүтүн бу һалларда капитал дәјәрин кәмијјәти әсла дәјишилмир, јалныз ејни

бир дәјәрин вә ејни бир изафи дәјәрин пул ифадәси дәјишилир. Бу исә $\frac{m}{K}$ нисбәтинә дә, јахуд мәнфәәт нормасына да һеч бир тә'сир көстәрмир.

Дикәр һал одур ки, дәјәрин кәмијјәти һәгигәтән дәјишилир, лакин бу дәјишикликлә бәрабәр $v:c$ нисбәти дәјишилмир, јә'ни изафи дәјәр нормасы сабит олмагла, иш гүввәсинә сәрф едилмиш капиталын (дәјишән капитал исә һәрәкәтә кәтирилмиш иш гүввәсинин көстәричиси кими көтүрүлүр) истеһсал васитәләринә сәрф едилмиш капитала нисбәти әввәлки кими галыр. Бу һалларда, әкәр биз K јахуд nK, ја $\frac{K}{n}$, мәсәлән, 1 000, јахуд 2 000, ја да 500 көтүрсәк, онда мәнфәәт нормасы 20% икән мәнфәәт биринчи һалда $=200$, икинчи һалда $=400$, үчүнчү һалда $=100$ олар, лакин $\frac{200}{1\,000}=\frac{400}{2\,000}=\frac{100}{500}=20\%$-дир. Башга сөзлә десәк, мәнфәәт нормасы бурада дәјишилмәз галыр, чүнки капиталын гурулушу әввәлки кими галыр вә капиталын кәмијјәтинин дәјишилмәси она тохунмур. Буна көрә дә мәнфәәт күтләсинин артмасы вә ја азалмасы бурада јалныз тәтбиг олунан капиталын кәмијјәтинин артмасы вә ја азалмасынын көстәричисидир.

Беләликлә, биринчи һалда анчаг заһирән елә кәлир ки, тәтбиг олунан капиталын кәмијјәти дәјишилир, икинчи һалда исә онун кәмијјәти һәгигәтән дәјишилир, капиталын үзви гурулушу исә дәјишилмәз галыр, онун дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә нисбәти дәјишилмәз галыр. Лакин бу һәр ики һал истисна олмагла, тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинин дәјишилмәси ја капиталын тәркиб һиссәләриндән биринин дәјәринин кечмишдәки дәјишилмәсинин *нәтичәсидир* — вә буна көрә дә (бир һалда ки, дәјишән капиталын дәјишилмәси илә јанашы олараг изафи дәјәрин өзү дәјишилмир) капиталын тәркиб һиссәләринин нисби кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсидир, — ја да капиталын кәмијјәтинин бу дәјишилмәси (ишләр кениш мигјасда көрүлдүкдә, јени машынлар вә с. тәтбиг едилдикдә олдуғу кими) капиталын һәр ики үзви тәркиб һиссәсинин нисби кәмијјәтинин дәјишилмәсинин *сәбәбидир*. Буна көрә дә, башга шәртләр ејни олмагла, бүтүн бу һалларда, тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинин дәјишилмәси илә бир заманда мәнфәәт нормасы дәјишилмәлидир.

Мәнфәәт нормасынын артмасы һәмишә ондан ирәли кәлир ки, изафи дәјәр өзүнүн истеһсал хәрчләринә көрә, јә'ни аванс едилмиш бүтүн капиталын гәдәринә көрә нисби вә ја мүтләг мә'нада чохалыр; башга сөзлә десәк, ондан ирәли кәлир ки, мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасы арасындакы фәрг азалыр.

Капиталын үзви тәркиб һиссәләринин дәјишилмәсиндән вә ја онун мүтләг кәмијјәтиндән асылы олмајараг мәнфәәт нормасынын артыб-азалмалары о һалда мүмкүндүр ки, аванс едилмиш капитал һәр һансы формада — әсас капитал вә ја дөврijјә капиталы формасында — олурса олсун, онун дәјәри артыг мөвчуд олан капиталдан асылы олмајараг, өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын артмасы вә ја азалмасы нәтичәсиндә јүксәлир вә ја дүшүр. Һәр бир әмтәәнин, — демәли, капиталын ибарәт олдуғу әмтәәләрин дә, — дәјәри онун өзүндә олан зәрури иш вахты илә дејил, онун тәкрар истеһсалы үчүн *ичтимаи* зәрури олан иш вахты илә мүәјјән олунур. Бу тәкрар истеһсал јахшылашан вә ја писләшән шәраитдә, илкин истеһсалын шәраитиндән фәргли шәраитдә баш верә биләр. Фәрз едәк ки, дәјишилмиш шәраитдә, өз чисми мәзмуну чәһәтдән ејни капиталы тәкрар истеһсал етмәк үчүн, үмумијјәтлә десәк, ики гат артыг, јахуд, әксинә, ики гат әскик иш вахты тәләб олунур; онда, пулун дәјәри дәјишилмәз галмагла, кечмишдә 100 ф. ст. дәјәриндә олан капитал инди 200 ф. ст. вә ја мүвафиг сурәтдә 50 ф. ст. дәјәриндә олачагдыр. Әкәр дәјәрин белә јүксәлмәси, јахуд, әксинә, гијмәтдән дүшмәси капиталын бүтүн һиссәләринә бәрабәр дәрәчәдә тохунсајды, онда мәнфәәт дә буна мүвафиг сурәтдә ики гат артыг вә ја әскик пул мәбләғиндә ифадә олунарды. Јох, әкәр дәјәрин јүксәлмәси вә ја дүшмәси илә јанашы олараг капиталын үзви гурулушу дәјишилирсә, капиталын дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә нисбәти јүксәлир вә ја дүшүрсә, онда башга шәртләр ејни олмагла, мәнфәәт нормасы дәјишән капиталын нисби артмасы шәраитиндә артачаг, нисби азалмасы шәраитиндә дүшәчәкдир. Јох, әкәр аванс едилмиш капиталын јалныз пул дәјәри (пулун дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә) јүксәлир вә ја дүшүрсә, онда изафи дәјәрин пул ифадәси дә ејни нисбәтдә јүксәлир вә ја дүшүр. Мәнфәәт нормасы дәјишилмәз галыр.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТИН ОРТА МӘНФӘӘТӘ ЧЕВРИЛМӘСИ.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

МҮХТӘЛИФ ИСТЕҺСАЛ САҺӘЛӘРИНДӘ КАПИТАЛЫН МҮХТӘЛИФ ГУРУЛУШУ ВӘ МӘНФӘӘТ НОРМАЛАРЫНДА БУНДАН ИРӘЛИ КӘЛӘН ФӘРГЛӘР.

Бундан әввәлки бөлмәдә әзчүмлә көстәрилмишди ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галмагла, мәнфәәт нормасы нә сурәтлә дәјишилә биләр — јүксәлә вә ја дүшә биләр. Бу фәсилдә фәрз едилир ки, әмәјин истисмар дәрәчәси вә, демәли, изафи дәјәр нормасы вә иш күнүнүн узунлуғу мүәјјән бир өлкәнин ичтимаи әмәјинин бөлүндүјү бүтүн истеһсал даирәләриндә ејни кәмијјәтдәдир, ејни сәвијјәдә дурур. Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә әмәјин истисмарындакы әһәмијјәтли фәргләрә кәлдикдә, һәлә А. Смит әтрафлы көстәрмишдир ки, чүрбәчүр һәгиги вә ја мөвһумата әсасланан өдәјичи амилләр һәмин фәргләри әвәз едир вә, демәли, һәмин фәргләр јалныз заһири вә кечичи фәрг олдуглары үчүн үмуми гаршылыглы нисбәтләр тәдгиг едилдикдә һесаба алынмамалыдыр. Башга фәргләр, мәсәлән, әмәк һаггынын дәрәчәсиндәки фәргләр, башлыча олараг, I китабын әввәлиндә, 11-чи сәһифәдә [Қ. Маркс: «Қапитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 9—10] көстәрилән, садә әмәк илә мүрәккәб әмәк арасында олан фәргә әсасланыр; һәрчәнд һәмин фәргләр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә фәһләләрин вәзијјәтини әсла бәрабәр етмәсә дә, лакин һәмин мүхтәлиф даирәләрдә әмәјин истисмар дәрәчәсинә әсла тохунмур. Мәсәлән, әкәр зәркәрин әмәјинә күнәмуздчунун әмәјиндән артыг музд верилирсә, онда зәркәрин изафи әмәји күнәмуздчунун изафи әмәјиндән пропорсионал сурәтдә артыг изафи дәјәр истеһсал едир. Һәм дә әкәр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә вә һәтта ејни истеһсал даирәсиндәки мүхтәлиф капитал гојулушлары арасында әмәк һагларынын вә иш күнләринин, демәли, һәмчинин изафи дәјәр нормасынын да тәнләшмәсини бир чох јер-

ли маниәләр ләнкидирсә, капиталист истеһсалы тәрәгги етдикчә вә бүтүн игтисади мүнасибәтләр һәмин истеһсал үсулуна табе едилдикчә, һәмин тәнләшмә кетдикчә даһа долғун һәјата кечир. Белә ихтилафларын өјрәнилмәси әмәк һаггына даир һәр бир хүсуси әсәр үчүн нә гәдәр мүһүм олса да, капиталист истеһсалынын үмуми тәдгигиндә онлары, тәсадүфи вә әһәмијјәтсиз сајыб нәзәрә алмамаг олар. Белә бир үмуми тәдгигатда һәмишә үмумијјәтлә фәрз едилир ки, һәгиги мүнасибәтләр өз анлајышына ујғундур, јахуд, ејни шеј олмагла, һәгиги мүнасибәтләр јалныз өз үмуми типини ифадә етдији дәрәчәдә тәсвир олунур.

Мүхтәлиф өлкәләрдәки изафи дәјәр нормаларында олан фәргләрин, јә'ни әмәји истисмар етмәк дәрәчәсиндәки милли фәргләрин бу тәдгигат үчүн әһәмијјәти јохдур. Ахы бу бөлмәдә биз мәһз көстәрмәк истәјирик ки, һәр бир ајрыча өлкә дахилиндә мә'лум үмуми мәнфәәт нормасы нә јолла әмәлә кәлир. Доғрудан да, ајдындыр ки, мүхтәлиф милли мәнфәәт нормаларыны мүгајисә едәркән јалныз, бизим әввәлдә тәдгиг етдијимизи инди тәдгиг етмәли олдуғумузла тутушдурмаг лазым кәләчәкдир. Әввәлчә милли изафи дәјәр нормаларындакы фәрги нәзәрдән кечирмәк, сонра да, изафи дәјәр нормаларынын бу рәгәмләри әсасында мүхтәлиф милли мәнфәәт нормаларыны мүгајисә етмәк лазым кәләрди. Бир һалда ки, бунларын фәрги милли изафи дәјәр нормаларынын фәргиндән ирәли кәлмир, онда ајдындыр ки, һәмин фәрг, бизим бу фәсилдәки тәдгигимиздә олдуғу кими, һәр јердә изафи дәјәрин бәрабәр, сабит фәрз едилдијиндәки шәртләрдән ирәли кәлир.

Бундан әввәлки фәсилдә көстәрилмишди ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз олдугда, мүәјјән капиталын вердији мәнфәәт нормасы, сабит капиталын бу вә ја дикәр һиссәсинин дәјәрини јүксәлдән вә ја ашағы салан вә, демәли, капиталын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәти үмумијјәтлә дәјишдирән шәраитдән асылы олараг јүксәлә вә ја дүшә биләр. Сонра гејд едилмишди ки, капиталын дөвријјә вахтыны узадан вә ја гысалдан шәртләр дә мәнфәәт нормасына ејни тә'сир көстәрә биләр. Мәнфәәт күтләси изафи дәјәр күтләсинин, изафи дәјәрин өзүнүн ејни олдуғуна көрә, биз һәмчинин ашкар етмишдик ки, дәјәрин јухарыда көстәрилән јүксәлиб-дүшмәси һаллары — мәнфәәт *нормасындан* фәргли олараг — мәнфәәт *күтләсинә* тохунмур. Һәмин јүксәлиб-дүшмәләр јалныз мүәјјән изафи дәјәри вә, демәли, мүәјјән кәмијјәтли мәнфәәти ифадә едән норманы дәјишдирир, јә'ни мәнфәәтин анчаг нисби кәмијјәтини, мәнфәәтин аванс едилмиш капиталын кәмијјәтинә нисбәтән кәмијјәтини дәјишдирир. Доғрудур, дәјәрин һәмин јүксәлиб-дүшмәләри нәтичәсиндә капиталын бағланмасы вә ја сәрбәстләшмәси баш вердијинә көрә, белә долајы јолла тәкчә мәнфәәт нормасына дејил, мәнфәәтин

өзүнә дә тохунула биләр. Лакин бу, көрдүјүмүз кими, јени капитал гојулушларына дејил, јалныз артыг фәалијјәтдә олан капитала аиддир; бундан да башга, мәнфәәтин өзүнүн артмасы вә ја азалмасы һәмишә ондан асылыдыр ки, дәјәрин көстәрилән јүксәлиб-дүшмәләри үзүндән ејни капитал илә нә гәдәр чох вә ја аз әмәк һәрәкәтә кәтириләбиләр; башга сөзлә десәк, ондан асылыдыр ки, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галдыгда ејни капитал нә гәдәр чох вә ја аз изафи дәјәр күтләси истеһсал едә биләр. Беләликлә, нәзәрә кәлән бу истисна һәгигәтдә үмуми ганунa әсла зидд дејилдир, бу ганунa гаршы бир истисна дејилдир, әксинә, үмуми ганунун тәтбигинин анҹаг хүсуси бир һалыдыр.

Бундан әввәлки бөлмәдә биз көрдүк ки, әмәјин истисмар дәрәҹәси дәјишилмәдији шәраитдә сабит капиталын тәркиб һиссәләринин дәјәринин дәјишилмәси, һабелә капиталын дөврijјәси дөврүнүн дәјишилмәси мәнфәәт нормасыны дәјишдирир. Бурадан өзлүјүндә о нәтиҹә чыхыр ки, башга шәртләр ејни олдугда, әкәр мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә тәтбиг олунан капиталларын дөврijјә дөврләри мүхтәлиф олса, јахуд бу капиталларын үзви тәркиб һиссәләри арасында дәјәр ҹәһәтдән мүхтәлиф нисбәтләр олса, ејни заманда бир-бирилә јанашы мөвҹуд олан мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормалары мүхтәлиф олаҹагдыр. О фәргләр ки, бундан әввәл биз онлары ејни капитал үзәриндә заман е'тибарилә ардыҹыл сурәтдә баш верән дәјишикликләр кими нәзәрдән кечирирдик, һәмин фәргләри инди биз бир-бирилә јанашы олараг мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки капитал гојулушлары арасында ејни заманда мөвҹуд олан фәргләр кими нәзәрдән кечиририк.

Бурада биз ашағыдакылары тәдгиг етмәлијик: 1) капиталларын *үзви гурулушундакы* фәрги, 2) онларын дөврijјәси дөврүндәки фәрги.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, әкәр бу тәдгигатда биз мүәјјән истеһсал саһәсиндәки капиталын гурулушундан вә ја дөврijјәси вахтындан данышырыгса, һәмин истеһсал саһәсинә гојулмуш капиталын һәмишә орта, нормал нисбәтләрини нәзәрдә тутуруг; үмумијјәтлә бурада, мүәјјән истеһсал даирәсинә гојулмуш ајры-ајры капиталлар арасындакы тәсадүфи фәргләрдән дејил, һәмин истеһсал даирәсиндәки бүтүн капитал үчүн орта нисбәтләрдән бәһс олунур.

Сонра, изафи дәјәр нормасынын вә иш күнүнүн дәјишилмәз галдығы фәрз едилдијинә көрә, — бу фәрзијјә исә һәмчинин әмәк һаггынын дәјишилмәзлији дә дахил олдуғуна көрә, — бу шәраитдә мүәјјән мигдар дәјишән капитал һәрәкәтә кәтирилмиш мүәјјән мигдар иш гүввәсини вә, демәли, мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәји ифадә едир. Әкәр, мәсәлән, 100 ф. ст. 100 фәһләнин, јә'ни һәгигәтдә 100 иш гүввәсинин һәфтәлик әмәк һаггыны

ифадә едирсә, онда 100 ф. ст. $\times n$ бурада $100 \times n$ фәһләнин әмәк һаггыны, $\frac{100 \text{ ф. ст.}}{n}$ исә $\frac{100}{n}$ фәһләнин әмәк һаггыны ифадә едир. Беләликлә, дәјишән капитал (әмәк һаггынын мә'лум кәмијјәт олдуғу шәраитдә һәмишә олдуғу кими) бурада мүәјјән кәмијјәтли бүтүн капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләсинин көстәричисидир; демәли, тәтбиг едилән дәјишән капиталын кәмијјәтиндәки фәргләр тәтбиг едилән иш гүввәсинин күтләсиндәки фәргләрин көстәричисидир. Әкәр 100 ф. ст. бир һәфтә әрзиндә 100 фәһләни вә, демәли, һәфтәлик әмәк 60 саат олдугда, 6 000 иш саатыны тәмсил едирсә, онда 200 ф. ст. 12 000 иш саатына, 50 ф. ст. исә анчаг 3 000 иш саатына мүвафигдир.

Капиталын гурулушу дедикдә биз, артыг I китабда көстәрилмиш олдуғу кими, капиталын фәал вә пассив тәркиб һиссәләри арасындакы, дәјишән капиталла сабит капитал арасындакы нисбәти нәзәрдә тутуруг. Бурада биз, мүәјјән шәраит дахилиндә бәрабәр тә'сир көстәрсә дә, әһәмијјәти бәрабәр олмајан ики нисбәти нәзәрдән кечирмәлијик.

Биринчи нисбәт техника базисинә әсасланыр вә мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф пилләсиндә мә'лум сајыла биләр. Мәсәлән, бир күн әрзиндә мүәјјән мәһсул күтләси истеһсал етмәк үчүн вә, демәли, — бурада өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, — мүәјјән истеһсал васитәләри, машынлар, хаммал вә и. а. күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк, мәһсулдар сурәтдә истеһлак етмәк үчүн, мүәјјән мигдар фәһләнин тәмсил етдији мүәјјән иш гүввәси күтләси тәләб олунур. Мүәјјән мигдар истеһсал васитәләринә мүәјјән гәдәр фәһлә дүшүр, демәли, истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш олан мүәјјән мигдар әмәјә мүәјјән мигдар чанлы әмәк дүшүр. Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә, чох вахт һәтта ејни бир сәнаје саһәсинин мүхтәлиф бөлмәләриндә бу нисбәт чох мүхтәлифдир, һәрчәнд, дикәр тәрәфдән, бир-бириндән чох узаг олан сәнаје саһәләриндә һәмин нисбәт тәсадүфән тамамилә бәрабәр вә ја тәгрибән бәрабәр ола биләр.

Бу нисбәт капиталын техники гурулушуну тәшкил едир вә онун үзви гурулушунун һәгиги әсасыдыр.

Лакин белә бир һал да ола биләр: дәјишән капитал иш гүввәсинин садәчә көстәричиси, сабит капитал исә һәмин иш гүввәсинин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләри күтләсинин садәчә көстәричиси олдугда көстәрилән нисбәт мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә бәрабәрдир; мәсәлән, мис вә дәмир е'малы саһәсиндәки мүәјјән ишләр иш гүввәси илә истеһсал васитәләри күтләси арасында бәрабәр нисбәт тәләб едә биләр. Лакин мис дәмирдән баһа олдуғуна көрә, дәјишән капиталын дәјәри илә сабит капиталын дәјәри арасындакы нисбәт һәр ики һалда мүхтәлиф олачаг, бунунла да бирликдә, һәрәси бүтөвлүкдә көтүрүлән һәр ики капита-

лын дәјәр гурулушу да мүхтәлиф олачагдыр. Һәр бир сәнаје саһәсиндә техники гурулушла дәјәр гурулушу арасындакы фәрг өзүнү онда көстәрир ки, техники гурулуш дәјишилмәз олдугда, капиталын һәр ики һиссәсинин дәјәр нисбәти дәјишилә биләр вә, əксинә, техники гурулуш дәјишилдикдә, онларын дәјәр нисбәти дәјишилмәз гала биләр; бу сонунчу һал, әлбәттә, јалныз о заман олур ки, ишә гојулмуш истеһсал васитәләри күтләси илә иш гүвәси арасындакы нисбәтин дәјишилмәси мүгабилиндә онларын дәјәрләринин əксинә дәјишилмәси баш версин.

Капиталын дәјәр гурулушу капиталын техники гурулушу илә мүәјјән едилдикдә вә бу сонунчуну əкс етдирдикдә биз капиталын дәјәр гурулушуну капиталын *үзви* гурулушу адландырырыг[20].

Демәли, дәјишән капитал һаггында биз фәрз едирик ки, о, мүәјјән мигдар иш гүввәсинин, мүәјјән гәдәр фәһләнин вә ја һәрәкәтә кәтирилән мүәјјән чанлы әмәк күтләсинин көстәричисидир. Бундан әввәлки бөлмәдә биз көрдүк ки, дәјишән капиталын дәјәр кәмијјәтинин дәјишилмәси бә'зи шәраитдә ејни әмәк күтләсинин јалныз гијмәтинин артмасыны вә ја азалмасыны ифадә едә биләр; лакин бурада, изафи дәјәр нормасынын вә иш күнүнүн сабит кәмијјәтләр олараг, мүәјјән иш вахты үчүн әмәк һаггынын исә мә'лум кәмијјәт олараг көтүрүлдүјү бу јердә һәмин һал арадан галхыр. Әксинә, сабит капиталын кәмијјәтиндәки фәрг дә, доғрудур, мүәјјән мигдар иш гүввәсинин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләри күтләсинин дәјишилмәсинин көстәричиси ола биләр; лакин һәмин фәрг, башга истеһсал даирәләринә нисбәтән истеһсал даирәләринин бириндә һәрәкәтә кәтирилән истеһсал васитәләринин дәјәриндәки фәргдән дә ирәли кәлә биләр. Беләликлә, биз бурада һәр ики нөгтеји-нәзәри арашдырмалыјыг.

Нәһајәт, ашағыдакы мүһүм чәһәти гејд етмәк лазымдыр:

Тутаг ки, 100 ф. ст. 100 фәһләнин бир һәфтәлик әмәк һаггыдыр. Тутаг ки, бир һәфтәлик иш вахты = 60 саата. Сонра, тутаг ки, изафи дәјәр нормасы = 100%. Бу һалда фәһләләр 60 саатын 30 саатыны өзләри үчүн ишләјирләр, 30 саатыны да капиталист үчүн һавајы ишләјирләр. 100 ф. ст. әмәк һаггында 100 фәһләнин һәгигәтдә анчаг 30 иш сааты, јахуд чәми 3 000 иш сааты тәчәссүм етмишдир, һалбуки онларын ишдә кечирдикләри галан 3 000 саат капиталистин өзүнә көтүрдүјү 100 ф. стерлинглик изафи дәјәрдә, resp. [мүфавиг олараг] мәнфәәтдә тәчәссүм етмишдир. Беләликлә, 100 ф. стерлинглик әмәк һаггы 100 фәһләнин бир һәфтәлик әмәјинин маддиләшдији дәјәри ифадә етмирсә дә, һәр һалда (иш

---

[20] Јухарыда дејиләнләр артыг биринчи китабын үчүнчү нәшриндә, 628-чи сәһифәдә [дөрдүнчү нәшриндә 576-чы сәһифәдә; *К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 529], XXIII фәслин әввәлиндә гысача шәрһ едилмишди. Биринчи ики нәшрдә бу јер олмадығына көрә, онун бурада тәкрар едилмәси үчүн даһа чох әсас вар иди. — *Ф. Е.*

күнүнүн узунлуғу вә изафи дәјәр нормасы мә'лум олдуғуна көрә) көстәрир ки, һәмин капитал үмумијјәтлә 6 000 иш сааты әрзиндә 100 фәһләни һәрәкәтә кәтирир. 100 ф. стерлинглик капитал буну көстәрир, әввәлән, она көрә ки, о, һәрәкәтә кәтирилән фәһләләрин сајыны көстәрир, чүнки 1 ф. ст. = һәфтәдә 1 фәһләјә, демәли, 100 ф. ст. = 100 фәһләјә; икинчиси, она көрә ки, изафи дәјәр нормасы 100% олдугда, һәрәкәтә кәтирилән һәр бир фәһлә өз әмәк һаггында олдуғундан ики гат артыг әмәк сәрф едир; демәли, 1 ф. ст., онун әмәк һаггы, јарым һәфтәлик әмәјин ифадәси там бир һәфтә әрзиндә әмәји һәрәкәтә кәтирир, ејнилә дә 100 ф. ст., онда анчаг 50 һәфтәнин әмәји тәчәссүм етмиш олса да, 100 иш һәфтәси әрзиндә әмәји һәрәкәтә кәтирир. Буна көрә дә, әмәк һаггына сәрф едилмиш дәјишән капиталын ики чәһәтинә там гәт'и фәрг гојмаг лазымдыр; бири одур ки, дәјишән капиталын дәјәри — әмәк һагларынын мәбләғи — мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәји тәмсил едир, бири дә одур ки, һәмин дәјишән капиталын дәјәри бу капиталын һәрәкәтә кәтирдији чанлы әмәк күтләсинин садәчә көстәричисидир. Бу әмәк күтләси дәјишән капиталдакы әмәјин мигдарындан һәмишә артыгдыр, буна көрә дә, дәјишән капиталын дәјәриндән артыг дәјәрдә ифадә олунур, бу исә, бир тәрәфдән, дәјишән капиталын һәрәкәтә кәтирдији фәһләләрин сајы илә, дикәр тәрәфдән дә, һәмин фәһләләрин ичра етдикләри изафи әмәјин гәдәри илә мүәјјән олунур.

Дәјишән капиталын нәзәрдән кечирилмәсинин бу үсулундан ашағыдакы ирәли кәлир.

Тутаг ки, капитал гојуларкән *A* истеһсал даирәсиндә бүтүн капиталын һәр 700 ваһидиндән дәјишән капитала анчаг 100 вә сабит капитала 600 ваһид сәрф едилир, *B* истеһсал даирәсиндә исә — дәјишән капитала 600 вә сабит капитала 100 сәрф едилир. Онда 700-лүк бүтүн *A* капитал чәми 100-ә бәрабәр иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирәчәкдир ки, бу да әввәлки фәрзијјәләримиз сахландыгда, анчаг 100 иш һәфтәси, јахуд 6 000 саатлыг чанлы әмәк верир; һалбуки мәчмусу ејни мигдарда олан *B* капитал 600 һәфтәлик әмәји, демәли, 36 000 саатлыг чанлы әмәји һәрәкәтә кәтирир. Буна көрә дә *A* даирәсиндәки капитал анчаг 50 иш һәфтәсини, јахуд 3 000 саатлыг изафи әмәји мәнимсәјә биләрди, *B* даирәсиндәки ејни мигдар капитал исә 300 иш һәфтәсини, јахуд 18 000 сааты мәнимсәјә биләрди. Дәјишән капитал јалныз өзүндәки әмәјин көстәричиси олмаг дејил, һабелә, изафи дәјәр нормасы мә'лум олдугда, өзүнүн һәрәкәтә кәтирдији вә өзүндәки әмәкдән артыг давам едән үстәлик әмәјин, јахуд изафи әмәјин дә көстәричисидир. Әмәјин истисмар дәрәчәси бәрабәр олдугда, мәнфәәт биринчи һалда $= \frac{100}{700} = 1/7 = 14^2/_7\%$, икинчи һалда исә $\frac{600}{700} = 85^5/_7\%$ оларды, јә'ни мәнфәәт нормасы алты дәфә артыг оларды. Лакин бу

һалда һәгигәтдә мәнфәәт өзү алты дәфә артыг оларды, *А* үчүн 100 олдуғу һалда, *В* үчүн 600 оларды, чүнки ејни капитал илә алты дәфә артыг чанлы әмәк һәрәкәтә кәтирилир, демәли, әмәјин истисмар дәрәчәси бәрабәр олмагла, алты дәфә артыг изафи дәјәр вә, демәли, һәмчинин алты дәфә артыг мәнфәәт истеһсал едилир.

Әкәр *А* даирәсиндә 700 дејил, 7 000 ф. ст., *В* даирәсиндә исә анчаг 700 ф. ст. капитал тәтбиг едилсәјди, онда үзви гурулуш дәјишилмәз галмагла, *А* даирәсинин 7 000 ф. ст. капиталындан дәјишән капитал олараг 1 000 ф. ст. тәтбиг едиләрди, јә'ни 1 000 фәһлә бир һәфтә әрзиндә = 60 000 саат чанлы әмәк, о чүмләдән 30 000 саат изафи әмәк тәтбиг едиләрди. Лакин әввәлдә олдуғу кими, инди дә *В*-јә нисбәтән *А* һәр 700 ф. ст. васитәсилә алты дәфә аз чанлы әмәк вә, демәли, алты дәфә аз изафи әмәк һәрәкәтә кәтирәрди, буна көрә мәнфәәт дә бурада алты дәфә аз оларды. Әкәр биз мәнфәәт нормасыны нәзәрдән кечирсәк, онда *В* капитал үчүн $\frac{600}{700}$, јахуд $85^5/_7\%$-ә нисбәтән *А* үчүн $\frac{1\,000}{7\,000} = \frac{100}{700} = 14^2/_7\%$ аларыг. Капиталларын бәрабәр кәмијјәтли олмасына бахмајараг, бурада мәнфәәт нормалары мүхтәлифдир, чүнки изафи дәјәр нормасы бәрабәр олдуғу һалда, истеһсал едилмиш изафи дәјәр күтләләри мүхтәлифдир, демәли, мәнфәәт күтләләри дә мүхтәлифдир, сәбәби дә одур ки, гејри-бәрабәр мигдарда чанлы әмәк күтләләри һәрәкәтә кәтирилмишдир.

Әслиндә о һалда да ејни нәтичә алынмыш олур ки, бир истеһсал даирәсиндә техники нисбәтләр дикәр истеһсал даирәсиндәкинин ејни олсун, тәтбиг олунан сабит капитал үнсүрләринин дәјәри исә артыг вә ја әскик олсун. Фәрз едәк ки, ики истеһсал даирәсинин һәр бири 100 ф. ст. дәјишән капитал тәтбиг едир, демәли, һәр ики һалда һәфтәдә 100 фәһлә тәләб олунур ки, ејни мигдар машын вә хаммал һәрәкәтә кәтирилсин, лакин бу сонунчулар *В*-дә *А*-дакына нисбәтән баһадыр. Онда 100 ф. ст. дәјишән капитала *А* даирәсиндә, мәсәлән, 200 ф. ст., *В* даирәсиндә исә 400 ф. ст. сабит капитал дүшүр. Изафи дәјәр нормасы 100% олдугда, истеһсал едилмиш изафи дәјәр һәр ики һалда 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, демәли, мәнфәәт дә һәр ики һалда 100 ф. стерлингә бәрабәрдир. Лакин *А* даирәсиндә $\frac{100}{200_c + 100_v} = {}^1/_3 = 33^1/_3\%$, *В* даирәсиндә исә $\frac{100}{400_c + 100_v} = {}^1/_5 = 20\%$ олдуғуну көрәрик. Доғрудан да, әкәр биз һәр ики һалда бүтүн капиталын мүәјјән кәррат һиссәләрини көтүрсәк, онда *В* даирәсиндә һәр 100 ф. стерлингдән дәјишән капиталын пајына анчаг 20 ф. ст., јахуд $^1/_5$ дүшүр, *А* даирәсиндә исә һәр 100 ф. стерлингдән 33 $^1/_3$ ф. стерлинги, јахуд $^1/_3$-и дәјишән капиталдыр. *В* һәр 100 ф. стерлингә аз

мәнфәәт истеһсал едир, чүнки *А*-дакындан аз мигдарда чанлы әмәји һәрәкәтә кәтирир. Беләликлә, бурада мәнфәәт нормаларындакы фәрг јенә дә гојулмуш капиталын һәр 100 ваһидинә көрә истеһсал едилән изафи дәјәр күтләләринин вә, буна көрә дә, мәнфәәт күтләләринин фәргиндән ибарәт олур.

Бу икинчи мисалын әввәлкиндән фәрги анчаг ашағыдакындан ибарәтдир: икинчи һалда *А* илә *В* арасында тәнләшмә, техники базис дәјишилмәз галмагла, *А*-да вә ја *В*-дә анчаг сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәсини тәләб едәрди; биринчи һалда исә, эксинә, ики истеһсал даирәсиндә капиталын техники гурулушунун өзү мүхтәлифдир вә тәнләшмә үчүн дәјишдирилмәли оларды.

Беләликлә, капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлији онларын мүтләг кәмијјәтиндән асылы дејилдир. Мәсәлә һәмишә анчаг ондан ибарәтдир ки, капиталын һәр 100 ваһидиндән нә гәдәри дәјишән капитала вә нә гәдәри сабит капитала дүшүр.

Беләликлә, фаиз чәһәтдән мүхтәлиф кәмијјәтли олан капиталлар — јахуд, бу һалда ејни шеј олараг, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар — бәрабәр иш күнү вә әмәјин бәрабәр истисмар дәрәчәси шәраитиндә чох мүхтәлиф мигдарда мәнфәәт истеһсал едир, чүнки бунлар мүхтәлиф мигдар изафи дәјәр истеһсал едир; буна сәбәб мәһз одур ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлији үзүндән онларын дәјишән һиссәләри мүхтәлифдир, демәли, онларын һәрәкәтә кәтирдији чанлы әмәјин мигдары мүхтәлифдир, буна көрә онларын мәнимсәдији изафи әмәјин — бу изафи дәјәр вә, демәли, мәнфәәт субстансијасынын мигдары да мүхтәлифдир. Бүтүн капиталын кәмијјәтчә бәрабәр олан һиссәләри мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә кәмијјәтчә бәрабәр олмајан изафи дәјәр мәнбәләрини эһатә едир, изафи дәјәрин јеканә мәнбәји исә чанлы әмәкдир. Әмәјин истисмар дәрәчәси бәрабәр олдугда, 100 ваһид капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләси вә, демәли, бу капиталын мәнимсәдији изафи әмәк күтләси дә онун дәјишән тәркиб һиссәсинин кәмијјәтиндән асылыдыр. Әкәр тәркиб һиссәләринин фаиз нисбәти $90_c + 10_v$ олан бир капитал, әмәјин истисмар дәрәчәси бәрабәр олдугда, $10_c + 90_v$ -дән ибарәт капиталынкы гәдәр изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт истеһсал етсәјди, онда күн кими ајдын оларды ки, изафи дәјәрин вә, демәли, үмумијјәтлә дәјәрин дә мәнбәји әмәкдән тамамилә фәргли олмалы иди, бунунла да бирликдә сијаси игтисадын һәр һансы бир расионал әсасы арадан галхмыш оларды. Әввәлдә етдијимиз кими, јенә дә фәрз едәк ки, 1 ф. ст. бир фәһләнин 60 иш сааты үчүн һәфтәлик әмәк һаггыдыр вә изафи дәјәр нормасы = 100%-дир. Онда ајдындыр ки, бир фәһләнин һәфтә әрзиндә верә биләчәји бүтүн јени истеһсал олунмуш дәјәр = 2 ф. ст. олар; демәли, шәртләр белә икән 10 фәһлә 20 ф. стерлингдән артыг верә билмәзди; лакин бу 20 ф. стерлингдән

10 ф. ст. әмәк һаггынын јерини долдурур; демәли, 10 фәһлә 10 ф. стерлингдән артыг изафи дәјәр јарада билмәз; һалбуки бүтүн мәһсулу = 180 ф. ст., әмәк һаггы исә = 90 ф. ст. олан 90 фәһлә 90 ф. стерлинглик изафи дәјәр јарадарды. Беләликлә, мәнфәәт нормасы бир һалда 10%, дикәр һалда 90% оларды. Әкәр иш башга чүр олсајды, онда дәјәр вә изафи дәјәр маддиләшмиш әмәк дејил, башга бир шеј олмалы иди. Беләликлә, өз тәркиб һиссәләринин нисбәти фаизлә ифадә олунмуш капиталлар, — јахуд бәрабәр кәмиҗјәтли капиталлар, — мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә сабит вә дәјишән үнсүрләрә бәрабәр бөлүнмәдијинә көрә, гејри-бәрабәр мигдар чанлы әмәји һәрәкәтә кәтирдијинә көрә вә, демәли, гејри-бәрабәр мигдар изафи дәјәр вә, буна көрә дә, гејри-бәрабәр мигдар мәнфәәт истеһсал етдијинә көрә, мәһз изафи дәјәрин бүтүн капитала фаиз нисбәтиндән ибарәт олан мәнфәәт нормасы да һәмин истеһсал даирәләриндә мүхтәлифдир.

Лакин әкәр фаизлә ифадә олунмуш капиталлар, јахуд бәрабәр кәмиҗјәтли капиталлар мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә, өз үзви гурулушунун мүхтәлифлији үзүндән гејри-бәрабәр мәнфәәт истеһсал едирсә, бурадан о нәтичә чыхыр ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки гејри-бәрабәр капиталларын мәнфәәтләри һәмин капиталларын мүвафиг кәмиҗјәтләринә пропорсионал ола билмәз, демәли, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәтләр, бу истеһсал даирәләринә гојулмуш капиталларын мүвафиг кәмиҗјәтләринә пропорсионал дејилдир. Она көрә ки, мәнфәәтин гојулмуш капиталын кәмиҗјәтинә pro rata [мүвафиг сурәтдә] артмасы фәрз едәрди ки, фаиз һесабы илә мәнфәәт һәр јердә бәрабәр чыхыр, демәли, фәрз едәрди ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки бәрабәр кәмиҗјәтли капиталларын мәнфәәт нормасы, һәмин капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлијиндән асылы олмајараг, бәрабәр олур. Јалныз ејни бир истеһсал даирәсиндә, — демәли, капиталын үзви гурулушунун мә'лум олдуғу јердә, — јахуд капиталын үзви гурулушунун ејни олдуғу мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәт күтләләри гојулмуш капитал күтләләринә дүз пропорсионалдыр. Гејри-бәрабәр капиталларын мәнфәәтләринин һәмин капиталларын кәмиҗјәтләринә пропорсионал олмасы үмумиҗјәтлә анчаг бир шеј демәкдир, јә'ни о демәкдир ки, бәрабәр мигдар капиталлар бәрабәр мигдар мәнфәәт верир, јахуд о демәкдир ки, бүтүн капиталларын кәмиҗјәти вә үзви гурулушу нечә олурса олсун, онлар үчүн мәнфәәт нормалары бәрабәрдир.

Бүтүн јухарыдакы мүлаһизәләрдә фәрз олунур ки, әмтәәләр өз дәјәрләринә сатылыр. Әмтәәнин дәјәри ондакы сабит капиталын дәјәринә, плјус онда тәкрар истеһсал едилмиш дәјишән капиталын дәјәринә, плјус һәмин дәјишән капиталын артымына, истеһсал едилмиш изафи дәјәрә бәрабәрдир. Изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз олдугда, онун күтләси, јәгин ки, дәјишән капиталын

күтләсиндән асылыдыр. Тутаг ки, 100 мәбләғиндә капиталын истеһсал етдији мәһсулун дәјәри бир һалда $= 90_c + 10_v + 10_m = 110$, дикәр һалда $= 10_c + 90_v + 90_m = 190$-дыр. Әкәр әмтәәләр өз дәјәринә сатылырса, онда биринчи мәһсул 110-а сатылыр вә бундан 10-у изафи дәјәри, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәји тәмсил едир, икинчи мәһсул 190-а сатылыр вә бундан 90-ы изафи дәјәрдир, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәкдир.

Бу һал, мүхтәлиф өлкәләрдәки мәнфәәт нормалары бир-бири илә мүгајисә едилдикдә хүсусилә мүһүмдүр. Тутаг ки, һәр һансы бир Авропа өлкәсиндә изафи дәјәр нормасы = 100%-дир, јә'ни фәһлә күнүн јарысыны өзү үчүн, јарысыны саһибкар үчүн ишләјир; тутаг ки, һәр һансы бир Асија өлкәсиндә изафи дәјәр нормасы = 25%-дир, јә'ни фәһлә күнүн $^4/_5$-үнү өзү үчүн, $^1/_5$-ни саһибкар үчүн ишләјир. Лакин фәрз едәк ки, Авропа өлкәсиндә милли капиталын гурулушу $84_c + 16_v$ -дир, машынларын вә с. аз тәтбиг едилдији вә мүәјјән дөвр әрзиндә мүәјјән мигдар иш гүввәси илә мәһсулдар шәкилдә нисбәтән аз хаммал истеһлак едилдији Асија өлкәсиндә исә милли капиталын гурулушу, тутаг ки, $16_c + 84_v$-дир. Онда биз ашағыдакы һесабы алырыг:

Авропа өлкәсиндә мәһсулун дәјәри $= 84_c + 16_v + 16_m = 116$; мәнфәәт нормасы $\frac{16}{100} = 16\%$-дир.

Асија өлкәсиндә мәһсулун дәјәри $= 16_c + 84_v + 21_m = 121$; мәнфәәт нормасы $= \frac{21}{100} = 21\%$-дир.

Беләликлә, Асија өлкәсиндә мәнфәәт нормасы Авропа өлкәсиндә олдуғундан 25%-дән дә чох артыгдыр, һалбуки орада изафи дәјәр нормасы дөрд дәфә аздыр. Кери, Бастиа вә tutti quanti [ејни гәбилдән олан бүтүн башгалары], әлбәттә, мәһз бунун əксинә олан бир нәтичә чыхарардылар.

Буну сөзарасы дејирик. Әксәр һалларда мүхтәлиф милли мәнфәәт нормалары мүхтәлиф милли изафи дәјәр нормаларындан әмәлә кәлир; лакин биз бу фәсилдә гејри-бәрабәр мәнфәәт нормаларыны јалныз бу шәртлә мүгајисә едирик ки, онлар ејни бир изафи дәјәр нормасындан ирәли кәлмиш олсун.

Капиталларын мүхтәлиф үзви гурулушундан башга, беләликлә, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә бәрабәр мигдар капиталларын һәрәкәтә кәтирдији әмәк күтләләриндәки фәргдән, демәли, башга шәртләр ејни олдугда, һабелә изафи әмәкдәки фәргдән башга мәнфәәт нормаларынын гејри-бәрабәр олмасынын даһа бир мәнбәји вардыр. Бу башга мәнбә — мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә капиталын дөвријјә мүддәтинин мүхтәлиф олмасыдыр. Биз IV фәсилдә көрдүк ки, капиталларын гурулушу бәрабәр олдугда вә башга шәртләр ејни олдугда, мәнфәәт нормалары дөвријјә дөврләринә тәрс пропорсионалдыр; биз һәмчинин көрдүк ки, ејни

бир дәјишән капитал, әкәр о, мүддәтчә мүхтәлиф дөврләр әрзиндә дөвр едирсә, гејри-бәрабәр мигдарда иллик изафи дәјәр күтләләри јарадыр. Беләликлә, башга сәбәб — дөврijjә вахтынын мүхтәлифлијидир вә бу сәбәб нәтичәсиндә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки бәрабәр капиталлар бәрабәр мүддәтләрдә гејри-бәрабәр мәнфәәт истеһсал едир вә һәмин мүхтәлиф даирәләрдә мәнфәәт нормалары мүхтәлиф олур.

Гапиталын әсас капитала вә дөврijjә капиталына бөлүндүjү пропорсијаја кәлдикдә, бу нисбәт өзлүјүндә мәнфәәт нормасына әсла тохунмур. Бу нисбәт мәнфәәт нормасына анчаг ики һалда тә'сир көстәрә биләр: ја о заман ки, әсас капитал илә дөврijjә капиталы арасындакы нисбәтдә олан бу фәрг дәјишән һиссә илә сабит һиссә арасындакы нисбәтдә олан фәргә ујғун кәлир, демәли, о заман ки, мәнфәәт нормасындакы фәрг дөврijjә һиссәси илә әсас һиссә арасындакы нисбәтдә олан фәргдән дејил, дәјишән һиссә илә сабит һиссә арасындакы фәргдән ирәли кәлир; ја да о заман ки, әсас тәркиб һиссәси илә дөврijjә тәркиб һиссәси арасындакы нисбәтдә олан фәрг мүәјјән мәнфәәтин реаллашдығы дөврijjә вахтынын фәргли олмасына сәбәб олур. Әкәр капиталлар әсас капитал илә дөврijjә капиталына мүхтәлиф пропорсијада ајрылырса, онда бу һал һәмин капиталларын дөврijjә вахтына, доғрудур, һәмишә тә'сир көстәрәчәк вә онун мүхтәлифлијинә сәбәб олачагдыр; лакин бурадан һәлә һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, ејни капиталларын мүәјјән мәнфәәти реаллашдырдығы дөврijjә вахты мүхтәлиф олачагдыр. Мәсәлән, тутаг ки, *A* мәһсулун даһа артыг һиссәсини һәмишә хаммала вә с. чевирмәлидир, *B* исә даһа узун мүддәт әрзиндә вә даһа аз мигдарда хаммал сәрф етмәклә ејни машынлары вә с. тәтбиг едир; бир һалда ки, онлар истеһсал едирләр, демәли, онларын һәр икисиндә капиталын бир һиссәси һәр һалда даим мәшғулдур; онлардан бириндә һәмин һиссә хаммала, јә'ни дөврijjә капиталына, дикәриндә исә машынлара вә и. а., јә'ни әсас капитала гојулмушдур. *A* өз капиталынын бир һиссәсини даим әмтәә формасындан пул формасына вә пул формасындан гајтарыб хаммал формасына чевирир; *B* исә өз капиталынын бир һиссәсини белә чевирмәјә салмадан аз-чох узун мүддәт әрзиндә бир әмәк аләти кими ишләдир. Әкәр онларын һәр икиси бәрабәр мигдар әмәк тәтбиг едирсә, онда, ил әрзиндә онларын гејри-бәрабәр дәјәрдә мәһсул күтләләри сатачагларына бахмајараг, һәр ики мәһсул күтләсиндә бәрабәр мигдарда изафи дәјәр олачагдыр, онларын аванс едилмиш бүтүн капитала көрә һесабланан мәнфәәт нормалары да бәрабәр олачагдыр, һәрчәнд һәмин капиталлардан һәр биринин дөврijjә вахты мүхтәлиф олдуғу кими, онларын һәр биринин әсас һиссә илә дөврijjә һиссәсинә ајрылдығы пропорсија да һәр ики һалда мүхтәлифдир. Һәр ики капитал мүхтәлиф мүддәтләр әрзиндә дөвр етсә дә, бәрабәр вахт-

да бәрабәр мәнфәәт реаллашдырыр[21]. Дөврijjә вахтында олан фәргин өзлүjүндә анчаг о дәрәчәдә әһәмиjjәти вардыр ки, мүәjjән вахт әрзиндә ejни бир капитал тәрәфиндән мәнимсәнилә вә реаллашдырыла билән изафи әмәк күтләсинә тә'сир көстәрир. Лакин бу сурәтлә капиталын дөврijjә капиталы илә әсас капитала гejри-бәрабәр бөлүнмәси, лабүд олараг дөврijjә вахтынын мүхтәлифлиjинә сәбәб олмурса, — ки, бу мүхтәлифлик дә өз нөвбәсиндә мәнфәәт нормаларынын гejри-бәрабәрлиjинә сәбәб олур, — онда аjдын олдуғу кими, бир һалда ки, мәнфәәт нормасында гejри-бәрабәрлик вардыр, бу һал өзлүjүндә капиталын дөврijjә капиталы илә әсас капитала мүхтәлиф сурәтдә бөлүнмәсиндән ирәли кәлмәк деjил, әксинә, ондан ирәли кәлир ки, капиталын беләбөлүнмәси бу һалда дөврijjә вахтында олан вә мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрән фәргин анчаг көстәричисидир.

Беләликлә, мүхтәлиф сәнаjе саһәләриндә сабит капиталын дөврijjә капиталы илә әсас капитала мүхтәлиф сурәтдә бөлүнмәсинин өзлүjүндә мәнфәәт нормасы үчүн әһәмиjjәти jохдур, чүнки һәлледичи тә'сири дәjишән капиталын сабит капитала нисбәти көстәрир, һәм дә сабит капиталын дәjәри вә, демәли, дәjишән капитала көрә онун нисби кәмиjjәти дә һәмин капиталын тәркиб һиссәләринин әсас вә jа дөврijjә характериндән әсла асылы деjилдир. Лакин тамамилә доғрудур — вә бу да чох вахт jанлыш нәтичәләр доғурур — ки, әсас капиталын хеjли инкишаф етмиш олдуғу jердә бу анчаг белә бир фактын ифадәсидир ки, истеһсал бөjүк мигjасда апарылыр вә, демәли, сабит капитал дәjишән капиталдан чох артыгдыр, башга сөзлә, ишә тәтбиг едилән чанлы иш гүввәси онун һәрәкәтә кәтирдиjи истеһсал васитәләринин күтләсинә нисбәтән чүз'идир.

Беләликлә, биз ашағыдакыны көстәрдик: мүхтәлиф сәнаjе саһәләриндә, капиталларын үзви гурулушундакы фәргә вә, мүәjjән һәдләр дахилиндә, дөврijjә вахтындакы фәргләрә мүвафиг олараг мүхтәлиф мәнфәәт нормалары һөкм сүрүр; буна көрә һәтта иза-

---

21 {IV фәсилдән аjдын олдуғу кими, jухарыда деjиләнләр jалныз о һалда доғрудур ки, *A* вә *B* капиталларын дәjәр гурулушу мүхтәлиф олсун вә онларын фаизлә ифадә олунмуш дәjишән тәркиб һиссәләри онларын дөврijjә вахтына дүз пропорсионал олсун, jә'ни мә'лум вахт әрзиндәки дөврijjәләрин гәдәринә тәрс пропорсионал олсун. Тутаг ки, *A* капиталын фаиз гурулушу $= 20_c$ әсас капитал $+ 70_c$ дөврijjә капиталыдыр, демәли, $90_c + 10_v = 100$-дүр. Изафи дәjәр нормасы 100% олдугда бу 10_v бир дөврijjә әрзиндә 10_m истеһсал едир. Бир дөврijjә үчүн мәнфәәт нормасы = 10%-дир. Дикәр тәрәфдән, тутаг ки, *B* капитал $= 60_c$ әсас капитал $+ 20_c$ дөврijjә капиталыдыр, демәли, $80_c + 20_v = 100$-дүр. Бу 20_v ejни изафи дәjәр нормасы шәраитиндә бир дөврijjә әрзиндә 20_m истеһсал едәчәкдир; бир дөврijjә үчүн мәнфәәт нормасы 20%-ә бәрабәрдир, jә'ни *A*-jа нисбәтән икигат артыгдыр. Лакин әкәр *A* илдә ики дәфә, *B* jалныз бир дәфә дөвр едирсә, онда бир ил әрзиндә *A* үчүн дә jенә $10 \times 2 = 20_m$ алырыг; беләликлә, иллик мәнфәәт нормасы һәр ики һалда бәрабәр, jә'ни 20% олур. — *Ф. Е.*}

фи дәјәр нормасы бәрабәр олдугда да, јалныз үзви гурулушу бәрабәр олан капиталлар һаггында, — дөвријјә дөврләри бәрабәр фәрз едилдикдә, — белә бир ганун (өз үмуми мејли чәһәтдән) гүввәдә галыр ки, мәнфәәтләрин бир-биринә нисбәти капиталларын кәмијјәтләринин нисбәти кимидир вә, демәли, бәрабәр капиталлар бәрабәр мүддәтләр әрзиндә бәрабәр мәнфәәтләр верир. Шәрһ етдијимиз мүлаһизәләр бу вахта гәдәр бүтүн тәдгигатымыз үчүн базис олан белә бир базисә әсасланыр ки, әмтәәләр өз дәјәринә сатылыр. Дикәр тәрәфдән, һеч бир шүбһә јохдур ки, әкәр мүһүм олмајан вә бир-бирини пуч едән тәсадүфи фәргләр бир кәнара гојулса, һәгигәтдә мүхтәлиф сәнаје саһәләриндәки орта мәнфәәт нормалары арасында фәрг јохдур вә белә бир фәргин олмасы бүтүн капиталист истеһсал системини дағытмыш олар. Бу сурәтлә елә көрүнүр ки, куја дәјәр нәзәријјәсини һәгиги просеслә узлашдырмаг мүмкүн дејилдир, һәгигәтдәки истеһсал һадисәләри илә узлашдырмаг мүмкүн дејилдир, она көрә дә бу сонунчулары баша дүшмәк үмидиндән үмумијјәтлә әл чәкмәк лазым кәлир.

Бу китабын биринчи бөлмәсиндән о нәтичә чыхыр ки, әкәр мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәһсулларынын истеһсалына капиталын бәрабәр кәмијјәтли һиссәләри аванс едилмишдирсә, онда, бу капиталларын үзви гурулушу нә гәдәр мүхтәлиф олса да, һәмин мәһсулларын истеһсал хәрчләри бәрабәрдир. Истеһсал хәрчләриндә дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы фәрг капиталист үчүн јоха чыхыр. О әмтәә ки, капиталист онун истеһсалына 100 ф. ст. сәрф етмәлидир, истәр она $90_c + 10_v$, истәрсә $10_c + 90_v$ сәрф етмәли олсун, һәмин әмтәә капиталистә ејни мәбләғә тамам олур. Әмтәә она һәр һалда 100 ф. стерлингә баша кәлир, нә артыг, нә дә әскик. Бәрабәр кәмијјәтли капитал сәрф едилдикдә, истеһсал олунмуш дәјәрләр вә изафи дәјәрләр бир-бириндән нә гәдәр фәргли олса да, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә истеһсал хәрчләри бәрабәр олур. Истеһсал хәрчләринин бу бәрабәрлији капитал гојулушларында рәгабәт үчүн базис тәшкил едир ки, һәмин рәгабәт јолу илә дә орта мәнфәәт гәрарлашыр.

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

ҮМУМИ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН (ОРТА МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН) ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ВӘ ӘМТӘӘЛӘРИН ДӘЈӘРЛӘРИНИН ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТЛӘРИНӘ ЧЕВРИЛМӘСИ.

Ҝапиталын үзви гурулушу һәр бир мүәјјән анда ики сәбәбдән асылыдыр: әввәлән, тәтбиг едилән иш гүввәси илә тәтбиг едилән истеһсал васитәләри күтләси арасындакы техники нисбәтдән; икинчиси, һәмин истеһсал васитәләринин гијмәтиндән. Ҝапиталын үзви гурулушуну, көрдүјүмүз кими, онун фаиз нисбәти чәһәтдән тәдгиг етмәк лазымдыр. $^4/_5$-ү сабит капиталдан вә $^1/_5$-и дәјишән капиталдан ибарәт олан капиталын үзви гурулушуну биз $80_c + 20_v$ формулу илә ифадә едирик. Сонра, мүгајисә заманы изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз фәрз едилир, јә'ни ихтијари бир норма, мәсәлән, 100% көтүрүлүр. $80_c + 20_v$-дән ибарәт олан капитал бу сурәтлә 20_m мигдарында изафи дәјәр јарадыр ки, бу да бүтүн капитала 20% мигдарында мәнфәәт нормасы верир. Онун мәһсулунун һәгиги дәјәринин кәмијјәти ондан асылыдыр ки, сабит капиталын әсас һиссәси нә гәдәрдир, һәмчинин ондан асылыдыр ки, һәмин һиссәдән ашынма нәтичәсиндә мәһсулун дәјәринә чох вә ја аз кечмиш олур. Лакин бу чәһәтин мәнфәәт нормасы үчүн, о сәбәбдән һәмчинин бу тәдгигат үчүн әһәмијјәти олмадығына көрә, садәлик хатиринә биз белә гәбул едирик ки, ејнилә һәр јердә сабит капиталын һамысы нәзәрдән кечирилән капиталларын иллик мәһсулуна дахил олур. Сонра биз белә гәбул едирик ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин капиталлары һәр ил бу капиталларын дәјишән һиссәсинин кәмијјәтинә нисбәтән бәрабәр мигдарда изафи дәјәр реаллашдырыр; демәли, дөвријјә вахтынын мүхтәлифлијинин бу чәһәтдән доғура биләчәји фәрги биз һәләлик кәнара гојуруг. Бу мәсәләни биз сонралар нәзәрдән кечирәчәјик.

Гојулмуш капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлиф олдуғу беш мүхтәлиф истеһсал даирәси көтүрәк. Тутаг ки, вәзијјәт ашағыдакы кимидир:

Капиталлар	Изафи дәјәр нормасы	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Мәнфәәт нормасы
I. $80_c + 20_v$	100%	20	120	20%
II. $70_c + 30_v$	100%	30	130	30%
III. $60_c + 40_v$	100%	40	140	40%
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	115	15%
V. $95_c + 5_v$	100%	5	105	5%

Әмәјин истисмары бәрабәр олмагла биз бурада мүхтәлиф истеһсал даирәләри үчүн, капиталларын мүхтәлиф үзви гурулушуна мүвафиг олараг, чох мүхтәлиф мәнфәәт нормалары алырыг.

Беш истеһсал даирәсинә гојулмуш капиталларын үмуми мәбләғи = 500; онларын истеһсал етдији изафи дәјәрин үмуми мәбләғи = 110; онларын истеһсал етдији әмтәәләрин үмуми дәјәри = 610-дур. 500-ү ваһид бир капитал кими көтүрүб фәрз едәк ки, I—V бөлмәләр она гаршы анҹаг ајры-ајры һиссәләрдир (мәсәлән, памбыг парча фабрикиндә беләдир; һәмин фабрикин мүхтәлиф шө'бәләриндә — дарама, һазырлыг, әјирмә, тохума шө'бәләриндә — сабит капитал илә дәјишән капитал арасында мүхтәлиф нисбәт вардыр вә бүтүн фабрик үчүн орта нисбәт анҹаг һесаблама јолу илә әлдә едилир). Бу һалда 500-лүк капиталын орта гурулушу $= 390_c + 110_v$, јахуд фаиз һесабы илә $78_c + 22_v$ оларды. Бүтүн капиталын јалныз $1/5$-и кими нәзәрдән кечирилән 100-лүк капиталлардан һәр биринин гурулушу һәмин орта гурулушдан, $78_c + 22_v$-дән ибарәт оларды; ејнилә дә һәр 100-ә 22 мигдарында орта изафи дәјәр дүшәрди; буна көрә дә орта мәнфәәт нормасы = 22% оларды, нәһајәт, 500-лүк капитал илә истеһсал едилмиш бүтүн мәһсулун һәр $1/5$-нин гијмәти 122-јә бәрабәр оларды. Аванс едилмиш бүтүн капиталын һәр бешдә бир һиссәсинин мәһсулу бу сурәтлә 122-јә сатылмалы оларды.

Лакин биз тамамилә јанлыш нәтиҹәләрә кәлиб чыхмаг истәмириксә, бүтүн истеһсал хәрҹләрини кәрәк 100-ә бәрабәр тутмајаг. $80_c + 20_v$ көтүрүлдүкдә вә изафи дәјәр нормасы = 100% олдугда, I капиталын = 100 истеһсал етдији бүтүн әмтәәнин дәјәри $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$ оларды, бу шәртлә ки, бүтүн сабит капитал иллик мәһсула дахил олсун. Мүәјјән шәраитдә бу, әлбәттә, мүәјјән истеһсал даирәләриндә баш верә биләр. Лакин $c : v$ нисбәтинин = 4 : 1 олдуғу јердә бу, чәтин ки, мүмкүн олсун. Беләликлә, мүхтәлиф капиталларын һәр 100 ваһиди илә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәрләри тәдгиг едиләркән нәзәрә алынмалыдыр ки, c-нин әсас вә дөвријјә тәркиб һиссәләринә мүхтәлиф сурәтдә бөлүнмәсиндән асылы олараг һәмин дәјәрләр мүхтәлиф ола биләр вә мүхтәлиф капиталларын әсас тәркиб һиссәләринин өзү дә јаваш вә ја сүр'әтлә ашына биләр, демәли, бәрабәр мүддәтләрдә мәһсулун үзәринә гејри-бәрабәр мигдарда дәјәр кечирә би-

ләр. Лакин бу, мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрмир. 80_c иллик мәһсула 80 мәбләғиндәми, јохса 50, јохса да 5 мәбләғиндә дәјәр верир, буна көрә дә иллик мәһсул $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$ олачагдырмы, јохса $= 50_c + 20_v + 20_m = 90$, јохса $5_c + 20_v + 20_m = 45$ олачагдыр, — бунун фәрги јохдур; бүтүн бу һалларда мәһсулун дәјәринин онун истеһсал хәрчләриндән артығы $= 20$ олачагдыр, һәмчинин бүтүн бу һалларда, мәнфәәт нормасы мүәјјән едилиркән, һәмин 20 мәбләғи 100-ә бәрабәр капитал үчүн көтүрүлүр; I капитал үчүн мәнфәәт нормасы бу сурәтлә һәр һалда $= 20\%$ олачагдыр. Буну даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн биз јенә әввәлки кими, еjни беш капитала аид ашағыдакы чәдвәлдә белә гәбул едирик ки, һәмин капиталларын мәһсулунун дәјәринә сабит капиталын мүхтәлиф һиссәләри дахил олур.

Капиталлар	Изафи дәјәр нормасы	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы	*c*-нин истеһлак едилмиш һиссәси	Әмтәәләрин дәјәри	Истеһсал хәрчләри	
I. $80_c + 20_v$	100%	20	20%	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	100%	30	30%	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	100%	40	40%	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	15%	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	100%	5	5%	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	110%	—	—	—	Јекуну
$78_c + 22_v$	—	22	22%	—	—	—	Орта һесабла

Әкәр биз I—V капиталлары јенә дә ваһид мәчму капитал кими нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу һалда да беш капиталын јекуну $= 500$-үн гурулушу $= 390_c + 110_v$ -дир, демәли, орта гурулуш јенә дә $= 78_c + 22_v$ олараг галыр, еjнилә орта изафи дәјәр дә $= 22\%$ галыр. Бу изафи дәјәри I—V капиталлар арасында бәрабәр өлчүдә бөлдүкдә, биз ашағыдакы әмтәә гијмәтләрини алардыг:

Капиталлар	Изафи дәјәр	Әмтәәләрин дәјәри	Әмтәәләрин истеһсал хәрчләри	Әмтәәләрин гијмәти	Мәнфәәт нормасы	Гијмәтин дәјәрдән фәргләнмәси
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22%	— 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22%	— 18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22%	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22%	+ 17

Үмуми јекун е’тибарилә әмтәәләр дәјәриндән $2+7+17=26$ артыға вә $8+18=26$ әскијә сатылыр, белә ки, изафи дәјәрин бәрабәр өлчүдә бөлүнмәси сајәсиндә, јә’ни I—V әмтәәләрин мүвафиг истеһсал хәрҹләри үзәринә, аванс едилмиш капиталын һәр јүзү үчүн 22 мәбләғиндә орта мәнфәәт әлавә едилмәси сајәсиндә гијмәтләрин дәјәрләрдән јухары вә ја ашағы олмасы бир-бирини јох едир; әмтәәләрин бир һиссәсинин өз дәјәриндән артыға сатылдығы нисбәтдә дикәр һиссәси дәјәриндән әскијә сатылыр. Һәм дә әмтәәләрин јалныз белә гијмәтләрлә сатылмасы имкан верир ки, I—V капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлијинә бахмајараг, I—V бөлмәләрин һамысында мәнфәәт нормасы бәрабәр олур вә 22% тәшкил едир. Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки мүхтәлиф мәнфәәт нормаларындан орта норма көтүрүлмәси вә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки истеһсал хәрҹләринә әлавә едилмәси јолу илә әмәлә кәлән гијмәтләр, — белә гијмәтләр *истеһсал гијмәтләридир.* Истеһсал гијмәтләри үчүн илк шәрт тәк бир үмуми мәнфәәт нормасынын мөвҹуд олмасыдыр, һәмин норманын өзү исә фәрз едир ки, һәр бир ајрыҹа истеһсал даирәсиндәки мәнфәәт нормалары артыг өзү дә һәмин даирәләр мигдарында орта нормалара мүнҹәр едилмишдир. Һәр бир истеһсал даирәсиндәки бу хүсуси мәнфәәт нормалары $= \frac{m}{K}$ вә, бу китабын биринчи бөлмәсиндә едилдији кими, әмтәәнин дәјәриндән һасил едилмәлидир. Белә һасил едилмәдән үмуми мәнфәәт нормасы (демәли, әмтәәнин истеһсал гијмәти дә) мә’насыз вә мәзмунсуз бир тәсәввүр оларды. Бу сурәтлә әмтәәнин истеһсал гијмәти әмтәәнин истеһсал хәрҹләринә плјус бу хәрҹләрә әлавә едилән вә үмуми мәнфәәт нормасына мүвафиг олараг фаизлә һесабланан мәнфәәтә бәрабәрдир, башга сөзлә: әмтәәнин истеһсал гијмәти онун истеһсал хәрҹләри плјус орта мәнфәәтә бәрабәрдир.

Мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гојулмуш капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлији нәтиҹәсиндә, бу сәбәбдән дә бәрабәр кәмијјәтли капиталларын чох мүхтәлиф мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирмәси нәтиҹәсиндә бәрабәр кәмијјәтли капиталлар, дәјишән һиссәнин мә’лум кәмијјәтли бүтүн капитала мүхтәлиф фаиз нисбәтиндән асылы олараг, чох мүхтәлиф мигдарда изафи әмәк мәнимсәјир, јахуд чох мүхтәлиф изафи дәјәр күтләләри истеһсал едир. Буна мүвафиг олараг, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә һөкм сүрән мәнфәәт нормалары әввәлдә чох мүхтәлиф олур. Бу мүхтәлиф мәнфәәт нормалары рәгабәт јолу илә тәнләшиб ваһид үмуми мәнфәәт нормасына чеврилир ки, бу да һәмин мүхтәлиф мәнфәәт нормаларындан һасил олан орта бир рәгәм тәшкил едир. Бу үмуми норма әсасында мүәјјән кәмијјәтли капитала дүшән мәнфәәт, һәмин капиталын үзви гурулушу нечә олурса олсун, орта мәнфәәт адланыр. Әмтәәнин истеһсал хәрҹләри плјус әмтәәнин истеһса-

лында тәтбиг едилән бүтүн капитала (нәинки јалныз әмтәәнин истеһсалында һәгигәтән истеһлак едилмиш капитала) дүшән иллик орта мәнфәәтдән һәмин капиталын дөвријјәси шәртләринә мүвафиг олараг онун пајына чатасы һиссәјә бәрабәр олан әмтәә гијмәти әмтәәнин истеһсал гијмәтидир. Мисал үчүн, 500-лүк бир капитал, о чүмләдән 100 мәбләғиндә әсас капитал көтүрәк ки, бунун 10%-и 400-лүк дөвријјә капиталынын кечирдији бир дөвријјә дөвру әрзиндә ашыныр. Һәмин дөвријјә дөвру әрзиндә орта мәнфәәт, тутаг ки, 10%-дир. Онда һәмин дөвријјә әрзиндә һазырланмыш мәһсулун истеһсал хәрчләри белә олачагдыр: 10_c ашынмаја, плјус 400 ($c + v$) дөвријјә капиталы = 410; бу мәһсулун истеһсал гијмәти дә белә олачагдыр: 410 истеһсал хәрчләри плјус (500 үчүн 10% мәнфәәт) 50 = 460.

Беләликлә, мүхтәлиф истеһсал саһәләринин капиталистләри өз әмтәәләрини сатдыгда, һәмин әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилмиш капитал дәјәрләри кери алырларса да, бу капиталистләрин реаллашдырдығы изафи дәјәр, демәли, онларын реаллашдырдыглары мәнфәәт дә һәмин әмтәәләр истеһсал едилиркән онларын өз саһәсиндә истеһсал едилмиш олан изафи дәјәрин өзү вә мәнфәәтин өзү дејилдир, — бәрабәр өлчүлү бөлкүдә онлар, бирликдә көтүрүлмүш бүтүн истеһсал даирәләриндә бүтүн бу ичтимаи капиталын мүәјјән мүддәт әрзиндә истеһсал етдији бүтүн изафи дәјәрдән, јахуд бүтүн мәнфәәтдән мәчму ичтимаи капиталын һәр бир мүвафиг һиссәсинә нә гәдәр дүшүрсә, јалныз о гәдәр изафи дәјәр вә, демәли, мәнфәәт әлдә едирләр. Бүтүн капиталын һәр јүзлүјүнә бир ил әрзиндә вә ја башга бир мүддәт әрзиндә нә гәдәр мәнфәәт дүшүрсә, аванс едилмиш һәр бир капитал, онун үзви гурулушу нечә олурса олсун, һәмин мүддәт әрзиндә 100 үзәринә бир о гәдәр мәнфәәт кәтирир. Мәнфәәтдән бәһс олундугда, мүхтәлиф капиталистләрин бурада бир-биринә мүнасибәти, бир сәһмдар чәмијјәтинин ади сәһмдарларынын мүнасибәти кимидир ки, һәмин чәмијјәтин ајры-ајры үзвләринин пајына дүшән мәнфәәт капиталын һәр јүз мәбләғинә бәрабәр өлчүдә бөлүнүр; буна көрә дә мүхтәлиф капиталистләр үчүн мәнфәәтләр јалныз, бунлардан һәр биринин үмуми мүәссисәјә гојдуғу капиталын кәмијјәтиндән асылы олараг, бу үмуми мүәссисәдә һәр биринин иштиракынын нисби өлчүсүндән асылы олараг, һәр биринин сәһмләринин гәдәриндән асылы олараг мүхтәлиф олур. Демәли, әмтәә гијмәтинин, әмтәәнин истеһсалында капитал дәјәрин истеһлак едилмиш һиссәләрини өдәјән һиссәси, демәли, истеһлак едилмиш һәмин капитал дәјәрләрин јенидән сатын алынмасына сәрф едилмәли олан һиссәси, — истеһсал хәрчләрини тәшкил едән бу һиссә бүтүнлүклә мүвафиг истеһсал даирәси дахилиндәки мәсрәфләрлә мүәјјән олунур. Әмтәә гијмәтинин, һәмин истеһсал хәрчләринә әлавә олунан дикәр тәркиб һиссәси, мәнфәәт исә, әксинә, бу мүәјјән истеһсал

даирәсиндә мә'лум вахт әрзиндә бу мүәјјән капиталла истеһсал едилмиш мәнфәәт күтләси илә дејил, үмумијјәтлә бүтүн истеһсала гојулмуш бүтүн ичтимаи капиталын мүәјјән һиссәси олараг ишә гојулмуш һәр бир капитала мә'лум мүддәт әрзиндә орта һесабла дүшән мәнфәәт күтләси илә мүәјјән олунур[22].

Беләликлә, әкәр капиталист өз әмтәәсини истеһсал гијмәтинә сатырса, онда истеһсалда истеһлак етдији капиталын дәјәринә мүвафиг мигдарда пул әлдә едир вә бүтүн ичтимаи капиталын садәчә мүәјјән һиссәси олараг, өзүнүн аванс етдији капитала пропорсионал мигдарда мәнфәәт көтүрүр. Һәр бир мүәјјән истеһсал даирәсиндә истеһсал хәрҹләри спесифик характер дашыјыр. Бу истеһсал хәрҹләринә әлавә олунан мәнфәәт мүвафиг хүсуси истеһсал даирәсинин шәраитиндән асылы дејилдир вә аванс едилмиш капиталын һәр јүзлүјү үчүн садәчә орта кәмијјәтдир.

Фәрз едәк ки, бундан әввәлки мисалда беш мүхтәлиф капитал I—V бир шәхсиндир. Ишә гојулмуш бүтүн капиталын һәр јүзлүјүнә көрә әмтәә истеһсалында истеһлак едилмиш дәјишән вә сабит капиталын гәдәри бурада I—V бөлмәләрин һәр бири үчүн мә'лумдур вә I—V әмтәәләри дәјәринин бу һиссәси, өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, онларын гијмәтинин бир һиссәсини тәшкил етмәлидир, чүнки һәмин гијмәт ән азы капиталын аванс едилмиш вә истеһлак олунмуш һиссәсини өдәмәк үчүн лазымдыр. Беләликлә, бу истеһсал хәрҹләри I—V бөлмәләрин әмтәәләринин һәр нөвү үчүн мүхтәлифдир вә олдуғу кими өз саһиби тәрәфиндән мүхтәлиф кәмијјәтдә тәсбит едилмәлидир. I—V бөлмәләрдә истеһсал едилмиш мүхтәлиф изафи дәјәр вә ја мәнфәәт күтләләринә кәлдикдә, капиталистин бунлары өзүнүн аванс етдији бүтүн капитал үчүн мәнфәәт һесаб етмәјә бүтүн әсаслары вардыр, белә ки, капиталын һәр јүзлүјүнә бүтүн бу мәнфәәтин мүвафиг һиссәси дүшәрди. Беләликлә, I—V бөлмәләрин ајрылыгда һәр бириндә һазырланмыш әмтәәләрин истеһсал хәрҹләри мүхтәлиф оларды; лакин бүтүн бу әмтәәләрин сатыш гијмәтинин мүәјјән һиссәси, — истеһсал хәрҹләринә һәр јүзлүк капиталын мәнфәәтинин әлавә едилмәсиндән әмәлә кәлән һиссәси бәрабәр оларды. Беләликлә I—V әмтәәләринин үмуми гијмәти онларын үмуми дәјәринә, јә'ни I—V бөлмәләрин истеһсал хәрҹләринин мәҹмусу плјус I—V бөлмәләриндә истеһсал едилмиш изафи дәјәрин вә ја мәнфәәтин мәҹмусуна бәрабәр оларды; демәли, ишдә онларын үмуми гијмәти I—V бөлмәләрин әмтәәләриндәки һәм кечмиш әмәјин, һәм дә јени әлавә едилән әмәјин үмуми мигдарынын пул ифадәси оларды. Беләликлә дә ҹәмијјәтин өзүндә, — әкәр бүтүн истеһсал саһәләри бир там кими көтүрүлсә, — истеһсал едилмиш әмтәәләрин истеһсал

[22] *Cherbuliez* [«Riche ou pauvre». Paris — Genève 1840, сәһ. 116 вә сонракылар].

гиjмәтләринин jекуну бу әмтәәләрин дәјәрләринин jекунуна бәрабәрдир.

Нәзәрә кәлдиjинә көрә, бу мүддәаjа куjа белә бир факт зиддир ки, капиталист истеһсалында мәһсулдар капитал үнсүрләри адәтән базарда сатын алыныр, демәли, онларын гиjмәтиндә реаллашдырылмыш мәнфәәт мөвчуддур, jә'ни мә'лум сәнаjе саһәсинин истеһсал гиjмәти вә бундакы мәнфәәт мөвчуддур, буна көрә дә бир сәнаjе саһәсинин мәнфәәти дикәр сәнаjе саһәсинин истеһсал хәрчләринә дахилдир. Лакин әкәр биз, бир тәрәфдән, бүтөв бир өлкәдә әмтәәләрин истеһсал хәрчләринин jекунуну, дикәр тәрәфдән дә, орада истеһсал едилән мәнфәәтин, jахуд изафи дәjәрин jекунуну һесабласаг, онда, jәгин ки, дүзкүн бир jекун алмыш оларыг. Мәсәлән, *A* әмтәәни көтүрәк; тутаг ки, онун истеһсал хәрчләринә *B, C, D*-дәки мәнфәәт дахилдир, *B, C, D*-нин истеһсал хәрчләринә исә *A*-нын мәнфәәти дахилдир. Jухарыдакы кими һесабладыгда, биз *A*-нын мәнфәәтини онун өз истеһсал хәрчләринә аид етмәjәчәjик, еjнилә дә *B, C, D* вә саирәнин мәнфәәтләри онларын өз истеһсал хәрчләринә дахил олмаjачагдыр. Һеч кәс өз мәнфәәтини өз истеһсал хәрчләринин үстүнә кәлмир. Демәли, мәсәлән, әкәр чәми n истеһсал саһәси вардырса вә әкәр онларын һәрәсиндә мәнфәәт p-jә бәрабәрдирсә, онда бирликдә онларын һамысынын истеһсал хәрчләри $= k - np$ олачагдыр. Беләликлә, һесабламаны бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирдикдә, көрүрүк ки, бир истеһсал даирәсинин мәнфәәтләри, — бунлар башга даирәнин истеһсал хәрчләринә дахил олурса, — бурада, артыг, тамамилә һазыр мәһсулун үмуми гиjмәтинин тәркиб һиссәси кими һесаба алыныр вә jенидән мәнфәәт графасында меjдана кәлә билмәз. Jox әкәр онлар һәмин графада меjдана кәлирсә, бу анчаг она көрәдир ки, һәмин әмтәә өзү тамамилә һазыр мәһсулдур вә, демәли, онун истеһсал гиjмәти һеч бир башга әмтәәнин истеһсал хәрчләринә дахил деjилдир.

Әкәр әмтәәнин истеһсал хәрчләринә истеһсал васитәләри истеһсалчыларынын мәнфәәтини тәшкил едән бир мәбләғ $= p$ дахилдирсә вә әкәр һәмин истеһсал хәрчләринә p_1 мәбләғиндә мәнфәәт әлавә едилирсә, онда үмуми мәнфәәт $P = p + p_1$ олачагдыр. Әкәр гиjмәтин мәнфәәтә дүшән бүтүн үнсүрләри нәзәрә алынмазса, онда әмтәәнин истеһсал хәрчләринин үмуми jекуну һәмин истеһсал даирәсиндәки өз хәрчләри минус P-jә бәрабәрдир. Әкәр биз һәмин истеһсал хәрчләрини k адландырсаг, онда аjдындыр ки, $k + P = k + p + p_1$ олачагдыр. I китабын VII фәслинин 2-чи бөлмәсиндә, 182-чи вә сонраки сәһифәләрдә [K. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 166 вә сонракылар] изафи дәjәри тәдгиг едәркән биз көрдүк ки, һәр бир капиталын мәһсулуна елә бахмаг олар ки, куjа онун бир һиссәси анчаг капиталы өдәjир, дикәр һиссәси исә анчаг изафи дәjәри

ифадә едир. Бу һесабламаны чәмијјәтин бүтүн мәһсулуна тәтбиг едиркән мүвафиг тәсһиһләр етмәк лазымдыр, чүнки үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәт көтүрүлдүкдә, мәсәлән, кәтанын гијмәтиндә олан мәнфәәт ики дәфә: бириндә кәтан парчасы гијмәтинин бир һиссәси кими вә дикәриндә кәтан истеһсалчысынын мәнфәәти кими мөвчуд ола билмәз.

Әкәр, мәсәлән, *A* капиталистин изафи дәјәри *B*-нин сабит капиталына дахил олурса, онда мәнфәәт илә изафи дәјәр арасында фәрг јохдур. Ахы әмтәәнин дәјәриндә олан әмәјин һаггы өдәнилмиш әмәкдәнми, јохса һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәт олмасынын әмтәәнин дәјәри үчүн һеч бир фәрги јохдур. Бу анчаг ону көстәрир ки, *B* бурада *A*-ја изафи дәјәр верир. Үмуми јекунда *A*-нын изафи дәјәрини ики дәфә һесабламаг лазым дејилдир.

Лакин фәрг ашағыдакындадыр. Нәинки, мәсәлән, *B* капиталын истеһсал етдији мәһсулун гијмәти онун дәјәриндән фәрглидир, чүнки *B*-дә реаллашдырылмыш изафи дәјәр *B* мәһсулунун гијмәтинә әлавә едилән мәнфәәтдән артыг вә ја әскик ола биләр; һәмчинин ејни вәзијјәт *B* капиталын сабит һиссәсини, долајы јолла исә — фәһләләрин јашајыш васитәләри олараг — онун дәјишән һиссәсини тәшкил едән әмтәәләр һаггында да өз күчүндә галыр. Сабит һиссәсинә кәлдикдә, о өзү истеһсал хәрчләри плјус изафи дәјәрә бәрабәрдир, јә'ни бу һалда истеһсал хәрчләри плјус мәнфәәтә бәрабәрдир, бу мәнфәәт өзү дә һансы изафи дәјәрин јерини тутурса, һәмин изафи дәјәрдән артыг вә ја әскик ола биләр. Дәјишән капитала кәлдикдә, күндәлик әмәк һаггы орта һесабла һәмишә, фәһләнин зәрури јашајыш васитәләри истеһсал етмәк үчүн сәрф етмәли олдуғу саатлар әрзиндә јарадылмыш јени дәјәрә бәрабәр олса да, бу саатларын мигдарынын өзү сахталашдырылыр, бунун да сәбәби одур ки, зәрури јашајыш васитәләринин истеһсал гијмәтләри онларын дәјәрләриндән фәргли олур. Лакин бүтүн бунлар онун сајәсиндә һәлл едилмиш олур ки, бир әмтәәјә нә гәдәр аз изафи дәјәр дахил олурса, башга бир әмтәәјә о гәдәр чох изафи дәјәр дахил олур, демәли, әмтәәләрин истеһсал гијмәтләриндә олан дәјәр фәргләри бир-бирини јох едир. Үмумијјәтлә капиталист истеһсалында һәр бир үмуми ганун чох долашыг вә тәхмини суратдә һәјата кечир, јалныз һаким бир мејл кими, даими тәрәддүдләрин һеч вахт мөһкәм мүәјјәнләшмәјән орта бир кәмијјәти кими һәјата кечир.

Үмуми мәнфәәт нормасы, мүәјјән мүддәт әрзиндә, дејәк ки, бир ил әрзиндә аванс едилмиш һәр јүзлүк капитала дүшән мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын орта кәмијјәтиндән әмәлә кәлдијинә көрә бу үмуми нормада, мүхтәлиф капиталларын дөврijјә вахтынын фәрги нәтичәсиндә әмәлә кәлән фәрг дә силинмиш олур. Лакин һәмин фәргләр, орта кәмијјәти үмуми мәнфәәт нор-

масыны тәшкил едән мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мүхтәлиф мәнфәәт нормалары үчүн мүәјјәнедичи бир чәһәтдир.

Үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсинин бундан әввәлки тәсвириндә һәр бир истеһсал даирәсинин һәр бир капиталы = 100 гәбул едилмишди, һәм дә бу она көрә белә едилмишди ки, мәнфәәт нормаларындакы фаиз фәрги вә, демәли, бәрабәр кәмијјәтли капиталларын истеһсал етдији әмтәәләрин дәјәриндәки фәрг ајдынлашдырылсын. Лакин ајдындыр ки, һәгигәтдә, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә јарадылан изафи дәјәр күтләләри, — һәмин мә'лум истеһсал даирәләриндән һәр бириндә капиталын гурулушу мә'лум икән, — ишә гојулмуш капиталларын кәмијјәтиндән асылыдыр. Лакин һәр бир ајрыча истеһсал даирәсинин хүсуси мәнфәәт *нормасы,* бу һалда 100-ә бәрабәр $m \times 100$ вә ја $xm \times 100$ мигдарында капитал тәтбиг олунмасы нәтичәсиндә дәјишилмир. Бүтүн мәнфәәт 10 : 100 тәшкил етдикдә дә, 1000 :10 000 тәшкил етдикдә дә мәнфәәт нормасы ејнилә 10% тәшкил едир.

Лакин дәјишән капиталын бүтүн капитала фаиз нисбәтиндән асылы олараг мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә чох мүхтәлиф изафи дәјәр күтләләри вә, демәли, чох мүхтәлиф мәнфәәт күтләләри истеһсал едилдијинә көрә һәмин истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормалары мүхтәлиф олдуғундан, ајдындыр ки, ичтимаи капиталын һәр јүзлүјүнә дүшән орта мәнфәәт, јә'ни орта мәнфәәт нормасы, јахуд үмуми мәнфәәт нормасы мүхтәлиф истеһсал даирәләринә гојулмуш капиталларын мүвафиг кәмијјәтиндән асылы олараг чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишиләчәкдир. Дөрд капитал көтүрәк: *A, B, C, D.* Тутаг ки, онларын һамысы үчүн изафи дәјәр нормасы = 100%-дир. Нәһајәт, тутаг ки, бүтүн капиталын һәр јүзлүјүнә дүшән дәјишән капитал *A*-да = 25, *B*-дә = 40, *C*-дә = 15, *D*-дә = 10-дур. Онда бүтүн капиталын һәр јүзлүјүнә дүшән изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт: *A* үчүн = 25, *B* үчүн = 40, *C* үчүн = 15, *D* үчүн = 10, чәми = 90 оларды; демәли, әкәр дөрд капиталын һамысы бәрабәр кәмијјәтлидирсә, онда орта мәнфәәт нормасы $= \frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$ олар.

Лакин капиталларын үмуми кәмијјәтләри: $A = 200$, $B = 300$, $C = 1\,000$, $D = 4\,000$ олса, онда истеһсал едилмиш мәнфәәтләр мүвафиг сурәтдә 50, 120, 150 вә 400 олар. Чәми 5 500-лүк капитала 720 мәбләғиндә мәнфәәт дүшүр, јә'ни орта мәнфәәт нормасы $13\frac{1}{11}\%$-дир.

A, B, C вә *D*-дә аванс едилмиш мүвафиг капиталларын үмуми кәмијјәтләринин мүхтәлифлијиндән асылы олараг, бүтүн истеһсал едилмиш дәјәр күтләләри мүхтәлифдир. Беләликлә, үмуми мәнфәәт нормасы јаранмасында мәсәлә тәкчә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәт *нормаларынын* мүхтәлифлији үзәриндә дејилдир ки, бунлардан да садәчә олараг орта арифметик рә-

ҝәм чыхармаг лазым кәлсин, мәсәлә һабелә орта мәнфәәт нормасы әмәлә кәлмәсиндә һәмин мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын иштиракынын хүсуси чәкиси үзәриндәдир. Лакин бу, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсинә гојулмуш капиталын нисби кәмијјәтиндән асылыдыр, јә'ни ондан асылыдыр ки, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсинә гојулмуш капитал бүтүн ичтимаи капиталын нә гәдәрини тәшкил едир. Бүтүн капиталын чох вә ја аз һиссәсинин чох вә ја аз мәнфәәт нормасы вермәсиндән асылы олараг, әлбәттә, чох бөјүк фәрг әмәлә кәлмәлидир. Бу исә јенә дә ондан асылыдыр ки, дәјишән капиталын бүтүн капитала нисбәтинин нисбәтән јүксәк вә ја ашағы олдуғу истеһсал саһәләринә нә гәдәр капитал гојулмушдур. Бурада да вәзијјәт тамамилә, өз капиталынын мүхтәлиф һиссәләрини мүхтәлиф фаизләрлә, мәсәлән, 4, 5, 6, 7%-лә вә с. борч верән сәләмчинин алдығы фаизин орта дәрәчәси мәсәләсиндә олдуғу кимидир. Орта норма бүтүнлүклә ондан асылыдыр ки, сәләмчи өз капиталынын нә гәдәрини һәмин мүхтәлиф фаиз нормаларынын һәр бири үзрә сәләмә вермишдир.

Беләликлә, үмуми мәнфәәт нормасы ики амиллә мүәјјән олунур:

1) мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки капиталларын үзви гурулушу илә, демәли, ајры-ајры даирәләрдәки мүхтәлиф мәнфәәт нормалары илә;

2) бүтүн ичтимаи капиталын һәмин мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бөлүнмәси илә, демәли, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсинә гојулан вә буна көрә дә хүсуси мәнфәәт нормасы олан капиталын нисби кәмијјәти илә, јә'ни бүтүн ичтимаи капитал күтләсинин һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә јерләшән нисби һиссәси илә.

I вә II китабларда биз анчаг әмтәәләрин *дәјәрләри* илә мәшғул олурдуг. Инди, бир тәрәфдән, һәмин дәјәрин бир һиссәси олараг *истеһсал хәрчләри* тәкләнмиш, дикәр тәрәфдән, әмтәәнин дәјәринин чеврилмиш формасы олараг *истеһсал гијмәти* әмәлә кәлмишдир.

Тутаг ки, ичтимаи капиталын орта гурулушу $80_c + 20_v$ вә иллик изафи дәјәр нормасы $m' = 100\%$-дир, онда 100 мәбләғиндә капитал үчүн орта иллик мәнфәәт $= 20$ вә үмуми иллик мәнфәәт нормасы $= 20\%$ олачагдыр. 100 мәбләғиндә капиталын ил әрзиндә истеһсал етдији әмтәәләрин истеһсал хәрчи k нә гәдәр олурса олсун, онларын истеһсал гијмәти һәр һалда $= k + 20$ оларды. Капиталын гурулушунун $= (80 - x)_c + (20 + x)_v$ олдуғу истеһсал даирәләриндә һәгигәтән истеһсал едилмиш изафи дәјәр, јахуд мөвчуд истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмиш иллик мәнфәәт $= 20 + x$ оларды, јә'ни 20-дән артыг оларды вә истеһсал едилмиш әмтәә дәјәр $= k + 20 + x$ оларды, $k + 20$-дән артыг оларды, јахуд истеһсал гијмәтиндән артыг оларды. Капиталын гурулушунун $= (80 + x)_c + (20 - x)_v$ олдуғу истеһсал

даирәләриндә ил әрзиндә истеһсал едилмиш изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт $= 20 - x$ оларды, јә'ни 20-дән аз оларды, буна көрә дә әмтәәнин дәјәри $k + 20 - x$ истеһсал гијмәтиндән аз оларды. чүнки истеһсал гијмәти $= k + 20$-дир. Әкәр дөвријјә вахтында ола биләчәк фәргләр кәнара гојулса, онда әмтәәләрин истеһсал гијмәти анчаг о истеһсал даирәләриндә әмтәәләрин дәјәринә бәрабәр оларды ки, орада капиталын гурулушу тәсадүфән $= 80_c + 20_v$ олсун.

Һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин спесифик инкишафы дәрәчә е'тибарилә мүхтәлиф олур, мүәјјән мигдар әмәјин, јахуд — мә'лум иш күнү шәраитиндә — мүәјјән мигдар фәһләнин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләри мигдарынын нә дәрәчә чох олмасындан асылы олараг артыг вә ја әскик олур; башга сөзлә, мүәјјән мигдар истеһсал васитәләринин тәләб етдији әмәјин мигдарынын нә дәрәчә аз олмасындан асылы олараг артыг вә ја әскик олур. Буна көрә дә орта ичтимаи капиталдакына нисбәтән сабит капиталынын фаизи чох вә, демәли, дәјишән капиталынын фаизи аз олан капиталлары биз *јүксәк* гурулушлу капитал адландырырыг. Орта ичтимаи капиталдакына көрә сабит капиталынын нисбәтән аз, дәјишән капиталынын исә нисбәтән чох јер тутдуғу капиталлары биз, эксинә, *ашағы* гурулушлу капитал адландырырыг. Нәһајәт, орта гурулушлу капитал биз о капиталлара дејирик ки, онларын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушу илә дүз кәлсин. Әкәр орта ичтимаи капитал фаиз һесабы илә $80_c + 20_v$ -дән ибарәтдирсә, онда $90_c + 10_v$ капитал ичтимаи орта гурулушлу капиталдан *јүксәкдир,* $70_c + 30_v$ капитал исә ондан *ашағыдыр*. Үмумијјәтлә орта ичтимаи капиталын гурулушу $m_c + n_v$-јә бәрабәр олдугда, — бурада m илә n сабит кәмијјәтләрдир вә $m + n = 100$-дүр, — $(m + x)_c + (n - x)_v$ ајрыча бир капиталын вә ја бир груп капиталларын јүксәк гурулушу, $(m - x)_c + (n + x)_v$ исә ашағы гурулушу олур. Орта мәнфәәт гәрарлашдыгда бу капиталларын нечә фәалијјәт көстәрдијини, — бунларын һамысынын илдә бир дәфә дөвр етдији фәрз едилсә, — ашағыдакы чәдвәл көстәрир; бурада I орта гурулушдур, буна көрә дә орта мәнфәәт нормасы $=20\%$-дир.

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Мәнфәәт нормасы $= 20\%$.
Мәһсулун гијмәти $= 120$. Дәјәр $= 120$.
II. $90_c + 10_v + 10_m$. Мәнфәәт нормасы $= 20\%$.
Мәһсулун гијмәти $= 120$. Дәјәр $= 110$.
III. $70_c + 30_v + 30_m$. Мәнфәәт нормасы $= 20\%$.
Мәһсулун гијмәти $= 120$. Дәјәр $= 130$.

Беләликлә, II капиталын истеһсал етдији әмтәәләрдә дәјәр истеһсал гијмәтиндән аздыр; III капиталын истеһсал етдији әмтәәләрдә истеһсал гијмәти дәјәрдән аздыр; јалныз капиталын

гурулушунун тәсадүфән орта ичтимаи гурулушла дүз кәлдији истеһсал саһәсиндә I капитал үчүн дәјәр илә истеһсал гијмәти бәрабәрдир. Һәм дә бу ишарәләри мүәјјән һаллара тәтбиг едиркән, әлбәттә, һесаба алмаг лазымдыр ки, c илә v арасындакы нисбәт техники гурулушдакы фәрг үзүндән дејил, сабит капитал үнсүрләринин дәјәринин садәчә дәјишилмәси үзүндән орта сәвијјәдән нә гәдәр чох фәргли олур.

Јухарыда шәрһ едилән мүлаһизәләр әмтәәләрин истеһсал хәрчләри тә'рифини шүбһәсиз дәјишдирир. Әввәлдә биз гәбул етмишдик ки, әмтәәнин истеһсал хәрчләри онун истеһсалында истеһлак едилмиш әмтәәләрин *дәјәринә* бәрабәрдир. Лакин мә'лум әмтәәнин истеһсал гијмәти һәмин әмтәәнин алычысы үчүн онун истеһсал хәрчләридир вә бу сурәтлә истеһсал хәрчләри олараг башга бир әмтәәнин гијмәтинин јаранмасына дахил ола биләр. Әмтәәнин истеһсал гијмәти онун дәјәриндән фәргли ола биләчәји кими, әмтәәнин истеһсал хәрчләри дә — ки, бураја башга әмтәәнин бу истеһсал гијмәти дә дахилдир, — онун бүтүн дәјәриндә, она дахил олан истеһсал васитәләринин дәјәриндән әмәлә кәлән һиссәдән јүксәк вә ја ашағы ола биләр. Истеһсал хәрчләринин бу дәјишилмиш әһәмијјәтини унутмамаг лазымдыр, буна көрә дә унутмамаг лазымдыр ки, әкәр һәр һансы бир ајрыча истеһсал даирәсиндә әмтәәләрин истеһсал хәрчләри онларын һазырланмасында истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәринә бәрабәр тутулса, һәмишә сәһв бурахыла биләр. Бизим бу тәдгигимиз үчүн һәмин мәсәләни даһа јахындан арашдырмаг лазым кәлмир. Бурада белә бир мүддәа һәр һалда доғру олараг галыр ки, һәмишә әмтәәләрин истеһсал хәрчләри онларын дәјәриндән аздыр. Доғрудан да, әмтәәнин истеһсал хәрчләри онун истеһлак етдији истеһсал васитәләринин дәјәриндән нә гәдәр фәргли олса да, бу кечмиш фәргләрин капиталист үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әмтәәнин истеһсал хәрчләри онун, капиталистин истеһсалындан асылы олмајан мә'лум бир илкин шәртдир, капиталистин истеһсалынын нәтичәси исә изафи дәјәрә малик олан, јә'ни әмтәәнин истеһсал хәрчләринә нисбәтән бир гәдәр дәјәр артығына малик олан әмтәәдир. Һәм дә, истеһсал хәрчләри әмтәәнин дәјәриндән аздыр дејән мүддәа әмәли олараг инди, истеһсал хәрчләри истеһсал гијмәтиндән аздыр дејән мүддәаја чеврилмишдир. Бүтүн ичтимаи капитал үчүн истеһсал гијмәти дәјәрә бәрабәрдир вә јухарыдакы мүддәа бүтүн ичтимаи капитал барәсиндә көтүрүлдүкдә, истеһсал хәрчләринин дәјәрдән аз олдуғуна даир әввәлки мүддәа илә ејнијјәт тәшкил едир. Ајры-ајры истеһсал даирәләри үчүн һәмин мүддәанын мә'насы мүхтәлиф олса да, буна бахмајараг онун әсасы һәмишә белә бир фактдан ибарәт олараг галыр ки, бүтүн ичтимаи капитал нәзәрдән кечириләркән, онун истеһсал етдији әмтәәләрин истеһсал хәрчләри дәјәрдән ашағы олур, јахуд бу һалда истеһсал

едилмиш бүтүн әмтәәләрин күтләси үчүн көтүрүлсә, һәмин дәјәрин ејни олан истеһсал гиjмәтиндән ашағы олур. Әмтәәнин истеһсал хәрчләри jалныз, әмтәәдә олан һаггы өдәнилмиш әмәјин мигдарына мүвафигдир, дәјәр — әмтәәдә олан һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин бүтүн мигдарына мүвафигдир, истеһсал гиjмәти — һаггы өдәнилмиш әмәјин јекуну плјус мүәjјән мигдар һаггы өдәнилмәмиш әмәјә мүвафигдир ки, бу һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары истеһсал даирәсинин өзүнүн шәраитиндән асылы дејилдир.

Әмтәәнин истеһсал гиjмәтинин $= k + p$ олмасы, jә'ни истеһсал хәрчләри плјус мәнфәәтә бәрабәр олмасы формулу инди о мә'нада даһа jахындан мүәjјән олмушдур ки, $p = kp'$ (бурада p' үмуми мәнфәәт нормасыдыр) вә, демәли, истеһсал гиjмәти $= k + kp'$. Әкәр $k = 300$ вә $p' = 15\%$ олса, онда истеһсал гиjмәти $k + kp' = 300 + 300 \cdot \frac{15}{100} = 345$.

Һәр бир аjрыча истеһсал саһәсиндә әмтәәләрин истеһсал гиjмәти ашағыдакы һалларда кәмиjjәтчә дәјишилә биләр:

1) әмтәәләрин дәјәри дәјишилмәз олдугда (jә'ни истеһсал гиjмәти дәјишиләндән әввәл вә дәјишиләндән сонра әмтәәнин истеһсалына ејни мигдар чансыз вә чанлы әмәк дахил олдуғу шәраитдә) — үмуми мәнфәәт нормасынын мә'лум истеһсал даирәсиндән асылы олмаjан дәјишилмәси нәтичәсиндә;

2) үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилмәз олдугда — истәр техники дәјишикликләр нәтичәси олараг мә'лум истеһсал даирәсинин өзүндә дәјәрин дәјишилмәси нәтичәсиндә, истәрсә дә мә'лум истеһсал даирәсинин сабит капиталына онун тәркиб һиссәләри олараг дахил олан әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә;

3) нәһаjәт, — бу һалларын һәр икисинин биркә тә'сири нәтичәсиндә.

Аjры-аjры истеһсал даирәләриндә һәгиги мәнфәәт нормаларында, — ирәлидә көстәриләчәји кими, — даим бөјүк дәјишикликләр баш вермәсинә бахмаjараг, үмуми мәнфәәт нормасынын һәгигәтән дәјишилмәси, — әкәр буна һәр һансы бир мүстәсна фөвгәл'адә игтисади һадисә сәбәб олмурса, — чох узун дөврләри әһатә едән там бир сыра галхыб-енмәләрин, jә'ни тәнләшиб сабитләшмәк үчүн, беләликлә дә, үмуми мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинә сәбәб олмаг үчүн чох вахт тәләб едән галхыб-енмәләрин чох кеч баш верән нәтичәсидир. Буна көрә дә нисбәтән гыса дөврләр (базар гиjмәтләринин галхыб-енмәләрини биз тамамилә бир кәнара гојуруг) нәзәрдән кечирилдикдә, истеһсал гиjмәтләринин дәјишилмәләрини һәмишә prima facie [биринчи нөвбәдә] әмтәәләрин дәјәринин һәгиги дәјишилмәси илә, jә'ни әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын үмуми јекунунун дәјишилмәси илә изаһ етмәк лазымдыр. Ејни дәјәрлә-

рин пул ифадәсинин садәҹә дәјишилмәси бурада, әлбәттә, һеч нәзәрә алынмыр[23].

Дикәр тәрәфдән ајдындыр ки, әкәр бүтүн иҹтимаи капитал бүтөвлүкдә нәзәрдән кечириләрсә, онда һәмин капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин дәјәринин јекуну (јахуд, пулла ифадә едилсә онларын гијмәти) = сабит капиталын дәјәри + дәјишән капиталын дәјәри + изафи дәјәр олаҹагдыр. Әкәр әмәјин истисмар дәрәҹәси сабит кәмијјәт олараг гәбул едилсә, онда, изафи дәјәр күтләси дәјишилмәз галыркән, мәнфәәт нормасы бурада анҹаг о шәртлә дәјишилә биләр ки, сабит капиталын дәјәри дәјишилсин, дәјишән капиталын дәјәри дәјишилсин, јахуд онларын һәр икиси бирликдә елә дәјишилсин ки, K вә, демәли, һәмчинин $\frac{m}{K}$, үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилмиш олсун. Демәли, һәр һалда үмуми мәнфәәт нормасынын дәјишилмәси, тәркиб үнсүрләри олараг сабит капитала, дәјишән капитала вә ја ејни заманда бунларын һәр икисинә дахил олан әмтәәләрин дәјәриндә дәјишиклик олмасыны фәрз едир.

Сонра, бир һалда ки, әмәјин истисмар дәрәҹәси дәјишилир, онда әмтәәләрин дәјәри дәјишилмәз галыркән үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилә биләр.

Нәһајәт, әкәр тәтбиг едилән әмәјин јекуну әмәк просесиндәки техники дәјишикликләр нәтиҹәсиндә сабит капитала көрә нисби сурәтдә дәјишилирсә, онда әмәјин истисмар дәрәҹәси дәјишилмәз галыркән, үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилә биләр. Лакин белә техники дәјишикликләр һәмишә әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәсиндә ашкара чыхмалыдыр, буна көрә дә, истеһсалына инди әввәлкиндән чох вә ја аз әмәк тәләб олунан әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәси илә һәмишә јанашы кетмәлидир.

Биринҹи бөлмәдә биз көрдүк ки, изафи дәјәр вә мәнфәәт өз күтләләри ҹәһәтҹә нәзәрдән кечирилдикдә, бир-биринин ејнидир. Мәнфәәт нормасы исә, әксинә, лап әввәлдән изафи дәјәр нормасындан фәргли олур, һәм дә бу фәрг әввәлдә һесабламанын анҹаг башга формасы кими көрүнүр; лакин изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галыркән мәнфәәт нормасы јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләҹәјиндән, һәмчинин бунун әксинә ола биләҹәјиндән вә капиталисти әмәли ҹәһәтдән јалныз мәнфәәт нормасы марагландырдығындан, бу һал изафи дәјәрин мәнбәјини јенә дә лап әввәлдән тамамилә пәрдәләјир вә мистикләшдирир. Бунунла белә, мигдар фәрги изафи дәјәрин өзү илә мәнфәәт арасында дејил, анҹаг изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы арасында иди. Мәнфәәт нормасында изафи дәјәр бүтүн капитала көрә һесабландығындан вә бүтүн капитала өз өлчүсү нисбәтиндә көтүрүл-

[23] *Corbet* [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841], сәһ. 174.

дукдә елә көрүнүр ки, изафи дәјәр өзү бүтүн капиталдан әмәлә кәлмишдир, һәм дә онун бүтүн һиссәләриндән бәрабәр өлчүдә әмәлә кәлмишдир; беләликлә, сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы үзви фәрг мәнфәәт анлајышында сөнүб кедир; доғрудан да, бурада, өзүнүн бу чеврилмиш шәклиндә, мәнфәәт олмаг е'тибарилә изафи дәјәр өзү өз мәншәјини инкар едир, өз характерини итирир, танынмаз олур. Лакин индијәдәк мәнфәәт илә изафи дәјәр арасындакы фәрг јалныз кејфијјәт дәјишилмәсиндән, форманын дәјишилмәсиндән ибарәт иди, чеврилмәнин бу илк пилләсиндә һәгиги мигдар фәрги исә һәлә мәнфәәт илә изафи дәјәр арасында дејил, анчаг мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасы арасында мөвчуддур.

Үмуми мәнфәәт нормасы, онун васитәсилә дә орта мәнфәәт, — тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинә, мүхтәлиф истеһсал саһәләри үчүн мә'лум олан кәмијјәтә мүвафиг орта мәнфәәт — мүәјјән едилмиш олдугда исә, вәзијјәт башгадыр.

Һәр һансы бир хүсуси истеһсал саһәсиндә һәгигәтән истеһсал едилмиш изафи дәјәр вә, демәли, мәнфәәт дә әмтәәнин сатыш гијмәтиндә олан мәнфәәтлә инди анчаг тәсадүфән ујғун кәлә биләр. Үмуми бир гајда олараг, мәнфәәтин вә изафи дәјәрин јалныз нормалары дејил, өзләри дә һәгигәтән мүхтәлиф кәмијјәтләрдир. Инди, әмәјин истисмар дәрәчәси мә'лум олдугда, һәр һансы бир ајрыча истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмиш изафи дәјәр күтләси, билаваситә һәр бир ајрыча истеһсал саһәси дахилиндәки капиталистләр үчүн олдуғундан, ичтимаи капиталын мәчму орта мәнфәәти үчүн, јә'ни үмумијјәтлә капиталистләр синфи үчүн даһа әһәмијјәтли олур. Һәр бир ајрыча истеһсал саһәси дахилиндәки капиталистләр үчүн[24] һәмин изафи дәјәр күтләси анчаг о дәрәчәдә мүһүмдүр ки, онларын истеһсал саһәсиндә истеһсал едилмиш изафи дәјәрин мигдары мүәјјәнедичи моментләрдән бири олараг орта мәнфәәтин тәнзиминдә иштирак едир. Лакин бу, капиталистин хәбәри олмадан чәрәјан едән бир просесдир, капиталистин көрмәдији, анламадығы вә фе'лән марагланмадығы бир просесдир. Ајры-ајры истеһсал даирәләриндә мәнфәәтин кәмијјәти илә изафи дәјәрин кәмијјәти арасында, — нәинки јалныз мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасы арасында, — олан һәгиги фәрг инди мәнфәәтин әсил тәбиәтини вә мәншәјини тамамилә кизләдир, һәм дә бир тәк бу һалда алданмагда хүсуси марагы олан капиталист үчүн дејил, һабелә фәһләләр үчүн дә кизләдир. Дәјәр истеһсал гијмәтинә чеврилдикдә, дәјәр тә'рифинин лап әсасы көздән итмиш олур. Нәһајәт, изафи дәјәр садәчә мәнфәәтә чевриләркән, әмтәәнин дәјәринин мәнфәәт тәш-

[24] Өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәк һаггыны ашағы салмаг јолу илә, инһисар гијмәтләри вә с. васитәсилә мүвәггәти әлавә мәнфәәт көтүрмәк имканыны биз бурада әсла нәзәрә алмырыг.

кил едән һиссәси дәјәрин дикәр һиссәсинә, истеһсал хәрҹләри олан һиссәсинә гаршы гојулур, демәли, артыг бурада дәјәр анлајышы капиталистин көзүндән јајыныр, чүнки капиталист бурада әмтәә истеһсалына сәрф олунмуш әмәјин һеч дә һамысыны дејил, анҹаг о һиссәсини көрүр ки, ҹанлы вә ја ҹансыз истеһсал васитәләри формасында онун һаггыны өдәмишдир; бу сурәтлә дә капиталистә мәнфәәт, әмтәәнин имманент дәјәриндән кәнарда дуран бир шеј кими көрүнүр; истеһсал гијмәтләри әмәлә кәлдикдә бу тәсәввүр гәт'и гәрарлашыр, сабитләшир вә бәркијир, чүнки бу заман, әкәр ајрыҹа бир истеһсал даирәси көтүрүләрсә, истеһсал хәрҹләринә әлавә едилән мәнфәәти мүәјјән едән һеч дә һәмин саһәдә дәјәр әмәлә кәлмәси просесинин һәдләри дејил, ондан тамамилә кәнарда олан шәртләрдир.

Бу дахили асылылығын илк дәфә бурада ашкар едилмиш олмасы; сонракы шәрһимиздә вә IV китабда көстәриләҹәји кими, сијаси игтисадын индијәдәк изафи дәјәр илә мәнфәәт арасындакы, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы арасындакы фәрги ја гәсдән нәзәрә алмамасы, бунунла да әсас принсип олараг, дәјәр тә'рифини сахламаг имканыны әлдән вермәмәјә чалышмасы, ја да бу дәјәр тә'рифиндән, онунла бирликдә исә мәсәләјә елми јанашылмасында һәр бир зәминдән әл чәкмәси, беләликлә дә һадисәләрин сәтһиндә олан вә дәрһал нәзәрә чарпан фәргләрдән јапышмаға чалышмасы, — нәзәријјәчиләр арасында һөкм сүрән бу долашыглыг һәр шејдән јахшы көстәрир ки, бүтүнлүклә рәгабәт мүбаризәсинә гапылмыш олан вә онун үздәки тәзаһүрләриндән о јаны көрмәјән капиталист, — белә бир әмәлијјәчи капиталист алдадыҹы көрүнүш архасында бу просесин дахили маһијјәтини вә дахили гурулушуну әсла анламаг игтидарында дејилдир.

Мәнфәәт нормасынын галхмасы вә енмәсинин биринҹи бөлмәдә шәрһ едилән бүтүн ганунларынын һәгигәтдә ашағыдакы икили әһәмијјәти вардыр:

1) Бир тәрәфдән, бу, үмуми мәнфәәт нормасы ганунларыдыр. Јухарыда шәрһ едиләнләрә әсасән, мәнфәәт нормасыны галхмаға вә ја енмәјә мәҹбур едән боллуҹа мүхтәлиф сәбәбләр олдуғуна көрә, белә дүшүнмәк оларды ки, үмуми мәнфәәт нормасы һәр күн дәјишилмәлидир. Лакин бир истеһсал даирәсиндәки һәрәкәти башга истеһсал даирәләриндәки һәрәкәт јох едир; ајры-ајры тә'сирләр чарпазлашыр вә бир-бирини һеҹә чыхарыр. Биз сонралар тәдгиг едәҹәјик ки, көрәк һәмин галхыб-енмәләр нәтиҹә е'тибарилә һансы тәрәфә мејл едир; лакин бунлар ләнк баш верир; ајры-ајры истеһсал даирәләриндәки галхыб-енмәләрин гәфләтән баш вермәси, чохҹәһәтли олмасы вә мүхтәлиф мүддәт давам етмәси она кәтириб чыхарыр ки, галхыб-енмәләрин вахт е'тибарилә дәјишилмәси сајәсиндә, беләликлә дә гијмәтләрин галхмасындан сонра онларын дүшмәси вә бунун әксинин баш вермәси сајәсиндә онлар гисмән бир-бирини өдәмиш олур; демә-

ли, галхыб-енмәләр јерли чәрчивәдә, јә'ни мүәјјән истеһсал даирәси чәрчивәсиндә галыр; нәһајәт, јенә һәмин сәбәбләрә көрә мүхтәлиф јерли галхыб-енмәләр бир-бирини нејтраллашдырыр. Һәр бир ајрыча истеһсал даирәси дахилиндә дәјишикликләр, үмуми мәнфәәт нормасындан кәнара чыхмаг һаллары баш верир вә бунлар, бир тәрәфдән, мүәјјән мүддәт әрзиндә тәнләшир, буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрмир, дикәр тәрәфдән дә, буна тә'сир көстәрә билмәз, чүнки ејни заманда баш верән дикәр јерли галхыб-енмәләр онлары пуч едир. Үмуми мәнфәәт нормасы јалныз һәр бир истеһсал даирәсиндәки орта мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунмаг дејил, һәмчинин бүтүн капиталын ајры-ајры истеһсал даирәләри арасында бөлүнмәси илә мүәјјән олундуғуна көрә вә һәмин бөлүнмә даим дәјишилдијинә көрә, бурада биз јенидән үмуми мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинин даим фәалијјәт көстәрән сәбәбини көрүрүк, лакин бу, дәјишилмәнин елә бир сәбәбидир ки, о һәмин һәрәкәтин фасиләсизлији* вә һәртәрәфли олмасы сајәсиндә јенә дә өз-өзүнү хејли дәрәчәдә өлкүнләшдирир.

2) Һәр бир истеһсал даирәси дахилиндә һәмин даирәнин мәнфәәт нормасы аз-чох узун бир мүддәт галхыб-енә билир, та о вахта гәдәр ки, һәмин галхыб-енмә бир сыра артыб-азалмадан сонра о дәрәчәдә сабитләшир ки, кифајәт гәдәр давам едиб үмуми мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрсин, демәли, јерли әһәмијјәтдән даһа бөјүк бир әһәмијјәт кәсб етсин. Буна көрә дә, бу китабын биринчи бөлмәсиндә шәрһ едилмиш мәнфәәт нормасы ганунлары белә мәкан вә заман һәдләри дахилиндә јенә дә өз гүввәсиндә галыр.

Капиталын һәр бир һиссәсинин бәрабәр өлчүдә мәнфәәт истеһсал етдијини көстәрән нәзәри бахыш[25], — изафи дәјәрин мәнфәәтә биринчи чеврилиши һаггындакы бу бахыш, — бир әмәли факты ифадә едир. Сәнаје капиталы, онун гурулушу нечә олурса олсун, бәрабәр мәнфәәт верир: бир һалда ки, әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галыр вә биз фәрди фәргләри нәзәрә алмырыг, һәм дә бу фәргләр өз-өзүнә арадан галхыр, чүнки һәр ики һалда гаршымызда бүтүн истеһсал даирәси үчүн јалныз орта гурулуш олдуғуну көрүрүк, — вәзијјәт белә икән сәнаје капиталы истәр дөрддә бир һиссә чансыз әмәк вә дөрддә үч һиссә чанлы әмәк, истәрсә дөрддә үч һиссә чансыз әмәк вә јалныз дөрддә бир һиссә чанлы әмәк һәрәкәтә кәтирсин, истәр бир һалда дикәриндәкиндән үч гат артыг изафи әмәк һопдурсун, јахуд үч гат артыг изафи дәјәр истеһсал етсин, — һәр ики һалда мәнфәәт бәрабәр олачагдыр. Ајрыча көтүрүлмүш мәһдуд бахышлы бир

[25] *Malthus* [«Principles of Political Economy», 2-чи нәшри, London 1836, сәһ. 268].

* Орикиналда «фасиләлији» [Unterbrochenheit] дејилир. Марксын әлјазмасына әсасән дүзәлдилмишдир. *Ред.*

капиталист (вә ја һәр бир хүсуси истеһсал даирәсинин бүтүн капиталистләри) һаглы олараг зәнн едир ки, онун мәнфәәти һеч дә јалныз онун тәтбиг етдији вә ја онун истеһсал саһәсиндә тәтбиг едилән әмәкдән әмәлә кәлмир. Ајрыча бир капиталистин орта мәнфәәтиндән бәһс олундугда, бу тамамилә доғрудур. Һәмин мәнфәәтин мәчму капитал тәрәфиндән, јә'ни капиталистин бүтүн өз капиталист јолдашлары тәрәфиндән әмәјин биркә истисмар едилмәси илә нә дәрәчәдә бағлы олдуғу исә, һәмин капиталист үчүн там бир сирдир, хүсусилә дә она көрә ки, буржуазијанын өз нәзәријјәчиләри, игтисадчылар, индијәдәк бу сирри ачмамышлар. Әмәкдә — тәкчә мүәјјән мәһсулун истеһсалы үчүн лазым олан әмәкдә дејил, ишләдилән фәһләләрин сајында да — гәнаәт едилмәси вә чансыз әмәјин (сабит капиталын) кениш тәтбиги игтисади чәһәтдән тамамилә расионал олан, үмуми мәнфәәт нормасына вә орта мәнфәәтә әсла тохунмајан бир әмәлијјат кими көрүнүр. Әкәр истеһсал үчүн лазым олан әмәјин мигдарынын азалмасы, јәгин, мәнфәәти нәинки азалтмыр, һәтта мүәјјән шәраитдә, һеч олмазса ајрыча бир капиталист үчүн әксинә, мәнфәәти артырмағын ән јахшы мәнбәји кими көрүнүрсә, — онда чанлы әмәк нә сурәтлә мәнфәәтин мүстәсна мәнбәји ола биләр?

Әкәр мүәјјән бир истеһсал даирәсиндә истеһсал хәрчләриндә сабит капиталын дәјәрини тәшкил едән һиссә јүксәлир вә ја дүшүрсә, онда һәмин һиссә тәдавүл даирәсиндән чыхыб әмтәәнин истеһсалы просесинә дахил оларкән лап әввәлдән артмыш вә ја азалмыш һалда олур. Дикәр тәрәфдән, әкәр мүәјјән мигдар фәһлә ејни мүддәт әрзиндә әввәлкиндән аз вә ја чох мәһсул истеһсал етмәјә башлајырса, демәли,әкәр фәһләләрин сајы дәјишилмәз галыркән мүәјјән мигдар әмтәә истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин мигдары дәјишилирсә, онда истеһсал хәрчләриндә дәјишән капиталын дәјәрини тәшкил едән һиссә дәјишилмәз гала биләр, јә'ни бүтүн мәһсулун истеһсал хәрчләринә ејни һәчмдә дахил ола биләр. Лакин мәчмусу бүтүн мәһсулу тәшкил едән әмтәәләрин һәр бир ваһидинә инди әввәлкиндән чох вә ја аз әмәк (һаггы өдәнилмиш вә, демәли, һәмчинин һаггы өдәнилмәмиш әмәк), демәли, бу әмәјә һәмчинин әввәлкиндән чох вә ја аз мәсрәф, јә'ни әмәк һаггынын чох вә ја аз һиссәси дүшүр. Капиталистин вердији бүтүн әмәк һаггы ејни мигдарда галмышдыр, лакин әмтәәнин һәр дәнәсинә көрә һесабландыгда дәјишилмишдир. Беләликлә, бурада әмтәәләрин истеһсал хәрчләринин бу һиссәсиндә дәјишиклик вардыр. Ајрыча бир әмтәәнин вә ја онун үнсүрләринин дәјәриндәки belә бир дәјишиклик нәтичәсиндә һәмин әмтәәнин истеһсал хәрчләри артса да, азалса да (јахуд мүәјјән кәмијјәтли капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин мәчмусунун истеһсал хәрчләри дә дәјишилсә), — һәр һалда орта мәнфәәт, о әкәр 10% идисә, јенә дә 10% олараг галачагдыр; һәрчәнд ајрыча бир әмтәә үчүн 10%, дәјәрин фәрз етдијимиз дәјишилмәси нәтичәсиндә һә-

мин ајрыча әмтәәнин истеһсал хәрчләри кәмијјәтинин нә гәдәр дәјишилмәсиндән асылы олараг, чох мүхтәлиф бир кәмијјәт тәшкил едир[26].

Дәјишән капитала кәлдикдә, — бу исә ән мүһүм чәһәтдир, чүнки дәјишән капитал изафи дәјәрин мәнбәјидир вә капиталистин варланмасында онун һәгиги ролуну кизләдән һәр шеј бүтүн системи мистикләшдирир, — капиталист үчүн иш кобудчасына садәләшдирилмиш бир шәкилдә, јә'ни ашағыдакы кими көрүнүр: тутаг ки, 100 ф. стерлинглик дәјишән капитал 100 фәһләнин һәфтәлик әмәк һаггыдыр. Әкәр мә'лум иш күнү шәраитиндә һәмин 100 фәһлә һәфтәдә 200 дәнә әмтәә = 200 Ә истеһсал едирсә, онда, истеһсал хәрчләринин сабит капитал тәрәфиндән әлавә едилән һиссәсини нәзәрә алмадыгда, $1\ Ә = \frac{100\text{ ф. ст.}}{200} = 10$ шиллинг, чүнки 100 ф. ст. = 200 Ә. Инди фәрз едәк ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсиндә дәјишиклик әмәлә кәлмишдир; тутаг ки, һәмин әмәјин мәһсулдар гүввәси ики гат артмышдыр, белә ки, әввәлки мигдар фәһлә, кечмишдә анчаг 200 Ә истеһсал едилдији вахт әрзиндә инди ики дәфә 200 Ә истеһсал едир. Бу һалда (истеһсал хәрчләри анчаг әмәк һаггындан әмәлә кәлиркән) $1\ Ә = \frac{100\text{ ф. ст.}}{400} = 5$ шиллинг, чүнки 100 ф. ст. = 400 Ә. Әкәр мәһсулдар гүввә, әксинә, ики гат азалсајды, онда ејни әмәк анчаг $\frac{200\ Ә}{2}$ истеһсал едәрди; һәмчинин 100 ф. ст. $= \frac{200\ Ә}{2}$ олдуғуна көрә, $1\ Ә$ инди $= \frac{200\text{ ф. ст.}}{200} = 1$ ф. ст. олар. Әмтәәләрин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтында дәјишиклик вә, демәли, әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәси инди истеһсал хәрчләри һаггында, буна көрә һәмчинин истеһсал гијмәтләри һаггында јалныз о демәкдир ки, ејни әмәк һаггы мугабилиндә, ејни иш вахты әрзиндә әввәлкиндән чох вә ја аз әмтәә истеһсал едилмәсиндән асылы олараг, ејни әмәк һаггы јалныз башга чүр, даһа чох вә ја даһа аз мигдар әмтәәјә бөлүнүр. Капиталист вә, демәли, һәмчинин игтисадчы анчаг бир шеји көрүр, — о көрүр ки, әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилдикдә, һаггы өдәнилмиш әмәкдән әмтәәнин һәр дәнәсинә дүшән һиссә дәјишилир, бунунла бирликдә һәр бир ајрыча дәнәнин дәјәри дә дәјишилир; лакин о көрмүр ки, әмтәәнин һәр дәнәсиндә олан һаггы өдәнилмәмиш әмәк барәсиндә дә белә олур; бунунла белә, о, буну көрмәјә даһа аз гадирдир ки, орта мәнфәәт һаггы өдәнилмәмиш вә онун өз истеһсал даирәсиндә һәзм едилмиш әмәклә һәгигәтдә јалныз тәсадүфи олараг мүәјјән едилир. Әмтәәләрин дәјәринин онларда олан әмәклә мүәјјән едилмәси факты инди јалныз белә кобуд вә мәзмунсуз бир формада тәзаһүр едир.

---

[26] *Corbet* [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, сәһ. 20].

ОНУНЧУ ФӘСИЛ.

ҮМУМИ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН РӘГАБӘТ ВАСИТӘСИЛӘ ТӘНЛӘШМӘСИ. БАЗАР ГИЈМӘТЛӘРИ ВӘ БАЗАР ДӘЈӘРЛӘРИ. ӘЛАВӘ МӘНФӘӘТ.

Истеһсал даирәләринин бир һиссәсиндә капитал орта гурулушлудур, јә'ни онларын капиталынын гурулушу тамамилә вә ја тәхминән орта ичтимаи капиталын гурулушу кимидир.

Һәмин истеһсал даирәләриндә истеһсал едилән әмтәәләрин истеһсал гијмәти онларын пулла ифадә олунан дәјәринә тамамилә вә ја тәхминән мүтабигдир. Әкәр ријази һәддә кәлиб чатмаг үчүн һеч бир башга үсул олмасајды, онда бундан истифадә етмәк олармды. Рәгабәт ичтимаи капиталы мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында елә бөлүшдүрүр ки, һәр бир истеһсал даирәсиндә истеһсал гијмәтләри һәмин орта гурулушлу истеһсал даирәләриндәки истеһсал гијмәтләри сајағы әмәлә кәлир, јә'ни $= k + kp'$ (истеһсал хәрчләри плјус орта мәнфәәт нормасы илә истеһсал хәрчләринин һасили) үзрә әмәлә кәлир. Лакин бу орта мәнфәәт нормасы һәмин орта гурулушлу истеһсал даирәсиндә, демәли, мәнфәәтин изафи дәјәрә мүтабиг олдуғу истеһсал даирәсиндә фаизлә һесабланмыш мәнфәәтдән башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, бүтүн истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормасы ејнидир, јә'ни орта гурулушлу капиталын һөкм сүрдүјү истеһсал даирәләринә көрә тәнләшмиш нормадыр. Буна көрә дә бүтүн мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәтин мәчмусу изафи дәјәрин мәчмусуна бәрабәр олмалыдыр вә бүтүн ичтимаи мәһсулун истеһсал гијмәтләринин мәчмусу онун дәјәринин мәчмусуна бәрабәр олмалыдыр. Лакин ајдындыр ки, капиталы мүхтәлиф гурулушлу олан истеһсал даирәләринин тәнләшмәси һәмишә һәмин даирәләри, капиталын орта гурулушлу олдуғу истеһсал даирәләри илә — бу орта гурулуш бүтүн ичтимаи капиталын ријази орта сәвијјәсинә истәр тамамилә, истәрсә јалныз тәхминән мүтабиг олсун, — тәнләшдирмәјә чәһд етмәлидир. Орта сәвијјәјә чох вә ја аз дәрәчәдә јахынлашан истеһсал саһәләриндә јенә дә тәнләшмә мејли мүшаһидә олунур ки, бу да идеал орта сәвијјәјә, јә'ни һәгигәтдә мөвчуд олмајан орта сәвијјәјә чан атыр, башга сөзлә десәк, бу идеал сәвијјәни норма едиб она ујғунлашмаг мејли мүшаһидә олунур. Демәли, бу чәһәтдән лабүд сурәтдә belә бир мејл һөкм сүрүр ки, истеһсал гијмәтләри дәјәрин садәчә чеврилмиш формасы едилсин вә ја мәнфәәтләр иза-

фи дәјәрин садәчә һиссәләринә чеврилсин, лакин бу һиссәләр һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмиш изафи дәјәрә пропорсионал олараг бөлүнмәк дејил, һәр бир истеһсал даирәсиндә тәтбиг едилән капиталын күтләсинә пропорсионал олараг бөлүнүр, белә ки, бәрабәр кәмијјәтли капитал күтләләринин үзви гурулушу нечә олурса олсун, бу капитал күтләләринә бүтүн ичтимаи капиталын истеһсал етдији бүтүн изафи дәјәрин кәмијјәтчә бәрабәр гисимләри (кәср һиссәләри) дүшүр.

Беләликлә, орта вә ја тәхминән орта гурулушлу капиталлар үчүн истеһсал гијмәти дәјәрә, мәнфәәт исә онларын истеһсал етдији изафи дәјәрә тамамилә вә ја тәхминән мүтабигдир. Бүтүн башга капиталларын гурулушу нечә олурса олсун, бунлар рәгабәтин тәзјиги алтында орта гурулушлу капиталларла тәнләшмәјә чәһд едир. Лакин орта гурулушлу капиталлар орта ичтимаи капитала бәрабәр вә ја тәхминән бәрабәр олдуғуна көрә, бүтүн капиталларын өзүнүн истеһсал етдији изафи дәјәр нечә олурса олсун, бу капиталлар өз әмтәәләринин гијмәтләриндә һәмин изафи дәјәр әвәзиндә орта мәнфәәти реаллашдырмаға, јә'ни истеһсал гијмәтләрини реаллашдырмаға чәһд едир.

Дикәр тәрәфдән, демәк олар ки, орта мәнфәәт вә, демәли, умуми мәнфәәт нормасы да әмәлә кәлдији һәр јердә, — бу нәтичә һәр һансы јолла әлдә едилирсә едилсин, — бу орта мәнфәәт, орта ичтимаи капитал үчүн олан вә мәбләғи анчаг изафи дәјәрин мәбләғинә бәрабәр олан мәнфәәтдән башга бир шеј ола билмәз; һәмчинин демәк олар ки, бу орта мәнфәәти истеһсал хәрчләринә әлавә етмәк јолу илә әлдә едилән гијмәтләр анчаг истеһсал гијмәтләринә чеврилмиш дәјәрдән башга бир шеј ола билмәз. Әкәр мүәјјән истеһсал даирәләринә гојулмуш капиталлар һәр һансы сәбәбләр үзүндән тәнләшмә просеси кечмәли олмасајды, бунун нәтичәсиндә иш әсла дәјишилмәзди. Онда орта мәнфәәт ичтимаи капиталын тәнләшмә просесинә дахил олан һиссәсинә көрә һесабланарды. Ајдындыр ки, орта мәнфәәт бүтөвлүкдә көтүрүлән бүтүн изафи дәјәр күтләсинин, һәр бир истеһсал даирәсиндә, ораја гојулмуш капиталларын кәмијјәтләринә пропорсионал сурәтдә һәмин капиталларын күтләләринә бөлүнмүшүндән башга бир шеј ола билмәз. Бу, реаллашдырылмыш һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мәчмусудур вә бүтүн бу һаггы өдәнилмәмиш әмәк күтләси, һәмчинин һаггы өдәнилмиш чансыз вә чанлы әмәк капиталистләрин мәнимсәдији бүтүн әмтәә вә пул күтләсиндә өз ифадәсини тапыр.

Бурада һәгигәтән чәтин мәсәлә ашағыдакыдыр: бир һалда ки, мәнфәәтләрин белә тәнләшиб умуми мәнфәәт нормасы олмасы, јәгин ки, нәтичәдир вә башланғыч нөгтәси ола билмәз, онда бу тәнләшмә нә сурәтлә баш верир.

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, әмтәә дәјәринин, мәсәлән, пул илә гијмәт едилмәси онун анчаг мүбадиләсинин нәтичәси ола би-

ләр вә биз онун белә гиjмәт олунмасыны фәрз етдикдә, ону әмтәә дәjәринин әмтәә дәjәринә һәгиги мүбадиләсинин нәтиҹәси һесаб етмәлиjик. Бәс әмтәәләрин өз һәгиги дәjәрләринә көрә бу мүбадиләси нә сурәтлә баш верә биләр?

Әввәлҹә фәрз едәк ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки бүтүн әмтәәләр өз һәгиги дәjәрләринә сатылыр. Онда нә оларды? Јухарыда деjиләнләрә әсасән, бу һалда мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә чох мүхтәлиф мәнфәәт нормалары һөкм сүрәрди. Әмтәәләр өз дәjәринәми сатылыр (jә'ни онлардакы дәjәрә пропорсионал олараг, онларын дәjәринә мувафиг гиjмәтләрләми бир-биринә мүбадилә едилир), jохса елә гиjмәтләрлә сатылыр ки, онларын сатылмасы, онларын истеһсалына аванс едилмиш мувафиг капиталларын бәрабәр күтләләри үчүн кәмиjjәтҹә бәрабәр мәнфәәтләр верир, — бунлар prima facie [һәр шеjдән әввәл] тамамилә мүхтәлиф шеjләрдир.

Гејри-бәрабәр мигдарда ҹанлы әмәjи һәрәкәтә кәтирән капиталларын гејри-бәрабәр мигдарда изафи дәjәр истеһсал етмәси, һеч олмазса мүәjjән һәддә гәдәр, фәрз едир ки, әмәjин истисмар едилмәси дәрәҹәси, jахуд изафи дәjәр нормасы һәр jердә бәрабәрдир, jа да фәрз едир ки, бу саһәдә олан фәргләр компенсасиjа үчүн һәгиги вә jа хәjали (шәрти) әсаслар васитәсилә тәнләшир. Бу, фәһләләр арасында рәгабәт олмасыны вә онларын даим бир истеһсал саһәсиндән башгасына кечмәси васитәсилә тәнләшмә jаранмасыны фәрз едир. Белә бир үмуми изафи дәjәр нормасыны, — бүтүн игтисади ганунлар кими, бир меjл шәклиндә, — биз нәзәри садәлик хатиринә фәрз етмишдик; һәгигәтдә исә о, чох вә jа аз әһәмиjjәтли jерли фәргләр jарадан әмәли маниәләр, — мәсәлән, инкилис әкинчилик фәһләләри үчүн отураглыг (settlement laws) һаггындакы ганунлар кими маниәләр үзүндән чох вә jа аз дәрәҹәдә ләнкидилсә дә, фе'лән капиталист истеһсал үсулунун илкин шәртидир. Лакин нәзәриjjәдә фәрз едилир ки, капиталист истеһсал үсулунун ганунлары халис шәкилдә инкишаф едир. Һәгигәтдә һәмишә jалныз бир гәдәр jахынлашма мөвҹуддур; лакин капиталист истеһсал үсулу нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, кечмиш игтисади укладларын галыглары ону нә гәдәр аз тәһриф едир вә мүрәккәбләшдирирсә, һәмин jахынлашма бир о гәдәр чох олур.

Бүтүн чәтинлик ондан ирәли кәлир ки, әмтәәләр садәҹә олараг *әмтәә* деjил, елә *капиталларын мәһсулу* кими мүбадилә едилир ки, бу капиталлар изафи дәjәрин мәҹму күтләсиндә өз кәмиjjәтләринә пропорсионал сурәтдә вә jа — кәмиjjәтләри бәрабәр олдугда — бәрабәр сурәтдә иштирак етмәк иддиасындадыр. Буна көрә дә мә'лум капиталын мүәjjән мүддәт әрзиндә истеһсал етдиjи әмтәәләрин мәҹму гиjмәти дә бу тәләбә уjғун кәлмәлидир. Лакин һәмин әмтәәләрин мәҹму гиjмәти садәҹә, капиталын мәһсулуну тәшкил едән аjры-аjры әмтәәләрин гиjмәтләринин мәҹмусудур.

Әкәр биз мәсәләјә ашағыдакы гајдада јанашсаг, онда punctum saliens [һәллеդичи нөгтә] даһа ајдын шәкилдә гаршыја чыхар: — Тутаг ки, фәһләләр өзләри мүвафиг истеһсал васитәләринә маликдирләр вә өз әмтәәләрини бир-бирилә мүбадилә едирләр. Онда бу әмтәәләр капиталын мәһсуллары олмазды. Мүхтәлиф әмәк саһәләриндә тәтбиг едилән әмәк васитәләринин вә әмәк материалларынын дәјәри, мүхтәлиф ишләрин техники тәбиәтиндән асылы олараг, мүхтәлиф оларды. Ејнилә дә, тәтбиг едилән истеһсал васитәләринин дәјәринин мүхтәлифлијиндән асылы олмајараг, мә’лум әмәк күтләси үчүн һәмин истеһсал васитәләринин мүхтәлиф күтләси тәләб олунарды, чүнки бир мә’лум әмтәә бир саатда, дикәри исә анчаг бүтүн күн әрзиндә вә и. а. һазырлана биләр. Сонра, тутаг ки, һәмин фәһләләр орта һесабла бәрабәр мүддәт ишләјирләр, һәм дә әмәјин мүхтәлиф интенсивлијиндән вә и. а. ирәли кәлән тәнләшдиричи тә’сирләр нәзәрә алыныр. Онда һәр ики фәһлә өз күндәлик әмәјинин мәһсулуну тәшкил едән әмтәәләрдә ән әввәл өз мәсрәфләрини, истеһлак етдикләри истеһсал васитәләринин хәрчләрини өдәмиш оларды. Онларын әмәк саһәсинин техники тәбиәтиндән асылы олараг һәмин хәрчләр мүхтәлиф оларды. Икинчиси, һәр ики фәһлә бәрабәр мигдарда јени дәјәр, јә’ни истеһсал васитәләринә онларын әлавә етдији иш күнүнә бәрабәр мигдарда дәјәр јарадарды. Бу јени дәјәрдә һәмин фәһләләрин әмәк һаггы плјус изафи дәјәр, зәрури тәләбатын һәддиндән о јана давам едән изафи әмәк мөвчуд оларды, лакин изафи әмәјин нәтичәләри фәһләләрин өзләрининки оларды. Капиталист дили илә десәк, һәр ики фәһлә бәрабәр әмәк һаггы плјус бәрабәр мәнфәәт вә бунунла да — мәсәлән, он саатлыг иш күнүнүн мәһсулунда ифадә олунмуш дәјәр әлдә едир. Лакин, әввәлән, онларын әмтәәләринин дәјәрләри мүхтәлиф оларды. Тутаг ки, мәсәлән, I әмтәәдә дәјәрин истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринә дүшән һиссәси II әмтәәдәкиндән артыгдыр вә, бундан әлавә, мүмкүн олан бүтүн фәргләри бирдән нәзәрә алмаг үчүн фәрз едәк ки, I әмтәә II әмтәәдән даһа чох чанлы әмәк һопдурур, демәли, өзүнүн һазырланмасы үчүн даһа узун иш вахты тәләб едир. Беләликлә, бу I вә II әмтәәләрин дәјәри чох мүхтәлифдир. Ејнилә, I фәһлә илә II фәһләнин мүәјјән вахт әрзиндәки әмәјинин мәһсулуну тәшкил едән әмтәә дәјәрләринин мәбләғләри дә мүхтәлифдир. Әкәр биз бу һалда изафи дәјәрин сәрф едилмиш бүтүн истеһсал васитәләри дәјәринә нисбәтини мәнфәәт нормасы адландырсаг, онда I вә II үчүн мәнфәәт нормалары да чох мүхтәлиф олачагдыр. I вә II фәһлә тәрәфиндән һәр күн истеһсал мүддәтиндә истеһлак едилән вә әмәк һаггыны тәшкил едән јашајыш васитәләри аванс едилмиш истеһсал васитәләринин бурада о һиссәсини тәшкил едир ки, башга һалларда биз ону дәјишән капитал адландырырыг. Лакин I вә II фәһләнин әлдә етдији изафи дәјәрләр бәрабәр иш вахты үчүн бә-

рабәр оларды; јахуд, даһа дүрүст десәк, һәм I, һәм дә II фәһләнин һәрәси бир иш күнү мәһсулунун дәјәрини әлдә етдијинә көрә, онларын һәр икиси, аванс едилмиш «сабит» үнсүрләрин дәјәри чыхылмагла, бәрабәр дәјәр әлдә едир ки, бунун бир һиссәсинә истеһсал заманы истеһлак едилмиш јашајыш васитәләринин өдәнилмәси кими, дикәр һиссәсинә исә, ондан әлавә галан изафи дәјәр кими бахмаг олар. Әкәр I фәһләнин мәсрәфләри артыг олмушса, бу мәсрәфләрин өдәнилмәси үчүн кәрәк һәмин фәһләнин әмтәәсинин дәјәриндә бу «сабит» һиссәни өдәјән һиссә даһа артыг олсун; буна көрә дә о өз мәһсулунун бүтүн дәјәринин чох һиссәсини гајтарыб јенә дә һәмин сабит һиссәнин мадди үнсүрләринә чевирмәлидир, һалбуки II фәһлә бунун мүгабилиндә аз дәјәр әлдә едирсә дә, дикәр тәрәфдән, дәјәрин аз һиссәсини сабит һиссәсинин мадди үнсүрләринә чевирмәлидир. Беләликлә, бу фәрзијјә шәраитиндә мәнфәәт нормаларынын мүхтәлифлији фәрг тәшкил етмәјән бир һал оларды, ејнилә нечә ки, һазырда муздлу фәһлә үчүн, ондан сыхыб чыхарылан изафи дәјәрин мигдарынын нә гәдәрлик мәнфәәт нормасында ифадә олунмасынын фәрги јохдур вә ејнилә нечә ки, бејнәлхалг тичарәтдә мүхтәлиф милләтләрин мәнфәәт нормаларынын мүхтәлифлији онларын әмтәә мүбадиләси үчүн әсла фәрг тәшкил етмәјән бир һалдыр.

Буна көрә дә, әмтәәләрин өз дәјәринә вә ја тәхминән өз дәјәринә мүбадилә едилмәси, онларын истеһсал гијмәтләри үзрә мүбадилә едилмәсинә нисбәтән хејли ашағы пилләјә мүвафигдир, зира әмтәәләрин истеһсал гијмәтләри үзрә мүбадилә едилмәси үчүн капиталист инкишафынын мүәјјән јүксәкликдә олмасы лазымдыр.

Мүхтәлиф әмтәәләрин бир-биринә гаршы гијмәтләри әввәлдә нә сурәтлә мүәјјәнләшиб тәнзим едилирсә едилсин, һәр һалда онларын һәрәкәтини дәјәр гануну идарә едир. Әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты һарада ашағы дүшүрсә, орада гијмәтләр дә ашағы дүшүр, о һарада јүксәлирсә, орада, башга шәртләр ејни олмагла, гијмәтләр дә јүксәлир.

Беләликлә, гијмәтләрин вә онларын һәрәкәтинин дәјәр ганунуна табе олмасына бахмајараг, әмтәәләрин дәјәрләринә јалныз нәзәри чәһәтдән дејил, тарихи чәһәтдән дә, истеһсал гијмәтләринин prius-у [сәләфи] кими бахмаг тамамилә доғрудур. Бу еләукладлара аиддир ки, орада истеһсал васитәләри ишчинин өзүнүндүр; өз әмәји илә јашајан вә торпағын саһиби олан кәндлинин, һәмчинин сәнәткарын һәм көһнә, һәм дә мүасир дүнјада вәзијјәти мәһз беләдир. Бу бизим әввәлдә ирәли сүрдүјүмүз белә бир бахыша [27] да ујғундур ки, мәһсулларын инкишаф едиб әмтәә-

[27] О заман, 1865-чи илдә бу, Марксын анчаг «бахышы» иди. Инди, ибтидаи ичманын Маурердән башламыш Моргана гәдәр апарылан кениш тәдгигләриндән сонра, бу елә бир фактдыр ки, она е'тираз едән чәтин тапылар. — *Ф. Е.*

јә чеврилмәсинин башланғыч нөгтәси ејни бир ичманын үзвләри арасында дејил, мүхтәлиф ичмалар арасындакы мүбадиләдир. Бу дејиләнләр истәр һәмин ибтидаи вәзијјәтә, истәрсә көләлик вә тәһкимчилик үзәриндә гурулмуш сонракы укладлара аиддир, һабелә сәнәтин сех тәшкилинә дә аиддир, та о вахта гәдәр ки, һәр бир истеһсал саһәсиндә тәсбит едилмиш истеһсал васитәләри јалныз чәтинликлә бир даирәдән башгасына кечирилә билир, буна көрә дә мүхтәлиф истеһсал даирәләринин бир-биринә мүнасибәти, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр, мүхтәлиф өлкәләрин вә ја коммунист ичмаларынын бир-биринә мүнасибәти кимидир.

Әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилдији гијмәтләрин тәхминән әмтәәләрин дәјәрләринә ујғун олмасындан өтрү анчаг тәләб олунур ки: 1) мүхтәлиф әмтәәләрин мүбадиләси даһа халис тәсадүфи вә ја тәк-тәк баш верән бир һал олмасын; 2) бир һалда ки, биз билаваситә әмтәә мүбадиләсини нәзәрдән кечиририк, һәмин әмтәәләри һәр ики тәрәф кәрәк, бу әмтәәләрә олан гаршылыглы тәләбата тәхминән мүвафиг кәлән нисби кәмијјәтләрдә истеһсал етсин, бу исә сатыш заманы әлдә едилән гаршылыглы тәчрүбә васитәсилә мүәјјән олунур вә, беләликлә, узун мүддәт мөвчуд олан мүбадиләнин нәтичәси олараг мејдана чыхыр вә 3) бир һалда ки, сатышдан бәһс олунур, кәрәк һеч бир тәбии вә ја сүн'и инһисар сөвдәләшән тәрәфләрә дәјәриндән артыға сатмаг имканы вермәсин вә дәјәриндән ашағы вермәјә мәчбур етмәсин. Тәсадүфи инһисар дедикдә биз, тәләб вә тәклифин тәсадүфи вәзијјәти сајәсиндә алычы вә ја сатычы үчүн јаранан инһисары нәзәрдә тутуруг.

Мүхтәлиф истеһсал даирәләринин әмтәәләринин ез дәјәрләринә сатылмасы фәрзијјәси, әлбәттә, анчаг о демәкдир ки, әмтәәләрин дәјәри чазибә мәркәзидир, онларын гијмәтләри һәмин мәркәз әтрафында фырланыр вә онларын даими галхыб-енмәләри бу мәркәз әсасында тәнләшир. Бундан әлавә, *базар дәјәрини,* — бунун барәсиндә биз сонралар бәһс едәчәјик, — мүхтәлиф истеһсалчыларын истеһсал етдији ајры-ајры әмтәәләрин фәрди дәјәриндән һәмишә фәргләндирмәк лазымдыр. Бу әмтәәләрдән бә'зиләринин фәрди дәјәри онларын базар дәјәриндән ашағы олачагдыр (јә'ни онларын истеһсалы үчүн, базар дәјәринин ифадә етдијиндән аз иш вахты тәләб олунур), башга әмтәәләрин фәрди дәјәри исә онларын базар дәјәриндән јухары олачагдыр. Базар дәјәринә, бир тәрәфдән, мүәјјән истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмиш әмтәәләрин орта дәјәри кими бахылмалыдыр, дикәр тәрәфдән дә, мүәјјән истеһсал даирәсинин орта шәраитиндә истеһсал едилән вә һәмин истеһсал даирәсинин мәһсулларынын хејли күтләсини тәшкил едән әмтәәләрин фәрди дәјәри кими бахылмалыдыр. Јалныз мүстәсна комбинасијалар шәраитиндә базар дәјәрини ән пис вә ја ән әлверишли шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләр тәнзим едир, һәм дә бу базар дәјәринин өзү базар гијмәтләри үчүн галхыб-ен-

мə мəркəзидир, лакин базар гијмəтлəри ејни нөв əмтəəлəр үчүн һəмишə бəрабəрдир. Əкəр ади тəлəби орта дəјəр үзрə, јə'ни һəр ики кəнар нөгтə арасындакы күтлəнин орталыг дəјəри үзрə сатылан əмтəəлəрин тəклифи өдəјирсə, онда, фəрди дəјəри базар дəјəриндəн ашағы олан əмтəəлəр əлавə изафи дəјəр, јахуд əлавə мəнфəəт реаллашдырыр, һалбуки фəрди дəјəри базар дəјəриндəн јухары олан əмтəəлəр өзлəриндəки изафи дəјəрин бир һиссəсини реаллашдыра билмир.

Əн пис шəраитдə истеһсал едилмиш əмтəəлəрин сатылмасынын һəмин əмтəəлəрин тəлəби өдəмəк үчүн зəрури олдуғуну сүбут етмəси иддиасы мəсəлəни əсла ајдынлашдырмыр. Əкəр арашдырылан мисалда гијмəт орта базар дəјəриндəн јухары олсајды, онда тəлəб аз* оларды. Мүəјјəн гијмəтлəр шəраитиндə мүəјјəн нөв əмтəəлəр базарда анчаг мүəјјəн бир јер тута билəр; гијмəтлəр дəјишилдикдə бу јер јалныз о һалда дəјишилмəз гала билəр ки, гијмəтин галхмасы əмтəəлəрин мигдарынын азалмасына, јахуд гијмəтин ашағы дүшмəси əмтəəлəрин мигдарынын артмасына мүвафиг олсун. Јох əкəр тəлəб о гəдəр күчлүдүрсə ки, гијмəт һəтта əн пис шəраитдə истеһсал едилмиш əмтəəлəрин дəјəри илə тəнзим едилдикдə дə азалмыр, онда базар дəјəрини һəмин шəраит мүəјјəн едир. Бу анчаг о һалда мүмкүндүр ки, тəлəб ади сəвијјəдəн јүксəк олсун вə ја тəклиф ади кəмијјəтдəн ашағы дүшсүн. Нəһајəт, əкəр истеһсал едилмиш əмтəəлəрин күтлəси онларын орта базар дəјəрлəринə көрə сатылан мигдарындан јүксəк олурса, онда базар дəјəрини əн јахшы шəраитдə истеһсал едилəн əмтəəлəр мүəјјəн едир. Бу сонунчу категорија əмтəəлəр, мəсəлəн, тамамилə вə ја тəхминəн өз фəрди дəјəрлəринə сатыла билəр, һəм дə елə ола билəр ки, əн пис шəраитдə истеһсал едилмиш əмтəəлəр һəтта өз истеһсал хəрчлəрини дə реаллашдыра билмир, орта истеһсал шəраитиндə истеһсал едилмиш əмтəəлəр исə онлардакы изафи дəјəрин анчаг бир һиссəсини реаллашдыра билир. Бир һалда ки, истеһсал гијмəти базар дəјəринин јерини тутур, онда базар дəјəри һаггында бурада дејилəнлəр истеһсал гијмəтинə дə аид едилə билəр. Истеһсал гијмəти һəр бир ајрыча истеһсал даирəсиндə тəнзим олунур вə ејнилə мүəјјəн шəраитдəн асылы олараг тəнзим олунур. Лакин истеһсал гијмəтинин өзү јенə дə елə бир мəркəздир ки, күндəлик базар гијмəтлəри онун əтрафында галхыб-енир вə мүəјјəн дөврлəр əрзиндə һəмин гијмəтлəр буна əсасəн тəнлəшир (бах: Рикардо — истеһсал гијмəтлəрини əн пис шəраитдə ишлəјəн мүəссисəлəрин мүəјјəн етмəси һаггында).

Гијмəтлəр нечə тəнзим олунурса олунсун, ашағыдакы нəтичəлəр алыныр:

* Орикиналда «чох» (grösser) јазылмышдыр. Марксын əлјазмасы əсасында дүзəлдилмишдир. *Ред.*

1) Дәјәр гануну гијмәтләрин һәрәкәтини елә идарә едир ки, истеһсал үчүн лазым олан әмәјин мигдарынын азалмасы вә ја артмасы истеһсал гијмәтләрини галхмаға вә ја дүшмәјә мәчбур едир. Мәһз бу мә'нада Рикардо (о, әлбәттә, һисс едир ки, онун истеһсал гијмәтләри әмтәәләрин дәјәриндән фәргли олур) дејир ки, «охучунун диггәтини чәлб етмәк истәдији тәдгигат әмтәәләрин мүтләг дәјәринин дејил, нисби дәјәринин дәјишилмәси нәтичәләринә аиддир» [D. Ricardo: «On the Principles of Political Economy». Works ed. by Mac Culloch, London 1852, сәһ 15. Мүгајисә ет: Д. Рикардо: «Сијаси игтисад әсаслары» Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 12].

2) Истеһсал гијмәтләрини мүәјјән едән орта мәнфәәт изафи дәјәрин лабүд сурәтдә кәрәк, бүтүн ичтимаи капиталын мүвафиг һиссәси олмаг е'тибарилә мә'лум капитала дүшән мигдарына тәхминән бәрабәр олсун. Фәрз едәк ки, үмуми мәнфәәт нормасы вә, демәли, орта мәнфәәт, өз пул дәјәриндә ифадә олунмуш һәгиги орта изафи дәјәрдән даһа јүксәк пул дәјәриндә ифадә олунур. Мәсәлә капиталистләр үзәриндә олдугда, фәрги јохдур, гаршылыглы сурәтдә онлар 10%, јохса 15% мәнфәәт әлавә едирләр. Биринчи фаиз сәвијјәси дә икинчиси гәдәр аз дәрәчәдә әмтәәләрин һәгиги дәјәринә мүвафигдир, чүнки пул ифадәси гаршылыглы сурәтдә артыг көстәрилир. Фәһләләрә кәлдикдә (фәрз едилир ки, онлар өз нормал әмәк һаггыны алырлар, демәли, орта мәнфәәтин јүксәлмәси әмәк һаггындан һәгиги чыхылма олдуғуну көстәрмир, јә'ни капиталистин нормал изафи дәјәриндән тамамилә фәргли олан бир шеји ифадә етмир), шиширдилмиш орта мәнфәәтин нәтичәси оларағ әмтәә гијмәтләринин јүксәлмәсинә мүвафиг сурәтдә дәјишән капиталын пул ифадәси јүксәлмиш олмалыдыр. Доғрудан да, мәнфәәт нормасынын вә орта мәнфәәтин белә үмуми номинал сурәтдә, һәгиги изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капитала нисбәтилә мүәјјән едилән сәвијјәдән јухары галхмасы әмәк һаггынын јүксәлмәсинә, һабелә сабит капитал тәшкил едән әмтәәләрин гијмәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олмадан мүмкүн дејилдир. Дүшмә әкс тә'сир көстәрмәлидир. Әмтәәләрин мәчму дәјәри мәчму изафи дәјәри тәнзим етдијинә көрә, мәчму изафи дәјәр исә, — галхыб-енмәләри идарә едән үмуми ганун олараг, — орта мәнфәәтин сәвијјәсини вә, демәли, үмуми мәнфәәт нормасыны мүәјјән етдијинә көрә, ајдындыр ки, дәјәр гануну истеһсал гијмәтләрини тәнзим едир.

Рәгабәтин јаратдығы, һәм дә әввәлдә бир истеһсал даирәсиндә јаратдығы бир шеј варса, о да әмтәәләрин мүхтәлиф фәрди дәјәрләриндән бәрабәр базар дәјәри вә базар гијмәтинин мүәјјәнләшмәсидир. Лакин јалныз, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки капиталларын рәгабәти истеһсал гијмәтини јарадыр ки, бу да мүхтәлиф саһәләр арасында мәнфәәт нормасыны тән-

ләшдирир. Бу сонунчу нәтичәни әлдә етмәкдән өтрү капиталист истеһсал үсулу кәрәк, биринчи нәтичәнин әлдә едилмәси үчүн лазым олдуғундан даһа јүксәк инкишаф етмиш олсун.

Ејни истеһсал даирәсинин вердији, ејни нөвдән вә тәхминән ејни кејфијјәтдә олан әмтәәләрин өз дәјәринә сатылмасы үчүн ики шәрт лазымдыр:

Биринчиси, мүхтәлиф фәрди дәјәрләр тәнләшиб *бир* ичтимаи дәјәр, јухарыда тәһлил етдијимиз базар дәјәрини әмәлә кәтирмәлидир, бунун үчүн исә тәләб олунур ки, ејни нөв әмтәәләрин истеһсалчылары арасында рәгабәт олсун, ејнилә дә һәмин истеһсалчыларын өз әмтәәләрини биркә тәклиф етдикләри бир базар олсун. Бир-биринин ејни олан, лакин һәр бири мүхтәлиф фәрди чаларлы шәраитдә истеһсал едилән әмтәәләрин базар гијмәтинин базар дәјәринә мүвафиг олмасы үчүн, һәмин дәјәрдән нә јухары, нә дә ашағы олмамасы үчүн кәрәк мүхтәлиф сатычыларын бир-биринә көстәрдији тәзјиг кифајәт гәдәр бөјүк олсун ки, базара ичтимаи тәләбат мигдарында әмтәә күтләси, јә'ни мүгабилиндә чәмијјәтин базар дәјәри верә биләчәји мигдарда әмтәә чыхарылсын. Әкәр мәһсулларын күтләси һәмин тәләбатдан артыгдырса, онда әмтәәләр өз базар дәјәриндән ашағы сатылмалыдыр; әксинә, әкәр мәһсулларын күтләси кифајәт гәдәр бөјүк дејилдирсә, јахуд, башга сөзлә десәк, әкәр сатычылар арасында рәгабәтин тәзјиги онлары базара мүвафиг әмтәә күтләси чыхармаға мәчбур етмәк үчүн кифајәт гәдәр күчлү дејилдирсә, онда әмтәәләр өз базар дәјәриндән артыға сатылмалыдыр. Әкәр базар дәјәри дәјишилсәјди, онда бүтүн әмтәә күтләсинин сатыла биләчәји шәраит дә дәјишиләрди. Базар дәјәри ашағы дүшдүкдә ичтимаи тәләбат (бу тәләбатдан бәһс едиләркән, бурада һәмишә тә'дијә габилијјәтли тәләбат нәзәрдә тутулур) орта һесабла кенишләнир вә мүәјјән һәдләр дахилиндә даһа чох әмтәә күтләси һәзм едә биләр. Базар дәјәри галхдыгда әмтәәләрә олан ичтимаи тәләбат азалыр вә о даһа аз әмтәә күтләси һәзм едир. Буна көрә дә, әкәр тәләб вә тәклиф базар гијмәтләрини мүәјјән едирсә, јахуд, даһа дүрүстү, базар гијмәтләринин базар дәјәриндән фәргли олмасыны мүәјјән едирсә, онда, дикәр тәрәфдән, базар дәјәри тәләб илә тәклифин нисбәтләрини тәнзим едир, јахуд елә бир мәркәзи тәнзим едир ки, тәләб илә тәклифин дәјишилмәси базар гијмәтләрини һәмин мәркәз әтрафында галхыб-енмәјә мәчбур едир.

Мәсәләјә даһа јахындан бахдыгда көрүрүк ки, ајрыча бир әмтәәнин дәјәри үчүн керчәк олан шәраит бурада мүәјјән нөв әмтәәләрин бүтүн мәчмусунун дәјәрини мүәјјән едән шәраит кими тәкрар олунур. Бәс ахы капиталист истеһсалы лап әввәлдән күтләви истеһсалдыр, һәтта аз инкишаф етмиш башга истеһсал үсуллары шәраитиндә, бир чох хырда истеһсалчыла-

рын үмуми мәһсулу кими олса да, нисбәтән чүз'и мигдарда истеһсал едилән әмтәәләр,— һәр һалда башлыча әмтәәләр,— базарда бөјүк күтләләр һалында нисбәтән аз мигдар тачирләрин әлиндә топланыр, бир јерә јығылыр вә онлар бу әмтәәләри бүтөв бир истеһсал саһәсинин, јахуд онун аз-чох ири бир бөлмәсинин үмуми мәһсулу кими сатырлар.

Бурада тамамилә өтәри олараг гејд едәк ки, «ичтимаи тәләбат», јә'ни тәләб принсипини тәнзим едән шеј әһәмијјәтли дәрәчәдә мүхтәлиф синифләрин бир-биринә мүнасибәтиндән вә онларын гаршылыглы игтисади вәзијјәтиндән асылыдыр, демәли, о чүмләдән, әввәлән, бүтүн изафи дәјәрин әмәк һаггына олан нисбәтиндән, икинчиси дә, изафи дәјәрин бөлүндүјү мүхтәлиф һиссәләрин (мәнфәәт, фаиз, торпаг рентасы, веркиләр вә с.) нисбәтиндән асылыдыр; беләликлә, бурада да јенидән мә'лум олур ки, тәләб илә тәклифин нисбәтинин әсасландығы базис ашкара чыхарылмадыгча, һәмин нисбәт гәт'ијјән һеч бир шеји изаһ едә билмәз.

Һәрчәнд онларын икисиндән һәр бири, әмтәә дә, пул да мүбадилә дәјәри илә истеһлак дәјәринин вәһдәтини тәшкил едир, бунунла белә, артыг көрдүјүмүз кими (I китаб, I фәсил, 3) сатгы вә алгы әмәлијјатында бу тә'рифләрин һәр икиси ики гүтб кими кәнар нөгтәләрдә јерләшир, белә ки, әмтәә (сатычы) истеһлак дәјәрини, пул (алычы) исә мүбадилә дәјәрини тәмсил едир. Әмтәә истеһлак дәјәринә малик олмалыдыр, демәли, ичтимаи тәләбаты өдәмәлидир,— мүәјјән етдијимиз кими, сатгынын биринчи шәрти бундан ибарәтдир. Дикәр шәрти ондан ибарәт иди ки, әмтәәдәки әмәјин мигдары ичтимаи-зәрури әмәји тәмсил етмәлидир, демәли, әмтәәнин фәрди дәјәри (јахуд, бу фәрзијјә дахилиндә онун ејни олараг,— сатыш гијмәти) әмтәәнин ичтимаи дәјәринә мүтабиг олмалыдыр[28].

Буну базарда олан вә бүтөв бир истеһсал саһәсинин мәһсулуну тәшкил едән әмтәә күтләсинә тәтбиг едәк.

Әкәр биз бүтүн әмтәә күтләсинә, демәли, әввәлчә јалныз *бир* истеһсал саһәсинин әмтәә күтләсинә *бир* әмтәә кими, бир-биринин ејни олан бир чох әмтәәләрин гијмәтләри мәчмусуна исә *бир* мәчму гијмәт кими бахсаг, онда иш ән садә шәкил алар. Ајрыча бир әмтәә һаггында дејиләнләрин һамысы бу һалда, мүәјјән истеһсал саһәсинин базарда олан әмтәә күтләсинә һәрфијјән аид едилә биләр. Әмтәәнин фәрди дәјәринин онун ичтимаи дәјәринә ујғун олмасы тәләби инди о мә'нада һәјата кечир вә ја о мә'нада даһа да мүәјјәнләшир ки, әмтәәнин бүтүн мигдарындакы әмәк, һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн

[28] *K. Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859. [Мүгајисә ет: *К. Маркс:* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир». К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри, XII чилд, I һиссә.]

ичтимаи чәһәтдән зәрури олан әмәкдир вә һәмин әмтәә күтләсинин дәјәри = онун базар дәјәринә.

Инди фәрз едәк ки, һәмин әмтәәләрин хејли күтләси тәхминән бир-биринин ејни олан, нормал ичтимаи шәраитдә истеһсал едилмишдир, белә ки, һәмин дәјәр ејни заманда һәмин күтләни тәшкил едән ајры-ајры әмтәәләрин фәрди дәјәридир. Әкәр әмтәәләрин нисбәтән кичик бир һиссәси пис, дикәр һиссәси јахшы шәраитдә истеһсал едилмишдирсә, беләликлә дә, биринчи һиссәнин фәрди дәјәри әмтәәләрин чохунун орта дәјәриндән артыг, икинчи һиссәсинин фәрди дәјәри исә һәмин орта дәјәрдән әскикдирсә, һәм дә әкәр бу кәнар нөгтәләрин һәр икиси таразлашырса вә онлара мәхсус әмтәәләрин орта дәјәри орта күтләјә мәхсус әмтәәләрин дәјәринә бәрабәрдирсә, онда базар дәјәри орта шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур[29]. Бүтүн әмтәә күтләсинин дәјәри бирликдә көтүрүлмүш бүтүн ајры-ајры әмтәәләрин, һәм орта шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин, һәм дә орта шәраитдән јахшы вә ја пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәрләринин һәгиги мәчмусуна бәрабәрдир. Бу һалда әмтәә күтләсинин базар дәјәри, јахуд ичтимаи дәјәри — һәмин әмтәәләрдә олан зәрури иш вахты — әксәријјәт тәшкил едән орта әмтәә күтләсинин дәјәри илә мүәјјән олунур.

Фәрз едәк ки, әксинә, базара чыхарылмыш әмтәәләрин бүтүн мигдары ејни галмыш, лакин пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәри јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәри илә таразлашмыр, һәм дә әмтәәләрин үмуми мигдарынын пис шәраитдә истеһсал едилән һиссәси нисби olaраг, һәм әмтәәләрин орта күтләсинә нисбәтән, һәм дә дикәр кәнар нөгтәјә нисбәтән бөјүк бир кәмијјәт тәшкил едир. Онда базар дәјәри, јахуд ичтимаи дәјәр пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәә күтләси илә тәнзим олунур.

Нәһајәт, фәрз едәк ки, орта шәраитдән даһа јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләр өз мигдары чәһәтдән, даһа пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрдән хејли артыгдыр, һәтта орта шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрә нисбәтән бөјүк бир кәмијјәт тәшкил едир; онда әмтәәләрин јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш һиссәси базар дәјәрини тәнзим едәчәкдир. Бурада биз базарын һәддиндән артыг долмасыны бир кәнара гојуруг; бу һалда базар гијмәтләри һәмишә әмтәәләрин јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш һиссәси илә тәнзим олунур; бурада биз базар дәјәриндән фәргли олан базар гијмәтини

[29] *K. Marx:* «Zur Kritik etc.» [*К. Маркс:* «Сијаси игтисадын вә и. а.». К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри, XII чилд, I һиссә].

дејил, базар дәјәринин өзүнүн мүхтәлиф тә'рифләрини көрүрүк[30].

Доғрудан да, I һалда бүтүн әмтәә күтләсинин орта дәјәрләрлә тәнзим олунан базар дәјәри, сөзүн ән чидди мә'насында әмтәәләрин фәрди дәјәрләри мәчмусуна бәрабәрдир (һәгигәтдә бу, әлбәттә, јалныз тәхмини олараг вә сајсыз-һесабсыз дәјишикликләрлә һәјата кечир); лакин бурада һәр ики ифрат гүтбдә истеһсал едилмиш әмтәәләрә бу дәјәри орта дәјәр зорла гәбул етдирир. Өз әмтәәләрини ән пис шәраитдә истеһсал едән шәхсләр онлары фәрди дәјәриндән ашағы сатмалыдырлар; ән јахшы шәраитдә истеһсал едәнләр исә әмтәәләри фәрди дәјәриндән јухары сатырлар.

II һалда һәр ики ифрат шәраитдә истеһсал едилән фәрди дәјәр күтләләри таразлашмыр вә пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләр һәлледичи әһәмијјәт газаныр. Чидди десәк, һәр бир ајрыча әмтәәнин вә ја бүтүн әмтәә күтләсиндән һәр бир мүвафиг һиссәнин орта гијмәти, јахуд базар дәјәри бурада, ән мүхтәлиф шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин ајры-ајры дәјәрләринин чәмләнмәси нәтичәсиндә бүтүн әмтәә күтләсинин әлдә едилән мәчму дәјәри илә вә һәмин мәчму дәјәрин һәр бир ајрыча әмтәәјә дүшән һиссәси илә мүәјјән олунур. Бу сурәтлә әлдә едилән базар дәјәри јалныз ән әлверишли шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дејил, һабелә орта тәбәгәјә мәхсус әмтәәләрин дә фәрди дәјәриндән јүксәк оларды; бунунла белә о јенә дә, ән аз әлверишли шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин фәрди дәјәриндән ашағы оларды. Базар дәјәринин бу сонунчу дәјәрә нә гәдәр чох јахынлашмасы вә, нәһајәт, она тамамилә ујғун кәлә билиб-билмәмәси бүтүнлүклә, һәмин истеһсал даирәсиндә ән пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәә-

---

[30] Беләликлә, Шторх илә Рикардо арасында торпаг рентасы һаггындакы мүбаһисә (анчаг ишин маһијјәтинә көрә мүбаһисә: әслиндә онлар бир-бирини нәзәрә алмырдылар), базар дәјәрини (онларда базар гијмәтини, resp. [мүвафиг олараг] истеһсал гијмәтини) ән пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләринми (Рикардо), јохса, əксинә, ән јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин (Шторх) тәнзим етмәсинә даир мүбаһисә о мә'нада һәлл едилир ки, онларын һәр икиси һаглыдыр вә һәр икиси һагсыздыр вә онларын һәр икиси орта һалы тамамилә нәзәрдән гачырмышлар. Гијмәти ән јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин тәнзим етдији һаллара даир Корбетин сөјләдикләри илә мүгајисә ет. «Белә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, о (Рикардо) куја иддиа едир ки, ики мүхтәлиф әмтәәнин ики мүәјјән һиссәси, мәсәлән, бир шлјапа илә бир чүт башмаг јалныз, онлар бәрабәр мигдар әмәклә истеһсал едилмиш олдугда бир-биринә мүбадилә олунур. «Әмтәә» дедикдә биз бурада мә'лум фәрди шлјапаны, мә'лум бир чүт башмағы вә с. дејил, мүәјјән «әмтәә нөвүнү» (the «description of commodity») нәзәрдә тутмалыјыг. Бу мә'нада, Инкилтәрәдә бүтүн шлјапалары истеһсал едән бүтүн әмәјә бүтүн бу шлјапалар арасында бөлүнмүш әмәк кими бахылмалыдыр. Мәнә елә кәлир ки, әввәлдә бу көстәрилмәмишди вә һәмин доктринанын ади шәрһләриндә нәзәрдән гачырылыр» («Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy etc.». London 1821, сәһ. 53, 54).

ләрин пајына дүшән һиссәнин һәчминдән асылыдыр. Әкәр бурада тәләб һәтта азачыг үстүн олса, онда базар дәјәрини ән аз әлверишли шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин фәрди дәјәри тәнзим едир.

Нәһајәт, III һалда олдуғу кими, фәрз едәк ки, ән јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин мигдары јалныз ән пис шәраитә нисбәтән дејил, орта шәраитә нисбәтән дә үстүндүр; онда базар дәјәри орта дәјәрдән ашағы дүшүр. Һәм ән јахшы вә ән пис шәраитдә, һәм дә орта шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәрләрини чәмләмәк јолу илә һесабланан орта дәјәр бурада орта групун дәјәриндән ашағыдыр вә ән әлверишли шәраитин тутдуғу нисби һәчмдән асылы олараг орта група јахынлашыр вә ја ондан узаглашыр. Әкәр тәклифә нисбәтән тәләб зәифдирсә, онда әмтәәләрин әлверишли шәраитдә олан һиссәси, нә гәдәр бөјүк олурса олсун, өз гијмәтини азалдыб өз фәрди дәјәри сәвијјәсинә ендирәрәк, зорла өзүнә үстүн вәзијјәт әлдә едир. Тәклифин тәләбдән чох үстүн олдуғу һал истисна олмагла, базар дәјәри һеч вахт ән јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләрин бу фәрди дәјәри илә ујғун кәлә билмәз.

Базар дәјәринин бурада *абстракт* шәкилдә тәсвир едилән бу мүәјјәнләшмәси һәгиги базарда алычылар арасындакы рәгабәт васитәсилә баш верир, бу шәртлә ки, тәләб мәһз мә'лум әмтәә күтләсини бу сурәтлә мүәјјән олунмуш өз дәјәри үзрә һәзм едә биләчәк гәдәр бөјүк олсун. Бурада биз башга бир мәсәләјә јахынлашырыг.

Икинчиси. Әмтәәнин истеһлак дәјәри олмасы анчаг о демәкдир ки, әмтәә мүәјјән бир ичтимаи тәләбаты өдәјир. Нә гәдәр ки, биз анчаг ајры-ајры әмтәәләри көтүрүрдүк, һәмин мүәјјән әмтәәјә, — онун мигдары артыг өз гијмәти дахилиндәдир, — тәләбат олмасыны фәрз етмәклә кифајәтләнә билирдик, даһа ирәлијә кетмир вә өдәнилмәли олан тәләбатын һәчмини нәзәрдән кечирмәјә киришмирдик. Лакин бир һалда ки, биз, бир тәрәфдән, бүтөв бир истеһсал саһәсинин мәһсулуну, дикәр тәрәфдән дә, һәмин мәһсула олан ичтимаи тәләбаты көтүрүрүк, онда ишин бу мигдар чәһәти мүһүм бир чәһәт олур. Инди бу ичтимаи тәләбатын һәчмини, јә'ни гәдәрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Базар дәјәринин јухарыда верилән тә'рифләриндә фәрз едилирди ки, истеһсал едилмиш әмтәәләрин күтләси мә'лумдур, јә'ни дәјишилмәз галыр вә јалныз бу күтләнин мүхтәлиф шәраитдә истеһсал едилмиш тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәт дәјишилир, буна көрә дә ејни бир әмтәә күтләсинин базар дәјәри мүхтәлиф үсулла тәнзим олунур. Фәрз едәк ки, һәмин әмтәә күтләси ади мигдар тәклифи тәмсил едир, һәм дә биз, истеһсал едилмиш әмтәәләрин бир һиссәсинин мүвәггәти олараг базардан кедә биләчәјини бир кәнара гојуруг. Әкәр бу әмтәә күтлә-

синә олан тәләбин өз ади мигдары да олдуғу кими галырса, онда әмтәәнин базар дәјәри јухарыда тәдгиг едилән үч үсулдан һәр һансы бири илә тәнзим олунурса олунсун, әмтәә өз базар дәјәринә сатылыр. Әмтәә күтләси мүәјјән тәләбаты өдәмәкдән башга, һәмин тәләбаты ичтимаи һәчмдә өдәјир. Әкәр базардакы әмтәәләрин мигдары онлара олан тәләбдән артыг вә ја әскикдирсә, онда базар гијмәтинин базар дәјәриндән фәргли олмасы һаллары баш верир. Бу фәргли олмаг һалларынын биринчиси исә ондан ибарәтдир ки, мигдар кифајәтләндиричи олмадыгда, базар дәјәрини һәмишә, пис шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләр тәнзим едир; мигдар һәддән артыг олдугда — һәмишә, ән јахшы шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәәләр тәнзим едир; беләликлә, мүхтәлиф шәраитдә истеһсал едилмиш әмтәә күтләләри арасындакы нисбәтин өзүнүн әсасында башга нәтичә јаранмалы олдуғуна бахмајараг, базар дәјәрини ән пис вә ја ән јахшы шәраит мүәјјән едир. Әкәр тәклиф тәшкил едән мәһсулларын мигдары илә тәләб арасындакы фәрг хејли бөјүкдүрсә, онда базар гијмәти дә базар дәјәриндән хејли јухары вә ја ашағы олачагдыр. Лакин истеһсал едилмиш әмтәәләрин мигдары илә, онларын өз базар дәјәринә сатылдығы шәраитдә олан мигдары арасындакы фәргин ики сәбәби ола биләр. Ја бу мигдарын өзү дәјишилир, чох кичик вә ја чох бөјүк олур, беләки, тәкрар истеһсал мүәјјән базар дәјәрини тәнзим етмиш олан мигјасдан фәргли бир мигјасда баш верир; бу һалда, тәләб дәјишилмәз галса да, тәклиф дәјишилир вә, демәли, нисби ифрат истеһсал вә ја натамам истеһсал мөвчуд олур. Ја да тәкрар истеһсал, јә'ни тәклиф дәјишилмәз галыр, тәләб исә дүшүр вә ја галхыр; бу исә мүхтәлиф сәбәбләрдән баш верә биләр; бу һалда тәклифин мүтләг кәмијјәти ејни галса да, онун нисби кәмијјәти, тәләбата нисбәтән кәмијјәти дәјишилмишдир. Бу да биринчи һалда олдуғу кими тә'сир көстәрәр, анчаг әкс истигамәтдә тә'сир көстәрәрди. Нәһајәт, әкәр дәјишиклик һәр ики тәрәфдән, лакин мүхтәлиф истигамәтләрдә баш верирсә, јахуд бир истигамәтдә олса да, мүхтәлиф дәрәчәдә баш верирсә, — бир сөзлә, әкәр ики тәрәфли дәјишикликләр, лакин ејни заманда тәрәфләр арасында әввәлки нисбәти дәјишдирән дәјишикликләр баш верирсә, онда сон нәтичә лабүд сурәтдә, јухарыда нәзәрдән кечирилән һалларын бириндән ибарәт олмалыдыр.

Тәләб вә тәклиф анлајышларына үмуми тә'риф верилмәсиндә һәгиги чәтинлик ондадыр ки, һәмин тә'рифләр санки тавтолокијадан ибарәт олур. Әввәлчә тәклифи, јә'ни базарда олан, јахуд базара чыхарыла биләчәк мәһсулу көздән кечирәк. Бурада тамамилә лүзумсуз олан тәфәррүата әл атмамаг үчүн биз һәр бир ајрыча сәнаје саһәсиндәки иллик тәкрар истеһсал күтләсини көтүрәк вә белә бир чәһәти тамамилә бир кәнара

гојаг ки, мүхтәлиф әмтәәләр, мисал үчүн, кәлән ил истеһлак едилмәк мәгсәдилә чох вә ја аз өлчүдә базардан көтүрүлүб анбарлара јығыла биләр. Бу иллик тәкрар истеһсал һәр шејдән әввәл мүәјјән мигдарда — өлчүдә вә ја сајда — ифадә олунур, бу да ондан асылыдыр ки, мүәјјән әмтәә күтләси ајры-ајры нүсхәләрәми бөлүнүр, јохса фасиләсиз бир кәмијјәт кими өлчүлүр; гаршымызда биз јалныз инсан тәләбатыны өдәјән истеһлак дәјәрләри олдуғуну дејил, һәмчинин бу истеһлак дәјәрләринин базарда мүәјјән мигдарда мөвчуд олдуғуну да көрүрүк. Икинчиси, бу әмтәә күтләсинин мүәјјән базар дәјәри вардыр ки, буну да ајрыча бир әмтәәнин вә ја ваһид сајылан әмтәә өлчүсүнүн базар дәјәринин кәрраты шәклиндә ифадә етмәк олар. Буна көрә дә базарда олан әмтәәләрин мигдары илә онларын базар дәјәри арасында зәрури асылылыг јохдур; мәсәлән, бә'зи әмтәәләрин дәјәри спесифик сурәтдә јүксәк, башгаларынынкы исә спесифик сурәтдә ашағы олур, беләликлә дә, мүәјјән дәјәр мәблағи бә'зи әмтәәләрин чох бөјүк мигдарында, башга әмтәәләрин исә чох кичик мигдарында ифадә олуна биләр. Базарда олан әмтәәләрин мигдары илә һәмин әмтәәләрин базар дәјәри арасында анчаг ашағыдакы асылылыг вардыр: һәр бир мә'лум истеһсал даирәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын мә'лум сәвијјәси шәраитиндә мүәјјән мигдар әмтәәнин һазырланмасы үчүн мүәјјән мигдар ичтимаи иш вахты тәләб олунур, һәрчәнд мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә бу нисбәт, әлбәттә, мүхтәлифдир вә һәмин әмтәәнин фајдалылығы илә вә ја онун истеһлак дәјәринин хүсуси тәбиәти илә әсла әлагәдар дејилдир. Әкәр мүәјјән нөв әмтәәнин *a* мигдары *b* мигдар иш гүввәси дәјәриндәдирсә, онда башга шәртләр ејни олмагла *na* мигдар әмтәә *nb* иш вахты дәјәриндәдир. Сонра: чәмијјәт өз тәләбатыны өдәмәк вә бу мәгсәдлә мә'лум нөв әмтәәләр истеһсал етмәк истәдијинә көрә, онларын һаггыны вермәлидир. Доғрудан да, әмтәә истеһсалы шәраитиндә әмәк бөлкүсү фәрз едилдијинә көрә, чәмијјәт һәмин әмтәәләри онунла өдәјир ки, өз сәрәнчамындакы иш вахтынын бир һиссәсини онларын истеһсалына сәрф едир, демәли, һәмин әмтәәләри өзүнүн — бу мүәјјән чәмијјәтин — сәрәнчамында ола биләчәк мүәјјән мигдар иш вахты васитәсилә сатын алыр. Чәмијјәтин, әмәк бөлкүсү сајәсиндә өз әмәјини һәмин мүәјјән әмтәәнин истеһсалына сәрф етмәли олан һиссәси өзүнүн тәләбатыны өдәјән әмтәәләрдә тәчәссүм етмиш ичтимаи әмәкдән ибарәт бир еквивалент алмалыдыр. Лакин мә'лум ичтимаи мәһсула сәрф едилмиш ичтимаи әмәјин бүтүн мигдары илә, јә'ни мәчму иш гүввәсиндән һәмин мәһсулун истеһсалына чәмијјәтин сәрф етдији һиссә илә, демәли, һәмин мәһсулун истеһсалынын бүтүн истеһсала нисбәтән малик олдуғу кәмијјәти илә, чәмијјәтин һәмин мә'лум мәһсула олан тәләбатыны нә кими бир өлчүдә

тә'мин етмәјә чалышмасында һеч бир зәрури әлагә јохдур, бурада јалныз тәсадүфи әлагә мүшаһидә олунур. Һәрчәнд һәр бир ајрыча әмтәәјә вә ја мүәјјән нөв әмтәәләрин һәр бир мүәјјән мигдарына јалныз онун истеһсалы үчүн зәрури олан ичтимаи әмәк дахилдир вә бу чәһәтдән мә'лум нөв әмтәәләрин бүтүн күтләсинин базар дәјәри анчаг зәрури әмәји ифадә едир, бунунла белә, бир һалда ки, мүәјјән әмтәә мөвчуд ичтимаи тәләбатдан артыг мигдарда истеһсал едилмишдир, демәли, ичтимаи иш вахтынын бир һиссәси һәдәр кетмишдир вә бу һалда бүтүн әмтәә күтләсинин базарда тәмсил етдији ичтимаи әмәјин гәдәри һәгигәтән бу әмтәә күтләсинин өзүндәки әмәјин гәдәриндән хејли аз олур. (Јалныз о јердә ки, истеһсал чәмијјәтин һәгиги нәзарәти, һәмин истеһсалы габагчадан мүәјјән едән нәзарәти алтындадыр, — о јердә чәмијјәт мүәјјән бир шејин истеһсалына сәрф едилмиш ичтимаи иш вахтынын гәдәри илә һәмин шеј васитәсилә өдәнилмәли олан ичтимаи тәләбатын һәчми арасында әлагә јарадыр.) Буна көрә дә һәмин әмтәәләр өз базар дәјәриндән ашағы верилмәлидир, онларын бир һиссәси исә һеч алычы тапа билмир. — Әкәр мүәјјән нөв әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилмиш ичтимаи әмәјин мигдары һәмин мәһсул васитәсилә өдәнилмәли олан ичтимаи тәләбатын һәчминә нисбәтән чох аздырса, онда мәһз әксинә бир нәтичә алыначагдыр. — Јох әкәр мүәјјән әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш ичтимаи әмәјин мигдары өдәнилмәли олан ичтимаи тәләбатын һәчминә мүвафигдирсә, белә ки, истеһсал едилмиш мәһсул күтләси тәләбин дәјишилмәзлији шәраитиндә тәкрар истеһсалын ади мигјасына мүвафигдирсә, онда әмтәә өз базар дәјәринә сатылыр. Әмтәәләрин өз дәјәринә көрә мүбадиләси вә ја сатылмасы расионал бир принсипдир, онларын мүвазинәтинин тәбии ганунудур; фәргләнмәләри бу гануна әсасән изаһ етмәк лазымдыр, нәинки әксинә, — ганунун өзүнү фәргләнмәләрин нәтичәси һесаб етмәк лазым дејилдир.

Инди ишин башга чәһәтини — тәләби нәзәрдән кечирәк.

Әмтәәләр ја истеһсал васитәләри олараг, ја да јашајыш васитәләри олараг онун үчүн сатын алыныр ки, мәһсулдар истеһлака вә ја шәхси истеһлака дахил олсун, һәм дә бә'зи әмтәә нөвләринин бу мәгсәдләрдән һәр икисинә хидмәт едә билмәси мәсәләни дәјишдирмир. Демәли, әмтәәләрә истеһсалчылар тәрәфиндән (бу һалда капиталистләр тәрәфиндән, чүнки фәрз едилир ки, истеһсал васитәләри капитала чеврилмишдир) вә истеһлакчылар тәрәфиндән тәләб верилир. Көрүнүр, онларын һәр икиси ән әввәл, тәләб тәрәфиндән мүәјјән һәчмдә ичтимаи тәләбат олмасыны фәрз едир вә бу тәләбата мүвафиг олараг тәклиф тәрәфиндә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә мүәјјән һәчмдә ичтимаи истеһсал мөвчуддур. Памбыг парча сәнајесинин мә'лум мигјасда өз иллик тәкрар истеһсалыны

јенидән ичра едә билмәси үчүн һәмишәки мигдарда памбыг олмалыдыр, капитал јығымы нәтичәсиндә тәкрар истеһсалын һәр ил кенишләнмәси нәзәрә алындыгда исә, башга шәртләр ејни олмагла, бир мигдар әлавә памбыг да лазымдыр. Јашајыш васитәләри мәсәләси дә бунун кимидир. Фәһлә синфи өз ади орта һәјат сәвијјәсини сахлаја билмәк үчүн јенидән ән азы әввәлки мигдарда зәрури јашајыш васитәләри әлдә етмәлидир, һәрчәнд, ола билсин ки, һәмин васитәләр мүхтәлиф әмтәә нөвләри арасында бир гәдәр башга чүр бөлүнмүш олсун; әкәр әһалинин иллик артымы да нәзәрә алынса, онда бир мигдар әлавә јашајыш васитәләри дә лазымдыр; ејнилә буну чох вә ја аз бир тәсһиһлә башга синифләр һаггында да демәк олар.

Беләликлә, елә кәлир ки, куја тәләб тәрәфиндә мә'лум кәмијјәтли мүәјјән ичтимаи тәләбат вардыр вә бу да өзүнүн өдәнилмәси үчүн базарда мүәјјән мигдар әмтәә олмасыны тәләб едир. Лакин бу тәләбатын мигдарча мүәјјәнлији сон дәрәчә еластик вә дәјишкәндир. О анчаг заһирдә тәсбит олунмуш кими көрүнүр. Әкәр јашајыш васитәләри учуз олсајды вә ја пул илә верилән әмәк һаггы јүксәк олсајды, онда фәһләләр даһа чох јашајыш васитәси сатын алардылар вә һәмин әмтәә нөвләринә даһа чох «ичтимаи тәләбат» олдуғу ашкара чыхарды; бурада биз пауперләри вә и. а. тамамилә бир кәнара гојуруг, онларын «тәләби» өзләринин физики тәләбатынын ән дар һәдләриндән дә ашағыдыр. Дикәр тәрәфдән, әкәр, мисал үчүн памбығын гијмәти ашағы дүшсәјди, онда капиталистләрин памбыға олан тәләби артарды, памбыг парча сәнајесинә даһа чох әлавә капитал гојулардыр вә и. а. Бурада үмумијјәтлә нәзәрдән гачырмаг лазым дејилдир ки, бизим фәрзијјәләримиз шәраитиндә мәһсулдар истеһлак үчүн олан тәләб капиталист тәрәфиндән олан тәләбдир, капиталистин әсил мәгсәди исә изафи дәјәр истеһсалыдыр вә капиталист мә'лум әмтәә нөвүнү анчаг изафи дәјәр хатиринә истеһсал едир. Дикәр тәрәфдән, бу һеч дә мане олмур ки, капиталист, — бир һалда ки, базарда о, мәсәлән, памбыг алычысы кими чыхыш едир, — памбыға олан тәләбатын нүмајәндәси олсун; ејнилә дә памбыг сатычысы үчүн ахы фәрги јохдур ки, алычы һәмин памбығы көјнәклик парчајамы, пироксилинәми чевирир, јохса онунла өзүнүн вә бүтүн дүнјанын гулағыны тыхамаг фикриндәдир. Лакин бу, әлбәттә, онун нә чүр бир алычы олмасына бөјүк тә'сир көстәрир. Онун памбыға олан тәләбатынын һәгигәтдә онун јалныз мәнфәәт көтүрмәк тәләбатыны пәрдәләмәси, онун памбыға олан тәләбатынын әһәмијјәтли дәрәчәдә шәклини дәјишдирир. Әмтәәләрә *базарда* тәмсил едилән тәләбатын — тәләбин — *һәгиги ичтимаи* тәләбатдан мигдарча фәргләндији һәдләр, әлбәттә, мүхтәлиф әмтәәләр үчүн чох мүхтәлифдир; мән һәгигәтән тәләб верилмиш олан әмтәәләрин мигдары илә, әмтәәләрин пул гијмәтләри баш-

та олдугда вә ја пул шәраити башга олдугда, resp. [мүвафиг олараг] алычыларын јашајыш шәраити башга олдугда әмтәәләр үчүн верилә биләчәк тәләбин мигдары арасындакы фәрги нәзәрдә тутурам.

Тәләб илә тәклифин гејри-бәрабәр олмасыны вә бунун нәтичәсиндә базар гијмәтләринин базар дәјәрләриндән фәргли олмасыны ајдынлашдырыб баша дүшмәкдән асан бир шеј јохдур. Әсил чәтинлик ону мүәјјән етмәкдән ибарәтдир ки, тәклиф илә тәләбин бир-бирини өдәмәси ифадәсини нечә баша дүшмәк лазымдыр.

Әкәр тәклиф илә тәләб елә бир нисбәтдәдирсә ки, мүәјјән истеһсал саһәсинин әмтәә күтләси өз базар дәјәринә сатылыр, бундан нә артыға, нә дә әскијә сатылмыр, — онда тәклиф илә тәләб бир-бирини өдәјир. Бу хүсусда бизә дејилән биринчи сөз будур.

Икинчиси дә, әкәр әмтәәләр өз базар дәјәринә сатылырса, онда тәклиф илә тәләб бир-бирини өдәјир.

Әкәр тәклиф илә тәләб бир-бирини өдәјирсә, бу һалда онлар даһа фәалијјәт көстәрмир вә мәһз буна көрә дә әмтәәләр өз базар дәјәринә сатылыр. Әкәр кәмијјәтчә бәрабәр олан ики гүввә экс истигамәтләрдә тә'сир көстәрирсә, онда онлар бир-бирини пуч едир, һеч дә кәнара тә'сир көстәрмир вә бу заман баш верән һаллар һәмин ики гүввәнин тә'сири илә дејил, башга бир јолла изаһ едилмәлидир. Бир һалда ки, тәләб илә тәклиф бир-бирини пуч едир, демәли, онлар даһа һеч бир шеји изаһ етмир, базар дәјәринә даһа тә'сир көстәрмир вә белә бир мәсәлә барәсиндә бизә һеч бир шеј билдирмир ки, нәјә көрә базар дәјәри мәһз филан пул мәбләғиндә ифадә олунур, һәр һансы бир башга пул мәбләғиндә ифадә олунмур. Капиталист истеһсалынын һәгиги дахили ганунлары јәгин ки, тәләб илә тәклифин гаршылыглы тә'сири әсасында изаһ едилә билмәз (һәтта бу һәр ики ичтимаи һәрәкәтверичи гүввәнин бураја аид олмајан даһа дәрин тәһлили бир кәнара гојулдугда да, изаһ едилә билмәз), чүнки һәмин ганунлар јалныз о заман халис шәклиндә баш вермиш олур ки, тәләб илә тәклиф даһа тә'сир көстәрмир, јә'ни бир-бирини өдәмиш олур. Тәләб илә тәклиф һәгигәтдә һеч вахт бир-бирини өдәмир, јахуд әкәр өдәсә дә, анчаг тәсадүфи олараг өдәјир, демәли, елми нөгтеји-нәзәрдән бу һал = 0 олмалыдыр, мөвчуд олмајан бир һал һесаб едилмәлидир. Лакин сијаси игтисадда фәрз едилир ки, онлар бир-бирини өдәјир. Нәјә көрә? Бу онун үчүн едилир ки, һадисәләр өз ганунаујғун шәклиндә, өз анлајышына мүвафиг шәкилдә нәзәрдән кечирилсин, јә'ни һадисәләр тәләблә тәклифин галхыб-енмәси үзүндән алдығы заһири көрүнүшдән асылы олмајараг нәзәрдән кечирилсин; дикәр тәрәфдән, онун үчүн едилир ки, тәләб илә тәк-

лифин һәрәкәтинин һәгиги мејли тапылсын, мүәјјән сурәтдә тәсбит едилсин. Тәнликдән узаглашма һаллары экс характердә олдуғуна көрә вә даим бир-биринин ардынҹа кәлдијинә көрә, өз истигамәтинин экслији сајәсиндә, өзләринин гаршылыглы зиддијјәти сајәсиндә бир-бирилә тәнләшир. Беләликлә, әкәр һеч бир конкрет һалда тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәмирсә, онда тәнликдән узаглашма һаллары бир-биринин ардынҹа белә кәлир, — ахы бир истигамәтдәки узаглашма өзүнүн лабүд нәтиҹәси олараг экс истигамәтдә узаглашма доғурур, — әкәр аз-чох узун мүддәтдәки һәрәкәтин јекуну нәзәрдән кечириләрсә, онда тәләб илә тәклиф һәмишә бир-бирини өдәјир; лакин бу нәтиҹә јалныз артыг кечмиш һәрәкәтин орта кәмијјәти кими вә онларын зиддијјәтләринин јалныз даими һәрәкәти кими алыныр. Базар дәјәрләриндән фәргли олан базар гијмәтләри бу јол илә тәнләшир вә базар дәјәринә ујғун кәлән орта кәмијјәт верир, һәм дә бу сонунҹудан олан узаглашмалар плјус вә минус олараг бир-бирини пуч едир. Бу орта кәмијјәт исә һеч дә бир тәк нәзәри әһәмијјәтә малик олмагла галмыр, аз-чох мүәјјән бир мүддәт әрзиндәки узаглашмалар вә тәнләшмәләр шәраитиндә сәрф едилмәси нәзәрдә тутулан капитал үчүн дә онун әмәли әһәмијјәти вардыр.

Демәли, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт, бир тәрәфдән, јалныз базар гијмәтләринин базар дәјәрләриндән узаглашмаларыны изаһ едир, дикәр тәрәфдән исә, һәмин узаглашмалары пуч етмәјә, јә'ни тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтин тә'сирини пуч етмәјә ҹан атан мејли изаһ едир. (Истисна тәшкил едән вә гијмәти олан, лакин дәјәри олмајан әмтәәләр бурада бизим тәдгигатымыза дахил дејилдир.) Тәләб илә тәклифин тәнликдән узаглашмаг сајәсиндә көстәрдији тә'сирин арадан галдырылмасы чох мүхтәлиф формаларда һәјата кечә биләр. Мәсәлән, әкәр тәләб вә, демәли, базар гијмәти дә ашағы дүшүрсә, онда бу онунла нәтиҹәләнә биләр ки, капитал һәмин саһәдән көтүрүләр, бу сурәтлә дә тәклиф азалар. Лакин бунун белә бир нәтиҹәси дә ола биләр ки, зәрури иш вахтыны гысалдан ихтиралар сајәсиндә базар дәјәринин өзү ашағы дүшәр вә бу сурәтлә базар гијмәти илә тәнләшәр. Әкәр тәләб артырса вә, демәли, базар гијмәти базар дәјәриндән артыг олурса, онда, эксинә, бу һал һәмин истеһсал саһәсинә артыг капитал ахыб кәлмәсинә вә истеһсалын елә кенишләнмәсинә сәбәб ола биләр ки, бу заман базар гијмәти һәтта базар дәјәриндән дә ашағы дүшәр; јахуд, дикәр тәрәфдән, бу һал гијмәтләрин елә јүксәлмәсинә сәбәб ола биләр ки, о, тәләбин өзүнү азалдар. Ајры-ајры истеһсал саһәләриндә бу һәмчинин елә бир нәтиҹә дә доғура биләр ки, базар дәјәринин өзү аз-чох узун бир дөвр үчүн артар, чүнки һәмин мүддәт әрзиндә базарда

тәләб олунан мәһсулун бир һиссәсини даһа пис шәраитдә истеһсал етмәк лазым кәләр.

Әкәр тәләб илә тәклиф базар гијмәтини мүәјјән едирсә, онда, дикәр тәрәфдән, базар гијмәти, сонракы тәһлилдә исә базар дәјәри тәләб вә тәклифи мүәјјән едир. Тәләб һаггында бу ајдындыр, чүнки тәләб гијмәтләрә экс истигамәтдә дәјишилир: гијмәтләр дүшдүкдә тәләб галхыр вә әксинә. Лакин бу ејнилә тәклифә дә аид едилә биләр. Доғрудан да, базарда тәклиф едилән әмтәәјә дахил олан истеһсал васитәләринин гијмәтләри һәмин истеһсал васитәләринә олан тәләби мүәјјән едир вә, демәли, елә әмтәәләрин тәклифини дә мүәјјән едир ки, бунларын тәклифи һәмин истеһсал васитәләринә олан тәләби дә әһатә едир. Памбығын гијмәтинин памбыг парчаларын тәклифи үчүн мүәјјәнедичи әһәмијјәти вардыр.

Бу долашыглыг — гијмәтләрин тәләб вә тәклифлә мүәјјән олунмасы вә бунунла јанашы олараг тәләб вә тәклифин гијмәтләрлә мүәјјән олунмасы — бир дә онунла мүрәккәбләшир ки, тәләб тәклифи мүәјјән едир вә, әксинә, тәклиф тәләби мүәјјән едир, истеһсал базары мүәјјән едир вә базар — истеһсалы[31].

[31] Бу ашағыдакы дәрин мүлаһизәләр нә гәдәр дајаздыр: «Әкәр мүәјјән бир мәһсулун истеһсалы үчүн лазым олан әмәк һаггынын, капиталын вә торпағын гәдәри әввәлки кәмијјәтә нисбәтән дәјишилирсә, онда, Адам Смит тәрәфиндән мәһсулун тәбии гијмәти адландырылан шеј дә дәјишилир вә әввәлдә мәһсулун тәбии гијмәти олан гијмәт бу дәјишилмәјә нисбәтән базар гијмәти олур, һәрчәнд тәләб олунан әмтәәнин нә тәклифи, нә дә мигдары ола билсин, дәјишилмәмишдир» (бунларын һәр икиси мәһз она көрә дәјишилир ки, дәјәрин дәјишилмәси нәтичәсиндә базар дәјәри, јахуд — әслиндә мәһз А. Смитин бәһс етдији — истеһсал гијмәти дәјишилир), «бунунла белә, һәмин тәклиф инди, истеһсалын баша кәлдији мәбләғи вермәјә игтидары вә арзусу олан шәхсләрин тәләбләринә тамамилә дүрүст мүвафиг олмур, һәмин мәбләғдән ја артыг, ја да әскик олур; белә ки, тәклиф илә инди, јени истеһсал хәрчләри нәзәрә алынараг мүәјјәнләшән һәгиги тәләб арасындакы пропорсија өз әввәлки кәмијјәтиндән фәргләнир. Нәтичәдә, әкәр гаршыја маниәләр чыхмаса, тәклифин һәчми дәјишиләр вә бу да ән нәһајәт әмтәәни өз јени тәбии гијмәтинә кәтириб чыхарар. Әмтәәләр, онларын тәклифинин дәјишилмәси нәтичәсиндә өз тәбии гијмәтинә кәлиб чатдығына көрә, бәлкә белә демәк мүмкүн олар ки, базар гијмәти тәләб илә тәклиф арасындакы бир пропорсијадан әмәлә кәлдији дәрәчәдә, тәбии гијмәт дә онларын арасындакы башга бир пропорсијадан әмәлә кәлмишдир; демәли, тәбии гијмәт, там ејнилә базар гијмәти дә, тәләб илә тәклифин гаршылыглы мүнасибәтиндән асылыдыр». («Тәләб илә тәклифдән ибарәт бөјүк принсип онун үчүн фәалијјәтә кәтирилир ки, А. Смитин тәбии гијмәт, һабелә базар гијмәти адландырдығы шеји мүәјјән едилсин». — Малтус) («Observations on Gertain Verbal Disputes etc.». London 1821, сәһ. 60, 61.) Әлламә мүәллиф баша дүшмүр ки, арашдырылан һалда мәһз «cost of production»-дакы [«истеһсал хәрчләриндәки»] вә, демәли, дәјәрдәки дәјишиклик тәләби вә, демәли, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәти дә дәјишдирир вә тәләбин бу дәјишилмәси тәклифин дәјишилмәсинә сәбәб ола биләр; бу исә бизим мүтәфәккирин сүбут етмәк истәдијинин мәһз әксини сүбут едәрди, — бу сүбут едәрди ки, истеһсал хәрчләри һеч дә тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтлә тәнзим олунмур, әксинә, һәмин хәрчләр өзү бу нисбәти тәнзим едир.

Һәтта ади игтисадчы да (чыхыша бах) баша дүшүр ки, тәклифин вә ја тәләбатын кәнар һадисәләр үзүндән әмәлә кәлән дәјишилмәси олмадан да, онларын арасындакы нисбәт әмтәәләрин базар дәјәринин дәјишилмәси тә'сири алтында дәјишилә биләр. Һәтта о да разылашмаға мәчбурдур ки, базар дәјәри нечә олурса олсун, һәмин дәјәрин реаллашмасы үчүн тәләб илә тәклиф таразлашмалыдыр. Бу о демәкдир ки, тәләбин тәклифә нисбәти базар дәјәрини изаһ етмәк дејил, әксинә, базар дәјәри тәләб илә тәклифин галхыб-енмәләрини изаһ едир. «Observations»-ун мүәллифи чыхышда ситат кәтирилән парчанын ардынча сөзүнә давам едиб дејир: «Лакин биз «тәләб» вә «тәбии гијмәт» дедикдә әкәр А. Смитә истинад едәрәк индичә нәзәрдә тутдугларымызы нәзәрдә тутсаг, онда бу нисбәт» (тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт) «һәмишә тәнлик нисбәти олмалыдыр; чүнки јалныз тәклиф һәгиги тәләбә, јә'ни тәбии гијмәтдән нә артыг, нә дә әскик пул вермәк истәмәјән тәләбә бәрабәр олдугда, — јалныз бу һалда тәбии гијмәт һәгигәтән верилә биләр; демәли, мүхтәлиф вахтда ејни бир әмтәәнин ики чох мүхтәлиф тәбии гијмәти ола биләр вә јенә дә тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт һәр ики һалда дәјишилмәз гала биләр, мәһз тәнлик нисбәти олараг гала биләр» [сәһ. 61]. Беләликлә, бурада фәрз едилир ки, мүхтәлиф вахтда ејни бир әмтәәнин ики мүхтәлиф «natural price»-и [«тәбии гијмәти»] олдугда, тәләб илә тәклиф һәр дәфә бәрабәр ола биләр вә һәтта бәрабәр олмалыдыр ки, әмтәә һәгигәтән өз natural price-инә сатылсын. Лакин бу заман һәр ики һалда тәләбин тәклифә нисбәти гәт'ијјән дәјишилмәјиб natural price-ин өз кәмијјәти дәјишилдијинә көрә, бу сонунчу, јәгин ки, тәләб илә тәклифдән асылы олмајараг мүәјјәнләшир, буна көрә дә ону тәләб илә тәклиф әсла мүәјјән едә билмәз.

Әмтәәнин өз базар дәјәринә, јә'ни әмтәәдәки ичтимаи-зәрури әмәјә мувафиг олараг сатыла билмәси үчүн кәрәк һәмин нөв әмтәәнин бүтүн күтләсинин истеһсалына сәрф едилмиш ичтимаи әмәјин бүтүн мигдары һәмин әмтәәләрә олан ичтимаи тәләбатын, јә'ни тә'дијә габилијјәтли ичтимаи тәләбатын кәмијјәтинә мүвафиг олсун. Рәгабәт, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтин галхыб-енмәләринә мүвафиг сурәтдә базар гијмәтләринин галхыб-енмәләри һәр бир әмтәә нөвүнә сәрф едилмиш әмәјин үмуми мигдарыны һәмишә бу өлчүјә кәтириб чыхармаға чалышыр.

Әмтәәләрин тәләби илә тәклифи арасындакы нисбәтдә, әввәлән, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасындакы, әмтәә илә пул, алычы илә сатычы арасындакы нисбәт, икинчиси, истеһсалчы илә истеһлакчы арасындакы нисбәт әкс олунур, һәрчәнд истеһсалчы илә истеһлакчыны үчүнчү шәхсләр, алверчиләр тәмсил едә биләрләр. Бу нисбәти тамамилә инкишаф

етдирмәк үчүн алычы илә сатычыны тәкликдә бир-биринә гаршы гојмаг кифајәтдир. Әмтәәнин там метаморфозу үчүн вә, демәли, бүтөвлүкдә көтүрүлмүш алгы-сатгы просеси үчүн үч шәхс олмасы зәруридир. *A* өз әмтәәсини *B*-јә сатыб бу әмтәәни онун пулуна чевирир вә јенидән өз пулуну *C*-дән алдығы әмтәәјә чевирир; бүтүн просес бу үч шәхс арасында чәрәјан едир. Сонра: пулу тәдгиг едиркән биз фәрз етмишдик ки, әмтәәләр өз дәјәринә сатылыр, чүнки мәсәлә анчаг әмтәәнин пула дөнмәклә вә пулдан да гајыдыб әмтәәјә чеврилмәклә дүчар олдуғу форма дәјишикликләри үзәриндә олдуғуна көрә, дәјәрдән фәргләнән гијмәти нәзәрдән кечирмәк үчүн һеч бир әсас јох иди. Әкәр әмтәә үмумијјәтлә сатылырса вә әлдә едилән пула јени әмтәә алынырса, онда бүтүн метаморфоз гаршымызда дурур вә өзлүјүндә бу метаморфоз үчүн һеч бир фәрги јохдур ки, әмтәәнин гијмәти онун дәјәриндән јухары вә ја ашағыдыр. Әмтәәнин дәјәри өзүнүн әсас олмаг әһәмијјәтини сахлајыр, чүнки анлајышда пул анчаг бу әсасдан инкишаф едә биләр, гијмәт исә өз үмуми анлајышына көрә һәр шејдән әввәл јалныз пул формасында олан дәјәрдир. Әлбәттә, пул тәдавүл васитәси олараг нәзәрдән кечирилдикдә фәрз едилир ки, әмтәәнин нәинки тәк бирчә метаморфозу баш верир. Әксинә, һәмин метаморфозларын ичтимаи чулғашмасы нәзәрдән кечирилир. Пулун тәдавүлүнә вә онун тәдавүл васитәси олмаг функсијасынын инкишафына биз анчаг бу чүр јанашырыг. Лакин бу әлагә пулун тәдавүл васитәси функсијасына кечмәси үчүн вә бунун нәтичәси олараг пулун шәклинин дәјишилмәси үчүн нә гәдәр мүһүмдүрсә, ајры-ајры алычылар вә сатычылар арасындакы сөвдә үчүн бир о гәдәр әһәмијјәтсиздир.

Һалбуки тәләб илә тәклифи нәзәрдән кечирәркән биз көрүрүк ки, тәклиф мүәјјән нөв әмтәәләрин сатычыларынын, јахуд истеһсалчыларынын мәчмусуна бәрабәрдир, тәләб исә јенә һәмин нөв әмтәәләрин алычыларынын, јахуд истеһлакчыларынын (фәрди вә ја мәһсулдар истеһлакчыларынын) мәчмусуна бәрабәрдир. Һәм дә бу мәчмулар бир-биринә бир бүтөв кими, агрегат гүввәләр кими фәалијјәт көстәрир. Ајрыча шәхсијјәт бурада јалныз ичтимаи гүввәнин бир һиссәси кими, бүтүн күтләнин атому кими фәалијјәт көстәрир, — мәһз белә бир формада рәгабәт истеһсалын вә истеһлакын *ичтимаи* характерини ашкара чыхарыр.

Рәгабәт апаран тәрәфләрдән мүәјјән анда даһа зәиф оланы ејни заманда елә бир тәрәфдир ки, орада һәр бир ајрыча шәхс өз рәгибләри күтләсиндән асылы олмајараг, чох вахт исә ачыгча онларын әлејһинә фәалијјәт көстәрир вә мәһз бу јолла ајрыча бир рәгибин башгаларындан асылылығыны һисс олуначаг дәрәчәјә чатдырыр; даһа күчлү тәрәф исә өз әлејһдарларына

һәмишә аз-чох сых бир бүтөв кими гаршы дурур. Әкәр мүәјјән нөв әмтәәләрә олан тәләб тәклифдән артыгдырса, онда — мүәјјән һәдләр дахилиндә — бир алычы әмтәәни башгасындан тез алмаға чалышыр вә бу сурәтлә дә бүтүн алычылар үчүн әмтәәнин гијмәтини онун базар дәјәриндән јухары галдырыр, дикәр тәрәфдән исә, сатычылар бирликдә әмтәәни јүксәк базар гијмәти илә сатмаға чалышырлар. Әкәр, әксинә, тәклиф тәләбдән артыгдырса, онда бириси учуз сатмаға башлајыр, башгалары да онун ардынча кетмәјә мәчбур олурлар, алычылар исә бирликдә чалышырлар ки, базар гијмәтини базар дәјәринә нисбәтән мүмкүн гәдәр даһа чох ашағы салсынлар. Бу биркә иштиракчыларын һәр бирини өз јолдашлары анчаг о дәрәчәдә марагландырыр ки, онларла әлбир һәрәкәт етдикдә о даһа чох газаныр, нәинки онларын әлејһинә кетдикдә. Өзлүјүндә тәрәфләрдән бири дикәриндән зәиф чыхан кими, һәрәкәт бирлији дәрһал позулур вә онда һәр бир ајрыча шәхс ишләрини өз гүввәси илә мүмкүн гәдәр јахшы гурмаға чалышыр. Сонра, әкәр рәгибләрдән бири башгаларындан учуз истеһсал едирсә, әмтәәни мүәјјән анда һаким олан базар гијмәтиндән вә ја базар дәјәриндән учуз сатмаг васитәсилә даһа чох әмтәә сатыб базарда өзү үчүн даһа кениш јер әлдә едә билирсә, онда о мәһз белә дә һәрәкәт едир вә елә фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр ки, јаваш-јаваш башгаларыны даһа учуз истеһсал методу тәтбиг етмәјә мәчбур едир вә ичтимаи-зәрури әмәји јени, даһа аз мигдара чатдырыр. Әкәр үстүнлүк мә'лум бир тәрәфдәдирсә, онда һәмин тәрәфә мәнсуб олан һәр кәс газанмыш олур; иш елә баш верир ки, санки һәмин тәрәфә мәнсуб оланларын һамысы бир үмуми инһисар јаратмышлар. Әкәр мә'лум бир тәрәф дикәриндән зәиф чыхырса, онда һәр кәс өз фәрди сә'јләри илә әлејһдардан күчлү чыхмаға чәһд едә биләр (мәсәлән, даһа аз истеһсал хәрчләри чәкмәклә ишләјәнләр), јахуд һеч олмазса мүмкүн гәдәр даһа аз итки илә јахасыны гуртармаға чәһд едә биләр вә бу һалда онун өз гоншулары илә даһа һеч бир иши јохдур, һәрчәнд онун фәалијјәти јалныз бир тәк өзүнә дејил, бүтүн өз јолдашларына да аиддир[32].

Тәләб вә тәклиф дәјәрин базар дәјәринә чеврилмәсини фәрз едир вә нә гәдәр ки, онлар капитализм тәмәли үзәриндә фәа-

---

[32] «Әкәр групун һәр бир үзвү һеч бир сајагла групун үмуми хејирләринин, јахуд варијјәтинин мүәјјән пајындан вә ја мүвафиг һиссәсиндән артыг әлдә едә билмирсә, онда һәмин хејирләри артырмаг үчүн о һәвәслә кедиб башгалары илә бирләшәчәкдир» (тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт имкан вердикдә, о мәһз белә дә едир), «бу — инһисардыр. Лакин әкәр һәр кәс өз пајынын мүтләг кәмијјәтини һәр һансы бир үсулла, һәтта үмуми мәблә ғин азалдылмасы јолу илә олса да, артыра биләчәјини дүшүнүрсә о чох вахт белә едәчәкдир; бу — рәгабәтдир» («An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc.», London 1821, сәһ. 105).

лиједт көстәрир, нә гәдәр ки, әмтәәләр капиталын мәһсулудур, тәләб вә тәклиф капиталист истеһсал просеси олмасыны вә, демәли, әмтәәләрин садә алгы вә сатгысындан тамамилә башга чүр чулғашан мүнасибәтләр олмасыны фәрз едир. Бурада мәсәлә әмтәәләрин дәјәринин гијмәтә формал чеврилиши үзәриндә дејилдир, јә'ни тәкчә форманын дәјишилмәси үзәриндә дејилдир; мәсәлә базар гијмәтләринин базар дәјәрләриндән, сонра да истеһсал гијмәтләриндән кәмијјәтчә мүәјјән гәдәр фәргләнмәләри үзәриндәдир. Садә алгы вә сатгыда өзлүјүндә әмтәә истеһсалчыларынын бир-биринә гаршы дурмасы кифајәтдир. Сонракы тәһлилдә тәләб илә тәклиф мүхтәлиф синифләр вә синифләрин бөлмәләри олмасыны фәрз едир ки, бунлар чәмијјәтин мәчму кәлирини өз араларында бөлүшдүрүр вә ону кәлир олараг истеһлак едирләр, демәли, һәмин кәлирин әмәлә кәтирдији тәләби верирләр; дикәр тәрәфдән исә, истеһсалчыларын истеһсалчы олараг бир-биринә вердији тәләб вә тәклифи баша дүшмәк үчүн бүтөвлүкдә капиталист истеһсал просесинин бүтүн гурулушуну ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә мәсәлә јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, әмтәә формасында тәдавүлә бурахылан дәјәр күтләсинин мүгабилиндә башга бир формада, — пул вә ја әмтәә формасында, — бәрабәр дәјәр күтләси әлдә едилсин; мәсәлә ондан ибарәтдир ки, истеһсала аванс едилмиш капитал үчүн, онун һәр һансы бир истеһсал саһәсиндә тәтбиг едилмәсиндән асылы олмајараг, ејни кәмијјәтли һәр бир башга капиталын көтүрдүјү гәдәр, јахуд онун кәмијјәтинә pro rata [мүвафиг] изафи дәјәр вә ја мәнфәәт көтүрүлсүн; демәли, мәсәлә ондан ибарәтдир ки, әмтәәләр һеч олмазса орта мәнфәәт верән гијмәтләрлә, јә'ни истеһсал гијмәтләри илә сатылсын. Бу формада капитал өзү өзүнү елә бир *ичтимаи гүввә* кими дәрк етмәјә башлајыр ки, бунда һәр бир капиталистин бүтүн ичтимаи капиталдакы өз иштиракына пропорсионал олан өз пајы вардыр.

Әввәлән, өзлүјүндә капиталист истеһсалы өз јаратдығы әмтәәнин мүәјјән истеһлак дәјәринә вә үмумијјәтлә спесифик хүсусијјәтләринә тамамилә лагејд јанашыр. Һәр бир истеһсал даирәсиндә ондан өтрү мәсәлә јалныз изафи дәјәр истеһсал етмәк, әмәк мәһсулунда мүәјјән мигдар һаггы ӧдәнилмәмиш әмәји мәнимсәмәк үзәриндәдир. Ејнилә дә, капитала табе едилән муздлу әмәк өз тәбиәтинә көрә өз ишләринин спесифик характеринә лагејд јанашыр, о, капиталын тәләбатына ујғун шәкилләр алмалы вә өзүнү бир истеһсал даирәсиндән башгасына кечирилмәсинә јол вермәлидир.

Икинчиси, һәгигәтдә бир истеһсал даирәси дә башгасы кими јахшы вә ја писдир; бунларын һәр бири ејни мәнфәәти верир

вә әкәр һәр биринин истеһсал етдији әмтәәләр һәр һансы бир ичтимаи тәләбаты өдәмәсәјди, о өз вәзифәсини доғрултмуш олмазды.

Лакин әмтәәләр өз дәјәрләринә сатылырса, онда, артыг јухарыда кәстәрилдији кими, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә онлара гојулмуш капитал күтләләринин үзви гурулушунун мүхтәлифлијиндән асылы олараг чох мүхтәлиф мәнфәәт нормалары мејдана кәлир. Лакин капитал мәнфәәт нормасынын ашағы олдуғу саһәдән көтүрүлүр вә даһа јүксәк мәнфәәт верән башга саһәләрә чан атыр. Даим бу чүр көчүб кетмә вә көчүб кәлмә васитәсилә, — гысасы, мәнфәәт нормасынын һарада енмәсиндән вә һарада галхмасындан асылы олараг өзүнү мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бөлмәк васитәсилә капитал тәләб илә тәклиф арасында елә бир нисбәт јарадыр ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә ејни бир орта мәнфәәт әмәлә кәлир вә бунун сајәсиндә дәјәрләр истеһсал гијмәтләринә чеврилир. Мүәјјән милли чәмијјәтдә капиталист инкишафы нә гәдәр јүксәкдирсә, јә'ни һәмин өлкәнин шәраити капиталист истеһсал үсулуна нә гәдәр чох ујғунлашмышса, капитал һәмин тәнләшмәни бир о гәдәр чох долғун һәјата кечирә билир. Капиталист истеһсалы тәрәгги етдикчә, онун шәраити дә инкишаф едир; истеһсал просесинин баш вердији ичтимаи илк шәртләрин бүтүн мәчмусуну капиталист истеһсалы өз спесифик характеринә, өз имманент ганунларына табе едир.

Даим әмәлә кәлән бәрабәрсизликләрин даим тәнләшмәси ашағыдакы һалларда даһа сүр'әтлә баш верир: 1) капитал даһа чевик һәрәкәтли олдугда, јә'ни бир даирәдән вә бир јердән башгасына даһа асанлыгла кечирилә билдикдә; 2) иш гүвәси бир даирәдән башгасына, истеһсалын бир јерли мәркәзиндән башгасына даһа сүр'әтлә кечирилә билдикдә. 1-чи бәнд чәмијјәт дахилиндә там тичарәт азадлығы олмасыны вә тәбии инһисарлардан башга бүтүн инһисарларын арадан галдырылмасыны, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун өзүндән доған инһисарларын арадан галдырылмасыны фәрз едир. Сонра, сәрбәст ичтимаи капиталын сәпәләнмиш күтләсини тәмәркүзләшдирәрәк, ону ајрыча бир капиталистә гаршы гојан кредит системинин инкишафы фәрз едилир; нәһајәт, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин капиталистләрә табе олмасы фәрз едилир. Бу сонунчу шәрт артыг бизим гәбул етдијимиз илкин шәртләрә дахил едилмишдир, чүнки биз фәрз етмишдик ки, мәсәлә капиталистчәсинә истисмар едилән бүтүн истеһсал даирәләриндә дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси үзәриндәдир; лакин әкәр күтләви характер дашыјан вә капиталист үсулу илә апарылмајан чохлу истеһсал даирәләри (мәсәлән, хырда кәндлиләрин әкинчилији) капиталист мүәссисәләринин арасына кирир вә онларла чулғашырса, онда һәмин тәнләшмә өзү даһа

бөјүк маниәләрә раст кәлир. Нәһајәт, әһалинин чох сых олмасы лазымдыр. — 2-чи бәнд фәһләләрин бир истеһсал даирәсиндән башгасына вә ја истеһсалын бир јерли мәркәзиндән башгасына кечмәсинә мане олан бүтүн ганунларын арадан галдырылмасыны фәрз едир. Фәһләнин өз әмәјинин мәзмунуна лагејд бахмасыны фәрз едир. Бүтүн истеһсал даирәләриндә әмәјин садә әмәјә мүмкүн гәдәр даһа чох мүнчәр олунмасыны фәрз едир. Фәһләләрин бүтүн пешә мөвһуматындан азад олунмасыны фәрз едир. Нәһајәт — вә хүсусилә — фәһләнин капиталист истеһсал үсулуна табе олунмасыны фәрз едир. Һәмин мәсәләнин бундан сонракы тәһлили рәгабәтин хүсуси тәдгигинә аиддир.

Дејиләнләрдән о нәтичә чыхыр ки, һәр бир ајрыча капиталист, һабелә һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндәки капиталистләрин мәчмусу, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн капитал тәрәфиндән истисмар едилмәсиндә вә бу истисмарын нә дәрәчәјә чатмасында иштирак едир, һәм дә бир тәк үмуми синфи рәғбәт үзүндән дејил, һәмчинин билаваситә игтисади чәһәтдән иштирак едир; чүнки, — әкәр бүтүн башга шәртләр, о чүмләдән бүтүн аванс едилмиш сабит капиталын дәјәри мә'лум фәрз едилсә, — орта мәнфәәт нормасы мәчму капиталын мәчму әмәји истисмар етмәси дәрәчәсиндән асылыдыр.

Орта мәнфәәт капиталын һәр јүз ваһид үчүн истеһсал етдији орта изафи дәјәрә ујғундур вә индичә дејиләнләр изафи дәјәр һаггында өзлүјүндә ајдындыр. Орта мәнфәәтә кәлдикдә, бурада, мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән чәһәтләрдән бири олараг бир дә јалныз, аванс едилмиш капиталын дәјәри әлавә олунур. Доғрудан да, мүәјјән истеһсал даирәсиндәки капиталистин вә ја капиталын билаваситә ишләтдији фәһләләри истисмар етмәкдә хүсуси марагы анчаг бундан ибарәтдир ки, мүстәсна дәрәчәдә артыг әмәк васитәсилә, јахуд әмәк һаггыны орта сәвијјәдән ашағы салмаг васитәсилә, ја да тәтбиг олунан әмәјин мүстәсна мәһсулдарлығы васитәсилә гејри-ади бир газанч көтүрсүн, орта мәнфәәтдән јүксәк мәнфәәт әлдә етсин. Јох әкәр бу чәһәт бир кәнара гојуларса, онда өз истеһсал саһәсиндә һәтта әсла дәјишән капитал сәрф етмәјән, демәли, әсла әмәк тәтбиг етмәјән (бу исә һәгигәтдә, әлбәттә, мүмкүн дејилдир) бир капиталистин дә, јалныз бир тәк дәјишән капитал тәтбиг едән (бу исә јенә дә һәгигәтдә мүмкүн олмајан бир еһтималдыр) вә бу сурәтлә бүтүн өз капиталыны әмәк һаггына сәрф едән капиталист кими, фәһлә синфини капиталын истисмар етмәсиндә ејни дәрәчәдә бөјүк марагы оларды вә там ејнилә өз мәнфәәтини һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәкдән көтүрәрди. Лакин мә'лум иш күнү шәраитиндә әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәси әмәјин орта интенсивлијиндән, мә'лум интенсивлик шәраитиндә

исә иш күнүнүн узунлуғундан асылыдыр. Изафи дәјәр нормасынын јүксәклији әмәјин истисмар едилмәси дәрәҹәсиндән асылыдыр, демәли, дәјишән капиталын мә'лум үмуми күтләси шәраитиндә изафи дәјәрин кәмијјәти вә буна көрә һәмчинин мәнфәәтин кәмијјәти дә әмәјин истисмар едилмәси дәрәҹәсиндән асылыдыр. Мүәјјән саһәнин капиталынын — бүтүн капиталдан фәргли олараг — ајрылыгда өзүнүн ишләтдији фәһләләрин истисмарында хүсуси марагы олдуғу кими, ајрыҹа бир капиталистин — бүтүн өз саһәсинин капиталындан фәргли олараг — шәхсән ишләтдији фәһләләрин истисмарында марагы вардыр.

Дикәр тәрәфдән, һәр бир ајрыҹа капитал даирәсинин вә һәр бир ајрыҹа капиталистин мәҹму капитал тәрәфиндән тәтбиг едилән иҹтимаи әмәјин мәһсулдарлығында ејни дәрәҹәдә марагы вардыр, чүнки бундан ики ҹәһәт асылыдыр. Әввәлән, орта мәнфәәтин ифадә едилдији истеһлак дәјәрләри күтләси; бу исә ики гат мүһүмдүр, чүнки мәнфәәт һәм јени капитал јығымынын фондудур, һәм дә истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан кәлирләрин фондудур. Икинҹиси, аванс едилмиш бүтүн капиталын (сабит капиталын вә дәјишән капиталын) дәјәринин јүксәклији; бу исә бүтүн капиталистләр синфинин изафи дәјәринин вә ја мәнфәәтинин мә'лум кәмијјәти шәраитиндә мүәјјән мигдар капитал үчүн мәнфәәт нормасыны, јахуд мәнфәәти мүәјјән едир. Ајрыҹа бир истеһсал даирәсиндә вә ја һәмин истеһсал даирәсиндәки ајрыҹа бир фәрди мүәссисәдә әмәјин хүсуси мәһсулдарлығы анҹаг иш илә билаваситә әлагәси олан капиталистләри марагландырыр, чүнки бу әмәк мәһсулдарлығы ајрыҹа бир истеһсал даирәсинин бүтүн капитала нисбәтән вә ја ајрыҹа бир капиталистин бүтүн өз истеһсал даирәсинә нисбәтән әлавә мәнфәәт көтүрмәсинә имкан верир.

Беләликлә, биз бурада белә бир һалын ријази дүрүст изаһыны көрүрүк ки, нә сәбәбә капиталистләр бир-бирилә гаршылыглы рәгабәт заманы бу гәдәр аз гардашлыг дујғулары көстәриркән, ејни заманда онлар фәһлә синфинин бүтөвү илә мүбаризәдә әсил масон гардашлығы јаратмыш олурлар.

Истеһсал гијмәтинә орта мәнфәәт дә дахилдир. Биз ону истеһсал гијмәти адландырырыг — һәгигәтдә о, А. Смитин «natural price» [«тәбии гијмәт»], Рикардонун — «price of production», «cost of production» [«истеһсал гијмәти», «истеһсал дәјәри»], физиократларын — «prix nécessaire» [«зәрури гијмәт»] адландырдығы ејни шејдир; һәм дә онлардан һеч бири истеһсал гијмәтинин дәјәрдән фәргини тәдгиг етмәмишдир, — чүнки истеһсал гијмәти һәр бир ајрыҹа истеһсал даирәсиндә әмтәәләрин тәклифи вә тәкрар истеһсалы үчүн даими шәртдир[33]. Һәмчинин ајдындыр ки, әмтәәләрин дәјәринин иш вахты илә, онлардакы әмәјин мигдары

[33] *Malthus* [«Principles of Political Economy». London 1836, сәһ. 77 вә сонракылар].

илә мүәјјән едилмәсинә гаршы үсјан едән игтисадчылар нә сәбәбә һәмишә истеһсал гијмәтләринин елә бир мәркәз олдуғуну дејирләр ки, базар гијмәтләри бу мәркәз әтрафында галхыб-енир. Онлар буну дејә биләрләр, чүнки истеһсал гијмәти — артыг тамамилә заһириләшмиш бир формадыр вә prima facie [илк нәзәрдә] әмтәә дәјәринин мәзмунсуз формасыдыр, елә бир формадыр ки, рәгабәт просесиндә, демәли, вулгар капиталистин шүурунда, буна көрә дә һәмчинин вулгар игтисадчыларын шүурунда әмтәә һәмин формада мејдана чыхыр.

Бундан әввәлки шәрһимиздән көрүнүр ки, нә сурәтлә базар дәјәринә (онун һаггында дејиләнләрин һамысы исә лазыми мәһдудлугларла истеһсал гијмәтинә дә аид едилә биләр) һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә ән әлверишли шәраитдә истеһсал едәнләрин әлавә мәнфәәти дахил олур. Базар гијмәтләри истеһсалын базар дәјәрләриндән вә базар гијмәтләриндән нә гәдәр артыг вә ја әскик олурса олсун, бөһранлар вә үмумијјәтлә ифрат истеһсал һаллары истисна олмагла, һәмин чәһәт бүтүн базар гијмәтләринә аид едилә биләр. Јә'ни базар гијмәти фәрз едир ки, әмтәәләрин чох мүхтәлиф фәрди шәраитдә истеһсал едилә билдијинә вә, демәли, онларын истеһсал хәрчләринин чох мүхтәлиф ола билдијинә бахмајараг, мүәјјән нөв әмтәәләрин һамысы бәрабәр гијмәтә алыныр. (Биз бурада сөзүн ади мә'насында инһисарларын — сүн'и вә ја тәбии инһисарларын — нәтичәси олан әлавә мәнфәәтдән данышмырыг.)

Лакин әлавә мәнфәәт, бундан башга, о һалда да мејдана кәлә биләр ки, мүәјјән истеһсал даирәләринин шәраити онларын әмтәә дәјәрләринин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәсинә, бу сәбәбдән дә онларын мәнфәәтләринин орта мәнфәәтә мүнчәр едилмәсинә јол вермәсин. Торпаг рентасы һаггындакы бөлмәдә биз әлавә мәнфәәтин бу ики формасынын шәкилчә дикәр дәјишилмәләрини нәзәрдән кечирәчәјик.

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

ӘМӘК ҺАГГЫНЫН ҮМУМИ ГАЛХЫБ-ЕНМӘЛӘРИНИН ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТЛӘРИНӘ ТӘ'СИРИ.

Тутаг ки, ичтимаи капиталын орта гурулушу $80_c + 20_v$, мәнфәәт исә 20%-дир. Бу һалда изафи дәјәр нормасы 100%-дир. Башга шәртләр ејни олмагла, әмәк һаггынын үмуми јүксәлмәси изафи дәјәр нормасынын енмәси демәкдир. Орта капитал үчүн мәнфәәт илә изафи дәјәр бир-биринә мүвафигдир. Тутаг ки, әмәк һаггы 25% артмышдыр. Һәрәкәтә кәтирилмәси 20-јә тамам олан әмәк күтләси инди 25-ә тамам олур. Демәли, бир дөвријјәдә $80_c + 20_v + 20_p$ әвәзиндә биз $80_c + 25_v + 15_p$ дәјәр алырыг. Дәјишән капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк, әввәлдә олдуғу кими, инди дә 40 мәбләғиндә дәјәр истеһсал едир. Бир һалда ки, v артыб 20-дән 25-ә чатмышдыр, онда артым тәшкил едән m, resp. [мүвафиг сурәтдә] p инди $=$ анчаг 15-ә. 105 үчүн 15 мәнфәәт $14^2/_7$% тәшкил едир вә бу — јени орта мәнфәәт нормасыдыр. Орта капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин истеһсал гијмәти онларын дәјәринә мүвафиг олдуғу үчүн, һәмин әмтәәләрин истеһсал гијмәти дәјишилмәзди; демәли, әмәк һаггынын јүксәлмәси мәнфәәтин енмәсинә сәбәб оларды, лакин әмтәәләрин дәјәринин вә гијмәтинин дәјишилмәсинә сәбәб олмазды.

Кечмишдә, орта мәнфәәт $= 20$% олдуғу заман, бир дөвријјә дөврү әрзиндә истеһсал едилмиш әмтәәләрин истеһсал гијмәти бәрабәр иди онларын истеһсал хәрчләри плјус һәмин истеһсал хәрчләри үчүн 20% мәнфәәтә, демәли, $= k + kp' = k + \frac{20\,k}{100}$, бурада k дәјишән кәмијјәтдир, әмтәәләрә дахил олан истеһсал васитәләринин дәјәриндән вә истеһсалда тәтбиг олунан әсас капиталын мәһсула кечиртдији ашынманын гәдәриндән асылы олараг мүхтәлифдир. Истеһсал гијмәти инди $k + \frac{14^2/_7\,k}{100}$ тәшкил едир.

Инди елә бир капитал көтүрәк ки, онун гурулушу орта ичтимаи капиталын әввәлдәки $80_c + 20_v$ (инди $76^4/_{21c} + 23^{17}/_{21v}$ -јә чеврилмиш) гурулушундан ашағыдыр, мәсәлән, $50_c + 50_v$ -дир. Әмәк һаггы јүксәләндән әввәл бурада иллик мәһсулун истеһсал

гиjмәти $50_c + 50_v + 20_p = 120$ иди, — садәлик үчүн биз гәбул едирик ки, әсас капиталын һамысы ашынма јолу илә иллик мәһсула дахил олмушдур вә дөврijјә дөврү I һалда олдуғу кимидир. Әмәк һаггынын 25% јүксәлмәси һәрәкәтә кәтирилмиш ejни мигдар әмәк үчүн дәјишән капиталы 50-дән $62^1/_2$-ә јүксәлдир. Әкәр иллик мәһсул әввәлки истеһсал гиjмәти илә 120-jә сатылсајды, онда бу, $50_c + 62^1/_{2v} + 7^1/_{2\ p}$ верәрди, демәли, $6^2/_3$% мәнфәәт нормасы верәрди. Лакин jени орта мәнфәәт нормасы $14^2/_7$%-дир вә, биз бүтүн башга шәртләри бәрабәр фәрз етдиjимизә көрә, $50_c + 62^1/_{2\ v}$ олан бу капитал көстәрилән мәнфәәти вермәлидир. Лакин мәнфәәт нормасы $14^2/_7$ олмагла $112^1/_2$ мәбләғиндә капитал $16^1/_{14}$ мәнфәәт верир. Беләликлә, онун истеһсал етдиjи әмтәәләрин истеһсал гиjмәти инди бәрабәрдир $50_c + 62^1/_{2\ v} + 16^1/_{14\ p} = 128\ ^8/_{14}$. Беләликлә, әмәк һаггынын 25% галхмасы нәтичәсиндә ejни әмтәәнин ejни мигдарынын истеһсал гиjмәти бурада 120-дән $128\ ^8/_{14}$-ә галхмыш, jахуд 7%-дән чох артмышдыр.

Әксинә, орта капиталдан јүксәк гурулушлу бир истеһсал даирәси, мәсәлән, $92_c + 8_v$ көтүрәк. Демәли, илкин орта мәнфәәт бурада да = 20-дир вә әкәр биз jенә дә фәрз етсәк ки, әсас капиталын һамысы иллик мәһсула дахилдир, дөврijјә дөврү дә I вә II һалларда олдуғу кими галыр, онда әмтәәнин истеһсал гиjмәти бурада да = 120 олачагдыр.

Ejни мигдар әмәjә сәрф едилән дәјишән капитал, әмәк һаггынын 25% галхмасы нәтичәсиндә, 8-дән 10-а чатыр, демәли, әмтәәләрин истеһсал хәрчләри 100-дән 102-jә галхыр; дикәр тәрәфдән, орта мәнфәәт нормасы 20%-дән $14^2/_7$%-ә дүшмүш олур. Лакин $100 : 14^2/_7 = 102 : 14^4/_7$. Демәли, инди 102-jә чатасы мәнфәәт $14^4/_7$ тәшкил едир. Одур ки, бүтүн мәһсул ашағыдакы мәбләғә сатылыр: $к + кр' = 102 + 14^4/_7 = 116^4/_7$. Демәли, истеһсал гиjмәти 120-дән $116^4/_7$-ә, jахуд $3^3/_7$-ә гәдәр енмишдир.

Демәли, әмәк һаггы 25% артдыгда:

1) орта ичтимаи гурулушлу капитал үчүн әмтәәнин истеһсал гиjмәти дәјишилмәз галмышдыр;

2) даһа ашағы гурулушлу капитал үчүн әмтәәнин истеһсал гиjмәти, мәнфәәтин ендиjи нисбәтдә олмаса да, артмышдыр;

3) даһа јүксәк гурулушлу капитал үчүн әмтәәнин истеһсал гиjмәти, мәнфәәт нисбәтиндә олмаса да, енмишдир.

Орта гурулушлу капиталын истеһсал етдиjи әмтәәләрин истеһсал гиjмәти дәјишилмәз һалда, мәһсулун дәјәринә бәрабәр кәмиjјәтдә галдығына көрә, бүтүн капиталларын мәһсулларынын истеһсал гиjмәтләринин мәчмусу да дәјишилмәз һалда, мәчму капиталын истеһсал етдиjи дәјәрләрин мәчмусуна бәрабәр кәмиjјәтдә галмышдыр; бир тәрәфдән галхма вә о бири тәрәфдән енмә бүтүн капитал үчүн ичтимаи орта капитал сәвиjјәсиндә тәнләшир.

Әкәр әмтәәләрин истеһсал гијмәти II мисалда галхыр, III мисалда исә енирсә, онда, изафи дәјәр нормасынын енмәсиндән вә ја әмәк һаггынын үмуми јүксәлишиндән ирәли кәлән тәкчә бу экс һәрәкәт көстәрир ки, бурада мәсәлә әмәк һаггынын галхмасындан ирәли кәлән иткинин јерини әмтәәнин гијмәтиндә өдәмәк үзәриндә ола билмәз, чүнки III һалда истеһсал гијмәтинин енмәси, әлбәттә, капиталист үчүн мәнфәәтин енмәсинин јерини долдура билмәз вә һеч II һалда гијмәтин галхмасы да мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин гаршысыны алмыр. Әксинә, һәр ики һалда, — һәм гијмәтин галхдығы јердә, һәм дә онун ендији јердә, — мәнфәәт орта капиталын мәнфәәти илә бәрабәрдир ки, орада гијмәт дәјишилмәз галыр. II вә III һалда мәнфәәт ејнидир, бу мәһз $5^5/_7$ мигдарында, јахуд 25%-дән бир гәдәр чох азалмыш олан орта мәнфәәтдир. Бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, әкәр II һалда гијмәт артмасајды, III һалда исә енмәсәјди, әмтәәләр азалмыш олан јени орта мәнфәәтдән II һалда аз мәнфәәтлә, III һалда исә чох мәнфәәтлә сатыларды. Өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәјә капиталын 50, 25 вә ја 10 фаизинин сәрф едилмәсиндән асылы олараг, әмәк һаггынын галхмасы әмәк һаггына өз капиталынын $^1/_{10}$-ни, $^1/_4$-ни вә ја $^1/_2$-ни сәрф етмиш олан шәхсләрә чох мүхтәлиф дәрәҹәдә тохунмалыдыр. Мә'лум капиталын гурулушунун орта иҹтимаи гурулуша нисбәтән јухары вә ја ашағы олмасындан асылы олараг, бир тәрәфдән истеһсал гијмәтләринин галхмасы, дикәр тәрәфдән дә онларын енмәси јалныз, мәнфәәтин азалмыш олан јени орта мәнфәәтлә тәнләшмәси просеси сајәсиндә баш верир.

Әмәк һаггынын үмумән ашағы дүшмәси вә буна мүвафиг олараг мәнфәәт нормасынын, демәли, һәмчинин орта мәнфәәтин үмумән јүксәлмәси, иҹтимаи орта гурулушдан экс истигамәтләрдә узаглашан капиталларын мәһсулу олан әмтәәләрин истеһсал гијмәтләринә неҹә тә'сир көстәрәҹәкдир? Јухарыда көстәрилән мүлаһизәләр баш-ајаг едилсә, дәрһал нәтиҹә алынар (буну исә Рикардо тәдгиг етмир).

I. Орта капитал $= 80_c + 20_v = 100$; изафи дәјәр нормасы $= 100\%$; истеһсал гијмәти = әмтәә дәјәри $= 80_c + 20_v + 20_p = 120$; мәнфәәт нормасы $= 20\%$. Тутаг ки, әмәк һаггы дөрддә бир мигдарында ашағы дүшәҹәкдир, беләки, ејни сабит капитал әввәлки 20_v әвәзинә 15_v илә һәрәкәтә кәтириләҹәкдир. Демәли, алдығымыз әмтәә дәјәри $= 80_c + 15_v + 25_p = 120$ олур. v илә иҹра едилән әмәјин мигдары дәјишилмәз галыр вә јалныз онун јаратдығы јени дәјәр капиталистлә фәһлә арасында башга ҹүр бөлүнүр. Изафи дәјәр 20-дән 25-ә вә изафи дәјәр нормасы $\frac{20}{20}$-дән $\frac{25}{15}$-ә, демәли, 100%-дән $166^2/_3$%-ә галхмышдыр. 95 үчүн мәнфәәт инди = 25-дир; демәли, 100 үчүн мәнфәәт нормасы = $26^6/_{19}$-дыр.

Инди капиталын јени фаиз гурулушу беләдир: $84^4/_{19c} + 15^{15}/_{19v} = 100$.

II. Ашағы гурулуш. Әввәлдә, јухарыда олдуғу кими, $50_c + 50_v$ иди. Әмәк һаггынын $^1/_4$ ашағы дүшмәси нәтичәсиндә v азалыб $37^1/_2$-ә, бунунла да бүтүн аванс едилмиш капитал $50_c + 37^1/_2 v = 87^1/_2$-ә енир. Әкәр биз $26\ ^6/_{19}\%$ јени мәнфәәт нормасыны бураја тәтбиг етсәк, онда $100 : 26^6/_{19} = 87^1/_2 : 23^1/_{38}$ олар. Кечмишдә дәјәри 120 олан ејни әмтәә күтләсинин дәјәри инди $87^1/_2 + 23^1/_{38} = 110^{10}/_{19}$-дур; гијмәт тәхминән 10 мәбләғиндә дүшмүшдүр.

III. Јүксәк гурулуш. Әввәлдә $92_c + 8_v = 100$ иди. Әмәк һаггынын $^1/_4$ азалмасы 8_v-ни 6_v-јә, бүтүн капиталы 98-ә ендирир. Демәли, $100 : 26^6/_{19} = 98 : 25^{15}/_{19}$. Әмтәәләрин истеһсалынын әввәлдә $100 + 20 = 120$ тәшкил едән гијмәти инди, әмәк һаггы дүшәндән сонра, $98 + 25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$-дир; демәли, о тәхминән 4 мәбләғиндә артмышдыр.

Беләликлә, көрүрүк ки, мәсәләнин һәлли үчүн бундан әввәлки мүлаһизәләри јалныз әкс истигамәтдә вә мүвафиг тәсһиһләрлә тәкрар етмәк кифајәтдир; әмәк һаггынын үмумән ашағы дүшмәси нәтичәсиндә изафи дәјәр, изафи дәјәр нормасы вә, демәли, башга шәртләр ејни икән, башга пропорсијада олса да, мәнфәәт нормасы да үмумән јүксәлир; сонра, нәтичәдә ашағы гурулушлу капиталларын әмтәә мәһсуллары үчүн истеһсал гијмәтләри ашағы дүшүр, јүксәк гурулушлу капиталларын әмтәә мәһсуллары үчүн истеһсал гијмәтләри јүксәлир. Бу нәтичә — әмәк һаггынын үмумән јүксәлдији шәраитдә көрдүјүмүзүн мәһз әксинәдир[34]. Һәр ики һалда — әмәк һаггы һәм артдыгда, һәм дә азалдыгда — иш күнүнүн узунлуғу, ејнилә бүтүн зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти кими, дәјишилмәз фәрз едилирди. Беләликлә, бурада әмәк һаггынын ашағы дүшмәси јалныз о шәртлә мүмкүндүр ки, бу һагг ја кечмишдә әмәјин нормал гијмәтиндән јүксәк олсун, ја да инди һәмин гијмәтдән ашағы дүшсүн. Әкәр әмәк һаггынын енмәси вә ја јүксәлмәси фәһләнин ади истеһлакына дахил олан әмтәәләрин дәјәринин вә, демәли, истеһсал гијмәтләринин дә дәјишилмәсиндән ирәли кәлирсә, бу һалда мәсәләнин нечә дәјишилмәси сонралар, торпаг рентасы бөлмәсиндә гисмән тәдгиг едиләчәкдир. Бурада исә биз ашағыдакылары һәмишәлик гејд едәк.

Әкәр әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја енмәси зәрури јашајыш васитәләринин дәјәринин дәјишилмәсиндән ирәли кәлирсә, онда

---

[34] Сон дәрәчә гәрибәдир ки, Рикардо (о, әлбәттә, өз мүлаһизәләрини бурада едилдији кими гурмур, чүнки дәјәрин истеһсал гијмәтләри илә тәнләшмәси просесини о баша дүшмәмишди) бу һала һәтта тохунмур вә јалныз биринчи һалы — әмәк һаггынын јүксәлмәсини вә әмтәәләрин истеһсал гијмәтләринә онун тә'сирини нәзәрдән кечирир. Бүтүн servum pecus imitatorum [гул кими тәглид едәнләр сүрүсү] һеч фикринә дә кәтирмәмишдир ки, өзлүјүндә ајдын олан, әслиндә тавтолокија маһијјәти дашыјан бу тәтбиги ичра етсин.

јухарыдакы мүлаһизәләр јалныз о һалда тәсһиһләр тәләб едә биләр ки, гијмәтләринин дәјишилмәси нәтичәсиндә дәјишән капиталын һәчминин артдығы вә ја азалдығы әмтәәләр ејни заманда сабит капитала да онун тәркиб үнсүрләри кими дахил олсун вә, демәли, бир тәк әмәк һаггына тә'сир көстәрмәклә галмасын. Онлар јалныз әмәк һаггына тә'сир көстәрдикдә исә, јухарыдакы мүлаһизәләр бу һал барәсиндә дејилмәси лазым кәләнләрин һамысыны әһатә едир.

Бүтүн бу фәсилдә үмуми мәнфәәт нормасынын, орта мәнфәәтин әмәлә кәлмәси вә, демәли, дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси дә мә'лум бир факт кими фәрз едилирди. Мәсәлә анчаг ондан ибарәт иди ки, әмәк һаггынын үмумән јүксәлмәси вә ја енмәси әмтәәләрин мә'лум кәмијјәтләр кими фәрз едилән истеһсал гијмәтләринә нә сурәтлә тә'сир көстәрмәлидир. Бу бөлмәдә тәдгиг едилән башга мәсәләләрә нисбәтән бу чох икинчи дәрәчәли бир мәсәләдир. Лакин һәмин мәсәлә бурада арашдырылмыш мәсәләләр ичәрисиндә јеканә бир мәсәләдир ки, Рикардо она тохунур, һәм дә, сонралар көрәчәјимиз кими, буну биртәрәфли вә јарытмаз сурәтдә нәзәрдән кечирир.

ОН ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

ӘЛАВӘЛӘР.

I. ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИНДӘ ДӘЈИШИКЛИК ДОҒУРАН СӘБӘБЛӘР.

Һәр һансы бир әмтәәнин истеһсал гијмәти анчаг ики сәбәб нәтичәсиндә дәјишилә биләр:

Әввәлән. Үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилир. Бу анчаг о һалда мүмкүндүр ки, орта изафи дәјәр нормасынын өзү дәјишилсин, јахуд — орта изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз олдугда — мәнимсәнилән изафи дәјәрләрин мәчмусунун бүтүн аванс едилмиш ичтимаи капиталын мәчмусуна нисбәти дәјишилсин.

Бир һалда ки, изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәси әмәк һаггынын өз нормал сәвијјәсиндән ашағы енмәсинә вә ја ондан јухары галхмасына әсасланмыр, — бу чүр һәрәкәтләри исә јалныз тәсадүфи галхыб-енмәләр һесаб етмәк лазым кәлир, — онда бу дәјишиклик ја анчаг онун нәтичәсиндә баш верә биләр ки, иш гүввәсинин дәјәри јүксәлмиш вә ја енмишдир; ејни дәрәчәдә бунларын һәр икиси, јашајыш васитәләри истеһсал едән әмәјин мәһсулдарлығында дәјишиклик олмадан, демәли, фәһләләрин истеһлакына дахил олан әмтәәләрин дәјәри дәјишилмәдән мүмкүн дејилдир.

Јахуд мәнимсәнилән изафи дәјәрин мәчмусунун чәмијјәтин бүтүн аванс едилмиш капиталына нисбәти дәјишилир. Бурадакы дәјишиклик изафи дәјәр нормасындан ирәли кәлмәдијинә көрә, бу дәјишиклик бүтүн капиталдан, мәһз онун сабит һиссәсиндән ирәли кәлмәлидир. Һәмин һиссәнин техники чәһәтдән нәзәрдән кечирилән күтләси дәјишән капитала сатын алынмыш иш гүввәсинин гәдәринә пропорсионал сурәтдә артыр вә азалыр, һәмин һиссәнин дәјәр күтләси исә онун өз күтләсинин артмасы вә азалмасы илә бирликдә, демәли, јенә дә дәјишән капиталын дәјәр күтләсинә пропорсионал сурәтдә артыр вә азалыр. Јох әкәр әввәлки мигдар әмәк даһа артыг сабит капиталы һәрәкәтә кәтирирсә, онда, демәли, әмәк даһа мәһсулдар олмушдур, һәмчинин әксинә. Демәли, һәр һалда әмәк мәһсулдарлығында дәјишиклик әмәлә кәлмишдир вә мә'лум әмтәәләрин дәјәриндә дәјишиклик баш вермәлидир.

Беләликлә, һәр ики һалда ашағыдакы ганун гүввәдә галыр: әкәр үмуми мәнфәәт нормасынын дәјишилмәси нәтичәсиндә мә'-

лум бир әмтәәнин истеһсал гијмәти дәјишилирсә, онда һәмин әмтәәнин өз дәјәри дәјишилмәз гала билсә дә, буна бахмајараг, башга әмтәәләрин дәјәри һөкмән дәјишилмәлидир.

Икинчиси. Үмуми мәнфәәт нормасы дәјишилмәз галыр. Онда әмтәәнин истеһсал гијмәти јалныз о шәртлә дәјишилә биләр ки, әмтәәнин өз дәјәри дәјишилмиш олсун, онун өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн инди әввәлкиндән артыг вә ја әскик әмәк тәләб олунсун, һәм дә фәрги јохдур ки, һәмин әмтәәни гәт'и формада истеһсал едән әмәјинми мәһсулдарлығы, јохса һәмин әмтәәнин истеһсалына дахил олан әмтәәләри истеһсал едән әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилир. Памбыг иплијинин истеһсал гијмәти ја памбығын даһа учуз истеһсал едилмәсинә көрә, ја да машынларын јахшылашмасы нәтичәсиндә әјирмә әмәјинин даһа мәһсулдарлашдығына көрә ашағы дүшә биләр.

Истеһсал гијмәти, әввәл көстәрилдији кими $= k + p$ истеһсал хәрчләри плјус мәнфәәтә бәрабәрдир. Лакин бу ифадә $= k + kp'$; бурада k истеһсал хәрчләридир, — бу ифадә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә дәјишилән вә һәмишә, әмтәәнин истеһсалында истеһлак едилмиш сабит вә дәјишән капиталын дәјәринә бәрабәр олан гејри-мүәјјән бир кәмијјәтдир, p' исә фаизләрлә һесабланмыш орта мәнфәәт нормасыдыр. Әкәр $k = 200$, p' исә $= 20\%$-дирсә, онда истеһсал гијмәти $k + kp' = 200 + 200 \cdot \frac{20}{100} = 200 + 40 = 240$. Ајдындыр ки, әмтәәләрин дәјәри дәјишилсә дә, бу истеһсал гијмәти дәјишилмәз гала биләр.

Әмтәәләрин истеһсал гијмәтинин һәр чүр дәјишилмәси нәтичә е'тибарилә дәјәрин дәјишилмәсиндән ибарәт олур; лакин әмтәәләрин дәјәринин һеч дә һәр чүр дәјишилмәси һөкмән истеһсал гијмәтинин дәјишилмәсиндә ифадә олунмалы дејилдир, чүнки истеһсал гијмәти бир тәк һәмин әмтәәнин дәјәри илә дејил, һәмчинин бүтүн әмтәәләрин мәчму дәјәри илә мүәјјән олунур. *A* әмтәәјә аид дәјишиклик *B* әмтәәнин буна экс дәјишилмәсилә тәнләшә биләр, белә ки, үмуми нисбәт дәјишилмәз галыр.

II. ОРТА ГУРУЛУШЛУ ӘМТӘӘЛӘРИН ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИ.

Биз көрдүк ки, истеһсал гијмәтләринин дәјәрләрдән артыг вә ја әскик олмасы ондан ирәли кәлир ки:

1) әмтәәнин истеһсал хәрчләринә әмтәәдәки изафи дәјәр дејил, орта мәнфәәт әлавә олунур;

2) әмтәәнин бу сурәтлә өз дәјәриндән артыг вә ја әскик олан истеһсал гијмәти башга бир әмтәәнин истеһсал хәрчләринә бир үнсүр кими дахил олур, белә ки, орта мәнфәәт илә изафи дәјәр арасындакы фәрг сајәсиндә һәмин әмтәәнин өзү үчүн баш верән артыг-әскикликдән асылы олмајараг, бу әмтәәнин истеһсал

хәрчләри она сәрф едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәриндән артыг вә ја әскик ола биләр.

Беләликлә, ола биләр ки, орта гурулушлу капиталларла истеһсал едилмиш әмтәәләр үчүн дә истеһсал хәрчләри әмтәәләрин истеһсал гијмәтинин бу тәркиб һиссәсини тәшкил едән үнсүрләрин дәјәр мәбләғиндән артыг вә ја әскик олсун. Тутаг ки, орта гурулуш $80_c + 20_v$-дир. Ола билсин ки, бу сурәтлә тәртиб олунан һәгиги капиталларда 80_c сабит капиталын, c-нин дәјәриндән артыг вә ја әскик олсун, чүнки бу c елә әмтәәләрдән ибарәтдир ки, онларын истеһсал гијмәти дәјәрләриндән артыг вә ја әскикдир. Ејнилә дә, әкәр әмәк һаггынын истеһлакына елә әмтәәләр дахил олурса ки, онларын истеһсал гијмәти дәјәриндән фәрглидир, онда 20_v дә өз дәјәриндән артыг вә ја әскик ола биләр; демәли, фәһлә бу әмтәәләрин пулуну вермәк (онлары өдәмәк) үчүн даһа артыг вә ја даһа әскик иш вахты сәрф етмәлидир, јә'ни фәһлә, зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти онларын дәјәринә ујғун кәләчәји һалда тәләб олундуғу шәраитдәкиндән артыг вә ја әскик зәрури әмәк сәрф етмәлидир.

Лакин бу еһтимал орта гурулушлу әмтәәләр үчүн мүәјјән едилмиш мүддәаларын доғрулуғуну әсла сарсытмыр. Бу әмтәәләрә дүшән мәнфәәтин гәдәри онларын өзүндәки изафи дәјәрин гәдәринә бәрабәрдир. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән $80_c + 20_v$ гурулушлу капиталда изафи дәјәри мүәјјән етмәк үчүн мүһүм чәһәт о дејилдир ки, һәмин рәгәмләр һәгиги дәјәрләри ифадә едир, ја јох; мүһүм чәһәт одур ки, онлар бир-биринә нә кими нисбәтдәдир, јә'ни: $v =$ бүтүн капиталын $1/5$-нә вә $c = 4/5$-нә. Бир һалда ки, бу беләдир, онда v-нин истеһсал етдији изафи дәјәр, јухарыда фәрз едилдији кими, орта мәнфәәтә бәрабәрдир. Дикәр тәрәфдән, изафи дәјәр орта мәнфәәтә бәрабәр олдуғуна көрә, истеһсал гијмәти = истеһсал хәрчләри + мәнфәәт $= k + p = k + m$, әмәли олараг әмтәәнин дәјәринә бәрабәрдир. Јә'ни әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја енмәси әмтәәнин дәјәрини нечә дәјишилмәз сахлајардыса, бу һалда $k + p$-ни дә еләчә дәјишилмәз сахлајыр вә јалныз мәнфәәт нормасы тәрәфиндә мүвафиг әкс һәрәкәт, јүксәлмә вә ја енмә доғурур. Јә'ни әкәр әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја енмәси нәтичәсиндә бу һалда әмтәәләрин гијмәти дәјишилмишдирсә, онда һәмин орта гурулушлу истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормасы башга истеһсал даирәләриндәки өз сәвијјәсиндән јүксәк вә ја ашағы оларды. Јалныз гијмәт дәјишилмәз галдыгда орта гурулушлу истеһсал даирәләри өзләринин башга истеһсал даирәләриндәкинә бәрабәр мәнфәәт сәвијјәсини сахлајыр. Беләликлә, әмәли олараг иш тамамилә елә олур ки, санки һәмин истеһсал даирәсинин мәһсуллары өз һәгиги дәјәринә сатылыр. Доғрудан да, әкәр әмтәәләр өз һәгиги дәјәринә сатылырса, онда ајдындыр ки, башга шәртләр ејни олмагла, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја

енмәси мәнфәәтин мүвафиг сурәтдә јүксәлмәсинә вә ја енмәсинә сәбәб олачагдыр, һеч дә әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәсинә сәбәб олмајачагдыр, һәм дә һәр чүр шәраитдә әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја енмәси һеч дә әмтәәләрин дәјәринә дејил, анчаг изафи дәјәрин кәмијјәтинә тохуна биләр.

III. КАПИТАЛИСТИН КОМПЕНСАСИЈАЈА ОЛАН ӘСАСЛАРЫ.

Јухарыда дејилмиш олдуғу кими, рәгабәт мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәнфәәт нормаларыны тәнләшдириб орта мәнфәәт нормасы едир вә мәһз бунунла да һәмин мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәһсулларынын дәјәрләрини истеһсал гијмәтләринә чевирир. Һәм дә бу, капиталын даим бир истеһсал даирәсиндән башгасына, мүәјјән анда мәнфәәтин орта сәвијјәдән јүксәк олдуғу истеһсал даирәсинә кечирилмәси јолу илә баш верир; лакин бу һалда мәнфәәтин, мүәјјән мүддәт әрзиндә мүәјјән сәнаје саһәси үчүн зәиф вә күчлү илләрин бир-бирини әвәз етмәси илә әлагәдар олан артыб-әскилмәләри нәзәрә алынмалыдыр. Мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында капиталын belә дурмадан ахыб кетмәси вә ахыб кәлмәси мәнфәәт нормасынын јүксәлән вә енән хәтлә һәрәкәт етмәсинә сәбәб олур вә бу һәрәкәтләр чох вә ја аз бир гаршылыгла тәнләшир, буна көрә дә һәр јердә мәнфәәт нормасыны үмуми бир сәвијјәјә чатдырмаға мејл көстәрир.

Капиталларын бу һәрәкәти биринчи нөвбәдә базар гијмәтләринин вәзијјәти илә бағлыдыр; базар гијмәтләри бир јердә мәнфәәти үмуми орта сәвијјәдән јухары галдырыр, башга јердә һәмин сәвијјәдән ашағы салыр. Тачир капиталыны биз һәләлик бир кәнара гојуруг, онунла бурада һәләлик ишимиз јохдур вә, еһтикарын севдији мүәјјән шејләр саһәсиндә гәфләтән баш верән еһтикар гызғынлыгларынын көстәрдији кими, тачир капиталы чох бөјүк сүр'әтлә капитал күтләләрини бир саһибкарлыг саһәсиндән көтүрүб ејни сүр'әтлә башга бир саһибкарлыг саһәсинә кечирмәјә гадирдир. Лакин сөзүн әсил мә'насында һәр бир истеһсал даирәсиндә — сәнаједә, әкинчиликдә, мә'дән ишиндә вә и. а. — капиталын бир истеһсал даирәсиндән башгасына кечирилмәси, хүсусән әсас капитал мөвчуд олдуғуна көрә, бөјүк чәтинликләр тәшкил едир. Һәм дә тәчрүбә көстәрир ки, әкәр һәр һансы бир сәнаје саһәси, мәсәлән, памбыг парча сәнајеси мүәјјән мүддәт әрзиндә гејри-ади дәрәчәдә јүксәк мәнфәәт кәтирирсә, онда башга бир дөвр әрзиндә анчаг чүз'и мәнфәәт кәтирир, јахуд һәтта зәрәр чыхарыр, белә ки, мүәјјән тсикл тәшкил едән илләр әрзиндә бурада орта мәнфәәт башга саһәләрдәкинә тәхминән бәрабәр олур. Капитал да бу тәчрүбәни нәзәрә алмағы чох тезликлә өјрәнир.

Лакин рәгабәтин ашкара *чыхартмадығы* бир шеј варса, о да, дәјәрин истеһсалын һәрәкәти үзәриндә һөкм сүрмәсидир; рәгабәт истеһсал гијмәтләринин архасында кизләнән вә нәтичә е'тибарилә

онлары мүәјјән едән дәјәрләри ашкара чыхартмыр. Рәгабәт, әксинә: 1) мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә капиталын үзви гурулушундан асылы олмајан, демәли, мә'лум истисмар даирәсиндә мә'лум капиталын мәнимсәдији чанлы әмәјин күтләсиндән асылы олмајан орта мәнфәәтләри ашкара чыхарыр; 2) әмәк һаггынын сәвијјәсинин дәјишилмәси нәтичәсиндә истеһсал гијмәтләринин јүксәлмәсини вә енмәсини ашкара чыхарыр, — бу исә, илк бахышда әмтәәләрин дәјәр нисбәтинә тамамилә зидд олан бир һалдыр; 3) базар гијмәтләринин галхыб-енмәләрини ашкара чыхарыр ки, бунлар да мә'лум дөврдә әмтәәләрин базар гијмәтини истеһсалын базар *дәјәринә* дејил, ондан узаглашан, ондан чох фәргли олан базар гијмәтинә мүнчәр едир. *Белә көрүнүр ки,* бүтүн бу һаллар истәр дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсинә, истәрсә һагг ы өдәнилмәмиш изафи әмәкдән ибарәт олан изафи дәјәрин тәбиәтинә ејни дәрәчәдә зиддир. *Беләликлә, рәгабәтдә һәр шеј тәһриф олунмуш шәкилдә мејдана чыхыр.* Игтисади мүнасибәтләрин артыг гәрарлашмыш олан, үздә ашкара чыхан, бу мүнасибәтләрин реал варлығында вә, демәли, бу мүнасибәтләрин дашыјычылары вә акентләри онлары баша дүшмәк үчүн истифадә етдикләри тәсәввүрләрдә ашкара чыхан көрүнүшү онларын дахили, мүһүм, лакин кизли олан әсас мәзмунундан [Kerngestalt] чох фәрглидир вә һәгигәтдә ону тәһриф едир, онун өзүнә дә, она ујғун олан анлајыша да зиддир.

Сонра. Капиталист истеһсалы мүәјјән инкишаф дәрәчәсинә чатдыгда, ајры-ајры истеһсал даирәләринин мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын тәнләшиб ваһид үмуми мәнфәәт нормасына чеврилмәси һеч дә јалныз базар гијмәтләринин капиталы узаглашдырмасы вә чәзб етмәси јолу илә баш вермир. Мүәјјән мүддәтә орта гијмәтләр вә бунлара мүвафиг базар гијмәтләри гәрарлашдыгдан сонра, ајры-ајры капиталистләрин *шүуруна* чатыр ки, белә бир тәнләшмә заманы *мүәјјән фәргләр* тәнләшир, капиталистләр дә өз гаршылыглы һагг-һесабларында дәрһал бунлары нәзәрә алырлар. Һәмин фәргләр капиталистләрин тәсәввүрүндә јашајыр вә бу фәргләри онлар компенсасија үчүн бир әсас кими нәзәрә алырлар.

Бурада әсас тәсәввүр орта мәнфәәтин өзүдүр — белә бир тәсәввүрдүр ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр мүддәтләрдә бәрабәр мәнфәәт вермәлидир. Бунун өзүнүн дә әсасыны белә бир тәсәввүр тәшкил едир ки, һәр бир истеһсал даирәсинин капиталы бүтүн ичтимаи капиталын фәһләләрдән сыхыб чыхартдығы бүтүн изафи дәјәрин мәнимсәнилмәсиндә өз кәмијјәтинә pro rata [пропорсионал сурәтдә] иштирак етмәлидир; јахуд, һәр бир ајрыча капитала садәчә олараг бүтүн капиталын бир һиссәси кими бахылмалыдыр, һәр бир ајрыча капиталистә елә бахылмалыдыр ки, о әслиндә үмуми мүәссисәнин сәһмдарыдыр вә үмуми мән-

фәәтдә өзүнүн бүтүн капиталдакы пајынын кәмијјәтинә pro rata [пропорсионал сурәтдә] иштирак едир.

Сонра капиталистләрин һагг-һесабы бу тәсәввүрә әсасланыр. Мәсәлән, ја әмтәәләр истеһсал просесиндә даһа чох галдығына көрә, ја да чох узаг базарларда сатылмалы олдуғуна көрә капитал нисбәтән јаваш дөвр едирсә, онда бу сәбәбдән һәмин капиталын әлиндән чыхан мәнфәәт јенә дә онун үстүнә кәлир, демәли, гијмәтин үстүнә кәлмәк јолу илә өдәнилир. Ејнилә дә, сон дәрәчә бөјүк тәһлүкәләрлә әлагәдар олан капитал гојулушлары, мәсәлән, дәниз нәглијјатына капитал гојулушлары да гијмәтә едилән әлавә васитәсилә өдәнилир. Капиталист истеһсалы, онунла да бирликдә сығорта иши кифајәт гәдәр инкишаф етдикдә, тәһлүкә бүтүн истеһсал даирәләри үчүн әслиндә бәрабәр олур (бах: Корбет); лакин тәһлүкә илә ән чох әлагәдар олан мүәссисәләр даһа јүксәк сығорта пулу верир вә өз әмтәәләринин гијмәтиндә бунун әвәзини чыхырлар. Тәчрүбәдә һәр шеј ондан ибарәт олур ки, мүәјјән капитал гојулушуну чох мәнфәәтли, башгасыны исә аз мәнфәәтли едән һәр бир шәраит, — мүәјјән һәдләр дахилиндә исә бүтүн капитал гојулушлары ејни дәрәчәдә зәрури һесаб едилир, — компенсасија үчүн һәмишәлик гәрарлашмыш бир әсас кими нәзәрә алыныр; һәм дә бу дәлилә вә ја бу мүлаһизәнин доғрулуғуна һагг газандырмаг үчүн рәгабәтин јени-јени тә'сирләринә даһа лүзум јохдур. Капиталист анҹаг буну унудур — јахуд, даһа доғрусу көрмүр, чүнки рәгабәт буну она көстәрмир — ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әмтәә гијмәтләринин гаршылыглы һагг-һесабында капиталистләрин компенсасија үчүн бир-биринин гаршысына чыхардығы бүтүн бу әсаслар јалныз она архаланыр ки, ејни дәрәчәдә бүтүн капиталистләр үмуми гәниmәтдә, мәҹму изафи дәјәрдә өз капиталларына pro rata [пропорсионал сурәтдә] иштирак етмәк иддиасындадырлар. Әксинә, онларын һәгигәтдә көтүрдүкләри мәнфәәт сыхыб чыхардыглары изафи дәјәрдән фәргли олдуғуна көрә, онлара *елә кәлир* ки, компенсасија үчүн әлләриндә олан әсаслар мәҹму изафи дәјәрдә онларын иштиракыны тәнләшдирмәк дејил, *мәнфәәтин өзүнү јарадыр,* чүнки мәнфәәт садәҹә олараг куја, бу вә ја башга сурәтдә әсасландырылыб әмтәәләрин истеһсал хәрҹләринин үзәринә гојулан әлавәдән әмәлә кәлир.

Изафи дәјәрин мәнбәји барәсиндә капиталистин тәсәввүрү һаггында VII фәслин 116-чы сәһифәсиндә [бу ҹилд, сәһ. 145—146] дејиләнләрин һамысы галан ҹәһәтләрдән орта мәнфәәтә дә аиддир. Бурада мәсәләнин гојулушу јалныз о ҹәһәтдән дәјишилир ки, әмтәәләрин мөвҹуд базар гијмәти вә әмәјин мөвҹуд истисмары шәраитиндә истеһсал хәрҹләри саһәсиндәки гәнаәт фәрди мәһарәтдән, диггәтлиликдән вә саирәдән асылыдыр.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АЗАЛМАГ МЕЈЛИ ГАНУНУ.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ГАНУН ӨЗЛҮЈҮНДӘ.

Мә'лум әмәк һаггы вә иш күнүнүн мә'лум узунлуғу шәраитиндә, мәсәлән, 100 мәбләғиндә дәјишән капитал һәрәкәтә кәтирилән мүәјјән мигдар фәһләни тәмсил едир; о бунларын сајыны көстәрир. Тутаг ки, мәсәлән, 100 ф. ст. 100 фәһләнин, мәсәлән, I һәфтәлик әмәк һаггыны тәшкил едир. Әкәр һәмин 100 фәһлә изафи әмәк гәдәр зәрури әмәк сәрф едирсә, демәли, әкәр онлар һәр күн капиталистләр үчүн, јә'ни изафи дәјәр истеһсалы үчүн ишләдикләри гәдәр өзләри үчүн, јә'ни өз әмәк һаггыны тәкрар истеһсал етмәк үчүн ишләјирләрсә, онда онларын истеһсал етдији бүтүн дәјәр = 200 ф. ст., онларын истеһсал етдији изафи дәјәр исә 100 ф. ст. тәшкил едир. Изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v} = 100\%$ олард. Лакин бу изафи дәјәр нормасы, көрдүјүмүз кими, c сабит капиталын вә бунунла бәрабәр бүтүн K капиталын мүхтәлиф кәмијјәтинә мүвафиг олараг чох мүхтәлиф мәнфәәт нормаларында ифадә олунарды, чүнки мәнфәәт нормасы $= \frac{m}{K}$. Изафи дәјәр нормасы 100% олдугда:

Әкәр $c = 50$, $v = 100$ оларса, онда $p' = \frac{100}{150} = 66^2/_3\%$ олар;

„ $c = 100$, $v = 100$ оларса, онда $p' = \frac{100}{200} = 50\%$ „ ;

„ $c = 200$, $v = 100$ оларса, онда $p' = \frac{100}{300} = 33^1/_3\%$ „ ;

„ $c = 300$, $v = 100$ оларса, онда $p' = \frac{100}{400} = 25\%$ „ ;

„ $c = 400$, $v = 100$ оларса, онда $p' = \frac{100}{500} = 20\%$ „ .

Беләликлә, әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галмагла ејни бир изафи дәјәр нормасы азалан мәнфәәт нормасында ифадә олунарды, чүнки сабит капиталын мадди һәчми илә бирликдә, ејни пропорсијада олмаса да, сабит капиталын вә, демәли, бүтүн капиталын дәјәр кәмијјәти дә артыр.

Сонра әкәр биз фәрз етсәк ки, капиталын гурулушунун тәдричлә белә дәјишилмәси тәкчә ајры-ајры истеһсал даирәләриндә дејил, һабелә бүтүн вә ја, һеч олмазса, һәлледичи истеһсал даирәләриндә аз-чох дәрәчәдә баш верир, белә ки, бу дәјишилмә мүәјјән чәмијјәтә мәхсус бүтүн капиталын орта үзви гурулушунун дәјишилмәси демәкдир, онда дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын белә тәдричлә артмасынын лабүд нәтичәси олараг, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галмагла, јахуд әмәјин капитал тәрәфиндән истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галмагла, *умуми мәнфәәт нормасы тәдричлә азалмалыдыр.* Лакин капиталист истеһсал үсулунда бир ганун олмушдур ки, бу үсул инкишаф етдикчә, сабит капитала нисбәтән вә, демәли, һәрәкәтә кәтирилән бүтүн капитала нисбәтән дәјишән капитал нисби олараг азалыр. Бу анчаг о демәкдир ки, мүәјјән дәјәр кәмијјәтиндәки дәјишән капитал васитәсилә сахланыла билән ејни мигдар фәһлә, ејни мигдар иш гүввәси, капиталист истеһсалында инкишаф едән хүсуси истеһсал методлары үзүндән, даим артан мигдарда әмәк васитәләрини, машынлары вә чүрбәчүр әсас капиталы, хаммалы вә јардымчы материаллары, буна көрә дә — һәмчинин өз дәјәр кәмијјәти чәһәтдән даим артан сабит капиталы бәрабәр мүддәтдә һәрәкәтә кәтирир, е'мал едир вә мәһсулдар шәкилдә истеһлак едир. Сабит капитала вә, демәли, бүтүн капитала нисбәтән дәјишән капиталын нисби олараг белә мүтәрәгги азалмасы ичтимаи капиталын орта үзви гурулушунун јүксәлмәсинин ејнидир. Бу һәмчинин әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин мүтәрәгги инкишафынын анчаг башга бир ифадәсидир вә бу да өзүнү мәһз онда көстәрир ки, ејни вахт әрзиндә вә ејни мигдар фәһлә ишләдилмәклә машынларын вә үмумијјәтлә әсас капиталын даһа чох тәтбиг едилмәси васитәсилә, ја'ни даһа аз әмәк сәрф едилмәклә даһа чох мигдар хаммал вә јардымчы материал мәһсула чеврилир, Сабит капиталын дәјәр кәмијјәтинин белә артмасына, — һәрчәнд онун артмасы сабит капиталы мадди шәкилдә тәшкил едән истеһлак дәјәрләринин һәгиги күтләсинин артмасыны јалныз чох аз дәрәчәдә ифадә едир, — мүвафиг олараг мәһсул кетдикчә даһа да учузлашыр. Өзлүјүндә көтүрүлән һәр бир фәрди мәһсулда, истеһсалын ашағы пилләсиндә олдуғуна нисбәтән аз мигдар әмәк олур, чүнки истеһсалын ашағы пилләсиндә әмәјә сәрф едилән капиталын, истеһсал васитәләринә сәрф едилән капитала нисбәти мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа бөјүк бир кәмијјәт тәшкил едир. Демәли, фәслин әввәлиндә фәрзијјә олараг вердијимиз рәгәм-

ләр капиталист истеһсалынын һәгиги мејлини ифадә едир. Сабит капитала нисбәтән дәјишән капиталын мүтәрәгги сурәтдә нисби азалмасы илә бирликдә капиталист истеһсалы бүтүн капиталын кетдикчә даһа јүксәк үзви гурулушуну јарадыр вә бунун да билаваситә нәтичәси ондан ибарәт олур ки, әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галмагла вә һәтта јүксәлмәклә, изафи дәјәр нормасы даим азалан үмуми мәнфәәт нормасында ифадә олунур. (Ашағыда көстәриләчәкдир ки, азалма нә сәбәбә бу мүтләг формада дејил, даһа доғрусу мүтәрәгги азалма мејли формасында мејдана чыхыр.) Демәли, үмуми мәнфәәт нормасынын мүтәрәгги азалма мејли әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин мүтәрәгги инкишафынын анчаг ифадәсидир, *капиталист истеһсал үсулуна хас олан бир ифадәдир.* Бу о демәк дејилдир ки, мәнфәәт нормасы башга сәбәбләр үзүндән дә мүвәггәти азалмаја билмәз, лакин беләликлә, капиталист истеһсал үсулунун маһијјәти әсас тутулмагла, өзлүјүндә ајдын олан бир зәрурәт кими сүбут едилмишдир ки, капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә изафи дәјәрин үмуми орта нормасы азалан үмуми мәнфәәт нормасында һөкмән ифадә олунмалыдыр. Тәтбиг едилән чанлы әмәк күтләси онун һәрәкәтә кәтирдији маддиләшмиш әмәк күтләсинә, мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилән истеһсал васитәләри күтләсинә нисбәтән даим азалдығына көрә, бу чанлы әмәјин һаггы верилмәјән вә изафи дәјәрдә маддиләшән һиссәсинин, тәтбиг едилән бүтүн капиталын дәјәр кәмијјәтинә нисбәти даим азалмалыдыр. Лакин тәтбиг едилән бүтүн капиталын дәјәринә изафи дәјәр күтләсинин бу нисбәти мәнфәәт нормасы тәшкил едир, буна көрә дә мәнфәәт нормасы даим ашағы дүшмәлидир.

Бүтүн шәрһ етдикләримиздән сонра бу ганун нә гәдәр садә көрүнсә дә, сонракы бөлмәләрдән бириндә көрәчәјимиз кими, бүтүн кечмиш сијаси игтисад ону кәшф едә билмәмишди. Кечмиш сијаси игтисад һадисәни көрүр вә ону изаһ етмәк үчүн зиддијјәтли чәһдләр едәрәк әзаб чәкирди. Лакин һәмин ганун капиталист истеһсалы үчүн чох мүһүм олдуғу һалда демәк олар елә бир сирр тәшкил едир ки, Адам Смит заманындан бәри бүтүн сијаси игтисад ону һәлл етмәк үзәриндә әлләшмишдир вә А. Смитдән сонра мүхтәлиф мәктәбләр арасындакы фәрг бу сирри һәлл етмәк үчүн чүрбәчүр чәһдләр едилмәсиндән ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән, нәзәрә алынса ки, бүтүн кечмиш сијаси игтисад сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы фәрг әтрафында фырланса да, бу фәрги мүәјјән шәкилдә јенә дә ифадә едә билмәмишдир; изафи дәјәри һеч вахт мәнфәәтдән ајрылыгда тәсәввүр етмәмишдир, мәнфәәти исә үмумијјәтлә һеч вахт халис шәкилдә, бир-бириндән ајрылмыш мүхтәлиф тәркиб һиссәләриндән, — мәсәлән, сәнаје мәнфәәтиндән, тичарәт мәнфәәтиндән, фаиздән, торпаг рентасындан, — фәргли шәкилдә тәсәввүр етмәмишдир; капиталын үзви гурулушундакы

фәрги, демәли, һәмчинин үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсини дә әсаслы сурәтдә тәһлил етмәмишдир, — бунлар нәзәрә алынса, онда һәмин сирри онун һеч бир заман һәлл едә билмәмәси даһа бир сирр олараг галмыр.

Биз мәнфәәтин бир-бириндән ајрылмыш мүхтәлиф категоријалара бөлүнмәсини көстәрмәздән әввәл гәсдән бу гануну шәрһ едирик. Мәнфәәтин мүхтәлиф категоријалара мәнсуб шәхсләр пајына дүшән мүхтәлиф һиссәләрә бөлүнмәсиндән асылы олмајараг бу гануну һасил етмәк имканы бу ганунун өз үмуми шәклиндә белә бир бөлүнмәдән вә бу бөлүнмә нәтичәсиндә мәнфәәтин мүхтәлиф категоријалары арасында әмәлә кәлән гаршылыглы мүнасибәтләрдән асылы олмадығыны ачыгча сүбут едир. Бурада бәһс етдијимиз мәнфәәт, бир тәк ону төрәтмиш дәјишән капитала дејил, анчаг бүтүн капитала мүнасибәтдә тәмсил олунаркән изафи дәјәрин өзүнүн јалныз башга адыдыр. Демәли, мәнфәәт нормасынын азалмасы изафи дәјәрин өзүнүн аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәтән азалмагда олмасыны ифадә едир вә буна көрә дә мәнфәәт нормасынын азалмасы бу изафи дәјәрин мүхтәлиф категоријалар арасында һәр һансы бөлкүсүндән асылы дејилдир.

Биз көрдүк ки, капиталист инкишафынын бир пилләсиндә, капиталын гурулушу $c : v = 50 : 100$ олдугда, 100% изафи дәјәр нормасы $66^2/_3$%-ә бәрабәр мәнфәәт нормасында ифадә олунур, даһа јүксәк пилләдә, $c : v = 400 : 100$ олдугда исә, ејни изафи дәјәр нормасы анчаг 20% мәнфәәт нормасында ифадә олунур. Ејни бир өлкәдә мүхтәлиф ардычыл инкишаф пилләләринә аид нә варса о, мүхтәлиф өлкәләрдә ејни заманда бир-бирилә јанашы мөвчуд олан мүхтәлиф инкишаф пилләләринә дә аиддир. Капиталын биринчидәки гурулушунун орта гурулушдан ибарәт олдуғу инкишаф етмәмиш бир өлкәдә үмуми мәнфәәт нормасы = $66^2/_3$% оларды, һалбуки капиталын икинчи гурулушунун мөвчуд олдуғу вә хејли јүксәк инкишаф пилләсиндә дуран бир өлкәдә үмуми мәнфәәт нормасы = 20% оларды.

Мәнфәәтин һәр ики милли нормасынын фәрги онун нәтичәсиндә арадан галха билләр вә һәтта әкс бир шәкил ала биләрди ки, аз инкишаф етмиш өлкәдә әмәк аз мәһсулдар олсун, буна көрә дә даһа чох мигдар әмәк ејни бир әмтәәнин даһа аз мигдарында ифадә олунсун, даһа чох мүбадилә дәјәри даһа аз истеһлак дәјәриндә ифадә олунсун, демәли, фәһлә өз вахтынын даһа чох һиссәсини өз јашајыш васитәләринин вә ја бунларын дәјәринин тәкрар истеһсалына вә даһа аз һиссәсини изафи дәјәр јарадылмасына сәрф етсин, даһа аз изафи әмәк версин, беләликлә дә изафи дәјәр нормасы ашағы олсун. Мәсәлән, аз инкишаф етмиш бир өлкәдә фәһлә иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсини өзү үчүн, $^1/_3$ һиссәсини капиталист үчүн ишләјәрсә, онда јухарыдакы мисалда нәзәрдә тутулан еһтималлар гәбул едилдикдә, һәмин иш гүввәси $133^1/_3$ мәблә-

ғындә һагг аларды вә анчаг $66^2/_3$ мигдарында артыг һиссә верәрди. $133^1/_3$ мәбләғиндә дәјишән капитала мүвафиг 50 мәбләғиндә сабит капитал оларды. Демәли, бу һалда изафи дәјәр нормасы $66^2/_3 : 133^1/_3 = 50\%$ оларды, мәнфәәт нормасы исә $66^2/_3 : 183^1/_3$ оларды, јахуд тәхминән $36^1/_2\%$ оларды.

Мәнфәәтин бөлүндүјү мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини биз һәлә индијәдәк тәдгиг етмәдијимизә көрә, вә, демәли, бунлар бизим үчүн һәлә мөвчуд олмадығына көрә, биз анчаг анлашылмазлыглара јол вермәмәк үчүн әввәлчәдән ашағыдакылары гејд етмәлијик. Мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә дуран өлкәләри, јә'ни капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрлә, һәгигәтдә капиталист фәһләни истисмар едирсә дә, әмәјин формал сурәтдә капитала һәлә табе олмадығы өлкәләри мүгајисә етдикдә (мәсәлән, Һиндистанда рајот мүстәгил бир кәндли кими тәсәррүфатчылыг едир, демәли, онун истеһсалы өзлүјүндә һәлә капитала табе дејилдир, һәрчәнд сәләмчи онун нәинки бүтүн изафи әмәјини, һәтта, капиталист дили илә десәк, онун әмәк һаггынын да бир һиссәсини фаиз формасында онун әлиндән ала биләр), — белә бир мүгајисә едилдикдә мәнфәәтин милли нормасынын јүксәклијини фаизин милли сәвијјәси илә өлчмәк чох сәһв оларды. Белә бир фаизә бүтүн мәнфәәт вә һәтта нәинки тәкчә мәнфәәт дахилдир, һалбуки капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә фаиз истеһсал едилмиш изафи дәјәрин, јахуд мәнфәәтин анчаг мүәјјән бир һиссәсини тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, бу һалда фаиз дәрәчәси башлыча олараг елә нисбәтләрлә (сәләмчиләрин ә'јанлара, торпаг рентасы мүлкијјәтчиләринә вердикләри борч) мүәјјән едилир ки, бунлар мәнфәәтлә гәт'ијјән әлагәдар дејилдир, әксинә, торпаг рентасыны сәләмчинин анчаг нә дәрәчәдә мәнимсәдијини көстәрир.

Капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә олдуғу вә буна көрә дә капиталын үзви гурулушунун мүхтәлиф олдуғу өлкәләрдә изафи дәјәр нормасы (мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән амилләрдән бири) нормал иш күнүнүн даһа гыса олдуғу өлкәдә бунун даһа узун олдуғу өлкәдәкиндән јүксәк ола биләр. *Әввәлән,* әкәр Инкилтәрәдәки 10 саатлыг иш күнү өзүнүн даһа јүксәк интенсивлији нәтичәсиндә Австријадакы 14 саатлыг иш күнүнә бәрабәрдирсә, иш күнү ејни сурәтлә бөлүндүкдә, инкилисин 5 саатлыг изафи әмәји дүнја базарында австријалынын 7 саатлыг изафи әмәјиндән даһа артыг дәјәр тәмсил едә биләр. *Икинчиси* исә, Инкилтәрәдә изафи әмәк иш күнүнүн, Австријадакына нисбәтән даһа артыг бир һиссәсини тәшкил едә биләр.

Мәнфәәт нормасынын азалмасы гануну, — һәм дә азалан мәнфәәт нормасында ејни изафи дәјәр нормасы вә ја һәтта артан изафи дәјәр нормасы ифадә олунур, — башга сөзлә десәк, бу демәкдир: әкәр һәр һансы мүәјјән мигдар орта ичтимаи капитал, мә-

сәләп, 100 мәбләғиндә капитал көтүрүлсә, онда бунун әмәк васитәләриндә олан һиссәси кетдикчә артыр, чанлы әмәкдә олан һиссәси исә кетдикчә азалыр. Демәли, истеһсал васитәләринә әлавә едилән чанлы әмәјин мәчму күтләси һәмин истеһсал васитәләринин дәјәринә нисбәтән азалдығына көрә, аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәринә нисбәтән һәм һаггы өдәнилмәмиш әмәк, һәм дә онун ифадә едилдији дәјәр һиссәси азалыр. Јахуд: сәрф едилән бүтүн капиталдан кетдикчә даһа кичик бир һиссә чанлы әмәјә чеврилир вә буна көрә дә бүтүн бу капитал өз кәмијјәтинә нисбәтән кетдикчә даһа аз изафи әмәк сорур, һәрчәнд бунунла бәрабәр, тәтбиг едилән әмәјин һаггы өдәнилмәмиш һиссәсинин, һаггы өдәнилмиш һиссәсинә нисбәти арта биләр. Дәјишән капиталла сабит капитал мүтләг мә'нада артмагла дәјишән капиталын нисби олараг азалмасы вә сабит капиталын артмасы, дедијимиз кими, артмагда олан әмәк мәһсулдарлығынын анчаг башга бир ифадәсидир.

Фәрз едәк ки, 100 мәбләғиндә бир капитал $80_c + 20_v$ -дән ибарәтдир, бу ахырынчылар исә = 20 фәһләјә. Тутаг ки, изафи дәјәр нормасы 100%-дир, јә'ни фәһләләр јарым күн өзләри үчүн ишләјирләр, јарым күн дә капиталист үчүн. Тутаг ки, аз инкишаф етмиш башга бир өлкәдә капитал $= 20_c + 80_v$, һәм дә бу ахырынчылар = 80 фәһләјә. Лакин бу фәһләләр үчүн өзләринә ишләмәкдән өтрү $^2/_3$ иш күнү тәләб олунур вә онлар иш күнүнүн анчаг $^1/_3$ һиссәсини капиталист үчүн ишләјирләр. Башга шәртләр ејни олдугда, фәһләләр биринчи һалда 40, икинчи һалда исә 120 дәјәр истеһсал едирләр. Биринчи капитал $80_c + 20_v + 20_m = 120$ истеһсал едир; мәнфәәт нормасы = 20%-ә. Икинчи капитал $20_c + 80_v + 40_m = 140$ истеһсал едир; мәнфәәт нормасы = 40%-ә. Демәли, икинчи һалда мәнфәәт нормасы биринчисиндән ики гат артыгдыр, һәрчәнд биринчи һалда изафи дәјәр нормасы = 100%-дир, онун анчаг 50% олдуғу икинчи һалдакындан ики гат артыгдыр. Лакин буна мүгабил, кәмијјәтчә бәрабәр олан капитал биринчи һалда анчаг 20 фәһләнин, икинчи һалда исә 80 фәһләнин изафи дәјәрини мәнимсәјир.

Мәнфәәт нормасынын мүтәрәгги сурәтдә ашағы дүшмәси, јахуд чанлы әмәјин һәрәкәтә кәтирдији маддиләшмиш әмәк күтләсинә нисбәтән мәнимсәнилән изафи әмәјин нисби олараг азалмасы гануну ичтимаи капиталын һәрәкәтә кәтирдији вә истисмар етдији әмәјин мүтләг күтләсинин артмасыны, буна көрә һәмчинин онун мәнимсәдији изафи әмәјин мүтләг күтләсинин дә артмасыны әсла рәдд етмир; бу ганун һәмчинин ону да рәдд етмир ки, ајры-ајры капиталистләрин командасы алтында олан капиталлар әмәјин, демәли, һәмчинин изафи әмәјин артан күтләсинә команда едир, — бу ахырынчы һал һәтта онларын командасы алтында олан фәһләләрин сајы артмадыгда да баш верир.

Әкәр мә'лум мигдар, мәсәлән, ики милјон фәһлә әһали көтүрүләрсә вә, сонра, орта иш күнүнүн узунлуг вә интенсивлији, һәмчинин әмәк һаггы, — бунунла да бирликдә зәрури әмәклә изафи әмәк арасындакы нисбәт, — мә'лум кәмијјәтләр һесаб едиләрсә, онда бу ики милјон адамын мәчму әмәји, һабелә онларын изафи дәјәрдә ифадә олунан изафи әмәји дә даим бәрабәр кәмијјәтли дәјәр истеһсал едир. Лакин бу әмәјин һәрәкәтә кәтирдији сабит капитал — әсас капитал вә дөврijјә капиталы — күтләси артдыгча, бу дәјәр кәмијјәтинин һәмин капитал дәјәринә нисбәти ашағы дүшүр, һәмин капиталын дәјәри исә, бәрабәр пропорсијада олмаса да, онун күтләси илә бирликдә артыр. Капитал әввәлки гәдәр чанлы әмәк күтләсинә команда едирсә дә вә әввәлки гәдәр әмәк күтләси сорурса да, һәмин нисбәт вә буна көрә һәмчинин мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Нисбәтин дәјишилмәсинә сәбәб чанлы әмәк күтләсинин азалмасы дејил, онун һәрәкәтә кәтирдији маддиләшмиш әмәк күтләсинин артмасыдыр. Бу азалма мүтләг дејил, нисбидир вә һәрәкәтә кәтирилән әмәјин вә изафи әмәјин мүтләг кәмијјәти илә онун ишдә һеч бир әлагәси јохдур. Мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси мәчму капиталын дәјишән тәркиб һиссәсинин мүтләг азалмасындан дејил, анчаг нисби азалмасындан, сабит тәркиб һиссәсинә нисбәтән азалмасындан ирәли кәлир.

Мә'лум бир әмәк күтләси вә изафи әмәк күтләси үчүн әһәмијјәти олан шејин артан фәһләләр сајы үчүн дә вә буна көрә, әввәлки еһтималлар дахилиндә үмумијјәтлә команда алтында олан әмәјин артан күтләси үчүн дә вә хүсусән онун һаггы өдәнилмәмиш һиссәси үчүн, изафи әмәк үчүн дә әһәмијјәти вардыр. Әкәр фәһлә әһали артыб ики милјондан үч милјона чатырса, әкәр она әмәк һаггы шәклиндә верилән дәјишән капитал әввәлләр ики милјон, инди исә үч милјон тәшкил едирсә, сабит капитал әксинә, артыб 4 милјондан 15 милјона чатырса, онда әввәлки еһтималлар дахилиндә (дәјишилмәз иш күнү вә дәјишилмәз изафи дәјәр нормасы) изафи әмәк күтләси, изафи дәјәр күтләси јарыбајары, 50% артыр, 2 милјондан 3 милјона чатыр. Бунунла белә, изафи әмәјин вә буна көрә һәмчинин изафи дәјәрин мүтләг күтләсинин бу чүр, 50 % артмасына бахмајараг, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти 2 : 4-дән 3 : 15-ә дүшәрди вә изафи дәјәрин бүтүн капитала нисбәти (милјон һесабы илә) белә бир шәкил аларды:

$$\text{I.}\quad 4_c + 2_v + 2_m;\ K = 6;\ p' = 33\tfrac{1}{3}\,\%.$$
$$\text{II.}\quad 15_c + 3_v + 3_m;\ K = 18;\ p' = 16\tfrac{2}{3}\,\%.$$

Изафи дәјәр күтләси јарыбајары артдығы һалда, мәнфәәт нормасы әввәлкинә нисбәтән јарыбајары ашағы дүшмүшдүр. Лакин мәнфәәт анчаг ичтимаи капитала нисбәтән көтүрүлән изафи дәјәрдир вә буна көрә дә ичтимаи мигјасда көтүрүлән мәнфәәт күтләси, онун мүтләг кәмијјәти изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтинә

бәрабәрдир. Демәли, аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәтән мәнфәәтин үмуми күтләсинин олдугча азалмасына, јахуд үмуми мәнфәәт нормасынын сон дәрәчә азалмасына бахмајараг, мәнфәәтин мүтләг кәмијјәти, онун үмуми күтләси 50% артмыш оларды. Беләликлә, капиталын ишләтдији фәһләләрин сајы, јә'ни онун һәрәкәтә кәтирдији әмәјин мүтләг күтләси, демәли, онун сордуғу изафи әмәјин мүтләг күтләси вә буна көрә һәмчинин онун истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси, демәли, һабелә онун истеһсал етдији мәнфәәтин мүтләг күтләси арта *биләр,* һәм дә мәнфәәт нормасынын мүтәрәгги сурәтдә ашағы дүшмәсинә бахмајараг, мүтәрәгги сурәтдә арта биләр. Бу нәинки ола *биләр.* Әкәр кечичи галхыб-енмәләр бир кәнара гојуларса, капиталист истеһсалы әсасында бу мәһз белә *олмалыдыр.*

Капиталист истеһсалы просеси әслиндә ејни заманда һәмчинин јығым просесидир. Биз көстәрдик ки, садәчә тәкрар истеһсал едилмәли, сахланмалы олан дәјәр күтләси, капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә, нечә артыр вә тәтбиг едилән иш гүввәси һәтта дәјишилмәз галдыгда да, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси илә бирликдә нечә артыр. Лакин әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, истеһсал едилән истеһлак дәјәрләри күтләси даһа сүр'әтлә артыр ки, бунларын да бир һиссәсини истеһсал васитәләри тәшкил едир. Бу әлавә сәрвәтин јенидән капитала чеврилмәси үчүн мәнимсәнилмәси лазым кәлән әлавә әмәк исә бу истеһсал васитәләринин (о чүмләдән јашајыш васитәләринин дә) дәјәриндән дејил, күтләсиндән асылыдыр, чүнки әмәк просесиндә фәһлә истеһсал васитәләринин дәјәри илә дејил, истеһлак дәјәри илә мүнасибәтдә олур. Лакин јығымын өзү вә онунла јанашы олараг капиталын тәмәркүзләшмәсинин өзү мәһсулдар гүввәни артырмаг үчүн мадди васитәдир. Истеһсал васитәләринин белә артмасы исә фәһлә әһалинин артмасыны, әлавә капитала мүвафиг вә һәтта онун тәләбатындан үмумијјәтлә даим артыг фәһлә әһали јарадылмасыны нәзәрдә тутур, демәли, әһали артыглығыны нәзәрдә тутур. Әлавә капиталын өз командасы алтында олан фәһлә әһалијә нисбәтән онун мүвәггәти артыглығы ики чүр тә'сир көстәрә биләр. Бир тәрәфдән, о, әмәк һаггыны јүксәлтмәк јолу илә, јә'ни фәһләләрин артмасыны азалдан фәлакәтли тә'сирләри јумшалтмаг вә никаһлары асанлашдырмаг јолу илә фәһлә әһалини тәдричлә артыра биләр. Лакин, дикәр тәрәфдән, о, нисби изафи дәјәр јарадан методлар тәтбиг етмәк (машынларын тәтбиги вә тәкмилләшдирилмәси) васитәсилә сүн'и сурәтдә даһа сүр'әтлә нисби әһали артыглығы јарада биләр ки, бу өзү дә әһалинин һәгигәтән сүр'әтлә артмасы үчүн бир шитилликдир, чүнки капиталист истеһсалында диләнчилик әһали доғурур. Буна көрә дә капиталист истеһсалы просесиндә анчаг бир момент тәшкил едән капиталист јығымы просесинин тәбиәтиндән өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр

ки, капитала чеврилəси истеһсал васитəлəринин артмыш олан күтлəсинин əли алтында һəмишə, мувафиг сурəтдə артмыш олан вə һəтта артыглыг едəн, истисмар үчүн јарарлы олан фəһлə əһали олур. Демəли, истеһсал вə јығым просеси инкишаф етдикчə, мəнимсəнилə билəн вə һəгигəтəн мəнимсəнилəн изафи əмəк күтлəси һөкмəн *артмалыдыр,* буна көрə ичтимаи капиталын мəнимсəдији мəнфəəтин мүтлəг күтлəси дə артмалыдыр. Лакин ејни истеһсал вə јығым ганунлары сабит капитал күтлəси илə бирликдə онун дəјəрини дə артан силсилə шəклиндə артырыр, капиталын чанлы əмəјə мүбадилə едилəн дəјишəн һиссəсинин дəјəринə нисбəтəн даһа сүр'əтлə артырыр. Белəликлə, ејни ганунлар гүввəси үзүндəн, ичтимаи капитала дүшəн мəнфəəтин мүтлəг күтлəси артыр, мəнфəəт нормасы исə азалыр.

Биз бурада гəт'ијјəн нəзəрə алмырыг ки, капиталист истеһсалы тəрəгги етдикчə вə ичтимаи əмəјин мəһсулдар гүввəсинин инкишафы буна мувафиг оларағ ирəлилəдикчə, һəмчинин истеһсал саһəлəри вə, демəли, мəһсуллар да артдыгча, əввəлки дəјəр кəмијјəти истеһлак дəјəрлəринин вə зөвглəрин мүтəрəгги сурəтдə артан күтлəсини тəмсил едир.

Капиталист истеһсалы вə јығымы инкишафынын кедиши кетдикчə артан мигјасда вə бунунла бирликдə кетдикчə даһа кениш өлчүдə əмəк просеси јарадыр вə буна мувафиг олараг һəр бир ајрыча мүəссисə үчүн капитал аванс едилмəсинин артмасына сəбəб олур. Буна көрə дə капиталларын артмагда олан тəмəркүзлəшмəси (бунунла јанашы, аз дəрəчəдə олса да, ејни заманда капиталистлəрин сајы да артыр) һəм капиталист истеһсалынын вə јығымынын мадди шəртлəриндəн биридир, һəм дə онун өзүнүн јаратдығы нəтичəлəрдəн биридир. Бунунла јанашы вə гаршылыглы əлагəдə аз-чох билаваситə истеһсалчы оланлар мүлкијјəтдəн мүтəрəгги сурəтдə мəһрум едилир. Белəликлə, ајры-ајры капиталистлəр һаггында ајдындыр ки, онлар (өзлəринин сабит капиталына нисбəтəн дəјишəн капиталы нə гəдəр азалса да) кетдикчə даһа бөјүк фəһлə ордуларына команда едирлəр, онларын мəнимсəдији изафи дəјəр, демəли, һабелə мəнфəəт күтлəси, мəнфəəт нормасынын азалмасы илə бир заманда вə белə бир азалмаја бахмајараг, артыр. Фəһлə ордулары күтлəлəрини ајры-ајры капиталистлəрин командасы алтында мəһз тəмəркүзлəшдирəн сəбəблəр һəмчинин тəтбиг едилəн əсас капитал, ејнилə дə хаммал вə јардымчы материаллар күтлəсини дə артырыр, — тəтбиг едилəн чанлы əмəк күтлəсинə нисбəтəн даһа сүр'əтлə артырыр.

Сонра, бурада садəчə хатырлатсаг кифајəтдир ки, фəһлə əһалинин мөвчуд мигдары шəраитиндə, — истəр иш күнүнүн узадылмасы вə ја интенсивлəшдирилмəси сајəсиндə, ја да истəр əмəјин мəһсулдар гүввəсинин инкишафы нəтичəси олараг əмəк һаггынын дəјəр чəһəтчə азалмасы сајəсиндə, — изафи дəјəр нормасы

артарса, сабит капитала нисбәтән дәјишән капиталын нисби азалмасына бахмајараг, изафи дәјәр күтләси вә буна көрә һәмчинин мәнфәәтин мүтләг күтләси артмалыдыр.

Ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсинин ејни инкишафы, бүтүн капитала нисбәтән дәјишән капиталын нисби олараг азалмасында вә бунунла бирликдә сүр'әтләнән јығымда өз ифадәсини тапан ејни ганунлар, — дикәр тәрәфдән исә, јығым тәрс истигамәтдә тә'сир көстәрәрәк, мәһсулдар гүввәнин јени инкишафы вә дәјишән капиталын нисби сурәтдә даһа да азалмасы үчүн башланғыч нөгтәси олур, — мүвәггәти галхыб-енмәләр бир кәнара гојуларса, һәмин инкишаф өзү тәтбиг едилән бүтүн иш гүввәсинин кетдикчә даһа чох артмасында, изафи дәјәрин вә, демәли, һәмчинин мәнфәәтин мүтләг күтләсинин кетдикчә даһа гызғын артмасында ифадә олунур.

Ејни сәбәбләр нәтичәсиндә мәнфәәт *нормасынын* азалмасынын вә ејни заманда мәнфәәтин мүтләг *күтләсинин* артмасынын бу икили гануну, мә'лум шәраитдә мәнимсәнилән изафи әмәк вә, демәли, изафи дәјәр күтләсинин артмасына әсасланан, әкәр бүтүн капитал бүтөвлүкдә көтүрүләрсә вә ја һәр бир ајрыча капитал бүтүн капиталын анчаг бир һиссәси кими көтүрүләрсә, мәнфәәтлә изафи дәјәрин ејни кәмијјәтләр олмасына әсасланан ганун нә кими бир формада ифадә олунмалыдыр?

Капиталын мүәјјән бир һиссәсини, мәсәлән, 100 көтүрәк вә буна нисбәтән мәнфәәт нормасыны һесаблајаг. Фәрз едәк ки, бу 100 бүтүн капиталын орта гурулушуну, мәсәлән: $80_c + 20_v$ көстәрир. Биз бу китабын икинчи бөлмәсиндә көрдүк ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә орта мәнфәәт нормасы һәр бир саһәдәки капиталын хүсуси гурулушу илә дејил, онун орта ичтимаи гурулушу илә мүәјјән олунур. Сабит һиссәјә нисбәтән вә, демәли, 100 мәбләғиндә олан бүтүн капитала нисбәтән дәјишән һиссәнин нисби азалмасы илә бирликдә, әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галмагла вә һәтта јүксәлмәклә, мәнфәәт нормасы азалыр, изафи дәјәрин нисби кәмијјәти, јә'ни 100 мәбләғиндә аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәринә онун нисбәти азалыр. Лакин азалан бир тәк бу нисби кәмијјәт олмур. Изафи дәјәрин, јахуд 100 мәбләғиндә бүтүн капитал тәрәфиндән сорулан мәнфәәтин кәмијјәти мүтләг мә'нада азалыр. Изафи дәјәр нормасы 100% олдугда, $60_c + 40_v$ капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр вә, демәли, мәнфәәт күтләси = 40 олур; $70_c + 30_v$ капитал 30 мәбләғиндә мәнфәәт күтләси истеһсал едир; капитал $80_c + 20_v$ олдугда, мәнфәәт 20-јә енир. Бу азалма изафи дәјәр күтләсинә вә, демәли, мәнфәәт күтләсинә дә аиддир вә ондан ирәли кәлир ки, 100 мәбләғиндә бүтүн капитал үмумијјәтлә аз чанлы әмәк, истисмар дәрәчәси дәјишилмәдикдә исә һәмчинин аз изафи әмәк һәрәкәтә кәтирдијинә көрә, аз изафи дәјәр истеһсал едир. Әкәр ичтимаи капиталын вә,

демәли, орта ичтимаи гурулушлу капиталын һәр һансы бир һиссәси изафи дәјәри өлчмәк үчүн өлчү ваһиди олараг гәбул едиләрсә, — һәр дәфә мәнфәәт һесабландыгда исә мәһз белә едилир, — онда изафи дәјәрин үмумијјәтлә нисби азалмасы илә онун мүтләг азалмасы бир-биринин ејни олур. Јухарыда верилән мисалларда мәнфәәт нормасы 40%-дән 30%-ә вә 20%-ә дүшүр, чүнки ејни бир капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр вә, демәли, мәнфәәт күтләси ишдә өз мүтләг кәмијјәти чәһәтчә 40-дан 30-а вә 20-јә енир. Изафи дәјәрлә ортаг өлчүлү олан капиталын дәјәр кәмијјәти верилмиш олдуғундан, мәһз = 100 олдуғундан, изафи дәјәрин бу дәјишилмәз кәмијјәтә нисбәтинин азалмасы изафи дәјәрин вә мәнфәәтин мүтләг кәмијјәтинин азалмасынын анчаг хүсуси бир ифадәси ола биләр. Әслиндә бу бир тавтолокијадыр. Лакин белә бир азалманын баш вермәси, көстәрдијимиз кими, капиталист истеһсалы просесинин инкишафы тәбиәтиндән ирәли кәлир.

Лакин дикәр тәрәфдән, изафи дәјәрин вә, демәли, мүәјјән капитал үчүн мәнфәәтин дә вә буна көрә фаизлә һесабланан мәнфәәт нормасынын да мүтләг азалмасыны доғуран сәбәбләрин өзү, ичтимаи капиталын (јә'ни бирликдә капиталистләрин мәчмусунун) мәнимсәдији изафи дәјәрин вә, демәли, мәнфәәтин мүтләг күтләсини дә артырыр. Бәс бу нечә ифадә олунмалыдыр? Бәс бу мәһз нечә ифадә олуна биләр? Јахуд — бу заһири зиддијјәт нә кими шәртләр олмасыны нәзәрдә тутур?

Әкәр ичтимаи капиталын 100-ә бәрабәр олан һәр һиссәси вә, демәли, орта ичтимаи гурулушлу капиталын һәр јүзү мә'лум кәмијјәтдирсә вә буна көрә дә онун үчүн мәнфәәт нормасынын азалмасы мәнфәәтин мүтләг кәмијјәтинин азалмасына ујғун кәлирсә, — чүнки онун өлчүлдүјү капитал мәһз бу һалда сабит кәмијјәтдир, — онда, әксинә, бүтүн ичтимаи капиталын, һабелә ајры-ајры капиталистләр әлиндә олан капиталын да кәмијјәти дәјишилән кәмијјәтдир вә фәрз едилән шәртләрин өдәнилмәси үчүн бу кәмијјәт өз дәјишән һиссәсинин азалмасына тәрс нисбәтдә дәјишилмәлидир.

Әввәлки мисалда $60_c + 40_v$ капиталын фаиз гурулушунда изафи дәјәр, јахуд капиталын мәнфәәти 40 иди, буна көрә дә мәнфәәт нормасы 40% иди. Фәрз едәк ки, бу гурулушда бүтүн капитал бир милјона бәрабәр иди. Бу һалда бүтүн изафи дәјәр вә, демәли, бүтүн мәнфәәт 400 000 тәшкил едәрди. Әкәр сонра капиталын гурулушу $= 80_c + 20_v$ оларса, онда әмәјин истисмар дәрәчәси дәјишилмәз галмагла, һәр јүзүн изафи дәјәри вә ја мәнфәәти = 20 олар. Лакин изафи дәјәр вә ја мәнфәәт, бу азалан мәнфәәт нормасына вә ја капиталын һәр јүзүнүн азалан изафи дәјәри истеһсалына әкс олараг, өз мүтләг күтләси е'тибарилә, көстәрдијимиз кими, артдығына көрә, — мәсәлән, 400 000-дән артыб 440 000-ә чатдығына көрә, — бу анчаг онун сајәсиндә мүмкүндүр ки, бу

јени гурулушла бир заманда әмәлә кәлмиш олан бүтүн капитал артыб 2 200 000-ә чатмышдыр. Һәрәкәтә кәтирилән бүтүн капитал күтләси 120% артмышдыр, һалбуки мәнфәәт нормасы 50% азалмышдыр. Әкәр капитал анчаг икигат артмыш олсајды, онда мәнфәәт нормасынын 20% олмасы үчүн бу капитал, мәнфәәт нормасы 40% олдугда әввәлки 1 000 000 капиталын истеһсал етдији кими анчаг ејни изафи дәјәр вә мәнфәәт күтләси истеһсал етмәли оларды. Әкәр бу капитал ики гатдан аз артмыш олсајды, онда әввәл 1 000 000 капиталын истеһсал етдијиндән аз изафи дәјәр вә мәнфәәт истеһсал едәрди; әввәлки 1 000 000 капитал исә өз изафи дәјәрини 400 000-дән 440 000-ә чатдырмаг үчүн өз көһнә гурулушунда 1 000 000-дан артыб анчаг 1 100 000 олмалы иди.

Әввәлләр артыг инкишаф етдирилән ганун бурада өзүнү көстәрир; һәмин гануна көрә, дәјишән капитал нисби сурәтдә азалдыгда, демәли, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикдә, ејни мигдар иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирмәк вә ејни изафи әмәк күтләсини удмаг үчүн бүтүн капиталын даим артан күтләси тәләб олунур. Буна көрә дә капиталист истеһсалы нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, нисбәтән артыг фәһлә әһалинин мејдана кәлмәси имканы да ејни дәрәчәдә инкишаф едир, сәбәби дә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсинин *азалмасы* дејил, онун *артмасыдыр,* јә'ни сәбәб әмәклә јашајыш васитәләри вә ја бу јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк васитәләри арасында мүтләг ујғунсузлуг олмасы дејил, әмәјин капиталистчәсинә истисмар едилмәсиндән ирәли кәлән ујғунсузлугдур, сәбәб капиталын мүтәрәгги сурәтдә артмасы илә әһалинин артмасына капиталын тәләбатынын нисбәтән азалмасы арасындакы ујғунсузлугдур.

Мәнфәәт нормасы 50% азалмагла, јарыбајары азалмыш олур. Буна көрә дә мәнфәәт күтләсинин әввәлки кими галмасы үчүн капитал ики гат артмалыдыр. Мәнфәәт нормасы азалдығы һалда мәнфәәт күтләсинин дәјишилмәз галмасы үчүн, бүтүн капиталын артмасы көстәричиси вуран, мәнфәәт нормасынын азалмасы көстәричиси бөләнә бәрабәр олмалыдыр. Әкәр мәнфәәт нормасы 40-дан 20-јә енирсә, нәтичәнин әввәлки кими галмасы үчүн бүтүн капитал, әксинә, 20 : 40 нисбәтиндә артмалыдыр. Әкәр мәнфәәт нормасы 40-дан 8-ә енсәјди, онда капитал 8 : 40 нисбәтиндә, јә'ни беш дәфә артмалы оларды. 1 000 000 мәбләғиндә капитал 40%-лә 400 000 истеһсал едир вә 5 000 000 мәбләғиндә капитал да 8%-лә јенә 400 000 истеһсал едир. Белә бир артма нәтичәнин әввәлки кими галмасы үчүн лазымдыр. Нәтичәнин даһа артыг олмасы үчүн исә, әксинә, капитал мәнфәәт нормасынын азалмасындан даһа артыг бир пропорсијада артмалыдыр. Башга сөзлә: бүтүн капиталын дәјишән тәркиб һиссәсинин нәинки мүтләг мә'нада әввәлки кими галмасы үчүн, онун бүтүн капитала фаиз нисбәти азалырса да, онун һабелә мүтләг мә'нада артмасы үчүн бүтүн

капитал дәјишән капиталын фаиз нисбәтинин азалмасындан даһа артыг бир пропорсијада артмалыдыр. Бүтүн капитал о гәдәр артмалыдыр ки, онун јени гурулушу шәраитиндә иш гүввәси сатын алмагдан өтрү капиталын тәкчә әввәлки дәјишән һиссәси дејил, һабелә бир гәдәр әлавә дә тәләб олунсун. Әкәр = 100 капиталын дәјишән һиссәси азалыб 40-дан 20-јә енәрсә, 40-дан артыг дәјишән капитал ишләдә билмәк үчүн бүтүн капитал артыб 200-дән дә чох олмалыдыр.

Һәтта әкәр истисмар едилән фәһлә әһали күтләси дәјишилмәз галсајды вә анчаг иш күнүнүн узунлуғу вә интенсивлији артмыш олсајды, онда да јенә тәтбиг едилән капитал күтләси артмалы оларды, чүнки капитал күтләси һәтта она көрә артмалыдыр ки, капиталын гурулушу дәјишилдикдә, әввәлки истисмар мүнасибәтләри галмагла әввәлки әмәк күтләси тәтбиг едилә билсин.

Беләликлә, капиталист истеһсал үсулу тәрәгги етдикчә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин ејни бир инкишафы, бир тәрәфдән, мәнфәәт нормасынын мүтәрәгги сурәтдә азалмаг мејлиндә, дикәр тәрәфдән, — мәнимсәнилән изафи дәјәрин вә ја мәнфәәтин мүтләг күтләсинин даим артмасында ифадә олунур: белә ки, дәјишән капиталын вә мәнфәәтин үмумијјәтлә нисби азалмасы илә бирликдә онларын һәр икиси мүтләг мә'нада артыр. Көстәрдијимиз кими, бу икитәрәфли тә'сир өз ифадәсини јалныз онда тапа биләр ки, бүтүн капитал, мәнфәәт нормасынын азалдығы силсиләјә нисбәтән даһа сүр'әтли бир силсиләдә артыр. Капитал даһа јүксәк гурулушлу олдугда вә ја сабит капитал нисбәтән даһа күчлү артдыгда, мүтләг мә'нада артмыш дәјишән капитал тәтбиг едә билмәк үчүн, бүтүн капитал нәинки тәкчә даһа јүксәк гурулуша ујғун сурәтдә, һәтта ондан да сүр'әтлә артмалыдыр. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә, ејни иш гүввәсини тәтбиг етмәк үчүн, хүсусилә дә артмыш иш гүввәсини тәтбиг етмәк үчүн кетдикчә даһа артыг мигдар капитал тәләб олунур. Беләликлә, әмәјин јүксәлән мәһсулдар гүввәси капиталист базиси үзәриндә лабүд олараг даим зәһири бир фәһлә әһали артыглығы јарадыр. Әкәр дәјишән капитал бүтүн капиталын әввәлки $1/2$ һиссәси әвәзиндә анчаг $1/6$ һиссәсини тәшкил едирсә, онда әввәлки иш гүввәсини мәшғул етмәк үчүн бүтүн капитал үч гат артмалыдыр; ики гат артыг иш гүввәсини мәшғул етмәк үчүн исә алты гат артмалыдыр.

Мәнфәәт нормасынын азалмасы ганунуну изаһ едә билмәмиш олан әввәлки сијаси игтисад артмагда олан мәнфәәт күтләсини, ајры-ајры капиталистләрин вә бүтүн ичтимаи капиталын мәнфәәтинин мүтләг кәмијјәтинин артмасыны бир нөв тәсәлли олараг көстәрирди, лакин бу тәсәлли дә тәкчә чејнәнмиш сөзләр вә үмуми имканлар үзәриндә гурулмушдур.

Мәнфәәт күтләсинин ики амиллә: әввәлән, мәнфәәт нормасы илә вә, икинчиси, белә бир мәнфәәт нормасы әлдә етмәк үчүн тәтбиг олунан капитал күтләси илә мүәјјән едилмәси фикри садәчә тавтолокијадыр. Буна көрә мәнфәәт нормасы азалдығы һалда мәнфәәт күтләсинин арта биләчәји фикри анчаг көстәрилән тавтолокијанын ифадәсидир вә бирчә аддым да олса ирәлиләмәјә көмәк етмир, чүнки белә бир һал да ола биләр ки, капитал артсын, мәнфәәт күтләси исә артмасын, һәмчинин капитал һәтта о һалда да арта биләр ки, мәнфәәт күтләси азалсын: 25%-лә 100 бизә 25 верир, 5%-лә 400 бизә анчаг 20 верир[35]. Лакин әкәр мәнфәәт нормасыны азалдан сәбәбләр јығыма, јә'ни әлавә капитал әмәлә кәлмәсинә көмәк едирсә вә әкәр һәр бир әлавә капитал әлавә әмәји һәрәкәтә кәтирирсә вә әлавә изафи дәјәр истеһсал едирсә, дикәр тәрәфдән, әкәр мәнфәәт нормасынын садәчә азалмасы өзлүјүндә, сабит капиталын вә, демәли, бүтүн әввәлки капиталын артдығыны фәрз едирсә, онда бүтүн бу просесдә даһа бир сирр олмур. Сонралар биз көрәчәјик ки, мәнфәәт нормасы азалмагла бир заманда мәнфәәт күтләсинин арта билмәси имканыны рәдд етмәк үчүн һесабламаларда нә кими тәһрифләрә гәсдән әл атмышлар.

Биз көстәрдик ки, үмуми мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлини доғуран сәбәбләр капиталын сүр'әтли јығымы үчүн, бунун да нәтичәсиндә, онун мәнимсәдији изафи әмәјин (изафи дәјәрин,

---

[35] «Биз һәмчинин көзләјә биләрдик ки, капиталын әкинчиликдә јығылмасы вә әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә капитал үчүн мәнфәәт нормасы нә гәдәр азалса да, мәнфәәтин үмуми мәбләғи артачагдыр. Мәсәлән, һәр јени 100 000 ф. ст. јығылдыгча мәнфәәт нормасынын 20-дән 19, 18, 17 фаизә енәрәк, даим азалдығы фәрз едилдикдә, көзләмәк лазым кәләрди ки, бүтүн сонракы капитал саһибләринин әлдә етдији мәнфәәтин кәмијјәти һәмишә артачагдыр; капитал чәми 100 000-ә чатдыгда мәнфәәтин кәмијјәти нә гәдәр идисә, капитал 200 000 ф. стерлингә бәрабәр олдуғу заман ондан артыг олачагдыр, капитал 300 000 олдугда исә мәнфәәтин кәмијјәти даһа артыг олачагдыр вә и. а., һәр дәфә капитал артдыгда, азалан пропорсијада олса да, артачагдыр. Лакин бу силсилә јалныз мүәјјән бир дөвр үчүн доғрудур: мәсәлән, 200 000-ин 19%-и 100 000-ин 20%-дән чохдур, 300 000-ин 18%-и 200 000-ин 19%-дән чохдур, лакин капитал јығылыб мүәјјән бир бөјүк мәбләғ олдугда вә мәнфәәт јенә ашағы дүшдүкдә, бундан сонракы јығым мәнфәәтин мәбләғини азалдачагдыр. Фәрз едәк ки, јығым 1 000 000-а чатмыш, мәнфәәт исә 7%-ә бәрабәрдир, онда мәнфәәтин бүтүн мәбләғи 70 000 олачагдыр; әкәр инди бир милјона даһа 100 000 әлавә олунса, мәнфәәт дә 6%-ә енсә, онда капитал мүлкијјәтчиләри 66 000 әлдә едәрләр, јахуд 4 000 аз әлдә едәрләр, һәрчәнд капиталын бүтүн кәмијјәти 1 000 000-дан 1 100 000-ә галхмышдыр». *Ricardo* [«On the Principles of Political Economy», VI фәсил] (Works, ed. by Mac Culloch, 1852, сәһ. 68—69). [бах: *D. Рикардо:* «Сијаси игтисадын әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, VI фәсил, сәһ. 69.] Һәгигәтдә бурада фәрз едилмишдир ки, капитал 1 000 000-дан артыб 1 100 000-ә чатыр, јә'ни 10% артыр, һалбуки мәнфәәт нормасы 7-дән 6-ја енир, јә'ни $14^{2}/_{7}$% азалыр. Hinc illae lacrimae [Онун бәласы бах бундадыр].

мәнфәәтин) мүтләг кәмијјәтинин вә ја үмуми күтләсинин артмасы үчүн шәрт олур. Рәгабәтдә вә, демәли, һәмчинин онун акентләринин шүурунда һәр шеј тәһриф едилмиш шәкилдә ифадә олунур; ејнилә бу ганун да рәгабәтдә вә онун акентләринин шүурунда тәһриф едилмиш шәкилдә ифадә олунур, — мән өз заһири көрүнүшү чәһәтдән бир-биринә зидд олан ики һадисә арасындакы бу дахили вә зәрури әлагәни нәзәрдә тутурам. Ајдындыр ки, јухарыда көстәрилән пропорсијалар шәраитиндә, бөјүк капиталы олан капиталист, — дејәсән, јүксәк мәнфәәт көтүрән хырда капиталистинкиндән артыг мәнфәәт күтләси әлдә едир. Сонра, рәгабәт үзәриндәки ән сәтһи мүшаһидә көстәрир ки, әкәр мүәјјән шәраитдә, мәсәлән, бөһран заманы, даһа ири капиталист базарда јери өз әлинә кечирмәк, даһа хырда капиталистләри сыхышдырыб арадан чыхармаг истәјирсә, о бундан әмәли сурәтдә истифадә едир, јә'ни нисбәтән хырда капиталистләри сыхышдырыб арадан чыхармаг үчүн өз мәнфәәт нормасыны гәсдән азалдыр. Сонралар даһа этрафлы бәһс едәчәјимиз тачир капиталында да елә һаллар мејдана чыхыр ки, бунларын сајәсиндә мәнфәәтин азалмасы ишин вә бунунла да бирликдә капиталын кенишләнмәси нәтичәси кими көрүнүр. Јанлыш анлајышын јеринә әсил елми ифадәни биз сонралар верәчәјик. Бу чүр сәтһи бахышлар саһибкарлығын ајры-ајры саһәләринин азад рәгабәт үсулунамы, јохса инһисара табе олмасындан асылы олараг, һәмин саһәләрдә алынан мәнфәәт нормаларынын мүгајисәсиндән ирәли кәлир. Рәгабәт акентләринин бејниндә әмәлә кәлән там дајаз тәсәввүрү бизим Рошердә көрүрүк: куја мәнфәәт нормасынын белә азалмасы «даһа ағыллы вә даһа инсанпәрвәр бир ишдир». Мәнфәәт нормасынын азалмасы бурада капиталын артмасынын вә бунунла әлагәдар олараг капиталистләрин белә бир һагг-һесабынын *нәтичәси* кими көстәрилмишдир ки, мәнфәәт нормасы аз олдугда, онларын өз чибләринә гојдуглары мәнфәәт күтләси чох олар. Бунларын һамысы (А. Смитдә оланлардан башга; бу барәдә исә сонралар бәһс едиләчәкдир) үмуми мәнфәәт нормасынын үмумијјәтлә нә демәк олдуғуну әсла анламамаға вә белә кобуд бир тәсәввүрә әсасланыр ки, һәгигәтдә гијмәтләр чох вә ја аз ихтијари бир мәнфәәт һиссәсини әмтәәләрин һәгиги дәјәри үзәринә әлавә етмәк јолу илә мүәјјән олунур. Бу чүр тәсәввүрләр нә гәдәр кобуд олса да, капиталист истеһсалынын имманент ганунларынын рәгабәт даирәсиндә јанлыш шәкил алмасы үзүндән лабүд олараг әмәлә кәлир.

Мәһсулдар гүввәнин инкишафы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын азалмасы илә јанашы олараг мәнфәәт күтләсинин артмасы гануну бунда да ифадә олунур ки, капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин гијмәтләринин ашағы дүшмәси илә јанашы олараг,

әмтәәләрдә олан вә онларын сатылмасы васитәсилә реаллашдырылан мәнфәәт күтләси нисби сурәтдә артыр.

Мәһсулдар гүввәнин инкишафы вә буна мүвафиг олараг капиталын даһа јүксәк гурулушу кетдикчә азалан мигдарда әмәк васитәсилә кетдикчә артан мигдарда истеһсал васитәләри һәрәкәтә кәтирдијинә көрә, мәчму мәһсулун һәр бир кәср һиссәси, әмтәәнин һәр бир ваһиди вә ја истеһсал едилмиш бүтүн әмтәәләр күтләсиндән өтрү өлчү ваһиди олан һәр бир ајрыча мүәјјән мигдар әмтәә даһа аз чанлы әмәк удур вә, бундан әлавә, истәр тәтбиг едилмиш әсас капиталын ашынан һиссәсини, истәрсә дә истеһлак едилмиш хаммалы вә јардымчы материаллары өдәмәк үчүн аз мигдар маддиләшмиш әмәк әһатә едир. Демәли, һәр бир әмтәә ваһидиндә, истәр истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш, истәрсә истеһсал заманы јени әлавә едилмиш аз мигдар әмәк олур. Буна көрә дә әмтәә ваһидинин гијмәти ашағы дүшүр. Буна бахмајараг, әкәр мүтләг вә ја нисби изафи дәјәр нормасы артырса, һәр бир әмтәә ваһидиндә олан мәнфәәт күтләси арта биләр. Әмтәәдә јени әлавә едилән әмәк даһа аз олур, лакин әмәјин һаггы өдәнилмәмиш һиссәси һаггы өдәнилмиш һиссәсинә нисбәтән артыр. Лакин бу анчаг мүәјјән чәрчивә дахилиндә олур. Истеһсал инкишаф етдикдә, һәр бир әмтәә ваһидинә јени әлавә едилән чанлы әмәк мәчмусунун мүтләг мә'нада сон дәрәчә сүр'әтлә азалмасы илә бирликдә, онда олан һаггы өдәнилмәмиш әмәк күтләси, нисби сурәтдә, јә'ни һаггы өдәнилмиш һиссәјә нисбәтән нә гәдәр артса да, мүтләг мә'нада азалачагдыр. Изафи дәјәр нормасынын артмасына бахмајараг, әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, һәр бир әмтәә ваһидинә дүшән мәнфәәт күтләси хејли азалачагдыр; мәнфәәт нормасынын азалмасы кими, бу азалма да сабит капитал үнсүрләринин учузлашмасы вә бу китабын биринчи бөлмәсиндә көстәрилән башга шәртләр — изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә мәнфәәт нормасыны јүксәлдән шәртләр — үзүндән анчаг јавашыјачагдыр.

Бирликдә капиталын мәчму мәһсулуну тәшкил едән ајры-ајры әмтәәләрин гијмәтинин ашағы дүшмәси анчаг о демәкдир ки, мә'лум мигдар әмәк даһа артыг әмтәә күтләсиндә реаллашыр, демәли, әмтәәнин һәр дәнәсиндә әввәлкиндән аз әмәк вардыр. Бу һәтта сабит капиталын, хаммалын вә саирәнин бир һиссәсинин гијмәти јүксәлдикдә дә баш верир. Ајры-ајры һаллар истисна олмагла (мәсәлән, әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси һәм сабит капиталын, һәм дә дәјишән капиталын бүтүн үнсүрләрини бәрабәр сурәтдә учузлашдырырса), изафи дәјәр нормасынын галхмасына бахмајараг, мәнфәәт нормасы азалачагдыр, 1) чүнки јени әлавә едилән әмәјин азалмыш үмуми мигдарынын һәтта артмыш олан вә һаггы өдәнилмәјән һиссәси, нисбәтән артыг олан үмуми мигдарын һаггы өдәнилмәмиш аз һиссәсиндән кичикдир вә 2) чүнки

капиталын даһа јүксәк гурулушу ајрыча бир әмтәәдә елә ифадә олунур ки, онун дәјәринин үмумијјәтлә јени әлавә едилмиш әмәји тәмсил едән һиссәси, дәјәрин хаммал вә јардымчы материаллар шәклиндә, һабелә әсас капиталын ашынмасы шәклиндә тәмсил олунан һиссәсинә нисбәтән азалыр. Ајрыча бир әмтәә гијмәтинин мүхтәлиф тәркиб һиссәләри нисбәтинин бу чүр дәјишилмәси — гијмәтин јени әлавә едилмиш чанлы әмәји тәмсил едән һиссәсинин азалмасы вә гијмәтин әввәлләр маддиләшмиш әмәји тәмсил едән һиссәсинин артмасы — елә бир формадыр ки, бунда дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтән азалмасы ајрыча бир әмтәәнин гијмәтиндә ифадә олунур.Белә бир азалма мүәјјән кәмијјәтли, мәсәлән, 100 мәбләғиндә капитал үчүн мүтләг бир һал олдуғуна көрә, бу азалма тәкрар истеһсал едилмиш капиталын мүвафиг һиссәси олмаг е'тибарилә һәр бир ајрыча әмтәә үчүн дә мүтләг бир һалдыр. Лакин мәнфәәт нормасы ајрыча әмтәәнин гијмәти үнсүрләринә нисбәтлә һесабланарса, һәгигәтдә олдуғундан башга чүр көрүнәр. Бунун сәбәби исә ашағыдакыдыр:

{Мәнфәәт нормасы тәтбиг едилмиш бүтүн капитала көрә һесабланыр, лакин мүәјјән вахт үчүн, әслиндә бир ил үчүн һесабланыр. Бир ил әрзиндә истеһсал едилиб реаллашдырылан изафи дәјәрин вә ја мәнфәәтин бүтүн капитала фаизлә көтүрүлән нисбәти мәнфәәт нормасыны верир. Демәли, о бир ил әсасында дејил, капиталын бәһс едилән дөвријјә мүддәти әсасында һесабланан мәнфәәт нормасына һеч дә һөкмән бәрабәр дејилдир; анчаг бу капитал илдә məһз бир дәфә дөвр етдикдә, һәр ики мәнфәәт нормасы бәрабәр олур.

Дикәр тәрәфдән, ил әрзиндә әлдә едилән мәнфәәт анчаг һәмин ил әрзиндә истеһсал едилиб сатылан әмтәәләрин вердији мәнфәәтләрин мәчмусудур. Әкәр инди биз мәнфәәти әмтәәләрин истеһсал хәрчләринә көрә һесабласаг, онда мәнфәәт нормасы $= \frac{p}{\kappa}$ олар ки, бурада да p ил әрзиндә реаллашдырылан мәнфәәтдир, κ исә јенә һәмин мүддәт әрзиндә истеһсал едилиб сатылан әмтәәләрин истеһсал хәрчләринин мәчмусудур. Ајдындыр ки, бу мәнфәәт нормасы $\frac{p}{\kappa}$ јалныз о һалда һәгиги мәнфәәт нормасы $\frac{p}{K}$ илә, бүтүн капитала бөлүнмүш мәнфәәт күтләси илә ујғун кәлә биләр ки, $\kappa = K$ олсун, јә'ни капитал илдә там бир дәфә дөвр етсин.

Һәр һансы бир сәнаје капиталынын үч мүхтәлиф һалыны көтүрәк.

I. 8 000 ф. стерлинглик бир капитал һәр ил дәнәси 30 шиллингдән 5 000 дәнә әмтәә истеһсал едиб сатыр, демәли, онун иллик дөвријјәси = 7 500 ф. стерлингә. О, әмтәәнин һәр дәнәсинә 10 шиллинг мәнфәәт кәтирир = илдә 2 500 ф. ст. Демәли, әмтәәнин һәр дәнәсиндә 20 шиллинг аванс едилмиш капитал вә 10 шиллинг мән-

фәәт вардыр, беләликлә, һәр дәнәнин мәнфәәт нормасы $\frac{10}{20} = 50\%$ тәшкил едир. Дөвр етмиш 7 500 ф. стерлинглик мәбләғә 5 000 ф. ст. аванс едилмиш капитал вә 2 500 ф. ст. мәнфәәт дүшүр; һәр дөвријјәнин мәнфәәт нормасы, $\frac{p}{к}$ јенә $= 50\%$. Бүтүн капитала көрә һесабланан мәнфәәт нормасы $\frac{p}{K}$ исә, әксинә $= \frac{2\,500}{8\,000} = 31\,{}^1/_4\%$.

II. Фәрз едәк ки, капитал артыб 10 000 ф. ст. олмушдур. Тутаг ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтиҹәсиндә бу капитал, һәр дәнәјә 20 шиллинг истеһсал хәрҹи чәкилмәклә, һәр ил 10 000 дәнә әмтәә истеһсал едә биләр. Бу капитал онлары 4 шиллинг мәнфәәтлә, демәли, һәр дәнәсини 24 шиллингә сатыр. Бу һалда иллик мәһсулун гијмәти $= 12\,000$ ф. ст. олур ки, бунун да 10 000 ф. стерлинги аванс едилмиш капиталдан, 2 000 ф. стерлинги исә мәнфәәтдән ибарәтдир. Һәр дәнәси үчүн $\frac{p}{к} = \frac{4}{20}$, иллик дөвријјә үчүн $= \frac{2\,000}{10\,000}$, демәли, һәр ики һалда $= 20\%$, бүтүн капитал исә истеһсал хәрҹләри мәбләғинә бәрабәр олдуғуна, јә'ни 10 000 ф. ст. олдуғуна көрә, һәгиги мәнфәәт нормасы $\frac{p}{K}$ да бу дәфә $= 20\%$ олар.

III. Фәрз едәк ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси даим артдығы шәраитдә капитал артыб 15 000 ф. ст. олмуш вә инди һәр дәнәјә 13 шиллинг истеһсал хәрҹи чәкилмәклә һәр ил 30 000 дәнә әмтәә истеһсал едир, һәм дә һәр дәнәси 2 шиллинг мәнфәәтлә, демәли, һәрәси 15 шиллингә сатылыр. Беләликлә, иллик дөвријјә $= 15$ шиллинг $\times$ 30 000 $= 22\,500$ ф. ст. олур ки, бунун да 19 500 -ү аванс едилмиш капитала дүшүр, 3 000 ф. стерлинги исә мәнфәәтдән ибарәтдир. Демәли, $\frac{p}{к} = \frac{2}{13} = \frac{3\,000}{19\,500} = 15\,{}^5/_{13}\%$-ә. Әксинә, $\frac{p}{K} = \frac{3\,000}{15\,000} = 20\%$.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, дөвр етмиш капитал дәјәрин бүтүн капитала бәрабәр олдуғу анҹаг II һалда әмтәәнин һәр дәнәси вә ја дөвријјә мәбләғи үчүн мәнфәәт нормасы, бүтүн капитал үчүн һесабланан мәнфәәт нормасы гәдәрдир. Дөвријјә мәбләғинин бүтүн капиталдан аз олдуғу I һалда әмтәәнин истеһсал хәрҹләринә көрә һесабланан мәнфәәт нормасы һәгиги мәнфәәт нормасындан јүксәкдир; бүтүн капиталын дөвријјә мәбләғиндән аз олдуғу III һалда мәнфәәт нормасы бүтүн капитала көрә һесабланан һәгиги мәнфәәт нормасындан ашағыдыр. Бунун үмуми әһәмијјәти вардыр.

Тиҹарәт ишләриндә дөвријјә адәтән дүрүст һесабланмыр. Фәрз едилир ки, әкәр реаллашдырылмыш әмтәә гијмәтләринин

мәбләғи тәтбиг едилмиш бүтүн капиталын мәбләғинә чатырса, онда капитал бир дәфә дөвр етмиш олур. Лакин *капитал* јалныз о заман там дөвријјәни баша чатдыра биләр ки, реаллашдырылмыш әмтәәләрин *истеһсал хәрҹләри* мәбләғи бүтүн капиталын мәбләғинә бәрабәр олсун. — *Ф. Е.*}

Бурада јенә мә'лум олур ки, капиталист истеһсалы шәраитиндә, мүәјјән вахт әрзиндә истеһсал едилмиш ајрыча бир әмтәәни, јахуд әмтәә мәһсулуну ајрылыгда дејил, өзлүјүндә дејил, садәҹә бир әмтәә кими дејил, аванс едилмиш капиталын мәһсулу кими вә бу әмтәәләри истеһсал едән бүтүн капитала нисбәтлә нәзәрдән кечирмәк нә гәдәр мүһүмдүр.

Һәрчәнд мәнфәәт *нормасы* истеһсал едилән вә реаллашдырылан изафи дәјәр күтләсини бир тәк капиталын истеһлак едилмиш вә әмтәәләрдә јенидән мејдана чыхан һиссәсинә нисбәтлә дејил, һәмчинин бу һиссә плјус капиталын истеһлак едилмәмиш, лакин тәтбиг едилмиш вә истеһсалда јенә дә хидмәт етмәкдә олан һиссәсинә нисбәтлә һесабланмалыдыр, амма мәнфәәт *күтләси* анҹаг әмтәәләрин өзүндә олан вә онларын сатылмасы васитәсилә реаллашдырылмасы лазым кәлән мәнфәәт вә ја изафи дәјәр күтләсинә бәрабәр ола биләр.

Әкәр сәнајенин мәһсулдарлығы артырса, онда ајрыча бир әмтәәнин гијмәти ашағы дүшүр. Бу әмтәәдә истәр һаггы өдәнилмиш, истәрсә һаггы өдәнилмәмиш әмәк даһа аз олур. Тутаг ки, ејни бир әмәк, мәсәлән, үч гат артыг мигдарда мәһсул истеһсал едир; бу һалда һәр бир ајрыча мәһсула $^2/_3$ мигдарында аз әмәк дүшүр. Мәнфәәт исә һәр бир ајрыча әмтәәдә олан бу әмәк күтләсинин анҹаг бир һиссәсини тәшкил едә биләҹәјинә көрә, әмтәәнин һәр ваһидинә дүшән мәнфәәт күтләси азалмалыдыр, мүәјјән чәрчивәдә бу һәтта изафи дәјәр нормасынын артдығы һалда да баш верир. Һәр һалда, әкәр әмәјин истисмар дәрәҹәси ејни олмагла, капитал әввәлки гәдәр фәһлә ишләдирсә, онда бүтүн мәһсул үчүн мәнфәәт күтләси әввәлкиндән ашағы дүшмәз. (Бу һәтта истисмар дәрәҹәси јүксәлмәклә аз фәһлә ишләдилдији һалда да мүшаһидә едилә биләр.) Она көрә ки, мәһсулун һәр ваһидинә дүшән мәнфәәт күтләси һансы нисбәтдә азалырса, бу мәһсулларын сајы о нисбәтдә артыр. Мәнфәәт күтләси әввәлки кими галыр, анҹаг о, әмтәәләрин мәҹмусуна башга ҹүр бөлүнүр; лакин бу, јени әлавә едилмиш әмәјин јаратдығы дәјәр мигдарынын фәһләләрлә капиталистләр арасында бөлкүсүнү әсла дәјишдирмир. Мәнфәәт күтләси анҹаг о һалда арта биләр ки, әввәлки әмәк күтләси тәтбиг едилмәси шәрти илә, һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәк артсын вә ја әмәјин истисмар дәрәҹәси дәјишилмәз галмагла, фәһләләрин сајы артсын, јахуд бунларын һәр икиси олсун. Бүтүн бу һалларда, — лакин гәбул едилән шәртләрә көрә, бу һаллар сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән артмасыны вә гојулмуш бүтүн

капиталын кәмиjjәтинин артмасыны нәзәрдә тутур, — әмтәә ваһидиндә даһа аз мәнфәәт күтләси олур вә мәнфәәт нормасы, һәтта әмтәә ваһидинә көрә һесабландыгда да азалыр; јени әлавә едилмиш мүәjjән мигдар әмәк даһа чох мигдар әмтәәдә ифадә олунур; ајрыча бир әмтәәнин гијмәти ашағы дүшүр. Әкәр ишә мүчәррәд шәкилдә бахыларса, онда әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә, ајрыча бир әмтәәнин гијмәти ашағы дүшдүкдә, демәли, ејни заманда даһа учуз олан бу әмтәәләрин сајы артдыгда, мәнфәәт нормасы әввәлки кими гала биләр, бу шәртлә ки, мәсәлән, мәһсулдар гүввәнин артмасы әмтәәләрин бүтүн тәркиб һиссәләринә бәрабәр сурәтдә вә ејни заманда тә'сир көстәрсин, белә ки, әмәк мәһсулдарлығы һансы нисбәтдә артмышса, әмтәәнин бүтүн гијмәти дә о нисбәтдә азалсын, дикәр тәрәфдән дә, әмтәә гијмәтинин мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин гаршылыглы нисбәти әввәлки кими галсын. Әкәр изафи дәјәр нормасынын артмасы илә, сабит капитал вә хүсусән әсас капитал үнсүрләри дәјәринин хејли азалмасы әлагәдар олсајды, онда мәнфәәт нормасы һәтта јүксәлә биләрди. Һәгигәтдә исә, артыг көрдүјүмүз кими, мәнфәәт нормасы вахтилә ашағы дүшәчәкдир. Лакин ајрыча бир әмтәәнин гијмәтинин ашағы дүшмәсиндән һеч дә мәнфәәт нормасы һаггында нәтичәләр чыхармаг олмаз. Бүтүн мәсәлә әмтәәнин истеһсалында иштирак едән капиталын үмуми мәблəғинин нә гәдәр олмасындадыр. Мәсәлән, тутаг ки, бир аршын парчанын гијмәти 3 шиллингдән $1^2/_3$ шиллингә енир; әкәр мә'лумдурса ки, гијмәтин белә ашағы дүшмәсиндән әввәл бу гијмәтдә $1^2/_3$ шиллинг сабит капитал, иплик вә с., $^2/_3$ шиллинг әмәк һаггы вә $^2/_3$ шиллинг мәнфәәт вар иди, гијмәт ашағы дүшдүкдән сонра исә 1 шиллинг сабит капитал, $^1/_3$ шиллинг әмәк һаггы вә $^1/_3$ шиллинг мәнфәәт олмушдур, онда һәлә мә'лум дејилдир ки, мәнфәәт нормасы әввәлки кими галмышдырмы, ја јох. Бу ондан асылыдыр ки, аванс едилмиш бүтүн капитал артмышдырмы вә мәһз нә гәдәр артмышдыр, мә'лум мүддәт әрзиндә нечә аршын артыг истеһсал едир.

Капиталист истеһсал үсулунун тәбиәтиндән белә бир һал ирәли кәлир ки, әмәк мәһсулдарлығы артдыгда, ајрыча бир әмтәәнин вә ја мә'лум мигдар әмтәәнин гијмәти дүшүр, әмтәәләрин сајы артыр, ајрыча бир әмтәә үчүн мәнфәәт күтләси вә әмтәәләрин мәчмусу үчүн мәнфәәт нормасы азалыр, бүтүн әмтәәләрин мәчмусу үчүн мәнфәәт күтләси исә артыр, — бу һал сәтһдә анчаг ајрыча бир әмтәәнин пајына дүшән мәнфәәт күтләсинин азалмасыны, онун гијмәтинин дүшмәсини, чәмиjjәтин бүтүн капиталы вә ја ајрыча бир капиталист тәрәфиндән истеһсал едилән әмтәәләрин артмыш олан үмуми сајы үчүн мәнфәәт күтләсинин артмасыны ифадә едир. Онда буну белә дәрк едирләр ки, куја капиталист ајрыча бир әмтәә үчүн өз хошуна аз мәнфәәт көтүрүр, лакин даһа чох мигдар әмтәә истеһсал етмәклә өз хејринә чатыр.

Белә анламаг мәнфәәтин сатыш мәнфәәти (profit upon alienation) кими тәсәввүр едилмәсиндән ирәли кәлир, бу тәсәввүр өзү исә тачир капиталы бахышларындан көтүрүлмүшдүр.

Әввәлләр, биринчи китабын дөрдүнчү вә једдинчи бөлмәләриндә биз көрдүк ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси илә бирликдә артмагда олан әмтәә күтләси вә ајрыча бир әмтәәнин учузлашмасы (әкәр бу әмтәәләр иш гүввәсинин гијмәтинә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрмирсә) өзлүјүндә, гијмәтин ашағы дүшмәсинә бахмајараг, ајрыча бир әмтәәдә һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин нисбәтини дәјишдирмир.

Рәгабәтдә һәр шеј тәрсинә, јанлыш шәкилдә көрүндүјүнә көрә, ајрыча бир капиталист белә хәјал едә биләр ки: 1) о, гијмәти ашағы салмагла, ајрыча бир әмтәәдән көтүрәчәји мәнфәәти ашағы салыр, лакин сатдығы әмтәәләр күтләсинин артмасы нәтичәсиндә даһа артыг мәнфәәт көтүрүр; 2) о, ајрыча бир әмтәәнин гијмәтини тә'јин едир вә вурма васитәсилә бүтүн мәһсулун гијмәтини мүәјјән едир, һалбуки илк просес бөлмәдир (бах: I китаб, X фәсил, сәһ. 281 [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 256—257]), вурма исә әввәлчә белә бир бөлмә олмасыны нәзәрдә тутан анчаг икинчи мәрһәлә кими доғру олур. Вулгар игтисадчы һәгигәтдә анчаг ону едир ки, рәгабәтә ујмуш капиталистләрин спесифик тәсәввүрләрини куја даһа нәзәри, үмумиләшдиричи дилдә верир вә бу тәсәввүрләрин доғру олдуғуну әсасландырмаг үзәриндә башыны јорур.

Һәгигәтдә әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәси вә учузлашмыш әмтәәләрин артан күтләси үчүн мәнфәәт күтләсинин артмасы, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшүб ејни заманда онун күтләсинин артмасы ганунунун анчаг башга бир ифадәсидир.

Гијмәтләрин галхмасы илә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинин бир-бирилә нә дәрәчә мүтабиг кәлә биләчәјинин тәдгиги дә, нисби изафи дәјәр мәсәләси илә әлагәдар олараг әввәлләр (I китаб, сәһ. 280—281) [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 256—257] мүзакирә едилән мәсәлә кими, бураја чох аз аиддир. Тәкмилләшдирилмиш, лакин һәлә һеч дә һәр јердә ишләдилмәјән истеһсал үсуллары тәтбиг едән бир капиталист базар гијмәтиндән ашағы, лакин өзүнүн фәрди истеһсал гијмәтиндән јухары гијмәтә сатыр; беләликлә, онун мәнфәәт нормасы рәгабәт тәрәфиндән тәнләшдирилән вахта гәдәр артмыш олур; бу тәнләшдирмә дөврү давам етдикчә, сәрф едилмиш капиталы артырмаг тәләбаты мејдана чыхыр; капиталын артмасы дәрәчәсиндән асылы олараг, јени шәраитдә капиталист әввәлләр ишләјән фәһләләрин бир һиссәсинә, бәлкә дә онларын һамысына вә ја һәтта әввәлкиндән артыг мигдар фәһләјә иш верә биләчәкдир, демәли, ејни мигдарда вә ја даһа артыг мәнфәәт күтләси истеһсал едә биләчәкдир.

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ӘКС ТӘ'СИР КӨСТӘРӘН СӘБӘБЛӘР.

Әкәр ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләринин бүтүн әввәлки дөврләрә нисбәтән һәтта анчаг ахырынчы 30 ил әрзиндәки фөвгәл'адә инкишафы нәзәрә алынарса, хүсусилә дә бүтүн ичтимаи истеһсал просеси мәчмусуна әсил машынлардан әлавә дахил олан чох бөјүк әсас капитал күтләси нәзәрә алынарса, онда индијәдәк игтисадчылары мәшғул едән чәтинлик әвәзиндә, јә'ни мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини нечә изаһ етмәк чәтинлији әвәзиндә, башга әкс бир чәтинлик, јә'ни онун ашағы дүшмәсинин нә сәбәбә даһа әһәмијјәтли вә ја даһа сүр'әтли олмадығыны нечә изаһ етмәк чәтинлији мејдана чыхыр. Бу, әкс тә'сир көстәрән амилләр олдуғуну фәрз етмәјә мәчбур едир ки, бунлар да үмуми ганунун тә'сирини зәифләдир вә ифлич едир, она анчаг бир мејл характери верир, буна көрә дә биз үмуми мәнфәәт нормасынын азалмасыны анчаг азалмаг мејли адландырдыг. Бу сәбәбләрдән ән үмумиләри ашағыдакылардыр:

I. ӘМӘЈИН ИСТИСМАР ДӘРӘЧӘСИНИН АРТМАСЫ.

Әмәјин истисмар дәрәчәси, изафи әмәјин вә изафи дәјәрин мәнимсәнилмәси, о чүмләдән иш күнүнүн узадылмасы вә әмәјин интенсивләшдирилмәси васитәсилә артыр. Бу мәсәләләрин һәр икиси I китабда, мүтләг вә нисби изафи дәјәр истеһсалындан бәһс едиләркән әтрафлы тәдгиг едилмишдир. Әмәји интенсивләшдирән бир чох елә моментләр вардыр ки, бунлар дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын артмасыны, демәли, мәнфәәт нормасынын азалмасыны нәзәрдә тутур, — мәсәлән, фәһлә даһа чох машына көз јетирмәли олдугда, белә олур. Һәм дә, — нисби изафи дәјәр истеһсалына хидмәт едән үсулларын чох һиссәсиндә олдуғу кими, — бурада изафи дәјәр нормасыны артыран сәбәбләр, гојулмуш бүтүн капиталын мә'лум кәмијјәтинә дүшән изафи дәјәр күтләсинин азалмасы үчүн шәрт ола биләр. Лакин әмәји интенсивләшдирән башга моментләр дә вардыр, мәсәлән, машынларын сүр'әтинин артмасы; һәм дә бунлар ејни мүддәт әрзиндә да-

һа чох хаммал ишләдир, лакин әсас капитала кәлдикдә, машынлар даһа сүр'әтлә ашынырса да, бунун нәтиҹәсиндә онларын дәјәринин, өзләрини һәрәкәтә кәтирән әмәјин гијмәтинә нисбәти һеч дә дәјишилмир. Лакин иш күнүнүн узадылмасы, мүасир сәнајенин бу ихтирасы мәнимсәнилән изафи әмәк күтләсини хүсусилә артырыр; иш күнүнүн узадылмасы тәтбиг едилән иш гүввәсинин һәрәкәтә кәтирдији сабит капитала һәмин иш гүввәсинин нисбәтини әһәмијјәтли дәрәҹәдә дәјишдирмәјәрәк, даһа артыг дәрәҹәдә сабит капиталын нисби сурәтдә азалмасына фе'лән сәбәб олур. Һәм дә биз көстәрмишдик ки, нисби изафи дәјәрин истеһсалы методлары үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә ашағыдакындан ибарәтдир, — мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлинин сирри дә әслиндә мәһз бундадыр: бир тәрәфдән, мә'лум әмәк күтләсинин мүмкүн гәдәр даһа чох һиссәсини изафи дәјәрә чевирмәкдән, дикәр тәрәфдән дә, аванс едилмиш капитала нисбәтән үмумијјәтлә мүмкүн гәдәр даһа аз әмәк тәтбиг етмәкдән ибарәтдир; беләликлә дә, әмәјин истисмар дәрәҹәсини артырмаға имкан верән сәбәбләр ејни үмуми кәмијјәтдә олан капиталын әввәлки гәдәр әмәји истисмар етмәсинә јол вермир. Әкс тә'сир көстәрән вә изафи дәјәр нормасыны јүксәлтмәклә бәрабәр, һәмин капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләсинин азалмасына, демәли, мәнфәәт нормасынын да ашағы дүшмәсинә сәбәб олан мејлләр бунлардыр. Гадын вә ушаг әмәјинин күтләви тәтбигини дә бурада хатырлатмаг лазымдыр, чүнки бу заман бүтүн аилә капитала әввәлкиндән артыг изафи әмәк күтләси вермәлидир, һәтта бу аиләнин алдығы әмәк һаггынын үмуми мәбләғи артса да јенә белә олур, һәрчәнд белә бир һал һеч дә үмуми бир һал дејилдир. Тәтбиг едилән капиталын кәмијјәти дәјишилмәз галдыгда, нисби изафи дәјәр истеһсалына садәҹә олараг методларын јахшылашдырылмасы васитәсилә әкинчиликдә олдуғу кими көмәк едән һәр шеј дә ејни тә'сири көстәрир. Һәрчәнд бурада тәтбиг едилән сабит капитал, ишләјән иш гүввәсинин көстәриҹиси кими бахдығымыз дәјишән капитала нисбәтән артмыр, лакин мәһсул күтләси тәтбиг едилмиш иш гүввәсинә нисбәтән артыр. О һалда да белә олур ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси (онун мәһсулу истәр фәһләләрин истеһлакына дахил олсун, истәрсә дә сабит капитал үнсүрләринә, бунун фәрги јохдур), әлагәләри чәтинләшдирән манеәләрдән, сүн'и мәһдудлуглардан вә ја кетдикҹә бир әнкәлә чеврилән мәһдудлуглардан, үмумијјәтлә һәр ҹүр буховлардан азад олсун, һәм дә илк заманлар бу, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтинә тохунмур.

Капиталистләр һәлә һәр јердә ишләдилмәјә башланмајан ихтиралардан вә и. а. истифадә етдикләри заман онларда изафи дәјәр мүвәггәти олараг бу дәјәрин үмуми сәвијјәсиндән артыг олур; белә бир суал гаршыја чыха биләр ки, изафи дәјәрин үмуми сәвијјәдән белә мүвәггәти, лакин даим тәкрар олунан шәкилдә

артыг олмасы һаллары, каһ бир, каһ да башга истеһсал саһәсиндә мејдана чыхан бу һаллар мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини ләнкидән, лакин нәтичә е'тибарилә ону даим сүр'әтләндирән сәбәбләр сырасына дахилдирми. Бу суала мүсбәт чаваб верилмәлидир.

Мә'лум кәмијјәтли капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси ики вуранын һасилидир, јә'ни изафи дәјәр нормасынын һәмин норма шәраитиндә ишләјән фәһләләрин сајына вурулмасынын һасилидир. Демәли, мә'лум изафи дәјәр нормасы шәраитиндә изафи дәјәр күтләси фәһләләрин сајындан, фәһләләрин сајы мә'лум олдугда исә, изафи дәјәр нормасындан, јә'ни үмумијјәтлә дәјишән капиталын мүтләг кәмијјәти илә изафи дәјәр нормасынын мүрәккәб нисбәтиндән асылыдыр. Лакин биз көстәрдик ки, нисби изафи дәјәр нормасыны артыран сәбәбләр тәтбиг едилән иш гүввәси күтләсини орта һесабла азалдыр. Лакин ајдындыр ки, бурада артма вә ја азалма бир-биринә әкс олан бу ики һәрәкәт арасындакы мүәјјән нисбәтдән асылы олараг баш верир вә мәнфәәт нормасынын азалмаг мејли хүсусилә иш күнүнүн узадылмасы нәтичәсиндә мүтләг изафи дәјәр нормасынын артмасы үзүндән зәифләјир.

Мәнфәәт нормасыны тәдгиг едәркән биз үмумијјәтлә көрдүк ки, тәтбиг едилән бүтүн капитал күтләсинин артмасы үзүндән норманын азалмасына мүтабиг олараг мәнфәәт күтләси артыр. Әкәр чәмијјәтин бүтүн дәјишән капиталы көтүрүләрсә, онун истеһсал етдији изафи дәјәр истеһсал едилмиш мәнфәәтә бәрабәрдир. Изафи дәјәрин мүтләг күтләси илә бирликдә изафи дәјәр нормасы да артмышдыр; биринчиси она көрә артмышдыр ки, чәмијјәтин тәтбиг етдији иш гүввәси күтләси артмыш олур, икинчиси она көрә артмышдыр ки, бу әмәјин истисмар дәрәчәси артмыш олур. Лакин мә'лум кәмијјәтли, мәсәлән, 100 мәбләғиндә капитала нисбәтән изафи дәјәр нормасы арта биләр, һалбуки онун күтләси орта һесабла ашағы дүшәчәкдир, чүнки норма, капиталын дәјишән һиссәсинин өз дәјәрини артырдығы нисбәтлә мүәјјән олунур; күтлә исә, әксинә, дәјишән капиталын бүтүн капиталда тәшкил етдији нисби пај илә мүәјјән олунур.

Изафи дәјәр нормасынын артмасы, — чүнки онун артмасы, јухарыда көстәрилдији кими, сабит капиталын әсла артмадығы вә ја дәјишән капиталла ејни пропорсијада артмадығы шәраитдә баш верир, — изафи дәјәр күтләсинин вә, демәли, мәнфәәт нормасынын да әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән бир амилдир. Бу амил үмуми гануну пуч етмир. Лакин бу амил ону едир ки, һәмин ганун даһа доғрусу бир мејл кими, јә'ни мүтләг мә'нада һәјата кечмәсини әкс тә'сир көстәрән чәһәтләрин ләнкитдији, јавашытдығы вә зәифләтдији бир ганун олараг фәалијјәт көстәрир. Лакин изафи дәјәр нормасыны артыран сәбәбләр (һәтта иш вахтынын узадылмасы да ири сәнајенин нәтичәсидир) мә'лум капи-

талын тәтбиг етдији иш гүввәсинин гәдәрини азалтмаға маил олдуғуна көрә, ејни сәбәбләр һәм мәнфәәт нормасыны азалтмаға, һәм дә бу азалма просесини јавашытмаға маил олур. Әкәр бир фәһләнин үзәринә анчаг ики фәһләнин сәмәрәли көрә биләчәји бир иш гојулмушдурса вә бу да һәмин фәһләнин үч нәфәри әвәз едә биләчәји бир шәраитдә олурса, онда инди бир фәһлә әвәлләр ики нәфәрин вердији гәдәр изафи әмәк верәчәк вә буна көрә дә изафи дәјәр нормасы јүксәләчәкдир. Лакин о, әввәлләр үч нәфәрин вердији гәдәр вермәјәчәк вә, беләликлә, изафи дәјәр күтләси азалачагдыр. Лакин бу азалманы изафи дәјәр нормасынын артмасы өдәјир вә ја мәһдудлашдырыр. Әкәр бүтүн әһали изафи дәјәр нормасынын артдығы шәраитдә ишләјәрсә, онда әһали әввәлки мигдарда галырса да, изафи дәјәр күтләси артар. Әһали артдыгда, изафи дәјәр күтләси даһа чох артар; бу, бүтүн капиталын кәмијјәтинә нисбәтән ишләјән фәһләләрин сајынын нисби азалмасы илә бағлы олса да, бу азалма изафи дәјәр нормасынын артмасы нәтичәсиндә зәифләјир вә ја ләнкијир.

Сонракы мәсәләјә кечмәздән әввәл биз бир даһа гејд етмәлијик ки, капиталын мә'лум кәмијјәти шәраитиндә, изафи дәјәр *күтләси* азалырса да, онун *нормасы* арта биләр вә әксинә. Изафи дәјәр күтләси онун нормасы илә фәһләләрин сајынын вурулмасы һасилинә бәрабәрдир; лакин бу норма һеч бир заман бүтүн капитал үчүн дејил, анчаг дәјишән капитал үчүн, әслиндә анчаг бир иш күнү үчүн һесабланыр. Капитал дәјәрин мә'лум кәмијјәти шәраитиндә, әксинә, әкәр *изафи дәјәр күтләси* артмазса вә ја азалмазса, *мәнфәәт нормасы* һеч бир заман јүксәлә вә ја ашағы дүшә билмәз.

II. ӘМӘК ҺАГГЫНЫН ИШ ГҮВВӘСИ ДӘЈӘРИНДӘН АШАҒЫ ДҮШМӘСИ.

Биз бурада һәмин чәһәти анчаг емпирик шәкилдә көстәририк, чүнки бурада көстәриләчәк бир чох башга һаллар кими, бу өзү дә һәгигәтдә капиталын үмуми тәһлилинә аид дејил, рәгабәтин тәдгигинә аиддир ки, бу да һазыркы әсәрдә күдүлән мәгсәдә дахил дејилдир. Лакин һәмин чәһәт мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлини ләнкидән ән мүһүм сәбәбләрдән бирисидир.

III. САБИТ КАПИТАЛ ҮНСҮРЛӘРИНИН УЧУЗЛАШМАСЫ.

Бураја, изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галдыгда вә ја изафи дәјәр нормасындан асылы олмајараг мәнфәәт нормасыны артыран сәбәбләр һаггында бу китабын биринчи бөлмәсиндә дејиләнләрин һамысы аиддир вә, демәли, — әкәр бүтүн капитал көтүрүләрсә, — белә бир һал да аиддир ки, сабит капиталын дәјәри бу капиталын мадди һәчми илә ејни пропорсијада артмыр.

Мәсәлән, мүасир Авропа фабрикиндә ајрыча бир әјиричинин е'мал етдији памбығын мигдары Авропа әјиричисинин әввәлләр ајаг чәһрәсиндә е'мал етдији памбығын мигдарына нисбәтән сон дәрәчә артмышдыр. Лакин е'мал едилән памбығын дәјәри онун мигдары илә ејни пропорсијада артмамышдыр. Машынлар вә башга әсас капитал һаггында да ејни сөзләри сөјләмәк олар. Сөзүн гысасы, дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын күтләсини артыран инкишафын өзү онун үнсүрләринин дәјәрини әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси нәтичәсиндә азалдыр вә, демәли, гојмур ки, сабит капиталын, һәтта даим артмагда олан дәјәри бу капиталын мадди һәчми нисбәтиндә, јә'ни ејни мигдар иш гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән истеһсал васитәләринин мадди һәчми нисбәтиндә артсын. Сабит капиталын дәјәри әввәлки кими галдығы вә ја һәтта азалдығы бир заманда онун үнсүрләри күтләси ајры-ајры һалларда һәтта арта да биләр.

Индичә дејиләнләрлә әлагәдар олараг, сәнаје инкишаф етдикчә, мөвчуд капитал (јә'ни онун мадди үнсүрләри) гијмәтдән дүшүр. Бу һәмчинин мәнфәәт нормасынын азалмасыны ләнкидән даими сәбәбләрдән биридир, һәрчәнд бу, бә'зи һалларда, — әкәр мәнфәәт кәтирән капиталын күтләсини азалдырса, — мәнфәәт күтләсини азалда биләр. Бурада јенидән мә'лум олур ки, мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлини доғуран сәбәбләрин өзү ејни заманда бу мејлин һәјата кечмәсини зәифләшдирир.

IV. НИСБИ ӘҺАЛИ АРТЫГЛЫҒЫ.

Нисби әһали артыглығы әмәлә кәлмәси әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафындан ајрылмаздыр вә мәнфәәт нормасынын азалмасында ифадә олунан бу инкишаф ону сүр'әтләндирир. Мүәјјән бир өлкәдә капиталист истеһсал үсулу нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, һәмин өлкәдә нисби әһали артыглығы бир о гәдәр ашкар мејдана чыхыр. Нисби әһали артыглығынын өзү дә она сәбәб олур ки, бир тәрәфдән, бир чох истеһсал саһәләриндә әмәјин капитала аз-чох натамам табелији давам едир — һәм дә инкишафын үмуми сәвијјәсинә илк бахышда олан ујғунлуғундан даһа узун мүддәт давам едир; бу, базарда олан вә ја ишдән чыхарылмыш муздлу фәһләләрин учуз вә һәддән артыг олмасынын нәтичәсидир, һәмчинин мүәјјән истеһсал саһәләринин тәбиәтиндән асылы олараг һәмин саһәләрдә әл әмәјинин машын әмәјинә чеврилмәсинин гаршылашдығы даһа инадлы мүгавимәтин нәтичәсидир. Дикәр тәрәфдән, јени истеһсал саһәләри, хүсусилә дә зинәт шејләри истеһсал едән саһәләр ачылыр, — бу саһәләрин базиси чох заман башга истеһсал саһәләриндә сабит капиталын үстүнлүјү нәтичәсиндә сәрбәстләшән мәһз елә артыг әһалидән ибарәтдир вә һәмин саһәләр өзү дә онларда чанлы әмәк үнсүрләринин үстүнлүјүнә әсасланыр вә анчаг јаваш-јаваш башга ис-

теһсал саһәләри кими бир инкишаф јолу кечир. Һәр ики һалда дәјишән капитал бүтүн капиталын әһәмијјәтли бир һиссәсини тәшкил едир, әмәк һаггы исә орта дәрәчәдән ашағы олур, белә ки, бу истеһсал саһәләриндә изафи дәјәр нормасы да, изафи дәјәр күтләси дә сон дәрәчә јүксәкдир. Үмуми мәнфәәт нормасы ајры-ајры истеһсал саһәләринин мәнфәәт нормаларынын тәнләшмәси јолу илә әмәлә кәлдијинә көрә, мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлини доғуран сәбәб бурада һәмин мејлә экс тә'сир доғурур ки, бу да һәмин мејлин тә'сирини аз-чох сарсыдыр.

V. ХАРИЧИ ТИЧАРӘТ.

Харичи тичарәт гисмән сабит капитал үнсүрләрини, гисмән дә дәјишән капиталын чеврилдији зәрури јашајыш васитәләрини учузлашдырдығына көрә, мәнфәәт нормасынын артмасына көмәк едир, чүнки изафи дәјәр нормасыны артырыр вә сабит капиталын дәјәрини ашағы салыр. Харичи тичарәт үмумијјәтлә бу истигамәтдә тә'сир көстәрәрәк, истеһсалын һәчмини кенишләндирмәјә имкан верир. Беләликлә, харичи тичарәт, бир тәрәфдән, јығымы, дикәр тәрәфдән дә, сабит капитала нисбәтән дәјишән капиталын азалмасыны сүр'әтләндирир, буна көрә мәнфәәт нормасынын азалмасыны да сүр'әтләндирир. Ејнилә харичи тичарәтин кенишләнмәси капиталист истеһсал үсулунун ушаглыг чағларында онун үчүн базис хидмәти көрмүш олса да, бу истеһсал үсулу инкишаф етдикчә, она хас олан дахили зәрурәт үзүндән, онун даим кенишләнән базара еһтијачы олдуғуна көрә, харичи тичарәтин кенишләнмәси онун өз нәтичәси олмушдур. Бурада јенә ејни икили тә'сир мејдана чыхыр (Рикардо харичи тичарәтин бу чәһәтини тамамилә нәзәрдән гачырмышдыр).

Дикәр мәсәлә, — өз хүсуси характеринә көрә әслиндә бизим тәдгигимиз даирәсиндән кәнарда дуран мәсәлә, — бундан ибарәтдир: харичи тичарәтә, хүсусән мүстәмләкә тичарәтинә гојулмуш капиталын даһа јүксәк мәнфәәт нормасы вермәси нәтичәсиндә үмуми мәнфәәт нормасы јүксәлирми?

Харичи тичарәтә гојулмуш капиталлар даһа јүксәк мәнфәәт нормасы верә биләр, чүнки, әввәлән, башга өлкәләрин чох аз әлверишли истеһсал шәраитиндә истеһсал етдији әмтәәләрлә бурада рәгабәт кедир, белә ки, габагчыл өлкә өз әмтәәләрини рәгабәт едән өлкәләрдән учуз олса да, бу әмтәәләрин дәјәриндән артыға сатыр. Даһа габагчыл өлкәнин әмәји бурада даһа јүксәк хүсуси чәкиси олан бир әмәк кими гијмәтләндирилдији һалларда, мәнфәәт нормасы јүксәлир, чүнки һаггы даһа јүксәк кејфијјәтли әмәк кими өдәнилмәјән әмәк мәһз белә бир әмәк кими сатылыр. Истәр әмтәәләрин көндәрилдији өлкә үчүн, истәрсә әмтәәләрин алындығы өлкә үчүн ејни бир нисбәт јарана биләр, мәһз елә ола биләр ки, белә бир өлкә маддиләшмиш әмәји алдығындан чох

мигдарда in natura [натура һалында] верир, лакин јенә дә әмтәәләри өзү истеһсал едә биләчәјиндән учуз алыр. Бу тамамилә она бәнзәјир ки, јени бир ихтираны, һәр јердә тәтбиг едилмәздән әввәл тәтбиг едән бир фабрикант өз рәгибләриндән учуз сатырса да, јенә дә өз әмтәәләринин фәрди дәјәриндән артыға сатыр, јә'ни тәтбиг етдији әмәјин нисбәтән даһа јүксәк мәһсулдар гүввәсини изафи әмәјә чевирир. Беләликлә, о, әлавә мәнфәәти реаллашдырыр. Дикәр тәрәфдән, мүстәмләкәләрә вә и. а. гојулмуш капиталлара кәлдикдә, бунлар даһа јүксәк мәнфәәт нормалары верә биләр, чүнки орада инкишафын ашағы олмасы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы үмумијјәтлә јүксәкдир, көләләр, кулиләр вә с. тәтбиг едилдији шәраитдә исә, әмәјин истисмары да јүксәкдир. Әсла баша дүшүлмүр ки, мүәјјән саһәләрә гојулмуш капиталларын беләликлә вердији вә вәтәнә көндәрилән бу нисбәтән јүксәк мәнфәәт нормалары, бурада үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшмәси јолуну инһисарлар кәсмирсә, һәмин тәнләшмәдә нә сәбәбә иштирак етмәсин вә нә сәбәбә бунлар, беләликлә, үмуми мәнфәәт нормасыны pro tanto [мүвафиг сурәтдә] јүксәлтмәсин[36]. Буну, хүсусән капитал гојулан саһәләр азад рәгабәт ганунларына табе олдуглары һалда баша дүшмәк мүмкүн дејилдир. Рикардо исә, әксинә, иши белә тәсәввүр едир: харичдә јүксәк гијмәтлә сатмагдан әлдә едилән пула орада әмтәәләр алыныр вә әвәз олараг керијә, вәтәнә көндәрилир; демәли, бу әмтәәләр өлкә дахилиндә сатылыр, буна көрә дә һәмин вәзијјәт бу ән имтијазлы истеһсал даирәләри үчүн, һеч олмазса мүвәггәти олараг, хүсусилә әлверишсиз ола биләр. Биз пул формасыны нәзәрә алмасаг белә бир иллүзија дәрһал арадан галхыр. Әлверишли шәраитдә олан өлкә мүбадилә заманы аз мигдар әмәк мүгабилиндә чох мигдар әмәк алыр, һәрчәнд, үмумијјәтлә әмәклә капитал арасындакы мүбадиләдә олдуғу кими, бу фәрги, бу артыг һиссәни мүәјјән синиф мәнимсәјир. Демәли, мәнфәәт нормасы јүксәк олдугда, — чүнки мүстәмләкә өлкәсиндә мәнфәәт нормасы үмумијјәтлә јүксәкдир, — әлверишли тәбии шәраитдә бу һал, ашағы әмтәә гијмәтләри илә јанашы давам едә биләр. Тәнләшмә баш верир, лакин бу һеч дә Рикардонун күман етдији кими әввәлки сәвијјәјә көрә тәнләшмә дејилдир.

Лакин ејни харичи тичарәт өлкә дахилиндә капиталист истеһсал үсулуну инкишаф етдирир вә, демәли, сабит капитала нисбә-

---

[36] Бу һалда Рикардо дејил, А. Смит һаглыдыр, чүнки Рикардо дејир: «Онлар иддиа едирләр ки, мәнфәәтләрин бәрабәрлији мәнфәәтләрин үмуми јүксәлмәси нәтичәсиндә баш верәчәкдир, мән исә бу фикирдәјәм ки, әлверишли тичарәт саһәсиндә әлдә едилән мәнфәәт тезликлә үмуми сәвијјәјә енәчәкдир» ([*D. Ricardo:* «On the Principles of Political Economy»]. Works ed. by Mac Culloch. [London 1852], сәһ. 73). (Бах: *Д. Рикардо:* «Сијаси игтисадын әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 73.)

тән дәјишән капиталын азалмасына сәбәб олур; дикәр тәрәфдән, о, харичә нисбәтән ифрат истеһсал доғурур вә буна көрә сонралар јенә дә әкс тә'сир көстәрир.

Беләликлә дә үмумијјәтлә мә'лум олур ки, үмуми мәнфәәт нормасынын азалмасыны доғуран сәбәбләр өзү бу азалманы ләнкидән, ону јавашыдан вә гисмән сарсыдан әкс тә'сирләр доғурур. Бунлар гануну пуч етмир, лакин онун тә'сирини зәифләдир. Бунсуз үмуми мәнфәәт нормасынын азалмасы дејил, әксинә, бу азалманын нисбәтән јаваш олмасы анлашылмаз оларды. Беләликлә, ганун анчаг бир мејл кими фәалијјәт көстәрир вә бу мејлин тә'сири анчаг мүәјјән шәраитдә вә узун дөврләр әрзиндә ашкар сурәтдә мејдана чыхыр.

Даһа ирәлиләрә кетмәздән әввәл биз, анлашылмазлыглара јол вермәмәк үчүн, артыг дәфәләрлә инкишаф етдирилмиш олан ики мүддәаны бир даһа тәкрар едәк.

Әввәлән: Капиталист истеһсал үсулунун инкишафы кедиши үзүндән әмтәәләрин учузлашмасыны доғуран просес әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәтбиг едилән ичтимаи капиталын үзви гурулушунда да дәјишикликләрә сәбәб олур, бунун нәтичәсиндә исә мәнфәәт нормасынын азалмасына да сәбәб олур. Беләликлә, ајрыча бир әмтәә үчүн нисби хәрчләрин азалмасыны, һәмчинин бу хәрчләрин машынлар ашынмасы үзүндән әмәлә кәлән һиссәсинин азалмасыны, дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын дәјәринин артмасы илә ејниләшдирмәк лазым дејилдир, һәрчәнд әксинә, сабит капиталын мадди үнсүрләри күтләсинин дәјишилмәдији вә ја артдығы шәраитдә, сабит капитала чәкилән нисби хәрчләрин һәр чүр азалмасы мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсинә, јә'ни кетдикчә даһа кичик пропорсијада сәрф едилән дәјишән капитала нисбәтән сабит капиталын дәјәринин pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалмасына тә'сир көстәрир.

Икинчиси: Бирликдә капиталын мәһсулуну тәшкил едән ајры-ајры әмтәәләрдә јени әлавә едилмиш чанлы әмәјин бунларда олан хаммала вә бунларын һазырланмасы үчүн ишләдилмиш әмәк васитәләринә кетдикчә азалан пропорсијада олмасы; демәли, ичтимаи мәһсулдар гүввә инкишаф етдикчә, ајры-ајры әмтәәләрин истеһсалы үчүн даһа аз әмәк тәләб олундуғуна көрә, ајры-ајры әмтәәләрдә кетдикчә азалан мигдарда јени әлавә едилән чанлы әмәјин маддиләшмәси, — бу һал әмтәәдә олан чанлы әмәјин һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә бөлүндүјү нисбәтә тохунмур. Әксинә. Әмтәәдә олан јени әлавә едилмиш чанлы әмәјин үмуми мигдары азалырса да, һаггы өдәнилмиш һиссәнин ја мүтләг, ја да нисби азалмасы нәтичәсиндә, һаггы өдәнилмәмиш һиссә һаггы өдәнилмиш һиссәјә нисбәтән артыр, чүнки һәр бир әмтәә ваһидиндә јени әлавә едилмиш чанлы әмәјин үмуми мәчмусуну азалдан истеһсал методу мүтләг вә нисби изафи дәјәрин артмасы илә јанашы кедир. Мәнфәәт нормасынын азал-

маг мејли изафи дәјәр нормасынын артмаг мејли илә, демәли, әмәјин истисмар дәрәчәсинин артмаг мејли илә әлагәдардыр. Буна көрә дә мәнфәәт нормасынын азалмасыны әмәк һаггы нормасынын артмасы илә изаһ етмәк сон дәрәчә мә'насыздыр, һәрчәнд бир истисна олараг буна да тәсадүф едилә биләр. Мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән нисбәтләри јалныз баша дүшмәклә статистика, мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф өлкәләрдә әмәк һаггы нормасыны һәгигәтән тәһлил етмәјә гадир олар. Мәнфәәт нормасынын азалмасына сәбәб әмәјин мәһсулдарлығынын азалмасы дејил, онун кетдикчә даһа мәһсулдар олмасыдыр. Бунларын һәр икиси, изафи дәјәр нормасынын артмасы вә мәнфәәт нормасынын азалмасы анчаг елә хүсуси формалардыр ки, әмәјин артмагда олан мәһсулдарлығы бунларда өз капиталист ифадәсини тапыр.

VI. СӘҺМДАР КАПИТАЛЫНЫН АРТМАСЫ.

Јухарыда көстәрилән беш маддәјә ашағыдакыны да әлавә етмәк олар, лакин биз бунун үзәриндә һәләлик әтрафлы дајана билмәрик. Капиталист истеһсалы сүр'әтләнән јығымла бирликдә тәрәгги етдикчә, капиталын бир һиссәси анчаг фаиз верән бир капитал кими һесабланыр вә тәтбиг едилир. Бу да о мә'нада дејилдир ки, капитал борч верән һәр бир капиталист фаизлә кифајәтләнир, сәнаје капиталисти исә саһибкар мәнфәәти әлдә едир. Үмуми мәнфәәт нормасынын јүксәклијинә бунун һеч бир дәхли јохдур, чүнки ондан өтрү мәнфәәт = фаиз + һәр чүр мәнфәәт + + торпаг рентасы, һәм дә бу ајрыча категоријалар арасындакы бөлкүнүн үмуми мәнфәәт нормасы үчүн әһәмијјәти јохдур. Лакин бу о мә'нададыр ки, һәмин капиталлар, ири мәһсулдар мүәссисәләрә гојулмуш олса да, бүтүн хәрчләр чыхылдыгда, анчаг јүксәк вә ја ашағы фаизләр верир, дивиденд дејиләнләри верир, мәсәлән, дәмир јол ишиндә belә олур. Демәли, бу капиталлар үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшмәсиндә иштирак етмир, чүнки бунларын вердији мәнфәәт нормасы орта дәрәчәдән ашағыдыр. Әкәр һәмин капиталлар бунда иштирак етсәјди, һәмин мәнфәәт нормасы чох ашағы дүшәрди. Мәсәләјә нәзәри чәһәтдән бахдыгда бунлары һесаба алмаг олар вә бу һалда, көрүнүр, мөвчуд олан вә капиталистләр үчүн һәгигәтән мүәјјәнедичи әһәмијјәти олан мәнфәәт нормасындан аз мәнфәәт нормасы алынар, — она көрә аз мәнфәәт нормасы алынар ки, мәһз бу мүәссисәләрдә сабит капитал дәјишән капитала нисбәтән ән бөјүкдүр.

ОН БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

ГАНУНУН ДАХИЛИ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ.

I. ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР.

Бу китабын биринчи бөлмәсиндә биз көрдүк ки, изафи дәјәр нормасы мәнфәәт нормасы шәклиндә ифадә едилдикдә, әслиндә олдуғундан һәмишә аз көрүнүр. Инди биз көрдүк ки, һәтта артан изафи дәјәр нормасынын азалан мәнфәәт нормасында ифадә олунмаг мејли вардыр. Мәнфәәт нормасы јалныз о һалда изафи дәјәр нормасына бәрабәр оларды ки, $c = 0$ олсун, јә'ни бүтүн капитал әмәк һаггына хәрчләнсин. Азалан мәнфәәт нормасы азалан изафи дәјәр нормасыны јалныз о һалда ифадә едир ки, сабит капиталын дәјәри илә ону һәрәкәтә кәтирән иш гүввәси күтләси арасындакы нисбәт дәјишилмәз галсын вә ја иш гүввәси күтләси сабит капиталын дәјәринә нисбәтән артсын.

Рикардо, зәнн етдијинә көрә, мәнфәәт нормасыны тәдгиг етдијини күман едәркән әслиндә анчаг изафи дәјәр нормасыны тәдгиг етмиш вә бунун өзүнү дә анчаг о мә'нада тәдгиг етмишдир ки, иш күнү өз интенсивлик вә узунлуғу чәһәтдән сабит кәмијјәтдир.

Мәнфәәт нормасынын азалмасы вә сүр'әтли јығым јалныз она көрә ејни просесин анчаг мүхтәлиф ифадәләридир ки, бунларын һәр икиси мәһсулдар гүввәнин инкишафыны ифадә едир. Јығым өзү дә мәнфәәт нормасынын азалмасыны сүр'әтләндирир, чүнки о, ишләрин бөјүк мигјасда тәмәркүзләшмәсинә вә бунунла бирликдә капиталын даһа јүксәк гурулушда олмасына сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, мәнфәәт нормасынын азалмасы да јенә, капиталын тәмәркүзләшмәсини вә онун мәркәзләшмәсини сүр'әтләндирир, хырда капиталистләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк јолу илә, һәлә мүсадирә едиләчәк бир шеји галан әсил истеһсалчыларын сон галыгларыны мүлкијјәтдән мәһрум етмәк јолу илә сүр'әтләндирир. Сонра, күтлә олараг нәзәрдән кечирилән јығым бунун нәтичәсиндә сүр'әтләнир, һәрчәнд мәнфәәт нормасы азалдыгда јығым нормасы да азалыр.

Дикәр тәрәфдән, бүтүн капиталын дәјәринин артмасы нормасы, мәнфәәт нормасы капиталист истеһсалы үчүн стимул олдуғуна көрә (капиталын дәјәринин артмасы онун јеканә мәгсәдини

тәшкил етдији кими), мәнфәәт нормасынын азалмасы јени мүстәгил капиталлар әмәлә кәлмәсини ләнкидир вә бу сурәтлә дә капиталист истеһсал просесинин инкишафы үчүн бир тәһлүкә олур; о, ифрат истеһсала, еһтикара, бөһранлара, артыг әһали илә јанашы олараг артыг капитал јаранмасына көмәк едир. Буна көрә дә капиталист истеһсал үсулуну Рикардосајағы мүтләг бир шеј һесаб едән игтисадчылар бурада һисс едирләр ки, һәмин истеһсал үсулу өзү-өзүндән өтрү һәдд јарадыр, буна көрә дә онлар бу һәдди истеһсала дејил, тәбиәтә (рента нәзәријјәсиндә) иснад верирләр. Лакин мәнфәәт нормасынын азалмасы нәтичәсиндә онларда ојанан бу горхунун мүһүм чәһәти белә бир һалы тутгун баша дүшмәкдән ибарәтдир ки, капиталист истеһсал үсулу мәһсулдар гүввәләрин инкишафында, әсил сәрвәт истеһсалы илә һеч бир әлагәси олмајан бир һәддә раст кәлир; бу спесифик һәдд исә капиталист истеһсал үсулунун мәһдудлуғуну вә анчаг тарихи, кечичи характердә олдуғуну көстәрир; ону да көстәрир ки, капиталист истеһсал үсулу сәрвәт истеһсалы үчүн мүтләг бир үсул дејилдир вә, әксинә, мүәјјән пилләдә өз сонракы инкишафы илә тоггушур.

Һәр нечә олурса олсун, Рикардо вә онун мәктәби фаизин дә дахил олдуғу анчаг сәнаје мәнфәәтини тәдгиг едир. Лакин торпаг рентасы нормасынын да азалмаг мејли вардыр, һәрчәнд онун мүтләг күтләси артыр вә һәрчәнд о, сәнаје мәнфәәтинә көрә нисби сурәтдә дә арта биләр (бах: Ед. Уеста; о, торпаг рентасы ганунуну Рикардодан *әввәл* шәрһ етмишдир). Әкәр биз бүтүн K ичтимаи капиталы нәзәрдән кечирсәк вә фаизлә торпаг рентасы чыхыландан сонра галан сәнаје мәнфәәтини p_1 илә көстәрсәк, фаизи z илә вә торпаг рентасыны r илә көстәрсәк, онда $\frac{m}{K}=\frac{p}{K}=\frac{p_1+z+r}{K}=$ $=\frac{p_1}{K}+\frac{z}{K}+\frac{r}{K}$ олар. Биз көрдүк ки, капиталист истеһсалынын инкишафы кедишиндә m изафи дәјәрин үмуми мәчмусу даим артырса да, лакин $\frac{m}{K}$ ејнилә даим азалыр, чүнки m-ә нисбәтән K даһа сүр'әтлә артыр. Демәли, бунда һеч бир зиддијјәт јохдур ки, p_1, z вә r һәр бири өзлүјүндә даим арта биләр, һалбуки $\frac{m}{K}=\frac{p}{K}$, һабелә $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ вә $\frac{r}{K}$, һәр бири өзлүјүндә кетдикчә азала биләр, јахуд z-ә нисбәтән p_1, јахуд p_1-ә нисбәтән вә ја һәм p_1-ә, һәм дә z-ә нисбәтән r нисби сурәтдә артыр. Мәчму изафи дәјәр вә ја мәнфәәт артдыгда $m=p$ олур, лакин ејни заманда мәнфәәт нормасы $\frac{m}{K}=\frac{p}{K}$ азалдыгда, $m=p$-нин бөлүндүјү p_1, z вә r һиссәләрин кәмијјәт нисбәти m үмуми мәбләғлә мүәјјән олунан даирәдә һәр шәкилдә дәјишилә биләр, һәм дә m-ин вә ја $\frac{m}{K}$-нын кәмијјәтинә бу һеч бир тә'сир көстәрмир.

p_1, z вә r-ин бир-биринә нисбәтән дәјишилмәси m-ин мүхтәлиф бәндләр үзрә анчаг башга чүр бөлүнмәсидир. Буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасы, $\frac{m}{K}$ азалырса да, $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ вә ја $\frac{r}{K}$ фәрди сәнаје мәнфәәти нормасы, фаиз нормасы вә рентанын бүтүн капитала нисбәти бир-биринә нисбәтлә арта биләр; һәр үч кәмијјәтин мәчмусунун $=\frac{m}{K}$ олмасы үчүн анчаг бирчә зәрури шәрт галыр. Әкәр мәнфәәт нормасы 50%-дән 25%-ә енирсә, әкәр, мәсәлән, изафи дәјәр нормасы 100% олмагла капиталын гурулушу $50_c + 50_v$ -дән дәјишилиб $75_c + 25_v$ олурса, онда биринчи һалда 1 000 капитал 500 мәнфәәт верәр, икинчи һалда исә 4 000 капитал 1 000 мәнфәәт верәр. m вә ја p ики гат артмыш, p_1 исә јарыбајары азалмышдыр. Һәм дә әкәр әввәлләр 50%-дән мәнфәәтә 20, фаизә 10 вә рентаја 20 дүшүрдүсә, онда $\frac{p_1}{K} = 20\%$, $\frac{z}{K} = 10\%$, $\frac{r}{K} 20\%$ иди. Әкәр 25%-ә чеврилдикдә нисбәтләр әввәлки кими галырса, онда $\frac{p_1}{K} = 10\%$, $\frac{z}{K} = 5\%$ вә $\frac{r}{K} = 10\%$ олар. Әкәр әксинә, $\frac{p_1}{K}$ азалыб 8% вә $\frac{z}{K}$ азалыб 4% оларса, онда $\frac{r}{K}$ артыб 13% олар. p_1-ә вә z-ә нисбәтән r-ин нисби кәмијјәти артарды, лакин p' јенә әввәлки кими галарды. Һәр ики фәрзијјәдә p_1, z вә r-ин јекуну артарды, чүнки бу мәчму дөрд гат артыг капиталла истеһсал едилмиш оларды. Һәм дә сәнаје мәнфәәтинә (плјус фаиз) әввәлләр бүтүн изафи дәјәрин дахил олдуғу һаггында Рикардонун фәрзијјәси тарихи вә мәнтиги чәһәтдән доғру дејилдир. Әксинә, анчаг капиталист истеһсалы тәрәгги етдикчә, 1) бүтүн мәнфәәт, сонра јенә бөлүнмәк үчүн лап әввәлдән сәнаје вә тичарәт капиталистләринин әлинә кечир вә 2) рента мәнфәәтдән артыг галан бир һиссә олур. Сонра бу капиталист базиси үзәриндә јенидән рента мејдана чыхыр ки, бу да мәнфәәтин (јә'ни бүтүн капиталын мәһсулу кими көтүрүлән изафи дәјәрин) бир һиссәсидир, лакин мәһсулун капиталист тәрәфиндән әлә кечирилән спесифик һиссәси дејилдир.

Әкәр лазымынча истеһсал васитәләри, јә'ни кифајәт гәдәр капитал јығымы олдуғу фәрз едиләрсә, онда мә'лум изафи дәјәр нормасы, демәли, әмәјин мә'лум истисмар дәрәчәси шәраитиндә изафи дәјәр јаранмасы үчүн анчаг фәһлә әһали бир һәдд олур, мә'лум фәһлә әһали шәраитиндә исә, анчаг әмәјин истисмар дәрәчәси бир һәдд олур. Һәм дә капиталист истеһсал просеси әслиндә изафи дәјәр истеһсалындан ибарәтдир ки, буну да изафи мәһсул вә ја истеһсал едилмиш әмтәәләрин мүвафиг һиссәси, јә'ни һаггы өдәнилмәмиш әмәјин маддиләшмиш олдуғу һиссәси тәмсил едир. Һеч вахт унутмаг лазым дејилдир ки, бу изафи дәјәрин

истеһсалы, — онун мүәјјән һиссәсинин гајыдыб капитала чеврилмәси, јахуд јығым, бу изафи дәјәр истеһсалынын интеграл һиссәсини тәшкил едир, — капиталист истеһсалынын билаваситә мәгсәди вә мүәјјәнедичи сәбәбидир. Буна көрә дә һеч вахт капиталист истеһсалыны әслиндә олмадығы бир шеј кими, јә'ни әсил мәгсәди истеһлакдан вә ја капиталистләр үчүн истеһлак шејләри һазырламагдан ибарәт олан бир истеһсал кими тәсвир етмәк олмаз. Јохса һәмин истеһсалын бүтүн дахили варлығынын ифадә етдији өз спесифик характери тамамилә унудулмуш оларды.

Бу изафи дәјәрин һасил едилмәси истеһсал просесинин өзүнү тәшкил едир вә бундан өтрү, дедијимиз кими, јухарыда көстәриләнләрдән гејри һәдд јохдур. Сыхыб чыхармаг мүмкүн олан мигдар изафи әмәк әмтәәләрдә маддиләшән кими изафи дәјәр истеһсал едилмиш олур. Лакин бу изафи дәјәр истеһсалы капиталист истеһсал просесинин анҹаг биринҹи әмәлијјатыны, билаваситә истеһсал просесини баша вурур. Капитал, филан гәдәр һаггы өдәнилмәмиш әмәк сормуш олур. Мәнфәәт нормасынын азалмасы илә ифадә олунан просес инкишаф етдикҹә, бу јолла истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси ағлакәлмәз дәрәҹәјә чатыр. Инди просесин икинҹи әмәлијјаты башланыр. Бүтүн әмтәә күтләси, бүтүн мәһсул, — истәр онун сабит вә дәјишән капиталы өдәјән һиссәси, истәрсә изафи дәјәри тәмсил едән һиссәси, — сатылмалыдыр. Әкәр бу олмурса, јахуд әкәр бу анҹаг гисмән олурса, ја да әкәр әмтәә анҹаг истеһсал гијмәтләриндән ашағы гијмәтләрлә сатылырса, онда фәһләни истисмар етмиш олсалар да, өзлүјүндә бу истисмар капиталист үчүн реаллашмыр, бу исә сыхылыб чыхарылан изафи дәјәрин әсла реаллашдырылмамасы илә, јахуд анҹаг гисмән реаллашдырылмасы илә, һәтта капиталын гисмән вә ја тамам итирилмәси илә әлагәдар ола биләр. Билавасите истисмар шәртләри илә онун реаллашдырылмасы шәртләри бир-биринин ејни дејилдир. Бунлар нәинки заман вә мәкан е'тибарилә дүз кәлмир, һәтта маһијјәтҹә дә мүхтәлифдирләр. Биринҹиләр ҹәмијјәтин анҹаг мәһсулдар гүввәсиндән ибарәтдир, икинҹиләр исә мүхтәлиф истеһсал саһәләринин пропорсионаллығындан вә ҹәмијјәтин истеһлак гүввәсиндән ибарәтдир. Лакин ҹәмијјәтин истеһлак гүввәси мүтләг мәһсулдар гүввә илә вә мүтләг истеһлак гүввәси илә дејил, антагонист бөлкү мүнасибәтләри әсасында истеһлак гүввәси илә мүәјјән олунур ки, бу мүнасибәтләр дә ҹәмијјәтин чох бөјүк күтләсинин истеһлакыны, анҹаг аз-чох мәһдуд чәрчивәдә дәјишилән минимумдан ибарәт едир. Сонра, ҹәмијјәтин истеһлак гүввәси үчүн јығым ҹәһди, капиталы артырмаг вә кениш мигјасда изафи дәјәр истеһсал етмәк ҹәһди бир һәдд тәшкил едир. Капиталист истеһсалы гануну беләдир; бу ганун истеһсал методларынын өзүндә даим баш верән ингилаблардан, бу ҹүр чеврилишләрлә даим јанашы олараг,

мөвчуд капиталын гијмәтдән дүшмәсиндән, үмуми рәгабәт мүбаризәсиндән, јалныз мүһафизә олунмаг хатиринә вә мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысында истеһсалы тәкмилләшдирмәк вә онун мигјасыны кенишләндирмәк зәрурәтиндән ирәли кәлир. Буна көрә дә базар даим кенишләнмәлидир; беләликлә дә базар әлагәләри вә бунлары мүәјјән едән шәртләр кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә елә бир тәбии ганун характери алыр ки, о, истеһсалчылардан асылы олмур; һәмин әлагәләр кетдикчә даһа аз дәрәчәдә нәзарәт алтына алына билир. Дахили зиддијјәт харичи истеһсал саһәсинин кенишләнмәсиндә һәлл олунмаға чан атыр. Лакин мәһсулдар гүввә нә гәдәр чох инкишаф едирсә, истеһлак мүнасибәтләринин дар әсасына бир о гәдәр чох зидд чыхыр. Зиддијјәтләрлә долу олан һәмин әсас үзәриндә һеч дә бир зиддијјәт дејилдир ки, капитал артығы кетдикчә чохалан әһали артығы илә әлагәдардыр, чүнки артыг капитал артыг әһали илә бирләшдирилдикдә, истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси артмыш олардыса да, лакин мәһз буна көрә һәмин изафи дәјәрин истеһсал едилдији шәраитлә онун реаллашдырылдығы шәраит арасындакы зиддијјәт дә артмыш оларды.

Әкәр мүәјјән бир мәнфәәт нормасы мә'лумдурса, онда һәмишә мәнфәәт күтләси аванс едилмиш капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр. Бу һалда јығым исә, һәмин күтләнин капитала чеврилән һиссәси илә мүәјјән олунур. Лакин бу һиссә мәнфәәтин капиталистләр тәрәфиндән истеһлак едилмиш кәлир чыхылмагла јердә галан һиссәсинә бәрабәр олдуғуна көрә, һәмин һиссә тәкчә һәмин күтләнин дәјәриндән дејил, һабелә капиталистин бу һиссәјә сатын ала биләчәји әмтәәләрин учузлуғундан асылыдыр; бу әмтәәләр гисмән онун истеһлакына, — онун кәлиринә, — гисмән дә онун сабит капиталына дахил олур (бурада әмәк һаггы мә'лум фәрз едилир).

Фәһләнин һәрәкәтә кәтирдији, дәјәрини өзүнүн әмәји илә сахладығы вә јенидән мәһсулда мејдана чыхмаға мәчбур етдији капитал күтләси бу фәһләнин әлавә етдији дәјәрдән тамамилә фәрглидир. Әкәр капитал күтләси = 1 000 вә әлавә едилән әмәк = = 100 оларса, онда тәкрар истеһсал едилмиш капитал = 1 100 олар. Әкәр күтлә = 100 вә әлавә едилән әмәк = 20 оларса, онда тәкрар истеһсал едилән капитал = 120 олар. Мәнфәәт нормасы биринчи һалда = 10%, икинчи һалда = 20% олур. Лакин 20-дән јығылана нисбәтән 100-дән јығылан даһа чох олар. Беләликлә дә капитал ахыны даһа да бөјүјүр (мәһсулдар гүввәнин јүксәлмәси нәтичәсиндә гијмәтдән дүшмәјини биз бир кәнара гојуруг) вә ја мәнфәәт нормасынын јүксәклијинә пропорсионал сурәтдә дејил, һәмин капиталын тәшкил етдији күтләјә пропорсионал сурәтдә јығылыр. Әмәк мәһсулдар олмаса да, иш күнү чох узун олдугда, јүксәк изафи дәјәр нормасына әсасланан јүксәк мәнфәәт нормасы мөвчуд ола биләр; әмәјин мәһсулдар олмамасына бахмајараг,

јүксәк мәнфәәт нормасы өна көрә мөвчуд ола биләр ки, фәһләләрин тәләбаты чох чүз'идир вә бунун нәтичәсиндә орта әмәк һаггы чох ашағыдыр. Ашағы әмәк һаггына мүвафиг олараг фәһләләрдә енеркија да олмајачагдыр. Јүксәк мәнфәәт нормасы олмасына бахмајараг, бурада капитал јығымы јаваш кедир. Әһали артмыр, фәһләнин алдығы әмәк һаггы аздырса да, мәһсулун баша кәлмәси үчүн сәрф едилән иш вахты узундур.

Мәнфәәт нормасынын азалмасына сәбәб фәһләнин аз истисмар едилмәси дејилдир, сәбәб тәтбиг едилән капитала көрә үмумијјәтлә нисбәтән аз әмәк тәтбиг едилмәсидир.

Әкәр, көстәрдијимиз кими, мәнфәәт нормасынын азалмасы мәнфәәт күтләсинин артмасы илә бир заманда баш верирсә, онда капиталист иллик әмәк мәһсулунун чох һиссәсини капитал катеҝоријасында (истеһлак едилмиш капиталын өдәнилмәси кими) вә нисбәтән аз һиссәсини мәнфәәт катеҝоријасында мәнимсәјәчәкдир. Бурадан кешиш Чалмерсин белә бир фантазијасы ирәли кәлир ки, куја капиталистләр иллик мәһсулун нә гәдәр аз күтләсини капитал кими хәрчләјирләрсә, бир о гәдәр чох мәнфәәт көтүрүрләр, һәм дә дөвләт килсәси изафи мәһсулун хејли һиссәсинин капиталлашдырылмасына дејил, истеһлак едилмәсинә гајғы көстәрмәк үчүн онларын көмәјинә кәлир. Бу кешиш сәбәблә нәтичәни гарышдырыр. Бир дә ахы мәнфәәт күтләси һәтта норма аз олдугда да, сәрф едилмиш капиталын кәмијјәти илә бирликдә артыр. Лакин бу ејни заманда капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн шәрт олур, чүнки инди истеһсал шәраити бөјүк капиталлар тәтбиг олунмасыны тәләб едир. Бу һәмчинин капиталын мәркәзләшмәси үчүн, јә'ни хырда капиталистләри ири капиталистләрин удмасы вә хырда капиталистләрин өз капиталларыны итирмәси үчүн дә шәрт олур. Бу јенә дә әмәк шәртләринин истеһсалчылардан ајрылмасыдыр, һәрчәнд икинчи дәрәчәли бир ајрылмадыр; һәмин истеһсалчылар сырасына исә бу хырда капиталистләр дә һәлә јенә дахилдир, чүнки онларын өз әмәји һәлә дә мүәјјән рол ојнајыр; капиталистин әмәји онун капиталынын кәмијјәтинә, јә'ни онун капиталистлији дәрәчәсинә үмумијјәтлә тәрс нисбәтдәдир. Әмәк шәртләринин, бир тәрәфдән, истеһсалчылардан ајрылмасы демәк олан, дикәр тәрәфдән, капитал анлајышыны тәшкил едән һәмин ајрылма илкин јығымла бирликдә башланыр (I китаб, XXIV фәсил), сонра капиталын јығымында вә тәмәркүзләшмәсиндә даими бир просес кими тәзаһүр едир вә, нәһајәт, бурада артыг мөвчуд капиталларын аз мигдар адамларын әлиндә мәркәзләшмәси вә бир чохларынын өз капиталларыны итирмәси шәклиндә ифадә олунур (инди мүлкијјәтдән мәһрум етмәк белә бир форма алыр). Әкәр мәркәзә гачма гүввәси илә јанашы олараг буна әкс мејлләр даим јенидән мәркәздән говучу тә'сир көстәрмәсәјди, һәмин просес капиталист истеһсалыны тезликлә фәлакәтә кәтириб чыхарарды.

II. ИСТЕҺСАЛЫН КЕНИШЛӘНМӘСИ ИЛӘ ДӘЈӘРИН ӨЗ-ӨЗҮНӘ АРТМАСЫ АРАСЫНДА ТОГГУШМА.

Әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин инкишафы өзүнү ики шәкилдә көстәрир. Әввәлән, артыг истеһсал едилмиш олан мәһсулдар гүввәләрин кәмијјәтиндә, јени истеһсалын баш вердији истеһсал шәраитинин дәјәри һәчминдә вә күтләсиндә, һабелә артыг јығылмыш олан мәһсулдар капиталын мүтләг кәмијјәтиндә; икинчиси, бүтүн капитала көрә онун әмәк һаггына хәрчләнән һиссәсинин нисбәтән чүз'и олмасында, јә'ни мә'лум капиталын дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк вә артырмаг үчүн, күтләви истеһсал үчүн тәләб олунан чанлы әмәјин нисбәтән чүз'и олмасында. Бу исә ејни заманда капиталын тәмәркүзләшмәсини нәзәрдә тутур.

Тәтбиг олунан иш гүввәси үзрә мәһсулдар гүввәнин инкишафы өзүнү јенә ики шәкилдә көстәрир: әввәлән, изафи әмәјин артмасында, јә'ни иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан зәрури иш вахтынын гысалмасында. Икинчиси, мә'лум капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн үмумијјәтлә тәтбиг олунан иш гүввәсинин мигдарынын (фәһләләрин сајынын) азалмасында.

Бу дәјишикликләрин һәр икиси нәинки бирликдә давам едир, һабелә бир-бири үчүн гаршылыглы шәрт олур вә ејни бир ганунун ифадә олундуғу һадисәләрдән ибарәт олур. Мәнфәәт нормасына исә онлар экс истигамәтдә тә'сир көстәрир. Үмуми мәнфәәт күтләси изафи дәјәрин үмуми күтләсинә бәрабәрдир, мәнфәәт нормасы $= \frac{m}{K} = \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{бүтүн аванс едилмиш капитал}}$. Лакин изафи дәјәр, онун үмуми мәбләғи, әввәлән, онун нормасы илә, икинчиси дә, белә бир норма шәраитиндә ејни заманда тәтбиг едилән әмәјин күтләси илә, јахуд, — башга сөзлә десәк, — дәјишән капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Бир тәрәфдән, бир амил, изафи дәјәр нормасы артыр, дикәр тәрәфдән, о бири амил, фәһләләрин сајы (нисби вә ја мүтләг мә'нада) азалыр. Мәһсулдар гүввәнин инкишафы тәтбиг едилән әмәјин һаггы өдәнилән һиссәсини азалтдыгда бу инкишаф изафи дәјәр нормасыны артырмагла, изафи дәјәри артырыр; бу инкишаф мә'лум капитал тәрәфиндән тәтбиг едилән әмәјин үмуми күтләсини азалтдыгча дикәр амили, фәһләләрин сајыны азалдыр; изафи дәјәр күтләсини һасил етмәк үчүн исә онун нормасыны фәһләләрин сајына вурмаг лазымдыр. Һәрәси күндә 12 саат ишләјән ики фәһлә, һәрәси анчаг 2 саат ишләјән 24 фәһләнин вердији гәдәр изафи дәјәр күтләси верә билмәз, һәтта бир тәк һава илә долана билсә дә вә буна көрә өзләри үчүн ишләмәли олмасалар да јенә верә билмәз. Демәли, фәһләләрин сајыны азалтмағын јерини әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәсини јүксәлтмәк јолу илә долдурмагда бу чәһәтдән мүәјјән кечилмәз һәдләр вардыр; буна көрә дә о, мәнфәәт нормасынын

азалмасыны, əлбəттə, лəнкидə билəр, лакин ону арадан галдыра билмəз.

Демəли, капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикҹə мəнфəəт нормасы азалыр, һалбуки тəтбиг едилəн капиталын күтлəси артдыгда онун да күтлəси артыр. Мə'лум норма олдуғу шəраитдə, капиталын артдығы мүтлəг күтлə бу капиталын һəмин вахтдакы кəмијјəтиндəн асылыдыр. Лакин, дикəр тəрəфдəн, əкəр бу кəмијјəт мə'лумдурса, онун артдығы нисбəт, онун артмасы нормасы мəнфəəт нормасындан асылыдыр. Мəһсулдар гүввəнин артмасы (бу да, көстəрдијимиз кими, бундан əлавə, даим мөвҹуд капиталын гијмəтдəн дүшмəси илə бирликдə давам едир) капиталын дəјəр кəмијјəтини анҹаг бу шəртлə билаваситə артыра билəр ки, мəнфəəт нормасыны артырмагла, иллик мəһсулун дəјəринин јенидəн капитала чеврилəн һиссəсини артырсын. Мəсəлə əмəјин мəһсулдар гүввəси үзəриндə олдугда (чүнки мөвҹуд капиталын *дəјəринə* бу мəһсулдар гүввəнин билаваситə һеч бир дəхли јохдур), капитал дəјəринин артмасы анҹаг о һалда ола билəр ки, мəһсулдар гүввəнин артмасы нəтиҹəсиндə ја нисби изафи дəјəр артсын, ја да сабит капиталын дəјəри азалсын, демəли, ја иш гүввəсинин тəкрар истеһсалына, ја да сабит капиталын үнсүрлəринə дахил олан əмтəəлəр учузлашсын. Лакин бунларын һəр икиси илə јанашы олараг мөвҹуд капитал гијмəтдəн дүшүр, һəр икиси илə јанашы олараг сабит капитала көрə дəјишəн капитал нисби олараг азалыр. Бунларын һəр икиси мəнфəəт нормасынын азалмасы үчүн шəрт олур вə бу азалманы лəнкидир. Сонра, мəнфəəт нормасынын артмасы əмəјə олан тəлəби артырдығына көрə, фəһлə əһалисинин артмасына вə бунунла бирликдə истисмар үчүн јарарлы олан материалын артмасына тə'сир көстəрир ки, капиталы капитал едəн дə анҹаг бу материалдыр.

Лакин əмəјин мəһсулдар гүввəсинин инкишафы истеһлак дəјəрлəринин күтлəсини вə мүхтəлифлијини артыраркəн; мөвҹуд капитал дəјəрин артмасына долајы јолла көмəк едир; бу истеһлак дəјəрлəриндə исə ејни бир мүбадилə дəјəри тəмсил олунмушдур вə јенə бу истеһлак дəјəрлəри капиталын мадди субстратыны, онун ҹисми үнсүрлəрини, сабит капиталын билаваситə, дəјишəн капиталын исə һəр һалда долајысы илə ибарəт олдуғу реал ҹисимлəри тəшкил едир. Əввəлки капиталла вə əввəлки əмəклə даһа чох шеј истеһсал едилир вə бу шејлəр өз мүбадилə дəјəриндəн асылы олмајараг, капитала чеврилə билəр, — бу шејлəр əлавə əмəји вə, демəли, əлавə изафи əмəји дə һопдура билəр вə, беләликлə, əлавə капитал тəшкил едə билəр. Капиталын сəрəнҹамында ола билəҹəк əмəјин күтлəси бу капиталын дəјəриндəн дејил, хаммал вə јардымчы материалларын, машынларын вə əсас капитал үнсүрлəринин, јашајыш васитəлəринин күтлəсиндəн, — һəр һансы дəјəрдə капиталын ибарəт олдуғу шејлəрин һамысын-

дан асылыдыр. Беләликлә, тәтбиг едилән әмәјин вә буна көрә дә һәмчинин изафи әмәјин күтләси артдығы заман, тәкрар истеһсал едилән капиталын дәјәри вә бу дәјәрә јени гатылан әлавә дәјәр дә артыр.

Лакин јығым просесинә дахил олан бу ики моментин һеч бирини анчаг бир-бирилә јанашы сакитчә варлыг һалында, Рикардонун өјрәндиjи һалында тәтдиг етмәк олмаз; бунларда зиддијјәт вардыр вә бу зиддијјәт бир-биринә зидд мејлләрдә вә һадисәләрдә мејдана чыхыр. Бир-биринә экс тә’сир көстәрән амилләр ејни заманда бир-биринә гаршы фәалијјәт көстәрир.

Фәһлә әһалинин һәгигәтән артмасы мејлләри илә, бүтүн ичтимаи мәһсулун бир капитал кими ишләјән һиссәсинин артмасындан ирәли кәлән бу мејлләрлә бир заманда, әһали артыглығы јарадан амилләр фәалијјәт көстәрир ки, бу әһали артыглығы да анчаг нисбидир.

Мәнфәәт нормасынын азалмасы илә бир заманда капиталларын күтләси артыр вә бунунла бирликдә мөвчуд капитал гијмәтдән дүшүр, бу исә мәнфәәт нормасынын азалмасыны ләнкидир вә капитал дәјәри сүр’әтлә јығмаг мејли доғурур.

Мәһсулдар гүввәнин инкишафы илә бир заманда капиталын даһа јүксәк гурулушу, сабит һиссәјә көрә дәјишән һиссәнин нисби олараг азалмасы инкишаф едир.

Бу мүхтәлиф тә’сирләр каһ мәкан е’тибарилә башлыча олараг бир-бирилә јанашы, каһ да заман е’тибарилә башлыча олараг бир-биринин ардынча мејдана чыхыр; бир-биринә экс тә’сир көстәрән амилләрин тоггушмасы вахташыры олараг бөһранлар доғурур. Бөһранлар мөвчуд зиддијјәтләрин һәмишә анчаг мүвәггәти зоракы һәллиндән позулмуш мүвазинәти бир анлыға бәрпа едән зоракы партлајышлардан ибарәт олур.

Зиддијјәт, ән үмуми формада ифадә едиләрсә, ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсал үсулуна хас олан мејл мәһсулдар гүввәләри дәјәрдән вә бундакы изафи дәјәрдән асылы олмајараг, һабелә капиталист истеһсалынын давам етдији ичтимаи мүнасибәтләрдән асылы олмајараг мүтләг мә’нада инкишаф етдирмәкдир; һалбуки, дикәр тәрәфдән, онун мәгсәди мөвчуд капитал дәјәри сахламагдан вә ону мүмкүн гәдәр даһа чох артырмагдан (јә’ни бу дәјәрин даим сүр’әтләнән шәкилдә артмасындан) ибарәтдир. Капиталист истеһсал үсулунун спесифик хүсусијјәти, әлдә олан капитал дәјәрдән бу дәјәри мүмкүн гәдәр даһа чох артырмаг үчүн бир васитә кими истифадә етмәкдән ибарәтдир. Буна наил олмаг үчүн онун ишләтдији методлар мәнфәәт нормасынын азалмасына, әлдә олан капиталын гијмәтдән дүшмәсинә вә истеһсал едилмиш олан мәһсулдар гүввәләр һесабына әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф етмәсинә доғру апарыр.

Мөвчуд капиталын вахташыры гијмәтдән дүшмәси, — капиталист истеһсал үсулунун бу имманент васитәси, мәнфәәт нормасынын азалмасыны ләнкитмәјә вә јени капитал јаратмаг јолу илә капитал дәјәрин јығымыны сүр'әтләндирмәјә хидмәт едән һәмин васитә, — капиталын тәдавүл вә тәкрар истеһсалы просесинин давам етдији гәрарлашмыш мүнасибәтләри позур вә буна көрә дә истеһсал просесиндә гәфләтән ләнкимәләр вә бөһранлар баш вермәси илә јанашы кедир.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә бирликдә сабит капитала көрә дәјишән капиталын нисби олараг азалмасы фәһлә әһалинин артмасы үчүн стимул јарадыр вә ејни заманда даим сүн'и сурәтдә әһали артыглығы төрәдир. Дәјәр чәһәтдән бахылан капитал јығымы мәнфәәт нормасынын азалмасы нәтичәсиндә ләнкијир вә ејни заманда истеһлак дәјәрләри јығымы даһа чох сүр'әтләнир, истеһлак дәјәрләри јығымынын сүр'әтләнмәси исә дәјәр чәһәтдән бахылан јығымын кедишинин сүр'әтләнмәсинә доғру апарыр.

Капиталист истеһсалы бу имманент һәдләрдән кәнара чыхмаға даим чалышыр, лакин һәмин һәдләри о анчаг елә васитәләрин көмәји илә ашыр ки, бунлар онун гаршысына бу һәдләри јенидән гојур, һәм дә даһа бөјүк мигјасда гојур.

Капиталист истеһсалынын *әсил һәдди капитал өзүдүр*, бу исә о демәкдир ки, капитал вә онун дәјәринин өз-өзүнә артмасы истеһсалын башланғыч вә сон нөгтәсидир, онун нијјәти вә мәгсәдидир; истеһсал анчаг *капитал* үчүн апарылан истеһсалдыр, нәинки әксинә: истеһсал васитәләри садәчә олараг истеһсалчылар *чәмијјәтинин* јашајыш просесини даим кенишләндирмәк васитәләри дејилдир. Истеһсалчылар күтләсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси вә јохсуллашмасы әсасында капитал дәјәринин мәһз сахланмасынын вә артмасынын һәдләри, мәһз бу һәдләр капиталын өз мәгсәдинә чатмаг үчүн тәтбиг етмәјә мәчбур олдуғу вә истеһсалы һәдсиз дәрәчә кенишләндирмәјә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри мүтләг инкишаф етдирмәјә чалышан, истеһсалы мүстәгил бир мәгсәд кими өз гаршысына гојан истеһсал методларына даим зидд чыхыр. Васитә — ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин һәдсиз инкишафы — мәһдуд мәгсәдлә — мөвчуд капиталын дәјәринин артырылмасы илә даим тоггушур. Буна көрә дә әкәр капиталист истеһсал үсулу мадди мәһсулдар гүввәни инкишаф етдирмәк үчүн вә бу гүввәјә мүвафиг үмумдүнја базары јаратмаг үчүн тарихи васитәдирсә, онда о ејни заманда өзүнүн belә бир тарихи вәзифәси илә өзүнә хас олан ичтимаи истеһсал мүнасибәтләри арасында даими бир зиддијјәт тәшкил едир.

III. ӘҺАЛИ АРТЫГЛЫҒЫ ИЛӘ ЈАНАШЫ КАПИТАЛ АРТЫГЛЫҒЫ.

Мәнфәәт нормасы азалдыгда, әмәји мәһсулдар шәкилдә тәтбиг етмәк үчүн ајрыча бир капиталистә лазым олан, — истәр үмумијјәтлә әмәји истисмар етмәк үчүн, истәрсә тәтбиг едилән иш вахты-

нын әмтәә истеһсалындан өтрү зәрури вахт олмасы үчүн, әмтәә истеһсалындан өтрү ичтимаи зәрури олан орта иш вахтындан артыг олмамасы үчүн лазым кәлән минимум капитал артыр. Ејни заманда тәмәркүзләшмә артыр, чүнки мүәјјән һәддән сонра, мәнфәәт нормасы јүксәк олмајан ири капитал, мәнфәәт нормасы јүксәк олан кичик капитала нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Артмагда олан бу тәмәркүзләшмәнин өзү мүәјјән сәвијјәјә чатдыгда мәнфәәт нормасынын јенидән азалмасына сәбәб олур. Бунун нәтичәсиндә чохлу хырда дағыныг капиталлар авантүралар јолуна: еһтикар, шиширдилмиш кредит вә сәһмдар әмәлијјатлары, бөһранлар јолуна сөвг едилир. Капитал боллуғу дедикдә, әслиндә һәмишә елә капиталын боллуғу нәзәрдә тутулур ки, онун күтләси мәнфәәт нормасынын азалмасыны тәнләшдирмир, — капиталын јени әмәлә кәлән тәзә төрәмәләри исә һәмишә белә олур, — ја да елә капиталларын боллуғу нәзәрдә тутулур ки, бунлар мүстәгил фәалијјәт үчүн өзлүјүндә кифајәт олмадығына көрә, кредит формасында ири мүәссисә рәһбәрләринин сәрәнчамына верилир. Бу капитал боллуғу да нисби әһали артыглығы доғуран ејни сәбәбләр нәтичәсиндә мејдана кәлир вә буна көрә дә һәмин боллуг нисби әһали артыглығыны тамамлајан бир һалдыр, һәрчәнд бунларын һәр икиси бир-биринә әкс гүтбләрдә олур: бир тәрәфдә — ишләмәјән капитал, дикәр тәрәфдә — ишләмәјән фәһлә әһали.

Буна көрә дә ајры-ајры әмтәәләрин дејил, капиталын ифрат истеһсалы, — һәрчәнд капиталын ифрат истеһсалына һәмишә әмтәәләрин дә ифрат истеһсалы дахилдир, — капиталын ифрат јығымындан башга бир шеј демәк дејилдир. Бу ифрат јығымын нә демәк олдуғуну баша дүшмәк үчүн (онун даһа әтрафлы тәдгиги ашағыда вериләчәкдир) ону мүтләг бир ифрат јығым фәрз етмәк кифајәтдир. Капиталын ифрат истеһсалы нә заман мүтләг характердә оларды? Һәм дә бу вә ја дикәр, јахуд бир нечә мүһүм истеһсал даирәсинә јајылмаг дејил, бүтүн өз һәчми е'тибарилә мүтләг характердә олан, јә'ни бүтүн истеһсал саһәләрини әһатә едән ифрат истеһсал нә заман мүтләг бир шеј оларды?

Капиталын ифрат истеһсалы о һалда мүтләг характердә оларды ки, капиталист истеһсалы мәгсәдләри үчүн әлавә капитал = 0 ола иди. Лакин капиталист истеһсалынын мәгсәди капиталын дәјәрини артырмагдыр, јә'ни изафи әмәк мәнимсәмәкдир, изафи дәјәр, мәнфәәт истеһсал етмәкдир. Демәли, әкәр капитал фәһлә әһалијә нисбәтән о гәдәр артсајды ки, нә бу әһалинин вердији мүтләг иш вахтыны артырмаг, нә дә нисби изафи иш вахтыны кенишләндирмәк мүмкүн олмасын (бу ахырынчы һал әмәјә бу гәдәр бөјүк бир тәләб олдуғу, демәли, әмәк һаггынын артмаг мејли олдуғу бир шәраитдә онсуз да јеринә јетирилә билмәзди), јә'ни әкәр артмыш олан капитал анчаг өзүнүн артмасындан әввәлки гәдәр вә ја һәтта ондан да аз изафи дәјәр күтләси истеһсал етсин, онда капиталын мүтләг ифрат истеһсалы баш верәрди, јә'ни капи-

тал K һәлә ΔK мигдарында артмаздан әввәл нә гәдәр мәнфәәт истеһсал едирдисә, артмыш олан капитал $K + \Delta K$ бундан артыг мәнфәәт истеһсал етмәзди вә ја һәтта бундан да аз мәнфәәт истеһсал едәрди. Һәр ики һалда үмуми мәнфәәт нормасы олдугча вә гәфләтән азаларды, лакин бу дәфә — капиталын гурулушунда, мәһсулдар гүввәнин инкишафы үзүндән дејил, дәјишән капиталын пул дәјәринин артмасы үзүндән (әмәк һаггынын артмасы нәтиҹәсиндә) вә буна мувафиг олараг изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәтинин азалмасы үзүндән әмәлә кәлән дәјишиклик нәтиҹәсиндә азаларды.

Һәгигәтдә иш елә бир шәкил аларды ки, капиталын бир һиссәси тамамилә вә ја гисмән бош галарды (чүнки әввәлҹә бу һиссә ишләмәкдә олан капиталы өз мөвгејиндән сыхышдырыб чыхармалы оларды, — јалныз бу һалда һәмин һиссә өз дәјәрини үмумијјәтлә артыра биләрди), дикәр һиссәси исә ишләмәјән вә ја анҹаг јарыја гәдәр ишләјән капиталын тәзјиги алтында даһа ашағы мәнфәәт нормасы алмагла тәтбиг едиләрди. Һәм дә әлавә капиталын бир һиссәси көһнә капиталын јерини тутсајды, беләликлә дә бу көһнә капитал әлавә капиталда бир јер тутсајды, бунун фәрги олмазды. Биз һәр һалда, бир тәрәфдән, әввәлки капитал мәбләғини, дикәр тәрәфдән, әлавә капитал мәбләғини көрәрдик. Бу һалда мәнфәәт нормасынын азалмасы илә јанашы олараг, мәнфәәт күтләси мүтләг мә'нада азаларды, чүнки бизим фәрз етдијимизә көрә, тәтбиг едилән иш гүввәсинин күтләси арта билмәзди вә изафи дәјәр нормасы да арта билмәзди, демәли, изафи дәјәр күтләси дә арта билмәзди. Азалмыш мәнфәәт күтләсини исә артмыш олан бүтүн капитала нисбәтән һесабламаг лазым кәләрди. Лакин һәтта фәрз едилсә ки, ишләмәкдә олан капитал әввәлки мәнфәәт нормасы шәраитиндә тәтбиг олунмагда давам едир, демәли, мәнфәәт күтләси әввәлки кими галыр, јенә дә буну һәр һалда капиталын артмыш олан үмуми мәбләғинә нисбәтән һесабламаг лазым кәләрди ки, бу да јенә мәнфәәт нормасынын азалмасыны нәзәрдә тутур. Әкәр 1 000 мәбләғиндә бүтүн капитал 100 мәнфәәт кәтирирдисә вә артыб 1 500 оландан сонра да јенә әввәлки кими анҹаг 100 мәнфәәт кәтирирсә, онда икинҹи һалда 1 000 мәбләғиндә капитал анҹаг 66 $^2/_3$ мәбләғиндә мәнфәәт кәтирир. Әввәлки капиталын дәјәринин артмасы мүтләг мә'нада азаларды. Јени шәраитдә = 1 000 капитал әввәлләр = 666$^2/_3$ капиталын вердијиндән артыг мәнфәәт вермәзди.

Лакин ајдындыр ки, әввәлки капиталын беләә фе'лән гијмәтдән дүшмәси мүбаризәсиз кечмәзди, әлавә капитал ΔK бир капитал кими ишләмәк имканыны мүбаризәсиз әлдә етмәзди. Мәнфәәт нормасы капиталын ифрат истеһсалындан ирәли кәлән рәгабәт сајәсиндә олмајараг азаларды, әксинә, мәнфәәт нормасынын азалмасы вә капиталын ифрат истеһсалы ејни сәбәбләрдән ирәли кәлдијинә көрә рәгабәт мүбаризәси башланарды. Артыг ишләјән вә

ΔK-нын бир һиссәсинә малик олан капиталистләр буну аз-чох истифадәсиз сахлајардылар ки, өз әввәлки капиталыны гијмәтдән салмасынлар вә истеһсал саһәсиндә онун тутдуғу јери кичилтмәсинләр, ја да онлар бу һиссәни елә ишләдәрдиләр ки, әлавә капиталын фәалијјәтсиз галмасы нәтичәләрини, өзләри үчүн мүвәггәти зәрәрлә олса да, өз үзәрләриндән јени кәләнләрин үзәринә, үмумијјәтлә өз рәгибләринин үзәринә кечирсинләр.

ΔK-нын јени әлләрә кечәчәк һиссәси көһнә капитал һесабына өзүнә јер тутмаға чалышарды вә буна гисмән наил оларды, чүнки о, көһнә капиталын бир һиссәсини фәалијјәтсиз гојарды, ону мәчбур едәрди ки, өз көһнә јерини бу һиссәјә версин вә ишә анчаг гисмән сәрф едилән, ја да һеч сәрф едилмәјән әлавә капитал јерини тутсун.

Капитал бир капитал кими ишләмәли вә өз дәјәри чәһәтдән артмалы олдуғуна көрә, көһнә капиталын бир һиссәси һәр чүр шәраитдә јатыб галмалы вә онун капитал олмаг хассәси дә јатыб галмалыдыр. Мәһз һансы һиссәнин јатыб галмалы олдуғуну рәгабәт мүбаризәси һәлл едәрди. Иш нормал гајдада кетдикдә рәгабәт, үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшмәсиндә олдуғу кими, капиталистләр синфинин ишдә һәјата кечирилән гардашлыг иттифагы кими өзүнү көстәрир, белә ки, онлар үмуми гәнимәти һәр биринин гојдуғу һиссәјә пропорсионал сурәтдә өз араларында бирликдә бөлүшдүрүрләр. Лакин мәсәлә мәнфәәтин дејил, зәрәрин бөлүшдүрүлмәси үзәриндә олдуғуна көрә, һәр бири өз зәрәр пајыны мүмкүн гәдәр азалтмаға вә буну башгасынын үзәринә јыхмаға чалышыр. Бүтүн капиталистләр синфи үчүн зәрәр лабүддүр. Лакин бундан һәр бир ајрыча капиталистин пајына нә гәдәр дүшәчәјинә, бу зәрәрин үмумијјәтлә нә гәдәрини һәр бир ајрыча капиталистин өз өһдәсинә көтүрмәли олдуғуна кәлдикдә, бу дөнүб күч вә һијләкәрлик мәсәләси олур вә бу һалда рәгабәт бир-бирилә дүшмәнчилик едән пешәкарларын мүбаризәсинә чеврилир. Әввәлләр һәр бир ајрыча капиталист илә бүтүн капиталистләр синфинин мәнафе бирлији рәгабәт васитәсилә өзүнә әмәли сурәтдә нечә јол ачырдыса, инди дә бу мәнафе экслији там ејни сурәтлә өзүнү көстәрир.

Бу тоггушма нә јолла арадан галдырыла биләр вә капиталист истеһсалынын «сағлам» һәрәкәтинә ујғун мүнасибәтләр нә јолла јенидән бәрпа едилә биләр? Тоггушманы арадан галдырмағын үсулу, арадан галдырылмасындан бәһс олунан тоггушманын ашкара чыхмасынын өзүндәдир. Бу үсул ондан ибарәтдир ки, өз дәјәри е'тибарилә бүтүн әлавә капитал ΔK-ја, јахуд, һеч олмазса, онун бир һиссәсинә бәрабәр олан капитал ишләдилмир вә гисмән һәтта пуч едилир. Һәрчәнд тоггушманын өз шәрһиндән дә мә'лум олдуғу кими, белә бир зәрәр ајры-ајры фәрди капиталлар арасында әсла бәрабәр сурәтдә бөлүнмүр, онун бөлкүсүнү рәгабәт мүбаризәси һәлл едир, һәм дә хүсуси имтијазлара вә ја артыг әл-

дә едилмиш олан хүсуси мөвгеләрә мүвафиг олараг зәрәр чох гејри-бәрабәр сурәтдә вә чох мүхтәлиф формаларда бөлүнүр, белә ки, бир капитал бош галыр, дикәри пуч олур, бир башгасы да анчаг нисби зәрәр чәкир вә ја анчаг мүвәггәти олараг гијмәтдән дүшүр вә и. а.

Лакин чох вә ја аз мигдар капиталын фәалијјәтсиз галмасы вә һәтта пуч едилмәси сајәсиндә мүвазинәт һәр бир шәраитдә бәрпа едиләрди. Бу гисмән капиталын мадди субстансијасына аид оларды, јә'ни истеһсал васитәләринин бир һиссәси, әсас капитал вә дөврijјә капиталы ишләмәзди, капитал кими фәалијјәт көстәрмәзди; истеһсала башламыш олан мүәссисәләрин бир һиссәси дајанарды. Бу чәһәтдән заман һәр шејә гаршы рәһмсиз олуб бүтүн истеһсал васитәләрини (торпагдан башга) писләшдирирсә дә, бурада, фәалијјәтин дајанмасы нәтичәсиндә, әслиндә истеһсал васитәләри хејли артыг дәрәчәдә дағыларды. Лакин бу чәһәтдән башлыча нәтичә ондан ибарәт оларды ки, һәмин истеһсал васитәләри даһа бир истеһсал васитәси кими ишләмәзди, — онларын бир истеһсал васитәси кими фәалијјәти аз-чох узун мүддәт кәсиләрди.

Лакин башлыча, һәм дә ән кәскин характерли дағыдычы тә'сир капитала тохунарды, капиталда дәјәр хассәси олдуғуна көрә исә, — капитал *дәјәрләрә* тохунарды: капитал дәјәрин, садәчә олараг кәләчәкдә изафи дәјәрдән, мәнфәәтдән бир пај алмаг вәсигәләри формасында олан, әслиндә истеһсал үчүн борч тәәһһүдләринин анчаг мүхтәлиф формаларыны тәмсил едән һиссәси, өзүндән көзләнилән кәлирләр азалдыгда, дәрһал гијмәтдән дүшүр. Нәгд гызыл вә күмүшүн бир һиссәси ишләдилмәмиш галыр, бир капитал кими ишләмир. Базарда олан әмтәәләрин бир һиссәси өз тәдавүл вә тәкрар истеһсал просесини, анчаг өз гијмәтләри сон дәрәчә ашағы дүшдүкдә, демәли, һәмин һиссәнин тәмсил етдији капиталын гијмәтдән дүшмәси јолу илә давам етдирир. Ејниләә әсас капиталын үнсүрләри дә аз-чох гијмәтдән дүшүр. Буна о да әлавә олунур ки, гијмәтләрин бир-бирилә мүәјјән вә нәзәрдә тутулан нисбәтләрдә олмасы тәкрар истеһсал просеси үчүн шәртдир, буна көрә гијмәтләрин үмумән ашағы дүшмәси нәтичәсиндә тәкрар истеһсал дајаныр вә позулур. Тәкрар истеһсал просесинин белә позулмасы вә дајанмасы пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасыны, капитал инкишаф етдикчә инкишаф едән вә, көстәрилдији кими, гијмәтләрин фәрз едилмиш нисбәтләринә әсасланан бу функсијаны позур, тә'дијә тәәһһүдләри силсиләсини мүәјјән мүддәтә јүз јердән гырыр, капиталла бирликдә инкишаф етмиш кредит системинин бурадан ирәли кәлән сарсынтысы үзүндән даһа да кәскинләшир вә, беләликлә, күчлү вә кәскин бөһранлара, гәфләтән мәчбури гијмәтдән дүшмә һалларына, тәкрар истеһсал просесинин һәгигәтән дајаныб позулмасына вә бунунла бирликдә тәкрар истеһсалын һәгигәтән азалмасына сәбәб олур.

Лакин ејни заманда башга амилләр дә тә'сир көстәрәрди. Истеһсалын дајанмасы фәһлә синфинин бир һиссәсини ишдән мәһрум едәрди вә бунун нәтичәсиндә фәһлә синфинин дикәр, ишләјән һиссәсини елә бир шәраитә саларды ки, һәмин һиссә әмәк һаггынын һәтта орта сәвијјәдән дә ашағы салынмасына разылашмалы оларды, — бу вәзијјәт капитала мәһз елә бир тә'сир көстәрир ки, дејәсән орта әмәк һаггы шәраитиндә нисби вә ја мүтләг изафи дәјәр артмышдыр. Чичәкләнмә дөврү фәһләләрин евләнмәсинә көмәк едәрди вә онларда ушаг өлүмүнү азалдарды — әһалинин нә дәрәчәдә олурса олсун һәгигәтән артмасы бу вәзијјәтлә әлагәдар олса да, бу вәзијјәт һәгигәтән ишләјән әһалинин артмасыны һеч дә нәзәрдә тутмур, лакин фәһләләрин капитала мүнасибәтинә тамамилә елә бир тә'сир көстәрир ки, дејәсән һәгигәтән ишләјән фәһләләрин сајы артмышдыр. Дикәр тәрәфдән, гијмәтләрин ашағы дүшмәси вә рәгабәт мүбаризәси һәр бир капиталисти үмумән бүтүн өз мәһсулунун фәрди дәјәрини јени машынлар, тәкмилләшдирилмиш јени әмәк методлары, јени комбинасијалар тәтбиг етмәк васитәсилә һәмин мәһсулун үмуми дәјәриндән јүксәјә галдырмаға, јә'ни мә'лум мигдар әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлтмәјә, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтини ашағы салмаға вә, беләликлә, фәһләләри ишдән чыхармаға, — сөзүн гысасы, сүн'и әһали артыглығы јаратмаға сөвг едәрди. Сонра, сабит капитал үнсүрләринин гијмәтдән дүшмәсинин өзү мәнфәәт нормасынын артмасына сәбәб олан бир үнсүр оларды. Тәтбиг едилән сабит капиталын күтләси дәјишән капитала нисбәтән артарды, лакин бу күтләнин дәјәри азала биләрди. Истеһсалын дајанмасы капиталист һүдудлары дахилиндә онун сонралар кенишләнмәсини һазырлајарды.

Беләликлә дә, даирә јенидән кечилмиш оларды. Фәалијјәтин дајанмасы нәтичәсиндә капиталын гијмәтдән дүшән һиссәси өз әввәлки дәјәрини јенидән алмыш оларды. Һәм дә кенишләнән истеһсал шәраитиндә, кенишләнән базар шәраитиндә вә мәһсулдар гүввәнин јүксәлмиш олдуғу шәраитдә белә бир чыхылмаз дөвран јенә дә кечилмиш оларды.

Лакин һәтта бизим көтүрдүјүмүз ифрат фәрзијјә шәраитиндә дә капиталын мүтләг ифрат истеһсалы үмумијјәтлә мүтләг ифрат истеһсал дејилдир, истеһсал васитәләринин мүтләг ифрат истеһсалы дејилдир. Бу ифрат истеһсал јалныз она көрә истеһсал васитәләринин ифрат истеһсалыдыр ки, бунлар *капитал кими ишләјир* вә, демәли, өз күтләсинин артмасына мүвафиг олараг дәјәрин артмасыны, бу дәјәрин өз-өзүнә артмасыны тәләб едир, әлавә дәјәр јаратмалы олур.

Лакин, буна бахмајараг, бу јенә дә ифрат истеһсал оларды, чүнки капитал әмәји капиталист истеһсал просесинин «сағлам», «нормал» инкишафынын тәләб етдији дәрәчәдә истисмар едә билмәзди, елә бир дәрәчәдә истисмар едә билмәзди ки, тәтбиг едилән

капиталын күтләси артдыгча, мәнфәәт күтләси дә һәр һалда артсын вә, демәли, имкан вермәсин ки, мәнфәәт нормасы капиталын артдығы дәрәчәдә азалсын вә хүсусән мәнфәәт нормасы капиталын артмасындан даһа сүр'әтлә азалсын.

Капиталын ифрат истеһсалы һеч бир заман истеһсал васитәләринин, — әмәк васитәләринин вә јашајыш васитәләринин — ифрат истеһсалындан башга бир шеј демәк дејилдир, һәм дә бу васитәләр бир капитал кими фәалијјәт көстәрә билир, јә'ни мә'лум истисмар дәрәчәси шәраитиндә әмәјин истисмары үчүн тәтбиг едилә билир; бу истисмар дәрәчәсинин мүәјјән нөгтәдән ашағы дүшмәси исә, капиталист истеһсал просесинин позулмасына, онун дајанмасына, бөһранлара, капиталын дағылмасына сәбәб олур. Капиталын белә бир ифрат истеһсалы илә јанашы олараг аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә нисби әһали артыглығы әмәлә кәлмәси арасында һеч бир зиддијјәт јохдур. Әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлдән, әмтәә мәһсуллары күтләсини артыран, базарлары кенишләндирән, һәм күтлә, һәм дә дәјәр е'тибарилә капитал јығымыны сүр'әтләндирән вә мәнфәәт нормасыны ашағы салан вәзијјәт нисби әһали артыглығы, фәһлә әһали артыглығы јаратмышдыр вә даим јаратмагдадыр, бу фәһләләр исә әмәјин истисмар дәрәчәси ашағы олдуғуна көрә артыг капитал тәрәфиндән тәтбиг едилмир, һалбуки онлар анчаг бу шәраитдә тәтбиг едилә биләрди, јахуд, һәр һалда, һәмин истисмар дәрәчәси шәраитиндә ашағы мәнфәәт нормасы верәчәкләринә көрә тәтбиг едилмир.

Әкәр капитал харичә көндәрилирсә, буна сәбәб онун өлкә дахилиндә әсла тәтбиг едилә билмәјәчәји дејилдир. Буна сәбәб одур ки, харичдә о даһа јүксәк мәнфәәт нормасы илә тәтбиг едилә биләр. Лакин белә бир капитал ишләјән фәһлә әһали үчүн вә умумијјәтлә һәмин өлкә үчүн мүтләг мә'нада артыг капиталдыр. О белә бир капитал олараг нисби артыг әһали илә јанашы мөвчуд олур вә бу да бир мисал олараг көстәрир ки, артыг капитал илә артыг әһали бир-бирилә јанашы мөвчуд олур вә гаршылыглы сурәтдә бир-биринин варлығы үчүн шәрт олур.

Дикәр тәрәфдән, јығымла әлагәдар олараг, мәнфәәт нормасынын азалмасы рәгабәт мүбаризәсинә лабүд сәбәб олур. Мәнфәәт нормасынын азалмасына әвәз олараг мәнфәәт күтләсинин артмасы анчаг чәмијјәтин бүтүн капиталы үчүн вә мөвчуд мүәссисәләрин саһибләри олан ири капиталистләр үчүн әһәмијјәтлидир. Мүстәгил ишләјән јени әлавә капитал белә бир әвәзин верилмәсини мүмкүн едәчәк шәраити тапмыр; белә бир шәраити о һәлә әлдә етмәлидир, буна көрә дә мәнфәәт нормасынын азалмасы капиталлар арасында рәгабәт мүбаризәси доғурур, нәинки әксинә. Бу рәгабәт мүбаризәси илә јанашы олараг, әлбәттә, әмәк һаггы мүвәггәти олараг артыр вә бунун нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы мүвәггәти олараг бир даһа ашағы дүшүр. Әмтәәләрин ифрат истеһсалы, базарларын һәддиндән артыг долмасы да ејни һалы бү-

рузә верир. Капиталын мәгсәди тәләбаты өдәмәкдән дејил, мәнфәәт истеһсал етмәкдән ибарәт олдуғуна көрә вә бу мәгсәдә анчаг, истеһсалын һәчмини мәһсуллар күтләси дејил, мәһсуллар күтләсини истеһсалын һәчми мүәјјән етдији методлар васитәсилә чатмаг мүмкүн олдуғуна көрә, капиталист базиси үзәриндә истеһлакын мәһдуд һәчми илә бу имманент һәдләрдән кәнара чыхмаға даим чалышан истеһсал арасында һәмишә ујғунсузлуг мејдана кәлмәлидир. Һәм дә ахы капитал әмтәәләрдән ибарәтдир, буна көрә дә капиталын ифрат истеһсалына әмтәәләрин ифрат истеһсалы да дахилдир. Бурадан белә мараглы бир һал мејдана чыхыр ки, әмтәәләрин ифрат истеһсалыны инкар едән игтисадчылар капиталын ифрат истеһсалыны гәбул едирләр. Үмуми ифрат истеһсал баш вермир, анчаг мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасындакы пропорсијанын позулмасы баш верир, дедикләри заман бу анчаг о демәкдир ки, капиталист истеһсалы шәраитиндә ајры-ајры истеһсал саһәләринин пропорсионаллығы даими бир просес кими диспропорсионаллыгдан ирәли кәлир, чүнки бурада бир там олмаг е'тибарилә истеһсалын гаршылыглы әлагәси, истеһсалда фәалијјәт көстәрән шәхсләрә онларын коллектив зәкасы илә дәрк едилмиш олан вә буна көрә һәмин зәканын һөкмранлығы алтында олараг истеһсал просесини онларын үмуми нәзарәтинә табе едән бир ганун кими дејил, кор бир ганун кими гәбул етдирилир. Сонра, бунунла да тәләб едирләр ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишаф етмәмиш олдуғу өлкәләрдә истеһлак вә истеһсал капиталист истеһсал үсулу өлкәләринә хас олан бир пилләдә дурсун. Әкәр, ифрат истеһсал анчаг нисбидир, дејирләрсә, бу тамамилә доғрудур; лакин бүтүн капиталист истеһсал үсулу анчаг нисби бир истеһсал үсулудур вә онун һәдләри мүтләг дејилдир, лакин онун үчүн, онун базиси үзәриндә мүтләгдир. Јохса нечә ола биләрди ки, халг күтләсинин еһтијачы олан әмтәәләрә тәләб олмасын вә нечә ола биләрди ки, өз евинин ичиндә фәһләләрә орта мигдарда зәрури јашајыш васитәләри верә билмәк үчүн бу тәләби харичдә, узаг базарларда ахтармаг лазым кәлсин? Чүнки анчаг бу спесифик, капиталист гаршылыглы мүнасибәтләри шәраитиндә артыг мәһсулун алдығы форма сајәсиндә онун саһиби буну анчаг о һалда истеһлака верә биләр ки, һәмин мәһсул өз саһиби үчүн јенидән капитала чеврилсин. Нәһајәт, әкәр капиталистләрин өз әмтәәләрини өз араларында анчаг мүбадилә етмәләри вә бунлары истеһлак етмәләри кифајәтдир, дејирләрсә, онда капиталист истеһсалынын үмуми характерини унудурлар, јаддан чыхарырлар ки, мәсәлә капиталын истеһлакы үзәриндә дејил, онун дәјәринин артмасы үзәриндәдир. Бир сөзлә, ашкар ифрат истеһсал һалларына (бүтүн е'тиразлара бахмајараг, мөвчуд олан һаллара) гаршы бүтүн е'тиразлар ондан ибарәтдир ки, *капиталист* истеһсалынын һәдләри *үмумијјәтлә истеһсалын* һәдләри дејилдир, она көрә бу спесифик, капиталист истеһсал үсулунун да һәдләри дејилдир. Лакин бу капиталист ис-

теһсал үсулунун зиддијјәти мәһз онун мәһсулдар *гүввәләри* мүтләг мә'нада инкишаф етдирмәк мејлиндәдир, бу инкишаф исә ичәрисиндә капиталын һәрәкәт етдији вә јеканә һәрәкәт едә биләчәји спесифик истеһсал *шәраити* илә даим тоггушур.

Мәсәлә онда дејилдир ки, јашајыш васитәләри мөвчуд әһалијә нисбәтән олдугча чох истеһсал едилир. Әксинә. Јашајыш васитәләри, әһали күтләсинин јахшы вә инсанчасына јашаја билмәси үчүн олдугча аз истеһсал едилир.

Мәсәлә онда дејилдир ки, истеһсал васитәләри әһалинин иш габилијјәтли һиссәсини мәшғул етмәк үчүн лазым кәлдијиндән артыг истеһсал едилир. Әксинә. Әввәлән, әһали ичәрисиндә фе'лән ишә габил олмајан хејли бөјүк бир һиссә әмәлә кәлир ки, бу һиссә шәраит үзүндән башгаларынын әмәјини истисмар етмәјә вә ја анчаг мискин бир истеһсал үсулу шәраитиндә иш һесаб едилә биләчәк ишләрлә мәшғул олмаға мәчбурдур. Икинчиси, истеһсал васитәләри о гәдәр истеһсал едилмир ки, әмәк габилијјәти олан бүтүн әһали ән мәһсулдар шәраитдә ишләјә билсин, демәли, иш вахты әрзиндә тәтбиг едилән сабит капиталын күтләси вә сәмәрәлилији сајәсиндә бу әһалинин мүтләг иш вахты гысалсын.

Лакин вахташыры олараг әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри фәһләләрин мүәјјән мәнфәәт нормасы верә биләчәк истисмары васитәләри кими ишләдилә биләчәјиндән чох артыг истеһсал едилир. Әмтәәләр о гәдәр чох истеһсал едилир ки, бу әмтәәләрдә олан дәјәри вә бу дәјәрдә олан изафи дәјәри капиталист истеһсалынын мүәјјән етдији бөлкү шәраитиндә вә истеһлак мүнасибәтләри дахилиндә реаллашдырыб јени капитала чевирмәк мүмкүн олмур, јә'ни бу просес даим тәкрарланан партлајышлар олмадан давам едә билмир.

Мәсәлә онда дејилдир ки, сәрвәт олдугча чох истеһсал едилир. Мәсәлә бундадыр ки, зиддијјәтли, капиталист формаларында вахташыры олдугча чох сәрвәт истеһсал едилир.

Капиталист истеһсал үсулунун һәдди:

1) Бунда мејдана чыхыр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын азалмасы мүәјјән нөгтәдә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин өз инкишафы илә ән кәскин сурәтдә тоггушан вә буна көрә дә һәмишә бөһранлар васитәсилә арадан галдырылмалы олан бир ганундур.

2) Бунда мејдана чыхыр ки, истеһсалын кенишләнмәсини вә ја кичилмәсини истеһсалын ичтимаи тәләбата, ичтимаи чәһәтдән инкишаф етмиш инсанларын тәләбатына нисбәти мүәјјән етмир, һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мәнимсәнилмәси вә һаггы өдәнилмәмиш бу әмәјин үмумијјәтлә маддиләшмиш әмәјә нисбәти мүәјјән едир, јахуд, капиталистчәсинә десәк, мәнфәәт вә бу мәнфәәтин тәтбиг едилән капитала нисбәти, демәли, мәнфәәт нормасынын мә'лум сәвијјәси мүәјјән едир. Буна көрә дә капиталист истеһсалынын һәдләри артыг елә бир кенишләнмә дәрәчәсиндә тә'-

сир көстәрир ки, бу кенишләнмә дәрәчәси башга шәраитдә, әксинә, сон дәрәчә кифајәтсиз оларды. Истеһсал тәләбатын өдәнилмәси тәләб етдикдә дејил, мәнфәәт истеһсалы вә онун реаллашдырылмасы тәләб етдикдә дајаныр.

Әкәр мәнфәәт нормасы азалырса, онда, бир тәрәфдән, капиталын гүввәләри чалышыр ки, ајрыча бир капиталист тәкмилләшдирилмиш методлар вә с. васитәсилә өз әмтәәләри ваһидинин фәрди дәјәрини бунларын орта ичтимаи дәјәриндән ашағы салсын вә, беләликлә, мөвчуд базар гијмәти шәраитиндә бир гәдәр әлавә мәнфәәт көтүрсүн; дикәр тәрәфдән, еһтикар мејдана кәлир ки, бу да һеч олмазса мүәјјән әлавә мәнфәәт, онун үмуми орта сәвијјәсиндән асылы олмајан вә бундан јүксәкдә дуран әлавә мәнфәәт көтүрүлмәсини тә'мин етмәк үчүн гызғын сурәтдә јени истеһсал методлары, капитал гојулушу үчүн јени саһәләр, јени авантүралар ахтармагдан ибарәт әлверишли шәраит тапыр.

Мәнфәәт нормасынын, јә'ни нисби капитал артымынын, һәр шејдән әввәл, капиталын мүстәгил сурәтдә груплашан бүтүн јени шахәләри үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәм дә әкәр капитал әмәлә кәтирмәк, өзүнүн мәнфәәт күтләси мәнфәәт нормасындан јүксәк олан анчаг бир нечә ири капитала гисмәт олсајды, онда истеһсалы чанландыран һәвәс үмумијјәтлә сөнмүш оларды. Истеһсал јухуја кедәрди. Мәнфәәт нормасы капиталист истеһсалынын һәрәкәтверичи гүввәсидир; анчаг мәнфәәтлә истеһсал едилә билән шеј вә анчаг мәнфәәтлә истеһсал едилдији дәрәчәдә истеһсал едилир. Мәнфәәт нормасынын азалмасы гаршысында инкилис игтисадчыларынын горхуја дүшмәси дә бурадан ирәли кәлир. Әкәр бунун тәкчә мүмкүн олмасы өзү Рикардону горхуја салырса, бу онун капиталист истеһсалы шәраитини мәһз дәриндән анладығыны көстәрир. Рикардону нәјин үстүндә тәһмәтләндирирдиләрсә, мәһз бу өзү онун ән әһәмијјәтли чәһәтини тәшкил едир: о, капиталист истеһсалыны тәдгиг едәркән, «инсанларын» талеји гајғысына галмајараг, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы нә гәдәр инсан гурбаны вә капитал *дәјәрләри* гурбаны баһасына әлдә едилсә дә, анчаг һәмин гүввәләрин инкишафына диггәт верир. Ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы — капиталын тарихи вәзифәси вә она һагг газандырылмасыдыр. Мәһз бунунла о шүурсуз олараг даһа јүксәк истеһсал формасы үчүн мадди шәраит јарадыр. Рикардону нараһат едән будур ки, истеһсалын өз инкишафы капиталист истеһсалы үчүн бир стимул олан, ејни заманда јығым үчүн шәрт вә һәрәкәтверичи олан мәнфәәт нормасына гаршы тәһлүкә төрәдир. Бурада кәмијјәт нисбәти исә һәр шејдир. Һәгигәтдә бунун әсасыны, онун анчаг тутгун шәкилдә һисс етдији даһа дәрин бир шеј тәшкил едир. Бунда халис игтисади шәкилдә, јә'ни буржуа нөгтеји-нәзәриндән, капиталист анлајышы чәрчивәсиндә, капиталист истеһсалынын өз нөгтеји-нәзәриндән бу истеһсалын мәһдудлуғу, онун нисбилији ашкара чыхыр, белә бир һал ашкара

чыхыр ки, бу истеһсал мүтләг бир истеһсал үсулу дејилдир, истеһсалын мадди шәраити инкишафынын мүәјјән мәһдуд бир дөврүнә мүвафиг олан анчаг тарихи бир истеһсал үсулудур.

IV. ӘЛАВӘЛӘР.

Әмәјин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә чох гејри-бәрабәр инкишаф етдијинә, һәм дә тәкчә дәрәчә е'тибарилә гејри-бәрабәр дејил, чох заман әкс истигамәтдә инкишаф етдијинә көрә, бурадан о нәтичә чыхыр ки, мәнфәәтин (= изафи дәјәрин) орта күтләси ән габагчыл сәнаје саһәләриндә мәһсулдар гүввәнин инкишафына әсасән көзләнилә биләчәји сәвијјәдән хејли ашағы олмалыдыр. Мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә мәһсулдар гүввәнин јалныз чох мүхтәлиф пропорсијаларда дејил, һабелә чох заман әкс истигамәтдә инкишаф етмәси нәинки јалныз рәгабәт һәрчмәрчлијиндән вә буржуа истеһсал үсулунун спесификлијиндән ирәли кәлир. Әмәк мәһсулдарлығы тәбии шәраитлә дә әлагәдардыр, ичтимаи шәраитдән асылы олан мәһсулдарлыг јүксәлдикчә, тәбии шәраитин мәһсулдарлығы чох вахт азалыр. Бурадан да һәмин мүхтәлиф даирәләрдә һәрәкәтин бир-биринә әкс характердә олмасы ирәли кәлир: бә'зиләриндә тәрәгги, бә'зиләриндә исә тәнәззүл. Һеч олмазса, мәсәлән, хам материалларын чох һиссәси мигдарынын асылы олдуғу илин фәсилләри тә'сирини, мешәләрин гырылмасыны, даш көмүр мә'дәнләринин, дәмир мә'дәнләринин түкәнмәсини вә и. а. хатырлатмаг олар.

Әкәр сабит капиталын дөвријјә һиссәси, хаммал вә и. а., өз күтләси е'тибарилә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына пропорсионал олараг даим артырса, әсас капитал, биналар, машынлар, ишыг, истилик гурғулары вә с. башга вәзијјәтдәдир. Машынларын һәчми артдыгда, бунлар мүтләг мә'нада баһалашырса да, нисби мә'нада учузлашыр. Әкәр беш фәһлә әввәлкиндән он дәфә артыг әмтәә истеһсал едирсә, бунун нәтичәсиндә әсас капитала чәкилән хәрч он дәфә артмыр; мәһсулдар гүввә инкишаф етдикчә сабит капиталын бу һиссәсинин дәјәри артырса да, бу дәјәр һеч дә белә бир пропорсијада артмыр. Мәнфәәт нормасынын азалмасында ифадә олундуғу шәкилдә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәти илә, әмәк мәһсулдарлығы инкишаф етдикчә, әмтәә ваһидиндә вә бунун гијмәтиндә ифадә олунан шәкилдәки ејни нисбәт арасында олан фәрги биз артыг дәфәләрлә көстәрмишик.

{ Әмтәәнин дәјәри бу әмтәәјә дахил олан бүтүн иш вахты илә, кечмиш вә чанлы иш вахты илә мүәјјән олунур. Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы мәһз ондан ибарәтдир ки, чанлы әмәјин һиссәси азалыр, кечмиш әмәјин һиссәси исә артыр, лакин елә артыр ки, әмтәәдә олан әмәјин үмуми јекуну азалыр; демәли, елә артыр ки, кечмиш әмәјин мигдарынын артмасына нисбәтән чанлы әмәјин мигдары даһа чох азалыр. Әмтәәнин дәјәриндә тәчәссүм едән кеч-

миш әмәк, — капиталын сабит һиссәси, — гисмән әсас капиталын ашынмасындан, гисмән дә әмтәәјә бүтөвлүкдә дахил олмуш дөврijјә сабит капиталындан, хаммалдан вә јардымчы материалдан ибарәтдир. Әмәк мәһсулдарлығы артдыгча, дәјәрин хаммалдан вә јардымчы материалдан әмәлә кәлән һиссәси азалмалыдыр, чүнки бу материалларда әмәк мәһсулдарлығы мәһз онларын дәјәринин азалмасында мејдана чыхыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы үчүн ән характерик чәһәт исә, әксинә, ондан ибарәтдир ки, сабит капиталын әсас һиссәси чох күчлү артыр, бунунла бирликдә, онун дәјәринин ашынма нәтичәсиндә әмтәәләрә кечән һиссәси дә артыр. Јени истеһсал методунун мәһсулдарлығы һәгигәтән артырмагла өзүнү доғрултмасы үчүн, бу метод чанлы әмәјин азалмасы нәтичәсиндә дәјәрин чыхылан, мүһафизә олунан һиссәсинә нисбәтән ајрыча бир әмтәәјә даһа аз әлавә дәјәр һиссәси кечирмәлидир ки, бу һиссә дә әсас капиталын ашынмасына мүвафиг олур; бир сөзлә, бу метод әмтәәнин дәјәрини азалтмалыдыр. Әлбәттә, һәмин метод бу чүр тә'сири һәтта о заман да көстәрмәлидир ки, ајры-ајры һалларда олдуғу кими, әмтәә дәјәринин әмәлә кәлмәсинә, әсас капиталын әлавә ашынан һиссәсиндән башга, мигдарча артан вә ја даһа чох баһа олан хаммал вә јардымчы материал нөвләринә мүвафиг әлавә дәјәр һиссәси дахил олсун. Чанлы әмәјин азалмасы үзүндән дәјәрин азалмасы дәјәрә едилән бүтүн әлавәләри артыгламасы илә тәнләшдирмәлидир.

Буна көрә истеһсал һәр һансы ичтимаи шәраитә мәнсуб олса да, әмтәәјә дахил олан әмәјин үмуми мигдарынын белә азалмасы әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасынын санки мүһүм бир әламәти олмалы иди. Истеһсалчыларын өз истеһсалларыны әввәлчәдән һазырланмыш плана ујғун сурәтдә тәнзим етдикләри чәмијјәтдә, һәтта садә әмтәә истеһсалы шәраитиндә дә әмәк мәһсулдарлығы сөзсүз бу мигјасла өлчүләрди. Лакин капиталист истеһсалы шәраитиндә вәзијјәт нечәдир?

Тутаг ки, капиталист истеһсалынын мүәјјән бир саһәси мүвафиг әмтәәнин нормал дәнәсини ашағыдакы шәраитдә истеһсал едир: әсас капиталын ашынмасы һәр дәнәјә $1/2$ шиллинг вә ја марка тәшкил едир; һәр дәнәјә $17^1/_2$ шиллинглик хаммал вә јардымчы материал дахил олур; әмәк һаггына 2 шиллинг дүшүр вә, изафи дәјәр нормасы 100% олмагла, изафи дәјәр 2 шиллинг тәшкил едир. Бүтүн дәјәр = 22 шиллинг вә ја марка. Садәлик үчүн белә фәрз едәк ки, бу истеһсал саһәсиндә капиталын гурулушу ичтимаи капиталын орта гурулушудур, демәли, әмтәәнин истеһсал гијмәти онун дәјәринә ујғун кәлир, капиталистин мәнфәәти исә истеһсал едилмиш изафи дәјәрә ујғун кәлир. Бу һалда әмтәәнин истеһсал хәрчләри $= 1/2 + 17^1/_2 + 2 = 20$ шиллинг, орта мәнфәәт нормасы $\frac{2}{20} = 10\%$, әмтәәнин һәр дәнәсинин дәјәринә бәрабәр олан онун истеһсал гијмәти исә = 22 шиллингә вә ја маркаја.

Фәрз едәк ки, бир машын ихтира едилиб әмтәәнин һәр дәнәсинин истеһсалы үчүн тәләб олунан чанлы әмәји јарыбајары азалдыр, лакин әсас капиталын ашынмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән дәјәр һиссәсини үч гат артырыр. Онда иш белә бир шәкил алыр: ашынма = $1^1/_2$ шиллинг, хаммал вә јардымчы материал јенә әввәлки кими $17^1/_2$ шиллинг, әмәк һаггы 1 шиллинг, изафи дәјәр 1 шиллинг тәшкил едир, јекуну 21 шиллинг вә ја 21 марка олур. Әмтәәнин дәјәри инди 1 шиллинг ашағы дүшмүшдүр; јени машын әмәјин мәһсулдар гүввәсини ашкар сурәтдә јүксәлтмишдир. Лакин капиталист үчүн иш белә бир шәкил алыр: онун истеһсал хәрчләри инди белә олур: ашынма $1^1/_2$ шиллинг, хаммал вә јардымчы материал $17^1/_2$ шиллинг, әмәк һаггы 1 шиллинг, — јекуну, јенә әввәлки кими, 20 шиллинг. Јени машын тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы билаваситә дәјишилмәдијинә көрә, капиталист истеһсал хәрчләриндән әлавә 10% көтүрмәлидир ки, бу да 2 шиллинг тәшкил едир; демәли, истеһсал гијмәти дәјишилмәз галмышдыр = 22 шиллинг, лакин бу гијмәт дәјәрдән 1 шиллинг артыгдыр. Капитализм шәраитиндә истеһсал едән чәмијјәт үчүн әмтәә учузлашмамышдыр, јени машын *һеч бир* тәкмилләшдирмә кәтирмир. Демәли, јени машын тәтбиг етмәкдә капиталистин әсла марагы јохдур. Јени машыны истеһсалда тәтбиг етдикдә капиталист һәлә ашынмамыш олан әввәлки машыны анчаг һәр бир дәјәрдән мәһрум едиб садәчә көһнә бир дәмирә чевирәчәјинә көрә, демәли, ашкар зәрәр чәкәчәјинә көрә, о өзүнә утопик көрүнән белә бир ахмаглығы етмәкдән һәр васитә илә чәкинир.

Беләликлә, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы ганунунун капитал үчүн һеч дә гәт'и әһәмијјәти јохдур. Капитал үчүн бу мәһсулдар гүввә, бунун сајәсиндә үмумән чанлы әмәјә гәнаәт едилдији һалда артмыр, анчаг о һалда артыр ки, әлавә едилән кечмиш әмәјә нисбәтән, чанлы әмәјин *һаггы өдәнилән* һиссәсинә даһа чох гәнаәт едилсин, бу исә I китабда гысача көстәрилмишдир, XIII фәсил, 2, сәһ. 356—357 [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 285—286]. Бу һалда капиталист истеһсал үсулунда јени бир зиддијјәт баш верир. Онун тарихи вәзифәси — инсан әмәјинин мәһсулдарлығыны арасы кәсилмәдән, һәндәси силсилә һалында ирәлиләдилән бир шәкилдә инкишаф етдирмәкдир. О һәмин вәзифәни јеринә јетирмир, чүнки бу һалда олдуғу кими, мәһсулдарлығын инкишафына мане олур. Бунунла да о анчаг јенидән сүбут едир ки, гочалмагда вә өз дөврүнү кетдикчә даһа артыг гысалтмагдадыр} [37].

---

[37] Јухарыдакы сәтирләр она көрә мө'тәризә ичәрисинә алынмышдыр ки, әлјазмасынын орикиналындакы гејдин дәјишдирилмиш шәклиндән ибарәт олса да, бә'зи јерләринин јазылышы орикиналда олан материалын чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. — *Ф. Е.*

Мәһсулдар гүввә артдыгча, мүстәгил сәнаје мүәссисәсини мүвәффәгијјәтлә апармаг үчүн зәрури олан капитал минимумунун артмасы рәгабәтдә ашағыдакы шәкилдә тәзаһүр едир: јени вә даһа чох баһа истеһсал аваданлығы һәр јердә ишләдилмәјә башладыгда, мүвафиг истеһсала хырда капиталларын кәләчәк јолу бағланыр. Мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә механики ихтираларын анчаг башланғычында хырда капиталлар бурада мүстәгил ишләјә биләр. Дикәр тәрәфдән, сабит капиталын [дәјишән капитала] нисбәтинин сон дәрәчә јүксәк олдуғу дәмир јоллар кими чох ири мүәссисәләр орта мәнфәәт нормасы дејил, бунун анчаг бир һиссәсини верир, фаиз кәтирир. Белә олмасајды, үмуми мәнфәәт нормасы даһа да ашағы дүшәрди. Капиталларын сәһмләр формасында бөјүк бирләшмәси исә, әксинә, бурада билаваситә тәтбиг олунмаг саһәси әлдә едир.

Капиталын артмасы, демәли, капитал јығымы јалныз она көрә мәнфәәт нормасынын азалмасыны әһатә едир ки, онун белә артмасы нәтичәсиндә капиталын үзви тәркиб һиссәләринин нисбәтиндә јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз дәјишикликләр баш верир. Лакин истеһсал үсулундакы даими күндәлик чеврилишләрә бахмајараг, мә'лум олур ки, бүтүн капиталын каһ бир, каһ да о бири һиссәси, чох вә ја аз һиссәси мүәјјән мүддәт әрзиндә һәмин тәркиб һиссәләринин мә'лум орта нисбәти әсасында јығылмагда давам едир, белә ки, бу һиссәнин артмасы һеч бир үзви дәјишиклик үчүн, демәли, мәнфәәт нормасынын азалмасында һеч бир сәбәб үчүн шәрт олмур. Капиталын бу даими артмасы, буна көрә көһнә истеһсал методлары илә јанашы олараг јени методлар тәтбиг едилдији бир заманда һәмин көһнә методлар әсасында истеһсалын раһатча кенишләнмәси дә она сәбәб олур ки, мәнфәәт нормасы чәмијјәтин бүтүн капиталынын артдығы дәрәчәдә азалмыр.

Әмәк һаггына хәрчләнән дәјишән капиталын нисби азалмасына бахмајараг, фәһләләрин мүтләг сајынын артмасы һеч дә бүтүн истеһсал саһәләриндә баш вермир вә бунларын һамысында һеч дә бәрабәр олмур. Әкинчиликдә чанлы әмәк үнсүрү мүтләг мә'нада азала биләр.

Һәм дә муздлу фәһләләрин сајынын нисби азалмасына бахмајараг, онларын сајынын мүтләг мә'нада артмасы капиталист истеһсал үсулунун тәләбатына анчаг ујғундур. Иш гүввәләрини күндә 12—15 саат ишләтмәк зәрурәти арадан галхан кими, бу иш гүввәләри ондан өтрү лүзумсуз олур. Әкәр мәһсулдар гүввәләрин инкишафы фәһләләрин мүтләг сајыны азалтсајды, јә'ни әслиндә бүтүн милләтә өзүнүн бүтүн истеһсалыны даһа гыса мүддәтдә ичра етмәк имканы версәјди, онда бу, ингилаба сәбәб оларды, чүнки әһалинин чоху кәрәксиз едилмиш оларды. Бунда капиталист истеһсалынын спесифик һәдди јенә дә мејдана чыхыр, һабелә ашкар олур ки, капиталист истеһсалы мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын вә сәрвәт истеһсалынын һеч дә мүтләг формасы дејилдир,

әксинә, мүәјјән нөгтәдә капиталист истеһсалы бу инкишафла тоггушур. Белә бир тоггушма гисмән өзүнү вахташыры бөһранларда көстәрир, бу бөһранлар исә она көрә баш верир ки, фәһлә әһалинин каһ бир, каһ да башга һиссәси өз көһнә пешәсиндә кәрәксиз олур. Капиталист истеһсалынын һәдди фәһләләрин артыг вахтындан ибарәтдир. Чәмијјәтин газандығы мүтләг артыг вахт капиталист истеһсалыны марагландырмыр. Мәһсулдар гүввәнин инкишафы капиталист истеһсалы үчүн анчаг она көрә әһәмијјәтлидир ки, бу инкишаф фәһлә синфинин изафи иш вахтыны артырыр, она көрә әһәмијјәтли дејилдир ки, һәмин инкишаф мадди истеһсал үчүн иш вахтыны үмумијјәтлә азалдыр; беләликлә, капиталист истеһсалы зиддијјәтләр ичәрисиндә фырланыр.

Биз көрдүк ки, капитал јығымынын артмасы онун артмагда олан тәмәркүзләшмәсини әһатә едир. Беләликлә, капиталын һөкмранлығы, капиталистдә шәхсләшмиш ичтимаи истеһсал шәраитинин һәгиги истеһсалчылардан ајрылмасы артыр. Капитал өзүнү кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә елә бир ичтимаи гүввә кими көстәрир ки, бунун да фәалијјәт көстәрәни капиталистдир вә бу гүввә ајрыча бир фәрдин әмәјинин јарада биләчәји шејә даһа әсла ујғун кәлмир, — капитал өзүнү ајрылмыш, мүстәгил сурәтдә јашамаға башламыш ичтимаи гүввә кими көстәрир ки, бу да бир шеј кими вә капиталистин бу шеј васитәсилә һәјата кечирилән һакимијјәти кими чәмијјәтә гаршы дурур. Капиталын чеврилдији үмуми ичтимаи гүввә илә, бу ичтимаи истеһсал шәраити үзәриндә ајры-ајры капиталистләрин хүсуси һакимијјәти арасындакы зиддијјәт кетдикчә даһа чох инкишаф едиб кәскин бир зиддијјәтә чеврилир вә һәмин мүнасибәтин һәлл едилмәси чарәсини верир, чүнки бунунла бирликдә о, истеһсал шәраитини дәјишдириб үмуми, коллектив, ичтимаи истеһсал шәраитинә чевирмәји нәзәрдә тутур. Бу дәјишдирмә капиталист истеһсалы шәраитиндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан вә бу инкишафын баш вермәси үсулундан ирәли кәлир.

Јени истеһсал методу мәнфәәт нормасыны азалдырса, бу метод нә гәдәр мәһсулдар олса да вә изафи дәјәр нормасыны нә гәдәр артырса да, һеч бир капиталист һәмин методу көнүллү сурәтдә тәтбиг етмәз. Лакин һәр бир белә јени истеһсал методу әмтәәләри учузлашдырыр. Буна көрә дә капиталист бунлары әввәлчә өз истеһсал гијмәтиндән јухары гијмәтә, бәлкә һәтта өз дәјәриндән јухары гијмәтә сатыр. Капиталист һәмин әмтәәләрин истеһсал хәрчләри илә, даһа јүксәк истеһсал хәрчләри илә истеһсал едилмиш јердә галан әмтәәләрин базар гијмәти арасындакы фәрги өз чибинә гојур. Капиталист буну она көрә едә билир ки, һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн ичтимаи зәрури олан орта иш вахты јени истеһсал методу шәраитиндә бундан өтрү тәләб олунан иш

вахтындан артыгдыр. Онун истеһсал үсуллары орта ичтимаи истеһсал үсулларындан јүксәкдир. Лакин рәгабәт бу үсуллары үмумиләшдирир вә үмуми гануна табе едир. Онда мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр, — бәлкә дә әввәлчә бу истеһсал даирәсиндә ашағы дүшүр вә сонра башгалары илә тәнләшир, — беләликлә мәнфәәт нормасы капиталистләрин ирадәсиндән әсла асылы олмајараг ашағы дүшүр.

Бу бәндә белә бир гејд лазым кәлир: һәмин ганунун фәалијјәти елә истеһсал даирәләринә дә аид олур ки, бунларын мәһсулу фәһләнин истеһлакына вә ја онун јашајыш васитәләринин истеһсал шәраитинә нә билаваситә, нә дә долајы јолла дахил дејилдир; јә'ни һәмин ганунун фәалијјәти о истеһсал даирәләринә дә аид олур ки, бурада әмтәәләрин һеч бир учузлашмасы нисби изафи дәјәри артыра билмәз, иш гүввәсини учузлашдыра билмәз. (Бүтүн бу саһәләрдә сабит капиталын учузлашмасы, фәһләнин истисмары дәјишилмәдикдә мәнфәәт нормасыны, әлбәттә, артыра биләр.) Јени истеһсал методу јајылмаға башлајан кими, — бунунла да ишдә сүбут едилир ки, һәмин әмтәәләр даһа учуз истеһсал олуна биләр, — көһнә истеһсал шәраитиндә ишләјән капиталистләр өз мәһсулуну онун там истеһсал гијмәтиндән ашағы сатмалыдырлар, чүнки бу әмтәәнин дәјәри ашағы дүшмүш, һәмин әмтәәни истеһсал етмәк үчүн онлара лазым кәлән иш вахты ичтимаи иш вахтындан јүксәкдир. Бир сөзлә, — бу өзү дә рәгабәтин нәтичәси кими көрүнүр, — онлар да јени истеһсал методу тәтбиг етмәлидирләр ки, бунун нәтичәсиндә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти азалыр.

Машынларын тәтбигинин машынларла истеһсал олунан әмтәәләрин гијмәтини учузлашдырмасына сәбәб олан бүтүн шәртләр ондан ибарәт олур ки, әмтәә ваһидинин өз чанына чәкдији әмәјин мигдары даим азалыр, икинчиси, — машынларын ашынан вә дәјәри әмтәә ваһидинә дахил олан һиссәси азалыр. Машынлар нә гәдәр јаваш ашынса, бу ашынма бир о гәдәр чох мигдар әмтәәнин үзәринә дүшүр, бунлар бир о гәдәр чох чанлы әмәји өз тәкрар истеһсалы вахтынадәк әвәз едир. Дәјишән капитала нисбәтән әсас сабит капиталын мигдары вә дәјәри һәр ики һалда артыр.

«Башга шәртләр ејни олмагла, милләтин өз мәнфәәтиндән гәнаәт етмәк бачарығы мәнфәәт нормасы илә бирликдә дәјишилир, — мәнфәәт нормасы јүксәк олдугда, о да јүксәкдир, бу норма ашағы олдугда, о да ашағыдыр; лакин мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүкдә, бүтүн башга шәртләр дә ејни һалда галмыр... Ашағы мәнфәәт нормасы илә јанашы олараг јығымын сүр'әти, әһалинин сајына нисбәтән, Инкилтәрәдәки кими, адәтән јүксәк олур,... јүксәк мәнфәәт нормасы илә јанашы олараг јығымын сүр'әти әһалинин сајына нисбәтән даһа јаваш олур». Мисаллар: Полша, Русија, Һиндистан вә и. а. (Richard Jones: «An Introductory Lecture on Political Economy». London 1833, сәһ. 50 вә сонракылар). Чонс һаглы

олараг көстәрир ки, мәнфәәт нормасынын азалдығына бахмајараг, јығым сә'ји вә јығым имканы артыр. Әввәлән, нисби әһали артыглығынын чохалмасы нәтичәсиндә. Икинчиси, она көрә ки, әмәк мәһсулдарлығы артдыгча, ејни бир мүбадилә дәјәри илә тәмсил олунан истеһлак дәјәрләринин күтләси артыр, јә'ни капиталын мадди үнсүрләри күтләси артыр. Үчүнчүсү, она көрә ки, даим јени-јени мүхтәлиф истеһсал саһәләри мејдана чыхыр. Дөрдүнчүсү, кредит системинин, сәһмдар чәмијјәтләринин вә с. инкишафы вә бунунла әлагәдар олараг, шәхсән сәнаје капиталистинә чеврилмәдән пулу капитала чевирмәјин асан олмасы нәтичәсиндә. Бешинчиси, тәләбатын артмасы вә варланмаға олан сә'ј нәтичәсиндә. Алтынчысы, әсас капитал гојулушлары күтләсинин артмасы нәтичәсиндә вә и. а.

Капиталист истеһсалынын үч башлыча факты бунлардыр:

1) Истеһсал васитәләринин аз мигдар адамларын әлиндә тәмәркүзләшмәси; бунун нәтичәсиндә истеһсал васитәләри даһа билаваситә ишләјән фәһләләрин мүлкијјәти олмур, әксинә, истеһсалын ичтимаи гүввәләринә чеврилир. Доғрудур, истеһсал васитәләри әввәлчә капиталистләрин хүсуси мүлкијјәти олмагла мәһз белә гүввәләрдән ибарәт олур. Капиталистләр буржуа чәмијјәтинин мүвәккилләридир, лакин онлар бу е'тибар ширкәтинин бүтүн бәһрәләрини өз чибләринә гојурлар.

2) Әмәјин өзүнүн ичтимаи әмәк кими тәшкили: кооперасија, әмәк бөлкүсү вә әмәјин тәбиәтшүнаслыгла бирләшдирилмәси јолу илә.

Һәр ики чәһәтдән капиталист истеһсал үсулу хүсуси мүлкијјәти вә хүсуси әмәји мәһв едир, һәрчәнд зиддијјәтли формаларда мәһв едир.

3) Дүнја базары јаранмасы.

Капиталист истеһсал үсулу чәрчивәси дахилиндә инкишаф едән вә әһалијә нисбәтән чох әзәмәтли олан мәһсулдар гүввә, һабелә әһалинин артмасындан хејли сүр'әтлә артан капитал дәјәрләринин (нәинки бунларын тәкчә мадди субстратынын), ејни пропорсијада олмаса да, артмасы, сәрвәтин артмасына нисбәтән кетдикчә даһа чох даралан вә бу чох бөјүк мәһсулдар гүввәнин өз фәалијјәтиндә хидмәт етдији әсаса, һәмчинин кетдикчә даһа чох артан бу капиталын дәјәринин артмасы шәртләринә зидд олур. Бурадан да бөһранлар ирәли кәлир.

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӘ.

ӘМТӘӘ КАПИТАЛЫН ВӘ ПУЛ КАПИТАЛЫН ӘМТӘӘ-ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫНА ВӘ ПУЛ-ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫНА (ТАЧИР КАПИТАЛЫНА) ЧЕВРИЛМӘСИ.

ОН АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ӘМТӘӘ-ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫ.

Тачир капиталы, јахуд тичарәт капиталы ики формаја вә ја јарымнөвә: әмтәә-тичарәт капиталына вә пул-тичарәт капиталына ајрылыр ки, бунлары да инди биз әтрафлы тәсвир едәчәјик, чүнки бу, капиталы әсас гурулушу чәһәтдән тәһлил етмәк үчүн лазымдыр. Бу тәһлил исә хүсусән она көрә лазымдыр ки, мүасир игтисад, һәтта онун ән јахшы нүмајәндәләри, тичарәт капиталыны сәнаје капиталы илә гатыб гарышдырыр вә әслиндә онун характерик хүсусијјәтләрини әсла көрмүр.

Әмтәә капиталын һәрәкәти II китабда тәһлил едилмишдир. Әкәр чәмијјәтин бүтүн капиталы нәзәрдән кечирилсә, онун бир һиссәси, һәрчәнд даим јени үнсүрләрдән топланмыш олан вә һәтта кәмијјәтчә дәјишилән һиссәси, пула чеврилмәли олан әмтәә шәклиндә даим базарда олур; дикәр һиссәси, әмтәәјә чеврилмәли олан пул шәклиндә базарда олур. Капитал даим бу чеврилмә, бу формалар метаморфозу просесиндә олур. Тәдавүл просесиндә олан капиталын belә бир функсијасы ајрыча капиталын ајрыча функсијасы олараг үмумијјәтлә ајрылдығына көрә, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә капиталистләрин ајрыча нөвүнә мәхсус бир функсија кими тәсбит олундуғуна көрә, әмтәә капитал дөнүб әмтәә-тичарәт капиталы, јахуд коммерсија капиталы олур.

Биз артыг ајдынлашдырдыг (II китаб, VI фәсил, «Тәдавүл хәрчләри», 2 вә 3) ки, нәглијјат сәнајесинә, әмтәәләрин истеһлак үчүн јарарлы формада сахланмасына вә бөлүшдүрүлмәсинә, тәдавүл просеси чәрчивәси дахилиндә давам едән истеһсал просес-

ләри кими бахмаг нә дәрәчәдә мүмкүндүр. Әмтәә капиталы тәдавүлүндәки бу мүвәггәти һаллар гисмән тачир капиталынын, јахуд әмтәә-тичарәт капиталынын спесифик функсијалары илә гарышдырылыр; бунлар гисмән тәчрүбәдә дә һәмин капиталын өзүнә мәхсус спесифик функсијалары илә бирләшир, һәрчәнд ичтимаи әмәк бөлкүсү инкишаф етдикчә, тачир капиталы функсијасы халис шәкилдә, јә'ни көстәрилән реал функсијалардан ајрылыгда, бунлара нисбәтән мүстәгил сурәтдә дә әмәлә кәлир. Бизим мәгсәдимиз үчүн капиталын бу хүсуси нөвүнүн [Gestalt] спесифик фәргини мүәјјән етмәк әһәмијјәтлидир вә, демәли, биз көстәрилән функсијалары нәзәрә алмаја биләрик. Јалныз тәдавүл просесиндә ишләнән капитал, хүсуси әмтәә-тичарәт капиталы бу функсијалары өз функсијалары илә гисмән бирләшдирдији тәгдирдә өз халис формасында меjдана чыхмыр. Биз бу функсијалары бир кәнара атдыгда, арадан галдырдыгда, әмтәә-тичарәт капиталынын халис формасыны аларыг.

Биз көрдүк ки, капиталын бир әмтәә капитал кими мөвчуд олмасы вә онун базарда тәдавүл даирәсиндә бир әмтәә капитал кими кечирдији метаморфоз, — алгы вә сатгыдан, әмтәә капиталын пул капитала вә пул капиталын әмтәә капитала чеврилмәсиндән ибарәт олан метаморфоз, — сәнаје капиталынын тәкрар истеһсалы просесинин фазасыны, демәли, бүтөвлүкдә көтүрүлән истеһсал просесинин фазасыны тәшкил едир; лакин ејни заманда биз көрдүк ки, һәмин капитал, өзүнүн бу тәдавүл капиталы функсијасында, өзүнүн мәһсулдар капитал олмасындан фәргләнир. Бу, ејни бир капиталын бир-бириндән фәргли ики хүсуси варлыг формасыдыр. Бүтүн ичтимаи капиталын бир һиссәси тәдавүл капиталы кими даим базарда бу варлыг формасында олур, даим бу метаморфоз просеси илә әһатә олунур, һәрчәнд һәр бир ајрыча капиталын әмтәә капитал олмасы вә белә бир капитал олараг онун метаморфозу һәмин капитал үчүн анчаг, фасиләсиз истеһсал просесинин даим јох олан вә даим јенидән башланан кечид дөврүдүр, кечид мәрһәләсидир вә буна көрә дә базарда олан әмтәә капиталын үнсүрләри даим дәјишилир, чүнки бу үнсүрләр даим әмтәә базарындан чыхарылыр вә истеһсал просесинин јени мәһсулу олараг ејнилә даим ораја гајтарылыр.

Әмтәә-тичарәт капиталы даим базарда олан, даим метаморфоз просесиндә олан, даим тәдавүл даирәсинә алынан бу тәдавүл капиталынын бир һиссәсинин чеврилмиш формасындан башга бир шеј дејилдир. Биз: бир һиссәсинин — дејирик, чүнки әмтәәләрин алгы-сатгысынын бир һиссәси даим билаваситә сәнаје капиталистләринин өзләри арасында чәрәјан едир. Биз өз тәдгигатымызда бу һиссәни тамамилә бир кәнара гојуруг, чүнки бу һиссә, тачир капиталынын анлајышыны мүәјјән етмәјә вә спесифик тәбиәтини дәрк етмәјә әсла көмәк етмир, дикәр тәрәфдән дә, II китабда биз бу һиссәни өз мәгсәдләримизин тәләб етдији тәфсилатла тәдгиг етмишик.

Үмумиҗәтлә капиталист олмаг е'тибарилә әмтәә тачири базарда һәр шеједән әввәл, бир капиталист кими аванс етдији, јә'ни x-дән (мәбләғин илкин дәјәриндән) $x+\Delta x$-ә (бу мәбләғ плјус онун мәнфәәти) чевирмәк истәдији мүәјјән бир пул мәбләғинин нүмајәндәси кими мејдана чыхыр. Лакин јалныз үмумиҗәтлә бир капиталист кими дејил, мәһз әмтәә тачири кими она өзлүјүндә ајдындыр ки, онун капиталы базарда әввәлчә пул капитал формасында мејдана чыхмалыдыр, чүнки о һеч бир әмтәә истеһсал етмир, әмтәә илә анчаг тичарәт едир, әмтәәләрин өз јерини дәјишдирмәсиндә бир васитәчи олур; әмтәәләрлә тичарәт етмәк үчүн исә, о әввәлчә бу әмтәәләри сатын алмалыдыр, демәли, пул капиталын саһиби олмалыдыр.

Фәрз едәк ки, әмтәә тачиринин 3 000 ф. стерлинги вардыр вә о һәмин пулун тичарәт капиталы олмаг дәјәрини артырыр. Һәмин 3 000 ф. стерлингә о кәтан истеһсал едән фабрикантдан, аршыны 2 шиллинг һесабы илә, мәсәлән, 30 000 аршын кәтан алыр. О һәмин 30 000 аршын кәтаны сатыр. Әкәр орта иллик мәнфәәт нормасы = 10% исә вә әкәр о, бүтүн әлавә хәрҹләр чыхылдыгдан сонра, 10% иллик мәнфәәт көтүрүрсә, онда онун 3 000 ф. стерлинги илин ахырында 3 300 ф. стерлингә чевриләр. Бу мәнфәәти онун нә сурәтлә әлдә етдији мәсәләсини биз сонралар тәдгиг едәчәјик. Бурада биз һәр шеједән әввәл онун капиталынын анчаг һәрәкәт формасыны нәзәрдән кечирәчәјик. 3 000 ф. стерлингә о даим кәтан алыр вә һәмин кәтаны даим сатыр; сатгы үчүн бу алгы әмәлијјатыны, *П — Ә — П'*-и, о даим тәкрар едир, капиталын ләсадә бир формасыны тәкрар едир ки, бурада һәмин капитал өз һәрәкәт вә функсијасындан кәнардакы истеһсал просесинин фасиләләри үзүндән гырылмајан тәдавүл просесиндә галмаға мәһкумдур.

Бәс сәнаје капиталынын садә варлыг формасы олан әмтәә капитала бу әмтәә-тичарәт капиталынын мүнасибәти нечәдир? Кәтан истеһсал едән фабриканта кәлдикдә, тачирин пулу васитәсилә о өз кәтанынын дәјәрини реаллашдырмыш, өз әмтәә капиталынын метаморфозунун биринчи фазасыны, онун пула чеврилмәсини ичра етмишдир вә инди, башга шәртләр ејни олмагла, пулу јенидән иплијә, көмүрә, әмәк һаггына вә с. чевирә биләр, дикәр тәрәфдән, өз кәлирини истеһлак етмәк үчүн јашајыш васитәләринә вә и. а. чевирә биләр; демәли, кәлирин хәрҹләнмәси бир кәнара гојуларса, о, тәкрар истеһсал просесини давам етдирә биләр.

Лакин ондан өтрү, кәтан истеһсалчысындан өтрү кәтанын пула метаморфозу баш вермишсә дә, кәтан сатылмышса да, лакин кәтанын өзү үчүн бу метаморфоз һәлә баш вермәмишдир. Инди кәтан јенә әввәлки кими әмтәә капитал шәклиндә базардадыр вә өзүнүн биринчи метаморфозуну баша вурмалы — сатылмалыдыр. Бу кәтанын башына кәлән анчаг будур ки, онун саһиби олан шәхс дәјишилмишдир. Кәтан өз вәзифәси ҹәһәтдән, просесдәки өз мөвгеји ҹәһәтдән јенә әввәлки кими әмтәә капитал, сатылан әм-

тәә олараг галыр; о анчаг инди тачирин әлиндәдир, әввәлдә исә истеһсалчынын әлиндә иди. Ону сатмаг, онун метаморфозунун биринчи фазасына хидмәт етмәк функсиjасыны тачир истеһсалчыдан алмыш вә бу функсиjа тачирин хүсуси мәшғәләсинә чеврилмишдир, һалбуки әввәлдә бу функсиjаны истеһсалчы, өз истеһсал функсиjасыны баша вурдугдан сонра ичра етмәли иди.

Фәрз едәк ки, кәтан истеһсалчысына, 3 000 ф. ст. дәjәриндә 30 000 аршын кәтаны jенидән базара чыхармаг үчүн лазым олан вахт әрзиндә тачир 30 000 аршыны сата билмәмишдир. Тачир jенидән кәтан ала билмәз, чүнки анбарда онун һәлә сатылмамыш 30 000 аршын кәтаны вардыр ки, бу да ондан өтрү һәлә пул капитала чеврилмәмишдир. Бу һалда тәкрар истеһсал даjаныр, онун арасы кәсилир. Әлбәттә, кәтан истеһсалчысынын ихтиjарында әлавә пул капитал ола биләрди, 30 000 аршын кәтанын сатылмасындан асылы олмаjараг о, һәмин әлавә пул капиталы мәһсулдар капитала чевирә биләрди вә, беләликлә, истеһсал просесини давам етдирә биләрди. Лакин белә бир еһтимал иши әсла дәjишдирмир. Мәсәлә һәмин 30 000 аршын кәтанын истеһсалына аванс едилмиш капитал үзәриндәдирсә, онун тәкрар истеһсал просеси кәсилмишдир вә кәсилмиш һалда галыр. Демәли, бурада ишдә ачыгча мә'лум олур ки, тачирин әмәлиjjатлары анчаг елә әмәлиjjатлардыр ки, истеһсалчынын әмтәә капиталы пула чевирмәк үчүн үмумиjjәтлә ичра едилмәлидир; елә әмәлиjjатлардыр ки, бунлар тәдавүл вә тәкрар истеһсал просесиндә әмтәә капиталын функсиjаларына хидмәт едир. Әкәр бу сатгы илә, һәмчинин алгы илә әлаһиддә бир иш олараг мүстәгил тачир деjил, истеһсалчынын садә бир акенти мәшғул олсаjды, бу әлагә бирчә ан да кизли галмазды.

Демәли, әмтәә-тичарәт капиталы шәксиз истеһсалчынын әмтәә капиталыдыр, пула чеврилмәк просесини ичра етмәли олан, базарда өзүнүн әмтәә капитал функсиjасыны jеринә jетирмәли олан бир капиталдыр, фәрг анчаг бундадыр ки, һәмин функсиjа инди истеһсалчынын әлавә бир әмәлиjjаты деjил, хүсуси нөв капиталистләрин, әмтәә тачирләринин әлаһиддә әмәлиjjатыдыр, бу әмәлиjjат хүсуси капитал гоjулушлары даирәси олараг мүстәгиллик газаныр.

Һәм дә бу һал әмтәә-тичарәт капиталы тәдавүлүнүн спесифик формасында да меjдана чыхыр. Тачир әмтәәләри алыр вә сонра да сатыр: *П — Ә — П'*. Садә әмтәә тәдавүлүндә, jахуд һәтта сәнаjе капиталынын тәдавүл просесиндән ибарәт әмтәәләр тәдавүлүндә, *Ә' — П — Ә* шәраитиндә, тәдавүлә елә хидмәт едилир ки, пулун һәр ваһиди ики дәфә әлдән-әлә кечир. Кәтан истеһсалчысы өз әмтәәсини, кәтаны сатыр, ону пула чевирир; алычынын пулу онун әлинә кечир. О һәмин пула иплик, көмүр, әмәк вә с. алыр, һәмин пулу jенидән хәрчләjир ки, кәтанын дәjәрини гаjтарыб кәтан истеһсалы үнсүрләрини тәшкил едән әмтәәләрә чевирсин. Онун алдығы әмтәә еjни әмтәә деjилдир, онун сатдығы нөв әмтәә

дејилдир. О мәһсуллар сатмыш, амма истеһсал васитәләри алмышдыр. Тачир капиталынын һәрәкәтиндә мүнасибәтләр башга чүр олур. Кәтан тачири 3 000 ф. стерлингә 30 000 аршын кәтан алыр; о һәмин 30 000 аршын кәтаны сатыр ки, јенидән тәдавүлдән пул капиталы (3 000 ф. ст. вә мәнфәәт) көтүрсүн. Демәли, бурада ејни пул дејил, ејни әмтәә өз јерини ики дәфә дәјишир; бу әмтәә сатычынын әлиндән алычынын әлинә вә инди сатычы олмуш алычынын әлиндән башга бир алычынын әлинә кечир. Бу әмтәә ики дәфә сатылыр вә арада бир сыра тачирләр олса, даһа бир чох дәфә сатыла биләр; һәм дә мәһз бу сатгынын анчаг тәкрар олунмасы нәтичәсиндә, ејни бир әмтәәнин өз јерини ики дәфә дәјишмәси нәтичәсиндә, биринчи алычы әмтәә алмаг үчүн аванс едилмиш пулу кери көтүрүр вә, демәли, бу јердәјишмә пулун она гајытмасына хидмәт едир. Бир һалда *Ә′ — П — Ә* ејни пулун ики дәфә өз јерини дәјишдирмәси үчүн васитә олур, белә ки, әмтәә бир шәкилдә өзкәнинкиләшдирилир вә башга шәкилдә әлдә едилир. Дикәр һалда *П — Ә — П′* ејни бир әмтәәнин өз јерини ики дәфә дәјишдирмәси үчүн васитә олур, белә ки, аванс едилмиш пул јенидән тәдавүлдән көтүрүлүр. Мәһз бу заман мә'лум олур ки, әмтәә истеһсалчынын әлиндән тачирин әлинә кечдикдә һәлә гәт'и сатылмамыш олур, о, сатгы әмәлијјатыны, јахуд әмтәә капитал функсијасынын ичрасыны анчаг давам етдирир. Лакин бунунла бәрабәр мә'лум олур ки, мәһсулдар капитал үчүн *Ә — П* олан шеј, онун капиталынын кечичи әмтәә капитал шәклиндә садә бир функсијасы олан шеј тачир үчүн *П — Ә — П′* олур, онун аванс етдији пул капиталын дәјәрини артыран хүсуси бир просес олур. Әмтәә метаморфозунун бир фазасы бурада тачир үчүн *П — Ә — П′* кими, демәли, хүсуси нөв капиталын тәкамүлү кими көрүнүр.

Тачир әмтәәни, бу һалда кәтаны гәт'и сурәтдә истеһлакчыја сатыр, фәрги јохдур, истәр о мәһсулдар истеһлакчы (мәсәлән, ағардычы) олсун, истәрсә кәтандан өз шәхси истеһлакы үчүн истифадә едән фәрди истеһлакчы олсун. Бунун нәтичәсиндә тачирин аванс етдији капитал гајыдыб (мәнфәәтлә бирликдә) онун әлинә кәлир вә тачир әмәлијјата јенидән башлаја биләр. Әкәр кәтан алынаркән пул анчаг тә'дијә васитәси кими ишләсәјди, беләликлә дә тачир алдыгдан анчаг алты һәфтә сонра бунун пулуну вермәли олсајды вә әкәр о буну һәмин вахтдан әввәл сатсајды, онда о шәхсән һеч бир пул капитал аванс етмәдән, кәтан истеһсалчысы илә һагг-һесабы үзә биләрди. Әкәр о һәмин кәтаны сатмамышдырса, онда тә'дијә вахты чатаркән 3 000 ф. ст. аванс етмәли оларды, һалбуки она кәтан вериләркән бу пулу о дәрһал аванс етмәлидир; әкәр базар гијмәтинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә о һәмин кәтаны алдығы гијмәтдән ашағы сатмышса, онда чатышмајан һиссәни өз капиталындан өдәмәли оларды.

Бир һалда ки, әмтәә-тичарәт капиталы өз әмтәәсини өзү сатан истеһсалчынын әлиндә, јәгинән, онун капиталынын анчаг хүсуси формасыдыр, бу капиталын тәкрар истеһсалы просесинин хүсуси фазасына, тәдавүл даирәсиндә олдуғу вахтдакы фазаја ујғун кәлән формасыдыр, бәс онда әмтәә-тичарәт капиталына мүстәгил фәалијјәт көстәрән капитал характери верән нәдир?

Әввәлән, буну верән одур ки, әмтәә капитал, өз истеһсалчысындан фәргли олан бир акентин әлиндә өзүнүн гәт'и сурәтдә пула чеврилмәсини баша вурур, демәли, өзүнүн биринчи метаморфозуну баша вурур, бир әмтәә капитал кими өзүнә хас олан функсијаны базарда јеринә јетирир, — һәм дә бу әмтәә капитал функсијасына тачирин әмәлијјатлары, онун алгы вә сатгылары хидмәт едир, белә ки, бу әмәлијјатлар сәнаје капиталынын башга функсијаларындан ајры олан вә буна көрә дә мүстәгилләшмиш олан коммерсија фәалијјәтинин хүсуси бир даирәси формасыны алыр. Бу, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн хүсуси формасыдыр ки, бунун да нәтичәсиндә капиталын тәкрар истеһсалынын хүсуси бир фазасында, бу һалда тәдавүл фазасында јеринә јетирилмәли олан функсијанын бир һиссәси истеһсалчыдан фәргли олан ајрыча бир тәдавүл акентинин хүсуси функсијасыдыр. Лакин тәкчә бу сәбәбә көрә белә бир хүсуси мәшғәлә һәлә һеч дә, өз тәкрар истеһсалы просесини кечирән сәнаје капиталындан фәргли, сәнаје капиталындан асылы олмајан хүсуси бир капиталын функсијасы дејилдир; әмтәә тичарәти ади коммивојажерләр вә ја сәнаје капиталистинин башга билаваситә акентләри васитәсилә апарылдығы һалларда бу мәшғәлә һәгигәтдә дә белә бир функсија дејилдир. Демәли, буна икинчи бир чәһәт әлавә едилмәлидир.

Икинчиси, бу онун нәтичәсиндә баш верир ки, тәдавүлүн мүстәгил акенти, тачир өзүнүн бу мөвгејиндә пул капитал (өз капиталыны вә ја борч алынмыш пул капиталыны) аванс едир. Өз тәкрар истеһсалы просесиндә олан сәнаје капиталы үчүн садәчә *Ә — П,* әмтәә капиталын пул капитала чеврилмәси вә ја садәчә сатгы олан шеј тачир үчүн *П — Ә — П′* олур, ејни бир әмтәәнин алгы вә сатгысы олур, демәли, алгы заманы ондан узаглашмыш олан пул капиталын сатгы васитәсилә она гајытмасындан ибарәт олур.

Тачир истеһсалчыдан әмтәә алмаг үчүн капитал аванс етдијинә көрә тачир үчүн *П — Ә — П* олан шеј һәмишә *Ә — П*-дир, әмтәә капиталын пул капитала чеврилмәсидир, һәмишә әмтәә капиталын биринчи метаморфозудур, һәрчәнд ејни әмәлијјат истеһсалчы үчүн вә ја өз тәкрар истеһсалы просесиндә олан сәнаје капиталы үчүн *П — Ә,* пулун гајыдыб әмтәәјә (истеһсал васитәләринә) чеврилмәси вә ја метаморфозун икинчи фазасы ола биләр. Кәтан истеһсалчысы үчүн *Ә — П,* әмтәә капиталын пул капитала чеврилмәси, биринчи метаморфоз иди. Бу әмәлијјат тачир үчүн *П — Ә,* онун пул капиталынын әмтәә капитала чеврилмәси олур.

Әкәр о, кәтаны ағардычыја сатырса, бу, ағардычы үчүн *П — Ә*, пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәсидир, јахуд онун әмтәә капиталынын икинчи метаморфозудур; тачир үчүн исә бу, *Ә — П*-дир, онун алдығы кәтанын сатылмасыдыр. Лакин кәтан фабриканты тәрәфиндән истеһсал едилмиш әмтәә капитал һәгигәтдә анчаг инди гәт'и сатылмыш олур, јахуд тачирин *П — Ә — П* әмәлијјаты ики истеһсалчы арасында *Ә — П* ичра едиләркән анчаг васитәчи бир просес олур. Јахуд фәрз едәк ки, кәтан истеһсал едән фабрикант сатылан кәтанын дәјәринин бир һиссәсинә иплик тачириндән иплик алыр. Беләликлә, бу онун үчүн *П — Ә*-дир. Лакин бу, иплик сатан тачир үчүн *Ә — П*, иплијин тәкрар сатылмасы олачагдыр; әмтәә капитал олан иплијин өзүнә нисбәтән исә бу анчаг иплијин гәт'и сатылмасыдыр вә бу сатгы нәтичәсиндә иплик тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечир, *Ә — П* әмәлијјаты ичра олунур, иплијин биринчи метаморфозу гәт'и сурәтдә баша чатыр. Беләликлә, тачир истәр сәнаје капиталистиндән алсын, истәрсә она сатсын, тачирин *П — Ә — П* әмәлијјаты, тачир капиталынын дөвраны һәмишә анчаг буну ифадә едир ки, тәкрар истеһсал олунан сәнаје капиталынын кечид формасы олмаг е'тибарилә әмтәә капиталын өзү үчүн садәчә *Ә — П*-дир, онун садәчә биринчи метаморфозунун ичрасыдыр. Тачир капиталынын *П — Ә* әмәлијјаты ејни заманда анчаг сәнаје капиталисти үчүн *Ә — П* әмәлијјатыдыр, лакин онун истеһсал етдији әмтәә капитал үчүн белә бир әмәлијјат дејилдир: бу анчаг, әмтәә капиталын сәнајечи әлиндән тәдавүл акенти әлинә кечмәсидир; анчаг тачир капиталынын *Ә — П* әмәлијјаты ишләнән әмтәә капитал үчүн гәт'и *Ә — П* әмәлијјатыдыр. *П — Ә — П* ејни бир әмтәә капиталын анчаг ики *Ә — П* әмәлијјатыдыр, онун далбадал ики дәфә сатылмасыдыр ки, бунлар да онун ахырынчы вә гәт'и сатгысы үчүн анчаг бир васитә олур.

Демәли, әмтәә капитал әмтәә-тичарәт капиталына чеврилдикдә онун нәтичәсиндә капиталын мүстәгил нөвү шәклини алыр ки, тачир пул капитал аванс едир; бу пул капиталын бир капитал олараг дәјәри артыр вә о бир капитал кими буна көрә ишләнир ки, әмтәә капиталын метаморфозундан өтрү анчаг васитә олмаг үчүн, онун әмтәә капитал функсијасындан өтрү, јә'ни онун пула чеврилмәсиндән өтрү бир васитә олмаг үчүн тәтбиг едилир вә о буну әмтәәләрин даим алыныб сатылмасы васитәсилә һәјата кечирир. Онун әмәлијјаты, јалныз бундан ибарәтдир; сәнаје капиталынын тәдавүл просесинә хидмәт едән јалныз бу фәалијјәт мәһз тачирин ишләтдији пул капиталын функсијасыдыр. Бу функсија васитәсилә о өз пулуну пул капитала чевирир, белә ки, онун *П*-си *П — Ә — П'* шәкли алыр, һәмчинин белә бир просес васитәсилә о, әмтәә капиталы әмтәә-тичарәт капиталына чевирир.

Әмтәә-тичарәт капиталы әмтәә капитал формасында мөвчуд олдуғуна көрә вә бу формада мөвчуд олдугча, — бүтүн ичтимаи

капиталын тәкрар истеһсалы просеси нөгтеји-нәзәриндән, — јәгинән, сәнаје капиталынын һәлә базарда олан, өз метаморфозлары просесини кечирән вә инди әмтәә капитал кими мөвчуд олуб ишләнән һиссәсиндән башга бир шеј дејилдир. Демәли, инди биз бүтөвлүкдә капиталын тәкрар истеһсалы просесинә нисбәтән пул капитал олараг анчаг тачир тәрәфиндән аванс едилән, анчаг алгы вә сатгы үчүн нәзәрдә тутулан вә буна көрә дә һеч бир заман әмтәә капитал вә пул капитал формасындан башга бир форма алмајан, һеч бир заман мәһсулдар капитал формасы алмајан вә даим капиталын тәдавүл даирәсиндә галан *пул* капиталы нәзәрдән кечирмәлијик.

Истеһсалчы, кәтан фабриканты өзүнүн 30 000 аршын кәтаныны тачирә 3 000 ф. стерлингә сатдыгда, бу сурәтлә әлдә етдији пула зәрури истеһсал васитәләри алыр вә онун капиталы јенидән истеһсал просесинә дахил олур; онун истеһсал просеси давам едир, фасиләсиз кедир. Онун әмтәәсинин пула чеврилмәси онун өзү үчүн баша чатмыш олур. Лакин, көрдүјүмүз кими, кәтанын өзү үчүн белә бир чеврилмә һәлә баша чатмамышдыр. О һәлә гәт'и сурәтдә пула чеврилмәмишдир, һәлә бир истеһлак дәјәри олараг истеһлака, мәһсулдар вә ја шәхси истеһлака дахил олмамышдыр. Базарда әввәлчә кәтан истеһсалчысынын тәмсил етдији әмтәә капиталы инди кәтан тачири тәмсил едир. Кәтан истеһсалчысы үчүн метаморфоз просеси гысалмышдыр, лакин анчаг она көрә гысалмышдыр ки, тачирин әлиндә давам етсин.

Әкәр кәтан истеһсалчысы көзләмәли олсајды ки, онун кәтаны доғрудан да әмтәә олмагдан чыхсын, ахырынчы алычынын, мәһсулдар вә ја фәрди истеһлакчынын әлинә кечсин, онда онун тәкрар истеһсалы просесинин арасы кәсиләрди. Јахуд бу просесин арасыны кәсмәмәк үчүн истеһсалчы өз әмәлијјатларыны мәһдудлашдырмалы оларды, өз кәтанынын даһа аз һиссәсини иплијә, көмүрә, әмәјә вә с., сөзүн гысасы, мәһсулдар капитал үнсүрләринә чевирмәли оларды, даһа чох һиссәсини исә пул еһтијаты шәклиндә өзүндә сахламалы оларды ки, онун капиталынын бир һиссәси әмтәә һалында базарда оларкән, дикәр һиссәси истеһсал просесини давам етдирә билсин, белә ки, бир һиссәси әмтәә олараг базара кедирсә, дикәр һиссәси пул формасында кери гајыдыр. Онун капиталынын бу чүр бөлүнмәсини тачирин ишә гарышмасы арадан галдырмыр. Лакин тачир ишә гарышмадыгда тәдавүл капиталынын пул еһтијаты формасында галан һиссәси мәһсулдар капитал формасында ишләдилән һиссәсинә көрә лабүд сурәтдә нисбәтән чох оларды вә тәкрар истеһсалын мигјасы буна ујғун сурәтдә кичиләрди. Бунун әвәзиндә инди истеһсалчы өз капиталынын чох һиссәсини даим әсил истеһсал просесинә вә аз һиссәсини пул еһтијаты шәклиндә тәтбиг едә биләр.

Лакин инди ичтимаи капиталын дикәр һиссәси тачир капиталы формасында даим тәдавүл даирәсиндә олур. Бу һиссә пә-

мишә анчаг әмтәәләрин алгы вә сатгысы үчүн ишләдилир. Беләликлә, көрүнүр, анчаг бу капиталы өз әлләриндә сахлајан шәхсләр дәјишилир.

Әкәр тачир 3 000 ф. стерлингә кәтан алыб ону јенидән сатмағы нәзәрдә тутмаг әвәзиндә бу 3 000 ф. стерлинги өзү мәһсулдар шәкилдә ишләтсәјди, онда чәмијјәтин мәһсулдар капиталы артарды. Әлбәттә, бу һалда кәтан истеһсалчысы вә инди сәнаје капиталистинә чеврилмиш олан тачир өз капиталынын даһа чох һиссәсини пул еһтијаты шәклиндә әлләриндә сахламалы олардылар. Дикәр тәрәфдән, әкәр тачир бир тачир олараг галырса, онда сатгы үчүн тәләб олунан вахт истеһсалчыја гәнаәтә галыр; о һәмин вахтдан истеһсал просесинә көз гојмаг үчүн истифадә едә биләр, һалбуки тачир бүтүн өз вахтыны сатгыја сәрф етмәлидир.

Әкәр тачир капиталы өз зәрури пропорсијасындан артыг дејилдирсә, онда разылашмаг лазымдыр ки:

1) анчаг алгы вә сатгыда ишләдилән капитал (әмтәәләр алмаг үчүн ишләдилән пулдан әлавә, бураја тичарәт ишини идарә етмәк үчүн лазым кәлән әмәјин һаггыны вермәјә, тачирин сабит капиталына, анбарлар үчүн ајрылан биналара, нәглијјата вә и. а. хәрчләнән пул да аиддир) әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә, сәнаје капиталы өз мүәссисәсинин бүтүн тичарәт ишләрини өзүнүн идарә етмәли олачағы һалдакына нисбәтән аздыр;

2) тачир анчаг бу ишлә мәшғул олдуғуна көрә, нәинки истеһсалчынын әмтәәси онун үчүн даһа әввәлчә пула чеврилир, һабелә әмтәә капитал өзү дә өз метаморфозуну истеһсалчынын әлиндә баша вура биләчәјиндән даһа сүр'әтлә баша вурур;

3) әкәр бүтүн тачир капиталы сәнаје капиталына нисбәтән көтүрүләрсә, онда тачир капиталынын бир дөвријјәси нәинки бир истеһсал даирәсиндә бир чох капиталларын дөвријјәләрини, һабелә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә бир нечә капиталын дөвријјәләрини әһатә едә биләр. Биринчи һал о заман баш верир ки, мәсәлән, өз 3 000 ф. стерлингинә бир кәтан истеһсалчысынын мәһсулуну сатын алыб буну јенидән сатмыш олан кәтан тачири, һәмин истеһсалчынын базара јенидән ејни мигдарда әмтәә кәтирмәсиндән әввәл, башга бир вә ја башга бир нечә кәтан истеһсалчысынын мәһсулуну алыб јенидән сатсын, беләликлә дә ејни бир истеһсал даирәсиндә мүхтәлиф капиталларын дөврийјәләри үчүн васитә олсун. Икинчи һал о заман баш верир ки, мәсәлән, тачир кәтаны сатыб ипәк алсын, демәли, башга бир истеһсал даирәсиндә капиталын дөвријјәси үчүн васитә олсун.

Үмумијјәтлә ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр: Сәнаје капиталынын дөвријјәси тәкчә дөвријјә вахты илә дејил, һабелә истеһсал вахты илә дә мәһдудлашыр. Тачир капиталы анчаг мүәјјән нөв әмтәәләрлә тичарәт етдијинә көрә, онун дөвријјәси бир сәнаје капиталынын дөвријјәси илә дејил, ејни бир истеһсал

саһәсинин бүтүн сәнаје капиталларынын дөвриjjәси илә мәһдудлашыр. Тачир бирисиндән кәтан алыб башгасына сатдыгдан сонра, кәтаны тачирә сатан шәхс јенидән базара әмтәә чыхарандан әввәл башгасындан кәтан алыб сата биләр. Беләликлә, ејни бир тачир капиталы һәр һансы истеһсал саһәсинә гојулмуш капиталларын мүхтәлиф дөвриjjәләринә ардычыл сурәтдә хидмәт едә биләр, беләликлә дә, онун дөвриjjәси һәр һансы ајрыча бир сәнаје капиталы дөвриjjәләринин ејни олмур вә буна көрә дә мүвафиг ајрыча бир сәнаје капиталистинин әлиндә in petto [нәгд] олмасы лазым кәлән пул еһтијатыны әвәз етмәклә галмыр. Мүәjјән бир истеһсал даирәсиндә тачир капиталынын дөвриjjәси, әлбәттә, һәмин саһәдәки истеһсалын үмуми јекуну илә мәһдуддур. Лакин һәмин дөвриjjә бу даирәнин ајрыча бир капиталынын истеһсал һәдләри вә ја дөвриjjә вахты илә мәһдуд дејилдир, чүнки бу дөвриjjә вахты истеһсал вахты илә мүәjјән олунур. Фәрз едәк ки, *А* үч ај әрзиндә истеһсал олунан бир әмтәә верир. Тачир буну, мәсәлән, бир ај әрзиндә алыб сатдыгдан сонра, башга бир истеһсалчыдан да белә бир мәһсул алыб сата биләр. Јахуд, мәсәлән, бир фермерин тахылыны сатдыгдан сонра һәмин пула о башгасынын да тахылыны алыб сата биләр вә и. а. Онун капиталынын дөвриjjәси онун мүәjјән вахт әрзиндә, мәсәлән, бир ил әрзиндә ардычыл сурәтдә алыб сата биләчәји тахылын мигдары илә мәһдуддур, һалбуки фермерин капиталынын дөвриjjәси, тәдавүл вахтындан асылы олмајараг, бир ил давам едән истеһсал вахты илә мәһдуддур.

Лакин ејни бир тачир капиталынын дөвриjjәси мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки капиталларын дөвриjjәләринә дә ејни мүвәффәгиjjәтлә хидмәт едә биләр.

Ејни бир тачир капиталы мүхтәлиф дөвриjjәләрдә мүхтәлиф әмтәә капиталларын ардычыл сурәтдә пула чеврилмәсинә хидмәт етдијинә көрә вә, демәли, бунлары нөвбә илә алыб сатдығына көрә, үмумиjjәтлә пул мүәjјән мүддәт әрзиндә өз дөвриjjәләринин сајы илә әмтәәләрә нисбәтән нә кими бир функсија дашыјырса, пул капитал олмаг е'тибарилә тачир капиталы да әмтәә капиталына нисбәтән белә бир функсија дашыјыр.

Тачир капиталынын дөвриjjәси бәрабәр кәмиjjәтли сәнаје капиталынын дөвриjjәсинин вә ја бир дәфәлик тәкрар истеһсалынын ејни дејилдир; әксинә, бу дөвриjjә ејни бир истеһсал даирәсиндә вә ја мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә олан бир нечә белә капиталын дөвриjjәләри мәчмусуна бәрабәрдир. Тачир капиталы нә гәдәр сүр'әтлә дөвр едирсә, бүтүн пул капиталын тачир капиталы олараг ишләјән һиссәси бир о гәдәр аз олур вә о нә гәдәр јаваш дөвр едирсә, бу һиссә бир о гәдәр чох олур. Истеһсал нә гәдәр аз инкишаф етмишсә, үмумиjjәтлә тәдавүлә бурахылан әмтәәләрин јекунуна нисбәтән тачир капиталынын мәбләғи бир о гәдәр

чох олур; лакин истеһсалын даһа чох инкишафы шәраитиндә онун мәбләғи тачир капиталынын мәбләғинә көрә мүтләг вә ја нисби мә'нада бир о гәдәр аз олур. Һабелә әксинә. Буна көрә дә истеһсалын белә инкишаф етмәмиш вәзиjjәтиндә әсил пул капиталын даһа чох һиссәси тачирләрин әлиндә олур вә беләликлә дә онларын әмлакы пулдан ибарәт әмлак кими башгаларына гаршы дурур.

Тачирин аванс етдији пул капиталын тәдавүл сүр'әти: 1) истеһсал просесинин јенидән башланмасы вә мүхтәлиф истеһсал просесләринин бир-бирилә чулғашмасы сүр'әтиндән; 2) истеһлакын сүр'әтиндән асылыдыр.

Тачир капиталынын анчаг јухарыда нәзәрдән кечирилән дөврijјәни баша вурмасы үчүн, онун әввәлчә бүтүн өз дәјәри кәмијјәтиндә әмтәәләр алыб сонра бунлары сатмасына еһтијач јохдур. Тачир бу әмәлијјатларын һәр икисини бирдән ичра едир. Бу һалда онун капиталы ики һиссәјә бөлүнүр. Бир һиссәси әмтәә капиталдан, о бири һиссәси дә пул капиталдан ибарәт олур. О, бир јердә сатын алыр вә бунунла да өз пулуну әмтәәјә чевирир. Башга бир јердә о сатыр вә бунунла да әмтәә капиталын о бири һиссәсини пула чевирир. Бир тәрәфдән, онун капиталы бир пул капитал кими өзүнә гајыдыр, дикәр тәрәфдән исә, әмтәә капитал онун әлинә ахыб кәлир. Бир формада олан һиссә нә гәдәр чох олурса, дикәр формада олан һиссә бир о гәдәр аз олур. Бу һиссәләр өз јерләрини дәјишир вә бир-бирилә тәнләшир. Әкәр пулун тәдавүл васитәси кими ишләдилмәси илә онун тә'дијә васитәси кими ишләдилмәси вә бурадан мејдана кәлән кредит системи бирләширсә, онда тачир капиталынын пул һиссәси, һәмин тачир капиталынын ичра етдији сөвдәләрин һәчминә нисбәтән даһа чох азалыр. Әкәр мән 3 ај мөһләтлә 3 000 ф. стерлинглик шәраб алыб 3 ајын тамамына гәдәр нәгд пула сатырамса, онда бу сөвдә үчүн мәним бирчә гәпик дә аванс етмәјим лазым кәлмәз. Бу һалда о да ачыг ашкардыр ки, бурада тачир капиталы кими ишләјән пул капитал өз пул капитал формасында олан сәнаје капиталындан, пул формасында өзүнә гајытма просесиндә олан сәнаје капиталындан башга бир шеј дејилдир. (Әмтәәни 3 ај мөһләтлә 3 000 ф. стерлингә сатмыш олан истеһсалчынын бу заман алдығы вексели, јә'ни борч илтизамнамәсини банкирә учот етдирә билмәси мәсәләни әсла дәјишдирмир вә әмтәә тачиринин капиталына бунун һеч бир дәхли јохдур.) Әкәр бу мүддәт әрзиндә әмтәәнин базар гијмәтләри, мәсәлән, $^1/_{10}$ гәдәр ашағы дүшәрсә, онда тачир нәинки һеч бир мәнфәәт көтүрмәз, һәтта үмумијјәтлә 3 000 ф. ст. əвәзиндә анчаг 2 700 ф. ст. әлдә едәр. Һагг-һесабы үзмәк үчүн о 300 ф. ст. әлавә етмәли олар. Бу 300 ф. ст. анчаг гијмәтдәки фәрги тәнләшдирмәк үчүн бир еһтијат олар. Лакин ејни шеј истеһсалчыја да аиддир. Әкәр о өзү сатсајды,

гиjмәтләр ашағы дүшдүкдә о да 300 ф. ст. итирәрди вә еһтиjат капиталы олмадан истеһсалы әввәлки мигjасда jенидән башлаjа билмәзди.

Кәтан тачири фабрикантдан 3 000 ф. стерлинглик кәтан алыр; фабрикант бу 3 000 ф. стерлингдән, мәсәлән, 2 000 ф. стерлингини иплиjә верир; һәмин иплиjи о, иплик тачириндән алыр; иплик тачиринә фабрикантын вердиjи пул кәтан тачиринин пулу деjилдир, чүнки кәтан тачири бу пула еjни мәбләғдә әмтәә алмышдыр. Бу онун өз капиталынын пул формасыдыр. Иплик тачиринин әлиндә исә бу 2 000 ф. ст. она гаjытмыш олан пул капиталдыр; лакин әкәр о, кәтанын тәрк етдиjи вә иплиjин гәбул етдиjи пул формасы олан 2 000 ф. стерлингдән фәрглидирсә, онда о нә дәрәчәдә пул капиталдыр? Әкәр иплик тачири нисjә алыб тә'диjә мүддәти баша чатана гәдәр нәгд пула сатмышдырса, онда бу 2 000 ф. стерлингдә, сәнаjе капиталынын өз дөвраны просесиндә гәбул етдиjи пул формасындан фәргли олан бирчә гәпик дә тачир капиталы jохдур. Әмтәә-тичарәт капиталы, тачирин әлиндә әмтәә капитал вә jа пул капитал шәклиндә мөвчуд олан сәнаjе капиталынын садә формасы олмадығына көрә, тачирин өзүнә мәхсус олуб әмтәәләрин алгы-сатгысы саһәсиндә ишләjән пул капитал һиссәсиндән башга бир шеj деjилдир. Кичилдилмиш мигjасда һәмин һиссә истеһсал үчүн аванс едилмиш капиталын бир һиссәсини тәмсил едир ки, бу да пул еһтиjаты кими, алгы васитәси кими даим сәнаjечиләрин әлиндә олмалы иди вә онларын пул капиталы кими даим тәдавүл етмәли иди. Кичилдилмиш шәкилдә бу һиссә инди капиталист-тачирләрин әлиндә олуб өзлүjүндә даим тәдавүл просесиндә фәалиjjәт көстәрир. Бу, мәчму капиталын бир һиссәсидир вә, бир кәлир кими хәрчләнән паj кәнара гоjуларса, бу һиссә тәкрар истеһсал просесинин фасиләсизлиjини давам етдирмәк үчүн бир алгы васитәси кими даим базарда тәдавүл етмәлидир. Тәкрар истеһсал просеси нә гәдәр сүр'әтлә давам едирсә вә пулун тә'диjә васитәси олмаг функсиjасы нә гәдәр чох инкишаф етмишдирсә, jә'ни кредит системи нә гәдәр чох инкишаф етмишдирсә, мәчму капитала нисбәтән һәмин һиссә бир о гәдәр аз олур[38].

---

[38] Тачир капиталыны мәһсулдар капитал адландырмаг имканы әлдә етмәк үчүн Рамсеj буну нәглиjjат сәнаjеси илә гарышдырыр вә тичарәти «the transport of commodities from one place to another» [«әмтәәләрин бир jердән башга jерә дашынмасы»] адландырыр («An Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh 1836], сәһ. 19). Бунларын гарышдырылмасына һәмчинин *Верридә* дә («Meditazioni sulla Economia Politica» [*Custodi* мәчмуәсиндә: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna, XV чилд, сәһ. 32], § 4) вә *Сеjдә* дә («Traité d'Économie Politique» [I чилд, Paris 1817, сәһ. 14—15]) тәсадүф едилир. С. Ф. Нүмен өзүнүн «Elements of Political Economy» әсәриндә (Andover and New York 1835) деjир: «Чәмиjjәтин мөвчуд игтисади гурулушунда, истеһсалчы илә истеһлакчы арасында дуруб истеһсалчыjа капитал

Тачир капиталы тәдавүл даирәсиндә фәалиjjәт көстәрән капиталдан башга бир шеj деjилдир. Тәдавүл просеси бүтүн тәкрар истеһсал просесинин бир фазасыдыр. Лакин тәдавүл просесиндә һеч бир дәjәр, буна көрә һеч бир изафи дәjәр дә истеһсал едилмир. Бурада анчаг еjни бир дәjәр күтләсинин формасында дәjишикликләр әмәлә кәлир. Доғрудан да, бурада әмтәәләрин метаморфозундан башга һеч бир шеj баш вермир, бу метаморфозун исә дәjәр jаранмасына вә jа дәjәрин дәjишилмәсинә өзлүjүндә һеч бир дәхли jохдур. Әкәр истеһсал едилмиш әмтәә сатылдыгда изафи дәjәр реаллашырса, бу она көрәдир ки, бу изафи дәjәр артыг һәмин әмтәәдә вардыр; буна көрә дә икинчи әмәлиjjат заманы, пул капитал jенидән әмтәәjә (истеһсал үнсүрләринә) мүбадилә олунаркән алычы да һеч бир изафи дәjәр реаллашдырмыр, лакин пул истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә мүбадилә едилмәк jолу илә изафи дәjәр истеһсалы анчаг һазырланыр. Әксинә. Бу чүр метаморфозлар тәдавүл мүддәти, — капиталын үмумиjjәтлә истеһсал етмәдиjи, демәли, изафи дәjәр дә истеһсал етмәдиjи мүддәт, — тәләб етдиjинә көрә, һәмин мүддәт дәjәр jарадылмасыны мәһдудлашдырыр вә мәнфәәт нормасы шәклиндә ифадә олунан изафи дәjәр тәдавүл мүддәтинин узунлуғуна мәһз тәрс нисбәтдә олачагдыр. Демәли, тачир капиталы нә дәjәр, нә дә изафи дәjәр jаратмыр, jә'ни билаваситә jаратмыр. Тачир капиталы тәдавүл мүддәтинин гысалмасына көмәк етдиjинә көрә, о, сәнаjе капиталистинин истеһсал етдиjи изафи дәjәрин артмасына долаjы jолла көмәк едә биләр. О, базарын кенишләнмәсинә көмәк етдиjинә вә капиталлар арасында әмәк бөлкүсү үчүн васитә олдуғуна көрә, демәли, капитала даһа бөjүк мигjасда иш-

---

аванс етмәклә, бунун мүгабилиндә мәһсуллар алыб һәмин мәһсуллары истеһлакчыjа верәрәк капиталыны кери алан тачирин ичра етдиjи әмәлиjjат, — чәмиjjәтин игтисади просесини асанлашдыран вә бу әмәлиjjатдакы мәһсула дәjәр әлавә едән бир сөвдәдир» (сәһ. 174). Беләликлә, тачирин васитәчилиjи саjәсиндә истеһсалчы вә истеһлакчы пула вә вахта гәнаәт едирләр. Белә бир хидмәтин ичрасы капитал вә әмәк аванс олунмасыны тәләб едир вә бунун һаггы өдәнилмәлидир, «она көрә ки, бу мәһсуллара дәjәр әлавә едир, чүнки еjни мәһсуллар истеһсалчылара нисбәтән истеһлакчыларын әлиндә даһа артыг дәjәрә малик олур». Беләликлә, тичарәт тамамилә ч. Сеjә көрүндүjү кими, она да «strictly an act of production» [«сөзүн һәрфи мә'насында истеһсал әмәлиjjаты»] кими көрүнүр (сәһ. 175). Нүменин бу бахышы тамамилә jанлышдыр. Истеһлакчынын әлиндә әмтәәнин *истеһлак дәjәри* истеһсалчынынкына нисбәтән даһа чохдур, чүнки истеһлак дәjәри үмумиjjәтлә анчаг бурада реаллашыр. Ахы әмтәә анчаг истеһлак даирәсинә кечдикдән сонра әмтәәнин истеһлак дәjәри реаллашыр, өз функсиjасыны jеринә jетирмәjә башлаjыр. Истеһсалчынын әлиндә истеһлак дәjәри анчаг потенсиал формада мөвчуддур. Лакин еjни бир әмтәәнин дәjәрини ики дәфә: әввәлчә онун мүбадилә дәjәрини, сонра да, бундан әлавә, онун истеһлак дәjәрини өдәмирләр. Мән әмтәәнин мүбадилә дәjәрини өдәдикдә, бунунла онун истеһлак дәjәрини мәнимсәмиш олурам. Һәм дә әмтәәнин истеһсалчы вә jа васитәчи әлиндән истеһлакчы әлинә кечмәси илә мүбадилә дәjәри зәррә гәдәр дә артмыр.

ләмәк имканы вердијинә көрә, онун функсијасы сәнаје капиталынын мәһсулдарлығыны јүксәлдир вә бу капиталын јығымына көмәк едир. О, тәдавүл мүддәтини гысалтдығына көрә, изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала нисбәтини, демәли, мәнфәәт нормасыны јүксәлдир. О, капиталын пул капитал олараг даим тәдавүл даирәсиндә галмалы олан һиссәсини азалтдығына көрә, капиталын билаваситә истеһсала сәрф едилән һиссәсини артырыр.

ОН ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

ТИЧАРӘТ МӘНФӘӘТИ.

II китабда биз көрдүк ки, тәдавүл даирәсиндә капиталын халис функсијалары — сәнаје капиталистинин әввәлән, өз әмтәәләринин дәјәрини реаллашдырмаг үчүн, икинчиси дә, бу дәјәри јенә әмтәәнин истеһсал үнсүрләринә чевирмәк үчүн ичра етмәли олдуғу әмәлијјатлар, әмтәә капиталын *Ә′ — П — Ә* метаморфозлары үчүн васитә олан әмәлијјатлар, демәли, сатгы вә алгы әмәлијјатлары нә дәјәр, нә дә изафи дәјәр јаратмыр. Әксинә, мә'лум олмушдур ки, бунлар үчүн тәләб олунан вахт објектив чәһәтдән әмтәәләрә нисбәтән вә субјектив чәһәтдән капиталистләрә нисбәтән, дәјәр вә изафи дәјәр јарадылмасы үчүн һәдд гојур. Әмтәә капиталын бир һиссәси әмтәә-тичарәт капиталы шәкли алырса вә ја әмтәә капиталын метаморфозу үчүн васитә олан әмәлијјат капиталистләрин ајрыча бөлмәсинин хүсуси бир мәшғәләсини, јахуд пул капиталын бир һиссәсинин хүсуси функсијасыны тәшкил едирсә, өзлүјүндә әмтәә капиталын метаморфозуна аид олан шејдә бунун нәтичәсиндә, әлбәттә, һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәз. Әкәр сәнаје капиталистләринин өзләри тәрәфиндән әмтәәләрин ичра едилән сатгы вә алгысы, — әмтәә капиталын *Ә′ — П — Ә* метаморфозу да мәһз бундан ибарәтдир, — һеч бир дәјәр вә ја изафи дәјәр јаратмајан әмәлијјатлардырса, онда бу әмәлијјатлар һәмин шәхсләр әвәзиндә башга шәхсләр тәрәфиндән ичра едиләчәји һалда да ону јарада билмәз. Сонра, тәкрар истеһсал просесинин арасыны тәдавүл просесинин кәсмәмәси үчүн, онун дурмадан давам етмәси үчүн бүтүн ичтимаи капиталын даим пул капитал кими әлдә олмасы лазым кәлән һиссәси, — әкәр бу пул капитал нә дәјәр, нә дә изафи дәјәр истеһсал етмирсә, онда һәмин пул капитал ејни функсијалары јеринә јетирмәк үчүн сәнаје капиталистләри тәрәфиндән дејил, башга бөлмәнин капиталистләри тәрәфиндән даим тәдавүлә бурахылмаг нәтичәсиндә дә бу хассәни әлдә едә билмәз. Тачир капиталынын долајы јолла нә дәрәчәдә мәһсулдар капитал ола биләчәји һаггында артыг гејд едилмишдир вә сонралар бу әтрафлы тәдгиг едиләчәкдир.

Демәли, әмтәә-тичарәт капиталы, — онунла әлагәдар ола биләчәк бүтүн һетерокен функсијалар, мәсәлән, әмтәәләрин сахлан-

масы, көндәрилмәси, дашынмасы, бөлүнмәси, јерләшдирилмәси бир кәнара гојуларса вә онун сатгы үчүн алгыдан ибарәт олан әсил функсијасы илә кифајәтләнирләрсә, — нә дәјәр, нә дә изафи дәјәр јаратмыр, анҹаг бунларын реаллашдырылмасы үчүн, бунунла да ејни заманда — һәмчинин әмтәәләрин һәгиги мүбадиләси үчүн, бунларын бир әлдән башга әлә кечмәси, иҹтимаи маддәләр мүбадиләси үчүн васитә олур. Буна бахмајараг, сәнаје капиталынын тәдавүл фазасы да, истеһсал кими, тәкрар истеһсал просесинин ејнилә бир фазасыны тәшкил етдијинә көрә, тәдавүл просесиндә мүстәгил фәалијјәт көстәрән капитал да мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә фәалијјәт көстәрән капитал кими ејнилә орта иллик мәнфәәт кәтирмәлидир. Әкәр таҹир капиталы сәнаје капиталына нисбәтән фаиз һесабилә даһа јүксәк орта мәнфәәт кәтирсәјди, онда сәнаје капиталынын бир һиссәси таҹир капиталына чевриләрди. Әкәр о даһа ашағы орта мәнфәәт кәтирсәјди, онда әкс просес баш верәрди. Таҹир капиталынын бир һиссәси сәнаје капиталына чевриләрди. Капиталын һеч бир нөвү өз вәзифәсини, өз функсијасыны таҹир капиталындан даһа асанлыгла дәјишдирә билмәз.

Таҹир капиталынын өзү изафи дәјәр истеһсал етмәдијинә көрә, ајдындыр ки, орта мәнфәәт формасында онун пајына дүшән изафи дәјәр бүтүн мәһсулдар капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин инди мәсәлә бундан ибарәтдир: таҹир капиталы мәһсулдар капиталын истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәрдән, јахуд мәнфәәтдән онун пајына дүшән һиссәни нә јолла өзүнә ҹәзб едир?

Бу анҹаг заһирән белә көрүнүр ки, куја тиҹарәт мәнфәәти садәҹә бир әлавәдир, әмтәәләрин гијмәтинин онларын дәјәриндән номинал сурәтдә јухары галдырылмасыдыр.

Ајдындыр ки, таҹир өз мәнфәәтини анҹаг сатдығы әмтәәләрин гијмәтиндән көтүрә биләр, бундан даһа чох ајдындыр ки, өз әмтәәләрини сатаркән онун көтүрдүјү бу мәнфәәт онун алгы гијмәти илә сатгы гијмәти арасындакы фәргә бәрабәр олмалыдыр, сатгы гијмәтинин алгы гијмәтиндән артығына бәрабәр олмалыдыр.

Ола биләр ки, әмтәә алынандан сатыланадәк олан мүддәтдә она әлавә хәрҹләр (тәдавүл хәрҹләри) чәкилмәси лазым кәлсин, там ејнилә дә ола биләр ки, белә бир шеј олмасын. Әкәр бу ҹүр хәрҹләр чәкмәк лазым кәлирсә, онда ајдындыр ки, сатгы гијмәтинин алгы гијмәтиндән артығы һеч дә бир тәк мәнфәәтдән ибарәт дејилдир. Тәдгигаты садәләшдирмәк үчүн, биз һәр шејдән әввәл фәрз едәк ки, әмтәәјә һеч бир белә хәрҹ дахил дејилдир.

Сәнаје капиталисти үчүн онун әмтәәләринин сатгы гијмәти илә алгы гијмәти арасындакы фәрг бунларын истеһсал гијмәти илә истеһсал хәрҹләри арасындакы фәргә бәрабәрдир, јахуд әкәр бүтүн иҹтимаи капитал нәзәрдән кечириләрсә, әмтәәләрин дәјәри илә бунларын капиталистләр үчүн истеһсал хәрҹләри арасын-

дакы фәргә бәрабәрдир, бу да онларда маддиләшмиш бүтүн әмәјин мигдары илә онларда маддиләшмиш һаггы өдәнилмәјән әмәјин мигдары арасындакы фәргдән ибарәтдир. Сәнаје капиталистинин алдығы әмтәәләр, сатыш үчүн һазыр әмтәәләр кими јенидән базара чыхарылмаздан әввәл истеһсал просесиндән кечир вә онларын гијмәтинин сонралар бир мәнфәәт кими реаллашдырылан тәркиб һиссәси мәһз бу заман истеһсал олунур. Әмтәә тачиринин иши башгадыр. Әмтәәләр анчаг өз тәдавүл просесиндә галдығы мүддәтдә онун әлиндә олур. Бу әмтәәләрин мәһсулдар капиталист тәрәфиндән башланмыш олан сатышыны о анчаг давам етдирир, онларын гијмәтинин реаллашдырылмасыны давам етдирир вә буна көрә дә онлары һеч елә бир ара просесә салмыр ки, бурада онлар јенидән изафи дәјәр сора билсин. Сәнаје капиталисти әвәлләр истеһсал едилмиш изафи дәјәри, јахуд мәнфәәти тәдавүлдә анчаг реаллашдырдығы һалда, тачир, әксинә, тәдавүлдә вә тәдавүл васитәсилә өз мәнфәәтини нәинки реаллашдырмалы, һабелә ону мәһз јаратмалыдыр. Дејәсән, бу анчаг о һалда мүмкүн ола биләр ки, сәнаје капиталистинин она өз истеһсал гијмәтләринә, јахуд, — бүтүн әмтәә капитал көтүрүләрсә, — өз дәјәрләринә сатдығы әмтәәләри о бунларын истеһсал гијмәтләриндән баһа сатсын, бунларын гијмәтинә номинал бир әлавә етсин, демәли, — әкәр бүтүн әмтәә капитал көтүрүләрсә, — бунлары өз дәјәриндән артыға сатсын вә бунларын номинал дәјәринин реал дәјәриндән һәмин артығыны өз чибинә гојсун, — бир сөзлә, бунлары дәјәриндән баһа сатсын.

Бу әлавәни етмәк формасыны баша дүшмәк чох асандыр. Мәсәлән, бир аршын кәтан 2 шиллингәдир. Ону алыб сатаркән 10% мәнфәәт көтүрмәк үчүн мән онун гијмәтинә $^1/_{10}$ әлавә етмәлијәм, демәли, аршынны 2 шиллинг 2 $^2/_5$ пенсә сатмалыјам. Бу һалда онун һәгиги истеһсал гијмәти илә онун сатыш гијмәти арасындакы фәрг = $2^2/_5$ пенсдир, бу исә 2 шиллингә 10% мәнфәәт тәшкил едир. Бу һалда мән ишдә алычыја бир аршын кәтаны әслиндә $1^1/_{10}$ аршынын гијмәтинә сатырам. Јахуд, бунун ејни олараг: бу тамамилә о демәкдир ки, мән алычыја 2 шиллингә анчаг $^{10}/_{11}$ аршын сатым, $^1/_{11}$ аршынны исә өзүмдә сахлајым. Доғрудан да, аршынын гијмәти 2 шиллинг 2 $^2/_5$ пенс һесаб едилмәклә, мән 2 $^2/_5$ пенсә јенә $^1/_{11}$ аршын кәтан ала биләрәм. Демәли, бу, әмтәәләрин гијмәтини номинал олараг јүксәлтмәк васитәсилә изафи дәјәрдән вә изафи мәһсулдан пај көтүрмәк үчүн анчаг долајы бир јол оларды.

Әмтәәләрин гијмәтинә әлавә едилмәси јолу илә тичарәт мәнфәәтинин реаллашдырылмасы, һадисәнин өзүндә илк бахышда белә көрүнүр. Доғрудан да, әмтәәләрин гијмәтини номинал олараг јүксәлтмәкдән вә ја бунлары өз дәјәриндән артыға сатмагдан мәнфәәт әмәлә кәлмәси һаггындакы бүтүн тәсәввүр тичарәт капиталы үзәриндәки мүшаһидәләрдән доғмушдур.

Лакин ишә јахындан бахылдыгда, тезликлә мә'лум олур ки, бу анчаг заһирдә белә көрүнүр вә әкәр капиталист истеһсал үсулунун һөкмран олдуғу фәрз едиләрсә, тичарәт мәнфәәти бу үсулла реаллашдырылмыр. (Бурада мәсәлә ајры-ајры һаллар үзәриндә дејил, һәмишә анчаг орта һаллар үзәриндәдир.) Нә үчүн биз күман едирик ки, әмтәә тачири өз әмтәәләри үчүн, мәсәлән, 10% мәнфәәти анчаг һәмин әмтәәләри өз истеһсал гијмәтиндән 10% артыға сатмагла реаллашдыра биләр? Чүнки биз фәрз етмишдик ки, бу әмтәәләрин истеһсалчысы, сәнаје капиталисти (о, сәнаје капиталынын тәчәссүмү олуб харичи аләм гаршысына һәмишә «истеһсалчы» кими чыхыр) бунлары тачирә өз истеһсал гијмәтинә сатмышдыр. Әкәр әмтәә тачири тәрәфиндән әмтәәләрин өдәнилән алгы гијмәтләри бунларын истеһсал гијмәтләринә бәрабәрдирсә, нәтичә е'тибарилә бунларын дәјәрләринә бәрабәрдирсә, демәли, беләликлә, әмтәәләрин истеһсал гијмәти, нәтичә е'тибарилә исә бунларын дәјәри тачир үчүн истеһсал хәрчләриндән ибарәтдирсә, онда һәгигәтдә онун сатыш гијмәтинин алгы гијмәтиндән артыг олмасы, — онун мәнфәәтинин мәнбәји дә анчаг гијмәтләр арасындакы бу фәргдән әмәлә кәлир, — әмтәәләрин тичарәт гијмәтинин өз истеһсал гијмәтинә нисбәтән артыг олмасындан ибарәт олмалыдыр вә нәтичә е'тибарилә тачир бүтүн әмтәәләри өз дәјәриндән артыға сатмалыдыр. Бәс нә үчүн фәрз едилмишди ки, сәнаје капиталисти тачирә әмтәәләри өз истеһсал гијмәтинә сатыр? Јахуд, даһа јахшы десәк, белә бир фәрзијјәдә нә мә'на вар? О мә'на вар ки, тичарәт капиталы (бурада биз онун һаггында һәлә анчаг бир әмтәә-тичарәт капиталы кими бәһс едирик) үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмир. Үмуми мәнфәәт нормасыны тәдгиг едәркән лабүд олараг әсас көтүрдүјүмүз мүлаһизәјә көрә, әввәлән, она көрә ки, тичарәт капиталы өзлүјүндә о заман бизим үчүн һәлә мөвчуд дејилди; икинчиси дә, она көрә ки, орта мәнфәәти вә, демәли, үмуми мәнфәәт нормасыны да әввәлчә, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин сәнаје капиталлары тәрәфиндән һәгигәтән истеһсал едилән мәнфәәтләрин вә ја изафи дәјәрләрин тәнләшмәси кими инкишаф етдирмәк лазым иди. Тачир капиталында исә биз, әксинә, мәнфәәтин истеһсалында иштирак етмәдән мәнфәәтдә пајы олан бир капитал көрүрүк. Демәли, инди биз әввәлки шәрһимизи тамамламалыјыг.

Фәрз едәк ки, ил боју аванс едилән бүтүн сәнаје капиталы $= 720_c + 180_v = 900$ (мәсәлән, милјон фунт стерлинг), m' исә $= 100\%$-дир. Демәли, мәһсул $= 720_c + 180_v + 180_m$. Әкәр сонра биз бу мәһсулу вә ја истеһсал едилмиш әмтәә капиталы $Ә$ илә ишарә етсәк, онда бунун дәјәри вә ја истеһсал гијмәти (чүнки әмтәәләрин бүтүн мәчмусу үчүн бунлар бир-биринә мувафигдир) $= 1080$, 900 мәбләғиндә бүтүн капитал үчүн мәнфәәт нормасы исә $= 20\%$ олар. Јухарыда дејиләнләрә әсасән, бу 20% орта мәнфәәт нормасыдыр, чүнки бурада изафи дәјәр хүсуси

гурулушлу бу вә ја башга бир капитал үчүн дејил, орта гурулушлу бүтүн сәнаје капиталы үчүн һесабланыр. Беләликлә, $Ә = 1\,080$ вә мәнфәәт нормасы $= 20\%$-дир. Лакин инди биз фәрз едәк ки, бу 900 ф. стерлинг сәнаје капиталына даһа 100 ф. стерлинг тачир капиталы әлавә олунур вә сәнаје капиталы кими, бунун да мәнфәәтдә өз кәмијјәтинә pro rata [пропорсионал] пајы вардыр. Фәрз едилдијинә көрә, тачир капиталы бүтүн 1 000 капиталын чәми $^1/_{10}$-ини тәшкил едир. Демәли, 180 мәбләғиндә бүтүн изафи дәјәрдән онун пајына $^1/_{10}$ дүшүр вә беләликлә о, 18% нормасы илә мәнфәәт көтүрүр. Демәли, бүтүн капиталын галан $^9/_{10}$-у арасында бөлүшдүрүлмәли олан мәнфәәт һәгигәтдә инди анчаг 162-јә бәрабәрдир, јахуд о, 900 мәбләғиндә капитал үчүн дә $= 18$-ә. Беләликлә, 900 мәбләғиндә сәнаје капиталы саһибләринин $Ә$-ни әмтәә тачирләринә сатдыглары гијмәт $= 720_c + 180_v + 162_m = 1\,062$-дир. Демәли, әкәр тачир 100 мәбләғиндә өз капиталына 18% орта мәнфәәт әлавә етсә, онда әмтәәләри $1\,062 + 18 = 1\,080$-а, јә'ни бунларын истеһсал гијмәтинә, јахуд, — әкәр бүтүн әмтәә капитал көтүрүләрсә, — бунларын дәјәринә сатыр, һәрчәнд о өз мәнфәәтини анчаг тәдавүлдә вә тәдавүл васитәсилә әлдә едир вә анчаг о јолла әлдә едир ки, сатдығы гијмәт алдығы гијмәтдән јүксәк олур. Лакин о һәр һалда әмтәәләри өз дәјәриндән артыға сатмыр, јахуд өз истеһсал гијмәтиндән артыға сатмыр, мәһз она көрә ки, о, сәнаје капиталистиндән бунлары өз дәјәриндән вә ја өз истеһсал гијмәтиндән әскијә алмышдыр.

Демәли, тачир капиталы бүтүн капиталын һансы пајыны тәшкил едирсә, үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәси просесиндә һәмин паја pro rata [пропорсионал олараг] мүәјјәнедичи сурәтдә иштирак едир. Демәли, әкәр биз бу һалда дејириксә ки, орта мәнфәәт нормасы $= 18\%$-ә, онда бүтүн капиталын $^1/_{10}$-и тачир капиталындан ибарәт олмасајды вә бунун нәтичәсиндә үмуми мәнфәәт нормасы $^1/_{10}$ гәдәр азалмасајды, үмуми мәнфәәт нормасы $= 20\%$ оларды. Бунунла бирликдә истеһсал гијмәтинин даһа дүрүст, мәһдудлашдырычы тә'рифи мејдана чыхыр. Истеһсал гијмәти дедикдә, әввәлки кими, јенә әмтәәнин гијмәти нәзәрдә тутулмалыдыр ки, бу да = онун хәрчләри (онда олан сабит капиталын + дәјишән капиталын дәјәри) + хәрчләр үчүн орта мәнфәәт. Лакин бу орта мәнфәәт инди башга чүр мүәјјән олунур. Орта мәнфәәти бүтүн мәһсулдар капиталын истеһсал етдији бүтүн мәнфәәт мүәјјән едир; лакин орта мәнфәәт бүтүн бу мәһсулдар капитала көрә һесабланмыр, елә һесабланмыр ки, јухарыда гәбул едилдији кими, әкәр мәһсулдар капитал $= 900$, мәнфәәт исә $= 180$ оларса, онда орта мәнфәәт нормасы $\frac{180}{900} = 20\%$ олар, — јох, орта мәнфәәт бүтүн мәһсулдар капитала + тичарәт капиталына көрә һесабланыр, белә ки, әкәр 900 мәһсулдар капитал вә 100 тичарәт капиталы вардырса, онда орта мән-

фәәт нормасы $= \frac{180}{1000} = 18\%$ олар. Демәли, истеһсал гијмәти $=$ $= \kappa$ (хәрчләр) $+ 18$ олур, $\kappa + 20$ олмур. Орта мәнфәәт нормасында бүтүн мәнфәәтдән тичарәт капиталынын пајына дүшән һиссә нәзәрә алынмышдыр. Буна көрә дә бүтүн әмтәә капиталын һәгиги дәјәри, јахуд истеһсал гијмәти $= \kappa + p + h$ олур (бурада h тичарәт мәнфәәтини көстәрир). Демәли, истеһсал гијмәти, јахуд өзлүјүндә сәнаје капиталистинин сатдығы гијмәт әмтәәнин һәгиги истеһсал гијмәтиндән аздыр; јахуд бирликдә бүтүн әмтәәләр көтүрүләрсә, онлары сәнаје капиталистләри синфинин сатдығы гијмәтләр онларын дәјәрләриндән аздыр. Беләликлә, јухарыда верилән мисалда : 900 (хәрчләр) $+ 900$ үчүн 18%, јахуд $900 + 162 = 1062$. Тачир исә өзүнә 100-ә баша кәлән әмтәәни 118-ә сатаркән, әлбәттә, 18% әлавә етмиш олур; лакин онун 100-ә алдығы әмтәә 118 дәјәриндә олдуғуна көрә, о һәмин әмтәәни, беләликлә, онун дәјәриндән артыға сатмыш олмур. Биз истеһсал гијмәти ифадәсини јухарыда шәрһ едилән даһа дар мә'нада ишләдәчәјик. Бу һалда ајдындыр ки, сәнаје капиталистинин мәнфәәти әмтәәнин истеһсал гијмәтинин өз истеһсал хәрчләриндән артығына бәрабәрдир вә бу сәнаје мәнфәәтиндән фәргли олараг, тичарәт мәнфәәти әмтәәнин сатыш гијмәтинин өз истеһсал гијмәтиндән артығына бәрабәрдир ки, бу истеһсал гијмәти дә тачир үчүн әмтәәнин алгы гијмәтидир; лакин ајдындыр ки, әмтәәнин һәгиги гијмәти $=$ онун истеһсал гијмәти $+$ тачир (тичарәт) мәнфәәтинә. Сәнаје капиталы изафи дәјәр сифәти илә әмтәәнин дәјәриндә мөвчуд олан мәнфәәти анчаг реаллашдырдығы кими, тичарәт капиталы да ону анчаг реаллашдырыр, чүнки бүтүн изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт, сәнаје капиталынын реаллашдырдығы әмтәә гијмәтиндә һәлә реаллашмамышдыр[39]. Беләликлә, тачирин сатдығы гијмәт онун алдығы гијмәтдән јүксәкдир, сәбәби дә биринчинин бүтүн дәјәрдән јүксәк олмасы дејил, икинчисинин бүтүн дәјәрдән ашағы олмасыдыр.

Демәли, тачир капиталы изафи дәјәрин истеһсалында иштирак етмирсә дә, бу изафи дәјәрин тәнләшиб орта мәнфәәтә чеврилмәсиндә иштирак едир. Буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасында тачир капиталынын пајына дүшән изафи дәјәрдән чыхылан һиссә, јә'ни сәнаје капиталынын мәнфәәтиндән чыхылан һиссә артыг мөвчуддур.

Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичә чыхыр:

1) Тачир капиталы сәнаје капиталына нисбәтән нә гәдәр чох олурса, сәнаје мәнфәәти нормасы бир о гәдәр аз олур вә әксинә.

2) Әкәр биринчи бөлмәдә мә'лум олдуса ки, мәнфәәт нормасы һәмишә һәгиги изафи дәјәр нормасындан аз бир норманы ифадә едир, јә'ни әмәјин истисмары дәрәчәсини һәмишә олдугча ашағы

[39] Чон Беллерс.

көстәрир,—мәсәлән јухарыдакы $720_c + 180_v + 180_m$ һалында 100% изафи дәјәр нормасы анчаг 20% мәнфәәт нормасы кими ифадә олунур, — онда бу нисбәтләрин ујғунсузлуғу даһа чох артыр, чүнки тачир капиталынын пајына дүшән һиссә нәзәрә алынарса, орта мәнфәәт нормасынын өзү дә аз олур, — бизим көтүрдүјүмүз һалда орта мәнфәәт нормасы 20% әвәзиндә 18% тәшкил едир. Демәли, билаваситә истисмар едән капиталистин орта мәнфәәт нормасы һәгигәтдә олдуғундан аз мәнфәәт нормасы көстәрир.

Башга шәртләр ејни олмагла, тачир капиталынын нисби кәмијјәти онун дөврijјә сүр'әтинә тәрс нисбәтдә олур, демәли, үмумијјәтлә тәкрар истеһсал просесинин енеркијасына тәрс нисбәтдә олур (лакин хырда тачирләрин капиталы — бу мискин тип — истисна тәшкил едир). Елми тәһлилин кедишиндә үмуми мәнфәәт нормасы әмәлә кәлмәсинин башланғыч нөгтәси сәнаје капиталларындан вә онларын арасындакы рәгабәтдән ибарәтдир вә анчаг сонралар, тичарәт капиталынын мүдахиләси нәтичәсиндә дүзәлиш, әлавә вә дәјишиклик олур. Тарихи инкишафын кедишиндә иш мәһз әксинәдир. Әввәлчә әмтәәләрин гијмәтләрини аз-чох онларын дәјәрләринә көрә мүәјјән едән капитал тичарәт капиталыдыр вә илк дәфә үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлдији даирә, тәкрар истеһсал просеси үчүн васитә олан тәдавүл даирәсидир. Әввәлдә тичарәт мәнфәәти сәнаје мәнфәәтини мүәјјән едир. Јалныз капиталист истеһсал үсулу көк саландан вә истеһсалчы өзү дөнүб тачир оландан сонра тичарәт мәнфәәти бүтүн изафи дәјәрин елә бир һиссәсиндән ибарәт олур ки, о, ичтимаи тәкрар истеһсалда ишләдилән бүтүн капиталын мүвафиг һиссәси олмаг е'тибарилә тичарәт капиталынын пајына дүшүр.

Тачир капиталынын мүдахиләси нәтичәсиндә мәнфәәтләрин әлавә тәнләшмәси заманы мә'лум олмушдур ки, тачирин аванс етдији пул капиталын пајына дүшәчәк һеч бир әлавә үнсүр әмтәәнин дәјәринә дахил дејилдир, тачирин өз мәнфәәтини көтүрмәси үчүн гијмәтә едилән әлавә анчаг, әмтәә дәјәринин мәһсулдар капитал тәрәфиндән әмтәәнин истеһсал гијмәти үзәринә гојулмајан һиссәсинә бәрабәрдир, бу капиталын күзәшт етдији һиссәјә бәрабәрдир. Бу пул капитал мәсәләси мәһз сәнаје капиталистинин әсас капиталы мәсәләси кимидир, чүнки бу капитал истеһлак едилмәмишдир, демәли, онун дәјәри әмтәә дәјәринин һеч бир үнсүрүнү тәшкил етмир. О мәһз әмтәә капиталы алдығы гијмәтдә бунун истеһсал гијмәтини $= П$ пулла өдәјир. Јухарыда шәрһ едилдији кими, онун сатыш гијмәти $= П + \Delta П$-дир, һәм дә $\Delta П$ әмтәә гијмәтинә едилән вә үмуми мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунан әлавәни ифадә едир. Демәли, әкәр о, әмтәәни сатырса, онда $\Delta П$-дән әлавә, әмтәә алмаг үчүн онун аванс етдији әввәлки пул капитал да онун әлинә гајыдыр. Бурада јенидән мә'лум олур ки, онун пул капиталы үмумијјәтлә сәнаје капиталистинин пул капитала чеврилмиш әмтәә капиталындан башга бир шеј

дејилдир вə бу капитал да, əмтəə капитал тачирə дејил, билаваситə əсил истеһлакчыја сатылачағы һалда олдуғу кими, һəмин əмтəə капиталын дəјəр кəмијјəтинə тə'сир көстəрə билмəз. О əслиндə əмтəəнин пулунун бу истеһлакчы тəрəфиндəн өдəнилмəсини анчаг габаглајыр. Лакин бу анчаг о һалда доғрудур ки, индијəдəк фəрз етдијимиз кими, тачир һеч бир хəрч чəкмəсин вə ја əмтəəлəрин метаморфозу, алгы-сатгысы просесиндə о, истеһсалчыдан əмтəə алмаг үчүн аванс етмəли олдуғу пул капиталдан башга һеч бир ајры капитал, нə əсас капитал, нə дə дөврijјə капиталы аванс етмəли олмасын. Лакин тəдавүл хəрчлəрини тəдгиг едəркəн көрдүјүмүз кими (II китаб, VI фəсил), бу белə дејилдир. Һəм дə бу тəдавүл хəрчлəри гисмəн елə хəрчлəрдир ки, тачир бунлары тəдавүлүн башга акентлəри үзəринə гоја билəр, гисмəн дə елə хəрчлəрдир ки, бунлар онун спесифик фəалијјəти илə билаваситə бағлыдыр.

Бу тəдавүл хəрчлəри һансы гəбилдəн олурса олсун, бунлар истəр өзлүјүндə халис тачир фəалијјəтинə хас олсун, демəли, тачирин спесифик тəдавүл хəрчлəри сырасындан олсун, истəрсə тəдавүл просеси заманы гатылан əлавə истеһсал просеслəри илə əлагəдар хəрчлəрдəн, мəсəлəн, көндəрмə, дашыма, сахлама вə с., — ибарəт олсун, тачирин тəрəфиндə бунлар даим, əмтəə алмаг үчүн аванс едилəн пул капиталдан башга, һəмин тəдавүл васитəлəрини алмаг вə бунларын пулуну өдəмəк үчүн аванс едилəн əлавə капитал да олмасыны нəзəрдə тутур. Хəрчлəрин бу үнсүрү дөврijјə капиталындан ибарəт олдуғуна көрə, о əлавə бир үнсүр кими бүтүнлүклə əмтəəлəрин сатыш гијмəтинə дахил олур; о, əсас капиталдан ибарəт олдуғуна көрə, өзү ашындыгча əлавə үнсүр олараг сатыш гијмəтинə дахил олур; лакин о һəтта тачирə мəхсус халис тəдавүл хəрчлəри олуб əмтəəнин дəјəринə һеч бир һəгиги əлавə јаратмадыгда да, һəмин сатыш гијмəтинə номинал дəјəр јарадан үнсүр кими дахил олур. Лакин бүтүн бу əлавə капитал, истəр дөврijјə капиталындан, истəрсə əсас капиталдан ибарəт олсун, үмуми мəнфəəт нормасынын əмəлə кəлмəсиндə иштирак едир.

Тачирə мəхсус халис тəдавүл хəрчлəри (демəли, көндəрмə, дашыма, сахлама вə с. хəрчлəри истисна олмагла) əмтəəнин дəјəрини реаллашдырмаг, һəмин дəјəри əмтəəдəн пула вə ја пулдан əмтəəјə чевирмəк, онларын арасында мүбадилəни һəјата кечирмəк үчүн лазым олан хəрчлəрдəн ибарəтдир. Бурада биз, тəдавүл əмəлијјаты мүддəтиндə давам едə билəчəк вə тачирин əсла нəзəрə алмадан өз фəалијјəтини давам етдирə билəчəји истеһсал просеслəрини тамамилə бир кəнара гојуруг. Мəсəлəн, əсил нəглијјат сəнајеси вə əмтəəлəрин көндəрилмəси һəгигəтдə тичарəтдəн тамамилə фəргли сəнаје саһəлəри ола билəчəји вə олдуғу кими, ејнилə дə алынмалы вə сатылмалы олан əмтəəлəр докларда вə башга ичтимаи биналарда гала билəр, һəм дə бурадан ирəли кə-

лән хәрчләри тачир аванс етмәли олдуғуна көрә, бунлары онун үзәринә башга шәхсләр кәлир. Бунларын һамысы тачир капиталынын ән саф шәкилдә меjдана чыхдығы вә башга функсиjаларла ән аз чулғашдығы әсил топдансатыш тичарәтиндә мөвчуд олур. Дашыма мүәссисәсинин саһиби, дәмир jол мүдири, кәми саһиби «тачир» деjилләр. Бизим бурада нәзәрдән кечирдиjимиз хәрчләр алгы вә сатгы хәрчләридир. Биз һәлә әввәлләр гејд етмишдик ки, бу хәрчләр һагг-һесаб чәкилмәсиндән, китаб сахламагдан, базар хәрчләриндән, мәктублашма хәрчләриндән вә с. ибарәтдир. Бунун үчүн тәләб олунан сабит капитал канторлардан, кағызлардан, почт сәнәдләриндән вә с. ибарәтдир. Дикәр хәрчләр муздла тичарәт фәһләләри тутмаг үчүн аванс едилән дәјишән капиталдан ибарәтдир. (Експедисиjа хәрчләринә, нәглиjјат хәрчләринә, әввәлчәдән чәкилән көмрүк хәрчләринә вә с. гисмән елә бахмаг олар ки, деjәсән тачир бунлары әмтәә алмаг үчүн аванс етмишдир, буна көрә дә тачир үчүн бу хәрчләр алгы гиjмәтинә дахилдир.)

Бүтүн бу чүр хәрчләр әмтәәнин истеһлак дәjәри истеһсал едилдиjи заман деjил, онун дәjәри реаллашдырылдығы заман чәкилир; бу хәрчләр халис тәдавүл хәрчләридир. Бу хәрчләр билаваситә истеһсал просесинә деjил, тәдавүл просесинә дахилдир, буна көрә дә үмуми тәкрар истеһсал просесинә дахилдир.]

Бурада бизи бу хәрчләрин анчаг дәjишән капитала сәрф едилән һиссәси марагландырыр. (Бундан әлавә, тәдгиг етмәк лазым иди ки, әввәлән, әмтәәнин дәjәринә анчаг зәрури әмәjин дахил олдуғуну көстәрән ганун тәдавүл просеси үчүн өз әһәмиjјәтини нә сурәтлә сахлаjыр? Икинчиси, тачир капиталы олдугда jығым өзүнү нечә көстәрир? Үчүнчүсү, бүтөвлүкдә көтүрүлән һәгиги ичтимаи тәкрар истеһсал просесиндә тачир капиталы нечә фәалиjјәт көстәрир?)

Бу хәрчләр мәһсулун әмтәә игтисади формада олмасындан ирәли кәлир.

Әкәр сәнаjе капиталистләри өз әмтәәләрини билаваситә бирбиринә сатаркән онларын өзләринин итирдиjи иш вахты, — демәли, обjектив сурәтдә десәк, әмтәәләрин тәдавүлү вахты, — һәмин әмтәәләрә һеч бир дәjәр әлавә етмирсә, онда аjдындыр ки, бу иш вахтынын сәнаjе капиталисти әвәзиндә тачирин өһдәсинә дүшмәси нәтичәсиндә һәмин иш вахты башга бир характер алмыр. Әмтәәнин (мәһсулун) пула вә пулун әмтәәjә (истеһсал васитәләринә) чеврилмәси сәнаjе капиталынын зәрури функсиjасыны вә, демәли, капиталистин зәрури әмәлиjјатыны тәшкил едир ки, бу капиталист дә әслиндә анчаг, өз шүуру вә ирадәси олан шәхсләшмиш капиталдан ибарәтдир. Лакин бу функсиjалар дәjәри артырмыр вә изафи дәjәр jаратмыр. Бу чүр әмәлиjјатлары кечирмәклә вә jа мәһсулдар капиталист даһа капитал функсиjаларыны jеринә jетирмәдикдә, тәдавүл даирәсиндә һәмин функ-

сијалары јеринә јетирмәкдә давам етмәклә, тачир анчаг сәнаје капиталистини әвәз едир. Бу әмәлијјатлар үчүн тәләб олунан иш вахты капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә зәрури әмәлијјатлара сәрф едилир, лакин һеч бир дәјәр әлавә етмир. Әкәр тачир бу әмәлијјатлары јеринә јетирмәсәјди (демәли, бу әмәлијјатлар үчүн тәләб олунан иш вахтыны да сәрф етмәсәјди), онда сәнаје капиталынын тәдавүл акенти олмаг е'тибарилә о өз капиталыны ишләтмәзди; о, сәнаје капиталистинин дајандырдығы функсијаны давам етдирмәзди вә буна көрә дә, сәнаје капиталистләри синфинин истеһсал етдији мәнфәәт күтләсиндә өзүнүн аванс етдији капитала pro rata [пропорсионал олараг] бир капиталист кими иштирак етмәзди. Буна көрә дә изафи дәјәрин үмуми күтләсиндә бир паја малик олмаг үчүн, аванс етдији мәбләғин бир капитал кими өз дәјәрини артырмасы үчүн тичарәт капиталистинин муздлу фәһләләр ишләтмәсинә еһтијач јохдур. Әкәр онун мүәссисәси вә онун капиталы чүз'идирсә, онда о өзү өз мүәссисәсиндә јеканә ишчи ола биләр. Онун пајы әмтәәләрин алгы гијмәти илә бунларын һәгиги истеһсал гијмәти арасындакы фәргдән доған мәнфәәт һиссәсиндән чатыр.

Лакин, дикәр тәрәфдән, тачирин аванс етдији капиталын мигдары чүз'и олдугда, онун реаллашдырдығы мәнфәәт јахшы һагг алан маһир муздлу фәһләнин әмәк һаггындан әсла артыг олмаја биләр, һәтта бундан аз да ола биләр. Доғрудан да, бу тачирлә јанашы олараг, мәһсулдар капиталистин билаваситә тичарәт акентләри, бинәкдарлар, сатычылар, коммивојажерләр ишләјир ки, бунлар да истәр әмәк һаггы формасында, истәрсә һәр бир сатгы заманы әлдә едилән мәнфәәтин мүәјјән һиссәси формасында (әрзаг, тантјема) ејни мигдарда вә ја даһа артыг кәлир көтүрүрләр. Биринчи һалда тачир тичарәт мәнфәәтини мүстәгил бир капиталист кими көтүрүр; икинчи һалда мәнфәәтин бир һиссәси сәнаје капиталистинин приказчикинә, муздлу фәһләсинә истәр әмәк һаггы формасында, истәрсә билаваситә акенти олдуғу сәнаје капиталистинин мәнфәәтиндә мүвафиг сурәтдә иштирак етмәк формасында верилир вә бу һалда онун ағасы һәм сәнаје мәнфәәтини, һәм дә тичарәт мәнфәәтини өз чибинә гојур. Лакин тәдавүл акентинин кәлири онун өзүнә һәрчәнд садәчә әмәк һаггы кими, онун сәрф етдији әмәјин һаггы кими көрүнә биләр вә һәрчәнд бу кәлирин белә бир шәкилдә көрүнмәдији јердә онун мәнфәәтинин кәмијјәти анчаг јахшы һагг алан фәһләнин әмәк һаггына бәрабәр ола биләр, бунунла белә, бүтүн бу һалларда онун кәлиринин мәнбәји анчаг тичарәт мәнфәәтидир. Бу ондан ирәли кәлир ки, онун әмәји дәјәр јарадан әмәк дејилдир.

Тәдавүл әмәлијјаты мүддәтинин узанмасы сәнаје капиталисти үчүн 1) шәхсән онун вахт итирмәсидир, чүнки бу онун истеһсал просесини идарә етмәкдән ибарәт өз функсијасыны јеринә јетир-

мәсинә мане олур; 2) онун мәһсулунун тәдавүл просесиндә, демәли, һәмин мәһсулун дәјәринин артмадығы вә билаваситә истеһсал просесинин кәсилдији бир просесдә пул вә ја әмтәә формасында узун мүддәт галмасыдыр. Истеһсал просесинин арасы кәсилмәмәк үчүн истеһсалы азалтмаг лазым кәлир, ја да — истеһсал просесинин даим әввәлки мигјасда давам етмәси үчүн — әлавә пул капитал аванс етмәк лазым кәлир. Һәр һалда бу о демәкдир ки, ја әввәлки гәдәр капиталла даһа аз мәнфәәт көтүрүлүр, ја да әввәлки гәдәр мәнфәәт көтүрмәк үчүн әлавә пул капитал аванс етмәк лазым кәлир. Сәнаје капиталистинин јерини тачир тутдугда, бүтүн бунлар әсла дәјишилмир. Сәнаје капиталистинин тәдавүл просесинә даһа чох вахт сәрф етмәси әвәзиндә, буну тачир сәрф едир; сәнајечинин тәдавүл үчүн әлавә капитал аванс етмәси әвәзиндә, буну тачир аванс едир; јахуд, — башга сөзлә десәк, — сәнаје капиталынын чох һиссәсинин даим тәдавүл просесиндә олмасы әвәзиндә, бурада анчаг тачирин капиталы галмыш олур; һәм дә сәнаје капиталистинин нисбәтән аз мәнфәәт истеһсал етмәси әвәзиндә, о өз мәнфәәтинин бир һиссәсини тамамилә тачирә күзәшт етмәли олур. Тачир капиталы зәрури һәдди ашмадыгда, фәрг анчаг бундан ибарәт олур ки, капиталын функсијасынын белә бөлүнмәси нәтичәсиндә тәдавүл просесинин өзүнә нисбәтән аз вахт сәрф едилир, буна нисбәтән аз әлавә капитал аванс олунур вә мәнфәәтин үмуми мигдарында тичарәт мәнфәәти формасында ифадә олунан итки, әкс һалда олачағындан аз олур. Әкәр јухарыда верилән мисалда $720_c + 180_v + 180_m$ капитал өзү илә јанашы 100 мәбләғиндә тачир капиталы мөвчуд олдугда, сәнаје капиталистинә 162 мәбләғиндә, јахуд 18% мәнфәәт верирсә, демәли, мәнфәәт 18 мәбләғиндә азалырса, онда тачир капиталы белә ајрылмадығы һалда зәрури әлавә капитал бәлкә дә 200-ә чатарды вә бу һалда сәнаје капиталынын аванс етдији бүтүн мәбләғ 900 әвәзиндә 1 100 оларды, демәли, изафи дәјәр 180 олдугда мәнфәәт нормасы анчаг $16^4/_{11}$% оларды.

Әкәр өзү өз тачири олан сәнаје капиталисти, тәдавүлдә олан өз мәһсулу пула чеврилмәздән әввәл јени әмтәә алмаг үчүн сәрф етдији әлавә капиталдан башга, өз әмтәә капиталынын дәјәрини реаллашдырмаг үчүн, демәли, тәдавүл просеси үчүн (кантор сахланмасы вә тичарәт фәһләләринә һагг верилмәси) дә капитал аванс етмишдирсә, онда бу һәр ики капитал әлавә капитал тәшкил етсә дә, онлар изафи дәјәр јаратмыр. Бунлар әмтәәләрин дәјәриндән өдәнилмәлидир, чүнки бу әмтәәләрин дәјәринин бир һиссәси јенидән һәмин тәдавүл хәрчләринә чеврилмәлидир; лакин бунун нәтичәсиндә һеч бир әлавә изафи дәјәр әмәлә кәлмир. Чәмијјәтин бүтүн капиталы көтүрүлдүкдә, бу әслиндә о демәкдир ки, һәмин капиталын бир һиссәси дәјәрин артмасы просесинә дахил олмајан икинчи дәрәчәли әмәлијјатлар үчүн тәләб олунур вә ичтимаи капиталын бу һиссәси һәмин мәгсәдләр үчүн даим тәк-

рар истеһсал едилмәлидир. Бунун нәтичәсиндә ајры-ајры капиталистләр үчүн вә бүтүн сәнаје капиталистләри синфи үчүн мәнфәәт нормасы азалыр — дәјишән капиталын әввәлки күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн тәләб олунмагла һәр дәфә јенидән әлавә капитал чәлб едилдикдә бу нәтичә алыныр.

Тичарәт капиталисти тәдавүлүн өзү илә әлагәдар олан бу чүр әлавә хәрчләри сәнаје капиталистинин үзәриндән көтүрүб өз үзәринә алдыгда, јенә мәнфәәт нормасы белә азалыр, анчаг нисбәтән аз дәрәчәдә вә башга бир үсулла азалыр. Инди иш белә бир шәкил алыр ки, тачир бу хәрчләр олмајачағы һалда лазым кәлдијиндән чох капитал аванс едир вә бу әлавә капитал үчүн мәнфәәт тичарәт мәнфәәтинин мәбләғини артырыр; демәли, тачир капиталы сәнаје капиталы илә бирликдә, орта мәнфәәт нормасынын тәнләшмәсинә даһа артыг өлчүдә дахил олур, јә'ни орта мәнфәәт азалыр. Әкәр бизим әввәлки мисалда 100 мәбләғиндә тачир капиталындан башга, бәһс едилән хәрчләр үчүн даһа 50 мәбләғиндә әлавә капитал аванс едилирсә, бу һалда 180 мәбләғиндәки орта изафи дәјәр мәбләғи белә бөлүнүр: 900 мәбләғиндә мәһсулдар капитал плјус 150 мәбләғиндә тачир капиталы, јекуну = 1 050. Демәли, орта мәнфәәт нормасы $17^{1}/_{7}$%-ә енир. Сәнаје капиталисти әмтәәләри тачирә $900 + 154^{2}/_{7} = 1\,054^{2}/_{7}$-јә сатыр, тачир исә бунлары 1 130-а (1 080 + онун јенидән өдәмәли олдуғу хәрчләр үчүн 50) сатыр. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, капиталын тачир капиталына вә сәнаје капиталына бөлүнмәси илә әлагәдар олараг, тичарәт хәрчләри мәркәзләшир вә бунун нәтичәсиндә һәмин хәрчләр азалыр.

Инди суал олунур: тичарәт капиталистинин јанында, бизим мисалда әмтәә тачиринин јанында ишләјән муздлу тичарәт фәһләләри мәсәләси нечәдир?

Бир тәрәфдән, белә бир тичарәт фәһләси дә тамамилә һәр һансы башга бир фәһлә кими муздлу фәһләдир. Әввәлән, она көрә ки, онун әмәји кәлир кими хәрчләнән пула дејил, тачирин дәјишән капиталына алыныр, демәли, шәхси хидмәтләр үчүн дејил, буна аванс едилмиш капиталын дәјәринин өз-өзүнә артмасы мәгсәдилә алыныр. Икинчиси, она көрә ки, онун иш гүввәсинин дәјәри вә, демәли, онун әмәк һаггы онун әмәјинин мәһсулу илә дејил, бүтүн башга муздлу фәһләләрдә олдуғу кими, онун спесифик иш гүввәсинин истеһсал вә тәкрар истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунур.

Лакин онунла билаваситә сәнаје капиталы тәрәфиндән ишләдилән фәһләләр арасында да сәнаје капиталы илә тичарәт капиталы арасында вә буна көрә дә сәнаје капиталисти илә тачир арасында олан фәрг кими бир фәрг олмалыдыр. Тәдавүл үчүн садә бир акент олан тачир нә дәјәр, нә дә изафи дәјәр истеһсал етмәдијинә көрә (чүнки онун өз хәрчләри васитәсилә әмтәәләрә гатдығы әлавә дәјәр әввәлләр мөвчуд олан дәјәри ан-

чаг әлавә етмәкдән ибарәтдир, һәрчәнд бурада белә бир суал мејдана чыхыр ки, о өз сабит капиталынын бу дәјәрини нә јолла сахлајыр, мүһафизә едир?), онун јанында јенә бу чүр функсијалар јеринә јетирмәклә мәшғул олан тичарәт фәһләләри дә онун үчүн билаваситә изафи дәјәр јарада билмәзләр. Мәһсулдар фәһләләр һаггында олдуғу кими, бурада да биз фәрз едирик ки, онларын әмәк һаггы иш гүввәсинин дәјәри илә мүәјјән олунур, демәли, тачири әмәк һаггындан чыхмалар варландырмыр, белә ки, о өз хәрчләри һесабына әмәк үчүн, һәмин әмәјин һаггыны анчаг гисмән өдәјәчәк мигдарда аванс етмир, — башга сөзлә десәк, о өз приказчикләрини вә с. алдатмаг үсулу илә варланмыр.

Муздлу тичарәт фәһләләри барәсиндә чәтинлик һеч дә ону изаһ етмәкдә дејилдир ки, онлар билаваситә изафи дәјәр истеһсал етмәдикләри һалда (мәнфәәт исә изафи дәјәрин анчаг чеврилмиш формасыдыр), нә јолла билаваситә өз ағалары үчүн мәнфәәт истеһсал едирләр. Һәгигәтдә бу мәсәлә тичарәт мәнфәәтинин үмуми тәһлили заманы артыг һәлл едилмишдир. Сәнаје капиталы әмтәәләрдә олан вә онларда реаллашдырылмыш вә әвәзиндә өзүнүн һеч бир еквивалент вермәдији әмәји сатмаг нәтичәсиндә мәнфәәт әлдә етдији кими, там ејнилә дә тичарәт капиталы онун нәтичәсиндә мәнфәәт әлдә едир ки, сәнаје капиталына әмтәәдә олан һаггы өдәнилмәмиш әмәјин (бу она көрә әмтәәдир ки, онун истеһсалына сәрф едилмиш капитал бүтүн сәнаје капиталынын мүвафиг һиссәси кими фәалијјәт көстәрир) һеч дә һамысынын пулуну вермир, әмтәәләр сатылдыгда исә, эксинә, мәчбур едир ки, һәлә әмтәәләрдә олан вә әвәзини өзүнүн өдәмәдији һиссәнин пулу она верилсин. Тачир капиталынын изафи дәјәрә мүнасибәти сәнаје капиталынын мүнасибәтиндән фәрглидир. Сәнаје капиталы һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјини билаваситә мәнимсәмәк јолу илә изафи дәјәр истеһсал едир. Тачир капиталы сәнаје капиталыны бу изафи дәјәрин бир һиссәсини она вермәјә мәчбур едәрәк, һәмин һиссәни мәнимсәјир.

Тичарәт капиталы тәкрар истеһсал просесиндә анчаг өз функсијасы — дәјәрләри реаллашдырмаг — васитәсилә бир капитал кими фәалијјәт көстәрир, буна көрә дә бүтүн капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин бир һиссәсини фәалијјәт көстәрән капитал сифәти илә көтүрүр. Һәр бир ајрыча тачирин мәнфәәт күтләси һәмин просесә онун сәрф едә биләчәји капитал күтләсиндән асылыдыр, онун приказчикләринин һаггы өдәнилмәмиш әмәји нә гәдәр чох оларса, о да алгы вә сатгыја бир о гәдәр чох сәрф едә биләр. Тичарәт капиталисти, һәтта өз пулуну капитал едән функсијаны да чох вахт өз фәһләләринә ичра етдирир. Бу приказчикләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәји изафи дәјәр јаратмырса да, бу әмәк тачир үчүн изафи дәјәри мәнимсәмәк имканы јарадыр, бу исә өз нәтичәси е'тибарилә һәмин капитал үчүн тамамилә ејни шејдир; демәли, бу әмәк һәмин капиталист үчүн мәнфәәт мәнбә-

јидир. Белә олмасајды, тичарәт ишини һеч дә бөјүк өлчүдә апармаг олмазды, ону һеч бир заман капиталистчәсинә апармаг олмазды.)

Фәһләнин һаггы өдәнилмәмиш әмәји мәһсулдар капитал үчүн билаваситә изафи дәјәр јаратдығы кими, муздлу тичарәт фәһләләринин һаггы өдәнилмәмиш әмәји дә тичарәт капиталы үчүн бу изафи дәјәрдә иштирак етмәк имканы јарадыр.

Чәтинлик бундадыр: тачирин өзүнүн иш вахты вә әмәји истеһсал едилмиш олан изафи дәјәрдә тачир үчүн иштирак етмәк имканы јарадырса да, дәјәр јарадан әмәк олмадығына көрә, тичарәт ишчи гүввәси алмаг үчүн тачирин хәрчләдији дәјишән капитал мәсәләси нечәдир? Хәрчләр сырасына дахил олмуш бу дәјишән капитал аванс едилмиш тичарәт капиталына аид едилмәлидирми? Әкәр аид едилмәмәлидирсә, онда бу, мәнфәәт нормасынын тәнләшмәси ганунуна санки зидд олур; аванс едилмиш капиталы анчаг 100 һесаб етмәли олан һансы капиталист 150 аванс етмәјә киришәрди? Јох әкәр аид едилмәлидирсә, онда бу, тичарәт капиталынын маһијјәтинә санки зидд олур, чүнки бу нөв капиталын бир капитал кими фәалијјәт көстәрмәсинә сәбәб, сәнаје капиталы кими, онун да өзкә әмәјини һәрәкәтә кәтирмәси дејилдир, сәбәб будур ки, о өзү ишләјир, јә'ни алгы вә сатгы функсијаларыны јеринә јетирир вә сәнаје капиталынын истеһсал етдији изафи дәјәрин бир һиссәсини мәһз буна көрә вә бунун сајәсиндә өз үзәринә кечирир.

(Демәли, биз ашағыдакы чәһәтләри тәдгиг етмәлијик: тачирин дәјишән капиталы; зәрури әмәк гануну тәдавүлдә; тачирин әмәји онун сабит капиталы дәјәрини нә јолла сахлајыр; бүтөвлүкдә көтүрүлән тәкрар истеһсал просесиндә тачир капиталынын ролу; нәһајәт, бир тәрәфдән, әмтәә капитала вә пул капитала, дикәр тәрәфдән, әмтәә-тичарәт вә пул-тичарәт капиталына бөлүнмә.)

Әкәр һәр бир тачирин әлиндә јалныз о гәдәр капитал олсајды ки, дөврijјәләри о анчаг өз әмәји васитәсилә ичра едә билсин, онда тачир капиталы сонсуз дәрәчәдә парчаланарды; капиталист истеһсал үсулунун инкишафы илә әлагәдар олараг мәһсулдар капитал кет-кедә даһа бөјүк мигјасда истеһсал етдикчә вә кет-кедә даһа бөјүк күтләләри ишләтдикчә, бу парчаланма артмалы оларды. Демәли, бунларын арасында кетдикчә артан бир ујғунсузлуг әмәлә кәләрди. Истеһсал даирәсиндә капитал мәркәзләшдикчә, тәдавүл даирәсиндә капитал сәпәләнәрди. Бунун нәтичәсиндә, сәнаје капиталистинин халис тачир әмәлијјатлары вә бунунла бирликдә онун халис тачир хәрчләри сонсуз дәрәчәдә артарды, чүнки о, мәсәлән, 100 тачир әвәзиндә, 1 000 тачирлә иш көрмәли оларды. Бунунла да тачир капиталынын тәкләниб ајрылмасындан әлдә едилән хејрин даһа чох һиссәси итиб кедәрди; халис тачир хәрчләриндән башга, чешидләмә, експедисија вә и. а.

кими дикәр тәдавүл хәрчләри дә артарды. Бу, сәнаје капиталына аиддир. Инди дә тачир капиталыны нәзәрдән кечирәк. Әввәлән, халис тачир ишләрини көтүрәк. Һесабдарлыгда бөјүк рәгәмләр, кичик рәгәмләрә нисбәтән даһа чох вахт тәләб етмир. Һәрәси 100 ф. стерлинглик 10 алгы 1 000 ф. стерлинглик *бир* алгыја нисбәтән он гат артыг вахт тәләб едир. 10 хырда тачирлә иш көрүлдүкдә јазышма, кағыз, почт хәрчләри *бир* ири тачирлә иш көрүлдүјүнә нисбәтән он гат баһа баша кәләр. Тичарәт е'малатханасында дүрүст мүәјјән едилмиш әмәк бөлкүсү, — бурада бири китаб сахлајыр, дикәри кассаны идарә едир, бир башгасы мәктублашыр, бири алыр, дикәри сатыр, бир башгасы да сәфәрдә олур вә и. а., — иш вахтына чох бөјүк өлчүдә гәнаәт едир, беләликлә дә, ири тичарәтдә тәтбиг едилән тичарәт фәһләләринин сајы илә ишин нисби һәчми арасында һеч бир ујғунлуг олмур. Буна сәбәб одур ки, сәнајејә нисбәтән тичарәтдә мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр артыг бир дәрәчәдә ејни бир функсија, өзүнүн бөјүк вә ја кичик мигјасда јеринә јетирилмәсиндән асылы олмајараг, бәрабәр иш вахты тәләб едир. Буна көрә дә тарихән тәмәркүзләшмә тачир мүәссисәсиндә сәнаје е'малатханасындакындан әввәл мејдана кәлир. Сонра, сабит капитала чәкилән хәрчләр. 100 кичик кантор бир бөјүк кантордан сонсуз дәрәчә баһа баша кәлир; 100 кичик әмтәә анбары бир бөјүк әмтәә анбарындан баһа баша кәлир вә и. а. Нәглијјат хәрчләри, һәр һалда онлардан аванс едилмәси лазым кәлән хәрчләрә дахил оланлары тачир мүәссисәсиндә сәпәләнмә илә бирликдә артыр.

Сәнаје капиталисти өз мүәссисәсинин тичарәт һиссәсиндә чох әмәк вә тәдавүл хәрчләри сәрф етмәли оларды. Ејни бир тачир капиталы, чохлу хырда тачир арасында бөлүнмүш олсајды, өз функсијаларыны јеринә јетирмәк үчүн, белә бир парчаланма нәтичәсиндә, хејли артыг фәһлә тәләб едәрди вә, бундан әлавә, ејни әмтәә капиталын тәдавүлү үчүн даһа бөјүк тачир капиталы тәләб олунарды.

Әкәр биз әмтәәләрин билаваситә алгы вә сатгысына сәрф едилән бүтүн тачир капиталыны *B* илә ишарә етсәк, јардымчы тичарәт фәһләләринә һагг верилмәси үчүн хәрчләнән мүвафиг дәјишән капиталы да *b* илә ишарә етсәк, онда һәр бир тачирин көмәкчисиз кечинәчәји һалда, јә'ни һеч бир һиссә *b*-јә сәрф едилмәјәчәји һалда бүтүн *B* тачир капиталы нә гәдәр олмалы идисә, $B + b$ бундан аз олур. Лакин биз һәлә јенә дә чәтинлији һәлл етмәмишик.

Әмтәәләрин сатыш гијмәти 1) $B + b$-нин орта мәнфәәтини вермәк үчүн кифајәт етмәлидир. Буна сәбәб артыг одур ки, $B + b$ үмумијјәтлә әввәлдәки *B*-нин азалмышыдыр, *b*-сиз лазым кәләчәк мәбләғдән аз тачир капиталыдыр. Лакин бу сатыш гијмәти 2) инди әлавә олараг *b*-нин пајына дүшән мәнфәәтдән башга, верилмиш әмәк һаггыны өдәмәк, тачирин дәји-

шән капиталынын өзүнү = b-ни дә өдәмәк үчүн кифајәт етмәлидир. Бу ахырынчы һал чәтинлик тәшкил едир. b гијмәтин јени тәркиб һиссәсидирми, јохса $B + b$-дән алынан кәлирин јалныз бир һиссәси олуб анчаг тичарәт фәһләси үчүн әмәк һаггыдыр, тачирин өзү үчүн исә онун дәјишән капиталынын садәчә әвәзидир? Ахырынчы һалда тачирин сәрф етдији $B + b$ капитал үчүн онун алдығы мәнфәәт јалныз, үмуми мәнфәәт нормасына мүвафиг олараг B-јә дүшән мәнфәәтә плјус b бәрабәр оларды, һәм дә бу ахырынчысы тачир тәрәфиндән әмәк һаггы формасында верилир, лакин өзү һеч бир мәнфәәт кәтирмир.

Ишдә вәзифә b-нин һәдләрини (ријази мә'нада) тапмагдан ибарәтдир. Һәр шејдән әввәл биз чәтинлијин нәдән ибарәт олдуғуну дүрүст мүәјјән етмәк истәјирик. Әмтәәләрин билаваситә алгы вә сатгысына хәрчләнән капиталы B илә, бу функсија заманы истеһлак едилән сабит капиталы K илә (реал тичарәт хәрчләри) вә тачирин хәрчләдији дәјишән капиталы b илә ишарә едәк.

B-нин өдәнилмәси гәт'ијјән һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Бу, тачир үчүн анчаг реаллашдырылмыш алгы гијмәтидир вә ја фабрикант үчүн истеһсал гијмәтидир. Тачир бу гијмәти өдәјир, тәкрар сатдыгда исә о, B-ни өз сатыш гијмәтинин бир һиссәси кими кери алыр; о һәмин B-дән әлавә, јухарыда изаһ едилдији кими, B үчүн мәнфәәт дә алыр. Мәсәлән, әмтәә 100 ф. стерлингәдир. Фәрз едәк ки, бунун үчүн мәнфәәт 10%-дир. Беләликлә, әмтәә 110-а сатылыр. Һәлә әввәл әмтәә 100 дәјәриндә иди; 100 мәбләғиндә олан тачир капиталы буна анчаг 10 әлавә едир.

Сонра, әкәр биз K-ны көтүрсәк, бу, ән чоху, сабит капиталын, истеһсалчы тәрәфиндән алгы вә сатгы үчүн истеһлак едилмәли олан һиссәси кәмијјәтиндә олур, — һәгигәтдә бундан хејли аз олур; лакин онда бу һиссә истеһсалчынын билаваситә истеһсалда ишләтдији сабит капитала бир әлавә оларды. Бунунла белә, һәмин һиссә даим әмтәәнин гијмәтиндән өдәнилмәлидир, јахуд, — бунун ејни олараг, — әмтәәнин мүвафиг һиссәси даим бу формада хәрчләнмәлидир, әкәр бүтөвлүкдә чәмијјәтин бүтүн капиталы көтүрүләрсә, даим бу формада тәкрар истеһсал едилмәлидир. Аванс едилән сабит капиталын билаваситә истеһсала гојулмуш бүтүн күтләси кими, онун бу һиссәси дә мәнфәәт нормасына мәһдудлашдырычы тә'сир көстәрәрди. Сәнаје капиталисти өз фәалијјәтинин тичарәт һиссәсини тачирә һәвалә етдијинә көрә, капиталын бу һиссәсини онун аванс етмәси лазым кәлмир. Бу һиссәни онун әвәзиндә тачир аванс едир. Лакин бу анчаг номинал сурәтдә беләдир; тачир истеһлак етдији сабит капиталы (реал тичарәт хәрчләрини) нә истеһсал едир, нә дә тәкрар истеһсал едир. Демәли, бу сабит капиталын истеһсалы саһибкарлыг фәалијјәтинин хүсуси бир нөвүдүр, јахуд һәр һалда, мүәјјән сәнаје капиталистләринин фәалијјәтинин бир һиссәсидир вә, беләликлә,

онлар да јашајыш васитәләри истеһсал едәнләрә сабит капитал верән сәнаје капиталистләринин ојнадығы ејни ролу ојнајырлар. Демәли, тачир, әввәлән, бу капиталын әвәзини алыр вә, икинчиси, онун үчүн мәнфәәт әлдә едир. Беләликлә, бунларын һәр икисинин нәтичәсиндә сәнаје капиталистинин мәнфәәти азалыр. Лакин әмәк бөлкүсү илә әлагәдар олан тәмәркүзләшмә вә гәнаәт нәтичәсиндә бу мәнфәәт, һәмин капиталы сәнаје капиталистинин өзүнүн аванс едәчәји һалдакындан нисбәтән аз әскилмиш олур. Мәнфәәт нормасы она көрә аз әскилир ки, бу сурәтлә аванс едилән капитал аздыр.

Беләликлә, сатыш гијмәти һәләлик $B + K$ илә $+ B + K$ үчүн мәнфәәтдән ибарәтдир. Јухарыдакындан сонра онун бу һиссәси һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Лакин b, јахуд тачирин аванс етдији дәјишән капитал мејдана чыхыр.

Бунун нәтичәсиндә сатыш гијмәти $B + K + b$-јә $+ B + K$ үчүн мәнфәәт $+ b$ үчүн мәнфәәтә чеврилир.

B анчаг алгы гијмәтини өдәјир, лакин бу гијмәтә B-нин мәнфәәтиндән башга һеч бир һиссә әлавә етмир. K јалныз K-нын мәнфәәтини дејил, һабелә K-нын өзүнү дә әлавә едир; лакин $K + K$-нын мәнфәәти, — тәдавүл хәрчләринин, сабит капитал формасында аванс едилән һиссәси плјус мүвафиг орта мәнфәәт, — тичарәт капиталистинә нисбәтән сәнаје капиталистинин әлиндә даһа бөјүк оларды. Орта мәнфәәтин азалмасы елә бир формада мејдана чыхыр ки, — аванс едилмиш сәнаје капиталындан $B + K$ чыхылмагла, — там орта мәнфәәт һесабланмыш олур, $B + K$-нын мәнфәәтини тәшкил едән вә орта мәнфәәтдән чыхылан һиссә исә тачирә верилир, беләликлә, һәмин чыхылан һиссә хүсуси бир капиталын, тачир капиталынын мәнфәәти кими мејдана кәлир.

Лакин b илә $+ b$-нин мәнфәәти, јахуд мәнфәәт нормасынын $=$ $= 10\%$ олдуғу фәрз едилән бу һалда $b + 1/10\ b$ иши башга чүрдүр. Әсил чәтинлик дә мәһз бурададыр.

Фәрз едилдијинә көрә, тачир b-јә анчаг тичарәт әмәји алыр, јә'ни капиталын тәдавүл функсијалары үчүн, $Ә — П$ вә $П — Ә$ үчүн зәрури олан әмәји алыр. Лакин тичарәт әмәји, капиталын тачир капиталы кими ишләмәси үчүн, әмтәәнин пула вә пулун әмтәәјә чеврилмәсинә көмәк етмәк үчүн үмумијјәтлә зәрури олан әмәкдир. Бу әмәк, дәјәрләри реаллашдыран, лакин һеч бир дәјәр јаратмајан әмәкдир. Һәм дә һәр һансы бир капитал анчаг бу функсијалары јеринә јетирдикдә, — демәли, һәр һансы бир капиталист өз капиталы илә бу әмәлијјатлары, бу әмәји ичра етдикдә — һәмин капитал бир тачир капиталы кими фәалијјәт көстәрир вә үмуми мәнфәәт нормасынын тәнзим олунмасында иштирак едир, јә'ни үмуми мәнфәәтдән өз дивидендини көтүрүр. Лакин ($b + b$-нин мәнфәәти), көрүнүр, әввәлән, әмәјин һаггынын верилмәсини әһатә едир (чүнки һеч фәрги јохдур ки, сәнаје капиталисти тачирә онун өз әмәји үчүнмү пул верир, јохса тачир

тәрәфиндән музд верилән приказчикләрин әмәји үчүн пул верир) вә, икинчиси, тачирин өзү тәрәфиндән сәрф едилмәли олан әмәк үчүн верилмиш мәбләғин мәнфәәтини әhатә едир. Тачир капиталы, әввәлән, *b*-нин мәбләғини вә, икинчиси, бунун мәнфәәтини кери алыр, демәли, бу ондан ирәли кәлир ки, тачир капиталы, әввәлән, мәчбур едир өзүнүн бир *тачир* капиталы кими фәалијјәт көстәрмәсинә сәбәб олан әмәк үчүн она пул верилсин, икинчиси дә, мәчбур едир она мәнфәәт верилсин, чүнки, о бир *капитал* кими фәалијјәт көстәрир, јә'ни она көрә ки, о, фәалијјәт көстәрән капитал олмаг е'тибарилә өзү үчүн мәнфәәтдән пај верилән бир әмәји ичра едир. Демәли, бизим hәлл етмәли олдуғумуз мәсәлә беләдир.

Фәрз едәк ки, $B = 100$, $b = 10$ вә мәнфәәт нормасы $= 10\%$-дир. Бураја аид олмајан вә бәhс едиб гуртардығымыз бу алғы гијмәти үнсүрүнү лүзумсуз јерә јенидән hагг-hесаба дахил етмәмәк үчүн фәрз едәк ки, $K = 0$. Беләликлә, сатыш гијмәти $= B + p + b + p$ $(= B + Bp' + b + bp'$, бурада исә p' мәнфәәт нормасыдыр$)$ $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$ оларды.

Лакин әкәр тачир *b*-ни әмәк hаггына хәрчләмәсәјди, — чүнки *b* анчаг тичарәт әмәји мүгабилиндә, демәли, сәнаје капиталы тәрәфиндән базара бурахылан әмтәә капиталын дәјәрини реаллашдырмаг үчүн зәрури олан әмәк мүгабилиндә верилир, — онда иш белә оларды: $B = 100$ мүгабилиндә алмаг вә ја сатмаг үчүн тачир өз вахтыны сәрф едәрди вә биз фәрз едәк ки, бу онун әлиндә олан бүтүн вахтдан ибарәтдир. Әкәр *b* вә ја 10 илә тәмсил олунан тичарәт әмәји үчүн әмәк hаггы дејил, мәнфәәт верилсәјди, онда тичарәт әмәји башга бир тачир капиталы $= 100$ олмасыны тәләб едәрди, чүнки онун 10%-и $= b = 10$-дур. Бу икинчи $B = 100$ әлавә олараг әмтәәнин гијмәтинә дахил олмазды, лакин 10%, әлбәттә, дахил оларды. Буна көрә дә $200 + 20 = 220$ мәбләғиндә әмтәә алмаг үчүн hәрәси 100 мәбләғиндә ики әмәлијјат ичра едиләрди ки, бу да $= 200$ оларды.

Тачир капиталы тәдавүл просесиндә фәалијјәт көстәрән сәнаје капиталынын бир hиссәсинин ајрылыб тәкләнмиш формасындан башга әсла hеч бир шеј олмадығына көрә, бураја аид олан бүтүн мәсәләләр белә hәлл едилмәлидир: проблем hәр шејдән әввәл белә бир шәкилдә гојулмалыдыр ки, тачир капиталына хас олан hаллар hәлә мүстәгил hаллар кими дејил, сәнаје капиталынын бир голу кими онунла билаваситә әлагәдар олан hаллар кими тәсәввүр олунур. Е'малатханадан фәргли бир контор олараг тичарәт капиталы даим тәдавүл просесиндә фәалијјәт көстәрир. Беләликлә, бизи мараглaндыран *b* әввәлчә мәhз бурада, сәнаје капиталистинин өз конторунда тәдгиг едилмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, бу контор сәнаје е'малатханасына нисбәтән һәмишә сон дәрәчә кичик олур. Һәм дә ајдындыр ки, истеhсалын hәчми кенишләндикчә, истәр әмтәә капитал формасында

олан мәһсулу сатмаг үчүн, истәрсә әлдә едилән пулу јенидән истеһсал васитәләринә чевирмәк вә һәр шејин һесабыны сахламаг үчүн сәнаје капиталынын тәдавүлүндән өтрү даим ичра едилмәли олан тичарәт әмәлијјатлары артыр. Гијмәтләрин һесабланмасы, китаб сахланмасы, кассанын идарә едилмәси, мәктублашма — бунларын һамысы бураја аиддир. Истеһсалын мигјасы нә гәдәр кениш олурса, сәнаје капиталынын тачир әмәлијјатлары, һеч мүвафиг пропорсијада олмаса да, бир о гәдәр чох олур, демәли, дәјәрин вә изафи дәјәрин реаллашдырылмасы үчүн әмәк вә башга тәдавүл хәрчләри бир о гәдәр чох олур. Бунун нәтичәсиндә муздлу тичарәт фәһләләри тәтбиг етмәк зәрури олур ки, әсил кантор да бунлардан ибарәт олур. Бунларын хәрчи әмәк һаггы формасында чәкилирсә дә, һәмин хәрч мәһсулдар әмәк алынмасына сәрф едилән дәјишән капиталдан фәргләнир. Бу, билаваситә изафи дәјәри артырмадан сәнаје капиталистинин хәрчләрини, аванс едилән капиталын күтләсини артырыр. Чүнки бу, анчаг јарадылмыш олан дәјәри реаллашдырмаг үчүн сәрф едилән әмәјин һаггыны вермәк хәрчидир. Бу гәбилдән олан һәр бир башга хәрч кими, һәмин хәрч дә мәнфәәт нормасыны азалдыр, чүнки аванс едилмиш капитал артыр, изафи дәјәр исә артмыр. Әкәр изафи дәјәр m дәјишилмәз галырса, аванс едилмиш капитал K да артыб $K + \Delta K$ дәрәчәсинә чатырса, онда мәнфәәт нормасы $\frac{m}{K}$ әвәзиндә аз мәнфәәт нормасы $\frac{m}{K + \Delta K}$ алыныр. Демәли, сәнаје капиталисти сабит капитала чәкдији хәрчләр кими, бу тәдавүл хәрчләрини дә минимума ендирмәјә чалышыр. Буна көрә дә сәнаје капиталынын өз муздлу тичарәт фәһләләринә мүнасибәти өзүнүн мәһсулдар муздлу фәһләләринә мүнасибәти кими дејилдир. Башга шәртләр ејни олмагла, о нә гәдәр чох мәһсулдар муздлу фәһлә ишләдирсә, истеһсал бир о гәдәр бөјүк олур, изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт бир о гәдәр чох олур. Һабелә эксинә. Истеһсалын мигјасы нә гәдәр бөјүк исә вә реаллашдырылмалы олан дәјәр, буна көрә һәмчинин изафи дәјәр дә нә гәдәр чох исә, демәли, истеһсал едилмиш әмтәә капитал нә гәдәр чох исә, кантор хәрчләри, нисби мә'нада олмаса да, мүтләг мә'нада бир о гәдәр чох артыр вә бир нөв әмәк бөлкүсү үчүн тәкан верир. Мәнфәәтин бу чүр хәрчләр үчүн нә дәрәчәдә илкин шәрт олмасы һәмчинин онда ашкара чыхыр ки, тичарәт гуллугчуларынын маашы артырыларкән чох заман бунун бир һиссәси мәнфәәтдән фаиз ајырмаг јолу илә верилир. Ишин тәбиәти еләдир ки, анчаг васитәчилик әмәлијјатларында олан әмәк, — бу әмәлијјатлар гисмән дәјәрләрин һесабланмасы илә, гисмән бунларын реаллашдырылмасы илә, гисмән дә реаллашдырылмыш пулун јенидән истеһсал васитәләринә чеврилмәси илә әлагәдардыр, вә, демәли, бу әмәлијјатларын һәчми истеһсал едилмиш вә реаллашдырылмалы олан дәјәрләрин кәмијјәтиндән асылыдыр, — белә бир әмәк бу

дәјәрләрин мүвафиг кәмијјәт вә күтләсинин һеч дә, билаваситә мәһсулдар әмәк кими, бир сәбәби олараг фәалијјәт көстәрмәк дејил, бунларын бир нәтичәси олараг фәалијјәт көстәрир. Башга тәдавүл хәрчләри мәсәләси дә бунун кимидир. Чохлу өлчмәк, чәкмәк, габламаг, көндәрмәк үчүн чохлу әмтәә мөвчуд олмалыдыр; габлама, көндәрмә вә с. әмәјин күтләси әмтәәләрин, белә бир фәалијјәт објектләринин күтләсиндән асылыдыр, нәинки әксинә.

Тичарәт фәһләси билаваситә изафи дәјәр истеһсал етмир. Лакин онун әмәјинин гијмәти онун иш гүввәсинин дәјәри илә, демәли, бу иш гүввәсинин истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунур, һалбуки бу иш гүввәсинин фәалијјәтдә өзүнү көстәрмәси, онун кәркинлији, хәрчләнмәси вә ашынмасы, һәр бир башга муздлу фәһләдә олдуғу кими, һеч дә онун дәјәри илә мәһдудлашмыр. Буна көрә дә муздлу фәһләнин алдығы һагг илә һәмин фәһләнин көмәји сајәсиндә капиталистин реаллашдырдығы мәнфәәт күтләси арасында һеч бир зәрури нисбәт јохдур. Онун капиталистә нечәјә баша кәлмәси илә онун капиталистә нә вермәси мүхтәлиф кәмијјәтләрдир. О, капиталистә мәнфәәт верирсә дә билаваситә изафи дәјәр јаратмыр, буна көрә дә онун мәнфәәт вермәсинин сәбәби одур ки, гисмән һаггы өдәнилмәмиш әмәк ичра етдијинә көрә, изафи дәјәрин реаллашдырылмасы хәрчләрини азалтмаға көмәк едир. Әсил тичарәт фәһләси јахшы һагг алан муздлу фәһләләр синфинә, әмәји орта әмәкдән јүксәкдә дуран маһир муздлу фәһләләр сырасына мәнсубдур. Һалбуки капиталист истеһсал үсулу тәрәгги етдикчә, әмәк һаггы һәтта орта кејфијјәтли әмәјә нисбәтән ашағы дүшмәк мејли көстәрир ки, бу да гисмән кантор дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн нәтичәсидир; бурадан да әмәк габилијјәтинин анчаг биртәрәфли инкишафы мејдана чыхмалыдыр, һәм дә белә бир әмәк габилијјәтинин әлдә едилмәси хәрчләри капиталист үчүн гисмән һаваjы баша кәлир: фәһләнин мәһарәтини функсијанын өзү инкишаф етдирир, һәм дә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәк габилијјәти нә гәдәр биртәрәфли олурса, фәһләнин мәһарәти бир о гәдәр сүр'әтлә инкишаф едир. Икинчиси, онун нәтичәсидир ки, ирәличәдән алынан тәһсил, тичарәт ишинә бәләдлик, дилләри билмәк вә и. а., елмин вә халг маарифинин тәрәггиси илә әлагәдар олараг, кетдикчә даһа тез вә даһа асанлыгла әлдә едилир, кетдикчә даһа чох јајылмыш олур, капиталист истеһсал үсулу тәһсил методларыны вә и. а. әмәли мәгсәдләрә нә гәдәр чох ујғунлашдырырса, бунлар да бир о гәдәр учуз әлдә едилир. Халг тәһсилинин јајылмасы бу чүр фәһләләри, әвәлләр һәмин пешәләрдән мәһрум едилмиш олан, нисбәтән пис јашамаға адәт етмиш олан синифләр ичәрисиндән топламаг имканы верир. Һәм дә халг тәһсилинин јајылмасы бу фәһләләрин ахышыб кәлмәсини вә бунунла бирликдә рәгабәти артырыр. Буна көрә дә, капиталист истеһсал үсулу тәрәгги етдикчә, бу адамларын иш гүввәси бә'зи истисналарла гијмәтдән дүшүр; онларын

әмәк габилиҹјәти артдығы һалда, онларын әмәк һаггы азалыр. Даһа чох дәјәр вә мәнфәәт реаллашдырмаг лазым кәлдиҹи һалларда капиталист бу чүр фәһләләрин сајыны артырыр. Бу чүр әмәјин артмасы изафи дәјәрин артмасынын һеч дә сәбәби дејил, һәмишә нәтичәсидир[39a].

Беләликлә, икијә ајрылма баш верир. Бир тәрәфдән, капиталын әмтәә капитал вә пул капитал (буна көрә кәләчәк тә'рифимиздә тичарәт капиталы) олмаг функсијалары сәнаје капиталынын үмуми мүәјјән формаларыдыр. Дикәр тәрәфдән, хүсуси капиталлар, демәли, капиталистләрин хүсуси категоријалары анчаг бу функсијаларла мәшғул олур вә беләликлә һәмин функсијалар капиталын дәјәринин артмасы үчүн хүсуси даирәләрә дөнмүш олур.

Тичарәт капиталында тичарәт функсијалары вә тәдавүл хәрчләри анчаг тәкләнмиш олур. Сәнаје капиталынын тәдавүллә тәмас едән чәһәти бир тәк бунда мөвчуд дејилдир ки, о өзү даим әмтәә капитал вә пул капитал формасында олур, һәмчинин бунда да мөвчуддур ки, е'малатхана илә јанашы олараг кантор вардыр. Лакин тичарәт капиталында бу чәһәт тәкләнир. Қантор онун јеканә е'малатханасыдыр. Қапиталын тәдавүл хәрчләри формасында ишләдилән һиссәси топдансатыш тачириндә сәнаједәкинә нисбәтән хејли артыг олур, чүнки һәр бир сәнаје е'малатханасы јанында олан өз канторундан башга, капиталын бүтүн сәнаје капиталистләри синфи тәрәфиндән бу сурәтлә ишләдилмәли олан һиссәси ајры-ајры тачирләрин әлиндә тәмәркүзләшир вә бу тачирләр тәдавүл функсијаларынын давам етдирилмәсинә хидмәт етмәклә, бурадан ирәли кәлән сонракы тәдавүл хәрчләрини өз үзәрләринә көтүрүрләр.

Тәдавүл хәрчләри сәнаје капиталына гејри-мәһсулдар хәрчләр кими көрүнүр вә һәгигәтдә дә белә хәрчләрдир. Тәдавүл хәрчләри тачирә онун мәнфәәтинин мәнбәји кими көрүнүр вә, — үмуми мәнфәәт нормасы нәзәрдә тутуларса, — бу мәнфәәт һәмин хәрчләрин кәмиҹјәтинә ујғун олур. Буна көрә дә һәмин тәдавүлә чәкилмәси лазым кәлән хәрч тичарәт капиталына мәһсулдар хәрч кими көрүнүр. Демәли, онун сатын алдығы тичарәт әмәји дә онун үчүн билаваситә мәһсулдар әмәкдир.

---

[39] Тичарәт пролетариатынын кәләчәк талеји һаггында 1865-чи илдә ирәличәдән сөјләнән бу фикрин сонралар нә гәдәр доғру чыхдығыны јүзләрлә алман приказчики сөјләјә биләр; онлар бүтүн тичарәт әмәлиҹјатларына јахшы бәләд олдуглары вә 3—4 дил билдикләри һалда, Лондон Ситисиндә һәфтәдә 25 шиллингә — маһир бир механик-чилинкәрин һаггындан хејли ашағы һагла — иш ахтарыр, лакин тапмырлар. Әлјазмасында ики сәһифәлик јерин бош бурахылмасы көстәрир ки, бу бәнди даһа әтрафлы шәрһ етмәк нәзәрдә тутулурмуш. Һәм дә II китабы көстәрмәк олар. VI фәсил («Тәдавүл хәрчләри»), сәһ. 105—113 [*К. Маркс*: «Капитал», II чилд, 1956-чы ил нәшри, сәһ. 129 — 136]; Маркс бураја аид олан бир чох шејә орада тохунмушдур. — *Ф. Е.*

ОН СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

ТАЧИР КАПИТАЛЫНЫН ДӨВРИЈЈӘСИ. ГИЈМӘТЛӘР.

Сәнаје капиталынын дөврийјәси онун истеһсал вахты илә онун тәдавүл вахтынын вәһдәтидир; буна көрә дә о бүтүн истеһсал просесини әһатә едир. Тачир капиталы исә, әслиндә әмтәә капиталын анчаг тәкләнмиш һәрәкәти олдуғуна көрә, онун дөврийјәси, эксинә, әмтәә метаморфозунун анчаг биринчи фазасыдыр, *Ә — П*-дир, ајрыча капиталын өз башланғыч нөгтәсинә гајыдан һәрәкәтидир; тачирин анладығы мә'нада *П — Ә, Ә — П* тачир капиталынын дөврийјәсидир. Тачир сатын алыр, өз пулуну әмтәәјә чевирир, сонра сатыр, һәмин әмтәәни јенидән пула чевирир: беләликлә, бу даим тәкрар олунур. Тәдавүл чәрчивәси дахилиндә сәнаје капиталынын метаморфозу һәмишә $Ә_1 — П — Ә_2$ кими мејдана чыхыр; $Ә_1$-ин, истеһсал едилмиш әмтәәнин сатылмасындан әлдә едилән пул $Ә_2$-ни, јени истеһсал васитәләрини алмаға сәрф едилир; бу, $Ә_1$ вә $Ә_2$-нин һәгиги мүбадиләсидир вә, беләликлә, ејни пул ики дәфә әлдән-әлә кечир. Бу пулун һәрәкәти ики мүхтәлиф әмтәәнин, $Ә_1$ илә $Ә_2$-нин мүбадиләси үчүн васитә олур. Лакин тачирин әлиндә *П — Ә — П'*-дә, эксинә, ејни бир әмтәә ики дәфә әлдән-әлә кечир; пулун тачирә гајытмасы үчүн әмтәә анчаг васитә олур.

Әкәр, мәсәлән, тачир капиталы 100 ф. ст. тәшкил едирсә вә тачир бу 100 ф. стерлингә әмтәә алырса, сонра да бу әмтәәни 110 ф. стерлингә сатырса, онда онун 100 мәбләғиндә бу капиталы бир дөвр етмиш олур, ил әрзиндә дөврийјәләрин сајы исә, ил боју бу *П — Ә — П'* һәрәкәтинин нә гәдәр тез-тез тәкрар олунмасындан асылыдыр.

Һәм дә биз алғы гијмәти илә сатыш гијмәти арасындакы фәргә дахил ола биләчәк хәрчләри тамамилә бир кәнара гојуруг, чүнки бу хәрчләр бурада һәр шејдән әввәл нәзәрдән кечирмәли олдуғумуз форманы әсла дәјишдирмир.

Демәли, бу һалда мә'лум тачир капиталы дөврийјәләринин сајы пулун садә тәдавүл васитәси олараг етдији дөврийјәләрин тәкрарынын там аналокијасыдыр. Ејни бир талер он дөвр едәрәк, өз дәјәрини әмтәәләр шәклиндә он дәфә сатын алдығы кими, тачирин, мәсәлән, 100 мәбләғиндә ејни бир пул капиталы да он

дәфә дөвр едәрәк, өз дәјәрини әмтәәләр шәклиндә он дәфә сатын алыр вә ја чәми он гат артыг дәјәри олан әмтәә капиталы реаллашдырыр ки, бу да = 1 000 олур. Лакин фәрг дә вардыр: пул бир тәдавүл маситәси кими тәдавүл едәркән ејни пул мүхтәлиф әлләрдән кечир, демәли, ејни бир функсијаны бир нечә дәфә ичра едир вә буна көрә дә тәдавүл едән пулун күтләсини бурада тәдавүл сүр'әти әвәз едир. Лакин тачирдә ејни бир пул капитал, — онун нә кими пул ваһидләриндән ибарәт олмасынын фәрги јохдур, — ејни бир пул дәјәри бир нечә дәфә өз дәјәри мәбләғиндә әмтәә капиталы алыб сатыр вә буна көрә дә бир нечә дәфә әввәлки әлләрә, өз башланғыч нөгтәсинә $П + \Delta П$ кими, дәјәр плјус изафи дәјәр кими гајыдыр. Бу онун дөвријјәсинин капитал дөвријјәси олдуғуну көстәрир. Онун тәдавүлдән көтүрдүјү пул, ораја бурахдығы пулдан даим артыг олур. Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, тачир капиталынын дөвријјә сүр'әти артдыгча (инкишаф етмиш кредит шәраитиндә исә, пулун тә'дијә васитәси функсијасы онун үстүн функсијасы олур), ејни бир пул күтләси даһа сүр'әтлә тәдавүл едир. Лакин әмтәә-тичарәт капиталы дөвријјәсинин тәкрар олунмасы һеч бир заман алгы вә сатгы әмәлијјатларынын тәкрарындан башга бир шеји ифадә етмир, һалбуки сәнаје капиталы дөвријјәсинин тәкрар олунмасы бүтүн тәкрар истеһсал просесинин (истеһлак просеси дә бураја дахил олмагла) вахташыры давамыны вә тәкрарыны ифадә едир. Тачир капиталы үчүн исә бу, әксинә, анчаг харичи бир шәртдир. Тачир капиталынын сүр'әтлә дөвр етмәси имканыны сахламаг үчүн, сәнаје капиталы базара даим әмтәәләр чыхармалы вә орадан јенидән әмтәәләр көтүрмәлидир. Әкәр тәкрар истеһсал просеси үмумијјәтлә јаваш кедирсә, онда тачир капиталынын дөвријјәси дә јаваш кедир. Тачир капиталы мәһсулдар капиталын дөвријјәси үчүн васитә олурса да, анчаг онун тәдавүл вахтыны гысалтдығы дәрәчәдә белә бир васитә олур. О, сәнаје капиталынын дөвријјә вахты үчүн дә һәдд олан истеһсал вахтына билаваситә тә'сир көстәрмир. Истеһсал вахты тачир капиталынын дөвријјәси үчүн биринчи һәддир. Икинчиси дә, — әкәр тәкрар истеһсалын доғурдуғу истеһлакын ондан өтрү јаратдығы һәдд бир кәнара гојуларса, — бу дөвријјә ән нәһајәт бүтүн шәхси истеһлакын сүр'әт вә һәчми илә мәһдуддур, чүнки әмтәә капиталын истеһлак фондуна дахил олан бүтүн һиссәси бундан асылыдыр.

Лакин (әкәр тичарәт аләми чәрчивәси дахилиндәки дөвријјәләр, јә'ни бир тачирин ејни бир әмтәәни алыб башга бир тачирә сатмасы һаллары тамамилә бир кәнара гојуларса, һәм дә еһтикар заманлары бу нөв тәдавүл ишләрин тәрәггиси кими көрүнә биләр) тачир капиталы, әввәлән, мәһсулдар капитал үчүн $Ә — П$ фазасыны гысалдыр. Икинчиси, мүасир кредит системи шәраитиндә чәмијјәтин бүтүн пул капиталынын бөјүк бир һиссәси

онун сәрәнчамында олур, белә ки, габагларда алынан әмтәәләр тамам сатылмаздан әввәл о өз алгыларыны тәкрар едә биләр; һәм дә фәрги јохдур, бизим тачир истәр билаваситә әсил истеһлакчыја сатсын, истәрсә бунларын һәр икисинин арасында 12 башга тачир дурсун. Даим өзүнүн һәр бир мә'лум һәддиндән артырыла билән тәкрар истеһсал просеси сон дәрәчә еластик олдуғуна көрә, бу тачир һәмин истеһсалын өзүндә һеч бир һәддә раст кәлмир вә ја анчаг чох еластик бир һәддә раст кәлир. Демәли, әмтәәнин өз тәбиәти үзүндән *Ә — П* вә *П — Ә* әмәлијјатларынын ајрылмасындан әлавә, бурада сахта бир тәләб јараныр. Тачир капиталынын тәкләнмәсинә бахмајараг, онун һәрәкәти һеч вахт тәдавүл даирәсиндә сәнаје капиталынын һәрәкәтиндән башга бир шеј олмур. Лакин о тәкләндијинә көрә, өз һәрәкәтини тәкрар истеһсал просесинин гојдуғу һәдләрдән асылы олмајараг, мүәјјән чәрчивә дахилиндә ичра едир вә буна көрә һәтта тәкрар истеһсал просесини дә өз һәдләриндән кәнара чыхмаға мәчбур едир. Дахили асылылыг, харичи мүстәгиллик ону елә бир нөгтәјә кәтириб чыхарыр ки, дахили әлагә зорла, бөһран васитәсилә јенидән бәрпа олунур.

Бурадан да бөһранларда мүшаһидә олунан белә бир һал ирәли кәлир ки, әввәлчә бөһранлар билаваситә истеһлакла бағлы олан хырда сатыш тичарәтиндә дејил, топдансатыш тичарәти саһәсиндә вә чәмијјәтин пул капиталыны бу тичарәтин сәрәнчамына верән банклар саһәсиндә мејдана чыхыр вә башланыр.

Доғрудан да, фабрикант ихраччыја сата биләр, бу да өзүнүн харичдәки мүштәрисинә сата биләр, идхалчы өз хаммалыны фабриканта, фабрикант да өз мәһсулларыны топдансатыш тачиринә сата биләр вә и. а. Лакин нәзәрә чарпмајан һансы бир нөгтәдә исә әмтәә сатылмајараг јатыб галыр; јахуд бә'зән бүтүн истеһсалчыларын вә васитәчи тачирләрин еһтијатлары јаваш-јаваш долуб дашыр. Мәһз бу заман истеһлак адәтән ән јүксәк чичәкләнмә һалында олур, гисмән она көрә ки, бир сәнаје капиталисти там бир сыра башгаларыны һәрәкәтә кәтирир, гисмән дә она көрә ки, бунларын јанында ишләјән фәһләләр тамам иш вахты әрзиндә ишләјәрәк, һәмишәкиндән чох хәрчләјә билирләр. Капиталистләрин кәлири артмагла онларын хәрчләри дә артыр. Бундан әлавә (јығымын сүр'әтләнмәси һәтта бир кәнара гојулса да), көрдүјүмүз кими (II китаб, III бөлмә), сабит капиталла сабит капитал арасында даими тәдавүл баш верир, бу тәдавүл, бир тәрәфдән, о мә'нада шәхси истеһлакдан асылы дејилдир ки, һәмин тәдавүл һеч бир заман бу истеһлака дахил олмур, лакин буна бахмајараг шәхси истеһлак нәтичә е'тибарилә һәмин тәдавүл үчүн бир һәдд олур, чүнки сабит капитал истеһсалы һеч бир заман бу истеһсалын өзү үчүн баш вермир, анчаг она көрә баш верир ки, мәһсуллары шәхси истеһлака дахил олан истеһсал саһәләриндә бу сабит капитал даһа чох истеһлак олунур. Лакин бир мүддәт бу

истеһсал көзләнилән тәләби нәзәрдә тутуб өз јолу илә сакитчә кедә биләр, буна көрә дә һәмин саһәләрдә тачирләрин вә сәнајечиләрин иши чох гызғын кедир. Бөһран о заман башланыр ки, узаг базарларда сатан тачирләр (јахуд өлкә дахилиндә дә еһтијатлары артмыш олан тачирләр) чәкдикләри хәрчләри о гәдәр ләнк вә о гәдәр чүз'и мигдарда кери алмаға башлајырлар ки, банклар тә'дијәләри тә'кидлә тәләб едир, јахуд алынмыш әмтәәләр үчүн векселләр үзрә тә'дијә вахтлары һәмин әмтәәләрин тәкрар сатылмасындан әввәл кәлиб чатыр. Белә олдугда, мәчбури сатгылар, тә'дијәләри өдәмәк мәгсәдилә сатгылар башланыр. Бунунла да бирликдә ифлас баш вериб заһири чичәкләнмәјә бирдән-бирә сон гојур.

Амма тачир капиталы дөвријјәсинин харичи характери вә иррасионаллығы она көрә даһа бөјүкдүр ки, ејни бир тачир капиталынын дөвријјәси ејни заманда вә ја ардычыл сурәтдә чох мүхтәлиф мәһсулдар капиталларын дөвријјәләринә хидмәт едә биләр.

Лакин тачир капиталынын дөвријјәси јалныз мүхтәлиф сәнаје капиталларынын дөвријјәләринә дејил, һабелә әмтәә капиталы метаморфозунун бир-биринә экс фазаларына да хидмәт едә биләр. Мәсәлән, тачир фабрикантдан кәтан алыр вә буну ағардычыја сатыр, демәли, бу һалда ејни бир тачир капиталынын дөвријјәси, — һәгигәтдә ејни бир *Ә — П* әмәлијјаты, кәтанын реаллашдырылмасы, — ики мүхтәлиф сәнаје капиталы үчүн бир-биринә экс ики фазадыр. Тачир үмумијјәтлә мәһсулдар истеһлак үчүн сатдығы һалларда онун *Ә — П* әмәлијјаты даим һәр һансы бир сәнаје капиталынын *П — Ә* әмәлијјаты олур, онун *П — Ә* әмәлијјаты исә даим һәр һансы бир башга сәнаје капиталынын *Ә — П* әмәлијјаты олур.

Әкәр биз, бу фәсилдә едилдији кими, *К*-ны, тәдавүл хәрчләрини, јә'ни әмтәәләр алмаг үчүн хәрчләнән мәбләғдән башга, капиталын тачир тәрәфиндән аванс едилән һиссәсини бир кәнара гојсаг, онда, әлбәттә, ΔK да, бу әлавә капитал үчүн онун кәтүрдүјү әлавә мәнфәәт дә арадан галхыр. Демәли, мәсәлә мәнфәәтин вә тачир капиталы дөвријјәсинин гијмәтләрә нечә тә'сир көстәрдијини өјрәнмәк үзәриндә олдуғуна көрә, бу тәдгигат үсулу чидди мәнтиги бир үсулдур вә ријази чәһәтдән дүзкүндүр.

Әкәр 1 кирвәнкә гәндин истеһсал гијмәти 1 ф. ст. олсајды, онда тачир 100 ф. стерлингә 100 кирвәнкә гәнд ала биләрди. Әкәр о бир ил әрзиндә бу гәдәр алыб сатырса вә әкәр иллик орта мәнфәәт нормасы 15%-дирсә, онда о, 100 ф. стерлингә 15 ф. ст. әлавә едәчәкдир, 1 ф. стерлингә, 1 кирвәнкә гәндин истеһсал гијмәтинә, 3 шиллинг әлавә едәчәкдир. Демәли, о, 1 кирвәнкә гәнди 1 ф. ст. 3 шиллингә сатарды. Әкәр 1 кирвәнкә гәндин истеһсал гијмәти 1 шиллингә дүшсә, онда әксинә, тачир 100 ф. стерлингә 2 000 кир-

вәнкә гәнд алар вә кирвәнкәси 1 шиллинг $1^4/_5$ пеннијә сатарды. Һәр ики һалда, гәнд ишинә гојулмуш 100 ф. стерлинглик капиталын иллик мәнфәәти = 15 ф. ст. олар. Амма биринчи һалда о 100, икинчи һалда исә 2 000 кирвәнкә сатмалыдыр. Истеһсал гијмәтинин јүксәк вә ја ашағы олмасынын мәнфәәт нормасы үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур, лакин гәндин һәр кирвәнкәсинин сатыш гијмәтиндән тичарәт мәнфәәти тәшкил едән мүвафиг һиссәнин нә гәдәр олмасы үчүн, јә'ни мүәјјән мигдар әмтәәдә (мәһсулда) тачирин гијмәт үзәринә әлавә етдији һиссәнин нә гәдәр олмасы үчүн бунун чох бөјүк, һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Әкәр әмтәәнин истеһсал гијмәти аздырса, онда бунун алгы гијмәти үчүн, јә'ни мә'лум әмтәә күтләси үчүн тачирин аванс етдији мәбләғ дә чох аз олур, демәли, мүәјјән мәнфәәт нормасы шәраитиндә һәмин мә'лум мигдар учуз әмтәәдә онун әлдә етдији мәнфәәтин үмуми мәбләғи дә аз олур; јахуд, — бунун ејни олараг, — бу һалда о һәмин капитала, мәсәлән, 100 мәбләғиндә капитала даһа чох белә учуз әмтәә күтләси ала биләр вә онун бу 100 мәбләғи үчүн әлдә етдији 15 мигдарында үмуми мәнфәәт һәмин әмтәә күтләсинин һәр бир ајрыча дәнәсинә чох кичик һиссәләрлә дүшүр. Һабелә әксинә. Бу һал тамамилә вә бүтүнлүкдә, тачирин тичарәти үчүн әмтәә верән сәнаје капиталынын чох вә ја аз мәһсулдар олмасындан асылыдыр. Әкәр, мәсәлән, вахтилә Һолланд-Ост-Һинд компанијасы кими, тачирин инһисарчы олдуғу вә ејни заманда да истеһсалы инһисара алдығы һаллар истисна едиләрсә, арада кәзән белә бир тәсәввүрдән даһа мә'насыз бир шеј јохдур ки, куја тачирин әмтәә ваһидинә аз мәнфәәтлә чох әмтәә сатмасы, јахуд әмтәә ваһидинә чох мәнфәәтлә аз әмтәә сатмасы онун өз арзусундан асылыдыр. Онун сатыш гијмәти үчүн ики һәдд вардыр: бир тәрәфдән, бу һәдд әмтәәнин истеһсал гијмәтидир ки, о да һәмин гијмәт үзәриндә һаким дејилдир; дикәр тәрәфдән, бу һәдд, орта мәнфәәт нормасыдыр ки, бу да ејнилә онун һакимијјәти харичиндәдир. Ондан асылы олан јеканә шеј баһа вә ја учуз әмтәәләрлә тичарәт етмәк имканыдыр, лакин бурада да онун сәрәнчамында олан капиталын кәмијјәти вә башга шәртләр мүәјјән рол ојнајыр. Тачирин нечә һәрәкәт етмәси онун истәјиндән дејил, тамамилә капиталист истеһсал үсулунун инкишаф дәрәчәсиндән асылыдыр. Истеһсалы инһисара алмыш олан гәдим Һолланд-Ост-Һинд компанијасы кими халис тачир компанијасы тамамилә дәјишилмиш бир шәраитдә, ән чоху капиталист истеһсалынын рүшејм һалына ујғун олан методу ишләтмәкдә давам етмәк фикринә кәлә биләрди[40].

---

[40] «Гијмәт нечә олса да, мәнфәәт, үмуми бир гајда олараг, һәмишә ејнидир; мәнфәәт галхыб-енән далғалар арасында үзән бир чисим кими өз јериндә галыр. Буна көрә дә гијмәтләр галхдыгда, тачир дә гијмәтләри галдырыр, гијмәтләр ашағы дүшдүкдә, тачир дә гијмәтләри ашағы салыр»

Јајылмыш олан бу јанлыш фикир, — мәнфәәт вә с. һаггындакы бүтүн јанлыш тәсәввүрләр кими, бу фикир дә анчаг тичарәт үзәриндәки мүшаһидәләрдән вә тачирләрин әсассыз рә'јләриндән ирәли кәлир, — һәмчинин ашағыдакы сәбәбләр үзүндән давам едир:

Әввәлән: рәгабәт һаллары; лакин бу һаллар бүтүн тачир капиталынын бу вә ја дикәр һиссәсинә саһиб олан ајры-ајры тачирләр арасында анчаг тичарәт мәнфәәтинин бөлүнмәсинә аиддир; мәсәлән, өз рәгибләрини әзмәк мәгсәдилә бири нисбәтән учуз сатдыгда.

Икинчиси: профессор Рошер бичимли бир игтисадчы Лејпсигдә әјләшиб һәлә дә хәјал едә биләр ки, сатыш гијмәтләриндәки дәјишиклик истеһсал үсулунун өзүндәки чеврилишин нәтичәси дејилдир, «сағлам дүшүнчә вә инсанпәрвәрлик» мүлаһизәләринә көрә едилмишдир.

Үчүнчүсү: әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә истеһсал гијмәтләри ашағы дүшүрсә, буна көрә сатыш гијмәтләри дә ашағы дүшүрсә, онда тәләб чох вахт тәклифдән даһа сүр'әтлә артыр, бунунла бирликдә базар гијмәтләри дә артыр, белә ки, сатыш гијмәтләри орта дәрәчәдән артыг бир мәнфәәт верир.

Дөрдүнчүсү: һәр һансы бир тачир өз мүәссисәсиндә даһа бөјүк бир капиталын даһа сүр'әтлә дөвр етмәси үчүн сатыш гијмәтини ашағы сала биләр (бу исә һәмишә анчаг о демәкдир ки, онун гијмәт үзәринә әлавә етдији ади мәнфәәт азалыр). Бүтүн бунлар анчаг тачирләрин өз арасындакы рәгабәтә аид олан шејләрдир.

Биз артыг I китабда көстәрмишдик ки, әмтәә гијмәтләринин јүксәк вә ја ашағы олмасы нә мә'лум капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләсини, нә дә изафи дәјәр нормасыны мүәјјән етмир; һәрчәнд мә'лум мигдар әмәјин истеһсал етдији әмтәәнин нисби мигдарына ујғун олараг әмтәә ваһидинин гијмәти, бунунла да бирликдә һәмин гијмәтин изафи дәјәрдән ибарәт олан һиссәси чох вә ја аз олачагдыр. Һәр һансы мигдар әмтәәнин гијмәтләри дәјәрләринә мүвафиг олдуғу һалларда, бу гијмәтләр һәмин әмтәәләрдә чисимләшмиш әмәјин үмуми мигдары илә мүәјјән олунур. Әкәр аз мигдар әмәк чох мигдар әмтәәдә чисимләширсә, онда әмтәә ваһидинин гијмәти ашағы олур вә ондакы изафи дә-

(*Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, сәһ. 20). — Үмумијјәтлә мәтндә олдуғу кими, бурада да еһтикардан дејил, анчаг ади тичарәтдән бәһс олунур; үмумијјәтлә тичарәт капиталынын бөлүнмәсинә аид һәр шеј кими, еһтикарын да өјрәнилмәси бизим тәдгигатымыз даирәсиндән кәнара чыхыр. «Тичарәт мәнфәәти, гијмәтдән асылы олмајараг капитала әлавә едилән дәјәрдир; икинчиси» (еһтикар) «исә капиталын дәјәринин вә ја гијмәтин өзүнүн дәјишилмәсинә әсасланыр» (јенә орада, сәһ. 12).

јәр дә аз олур. Әмтәәдә тәчәссүм едән әмәк, һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә нечә бөлүнүр, демәли, әмтәәнин гијмәтинин һансы һиссәси изафи дәјәр тәшкил едир, — бу, һәмин әмәјин үмуми мигдары илә, демәли, әмтәәнин гијмәти илә дә әсла әлагәдар дејилдир. Изафи дәјәр нормасы исә, ајрыча бир әмтәәнин гијмәтиндә олан изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтиндән дејил, онун нисби кәмијјәтиндән, јенә һәмин әмтәәдә олан әмәк һаггына онун нисбәтиндән асылыдыр. Буна көрә дә әмтәәнин һәр ваһиди үчүн изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти бөјүк олмаса да, онун нормасы јүксәк ола биләр. Әмтәәнин һәр ваһидиндәки изафи дәјәрин бу мүтләг кәмијјәти биринчи нөвбәдә әмәк мәһсулдарлығындан вә анчаг икинчи нөвбәдә — онун һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә бөлүнмәсиндән асылыдыр.

Тичарәт сатыш гијмәти үчүн истеһсал гијмәти инди артыг кәнардан әввәлчә верилмиш бир шәртдир.

Кечмиш заманларда әмтәәнин тичарәт гијмәтләринин јүксәк сәвијјәси 1) јүксәк истеһсал гијмәтләри илә, јә'ни әмәк мәһсулдарлығынын ашағы олмасы илә; 2) үмуми мәнфәәт нормасынын олмамасы илә бағлы иди, һәм дә тачир капиталы өзү үчүн, капиталларын үмуми мүтәһәрриклији шәраитиндә пајына дүшәчәк изафи дәјәр һиссәсиндән хејли артыг бир һиссә көтүрүрдү. Демәли, мәсәләјә һансы чәһәтдән бахылса, белә бир вәзијјәтин арадан галхмасы капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нәтичәсидир.)

Тичарәтин мүхтәлиф саһәләриндә тачир капиталынын дөвријјәләри ја узун, ја да гыса олур, демәли, ил әрзиндә бунларын сајы ја чох, ја да аз олур. Ејни бир тичарәт саһәсиндә игтисади тсиклин мүхтәлиф фазаларында дөвријјә ја сүр'әтлә, ја да јаваш кедир. Бунунла белә, орта мигдарда дөвријјә баш верир ки, бу мигдары да тәчрүбә мүәјјән едир.

Биз артыг көрдүк ки, тачир капиталынын дөвријјәси сәнаје капиталынын дөвријјәсиндән фәрглидир. Бу, ишин тәбиәтиндән ирәли кәлир; сәнаје капиталынын дөвријјәсиндәки ајрыча бир фаза әсил тачир капиталынын вә ја, һәр һалда, онун бир һиссәсинин там дөвријјәси кими мејдана чыхыр. Бундан әлавә, тачир капиталынын дөвријјәси мәнфәәт вә гијмәтин мүәјјән едилмәсинә башга нисбәтдәдир.

Сәнаје капиталынын дөвријјәси, бир тәрәфдән, тәкрар истеһсалын вахташыры олдуғуну ифадә едир вә буна көрә дә мүәјјән мүддәт әрзиндә базара чыхарылан әмтәәләрин күтләси бу дөвријјәдән асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, тәдавүл вахты елә бир һәдд тәшкил едир ки, бу һәдд, өзүнүн дәјишкәнлијинә бахмајараг, истеһсал просесинин һәчминә тә'сир көстәрир, бунунла да дәјәрин вә изафи дәјәрин әмәлә кәлмәсинә аз-чох мәһдудлашдырычы тә'сир көстәрир. Буна көрә дә дөвријјә — мүсбәт бир үнсүр кими

дејил, мәһдудлашдырычы бир үнсүр кими — һәр ил истеһсал едилән изафи дәјәрин күтләсинә вә, демәли, үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсинә мүәјјәнедичи тә’сир көстәрир. Тачир капиталы үчүн исә орта мәнфәәт нормасы, әксинә, мә’лум кәмијјәтдир. Тачир капиталы мәнфәәтин, јахуд изафи дәјәрин јаранмасында билаваситә иштирак етмир вә үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсинә анчаг о дәрәчәдә мүәјјәнедичи тә’сир көстәрир ки, сәнаје капиталынын истеһсал етдији үмуми мәнфәәт күтләсиндән — бүтүн капиталда өзүнүн тәшкил етдији һиссәјә мувафиг олараг, — өз пајыны алыр.

II китабын II бөлмәсиндә көстәрилән шәраит мөвчуд олдугда, сәнаје капиталы дөвријјәләринин сајы нә гәдәр чох олурса, онун истеһсал етдији мәнфәәт күтләси бир о гәдәр чох олур. Доғрудур, инди үмуми мәнфәәт нормасы әмәлә кәлдикдә, бүтүн мәнфәәт мүхтәлиф капиталлар арасында бөлүнүр, лакин мәнәфәәтин истеһсалында бу капиталларын билаваситә иштиракына пропорсионал сурәтдә дејил, бүтүн капиталда бунларын һәр биринин тәшкил етдији һиссәјә ујғун сурәтдә, јә’ни бунларын кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә бөлүнүр. Лакин бунун нәтичәсиндә ишин маһијјәти әсла дәјишилмир. Бүтүн сәнаје капиталы дөвријјәләринин сајы нә гәдәр чох олурса, мәнфәәт күтләси, һәр ил истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси бир о гәдәр чох олур, буна көрә, башга шәртләр ејни олдугда, мәнфәәт нормасы да бир о гәдәр чох олур. Тачир капиталы мәсәләси исә башгадыр. Тачир капиталы үчүн мәнфәәт нормасы мә’лум бир кәмијјәтдир вә бу кәмијјәт, бир тәрәфдән, сәнаје капиталынын истеһсал етдији мәнфәәт күтләси илә, дикәр тәрәфдән, бүтүн тичарәт капиталынын нисби кәмијјәти илә, истеһсал просеси вә тәдавүл просеси үчүн аванс едилмиш капиталын мәблəғинә тичарәт капиталынын мигдар нисбәти илә мүәјјән олунур. Әлбәттә, тичарәт капиталы дөвријјәләринин сајы онун бүтүн капитала олан нисбәтинә, јахуд тәдавүл үчүн лазым кәлән тачир капиталынын нисби кәмијјәтинә мүәјјәнедичи тә’сир көстәрир, зира ајдындыр ки, лазым олан тачир капиталынын мүтләг кәмијјәти илә онун дөвријјә сүр’әти бир-биринә тәрс нисбәтдәдир; лакин онун нисби кәмијјәти, јахуд бүтүн капиталда онун тәшкил етдији һиссә, бүтүн башга шәртләрин ејни олдуғу фәрз едиләрсә, онун мүтләг кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Әкәр бүтүн капитал 10 000-ә бәрабәрдирсә, онда тачир капиталы онун $^1/_{10}$-ни тәшкил едирсә, тачир капиталы = 1 000 олур; әкәр бүтүн капитал 1 000-дирсә, онда онун $^1/_{10}$-и = 100 олур. Беләликлә, онун нисби кәмијјәти ејни олараг галырса да, онун мүтләг кәмијјәти бүтүн капиталын кәмијјәтинә мувафиг олараг мүхтәлиф олур. Лакин бурада онун нисби кәмијјәтини, бүтүн капиталын, мәсәлән, $^1/_{10}$-ни тәшкил едән нисби кәмијјәтини биз мә’лум бир кәмијјәт һесаб едирик, онун бу нисби кәмијјәтинин өзү дә дөвријјә илә мүәјјән олунур.

Дөврријә сүр'әтли олдугда, онун мүтләг кәмијјәти, мәсәлән, биринчи һалда = 1 000 ф. ст. олур, икинчи һалда 100 олур, буна көрә дә онун нисби кәмијјәти = $^1/_{10}$ олур. Дөврријә нисбәтән јаваш олдугда, онун мүтләг кәмијјәти, мәсәлән, биринчи һалда = 2 000 вә икинчи һалда 200 олур. Буна көрә дә онун нисби кәмијјәти бүтүн капиталын $^1/_{10}$-индән артыб $^1/_5$-нә чатыр. Тачир капиталынын орта дөврријә мүддәтини гысалдан шәртләр, мәсәлән, нәглијјат васитәләринин инкишафы тачир капиталынын мүтләг кәмијјәтини pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалдыр, демәли, үмуми мәнфәәт нормасыны јүксәлдир. Һабелә әксинә. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу әввәлки укладлара нисбәтән тачир капиталына ики чүр тә'сир көстәрир: әввәлки мигдар әмтәә һәгигәтән фәалијјәт көстәрән тачир капиталынын нисбәтән аз күтләси васитәсилә дөвр едир; тачир капиталынын даһа сүр'әтли дөврријәси вә тәкрар истеһсал просесинин даһа сүр'әтли олмасы нәтичәсиндә — даһа сүр'әтли дөврријә исә мәһз буна әсасланыр — тачир капиталынын сәнаје капиталына нисбәти азалыр. Дикәр тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикдә, бүтүн истеһсал әмтәә истеһсалы олур вә буна көрә дә бүтүн мәһсул тәдавүл акентләринин әлинә кечир; буна о да әлавә олур ки, кичик һәчмдә апарылан кечмиш истеһсал үсулу шәраитиндә, — билаваситә in natura [натурал шәкилдә] истеһсалчыларын өзләри тәрәфиндән истеһлак едилән мәһсуллар күтләси вә in natura јеринә јетирилән мүкәлләфијјәтләр күтләси бир кәнара гојуларса, — истеһсалчыларын чох әһәмијјәтли һиссәси өз әмтәәләрини билаваситә истеһлакчылара сатырды вә ја онларын шәхси сифариши илә ишләјирди. Буна көрә әввәлки истеһсал үсуллары шәраитиндә тичарәт капиталы, онун васитәсилә дөвр едән әмтәә капиталына нисбәтән артыг олурса да, тичарәт капиталы

1) мүтләг мә'нада аздыр, чүнки бүтүн мәһсулун мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә аз бир һиссәси әмтәә шәклиндә истеһсал олунур вә тәдавүлә әмтәә капитал кими дахил олуб тачирләрин әлинә кечмәлидир; онун аз олмасына сәбәб әмтәә капиталын аз олмасыдыр. Лакин бунунла бәрабәр о нисби мә'нада чохдур, һәм дә нәинки өз дөврријәсинин даһа јаваш олмасы үзүндән вә нәинки онун васитәсилә дөвр едән әмтәәләр күтләсинә нисбәтән беләдир. Бу һабелә она көрә чохдур ки, һәмин әмтәәләр күтләсинин гијмәти, демәли, буна аванс едилән тачир капиталы да, әмәк мәһсулдарлығынын даһа ашағы олмасы нәтичәсиндә, капиталист истеһсалы шәраитиндә олдуғундан чохдур; буна көрә дә ејни бир дәјәр аз әмтәә күтләсиндә ифадә олунур.

2) Капиталист истеһсал үсулу әсасында нәинки даһа чох әмтәә күтләси истеһсал олунур (һәм дә бу әмтәә күтләси дәјәринин азалмасы нәзәрә алынмалыдыр), һабелә ејни бир мәһсул, мәсәлән, тахыл күтләси дә даһа артыг әмтәә күтләсини тәшкил

едир, jә'ни онун кетдикчә даһа чох һиссәси тичарәтә дахил олур. Һәм дә бунун нәтичәсиндә тәкчә тачир капиталы күтләси дејил, һабелә тәдавүлә, мәсәлән, кәмичилијә, дәмир јоллара, телеграфа вә с. гојулан үмумијјәтлә бүтүн капитал да артыр.

3) Лакин, — һәм дә бу, «капиталларын рәгабәти» илә әлагәдар олараг шәрһ едилмәси лазым кәлән бир нөгтеји-нәзәрдир, — фәалијјәт көстәрмәјән тачир капиталы вә ја анчаг јарыја гәдәр фәалијјәт көстәрән тачир капиталы, капиталист истеһсал үсулунун тәрәггиси илә бирликдә артыр, онун хырда тичарәтә дахил олмасы асанлашдыгча, еһтикар инкишаф етдикчә вә сәрбәстләшән капитал артығы әмәлә кәлдикчә артыр.

Лакин бүтүн капитала көрә тачир капиталынын нисби кәмијјәтинин мә'лум бир кәмијјәт олдуғу фәрз едилдикдә, мүхтәлиф тичарәт саһәләриндәки дөврijјәләрин фәрги нә тачир капиталынын пајына дүшән бүтүн мәнфәәтин кәмијјәтинә, нә дә үмуми мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрмир. Тачирин мәнфәәти онун дөврijјәсиндә олан әмтәә капиталын күтләси илә дејил, бу дөврijјәјә хидмәт етмәк үчүн аванс етдији пул капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Әкәр иллик үмуми мәнфәәт нормасы 15%-дирсә вә тачир 100 ф. ст. аванс едирсә, онун капиталы илдә бир дәфә дөвр етдикдә, о өз әмтәәсини 115-ә сатачагдыр. Әкәр онун капиталы бир илдә беш дәфә дөвр едирсә, алгы гијмәти 100 олан әмтәә капиталы о, бир ил әрзиндә беш дәфә 103-ә сатачагдыр, демәли, бир ил әрзиндә о, 500 мәбләғиндә әмтәә капиталы 515-ә сатачагдыр. Лакин һәм биринчи, һәм дә икинчи һалда бу онун аванс етдији 100 мәбләғиндә капитала илдә 15 мәбләғиндә мәнфәәт верир. Әкәр белә олмасајды, онда тачир капиталы өз дөврijјәләринин сајына мүвафиг олараг сәнаје капиталындан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк мәнфәәт кәтирәрди ки, бу да үмуми мәнфәәт нормасы ганунуна зиддир.

Беләликлә, мүхтәлиф тичарәт саһәләриндә тачир капиталы дөврijјәләринин сајы әмтәәләрин тичарәт гијмәтләринә билаваситә тә'сир көстәрир. Гијмәтә едилән тичарәт әлавәсинин јүксәклији, мә'лум капиталын тичарәт мәнфәәтиндән әмтәә ваһидинин истеһсал гијмәтинә дүшән һиссәнин кәмијјәти, мүхтәлиф тичарәт саһәләриндә тачир капиталы дөврijјәләринин сајына, јахуд дөврijјә сүр'әтинә тәрс нисбәтдәдир. Әкәр тачир капиталы илдә беш дәфә дөвр едирсә, тачир капиталы ејни дәјәрли әмтәә капитала, бир ил әрзиндә анчаг бирчә дөвр едә билән башга тачир капиталынын бәрабәр дәјәрли әмтәә капитала әлавә етдији һиссәнин јалныз $^1/_5$-ни әлавә едир.

Мүхтәлиф тичарәт саһәләриндә сатыш гијмәтинә капиталларын орта дөврijјә вахтынын тә'сири ондан ибарәтдир ки, бу дөврijјә сүр'әтинә мүвафиг олараг, мә'лум кәмијјәтли тачир капиталы шәраитиндә үмуми иллик мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунан, jә'ни бу капиталын әмәлијјатларынын хүсуси тачир

характериндән асылы олмадан мүәјјән олунан ејни бир мәнфәәт күтләси ејни дәјәрли әмтәә күтләләринә мүхтәлиф шәкилдә бөлүнүр, belә ки, мәсәлән, бир илдә беш дөвријјә олдугда, әмтәәнин гијмәтинә $\frac{15\%}{5} = 3\%$ әлавә олунур, бир илдә бир дөвријјә олдугда исә, әксинә, 15% әлавә олунур.

Демәли, тичарәт мәнфәәтинин ејни бир фаиз нормасы мүхтәлиф тичарәт саһәләриндә дөвријјә мүддәтинә мүвафиг олараг, әмтәәләрин сатыш гијмәтини һәмин әмтәәләрин дәјәринә көрә тамамилә мүхтәлиф фаизләрдә артырыр.

Сәнаје капиталынын дөвријјә вахты исә, әксинә, истеһсал едилән әмтәә ваһидинин дәјәр кәмијјәтинә һеч бир тә'сир көстәрмир, һәрчәнд мә'лум вахт әрзиндә мә'лум капиталын истеһсал етдији дәјәрләрин вә изафи дәјәрләрин күтләсинә тә'сир көстәрир, чүнки о, истисмар едилән әмәјин күтләсинә тә'сир көстәрир. Истеһсал гијмәтләри нәзәрдә тутуларса, бу тә'сир, әлбәттә, пәрдәләнмиш олур вә башга чүр көрүнүр, лакин бу анчаг онун нәтичәсидир ки, мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсал гијмәтләри, әввәлләр шәрһ едилән ганунлара көрә, онларын дәјәрләриндән узаглашыр. Әкәр бүтүн истеһсал просеси, бүтүн сәнаје капиталынын истеһсал етдији бүтүн әмтәәләр күтләси нәзәрдән кечириләрсә, онда биз дәрһал көрәрик ки, үмуми ганун тәсдиг олунур.

Демәли, сәнаје капиталы чәһәтдән дәјәрин әмәлә кәлмәсинә дөвријјә вахтынын тә'сиринин јахындан тәдгиг едилмәси сијаси игтисадын јенә белә үмуми бир гануну вә базиси үзәринә кәтириб чыхарыр ки, әмтәәләрин дәјәрләри бунлардакы иш вахты илә мүәјјән олунур, тичарәт гијмәтләринә тачир капиталы дөвријјәләринин тә'сири исә елә һаллар ашкара чыхарыр ки, ара һалгалар чох әтрафлы тәһлил едилмәзсә, бу һаллар дејәсән гијмәтләрин анчаг ихтијари мүәјјән олундуғуну фәрз едир, јә'ни гијмәтләрин садәчә бунунла мүәјјән олундуғуну фәрз едир ки, капитал бирдән-бирә ил әрзиндә мүәјјән мигдар мәнфәәт көтүрмәк гәрарына кәлмишдир. Дөвријјәләрин мәһз белә тә'сири нәтичәсиндә елә кәлир ки, куја өзлүјүндә тәдавүл просеси мүәјјән чәрчивә дахилиндә әмтәәләрин гијмәтләрини истеһсал просесиндән асылы олмајараг мүәјјән едир. Бүтөвлүкдә тәкрар истеһсал просеси һаггындакы бүтүн сәтһи вә јанлыш бахышлар тачир капиталынын нәзәрдән кечирилмәсиндән вә онун спесифик һәрәкәтләри нәтичәсиндә тәдавүл акентләринин бејниндә әмәлә кәлән тәсәввүрләрдән көтүрүлмүшдүр.

Әкәр охучунун өјрәниб кәдәрләндији кими, капиталист истеһсал просесинин һәгиги, дахили әлагәсинин тәһлили сон дәрәчә мүрәккәб бир шеј олуб чох чидди бир әмәк тәшкил едирсә; әкәр елмин вәзифәси, һадисәләрин сәтһиндә мејдана чыхан заһири һәрәкәти һәгиги дахили һәрәкәтлә изаһ етмәкдән ибарәтдирсә, онда өзлүјүндә ајдындыр ки, капиталист истеһсал вә тәдавүл

акентләринин бејниндә истеһсал ганунлары һаггында, бу ганунлардан тамамилә узаглашан вә анчаг һадисәләрин сәтһиндәки һәрәкәтин шуурда бир ифадәси олан тәсәввүрләр ојанмалыдыр. Тачирин, биржа мөһтәкиринин, банкирин тәсәввүрләри һөкмән тамамилә тәһриф едилмиш тәсәввүрләр олур. Фабрикантларын тәсәввүрләри онларын өз капиталлары үзәриндәки тәдавүл әмәлијјатлары үзүндән вә үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшмәси үзүндән тәһриф олунур[41]. Бу адамларын тәсәввүрүндә рәгабәт дә тамамилә јанлыш бир рол ојнајыр. Әкәр дәјәрин вә изафи дәјәрин һәдләри мә'лумдурса, онда асанлыгла баша дүшмәк олар ки, капиталларын рәгабәти дәјәрләри истеһсал гијмәтләринә, сонра да тичарәт гијмәтләринә, изафи дәјәри исә орта мәнфәәтә нечә чевирир. Лакин бу һәдләри билмәдикдә, әсла анламаг мүмкүн олмур ки, нә сәбәбә рәгабәт үмуми мәнфәәт нормасыны башга бир һәддә дејил, мәһз бу һәддә чатдырыр, 1 500%-ә дејил, 15%-ә чатдырыр. Рәгабәт, ән чоху, үмуми мәнфәәт нормасыны анчаг *бир* сәвијјәјә чатдыра биләр. Рәгабәтдә, әксинә, һәмин сәвијјәнин өзүнү мүәјјән едән әсла һеч бир үнсүр јохдур.

Беләликлә, тачир капиталы нөгтеји-нәзәриндән елә кәлир ки, гијмәтләри дөврijјәнин өзү мүәјјән едир. Дикәр тәрәфдән, сәнаје капиталынын дөвријјә сүр'әти, мә'лум капитал үчүн даһа чох вә ја даһа аз әмәји истисмар етмәк имканы јаратдыгда мәнфәәт күтләсинә вә буна көрә онун үмуми нормасына да мүәјјәнедичи вә мәһдудлашдырычы тә'сир көстәрдији һалда, тичарәт капиталы үчүн мәнфәәт нормасы кәнардан верилир вә изафи дәјәр әмәлә кәлмәси илә онун дахили әлагәси тамамилә силинмишдир. Әкәр башга шәртләр дәјишилмәдикдә вә хүсусән үзви гурулуш бәрабәр олдугда ејни бир сәнаје капиталы ил боју ики дәфә әвәзиндә дөрд дәфә дөвр едирсә, онда ики гат артыг изафи дәјәр, буна көрә дә һабелә ики гат артыг мәнфәәт истеһсал едир; һәм дә бу о һалда вә о мүддәт әрзиндә ашкар сурәтдә мејдана чыхыр ки, бу капиталын дөвријјәни сүр'әтләндирмәк үчүн она имкан верән даһа мүкәммәл истеһсал методу үзәриндә инһисары олсун. Мүхтәлиф тичарәт саһәләриндә дөвријјәнин мүхтәлиф узунлуғу исә, әксинә, өзүнү бунда көстәрир ки, мүәјјән әмтәә капиталын бир дөвријјәси нәтичәсиндә әлдә едилән мәнфәәт һәмин әмтәә капиталын дөвријјәси үчүн васитә олан пул капиталын дөвријјәләри сајына тәрс нисбәтдәдир. Shopkeeper [дүканчы] үчүн small profits and quick returns [кичик бир мәнфәәт вә

[41] Чох садәлөвһ, лакин ејни заманда тамамилә дүзкүн бир мулаһизәни көтүрәк: «Буна көрә дә ејни бир әмтәәни мүхтәлиф сатычылардан хејли мүхтәлиф гијмәтләрлә алмаг мүмкүн олурса, бунун сәбәби, шүбһәсиз, чох заман калкулјасијанын дүзкүн олмамасыдыр» (*Feller und Odermann*: «Das Ganze der Kaufmännischen Arithmetik», 7-чи нәшри, 1859 [сәһ. 451]). Бу көстәрир ки, гијмәтләрин мүәјјән едилмәси нә сајаг халис нәзәри, јә'ни абстракт бир иш олур.

сүр'әтли дөвријјә] онун мәһз принсип үзүндән көтүрдүјү бир принсипдир.

Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, һәр бир тичарәт саһәсиндә тачир капиталынын дөвријјәләринә даир бу ганунун, — һәтта бир-биринин јерини долдуран даһа сүр'әтли дөвријјәләрлә даһа јаваш дөвријјәләрин бир-бирини әвәз етмәси дә бир кәнара гојуларса, — һәмин саһәјә гојулмуш бүтүн тачир капиталынын тәкчә орта дөвријјәләри үчүн әһәмијјәти вардыр. *B* илә ејни саһәдә ишләјән *A* капиталын да дөвријјәләринин сајы дөвријјәләрин орта сајындан ја чох, ја да аз ола биләр. Бу һалда башга капиталларын дөвријјәләринин сајы мүвафиг сурәтдә ја аз, ја да чох олачагдыр. Бу саһәјә гојулмуш бүтүн тачир капиталы күтләсинин дөвријјәси бунун нәтичәсиндә әсла дәјишилмир. Лакин бунун ајрыча бир тачир вә ја хырда бир алверчи үчүн һәллэдичи дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сәнаје капиталистләри орта шәраитдән даһа әлверишли шәраитдә истеһсал етдикләри заман әлавә мәнфәәт көтүрдүкләри кими, там ејнилә о да бу һалда әлавә мәнфәәт көтүрүр. Әкәр рәгабәт тәләб етсә, о әз мәнфәәтини орта сәвијјәдән ашағы салмадан, өз јолдашларындан учуз сата биләр. Әкәр она даһа сүр'әтли дөвријјә имканы верән шәртләр елэдирсә ки, о бунлары сатын алмалы олур, мәсәлән, сатыш јерләринин мәканы, онда о бунларын мүгабилиндә хүсуси бир рента верә биләр, јә'ни онун әлавә мәнфәәтинин бир һиссәси торпаг рентасына чеврилир.

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

ПУЛ-ТИЧАРӘТ ҜАПИТАЛЫ.

Сәнаје капиталынын вә, инди әлавә едә биләчәјимиз кими, әмтәә-тичарәт капиталынын (чүнки әмтәә-тичарәт капиталы сәнаје капиталынын һәрәкәтинин бир һиссәсини тәдавүлдә өз үзәринә көтүрүр вә буну өзүнә хас олан өз һәрәкәти кими ичра едир) тәдавүлү просесиндә пулун етдији халис техники һәрәкәтләр, — онлары вә анчаг онлары јалныз өзүнә хас олан әмәлијјатлар кими ичра едән хүсуси капиталын мүстәгил функсијасы олдугдан сонра — бу капиталы пул-тичарәт капиталына чевирир. Сәнаје капиталынын вә, даһа дүрүст десәк, һәмчинин әмтәә-тичарәт капиталынын бир һиссәси тәкчә үмумијјәтлә пул капитал кими дејил, һабелә мәһз һәмин техники функсијалары ичра едән пул капитал кими, даим пул формасында олур. Бүтүн капиталын мүәјјән бир һиссәси пул капитал формасында ондан ајрылыб тәкләнир; бунун да капиталист функсијасы јалныз һәмин әмәлијјатлары бүтүн сәнаје вә тичарәт капиталистләри синфи үчүн ичра етмәкдән ибарәтдир. Әмтәә-тичарәт капиталында олдуғу кими, бурада да пул капитал шәклиндә тәдавүл просесиндә олан сәнаје капиталынын мүәјјән бир һиссәси ондан ајрылыр вә бүтүн галан капитал үчүн тәкрар истеһсал просесинин бу әмәлијјатларыны ичра едир. Демәли, бу пул капиталын һәрәкәтләри јенә анчаг, өз тәкрар истеһсалы просесиндә олан сәнаје капиталынын тәкләнмиш һиссәсинин һәрәкәтләридир.

Капитал анчаг биринчи дәфә гојулдугда вә биринчи дәфә гојулдуғуна көрә — бу һал исә јығым заманында да олур, — пул формасында капитал һәрәкәтин башланғыч вә сон нөгтәси олур. Лакин өз һәрәкәти просесинә артыг салынмыш олан һәр бир капитал үчүн башланғыч нөгтәси, һабелә сон нөгтә анчаг кечид нөгтәсидир. Сәнаје капиталы истеһсал даирәсиндән чыхдығы вахтдан бураја јенидән дахил олдуғу вахта гәдәр *Ә′ — П — Ә* метаморфозуну кечмәли олдуғуна көрә, һәлә садә әмтәә тәдавүлүндә мејдана чыхдығы кими, *П* әслиндә анчаг ондан өтрү метаморфозун бир фазасынын сон нәтичәси олур ки, биринчи фазаны тамамлајан әкс фазанын башланғыч нөгтәси олсун. Һәм дә сәнаје капиталынын *Ә — П*-си тичарәт капиталы үчүн

һәмишә *П — Ә — П* шәклиндә олурса да, тичарәт капиталы фәалиijјәт көстәрмәјә башладыгда онун үчүн дә һәгиги просес даим *Ә — П — Ә* олур. Лакин тичарәт капиталы *Ә — П* вә *П — Ә* әмәлиijјатларыны ејни заманда ичра едир. Јә'ни нәинки *бир* капитал *Ә — П* мәрһәләсиндә олдуғу һалда, дикәр капитал *П — Ә* мәрһәләсиндә олур, һабелә истеһсал просесинин фасиләсизлији нәтичәсиндә ејни капитал ејни заманда даим алыр вә даим сатыр; о ејни заманда вә даим һәр ики мәрһәләдә олур. Һалбуки онун бир һиссәси пула чеврилир ки, сонралар гајыдыб әмтәәјә чеврилсин, ејни заманда дикәр һиссәси әмтәәјә чеврилир ки, сонра јенә дә пула чеврилсин.

Бу заман пулун тәдавүл васитәси кимими, јохса тә'дијә васитәси кими ишләмәси әмтәә мүбадиләсинин формасындан асылыдыр. Һәр ики һалда капиталист бир чох шәхсә даим пул вермәли олур вә бир чох шәхсдән даим пул алмалы олур. Пул верилмәсиндән вә алынмасындан ибарәт бу халис техники әмәлиijјат өзлүјүндә елә бир әмәкдир ки, пул бир тә'дијә васитәси кими ишләдији һалларда, тә'дијәләрә баланс вурмағы, гаршылыглы тә'дијәләрин өдәнилмәси әмәлиijјатларыны зәрури едир. Бу әмәк тәдавүл хәрчләриндән, һеч бир дәјәр јаратмајан әмәкдән ибарәтдир. Бу әмәк бүтүн галан капиталистләр синфи үчүн акентләрин вә ја капиталистләрин ајрыча бир бөлмәси тәрәфиндән ичра едилдијинә көрә азалыр.

Капиталын мүәјјән һиссәси дәфинә, потенсиал пул капитал шәклиндә даим мөвчуд олмалыдыр: алгы васитәләри еһтијаты, тә'дијә васитәләри еһтијаты, тәтбиг едилмәсини көзләјән пул формасында сәрбәст капитал; капиталын бир һиссәси исә бу формада даим керијә ахыб кәлир. Пул алмагдан, ону вермәкдән вә һесабдарлыгдан әлавә, бу дәфинә сахланмасыны зәрури едир ки, бу өзү дә јенә ајрыча бир әмәлиijјатдыр. Демәли, һәгигәтдә дәфинәдән даим тәдавүл васитәләри вә тә'дијә васитәләри ајрылыр, сатышдан вә вахты чатмыш тә'дијәләрдән әлдә едилән пулдан даим јенидән дәфинә әмәлә кәлир; капиталын пул формасында мөвчуд олан һиссәсинин бу даими һәрәкәти, капиталын өзүнүн функсијасындан ајрылмыш олан һәрәкәт, бу халис техники әмәлиijјат хүсуси әмәк вә хәрчләрә — тәдавүл хәрчләринә сәбәб олур.

Әмәк бөлкүсү онунла нәтичәләнир ки, капиталын функсијалары илә бағлы олан бу техники әмәлиijјатлар, мүмкүн олдугча, бүтүн капиталистләр синфи үчүн акентләрин вә ја капиталистләрин хүсуси бөлмәси тәрәфиндән анчаг онларын функсијалары кими ичра едилир вә ја онларын әлиндә топланыр. Тачир капиталында олдуғу кими, бу да ики мә'нада әмәк бөлкүсүдүр. Саһибкарлыг фәалиijјәтинин хүсуси бир саһәси мејдана чыхыр вә белә бир хүсуси саһә олмаг е'тибарилә о, бүтүн синфин пул механизминә хидмәт етдијинә көрә тәмәркүзләшир, бөјүк миг-

јасда апарылыр; буранын өзүндә дә һәмин хүсуси иш чәрчивәси дахилиндә истәр онун бир-бириндән асылы олмајан мүхтәлиф саһәләрә ајрылмасы нәтичәсиндә, истәрсә белә саһәләрдән һәр бириндә е'малатхана әмәлә кәлмәси (бөјүк конторлар, чохлу бухалтерләр вә кассирләр, кениш әмәк бөлкүсү) нәтичәсиндә әмәк бөлкүсү баш верир. Пул верилмәси, пул гәбул едилмәси, баланс вурулмасы, чари һесабларын апарылмасы, пулун сахланмасы вә с., һәмин техники әмәлијјатлары тәләб едән актлардан ајрылмыш олдуғуна көрә, бу функсијалар үчүн аванс едилән капиталы пул-тичарәт капиталына чевирир.

Ајрылыб хүсуси саһибкарлыг фәалијјәти саһәләринә чеврилләрәк пул тичарәтинин мејдана кәлмәсинә сәбәб олан мүхтәлиф әмәлијјатлар пулун өзүнүн мүхтәлиф тә'рифләриндән вә, беләликлә, пул капиталы формасындакы капиталын да јеринә јетирмәли олдуғу пул функсијаларындан ирәли кәлир.

Мән һәлә әввәлләр көстәрмишдим ки, үмумијјәтлә пул әввәлдә мүхтәлиф ичмалар арасында мәһсуллар мүбадиләси заманы инкишаф едир[42].

Буна көрә дә пул тичарәти, пул әмтәәси тичарәти һәр шејдән әввәл бејнәлхалг әлагәләр нәтичәсиндә инкишаф едир. Мүхтәлиф өлкәләрдә хүсуси сиккәләр олдугда, јад өлкәләрдә алгы илә мәшғул олан тачирләр өз өлкәсинин сиккәләрини јерли сиккәләрә вә әксинә мүбадилә етмәли, јахуд мүхтәлиф сиккәләри дүнја пулу олан халис күмүш вә ја гызыл күлчәләринә мүбадилә етмәлидирләр. Бурадан да сәррафлыг иши мејдана кәлир ки, буна да мүасир пул тичарәтинин тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш әсасларындан бири кими бахылмалыдыр[43]. Бунун да нәтичәсиндә сәрраф банклары инкишаф етмишдир вә һәмин банкларда күмүш (вә ја гызыл) ади сиккәдән фәргли олараг дүнја пулу кими, һазырда исә банк пулу вә ја тичарәт пулу кими ишләјир. Вексел иши, сәјјаһа һәр һансы бир өлкә сәррафы тәрәфиндән башга бир өлкәнин сәррафы үстүнә тә'дијә тәләбнамәси вермәкдән ибарәт олдуғу заман, артыг Ромада вә Јунаныстанда вексел иши әсил сәррафлыг ишиндән инкишаф етмишди.

---

[42] «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859-чу ил, сәһ. 27 [*К. Маркс* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир». К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри, XII чилд, I һиссә, сәһ. 36—37].

[43] «Сиккәләр истәр өз чәкиси вә әјары чәһәтдән, истәрсә пул кәсмәк ихтијары олан бир чох кнјазлар вә шәһәрләр тәрәфиндән кәсилмәк чәһәтдән чох мүхтәлиф олдуғуна көрә, тичарәт ишләриндә мүәјјән бир сиккә илә һагг-һесаб чәкмәк тәләб олундуғу һалларда һәр јердә јерли сиккәдән истифадә етмәк зәрурәти мејдана кәлмишди. Тачирләр харичи базарлардан биринә сәфәрә кедәркән, нәгд илә һесаб чәкә билмәк үчүн өзләри илә халис күмүш, һабелә, әлбәттә, гызыл күлчәләри кәтүрүрдүләр. Онлар кери гајытдыгда да, алмыш олдуглары јерли сиккәләри күмүш вә ја гызыл күлчәләринә мүбадилә едирдиләр. Буна көрә дә сәррафлыг иши, пул тичарәти, нәчиб металларын күлчәләрини јерли сиккәләрә вә бунлары да һәмин күлчәләрә мүбади-

Гызыл вә күмүш илә бир әмтәә кими (зинәт шејләри һазырламаг үчүн хам материал кими) тиҹарәт едилмәси, күлчә тиҹарәти (Bullion trade) үчүн вә ја пулун дүнја пулу функсијаларына хидмәт едән тиҹарәт үчүн тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш базисдир. Әввәлләр көстәрилдији кими (I китаб, III фәсил, 3, с.). бу функсијалар ики ҹүрдүр: бејнәлхалг тә'дијәләри тәнләшдирмәк үчүн вә капиталы фаизлә ишә гојмаг мәгсәдилә башга јерә көчүрәркән мүхтәлиф милли тәдавүл даирәләри арасында пулун өз јерини дәјишдирмәси; бунунла јанашы олараг — пулун нәҹиб металлар һасил едилән јерләрдән башлајыб дүнја базарына јығылмасы вә һасилатын мүхтәлиф милли тәдавүл даирәләри арасында бөлүшдүрүлмәси. Инкилтәрәдә һәлә XVII әсрин чох һиссәси әрзиндә банкир вәзифәләрини зәркәрләр јеринә јетирирдиләр. Бејнәлхалг тә'дијәләрин тәнләшдирилмәсинин нә сурәтлә даһа да инкишаф едиб вексел тиҹарәтинә чеврилмәсини вә с., һабелә гијмәтли кағызлар саһәсиндәки әмәлијјатлара аид олан һәр шеји, гысача десәк, бурада һәләлик бизә дәхли олмајан кредит ишинин бүтүн хүсуси формаларыны биз һәләлик тамамилә бир кәнара гојуруг.

Дүнја пулу олмаг е'тибарилә милли пуллар өз јерли характерини өз үзәриндән атыр; бир өлкәнин пуллары башга өлкәнин пулларында ифадә олунур вә, беләликлә, һамысы бунлардакы гызыла вә ја күмүшә мүнҹәр едилир, һалбуки дүнја пулу кими тәдавүл едән ики әмтәә — гызыл вә күмүш ејни заманда, өз дәјәрләринин даим дәјишилән гаршылыглы нисбәти әсасында бир-бирилә тутушдурулур. Пул таҹири мүвафиг әмәлијјатлара хидмәт етмәји өзү үчүн хүсуси мәшғәлә едир. Беләликлә, сәрраф-

---

лә етмәк иши чох јајылмыш вә фајдалы бир иш олмушду» (*Hüllmann*: «Städtewesen des Mittelalters»· Bonn 1826—1829, I ҹилд, сәһ. 437—438). «De Wisselbank [дәјишдирмә банкы] өз адыны... векселдән [Wissel] дејил, вексел мәктубундан дејил, мүхтәлиф пул нөвләрини wisselen [дәјишдирмәк] сөзүндән алмышдыр. 1609-ҹу илдә Амстердам дәјишдирмә банкы тә'сис едиләндән чох әввәлләр Нидерланд тиҹарәт шәһәрләриндә сәррафлар, сәрраф дүканлары, һәтта дәјишдирмә банклары вар иди... Бу сәррафларын иши хариҹи таҹирләрин өлкәјә кәтирдикләри мүхтәлиф хариҹи сиккәләри орада ишләдилән сиккәјә дәјишдирмәкдән ибарәт иди. Онларын фәалијјәт даирәси јаваш-јаваш кенишләнирди... онлар өз заманынын кассирләри вә банкирләри олдулар. Лакин Амстердам һөкумәт даирәләри кассир пешәси илә сәрраф пешәсинин бирләшмәсини тәһлүкәли һесаб етди вә бу тәһлүкәнин гаршысыны алмаг үчүн истәр сәррафлары, истәрсә кассирләри әвәз едәҹәк вә низамнамә үзрә, ачыг ишләјәҹәк ири бир идарә тә'сис едилмәси гәрара алынды. Мәһз 1609-ҹу илдәки мәшһур Амстердам дәјишдирмә банкы белә бир идарә олду. Пул нишанларыны дәјишдирмәјә даими тәләбат олмасы нәтиҹәсиндә Венетсијада, Кенујада, Стокһолмда, Һамбургда там ејни сурәтдә дәјишдирмә банклары мејдана кәлди. Бүтүн бу банклардан тәкҹә Һамбург банкы һәлә инди дә јашајыр, чүнки өзүнә мәхсус сиккә кәсмәјән бу тиҹарәт шәһәринин һәлә инди дә белә бир идарәјә еһтијаҹы вардыр» вә и. а. (*S. Vissering*: «Handboek van Praktische Staathuishoudkunde». Amsterdam 1860, I ҹилд, сәһ. 247).

лыг иши вә күлчә тичарәти пул тичарәтинин ән илкин формалары олуб пулун ики чүр функсијасындан: јерли сиккә вә дүнја пулу олмаг функсијаларындан ирәли кәлир.

Һәтта капитализмдән әввәлки истеһсал үсулу шәраитиндә үмумијјәтлә тичарәт кими, капиталист истеһсал просесиндән дә ашағыдакылар ирәли кәлир:

Әввәлән, пул бир дәфинә кими, јә'ни индики заманда капиталын елә бир һиссәси кими јығылыр ки, тә'дијә васитәләринин вә алгы васитәләринин еһтијат фонду олараг даим пул формасында мөвчуд олмалыдыр. Бу, дәфинәнин илк формасыдыр вә капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә дәфинә јенидән бу формада мејдана чыхыр вә үмумијјәтлә тичарәт капиталы инкишаф етдикдә, һеч олмазса бу тичарәт капиталы үчүн бу формада әмәлә кәлир. Бунларын һәр икиси һәм дахили, һәм дә бејнәлхалг тәдавүлә аиддир. Бу дәфинә һәмишә ахычы вәзијјәтдә олур, о даим тәдавүлә дахил олур вә даим орадан керијә ахыб кәлир. Дәфинәнин икинчи формасы пул формасында бош галан, мүвәггәти олараг ишләмәјән капиталдыр; јени јығылыб һәлә ишә гојулмамыш олан пул капитал да бураја аиддир. Өзлүјүндә белә дәфинә әмәлә кәлмәсинин тәләб етдији функсијалар, һәр шејдән әввәл, онун мүһафизә едилмәсиндән, китабларын сахланмасындан вә и. а. ибарәтдир.

Лакин, *икинчиси,* бунунла алгы заманы пул хәрчләнмәси, сатгы заманы пулун гәбул едилмәси, тә'дијәләр заманы пул верилмәси вә алынмасы, тә'дијәләрин таразлашдырылмасы вә и. а. әлагәдардыр. Пул тачири бунларын һамысыны тачирләр вә сәнаје капиталистләри үчүн әввәлчә садә бир *кассир* кими јеринә јетирир[44].

---

[44] «Кассирләр системи өзүнүн илкин, мүстәгил характерини бәлкә дә һеч бир јердә Нидерланд тичарәт шәһәрләриндәки гәдәр саф бир шәкилдә сахламамышдыр» (Амстердамда кассирләр системинин әмәлә кәлмәси һаггында бах: *E. Lusac*: «Holland's Rykdom» [Leyden 1782], III һиссә). «Бунларын функсијалары гисмән гәдим Амстердам дәјишдирмә банкынын функсијаларына ујғун кәлир. Кассир өзүнүн хидмәтләриндән истифадә едән тачирләрдән мүәјјән мәбләғ пул алыр вә өз китабларында онлар үчүн бу мәбләғдә «кредит» ачыр; сонра онлар өз борч тәләбләрини она көндәрирләр, о да һәмин тәләбләр үзрә онлар үчүн пул алыр вә онлара мүвафиг мәбләғдә кредит ачыр; тә'дијәләри исә, әксинә, онларын сәрәнчамлары үзрә (kassiers briefjes) ичра едәрәк, онларын чари һесабыны мүвафиг мәбләғдә азалдыр. Һәмин варидатдан вә өдәнчләрдән, о, өзү үчүн чүз'и бир комиссија фаизи ајырыр вә бу фаиз ики тәрәф арасында онун васитәсилә олан дөврijјәләрин анчаг бөјүк мәбләғ тәшкил етмәси нәтичәсиндә онун әмәјинин мүвафиг һаггыны тәшкил едир. Әкәр ики тачирин тә'дијәләрини өдәмәк лазым кәлирсә, һәм дә онларын һәр икисинә ејни бир кассир хидмәт едирсә, онда бу чүр тә'дијәләр китабларда јанашы апарылан һесаблар сајәсиндә сон дәрәчә садә бир сурәтдә өдәнилир, чүнки кассирләр онларын гаршылыглы тәләбләрини һәр күн баланслашдырырлар. Беләликлә, кассирләрин мәшғәләси әслиндә тә'дијәләрә белә хидмәт етмәкдән ибарәтдир; демәли,

Пул тичарәти о заман тамамилә инкишаф едир ки, онун галан функсијаларына истиграз сөвдәси, борч верилмәси вә нисјә тичарәт әлавә олунур, — бу исә һәмишә пул тичарәтинин лап әввәлләриндә олур, — бунун һаггында исә кәлән бөлмәдә, фаиз кәтирән капиталла әлагәдар олараг бәһс едиләчәкдир.

Кулчә тичарәтинин өзү, гызылын вә ја күмүшүн бир өлкәдән башгасына дашынмасы анчаг әмтәә тичарәтинин нәтичәсидир ки, бу да бејнәлхалг тә'дијәләрин вәзијјәтини вә мүхтәлиф базарларда фаиз дәрәчәләрини ифадә едән вексел мәзәннәси илә мүәјјән олунур. Кулчә тачири өзлүјүндә анчаг бу нәтичәјә хидмәт едир.

Пул тәдгиг едиләркән, пулун һәрәкәтләринин вә мүәјјән формаларынын нә сурәтлә садә әмтәә тәдавүлүндән инкишаф етмәси нәзәрдән кечириләркән биз көрдүк (I китаб, III фәсил) ки, алгы васитәси вә тә'дијә васитәси кими тәдавүл едән пулун күтләсинин һәрәкәти әмтәә метаморфозу илә, бунун һәчми вә сүр'әти илә, инди билдијимиз кими, өзлүјүндә бүтүн тәкрар истеһсал просесинин анчаг бир моменти олан метаморфоз илә мүәјјән олунур. Пул материалынын — гызыл вә күмүшүн — һасилат јериндән алынмасына кәлдикдә, бу, билаваситә әмтәә мүбадиләсиндән, гызылын вә күмүшүн бир әмтәә кими башга әмтәәләрә мүбадиләсиндән ибарәтдир, јә'ни дәмир вә ја башга металларын алынмасы кими, там ејнилә пул материалынын алынмасы да әмтәә мүбадиләсинин бир моментидир. Дүнја базарында нәчиб металларын һәрәкәтинә кәлдикдә (һәмин һәрәкәт капиталын бир јердән башга јерә борч олараг апарылмасы һалларыны ифадә етдијинә көрә биз бурада ону тәдгиг етмәјәчәјик, бу исә әмтәә капитал формасында да олур), алгы васитәси вә тә'дијә васитәси олан пулун өлкә дахилиндәки һәрәкәти дахили әмтәә мүбадиләси илә мүәјјән олундуғу кими, дүнја базарындакы һәрәкәти дә там ејнилә бејнәлхалг әмтәә мүбадиләси илә мүәј-

---

сәнаје мүәссисәләри, еһтикарлар вә бланк кредити ачылмасы бу мәшғәләјә гарышмамалыдыр; зира бурада белә бир гајда олмалыдыр ки, кассир өз китабларында кимин үчүн һесаб ачмышдырса, онун өз әмлакындан артыг олан һеч бир тә'дијәсини өдәмир» (*Vissering*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 134). — Венетсијадакы касса иттифаглары һаггында: «Нәгд пулу бир јердән башга јерә апармағын гејри јерләрдәкинә нисбәтән чәтин олдуғу Венетсијанын тәләбаты вә чоғрафи мөвгеји сајәсиндә бу шәһәрин топдансатыш тачирләри... лазыми тәһлүкәсизлик, нәзарәт вә идарә олмасы шәртилә касса иттифаглары јаратмаға башладылар; белә бир иттифагын үзвләри бураја мүәјјән мәбләғләр гојараг, бу өлчүдә өз кредиторларына сәрәнчамлар верирдиләр, һәм дә өдәнилән мәбләғ бу мәгсәд үчүн сахланылан китабда борчлунун һесабындан позулуб кредиторун орадача олан мәбләғинә әлавә едилирди. Бунлар жиро-банк дејилән банкларын илк рүшејмләридир. Бунлар гәдим иттифаглардыр. Лакин бунларын әмәлә кәлмәсини XII әсрә аид едиркән бунлары дөвләт борчлары үчүн 1171-чи илдә тә'сис едилмиш идарә илә гарышдырырлар» (*Hüllmann*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 453—454).

јән олунур. Нәчиб металларын бир милли тәдавүл даирәсиндән дикәринә көчүб кетмәси вә көчүб кәлмәси, — анчаг јерли сиккәнин гијмәтдән дүшмәси вә ја ики чүр валјута олмасы үзүндән баш вердикдә, — өзлүјүндә пул тәдавүлү илә әсла әлагәдар дејилдир вә дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән гајданын ихтијари олараг позулмасы һалларынын анчаг дүзәлдилмәсидир. Нәһајәт, дәфинә јаранмасына кәлдикдә, — бу, дахили тичарәт үчүн вә ја харичи тичарәт үчүн алгы васитәләринин вә ја тә'дијә васитәләринин еһтијат фонду олдуғу һалларда, ејнилә дә мүвәггәти олараг ишләдилмәз галан капиталын садәчә формасы олдуғуна көрә, — һәр ики һалда дәфинә анчаг тәдавүл просесиндән галан зәрури чөкүнтүдүр.

Әкәр бүтүн пул тәдавүлү өз һәчминә, өз формаларына вә өз һәрәкәтинә көрә, капиталист нөгтеји-нәзәриндән өзү анчаг капитал тәдавүлү просесиндән (бу просес исә, кәлирин хәрчләнмәси хырда тичарәтдә реаллашдығына көрә, капиталын кәлирә вә кәлирин кәлирә мүбадиләсини әһатә едир) ибарәт олан әмтәә тәдавүлүнүн садәчә нәтичәсидирсә, онда өзлүјүндә ајдындыр ки, пул тичарәти тәкчә әмтәә тәдавүлүнүн садәчә нәтичәсинә вә тәзаһүр үсулуна хидмәт етмәклә, тәкчә пул тәдавүлүнә хидмәт етмәклә галмыр. Әмтәә тәдавүлү моментләриндән бири олан бу пул тәдавүлүнүн өзү пул тичарәтинә нисбәтән артыг мә'лум бир шејдир. Пул тичарәти пул тәдавүлүнүн техники әмәлијјатларына хидмәт едир, бунлары тәмәркүзләшдирир, азалдыр вә садәләшдирир. Пул тичарәти дәфинә әмәлә кәтирмир, бу дәфинә көнүллү әмәлә кәлдикдә (демәли, капиталын ишә гојулмадығыны вә ја тәкрар истеһсал просесинин позулдуғуну ифадә етмәдикдә), һәмин дәфинә әмәлә кәлмәсини игтисади минимума ендирмәк үчүн техники васитәләр верир; чүнки алгы васитәләринин вә тә'дијә васитәләринин еһтијат фонду бүтүн капиталистләр синфи үчүн идарә едилдикдә, бу еһтијат фонду, ону һәр бир капиталистин ајрылыгда идарә едәчәји һалдакы гәдәр бөјүк олмаја биләр. Пул тичарәти нәчиб металлар сатын алмыр; бунлары әмтәә тичарәти сатын алдыгда, пул тичарәти онларын анчаг бөлүшдүрүлмәсинә хидмәт едир. Пул тә'дијә васитәси кими ишләдикдә, пул тичарәти балансларын таразлашдырылмасыны асанлашдырыр вә гаршылыглы һагг-һесаб үчүн тәләб олунан пул күтләсини балансларын белә таразлашдырылмасы кими сүн'и механизм васитәсилә азалдыр; лакин пул тичарәти гаршылыглы тә'дијәләрин нә әлагәсини, нә дә һәчмини мүәјјән етмир. Мәсәлән, банкларда вә Clearing houses-дә [гаршылыглы һагг-һесаб палаталарында] бир-биринә мүбадилә едилән векселләр вә чекләр бунлардан әсла асылы олмајан әмәлијјатлары әкс етдирир, онлар ичра едилмиш олан әмәлијјатларын нәтичәләридир вә иш анчаг һәмин нәтичәләри техники чәһәтдән ән јахшы бир үсулла таразлашдырмагдан ибарәтдир.

Пул алгы васитәси кими тәдавүл етдикдә, алгы вә сатгыларын һәчми вә сајы пул тичарәтиндән әсла асылы дејилдир. Пул тичарәти һәмин сөвдәләр заманы олан техники әмәлијјатлары анчаг ихтисар едә биләр вә, беләликлә, мә'лум бир дөврijјә үчүн лазым кәлән нәгд пулун күтләсини азалда биләр.

Демәли, пул тичарәти бурада нәзәрдән кечирдијимиз өз саф формасында, јә'ни кредит ишиндән ајрылыгда, әмтәә тәдавүлүнүн бир моментинин анчаг техники чәһәтинә, мәһз пул тәдавүлүнә вә пулун бурадан ирәли кәлән мүхтәлиф функсијаларына аиддир.

Бу, пул тичарәтини әмтәә тичарәтиндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләндирир; әмтәә тичарәти әмтәәнин метаморфозуна вә әмтәә мүбадиләсинә хидмәт едир вә ја һәтта онунла нәтичәләнир ки, әмтәә капиталын бу просеси сәнаје капиталындан ајрылан бир капиталын просеси кими көрүнүр. Буна көрә дә пулун ики дәфә әлдән-әлә кечиб бунунла да әмтәә мүбадиләсинә хидмәт етдији *Ә — П — Ә* тәдавүл формасынын әксинә олараг, әмтәә-тичарәт капиталынын өз тәдавүл формасы, әмтәәнин өз јерини ики дәфә дәјишдирдији, бунун да нәтичәсиндә пулун кери гајытдығы *П — Ә — П* формасы олдуғу һалда, пул-тичарәт капиталы үчүн һеч бир белә хүсуси форма көстәрмәк олмаз.

Пул тәдавүлүнә белә техники хидмәт үчүн капиталистләрин ајрыча бир бөлмәси, башга һалда ејни мәгсәд үчүн тачирләрин вә сәнаје капиталистләринин өзләри тәрәфиндән аванс едилмәси лазым кәләчәк әлавә капиталы кичилдилмиш шәкилдә тәмсил едән пул капиталы аванс етдијинә көрә, капиталын үмуми формасы *П — П′* бурада да өзүнә јер тапыр. *П*-нин аванс едилмәси сајәсиндә аванс саһиби үчүн $П + \Delta П$ алыныр. Лакин бу һалда *П — П′*-ә хидмәт едилмәси метаморфозун өз маһијјәтинә дејил, онун анчаг техники чәһәтләринә аиддир.

Ајдындыр ки, пул тачирләринин ишләтдији пул капитал күтләси тачирләрин вә сәнајечиләрин тәдавүлдә олан пул капиталыдыр вә онларын ичра етдији әмәлијјатлар анчаг онларын хидмәт етдији шәхсләрин әмәлијјатларыдыр.

Бу да ајдындыр ки, онларын мәнфәәти анчаг изафи дәјәрдән чыхылан һиссәдир, чүнки онларын иши анчаг реаллашдырылмыш олан (бунлар һәтта анчаг борч тәләбләри формасында реаллашдырылмыш олса да) дәјәрләрләдир.

Әмтәә тичарәтиндә олдуғу кими, бурада да функсија икиләшир, чүнки пул тәдавүлү илә әлагәдар олан техники әмәлијјатларын бир һиссәсини әмтәә тачирләринин вә әмтәә истеһсалчыларынын өзләри ичра етмәлидирләр.

ИЈИРМИНЧИ ФӘСИЛ.

ТАЧИР ҜАПИТАЛЫНЫН ТАРИХИНДӘН.

Әмтәә-тичарәт вә пул-тичарәт капиталынын пул јығымынын хүсуси формасы анчаг сонракы бөлмәдә нәзәрдән кечириләчәкдир.

Јухарыда дејиләнләрдән өзлүјүндә бу нәтичә чыхыр ки, тачир капиталыны, — истәр әмтәә-тичарәт капиталы формасында олсун, истәрсә дә пул-тичарәт капиталы формасында, — сәнаје капиталынын хүсуси бир нөвү һесаб едиб буну она бәнзәтмәкдән даһа мә'насыз бир шеј ола билмәз ки, мәсәлән, мә'дән иши, әкинчилик, малдарлыг, мануфактура, нәглијјат сәнајеси вә и. а. сәнаје капиталынын, ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш олан будагларыдыр, буна көрә һабелә хүсуси тәтбиг даирәләридир. Әмтәә капитал вә пул капитал шәклиндә өзүнүн тәкрар истеһсал просесинин тәдавүл фазасында олан һәр бир сәнаје капиталынын, анчаг тачир капиталына өзүнүн һәр ики формасында хас олан там ејни функсијалары јеринә јетирмәсини садәчә мүшаһидә етмәк, — тәкчә бу мүшаһидәнин өзү белә бир кобуд анлајыша јол вермәмәли иди. Мәһсулдар капитал олмаг е'тибарилә сәнаје капиталы илә тәдавүл даирәсиндәки ејни капитал арасында олан фәргләр әмтәә-тичарәт вә пул-тичарәт капиталында, әксинә, она көрә мүстәгил сурәтдә мөвчуд олур ки, капиталын мүвәггәти олараг тәдавүлдә кәсб етдији мүәјјән формалар вә функсијалар капиталын ајрылмыш олан һиссәсинин мүстәгил формалары вә функсијалары шәклини алыр вә анчаг бу һиссә илә бағлыдыр. Сәнаје капиталынын чеврилмиш формасы илә, мәһсулдар капиталын мүхтәлиф сәнаје саһәләринин тәбиәтиндән ирәли кәлән чисми фәргләри тамамилә мүхтәлиф шејләрдир.

Игтисадчыны әслиндә анчаг чисми чәһәтдән марагландыран форма фәргләрини онун үмумијјәтлә кобудчасына тәдгиг етмәсиндән башга, вулгар игтисадчынын бунлары гарышдырмасынын әсасыны даһа ики чәһәт тәшкил едир. Әввәлән, тичарәт мәнфәәтини бүтүн өз хүсусијјәтләри илә бирликдә онун изаһ едә билмәмәси; икинчиси, мәддаһлыг едиб әмтәә капиталын вә пул капиталын, сонра да әмтәә-тичарәт вә пул-тичарәт капита-

лынын формаларыны өзлүјүндә истеһсал просесинин өзүндән лабүд сурәтдә мејдана кәлән нөвләр кими көстәрмәк сә'ји; һалбуки бу амилләр өз базиси олмаг е'тибарилә һәр шејдән әввәл әмтәә тәдавүлү вә, демәли, һәмчинин пул тәдавүлү олмасыны нәзәрдә тутан капиталист истеһсал үсулунун спесифик формасындан мејдана кәлмишдир.

Әкәр әмтәә-тичарәт вә пул-тичарәт капиталы илә тахыл истеһсалы арасында, тахыл истеһсалыны малдарлыгдан вә мануфактурадан ајыран фәргдән гејри һеч бир фәрг олмасајды, онда ајдын оларды ки, истеһсал илә капиталист истеһсалы үмумијјәтлә бир-биринин ејнидир, әт истеһлакы һејвандарлыг васитәсилә вә палтар истеһлакы онун һазырланмасы васитәсилә тә'мин едилмәли олдуғу кими, там ејнилә дә ичтимаи мәһсуллар чәмијјәт үзвләри арасында истәр мәһсулдар истеһлак үчүн, истәрсә шәхси истеһлак үчүн даим тачирләр вә банкирләр васитәсилә бөлүнмәлидир[45].

Смит, Рикардо вә башгалары кими бөјүк игтисадчылар капиталын әсас формасына, капитала сәнаје капиталы кими бахдыгларына көрә, тәдавүл капиталына (пул вә әмтәә капитала) исә әслиндә, һәр бир капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә анчаг бир фаза олдуғу дәрәчәдә бахдыгларына көрә, онлар капиталын хүсуси нөвү олан тичарәт капиталы гаршысында чыхылмаз вәзијјәтдә галмышдылар. Сәнаје капиталынын нәзәрдән кечирилмәсиндән дәјәрин әмәлә кәлмәси һаггында, мәнфәәт вә с. һаггында әлдә едилән мүддәалар билаваситә тачир капиталына тәтбиг едилә билмәз. Буна көрә дә онлар әслиндә тачир капиталыны тамамилә бир кәнара гојур вә ону сәнаје капиталынын анчаг бир нөвү кими гејд едирләр. Рикардонун харичи

[45] Әлламә Рошер [Бах: *W. Roscher:* «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Stuttgart und Augsburg» 1857, сәһ. 102] һәтта иддиа етмәјә башламышдыр ки, әкәр бә'зиләри тичарәти истеһсалчыларла истеһлакчылар арасында «васитәчилик» кими көстәрирләрсә, онда ејни дәрәчәдә һаглы олараг истеһсалын өзүнү истеһлак «васитәчилији» (кимләр арасында?) кими көстәрмәк «олар», бундан да, әлбәттә, о нәтичә чыхыр ки, әкинчилик капиталы вә сәнаје капиталы кими, тичарәт капиталы да мәһсулдар капиталын бир һиссәсидир. Демәли, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә ки, инсан өз истеһлакына анчаг истеһсалла хидмәт едә биләр (о һәтта Лејпсигдә тәһсил алмамыш олса да, буну етмәлидир) вә ја тәбиәти мәнимсәмәк үчүн әмәк лазымдыр (буну «васитәчилик» адландырмаг олар), онда бундан, әлбәттә, о нәтичә чыхар ки, истеһсалын спесифик ичтимаи формасындан ирәли кәлән ичтимаи «васитәчилик», — *чүнки* истеһсал васитәчиликдир, — ејни бир мүтләг зәрурәт характериндәдир, ејни рүтбәдәдир. «Васитәчилик» сөзү һәр шеји һәлл едир. Бир дә ахы тачирләр истеһсалчыларла истеһлакчылар арасында васитәчи дејилдирләр (истеһсалчылардан фәргли олараг истеһлакчылары, истеһсал етмәјән истеһлакчылары биз һәләлик бир кәнара гојуруг), бу истеһсалчыларын мәһсулларынын өз араларындакы мүбадиләсиндә васитәчидирләр, онлар бу мүбадиләдә анчаг ара шәхсләрдир вә бу мүбадилә мин һалда онларсыз да баш верир.

тичарәтлә әлагәдар олараг етдији кими, онлар бу барәдә хүсуси олараг данышаркән көстәрмәјә чалышырлар ки, тачир капиталы һеч бир дәјәр (демәли, һәмчинин изафи дәјәр) јаратмыр. Лакин харичи тичарәт үчүн әһәмијјәти олан һәр шеј дахили тичарәтә дә аиддир.

Индијәдәк тачир капиталына биз капиталист истеһсал үсулу нөгтеји-нәзәриндән вә бу истеһсал үсулу чәрчивәсиндә бахырдыг. Лакин тәкчә тичарәт дејил, тичарәт капиталы да капиталист истеһсал үсулундан гәдимдир вә һәгигәтдә капиталын мөвчуд олмасынын тарихән ән гәдим сәрбәст бир формасыдыр.

Пул тичарәтинин вә бу тичарәт үчүн аванс едилән капиталын өз инкишафы үчүн топдансатыш тичарәтиндән, сонра да әмтәә-тичарәт капиталындан башга һеч бир шеј тәләб етмәдијини көрдүјүмүз үчүн биз бурада мәһз анчаг әмтәә-тичарәт капиталы илә мәшғул олачағыг.

Тичарәт капиталы тәдавүл даирәсиндән кәнара чыхмадығына вә онун функсијасы анчаг әмтәә мүбадиләсинә хидмәт етмәкдән ибарәт олдуғуна көрә, — билаваситә мүбадилә тичарәтиндән ирәли кәлән инкишаф етмәмиш формалар бир кәнара гојуларса, — тичарәт капиталынын мөвчуд олмасы үчүн, садә әмтәә вә пул тәдавүлүндән өтрү зәрури олан шәртләрдән башга һеч бир шәрт тәләб олунмур. Јахуд, даһа јахшы десәк, садә әмтәә вә пул тәдавүлү *онун* мөвчуд олмасы үчүн шәртдир. Бир әмтәә кими тәдавүлә дахил олан мәһсулларын истеһсалы үчүн әсас тәшкил едән истеһсал үсулу нә чүр олурса олсун, — истәр ибтидаи ичма тәсәррүфаты, истәр гул әмәјинә әсасланан истеһсал олсун, истәр хырда кәндли, јахуд хырда буржуа истеһсалы олсун, истәрсә дә капиталист истеһсалы, — бу һеч дә онларын әмтәә характерини дәјишдирмир вә әмтәә олмаг е'тибарилә онлар ејни дәрәчәдә тәдавүл просесиндән вә онунла јанашы олан форма дәјишилмәләриндән кечмәлидир. Араларында тачир капиталынын васитәчи олдуғу кәнар һәдләр пул үчүн вә пулун һәрәкәти үчүн мә'лум олдуғу кими, онун үчүн дә мә'лумдур. Јеканә зәрури олан будур ки, һәмин кәнар һәдләр бир әмтәә кими мөвчуд олмалыдыр, — фәрги јохдур, истәр истеһсал бүтүн өз һәчми е'тибарилә әмтәә истеһсалы олсун, истәрсә тәсәррүфатла өзләри мәшғул олан истеһсалчылар өз истеһсаллары илә тә'мин етдикләри билаваситә тәләбатлары өдәнилдикдән сонра анчаг артыг галан һиссәни базара чыхарсынлар. Тачир капиталы анчаг, бу кәнар һәдләрин һәрәкәтинә, өзүнүн мөвчуд олмасы илә нәзәрдә тутулан әмтәәләрин һәрәкәтинә хидмәт едир.

Мәһсулун тичарәтә нә өлчүдә дахил олмасы, тачирләрин әлиндән нә өлчүдә кечмәси истеһсал үсулундан асылыдыр; ка-

питалист истеһсалы там инкишаф етдикдә, јә'ни мәһсул билаваситә истеһлак шеји кими дејил, анчаг бир әмтәә кими истеһсал едилдији заман бу өлчү өз максимумуна чатыр. Дикәр тәрәфдән, һәр һансы истеһсал үсулу әсасында тичарәт истеһсалчыларын (белә дејәркән, бурада мәһсулун мүлкијјәтчиләри нәзәрдә тутулмалыдыр) истеһлакыны вә ја дәфинәсини артырмаг үчүн мүбадиләјә дахил олмасы нәзәрдә тутулан артыг мәһсул јаранмасына көмәк едир; демәли, тичарәт истеһсала кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә мүбадилә дәјәри хатиринә истеһсал характери верир.

Әмтәәләрин метаморфозу, онларын һәрәкәти: 1) чисми чәһәтдән — мүхтәлиф әмтәәләрин бир-биринә мүбадиләсиндән, 2) форма чәһәтдән — әмтәәнин пула чеврилмәсиндән, сатгыдан вә пулун әмтәәјә чеврилмәсиндән, алгыдан ибарәтдир. Һәм дә тачир капиталынын функсијасы бу функсијалардан, әмтәәләрин алгы вә сатгы васитәсилә мүбадиләсиндән ибарәт олур. Демәли, тачир капиталы анчаг әмтәә мүбадиләсинә хидмәт едир, лакин әмтәә мүбадиләсини лап әввәлдән садәчә олараг, билаваситә истеһсалчылар арасында әмтәә мүбадиләси кими баша дүшмәк олмаз. Гулдарлыг мүнасибәтләри шәраитиндә, тәһкимчилик мүнасибәтләри шәраитиндә, бач алмаг мүнасибәтләри шәраитиндә (примитив ичтимаи гурулуш нәзәрдә тутулдугда) мәһсуллары гулдар, феодал, бач алан дөвләт мәнимсәјир вә, демәли, һәмчинин сатыр. Тачир бир чохлары үчүн алыр вә сатыр. Алгы вә сатгы онун әлинә топланыр, бунун да нәтичәсиндә алгы вә сатгы алычынын (бир тачир олмаг е'тибарилә) билаваситә тәләбаты илә әлагәни итирир.

Лакин араларындакы әмтәә мүбадиләсинә тачирин хидмәт етдији истеһсал даирәләриндә ичтимаи гурулуш нечә олурса олсун, тачирин әмлакы һәмишә пул әмлакы кими мөвчуд олур вә онун пулу даим капитал кими фәалијјәт көстәрир. Бу капиталын формасы даим ејнидир: *П — Ә — П'*-дир; пул, мүбадилә дәјәринин мүстәгил формасы башланғыч нөгтәсидир, мүбадилә дәјәринин артмасы да мүстәгил бир мәгсәддир. Әмтәә мүбадиләсинин өзү вә она хидмәт едән әмәлијјатлар — истеһсалдан ајрылмыш олан вә гејри-истеһсалчылар тәрәфиндән ичра едилән бу әмәлијјатлар — анчаг артырмаг васитәсидир, садәчә олараг сәрвәти дејил, өз үмуми ичтимаи формасында сәрвәти, мүбадилә дәјәри олмаг е'тибарилә сәрвәти артырмаг васитәсидир. Һәвәсләндиричи амил вә мүәјјәнедичи мәгсәд *П*-ни *П* + Δ *П*-јә чевирмәкдән ибарәтдир; *П — П'* әмәлијјатына хидмәт едән *П — Ә* вә *Ә — П'* әмәлијјатлары *П*-нин *П* +Δ *П*-јә белә чеврилмәсинин анчаг кечид моментләридир. Тачир капиталынын характерик һәрәкәти олан бу *П — Ә — П'* ону *Ә — П — Ә*-дән, истеһсалчыларын өз араларында кедән вә сон

мәгсәди истеһлак дәјәрләринин мүбадиләсиндән ибарәт олан әмтәә тичарәтиндән фәргләндирир.

Буна көрә дә истеһсал нә гәдәр аз инкишаф етмиш олурса, тачирләрин әлиндә пул әмлакы бир о гәдәр чох тәмәркүзләшир, јахуд бир о гәдәр артыг дәрәчәдә тачир әмлакынын спесифик формасыны тәшкил едир.

Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә, — јә'ни капитал истеһсалын өзүнә јијәләниб она тамамилә дәјишилмиш вә спесифик бир форма вердији замандан е'тибарән — тачир капиталы анчаг *хүсуси* функсијалы бир капитал олур. Бүтүн кечмиш истеһсал үсуллары шәраитиндә, — һәм дә истеһсал билаваситә истеһсалчынын өзү үчүн нә гәдәр артыг бир дәрәчәдә јашајыш васитәләри истеһсалыдырса, бир о гәдәр артыг дәрәчәдә, — тачир капиталы par excellence капиталын функсијасы олур.

Демәли, капитал һәлә әсил истеһсалы өзүнә табе етмәздән чох әввәл тачир капиталынын нә сәбәбә капиталын тарихи формасы кими мејдана чыхдығыны анламаг һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Онун мөвчуд олмасынын вә инкишаф едиб мүәјјән сәвијјәјә чатмасынын өзү капиталист истеһсал үсулунун инкишафы үчүн тарихи шәртдир, 1) пул әмлакынын тәмәркүзләшмәси үчүн илкин шәрт олдуғуна көрә белә бир тарихи шәртдир вә 2) она көрә белә бир тарихи шәртдир ки, капиталист истеһсал үсулу тичарәт үчүн истеһсалы, бөјүк өлчүдә олан вә ајры-ајры алычылар үчүн олмајан сатышы нәзәрдә тутур, демәли, өз шәхси тәләбатыны өдәмәк үчүн алмајыб өз алгы әмәлијјатында бир чох шәхсләрин алгы әмәлијјатларыны тәмәркүзләшдирән тачири нәзәрдә тутур. Дикәр тәрәфдән, тачир капиталынын бүтүн инкишафы истеһсала елә тә'сир көстәрир ки, она кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә мүбадилә дәјәри үчүн истеһсал характери верир, мәһсуллары кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әмтәәләрә чевирир. Лакин шәрһимизин ардындан тезликлә көрәчәјимиз кими, тачир капиталынын өзлүјүндә көтүрүлән инкишафы бир истеһсал үсулунун дикәринә кечмәсини доғурмаг вә изаһ етмәк үчүн кифајәт дејилдир.

Капиталист истеһсалы шәраитиндә тачир капиталы өзүнүн әввәлки мүстәгил варлыг вәзијјәтиндән елә бир рол ојнамаг дәрәчәсинә енир ки, үмумијјәтлә капитал тәтбигинин анчаг хүсуси бир моменти олур, мәнфәәтин тәнләшмәси исә онун мәнфәәт нормасыны үмуми орта сәвијјәјә кәтириб чыхарыр. Тачир капиталы даһа анчаг мәһсулдар капиталын бир акенти кими фәалијјәт көстәрир. Тачир капиталы инкишаф етдикчә әмәлә кәлән хүсуси ичтимаи мүнасибәтләр инди даһа мүәјјәнедичи мүнасибәтләр олмур; әксинә, тачир капиталынын үстүн олдуғу јердә көһнәлмиш мүнасибәтләр һөкм сүрүр. Бу һәтта, мәсәлән, фабрик шәһәрләринә нисбәтән халис тичарәт шәһәрләринин кечмиш

мүнасибәтләри даһа чох хатырлатдығы ејни бир өлкә чәрчивәси дахилиндә дә мүшаһидә олунур[46].

Тачир капиталы олмаг е'тибарилә капиталын мүстәгил вә үстүн инкишафы истеһсалын капитала табе олмамасына бәрабәрдир, јә'ни капиталын она јад олан вә ондан асылы олмајан ичтимаи истеһсал формасы әсасында инкишафына бәрабәрдир. Демәли, тачир капиталынын мүстәгил инкишафы чәмијјәтин үмуми игтисади инкишафына тәрс нисбәтдәдир.

Капиталын һөкмран формасы олмаг е'тибарилә мүстәгил тачир әмлакы тәдавүл просесинин өз кәнар һәдләриндән ајрылыб тәкләнмәси демәкдир, бу кәнар һәдләр исә мүбадилә едән истеһсалчыларын өзләридир. Бу кәнар һәдләр тәдавүл просесинә нисбәтән, һәмчинин бу просес һәмин һәдләрә нисбәтән мүстәгил олараг галыр. Мәһсул бурада тичарәт сајәсиндә әмтәә олур. Бу һалда мәһз тичарәт она сәбәб олур ки, истеһсал едилмиш әмтәәләр өз һәрәкәти илә тичарәт јаратмаг дејил, мәһсуллар әмтәә формасы алыр. Демәли, бурада капитал илк дәфә олараг тәдавүл просесиндә бир капитал кими мејдана чыхыр. Тәдавүл просесиндә пул инкишаф едиб капитал олур. Тәдавүлдә мәһсул илк дәфә олараг мүбадилә дәјәри кими, әмтәә вә пул кими инкишаф едир. Капитал тәдавүл просесинин кәнар һәдләрини, араларындакы тәдавүлә хидмәт етдији мүхтәлиф истеһсал даирәләрини өзүнә табе етмәји өјрәнмәздән әввәл тәдавүл просесиндә әмәлә кәлә билләр вә бурада әмәлә кәлмәлидир. Пул вә әмтәә тәдавүлү ән мүхтәлиф гурулушлу истеһсал даирәләринә, өз дахили гурулушу е'тибарилә һәлә јенә дә башлыча олараг истеһлак дәјәри истеһсалы мәгсәдини күдән даирәләрә хидмәт едә биләр. Тәдавүл просесинин белә тәкләнмәси, — бу заман истеһсал даирәләри үчүнчү бир һәдд васитәсилә бир-биринә бағланыр, — ики һалы ифадә едир. Әввәлән, ону ифадә едир ки, тәдавүл һәлә истеһсала јијәләнмәмишдир, она кәнардан верилмиш бир илкин шәрт кими јанашыр. Икинчиси, ону ифадә едир ки, истеһсал просеси өзүнүн садәчә бир моменти олмаг е'тибарилә тәдавүлү һәлә әһатә етмәмишдир. Капиталист истеһсалында, әксинә, бунларын һәр икиси олмушдур. Истеһсал просеси

[46] Чәнаб В. Кисселбах («Der Gang des Welthandels im Mittelalter». [Stuttgart] 1860) һәгигәтән һәлә дә белә бир аләмин тәсәввүрләри илә јашајыр ки, орада тачир капиталы үмумијјәтлә капиталын формасыдыр. Өзүнүн Рома тарихи әсәриндә «капиталдан» вә капиталын һөкмранлығындан данышан ч. Моммзен кими, онун да мүасир мә'нада капитал һаггында һеч бир тәсәввүрү јохдур. Инкилтәрәнин ән јени тарихиндә дә әсил тичарәт силки вә тичарәт шәһәрләри сијаси чәһәтдән иртичачы олуб торпаг вә малијјә аристократијасы илә иттифагда сәнаје капиталынын әлејһинә чыхыр. Мәсәлән, Ливерпулун сијаси ролуну Манчестерин вә ја Бирминһамын ролу илә мүгајисә един. Сәнаје капиталынын там һөкмранлығыны инкилис тачир капиталы вә малијјә аристократијасы (moneyed interest) јалныз тахыл көмрүкләри ләғв едилдији замандан е'тираф етмишдир вә и. а.

бүтүнлүклә тәдавүлә әсасланыр, тәдавүл исә истеһсалын анчаг бир моменти, кечид фазасыдыр, бир әмтәә кими истеһсал едилмиш мәһсулун анчаг реаллашдырылмасыдыр вә онун бир әмтәә кими истеһсал едилән истеһсал үнсүрләринин өдәнилмәсидир. Билаваситә тәдавүлдән әмәлә кәлән капитал формасы, — тичарәт капиталы, — бурада капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә онун анчаг формаларындан биридир.

Тачир капиталынын мүстәгил инкишафынын капиталист истеһсалы инкишафынын дәрәчәсинә тәрс нисбәтдә олмасы гануну васитәчилик тичарәти (carrying trade) тарихиндә, мәсәлән, венетсијалылар, кенујалылар вә һолландијалылар арасында, демәли, мәнфәәти башлыча олараг, өз өлкәсинин мәһсулларыны ихрач етмәкдән дејил, тичарәт вә үмумијјәтлә игтисади чәһәтдән һәлә инкишаф етмәмиш чәмијјәтләрин мәһсуллары мүбадиләсиндә васитәчиликдән вә һәр ики истеһсал өлкәсинин истисмарындан көтүрән јердә хүсусилә ајдын шәкилдә мејдана чыхыр[47]. Бу һалда бизим гаршымызда саф шәкилдә тачир капиталы дурур ки, бу да кәнар һәдләрдән, араларында васитәчи олдуғу истеһсал даирәләриндән ајрылмышдыр. Тачир капиталынын әмәлә кәлмәсинин башлыча мәнбәји будур. Лакин васитәчилик тичарәтинин белә бир инһисары, бунунла бирликдә һәмин тичарәтин өзү дә елә халгларын игтисади инкишафы нәтичәсиндә тәнәззүл едир ки, һәмин тичарәт бу халглары ики чәһәтдән истисмар едирди вә онларын инкишаф етмәмиш олмасы һәмин тичарәтин варлығы үчүн базис иди. Васитәчилик тичарәти шәраитиндә инһисарын бу тәнәззүлү өзүнү ајрыча бир саһә олмаг е'тибарилә јалныз тичарәтин тәнәззүлүндә дејил, һабелә халис тичарәт халгларынын үстүнлүјүнүн тәнәззүлүндә вә үмумијјәтлә онларын, һәмин васитәчилик тичарәти базисинә архаланан тичарәт сәрвәтинин тәнәззүлүндә дә көстәрир. Бу анчаг елә хүсуси бир формадыр ки, капиталист истеһсалынын инкишафы кедишиндә тичарәт капиталынын сәнаје капиталына табелији өзүнү бу формада көстәрир. Һәм дә нәинки үмумијјәтлә мүстәм-

---

[47] «Тичарәт шәһәрләринин әһалиси даһа зәнкин өлкәләрдән зәриф мануфактура әмтәәләри вә гијмәтли зинәт шејләри ихрач едирдиләр вә, беләликлә, ири торпаг саһибләринин шөһрәтпәрәстлији үчүн гида верирдиләр; һәмин торпаг саһибләри бу әмтәәләри ачкөзлүклә алыр вә бунларын мүгабилиндә өз торпагларындан чох бөјүк мигдарда хам мәһсул верирдиләр. Беләликлә, бу заман Авропанын хејли һиссәсинин тичарәти бир өлкәнин хам мәһсулуну сәнаје чәһәтдән даһа габагчыл өлкәнин мануфактура мәһсулларына мүбадилә етмәкдән ибарәт иди... Мүвафиг зөвг даһа кениш јајылыб хејли тәләб доғурдугда, тачирләр дашыма хәрчләринә гәнаәт етмәк үчүн өз өлкәләриндә бу чүр мануфактуралар гурмаға башлајырдылар» (*A. Smith* [«Wealth of Nations»], III китаб, III фәсил). [Мүгајисә ет: А. *Смит:* «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 343].

ләкә тәсәррүфаты (мүстәмләкә системи дејилән систем) дејил, һәмчинин хүсусилә көһнә Һолланд-Ост-Һинд компанијасынын тәсәррүфаты, тачир капиталынын истеһсала билавситә јијәләндији јердә онун ағалығыны көстәрән парлаг бир мисалдыр.

Тачир капиталынын һәрәкәти *П — Ә — П′* олдуғуна көрә, тачирин мәнфәәти, әввәлән, јалныз тәдавүл просеси чәрчивәси дахилиндә баш верән әмәлијјатлар васитәсилә әлдә едилир, демәли, ики әмәлијјат: алгы вә сатгы әмәлијјатлары ичра едиләркән әлдә едилир вә, икинчиси, тачир мәнфәәти ахырынчы әмәлијјат, сатгы ичра едиләркән реаллашыр. Демәли, бу, өзкәнинкиләшдирмәкдән алынан мәнфәәтдир, profit upon alienationдур. Әкәр мәһсуллар өз дәјәринә сатылырса, онда халис мүстәгил тичарәт мәнфәәти prima facie [һәр шејдән әввәл] гејри-мүмкүндүр. Учуз алыб баһа сатмаг — тичарәтин гануну беләдир. Демәли, бу, еквивалентләр мүбадиләси дејилдир. Бурада дәјәр анлајышы, анчаг бүтүн мүхтәлиф әмтәәләр дәјәр олдуғу үчүн, она көрә дә пул олдуғу үчүн нәзәрдә тутулур; кејфијјәтчә онларын һамысы ејни дәрәчәдә ичтимаи әмәјин ифадәләридир. Лакин онлар бәрабәр дәјәр кәмијјәтләри дејилдир. Мәһсулларын бир-биринә мүбадилә едилдији кәмијјәт нисбәти әввәлчә тамамилә тәсадүфи бир нисбәт олур. Мәһсуллар үмумијјәтлә мүбадилә едилә билдијинә көрә, јә'ни онлар ејни бир үчүнчү шејин ифадәси олдуғуна көрә әмтәә формасы алыр. Давам едән мүбадилә вә мүбадилә үчүн даһа мүнтәзәм тәкрар истеһсал бу тәсадүфилик үнсүрүнү кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә арадан галдырыр. Лакин әввәлчә истеһсалчылар вә истеһлакчылар үчүн дејил, бунларын һәр икиси арасындакы васитәчи үчүн, пул гијмәтләрини таразлашдырыб фәргини өз чибинә гојан тачир үчүн арадан галдырыр. О өзүнүн һәрәкәти илә еквивалентлик јарадыр.

Әввәлдә тичарәт капиталы, өзүнә табе олмајан ики кәнар һәдд илә өзүнүн јаратмыш олмадығы илкин шәртләр арасындакы һәрәкәтдә анчаг бир васитәчи олур.

Өзлүјүндә әмтәә тәдавүлү формасындан, *Ә — П — Ә*-дән пул бир тәк дәјәр өлчүсү вә тәдавүл васитәси сифәтилә дејил, һабелә әмтәәнин, бунунла да бирликдә сәрвәтин мүтләг формасы сифәтилә, дәфинә шәклиндә пул олараг мејдана чыхдығы кими вә пулун пул формасында сахланыб артырылмасы өзлүјүндә бир мәгсәд олдуғу кими, өзлүјүндә тачир капиталынын тәдавүл формасындан, *П — Ә — П′*-дән дә пул, дәфинә еләбир шәкилдә инкишаф едир ки, ону садәчә олараг өзкәнинкиләшдирмә васитәсилә сахламаг вә артырмаг олур.

Гәдим тичарәт халглары, Епикур аллаһлары кими каинатын дүнјалар арасы саһәләриндә, јахуд, даһа доғрусу, јәһудиләр кими Полша чәмијјәтинин мәсамәләриндә јашајырдылар. Чошгун инкишаф едән илк мүстәгил тичарәт шәһәрләринин вә

тичарәт халгларынын тичарәти халис васитәчилик тичарәти олараг, истеһсалчы халгларын барбарлығына әсасланырды вә онлар һәмин халглар үчүн васитәчи ролу ојнајырдылар.

Капитализм чәмијјәтинин һазырлыг пилләләриндә тичарәт сәнајејә һөкмранлыг едир; мүасир чәмијјәтдә исә, әксинә. Тичарәт һансы чәмијјәтләр арасында апарылырса, әлбәттә, һәмин чәмијјәтләрә аз вә ја чох тә'сир көстәрәчәкдир; истеһсалы мүбадилә дәјәринә кетдикчә даһа чох табе едәчәкдир, чүнки зөвг алмағы вә истеһлакы билаваситә мәһсул истеһлакындан асылы етмәкдән даһа артыг бир дәрәчәдә сатгыдан асылы едир. Бунунла да тичарәт көһнә мүнасибәтләри позур. О, пул тәдавүлүнү артырыр. О, јалныз мәһсулларын артығыны әһатә етмәк дејил, јаваш-јаваш истеһсалын өзүнү дә јемәјә башлајыб бүтөв истеһсал саһәләрини өзүндән асылы едир. Лакин бу позучу тә'сир хејли дәрәчәдә истеһсалчы чәмијјәтин тәбиәтиндән асылыдыр.

Тичарәт капиталы инкишаф етмәмиш өлкәләрин мәһсуллары мүбадиләсиндә васитәчи ролу ојнадыгча, тичарәт мәнфәәти нәинки һагг-һесабда кәләк кәлмәк вә алдатмаг нәтичәси кими көрүнүр, һәгигәтдә дә чох заман бунлардан әмәлә кәлир. Тичарәт капиталынын мүхтәлиф өлкәләрдә истеһсал гијмәтләри арасындакы фәрг һесабына јашамасындан әлавә (һәм дә бу чәһәтдән о, әмтәә дәјәрләринин тәнләшмәсинә вә мүәјјәнләшмәсинә тә'сир көстәрир), көстәрилән истеһсал үсуллары шәраитиндә тачир капиталы изафи мәһсулун чох һиссәсини мәнимсәјир, — гисмән елә чәмијјәтләр арасында васитәчи кими мәнимсәјир ки, онларын истеһсалы һәлә әсасән истеһлак дәјәри јаратмаг мәгсәди күдүр вә мәһсулларын үмумијјәтлә тәдавүлә дахил олан һиссәсинин сатылмасы, демәли, үмумијјәтлә мәһсулларын өз дәјәринә сатылмасы бу чәмијјәтләрин игтисади гурулушу үчүн икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир; гисмән дә она көрә мәнимсәјир ки, көстәрилән кечмиш истеһсал үсуллары шәраитиндә изафи мәһсулун, тачирлә иши олан башлыча саһибләри, — гулдар, феодал сенјор, дөвләт (мәсәлән, шәрг мүстәбиди), — истеһлак едән сәрвәтин нүмајәндәләридир вә тачир она тор гурур ки, буну да феодал заманлары һаггында артыг А. Смит јухарыда верилән ситатда дүзкүн дујмушдур. Беләликлә, тичарәт капиталы үстүн һөкмран олдуғу заман һәр јердә сојғунчулуг системиндән ибарәт олур[48] вә буна көрәдир

[48] «Инди тачирләр задәканлардан вә ја гулдурлардан чох шикајәтләнир вә дејирләр ки, чох горха-горха тичарәт едирләр вә, бундан әлавә, онлары тутурлар, дөјүрләр, онлардан бач алырлар вә онлары сојурлар. Лакин бунлар тачирләрин башына әдаләт үзүндән кәлмиш олсајды, онлар, әлбәттә, мүгәддәс адам олардылар... Лакин тачирләр бүтүн дүнјада вә һәтта бир-биринә гаршы бу гәдәр бөјүк ганунсузлуг вә христианлыға зидд оғурлуг вә гулдурлуг етдикләринә көрә, тәәччүблүдүрмү ки, һарам јолла әлдә едилән бу гәдәр бөјүк әмлак аллаһын кәрәми илә јенидән әлдән чы-

ки, истәр гәдим дөврүн, истәрсә јени дөврүн тичарәт халглары арасында онун инкишафы зоракы сојғунчулугла, дәниз гулдурлуғу илә, гул гачырылмасы илә, мүстәмләкәләрин әсарәт алтына алынмасы илә билавasитә бағлыдыр; Карфакендә, Ромада, сонралар венетсијалылар, португалијалылар, һоллaндијалылар арасында вә и. а. белә олмушдур.

Тичарәтин вә тичарәт капиталынын инкишафы һәр јердә истеһсалы мүбадилә дәјәри истигамәтиндә инкишаф етдирир, онун һәчмини артырыр, ону даһа рәнкарәнк бир шәклә салыр, она космополитик бир характер верир, пулу инкишаф етдириб дүнја пулуна чевирир. Буна көрә дә тичарәт, тәсадүф етдији вә бүтүн өз мүхтәлиф формаларында башлыча олараг истеһлак дәјәри истеһсал етмәк мәгсәди күдән истеһсал гурулушларына һәр јердә аз вә ја чох позучу тә'сир көстәрир. Лакин көһнә истеһсал үсулунун бу позулмасынын дәринләшмәси дәрәчәси һәр шејдән әввәл онун мөһкәмлијиндән вә дахили гурулушундан асылыдыр. Һәм дә бу позулма просесинин нә илә нәтичәләнмәси, јә'ни көһнә истеһсал үсулунун јерини һансы јени истеһсал үсулунун тутмасы тичарәтдән дејил, истеһсал үсулунун өзүнүн характериндән асылыдыр. Антик дүнјада тичарәтин тә'сири вә тачир капиталынын инкишафы даим гулдарлыг тәсәррүфаты илә нәтичәләнир; бә'зән исә, башланғыч нөгтәдән асылы олараг, о анчаг билаваситә јашајыш васитәләри истеһсал етмәк мәгсәди күдән патриархал көләлик системинин, изафи дәјәр истеһсал етмәк мәгсәди күдән гулдарлыг системинә чеврилмәсинә сәбәб олур.

хыр вә ја талан едилир, тачирләрин өзләрини исә дөјүрләр вә ја әсир едирләр?.. Бу гәдәр ганунсуз тичарәт үстүндә кнјазлар лазыми чәза вермәли вә тәдбир көрмәлидирләр ки, тачирләр онларын рәијјәтләрини белә вичдансызлыгла сојмасынлар. Лакин онлар буну етмәдикләринә көрә, аллаһ рытсарлары вә гулдурлары көндәриб бунларын васитәсилә тачирләри ганунсузлуг үстүндә чәзаландырыр, онлар аллаһын иблисләри олмалыдырлар: нечә ки, аллаһ Мисир торпағына вә бүтүн дүнјаја иблисләр васитәсилә чәза верир вә ја дүшмәнләр васитәсилә әзир. Беләликлә, аллаһ бир һијләкәри башгасынын васитәсилә әзир, лакин бунунла о көстәрмәк истәмир ки, тачирләр һәр күн бүтүн дүнјаны сојдуглары һалда, рытсар бир ил әрзиндә бир вә ја ики дәфә, бир вә ја ики нәфәри сојдуғуна көрә, рытсарлар тачирләрдән аз гулдурдурлар». — «Исаијанын пејғәмбәрчәсинә сөјләдији сөзләр өз јерини алыр: сәнин кнјазларын оғруларла әлбир олмушлар. Зира онлар бир гулден вә ја јарым гулден оғурлајан оғрулары асырлар, бүтүн дүнјаны сојуб башгаларындан даһа әмин һалда оғурлуг едәнләрлә исә әлбир иш көрүрләр, санки бундан мәгсәд белә бир мәсәлин дүзкүн олдуғуну көстәрмәкдир ки: бөјүк оғрулар кичик оғрулары асырлар; вә, Рома сенатору Катонун дедији кими, ади оғрулар зинданларда вә гандалларда сахланыр, ичтимаи оғрулар исә гызыл вә ипәк ичиндә јашајырлар. Бәс ән нәһајәт бу барәдә аллаһ нә дејәчәкдир? О, Иезекиилә дедији кими едәчәкдир: кнјазларла тачирләри, бир оғру илә дикәрини гурғушунла мис кими әридиб бир-биринә гатачагдыр, белә ки, даһа нә кнјазлар, нә дә тачирләр галмајачагдыр, нечә ки, шәһәр јананда онлар галмыр» (*Martin Luther*: «Von Kaufshandlung und Wucher». [Wittenberg] 1524).

Мүасир дүнјада о, әксинә, капиталист истеһсал үсулуна сәбәб олур. Бурадан ајдын олур ки, бу нәтичәләрин өзү, тичарәт капиталынын инкишафындан әлавә, бир дә тамамилә башга шәртләрлә бағлыдыр.

Ишин тәбиәти елә́дир ки, өзлүјүндә шәһәр сәнајеси әкинчилик сәнајесиндән ајрылан кими, онун мәһсуллары лап әввәлдән әмтәә олур вә, демәли, бунларын сатылмасы үчүн тичарәтин васитәчилији тәләб олунур. Беләликлә, шәһәрләрин инкишафы илә тичарәтин әлагәси вә, дикәр тәрәфдән, бу инкишафын тичарәтлә бағлылығы өзлүјүндә ајдындыр. Лакин сәнаје инкишафынын бунунла нә дәрәчәдә јанашы кетдији бурада бүтүнлүклә башга шәртләрдән асылыдыр. Гәдим Ромада артыг ән сонракы республика дөврүндә сәнаје инкишафында һеч бир тәрәгги олмадығы һалда, тачир капиталы гәдим дүнјанын һәр һансы дөврүндә олдуғундан даһа јүксәк бир сәвијјәјә чатмышды; һалбуки Коринфдә, һабелә Авропанын вә Кичик Асијанын башга јунан шәһәрләриндә тичарәтин инкишафы сәнәтләрин јүксәк инкишафы илә јанашы кедирди. Дикәр тәрәфдән, шәһәрләр инкишафынын вә онун шәртләринин тамамилә әксинә олараг, чох вахт тичарәт руһу вә тичарәт капиталынын инкишафы отураг олмајан, көчәри халглара мәхсус олур.

Һеч шүбһә јохдур — вә мәһз бу факт тамамилә јанлыш бахышлар доғурмушдур — ки, XVI вә XVII әсрләрдә чоғрафи кәшфләрлә әлагәдар олараг тичарәтдә баш верән вә тачир капиталынын инкишафыны сүр'әтлә ирәлиләтмиш олан бөјүк ингилаблар феодал истеһсал үсулунун капиталист истеһсал үсулуна кечмәсинә көмәк етмиш башлыча чәһәтләрдән бириҹир. Дүнја базарынын бирдән-бирә кенишләнмәси, тәдавүл едән әмтәәләрин артмасы, Асија мәһсулларына вә Америка дәфинәләринә јијәләнмәјә чалышан Авропа милләтләри арасындакы рәгабәт, мүстәмләкә системи, — бунларын һамысы феодал истеһсал чәрчивәләринин дағылмасына әһәмијјәтли дәрәчәдә көмәк етмишдир. Һалбуки мүасир истеһсал үсулу өзүнүн биринчи дөврүндә, мануфактура дөврүндә анчаг о јерләрдә инкишаф едирди ки, бунун үчүн һәлә орта әсрләрдә шәраит јаранмышды. Мәсәлән, Һолландијаны Португалија илә мүгајисә етмәк кифајәтдир[49]. Әкәр XVI әсрдә вә гисмән һәлә XVII әсрдә тичарәтин бирдән-бирә кенишләнмәси вә јени дүнја базарынын јаранмасы көһнә истеһсал үсулунун сүгутуна вә капиталист

[49] Һолландијанын инкишафы үчүн, башга шәртләрдән әлавә, онун балыгчылығында, мануфактурасында вә әкинчилијиндә јаранмыш олан бәзисин нә гәдәр үстүн әһәмијјәти олдуғуну артыг XVIII әср јазычылары көстәрмишләр. Мәсәлән, Мессијә бах. — Асија, антик дөвр вә орта әсрләр тичарәтинин һәчм вә әһәмијјәтини чох ашағы һесаб едән кечмиш бахышларын әксинә олараг, инди бунлары сон дәрәчә артыг гијмәтләндирмәк бир дәб олмушдур. Инкилтәрәнин XVIII әсрин әввәлләриндәки **идхал вә**

истеһсал үсулунун јүксәлмәсинә үстүн тә'сир көстәрмишдирсә, бу, әксинә, артыг јарадылмыш олан капиталист истеһсал үсулу әсасында баш вермишдир. Дүнја базарынын өзү бу истеһсал үсулунун әсасыны јарадыр. Дикәр тәрәфдән, бу истеһсал үсулу үчүн, даим кенишләнән мигјасда истеһсал етмәкдән ибарәт имманент зәрурәт дүнја базарынын даим кенишләнмәсинә сәбәб олур, белә ки, бу һалда тичарәт сәнајени ингилабиләшдирмәк дејил, даим сәнаје тичарәти ингилабиләшдирир. Һәм дә инди тичарәт һөкмранлығы ири сәнајенин мөвчуд олмасы шәртләринин чох вә ја аз үстүнлүјү илә әлагәдардыр. Мәсәлән, Инкилтәрә илә Һолландијаны мүгајисә етмәк кифајәтдир. Һөкмран тичарәт милләти олмаг е'тибарилә Һолландијанын сүгуту тарихи, тичарәт капиталынын сәнаје капиталына табе олмасы тарихидир. Тичарәтин позучу тә'сиринә гаршы капитализмдән әввәлки милли истеһсал үсулларынын дахили мөһкәмлик вә гурулушунун јаратдығы маниәләр инкилисләрин Һиндистан вә Чин илә әлагәләриндә габарыг шәкилдә мејдана чыхыр. Хырда әкинчилијин ев сәнајеси илә вәһдәти бурада истеһсал үсулу үчүн кениш бир базис тәшкил едир, һәм дә Һиндистанда буна, Чиндә дә илкин форма олмуш ичма торпаг саһиблијинә әсасланан кәнд ичмалары формасы әлавә олунур. Һиндистанда инкилисләр бу кичик игтисади ичмалары дағытмаг үчүн, һаким вә торпаг рентасынын мәнимсәјичиләри олмаг е'тибарилә өзләринин билаваситә сијаси вә игтисади гүввәләрини дәрһал тәтбиг етдиләр[50]. Онларын тичарәти бурада истеһсал үсулуна анчаг о дәрәчәдә ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрир ки, онлар әјиричиликлә тохучулуғу, сәнаје-әкинчилик истеһсалынын бу вәһдәтинин гәдим интеграл һиссәсини өз әмтәәләринин учузлуғу илә мәһв едирләр вә, беләликлә, ичманы дағыдырлар. Лакин һәмин позучулуг иши һәтта бурада да онлара анчаг чох јавашјаваш мүјәссәр олур. Билаваситә сијаси һакимијјәтин көмәјә кәлмәдији Чиндә бу иш онлара даһа аз мүјәссәр олур. Әкинчиликлә мануфактуранын билаваситә бирләшмәси нәтичәсиндә әлдә

ихрачы нәзәрдән кечирилиб индики вәзијјәти илә мүгајисә едилсә, белә бир тәсәввүрдән ән јахшы азад олмаг олар. Лакин бу идхал вә ихрач кечмиш дөврдә һәр һансы бир тичарәт халгында олдуғундан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк иди (бах: *A. Anderson:* «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce», II чилд, London 1764, сәһ. 261 вә сонракылар).

[50] Һәр һансы халгын бир сыра мүвәффәгијјәтсиз вә һәгигәтән мә'насыз (ишдә биабырчы) игтисади експериментләрдән ибарәт бир тарихи варса, о дә мәһз инкилисләрин Һиндистанда ағалығындан ибарәтдир. Бенгалијада онлар инкилис ири торпаг саһиблијинин карикатурасыны; чәнуб-шәрги Һиндистанда парсел мүлкијјәтинин карикатурасыны јаратмышлар; шимал-гәрбдә онлар ичма торпаг саһиблији илә бирликдә һинд игтисади ичмасыны өзләриндән асылы олдуғу дәрәчәдә онун өз карикатурасына чевирмишләр.

едилән бөјүк тәнаәт вә вахтын аз сәрф едилмәси бурада ири сәнајенин мәһсулларына ән гызғын мүгавимәт көстәрир; һәмин мәһсулларын гијмәтинә исә, һәр јердә онлары бүрүјән тәдавүл просесинин faux frais-си [гејри-мәһсулдар хәрчләри] дә дахилдир. Инкилис тичарәтинин әксинә олараг, рус тичарәти Асија истеһсалынын игтисади әсасына тохунмур[51].

Феодал истеһсал үсулундан кечид ики јолла олур. Натурал әкинчилик тәсәррүфатына вә орта әср шәһәр сәнајесинин сехләрлә әлагәдар олан сәнәтинә әкс олараг, истеһсалчы дөнүб тачир вә капиталист олур. Бу һәгигәтән ингилабиләшдиричи бир јолдур. Ја да тачир истеһсалы билаваситә өзүнә табе едир. Кечид пилләси олмаг е'тибарилә бу ахырынчы јолун тарихи әһәмијјәти нә гәдәр бөјүк олса да, — буна, мәсәлән, XVII әср инкилис clothier-и [маһудчусу] нүмунә ола биләр; о һәр һалда мүстәгил олараг галан тохучулары өз нәзарәтинә табе едир, онлара јун сатыр вә онлардан маһуд алыр, — бу јол өзлүјүндә көһнә истеһсал үсулунда чеврилишә сәбәб олмур; бурада көһнә истеһсал үсулу һәмин јолун өзү үчүн зәрури бир илкин шәрт олараг сахланыб давам етдирилир. Беләликлә, мәсәлән, һәлә бу әсрин орталарына гәдәр Франса ипәк сәнајесиндә, Инкилтәрә чораб вә кружева сәнајесиндә фабрикант чох заман анчаг номинал олараг фабрикант иди, һәгигәтдә исә садәчә тачир иди, тохучулара өз көһнә дағыныг үсуллары илә ишләмәк имканы верирди вә онларын үзәриндә анчаг бир тачир кими һөкмранлыг едирди, онлар да әслиндә мәһз бу тачир үчүн ишләјирдиләр[52]. Бу чүр мүнасибәтләр һәр јердә һәгиги капиталист истеһсал үсулунун јолу үзәриндә дурур вә һәмин үсул инкишаф етдикчә о да мәһв олуб кедир. Бу мүнасибәтләр истеһсал үсулунда чеврилиш јаратмајараг, анчаг билаваситә истеһсалчыларын вәзијјәтини писләшдирир, онлары билаваситә капитала табе олан фәһләләрә нисбәтән даһа пис шәраитдә олан садәчә муздлу фәһләләрә вә пролетарлара чевирир вә бурада онларын изафи әмәји көһнә истеһсал үсулу әсасында мәнимсәнилир. Лондонун мебел сәнәт истеһсалынын бир һиссәсиндә дә бу чүр, анчаг бир гәдәр дәјишдирилмиш шәкилдә мүнасибәтләр вардыр. Хүсусилә Тауер Һемлетсдә бу истеһсал чох кениш өлчүдә апарылыр.

---

[51] Русија анчаг дахили базары вә һәмсәрһәд олан Асија базарыны нәзәрдә тутан өз капиталист истеһсалыны инкишаф етдирмәк үчүн чабалајыб гызғын сә'јләр көстәрмәјә башладығы вахтдан бәри бу да дәјишилмәјә башлајыр. — *Ф. Е.*

[52] Бу дејиләнләр Рејн лента вә бафта истеһсалына вә ипәк тохучулуғуна да аиддир. Әл илә ишләјән бу кәнд тохучуларынын шәһәр «фабрикантлары» илә әлагә сахламасы үчүн Крефелд јахынлығында һәтта хүсуси бир дәмир јол чәкилмишди, лакин о замандан бәри механики тохучулуг ону әл илә ишләјән тохучуларла бирликдә фәалијјәтсизлијә дүчар етди. — *Ф. Е.*

Бүтүн истеһсал бир-бириндән асылы олмајан бир чох саһәләрә бөлүнмүшдүр. Бир мүәссисә анчаг стул, дикәри анчаг стол, бир башгасы анчаг шкаф һазырлајыр вә и. а. Бу мүәссисәләр өзү исә чәми бир нечә шакирди олан хырда уста тәрәфиндән азчох сәнәт үсулу илә ишләдилир. Лакин истеһсал о гәдәр күтләви олур ки, даһа билаваситә хүсуси шәхсләр үчүн ишләмәк мүмкүн олмур. Бурада алычылар мебел мағазаларынын саһибләридир. Уста һәр шәнбә күнү онларын јанына кедиб өз мәһсулуну сатыр, һәм дә ломбардда бу вә ја башга бир шеј мүгабилиндә верилән борчун мигдары үстүндә алвер кетдији кими, онлар да гијмәт үстүндә ејнилә алвер едирләр. Бу усталар өз мәһсулларыны һәр һәфтә һөкмән сатмалыдырлар ки, кәлән һәфтә үчүн јенидән хам материал алмаға вә әмәк һаггы вермәјә имканлары олсун. Белә бир шәраитдә онлар әслиндә өз фәһләләри илә тачир арасында анчаг бир васитәчи олурлар. Бурада әсил капиталист, изафи дәјәрин чох һиссәсини өз чибинә гојан тачирдир[53]. Әввәлләр сәнәт үсулу илә вә ја кәнд сәнајесинин јардымчы саһәләри кими идарә олунан саһәләрин мануфактураја кечмәсиндә дә буна бәнзәр бир һал мүшаһидә олунур. Бу хырда мүстәгил истеһсалын техники инкишафындан асылы олараг, — бу истеһсал өзү сәнәт истеһсалынын имкан вердији машынлары ишләтдији јердә, — ири сәнајејә дә кечилир; сон заманлар, мәсәлән, Инкилтәрә чораб-тохучулуг истеһсалында олдуғу кими, машын даһа әл илә дејил, бухарла һәрәкәтә кәтирилир.

Демәли, кечид үч јолла баш верир: *әввәлән,* тачир билаваситә сәнајечи олур; бу һал тичарәтә әсасланан сәнәт саһәләриндә, зинәт шејләри истеһсал едән саһәләрдә, мәсәлән, он бешинчи әсрдә Константинополдан Италијаја кәтирилдији кими, тачирләр тәрәфиндән хаммал вә фәһләләрлә бирликдә харичдән кәтирилән саһәләрдә баш верир. *Икинчиси,* тачир хырда усталары өз васитәчиси (middlemen) едир вә ја билаваситә мүстәгил истеһсалчыдан сатын алыр; номинал олараг тачир онун мүстәгиллијини сахлајыр вә онун истеһсал үсулунда дәјишиклик әмәлә кәтирмир. *Үчүнчүсү,* сәнајечи дөнүб тачир олур вә билаваситә тичарәт үчүн бөјүк мигјасда истеһсал едир.

Поппенин дүзкүн олараг дедији кими, орта әсрләрдә тачир сех сәнәткарларынын вә ја кәндлиләрин истеһсал етдији әмтәәләрин анчаг «Verleger»-идир [бинәкдары, пајлајычысыдыр]. Тачир дөнүб сәнајечи олур вә ја, даһа доғрусу, сәнәт сәнајеси-

---

[53] 1865-чи илдән е'тибарән бу систем даһа бөјүк бир мигјасда инкишаф етмишдир. Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: «First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System». London 1888. — *Ф. Е.*

ни, хүсусилә дә хырда кәнд сәнајесини она ишләмәјә мәчбур едир. Дикәр тәрәфдән, истеһсалчы дөнүб тачир олур. Мәсәлән, маһудчу уста јуну тачирдән аз-аз, кичик һиссәләрлә алыб өз шакирдләри васитәсилә тачир үчүн е'мал етмәк әвәзиндә, өзү јун вә ја иплик алыр вә өз маһудуну тачирә сатыр. Истеһсал үнсүрләри истеһсал просесинә онун өзүнүн алдығы әмтәәләр кими дахил олур. Һәм дә маһудчу ајрыча бир тачир үчүн вә ја мүәјјән сифаришчиләр үчүн истеһсал етмәк әвәзиндә инди бүтүн тичарәт аләми үчүн истеһсал едир. Истеһсалчы өзү тачир олур. Тичарәт капиталы инди даһа јалныз тәдавүл просесини һәјата кечирир. Әввәлдә тичарәт сех вә кәнд-ев сәнәтинин, һабелә феодал әкинчилијинин капиталист истеһсалларына чеврилмәси үчүн илкин шәрт иди. Тичарәт мәһсулу инкишаф етдириб әмтәәјә чевирир, гисмән онунла чевирир ки, ондан өтрү базар јарадыр, гисмән дә онунла чевирир ки, јени әмтәә еквивалентләри верир, истеһсал үчүн исә јени хам вә јардымчы материаллар верир вә беләликлә дә лап әввәлдән тичарәтә әсасланан: базар үчүн вә дүнја базары үчүн истеһсал вә дүнја базарындан әмәлә кәлән истеһсал шәраитинә әсасланан јени истеһсал саһәләринин ибтидасыны гојур. Мануфактура бир дәрәчәјә гәдәр мөһкәмләнән кими, о өзү, — вә даһа артыг дәрәчәдә ири сәнаје, — дәрһал өзү үчүн базар јарадыр, ону өз әмтәәләри илә әлдә едир. Инди тичарәт сәнаје истеһсалынын хидмәтчиси олур, бу истеһсалдан өтрү исә, базарын даим кенишләнмәси онун варлығы үчүн шәртдир. Даим кенишләнән күтләви истеһсал мөвчуд базары һәддиндән артыг долдурур вә буна көрә дә бу базары кенишләндирмәк, онун чәрчивәләрини јыхмаг јолунда даим чалышыр. Бу күтләви истеһсалы мәһдудлашдыран бир шеј варса, о да тичарәт дејил (чүнки тичарәт анчаг мөвчуд тәләбин ифадәсидир), фәалијјәт көстәрән капиталын кәмијјәти вә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишаф дәрәчәсидир. Сәнаје капиталисти даим өз гаршысында дүнја базарыны көрүр, о өз истеһсал хәрчләрини тәкчә өз өлкәсинин дејил, һабелә бүтүн дүнјанын базар гијмәтләри илә мүгајисә едир вә даим мүгајисә етмәлидир. Кечмиш заманларда белә бир мүгајисә демәк олар анчаг тачирләрин үзәринә дүшүр вә беләликлә дә тичарәт капиталынын сәнаје капиталы үзәриндә һөкмранлығыны тә'мин едир.

Мүасир истеһсал үсулунун илк нәзәри ишләнилмәси — меркантил системи — лабүд олараг, тәдавүл просесинин сәтһиндәки һадисәләри тичарәт капиталынын һәрәкәтиндә тәкләндији шәкилдә әсас көтүрүрдү вә буна көрә дә һадисәләрин анчаг заһири көрүнүшүнү сезирди. Гисмән она көрә ки, тичарәт капиталы үмумијјәтлә капиталын варлығынын илк сәрбәст формасыдыр. Гисмән дә она көрә ки, феодал истеһсалындакы чеврилишин илк дөврүндә, мүасир истеһсалын мејдана чыхдығы дөврдә тичарәт капиталы үстүн тә'сир көстәрирди. Мүасир һәгиги

игтисад елми анчаг, нәзәри тәдгигатын тәдавүл просесиндән истеһсал просесинә кечдији вахтдан башланыр. Доғрудур, фаиз кәтирән капитал да капиталын гәдим формасыдыр. Бәс, нә сәбәбә меркантилизм ону өзү үчүн чыхыш нөгтәси көтүрмәк дејил, әксинә, она мүбаһисә јолу илә јанашыр ки, буну да биз сонралар көрәчәјик.

БЕШИНЧИ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТИН ФАИЗӘ ВӘ САҺИБКАР КӘЛИРИНӘ АЈРЫЛМАСЫ. ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛ.

ИЈИРМИ БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

ФАИЗ КӘТИРӘН ГАПИТАЛ.

Биз үмуми вә ја орта мәнфәәт нормасыны илк дәфә нәзәрдән кечирәркән (бу китабын II бөлмәси), һәмин мәнфәәт нормасы бизим гаршымыза һәлә өз биткин шәклиндә чыхмырды, чүнки мәнфәәтләрин тәнләшмәси һәлә мүхтәлиф истеһсал даирәләринә гојулмуш сәнаје капиталлары үчүн садәчә тәнлик кими көрүнүрдү. Бу, һәмин тәнликдә тичарәт капиталынын иштиракынын вә тичарәт мәнфәәтинин тәдгиг олундуғу бундан әввәлки бөлмәдә тамамланмышды. Инди үмуми мәнфәәт нормасы вә орта мәнфәәт әввәлкиндән даһа мәһдуд чәрчивәдә гаршымыза чыхмышдыр. Бундан сонракы тәдгигат кедишиндә јадда сахламаг лазымдыр ки, шәрһимизин керисиндә үмуми мәнфәәт нормасындан, јахуд орта мәнфәәтдән бәһс едиркән, бундан биз ахырынчы мә'нада бәһс едирик, јә'ни анчаг биткин шәкилдә олан орта нормадан бәһс едирик. Инди бу норма сәнаје капиталы илә тичарәт капиталы үчүн бәрабәр олуб мәсәлә дә анчаг бу орта мәнфәәт үзәриндә олдуғуна көрә, бундан сонра сәнаје мәнфәәти илә тичарәт мәнфәәти арасында фәрг гојмаға еһтијач јохдур. Капиталын истәр сәнаје капиталы олараг истеһсал даирәсинә, истәрсә дә тичарәт капиталы олараг тәдавүл даирәсинә гојулмасындан асылы олмајараг, о өз кәмијјәтинә pro rata [пропорсионал олараг] ејни бир иллик орта мәнфәәти кәтирир.

Бурада мүәјјән мәбләғ дәјәрин мүстәгил ифадәси кими көтүрүлән пул, — һәмин дәјәрин һәгигәтдә пулму, јохса әмтәә формасында мөвчуд олмасындан асылы олмајараг, — капиталист истеһсалы әсасында капитала чеврилә биләр вә белә бир чеврилмә нәтичәсиндә мә'лум дәјәрдән дөнүб өз-өзүнә артан,

чохалан дәјәр олур. Бу пул мәнфәәт истеһсал едир, јә’ни капиталистә фәһләләрдән һаггы өдәнилмәмиш мүәјјән мигдар әмәк, изафи мәһсул вә изафи дәјәр чәкмәк имканы верир. Бунунла да пул бир пул кими малик олдуғу истеһлак дәјәриндән башга, әлавә истеһлак дәјәри дә әлдә едир, јә’ни пулун бир капитал олараг фәалијјәт көстәрмәсиндән ибарәт әлавә истеһлак дәјәри әлдә едир. Бурада пулун истеһлак дәјәри мәһз капитала чеврилиб истеһсал етдији мәнфәәтдән ибарәтдир. Пул өзүнүн бу потенсиал капитал олмаг, мәнфәәт истеһсалы үчүн васитәләр олмаг хассәсиндә әмтәә олур, лакин sui generis [хүсуси нөв] әмтәә олур. Јахуд, башга сөзлә десәк, капитал бир капитал олмаг е’тибарилә дөнүб әмтәә олур[54].

Фәрз едәк ки, иллик орта мәнфәәт нормасы 20%-ә бәрабәрдир. Бу һалда 100 ф. ст. дәјәриндә олуб орта шәртләр, ишә орта сәвијјәдә бәләд олмаг вә орта сәвијјәдә мәгсәдәујғунлуг шәраитиндә бир капитал кими тәтбиг едилән машын 20 ф. ст. мәнфәәт верәрди. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, 100 ф. стерлинги олан бир адам 100 ф. стерлинги 120-јә чевирмәк, јахуд 20 ф. стерлинг мәбләғиндә мәнфәәт истеһсал етмәк ихтијарыны өз әлиндә сахлајыр. Бу адам 100 ф. стерлинг потенсиал капиталы өз әлиндә сахлајыр. Әкәр бу адам һәмин 100 ф. стерлинги, ондан һәгигәтән бир капитал кими истифадә едәчәк башга бир адама бир иллијә верирсә, онда 20 ф. стерлинг мәнфәәт истеһсал етмәк, изафи дәјәр истеһсал етмәк ихтијарыны да она вермиш олур вә изафи дәјәр һәмин адама һавајы баша кәлир, бунун мүгабилиндә о һеч бир еквивалент вермир. Әкәр бу ахырынчы шәхс һәмин 100 ф. стерлингин мүлкијјәтчисинә илин ахырында, мәсәлән, 5 ф. ст., јә’ни истеһсал едилмиш мәнфәәтин бир һиссәсини верирсә, беләликлә о һәмин 100 ф. стерлингин истеһлак дәјәрини, бунун капитал олмаг функсијасынын, 20 ф. ст. мәнфәәт истеһсал етмәк функсијасынын истеһлак дәјәрини пулла өдәмиш олур. Һәмин пулун саһибинә верилән мәнфәәт һиссәсинә фаиз дејилир, демәли, бу һиссә, фәалијјәт көстәрән капиталын өз чибинә гојмаг әвәзиндә капитал саһибинә вермәли олдуғу мәнфәәт һиссәсинин хүсуси адындан, хүсуси ишарәсиндән башга бир шеј дејилдир.

Ајдындыр ки, бу 100 ф. стерлингә малик олмаг бу пулун саһибинә фаиз, өз капиталынын истеһсал етдији мәнфәәтин бир һиссәсини өзүнә чәкмәк гүввәси верир. Әкәр о һәмин 100 ф. стерлинги башга бир шәхсә вермәсәјди, онда һәмин шәхс мән-

---

[54] Бурада, иши игтисадчыларын мәһз белә баша дүшдүкләрини көстәрән бир нечә парчаны ситат кәтирмәк оларды. — «Сиз» (Инкилис банкы) «*капитал әмтәәнин* чох ири тачирләрисинизми?» — бу суал Report on Bank Acts (H. of G. 1857 [сәһ. 104, № 1194] үчүн шаһидләр диндириләркән һәмин банкын директорларындан биринә верилмишди.

фәәт истеһсал едә билмәзди, бу 100 ф. стерлингә гаршы үмумијјәтлә бир капиталист кими һәрәкәт едә билмәзди[55].

Бу һалда Чилберт илә бирликдә (гејдә бах) тәбии әдаләтдән данышмаг мә'насыздыр. Истеһсал агентләри арасында едилән сөвдәләрдәки әдаләт она әсасланыр ки, һәмин сөвдәләр тәбии бир нәтичә олараг истеһсал мүнасибәтләриндән ирәли кәлир. Һәмин игтисади сөвдәләр иштирак едәнләрин ирадәси фәалијјәтләри кими, онларын үмуми ирадәсинин ифадәләри кими вә тәрәфләрдән һәр бирини ичра етмәјә дөвләтин мәчбур етдији тәәһһүдләр кими јуридик формаларда тәзаһүр едир, — бу јуридик формалар анчаг форма олдуғуна көрә, онлар өзү сөвдәләрин һәмин мәзмунуну мүәјјән едә билмәз. Бу формалар һәмин мәзмуну анчаг ифадә едир. Бу мәзмун истеһсал үсулуна ујғун кәлдикдә, она адекват олдугда әдаләтлидир. Она зидд олдугда исә әдаләтсиздир. Көләлик капиталист истеһсал үсулуна әсасландыгда әдаләтсиздир; ејнилә әмтәәнин кејфијјәти чәһәтдән алдатма да әдаләтсиздир.

Бу 100 ф. ст. она көрә 20 ф. ст. мәнфәәт истеһсал едир ки, бир капитал кими — сәнаје вә ја тичарәт капиталы кими фәалијјәт көстәрир. Лакин онун белә бир капитал олараг фәалијјәт көстәрмәси үчүн, онун бир капитал кими хәрчләнмәси, демәли, пулун истеһсал васитәләри алмаға (сәнаје капиталы олдугда) вә әмтәә алмаға (тичарәт капиталы олдугда) хәрчләнмәси sine qua non [гәт'и шәрт]-дир. Лакин пул хәрчләнә билмәк үчүн мејданда олмалыдыр. Әкәр һәмин 100 ф. стерлингин мүлкијјәтчиси *A* буну өз шәхси истеһлакы үчүн хәрчләсәјди вә ја бир дәфинә кими өзүндә сахласајды, онда фәалијјәт көстәрән *B* капиталист буну бир капитал кими хәрчләјә билмәзди. О өз капиталыны дејил, *A*-нын капиталыны сәрф едир, лакин *A*-нын капиталыны о, *A* шәхсин арзусу олмадан сәрф едә билмәз. Беләликлә, һәгигәтдә бу 100 ф. ст. бир капитал олараг әввәлчә *A* шәхс тәрәфиндән хәрчләнир, һәрчәнд онун капиталист олмагдан ибарәт бүтүн функсијасы бу 100 ф. стерлинги бир капитал олараг хәрчләмәклә битир. Мәсәлә бу 100 ф. ст. үзәриндә олдугда, *B* анчаг она көрә бир капиталист кими фәалијјәт көстәрир ки, *A* бу 100 ф. стерлинги она верир вә, беләликлә, буну бир капитал кими хәрчләјир.

Әввәлчә, фаиз кәтирән капиталын спесифик тәдавүлүнү нәзәрдән кечирәк. Сонра, икинчи нөвбәдә, онун һәмишәлик күзәшт едилмәк дејил, бир әмтәә кими сатылдығы, јә'ни борч верилдији спесифик үсул нәзәрдән кечирилмәлидир.

---

[55] «Борч пул алыб бундан мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди күдән бир адамын мәнфәәтин бир һиссәсини кредитора вермәли олмасы тәбии әдаләтдән доған өзлүјүндә ајдын бир принсипдир» (*Gilbart*: «The History and Principles of Banking». London 1934, сәһ. 163).

Башланғыч нөгтə *А*-нын *В*-јə борч вердији пулдур. Борч кировла вə ја кировсуз алына билəр; лакин биринчи форма даһа гəдимдир, əмтəə вə ја борч тəəһһүдлəри, мəсəлəн: векселлəр, сəһмлəр вə и. а. мүгабилиндə верилəн борчлар бураја дахил дејилдир. Бу хүсуси формалар бурада бизи мараглaндырмыр. Бурада биз фаиз кəтирəн ади формалы капиталла мəшғул олуруг.

В-нин əлиндə пул доғрудан да капитала чеврилир, *П — Ə — П′* һəрəкəтини ичра едир вə сонра *П′* кими, *П* + Δ*П* кими јенидəн *А*-ја гајыдыр ки, бурада да Δ*П* фаиздир. Садəлик үчүн, биз капиталын даһа узун мүддəтə *В*-нин əлиндə галдығы вə фаизин мүəјјəн мүддəтлəрдə верилдији һалы һəлəлик бир кəнара гојуруг.

Демəли, һəрəкəт белəдир:

$$П — П — Ə — П' — П'.$$

Бурада 1) пулун капитал кими хəрчлəнмəси, 2) пулун реаллашдырылмыш капитал кими, *П′*, јахуд *П* + Δ*П* кими кери ахыб кəлмəси ики дəфə мејдана чыхыр.

Тичарəт капиталынын *П — Ə — П′* һəрəкəтиндə ејни бир əмтəə ики дəфə, тачирин тачирə сатдығы һалларда исə, чох дəфə бир əлдəн башга əлə кечир; лакин əмтəə гəт'и сурəтдə истеһлака дахил олана гəдəр бу просес нечə дəфə тəкрар олунса да, ејни бир əмтəəнин һəр бир белə јер дəјишмəси əмтəəнин метаморфозудур, алгы вə ја сатгысыдыр.

Дикəр тəрəфдəн, *Ə — П — Ə*-дə ејни бир пул ики дəфə өз јерини дəјишир, лакин онун ики дəфə јер дəјишмəси əмтəəнин там метаморфозуну көстəрир, əмтəə əввəлчə пула чеврилир, сонра да пулдан јенə башга бир əмтəəјə чеврилир.

Фаиз кəтирəн капитал үчүн, əксинə, *П*-нин биринчи јер дəјишмəси һеч дə нə əмтəə метаморфозунун, нə дə капиталын тəкрар истеһсалынын бир моменти дејилдир. *П*-нин јер дəјишмəси, анчаг икинчи мəсрəфдə, фəалијјəт көстəрəн капиталистин, бу пулла тичарəт едəн вə ја ону мəһсулдар капитала чевирəн капиталистин əлиндə белə бир момент олур. *П*-нин биринчи јер дəјишмəси бурада онун *А* шəхс тəрəфиндəн *В* шəхсə тəрк едилмəсиндəн, верилмəсиндəн — адəтəн мүəјјəн јуридик формалара вə шəртлəрə риајəт едилмəклə тəрк едилмəсиндəн башга бир шеји ифадə етмир.

Пулун капитал олараг ики дəфə белə хəрчлəнмəсинə ујғун олараг, — һəм дə онун биринчи дəфə хəрчлəнмəси пулун садəчə *А* шəхс тəрəфиндəн *В* шəхсə верилмəси демəкдир, — пул ики дəфə кери гајыдыр. *П′*, јахуд *П* + Δ*П* олмаг е'тибарилə пул һəрəкəтдəн кери гајыдыб фəалијјəт көстəрəн *В* капиталистин əлинə кəлир. Онда һəмин капиталист буну јенидəн *А*-ја верир, лакин инди даһа мəнфəəтин бир һиссəси илə бирликдə верир, реаллашдырылмыш капитал кими, *П* + Δ*П* кими верир ки,

бурада да $\Delta П$ бүтүн мәнфәәтә бәрабәр дејилдир, мәнфәәтин анҹаг бир һиссәсидир, фаиздир. *В*-нин әлинә бу пул анҹаг онун хәрҹләдији һалында, — фәалијјәт көстәрән капитал кими, лакин *А*-нын мүлкијјәти олараг гајыдыр. Буна көрә дә пулун гајытмасы просесинин баша чатмасы үчүн *В* бу пулу *А*-ја вермәлидир. Лакин *В* капиталын мәбләғиндән әлавә, һәмин капитал мәбләғи васитәсилә истеһсал етдији мәнфәәтин бир һиссәсини дә фаиз ады илә *А*-ја вермәлидир, чүнки *А* пулу *В*-јә анҹаг бир капитал кими, јә'ни нәинки тәкҹә һәрәкәтдә сахланан, һабелә өз мүлкијјәтчиси үчүн изафи дәјәр дә јарадан бир дәјәр кими вермишдир. Бу пул анҹаг фәалијјәт көстәрән капитал олдуғу müддәтәҹә *В*-нин әлиндә галыр. Һәм дә бу пул кери гајытдыгда, — вахт битдикдә, — даһа бир капитал кими фәалијјәт көстәрмир. Лакин даһа фәалијјәт көстәрмәјән капитал олмаг е'тибарилә дә бу пул јенидән *А*-ја гајтарылмалыдыр, чүнки о һәмин пулун јуридик мүлкијјәтчиси олараг галмагдадыр.

Сатыш формасы әвәзиндә, бу әмтәәјә, әмтәә олмаг е'тибарилә капитала хас олан, лакин башга сөвдәләрдә дә тәсадүф едилән борҹ формасы артыг белә бир тә'рифдән ирәли кәлир ки, капитал бурада бир әмтәә кими мејдана чыхыр вә ја капитал олмаг е'тибарилә пул дөнүб әмтәә олур.

Бурада белә бир фәрг гојмаг лазымдыр:

Биз көрдүк (II китаб, I фәсил) вә бурада гысача хатырладырыг ки, капитал тәдавүл просесиндә әмтәә капитал кими вә пул капитал кими фәалијјәт көстәрир. Лакин капитал бу ики форманын һеч бириндә бир капитал кими дөнүб әмтәә олмур.

Мәһсулдар капитал әмтәә капитала чеврилән кими, базара чыхарылмалы, әмтәә олараг сатылмалыдыр. Бурада о садәҹә бир әмтәә кими фәалијјәт көстәрир. Алычы анҹаг әмтәә алычысы олараг мејдана чыхдығы кими, капиталист дә бу һалда анҹаг әмтәә сатычысы олараг мејдана чыхыр. Әмтәә олмаг е'тибарилә мәһсул өз дәјәрини тәдавүл просесиндә сатты васитәсилә реаллашдырмалы, өз чеврилмиш шәклини, пул шәклини алмалыдыр. Буна көрә јенә һеч фәрги јохдур ки, бу әмтәә истеһлакчы тәрәфиндән јашајыш васитәси кими алынырмы, јохса капиталист тәрәфиндән истеһсал васитәси кими, капиталын тәркиб һиссәси олараг алыныр. Тәдавүл әмәлијјатында әмтәә капитал бир капитал кими дејил, анҹаг бир әмтәә кими фәалијјәт көстәрир. Бу, садә әмтәәдән фәргли олараг, әмтәә *капиталдыр,* 1) чүнки онда артыг инди изафи дәјәр вардыр, демәли, онун дәјәринин реаллашдырылмасы ејни заманда изафи дәјәрин дә реаллашдырылмасыдыр; лакин бу һал онун садәҹә бир әмтәә кими, мүәјјән гијмәти олан мәһсул кими мөвҹуд олмасы фактында һеч бир шеји дәјишдирмир; 2) чүнки бир әмтәә олмаг е'тибарилә онун бу функсијасы онун бир капитал

кими тәкрар истеһсалы просесинин бир моментидир вә буна көрә дә онун бир әмтәә кими һәрәкәти өзүнүн ичра етдији просесдә анчаг гисми бир һәрәкәт олмагла бәрабәр, ејни заманда, онун бир капитал кими һәрәкәтидир; лакин бу һәрәкәтин белә олмасы сатгы әмәлијјатынын өзүнүн нәтичәси дејилдир, анчаг һәмин әмәлијјатла, бир капитал олараг бу мүәјјән дәјәр мәбләғинин бүтүн һәрәкәти арасындакы әлагәнин нәтичәсидир.

Ејнилә дә, пул капитал олараг о әслиндә анчаг садәчә пул кими, јә'ни әмтәәләр (истеһсал үнсүрләри) алмаг үчүн бир васитә кими ишләјир. Бу пулун бурада ејни заманда пул капитал олмасы, капиталын формасы олмасы алгы әмәлијјатындан, пул олараг онун ифа етдији һәгиги функсијадан дејил, бу әмәлијјатла капиталын мәчму һәрәкәти арасындакы әлагәдән ирәли кәлир, чүнки капиталын пул олараг ичра етдији бу әмәлијјат капиталист истеһсал просесинә бир киришдир.

Лакин әмтәә капитал вә пул капитал һәгигәтән фәалијјәт көстәрдикдә, просесдә һәгигәтән өз ролуну ојнадыгда әмтәә капитал бурада анчаг әмтәә кими, пул капитал исә анчаг пул кими иш көрүр. Метаморфозун өзлүјүндә нәзәрдән кечирилән ајры-ајры моментләриндән һеч бириндә капиталист алычыја әмтәәни бир *капитал* кими сатмыр — һәрчәнд әмтәә онун үчүн капиталдыр — вә сатычыја пулу бир капитал кими вермир. Һәр ики һалда о, әмтәәни садәчә бир әмтәә кими вә пулу садәчә бир пул кими, әмтәәјә нисбәтән бир алгы васитәси кими өзкәнинкиләшдирир.

Тәдавүл просесиндә капитал анчаг бүтүн просесин үмуми әлагәсиндә, башланғыч нөгтәнин ејни заманда һәрәкәтин гајытма нөгтәси олдуғу моментдә, $П — П'$ вә ја $Ә — Ә'$-дә бир капитал кими мејдана чыхыр (һалбуки истеһсал просесиндә о, фәһләнин капиталистә табе олмасы нәтичәсиндә вә изафи дәјәр истеһсалы нәтичәсиндә бир капитал кими мејдана чыхыр). Лакин бу башланғыч нөгтәјә гајытма моментиндә васитәчи просес јох олмушдур. Бурада мејданда $П'$, јахуд $П + \Delta П$, әввәлдә аванс едилмиш пул мәбләғи илә плјус она нисбәтән бир гәдәр артыг һиссәјә, реаллашдырылмыш изафи дәјәрә бәрабәр бир пул мәбләғи вардыр (бурада $\Delta П$ мигдарында артмыш олан дәјәр мәбләғинин инди пул, јахуд әмтәә, ја да истеһсал үнсүрләри формасында мөвчуд олмасынын әһәмијјәти јохдур). Һәм дә капиталын реаллашдырылмыш капитал кими, артмыш дәјәр кими мөвчуд олдуғу мәһз бу гајытма нөгтәсиндә, — бу нөгтә хәјали вә ја һәгиги бир сүкунәт нөгтәси кими тәсбит олундугда, — бу формада капитал һеч бир заман тәдавүлә дахил олмур, әксинә, тәдавүлдән чыхарылмыш капитал кими, бүтүн просесин нәтичәси кими мејдана чыхыр. Әкәр о јенидән хәрч-

ләнирсә, һеч бир заман үчүнчү шәхсә бир *капитал кими* верилиб өзкәнинкиләшдирилмир, она садә бир әмтәә кими сатылыр вә ја она әмтәә мүгабилиндә садә бир пул кими верилир. О өз тәдавүл просесиндә һеч бир заман бир капитал кими мејдана чыхмыр, анчаг әмтәә вә ја пул кими мејдана чыхыр ки, бу да һәмин һалда онун *башгалары үчүн* мөвчуд олмасынын јеканә формасыдыр. Әмтәә вә пул бурада әмтәәнин пула, пулун да әмтәәјә чеврилмәси үзүндән дејил, онларын алычыја вә ја сатычыја һәгиги мүнасибәтләриндә дејил, анчаг капиталистин өзүнә онларын идеал мүнасибәтләриндә (мәсәләјә субјектив чәһәтдән бахыларса) вә ја тәкрар истеһсал просесинин моментләри кими (мәсәләјә објектив чәһәтдән бахыларса) капитал олур. Һәгиги һәрәкәтдә капитал тәдавүл просесиндә дејил, анчаг истеһсал просесиндә, иш гүввәсинин истисмар едилмәси просесиндә капитал кими мөвчуд олур.

Лакин фаиз кәтирән капитал мәсәләси башга чүрдүр вә онун спесифик характери дә мәһз бундадыр. Өз пулундан фаиз кәтирән капитал кими истифадә етмәк истәјән пул саһиби бу пулу үчүнчү бир шәхсә вериб өзкәнинкиләшдирир, бу пулу тәдавүлә бурахыр, бу пулу *капитал* шәклиндә, — тәкчә өзү үчүн дејил, һабелә башгалары үчүн дә капитал шәклиндә — әмтәә едир. Бу, тәкчә пулу өзкәнинкиләшдирән шәхс үчүн капитал олмаг дејил, һабелә үчүнчү шәхсә дә лап әввәлдән бир капитал кими, изафи дәјәр, мәнфәәт јарадан истеһлак дәјәринә малик бир дәјәр кими верилир. Бу пул елә бир дәјәр кими верилир ки, о, һәрәкәт заманы сахланыр вә өз фәалијјәтиндән сонра ону әввәлдә хәрчләмиш олан шәхсин әлинә, бу һалда пул саһибинин әлинә гајыдыр, демәли, бу дәјәр ондан анчаг мүвәггәти олараг узаглашыр вә анчаг мүвәггәти олараг өз мүлкијјәтчисинин саһиблијиндән фәалијјәт көстәрән капиталистин саһиблијинә кечир, јә'ни өдәниш үчүн ишләдилмир вә сатылмыр, анчаг борч верилир, анчаг бу шәртлә өзкәнинкиләшдирилир ки, мүәјјән вахт кечдикдән сонра, әввәлән, өз башланғыч нөгтәсинә гајытсын вә, икинчиси, өз истеһлак дәјәрини, өзүнүн изафи дәјәр истеһсал етмәк габилијјәтини реаллашдырандан сонра реаллашдырылмыш капитал кими гајытсын.

Капитал олараг борч верилән әмтәә, өз хассәләриндән асылы олараг, ја әсас капитал кими, ја да дөврijјә капиталы кими борч верилир. Пул һәр ики формада борч верилә биләр, — әсас капитал олараг, мәсәлән, о һалда борч верилә биләр ки, өмүрлүк рента формасында кери гајтарылсын, белә олдугда һәмишә капиталын бир һиссәси дә фаизлә бирликдә кери гајтарылыр. Бә'зи әмтәәләр өз истеһлак дәјәринин характеринә көрә анчаг әсас капитал олараг борч верилә биләр, мәсәлән, евләр, кәмиләр, машынлар вә и. а. Лакин борч верилән һәр бир капиталын формасы нечә олурса олсун вә онун истеһлак дәјәринин тәбиә-

ти онун кери верилмәси үсулуну нә гәдәр дәјишдирирсә дәјишдирсин, һәмин капитал һәмишә пул капиталын анҹаг хүсуси бир формасыдыр. Чүнки бурада нә борҹ верилирсә о һәмишә мүәјјән пул мәбләғидир вә фаиз дә бу мәбләғә ҝөрә һесабланыр. Әҝәр борҹ верилән нә пул, нә дә дөвријјә капиталы дејилдирсә, онда ону әсас капиталын кери ахыб ҝәлдији үсулла кери гајтарырлар. Кредитор вахташыры фаиз алыр вә әсас капиталын өзүнүн истеһлак едилмиш дәјәринин бир һиссәсини, вахташыры ашынманын еквивалентини алыр. Вахт битдикдә исә, борҹ верилмиш әсас капиталын истеһлак едилмәмиш һиссәси in natura [натурал шәкилдә] кери гајтарылыр. Әҝәр борҹ верилмиш капитал дөвријјә капиталыдырса, онда бу да дөвријјә капиталынын керијә ахыб ҝәлдији үсулла кредиторун әлинә гајыдыр.

Демәли, гајытма үсулу һәр бир ајрыҹа һалда, тәкрар истеһсал олунан капиталын вә онун хүсуси нөвләринин һәгиги дөвраны илә мүәјјән олунур. Лакин борҹ верилмиш капиталын гајытмасы она ҝөрә гајтарылыб өдәмә *формасы* алыр ки, бу капиталын аванс едилмәси, өзҝәнинкиләшдирилмәси борҹ формасындадыр.

Бу фәсилдә биз анҹаг борҹ капиталынын бүтүн башга формаларыны доғуран әсил пул капитал илә мәшғул олуруг.

Борҹ верилмиш капитал ики дәфә кери ахыб ҝәлир; тәкрар истеһсал просесиндә о фәалијјәт ҝөстәрән капиталистин әлинә гајыдыр, сонра да гајытма, капиталын кредитора, пул капиталистинә верилмәси кими, капиталын өз һәгиги мүлкијјәтчисинә, јуридик башланғыҹ нөгтәсинә гајтарылыб верилмәси кими бир даһа тәкрар олунур.

Һәгиги тәдавүл просесиндә капитал һәмишә анҹаг әмтәә вә ја пул кими мејдана чыхыр вә онун һәрәкәти бир сыра алгы вә сатгы әмәлијјатларындан ибарәт олур. Сөзүн гысасы, тәдавүл просеси әмтәә метаморфозундан ибарәт олур. Әҝәр биз тәкрар истеһсал просесини бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирсәк, онда бу башга мәсәләдир. Әҝәр биз башланғыҹ нөгтә олараг пулу ҝөтүрсәк (башланғыҹ нөгтә олараг биз әмтәәни ҝөтүрдүкдә дә иш дәјишилмәз, чүнки бу һалда биз онун дәјәрини әсас ҝөтүрүрүк вә, демәли, әмтәәнин өзүнү пулун sub specie-си кими нәзәрдән кечиририк), онда биз ҝөрәрик ки, мүәјјән пул мәбләғи хәрҹләнмишдир вә мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра бир гәдәр артымла кери гајыдыр. Аванс едилмиш пул мәбләғинин өдәнилмәси плјус изафи дәјәр кери гајыдыр. Бу пул мәбләғи мүәјјән даирәви һәрәкәтдән сонра сахланмыш вә артмышдыр. Лакин пул капитал олараг борҹ верилдијинә ҝөрә, мәһз сахланылан вә артан елә бир пул мәбләғи шәклиндә борҹ верилир ки, мүәјјән мүддәт кечәндән сонра бир гәдәр артымла кери гајыдыр вә ејни просеси һәр вахт јенидән башлаја биләр. О нә пул кими, нә дә әмтәә

кими хәрҹләнмир, јә'ни әкәр пул шәклиндә аванс едилмишдирсә, әмтәәјә мүбадилә едилмир вә әкәр әмтәә шәклиндә аванс едилмишдирсә, пула сатылмыр. О, капитал олараг хәрҹләнир. Әкәр капиталист истеһсал просеси бир там, бир вәһдәт олараг нәзәрдән кечириләрсә, капиталы тәмсил едән өзү өзүнә нисбәт, капиталы пул доғуран пул кими мејдана чыхаран нисбәт бурада васитәчи аралыг һәрәкәти олмадан пулла говушур, садәҹә олараг пулун характери, онун мүәјјәнлији кими говушур. Һәм дә пул бир пул капитал кими борҹ верилдикдә, бу мүәјјәнлик һалында өзкәнинкиләшдирилир.

Пул капиталын ролуну Прудон гәрибә анлајыр («Gratuité du Crédit. Discussion entre m. F. Bastiat et m. Proudhon». Paris 1850). Борҹ Прудона она көрә бир бәла кими көрүнүр ки, о сатты дејилдир. Фаизлә борҹ вермәк — «сатылан шеј үзәриндәки мүлкијјәти һеч бир заман итирмәдән, ејни бир шејин сатышыны даим тәкрар етмәк вә даим онун гијмәтини јенидән әлдә етмәк имканыдыр» (сәһ. 9). Шеј, пул, ев вә и. а. һеч дә алгы вә саттыда баш вердији кими, өз мүлкијјәтчисини дәјишдирмир. Лакин Прудон нәзәрдән гачырыр ки, пулу фаиз кәтирән капитал формасында вердикдә, онун мүгабилиндә һеч бир еквивалент алмырлар. Үмумијјәтлә мүбадилә просесләри баш вердикдә һәр бир алгы вә сатты әмәлијјатында објект һәгигәтән верилир. Сатылан шеј үзәриндәки мүлкијјәт һәр дәфә башгасына верилир. Лакин бунунла дәјәр верилмир. Сатыш заманы әмтәә верилир, онун дәјәри исә верилмир, онун дәјәри пул формасында вә ја, бурада пулун анҹаг башга бир формасы олмаг е'тибарилә, — борҹ тәәһһүдү, јахуд тә'дијә титулу формасында кери гајыдыр. Алгы заманы пул верилир, пулун дәјәри верилмир, бу дәјәр исә әмтәә формасында өдәнилир. Бүтүн тәкрар истеһсал просеси мүддәтиндә сәнаје капиталисти ејни бир дәјәри (изафи дәјәр бир кәнара галсын), анҹаг мүхтәлиф формаларда өз әлиндә сахлајыр.

Мүбадилә, јә'ни шејләр мүбадиләси баш верирkән, дәјәрдә һеч бир дәјишиклик олмур. Ејни бир капиталист даим ејни дәјәри өз әлиндә сахлајыр. Изафи дәјәр капиталист тәрәфиндән һәлә анҹаг истеһсал едилдикдә исә, мүбадиләјә јер галмыр; мүбадилә баш вердикдә исә изафи дәјәр әмтәәләрдә мөвҹуд олур. Әкәр биз ајры-ајры мүбадилә әмәлијјатларыны дејил, капиталын бүтүн *П — Ә — П'* дөвраныны нәзәрдән кечирсәк, онда мүәјјән дәјәр мәбләғи даим аванс едилир вә һәмин дәјәр мәбләғи плјус изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт тәдавүлдән көтүрүлүр. Садә мүбадилә әмәлијјатларында бу просес үчүн олан васитәчилик, әлбәттә, көрүш даирәсиндән кәнарда галыр. Лакин борҹ верән пул капиталистинин алдығы фаиз, мәһз *П*-нин бир капитал олараг кечдији просесә әсасланыр вә һәмин просесдән әмәлә кәлир.

Прудон дејир: «Доғрудан да, шлјапалар сатан шлјапачы... бунларын әвәзиндә дәјәр алыр, нә артыг, нә әскик. Лакин пул борҹ верән капиталист... нәинки өз капиталыны азалмамыш һалда кери алыр, — о, капиталдан артыг бир шеј алыр, мүбадиләјә бурахдығындан артыг алыр, капиталдан әлавә һәлә фаиз дә алыр» (сәһ. 69). Борҹ верән капиталистин әксинә олараг, шлјапачы бурада сәнаје капиталистини тәмсил едир. Прудон, көрүнүр, белә бир шејин сиррини баша дүшмәмишдир ки, сәнаје капиталисти әмтәәни өз дәјәринә нечә сата биләр (онун анлајышы даирәсиндә истеһсал гијмәтләриндә тәнләшмәнин бурада һеч бир әһәмијјәти јохдур) вә мәһз буна көрә, тәдавүлә бурахдығы капиталдан әлавә мәнфәәт дә әлдә едә биләр. Фәрз едәк ки, 100 шлјапанын истеһсал гијмәти = 115 ф. стерлингдир вә бу истеһсал гијмәти тәсадүфи олараг шлјапаларын дәјәринә бәрабәрдир, јә'ни шлјапа истеһсал едән капитал орта иҹтимаи гурулушлу капиталдыр. Әкәр мәнфәәт = 15% оларса, онда шлјапачы өз әмтәәләрини онларын 115 ф. стерлинг дәјәринә сатмагла, 15 ф. стерлинг мәнфәәти реаллашдырыр. Бунлар она ҹәми 100 ф. стерлингә тамам олур. Әкәр о өз капиталы васитәсилә истеһсал етмишдирсә, онда 15 ф. стерлинг артығын һамысыны о өз ҹибинә гојур; — әкәр борҹ алынмыш капитал васитәсилә истеһсал етмишдирсә, онда бу 15 ф. стерлингдән, ола биләр, 5 ф. стерлингини фаиз шәклиндә вермәли олур. Бу, шлјапаларын дәјәрини әсла дәјишдирмир, һәмин дәјәрдә мөвҹуд олан изафи дәјәрин мүхтәлиф шәхсләр арасында анҹаг бөлүшдүрүлмәсиндә дәјишиклик әмәлә кәтирир. Демәли, — фаиз верилмәси шлјапаларын дәјәринә тә'сир көстәрмәдијинә көрә, — Прудонун белә бир иддиасы мә'насыздыр: «Тиҹарәтдә капиталын фаизи фәһләнин әмәк һаггына әлавә олунуб бу әмәк һаггы илә бирликдә әмтәәнин гијмәтини тәшкил етдијинә көрә, фәһлә өз әмәјинин мәһсулуну сатын ала билмир. «Vivre en travaillant» [«ишләјәрәк јашамаг»] — фаизин һөкмранлығы шәраитиндә дахилиндә зиддијјәт олан бир принсипдир» (сәһ. 105)[56].

Ҝапиталын тәбиәтини Прудонун нә гәдәр пис баша дүшдүјүнү ашағыдакы ҹүмләдән көрмәк олар; бурада о үмумијјәтлә капиталын һәрәкәтини фаиз кәтирән капитал үчүн характерик

---

[56] Буна көрә дә, Прудон кими дүшүндүкдә, «ев», «пул» вә и. а. бир «капитал» кими борҹ верилмир, бир «әмтәә кими... истеһсал хәрҹләринин гијмәти илә» өзкәнинкиләшдирилир (сәһ. 44). Лүтер Прудондан бир гәдәр јүксәкдә дурурду. О билирди ки, мәнфәәт әлдә едилмәси борҹун вә ја алгынын формасындан асылы дејилдир: «Тиҹарәти дә сәләмчилијә дөндәрирләр. Лакин бу даһа һәдсиз чохдур. Инди дә биз борҹ вердикдә сәләмчилик кими бир шејдән данышмалы олдугда, онун әлејһинә (бу јахынларда) чыхдығымыза көрә, *тиҹарәт сәләмчилијини* дә мәс'улијјәтә ҹәлб етмәк фикриндәјик». (*M. Luther:* «An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

бир һәрәкәт кими тәсвир едир: «Фаизләрин јығылмасы нәтичәсиндә капитал-пул бир сыра мүбадиләләрдән кечиб һәмишә өз мәнбәјинә гајытдығына көрә, бурадан о нәтичә чыхыр ки, ејни бир шәхсин вердији борч һәмишә һәмин шәхсин өзүнә мәнфәәт кәтирир» [сәһ. 154].

Бәс фаиз кәтирән капиталын спесифик һәрәкәтиндә онун үчүн сирр олуб галан нәдир? Бу категоријалардыр: алгы, гијмәт, шејләрин башгасына верилмәси вә изафи дәјәрин бурада мејдана чыхдығы билаваситә форма; сөзүн гысасы, о һадисә ки, капитал бир капитал кими бурада әмтәә олмушдур вә буна көрә дә сатыш борча, гијмәт — мәнфәәтин бир һиссәсинә чеврилмишдир.

Капиталын өз башланғыч нөгтәсинә гајытмасы үмумијјәтлә бүтүн дөвраны ичра едән капиталын һәрәкәтини көстәрир. Бу һеч дә анчаг фаиз кәтирән капиталын фәргләндиричи әламәти дејилдир. Бу капитал үчүн анчаг гајытманын васитә олан дөврандан ајрылмыш бир харичи формасы характерикдир. Борч верән капиталист өз капиталыны еквивалент алмадан верир, ону сәнаје капиталистинә верир. Бу верилиш үмумијјәтлә капиталын һәгиги дөвран просесинин бир әмәлијјаты дејилдир, о, сәнаје капиталисти васитәсилә јеринә јетирилмәли олан дөвраны анчаг һазырлајыр. Пулун бу биринчи јер дәјишмәси һеч бир метаморфоз әмәлијјатыны: нә алгыны, нә дә сатгыны ифадә етмир. Мүлкијјәт башгасына кечмиш олмур, чүнки һеч бир мүбадилә баш вермир вә һеч бир еквивалент алынмыр. Пулун сәнаје капиталисти әлиндән борч верәнин әлинә гајытмасы капиталын башгасына кечмәсиндән ибарәт олан биринчи әмәлијјатыны садәчә тамамлајыр. Пул формасында аванс едилмиш капитал дөвран просеси нәтичәсиндә јенидән пул формасында сәнаје капиталистинә гајыдыр. Лакин капитал хәрчләнәркән она мәхсус олмадығына көрә, кери гајытдыгда да она мәхсус ола билмәз. Бу капиталын тәкрар истеһсал просесиндән кечмиш олмасы ону сәнаје капиталистинин мүлкијјәтинә чевирә билмәз. Демәли, һәмин капиталы о, борч верән шәхсә гајтармалыдыр. Капиталын биринчи дәфә хәрчләниб кредиторун әлиндән борч аланын әлинә кечмәси капиталын һәгиги тәкрар истеһсал просеси илә һеч бир әлагәси олмајан, ону анчаг һазырлајан јуридик сөвдәдир. Кери гајытмыш капиталы борч алан шәхсин әлиндән кредиторун әлинә кечириб јенидән онун јерини дәјишән јени өдәмә икинчи јуридик сөвдәдир, биринчисинин тамамланмасыдыр; биринчи сөвдә һәгиги просеси һазырлајыр, икинчи сөвдә онун гуртармасындан сонра баш верән сон әмәлијјатдыр. Демәли, башланғыч нөгтә илә гајытма нөгтәси — борч верилмиш капиталын верилмәси илә гајытмасы — јуридик сөвдәләр васитәсилә ичра едилән, капиталын һәгиги һәрәкәтиндән әввәл вә сонра баш верән вә бу һәрәкәтин өзү илә һеч бир әлагәси

олмајан ихтијари һәрәкәтләр кими нәзәрә кәлир. Капитал лап әввәлдән сәнаје капиталистинә мәхсус олсајды вә буна көрә дә садәҹә онун мүлкијјәти кими онун әлинә гајытсајды, капиталын һәгиги һәрәкәти үчүн бунун фәрги олмазды.

Биринҹи әмәлијјатда, кириш әмәлијјатында кредитор өз капиталыны борҹ алан шәхсә верир. Икинчи, әлавә вә сон әмәлијјатда, борҹ алан шәхс капиталы кредитора гајтарыр. Бурада анҹаг һәр икисинин арасындакы сөвдә нәзәрә алындығына көрә вә, — фаиз һәләлик бир кәнара гојуларса, — демәли, мәсәлә анҹаг борҹ верилмиш капиталын өзүнүн кредитор илә борҹ алан шәхс арасындакы һәрәкәти үзәриндә олдуғуна көрә, бу әмәлијјатларын һәр икиси (бунлары бир-бириндән ајыран вә капиталын һәгиги тәкрар истеһсал һәрәкәтинин давам етдији мүддәт аз-чох узун олса да) бүтүн бу һәрәкәти әһатә едир. Бу һәрәкәт — гајтарылмаг шәртилә верилмәк — исә үмумијјәтлә верилән борҹла алынан борҹун, пул вә ја әмтәәни анҹаг шәрти олараг өзкәнинкиләшдирмәнин бу спесифик формасынын һәрәкәтидир.

Үмумијјәтлә капитал үчүн характерик олан һәрәкәт, — пулун капиталистә гајытмасы, капиталын өз башланғыҹ нөгтәсинә гајытмасы, — фаиз кәтирән капитал үчүн халис хариҹи бир шәкил алыр ки, бу да формасы олдуғу һәгиги һәрәкәтдән ајрылмыш олур. *A* өз пулуну бир пул кими дејил, капитал кими верир. Бурада капиталда һеч бир дәјишиклик олмур. О анҹаг башга әлә кечир. О јалныз *B*-нин әлиндә һәгигәтән капитала чеврилир. Лакин *A* үчүн о садәҹә олараг *B*-јә верилмәк нәтиҹәсиндә капитал олмушдур. Капитал истеһсал вә тәдавүл просесиндән анҹаг *B* үчүн һәгигәтән гајыдыр. Лакин *A* үчүн гајытма да өзкәнинкиләшдирмә кими ејни формада олур. *B*-нин әлиндән капитал јенидән *A*-нын әлинә гајыдыр. Пулун бир мүддәтә, борҹ олараг верилмәси вә онун фаизлә (изафи дәјәрлә) бирликдә кери алынмасы — фаиз кәтирән капитала өзлүјүндә хас олан бүтүн һәрәкәт формасы бундан ибарәтдир. Капитал олараг борҹ верилмиш пулун һәгиги һәрәкәти кредиторларла борҹ аланлар арасындакы сөвдәләрдән кәнарда дуран бир әмәлијјатдыр. Бу сөвдәләрин өзүндә васитәчи просес силиниб кетмишдир, көрүнмүр, билаваситә әһатә олунмамышдыр. Хүсуси нөв әмтәә олмаг е'тибарилә капиталын өзкәнинкиләшдирилмә нөвү дә башгадыр. Буна көрә бурада гајтарма өзү дә бир сыра мүәјјән игтисади әмәлијјатларын нәтиҹәси вә јекуну кими дејил, алычы илә сатычы арасындакы хүсуси јуридик сөвдәнин нәтиҹәси кими ифадә олунур. Гајытма вахты тәкрар истеһсал просесинин кедишиндән асылыдыр; фаиз кәтирән капитал һаггында елә *көрүнүр* ки, куја онун бир капитал кими гајытмасы кредиторла борҹ алан шәхс арасында садәҹә сазишдән асылыдыр. Белә ки, бу сөвдәдә капиталын

гајытмасы истеһсал просеси илә мүәјјән олунан бир нәтичә кими көрүнмүр, елә көрүнүр ки, куја борч верилмиш капитал пул формасыны һеч вахт итирмәмишдир. Әлбәттә, бу сөвдәләр әслиндә капиталын һәгиги гајытмалары илә мүәјјән олунур. Лакин бу сөвдәнин өзүндә мејдана чыхмыр. Тәчрүбәдә иш јенә һечдә һәмишә белә олмур. Әкәр һәгиги гајытма өз вахтында баш вермәмишдирсә, онда борч алан шәхс кредитор гаршысында тәәһһүдләрини јеринә јетирмәк үчүн башга јардымчы мәнбә ахтармалы олур. Капиталын халис *формасы* — *А* мәбләғ шәклиндә сәрф едилән вә мүәјјән мүддәтдән сонра, һәмин мүддәтдән саваjы һеч бир башга васитәчи олмадан, $A + \frac{1}{x} A$ мәбләғ шәклиндә кери гајыдан пул, — капиталын һәгиги һәрәкәтинин анчаг иррасионал формасыдыр.

Капиталын һәгиги һәрәкәтиндә онун кери гајытмасы тәдавүл просесинин бир моментидир. Пул әввәлчә истеһсал васитәләринә чеврилир; истеһсал просеси ону әмтәәјә чевирир; әмтәәнин сатылмасы јолу илә пул јенидән пула чеврилир вә бу формада гајыдыб бу капиталы илк дәфә пул формасында аванс етмиш олан капиталистин әлинә кәлир. Фаиз кәтирән капитал һаггында исә, онун верилмәси кими, гајытмасы да капитал мүлкијјәтчиси илә икинчи бир шәхс арасындакы јуридик сөвдәнин анчаг бир нәтичәсидир. Биз анчаг онун верилмәси илә кери гајтарылмасыны көрүрүк. Бунларын арасындакы фасиләдә нәләр баш вермишсә, һамысы силиниб кетмишдир.

Лакин капитал олараг аванс едилмиш пул ону аванс едән, бир капитал кими сәрф едән шәхсин әлинә гајытмаг хассәсинә малик олдуғуна кәрә; *П — Ә — П′* капиталын һәрәкәтинин иммaнент формасы олдуғуна көрә, мәһз буна көрә пул саһиби пулу бир капитал кими, өз башланғыч нөгтәсинә гајытмаг, өзүнүн етдији һәрәкәтдә бир дәјәр олараг сахланыб галмаг вә артмаг хассәсинә малик олан бир шеј кими борч верә биләр. О, пулу бир капитал олараг верир, чүнки бир капитал олараг тәтбиг едиләндән сонра пул өз башланғыч нөгтәсинә гајыдыр вә, демәли, борч алан шәхс мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра пулу мәһз она көрә бәрпа едә биләр ки, пул гајыдыб онун өз әлинә кәлир.

Демәли, пулун капитал олараг борч верилмәси — мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра өдәнилмәк шәртилә верилмәси — нәзәрдә тутур ки, пул һәгигәтән капитал олараг тәтбиг едилир, һәгигәтән өз башланғыч нөгтәсинә гајыдыр. Беләликлә, пулун капитал олараг етдији һәгиги дөвран, борч алан шәхсин пулу кредитора гајтармалы олдуғуну нәзәрдә тутан јуридик сөвдә үчүн илк шәртдир. Әкәр борч алан шәхс пулу капитал олараг сәрф етмәсә, — бу онун өз ишидир. Борч верән шәхс пулу капитал олараг борч верир вә белә бир капитал олараг пул капи-

талын функсијаларыны ифа етмәлидир; бунлар да пул капиталынын пул формасында өз башланғыч нөгтәсинә гајытдығы вахта гәдәр давам едән дөвранындан ибарәтдир.

Мүәјјән дәјәр мәбләғинин пул вә ја әмтәә кими фәалијјәт көстәрдији *П — Ә* вә *Ә — П′* тәдавүл әмәлијјатлары онун бүтүн һәрәкәтинин анҹаг васитәчи просесләридир, ајры-ајры моментләридир. Капитал олмаг е'тибарилә бу дәјәр мәбләғи бүтүн *П — П′* һәрәкәтини ичра едир. О, пул кими вә ја мүәјјән формада олан дәјәр мәбләғи кими аванс едилир вә дәјәр мәбләғи кими гајыдыр. Пул борҹ верән шәхс бу пулу әмтәә алмаға сәрф етмир вә ја, дәјәр мәбләғи әмтәәләр шәклиндә олдугда, бу әмтәәләри пула сатмыр, бунлары бир капитал кими, *П — П′* кими, мүәјјән вахтда јенидән өз башланғыч нөгтәсинә гајыдан бир дәјәр кими аванс едир. О, алмаг вә ја сатмаг әвәзиндә, борҹ верир. Беләликлә, бу борҹ вермәк дәјәрин пул вә ја әмтәә кими дејил, *капитал кими* өзкәнинкиләшдирилмәси үчүн мүвафиг бир формадыр. Лакин бурадан һеч дә о нәтиҹә чыхмыр ки, борҹ вермәк капиталист тәкрар истеһсал просесинә һеч бир дәхли олмајан сөвдәләрин дә формасы ола билмәз.

Индијәдәк биз анҹаг борҹ верилән *капиталын* өз мүлкијјәтчиси илә сәнаје капиталисти арасындакы һәрәкәтини нәзәрдән кечирирдик. Инди биз *фаизи* тәдгиг етмәлијик.

Кредитор өз пулуну капитал кими хәрҹләјир; онун башга шәхсә вериб өзкәнинкиләшдирдији дәјәр мәбләғи капиталдыр, буна көрә дә онун әлинә гајыдыр. Лакин борҹ верилмиш дәјәр мәбләғинин садәҹә она гајытмасы бу дәјәр мәбләғинин бир *капитал кими* гајытмасы дејил, борҹ верилмиш дәјәр мәбләғинин садәҹә гајытмасы демәк оларды. Аванс едилмиш дәјәр мәбләғи бир капитал олараг гајытмаг үчүн нәинки һәрәкәтдә сахланмалы, һабелә артмалыдыр, өз дәјәр кәмијјәтини артырмалыдыр, јә'ни изафи дәјәрлә бирликдә, $П + \Delta П$ кими гајытмалыдыр, һәм дә бу $\Delta П$ дә бурада фаиздир, јахуд орта мәнфәәтин фәалијјәт көстәрән капиталистдә галмајыб пул капиталистинә чатан һиссәсидир.

Пулу онун бир капитал кими өзкәнинкиләшдирмиш олмасы о демәкдир ки, бу пул онун әлинә $П + \Delta П$ кими гајытмалыдыр. Биз белә бир форманы һәлә ајрыҹа нәзәрдән кечирмәлијик ки, бурада фаиз, борҹун верилдији дөвр әрзиндә мүәјјән вахтларда гајыдыб кәлир, лакин капиталсыз гајыдыб кәлир, капитал исә анҹаг даһа узун бир дөврүн ахырында гајтарылыр.

Пул капиталисти борҹ алана, сәнаје капиталистинә нә верир? О, сәнаје капиталистинә әслиндә нәји вериб өзкәнинкиләшдирир? Анҹаг өзкәнинкиләшдирмә әмәлијјаты пул борҹ верилмәсини пулун бир капитал кими өзкәнинкиләшдирилмәсинә, јә'ни капиталын бир әмтәә кими өзкәнинкиләшдирилмәсинә чевирир.

Пул борҹ верән шәхсин капиталы анҹаг бу өзкәнинкиләшдирмә әмәлијјаты васитәсилә әмтәә олараг башга шәхсә верилир, јахуд онун малик олдуғу әмтәә капитал олараг һәр һансы бир башга шәхсә верилир.

Ади сатгы заманы өзкәнинкиләшдириләән нә олур? Сатылмыш әмтәәнин дәјәри олмур, чүнки бу дәјәр анҹаг өз формасыны дәјишир. Бу дәјәр пул формасында реал сурәтдә сатычынын әлинә кечмәздән әввәл әмтәәдә идеал сурәтдә бир гијмәт кими мөвҹуддур. Ејни бир дәјәр вә ејни бир дәјәр кәмијјәти бурада анҹаг өз формасыны дәјишир. Бунлар бир һалда әмтәә формасында, башга һалда пул формасында мөвҹуд олур. Сатычыдан һәгигәтән өзкәнинкиләшдириләән, буна көрә дә алычынын фәрди вә ја мәһсулдар истеһлакы даирәсинә кечән шеј — әмтәәнин истеһлак дәјәридир, истеһлак дәјәри олмаг е'тибарилә әмтәәдир.

Пул капиталистинин борҹ верилән мүддәтә өзкәнинкиләшдирдији вә сәнаје капиталистинә, борҹ алан шәхсә вердији бу истеһлак дәјәри нә олан шејдир? Бу — пулун әлдә етдији истеһлак дәјәридир вә пул бу дәјәри она көрә әлдә едир ки, дөнүб капитал ола билир, капитал кими фәалијјәт көстәрә билир вә буна көрә дә пул өз илкин дәјәр кәмијјәтини сахламагдан башга, өз һәрәкәтиндә мүәјјән бир изафи дәјәр, орта мәнфәәт истеһсал едир (бу нормадан артыг вә ја ондан ашағы олан шеј бурада тәсадүфи кими көрүнүр). Галан әмтәәләрин истеһлак дәјәри ән нәһајәт истеһлак олунур вә бунунла бирликдә әмтәәнин субстансијасы, бунунла да һәмчинин онун дәјәри јох олуб кедир. Әмтәә-капиталын исә, әксинә белә бир хүсусијјәти вардыр ки, онун истеһлак дәјәри истеһлак едилдикдә, онун дәјәри вә истеһлак дәјәри нәинки сахланыр, һәтта артыр.

Пул капиталисти борҹ вердији капиталдан истифадә етмәк үчүн сәнаје капиталистинә вердији һүгугу она нә мүддәтә верирсә, капитал олмаг е'тибарилә пулун мәһз бу истеһлак дәјәрини — орта мәнфәәт истеһсал етмәк габилијјәтини — һәмин сәнаје капиталистинә вериб өзкәнинкиләшдирир.

Һәмин сајаг борҹ верилмиш пул илә, сәнаје капиталистинә нисбәтән көтүрүлән иш гүввәси арасында бу мә'нада мүәјјән бәнзәјиш вардыр. Лакин капиталист иш гүввәсинин анҹаг дәјәрини өдәјир, борҹ алынан капиталын дәјәрини исә садәҹә олараг кери гајтарыр. Сәнаје капиталисти үчүн иш гүввәсинин истеһлак дәјәри беләдир: өз истеһлакы просесиндә иш гүввәси өзүнүн малик олдуғу дәјәрдән вә өз дәјәринә нисбәтән даһа артыг дәјәр (мәнфәәт) истеһсал едир. Дәјәрин бу артығы сәнаје капиталисти үчүн иш гүввәсинин истеһлак дәјәридир. Ејнилә, борҹ верилән пул капиталын дәјәр әлавә етмәк вә дәјәри артырмаг габилијјәти дә онун истеһлак дәјәридир.

Пул капиталисти истеһлак дәјәрини һәгигәтән өзкәнинкиләшдирир вә бунун нәтиҹәсиндә о нә верирсә, буну бир әмтәә кими

верир. Бу чәһәтдән дә өзлүјүндә әмтәә илә там бәнзәјиш вардыр. Әввәлән, бу, бир әлдән башга әлә кечән дәјәрдир. Биз садә әмтәәни, өзлүјүндә әмтәәни көтүрдүкдә, алычынын вә сатычынын әлиндә еjни бир дәјәр галыр, лакин о мүхтәлиф формада олур; алычы вә сатычы һансы дәјәри өзкәнинкиләшдирмишсә, һәм тичарәт сөвдәсиндән әввәл, һәм дә бундан сонра онларын әлиндә һәмин дәјәр галыр, лакин биринин әлиндә әмтәә формасында, дикәринин әлиндә исә пул формасында олур. Фәрг ондадыр ки, борч веријәркән пул капиталисти һәмин сөвдә заманы дәјәри верән јеканә шәхсдир; лакин пул капиталисти һәмин дәјәри онун сонра кери гајытмасы васитәсилә сахлајыр. Борч веријәркән јалныз бир тәрәф дәјәр әлдә едир, чүнки ону анчаг бир тәрәф верир. Икинчиси, бир тәрәф һәгиги истеһлак дәјәрини өзкәнинкиләшдирир, дикәр тәрәф исә ону алыб истеһлак едир. Лакин ади әмтәәдән фәргли олараг бу истеһлак дәјәри өзү дәјәрдир, дәјәрин әввәлки кәмиjјәтинә нисбәтән дәјәр кәмиjјәтинин мәһз артығыдыр, пулун капитал олараг ишләдилмәси нәтичәсиндә әлдә едилән артыг һиссәдир. Мәнфәәт һәмин истеһлак дәјәридир.

Борч верилән пулун истеһлак дәјәри ондадыр ки, пул бир капитал кими фәалиjјәт көстәрә билир вә бир капитал олмаг е'тибарилә орта шәраитдә орта мәнфәәт истеһсал едә билир[57].

Бәс сәнаје капиталисти нә илә өдәјир вә, беләликлә, борч верилән капиталын гијмәти нәдән ибарәтдир? «Борч алдыглары шејдән истифадә етмәк үчүн адамларын фаиз олараг вердикләри шеј», Мессинин фикринчә, «борч алынан шејин истеһсал едә биләчәји мәнфәәтин бир һиссәсидир»[58].

Ади бир әмтәәнин алычысы бу әмтәәнин истеһлак дәјәрини алыр, лакин онун дәјәрини өдәјир. Пул борч алан шәхс дә капитал олмаг е'тибарилә бу пулун истеһлак дәјәрини алыр; лакин о нәји өдәјир? Әлбәттә, һеч дә башга әмтәәләр сатын алындығы заман олдуғу кими, пулун гијмәтини, јахуд дәјәрини өдәмир. Кредитор илә борч алан шәхс арасында һеч дә алычы илә сатычы арасындакы кими дәјәр формасы дәјишилмир вә һәмин дәјәр орада олдуғу кими бир дәфә пул формасында, бир дәфә дә әмтәә формасында олмур. Верилән дәјәрлә кери алынан дәјәрин еjнилији бурада тамамилә башга шәкилдә мејдана чыхыр. Дәјәр мәбләғи, пул еквивалентсиз верилир вә мүәjјән мүддәт кечдикдән

[57] «Фаиз алмағын әдаләтли олмасы, мүәjјән бир адамын мәнфәәт истеһсал едиб-етмәмәсиндән дејил, онун» (борч алынан шејин) «дүзкүн ишләдилмәк шәртилә мәнфәәт истеһсал етмәк габилиjјәтиндән асылыдыр». («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London 1750, сәһ. 49. Аноним әсәрин мүәллифи — Ч. Месси.)

[58] «Варлы адамлар өз пулларыны өзләри тәтбиг етмәк әвәзиндә... бу пулу башгаларына борч верирләр ки, онлар мәнфәәт истеһсал етсинләр вә бу јолла истеһсал едилән мәнфәәтин бир һиссәсини пул саһибләринә версинләр» (јенә орада, сәһ. 23—24).

сонра гајтарылыр. Дәјәр, һәтта, кредиторун әлиндән борҹ алан шәхсин әлинә кечдикдән сонра да, кредитор һәмишә ејни бир дәјәрин мүлкијјәтчиси олараг галыр. Әмтәәләрин садә мүбадиләсиндә пул һәмишә алычынын тәрәфиндә олур; борҹ верилдикдә исә пул сатычынын тәрәфиндә олур. О, пулу мүәјјән мүддәтә верән шәхсдир, капиталын алычысы исә бу пулу бир әмтәә кими әлдә едән шәхсдир. Лакин бу анчаг она көрә мүмкүн олур ки, пул бир капитал кими фәалијјәт көстәрир вә буна көрә дә аванс едилир. Борҹ алан шәхс пулу бир капитал кими, өз-өзүнә артан бир дәјәр кими борҹ алыр. Лакин өз башланғыч нөгтәсиндә, өзүнүн аванс едилмәси моментиндә олан һәр бир капитал кими, о да әввәлчә анчаг өзүндә капиталдыр. Анчаг истеһлак едилмәк васитәсилә онун дәјәри артыр, о бир капитал кими реаллашдырылыр. Лакин борҹ алан шәхс буну *реаллашдырылмыш* капитал кими, демәли, дәјәр плјус изафи дәјәр (фаиз) кими гајтармалыдыр; изафи дәјәр исә онун реаллашдырдығы мәнфәәтин анчаг бир һиссәси ола биләр. Фаиз бүтүн реаллашдырылмыш мәнфәәтдән дејил, бу мәнфәәтин анчаг бир һиссәсиндән ибарәт ола биләр, чүнки борҹ алан шәхс үчүн борҹ алынмыш капиталын истеһлак дәјәри ондадыр ки, бу капитал онун үчүн мәнфәәт истеһсал едир. Јохса белә чыхарды ки, борҹ верән шәхс әсла истеһлак дәјәри өзкәнинкиләшдирмәмишдир. Дикәр тәрәфдән, бүтүн мәнфәәт борҹ алан шәхсә чата билмәз. Бу о демәк оларды ки, истеһлак дәјәринин өзкәнинкиләшдирилмәси мүгабилиндә о һеч бир шеј вермәмишдир вә аванс едилмиш пулу кредитора бир капитал кими, реаллашдырылмыш капитал кими дејил, анчаг садә бир пул кими гајтарыр, чүнки пул анчаг $П + \Delta П$ олмаг е'тибарилә реаллашдырылмыш капиталдыр.

Онларын һәр икиси, кредитор да, борҹ алан шәхс дә ејни пул мәбләғини бир капитал кими хәрҹләјир. Лакин бу пул мәбләғи анчаг борҹ алан шәхсин әлиндә бир капитал кими фәалијјәт көстәрир. Ејни бир пул мәбләғинин ики шәхс үчүн ики дәфә капитал кими мөвҹуд олмасы мәнфәәти ики гат артырмыр. Бу мәбләғ онларын һәр икиси үчүн анчаг она көрә капитал кими фәалијјәт көстәрә билир ки, мәнфәәт бөлүнүр. Кредитора чатан һиссәси фаиз адланыр.

Фәрз едилир ки, бүтүн сөвдә ики нөв капиталист арасында, пул капиталисти илә сәнаје вә ја тиҹарәт капиталисти арасында баш верир.

Һеч вахт унудулмамалыдыр ки, капитал олмаг е'тибарилә капитал бурада әмтәәдир, јахуд бурада бәһс едилән әмтәә бир капиталдыр. Буна көрә дә, гаршымызда садә әмтәә дурсајды, јахуд өз тәкрар истеһсалы просесиндә әмтәә капитал кими фәалијјәт көстәрән капитал дурсајды, онда бурада мејдана чыхан бүтүн мүнасибәтләр иррасионал мүнасибәтләр оларды. Сатгы вә алгы әвәзиндә борҹ вермәк вә борҹ алмаг — әмтәә олан

капиталын спесифик тәбиәтиндән ирәли кәлән фәрг бурада мәһз бундан ибарәтдир. Ејнилә дә фәрг ондан ибарәтдир ки, бурада әмтәәнин гијмәти әвәзинә фаиз верилир. Әкәр фаиз пул капиталын гијмәти адландырылса, онда бу, әмтәә гијмәти анлајышына тамамилә зидд олан иррасионал бир гијмәт формасы олар[59]. Бурада гијмәт өзүнүн халис абстракт вә мәзмунсуз формасына салынмышдыр, еләә бир формаја салынмышдыр ки, бу, һәр һалда истеһлак дәјәри кими ишләнилә билән бир шеј мүгабилиндә верилән мүәјјән мәбләғ пулдур; һалбуки гијмәт өз анлајышына көрә, һәмин истеһлак дәјәринин пулда ифадә едилмиш дәјәринә бәрабәрдир.

Капиталын гијмәти олмаг е'тибарилә фаиз лап әввәлдән тамамилә иррасионал бир ифадәдир. Бурада әмтәәнин ики чүр дәјәри вардыр: әввәлән, дәјәри вә, икинчиси, һәмин дәјәрдән фәргли олан гијмәти вардыр, гијмәт исә дәјәрин пул ифадәсидир. Пул капиталы, һәр шејдән әввәл, бир мәбләғ пулдур, јахуд мүәјјән әмтәә күтләсинин бир мәбләғ пул шәклиндә тәсбит олунмуш дәјәридир. Әкәр әмтәә бир капитал кими борч верилирсә, онда бу әмтәә пул мәбләғинин анчаг үстүөртүлү бир формасыдыр. Чүнки капитал олараг борч верилән шеј филан кирвәнкә памбыг дејил, памбығын дәјәри кими памбыг формасында мөвчуд олан филан гәдәр пулдур. Буна көрә дә капиталын гијмәтинин капитала мүнасибәти бир пул мәбләғинин мүнасибәти олур, һәрчәнд һеч дә чәнаб Торренсин күман етдији кими «currency»-јә мүнасибәти кими (бах: јухарыдакы 59-чу гејд) олмур. Нә сурәтлә дәјәр мәбләғинин өз гијмәтиндән башга, өзүнүн пул формасында ифадә едилмиш гијмәтдән гејри бир гијмәти ола биләр? Ахы гијмәт әмтәәнин истеһлак дәјәриндән фәргли олараг, әмтәәнин дәјәридир (бу ејни дәрәчәдә базар гијмәтинә дә аиддир; базар гијмәтинин дәјәрдән фәрги исә кејфијјәт фәрги олмајыб анчаг мигдар фәргидир вә бу фәрг јалныз дәјәр кәмијјәтинә аиддир). Дәјәрдән кејфијјәтчә фәргләнән гијмәт чәфәнк бир зиддијјәтдир[60].

---

[59] «Дәјәр (value) ифадәси currency [тәдавүлваситәләринә] тәтбиг едилдикдә, онун үч мә'насы вардыр.. 2) сонракы күнләрин бириндә әлә кәлмәли олан ејни currency мәбләғиндән фәргли олараг currency actually in hand [һәгигәтән әлдә олан тәдавүл васитәләри]. Биринчи һалда бунларын дәјәри фаизин дәрәчәси илә өлчүлүр, фаизин дәрәчәси исә борч верилән бүтүн капитал илә бу капитала олан тәләб арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур» («Полковник *R. Torrens*: «On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.», 2-чи нәшри [London] 1847 [сәһ. 5—6]).

[60] «Истәр әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини, истәрсә капиталын истеһлак дәјәрини билдирмәк мәгсәдилә фәрг гојулмадан ишләдилән терминләрин: пулун вә тәдавүл васитәләринин дәјәри терминләринин ики мә'налы олмасы — даим долашыглыг төрәдир» (*Tooke*: «Inquiry into the Currency Principle» [London 1844], сәһ. 77). — Лакин Тук башлыча долашыглығы (ишин лап маһијјәтиндә олан долашыглығы) көрмүр; бу долашыглыг исә ондан ибарәтдир ки, өзлүјүндә дәјәр (фаиз) капиталын истеһлак дәјәри олур.

Капитал өзүнү бир капитал кими өз дәјәринин артмасында көстәрир; дәјәрин бу артым дәрәчәси капиталын бир капитал олараг реаллашдығы кәмијјәт дәрәчәсини ифадә едир. Капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр, јахуд мәнфәәт, — бунун нормасы вә ја јүксәклији, — анчаг аванс едилмиш капиталын дәјәри илә мүгајисә едилмәк васитәсилә өлчүлә билир. Буна көрә дә фаиз кәтирән капиталын дәјәринин чох вә ја аз артмасы да анчаг фаизләрин мигдарыны, үмуми мәнфәәтдән бу капиталын пајына дүшән һиссәни аванс едилмиш капиталын дәјәри илә мүгајисә етмәклә өлчүлә биләр. Буна көрә дә әкәр гијмәт әмтәәнин дәјәрини ифадә едирсә, онда фаиз пул капиталы дәјәринин артмасыны ифадә едир вә буна көрә дә һәмин капитал мүгабилиндә кредитора верилән гијмәтдә тәмсил олунур. Одур ки, алгы вә сатгы әмәлијјатларында пул васитәсилә ичра едилән садә мүбадилә мүнасибәтләрини, Прудонун етдији кими, бураја билаваситә тәтбиг етмәк үчүн көстәрилән чәһдин бүтүн мә'насызлығы лап әввәлдән ајдындыр. Әсас фәрзијјә мәһз ондан ибарәтдир ки, пул капитал олараг фәалијјәт көстәрир вә буна көрә дә өзүндә капитал, потенсиал капитал олараг башга бир шәхсә верилә биләр.

Лакин әмтәә олмаг е'тибарилә капитал өзү бурада анчаг она көрә бир әмтәә олараг мејдана чыхыр ки, базарда тәклиф едилир вә пулун истеһлак дәјәри һәгигәтән капитал кими өзкәнинкиләшдирилир. Лакин онун истеһлак дәјәри мәнфәәт истеһсал етмәк габилијјәтиндәдир. Капитал олмаг е'тибарилә пулун вә ја әмтәәләрин дәјәри, пул вә ја әмтәә олмаг е'тибарилә онларын өз дәјәрләри илә дејил, онларын өз саһибләри үчүн истеһсал етдији изафи дәјәрин мигдары илә муәјјән олунур. Капиталын мәһсулу мәнфәәтдир. Пулун бир пул олараг сәрф едилмәси, јахуд бир капитал олараг аванс едилмәси капиталист истеһсалы әсасында пулун анчаг мүхтәлиф шәкилдә тәтбигидир. Иш гүввәси потенсиал сурәтдә капитал олдуғу кими, ејнилә пул, resp. [мүвафиг сурәтдә] әмтәә дә өзлүјүндә, потенсиал сурәтдә капиталдыр. Она көрә ки, 1) әкәр пул истеһсал үнсүрләринә чеврилә билирсә вә, әслиндә олдуғу кими, истеһсал үнсүрләринин анчаг абстракт ифадәсидирсә, дәјәр олмаг е'тибарилә истеһсал үнсүрләринин мөвчуд варлығыдырса, 2) әкәр сәрвәтин чисми үнсүрләринин артыг потенсиал сурәтдә капитал олмаг хассәси вардырса, бунун сәбәби одур ки, капиталист истеһсалы әсасында мејданда онлары тамамлајан бир әскслик, онлары капитал едән бир шеј — муздлу әмәк вардыр.

Мадди сәрвәтин антагонист ичтимаи характери — онун муздлу әмәк олан әмәјә гаршы антагонизми — истеһсал просесиндән ајрылыгда, һәлә капитал үзәриндәки мүлкијјәтдә өзлүјүндә ифадә едилмишдир. Капиталист истеһсал просесинин даими нәтичәси олан вә бунунла даими бир нәтичә кими нәзәрдә тутулан бу һал

өзү һәмин истеһсал просесиндән ајрылыгда онунла ифадә олунур ки, пул, һабелә әмтәә, өзлүјүндә, кизли, потенсиал шәкилдә капиталдыр, бир капитал кими сатыла биләр вә бу формада онлар өзкә әмәјинә команда етмәкдир, өзкә әмәјини мәнимсәмәк иддиасыдыр, буна көрә дә өз-өзүнә артан дәјәрдир. Јенә бурада ајдын ашкар олур ки, өзкә әмәјини мәнимсәмәк үчүн капиталистин еквивалент олачаг һәр һансы бир әмәји дејил, мәһз бу мүнасибәт бир әсас вә бир васитә олур.

Сонра, капитал она көрә әмтәә олараг мејдана чыхыр ки, әмтәәләрин базар гијмәтләри кими, мәнфәәтин фаизә вә әсил мәнфәәтә бөлүнмәсини дә там ејнилә тәләб вә тәклиф, демәли, рәгабәт тәнзим едир. Лакин бурада охшајыш кими, фәрг дә дәрһал нәзәрә чарпыр. Әкәр тәләблә тәклиф бир-бирини өдәјирсә, онда әмтәәнин базар гијмәти онун истеһсал гијмәтинә мүвафиг олур; јә'ни бу һалда мә'лум олур ки, онун гијмәтини рәгабәтдән асылы олмајараг, капиталист истеһсалынын дахили ганунлары тәнзим едир, чүнки тәләб вә тәклифин галхыб-енмәси базар гијмәтләринин истеһсал гијмәтләриндән фәргләнмәси, — гаршылыглы сурәтдә тәнләшән бу фәргләнмә — һалларындан башга һеч бир шеји изаһ етмир, белә ки, чох вә ја аз узун сүрән мә'лум дөврләр әрзиндә орта базар гијмәтләри истеһсал гијмәтләринә бәрабәрдир. Тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәдикдә, бу гүввәләр даһа фәалијјәт көстәрмир, гаршылыглы олараг бир-бирини мәһв едир вә гијмәтин мүәјјән едилмәсинин үмуми гануну бу заман ајрыча бир һал үчүн дә ганун олур; бу заман базар гијмәти јалныз базар гијмәтләри һәрәкәтинин орта рәгәми кими дејил, артыг өзүнүн билаваситә мөвчуд олан варлығы чәһәтдән истеһсал гијмәтинә мүвафиг олур, истеһсал гијмәти исә истеһсал үсулунун өзүнүн имманент ганунлары илә тәнзим олунур. Әмәк һаггы мәсәләси дә бунун кимидир. Тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәдикдә, бунларын фәалијјәти арадан галхыр вә әмәк һаггы иш гүввәсинин дәјәринә бәрабәр олур. Лакин пул капитал үчүн фаиз мәсәләси башгадыр. Бурада рәгабәт ганундан узаглашмаг һалларыны мүәјјән етмир: бурада садәчә олараг рәгабәтин тәләб етдији бөлкү ганунундан башга һеч бир бөлкү гануну јохдур, чүнки, һәлә сонралар көрәчәјимиз кими, һеч бир «тәбии» фаиз нормасы јохдур. Тәбии фаиз нормасы дедикдә, әксинә, мәһз азад рәгабәтин гојдуғу норманы нәзәрдә тутурлар. Фаиз нормасы үчүн «тәбии» һәдд јохдур. О јердә ки, рәгабәт тәкчә узаглашма вә галхыбенмә һалларыны мүәјјән етмәклә галмыр, демәли, о јердә ки, бир-биринә гаршылыглы мүгавимәт көстәрән гүввәләр арасында мүвазинәт олдуғу шәраитдә үмумијјәтлә һеч бир мүәјјәнләшдирмә олмур, о јердә мүәјјән олунан шеј өзү ганунаујғунлугдан мәһрум вә ихтијари бир шејдир. Бу барәдә кәлән фәсилдә даһа әтрафлы бәһс едиләчәкдир.

Мәсәлә фаиз кәтирән капитал үзәриндә олдугда, һәр шеј харичи бир шеј кими көрүнүр: капиталын аванс едилмәси — борч алан шәхсә капиталын кредитор тәрәфиндән садәчә олараг верилмәси кими; реаллашдырылмыш капиталын гајытмасы — борч алан шәхсин капиталы фаизлә бирликдә кредитора садәчә кери вермәси кими, кери гајтармасы кими көрүнүр. Капиталист истеһсал үсулу үчүн имманент олан мәһз белә бир тә'риф һаггында да ејни сөзләри сөјләмәк лазымдыр ки, мәнфәәт нормасы нәинки бир дөвријјә әрзиндә истеһсал едилмиш мәнфәәтин аванс едилмиш капитал дәјәринә нисбәти илә, һәмчинин бу дөвријјә мүддәтинин өз узунлуғу илә дә мүәјјән олунур, јә'ни сәнаје капиталынын мүәјјән вахтларда кәтирдији мәнфәәт кими мүәјјән олунур. Фаиз кәтирән капитал үчүн бу да тамамилә харичи бир шеј кими көрүнүр: кредитора мүәјјән мүддәт үчүн садәчә олараг мүәјјән бир фаиз верилир.

Романтик Адам Мүллер шејләрин дахили әлагәси һаггындакы өз ади анлајышына ујғун олараг дејир («Elemente der Staatskunst». Berlin 1809, сәһ. 138): «Шејләрин гијмәти мүәјјән едиләркән вахты сорушмурлар; фаиз мүәјјән едилдикдә исә, башлыча олараг, вахт нәзәрә алыныр». О көрмүр ки, истеһсал вахты илә тәдавүл вахты әмтәәләрин гијмәтинин мүәјјән едилмәсинә нә сурәтлә дахил олур вә капиталын мә'лум дөвријјә мүддәти үчүн мәнфәәт нормасы нә сурәтлә мәһз бунунла мүәјјән олунур, фаиз нормасы исә мәһз мә'лум вахт үчүн мәнфәәтин мүәјјән едилмәси илә мүәјјән олунур. Һәмишә олдуғу кими, бурада да онун бүтүн әлламәлији анчаг ондан ибарәтдир ки, үздә олан тоз булудларыны көрүр вә бу тозун сиррли вә әһәмијјәтли бир шеј олмасы һаггында тәшәххүслә фикир јеридир.

ИЈИРМИ ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

МӘНФӘӘТИН БӨЛҮНМӘСИ. ФАИЗ ДӘРӘЧӘСИ. «ТӘБИИ» ФАИЗ НОРМАСЫ.

Бу фәслин мөвзусу, һабелә сонралар бәһс едәчәјимиз үмумијјәтлә бүтүн кредит һадисәләри бурада әтрафлы тәдгиг едилә билмәз. Кредиторларла борч аланлар арасындакы рәгабәт вә бу рәгабәтин нәтичәси олараг, пул базарындакы нисбәтән гыса мүддәтли галхыб-енмәләр бизим тәдгигатымызын чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Сәнаје тсикли әрзиндә фаиз нормасынын кечирдији тсиклик һәрәкәтин тәсвир едилмәси әввәлчә бу тсиклин өзүнүн тәсвир олунмасыны тәләб едир ки, бу да јенә бурада едилә билмәз. Ејни сөзләр дүнја базарында фаиз дәрәчәсинин аз-чох тәхмини тәнләшмәсинә дә аиддир. Бурада бизим вәзифәмиз анчаг, фаиз кәтирән капиталын мүстәгил формасыны вә фаизин мәнфәәтдән ајрылмасыны ајдынлашдырмагдан ибарәтдир.

Фаиз, индијәдәк гәбул етдијимиз фәрзијјәјә көрә, сәнаје капиталистинин мәнфәәтдән садәчә олараг пул капиталистинә вермәли олдуғу һиссәдән ибарәт олдуғуна көрә, фаизин максимум һәдди мәнфәәт өзүдүр, һәм дә фәалијјәт көстәрән капиталистә чатачаг һиссә = 0 оларды. Фаизин әслиндә мәнфәәтдән артыг ола биләчәји ајры-ајры һаллар истисна олмагла, — бу заман исә фаиз мәнфәәтдән верилә билмәз, — бәлкә дә, нәзарәт үчүн верилән һагдан (wages of superintendence) ибарәт олан вә бизим сонралар нәзәрдән кечирәчәјимиз һиссә чыхылмагла бүтүн мәнфәәти фаизин максимум һәдди һесаб етмәк оларды. Фаизин минимум һәддини мүәјјән етмәк әсла мүмкүн олмур. Бу һәдд һәр һансы бир сәвијјәјә енә биләр. Лакин белә олдугда, мүгавимәт көстәрән амилләр һәр дәфә јенидән мејдана чыхыр вә ону бу нисби минимумдан јухары галдырыр.

«Капиталдан истифадә едилмәси мүгабилиндә верилән мәбләғлә бу капиталын өзү арасындакы нисбәт пулла өлчүлән фаиз нормасыны ифадә едир». — «Фаиз нормасы 1) мәнфәәт нормасындан, 2) бүтүн мәнфәәтин кредиторла борч алан арасында нә нисбәтдә бөлүнмәсиндән асылыдыр» («Economist», 22 јанвар 1853-чү ил). «Борч алынан шејдән истифадә етмәк мүгабилиндә фаиз шәклиндә вериләнләр борч алынан шејин истеһсал едә

биләчәји мәнфәәт һиссәси олдуғуна көрә, бу фаизи даим белә бир мәнфәәт тәнзим етмәлидир» (Massie, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 49).

Әввәлчә белә фәрз едәк ки, бүтүн мәнфәәтлә онун фаиз олараг пул капиталистинә верилмәли олан һиссәси арасында сабит бир гаршылыглы нисбәт вардыр. Бу һалда ајдындыр ки, фаиз бүтүн мәнфәәтлә бирликдә галхачаг вә ја енәчәкдир, мәнфәәти исә үмуми мәнфәәт нормасы вә онун галхыб-енмәси һаллары мүәјјән едир. Әкәр, мәсәлән, орта мәнфәәт нормасы = 20%, фаиз дә = = мәнфәәтин $1/4$-и мигдарында олсајды, онда фаиз дәрәчәси = 5% оларды; әкәр орта мәнфәәт нормасы = 16% олсајды, онда фаиз = 4% оларды. Мәнфәәт нормасы 20% олдугда, фаиз 8%-ә галха биләрди, һәм дә мәнфәәт нормасы = 16% вә фаиз дәрәчәси = 4% оларкән сәнаје капиталисти нә гәдәр мәнфәәт көтүрүрдүсә, инди дә бир о гәдәр, јә'ни 12% мәнфәәт көтүрәрди. Әкәр фаиз анчаг 6 вә ја 7%-ә галхсајды, онда сәнаје капиталисти һәр һалда мәнфәәтин чох һиссәсини өз әлиндә сахлајарды. Әкәр фаиз орта мәнфәәтин сабит һиссәсинә бәрабәр олсајды, онда бурадан о нәтичә чыхарды ки, үмуми мәнфәәт нормасы нә гәдәр јүксәк олурса, бүтүн мәнфәәтлә фаиз арасындакы мүтләг фәрг бир о гәдәр бөјүк олур, демәли, бүтүн мәнфәәтин фәалијјәт көстәрән капиталистә чатачаг һиссәси бир о гәдәр чох олур, һабелә әксинә. Фәрз едәк ки, фаиз = орта мәнфәәтин $1/5$ һиссәсинә. 10-ун $1/5$-и 2 олур, бүтүн мәнфәәтлә фаиз арасындакы фәрг = 8 олур; 20-нин $1/5$-и = 4, фәрг = 20—4 = 16; 25-ин $1/5$-и = 5, фәрг = 25— —5 = 20; 30-ун $1/5$-и = 6, фәрг= 30—6 = 24; 35-ин$1/5$-и = 7, фәрг = = 35—7 = 28 олур. Мүхтәлиф фаиз нормалары: 4, 5, 6, 7% бурада һәмишә бүтүн мәнфәәтин анчаг $1/5$-нин вә ја 20%-нин ифадәси оларды. Демәли, әкәр мәнфәәт нормалары мүхтәлифдирсә, онда мүхтәлиф фаиз нормалары бүтүн мәнфәәтин ејни бир кәср һиссәсинин ифадәси ола биләр, јахуд бүтүн мәнфәәтин ејни бир фаиз һиссәсини ифадә едә биләр. Фаиз нисбәти белә сабит олдугда, үмуми мәнфәәт нормасы нә гәдәр јүксәк оларса, сәнаје мәнфәәти (бүтүн мәнфәәтлә фаиз арасындакы фәрг) бир о гәдәр чох олур вә әксинә.

Башга шәртләр ејни олмагла, әкәр фаизлә бүтүн мәнфәәт арасында аз-чох сабит бир нисбәт олдуғу фәрз едиләрсә, онда фәалијјәт көстәрән капиталист мәнфәәт нормасынын сәвијјәсиндән билаваситә асылы олараг јүксәк вә ја ашағы фаиз верә биләр вә вермәјә разы олар[61]. Биз артыг көрдүк ки, мәнфәәт нормасынын јүксәклији капиталист истеһсалынын инкишафына тәрс нисбәтдәдир; бурадан о нәтичә чыхыр ки, әкәр фаиз дәрәчәсинин фәрги һәгигәтән мәнфәәт нормаларынын фәргини ифадә едирсә,

[61] «Тәбии фаиз нормасыны ајрыча мүәссисәнин мәнфәәти тәнзим едир» (*Massie*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 51).

онда өлкәдә јүксәк вә ја ашағы фаиз дәрәчәси дә сәнаје инкишафынын јүксәклијинә белә бир тәрс нисбәтдәдир. Биз сонралар көрәчәјик ки, һәмишә белә олмаға һеч бир еһтијач јохдур. Бу мә'нада демәк олар ки, фаизи мәнфәәт, даһа дүрусту — үмуми мәнфәәт нормасы тәнзим едир. Һәм дә онун белә тәнзим олунмасы үсулу һәтта онун орта сәвијјәсини дә әһатә едир.

Һәр һалда орта мәнфәәт нормасыны фаизин сон максимум һәдди һесаб етмәк лазымдыр.

Фаизи орта мәнфәәт нормасы илә гаршылыглы нисбәтдә көтүрмәк лазым кәлдији мәсәләсини биз инди даһа әтрафлы нәзәрдән кечирәчәјик. Мә'лум кәмијјәтли бир тамы, мәсәлән, мәнфәәти ики шәхс арасында бөлмәк лазым кәлдикдә, әлбәттә, иш ән әввәл, бөлүнмәси лазым кәлән тамын кәмијјәтиндән асылыдыр, ону, мәнфәәтин кәмијјәтини исә орта мәнфәәт нормасы мүәјјән едир. Фәрз едәк ки, үмуми мәнфәәт нормасы, демәли, мүәјјән кәмијјәтли, мәсәлән, 100 мәбләғиндә капиталын мәнфәәт кәмијјәти мә'лумдур; онда фаизин дәјишилмәләри, јәгин ки, мәнфәәтин, фәалијјәт көстәрән, лакин борч алынмыш капиталы ишләдән капиталистин әлиндә галан һиссәсинин дәјишилмәләринә тәрс нисбәтдә олачагдыр. Бөлүшдүрүлмәли олан мәнфәәтин, — һаггы өдәнилмәмиш әмәклә јарадылмыш јени дәјәрин, — кәмијјәтини мүәјјән едән чәһәтләр исә, бу мәнфәәтин һәмин ики нөв капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәсини мүәјјән едән чәһәтләрдән олдугча фәргли‌дир вә чох заман тамамилә әкс истигамәтдә фәалијјәт көстәрир[62].

Әкәр биз, дахилиндә мүасир сәнајенин һәрәкәт етдији дөврijјә тсиклләрини, — сүкунәт һалыны, артмагда олан чанланманы, чичәкләнмәни, ифрат истеһсалы, ифласы, стагнасијаны, сүкунәт һалыны вә и. а., јә'ни бундан сонракы тәһлили бизим тәдгигатымызын чәрчивәсиндән кәнара чыхан тсиклләри, — нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, фаизин ашағы сәвијјәси бир чох һалларда чичәкләнмә вә ја үстәлик мәнфәәт дөврләринә аид олур, фаизин јүксәлмәси исә — чичәкләнмәдән ону әвәз едән дөнүш заманы олур, ән ифрат сәләмчилик дәрәчәсинә чатан максимум фаиз исә бөһран вахтында мүшаһидә олунур[63]. 1843-чү илин јајындан

[62] Әлјазмасынын бу јериндә белә бир гејд вардыр: «Бу фәслин шәрһиндән ајдын олур ки, мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси ганунларыны тәдгиг етмәздән әввәл, кәмијјәт бөлкүсүнүн нә сурәтлә дөнүб кејфијјәт бөлкүсүнә кечдијини шәрһ етмәк јәгин даһа јахшы олар. Әввәлки фәсилдән буна кечмәк үчүн әввәлчә фаизи мәнфәәтин бир һиссәси кими көтүрмәкдән башга бир шеј тәләб олунмур вә һәмин һиссәни даһа јахындан мүәјјән етмәк лазым кәлмир».

[63] «Биринчи дөврдә, дүшкүнлүк дөврүндән билавасит сонра, пул кифајәт гәдәрдир, еһтикар јохдур; икинчи дөврдә пул кифајәт гәдәрдир вә еһтикар артыр; үчүнчү дөврдә еһтикар зәифләмәјә башлајыр вә пул ахтарырлар; дөрдүнчү дөврдә пул аздыр вә дүшкүнлүк башланыр». (*Gilbart*: «A Practical on Banking», 5-чи нәшри, London 1849, I чилд, сәһ. 149).

е'тибарән гәт'и бир чичәкләнмә башланды; һәлә 1842-чи илин јазында 4 1/2 %-ә чатан фаиз дәрәчәси 1843-чү илин јазында вә јајында 2%-ә енди[64], сентјабрда исә һәтта 1 1/2 %-ә енди (Gilbart, I, сәһ. 166); сонралар, 1847-чи ил бөһраны заманы фаиз дәрәчәси 8%-ә вә даһа јухары галхмышды.

Әлбәттә, дикәр тәрәфдән, ашағы олан фаиз дурғунлугла, мүлајим јүксәлән фаиз исә артмагда олан чанланма илә бир вахта дүшә биләр.

Фаиз дәрәчәси бөһран заманы, тә'дијәләри өдәмәк үчүн нәјин баһасына олурса олсун борч алмаг лазым кәлдикдә ән јүксәк һәддә чатыр. Ејни заманда, — фаизин јүксәлмәсинә мүвафиг олараг гијмәтли кағызларын гијмәтинин ашағы дүшмәси мүвафиг олдуғуна көрә, — бу һал сәрбәст пул капиталы олан адамлара ә'ла фүрсәт верир ки, ишләр нормал кетдикдә, фаиз дәрәчәси јенидән ашағы дүшән кими, ән азы јенә өз орта гијмәтинә чатмалы олан бу чүр фаизли кағызлары дәјәр-дәјмәзинә әлә кечирсинләр[65].

Лакин мәнфәәт нормасынын галхыб-енмәләриндән әсла асылы олмајараг, фаиз дәрәчәсинин азалмаг мејли вардыр. Бунун да башлыча сәбәби икидир:

I. «Һәтта фәрз едилсә ки, капитал мәһсулдар шәкилдә тәтбиг едилмәкдән гејри мәгсәдлә һеч бир заман борч алынмыр, јенә ола биләр ки, үмуми мәнфәәт нормасы гәт'ијјән дәјишилмәдән фаиз дәрәчәси дәјишилсин. Чүнки мүәјјән бир халг сәрвәтин инкишафында тәрәгги етдикчә, елә адамлар синфи мејдана кәлир вә кетдикчә артыр ки, онлар өз ата-бабаларынын әмәји сајәсиндә елә фондлара јијәләнирләр ки, бир тәк һәмин фондлардан әлдә едилән фаизләр онларын јашамасы үчүн кифајәтдир. Бир чох елә адамлар да вардыр ки, кәнчликдә вә јеткин јашларында ишдә фәал иштирак едиб сонра бундан узаглашырлар ки, гочалыгда, јығылмыш мәбләғин фаизи илә раһат јашасынлар. Өлкәнин сәрвәти артдыгча бу категоријаларын һәр икиси чохалмаг мејли көстәрир, чүнки орта мигдар капиталла ишә башлајанлар кичик капиталла ишә башлајанлардан даһа асанлыгла мүстәгил бир мөвге әлдә едирләр. Буна көрә дә гәдим вә зәнкин

---

[64] Тук буну онунла изаһ едир ки, «әлавә капиталың әввәлки илләрдә әлверишли тәтбиг едилмәмәси илә лабүд әлагәдар олараг о јығылыб галыр, пул еһтијатлары сәрбәстләшир вә тичарәтин тәрәггисинә јенидән үмидләр ојаныр» («History of Prices from 1839 till 1847». London 1848, сәһ. 54).

[65] «Бир банкир өз көһнә мүштәрисинә, 200 000 ф. ст. дәјәриндә гијмәтли кағызлар киров гојулмасы шәрти илә борч вермәкдән имтина етмишди. Бу мүштәри артыг дуруб кетмәк вә тә'дијәләрин дајандырылмасыны билдирмәк истәдикдә, банкир она демишди ки, әкәр о өз кағызларыны 150 000 ф. стерлингә банкирә сатса, буну етмәјә биләр» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.». London 1864, сәһ. 80).

өлкәләрдә милли капиталын өз мүлкиjjәтчиләри тәрәфиндән тәтбиг едилмәк истәнилмәjән һиссәсинин чәмиjjәтдәки бүтүн мәһсулдар капитала нисбәти jени мәдәниләшән вә jохсул өлкәләрдәки еjни нисбәтдән jүксәкдир. Инкилтәрәдә рантjеләр синфи нә гәдәр һеjрәтли бир дәрәчәjә чатыр! Капитал борч верәнләр синфи дә рантjеләр синфинин артдығы еjни нисбәтдә артыр, чүнки буларын һәр икиси еjни шеjдир» (Ramsay: «Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh 1836], сәһ. 201).

II. Кредит системинин инкишафы, бунунла бирликдә сәнаjечиләрин вә тачирләрин банкирләр васитәсилә чәмиjjәтин бүтүн синифләринин бүтүн пул әманәтләриндән истифадә етмәси имканынын даим артмасы вә бу әманәтләрин мүтәрәгги сурәтдә тәмәркүзләшиб пул капитал кими фәалиjjәт көстәрмәк дәрәчәсинә чатмасы да фаиз дәрәчәсинә тәзjиг көстәрмәлидир. Бу барәдә ашағыда даһа әтрафлы бәһс едиләчәкдир.

Фаиз нормасынын мүәjjән едилмәси барәсиндә Рамсеj деjир ки, фаиз нормасы «гисмән үмуми мәнфәәт нормасындан, гисмән дә онун фаизә вә саһибкар кәлиринә (profits of enterprise) бөлүндүjү нисбәтдән асылыдыр. Бу нисбәт капитал борч верәнләрлә ону борч аланлар арасындакы рәгабәтдән асылыдыр; фәрз едилән үмуми мәнфәәт нормасы бу рәгабәтә тә'сир көстәрир, лакин рәгабәти тәнзим едән тәкчә бу норма деjилдир[66]. Рәгабәти тәнзим едән она көрә тәкчә бу деjилдир ки, бир тәрәфдән, бир чохлары алдыглары борчу мәһсулдар шәкилдә тәтбиг етмәк ниjjәтиндә олмадан борч алырлар, дикәр тәрәфдән дә, она көрә ки, үмуми мәнфәәтин һәр чүр дәjишилмәсиндән асылы олмаjараг, өлкәнин сәрвәти дәjишилдикчә, борч верилән бүтүн капиталын кәмиjjәти дә дәjишилир» (Ramsay, jенә орада, сәһ. 206, 207).

Орта фаиз нормасыны тапмаг үчүн 1) орта фаиз дәрәчәсини ири сәнаjе тсиклләри заманы онун дәjишилмәләринә әсасән һесабламаг вә 2) фаиз дәрәчәсини капиталын нисбәтән узун мүддәтә борч верилән тәтбиг саһәләриндә һесабламаг лазымдыр.

Мүәjjән бир өлкәдә һөкм сүрән орта фаиз нормасы, даим дәjишилән базар нормаларындан фәргли олараг, һеч бир ганунла мүәjjән едилә билмәз. Тәбии мәнфәәт нормасы вә тәбии әмәк һаггы нормасы барәсиндә игтисадчыларын бәһс етдикләри мә'нада бу саһәдә һеч бир тәбии фаиз нормасы jохдур. Артыг Месси бу барәдә тамамилә һаглы олараг деjир (сәһ. 49): «Бу һалда шүбһә доғура биләчәк jеканә мәсәлә одур ки, бу мәнфәәтләрин һансы һиссәси борч алана вә һансы һиссәси кредитора һаглы

[66] Фаиз дәрәчәсини үмумиjjәтлә орта мәнфәәт нормасы мүәjjән етдиjинә көрә, чох вахт мүстәсна еһтикар фырылдаглары ашағы фаиз дәрәчәси илә әлагәдар ола биләр. Мәсәлән, 1844-чү илин jаjындакы дәмир jол еһтикарлары. Инкилис банкынын фаиз дәрәчәси jүксәлиб анчаг 1844-чү ил октjабрын 16-да 3%-ә чатдырылмышды.

олараг чатмалыдыр; буну муәјјән етмәк үчүн исә үмумијјәтлә борч аланларын вә борч верәнләрин рә'јини әсас көтүрмәкдән башга бир үсул јохдур, чүнки бу чәһәтдән анчаг үмуми разылыгла гәбул едилән шеј әдаләтли вә әдаләтсиз олур». Тәләблә тәклифин бәрабәрлијинин — һәм дә орта мәнфәәт нормасы мә'лум фәрз едилир — бурада әсла һеч бир әһәмијјәти јохдур. Үмумијјәтлә бу формула әл атылдығы һалларда, һәмин формул рәгабәтдән асылы олмајан вә, әксинә, ону муәјјән едән әсас гајданы тапмаг үчүн бир формул (тәнзимедичи һәдләри вә ја сон кәмијјәтләри тапмаг үчүн формул) олур (һәм дә белә бир һалда бу, әмәли чәһәтдән дә доғрудур); бу формул рәгабәтин үзә чыхан тәзаһүрләри тәчрүбәсинин вә бурадан мејдана кәлән тәсәввүрләрин бүрүдүјү адамлар үчүн бир формулдур; бу формул игтисади мүнасибәтләрин рәгабәтдә тәзаһүр едән дахили әлагәси һаггында онларын һеч олмазса јенә сәтһи бир тәсәввүр әлдә етмәсинә көмәк едир. Бу, рәгабәтлә јанашы баш верән дәјишикликләрдән бу дәјишикликләрин сон һәддинә кәлиб чатмаг үсулудур. Лакин бу үсул орта фаиз дәрәчәсинә тәтбиг едилә билмәз. Әсла һеч бир әсас јохдур ки, нәјә көрә кәрәк орта рәгабәт шәраити, борч верәнләрлә борч аланлар арасындакы мүвазинәт борч верәнә өз капиталы үчүн 3, 4, 5% вә и. а. фаиз дәрәчәси версин вә ја үмуми мәнфәәтин муәјјән бир һиссәсини, 20%-ни вә ја 50%-ни версин. Бурада өзлүјүндә рәгабәтин һәллědичи рол ојнадығы һалларда муәјјән олунмуш сәвијјә өзлүјүндә тәсадүфидир, халис емпирикдир вә јалныз педантлыг вә ја хәјалпәрәстлик бу тәсадүфи һалы зәрури бир шеј кими көстәрмәјә чалыша биләр[67]. Банклар һаггындакы ганунверичилик вә тичарәт бөһраны барәсиндә 1857 вә 1858-чи илләрин парламент һесабатларында Инкилис банкы

---

[67] Мәсәлән, *G. Opdyke:* «A Treatise on Political Economy». New York 1851, фаиз дәрәчәсинин һәр јердә 5% олмасыны әбәди ганунларын фәалијјәти илә изаһ етмәк үчүн сон дәрәчә мүвәффәгијјәтсиз бир чәһд едир. Карл Арндт өзүнүн: «Die naturgemässe Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.». Hanau 1845 — әсәриндә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа садәлөвһ бир фикир јеридир. Бурада ашағыдакылары охумаг олар: «Әмтәәләр истеһсалынын тәбии кедишиндә анчаг *бирчә* һал вардыр ки, бу да там мәдәниләшмиш өлкәләрдә фаиз дәрәчәсини бир дәрәчәјә гәдәр санки тәнзим етмәлидир; бу иллик артым нәтичәсиндә Авропа мешәләринин ағач күтләсинин артмасы нисбәтидир. Бу артым онларын мүбадилә дәјәриндән әсла асылы олмадан» (күлүнчдүр ки, ағачлар өз артымыны өз мүбадилә дәјәриндән асылы олмадан верир!) «3—4-үн 100-ә нисбәтиндә давам едир. Буна ујғун олараг» (ағачларын артымы онларын мүбадилә дәјәриндән әсла асылы олмадығына көрә, хүсусән буна көрә һәмин мүбадилә дәјәри онларын артымындан асылы ола биләр) «һазырда ән зәнкин өлкәләрдә онун» (фаиз дәрәчәсинин) «ендији сәвијјәдән ашағы енәчәјини көзләмәк олмазды» (сәһ. 124). — Бу белә бир ада лајигдир: «мешәдә битән фаиз дәрәчәси [«Waldursprüngliche Zinsfuss»]», онун ихтирачысы исә һәмин әсәриндә «бизим елмә» «ит веркиси философу» сифәтилә даһа бөјүк бир хидмәт көстәрир.

директорларынын, Лондон банкирләринин, әјаләт банкирләринин вә пешәкар нәзәријјәчиләрин «real rate produced» [«реал сурәтдә јарадылмыш норма»] һаггындакы сонсуз бошбоғазлығындан гәрибә бир шеј јохдур, һәм дә онлар, мәсәлән, белә чејнәнмиш сөзләрдән ирәли кедә билмирләр: «Борч верилән капитал мүгабилиндә өдәнилән гијмәт һәмин капиталын тәклифи дәјишилдикдә онунла бирликдә дәјишилмәлидир», јахуд: «јүксәк фаиз нормасы илә ашағы мәнфәәт нормасы узун мүддәт әрзиндә јанашы мөвчуд ола билмәз» вә с. бајағы сөзләр[68]. Тамамилә рәгабәтин өзү кими, вәрдиш, гануниләшмиш ән'әнә дә орта фаиз дәрәчәсинин мүәјјәнләшмәсинә тә'сир көстәрир, чүнки бу орта фаиз дәрәчәси јалныз орта бир рәгәм кими дејил, һабелә һәгиги бир кәмијјәт кими мөвчуддур. Бир чох јуридик чәкишмәләрдә, бунлары һәлл едиркән фаизләрин һесабланмасы лазым кәлдији һалларда орта фаиз дәрәчәсини гануниләшмиш һесаб етмәк лазым кәлир. Лакин белә бир суал верилсә ки, нә сәбәбә орта фаиз дәрәчәсинин һәдләри үмуми ганунлара әсасән көстәрилә билмәз, онда фаизин өз тәбиәти буна садәчә чаваб ола биләр. Бу орта мәнфәәтин бир һиссәсиндән башга бир шеј дејилдир. Ејни бир капитал ики тә'рифдә мејдана чыхыр: борч верәнин әлиндә — борч верилән капитал кими, фәалијјәт көстәрән капиталистин әлиндә — сәнаје вә ја тичарәт капиталы кими мејдана чыхыр. Лакин о јалныз бирчә дәфә фәалијјәт көстәрир вә өзү јалныз бирчә дәфә мәнфәәт истеһсал едир. Капиталын борч верилән капитал олмаг характери истеһсал просесинин өзүндә һеч бир рол ојнамыр. Һәр ики шәхсин иддиа етдији мәнфәәти өз араларында нечә бөлүшдүрәчәкләри дә өзлүјүндә, һәр һансы бир ширкәтин үмуми мәнфәәтинин фаизә көрә мүхтәлиф пајчылар арасында бөлүшдүрүлмәси кими, тәсадүф аләминә аид халис емпирик бир фактдыр. Мәнфәәт нормасынын мүәјјән едилмәси үчүн мүһүм әсас олмаг е'тибарилә, изафи дәјәрә вә әмәк һаггына бөлкү заманы ики там мүхтәлиф үнсүр: иш гүввәси вә капитал мүәјјәнедичи тә'сир көстәрир; бу, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә мәһдудлашдыран ики мүстәгил дәјишән амилин функсијаларыдыр; онларын *кејфијјәт фәргиндән* исә истеһсал едилмиш дәјәрин *кәмијјәт бөлкүсү* мејдана кәлир. Сонралар биз көрәчәјик ки, изафи дәјәрин рента илә мәнфәәтә бөлкүсүндә дә ејни һал баш верир. Фаиздә белә бир шеј олмур. Бурада *кејфијјәт фәрги*

---

[68] Инкилис банкы гызылын ахыб кәлмәсиндән вә ја ахыб кетмәсиндән асылы олараг, өз дисконтунун нормасыны јүксәлдир вә ашағы салыр, һәрчәнд о, әлбәттә, ачыг базарда һөкм сүрән норманы һәмишә нәзәрә алыр. «Һәм дә банк нормасынын кәләчәк дәјишилмәләриндән фајдаланмаг чәһдләри, дисконт ојуну инди пул мәркәзинин», — јә'ни Лондон пул базарынын, — «ири капиталистләринин башлыча мәшғәләләриндән бири олмушдур» («The Theory of the Exchanges etc.», сәһ. 113).

индичә көрәҹәјимиз кими, әксинә, изафи дәјәрин ејни бир һиссәсинин *халис кәмијјәт бөлкүсүндән* ирәли ҝәлир.

Јухарыда дејиләнләрин һамысындан о нәтиҹә чыхыр ки, һеч бир «тәбии» фаиз нормасы јохдур. Лакин, әкәр бир тәрәфдән, үмуми мәнфәәт нормасынын әксинә олараг орта фаиз дәрәҹәсинин һәдләрини, јахуд фаизин даим дәјишилән базар нормаларындан фәргли олараг орта фаиз нормасынын һәдләрини һәр һансы бир үмуми ганун мүәјјән етмирсә, — чүнки бурада анҹаг, үмуми мәнфәәтин ики капитал саһиби арасында мүхтәлиф титулларла бөлүнмәсиндән бәһс олунур, — онда әксинә, фаиз дәрәҹәси, истәр орта фаиз дәрәҹәси, истәрсә онун базар нормасы һәр бир конкрет һалда бәрабәр өлчүдә, мүәјјән вә һисс едилән бир кәмијјәт олараг, үмуми мәнфәәт нормасындакындан там башга ҹүр мејдана чыхыр[69].

Мәнфәәт нормасына фаиз дәрәҹәсинин нисбәти дә әмтәәнин базар гијмәтинин әмтәәнин дәјәринә олан нисбәти кимидир. Фаиз дәрәҹәсини мәнфәәт нормасы мүәјјән етдикдә, ону ајры-ајры сәнаје саһәләриндә һөкм сүрә биләҹәк хүсуси мәнфәәт нормалары дејил вә һеч дә ајрыҹа бир капиталистин һәр һансы хүсуси саһибкарлыг даирәсиндә әлдә едә биләҹәји әлавә мәнфәәт дејил, һәмишә үмуми мәнфәәт нормасы мүәјјән едир[70]. Буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасы һәгигәтдә орта фаиз нормасында емпирик, мә'лум бир факт олараг тәзаһүр едир, һәрчәнд орта фаиз нормасы үмуми мәнфәәт нормасынын халис вә ја кифајәт гәдәр е'тибарлы бир ифадәси дејилдир.

---

[69] «Әмтәәләрин гијмәти даим галхыб-енир; әмтәәләрин һамысы мүхтәлиф нөв истеһлак үчүндүр; пул исә һәр ҹүр мәгсәдә хидмәт едир. Һәтта ејни нөвдән олан әмтәәләр дә кејфијјәтҹә фәргләнир; нәгд пулун һәмишә ејни дәјәри олур вә ја ејни дәјәри олмалыдыр. Бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, пулун «фаиз» сөзү илә ҝөстәрилән гијмәти һәр һансы башга бир шејин гијмәтиндән даһа сабит вә бәрабәр өлчүлү олур». (*J. Steuart:* «Principles of Political Economy», 1789-ҹу ил франсызҹа тәрҹүмәси, IV, сәһ. 27).

[70] «Бунунла белә, бу мәнфәәт бөлкүсү гануну ајрылыгда һәр бир борҹ верән вә борҹ алан шәхсә тәтбиг едилә билмәз, лакин үмумијјәтлә борҹ верәнләрә вә борҹ аланлара тәтбиг едилә биләр... сон дәрәҹә бөјүк вә сон дәрәҹә кичик мәнфәәтләр мәһарәт вә ја фәрасәтсизлик мүгабилиндә мүкафат вә ја ҹәзадыр, борҹ верәнин исә бунларла һеч бир иши јохдур, чүнки әкәр о бир һалда зәрәр көрмүрсә, башга һалда фајда ҝөтүрмәмәлидир. Ејни бир ишлә мәшғул олан ајры-ајры шәхсијјәтләр һаггында дејиләнләр ишин мүхтәлиф нөвләринә дә тәтбиг едилә биләр. Һәр һансы сәнаје саһәсиндәки таҹирләр вә сәнајечиләр борҹ алдыглары капитал васитәсилә, ејни өлкәдәки башга таҹирләрин вә сәнајечиләрин истеһсал етдикләри ади мәнфәәтдән артыг әлдә едирләрсә, онда јүксәк мәнфәәт онлара чатыр, һәтта бу мәнфәәти әлдә етмәк үчүн анҹаг ади бир баҹарыг вә фәрасәт тәләб олунса да, јенә онлара чатыр, пул борҹ верәнләрә чатмыр... борҹ верәнләр өз пулларыны һәр һансы сәнаје вә ја тиҹарәт мүәссисәсинә ади шәртләрә нисбәтән јүнкүл олан шәртләрлә борҹ вермәздиләр, буна көрә дә онларын пулу васитәсилә әлдә едилән мәнфәәт нә гәдәр олса да, онлар бундан артыг әлдә етмәмәлидирләр» (*Massie,* ситат ҝәтирилән әсәр, сәһ. 50, 51).

Доғрудур, борч аланларын мүхтәлиф катеторијаларынын вердији тә’минатын нөвүндән вә борчун мүддәтиндән асылы олараг, фаиз нормасынын өзү даим мүхтәлиф олур; лакин һәр бир белә категорија үчүн фаиз нормасы һәр бир мә’лум анда јекрәнкдир. Демәли, бу фәрг фаиз дәрәчәсинин сабитлик вә јекрәнклик характерини позмур[71].

Орта фаиз дәрәчәси һәр бир өлкәдә аз-чох узун дөврләр үчүн сабит кәмијјәтдир, чүнки ајры-ајры мәнфәәт нормаларынын даим дәјишилмәсинә бахмајараг, үмуми мәнфәәт нормасы анчаг нисбәтән узун мүддәтләр әрзиндә дәјишилир, һәм дә бир даирәдәки дәјишиклији башга бир даирәдәки әкс дәјишиклик таразлашдырыр. Үмуми мәнфәәт нормасынын нисби сабитлији дә орта фаиз дәрәчәсинин мәһз бу аз-чох сабит характериндә тәзаһүр едир (average rate or common rate of interest).

Фаизин даим галхыб-енән базар нормасына кәлдикдә, әмтәәләрин базар гијмәти кими, о да һәр ан үчүн мүәјјән кәмијјәтдир, чүнки борч верилән бүтүн капитал фәалијјәт көстәрән капитала пул базарында даим ваһид бир күтлә кими гаршы дурур вә, демәли, борч верилән капитал тәклифи илә она олан тәләб арасындакы нисбәт һәр дәфә фаизин базардакы сәвијјәсини мүәјјән едир. Кредит ишинин инкишафы вә бунунла әлагәдар олан тәмәркүзләшмәси үмумијјәтлә борч верилән капитала нә гәдәр чох үмуми ичтимаи характер верирсә вә ону бирдән-бирә, ејни бир заманда пул базарына бурахырса, һәмин һал өзү дә бир о гәдәр чох баш верир. Үмуми мәнфәәт нормасы исә, әксинә, һәмишә анчаг ајры-ајры мәнфәәт нормаларыны тәнләшдирән бир мејл, бир һәрәкәт кими мөвчуд олур. Капиталистләрин рәгабәти, — бу исә мәһз һәмин тәнләшдирмәјә доғру бир һәрәкәтдир, — бурада ондан ибарәтдир ки, һәмин рәгабәт тәдричлә капиталы мәнфәәтин узун заман орта сәвијјәдән ашағы олдуғу даирәләрдән чәкиб апарыр вә јенә тәдричлә ону мәнфәәтин орта сәвијјәдән јүксәк олдуғу даирә-

---

[71]

Банк нормасы	5%
60 күнлүк дисконтун базар нормасы	$3^5/_8$%
3 ајлыг " " "	$3^1/_2$%
6 ајлыг " " "	$3^5/_{16}$%
Вексел дәллалларына бир күнлүк борч	1—2%
" " бир һәфтәлик борч	3%
Гијмәтли кағызлар дәллалынын 2 һәфтә үчүн ахырынчы нормасы	$4^3/_4$—5%
Тәләб едиләнәдәк гојулан әманәтләр (банклар)	$3^1/_2$%
" " " " (дисконт мүәссисәләри)	3—$3^1/_4$%

Ејни күн әрзиндә бу фәргин нә гәдәр ола биләчәјини, Сити һаггында 10 декабр тарихли «Daily News»-дәки мәгаләдән көтүрүлүб јухарыда верилән вә 1889-чу ил декабрын 9-да Лондон пул базарындакы фаиз нормаларыны ајдынлашдыран рәгәмләр көстәрир. Минимум 1%-ә, максимум 5%-ә бәрабәрдир. { *Ф. Е.* }.

ләрә чәкиб кәтирир; јахуд һәмчинин ондан ибарәтдир ки, әлавә капитал һәмин даирәләр арасында јаваш-јаваш мүхтәлиф пропорсијаларда бөлүнүр. Һәмин мүхтәлиф даирәләр барәсиндә көтүрүлдүкдә, бу һәрәкәт һеч дә фаиз дәрәчәси мүәјјән едилиркән олдуғу кими, бүтүн капитал күтләсинин ејни заманда тә'сир көстәрмәси дејил, капиталын ахыб кәлмәсиндән вә чәкилиб апарылмасындан ибарәт олан даими дәјишикликләрдир.

Биз көрдүк ки, фаиз кәтирән капитал, әмтәәдән тамамилә фәргли бир категорија олса да, sui generis [хүсуси нөв] әмтәә олур вә буна көрә дә фаиз онун гијмәти олур вә бу гијмәт, ади әмтәәләрин базар гијмәти кими, һәр дәфә тәләб вә тәклифлә тәсбит олунур. Буна көрә дә фаизин базар нормасы, даим галхыб-енирсә дә, һәр бир конкрет һалда әмтәәнин базар гијмәти кими, о да һәр бир мә'лум анда ејни дәрәчәдә мүәјјән вә јекрәнкдир. Пул капиталистләри бу әмтәәни тәклиф едирләр, фәалијјәт көстәрән капиталистләр исә ону сатын алыр, она тәләб јарадырлар. Мәнфәәт тәнләшиб үмуми мәнфәәт нормасы олдугда бу кими бир һала јер галмыр. Әкәр һәр һансы бир даирәдә әмтәәләрин гијмәтләри истеһсал гијмәтиндән јүксәк вә ја ашағыдырса (һәм дә тичарәт фәалијјәтинин һәр нөвүнә хас олуб сәнаје тсиклинин мүхтәлиф фазалары илә әлагәдар олан дәјишикликләр бир кәнара гојулур), онда тәнләшмә истеһсалын кенишләнмәси вә ја мәһдудлашмасы васитәсилә, јә'ни сәнаје капиталы тәрәфиндән базара бурахылан әмтәә күтләләринин артмасы вә ја азалмасы васитәсилә баш верир, бунларын артмасы вә ја азалмасы исә ајры-ајры истеһсал даирәләриндә капиталын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси сајәсиндә олур. Әмтәәләрин орта базар гијмәтләринин бу сурәтлә тәнләшиб истеһсал гијмәтләри олмасы ајры-ајры мәнфәәт нормаларынын үмуми вә ја орта мәнфәәт нормасындан кәнара чыхма һалларыны тәсһиһ едир. Бу просес һеч вахт елә бир характер дашымыр вә дашыја да билмәз ки, *өзлүјүндә* сәнаје вә ја тичарәт капиталы фаиз кәтирән капитал кими алычыја нисбәтән бир әмтәә олсун. Бу просес тәзаһүр етдикдә, орта мәнфәәтин билавасилә гәрарлашмасы кими дејил, әмтәәләрин базар гијмәтләринин истеһсал гијмәтләри үзрә анчаг галхыб-енмәсиндә вә тәнләшмәсиндә тәзаһүр едир. Ишдә үмуми мәнфәәт нормасы 1) бүтүн капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрлә, 2) бүтүн капиталын дәјәринә бу изафи дәјәрин нисбәти илә вә 3) рәгабәтлә мүәјјән олунур, лакин бунун үчүн рәгабәт елә бир һәрәкәт олмалыдыр ки, ајры-ајры истеһсал даирәләринә гојулмуш капиталлар бунун васитәсилә һәмин изафи дәјәрдән өзләринин нисби кәмијјәтинә көрә бәрабәр дивидендләр көтүрмәјә чалышсын. Беләликлә, үмуми мәнфәәт нормасы, фаизин доғрудан-доғруја вә билавасилә тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтлә мүәјјән едилән базар нормасындан тамамилә башга вә ондан даһа мүрәккәб сәбәбләрлә мүәјјән олунур вә буна көрә һеч дә фаиз дәрәчәси гәдәр ашкар вә билавасилә мә'лум бир факт дејилдир. Мүхтәлиф ис-

теһсал даирәләриндәки хүсуси мәнфәәт нормаларынын өзү аз-чох гејри-мүәјјәндир; лакин бунлар тәзаһүр етдикдә, бунларын јекрәнклији дејил, бунларын фәрги тәзаһүр едир. Үмуми мәнфәәт нормасынын өзү исә һәгиги мәнфәәт нормасынын билаваситә гавранылан емпирик формасы кими дејил, мәнфәәтин анчаг минимум һədди кими мејдана чыхыр.

Фаиз нормасы илә мәнфәәт нормасы арасындакы бу фәрги гејд едәркән биз фаиз дәрәчәсинин сабитләшмәсинә көмәк едән ашағыдакы ики чәһәти һәлә бир кәнара гојуруг: 1) фаиз кәтирән капитал тарихән һәлә бундан әввәл мөвчуд олмушдур вә ән'әнә үзрә кечиб кәлән үмуми фаиз дәрәчәси мејданда олмушдур; 2) мә'лум өлкәнин истеһсал шәраитиндән асылы олмајараг, дүнја базары мәнфәәт нормасына көстәрдији тә'сирә нисбәтән, фаиз дәрәчәсинин гәрарлашмасына хејли артыг дәрәчәдә билаваситә тә'сир көстәрир.

Орта мәнфәәт билаваситә мә'лум бир факт кими дејил, бирбиринә әкс олан дәјишикликләрин тәнләшмәсинин анчаг тәдгигат васитәсилә мүәјјән едилә биләчәк сон нәтичәси кими мејдана чыхыр. Фаиз дәрәчәси мәсәләси исә башгадыр. Һәр һалда мүәјјән бир әрази дахилиндә һамы тәрәфиндән гәбул едилән фаиз дәрәчәси һәр күн тәсбит олунан бир фактдыр, һәтта сәнаје вә тичарәт капиталынын әмәлијјатларында онлар үчүн илкин шәрт вә калкулјасијада хүсуси бир маддә хидмәти көрән фактдыр. Фаиз дәрәчәси, 100 ф. стерлингә бәрабәр олан һәр бир пул мәбләғинин 2, 3, 4, 5% кәтирмәкдән ибарәт үмуми бир габилијјәти олур. Һеч метеороложи бүллетенләр дә барометрин вә термометрин јүксәклијини, биржа бүллетенләринин бу вә ја дикәр капитал үчүн дејил, пул базарында олан һәр бир капитал үчүн, јә'ни үмумијјәтлә борч верилән капитал үчүн фаиз дәрәчәси сәвијјәсини гејд етдији гәдәр дүрүст гејд етмир.

Пул базарында анчаг борч верәнлә борч алан шәхсләр бир-биринә гаршы дурур. Әмтәәнин ејни бир формасы олур ки, бу да пулдур. Хүсуси истеһсал вә ја тәдавүл даирәләринә тәтбиг едилмәкдән асылы олараг капиталын малик олдуғу бүтүн хүсуси нөвләри бурада арадан галхмыш олур. Капитал бурада фәргләрдән мәһрум, өз-өзүнә бәрабәр мүстәгил дәјәр шәклиндә, пул шәклиндә мөвчуд олур. Мүхтәлиф даирәләр арасында рәгабәтә бурада даһа јер галмыр; онларын һамысы пул борч аланлар ады илә бир јерә гатылмыш олур вә капитал да өзүнүн мүәјјән нөв вә үсулла тәтбиг едилмәсинә гаршы һәлә лагејд олдуғу формада онларын һамысына гаршы дурур. Сәнаје капиталы анчаг һәрәкәтдә вә мүхтәлиф даирәләр арасындакы рәгабәтдә өзүнү, *әслиндә бүтүн синиф үчүн үмуми* бир капитал кими көстәрир, бурада исә о, капиталын тәләб вә тәклифиндә бүтүн синиф үчүн үмуми бир капитал олараг һәгигәтән бүтүн өз һәчми илә мејдана чыхыр. Дикәр тәрәфдән, пул базарында пул капитал һәгигәтән елә бир шәкил-

дә олур ки, өзүнүн хүсуси тәтбиг үсулуна лагејд галан үмуми бир үнсүр олараг, мүхтәлиф даирәләр арасында, капиталистләр синфи ичәрисиндә, һәр бир ајрыча даирәнин истеһсал тәләбатына ујғун сурәтдә бөлүнүр. Һәм дә ири сәнаје инкишаф етдикчә, пул капитал, базара чыхдыгда онун ајрыча бир капиталист тәрәфиндән, базардакы капиталын бу вә ја дикәр һиссәсинин мүлкијјәтчиси тәрәфиндән тәмсил олунмасы кетдикчә даһа чох арадан галхыр, о, тәмәркүзләшдирилмиш, мүтәшәккил бир күтлә кими мејдана чыхыр ки, бу да керчәк истеһсалдан тамамилә башга тәрздә ичтимаи капитал нүмајәндәләри олан банкирләрин нәзарәти алтында олур. Беләликлә, мәсәлә тәләбин формасы үзәриндә олдугда, борч верилән капитала гаршы бүтөвлүкдә синиф дурур; тәклифә кәлдикдә, бу капитал өзү en masse [бүтүн күтләси е'тибарилә] борч капиталы кими мејдана чыхыр.

Мүәјјән фаиз дәрәчәсинә нисбәтән үмуми мәнфәәт нормасынын јајғын бир сәраб кими көрүнмәси сәбәбләриндән бә'зиләри бунлардыр, һәм дә фаиз дәрәчәсинин кәмијјәти, доғрудур, галхыб-енир, лакин борч аланларын һамысы үчүн бәрабәр өлчүдә галхыб-ендијинә көрә, тәсбит едилмиш мә'лум бир кәмијјәт кими һәмишә онлара гаршы дурур. Пулун дәјәринин дәјишилмәси бүтүн әмтәәләрә нисбәтән пулун бәрабәр дәјәри олмасына мане олмадығы кими; әмтәәләрин базар гијмәтләринин һәр күн галхыб-енмәси бу гијмәтләрин һәр күн бүллетенләрдә гејд едилмәсинә мане олмадығы кими, фаиз дәрәчәси дә там ејнилә беләмүнтәзәм сурәтдә «пулун гијмәти» олараг гејд едилир. Бунун сәбәби одур ки, бурада пул формасында капитал өзү бир әмтәә олараг тәклиф едилир; буна көрә дә онун гијмәтинин тәсбит едилмәси, бүтүн башга әмтәәләр кими, онун базар гијмәтинин тәсбит едилмәсидир; буна көрә дә фаиз дәрәчәси, филан гәдәр пул мүгабилиндә филан гәдәр пул кими, һәмишә кәмијјәтчә мүәјјән үмуми фаиз дәрәчәсидир. Мәнфәәт нормасы исә, әксинә, һәтта ејни бир даирә дахилиндә, әмтәәләрин базар гијмәтләри бәрабәр олдуғу һалда ејни әмтәәләрин ајры-ајры капиталлар тәрәфиндән истеһсал едилдији шәраитин мүхтәлифлијиндән асылы олараг мүхтәлиф ола биләр, чүнки ајрыча бир капиталын мәнфәәт нормасыны әмтәәнин базар гијмәти дејил, базар гијмәти илә истеһсал хәрчләри арасындакы фәрг мүәјјән едир. Һәм дә бу мүхтәлиф мәнфәәт нормалары әввәлчә ејни бир истеһсал даирәси дахилиндә, сонра да мүхтәлиф даирәләр арасында анчаг даими галхыб-енмәләр васитәсилә тәнләшә биләр.

(Сонралар ишләнмәк үчүн гејд.) Кредитин хүсуси формасы: Мә'лумдур ки, әкәр пул алгы васитәси кими дејил, тә'дијә васитәси кими ишләјирсә, онда әмтәә өзкәнинкиләшдирилир, лакин

онун дәјәри анчаг сонралар реаллашдырылыр. Әкәр тә'дијә әмтәәнин артыг јенидән сатылмасындан сонра ичра едилирсә, онда бу сатгы алгынын нәтичәси дејилдир, әксинә, алгы сатгынын васитәсилә реаллашдырылыр. Јахуд сатгы бир алгы васитәси олур. — Икинчиси: борч тәәһһүдләри, векселләр вә и. а. кредиторлар үчүн тә'дијә васитәси олур. — Үчүнчүсү, борч тәәһһүдләринин өдәнилмәси пулу әвәз едир.

ИЈИРМИ ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ФАИЗ ВӘ САҺИБКАР КӘЛИРИ.

Габагкы ики фәсилдә көрдүјүмүз кими, фаиз мәнфәәтин, јә'ни изафи дәјәрин әввәлчә елә бир һиссәси кими мејдана чыхыр вә анҹаг онун елә бир һиссәси олараг галыр ки, фәалијјәт көстәрән капиталист, сәнајечи вә ја тачир, өз капиталыны дејил, борҹ алынмыш капиталы тәтбиг етдикдә, ону һәмин капиталын мүлкијјәтчисинә вә борҹ верәнинә вермәлидир. Әкәр капиталист анҹаг өз капиталыны тәтбиг едирсә, онда мәнфәәт бу ҹүр бөлүнмүр; мәнфәәт тамамилә һәмин капиталистә чатыр. Доғрудан да, капитал мүлкијјәтчиләри капиталы тәкрар истеһсал просесиндә өзләри тәтбиг етдикдә, фаиз нормасыны мүәјјән едән рәгабәтдә иштирак етмирләр вә артыг бурада көрүнүр ки, фаиз дәрәҹәси мүәјјән едилмәдән мүмкүн олмајан фаиз категоријасы өзлүјүндә сәнаје капиталынын һәрәкәтинә нә гәдәр јабанчыдыр.

«Фаиз нормасы, кредитору кифајәтләндирән вә борҹ алан шәхсин бир ил әрзиндә, јахуд бундан даһа узун вә ја даһа гыса мүддәт әрзиндә мүәјјән мәбләғ пул капиталдан истифадә етмәк мүгабилиндә вермәјә разы олдуғу пропорсионал мәбләғ кими мүәјјән едилә биләр... капиталын мүлкијјәтчиси капиталы һәгигәтән тәкрар истеһсала тәтбиг етдији һалларда өзү даһа елә капиталистләр сырасына мәнсуб олмур ки, борҹ аланларын сајына бунларын нисбәти фаиз нормасыны мүәјјән етсин» (Th. Tooke: «A History of Prices», London 1838, II ҹилд, сәһ. 355). Доғрудан да, анҹаг капиталистләрин пул капиталистләринә вә сәнаје капиталистләринә бөлүнмәси мәнфәәтин бир һиссәсини фаизә чевирир, үмумијјәтлә фаиз категоријасыны јарадыр вә анҹаг бу ики нөв капиталистләр арасындакы рәгабәт фаиз дәрәҹәсини јарадыр.

Нә гәдәр ки, капитал тәкрар истеһсал просесиндә фәалијјәт көстәрир, — һәтта фәрз едилсә ки, капитал сәнаје капиталистинин өзүнә мәхсусдур, буна көрә дә о һәмин капиталы кредитора гајтармалы олмур, — онда хүсуси бир шәхс олмаг е'тибарилә капиталистин сәрәнҹамында бу капитал өзү дејил, анҹаг мәнфәәт олур ки, буну да о бир кәлир кими хәрҹләјә биләр. Нә гә-

дәр ки, онун капиталы бир капитал кими фәалиjjәт көстәрир, бу капитал тәкрар истеһсал просесинә мәнсубдур, бурада тәсбит олунмушдур. Сәнаjе капиталисти бу капиталын мүлкиjjәтчиси олса да, бу капиталист капиталдан әмәjи истисмар етмәк үчүн бир капитал олараг истифадә етдиjи мүддәтдә һәмин мүлкиjjәт она бу капитала еjни заманда даһа башга бир үсулла сәрәнчам етмәк имканы вермир. Пул капиталисти дә тамамилә еjни һалдадыр. Нә гәдәр ки, онун капиталы борч верилмишдир вә буна көрә дә пул капитал кими фәалиjjәт көстәрир, онда бу капитал она фаиз кәтирир, мәнфәәтин бир һиссәсини верир, лакин капиталист әсас мәбләғә сәрәнчам едә билмир. Бу һал, һәр дәфә капиталист өз капиталыны, мәсәлән, бир иллиjә вә jа бир нечә иллиjә борч верәрәк, капиталы кери алмадан муәjjән вахтларда фаиз алдыгда ашкара чыхыр. Лакин капиталын һәтта кери гаjытмасы да иши әсла дәjишдирмир. Капиталист буну кери алдыгда, бунун капитал кими, бу һалда пул капитал кими фәалиjjәтини өзү үчүн сахламаг истәjирсә, буну һәмишә jенидән борч вермәлидир. Капитал нә гәдәр ки, онун әлиндәдир, фаиз кәтирмир вә бир капитал кими фәалиjjәт көстәрмир; капитал нә гәдәр ки, фаиз кәтирир вә бир капитал кими фәалиjjәт көстәрир, онун әлиндә олмур. Бурадан да капиталы һәр заман борч вермәк имканы ирәли кәлир. Буна көрә дә Безенкетин әлеjһинә Тукун ашағыдакы гејдләри әсла дүзкүн деjилдир. О, Безенкетдән ситат кәтирир («Metallic, Paper and Credit Currency». London 1842, сәһ. 73): «Әкәр фаиз дәрәчәси 1%-ә ендирилсәjди, онда борч алынмыш капитал саһиб капиталы илә, демәк олар, бир сыраjа (on a par) гоjулмуш оларды». Тук бурада белә изаһат верир: «Бу гәдәр вә jа һәтта бундан аз фаизлә борч алынмыш капиталын саһиб капиталы илә еjни сырада һәтта тәхминән дура биләчәjи о гәдәр гәрибә бир иддиадыр ки, бу гәдәр ағыллы вә мөвзунун аjры-аjры чәһәтләри барәсиндә jахшы мә'луматы олан бир мүәллиф тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш олмасаjды, чәтин ки, чидди диггәтә лаjиг оларды. Олмаjа о, гаjтарылыб өдәнилмәк кими бир шәртин олмасыны фәрз етдиjини нәзәрдән гачырмыш вә jа буну бөjүк әһәмиjjәти олмаjан бир шеj һесаб етмишдир?» (Th. Tooke: «An Inquiry into the Currency Principle», 2-чи нәшри, London 1844, сәһ. 80). Әкәр фаиз = 0 олсаjды, онда капитал борч алмыш олан сәнаjе капиталисти өз капиталы илә иш көрән капиталистлә еjни вәзиjjәтдә оларды. Онларын һәр икиси бәрабәр орта мәнфәәт көтүрәрди, капитал исә, — истәр борч алынмыш капитал олсун, истәрсә саһиб капиталы, — анчаг мәнфәәт истеһсал етдиjинә көрә бир капитал олараг фәалиjjәт көстәрир. Капиталын гаjтарылмалы олмасы шәрти бурада һеч бир шеjи дәjишдирмәзди. Фаиз дәрәчәси сыфра нә гәдәр чох jахынлашырса, jә'ни мәсәлән, 1%-ә енирсә, борч алынмыш капитал бир о гәдәр артыг дәрәчәдә саһиб капиталы илә еjни бир вәзиjjәтә кәлиб чатыр.

Пул капиталы нә гәдәр ки, пул капиталы кими мөвчуд олмалыдыр, о даим јенидән борч верилмәли, һәм дә мөвчуд фаизлә, мәсәлән, 1%-лә борч верилмәлидир, һәмишә ејни сәнаје вә тичарәт капиталистләри синфинә борч верилмәлидир. Бунлар нә гәдәр ки, капиталист олараг фәалијјәт көстәрирләр, борч едилмиш капитал васитәсилә фәалијјәт көстәрән шәхс илә, өз капиталы илә фәалијјәт көстәрән шәхс арасындакы фәрг анчаг бундадыр ки, онлардан бири фаиз вермәлидир, дикәри исә — јох; бири бүтүн p мәнфәәти өз чибинә гојур, дикәри исә $p - z$-и, мәнфәәт минус фаизи өз чибинә гојур; z сыфра нә гәдәр чох јахынлашырса, $p - z$ бир о гәдәр артыг дәрәчәдә p-јә јахынлашыр вә, демәли, һәр ики капиталист бир о гәдәр артыг дәрәчәдә ејни вәзијјәтә кәлиб чыхыр. Бири капиталы гајтармалы вә јенидән борч алмалыдыр, дикәринин исә өз капиталы фәалијјәт көстәрмәли олдуғуна көрә, о да истеһсал просеси үчүн даим јенидән капитал аванс етмәлидир вә һәмин капитала бу просесдән башга бир шеј үчүн сәрәнчам едә билмәз. Һәм дә өзлүјүндә ајдын олан даһа бир фәрг галыр, бу да ондан ибарәтдир ки, һәмин капиталистләрдән бири өз капиталынын мүлкијјәтчисидир, дикәри исә — јох.

Инди белә бир суал гаршыја чыхыр: мәнфәәтин халис мәнфәәтә вә фаизә бу чүр халис кәмијјәт бөлкүсү нә сурәтдә кејфијјәт бөлкүсүнә кечир? Башга сөзлә: борч алынмыш капиталы дејил, анчаг өз капиталыны тәтбиг едән капиталист өзү дә нә сурәтлә өз үмуми мәнфәәтинин бир һиссәсини хүсуси бир фаиз категоријасына аид едир вә буну өзлүјүндә ајрыча һесаблајыр? Сонра, бунунла әлагәдар олараг нә сурәтлә һәр бир капитал, — истәр борч алынмыш, истәрсә борч алынмамыш олсун, — фаиз кәтирән капитал олмаг е'тибарилә, халис мәнфәәт кәтирән капитал олараг өзүндән фәргләнир?

Мә'лумдур ки, бу гәбил мәнфәәтин һеч дә һәр чүр белә тәсадүфи кәмијјәт бөлкүсү кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилмир. Мәсәлән, бир нечә сәнаје капиталисти бир мүәссисә ачмаг үчүн бирләшмишләр вә сонра јуридик чәһәтдән тәсбит едилмиш мүгавиләјә әсасән мәнфәәти өз араларында бөлүшдүрүрләр. Башгалары өз мүәссисәсини һәр кәс өзү, шәриксиз идарә едир. Бунлар өз мәнфәәтләрини ики категорија үзрә, бир һиссәсини шәхси мәнфәәт кими, дикәр һиссәсини дә мөвчуд олмајан шәрикләр үчүн нәзәрдә тутулмуш шәрикли мәнфәәти кими һесабламырлар. Демәли, бу һалда кәмијјәт бөлкүсү кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилмир. Мүлкијјәтчи тәсадүфән бир нечә јуридик шәхсдән ибарәт олдуғу заман бөлкү баш верир; белә олмадыгда, бөлкү дә олмур.

Суала чаваб вермәк үчүн, биз фаиз әмәлә кәлмәсинин һәгиги башланғыч нөгтәси үзәриндә бир гәдәр артыг дајанмалы олачағыг; јә'ни белә бир фәрзијјәни әсас көтүрмәк лазымдыр ки, пул капиталисти илә мәһсулдар капиталист доғрудан да бир-биринин

гаршысына јалныз јуридик чәһәтчә бир-бириндән фәргли шәхсләр кими дејил, һабелә тәкрар истеһсал просесиндә тамамилә мүхтәлиф рол ојнајан шәхсләр кими, јахуд әлләриндә ејни бир капиталын һәгигәтән ики чүр вә тамамилә мүхтәлиф шәкилдә һәрәкәт етдији шәхсләр кими чыхырлар. Бири анчаг капитал борч верир, дикәри исә буну мәһсулдар шәкилдә тәтбиг едир.

Борч алынмыш капитал васитәсилә ишләјән мәһсулдар капиталист үчүн умуми мәнфәәт ики һиссәјә бөлүнүр: онун борч верән шәхсә вермәли олдуғу фаизә вә фаиздән артыг галиб мәнфәәтдә онун өз пајыны тәшкил едән һиссәјә. Әкәр үмуми мәнфәәт нормасы мә'лумдурса, онда бу ахырынчы һиссәни фаиз дәрәчәси мүәјјән едир; әкәр фаиз дәрәчәси мә'лумдурса, онда бу һиссәни үмуми мәнфәәт нормасы мүәјјән едир. Сонра: үмуми мәнфәәт, бүтүн мәнфәәтин һәгиги дәјәр кәмијјәти һәр бир конкрет һалда орта мәнфәәтдән нә гәдәр фәргләнсә дә, үмуми мәнфәәтин фәалијјәт көстәрән капиталистә мәнсуб һиссәси фаизлә мүәјјән олунур, чүнки фаиз (хүсуси јуридик мүгавиләләр олдуғу һаллар бир кәнара гојуларса) үмуми фаиз дәрәчәси әсасында тәсбит олунур вә истеһсал просеси башланмаздан әввәл, јә'ни онун нәтичәси, үмуми мәнфәәт алынмаздан әввәл мә'лум бир кәмијјәт кими нәзәрдә тутулур. Биз көрдүк ки, капиталын һәгиги спесифик мәһсулу олан изафи дәјәр, даһа јахындан мүәјјән едиләрсә, мәнфәәтдир. Лакин борч алынмыш капитал васитәсилә ишләјән капиталист үчүн бу мәһсул мәнфәәт дејил, мәнфәәт минус фаиздир, јә'ни фаизи вердикдән сонра мәнфәәтдән онун әлиндә галан һиссәдир. Беләликлә, мәнфәәтин бу һиссәси мүтләг она капиталын мәһсулу кими көрүнүр, чүнки бу капитал фәалијјәт көстәрир; онун үчүн бу доғрудан да беләдир, чүнки о, анчаг фәалијјәт көстәрән капитал олмаг е'тибарилә һәмин капиталын тәмсилчисидир. Капитал фәалијјәт көстәрдијинә көрә, о, капиталын шәхсләшмәсидир, капиталын фәалијјәт көстәрмәсинә сәбәб исә, онун сәнаје вә ја тичарәтә мәнфәәт кәтирән шәкилдә гојулмасыдыр вә ону тәтбиг едән капиталистин һәмин капиталла мә'лум саһибкарлыг саһәсинин тәләб етдији әмәлијјатлары ичра етмәсидир. Үмуми мәнфәәтдән онун кредитора вермәли олдуғу фаизин әксинә олараг, мәнфәәтдән онун пајына дүшән галмыш һиссә, беләликлә, мүтләг сәнаје, resp. [мүвафиг сурәтдә] тичарәт мәнфәәти формасы алыр, јахуд, бунларын һәр икисини әһатә едән ифадә ишләдиләрсә, саһибкар кәлири формасы алыр. Әкәр үмуми мәнфәәт орта мәнфәәтә бәрабәрдирсә, онда бу саһибкар кәлиринин кәмијјәтини анчаг фаиз дәрәчәси мүәјјән едәчәкдир. Әкәр үмуми мәнфәәт орта мәнфәәтдән фәргләнирсә, онда үмуми мәнфәәтлә орта мәнфәәт (бунларын һәр икисиндән фаиз чыхылмагла) арасындакы фәрги бүтүн о конјунктуралар мүәјјән едәчәкдир ки, бунлар мүвәггәти фәргләнмәјә, — истәр ајрыча бир истеһсал даирәсиндәки мәнфәәт нормасынын үмуми мәнфәәт нормасындан

фәргләнмәсинә, истәрсә мүәјјән даирәдәки ајрыча бир капиталистин әлдә етдији мәнфәәтин бу хүсуси даирәдәки орта мәнфәәтдән фәргләнмәсинә сәбәб олур. Лакин биз көрдүк ки, истеһсал просесинин өзүндә мәнфәәт нормасы тәкчә изафи дәјәрдән дејил, һабелә бир чох башга чәһәтләрдән дә: истеһсал васитәләринин алгы гијмәтиндән, орта истеһсал методларына нисбәтән даһа мәһсулдар олан истеһсал методларындан, сабит капитала гәнаәт едилмәсиндән вә и. а. асылыдыр. Һәм дә әкәр истеһсал гијмәти бир кәнара гојуларса, онда хүсуси конјунктуралардан, һәр бир конкрет саһибкарлыг сөвдәсиндә исә капиталистин мәһарәт вә зирәклији дәрәчәсиндән асылыдыр ки, бу капиталист алырмы вә сатырмы вә истеһсал гијмәтиндән нә дәрәчә јухары вә ја ашағы алыб сатыр вә беләликлә дә тәдавүл просесиндә мәчму изафи дәјәрин чох вә ја аз һиссәсини мәнимсәјирми. Лакин һәр һалда бурада үмуми мәнфәәтин кәмијјәт бөлкүсү кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилир, хүсусән она көрә ки, кәмијјәт бөлкүсүнүн өзү *нәјин* бөлүнмәли олмасындан, фәал капиталистин капитал васитәсилә *нечә* саһибкарлыг етмәсиндән вә бу капиталын фәалијјәт көстәрән капитал олмаг е'тибарилә, јә'ни фәал капиталист олан капиталистин функсијалары нәтичәсиндә она нә кими үмуми мәнфәәт кәтирмәсиндән асылыдыр. Фәалијјәт көстәрән капиталистин бурада капитал мүлкијјәтчиси олмадығы фәрз едилир. Капитал үзәриндәки мүлкијјәти онун үчүн кредитор, пул капиталисти тәмсил едир. Беләликлә, фәалијјәт көстәрән капиталистин она вердији фаиз капитал үзәриндәки мүлкијјәтин пајына, өзлүјүндә бу мүлкијјәтин пајына дүшән үмуми мәнфәәтин бир һиссәсидир. Бунун әксинә олараг, мәнфәәтдән фәал капиталистин пајына дүшән һиссә инди анчаг, тәкрар истеһсал просесиндә капиталын көмәји илә онун ичра етдији әмәлијјатлардан вә ја функсијалардан, демәли, хүсуси олараг онун сәнаје вә ја тичарәтдә бир саһибкар кими ифа етдији функсијалардан ирәли кәлән саһибкарлыг кәлири шәклиндә көрүнүр. Демәли, онун үчүн фаиз садәчә капитал үзәриндәки мүлкијјәтин бәһрәси кими, капиталын тәкрар истеһсалы просесиндән тәчрид олунуб өзлүјүндә кәтүрүлән капиталын бәһрәси кими, «ишләмәјән», фәалијјәт көстәрмәјән капиталын бәһрәси кими көрүнүр; һалбуки саһибкар кәлири она анчаг өзүнүн капиталла ичра етдији функсијаларын бәһрәси кими, капиталын һәрәкәти бәһрәси кими, капиталын просес һалында олмасы нәтичәси кими көрүнүр ки, һәмин просес һалы да инди она пул капиталистинин фәалијјәтсизлијинин, истеһсал просесиндә иштирак етмәмәсинин әксинә олараг, онун өзүнүн фәалијјәти кими көрүнүр. Үмуми мәнфәәтин ики һиссәсини кејфијјәтчә беләә ајырмаг, — бу да ондан ибарәтдир ки, фаиз истеһсал просесиндән асылы олмајараг өзлүјүндә капиталын бәһрәсидир, капитал үзәриндәки мүлкијјәтин бәһрәсидир, саһибкар кәлири исә просесдә олан, истеһсал просесиндә фәалијјәт көстәрән ка-

питалын бәһрәсидир, буна ҝөрә дә капитал тәтбиг едән шәхсин тәкрар истеһсал просесиндә ојнадығы фәал ролун бәһрәсидир, — кејфијјәтчә белә ајырмаг һеч дә бир һалда пул капиталистинин, дикәр һалда исә сәнаје капиталистинин анҹаг субјектив бир тәсәввүрү дејилдир. Бу ајырмаг објектив факта әсасланыр, чүнки фаиз садәҹә капитал мүлкијјәтчиси олан, јә'ни истеһсал просесиндән әввәл вә истеһсал просесиндән кәнарда капитал үзәриндәки мүлкијјәтин садәҹә тәмсилчиси олан пул капиталистинин, борҹ верән шәхсин әлинә ахыб ҝәлир; саһибкар ҝәлири исә анҹаг фәалијјәт ҝөстәрән капиталистин, капитал мүлкијјәтчиси олмајан шәхсин әлинә ахыб ҝәлир.

Ејни бир капитала вә буна ҝөрә дә һәмчинин онун истеһсал етдији мәнфәәтә мүхтәлиф јуридик титуллары олан ики мүхтәлиф шәхс арасында үмуми мәнфәәтин халис кәмијјәт бөлкүсү истәр борҹ алынмыш капиталла ишләјән сәнаје капиталисти үчүн, истәрсә өз капиталыны өзү тәтбиг етмәјән пул капиталисти үчүн кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилир. Мәнфәәтин бир һиссәси инди, капиталын *бир* ҹәһәти ҝөтүрүлдүкдә, фаиз шәклиндә өзлүјүндә она чатан бәһрә кими тәмсил олунур; дикәр һиссәси капиталын башга, буна әкс ҹәһәти ҝөтүрүлдүкдә, онун спесифик бәһрәси кими тәмсил олунур, буна ҝөрә дә саһибкар ҝәлири кими тәмсил олунур; онлардан бири анҹаг капитал үзәриндәки мүлкијјәтин мәһсулу кими, дикәри анҹаг бу капиталла фәалијјәт ҝөстәрмәјин мәһсулу кими, просес ичра едән капиталын мәһсулу, јахуд фәал капиталистин ичра етдији функсијаларын мәһсулу кими тәмсил олунур. Һәм дә үмуми мәнфәәтин һәр ики һиссәсинин, санки маһијјәтчә мүхтәлиф олан ики мәнбәдән әмәлә ҝәлән бу һиссәләрин белә кристаллашмасы вә гаршылыглы сурәтдә ајрылыб тәкләнмәси инди бүтүн капиталистләр синфи үчүн вә бүтүн капитал үчүн гәрарлашмалыдыр. Бурада онун фәрги јохдур ки, фәал капиталист тәрәфиндән тәтбиг един капитал борҹ алынмышдырмы, ја јох, пул капиталистинә мәхсус капитал онун өзү тәрәфиндән тәтбиг едилирми, ја јох. Һәр бир капиталдан әлдә едилән мәнфәәт, демәли, капиталларын бир-бирилә тәнләшмәсинә әсасланан орта мәнфәәт дә кејфијјәтчә мүхтәлиф олан, гаршылыглы сурәтдә мүстәгил олан вә бир-бириндән асылы олмајан ики һиссәјә, фаизлә саһибкар ҝәлиринә ајрылыр вә ја бөлүнә биләр ки, бунларын да һәр бири хүсуси ганунларла мүәјјән олунур. Өз капиталы илә ишләјән капиталист дә, ејнилә, борҹ алынмыш капиталла ишләјән капиталист кими, өз үмуми мәнфәәтини бир мүлкијјәтчи кими, борҹ вермиш бир шәхс кими, өз капиталыны өзүнә борҹ вермиш бир шәхс кими өзүнә чатасы фаизә вә фәал, фәалијјәт ҝөстәрән капиталист кими она чатасы саһибкар ҝәлиринә бөлүр. Беләликлә, кејфијјәт бөлкүсү олан бу бөлкү үчүн әһәмијјәти јохдур ки, капиталист башга бир капиталистлә доғрудан да бөлүшмәлидир, ја јох. Капитал тәтбиг едән шәхс өз капиталы илә фәалијјәт ҝөс-

тәрсә дә, бөлүнүб ики шәхс олур: бири садәчә капитал мүлкиј-јәтчиси, бири дә капитал тәтбиг едән шәхс; онун капиталынын өзү бу капиталын кәтирдији мәнфәәт категоријаларына мүнасибәт чәһәтдән көтүрүлдүкдә, бир тәрәфдән, өзлүјүндә фаиз кәтирән *мүлкијјәт* капитала, истеһсал просесиндән *кәнардакы* капитала вә, дикәр тәрәфдән, истеһсал просесиндәки капитала, просес ичра едән капитал олмаг е'тибарилә саһибкар кәлири верән капитала бөлүнүр.

Демәли, фаиз елә мөһкәмләнир ки, инди үмуми мәнфәәтин истеһсал үчүн әһәмијјәти олмајан, јалныз тәсадүфи һалда, мәһз сәнајечинин өзкә капиталы васитәсилә ишләдији заман баш верән бир бөлкүсү олараг мејдана чыхмыр. О һәтта өз капиталы илә ишләдикдә дә, онун мәнфәәти фаизә вә саһибкар кәлиринә бөлүнүр. Бунунла бәрабәр халис кәмијјәт бөлкүсү дөнүб кејфијјәт бөлкүсү олур; бу бөлкү сәнајечинин өз капиталынын мүлкијјәтчиси олуб-олмамасы кими тәсадүфи бир һалдан асылы олмајараг баш верир. Бу нәинки бир тәк мәнфәәтин мүхтәлиф шәхсләр арасында бөлүнән һиссәләридир, һәмчинин капитала мүхтәлиф мүнасибәтдә олан, демәли, капиталын мүхтәлиф мүәјјән формаларына мүнасибәтдә олан ики мүхтәлиф мәнфәәт категоријасыдыр.

Үмуми мәнфәәтин фаизә вә саһибкар кәлиринә бу бөлкүсү, кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилдикдә өзүнүн бу кејфијјәт бөлкүсү характерини бүтүн капитал үчүн вә бүтүн капиталистләр синфи үчүн сахламасынын сәбәбләри инди тамамилә ајдын олур.

Әввәлән: бу белә садә емпирик бир сәбәбдән ирәли кәлир ки, сәнаје капиталистләринин чоху, мүхтәлиф саj нисбәтләриндә олса да, һәм өз капиталы, һәм дә борч алынмыш капитал васитәсилә ишләјир вә өз капиталы илә борч алынмыш капитал арасындакы нисбәт мүхтәлиф дөврләрдә дәјишилир.

Икинчиси: үмуми мәнфәәтин бир һиссәсинин фаиз формасына чеврилмәси онун дикәр һиссәсини саһибкар кәлиринә чевирир. Доғрудан да, саһибкар кәлири анчаг, фаиз хүсуси бир категорија кими мөвчуд олдугда үмуми мәнфәәтин фаиздән артыг галан һиссәсинин алдығы әкс формадыр. Үмуми мәнфәәтин нә сурәтлә фаизә вә саһибкар кәлиринә ајрылмасы мәсәләсинин бүтүн тәдгиги садәчә олараг онун тәдгигиндән ибарәт олур ки, үмуми мәнфәәтин бир һиссәси үмумијјәтлә нечә фаиз шәклиндә кристаллашыб мүстәгил варлыг әлдә едир. Лакин фаиз кәтирән капитал тарихән һазыр, гәдим бир форма кими мөвчуд олур, буна көрә капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин һазыр јарымформасы олан фаиз дә һәлә капиталист истеһсал үсулу вә буна мүвафиг олараг капитал вә мәнфәәт һаггындакы тәсәввүрләр мејдана кәлмәздән чох әввәл мөвчуд олур. Буна көрә пул капитал, фаиз кәтирән капитал һәлә индијәдәк халгын тәсәввүрүндә үмумијјәтлә капитал, par excellence капитал олараг галмагдадыр. Дикәр тәрәфдән, Месси заманына гәдәр һөкм сүрән белә бир тәсәввүр дә јенә бурадан

ирәли кәлир ки, куја өзлүјүндә пулун өдәнилиши фаизлә верилир. Борҹ верилмиш капиталын, һәгигәтдә капитал олараг тәтбиг едилиб-едилмәмәсиндән асылы олмајараг фаиз кәтирмәси, — истеһлак мәгсәдилә борҹ алынмыш олдугда да фаиз кәтирмәси, — капиталын бу формасынын мүстәгиллији тәсәввүрүнү мөһкәмләдир. Капиталист истеһсал үсулунун илк дөврләриндә фаизин мәнфәәтә гаршы, фаиз кәтирән капиталын исә сәнаје капиталына гаршы мүстәгил сурәтдә мејдана чыхмасыны ән јахшы тәсдиг едән будур ки, фаизин садәҹә үмуми мәнфәәтин бир һиссәси олмасы факты анҹаг XVIII әсрин јарысында (Месси, сонра да Јум тәрәфиндән) кәшф едилмиш вә үмумиј јәтлә буну кәшф етмәк лазым кәлмишди.

Үчүнҹүсү: сәнаје капиталистинин өз капиталы иләми, јохса борҹ алынмыш капиталла ишләмәси белә бир вәзијјәти әсла дәјишдирмир ки, пул капиталистләри синфи онун гаршысына капиталистләрин хүсуси бир нөвү кими чыхыр, пул капиталы мүстәгил капитал нөвү кими вә фаиз изафи дәјәрин бу хүсуси капитала мүвафиг мүстәгил бир формасы кими чыхыр.

Кејфијјәтҹә фаиз капитал үзәриндә садәҹә мүлкијјәтин вердији, капиталын мүлкијјәтчиси тәкрар истеһсал просесиндән кәнарда галырса да, капиталын өзлүјүндә вердији, демәли, капиталын өз просесиндән ајрылыгда вердији изафи дәјәрдир.

Кәмијјәтҹә мәнфәәтин фаиз тәшкил едән һиссәси елә тәсәввүр олунур ки, куја бу һиссә өзлүјүндә сәнаје вә тиҹарәт капиталы илә дејил, пул капитал илә бағлыдыр вә изафи дәјәрин бу һиссәсинин нормасы, фаиз нормасы, јахуд фаиз дәрәҹәси белә бир мүнасибәти мөһкәмләдир. Әввәлән, она көрә ки, фаиз дәрәҹәси — үмуми мәнфәәт нормасындан асылылығына бахмајараг — мүстәгил сурәтдә мүәјјән едилир вә, икинҹиси, әмтәәләрин базар гијмәти кими, о да гавранылмајан мәнфәәт нормасынын әксинә олараг, сабит, бүтүн дәјишикликләр заманы јекрәнк, ашкар вә һәмишә мә'лум нисбәт кими мејдана чыхыр. Әкәр бүтүн капитал сәнаје капиталистләринин әлиндә олсајды, онда нә фаиз оларды, нә дә фаиз дәрәҹәси. Үмуми мәнфәәтин кәмијјәт бөлкүсүнүн алдығы мүстәгил форма кејфијјәт бөлкүсү доғурур. Әкәр сәнаје капиталисти пул капиталисти илә мүгајисә едиләрсә, сәнаје капиталистини пул капиталистиндән үмуми мәнфәәтин орта фаиздән артыг һиссәси олан анҹаг саһибкар кәлири фәргләндирир ки, бу да фаиз дәрәҹәси сајәсиндә емпирик сурәтдә мә'лум бир кәмијјәт кими мејдана чыхыр. Дикәр тәрәфдән, әкәр о, борҹ алынмыш капитал васитәсилә дејил, өз капиталы васитәсилә иш көрән сәнаје капиталисти илә мүгајисә едиләрсә, бу ахырынҹы капиталист ондан анҹаг пул капиталисти кими фәргләнир, чүнки о, фаизи вермәк әвәзинә өз ҹибинә гојур. Һәр ики һалда үмуми мәнфәәтин фаиздән фәргләнән һиссәси она саһибкар кәлири кими, фаиз өзү исә, капиталын өзлүјүндә вердији вә буна көрә дә капиталын мәһ-

сулдар шәкилдә тәтбиг едилмәдән дә верәчәји изафи дәјәр кими көрүнүр.

Ајрыча бир капиталист һаггында бу әмәли чәһәтдән доғрудур. О, өз капиталыны фаиз кәтирән капитал олараг борч версинми, јохса мәһсулдар капитал кими тәтбиг едәрәк, онун дәјәрини мүстәгил сурәтдә артырсын, — бу онун өз арзусундан асылыдыр, һәм дә фәрги јохдур, бу капитал истәр өз башланғыч нөгтәсиндә пул капитал кими мөвчуд олсун, истәрсә дә ону һәлә пул капитала чевирмәк лазым кәлсин. Лакин үмуми мигјасда, јә'ни бүтүн ичтимаи капитала тәтбиг едилдикдә, — бә'зи вулгар игтисадчылар белә едирләр, һәм дә буну һәтта мәнфәәтин әсасы кими гәләмә верирләр, — бу, әлбәттә, мә'насыздыр. Капиталын пул шәклиндә мөвчуд олан нисбәтән кичик һиссәси истисна олмагла бүтүн капиталын мөвчуд олдуғу формадакы истеһсал васитәләрини дәјәрин артырылмасы үчүн сатын алыб бунлардан истифадә едән адамлар олмадан бүтүн капиталын пул капитала чеврилә биләчәји, әлбәттә, мә'насыз бир шејдир. Белә дүшүнмәк даһа мә'насыздыр ки, куја капитал мәһсулдар капитал кими фәалијјәт көстәрмәдән, јә'ни изафи дәјәр јаратмадан капиталист истеһсал үсулу әсасында фаиз кәтирә биләрди, һалбуки фаиз өзү изафи дәјәрин анчаг бир һиссәсини тәшкил едир; куја капиталист истеһсалы олмадан капиталист истеһсал үсулу өз јолу илә кедә биләрди. Әкәр капиталистләрин олдугча бөјүк һиссәси өз капиталыны пул капитала чевирмәк истәсәјди, онда бунун нәтичәсиндә пул капитал ағлакәлмәз дәрәчәдә гијмәтдән дүшәрди вә фаиз дәрәчәси ағлакәлмәз гәдәр ашағы енәрди; дәрһал бир чохлары даһа өз фаизләри илә јашаја билмәзди вә, беләликлә, јенидән сәнаје капиталистинә чеврилмәк мәчбуријјәтиндә галарды. Лакин артыг дејилдији кими, ајрыча капиталист үчүн бу бир фактдыр. Буна көрә дә о һәтта өз капиталы илә иш көрдүкдә дә өз орта мәнфәәтинин орта фаизә бәрабәр олан һиссәсинә лабүд олараг, өз капиталынын истеһсал просесиндән асылы олмајараг өзлүјүндә алынан мәһсулу кими бахыр; фаиз шәклиндә тәкләнмиш олан бу һиссәнин әксинә олараг, о, үмуми мәнфәәтин фаиздән артыг олан һиссәсинә садәчә саһибкар кәлири кими бахыр.

Дөрдүнчүсү: {Әлјазмасында бир парча чатышмыр}.

Демәли, мә'лум олду ки, борч алынмыш капиталын садә мүлкијјәтчисинә фәалијјәт көстәрән капиталистин, мәнфәәтдән вермәли олдуғу һиссә мәнфәәтин елә бир һиссәсинин мүстәгил формасына чеврилир ки, буну өзлүјүндә һәр бир капитал, истәр борч алынмыш, истәрсә борч алынмамыш капитал фаиз ады илә верир. Бу һиссәнин кәмијјәти орта фаиз дәрәчәсинин јүксәклијиндән асылыдыр. Онун һарадан әмәлә кәлдијини көстәрән чәһәт инди анчаг будур ки, фәалијјәт көстәрән капиталист, өз капиталынын мүлкијјәтчиси олдугда, фаиз дәрәчәсинин мүәјјән олунмасында рәгабәт етмир — һәр һалда фәал сурәтдә рәгабәт етмир. Мәнфәәт

үчүн мүхтәлиф јуридик титуллары олан ики шәхс арасында мәнфәәтин халис кәмијјәт бөлкүсү капиталын вә мәнфәәтин санки өз тәбиәтиндән ирәли кәлән кејфијјәт бөлкүсүнә чеврилмишдир. Она көрә ки, көрдүјүмүз кими, үмумијјәтлә мәнфәәтин бир һиссәси фаиз формасы алдыгда, орта мәнфәәтлә фаиз арасындакы фәрг, јахуд мәнфәәтин фаиздән артыг һиссәси фаизә экс бир формаја, саһибкар кәлири формасына чеврилир. Бу ики форма, фаиз вә саһибкар кәлири, анчаг өз экслијиндә мөвчуддур. Демәли, бунларын һәр икиси изафи дәјәрлә мүәјјән бир нисбәтдә дејилдир, — изафи дәјәрә нисбәтән бунлар анчаг мүхтәлиф категоријалар, бәндләр вә адлар үзрә тәсбит олунмуш һиссәләрдир, — амма бирбирилә гаршылыглы нисбәтдәдир. Мәнфәәтин бир һиссәси фаизә чеврилдијинә көрә, дикәр һиссәси саһибкар кәлири шәклиндә мејдана чыхыр.

Мәнфәәт дејәркән, биз бурада даим орта мәнфәәти нәзәрдә тутуруг, чүнки истәр фәрди мәнфәәтин, истәрсә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки мәнфәәтин дәјишилмәләри, јә'ни рәгабәт мүбаризәси илә вә башга чәһәтләрлә әлагәдар олараг, орта мәнфәәтин, јахуд изафи дәјәрин бөлүшдүрүлмәсиндә баш верән бу вә ја дикәр дәјишикликләрин бурада бизим үчүн әсла фәрги јохдур. Һәмин фикир үмумијјәтлә бу тәдгигатын бүтөвүнә аиддир.

Демәли, фаиз, Рамсејин тә'риф вердији кими, өзлүјүндә капитал үзәриндәки мүлкијјәтин истәр тәкрар истеһсал просесиндән кәнарда галыб анчаг бир кредитор олан шәхсә, истәрсә өз капиталыны мәһсулдар шәкилдә өзү тәтбиг едән мүлкијјәтчијә вердији халис мәнфәәтдир. Лакин капитал мүлкијјәтчијә вердији бу халис мәнфәәти дә она көрә вермир ки, бу мүлкијјәтчи фәалијјәтли капиталистдир, она көрә верир ки, һәмин мүлкијјәтчи бир пул капиталисти кими өз капиталыны фаиз кәтирән капитал олараг, фәалијјәтли капиталистә борч вериддији кими, өзү өзүнә борч верир. Пулун вә үмумијјәтлә дәјәрин капитала чеврилмәси капиталист истеһсал просесинин даими нәтичәси олдуғу кими, пулун капитал кими мөвчуд олмасы да капиталист истеһсал просеси үчүн даими бир илкин шәртдир. Пул истеһсал васитәләринә чеврилмә габилијјәтинә малик олдуғуна көрә, һагғы өдәнилмәмиш әмәјә даим команда едир вә буна көрә дә әмтәәләрин истеһсалы вә тәдавүл етмәси просесини өз саһиби үчүн изафи дәјәр истеһсалына чевирир. Демәли, фаиз анчаг онун ифадәсидир ки, үмумијјәтлә дәјәр, — өз үмуми ичтимаи формасында чисимләшмиш әмәк, — һәгиги истеһсал просесиндә истеһсал васитәләри шәкли алан дәјәр, мүстәгил гүввә олараг чанлы иш гүввәсинә гаршы дурур вә һагғы өдәнилмәмиш әмәји мәнимсәмәк васитәси олур; бу дәјәр она көрә белә бир гүввә олур ки, фәһләјә өзкә мүлкијјәти кими гаршы дурур. Лакин, дикәр тәрәфдән, муздлу әмәјә гаршы бу экслик фаиз формасында силиниб кедир, чүнки фаиз кәтирән капитал өзлүјүндә муздлу әмәкдә дејил, фәалијјәт

көстәрән капиталда өз экслијини тапыр; өзлүјүндә кредитор капиталист мәһз капиталист истеһсалы әсасында истеһсал васитәләриндән мәһрум едилмиш муздлу фәһләјә дејил, тәкрар истеһсал просесиндә һәгигәтән фәалијјәт көстәрән капиталистә билаваситә гаршы дурур. Фаиз кәтирән капитал — *функсија олан* капиталын әксинә олараг, *мүлкијјәт олан* капиталдыр. Лакин капитал фәалијјәт көстәрмәдикчә фәһләләри истисмар етмир вә әмәклә антагонизмә кирмир.

Дикәр тәрәфдән, саһибкар кәлири муздлу әмәјә гаршы дејил, анчаг фаизә гаршы экслик тәшкил едир.

Әввәлән: әкәр орта мәнфәәт ирәличәдән мә'лум бир кәмијјәт кими фәрз едиләрсә, онда саһибкар кәлиринин нормасы әмәк һаггы илә дејил, фаиз дәрәчәси илә мүәјјән олунур. Саһибкар кәлиринин нормасы фаиз дәрәчәсинә тәрс нисбәтдә јухары вә ја ашағы олачагдыр[72].

Икинчиси: фәалијјәт көстәрән капиталист саһибкар кәлиринә олан өз иддиасыны, демәли, бу кәлирин өзүнү дә капитал үзәриндәки өз мүлкијјәтиндән дејил, капиталын фәалијјәтсиз мүлкијјәт кими мөвчуд олдуғу мүәјјән формасынын әксинә олараг, онун функсијасындан һасил едир. Бу, онун борч алынмыш капиталла иш көрдүјү, беләликлә дә, фаизин вә саһибкар кәлиринин ики мүхтәлиф шәхсә чатдығы һалларда билаваситә мөвчуд олан бир экслик кими тәзаһүр едир. Саһибкар кәлири тәкрар истеһсал просесиндә капиталын функсијасындан, јә'ни сәнаје вә тичарәт капиталынын функсијаларына хидмәт едәркән фәалијјәт көстәрән капиталистин ичра етдији әмәлијјатлар, көстәрдији фәалијјәт нәтичәсиндә мејдана кәлир. Лакин фәалијјәт көстәрән капиталын тәмсилчиси олмаг фаиз кәтирән капиталын тәмсил едилмәси кими зәһмәтсиз газанч верән бир вәзифә дејилдир. Капиталист истеһсалы әсасында капиталист һәм истеһсал просесини, һәм дә тәдавүл просесини идарә едир. Мәһсулдар әмәји истисмар етмәклә ким мәшғул олурса олсун: истәр капиталист өзү, истәрсә онун адындан башгалары мәшғул олсун, бунун үчүн сә'ј көстәрилмәлидир. Беләликлә, фаизин әксинә олараг, саһибкар кәлири она капитал үзәриндәки мүлкијјәтдән асылы олмајан бир шеј кими, даһа артыг дәрәчәдә онун мүлкијјәтчи олмамаг, *фәһлә* олмаг функсијаларынын нәтичәси кими көрүнүр.

Буна көрә дә онун бејниндә мүтләг белә бир тәсәввүр ојаныр ки, онун саһибкар кәлири муздлу әмәјә нәинки һеч бир сајагла зидд дејилдир, нәинки садәчә һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәји дејилдир, һәтта әксинә, бу өзү анчаг *әмәк һаггыдыр,* нәзарәт һаггыдыр, wages of superintendence of labour-дур, ади муздлу фәһләјә

[72] «Капиталын халис мәнфәәти мүәссисәнин мәнфәәтиндән асылы дејил, мүәссисәнин мәнфәәти капиталын халис мәнфәәтиндән асылыдыр» (*Ramsay:* «Essay on the Distribution of Wealth», сәһ. 214. Рамсејдә халис мәнфәәт һәмишә = фаизә).

верилдијиндән јүксәк һагдыр, 1) чүнки бу даһа мүрәккәб бир әмәкдир, 2) чүнки о өзү өзүнә әмәк һагғы верир. Капиталист олмаг е’тибарилә онун функсијасынын изафи дәјәр, јә’ни һагғы өдәнилмәмиш әмәк истеһсал етмәкдән, һәм дә ән гәнаәтли шәртләрлә истеһсал етмәкдән ибарәт олдуғуну, — бу чәһәти баша дүшмәји белә бир экслик тамамилә пәрдәләјир ки, капиталист һәтта бир капиталист олмагла һеч бир функсија ифа етмәјиб анчаг капитал мүлкијјәтчиси олса да, јенә фаиз она чатыр вә, әксинә, фәалијјәт көстәрән капиталист ишләтдији капиталын мүлкијјәтчиси олмаса да, саһибкар кәлири она чатыр. Мәнфәәтин, јә’ни изафи дәјәрин бөлүндүјү һәр ики һиссәнин бир-биринә экс формалары архасында унудулур ки, бунларын һәр икиси садәчә изафи дәјәрин һиссәләридир вә онун бөлүнмәси нә онун тәбиәтиндә, нә дә онун һарадан әмәлә кәлмәсиндә вә онун мөвчуд олмасы шәртләриндә һеч бир шеји дәјишдирә билмәз.

Фәалијјәт көстәрән капиталист тәкрар истеһсал просесиндә муздлу фәһләләрин гаршысына өзкә мүлкијјәти олан капиталын тәмсилчиси кими чыхыр вә фәалијјәт көстәрән капиталист тәрәфиндән тәмсил едилән пул капиталисти әмәјин истисмарында иштирак едир. Фәал капиталистин фәһләләрә гаршы анчаг истеһсал васитәләринин тәмсилчиси олараг өз функсијасыны јеринә јетирә биләчәји, фәһләләри өзү үчүн ишләдә биләчәји, јахуд истеһсал васитәләрини капитал олараг фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур едә биләчәји, — бу чәһәт капиталын тәкрар истеһсал просесиндәки функсијасы илә тәкрар истеһсал просесиндән кәнарда капитал үзәриндәки садәчә мүлкијјәт арасындакы экслик үзүндән унудулур.

Доғрудан да, мәнфәәтин, јә’ни изафи дәјәрин һәр ики һиссәсинин фаиз вә саһибкар кәлири олараг алдығы форма әмәјә олан нисбәти ифадә етмир, чүнки бу нисбәт анчаг әмәклә мәнфәәт арасында, јахуд, даһа дүрүстү, бир мәчму, бир там олан, бу һәр ики һиссәнин вәһдәти олан изафи дәјәр арасында мөвчуддур. Мәнфәәтин бөлүндүјү нисбәт вә бу бөлкү үчүн әсас олан мүхтәлиф јуридик титуллар мәнфәәтин һазыр олдуғуну, онун мөвчуд олдуғуну фәрз едир. Буна көрә дә әкәр капиталист ишләтдији капиталын мүлкијјәтчисидирсә, онда бүтүн мәнфәәти, јахуд изафи дәјәри чибинә гојур; фәһлә үчүн һеч фәрги јохдур ки, капиталист бүтүн мәнфәәтими өзүнә көтүрүр, јохса онун бир һиссәсини јуридик мүлкијјәтчи олан үчүнчү шәхсә вермәлидир. Беләликлә, мәнфәәтин ики нөв капиталистләр арасында бөлүнмәсинин әсаслары бурадача, бөлүнмәли олан мәнфәәтин, изафи дәјәрин мөвчуд олмасы әсаслары кими көстәрилир, һалбуки изафи дәјәри, онун сонралар нечә бөлүнәчәјиндән асылы олмајараг, өзлүјүндә капитал тәкрар истеһсал просесиндән әлдә едир. Фаизин саһибкар кәлиринә гаршы дурмасындан, саһибкар кәлиринин дә фаизә гаршы дурмасындан, бунларын һәр икисинин әмәјә дејил, бир-биринә гаршы дурмасындан о нәтичә чыхарылыр ки, саһибкар кәлири плјус

фаиз, јә'ни мәнфәәт, јә'ни ән нәһајәт изафи дәјәр әсасланыр — нәјә әсасланыр? Буна әсасланырмыш ки, онун һәр ики һиссәси бир-биринә әкс формалардадыр! Лакин мәнфәәт бу бөлкү ичра олунандан әввәл истеһсал едилмиш олур, онун һаггында бәһс едилә биләчәјиндән әввәл истеһсал едилмиш олур.

Фаиз кәтирән капитал анчаг о һалда капитал олараг галыр ки, борч верилмиш пул доғрудан да капитала чеврилсин вә артым истеһсал едилмиш олсун ки, бу артымын да бир һиссәси фаиздир. Лакин бу, фаиз кәтирмәк хассәсинин истеһсал просесиндән асылы олмајараг капитала битишмәсинә мане олмур. Ахы иш гүввәси дә өзүнүн дәјәр истеһсал етмәк габилијјәтини анчаг әмәк просесиндә фәалијјәт көстәрдији вә реаллашдығы заман ашкара чыхарыр; лакин бу белә бир чәһәти арадан галдырмыр ки, иш гүввәси өзлүјүндә, потенсиал сурәтдә, габилијјәт олараг, дәјәр јарадан фәалијјәтдир; белә бир фәалијјәт олмаг е'тибарилә о тәкчә просесдән әмәлә кәлмир, әксинә, просес үчүн илкин шәрт олур. О, дәјәр јаратмаг габилијјәти олараг сатын алыныр. Лакин ону мәһсулдар шәкилдә ишләмәкдән савајы гејри ишләр үчүн дә, мәсәлән, халис шәхси мәгсәдләр үчүн, хидмәт үчүн вә и. а. сатын алмаг олар. Капитал да бунун кимидир. Капиталдан бир капитал кими истифадә едиб-етмәмәк, јә'ни онунла бағлы олан изафи дәјәр јарадылышы хассәсини һәгигәтән фәалијјәтә кәтириб-кәтирмәмәк борч аланын өз ишидир. Һәр ики һалда о, капитал әмтәәдә өзлүјүндә, бир имкан кими мөвчуд олан изафи дәјәри өдәјир.

Инди саһибкар кәлири үзәриндә даһа әтрафлы дајанаг.

Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә капиталын спесифик ичтимаи мүәјјәнлији моментинин тәсбит олунмасы — өзкә әмәјинә команда етмәк хассәсинә малик олан капитал мүлкијјәтинин тәсбит олунмасы нәтичәсиндә, бу сәбәбдән дә фаиз изафи дәјәрин бунунла әлагәдар олараг капитал тәрәфиндән истеһсал едилән бир һиссәси кими мејдана чыхдығына көрә, изафи дәјәрин дикәр һиссәси — саһибкар кәлири — лабүд сурәтдә елә бир шәкилдә тәсәввүр олунур ки, куја бу һиссә капитал олан капиталдан әмәлә кәлмир, истеһсал просесинин спесифик ичтимаи мүәјјәнлијиндән асылы олмајараг һәмин просесдән әмәлә кәлир, зира онун бу мүәјјәнлији капиталын фаизи ифадәсиндә өз хүсуси варлыг үсулуну кәсб етмишдир. Лакин капиталдан ајрылыгда олан истеһсал просеси үмумијјәтлә әмәк просесидир. Буна көрә дә капитал мүлкијјәтчисиндән фәргли олараг, сәнаје капиталисти фәалијјәт көстәрән капитал кими дејил, һәтта капиталдан кәнарда фәалијјәт көстәрән бир шәхс кими, үмумијјәтлә әмәк просесинин садә бир дашыјычысы кими, фәһлә кими, һәм дә муздлу фәһлә кими мејдана чыхыр.

Өзлүјүндә фаиз мәһз, капитал олмаг е'тибарилә әмәк шәраитинин әмәјә гаршы ичтимаи әксликдә, әмәјә гаршы вә әмәк үзә-

риндә шәхси һөкмранлыға чеврилмиш шәкилдә мөвчуд олдуғуну ифадә едир. Капитал үзәриндәки мүлкијјәтин өзүнү фаиз, өзкә әмәјинин мәһсулларыны мәнимсәмәк васитәси кими ифадә едир. Лакин капиталын бу характерик хүсусијјәти фаиздә елә бир хассә кими тәмсил едилмишдир ки, санки о, истеһсал просесиндән асылы олмајараг капитала мәхсусдур вә һәмин истеһсал просесинин спесифик капиталист мүәјјәнлијинин һеч дә нәтичәси дејилдир. Капиталын бу характерик хүсусијјәти фаиздә әмәјә гаршы мүстәгим әкслик һалында дејил, әксинә, әмәјә мүнасибәтдән кәнарда, анчаг бир капиталистин дикәринә мүнасибәти кими тәмсил едилмишдир. Јә'ни әмәјин өзүнә капиталын мүнасибәти үчүн фәрги олмајан вә халис заһири бир тә'риф кими тәмсил едилмишдир. Беләликлә, фаиздә, капиталын антагонист характеринин мүстәгил ифадә алдығы бу хүсуси мәнфәәт нөвүндә о елә ифадә олунмушдур ки, һәмин антагонизм бурада тамамилә силиниб кедир вә әсла нәзәрә алынмыр. Фаиз капиталист илә фәһлә арасында дејил, ики капиталист арасындакы мүнасибәтдир.

Дикәр тәрәфдән, бу фаиз формасы мәнфәәтин дикәр һиссәсинә кејфијјәтчә саһибкар кәлири формасы верир, сонра нәзарәт һаггы формасы верир. Капиталистин өзлүјүндә ифа етмәли олдуғу, мәһз фәһләләрдән фәргли олараг вә фәһләләрин әксинә олараг капиталистин пајына дүшән хүсуси функсијалар халис әмәк функсијалары кими көрүнүр. Елә көрүнүр ки, онун изафи дәјәр јаратмасына сәбәб *капиталист кими* ишләмәси дејилдир, сәбәб одур ки, өзүнүн капиталист кејфијјәтинә бахмајараг, бунунла белә о *да* ишләјир. Буна көрә дә изафи дәјәрин бу һиссәси даһа изафи дәјәр дејил, онун әксидир — ичра едилмиш әмәјин еквивалентидир. Капиталын јад олмасы, онун әмәјә әкслији һәгиги истисмар просесиндән о тәрәфә кечирилдијинә, мәһз фаиз кәтирән капитала иснад верилдијинә көрә, бу истисмар просесинин өзү елә бир садә әмәк просеси кими көрүнүр ки, бурада фәалијјәт көстәрән капиталист фәһләнин көрдүјүндән анчаг фәргли бир иш көрүр. Беләликлә, истисмар етмә әмәји илә истисмар едилән әмәк — һәр икиси әмәк олмаг е'тибарилә бир-биринин ејни чыхыр. Истисмар етмә әмәји дә, истисмар едилән әмәк дә ејнилә бир әмәк имиш. Фаиз капиталын ичтимаи формасы олур, лакин нејтрал вә фәргсиз шәкилдә ифадә едилмиш формасы олур; саһибкар кәлири капиталын игтисади функсијасы олур, лакин һәмин функсијанын мүәјјән капиталист характериндән тәчрид едилмиш функсијасы олур.

Бу заман капиталистин шүурунда да, мәнфәәт тәнләшиб орта мәнфәәт һалына дүшәркән компенсасија үчүн олан вә бу китабын II бөлмәсиндә гејд едилән әсаслар мәсәләсиндәки ејни мүлаһизәләр баш верир. Компенсасија үчүн олан бу әсаслар, изафи дәјәрин бөлкүсүнә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрән һәмин әсаслар, капиталист тәсәввүр үсулу сајәсиндә, мәнфәәтин әмәлә кәлмәси сәбәблә-

ринә вә мәнфәәтә һагг газандырмаг үчүн (субјектив) әсаслара чеврилир.

Саһибкар кәлирини нәзарәт әмәјинин әвәзи һесаб едән вә саһибкар кәлири илә фаиз арасындакы әксликдән ирәли кәлән тәсәввүр даһа сонра өзүнә бунда дајаг нөгтәси тапыр ки, мәнфәәтин бир һиссәси доғрудан да әмәк һаггы олараг ајрыла биләр вә һәгигәтән ајрылыр, јахуд даһа дүрүст десәк, әксинә: әмәк һаггынын бир һиссәси капиталист истеһсал үсулу әсасында мәнфәәтин интеграл тәркиб һиссәси кими тәсәввүр олунур. Бу һиссә, һәлә А. Смитин доғру олараг кәшф етдији кими, халис шәкилдә, мүстәгил сурәтдә вә, бир тәрәфдән, мәнфәәтдән (фаизлә саһибкар кәлиринин мәчмусундан), дикәр тәрәфдән, мәнфәәтдән фаиз чыхылдыгда галан вә саһибкар кәлири адланан һиссәсиндән тамамилә ајрылмыш шәкилдә мејдана чыхыр, — һәчми вә и. а. кифајәт гәдәр әмәк бөлкүсүнә јол верән, беләликлә дә мүдир үчүн хүсуси бир әмәк һаггы тә'јин етмәк мүмкүн олан мүәссисә нөвләриндә мүдирин сахланмасы формасында мејдана чыхыр.

Билаваситә истеһсал просеси мүстәгил истеһсалчыларын бир-бириндән ајры әмәји шәклиндә дејил, ичтимаи-гурашыг просес шәклиндә олдуғу һәр јердә али нәзарәт вә рәһбәрлик әмәји лабүд олараг мејдана чыхыр[73]. Лакин онун тәбиәти ики чүрдүр.

Бир тәрәфдән, бир чох фәрдләрин әмәкдашлыг етдији бүтүн ишләрдә просесин үмуми әлагәси вә вәһдәти ајры-ајры ишләрә дејил, лабүд сурәтдә, оркестрин дирижору кими, идарә едичи ваһид бир ирадә һалында е'малатхананын бүтүн фәалијјәтинә аид функсијаларда өзүнү көстәрир. Бу, һәр бир гурашыг истеһсал үсулу шәраитиндә ичра едилмәли олан мәһсулдар әмәкдир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр тачирлик бөлмәси тамамилә бир кәнара гојуларса, бу али нәзарәт әмәји билаваситә истеһсалчы олан фәһлә илә истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси арасындакы әкслијә әсасланан бүтүн истеһсал үсулларында лабүд сурәтдә мејдана чыхыр. Бу әкслик нә гәдәр бөјүк олурса, фәһләләр үзәриндәки бу али нәзарәтин ролу да бир о гәдәр бөјүк олур. Буна көрә дә көләлик системиндә бу рол өз максимумуна чатыр[74]. Лакин бу нәзарәт әмәји капиталист истеһсал үсулунда да зәруридир, чүнки бурада истеһсал просеси ејни заманда иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак едилмәси просесидир. Тамамилә истибдад дөвләтләриндә олдуғу кими, али нәзарәт әмәји вә һөкумәтин ишә һәртәрәфли гарышмасы әмәји һәр ики

---

[73] «Һәр бир нәзарәт лүзуму бурада» (торпаг саһиби олан кәндлидә) «тамамилә арадан галхмышдыр» (*J. E. Cairnes*: «The Slave Power». London 1862, сәһ. 48).

[74] «Әкәр ишин хассәләри фәһләләрин» (јә'ни гулларын) «бөјүк саһәдә бөлүшдүрүлмәсини тәләб едирсә, онда нәзарәтчиләрин сајы, буна көрә һәмин нәзарәтдән ирәли кәлән әмәјин һаггынын верилмәси хәрчләри дә мүвафиг сурәтдә артмалыдыр» (*J. E. Cairnes* «The Slave Power». London 1862, сәһ. 44).

тәрәфи: һәм һәр бир ҹәмиј̌јәтин тәбиәтиндән ирәли кәлән үмуми ишләрин көрүлмәсини, һәм дә һөкумәтлә халг күтләси арасындакы әксликдән ирәли кәлән спесифик функсијалары әһатә едир.

Көләлик системини билавасит мүшаһидә етмиш олан антик јазычыларда нәзарәт әмәјинин һәр ики тәрәфи, тәҹрүбәдә олдуғу кими, нәзәријјәдә дә гырылмаз сурәтдә бирләшдирилмишди, — капиталист истеһсал үсулуну мүтләг бир истеһсал үсулу һесаб едән мүасир игтисадчыларда да тамамилә бунун кимидир. Дикәр тәрәфдән, индиҹә бир мисалла көстәрәҹәјим үзрә, башга игтисадчылар муздлу әмәк системинә һагг газандырмаг үчүн нәзарәт әмәјиндән бир әсас олараг истифадә етдикләри кими, еjнилә мүасир көләлик системинин мәддаһлары бундан көләлијә һагг газандырмаг үчүн истифадә етмәји баҹарырлар.

Катон заманларындакы villicus: «Гулдарлыг маликанәсинин (familia rustica) башында идарәчи (villa-дан villicus) дурурду, о гәбул едир вә бурахырды, алыр вә сатырды, саһибдән тә'лимат алыр вә саһиб олмадығы заман сәрәнҹам верир вә ҹәзаландырырды... Идарәчи, әлбәттә, галан гуллара нисбәтән чох сәрбәст иди; Магонун китабларында она евләнмәк, ушаг доғуздурмаг вә өз нәгд пулуна малик олмаг иҹазәси верилмәси мәсләһәт көрүлүр, Катон исә ону, идарәчи гадынла евләндирмәји мәсләһәт көрүр; тәкҹә о үмид едә биләрди ки, өзүнү јахшы апардыгда, өз ағасындан азадлыг алсын. Галан гуллара кәлдикдә, онларын һамысы ев хидмәтчиләри иди... Һәр бир гул, һабелә идарәчи өзү дә өз иашәсини мүәјјән вахтларда вә дүрүст мүәјјән едилмиш өлчүдә ағадан алырды, һәм дә неҹә долана билирсә, доланырды... Азугәнин мигдары ишә ујғун өлчүдә олурду; буна көрә дә, мәсәлән, идарә едән шәхс ади гуллардан јүнкүл иш көрдүјүнә көрә онун алдығы азугә дә аз олурду» (Mommsen: «Römische Geschichte», 2-ҹи нәшри, 1856, I ҹилд, сәһ. 809—810). [Мүгајисә ет: Моммзен: «Рома тарихи». Дөвләт иҹтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты ,1936-чы ил, I ҹилд, сәһ. 786—787].

Аристотел:

«ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τούς δούλους, ἀλλ'ἐν τῷ χρῆσθα δούλους». («Она көрә ки, өзлүјүндә аға олмаг» — капиталист олмаг — «гул сатын алмагда» — әмәк сатын алмаг игтидары верән капитал мүлкијјәтиндә — «дејил, гуллардан истифадә етмәкдә тәзаһүр едир» — фәһләләри, һазыркы заманда муздлу фәһләләри истеһсал просесиндә ишләтмәкдә тәзаһүр едир). «Ἔστὶ δὲ αὐτῆ ἡ ἐπιστὴμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν» («Лакин бу елмдә јүксәк вә ја нәҹиб һеч бир шеј јохдур») «ἃ γάρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν». («Гулун јеринә јетирә биләҹәјини о әмр едә билмәлидир»). «Διό ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταυτὴν τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν». («Ағаларын өзләрини бу зәһмәтә салмасы лазым кәлмәдик-

дә, *бу шәрәфи* нәзарәтчи өз үзәринә көтүрүр; ағалар өзләри исә дөвләт ишләри илә мәшғул олур вә философлуг едирләр».) (Aristoteles: «De republica», Bekker нәшријјаты, 1837, I китаб, 7-чи фәсил.) [Мүгајисә ет: «Аристотелин сијасәти», С. А. Жебелевин тәрҹүмәси, СПБ, 1911-ҹи ил, сәһ. 18.]

Аристотел ачыгҹа дејир ки, истәр сијаси, истәрсә игтисади саһәдәки һөкмранлыг һөкмдарларын үзәринә ағалыг функсијалары гојур, јә'ни игтисади саһәдә гојур, демәли, онлар иш гүввәсини истеһлак етмәји бачармалыдырлар; һәм дә Аристотел буна әлавә едир ки, нәзарәт әмәјинә бөјүк әһәмијјәт верилмәмәлидир, буна көрә дә аға кифајәт гәдәр варлы олдугда, бу зәһмәтләри чәкмәк «шәрәфини» нәзарәтчијә верир.

Рәһбәрлик вә али нәзарәт әмәји әкәр һәр бир гурашыг ичтимаи әмәјин тәбиәтиндән ирәли кәлән хүсуси бир функсија дејилсә вә әкәр, әксинә, бу әмәк истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиси илә анҹаг иш гүввәсинин мүлкијјәтчиси арасындакы әксликдән ирәли кәлирсә, — һәм дә фәрги јохдур, истәр иш гүввәси, көләлик системиндә олдуғу кими, фәһләнин өзү илә бирликдә сатын алынсын, истәрсә фәһлә өз иш гүввәсини өзү сатсын вә буна көрә истеһсал просеси ејни заманда онун әмәјинин капитал тәрәфиндән истеһлак едилмәси просеси олсун, — әсил истеһсалчынын әсарәт алтына алынмасындан әмәлә кәлән бу функсија чох вахт һәмин мүнасибәтин өзүнә һагг газандырмаг үчүн кифајәт едән бир әсас кими ирәли сүрүлүр вә истисмар да, һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәси дә ејнилә чох вахт капитал мүлкијјәтчисинә чатасы әмәк һаггы кими гәләмә верилир. Лакин Бирләшмиш Штатларда көләлијин мүдафиәчиси, О'Коннор адлы бир вәкил «Ҹәнуба гаршы әдаләт» әләмәти алтында 1859-ҹу ил декабрын 19-да Нју-Јоркда кечирилмиш митингдә сөјләдији нитгдә буну ән јахшы бир шәкилдә етмишдир. Курултулу алгышлар алтында о демишдир: «Now, gentlemen [Демәли, ҹентлменләр], тәбиәт өзү зәнҹини гул олмаг үчүн јаратмышдыр. О, сағлам вә ишдә гүчлүдүр; лакин она бу гүчү верән тәбиәт она нә идарә етмәк бачарығы, нә дә ишләмәк арзусу вермишдир. (*Бәјәнмә сәсләри.*) О бунларын һәр икисиндән мәһрумдур! Һәм дә она ишләмәк ирадәси вермәмиш олан һәмин тәбиәт она аға да вермишдир ки, онда бу ирадәни зорла јаратсын вә һансы иглим шәраити үчүн јарадылмышса, һәмин иглим шәраитиндә ону һәм өзү үчүн, һәм дә ону идарә едән аға үчүн фајдалы бир хидмәтчи етсин. Мән гәт'и дејирәм ки, зәнҹини тәбиәтин гојдуғу шәраитдә сахламагда һеч бир әдаләтсизлик јохдур; она ону идарә едән бир аға верилмәсиндә һеч бир әдаләтсизлик јохдур; ағанын зәнҹини идарә етмәкдән вә ону истәр өзү үчүн, истәрсә ҹәмијјәт үчүн фајдалы етмәкдән өтрү сәрф етдији әмәк вә истедад мүгабилиндә зәнҹини ишләмәјә вә өз ағасына әдаләтлә бунун әвәзини вермәјә мәҹбур етмәклә зәнҹинин һеч бир һүгугу-

ну әлиндән алмырлар» [«New York Tribune», 20 декабр 1859-чу ил, сәһ. 5—8].

Белә чыхыр ки, гул кими, муздлу фәһләнин дә ону ишләмәјә мәҹбур едән вә ону идарә едән ағасы олмалыдыр. Бу ағалыг вә табелик мүнасибәтләри фәрз едилдикдә исә, тамамилә тәбии ҝөрүнәр ки, муздлу фәһлә өз әмәк һаггыны вә бундан әлавә нәзарәт һаггыны, она ағалыг вә нәзарәт едилмәси әмәјинин әвәзини истеһсал етмәјә мәҹбур едилсин, «ағанын ону идарә етмәкдән вә ону истәр өзү үчүн, истәрсә ҹәмијјәт үчүн фајдалы етмәкдән өтрү сәрф етдији әмәк вә истеʼдад мүгабилиндә өз ағасына әдаләтлә бунун әвәзини вермәјә» мәҹбур едилсин.

Бир һалда ки, али нәзарәт вә рәһбәрлик әмәји антагонист характердән, капиталын әмәк үзәриндәки һөкмранлығындан ирәли ҝәлир вә буна ҝөрә дә, капиталист истеһсалы кими, синфи әкслијә әсасланан бүтүн истеһсал үсуллары үчүн үмумидир, — онда капиталист системиндә дә бу әмәк һәр бир гурашыг иҹтимаи әмәк тәрәфиндән хүсуси бир әмәк олараг ајры-ајры фәрдләр үзәринә гојулан мәһсулдар функсијаларла билаваситә вә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Һәр һансы epitropos-ун вә ја, феодал Франсасында адландығы кими, régisseur-ун әмәк һаггы, белә бир мүдирә (manager) һагг вермәк үчүн иш кифајәт гәдәр бөјүк һәҹмә чатдыгда, дәрһал мәнфәәтдән ајрылыр вә ихтисаслы әмәјин һаггы формасыны алыр, — һәрчәнд бу, бизим сәнаје капиталистләрини һәлә һеч дә о јерә ҝәтириб чыхартмыр ки, онлар «дөвләт ишләри илә мәшғул олсунлар вә философлуг етсинләр».

Һәлә ҹ. Јур гејд етмишдир ки, «бизим сәнаје системимизин ҹаны» сәнаје капиталистләри дејил, сәнајени идарә едәнләрдир (managers)[75]. Мүәссисәнин тиҹарәт һиссәсинә ҝәлдикдә, бу барәдә лазым оланларын һамысы бундан әввәлки бөлмәдә артыг дејилмишдир.

Ҝапиталист истеһсалынын өзү о јерә ҝәтириб чыхармышдыр ки, капитал үзәриндәки мүлкијјәтдән тамамилә ајрылмыш олан али нәзарәт әмәји һәмишә күчәдә һазыр тапылыр. Буна ҝөрә дә һәмин али нәзарәт әмәјини капиталистин иҹра етмәси фајдасыз олмушдур. Капелмејстерин оркестрдәки аләтләрин мүлкијјәтчиси олмасына һеч бир еһтијаҹ јохдур; дирижор олмаг еʼтибарилә онун функсијасына башга мусигичиләрин «һаггыны вермәклә» мәшғул олмаг вәзифәси дә дахил дејилдир. Ҝооператив фабрикләри ҝөстәрир ки, јүксәк инкишаф пилләсини тәмсил едән капиталист ири торпаг саһибини кәрәксиз һесаб етдији кими, онун өзүнүн дә истеһсалын фәал иштиракчысы олмасы кәрәксиз олмушдур. Әҝәр капиталистин әмәји анҹаг

[75] *A. Ure*: «Philosophy of Manufactures». Франсызҹа тәрҹүмәси. 1836, I ҹилд, сәһ. 67, бурада фабрикантларын һәмин Пиндары ејни заманда онлара ҝөстәрир ки, тәтбиг етдикләри механизм һаггында онларын ҹохунун азаҹыг да тәсәввүрү јохдур.

капиталист истеһсалы олан истеһсал просесиндән ирәли кәлмирсә вә, демәли, капиталла бирликдә бу әмәк өз-өзүнә јох олмурса; әкәр бу әмәк өзкә әмәјини истисмар етмәк кими бир функсија илә кифајәтләнмирсә; демәли, әкәр бу әмәк ичтимаи әмәјин формасындан, үмуми нәтичә әлдә етмәк үчүн бир чохларынын комбинасијасындан вә кооперасијасындан ирәли кәлирсә, — онда һәмин форма капиталист габығыны өз үзәриндән атдығына көрә капиталдан асылы олмадығы кими, ејнилә бу әмәк дә капиталдан асылы дејилдир. Бу әмәјин капиталист әмәји шәклиндә, капиталистин функсијасы шәклиндә зәрури олдуғуну иддиа етмәк анчаг о демәкдир ки, vulgus, капиталист истеһсал усулу дахилиндә инкишаф етмиш формалары, өз антагонист капиталист характериндән ајрылмыш вә азад олмуш шәкилдә тәсәввүр едә билмир. Пул капиталистинә нисбәтән сәнаје капиталисти фәһләдир, лакин бир капиталист олмаг е'тибарилә, јә'ни өзкә әмәјинин истисмарчысы олмаг е'тибарилә фәһләдир. Онун бу әмәк мүгабилиндә тәләб етдији вә алдығы һагг мәһз мәнимсәнилән өзкә әмәјинин мигдарына бәрабәрдир вә истисмар үчүн лазым кәлән ишләри капиталист өз үзәринә көтүрдүјү тәгдирдә бу әмәјин истисмары дәрәчәсиндән асылыдыр, бу истисмар үчүн онун көстәрдији вә мүлајим бир муздла идарә едән шәхс үзәринә гоја биләчәји кәркинлик дәрәчәсиндән асылы дејилдир. Инкилтәрәнин фабрик маһалларында һәр бөһрандан сонра хејли чох мигдар кечмиш фабриканта раст кәлмәк олар ки, онлар кечмишдә өзләринә мәхсус олан фабрикләри кичик бир муздла идарә едирләр, чох заман өз кредиторларындан ибарәт олан јени саһибләрин јанында хидмәт едән мүдир кими идарә едирләр[76].

Истәр тичарәт, истәрсә сәнаје мүәссисәләрини идарә едән шәхсләрә бу мүәссисәләри идарә етмәк үчүн верилән һагг, фәһләләрин кооператив фабрикләриндә вә капиталист сәһмдар мүәссисәләриндә саһибкар кәлириндән тамамилә ајрылыгда мејдана чыхыр. Идарәетмә һаггынын саһибкар кәлириндән ајрылмасы дикәр һалларда тәсадүфи икән бурада даими характер алыр. Кооператив фабрикиндә нәзарәт әмәји өз антагонист характерини итирир, чүнки идарә едән шәхс фәһләләрә гаршы капиталын нүмајәндәси олмур, она фәһләләр мužд верирләр. Кредитлә бирликдә инкишаф едән сәһмдар мүәссисәләри үмумијјәтлә бу идарәетмә әмәјини хүсуси бир функсија олараг истәр өзүнүн капиталына, истәрсә борч алынмыш капитала саһибликдән кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә ајырмаг мејли көстәрир вә бу да тамамилә она бәнзәјир ки, буржуа чәмијјәти

[76] Мәнә мә'лум олан бир һалда, ифлас етмиш фабрикант 1868-чи ил бөһранындан сонра өз кечмиш фәһләләринин муздлу фәһләси олмушду. О ифлас етдикдән сонра фәһләләр ширкәти фабрики өз әлинә алмышды, кечмиш саһиб исә фабрикин мүдири олмушду. — *Ф. Е.*

инкишаф етдикҹә мәһкәмә вә идарәетмә функсијалары, феодализм заманы атрибутлары олдуғу торпаг саһиблијиндән ајрылыр. Лакин бир һалда ки, бир тәрәфдән, садә капитал мүлкијјәтчисинә, пул капиталистинә фәалијјәт көстәрән капиталист гаршы дурур, кредит инкишаф етдикҹә исә бу пул капиталын өзү иҹтимаи характер алыр, банкларда тәмәркүзләшир вә өзүнүн билавасит мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән дејил, банклар тәрәфиндән борҹ верилир, дикәр тәрәфдән, анҹаг мүдир олан һеч бир титулла, нә борҹ алмаг шәклиндә, нә дә һәр һансы башга бир шәкилдә капитал саһиби олмајан шәхс өзлүјүндә фәалијјәт көстәрән капиталистин үзәринә дүшән бүтүн реал функсијалары јеринә јетирир, — онда анҹаг гуллугчу галыр, кәраксиз бир шәхс олан капиталист исә истеһсал просесиндән кәнар олур.

Инкилтәрәдәки кооператив фабрикләринин дәрҹ едилмиш һесабатларындан[77] көрүнүр ки, — мүдирә верилән вә, тамамилә дикәр фәһләләрин һаггы кими, сәрф едилмиш дәјишән капиталын бир һиссәсини тәшкил едән музд чыхылдыгда, — мәнфәәт орта мәнфәәтдән артыг олмушдур, һәрчәнд бу фабрикләр бә'зән хүсуси фабрикләрдән јүксәк фаиз вермишдиләр. Бүтүн бу һалларда јүксәк мәнфәәт көтүрүлмәсинә сәбәб сабит капитал тәтбигиндә даһа чох гәнаәт едилмәсидир. Лакин бурада бизи ән чох марагландыран ҹәһәт одур ки, орта мәнфәәт (= фаиз + + саһибкар кәлири) һәгигәтдә вә дујулачаг бир сурәтдә бурада идарәетмә һаггындан әсла асылы олмајан кәмијјәт кими мејдана чыхыр. Бурада мәнфәәт орта мәнфәәтдән артыг олдуғуна көрә, саһибкар кәлири дә һәмишәкиндән артыг олмушдур.

Бә'зи капиталист сәһмдар мүәссисәләриндә дә, мәсәлән, сәһмдар банкларында (Joint Stock Banks) ејни һал мүшаһидә олунур. «London and Westminster Bank» 1863-ҹү илдә 30% иллик дивиденд вермишдир; «Union Bank of London» вә башгалары 15% вермишдир. Мүдирләрә верилән мукддан әлавә, бурада әманәтләр үзрә верилән фаиз дә үмуми мәнфәәтдән чыхылыр. Бурада јүксәк мәнфәәт көтүрүлмәси онунла изаһ олунур ки, мүәссисәләрә гојулан капитал әманәтләрә нисбәтән ҹүз'и бир кәмијјәт тәшкил едир. Мәсәлән, «London and Westminster Bank»-ын 1863-ҹү илдә гојдуғу капитал 1 000 000 ф. ст., әманәтләр исә 14 540 275 ф. ст. иди. «Union Bank of London»-ун 1863-ҹү илдә гојдуғу капитал 600 000 ф. ст., әманәтләр исә 12 384 173 ф. ст. иди.

Саһибкар кәлиринин нәзарәт вә ја идарәетмә һаггы илә гарышдырылмасы әввәлдә, фаизин әксинә олараг, мәнфәәтин фаиздән артығынын алдығы хүсуси формадан ирәли кәлмишдир. Бунларын гарышдырылмасы, мәнфәәти изафи дәјәр, јә'ни

[77] Һесабатлардан бурада верилән рәгәмләр ән чоху 1864-ҹү илә гәдәр кәлиб чатыр, чүнки мәтн 1865-ҹи илдә јазылмышдыр. — *Ф. Е.*

һагғы өдәнилмәмиш әмәк кими дејил, капиталистин ичра етдији әмәк мүгабилиндә онун өзүнүн әмәк һагғы кими көстәрмәк јолунда едилән мәддаһлыг сә'ји нәтичәсиндә даһа да инкишаф етмишдир. Сосиалистләр буна гаршы белә бир тәләб ирәли сүрмүшдүләр ки, мәнфәәт нәзәријјәдә нә дејә гәләмә верилирсә, һәгигәтдә бундан, јә'ни садәчә нәзарәт һаггындан ибарәт едилсин. Һәм дә бир чох сәнаје вә тичарәт мүдирләри синфинин мејдана чыхмасы[78] илә әлагәдар олараг, бир тәрәфдән, һәр чүр башга әмәк һагғы кими, бу нәзарәт һагғы да нә гәдәр артыг бир дәрәчәдә өзүнүн мүәјјән сәвијјәсини вә өзүнүн мүәјјән базар гијмәтини тапырдыса вә, дикәр тәрәфдән, хүсуси тә'лим верилмиш иш гүввәсинин истеһсал хәрчләрини азалдан үмуми инкишаф ирәлиләдикчә, һәр чүр ихтисаслы әмәјин һагғы кими, бу нәзарәт һагғы да нә гәдәр артыг дәрәчәдә ашағы дүшүрдүсә, нәзәри рөвнәгләндирмә әлејһинә чыхан һәмин тәләб бир о гәдәр хошакәлмәз олурду[79]. Фәһләләр ичәрисиндә кооперасија вә буржуазија ичәрисиндә сәһмдар мүәссисәләри инкишаф етдикдә, саһибкар кәлирини идарәетмә һагғы илә гарышдырмағын сон бәһанәси дә арадан көтүрүлдү вә мәнфәәт нәзәри чәһәтдән шүбһәсиз нә идисә, әмәли чәһәтдән дә о чүр: халис изафи дәјәр кими, әвәзиндә еквивалент верилмәјән бир дәјәр кими, һагғы өдәнилмәмиш реаллашдырылан әмәк кими мејдана чыхды; беләликлә, фәалијјәт көстәрән капиталист доғрудан да әмәји истисмар едир вә әкәр о, борч алынмыш капиталла ишләјирсә, әмәјин истисмар едилмәси бәһрәси фаизә вә саһибкар кәлиринә — мәнфәәтин фаиздән артығына бөлүнүр.

Капиталист истеһсал базиси үзәриндә сәһмдар мүәссисәләриндә идарәетмә һагғы саһәсиндә јени фырылдаглар баш верир, һәгиги мүдирлә јанашы вә онун үзәриндә идарә һеј'әтләринин вә мүшаһидә шураларынын бир чох үзвләри мејдана чыхыр ки, бунлар үчүн дә, идарәетмә вә нәзарәт әслиндә анчаг сәһмдарлары сојмаг вә варланмаг үчүн бир васитәдир. Бу барәдә ашағыдакы әсәрдә чохлу мараглы вә әтрафлы мә'лумат

---

[78] «Саһибләр дә өз күнәмуздчулары кими ишчидирләр. Бу чәһәтдән онларын мәнафеји өз фәһләләринин мәнафејинин там ејнидир. Лакин онлар һәмчинин капиталистдирләр вә ја капиталистләрин акентидирләр вә бу чәһәтдән онларын мәнафеји фәһләләрин мәнафејинә кәскин сурәтдә әксдир» (сәһ. 27). «Бу өлкәнин механик фәһләләри арасында маарифин кениш јајылмасы мүтәхәссисләрин сајыны артырараг, демәк олар бүтүн ағаларын вә саһибкарларын әмәк вә мәһарәтинин дәјәрини күндән-күнә ашағы салыр» (сәһ. 30. *Hodgskin:* «Labour defended against the Claims of Capital etc.». London 1825).

[79] «Шәрти сәдләрин үмумән зәифләмәси, тәһсил алмаг имканынын артмасы ихтисассыз әмәјин һагғыны јүксәлтмәк әвәзиндә, ихтисаслы әмәјин һагғыны азалтмаг мејли көстәрир» (*J. St. Mill:* «Principles of Political Economy», 2-чи нәшри, London 1849, I чилд, сәһ. 479. [Мүгајисә ет: *Ч. Ст. Милл;* «Сијаси игтисадын әсаслары», Острогорскајанын тәрчүмәси, Кијев — Харков, 1896-чы ил, сәһ. 350]).

вардыр: «The City or the Physiology, of London Business; with Sketches on 'Change and the Coffee Houses». London 1845. «Банкирләрин вә тачирләрин сәккиз вә ја доггуз мүхтәлиф ширкәтин идарә олунмасында иштирак етмәк сајәсиндә нә газандыгларыны ашағыдакы мисалдан көрмәк олар: ч. Тимоси Абраһем Кертисин ифласындан сонра тичарәт мәһкәмәсинә онун тәгдим едилән хүсуси балансында «директорлуг» графасында илдә 800—900 ф. ст. кәлир көстәрилмишди. Ч-б Кертис Инкилис банкынын вә Ост-Һинд ширкәтинин директору олдуғуна көрә, һәр бир сәһмдар чәмијјәти ону директор вәзифәсинә чәлб етмәји өзүнә шәрәф һесаб едирди» (сәһ. 81, 82). Бу чүр чәмијјәтләрин директорларына һәр һәфтә кечирилән һәр бир ичлас үчүн верилән һагг азы бир кинеја (21 маркаја) бәрабәрдир. Тичарәт мәһкәмәсиндәки мүзакирәләр ачыб көстәрир ки, бу нәзарәт һагғы һәмин номинал директорларын һәгигәтдә сәрф етдикләри нәзарәт әмәјинә адәтән тәрс нисбәтдә олур.

ИЈИРМИ ДӨРДҮНҸҮ ФӘСИЛ.

ҜАПИТАЛИСТ МҮНАСИБӘТИНИН ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛ ФОРМАСЫНДА АЈРЫЛМАСЫ.

Ҝапиталист мүнасибәти фаиз кәтирән капиталда өзүнүн ән чох харичи вә фетиш формасына чатыр. Биз бурада *П — П′*, даһа чох мигдар пул истеһсал едән пул көрүрүк, ики кәнар һәдд үчүн васитә олан просес баш вермәдән өз-өзүнә артан бир дәјәр көрүрүк. Тачир капиталында, *П — Ә — П′*-дә капиталын һеч олмазса үмуми һәрәкәт формасы көз габағындадыр, һәрчәнд бу һәрәкәт тәдавүл даирәсиндән кәнара чыхмыр; буна көрә дә мәнфәәт садәчә өзкәнинкиләшдирмәдән көтүрүлән мәнфәәт кими көрүнүр, лакин о һәр һалда садәчә олараг *шејин* јаратдығы мәһсул кими дејил, ичтимаи *мүнасибәтин* мәһсулу кими көрүнүр. Тачир капиталы формасы һәр һалда просеси, бир-биринә әкс фазаларын вәһдәтини, бир-биринә әкс олан ики әмәлијјата, әмтәәләрин алгы вә сатгысына бөлүнән бир һәрәкәти тәмсил едир. *П — П′*-дә, фаиз кәтирән капитал формасында бу һәрәкәт силиниб кедир. Әкәр, мәсәлән, капиталист тәрәфиндән 1 000 ф. ст. борҹ верилирсә вә фаиз дәрәҹәси 5%-ә бәрабәрдирсә, онда капитал олан 1 000 ф. стерлингин 1 илдә дәјәри $= K + Kz'$ олар, бурада K — капиталдыр, z' исә фаиз дәрәҹәсидир; демәли, бурада $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1\,000 + 1\,000 \cdot \frac{1}{20} = 1\,050$ ф. ст. олар. Ҝапитал олмаг е'тибарилә 1 000 ф. стерлингин дәјәри = 1 050 ф. ст. олур, јә'ни капитал садә бир кәмијјәт дејилдир. Бу, кәмијјәтләрин *нисбәтидир,* мә'лум дәјәр олан әсас мәбләғин өз-өзүнә артан дәјәр олмаг е'тибарилә, өзүнүн өзүнә нисбәтидир, изафи дәјәр истеһсал етмиш олан әсас мәбләғә нисбәтидир. Биз исә артыг көрдүк ки, өзлүјүндә капитал бүтүн фәал капиталистләрә — онлар истәр өзләринин капиталы илә, истәрсә борҹ алынмыш капиталла фәалијјәт көстәрсинләр — мәһз беләә билаваситә өз-өзүнә артан бир дәјәр кими көрүнүр.

П — П′: бурада биз капиталын илкин башланғыҹ нөгтәсини, *П — Ә — П′* формулунда олан вә ики кәнар һәддән — *П — П′*-дән ибарәт едилән пуллу көрүрүк ки, бурада да $П' = П + \Delta П$ даһа чох мигдар пул јарадан пулдур. Бу, капиталын ихтисар едилиб мә'насыз бир хүласә дәрәҹәсинә чатдырылмыш илкин

вә үмуми формулудур, бу — һазыр капиталдыр, истеһсал просеси илә тәдавүл просесинин вәһдәтидир, буна көрә дә мүәјјән мүддәтләрдә мүәјјән изафи дәјәр кәтирән капиталдыр. Фаиз кәтирән капитал формасында бу, истеһсал просесинин вә тәдавүл просесинин васитәчилији олмадан, билаваситә тәзаһүр едир. Капитал фаизин, өз артмасынын сирли вә өз-өзүнә јарадан мәнбәји кими көрүнүр. *Шеј* (пул, әмтәә, дәјәр) артыг садәчә бир шеј олмаг е'тибарилә инди капитал олур, капитал исә садәчә олараг шеј кими көрүнүр; бүтүн тәкрар истеһсал просесинин нәтичәси өзлүјүндә шејә мәнсуб бир хассә кими көрүнүр; пулу бир пул кими хәрчләмәкми, јохса ону бир капитал кими борч вермәк пулун, јә'ни һәр заман мүбадилә едилә биләчәк формада олан әмтәәнин саһибиндән асылыдыр. Буна көрә дә фаиз кәтирән капиталда бу автоматик фетиш, өз-өзүнә артан дәјәр, пул доғуран пул гаршымыза тамамилә мүәјјәнләшмиш олан өз халис шәклиндә чыхыр вә бу формада онун үзәриндә һарадан әмәлә кәлмәсинин артыг һеч бир изи олмур. Ичтимаи мүнасибәт бир шејин, пулун өз-өзүнә мүнасибәти кими биткин бир шәкил алмыш олур. Пулун һәгигәтән капитала чеврилмәси әвәзинә бурада һәмин чеврилмәнин анчаг мәзмунсуз бир формасы олур. Иш гүввәси мисалында олдуғу кими, бурада пулун дәјәр јаратмаг, өзүндә олдуғундан артыг бир дәјәр јаратмаг габилијјәти пулун истеһлак дәјәри олур. Өзлүјүндә потенсиал олараг пул өз-өзүнә артан дәјәрдир вә белә бир дәјәр олмаг е'тибарилә борч верилир ки, бу да һәмин спесифик әмтәәнин сатылмасы формасыдыр. Армуд кәтирмәк армуд ағачынын хассәси олдуғу кими, дәјәр јаратмаг, фаиз кәтирмәк дә пулун хассәси олур. Борч верән шәхс өз пулуну мәһз белә бир фаиз кәтирән шеј кими сатыр. Лакин бу аздыр. Көрдүјүмүз кими, һәтта һәгигәтән фәалијјәт көстәрән капитал да елә көрүнүр ки, куја о, фәалијјәт көстәрән капитал кими дејил, өзлүјүндә бир капитал кими, пул капитал олараг фаиз кәтирир.

Белә бир мүнасибәт дә тәрсинә чеврилмиш олур: мәнфәәтин, јә'ни фәалијјәт көстәрән капиталистин фәһләдән сыхыб чыхартдығы изафи дәјәрин бир һиссәсиндән башга бир шеј олмајан фаиз инди, әксинә, капиталын өз мәһсулу кими, илкин бир шеј кими көрүнүр, инди саһибкар кәлири формасына чеврилмиш олан мәнфәәт исә садәчә, тәкрар истеһсал просесинә кәнардан кәлән бир аксессуар кими, бир әлавә кими көрүнүр. Капиталын фетиш формасы вә фетиш капитал тәсәввүрү бурада һазырдыр. *П — П′*-дә биз капиталын иррасионал формасыны, истеһсал мүнасибәтләринин тәһриф едилмәсинин вә чисимләшмәсинин јүксәк дәрәчәсини: фаиз кәтирән бир образы, капиталын елә бир образыны көрүрүк ки, бурада капитал өз тәкрар истеһсал просеси үчүн илкин шәрт олур; биз пулун, resp. [мүвафиг сурәтдә] әмтәәнин тәкрар истеһсалдан асылы олмадан өз дәјәри-

ни артырмаг габилијјәтини, — капиталын мистикләшдирилмәсинин ифрат формасыны көрүрүк.

Капиталы дәјәрин, дәјәр јарадылмасынын мүстәгил мәнбәји кими көстәрмәјә чалышан вулгар игтисад үчүн бу форма, әлбәттә, әсил көјдән дүшмәдир, елә бир формадыр ки, бурада мәнфәәтин мәнбәјини көрмәк артыг мүмкүн дејилдир вә капиталист истеһсал просесинин нәтичәси һәмин просесин өзүндән ајрылыб бу формада мүстәгил варлыг кәсб едир.

Јалныз пул капитал формасында капитал елә бир әмтәә олур ки, онун өз дәјәрини артырмаг хассәсинин һәр бир конкрет һалда фаиз дәрәчәси илә гејд едилән мүәјјән гијмәти олур.

Фаиз кәтирән капитал олмаг е'тибарилә вә хүсусән өзүнүн билаваситә фаиз кәтирән пул капитал формасында (фаиз кәтирән капиталын бурада бизи марагландырмајан дикәр формалары бу формадан ирәли кәлир вә онун олмасыны фәрз едир) капитал өз халис фетиш формасыны бир субјект кими, сатыла биләчәк бир шеј кими: *П — П′* формасыны алыр. *Әввәлән,* бу онун даим пул формасында, бүтүн өз спесифик чәһәтләринин силиндији вә реал үнсүрләринин көрүнмәдији формада олмасы нәтичәсиндә баш верир. Ахы пул мәһз елә бир формадыр ки, бурада истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибарилә әмтәәләр арасындакы фәрг силинир, буна көрә һәмин әмтәәләрдән вә бунларын истеһсал шәртләриндән ибарәт олан сәнаје капиталлары арасындакы фәрг дә силинир; пул елә бир формадыр ки, һәмин формада дәјәр, — бурада исә капитал, — мүстәгил бир мүбадилә дәјәри кими мөвчуд олур. Капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә пул формасы кечичи формадыр, садәчә кечид моментидир. Пул базарында исә капитал, әксинә, һәмишә бу формада мөвчуд олур. — *Икинчиси,* капиталын истеһсал етдији вә бурада јенә пул формасында олан изафи дәјәр өзлүјүндә капитала мәхсус кими көрүнүр. Ағачлара бөјүмә хас олдуғу кими, пулун (τόκος) доғулмасы да пул капитал формасындакы капитала хас кими көрүнүр.

Фаиз кәтирән капиталда капиталын һәрәкәти ән гыса формула чатдырылмышдыр; васитәчи просес атылмышдыр вә, беләликлә, капитал = 1 000 өзлүјүндә = 1 100 олан бир шеј кими тәсбит олунур вә мүәјјән дөврдә 1 100-ә чеврилир, нечә ки, мүәјјән мүддәт анбарда сахланан шәраб өз истеһлак дәјәрини артырыр. Капитал инди шејдир, лакин шеј олмаг е'тибарилә о капиталдыр. Инди пула бир гүввә кәлмишдир [«Das Geld hat jetzt Lieb im Leibe»]. Бир һалда ки, пул борч верилмиш вә ја тәкрар истеһсал просесинә гојулмушдур (пул өз саһиби олан вә фәалијјәт көстәрән капиталистә саһибкар кәлириндән башга, фаиз дә кәтирдијинә көрә) пулун башына һәр нә кәлсә дә: о јатса да, јахуд ајыг галса да, евдә отурса да, јахуд кәзсә дә, кечә-күндүз онун үстүнә фаиз кәлир. Беләликлә, фаиз кәтирән

пул капитал (һәр бир капитал исә өз дәјәр ифадәсинә көрә пул капиталдыр вә ја инди пул капиталын ифадәси һесаб едилир) дәфинә јығанларын ширин хәјалларыны һәјата кечирир.

Фаизлә пул капиталын белә говушуб санки бир шеј олмасы (капиталын изафи дәјәр истеһсал етмәси бурада мәһз белә тәсәввүр олунур) Лүтери сәләмчилик әлејһинә галдырдығы садәлөвһ һај-күјдә бу гәдәр дәриндән мәшғул едир. Лүтерин сөјләдијинә көрә, о һалда фаиз алмаг оларды ки, борчун кеч гајтарылмасы борч верәнә зәрәр вурсун вә о өзү дә тә'дијә вермәли олсун, јахуд онун, мәсәлән, бағ алыб әлдә едә биләчәји мәнфәәтдән ону мәһрум етмиш олсун; бунлары сөјләдикдән сонра Лүтер сөзүнә давам едиб дејир: «Мәним буну» (100 гулдени) «сәнә борч вермәјимлә сән мәнә ики гат зәрәр вурурсан — бир јердә мән тә'дијәни верә билмирәм, дикәр јердә дә сатын ала билмирәм, буна көрә мәнә һәр ики һалда зәрәр дәјир ки, буну да duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis [баш верән зәрәрдән вә истифадә етмәк имканынын арадан галхмасындан дәјән ики гат зәрәр] адландырырлар... Һанс адлы бирисинин јүз гулден борч вериб зәрәр чәкдијини вә бу зәрәрин һаглы оларaг өдәнилмәсини тәләб етдијини ешидәрәк, онлар бу һадисәдән истифадә едирләр вә һәр јүз гулден үзәринә һәмин ики гат зәрәри, јә'ни борчун верилмәмәси нәтичәсиндә вә бағы сатын алмаг фүрсәтинин әлдән гачырылмасы нәтичәсиндә дәјән зәрәри өдәјәчәк бир мәбләғ әлавә едирләр, куја доғрудан да бу јүз гулден *һәмин ики гат зәрәрлә тәбии сурәтдә говушмушдур,* белә ки, онларын әлиндә јүз гулден олдугда, онлар буну дөврijјәјә бурахырлар вә бу заман һәр ики зәрәри һесаблајыб чыхырлар, һалбуки онлар белә бир зәрәри чәкмәмишләр... Буна көрә дә сән сәләмчисән, өз ујдурдуғун зәрәри башга бирисинин пулу илә өдәјирсән, һалбуки һеч кәс сәнә бу зәрәри вурмамышдыр вә сән буну нә сүбут едә биләрсән, нә дә һесаблаја биләрсән. Белә бир зәрәри јуристләр non verum, sed phantasticum interesse, — һәр кәсин өз истәдији кими ујдурдуғу зәрәр адландырырлар... Демәли, кәрәк сөјләнмәсин ки, мән нә тә'дијәни верә билмәсәјдим, нә дә сатын ала билмәсәјдим зәрәр дәјә биләрди. Бу, ex contingente necessarium, мөвчуд олмајан бир шеји мөвчуд олмасы лазым кәлән бир шеј кими көстәрмәк, мә'лум олмајан шеји һәгиги шејә чевирмәк демәк оларды. Белә бир сәләмчилик бир нечә ил әрзиндә бүтүн дүнјаны удмазмы?.. Борч алан шәхсә, өзүндән асылы олмајараг, тәсадүфән бәла үз верир, о өзүнү дүзәлтмәли иди, лакин тичарәтдә иш башга чүр вә һәтта әкс нәтичә верир; одур ки, еһтијач ичиндә олан башга бир адамдан зәрәр дәјдијини ичад едиб ујдурурлар, бу јолла да газаныб варланмаг истәјирләр ки, башгаларынын әмәји һесабына тәнбәллик вә раһатлыгла, гајғы вә горху чәкмәдән, һеч бир зәрәр көрмәдән исрафчы вә позғун

һәјат сүрсүнләр; гој өзүм собанын јанында отурум вә мәним јүз гулденим өлкәдә мәним үчүн вар газансын вә бу пул борҹ верилмиш бир пул олдуғуна ҝөрә, әминәм ки, һеч бир горху вә гајғы чәкмәдән, бу пул јенә дә гајыдыб мәним кисәмә ҝәләҹәкдир — әзизим, ахы буну ким арзу етмәзди?» (M. Luther: «An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen etc.». Wittenberg 1540).

Капиталын өз-өзүнә тәкрар истеһсал олунан вә тәкрар истеһсалда артан дәјәр кими, өзүнүн фитри хассәси сајәсиндә, — јә'ни схоластикләрин бәһс етдикләри дахили хассә сајәсиндә даим һифз олунуб артан бир дәјәр кими тәсәввүр едилмәси, — бу тәсәввүр д-р Прајсы кимјаҝәрләрин бүтүн фантазијаларыны хејли ҝеридә бурахан гәрибә ујдурмалара ҝәтириб чыхартмышдыр; Питт бу ујдурмалара ҹидди сурәтдә инанмыш вә бу ујдурмалары sinking fund [борҹларын өдәнилмәси фонду] һаггындакы өз ганунларында елә дајаглара чевирмишдир ки, онун малијјә тәсәрруфаты бунлара әсасланыр.

«Фаизә фаиз ҝәтирән пул әввәлҹә јаваш артыр; лакин артым сүр'әти даим јүксәлдијинә ҝөрә, бир мүддәтдән сонра бу сүр'әт о гәдәр артмыш олур ки, тәсәввүр олунанларын һамысыны өтүб кечир. Бизим хиласкарымыз доғуларкән 5%-лә борҹ верилмиш бир пенни фаизә фаизлә бирликдә инди артыб елә бир мәбләғ тәшкил едәрди ки, халис гызылдан гајрылмыш 150 милјон јер күрәсиндәки мәбләғдән артыг оларды. Лакин садә фаизлә борҹ верилән һәмин пенни ејни заманда артыб анҹаг 7 шиллинг $4^1/_2$ пенс оларды. Индијәдәк бизим һөкумәт биринҹи үсулдан истифадә етмәк әвәзиндә, өз малијјәсини бу ахырынҹы үсулла јахшылашдырмағы үстүн тутмушдур»[80].

---

[80] *Richard Price*: «An Appeal to the Public on the subject of the National Debt», 2-ҹи нәшри, London 1774 [сәһ. 18 вә сонракылар]. О садәдилликлә нүктәданлыг едир: «Пулу садә фаизлә борҹ алмаг лазымдыр ки, ону мүрәккәб фаизлә борҹ вериб артырасан». (Бах: *R. Hamilton:* «An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain», 2-ҹи нәшри, Edinburgh 1814, сәһ. 133.) Әҝәр беләдирсә, онда хүсуси шәхсләр үчүн дә борҹ варланмагдан өтрү үмумијјәтлә ән доғру васитә оларды. Лакин әҝәр мән, мәсәлән, илдә 5%-лә 100 ф. ст. борҹ алырамса, онда илин ахырында мән 5 ф. ст. вермәлијәм, һәм дә әҝәр фәрз едилсә ки, бу борҹ 100 милјон ил мүддәтинә алынмышдыр, онда һәмин мүддәт әрзиндә мән һәр ил ејни 100 ф. стерлинги борҹ верә биләрәм вә ејнилә һәр ил 5 ф. ст. вермәлијәм. Бу јолла мән һеч бир заман 100 ф. ст. алыб 105 ф. ст. борҹ верә билмәрәм. Бәс 5%-и мән һансы мәнбәдән вермәлијәм? Јени борҹдан, јахуд әҝәр мән дөвләтәмсә, верҝиләрдән. Әҝәр пулу сәнаје капиталисти борҹ алырса, онда, мәсәлән, 15% мәнфәәт ҝәтүрдүкдә о, 5%-ни фаиз олараг вермәли, 5%-ни истеһлак етмәли (һәрчәнд онун иштаһасы өз ҝәлири илә бирликдә артыр) вә 5%-ни дә капиталлашдырмалыдыр. Демәли, даим 5% һесабы илә фаиз верә билмәк үчүн 15% мәнфәәт олмасыны нәзәрдә тутмаг лазым ҝәлир. Әҝәр просес давам едәрсә онда, ҝөстәрилмиш сәбәбләрә ҝөрә, мәнфәәт нормасы 15%-дән, мәсәлән, 10%-ә енәр. Лакин Прајс тамамилә

О өзүнүн ашағыдакы әсәриндә даһа јүксәкләрдә пәрваз едир: «Observations on reversionary payments etc.». London 1772: «Хиласкар доғуларкән» (јә'ни јәгин ки, Бејтүлмүгәддәс мә'бәдиндә) «фаизә фаизлә 6% һесабындан борч верилмиш 1 шиллинг артыб, диаметри Сатурн орбитасынын диаметринә бәрабәр бир күрәјә чеврилмиш бүтүн күнәш системинин тута биләчәјиндән даһа бөјүк бир мәбләғә чевриләрди». — «Буна көрә дә дөвләт һеч бир заман чәтин вәзијјәтә дүшмәмәлидир, чүнки ән азачыг пул јығмаг васитәсилә ән бөјүк борчлары өз мәнафејинин тәләб едәчәји гыса мүддәтдә верә биләр» (сәһ. XIII, XIV). Инкилтәрәнин дөвләт борчуна нә гәдәр мәлаһәтли бир нәзәри киришдир!

Һәндәси силсиләдән доған рәгәмин нәһәнклији Прајсын садәчә көзүнү гамашдырмышдыр. О, тәкрар истеһсал вә эмәк шәраитини нәзәрә алмадан капиталы көтүрдүјүнә көрә, ону өз-өзүнә ишләјән бир автомат кими, садәчә өз-өзүнә артан бир рәгәм кими көтүрдүјүнә көрә (тамамилә Малтус өз һәндәси силсиләсиндә инсанлары көтүрдүјү кими) елә хәјал етмишдир ки, капиталын артмасы ганунуну $s = c\ (1 + z)^n$ формулунда тапмышдыр, бурада исә s = капиталын мәбләғи + фаизә фаиз, c = аванс едилмиш капитал, z = фаиз дәрәчәси (бу да 100-үн мүвафиг һиссәләриндә ифадә едилир), n исә просесин давам етдији бир сыра илләрдир.

Питт д-р Прајсын мистификасијасыны тамамилә чидди гәбул едир. 1786-чы илдә нүмајәндәләр палатасы әһали үзәринә верки гојмаг јолу илә дөвләт борчу еһтијачлары үчүн 1 милјон ф. ст. јығмағы гәрара алмышды. Питтин инандығы Прајсын фикринчә, әлбәттә, халг үзәринә верки гојмагдан даһа јахшы бир шеј ола билмәзди вә бу јолла әлдә едилән мәбләғ «јығылары», мүрәккәб фаизләрин сирри васитәсилә дөвләт борчундан белә көзәл бир јолла јаха гуртармаг мүмкүн оларды. Нүмајәндәләр палатасынын бу гәт'намәсинин ардынча Питт тәрәфиндән тәгдим едилән ганун о вахта гәдәр илдә 250 000 ф. ст. јығмаг һөкмүнү верди ки, «бу јолла әмәлә кәлән фонд сәрбәстләшмиш өмүрлүк ренталарла бирликдә илдә 4 000 000 ф. ст. версин» (III Кеоргун 26-чы Фәрманы, 31-чи фәсил). Питт 1792-чи илдә сөјләдији нитгиндә борчлары өдәмәк фондуна дахил олан мәбләғи артырмағы тәклиф едиркән, Инкилтәрәнин тичарәт үстүнлүјүнүн сәбәбләри сырасында машынлары, кредити вә и. а. көстәрир, лакин дејир ки, «ән кениш тә'сир көстәрән даими сәбәб јығымдыр. Һәмин принсип Смитин, бу даһинин әсәриндә тамамилә инкишаф етдирилмиш

унудур ки, 5%-ә бәрабәр олан фаиз дәрәчәси мәнфәәт нормасынын 15% олмасыны нәзәрдә тутур вә ону капитал јығымында да бу чүр сахлајыр. Онун үмумијјәтлә һәгиги јығым просеси илә иши јохдур, онун иши анчаг пул борч вермәкдир ки, бу пул фаизә фаизлә бирликдә кери гајытсын. Бунун нечә баш вермәсинин ондан өтрү фәрги јохдур, чүнки ахы бу, фаиз кәтирән капиталын фитри хассәсидир.

вә кифајәт гәдәр изаһ олунмушдур... Капиталларын бу јығымы о һалда мүмкүн оларды ки, иллик мәнфәәтин һеч олмазса бир һиссәсини әсас мәбләғин артырылмасы үчүн ајырыб сахлајајдылар, әсас мәбләғ исә кәлән ил дә бу чүр ишләдилдикдә, сабит мәнфәәт верәрди». Беләликлә, д-р Прајсын көмәји илә Питт Смитин јығым нәзәријјәсини борчлар јығымы васитәсилә халгын варланмасы нәзәријјәсинә чевирир вә белә бир үрәк ачан нәтичәјә кәлир ки, борчлар вә борчлары өдәмәк үчүн олан борчлар сонсуз дәрәчәдә артыр.

Биз һәлә мүасир банкирләрин атасы олан Чозај Чајлдда көрүрүк ки, 10%-лә 100 ф. ст. 70 илдән сонра фаизә фаизлә 102 400 ф. ст. һасил едәрди («Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc.». Amsterdam et Berlin 1754, сәһ. 115. 1669-чу илдә јазылмышдыр).

Д-р Прајсын бахышынын өзүнү мүасир игтисадчыларда шүурсуз олараг нечә бүрузә вердијини «Economist»-дәки бу јер көстәрир: «Јығылмыш капиталын һәр һиссәсинә мүрәккәб фаиз алынан капитал о гәдәр нәһәнкдир ки, дүнјанын кәлир верән бүтүн сәрвәти артыг чохдан капиталын фаизинә чеврилмишдир... Инди һәр бир рента әввәлләр торпаға гојулмуш капитал үчүн фаиз верилмәсиндән ибарәтдир» («Economist», 19 ијул 1859-чу ил). Үмумијјәтлә истеһсал едилә биләчәк һәр бир сәрвәт, фаиз кәтирән капитал олмаг е'тибарилә капитала мәнсубдур вә онун индијәдәк әлдә етдији нә варса, һамысы анчаг онун һәр шеји удан иштаһасы үчүн тә'хирә салынмыш тә'дијәләрдән ибарәтдир. Ону мејдана чыхаран ганунлара көрә, инсан нәслинин һансы вахтда олурса олсун истеһсал едә биләчәји бүтүн изафи әмәк она мәхсусдур. Молох.

Нәһајәт, бир дә «романтик» Мүллерин чәфәнкијаты: «Фаизә фаизин д-р Прајс тәрәфиндән тәсвир едилән ағлакәлмәз артымы, јахуд белә гејри-ади бир тә'сир көстәрмәк үчүн инсанларын өз-өзүнә сүр'әтләнән гүввәләринин артмасы бир чох әсрләр боју давам едән дәјишилмәз вә ја позулмаз бир јекрәнк гајда олмасыны фәрз едир. Капитал парчаландыгда, бөјүмәкдә давам едән бир чох ајры-ајры будаглара бөлүндүкдә, гүввәләр јығымынын үмуми просеси дәрһал јенидән башланыр. Тәбиәт гүввәнин артмасыны орта һесабла һәр бир ајрыча фәһләнин пајына дүшән тәхминән 20—25 иллик дөврләрә бөлмүшдүр (!). Бу мүддәт кечдикдән сонра фәһлә өз һәјат јолуну тәрк едир вә фаизә фаиз сајәсиндә әмәкдән алдығы капиталы јени фәһләјә вермәли, бир чох һалларда буну бир нечә фәһлә вә ја өвлад арасында бөлүшдүрмәлидир. Бунлар исә өзләринә чатмыш олан капиталын фаиз пулундан өз фаизләрини әлдә етмәк үчүн бу капитала һәјат вериб ону тәтбиг етмәји өјрәнмәлидирләр. Сонра, һәтта ән аз динч олан ичтимаи организмләрдә мүлки чәмијјәтин әлдә етдији капиталын чох бөјүк күтләси узун илләр боју тәдричән јығылыр вә билаваситә әмәји кенишләндирмәк үчүн тәтбиг едилмир, әксинә, әһәмијјәтли бир мәбләғ әмәлә кәлән кими борч ады илә башга бир фәрдә, фәһләјә,

банка, дөвләтә верилир, бундан сонра борч алан шәхс капиталы һәгигәтән һәрәкәтә кәтириб бундан фаизә фаиз алыр вә борч верән шәхсә садә фаиз вермәк тәәһһүдүнү асанлыгла өз үзәринә көтүрә билир. Нәһајәт, инсанларын гүввәсинин вә онларын мәһсулунун ағлакәлмәз бир сүр'әтлә артмасына, — бу исә анчаг истеһсал вә ја гәнаәтчиллик гануну фәалијјәт көстәрдикдә мүмкүндүр, — истеһлак, арзулар, исрафчылыг гануну әкс мүгавимәт көстәрир» (A. Müller: «Elemente der Staatskunst», 1809-чу ил, III һиссә, сәһ. 147—149).

Бир нечә сәтирдә бундан артыг дәрәчәдә ән чәфәнк һәдјан сөјләмәк олмаз. Фәһләнин капиталистлә, иш гүввәси дәјәринин капитал фаизи илә вә и. а. гәрибә шәкилдә гарышдырылмасы һәлә бир јана дурсун, фаизә фаиз алынмасы бунунла изаһ едилмәлидир ки, капитал фаизә фаиз кәтирмәк мәгсәдилә борч верилир. Бизим Мүллерин методу һәр пешәдән олан романтика үчүн характерикдир. Бу романтиканын мәзмуну шејләрин ән сәтһи заһири көркәминдән әлдә едилмиш биртәрәфли кәзәри рә'јләрдән ибарәтдир. Сонра да бу сахта вә бајағы мәзмун мистикләшдиричи изаһ үсулу илә «јүксәлдилмәли» вә бәдииләшдирилмәлидир.

Мәнфәәтин (изафи дәјәрин) гајыдыб капитала чеврилән, јә'ни јени изафи әмәк соруб чыхармаға хидмәт едән һиссәсини нә дәрәчәдә фаиз адландырмаг оларса, капитал јығымы просесини дә анчаг о дәрәчәдә фаизә фаиз јығымы кими көстәрмәк олар. Лакин:

1) Әкәр бүтүн тәсадүфи позулма һаллары нәзәрә алынмазса, мөвчуд капиталын чох һиссәси тәкрар истеһсал просеси әрзиндә даим аз-чох гијмәтдән дүшүр, чүнки әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсалы үчүн әввәлдә сәрф едилән иш вахты илә дејил, онларын тәкрар истеһсалы үчүн сәрф едилән иш вахты илә мүәјјән олунур, бу иш вахты исә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә даим азалыр. Буна көрә дә ичтимаи мәһсулдарлығын даһа јүксәк инкишаф пилләсиндә бүтүн мөвчуд капитал узун сүрән капитал јығымы просесинин нәтичәси кими дејил, нисбәтән чох гыса бир тәкрар истеһсал дөврүнүн нәтичәси кими көрүнүр[81].

2) Бу китабын III бөлмәсиндә көстәрилдији кими, капитал јығымы чохалдыгча вә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәси буна мүвафиг сурәтдә артдыгча — бу артма исә капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән дәјишән һиссәсинин мәһз артмагда олан нисби азалмасында ифадә олунур, — мәнфәәт нормасы азалыр. Әкәр бир фәһләнин һәрәкәтә кәтирдији сабит капитал он гат артырса, ејни мәнфәәт нормасыны вермәк үчүн изафи иш вахты он гат артмалы оларды вә тезликлә онун үчүн бүтүн иш вахты вә сутканын бүтүн 24 сааты да чатышмазды, һәтта капитал буну тамамилә мәнимсә-

[81] Бах: Милл вә Кери, һабелә буна Рошерин анламамаг нәтичәсиндә вердији тәфсир.

сәјди дә, јенә чатышмазды. Мәнфәәт нормасынын азалмамасы тәсәввүрү исә Прајсын силсиләсинин әсасыны вә үмумијјәтлә «мүрәккәб фаизли нәһәнк капиталын» әсасыны тәшкил едир[82].

Изафи дәјәрлә изафи әмәјин ејнилији капитал јығымына кејфијјәт һәдди гојур: *бүтүн иш күнү,* мәһсулдар гүввәләрин вә әһалинин мә'лум инкишафы, ејни заманда истисмар едилә билән иш күнләри сајына һәдд гојан бу инкишаф. Әкәр, әксинә, изафи дәјәр фаизин иррасионал формасында көтүрүлүрсә, онда һәдд анчаг кәмијјәт һәддиндән ибарәт олур вә капитал јығымы тәсәввүр олунанларын һамысыны өтүб кечир.

Лакин фаиз кәтирән капиталда фетиш капитал тәсәввүрү тәкмил олур; бу елә бир тәсәввүрдүр ки, јығылмыш олан, һәм дә пул формасында тәсбит едилмиш олан әмәк мәһсулуна һәндәси силсиләдә изафи дәјәр истеһсал етмәк, кизли бир фитри хассә сајәсиндә, халис автоматик сурәтдә истеһсал етмәк габилијјәтини иснад верир, белә ки, бу јығылмыш әмәк мәһсулу, «Economist»-ин фикринчә, дүнјанын һәр заманкы бүтүн сәрвәтләрини артыг чохдан дисконт етмишдир, — бүтүн сәрвәтләри һүгуг үзрә өзүнә мәхсус олан вә өзүнә чатан сәрвәт олараг дисконт етмишдир. Бурада артыг өзлүјүндә кечмиш әмәјин мәһсулунда, һәтта кечмиш әмәјин өзүндә һазыркы вә ја кәләчәк чанлы изафи әмәјин бир һиссәси вардыр. Лакин биз билирик ки, әксинә, кечмиш әмәк мәһсуллары дәјәринин сахланмасы, буна көрә дә һәмчинин тәкрар истеһсалы *анчаг* һәмин мәһсулларын чанлы әмәклә тәмасынын нәтичәсидир; икинчиси дә, кечмиш әмәк мәһсулларынын чанлы изафи әмәк үзәриндә һөкмранлығы мәһз анчаг о вахта гәдәр давам едир ки, капиталист мүнасибәти галмыш олсун, — елә бир мүәјјән ичтимаи мүнасибәт ки, бурада кечмиш әмәк мүстәгил сурәтдә чанлы әмәјә гаршы дурур вә ону өзүнә табе едир.

---

[82] «Ајдындыр ки, һеч бир әмәк, һеч бир мәһсулдар гүввә, һеч бир истедад вә мәһарәт мүрәккәб фаизин һәр шеји удан тәләбләрини өдәјә билмәз. Лакин һәр бир пул јығымы капиталистин кәлириндән топланыр вә буна көрә дә һәгигәтдә бу тәләбләр даим ирәли сүрүлүр вә әмәјин мәһсулдар гүввәси һеч бир заман бу тәләбләри өдәмир. Буна көрә дә мүәјјән бир мувазинәт даим позулур» («Labour Defended against the Claims of Capital» [London 1845], сәһ. 23 — Һодскинин китабы).

ИЈИРМИ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

КРЕДИТ ВӘ ФИКТИВ КАПИТАЛ.

Кредити вә онун өзү үчүн јаратдығы аләтләри (кредит пулуну вә с.) әтрафлы тәһлил етмәк бизим планымыза дахил дејилдир. Үмумијјәтлә капиталист истеһсал үсулунун характеристикасы үчүн зәрури олан анчаг бир нечә нөгтәни бурада гејд етмәк лазым кәлир. Һәм дә бурада биз анчаг тичарәт вә банкир кредити илә мәшғул олачағыг. Бу кредитлә ичтимаи кредитин инкишафы арасындакы әлагә бизим тәдгигимиздән кәнарда галачагдыр.

Мән артыг көстәрдим ки, (I китаб, III фәсил, 3, b) нә сурәтлә садә әмтәә тәдавүлүндән пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы вә бунунла да бирликдә әмтәә истеһсалчылары илә әмтәә тачирләри арасында кредиторла борчлу мүнасибәти инкишаф едир. Тичарәт вә анчаг тәдавүл үчүн истеһсал едән капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикдә кредитин бу тәбии әсасы кенишләнир, үмуми бир әһәмијјәт алыр, инкишаф едир. Үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә пул бурада анчаг тә'дијә васитәси олараг ишләјир, јә'ни әмтәә пула дејил, мүәјјән вахтда тә'дијә өдәнилмәк шәртилә јазылы вә'д мүгабилиндә сатылыр. Бүтүн бу чүр тә'дијә тәәһһүдләрини биз гысалыг хатиринә вексел ады илә үмуми бир категоријаја дахил едә биләрик. Бу чүр векселләрин вахты битәнә вә тә'дијә күнү чатана гәдәр, онлар өзләри дә тә'дијә васитәси кими тәдавүл едир; әсил тичарәт пулуну тәшкил едән дә мәһз бунлардыр. Тәләбләр вә борчлар үзрә һесаб чәкиләркән бу векселләр ән нәһајәт бир-бирини өдәдикдә, бунлар мүтләг мә'нада пул кими ишләјир, чүнки бу һалда онлар ахырынчы дәфә олараг пула чеврилмир. Истеһсалчыларла тачирләрин бир-биринә гаршылыглы олараг белә аванс вермәси кредитин һәгиги әсасыны тәшкил етдији кими, онларын тәдавүл аләти олан вексел дә әсил кредит пулунун, банкнотларын вә и. а. әсасыны тәшкил едир. Банкнотларын әсасыны пул — истәр метал пулун, истәрсә дөвләт кағыз пулунун — тәдавүлү тәшкил етмир, онун әсасыны вексел тәдавүлү тәшкил едир.

W. Leatham (Јоркширдә банкирдир): «Letters on the Currency», 2-чи нәшри, London 1840: «Мәним зәннимчә, бүтүн 1839-чу илә аид векселләрин үмуми мәбләғи 528 493 842 ф. ст. тәшкил етмишдир» (харичи векселләрин мәбләғини

о тәгрибән бунларын үмуми мигдарынын $\frac{1}{5}$ һиссәси гәдәр мүәјјән едир), «һәмин ил еjни заманда тәдавүл едән вексelләрин мәбләғи исә 132 123 460 ф. ст. тәшкил етмишдир» (сәһ. 56). — «Вексelләр өз мәбләғи е’тибарилә тәдавүлүн, бирликдә көтүрүлән бүтүн башга һиссәләриндән артыг бир тәркиб һиссәсини тәшкил едир» (сәһ. 3). — «Вексelләрдән ибарәт олан бу нәһәнк үстгурум банкнот вә гызыл мәбләғинин тәшкил етдији бинөврә үзәриндә дурур (!); әкәр һадисәләрин кедишиндә бу бинөврә һәддиндән чох кичилирсә, онда үстгурумун мөһкәмлији вә һәтта онун варлығы үчүн тәһлүкә јаранмыш олур» (сәһ. 8). — «Әкәр бүтүн тәдавүлә» (о, банкнотлары нәзәрдә тутур) «вә бүтүн банкларын дәрһал нәгд илә өдәнилмәси тәләб олуна биләчәк тәәһһүдләри мәбләғинә гијмәт гојулса, онда, мәним һесабыма көрә, 153 милјонлуг бир мәбләғ алынар ки, бунун да ганун үзрә гызыла чеврилмәсини тәләб етмәк олар, һалбуки бу тәләбләри өдәмәк үчүн 14 милјонлуг гызыл вардыр» (сәһ. 11). — «Вексelләри нәзарәт алтына алмаг мүмкүн дејилдир, биз анчаг артыг пул мејдана кәлмәси үчүн вә фаизин, јахуд учотун ашағы олмасына гаршы маниәләр төрәдә биләрик, зира вексelләрин бир һиссәсини бу һал доғурур вә бунларын чохлу вә тәһлүкәли бир шәкилдә јајылмасына тәкан верир. Мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир ки, вексelләрин нә гәдәри һәгиги сөвдәләрдән, мәсәлән, һәгиги алгы вә сатгылардан мејдана кәлмишдир вә һансы һиссәси сүн’и сурәтдә јарадылмышдыр (fictitious) вә анчаг сахта вексelләрдән ибарәтдир, јә’ни чари вексел үзрә тә’дијә вахты кечмәздән әввәл бу вексели әвәз етмәк вә, беләликлә, халис тәдавүл васитәләри јаратмаг јолу илә фиктив капитал јаратмаг үчүн верилән вексelләрдән ибарәтдир. Мән билирәм ки, пулун бол вә учуз олдуғу заманлар бу тәчрүбә чох бөјүк бир даирә алыр» (сәһ. 43, 44). — *J. W. Bosanquet*: «Metallic, Paper and Credit Currency». London 1842: «Clearing house [һагг-һесаб палатасында]» (бурада Лондон банкирләри пулу верилмәли олан чекләри вә вахты чатмыш вексelләри бир-бирилә дәјишдирирләр) «ичра едилән тә’дијәләрин мәбләғи һәр тичарәт күнү орта һесабла 3 милјон ф. стерлингдән артыг олур, бундан өтрү лазым кәлән күндәлик пул еһтијаты исә 200 000 ф. стерлингдән бир гәдәр артыгдыр» (сәһ. 86). { 1889-чу илдә clearing house-ин [һагг-һесаб палатасынын] үмуми дөвријјәси $7618^{3}/_{4}$ милјон ф. ст. олмушдур, јахуд јуварлаг рәгәмлә 300 тичарәт күнү көтүрдүкдә, орта һесабла һәр күн $25^{1}/_{2}$ милјон олмушдур. — *Ф. Е.* } «Вексelләр пулдан асылы олмајараг, шүбһәсиз, тәдавүл васитәсидир (currency), чүнки өтүрмә гејди васитәсилә мүлкијјәти әлдән-әлә кечирир» (сәһ. 92—93). — «Орта һесабла белә көтүрмәк олар ки, тәдавүлдә олан һәр вексelин үзәриндә ики өтүрмә гејди олур вә, демәли, һәр вексел өз вахты битәнә гәдәр орта һесабла ики тә’дијәни өдәјир. Бу шәраитдә тәкчә өтүрмә гејдләри сајәсиндә 1839-чу ил әрзиндә вексelләр васитәсилә 528 милјондан ики гат артыг бир мәбләғдә, јә’ни 1 056 милјон ф. стерлинглик мүлкијјәт, һәр күн 3 милјонлугдан артыг мүлкијјәт әлдән-әлә кечирилмишди. Буна көрә дә инамла гәт’и демәк олар ки, бирликдә көтүрүлән вексelләр вә әманәтләр, пулун көмәји олмадан, мүлкијјәтин әлдән-әлә кечирилмәси васитәсилә һәр күн азы 18 милјон ф. ст. мәбләғиндә пул функсијаларыны јеринә јетирир» (сәһ. 93).

Үмумијјәтлә кредит һаггында Тук белә дејир: «Ән садә шәклиндә ифадә едилән кредит јахшы-јаман әсасландырылмыш бир е’тимаддыр, бунун да сајәсиндә бир шәхс башгасына пул шәклиндә, јахуд мүәјјән пул дәјәри илә гијмәт едилмиш әмтәәләр шәклиндә олан мүәјјән мәбләғ капиталы е’тибар едир ки, бу да һәмишә мүәјјән мүддәт кечәндән сонра кери гајтарылмалыдыр. Әкәр капитал пул шәклиндә, јә’ни банкнот вә ја нәгд кредит шәклиндә, јахуд башгасына барат көндәрилмәк јолу илә борч верилирсә, онда гајтарыласы мәбләғ үзәринә капиталдан истифадә үчүн филан гәдәр фаиз әлавә едирләр. Пул дәјәри сөвдәдә иштирак едәнләр тәрәфиндән мүәјјән едилән вә башгасына верилмәси сатмаг демәк олан әмтәәләрлә кредит верилдикдә исә, верилмәси мүәјјән едилән мәбләғә капиталдан истифадә етмәјин вә вахт битәнә гәдәр риск етмәјин пулу да дахил олур. Тә’дијә мүддәти мүәјјән едилмиш јазылы тә’дијә тәәһһүдләри адәтән белә кредитләр үчүн верилир. Һәм дә башгасы-

на верилмәси мүмкүн олдуғу үчүн бу тәәһһүдләр вә ја промесcләр елә бир васитә олур ки, бунун көмәји илә, борч верәнләр, өз капиталыны пул вә ја әмтәә формасында тәтбиг етмәјә фүрсәт дүшдүкдә, ән чох һалларда һәлә бу вексел-ләрин вахты битәнә гәдәр нисбәтән учуз борч алмаг вә ја сатын алмаг игтидарында олурлар, чүнки вексел үзәриндәки башга бир имзанын кредити онларын өз кредитини мөһкәмләдир» («Inquiry into the Currency Principle», сәһ. 87).

Ch. Coquelin: «Du Crédit et des Banques dans l'Industrie», «Revue des deux Mondes» 1842, XXXI чилд [сәһ. 797]: «Һәр бир өлкәдә кредит сөвдәләринин чоху сәнаје мүнасибәтләри даирәсинин өзүндә ичра едилир... Хаммал истеһсалчысы ону е'мал едән фабриканта аванс едир вә ондан тә'дијә мүддәти тә'јин едилмиш тә'дијә тәәһһүдләри алыр. Фабрикант ишдән өз пајына дүшән һиссәни ичра етдикдән сонра өз мәһсулуну өзү дә белә шәртләрлә башга фабриканта аванс едир ки, бу башга фабрикант һәмин мәһсулу даһа да е'мал етмәлидир, беләликлә, кредит кетдикчә бир шәхсдән башгасына кечәрәк, ахырда истеһлакчыја кәлиб чатыр. Топдансатыш тачири әмтәәни хырда сатыш тачиринә аванс едир, өзү исә әмтәәни фабрикантдан вә ја васитәчидән кредитлә алыр. Һәр кәс бир әли илә бә'зән пул, лакин чох вахт мәһсул борч алыр вә о бири әли илә борч верир. Сәнаје ишләриндә борчларын, бүтүн истигамәтләрдә говушан вә чарпазлашан фасиләсиз мүбадиләси бу јолла кедир. Кредитин инкишафы бу гаршылыглы борчларын мәһз чохалыб артмасындан ибарәтдир вә онун гүдрәтинин әсил јери бурадыр».

Кредитин дикәр чәһәти, капиталист истеһсалында, әлбәттә, әмтәә тичарәтинин инкишафы илә јанашы кедән пул тичарәти инкишафына гатылыр. Бундан габагкы бөлмәдә (XIX фәсил) биз көрдүк ки, тачирләрә мәхсус еһтијат фондларынын сахланмасы, пулун гәбулу вә тә'дијәси үзрә, бејнәлхалг тә'дијәләр үзрә олан техники әмәлијјатлар, бунунла бирликдә исә, күлчә тичарәти дә пул алверчиләринин әлинә нечә топланыр. Бу пул алвери илә әлагәдар олараг кредит ишинин дикәр чәһәти — пул алверчиләринин хүсуси бир функсијасы олмаг е'тибарилә, фаиз кәтирән капиталын вә ја пул капиталын идарә олунмасы инкишаф едир. Пул борч алмаг вә борч вермәк онларын хүсуси иши олур. Пул алверчиләри әсил кредиторла пул капитал борч алан шәхс арасында бир васитәчи кими мејдана чыхырлар. Үмумијјәтлә десәк, бу чәһәтдән банкир иши өз әлинә чохлу мигдар борч верилән пул капитал топламагдан ибарәтдир, белә ки, борч верән ајрыча бир шәхс әвәзиндә банкирләр, пул борч верән бүтүн шәхсләрин нүмајәндәси олараг сәнаје вә тичарәт капиталистләринә гаршы дурурлар. Онлар пул капиталын үмуми идарәчиси олурлар. Дикәр тәрәфдән, борч верән бүтүн шәхсләрә нисбәтлә көтүрдүкдә, онлар борч аланлары тәмәркүзләшдирирләр, чүнки онлар бүтүн тичарәт аләми үчүн борч алырлар. Банк, бир тәрәфдән, пул капиталын, кредиторларын мәркәзләшмәсидир, дикәр тәрәфдән, борч аланларын мәркәзләшмәсидир. Үмумијјәтлә десәк, банкын мәнфәәти ондан ибарәтдир ки, борч алдығы пул үчүн вердији фаиз борч вердији пул үчүн алдығы фаиздән нисбәтән ашағы олур.

Банкларын ихтијарында олан борч капиталы онларын әлинә мүхтәлиф јолларла ахыб кәлир. Һәр шејдән әввәл банклар сәнаје капиталистләринин кассири олдуғуна көрә, һәр бир истеһсалчы

вә тачирин еһтијат фонду олараг сахладығы вә ја тә'дијәләр үзрә онун әлинә ахыб кәлән пул капитал банкларын әлиндә тәмәркүзләшир. Беләликлә, бу фондлар борч пул капитала чеврилир. Бунун сајәсиндә тичарәт аләминин еһтијат фонду зәрури минимумдан ибарәт олур, чүнки о, ичтимаи фонд олараг тәмәркүзләшир вә пул капиталын, башга һалда еһтијат фонду олараг фәалијјәтсиз галачаг бир һиссәси исә борч верилир, фаиз кәтирән капитал кими фәалијјәт көстәрир. Икинчиси, банкларын борч капиталы пул капиталистләринин әманәтләриндән әмәлә кәлир, банклара онлар бу әманәтләри борч бурахмаг имканы верир. Банк системи инкишаф етдикдә, јә'ни банклар әманәтләр үчүн фаиз вермәјә башладыгда, бураја, даһа сонра, бүтүн синифләрин јығдығы пул вә мүвәггәти сәрбәст олан пулу гојулур. Өзлүјүндә пул капитал кими ишләјә билмәјән кичик мәбләғләр бирләшиб бөјүк пул күтләләринә чеврилир вә, беләликлә, бөјүјүб пул күчү алыр. Банк системинин хүсуси бир нәтичәси олмаг е'тибарилә кичик мәбләғләрин белә јығылмасыны әсил пул капиталистләри илә борч аланлар арасында онун васитәчи ролундан фәргләндирмәк лазымдыр. Нәһајәт, анчаг тәдричлә истеһлак едилмәси нәзәрдә тутулан кәлирләр дә банкларда депозитә гојулур.

Кредит (биз бурада анчаг әсил тичарәт кредити илә мәшғул олуруг) векселләрин учоту — бунлары вахты битәндән габаг пула чевирмәк — васитәсилә вә мүхтәлиф формаларда: шәхси кредит үзрә мүстәгим борч, фаиз кағызлары, дөвләт фондлары, һәр чүр сәһмләр киров гојулмасы мүгабилиндә ломбард борчлары формасында борч верилмәси васитәсилә, хүсусилә дә фактуралар, док варрантлары вә әмтәәләр үзәриндә мүлкијјәт һүгугуна даир тәсдиг олунмуш башга сәнәдләр, әманәтләр вә с. киров гојулмасы мүгабилиндә борч верилмәси јолу илә бурахылыр.

Банкир тәрәфиндән исә кредит мүхтәлиф формаларда бурахыла биләр, мәсәлән: башга банкларын үстүнә вексел верилмәси илә, бунларын үстүнә чек верилмәси илә, ејни нөв кредит ачылмасы илә, нәһајәт, — банкнотлар бурахмаг һүгугу олан банкларда, — банкын өз банкнотлары илә. Банкнот банкирин үстүнә верилән векселдән башга бир шеј дејилдир, буну тәгдим едән шәхс һәр заман пул ала биләр вә банкир шәхси векселләри бунунла әвәз едир. Кредитин бу сон формасы авам адама хүсусилә гәрибә вә мүһүм көрүнүр, әввәлән, она көрә ки, бу чүр кредит пуллары садә тичарәт тәдавүлүндән үмуми тәдавүлә кечир вә бурада пул кими ишләјир; һәмчинин она көрә ки, өлкәләрин чохунда банкнот бурахан башлыча банклар милли банкла хүсуси банкын гәрибә бир гарышығындан ибарәт олуб һәгигәтдә милли кредитә архаланыр, онларын банкнотлары исә чох вә ја аз бир дәрәчәдә гануни тә'дијә васитәсидир; зира бурада ајдын олур ки, банкирин алвер етдији шеј мәһз кредитдир, чүнки банкнот анчаг тәдавүлдә олан кредит нишаныдыр. Лакин банкир бүтүн башга формаларда да, һәтта

өзүндә депозитә гојулмуш пулу нәгд олараг борч вердикдә дә кредитлә алвер едир. Һәгигәтдә банкнот анчаг топдансатыш тиҹарәти үчүн бир сиккәдир — банклар үчүн ән әһәмијјәтлиси исә һәмишә әманәтләрдир. Бунун ән јахшы сүбуту Шотландија банкларыдыр.

Бизим мәгсәдләримиз үчүн кредит идарәләринин хүсуси нөвләрини, һабелә банкларын хүсуси формаларыны нәзәрдән кечирмәјә еһтијач јохдур:

«... Банкир ишини... ики нөв әмәлијјата бөлмәк олар:... 1) Капиталы билаваситә тәтбиг едә билмәјәнләрдән *топламаг* вә ону тәтбиг едә биләнләр арасында бөлүшдүрмәк вә ја онлара вермәк. 2) Өз мүштәриләринин *кәлирләриндән* әманәтләр гәбул етмәк вә истеһлак шејләринә хәрчләмәк үчүн онлара лазыми мәбләғләр вермәк. Биринчиси *капиталын* тәдавүлүдүр, ахырынчысы — *тәдавүл васитәләринин* (currency) тәдавүлүдүр». — «Биринчи нөв әмәлијјатлар, бир тәрәфдән, капиталын чәмләшдирилмәсидир, дикәр тәрәфдән, онун бөлүшдүрүлмәсидир; икинчи нөв әмәлијјатлар маһалын јерли тәләбаты үчүн тәдавүлүн тәнзим едилмәсидир». *Tooke:* «Inquiry into the Currency Principle», сәһ. 36, 37. Биз бу јерә XXVIII фәсилдә гајыдачағыг.

«Reports of Committees», VIII чилд. «Commercial Distress», II чилд, I һиссә, 1847—1848. Ифадә протоколлары. — (Сонралар ситат кәтирилиркән белә адландырылыр: «Commercial Distress» 1847—1848.) Гырхынчы илләрдә Лондонда вексел‌ләрин учоту заманы сајсыз-һесабсыз һалларда банкнотлар әвәзиндә бир банкын дикәр банка векселләрини 21 күн мүддәтинә гәбул едирдиләр. (Әјаләт банкири Ч. Пиизин ифадәси, № 4636 вә 4645.) Јенә һәмин һесабата көрә, банкирләрин белә бир адәти вармыш ки, пул гытлашдыгда өз мүштәриләринә тә'дијәләри даим бу чүр векселләрлә верирмишләр. Әкәр буну алан шәхс банкнот истәсәјди, бу вексели јенидән учот етдирмәли иди. Беләликлә, банклар пул гајырмаг имтијазы әлдә етмиш кими идиләр. Пул гытлашдыгда вә фаиз 5%-дән јухары олдугда, Чонс, Лојд чәнаблары вә К°-сы «гәдим заманлардан» бу үсулла өдәјирдиләр. Мүштәри бу чүр банк векселләрини мәмнунијјәтлә гәбул едирди, чүнки Чонс, Лојд вә К°-сы фирмасынын векселләрини өз векселләриндән даһа асанлыгла учот етдирмәк олурду; һәм дә бу векселләр чох вахт 20—30 әлдән кечирди (јенә орада, № 901—904, 905, 992).

Бүтүн бу формалар онун үчүндүр ки, тә'дијә алмаг һүгугу башгасына верилә билсин. «Елә бир кредит формасы тапылмаз ки, бу формада кредит мүәјјән вахтларда пул функсијасы дашымалы олмасын; бу форма истәр банкнот, истәрсә вексел вә ја чек олсун, просес әслиндә ејнилә галыр вә нәтичә дә әслиндә ејнилә галыр». — *Fullarton:* «On the Regulation of Currencies», 2-чи нәшри, London 1845, сәһ. 38. — «Банкнот дәјишдирилән кредит пулудур» (сәһ 51).

Бундан сонракылар ашағыдакы китабдан көтүрүлмүшдүр: *J. W. Gilbart:* «The History and Principles of Banking». London 1834: «Банкын капиталы ики һиссәдән — әсас капиталдан (invested capital) вә борч алынмыш банк капиталындан (banking capital) ибарәтдир» (сәһ. 117). «Банк капиталы вә ја борч капиталы үч үсулла алыныр: 1) әманәтләр гәбул етмәклә, 2) өз банкнотларыны бурахмагла, 3) векселләр вермәклә. Әкәр бириси мәнә 100 ф. стерлинг һавајы борч вермәјә разыдырса вә мән бу 100 ф. стерлинги башгасына 4%-лә борч верәрәмсә, онда бу сөвдә илин ахырында мәнә 4 ф. ст. мәнфәәт верәр. Ејнилә дә әкәр бириси мәним өдәмәк вә'дими (I promise to pay — мән өдәмәји вә'д едирәм — инкилис банкнотларынын ади формулудур) гәбул етмәјә, буну илин ахырында гајтармаға вә мән она санки 100 ф. ст. борч вермишәм, дејә бунун мүгабилиндә мәнә 4% вермәјә разы олса, онда бу сөвдәдә мән 4 ф. ст. мәнфәәт көтүрәрәм; јенә, әкәр кичик бир әјаләт шәһәриндә бириси мәнә 100 ф. ст.

кәтириб бу мәбләғи мәним 21 күн сонра Лондонда үчүнчү шәхсә вермәјими шәрт гојса, онда арадакы мүддәтдә бу пулдан көтүрә биләчәјим һәр фаиз мәним үчүн мәнфәәт тәшкил едәр. Банк әмәлијјатларынын вә әманәтләр, банкнотлар, вексelләр васитәсилә банк капиталы јарадылмасы јолунун ишә мүвафиг кәлән маһијјәти беләдир» (сәһ. 117). «Банкирин мәнфәәти үмуми бир гајда олараг онун борч алдығы капиталын вә ја банк капиталынын мәбләғинә пропорсионалдыр. Банкын һәгиги мәнфәәтини мүәјјән етмәк үчүн, әсас капиталын фаизи үмуми мәнфәәтдән чыхылмалыдыр. Галығы мәһз банк мәнфәәти тәшкил едәр» (сәһ. 118). *«Банкирин өз мүштәриләринә вердији борч башга адамларын пулундан верилир»* (сәһ. 146). «Мәһз банкнот бурахмајан банкирләр векселләри учот етдирмәк јолу илә банк капиталы јарадырлар. Онлар өз әманәтләрини өз дисконт әмәлијјатлары васитәсилә артырырлар. Лондон банкирләри анчаг өз банкларында чари һесабы олан ширкәтләрин векселләрини учот етдирирләр» (сәһ. 119). «Өз банкында векселләри учот етдирән вә бу векселләрин бүтүн мәбләғи үчүн фаиз верән фирма бу мәбләғин азы бир һиссәсини банкын әлиндә сахлајыб бунун үчүн фаиз алмамалыдыр. Бу јолла банкир борч вердији пул үчүн чари фаиздән јүксәк фаиз алыр вә өз әлиндә галан галыг һесабына өзү үчүн банк капиталы јарадыр» (сәһ. 120). — Еһтијат фондларына, әманәтләрә, чекләрә гәнаәт олунмасы һаггында: «Депозит банклары борчлары кечиртмәк јолу илә тәдавүл васитәләринин ишләдилмәсиндә гәнаәт етмиш олур вә аз мәбләғ һәгиги пулла бөјүк мәбләғдә сөвдәләри ичра едирләр. Бу сурәтлә сәрбәстләшән пулу банкир учот вә и. а. васитәсилә өз мүштәриләринә борч вермәк үчүн ишләдир. Буна көрә дә борчларын кечирилмәси депозит системинин сәмәрәлилијини артырыр» (сәһ. 123). «Бир-бирилә иш көрән ики мүштәринин истәр еjни бир банкирдә, истәрсә мүхтәлиф банкирләрдә һесабы олсун — бунун фәрги јохдур. Она көрә ки, банкирләр өзләриндәки чекләри clearing house-дә [һагг-һесаб палатасында] дәјиширләр. Борчларын кечирилмәси васитәсилә депозит системи о гәдәр јајыла биләрди ки, метал пуллар ишләдилмәсини тамамилә сыхышдырыб арадан чыхарарды. Әкәр һәр кәсин банкда чари һесабы олсајды вә бүтүн өз тә'дијәләрини чекләр васитәсилә ичра етсәјди, онда бу чекләр јеканә тәдавүл васитәси оларды. Бу һалда фәрз етмәк лазым кәләрди ки, пул банкирләрин әлиндәдир, јохса чекләрин һеч бир гијмәти олмазды» (сәһ. 124). Јерли тәдавүл банкларын әлиндә бу јолла мәркәзләшир: 1) филиал банклары васитәсилә. Өз маһалынын кичик шәһәрләриндә әјаләт банкларынын шө'бәләри олур; Лондонун мүхтәлиф мәһәлләләриндә Лондон банкларынын шө'бәләри олур. 2) Акентләр васитәсилә. «Һәр бир әјаләт банкынын Лондонда өз акенти олур ки, орада өз банкнотлары вә ја векселләри үзрә пул версин вә әјаләтдә јашајан шәхсләрин һесабына Лондон әһалиси тәрәфиндән верилән пулу алсын» (сәһ. 127). Һәр бир банкир башга банкын банкнотларыны јығыр вә керијә вермир. Һәр бир ири шәһәрдә банкирләр һәфтәдә бир вә ја ики дәфә топлашыр вә өз банкнотларыны дәјишдирирләр. Салдо Лондонун үстүнә барат верилмәклә өдәнилир (сәһ. 134). «Банкларын вәзифәси тичарәт әмәлијјатларыны асанлашдырмагдыр. Тичарәти асанлашдыран һәр шеј еһтикары да асанлашдырыр. Тичарәт вә еһтикар бир чох һалларда бир-бирилә о гәдәр сых әлагәдардыр ки, тичарәтин һарада гуртардығыны вә еһтикарын һарада башландығыны демәк чәтиндир... Банкларын олдуғу һәр јердә капитал даһа асан вә даһа учуз тапылыр. Әтин вә пивәнин учуз олмасы чох јемәјә вә әјјашлыға һәвәс ојатдығы кими, капиталын учуз олмасы да еһтикара һәвәс ојадыр» (сәһ. 137, 138). «Өз банкнотларыны бурахан банклар һагг-һесаблары даим бу банкнотларла чәкдикләринә көрә belә көрүнә биләр ки, куја онларын учот әмәлијјатлары анчаг бу јолла алынан капитал васитәсилә ичра едилир; лакин belә дејилдир. Банкир учот етдији бүтүн векселләрин пулуну, әлбәттә, өз банкнотлары илә верә биләр, бунунла belә, онун портфелиндә олан векселләрин $^9/_{10}$-у һәгиги капиталы тәмсил едә биләр. Чүнки бу векселләр мүгабилиндә о өзү анчаг өз кағыз пулуну вермиш олса да, лакин векселләрин вахты битәнә гәдәр бу кағыз пулун тәдавүлдә галмасына еһтијач јохдур. Ола биләр,

векселләрин вахтынын битмәсинә һәлә үч ај галсын, амма билетләр үч күндән сонра гајытсын» (сәһ. 172). «Һесаблары мүштәриләрин өдәмәси нормал иш әмәлијјатыдыр. Әслиндә бу мәгсәд хатиринә нәгд кредит тә'мин едилир... Нәгд кредитләр тәкчә шәхси тә'минатла дејил, һабелә гијмәтли кағызларын депозитә верилмәси илә дә өдәнилир» (сәһ. 174, 175). «Әмтәәләрин киров гојулмасы мүгабилиндә борҹ верилән капитал да векселләрин учот едилмәси илә борҹ верилән капитал гүввәсиндәдир. Әкәр бириси тә'минат олараг өз әмтәәсини вериб 100 ф. ст. борҹ алырса, бу мәһз о демәкдир ки, әмтәәни 100 ф. стерлинглик векселә сатыр вә сонра бу вексели банкирдә учот етдирир. Лакин борҹ она имкан верир ки, гијмәтләр даһа әлверишли олачағы вахта гәдәр әмтәәни сахласын вә, беләликлә дә, башга һалда тә'чили ишләр үчүн пул алмагдан өтрү чәкәчәји хәрҹи чәкмәсин» (сәһ. 180, 181).

«The Currency Theory Reviewed etc.». [Edinburgh 1845], сәһ. 62, 63: «Шүбһәсиз бир һәгигәтдир ки, бу күн *А*-да депозитә гојдуғум 1 000 ф. ст. сабаһ јенидән вериләчәк вә *В*-дә әманәт олачагдыр. О бири күн бу мәбләғ јенидән *В* тәрәфиндән вериләвилләр, *С*-дә депозитә гојула биләр вә илаахыр сонсузлуға гәдәр. Демәли, 1 000 ф. ст. мәбләғиндә ејни пул бир сыра әлләрдән кечиб артараг, тамамилә намүәјјән бир әманәт мәбләғинә чата биләр. Буна көрә дә ола биләр *Инкилтәрәдәки бүтүн әманәтләрин онда доггузу банкирләрин китабларындакы бухалтерија бөлмәләриндән кәнарда әсла мөвҹуд дејилдир,* лакин онлардан һәр бири тә'кид едиб дејир ки, мәһз онун һиссәси мөвҹуддур. Мәсәлән, тәдавүлдә олан пулун» (јери кәлмишкән гејд едәк ки, демәк олар анҹаг кағыз пулун) «һеч вахт 3 милјон ф. стерлингдән артыг олмадығы Шотландијада әманәтләр 27 милјон тәшкил едир. Әманәтләрин көзләнилмәдән үмумән тәләб едилмәси (a run on the banks) баш вермәјинҹә, ејни бир 1 000 ф. ст. о тәрәф бу тәрәфә сәјаһәт едәрәк, јухарыда сөјләнилән намүәјјән мәбләғи ејни асанлыгла өдәјә биләр. Өз борҹуму өдәмәк үчүн бу күн таҹирә вердијим ејни 1 000 ф. ст. васитәсилә сабаһ онун башга бир таҹирә олан борҹунун, о бири күн дә банка олан борҹун өдәниләҹәјинә вә и. а. сонсузлуға гәдәр давам едәҹәјинә көрә, ејни 1 000 ф. ст. әлдән-әлә, бир банкдан дикәринә кечәрәк, ән бөјүк мәбләғдә әманәтләри өдәјә биләр».

{Көрдүјүмүз кими, Ҹилберт артыг 1834-ҹү илдә баша дүшүрдү ки, «тиҹарәти асанлашдыран һәр шеј еһтикары да асанлашдырыр. Тиҹарәт вә еһтикар бир чох һалларда бир-бирилә о гәдәр сых әлагәдардыр ки, тиҹарәтин һарада гуртардығыны вә еһтикарын һарада башландығыны демәк чәтиндир». Сатылмамыш әмтәәләр мүгабилиндә борҹ алмаг нә гәдәр асан олурса, бу ҹүр борҹ бир о гәдәр чох алыныр, әмтәә истеһсалыны күчләндирмәк вә ја истеһсал едилмиш әмтәәләри узаг базарлара көндәрмәк чәһди бир о гәдәр күчлү олур, тәки, бунларын мүгабилиндә пул борҹ алмаг мүмкүн олсун. Инкилтәрә тиҹарәтинин 1845—1847-ҹи илләрдәки вәзијјәти бизә өлкәнин бүтүн тиҹарәт аләминин һәмин гызғынлыға неҹә гапылдығына вә бунун нә илә нәтиҹәләндијинә даир парлаг мисал верир. Бурадан көрмәк олар ки, кредит нәләр доғура биләр. Сонракы мисаллары ајдынлашдырмаг үчүн әввәлҹә бир неҹә гыса гејд едәк.

1837-ҹи илдән е'тибарән, демәк олар арасы кәсилмәдән Инкилтәрә сәнајесини сыхан өлкүнлүк 1842-ҹи илин ахырларында зәифләмәјә башлады. Бундан сонракы ики ил әрзиндә хариҹдән инкилис әмтәәләринә олан тәләб даһа да артды; 1845—1846-ҹы илләр ән јүксәк чичәкләнмә дөврү иди. Тирјәк идхалы үстүндә кедән

мүһарибә 1843-чү илдә Чини инкилис тичарәтинин үзүнә ачды. Јени базар онсуз да чошгун олан јүксәлишә, хүсусилә памбыг парча сәнајесинин јүксәлишинә јени тәкан верди. Бу сәтирләрин мүәллифинә о заман бир Манчестер фабриканты белә дејирди: «Нечә ола биләр ки, биз һәддиндән артыг истеһсал етмиш олаг? Биз 300 милјон адамы кејиндирмәлијик». Лакин јени гурулан бүтүн бу фабрик биналары, бухар вә әјирмә машынлары вә тохучу дәзкаһлары Ланкаширин сел кими ахыб кәлән изафи дәјәрини удмаг үчүн кифајәт дејилди. Истеһсалын кенишләндирилдији ејни гызғынлыгла дәмир јоллар чәкмәјә башладылар; фабрикантлары вә тачирләри бүрүмүш олан еһтикар тамаһы ән әввәл бурада, мәһз артыг 1844-чү илин јајындан е'тибарән тә'мин олунду. Күч чатдыгча, јә'ни илк тә'дијәләри өдәмәјә пул чатдыгча сәһмләрә јазылырдылар; сонракы тә'дијәләри өдәмәјә исә вәсаит тапылар! Лакин сонракы тә'дијәләрин вахты кәлиб чатанда, — 1848—1857-чи илләрә аид «Commercial Distress»-дәки 1059-чу суала көрә, 1846—1847-чи илләрдә дәмир јоллара гојулан капиталларын мәбләғи 75 милјон ф. стерлингә чатмышды, — кредитин јардымына әл атмаг лазым кәлди вә фирмаларын өз мүәссисәләринин чох һиссәси дә бунун чәфасыны чәкмәли олурду.

Онларын өз мүәссисәләри исә чох һалларда һәддиндән артыг кәркин вәзијјәтә дүшүрдү. Ширникләндиричи јүксәк мәнфәәт, әмәлијјатлары әлдә олан сәрбәст вәсаитин имкан вердијиндән даһа артыг кенишләндирмәјә һәвәсләндирди. Лакин асанлыгла әлдә едилә билән вә, бундан әлавә, учуз олан кредит алмаг мүмкүн иди. Банк дисконту ашағы иди: 1844-чү илдә 1 $^{3}/_{4}$—2 $^{3}/_{4}$%, 1845-чи илдә октјабрадәк 3%-дән ашағы иди, сонра бир мүддәтә 5%-ә гәдәр галхмышдыса да (феврал 1846), сонра 1846-чы илин декабрында јенә 3$^{1}/_{4}$%-ә енмишди. Инкилис банкынын анбарларында ешидилмәмиш мигдарда гызыл еһтијаты јығылмышды. Өлкәнин биржадакы бүтүн гијмәтли кағызлары һеч бир вахт көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәк иди. Демәли, нәјә көрә дә фүрсәт әлдән бурахылсын, нәјә көрә дә тезликлә ишә киришилмәсин? Нәјә көрә истеһсал едилә биләчәк бүтүн әмтәәләр инкилис фабрикатларынын интизарында олан харичи базарлара көндәрилмәсин? Нәјә көрә дә фабрикант өзү ики гат мәнфәәт — һәм Узаг Шәргдә иплик вә парча сатмагдан, һәм дә бунларын әвәзиндә алынмыш әмтәәләри кәтириб Инкилтәрәдә сатмагдан мәнфәәт көтүрмәсин?

Аванс мүгабилиндә әмтәәләри консигнасија етмәк үчүн күтләви сурәтдә Һиндистана вә Чинә көндәрмәк системи бу гајда илә мејдана чыхараг, ашағыдакы гејдләрдә әтрафлы тәсвир едилдији кими, чох тезликлә инкишаф едиб анчаг аванс хатиринә консигнасија үчүн әмтәә көндәрмәк системи һалыны алды вә лабүд олараг базарларын күтләви сурәтдә долуб дашмасы илә вә ифласла нәтичәләнди.

Бу ифлас 1846-чы илдә мәһсул гытлығы нәтичәсиндә гопду. Инкилтәрә вә хүсусән Ирландија чохлу әрзаг мәһсуллары, хүсусән тахыл вә картоф кәтирилмәсинә мөһтач иди. Лакин бу мәһсуллары верән өлкәләрә һәмин мәһсулларын мүгабилиндә анчаг ән чүз'и мигдарда инкилис сәнајеси мәһсуллары вермәк мүмкүн иди; нәчиб металла һесабы үзмәк лазым кәлирди: харичә азы 9 милјонлуг гызыл кетди. Бу мәбләғин там $7^{1}/_{2}$ милјонлуг гызылы Инкилис банкынын нәгд еһтијатларындан көтүрүлмүшдү, бунун да нәтичәсиндә пул базарында банкын фәалијјәт сәрбәстлији һисс едиләчәк дәрәчәдә зәифләмишди; еһтијатлары Инкилис банкында јерләшдирилиб әслиндә бу банкын еһтијатларынын ејни олан башга банклар да өз пул әмәлијјатларыны белә мәһдудлашдырмалы олмушдулар; банка сел кими сүр'әтлә вә асанлыгла ахыб кәлән тә'дијәләр әввәлчә ајры-ајры јерләрдә, сонра да һәр јердә дајанды. Һәлә 1847-чи илин јанварында 3—$3^{1}/_{2}$% сәвијјәсиндә дуран банк дисконту апрелдә, илк чахнашма башландығы заман 7%-ә галхды; сонра јајда зәиф бир кечичи јүнкүллүк әмәлә кәлди ($6^{1}/_{2}$%, 6%), лакин јени мәһсул гытлығы ашкара чыхан кими, јени вә даһа күчлү бир чахнашма башланды. Инкилис банкынын рәсми минимал дисконту октјабрда 7, нојабрда 10%-ә галхды, башга сөзлә, векселләрин чох бөјүк һиссәсини анчаг чох бөјүк сәләмчилик фаизи илә учот етдирмәк мүмкүн олурду, јахуд һеч мүмкүн олмурду; тә'дијәләрин верилмәсинин һәр јердә дајандырылмасы бир сыра бөјүк фирмаларын вә олдугча чохлу орта вә хырда фирмаларын ифласына сәбәб олду; 1844-чү ил тарихли һијләкәр Банк гануну илә Инкилис банкы үзәринә гојулмуш мәһдудијјәтләр нәтичәсиндә бу банкын өзү һөкмән ифлас етмәк тәһлүкәси гаршысында галмышды, — белә олдугда, һөкумәт, үмуми тә'кид нәтичәсиндә, октјабрын 25-дә Банк ганунуну гүввәдән салды вә бунунла да ганунун банк үзәринә гојдуғу мә'насыз буховлары арадан галдырды. Инди даһа банк өз банкнот еһтијатыны тәдавүлә маниәсиз дахил едә билирди; бу банкнотлар кредити әслиндә милләтин кредити илә тә'мин едилдијинә көрә, демәли, сарсылмыш олмадығына көрә, пул сыхынтысы бунунла дәрһал гәт'и сурәтдә јүнкүлләшди; ајдындыр ки, һәлә хејли баш апармыш олан бир чох ири вә хырда фирмалар ифлас етди, лакин бөһранын ән јүксәк кәркинлик нөгтәси артыг кечиб кетмишди, банк учоту сентјабрда јенидән 5%-ә енди вә артыг 1848-чи ил әрзиндә ишләрдә елә бир јени чанланма һазырланмыш олду ки, бу да 1849-чу илдә континентдә ингилаби һәрәкатын јени јүксәлишини позмуш олду, әллинчи илләрдә исә әввәлчә сәнајенин о вахта гәдәр ешидилмәмиш дәрәчәдә чичәкләнмәсинә, бунун ардынча да 1857-чи ил ифласына сәбәб олду. — *Ф. Е.*}

1. 1848-чи илдә лордлар палатасы тәрәфиндән нәшр едилән сәнәддә, 1847-чи ил бөһраны әрзиндә дөвләт кағызларынын вә сәһмләрин чох бөјүк дәрәчәдә

гијмәтдән дүшмәсинә даир мә'лумат верилир. Бу мә'лумата әсасән, 1847-чи ил октјабрын 23-дә һәмин илин февралына нисбәтән кағызларын гијмәтинин дүшмәси беләолмушдур:

Инкилтәрә дөвләт кағызлары	93 824 217	ф. ст.
До ларын вә каналларын сәһмләри	1 358 288	„ „
Дәмир јол сәһмләри	19 579 820	„ „
Јекуну	114 762 325	ф. ст.

II. 1847-чи ил нојабрын 24-дә «Manchester Guardian» Ост-Һинд тичарәтиндәки фырылдаглардан бәһс едиб көстәрир ки, орада векселләр она көрә јазылмырды ки, әмтәә алынмышды, әксинә, әмтәәни она көрә алырдылар ки, вексел јаздырыб ону учот етдирмәк, пула чевирмәк мүмкүн олсун, о јазыр:

A Лондонда *B*-нин васитәсилә Манчестер фабриканты *C*-дән әмтәә алыр ки, кәмијә јүкләјиб Ост-Һиндә *D*-нин адресинә көндәрсин. *B* һагг-һесабы үзмәк үчүн *C* шәхс тәрәфиндән *B*-нин адына јазылмыш алты ајлыг вексели *C*-јә верир. *B* өзү дә *A*-нын адына јазылмыш алты ајлыг вексел васитәсилә тә'мин едилир. Әмтәә кәмијә јүкләнән кими, *A* өзү дә *D*-нин адына фактура илә алты ајлыг барат вексели јазыр: «Беләликлә, онларын һәр икисинин, һәм алычынын, һәм дә көндәричинин әлиндә, әмтәәләрин пулуну һәгигәтән верәчәкләри вахтдан ајларла әввәл фондлар олур; һәм дә чох тез-тез бу векселләр, вахты битәндән сонра белә бир бәһанә илә бәрпа олунурду ки, бу гәдәр узун мүддәтли сөвдә олдугда онун һәјата кечирилмәси үчүн вахт вермәк лазымдыр. Лакин тәәссүф ки, бу чүр сөвдәләрдәки иткиләр һәмин сөвдәләрин мәһдудлашмасына дејил, әксинә, мәһз јајылмасына сәбәб олур. Бурада иштирак едәнләр нә гәдәр чох јохсуллашырдыларса, онларын сатын алмаг еһтијачы бир о гәдәр артырды ки, әввәлки еһтикарларда итирдикләри капиталын әвәзини беләликлә јени борчлар васитәсилә чыхсынлар. Алгылары даһа тәләблә тәклиф тәнзим етмирди, алгылар һәр һансы фирманын ән башлыча малијјә әмәлијјаты олурду. Лакин бу, ишин анчаг бир тәрәфидир. Бурада мануфактура әмтәәләри ихрачында нәләр олурдуса, орада да мәһсулларын алыныб көндәрилмәсиндә о олурду. Өз векселләрини учот етдирмәк үчүн кифајәт гәдәр е'тибары олан Һиндистан тичарәт евләри шәкәр, индиго, ипәк вә ја памбыг алырдыларса, — бунун сәбәби алгы гијмәтләринин Лондондакы сон гијмәтләрә нисбәтән мәнфәәт верә биләчәк гијмәтләр олмасы дејилди, сәбәб о иди ки, Лондон фирмасына верилмиш әввәлки траттларын вахты тезликлә битирди вә бунлары өдәмәк лазым кәлирди. Даһа бундан садә нә ола биләр ки, гәнд аласан, онун пулуну Лондон фирмасы адына јазылмыш он ајлыг векселлә верәсән вә фактураны почта илә Лондона көндәрәсән? Һәлә ики ај кечмәмишкән бу јеничә јүкләнмиш әмтәәләрин фактурасы вә бунунла бирликдә әмтәәләрин өзү дә Ломбард Стритдә киров гојулурду вә Лондон фирмасы әмтәә үчүн верилмиш векселләрин вахты битәндән сәккиз ај әввәл әлинә пул алырды. Һәм дә нә гәдәр ки, дисконт едән фирмалар боллуча пул әлдә едиб буну фактуралар вә док варрантлары мүгабилиндә борч верә билирдиләр вә Һиндистан тичарәт евләринин гејри-мәһдуд мәбләғдә векселләрини Минсинг Лендәки «мә'тәбәр» фирмаларда учот етдирә билирдиләр, о вахта гәдәр бүтүн бу ишләрдә һеч бир фасилә вә ја чәтинлик баш вермирди».

{Һиндистандан кәтирилән вәораја көндәрилән әмтәәләр Үмид Бурнундан кечмәли олан јелкәнли кәмиләрдә көндәрилдикчә, бу фырылдагчы әмәлијјат кениш өлчүдә тәтбиг едилирди. Әмтәәләр Сүвејш каналы васитәсилә, өзү дә пароходларда көндәрилмәјә башландығы замандан е'тибарән фиктив капитал дүзәлтмәјин бу үсулу әмтәәләрин дашынма мүддәтинин узунлуғу кими бир әсасы итирди. Телеграф Һиндистан базарынын вәзијјәти һаггында инкилис тачиринә вә Инкилтәрә базарынын вәзијјәти һаггында һинд тачиринә хәбәр вермәјә башладығы вахтдан исә бу метод тамамилә гејри-мүмкүн олду. — *Ф. Е.* }

III. Ситат кәтирилән «Commercial Distress» 1847—1848 һесабатында belә дејилир: «1847-чи ил апрелин ахырынчы һәфтәсиндә Инкилис банкы Royal Bank of Liverpool-а хәбәр вермишди ки, онунла учот әмәлијјатыны бу тарихдән е'тибарән јарыбајары азалдыр. Бу хәбәр чох пис тә'сир көстәрмишди, она көрә ки, сон заманлар Ливерпулда тә'дијәләр нәгд пулла өдәнилмәкдән хејли чох векселләрлә өдәнилирди, һәмчинин она көрә ки, өз акцептләрини өдәмәк үчүн банка адәтән чохлу нәгд пул кәтирән тачирләр сон заманлар өз памбыглары вә башга мәһсуллары мүгабилиндә анчаг өзләринин алдыглары векселләри кәтирә билирдиләр. Бу һал чох кениш јајылмыш, бунунла бирликдә ишләрдәки чәтинликләр дә артмышды. Тачирләрин әвәзиндә банкын өдәмәли олдуғу акцептләрин чох һиссәси харичдә верилирди вә индијәдәк адәтән мәһсуллар үчүн алынан тә'дијәләрлә өдәнилирди. Кечмишдәки нәгд пул әвәзиндә инди тачирләр тәрәфиндән верилән векселләр мүхтәлиф мүддәтли вә мүхтәлиф нөв векселләр иди; бунларын хејли һиссәсини dato үч ајлыг банк векселләри тәшкил едирди; векселләрин бир чоху памбыг мүгабилиндә верилән векселләрдән ибарәт иди. Бу векселләр банк вексели олдугда, бунлары Лондон банкирләри акцепт едирди; бунлар банк вексели олмадыгда исә, бунлары һәр чүр тачирләр, Бразилија, Америка, Канада, Вест-Һинд вә и. а. фирмалары акцепт едирди. Тачирләр бир-биринин үстүнә вексел вермирдиләр, өлкә дахилиндә олуб Ливерпулда мәһсул алан мүштәриләр исә бу мәһсулларын пулуну Лондон банкларынын үстүнә јазылан векселләрлә, јахуд Лондондакы башга фирмаларын үстүнә јазылан векселләрлә, ја да һәр һансы бир шәхсин үстүнә јазылан векселләрлә верирдиләр. Инкилис банкынын е'ланы онунла нәтичәләнди ки, сатылмыш харичи әмтәәләр мүгабилиндә верилән векселләрин адәтән үч ајдан јухары олан мүддәти азалдылды» (сәһ. 26, 27).

Инкилтәрәдә 1844—1847-чи илләрдәки чичәкләнмә дөврү, јухарыда көстәрилдији кими, дәмир јол ишләриндәки биринчи бөјүк гызғынлыгла бағлы иди. Үмумијјәтлә тичарәт ишләринә онун тә'сири һаггында јухарыдакы һесабатда белә мә'лумат верилир: «1847-чи илин апрелиндә, демәк олар бүтүн тичарәт фирмалары өз тичарәт капиталларынын бир һиссәсини дәмир јоллара гојараг, өз мүәссисәләрини аз-чох тагәтдән салмаға (to starve their business) башладылар (сәһ. 42). — Дәмир јол сәһмләри мүгабилиндә хүсуси шәхсләрдән, банкирләрдән вә сығорта чәмијјәтләриндән јүксәк фаизлә, мәсәлән, 8%-лә борч да алынырды (сәһ. 66). Дәмир јоллара белә бөјүк мәбләғләр борч верән бу тичарәт фирмалары өзләри дә векселләр учот етдирмәк васитәсилә банклардан олдугча чох капитал алмалы олурдулар ки, бу пулла өз ишләрини давам етдирсинләр» (сәһ. 67). — (Суал:) «Сиз дејә биләрсинизми ки, дәмир јол сәһмләри үзрә тә'дијәләр апрелдә вә октјабрда» (1847-чи ил) «һөкм сүрән» (пул базарында) «өлкүнлүјә күчлү көмәк етмишдир»? (Чаваб:) — «Мәним зәннимчә, бу тә'дијәләр апрелдәки өлкүнлүјә чәтин ки, тә'сир көстәрмиш олсун. Мәним фикримчә, апрелә вә бәлкә дә јаја гәдәр олан тә'дијәләр банкирләри зәифләтмәкдән даһа чох күчләндирмишдир. Она көрә ки, пулун һәгиги тәтбиги һеч дә тә'дијәләрин кәлмәси гәдәр сүр'әтли дејилди; бунун нәтичәсиндә илин әввәлиндә банкларын чохунун әлиндә хејли бөјүк мәбләғ дәмир јол фондлары вар иди». (Буну комиссијада банкирләрин чохлу ифадәләри тәсдиг едир. «С. D.» 1848—1857.) «Бу мәбләғ јајда јаваш-јаваш әриди вә декабрын 31-и үчүн хејли азалмышды. Октјабрдакы өлкүнлүјүн сәбәбләриндән бири банкларын ихтијарында олан дәмир јол фондларынын тәдричән азалмасы иди; апрелин 22-си илә декабрын 31-и арасында бизим әлимиздәки дәмир јол салдолары үчдә бир гәдәр азалды. Дәмир јол сәһмләри үзрә тә'дијәләрин бүтүн Бөјүк Британијада белә бир тә'сири олмушду, бунлар банкларын әманәтләрини јаваш-јаваш соруб апармышды» (сәһ. 43, 44). — Семүел Гарнеј дә (мәшһур Overend Gurney and C° фирмасынын башчысы) ејни шеји сөјләјир: «1846-чы илдә дәмир јоллар үчүн капиталлара чох бөјүк тәләб вар иди, лакин бу тәләб фаиз дәрәчәсини јүксәлтмәмишди. Кичик мәбләғләр бирләшиб бөјүк мәбләғләрә чеврилмишди вә бу бөјүк мәбләғләр бизим базарда сәрф едилмишди;

белә ки, үмумијјәтлә нәтичә белә иди: Сити пул базарына даһа чох пул бурахылырды вә бу пул о гәдәр дә тезликлә кери көтүрүлмүрдү» [сәһ. 159].

Ливерпул Joint Stock Bank-ын директору А. Һочсон көстәрир ки, векселләр банкирләр үчүн нә дәрәчәдә еһтијат ола биләр: «Биздә белә бир гајда вар иди ки, бүтүн әманәтләримизин азы $^{9}/_{10}$-ну вә башга шәхсләрдән алдығымыз бүтүн пуллары өз портфелимиздә, вахтлары күндән-күнә битән векселләр шәклиндә сахлајырдыг... о дәрәчә дә ки, бөһран заманы һәр күн вахты битән векселләрин мәбләғи, өдәмәк үчүн һәр күн бизә верилән тәләбләрин мәбләғинә аз гала бәрабәр олурду» (сәһ. 53).

Еһтикар векселләри. — (№ 5092.) «Векселләр» (сатылмыш памбыг мүгабилиндә) «башлыча олараг ким тәрәфиндән аксепт едилирди»? — (Бу әсәрдә дәфәләрлә ады чәкилән памбыг парча фабриканты Р. Гарднер): «Әмтәә дәллаллары тәрәфиндән; тачир памбыг алыр, ону дәллала верир, бу дәллалын адына вексел јазыр вә вексели учот етдирир». — (№ 5094.) «Бу векселләр Ливерпул банкларына көндәрилиб орада учот етдирилирми?» — «Бәли, һәмчинин башга јерләрдә дә... Башлыча олараг Ливерпул банкларынын истифадә етдији бу әмәлијјатлар олмасајды, мәним фикримчә, кечән ил памбығын кирвәнкәси $1^{1}/_{2}$ вә ја 2 пенс учуз оларды». — (№ 600.) «Сиз дединиз ки, Ливерпулдакы памбыг дәллаллары үзәринә мөһтәкирләр тәрәфиндән јазылан олдугча чохлу вексел тәдавүлдә иди; бу дејиләнләр памбыгдан гејри мүстәмләкә мәһсуллары мүгабилиндә вердијиниз векселләр үзрә олан борчларыныза да аиддирми?» — (Ливерпул банкири А. Һочсон): «Бу дејиләнләр мүстәмләкә мәһсулларынын бүтүн нөвләринә, хүсусилә дә памбыға аиддир». — (№ 601.) «Бир банкир олмаг е'тибарилә сиз бу чүр векселләрдән кәнарда дурмаға чалышырсыныэмы?» — «Әсла, бу векселләрдән әлимиздә мө'тәдил мигдарда олдугда биз бунлары тамамилә гануни вексел һесаб едирик... Бу чүр векселләр үзрә чох заман мөһләт верилир».

1847-чи илдә Ост-Һинд-Чин базарында фырылдагчы һијләләр. — Чарлз Тернерин (Ливерпулдакы ән бөјүк Ост-Һинд фирмаларындан биринин башчысы) ифадәси: «Маврики адасындакы әмәлијјатларда вә бу чүр ишләрдә баш верән һаллар бизим һамымыза мә'лумдур. Әмтәәләр үчүн верилмиш векселләри өдәмәк мәгсәдилә һәмин әмтәәләрин мүгабилиндә дәллаллар нәинки әмтәәләр кәлиб чатдыгда борч алмаға, — бу тамамилә тәбиидир, — вә фактура мүгабилиндә борч алмаға адәт етмишдиләр, һәмчинин онлар һәлә јүкләнмәмиш, бә'зи һалларда исә һәлә истеһсал едилмәмиш мәһсул үчүн дә борч алырдылар. Мәсәлән, бир конкрет һалда мән Кәлкәтәдә 6 000—7 000 ф. стерлинглик вексел сатын алмышдым; бу векселләрдән әлдә едилән пул Маврикидә шәкәр әкинини јүксәлтмәјә сәрф едилди; векселләр Инкилтәрәјә кәлди вә орада бунларын јарыдан чоху протестә верилди; нәһајәт, векселләрин әвәзини өдәјәчәк шәкәр кәлиб чыхдыгда мә'лум олду ки, бу шәкәр һәлә јүкләнәндән әввәл, һәгигәтдә исә һәтта демәк олар истеһсал едиләндән әввәл башга шәхсләрин јанында киров гојулубмуш» (сәһ. 78). «Ост-Һинд базары үчүн олан әмтәәләр мүгабилиндә инди фабриканта нәгд пул вермәк лазым кәлир; лакин бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур, чүнки алычынын Лондонда мүәјјән бир кредит мәнбәји вардырса, инди дисконтун ашағы олдуғу Лондонун үстүнә вексел верир вә ону Лондонда учот етдирир; бу јолла әлдә етдији пул васитәсилә фабрикантла һаггесабы үзүр... Һиндистана әмтәә көндәрән шәхс бунун пулуну орадан аланадәк азы он ики ај кечир;... әлиндә 10 000 вә ја 15 000 ф. стерлинги олуб Һиндистанла әмәлијјата башлајан бир адам Лондон фирмасындан хејли мәбләғ кредит ала биләр; һәмин фирмаја о 1% верәчәк вә бу фирманын үстүнә векселләр верәчәкдир, бу шәртлә ки, Һиндистана сатылан әмтәәләрин пулу Лондон фирмасына көндәрилсин; бурада һәр ики тәрәф динмәзчә белә бир сазишә кирмиш олур ки, Лондон фирмасы нәгд пулла һәгиги борч вермәли дејилдир, јә'ни әлдә едилән пул кәлиб чатана гәдәр векселләрин вахты узадылачагдыр. Векселләр Ливерпулда, Манчестердә, Лондонда дисконт едилмишдир; бунларын бә'зиләри Шотландија банкларынын ихтијарындадыр» (сәһ. 79). — (№730.) «Будур, бу јахынларда Лондонда бир фирма ифлас етмишдир; китаблар арашдырылар-

кән белә мә'лум олмушдур: Манчестердә бир фирма вармыш, Кәлкәтәдә дә башга бир фирма; бунлар Лондон фирмасында 200 000 ф. ст. кредит ачдырмышдылар; јә'ни бу Манчестер фирмасынын Глазгодан вә Манчестердән Кәлкәтәдәки фирмаја консигнасија үчүн әмтәә көндәрән мүштәриләри Лондон фирмасына 200 000 ф. стерлингә јахын мәбләғдә тратта едирдиләр; еjни заманда белә бир сазишә кәлирдиләр ки, Кәлкәтә фирмасы да Лондон фирмасынын үстүнә 200 000 ф. стерлинглик вексел верәчәкдир; бу векселләр Кәлкәтәдә сатылмышды, әлдә едилән пула башга векселләр алынмышды вә бу ахырынчы векселләр Лондона көндәрилмишди ки, Лондон фирмасы Глазгода вә ја Манчестердә верилмиш илк векселләри өдәјә билсин. Беләликлә, бир тәк бу әмәлијјат сајәсиндә 600 000 ф. стерлинглик вексел бурахылмышды». — (№ 971.) «Әкәр Кәлкәтәдәки фирма һазырда» (Инкилтәрә үчүн) «кәми јүкү алырса вә бунун пулуну өз Лондон нүмајәндәсинин үстүнә јаздығы өз траттасы илә верирсә вә әкәр фактуралар бураја көндәрилирсә, онда Ломбард Стритдән борч алмаг үчүн бу фактуралары о, дәрһал ишә салыр; демәли, тичарәт евинин нүмајәндәси векселләр үзрә пул вермәли олачағы вахта гәдәр тичарәт еви сәккиз ај әрзиндә пулдан истифадә едә биләр».

IV. 1847-чи ил бөһранынын сәбәбләрини арашдырмаг үчүн 1848-чи илдә лордлар палатасынын кизли комиссијасынын ичласлары кечирилирди. Лакин бу комиссијаја верилән шаһид ифадәләри јалныз 1857-чи илдә дәрч едилди («Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress вә и. а.» 1857; биз: «C. D.» 1848/57-дән ситат кәтиририк). Бу комиссијада Union Bank of Liverpool-ун мүдири ч. Листер сөзарасы белә демишдир:

(2444.) «1847-чи илин јазында кредит ешидилмәмиш дәрәчәдә кенишләнмишди, чүнки тачирләр өз капиталларыны өз мүәссисәләриндән дәмир јоллара көчүрүрдүләр вә бунунла белә, өз ишләрини әввәлки өлчүдә давам етдирмәк истәјирдиләр. Јәгин һәр кәс әввәлчә белә дүшүнүрдү ки, дәмир јол сәһмләрини мәнфәәтинә сата биләчәк вә беләликлә дә пулу гајтарыб ишә гоја биләчәкдир. Бәлкә дә, бунун мүмкүн олмадығыны көрдүкдә, онлар әввәлдә нәгд пулла һагг-һесаб чәкдикләри јердә өз мүәссисәләри үчүн нисјә алмаға башладылар. Буна көрә дә кредит кенишләнди».

(2500.) «Гәбул едилдикләри банклара зәрәр вермиш олан һәмин векселләр башлыча олараг тахыл мүгабилиндәми, јохса памбыг мүгабилиндә верилән векселләр иди?»... «Бу векселләр һәр чүр мәһсул мүгабилиндә верилән, тахыл, памбыг вә шәкәр мүгабилиндә, һәр чүр мәһсул мүгабилиндә верилән векселләр иди. О заман, — бәлкә јағдан башга, — гијмәти дүшмәјән һеч бир мәһсул јох иди». — (2506.) «Вексел акцепт едән дәллал, кифајәт гәдәр өдәнч олмадан, о чүмләдән өдәнч тәшкил едән әмтәәнин гијмәти дүшә биләчәји еһтималына гаршы кифајәт гәдәр өдәнч олмадан бу вексели акцепт етмир».

(2512.) «Мәһсулларын мүгабилиндә ики нөв вексел верилир. Идхалчынын үстүнә харичдән верилән илк вексел биринчи нөвдәндир... Мәһсулларын мүгабилиндә бу сурәтлә верилән векселләрин вахты чох заман мәһсуллар кәлиб чатандан әввәл битир. Буна көрә дә әкәр әмтәә кәлиб чатса вә тачирин кифајәт гәдәр капиталы олмаса, тачир әмтәәни сата биләчәји вахта гәдәр дәллалын јанында киров гојмалыдыр. Онда Ливерпул тачири дәллалын адына, һәмин әмтәә илә тә'мин едилмәк шәрти илә башга нөв вексел верир... онда банкир өзү кәрәк дәллалдан өјрәниб билсин ки, онун әлиндә әмтәә вармы вә бу әмтәә мүгабилиндә нә гәдәр борч вермишдир. Зәрәр дәјдикдә иши дүзәлтмәк үчүн о јәгин етмәлидир ки, дәллалын өдәнчи вардыр».

(2516.) «Биз харичдән дә һәмчинин векселләр алырыг. Бириси харичдән Инкилтәрәнин үстүнә вексел алыр вә буну Инкилтәрә фирмасына көндәрир; биз векселин өзүндән көрә билмәрик ки, бу вексел әсаслы олараг верилмишдир, ја јох, о бир әмтәә тәмсил едирми, јохса бош бир шејдир».

(2533.) «Сиз дединиз ки, харичи мәһсулларын, демәк олар һәр нөвү бөјүк зәрәрлә сатылмышдыр. Сиз бу фикирдәсинизми ки, бунун сәбәби һәмин мәһсуллар-

ла әсассыз еһтикар едилмәси иди?» — «Зәрәрә сәбәб һәддиндән чох әмтәә кәтирилмәси иди, һалбуки бу әмтәәләри һәзм едә биләчәк мүвафиг истеһлак јох иди. Бүтүн әламәтләрә көрә истеһлак олдугча азалмышды». — (2534.) «Октјабрда... демәк олар һеч мәһсул сатмаг олмурду».

Фәлакәтин ән јүксәк инкишафы вахтында һәр тәрәфдән sauve qui peut [бачаран чаныны гуртарсын] бағыртылары ешидилдијини өз ишинә ә'ла бәләд олан — Overend Gurney and C° фирмасынын башчысы, дүнја көрмүш мөһтәрәм квакер Семүел Гарнеј һәмин һесабатда көстәрир: (1262.) «Чахнашма һөкм сүрәндә, иш адамы өзүндән суал етмир ки, о өз банкнотларыны нә гијмәтлә јерләшдирә биләр, о өз сертификатларыны вә ја үч фаизли рентасыны сатаркән 1%-ми, јохса 2% итирәчәкдир. Бир һалда ки, ону горху басмышдыр, ону нә мәнфәәт, нә дә зәрәр марагландырмыр; о өзүнү тәһлүкәдән гуртармаға чалышыр, бүтүн јердә галанлар исә гој өз билдикләри кими етсинләр».

V. Ост-Һинд тичарәтиндә иштирак едән тачир ч. Александер, һәр ики базарын бир-бирини гаршылыглы сурәтдә әмтәәләрлә һәддиндән артыг долдурмасы һаггында 1857-чи ил Банк гануну мүнасибәтилә Ашағы палата комиссијасы гаршысында белә дејир («B. C.» 1857 ситат кәтирилир): (4330.) «Һазырда мән Манчестердә 6 шиллинг версәм, Һиндистанда 5 шиллинг аларам; әкәр мән Һиндистанда 6 шиллинг версәм, Лондонда 5 шиллинг аларам». Беләликлә, Инкилтәрә васитәсилә Һиндистан базары вә Һиндистан васитәсилә Инкилтәрә базары ејни дәрәчәдә һәддиндән артыг долур. 1847-чи илин ачы тәчрүбәсиндән там он ил дә кечмәдән 1857-чи илин јајында мәһз белә бир һал баш вермишди!

ИЈИРМИ АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ПУЛ КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ; ФАИЗ ДӘРӘЧӘСИНӘ ОНУН ТӘ'СИРИ.

«Инкилтәрәдә даим јени-јени сәрвәтләр јығымы баш верир ки, бу да ән нәһајәт пул формасы алмаг мејли көстәрир. Лакин пул әлдә етмәк арзусундан сонра ән бөјүк бир арзу, фаиз вә ја мәнфәәт верәчәк бир шәкилдә пулу тәтбиг етмәк јолу илә ондан јенидән азад олмаг арзусудур, чүнки пул өзлүјүндә һеч бир шеј кәтирмир. Буна көрә дә артыг капиталын даим белә ахыб кәлмәси илә бир заманда капитал үчүн фәалијјәт мејданы тәдричлә вә кифајәт гәдәр кенишләнмирсә, онда биз, вахташыры сурәтдә пулун јығылыб галмасы вә өзүнә тәтбиг саһәси ахтармасы һалларына мә'руз галачағыг, һәм дә бу јығымлар, шәраитдән асылы олараг, чох вә ја аз мигдарда ола биләр. Инкилтәрәнин артыг сәрвәтини сормаг үчүн дөвләт истигразлары узун илләр боју башлыча васитә иди. Дөвләт борчу 1816-чы илдә өз максимумуна чатдығы вә артыг сәрвәти даһа сормадығы замандан е'тибарән һәр ил башга саһәдә јерләшдирилмәсини көзләјән азы 27 милјонлуг бир мәбләғ галырды. Һәм дә капиталлар мүхтәлиф шәкилләрдә кери гајтарылыр... Бөјүк капиталлар тәләб едән вә сәрбәст капитал артығыны чәлб едән ишләр... һәр һалда бизим өлкәмиз үчүн гәт'и зәруридир ки, вахташыры јығылан вә ади капитал тәтбиги саһәләриндә өзүнә јер тапа билмәјән артыг ичтимаи сәрвәти чәлб етсин» («The Currency Theory Reviewed». London 1845, сәһ. 32—34). 1845-чи ил һаггында јенә орада дејилир: «Чох гыса бир мүддәтдә гијмәтләр ән ашағы депрессија нөгтәсиндәкинә нисбәтән јүксәлди... үч фаизли дөвләт истигразы, демәк олар al pari сәвијјәсиндәдир... Инкилис банкынын анбарларындакы гызыл орада һәр заманкы мәбләғи өтүб кечмишдир. Һәр чүр сәһмләрин гијмәтләри, демәк олар, һеч вахт ешидилмәмиш олан бир сәвијјәдәдир, фаиз исә о гәдәр ашағы дүшмүшдүр ки, демәк олар номиналдыр... Бунларын һамысы сүбут едир ки, ишләнилмәјән сәрвәт Инкилтәрәдә инди, хошакәлмәз бир сурәтдә јенидән јығылмагдадыр вә јахын кәләчәкдә биз јенидән гызғын еһтикар дөврү кечирәчәјик» (јенә орада, сәһ. 36).

«Һәрчәнд гызыл идхалы харичи тичарәтдәки мәнфәәтләрин дүрүст көстәричиси дејилдир, лакин башга көстәричиләр олма-

дыгда, prima facie [һәр шејдән әввәл] гызыл идхалы белә бир мәнфәәти экс етдирир «(J. G. Hubbard: «The Currency and the Country». London 1843, сәһ. 40—41). «Фәрз едәк ки, ишләр сабит әлверишли вәзијјәтдә, гијмәтләр мәнфәәтли вә пул тәдавүлү кифајәт гәдәр олдуғу бир дөврдә, мәһсулсузлуг нәтичәси олараг 5 милјон гызыл ихрач етмәк вә ејни мәбләғдә тахыл идхал етмәк лазым кәлир. Тәдавүл [бу исә, индичә көрүнәчәји кими, тәдавүл васитәләри дејил, сәрбәст пул капитал демәкдир. — *Ф Е.*] ејни мәбләғдә азалачагдыр. Хүсуси шәхсләрин тәдавүл васитәләри нә гәдәр олса да, онларын банкларында тачирләрин әманәтләри, банкларын өз пул дәллалларындакы салдосу вә банкларын кассаларындакы еһтијатлар — бунларын һамысы азалачагдыр, һәм дә сәрбәст капиталын мигдарынын белә азалмасынын билаваситә нәтичәси фаизин, мәсәлән, 4-дән 5%-ә галхмасындан ибарәт олар. Ишләрин сағлам вәзијјәтдә олмасы үзүндән, е'тибар итмәјәчәк, лакин кредитин гијмәти галхачагдыр» (јенә орада, сәһ. 42). «Әкәр бүтүн әмтәә гијмәтләри ашағы дүшсә, артыг пуллар артмыш әманәтләр шәклиндә гајыдыб банклара кәләчәкдир, ишләнилмәјән капитал артығы фаиз дәрәчәсини минимума ендирәчәк вә бу вәзијјәт о вахта гәдәр давам едәчәкдир ки, даһа јүксәк гијмәтләр вә ја тичарәтин чанланмасы фәалијјәтсиз пуллары ишә салсын, јахуд бу пуллар харичи гијмәтли кағызлар вә ја харичи әмтәәләр алынмасына сәрф едилсин» (сәһ. 68).

Бундан сонракы парчалар јенә 1847—1848-чи илләр Commercial Distress [тичарәт бөһраны] һаггындакы парламент һесабатындан көтүрүлмүшдүр. — 1846—1847-чи илләрдәки мәһсул гытлығы вә ачлыг нәтичәсиндә чохлу әрзаг мәһсуллары идхал етмәк лазым кәлди. «Буна көрә дә идхал ихрачдан чох артыг олду... Буна көрә дә банклардан хејли пул ахыб кетди вә вексelləри дисконт етдирмәк мәчбуријјәтиндә галан шәхсләр учот дәллалларынын јанына ахышдылар; дәллаллар вексelləри әввәлкиндән чәтин гәбул етмәјә башлајырлар. Бу вахта гәдәр ачыг олан кредит чох чидди мәһдудлашдырылды вә зәиф фирмаларын ифласлары башланды. Өз ишини тәкчә кредит үзәриндә гуранлар вар-јохдан чыхдылар. Бу һәлә әввәлләрдә дә һисс олунан тәшвиши артырды; банкирләр вә башгалары кө'рдүләр ки, өз тәәһһүдләрини јеринә јетирмәк үчүн өз вексelləрини вә башга гијмәтли кағызларыны банкнотлара чевирәчәкләринә әввәлки гәдәр әмин ола билмәзләр; онлар кредити даһа чох азалтдылар, чох вахт кредити тамамилә кәсирдиләр; бир чох һалларда онлар кәләчәкдә өз тәәһһүдләрини өдәмәк үчүн өз банкнотларыны кизләдирдиләр; онлар әсла банкнот бурахмамағы даһа үстүн тутурдулар. Тәшвиш вә гарышыглыг күндән-күнә артырды вә лорд Чон Расселин мәктубу олмасајды, үмуми ифлас баш верәрди» (сәһ. 74, 75). Расселин мәктубу Банк ганунуну гүввәдән салды. — Јухарыда ады чәкилән Чарлз Тернер белә ифадә вермишдир: «Бә'зи фирмаларын чохлу вәсаити вар иди, лакин

бу вәсаит сәрбәст дејилди. Онларын бүтүн капиталы Маврики адасындакы торпаг мүлкијјәтиндә вә ја индиго фабрикләриндә вә шәкәр заводларында мөһкәмчә илишиб галмышды. Вахтилә онлар өз үзәрләринә 500 000—600 000 ф. стерлинглик тәәһһүд көтүрдүкләриндән, векселләри өдәмәк үчүн әлләриндә сәрбәст вәсаит јох иди вә ән нәһајәт мә'лум олду ки, онлар өз векселләри үзрә анчаг өз алдыглары кредит васитәсилә вә анчаг бу кредитин чатдығы дәрәчәдә пул верә билирләр» (сәһ. 81). — Ады чәкилән С. Гарнеј белә ифадә вермишдир: [1664.] «Һазырда (1848 чи илдә) дөвријјәләрин азалмасы вә пулун чох бол олмасы мүшаһидә едилир». — (№ 1763.) «Мән күман етмирәм ки, капитал азлығы фаиз дәрәчәсини бу гәдәр јүксәјә галдырмыш бир сәбәб олсун; бу бир горху (the alarm) иди, банкнот әлдә етмәк чәтинлији иди».

1847-чи илдә идхал едилән јејинти мәһсуллары үчүн Инкилтәрә харичә азы 9 милјон ф. ст. гызыл вермишди. Бунун $7^1/_2$ милјону Инкилис банкындан, $1^1/_2$ милјону башга мәнбәләрдән көтүрүлмүшдү (сәһ. 245). — Инкилис банкынын мүдири Моррис демишди: [3800.] «1847-чи ил октјабрын 23-дә дөвләт фондлары, һабелә каналларын вә дәмир јолларын сәһмләри 114 752 225 ф. ст. һәчминдә гијмәтдән дүшмүшдү» (сәһ. 312). Һәмин Моррис лорд Ч. Бентинкин суалына чаваб олараг белә ифадә вермишди: [3846.] «Сизә мә'лум дејилдирми ки, гијмәтли кағызлара вә һәр чүр мәһсуллара гојулан бүтүн капитал да ејнилә гијмәтдән дүшмүшдү, хаммал — чијидли памбыг, хамна, хам јун да континентә ејнилә сон дәрәчә ашағы гијмәтләрлә көндәрилирди вә... шәкәр, гәһвә вә чај бөјүк зәрәринә мүзаидә илә сатылмышды?» — «Күлли мигдар јејинти мәһсуллары идхал едилмәси үзүндән гызылын ахыб кетмәсинин гаршысыны алмаг үчүн милләт лабүд олараг хејли гурбанлар вермәли иди». — [3848.] «Сиз күман етмирсинизми ки, гызылы белә гурбанлар вермәклә гајтармагданса, банкын анбарларында јатан 8 милјон фунт стерлинги јериндән тәрпәтмәк даһа јахшы иди?» — *«Јох, мән белә күман етмирәм».* — Будур, бу гәһрәманлыға даир изаһат. Дизраели Инкилис банкынын директору вә кечмиш идарәчиси чәнаб В. Коттону диндирир: «Банкын сәһмдарларынын 1844-чү илдә алдығы дивиденд нә гәдәр олмушдур?» — «Илдә 7%». — «Бәс 1847-чи ил дивиденди?» — «9%». «Бу ил банк өз сәһмдарлары үчүн кәлир веркиси верирми?» — «Әлбәттә». — «Банк 1844-чү илдә дә буну етмишдими?» — «Јох»[83]. — «Беләликлә, бу һалда һәмин (1844-чү

[83] Јә'ни кечмишдә әввәлчә дивиденд мүәјјән олунурду вә ондан сонра дивиденд вериләркән һәр бир сәһмдардан кәлир веркиси тутулурду; 1844-чү илдән сонра исә габагча банкын бүтүн мәнфәәтиндән верки верилирди, јалныз сонра «free of income Tax» [кәлир веркисиндән азад олан] дивиденд бөлүшдүрүлүрдү. Демәли, фаиз номинал сурәтдә ејнидир, икинчи һалда верки мәбләғи мигдарында артыгдыр. — *Ф. Е.*

ил) Банк гануну сәһмдарларын там хејринә иди. Демәли, нәтичә беләдир ки, јени ганун гүввәјә миндирилдији вахтдан е'тибарән сәһмдарларын дивиденди 7%-дән 9%-ә галхмышдыр вә, бундан әлавә, инди кәлир веркисини банк верир, һалбуки габаглар ону сәһмдарлар вермәли идиләр?» — *«Тамамилә доғрудур».* — (№ 4356 — 4361).

Әјаләт банкири мистер Пииз 1847-чи ил бөһраны заманы банкларда еһтијатлар јығылмасы һаггында беlә мә'лумат верир: (4605.) «Банк өз фаизини даим јүксәлтмәјә мәчбур олдуғуна көрә, горху һәр јери бүрүмүшдү; әјаләт банклары өз пул еһтијатларыны, һабелә банк билетләринин мәбләғләрини артырырдылар; һәм дә бизләрдән ади вахтда, бәлкә дә, анчаг бир нечә јүз фунт гызыл вә ја банкнот сахлајан бир чохлары дәрһал пул шкафлары вә гутуларына мин фунтларла јығмаға башладылар, чүнки дисконт барәсиндә вә векселләрин базарда тәдавүл едә билмәси һаггында һеч бир шеј мә'лум дејилди вә беләликлә дә һәр јердә пул еһтијатлары јығылмаға башлады». Комиссија үзвү белә гејд едир: (4691.) «Демәли, сон 12 ил әрзиндә нә сәбәбдән олурса олсун нәтичә һәр һалда үмумијјәтлә мәһсулдар синфин хејриндән артыг сәләмчинин вә пул тачиринин хејринә олмушдур».

Бөһран заманындан пул тачирләринин нә гәдәр күчлү истифадә етдикләрини Тук көстәрир: «Уорвикширин вә Стаффордширин метал истеһсалында бир чох әмтәә сифаришләри 1847-чи илдә ләғв едилди, чүнки фабрикантын өз векселләрини учот етдирмәк үчүн вермәли олдуғу фаиз онун бүтүн мәнфәәтини һәзм едә биләчәк дәрәчәдән дә артыг оларды». (№ 5451.)

Инди һәлә әввәлдә ситат кәтирилмиш олан башга бир парламент һесабатыны көтүрәк: «Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857» (сонралар белә ситат кәтирилир: «B. C.» 1857). Инкилис банкынын директору олуб currency principle тәрәфдарлары арасында башлыча мө'тәбәр шәхс олан ч. Нормен диндириләркән белә ифадә вермишдир:

(3635.) «Дедијинизә көрә сиз бу фикирдәсиниз ки, фаиз дәрәчәси банкнотларын мигдарындан дејил, капитала олан тәләб вә тәклифдән асылыдыр. Зәһмәт чәкиб изаһ етмәзсинизми ки, капитал дедикдә сиз, банкнотлардан вә метал пулдан башга даһа нәји нәзәрдә тутурсунуз?» — «Мәним зәннимчә, капиталын ади тә'рифи беләдир: бу, истеһсалда тәтбиг едилән әмтәәләрдән вә ја хидмәтләрдән ибарәтдир». — (3636.) «Фаиз дәрәчәсиндән данышаркән сиз капитал сөзүнә бүтүн әмтәәләрими дахил едирсиниз?» — «Истеһсалда тәтбиг едилән бүтүн әмтәәләри». — (3637.) «Фаиз дәрәчәсиндән данышаркән сиз капитал дедикдә, бунларын һамысыными нәзәрдә тутурсунуз?». — «Бәли. Фәрз едәк ки, памбыг парча фабрикантына өз фабрики үчүн памбыг лазымдыр; чох еһтимал о һәмин памбығы бу јолла әлдә едәчәкдир: өз бан-

кириндән борч алачаг вә бу сурәтлә әлдә етдији банкнотлары көтүрүб Ливерпула кедәрәк памбыг алачагдыр. Она һәгигәтән лазым олан шеј памбыгдыр; банкнотлар вә ја гызыл она анчаг памбыг әлдә етмәк васитәси кими лазымдыр. Јахуд, мәсәлән, она фәһләләрлә һагг-һесаб чәкмәк үчүн вәсаит лазымдыр; бу һалда да о јенидән банкнот борч алыр вә өз фәһләләринә банкнотла әмәк һаггы верир; фәһләләрә исә јемәк вә мәнзил лазымдыр, пул да бунлары өдәмәк васитәсидир». — (3638.) «Бәс ахы фаиз пул үчүн верилир?» — «Әлбәттә, һәр шејдән әввәл пул үчүн верилир; лакин башга бир һал көтүрүн. Фәрз едәк ки, фабрикант банкдан борч көтүрмәјиб кредит памбыг алыр; онда нәгд алгы гијмәти илә вахт битән заманкы кредит гијмәти арасында олан фәрг мәһз фаиз өлчүсү олачагдыр. Һәтта дүнјада үмумијјәтлә пул олмасајды да, фаиз мөвчуд оларды».

Бу тәкәббүрлү чәфәнкијат һәмин currency principle рукнүнә тамамилә лајигдир. Һәр шејдән әввәл даһијанә бир кәшф будур ки, банкнотлар вә ја гызыл бир шеј алмаг васитәсидир, бунлары һеч дә өзләри хатиринә борч алмырлар. Бурадан да о нәтичә чыхмалыдыр ки, фаиз дәрәчәсини нә тәнзим едирмиш? Әмтәәләрә тәләб вә тәклиф тәнзим едирмиш, һәрчәнд биз индијәдәк анчаг ону билирдик ки, бунлар әмтәәләрин базар гијмәтләрини тәнзим едир. Лакин әмтәәләрин базар гијмәтләри ејни олдуғу һалда, фаиз нормалары тамамилә мүхтәлиф ола биләр. — Сонра јенә бу чүр бир һикмәт. Дүзкүн олараг дејилдикдә ки: «Бәс ахы фаиз пул үчүн верилир»; бу сөзләрдән исә, әлбәттә, белә бир суал гаршыја чыхыр: әмтәәләрлә әсла алвер етмәјән банкирин алдығы фаизин бу әмтәәләрә нә дәхли вардыр? Һәм дә бу пулу ән мүхтәлиф базарларда, јә'ни истеһсалда ишләдилән әмтәәләрин тәләб вә тәклифи арасында тамамилә мүхтәлиф нисбәт һөкм сүрдүјү базарларда хәрчләјән фабрикантлар мәкәр ејни фаиз дәрәчәси үзрә пул алмырлар? — Онда бу суала бизим бөјүк даһи белә чаваб верир: әкәр фабрикант памбығы нисјә алырса, «онда нәгд алгы гијмәти илә вахт битән заманкы кредит гијмәти арасында олан фәрг мәһз фаизин өлчүсү олачагдыр». Әксинә. Тәнзим олунмасыны Нормен дүһасынын изаһ етмәли олдуғу мөвчуд фаиз нормасынын өзү нәгд алгы гијмәти илә вахт битәнә гәдәр олан кредит гијмәти арасындакы фәргин мигјасыдыр. Һәр шејдән әввәл памбығы өз нәгд алгы гијмәтинә сатмаг лазымдыр, бу гијмәти исә базар гијмәти мүәјјән едир, базар гијмәти дә тәләб вә тәклифин вәзијјәти илә тәнзим олунур. Фәрз едәк ки, гијмәт = 1 000 ф. ст. Мәсәлә алгы-сатгы үзәриндә олдугда, фабрикантла памбыг дәллалы арасындакы сөвдә бунунла битир. Лакин бураја икинчи бир сөвдә әлавә олунур. Бу да борч верән шәхслә борч алан шәхс арасындакы сөвдәдир. 1 000 ф. стерлинглик дәјәр фабриканта памбыг шәклиндә борч верилир, о исә буну пулла, мәсәлән, үч ајдан сонра гајтармалыдыр. Онда

1 000 ф. стерлинглик мәбләғин базардакы фаиз нормасы илә мүәјјән олунан үч ајлыг фаизи мәһз нәгд алгы гијмәтинә бир әлавә тәшкил едәчәкдир. Памбығын гијмәтини тәләб вә тәклиф мүәјјән едир. Лакин борч верилмиш памбыг дәјәринин гијмәтини, үч ајлыға верилән 1 000 ф. стерлинги, фаиз нормасы мүәјјән едир. Һәм дә памбығын өзүнүн бу сурәтлә пул капитала чеврилмәси факты ч. Норменин нәзәриндә ону сүбут едир ки, һәтта дүнјада үмумијјәтлә пул олмасајды да, фаиз мөвчуд оларды. Үмумијјәтлә пул олмасајды, һәр һалда үмуми фаиз нормасы олмазды.

Һәр шејдән әввәл капитал һаггында, «истеһсалда тәтбиг едилән әмтәәләр» дејә ишләдилән вулгар тәсәввүр. Бу әмтәәләр капитал кими мөвчуд олдугда, *әмтәә* олмаг е'тибарилә онларын дәјәриндән фәргли олараг, *капитал* олмаг е'тибарилә онларын дәјәри, өзләринин мәһсулдар шәкилдә вә ја тичарәтдә тәтбиг едилмәсиндән алынан мәнфәәтдә ифадә олунур. Мәнфәәт нормасынын да сатын алынмыш әмтәәләрин базар гијмәтинә вә онлара олан тәләб вә тәклифә шәксиз һәмишә мүәјјән мүнасибәти вардыр, лакин мәнфәәт нормасыны тамамилә башга шәртләр мүәјјән едир. Һәм дә фаиз нормасы үчүн һәддин үмумијјәтлә мәнфәәт нормасындан ибарәт олмасында һеч бир шүбһә јохдур. Лакин гој ч. Нормен бу һәддин нечә мүәјјән едилдијини бизә ачыг сөјләсин. Бу һәдд капиталын бүтүн башга формаларындан *фәргли олараг,* пул капитала олан тәләб вә тәклифлә мүәјјән олунур. Лакин сонра сорушмаг оларды ки, бәс пул капитала тәләб вә тәклиф нечә мүәјјән олунур? Шүбһә јохдур ки, шејләрдән ибарәт капитал тәклифи илә пул капитал тәклифи арасында өртүлү бир әлагә вардыр, һәмчинин бу да шүбһәсиздир ки, сәнаје капиталистләринин пул капитала тәләбини һәгиги истеһсал шәртләри мүәјјән едир. Ч. Нормен бизә буну изаһ етмәк әвәзиндә әлламәлик едиб бизә дејир ки, пул капитала олан тәләб өзлүјүндә пула олан тәләбин ејни дејилдир; — һәм дә тәкчә бу әлламәлији едир, буна көрә ки, онун, Оверстонун вә башга currency principle пејғәмбәрләринин гәлбинин дәринликләриндә вичданлары тәмиз дејилдир, чүнки онлар сүн'и ганунверичилик мүдахиләси јолу илә өзлүјүндә тәдавүл васитәсиндән капитал јаратмаға вә фаиз дәрәчәсини јүксәлтмәјә чалышырдылар.

Инди дә лорд Оверстона, alias [башга адыны десәк] Семүел Чонс Лојда мүрачиәт едәк вә көрәк өлкәдә «капитал» бу гәдәр аз олдугда о өз «пулу» үчүн нә сәбәбә 10% алдығыны нечә изаһ едир.

(3653.) «Фаиз нормасынын галхыб-енмәләри ики сәбәбдән биринин нәтичәсиндә баш верир: капиталын дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә» (чох көзәл! Ахы үмумијјәтлә десәк, капиталын дәјәри мәһз фаиз дәрәчәсидир! Демәли, фаиз нормасынын дәјишилмәси бурада фаиз нормасынын дәјишилмәси нәтичәсиндә

баш верир! «Капиталын дәјәри», јухарыда көстәрдијимиз кими, нәзәри чәһәтдән һеч вахт өзкә чүр баша дүшүлмүр. Јахуд, бәлкә ч. Оверстон капиталын дәјәри дедикдә мәнфәәт нормасыны баша дүшүр, — онда бу дәрин дүшүнчәли мүтәфәккир она гајыдыр ки, фаиз нормасыны мәнфәәт нормасы тәнзим едир!) «ја да өлкәдә олан пулун мәбләғинин дәјишилмәси нәтичәсиндә. Фаизин бөјүк мигјасда бүтүн галхыб-енмәләри ја өз мүддәтинә көрә, ја да амплитудасына көрә бөјүк олан бүтүн галхыб-енмәләри ашкар сурәтдә капиталын дәјәриндәки дәјишилмәләрдән ибарәт едилә биләр. 1847-чи илдә вә сонра ахырынчы ики илдә (1855—1856) фаиз дәрәчәсинин јухары галхмасы бу фактын ән инандырычы әмәли нүмунәси ола биләр; мөвчуд пулун мәбләғинин дәјишилмәси үзүндән фаиз дәрәчәсинин азачыг галхыб-енмәси истәр өз амплитудасына көрә, истәрсә өз мүддәтинә көрә бөјүк дејилдир. Бу галхыб-енмәләр тез-тез баш верир вә бунлар нә гәдәр тез-тез баш версә, бир о гәдәр јәгинликлә өз мәгсәдинә кәтириб чыхарыр», јә'ни à la Оверстон [Оверстон типли] банкирләрин варланмасына кәтириб чыхарыр. Мөһтәрәм Семүел Гарнеј бу мүнасибәтлә лордлар палатасынын комитәси гаршысында чох садәлөвһ данышыр, «C. D.» 1848: (1324.) «Сиз кечән ил фаиз дәрәчәсиндәки бөјүк галхыб-енмәләрин банкирләр вә пул тачирләри үчүн хејирли олдуғу фикриндәсиниз, ја јох?» — «Мәним фикримчә, бу галхыб-енмәләр пул тачирләри үчүн хејирли олмушдур. Тәсәррүфат һәјатындакы бүтүн галхыб-енмәләр бундан башы чыханлар (to the knowing men) үчүн хејирлидир». — (1325.) «Фаиз дәрәчәси јүксәк олдугда, банкир өзүнүн ән јахшы муштәриләринин јохсуллашмасы үзүндән ән нәһајәт итирмирми?» — «Јох, мән бу фикирдәјәм ки, аз-чох нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә белә бир нәтичә олмур». — Voilà ce que parler veut dire. [Бош-бош данышмаг мәһз буна дејәрләр.]

Өлкәдәки пул мәбләғинин фаиз дәрәчәсинә тә'сири мәсәләси үзәринә биз һәлә гајыдачағыг. Лакин артыг инди гејд етмәк лазымдыр ки, Оверстон бурада да quid pro quo едир. 1847-чи илдә пул капитала тәләб (октјабра гәдәр пул чатышмазлығы үзүндән, јухарыда Оверстонун адландырдығы кими, «мөвчуд пулун мигдары» үзүндән бир чәтинлик јох иди) мүхтәлиф сәбәбләрә көрә күчләнмәјә башлады: тахылын баһаланмасы, памбыг гијмәтләринин галхмасы, ифрат истеһсал нәтичәсиндә шәкәри сатмаг мүмкүн олмамасы, дәмир јол еһтикары вә ифлас, харичи базарларын памбыг парча әмтәәләрлә һәддиндән артыг долмасы, јухарыда тәсвир едилдији кими, тәкчә алдадычы векселләр әлдә етмәк мәгсәдилә Һиндистана күчлү идхал вә Һиндистандан күчлү ихрач. Бүтүн бу һаллар, сәнаједә ифрат истеһсал, һабелә экинчиликдә натамам истеһсал, демәли, тамамилә мүхтәлиф сәбәбләр пул капитала, јә'ни кредитә вә пула тәләби артырды. Пул капитала артмыш олан тәләбин сәбәбләри истеһсал просесинин өз

кедишиндә иди. Лакин сәбәб нә олурса олсун, мәһз *пул* капитала олан тәләб фаиз дәрәчәсини, пул капиталын дәјәрини јүксәлтди. Әкәр Оверстон демәк истәјирсә ки, пул капиталын дәјәри јүксәлмишдир, *чүнки* бу дәјәр јүксәлмишдир, онда бу тавтолоҝијадыр. Јох әкәр о бурада «капиталын дәјәри» дедикдә, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсини фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси сәбәби кими нәзәрдә тутурса, бу мүддәанын јанлышлығы индичә ашкара чыхарылачагдыр. Мәнфәәт азалдығы һалда, пул капитала тәләб вә буна көрә дә «капиталын дәјәри» јүксәлә биләр; пул капиталын нисби тәклифи ашағы дүшән кими, онун «дәјәри» јүксәләчәкдир. Оверстон сүбут етмәк истәмишдир ки, 1847-чи ил бөһраны вә онунла әлагәдар олан јүксәк фаиз нормасы «мөвчуд пулун мигдарындан», јә'ни онун баис олдуғу 1844-чү ил Банк ганунундакы гәрарлардан гәт'ијјән асылы дејилди; һәрчәнд һәмин бөһран вә јүксәк фаиз нормасы һәгигәтдә бу ганундан асылы иди, чүнки банк еһтијатынын, — Оверстонун бу ичадынын [Schöpfung], — түкәнә [Erschöpfung] биләчәји гаршысындакы горху 1847—1848-чи илләр бөһранына пул чахнашмасыны да әлавә етди. Лакин инди мәсәлә бунда дејилдир. Пул капиталын чатышмамасы көз габағында иди, бу да мөвчуд вәсаитә нисбәтән әмәлијјатларын һәдсиз дәрәчә бөјүк олмасы илә бағлы иди вә мәһсул гытлығы, һәддиндән артыг дәмир јол тикинтиси, ифрат истеһсал, хүсусилә памбыг парча малларын ифрат истеһсалы, Һиндистан вә Чинлә әлагәдар олан фырылдаглар, еһтикарлар, һәддиндән артыг шәкәр идхалы вә и. а. үзүндән тәкрар истеһсал просесинин позулмасы нәтичәсиндә партлајыша сәбәб олду. Квартери 120 шиллинг оларкән тахыл алмыш шәхсләрин, инди тахылын гијмәти 60 шиллингә дүшдүјү заман, әввәлдә артыг вердикләри мәһз 60 шиллинги чатышмырды вә тахыл кирову мүгабилиндә верилән ејни мәбләғдә кредит дә чатышмырды. Онларын өз тахылыны 120 шиллинглик көһнә гијмәтлә пула чевирмәләринә һеч дә банкнотларын чатышмамасы мане олмурду, һәмчинин сонралар демәк олар һеч сатыла билмәјән һәддиндән артыг шәкәр кәтирмиш шәхсләрә дә јенә бу мане олмурду. Өз дөврijјә капиталыны (floating capital) мөһкәм сурәтдә дәмир јоллара гојмуш вә өз «рәсми» ишләриндә бунун јерини долдурмаг үчүн кредитә әл атмыш чәнабларын да вәзијјәти белә иди. Бунларын һамысы Оверстон үчүн «өз пулунун јүксәлмиш олан дәјәрини мә'нәви чәһәтдән дәрк етмәкдә (a moral sense of the enhanced value of his money)» ифадә олунур. Лакин пул капиталын бу јүксәлмиш дәјәринә мәһз ујғун олараг о бири тәрәфдә реал капиталын (әмтәә капиталын вә мәһсулдар капиталын) пул дәјәри ашағы дүшмүшдү. Бир формада капиталын дәјәри она көрә јүксәлмишди ки, башга формада капиталын дәјәри ашағы дүшмүшдү. Оверстон исә мүхтәлиф нөв капиталларын бу һәр ики дәјәрини үмумијјәтлә капиталын ваһид дәјәриндә ејниләшдирмәјә чалы-

шыр, һәм дә буну белә едир: бунларын һәр икисини тәдавүл васитәләринин, нәгд пулун чатышмамасына гаршы гојур. Лакин ејни бир пул капитал мәбләғи ән мүхтәлиф мигдар тәдавүл васитәләри шәклиндә борч верилә биләр.

Онун 1847-чи илә аид мисалыны көтүрәк. Банк фаизинин рәсми дәрәчәси белә иди: јанварда 3—3½%, февралда 4—4½%, мартда чох заман 4%, апрелдә (чахнашма) 4—7½%, мајда 5—5½%, ијунда үмумијјәтлә 5%, ијулда 5%, августда 5—5½%, сентјабрда 5% олуб азачыг галхыб-енмәләрлә 5¼, 5½, 6%-дәк, октјабрда 5, 5½%, 7%, нојабрда 7—10%, декабрда 7—5%. — Бу һалда фаиз јүксәлирди, чүнки мәнфәәт ашағы дүшүрдү, әмтәәләрин пул дәјәрләри исә һәддиндән чох ашағы дүшмүшдү. Демәли, әкәр бурада Оверстон капиталын дәјәри јүксәлдијинә көрә 1847-чи илдә фаиз дәрәчәсинин јүксәлдијини сөјләјирсә, капиталын дәјәри дедикдә о бурада анчаг пул капиталын дәјәрини нәзәрдә тута биләр, пул капиталын дәјәри исә мәһз фаиз дәрәчәсидир, анчаг фаиз дәрәчәсидир. Лакин сонра хорузун гујруғу көрүнүр — капиталын дәјәри мәнфәәт нормасы илә ејниләшдирилир.

1856-чы илдәки јүксәк фаиз дәрәчәсинә кәлдикдә, Оверстон доғрудан да билмирди ки, бу јүксәк фаиз дәрәчәси гисмән, фаизи мәнфәәтдән дејил, өзкә капиталындан верән кредит рытсарлары зүмрәсинин мејдана кәлмәси әламәти иди; 1857-чи ил бөһранындан чәми бир нечә ај әввәл о, иддиа едирди ки, «ишләр шәксиз сағлам вәзијјәтдәдир».

Даһа сонра о дејир: (3722.) «Белә бир тәсәввүр сон дәрәчә јанлышдыр ки, фаиз дәрәчәси јүксәлдикдә мүәссисә мәнфәәти күлә мәһв олур. Әввәлән, фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси чох аз һалларда узун сүрүр; икинчиси, онун јүксәлмәси узун сүрдүкдә вә әһәмијјәтли өлчүдә олдугда да, әслиндә о, капиталын дәјәринин јүксәлмәсидир; бәс капиталын дәјәри нәјә көрә јүксәлир? Она көрә ки, мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир». — Демәли, «капиталын дәјәринин» нә мә'насы олдуғуну биз бурада нәһајәт билдик. Һәм дә мәнфәәт нормасы узун мүддәт јүксәк сәвијјәдә гала биләр, саһибкар кәлири исә ашағы дүшә биләр, фаиз дәрәчәси дә јүксәләр, беләликлә дә фаиз мәнфәәтин чох һиссәсини удар.

(3724.) «Фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси өлкәмиздә тичарәт ишләринин олдугча кениш инкишафы вә мәнфәәт нормасынын чох јүксәлмәси нәтичәси иди; әкәр белә шикајәтләр ешидилирсә ки, јүксәк фаиз дәрәчәси онун өзү үчүн сәбәб олан ики шеји позур, онда бу, мәнтиги чәһәтдән чәфәнкијатдыр вә адам билмир бу барәдә нә десин». — Лакин бу да мәһз онун белә дејәчәји гәдәр мәнтиги оларды ки, күјә мәнфәәт нормасы еһтикар сајәсиндә әмтәә гијмәтләринин јүксәлмәсинин нәтичәси иди вә әкәр белә шикајәтләр ешидилирсә ки, гијмәтләрин јүксәлмәси өз сәбәбини, јә'ни еһтикары мәһв едир, онда бу мәнтиги чәһәтдән

чәфәнкијатдыр вә и. а. Шејин ән нәһајәт өз сәбәбини мәһв едә биләчәји анчаг, јүксәк фаиз дәрәчәсинә мәфтун олмуш сәләмчи үчүн мәнтиги чәһәтдән чәфәнкијатдыр. Ромалыларын гүдрәти онларын истилаларынын сәбәби иди, бу истилалар исә онларын гүдрәтини мәһв етди. Сәрвәт зинәтин сәбәбидир, зинәт исә сәрвәтә дағыдычы тә'сир көстәрир. Әчәб кәләкбаздыр! Милјонерин, бу dunghill aristocrat-ын [пејин галағы аристократынын] «мәнтигинин» бүтүн Инкилтәрәдә ојатдығы еһтирам мүасир буржуа аләминин идиотизмини һәр шејдән јахшы көстәрир. Һәм дә әкәр јүксәк мәнфәәт нормасы вә мүәссисәләрин кенишләнмәси јүксәк фаиз дәрәчәсинин сәбәбләри ола биләрсә, бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, јүксәк фаиз дәрәчәси јүксәк мәнфәәтин сәбәбидир. Мәсәлә дә мәһз ондадыр ки, јүксәк мәнфәәт нормасындан јалныз бир хатирә галдыгдан сонра, бу јүксәк фаиз (бөһранын һәгигәтән көстәрдији кими) јенә дә галмамышмы вә ја өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә галхмамышмы.

(3718.) «Учот фаизи нормасынын чох јүксәлмәсинә кәлдикдә, бу һал анчаг капиталын артмыш олан дәјәриндән ирәли кәлир, капиталын артмыш олан дәјәринин сәбәбини исә, мәним зәннимчә, һәр кәс там ајдын сурәтдә ашкара чыхара биләр. Мән белә бир факты артыг хатырлатмышдым ки, Банк ганунунун гүввәдә олдуғу 13 ил әрзиндә Инкилтәрәнин тичарәти 45 милјон фунт стерлингдән 120 милјон фунт стерлингә чатмышды. Бу гыса рәгәм мә'луматынын аид олдуғу бүтүн һадисәләри јадыныза салын; капитала олан чох бөјүк тәләби, тичарәтин белә ешидилмәмиш дәрәчәдә инкишафына сәбәб олан бу тәләби хатырлајын; нәһајәт, јадыныза салын ки, бу чох бөјүк тәләб үчүн тәклифин тәбии мәнбәји, јә'ни өлкәнин һәр илки јығымы сон үч вә ја дөрд ил әрзиндә һәрби еһтијачлара сәрф едилиб гуртармышды ки, бунлар да һеч бир мәнфәәт кәтирмир. Е'тираф едирәм ки, фаизин даһа јүксәјә галхмамыш олмасы, јахуд, башга сөзлә десәк, бу чүр нәһәнк әмәлијјатлар нәтичәсиндә капиталларын артыг мүшаһидә етдијиниздән даһа артыг гыт олмамасы мәни һејрәтләндирмишди».

Бизим сәләмчилик мәнтигчимиз нә гәрибә сөз күләшдирир! О өзүнүн артмыш капитал дәјәри илә бурада јенә ортаја чыхыр! Көрүнүр, о хәјал едир ки, бир тәрәфдә тәкрар истеһсал просеси бу гәдәр чох кенишләнмиш, демәли, һәгиги капитал јығылмышдыр, о бири тәрәфдә исә елә бир «капитал» дурурмуш ки, тичарәти бу гәдәр чох артырмаг чәһди үзүндән она «чох бөјүк тәләб» доғмушдур! Лакин мәкәр истеһсалын бу гәдәр чох артырылмасы капиталын өзүнүн артырылмасы демәк дејилди вә мәкәр о тәләб јаратмагла бәрабәр пул капитал тәклифини, һәм дә артыг дәрәчәдә тәклифини јаратмырды? Әкәр фаиз дәрәчәси чох јүксәјә галхмышдырса, мә'лум олдуғу үзрә бу анчаг она көрәдир ки, пул капитала тәләб тәклифдән даһа сүр'әтлә артырды, башга сөзлә десәк, анчаг она көрәдир ки, сәнаје истеһсалы кенишләнмәклә

онун кредит системи әсасында апарылмасы да кенишләнмишдир. Башга сөзлә десәк, сәнајенин һәгигәтән кенишләнмәси «борча» күчлү тәләб доғурмушдур вә бу ахырынчы тәләб, көрүнүр, бизим банкирин «капитала чох бөјүк тәләб» дедикдә нәзәрдә тутдуғу шејдир. Әлбәттә, ихрач тичарәтини 45 милјондан 120 милјона галдыран һеч дә капитала олан садә *тәләбин* кенишләнмәси дејилдир. Һәм дә сонра Оверстон нәји нәзәрдә тутуб дејир ки, өлкәнин Крым мүһарибәсиндә сәрф едилмиш һәр илки еһтијат јығымы бу бөјүк тәләб үчүн тәбии бир тәклиф мәнбәјидир? Әввәлән, 1792—1815-чи илләр дөврүндә, мүһарибә һеч дә кичик Крым мүһарибәсинә бәнзәмәдији заман Инкилтәрә нәјин васитәсилә еһтијат јығырды? Икинчиси, әкәр тәбии мәнбә түкәнмишдирсә, бәс капитал һансы мәнбәдән ахыб кәлир? Мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрә башга милләтләрдән борч алмырды. Лакин әкәр тәбии мәнбә илә јанашы олараг сүн'и мәнбә дә вардырса, онда ахы өлкә үчүн ән јахшы метод бундан ибарәт оларды ки, тәбии мәнбәдән мүһарибә үчүн, сүн'и мәнбәдән исә тичарәт ишиндә истифадә едилсин. Јох әкәр тәкчә көһнә пул капитал ортада олсајды, онда о ки, өз күчүнү фаиз дәрәчәсинин јүксәклији сајәсиндә ики гат артыра билмәзди? Ч-б Оверстон, көрүнүр, күман едир ки, өлкәнин һәр илки еһтијат јығымы (лакин бу һалда јәгин ки, истеһлак едилмиш бу јығымлар) јалныз пул капитала чеврилир. Лакин һәгиги јығым әмәлә кәлмәсәјди, јә'ни истеһсал јүксәлмәсәјди вә истеһсал васитәләринин мигдары артмасајды, бу истеһсалын үстүнә олан пул формасындакы борч тәләбләринин јығылмасынын нә хејри ола биләрди?

Оверстон јүксәк мәнфәәт нормасы үзүндән «капиталын дәјәринин» јүксәлмәсини, онун пул капитала олан күчлү тәләб үзүндән јүксәлмәси илә гарышдырыр. Бу тәләб мәнфәәт нормасындан гәт'ијјән асылы олмајан сәбәбләр үзүндән арта биләр. Оверстон өзү исә белә бир мисал кәтирир ки, 1847-чи илдә бу тәләб реал капиталын гијмәтдән дүшмәси нәтичәсиндә күчләнмишди. О өзү үчүн нечә әлверишлидирсә, капиталын дәјәрини еләчә каһ реал капитала, каһ да пул капитала аид едир.

Бизим банк лордунун вичдансызлығы, һабелә онун дидактик сурәтдә нәзәрә чарпдырдығы өз мәһдуд банкир нөгтеји-нәзәри даһа сонра бунда ашкара чыхыр: (3728. Суал:) «Дединиз ки, сизин рә'јинизчә, учот нормасынын тачир үчүн бөјүк әһәмијјәти јохдур; лутф едиб демәзсинизми ки, сиз нәји ади мәнфәәт нормасы һесаб едирсиниз?». Бу суала чаваб вермәји ч. Оверстон «гејри-мүмкүн» һесаб едир. (3729.) «Фәрз едәк ки, орта мәнфәәт нормасы 7—10%-дир; бу һалда учот нормасынын дәјишилиб 2%-дән 7%-ә вә ја 8%-ә чатмасы мәнфәәт нормасына күчлү тә'сир көстәрмәлидир, доғру дејилми?» (Суалын мүәллифинин өзү саһибкар кәлири нормасыны мәнфәәт нормасы илә гарышдырыр вә нәзәрдән гачырыр ки, мәнфәәт нормасы фаизин вә саһиб-

кар кәлиринин үмуми мәнбәјидир. Фаиз нормасы саһибкар кәлирини дејил, мәнфәәт нормасыны дәјишдирмәјә биләр. Оверстон чаваб верир): «Әввәлән, тачирләр өз мәнфәәтләринин хејли һиссәсини һәзм едән бир учот нормасы вермәк истәмәзләр; бу һалда онлар даһа јәгин өз ишләрини дајандырарлар». (Әлбәттә, онлар өзләрини вар-јохдан чыхармадан белә едә билсәләр, онда едәрләр. Нә гәдәр ки, онларын мәнфәәти јүксәкдир, онлар дисконт верәчәкләр, чүнки буну истәјирләр, мәнфәәт ашағы олдугда исә, онлар јенә буну верәчәкләр, чүнки буну вермәјә мәчбурдурлар.) «Учот нә демәкдир? Нәјә көрә бириси вексели учот етдирир?.. Она көрә ки, чох капитал әлдә етмәк истәјир». (Дајан! Она көрә ки, о мөһкәм јерләшдирилмиш өз капиталыны, кәләчәкдә пул формасында керијә ахыб кәлмәли олан бу капиталы нәгдләшдирмәк вә өз ишләриндә дурғунлуға јол вермәмәк истәјир. Она көрә ки, о, мүддәтли тә'дијәләри өдәмәлидир. О, капиталын артмасыны анчаг о заман тәләб едир ки, иш јахшы кетсин вә ја, һәтта иш пис кетсә дә, өзкә капиталлары илә еһтикар етсин. Учот һеч дә бир тәк иши кенишләндирмәк васитәси дејилдир.) «Бәс нәјә көрә о өз сәрәнчамына даһа чохлу капитал кечирмәк истәјир? Она көрә ки, о һәмин капиталы тәтбиг етмәк истәјир; бәс нәјә көрә о, капиталы тәтбиг етмәк истәјир? Она көрә ки, бу онун үчүн хејирлидир, лакин учот онун мәнфәәтини һәзм етсәјди, бу онун үчүн хејирли олмазды».

Бу лоvға мәнтигчи күман едир ки, векселләр анчаг иши кенишләндирмәк үчүн учот етдирилир вә иш мәнфәәтли олдуғуна көрә кенишләндирилир. Биринчи еһтимал јанлышдыр. Ади бир саһибкар дисконт едир ки, өз капиталыны ирәличәдән пул формасына салсын вә беләликлә дә тәкрар истеһсал просесинин фасиләсизлијини сахласын; буну иши кенишләндирмәк вә ја әлавә капитал әлдә етмәк үчүн дејил, өзүнүн вердији кредити өзүнүн алдығы кредитлә таразлашдырмаг үчүн едир. Әкәр о өз ишини кредит һесабына кенишләндирмәјә башласа, векселләрин учоту она аз хејир верәр, чүнки учот артыг онун әлиндә олан пул капиталын анчаг бир формадан башга формаја чеврилмәсидир; о узун мүддәтә ачыг борч алмағы даһа үстүн тутар. Һәм дә кредит рытсары өз алдадычы векселләрини учот етдирир ки, өз ишини кенишләндирсин, е'тибарсыз бир иши башга бир ишлә әвәз етсин, онун мәгсәди мәнфәәт көтүрмәк дејил, өзкә капиталыны өз сәрәнчамына кечирмәкдир.

Ч-б Оверстон бу сурәтлә учоту әлавә капитал борч алынмасы илә (капиталы тәмсил едән векселләрин нәгд пула чеврилмәси илә дејил) ејниләшдирдикдән сонра, ону бәркә чәкдикдә, дәрһал кери отурур. — (3730. Суал:) «Мәкәр тачирләр бир дәфә ишә гошулдугдан сонра, фаизин мүвәггәти јүксәлмәсинә бахмајараг, өз әмәлијјатларыны бир мүддәт давам етдирмәјә мәчбур олмурлармы?» — (Оверстон:) «Шүбһәсиздир ки, әкәр һәр һансы бир

ајрыча сөвдә заманы бириси јүксәк фаиз дәрәчәси әвәзиндә даһа ашағы фаиз дәрәчәси илә өз сәрәнчамына капитал ала билирсә, бу мәһдуд нөгтеји-нәзәрдән көтүрүлән белә бир һал она хошдур». — Дикәр тәрәфдән, ч. Оверстонун нөгтеји-нәзәри көр нечә кенишдир ки, «капитал» дедикдә һеч көзләнилмәдән анчаг өз банкир капиталыны нәзәрдә тутур вә буна көрә дә онун јанында өз векселини учот етдирән бир адамы капиталы олмајан бир адам һесаб едир, чүнки бу адамын капиталы әмтәә формасында мөвчуддур вә ја бу һалда капиталын пул формасы векселдән ибарәтдир ки, буну да ч. Оверстон башга бир пул формасына чевирир.

(3732.) «1844-чү ил Банк гануну илә әлагәдар олараг Сиз көстәрә биләрсинизми ки, банкын гызыл еһтијатына фаиз дәрәчәсинин нисбәти тәхминән нечә иди; доғрудурму ки, банкда 9 вә ја 10 милјонлуг гызыл олдугда, фаиз дәрәчәси 6 вә ја 7% тәшкил едирди, 16 милјонлуг гызыл олдугда исә, фаиз дәрәчәси тәхминән 3—4% сәвијјәсиндә дururду?» (Суалын мүәллифи ону мәчбур етмәк истәјир ки, банкда олан гызылын мигдарына көрә мүәјјән олунан фаиз дәрәчәсини капиталын дәјәринә көрә мүәјјән олунан фаиз дәрәчәси илә изаһ етсин.) «Мән демәздим ки, бу беләдир... лакин бу белә олсајды, онда мәним фикримчә, биз 1844-чү илдә көрүлән тәдбирләрдән даһа чидди тәдбирләр көрмәли олардыг; чүнки гызыл еһтијаты нә гәдәр чох олса, фаиз дәрәчәсинин бир о гәдәр ашағы олачағы доғру олсајды, онда мәсәләјә олан бу бахыша ујғун олараг, биз ишә киришмәли олардыг, гызыл еһтијатыны артырыб һәдсиз бир мәбләғә чатдырмалы олардыг вә онда фаизи сыфра ендирмиш олардыг». Суалы вермиш олан Кејли бу јерсиз атмачадан әсла пәрт олмајыб давам едир: (3733.) «Тутаг ки, бу беләдир; фәрз едәк ки, банка 5 милјонлуг гызыл гајтарылды, бу һалда јахын алты ај әрзиндә гызыл еһтијаты 16 милјонлуға гәдәр оларды, һәмчинин фәрз едәк ки, бунун сајәсиндә фаиз дәрәчәси 3 вә ја 4%-ә енәрди, — онда бәс нечә иддиа етмәк оларды ки, фаиз дәрәчәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб ишин чох мәһдудлашдырылмасы олмушдур?» — «Мән демишдим ки, фаиз дәрәчәсинин ашағы дүшмәси дејил, фаиз дәрәчәсинин бу јахынларда чох јүксәлмәси ишләрин чох кенишләнмәси илә сых әлагәдар олмушдур». Лакин Кејли белә дејирди: әкәр гызыл еһтијатынын азалмасы илә бирликдә фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси ишләрин кенишләнмәсини көстәрирсә, онда гызыл еһтијатынын кенишләнмәси илә бирликдә фаиз дәрәчәсинин ашағы дүшмәси ишләрин мәһдудлашмасыны көстәрмәлидир. Оверстон буна һеч бир чаваб верә билмир. (3736. Суал:) «Јадымдадыр, сиз» (мәтндә даим белә дејилир: Your Lordship [чәнабыныз]) «демишдиниз ки, пул — капитал әлдә етмәк аләтидир». (Пулу капитал әлдә етмәк аләти һесаб етмәк нә гәдәр дә мә'насыздыр; пул — капиталын форма-

сыдыр.) «Гызыл еһтијаты» (Инкилис банкынын гызыл еһтијаты) «азалдыгда, әксинә, *капиталистләрин* пул тапа билмәмәләри даһа бөјүк бир чәтинлик тәшкил етмирми?» — (Оверстон:) «Јох; капиталистләр дејил, капиталист олмајанлар ахтарырлар ки, бир тәһәр пул әлдә етсинләр; бәс онлар нәјә көрә пул ахтарырлар?.. Буна көрә ки, онлар капиталист олмајан адамларын ишини апармаг үчүн капиталистләрин капиталыны пул васитәсилә өз сәрәнчамларына кечирирләр». — О бурада мәһз изаһ едир ки, фабрикантлар вә тачирләр капиталист дејилдирләр вә капиталистин капиталы анчаг пул капиталдыр. — (3737.) «Мәкәр вексел верән адамлар капиталист дејилдирләр»? — «Вексел верән адамлар капиталист ола да биләрләр, олмаја да». Бурада о мөһкәмчә долашмышдыр.

Она суал верилир ки, тачирләрин векселләри онларын сатдыглары, јахуд јүк вурдуглары әмтәәләри тәмсил етмирми. Оверстон инкар едир ки, банкнотлар гызылы тәмсил етдији кими, бу векселләр дә ејни дүрүстлүклә әмтәәләрин дәјәрини тәмсил етсин. (3740, 3741.) Бу даһа лап һәјасызлыгдыр!

(3742.) «Тачирин мәгсәди пул әлдә етмәк дејилдирми?» — «Јох, вексел веriләркән пул әлдә етмәк мәгсәд тәшкил етмир; пул әлдә етмәк векселләрин учоту заманы мәгсәд тәшкил едир». Векселләр вермәк әмтәәни кредит пулунун формаларындан биринә чевирмәкдир, векселләрин учоту исә анчаг бу кредит пулуну башга пула, мәһз банкнотлара чевирмәкдир. Һәр һалда ч. Оверстон бурада разылашыр ки, векселләрин учотундан мәгсәд пул әлдә етмәкдир. Әввәлләр о, капиталы бир формадан башгасына чевирмәк үчүн учот етдирмәјә ичазә вермирди, анчаг әлавә капитал әлдә етмәк үчүн буна ичазә верирди.

(3743.) «Сизин дедијинизә көрә 1825, 1837 вә 1839-чу илләрдә баш верән чахнашманын тәзјиги алтында тичарәт аләминин башлыча арзусу нәдән ибарәтдир, иш адамлары өз сәрәнчамларына капиталмы, јохса ганунi тә'дијә пулу кечирмәјә чалышырлар?» — «Онлар өз ишләрини давам етдирмәк үчүн өз сәрәнчамларына капитал кечирмәјә чалышырлар». — Онларын мәгсәди — вахты битән вә кредит чатышмазлығы башландығына көрә онларын үстүнә көндәрилән векселләр үчүн тә'дијә васитәләри әлдә етмәкдир ки, өз әмтәәләрини гијмәтиндән ашағы сатмаға мәчбур олмасынлар. Әкәр онларын өзләриндә үмумијјәтлә капитал јохдурса, онда тә'дијә васитәләри илә бирликдә онлар, әлбәттә, ејни заманда капитал да әлдә едирләр, чүнки онлар еквивалент вермәдән дәјәр әлдә едирләр. Өзлүјүндә пула олан тәләб һәмишә анчаг дәјәри әмтәә формасындан вә ја борч тәләбләри формасындан пул формасына чевирмәк арзусундан ибарәт олур. Буна көрә, һәтта бөһранлар бир кәнара гојулса да, капитал борч алынмасы илә, пул тәләбләрини анчаг бир формадан башга формаја вә ја һәгиги пула чевирән учот арасында чох бөјүк фәрг вардыр.

{Мән — редактор — бурада бир гејд етмәји өзүмә мүсаидә едирәм.

Норменин, һабелә Лојд-Оверстонун дедијинә көрә, банкир һәмишә «капитал борч верән» шәхс кими, онун мүштәриси исә ондан «капитал» тәләб едән бир шәхс кими мејдана чыхыр. Мәсәлән, Оверстонун дедијинә көрә, бу вә ја башга бир шәхс «*капитал* әлдә етмәк истәдијинә көрә» банкир васитәсилә вексели учот етдирир (3729) вә әкәр бир адам «ашағы фаизлә өз *сәрәнчамына капитал* кечирә билирсә», бу она чох хош кәлир (3730). «Пул — *капитал* әлдә етмәк аләтидир» (3736) вә чахнашма заманы тичарәт аләминин башлыча арзусу «өз сәрәнчамына *капитал* кечирмәкдир» (3743). Капиталын нә олдуғу барәсиндә Лојд-Оверстонун бүтүн долашыглығы илә бәрабәр, һәр һалда онун сөзләриндән кифајәт гәдәр ајдын көрүнүр ки, банкирин ишкүзар мүштәрисинә вердији шеји о, капитал адландырыр, әввәлләр мүштәридә олмајан вә она борч верилән, әввәлләр мүштәринин әлиндә оланлара әлавә едилән капитал адландырыр.

Пул формасында сәрбәст олан ичтимаи капиталы борч формасында бөлүшдүрән бир шәхс олмаға банкир о гәдәр адәт етмишдир ки, пул верәркән онун ичра етдији һәр бир функсија она елә көрүнүр ки, аванс, борч верилир. Онун вердији бүтүн пул она борч верилмәк кими, аванс кими көрүнүр. Әкәр банкир пулу билаваситә борч вермәјә хәрчләјирсә, бу, һәрфи мә'нада доғрудур. Әкәр о, пулу векселләрин учотуна сәрф едирсә, онда бу пул һәгигәтдә онун өз нәзәриндә бир аванс олур, векселин вахты битәнә гәдәр верилән бир борч олур. Бу јолла банкирин бејниндә белә бир тәсәввүр мөһкәмләнир ки, о, аванс олмајан һеч бир тә'дијәни ичра едә билмәз; һәм дә бунун аванс олмасы тәкчә о мә'нада дејилдир ки, фаиз вә ја мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдилә пулун һәр чүр јерләшдирилмәси игтисади нөгтеји-нәзәрдән елә бир аванс һесаб едилир ки, буну хүсуси шәхс олмаг е'тибарилә мүвафиг пул саһиби бир саһибкар олмаг е'тибарилә өзү өзүнә верир. Јох, — бу белә мүәјјән бир мә'нада авансдыр, борчдур ки, банкир гајтарылмаг шәртилә мүштәрисинә бир мәбләғ верир вә мүштәрисинин сәрәнчамында олан капитал һәмин мәбләғ мигдарында артмыш олур.

Банкир канторундан сијаси игтисада кечирилмиш олан мәһз бу тәсәввүр белә чашдырычы бир мүбаһисәли мәсәлә јаратмышдыр: банкирин нәгд пул олараг өз мүштәрисинин сәрәнчамына вердији мәбләғ капиталдырмы, јохса анчаг пулдур, тәдавүл васитәсидир, currency-дур? Әслиндә садә олан бу мүбаһисәли мәсәләни һәлл етмәк үчүн биз банкын мүштәриләри нөгтеји-нәзәриндә дурмалыјыг. Һәр шеј онларын нә тәләб етмәсиндән вә нә әлдә етмәсиндән асылыдыр.

Әкәр банк өз мүштәрисинин садәчә шәхси е'тибары әсасында онун тәрәфиндән тә'минат верилмәдән она борч вермәјә разы

олурса, онда иш ајдындыр. Мүштәри индијәдәк ихтијарында олан өз капиталына әлавә олараг, сөзсүз; дәјәр кәмијјәти чәһәтдән мүәјјән олан бир аванс, борч алыр. О, авансы, борчу пул формасында алыр, јә'ни тәкчә пул дејил, һабелә пул *капитал* алыр.

Јох әкәр о, гијмәтли кағызлар вә с. кирову мүгабилиндә борч алырса, онда бу о мә'нада авансдыр ки, кери гајтарылмаг шәртилә она пул верилир. Лакин бу, капитал аванс едилмәси дејилдир. Она көрә ки, гијмәтли кағызлар да капиталдыр, һәм дә борчдан даһа артыг мәбләғдә олан бир капиталдыр. Демәли, борч алан шәхс киров гојдуғундан аз капитал дәјәр алыр; белә бир әмәлијјат онун үчүн һеч дә әлавә капитал әлдә едилмәси демәк дејилдир. Онун сөвдәләшмәсинә сәбәб она капитал лазым олмасы дејилдир, — өз гијмәтли кағызлары шәклиндә онун капиталы вардыр, — буна сәбәб она пул лазым кәлмәсидир. Демәли, биз бурада капиталын дејил, *пулун* борч верилдијини көрүрүк.

Әкәр аванс векселләрин учоту әсасында верилирсә, онда аванс *формасы* да арадан галхыр. Бу — садә алгы-сатгы олур. Өтүрмә гејди васитәсилә вексел банкын мүлкијјәтинә, пул исә мүштәринин мүлкијјәтинә кечир; онун бу пулу гајтармасы һаггында һеч данышыг да јохдур. Әкәр мүштәри вексел вә ја башга бир кредит аләти вериб нәгд пул сатын алырса, онда бу нә артыг, нә дә әскик там ејнилә елә бир аванслыр, елә бир борч верилмәсидир ки, дејәсән о, һәр һансы башга бир әмтәә: памбыг, дәмир, тахыл вериб нәгд пулу сатын алмышдыр. Һәм дә бурада *капитал* аванс едилмәсиндән ән аз данышыг ола биләр. Тачирлә тачир арасындакы һәр бир алгы-сатгы капиталын әлдән-әлә кечмәсидир. Борч исә анчаг о јердә олур ки, орада капитал гаршылыглы сурәтдә дејил, биртәрәфли олараг вә мүәјјән мүддәт үчүн башгасына верилир. Буна көрә дә векселләрин учоту васитәсилә анчаг о јердә капитал борч верилә биләр ки, вексел алдадычы вексел олсун, һеч дә сатылмыш әмтәәни тәмсил етмәјән вә нә кими бир вексел олдуғуну билән һеч бир банкир тәрәфиндән гәбул едилмәјән бир вексел олсун. Демәли, нормал учот сөвдәсиндә банкын мүштәриси нә капитал шәклиндә, нә дә пул шәклиндә һеч бир аванс, һеч бир борч алмыр; о, сатылмыш әмтәә мүгабилиндә пул алыр.

Беләликлә, мүштәринин банкдан капитал тәләб етдији вә ондан капитал алдығы һаллар онун банкдан борч пул алдығы вә ја пулу сатын алдығы һаллардан чох ајдын сурәтдә фәргләнир. Һәм дә мәһз ч. Лојд-Оверстонун анчаг ән надир һалларда өз фондларыны тә'минатсыз борч вермәк адәти олдуғуна көрә (о мәним Манчестердәки фирмамын банкири иди), бу да ејнилә ајдындыр ки, капитала еһтијачы олан фабрикантлара сәхавәтли банкирләр тәрәфиндән аванс едилән капитал күтләләри һаггында онун гәшәнк тәсвирләри башдан-баша ујдурмадыр.

Һәм дә XXXII фәсилдә Маркс да әслиндә ејни шеји дејир: «Таҹирләр вә истеһсалчылар јахшы бир тә'минат верә билдикләри заман, тә'дијә васитәләринә олан тәләб садәҹә *пула чевирмә* тәләбидир; бу тә'минат олмадыгда, демәли, тә'дијә васитәләринин борҹ верилмәси онлара нәинки јалныз *пул формасы*, һабелә тә'дијә үчүн чатышмајан һәр һансы формалы *еквиваленти* дә вердикдә, бу тәләб *пул капитала* олан тәләбдир». — Сонра XXXIII фәсилдә дејилир: «Пулун банклар әлиндә топландығы инкишаф етмиш кредит шәраитиндә банклар, *һеч олмазса номинал сурәтдә,* пул аванс едир. Бу аванс етмә тәдавүлдә олан пула аид дејилдир. Бу, *тәдавүл аләтинин* аванс едилмәсидир, бу аләт васитәсилә тәдавүл едән капиталларын аванс едилмәси дејилдир». — Буну билмәли олан ч. Чепмен дә учот әмәлијјаты һаггында јухарыда верилән анлајышы тәсдиг едир: «В. С.» 1857: «Банкирин вексели вардыр, банкир *вексели сатын алмышдыр*». Ифадәләр. Суал 5139.

Биз бу мөвзуја XXVIII фәсилдә һәлә бир дә гајыдаҹағыг. — *Ф. Е.*}

(3744.) «Лүтф едиб тәсвир етмәзсинизми ки, капитал дедикдә сиз һәгигәтдә нәји нәзәрдә тутурсунуз?» — (Оверстонун ҹавабы:) «Капитал еләә мүхтәлиф әмтәәләрдән ибарәтдир ки, бунларын васитәсилә иш давам етдирилир (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); бир әсас капитал олур, бир дә дөвријјә капиталы. Сизин кәмиләриниз, сизин докларыныз, сизин тәрсанәләриниз әсас капиталдыр; сизин јејинти мәһсулларыныз, сизин палтарыныз вә и. а. дөвријјә капиталыдыр».

(3745.) «Хариҹә гызылын ахыб кетмәсинин Инкилтәрә үчүн зәрәрли нәтиҹәләри вармы?» — «Әкәр бу сөзә ағыллы мә'на верилсә, јохдур». (Рикардонун пул һаггындакы көһнә нәзәријјәси мејдана чыхыр)... «Ишләр өз тәбии гајдасы илә кетдикдә, бүтүн дүнјанын пуллары мүхтәлиф өлкәләр арасында мүәјјән пропорсијаларда бөлүнүр; бу пропорсијалар еләдир ки, бу ҹүр бөлкү» (пулун бөлкүсү) «заманы һәр һансы бир өлкә илә дүнјанын бүтүн башга өлкәләри арасындакы әлагәләр садә мүбадиләдән ибарәтдир; лакин бу бөлкүјә ара бир тә'сир көстәрән сарсынтылар олур; бу сарсынтылар баш вердикдә, мә'лум өлкәнин пулунун бир һиссәси башга өлкәләрә ахыб кедир». — (3746.) «Инди сиз пул ифадәсини ишләдирсиниз. Әкәр әввәлдә мән сизи дүзкүн баша дүшмүшәмсә, сиз буну капиталын итирилмәси адландырмышдыныз». — «Мән нәји капиталын итирилмәси адландырмышдым?» — (3747.) «Гызылын ахыб кетмәсини». — «Јох, мән белә бир шеј демәмишәм. Әкәр сиз гызылы капитал олараг ишләтсәниз, шүбһәсиз бу, капиталын итирилмәси олар; бу, дүнја пулунун ибарәт олдуғу нәҹиб металын мә'лум бир һиссәсини өзкәјә вермәк демәк олар». — (3748.) «Мәкәр әввәлдә сиз демәмишдинизми

ки, учот нормасынын дәјишилмәси капитал дәјәринин дәјишилмәсинин садә бир көстәричисидир?» — «Бәли»: (3749.) «Һәм дә Инкилис банкынын гызыл еһтијаты дәјишилдикдә учот нормасы да үмумијјәтлә дәјишилир?» — «Бәли; лакин мән артыг дедим ки, пулун мигдарынын» (демәли, о бурада һәгиги гызылын мигдарыны нәзәрдә тутур) «дәјишилмәси үзүндән фаиз дәрәчәсинин дәјишилмәси өлкәдә чох чүз'и олур...».

(3750.) «Демәли, сиз демәк истәјирсиниз ки, капитал азалмышдыр, буна көрә дә учот даһа узун мүддәтә, лакин һәр һалда анчаг мүвәггәти олараг ади нормадан чох јүксәлмишдир?», — «Мүәјјән мә'нада азалмышдыр. Капитал илә капитала олан тәләб арасындакы нисбәт дәјишилмишдир; лакин ола биләр ки, капиталын мигдары азалдығына көрә дејил, тәләб артдығына көрә белә олмушдур». (Бәс ахы индичә капитал пула вә ја гызыла бәрабәр тутулурду, бир гәдәр дә әввәл исә фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси коммерсија фәалијјәтинин вә ја капиталын азалмасы үзүндән дејил, кенишләнмәси үзүндән јүксәлмиш мәнфәәт нормасы илә изаһ олунурду.)

(3751.) «Сиз бурада хүсуси олараг һансы капиталы нәзәрдә тутурсунуз?» — «Бу тамамилә ондан асылыдыр ки, һәр бир ајрыча шәхс үчүн һансы капитал тәләб олунур. Бу, милләтин өз ишләрини апармасы үчүн онун сәрәнчамында олан капиталдыр вә бу ишләр ики гат артса, һәмин ишләри давам етдирмәк үчүн лазым кәлән капитала тәләб олдугча артмалыдыр». (Бу кәләкбаз банкир әввәлчә иши ики гат артырыр вә бундан сонра да ишин ики гат артырылмасы үчүн лазым кәлән капитала тәләби артырыр. О өз гаршысында даим анчаг өз мүштәрисини көрүр ки, бу да өз ишини ики гат кенишләндирмәк үчүн ҹәнаб Лојддан даһа артыг капитал тәләб едир.) — «Капитал да һәр бир башга әмтәә кимидир» (бәс ахы капитал, ч. Лојдун фикринчә, әмтәәләрин мәҹмусундан башга бир шеј дејилдир); «онун гијмәти дәјишилир» (демәли, әмтәәләрин гијмәти ики дәфә дәјишилир — бир дәфә әмтәә олараг, бир дәфә дә капитал олараг дәјишилир), «тәләб вә тәклифдән асылы олараг дәјишилир».

(3752.) «Учот нормасынын галхыб-енмәләри үмумијјәтлә банкын анбарларындакы гызыл еһтијатынын дәјишилмәләри илә әлагәдардыр. Сиз бу капиталымы нәзәрдә тутурсунуз?» — «Јох». — (3753.) «Сиз бир мисал көстәрә биләрсинизми ки, Инкилис банкында чохлу капитал еһтијатлары јығылмыш олсун вә ејни заманда учот нормасы да јүксәк олсун?» — «Инкилис банкында капитал дејил, пул јығырлар». — (3754.) «Сиз дединиз ки, фаиз дәрәчәси капиталын мигдарындан асылыдыр; лүтф едиб демәзсинизми ки, сиз һансы капиталы нәзәрдә тутурсунуз вә буна бир мисал кәтирә билмәзсинизми ки, банкда чохлу гызыл еһтијатлары олсун вә ејни заманда фаиз дәрәчәси дә јүксәк олсун?» — «Чох ола биләр ки,» (аһа!) «банкда гызылын

јығылмасы фаиз дәрәчәсинин ашағы олмасы илә бир вахта дүшсүн, чүнки капитала» (мәһз пул капитала; бурада бәһс олунан вахт, 1844 вә 1845-чи илләр, чичәкләнмә вахты иди) «тәләбин зәиф олдуғу дөврдә тәбии сурәтдә елә бир васитә вә ја аләт јығмаг олар ки, бунун көмәји илә капитала команда едилсин». — (3755.) «Демәли, сизин фикринизчә, учот нормасы илә банкын анбарларындакы гызылын мигдары арасында һеч бир әлагә јохдур?» — «Белә бир әлагә бәлкә дә вардыр, лакин бу, принсипиал әлагә дејилдир» (амма онун 1844-чү ил Банк ганунну фаиз дәрәчәсини өз сәрәнчамында олан гызылын мигдары илә тәнзим етмәји Инкилис банкынын мәһз принсипи дәрәчәсинә јүксәлтмишди); «бу һаллар бир вахтда баш верә биләр (there may be a coincidence of time)». — (3758.) «Демәли, сиз демәк истәјирсиниз ки, бурада, өлкә дахилиндә, пул чатышмадығы дөврләрдә, јүксәк учот нормасы үзүндән тачирләрин чәкдији чәтинлик пул әлдә етмәкдә дејил, капитал әлдә етмәкдәдир?» — «Сиз ики мүхтәлиф шеји гарышдырырсыныз, мән бунлары белә бир формада бирләшдирмирәм; чәтинлик капитал әлдә етмәкдәдир вә пул әлдә етмәк дә ејнилә чәтиндир... Пул әлдә етмәк чәтинлији илә капитал әлдә етмәк чәтинлији өз инкишафынын ики мүхтәлиф моментиндә көтүрүлән ејни бир чәтинликдир». Бурада һәриф јенидән мөһкәмчә тора дүшмүшдүр. Биринчи чәтинлик вексели учот етдирмәк вә ја әмтәә киров гојуб борч алмагдыр. Чәтинлик капиталы вә ја капитал дәјәринин тичарәт нишаныны пула чевирмәкдәдир. Бу чәтинлик исә, һәмчинин јүксәк фаиз дәрәчәсиндә ифадә олунур. Лакин пул әлдә едилдикдән сонра даһа икинчи чәтинлик нәдәдир? Әкәр мәсәлә анчаг тә'дијә үзәриндәдирсә, онда өз пулундан азад олмагда ким чәтинлик чәкә биләр? Јох әкәр мәсәлә алгы үзәриндәдирсә, онда бөһран дөврүндә әмтәә сатын алмагда ким чәтинлијә раст кәлмишдир? Һәтта фәрз едилсә ки, бу, тахылын, памбығын вә и. а. баһалашдығы хүсуси бир һала аиддир, ахы онда һәмин чәтинлик пул капиталын дәјәриндә дејил, јә'ни фаиз дәрәчәсиндә дејил, анчаг әмтәәнин гијмәтиндә ифадә олуна биләрди; ахы бу чәтинлији дә инди бизим адамын әлиндә һәмин әмтәәни сатын алмаг үчүн пул олмасы арадан галдырмышдыр.

(3760.) «Лакин мәкәр јүксәк дисконт нормасы пул әлдә етмәк чәтинлијини артырмыр?» — «Белә норма пул әлдә етмәк чәтинлијини артырыр, лакин мәсәлә пула саһиб олмаг үзәриндә дејилдир, пул анчаг елә бир формадыр ки,» (һәм дә бу форма банкирин чибинә мәнфәәт кәтирир) «мәдәни чәһәтдән мүрәккәб мүнасибәтләр шәраитиндә капитал әлдә етмәк ишиндә артмыш олан чәтинлик бу формада ифадә олунур».

(3763.) (Оверстонун чавабы:) «Банкир бир васитәчидир, о, бир тәрәфдән, әманәтләри гәбул едир, дикәр тәрәфдән дә, бу

әманәтләри тәтбиг едир, бундан өтрү һәмин әманәтләри *капитал формасында* елә шәхсләрә е'тибар едиб верир ки, онлар вә и. а.».

Биз бурада нәһајәт өјрәнирик ки, капитал дедикдә о нәји нәзәрдә тутур. О, пулу капитала чевирир, бундан өтрү «пулу е'тибар едиб верир», — јахуд, аз нәзакәтлә десәк, — пулу фаизлә верир.

Ҹ-б Оверстон әввәлчә дејир ки, учот нормасынын дәјишилмәси банкын гызыл еһтијаты мәбләғинин дәјишилмәси илә вә ја мөвчуд пулун мигдары илә әслиндә әлагәдар дејилдир, ән чоху, онунла бир вахта дүшүр, буну сөјләдикдән сонра о тәкрар едир:

(3804.) «Әкәр пулун ахыб кетмәси нәтиҹәсиндә өлкәдә пул азаларса, онда пулун дәјәри јүксәләр вә Инкилис банкы пулун дәјәриндәки бу дәјишиклијә ујғунлашмалы олар» (демәли, *капитал олмаг е'тибарилә* пулун дәјәринин дәјишилмәсинә, башга сөзлә десәк, фаиз дәрәҹәсинин дәјишилмәсинә ујғунлашмалы олар, чүнки *пул олмаг е'тибарилә* пулун дәјәри, әмтәәләрә нисбәтән, әввәлки кими галыр). «Техники ҹәһәтдән буну белә ифадә едирләр ки, банк фаиз дәрәҹәсини јүксәлдир».

(3819.) «Мән һеч вахт бунлары бир-бирилә гарышдырмырам». — Јә'ни пул илә капиталы. О бунлары садәҹә олараг белә бир сәбәбә көрә гарышдырмыр ки, бунлары һеч бир заман фәргләндирмир.

(3834.) «Өлкәнин зәрури јашајыш васитәләри үчүн» (1847-ҹи илдә тахыл үчүн) «верилмиш вә *һәгигәтдә капитал олан* чох бөјүк мәбләғ».

(3841.) «Дисконт нормасынын галхыб-енмәләри гызыл еһтијатынын» (Инкилис банкындакы гызыл еһтијатынын) «вәзијјәти илә шүбһәсиз чох сых әлагәдардыр, чүнки еһтијатларын вәзијјәти өлкәдә олан пул күтләсинин артмасыны вә ја азалмасыны көстәрир; өлкәдә пулун мигдарынын артдығы вә ја азалдығы пропорсијада пулун дәјәри дә ашағы дүшүр вә ја јүксәлир, банк дисконт нормасы да буна ујғунлашдырылыр». — Беләликлә, Оверстон өзүнүн 3755 №-ли ифадәсиндә гәт'и сурәтдә инкар етдији шеји бурада е'тираф едир. — (3842.) «Бунларын һәр икиси арасында сых әлагә вардыр». — Јә'ни Issue department-дә [банкын емиссија шө'бәсиндә] олан гызылын мигдары илә Banking department-дә [банк әмәлијјатлары шө'бәсиндә] олан банкнот еһтијаты арасында. Бурада о, фаиз дәрәҹәсинин дәјишилмәләрини пулун мигдарынын дәјишилмәси илә изаһ едир. Һәм дә дүз данышмыр. Өлкәдә тәдавүл едән пулун мигдары артдығына көрә еһтијатлар азала биләр. Бу һал, ҹамаат банкнотлары даһа чох көтүрдүкдә, метал еһтијаты исә азалмадыгда олур. Лакин онда фаиз дәрәҹәси јүксәләр, чүнки бу һалда Инкилис банкынын банк капиталы 1844-ҹү ил ганунуна көрә мәһдуд олур. Лакин о бу барәдә кәрәк данышмасын, чүнки һә-

мин ганун үзүндән банкын бу ики шө'бәси арасында һеч бир әлагә јохдур.

(3859.) «Јүксәк мәнфәәт нормасы һәмишә капитала күчлү тәләб доғурар; капитала олан күчлү тәләб капиталын дәјәрини јүксәлдәр». — Нәһајәт, јүксәк мәнфәәт нормасы илә капитала олан тәләб арасында, Оверстонун тәсәввүр етдији шәкилдә әлагә беләдир. Һалбуки 1844—1845-чи илләрдә, мәсәлән, памбыг парча сәнајесиндә, јүксәк мәнфәәт нормасы һөкм сүрүрдү, чүнки памбыг парча әмтәәләрә күчлү тәләб олдуғу бир шәраитдә чијидли памбыг учуз иди вә учуз олараг галмышды. Капиталын (Оверстон тәрәфиндән әввәлдә верилән тә'рифә көрә исә, капитал һәр кәсә өз иши үчүн лазым олан шејдир) дәјәри, демәли, бу һалда чијидли памбығын дәјәри, фабрикант үчүн јүксәлмәмишди. Тутаг ки, јүксәк мәнфәәт нормасы мүәјјән бир памбыг парча фабрикантыны өз ишини кенишләндирмәк үчүн пул борч алмаға һәвәсләндирмишдир. Бу һалда онун *пул* капитала тәләби артарды, бундан гејри бир шејә тәләби артмазды.

(3889.) «Гызыл — пул ола да биләр, олмаја да биләр, нечә ки, кағыз — банкнот ола да биләр, олмаја да».

(3896.) «Мән сизи бу мә'нада дүзмү баша дүшүрәм ки, сиз 1840-чы илдә дәлил кәтирдијиниз белә бир мүддәадан әл чәкирсиниз: Инкилис банкынын тәдавүлдә олан банкнотларынын мигдарындакы галхыб-енмәләр гызыл еһтијаты мәбләғиндәки галхыб-енмәләрин ардынча кәлмәлидир?». — «Мән бу мүддәадан она көрә имтина едирәм ки, ... бизим биликләримизин индики вәзијјәтиндә тәдавүлдә олан банкнотлара Инкилис банкынын банк еһтијатында олан банкнотлары да әлавә етмәлијик». Әчәб дејилмишдир. Банкын өз анбарларында олан гызыл гәдәр вә бундан әлавә даһа 14 милјон мәбләғиндә кағыз банкнот чап едә биләчәји һаггында ихтијари гәрар вермәк, әлбәттә, она сәбәб олур ки, банк тәрәфиндән банкнот бурахылмасы гызыл еһтијатынын галхыб-енмәләри илә бирликдә галхыб-енир. Лакин «бизим биликләримизин индики вәзијјәти» ајдын көстәрмишдир ки, бу гануна ујғун сурәтдә банкын чап етмәјә ихтијары олдуғу (вә Issue department [емиссија шө'бәси] тәрәфиндән Banking department-ә [банк әмәлијјатлары шө'бәсинә] верилән) банкнотларын мигдары, — Инкилис банкынын һәр ики шө'бәси арасында олан вә гызыл еһтијаты дәјишилдикдә онунла бирликдә дәјишилән бу тәдавүл, Инкилис банкынын диварлары харичиндә банкнотларын тәдавүлүндәки дәјишикликләри мүәјјән етмир, буна көрә дә бу ахырынчы тәдавүл, һәгиги тәдавүл, инди банк мүдиријјәти үчүн әһәмијјәтсиз олур вә анчаг банкын һәр ики шө'бәси арасындакы тәдавүл һәлледичи олур ки, бунун да һәгиги тәдавүлдән фәрги еһтијатда әкс олунур. Харичи аләм үчүн бу тәдавүл анчаг буна көрә әһәмијјәтлидир: еһтијат көстәрир ки, банкнот бурахмагда ганун тәрәфиндән мүәјјән едилмиш

максимума банк нә гәдәр јахынлашмышдыр вә банкын мүштәриләри Banking department-дән [банк әмәлијјатлары шө'бәсиндән] һәлә нә гәдәр банкнот ала биләрләр.

Оверстонун mala fides-ини [вичдансызлығыны] ашағыдакы парлаг мисал көстәрир:

(4243.) «Сизин фикринизчә, капиталын мигдары ајдан-аја елә дәјишилирми ки, бунун нәтичәсиндә онун дәјәри сон илләрдә учот нормасынын галхыб-енмәләриндә көрдүјүмүз кими дәјишилсин?» — «Капиталын тәләб вә тәклифи арасындакы нисбәт шүбһәсиз һәтта гыса мүддәтләр әрзиндә дә дәјишилә биләр... Әкәр сабаһ Франса десә ки, бөјүк бир борч алмаг истәјир, онда бу дәрһал Инкилтәрәдә *пулун дәјәриндә,* јә'ни *капиталын дәјәриндә* шүбһәсиз бөјүк дәјишиклијә сәбәб олар».

(4245.) «Әкәр Франса билдирсә ки, она дәрһал мүәјјән бир мәгсәд үчүн 30 милјонлуг әмтәә лазымдыр, даһа елми вә садә бир ифадә илә десәк, онда *капитала* күчлү тәләб әмәлә кәләр».

(4246.) «Франсанын борч көтүрмәк васитәсилә алмаг истәјәчәји *капитал — бир* шејдир; ону сатын алмаг үчүн Франсанын верәчәји *пул — башга* шејдир; бәс онда өз дәјәрини дәјишдирән нәдир — *пулдур,* ја јох?» — «Биз јенә көһнә мәсәләјә гајыдырыг вә мән күман едирәм ки, бу мәсәләнин јери комитә ичласларынын кечирилдији бу салондан даһа чох, алим кабинәсидир». О бу сөзләри дедикдән сонра чыхыб кедир, лакин онун кетдији јер алим кабинәси дејилдир[84].

---

[84] Капитал мәсәләләриндә Оверстонун анлајышларындакы долашыглыг һаггында сонракы гејдләр XXXII фәслин ахырында верилир.

ИЈИРМИ ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫНДА КРЕДИТИН РОЛУ.

Кредит барәсиндә бурајадәк сөјләдијимиз үмуми мүлаһизәләр ашағыдакындан ибарәт иди:

I. Кредитин јарадылмасы мәнфәәт нормасынын тәнләшмәсинә вә ја бу тәнләшмәнин һәрәкәтинә васитә олмаг үчүн лазымдыр ки, бүтүн капиталист истеһсалы да бунун үзәриндә гурулмушдур.

II. Тәдавүл хәрчләринин ихтисар олунмасы.

1) Башлыча тәдавүл хәрчләриндән бири пулун өзүдүр, чүнки пулун өзүнүн дәјәри вардыр. Пулун мигдарына кредит васитәсилә гәнаәт үч чүр олур:

A. Сөвдәләрин чох һиссәси үчүн пула әсла еһтијач галмыр.

B. Тәдавүл васитәләринин тәдавүлү сүр'әтләнир[85]. Бу гисмән, 2)-чи бәнддә сөјләмәли олачағымыза ујғун кәлир. Бир тәрәфдән, бу сүр'әтләнмә — техники сүр'әтләнмәдир, јә'ни истеһлак үчүн васитә олан һәгиги әмтәә дөврijјәләринин һәчми вә мигдары дәјишилмәз галмагла аз мигдар пул вә ја пул нишаны ејни вәзифәни ифа едир. Бу, банк ишинин техникасы илә әлагәдардыр. Дикәр тәрәфдән, кредит әмтәә метаморфозунун сүр'әтини вә бунунла да бирликдә пул тәдавүлүнүн сүр'әтини артырыр.

---

[85] «Франсыз банкы банкнотларынын орта тәдавүлү 1812-чи илдә 106 538 000 франк, 1818-чи илдә 101 205 000 франк иди, һалбуки пул тәдавүлү, бүтүн варидатын вә тә'дијәләрин үмуми мәбләғи 1812-чи илдә 2 837 712 000 франк, 1818-чи илдә 9 665 030 000 франк олмушду. Демәли, Франсада 1818-чи илдәки тәдавүл интенсивлијинин 1812-чи илдәки тәдавүл интенсивлијинә нисбәти 3 : 1 олмушдур. Тәдавүл сүр'әтинин бөјүк тәнзимчиси — кредитдир... Бу көстәрир ки, пул базарына слан күчлү тәзјиг нә сәбәбә адәтән долғун тәдавүллә бир вахта дүшүр» («The Currency Theory reviewed etc.», сәһ. 65). — «1833-чү илин сентјабры илә 1843-чү илин сентјабры арасында Бөјүк Британијада өз банкнотларыны бурахан 300-ә гәдәр банк мејдана кәлмишди; бунун нәтичәсиндә тәдавүлдәки банкнотлар $2^1/_2$ милјон азалмышды; 1833-чү ил сентјабрын ахырында бу тәдавүл 36 035 244 ф. ст. вә 1843-чү ил сентјабрын ахырында 33 518 544 ф. ст. олмушду» (јенә орада, сәһ. 53). — «Шотландија тәдавүлүнүн тәәччүблү интенсивлији она, Инкилтәрәдә 420 ф. ст. васитәсилә ичра олунан мигдар пул сөвдәсини 100 ф. ст. васитәсилә ичра етмәк имканы верир» (јенә орада, сәһ. 55. Бу ахырынчы әмәлијјатын анчаг техники чәһәтинә аиддир).

С. Гызыл пулун кағыз пулла әвәз олунмасы.

2) Тәдавүлүн ајры-ајры фазалары, јахуд әмтәәләрин метаморфозу, сонра да капиталын метаморфозу кредит васитәсилә сүр'әтләнир, бунунла да бирликдә үмумијјәтлә тәкрар истеһсал просеси сүр'әтләнир. (Дикәр тәрәфдән, кредит алгы-сатгы әмәлијјатлары арасындакы фасиләни даһа чох артырмаға имкан верир, буна көрә дә еһтикар үчүн әсас олур.) Еһтијат фондлары ихтисар олунур; буну исә ики нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәк олар: бир тәрәфдән, дөвран едән тәдавүл васитәләринин азалмасы кими, дикәр тәрәфдән — капиталын һәмишә пул формасында галмалы олан һиссәсинин азалмасы кими[86].

III. Сәһмдар чәмијјәтләринин јаранмасы. Бурадан:

1) Истеһсалын һәчми сон дәрәчә кенишләнир вә әввәлләр ајрыча бир капитал үчүн мүјәссәр олмајан мүәссисәләр мејдана кәлир. Бунунла бирликдә, кечмишдәки һөкумәт мүәссисәләри ичтимаи мүәссисәләрә чеврилир.

2) Өзлүјүндә ичтимаи истеһсал үсулуна әсасланан вә истеһсал васитәләринин, һабелә ишчи гүввәләринин ичтимаи тәмәркүзләшмәсини тәләб едән капитал бурада, хүсуси капиталын әксинә олараг, билаваситә ичтимаи капитал (билаваситә бирләшмиш фәрдләрин капиталы) формасы алыр, онун мүәссисәләри исә, хүсуси шәхсләрин мүәссисәләринин әксинә олараг, ичтимаи мүәссисәләр шәкли алыр. Бу — капиталист истеһсал үсулунун өз һәдләри дахилиндә капиталын хүсуси мүлкијјәт олараг ләғв едилмәсидир.

3) Һәгигәтән фәалијјәт көстәрән капиталист өзкә капиталларына сәрәнчам едән ади бир мүдирә чеврилир, капитал мүлкијјәтчиләри исә халис мүлкијјәтчиләрә, халис пул капиталистләринә чеврилир. Онларын әлдә етдикләри дивидендләр һәтта фаизи вә саһибкар кәлирини, јә'ни бүтүн мәнфәәти әһатә етсә дә (чүнки мүдирин маашы анчаг, мүәјјән нөв бачарыглы әмәк үчүн әмәк һаггындан ибарәтдир вә ја бундан ибарәт олмалыдыр, һәм дә һәр чүр башга әмәјин гијмәти кими, һәмин әмәјин гијмәти дә фәһлә базарында тәнзим олунур), буна бахмајараг һәмин мәнфәәтин һамысы јалныз фаиз формасында әлдә едилир, јә'ни садәчә олараг капитал мүлкијјәти мүгабилиндә әлдә едилир, беләликлә дә һәмин мүлкијјәт һәгиги тәкрар истеһсал просесиндәки функсијадан тамамилә ајрылмыш олур, нечә ки, мүдирин шәхсиндә бу функсија капитал үзәриндәки мүлкијјәтдән ајрылмыш олур. Беләликлә мәнфәәт (даһа онун јалныз фаиздән ибарәт олан һиссәси, борч алан шәхсин мәнфәәт көтүрмәси илә һагг газанан бу һиссә дејил) өзкә изафи әмәји-

[86] «Банклар тә'сис едиләндән әввәл тәдавүл аләтинин ишләмәси үчүн лазым олан капиталын мәбләғи һәр заман, һәгиги әмтәә тәдавүлүнүн тәләб етдијиндән чох иди». «Economist», [15 март] 1845-чи ил, сәһ. 238.

нин садәчә мәнимсәнилмәси кими мејдана чыхыр ки, бу мәнимсәмәнин дә сәбәби истеһсал васитәләринин капитала чеврилмәсидир, јә'ни бунларын һәгиги истеһсалчыларын әлиндән алынмасыдыр, бунларын өзкә мүлкијјәти олараг, мүдирдән башламыш сон күнәмуздчуја гәдәр истеһсалда һәгигәтән иштирак едән фәрдләрин һамысына гаршы дурмасыдыр. Сәһмдар чәмијјәтләриндә функсија капитал үзәриндәки мүлкијјәтдән ајры салынмышдыр, демәли, әмәк дә истеһсал васитәләри үзәриндә вә изафи әмәк үзәриндә мүлкијјәтдән тамамилә ајры салынмышдыр. Бу — капиталист истеһсалынын ән јүксәк инкишафынын нәтичәсидир, капиталын гајыдыб истеһсалчыларын мүлкијјәтинә чеврилмәси үчүн, лакин инди даһа бир-бириндән ајры дүшмүш истеһсалчыларын хүсуси мүлкијјәтинә дејил, бирләшмиш истеһсалчыларын мүлкијјәтинә, билавәситә ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси үчүн зәрури кечид нөгтәсидир. Дикәр тәрәфдән, сәһмдар чәмијјәтләри — тәкрар истеһсал просесиндә олан вә капитал үзәриндә мүлкијјәтлә индијәдәк һәлә јенә дә бағлы олан бүтүн функсијаларын садәчә олараг, бирләшмиш истеһсалчыларын функсијаларына, ичтимаи функсијалара чеврилмәси үчүн кечид нөгтәсидир.

Даһа ирәлиләрә кетмәздән әввәл, игтисади чәһәтдән мүһүм олан ашағыдакы факты да гејд едәк: мәнфәәт бурада халис фаиз формасы алдығына көрә, бу кими мүәссисәләр һәтта, јалныз фаиз кәтирдикдә дә ишләјә билир; бу — үмуми мәнфәәт нормасынын дүшмәсини ләнкидән сәбәбләрдән биридир, чүнки сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтинин бу гәдәр бөјүк олдуғу һәмин мүәссисәләр үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшдирилмәсиндә һөкмән иштирак етмәли дејилдир.

{Маркс бу сәтирләри јазандан бәри, мә'лум олдуғу үзрә, сәнаје мүәссисәсинин јени формалары, сәһмдар чәмијјәтинин икинчи вә үчүнчү дәрәчәсини тәшкил едән формалар јаранмышдыр. Ири сәнајенин бүтүн саһәләриндә истеһсалын инди артырыла биләчәји сүр'әтә, һәр күн артан бу сүр'әтә һәмин чохалмыш мәһсуллар үчүн базарын кенишләнмәсиндәки даим артан ләнклик гаршы дурур. Сәнајенин ајлар әрзиндә јаратдығыны базар, чәтин ки, бир нечә илдә истеһлак едә билсин. Бураја мүһафизә көмрүкләри сијасәти дә әлавә олунур; бу сијасәтин васитәсилә исә һәр бир сәнаје өлкәси өзүнү бүтүн дикәр өлкәләрдән, хүсусилә дә Инкилтәрәдән горујур, беләликлә вәтән истеһсалыны бир дә сүн'и сурәтдә јүксәлтмиш олур. Узун сүрән үмуми ифрат истеһсал, гијмәтләрин ашағы олмасы, мәнфәәтин дүшмәси вә һәтта тамамилә јох олмасы бунун нәтичәсидир; бир сөзлә, гәдимләрдән шөһрәт тапмыш олан рәгабәт азадлығы инди чан чәкишмәкдәдир [am Ende ihres Lateins] вә өзүнүн биабырчылыгла ачыг ифлас етдијини өзү е'тираф етмәлидир. Бу ифлас өзүнү мәһз онда көстәрир ки, һәр өлкәдә мүәјјән саһәнин

ири сәнајечиләри, истеһсалы тәнзим етмәк үчүн картел һалында бирләширләр. Комитә һәр мүәссисәнин истеһсал етмәли олдуғу әмтәәләрин мигдарыны гәт'и мүәјјән едир вә алынан сифаришләри нәтичә е'тибарилә бөлүшдүрүр. Ајры-ајры һалларда һәрдәнбир, мәсәлән, Инкилтәрә вә Алманија дәмир сәнајеси арасында олдуғу кими, һәтта бејнәлхалг картелләр дә әмәлә кәлирди. Лакин истеһсалы ичтимаиләшдирмәјин бу формасы да кифајәт етмәди. Ајры-ајры мүәссисәләрин мәнафе экслији бу картелләри чох тез-тез дағыдыр вә јенидән рәгабәти бәрпа едирди. Белә олдугда, истеһсалын инкишаф дәрәчәси имкан верән ајры-ајры саһәләрдә һәмин саһәнин мүәссисәләринин үмуми истеһсалыны ваһид рәһбәрлик алтында бөјүк бир сәһмдар чәмијјәти һалында тәмәркүзләшдирмәјә башладылар. Америкада бу артыг дәфәләрлә һәјата кечирилмишдир, Авропада индијәдәк бунун ән бөјүк нүмунәси Инкилтәрәдә бүтүн калиум истеһсалыны јеканә бир фирманын әлинә топламыш олан «United Alkali Trust»-дир. Ајры-ајры заводларын — отуздан артыг заводун — кечмиш саһибләри бүтүн аваданлыг мүгабилиндә, онун гијмәтләндирилдији дәјәр үзрә сәһм шәклиндә үмумијјәтлә тәгрибән 5 милјон фунт стерлинг алмышдылар ки, бу да трестин әсас капиталы иди. Техники идарә ишләри кечмиш рәһбәрләрин әлиндә галмагдадыр, коммерсија рәһбәрлији исә баш дирексијанын әлиндә топланмышдыр. Тәгрибән бир милјон фунт стерлинг мәбләғиндә дөврijјә капиталы (floating capital) сәһмваситәсилә чамаатдан топланмышды. Беләликлә, трестин бүтүн капиталы 6 милјон фунт стерлинг тәшкил едир. Бу сурәтлә, бүтүн кимја сәнајесинин әсасыны тәшкил едән бу саһәдә, Инкилтәрәдә рәгабәт инһисарла әвәз едилмишдир вә бүтүн чәмијјәт, милләт тәрәфиндән кәләчәк мүлкијјәтсизләшдирмә ән гәнаәтбәхш бир сурәтдә һазырланмагдадыр. — *Ф. Е.* }

Бу — капиталист истеһсал үсулунун өз чәрчивәси дахилиндә капиталист истеһсал үсулунун ләғвидир, буна көрә дә өзү өзүнү мәһв едән бир зиддијјәтдир ки, бу да prima facie [һәр шејдән әввәл] јени истеһсал формасына садәчә кечид нөгтәсидир. О өз тәзаһүрүндә дә белә бир зиддијјәт олараг мејдана чыхыр. Мүәјјән даирәләрдә о, инһисар јаранмасына доғру апарыр, буна көрә дә дөвләтин мүдахиләсини тәләб едир. О, јени малијјә аристократијасы јарадыр, лајиһәбазлардан, тә'сисчиләрдән вә халис номинал директорлардан ибарәт јени нөв паразитләр јарадыр; тә'сисчилик, сәһмләр бурахылышы вә сәһм алвери саһәсиндә там бир фырылдагчылыг вә алдатма системи јарадыр. Бу — хүсуси мүлкијјәтин нәзарәти олмадан хүсуси истеһсалдыр.

IV. Капиталист системинин өз әсасында капиталист хүсуси сәнајесинин ләғв едилмәсиндән ибарәт олан вә кенишләниб јени истеһсал саһәләрини әһатә етдикчә хүсуси сәнајени мәһв едән сәһмдарлыг иши бир кәнара гојуларса, кредит ајрыча бир капи-

талистә вә ја капиталист һесаб олунан шәхсә муәјјән һүдуд дахилиндә өзкә капиталына вә өзкә мүлкијјәтинә, бунун нәтиҹәсиндә исә өзкә әмәјинә там сәрәнҹам етмәк имканы верир[87]. Өз капиталына дејил, иҹтимаи капитала сәрәнҹам едә билмәси она, иҹтимаи әмәјә сәрәнҹам етмәк имканы верир. Бир шәхсин һәгигәтдә вә ја ҹамаат нәзәриндә малик олдуғу капиталын өзү кредит үстгуруму үчүн јалныз бир әсас олур. Бу, иҹтимаи мәһсулун чох бөјүк һиссәсинин кечдији топдансатыш тиҹарәтинә хүсусилә аиддир. Һәр ҹүр әндазә, капиталист истеһсал үсулу ҹәрчивәсиндә аз-чох һагг газандырылан һәр ҹүр әсас бурада јох олур. Мөһтәкирлик едән топдансатыш таҹири *өз* мүлкијјәти илә дејил, иҹтимаи мүлкијјәтлә риск едир. Капиталын гәнаәтдән әмәлә кәлдији һаггындакы ибарә дә ејни дәрәҹәдә бајағы чыхыр, чүнки мөһтәкирлик едән шәхс, әксинә, тәләб едир ки, *башгалары* онун әвәзинә гәнаәт етсин. {Нечә ки, бүтүн Франса бу јахынларда Панама фырылдагчылары үчүн милјард јарым франк гәнаәт етди. Бурада бүтүн Панама фырылдагчылығы, һәлә баш вермәздән там ијирми ил әввәл, нә гәдәр дүрүст тәсвир едилмишдир! — *Ф. Е.*}Капитала хас олан вә инди өзү е'тибар васитәси олмуш дәбдәбә, имтина һаггындакы дикәр ибарәнин лап көкүнә зәрбә вурур. Капиталист истеһсалынын аз инкишаф етдији пилләдә һәлә бир гәдәр мә'насы олан тәсәввүрләр инди тамамилә мә'насыз олур. Уғурлулуг да, уғурсузлуг да бурада капиталларын мәркәзләшмәсинә вә буна көрә дә ән бөјүк мигјасда мүлкијјәтсизләшдирмәјә сәбәб олур. Мүлкијјәтсизләшдирмә бурада билаваситә истеһсалчыдан капиталистләрин өзләринә, хырда вә орта капиталистләрә кечир. Бу мүлкијјәтсизләшдирмә — капиталист истеһсал үсулунун башланғыч нөгтәси олмушдур; онун вәзифәси бу мүлкијјәтсизләшдирмәни һәјата кечирмәк, һәм дә нәтиҹә е'тибарилә бүтүн фәрдләри истеһсал васитәләриндән мәһрум етмәкдир, зира иҹтимаи истеһсал инкишаф етдикдә истеһсал васитәләри даһа хүсуси истеһсалын васитәләри вә хүсуси истеһсалын мәһсуллары олмур, бунлар

[87] Мәсәлән, «Times»-дә 1857-ҹи ил кими бир бөһран илиндәки ифласларын сијаһыларына бахын вә ифлас едәнләрин өз мүлкијјәтини онларын борҹларынын мигдары илә мүгајисә един. — «Доғрудан да, капиталдан вә кредитдән истифадә едән адамларын алычылыг күҹү, еһтикар базарлары илә әмәли танышлығы олмајанларын тәсәввүр едә биләҹәји һәр шеји артыг дәрәҹәдә өтүб кечир» (*Tooke*: «Inquiry into the Currency Principle», сәһ. 73). «Өз даими иши үчүн кифајәт гәдәр капиталы олан бир шәхс сифәтилә танынмыш вә өз саһәсиндә јахшы кредитә малик олан бир адам, әкәр өз истеһсал етдији әмтәәнин конјунктурасынын јүксәләҹәјинә мөһкәм әминдирсә вә әкәр өз еһтикарынын әввәлиндә вә кедишиндә шәраит ондан өтрү әлверишли оларса, о өз капиталына нисбәтән чох бөјүк мигдарда әмтәә ала биләр» (јенә орада, сәһ. 136). — «Фабрикантлар, таҹирләр вә и. а. — бунларын һамысы өз капиталларынын мигдарындан хејли артыг әмәлијјатлар иҹра едирләр... Һазырда капитал, һәр һансы бир тиҹарәт мүәссисәсинин дөвријјәләри үчүн һәдд олмагдан даһа артыг дәрәҹәдә јахшы кредит үчүн бир әсасдыр» («Economist», [20 нојабр] 1847-ҹи ил, сәһ. 333).

јалныз бирләшмиш истеһсалчыларын әлиндә истеһсал васитәси ола биләр, јә'ни бу истеһсал васитәләри онларын ичтимаи мәһсуллары олдуғу кими, онларын ичтимаи мүлкијјәти ола биләр. Лакин капиталист системинин өз дахилиндә бу мүлкијјәтсизләшдирмә антагонист формада, ичтимаи мүлкијјәти аз мигдар адамын мәнимсәмәси формасында олур; кредит исә бу аз мигдар адама кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә халис варланма рытсарлары характери верир. Мүлкијјәт бурада сәһмләр формасында мөвчуд олдуғуна көрә, мүлкијјәтин дәјишиб әлдән-әлә кечмәси садәчә биржа ојуну нәтичәсиндә баш верир, бурада исә хырда балыглары көпәк балыглары удур, гојунлары исә — биржа чанаварлары. Сәһмдарлыг ишинин өзүндә, ичтимаи истеһсал васитәләринин фәрди мүлкијјәт шәклиндә мејдана чыхдығы көһнә формаја гаршы әкслик вардыр; лакин сәһм формасына чеврилмәнин өзүнә капиталист чәрчивәси һәлә мане олур; буна көрә дә һәмин чеврилмә сәрвәтин ичтимаи сәрвәт вә хүсуси сәрвәт олмаг характери арасындакы зиддијјәти арадан галдырмаг əвәзинә бу зиддијјәти јени шәкилдә јалныз инкишаф етдирир.

Көһнә форма чәрчивәси дахилиндә фәһләләрин өзләринин кооператив фабрикләри, көһнә формаја вурулан илк зәрбәдир, һәрчәнд бу фабрикләр һәр јердә, өз һәгиги тәшкили чәһәтдән, әлбәттә, мөвчуд системин бүтүн нөгсанларыны тәкрар едир вә тәкрар етмәлидир. Лакин капиталла әмәк арасындакы антагонизм һәмин фабрикләр дахилиндә мәһв олур, һәрчәнд әввәлдә јалныз елә бир формада мәһв олур ки, бирләшмиш фәһләләр өзләринин капиталисти олурлар, јә'ни истеһсал васитәләрини өзләринин әмәјиндән истифадә етмәк үчүн истеһлак едирләр. Бу фабрикләр көстәрир ки, мадди мәһсулдар гүввәләрин вә бунлара ујғун ичтимаи истеһсал формаларынын мүәјјән инкишаф пилләсиндә тәбии сурәтдә зәрури олараг бир истеһсал үсулундан јени истеһсал үсулу нечә јараныб инкишаф едир. Капиталист истеһсал үсулундан доған фабрик системи олмасајды, һәмчинин ејни истеһсал үсулундан доған кредит системи олмасајды, кооператив фабрики әмәлә кәлә билмәзди. Капиталист хүсуси мүәссисәләринин тәдричлә капиталист сәһмдар чәмијјәтләринә чеврилмәсинин башлыча әсасыны тәшкил едән кредит системи ејнилә кооператив мүәссисәләринин аз-чох милли мигјасда тәдричлә кенишләнмәси үчүн дә васитәдир. Капиталист сәһмдар мүәссисәләрини, һабелә кооператив фабрикләрини капиталист истеһсал үсулундан бирләшмиш истеһсал үсулуна кечид формалары һесаб етмәк лазымдыр, анчаг бунлардан бириндә зиддијјәт мәнфи сурәтдә, дикәриндә исә мүсбәт сурәтдә арадан галдырылмышдыр.

Индијәдәк биз кредитин инкишафыны вә капиталист мүлкијјәтинин кредитдә кизли мөвчуд олан мәһвини башлыча олараг сәнаје капиталы барәсиндә нәзәрдән кечирирдик. Кәлән фәсилләрдә биз, өзлүјүндә фаиз кәтирән капитал барәсиндә кредити,

онун бу капитала тә’сирини, бурада онун алдығы форманы нәвәрдән кечирәчәјик; бу мүнасибәтлә биз спесифик игтисади характерли даһа бир нечә чәһәти гејд етмәли олачағыг.

Һәләлик исә јалныз бунлары гејд едәк:

Әкәр кредит ифрат истеһсал үчүн вә тичарәтдә һәдсиз еһтикар үчүн башлыча васитә олурса, бунун сәбәби анчаг одур ки, өз тәбиәти е’тибарилә еластик олан тәкрар истеһсал просеси бурада сон һәдләрәдәк сүр’әтләндирилир, һәм дә она көрә сүр’әтләндирилир ки, ичтимаи капиталын хејли һиссәси өз мүлкијјәтчиси олмајанлар тәрәфиндән тәтбиг едилир, бу сәбәбдән дә онлар ишә һәмин капиталын мүлкијјәтчисиндән тамамилә башга чүр кириширләр, һалбуки онун мүлкијјәтчиси исә, өзү фәалијјәт көстәрдији тәгдирдә, еһтијатла һәрәкәт едиб өз хүсуси капиталынын гојдуғу һәдләри нәзәрә алыр. Бу јалныз ону көстәрир ки, капиталын дәјәринин артмасы, капиталист истеһсалынын зиддијјәтли характеринә әсасланан бу артма, һәгиги, азад инкишафа јалныз мүәјјән һәддә гәдәр имкан верир вә, демәли, һәгигәтдә истеһсал үчүн, кредитин даим гырдығы имманент буховлары вә һәдләри јарадыр[88]. Буна көрә кредит мәһсулдар гүввәләрин мадди инкишафыны вә үмумдүнја базары јаранмасыны сүр’әтләндирир ки, јени истеһсал формасынын мадди әсаслары олан бунлары мүәјјән инкишаф дәрәчәсинә чатдырмаг да капиталист истеһсал үсулунун тарихи вәзифәсидир. Бунунла бирликдә кредит һәмин зиддијјәтин зоракы партлајышларыны, бөһранлары сүр’әтләндирир, бунунла да көһнә истеһсал үсулуну дағыдан үнсүрләри күчләндирир.

Кредит системинә хас олан икили характер: бир тәрәфдән, капиталист истеһсалынын һәрәкәтверичи гүввәсини, өзкә әмәјинин истисмары васитәсилә варланманы инкишаф етдириб халис вә нәһәнк бир гызғынлыг вә фырылдагчылыг системи дәрәчәсинә чатдырмаг вә ичтимаи сәрвәти истисмар едән аз мигдар шәхсләрин сајыны кетдикчә даһа чох азалтмаг; дикәр тәрәфдән исә, јени истеһсал үсулуна кечид формасы олмаг, — кредитин Лодан башламыш Исаак Перејрајадәк башлыча мүждәчиләринин һәм фырылдагчы, һәм дә пејғәмбәр олмаг характерини онлара верән дә мәһз бу ики чәһәтләрдир.

---

[88] *Th. Chalmers* [«On Political Economy etc.». London 1832].

ИЈИРМИ СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

ТӘДАВҮЛ ВАСИТӘЛӘРИ ВӘ КАПИТАЛ; ТУКУН ВӘ ФУЛЛАРТОНУН БАХЫШЫ.

Пулдан ибарәт тәдавүл васитәләри, үмумән пул капитал вә фаиз кәтирән капитал (инкилис мә'насында moneyed capital) арасындакы фәргләри гатыб-гарышдыран Тук[89], Вилсон вә башгаларынын тәсвиринә көрә, тәдавүл васитәләри илә капитал арасындакы фәрг ашағыдакы ики нөгтәдән ибарәтдир.

[89] Тукун әсәриндән, 390-чы сәһифәдә [бу чилд, сәһ. 417] алманчасы ситат кәтирилмиш олан мүвафиг парчанын бурада орикиналыны верәк: «The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*» [«Тәгдим едән шәхсә тә'дијә олунмалы банкнотларын бурахылмасы әкәр бир кәнара гојуларса, тачирләрлә тачирләр вә тачирләрлә истеһлакчылар арасындакы сөвдәләрин д-р (Адам) Смит тәрәфиндән мүәјјән едилмиш бөлкүсүнә ујғун олараг, банкир ишини ики нөв әмәлијјата бөлмәк олар. Банкир әмәлијјатларынын бир нөвү: *капиталы* билаваситә тәтбиг едә билмәјәнләрдән топламаг вә ону тәтбиг едә биләнләр арасында бөлүшдүрмәк, јахуд онлара вермәкдир. Әмәлијјатларын дикәр нөвү: өз мүштәриләринин *кәлирләриндән* әманәтләр гәбул етмәк вә истеһлак шејләринә хәрчләмәк үчүн онлара лазыми мәбләғләр вермәкдир... Биринчиси *капиталын* тәдавүлүдүр, ахырынчысы — *тәдавүл васитәләринин* тәдавүлүдүр»]. — *Tooke*: «Inquiry into the Currency Principle». London 1844, сәһ. 36—37. Биринчи нөв әмәлијјатлар «the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other» [«бир тәрәфдән, капиталын чәмләшдирилмәсидир, дикәр тәрәфдән, онун бөлүшдүрүлмәсидир»], икинчи нөв әмәлијјатлар «administering the circulation for local purposes of the district» [«маһалын јерли тәләбаты үчүн тәдавүлүн тәнзим едилмәсидир»]. (Јенә орада, сәһ. 37). — Киннир мәсәләни һәгигәтән анламаға ашағыдакы јердә хејли јахынлашыр: «Пул ики чох мүхтәлиф әмәлијјатда ишләнир. Тачирлә тачир арасында мүбадилә васитәси олмаг е'тибарилә пул елә бир аләтдир ки, бунун васитәсилә капитал башгасына верилир, јә'ни пул шәклиндә олан мүәјјән мәбләғ капитал әмтәә шәклиндә олан бәрабәр мәбләғ капитала мүбадилә олунур. Лакин әмәк һаггы верилмәсинә вә тачирлә истеһлакчы арасындакы алгы-сатгыја сәрф олунан

Тәдавүл васитәләри, бир тәрәфдән, *сиккә* (пул) кими тәдавүл едир, чүнки бунлар *кәлирләрин хәрчләнмәсинә,* демәли, фәрди истеһлакчыларла хырда сатыш алверчиләри арасында мүбадиләјә хидмәт едир; истеһлакчылара, — мәһсулдар истеһлакчылардан вә ја истеһсалчылардан фәргли олараг фәрди истеһлакчылара әмтәә сатан бүтүн тачирләри һәмин хырда сатыш алверчиләри категоријасына аид етмәк лазымдыр. Бурада пул даим *капиталы өдәмәкдә* олса да, сиккә функсијасында тәдавүл едир. Өлкәдәки пулун мүәјјән һиссәси һәмишә бу функсија үчүн хидмәт етмәли олур, һәрчәнд һәмин һиссә даим дәјишилән ајры-ајры пул ваһидләриндән әмәлә кәлир. Пул, истәр алгы васитәси (тәдавүл васитәси), истәрсә тә'дијә васитәси олараг *капиталын башгасына верилмәсинә* хидмәт етдикдә исә, әксинә, — *капиталдыр.* Демәли, пулу сиккәдән фәргләндирән чәһәт пулун алгы васитәси олмаг функсијасы дејилдир вә пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы дејилдир, чүнки бир-бириндән нәгд пула әмтәә алдыгда пул һәтта тачирлә тачир арасында да алгы васитәси кими ишләјә биләр, кредит верилдикдә вә кәлирләр әввәлчә истеһлак едилиб сонрадан өдәнилдикдә јенә тачирлә истеһлакчы арасында да тә'дијә васитәси кими ишләјә биләр. Демәли, фәрг ондадыр ки, икинчи һалда бу пул јалныз бир тәрәфин, сатычынын капиталыны өдәмәк дејил, һабелә дикәр тәрәфин, алычынын капиталы олараг хәрчләнир, аванс едилир. Демәли, һәгигәтдә бу фәрг — *кәлирин пул формасынын капиталын пул формасындан* фәргидир, тәдавүл васитәләринин капиталдан фәрги дејилдир, чүнки тачирләр арасында васитәчи олараг, һабелә истеһлакчы илә тачир арасында васитәчи олараг пулун мигдарча мүәјјән һиссәси *тәдавүл едир,* буна көрә дә *һәр ики* функсијада ејнилә *тәдавүл васитәләри* мејдана чыхмыш олур. Лакин Тукун бахышларына мүхтәлиф нөв долашыглыг гарышыр:

1) функсија тә'рифләрини гарышдырмаг үзүндән;

2) бирликдә һәр ики функсијада көтүрүлмәклә тәдавүл едән пулун мигдары мәсәләсини араја гатмаг үзүндән;

3) һәр ики функсијада вә буна көрә дә тәкрар истеһсал просесинин һәр ики даирәсиндә тәдавүл едән тәдавүл васитәләри мигдарынын нисби пропорсијасы мәсәләсини араја гатмаг үзүндән.

пул капитал дејил, кәлирдир; о бүтүн чәмијјәтин кәлиринин, һәр күн хәрчләнмәк үчүн олан һиссәсидир. Һәмин пул фасиләсиз олараг һәр күн ишләниб тәдавүл едир, буна көрә дә јалныз бу пул чидди мә'нада тәдавүл (currency) васитәси адландырыла биләр. Капитал борч верилмәси јалныз банкын вә дикәр капитал саһибләринин ирадәсиндән асылыдыр, — борч аланлар һәмишә тапылар; тәдавүл васитәләринин мәбләғи исә, һәр күн хәрчләнмәк мәгсәдилә тәдавүл едән пула чәмијјәтин тәләбатындан асылыдыр» (*J. G. Kinnear*: «The Crisis and the Currency». London 1847 [сәһ. 3—4]).

Функсија тә'рифләрини гарышдырмаг, јә'ни пулун бир формада тәдавүл (currency) васитәси, дикәр формада исә капитал олдуғуну анламамаг һаггындакы 1)-чи бәндә даир. Пул бу вә ја дикәр функсијада, кәлирин реаллашдырылмасына вә ја капиталын башгасына верилмәсинә хидмәт етдијинә көрә, алгы вә сатгыда, јахуд тә'дијәдә пул алгы васитәси вә ја тә'дијә васитәси олараг вә сөзүн даһа кениш мә'насында тәдавүл васитәси олараг ишләјир. Бунун ардынҹа пулун тә'рифи, бу пулу хәрҹләјән вә ја әлдә едән шәхсин һесабында пулун кәсб етдији тә'риф, — пулун бу шәхс үчүн капиталмы, јохса кәлир олмасындан ибарәт тә'риф, — бурада әсла һеч бир шеји дәјишдирмир; бу да мәһз ики ҹүр ашкара чыхыр. Һәр ики даирәдә тәдавүл едән пулун нөвләри мүхтәлиф олса да, ејни пул ваһиди, мәсәлән, беш фунтлуг банк билети бир даирәдән дикәринә кечир вә нөвбә илә һәр ики функсијаны ифа едир; бу артыг она көрә лабүддүр ки, хырда сатыш алверчиси јалныз, өз алычыларындан әлдә етдији сиккә формасында өз капиталына пул формасы верә биләр. Белә гәбул етмәк олар ки, әсил хырда сиккәнин тәдавүлүнүн ағырлыг мәркәзи хырда тиҹарәт саһәсинә дүшүр; бу сиккәләр хырда сатыш алверчисинә, даим пул хырдаламаг үчүн лазымдыр вә о, бу хырда сиккәләри өз мүштәриләриндән тә'дијә олараг даим кери алыр. Лакин о ејни заманда пул да алыр, јә'ни дәјәр өлчүсү хидмәти көрән металдан ибарәт сиккә дә алыр; демәли, Инкилтәрәдә — стерлингләр вә һәтта банкнотлар, мәһз хырда мәбләғдә, мәсәлән, 5 вә ја 10 фунтлуг банкнотлар алыр. Бу гызыл сиккәләри вә банкнотлары о, артыг галан хырда сиккә илә бирликдә һәр күн вә ја һәр һәфтә өз банкында депозитә верир вә банкдакы өз әманәти һесабына чек јазараг өз алгыларынын пулуну өдәјир. Лакин истеһлакчы олмаг е'тибарилә бүтүн ҹамаат тәрәфиндән һәмин гызыл сиккәләр вә банкнотлар кәлирин пул формасында ејни мүтәмадиликлә, билаваситә вә ја долајы јолла банклардан көтүрүлүр (мәсәлән, фабрикантлар әмәк һаггы вермәк үчүн хырда пул көтүрүрләр) вә даим хырда сатыш алверчиләринә кери ахыб кәләрәк, беләликлә, онларын капиталынын бир һиссәсини, бунунла бирликдә исә онларын кәлиринин дә бир һиссәсини онлар үчүн реаллашдырмыш олур. Бу ахырынчы мүһүм ҹәһәти Тук тамамилә нәзәрдән гачырыр. Пул јалныз тәкрар истеһсал просесинин әввәлләриндә пул капитал олараг хәрҹләндији заман (II китаб, I бөлмә) өзлүјүндә капитал дәјәр өзүнүн халис шәклиндә мөвҹуд олур. Чүнки истеһсал едилмиш әмтәәдә јалныз капитал дејил, һабелә изафи дәјәр дә мөвҹуддур, әмтәә јалныз өзүндә капитал дејилдир, артыг керчәкләшмиш капиталдыр, өзүнә кәлир мәнбәји гатылмыш бир капиталдыр. Демәли, хырда сатыш алверчисинин јенә өзүнә гајыдыб кәлән пул мүгабилиндә вердији шеј, — онун әмтәәси, — ондан өтрү капитал плјус мәнфәәтдир, капитал плјус кәлирдир.

Сонра, тәдавүл едән пул хырда сатыш алверчисинә гајытдығда, онун капиталынын пул формасыны јенидән бәрпа едир.

Демәли, кәлирин тәдавүлүндән ибарәт тәдавүллә капиталын тәдавүлүндән ибарәт тәдавүл арасындакы фәрги тәдавүл васитәсилә капитал арасындакы фәргә чевирмәк әсла дүзкүн дејилдир. Тукун белә бир ифадә тәрзи ишләтмәсинә сәбәб одур ки, Тук садәчә олараг, өзү банкнот бурахан бир банкир нөгтеји-нәзәринә кечир. Банкирин даим чамаат әлиндә олан (һәрчәнд даим башга банкнотлардан ибарәт олан) вә тәдавүл васитәси кими ишләјән банкнотлар үчүн банкир кағыз вә чапдан башга һеч бир хәрч чәкмир. Банкнотлар — банкирин өз тәрәфиндән өз үстүнә верилиб тәдавүл едән борч тәәһһүдләридир (вексселләрдир), лакин бунлар она пул кәтирир, беләликлә дә онун капиталынын дәјәрини артырмаг васитәси вәзифәсини ифа едир. Амма бу банкнотлар истәр өз капиталы олсун, истәрсә борч алынмыш капитал олсун, онун капиталындан фәрглидир. Бурадан онун үчүн тәдавүллә капитал арасында хүсуси фәрг мејдана кәлир, лакин өзлүјүндә көтүрүлән һәмин анлајышларын мә'насына бу фәргин һеч бир дәхли јохдур, Тукда кәсб етдији мә'наја исә һеч дәхли јохдур.

Пулун — истәр о кәлирин пул формасы, истәрсә капиталын пул формасы олараг ишләсин — мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн ишләнмәси ән әввәл, пулун тәдавүл васитәси олмаг характериндә һеч бир шеји дәјишдирмир; пул бу вә ја дикәр функсијаны јеринә јетириркән һәмин характерини сахлајыр. Һәм дә, кәлирин пул формасы кими һәрәкәт етдикдә пул даһа артыг әсил тәдавүл васитәси (сиккә, алгы васитәси) олараг ишләјир, чүнки бу алгы-сатгылар хырдаланыр, һәмчинин она көрә ки, кәлири хәрчләјәнләрин әксәријјәти — фәһләләр — нисбәтән аз һалларда кредитлә шеј ала билирләр, тәдавүл васитәси капиталын пул формасыны тәмсил етдији тичарәт аләми дөврijјәләриндә исә пул, гисмән тәмәркүзләшмә нәтичәсиндә, гисмән кредит системинин үстүн јер тутмасы нәтичәсиндә башлыча олараг тә'дијә васитәси кими ишләјир. Лакин тә'дијә васитәси олан пулла алгы васитәси (тәдавүл васитәси) олан пул арасындакы фәрг пулун өзүнә мәхсус бир фәргдир, пулла капитал арасында олан фәрг дејилдир. Хырда сатыш алвериндә даһа чох мис вә күмүш сиккә, топдансатыш алвериндә исә даһа чох гызыл сиккә тәдавүл етдијинә көрә, күмүш вә мис сиккә илә гызыл сиккә арасындакы фәрг тәдавүл васитәсилә капитал арасында олан бир фәргә чеврилмир.

Ики функсијанын һәр икисиндә бирликдә тәдавүл едән пулун мигдары мәсәләсини араја гатмаг һаггындакы 2)-чи бәндә даир. Пул алгы васитәси вә ја тә'дијә васитәси олараг тәдавүл етдикдә, — пулун ики даирәдән һансында тәдавүл етмәсиндән вә онун кәлирими, јохса капиталы реаллашдырмаг функсијасындан асылы олмајараг, — бундан әввәл садә әмтәә тәдавүлүнүн тәдгигиндә мүәјјән едилмиш ганунлар (I китаб, III фәсил, 2,b), тәдавүл едән

пулун мигдары үчүн өз гүввәсиндә галыр. Тәдавүл едән пулун күтләсини, currency, һәр ики һалда тәдавүлүн сүр'әт дәрәчәси мүәјјән едир, јә'ни ејни пул ваһидинин мә'лум мүддәт әрзиндә ејни функсијаны — алгы васитәси вә тә'дијә васитәси функсијасыны нечә дәфә тәкрар етмәси мүәјјән едир, ејни бир вахта дүшән алгы вә сатгыларын, resp. [мүтабиг сурәтдә] тә'дијәләрин мигдары, тәдавүл едән әмтәәләрин гијмәтләринин мәчмусу, нәһајәт, ејни вахт әрзиндә өдәнилмәли олан тә'дијә баланслары мүәјјән едир. Бу гајда илә ишләјән пулун тә'дијәчи үчүн вә ја пулу әлдә едән шәхс үчүн капиталмы, јохса кәлир тәшкил етмәсинин фәрги јохдур, ишин вәзијјәтини әсла дәјишдирмир. Пулун күтләсини садәчә олараг пулун алгы васитәси вә тә'дијә васитәси олмаг функсијалары мүәјјән едир.

Һәр ики функсијада вә буна көрә дә тәкрар истеһсал просесинин һәр ики даирәсиндә тәдавүл едән тәдавүл васитәләринин мигдарынын нисби пропорсијасы мәсәләси һаггындакы 3)-чү бәндә даир. Һәр ики тәдавүл даирәси дахилән әлагәдардыр, чүнки, бир тәрәфдән, хәрчләнмәли олан кәлирләрин мигдары истеһлакын һәчмини ифадә едир, дикәр тәрәфдән исә, истеһсалда вә тичарәтдә тәдавүл едән капитал күтләләринин кәмијјәти тәкрар истеһсал просесинин һәчмини вә сүр'әтини ифадә едир. Буна бахмајараг, ејни сәбәбләр һәр ики функсијада вә ја даирәдә тәдавүл едән пул күтләләринин мигдарына, јахуд, инкилисләрин өз банк дилләриндә дедикләри кими, тәдавүлүн мигдарына мүхтәлиф сурәтдә вә һәтта бир-биринә әкс истигамәтдә тә'сир едир. Бу јенә Тука тәдавүл васитәләрилә капиталы вулгарчасына ајырмаг үчүн бир бәһанә верир. Currency-theory зүмрәсиндән олан чәнабларын ики мүхтәлиф шеји гарышдырмасы һеч дә һәмин ики шеји мүхтәлиф анлајышлар кими гәләмә вермәкдән өтрү әсас јаратмыр.

Тәкрар истеһсал просесинин чичәкләндији, чох кенишләндији, сүр'әтләндији вә күчләндији дөврләрдә фәһләләр тамам мәшғул олур. Әксәр һалларда әмәк һаггы да артмаға башлајыр вә коммерсија тсиклинин дикәр дөврләриндә әмәк һаггынын орта сәвијјәдән ашағы дүшмәсини бир гәдәр таразлашдырыр. Бунунла бирликдә капиталистләрин кәлирләри хејли артыр. Истеһлак һәр јердә јүксәлир. Әмтәә гијмәтләри дә, һәр һалда саһибкарлыг фәалијјәтинин һәлледичи мүхтәлиф саһәләриндә мүнтәзәм сурәтдә артыр. Бунун нәтичәси олараг тәдавүлдәки пулун мигдары чохалыр, һеч олмазса, мүәјјән һәдләр дахилиндә чохалыр, зира тәдавүлүн бөјүк сүр'әти тәдавүл васитәләринин мигдарынын артмасына һәдд гојур. Ичтимаи кәлирин әмәк һаггындан ибарәт һиссәсини әввәлдә сәнаје капиталисти дәјишән капитал формасында вә һәмишә пул шәклиндә аванс етдијинә көрә, чичәкләнмә дөврләриндә бу һиссә өз тәдавүлү үчүн даһа чох пул тәләб едир. Лакин биз бу пулу ики дәфә: биринчи дәфә, дәјишән капиталын тәдавүлү үчүн лазым олан пул кими, икинчи дәфә дә фәһләләрин кәлиринин тә-

давүлү үчүн лазым олан пул кими һесабламамалыјыг. Əмək һаггы шəклиндə фəһлəлəрə верилəн пул хырда сатыш тиҹарəтиндə хəрҹлəнир вə əввəлҹə хырда дөвранларда бир сыра мүхтəлиф нөв ара сөвдəлəрə хидмəт етдикдəн сонра, тəгрибəн, һəр һəфтə хырда сатыш алверчилəринин əманəтлəри шəклиндə банклара гајыдыр. Чичəклəнмə дөврлəриндə пулун сəнаје капиталистлəринə гајытмасы сəлис ҹəрəјан едир, белəликлə дə сəнаје капиталистлəринин пул борҹ алмаг еһтијаҹы һеч дə она көрə артмыр ки, онлар чох əмək һаггы вермəлидирлəр вə онларын дəјишəн капиталынын тəдавүлү үчүн даһа чох пул тəлəб олунур.

Үмуми нəтиҹə бундан ибарəтдир ки, чичəклəнмə дөврлəриндə, кəлирлəрин хəрҹлəнмəсинə хидмəт едəн тəдавүл васитəлəринин күтлəси гəт'и олараг чохалыр.

Капиталын башгасына верилмəси үчүн лазым олан тəдавүлə, демəли, капиталистлəрин өз араларындакы тəдавүлə кəлдикдə, ишлəрин гызғын вахты ејни заманда əн еластик вə асан кредит дөврүдүр. Капиталистлə капиталист арасындакы тəдавүлүн сүр'əтини билаваситə кредит тəнзим едир; буна көрə дə тə'дијəлəри өдəмəк үчүн вə һəтта нəгд пула алгылар үчүн тəлəб олунан тəдавүл васитəлəринин күтлəси нисбəтəн азалыр. Бу күтлə мүтлəг мə'нада арта билəр, лакин нисби мə'нада, тəкрар истеһсал просесинин кенишлəнмəсинə нисбəтəн о һəр ҹүр шəраитдə азалыр. Бир тəрəфдəн, бөјүк күтлəви тə'дијəлəр пулун һеч бир васитəчилији олмадан иҹра едилир; дикəр тəрəфдəн, просесин күҹлү ҹанланмасы нəтиҹəсиндə, ејни мигдар пулун һəм алгы васитəси, һəм дə тə'дијə васитəси олараг етдији һəрəкəт сүр'əтлəнир. Ејни пул күтлəси даһа артыг мигдарда ајры-ајры капиталларын кери ахыб кəлмəсинə хидмəт едир.

Үмумијјəтлə, бу кими дөврлəрдə пул тəдавүлү долғун (full) олур, һəрчəнд онун II һиссəси (капиталын башгасына верилмəси) азалыр, һəр һалда нисбəтəн азалыр, һалбуки I һиссəси (кəлирлəрин хəрҹлəнмəси) мүтлəг мə'нада кенишлəнир.

Тəкрар истеһсал просесинин тəдгигиндə (II китаб, I бөлмə) көрдүјүмүз кими, пулун кери ахыб кəлмəси əмтəə капиталын јенидəн пула чеврилмəсини, $П — Ə — П'$ əмəлијјатыны ифадə едир. Пул формасында кери ахыб кəлмə кредит сајəсиндə һəм сəнаје капиталисти үчүн, һəм дə таҹир үчүн даһа һəгиги гајытма вахтындан асылы олмур. Бунларын һəр бири нисјə сатыр; демəли, онларын əмтəəси онлар үчүн пула чеврилəндəн əввəл, јə'ни бу əмтəə онларын өзүнə пул формасында гајыдыб кəлəндəн əввəл өзкəнинкилəшдирилмиш олур. Дикəр тəрəфдəн, онларын һəр бири нисјə алыр, белəликлə дə онларын əмтəəсинин дəјəри һəгигəтəн пула чеврилəндəн əввəл, һəмин əмтəəлəрин өдəнилмəси вахты чатандан вə бунларын пулунун верилəҹəји замандан əввəл бу əмтəəлəрин өз саһиблəри үчүн јенидəн мəһсулдар капитала вə ја əмтəə капитала чеврилмиш олур. Белə чичəклəнмə дөврлəриндə капита-

лын кери гајытмасы асан вә сәлис баш верир. Хырда сатыш алверчиси топдансатыш алверчисинин пулуну, топдансатыш алверчиси фабрикантын пулуну, фабрикант хаммал идхалчысынын пулуну вә и. а. тамамилә архајын верир. Капиталын сүр'әтлә вә вахтында кери ахыб кәлмәсинин заһири көрүнүшү һәмишә, бу кери ахыб кәлмәнин һәгигәтдә даһа арадан галхмыш олдуғу вахтдан һәлә хејли сонралар да галыр, — саһмана душмүш кредит сајәсиндә галыр, чүнки кредит васитәсилә гајытма һәгиги гајытманын јерини тутур. Банкларын мүштәриләри пулла өдәмәкдән даһа чох векселлә өдәмәјә башладыгда, банклар фәлакәтин јахынлашдығыны һисс етмәјә башлајырлар. Ливерпул банк директорунун јухарыда гејд едилмиш ифадәсинә бах, сәһ. 398 [бу чилд, сәһ. 424—425].

Бурада бир дә, көстәрмиш олдуғум чәһәти әлавә етмәк лазымдыр: «Кредитин бол олдуғу дөврләрдә, пулун тәдавүл сүр'әти әмтәәләрин гијмәтләринин артмасындан даһа бөјүк сүр'әтлә артыр, һалбуки кредит азалдыгда әмтәәләрин гијмәтләри тәдавүл сүр'әтинә нисбәтән јаваш азалыр» («Zur Kritik der Politischen Oekonomie». 1859, сәһ. 83, 84. [Мүгајисә ет: К. Маркс: «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир». К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, XII чилд, I һиссә, сәһ. 90]).

Бөһран дөврләриндә нисбәт тәрсинә чеврилир. I №-ли тәдавүл азалыр, гијмәтләр дүшүр, һәмчинин әмәк һаггы да дүшүр; ишләјән фәһләләрин сајы азалыр, дөврijјәләрин күтләси әскилир. II №-ли тәдавүлдә исә, әксинә, кредит азалдыгда борч пул алмаг еһтијачы артыр — бу чәһәт үзәриндә биз инди әтрафлы дајанаҹағыг.

Һеч шүбһә ола билмәз ки, кредит азалдыгда, — бу азалма тәкрар истеһсал просесиндәки дурғунлугла бир вахта дүшүр, — I № үчүн, кәлирләрин хәрчләнмәси үчүн тәләб олунан тәдавүл васитәләринин күтләси азалыр, һалбуки II № үчүн, капиталларын башгасына верилмәсиндән өтрү тәләб олунан тәдавүл васитәләринин күтләси артыр. Лакин тәдгиг етмәк лазымдыр ки, бу мүддәа илә Фуллартон вә башгалары тәрәфиндән ирәли сүрүлән белә бир мүддәа арасында нә дәрәчәдә ejнијјәт вардыр: «Борч алынан капитала тәләблә әлавә тәдавүл васитәсинә олан тәләб тамамилә мүхтәлиф шејләрдир вә бунлара бирликдә һеч дә тез-тез тәсадүф олунмур»[90].

---

[90] A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated (*Fullarton*: «On the Regulation of Currencies». London 1845, сәһ. 82. 5-чи фәслин башлығы). — «Доғрудан да, белә хәјал етмәк бөјүк бир сәһвдир ки, борч пула» (јә'ни капитал борч алынмасына) «тәләб әлавә тәдавүл васитәләринә тәләбин ejнидир, јахуд бунларын һәр икиси бирликдә мејдана чыхыр. Онларын һәр бири өз хүсуси шәраитиндән ирәли кәлир вә дикәр тәләбдән олдугча фәрглидир. О заман ки, һәр шеј чошгун тәрәгги вәзијјәтиндә тәсәввүр олунур, о заман ки, әмәк һаггы

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, јухарыда көстәрилән ики һалдан биринҹисиндә, чичәкләнмә дөврләриндә, тәдавүлдәки тәдавүл васитәләринин күтләси артмалы олдуғу заман, һәмин васитәләрә тәләб чохалыр. Лакин ахы о да ајдындыр ки, фабрикант пул шәклиндә даһа чох капитал сәрф етмәли олдуғуна көрә, банкдакы әманәтиндән әввәлкинә нисбәтән даһа артыг гызыл вә ја банкнот көтүрүрсә, бунун нәтиҹәсиндә онун капитала олан тәләби артмыр, анҹаг өз капиталыны хәрҹләмәсинин хүсуси формасына олан тәләб артыр. Тәләб јалныз онун өз капиталыны тәдавүлә бурахмасынын техники формасына аиддир. Бу онун там ејнидир ки, мәсәлән, кредитин мүхтәлиф инкишафы шәраитиндә ејни бир дәјишән капитал, ејни мигдар әмәк һаггы бир өлкәдә дикәриндән артыг мигдарда: мәсәлән, Инкилтәрәдә Шотландијадан артыг, Алманијада Инкилтәрәдән артыг мигдарда тәдавүл васитәси тәләб едир. Еләҹә дә кәнд тәсәррүфатында, тәкрар истеһсал просесиндә ишләјән ејни бир капитал өз функсијасыны иҹра етмәк үчүн илин мүхтәлиф фәсилләриндә мүхтәлиф мигдарда пул тәләб едир.

јүксәкдир, гијмәтләр јүксәлмәкдәдир вә фабрикләр ишләмәкдәдир — бу заман *тәдавүл васитәләринин* әлавә тәклиф олунмасы, адәтән, даһа бөјүк вә чохлу тә'дијәләри иҹра етмәк зәрурәтиндән ајрылмаз олан әлавә функсијаларын јеринә јетирилмәси үчүн тәләб олунур, һалбуки коммерсија тсиклинин башлыҹа олараг даһа сонракы мәрһәләсиндә, чәтинликләр мејдана чыхмаға башладығы заман, базарлар һәддән артыг долдуғу вә кери әлдә едиләҹәк пуллар ләнкидији заман фаиз јүксәлир вә *капитал* борҹ алмаг үчүн банклара тәләб дә күҹләнир. Шүбһәсиз ки, банкын капитал борҹ вермәк үчүн адәтән истифадә етдији васитәдән — банкнот бурахылмасындан башга бир васитәси јохдур; демәли, банкнот вермәкдән имтина етмәк борҹ вермәкдән имтина етмәк демәкдир. Лакин борҹ верилмәси һәлл едилдикдә, һәр шеј базарын тәләбатына ујғунлашыр; борҹ галыр, тәдавүл васитәси исә, она еһтијаҹ олмадыгда, борҹ верәнин өзүнә гајыдыр. Буна әсасән, парламент һесабатларына һәтта сәтһи нәзәр салынмасы да һәр кәси инандырар ки, Инкилис банкынын сәрәнҹамында олан гијмәтли кағызларын мигдары адәтән онун банкнотларынын тәдавүлү илә бир истигамәтдә дејил, бу тәдавүлә әкс истигамәтдә артыб-азалыр вә, демәли, бу бөјүк идарәнин тимсалы әјаләт банкларынын белә бир сынанмыш гајдасыны тәсдиг едир ки, һеч бир банк өз банкнотларынын бурахылышыны адәтән банкнотларын тәдавүлү васитәсилә өдәнилән тәләбатдан чох артыра билмәз; банк һәмин мәбләғдән артыг борҹ вермәк истәдикдә исә, буну өз капиталы һесабына вермәлидир, јә'ни ја тә'минат вәзифәсини ифа едән гијмәтли кағызлары дөвријјәјә бурахмалыдыр, ја да башга һалларда гијмәтли кағызлара чевирәҹәји пул варидатыны бу мәгсәд үчүн сәрф етмәлидир. 1833—1840-чы илләр арасындакы парламент һесабатлары үзрә тәртиб едилмиш вә мәним габагкы сәһифәдә истинад етдијим ҹәдвәл даим бу һәгигәти көстәрән мисаллар верир; лакин бунларын икиси о гәдәр диггәтә лајигдир ки, мән онларын үзәриндән кечә билмәрәм. 1837-чи ил јанварын 3-дә, кредити давам етдирмәк вә пул базарынын чәтинликләринә мүгавимәт көстәрмәк үчүн банкын вәсаити сон дәрәҹә кәркинләшдирилмиш олдуғу заман, биз көрүрүк ки, банкын вердији борҹлар вә етдији учот 17 022 000 ф. стерлингдән ибарәт чох бөјүк бир мәбләғә чатмышды; мүһарибәдән сонра чәтин ки, мисли көрүнмүш олан бу мәбләғ, демәк олар, бурахылан банкнотларын јекунуна бәрабәр иди, зира бунларын јекуну ирәли кетмәјиб 17 076 000 ф. стерлингдән ибарәт ашағы сәвијјәдә галмагда иди! Дикәр тәрәфдән, 1833-чү ил ијунун 4-ү үчүн биз 18 892 000 ф. ст. мәбләғиндә тәдавүл васитәләри олдуғуну, хүсуси тә'ми-

Лакин әксдик, Фуллартон тәрәфиндән гојулдуғу шәкилдә дүзкүн дејилдир. Дурғунлуг дөврләрини чичәкләнмәдән фәргләндирән чәһәт һеч дә онун дедији, јә'ни борч алмаға күчлү тәләб олмасы дејилдир, чичәкләнмә заманы һәмин тәләбин асанлыгла, дурғунлуг баш вердикдә исә чәтинликлә өдәнилмәсидир. Ахы чичәкләнмә дөврләриндә кредит системинин мәһз олдугча инкишаф етмәси, демәли, һабелә борч капиталына тәләбин сон дәрәчә артмасы вә бу кими дөврләрдә тәклифин өзүнү һәвәслә тәләбин сәрәнчамына вермәси дурғунлуг дөврләриндә кредит мәнкәнәси јарадыр. Демәли, һәр ики дөврүн характерик чәһәти борч үчүн тәләбин кәмијјәтиндәки фәрг дејилдир.

Артыг әввәлдә дејилдији кими, ики дөврүн бир-бириндән фәрги, һәр шејдән әввәл, ондадыр ки, чичәкләнмә дөврүндә истеһлакчыларла тачирләр арасында тәдавүл васитәләринә тәләб чох олур, өлкүнлүк дөврүндә исә, капиталистләр арасында тәдавүл васитәләринә тәләб чох олур. Ишләрдәки дурғунлуг дөврүндә биринчи тәләб азалыр, икинчиси күчләнир.

Фуллартона вә башгаларына белә бир чәһәт һәлледичи дәрәчәдә мүһүм көрүнүр ки, Инкилис банкынын сәрәнчамындакы securities-ин — борч кировларынын вә векселләрин — мигдары артдығы заманларда онун банкнотларынын тәдавүлү азалыр, вә әксинә. Лакин securities-ин мигдары пул әмәлијјатларынын, учот етдирилмиш векселләрин вә рәвач гијмәтли кағызлар мүгабилиндә верилмиш борчларын һәчмини әкс етдирир. Мәсәлән, Фуллартон јухарыда гејд олунан јердә (90-чы гејд, сәһ. 435 [бу чилд, сәһ. 462—464]) дејир: «Инкилис банкынын сәрәнчамында олан гијмәтли кағызларын (securities) мигдары адәтән онун банкнотларынын тәдавүлүнә әкс истигамәтдә артыб-азалыр, һәм дә бу, хүсуси банкларын белә бир сынанмыш гајдасыны тәсдиг едир ки, һеч бир

натларын һесабынын чох ашағы, сон әлли ил әрзиндә бәлкә дә ән ашағы сәвијјәдә олуб 972 000 ф. стерлинги өтмәдијини көрүрүк!» (*Fullarton,* јенә орада сәһ. 97, 98). — Инкилис банкынын мүдири ч. Векелајнын вердији ашағыдакы ифадәләрдән көрүндүјү кими, һеч дә тәләб олунмур ки, «demand for pecuniary accomodation» [борч пула тәләб] илә «demand for gold» [гызыла тәләб] (Вилсон, Тук вә башгалары буну капитал адландырырлар) бир-биринин ејни олсун. «Әкәр чамаат даһа бөјүк мәбләғдә фәал тәдавүл тәләб етмәсәјди, векселләрин бу мәбләғәдәк» (далбадал үч күн әрзиндә һәр күн бир милјонадәк) «учот едилмәси, еһтијаты» (банкнотлар еһтијатыны) «азалтмазды. Векселләрин учоту заманы верилән банкнотлар банкларын васитәсилә вә әманәтләр јолу илә кери гајыдарды. Әкәр бу чүр сөвдәләрдән мәгсәд гызыл ихрачы дејилдирсә вә ја әкәр өлкә дахилиндә чамааты өз банкнотларындан банка тә'дијәләр үчүн истифадә етмәк әвәзинә бунлары бәрк-бәрк сахламаға мәчбур едән бир чахнашма һөкм сүрмүрсә, онда бу кими бөјүк дөвријјәләр еһтијата тә'сир көстәрмәз». — «Банк һәр күн милјон јарымлыг учот едә биләр, бу да даим баш верир вә онун еһтијатларына әсла тохунмур. Банкнотлар әманәт шәклиндә кери гајыдыр вә бу арада баш верән јеканә дәјишиклик јалныз бир һесабдан дикәринә көчүрмәкдән ибарәтдир» («Report on Bank Acts». 1857. 241 вә 500№-ли ифадәләр). Демәли, банкнотлар бурада јалныз кредитләри көчүрмә васитәсидир.

банк өз банкнотлары бурахылышыны, өз мүштәриләринин тәләбаты илә мүәјјән олунан мә'лум мәбләғдән чох артыра билмәз; банк һәмин мәбләғдән артыг борч вермәк истәдикдә исә, буну өз капиталы һесабына вермәлидир, јә'ни ја гијмәтли кағызлары дөврijјәјә бурахмалыдыр, ја да башга һалларда гијмәтли кағызлара чевирәчәји пул варидатыны бу мәгсәд үчүн сәрф етмәлидир».

Лакин бурада ашкар олур ки, капитал дедикдә, Фуллартон нәји нәзәрдә тутур. Бурада капитал адландырылан нәдир? Ашкар олур ки, банк даһа өз банкнотлары илә, јә'ни өзү үчүн, әлбәттә, һавајы олан тә'дијә вә'дләри илә борч верә билмир. Бәс бу һалда о, нәјин васитәсилә борч верир? Еһтијатдакы securities-ин, јә'ни дөвләт кағызларынын, сәһмләрин вә дикәр фаиз кағызларынын сатылмасындан әлдә етдији мәбләғләрдән борч верир. Бәс бу кағызлары о нәјә сатыр? Пула, гызыла, ја да, Инкилис банкынын билетләри кими гануни тә'дијә васитәси олан банкнотлара. Демәли, онун борч вердији шеј, һәр һалда пулдур. Лакин инди бу пул онун капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир. Әкәр о гызыл борч верирсә, бу өзлүјүндә ајдындыр. Әкәр банкнот борч верирсә, онда бу банкнотлар инди капиталы тәмсил едир, чүнки банк бунларын мүгабилиндә һәгиги дәјәр, фаизли кағызлар вермишдир. Гијмәтли кағызлар сатмаг нәтичәсиндә хүсуси банкларын әлинә ахыб кәлән банкнотларын чох һиссәси јалныз Инкилис банкынын билетләриндән вә ја һәмин банкларын өз билетләриндән ибарәт ола биләр, чүнки сатылан гијмәтли кағызларын мүгабилиндә чәтин ки, башга билетләр гәбул едилсин. Бу әмәлијјаты Инкилис банкынын өзү ичра етдикдә исә, о, кери алдығы өз билетләрини капитал мүгабилиндә, јә'ни фаизли кағызлар мүгабилиндә әлдә етмиш олур. Бундан башга, һәмин үсулла о өз билетләрини тәдавүлдән чыхарыр. Әкәр бу билетләри о јенидән бурахырса вә ја бунларын әвәзинә ејни мәбләғдә јениләрини бурахырса, демәли, онда бунлар инди капиталы тәмсил едир. Һәм дә бу билетләр капиталистләрә борч верилдикдә дә, сонралар бу чүр борч пула тәләб азалдығы заман јенидән гијмәтли кағызлар алынмасына сәрф едилдикдә дә капиталы тәмсил едир. Бүтүн бу һалларда «капитал» сөзү бурада јалныз банк мә'насында ишләдилир, һәм дә бу сөз о демәкдир ки, банкир садәчә өз кредитиндән артыг мәбләғдә борч вермәјә мәчбур олур.

Мә'лум олдуғу үзрә, Инкилис банкы вердији борчларын һамысыны өз билетләри илә верир. Буна бахмајараг, банкын әлиндәки учот едилмиш вексelләрин вә борч кировларынын мигдары артдыгча, демәли, банкын вердији борчларын мигдары артдыгча онун билетләринин тәдавүлү, бир гајда олараг, азалырса, онда бәс тәдавүлә бурахылмыш билетләрин вәзијјәти нечә олур, бунлар нә сурәтлә ахыб банка гајыдыр?

Ән әввәл, әкәр борч пула олан тәләб милли тә'дијә балансынын әлверишсизлији үзүндән төрәјирсә вә, демәли, гызылын ахыб

кетмәсинә сәбәб олурса, онда мәсәлә чох садәдир. Векселләр банкнотла учот етдирилир. Банкнотлар банкын өзүндәчә, емиссија шө'бәсиндә гызыла мүбадилә олунур вә гызыл харичә апарылыр. Бу она бәнзәр ки, векселләр учот едилдикдә банкнотларын васитәчилији олмадан банк билаваситә гызыл вермиш олсун. Тәләбин бу чүр күчләниб мүәјјән һалларда 7 милјондан 10 милјон фунт стерлингә гәдәр бир мәбләғә чатмасы, әлбәттә, өлкәнин дахили тәдавүлүнә бир дәнә дә бешфунтлуг билет әлавә етмир. Әкәр бу һалда банкын тәдавүл васитәләри дејил, капитал борч вердијини сөјләјирләрсә, бунун ики чүр мә'насы вардыр. Әввәлән, бу о демәкдир ки, банк борч верәндә кредити вермир, һәгиги дәјәр верир, өз капиталынын вә ја банкда депозитә гојулмуш капиталын бир һиссәсини верир. Икинчиси, пулу о, дахили тәдавүл үчүн дејил, бејнәлхалг тәдавүл үчүн борч верир, үмумдүнја пулу верир; белә бир мәгсәд үчүн исә пул һәмишә өз дәфинә формасында, өз метал чисми һалында олмалыдыр, елә бир формада олмалыдыр ки, бу һалында о нәинки дәјәр формасыдыр, һабелә пул формасыны өзүнүн тәшкил етдији дәјәрә бәрабәрдир. Бу гызыл һәм банк үчүн, һәм дә гызыл ихрач едән шәхс үчүн капитал — банкир капиталы вә ја тачир капиталы — олса да, һәмин капитала олан тәләб капитала тәләб кими дејил, пул капиталын мүтләг формасына тәләб кими мејдана кәлир. Бу тәләб мәһз о заман мејдана кәлир ки, харичи базарлар реаллаша билмәјән инкилис әмтәә капиталы илә һәдсиз дәрәчәдә долмуш олур. Демәли, бу заман капитал бир *капитал* кими дејил, капитал бир *пул* кими тәләб олунур, үмумдүнја базарынын үмуми әмтәәси формасында олан пул тәләб олунур; бу исә пулун илкин формасыдыр, нәчиб металдыр. Демәли, Фуллартон, Тук вә башгаларынын дедији кими, гызылын ахыб кетмәси һеч дә «a mere question of capital» [«садәчә капитал мәсәләси»] дејил, «a question of money» [«пул мәсәләсидир»], һәрчәнд бу, спесифик функсијада олан пулдур. Бу мәсәләнин currency-theory зүмрәсинә мәнсуб адамларын иддиа етдикләри үзрә *дахили* тәдавүл мәсәләси олмамасы, әлбәттә, сүбут етмир ки, бу, Фуллартонун вә башгаларынын фәрз етдији кими, садәчә question of capital-дыр [капитал мәсәләсидир]. Бу елә бир формада a question of money [пул мәсәләсидир] ки, бу формада пул бејнәлхалг тә'дијә васитәси вәзифәсини ифа едир. «Бу капиталын» (өлкәдәки гытлыгдан сонра милјонларла квартер харичи өлкә буғдасынын алгы гијмәтинин) «әмтәә илә ми, јохса пулла верилмәси, — бу чәһәт сөвдәнин характеринә әсла тә'сир көстәрмир» (Fullarton, ситат кәтирилән әсәри, сәһ. 131). Лакин бу чәһәт белә бир мәсәлә һаггында чох мүһүмдүр ки, гызыл ахыб кедир, ја јох. Капитал нәчиб метал формасында верилир, чүнки әмтәә формасында о ја һеч верилә билмәз, ја да чох бөјүк иткиләрлә верилә биләр. Гызылын ахыб кетмәси гаршысында мүасир банк системинин дујдуғу горху, нәчиб металы је-

канә һәгиги сәрвәт һесаб едән монетар системин нүмајәндәләринин хәјалына кәлән дәһшәтләрин һамысыны өтүб кечмишдир. Мәсәлән, Инкилис банкынын мүдири Моррисин 1847—1848-чи илләр бөһраны һаггында парламент комиссијасы гаршысында вердији ашағыдакы ифадәни көтүрәк (3846. Суал:) «Әкәр мән еһтијатларын (stocks) вә әсас капиталын гијмәтдән дүшмәсиндән данышырамса, сизә мә'лум дејилми ки, еһтијатлара вә һәр чүр мәһсуллара гојулмуш олан бүтүн капитал да ејни сурәтлә гијмәтдән дүшмүшдү, континентә көндәрилән хаммал, чијидли памбыг, хамна, јун ејнилә сон дәрәчә ашағы гијмәтлә көндәрилирди, гәнд, гәһвә вә чај бөјүк иткиләр баһасына мүзаидә илә сатылды?» — «Өлкә лабүд олараг *хејли гурбанлар* вермәли иди ки, күлли мигдар јејинти мәһсуллары идхалы нәтичәсиндә *гызылын ахыб кетмәсинин* өһдәсиндән кәлә билсин». — (3848). «Сиз куман етмирсинизми ки, бу чүр гурбанлар вериб гызылы гајтармаға чалышмагданса, банкын анбарларында јатыб галан 8 милјон фунт стерлинги тәрпәтмәк даһа јахшы оларды?» — «Јох, *мән бу фикирдә дејиләм*». — Бурада јеканә һәгиги сәрвәт әһәмијјәти гызыла верилир.

Тукун Фуллартон тәрәфиндән ситат кәтирилән белә бир кәшфи: «бир вә ја ики истисна, һәм дә гәнаәтбәхш изаһ имканы верән истисна илә, пул металынын ахыб кетмәси илә јанашы олараг сон әлли ил әрзиндә мәзәннәнин нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә һәр чүр ашағы дүшмәси тәдавүл васитәләринин нисбәтән ашағы сәвијјәдә олмасы илә бир вахта дүшмүшдүр вә vice versa [әксинә]» (Fullarton, сәһ. 121), — бу кәшф сүбут едир ки, гызылын бу сајаг ахыб кетмәси әксәр һалларда чанланма вә еһтикар дөврүндән сонра баш верир вә «артыг башланмыш олан дүшкүнлүјүн әламәти олур... вә базарларын һәддән артыг долмасыны, бизим мәһсуллара харичи өлкәләрдән тәләбин кәсилмәсини, дөврийјәләрин ләнкимәсини вә, бүтүн буларын зәрури нәтичәси олараг, коммерсија е'тимадсызлығыны, мануфактураларын гапанмасыны, фәһләләрин ач галмасыны, сәнајенин вә саһибкарлығын үмуми дурғунлуғуну көстәрир» (сәһ. 129). Ејни заманда бу, әлбәттә, currency нәзәријјәси нүмајәндәләринин белә бир иддиасына гаршы ән јахшы е'тираздыр ки, күја «һәдди ашан тәдавүл гызылын ахыб кетмәсинә сәбәб олур, зәиф тәдавүл исә гызылы чәлб едир». Әксинә, чичәкләнмә заманы әксәр һалларда Инкилис банкында бөјүк гызыл еһтијаты олурса да, бу еһтијат һәмишә сүстлүк заманы, фыртынадан сонра кәлән дурғунлуг дөврүндә јаранмыш олур.

Демәли, гызылын ахыб кетмәси һаггындакы бүтүн әлламәлик ондан ибарәт олур ки, *бејнәлхалг* тәдавүл вә тә'дијә васитәләринә олан тәләб *дахили* тәдавүл вә тә'дијә васитәләринә олан тәләбдән фәрглидир (бундан да өзлүјүндә о нәтичә чыхыр ки, Фуллартонун дедији кими, «ахыб кетмәнин мөвчуд олмасы дахилдә тәдавүл васитәләринә тәләбин һөкмән азалмасыны фәрз етмир», сәһ. 112) вә

өлкәдән нәчиб металларын чыхарылмасы, бунларын бејнәлхалг тәдавүлә бурахылмасы дахили тәдавүлә банкнот вә ја сиккә бурахылмасынын ејни дејилдир. Бир дә мән һәлә бундан әввәл көстәрмишдим ки, бејнәлхалг тә'дијәләр үчүн еһтијат фонду олараг тәмәркүзләшдирилмиш дәфинәнин һәрәкәтинин тәдавүл васитәси кими көтүрүлән пулун һәрәкәтинә өзлүјүндә әсла бәнзәри јохдур. Әлбәттә, бурада иш онунла мүрәккәбләшир ки, дәфинәнин мүхтәлиф функсијалары, пулун тәбиәти илә изаһ етдијим бу функсијалар: өлкә дахилиндәки тә'чили тә'дијәләр үчүн еһтијат тә'дијә васитәләри фонду олмаг функсијасы: еһтијат тәдавүл васитәләри фонду олмаг функсијасы; нәһајәт, еһтијат үмумдүнја пулу фонду олмаг функсијасы — бүтүн бу функсијалар јеканә бир еһтијат фондунун үзәринә гојулмушдур вә бундан һәмчинин о нәтичә чыхыр ки, мүәјјән шәраитдә банкдан гызылын өлкә дахилинә ахыб кетмәси онун харичә ахыб кетмәси илә бирләшә биләр. Һәмин дәфинәнин үзәринә гојулан тамамилә кәнар бир јени функсија — кредит системинин вә кредит пулларынын инкишаф етдији өлкәләрдә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәсинә тә'минат хидмәти көрән еһтијат фонду олмаг нәтичәсиндә даһа бир әлавә чәтинлик мејдана кәлир. Даһа сонра, бүтүн бунлара ән нәһајәт ашағыдакылар әлавә олунур: 1) милли еһтијат фондунун башлыча јеканә банкда тәмәркүзләшдирилмәси, 2) һәмин фондун мүмкүн минимума ендирилмәси. Буна көрә дә Фуллартон шикајәтләниб дејир (сәһ. 143): «Инкилтәрәдә һәр дәфә, банкын нәгд пулунун санки тамамилә түкәнмәјә јахын олдуғу тәсәввүр едилдији заман баш верән гызғын тәшвиш вә һај-күјә нисбәтән, континент өлкәләриндә мәзәннәнин дәјишилмәсинин адәтән там бир сакитлик вә асанлыгла кечдијини көрдүкдә, метал пул тәдавүлүнүн бу чәһәтдән малик олдуғу чох бөјүк үстүнлүкләрә һејран галмамаг олмаз».

Лакин гызылын ахыб кетмәсини бир кәнара гојсаг, онда банкнот бурахан бир банк, демәли, мисал үчүн Инкилис банкы, өз банкнотларынын бурахылмасыны артырмаса, вердији пул борчларынын мәбләғини нечә артыра биләр?

Банкын диварларындан кәнарда олан бүтүн банкнотлар, истәр тәдавүлдә олсун, истәрсә хүсуси шәхсләрин сандыгларында сакитчә јатыб галсын, — банкын өзү үчүн тәдавүлдәдир, јә'ни банкын әлиндә дејилдир. Демәли, әкәр банк өз учот вә ломбард әмәлијјатларыны, securities [тә'минат] мүгабилиндә борч верилмәсини кенишләндирирсә, онда бу мәгсәд үчүн бурахылан банкнотлар она гајыдыб кәлмәлидир, јохса онлар тәдавүлүн мәбләғини артырыр ки, бу да мәһз олмамалыдыр. Банкнотларын керијә бу чүр ахыб кәлмәси ики чүр ола биләр.

Биринчиси: банк *A* шәхсә гијмәтли кағызлар мүгабилиндә банкнот верир; *A* һәмин банкнотлары векселин тә'дијә вахты чатдыгда *B* шәхсә верир, *B* исә бунлары јенидән банкда депозитә гојур. Беләликлә, һәмин банкнотларын тәдавүлү гуртармыш олур,

борч исә галыр. («Борч галыр, тәдавүл каситәси исә, она еһтијач олмадыгда, борч верән шәхсә гајыдыр». Fullarton, сәһ. 97.) Банкын *A* шәхсә борч вермиш олдуғу банкнотлар инди она гајытмышдыр, банк әксинә, *A* шәхсин кредиторудур, јахуд *A* шәхсин учот етдирдији вексели верән шәхсин кредиторудур вә *B* шәхсин һәмин банкнотларда ифадә олунмуш дәјәр мәбләғиндә борчлусудур, *B* исә, беләликлә, банкын капиталынын мүвафиг һиссәсинә маликдир.

Икинчиси: A шәхс *B* шәхсә банкнот верир, *B* өзү, јахуд *B*-нин банкнот вердији *C* исә банка билавасиәә тә'дијә етдијини, ја да васитәли сурәтдә, вахты чатмыш вексelләр үзрә тә'дијә етдијини һәмин банкнотларла верир. Бу һалда банка верилән мәбләғи онун өз банкнотлары илә верирләр. О заман сөвдә бунунла (*A* шәхс гајыдыб банка тә'дијә едәнәдәк) гуртармыш олур.

Бәс банкын *A* шәхсә вердији борчу нә дәрәчәдә капитал борч верилмәси вә нә дәрәчәдә садәчә тә'дијә вәсаити борч верилмәси һесаб етмәк олар?[91]

{Бу, борчун өз тәбиәтиндән асылыдыр. Бу чәһәтдән биз үч һалы тәдгиг етмәлијик.

Биринчи һал. — *A* шәхс банкдан шәхси е'тибар әсасында мүәјјән мәбләғ борч алыр вә бунун үчүн һеч бир тә'минат вермир. Бу һалда о, борч олараг нәинки тә'дијә васитәси, шүбһәсиз, һабелә јени капитал да алмыш олур; буну о, банка гајтаранадәк әлавә капитал олараг өз ишиндә тәтбиг едиб дәјәрчә артыра биләр.

Икинчи һал. — *A* шәхс банка гијмәтли кағызлар, дөвләт истигразы вәсигәләри вә ја сәһмләр киров гојуб мүгабилиндә, мисал үчүн, бунларын мәзәннә илә дәјәринин үчдә икиси мигдарында нәгд пул борч алмышдыр. Бу һалда о, әлавә капитал дејил, еһтијачы олан тә'дијә васитәләрини алмышдыр, чүнки банкдан алдығы капитал дәјәрә нисбәтән ораја даһа артыг капитал дәјәр вермишдир. Лакин, бир тәрәфдән, бу даһа артыг капитал дәјәрдән о өзүнүн чари тәләбаты үчүн — тә'дијә васитәләринә олан тәләбаты үчүн — истифадә едә билмирди, чүнки бу капитал дәјәр фаиз әлдә етмәк мәгсәдилә мүәјјән формада сәрф едилмишди; дикәр тәрәфдән, бу дәјәри сатмагла билавасиәә тә'дијә васитәләринә чевирмәмәк үчүн *A* шәхсин өз мүлаһизәләри вар иди. Онун гијмәтли кағызларынын бир вәзифәси дә, еһтијат капиталы олараг фәалијјәт көстәрмәкдән ибарәт иди вә о һәмин гијмәтли кағызлары мәһз еһтијат капиталы кими фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур етмишдир. Демәли, *A* илә банк мүвәггәти олараг бир-биринә капитал вермишләр, һәм дә *A* һеч бир әлавә

---

[91] Орикиналын бундан сонра кәлән јери бурадакы илә әлагәдар көтүрүлдүкдә анлашылмаздыр вә мө'тәризә бағланан јерәдәк редактор тәрәфиндән јенидән ишләнмишдир. Башга бир мүнасибәтлә бу мәсәләјә артыг XXVI фәсилдә тохунулмушдур. — *Ф. Е.*

капитал алмамышдыр (әксинә!), өзүнә лазым олан тә'диjә васитәләрини исә, әлбәттә, әлдә етмишдир. Банк үчүн бу сөвдә, әксинә, пул капиталын мүвәггәти олараг борҹ шәклиндә әлверишли олараг јерләшдирилмәси иди, пул капиталы бир формадан дикәринә чевирмәк иди, белә бир чевирмә исә, банк ишинин мәһз мүһүм функсијасыны тәшкил едир.

Үчүнҹү һал. — *А* шәхс банкда вексел учот етдирмиш вә учот пулу чыхылмагла мүәјјән мәбләғ нәгд пул алмышдыр. Бу һалда о, банка гејри-сәрбәст формада олан пул капиталы сәрбәст формада олан бир мәбләғ дәјәрә сатмышдыр; һәлә вахты чатмамыш вексели нәгд пула сатмышдыр. Вексел инди банкын мүлкијјәтидир. Вексел үзрә пул тә'диjә едилмәдикдә, сонунҹу индоссент олан *А* шәхсин банк гаршысында вексел мәбләғиндә ҹавабдеһ олмасы вәзијјәти әсла дәјишдирмир; о буна дикәр индоссентләрлә, һабелә вексели вермиш олан шәхслә бирликдә ҹавабдеһдир вә вахтында бу мәбләғи онлардан тәләб едә биләр. Демәли, бурада һеч бир борҹ јохдур, бу тамамилә ади бир алгы-сатгыдыр. Буна ҝөрә дә *А* шәхс банка һеч бир шеј вермәмәлидир: тә'диjә вахты чатдыгда банк вексел үзрә вериләси пулу алараг өз хәрҹини өдәјир. Бу һалда да *А* илә банк бир-биринә јенә капитал вермиш олур, һәм дә тамамилә һәр һансы бир башга әмтәә алгы-сатгысында олдуғу кими вермишләр вә мәһз буна ҝөрә дә *А* һеч бир әлавә капитал әлдә етмиш олмур. Она тә'диjә васитәләри лазым иди вә буну әлдә етмишдир, һәм дә она ҝөрә әлдә етмишдир ки, банк онун пул капиталынын бир формасыны, вексели, дикәр формаја, пула чевирмишдир.

Демәли, һәгигәтән капитал борҹ верилмәсиндән, һәгигәтән капитал аванс едилмәсиндән јалныз биринҹи һалда бәһс едилә биләр. Икинҹи вә үчүнҹү һалда капитал борҹ верилмәсиндән, капитал аванс едилмәсиндән олса-олса анҹаг, капиталын һәр ҹүр јерләшдирилмәсиндә «капитал аванс олунмасындан» данышылдығы мә'нада бәһс етмәк олар. Бу мә'нада банк *А* шәхсә пул капитал борҹ верир, аванс едир; *А* үчүн исә бу ән чоху о мә'нада *пул капитал* тәшкил едир ки, үмумијјәтлә, бу онун капиталынын бир һиссәсидир. Буна ҝөрә дә о, буну әсил капитал кими дејил, мәһз тә'диjә васитәси кими алыр вә ишләдир. Јохса, тә'диjә васитәләри әлдә етмәк васитәси олан һәр бир ади әмтәә сатгысыны да капитал борҹ алынмасы һесаб етмәк лазым ҝәләрди. — *Ф. Е.*}

Банкнот бурахан хүсуси банк үчүн фәрг ондан ибарәтдир ки, онун билетләри јерли тәдавүлдә галмадыгда вә әманәтләр формасында, јахуд вахты чатмыш вексел үзрә тә'диjәләр заманы өзүнә гајытмадыгда елә адамларын әлинә кечир ки, банк бунларын мүгабилиндә онлара гызыл вә ја Инҝилис банкы билетләри вермәлидир. Беләликлә, бу һалда онун билетләринин борҹ верилмәси һәгигәтдә Инҝилис банкы билетләринин борҹ верилмәсидир вә ја, — банк үчүн ејни шеј олмагла, — гызыл борҹ верилмәсидир,

демәли, онун банк капиталынын бир һиссәсинин борч верилмәсидир. Инкилис банкынын өзү вә ја билетбурахма максимуму һаггындакы гануна табе едилмиш олан һәр һансы бир башга банк өз билетләрини тәдавүлдән чыхармаг вә сонра бунлары јенидән борч вермәк үчүн гијмәтли кағызлары сатмалы олдугда да ејнилә белә олур; бу һалда онун өз билетләри онун сәфәрбәр едилмиш банк капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир.

Әкәр тәдавүл һәтта халис метал тәдавүлү олсајды, јенә ејни заманда 1) гызылын ахыб кетмәси банкын анбарларыны тамам бошалтмыш оларды {бурада, јәгин, гызылын елә бир шәкилдә ахыб кетмәси нәзәрдә тутулур ки, онун һеч олмазса, бир һиссәси харичә кетмиш олур. — *Ф. Е.*} вә 2) банка гызыл башлыча олараг јалныз тә'дијәләр үзрә фәрги өдәмәк үчүн (кечмиш сөвдәләри баша вурмаг үчүн) лазым олачағына көрә, гијмәтли кағызлар мүгабилиндә онун вердији борчлар олдугча арта биләрди, лакин өзүнә гајыданда бунлар әманәт шәклиндә вә ја вахты чатмыш вексelләрин өдәнилмәси шәклиндә гајыдарды; белә ки, бир тәрәфдән, банкын портфелиндәки гијмәтли кағызларын мигдары артдыгда онун гызыл еһтијатынын үмуми мәбләғи азалмыш оларды, дикәр тәрәфдән исә, банк әввәлләр бир мүлкијјәтчи кими сахладығы ејни мәбләғи инди өз әманәтчиләринин борчлусу кими сахламалы оларды вә, нәһајәт, тәдавүл васитәләринин үмуми күтләси азалмыш оларды.

Индијәдәк биз белә фәрз едирдик ки, борчлар банкнотла верилир, демәли, банк билетләри бурахылышынын мүвәггәти олса да, артмасына сәбәб олур, һәрчәнд бу артма дәрһал јенә јох олур. Лакин бу бир зәрурәт дејилдир. Банк кағыз билетләр вермәк әвәзинә өз һесаблары үзрә *A* шәхс үчүн кредит ача биләр; бу һалда *A*, банкын борчлусу заһирдә онун әманәтчиси олур. О өз кредиторларына верәчәјини банкын үстүнә верилән чекләрлә өдәјир, бу чекләри алан шәхс дә өз банкиринә верәчәјини һәмин чекләрлә верир, бу банкир исә онлары clearing house-дә [һагг-һесаб палатасында], өз үстүнә верилмиш олан чекләрә дәјишир. Бу һалда иш банкнотларын һеч бир иштиракы олмадан кечир вә бүтүн сөвдә ондан ибарәт олур ки, банкын ичра етмәли олдуғу тәләбләр онун өз үзәринә јазылан чекләрлә салдолашдырылыр, онун јенидән һәгиги рекомпенсасијасы исә *A* шәхсә гаршы кредит тәләбнамәсиндән ибарәт олур. Банк бу һалда она өз банк капиталынын бир һиссәсини борч вермиш олур, чүнки о өз борч тәләбнамәләрини вермишдир.

Борч пула олан бу тәләб капитала тәләб олдуғу һалларда јалныз пул капитала олан тәләбдир, банкир нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән капитала, јә'ни гызыла — гызыл харичә ахыб кетдикдә — вә ја милли банкын билетләринә тәләбдир ки, бунлары да хүсуси банк јалныз еквивалент мүгабилиндә алгы васитәсилә әлдә едә биләр; демәли, бунлар онун үчүн капиталдыр. Јахуд, нә-

һәјәт, мәсәлә фаизли кағызлар, дөвләт фондлары, сәһмләр вә и. а. үзәриндәдир вә банк бунлары сатмалыдыр ки, гызылы вә ја банкнотлары өзүнә чәлб едә билсин. Лакин бунлар әкәр дөвләт кағызларыдырса, онда бу кағызлар јалныз онлары сатын алмыш олан шәхс үчүн капиталдыр, демәли, бу кағызлар өзләринин сатын алындығы гијмәти кимин үчүн тәмсил едирсә, кимин бу кағызлара гојулмуш капиталыны тәмсил едирсә онун үчүн капиталдыр; бунлар өзлүјүндә капитал дејил, садәчә борч тәләбнамәләридир. Әкәр бунлар ипотекдирсә — онда бунлар кәләчәк торпаг рентасыны алмаг үчүн садәчә вәсигәдир, әкәр сәһмдирсә — онда бунлар кәләчәкдәки изафи дәјәри әлдә етмәк һүгугу верән садәчә мүлкијјәт титулларыдыр. Бүтүн бу шејләр һәгиги капитал дејилдир, бунлар капиталын һеч бир тәркиб һиссәсини тәшкил етмир вә өзлүјүндә дәјәр дејилдир. Бу кими сөвдәләр васитәсилә һабелә банкын пулуну да әманәтләрә чевирмәк олар, белә ки, банк һәмин пулун мүлкијјәтчиси әвәзиндә она гаршы борчлуја чеврилләр, она башга бир титул әсасында саһиблик едәр. Банкын өзү үчүн бунун нә гәдәр әһәмијјәти олса да, өлкәдәки еһтијат капиталынын вә һәтта пул капиталын мигдарыны бу әсла дәјишдирмир. Демәли, капитал бурада јалныз пул капитал кими мөвчуддур, һәгиги пул формасында олмадыгда исә, капитал үчүн садә бир титул кими мөвчуддур. Бу чох мүһүмдүр, чүнки *банк* капиталынын чатышмазлығы вә она олан тәләбин күчләнмәси *һәгиги* капиталын азалмасы илә гарышдырылыр, һалбуки истеһсал васитәләри вә мәһсул формасында олан һәгиги капитал бу кими һалларда, әксинә, һәддән артыг олур вә базарлара тәзјиг көстәрир.

Демәли, банкларын тә'минат олараг өз әлиндә сахладығы гијмәтли кағызларын мигдарынын нә јолла артдығы чох садәчә изаһ олунур, беләликлә дә тәдавүл васитәләринин үмуми күтләси әввәлки мигдарда галдығы вә ја азалдығы шәраитдә борч пула артан тәләби банкларын нечә өдәјә билдијини дә чох садәчә изаһ етмәк олар. Мәһз белә пул сыхынтысы дөврләриндә тәдавүл васитәләринин һәмин үмуми күтләсинин мүәјјән һәдләр дахилиндә галмасы ики чүр олур: 1) гызылын ахыб кетмәси јолу илә; 2) пула тәләбин садәчә тә'дијә васитәләринә тәләбдән ибарәт олмасы јолу илә, һәм дә верилән банкнотлар дәрһал керијә ахыб кәлир, ја да сөвдә һеч бир банкнот верилмәдән, банкын китаблары үзрә кредит васитәсилә баш верир, демәли, садә кредит сөвдәси елә тә'дијәләрә хидмәт едир ки, бунлар үзрә һагг-һесаб чәкилмәси әмәлијјатын јеканә мәгсәдидир. Пулун хүсусијјәти беләдир ки, о јалныз тә'дијәләрин салдолашдырылмасы үчүн ишләдикдә (бөһранлар заманы исә борч, бир шеј сатын алмаг үчүн дејил, тә'дијә үчүн алыныр; — јени сөвдәләр башламаг үчүн дејил, габагкы сөвдәләри баша чатдырмаг үчүн алыныр), онун тәдавүлү ани олур, бу салдолашдырма һәтта халис кредит әмәлиј-

јаты јолу илә кечирилмәдикдә дә, пулун һеч бир иштиракы олмадан баш верир; демәли, борч пула чох күчлү тәләб олдуғу шәраитдә, тәдавүлү артырмадан чох бөјүк мигдарда бу кими сөвдәләр баш верә биләр. Лакин Инкилис банкынын вердији борч пул сон дәрәчә артмагла бәрабәр, еjни заманда, һәмин банкын тәдавүлүнүн дәјишилмәз галмасы вә ја һәтта азалмасы факты, тәкчә бу факт һеч дә, — Фуллартон, Тук вә башгаларынын (борч пул алынмасынын әлавә капитал, capital on loan, борч алынмасы илә еjни шеј олдуғуна даир өз сәһв фикирләри үзүндән) гәбул етдикләри кими, prima facie [һәр шејдән әввәл] сүбут етмир ки, пулун (банкнотларын) өз тә'дијә васитәси функсијасындакы тәдавүлү артмыр вә кенишләнмир. Ишләрдәки дурғунлуг дөврүндә банкнотларын алгы васитәси кими тәдавүлү азалдығына көрә вә бу заман чохлу борч вәсаити тәләб олундуғу үчүн банкнотларын тә'дијә васитәси кими тәдавүлү арта биләр, тәдавүлүн бүтүн мәбләғи, алгы васитәси вә тә'дијә васитәси кими ишләјән банкнотларын мәчмусу исә јенә дә дәјишилмәз гала биләр вә ја һәтта азала биләр. Банкнотларын тә'дијә васитәси кими тәдавүл етмәси, бунларын дәрһал керијә, өзләрини бурахмыш олан банка ахыб кәлмәси, адлары чәкилән игтисадчыларын нәзәриндә һеч дә тәдавүл дејилдир.

Әкәр пулун тә'дијә васитәси кими тәдавүлү, онун алгы васитәси кими тәдавүлүнүн азалмасына нисбәтән даһа јүксәк бир дәрәчәдә артсајды, онда, алгы васитәси кими ишләјән пулун мигдары хејли азалса да, бүтөвлүкдә тәдавүл артарды. Бөһранын мүәјјән вахтларында, јә'ни кредит тамамилә позулдугда доғрудан да белә олур, бу заман нәинки әмтәәләри вә гијмәтли кағызлары сатмаг мүмкүн олмур, һәтта векселләри учот етдирмәк дә мүмкүн олмур, тә'дијәни нәгд өдәмәкдән вә ја, тачирләрин дедији кими, кассадан башга бир чарә галмыр. Фуллартон вә дикәрләри баша дүшмүрләр ки, банкнотларын тә'дијә васитәси кими ишләмәси пула еһтијач олан бу кими дөврләр үчүн характерик һалдыр, буна көрә дә онлар бу һалы тәсадүфи һал һесаб едирләр. «Банкнот әлдә етмәк үстүндә күчлү рәгабәт мисалларыны, — чахнашма заманлары үчүн характерик олан вә, 1825-чи илин ахырларында олдуғу кими, бә'зән, јалныз мүвәггәти олса да, һәтта гызылын ахыб кетдији шәраитдә дә бирдән-бирә емиссијанын артмасына сәбәб олан бу рәгабәтә кәлдикдә, мән елә күман едирәм ки, буну тәбии вә ја зәрури олараг ашағы мәзәннә илә јанашы баш верән һаллардан бири һесаб етмәк лазым дејилдир; белә һалларда тәләб тәдавүл васитәсинә (демәк лазым иди: алгы васитәси кими ишләјән тәдавүл васитәсинә) тәләб дејилдир, дәфинәјә тәләбдир, тәшвишә дүшмүш банкирләрин вә капиталистләрин бир һиссәси тәрәфиндән олан тәләбдир ки, бу да адәтән бөһранын сон мәрһәләсиндә баш верир (демәли, тә'дијә васитәси еһтијатына олан тәләбдир), узун мүддәт ахыб кетмәнин ардынча

баш верир вә бунун гуртармасыны хәбәр верир» (Fullarton [ситат кәтирилән әсәр], сәһ. 130).

Һәлә пул тә'дијә васитәси кими тәдгиг едилдији заман (I китаб, III фәсил, 3, b) биз көстәрмишдик ки, тә'дијәләр силсиләси кәскин сурәтдә гырылдыгда әмтәәләрә гаршы пул халис идеал формадан шеј формасына, бунунла да бирликдә дәјәрин мүтләг формасына нечә чеврилир. Јенә орада, 100-чү вә 101-чи гејдләрдә биз буна даир бә'зи мисаллар да көстәрмишдик. Бу гырылманын өзү кредитин сарсылмасынын вә онунла јанашы баш верән һалларын: базарларын һәддән артыг долмасынын, әмтәәләрин гијмәтдән дүшмәсинин, истеһсалда фасилә әмәлә кәлмәсинин вә и. а. гисмән нәтичәси, гисмән дә сәбәбидир.

Лакин ајдындыр ки, Фуллартон алгы васитәси олан пулла тә'дијә васитәси олан пул арасындакы фәрги сәһвән тәдавүл (currency) васитәсилә капитал арасындакы фәргә чевирир. Лакин бу да јенә тәдавүл һаггында банкирә хас олан мәһдуд тәсәввүрдән доғур.

Белә бир суал да вермәк оларды: бу кими чәтин вахтларда нәјин чатышмазлығы һисс олунур, капиталынмы, јохса тә'дијә васитәсиндән ибарәт мүәјјән формада олан пулун? Мә'лум олдуғу үзрә, мүбаһисә мәһз бунун үстүндәдир.

Һәр шејдән әввәл, сыхынтылы вәзијјәт гызылын ахыб кетмәсиндә тәзаһүр етдији һалларда ајдындыр ки, мәһз бејнәлхалг тә'дијә васитәләри тәләб олунур. Лакин бејнәлхалг тә'дијә васитәсиндән ибарәт мүәјјән формадакы пул — дәјәрлә долу субстансијанын өзүнү, дәјәрин маддәсини тәшкил едән реал метал шәклиндәки гызылдыр. Бунунла бирликдә һәмин пул капиталдыр, лакин әмтәә капитал кими дејил, пул капитал кими капиталдыр, әмтәә формасында капитал дејил, пул формасында капиталдыр (һәм дә бу пул үмумдүнја базарынын үмуми әмтәәси кими мөвчуд олдуғу јүксәк мә'нада пулдур). Бурада тә'дијә васитәси олан пула тәләблә капитала тәләб арасында әкслик јохдур. Әкслик пул формасындакы капиталла әмтәә формасындакы капитал арасында мөвчуддур; һәм дә онун бу һалда тәләб олунан формасы, онун ишләјә биләчәји јеканә форма онун пул формасыдыр.

Гызыла (вә ја күмүшә) олан бу тәләби кәнара гојдугда, демәк олмаз ки, бу кими бөһран дөврләриндә капиталын һәр һансы тәрздә чатышмазлығы һисс олунур. Бу, фөвгәл'адә һалларда, мәсәлән, тахылын баһаланмасы, памбығын чатышмамасы вә и. а. шәраитиндә баш верә биләр; лакин белә һаллар һеч дә бу кими дөврләрин зәрури вә ја ади чығырдашлары дејилдир; буна көрә дә капиталын бу чатышмазлығыны лап әввәлдән белә бир чәһәтлә әсасландырмаг олмаз ки, борч пула күчлү тәләб мүшаһидә олунур. Әксинә, әмтәә капитал базарлары һәддән артыг долдурмушдур, дашырмышдыр. Демәли, сыхынтынын сәбәби һәр һалда *әмтәә* капиталын чатышмазлығы дејилдир. Биз бу мәсәлә үзәринә сонра гајыдачағыг.

ҮЧҮНЧҮ КИТАБ

БҮТӨВЛҮКДӘ КӨТҮРҮЛӘН КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

ИКИНЧИ ҺИССӘ

МАРКС — ЕНКЕЛС — ЛЕНИН ИНСТИТУТУНДАН

XIX чилдин икинчи һиссәсинин бу нәшри үчүн И. И. Степанов-Сквортсовун русча тәрчүмәсинин мәтни әсас көтүрүлмүшдүр. Бу тәрчүмә «Капитал»ын III чилдинин Енкелс тәрәфиндән һазырланмыш олан (1894-чү ил) нәшри илә јенидән јохланмышдыр. Габагкы тәрчүмәдә бурахылмыш олан сәһвләр вә дүрүст олмајан чәһәтләр јохлама заманы арадан галдырылмышдыр. Игтисади терминолокијанын дүрүстләшдирилмәсинә хүсуси диггәт верилмишдир.

«Капитал»ын III чилдинин II һиссәсиндән В. И. Ленинин ситат кәтирдији бир сыра парчалар мәтнә Ленинин тәрчүмә етдији шәкилдә дахил едилмишдир. 1894-чү ил алманча нәшринин ајры-ајры јерләри Марксын МЕЛИ-дә олан әлјазмасы илә, һабелә илк мәнбәләрлә тутушдурулмушдур. Бу заман 1894-чү ил нәшриндә бә'зи чап хәталары тапылмышдыр. Бу кими һалларда мәтндә дүзәлишләр едилмиш вә редаксија гејдләриндә мүвафиг изаһатлар верилмишдир.

1947-чи ил

БЕШИНЧИ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТИН ФАИЗӘ ВӘ САҺИБКАР КӘЛИРИНӘ АЈРЫЛМАСЫ. ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛ.

(АРДЫ.)

ИЈИРМИ ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

БАНК КАПИТАЛЫНЫН ТӘРКИБ ҺИССӘЛӘРИ.

Инди биз банк капиталынын нәдән ибарәт олдуғуну јахындан арашдырмалыјыг.

Биз индичә көрдүк ки, Фуллартон вә башгалары тәдавүл васитәси олан пулла тә'дијә васитәси олан пул (һабелә, гызылын ахыб кетмәси нәзәрә алындыгда дүнја пулу) арасындакы фәрги тәдавүл (currency) илә капитал арасындакы фәргә чевирирләр.

Капиталын бурада ојнадығы спесифик рол онунла нәтичәләнир ки, елмли игтисад пулун капитал олмадығына сә'јлә инандырмаға чалышдығы кими, банкирләр игтисады да ејни сә'јлә инандырмаға чалышыр ки, пул һәгигәтән par excellence [башлыча олараг] капиталдыр.

Тәдгигатымызын керисиндә биз көстәрәчәјик ки, бурада пул капитал, фаиз кәтирән капитал мә'насында moneyed capital илә гарышдырылыр, һалбуки биринчи мә'нада пул капитал һәмишә капиталын јалныз кечид формасы демәкдир вә бу форма капиталын дикәр формаларындан: әмтәә капиталдан вә мәһсулдар капиталдан фәргли олараг нәзәрдән кечирилир.

Банк капиталы: 1) нәгд пулдан, гызылдан вә ја банкнотлардан; 2) гијмәтли кағызлардан ибарәтдир. Гијмәтли кағызлары да биз јенә ики һиссәјә бөлә биләрик: бир һиссәси тичарәт кағызларындан, чари векселлләрдән ибарәтдир ки, арабир бунларын вахты гуртарыр вә банкирин фәалијјәти әслиндә бунлары учот етмәкдән ибарәтдир; бир һиссәси дә дөвләт кағызлары, хәзинә вәсигәләри, һәр чүр сәһмләр кими ичтимаи гијмәтли кағызлардан ибарәтдир, — гысасы, фаиз кәтирән, лакин векселлләрдән маһијјәтчә фәргләнән кағызлардан ибарәтдир. Һәмчинин ипотекләр дә бураја аид едилә биләр. Бу мадди тәркиб һиссәләриндән әмәлә

кәлән капитал јенә дә, банкирин өз гојдуғу капитала вә онун banking capital-ыны [банк капиталыны] вә ја борч алдығы капиталы тәшкил едән әманәтләрә ајрылыр. Банкнот бураxан банкларда банкнотлар да бураја аиддир. Әманәтләри вә банкнотлары биз һәлә бир кәнара гојаг. Һәр һалда ајдындыр ки, банкир капиталынын һәгиги тәркиб һиссәләри — пул, векселләр, фаизли кағызлар, — бу мүхтәлиф үнсүрләр истәр банкирин өз капиталыны, истәрсә әманәтләри, јә'ни башга адамларын капиталыны тәмсил етсин — бундан һәмин үнсүрләр әсла дәјишилмир. Банкирин өз капиталы васитәсиләми, јохса тәкчә әманәтләрдән әмәлә кәлән капитал васитәсилә иш көрмәсиндән асылы олмајараг, капиталын һиссәләрә бөлүнмәси дәјишилмәз галыр.

Фаиз кәтирән капиталын формасы она сәбәб олур ки, һәр бир мүәјјән вә мүнтәзәм пул кәлири, өзүнүн капиталдан әмәлә кәлиб-кәлмәмәсиндән асылы олмајараг, капитала дүшән фаиз кими көрүнүр. Пул кәлири әввәлчә фаизә чеврилир, сонра исә, бир һалда ки, фаиз вардыр, фаизин төрәдији капитал да тапылар. Ејнилә дә, фаиз кәтирән капитал мөвчуд олдугда, һәр бир дәјәр мәбләғи, кәлир кими хәрчләнмәдији тәгдирдә, капитал кими көрүнүр, јә'ни өзүнүн кәтирә билдији вә һәгигәтдә кәтирдији фаизин әксинә олараг, капитал мәбләғ (principal) кими көрүнүр.

Ишин маһијјәти садәдир: тутаг ки, иллик орта фаиз дәрәчәси 5%-дир. Демәли, фаиз кәтирән капитала чеврилмиш 500 ф. стерлинглик мәбләғ һәр ил 25 ф. ст. верәрди. Буна көрә дә тәсбит олунмуш һәр илки 25 ф. стерлинглик кәлир 500 ф. стерлинглик капитала фаиз һесаб едилир. Лакин бу халис хәјали бир тәсәввүрдүр вә јалныз о һал истисна тәшкил едир ки, 25 ф. стерлинглик кәлирин мәнбәји, — истәр бу мәнбә садәчә бир мүлкијјәт титулундан, истәр тәләбнамәдән, истәрсә һәгиги истеһсал үнсүрүндән, мәсәлән, торпаг саһәсиндән ибарәт олсун, — билаваситә башгасына верилә биләр, ја да елә бир форма алыр ки, бу формада ону башгасына вермәк мүмкүндүр. Мисал үчүн дөвләт борчуну вә әмәк һаггыны көтүрәк.

Дөвләт борч алдығы капитал үчүн кредиторларына һәр ил мүәјјән фаиз вермәлидир. Бурада кредитор борчун өдәнилмәсини борчлудан тәләб едә билмәз, о өз борч тәләбнамәсини, өз мүлкијјәт титулуну јалныз сата биләр. Капиталын өзүнү дөвләт истеһлак етмишдир, хәрчләмишдир. Капитал даһа мөвчуд дејилдир. Дөвләтин кредиторуна кәлдикдә исә, о: 1) дөвләтин, мисал үчүн, 100 ф. стерлинглик борч тәәһһүднамәсинә маликдир; 2) бу тәәһһүднамәјә көрә дөвләтин иллик кәлирләринин мүәјјән һиссәсинә, јә'ни иллик веркиләрин мүәјјән һиссәсинә, мисал үчүн 5 ф. стерлингинә вә ја 5%-нә саһиб олмаг һүгугу әлдә едир; 3) бу 100 ф. стерлинглик борч тәәһһүднамәсини һәр бир башга шәхсә сата биләр. Әкәр фаиз дәрәчәси 5%-дирсә вә әкәр дөвләтин тә'-

дијә габилијјәти шүбһә доғурмурса, онда борч тәәһһүднамәсинин саһиби *A* буну, үмумијјәтлә десәк, *B* шәхсә 100 ф. стерлингә сата биләр, зира *B* үчүн әсла фәрги јохдур ки, 100 ф. стерлинги илдә 5% һесабы илә борчму верир, јохса 100 ф. ст. вермәклә дөвләт тәрәфиндән она һәр ил 5 ф. ст. мигдарында бач верилмәсини тә'мин етмиш олур. Лакин о капитал ки, дөвләтин тә'дијәләри онун төрәтмәси (фаизи) һесаб олунур, — бүтүн бу һалларда хәјали, фиктив капитал олараг галыр. Сәбәби дә бир тәк о дејилдир ки, дөвләтә борч верилмиш олан мәбләғ үмумијјәтлә даһа мөвчуд дејилдир. Бу мәбләғин сәрф едиләчәји, бир капитал кими ишләдиләчәји үмумијјәтлә һеч бир заман нәзәрдә тутулмамышдыр, һалбуки онун јалныз бир капитал олараг тәтбиг едилмәси ону өз-өзүнү сахлајан бир дәјәрә чевирә биләрди. Илкин кредитора, *A* шәхсә иллик веркиләрдән чатмалы олан һиссә онун үчүн өз капиталына фаиздир, — нечә ки, бир бәдхәрчин әмлакындан сәләмчијә чатасы һиссә сәләмчи үчүн фаиз кими көрүнүр, һәрчәнд борч верилмиш пул мәбләғи һәр ики һалда бир капитал кими хәрчләнмәмишдир. Дөвләтин борч тәәһһүднамәсини сата билмәк *A* шәхсин өз әсас мәбләғини кери гајтармасына имкан верир. *B* шәхсә кәлдикдә исә, онун өз хүсуси нөгтеји-нәзәриндән онун капиталы фаиз кәтирән бир капитал кими тәтбиг едилмишдир. Әслиндә исә *B* јалныз *A* шәхсин јеринә кечмиш вә дөвләтә гаршы борч тәләбнамәсини, — *A* шәхсин малы олан бу тәләбнамәни сатын алмышдыр. Бу кими сөвдәләрин сајы нә гәдәр чохалмыш олса да, дөвләт борчу олан капитал халис фиктив капитал олараг галыр вә әкәр борч вәсигәләри даһа өзләринә алычы тапмајачаг олсајды, бу вахтдан е'тибарән һәмин фиктив капитал даһа һеч капитал кими дә көрүнмәзди. Лакин, буна бахмајараг, инди көрәчәјимиз кими, һәмин фиктив капиталын өзүнә мәхсус һәрәкәти вардыр.

Инди биз дөвләт борчу капиталына экслик тәшкил едән иш гүввәсини нәзәрдән кечирәк; бурада капитал мәнфи кәмијјәтдир, — үмумијјәтлә, фаиз кәтирән капитал, мә'насызча тәһриф едилмиш бүтүн формаларын анасыдыр, белә ки, мәсәлән, борчлар банкирин тәсәввүрүндә әмтәә кими көрүнә биләр. Бурада әмәк һаггы фаиз кими, демәли, иш гүввәси дә һәмин фаизләри кәтирән капитал кими көтүрүлүр. Әкәр, мәсәлән, иллик әмәк һаггы = 50 ф. ст., фаизин мигдары да 5%-дирсә, онда иллик иш гүввәси 1 000 ф. стерлинглик капитала бәрабәр һесаб олунур. Капиталист тәсәввүр тәрзинин мә'насызлығы бурада өз јүксәк нөгтәсинә чатыр; капиталын дәјәринин артмасыны иш гүввәсинин истисмар олунмасы илә изаһ етмәк әвәзиндә, әксинә, иш гүввәсинин мәһсулдарлығы онунла изаһ едилир ки, иш гүввәсинин өзү дә ејнилә мистик бир шејдир, фаиз кәтирән капиталдыр. XVII әсрин икинчи јарысында (мәсәлән, Петтидә) бу, чох севилән бир тәсәввүр иди, лакин бизим зәманәмиздә дә гисмән вулгар игтисадчылар, гисмән

дә вә башлыча олараг алман статистикләри бундан там бир ҹиддијјәтлә истифадә едирләр[1]. Әфсус ки, бу мә'насыз тәсәввүрү хошакәлмәз бир сурәтдә тәкзиб едән ики ҹәһәт вардыр: әввәлән, фәһлә ишләмәлидир ки, бу фаизләри әлдә етсин, икинҹиси дә, о өз иш гүввәсинин капитал дәјәрини башгасына вермәк јолу илә ону ҹинкилтили сиккәјә чевирә билмир. Һәгигәтдә онун иш гүввәсинин иллик дәјәри онун орта иллик әмәк һаггында бәрабәрдир вә о өз иш гүввәсини сатын алан шәхс үчүн мәһз бу дәјәри вә онун артмасы нәтиҹәси олан изафи дәјәри өз әмәји илә гајтармалыдыр. Көләлик системиндә гулун өзү капитал дәјәрдир, онун сатын алынма гијмәти вардыр. Әкәр ону муздла ишләмәјә верирләрсә, ишә көтүрән шәхс, әввәлән, онун сатын алынма гијмәти үчүн фаиз вермәлидир, бундан башга, капиталын иллик ашынмасыны өдәмәлидир.

Фиктив капитал јаранмасыны капиталлашма адландырырлар. Мүнтәзәм сурәтдә тәкрар олунан һәр бир кәлир капиталлашдырылыр, һәм дә ону орта фаиз үзрә һесаблајыб, һәмин фаизлә борҹ верилән капиталын верә биләҹәји бир кәлир кими көтүрүрләр; мәсәлән, әкәр иллик кәлир = 100 ф. ст., фаизин мигдары да = 5%-дирсә, онда 100 ф. ст. 2 000 ф. ст. үчүн иллик фаиз тәшкил едир вә бу 2 000 ф. ст. инди, 100 ф. стерлинг иллик кәлир көтүрмәк үчүн јуридик мүлкијјәт титулунун капитал дәјәри һесаб олунур. Бу мүлкијјәт титулуну сатын алмыш олан шәхсдән өтрү 100 ф. ст. һәгигәтән, 5% һесабы илә капиталын кәтирдији фаиздир. Беләликлә, капиталын һәгиги артма просесиндән асылылығын сон изләри дә итиб кедир вә капиталын автоматик сурәтдә өз-өзүнә артан бир дәјәр олмасы тәсәввүрү гәт'и сурәтдә мөһкәмләнмиш олур.

Һәтта борҹ вәсигәси — гијмәтли кағыз — халис хәјали капиталын нүмајәндәси олмадыгда да, һәмин кағызын капитал дәјәри — дөвләт борҹлары мисалында олдуғу кими — халис хәјалидир. Биз јухарыда көрдүк ки, кредит нә сурәтлә бирләшмиш капитал јарадыр. Кағызлар һәмин капиталы тәмсил едән мүлкијјәт титуллары хидмәтини көрүр. Дәмир јол, мә'дән, параход ҹәмијјәтләринин вә башга ҹәмијјәтләрин сәһмләри һәгиги капиталын, мәһз һәмин мүәссисәләрә гојулмуш вә орада фәалијјәт көстәрән капиталын нүмајәндәсидир, јахуд бу мүәссисәләрдә капитал кими сәрф етмәк үчүн иштиракчыларын аванс етдији пул мәблəғидир. Бу һалда сәһмләрин халис фырылдаг ола биләҹәји еһтималы

[1] «Фәһләнин капитал дәјәри вардыр вә әкәр фәһләнин иллик әмәк һаггынын пул дәјәрини фаиз кәлири кими көтүрсәк, һәмин капитал дәјәрин кәмијјәтини мүәјјән етмәк олар... Әкәр... күндәлик орта әмәк һаггы 4% һесабы илә капиталлашдырылса, онда бир нәфәр кәнд тәсәррүфат киши фәһләсинин орта дәјәри: алман Австријасы үчүн 1 500 талер, Пруссија үчүн 1 500, Инкилтәрә үчүн 3 750, Франса үчүн 2 000, дахили Русија үчүн 750 талер тәшкил едәр» (*Von Reden*: «Vergleichende Kulturstatistik», Berlin 1848, сәһ. 434).

да јох дејилдир. Лакин бу капитал икигат шәкилдә, — бир дәфә мүлкијјәт титулунун, сәһмләрин капитал дәјәри кими, бир дәфә дә һәмин мүәссисәләрә һәгигәтән гојулмуш вә ја гојулмалы олан капитал кими мөвҹуд дејилдир. Капитал јалныз бу ахырынҹы формада мөвҹуддур, сәһм дә капиталын реаллашдырдығы изафи дәјәр үзәриндә pro rata [пропорсионал олараг] јалныз мүлкијјәт титулудур. *А* шәхс титулу *В* шәхсә сата биләр. *В* шәхс буну *С* шәхсә сата биләр. Бу кими сөвдәләр ишин маһијјәтиндә һеч бир дәјишиклик етмир. *А* вә ја *В* бу һалда өз титулуну капитала чевирир, *С* исә өз капиталыны сәһмдар капиталындан көзләнилән изафи дәјәр үзәриндә садәҹә мүлкијјәт титулуна чевирир.

Бу мүлкијјәт титулларынын — јалныз дөвләт фондларынын дејил, һабелә сәһмләрин — дәјәринин мүстәгил һәрәкәти белә бир хәјалы тәсдиг едир ки, куја онлар өзләринин, бәлкә, бир титул кими тәмсил етдикләри капитал вә ја иддиа илә јанашы олараг һәгиги капитал тәшкил едир. Јә'ни онлар елә бир әмтәә олур ки, бу әмтәәләрин гијмәти хүсуси һәрәкәтә маликдир вә хүсуси шәкилдә мүәјјән олунур. Бу әмтәәләрин базар дәјәри онларын номинал дәјәриндән фәргли олан, һәгиги капиталын дәјәринин дәјишилмәси илә әлагәдар олмајан (һәрчәнд һәмин дәјәрин артмасынын дәјишилмәси илә әлагәдар олан) бир шәкил алыр. Бир тәрәфдән, сәһмләрин базар дәјәри, һәмин сәһмләрин вердији һүгуг әсасында әлдә едиләси кәлирләрин јүксәклији вә е'тибарлылығы илә бирликдә галхыб-енир. Әкәр сәһмин номинал дәјәри, јә'ни һәгигәтән сәрф едилән вә бу сәһмин әввәлдә тәмсил етдији мәбләғ 100 ф. стерлингдирсә вә әкәр мүәссисә 5% әвәзинә 10% кәтирмәјә башламышдырса, онда, башга шәртләр ејни галдыгда вә фаиз дәрәҹәси 5% олдугда сәһмин базар дәјәри галхыб 200 ф. ст. олур, чүнки 5% һесабы илә капиталлашан бу сәһм инди 200 ф. стерлинглик фиктив капиталы тәмсил едир. Ону 200 ф. стерлингә алан шәхс һәмин капитал сәрфи мүгабилиндә 5% кәлир әлдә едир. Әкәр мүәссисәнин кәлири азалырса, онда бунун тәрси баш верир. Бу кағызларын базар дәјәри гисмән еһтикар характериндәдир, чүнки бунларын дәјәри јалныз һәгиги кәлирлә дејил, һабелә көзләнилән, габагҹадан һесабланылан кәлирлә дә мүәјјән олунур. Лакин әкәр һәгиги капиталын дәјәринин артмасы сабитдирсә, јахуд, дөвләт борчу мисалында олдуғу кими, һеч бир капитал мөвҹуд дејилдирсә, әкәр иллик кәлир ганунла тәсбит едилмиш вә үмумијјәтлә кифајәт гәдәр тә'мин олунмушса, — онда һәмин гијмәтли кағызларын гијмәти фаизин һәрәкәтинә әкс истигамәтдә галхыб-енәҹәкдир. Әкәр фаиз дәрәҹәси 5%-дән 10%-ә галхырса, онда 5 ф. стерлинглик кәлири тә'мин едән гијмәтли кағыз анҹаг 50 ф. стерлинглик капиталы тәмсил едәҹәкдир. Фаиз дәрәҹәси $2\frac{1}{2}$%-ә енирсә, онда һәмин гијмәтли кағыз 200 ф. стерлинглик капиталы тәмсил едир. Гијмәтли кағызын дәјәри һәмишә јалныз капиталлашдырылмыш кәлирдир, јә'ни мөвҹуд

фаиз дәрәчәсинә ујғун олараг хәјали капитал үчүн һесабланмыш кәлирдир. Беләликлә, пул базарындакы сыхынты дөврләриндә һәмин гијмәтли кағызларын гијмәти ики гат дүшмәлидир: әввәлән, она көрә ки, фаиз дәрәчәси јүксәлир вә, икинчиси, она көрә ки, бу кағызлары пула чевирмәк мәгсәдилә күтләви сурәтдә базара чыхарырлар. Гијмәтләрин белә ашағы дүшмәси һәм о һалда баш верир ки, һәмин кағызларын өз саһиби үчүн тә'мин етдији кәлир, дөвләт фондларында олдуғу кими, сабит галсын, һәм дә о һалда баш верир ки, кағызларын тәмсил етдији һәгиги капиталын артмасы, сәнаје мүәссисәләриндә ола биләчәји кими, тәкрар истеһсал просесинин позулмасы һаллары нәтичәсиндә дәјишиклијә уғрамыш олсун. Бу аҳырынчы һалда гијмәтин јухарыда көстәрилән дүшмәсинә јалныз јениси дә әлавә олунур. Фыртына кечәндән сонра, ифлас етмиш вә ја ичибош мүәссисәләри тәмсил етмәјән кағызлар јенә өз әввәлки сәвијјәсинә чатыр. Бөһран заманы онларын гијмәтдән дүшмәси пул әмлакыны тәмәркүзләшдирән күчлү бир васитә кими тә'сир көстәрир[2].

Бу кағызларын гијмәтдән дүшмәси вә ја дәјәринин артмасы онларын тәмсил етдији һәгиги капиталын дәјәринин һәрәкәтиндән асылы олмадығы һалларда, бу гијмәтдән дүшмә вә ја дәјәрин артмасы кечәндән сонра милләтин сәрвәти олдуғу кими галыр. «Артыг 1847-чи ил октјабрын 23-ү үчүн ичтимаи фондлар, каналларын вә дәмир јолларын сәһмләринин дәјәри 114 725 225 ф. ст. дүшмүшдү» (Инкилис банкынын мүдири Моррис, 1847—1848 Commercial Distress [тичарәт бөһраны] һаггында һесабатдакы ифадәси). Бунларын гијмәтдән дүшмәси истеһсалын вә дәмир јолларда, каналларда һәрәкәтин һәгиги дурғунлуғуну вә ја башланмыш олан ишләрин дајандырылмасыны, јахуд һәгигәтдә һеч бир шејә дәјмәјән мүәссисәләрә һәдәр јерә капитал сәрф едилмәсини ифадә етмәдији үчүн, номинал пул капиталдан ибарәт бу сабун говугларынын партламасындан милләт бир гәпик дә јохсуллашмамышдыр.

Һәгигәтдә бүтүн бу кағызлар топланмыш иддиалардан, кәләчәк истеһсала јуридик титуллардан башга бир шеј дејилдир вә бунларын пул дәјәри вә ја капитал дәјәри, дөвләт борчларында

[2] { Феврал ингилабындан билаваситә сонра, Парисдә әмтәәләр вә гијмәтли кағызлар сон дәрәчә гијмәтдән дүшдүјү вә әсла алычы тапа билмәдији заман, Ливерпулда бир Исвечрә тачири (ашағыдакы әһвалаты мәним атама данышмыш олан) ч. Р. Свилхенбарт, мүмкүн олан һәр шејини пула чевирир вә бу нәгд пулу көтүрүб Парисә кедәрәк Ротшилдә мүрачиәт едиб дејир ки, кәл бирликдә бир фырылдаг ишләдәк. Ротшилд ону диггәтлә сүзәндән сонра үзәринә атылыб ики чијниндән јапышараг дејир: «Avezvous de l'argent sur vous?» — «Oui, M. le baron!» — «Alors vous êtes mon homme!» [«Бәс сизин пулунуз вармы?» — «Бәли, чәнаб барон!» — «Онда мәнә елә сиз лазымсыныз!»]. — Беләликлә онлар икиликдә мүкәммәл бир фырылдаг ишләтмишдиләр. — *Ф. Е.* }

олдуғу кими, ја һеч бир капиталы тәмсил етмир, ја да өзләринин тәмсил етдији һәгиги капиталын дәјәриндән асылы олмајараг тәнзим олунур.

Капиталист истеһсалынын мөвчуд олдуғу бүтүн өлкәләрдә, фаиз кәтирән капитал адлы олдугча чох капитал вә ја бу формада moneyed capital вардыр. Һәм дә пул капитал јығымы дедикдә әксәријјәтлә јалныз һәмин истеһсал иддиаларынын јығымы, бу иддиаларын базар гијмәтинин, хәјали капитал дәјәринин јығымы нәзәрдә тутулур.

Демәли, банкир капиталынын бир һиссәси фаизли кағыз дејилән бу кағызлара гојулмушдур. Бу — әсил банк ишиндә ишләмәјән еһтијат капиталынын әсил бир һиссәсидир. Ән бөјүк һиссәси сәнаје капиталистләринин, јахуд тачирләрин векселләриндән, јә'ни тә'дијә тәәһһүднамәләриндән ибарәтдир. Пул борч верән шәхс үчүн бу векселләр фаизли кағызлардыр, јә'ни о һәмин кағызлары сатын алыркән тә'дијә мүддәтинәдәк галмыш вахт үчүн олан фаизләри чыхыр. Буна да мәһз учот дејилир. Беләликлә, векселин тәмсил етдији мәбләғдән чыхылан мәбләғин кәмијјәти, фаиз дәрәчәсинин мүәјјән вахтдакы јүксәклијиндән асылыдыр.

Нәһајәт, банкирин капиталынын сонунчу һиссәси онун гызыл вә ја банкнотлардан ибарәт пул еһтијатындан ибарәтдир. Әкәр әманәтләр үчүн мүгавиләдә аз-чох узун бир мүддәт шәрт гојулмамышдырса, онда әманәтчи нә заман тәләб етсә әманәт дәрһал гајтарылмалыдыр. Әманәтләр даим ахыб кәлир вә ахыб кедир. Лакин бири әманәтини көтүрдүкдә, башгасы әманәт гојур, беләки, ишләрин нормал кедиши дөврләриндә әманәтләрин орта кәмијјәти аз дәјишилир.

Капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә банкларын еһтијат фондлары орта һесабла һәмишә, дәфинә шәклиндә мөвчуд олан пулун мигдарыны ифадә едир, һәм дә бу дәфинәнин бир һиссәси јенә кағызлардан, гызыл әлдә етмәк үчүн садәчә вәсигәләрдән ибарәтдир, лакин бу вәсигәләрин өзүнүн һеч бир дәјәри јохдур. Буна көрә дә банкир капиталынын чох һиссәси тамамилә фиктивдир вә борч тәләбнамәләриндән (векселләрдән), дөвләт кағызларындан (кечмиш капиталы тәмсил едән кағызлардан) вә сәһмләрдән (кәләчәк кәлирин әлдә едилмәси вәсигәләриндән) ибарәтдир. Бурада унутмамаг лазымдыр ки, банкирләрин јанмаз шкафларындакы һәмин кағызларын тәмсил етдији капиталын пул дәјәри, һәтта бу кағызлар тә'минатлы кәлир вәсигәләри (мәсәлән, дөвләт кағызлары) олдугда да, јахуд һәгиги капитала мүлкијјәт титулу вәзифәсини ифа етдикдә дә (мәсәлән, сәһмләр) тамамилә фиктивдир вә бу пул дәјәр, һәмин кағызларын һеч олмазса гисмән тәмсил етдији һәгиги капиталын дәјәриндән асылы олмајараг тәнзим олунур; һәмин кағызлар капиталы тәмсил етмәјиб садәчә кәлир тәләбнамәсиндән

ибарәт олдугда исә, ејни бир кәлирә олан тәләбнамә даим дәјишилән фиктив пул капиталда ифадә олунур. Бураја белә бир чәһәт дә әлавә олунур ки, банкирин бу фиктив капиталы әксәријјәтлә онун өз капиталы дејил, чамаат тәрәфиндән банка фаизлә вә ја фаизсиз әманәт гојулан капиталдыр.

Әманәтләр һәмишә пул, гызыл вә ја банкнот шәклиндә, ја да бунлары әлдә етмәк вәсигәләри шәклиндә гојулур. Һәгиги тәдавүл тәләбатындан асылы олараг каһ азалан, каһ да артан еһтијат фонду истисна олмагла, һәмин әманәтләр ишдә һәмишә, бир тәрәфдән, сәнаје капиталистләринин вә тачирләрин әлиндә олур вә бунлар һәмин әманәтләрин һесабына өз векселләрини учот етдириб борч алырлар; дикәр тәрәфдән, гијмәтли кағыз алверчиләринин (биржа дәллалларынын) әлиндә вә ја өз гијмәтли кағызларыны сатмыш олан хүсуси шәхсләрин әлиндә, ја да (хәзинә вәсигәләри вә јени истигразлар мисалында олдуғу кими) һөкумәтин әлиндә олур. Әманәтләрин өзү ики чүр рол ојнајыр. Јухарыда дејилдији кими, әманәтләр, бир тәрәфдән, фаиз кәтирән капитал олараг борч верилир вә, демәли, бунлар банкларын кассасында олмур, бунлар анчаг банкларын китабларында, әманәтчиләрә чатачаг бир мәбләғ кими јазылмыш олур. Дикәр тәрәфдән, әманәтләр јалныз китаблардакы бу кими садәчә јазылардан ибарәт олур, чүнки әманәтчиләрин гаршылыглы тәләбләри әманәтләр һесабына верилән чекләр васитәсилә тәнләшдирилир вә һесаблардан гаршылыглы сурәтдә силинир; бу һалда әсла фәрги јохдур, истәр әманәтләр ејни бир банкирин әлиндә олсун вә беләликлә о, һесаблары гаршылыглы сурәтдә тәнләшдирсин, истәрсә бу, бир-бирилә өз чекләрини мүбадилә едиб јалныз фәрги өдәјән мүхтәлиф банклар тәрәфиндән ичра олунсун.

Фаиз кәтирән капитал вә кредит системи инкишаф етдикдә һәр бир капитал мүхтәлиф үсуллар нәтичәсиндә икиләшмиш, бә'зи һалларда исә һәтта үчләшмиш көрүнүр; бунун сәбәби о үсуллардыр ки, онларын сајәсиндә ејни бир капитал вә ја һәтта ејни бир борч тәләбнамәси мүхтәлиф әлләрдә мүхтәлиф формаларда мејдана чыхыр[3]. Бу «пул капиталын» чох һиссәси тамамилә фик-

[3] {Капиталын бу икиләшмәси вә үчләшмәси сон илләр әрзиндә, мәсәлән, Лондонун биржа һесабатларында артыг хүсуси бир сүтун тәшкил едән малијјә трестләри сајәсиндә хејли кениш инкишаф етмишдир. Мүәјјән нөв фаизли кағызлар, мәсәлән, харичи дөвләт кағызлары, Инкилтәрә шәһәр вә ја Америка дөвләт истигразлары, дәмир јол сәһмләри вә и. а. сатын алмаг үчүн чәмијјәт дүзәлир. Тутаг ки, 2 милјон ф. стерлинглик капитал сәһмләрә јазылмаг јолу илә топланылыр; дирексија мүвафиг гијмәтли кағызлар алыр, ја да кағызларла аз-чох фәал бир сурәтдә еһтикар едир вә хәрчләри чыхдыгдан сонра иллик фаизләри дивиденд олараг сәһмдарлар арасында бөлүшдүрүр. Сонра, бә'зи сәһмдар чәмијјәтләриндә белә бир адәт әмәлә кәлмишдир ки, ади сәһмләри ики дәрәчәјә бөлүрләр: preferred вә deferred [имтијазлы вә икинчи дәрәчәли сәһмләр]. Preferred сәһмләр, тутаг ки, 5% мигдарында тәсбит олунмуш фаиз кәтирир, әлбәттә, о шәртлә ки, мүәссисәнин үмуми мән-

тивдир. Еһтијат фонду истисна олмагла бүтүн әманәтләр банкирин борч тәәһһүдләриндән башга бир шеј дејилдир вә бунлар һеч вахт нәгд шәкилдә мөвчуд олмур. Һәмин әманәтләр жиро дөвријјәси үчүн хидмәт етдикдә, банкирләр бунлары борч вердикдән сонра бунлар банкирләрдән өтрү бир капитал кими ишләјир. Банкирләр мөвчуд олмајан әманәтләр үзрә вәсигәләри бир-биринә вермәклә һәмин борч тәләбләрини гаршылыглы сурәтдә һесаблардан силирләр.

А. Смит пул борчу әмәлијјатларында капиталын ојнадығы рол барәсиндә белә дејир: «Һәтта пул борч верилмәси ишиндә дә пул бир нөв вәсигә ролу ојнајыр, өз саһибинин әлиндә тәтбиг имканы тапмајан капиталлар һәмин вәсигә васитәсилә әлдән-әлә кечир. Ҝәмијјәтчә бу капиталлар өзләринин әлдән-әлә кечмәсиндә аләт олан пул мәбләғиндән, демәк олар, һәдсиз дәрәчәдә артыг ола биләр; ејни сиккәләр бир чох мүхтәлиф борчлар заманы, һабелә бир чох мүхтәлиф алгыларда далбадал хидмәт едә биләр. *Мәсәлән*, *А* шәхс *W* шәхсә 1 000 ф. ст. борч верир, *W* һәмин пула дәрһал *В* шәхсдән 1 000 ф. стерлинглик әмтәә алыр. *В* шәхс пулу тәтбиг етмәјә јер тапмадығына ҝөрә, һәмин сиккәләри *X* шәхсә борч верир, *X* исә јенә бу сиккәләрин јардымы илә дәрһал *С* шәхсдән 1 000 ф. стерлинглик әмтәә алыр. *С* шәхс дә өз пулуну ејни сурәтлә вә ејни әсасла *Y* шәхсә борч верир, о да јенидән бу пула *D* шәхсдән әмтәә алыр. Беләликлә ејни пул, гызыл вә ја кағыз пул, бир нечә ҝүн әрзиндә үч мүхтәлиф борч вә үч мүхтәлиф алгы үчүн васитәчи ола билир, һәм дә бу сөвдәләрин һәрәси өз дәјәри е'тибарилә һәмин пулун бүтүн мәбләғинә бәрабәрдир. Пулун саһибләри олан *А, В,* вә *С* шәхсләр борч алан үч нәфәрә — *W, X* вә *Y* шәхсләрә јалныз, һәмин алгылары ичра етмәк ихтијары вермишләр. Һәмин борчларын гијмәти, һабелә фајдасы бу ихтијардадыр. Үч капиталистин борч вердији капитал һәмин капитала сатын алына биләчәк әмтәәләрин дәјәринә бәрабәрдир вә бу алгылар үчүн васитәчи олан пулун дәјәриндән үч дәфә артыгдыр. Буна бахмајараг һәмин борчлар тамамилә тә'мин олуна биләр, чүнки борчлулар борч пула алдыглары әмтәәләри елә ишләдирләр ки, бу әмтәәләр өз дәјәрини мәнфәәтлә бирликдә гызыл пул вә ја кағыз пул шәклиндә вахтында ҝери гајтар-

---

фәәти буна јол вермиш олсун; әҝәр бундан әлавә бир гәдәр артыг мәбләғ галырса, deferred сәһмләрә ҝөрә бөлүшдүрүлүр. Preferred-ә гојулан «бөјүк» капиталлар бу јолла, deferred әсасында апарылан әсил мә'нада еһтикардан аз-чох дәрәчәдә тәчрид едилмиш олур. Лакин ајры-ајры ири мүәссисәләр бу јени модаја табе олмаг истәмәдикләринә ҝөрә, елә ҹәмијјәтләр јаранмаға башламышдыр ки, бунлар һәмин мүәссисәләрин сәһмләринә бир милјон вә ја бир нечә милјон ф. ст. гојдугдан сонра һәмин сәһмләрин номинал дәјәриндә јени сәһмләр бурахыр, лакин бу һалда сәһмләрин јарысы preferred, јарысы да deferred сәһмләрдән ибарәт олур. Бу кими һалларда әввәл бурахылмыш сәһмләр икиләшир, чүнки бунлар јени сәһмләр бурахылмасы үчүн әсас олур. — *Ф. Е.*]

мыш олур. Ејни сиккәләр үмумијјәтлә өз дәјәриндән үч дәфә вә ја һәтта отуз дәфә артыг мәбләғдә мүхтәлиф борҹлар үчүн васитә ола билдији кими, ејнилә һәмин борҹларын кери гајытмасы үчүн дә далбадал васитә ола биләр» ([A. Smith: «Wealth of Nations»] II китаб, IV фәсил).

Ејни бир пул ваһиди, өзүнүн тәдавүл сүр'әтиндән асылы олараг, бир нечә мүхтәлиф алгы ичра едә билдијинә көрә, һабелә бир нечә мүхтәлиф борҹ да ичра едә биләр, чүнки алгы ону бир әлдән башга әлә верир, борҹ исә алгынын иштиракы олмадан пулун бир әлдән дикәр әлә верилмәсиндән башга шеј дејилдир. Сатычыларын һәр бири үчүн пул онун әмтәәсинин чеврилмиш формасыдыр; һазырда, һәр бир дәјәрин капитал дәјәр шәкли алдығы бир заманда, пул мүхтәлиф борҹ әмәлијјатларында нөвбә илә мүхтәлиф капиталлары тәмсил едир, бу исә, јухарыда мүәјјән едилмиш олан белә бир мүддәанын јалныз башга ҹүр ифадәсиндән ибарәтдир ки, пул далбадал мүхтәлиф әмтәә дәјәрләрини реаллашдыра биләр. Бунунла јанашы олараг пул шејләрдән ибарәт капиталларын бир әлдән дикәринә кечмәси үчүн тәдавүл васитәси ола биләр. Борҹ верилән пул әлдән-әлә бир тәдавүл васитәси кими кечмир. Нә гәдәр ки, бу пул борҹ верәнин әлиндәдир, онун әлиндә тәдавүл васитәси дејилдир, онун капиталынын дәјәринин варлыг формасыдыр. Бу пулу о үчүнҹү шәхсә борҹ вердикдә һәмин формада верир. Әкәр *А* шәхс *В* шәхсә, *В* шәхс исә *С* шәхсә алгынын васитәчилији олмадан пул борҹ версәјди, онда һәмин пул мәбләғи үч капиталы тәмсил етмәк дејил, бир капиталы, јалныз *бир* капитал дәјәри тәмсил етмиш оларды. Пулун һәгигәтән нә гәдәр капиталы тәмсил етмәси, һәмин пулун мүхтәлиф әмтәә капиталларын дәјәр формасы олараг нә гәдәр тез-тез ишләмәсиндән асылыдыр.

Үмумијјәтлә борҹлар һаггында А. Смитин дедикләри әманәтләрә дә тәтбиг едилә биләр, чүнки әманәтләр ҹамаатын банкирә вердији борҹларын јалныз хүсуси адыдыр. Ејни бир мәбләғ истәнилән мигдар әманәтләр үчүн аләт хидмәтини көрә биләр.

«Шүбһәсиз доғрудур ки, бирисинин бу күн *А* шәхсә әманәт олараг вердији 1 000 ф. ст. сабаһ кери вериләҹәк вә *В* шәхсин әлиндә әманәт тәшкил едәҹәкдир. Бир күн сонра *В* тәрәфиндән верилән бу пул *С* шәхсин әлиндә әманәт тәшкил едә биләр вә и. а. та сонсузлуға гәдәр. Буна көрә дә 1 000 ф. стерлинг мигдарында ејни пул мәбләғи бир чох дәфә әлдән-әлә кечмәк васитәсилә, әманәтләрдән ибарәт әсла мүәјјән едилмәз бир мәбләғ тәшкил едә биләр. Буна көрә дә ола биләр, Бирләшмиш краллыгдакы бүтүн әманәтләрин $^{9}/_{10}$ һиссәси јалныз, банкирләрин китабларында бунлары тәсдиг едән јазылар шәклиндә мөвҹуддур вә банкирләр өзләри дә һәмин јазылар үзрә гаршылыглы һагг-һесаб апарырлар... Мәсәлән, Шотландијада тәдавүлдәки пулун мигдары һеч вахт 3 милјон ф. стерлингдән артыг олмадығы һалда, әманәтләрин

мәбләғи 27 милјона чатыр. Һәм дә чахнашма баш вермәсә вә һамы өз әманәтләрини банклардан кери тәләб етмәсә, һәмин 1 000 ф. ст. кери гајыдыркән өз јолунда јенә әввәлки кими асанлыгла ејни гејри-мүәјјән дәрәчәдә бөјүк бир мәбләғдә тә'дијәләр ичра едә биләр. Бу күн бирисинин хырда алверчијә өз борчуну өдәмәк үчүн вердији ејни 1 000 ф. ст. сабаһ һәмин хырда алверчинин тачирә өз борчуну вермәси үчүн хидмәт едә билдијинә көрә, даһа бир күн сонра исә бу пул тачирин банка борчуну вә и. а. та сонсузлуға гәдәр өдәјә билдијинә көрә, ејни 1 000 ф. ст. әлдән-әлә, банкдан-банка кечәрәк, тәсәввүр олуна биләчәк һәр чүр әманәт мәбләғини өдәјә биләр» («The Currency Question Reviewed», сәһ. 162, 163).

Һәм дә бу кредит системиндә һәр шеј икиләшиб, үчләшиб ади бир кабуса чеврилдијинә көрә, бу, «еһтијат фонду» барәсиндә дә доғрудур ки, һәмин фондда нәһајәт самбаллы бир шеј тапмаг үмидиндәдирләр.

Инкилис банкынын мүдири ч. Морриси јенә динләјәк: «Хүсуси банкларын еһтијат фондлары әманәтләр формасында Инкилис банкынын әлиндәдир. Гызылын ахыб кетмәси, көрүнүр, әввәлчә јалныз Инкилис банкына тохуна биләр; лакин гызылын ахыб кетмәси һәгигәтдә ејни дәрәчәдә дикәр банкларын еһтијатларына да тохунарды, чүнки һәмин банкларын бизим банкдакы еһтијатларынын да бир һиссәсинин ахыб кетмәси демәк оларды. О бүтүн әјаләт банкларынын еһтијатларына да тамамилә ејни тә'сири көстәрмиш оларды» («Commercial Distress» 1847—1848). Демәли, еһтијат фондлары нәтичә е'тибарилә Инкилис банкынын еһтијат фонду дахилиндә әријиб кедир[4]. Лакин бу еһтијат фонду

[4] {О замандан бәри бу ишин нә гәдәр кениш инкишаф етдијини 1892-чи илин нојабрында Лондонун он беш ән бөјүк банкындакы еһтијатлар һаггында 1892-чи ил 15 декабр тарихли «Daily News»дән көтүрүлмүш ашағыдакы рәсми мә'лумат сүбут едир.

Банкын ады	Пассив	Мөвчуд еһтијатлар	Фаиз һесабы илә
City	9 317 629 ф. ст.	746 551 ф. ст.	8,01
Capital and Counties	11 392 744 » »	1 307 483 » »	11,47
Imperial	3 987 400 » »	447 157 » »	11,22
Lloyds	23 800 937 » »	2 966 806 » »	12,46
Lon. and Westminster	24 671 559 » »	3 818 885 » »	15,50
Lon. and S. Western	5 570 268 » »	812 353 » »	14,58
London Joint Stock	12 127 993 » »	1 288 977 » »	10,62
London and Midland	8 814 4[illegible]9 » »	1 127 280 » »	12,79
London and County	37 111 035 » »	3 600 374 » »	9,70
National	11 163 829 » »	1 426 225 » »	12,77
National Provincial	41 907 384 » »	4 614 780 » »	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489 » »	1 532 707 » »	11,98
Prescott and C°	4 041 058 » »	538 517 » »	13.07
Union of London	15 502 618 » »	2 300 084 » »	14,84
Williams, Deacon, and Manchester, and C°	10 452 381 » »	1 317 628 » »	12,60
Јекуну . . .	232 655 823 ф. ст.	27 845 807 ф ст	11,97

да јенә ики формада мөвҹуд олур. Banking department-ин* еһтијат фонду, банкын бурахмаға ихтијары олдуғу банкнотларын мигдарынын тәдавүлдәки банкнотларын мигдарындан артығына бәрабәрдир. Бурахыласы банкнотларын ганунла мүәјјән едилмиш максимум мигдары = 14 милјон (бу мигдар үчүн метал еһтијаты тәләб олунмур; бу тәгрибән дөвләтин банка олан борҹунун мигдарына бәрабәрдир) плјус банкын нәчиб метал еһтијаты. Беләликлә, әкәр бу еһтијат = 14 милјон ф. стерлингдирсә, онда банкын 28 милјон ф. стерлинглик банк билети бурахмаг ихтијары вардыр вә әкәр бу мәбләғин 20 милјону тәдавүлдәдирсә, онда banking department-ин еһтијат фонду = 8 милјон. Бу һалда һәмин 8 милјон банкнот банкын сәрәнҹам едә билдији гануни банкир капиталыдыр вә ејни заманда онун әманәтләри үчүн еһтијат фондудур. Әкәр инди гызыл ахыб кетмәјә башлајараг метал еһтијатыны 6 милјон азалтса, — бу заман банк ејни мәбләғдә банкнот пуч етмәлидир, — онда banking department-ин еһтијаты 8 милјондан 2 милјона дүшәр. Бир тәрәфдән, банк өз фаиз дәрәҹәсини хејли јүксәлдәрди, дикәр тәрәфдән, банкларын вә дикәр әманәтчиләрин әманәтләрини тә'мин едән еһтијат фонду хејли азалмыш оларды. 1857-чи илдә Лондонун дөрд ән бөјүк сәһмдар банкы тәһдидлә дејирди ки, әкәр Инкилис банкы 1844-ҹү ил банк фәрманынын мүвәггәти ләғв едилмәси һаггында һөкумәт сәрәнҹамы верилмәсинә наил олмазса[5], бу сәһмдар банклары өз әманәтләрини кери тәләб едәҹәкдир, бу исә banking department-ин ифласына сәбәб оларды. Беләликлә, banking department 1847-ҹи илдәки кими ифлас едә биләр, һалбуки бу заман issue department-дә** тәдавүлдәки банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн тә'минат олараг милјонлар (мәсәлән, 1847-ҹи илдә 8 милјона гәдәр) јатыб галыр. Лакин бу сонунҹу да јенә хәјалидир.

«Әманәтләрин билаваситә банкирләрин өзүнә лазым олмајан чох һиссәси billbrokers-ин (һәрфи мә'нада вексел дәллалларынын, әслиндә исә — јарымбанкирләрин) әлинә кечир; бунлар өзләринә верилән борҹлара тә'минат олараг банкирә, Лондонда, јахуд әјаләтдә мүхтәлиф шәхсләр үчүн дисконт етмиш олдуглары тиҹарәт вексelләрини тәклиф едирләр. Billbroker һәмин money at call-ын (тәләб едилән кими гајтарылмалы олан пулун) верилмәси үчүн

Тәгрибән 28 милјонлуг бу еһтијатдан ән азы 25 милјону Инкилис банкына әманәт гојулмушдур вә ән чоху 3 милјону 15 банкын өз кассаларында нәгд пул шәклиндә мөвҹуддур. Һалбуки Инкилис банкынын банк шө'бәсинин нәгд еһтијат фонду јенә 1892-ҹи илин нојабрында бир дәфә дә там 16 милјона чатмамышды! — *Ф. Е.* }

[5] 1844-ҹү ил банк фәрманынын дајандырылмасы банка, өз әлиндәки гызыл еһтијаты илә банкнотлары тә'мин етмәк гајғысына галмадан истәдији гәдәр банкнот бурахмаг имканы верир, демәли, истәдији гәдәр фиктив кағыз пул капитал јаратмаг вә бу капиталын көмәји илә банклара вә вексел дәллалларына, бунларын васитәсилә дә тиҹарәтә борҹ бурахмаг имканы верир.

* Банк шө'бәсинин. *Ред.*

** Емиссија шө'бәсиндә. *Ред.*

банкирин гаршысында чавабдеһдир; һәм дә бу чүр әмәлијјатлар о гәдәр кениш даирәдә баш верир ки, банкын { Инкилис банкынын} индики мүдири ч. Нив өз шаһид ифадәсиндә дејир: «Бизә мә'лумдур ки, бир broker-ин [дәллалын] 5 милјону вар иди вә белә фәрз етмәјә бизим әсасымыз вар ки, дикәринин 8—10 милјону вар иди; биринин 4 милјону, дикәринин 3½ милјону, үчүнчүсүнүн 8 милјондан артығы вар иди. Мән brokers-ләрин әлинә кечән әманәтләрдән бәһс едирәм» («Report of Committee on Bank Acts», 1857—1858, сәһ. 5, бөлмә № 8).

«Лондон billbrokers-ләри... өзләринин чох бөјүк әмәлијјатларыны һеч бир нәгд еһтијат олмадан ичра едирдиләр; онлар өз әлләриндә олан вә јаваш-јаваш вахты гуртаран векселләр үзрә пул әлдә едәчәкләрини, јахуд өз дисконт етдикләри векселләрин мүгабилиндә Инкилис банкындан, еһтијач олдугда, борч ала биләчәкләрини үмид едирдиләр». — Лондон billbrokers-ләринин ики фирмасы 1847-чи илдә тә'дијәләри дајандырмышды; сонра бунларын һәр икиси јенә иши давам етдирди. 1857-чи илдә онлар јенидән тә'дијәләри дајандырдылар. 1847-чи илдә бир фирманын капиталы 180 000 ф. ст. икән, пассиви тәгрибән 2 683 000 ф. ст. иди; бу фирманын 1857-чи илдә капиталы, чох еһтимал, 1847-чи илдә малик олдуғунун дөрддә бириндән артыг олмадығы һалда, пассиви 5 300 000 ф. ст. иди. Дикәр фирманын капиталы 45 000 ф. стерлингдән артыг олмадығы һалда, пассивләри һәр ики һалда 3 милјондан 4 милјона гәдәр иди» (јенә орада, сәһ. XXI, абзас № 52).

ОТУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

ПУЛ КАПИТАЛ ВӘ ҺӘГИГИ КАПИТАЛ. I.

Кредитин тәдгигиндә инди јанашачағымыз јеканә чәтин мәсәләләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

Биринчиси, әсил пул капиталы јығымы. Һәмин јығым нә дәрәчәдә әсил капитал јығымынын, јә'ни кениш миғјасда тәкрар истеһсалын әламәтидир вә нә дәрәчәдә бунун әламәти дејилдир? Plethora дејилән шеј — капитал артыглығы — јалныз фаиз кәтирән капитал һаггында, јә'ни пул капитал һаггында тәтбиг олунан бу ифадә, — анчаг сәнаједәки ифрат истеһсалын хүсуси ифадә үсулудурму, јохса ифрат истеһсалла јанашы олараг хүсуси бир һал тәшкил едир? Бу артыглыг, пул капиталын бу артыг тәклифи дурғунлуг вәзијјәтиндә олан нәгд пул (күлчә, гызыл пул вә банкнот) күтләләринә ујғун кәлирми, буна көрә дә һәгиги пулун бу артығыны борч капиталын көстәрилән артығынын ифадәси вә тәзаһүр формасы һесаб етмәк олармы?

Икинчиси дә пул сыхынтысы, јә'ни борч капиталын чатышмазлығы һәгиги капиталын (әмтәә капиталын вә мәһсулдар капиталын) чатышмазлығыны нә дәрәчәдә ифадә едир? Дикәр тәрәфдән, һәмин пул сыхынтысы әсил пулун чатышмазлығына, тәдавүл васитәләринин чатышмазлығына нә дәрәчәдә ујғун кәлир?

Индијәдәк биз пул капитал вә үмумијјәтлә пул әмлакы јығымынын спесифик формасыны нәзәрдән кечирдијимиз үчүн көрүрдүк ки, бу јығым формасы әмәк үзәриндә мүлкијјәт иддиаларынын јығымындан ибарәт олур. Дөвләт борчу капиталынын јығымы, ашкар олдуғу кими, јалныз дөвләтин кредиторлары синфинин артмасы демәкдир, онлар веркиләрин үмуми күтләсиндән мүәјјән мәбләғләри мәнимсәмәк һүгугу әлдә едирләр[6]. Һәтта

[6] Дөвләт фондлары, иллик кәлирин борчу өдәмәк үчүн нәзәрдә тутулмуш һиссәсини тәмсил едән хәјали капиталдан башга бир шеј дејилдир. Бу мәбләғә мувафиг бир капитал хәрчләнмишдир; бу капитал борчун мәбләғини мүәјјән етмишдир, лакин дөвләт кағызлары ону тәмсил етмир, чүнки бу капитал инди даһа әсла мөвчуд дејилдир. Јени сәрвәтләр исә сәнаје әмәји илә јарадылмалыдыр; һәр ил габагчадан бу сәрвәтин бир һиссәси, мәһв едилмиш сәрвәти борч вермиш оланлар үчүн ајрылыр; һәмин һиссә верки

борчларын јығылмасынын да капитал јығымы шәкли ала биләчәји факты, кредит системиндә реал мүнасибәтләрин тәһрифини там бир долғунлугла ашкара чыхарыр. Әввәлдә борч алыныб артыг чохдан хәрчләнмиш капиталын мүгабилиндә верилмиш олан һәмин борч вәсигәләри, пуч едилмиш олан капиталын бу кағыз дубликатлары өз саһибләри үчүн бир капитал кими ишләјир, чүнки бунлар сатылмаг үчүн јарарлы әмтәәдир вә, демәли, гајтарылыб капитала чеврилә биләр.

Доғрудур, биз һәмчинин көрдүк ки, ичтимаи мүәссисәләр, дәмир јоллар, мә'дәнләр вә с. үзәриндә мүлкијјәт титуллары фе'лән һәгиги капитал титулларыдыр. Лакин бу титуллар һәмин капитала сәрәнчам етмәк имканы вермир. Ону көтүрмәк олмаз. Бу титуллар јалныз, изафи дәјәрдән һәмин капиталын мәнимсәмәли олдуғу бир һиссәни әлдә етмәк үчүн јуридик чәһәтдән тәсдиг олунмуш иддиа верир. Лакин бу титуллар да һәгиги капиталын кағыз дубликатына чеврилир; бурада баш верән һал она бәнзәр ки, јүкүн фактурасы јүкүн өзү илә јанашы олараг вә онунла ејни заманда дәјәр кәсб етмиш олур. Онлар мөвчуд олмајан капиталын номинал нүмајәндәси олур. Зира һәгиги капитал онларла јанашы мөвчуддур вә, әлбәттә, бу дубликатларын әлдән-әлә кечмәси нәтичәсиндә һәгиги капитал башга әлә кечмиш олмур. Онлар фаиз кәтирән капитал үчүн форма олур ки, буна да сәбәб онларын јалныз мүәјјән кәлир тә'мин етмәси дејилдир, сәбәб һәмчинин одур ки, онлары сатдыгда, капитал дәјәрдә олдуғу кими, әвәзиндә пулу кери алмаг олар. Бу кағызларын јығымы дәмир јолун, мә'дәнләрин, пароходларын вә с. јығымыны ифадә етдији тәгдирдә о, һәгиги тәкрар истеһсал просесинин кенишләнмәсини ифадә едир, — бу тамамилә она бәнзәјир ки, мәсәлән, дашынар әмлакын верки вәрәгәсинин артмасы һәмин дашынар әмлакын артдығыны көстәрир. Лакин өзү әмтәә кими сатыла билән, буна көрә дә капитал дәјәрләр кими тәдавүл едән бир дубликат олмаг е'тибарилә һәмин кағызлар хәјалидир вә онларын дәјәринин кәмијјәти, бир титул олараг тәмсил етдикләри һәгиги капиталын дәјәринин һәрәкәтиндән әсла асылы олмајараг галхыб-дүшә биләр. Фаизин сәвијјәси дүшдүкдә, онларын дәјәр кәмијјәти, јә'ни онларын биржадакы мәзәннәси һөкмән јүксәлмәк мејли көстәрир, о һалда ки, фаизин сәвијјәсинин дүшмәси, пул капиталын спесифик һәрәкәтиндән асылы олмајараг, мәнфәәт нормасынын азалмаг мејлинин садәчә нәтичәсидир. Беләликлә, тәкчә бу сәбәб үзүн-

---

васитәсилә сәрвәт истеһсалчыларындан алыныр ки, дөвләтин кредиторларына верилсин, һәм дә һәр бир өлкәдә капиталла фаиз арасында адәтән мөвчуд олан нисбәтә ујғун олараг, кредиторлара чатасы һәр илки рентаны доғура биләчәк капитал мигдарында бир хәјали капитал фәрз олунур (*Sismondi*: «Nouveaux principes», II, сәһ. 230 [бах: *Сисмонди:* «Сијаси игтисадын јени әсаслары», II чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1937-чи ил, сәһ. 111—112]).

дән, капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә һәмин хәјали сәрвәт, әввәлдә мүәјјән номинал дәјәри олан өз пропорсионал һиссәләриндән һәр биринин дәјәринин артмасы нәтичәсиндә чохалыр[7].

Бу мүлкијјәт титуллары гијмәтинин галхыб-енмәси нәтичәсиндәки газанма вә итки, һабелә дәмир јол кралларынын вә башгаларынын әлиндә бунларын мәркәзләшмәси, ишин өз тәбиәтинә көрә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә елә бир ојунун нәтичәси олур ки, капиталист мүлкијјәти әлдә едилмәсиндә бу ојун әмәк әвәзиндә илкин үсула чеврилир, һабелә билаваситә зоракылығын јерини тутур. Фиктив пул әмлакынын бу нөвү јалныз хүсуси шәхсләрин пул әмлакынын чох бөјүк һиссәсини дејил, һабелә, јухарыда көстәрмиш олдуғумуз кими, банкир капиталынын да чох бөјүк һиссәсини тәшкил едир.

Пул капитал јығымы дедикдә һабелә, — биз буну јалныз һәмин мәсәләни тез гуртармаг үчүн хатырладырыг, — хүсуси пул капиталистләри илә дөвләт, ичмалар вә борч алан тәкрар истеһсалчылар арасында бир васитәчи олан банкирләрин (пешәси борч вермәк оланларын) әлиндә сәрвәт топланмасыны да нәзәрдә тутмаг оларды; һәм дә кредит системинин бүтүн нәһәнк кенишләнмәсини, үмумијјәтлә кредитин бүтүн мәчмусуну һәмин банкирләр өз хүсуси капиталы кими истисмар едир. Бу гочаглaрын капиталы вә кәлирләри һәмишә пул формасында, ја да мүстәгим пул тәләбнамәләри формасында олур. Бу синфин сәрвәт јығымы һәгиги јығымдан олдугча фәргли бир истигамәтдә баш верә биләр, лакин һәр һалда о сүбут едир ки, бу синиф һәгиги капиталын хејли һиссәсини өз әлинә кечирир.

Нәзәрдән кечирилән мәсәләни даһа мәһдуд бир шәкилдә көстәрәк. Дөвләт фондлары, һабелә сәһмләр вә һәр чүр башга гијмәтли кағызлар борч верилән капитал үчүн, фаиз кәтирмәли олан капитал үчүн тәтбиг даирәләридир. Онлар бу капиталын борч верилмәси формаларыдыр. Лакин өзләри онлара гојулан борч капиталынын өзү дејилдир. Дикәр тәрәфдән, кредит тәкрар истеһсал просесиндә мүстәгим рол ојнадығына көрә, ашағыдакыны нәзәрдә тутмаг лазымдыр: сәнајечи вә ја тачир вексели дисконт етдирмәк вә ја борч алмаг истәдикдә она сәһм вә ја дөвләт кағызлары лазым дејилдир. Она пул лазымдыр. Буна көрә дә о башга бир үсулла пул тапа билмәдикдә, һәмин гијмәтли кағызлары киров гојур вә ја сатыр. Биз дә *мәһз һәмин* борч верилән капиталын јығымындан, һәм дә мәһз борч верилән пул капита-

[7] Борч веріләси јығылмыш пул капиталын бир һиссәси һәгигәтдә сәнаје капиталынын садәчә ифадәсидир. Мәсәлән, Инкилтәрә 1857-чи илдә Америка дәмир јолларына вә башга мүәссисәләринә 80 милјон ф. ст. гојдугда, буну демәк олар, јалныз инкилис әмтәәләринин ихрачы һесабына гојмушду вә америкалылар бу әмтәәләри әсла өдәмәли олмамышдылар. Инкилис ихраччылары бу әмтәәләрин мүгабилиндә Американын үстүнә векселләр јазырдылар вә сәһмләрә јазылан инкилисләр һәмин векселләри алыб сәһмләрин дәјәрини өдәмәк үчүн Америкаја гајтарырдылар.

лын јығымындан бәһс едирик. Бурада биз евләрин, машынларын вә дикәр әсас капиталын борч верилмәсиндән бәһс етмирик. Биз һабелә сәнајечиләрин вә тачирләрин бир-биринә әмтәә шәклиндә вә тәкрар истеһсал просеси чәрчивәси дахилиндә вердикләри борчлардан да бәһс етмирик, һәрчәнд биз һәлә бу мәсәләни дә әввәлчә јахындан тәдгиг етмәли олачағыг; биз анчаг, васитәчи олан банкирләрин әли илә сәнајечиләр вә тачирләр тәрәфиндән алынан пул борчларындан бәһс едирик.

Демәли, әввәлчә коммерсија кредитини, јә'ни тәкрар истеһсал просесиндә мәшғул олан капиталистләрин бир-бирләринә вердикләри кредити тәһлил едәк. О, кредит системинин әсасыны тәшкил едир. Онун нүмајәндәси векселдир, тә'дијә вахты тә'јин олунмуш борч вәсигәсидир, document of deferred payment-дир*. Һәр кәс бир әли илә кредит вериб дикәр әли илә кредит алыр. Банкир кредитини һәләлик бир кәнара гојаг, о, маһијјәтчә фәргли олан тамамилә башга бир момент тәшкил едир. Һәмин векселләр дә тачирләрин өз арасында, учотун васитәчилији олмадан, өтүрмә гејди илә, бир тә'дијә васитәси кими тәдавүл етдијинә көрә, бу јалныз борч тәләбнамәсини *А* шәхсдән *В* шәхсин үзәринә кечирмәкдир вә бу һал бүтөвлүкдә нисбәтләри әсла дәјишдирмир. Јалныз бир шәхсин јеринә дикәри гојулур. Лакин һәтта бу һалда да векселин өдәнилмәси пулун мүдахиләси олмадан баш верә биләр. Мәсәлән, әјиричи *А* шәхсин вексел үзрә памбыг дәллалы *В* шәхсә, онун да *С* идхалчыја борчу вардыр. Әкәр *С* ејни заманда иплик ихрач едирсә, — бу да чох тез-тез баш верир, — онда *С* шәхс векселин мүгабилиндә *А* шәхсдән иплик ала биләр, әјиричи *А* исә *В* дәллала олан борчуну *В* дәллалын *А* тәрәфиндән *С* шәхсдән тә'дијә һесабына алдығы өз вексели илә өдәјир, һәм дә пулла ән чоху јалныз салдону өдәмәк лазым кәлир. Бүтүн бу сөвдәнин нәтичәси јалныз памбығын иплијә мүбадилә едилмәсиндән ибарәтдир. Ихраччы јалныз әјиричини, памбыг дәллалы исә памбыг әкән плантасија саһибини тәмсил едир.

Бу халис коммерсија кредитинин дөвраны барәсиндә ики чәһәти гејд етмәк лазымдыр:

Биринчиси: бу гаршылыглы борч тәләбләринин өдәнилмәси капиталын кери ахыб кәлмәсиндән, јә'ни јалныз мүддәти узадылмыш олан *Ә—П* әмәлијјатындан асылыдыр. Әкәр әјиричи чит фабрикантындан вексел алмышса, онда чит фабриканты базардакы читини тә'дијә мүддәти чатанадәк сата билсә, вексели өдәјә биләр. Әкәр тахыл мөһтәкири өз акентинин үстүнә вексел вермишсә, онда бу акент тахылы көзләнилән гијмәтә сата билсә, һәмин пулу верә биләр. Беләликлә, һәмин тә'дијәләр тәкрар истеһ-

---

* Вахты узадылмыш тә'дијә сәнәдидир. *Ред.*

салын, јә'ни истеһсал вә истеһлак просесинин фасиләсизлијиндән асылыдыр. Лакин кредит гаршылыглы характер дашыдығына көрә, биринин тә'дијә габилијјәти дикәринин тә'дијә габилијјәтиндән асылыдыр; зира вексел верән шәхс өз векселини вериркән ја онун өз мүәссисәсиндә капиталын кери гајыдачағыны, ја да мә'лум мүддәт әрзиндә вексел үзрә она пул вермәли олан башга шәхсин мүәссисәсиндә капиталын кери гајыдачағыны нәзәрдә тута биләр. Капиталын кери гајытмасынын көзләнилдији һаллары бир кәнара гојсаг, тә'дијә анчаг, вексел верәнин капитал кеч гајыдачағы тәгдирдә өз тәәһһүдләрини өдәмәк үчүн сахладығы еһтијат капиталы һесабына ичра олуна биләр.

Икинчиси: бу кредит системи тә'дијәнин нәгд верилмәси зәрурәтини арадан галдырмыр. Һәр шејдән әввәл мәсрәфләрин хејли һиссәси: әмәк һаггы, веркиләр вә и. а. һәмишә нәгд пулла ичра олунмалыдыр. Сонра, тутаг ки, *C* шәхсдән тә'дијә әвәзинә вексел алмыш олан *B* шәхсин өзү һәмин векселин вахты гуртаранадәк артыг тә'дијә вахты чатмыш олан вексел үзрә *D* шәхсә пул вермәлидир, бунун үчүн исә она нәгд пул лазымдыр. Јухарыда фәрз етдијимиз үзрә памбыг әкән плантаторла әјиричи арасында вә әксинә баш верән белә биткин дөвран јалныз бир истисна тәшкил едә биләр; дөвран даим бир чох јердә гырылмалыдыр. Тәкрар истеһсал просесини нәзәрдән кечириркән (II китаб, III бөлмә) биз көрдүк ки, сабит капитал истеһсалчылары сабит капиталы гисмән өз араларында мүбадилә едирләр. Мәһз буна көрә дә векселләр аз-чох гаршылыглы олараг бир-бирини өдәјә биләр. Истеһсалын јүксәлән хәтти шәраитиндә дә ејни һал баш верир; бурада, мәсәлән, памбыг тачири әјиричинин үстүнә, әјиричи чит фабрикантынын үстүнә, чит фабриканты ихраччынын үстүнә, ихраччы идхалчынын (ола билсин, јенә дә памбыг идхалчысынын) үстүнә вексел верир. Лакин бурада сөвдә дөвраны јохдур, демәли, гапанан тәләбләр даирәси дә јохдур. Мәсәлән, әјиричинин тохучуја гаршы тәләби көмүр сатанын машынгајырана гаршы тәләби илә өдәнилмир; әјиричи өз мүәссисәсиндә һеч вахт машынгајыран үчүн гаршылыглы тәләб јарада билмәз, чүнки онун мәһсулу, иплик һеч вахт машынын тәкрар истеһсалы просесинә бир унсүр кими дахил ола билмәз. Буна көрә дә белә тәләбләр пулла өдәнилмәлидир.

Бу коммерсија кредитинин һүдудлары өзлүјүндә нәзәрдән кечирилсә, онлар беләдир: 1) сәнајечиләрин вә тачирләрин сәрвәти, јә'ни капиталын керијә ләнк ахыб кәлмәси еһтималына гаршы онларын сәрәнчамында олан еһтијат капиталы; 2) бу керијә ахыб кәлмәнин өзү. Капиталын керијә ахыб кәлмәси бир мүддәт ләнкијә биләр, јахуд бу мүддәт әрзиндә әмтәә гијмәтләри дүшә биләр, јахуд бирдән еләә ола биләр ки, базарда дурғунлуг әмәлә кәлдијинә көрә әмтәә сатыла билмир. Векселин мүддәти нә гәдәр узун оларса, әввәлән, еһтијат капиталы бир о гәдәр чох

олмалыдыр, һабелə гиjмəтлəрин дүшмəси вə jа базарын һəддəн артыг долмасы нəтичəсиндə капиталын керијə ахыб кəлмəсинин азалмасы вə лəнкимəси имканы бир о гəдəр чох олур. Сонра, əввəлдəки сөвдə əмтəə гиjмəтлəринин jүксəлмəси вə jа дүшмəси еһтикары илə нə гəдəр чох əлагəдар едилмишсə, капиталын керијə гаjытмасы бир о гəдəр аз тə’мин едилмиш олур. Лакин аjдындыр ки, əмəjин мəһсулдар гүввəси, демəли, һəмчинин бөjүк мигjасда истеһсал инкишаф етдикчə: 1) базарлар кенишлəнир вə истеһсал jериндəн узаглашыр, 2) буна көрə дə кредит даһа узун мүддəтли олмалыдыр, демəли, 3) сөвдəлəрдə еһтикар үнсүрү даһа күчлү һөкмран олмалыдыр. Бөjүк мигjасда вə узаг базарлар үчүн олан истеһсал бүтүн мəһсулу тичарəтин сəрəнчамына верир; лакин мүмкүн деjилдир ки, миллəтин капиталы икилəшсин, белəликлə дə тачирлəр өз капиталына бүтүн милли мəһсулу алмаг, сонра да ону сатмаг имканына малик олсунлар. Демəли, бурада кредит лабүддүр, бу кредитин һəчми исə истеһсалын дəjəринин артмасы илə бирликдə артыр вə онун мүддəти сатыш базарларынын узаглығы артдыгча узаныр. Бурада гаршылыглы тə’сир вардыр. Истеһсал просесинин инкишафы кредити кенишлəндирир, кредит исə сəнаjе вə тичарəт əмəлиjjатларынын кенишлəнмəсинə сəбəб олур.

Əкəр бу кредит банкир кредитиндəн аjрылыгда көтүрүлəрсə, аjдындыр ки, о, сəнаjе капиталынын өзүнүн һəчми илə бирликдə артыр. Бурада борч капиталы илə сəнаjе капиталы еjниjjəт тəшкил едир; борч верилəн капиталлар jа гəт’и олараг фəрди истеһлак үчүн, jа да мəһсулдар капиталын сабит үнсүрлəрини өдəмəк үчүн нəзəрдə тутулан əмтəə капиталларыдыр. Демəли, бурада, борч верилмиш капитал олараг меjдана чыхан капитал һəмишə, тəкрар истеһсал просесинин мүəjjəн фазасында олан, лакин алгы-сатгы васитəсилə əлдəн-əлə кечəн бир капиталдыр, һəм дə алычы онун еквивалентини jалныз сонралар, габагчадан шəрт гоjулмуш вахтда верир. Мəсəлəн, памбыг векселə мүбадилə олунуб əjиричинин əлинə кечир, иплик векселə мүбадилə олунуб чит фабрикантынын əлинə кечир, чит векселə мүбадилə олунуб тачирин əлинə кечир, тачирин əлиндəн исə векселə мүбадилə олунуб ихраччыjа кечир, ихраччы буну векселə мүбадилə едиб Һиндистанда бир тачирə верир, бу тачир исə ону сатыб əвəзиндə индиго алыр вə и. а. Белəликлə памбыг əлдəн-əлə кечдиjи мүддəт əрзиндə өзүнүн читə чеврилмəси просесини баша чатдырыр, чит əн ахырда Һиндистана көндəрилир, индигоjа мүбадилə едилир, бу индиго Авропаjа кəтирилир вə орада jенə тəкрар истеһсал просесинə дахил олур. Тəкрар истеһсал просесинин мүхтəлиф фазалары бурада кредит васитəсилə ичра олунур, белə ки, əjиричи памбығын пулуну, чит фабриканты иплиjин пулуну, тачир читин вə и. а. пулуну нəгд вермир. Просесин биринчи əмəлиjjатларында əмтəə-памбыг истеһсалын мүхтəлиф фазаларындан

кечир вә бу кечмә кредит васитәсилә баш верир. Лакин истеһсалда памбыг әмтәә олараг өз сон формасыны алдыгда, һәмин әмтәә капитал бир дә јалныз мүхтәлиф тачирләрин әлиндән кечир, бунлар ону узаг бир базара јеридир вә һәмин тачирләрин ахырынчысы ону ән ахырда истеһлакчыја сатыб әвәзиндә, ја истеһлак просесинә, ја да тәкрар истеһсал просесинә дахил олан башга бир әмтәә алыр. Демәли, бурада ики дөвру фәргләндирмәк лазымдыр: биринчи дөвр әрзиндә кредит васитәсилә шејин истеһсалындакы һәгиги ардычыл фазалар ичра олунур; икинчи дөвр әрзиндә һәмин шеј јалныз бир тачирин әлиндән дикәринин әлинә кечир ки, онун дашынмасы да бураја дахилдир, јә'ни *Ә — П* әмәлијјаты баш верир. Лакин бурада да јенә әмтәә, һәр һалда, тәдавүл әмәлијјатында, демәли, тәкрар истеһсал просесинин мүәјјән фазасында олур.

Демәли, бурада борч верилән, һеч дә сәрбәст капитал дејилдир, өз саһибинин әлиндә өз формасыны дәјишмәли олан капиталдыр, о елә бир формададыр ки, һәмин формада өз саһиби үчүн садәҹә әмтәә капиталдыр, јә'ни тәрсинә чеврилмәли олан, биринчи нөвбәдә һәр һалда мәһз пула чеврилмәли олан капиталдыр. Демәли, кредит васитәсилә бурада әмтәәнин метаморфозу баш верир: јалныз *Ә — П* дејил, һабелә *П — Ә* әмәлијјаты вә һәгиги истеһсал просеси баш верир. Банкир кредити бир кәнара гојуларса, тәкрар истеһсал дөвраны чәрчивәсиндәки кредит боллуғу һеч дә, борч олараг тәклиф едилән вә мәнфәәтлә тәтбиг олунмаг саһәси ахтаран сәрбәст капиталларын боллуғуну көстәрмир, — һәмин кредит боллуғу тәкрар истеһсал просесиндә чохлу капиталын фәалијјәтдә олдуғуну көстәрир. Демәли, бурада кредит васитәсилә ашағыдакы әмәлијјатлар баш верир: 1) сәнаје капиталистләриндән бәһс олундугда, — сәнаје капиталы бир фазадан дикәринә кечир, бир-бирилә тәмас едән вә бир-биринә мүдахилә едән истеһсал даирәләри арасында әлагә јараныр; 2) тачирләрдән бәһс олундугда, — әмтәәләр дашыныр вә нәһајәт пула сатыланадәк, јахуд башга бир әмтәәјә мүбадилә едиләнәдәк әлдән-әлә кечир.

Кредит максимуму бурада сәнаје капиталынын истеһсала ән долғун ҹәлб олунмасы демәкдир, јә'ни истеһлакын һәдләриндән асылы олмајараг сәнаје капиталынын тәкрар истеһсал ҝүҹүнүн сон дәрәҹә ҝәркинләшдирилмәси демәкдир. Бу истеһлак һәдләри тәкрар истеһсал просесинин өзүнүн ҝәркинләшмәси нәтиҹәсиндә ҝенишләнир; бу ҝәркинләшмә, бир тәрәфдән, фәһләләр вә капиталистләр тәрәфиндән ҝәлирин истеһлакыны артырыр, дикәр тәрәфдән, мәһсулдар истеһлакын ҝәркинләшмәси илә ејнијјәт тәшкил едир.

Нә гәдәр ки, тәкрар истеһсал просеси мунтәзәм давам едир вә буна ҝөрә дә капиталын ҝери ахыб ҝәлмәси тә'мин едилмиш һалда галыр, һәмин кредит мөһкәм дајаныр вә ҝенишләнир, һәм дә онун ҝенишләнмәси тәкрар истеһсал просесинин өзүнүн ҝе-

нишләнмәсинә архаланыр. Кери ахыб кәлмәнин ләнкимәси, базарларын һәддән артыг долмасы, гиjмәтләрин дүшмәси нәтиҹәси олараг дурғунлуг әмәлә кәлдикдә, сәнаjе капиталы дәрһал артыглыг етмәjә башлаjыр, лакин бу елә бир формада олур ки, һәмин формада сәнаjе капиталы өз функсиjаларыны ифа етмәк игтидарында деjилдир. Чохлу әмтәә капитал вардыр, лакин сатылмыр. Чохлу әсас капитал вардыр, лакин тәкрар истеһсалдакы дурғунлуг үзүндән эксәрән ишләмир. Кредит ихтисар олунур: 1) она көрә ки, бу капитал сәрбәстдир, jә'ни өз тәкрар истеһсал фазаларынын бириндә даjаныб галмышдыр, чүнки өз метаморфозуну иҹра едә билмир, 2) она көрә ки, тәкрар истеһсал просесинин фасиләсиз ҹәрәjанына олан е'тимад сарсымышдыр, 3) она көрә ки, һәмин коммерсиjа кредитинә олан тәләб азалыр. Өз истеһсалыны ихтисар едән вә анбарында сатылмамыш чохлу иплиjи олан әjиричинин кредитлә памбыг алмаға еһтиjаҹы jохдур. Таҹирин кредитлә әмтәә алмаға еһтиjаҹы jохдур, чүнки таҹирин онсуз да лазым олдуғундан артыг әмтәәси вардыр.

Демәли, тәкрар истеһсал просесинин бу кенишләнмәси вә jа һәтта jалныз нормал кәркинлиjи позулурса, бунунла бирликдә кредит чатышмазлығы да меjдана кәлир; кредитлә әмтәә алмаг чәтинләшир. Тә'диjәни нәгд пулла өдәмәк тәләби вә кредитлә сатышда еһтиjатлылыг көстәрилмәси сәнаjе тсиклинин билаваситә ифласдан сонра кәлән фазасы үчүн хүсусилә характерикдир. Бөһран заманы, һәр кәсин сатмаға шеjи олдуғу вә һеч кәсин бир шеj сата билмәдиjи, еjни заманда борҹуну өдәмәк үчүн сатмаға мәҹбур олдуғу заман исә капиталын — сәрбәст олан вә өзүнә тәтбиг саһәси ахтаран капиталын деjил, өз тәкрар истеһсалы просесиндә сыхынты чәкән капиталын — күтләси мәһз, кредит чатышмазлығынын да ән күҹлү олдуғу (буна көрә дә банкир кредити үзрә учот дәрәҹәсинин ән jүксәк олдуғу) вахтларда ән чох олур. Ишә гоjулмуш олан капиталын бу заман һәгигәтән бөjүк күтләләри сәрбәст галыр, чүнки тәкрар истеһсал просеси даjанмышдыр. Фабрикләр ишләмир, хам материаллар jығылыб галыр, һазыр мәһсуллар әмтәә базарыны һәддән артыг долдурур. Буна көрә дә белә бир вәзиjjәти мәһсулдар капиталын чатышмазлығына иснад вермәк әсла дүз деjилдир. Мәһз бу дөврдә гисмән тәкрар истеһсал просесинин нормал, лакин һазырда ихтисар едилмиш мигjасына нисбәтән, гисмән дә азалмыш истеһлака нисбәтән мәһсулдар капитал артыглыг едир.

Белә тәсәввүр едәк ки, бүтүн ҹәмиjjәт jалныз сәнаjе капиталистләриндән вә муздлу фәһләләрдән ибарәтдир. Сонра, бүтүн капиталын хеjли һиссәләринин өз орта нисбәтләри һәҹмдә өдәнилмәсинә мане олан вә тәкрар истеһсал просесинин мүхтәлиф һиссәләри арасындакы үмуми асылылыг шәраитиндә, хүсусән кредитин инкишаф етдирдиjи бу асылылыг шәраитиндә лабүд сурәтдә мүвәггәти үмуми дурғунлуг һаллары jаратмалы олан гиjмәт дәjи-

шикликләрини бир кәнара гојаг. Һабелә, кредитин стимул јаратдығы фиктив мүәссисәләри вә еһтикар дөвријјәләрини дә бир кәнара гојаг. Онда бөһраны јалныз, мүхтәлиф саһәләрдә истеһсалын мүтәнасибсизлији илә, һабелә капиталистләрин өзләринин истеһлакы илә онларын јығымы арасындакы мүтәнасибсизликлә изаһ етмәк оларды. Лакин белә бир мә'лум вәзијјәтдә истеһсала гојулмуш капиталларын өдәнилмәси башлыча олараг гејри-мәһсулдар синифләрин истеһлак габилијјәтиндән асылыдыр, фәһләләрин истеһлак габилијјәти исә гисмән әмәк һаггы ганунларына көрә мәһдуддур, гисмән дә она көрә мәһдуддур ки, фәһләләр јалныз капиталистләр синфи онлардан мәнфәәтлә истифадә едә билдикләри мүддәт әрзиндә өзләринә иш тапа билирләр. Бүтүн һәгиги бөһранларын әсил сәбәби һәмишә, күтләләрин јохсуллуғундан вә онларын истеһлакынын мәһдудлуғундан ибарәт олараг галыр вә капиталист истеһсалы мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәјә мејил етдији һалда, һәмин јохсуллуг вә мәһдудлуг бу мејлә елә мүгавимәт көстәрир ки, санки бу гүввәләрин инкишаф һәдди чәмијјәтин јалныз мүтләг истеһлак габилијјәтиндән ибарәтдир.

Мәһсулдар капиталын һәгигәтән чатышмазлығындан, һеч олмазса капиталистчәсинә инкишаф етмиш олан милләтләрдә чатышмазлығындан јалныз о һалда бәһс етмәк олар ки, ја башлыча јејинти васитәләринин, ја да сәнаје үчүн ән мүһүм хам материалларын үмуми гытлығы олсун.

Лакин бу коммерсија кредитинә әсил пул кредити әлавә олунур. Сәнајечиләрин вә тачирләрин бир-биринә кредит вермәси онларын банкирләрдән вә пул кредиторларындан алдығы пул борчлары илә чулғашыр. Вексел дисконт едилдикдә борч верилмә јалныз номинал олур. Фабрикант өз мәһсулуну вексел мүгабилиндә сатыр вә бу вексели billbroker-ә* вериб дисконт етдирир. Бу ахырынчы һәгигәтдә јалныз өз банкиринин кредитини борч верир, банкир өзү дә буна өз әманәтчиләринин пул капиталыны борч вермиш олур ки, һәмин әманәтчиләр дә сәнајечиләрин вә тачирләрин өзләриндән, һабелә (әманәт кассалары васитәсилә) фәһләләрдән, ејнилә дә торпаг рентасы аланлардан вә дикәр гејри-мәһсулдар синифләрдән ибарәтдир. Беләликлә, һәр бир фәрди фабрикантын вә ја тачирин һәм чохлу еһтијат капиталына малик олмасы зәрурәти, һәм дә капиталын һәгигәтән керијә ахыб кәлмәсиндән асылылығы арадан галхыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, гисмән ичибош векселләр үзүндән, гисмән дә мәгсәди садәчә олараг вексел бурахмаг олан тичарәт мүәссисәләри үзүндән бүтүн просес о дәрәчә мүрәккәбләшир ки, һәтта капиталларын керијә ахыб кәлмәси һәгигәтдә гисмән анчаг алдадылмыш пул кредиторлары һесабына, гисмән дә алдадылмыш истеһсал-

* Вексел дәллалына. *Ред.*

чылар һесабына әлдә едилдиjи шәраитдә узун заман заһирдә раһатча елә көрүнә биләр ки, мүәссисә чох мө'тәбәр бир мүәссисәдир вә онун капиталлары мүнтәзәм сурәтдә керијә ахыб кәлмәкдәдир. Буна көрә дә, билаваситә ифлас әрәфәсиндә мүәссисә, демәк олар һәмишә мүбалиғәли сурәтдә сағлам көрүнүр. Буна ән јахшы сүбут, мәсәлән, 1857 вә 1858-чи илләрдәки «Reports on Bank Acts»дыр, бурада бүтүн банк директорлары, тачирләр, бир сөзлә, лорд Оверстон башда олмагла експерт сифәтилә дә'вәт олунанларын һамысы ишләрин чошгун вә сағлам инкишафы мүнасибәтилә бир-бирини тәбрик етмишдиләр, — бу мәһз 1857-чи илин августунда башланмыш бөһрандан бир ај әввәл иди. Буна көрә дә Тук өзүнүн «History of Prices»индә, һәр бир ајрыча бөһранын тарихи тәсвирини вериркән гәрибә бир шәкилдә дөнә-дөнә һәмин хәјала гапылыр. Нә гәдәр ки, бирдән-бирә ифлас башланмамышдыр, мүәссисәләр һәмишә сон дәрәчә сағламдыр вә ишләр ән парлаг бир сурәтдә кедир.

Инди биз пул капитал јығымына гајыдаг.

Борч верилән пул капиталын һеч дә һәр шәкилдә артмасы капиталын һәгиги јығымыны вә ја тәкрар истеһсал просесинин кенишләндијини көстәрмир. Бу һал сәнаје тсиклинин кечмиш бөһрандан билаваситә сонра кәлән фазасында, чохлу борч капиталынын бош јатыб галдығы вахт өзүнү даһа ајдын бир сурәтдә көстәрир. Истеһсал просесинин ихтисар олундуғу (1847-чи ил бөһранындан сонра Инкилтәрәнин сәнаје маһалларында истеһсал үчдә бир ихтисар олунмушду), гијмәтләр өзүнүн ән ашағы нөгтәсинә чатдығы вә тәшәббүскарлыг руһунун сарсылмыш олдуғу заманларда, — бу кими вахтларда ән ашағы фаиз сәвијјәси һөкм сүрүр вә бу һалда о јалныз буну көстәрир ки, борч верилән капиталын мигдары мәһз сәнаје капиталынын ихтисар олунмасы вә һәрәкәтдән дүшмәси нәтичәсиндә артмышдыр. Әмтәә гијмәтләри дүшдүкдә, дөвријјәләр азалдыгда, әмәк һаггына гојулмуш капитал ихтисар олундугда, әлбәттә, даһа аз тәдавүл васитәси тәләб олунур; дикәр тәрәфдән, гисмән гызылын ахыб кетмәси васитәсилә, гисмән дә ифласын көмәји илә харичи борчлар ләғв едилдикдән сонра, дүнја пулу функсијасы үчүн әлавә пула даһа еһтијач галмыр; нәһајәт, векселләрин өз сајынын вә мәбләғләринин азалмасы илә бирликдә һәмин векселләрин учот едилмәси әмәлијјатларынын һәчми дә ихтисар олунур, — бунларын һамысы өзлүјүндә ајдындыр. Беләликлә, борч верилән пул капитала тәләб — һәм тәдавүл васитәләри үчүн, һәм дә тә'дијә васитәләри үчүн пул капитала тәләб азалыр (јени капитал мәсрәфләриндән һәлә бәһс олунмур), буна көрә дә борч верилмәли капиталын мигдары нисбәтән боллашмыш олур. Лакин, сонралар көстәриләчәји кими, борч верилән пул капитал тәклифи дә бу шәраитдә һөкмән чохалыр.

Мәсәлән, 1847-чи ил бөһранындан сонра «дөвријјәләрин ихтисары вә чохлу пул артыглығы» һөкм сүрүрдү («Comm. Distress» 1847—1848. Ифадә № 1664), фаизин сәвијјәси чох ашағы иди, чүнки «тичарәт, демәк олар, тамамилә мәһв олмушду вә пул тәтбиг етмәјә, демәк олар, әсла имкан јох иди» (јенә орада, сәһ. 45. Royal Bank of Liverpool [Ливерпул Крал банкынын] директору Хочсонун ифадәси). Һәмин чәнабларын (Хочсон исә һәлә ән јахшыларындан биридир) буну өзләринә изаһ етмәк үчүн нә кими чәфәнкијат ујдурдугларыны ашағыдакы ибарә көстәрир: «Сыхынты (1847-чи ил) өлкәдә пул капиталын һәгигәтән азалмасы нәтичәсиндә мејдана кәлмишди, бу исә гисмән дүнјанын бүтүн өлкәләриндән едилән идхалы гызылла өдәмәк зәрурәти, гисмән дә дөвријјә капиталынын (floating capital) әсас капитала чеврилмәси нәтичәси иди». Дөвријјә капиталынын әсас капитала чеврилмәси нәтичәсиндә өлкәдәки пул капиталын нечә азала биләчәјини әсла анламаг мүмкүн дејилдир; зира, мәсәлән, о заман башлыча капитал гојулан дәмир јолларын чәкилишиндә көрпүләр салмаг вә ја релс һазырламаг үчүн нә гызыл, нә дә кағыз пул бир материал кими ишләнмирди, дәмир јол сәһмләринин сатылмасындан әлдә едилән пул исә, садәчә оларaг тә'дијәләрин верилмәси јолу илә депозит едиләндә, банка депозитә верилән һәр чүр башга пуллар кими ишләјир вә, јухарыда көстәрилдији үзрә, борч верилән пул капиталын мигдарыны бир мүддәтә һәтта артырырды; пул һәгигәтән тикинтијә сәрф едилдикдә исә, өлкәдә алгы вә тә'дијә васитәси кими ишләјирди. Дөвријјә капиталынын әсас капитала чеврилмәси пул капитала јалныз о һалларда тохуна биләр ки, әсас капитал ихрач үчүн јарајан бир шеј олмасын, белә ки, ихрач мүмкүн олмадыгда, ихрач едилмиш шејләрин сатылмасы һесабына варидатдан әмәлә кәлән сәрбәст капитал да мөвчуд олмур, демәли, нәгд пул вә ја күлчә әлдә едилмәси дә баш вермир. Лакин нәзәрдән кечирилән дөврдә Инкилтәрәнин ихрач етдији шејләр дә харичи базарларын анбарларында чохлу мигдарда јатыб галараг алычы тапмырды. Өз мүәссисәләринин нормал капиталынын бир һиссәсини гәт'и олараг дәмир јол сәһмләринә гојан, буна көрә дә өз ишләрини давам етдирмәкдә борч капиталындан асылы вәзијјәтә дүшән Манчестер вә башга јерләрин тачирләриндә вә фабрикантларында һәгигәтән floating capital тәсбит едилмиш олду вә онлар бунун чәфасыны чәкмәли олдулар. Лакин онларын мүәссисәләринин малик олдуғу, амма бу мүәссисәләрдән көтүрүлмүш капиталы онлар дәмир јоллара гојмаг дејил, мисал үчүн, мәһсулунун өзү — дәмир, көмүр, мис вә и. а. — floating capital олан мә'дән ишинә гојсајдылар, нәтичә јенә дә ејни оларды. — Гытлыг, тахыл идхалы вә гызыл ихрачы нәтичәсиндә сәрбәст капиталын һәгигәтән азалмасы, өзлүјүндә ајдындыр ки, дәмир јол еһтикарларына әсла дәхли олмајан бир факт иди. — «Демәк олар бүтүн тичарәт ев-

ләри дәмир јоллара пул гојмаг үчүн өз мүәссисәләрини аз-чох зәифләтмәјә башламышдылар». — «Дәмир јоллара belә кениш өлчүдә борч верән тичарәт евләри өз тичарәт ишләрини давам етдирмәк үчүн, векселләри учот етдирмәк јолу илә банклара һәддән артыг архаланмаға вадар олдулар» (һәмин Хочсон, јенә орада, сәһ. 67). «Манчестердә дәмир јол еһтикарлары нәтичәсиндә бир чохлары олдугча бөјүк зәрәр чәкди» (I китабын XIII фәслиндә, 3, с вә башга јерләриндә дәфәләрлә ситат кәтирилән Р. Гарднер; ифадә № 4884, јенә орада).

1847-чи ил бөһранынын башлыча сәбәби базарын һәддән артыг долмасы вә Ост-Һинд әмтәәләри илә тичарәтдә һәдсиз еһтикар олмасы иди. Лакин һәмин саһәдәки чох варлы фирмалары ифласа чатдыран башга сәбәбләр дә вар иди: «Онларын вәсаити бол иди, лакин бу вәсаити нәгдләшдирә билмирдиләр. Онларын бүтүн капиталы Маврикија адасындакы торпаг мүлкијјәтиндә, јахуд индиго вә шәкәр заводларында тәсбит олунмушду. Онлар сонра өз үзәрләринә 5—600 000 ф. ст. мигдарында тәәһһүдләр көтүрдүкдә, өз векселләрини өдәмәк үчүн онларын һеч бир сәрбәст вәсаити олмады вә ән ахырда мә'лум олду ки, онлар өз векселләрини өдәмәк үчүн јалныз кредитә бел бағламалыдырлар» (Ливерпулда бөјүк Ост-Һинд тачири Ч. Тернер, №730, јенә орада). Сонра биз Гарднерин вердији ифадәни көрүрүк (№ 4872, јенә орада): «Чин мүгавиләси бағландыгдан сонра Чинлә тичарәтимизи олдугча кенишләндирмәк үчүн өлкәмиз таршысында дәрһал о гәдәр кениш перспективләр ачылмыш олду ки, бүтүн мөвчуд фабрикләримиздән әлавә, мәһз Чин базарында ән рәвач сатылан памбыг парчалары һазырламаг мәгсәдилә бөјүк фабрикләр тикилди. — 4874. Бәс бу иш нә илә гуртарды? — Тәсвирә кәлмәјән чох бөјүк бир ифласла гуртарды; зәнн етмирәм ки, 1844—1845-чи илләрдә Чинә ихрач едилән бүтүн әмтәәләрин мүгабилиндә бүтүн мәбләғин 2/3 һиссәсиндән чоху әлдә едилиб кери гајытмыш олсун; орадан керијә ихрач едилән башлыча шеј чајдан ибарәт олдуғуна көрә дә бизи мөһкәм әмин етмиш олдугларына көрә, биз фабрикантлар чај көмрүјүнүн чох ашағы салыначағына инамла үмид едирдик». Биз бурада инкилис фабрикантларынын садәдилликлә ифадә олунмуш характерик credo-суну [е'тигад символуну] көрүрүк: «Харичи базарда бизим тичарәтимизи мәһдудлашдыран чәһәт бу базарын әмтәә алмаг габилијјәти дејилдир, ону мәһдудлашдыран чәһәт бурададыр, бизим өлкәдәдир, өз сәнаје мә'мулатымызын мүгабилиндә алыб кәтирдијимиз мәһсуллары истеһлак етмәк габилијјәтимиздир». (Тәбиидир ки, Инкилтәрәнин тичарәт етдији нисбәтән јохсул өлкәләр истәнилән мигдарда инкилис фабрикатлары алыб истеһлак едә биләрдиләр, зәнкин Инкилтәрә исә, тәәссүф ки, өз ихрачы мүгабилиндә алдығы мәһсуллары һәзм етмәк игтидарында дејилдир.) «4876. Мән әввәлчә өз әмтәәләримдән бә'зиләрини ихрач етдим вә бунлар тәгрибән

15% гәдәр зәрәринә сатылды; бу заман мән тамамилә әмин идим ки, мәним акентләрим чајы елә бир гијмәтә алачаглар ки, ону бурада сатдыгда әлдә едилән мәнфәәт һәмин зәрәри өдәјәчәкдир; лакин мәнфәәт әвәзиндә мән бә'зән 25% вә һәтта 50% зәрәр чәкирдим. — 4877. Фабрикантлар өз һесабынамы ихрач едирләр? — Әксәријјәтлә өз һесабына; көрүнүр, тачирләр тез јәгин етмиш олдулар ки, бу ишдән һеч бир шеј чыхмыр, буна көрә дә мәһсулларын көндәрилмәсиндә өзләринин иштиракындан даһа чох, фабрикантлары һәвәсләндирдиләр ки, мәһсуллары онлар өзләри көндәрсинләр». — 1857-чи илдәки зәрәр вә ифласлар исә, эксинә, башлыча олараг тачирләрин үзәринә дүшдү, чүнки бу дәфә фабрикантлар онлара јол вермишләр өзкә базарларыны «өз һесабларына» һәддән артыг долдурсунлар.

Пул капитал онун сајәсиндә арта биләр ки, әввәлдә хүсуси бир шәхсин дәфинәси олан вә ја сиккә еһтијаты олан шеј, банк иши кенишләндикчә (ашағыда Ипсвич мисалына бах; орада билаваситә 1857-чи ил әрәфәсиндәки бир нечә ил әрзиндә фермерләрин әманәтләри дөрд гат артмышды) мүәјјән бир мүддәт үчүн дөнүб борч верилән капитал олур. Пул капиталын бу чүр артмасы мәһсулдар капиталын артмасыны ифадә етмир, нечә ки, мәсәлән, Лондон сәһмдар банклары эманәтләр үчүн фаиз вермәјә башладыгдан сонра һәмин банклардакы әманәтләрин артмасы мәһсулдар капиталын артмасыны ифадә етмир. Нә гәдәр ки, истеһсалын мигјасы дәјишилмәз галыр, бу артма јалныз, борч верилән пул капиталын мәһсулдар капитала нисбәтән боллашмасына сәбәб олур. Буна көрә дә фаизин сәвијјәси ашағы олур.

Әкәр тәкрар истеһсал просеси сонра јенә фөвгәл'адә кәркинликдән габагкы чичәкләнмә вәзијјәтинә чатырса, онда коммерсија кредити олдугча күчлү бир кенишләнмә дәрәчәсинә чатыр вә бу һалда һәмин кенишләнмә капиталларын асанлыгла керијә ахыб кәлмәси вә истеһсалын кенишләнмәси үчүн доғрудан да јенидән «сағлам» базисә малик олур. Бу вәзијјәтдә фаиз өз минимумундан јухары галхмыш олса да, һәлә јенә ашағы сәвијјәдә галыр. Бу елә *јеканә* дөврдүр ки, бу заман доғрудан да демәк олар: фаизин ашағы сәвијјәдә олмасы вә, демәли, борч верилән капиталын нисби боллуғу сәнаје капиталынын һәгиги кенишләнмәси илә бир вахта дүшүр. Коммерсија кредитинин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг, капиталын асанлыгла вә мүнтәзәм сурәтдә керијә ахыб кәлмәси, тәләбин артмасына бахмајараг, борч капиталы тәклифини тә'мин едир вә фаиз дәрәчәси сәвијјәсинин јүксәлмәсинә мане олур. Дикәр тәрәфдән, өз ишләрини һеч бир еһтијат капиталы, бә'зән исә үмумијјәтлә һеч бир капиталы олмадан апаран, буна көрә дә јалныз пул кредитинин көмәји илә иш көрән варланма рытсарлары јалныз инди көркәмли рол

ојнамаға башлајырлар. Буна бир дә, бүтүн формаларда олан әсас капиталын чох артмасы вә бир јығын јени бөјүк мүәссисәләрин ачылмасы әлавә олунур. Бу заман фаиз өз орта јүксәклијинә галхыр. О өз максимумуна јенә о заман чатыр ки, јени бөһран башланыр, кредит бирдән-бирә түкәнир, тә'дијәләр кәсилир, тәкрар истеһсал просеси сарсыјыр вә, јухарыда көстәрилән истисналардан башга, борч капиталынын, демәк олар мүтләг чатышмазлығы илә јанашы олараг, фәалијјәтсиз галан сәнаје капиталы артыглыг етмәјә башлајыр.

Демәли, борч капиталынын һәрәкәти үмумијјәтлә, — фаиз дәрәчәсинин дәјишилмәләриндә ифадә олундуғу үзрә, — сәнаје капиталынын һәрәкәтинә тәрс истигамәтдә чәрәјан едир. Фаизин ашағы, лакин өз минимумундан јухары олан сәвијјәсинин «јахшылашма» илә вә бөһран гуртардыгдан сонра е'тибарын артмасы илә бир вахта дүшдүјү фаза, хүсусилә дә фаиз сәвијјәсинин өз орта кәмијјәтинә — минимумдан вә максимумдан ејни мәсафәдә олан орта нөгтәјә — чатдығы фаза, — јалныз бу ики момент борч капиталынын боллуғу илә сәнаје капиталынын бөјүк кенишләнмәсинин бир вахта дүшдүјүнү ифадә едир. Лакин сәнаје тсиклинин әввәлиндә фаизин ашағы сәвијјәси сәнаје капиталынын ихтисар олунмасы илә, тсиклин ахырында исә фаизин јүксәк олмасы сәнаје капиталынын артыглыг етмәси илә бир вахта дүшүр. «Јахшылашма» заманы фаизин ашағы сәвијјәдә олмасы көстәрир ки, коммерсија кредитинин банк кредитинә анчаг аз еһтијачы вардыр, чүнки о һәлә јенә дә мүстәгил јашаја билир.

Бу сәнаје тсиклинин иши беләдир ки, илк тәкан верилдими, ејни дөвран вахташыры тәкрар олмалыдыр[8]. Депрессија [Abspannung] вәзијјәтиндә истеһсал габагкы тсиклдә чатмыш олдуғу

[8] Башга бир јердә артыг көстәрилмиш олдуғу кими, ахырынчы бөјүк үмуми бөһрандан сонра бурада бир гәдәр дәнүш башланмышдыр. Кәскин вахташыры просес формасы вә онун индијәдәк олан он иллик тсикли, көрүнүр өз јерини, мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф сәнаје өлкәләринә тохунан даһа чох мүтәмади, узун мүддәтли бир вәзијјәтә — ишләрин нисбәтән гыса, сүст бир сурәтдә јахшылашмасынын нисбәтән узун сүрән, һәлл олунмајан бир өлкүнлүклә әвәз олунмасына тәрк етмишдир. Лакин ола биләр ки, биз бурада тсикл мүддәтинин јалныз узанмасыны көрүрүк. Дүнја тичарәтинин көрпәлик дөврүндә, 1815—1847-чи илләрдә, далбадал кәлән бөһранлар арасындакы мүддәти тәгрибән беш ил һесаб етмәк олар; 1847-чи илдән 1867-чи иләдәк олан дөврдә тсикли мүәјјән сурәтдә он ил давам едир. Инди биз дүнја мигјасында јени, мисли көрүнмәмиш күчлү бир ифлас һазырландығы дөвр ичәрисиндә дејиликми? Буну, јәгин, бир чох әламәтләр көстәрир. 1867-чи илдәки ахырынчы үмуми бәһран заманындан бәри бөјүк дәјишикликләр олмушдур. Рабитә васитәләринин сон дәрәчә артмасы — океан пароходлары, дәмир јоллар, електрик телеграфлары, Сүвејш каналы — илк дәфә олараг һәгигәтән дүнја базары јаратмышдыр. Кечмишдә сәнајени инһисара алмыш олан Инкилтәрә илә јанашы там бир сыра рәгабәтчи сәнаје өлкәси мејдана чыхмышдыр; Авропада артыглыг едән капиталы дүнјанын бүтүн өлкәләриндә тәтбиг етмәк үчүн һәдсиз дәрәчәдә кениш вә мүхтәлиф саһәләр ачылмышдыр, белә ки, капитал хејли кениш јајылыр вә һәдсиз дәрәчәјә чатан јерли еһти-

вә инди өзү үчүн техника базиси јарадылмыш олан пилләдән ашағы дүшүр. Чичәкләнмә заманы — орта дөврдә — истеһсал бу базис үзәриндә даһа да инкишаф едир. Ифрат истеһсал вә фырылдаглар дөврүндә о, мәһсулдар гүввәләри истеһсал просесинин капиталист һәдләриндән кәнара чыхан бир дәрәчәдә һәдсиз кәркинләшдирир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, бөһран дөврүндә тә'дијә васитәләри азлыг едир. Вексел метаморфозлары әмтәәләрин өз метаморфозунун јерини тутмушдур вә мәһз белә вахтларда нә гәдәр чох тичарәт фирмасы јалныз кредит үсулу илә иш көрүрсә, бу да бир о гәдәр чох олур. Сарсаг вә мә'насыз банк ганунлары — 1844—1845-чи илләрин ганунлары кими — бу пул бөһраныны күчләндирә биләр. Лакин һеч бир банк гануну бөһраны арадан галдыра билмәз.

Тәкрар истеһсал просесиндәки бүтүн гаршылыглы мүнасибәтләрин кредитә әсасландығы бир истеһсал системи шәраитиндә кредит бирдән кәсилирсә вә јалныз нәгд пулла тә'дијә күчдә галырса, онда ајдындыр ки, бөһран башланмалыдыр, гејри-ади бир гызғынлыгла тә'дијә васитәләри ахтарылмасы башланмалыдыр. Буна көрә илк нәзәрдә бүтүн бөһран јалныз кредит бөһраны вә пул бөһраны кими көрүнүр. Һәгигәтдә дә, мәсәлә јалныз вексeлләри пула чевирмәкдән ибарәтдир. Лакин бу вексeлләр әксәр һалларда һәгиги алгы-сатгылары тәмсил едир ки, бунларын кенишләндирилиб ичтимаи тәләбат һәдләриндән чох кәнара чыхарылмасы нәтичә е'тибарилә бүтүн бөһранын әсасыны тәшкил едир. Лакин бунунла јанашы олараг, һәмин вексeлләрин чох бөјүк бир һиссәси садәчә ичибош әмәлијјатлары тәмсил едир ки, бунлар инди өз һәгиги характерини бүрузә верир вә партлајыр; сонра, өзкә капиталы илә апарылан вә ифлас едән еһтикарлары тәмсил едир; нәһајәт, гијмәтдән дүшмүш вә ја һәтта һеч сатыла билмәјән әмтәә капиталлары тәмсил едир; јахуд капиталларын керијә елә ахыб кәлмәсини тәмсил едир ки, бу даһа һеч бир заман баш верә билмәз. Тәкрар истеһсал просесини зоракылыгла кенишләндирмәјин бүтүн бу сүн'и системини, әлбәттә, белә бир тәдбирлә сағламлашдырмаг олмаз ки, мүәјјән бир банк, мәсәлән,

---

карын асанлыгла гаршысы алыныр. Бүтүн бунларын сајәсиндә бөһранын көһнә мәнбәләринин вә ја бөһран сәбәбләринин әксәријјәти арадан галдырылмыш вә ја олдугча зәифләдилмишдир. Бунунла јанашы олараг дахили базардакы рәгабәт картелләрин вә трестләрин гаршысында кери чәкилир, харичи базарда исә бу рәгабәт, Инкилтәрәдән башга, бүтүн бөјүк сәнаје өлкәләринин өзүнү горумаг үчүн тәтбиг етдији көмрүк веркиләри илә мәһдуд едилир. Лакин һәмин көмрүк веркиләринин өзү, дүнја базарында һөкмран олмаг мәсәләсини һәлл етмәли олан јекунлашдырычы үмуми сәнаје мүһарибәси үчүн силаһдан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, көһнә типли бөһранларын тәкрар олунмасына мүгавимәт көстәрән үнсүрләрин һәр бириндә кәләчәкдәки даһа чох бөјүк бөһранын рүшејми вардыр. — *Ф. Е.*]

Инкилис банкы өз кағызлары васитәсилә бүтүн мөһтәкирләри онлара чатышмајан капиталла тәчһиз етсин вә гијмәтдән дүшмүш бүтүн әмтәәләри онларын габагкы номинал дәјәринә алсын. Гејд едәк ки, бурада һәр шеј тәһриф олунмуш шәкилдә көрүнүр, чүнки бу кағызлар аләминдә реал гијмәт вә онун реал моментләри һеч бир јердә мејдана чыхмыр, бурада јалныз күлчәләр, метал пуллар, банкнотлар, векселләр, гијмәтли кағызлар мејданда олур. Бу тәһриф мәркәзләрдә, өлкәнин пул мүәссисәләринин чәмләшдији јерләрдә, мәсәлән, Лондонда өзүнү хүсусилә көстәрир; бүтүн просес анлашылмаз олур; сәнаје мәркәзләриндә бу һал аз дәрәчәдә мүшаһидә олунур.

Лакин сәнаје капиталынын, бөһранлар заманы ашкара чыхан һәддән артыг боллуғу һаггында гејд етмәк лазымдыр ки, әмтәә капитал өзүндә [an sich] ејни заманда пул капиталдыр, јә'ни әмтәәнин гијмәтиндә ифадә олунмуш мүәјјән дәјәр мәбләғидир. Әмтәә капитал истеһлак дәјәри олмаг е'тибарилә мүәјјән мигдар мүәјјән истеһлак шејләридир вә бунлар бөһран заманы артыглыг едир. Лакин өзүндә [an sich] пул капитал, потенсиал пул капитал олмаг е'тибарилә о даим кенишләнә вә азала биләр. Бөһран әрәфәсиндә вә бөһран әрзиндә әмтәә капитал өзүнүн потенсиал пул капитал олмасы чәһәтдән азалыр. Өз саһибләри вә онларын кредиторлары үчүн (һабелә векселләрин вә истигразларын тә'минаты олмаг е'тибарилә) әмтәә капитал өзүнүн сатын алындығы замана вә онун әсасындакы учот вә киров әмәлијјатларынын ичра едилдији замана нисбәтән аз мигдарда пул капиталы тәмсил едир. Әкәр мәһз бу мә'нада иддиа едилирсә ки, өлкүнләшмә дөврүндә өлкәнин пул капиталы азалыр, онда бу, әмтәәләрин гијмәтинин дүшдүјүнү гејд етмәјин ејнидир. Лакин гијмәтләрин бу чүр дүшмәси јалныз, онларын кечмишдәки һәдсиз јүксәлишини тәнләшдирмиш олур.

Гејри-мәһсулдар синифләрин вә тәсбит олунмуш кәлирләр һесабына јашајанларын һамысынын кәлирләри гијмәтләрин һәдсиз јүксәлдији дөврдә, — ифрат истеһсал вә һәдсиз еһтикарла јанашы кедән бу дөврдә, — әксәријјәтлә дәјишилмәз галыр. Буна көрә дә онларын истеһлак габилијјәти нисбәтән азалыр, бунунла бирликдә исә тәкрар истеһсалын үмуми мәбләғиндән нормал сурәтдә онларын истеһлакына дахил олмасы лазым кәлән һиссәни өдәмәк габилијјәти дә азалыр. Онларын тәләби һәтта номинал олараг дәјишилмәз галдыгда да, һәгигәтдә азалмыш олур.

Идхал вә ихрач барәсиндә гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн өлкәләр бир-биринин ардынча бөһрана чәлб олунур вә бу заман ашкар олур ки, азачыг истисна илә бу өлкәләрин һамысы һәддән артыг ихрач вә идхал етмишдир вә, демәли, *тә'дијә балансы һамысы үчүн әлверишсиздир,* беләликлә дә, һәгигәтдә сәбәб тә'дијә балансында дејилдир. Мәсәлән, гызылын ахыб кетмәсинин Инкилтәрәјә зәрәри дәјир. О, һәддән артыг идхал етмишдир.

Лакин ејни заманда бүтүн дикәр өлкәләр инкилис әмтәәләри илә һәддән артыг долмушдур. Демәли, онлар да һәддән артыг идхал етмишләр, јахуд онлара һәддән артыг идхал едилмишдир. (Әлбәттә, кредитлә ихрач едән өлкә илә кредитлә аз ихрач едән вә ја һеч ихрач етмәјән өлкәләр арасында фәрг вардыр. Лакин бу ахырынчы өлкәләр кредит һесабына идхал едирләр; әмтәәләр oраја анчаг комиссија үсулу илә көндәрилдикдә исә, белә олмур.) Бөһран биринчи нөвбәдә Инкилтәрәдә, ән чох кредит верән вә кредитдән ән аз истифадә едән өлкәдә баш верә биләр, зира бу өлкә үчүн үмуми тичарәт балансы *әлверишли* олса да, тә'дијә балансы, вахты чатан вә дәрһал ичра едилмәли олан тә'дијәләрин балансы *әлверишсиздир*. Онун үмуми тичарәт балансынын әлверишли олмасы гисмән онун вердији кредитлә, гисмән дә харичә күлли мигдар капитал борч вермәси илә изаһ олунур ки, бунун нәтичәсиндә, әсил тичарәт әмәлијјатлары әсасындакы керијә ахындан асылы олмајараг, чохлу әмтәә ахыб кәлир. (Бөһран бә'зән һәмчинин Америкада, инкилис тичарәт вә капитал кредитиндән бүтүн башгаларына нисбәтән даһа чох истифадә едән бу өлкәдә башламышдыр.) Инкилтәрәдә, гызылын ахыб кетмәси илә башланан вә давам едән ифлас Инкилтәрәнин тә'дијә балансыны, гисмән Инкилтәрә идхалчыларынын ифлас етмәси јолу илә (бу хүсусда ашағыда бәһс олуначагдыр), гисмән Инкилтәрә әмтәә капиталынын бир һиссәсинин учуз гијмәтләрлә харичә көндәрилмәси илә, гисмән дә харичи өлкәләрин гијмәтли кағызларынын сатылмасы, инкилис кағызларынын сатын алынмасы вә и. а. јолу илә тәнләшдирир. Сонра, башга бир өлкәнин нөвбәси чатыр. Бу заман тә'дијә балансы онун үчүн әлверишли иди; лакин тә'дијә балансы илә тичарәт балансы арасында ади вахтлардакы мүддәт фәрги бөһран үзүндән инди арадан галхыр вә ја һәр һалда азалыр: бүтүн тә'дијәләр бирдән ичра олунмалыдыр. Ејни әһвалат инди бурада тәкрар олунур. Инди Инкилтәрәјә гызыл ахыб кәлир, дикәр өлкәдән исә — ахыб кедир. Бир өлкәдә идхал артыглығы кими тәзаһүр едән шеј, дикәр өлкәдә ихрач артыглығы олур вә әксинә. Лакин идхал артыглығы вә ихрач артыглығы бүтүн өлкәләрдә олмушдур (биз бурада гытлыглардан вә саирәдән дејил, үмуми бөһрандан бәһс едирик), јә'ни ифрат истеһсал баш вермишдир ки, буна да кредит вә онунла јанашы олараг үмумијјәтлә гијмәтләрин һәдсиз јүксәлмәси көмәк етмишдир.

1857-чи илдә бөһран Бирләшмиш Штатларда башланды. Инкилтәрәдән Америкаја гызыл ахыб кетди. Лакин Америкада говуг [Aufblähung] партлајан кими Инкилтәрәдә бөһран баш верди вә Америкадан гызыл Инкилтәрәјә ахыб кетмәјә башлады. Инкилтәрә илә континент арасында да ејни һал баш верди. Үмуми бөһран дөврүндә тә'дијә балансы һәр бир милләт үчүн, һәр һалда коммерсија чәһәтдән инкишаф етмиш һәр бир милләт үчүн әлверишсиз олур, лакин бу әлверишсиз тә'дијә балансы һәмишә

өзүнү, взводларла атәш ачмаг заманы олдуғу кими, өз тә'дијә нөвбәси чатдыгча бир милләтин ардынча дикәриндә көстәрир, буна көрә дә һәр һансы бир өлкәдә, мәсәлән, Инкилтәрәдә бөһран јеничә башландыгда һәмин мүддәтләри сыхлашдырыб чох гыса бир вахт ичәрисинә салыр. Мәһз бу заман ашкар олур ки, бүтүн бу милләтләр ејни заманда һәм һәддән чох ихрач етмишләр (демәли, ифрат истеһсал етмишләр), һәм дә һәддән чох идхал етмишләр (демәли, ифрат тичарәт етмишләр), бүтүн бу өлкәләрдә гијмәтләр һәдсиз дәрәчәдә јүксәк, кредит исә һәддән артыг кәркин олмушду. Буна көрә дә һәр јердә ејни ифлас баш верир. Гызылын ахыб кетмәси һалы сонра сыра илә бүтүн өлкәләрдә мејдана чыхыр вә өзүнүн үмуми һал олмасы илә субут едир ки: 1) гызылын ахыб кетмәси бөһранын сәбәби дејил, анчаг бөһранын төрәтдији бир һадисәдир, 2) бөһранын мүхтәлиф милләтләрдә баш вермәси нөвбәси јалныз, бунлардан һәр биринин көјлә олан һагг-һесабыны кәсмәк нөвбәсинин нә вахт кәлдијини, онларда бөһран вахтынын чатдығыны вә бунун кизли үнсүрләринин партламаға башладығыны гејд едир.

Инкилис игтисадчы јазычылары үчүн характерик бир һалдыр ки, — хатырладылмаға лајиг игтисади әдәбијјат исә 1830-чу илдән бәри башлыча олараг currency [пул тәдавүлү], кредит, бөһранлар һаггында әдәбијјатдан ибарәтдир, — онлар бөһран дөврүндә, вексел мәзәннәсинин дәјишилмәсинә рәғмән, нәчиб металлар ихрачына јалныз Инкилтәрә нөгтеји-нәзәриндән бахыб ону халис милли һадисә һесаб едир вә белә бир факта тамамилә көз јумурлар ки, бөһран дөврүндә онларын банкы фаиз дәрәчәсини артырдыгда бүтүн башга Авропа банклары да белә едир вә әкәр гызылын ахыб кетмәси мүнасибәтилә бу күн Инкилтәрәдә фәрјадлар гопурса, сабаһ Америкада, бириси күн Алманијада вә Франсада бу кими фәрјадлар гопачагдыр.

1847-чи илдә «Инкилтәрәнин чари» {башлычасы тахыл үчүн олан} «тәәһһүдләрини өдәмәк лазым иди. Бәдбәхтликдән бунларын чох гисми ифлас јолу илә өдәнилирди». {Зәнкин Инкилтәрә континентә вә Америкаја гаршы ифлас васитәсилә өз әлголуну ачды.} «Ифласлар јолу илә сон гојулмамыш олан тәәһһүдләри исә нәчиб металлар ихрач етмәклә өдәјирдиләр» («Report of Committee on Bank Acts», 1857). Демәли, Инкилтәрәдә бөһран банк ганунлары илә кәскинләшдирилдијинә көрә, ачлыг дөврүндә һәмин ганунлар тахыл ихрач едән милләтләри әввәлчә тахылда, сонра исә тахыл үчүн верилән пулда алдатмаг васитәсидир. Беләликлә, бу кими вахтларда тахыл ихрачынын гадаған едилмәси, баһалыгдан өзләри аз-чох изтираб чәкән өлкәләр үчүн, Инкилис банкынын тахыл идхалындан ирәли кәлән «тәәһһүдләри ифлас васитәсилә өдәмәк» јолундакы бу планына гаршы чох сәмәрәли бир мүбаризә васитәсидир. Тахыл истеһсалчылары вә мөһтәкирләр Инкилтәрәнин хејринә олараг

өз капиталыны итирмәкдәнсә, өлкәнин хејринә өз мәнфәәтләринин бир һиссәсини итирсәләр јахшыдыр.

Сөјләниләнләрдән көрүнүр ки, әмтәә капитал потенсиал пул капиталыны тәмсил етмәк хассәсини бөһран заманы вә үмумијјәтлә сәнаје дурғунлуғу заманы хејли дәрәчәдә итирир. Буну ејнилә дә биржада өзләри пул капитал кими тәдавүл едән фиктив капитал, фаизли кағызлар һаггында да сөјләмәк лазым кәлир. Фаиз јүксәлдикдә онларын гијмәти дүшүр. Онларын гијмәти, бундан башга, үмуми кредит чатышмазлығы нәтичәсиндә дә дүшүр, чүнки бу һал гијмәтли кағыз мүлкијјәтчиләрини, өзләринә пул тапмаг үчүн онлары күтләви сурәтдә базара бурахмаға мәчбур едир. Нәһајәт, сәһмләрин гијмәти гисмән о кәлирләрин азалмасы нәтичәсиндә дүшүр ки, сәһмләр бу кәлирләрин әлдә едилмәси үчүн вәсигәдир, гисмән дә она көрә дүшүр ки, сәһмләрин тәмсил етдији мүәссисәләр чох заман ичибош характердә олур. Бөһран заманы бу фиктив пул капитал олдугча азалыр, бунунла да бирликдә онун саһибләринин базарда бу капиталын мүгабилиндә пул әлдә етмәси имканы азалмыш олур. Лакин мәзәннә бүллетениндә бу гијмәтли кағызларын пул адларынын азалмасы һәмин кағызларын тәмсил етдији һәгиги капитала әсла тохунмур, амма бу кағызларын саһибләринин тә'дијә габилијјәтинә чох бәрк тохунур.

ОТУЗ БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

ПУЛ КАПИТАЛ ВӘ ҺӘГИГИ КАПИТАЛ. II.

(АРДЫ.)

Борҹ верилән пул капитал формасында капитал јығымынын һәгиги капитал јығымына, тәкрар истеһсал просесинин кенишләнмәсинә нә дәрәҹә мүтабиг кәлмәси мәсәләсини биз һәлә дә гуртармамышыг.

Пулун борҹ верилән пул капитала чеврилмәси, пулун мәһсулдар капитала чеврилмәсиндән хејли чох садә бир әһвалатдыр. Лакин биз бурада ики шеји фәргләндирмәли олуруг:

1) пулун садәҹә олараг борҹ капиталына чеврилмәси;

2) капиталын вә ја кәлирин пула чеврилмәси вә сонра бунун да борҹ верилән капитала чеврилмәси.

Борҹ капиталынын јалныз ахырынҹы бәнддә көстәрилән шәртлә әсил мә'нада јығымы — сәнаје капиталынын һәгиги јығымына мүтабиг кәлән белә бир јығым баш верә биләр.

1) ПУЛУН БОРҸ КАПИТАЛЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ.

Артыг биз көрдүк ки, борҹ капиталы топланмасы, онун һәддән артыг боллуғу мүмкүндүр вә өзү дә мәһсулдар јығымла, јалныз бу јығыма гаршы тәрс нисбәтдә олдуғу дәрәҹәдә әлагәдардыр. Бу һал сәнаје тсиклинин ики фазасында баш верир, јә'ни әввәлән, һәр ики формада — мәһсулдар капитал вә әмтәә капитал формасында — олан сәнаје капиталынын ихтисар олундуғу дөврдә, демәли, тсиклин башланғычында бөһрандан сонра баш верир вә, икинҹиси, јахшылашманын башланмыш олдуғу, лакин коммерсија кредитинин һәлә банк кредитинә аз мүраҹиәт етдији дөврдә баш верир. Әввәлләр истеһсалда вә тиҹарәтдә тәтбиг едилмиш олан пул капитал биринҹи һалда сәрбәст борҹ капиталы кими мејдана чыхыр; икинҹи һалда о, кетдикҹә артан өлчүдә тәтбиг олунан капитал кими мејдана чыхыр, лакин инди сәнаје вә тиҹарәт капиталисти өз шәртләрини пул капиталистинә гәбул етдирдији үчүн чох ашағы фаизлә тәтбиг олуна билир. Борҹ капиталынын артыглығы биринҹи һалда сәнаје капиталынын дурғунлуғуну, икинҹи һалда исә банк кредитинә гаршы коммерсија кредитинин нисби мүстәгиллијини ифадә едир ки, бу мүстәгиллик

дә капиталын манисиз олараг керијә ахыб кәлмәсинә, гыса кредит мүддәтләринә вә капиталистләрин иши әксәријјәтлә өз капиталы илә апармасына әсасланыр. Өзкә кредит капиталына үмид бағлајан мөһтәкирләр һәлә јүрүшә чыхмамышлар; өз капиталы илә иш апаран адамлар демәк олар тамамилә кредит васитәсилә апарылан әмәлијјатлардан һәлә узагдырлар. Биринчи фазада борч капиталынын артыглыг етмәси һәгиги јығымын билаваситә әксини ифадә едир. Икинчи фазада о, тәкрар истеһсал просесинин јени кенишләнмәсинә мүвафиг кәлир, онунла јанашы кедир, лакин онун сәбәбини тәшкил етмир. Борч капиталынын артыглығы тәләбә гаршы, јалныз нисби сурәтдә олса да, азалыр. Һәр ики һалда һәгиги јығым просесинин кенишләнмәси үчүн белә бир чәһәт әлверишли шәраит јарадыр ки, биринчи һалда гијмәтләрин ашағы олмасы илә, икинчи һалда исә гијмәтләрин јаваш-јаваш артмасы илә мүтабиг кәлән ашағы фаиз, мәнфәәтин саһибкар кәлиринә чеврилән һиссәсини артырыр. Бу һал, максимум чичәкләнмә дөврүндә фаиз јүксәлиб өз орта сәвијјәсинә чатдығы заман даһа артыг баш верир, чүнки бурада фаиз артырса да, мәнфәәтин артдығы дәрәчәдә артмыр.

Дикәр тәрәфдән, биз көрдүк ки, борч капиталынын јығылмасы һеч бир һәгиги јығым олмадан, халис техники васитәләрин көмәји илә, мәсәлән, банк ишинин кенишләнмәси вә тәмәркүзләшмәси јолу илә, тәдавүл еһтијатындан вә ја һәмчинин хүсуси шәхсләрә мәхсус тә'дијә васитәләринин еһтијат фондундан гәнаәтлә истифадә едилмәси јолу илә әлдә едилә биләр ки, бунун да нәтичәсиндә һәмин васитәләр даим гыса мүддәтләр үчүн борч капиталына чеврилир. Бу борч капиталы өз борч капиталы формасыны һәмишә јалныз гыса мүддәтләр үчүн сахлајырса да (ејнилә дә јалныз гыса мүддәтләр әрзиндә дисконт әмәлијјатларына хидмәт едә билирсә дә), лакин даим ахыб кәлмәкдә вә ахыб кетмәкдәдир вә мәһз буна көрә дә она һәмчинин ахычы капитал (floating capital) дејилир. Бири ону көтүрдүкдә башгасы гојур. Беләликлә, борч пул капиталынын күтләси (биз бурада бир нечә ил мүддәтинә олан үмумијјәтлә борчлардан дејил, јалныз вексел вә киров мүгабилиндә алыныб верилән гыса мүддәтли борчлардан бәһс едирик) әслиндә һәгиги јығымдан әсла асылы олмајараг артыр.

B. G. 1857. Суал 501. «Сиз floating capital дедикдә нәји нәзәрдә тутурсунуз?» {Инкилис банкынын мүдири ч-б Векелин:} «Бу, гыса мүддәтли пул борчлары үчүн ишләдилән капиталдыр... (502) Инкилис банкынын... әјаләт банкларынын банкнотларыдыр вә өлкәдә олан пул мәбләғидир. — {Суал:} Әкәр сиз floating capital дедикдә фәал тәдавүллү {мәһз Инкилис банкынын банкнотларыны} нәзәрдә тутурсунузса, онда бу барәдә комиссијанын әлиндә олан ифадәләрә көрә һәмин фәал тәдавүлдә, көрүнүр, чох бөјүк дәјишикликләр баш вермир? {Лакин бу фәал тәдавүлү мәһз кимин — пул кредиторунунму, јохса тәкрар истеһсалчы капита-

листин өзүнүн аванс етмәсинин бөјүк фәрги вардыр. — Векелинин ҹавабы: } Мән floating capital-а банкирләрин еһтијатларыны дахил едирәм, бу еһтијатларда исә хејли дәјишикликләр мүшаһидә олунур». Беләликлә, бу о демәкдир ки, әманәтләрин банкирләр тәрәфиндән борҹ үчүн ишләдилмәјән, лакин онларын еһтијаты кими, чох һалларда исә, әманәтләрин гојулмуш олдуғу Инкилис банкынын еһтијаты кими мөвҹуд олан һиссәси хејли артыб-азалыр. Нәһајәт, јенә һәмин ҹәнаб дејир ки, floating capital куја bullion-дур, јә'ни күлчәдир вә метал пулдур (503). Үмумијјәтлә тәәҹҹүблүдүр ки, бүтүн сијаси игтисад категоријалары пул базарынын бу кредит тартан-партанында нә гәдәр башга мә'на вә башга форма алыр. Floating capital бурада circulating capital [дөврijјә капиталы] үчүн башга бир ифадәдир, бу исә, әлбәттә, әсла о дејилдир, money [пул] да capital-дыр, bullion [күлчәләр] дә capital-дыр, банкнотлар да circulation-дур [тәдавүлдүр], капитал да a commodity-дур [әмтәәдир], борҹлар да commodities-дир [әмтәәдир], fixed capital [әсас капитал] да чәтин сатылан кағызлара гојулмуш пулдур!

«Лондон сәһмдар банклары... өз әманәтләрини 1847-ҹи илдәки 8 850 774 ф. стерлингдән артырыб 1857-ҹи илдә 43 100 724 ф. стерлингә чатдырмышлар... Комиссијада олан мә'лумат вә ифадәләр belә бир нәтиҹә чыхартмаға имкан верир ки, бу чох бөјүк мәбләғин хејли һиссәси, кечмишдә һәмин мәгсәд үчүн истифадә едилә билмәјән мәнбәләрдән көтүрүлмүшдүр вә банкирин банкында һесаб ачмаг вә банка әманәтләр гојмаг адәти, кечмишдә өз капиталыны (!) бу ҹүр тәтбиг етмәјән бир чох синифләр арасында јајылмышдыр. Әјаләт хүсуси банклары»{ сәһмдар банкларындан фәргли олан банклар } «ҹәмијјәтинин президенти олуб, комиссија гаршысында ифадә вермәк үчүн һәмин ҹәмијјәт тәрәфиндән көндәрилмиш Родуелл билдирир ки, Ипсвич рајонунда һәмин маһалын фермерләри вә хырда алверчиләри арасында бу иш сон заманлар тәхминән дөрд дәфә артмышдыр; демәк олар бүтүн фермерләрин, һәтта илдә ҹәми 50 ф. ст. иҹарә һаггы верәнләрин дә инди банкларда әманәтләри вардыр. Бу әманәтләр күтләси, әлбәттә, ишә сәрф олунмаг үчүн өзүнә јол тапыр вә хүсусән, коммерсија фәалијјәтинин мәркәзи олан Лондона ҹан атыр, бурада һәмин әманәтләр күтләси һәр шејдән әввәл вексelләрин учот едилмәсиндә вә Лондон банкирләринин мүштәриләринә верилән дикәр борҹларда тәтбиг олунур. Лакин бу әманәтләрин хејли һиссәси, банкирләрин билаваситә еһтијаҹы олмајан бу һиссә billbrokers-ин әлинә кечир, онлар бунун мүгабилиндә банкирләрә, Лондонда вә әјаләтдә мүхтәлиф шәхсләр үчүн учот етмиш олдуглары тиҹарәт вексelләрини верирләр» (B. C. 1858, сәһ. V).

Банкир billbroker-ин артыг бир дәфә учот етмиш олдуғу вексelләр мүгабилиндә һәмин billbroker-ә борҹ вердикдә о, фе'лән бу вексelләри бир дәфә дә учот етмиш олур, — лакин һә-

гигәтдә бу векселләрин бир чохуну billbroker-ләрин артыг өзләри тәкрар учот етмишдир — вә billbroker-ин векселләрини тәкрар учот едиркән банкирин вердији ејни пулла billbroker јени векселләри тәкрар учот едир. Бу исә белә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр: «Фиктив кредитин кенишләнмәсини достлуг векселләринин учоту вә бланк кредити јаратмышды, әјаләт сәһмдар банкларынын һәрәкәти исә буну хејли асанлашдырырды, онлар бу кими векселләри учот едир, сонра да бунлары Лондон базарындакы billbroker-ләрә вериб тәкрар учот етдирирдиләр, һәм дә јалныз банкын кредит габилијјәтинә бел бағлајыб векселләрин бүтүн дикәр кејфијјәтләринә әсла фикир вермирдиләр» (јенә орада).

Бу тәкрар учот барәсиндә вә борҹ верилән пул капиталы бу ҹүр халис техники гајда үзрә артырмаг васитәсилә кредит еһтикарларынын ширникдирилмәси барәсиндә «Economist»ин ашағыдакы јери марагльдыр: «Бир сыра илләр әрзиндә өлкәнин бә'зи маһалларында капитал {јә'ни борҹ верилән пул капитал} јығымы өзүнүн тәтбиг олуна биләҹәјиндән артыг бир сүр'әтлә давам едирди, һалбуки дикәр маһалларда онун тәтбиг олунмасы имканы капиталын өзүндән даһа сүр'әтлә артырды. Әкинчилик маһалларында банкирләр өз әманәтләрини јерләрдә мәнфәәтлә вә е'тибарла тәтбиг едә билмәдикләри бир заманда, сәнаје маһалларында вә тиҹарәт шәһәрләриндәки банкирләрин капиталларына тәләб, онларын тәклиф едә билдијиндән артыг иди. Мүхтәлиф маһаллардакы бу мүхтәлиф шәраит нәтиҹәсиндә сон илләрдә, капитал бөлкүсү илә мәшғул олан јени бир груп фирмалар мејдана кәлиб бөјүк сүр'әтлә кенишләнди; бу фирмалар адәтән billbrokers адланырса да, һәгигәтдә чох бөјүк мигјасда банкирдирләр. Һәмин фирмаларын иши бундан ибарәтдир ки, капиталын тәтбиг олуна билмәдији маһалларын банкирләриндән бу артыг капиталы, һабелә сәһмдар ҹәмијјәтләринин вә ири тиҹарәт евләринин мүвәггәти олараг һәрәкәтсиз јатыб галан вәсаитини мүәјјән мүддәтә вә мүәјјән фаизлә көтүрүр вә бу јолла әлдә едилән пулу, капитала тәләбин чох олдуғу маһалларын банкларына јүксәк фаизлә, адәтән онларын муштәриләринин векселләрини тәкрар учот етмәк јолу илә борҹ верирләр... Беләликлә Lombardstreet* сәрбәст капиталы өлкәнин бир һиссәсиндән, онун мәнфәәтлә тәтбиг олуна билмәдији јерләрдән, өлкәнин дикәр һиссәсинә, она тәләбин мөвҹуд олдуғу јерләрә кечирән бөјүк бир мәркәз олмушдур; һәм дә бу, истәр өлкәнин белә бир вәзијјәтдә олан ајры-ајры һиссәләринә, истәрсә дә ајры-ајры шәхсләрә аиддир. Әввәлдә бу мүәссисәләр, демәк олар, јалныз ади банк тә'минатлары мүгабилиндә борҹ вермәклә вә борҹ алмагла кифајәтләнирди. Лакин өлкәнин капиталы сүр'әтлә артдыгҹа вә банкларын тә'сис олунмасы сајәсиндә кет-кедә даһа артыг гәнаәт едилдикҹә, һәмин

* Лондонда банкир канторларынын јерләшдији күчәдир. *Ред.*

учот фирмаларынын сәрәнчамындакы фондлар о гәдәр бөјүдү ки, бу фирмалар әввәлчә dock warrants (докларда сахланылан әмтәәләрин гәбзләри) мүгабилиндә, сонра исә, һәлә һеч дә кәлиб чатмамыш мәһсуллары тәмсил едән накладнојлар мүгабилиндә борч вермәјә башладылар; һәмин мәһсуллар һәлә кәлиб чатмамыш олса да, јенә чох заман, һәрчәнд умуми бир гајда олмајараг, бу мәһсулларын мүгабилиндә әмтәә дәллалларынын үстүнә векселләр верилирди. Бу иш тезликлә инкилис коммерсијасынын бүтүн характерини дәјишдирди. Lombardstreet тәрәфиндән беләликлә јарадылан јүнкүллүкләр Mincing Lane-дакы* әмтәә дәллалларынын вәзијјәтини сон дәрәчә гүввәтләндирди; әмтәә дәллаллары да идхалчы тачирләрә һәр чүр имтијаз вердиләр; бу идхалчы тачирләр һәмин имтијазлардан о гәдәр кениш истифадә етдиләр ки, 25 ил бундан әввәл накладној мүгабилиндә вә ја һәтта dock warrants мүгабилиндә борч верилмәси тачирә олан е'тибары тамамилә сарсыда биләчәји һалда, инди бу иш о гәдәр умуми бир характер алмышдыр ки, даһа 25 ил бундан әввәлки кими надир бир истисна дејил, бир гајда олмушдур. Бундан да башга, һәмин систем о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, Lombardstreet-дә узаг мүстәмләкәләрин һәлә *јығылмамыш* мәһсулу мүгабилиндә верилән векселләр үзрә чох бөјүк мәбләғләр алыныр. Бу чүр кредит јүнкүллүкләринин нәтичәси ондан ибарәт олду ки, идхалчы тачирләр өз харичи әмәлијјатларыны кенишләндирдиләр вә индијәдәк өз ишләриндә истифадә етдикләри өз чари (floating) капиталларыны мүәссисәләрин ән е'тибарсызы олан вә јалныз чүз'и нәзарәт едә билдикләри, јахуд һәтта һеч нәзарәт едә билмәдикләри мүстәмләкә плантасијаларында тәсбит етдиләр. Беләликлә биз кредитләрин билаваситә чулғашдығыны көрүрүк. Өлкәнин әкинчилик маһалларымызда топланан капиталы хырда мәбләғләрдән ибарәт әманәтләр шәклиндә әјаләт банкларына верилир вә ишә гојулмаг үчүн Lombardstreet-дә мәркәзләшдирилир. Лакин бу капиталдан, әввәлән, мә'дән вә сәнаје маһалларымызда иши кенишләндирмәк үчүн, орадакы банкларын үстүнә верилән векселләрин тәкрар учот едилмәси васитәсилә истифадә олунурду; икинчиси, харичи мәһсул идхалчыларына, dock warrants вә накладнојлар мүгабилиндә борч верилмәси васитәсилә бөјүк имтијазлар тә'мин етмәк үчүн истифадә олунурду, бунун нәтичәсиндә исә тичарәт фирмаларынын харичи вә мүстәмләкә мүәссисәләриндәки «гануни» капиталы сәрбәстләшдирилир, беләликлә дә һәмин капитал океан архасындакы плантасијалар кими ән пис бир саһәдә тәтбиг олуна билир» («Economist», 1847, сәһ. 1334). Кредитләрин бу «көзәл» чулғашмасы беләдир. Кәнд әманәтчиси белә күман едир ки, әманәти јалныз өз банкиринә верир, сонра,

---

* Лондонда бир күчәдир, мүстәмләкә әмтәәләринин топдансатыш тичарәти бу күчәдә чәмләнмишди. *Ред.*

белә күман едир ки, әкәр банкир борч верирсә анчаг өзүнүн бәләд олдуғу хүсуси шәхсләрә верир. Лакин о азачыг да олса тәсәввүр етмир ки, онун банкири онун әманәтләрини Лондон billbroker-инин сәрәнчамына верир ки, бунун да әмәлијјатлары үзәриндә онларын икисинин дә әсла һеч бир нәзарәти ола билмир.

Артыг биз көрдүк ки, ири ичтимаи мүәссисәләр, мәсәлән, дәмир јол тикинтиси, сәһмдарлар тәрәфиндән верилән мәбләғләр һәгигәтән тәтбиг олунан вахтадәк бу мәбләғләри мүәјјән мүддәт банкирләрин сәрәнчамында сахламагла борч капиталыны мүәјјән бир мүддәтә артыра билир.

Бир дә борч капиталынын күтләси тәдавүлүн мигдарындан тамамилә фәрглидир. Тәдавүлүн мигдары дедикдә бурада биз, өлкәдә олан вә тәдавүл едән бүтүн банкнотларын вә метал пулун, һабелә нәчиб металлар күлчәсинин мәчмусуну нәзәрдә тутуруг. Бу мигдарын бир һиссәси банкларын кәмијјәтчә фасиләсиз дәјишилән еһтијатыны тәшкил едир.

«1857-чи ил нојабрын 12-дә {1844-чү ил банк фәрманынын фәалијјәтинин мүвәггәти дајандырылдығы тарихдир} бүтүн өз шө'бәләри илә бирликдә Инкилис банкынын еһтијаты үмумијјәтлә 580 751 ф. ст. иди; ејни заманда әманәтләрин мәбләғи 22 $^{1}/_{2}$ милјон ф. стерлингә бәрабәр иди, бундан 6$^{1}/_{2}$ милјона гәдәри Лондон банкирләринин иди» (B. A. 1858, сәһ. LVII).

Фаиз сәвијјәсинин галхыб-дүшмәси (даһа узун мүддәтләр әрзиндә баш верән дәјишикликләр, һабелә фаиз сәвијјәсинин мүхтәлиф өлкәләрдәки фәргләри бир кәнара гојулур; биринчиләр үмуми мәнфәәт нормасынын дәјишилмәләриндән, икинчиләр — мәнфәәт нормаларындакы вә кредитин инкишафындакы фәргләрдән ирәли кәлир) борч капиталы тәклифиндән асылыдыр (бүтүн башга шәраит, мәсәлән, кредитин сабитлији вә с. ејни фәрз олунмагла), јә'ни пул шәклиндә, метал пул вә банкнот шәклиндә борч верилән капиталын тәклифиндән асылыдыр; буну сәнаје капиталындан фәргләндирмәк лазымдыр, чүнки сәнаје капиталы өзлүјүндә, әмтәә формасында, тәкрар истеһсал акентләринин бирбиринә коммерсија кредити васитәсилә борч верилир.

Лакин јенә дә һәмин борч верилән капиталын күтләси тәдавүл едән пулун күтләсиндән фәрглидир вә ондан асылы дејилдир.

Әкәр, мәсәлән, 20 ф. ст. бир күндә беш дәфә борч верилсә, онда 100 ф. стерлинглик пул капитал борч верилмиш олур вә бу ејни заманда о демәк оларды ки, һәмин 20 ф. ст. алгы вә ја тә'дијә васитәси кими азы 4 дәфә ишләмишдир; зира алгы вә тә'дијәнин васитәчилик ролу олмасајды, белә ки, 20 ф. ст. азы

дөрд дәфә капиталын (әмтәәнин, о чүмләдән иш гүввәсинин дә) чеврилмиш формасыны тәмсил етмиш олмасајды, онда һәмин 20 ф. ст. 100 ф. стерлинглик бир капитал дејил, јалныз һәрәси 20 ф. стерлинглик беш тәләбнамә тәшкил етмиш оларды.

Кредитин инкишаф етмиш олдуғу өлкәләр үчүн биз беләә фәрз едә биләрик ки, борч әмәлијјатлары үчүн ишләдилә билән пул капиталын һамысы банкларда вә пул борч верән шәхсләрдә әманәтләр формасында мөвчуддур. Бу, һәр һалда, мәсәлә үмумијјәтлә вә бүтүнлүкдә көтүрүлдүкдә доғрудур. Һәм дә ишләр јахшы вәзијјәтдә олан дөврләрдә, нә гәдәр ки, һәлә әсил мә'нада еһтикар башланмамышдыр, кредит асан вә е'тимад артмагда олдуғу заман тәдавүл функсијаларынын чох һиссәси, метал вә ја кағыз пулун васитәчилији олмадан кредитин садәчә әлдән-әлә верилмәси васитәсилә ичра олунур.

Тәдавүл васитәләринин нисбәтән аз мигдарда олдуғу шәраитдә бөјүк мәбләғдә әманәтләрин садәчә мүмкүн олмасы анчаг ашағыдакы шәртләрдән асылыдыр:

1) ејни бир пул ваһиди илә ичра олунан алгыларын вә тә'дијәләрин сајындан;

2) һәмин пулун әманәт шәклиндә гајыдыб банка кәлмәси һалларынын сајындан; һәм дә бу пулун јенидән тә'дијә вә алгы васитәси олмаг функсијасы јенә банк әманәтинә чеврилмәк васитәсилә баш верир. Мәсәлән, хырда сатыш алверчиси һәр һәфтә өз банкиринин банкына 100 ф. ст. әманәт пул гојур; банкир фабрикантын әманәтинин бир һиссәсини бу пулла верир; фабрикант бу пулу өз фәһләләринә музд верир; фәһләләр бу пулу хырда сатыш алверчисинә верирләр, о да һәмин пулу јенә банка гојур. Беләликлә, хырда сатыш алверчисинин банка гојдуғу 100 ф. ст., әввәлән, фабрикантын әманәтини вермәк үчүн, икинчиси, фәһләләрә әмәк һаггы вермәк үчүн, үчүнчүсү, хырда сатыш алверчисинин өзүнә тә'дијә вермәк үчүн, дөрдүнчүсү, јенә һәмин хырда сатыш алверчисинин пул капиталынын јени бир һиссәсини банка гојмаг үчүн хидмәт етмиш олду; беләликлә, әкәр хырда сатыш алверчиси банка гојдуғу пулдан өзү истифадә етмәсә, 20 һәфтә кечәндән сонра онун әманәти ејни 100 ф. ст. васитәсилә 2 000 ф. стерлингә чатар.

Бу пул капиталын нә дәрәчәдә сәрбәст галдығыны јалныз банкларын еһтијат фондунун ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси көстәрир. 1857-чи илдә Инкилис банкынын мүдири олан ч. Векелин бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, Инкилис банкында гызыл «јеканә» еһтијат капиталыдыр: «1258. Мәним фикримчә, учот дәрәчәси һәгигәтдә, өлкәдәки сәрбәст капиталын мигдары илә мүәјјән олунур. Сәрбәст капиталын мигдарыны Инкилис банкынын еһтијаты тәмсил едир ки, бу да фе'лән гызыл еһтијатындан ибарәтдир. Буна көрәдир ки, гызыл ахыб кетдикдә өлкәдәки сәрбәст капиталын мигдары азалыр вә бунун нәтичәсиндә

онун галан һиссәсинин дәјәри галхыр. — 1364. Инкилис банкынын гызыл еһтијаты һәгигәтдә елә бир мәркәзи еһтијатдыр, јахуд нәгд пул еһтијатыдыр ки, өлкәнин бүтүн ишләри бунун әсасында апарылыр... Харичи вексел мәзәннәси дә һәмишә мәһз бу еһтијата вә ја мәнбәјә тә'сир көстәрир» («Report on Bank Acts». 1857).

Һәгиги капиталын, јә'ни мәһсулдар капиталын вә әмтәә капиталын јығым мигјасыны ихрач вә идхал статистикасы верир. Мәһз бурада һәмишә ашкара чыхыр ки, Инкилтәрә сәнајесинин он иллик тсикlләр үзрә давам едән инкишаф дөврләриндә (1815—1870) һәр дәфә бөһрандан *габагкы* ахырынчы чичәкләнмә максимуму јахын нөвбәти чичәкләнмә дөврүнүн минимуму олур, сонра исә јени, хејли јүксәк максимума гәдәр галхыр.

Чичәкләнмә или олан 1824-чү илдә Бөјүк Британијадан вә Ирландијадан ихрач едилмиш мәһсулларын һәгиги вә ја е'лан олунмуш дәјәри 40 396 300 ф. ст. олмушду. 1825-чи ил бөһраны башландыгда ихрачын һәчми һәмин мәбләғдән ашағы дүшүр вә илдә 35—39 милјон арасында олур. 1834-чү илдә јенидән чичәкләнмә башландыгда ихрач кечмишдәки ән јүксәк сәвијјәни өтәрәк 41 649 191 ф. стерлингәдәк галхыр вә 1836-чы илдә 53 368 571 ф. стерлингә чатыр. 1837-чи илдә о јенә 42 милјона дүшүр, белә ки, инди јени минимум көһнә максимумдан јухарыдыр вә сонралар 50 милјонла 53 милјон арасында артыб азалыр. Чичәкләнмәнин гајытмасы сонра 1844-чү илдә ихрачын һәчмини 58½ милјона галдырыр ки, бу да јенә 1836-чы ил максимумундан олдугча чохдур. 1845-чи илдә ихрач 60 111 082 ф. стерлингә чатыр, сонра 1846-чы илдә дүшүб 57 милјондан бир гәдәр артыг, 1847-чи илдә тәгрибән 59 милјон, 1848-чи илдә 53 милјон олур, 1849-чу илдә галхыб 63½ милјона, 1853-чү илдә тәгрибән 99 милјона, 1854-чү илдә 97 милјона, 1855-чи илдә 94½ милјона, 1856-чы илдә тәгрибән 116 милјона вә 1857-чи илдә 122 милјондан ибарәт бир максимума чатыр. 1858-чи илдә ихрач 116 милјона дүшүр, лакин артыг 1859-чу илдә галхыб 130 милјона, 1860-чы илдә тәгрибән 136 милјона, 1861-чи илдә — чәми 125 милјона чатыр (бурада јени минимум јенә кечмишдәки максимумдан јухарыдыр), 1863-чү илдә исә 146 ½ милјона чатыр.

Әлбәттә, ејнилә бу һал, базарын кенишләнмәсинин көстәричиси олан идхал һаггында да сүбут едилә биләрди; бурада биз јалныз истеһсалын мигјасы илә әлагәдарыг. {Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу һал Инкилтәрә һаггында јалныз һәгиги сәнаје инһисары дөврү үчүн доғрудур; лакин бу һал, нә гәдәр ки, дүнја базары һәлә кенишләнмәкдәдир, мүасир ири сәнајеси олан өлкәләрин үмумијјәтлә бүтүн мәчмусу барәсиндә дә доғрудур. — *Ф. Е.*}

2) ҠАПИТАЛЫН ВӘ ЈА КӘЛИРИН БОРЧ ҠАПИТАЛЫНА ЧЕВРИЛӘН ПУЛА ЧЕВРИЛМӘСИ.

Биз бурада елә пул капитал јығымыны нәзәрдән кечиририк ки, о, коммерсија кредитинин ахынындакы дајанманын, ја да һәм һәгигәтән ишләјән тәдавүл васитәләриндән, һәм дә тәкрар истеһсалда мәшғул олан акентләрин еһтијат капиталындан гәнаәтлә истифадә едилмәсинин ифадәси дејилдир.

Бу ики һалдан башга, пул капитал јығымы гызылын гејри-ади ахыны нәтичәсиндә баш верә биләр; мәсәлән, 1852-чи вә 1853-чү илләрдә Австралијада вә Ҡалифорнијада јени гызыл мә'дәнләри кәшф едилмәси нәтичәсиндә беләолмушду. Һәмин гызыл Инкилис банкына әманәт гојулурду. Әманәтчиләр бу гызылын әвәзинә банкнот көтүрүрдүләр вә көтүрәндән билаваситә сонра онлары банклара гојмурдулар. Беләликлә тәдавүл васитәләринин мигдары сон дәрәчә артмышды. (Векелинин ифадәси, В. С. 1857, № 1329.) Банк һәмин әманәтләрдән истифадә етмәјә чалышараг, учот дәрәчәсини 2%-ә ендирмишди. Банка јығылан гызыл күтләси 1853-чү илин алты ајы әрзиндә артыб 22—23 милјона чатмышды.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, пул борч верән капиталистләрин һамысында јығым билаваситә пул формасында баш верир, һалбуки сәнаје капиталынын һәгиги јығымы көрдүјүмүз кими, адәтән тәкрар истеһсал капиталынын өз үнсүрләринин артмасы јолу илә баш верир. Беләликлә, кредитин инкишафы вә пул борч верилмәси ишинин ири банкларда чох бөјүк мигјасда тәмәркүзләшмәси артыг өзлүјүндә, борч верилән капиталын јығымыны һәгиги јығымдан фәргли бир форма олараг сүр'әтләндирмәлидир. Борч капиталынын белә сүр'әтлә инкишаф етмәси она көрә һәгиги јығымын нәтичәсидир ки, о, тәкрар истеһсал просесинин инкишафындан әмәлә кәлир, бу кими пул капиталистләри үчүн јығым мәнбәји олан мәнфәәт исә јалныз, тәкрар истеһсалла мәшғул олан капиталистләрин соруб чыхартдыглары изафи дәјәрдән чыхылан һиссәдир (вә ејни заманда *өзкәләрин* јығдыглары пул үчүн верилән фаизин бир һиссәсини мәнимсәмәкдир). Борч капиталы ејни заманда сәнајечиләрин вә тачирләрин һесабына јығылыр. Биз көрдүк ки, сәнаје тсиклинин әлверишсиз фазаларында фаизин сәвијјәси о гәдәр јүксәјә галха билир ки, о, даһа чох әлверишсиз вәзијјәтә салынмыш бә'зи саһәләрин мәнфәәтини бир заман тамамилә удур. Бунунла бирликдә дөвләт фондларынын вә дикәр гијмәтли кағызларын гијмәти дүшүр. Бу заман пул капиталистләри гијмәтдән дүшмүш кағызлары күтләви сурәтдә алыб јығырлар, сонракы фазаларда исә бу кағызларын гијмәти јенидән өз нормал сәвијјәсинә вә бундан да јүксәјә галхыр. Онда бу кағызлар јенидән сатылыр, беләликлә дә чамаатын пул капиталынын бир һиссәси мәнимсәнилир. Ҡағызларын онлары алыб

јығмыш капиталистләрин әлиндә галан һиссәси онлара јүксәк фаизләр кәтирир, чүнки бу кағызлар ашағы гијмәтлә сатын алынмышдыр. Лакин пул капиталистләринин әлдә етдикләри вә јенидән капитала чевирдикләри бүтүн мәнфәәти онлар биринчи нөвбәдә борч пул капиталына чевирирләр. Демәли, борч пул капиталынын јығымы, һәгиги јығымдан төрәмиш олса да ондан фәргли бир јығым оларағ инди, биз анчаг пул капиталистләрини, банкирләри вә и. а. нәзәрдән кечирдијимизә көрә, һәмин хүсуси капиталистләр синфинин јығымы шәклиндә меjдана чыхыр. Һәм дә бу јығым, кредит ишинин тәкрар истеһсал просесиндәки һәгиги кенишләнмәси илә јанашы баш верән һәр чүр кенишләнмәси шәраитдә артмалыдыр.

Фаизин сәвијјәси ашағы олдугда, пул капиталын белә гијмәтдән дүшмәсинин зәрәри банклара дејил, башлыча оларағ әманәтчиләрә дәјир. Сәһмдар банклары мејдана кәлмәмишдән Инкилтәрәдә бүтүн әманәтләрин $^3/_4$ һиссәси јатыб галыр, фаиз кәтирмирди. Һазырда бу әманәтләр үчүн фаиз верилирсә дә, бу фаиз күнүн фаиз дәрәчәси сәвијјәсиндән азы 1% ашағыдыр.

Јердә галан капиталист синифләринин пул јығымына кәлдикдә, пулун гијмәтли кағызлара гојулан вә бу формада јығылан һиссәсини биз бир кәнара гојуруғ. Биз онун јалныз борч верилән пул капиталы кими базара чыхарылан һиссәсини нәзәрдән кечиририк.

Бурада биз һәр шејдән әввәл мәнфәәтин кәлир кими хәрчләнмәјиб јығым үчүн ајрылан, лакин илк заманлар сәнаје капиталистләринин өз мүәссисәләриндә тәтбиг едилә билмәјән һиссәсини көрүрүк. Бу мәнфәәт билаваситә әмтәә капиталын дахилиндә олур, онун дәјәринин бир һиссәсини тәшкил едир вә онунла бирликдә реаллашыб пула чеврилир. Әкәр бу мәнфәәт (тачири биз һәлә бир кәнара гојуруғ, онун барәсиндә ајрыча данышачағыг) гајыдыб јенидән әмтәә капиталын истеһсал үнсүрләринә чеврилмирсә, онда бир мүддәт пул формасында галмалыдыр. Һәтта мәнфәәт нормасы азалдыгда да, бу күтлә, капиталын өз күтләси илә бирликдә артыр. Кәлир кими хәрчләнмәли олан һиссә тәдричлә истеһлак олунур, лакин арадакы мүддәтдә бир әманәт оларағ банкирин әлиндә борч капиталы тәшкил едир. Беләликлә, мәнфәәтин кәлир кими хәрчләнән һиссәсинин һәтта артмасы да борч капиталынын даим тәкрар олунан тәдричи јығымында ифадә олунур. Ејни сөзләри јығым үчүн ајрылан дикәр һиссә һаггында да демәк лазымдыр. Беләликлә, кредит вә онун тәшкили инкишаф етдикчә сәнаје вә тичарәт капиталистләри кәлиринин, јә'ни истеһлакынын һәтта артмасы да борч капиталы јығымынын ифадәсинә чеврилир. Һәм дә бу һал, тәдричлә истеһлак олунан бүтүн кәлирләр үчүн дә доғрудур, демәли, торпаг рентасы, јүксәк формаларда әмәк һаггы, гејри-мәһсулдар синифләрин кәлири вә и. а. үчүн дә доғрудур. Бунларын һамысы

мүәјјән вахтда пул кәлири формасы алыр вә, демәли, эманәтә, бунунла да һәмчинин борч капиталына чеврилә билир. Һәр чүр кәлир һәр һансы бир пул формасында мөвчуд олдугда, — истәр бу кәлир истеһлак үчүн, истәрсә јығым үчүн ајрылмыш олсун, — онун барәсиндә белә бир мүддәа доғрудур ки, кәлир әмтәә капитал дәјәринин пула чеврилмиш һиссәсидир, демәли, — һәгиги јығымын ифадәси вә нәтичәсидир, мәһсулдар капиталын өзү дејилдир. Әкәр бир әјиричи өз иплијини памбыға, кәлир тәшкил едән һиссәсини исә пула мүбадилә етмишсә, бу һалда онун сәнаје капиталынын һәгиги варлығы инди тохучунун әлинә, бәлкә дә фәрди истеһлакчынын әлинә кечмиш олан ипликдән ибарәтдир, һәм дә бу иплик истәр тәкрар истеһсал үчүн, истәрсә истеһлак үчүн ајрылмыш олсун — һәм капитал дәјәрин, һәм дә онун дахилиндәки изафи дәјәрин варлығыдыр. Пула чеврилмиш олан изафи дәјәрин кәмијјәти ипликдәки изафи дәјәрин кәмијјәтиндән асылыдыр. Лакин изафи дәјәр пула чеврилдикдә, пул һәмин изафи дәјәрин јалныз дәјәр варлығыдыр [das Werthdasein dieses Mehrwerths]. Һәм дә пул белә бир дәјәр варлығы олмаг е'тибарилә борч капиталынын моментинә чеврилир. Бунун үчүн пулун јалныз, — әкәр артыг өз саһиби тәрәфиндән борч верилмәмишдирсә, — эманәтә чеврилмәси тәләб олунур. Һәмин пул јенидән мәһсулдар капитала чеврилмәк үчүн исә, әксинә, әввәлчә мүәјјән минимал һәддә чатмалыдыр.

ОТУЗ ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

ПУЛ ҜАПИТАЛ ВӘҺӘГИГИ ҜАПИТАЛ. III.

(СОНУ.)

Јенидән капитала бу чүр чеврилмәли олан пул күтләси күтләви тәкрар истеһсал просесинин нәтичәсидир, лакин борч капиталы кими, өзлүјүндә нәзәрдән кечирилдикдә бу күтлә тәкрар истеһсал капиталы күтләсинин өзү дејилдир.

Бундан әввәлки тәдгигатын нәтичәләриндән ән мүһүмү ондан ибарәтдир ки, кәлирин истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәсинин кенишләнмәси (һәм дә биз фәһләни бир кәнара гојуруг, чүнки онун кәлири = дәјишән капитала) һәр шејдән әввәл пул капитал јығымы кими тәзаһүр едир. Демәли, пул капитал јығымына, сәнаје капиталынын һәгиги јығымындан маһијјәтчә фәргли олан бир момент дахилдир, чүнки иллик мәһсулун истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси һеч дә капитала чеврилмир. Иллик мәһсулун бир һиссәси истеһлак васитәләри истеһсалчыларынын капиталыны, мәһз сабит капиталыны *өдәјир,* лакин о һәгигәтән капитала чеврилдикдә һәмин сабит капиталын истеһсалчылары кәлиринин натурал формасында мөвчуд олур. Кәлири тәмсил едән, истеһлак үчүн садә васитәчи олан ејни пул мүнтәзәм сурәтдә бир мүддәтә борч пул капиталына чеврилир. Бу пул әмәк һаггыны тәмсил етдикдә, ејни заманда дәјишән капиталын пул формасыны тәшкил едир; һәмин пул истеһлак васитәләри истеһсалчыларынын сабит капиталыны өдәдикдә, сабит капиталын мүвәггәти олараг алдығы пул формасыны тәшкил едир вә өдәнилмәли олан һәмин сабит капиталын натурал үнсүрләринин сатын алынмасына хидмәт едир. Тәкрар истеһсал просеси кенишләндикчә бу пулун күтләси артырса да, һәмин формаларын һеч бириндә бу пул өзлүјүндә јығымы ифадә етмир. Лакин мүвәггәти олараг бу пул борч верилән пул функсијасыны, јә'ни пул капитал функсијасыны ифа едир. Демәли, пул капитал јығымы бу чәһәтдән һәмишә, һәгигәтдә баш верән капитал јығымындан хејли артыг бир јығымы өзүндә әкс етдирмәлидир, чүнки фәрди истеһлакын кенишләнмәси пул васитәсилә баш вердијинә көрә, бу кенишләнмә пул капитал јығымы кими мејдана чыхыб һәгиги јығым үчүн, капитал тәтбигиндә јени даирәләр ачан пул үчүн пул формасы тәшкил едир.

Демәли, борч верилән пул капиталын јығымы гисмән јалныз белә бир факты ифадә едир ки, сәнаје капиталынын өз дөвраны просесиндә чеврилдији һәр чүр пул, тәкрар истеһсал акентләринин *аванс етдији* пулун формасыны дејил, онларын *борч алдыглары* пулун формасыны алыр; беләликлә пулун, тәкрар истеһсал просесиндә баш вермәли олан аванс едилмәси, борч алынмыш пулун аванс едилмәси кими көрүнүр. Һәгигәтдә исә коммерсија кредити әсасында бирисинин дикәринә борч вердији пул, тәкрар истеһсал просеси үчүн она лазым олан пулдур. Лакин бу елә бир форма алыр ки, тәкрар истеһсал акентләриндән бир һиссәсинин пул борч вердији банкир өзү һәмин пулу тәкрар истеһсал акентләринин дикәр һиссәсинә борч верир, һәм дә бу банкир бәрәкәт мәнбәји ролу ојнамыш олур вә ејни заманда һәмин капитала сәрәнчам едилмәсини васитәчи кими тамамилә өз әлинә кечирир.

Бизә јалныз о галыр ки, пул капитал јығымынын бә'зи хүсуси формаларыны көстәрәк. Капитал, мәсәлән, истеһсал үнсүрләринин, хам материалларын вә и. а. гијмәтинин дүшмәси нәтичәсиндә сәрбәстләшир. Әкәр сәнајечи өз тәкрар истеһсал просесини билаваситә кенишләндирә билмирсә, онда онун пул капиталынын бир һиссәси артыглыг едәрәк дөврандан чыхыр вә борч верилән пул капитала чеврилир. Лакин, бундан башга, ишин кедишиндә фасилә әмәлә кәлдикдә хүсусән тачирләрдә капитал пул формасында сәрбәстләшир. Әкәр тачир бир сыра әмәлијјат ичра етмишдирсә вә белә фасиләләр үзүндән бир сыра јени әмәлијјатлара јалныз сонралар башлаја билирсә, онда реаллашдырылмыш пул онун үчүн јалныз дәфинә олур, артыглыг едән капитал олур. Лакин ејни заманда бу пул билаваситә, борч верилән пул капиталын јығымыдыр. Биринчи һалда пул капитал јығымы тәкрар истеһсал просесинин даһа әлверишли шәраитдә тәкрарыны, әввәлдә бағлы олан капиталын бир һиссәсинин һәгигәтән сәрбәстләшдијини ифадә едир, демәли, тәкрар истеһсал просесини ејни пул васаити илә кенишләндирмәк имканыны ифадә едир. Икинчи һалда — сөвдәләр ахынынын садәчә кәсилмәсини ифадә едир. Лакин һәр ики һалда пул дөнүб борч верилән пул капитал олур, һәмин капиталын јығымы олур, ејни дәрәчәдә һәм пул базарына, һәм дә фаизин сәвијјәсинә тә'сир көстәрир, һәрчәнд биринчи һалда бу, һәгиги јығым просеси үчүн олан әлверишли шәраити, икинчи һалда исә, она гаршы олан маниәләри ифадә едир. Нәһајәт, пул капитал јығымына, өз ишләрини мүвәффәгијјәтлә баша вуруб тәкрар истеһсал даирәсиндән чыхан адамларын мигдары тә'сир көстәрир. Сәнаје тсикли әрзиндә нә гәдәр чох мәнфәәт јарадылырса, бу кими адамларын сајы бир о гәдәр чох олур. Борч верилән пул капиталын јығымы бурада, бир тәрәфдән, һәгиги јығымы (өз нисби һәчмләринә көрә) ифадә едир, дикәр тәрәфдән, сәнаје капиталистләринин ади пул капиталистләринә чеврилмәсинин јалныз дәрәчәсини ифадә едир.

Мәнфәәтин кәлир кими истеһлак едилмәси нәзәрдә тутулмаjан дикәр һиссәсинә кәлдикдә, бу һиссә јалныз о һалда пул капитала чеврилир ки, о, өзүнүн јарадылмыш олдуғу истеһсал даирәсиндә ишин кенишләндирилмәсинә билаваситә сәрф едилә билмәсин. Бу ахырынчы һал ики сәбәбдән баш верә биләр. Ја она көрә баш верә биләр ки, һәмин истеһсал даирәси даһа капиталдан дојмушдур. Ја да она көрә баш верә биләр ки, капитал кими фәалијјәт көстәрмәк үчүн јығылмыш олан мәбләғ әввәлчә, һәмин мә'лум мүәссисәдә јени капитал гојулушларынын кәмијјәт нисбәтләри илә мүәјјән олунан мә'лум мигдара чатмалыдыр. Буна көрәдир ки, јығылмыш олан мәбләғ әввәлчә, борч верилән капитала чеврилир вә дикәр даирәләрдә истеһсалын кенишләндирилмәсинә хидмәт едир. Башга шәртләр ејни олдугда, јенидән капитала чеврилмәси нәзәрдә тутулан мәнфәәт күтләси јарадылмыш бүтүн мәнфәәтин күтләсиндән вә, демәли, тәкрар истеһсал просесинин өзүнүн кенишләнмәсиндән асылы олур. Јох әкәр бу јени јығым өзүнүн тәтбигиндә чәтинликләрә, тәтбиг даирәләринин азлығына раст кәлирсә, демәли, истеһсал саһәләри һәддән артыг долмушса вә борч капиталынын тәклифи артыглыг едирсә, онда, борч верилән капиталын бу чүр артыглыг етмәси *капиталист* истеһсалынын јалныз мәһдудлуғуну көстәрир. Сонра башланан кредит ажиотажындан мә'лум олур ки, һәмин артыг капиталын тәтбиги үчүн һеч бир чидди маниә јохдур. Лакин капиталын артмасы ганунлары үзүндән, капиталын бир капитал олараг арта билмәси һәдләри үзүндән әмәлә кәлән маниәләр вардыр. Өзлүјүндә пул капиталын артыглыг етмәси һеч дә һөкмән ифрат истеһсалы вә ја һәтта анчаг капитал тәтбиги даирәләринин азлығыны ифадә етмир.

Борч капиталы јығымы садәчә ондан ибарәтдир ки, бурада пул, борч виреләси бир пул кими чөкүб галыр. Бу просес һәгигәтән капитала чеврилмәкдән олдугча фәрглидир; бу јалныз елә бир формада пул јығымыдыр ки, һәмин формада пул капитала чеврилә биләр. Лакин, көстәрилдији кими, бу јығым һәгиги јығымдан тамамилә фәргли моментләри ифадә едә биләр. Һәгиги јығым даим кенишләндији тәгдирдә пул капитал јығымынын бу кенишләнмәси һәгиги јығымын гисмән өз нәтичәси ола биләр, гисмән, онунла јанашы кедән, лакин ондан тамамилә фәргли олан моментләрин нәтичәси ола биләр, нәһајәт, гисмән дә һәгиги јығымын һәтта дајанмасынын нәтичәси ола биләр. Һеч олмазса, тәкчә она көрә ки, борч капиталы јығымы һәгиги јығымдан асылы олмајан, лакин һәр һалда онунла јанашы кедән бу кими моментләрин тә'сири алтында кенишләнир, — тәкчә буна көрә тсиклин мүәјјән фазаларында һәмишә пул капитал артыглыг етмәли вә кредит инкишаф етдикчә һәмин артыглыг да инкишаф етмәлидир. Бу артыглыгла бирликдә, истеһсал просесини онун капиталист һәдләриндән артыг кенишләндирмәк зәрурәти дә күчлә-

нир: артыг тичарәт, артыг истеһсал, артыг кредит. Ејни заманда бу һал лабүд сурәтдә, әкс һәрәкәт төрәдән формаларда баш верир.

Торпаг рентасы, әмәк һаггы вә с. һесабына пул капитал јығымы баш вермәсинә кәлдикдә, бурада һәмин мәсәлә үзәриндә дајанмаг артыгдыр. Анчаг белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, капиталист истеһсалынын инкишафы кедишиндәки әмәк бөлкүсүнүн нәтичәси олараг (дәфинә јығанлар тәрәфиндән) һәгиги гәнаәт вә имтина иши, — бу иш јығым үнсүрләри вердији тәгдирдә, — һәмин үнсүрләрин минимал мигдарыны әлдә едәнләрин вә, мәсәлән, банклар ифлас етдикдә фәһләләр өз гәнаәтләрини итирдикләри кими, чох вахт һәлә өз гәнаәтләрини дә итирәнләрин өһдәсинә дүшүр. Бир тәрәфдән, сәнаје капиталисти өзү өз капиталыны «гәнаәт едиб јығмыр», өз капиталынын кәмијјәтинә пропорсионал мигдарда өзкә гәнаәтләринә сәрәнчам едир; дикәр тәрәфдән, пул капиталисти өзкәләрин гәнаәтләрини өзүнә капитал едир, тәкрар истеһсалла мәшғул олан капиталистләрин бир-биринә вердикләри вә чамаатын онлара вердији кредити исә, өзүнүн хүсуси варланмасы мәнбәјинә чевирир. Бунунла бирликдә капиталист системинин белә бир сон иллүзијасы да пуча чыхыр ки, куја капитал шәхси әмәк вә гәнаәтлә јараныр. Мәнфәәт өзкә әмәјини мәнимсәмәкдән ибарәт олмагла бәрабәр, һәмин өзкә әмәјинин һәрәкәтә кәтирилиб истисмар едилмәси үчүн тәтбиг едилән капитал да өзкә мүлкијјәтиндән ибарәтдир ки, буну пул капиталисти сәнаје капиталистинин сәрәнчамына верир вә бунун мүгабилиндә о да һәмин сәнаје капиталистини истисмар едир.

Кредит капиталы барәсиндә биз даһа бир нечә чәһәти гејд етмәлијик.

Ејни бир пул ваһидинин борч капиталы кими нә гәдәр тез-тез мејдана чыха биләчәји, јухарыда көстәрилдији кими, тамамилә ондан асылыдыр ки,

1) бу пул ваһиди әмтәә дәјәрләрини сатыш вә тә'дијә просесиндә нә гәдәр тез-тез реаллашдырыр вә беләликлә капиталы көчүрүр, сонра да ондан асылыдыр ки, һәмин пул ваһиди кәлири нә гәдәр тез-тез реаллашдырыр. Һәмин пул ваһидинин реаллашдырылмыш дәјәр кими, јә'ни истәр капиталын, истәрсә кәлирин реаллашдырылмыш дәјәри кими нә гәдәр тез-тез әлдән-әлә кечмәси, јәгин, һәгиги дөврijјәләрин һәчминдән вә сајындан асылыдыр;

2) бу, тә'дијәләрә гәнаәтдән вә кредит ишинин инкишафы вә тәшкилиндән асылыдыр;

3) нәһајәт, кредитләрин гаршылыглы чулғашмасындан вә һәрәкәт сүр'әтиндән асылыдыр ки, бир јердә әманәт шәклиндә јерләшән пул бунларын сајәсиндә башга бир јердә дәрһал јенидән борч шәклиндә мејдана чыхыр.

Һәтта фәрз едилсә ки, борч капиталынын варлыг формасы јалныз һәгиги пул, гызыл вә ја күмүш формасыдыр, јә'ни маддә-

си дәјәр өлчүсү олан әмтәәләрин формасыдыр, — бу һалда да јенә һәмин пул капиталын хејли һиссәси лабүд сурәтдә фиктив олачагдыр, јә'ни тамамилә дәјәр нишанлары олдуғу кими, садәчә дәјәр титулу олачагдыр. Пул, капиталын дөвранында ишләјәркән мүәјјән бир моментдә пул капитал олурса да, борч верилән пул капитала чеврилмир, бу пул ја мәһсулдар капитал үнсүрләринә мүбадилә олунур, ја да кәлири реаллашдырыркән бу пулдан тәдавүл васитәси кими истифадә олунур вә, демәли, һәмин пул өз саһиби үчүн гајыдыб борч капиталына чеврилә билмәз. Һәмин пул борч капиталына чеврилирсә вә ејни бир мәбләғ пул дөнәдөнә борч капиталы тәшкил едирсә, онда ајдындыр ки, һәмин пул јалныз бир нөгтәдә метал пул кими мөвчуд олур; бүтүн башга нөгтәләрдә о јалныз капитала олан иддиалар формасында мөвчуд олур. Һәмин иддиаларын јығымы, фәрз едилдијинә әсасән, һәгиги јығымдан, јә'ни әмтәә капитал вә и. а. дәјәринин пула чеврилмәсиндән ирәли кәлир; лакин буна бахмајараг өзлүјүндә һәмин иддиаларын вә ја дәјәр титулларынын јығымы һәм ону төрәдән һәгиги јығымдан, һәм дә пул борч верилмәси сајәсиндә дә кәләчәк јаранačаг јығымдан (јени истеһсал просесиндән) фәрглидир.

Prima facie* борч капиталы һәмишә пул формасында[9], сонралар исә пул тәләб етмәк һүгугу формасында мөвчуд олур, зира ибтидада онун формасыны тәшкил едән пул инди борч аланын әлиндә һәгиги пул формасындадыр. Кредитор үчүн борч капиталы пул алмаг һүгугуна, мүлкијјәт титулуна чеврилмишдир. Буна көрә дә һәгиги пулун ејни күтләси пул капиталын чох мүхтәлиф

---

* Марксын тез-тез ишләтдији бу латын ифадәси мәтндән асылы олараг: ибтидада, биринчи нөвбәдә, илк бахышда көрүнә биләр вә с. демәкдир. *Ред.*

[9] B. A. 1857. Банкир Туеллсин ифадәси: «4516. Бир банкир олараг сиз капитал, ја да пул васитәсиләми әмәлијјатлар ичра едирсиниз? — Биз пул алвери едирик. — 4517. Сизин банка әманәтләр нечә гојулур? — Пул шәклиндә. — 4518. Бу әманәтләр нечә верилир? — Пул шәклиндә. — Беләликлә, демәк олармы ки, бунлар пулдан фәргли бир шејдир? — Јох».

Оверстон (бах: фәсил XXVI) даим «capital» илә «money»и [«капитал» илә «пулу»] гарышдырыр. Value of money [пулун дәјәри] онун дилиндә һәмчинин фаиз демәкдир, лакин јалныз о һалларда ки, фаиз пул күтләси илә мүәјјән олунур; value of capital [капиталын дәјәри] фаизи ифадә етмәлидир, чүнки фаиз мәһсуллар капитала олан тәләблә вә бу капиталын вердији мәнфәәтлә мүәјјән олунур. О дејир: «4140. «Капитал» сөзүнү еһтијатла ишләтмәк лазымдыр. — 4148. Инкилтәрәдән гызыл ихрачы өлкәдә пулун мигдарынын азалмасы демәкдир вә бу, әлбәттә, үмумијјәтлә десәк, пул базарында } демәли, онун фикринчә, капитал базарында јох } тәләбин артмасына сәбәб олмалыдыр. — 4112. Пул өлкәдән чыхыб кетдикчә өлкәдә онун мигдары азалыр. Өлкәдә галан пулун мигдарынын белә азалмасы бу пулун дәјәринин артмасына сәбәб олур» } ибтидада онун нәзәријјәсинә көрә бу һал, тәдавүлүн азалмасы нәтичәсиндә әмтәәләрин дәјәринә нисбәтән пулун бир пул кими дәјәринин артмасы демәк иди, һәм дә пулун дәјәринин белә артмасы, демәли, әмтәәләрин дәјәринин азалмасына бәрабәрдир. Лакин сонралар һәтта онун үчүн дә шүбһәсиз ајдынлашмышдыр ки, гијмәтләри тәдавүл едән пулун күтләси мүәјјән

күтләләрини тәмсил едә биләр. Истәр реаллашдырылмыш капиталы, истәрсә реаллашдырылмыш кәлири тәмсил едән садәҹә пул, әкәр инкишаф етмиш кредит системи шәраитиндә үмуми форма нәзәрдән кечириләрсә, тәкҹә борҹ вермәк сајәсиндә, әманәтә чеврилмәк сајәсиндә дөнүб борҹ капиталы олур. Әманәтчи үчүн әманәт — пул капиталдыр. Лакин банкирин әлиндә бу әманәт јалныз потенсиал пул капитал ола биләр, өз мүлкиjjәтчисинин кассасында галмаг әвәзинә банкирин кассасында ишләдилмәз һалда јатыб галыр[10].

етмир, буна көрә дә тәдавүл аләти олан пулун мигдарынын азалмасы инди онун үчүн, фаиз кәтирән капитал олмаг е'тибарилә пулун дәјәрҹә артмасынын вә, демәли, фаизин өз һәҹми е'тибарилә артмасынын сәбәбидир. } «Буна көрә дә һәлә галан пулун дәјәринин бу артымы пулун даһа да ахыб кетмәси гаршысыны алыр вә бу һал, мүвазинәти јенә дә бәрпа етмәк үчүн лазым кәлдији мигдарда пулу керијә ҹәлб едәнә гәдәр давам едир». Оверстонун јол вердији зиддиjjәтләрин давамы ашағыда көстәриләҹәкдир.

[10] *Мәһз бурадача белә бир долашыглыг мејдана чыхыр ки, куја бунларын һәр икиси «пулдур»: һәм банкир тәрәфиндән өдәниләҹәк тә'дијә тәләбнамәси олан әманәт, һәм дә депозитә верилиб банкирин әлиндә олан пул. Банкир Туеллс 1857-ҹи ил банк комиссијасы гаршысында ифадә верәркән ашағыдакы мисалы кәтирир: «Мән өз ишими 10 000 ф. ст. илә башлајырам. 5 000 ф. стерлингә әмтәә алыб өз анбарыма јығырам. Галан 5 000 ф. стерлинги банкирин јанында әманәт гојурам ки, лазым кәлдикҹә истифадә едим. Лакин бу мәбләғин 5 000 ф. стерлинги әманәт вә ја пул формасындадырса да, мән јенә дә һәмин мәбләғин һамысына өз капиталым кими бахырам (4528)». Бурадан ашағыдакы мараглы мүбаһисәләр мејдана чыхыр: «4531. Демәли, сиз өз 5 000 ф. стерлингинизи банкнот шәклиндә бир башга шәхсә вермишсиниз? — Бәли. — 4532. Онда һәмин башга шәхсин 5 000 ф. стерлинглик әманәти вардыр? — Бәли, әлбәттә. — 4533. Лакин сизин дә 5 000 ф. стерлинглик әманәтиниз вардыр? — Тамамилә доғрудур. — 4534. Онун 5 000 ф. стерлинг пулу вар, сизин дә 5 000 ф. ст. пулунуз вардыр, еләми? — Әлбәттә. — 4535. Лакин бу ки, нәтиҹә е'тибарилә јалныз пулдур? — Јох». — Бурадакы долашыглыг гисмән ашағыдакы сәбәбдән ирәли кәлир: 5 000 ф. стерлинглик әманәт гојмуш олан *А* шәхс буну алмаг үчүн тәләбнамәләр јаза биләр, ондан лап елә истифадә едә биләр ки, елә бил бу пул һәлә онун әлиндәдир. Бу мә'нада һәмин пул ондан өтрү потенсиал пул кими ишләјир. Лакин о һәр дәфә бу пулдан истифадә етдикҹә өз әманәти мәбләғини pro tanto [мүвафиг сурәтдә] мәһв етмиш олур. Әкәр о, банкдан һәгиги пул көтүрүрсә, онун пулу да јени борҹ олараг верилмишсә, — бу һалда она өз пулуну вермәк дејил, башга бирисинин банка гојдуғу пулдан верирләр. Әкәр *B* шәхсин борҹуну вермәк үчүн о өз банкиринин үстүнә чек јазырса, *B* шәхс дә һәмин чеки өз банкиринин јанында әманәт гојурса вә *А* әманәтчинин банкиринин әлиндә дә һәмчинин *B* әманәтчинин банкиринин үстүнә јазылмыш чек варса, беләликлә, бу ики банкир јалныз чекләри мүбадилә едирләрсә, онда *А* шәхсин әманәт гојдуғу пул ики дәфә пул функсијасы ифа етмиш олур: әввәлән, *А* шәхсин гојдуғу пулу алмыш оланын әлиндә, вә, икинчиси *А* шәхсин өз әлиндә. Дикәр функсија, пулун васитәчилији олмадан борҹ тәләбнамәләринин (*А* шәхс тәрәфиндән өз банкиринә верилән борҹ тәләбнамәсинин вә һәмин банкир тәрәфиндән *B* шәхсин банкиринә верилән борҹ тәләбнамәсинин) өдәнилмәсиндән ибарәт иди. Әманәт бурада ики дәфә пул кими ишләјир: бир дәфә һәгиги пул кими, икинчи дәфә — пул алмаг һүгугу кими. Садәҹә пул алмаг һүгугу јалныз борҹ тәләбнамәләринин тәнләшмәси јолу илә пулу әвәз едә биләр.

Мадди сәрвәт артдыгча пул капиталистләри синфи артыр; бир тәрәфдән, ишдән чәкилән капиталистләрин, рантјеләрин сајы вә сәрвәти артыр; икинчиси исә, бу һал кредит системинин инкишафына көмәк едир, бунунла да әлагәдар олараг банкирләрин, борч верәнләрин, малијјәчиләрин вә с. сајы артыр. Јухарыда көстәрилдији кими, сәрбәст пул капитал инкишаф етдикчә фаизли кағызларын, дөвләт кағызларынын, сәһмләрин вә и. а. күтләси чохалыр. Лакин бунунла бирликдә сәрбәст пул капитала олан тәләб дә артыр, һәм дә бу кағызларла еһтикар едән биржачылар пул базарында башлыча ролу ојнамаға башлајырлар. Әкәр һәмин кағызларын бүтүн алгы-сатгысы јалныз һәгиги капитал гојулушларынын ифадәси олсајды, онда бизим һаггымыз оларды дејәк ки, бунлар борч капиталына олан тәләбә тә'сир көстәрә билмәз, чүнки *A* шәхс өз кағызларыны сатырса, бу һалда о мәһз *B* шәхсин кағызлара гојдуғу ејни мигдарда пул көтүрүр. Һалбуки кағыз һәтта мөвчуд олса да, онун ибтидада тәмсил етдији капиталын даһа мөвчуд олмадығы (һәр һалда пул капитал кими мөвчуд олмадығы) јердә бу кағыз һәмишә беләә бир пул капитала pro tanto [мүвафиг сурәтдә] јени тәләб доғурур. Лакин һәр һалда бу, әввәлдә *B* шәхсин, инди исә *A* шәхсин әлиндә олан пул капиталдыр.

B. A. 1857. № 4886: «Әкәр мән десәм ки, учотун јүксәклији базарда олан вә дикәр нөв гијмәтли кағызлардан фәргли олараг, тичарәт вексeлләринин учоту үчүн ишләдилә билән капиталын мигдары илә тәнзим олунур, — сизин фикринизчә, учотун јүксәклијини мүәјјән едән сәбәбләр бунунла дүзкүн көстәрилмиш оларды? — {Чепмен:} Јох; мән бу фикирдәјәм ки, пула асанлыгла чеврилә билән фаизли кағызларын (all convertible securities of a current character), һамысы фаизә тә'сир көстәрир; мәсәләни јалныз векселләрин учотундан ибарәт етмәк дүзкүн олмазды, чүнки консоли вә ја һәтта хәзинә вәсигәләри{киров}гојуб пул алмаға тәләб чохдурса, — нечә ки, сон заманлар бу тәләб олдугча күчләнмишди, — һәм дә бунун үчүн тичарәт фаизи дәрәчәсиндән хејли артыг фаиз алынырса, бизим тичарәт аләминә бунун тохунмадығыны сөјләмәк мә'насыз оларды; бу она чох әһәмијјәтли дәрәчәдә тохунур. — 4890. Әкәр базарда, банкирләрин бәјәндикләри јахшы вә рәвач гијмәтли кағызлар варса вә мүлкијјәтчиләри бунларын мүгабилиндә пул алмаг истәјирләрсә, онда әсла шүбһә ола билмәз ки, бу һал тичарәт векселләринә тә'сир көстәрәчәкдир; мәсәлән, пулу консоли вә с. мүгабилиндә 6%-лә борч вермәк мүмкүн олдуғу бир заманда, мән көзләјә билмәрәм ки, тичарәт вексели мүгабилиндә бу пулу мәнә 5%-лә версинләр; бу бизә дә ејни тә'сири көстәрир; мән өз пулуму 6%-лә борч верә билирәмсә, онда һеч кәс мәндән тәләб едә билмәз ки, онун векселини 5½%-лә учот едим. — 4892. Мөһкәм капитал тәтбиги олараг 2 000 ф. ст., 5 000 ф. ст., јахуд 10 000 ф. ст. вериб гијмәтли кағызлар

алан адамлар һаггында биз демәрик ки, онлар пул базарына әһәмијјәтли бир тә'сир көстәрирләр. Әкәр сиз мәндән консоли {кирову} мүгабилиндә верилән борчун фаиз дәрәчәси барәсиндә сорушурсунузса, онда мән јүз минләр мәбләғиндә әмәлијјатлар ичра едән адамлары, jobbers дејиләнләри [дәллаллары] нәзәрдә тутурам, онлар бөјүк мәбләғдә күтләви истигразлара јазылыр вә ја бунлары базарда сатын алырлар, сонра да бу кағызлары мәнфәәтлә сатмаг мүмкүн олана гәдәр сахламаға мәчбурдурлар; бу адамлар һәмин мәгсәд үчүн пул борч етмәлидирләр».

Кредит иши инкишаф етдикчә Лондон кими тәмәркүзләшмиш ири пул базарлары јаранып вә бунлар ејни заманда һәмин кағызларын алвери үчүн башлыча мәнтәгәләр олур. Банкирләр чамаатын күлли мигдар пул капиталыны бу чүр алверчиләрдән ибарәт сојғунчулар дәстәсинин сәрәнчамына верирләр, буна көрә дә һәмин һәрифләр төрәјиб артыр. 1848-чи илдә Инкилис банкынын о вахткы мүдири кизли лордлар комитәси гаршысында ифадә верирkән демишди: «Фонд биржасында пул адәтән һәр јердә олдуғундан учуздур» (C. D. 1848, 1857-чи илдә чап олунмушдур, № 219).

Фаиз кәтирән капитал нәзәрдән кечирилиркән көстәрилмишди ки, башга шәраит ејни олдугда аз-чох узун бир сыра илләр үчүн орта фаизи орта мәнфәәт нормасы мүәјјән едир, — саһибкар кәлиринин орта нормасы мүәјјән етмир, чүнки бунун өзү јалныз мәнфәәт минус фаиздир.

Һабелә көстәрилмишди ки, тичарәт фаизинин — пул борч верән капиталистләр тәрәфиндән тичарәт аләми даирәсиндә учот вә борч үчүн һесабланылан бу фаизин артыб азалмасы үчүн дә сәнаје тсиклинин кедишиндә елә бир фаза башланыр ки, бу заман фаизин сәвијјәси өз минимумуну ашыб орта сәвијјәјә чатыр (сонралар бу сәвијјәни дә ашыр), һәм дә бу һәрәкәт мәнфәәтин јүксәлмәси нәтичәсидир, — артыг бу да көстәрилмишди вә сонралар әтрафлы сурәтдә тәдгиг едиләчәкдир.

Лакин бурада ики чәһәти гејд етмәк лазымдыр.

Әввәлән: әкәр фаизин сәвијјәси узун бир мүддәт әрзиндә јүксәк олараг галырса (биз мүәјјән бир өлкәдә, мәсәлән, Инкилтәрәдә фаизин сәвијјәсиндән бәһс едирик ки, бурада аз-чох узун бир дөвр үчүн орта фаиз дәрәчәси мүәјјәндир вә бу фаиз дәрәчәси аз-чох узун мүддәтли борчлар үзрә верилән вә хүсуси фаиз адландырыла билән фаиздә дә өз ифадәсини тапыр), онда бу prima facie сүбут едир ки, һәмин дөвр әрзиндә мәнфәәт нормасы јүксәкдир, һәрчәнд бу һәлә һеч дә сүбут етмир ки, саһибкар кәлиринин нормасы да јүксәкдир. Бу ахырынчы фәрг, башлыча олараг өз капиталы илә иш көрән капиталистләрдә аз-чох арадан галхыр; онлар јүксәк мәнфәәт нормасыны реаллашдырырлар, чүнки өзләри өзләринә фаиз верирләр. Сабит јүксәк фаиз сәвијјәси, — бурада биз әсил мә'нада өлкүнлүк фазасындан данышмырыг, —

јүксәк мәнфәәт нормасындан ирәли кәлир. Лакин, ола биләр ки, јүксәк фаиз нормасы чыхылдыгда һәмин јүксәк мәнфәәт нормасындан саһибкар кәлири үчүн јалныз ашағы норма галсын. Јүксәк мәнфәәт нормасы давам етдији һалда саһибкар кәлири азала биләр. Бу она көрә белә ола биләр ки, артыг ишә салынмыш олан мүәссисәләри һәр нечә олурса олсун давам етдирмәк лазымдыр. Нәзәрдән кечирилән фазада бир чох шејләр јалныз кредит (өзкә) капиталы һесабына едилир; буна көрә јүксәк мәнфәәт нормасы да халис еһтикар характериндә олуб кәләчәк көзләмәләри нәзәрдә тута биләр. Јүксәк фаиз нормасы мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу, лакин саһибкар кәлиринин азалдығы шәраитдә верилә биләр. Јүксәк фаиз нормасы, — еһтикар дөврләриндә гисмән белә олдуғу кими, — мәнфәәтдән верилмәк дејил, борч алынмыш олан өзкә капиталынын өзүндән верилә биләр вә бу һал узун мүддәт давам едә биләр.

Икинчиси: мәнфәәт нормасы јүксәк олдуғуна көрә пул капитала тәләбин, демәли, һабелә фаиз нормасынын да артмасы мүддәасы һеч дә белә бир мүддәанын ејни дејилдир ки, сәнаје капиталына тәләб артыр, буна көрә дә фаиз нормасы јүксәкдир.

Бөһран дөврләриндә борч капиталына тәләб, бунунла бирликдә исә фаиз нормасы да өз максимумуна чатыр; мәнфәәт нормасы, бунунла бирликдә исә, сәнаје капиталына тәләб дә демәк олар тамамилә јох олур. Белә бир заманда һәр кәс јалныз онун үчүн борч алыр ки, өз борчуну версин, көтүрмүш олдуғу тәәһһүдләри ләғв етсин. Бөһрандан сонракы јени чанланма дөврләриндә исә, борч капиталы, әксинә, сатын алмаг үчүн вә пул капиталы мәһсулдар капитала, јахуд тичарәт капиталына чевирмәк үчүн тәләб олунур. Борч капиталы бу заман ја сәнаје капиталисти, ја да тачир тәрәфиндән тәләб олунур. Сәнаје капиталисти буну истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә сәрф едир.

Бир һалда ки, фаизин сәвијјәсини мәнфәәт нормасы мүәјјән едир, онда иш гүввәсинә тәләбин артмасы өзлүјүндә һәлә һеч дә фаиз сәвијјәсинин јүксәлмәси үчүн әсас дејилдир. Даһа јүксәк әмәк һаггы сәнаје тсиклинин мүәјјән фазаларында бу тсиклин нәтичәләриндән бири ола билсә дә, һеч вахт даһа јүксәк мәнфәәт үчүн сәбәб тәшкил етмир.

Иш гүввәсинә тәләб әмәк истисмарынын хүсуси әлверишли шәраитдә баш вермәси нәтичәсиндә јүксәлә биләр, лакин иш гүввәсинә вә, демәли, дәјишән капитала тәләбин артмасы өзлүјүндә мәнфәәти артырмаг дејил, ону pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалдыр. Лакин јенә дә бунун нәтичәсиндә дәјишән капитала тәләб арта биләр, буна көрә пул капитала тәләб дә арта биләр, бу исә фаизин сәвијјәсини јүксәлдә биләр. О заман иш гүввәсинин базар гијмәти өз орта кәмијјәтиндән јүксәјә галхыр, фәһләләрин орта сајындан даһа чоху иш тапыр вә ејни заманда фаизин сәвијјәси артыр, чүнки белә бир шәраитдә пул капитала тәләб јүксәлир.

Иш гүввәсинә тәләбин артмасы, һәр бир әмтәә кими, бу әмтәәни дә баһалашдырыр, онун гијмәтини јүксәлдир, лакин мәнфәәти јүксәлтмир, зира мәнфәәт башлыча олараг мәһз бу әмтәәнин нисби учузлуғуна әсасланыр. Лакин о ејни заманда — фәрз олунан шәраитдә — фаиз нормасыны јүксәлдир, чүнки пул капитала тәләби артырыр. Әкәр пул капиталисти өз пулуну борҹ вермәк әвәзиндә дөнүб сәнајечи олсајды, онда һәмин капиталистин инди әмәк үчүн даһа артыг музд вермәли олмасы факты өзлүјүндә онун мәнфәәтини артырмаг дејил, pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалдарды. Үмуми конјунктура елә ола биләр ки, онун мәнфәәти һәр һалда артар, лакин бунун сәбәби һеч дә капиталистин әмәк үчүн даһа артыг музд вермәси олмаз. Амма бу сонунҹу һал, пул капитала тәләби артырдығына көрә, фаиз нормасыны јүксәлтмәк үчүн кифајәтдир. Әкәр башга ҹәһәтләрдән әлверишли олмајан бир конјунктура шәраитиндә әмәк һаггы һәр һансы бир сәбәб үзүндән јүксәлсәјди, онда әмәк һаггынын артмасы мәнфәәт нормасыны азалдарды, лакин фаизин сәвијјәсини, пул капитала олан тәләби артырдығы дәрәҹәдә јүксәлтмиш оларды.

Оверстонун «капитала тәләб» адландырдығы шеј, әмәк бир кәнара бурахылса, јалныз әмтәәләрә тәләбдән ибарәтдир. Әмтәәләрә олан тәләб онларын гијмәтини һәм бу тәләб орта сәвијјәдән јухары галхдыгда, һәм дә тәклиф орта сәвијјәдән ашағы дүшдүкдә јүксәлдир. Әкәр, мәсәлән, сәнаје капиталисти, јахуд таҹир әввәл 100 ф. стерлингә алдығы ејни әмтәә күтләсини инди 150 ф. стерлингә алырса, бу һалда о, адәтән борҹ етдији 100 ф. ст. әвәзинә инди 150 ф. ст. борҹ етмәли олаҹагдыр, демәли, 5% һесабы илә көтүрүлдүкдә, әввәлки 5 ф. ст. фаиз әвәзиндә инди $7^1/_2$ ф. ст. вермәли олаҹагдыр. Онун вердији фаизин күтләси артаҹагдыр, чүнки борҹ едилмиш капиталын күтләси артмыш олаҹагдыр.

Ҹ. Оверстонун бүтүн ҹәһди ондан ибарәтдир ки, борҹ капиталы илә сәнаје капиталы мәнафејинин ејни олдуғуну көстәрсин, һалбуки онун банк фәрманынын мәгсәди мәһз, һәмин мәнафеләрин фәргиндән пул капиталын хејринә истифадә етмәкдир.

Әмтәә тәклифи орта сәвијјәдән ашағы дүшдүкдә, әмтәәләрә олан тәләб әввәлкиндән артыг пул капитал һәзм етмәјә дә биләр. Әмтәәләрин үмуми дәјәри үчүн ејни мәбләғи, бәлкә һәтта даһа аз бир мәбләғ вермәк лазым кәлир, лакин ејни мәбләғ мүгабилиндә инди аз мигдар истеһлак дәјәрләри әлдә едирләр. Борҹ верилән пул капитала тәләб бу һалда дәјишилмәз галыр вә, демәли, фаизин сәвијјәси јүксәлмир, һәрчәнд әмтәә тәклифинә нисбәтән әмтәәјә тәләб, бу сәбәбдән исә, һәмчинин әмтәәнин гијмәти дә јүксәлир. Фаизин сәвијјәси јалныз о һалда дәјишилә биләр ки, борҹ капиталына үмуми тәләб артмыш олсун, јухарыдакы фәрзијјәләр шәраитиндә исә бу һал баш вермир.

Лакин белә дә ола биләр ки, мә’лум бир әмтәәнин тәклифи, мәсәлән, тахыл, памбыг вә с. мәһсулунун гытлығы заманы олду-

ғу кими, орта сәвијјәдән ашағы дүшүр, лакин борч капиталына тәләб артыр, чүнки гијмәтләри даһа чох јүксәлтмәк мәгсәдилә еһтикар кедир, гијмәтләри артырмаг үчүн ән садә васитә исә, тәклифин бир һиссәсини базардан мүвәггәти кәнар етмәкдир. Алынмыш әмтәәни сатмадан онун пулуну вермәк үчүн, коммерсија «вексел әмәлијјатлары» васитәсилә пул әлдә едирләр. Бу һалда борч капиталына тәләб артыр вә базара әмтәә дахил олмасына бу чүр сүн'и манечилик көстәрмәк чәһди нәтиҹәсиндә фаиз јүксәлә биләр. Онда даһа јүксәк фаиз сәвијјәси әмтәә капитал тәклифинин сүн'и сурәтдә азалдылмасыны ифадә едир.

Дикәр тәрәфдән, мүәјјән бир мәһсула олан тәләб онун нәтиҹәсиндә арта биләр ки, бу мәһсулун тәклифи артмыш вә мәһсулун гијмәти өз орта сәвијјәсиндән ашағы дүшмүшдүр.

Бу һалда борч капиталына тәләб дәјишилмәз гала биләр вә ја һәтта азала биләр, чүнки ејни мәбләғ пула даһа чох әмтәә алына биләр. Лакин еһтикар јолу илә дә еһтијатлар јарана биләр, гисмән әлверишли шәраитдән истеһсал үчүн истифадә етмәк, гисмән дә сонра гијмәтләрин јүксәләҹәјини көзләмәк мәгсәдилә јарана биләр. Бу һалда борч капиталына тәләб арта биләр, онда фаиз сәвијјәсинин јүксәклији мәһсулдар капитал үнсүрләриндән ибарәт чохлу еһтијат јарадылмасына капитал сәрф едилдијини көстәрәҹәкдир. Биз бурада јалныз она көрә борч капиталына тәләби нәзәрдән кечиририк ки, әмтәә капиталын тәләб вә тәклифи она тә'сир едир. Бундан әввәл артыг көстәрилмишди ки, сәнаје тсикли фазаларында тәкрар истеһсал просеси вәзијјәтинин дәјишилмәси борч капиталы тәклифинә неҹә тә'сир едир. Фаизин базар нормасыны капиталын (борч капиталынын) тәклиф вә тәләбинин мүәјјән етдији һаггындакы бајағы мүддәаны Оверстон өзүнүн белә бир фәрзијјәси илә һијләкәрҹәсинә долашдырыр ки, күја борч капиталы үмумијјәтлә капиталын ејнидир; беләликлә дә Оверстон сәләмчини јеканә капиталистә, онун капиталыны исә јеканә капитал нөвүнә чевирмәјә чалышыр.

Өлкүнлүк дөврүндә борч капиталына олан тәләб тә'дијә васитәләринә тәләбдир, бундан артыг бир шеј дејилдир; бу һеч дә, алгы васитәси олан пула тәләб дејилдир. Бу заман, реал капиталын — мәһсулдар капиталын вә әмтәә капиталын — артыглығындан вә ја азлығындан асылы олмајараг, фаизин сәвијјәси чох јүксәјә галха биләр. Әкәр таҹирләр вә истеһсалчылар е'тибарлы тә'минат верә билирләрсә, онда тә'дијә васитәләринә олан тәләб садәҹә, *пула* чеврилмәси мүмкүн олан шејләрә тәләбдир; јох әкәр бу јохдурса, демәли, әкәр тә'дијә васитәләринин аванс едилмәси капиталистләрә јалныз *пул формасы* вермәк дејил, һабелә онлар үчүн тә'дијәләрдән өтрү чатышмајан *еквиваленти* дә һәр һансы бир формада верирсә, онда тә'дијә васитәләринә олан тәләб *пул капитала* тәләбдир. Бу

мәһз о нөгтәдир ки, арада кәзән нәзәријјәнин бөһранлар мәсәләсиндә бир-биринә әкс олан һәр ики рә'ји һәм һаглыдыр, һәм дә һагсыз. Јалныз тә'дијә васитәләринин чатышмазлығы олдуғуну иддиа едәнләрин һамысы ја анчаг bona fide тә'мината* малик олан шәхсләри нәзәрдә тутур, ја да о гәдәр сәфеһдирләр ки, ифлас етмиш бүтүн мөһтәкирләри кағыз бурахмаг јолу илә мө'тәбәр, тә'дијә бачарыглы капиталистләрә чевирмәк гүввәсини вә вәзифәсини банклара иснад верирләр. Анчаг капитал чатышмазлығы олдуғуну сөјләјәнләр ја ади сөз күләшдирмә илә мәшғул олурлар, — чүнки белә бир заманда чох артыг идхал вә ифрат истеһсал нәтиҹәсиндә һәгигәтдә һәмишә, *пула чеврилә билмәјән* капитал бол олур, — ја да онлар јалныз елә кредит рытсарларындан бәһс едирләр ки, бунлар һәгигәтән өз дүшдүкләри шәраитдә даһа өзкә капиталы әлдә едиб онун васитәсилә тәсәррүфатчылыг едә билмирләр, буна көрә дә тәләб едирләр ки, банк онларын нәинки итирмиш капиталынын гајтарылмасына көмәк етсин, һабелә еһтикары давам етдирмәк имканы да версин.

Капиталист истеһсалынын әсасыны тәшкил едән одур ки, пул мүстәгил дәјәр формасы олараг әмтәәјә гаршы дурур; башга сөзлә, мүбадилә дәјәри пулда мүстәгил форма кәсб етмәлидир, бунун мүмкүн олмасынын сәбәби исә јалныз, мүәјјән бир әмтәәнин елә бир материала чеврилмәсидир ки, бүтүн башга әмтәәләр онун дәјәри илә өлчүлүр, мәһз буна көрә дә о, үмуми бир әмтәәјә чеврилир, бүтүн башга әмтәәләрә гаршы par excellence [башлыча] әмтәә олур. Бу һал, хүсусән капиталистчәсинә инкишаф едиб пулу кениш мигјасда, бир тәрәфдән, кредит әмәлијјатлары илә, дикәр тәрәфдән, кредит пуллары илә әвәз едән милләтләрдә ики истигамәтдә мејдана чыхмалыдыр. Өлкүнлүк дөврләриндә, кредит мәһдудлашдығы вә ја тамамилә кәсилдији заман, пул бирдән-бирә јеканә тә'дијә васитәси вә дәјәрин һәгиги варлығы кими мүтләг сурәтдә бүтүн әмтәәләрә гаршы гојулур. Буна көрә дә бүтүн әмтәәләр гијмәтдән дүшүр, әмтәәләри пула, јә'ни өзләринин там фантастик формасына чевирмәк чәтин, һәтта гејри-мүмкүн олур. Лакин, дикәр тәрәфдән, кредит пулларынын өзү јалныз о һалда пулдур ки, бунлар өз номинал дәјәринин мәчмусу илә һәгиги пуллары мүтләг сурәтдә әвәз етсин. Гызыл ахыб кетдикдә онлары пула чевирмәк имканы, јә'ни онларын һәгиги гызылла ејнилији проблематик олур. Буна көрә дә, гызыла мүбадилә олунмаг шәртләрини тә'мин етмәк мәгсәдилә иҹбари тәдбирләр көрүлүр, фаиз дәрәҹәси јүксәлдилир вә и. а. Бу, пул һаггындакы сахта нәзәријјәләрә әсасланан вә пул таҹирләринин, Оверстонлар вә компанијасынын мәнафеји үчүн милләтә гәбул етди-

* Һеч бир шүбһә ојатмајан е'тибарлы тә'мината. *Ред.*

рилән сәһв ганунлар васитәсилә ифрата чатдырыла биләр. Лакин тәмәли, истеһсал үсулунун өз әсасы јаратмышдыр. Кредит пулларынын гијмәтдән дүшмәси (биз һәлә бунларын өз пул хассәләрини итирмәсиндән, амма јалныз заһирән итирмәсиндән бәһс етмирик) бүтүн мөвчуд мүнасибәтләри сарсытмыш оларды. Буна көрә дә әмтәәләрин дәјәри гурбан верилир ки, бу дәјәрин пулда фантастик вә мүстәгил варлығы тә'мин едилсин. Пул дәјәри олмаг е'тибарилә о үмумијјәтлә анчаг о вахтадәк тә'мин едилмиш олур ки, пул өзү тә'мин едилмиш олсун. Буна көрә дә бир-ики милјон пулун хатиринә милјонларла әмтәә гурбан верилмәлидир. Бу, капиталист истеһсалы шәраитиндә лабүддүр вә һәмин истеһсалын рәзаләтләриндән бирини тәшкил едир. Даһа габаглардакы истеһсал үсулларында бу мүшаһидә олунмур, чүнки һәмин истеһсал үсулларынын һәрәкәтинин баш вердији мәһдуд базис үзәриндә нә кредит, нә дә кредит пуллары инкишаф етмир. Нә гәдәр ки, әмәјин *ичтимаи* характери әмтәәләрин *варлығынын пул формасы* кими, јә'ни һәгиги истеһсал харичиндә мөвчуд олан бир *шеј* кими мејдана чыхыр, һәгиги бөһранлардан асылы олмајан, јахуд һәмин бөһранларын кәскинләшмәси демәк олан пул бөһранлары лабүддүр. Дикәр тәрәфдән, ајдын олдуғу үзрә, нә гәдәр ки, банкын кредити сарсылмамышдыр, о бу кими һалларда кредит пулларынын мигдарыны артырмаг јолу илә чахнашманы зәифләдир, бунлары јығмаг јолу илә исә чахнашманы артырыр. Мүасир сәнајенин бүтүн тарихи көстәрир ки, әкәр өлкә дахилиндә истеһсал тәшкил едилмиш олсајды, онда метал јалныз, мүәјјән вахтда бејнәлхалг тичарәтин мүвазинәти позулдугда бу тичарәтин балансы үзрә фәрги өдәмәк үчүн лазым оларды. Инди өлкә дахилиндә даһа метал пуллар тәләб олунмадығыны белә бир чәһәт көстәрир ки, милли банк адланан банклар тәрәфиндән банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси дајандырылмышдыр вә буну бүтүн чәтин һалларда јеканә хилас чарәси олараг тәтбиг едирләр.

Ики шәхс һаггында, онларын һәр икисинин өз мүнасибәтләриндә тә'дијә балансы өзләринә гаршы олдуғуну сөјләмәк күлүнч оларды. Әкәр онларын һәр бири дикәринә гаршы һәм борчлу, һәм дә кредитордурса вә әкәр онларын тәләбләри гаршылыглы сурәтдә тәнләшмирсә, онда ајдындыр ки, нәтичә е'тибарилә онларын анчаг бири дикәринә фәрг мәбләғиндә борчлу олур. Лакин милләтләрдән бәһс олундугда вәзијјәт башга чүр олур. Һәм дә бунун башга чүр олдуғуну бүтүн игтисадчылар е'тираф едирләр; онлар белә бир мүддәаны гәбул едирләр ки, бир милләтин тичарәт балансы нәтичә е'тибарилә тәнләшмәли олса да, буна бахмајараг һәмин милләтин тә'дијә балансы онун үчүн әлверишли вә әлверишсиз ола биләр. Тә'дијә балансынын тичарәт балансындан фәрги онун еләр бир тичарәт балансы олмасындадыр ки, бу баланс үзрә тә'дијә вахты мүәјјән олур. Бөһранлар исә тичарәт балансы илә тә'-

дијә балансы арасындакы фәрги гыса бир вахта гәдәр азалдыр; буна көрә дә бөһран ичиндә олан вә, демәли, инди тә'дијәләринин вахты чатмагда олан милләтдә инкишаф едән мә'лум һаллар артыг өзлүјүндә, тә'дијәләрин тәнләшдирилмәли олдуғу мүддәтин гысалмасына сәбәб олур. Әввәлән, нәчиб металларын көндәрилмәси, сонра комисјончулуға көтүрүлмүш әмтәәләрин ашағы гијмәтлә сатылмасы, сатмаг мәгсәдилә вә ја өлкә дахилиндә бунларын мүгабилиндә пул борч алмаг мәгсәдилә әмтәәләрин ихрач едилмәси, фаиз сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, кредитләрин кери тәләб едилмәси, гијмәтли кағызларын гијмәтинин дүшмәси, чохлу харичи гијмәтли кағызларын сатылмасы, гијмәтдән дүшмүш һәмин кағызлара гојулмаг үчүн харичи капитал чәлб едилмәси, нәһајәт, јығын-јығын тәләбнамәләри һечә чыхаран ифласлар. Һәм дә чох заман метал, бөһранын башландығы өлкәјә көндәрилир, чүнки бу өлкәнин үстүнә векселләр верилмәси е'тибарлы дејилдир вә тә'дијәнин чинкилтили сиккә илә ичра олунмасы ән е'тибарлы һесаб олунур. Буна белә бир чәһәт дә әлавә олунур ки, Асијаја гаршы бүтүн капиталист милләтләр адәтән ејни заманда онун мүстәгим вә ја долајы борчлусу олурлар. Бүтүн бу мүхтәлиф шәраит дикәр әлагәдар милләтә там тә'сирини көстәрән кими һәмин милләтдә дә гызыл вә күмүш ихрачы башланыр, сөзүн гысасы, тә'дијәләр дөврү башланыр вә ејни һаллар јенидән тәкрар олунур.

Коммерсија кредити шәраитиндә, нисјә сатыш гијмәти илә нәгд пула сатыш гијмәти арасындакы фәргдән ибарәт олан фаиз әмтәәләрин гијмәтинә анчаг о һалда дахил олур ки, векселләрин мүддәти ади мүддәтләрдән узун олсун. Әкс тәгдирдә бу олмур. Бунун сәбәби одур ки, һәр кәс бир әли илә бу чүр кредит алыр, дикәр әли илә бу чүр кредит верир. {Бу мәним мүшаһидәләримә ујғун кәлмир. — *Ф. Е.*} Һәмин формада бурада учот тәтбиг едилдикдә исә ону бу кими коммерсија кредити дејил, пул базары тәнзим едир.

Әкәр пул капитала тәләб вә бунун тәклифи, — фаизин сәвијјәсини муәјјән едән бу тәләб вә тәклиф, — Оверстонун иддиа етдији кими, һәгиги капиталын тәләб вә тәклифинин ејни олсајды, онда фаиз, нә кими әмтәәнин нәзәрдә тутулмасындан асылы олараг, јахуд ејни бир әмтәә үчүн мүхтәлиф мәрһәләләрдә (хам материал, јарымфабрикат, һазыр мәһсул) ејни заманда һәм ашағы, һәм дә јухары олмалы иди. 1844-чү илдә Инкилис банкынын фаиз дәрәчәси (јанвардан сентјабрадәк) 4% илә нојабрдан илин ахырынадәк $2^1/_2$ — 3% арасында олмушдур. 1845-чи илдә һәмин фаиз дәрәчәси јанвардан октјабрадәк $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3%, сон ајларда исә 3% илә 5% арасында олмушдур. Fair Orleans* памбығынын

* Памбыг сортудур. *Ред.*

орта гијмәти 1844-чү илдә $6^1/_4$ пенс, 1845-чи илдә исә $4^7/_8$ пенс иди. 1844-чү ил мартын 3-дә Ливерпулда памбыг еһтијаты 627 042 тај, 1845-чи ил мартын 3-дә исә 773 800 тај иди. Әкәр памбығын ашағы гијмәтдә олмасы әсас көтүрүләрсә, 1845-чи илдә фаизин сәвијјәси ашағы олмалы иди вә һәмин дөврүн чох һиссәсиндә бунун һәгигәтдә дә белә олдуғу мүшаһидә олунурду. Иплијин гијмәти әсас көтүрүлдүкдә исә, фаиз јүксәк олмалы иди, чүнки гијмәтләр нисби, мәнфәәтләр исә мүтләг мә'нада јүксәк иди. Кирвәнкәси 4 пенс олан памбыгдан 1845-чи илдә, әјирмәјә 4 пенс хәрчләмәклә әлдә едилән иплик (40 №-ли јахшы secunda mule twist*), беләликлә, тохучуја 8 пенсә тамам оларды вә о һәмин иплији 1845-чи илин сентјабр вә октјабрында кирвәнкәси $10^1/_2$ вә ја $11^1/_2$ пенсә сата биләрди. (Ашағыја бах: Вилинин ифадәләри.)

Бүтүн мәсәлә ашағыдакы гајдада һәлл олунур:

Борч капиталынын тәләб вә тәклифи илә үмумијјәтлә капиталын тәләб вә тәклифи (һәрчәнд бу ахырынчы ифадә мә'насыздыр: сәнајечи вә тачир үчүн әмтәә онун капиталынын формасыдыр, буна бахмајараг өзлүјүндә капитала онун һеч бир заман еһтијачы олмур, лакин онун һәмишә анчаг өзлүјүндә хүсуси әмтәәјә еһтијачы олур вә буну о, өз капиталынын дөвранында әмтәәнин нә кими рол ојнајачағындан асылы олмајараг, бир әмтәә — тахыл вә ја памбыг — кими сатын алыб пулуну верир) јалныз о һалда бир-биринин ејни оларды ки, пул борч верәнләр һеч олмајајды, лакин борч верән капиталистләрин машынлары, хам материаллары вә с. олајды вә онлар өзләринин бу мүлкијјәтини, һәмин шејләрин бир гисминин мүлкијјәтчиси олан сәнаје капиталистләринә борч верәјдиләр, јахуд, — инди евләр кирајәјә верилдији кими, — онлара кирајәјә верәјдиләр. Белә бир шәраитдә борч капиталынын тәклифи истеһсал үнсүрләринин сәнаје капиталистләринә вә ја әмтәәләрин тачирләрә тәклифинин ејни оларды. Лакин тамамилә ајдындыр ки, бу һалда мәнфәәтин кредиторла борч алан арасында бөлүнмәсини биринчи нөвбәдә јалныз, борч верилмиш капиталла, ону ишә тәтбиг едәнин мүлкијјәтини тәшкил едән капитал арасындакы нисбәт мүәјјән етмиш оларды.

Ч. Векелинин дедијинә көрә (В. А. 1857), фаиз дәрәчәсини «сәрбәст капиталын күтләси» мүәјјән едир (252); о, «тәтбиг олунмаг саһәси ахтаран сәрбәст капитал күтләсинин јалныз көстәричисидир» (271); бу сәрбәст капиталы о сонралар floating capital (485) адландырыр, һәм дә бу ифадәни ишләтдикдә о, «Инкилис банкынын банкнотларыны вә өлкәдәки дикәр тәдавүл васитәләрини, мәсәлән, әјаләт банкларынын банкнотларыны, һабелә өлкә-

* Иплик сортудур. *Ред.*

дәки сиккәни» нәзәрдә тутур «... мән floating capital дедикдә һабелә банкларын еһтијатларыны нәзәрдә тутурам» (502, 503), сонралар исә о, күлчә һалындакы гызылы да бураја аид едир (503). Һәмин Векелин иддиа едир ки, «сәрбәст капиталын чох һиссәси фе'лән бизим әлимиздә{ Инкилис банкынын әлиндә}» олдуғу (1198) дөврләрдә Инкилис банкы фаиз сәвијјәсинә күчлү тә'сир көстәрир, һалбуки ч. Оверстонун јухарыда ситат кәтирилән ифадәләринә әсасән Инкилис банкы «капитал јери дејилдир». Векелин сонра дејир: «Мәним фикримчә, учот фаизини өлкәдәки сәрбәст капиталын мигдары тәнзим едир. Сәрбәст капиталын мигдарыны Инкилис банкынын еһтијаты тәмсил едир ки, бу еһтијат да әслиндә метал еһтијатыдыр. Беләликлә, әкәр нәчиб метал еһтијаты азалырса, бу, өлкәдәки сәрбәст капиталын мигдарыны азалдыр вә, демәли, онун галан һиссәсинин дәјәрини јүксәлдир» (1258). Ч. Стүарт Милл дејир (2102): «Банк өз banking department-нин фәалијјәт игтидарыны сахламаг үчүн, мүмкүн олан һәр чүр тәдбир көрмәлидир ки, һәмин department-ин еһтијаты тамамлансын; буна көрә дә о, ахыб кетмә башландығыны көрдүкдә дәрһал өзүнә еһтијат тә'мин етмәлидир, ја учот әмәлијјатларыны ихтисар етмәли, ја да гијмәтли кағызлары сатмалыдыр». — Әкәр јалныз banking department-дән бәһс олунурса, онда еһтијат анчаг әманәтләр үчүн еһтијатдыр. Оверстонларын фикринчә banking department «автоматик» сурәтдә банкнотлар бурахылмасы илә һесаблашмајыб садәчә бир банкир кими һәрәкәт етмәлидир. Лакин һәгиги өлкүнлүк дөврләриндә Инкилис банкы banking department-дәки јалныз банкнотлардан ибарәт еһтијатдан асылы олмајараг, метал еһтијатынын вәзијјәтинә чох чидди фикир верир, һәм дә әкәр ифлас етмәк истәмирсә, буна фикир вермәлидир. Зира метал еһтијатынын јох олдуғу ејни дәрәчәдә банкнот еһтијаты да јох олур; өзүнүн 1844-чү ил банк фәрманы илә ону бу гәдәр әлламәликлә јолуна гојмуш олан ч. Оверстона исә һәмин чәһәт һәр кәсдән даһа јахшы мә'лум олмалыдыр.

ОТУЗ ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ.

КРЕДИТ СИСТЕМИНДӘ ТӘДАВҮЛ ВАСИТӘЛӘРИ.

«Кредит — тәдавүлүн сүр'әтини тәнзим едән бөјүк тәнзимчидир. Буна көрә дә ајдындыр ки, пул базарында кәскин өлкүнлүк дөврү нә сәбәбә адәтән долғун тәдавүллә бир вахта дүшүр» («The Currency Question Reviewed», сәһ. 65). Буну ики чүр баша дүшмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, тәдавүл васитәләриндән гәнаәтлә истифадә едилмәсинин бүтүн методлары кредит әсасында гурулмушдур. Лакин, дикәр тәрәфдән: мисал үчүн 500 ф. стерлинглик бир банкноту көтүрәк. *A* ону бу күн вексел үзрә тә'дијә олараг *B* шәхсә верир; *B* һәмин күн ону әманәт олараг өз банкиринә верир; банкир јенә һәмин күн онун васитәсилә *C* үчүн вексели дисконт едир; *C* ону өз банкына верир, банк ону борч олараг billbroker-ә верир вә и. а. Бурада алгы вә тә'дијәләр үчүн хидмәт едиркән банкнотун тәдавүл сүр'әти онун дөнә-дөнә әманәт формасында бирисинин әлинә гајыдыб сонра да јенә борч формасында башга әлләрә кечмәсинин сүр'әтиндән асылыдыр. Тәдавүл васитәләринә садә гәнаәт Clearing House-да [Һагг-һесаб палатасында], вахты чатмыш векселләрин садәчә мүбадиләсиндә вә тәкчә артыглары тәнләшдирмәк үчүн пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасынын үстүн јер тутмасында ән јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатыр. Лакин бу векселләрин мөвчуд олмасынын өзү дә јенә, сәнајечиләрин вә тачирләрин бир-биринә вердији кредитә әсасланыр. Әкәр бу кредит азалырса, онда векселләрин, хүсусилә дә узун мүддәтли векселләрин сајы, демәли, тә'дијәләрин белә тәнләшдирилмәси методунун тә'сири дә азалыр. Бу гәнаәт пулун тәдавүлдән кәнар едилмәсиндән ибарәт олуб тамамилә пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасына әсасланыр ки, бу өзү дә јенә кредитә әсасланыр; бу чүр гәнаәт анчаг ики јолла һәјата кечирилә биләр (бу чүр тә'дијәләрин тәмәркүзләшдирилмәси техникасынын даһа чох вә ја даһа аз инкишафыны бурада бир кәнара гојуруг): векселләрин вә чекләрин тәмсил етдији гаршылыглы борч тәләбләри ја ејни бир банкир тәрәфиндән гаршылыглы сурәтдә өдәнилир вә банкир јалныз, тәләб олунан мәбләғи биринин һесабындан дикәринин һесабына көчүрүр, ја да мүхтәлиф банкирләр һәмин тәләбләри өз араларындакы һагг-һесабла-

ры заманы өдәјирләр[11]. Бир billbroker-ин әлиндә, мәсәлән, Оверенд, Гарнеј вә К⁰-сы фирмасынын әлиндә 8—10 милјонлуг векселләрин тәмәркүзләшмәси, тә'дијәләрин бу чүр өдәнилмәсини јерли мигјасда кенишләндирмәк үчүн башлыча васитәләрдән бири иди. Тәдавүл васитәләриндән истифадә дәрәчәси бу чүр гәнаәт васитәсилә јүксәлир, чүнки бунлар аз мигдарда вә јалныз баланс фәргләрини өдәмәк үчүн тәләб олунур. Дикәр тәрәфдән, тәдавүл васитәси кими ишләјән пулун һәрәкәт сүр'әти (бунун васитәсилә дә һәмчинин гәнаәт әлдә едилир) тамамилә алгы вә сатгылар ахынындан, һабелә пул васитәсилә ичра едилән тә'дијәләр бир-биринин ардынча баш вердикдә, бунларын чулғашмасындан асылыдыр. Лакин кредит тәдавүлүн сүр'әти үчүн шәрт олур вә бунунла да һәмин сүр'әти артырыр. Мәсәлән, әкәр ајрыча бир сиккәнин биринчи саһиби *A* шәхс *B* шәхсдән, *B* шәхс *C* шәхсдән, *C* шәхс *D* шәхсдән, *D* шәхс *E* шәхсдән, *E* шәхс *F* шәхсдән бир шеј алырса вә, демәли, сиккәнин бир әлдән дикәр әлә кечмәси јалныз һәгиги алгылар вә сатгылар нәтичәсиндә баш верирсә, онда һәмин сиккә јалныз беш дөврijјәјә хидмәт едә билир вә, кредитин васитәчилији олмадан, садә тәдавүл васитәси кими ишләјиб һәр бир ајрыча шәхсин әлиндә даһа узун мүддәт галыр. Јох әкәр *B* шәхс *A* шәхсин она вердији пулу әманәт олараг өз банкиринә верирсә, банкир дә *C* шәхсин векселини дисконт едиб һәмин пулу она верирсә, *C* шәхс *D* шәхсдән бир шеј сатын алырса, *D* шәхс бу пулу јенидән әманәт олараг өз банкиринә верирсә, банкир ону *E* шәхсә борч верирсә вә бу да *F* шәхсдән бир шеј сатын алырса, онда садә тәдавүл васитәси (алгы васитәси) олмаг е'тибарилә пулун һәрәкәти сүр'әтинин өзү бурада бир нечә кредит әмәлијјаты илә: *B* шәхсин өз банкиринә депозит әмәлијјаты илә, һәмин банкирин *C* үчүн учот әмәлијјаты илә, *D* шәхсин өз банкиринә депозити илә вә бу банкирин *E* үчүн учот әмәлијјаты илә, — демәли, дөрд кредит әмәлијјаты илә әлагәдардыр. Бу кредит әмәлијјатлары олмасајды, һәмин сиккә мүәјјән мүддәт әрзиндә далбадал беш ајрыча алгыны ичра едә билмәзди. Һәмин пул ваһиди — әманәт сифәтилә вә векселләрин учотунда — һәгиги алгы вә сат-

[11] Банкнотун тәдавүлдә олдуғу күнләрин орта һесабла сајы:

Илләр	5 ф. стерлинглик банкнот	10 ф. ст.	20—100 ф. ст.	200—500 ф. ст.	1000 ф. ст.
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Инкилис банкынын кассири Маршаллын һесабламалары, «Report on Bank Acts», 1857, Әлавә II, сәһ. 300—301.)

гыларын васитәчилији олмадан әлдән-әлә кечмиш олдуғуна көрә, бир сыра һәгиги тичарәт алгы вә сатгы әмәлијјатларында онун әлдән-әлә кечмәси сүр'әтләнмишдир.

Биз индичә көрдүк ки, ејни бир банкнот мүхтәлиф банкирләрин јанында әманәт тәшкил едә биләр. Бу банкнот һабелә ејни бир банкирин јанында мүхтәлиф әманәтләр дә тәшкил едә биләр. Банкир *B* шәхсин векселини *A* шәхсин әманәт гојдуғу банкнотла учот едир, *B* һәмин банкноту *C* шәхсә тә'дијә едир, *C* дә јенә, ону вермиш олан ејни банкирә әманәт верир.

Садә пул тәдавүлү нәзәрдән кечирилиркән (I китаб, III фәсил, 2) артыг көстәрилмишди ки, тәдавүлүн сүр'әти вә тә'дијәләрдәки ҝәнаәтин дәрәчәси мә'лум кәмијјәтләр кими фәрз олундугда, һәгигәтән тәдавүл едән пулун күтләсини әмтәәләрин гијмәтләри вә сөвдәләрин мигдары мүәјјән едир. Һәмин ганун банкнотларын тәдавүлүнә дә аиддир.

Ашағыдакы чәдвәлдә Инҝилис банкынын, тәдавүл едән вә чамаатын әлиндә олмуш банкнотларынын орта һесабла һәр ил үчүн иллик мәбләғи көстәрилмишдир; бурада 5 вә 10 фунтлуг, 20—100 фунтлуг банкнотларын вә бөјүк, 200—1000 фунтлуг банкнотларын мәбләғи көстәрилмишдир; һабелә тәдавүлдәки билетләрин үмуми мигдарына һәр сүтунун фаиз нисбәти верилмишдир. Мәбләғләр мин фунт стерлинг һесабы илә верилмиш, бунун үчүн дә ахырынчы үч рәгәм силинмишдир*.

Илләр	5—10 ф. стерлинглик банкнотлар	Фаиз нисбәти	20—100 ф. стерлинглик банкнотлар	Фаиз нисбәти	200—1000 ф. стерлинглик банкнотлар	Фаиз нисбәти	Ҹәми ф. ст.
1844	9 263 ф. ст.	45,7	5 735 ф. ст.	28,3	5 253 ф. ст.	26,0	20 241 ф. ст.
1845	9 698 » »	46,9	6 082 » »	29 3	4 942 » »	23,8	20 722 » »
1846	9 918 » »	48,9	5 778 » »	28,5	4 590 » »	22,6	20 286 » »
1847	9 591 » »	50,1	5 498 » »	28,7	4 066 » »	21,2	19 155 » »
1848	8 732 » »	48,3	5 046 » »	27,9	4 307 » »	23,8	18 085 » »
1849	8 692 » »	47,2	5 234 » »	28,5	4 477 » »	24,3	18 403 » »
1850	9 164 » »	47,2	5 587 » »	28,8	4 646 » »	24,0	19 398 » »
1851	9 362 » »	48,1	5 554 » »	28,5	4 557 » »	23,4	19 473 » »
1852	9 839 » »	45,0	6 161 » »	28,2	5 856 » »	26,8	21 856 » »
1853	10 699 » »	47,3	6 393 » »	28,2	5 541 » »	24,5	22 653 » »
1854	10 565 » »	51,0	5 910 » »	28,5	4 234 » »	20,5	20 709 » »
1855	10 628 » »	53,6	5 706 » »	28,9	3 459 » »	17,5	19 793 » »
1856	10 680 » »	54,4	5 645 » »	28,7	3 323 » »	16,9	19 648 » »
1857	10 659 » »	54,7	5 567 » »	28,6	3 241 » »	16,7	19 467 » »

* Бу чәдвәл Марксын көстәрдији мәнбәјин фото сурәтиндән верилмишдир. Һәмин чәдвәлдәки мүтләг рәгәмләрин бә'зиләри дүзҝүн дејилдир. *Ред.*

(B. A. 1858, сәһ. XXVI). Беләликлә, 1844-чү илдән 1857-чи иләдәк олан мүддәтдә, идхал вә ихрач рәгәмләринин көстәрдији кими, тичарәт дөвријјәсинин ики дәфәдән чох артдығына бахмајараг, тәдавүлдәки банкнотларын үмуми мәбләғи гәт'и азалмышдыр. Чәдвәлдән көрүндүјү кими, 5 ф. стерлинглик вә 10 ф. стерлинглик хырда банкнотларын мәбләғи 1844-чү илдәки 9 263 000 ф. стерлингдән артыб 1857-чи илдә 10 659 000 ф. стерлингә чатмышдыр. Һәм дә бу, гызыл тәдавүлүнүн мәһз о вахт күчлү артмасы илә бир заманда баш вермишди. Ири (200—1 000 ф. стерлинглик) банкнотларын мәбләғи исә, әксинә, 1852-чи илдә 5 856 000 икән, 1857-чи илдә 3 241 000 ф. стерлингә дүшмүшдү. Демәли, 2½ милјон ф. стерлингдән чох азалмышды. Бу белә изаһ олунур: «1854-чү ил ијунун 8-дә Лондонун хүсуси банкирләри Clearing House-ун ишиндә сәһмдар банкларынын иштиракына јол вердиләр вә бундан аз сонра Инкилис банкында гәт'и һесаб чәкилмәси әмәлијјаты [clearing] тәтбиг едилди. Күндәлик һагг-һесаб, өдәниләси мәбләғләри мүхтәлиф банкларын Инкилис банкындакы һесабларынын бириндән дикәринә кечирмәк јолу илә ичра олунур. Гаршылыглы һесаблары өдәмәк үчүн кечмишдә банкларын истифадә етдикләри ири банкнотлар бу системин тәтбиг едилмәси сајәсиндә даһа лүзумсуз олду» (B. A. 1858, сәһ. V).

Топдансатыш тичарәтиндә пул тәтбигинин нә кими бир минимума чатдығы I китабын III фәслинин 103-чү гејдиндә* чап едилмиш чәдвәлдән көрүнүр; бу чәдвәли хырда сатыш тачиринин өзү үчүн һәр чүр лазыми әмтәәләр еһтијаты ала билдији ән ири Лондон фирмаларындан Моррисон, Диллон вә К°-сы фирмасы банк комиссијасына тәгдим етмишди.

В. Нүмарчын 1857-чи ил банк комиссијасы гаршысындакы 1741 №-ли ифадәсинә әсасән, тәдавүл васитәләринин гәнаәт едилмәсинә башга сәбәбләр дә: почтада мәктубун 1 пеннијә көндәрилмәси, дәмир јоллар, телеграф, бир сөзлә, рабитә васитәләринин јахшылашмасы да көмәк етмишдир; бүтүн бунларын сајәсиндә һазырда Инкилтәрә, демәк олар, ејни банкнот тәдавүлү илә кечмишдәкиндән беш вә алты дәфә бөјүк дөвријјәләр ичра едә билир. Ејни сәбәбләр 10 фунт стерлингликдән ири банкнотларын тәдавүл даирәсиндән сыхышдырылыб чыхарылмасына күчлү јардым едирди. Нүмарч һәтта 1 ф. стерлинглик билетләрин тәдавүл етдији Шотландија вә Ирландијада банкнот тәдавүлүнүн, демәк олар 31% артмасынын тәбии сәбәбини дә бунда көрүр (1747). 1 ф. стерлинглик банкнотлар да дахил олмагла, Бирләшмиш краллыгда тәдавүл едән бүтүн банкнотларын үмуми мәбләғи, онун дедијинә көрә, 39 милјон ф. стерлинг тәшкил едир (1749). Тәдавүл едән гызылын мәбләғи = 70 милјон ф. ст. (1750).

* *К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, III фәсил, 103-чү гејд, сәһ. 95. *Ред.*

Шотландијада 1834-чү илдә тәдавүлдә 3 120 000 ф. стерлинглик банкнот вар иди; 1844-чү илдә 3 020 000 ф. стерлинглик; 1854-чү илдә 4 050 000 ф. стерлинглик (1752).

Артыг бурадан бу нәтичә чыхыр: нә гәдәр ки, банкнотлар һәр заман пула дәјишдирилә билир, тәдавүлдәки банкнотларын сајынын артырылмасы һеч дә емиссија банкларынын өзбашыналығындан асылы олмур. {Дәјишдирилмәјән кағыз пуллардан бурада һеч бәһс олунмур; дәјишдирилмәјән банкнотлар јалныз о һалда үмуми тәдавүл васитәси ола билир ки, бунлар, мәсәлән һазырда Русијада олдуғу кими, дөвләт кредити илә фе'лән тә'мин едилмиш олсун. Беләликлә, һәмин банкнотлар, дәјишдирилмәјән дөвләт кағыз пулларынын һәрәкәтини идарә едән вә јухарыда көстәрилмиш олан (I китаб, III фәсил, 2, с: сиккә, дәјәр нишаны) ганунлара табе олур. — *Ф .Е.*}

Тәдавүл едән банкнотларын мигдары өз һәрәкәтиндә дөвријјәнин тәләбатына табе олур вә һәр бир артыг билет дәрһал, ону бурахмыш олан идарәнин әлинә гајыдыр. Инкилтәрәдә јалныз Инкилис банкынын билетләри ганунни тә'дијә васитәси кими һәр јердә ишләндијинә көрә, бурада биз әјаләт банклары билетләринин јалныз јерли мигјасда олан чүз'и тәдавүлүнү тамамилә нәзәрә алмаја биләрик.

Инкилис банкынын мүдири ч-б Нив 1858-чи ил банк комиссијасы гаршысындакы ифадәләриндә дејир: «№ 947. (Суал:) Сиз нә кими тәдбир көрмүш олсаныз да, чамаатын әлиндәки банкнотларын мигдары, дедијинизә көрә, олдуғу кими, јә'ни тәгрибән 20 милјон ф. ст. мигдарында галыр, еләми? — Ади вахтда чамаатын тәләбаты үчүн, көрүнүр, тәгрибән 20 милјон лазымдыр. Илин, вахташыры тәкрар олунан мүәјјән вахтларында бу мәбләғ 1 вә ја $1^1/_2$ милјон артыр. Чамаата бундан артыг лазым олдугда буну, дедијим кими, һәр дәфә Инкилис банкындан ала биләр. — 948. Сиз дединиз ки, чахнашма заманы чамаат банкнотларын мигдарыны азалтманыза јол вермирди; зәһмәт чәкиб буну изаһ едә билмәзсинизми? — Мәнә елә кәлир ки, чахнашма дөврләриндә чамаатын банкнот әлдә етмәјә там имканы вардыр; вә, әлбәттә, нә гәдәр ки, банкын тәәһһүдләри вардыр, чамаат һәмин тәәһһүдләр үзрә банкдан банкнотлар әлдә едә биләр. — 949. Беләликлә, көрүнүр, Инкилис банкы банкнотларына даим тәгрибән 20 милјон ф. ст. мигдарында тәләбат вардыр, еләми? — Чамаатын әлиндә 20 милјон ф. стерлинглик банкнот олур; бу мәбләғ дәјишилир. $18^1/_2$ 19, 20 милјон вә и. а. олур, лакин сиз дејә биләрсиниз ки, орта һесабла 19—20 милјон олур».

Лордлар комиссијасы гаршысында Томас Тукун Commercial Distress [тичарәт бөһраны] барәсиндә вердији ифадә (C. D. 1848/57); № 3094: «Чамаатын әлиндә олан банкнотларын мигдарыны истәнилән гәдәр артырмаға банкын имканы јохдур; чамаатын

әлиндә олан банкнотларын мигдарыны азалтмаға банкын имканы вардыр, лакин јалныз бә'зи сон дәрәчә зоракы әмәлијјатын васитәсилә».

Ноттинһамда 30 ил банкир олмуш Ч. К. Рајт, чамаатын еһтијачы олдуғу вә истәдији мигдардан артыг банкноту тәдавүлдә сахламаға әјаләт банкларынын әсла имканы олмадығыны әтрафлы сурәтдә ајдынлашдырдыгдан сонра, Инкилис банкынын билетләри һаггында дејир (C. D. 1848/57) № 2844: «Инкилис банкы үчүн (банкнот бурахмагда) һәр һансы бир һәдд олдуғу мәнә мә'лум дејилдир, лакин тәдавүлүн һәр чүр артығы әманәтләрә чевриләр вә, беләликлә, јени форма алар».

Бу ејнилә Шотландијаја да аиддир, орада демәк олар анчаг кағыз тәдавүл едир, чүнки Ирландијада олдуғу кими, бурада бир фунтлуг билетләрә јол верилмишдир вә «the scotch hate gold» [«шотландијалылар гызыла нифрәт едирләр»]. Бир Шотландија банкынын директору Кеннеди дејир ки, банклар өз банкнотларынын тәдавүлүнү ихтисар етмәк игтидарында дејилдир; о өзү «бу фикирдәдир: нә гәдәр ки, өлкә дахилиндә едилән сөвдәләр өзүнүн баш вермәси үчүн банкнот вә ја гызыл тәләб едир, бу мүддәтдә банкирләр һәмин сөвдәләр үчүн, — истәр өз әманәтчиләринин тәләби илә, истәрсә дә һәр һансы башга бир сәбәбдән, — лазым олдуғу мигдарда тәдавүл васитәси вермәлидирләр... Шотландија банклары өз әмәлијјатларыны мәһдудлашдыра биләр, лакин онлар банкнот бурахылмасына нәзарәт етмәк игтидарында дејилдир» (јенә орада, № 3446—48). Union Bank of Scotland-ын директору Андерсон да ејни руһда данышыр (јенә орада, № 3578). «Гаршылыглы {Шотландија банклары арасында} банкнот мүбадиләси системи һәр һансы ајрыча бир банк тәрәфиндән һәддән артыг банкнот бурахылмасына мане олурму? — Әлбәттә; лакин бизим әлимиздә банкнот мүбадиләсиндән даһа тә'сирли бир васитә вардыр» {бу васитә һәр бир ајрыча банкын билетләринин бүтүн Шотландијада тәдавүлүнү тә'мин едирсә дә, көстәрилән мәгсәдә һәгигәтдә бунун һеч бир дәхли јохдур} «вә бу, Шотландијада үмуми бир адәтдир — һамынын банкда һесабы вардыр; һәр һансы пулу олан һәр бир адамын мүәјјән бир банкда һесабы да вардыр вә о анда өзүнә лазым олмајан бүтүн пулуну һәр күн банка верир, беләликлә, һәр кәсин чибиндәки пулдан башга, бүтүн пуллар иш көрүлән һәр күнүн ахырында банка кәлмиш олур».

Ирландијада да бунун кимидир; Ирландија банкынын мүдири Макдонеллин вә Ирландија әјаләт банкынын директору Мөррејин һәмин комиссија гаршысында вердикләри ифадәләрә бах.

Банкнотларын тәдавүлү Инкилис банкынын ирадәсиндән асылы олмадығы кими, ејни дәрәчәдә, банкын анбарларында олан вә һәмин банкнотларын дәјишдирилмәсини тә'мин едән гызыл еһтијатынын вәзијјәтиндән дә асылы дејилдир. «1846-чы ил сентја-

брын 18-дә тәдавүлдә Инкилис банкынын 20 900 000 ф. ст. мәбләғиндә билетләри вар иди, онун метал еһтијаты исә 16 273 000 ф. ст. иди; 1847-чи ил апрелин 5-дә тәдавүлдәки билетләрин мәбләғи 20 815 000 ф. ст., метал еһтијаты исә 10 246 000 ф. ст. иди. Демәли, 6 милјон ф. стерлинглик нәчиб металын ихрач едилдијинә бахмајараг, банкнотларын тәдавүлү әсла азалмамышды» (J. G. Kinnear: «The Crisis and the Currency», London 1847, сәһ. 5). Лакин, өзлүјүндә ајдындыр ки, бу јалныз һазырда Инкилтәрәдә һөкм сүрән шәраитдә дүзкүндүр, һәм дә јалныз о һалда дүзкүндүр ки, ганунверичи органлар бурахылан банкнотларла метал еһтијаты арасында башга бир нисбәт тә'јин етмәмиш олсун.

Беләликлә, тәдавүл едән пулун — банкнотларын вә гызылын мигдарына јалныз, ишләрин өз кедишинин тәләбаты тә'сир көстәрир. Бурада һәр шејдән әввәл, ишләрин үмуми вәзијјәти һәр нечә олса да, тәдавүлүн һәр ил тәкрар олунан вахташыры артыб-азалмаларыны нәзәрә алмаг лазымдыр, белә ки, сон 20 ил әрзиндә «мүәјјән ајда тәдавүл јүксәк сәвијјәјә чатыр, о бири ајда ашағы олур, үчүнчү мүәјјән бир ајда исә орта нөгтәдә дурур» (Нүмарч, В. А. 1857, № 1650).

Мәсәлән, һәр илин августунда әкин мәһсулу хәрчләрини өдәмәк үчүн Инкилис банкындан дахили тәдавүлә, чох һиссәси гызылдан ибарәт бир нечә милјон кедир; бурада мәсәлә башлыча олараг әмәк һагларынын верилмәси үзәриндә олдуғуна көрә, бу һалда Инкилтәрәдә банкнотлар аз тәтбиг олуна билир. Ил гуртаранадәк һәмин пуллар јенидән банка ахыб кәлир. Шотландијада совеленләр әвәзинә, демәк олар анчаг бир фунтлуг банкнотлар вардыр; буна көрә бурада мүвафиг һалларда банкнот тәдавүлү 3—4 милјон кенишләнир, мәһз илдә ики дәфә, мајда вә нојабрда белә олур; 14 күн кечәндән сонра артыг бунларын керијә ахыб кәлмәси башланыр вә, демәк олар, бир ај әрзиндә гуртарыр (Андерсон, јенә орада, № 3595—3600).

Инкилис банкы билетләринин тәдавүлү, бундан башга, илдә дөрд дәфә кечичи сурәтдә артыб-азалыр, чүнки илин һәр рүбүндә «дивидендләр», јә'ни дөвләт борчу үзрә фаизләр верилир, бунун үчүн исә банкнотлар әввәлчә тәдавүлдән көтүрүлүр, сонра јенә чамаат ичәрисинә бурахылыр; лакин бунлар чох тез јенә кери ахыб кәлир. Бунун нәтичәсиндә банкнотларын тәдавүлүндәки артыб-азалмаларынын һәчмини Векелин (В. А. 1857, № 38) $2^1/_2$ милјон мүәјјән едир. Оверенд, Гарнеј вә К⁰-сынын бәднам фирмасынын нүмајәндәси ч. Чемпен исә, әксинә, һәмин сәбәбдән пул базарындакы позулманы хејли јүксәк көстәрир. «Әкәр сиз дивиденд вермәк үчүн тәдавүлдән верки шәклиндә 6 вә ја 7 милјон көтүрүрсүнүзсә, онда елә бир адам олмалыдыр ки, һәмин мүддәт үчүн мүвафиг мәбләғи вермиш олсун» (В. А. 1857, № 5196).

Тəдавүл едəн васитəлəрин мигдарында сəнаје тсиклинин мүхтəлиф фазаларына мүвафиг олан артыб-азалмалар бундан хејли бөјүк олур вə хејли узун сүрүр. Јенə ејни фирманын associé-си [иштиракчысы], мөhтəрəм квакер Семүел Гарнеј бу барəдə белə дејир (С. D. 1848/57, № 2645). «Октјабрын ахырында (1847-чи ил) чамаатын əлиндə 20 800 000 ф. стерлинглик банкнот вар иди. О заман пул базарында јалныз бөјүк чəтинликлə банкнот əлдə етмəк мүмкүн иди. Бунун сəбəби о иди ки, 1844-чү ил банк ганунунун гојдуғу həдлəр үзүндəн кифајəт мигдарда банкнот əлдə етмəк мүмкүн олмајачағындан hамы горхурду. Hазырда {1848-чи илин мартында} чамаатын əлиндə... 17 700 000 ф. стерлинглик банкнот вардыр, лакин инди hеч бир коммерсија чахнашмасы олмадығына көрə, бу мəблəғ лазым олдуғундан хејли чохдур. Лондонда бир нəфəр дə банкир вə ја пул алверчиси јохдур ки, истифадə едə билəчəјиндəн артыг банкноту олмасын. — 2650. Əкəр тəдавүллə јанашы олараг... тичарəт алəминин вə кредитин вəзијјəти нəзəрə алынмазса, Инкилис банкындан кəнардакы... банкнотларын мəблəғи тəдавүлүн актив вəзијјəти үчүн əсла кафи бир көстəричи дејилдир. — 2651. Əкəр hазырда hисс олунурса ки, тəдавүлүн мүəјјəн həчми шəраитиндə чамаатын əлиндəки банкнотлар артыглыг едир, онда бу hал хејли дəрəчəдə мүасир бөјүк дурғунлуг вəзијјəти илə изаh олунур. Гијмəтлəр јүксəк олсајды вə ишлəр чанлансајды, həмин 17 700 000 ф. ст. биздə тəдавүл едəн пулун чатышмазлығы дујғусуну ојадарды».

{Əкəр вəзијјəт елəдирсə ки, аванс едилмиш мəблəғлəрин керијə ахыб кəлмəси мүнтəзəм давам едир вə, демəли, кредит мөhкəм вəзијјəтдə галыр, онда həмин мүддəтдə тəдавүлүн кенишлəнмəси вə мəhдудлашмасы садəчə олараг сəнајечилəрин вə тачирлəрин тəлəбаты илə тəнзим олунур. Гызыл, hеч олмазса Инкилтəрəдə, топдансатыш тичарəтиндə рол ојнамадығына көрə вə, мөвсим характерли артыб-азалмалар бир кəнара гојулдугда, гызылын тəдавүлү аз-чох узун мүддəт əрзиндə олдугча сабит бир кəмијјəт hесаб едилə билдијинə көрə, Инкилис банкы билетлəринин тəдавүлү həмин дəјишикликлəрин мигјасынын кифајəт гəдəр дүрүст бир көстəричисидир. Бөhрандан сонракы сүстлүк дөврүндə тəдавүлүн həчми həр заманкындан аз олур; тəлəб јенидəн чанландыгда тəдавүл васитəлəринə тəлəбат да артыр вə бу тəлəбат чичəклəнмəнин гүввəтлəнмəси илə бир вахтда артыр; həдсиз кəркинлик вə həдсиз еhтикар дөврүндə тəдавүл васитəлəри күтлəси əн јүксəк нөгтəјə чатыр, — бу заман бөhран башланыр вə бундан азачыг əввəл базарда чох бол олан банкнотлар бирдəнбирə јох олур, банкнотларла бирликдə исə вексел дисконтчулары, гијмəтли кағызлар киров гојулмасы мүгабилиндə пул борч верəн шəхслəр, əмтəə алычылары да јох олур. Инкилис банкы имдада чағырылыр, лакин тезликлə онун гүввəси дə түкəнир, 1844-чү ил банк фəрманы Инкилис банкыны өз банкнотларынын тəдавү-

лүнү мәһз елә бир заманда мәһдудлашдырмаға мәчбур едир ки, бу заман һамы фәрјад гопарыб банкнот тәләб едир, әмтәә саһибләри өз әмтәәләрини сата билмирләр, лакин өз тә'дијәләрини өдәмәлидирләр, буна көрә дә банкнот әлдә етмәк үчүн һәр чүр гурбанлар вермәјә һазырдырлар. Јухарыда ады чәкилән банкир Рајт (јенә орада, № 2930) дејир: «Чахнашма заманы өлкәјә ади вахтдакындан ики гат артыг тәдавүл васитәси лазымдыр, чүнки банкирләр вә башга шәхсләр өзләри үчүн тәдавүл васитәләри еһтијаты јарадырлар».

Бөһран баш верән кими дәрһал јалныз тә'дијә васитәләри мәсәләси мејдана чыхыр. Лакин бу тә'дијә васитәләринин әлә кәлмәсиндә һәр кәс башгаларындан асылы олур вә һеч кәс билмир ки, башгалары өз тә'дијәсини вахтында өдәјә биләчәкләр, ја јох, буна көрә дә һамы базардакы тә'дијә васитәләри, јә'ни банкнотлар далынча гачмаға башлајыр. Һәр кәс нә гәдәр банкнот әлдә едә билирсә, бунларын һамысыны кизләдиб сахлајыр вә, беләликлә, банкнота мәһз ән чох еһтијач олдуғу бир заманда банкнотлар тәдавүлдән јох олур. Семүел Гарнеј (C. D. 1848/57, № 1116) чахнашма заманы гыфыл алтында сахланан бу кими банкнотларын мигдарыны 1847-чи илин октјабры үчүн 4—5 милјон ф. ст. һесаб едир. — *Ф. Е.*}

Гарнејин шәрики, јухарыда ады чәкилән Чепменин 1857-чи ил банк комиссијасы гаршысында вердији ифадәләр бу чәһәтдән хүсусилә мараглыдыр. Мән һәмин ифадәләрин бу мәсәлә илә алагәдар олан башлыча мәзмунуну верирәм, һәрчәнд орада тохунулан бә'зи чәһәтләри јалныз сонралар тәдгиг етмәли олачағыг.

Ҹ-б Чепменин вердији ифадәдә дејилир:

«4963. Мән әсла тәрәддүд етмәдән ону да дејирәм ки, пул базарынын (Лондонда аз олмајан) һәр һансы фәрди капиталистин һакимијјәти алтында олмасыны вә тәдавүл һәчминин мәһз чох кичик олдуғу бир заманда һәмин капиталистин чох бөјүк пул чатышмазлығы вә сыхынтылы вәзијјәт төрәдә билмәсини дүзкүн һесаб етмирәм... Ола биләр... өзүнә хејирли олдугда өз мәгсәдләри үчүн тәдавүл даирәсиндән 1 вә ја 2 милјон ф. ст. банкнот чыхаран капиталистләр бир дејилдир». 4965*. Ири бир мөһтәкир 1 вә ја 2 милјон консоли сатыб, беләликлә базардан пул чыхара биләр. Бу јахынларда буна бәнзәр бир һадисә баш вермиш вә нәтичәдә «сон дәрәчә кәскин бир өлкүнлүк» әмәлә кәлмишди.

4967. Белә олдугда банкнотлар, әлбәттә, сәмәрәсиздир. «Лакин бунун әһәмијјәти јохдур, чүнки бөјүк мәгсәд әлдә едилмиш олур; онун бөјүк мәгсәди — фондларын гијмәтини ашағы салмаг, пул гытлығы төрәтмәкдир вә буна наил олмаға онун там имканы вардыр». Будур бир мисал: бир дәфә фонд биржасында

* 1894-чү ил нәшриндә — №4995-дир. *Ред.*

пула күчлү тәләб доғур; бунун сәбәбини һеч кәс билмирди; бир нәфәр кәлиб Чепмендән хаһиш едир ки, 7%-лә 50 000 ф. ст. борч версин. Чепмен чох тәәччүб едир, чүнки онун фаиз дәрәчәси хејли ашағы иди; о разы олур. Һәмин адам бунун ардынча дәрһал јенидән кәлиб 7½%-лә јенә 50 000 ф. ст. борч алыр, сонра 8%-лә 100 000 ф. ст. алыр вә дејир ки, 8½%-лә даһа бөјүк бир мәбләғ алмаг истәјир. Онда һәтта Чепмен дә горхуја дүшүр. Сонрадан мә'лум олур ки, базардан гәфләтән хејли чох пул чыхарылмышдыр. Лакин — дејә Чепмен көстәрир — «һәр һалда 8%-лә хејли мәбләғ борч вердим; бундан о јана кетмәјә горхдум; билмирдим ки, бунун нәтичәси нә ола биләр».

Һәрчәнд 19 милјон ф. стерлингдән 20 милјон ф. стерлингәдәк банкнот аз-чох даими сурәтдә куја чамаатын әлиндә олур, анчаг буна бахмајараг, унутмамаг лазымдыр ки, һәмин банкнотларын һәгигәтән тәдавүл едән һиссәси илә банкда еһтијат олараг һәрәкәтсиз јатыб галан һиссәси арасындакы нисбәт даим вә хејли дәјишилир. Әкәр бу еһтијат бөјүкдүрсә вә, демәли, һәгиги тәдавүлүн сәвијјәси ашағыдырса, онда, пул базары нөгтеји-нәзәриндән бу о демәкдир ки, тәдавүл даирәси долмушдур (the circulation is full, money is plentiful [тәдавүл долудур, пул чохдур]); әкәр еһтијат аздырса, демәли, һәгиги тәдавүл долудурса, онда пул базары буну ашағы адландырыр (the circulation is low, money is scarce [тәдавүл ашағыдыр, пул аздыр]); һәгигәтдә исә, сәрбәст борч капиталыны тәшкил едән һиссәнин һәчми аздыр. Сәнаје тсикли фазаларындан асылы олмајараг тәдавүлүн һәгиги кенишләнмәси вә ја мәһдудлашмасы, — һәм дә бу һалда чамаатын тәләб етдији мәбләғ дәјишилмәз галыр, — јалныз халис техники сәбәбләр нәтичәсиндә, мәсәлән, веркиләрин, јахуд дөвләт борчу үзрә фаизләрин верилдији вахтларда баш верир. Веркиләр верилдији вахт Инкилис банкына ахыб кәлән банкнотлар вә гызыл ади дәрәчәдән чох олур вә тәдавүлү онун тәләбатындан асылы олмајараг, фе'лән ихтисар едир. Дөвләт борчу үзрә дивидендләр верилдији заман бунун әкси олур. Биринчи һалда тәдавүл васитәләри әлдә етмәк мәгсәдилә банкдан борч алыныр. Икинчи һалда, хүсуси банкларын еһтијатлары мүвәггәти артдығы үчүн, һәмин банкларда фаиз дәрәчәси ашағы дүшүр. Тәдавүл васитәләринин мүтләг мәбләғинә бунун һеч бир дәхли јохдур; мәсәлә анчаг, һәмин васитәләри һәгигәтдә тәдавүлә бурахан банк фирмасына аиддир; һәмин фирма үчүн бу просес борч капиталынын өзкәнинкиләшдирилмәси демәкдир вә, демәли, фирма һәмин әмәлијјатдан кәлән мәнфәәти чибинә гојур.

Бир һалда, тәдавүлдәки васитәләрин мүвәггәти олараг садәчә јери дәјишилир вә Инкилис банкы буну белә тәнләшдирир: илин дөрддә бири үчүн веркиләр верилдији, јахуд ејни мүддәт үчүн дивидендләр пајландығы вахтдан бир гәдәр әввәл ашағы фаизлә гыса мүддәтли борчлар верир; беләликлә, ади мигдардан артыг

бурахылан һәмин банкнотлар әввәлчә, веркиләрин верилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән кәсири долдурур, дикәр тәрәфдән һәмин борчларын өдәнилмәси, дивидендләр верилиркән чамаатын әлинә кечмиш олан артыг банкнотларын дәрһал банка гајтарылмасына сәбәб олур.

Дикәр һалда тәдавүлүн ашағы вә ја јүксәк сәвијјәдә олмасы һәмишә анчаг, ејни тәдавүл васитәләри күтләсинин фәал тәдавүллә әманәтләр, јә'ни борч вермәк аләти арасында башга чүр бөлүнмәси демәкдир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр, мисал үчүн, гызылын Инкилис банкына ахыб кәлмәси нәтичәси олараг, мүвафиг мигдарда бурахылмыш банкнотларын сајы артырса, онда бу банкнотлар банк харичиндәки учоту асанлашдырыр вә борчлар үзрә тә'дијәләр шәклиндә керијә ахыб кәлир, белә ки, тәдавүл едән банкнотларын мүтләг күтләси јалныз гыса бир мүддәтә артыр.

Әкәр ишләрин кенишләнмәси нәтичәсиндә тәдавүл долғундурса (бу өзү гијмәтләр нисбәтән ашағы олдугда да мүмкүндүр), онда мәнфәәтин артмасы вә јени капитал гојулушларынын чохалмасы илә әлагәдар олараг борч капиталына тәләб нәтичәсиндә фаизин сәвијјәси нисбәтән јүксәк гала биләр. Әкәр ишләрин азалмасы нәтичәсиндә вә ја кредит алмағын чох асан олмасы нәтичәсиндә тәдавүлүн сәвијјәси ашағыдырса, онда һәтта гијмәтләр јүксәк олдугда да фаизин сәвијјәси ашағы ола биләр. (Бах: Һөббард.)

Тәдавүлүн мүтләг кәмијјәти фаизин сәвијјәсинә јалныз өлкүнлүк дөврләриндә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрир. Бу һалда кениш тәдавүлә тәләб (пулун тәдавүлү сүр'әтинин вә ејни пул ваһидләринин [Geldstücke] дөнә-дөнә борч капиталына чеврилмәси сүр'әтинин азалмасы кәнара гојулдугда) ја, кредит јохлуғуна көрә, јалныз дәфинә јаратмаг васитәләринә тәләби ифадә едә биләр; мәсәлән, 1847-чи илдә белә олмушду; о заман банк ганунунун дајандырылмасы тәдавүлүн кенишләнмәсинә сәбәб олмамышды, лакин кизләдилмиш банкнотларын мејдана чыхарылыб јенидән тәдавүлә бурахылмасына сәбәб олмушду. Ја да, мүәјјән шәраитдә, һәгигәтән даһа чох мигдар тәдавүл васитәси тәләб олуна биләр; мәсәлән, 1857-чи илдә белә олмушду; о заман банк гануну дајандырылдыгдан сонра тәдавүл бир мүддәт һәгигәтән артмышды.

Дикәр һалларда исә тәдавүлүн мүтләг кәмијјәти фаизин сәвијјәсинә тә'сир етмир, она көрә ки, тәдавүлә гәнаәт вә тәдавүл сүр'әти сабит фәрз едилмәклә, бу кәмијјәт, әввәлән, әмтәәләрин гијмәти илә, сөвдәләрин мигдары илә мүәјјән олунур (һәм дә адәтән бу моментләрин бири дикәринин тә'сирини һечә вурур) вә, нәһајәт, кредитин вәзијјәти илә мүәјјән олунур, һеч дә бу ахырынчыны мүәјјән етмир, икинчиси, она көрә ки, әмтәәләрин гијмәтләри илә фаизин сәвијјәси арасында һеч бир зәрури асылылыг јохдур.

Bank Restriction Act гүввәдә олдуғу заман (1797—1820) currency [тәдавүл васитәләри] артыглыг едирди, фаизин сәвијјәси банкнотларын дәјишдирилмәсинин бәрпа едилдији замандакындан һәмишә чох јүксәк иди. Сонралар, банкнот бурахылышы ихтисар олундугда вә вексел мәзәннәләри јүксәлдикдә фаизин сәвијјәси сүр'әтлә ашағы дүшдү. 1822, 1823 вә 1832-чи илләрдә тәдавүлүн үмуми сәвијјәси ашағы иди, фаизин сәвијјәси дә ашағы иди. 1824, 1825 вә 1836-чы илләрдә тәдавүл јүксәк иди, фаизин сәвијјәси јүксәлмишди. 1830-чу илин јајында тәдавүл јүксәк иди, фаизин сәвијјәси исә ашағы иди. Јени гызыл јатаглары кәшф едилдикдән сонра бүтүн Авропада пул тәдавүлү кенишләнди, фаизин сәвијјәси јүксәлди. Беләликлә, фаизин сәвијјәси тәдавүл едән пулун мигдарындан асылы дејилдир.

Тәдавүл васитәләри бурахылмасы илә капитал борч верилмәси арасындакы фәрг һәгиги тәкрар истеһсал просесиндә ән јахшы шәкилдә ашкара чыхыр. Истеһсалын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин нечә мүбадилә олундуғуну көрдүк (II китаб, III бөлмә). Мәсәлән, дәјишән капитал мадди чәһәтчә фәһләләрин јашајыш васитәләриндән, онларын өз мәһсулунун бир һиссәсиндән ибарәтдир. Лакин бу капитал онлара пул формасында һиссә-һиссә верилир. Капиталист бу пулу аванс етмәлидир вә онун кечән һәфтә вермиш олдуғу ејни пулла кәлән һәфтә јени бир дәјишән капитал верә билиб-билмәјәчәји кредит ишинин тәшкилиндән олдугча асылыдыр. Бу ејнилә бүтүн ичтимаи капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләри арасындакы, мәсәлән, истеһлак васитәләри истеһсал едән васитәләрлә истеһлак васитәләри арасындакы мүбадилә әмәлијјатларына да аиддир. Көрдүјүмүз кими, пулун тәдавүл едә билмәси үчүн пулу мүбадиләдә иштирак едән тәрәфләрин бири вә ја һәр икиси аванс етмәлидир. Сонра пул тәдавүл даирәсиндә галыр, лакин мүбадилә гуртардыгдан сонра һәмишә јенә дә, ону аванс етмиш оланын әлинә гајыдыр, чүнки бу пул онун һәгигәтән фәалијјәтдә олан сәнаје капиталындан әлавә аванс едилмишди (бах: II китаб, XX фәсил). Инкишаф етмиш кредит шәраитиндә, пул банкларын әлиндә тәмәркүзләшдији заман мәһз банклар, һәр һалда номинал сурәтдә, пул аванс едән тәрәфдир. Бу чүр аванс етмәнин јалныз тәдавүлдәки пула дәхли вардыр. Бу — тәдавүл васитәләри аванс етмәкдир, бунун сајәсиндә тәдавүлә салынан капиталларын аванс едилмәси дејилдир.

Чепмен: «5062. Елә бир дөвр кәлә биләр ки, чамаатын әлиндә бөјүк мигдарда банкнот олар, лакин буна бахмајараг јенә дә банкнот тапмаг мүмкүн олмаз». Чахнашма заманы да јенә пул олур; лакин о заман һәр кәс пулу борч верилән капитала, борч верилән пула чевирмәкдән еһтијат едир; пулу һәр кәс, пул вермәк лазым кәләчәји зәрури һаллар үчүн өзүндә сахлајыр.

«5099. Кәнд маһалларынын банклары өз сәрбәст галыгларыны сизә вә Лондонун башга фирмаларына көндәрирми? — Бәли. —

5100. Дикәр тәрәфдән, Ланкашир вә Јоркшир фабрик маһаллары өз коммерсија мәгсәдләри үчүн сиздә векселләр дисконт етдирирләрми? — Бәли. — 5101. Беләликлә, бунун сајәсиндә өлкәнин бир һиссәсинин артыг пулундан өлкәнин дикәр һиссәсинин тәләбаты үчүн истифадә едилә биләрми? — Тамамилә доғрудур».

Чепмен иддиа едир ки, артыглыг едән пул капиталы банкларын гыса мүддәтләр үчүн консоли вә хәзинә вәсигәләри сатын алмаға сәрф етмәк адәти сон заманлар, һәмин пулу at call (күндән-күнә, истәнилән вахт тәләб едилмәклә) борч вермәк адәти мејдана чыхандан бәри аз һалларда тәтбиг олунур. О өзү бу чүр кағызлар сатын алмағы өз мүәссисәси үчүн сон дәрәчә сәмәрәсиз һесаб едир. Буна көрә дә о, пулу елә е'тибарлы векселләрә гојур ки, һәр күн бунларын бир һиссәсинин вахты чатыр, беләликлә, о һәмишә билир ки, һәр күн өз әлиндә нә гәдәр сәрбәст пул олачагдыр. {5001—5005.} —

Һәтта ихрачын артмасы да — һәр бир өлкәдә, хүсусән кредит верән өлкәдә аз-чох дәрәчәдә, — дахили пул базарында тәләбин артмасы кими тәзаһүр едир, һәм дә өзлүјүндә бу тәләб јалныз дурғунлуг заманларында һисс олунмаға башлајыр. Ихрачын артдығы дөврләрдә Британија фабрикантлары, комисјон гајдасы илә сатылмаг үчүн харичә көндәрилмиш инкилис фабрикатлары мүгабилиндә адәтән ихрач тачирләринин үстүнә узун мүддәтли векселләр јазырлар (5126). «5127. Иш елә дејилми ки, бу чүр векселләри арабир тәзәләмәк барәдә разылыға кәлмишләр? — {Чепмен.} Онлар буну биздән кизли сахлајырлар; биз белә бир вексели гәбул етмәздик... Әлбәттә, белә бир һал ола биләр, амма мән буна бәнзәр бир шеј олдуғуну дејә билмәрәм». {Мә'сум Чепмен.} — «5129. Әкәр ихрач, индики кими, чох артмыш олурса, — нечә ки, мәсәлән, тәкчә кечән ил ихрач 20 милјон ф. ст. артмышды, — өзлүјүндә бу һал, һәмин ихрачы тәмсил едән векселләрин учот едилмәси үчүн капитал тәләбинин артмасына сәбәб олмурму? — Шүбһәсиз. — 5130. Инкилтәрә, бир гајда олараг, харичдә бүтүн өз ихрачы үзрә кредит вердијинә көрә, бу һал һәмин кредитин давам етдији бүтүн мүддәт үчүн мүвафиг әлавә капитал тәтбигинә сәбәб ола билмәзми? — Инкилтәрә чох бөјүк мигдарда кредит верир, лакин бунун мүгабилиндә өзүнә лазым олан хам материаллар үзрә кредит әлдә едир. Америка һәмишә бизим үстүмүзә 60 күнлүк, башга өлкәләр 90 күнлүк векселләр јазыр. Дикәр тәрәфдән, биз кредит веририк; биз Алманијаја әмтәә көндәрдикдә, бу кредит 2 вә ја 3 ај давам едир».

Вилсон Чепмендән сорушур (5131) ки, идхал едилән бу хам материаллар вә мүстәмләкә әмтәәләри мүгабилиндә бу әмтәәләрин јүкләнмәси илә бир заманда Инкилтәрәнин үстүнә векселләр јазылмырмы вә һәмин векселләр накладнојларла бир заманда кәлиб чатмырмы? Чепмен күман едир ки, бу беләдир, лакин һәмин «тачир» ишләри барәсиндә о һеч бир шеј билмир вә бу

хүсусда даһа сәриштәли адамлардан сорушмағы мәсләһәт көрүр. — Чепмен дејир ки, Америкаја ихрач заманы «әмтәәләр транзитдә символлашдырылыр»; бу тартан-партанын мә'насы ондан ибарәт олмалыдыр ки, әмтәә ихрач едән инкилис тачири әмтәәләрин мүгабилиндә Лондондакы бөјүк Америка банк фирмаларындан биринин үстүнә дөрд ајлыг вексел јазыр, банк исә өдәнчи Америкадан алыр.

«5136. Узаг өлкәләрлә көрүлән ишләр, бир гајда олараг, әмтәәләри сатылынчајадәк өз капиталынын гајытмасыны көзләјән тачирләрин васитәсилә көрүлмүрмү? — Бәлкә дә һәгигәтән елә зәнкин фирмалар вардыр ки, онлар әмтәәләрин мүгабилиндә борч алмаға мәчбур олмадан өз капиталларыны әмтәәләрә гоја билирләр; лакин әксәр һалларда бу әмтәәләр танынмыш фирмаларын аксепти васитәсилә борча чеврилир. — 5137. Лондонда, Ливерпулда вә башга јерләрдә бу кими фирмалар вардыр. — 5138. Демәли, фабрикант истәр өз пулуну сәрф етсин, истәрсә Лондонда вә ја Ливерпулда өзүнә пул борч верән бир тачир тапсын, — фәрги јохдур; һәр һалда биз Инкилтәрәдә верилмиш аванс көрүрүк? — Тамамилә доғрудур. Бунун анчаг аз һалларда фабрикантa мүәјјән дәрәчәдә дәхли олур» {һалбуки 1847-чи илдә, демәк олар бүтүн һалларда белә иди}. «Мәсәлән, Манчестер дә фабрикат тачири әмтәәләри алыб мө'тәбәр бир Лондон фирмасынын көмәји илә дәниз архасына көндәрир; Лондон фирмасы бүтүн әмтәәнин јүкләнмиш олдуғуну јәгин етдикдә, гојулан шәртә көрә, тачир Һиндистана, Чинә вә ја башга бир өлкәјә көндәрилән бу әмтәәләрин мүгабилиндә Лондон фирмасынын үстүнә алты ајлыг вексел јазыр; онда банк аләми бу ишә гошулур вә тачир үчүн бу вексели дисконт едир, белә ки, тачир өз алдығы әмтәәләрин пулуну вермәли олдуғу заман артыг онун, бу вексели учот етдирмәк јолу илә әлдә етдији пулу олур. — 5139. Лакин о һәмин пула маликдирсә дә, банкир бу пулу јенә аванс етмәли олмушдур? — *Банкирин вексели вардыр; банкир вексели сатын алмышдыр*; о өз банк капиталыны бу формада тәтбиг едир, тичарәт векселләрини учот етмәк формасында тәтбиг едир». {Демәли, векселләрин учотуну Чепмен дә борч дејил, әмтәә сатын алынмасы һесаб едир. — *Ф. Е.*} — «5140. Лакин бу јенә дә Лондон пул базарында тәләбин бир һиссәсинимидир тәшкил едир? — Шүбһәсиз; пул базарынын вә Инкилис банкынын башлыча иши бундан ибарәтдир. Бу кими векселләри Инкилис банкы да бизим гәдәр һәвәслә гәбул едир, зира о билир ки, бу, пулу јахшы тәтбиг етмәкдир. — 5141. Ихрач иши артдыгча пул базарында тәләб дә артырмы? — Өлкәнин тәрәггиси артдыгча биз дә {Чепменләр дә} бунда иштирак едирик. — 5142. Демәли, әкәр капитал тәтбигинин бу мүхтәлиф саһәләри гәфләтән кенишләнирсә, онда бунун тәбии нәтичәси олараг фаизин сәвијјәси артырмы? — Буна һеч шүбһә јохдур».

5143. Чепмен үчүн «о гәдәр дә ајдын дејилдир ки, бизим ихрачымыз чох бөјүк олдуғу һалда гызылы белә кениш тәтбиг етмәјә биз нә сурәтлә имкан тапырдыг».

5144. Мөһтәрәм Вилсон сорушур: «Елә ола билмәзми ки, биз өз идхалымыз үзрә алдығымыз кредитә нисбәтән өз ихрачымыз үзрә даһа чох кредит вермиш олаг? — Мән шәхсән шүбһә едирәм ки, белә ола билсин. Әкәр бириси Һиндистана көндәрилмиш Манчестер әмтәәси үчүн олан вексели акцептә верирсә, буну 10 ајлыгдан аз мүддәтә акцепт етмәк олмаз. Биз Америкаја онун памбыг пулуну, Һиндистандан тә'дијәләри алдығымыз вахтдан бир гәдәр тез вермәли олуруг, — бу исә һәр һалда беләдир; лакин бунун нә кими тә'сир көстәрдијини ајдынлашдырмаг о гәдәр дә асан дејилдир. — 5145. Әкәр биздә, мануфактура әмтәәләринин ихрачы, кечән ил олдуғу кими, 20 милјон ф. ст. артмышса, онда мигдарча артмыш әмтәәләри истеһсал етмәк үчүн, бундан әввәл биздә хам материаллар идхалы хејли артмалы идими? {мәһз бунун өзүндә артыг ихрачла артыг идхалын, артыг истеһсалла артыг тичарәтин ејнилији мејдана чыхыр}. — Шүбһәсиз; биз әввәлчә чох бөјүк бир балансы өдәмәли идик, јә'ни бу мүддәт әрзиндә балансын бизә зәрәрли олдуғу лабүд иди; лакин Америка илә сөвдәләрдә вексел мәзәннәси үмумијјәтлә бизим хејримизә олур, буна көрә дә чох узун мүддәт әрзиндә биз Америкадан хејли мигдарда нәчиб метал алырдыг».

5148. Вилсон сәләмчиләр сәләмчиси Чепмендән сорушур ки, о өз фаизинин јүксәклијини бөјүк тәрәггинин вә јүксәк мәнфәәт сәвијјәсинин әламәти һесаб етмирми. Бу бөһтанчынын садәлөвһлүјүнә лап һејрәт едән Чепмен, әлбәттә, мүсбәт чаваб верир, лакин, о ејни заманда кифајәт гәдәр сафгәлбли олдуғу үчүн ашағыдакы чәһәти гејд едир: «Бә'зиләри үчүн башга чыхыш јолу јохдур; онларын тәәһһүдләри вардыр вә бу тәәһһүдләри, истәр мәнфәәтли олсун, истәрсә олмасын, јеринә јетирмәлидирләр; лакин әкәр о {фаизин јүксәк сәвијјәси} сабит олсајды, бу һал сәнајенин чичәкләнмәсини көстәрәрди». Һәр икиси унудур ки, бу һал һәмчинин ону да көстәрә биләр ки, 1857-чи илдә олдуғу кими, сәјјаһ рытсарлар өлкәнин кредитини сарсыдырлар, онлар јүксәк фаизләр верә билирләр, чүнки бу фаизләри өзкә чибиндән верирләр (лакин бунунла онлар һамы үчүн фаиз дәрәчәсинин гәрарлашмасына тә'сир етмиш олурлар) вә көзләнилән мәнфәәтләр һесабына һәләлик дәбдәбәли јашајырлар. Гејд етмәли ки, мәһз бу һал фабрикантлар вә и. а. үчүн һәгигәтән чох мәнфәәтли бир иш јарада биләр. Борч вермәк системи сајәсиндә капиталларын керијә ахыб кәлмәси тамамилә алдадычы олур. Ашағыдакы һадисәләрин сәбәби дә будур вә һәмин һадисәләр, Инкилис банкындан бәһс олундугда, һеч бир изаһат тәләб етмир, чүнки фаиз сәвијјәсинин јүксәк олдуғу бир шәраитдә Инкилис банкы башгаларына нисбәтән даһа ашағы дәрәчә үзрә дисконт едир.

Чепмен дејир: «5156. Мән иддиа едә биләрәм ки, биздә бу гәдәр узун бир мүддәт әрзиндә фаиз сәвијјәсинин јүксәк олдуғу һазырки заманда бизим учотун мәбләғи өз максимумуна чатыр». {Чепмен буну 1857-чи ил ијулун 21-дә, ифласдан бир нечә ај әввәл демишдир.} — «5157. 1852-чи илдә» {фаиз ашағы олдуғу заман} «бу мәбләғ һеч дә о гәдәр бөјүк дејилди». Чүнки о заман ишләрин вәзијјәти доғрудан һәлә хејли нормал иди.

«5159. Әкәр базарда чохлу артыг пул олсајды... вә банк фаизи дәрәчәси ашағы олсајды, биздә вексeлләрин сајы азалмыш оларды... 1852-чи илдә биз тамамилә башга бир фазадајдыг: о заман өлкәнин ихрачы вә идхалы индики илә әсла мүгајисә едилмәз иди. — 5161. Учот нормасынын белә јүксәк олдуғу шәраитдә биз јенә дә, 1854-чү илдәки ејни мәбләғдә учот етмишдик». {О заман фаиз 5—5½ иди.}

Чепменин вердији ифадәләрдә сон дәрәчә мәзәли бир һалдыр ки, бу гәбил адамлар доғрудан да чамаатын пулуну өз пулу һесаб едир вә әминдирләр ки, өзләринин дисконт етдикләри вексeлләри һәр заман пула дәјишмәјә ихтијарлары вардыр. Суалларын вә чавабларын садәлөвһлүјү һејрәт доғурур. Ганунверичилијә бир вәзифә олараг тапшырылыр ки, ири фирмалар тәрәфиндән аксепт едилмиш вексeлләрин даим пула дәјишдирилмәсини тә'мин етсин; чалышсын ки, һәр чүр шәраитдә Инкилис банкы бу вексeлләри billbroker-ләр үчүн тәкрар учот етсин. Һалбуки 1857-чи илдә үч нәфәр бу чүр billbroker тәгрибән 8 милјон борчлу дүшүб ифлас етмишди, һәм дә онларын өз капиталы һәмин борча нисбәтән тамамилә чүз'и бир кәмијјәт тәшкил едирди. — «5177. Сиз бунунла демәк истәјирсинизми ки, сизин фикринизчә онлар {Барингләрин вә ја Лојдларын аксептләри}, һазырда Инкилис банкынын билетләри һөкмән гызыла дәјишдирилмәли олдуғу кими, һөкмән учот едилмәлидир? — Мәним фикримчә, әкәр онлары учот етмәк мүмкүн олмасајды, сон дәрәчә кәдәрли оларды; әкәр бириси тә'дијәләри јалныз она көрә дајандырмаға мәчбур олајды ки, онун әлиндә Смит, Пејн вә К° вә ја Чонс Лојд вә К° фирмаларынын аксептләри вардыр вә бунлары учот етдирмәк игтидарында дејилдир, — әкәр белә олсајды, бу чох тәәччүблү оларды. — 5178. Мәкәр Барингин аксепти вексeлин вахты гуртардыгда мә'лум мәбләғдә пул вермәк тәәһһүду дејилдир? — Бу тамамилә доғрудур; лакин өз үзәринә бу чүр тәәһһүд көтүрән бир тачир кими, чәнаб Барингләр дә өз үзәрләринә бу чүр тәәһһүд көтүрдүкдә әсла о фикирдә олмурлар ки, бу тәәһһүдү соверенлә өдәмәли олачаглар; онлар көзләјирләр ки, бу, Glearing Hous-да [Һагг-һесаб палатасында] өдәниләчәкдир. — 5180. Бәлкә сизин фикринизчә елә хүсуси бир механизм нөвү дүшүнүб тапмаг лазымдыр ки, бу механизмин васитәсилә, вексeлин вахты гуртаранадәк чамаат һәмин вексeли бир башгасынын учот етмәли олмасы сајәсиндә пул әлдә едә билсин? — Јох, ак-

септчи дејил; лакин сиз әкәр бунунла демәк истәјирсинизсә ки, тичарәт векселләрини учот етдирмәјә бизим имканымыз олмамалыдыр, онда биз ишләрин бүтүн гајдасыны дәјишдирмәлијик. — 5182. Демәли, сиз белә күман едирсиниз ки, Инкилис банкы банкнотунун гызыла дәјишдирилмәси тә'мин едилмәли олдуғу кими, там ејнилә онун {тичарәт векселинин} пула чеврилмәси дә тә'мин олунмалыдыр? — Мәһз беләдир, мүәјјән шәраитдә белә олмалыдыр. — 5184. Демәли, сизин фикринизчә currency [пул тәдавүлү] һаггындакы әсаснамәдә нәзәрдә тутулмалыдыр ки, шүбһәсиз е'тибарлы олан тичарәт векселләри дә банкнотлар кими асанлыгла пула дәјишдирилсин? — Бәли, мән белә дүшүнүрәм. — 5185. Лакин сиз чох дәринә кедиб иддиа етмирсиниз ки, ганун васитәсилә Инкилис банкыны вә ја башга бирисини, һәмин векселләри дәјишдирмәјә мәчбур етмәк лазымдыр? — Мән һәр һалда кифајәт гәдәр дәринә кедиб дејирәм: бир һалда ки, биз currency-ни тәнзим едән ганун тәртиб едәчәјик, демәли биз елә тәдбирләр көрмәлијик ки, бунлар шүбһәсиз е'тибарлы вә дүзкүн олан вәтән тичарәт векселләринин пула чевриләбилмәјәчәји бир вәзијјәтин јаранмасына јол вермәсин». — Бу: банкнотун дәјишдирилдији кими, тичарәт векселинин дәјишдирилмәси демәкдир.

«5189. Пул тачирләри һәгигәтдә јалныз чамааты тәмсил едирләр», — ч.Чепмен сонралар, Девисонун ишиндә ассизләр гаршысында белә демишди. Бах: «Great City Frauds».

«5196. Илин һәр рүбүндә {дивидендләр верилдији заман} Инкилис банкынын јардымына мүрачиәт етмәк мүтләг лазымдыр. Дивидендләр вериләчәјинә көрә, әкәр сиз 6 вә ја 7 милјон дөвләт кәлирини тәдавүлдән чыхарырсынызса, онда ахы бир адам олмалыдыр ки, аралыг мүддәтдә мувафиг мәбләғи версин». — {Демәли, бу һалда капитал вә ја борч капиталы тәклифиндән дејил, пул тәклифиндән бәһс олунур.}

«5169. Бизим тичарәт аләминә бәләд олан һәр кәс билмәлидир вә билир ки, хәзинә тәәһһүдләри алычы тапа билмәдији заман, Ост-Һинд компанијасы истигразларынын әсла фајдасы олмадығы заман, ән јахшы векселләр дисконт едилә билмәдији заман — белә бир дөврдә, о адамлар ки, ишләр онлары дәрһал, садәчә тәләб үзрә тә'дијәни ади тәдавүл васитәләри илә өдәмәјә мәчбур едир, — бүтүн банкирләр исә мәһз бу вәзијјәтдә олур, — һәмин адамлар арасында күчлү чахнашма һөкм сүрмәлидир. Бунун нәтичәсиндә һәр кәс өз еһтијатларыны ики гат артырыр. Инди тәсәввүр един ки, әкәр әјаләт банкларынын һәр бири, — бунлар исә 500-ә гәдәрдир, — өз Лондон мүхбириндән 5 000 ф. стерлинглик банкнот көндәрмәји тәләб етмәли олса, бу һал бүтүн өлкәјә нә кими бир тә'сир көстәрәр. Һәтта бу кичик мәбләғ орта рәгәм олараг көтүрүлсә, — бу да ки, өзлүјүндә мә'насыздыр, — һәтта бу һалда да 2 ½ милјон ф. ст. алмыш оларыг ки, бу мәбләғ тәдавүлдән чыхарылмалыдыр. Бунун јерини нә сурәтлә долдурмалы?»

Дикәр тәрәфдән, пулу олан хүсуси капиталистләр вә с. һеч бир фаизлә пул вермәк истәмир, чүнки онлар да Чепмен кими белә дејирләр: «5194. Өзүмүзә пул лазым олдугда ону тапа биләчәјимизә шүбһә етмәкдәнсә, һеч бир фаиз алмамағымыз даһа јахшыдыр».

«5173. Бизим систем беләдир: бизим 300 милјон ф. стерлинглик тәәһһүдүмүз вардыр вә бунларын өлкәдә тәдавүл едән сиккә илә өдәнилмәси һәр һансы мүәјјән заманда тәләб олуна биләр. Һалбуки бүтүн бу сиккәнин мәбләғи, һәтта ондан бүтүнлүклә истифадә етсәк, 23 милјон ф. ст. вә ја буна јахын бир мәбләғ тәшкил едир; мәкәр белә бир вәзијјәт бизим үчүн һәр дәгигә сарсынтылар тәһлүкәси төрәтмир?» Буна көрәдир ки, бөһранлар заманы кредит системи гәфләтән монетар системә чеврилир.

Бөһран дөврүндә өлкә дахилиндәки чахнашма бир кәнара гојулса, пулун мигдарындан, јалныз метал, дүнја пуллары нәзәрдә тутулмагла бәһс едилә биләр. Лакин Чепмен мәһз бунлары кәнара гојур, о јалныз 23 милјон *банкнотдан* бәһс едир.

Јенә һәмин Чепмен: «5218. Пул базарындакы позғунлуғун {1847-чи илин апрелиндә вә сонралар октјабрында} илкин сәбәби, шүбһәсиз ондан ибарәт иди ки, һәмин ил идхал сон дәрәчә чох олдуғуна көрә вексел мәзәннәсини тәнзим етмәк үчүн чохлу пул тәләб олунмушду».

Әввәлән, дүнја базары пулунун бу еһтијаты о заман өз минимумуна ендирилмишди. Икинчиси, бу еһтијат ејни заманда кредит пулларынын, банкнотларын дәјишдирилмәси үчүн тә'минат иди. Беләликлә, һәмин еһтијат тамамилә мүхтәлиф ики функсијаны бирдән ичра едирди, лакин бунун һәр икиси пулун тәбиәтиндән ирәли кәлир, чүнки һәгиги пуллар һәмишә дүнја базары пулудур, кредит пуллары исә һәмишә дүнја базары пулларына архаланыр.

1847-чи илдә «Clearing Houses [һагг-һесаб палаталары] 1844-чү ил банк ганунунун фәалијјәтини дајандырмадан өз ишләринин өһдәсиндән кәлә билмәздиләр (5221)».

Чепмен гаршыдакы бөһраны габагчадан һәр һалда бир дәрәчәјә гәдәр һисс едирмиш. «5236. Пул базарында елә һаллар олур (индики вәзијјәт исә бундан чох да фәргли дејилдир) ки, пул тапмаг чох чәтин олур вә банка мүрачиәт етмәк лазым кәлир».

«5239. 1847-чи ил октјабрын 19, 20 вә 22-дә чүмә, шәнбә вә базар ертәси банкдан көтүрдүјүмүз мәбләғләрә кәлдикдә, әкәр гаршыдакы чәршәнбә күнү вексelләри кери ала билсәјдик, јалныз сон дәрәчә миннәтдар олардыг; чахнашма кечдикдә пул дәрһал керијә ахыб әлимизә кәлмәјә башлады». — Тәк күнү, октјабрын 23-дә банк ганунунун фәалијјәти дајандырылды, бунунла да бөһран јумшалдылмыш олду.

Чепмен (5274) белә күман едир ки, Лондонун үстүнә јазылан чари векселләрин мәбләғи һәр ан 100 — 120 милјон ф. ст. тәшкил

едир. Әјаләт мәнтәгәләри үстүнә јазылан јерли вексelләр бураја дахил едилмәмишдир.

«5287. Ҹамаатын әлиндә олан банкнотларын мәбләғи 1856-чы илин октјабрында артыб 21 155 000 ф. стерлингә чатмышдыса да, пул әлдә етмәк јенә олдугҹа чәтин иди; ҹамаатын әлиндә бу гәдәр чохлу пул олдуғуна бахмајараг, биз пул тапа билмирдик». Бунун сәбәби мәһз, Eastern Bank-ын бир мүддәт (1856-чы илин мартында) дүшмүш олдуғу сыхынтылы вәзијјәтдән төрәјән тәшвиш иди.

5190—92. Елә ки, чахнашма гуртарды, «өз мәнфәәтини фаиздән әлдә едән бүтүн банкирләр өз пулларыны ишә бурахмаға башлајырлар».

5302. Чепменә көрә банк еһтијатынын азалмасындан доған тәшвишин сәбәби әманәтләр үчүн горху төрәнмәси дејилдир, сәбәб одур ки, гәфләтән бөјүк пул мәбләғләри вермәк зәрурәти гаршысында гала биләҹәк адамларын һамысы чох көзәл билир ки, пул базарында вәзијјәт сыхынтылы олдугда онлар, бәлкә дә сон сығынаг олан банка мүраҹиәт етмәк мәҹбуријјәтиндә галарлар, «банкын еһтијаты чох бөјүк олмадыгда исә, бизим бу мүраҹиәтимиз она һеч дә хош кәлмәјәҹәкдир, тамамилә әкси олаҹагдыр».

Бу да мараглыдыр ки, банк еһтијаты фактик бир кәмијјәт олмаг е'тибарилә нечә јоха чыхыр. Банкирләр өз ҹари ишләри үчүн лазым олан минимум мәбләғләри гисмән өзләриндә, гисмән дә Инкилис банкында сахлајырлар. Billbroker-ләрин еһтијатлары јох икән онлар «өлкәнин сәрбәст банк пулларыны» сахлајырлар. Инкилис банкынын да әманәтләр үзрә тәәһһүдләр үчүн малик олдуғу тә'минат јалныз банкирләрин вә башгаларынын еһтијатындан, һабелә public deposits [иҹтимаи әманәтләр] вә саирәдән ибарәтдир; о һәмин еһтијатын ән ашағы нөгтәјә, мәсәлән, 2 милјон ф. стерлингә енмәсинә имкан верир. Беләликлә, кағыз шәклиндә бу 2 милјон ф. стерлинг истисна олмагла, сыхынты дөврләриндә (бу сыхынты исә еһтијаты азалдыр, чүнки ахыб кедән металын әвәзиндә дахил олан банкнотлары ләғв етмәк лазымдыр) бүтүн бу кәләкләрин метал еһтијатындан саваjы һеч бир башга еһтијаты јохдур, гызылын ахыб кетмәси нәтиҹәсиндә метал еһтијатынын һәр дәфә азалмасы исә бөһраны күҹләндирир.

«5306. Әкәр Clearing Houses-дә [һагг-һесаб палатасында] һагг-һесаб заманы фәргин өдәнилмәси үчүн пул тапылмасајды, онда, мәним фикримҹә, бизим јеканә чарәмиз ондан ибарәт оларды ки, бир јерә јығышыб өз тә'дијәләримизи биринҹи дәрәҹәли вексelләрлә, хәзинәнин үстүнә, Смит, Пејн вә Kº-сы фирмаларынын вә и. а. үстүнә верилмиш вексelләрлә өдәјәк. — 5307. Демәли, әкәр һөкумәт сизи тәдавүл васитәләри илә тәчһиз етмәк игтидарында олмасајды, сизин үчүн бу васитәләри өзүнүз јаратмыш олардыныз? — Бәс бизим чарәмиз нәдир? Ҹамаат кәлиб

тәдавүл васитәсини биздән кери алыр; тәдавүл васитәси даһа галмыр. — 5308. Демәли, Лондонда сиз анчаг, һәр күн Манчестердә едиләни едәрдиниз? — Мәһз беләдир».

Оверстонун капитал һаггындакы тәсәввүрүнү нәзәрдә тутуб (Аттвуд мәктәбиндән* Birmingham-man) Кејлинин Чепменә вердији суала Чепменин чавабы һеч дә пис дејилдир: «5315. Комиссија гаршысында белә бир фикир ирәли сүрүлмүшдү ки, 1847-чи илдә олдуғу кими, сыхынтылы вәзијјәт дөврүндә адамлар пул ахтармаг дејил, капитал ахтарырлар; бу барәдә сизин фикриниз нечәдир? — Мән сизи баша дүшмүрәм; биз јалныз пул алвери едирик; мән билмирәм ки, сиз нә демәк истәјирсиниз. — 5316. Әкәр сиз буну {коммерсија капиталы} дедикдә саһибкарын мүәссисәјә гојмуш олдуғу өз пул мәбләғини нәзәрдә тутурсунузса, — әкәр сиз буну капитал адландырырсынызса, онда мән демәлијәм ки, эксәр һалларда бу, чамаат тәрәфиндән», јә'ни чәнаб Чепменләр васитәсилә «саһибкара верилмиш кредит сајәсиндә онун өз ишләриндә сәрәнчам етдији пулун јалныз чүз'и бир һиссәсини тәшкил едир».

«5339. Әкәр биз банкнотларын дәјишдирилмәсини дајандырырыгса, бу һал сәрвәтин азлығынымы көстәрир? — Әсла јох... бизим сәрвәтимиз азлыг етмир, лакин биз сон дәрәчә сүн'и бир систем чәрчивәси дахилиндә һәрәкәт едирик вә әкәр биздә өз тәдавүл васитәләримизә горхулу дәрәчәдә (superincumbent) чох бөјүк тәләб варса, онда елә бир шәраит јарана биләр ки, биз һәмин тәдавүл васитәләрини әлдә етмәк имканындан мәһрум оларыг. Мәкәр бунун нәтичәсиндә өлкәнин бүтүн коммерсија фәалијјәти позулмалыдыр? Мәкәр биз ишләмәјин бүтүн јолларыны кәсмәлијик? — 5338. Әкәр белә бир суал мејдана чыхсајды ки, биз нәји сахламалыјыг: банкнотларын дәјишдирилмәсинимим, јохса өлкәнин сәнајесини, — онда мән биләрдим ки, нәји гурбан вермәк лазымдыр».

«Сыхынтылы вәзијјәти кәскинләшдирмәк вә бунун нәтичәсиндән хејир көтүрмәк мәгсәдилә» {5358} банкнот топламаг һаггында о дејир ки, белә бир һал асанлыгла баш верә биләр. Бунун үчүн үч бөјүк банк кифајәт едәрди. «5383. Пајтахтымызын бөјүк дөврижјәләринә јахындан бәләд олан бир адам кими сизә мә'лум дејилми ки, капиталистләр бөһранын гурбаны олан шәхсләрин ифласындан чох бөјүк мәнфәәтләр көтүрмәк үчүн һәмин бөһранлардан истифадә едирләр? — Бу барәдә шүбһә ола билмәз». Һәм дә биз бу һалда ч. Чепменә тамамилә инана биләрик, һәрчәнд нәтичә е'тибарилә о, «бөһран гурбанларынын ифласындан чох бөјүк мәнфәәтләр көтүрмәк» истәркән — сөзүн коммер-

* Мүгајисә ет: К. Маркснн вә Ф. Енкелсин Әсәрләри, XII чилд, I һиссә, сәһ. 68. *Ред.*

сија мә'насында — өзүнү мәһв етмиш олду. Зира әкәр онун шәрики Гарнеј: ишләрин кедишиндәки һәр чүр дәјишиклик сәриштәли адам үчүн хејирлидир — дејирсә, Чепмен дә дејир: «Чәмијјәтин бир һиссәси дикәриндән тамамилә хәбәрсиздир; мәсәлән, континентә әмтәә ихрач едән вә ја өзүнә хаммал идхал едән фабриканты көтүрәк; гызыл күлчә әмәлијјатлары илә кимин мәшғул олмасындан онун һеч бир хәбәри јохдур» (5046). Мәһз белә дә олду вә күнләрин бириндә Гарнејлә Чепмен «сәриштәсиз адам» вәзијјәтинә дүшүб биабырчылыгла ифлас етдиләр.

Биз артыг јухарыда көрдүк ки, банкнот бурахмаг һеч дә һәмишә капитал борч верилмәси демәк дејилдир. 1848-чи илдә C. D.* лордлар комиссијасы гаршысында Тук тәрәфиндән верилмиш ашағыдакы ифадә јалныз ону сүбут едир ки, капитал борч верилмәси, һәтта банк ону јени банкнотлар бурахмаг васитәсилә вердикдә дә, һәлә һеч дә тәдавүлдәки банкнотларын мигдарынын һөкмән артмасы демәк дејилдир.

«3099. Сиз күман едирсинизми ки, мәсәлән, Инкилис банкы, банкнот бурахылмасыны артырмадан өз вердији борчларын мигјасыны хејли кенишләндирә биләрди? — Буну сүбут едән һәдсиз-һесабсыз фактлар вардыр. Ән габарыг мисаллардан бири 1835-чи илдә олмушду; бу заман банк чамаата верилән борчлары артырмаг үчүн Вест-Һинд әманәтләриндән вә Ост-Һинд компанијасындан алдығы борчдан истифадә етмишди; чамаатын әлиндәки банкнотларын мәбләғи исә бу заман һәгигәтдә бир гәдәр азалмышды... Буна бәнзәр бир һал 1846-чы илдә дә, дәмир јол әманәтләри банка гојулдуғу заман мүшаһидә олунмушду; гијмәтли кағызлар {учот едилән вә тә'минат олараг гәбул едилән гијмәтли кағызлар} артыб тәгрибән 30 милјона чатмышды, лакин чамаатын әлиндәки банкнотларын мәбләғинә һеч бир әһәмијјәтли тә'сир көстәрмәмишди».

Лакин топдансатыш тичарәти банкнотларла јанашы олараг, өзү үчүн хејли чох әһәмијјәтли олан башга бир тәдавүл васитәсинә маликдир ки, бу да векселләрдир. Ч-б Чепмен бизә көстәрди ки, ишләрин дүзкүн кедиши үчүн, е'тибарлы векселләрин һәмишә вә һәр чүр шәраитдә тә'дијә үчүн гәбул едилмәси нә гәдәр әһәмијјәтлидир: gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!** Бәс бу ики тәдавүл васитәсинин бир-биринә мүнасибәти нечәдир?

Чилберт бу барәдә дејир: «Банкнотларын тәдавүлүнүн азалмасы векселләрин тәдавүлү һәчмини мүнтәзәм сурәтдә артырыр. Бу векселләр ики чүр олур: тичарәт векселләри вә банкир век-

* Бөһран мәсәләсини тәдгиг етмәк үчүн тә'јин олунмуш комиссија. *Ред.*

** Әкәр Тауcфес Ионтовун күчү јохдурса,
Онда бәс нәјин күчү вардыр? Һарај! Ај һарај!
Һејненин «Disputation» ше'риндән. *Ред.*

селләри... бир һалда ки, пул чатышмазлығы һисс олунур, пул борҹ верән шәхсләр дејирләр: «Бизим үстүмүзә вексел јазын, биз буну акцепт едәрик» вә әкәр һәр һансы бир әјаләт банкири өз мүштәриләринин бири үчүн вексел дисконт едирсә, мүштәријә нәгд пул вермәјиб, өз Лондон акентинин үстүнә өз тәрәфиндән 21 күнлүјә тратта верир. Бу вексelләр тәдавүл васитәси хидмәтини көрүр» (J. W. Gilbart: «An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.», сәһ. 31).

Буну бир гәдәр дәјишилмиш формада Нүмарч да тәсдиг едир, B. A. 1857, № 1426:

«Тәдавүлдәки вексelләрин вә банкнотларын мигдарынын артыб-азалмасы арасында һеч бир асылылыг јохдур... јеканә аз-чох даими бир нәтичә ондан ибарәтдир ки, ... пул базарында һәтта ҹүз'и бир сыхынты башланыб учот фаизинин јүксәлмәсиндә тәзаһүр етдикдә вексел тәдавүлүнүн һәчми дәрһал хејли артыр вә әксинә».

Лакин бу кими дөврләрдә јазылан вексelләр һеч дә Чилбертин көстәрдији кими јалныз гыса мүддәтли банк вексelләри дејилдир. Әксинә: бунларын чох һиссәси «дост» вексelләридир, бунлар һеч бир һәгиги әмәлијјаты тәмсил етмир, ја да елә әмәлијјатлары тәмсил едир ки, бу әмәлијјатларын иҹрасындан мәгсәд јалныз, онларын мүгабилиндә вексел јазмагдан ибарәт олмушдур; биз һәр ики гәбилдән олан бу вексelләрә кифајәт гәдәр мисал көстәрмишик. Буна көрә дә «Economist» (Вилсон) бу кими вексelләрин вә банкнотларын тә'мин олунмасыны мүгајисә едәрәк јазыр: «Тәгдим олундугда өдәнилән банкнотлар һеч вахт банкдан кәнарда артыглыг едә билмәз, чүнки бунларын артығы гызыла дәјишдирилмәк үчүн лабүд сурәтдә керијә ахыб банка кәләрди; һалбуки ики ајлыг вексelләр хејли артыг мигдарда бурахылмыш ола биләр, чүнки тә'дијә вахты чатмајынча бунларын бурахылмасыны нәзарәт алтында сахламаг үчүн васитә јохдур, тә'дијә вахтында исә бунлар јенидән башга вексelләрлә әвәз едилә биләр. Биз әсла баша дүшә билмирик ки, нә сәбәбә милләт кәләчәк вахтларда тә'дијә едилмәли олан вексelләрин тәдавүлүнү тә'мин олунмуш сајмалы, ејни заманда исә, тәгдим олунмагла гызыла дәјишдирилмиш олан кағыз пулларын тәдавүлүнү шүбһә алтына алмалыдыр» («Economist», 1847, сәһ. 575).

Беләликлә, тәдавүлдәки вексelләрин мигдары, там ејнилә дә банкнотларын мигдары јалныз тәдавүлүн тәләбаты илә мүәјјән олунур; 50-ҹи илләрин ади вахтларында Бирләшмиш краллыгда 39 милјон банкнотла јанашы олараг тәдавүлдә 300 милјона гәдәр вексел вар иди, бунун 100—120 милјону тәкҹә Лондона дүшүрдү. Вексelләрин тәдавүл һәҹми банкнотларын тәдавүл һәҹминә һеч бир тә'сир көстәрмир вә јалныз пул азлыг едән дөврләрдә бунун тә'сиринә табе олур ки, бу заман вексelләрин миг-

дары чохалыр вә кејфијјәти писләшир. Нәһајәт, бөһран заманы вексел тәдавүлү даһа тамамилә әһәмијјәтдән дүшүр; тә'дијә вә'ди һеч кәсә лазым дејилдир, һамы нәгд тә'дијә тәләб едир; тәкчә банкнот, һеч олмазса индијәдәк Инкилтәрәдә, өз тәдавүл габилијјәтини сахлајыр, чүнки милләт бүтүн өз сәрвәти илә Инкилис банкынын архасында дурмушдур

Биз көрдүк ки, 1857-чи илдә пул базарында өзү бир магнат олан һәтта ч. Чепмен дә ачы-ачы шикајәтләниб дејир ки, Лондонда олан бә'зи ири пул капиталистләри, о гәдәр күчлүдүрләр ки, мүәјјән анда бүтүн пул базарына позғунлуг салыб бу биабырчы үсулла хырда пул алверчиләринин ганыны сора биләрләр. Мәсәлән, бир нечә елә ири нагга вардыр ки, бунлар 1—2 милјон консоли сатыб беләликлә базардан мүвафиг мигдарда банкнот (бунунла да бирликдә сәрбәст борч капиталы) көтүрмәклә, сыхынтылы вәзијјәти хејли кәскинләшдирә биләрләр. Сыхынтылы вәзијјәти белә бир маневр јолу илә чахнашмаја чевирмәк үчүн үч ири банкын биркә фәалијјәти кифајәт едәрди.

Лондонда капиталын ән бөјүк гүввәси, әлбәттә, Инкилис банкыдыр; лакин өзүнүн јарымдөвләт идарәси олмаг мөвгеји она имкан вермир ки, өз һөкмранлығыны бу гәдәр габа шәкилдә бүрузә версин. Амма о да — хүсусән 1844-чү ил банк гануну заманындан бәри — өз хејрини күдмәк үчүн кифајәт гәдәр васитә вә јоллар билир.

Инкилис банкынын 14 553 000 ф. стерлинг капиталы вардыр, бундан башга, тәгрибән 3 милјон ф. стерлинглик «галыг», јә'ни бөлүшдүрүлмәмиш мәнфәәтләр, һабелә һөкумәтә веркиләр вә и. а. шәклиндә дахил олан вә сәрф едилмәсинә еһтијач олмајынча Инкилис банкына гојулмалы олан бүтүн пуллар да онун әлиндәдир. Әкәр галан әманәтләрин (ади вахтда тәгрибән 30 милјон ф. ст.) вә тә'минатсыз бурахылан банкнотларын мәбләғи дә бураја әлавә олунса, е'тираф етмәк лазым кәләр ки, Нүмарч ашағыдакылары иддиа едиркән һәлә нисбәтән мүлајим гијмәт вермиш олур (B. A. 1857, № 1889): «мән јәгин етдим ки, {Лондон} пул базарында даим мәшғул олан фондларын үмуми мәбләғи тәгрибән 120 милјон ф. стерлинг мүәјјән едилмәлидир; һәмин 120 милјонун да чох бөјүк һиссәси, 15—20%-ә гәдәри Инкилис банкынын әлиндәдир».

Банк өз анбарларындакы метал дәфинә илә тә'мин едилмәјән банкнотлар бурахдыгда о, дәјәр нишанлары јарадыр вә бунлар јалныз тәдавүл васитәләри тәшкил етмәк дејил, һәмин тә'минатсыз банкнотларын номинал дәјәри мәбләғиндә банк үчүн һабелә бир мигдар әлавә — һәрчәнд фиктив — капитал да тәшкил едир. Бу әлавә капитал исә банка әлавә мәнфәәт верир. — Вилсон

Нүмарчдан сорушур (В. А. 1857): «1563. Һәр һансы бир банкын өз банкнотларынын тәдавүлү, јә'ни бу банкнотларын чамаат әлиндә галан орта мәбләғи һәмин банкын фәалијјәтдә олан капиталына бир әлавә тәшкил едир, доғру дејилми? — Тамамилә доғрудур. — 1564. Беләликлә, банкын бу тәдавүлдән әлдә етдији бүтүн мәнфәәт банкын һәгигәтән малик олдуғу капиталдан дејил, кредитдән әмәлә кәлир? — Тамамилә доғрудур».

Бу ејнилә, әлбәттә, банкнот бурахан хүсуси банклара да аиддир. Нүмарч өзүнүн 1866—1868 №-ли чавабларында, хүсуси банклар тәрәфиндән бурахылан бүтүн бу банкнотларын үчдә икисини (һәмин банклар бу мәбләғин үчдә бири гәдәр метал тә'мината малик олмаға борчлудурлар) «ејни мигдарда капитал јарадылмасы» һесаб едир, чүнки ејни мәбләғдә чинкилтили сиккәјә гәнаәт едилмиш олур. Бунун нәтичәсиндә банкирин мәнфәәти дикәр капиталистләрин мәнфәәтиндән чох олмаја да биләр. Лакин бу бир фактдыр ки, чинкилтили сиккәјә едилән бу милли гәнаәтдән мәнфәәти банкир көтүрүр. Милли гәнаәтин хүсуси шәхс үчүн мәнфәәтә чеврилмәси буржуа игтисадчысыны әсла пәрт етмир, чүнки мәнфәәт үмумијјәтлә милли әмәјин мәнимсәнилмәсидир. Мәсәлән, 1797—1817-чи илләрдәки Инкилис банкындан даһа мә'насыз бир шеј ола биләрми ки, һәмин банкын банкнотларындан јалныз дөвләтин сајәсиндә кредит үчүн истифадә едә билдији һалда вә һәмин банкнотлары кағыздан пула чевирмәк, сонра да бунлары дөвләтә борч вермәк игтидарыны банка дөвләт өзү вермиш олдуғу һалда, бу банк дөвләти, демәли, чамааты мәчбур едирди ки, она дөвләт борчлары үзрә фаиз формасында өдәнч версин.

Гејд етмәлијик ки, капитал јаратмаг үчүн банкларын башга васитәләри дә вардыр. Јенә һәмин Нүмарчын дедијинә көрә әјаләт банклары, артыг јухарыда гејд едилдији кими, адәтән өз артыг фондларыны (јә'ни Инкилис банкынын банкнотларыны) Лондон billbroker-ләринә көндәрирләр, бунлар да әвәзиндә онлара дисконт едилмиш векселләр көндәрирләр. Бу векселләрлә банк өз мүштәриләринә хидмәт едир, зира о өз јерли мүштәриләриндән алынмыш векселләри өз әлиндән бурахмамаг гајдасыны әсас тутур ки, һәмин мүштәриләрин иш әмәлијјатлары онларын олдуғу маһалда ашкара чыхмасын. Лондондан алынан бу векселләр јалныз, Лондонда мүстәгим тә'дијәләр ичра етмәли олан вә банкдан Лондонун үстүнә билаваситә өз баратларынын көндәрилмәсини тәләб етмәји даһа үстүн тутмајан мүштәриләрә верилмәк үчүн дејил, әјаләтдә тә'дијәләр ичра едилмәсинә дә хидмәт едир, чүнки банкирин вексел үзәриндәки өтүрмә гејди бу векселләр үчүн јерли е'тибар тә'мин едир. Беләликлә бу векселләр, мәсәлән, Ланкаширдә, јерли банкларын бүтүн өз банкнотларыны вә хејли дәрәчәдә Инкилис банкынын банкнотларыны тәдавүлдән сыхышдырыб чыхармышлар (јенә орада, 1568—1574).

Беләликлә, биз көрүрүк ки, банклар кредит вә капиталы нә сурәтлә јарадыр: 1) өз банкнотларыны бурахмаг јолу илә; 2) Лондонун үстүнә 21 күнлүјә тә'дијә әмрләри вермәклә, лакин бу һалда онлар һәмин әмри вермәклә дәрһал нәгд пул алырлар; 3) тә'дијәләри дисконт едилмиш вексelләрлә өдәмәк јолу илә; бу вексelләрин кредит габилијјәти ән әввәл вә башлыча олараг — һеч олмазса мүвафиг јерли маһал үчүн — банкын вексел үзәриндәки өтүрмә гејди илә јараныр.

Инкилис банкынын күчү онунла ашкар олур ки, о, фаизин базар нормасыны тәнзим едир. Ишләр нормал кетдији дөврләрдә елә ола билир ки, Инкилис банкы өз метал еһтијатындан гызылын мө'тәдил ахыб кетмәси гаршысыны дисконт нормасыны јүксәлтмәк јолу илә ала билмир[12], чүнки тә'дијә васитәләринә тәләбаты капитал чәһәтдән күчү [Kapitalmacht] сон 30 илдә артмыш олан хүсуси банклар, сәһмдар банклары вә billbroker-ләр өдәјир. Бу һалда Инкилис банкы башга васитәләр тәтбиг етмәли олур. Лакин банкир Глин тәрәфиндән (Глин, Миллс, Ҝерри вә К° фирмасындан) 1848/57 С. D. гаршысында верилмиш олан ифадә бөһранлы заманлар үчүн һәлә дә доғрудур: «1709. Өлкәдә чох сыхынтылы дөврләрдә фаизин сәвијјәсини Инкилис банкы тә'јин едир. — 1710. Фөвгәл'адә сыхынтылы дөврләрдә... хүсуси банкларын вә ја broker-ләрин дисконтлары нисбәтән ихтисар олундугда, бунлар Инкилис банкынын үзәринә дүшүр вә онда Инкилис банкы фаизин базар нормасыны тә'јин етмәк гүввәси кәсб едир».

Дөвләтин һимајәси алтында олан вә дөвләт имтијазларындан истифадә едән күтләви бир тә'сисат олмаг е'тибарилә һәр һалда о өзүнүн бу гүввәсиндән хүсуси мүәссисәләрин етдији гәдәр амансызлыгла истифадә едә билмәз. Буна көрә дә Һөббард банк комиссијасы (В. А. 1857) гаршысында дејир: «2844. {Суал:} Доғру дејилми ки, учот фаизи максимум јүксәклијә чатдыгда Инкилис банкы һамыдан учуз хидмәт едир, учот фаизи ән ашағы дәрәчәјә ендикдә исә брокерләр һамыдан учуз хидмәт едирләр? — {Һөббард:} Бу доғрудан да һәмишә беләолур, чүнки Инкилис банкы һеч вахт учот нормаларыны өз рәгибләри гәдәр ашағы салмыр вә

[12] Union Bank of London сәһмдарларынын 1894-чү ил јанварын 17-дәки үмуми јығынчағында сәдр ч. Ритчи демишди ки, Инкилис банкы 1893-чү илдә учот фаизини $2^{1}/_{2}$-дән (ијулда) 3 вә 4-ә (августда) галдырмышды, сонра исә, буна бахмајараг 4 һәфтә әрзиндә там $4^{1}/_{2}$ милјон ф. ст. гызыл итирмиш олдуғуна көрә, 5%-ә чатдырмышды ки, бундан сонра гызыл керијә ахыб кәлмәјә башлады вә банк нормасы сентјабрда 4%-ә, октјабрда 3%-ә енди. Лакин бу банк нормасы базарда гәбул олунмады. «Банк нормасы 5% олдуғу заман учот нормасы $3\frac{1}{2}$% иди, пул үчүн норма исә $2\frac{1}{2}$% иди; банк нормасы 4%-ә ендикдә учот фаизи $2^{3}/_{8}$% вә пул нормасы $1^{3}/_{4}$% иди; банк нормасы 3%-ә ендикдә учот фаизи $1^{1}/_{2}$%, пул нормасы ондан бир гәдәр ашағы иди» («Daily News», 18 јанвар 1894). — *Ф. Е.*

норма ән јүксәк сәвијјәдә олдуғу вахт буну һеч бир заман онлар гәдәр јүксәјә галдырмыр».

Буна бахмајараг, иш аләминдә чох чидди бир һадисәдир ки, сыхынтылы вәзијјәт дөврүндә Инкилис банкы, ағызлара дүшмүш терминлә десәк, гајканы сыхмаға башлајыр, јә'ни артыг орта норманы кечмиш олан фаизин сәвијјәсини даһа да јүксәлдир. «Инкилис банкы гајканы сыхмаға башлајан кими, харичә апармаг үчүн даһа һеч мал алынмыр... Ихраччылар дүшмәкдә олан гијмәтләрин ән ашағы нөгтәјә чатмасыны көзләјирләр вә ондан габаг дејил, јалныз онда алмаға башлајырлар. Лакин бу нөгтәјә чатылдыгда мәзәннә јенидән тәнзим едилмиш олур, — гызылын харичә ахыб кетмәси, гијмәтләр бу ашағы нөгтәјә чатмаздан әввәл кәсилир. Ихрач үчүн әмтәә алгылары харичә көндәрилмиш гызылын бир һиссәсини, бәлкә дә, керијә гајтара биләр, лакин бу алгылар чох кеч ичра олундуғуна көрә гызылын ахыб кетмәсинә мане ола билмир» (J. W. Gilbart: «An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market», London 1840, сәһ. 35). «Тәдавүл васитәләрини харичи вексел мәзәннәси васитәсилә тәнзим етмәјин дикәр нәтичәси ондан ибарәтдир ки, сыхынтылы вәзијјәт дөврләриндә бу, фаизин олдугча јүксәлмәсинә сәбәб олур» (јенә орада, сәһ. 40). «Вексел мәзәннәсинин бәрпасы үчүн тәләб олунан хәрчләр өлкәнин мәһсулдар сәнајесинин үзәринә дүшүр, һалбуки бу просес әрзиндә Инкилис банкынын мәнфәәти һөкмән артыр, чүнки о өз ишини даһа аз мигдар нәчиб металла давам етдирир» (јенә орада, сәһ. 52).

Лакин, дејә достумуз Семүел Гарнеј гејд едир «фаизин сәвијјәсиндәки бу бөјүк дәјишикликләр банкирләр вә пул алверчиләри үчүн хејирлидир — ишләрин кедишиндәки һәр чүр дәјишикликләр сәриштәли адамлар үчүн хејирлидир». Һәрчәнд чәнаб Гарнејләр иш аләминдәки чәтинликләрдән һәјасызчасына истифадә етмәклә һәдсиз мәнфәәт көтүрүрләр, Инкилис банкы исә белә бир сәрбәстлијә чәсарәт едә билмир, буна бахмајараг, онун да пајына јахшы газанч дүшүр, — биз һәлә, ишләрин үмуми вәзијјәти һаггында мә'лумат алмаг үчүн чәнаб директорларын малик олдуглары сон дәрәчә әлверишли имканлар сајәсиндә өз-өзүнә ахыб онларын әлинә кәлән хүсуси мәнфәәтләрдән данышмырыг. Лордлар комиссијасынын мә'луматына көрә 1817-чи илдә, банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси бәрпа едилдији заман Инкилис банкынын бу мәнфәәти бүтүн 1797—1817-чи илләр дөврү әрзиндә ашағыдакы мигдарда олмушдур:

Bonuses and increased dividends [Мүкафатлар вә артмыш дивидендләр]	7 451 136
New Stock divided among proprietors [Сәһмдарлар арасында бөлүшдүрүлмүш јени сәһмләр] .	7 276 500
Increased value of capital [Капиталын артмыш дәјәри]	14 553 000
Јекуну	29 280 636

бу, 19 ил әрзиндә 11 642 100 ф. стерлинг капитал үчүн олмушдур. (D. Hardcastle: «Banks and Bankers» 2[nd]ed., London 1843, сәһ. 120). Әкәр биз нәгд тә'дијәләри јенә 1797-чи илдә дајандырмыш олан Ирландија банкынын үмуми мәнфәәтини дә еjни үсулла мүәјјән етсәк, ашағыдакы нәтичәни аларыг:

Dividends as by returns due 1821 [1821-чи илədәк олан һесабатлар үзрә дивидендләр]	4 736 085
Declared bonus [Е'лан олунмуш мүкафатлар] . .	1 225 000
Increased assets [Артмыш активләр]	1 214 800
Increased value of capital [Капиталын артмыш дәјәри]	4 185 000
Јекуну	11 360 885

бу, 3 милјон ф. стерлинг капитал үчүн олмушдур (јенә орада, сәһ. 363—364)*.

Һәлә дуруб мәркәзләшмәдән данышырлар! Милли банк адланан банклардан вә бу банкларын әтрафында топлашан ири пул тачирләриндән вә сәләмчиләрдән ибарәт өз мәркәз мәнтәгәси олан кредит системи чох нәһәнк бир мәркәзләшмәдир вә бу мәркәзләшмә һәмин түфејлиләр синфинә сәнаје капиталистләрини јалныз вахташыры талан етмәк үчүн дејил, һабелә һәгиги истеһсала ән тәһлүкәли бир сурәтдә мүдахилә етмәк үчүн дә әфсанәви бир гүввә верир, — һалбуки һәмин гулдур дәстәсинин истеһсалдан һеч хәбәри јохдур, онунла һеч бир әлагәси јохдур. 1844 вә 1845-чи илләрдәки ганунлар малијјәчиләр вә stockjobbers-ләрин [фаизли кағызлар алвери едән дәллаллар] гошулдуглары бу гулдурларын гүввәсинин артдығыны көстәрән сүбутлардыр.

Лакин бу мөһтәрәм гулдурларын милли вә бејнәлмилəл истеһсалы јалныз истеһсалын өз хејри үчүн вә истисмар олунанларын өз хејри үчүн истисмар етдикләринә ким шүбһәләнирсә, ишин һәгигәтини тәсәввүр етмәк үчүн гој банкирләрин јүксәк мә'нәви рәшадәтләри аләминдән ашағыдакы изаһата бир нәзәр салсын. «Банклар дини-мә'нәвијјат тә'сисатларыдыр. Кәнч бир тачир банкирин сајыг вә мәнфи бахышындан нечә чох заман горхуб өз шән вә кефчил достларынын мүсаһиблијиндән үз дөндәрмишдир! Бу тачир нечә чалышыр ки, банкир һәмишә онун һаггында јахшы фикирдә олсун, чалышыр ки, она һәмишә һөрмәт едилсин! Банкирин алныны гырышдырмасы она өз достларынын бүтүн әхлаг нәсиһәтләриндән даһа күчлү тә'сир көстәрир; алдатмагда вә ја һәгигәтдән азачыг узаглашмагда тәгсири олса она шүбһә илә јанашачагларыны фикринә кәтирдикдә онун чанына ләрзә дүшүр; о белә бир шүбһә ојатмагдан горхур, чүнки беләликлә банкда онун кредити мәһдудлашдырыла вә ја һәтта кәсилә биләр! Банкирин мәсләһәти онун үчүн кешишин мәсләһәтиндән мүһүмдүр» (Шотландијада банк мүдири Г. М. Белл, «The Philosophy of Joint Stock Banking», London 1840, сәһ. 46, 47).

---

* 1894-чү ил нәшриндә 163 — јазылмышдыр. *Ред.*

ОТУЗ ДӨРДУНЧҮ ФӘСИЛ.

CURRENCY PRINCIPLE ВӘ 1844-чү ИЛ ИНКИЛИС БАНК ГАНУНВЕРИЧИЛИЈИ.

[Габагкы әсәрләрин бириндә[13] Рикардонун пулун дәјәри нәзәријјәси әмтәәләрин гијмәти чәһәтдән тәдгиг едилмишди; она көрә дә бурада биз ән зәрури чәһәтләрлә кифајәтләнә биләрик. Рикардоја көрә пулун — метал пулун — дәјәри онда маддиләшмиш иш вахты илә мүәјјән олунур, лакин бу анчаг о заманадәк беләдир ки, пулун мигдары тәдавүл едән әмтәәләрин күтләси вә гијмәти илә нормал нисбәтдә галыр. Әкәр пулун мигдары бу нисбәтдән јухары галхырса, онда пулун дәјәри дүшүр, әмтәә гијмәтләри галхыр; әкәр пулун мигдары дүзкүн нисбәтдән ашағы енирсә, онда пулун дәјәри галхыр; әмтәә гијмәтләри дүшүр — бүтүн башга шәртләр ејни галдыгда белә олур. Биринчи һалда, гызылын белә артыглыг етдији өлкә, дәјәриндән ашағы дүшән гызылы ихрач едәчәк вә әмтәә идхал едәчәкдир; икинчи һалда гызыл, өз дәјәриндән артыға гијмәт едилдији өлкәләрә ахыб кәләчәкдир, ејни заманда да, долғун гијмәт едилмәјән әмтәәләр орадан башга базарлара, нормал гијмәтә сатыла биләчәји базарлара јөнәләчәкдир. Илкин шәртләр белә олдугда «гызылын — истәр сиккә, истәрсә күлчә формасында олан гызылын — өзү өз дәјәриндән чох вә ја аз метал дәјәринин нишаны ола биләчәјинә көрә, өзлүјүндә ајдындыр ки, тәдавүлдә олуб гызыла дәјишдирилә билән банкнотларын да башына ејни һадисә кәлир. Банкнотлар гызыла дәјишдирилмәлидирсә дә вә, демәли, онларын реал дәјәри өзләринин номинал дәјәринә ујғундурса да, буна бахмајараг, тәдавүл едән пулун, гызыл вә банкнотларын үмуми күтләси (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) гијмәтчә јүксәлә биләр вә ја гијмәтдән дүшә биләр, бу исә ондан асылыдыр ки, јухарыда көстәрилән сәбәбләрә көрә онларын үмуми мигдары тәдавүл едән әмтәәләрин мүбадилә дәјәри илә вә гызылын метал дәјәри илә мүәјјән олунан сәвијјәдән јухарымы галхыр, јохса ашағы дүшүр... Бу гијмәтдән дүшмә гызыла нисбәтән

[13] *К. Marx*: «Zur Kritik der politischen Oekonomie», Berlin 1859, сәһ. 150 вә сонракылар *К. Маркс:* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», Бирләшмиш Дөвләт Нәшријјаты, 1939-чу ил, сәһ. 117 вә сонракылар].

кағызын дәјәрдән дүшмәси дејил, гызылла кағызын бирликдә гијмәтдән дүшмәси, башга сөзлә десәк, бир өлкәдәки бүтүн тәдавүл васитәләри күтләсинин гијмәтдән дүшмәси Рикардонун башлыча ичадларындан биридир ки, лорд Оверстон вә К^{0}-сы бундан өзләри үчүн истифадә едиб буну 1844 вә 1845-чи илләрдә сер Роберт Пилин банк ганунларында әсас принсип етмишләр» (јенә орада, сәһ. 155).

Рикардонун бу нәзәријјәсинин јанлышлығына даир орадача ҝәтирилән сүбутлары бурада тәкрар етмәјимизә еһтијач јохдур. Бизи марагландыран јалныз, Пилин ҝөстәрилән банк ганунлары үчүн әсас вермиш банк нәзәријјәчиләри мәктәби тәрәфиндән Рикардонун һәмин мүддәаларынын нә үсулла јени шәклә салындығыдыр.

«XIX әсрин тичарәт бөһранлары, хүсусән 1825 вә 1836-чы илләрдәки бөјүк бөһранлар Рикардонун пул нәзәријјәсинин даһа да инкишаф етмәсинә сәбәб олмады, лакин онун јени тәтбигинә сәбәб олду. Бунлар даһа тәк-тәк игтисади һадисәләр дејилди, — мәсәлән, Јумун ҝөстәрдији XVI вә XVII әсрләрдә нәчиб металларын гијмәтдән дүшмәси вә ја Рикардонун ҝөстәрдији XVIII әсрдә вә XIX әсрин әввәлләриндә кағыз пулларын гијмәтдән дүшмәси кими һадисәләр дејилди, — бунлар дүнја базарынын бөјүк фыртыналары иди ки, буржуа истеһсал просесинин бүтүн үнсүрләринин топгушмасы да һәмин фыртыналар ичиндә һәлл олунур; бу фыртыналарын көкүнү, һабелә онлары арадан галдырмаг чарәсини һәмин просесин ән сәтһи вә ән абстракт даирәсиндә, пул тәдавүлү даирәсиндә тапмаг истәјирләр. Бу игтисади һава чадукәрләри мәктәбинин әсасландығы нәзәри мүддәа һәгигәтдә анчаг белә бир әһкамдан ибарәтдир ки, ҝуја Рикардо халис метал тәдавүлү ганунларыны кәшф етмишдир. Онлара јалныз бу галырды ки, кредит вә ја банкнот тәдавүлүнү һәмин ганунлара ујғунлашдырсынлар.

«Тичарәт бөһранларында ән үмуми вә нәзәрә чарпан һал, әмтәә гијмәтләринин аз-чох узун мүддәт әрзиндә үмуми галхмасындан сонра онларын гәфләтән үмуми дүшмәсидир. Әмтәә гијмәтләринин үмуми дүшмәси, бүтүн әмтәәләрә нисбәтән пулун нисби дәјәринин јүксәлмәси кими, гијмәтләрин үмуми јүксәлиши исә, әксинә, пулун нисби дәјәринин ашағы дүшмәси кими ифадә едилә биләр. Һәр ики ифадә үсулунда һадисә анчаг гејд олунур, лакин изаһ олунмур... Мисал үчүн, алман дилиндән инҝилис дилинә мәсәләнин тәрчүмәси онун һәллинә нә гәдәр көмәк едирсә, мүхтәлиф ибарәләр ишләдилмәси дә онун һәллинә бир о гәдәр аз көмәк едир. Буна ҝөрә дә Рикардонун пул нәзәријјәси чох јеринә дүшмүшдү, чүнки бу нәзәријјә тавтоложијаја заһирдә сәбәбијјәт мүнасибәти шәкли верир. Әмтәә гијмәтләринин вахташыры үмуми дүшмәсинә сәбәб нәдир? Сәбәб пулун нисби дәјәринин вахташыры галхмасыдыр. Әксинә, әмтәә гијмәтләринин вахташыры

үмуми галхмасына сәбәб нәдир? Сәбәб пулун нисби дәјәринин вахташыры дүшмәсидир. Ејни дәрәчәдә дүзкүн олараг дејилә биләрди ки, гијмәтләрин вахташыры галхмасы вә дүшмәси онларын вахташыры галхмасындан вә дүшмәсиндән ирәли кәлир... Бир һалда ки, тавтолокијанын сәбәбијјәт мүнасибәтинә чеврилмәсинә јол верилмишдир, онда бүтүн галан нәтичәләр асанлыгла чыхарылыр. Әмтәә гијмәтләринин галхмасына сәбәб пулун дәјәринин дүшмәсидир, пулун дәјәринин дүшмәсинә сәбәб исә, Рикардонун бизә дедијинә көрә, тәдавүлүн һәддән чох долмасыдыр, јә'ни сәбәб одур ки, тәдавүл едән пулун күтләси пулун өз имманент дәјәри илә вә әмтәәләрин имманент дәјәри илә мүәјјән олунан сәвијјәдән јүксәк олур. Ејнилә һәмчинин әксинә: әмтәә гијмәтләринин үмуми дүшмәсинә сәбәб одур ки, тәдавүлүн кифајәт гәдәр долу олмамасы үзүндән пулун дәјәри пулун имманент дәјәриндән јухары галхыр. Демәли, гијмәтләр вахташыры она көрә галхыр вә дүшүр ки, тәдавүл едән пулун мигдары вахташыры һәддән чох вә ја һәддән аз олур. Әкәр һәтта көстәрилсәјди ки, гијмәтләрин галхмасы пулун азалмыш олан тәдавүлү илә бир вахта, гијмәтләрин дүшмәси исә пулун артмыш олан тәдавүлү илә бир вахта дүшмүшдүр, онда јенә дә иддиа етмәк оларды ки, тәдавүл едән әмтәәләрин күтләсинин бир гәдәр, һәрчәнд статистика илә сүбут едилә билмәјәчәк дәрәчәдә, азалмасына вә ја артмасына көрә тәдавүлдәки пулун мигдары, мүтләг мә'нада олмаса да, јалныз нисби мә'нада артмыш вә ја азалмышдыр. Биз көрдүк ки, Рикардонун фикринчә, гијмәтләрин үмуми галхыб-енмәләри халис метал тәдавүлү шәраитиндә дә баш вермәлидир, лакин бурада һәмин галхыб-енмәләр өз нөвбәлији нәтичәсиндә тәнләшир, белә ки, кифајәт гәдәр долғун олмајан тәдавүл әмтәә гијмәтләринин дүшмәсинә, әмтәәләрин харичә ихрач едилмәсинә сәбәб олур, бу ихрач да өлкәјә гызыл идхал едилмәсинә сәбәб олур, пулун белә ахыб кәлмәси исә јенә әмтәә гијмәтләринин галхмасы илә нәтичәләнир. Тәдавүл һәддән артыг долдугда бунун әксинә олур, бу заман әмтәә идхал олунур, гызыл исә ихрач олунур. Гијмәтләрин бу үмуми галхыб-енмәләринин, Рикардо күман етдији кими, метал тәдавүлүнүн өз тәбиәтиндән ирәли кәлмәсинә бахмајараг, бунларын чошгун, зоракы формасы, бөһран формасы инкишаф етмиш кредит системи дөврүнә аид олдуғуна көрә, күн кими ајдындыр ки, банкнот бурахылмасы метал тәдавүлү ганунлары илә һеч дә тамам тәнзим олунмур. Метал тәдавүлүнүн нәчиб металлар идхалындан вә ихрачындан ибарәт өз дәрманы вардыр, бунлар бир сиккә кими дәрһал тәдавүлә дахил олур вә өз ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси илә әмтәә гијмәтләрини ашағы салыр вә ја галдырыр. Инди банклар да метал тәдавүлү ганунларыны тәглид етмәк јолу илә әмтәә гијмәтләринә сүн'и сурәтдә ејни тә'сири көстәрмәлидир. Әкәр харичдән пул ахыб кәлирсә, онда бу көстәрир ки, тәдавүл кифајәт гәдәр долғун дејилдир, пулун дәјәри һәддән артыг јүксәкдир вә әмтәә

гијмәтләри һәддән артыг ашағыдыр; демәли, јени идхал едилмиш гызылын мигдарына ујғун олараг, тәдавүлә банкнот бурахылмалыдыр. Өлкәдән ахыб кедән гызылын мигдарына ујғун олараг, әксинә, тәдавүлдән банкнот чыхарылмалыдыр. Башга сөзлә десәк, банкнот бурахылмасы нәчиб металларын идхалы вә ихрачы илә вә ја вексел мәзәннәси илә тәнзим олунмалыдыр. Рикардо сәһв едәрәк белә фикир јеридир ки, гызыл јалныз сиккәдир вә, демәли, һәр чүр гызыл идхалы тәдавүл едән пулун мигдарыны артырыр, беләликлә дә гијмәтләри галдырыр, һәр чүр гызыл ихрачы исә сиккәнин мигдарыны азалдыр, буна көрә дә гијмәтләри ашағы салыр, — бу нәзәри фәрзијјә бурада белә бир *әмәли експериментә* чеврилир: *һәр һансы бир вахтда нә гәдәр нәгд гызыл варса, тәдавүлдә дә о гәдәр сиккә сахланмалыдыр.* Лорд Оверстон (Чон Лојд фирмасынын банкири), полковник Торренс, Нормен, Клеј, Арбутнот вә Инкилтәрәдә «Currency Principle» [«Пул тәдавүлү принсипи»] мәктәби ады илә мәшһур олан бир чох башга јазычылар бу доктринаны нәинки тәблиғ едирдиләр, һәтта, сер Р. Пилин (1844 вә 1845-чи илләр) банк ганунлары васитәсилә бу нәзәријјәни Инкилтәрә вә Шотландија банк ганунверичилијинин әсасына чевирмишдиләр. Чох бөјүк милли мигјасда експериментләрдән сонра һәмин доктринанын истәр нәзәри, истәрсә әмәли чәһәтдән биабырчы ифласыны биз јалныз кредит һаггындакы нәзәријјәдә арашдыра биләрик» (јенә орада, сәһ. 165—168).

Бу мәктәб Томас Тук, Чемс Вилсон (1844—1847-чи илләрдә «Economist»дә) вә Чон Фулдартон тәрәфиндән тәнгид едилмишдир. Гызылын тәбиәтини бу јазычыларын да нә гәдәр јарымчыг баша дүшдүкләрини, пулла капитал арасындакы нисбәти онларын нечә тутгун тәсәввүр етдикләрини артыг биз дәфәләрлә, хүсусән бу китабын XXVIII фәслиндә көрмүшүк. Бурада биз, 1857-чи ил ашағы палата комиссијасынын әсәрләриндән Пилин банк ганунлары һаггында даһа бир нечә мә'луматы гејд едәчәјик (B. C. 1857). — *Ф. Е.*}

Инкилис банкынын кечмиш мүдири Ч. Г. Һөббард белә ифадә верир: «2400. — Гызыл ихрачы тә'сиринин... әмтәә гијмәтләринә әсла дәхли јохдур. Лакин гызыл ихрачы фондларын гијмәтинә чох бөјүк тә'сир көстәрир, чүнки фаиз нә дәрәчәдә дәјишилирсә, һәмин фаизләри тәчәссүм етдирән әмтәәләрин дәјәринә дә һөкмән ејни дәрәчәдә тохунулмуш олур». О, 1834—1843-чү вә 1845—1853-чү* илләрә аид ики чәдвәл верир; бу чәдвәлләр көстәрир ки, ән мүһүм тичарәт малларындан он бешинин гијмәтиндәки һәрәкәт гызылын ахыб кетмәсиндән вә ахыб кәлмәсиндән, һабелә фаизин сәвијјәсиндән әсла асылы олмајараг давам етмишдир. Лакин онлар һәгигәтән «бизим тәтбиг саһәси ахтаран капиталын нүмајәндәси» олан гызылын ахыб кетмәси вә ахыб кәлмәси һаллары илә фаизин сәвијјәси арасында сых асылылыг олдуғуну көстәрир. —

* 1894-чү ил нәшриндә [18] 56 — јазылмышдыр. *Ред.*

«1847-чи илдə «Американын чох бөјүк бир мəблəғдə гијмəтли кағызлары Америкаја кери ихрач едилмишди, ејнилə дə рус гијмəтли кағызлары Русијаја, дикəр континент кағызлары исə, өзүмүз үчүн тахыл алдығымыз өлкəлəрə ахыб кедирди».

Башлыча тичарəт малындан Һөббардын ашағыда верилəн чəдвəллəри үчүн əсас көтүрүлмүш он беши бунлардыр: памбыг, иплик, памбыг парча, јун, маһуд, кəтан, кəтан парча, индиго, чугун, тəнəкə, мис, пиј, шəкəр, гəһвə, ипəк.

I. 1834-чү илдəн 1843-чү илəдəк

Вахт	Банкын метал еһтијаты	Дисконтун базар нормасы	15 башлыча тичарəт малындан		
			гијмəти галхмышдыр	дүшмүшдүр	дəјишилмəмишдир
1834, 1 март . .	9 104 000 ф. ст.	2³/₄%	—	—	—
1835, 1 » . .	6 274 000 » »	3³/₄%	7	7	1
1836, 1 » . .	7 918 000 » »	3¹/₄%	11	3	1
1837, 1 » . .	4 079 000 » »	5%	5	9	1
1838, 1 » . .	10 471 000 » »	2³/₄%	4	11	—
1839, 1 сентјабр	2 684 000 » »	6%	8	5	2
1840, 1 ијун .	4 571 000 » »	4³/₄%	5	9	1
1840, 1 декабр .	3 642 000 » »	5³/₄%	7	6	2
1841, 1 » . .	4 873 000 » »	5%%	3	12	—
1842, 1 » . .	10 603 000 » »	2¹/₂%	2	13	—
1843, 1 ијун . .	11 566 000 » »	2¹/₄%	1	14	—

II. 1844-чү илдəн 1853-чү илəдəк

Вахт	Банкын метал еһтијаты	Дисконтун базар нормасы	15 башлыча тичарəт малындан		
			гијмəти галхмышдыр	дүшмүшдүр	дəјишилмəмишдир
1844, 1 март . .	16 162 000 ф. ст.	2¹/₄%	—	—	—
1845, 1 декабр .	13 237 000 » »	4¹/₂%	11	4	—
1846, 1 сентјабр	16 366 000 » »	3%	7	8	—
1847, 1 »	9 140 000 » »	6%	6	6	3
1850, 1 март . .	17 126 000 » »	2¹/₂%	5	9	1
1851, 1 ијун . .	13 705 000 » »	3%	2	11	2
1852, 1 сентјабр	21 853 000 » »	1³/₄%	9	5	1
1853, 1 декабр .	15 093 000 » »	5%	14	—	1

Һөббард буна белə бир гејд верир: «Һəм 1834—1843-чү, һəм дə 1844—1853-чү онилликлəр əрзиндə банкын нəгд гызылынын һəр

дәфә артыб-азалмасы илә јанашы олараг, учот мүгабилиндә верилән пулун борч дәјәри артмыш вә ја азалмышдыр; дикәр тәрәфдән исә, тәдавүлүн һәчми Инкилис банкынын гызыл еһтијатынын артыб-азалмаларында тәзаһүр едирсә, өлкә дахилиндә әмтәә гијмәтләринин дәјишилмәси тәдавүлүн һәчминдән әсла асылы олмур» («Bank Acts Report», 1857, II, сәһ. 290 вә 291).

Әмтәәләрин тәләб вә тәклифи әмтәәләрин базар гијмәтләрини тәнзим етдијинә көрә, бурада ајдындыр ки, борч верилән пул капитала тәләби (јахуд, даһа доғрусу, тәклифин тәләбә нисбәтән артыб-азалмасыны), учот фаизинин нормасында тәзаһүр етдији шәклиндә көтүрүлән бу тәләби Оверстонун һәгиги «капитала» тәләблә ејниләшдирмәси нә гәдәр сәһвдир. Әмтәә гијмәтләрини тәдавүл һәчминдәки артыб-азалмаларын тәнзим етдији һаггындакы иддиа инди белә бир ибарә архасында кизләдилмишдир ки, учот фаизи нормасынын артыб-азалмасы, пул капиталдан фәргли олараг, һәгиги мадди капитала тәләбин артыб-азалмасыны ифадә едир. Биз көрдүк ки, һәм Нормен, һәм дә Оверстон буну һәмин комиссија гаршысында һәгигәтән тәсдиг етмишләр; биз һабелә бу заман онларын, хүсусилә дә Оверстонун, нә кими мискин кәләкләрә әл атмалы олдугларыны вә нәһајәт Оверстонун тамамилә долашдығыны да көрдүк (XXVI фәсил). Доғрудан да бу көһнә бир кәләкдир ки, куја нәгд гызылын мигдарындакы дәјишикликләр өлкәдә тәдавүл васитәләри күтләсини артырмагла вә ја азалтмагла һәмин өлкә дахилиндә әмтәә гијмәтләрини һөкмән галдырмалы вә ја ашағы салмалыдыр. Әкәр гызыл ихрач едилирсә, онда бу currency* нәзәријјәсинә әсасән, гызылын көндәрилдији өлкәдә әмтәәләрин гијмәти артмалыдыр, бунунла бирликдә исә, гызыл ихрач едән өлкәнин ихрачынын дәјәри гызыл идхал едән өлкәнин базарында артмалыдыр; һәмчинин әксинә, гызыл идхал едән өлкәнин ихрачынын дәјәри гызыл ихрач едән өлкәнин базарында дүшмәлидир, һалбуки ихрач едилән әмтәәләрин вәтәнинә гызыл ахыб кәлдији үчүн бурада онларын дәјәри артыр. Һәгигәтдә исә гызылын мигдарынын азалмасы јалныз, фаизин сәвијјәсини артырыр, һалбуки гызылын мигдарынын артмасы фаизин сәвијјәсини ашағы салыр; вә әкәр фаизин бу галхыб-енмәләри истеһсал хәрчләринин мүәјјән едилмәси заманы, јахуд тәләб вә тәклифин мүәјјән олунмасына тә'сир көстәрмәсәјди, онда бу галхыб-енмәләр әмтәә гијмәтләринә әсла тохунмазды.

Һиндистанда иш апаран бөјүк бир фирманын башчысы Н. Александер јенә һәмин һесабатда, гисмән инкилис парчаларынын Чинә сатылмасыны чәтинләшдирмиш олан Чин вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә, гисмән дә Авропада барама гурдларына азар дүшүб Италијада вә Франсада ипәкчилијин ихтисар олунмасы нәтичә-

* Пул тәдавүлү. *Ред.*

синдә 50-чи илләрин ортасында Һиндистана вә Чинә күмүшүн чох ахыб кетмәси барәсиндә беләдејир.

«4337. Чинә вә ја Һиндистана ахыб кетмә баш верирми? — Сиз Һиндистана күмүш көндәрирсиниз, онун хејли һиссәсинә тирјәк алырсыныз вә ипәк алмаг үчүн фонд јаратмаг мәгсәдилә бу тирјәкин һамысы Чинә кедир; Һиндистанда (орада күмүш јығымы әмәлә кәлдијинә бахмајараг) базарларын вәзијјәти еләдир ки, ораја күмүш көндәрмәк тачир үчүн парча вә ја башга инкилис фабрикатлары көндәрмәкдән әлверишлидир. — 4338. Франсадан ахын елә күчлү олмушдур ки, бунун нәтичәсиндә биз күмүш әлдә етмишик? — Әлбәттә, ахын чох бөјүк иди. — 4344. Франса вә Италијадан ипәк ихрач етмәк әвәзиндә биз ораја хејли мигдарда ипәк — һәм Бенгал ипәји, һәм дә Чин ипәји көндәририк».

Демәли, Асијаја әмтәәләр әвәзинә күмүш — дүнјанын бу һиссәсинин пул металыны — көндәрмәјин сәбәби о дејилди ки, һәмин әмтәәләрин гијмәти онлары истеһсал едән өлкәдә (Инкилтәрәдә) галхмышды, сәбәби о иди ки, һәмин әмтәәләрин гијмәти бунларын идхал едилдији өлкәдә — һәддән артыг идхал нәтичәсиндә — дүшмүшдү; һәм дә бахмајараг ки, Инкилтәрә күмүшү Франсадан әлдә етмишдир вә бу күмүш гисмән гызылла өдәнилмәли иди. Currency нәзәријјәсинә көрә бу чүр идхал шәраитиндә Инкилтәрәдә гијмәтләр дүшмәли, Һиндистанда вә Чиндә исә галхмалы иди.

Башга бир мисал. Илк Ливерпул тачирләриндән бири олан Вилли лордлар палатасынын комиссијасы гаршысында (С. D. 1848/1857) беләифадә верир: «1994. 1845-чи илин ахырларында {памбыг әјирмә} гәдәр јүксәк мәнфәәт верәчәк башга белә хејирли бир иш јох иди. Памбыг еһтијаты олдугча чох иди, буна көрә дә ишә јарајан јахшы памбығын кирвәнкәсини 4 пенсә алмаг мүмкүн иди, белә бир памбыгдан исә јенә 4 пенс хәрчләмәклә јахшы secunda mule twist № 40* әјирмәк олурду, демәли, һәр әјиричијә чәкилән хәрчлә бирликдә үмумијјәтлә тәгрибән 8 пенсә баша кәлирди. 1845-чи илин сентјабр вә октјабрында бу иплик бөјүк һиссәләрлә сатылырды, кирвәнкәси $10^1/_2$ вә $11^1/_2$ пенс һесабы илә иплик тәдарүкү үчүн јенә бөјүк мүгавиләләр бағланыр вә бә'зи һалларда әјиричиләр памбығын алгы гијмәтинә бәрабәр мигдарда мәнфәәт көтүрүрдүләр. — 1996. Бу иш 1846-чы илин башланғычынадәк бу чүр мәнфәәтли иди. — 2000. 1844-чү ил мартын 3-дә памбыг еһтијаты {627 042 тај} онун индики {еһтијатын 301 070 таја бәрабәр олдуғу 1848-чи ил мартын 7-дәки} кәмијјәтинә нисбәтән 2 дәфәдән чох иди, лакин буна бахмајараг гијмәт һәр кирвәнкәјә $1^1/_4$ пенс јүксәк иди». {5 пенсә гаршы $6^1/_4$ иди.} Бунунла бирликдә иплијин — јахшы secunda mule twist № 40 иплијин — кирвәнкәси октјабрда $11^1/_2$ — 12 пенсдән $9^1/_2$ пенсә вә 1847-чи ил декабрын ахырларында $7^3/_4$ пенсә енмишди; иплик,

* Иплик сортудур. *Ред.*

онун әјрилдији памбығын алгы гијмәтинә сатылырды (јенә орада, № 2021, 2022). Бу, Оверстонун белә бир тамаһкарлыг әлләмәлијинин һәгиги мә'насыны ашкара чыхарыр ки, капитал «надир» олдуғуна ҝөрә пул «баһа» олмалыдыр. 1844-чү ил мартын 3-дә банк фаиз дәрәчәси 3% иди; 1847-чи илин октјабр вә нојабрында 8 вә 9%-ә чатмышды вә 1848-чи ил мартын 7-дә һәлә 4%-ә бәрабәр иди. Сатышын тамамилә дајанмасы вә чахнашма нәтичәсиндә, һабелә бу чахнашмаја ујғун олараг фаизин јүксәк олмасы нәтичәсиндә памбығын гијмәти, кечмишдә тәклифин һәчминә мүвафиг олан гијмәтдән хејли ашағы дүшмүшдү. Бунун нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, 1848-чи илдә памбыг идхалы ҝөрүнмәмиш дәрәчәдә азалмышды вә, дикәр тәрәфдән, Америкада памбыг истеһсалы азалмышды; буна ҝөрә дә 1849-чу илдә памбығын гијмәти јенидән јүксәлди. Оверстонун фикринчә, әмтәәләр она ҝөрә һәддән артыг баһа иди ки, өлкәдә һәддән артыг пул вар иди.

«2002. Памбыг парча сәнајесиндә ишләрин бу јахынлардакы хараблашмасыны хам материалын чатышмамасына аид етмәк олмаз, чүнки чијидли памбыг еһтијатларынын хејли азалдығына бахмајараг гијмәт дүшмүшдүр». Оверстон әмтәәнин гијмәти — мүвафиг сурәтдә — онун дәјәри илә пулун дәјәрини, јә'ни фаиз сәвијјәсини әчәб гарышдырыр. Вили 2026-чы суала өз чавабында currency нәзәријјәси һаггында өз үмуми фикрини ҝөстәриб дејир ки, һәмин нәзәријјәјә әсасән 1847-чи илин мајында Қардуелл вә сер Чарлз Вуд «1844-чү ил банк ганунунун там һәчмдә һәјата кечирилмәси зәрурәти үзәриндә тә'кид едирдиләр». «Мәним фикримчә, һәмин принсипләр беләдир ки, онлар пул үчүн сүн'и сурәтдә јүксәк дәјәр јаратмалы, бүтүн әмтәәләр үчүн исә сүн'и вә сон дәрәчә ашағы дәјәр јаратмалыдыр». — О, сонра, ишләрин үмуми вәзијјәтинә һәмин банк ганунунун тә'сириндән данышыр: «Сатын алынмыш вә Бирләшмиш Штатлар үчүн нәзәрдә тутулмуш әмтәәләр мүгабилиндә фабрик шәһәрләри тәрәфиндән тачирләрин вә банкирләрин үстүнә верилән ади тратталардан ибарәт дөрд ајлыг векселләр чох бөјүк зәрәрлә учот едилә билирди, буна ҝөрә дә 25 октјабр тарихли һөкумәт сәрәнчамы веријләнәдәк (банк гануну дајандырыланадәк) сифаришләрин јеринә јетирилмәси хејли чәтинләшмишди, һәмин сәрәнчамдан сонра исә һәмин дөрд ајлыг векселләрин учот едилмәси јенә мүмкүн олду» (2097). Демәли, банк ганунунун дајандырылмасы әјаләтдә дә бир гуртулуш кими һисс олунурду. — 2102. Кечән октјабрда {1847-чи ил}, бурада әмтәә алан Америка алычыларынын демәк олар һамысы өз сифаришләрини дәрһал мүмкүн олдуғу гәдәр ихтисар етдиләр; пулун баһалашмасы хәбәри Америкаја чатдыгда исә јени сифаришләр тамамилә кәсилди. — 2134. Тахылла шәкәр хүсуси бир вәзијјәтдә иди. Тахыл базарына ҝөзләнилән тахыл мәһсулу тә'сир ҝөстәрирди, шәкәрә исә чох бөјүк еһтијатлар вә идхал тә'сир ҝөстәрирди. — 2163. Америка гаршысындакы тә'дијә

тәәһһүдләримизин... бир чоху, комисјон гајдасы илә көндәрилмиш әмтәәләрин мәчбури сатдырылмасы јолу илә ләғв едилди, бир чоху да, дејәсән, бурадакы ифласлар нәтичәсиндә ләғв олунмушду. — 2196. Әкәр һафизәм мәни јанылтмырса, *1847-чи илин октјабрында* бизим фонд биржасында *фаиз дәрәчәси 70%-ә чатырды»*.

{1837-чи ил бөһраны вә онун узун сүрән әзаблы нәтичәләри, бунлара үстәлик бир дә 1842-чи илдәки әсил әлавә бөһран [Nachkrise] баш вермәси вә, ифрат истеһсал олдуғуну әсла е'тираф етмәк истәмәјән сәнајечиләрин вә тачирләрин, — ахы вулгар сијаси игтисадда көрә ифрат истеһсал чәфәнкијатдыр вә мүмкүн олан шеј дејилдир! — көзләрини тамаһкарлығын тутмасы нәһајәт башларда елә бир долашыглыг төрәтди ки, бу да currency мәктәбинин тәчрүбәдә өз әһкамыны милли мигјасда тәтбиг етмәсинә имкан верди. 1844—1845-чи илләр банк гануну парламентдә гәбул едилди.

1844-чү ил банк гануну Инкилис банкыны емиссија вә банк шө'бәләринә бөлүр. Емиссија шө'бәси — башлыча олараг дөвләт борч вәсигәләриндән ибарәт — 14 милјонлуг тә'минат, һабелә ән чоху ¼ һиссәси күмүшдән ибарәт ола биләчәк бүтүн метал еһтијатыны алыр вә бунларын һәр икисинин үмуми мәбләғиндә банкнот бурахыр. Һәмин банкнотлар чамаатын әлиндә олмадығда, банк шө'бәсиндә галыр вә күндәлик тәләбат үчүн лазым олан аз мигдар (тәгрибән бир милјон) сиккә илә бирликдә банк шө'бәсинин даим һазыр сахланан еһтијатыны тәшкил едир. Емиссија шө'бәси чамаата гызыл мүгабилиндә банкнот вә банкнот мүгабилиндә гызыл верир; чамаатла олан башга ишләрин һамысыны банк шө'бәси апарыр. Инкилтәрә вә Уелсдә 1844-чү илдә өз банкнотларыны бурахмаг һүгугуна малик олан хүсуси банкларын бу һүгугу галмагда иди, анчаг онларын банкнот бурахмасына мүәјјән һәдд гојулмушду; белә бир банк даһа өз банкнотуну бурахмадыгда Инкилис банкы өз өдәнилмәмиш банкнотларынын мәбләғини сәрбәстләшмиш һәддин ⅔-си мигдарында артырмаг һүгугуна маликдир; бу јолла һәмин мәбләғ 1892-чи ил үчүн 14 милјондан 16½ милјон ф. стерлингә, даһа дүрүстү 16 450 000 ф. стерлингә чатмышды.

Беләликлә, банк еһтијатындан кедән һәр беш фунт гызылын мүгабилиндә емиссија шө'бәсинә беш фунтлуг банкнот дахил олур вә орада пуч едилир; еһтијата дахил олмуш һәр беш соверенин әвәзиндә тәдавүлә беш фунтлуг јени бир банкнот бурахылыр. Бунунла Оверстонун там ејнилә метал тәдавүлү ганунларына табе олан идеал кағыз тәдавүлү һәјата кечир вә, currency мәктәби тәрәфдарларынын иддиа етдикләринә көрә, бунун нәтичәсиндә бөһранлар һәмишәлик гејри-мүмкүн олур.

Һәгигәтдә исә банкын ики мүстәгил шө'бәјә бөлүнмәси һәлледичи заманларда дирексијаны өзүнә мүјәссәр олан бүтүн васитәләрдән сәрбәст истифадә етмәк имканындан мәһрум едирди,

мәсәлән, белә һаллар ола билирди ки, банк шө'бәси ифлас гаршысында дурурду, емиссија шө'бәси исә, һәлә 14 милјонлуг тә'минат бир јана галсын, милјонларла гызыл мәбләғини тохунулмаз һалда сахлајырды. Һәм дә белә бир вәзијјәт хүсусән она көрә асанлыгла баш верә билирди ки, демәк олар һәр бөһранда гызылын харичә күчлү ахыб кетдији бир дөвр олур вә бу ахыб кетмәнин јерини башлыча олараг банкын метал еһтијаты һесабына долдурмаг лазым кәлир. Лакин о заман харичә кедән һәр беш фунтун әвәзинә дахили тәдавүлдән беш фунтлуг бир банкнот чыхарылыр, демәли, тәдавүл васитәләринә мәһз ән чох тәләб олдуғу заман вә онлара тәләбатын ән зәрури олдуғу заман һәмин васитәләрин мигдары азалыр. Беләликлә, 1844-чү ил банк гануну бүтүн тичарәт аләмини ачыгча тәһрик едир ки, бөһран башландығы заман, фүрсәт вар икән, банкнот еһтијатлары јығсын вә, демәли, бөһраны сүр'әтләндирсин вә кәскинләшдирсин; пул борчларына, јә'ни тә'дијә васитәләринә тәләбин ән мүһүм вахтда бу чүр сүн'и сурәтдә јүксәлдилмәјә башланмасы вә ејни заманда бунларын тәклифинин мәһдудлашдырылмасы илә һәмин ганун бөһран заманы фаизин сәвијјәсини о вахтадәк мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәјә галдырыр; беләликлә, һәмин ганун бөһранлары арадан галдырмаг әвәзинә, бунлары о гәдәр күчләндирир ки, ја бүтүн сәнаје аләми ифлас етмәлидир, ја да банк гануну. Бөһран ики дәфә, 1847-чи ил октјабрын 25-дә вә нојабрын 12-дә [1857-чи ил] һәмин јүксәклијә чатмышды; о заман һөкумәт 1844-чү ил ганунунун тәтбигини дајандырды вә банкнотлар бурахылышындакы мәһдудлуглардан банкы азад етди; беләликлә, һәр ики һалда һәмин тәдбир бөһраны зәифләтмәк үчүн кифајәт етди. 1847-чи илдә, ә'ла тә'минат мүгабилиндә јенидән банкнот әлдә етмәк мүмкүн олачағына инам олсајды, бу, әлләрдә топланмыш 4—5 милјонлуг банкнот еһтијатыны јенидән мејдана чыхарыб тәдавүлә бурахмаг үчүн кифајәт иди; 1857-чи илдә, ганунилəшдирилмиш нормадан артыг олараг 1 милјондан бир гәдәр аз мигдарда банкнот бурахылмышды, лакин бу, ән гыса мүддәт үчүн едилмишди.

Бундан әлавә, ону да хатырлатмаг лазымдыр ки, 1844-чү ил ганунверичилијиндә әсрин биринчи ијирми или һаггындакы — банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси вә бунларын гијмәтдән дүшмәси вахты һаггындакы хатирәләрин изи һәлә галмагдадыр. Банкнотлара е'тибарын итирилә биләчәји горхусу бурада өзүнү һәлә чох нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә көстәрир; бу горху тамамилә әбәсдир, чүнки тәдавүлдән чыхарылмыш бир фунтлуг банкнотлардан ибарәт көһнә еһтијатын тапылыб артыг 1825-чи илдә тәдавүлә бурахылмасы бөһраны зәифләтди, бунунла да сүбут етди ки, һәтта һәмин үмуми вә күчлү е'тимадсызлыг заманында да банкнотлара е'тимад сарсымамышды. Сәбәби дә тамамилә ајдындыр; ахы һәгигәтдә бүтүн милләт бүтүн өз кредити илә һәмин дәјәр нишанларынын архасында дурмушдур. — *Ф. Е.*}

Инди, банк ганунунун тә'сири һаггында верилмиш бир нечә ифадәни динләјәк. Ч. Ст. Милл күман едир ки, 1844-чү ил* банк гануну еһтикарын гаршысыны алырды. Уғурлу бир тәсадүф нәтичәси олараг бу әлламә мәһз 1857-чи ил ијунун 12-дә чыхыш етмишди. Дөрд ај сонра бөһран башланды. Милл «банк директорларыны вә үмумијјәтлә коммерсија адамларыны» там мә'насы илә тәбрик едиб дејир ки, онлар «тичарәт бөһранынын тәбиәтини вә һәдсиз еһтикара јардым етмәклә өзләринә вә чамаата чох бөјүк зәрәр вурдугларыны инди әввәлкиндән хејли јахшы баша дүшүрләр» (В. С. 1857, № 2031).

Мүдрик Милл күман едир ки, әкәр «әмәк һаггы верән фабрикантлара вә башгаларына борч олараг» бир фунтлуг банкнотлар бурахылырса, «...онда бу банкнотлар онлары истеһлак мәгсәдләринә сәрф едән башга адамларын әлинә кечә биләр ки, бу һалда банкнотлар өзлүјүндә әмтәәләр үчүн тәләб јарадыр вә мүвәггәти олараг гијмәтләрин јүксәлмәсинә јардым етмәк мејли көстәрә биләр». Демәли, ч. Милл белә фәрз едир ки, әкәр фабрикантлар тызыл әвәзинә кағызла һагг-һесаб чәксәләр, даһа јүксәк әмәк һаггы вермиш оларлар? Јахуд о белә дүшүнүр ки, әкәр фабрикант алдығы борчу јүз фунтлуг банкнотларла алса, сонра да бу банкнотлары гызыла дәјишдирсә, онда әмәк һаггы билавасitә бир фунтлуг банкнотларла верилдији һалдакына нисбәтән аз тәләб јаратмыш олар? Мәкәр о билмир ки, мәсәлән, бә'зи мә'дән маһалларында әмәк һаггы јерли банкларын банкнотлары илә верилирди, белә ки, бир нечә фәһлә бирликдә бир дәнә беш фунтлуг банкнот алырды? Бу һал онларын тәләбини артырырмы? Јахуд, бәлкә дә, банкирләр капиталистләрә борчу хырда банкнотларла вердикдә ири банкнотларла вердикләри һаллара нисбәтән даһа асанлыгла вә даһа артыг мәбләғдә верәрләр?

{Әкәр сијаси игтисад саһәсиндә Миллин бүтүн иши һеч бир зиддијјәтдән кери дурмајан бир еклектизм бүрузә вермәсәјди, онун бир фунтлуг банкнотлар гаршысындакы бу гејри-ади горхусу әсла изаһедилмәз оларды. О, бир тәрәфдән, бир чох шејдә Оверстона гаршы Тукла разыдыр, дикәр тәрәфдән, инаныр ки, әмтәә гијмәтләри мөвчуд пулун мигдары илә мүәјјән олунур. Демәли, о һеч дә әмин дејилдир ки, бурахылан һәр банкнотун әвәзиндә — башга шәраит ејни олмагла — банкын еһтијатына бир соверен дахил олур; о горхур ки, тәдавүл васитәләри күтләси артсын вә бунун нәтичәсиндә гијмәтдән дүшсүн, јә'ни әмтәә гијмәтләрини галдырсын. Јухарыда көстәрилән горхуларын архасында кизләнән јалныз будур, башга бир шеј дејилдир. — *Ф. Е.*}

Банкын ики шө'бәјә бөлүнмәси һаггында вә банкнотларын дәјишдирилмәсинин тә'мин олунмасына һәддән артыг гајғыкешлик

---

* 1894-чү ил нәшриндә 1847-чи ил јазылмышдыр. *Ред.*

һаггында Тук 1848/57 C. D. гаршысында өз фикрини белә сөјләјир:

1847-чи илдә фаиз сәвијјәсинин 1837 вә 1839-чу илләрә нисбәтән чох бөјүк артыб-азалмасы һаллары јалныз, банкын ики шө'бәјә бөлүнмәсиндән ирәли кәлмишдир (3010). — Банкнотларын тә'минатына нә 1825-чи, нә 1837-чи, нә дә 1839-чу илләрдә тохунулмамышды (3015). — 1825-чи илдә гызыла олан тәләбин мәгсәди јалныз, әјаләт банкларынын бир фунтлуг банкнотларынын тамамилә е'тибардан дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш бошлуғу долдурмаг иди; Инкилис банкы өзү дә бир фунтлуг банкнотлар бураханадәк һәмин бошлуг јалныз гызылла долдурула биләрди (3022). — 1825-чи илин нојабр вә декабрында ихрач үчүн гызыла әсла тәләб мүшаһидә олунмурду (3023).

«Банкын өлкә дахилиндә вә харичдә е'тибардан дүшә билмәсинә кәлдикдә исә, дивидендләрин вә эманәтләрин верилмәсини дајандырмаг банкнотларын гызыла дәјишдирилмәсини дајандырмаға нисбәтән хејли ағыр нәтичәләр вермиш оларды (3028)».

«3035. Сизин фикринизчә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн нәтичә е'тибарилә горху төрәдән һәр бир һал коммерсија өлкүнлүјү заманы јени вә чидди чәтинликләр төрәдә биләрдими? — Әсла јох».

1847-чи ил әрзиндә «банкнот бурахылышынын артмасы, бәлкә, 1825-чи илдә олдуғу кими, банкын гызыл еһтијатынын јенидән долмасына јардым етмиш оларды» (3058).

1857 В. А. гаршысында Нүмарч дејир: «1357. Ики шө'бәнин (банк шө'бәләринин) бу чүр ајрылмасындан вә бунун лабүд нәтичәси олараг гызыл еһтијатынын бөлүнмәсиндән ирәли кәлән биринчи пис нәтичә... ондан ибарәт иди ки, Инкилис банкынын банк әмәлијјатлары, јә'ни өз әмәлијјатларында банкы өлкәнин тичарәти илә билавас итә әлагәләндирән бүтүн саһә габагкы еһтијатын јалныз јары мәблəғи һәчминдә апарыла билирди. Еһтијатын бу чүр бөлүнмәси нәтичәсиндә елә бир вәзијјәт јаранмышды ки, банк шө'бәсинин еһтијаты азачыг әскилдикдә, банк өз учот фаизинин нормасыны јүксәлтмәјә мәчбур иди. Буна көрә дә еһтијатын бу чүр әскилмәси учот фаизинин нормасында бир сыра сычрајышлы дәјишикликләрә сәбәб олду. — 1358. 1844-чү илдән» {1857-чи илин ијунунадәк }«60-а гәдәр белә дәјишиклик олмушду, һалбуки 1844-чү иләдәк ејни мүддәт әрзиндә бу дәјишикликләрин сајы чәтин ки, бир дужүн тәшкил етмишдир».

1811-чи илдән е'тибарән Инкилис банкынын директору вә бир мүддәт мүдири олмуш Палмерин C. D. лордлар комиссијасы (1848/57) гаршысында вердији ифадәләр хүсусилә мараглыдыр:

«828. Банкда 1825-чи илин декабрында чәми 1 100 000 ф. ст. мәбләғиндә гызыл галмышды. Әкәр бу ганун { 1844-чү ил гануну} о заман мөвчуд олсајды, шүбһәсиз ки, банк тамамилә ифлас едәрди. Декабрда банк бир һәфтәдә, зәннимчә, 5 вә ја 6 милјон-

луг банкнот бурахды вә бу да о заманкы чахнашманы хејли зәифләтди.

«825. Әкәр банк башламыш олдуғу әмәлијјатлары ахыра чатдырмаг тәшәббүсүндә олсајды, мүасир банк ганунверичилијинин ифласа уғраја биләчәји биринчи һал {1825-чи ил ијулун 1-дән е'тибарән} 1837-чи ил февралын 28-дә олмушду; о заман банкын 3 900 000 ф. стерлингдән 4 милјон ф. стерлингә гәдәр мәбләғи вар иди вә о өз еһтијатында чәми 650 000 ф. ст. сахламыш олардын. Башга белә бир дөвр 1839-чу илдә олмуш вә ијулун 9-дан декабрын 5-дәк давам етмишдир. — 826. Бу һалда еһтијатын һәчми нә гәдәр иди? Сентјабрын 5-и үчүн еһтијат 200 000 ф. ст. мәбләғиндә дефиситдән ибарәт иди (the reserve was minus altogether 200 000 ф. ст.). Нојабрын 5-дә о артыб тәгрибән 1—$1^1/_2$ милјона чатды. — 830. 1844-чү ил гануну олсајды, 1837-чи илдә банкын Америка илә тичарәтә јардым көстәрмәсинә мане оларды. — 831. Американын үч башлыча фирмасы ифлас етди. Америка илә иш апаран фирмаларын демәк олар һамысы кредитдән мәһрум олду вә әкәр о заман банк һәмин фирмалара јардым етмәсәјди, онда, мән күман етмирәм ки, бир вә ја икидән артыг фирма давам кәтирә биләрди. — 836. 1837-чи илдәки сыхынтылы вәзијјәти 1847-чи илдәки сыхынты илә мүгајисә етмәк олмаз. Биринчи сыхынты демәк олар јалныз Америка әмәлијјатларына тә'сир көстәрмиш олду». — 838. (1837-чи ил ијунун әввәлләриндә банкын дирексијасында сыхынтыны нә кими тәдбирләрлә јүнкүлләшдирмәк мәсәләси мүзакирә едилирди.) «Бә'зиләри бу фикри мүдафиә едирдиләр ки,... ән дүзкүн принсип фаиз дәрәчәсини јүксәлтмәкдән ибарәт оларды, бунун нәтичәсиндә әмтәә гијмәтләри дүшәрди; бир сөзлә, дејирдиләр ки, пулу баһалашдырыб әмтәәләри учузлашдырмаг лазымдыр, чүнки бу һал харичи тә'дијәләрин јеринә јетирилмәсинә имкан јарадарды (by which the foreign payment would be accomplished). — 906. Банкын сәлаһијјәтләринин, көһнә вә тәбии һәдләри әвәзинә, јә'ни онун метал еһтијатынын һәгиги һәчмләри әвәзинә, 1844-чү ил ганунунда банкын сәлаһијјәтләринә гаршы сүн'и мәһдудлуглар тәтбиг едилмәси ишләрин кедишиндә сүн'и чәтинлик јарадыр, бунунла да әмтәә гијмәтләринә елә бир тә'сир көстәрир ки, һәмин ганун олмадығы тәгдирдә бундан чәкинмәк оларды. — 968. 1844-чү ил гануну тәтбиг олунуркән ади шәраитдә банкын метал еһтијатыны $9^1/_2$ милјондан чох ашағы салмаг олмаз. Бу һал гијмәтләрә вә кредитә тәзјиг көстәрәрди, һәмин тәзјиг исә харичи вексelләрин мәзәннәләриндә елә бир дәјишиклијә сәбәб оларды ки, гызыл идхалы чохалар вә емиссија шө'бәсиндәки гызылын мәбләғини артырарды. — 996. Һазырки мәһдудлуг шәраитиндә сиз» {банк} «харичи мәзәннәјә тә'сир көстәрмәк үчүн күмүшүн тәләб олундуғу заманларда күмүшүн һәрәкәтини идарә етмәк имканындан мәһрумсунуз. — 999. Банкын күмүш еһтијатына онун метал еһти-

јатынын үмуми мәбләғинин $^1/_5$-и мигдарында һәдд гојан сәрәнчамын верилмәсиндән мәгсәд нә иди? — Мән бу суала чаваб верә билмәрәм».

Мәгсәд пулу баһалашдырмаг иди; бу, currency нәзәријјәсиндән асылы олмајараг, банкы ики шө'бәјә бөлүркән, һабелә мүәјјән нормадан артыг бурахылан банкнотлары тә'мин етмәкдән өтрү Шотландија вә Ирландија банклары үзәринә еһтијат гызыл сахламаг тәәһһүдү гојулуркән күдүлән ејни мәгсәддир. Беләликлә, милли метал еһтијатынын мәркәзләшмәси арадан галдырылды, бу исә әлверишсиз вексел мәзәннәсини һәмин еһтијатын ислаһ етмәк габилијјәтини зәифләтди. Ашағыдакы гәрарларын һамысы фаизи јүксәлтмәк үчүндүр: 14 милјон ф. стерлингдән артыг мәбләғдә банкнот бурахмаға Инкилис банкынын јалныз о һалда ихтијары вардыр ки, һәмин банкнотлар гызыл еһтијаты илә тә'мин едилмиш олсун; банк шө'бәси ади банк кими идарә олунмалы, пул артыглыг едән дөврләрдә фаиз дәрәчәсини ашағы салмалы, өлкүнлүк дөврләриндә исә ону шиширтмәлидир; континентлә вә Асија илә вексел мәзәннәсини тәнзим етмәк үчүн башлыча васитә олан күмүш еһтијатынын мәһдудлашдырылмасы; Шотландија вә Ирландија банклары барәсиндәки сәрәнчамлар, бу банклара һеч бир заман ихрач үчүн пул лазым дејилдир вә онлар инди, банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн тә'минат бәһанәси илә, һәгигәтдә исә әсла баш вермәјән бу дәјишдирмә үчүн еһтијатда пул сахламалыдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, 1844-чү ил гануну илк дәфә 1857-чи илдә муштәриләрин күтләви сурәтдә Шотландија банкларына кәлиб гызыл тәләб етмәсинә сәбәб олду. Јени банк ганунверичилији гызылын харичә ахыб кетмәси илә өлкә дахилинә ахыб кәлмәси арасында да һеч бир фәрг гојмур, һәрчәнд өзлүјүндә ајдындыр ки, бунларын нәтичәләри тамамилә мүхтәлифдир. Буна көрә дә фаизин базар нормасында даим күчлү галхыб-енмәләр баш верир. Палмер ики дәфә, 992-чи вә 994-чү суаллара чавабында дејир ки, Инкилис банкы јалныз о һалда банкнота күмүш сатын ала биләр ки, вексел мәзәннәси Инкилтәрә үчүн әлверишли олсун вә, демәли, күмүш артыглыг етсин; чүнки: «1003. Метал еһтијатынын хејли һиссәсини күмүш һалында сахламагдан јеканә мәгсәд, вексел мәзәннәсинин Инкилтәрә үчүн әлверишли олмадығы дөврләрдә харичи тә'дијәләри асанлашдырмаг чәһдиндән ибарәтдир. — 1004. Күмүш елә бир әмтәәдир ки, галан дүнјанын һамысы үчүн пул олмагла бәрабәр... бу мәгсәд үчүн» {харичи тә'дијәләр үчүн} «ән әлверишли бир әмтәә олур». «Анчаг Бирләшмиш Штатлар сон заманлар јалныз гызыл көтүрүрдү».

Онун фикринчә өлкүнлүк дөврләриндә, вексел мәзәннәсинин әлверишсизлији гызылы харичә чәлб етмәдикчә, Инкилис банкынын өз фаиз дәрәчәсини көһнә 5% нормасындан јухары галдырмасына еһтијач јох иди. Әкәр 1844-чү ил банк гануну олмасајды, банк

өзүнә тәклиф едилән биринчи дәрәчәли вексelләрин (first class bills) һамысыны һеч бир чәтинлик чәкмәдән учот едә биләрди {1018—1020}. Лакин 1844-чү ил гануну шәраитиндә вә банкын 1847-чи ил октјабрдакы вәзијјәтиндә «елә бир фаиз јох иди ки, банк ону кредит габилијјәтли фирмалардан тәләб етмәсин вә һәмин фирмалар да, тә'дијәләри дајандырмамаг үчүн, һәмин фаизи вермәјә һазыр олмасын». Фаиз дәрәчәсинин белә јүксәк олмасы исә мәһз ганунун күддүјү мәгсәд иди.

«1029. Мән лазым билирәм ки, фаиз дәрәчәсинин харичи тәләбә {нәчиб металлар тәләбинә} олан тә'сири, өлкә дахилиндә кредит чатышмазлығы дөврләриндә банк үзәринә тәзјигин гаршысыны алмаг мәгсәдилә фаизин јүксәлдилмәсиндән гәт'и фәргләндирилсин. — 1023. 1844-чү ил гануну вериләнәдәк, мәзәннәләр Инкилтәрә үчүн әлверишли олдуғу, өлкәдә исә тәшвиш вә һәтта там чахнашма һөкм сүрдүјү заман банкнот бурахылмасы үчүн һеч бир һәдд гојулмамышды, зира һәмин сыхынтылы вәзијјәти тәкчә банкнот бурахылмасы јүнкүлләшдирә биләрди».

Буну там 39 ил Инкилис банкы дирексијасында әјләшмиш бир адам дејир. Инди дә, 1801-чи илдән Спунер, Атвуд вә К° фирмасында иштирак етмиш олан хүсуси банкир Туелси динләјәк. 1857-чи ил В. С. тәрәфиндән диндирилмиш бүтүн шаһидләр ичәрисиндә бу јеканә шаһиддир ки, өлкәнин һәгиги вәзијјәтинә бир нәзәр салмаг имканы верир вә јахынлашмагда олан бөһраны көрүр. Галан чәһәтләрдән о, Бирминһам little shilling [кичилдилмиш шиллинг] тәрәфдарлары гәбилиндәндир, һәмин мәктәбин баниләри вә өз шәрикләри олан Атвуд гардашлары кимидир (бах: «Zur Kritik der pol. Oek.» [1859-чу ил], сәһ. 59*). О дејир: «4488. Сизин фикринизчә 1844-чү ил гануну нә кими тә'сир көстәрмишдир? — Әкәр мән бир банкир кими чаваб вермәлијәмсә, онда демәлијәм ки, ганун ән көзәл тә'сир кәстәрди, чүнки банкирләри вә һәр чүр капиталистләри {пул капиталистләрини} олдугча варландырды. Лакин бу ганун саһибкарлыг аләминин намуслу, чалышган нүмајәндәләри үчүн чох пис нәтичәләр верди, зира онлар учот нормасынын сабит олмасыны истәјирләр ки, өз ишләрини инамла көрә билсинләр... һәмин ганун пул борч верилмәсини сон дәрәчә мәнфәәтли бир мәшғәлә етмишдир. — 4489. О {банк гануну} Лондон сәһмдар банкларынын сәһмдарлара 20—22% вермәсини мүмкүн едир? — Онлардан бири бу јахынларда 18%, дикәри исә, јадымда галмышса, 20% вермишдир; гануну ән бөјүк бир гәт'ијјәтлә мүдафиә етмәк үчүн онларын һәр чүр әсасы вардыр. — 4490. Бөјүк капиталы олмајан хырда ишкүзар адамларын вә мө'тәбәр тачирләрин... бунларын мәнафејинә о бәрк тохунур... Буну өјрәнә билмәјим үчүн јеканә васитә ондан ибарәтдир ки,

* Бах: *К. Маркс:* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», Бирләшмиш Дөвләт Нәшријјаты, 1939-чу ил, сәһ. 51. *Ред.*

мән онларын өдәнилмәмиш галан күлли мигдар акцептләрини көрүрәм. Бу акцептләр һәмишә кичик, тәгрибән 20—100 ф. стерлинглик олур, бунларын бир чоху өдәнилмир вә бу сәбәбдән керијә, өлкәнин бүтүн һиссәләринә гајыдыр, бу исә һәмишә... хырда тачирләр арасында сыхынтылы вәзијјәтин әламәтини тәшкил едир». — 4494. О дејир ки, һазырда коммерсија кифајәт гәдәр мәнфәәтли дејилдир. Онун ашағыдакы мүлаһизәләри әһәмијјәтлидир, чүнки башгаларындан һеч кәс бөһраны ирәличәдән һисс етмәдији бир заманда, о һәмин бөһраны өз кизли һалында көрмүшдүр.

«4494. Mincing Lane*-да гијмәтләр һәлә аз-чох галмагдадыр, лакин даһа һеч бир шеј сатылмыр, һеч бир гијмәтә сатмаг мүмкүн дејилдир; гијмәтләр номинал гијмәт олараг галмагдадыр». — 4495. О белә бир әһвалат данышыр: бир франсыз муәјјән гијмәтә сатылмаг үчүн Mincing Lane-да бир дәллала 3 000 ф. стерлинглик әмтәә көндәрир. Дәллал тә'јин олунмуш гијмәти әлдә едә билмир, франсыз да бундан учуз сата билмир. Әмтәә јатыб галыр, франсыза исә пул лазымдыр. Буна көрә дәллал она 1 000 ф. ст. борч верир, шәрти дә бу олур ки, франсыз әмтәәләрә тә'минат верәрәк дәллалын үстүнә 3 ај мүддәтинә 1 000 ф. стерлинглик вексел верир. 3 ај кечәндән сонра тә'дијәнин вахты чатыр, әмтәәләр исә һәлә дә сатыла билмир. Онда дәллал векседи өдәмәлидир, лакин онун әлиндә 3 000 ф. стерлинглик тә'минат олдуғуна бахмајараг, буну реаллашдырмаг игтидарында дејилдир, буна көрә дә чәтин вәзијјәтә дүшүр. Беләликлә, бири о бирисини дә өзү илә учурума сүрүкләјир. — 4496. «Бөјүк ихрача кәлдикдә... әкәр өлкә дахилиндә ишләр сыхынтылы вәзијјәтдәдирсә, бу һөкмән күчлү ихрача сәбәб олур. — 4497. Сиз белә күман едирмисиниз ки, өлкә дахилиндә истеһлак азалмышдыр? — *Чох бөјүк дәрәчәдә... сон дәрәчә* азалмышдыр... хырда алверчиләр бу чәһәтдән ән е'тибарлы шаһиддирләр. — 4498. Буна бахмајараг идхал јенә чох бөјүкдүр; бу, истеһлакын күчлү олдуғуну көстәрмирми? — Әлбәттә, көстәрир, *әкәр сизин сатмаг имканыныз вардырса;* лакин бир чох әмтәә анбарлары бу әмтәәләрлә долудур; мәним индичә кәтирдијим мисалда 3 000 ф. стерлинглик әмтәә идхал едилмиш вә сатылмајыб галмышды.

«4514. Әкәр пул баһадырса, онда сиз дејә биләрсинизми ки, капитал учуздур? — Бәли». — Демәли, бу адам Оверстонун белә бир фикринә һеч дә шәрик дејилдир ки, фаиз һәчминин јүксәклији капиталын баһа олмасы демәкдир.

Ишләр инди нечә апарылыр: 4616... «Бә'зиләри лап баш апарырлар, ихрач вә идхалда өз капиталларынын имкан вердијиндән чох бөјүк дәрәчәдә, нәһәнк ишләр көрүрләр, — буна азачыг да шүбһә ола билмәз. Бу ишләр баш тута биләр; хошбәхт тәсадүф

* Бу чилдин 515-чи сәһифәсиндәки гејдә бах: *Ред.*

нəтичəсиндə онлар бөјүк сəрвəт газаныб һамы илə һагг-һесабы кəсə билəрлəр. Һазырда ишлəрин хејли һиссəсинин апарылдығы систем бир чох һалларда белəдир. Бу кими адамлар бир дəфə əмтəə көндəрмəкдə һəвəслə 20, 30 вə 40% итирирлəр; кəлəн дəфəки əмəлијјат онларын бүтүн иткисини гајтара билəр. Лакин далбадал ики дəфə мүвəффəгијјəтсизлијə уғрамаг онларын ахырына чыхыр; мəһз сон заманлар биз чох вахт бу кими һаллар баш вердијини мүшаһидə едирдик; тиҹарəт фирмалары ифлас едирди, онларын активиндə бир шиллинг дə галмырды.

«4791. Фаизин ашағы сəвијјəдə олмасы {сон 10 ил əрзиндə} һəр һалда банкирлəр үчүн əлверишли дејилдир, лакин тиҹарəт китабларыны сизə тəгдим етмəдəн, индики мəнфəəтин {онун əз мəнфəəтинин} кечмиш замана нисбəтəн нə гəдəр јүксəк олдуғуну изаһ етмəк мəним үчүн чəтин оларды. Һəддəн артыг банкнот бурахылмасы нəтичəсиндə фаиз ашағы олдугда бизə хејли мəблəғдə əманəт кəлир; фаизин һəчми јүксəк олдугда бу бизə ачыгча мəнфəəт кəтирир. — 4794. Пулу орта дəрəчəли фаизлə əлдə етмəк мүмкүн олдугда, пула тəлəб чох олур; биз чохлу борч веририк; бу һалда нəтичə {биз банкирлəр үчүн } белəдир. Фаиз јүксəлдикдə борчларын мүгабилиндə биз əдалəтли һесаб олундуғундан чох алырыг, биз алмалы олдуғумуздан артыг алырыг».

Артыг биз көрдүк ки, сəриштəли адамларын һамысы Инкилис банкы билетлəри кредитини сарсылмаз һесаб едир. Буна бахмајараг, банк гануну онларын гызыла дəјишдирилмəсини тə’мин етмəк үчүн 9 милјондан 10 милјонадəк гызылы мүтлəг тəсбит едир. Бу дəфинəнин мүгəддəслији вə тохунулмазлығы, кечмиш заманлардакы дəфинə топлајычыларында олдуғундан бамбашгадыр. В. Браун (Ливерпул) 1847/58 С. D. гаршысындакы ифадəсиндə дејир: «2311. Бу пулун» {емиссија шө’бəсинин метал еһтијатынын} «о заманкы фајдасына кəлдикдə, һəмин пулу ејни мүвəффəгијјəтлə дəнизə дə тулламаг оларды; ахы, парламент ганунуну позмадан һəмин пулун һəтта əн чүз’и бир һиссəсини дə тəтбиг етмəк олмазды».

Тикинти сəнајеси саһибкары, артыг јухарыда ситат кəтирдијимиз Е. Қеппс, о адам ки, мүасир Лондон тикинти системинин тəсвири онун ифадəлəриндəн көтүрүлмүшдүр (II китаб, XII фəсил), бу адам 1844-чү ил банк гануну һаггында өз рə’јини ашағыдакы шəкилдə јекунлашдырыр {В. А. 1857} «5508. Демəли, сиз үмумијјəтлə бу фикирдəсиниз ки, мүасир систем {банк ганунверичилији системи} сəнајенин мəнфəəтини сəлəмчилəрин кисəсинə вахташыры кечирмəк үчүн чох мəһарəтли бир васитəдир? — Бəли, мəн бу фикирдəјəм. Мəн билирəм ки, тикинти ишиндə тə’сир белə иди».

Артыг јухарыда көстəрилдији кими, 1845-чи ил банк гануну үзүндəн Шотландија банклары Инкилтəрə системинə јахын бир систем гəбул етмəјə мəчбур олмушду. Онларын үзəринə белə бир тəəһһүд гојулмушду ки, мүəјјəн едилдијиндəн артыг мəблəғдə

банкнот бурахмагдан өтрү һәр бир банкын гызыл тә'минаты олмалыдыр. Бунун нә кими нәтичәләр вердији 1857 В. С. гаршысында верилән ашағыдакы ифадәләрдән көрүнүр.

Бир Шотландија банкынын мүдири Ҝеннеди: «3375. 1845-чи ил гануну верилмәздән әввәл Шотландијада гызыл тәдавүлү адына лајиг олан бир шеј вар идими? — Белә бир шеј јох иди. — 3376. Бәс о замандан бәри тәдавүлдә гызылын мигдары артмышмы? — Әсла; чамаат гызылы севмир (the people dislike gold)» — 3450. Шотландија банкларынын 1845-чи илдән е'тибарән еһтијатда сахламалы олдуғу тәгрибән 900 000 ф. стерлинг гызыл, онун фикринчә, јалныз зәрәр вурур, чүнки «Шотландија капиталынын мүвафиг һиссәсини мәнфәәтсиз удур».

Сонра Union Bank of Scotland-ын мүдири Андерсон ҝәлир: «3558. Шотландија банклары тәрәфиндән тәкчә бир дәфә Инкилис банкына верилән ҝүчлү гызыл тәләби харичи вексел мәзәннәсинин тә'сири алтындамы баш вермишди? — Тамамилә доғрудур; һәм дә Единбургда бизим гызыл сахламағымыз бу тәләби азалтмамышдыр. — 3590. Нә гәдәр ки, Инкилис банкында {јахуд Инкилтәрәнин хүсуси банкларында} бизим јенә ејни мәбләғдә гијмәтли кағызларымыз вардыр, о вахтадәк Инкилис банкындан гызылын кечмишдәки кими јенә дә ахыб ҝетмәсинә сәбәб олмаг имканы галмагдадыр».

Нәтичәдә «Economist»-дәки бир мәгаләдән (Вилсонун мәгаләсиндән) дә ситат ҝәтирәк: «Шотландија банклары сәрбәст нәгд пулу өз Лондон акентләринин әлиндә сахлајырлар; акентләр һәмин пулу Инкилис банкында сахлајырлар. Бу, Шотландија банклары үчүн Инкилис банкынын һәмин мәбләғләр мигдарында нәгд металына сәрәнчам етмәк имканы верир вә харичи тә'дијәләри ичра етмәк лазым ҝәлдикдә, бу нәгд метал һәмишә истифадә олунмаға һазырдыр». 1845-чи ил гануну бу системи позду. «1845-чи ил Шотландија ганунунун нәтичәси олараг сон заманлар Шотландијада, — јалныз ола биләчәк вә, һәгигәтдә, бәлкә дә, һеч мејдана чыхмајачаг тәләбин өдәнилмәси үчүн Инкилис банкындан гызыл сиккәнин ҝүчлү ахыб ҝетмәси һадисәси баш вермишдир... О замандан е'тибарән Шотландијада даими олараг хејли мәбләғ тәсбит едилмишдир, дикәр хејли мәбләғ дә Лондон илә Шотландија арасында даим ҝедиб гајытмагдадыр. Әҝәр Шотландија банкиринин өз банкнотларына јүксәк тәләб ҝөзләдији бир вахт ҝәлиб чатырса, онда Лондондан бир гуту гызыл ҝөндәрилир; һәмин вахт кечдикдә, јенә бу гуту, адәтән һәтта ачылмадан Лондона гајтарылыр» («Economist», 23 октјабр 1847-чи ил).

{Банк ганунунун атасы, банкир Семуел Чонс Лојд, alias [башга ады илә десәк] лорд Оверстон бәс бүтүн бунларын барәсиндә нә дејир?

О артыг 1848-чи илдә С. D. лордлар комиссијасы гаршысында тәкрар етмишдир ки, «капитал чатышмазлығы нәтичәсиндә пул чәһәтдән јаранмыш сыхынтылы вәзијјәт вә јүксәк фаиз нормасы, күчлү банкнот бурахмаг јолу илә јүнкүлләшдирилә билмәз» (1514), һәрчәнд 1847-чи ил 25 октјабр тарихли һөкумәт фәрманы илә банкнот бурахылышынын артырылмасына тәкчә *ичазә верилмәси,* бөһранын кәскинлијини зәифләтмәк [der Krise die Spitze abzubrechen] үчүн кифајәт етмиш олду.

О өзүнүн бу фикриндә галыр ки, «јүксәк фаиз нормасы вә фабрик сәнајесинин сыхынтылы вәзијјәти, сәнаје вә коммерсија мәгсәдләри үчүн тәтбиг олунан *материал* капиталын азалмасынын лабүд нәтичәсидир» (1604). Һалбуки фабрик сәнајесинин там бир сыра ајлар әрзиндәки сыхынтылы вәзијјәти мәһз ондан ибарәт иди ки, артыг мигдарда мадди, әмтәә капитал анбарлара јығылыб галмышды, сатыла билмирди вә мәһз буна көрә дә мадди мәһсулдар капиталын бүтөвү, јахуд јарысы фәалијјәтсиз галмышды ки, алычы тапмајан әмтәә капитал даһа чох истеһсал едилмәсин.

1857-чи ил банк комиссијасы гаршысында исә о белә демишдир: «1844-чү ил гануну принсипләринин чидди вә сүр'әтлә јеринә јетирилмәси сајәсиндә һәр шеј мүнтәзәм сурәтдә вә асанлыгла баш верирди, пул системи сабит вә сарсылмаздыр, өлкәнин чошгун тәрәггиси шүбһәсиздир, 1844-чү ил ганунуна чәмијјәтин е'тимады күндән-күнә артыр. Әкәр комиссија бу ганунун әсасландығы принсипләрин сағламлығына вә онун тә'мин етдији сәмәрәли нәтичәләрә даир әлавә әмәли сүбутлар арзу едирсә, бунун дүзкүн вә кифајәтләндиричи чавабы беләдир: өз әтрафыныза бир нәзәр салын; өлкәмиздә ишләрин индики вәзијјәтинә бахын; халгын рифаһына бахын; чәмијјәтин бүтүн синифләринин сәрвәтинә вә чошгун тәрәггисинә бахын, — бүтүн бунлардан сонра комиссија мүәјјән гәрара кәлә биләр ки, бу кими мүвәффәгијјәтләрин әлдә едилмәси үчүн әсас тәшкил етмиш бир ганунун давам етмәсинә о мане олмалыдыр, ја јох» (В. С. 1857, № 4189).

Комиссија гаршысында ијулун 14-дә Оверстонун охудуғу бу мәдһијјәјә јенә һәмин ил нојабрын 12-дә банк дирексијасына мәктуб шәклиндә јазылан антистрофа чаваб верди; һөкумәт бу мәктубла е'чазкар 1844-чү ил ганунунун тәтбигини дајандырды ки, һәлә хилас едилмәси мүмкүн оланлар хилас едилсин. — *Ф. Е.*}

ОТУЗ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

НӘЧИБ МЕТАЛ ВӘ ВЕКСЕЛ МӘЗӘННӘСИ.

I. ГЫЗЫЛ ЕҺТИЈАТЫНЫН ҺӘРӘКӘТИ.

Сыхынтылы дөврләрдәки банкнот јығымы барәсиндә гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәтин һәјатынын лап илк мәрһәләләриндәки тәшвишли заманларда мүшаһидә едилдији кими, бурада да нәчиб метал дәфинәләри јаранмасы тәкрар олунур. 1844-чү ил ганунунун тә'сири она көрә нәзәри чәлб едир ки, бу ганун өлкәдәки нәчиб металын һамысыны тәдавүл васитәләринә чевирмәјә чалышыр; о, гызылын ахыб кетмәсини тәдавүл васитәләри мигдарынын азалмасы илә вә гызылын ахыб кәлмәсини тәдавүл васитәләри мигдарынын артмасы илә ејниләшдирмәк истәјир. Ганунун тәтбиги тәчрүбә олараг бунун әксини сүбут етди. Инди көстәрәчәјимиз јеканә истиснадан башга, 1844-чү илдән сонра Инкилис банкынын тәдавүлдәки банкнотларынын күтләси һеч бир заман, банкын бурахмаг сәлаһијјәтиндә олдуғу максимума чатмамышдыр. 1857-чи ил бөһраны, дикәр тәрәфдән, көстәрди ки, бу максимум мүәјјән шәраитдә кифајәт дејилдир. 1857-чи ил нојабрын 13-дән 30-дәк күндә орта һесабла һәмин максимумдан 488 830 ф. ст. артыг банкнот тәдавүлдә олмушдур (B. A. 1858, сәһ. XI). О заман гануни максимум 14 475 000 ф. ст. плјус банкын зирзәмиләриндәки метал еһтијатынын мәбләғи мигдарында иди.

Нәчиб металын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси барәсиндә ашағыдакылары демәк лазымдыр:

Әввәлән, гызыл вә күмүш истеһсал едилмәјән бир вилајәт чәрчивәси дахилиндә металын дала-габаға һәрәкәтини гызыл вә күмүшүн өз истеһсал мәнбәләриндән ахыб мүхтәлиф башга өлкәләрдән кечмәсиндән вә һәмин әлавә металын бу өлкәләр арасында бөлүнмәсиндән фәргләндирмәк лазымдыр.

Чари әсрин башланғычындан — Русија, Калифорнија вә Австралија гызыл мә'дәнләри өз тә'сирини көстәрәнәдәк — идхал јалныз, ашынан сиккәнин јерини долдурмаг үчүн, адәтән зинәт шејләри материалы олараг ишләдилмәк вә Асијаја күмүш ихрачы үчүн кифајәт едирди.

Лакин о замандан бәри Американын вә Авропанын Асија илә тичарәти артмагла бәрабәр, әввәлән, Асијаја күмүш ихрачы сон дәрәчә артмышды. Авропадан ихрач едилән күмүшүн хејли һиссәсинин јери әлавә гызылла долдурулурду. Сонра, јени ахыб

кәлән гызылын бир һисссәи дахилдәки пул тәдавүлү үчүн ишләдилирди. Белә һесаб едирләр ки, 1857-чи илədәк Инкилтәрәнин дахили тәдавүлүнә тәгрибән 30 милјон әлавә гызыл кетмишдир[14]. Бундан башга, 1844-чү илдән сонра Авропанын вә Шимали Американын бүтүн мәркәзи банкларында метал еһтијатларынын орта сәвијјәси јүксәлмишди. Ејни заманда дахили пул тәдавүлүнүн артмасы онунла нәтичәләнди ки, чахнашма совушандан сонра, онун ардынча кәлән сакитлик дөврүндә банк еһтијаты даһа сүр'әтлә артмаға башлады, чүнки дахили тәдавүлүн арадан чыхартдығы вә һәрәкәтдән салдығы гызыл сиккәнин күтләси чохалды. Нәһајәт, јени гызыл јатаглары кәшф едилдикдән сонра, сәрвәт артдығына көрә, зинәт шејләри үчүн нәчиб метал истеһлакы јүксәлди.

Икинчиси, гызыл вә күмүш истеһсал етмәјән өлкәләр арасында нәчиб метал даим о јан-бу јана чәрәјан едир; ејни бир өлкә даим гызыл идхал едир вә ону ејни дәрәчәдә даим ихрач едир. Буна көрә дә, ахыб кәлмә, јохса ахыб кетмә баш вердијини нәтичә е'тибарилә јалныз, бу вә ја дикәр тәрәфә һәрәкәтин үстүнлүјү һәлл едир, чүнки чох вахт паралел баш верән халис артыб-азалма һәрәкәтләри әксәријјәтлә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә тә'сирсиз едир. Мәһз буна көрәдир ки, диггәти сон нәтичәјә вердикдә һәр ики һәрәкәтин фасиләсизлијини вә үмумијјәтлә паралел кедишини нәзәрдән гачырырлар. Мәсәлә һәмишә елә тәсәввүр едилир ки, куја нәчиб металын ифрат ихрачы вә ја ифрат идхалы әмтәәләрин идхалы илә ихрачы арасындакы нисбәтин нәтичәси вә ифадәсидир, һалбуки о ејни заманда нәчиб металын өзүнүн әмтәә тичарәтиндән асылы олмајан идхалы вә ихрачы арасындакы нисбәти ифадә едир.

Үчүнчүсү, идхалын ихрачдан вә ихрачын идхалдан чохлуғу үмумијјәтлә мәркәзи банкларын метал еһтијатынын артмасы илә вә ја азалмасы илә өлчүлүр. Бу өлчүнүн чох вә ја аз дүрүстлүјү, һәр шејдән әввәл, әлбәттә, банк ишинин үмумијјәтлә нә дәрәчәдә

[14] Пул базарына бунун нечә тә'сир көстәрдији Нүмарчын ашағыдакы ифадәсиндән көрүнүр: «1509. 1853-чү илин ахырларында чамаат бәрк горхуја дүшмүшдү; сентјабрда Инкилис банкы учот фаизини далбадал үч дәфә јүксәлтмишди... октјабрын әввәлләриндә... чамаат арасында хејли тәшвиш вә чахнашма ашкара чыхды. Бу горху вә тәшвишин чох һиссәси нојабрын ахырларында арадан галдырылмышды вә Австралијадан 5 милјон нәчиб метал кәтирилмәклә һәмин горху вә тәшвиш, демәк олар тамамилә јох олду. Ејни һал 1854-чү илин пајызында тәкрар олунду; бу заман — октјабрда вә нојабрда — демәк олар 6 милјон нәчиб метал кәтирилмишди. Ејни һал 1855-чи илин пајызында, — мә'лум олдуғу үзрә һәјәчан вә тәшвиш дөврүндә, — сентјабр, октјабр вә нојабр ајлары әрзиндә 8 милјон нәчиб метал кәтирилмәси сајәсиндә тәкрар олунду. 1856-чы илин ахырларында биз јенә ејни һалы көрүрүк. Бир сөзлә, мән комиссија үзвләриндән демәк олар һәр биринин тәчрүбәсинә бир сүбут олараг тамамилә әсасланыб дејә биләрдим ки, биз һәр бир малијјә чәтинлији заманы тәбии вә гәт'и хилас јолуну гызыл долусу кәминин кәлмәсиндә көрмәјә адәт етмишик».

мәркәзләшдирилмиш олмасындан асылыдыр. Зира, милли банк адланан банкда топланмыш нәчиб металын үмумијјәтлә милли метал еһтијатыны нә дәрәчәдә тәмсил етмәси бундан асылыдыр. Лакин бу һәтта белә олса да, һәмин өлчү јенә дүрүст дејилдир, чүнки әлавә идхалы мүәјјән шәраитдә дахили тәдавүл, һабелә зинәт шејләри һазырламаг үчүн гызыл вә ја күмүш тәтбигинин артмасы һәзм едир, бундан башга, әлавә идхал олмадан дахили тәдавүл гызылы еһтијатдан чәкиб чыхара биләр вә, демәли, ејни заманда ихрач чохалмадан метал еһтијаты азала биләр.

Дөрдүнчүсү, әкәр металын азалмаға доғру һәрәкәти узун мүддәт давам едирсә, онда метал ихрачы ахыб кетмә (drain) формасы алыр, белә ки, азалма һәрәкәтин үмуми мејлинә чеврилир вә банкын метал еһтијаты орта сәвијјәдән хејли ашағы дүшүр, о вахта гәдәр белә олур ки, нәһајәт, өз орта минимумуна чатыр. Бу орта минимум аз-чох ихтијари мүәјјән олунур, чүнки банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн тә'минатын гәдәрини вә с. мүәјјән едән ганунверичилик мүхтәлиф һалларда мүхтәлиф олур. Бу чүр ахыб кетмәнин Инкилтәрәдә мигдарча нә дәрәчәјә чата биләчәји барәсиндә Нүмарч 1857 В. А. гаршысында вердији 1494 №-ли ифадәсиндә дејир: «Әкәр тәчрүбә әсасында фикир јеридилсә, харичлә апарылан ишләрдәки һәр һансы бир дәјишиклик үзүндән бу ахыб кетмәнин 3 вә ја 4 милјон ф. стерлингдән артыг ола биләчәји һәгигәтдән сон дәрәчә узаг көрүнүр». 1847-чи илдә Инкилис банкында гызыл еһтијатынын октјабрын 23-дәки ән ашағы сәвијјәси 1846-чы ил декабрын 26-сына нисбәтән 5 198 156 ф. ст. мигдарында азалма олдуғуну, 1846-чы илдәки (29 августундакы) ән јүксәк сәвијјәјә нисбәтән исә 6 453 748 ф. ст. мигдарында азалма олдуғуну көстәрир.

Бешинчиси, милли банк адланан банкын метал еһтијатынын үч чүр вәзифәси вардыр; һәм дә еһтијатын вәзифәси онун кәмијјәтинин һеч дә јеканә тәнзимчиси дејилдир, зира өлкә дахилиндә вә ја онун харичиндә ишләрин садәчә ләнкимәси нәтичәсиндә еһтијат арта биләр. Һәмин үч чүр вәзифә бунлардыр: 1) Бејнәлхалг тә'дијәләр үчүн еһтијат фонду, гысасы, дүнја пуллары еһтијаты фонду. 2) Нөвбә илә кенишләнән вә мәһдудлашан дахили метал тәдавүлү үчүн еһтијат фонду. 3) Әманәтләр үзрә тә'дијәләр үчүн вә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн еһтијат фонду, бу исә банкын функсијасы илә әлагәдардыр вә өзлүјүндә пулун функсијасына бунун һеч бир дәхли јохдур. Буна көрә дә һәмин үч функсијанын һәр биринә аид олан шәртләр метал еһтијатына тохуна биләр; демәли, метал еһтијатына ашағыдакы чәһәтләр тохуна билир: бејнәлхалг фонд олмаг чәһәтдән она тә'дијә балансы тохуна биләр — бу тә'дијә балансынын һәр һансы сәбәбләрлә мүәјјән олунмасынын вә тичарәт балансына онун нә кими мүнасибәтдә олмасынын фәрги јохдур; дахили метал тәдавүлү үчүн еһтијат фонду олмаг чәһәтдән она бу дахили тәдавүлүн

кенишләнмәси вә ја мәһдудлашмасы тохуна биләр. Үчүнчү функсија, тә'минат фонду олмаг функсијасы, доғрудур, метал еһтијатынын мүстәгил һәрәкәтини мүәјјән етмир, лакин ики чүр тә'сир көстәрир. Әкәр дахили тәдавүлдәки метал пуллары (демәли, күмүшүн дәјәр өлчүсү олдуғу өлкәләрдә күмүш сиккәни) әвәз едән банкнотлар бурахылырса, онда еһтијат фондунун 2-чи бәнддә гејд олунан функсијасы арадан галхыр. Нәчиб металын һәмин мәгсәдә хидмәт едән һиссәси исә узун мүддәт үчүн харичә кетмиш олачагдыр. Бу һалда метал пул дахили тәдавүл мәгсәдләри үчүн банкдан чыхарылмыр, бунунла да бирликдә, сиккәјә чеврилмиш вә тәдавүл етмәкдә олан металын бир һиссәсини һәрәкәтдән чыхарыб метал еһтијатыны вахташыры күчләндирмәк лүзуму арадан галхыр. Сонра, әкәр әманәтләр үзрә тә'дијәләр үчүн вә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси үчүн һәр һансы шәраитдә мүәјјән минимум еһтијат сахламаг лазымдырса, бу һал гызылын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси нәтичәләриндә өзүнү хүсуси олараг көстәрир; бу һал еһтијатын һәр һансы шәраитдә банкын сахламалы олдуғу һиссәсинә, јахуд башга бир вахтда банкын фајдасыз сајыб өзүндән рәдд етмәјә чалышачағы һиссәсинә тә'сир көстәрир. Халис метал тәдавүлү вә банк ишинин тәмәркүзләшдији шәраитдә һәмчинин банк өз метал еһтијатыны өз әманәтләри үзрә тә'дијәләр үчүн тә'минат һесаб етмәли оларды, беләликлә, гызыл ахыб кетдикдә, 1857-чи илдә Һамбургдакы кими чахнашма баш верә биләрди.

Алтынчысы, бәлкә јалныз 1837-чи ил истисна олмагла, һәгиги бөһран һәмишә вексел мәзәннәсиндә дөнүш әмәлә кәләндән сонра, јә'ни нәчиб метал идхалы өз ихрачына нисбәтән јенидән үстүнлүк тәшкил етдији заман башланмышдыр.

1825-чи илдә, гызылын ахыб кетмәси дајандыгдан сонра әсил ифлас башланмышды. 1839-чу илдә гызылын ахыб кетмәси баш вермиш, лакин ифласа сәбәб олмамышды. 1847-чи илдә гызылын ахыб кетмәси апрелдә кәсилмишди, ифлас исә октјабрда башланмышды. 1857-чи илдә гызылын харичә ахыб кетмәси нојабрын әввәлиндән кәсилмиш вә јалныз сонралар, нојабрда ифлас башланмышды.

Бу һал, 1847-чи ил бөһранында хүсусилә ајдын тәзаһүр едир, гызылын ахыб кетмәси о заман артыг апрел ајында кәсилиб нисбәтән јүнкүл бир илкин бөһрана [Vorkrise] сәбәб олмушду, сонра исә јалныз октјабрда сөзүн әсил мә'насында сәнаје бөһраны [Geschäftskrise] баш вермишди.

Ашағыдакы ифадәләр 1848-чи ил Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress [Лордлар палатасынын тичарәт бөһраны мәсәләсинә бахан кизли комиссијасы] гаршысында верилмишдир; шаһидләрин (evidence) ифадәләри јалныз 1857-чи илдә чап едилмишди (биз бунлары һәмчинин C. D. 1848/57 ишарәси илә дә ситат кәтирмишдик).

Тукун вердији ифадә. 1847-чи илин апрелиндә, чидди мә'нада дејилсә, чахнашмаја бәрабәр бир өлкүнлүк баш верди, лакин нисбәтән гыса мүддәт давам етди вә бу заман аз-чох әһәмијјәтли коммерсија ифласлары баш вермәди. Октјабрда сыхынты апрелин һәр һансы бир вахтында олдуғундан хејли интенсив иди, һәм дә демәк олар ешидилмәмиш мигдарда ифласлар баш вермишди (2196). — Апрелдә — хүсусән Америка илә — вексел мәзәннәси сон дәрәчә чохлу идхалын өдәнилмәси үчүн хејли мигдар гызыл ихрач етмәјә бизи мәчбур етди; гызылын ахыб кетмәсини банк јалныз олдугча бөјүк кәркинлик јолу илә дајандырыб мәзәннәнин јүксәлмәсинә наил олду (2197). — Октјабрда вексел мәзәннәси Инкилтәрә үчүн әлверишли иди (2198). — Вексел мәзәннәсинин дөнүшү апрелин үчүнчү һәфтәсиндә башланды (3000). — О, ијулда вә августда јүксәлир вә дүшүрдү; августун әввәлиндән о, Инкилтәрә үчүн даим әлверишли иди (3001). — Августда гызылын ахыб кетмәсинә сәбәб дахили тәдавүл үчүн тәләб олмасы иди.

Инкилис банкынын мүдири Ч. Моррис: 1847-чи илин августундан вексел мәзәннәси Инкилтәрә үчүн әлверишли олмушдуса да вә бунун нәтичәсиндә гызыл идхалы вар идисә дә, буна бахмајараг банкын метал еһтијаты азалмышды. «Дахили тәләб нәтичәси олараг банкдан өлкәјә 2 200 000 ф. ст. гызыл кетди» (137). — Бунун сәбәби, бир тәрәфдән, дәмир јол чәкилмәси ишләриндә чалышан фәһләләрин сајча артмасы иди, дикәр тәрәфдән, «бөһран дөврүндә банкирләрин өз гызыл еһтијатына малик олмаг арзусу» иди (147).

Инкилис банкынын кечмиш мүдири вә 1811-чи илдән директору Палмер: «684. 1847-чи ил апрелин јарысындан 1844-чү ил банк ганунунун дајандырылдығы күнәдәк олан бүтүн дөвр әрзиндә вексел мәзәннәләри Инкилтәрә үчүн әлверишли иди».

Демәли, 1847-чи илин апрелиндә металын ахыб кетмәси, өзлүјүндә пул чахнашмасы төрәтмиш олан бу һал, һәр јердә олдуғу кими, бурада да јалныз бөһранын сәләфи иди вә ону, һәлә бөһран башланмаздан габаг, экс һәрәкәт әвәз етмишди. 1839-чу илдә, ишләрин бәрк сыхынтылы вәзијјәтиндә, тахылын вә с. пулуну өдәмәк үчүн хејли мигдар метал ахыб кетмишди, лакин бөһран вә пул чахнашмасы олмамышды.

Једдинчиси, үмуми бөһранлар гуртардыгда дәрһал гызыл вә күмүш — нәчиб металын өз истеһсал олундуғу өлкәләрдән ахыб кәлмәсини бир кәнара гојараг — өз мүвазинәти һалында мүхтәлиф өлкәләрин хүсуси дәфинәси кими мөвчуд олдуглары ејни нисбәтдә јенидән бөлүнүр. Башга шәртләр ејни галдыгда һәр бир өлкәнин дәфинәсинин нисби кәмијјәти онун дүнја базарындакы ролу илә мүәјјән олунур. Нәчиб металларын нормал мигдардан артыг һиссәсинә малик олан өлкәдән бу металлар башга өлкәләрә ахыб кедир; бу ахыб кәлмә вә ахыб кетмә һәрәкәтләри, мүхтәлиф милләтләрин дәфинәләри арасындакы илкин бөлкүнү јалныз бәрпа

едир. Лакин бу чүр јенидән бөлүнмә, вексел мәзәннәләри нәзәрдән кечирилиркән көстәриләчәк мүхтәлиф шәртләрин тә'сири васитәсилә баш верир. Нормал бөлкү јенидән бәрпа олунан кими, һәмин андан е'тибарән әввәлчә артма, сонра да јенидән ахыб кетмә башланыр. {Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу ахырынчы вәзијјәт, дүнја пул базарынын мәркәзи олмаг е'тибарилә јалныз Инкилтәрәјә аиддир. — *Ф. Е.*}

Сәккизинчиси, металын ахыб кетмәси һаллары әксәријјәтлә, харичи тичарәтин вәзијјәтиндәки дәјишиклијин әламәтләридир, бу дәјишиклик өзү дә бир хәбәрдарлыг олуб көстәрир ки, ишләрин үмуми вәзијјәти јенә бөһран үчүн јетишмәкдәдир[15].

Доггузунчусу, тә'дијә балансы Асија үчүн әлверишли, Авропа вә Америка үчүн әлверишсиз ола биләр[16].

Нәчиб метал идхалы әксәријјәтлә ики дөврдә олур. Бир тәрәфдән, ашағы фаиз сәвијјәсинин бөһран ардынча кәлән вә истеһсалын азалмасыны ифадә едән биринчи фазасында; сонра да, фаиз сәвијјәсинин јүксәлдији, лакин һәлә өз орта сәвијјәсинә чатмадығы икинчи фазада. Бу елә бир фазадыр ки, бу заман капиталлар асанлыгла керијә ахыб кәлир, коммерсија кредити бол олур, буна көрә дә борч капиталына тәләб истеһсалын кенишләнмәсиндән ләнк артыр. Һәр ики фазада, борч капиталынын нисбәтән бол олдуғу шәраитдә ифрат мигдарда капиталын гызыл вә күмүш формасында, јә'ни билаваситә јалныз борч капиталы кими мөвчуд ола биләчәји формада ахыб кәлмәси фаизин сәвијјәсинә, бунунла да һәмчинин бүтүн иш һәјатынын характеринә тә'сир көстәрмәлидир.

Дикәр тәрәфдән, капиталын керијә ахыб кәлмәсинин чәтинләшдији, базарларын һәддән артыг долдуғу вә заһири чичәкләнмәнин јалныз кредит васитәсилә давам етдирилдији бир заманда; демәли, борч капиталына күчлү тәләб олдуғу, буна көрә дә фаизин сәвијјәси азы өз орта јүксәклијинә чатдығы заман, нәчиб

---

[15] Нумарча көрә гызылын харичә ахыб кетмәсинин үч чүр сәбәби ола биләр, јә'ни: 1) халис коммерсија характерли сәбәбләр, јә'ни идхалын ихрачдан артыг олмасы нәтичәсиндә; мәсәлән, 1836-чы вә 1844-чү илләр арасында, сонра да јенидән 1847-чи илдә, башлыча олараг чохлу тахыл идхалы нәтичәсиндә белә олмушду; 2) харичдә инкилис капиталы тәтбиг етмәк үчүн, мәсәлән, 1857-чи илдә Һиндистанда дәмир јоллар үчүн, вәсаит јаратмаг зәрурәти вә 3) капиталын харичдә хәрчләниб гуртармасы, мәсәлән, 1853-чү вә 1854-чү илләрдә Шәргдә һәрби мәгсәдләр үчүн хәрчләндији кими.

[16] 1918. Нумарч. «Әкәр сиз Һиндистанла Чини бирликдә көтүрсәниз, әкәр сиз Һиндистанла Австралија арасындакы дөвријјәләри, һабелә Чинлә Бирләшмиш Штатлар арасындакы даһа мүһүм дөвријјәләри нәзәрә алсаныз, — бу һалларда исә тичарәт ишләри үчтәрәфлидир вә гәт'и һагг-һесаблар бизим васитәчилијимизлә баш верир... — онда дүзкүн чыхар ки, тичарәт балансы јалныз Инкилтәрә үчүн дејил, һабелә Франса вә Бирләшмиш Штатлар үчүн дә әлверишли дејилди». — (B. A. 1857).

металын ахыб кетмәси, онун фасиләсиз сурәтдә күчлү ихрач олунмасы башланыр. Мәһз нәчиб металын ахыб кетмәсиндә экс олунан бу шәраитдә, капиталын борч верилән пул капитал кими билаваситә мөвчуд олдуғу формада фасиләсиз сурәтдә ахыб кетмәсинин тә'сири хејли күчләнир. Бу, фаизин сәвијјәсинә билаваситә тә'сир көстәрмәлидир. Лакин фаиз сәвијјәсинин јүксәлмәси кредит әмәлијјатларыны мәһдудлашдырмаг әвәзинә бу әмәлијјатлары кенишләндирир вә бунларын бүтүн јардымчы васитәләринин һәдсиз кәркинләшмәсинә сәбәб олур. Бунун нәтичәсидир ки, белә бир дөвр ифласдан габаг кәлир.

Нүмарча суал верирләр (В. А. 1857): «1520. Демәли, тәдавүл едән векселләрин мигдары фаизин сәвијјәси илә бирликдә ми артыр? — Көрүнүр беләдир. 1522. Сакит, ади вахтларда баш китаб һәгиги мүбадилә аләтидир; лакин чәтинликләр башландыгда, мәсәлән, мәним көстәрдијим шәраитдә банк учотунун нормасы јүксәлдији заман... бу вахт әмәлијјатлар өз-өзүнә дөнүб векселләр јазмагдан ибарәт олур; бу векселләр ичра олунмуш сөвдә үчүн гануни сүбут вәзифәсини ифа етмәјә даһа чох јарарлы олмагдан башга, кәләчәк алгыларын ичрасы үчүн дә әлверишлидир вә һәр шејдән әввәл капитал әлдә едилмәси үчүн кредит аләти кими тәтбиг олуна биләр». — Буна бир дә белә бир чәһәт әлавә олунур: бир һалда ки, аз-чох горхулу шәраитдә банк өз учот нормасыны галдырыр — бунун нәтичәсиндә исә ејни заманда банкын өз учот етдији векселләрин мүддәтини мәһдудлашдырачағы јәгинләшир, — үмуми бир ваһимә башланыр ки, бу һал crescendo давам едәчәкдир [кетдикчә даһа чох күчләнәчәкдир]. Буна көрә дә һәр кәс вә биринчи нөвбәдә кредит рытсары кәләчәји нәзәрә алмаға [die Zukunft zu diskontieren] вә һазырда өз сәрәнчамына мүмкүн олдуғу гәдәр кредит вәсаити алмаға чәһд едир. Беләликлә, јухарыда көстәрилән сәбәбләрдән о нәтичә чыхыр ки, һәм идхал едилмиш, һәм дә ихрач едилмиш нәчиб металын тәкчә мигдары өз тә'сирини өзлүјүндә көстәрмир; лакин о, бир тәрәфдән, нәчиб металын пул формасында капитал олмаг е'тибарилә малик олдуғу спесифик характери сајәсиндә өз тә'сирини көстәрир, дикәр тәрәфдән исә о, титрәк тәрәзинин бир көзүндәки шејә әлавә едилдикдә онун һәмин көзүнү бир тәрәфә гәт'и әјмәк үчүн кифајәт едән бир ләләк кими тә'сир көстәрир; онун тә'сир көстәрмәсинин сәбәби будур ки, бу вә ја дикәр тәрәфә һәр чүр әлавәнин һәллედичи әһәмијјәти олдуғу шәраитдә башланыр. Бу сәбәбләр олмасајды, әсла баша дүшүлмәзди ки, нечә олур, мисал үчүн, 5—8 милјон ф. стерлинглик бир мәбләғин ахыб кетмәси аз-чох нәзәрә чарпан бир тә'сир көстәрир, тәчрүбәнин көстәрдији исә беләдир ки, бу вахтадәк һәмин һүдуд ашылмамышдыр; капиталын белә чүз'и мигдарда, Инкилтәрәдә орта һесабла чәрәјан едән һәтта 70 милјон гызыла нисбәтән чох чүз'и бир мигдарда артмасы вә ја азалмасы истеһсалын Инкилтәрәдәки һәчмдә олдуғу бир шәраит-

дә, әлбәттә, јохалан бир дәрәчәдә кичик кәмијјәтдир[17]. Лакин мәһз кредитин вә банк системинин инкишафы, — бир тәрәфдән, пул капиталын һамысыны истеһсалын хидмәтинә вермәјә чалышан (јахуд, ејни мәгсәддән ибарәт олараг, һәр чүр пул кәлирини капитала чевирмәјә чалышан) вә, дикәр тәрәфдән, тсиклин мүәјјән фазасында метал еһтијатыны онун өз өһдәсинә дүшән функсијалары јеринә јетирмәсинә даһа имкан вермәјәчәк бир минимума чатдыран мәһз һәмин инкишаф етмиш кредит вә банк системи бүтүн организмин һәддән артыг һәссаслығыны јарадыр. Истеһсалын ашағы инкишаф пилләсиндә дәфинәнин өз орта кәмијјәтинә нисбәтән артмасы вә ја азалмасы нисби мә'нада әһәмијјәтсиз бир һалдыр. Һабелә гызылын һәтта хејли чох ахыб кетмәси дә, сәнаје тсиклинин бөһранлы дөвруңдә баш вермирсә, нисбәтән чүз'и тә'сир көстәрир.

Јухарыда вердијимиз изаһатда биз, әкин мәһсулу гытлығы вә и. а. нәтичәсиндә металын ахыб кетмәјә башламасы һалларындан сәрф нәзәр етмишдик. Бурада истеһсал мүвазинәтинин бөјүк мигјасда вә гәфләтән позулмасы, — гызылын ахыб кетмәсиндә ифадә олунан бу һал, — өз нәтичәләринин әтрафлы изаһыны тәләб етмир. Бу чүр позулма вахты истеһсалын јүксәк тәзјиг алтында ишләдији дөврлә нә гәдәр чох бир вахта дүшүрсә, һәмин нәтичәләр бир о гәдәр бөјүк олур.

Бундан башга биз, нәгд металын банкнотлары гызыла дәјишдирмәк үчүн тә'минат олмаг вә бүтүн кредит системинин мәһвәри олмаг функсијасыны да кәнарда бурахмышдыг. Мәркәзи банк кредит системинин мәһвәридир. Метал еһтијатынын өзү дә банкын мәһвәридир[18]. I китабын III фәслиндә, тә'дијә васитәси тәдгиг едилиркән көстәрилмиш олдуғу кими, кредит системинин монетар системинә чеврилмәси лабүддүр. Тук да, Лојд-Оверстон да е'тираф едирләр ки, бөһранлы заманда метал базиси әлдә сахламаг үчүн чох бөјүк мигдарда реал сәрвәти гурбан вермәк лазым-

[17] Мәсәлән, Векелинин мәзәли чавабына бах; о дејир ки, 5 милјон гызылын ахыб кетмәси капиталын ејни мәбләғдә азалмасы демәкдир; о бунунла елә һадисәләри изаһ етмәјә чалышыр ки, бунлар һәгиги сәнаје капиталынын гијмәтләри һәдсиз дәрәчәдә чох галхдығда вә ја дүшдүкдә, бу капитал һәдсиз дәрәчәдә чох кенишләндикдә вә ја мәһдудлашдығда баш *вермир*. Дикәр тәрәфдән, һәмин һадисәләри реал капитал (өз мадди үнсүрләри чәһәтдән көтүрүлән бу капитал) күтләсинин кенишләнмәсинин вә ја мәһдудлашмасынын билаваситә әламәтләри кими көстәрмәк чәһди дә ејни дәрәчәдә мәзәлидир.

[18] Нумарч (B. A. 1857): «1364. Инкилис банкынын метал еһтијаты һәгигәтдә... мәркәзи еһтијатдыр вә ја мәркәзи метал дәфинәсидир, өлкәнин бүтүн мүәссисәләри онун әсасында апарылыр. Бу, нечә дејәрләр, елә бир мәһвәрдир ки, өлкәнин бүтүн иш һәјаты онун әтрафында һәрләнир; өлкәдәки бүтүн башга банклар Инкилис банкыны елә бир мәркәзи дәфинә вә ја мәнбә һесаб едирләр ки, өз чинкилтили сиккә еһтијатларыны һәмин мәнбәдән әлдә етмәли олурлар, һәм дә харичи вексел мәзәннәсинин тә'сири һәмишә мәһз бу дәфинәјә вә бу мәнбәдә әкс едир».

дыр. Мүбаһисә јалныз һәмин лабүдлүк барәсиндәки бә'зи плјус вә ја минус әтрафында, она гаршы чох вә ја аз расионал һәрәкәт едилмәси әтрафында кедир[19]. Бүтүн истеһсала нисбәтән әһәмијјәтсиз бир мигдар метал бүтүн системин тәмәл дашы һесаб олунур. Бөһранлар заманы онун бу «мәһвәр» характеринин чох дәһшәтли тәзаһүрүндән һәлә данышмајараг, бурадан чох чазибәдар бир нәзәри дуализм мејдана чыхыр. Маарифли игтисад нә гәдәр ки, «капиталдан» алиманә [ex professo] дәм вурур, гызылы вә күмүшү капиталын һәгигәтдә сон дәрәчә әһәмијјәтсиз вә фајдасыз формасы һесаб едиб онлара бөјүк бир һәгарәтлә бахыр. Һәмин игтисад елә ки, банк иши барәсиндә данышмаға башлајыр, дәрһал бунларын һамысы тамамилә дәјишилир вә гызылла күмүш par excellence [әсас е'тибарилә] капитал олур ки, буну да әлдә сахламаг үчүн бүтүн башга капитал вә әмәк нөвләрини гурбан вермәк лазым кәлир. Бәс гызыл вә күмүш сәрвәтин дикәр формаларындан [Gestalten] нә илә фәргләнир? Дәјәрин кәмијјәти илә фәргләнмир, чүнки дәјәрин кәмијјәти гызылда вә күмүшдә маддиләшмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Онлар јалныз сәрвәтин мүстәгил тәчәссүмү кими, сәрвәтин *ичтимаи* характеринин ифадәси кими фәргләнир. {Чәмијјәтин сәрвәти, һәмин сәрвәтин хүсуси мүлкијјәтчиләри олан јалныз ајры-ајры шәхсләрин сәрвәти кими мөвчуддур. Бу сәрвәт јалныз она көрә ичтимаи сәрвәт кими тәзаһүр едир ки, һәмин ајры-ајры шәхсләр өз тәләбатыны өдәмәк үчүн кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләрини өз араларында мүбадилә едирләр. Капиталист истеһсалында һәмин шәхсләр буну анчаг пул васитәсилә едә билирләр. Беләликлә, ајры-ајры шәхсләрин сәрвәти јалныз пул васитәсилә ичтимаи сәрвәт кими вүчуда кәлир; һәмин сәрвәтин ичтимаи тәбиәти пулда, бу шејдә тәчәссүм етмишдир. — *Ф. Е.*} Демәли, һәмин сәрвәтин бу ичтимаи варлығы кәнар бир шеј кими, ичтимаи сәрвәтин һәгиги үнсүрләри илә јанашы вә онлардан харичдә мөвчуд олан бир шеј, бир чисим, бир әмтәә кими тәзаһүр едир. Нә гәдәр ки, истеһсал фасиләсиз давам едир, бу унудулур. Сәрвәтин ичтимаи формаларындан бири олан кредит, пулу сыхышдырыб арадан чыхарыр вә онун јерини гәсб едир. Мәһз истеһсалын ичтимаи характеринә олан е'тимадын нәтичәсидир ки, мәһсулларын пул формасы ани вә идеал бир шеј кими, садә бир тәсәввүр кими нәзәрә кәлир. Лакин кредит сарсыдыгда, — мүасир сәнаје тсиклиндә исә бу фаза лабүд баш верир, — дәрһал бүтүн реал сәрвәт бирдән-бирә һәгигәтән ләнкимәдән пула, гызыла вә күмүшә чев-

---

[19] «Беләликлә, әмәли чәһәтдән онларын һәр икиси, Тук да, Лојд да гызыла һәддән артыг тәләб олмасыны арадан галдырмаг үчүн, фаиз дәрәчәсинин јүксәлдилмәси вә капитал борч верилмәсинин азалдылмасы васитәсилә вахтында кредити мәһдудлашдырмаға әл атардылар. Анчаг Лојд өз иллүзијалары илә ағыр вә һәтта тәһлүкәли {ганунверичиликлә} мәһдудијјәтләр вә сәрәнчамлар јарадыр» («Economist», 1847, сәһ. 1418).

рилмәлидир; бу, ағылсыз тәләбдир, лакин системин өзүндән лабүддән ирәли кәлән бир тәләбдир. Һалбуки бу әчаиб тәләбләри өдәмәли олан бүтүн гызыл вә күмүш банкын зирзәмиләриндә сахланан јалныз бир нечә милјондан ибарәт бир мәбләғ тәшкил едир[20]. Беләликлә, гызылын ахыб кетмәси һәрәкәтиндә белә бир һал хүсуси кәскинликлә ашкара чыхыр ки, истеһсал бир ичтимаи истеһсал кими һәгигәтдә ичтимаи нәзарәтә табе едилмәмишдир, — белә бир формада ашкара чыхыр ки, сәрвәтин ичтимаи формасы сәрвәтин өзүндән асылы олмајараг ондан кәнар бир *шеј* кими мөвчуддур. Капиталист системи үчүн һәгигәтдә бу, өзүндән даһа габагкы истеһсал системләри илә, — әмтәә тичарәтинә вә хүсуси мүбадиләјә әсасланмыш системләрлә, — бир нөв үмуми чәһәт тәшкил едир. Лакин јалныз капиталист системи шәраитиндә бу ән кәскин тәзаһүр едир, һәм дә ән ејбәчәр формада чәфәнк бир зиддијјәт вә мә'насызлыг шәклиндә тәзаһүр едир, чүнки 1) капиталист системиндә билаваситә истеһлак дәјәри үчүн олан истеһсал, истеһсалчынын өзүнүн истеһлакы үчүн олан истеһсал башга системләрдәкиндән даһа чох арадан галдырылмышдыр вә, демәли, сәрвәт јалныз, истеһсалла тәдавүлүн чулғашмасы кими ифадә олунан ичтимаи просес һалында мөвчуддур; 2) чүнки кредит системи инкишаф етдикчә капиталист истеһсалы һәмин метал сәрһәди, сәрвәтин вә онун һәрәкәтинин ејни заманда һәм madди, һәм дә фантастик сәрһәди олан бу сәрһәди мәһв етмәјә фасиләсиз сурәтдә чалышыр, — лакин һәр дәфә бу сәрһәдә тохундугда өз башы јарылыр.

Бөһран заманы белә бир тәләб јараныр ки, бүтүн вексelләр, гијмәтли кағызлар, әмтәәләр бирдән-бирә банк пулларына, банк пуллары да гызыла чеврилә билсин.

II. ВЕКСЕЛ МӘЗӘННӘСИ.

{Пул металынын бејнәлмиләл һәрәкәтинин барометри, мә'лум олдуғу үзрә, вексел мәзәннәсиндән ибарәтдир. Әкәр Инкилтәрәнин Алманијаја тә'дијә етмәли олдуғу мәбләғ Алманијанын Инкилтәрәјә тә'дијә етмәли олдуғундан артыгдырса, онда Лондонда марканын стерлинглә ифадә олунан гијмәти јүксәлир, Һамбургда вә Берлиндә исә фунт стерлингин марка илә ифадә олунан гијмәти дүшүр. Әкәр Инкилтәрәнин Алманијаја олан бу тә'дијә

[20] «Сиз тамамилә разысынызмы ки, гызыла олан тәләби дәјишдирмәк үчүн фаиз дәрәчәсини јүксәлтмәкдән башга һеч бир јол јохдур? — Чепмен {Оверенд, Гарнеј вә К° адлы бөјүк биллброкер фирмасынын иштиракчысы}: Бәли, мән белә зәнн едирәм. Әкәр бизим гызыл еһтијатымыз мүәјјән нөгтәјә енирсә, онда бизим үчүн ән јахшы тәдбир ондан ибарәт ола биләр ки, дәрһал һарај салыб дејәк: биз баш ашағы сүрүшүрүк, буна көрә дә һәр кәс харичә гызыл көндәрмәк истәјирсә, гој буну өз риски илә етсин». — В. А. 1857. Ифадә № 5057.

тәәһһүдләринин артыглығы јенидән, мисал үчүн, Алманијанын Инкилтәрәдә алдығы әмтәәләрин артыглығы нәтичәсиндә тәнләшмирсә, онда марка һесабы илә Алманијанын үстүнә верилән векселләрин стерлинглә ифадә олунан гијмәти о вахтадәк јүксәлмәлидир ки, нәһајәт Инкилтәрәдән Алманијаја вексел әвәзинә метал көндәрмәк — гызыл пул вә ја гызыл күлчәси көндәрмәк — әлверишли олсун. Ишин типик кедиши беләдир.

Әкәр нәчиб металын бу ихрачы артыб даһа бөјүк мигдара чатса вә узун мүддәт давам етсә, бу һал Инкилтәрәнин банк еһтијатында экс едәчәк, она көрә дә Инкилтәрәнин пул базары, биринчи нөвбәдә Инкилис банкы горујучу тәдбирләр көрмәли олачагдыр. Бу тәдбирләр, көрдүјүмүз кими, башлыча олараг фаиз дәрәчәсинин јүксәлдилмәсиндән ибарәтдир. Гызыл хејли ахыб кетдикдә адәтән пул базарында чәтинликләр башланыр, јә'ни пул формасында олан борч капиталына тәләб тәклифи хејли өтүб кечир, бурадан да јүксәк фаиз сәвијјәси өзлүјүндә әмәлә кәлир; беләликлә, Инкилис банкынын гојдуғу дисконт нормасы мөвчуд вәзијјәтә ујғун олур вә базарда һәјата кечир. Лакин елә һаллар олур ки, металын ахыб кетмәси сөвдәләрин ади комбинасијалары нәтичәсиндә дејил, башга комбинасијалар (мәсәлән, харичи дөвләтләрин борч алмасы, харичдә капитал гојулушу вә и. а.) нәтичәсиндә баш верир вә бу заман Лондон пул базарынын вәзијјәти фаиз нормасынын әһәмијјәтли јүксәлишини өзлүјүндә һеч дә доғрултмур; бу һалда Инкилис банкы әввәлчә «ачыг базарда» күчлү борчлар васитәсилә, адәтән дејилдији кими, «пулу аз тапылан етмәли», беләликлә дә сүн'и сурәтдә елә бир вәзијјәт јаратмалы олур ки, бу заман фаизин јүксәлмәси доғрулмуш олур, ја да зәрури олур; бу, онун үчүн илдән-илә чәтинләшән бир маневрдир. — *Ф. Е.* }

Фаиз сәвијјәсинин јүксәлмәсинин вексел мәзәннәсинә нечә тә'сир көстәрдији, 1857-чи ил ашағы палата комиссијасы гаршысында банк ганунверичилији һаггында верилмиш ашағыдакы ифадәләрдән көрүнүр (B. A. вә ја B. C. 1857 кими ситат кәтирилмишдир).

Чон Стүарт Милл: «2176. Ишләрдә чәтинликләр башландыгда... гијмәтли кағызларын мәзәннәси хејли дүшүр... әчнәбиләр бурада, Инкилтәрәдә дәмир јол сәһмләри алмаг тапшырығы верирләр, јахуд харичи дәмир јол сәһмләринин инкилис мүлкијјәтчиләри бу сәһмләри харичдә сатырлар... гызыл көндәрилмәси мүвафиг һәчмдә арадан галхыр. — 2182. Банкирләрдән вә гијмәтли кағыз алверчиләриндән ибарәт бөјүк вә зәнкин бир синиф, — мухтәлиф өлкәләр арасында фаиз нормасынын вә коммерсија барометри тәзјигинин (pressure) тәнләшдирилмәси исә бунларын васитәсилә әлдә едилир,... — даим фүрсәт ахтарыр ки, гијмәтләринин галхачағы көзләнилән гијмәтли кағызлары алыб јығсын... Бу гијмәтли кағызлары алмаг үчүн әлверишли јер исә

һәмишә, харичә гызыл көндәрән өлкәдән ибарәт олачагдыр. — 2184. Бу кими капитал гојулушлары 1847-чи илдә хејли кениш мигјасда тәтбиг олунурду, гызылын ахыб кетмәсини азалтмаг үчүн кифајәт едирди».

Инкилис банкынын кечмиш мүдири, 1838-чи илдән исә онун дирексија үзвү Ч. Г. Һөббард: «2545. Авропанын ән мүхтәлиф пул базарларында тәдавүл едән... күлли мигдар Авропа гијмәтли кағызлары вардыр, буна көрә дә базарлардан бириндә һәмин кағызларын дәјәри 1 вә ја 2% ашағы дүшдүкдә дәрһал бу кағызлары алырлар ки, онларын дәјәринин һәлә ашағы дүшмәмиш олдуғу башга базарлара көндәрсинләр. — 2565. Инкилис тачирләринә харичи өлкәләрин чохму борчу вардыр? — Олдугча чох. — 2566. Демәли, тәкчә һәмин борчларын алынмасы Инкилтәрәдә чох бөјүк капитал јығымынын сәбәбини кифајәт дәрәчәдә изаһ етмиш олардым? — 1847-чи илдә биз өз вәзијјәтимизи ән нәһајәт онунла бәрпа етдик ки, Американын вә Русијанын бизим өлкәмизә олан филан гәдәр милјон кечмиш борчуну ләғв етдик». {О заман Инкилтәрә дә тахыл үчүн һәмин өлкәләрә «филан гәдәр милјон» борчлу иди вә о да инкилис борчлуларынын ифласлары васитәсилә һәмин борчун чох һиссәсини «ләғв етмәк» фүрсәтини әлдән гачырмады. Јухарыда, XXX фәсил, 31-чи сәһифәдә, банк гануну һаггындакы 1857-чи ил һесабатына бах*.} — «2572. 1847-чи илдә Инкилтәрә илә Петербург арасында мәзәннә чох јүксәк иди. Гануни һәддән артыг олараг {вә гызыл еһтијаты илә тә'мин едилмәдән} 14 милјонлуг банкнот бурахмаг ихтијарыны банка верән һөкумәт сәрәнчамы е'лан едилдији заман учот дәрәчәсинин 8 фаиздә сахланмасы шәрт гојулмушду. Белә бир анда вә белә бир учот дәрәчәси шәраитиндә гызылы Петербургдан Лондона кәтиртмәк вә кәлиб чатдыгда ону, сатылмыш гызыл мүгабилиндә верилән үч ајлыг векселләрин вахты гуртаранадәк 8% һесабы илә борч вермәк хејирли иди. — 2573. Һәр чүр гызыл әмәлијјатында мүхтәлиф чәһәтләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Иш вексел мәзәннәсиндән вә {гызылын мүгабилиндә верилмиш} векселин вахты гуртаранадәк пулун нечә фаизлә гојула биләчәјиндән асылыдыр}».

АСИЈА ИЛӘ ВЕКСЕЛ МӘЗӘННӘСИ.

Ашағыдакы чәһәтләр әһәмијјәтлидир, она көрә ки, бунлар бир тәрәфдән, көстәрир ки, Асија илә вексел мәзәннәсинин әлверишсиз олдуғу шәраитдә нә сурәтлә Инкилтәрә о өлкәләрин һесабына өзүнү тә'мин етмәлидир ки, һәмин өлкәләр Асијадан идхалы Инкилтәрәнин васитәчилији илә өдәјир. Дикәр тәрәфдән, она көрә ки, ч. Вилсон бурада јенә сарсаглыгла чәһд едиб нәчиб метал ихрачынын вексел мәзәннәсинә тә'сирини үмумијјәтлә капитал

* Бах: бу чилд, сәһ. 509. *Ред.*

ихрачынын вексел мәзәннәсинә тә'сири илә ејниләшдирмәк истәјир, һәм дә һәр ики һалда тә'дијә вә ја алгы васитәси олан ихрачдан дејил, капитал гојмаг мәгсәдилә едилән ихрачдан бәһс олунур. Һәр шејдән әввәл өзлүјүндә ајдындыр ки, әкәр дәмир јол чәкилмәсинә гојмаг мәгсәдилә Һиндистана истәр нәчиб метал шәклиндә, истәрсә дәмир релсләр шәклиндә филан гәдәр милјон фунт стерлинг көндәрилирсә, онда бунларын һәр икиси ејни мәбләғдә капиталын бир өлкәдән башгасына көчүрүлмәсинин јалныз мүхтәлиф формаларыдыр; јә'ни биз бурада капиталын елә бир формада көчүрүлмәсини көрүрүк ки, бу көчүрүлмә ади тичарәт сөвдәләри сырасына дахил дејилдир вә ихрач едән өлкә бунун мүгабилиндә анчаг сонралар һәмин дәмир јолларын вүсулундан әлдә едиләчәк иллик кәлирдән башга һеч бир өдәниш көзләјә билмәз. Әкәр белә бир ихрач нәчиб метал формасында баш верирсә бунун сәбәби мәһз одур ки, бу нәчиб металдыр, демәли, борч үчүн билаваситә јарарлы олан пул капиталдыр вә бүтүн пул системинин базисидир, белә бир ихрач — һеч дә һөкмән һәр чүр шәраитдә дејил, јалныз јухарыда көстәрилән шәраитдә белә бир ихрач, — нәчиб метал ихрач едән өлкәдә пул базарына, демәли, һабелә фаизин сәвијјәсинә дә билаваситә тә'сир көстәрмиш олар. О һабелә вексел мәзәннәсинә ејни дәрәчәдә билаваситә тә'сир көстәрәр. Нәчиб метал јалныз мәһз о заман вә о һалда көндәрилир ки, бу заман Лондон пул базарында, мисал үчүн, Һиндистанын үстүнә тәклиф едилән векселләр бу чүр фөвгәл'адә пул бәратларынын ичрасы үчүн кифајәт етмир. Демәли, Һиндистанын үстүнә верилән векселләрә тәләб тәклифдән артыгдыр вә, беләликлә, һазырда мәзәннә Инкилтәрәнин әлејһинә чеврилирсә, бунун сәбәби Инкилтәрәнин Һиндистана борчлу олмасы дејил, Инкилтәрәнин Һиндистана фөвгәл'адә мәбләғләр көндәрмәли олмасыдыр. Әкәр Һиндистана нәчиб металын белә ихрачы хејли мүддәт давам едирсә, онда бу ихрач инкилис әмтәәләринә Һиндистанын тәләбинин артмасына сәбәб олур, чүнки Һиндистанын Авропа әмтәәләри истеһлак етмәк габилијјәтини долајысы илә јүксәлдир. Әксинә, әкәр капитал релс вә и. а. шәклиндә ихрач едилирсә, бу һал вексел мәзәннәсинә әсла тә'сир көстәрә билмәз, чүнки бу һалда Һиндистан бунун мүгабилиндә һеч бир әкс тә'дијә ичра етмәли олмур. Јенә ејни сәбәбә көрә бу һал пул базарына да һеч бир тә'сир көстәрмәз. Вилсон белә бир тә'сирин олдуғуну онунла сүбут етмәјә чалышыр ки, бу кими фөвгәл'адә мәсрәфләр пул борчларына әлавә тәләб доғурмалы, беләликлә дә фаизин сәвијјәсинә тә'сир көстәрмәлидир. Бу, баш верә биләр; лакин бунун һәр бир шәраитдә баш вермәли олдуғуну иддиа етмәк әсла дүзкүн олмазды. Релсләр һараја көндәрилмиш олса вә һарада — истәр Инкилтәрә торпағында, истәрсә Һиндистан торпағында — дөшәнилмиш олса, бунлар һәр һалда Инкилтәрә истеһсалынын мүәјјән саһәдә јалныз мүәјјән дәрәчәдә кенишләнмәси де-

мәкдир. Истеһсалын артмасы, һәтта чох кениш мигјасда артмасы фаиз сәвијјәси јүксәлмәдән баш верә билмәз, дејә иддиа етмәк мә'насыз оларды. Ола биләр ки, пул борч верилмәси артсын, јә'ни кредит әмәлијјатларынын дахил олдуғу сөвдәләрин мәчмусу артсын; лакин бу әмәлијјатлар мөвчуд фаиз сәвијјәсинин дәјишилмәз галдығы шәраитдә арта биләр. Инкилтәрәдә 40-чы илләрдә дәмир јол чәкмәк һәрислији заманы мәһз белә иди. Фаизин сәвијјәси јүксәлмәмишди. Демәли, тамамилә ајдындыр ки, һәгиги капиталдан бәһс олунурса, јә'ни бу һалда әмтәәләрдән бәһс олунурса, һәмин әмтәәләр истәр харичә көндәрилмәк үчүн, истәрсә дахили истеһлак үчүн нәзәрдә тутулмуш олсун, пул базарына көстәрилән тә'сир тамамилә ејни олачагдыр. Јалныз о һалда фәрг әмәлә кәлә биләрди ки, Инкилтәрәнин харичдә тәтбиг етдији капиталлар онун коммерсија ихрачыны, јә'ни өдәнилмәли олан вә, демәли, капиталын керијә ахыб кәлмәсинә сәбәб олан ихрачыны ихтисар етмиш олајды, јахуд һәмин капитал мәсрәфләри артыг үмумијјәтлә кредитин һәддән артыг кәркинләшмәсинин вә еһтикар әмәлијјатлары башланмасынын әламәти олајды.

Сонра Вилсон суаллар верир, Нүмарч да чаваб верир.

«1786. Габагда сиз Шәрги Асија үчүн күмүшә тәләб барәсиндә дединиз ки, сизин фикринизчә, Шәрги Асија арасы кәсилмәдән күлли мигдар метал еһтијаты көндәрилдијинә бахмајараг, Һиндистанла вексел мәзәннәси Инкилтәрә үчүн әлверишлидир; буна сизин әсасларыныз вармы? — Әлбәттә... Мәним фикримчә, Бирләшмиш краллығын 1851-чи илдә Һиндистана ихрачынын һәгиги дәјәри 7 420 000 ф. стерлингә чатмышды. Бураја India House* вексelләринин мәбләғини, јә'ни Ост-Һинд компанијасынын өз хәрчләрини өдәмәк үчүн Һиндистандан барат етдији фондларын мәбләғини әлавә етмәк лазымдыр. Нәзәрдән кечирилән илдә бу тратталар 3 200 000 ф. ст. тәшкил етмишдир, белә ки, Бирләшмиш краллығын Һиндистана ихрачынын үмуми дәјәри 10 620 000 ф. стерлингә бәрабәр олмушдур. 1855-чи илдә... әмтәә ихрачынын һәгиги дәјәри артыб 10 350 000 ф. стерлингә чатмышды; India House-ун тратталары 3 700 000 ф. ст. тәшкил етмишди; демәли, бүтүн ихрач 14 050 000 ф. ст. иди. Мәнә елә кәлир ки, 1851-чи илдә Һиндистандан Инкилтәрәјә идхал едилмиш әмтәәләрин һәгиги дәјәрини мүәјјән етмәјә имканымыз јохдур; лакин әлимиздә 1854-чү вә 1855-чи илләрә аид белә мә'лумат вардыр. 1855-чи илдә Һиндистандан Инкилтәрәјә идхал едилмиш әмтәәләрин бүтүн һәгиги дәјәри 12 670 000 ф. ст. иди, бу мәбләғ исә, 14 050 000 ф. стерлинглик ихрачла мүгајисә едилдикдә, һәмин ики өлкә арасындакы билаваситә тичарәтдән Инкилтәрәнин хејринә 1 380 000 ф. стерлинглик салдо верир».

Вилсон бу барәдә дејир ки, вексел мәзәннәләринә билаваситә

---

* Ост-Һинд компанијасынын идарәси. *Ред.*

тичарәт дә тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Һиндистандан Австралијаја вә Шимали Америкаја едилән ихрач Лондонун үстүнә верилән тратталарла өдәнилир, буна көрә дә вексел мәзәннәсинә онун көстәрдији тә'сир һәмин әмтәәләрин билаваситә Һиндистандан Инкилтәрәјә кәлмәси һалында көстәриләчәк тә'сирин тамамилә ејни олур. Сонра, әкәр Һиндистанла Чини бирликдә көтүрсәк, баланс Инкилтәрә үчүн әлверишсиз чыхар, чүнки Чин алдығы тирјәк үчүн Һиндистана даим бөјүк мәбләғләр вермәли олур, Инкилтәрә исә Чинә тә'дијәләр вермәли олур, белә ки, мәбләғләр бу долајы јолла Инкилтәрәдән Һиндистана кедир (1787, 1788).

1791. Вилсон сорушур ки, капитал һәм «дәмир јол релсләри вә локомотивләр формасында, һәм дә метал пул формасында ихрач едилдији» тәгдирдә вексел мәзәннәсинә көстәрилән тә'сир һәр ики һалда бир-биринин ејними олар. Нүмарч буна тамамилә дүзкүн чаваб верир: дәмир јол чәкилмәси үчүн сон илләр әрзиндә Һиндистана көндәрилмиш олан 12 милјон ф. ст., Һиндистанын Инкилтәрәјә мүәјјән мүддәтләрдә вермәли олдуғу иллик рентанын сатын алынмасына кетмишдир. «Нәчиб металын базара билаваситә көстәрдији тә'сирә кәлдикдә исә, һәмин 12 милјон ф. стерлинкин сәрф едилмәси јалныз о һалларда белә тә'сир көстәрә биләр ки, метал һәгиги мәсрәфләр үчүн пул шәклиндә ихрач едилмәли олсун».

1797. {Векелин сорушур:} «Әкәр бу дәмирин (релсләрин) мүгабилиндә һеч бир варидат олмурса, онда вексел мәзәннәсинә бунун тә'сир көстәрмәсиндән нечә данышмаг олар? — Мән зәнн етмирәм ки, мәсрәфләрин әмтәә шәклиндә ихрач едилән һиссәси вексел мәзәннәсинин вәзијјәтинә тә'сир көстәрмиш олсун... ики өлкә арасында вексел мәзәннәсинә, — демәк олар анчаг, — бир өлкәнин тәклиф етдији тәәһһүднамәләрин вә ја векселләрин мигдарына нисбәтән дикәр өлкәдә бунун мүгабилиндә тәклиф едилән тәәһһүднамәләрин вә ја векселләрин мигдары тә'сир көстәрир; вексел мәзәннәси һаггында расионал нәзәријјә беләдир. 12 милјонун көндәрилмәсинә кәлдикдә, һәмин 12 милјона әввәлчә бурада јазылмышдыр; әкәр һәмин сөвдә бүтүн бу 12 милјонун Кәлкәтәдә, Бомбејдә вә ја Мәдрәсдә чинкилтили сиккә шәклиндә тәтбиг едилдији бир сөвдә олсајды... бирдән белә бир тәләб һәм күмүшүн гијмәтинә, һәм дә вексел мәзәннәсинә сарсыдычы тә'сир көстәрмиш оларды — бу тамамилә она бәнзәр ки, сабаһ Ост-Һинд компанијасы билдирмиш олајды ки, өз тратталарыны 3 милјондан артырыб 12 милјона чатдырыр. Лакин һәмин 12 милјонун јарысы... Инкилтәрәдә әмтәәләр... дәмир релс, тахта-шалбан вә дикәр материаллар алынмасына... сәрф едилмишдир... бу — Инкилтәрәнин өзүндә инкилис капиталынын мүәјјән чешид әмтәәләрә сәрф едилмәсидир ки, һәмин әмтәәләр дә Һиндистана көндәрилир вә иш бунунла гуртарыр — 1798. {Векелин:} Лакин дәмир јоллар үчүн лазым олан бу әмтәәләрин, дәмирин вә ағачын истеһсалы харичи

әмтәәләрин күчлү истеһлакына сәбәб олур, бу исә вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрә биләрдими? — Әлбәттә».

Вилсон белә бир фикир ирәли сүрүр ки, дәмир әсас е'тибарилә әмәји тәмсил едир, бу әмәк үчүн верилмиш музд исә әсас е'тибарилә, идхал олунмуш әмтәәләрдән ибарәтдир (1799); о сонра сорушур:

«1801. Лакин үмумијјәтлә десәк: әкәр һәмин идхал олунмуш әмтәәләрин истеһлак олунмасы васитәсилә истеһсал едилән әмтәәләр елә бир гајда илә ихрач олунурса ки, бунларын мүгабилиндә биз мәһсул шәклиндә вә ја һәр һансы башга бир шәкилдә һеч бир шеј алмырыг, — онда бу һал мәзәннәни бизим үчүн әлверишсиз етмәзми? — Бу үмуми вәзијјәт мәһз, күчлү дәмир јол чәкилдији заманларда Инкилтәрәдәки вәзијјәтә {1845} мүтабигдир. Далбадал үч, дөрд вә ја беш ил әрзиндә сиз дәмир јоллара 30 милјон ф. ст. гојмушдунуз вә бу мәбләғин, демәк олар һамысы әмәк һаггына кетмишди. Үч ил әрзиндә дәмир јоллар чәкилмәсиндә, локомотив, вагон һазырланмасында, вағзаллар тикилмәсиндә сиз, бирликдә көтүрүлән бүтүн фабрик рајонларындакындан артыг мигдар адам сахламышдыныз. Бу адамлар... өз әмәк һаггыны чаја, гәндә, спиртли ичкиләрә вә башга харичи әмтәәләрә хәрчләјирдиләр; һәмин әмтәәләри идхал етмәк лазым кәлирди, лакин шүбһәсиздир ки, бу бөјүк мәсрәфләрин едилдији бүтүн мүддәт әрзиндә Инкилтәрә илә башга өлкәләр арасындакы вексел мәзәннәсиндә әһәмијјәтли дәјишиклик олмамышды. Нәчиб металларын ахыб кетмәси мүшаһидә олунмурду, әксинә, бу металларын ахыб кәлмәси һаллары вар иди».

1802. Вилсон исрар едиб дејир ки, Инкилтәрә илә Һиндистан арасындакы тичарәт балансында мүвазинәт вә мәзәннә al pari [паритетә бәрабәр] олдугда фөвгәл'адә мигдарда дәмир вә локомотив ихрачы «Һиндистанла олан вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрмәлидир». Нүмарч разылаша билмир ки, нә үчүн белә олмалыдыр, зира ихрач едилән релсләр капитал гојулушу демәкдир вә Һиндистан һәмин релсләрин пулуну бу вә ја дикәр шәкилдә өдәмәли олмур; буна әлавә олараг о дејир: «Мән о фикирлә разыјам ки, һеч бир өлкә өзүнүн тичарәт етдији бүтүн өлкәләрлә узун мүддәт әрзиндә әлверишсиз вексел мәзәннәсинә малик ола билмәз; бир өлкә илә әлверишсиз вексел мәзәннәси лабүд олараг дикәр өлкә илә әлверишли мәзәннә јарадыр». Вилсон буна ашағыдакы бајағы фикри гаршы гојур: «1803. Лакин капитал өзүнүн бир шәкилдә, јахуд башга шәкилдә көчүрүлмәсиндән асылы олмајараг ејни капиталлығында галмырмы? — Бәли, борч тәәһһүднамәләриндән бәһс олунурса, әлбәттә, беләдир. — 1804. Беләликлә, сиз истәр нәчиб метал, истәрсә әмтәә көндәрин, Һиндистанда дәмир јол чәкилишинин бурадакы капитал базарына тә'сири ејни олачагдыр вә капиталын дәјәрини ејнилә, бүтүн мәбләғ нәчиб метал шәклиндә ихрач едилдији һалдакы кими јүксәлдәчәкдир?»

Әкәр дәмирин гијмәти галхмамышса, бу һәр һалда ону сүбут едир ки, релсләрдәки «капиталын» «дәјәри» артмамышдыр. Бурада бир шејдән бәһс олунурса, о да пул капиталын дәјәридир, фаиз дәрәчәсидир. Вилсон истәрди ки, пул капиталла үмумијјәтлә капиталы ејниләшдирсин. Факт садәчә ондан ибарәтдир ки, Һиндистан дәмир јоллары үчүн Инкилтәрәдә 12 милјон јазылыш олмушдур. Вексел мәзәннәсинә бунун билаваситә һеч бир дәхли јохдур, һәмин 12 милјонун нәјә хәрчләнмәсинин дә пул базары үчүн фәрги јохдур. Әкәр пул базары әлверишли вәзијјәтдәдирсә, бу үмумијјәтлә һеч бир тә'сир көстәрмәјә биләр, нечә ки, 1844-чү вә 1845-чи илләрдә инкилис дәмир јоллары сәһмләринә јазылыш да она тә'сир көстәрмәди. Јох әкәр пул базарында мүәјјән дәрәчә сыхынты варса, онда бу һал фаиз сәвијјәсинә, әлбәттә, тә'сир көстәрә биләрди, лакин ону анчаг јүксәлтмәк мә'насында тә'сир көстәрә биләрди, Вилсонун нәзәријјәсинә көрә исә бу һал мәзәннәни Инкилтәрә үчүн даһа әлверишли етмәли иди, јә'ни нәчиб металын, — Һиндистана олмаса да, башга өлкәләрә — ихрач едилмәси мејлинә мане олмалы иди. Ч-б Вилсон бир мәсәләдән дикәринә сычрајыр. 1802-чи суалда о иддиа едир ки, вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрилмиш олмалыдыр; 1804-чү №-дә иддиа едир ки, «капиталын дәјәринә» тә'сир көстәрилир, — бунлар ики там мүхтәлиф шејдир. Фаизин сәвијјәси вексел мәзәннәсинә, вексел мәзәннәси дә фаизин сәвијјәсинә тә'сир көстәрә биләр, лакин буна бахмајараг, истәр мәзәннә дәјишилдикдә фаизин сәвијјәси, истәрсә фаизин сәвијјәси дәјишилдикдә мәзәннә сабит гала биләр. Белә бир фикир Вилсонун башына кирә билмир ки, харичә капитал көндәрилдикдә бу капиталын мәһз нә формада көндәрилмәси бу чүр фәргли тә'сир јарадыр, јә'ни капиталын формаларындакы фәргин, һәм дә капиталын мәһз пул формасынын белә бөјүк әһәмијјәти вардыр, бу исә маарифли игтисадын бахышларына сон дәрәчә зиддир. Нүмарч Вилсона биртәрәфли чаваб верир, зира Вилсонун диггәтинә әсла чатдырмыр ки, о, бирдән-бирә вә һеч бир әсас олмадан вексел мәзәннәсиндән фаизин һәчминә сычрајыр. Нүмарч һәмин 1804-чү суала белә гәт'ијјәтсиз мүтәрәддид бир чаваб верир: «Бир һалда ки, 12 милјон тапмаг лазымдыр, демәли, мәсәлә фаизин үмуми сәвијјәсинә аид олдугда, һәмин 12 милјонун нәчиб метал шәклиндәми, јохса материал шәклиндә көндәрилмәси, шүбһәсиз ки, әһәмијјәтсиздир. Мән јенә дә зәнн едирәм ки, {тамамилә әкс бир иддиаја кечмәк үчүн бу «јенә дә» сөзү пис дејил}, «бу һеч дә там әһәмијјәтсиз дејилдир» { бу әһәмијјәтсиздир, лакин һәр һалда әһәмијјәтсиз дејилдир}, «чүнки бир һалда 6 милјон ф. ст. дәрһал керијә ахыб кәлмиш оларды; дикәр һалда белә тезликлә ахыб кәлмәзди. Буна көрә дә һәмин 6 милјонун бурада өлкә дахилиндәми сәрф едиләчәји, јохса бүтүнлүклә ихрач едиләчәји бир гәдәр» { әчәб мүәјјәнликдир! } «фәргли олачагдыр». 6 милјон дәрһал керијә ахыб кәләрди иддиасынын мә'насы нә олмалыдыр? Әкәр 6 милјон ф. ст. Инкилтәрәдә хәрч-

ләнмишсә, бу пул Һиндистана көндәрилмәли олан релс, локомотив вә с. шәклиндә мөвчуддур ки, бунлар орадан керијә гајытмајачагдыр вә онларын дәјәри јалныз амортизасија јолу илә, јә'ни чох ләнк гајыдачагдыр, һалбуки, 6 милјон нәчиб метал бәлкә дә хејли тез in natura [натурал шәкилдә] гајыдар. Бир һалда ки, бу 6 милјон әмәк һаггына хәрчләнмишсә, онда демәли, јејилмишдир; лакин һәмин 6 милјон пул шәклиндә аванс едилмишдир вә бу пул әввәлки кими, өлкәдә тәдавүл едир вә ја еһтијат тәшкил едир. Ејни һал релс истеһсалчыларынын мәнфәәтинә вә 6 милјондан онларын сабит капиталыны өдәјән һиссәјә дә аиддир. Демәли, капиталларын гајытмасы һаггындакы икимә'налы ифадәни Нүмарч јалныз она көрә ишләтмишдир ки, ачыгча демәсин: пул өлкәдә галмышдыр вә бу пул борч верилән пул капитал кими фәалијјәт көстәрдији тәгдирдә пул базары үчүн фәрг (тәдавүлүн бәлкә дә даһа артыг мигдарда метал пул һәзм едә биләчәјини бир кәнара гојараг) јалныз ондадыр ки, һәмин пул *B* һесабына дејил, *A* һесабына хәрчләнир. Башга өлкәләрә капиталын нәчиб метал шәклиндә дејил, әмтәә шәклиндә көндәрилдији һалларда капитал гојулмасы вексел мәзәннәсинә (һәм дә капитал гојулан өлкә илә олан вексел мәзәннәсинә дејил) јалныз о заман тә'сир көстәрә биләр ки, ихрач едилән бу чүр әмтәәләрин истеһсалы дикәр харичи әмтәәләрин әлавә идхалыны тәләб етсин. Бу һалда һәмин истеһсал бу әлавә идхалы таразлашдыра билмәз. Лакин ејни һал, јени капитал гојулушунунму, јохса ади тичарәт мәгсәдләринин нәзәрдә тутулмасындан асылы олмајараг һәр чүр кредитли ихрач шәраитиндә дә баш верир. Бундан башга, һәмин әлавә идхал әкс тә'сир көстәрмәк јолу илә, инкилис әмтәәләринә, мисал үчүн, мүстәмләкәләр вә ја Бирләшмиш Штатлар тәрәфиндән әлавә тәләб јарада биләр.

Нүмарч әввәлчә дејирди ки, Ост-Һинд компанијасынын траттлары нәтичәсиндә Инкилтәрәдән Һиндистана ихрач идхалдан чохдур. Сер Чарлз Вуд бу мәсәләдә она чарпаз шәкилдә суаллар верир. Инкилтәрәнин Һиндистана ихрачынын, Һиндистандан идхалына нисбәтән бу артыглығы һәгигәтдә Һиндистандан елә бир идхал нәтичәсиндә әмәлә кәлир ки, бу идхалын мүгабилиндә Инкилтәрә һеч бир еквивалент вермир: Ост-Һинд компанијасынын (һазырда Ост-Һинд һөкумәтинин) тратталары Һиндистандан алынан бач олур. Мисал үчүн 1855-чи или көтүрәк: Һиндистандан Инкилтәрәјә идхал 12 670 000 ф. стерлингдир; Һиндистана Инкилтәрәнин ихрачы 10 350 000 ф. стерлингдир. Баланс Һиндистанын хејринә 2 250 000 ф. стерлинг* тәшкил едир. «Әкәр иш бунунла битсәјди, онда һәмин 2 250 000 ф. стерлинги бу вә ја дикәр бир

* Јә'ни тәгрибән ики там дөрддә бир милјон; даһа дүрүстү 2 320 000. *Ред.*

формада Һиндистана көндәрмәк лазым кәләрди. Лакин бурада India House* тәрәфиндән олан тәләбләр ортаја чыхыр. India House е'лан едир ки, о, Һиндистанын мүхтәлиф президентликләринин үстүнә 3 250 000 ф. ст. мәбләғиндә тратталар вермәк игтидарындадыр.{ Бу мәбләғ Ост-Һинд компанијасынын Лондондакы хәрҹләрини өдәмәк үчүн вә сәһмдарлара дивиденд вермәк үчүн алынырды.} Бу исә тиҹарәт јолу илә әмәлә кәлмиш 2 250 000 ф. стерлинглик балансы өдәмәкдән әлавә, бир милјон да артыг верир» (1917).

1922. { Вуд:}«Демәли, бу India House тратталарынын тә'сири өзүнү, Һиндистана ихраҹын артмасында дејил, онун pro tanto [мүвафиг сурәтдә] азалмасында көстәрир?». {Бунун мә'насы белә олмалыдыр — Һиндистандан едилән идхалы ораја ејни мәбләғдә едилән ихраҹ васитәсилә өдәмәк зәрурәтинин азалмасында.} Ҹ-б Нүмарч буну онунла изаһ едир ки, инкилисләр һәмин 3 700 000 ф. ст. мүгабилиндә Һиндистана «јахшы идарәетмә» идхал едирләр (1925). Һиндистан ишләри назири олан вә инкилисләрин Һиндистана идхал етдикләри «јахшы идарәетмәнин» мә'насына чох јахшы бәләд олан Вуд белә дүзкүн вә истеһзалы бир гејди верир (1926): «Бу һалда, сизин дедијинизә көрә, India House тратталарынын нәтиҹәси олан һәмин ихраҹ әмтәә ихраҹы дејил, јахшы идарәетмә ихраҹыдыр». «Јахшы идарәетмә» үчүн вә капитал гојулушу үчүн Инкилтәрә дикәр өлкәләрә «бу гәбил» чох шеј ихраҹ едир, — беләликлә дә ишләрин ади кедишиндән әсла асылы олмајан бир идхал әлдә етмиш олур, гисмән ихраҹ едилмиш «јахшы идарәетмә» үчүн, гисмән дә мүстәмләкәләрдә вә башга өлкәләрдә гојулмуш капиталларын кәлири олараг баҹ әлдә етмиш олур вә һәмин баҹ үчүн һеч бир еквивалент вермәли олмур. Буна көрә дә, ајдындыр ки, әкәр Инкилтәрә һәмин баҹы гаршылыглы ихраҹ олмадан садәҹә олараг јејирсә, онда, вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрилмир; һабелә ајдындыр ки, әкәр Инкилтәрә јенә һәмин баҹы өз өлкәсиндә тәтбиг етмәјиб, хариҹдә мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар шәкилдә тәтбиг едирсә: мәсәлән, һәмин баҹ һесабына Крыма дөјүш сурсаты көндәрирсә, бу һалда да јенә мәзәннәјә тә'сир көстәрилмир. Һәм дә әкәр хариҹдән едилән идхал Инкилтәрәнин кәлиринә дахилдирсә (бу идхал, әлбәттә, ја еквивалент тәләб етмәјән баҹ шәклиндә, ја һәмин өдәнилмәмиш баҹа мүбадилә јолу илә, ја да тиҹарәтдә ади јолла өдәнилмәлидир), Инкилтәрә ону ја истеһлак едә биләр, ја да јенидән капитал кими тәтбиг едә биләр. Нечә олурса олсун, һәр һалда вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрилмәјәҹәкдир ки, буну да мүдрик Вилсон нәзәрдән гачырыр. Кәлирин мүәјјән һиссәсини истәр вәтән мәһсулу тәшкил етсин, истәрсә хариҹи мәһсул, — һәм дә бу ахырынҹы һалда јалныз, вәтән мәһсулларынын хариҹи

* Бу ҹилдин 597-ҹи сәһифәсиндәки гејдә бах. *Ред.*

мәһсуллара мүбадиләси нәзәрдә тутулур, — һәмин кәлирин мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлакы, истеһсалын үмуми мигјасына тә'сир көстәрирсә дә, вексел мәзәннәсини әсла дәјишдирмир. Буну ашағыдакы ҹәһәтә гијмәт верәркән нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

1934. Вуд сорушур ки, Крыма һәрби сурсат көндәрилмәси Түркијә илә олан вексел мәзәннәсинә нечә тә'сир көстәрә биләрди. Нумарч ҹаваб верир: «Мән билмирәм, садәҹә һәрби сурсат көндәрилмәси вексел мәзәннәсинә нә үчүн һөкмән тә'сир көстәрмәлидир, нәҹиб метал көндәрилмәси исә мәзәннәјә шүбһәсиз тә'сир көстәрмиш олардыу». Демәли, бурада о, пул формасындакы капиталы дикәр капитал формаларындан фәргләндирир. Лакин будур, Вилсон белә бир суал верир:

«1935. Әкәр сиз бир әмтәәни кениш мигјасда ихраҹ едирсиниз вә онун мүгабилиндә мүвафиг идхалыныз јохдурса»{ ҹ-б Вилсон унудур ки, Инкилтәрә көтүрүләрсә, «јахшы идарәетмә» формасындакы вә ја инвестисија үчүн кечмишдә ихраҹ едилмиш капитал формасындакы ихраҹ мүстәсна олмагла, чох бөјүк мигдарда елә идхал һаллары олур ки, бунларын мүгабилиндә һеч бир заман мүвафиг бир шеј ихраҹ едилмәмишдир; һәр һалда бунлар тиҹарәтин мүнтәзәм һәрәкәтинә дахил олан бир идхал дејилдир. Лакин бу идхалдан әлдә едилән шејләр јенидән, мисал үчүн, Америка мәһсулларына мүбадилә едилир; буна көрә дә әкәр Америка мәһсуллары мүвафиг идхал олмадан ихраҹ едилирсә, бу һал белә бир вәзијјәти әсла дәјишдирмир ки, һәмин идхалын дәјәри хариҹә еквивалентли ихраҹ олмадан истеһлак едилә биләр; бу идхал мүвафиг ихраҹ олмадан әлдә едилмишдир вә, демәли, тиҹарәт балансына дахил олмадан истеһлак едилә биләр , «онда сиз өз идхалыныз сајәсиндә хариҹдә алдығыныз борҹу өдәмирсиниз». {Јох әкәр сиз бу идхалы габагҹадан, мәсәлән, хариҹдә алынмыш кредит васитәсилә өдәмишсинизсә, онда һеч бир борҹ алынмајаҹагдыр вә бу мәсәләнин бејнәлмиләл баланса һеч бир дәхли јохдур, — о, мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар мәсрәфдән ибарәтдир, һәм дә истеһлак олунмуш мәһсулларын өлкә дахилиндәми, јохса хариҹдә истеһсал едилмәсинин әсла фәрги јохдур} «буна көрә дә белә бир сөвдә илә сиз вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрәрсиниз, чүнки ихраҹынызын мүвафиг идхалы олмадығына көрә хариҹи борҹ өдәнилмир. — Бу үмумијјәтлә мүхтәлиф өлкәләр үчүн доғрудур».

Вилсонун мүһазирәси ондан ибарәт олур ки, мүвафиг идхалсыз һәр ҹүр ихраҹ ејни заманда мүвафиг ихраҹсыз идхалдыр, чүнки ихраҹ олунмуш әмтәәләрин истеһсалына хариҹи әмтәәләр, демәли, идхал олунмуш әмтәәләр дахилдир. Фәрз олунур ки, һәр бир белә ихраҹ өдәнилмәмиш идхала әсасланыр вә ја ону јарадыр, — демәли, хариҹи борҹ олмасыны тәләб едир, јахуд ону

јарадыр. Бу, һәтта ашағыдакы ики ҹәһәт бир кәнара бурахылса да, јенә јанлышдыр: 1) Инкилтәрәнин һаваjы идхалы вардыр, бу идхал үчүн о һеч бир еквивалент вермир; мәсәлән, онун Һиндистандан олан идхалынын бир һиссәси бу гәбилдәндир. Инкилтәрә бу идхалын вердији шејләри Америкадан идхал едилән шејләрә мүбадилә едә биләр, Америкадан идхал едилән шејләри исә, мүвафиг идхал олмадан ихраҹ едә биләр; дәјәрә кәлдикдә исә, бурада Инкилтәрә һәр һалда анҹаг, өзүнә һаваjы баша кәлмиш шејләри ихраҹ едир. Вә 2) Инкилтәрә, ола биләр ки, идхалы, мәсәлән, Америкадан едилән идхалы өдәмишдир вә бу идхал әлавә капитал тәшкил едир; әкәр Инкилтәрә сонра буну гејри-мәһсулдар шәкилдә, мәсәлән, һәрби сурсат шәклиндә истеһлак едирсә, онда бу, Америкаја олан борҹу тәшкил етмир вә Америка илә вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрмир. 1934 вә 1935-ҹи ифадәләрдә Нүмарч өзү өзүнә зидд чыхыр; буну Вуд да она 1938-ҹи суалда көстәрир: «Әкәр мүвафиг гајтарыш олмадан ихраҹ етдијимиз шејләрин һазырланмасына {һәрби хәрҹләр} ишләдилән әмтәәләрин һеч бир һиссәси һәмин шејләрин көндәрилдији өлкәдән әлдә едилмирсә, онда бу һал һәмин өлкә илә олан вексел мәзәннәсинә неҹә тә'сир көстәрә биләр? Әкәр Түркијә илә тиҹарәтин ади мүвазинәт вәзијјәтиндә олдуғу фәрз едилсә, онда Крыма һәрби сурсат ихраҹы Инкилтәрә илә Түркијә арасындакы вексел мәзәннәсинә неҹә тә'сир көстәрә биләр?» — Бурада Нүмарч ағлыны итирир; артыг 1934 №-ли ифадәдә бу садә суала дүзкүн ҹаваб вермиш олдуғуну унудараг дејир: «Зәннимҹә, әмәли мәсәләни биз артыг гуртармышыг вә инди метафизики мүбаһисәнин чох јүксәк бир саһәсинә гәдәм гојуруг».

{Вилсон өз иддиасыны, — капиталын бир өлкәдән дикәринә, истәр нәҹиб метал формасында, истәрсә әмтәә формасында һәр ҹүр көчүрүлмәсинин куја вексел мәзәннәсини дәјишдирдији һаггындакы бу иддианы һәлә башга шәкилдә дә әсасландырыр. Вилсон, әлбәттә, билир ки, вексел мәзәннәси фаизин дәрәҹәси васитәсилә дәјишилир, јә'ни бу дәјишилмә ики өлкәнин гаршылыглы вексел мәзәннәсиндән бәһс олунуркән бу ики өлкәнин фаиз нормасы арасындакы нисбәтдән ирәли кәлир. Әкәр Вилсон көстәрә билсә ки, үмумијјәтлә капиталын артыглығы, јә'ни ән әввәл һәр ҹүр әмтәәләрин, о ҹүмләдән нәҹиб металларын да артыглығы фаизин мигдарына башга ҹәһәтләр сырасында һәлледиҹи тә'сир көстәрир, — онда бунунла Вилсон мәгсәдә јахынлашмаг үчүн бир аддым атмыш олур; доғрудан да, әкәр бу беләдирсә, онда һәмин капиталын хејли һиссәсинин бир өлкәдән дикәринә кечирилмәси бу өлкәләрин һәр икисиндә фаизин сәвијјәсини дәјишдирмәлидир, мәһз бир-биринә әкс истигамәтдә дәјишдирмәли, беләликлә дә бу ики өлкә арасындакы вексел мәзәннәсинә тә'сир көстәрмәлидир. — *Ф. Е.*}

Вилсон о вахт редактору олдуғу «Economist»-дә јазыр (1847, сәh. 475):

«Ајдындыр ки, капиталын бу чүр артыглығы, — буну hәр чүр бөјүк еhтијатларын, о чүмләдән нәчиб метал еhтијатынын олмасы көстәрир, — лабүд сурәтдә үмумијјәтлә јалныз әмтәәләрин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә дејил, капиталдан истифадә етмәк үчүн алынан фаизин дә сәвијјәсинин хејли ашағы дүшмәсинә сәбәб олмалыдыр.[1]) Әкәр јахын ики ил әрзиндә өлкә үчүн кифајәт едәчәк мигдарда әмтәә еhтијатымыз вардырса, онда мүәјјән дөвр әрзиндә hәмин әмтәәләрә сәрәнчамы, еhтијатын чәтинликлә анчаг ики ајлыға кифајәт едә биләчәји hалдакына нисбәтән хејли ашағы фаиз нормасы илә әлдә етмәк олар.[2]) Һәр чүр пул борчу, нә формада алынмыш олурса олунсун, әмтәәләрә сәрәнчамын јалныз бир шәхсдән дикәринә кечмәси демәкдир. Буна көрә дә әмтәәләр артыглыг етдикдә пул фаизи ашағы олмалы, әмтәәләр аз олдугда исә, пул фаизи јүксәк олмалыдыр.[3]) Әкәр әмтәәләр чох бол ахыб кәлирсә, онда сатычыларын сајы алычыларын сајына нисбәтән артачагдыр вә әмтәәләрин мигдары билаваситә истеhлакын тәләбатындан нә гәдәр чохдурса, бу әмтәәләрин кетдикчә бир о гәдәр чох hиссәси кәләчәк истеhлак үчүн сахланмалы олачагдыр. Белә бир шәраитдә әмтәәләрин саhиби бунлары, бүтүн өз еhтијатынын чәми бир нечә hәфтә әрзиндә сатылачағына әмин олдуғу замана нисбәтән өзү үчүн аз әлверишли шәртләр әсасында мөhләтлә вә ја кредитлә сатмаға разылашар».[4])

Мүддәа[1]) барәсиндә гејд етмәк лазымдыр ки, нәчиб металын күчлү *ахыб кәлмәси,* hәмишә билаваситә бөhрандан сонра мүшаhидә олундуғу кими, истеhсалын *азалмасы* илә бир вахтда баш верә биләр. Сонракы фазада нәчиб метал, әсасән hәмин металы истеhсал едән өлкәләрдән ахыб кәлә биләр, бу дөврдә башга әмтәәләрин идхалы адәтән ихрач васитәсилә таразлашыр. Бу ики фазада фаиз сәвијјәси ашағы олур вә анчаг јаваш-јаваш јүксәлир; бунун нә үчүн белә олдуғуну биз артыг көрдүк. Фаизин белә ашағы олмасы бүтүн hалларда, hеч дә «hәр чүр бөјүк еhтијатларын» тә'сири олмадыгда да кифајәт гәдәр изаh олуна биләр. Бәс белә бир тә'сир hарадан мејдана кәлә биләрди? Мәсәлән, памбығын ашағы гијмәтдә олмасы әјиричиләрин вә и. а. јүксәк мәнфәәт әлдә етмәсинә имкан верир. Бәс фаизин сәвијјәси нәјә көрә ашағыдыр? Әлбәттә, она көрә ашағы дејил ки, борч алынмыш капитал васитәсилә әлдә едилән мәнфәәт јүксәкдир. Бу анчаг вә јеканә олараг она көрәдир ки, мөвчуд шәраитдә борч капиталына тәләб hәмин мәнфәәтин артмасына пропорсионал артмыр; демәли, борч капиталынын hәрәкәти сәнаје капиталынын hәрәкәтиндән фәрглидир. Һалбуки «Economist» мәhз бунун әксинә олараг сүбут етмәјә чалышыр ки, борч капиталынын hәрәкәти илә сәнаје капиталынын hәрәкәти арасында ејнијјәт вардыр.

Мүддәа[2]) әмтәә базарынын һәддән артыг долмасыны фәрз едир, — ики иллик тәләбаты габагчадан тә'мин едән еһтијатын олмасы кими мә'насыз бир шәрти биз о дәрәчәдә јумшалдырыг ки, о, бир гәдәр мә'на кәсб етмишдир. Бу һал гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды. Бир тај памбыг үчүн инди кечмишдәкиндән аз пул вермәк лазымдыр. Лакин бурадан әсла о нәтичә чыхмыр ки, бир тај памбыг алмаг үчүн лазым олан пулу учуз әлдә етмәк мүмкүндүр. Бу, пул базарынын вәзијјәтиндән асылыдыр. Әкәр пулу учуз әлдә етмәк мүмкүндүрсә, бунун сәбәби јалныз коммерсија кредитинин елә бир вәзијјәтдә олмасыдыр ки, һәмин вәзијјәтдә о, банк кредитинә ади вахтдакындан аз бир дәрәчәдә әл атмалы олур. Базарда һәддән артыг бол олан әмтәәләр јашајыш васитәләридир вә ја истеһсал васитәләридир. Бунларын һәр икисинин гијмәтинин ашағы олмасы сәнаје капиталистинин мәнфәәтини јүксәлдир. Бәс фаизи һәмин капиталист нә сәбәбә ашағы сала биләр, анчаг онун нәтичәсиндә ашағы сала билмәзми ки, бол сәнаје капиталы илә пул борчларына тәләб арасында — һеч дә ејнијјәт дејил — экслик вардыр? Елә бир вәзијјәт әмәлә кәлир ки, тачирлә сәнајечинин бир-биринә кредит вермәси даһа асан олур; коммерсија кредитинин belә асанлашмасы нәтичәсиндә банк кредитинә сәнајечинин дә, тачирин дә даһа аз еһтијачы олур; буна көрә дә фаизин сәвијјәси ашағы ола биләр. Фаизин белә ашағы сәвијјәдә олмасынын нәчиб металын ахыб кәлмәси илә һеч бир әлагәси јохдур, һәрчәнд фаиз сәвијјәсинин белә ашағы олмасы илә нәчиб металын ахыб кәлмәси паралел баш верә биләр вә идхал шејләринин гијмәтини ашағы салан ејни сәбәбләр идхал олунмуш нәчиб металын артыглыг етмәсини дә јарада биләр. Әкәр идхал базары һәгигәтдә һәддән артыг долмуш олсајды, бу һал идхал әмтәәләринә тәләбин азалмасыны көстәрмиш оларды вә бу да гијмәтләрин ашағы олдуғу шәраитдә јалныз, өлкәнин өз сәнаје истеһсалынын азалмасы нәтичәси кими изаһ олуна биләрди; бунун өзү исә, ашағы гијмәтләрлә һәддән артыг идхал шәраитиндә изаһедилмәз оларды. Бунлар тамамилә мә'насыз шејләрдир вә бунлардан мәгсәд ону көстәрмәкдир ки, гијмәтләрин дүшмәси = фаиз сәвијјәсинин дүшмәсинә. Бунларын һәр икиси ејни заманда јанашы мөвчуд ола биләр. Белә олдугда исә бу — сәнаје капиталы һәрәкәтинин истигамәти илә борч верилән пул капитал һәрәкәтинин истигамәти арасында ејнијјәт олмасынын ифадәси дејил, һәмин истигамәтләрин экслијинин ифадәсидир.

Әмтәәләр һәддән артыг олдугда, мүддәанын[3]) көстәрдији кими, пул фаизинин нә үчүн ашағы олмасы лазым кәлдијини бу әлавә мүлаһизәләрдән сонра да баша дүшмәк мүмкүн дејилдир. Бир һалда ки, әмтәәләр учуздур, онда мүәјјән мигдар әмтәә алмаг үчүн мәнә, мисал үчүн, кечмишдәки 2 000 ф. ст. әвәзинә инди 1 000 ф. ст. лазымдыр. Лакин ола биләр, мән инди дә 2 000 ф. ст. хәрчләјиб кечмишдәкиндән ики гат артыг мигдарда әмтәә алым

вә һәмин капиталы, — фәрз едәк ки, борч етмиш олдуғум бу капиталы — аванс едиб өз мүәссисәми кенишләндирим. Мән инди, кечмишдәки кими, јенә дә 2 000 ф. стерлинглик әмтәә алырам. Демәли, гијмәтләр ашағы дүшдүкдә әмтәә базарында мәним тәләбим јүксәлмиш олурса да, пул базарындакы тәләбим дәјишилмәз галыр. Лакин әмтәә базарында мәним тәләбим азалырса, јә'ни — «Economist»-ин бүтүн ганунларына зидд олараг — әмтәә гијмәтләри дүшдүкдә истеһсал кенишләнмирсә, онда мәнфәәтин артмасына бахмајараг, борч верилән пул капитала тәләб дә азалмалы оларды; лакин мәнфәәтин белә артмасы борч капиталына тәләб јарадарды. Һәм дә, әмтәә гијмәтләринин ашағы сәвијјәдә олмасы үч сәбәбдән ирәли кәлә биләр. Әввәлән, тәләбин азлығындан. Бу заман фаизин ашағы сәвијјәдә олмасы әмтәәләрин учузлуғундан дејил, истеһсалын зәифләмиш олмасындан ирәли кәлир, чүнки бу учузлуг анчаг һәмин зәифләмәни ифадә едир. Јахуд сәбәб тәклифин тәләбә нисбәтән артыг олмасындан ибарәт ола биләр. Бу һал базарларын һәддән артыг долмасы вә и. а. нәтичәсиндә баш верә биләр ки, бу да бөһрана доғру апарыр; һәмин һал бөһран заманынын өзүндә фаиз сәвијјәсинин јүксәк олмасы илә бир вахта дүшә биләр, ја да әмтәәләрин дәјәринин дүшмәси нәтичәсиндә баш верә биләр вә, демәли, ејни тәләб даһа ашағы гијмәтләрлә өдәнилә биләр. Бу ахырынчы һалда фаизин сәвијјәси нәјә көрә ашағы дүшмәлидир? Она көрәми ки, мәнфәәт артыр? Әкәр бунун сәбәби, ејни мигдарда мәһсулдар капитал вә ја әмтәә капитал әлдә етмәк үчүн инди даһа аз мигдар пул капиталын тәләб олунмасыдырса, онда бу анчаг ону сүбут едәрди ки, мәнфәәтлә фаиз бир-биринә тәрс нисбәтдәдир. Һәр һалда «Economist»-ин үмуми мүддәасы јанлышдыр. Әмтәәләрин пул гијмәтләринин ашағы олмасы илә фаиз сәвијјәсинин ашағы олмасы һеч дә һөкмән бир вахта дүшмүр. Әкс тәгдирдә, мәһсулларын пул гијмәтләрининән ашағы олдуғу ән јохсул өлкәләрдә фаизин сәвијјәси дә ән ашағы олмалы иди, әкинчилик мәһсулларынын пул гијмәтләринин ән јүксәк олдуғу ән зәнкин өлкәләрдә исә фаиз дә ән јүксәк сәвијјәдә олмалы иди. Үмумијјәтлә «Economist» дә разылашыр ки, пулун дәјәри ашағы дүшдүкдә бу һал фаизин сәвијјәсинә һеч бир тә'сир көстәрмир. 100 ф. ст. әввәлки кими јенә дә 105 ф. ст. верәчәкдир; әкәр инди 100 ф. стерлингин дәјәри аздырса, онда 5 ф. ст. фаизин дә дәјәри аздыр. Дәјәрин јүксәлмәси вә ја башланғычдакы мәбләғин гијмәтдән дүшмәси нәтичәсиндә нисбәт дәјишилмир. Бир дәјәр кими көтүрүлән мүәјјән мигдар әмтәә мүәјјән мәбләғ пула бәрабәрдир. Әкәр бу мигдар әмтәәнин дәјәри артырса, онда о даһа артыг пул мәбләғинә бәрабәрдир; дәјәр азалдыгда бунун әксинә олур. Дәјәр = = 2 000 олдугда, 5% = 100; дәјәр = 1 000 олдугда, 5% = 50. Лакин бу һал фаиз нормасыны әсла дәјишдирмир. Јалныз бу доғрудур ки, ејни мигдар әмтәәләрин сатыла билмәси үчүн 1 000 ф. ст. әвәзинә 2 000 ф. ст. лазым кәлдикдә, даһа бөјүк пул борчлары тәләб олунур.

Лакин о заман бу һал мәнфәәтлә фаиз арасында јалныз тәрс нисбәт олдуғуну ашкара чыхарыр. Зира сабит капиталын вә дәјишән капиталын үнсүрләри учузлашдыгча мәнфәәт артыр, фаиз исә азалыр. Лакин бунун әкси дә ола биләр вә чох заман һәгигәтдә елә дә олур. Мәсәлән, иплијә вә парчаја тәләб олмадығына көрә памбыг учуз ола биләр; памбыг парча сәнајесиндә мәнфәәт јүксәк олдуғуна көрә памбыға бөјүк тәләб олдугда памбыг нисбәтән баһа ола биләр. Дикәр тәрәфдән, мәһз памбығын гијмәти ашағы олдуғуна көрә сәнајечиләрин мәнфәәти јүксәк ола биләр. Һөббардын чәдвәли көстәрир ки, фаиз сәвијјәсинин һәрәкәти илә әмтәә гијмәтләринин һәрәкәти бир-бириндән әсла асылы олмајараг чәрәјан едир, һалбуки фаизин һәрәкәти метал күтләсинин вә вексел мәзәннәсинин һәрәкәтләринә тамамилә ујғунлашыр.

«Economist» дејир: «Демәли, әмтәәләр артыглыг етдикдә пул фаизи ашағы олмалыдыр». Бөһранлар заманы бунун мәһз әкси мүшаһидә олунур; әмтәәләр артыглыг едир, пула чеврилә билмир, буна көрә дә фаизин сәвијјәси јүксәк олур; тсиклин дикәр фазасында әмтәәләрә күчлү тәләб һөкм сүрүр, буна көрә дә капиталын керијә ахыб кәлмәси асанлашыр, лакин ејни заманда әмтәә гијмәтләри јүксәлир, капиталын керијә асанлыгла ахыб кәлмәси нәтичәсиндә исә фаизин сәвијјәси ашағы олур. «Әкәр онлар { әмтәәләр } аздырса, фаизин сәвијјәси јүксәк олмалыдыр». Бөһранын ардынча депрессија [Abspannung] дөврләриндә јенә дә мәһз бунун әкси баш верир. Әмтәәләр аздыр — тәләбә нисбәтән дејил, мүтләг мә'нада аздыр, — фаизин сәвијјәси исә ашағыдыр.

Мүддәа[4]) барәсиндә. Кифајәт гәдәр ајдындыр ки, базар һәддән артыг долмуш олдугда, әмтәәләрин саһиби бу әмтәәләри, — әкәр үмумијјәтлә бунлары сатмаг игтидарындадырса, — мөвчуд әмтәә еһтијатларынын сүр'әтлә түкәнәчәји еһтимал олундуғу вахтдакындан учуз сатар. Аз ајдын оланы одур ки, бу һалда фаизин сәвијјәси нә үчүн ашағы дүшмәлидир.

Әкәр идхал едилән әмтәәләрлә базар һәддән артыг долмушса, онда әмтәәләри нечә олурса олсун базара чыхартмаг истәмәјән мүлкијјәтчиләр тәрәфиндән борч капиталына тәләбин артмасы нәтичәсиндә фаизин сәвијјәси јүксәлә биләр. Коммерсија кредитинин асанлығы банк кредитинә тәләби нисбәтән ашағы сәвијјәдә сахладығына көрә фаизин сәвијјәси ашағы дүшә биләр.

«Economist» фаиз дәрәчәсинин јүксәлмәси вә пул базарына башга чүр тәзјиг көстәрилмәси нәтичәсиндә 1847-чи ил мәзәннәсинә олан сүр'әтли тә'сири хатырладыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мәзәннәнин дәјишилмәсинә бахмајараг, апрелин ахырынадәк гызыл ахыб кетмәкдә давам едирди; бурада јалныз мајын әввәлләриндә дөнүш башланды.

1847-чи ил јанварын 1-дә банкын метал еһтијаты 15 066 691 ф. ст. тәшкил едирди; фаиз дәрәчәси $3^1/_2$ иди; үч ајлыг мәзәннә Парисин үстүнә 25.75 иди; Һамбургун үстүнә 13.10; Амстердамын үстүнә $12.3^1/_4$. Мартын 5-дә метал еһтијаты еһиб 11 595 535 ф. ст. олмушду; учот фаизи 4-ә галхмышды; Парисин үстүнә вексел мәзәннәси еһиб $25.67^1/_2$ олмушду, Һамбургун үстүнә — $13.9^1/_4$, Амстердамын үстүнә — $12.2^1/_2$. Гызылын ахыб кетмәси давам едирди; ашағыдакы чәдвәлә бах:

1847-чи ил	Инкилис банкында нәчиб металлар еһтијаты	Пул базары	Үч ајлыг векселләрин ән јүксәк мәзәннәси		
			Парис	Һамбург	Амстердам
20 март . .	11 231 630 ф. ст.	Банк учоту 4%	$25.67^1/_2$	$13.9^3/_4$	$12.2^1/_2$
3 апр. . .	10 246 410 » »	» » 5%	25.80	13.10	$12.3^1/_2$
10 » . .	9 867 053 » »	Пулчох аз тапылыр	25.90	$13\ 10^1/_3$	$12.4^1/_2$
17 » . .	9 329 941 » »	Банк учоту $5\ ^1/_2$%	$26.02^1/_2$	$13\ 10^3/_4$	$12.5^1/_2$
24 » . .	9 213 890 » »	Өлкүнлүк	26.05	13.13	12.6
1 мај . .	9 337 716 » »	Артан өлкүнлүк	26.15	$13.12^3/_4$	$12.6^1/_2$
8 » . .	9 588 759 » »	Чох бөјүк өлкүнлүк	$26.27^1/_2$	$13.15^1/_2$	$12.7^3/_4$

1847-чи илдә Инкилтәрәдән бүтүн нәчиб метал ихрачы 8 602 597 ф. ст. тәшкил етмишдир.

Бу мәбләғдән Бирләшмиш Штатлара 3 226 411 ф. ст. ихрач едилмишдир.
„ „ Франсаја . . . . 2 479 892 „ „ „
„ „ Һанза шәһәрләринә . . 958 781 „ „ „
„ „ Һолландијаја . . . . . 247 743 „ „ „

Мартын ахырында мәзәннәнин дәјишилмәсинә бахмајараг, гызылын ахыб кетмәси там бир ај да давам едир; јәгин, Бирләшмиш Штатлара ахыб кедир.

«Биз бурада көрүрүк» {— дејә «Economist» јазыр, 1847, сәһ. 984} ки, фаиз дәрәчәсинин јүксәлдилмәси вә онун ардынча кәлән пул ҫыхынтысы әлверишсиз мәзәннәни нә кими бир сүр'әт вә гәтијјәтлә дүзәлтди вә гызылын һәрәкәтини дәјишдирди, нәтичәдә гызыл јенидән Инкилтәрәјә ахыб кәлмәјә башлады. Бу тә'сир тә'дијә балансындан әсла асылы олмадан баш вермишди. Фаиз сәвијјәсинин јүксәлдилмәси инкилис вә харичи гијмәтли кағызларынын мәзәннәсини ашағы салды вә харичин һесабына бу гиј-

мәтли кағызларын бөјүк мигдарда алынмасына сәбәб олду. Бу һал Инкилтәрәнин вердији вексelләрин мәбләғини артырды, һалбуки, дикәр тәрәфдән, фаизин сәвијјәси јүксәк икән пул әлдә етмәк о гәдәр чәтин иди ки, һәмин векселләрин мәбләғи артдығы һалда бунлара тәләб азалды. Јенә ејни сәбәбә көрә харичи әмтәәләрә сифаришләр ләғв едилди, харичи гијмәтли кағызлар шәклиндә олан инкилис капиталлары реаллашдырылды вә пуллар тәтбиг олунмаг үчүн Инкилтәрәјә јөнәлдилди. Мәсәлән, 10 мај тарихли «Rio de Janeiro Prices Current»дә охујуруг: «Вексел мәзәннәси {Инкилтәрәнин үстүнә вексел мәзәннәси} јенидән ашағы дүшдү, бунун башлыча сәбәби исә, Инкилтәрәнин һесабына хејли {Бразилија} дөвләт фондлары сатышларындан вүсулат үчүн римесләрә олан тәләбин базара көстәрдији тәзјиг иди». Фаизин сәвијјәси чох ашағы олдугда харичдә мүхтәлиф гијмәтли кағызлара гојулан инкилис капиталы, фаизин сәвијјәси јүксәләндә беләликлә, кери гајытды.

ИНКИЛТӘРӘНИН ТИЧАРӘТ БАЛАНСЫ.

«Јахшы идарәетмә» мүгабилиндә тәкчә Һиндистан тәгрибән 5 милјон бач, Британија капиталы үчүн фаиз, дивиденд вә с. вермәлидир, һәм дә гисмән мә'мурларын өз маашларындан ајырыб јығмасы шәклиндә, гисмән дә инкилис тачирләринин мәнфәәтинин бир һиссәси шәклиндә Инкилтәрәдә јерләшдирилмәк мәгсәдилә һәр ил ораја көндәрилән мәбләғләр бурада һәлә нәзәрә алынмамышдыр. Јенә ејни сәбәбләрә көрә Британија мүстәмләкәләринин һәр бириндән фасиләсиз сурәтдә хејли пул баратлары дахил олмалыдыр. Австралијадакы, Вест-Һинддәки, Канададакы банкларын чоху Британија капиталы илә тә'сис едилмишдир вә дивидендләр Инкилтәрәдә верилмәлидир. Бундан башга, Инкилтәрәнин хејли мигдар харичи дөвләт кағызлары — Авропа, Чәнуби вә Шимали Америка дөвләт кағызлары вардыр ки, Инкилтәрә бу кағызлар үзрә фаиз алмалыдыр. Харичи дәмир јолларында, каналларда, мә'дәнләрдә вә и. а. Инкилтәрәнин мүвафиг дивидендлә иштиракы да буна әлавә олунур. Бүтүн бу маддәләр үзрә тә'дијәләр, инкилис ихрачынын мәбләғинә үстәлик олараг, демәк олар, јалныз мәһсул шәклиндә өдәнилир. Дикәр тәрәфдән, Инкилтәрәдән харичә, инкилис гијмәтли кағызларынын саһибләринә кедән мәбләғләр вә инкилисләрин харичдә истеһлак етдикләри мәбләғләр буна нисбәтән әһәмијјәтсиз бир кәмијјәт тәшкил едир.

Тичарәт балансына вә вексел мәзәннәсинә аид олдугда бу мәсәлә «һәр бир мүәјјән һалда мүддәт мәсәләсидир. Адәтән... Инкилтәрә өз ихрачы үчүн узун мүддәтли кредит верир, өз идхалыны исә нәгд пулла өдәјир. Тә'дијәләрин мүддәтиндәки бу фәрг

муәјјән вахтларда мәзәннәјә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир. Бизим ихрачымызын хејли артдығы дөврләрдә, мәсәлән, 1850-чи илдә олдуғу кими, инкилис капиталы гојулушлары ара вермәдән артмалыдыр... беләликлә, 1849-чу илдә ихрач едилмиш әмтәәләрин вүсулаты јалныз 1850-чи илдә дахил ола биләр. Лакин 1850-чи илдәки ихрач 1849-чу ил ихрачындан 6 милјон артыг олмушса, бунун әмәли нәтичәси ондан ибарәт иди ки, һәмин илдә өлкәдән харичә көндәрилән пул кери гајтарылан пулдан бу мәбләғ мигдарында артыг олмушдур; бу јолла да вексел мәзәннәсинә вә фаизин сәвијјәсинә тә'сир көстәрилмиш олур. Лакин бөһран үзүндән ишләримиздә өлкүнлүк [deprimirt] әмәлә кәлдикдә вә ихрачымыз күчлү азалдыгда дәрһал, кечмиш илләрин чох бөјүк ихрачы мүгабилиндәки вүсулат идхалымызын дәјәриндән хејли артыг олмаға башлајыр; буна мүвафиг олараг мәзәннә дөнүб бизә хејирли олур, өлкә дахилиндә капитал сүр'әтлә топланыр вә фаизин сәвијјәси дүшүр» («Economist», 11 јанвар 1851-чи ил).

Харичи вексел мәзәннәси ашағыдакы сәбәбләрә көрә дәјишилә биләр:

1) муәјјән вахтдакы тә'дијә балансынын тә'сири алтында; бурада тә'дијәләр нәгд пулла ичра олунурса, һәмин балансын нә кими сәбәбләрлә — халис тичарәт сәбәбләри, харичдә капитал гојулмасы сәбәбләри, јахуд мүһарибәјә дөвләт хәрчләри вә и. а. илә муәјјән олунмасынын фәрги јохдур.

2) Муәјјән өлкәдә истәр метал пулун, истәрсә кағыз пулун гијмәтдән дүшмәсинин тә'сири алтында. Бу һалда мәзәннәнин дәјишилмәси халис номинал дәјишилмәдир. Әкәр бу заман 1 фунт стерлинг кечмишдә тәмсил етдији пулун јарысыны тәмсил едирсә, өзлүјүндә ајдындыр ки, ону 25 франк әвәзинә инди 12½ франка көтүрәчәкләр.

3) Әкәр «пул» олараг биринин күмүш, дикәринин исә гызыл ишләтдији ики өлкә арасындакы вексел мәзәннәсиндән бәһс олунурса, онда вексел мәзәннәси бу ики металын нисби дәјәриндәки фәргләрдән асылы олур, зира ајдындыр ки, беlә фәргләр бу ики метал арасындакы паритети дәјишдирир. 1850-чи ил мәзәннәләри буна мисал ола биләр; һәрчәнд Инкилтәрәнин ихрачы сон дәрәчә артмышды, лакин һәмин мәзәннәләр Инкилтәрә үчүн әлверишсиз иди; буна бахмајараг гызылын ахыб кетмәси мүшаһидә олунмурду. Бунун сәбәби о иди ки, күмүшүн дәјәри гызылын дәјәринә нисбәтән гәфләтән јүксәлмишди. (Бах: «Economist», 30 нојабр 1857-чи ил.)

1 ф. стерлинг үчүн вексел мәзәннәсинин паритети: Парисин үстүнә 25 фр. 20 сант.; Һамбургун үстүнә 13 марка-банко 10½ шилл.; Амстердамын үстүнә 11 флорин 97 сент. Парисин үстүнә вексел мәзәннәси 25.20-дән јухары галхдыгча о, Франсанын инкилис борчлусу үчүн вә ја Франса әмтәәләринин алычысы үчүн кетдикчә даһа чох әлверишли олур. Өз мәгсәдинә чатмаг үчүн инди

онларын һәр икисинин даһа аз мигдар фунт стерлингә еһтијачы вардыр. — Нәчиб метал әлдә етмәјин асан олмадығы узаг өлкәләрдә, векселләр надир олдугда вә Инкилтәрәнин тә'дијәләрини өдәмәк үчүн чатышмадыгда, бунун тәбии нәтичәси ондан ибарәт олур ки, адәтән Инкилтәрәјә ихрач едилән мәһсулларын гијмәти галхыр, чүнки вексел әвәзиндә Инкилтәрәјә көндәрмәк үчүн алынан һәмин мәһсуллара јүксәк тәләб јараныр; Һиндистанда чох вахт белә олур.

Инкилтәрәдә пул чох артыглыг етдији, фаиз сәвијјәси ашағы олдуғу вә гијмәтли кағызларын мәзәннәси јүксәк олдуғу заман вексел мәзәннәсинин әлверишсиз олмасы вә һәтта гызылын ахыб кетмәси һаллары баш верә биләр.

1848-чи ил әрзиндә Инкилтәрә Һиндистандан чохлу күмүш әлдә етмишди, чүнки јахшы векселләр чох аз иди, бабат векселләри исә, 1847-чи ил бөһраны үзүндән вә Һиндистанда олан әмәлијјатларда кредитин чох дүшмәси үзүндән һәвәссиз көтүрүрдүләр. Бүтүн бу күмүш кәлиб чыхдыгда континентә өзү үчүн дәрһал јол ачды, чүнки орада ингилаб һәр јердә күчлү дәфинәләр јаранмасына сәбәб олмушду. 1850-чи илдә һәмин күмүш чох вахт гајыдыб Һиндистана кедирди, чүнки вексел мәзәннәсинин вәзијјәти инди буну әлверишли едирди.

Монетар системи башлыча олараг католик системидир, кредит системи башлыча олараг протестант системидир. «The Scotch hate gold» [«Шотландијалылар гызыла нифрәт едирләр»]. Кағыз пулларда әмтәәләрин пул варлығы јалныз ичтимаи варлыгдыр. Јалныз *е'тигад* ничат верир. Пул дәјәрини әмтәәләрин имманент руһу һесаб етмәк е'тигады, истеһсал үсулуна вә онун әзәли гајдасына олан е'тигад, истеһсалын ајры-ајры акентләрини, өз дәјәри чәһәтдән өз-өзүнә артан капиталын садә тәчәссүмләри һесаб етмәк е'тигады ничат верир. Лакин протестантизм католисизм әсасларындан чох аз гуртула билдији кими, кредит системи дә монетар системи базисиндән ејни дәрәчәдә аз гуртулмушдур.

ОТУЗ АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

КАПИТАЛИЗМДӘН ӘВВӘЛКИ МҮНАСИБӘТЛӘР.

Фаиз кәтирән капитал, јахуд, — өз гәдим формасы үзрә адландыра билдијимиз кими, — сәләм капиталы өз әкизи олан тачир капиталы илә бирликдә капиталын ән гәдим формаларындандыр, капиталист истеһсал үсулундан чох әввәл мөвчуд олан вә ән мүхтәлиф игтисади ичтимаи формасијаларда тәсадүф олунан формаларындандыр.

Сәләм капиталынын мөвчуд ола билмәси үчүн јалныз бир шеј лазымдыр: мәһсулларын һеч олмаза бир һиссәси әмтәәјә чеврилмәли вә әмтәә тичарәти илә јанашы олараг пул өз мүхтәлиф функсијалары чәһәтдән инкишаф етмәлидир.

Сәләм капиталынын инкишафы тачир капиталынын вә мәһз пул-тичарәт капиталынын инкишафы илә әлагәдардыр. Гәдим Ромада, республиканын ахырынчы илләриндән е'тибарән, мануфактура антик дүнјадакы инкишафын орта сәвијјәсиндән хејли ашағы олдуғу заман тачир капиталы, пул-тичарәт капиталы вә сәләм капиталы — антик формалар даирәсиндә — инкишафын ән јүксәк нөгтәсинә чатмышды.

Биз көрдүк ки, пул дәфинәләр јаранмасына нечә лабүддән сәбәб олур. Лакин пешәкар дәфинә јарадычысы јалныз дөнүб сәләмчи олдугда чидди әһәмијјәт кәсб едир.

Тачир ондан өтрү пул борч едир ки, пулун васитәсилә мәнфәәт әлдә етсин, пулу капитал олараг тәтбиг етсин, јә'ни хәрчләсин. Демәли, кечмиш формаларда да пул кредиторунун тачирә мүнасибәти тамамилә онун муасир капиталистә олан мүнасибәти кимидир. Бу мүнасибәтин спесифик характерини һәлә католик университетләри дујмушдулар. «Алкала, Саламанка, Инголштадт, Брејсгауда Фрејбург, Мајнс, Көлн вә Трир университетләри тичарәт борчлары үзрә фаизин ганунилијини бир-биринин ардынча тәсдиг етмишдиләр. Биринчи беш университетин буну тәсдиг етмәси Лион шәһәри консулатынын архивләринә дахил едилмиш вә «Traité de l'usure et des intérêts»-ин әлавәсиндә чап едилмишдир, Lyon, Bruysest-Ponthus» (M. Augier: «Le Crédit public etc.», Paris 1842, сәһ. 206). Гул тәсәррүфатынын (патриархал тәсәрү-

фат дејил, сонралар Јунан вә Рома дөврләриндәки шәклиндә олан тәсәррүфатын) варланма васитәси кими мөвчуд олдуғу бүтүн формаларда, демәли, пулун гул, торпаг вә и. а. сатын алмаг јолу илә өзкә әмәјини мәнимсәмәк васитәси вәзифәсини ифа етдији јердә, — пул мәһз бу үсулла хәрчләнә билдијинә ҝөрә, бир капитал кими тәтбиг олунмаг габилијјәти кәсб едир, фаиз ҝәтирмәјә башлајыр.

Лакин капиталист истеһсал үсулундан габагкы заманларда сәләм капиталы варлығынын характерик формалары ики чүрдүр. Мән характерик формалар дејирәм. Ејни формалар сонра капиталист истеһсалы әсасында да, амма јалныз табе формалар кими, тәкрар олунур. Бурада онлар даһа, фаиз ҝәтирән капиталын характерини мүәјјән едән формалар дејилдир. Һәмин ики форма бунлардыр: *биринчиси,* исрафчы ә'јанлара, башлыча олараг торпаг мүлкијјәтчиләринә пул борч вермәк васитәсилә сәләмчилик; *икинчиси,* өз әмәји шәртләринә малик олан хырда истеһсалчылара пул борч вермәк васитәсилә сәләмчилик; һәмин хырда истеһсалчылар сырасына сәнәткар да, хүсусән кәндли дә дахилдир, чүнки капитализмдән әввәлки мүнасибәтләр шәраитиндә, һәмин мүнасибәтләр үмумијјәтлә ајры-ајры мүстәгил хырда истеһсалчыларын мөвчуд олмасына имкан вердији тәгдирдә, бунларын бөјүк әксәријјәти кәндлиләр синфиндән ибарәт олмалыдыр.

Бунларын һәр икиси — истәр варлы торпаг мүлкијјәтчиләринин сәләмчилијин вар-јохдан чыхармасы, истәрсә дә хырда истеһсалчыларын ганынын сорулмасы — бөјүк пул капиталларын әмәлә ҝәлмәсинә вә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олур. Көһнә истеһсал үсулунун белә позулмасынын, мүасир Авропада олдуғу кими, нә дәрәчәјә чатдығы вә онун јерини капиталист истеһсал үсулунун тутуб-тутмајачағы тамамилә тарихи инкишаф пилләсиндән вә мөвчуд шәраитдән асылыдыр.

Фаиз ҝәтирән капиталын характерик формасы олмаг е'тибарилә сәләм капиталы, өз әмәји илә јашајан кәндлиләрин вә хырда сәнәткар усталарын хырда истеһсалынын үстүн јер тутдуғу дөврә мүвафигдир. Әмәк шәртләри вә әмәјин мәһсулу капитал олараг фәһләјә гаршы дурдуғу јердә, — мәсәлән, инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә олдуғу кими, — фәһләнин истеһсалчы олмаг е'тибарилә пул борч алмаға еһтијачы јохдур. О әкәр пул борч алырса, өз шәхси еһтијачлары үчүн алыр, мәсәлән, борч кассасындан борч алыр. Лакин фәһлә өз әмәк шәртләринин вә өз әмәји мәһсулунун мүлкијјәтчиси — һәгиги вә ја номинал мүлкијјәтчиси — олдуғу јердә, фәһлә истеһсалчы олмаг е'тибарилә пул кредиторунун капиталына гаршы, сәләм капиталы кими өзүнә мүгабил дуран бу капитала гаршы мүәјјән мүнасибәтдә олур. Нүмен бу факты бајағы шәкилдә ифадә едәрәк дејир ки, банкирә һөрмәт едилир, сәләмчини исә һеч кәсин

көрмәјә көзү јохдур, она нифрәт едилир, чүнки банкир варлылара пул борч верир, сәләмчи исә јохсуллара (F. W. Newman: «Lectures on Pol. Economy», London 1851, сәһ. 44). О көрмүр ки, банкирлә сәләмчи арасында ики ичтимаи истеһсал үсулунун вә бу үсуллара мүвафиг олан ичтимаи гурулуш формаларынын фәрги дурур, буна көрә дә мәсәлә јохсулла варлынын әксилији илә битмир. Һәгигәтдә, хырда истеһсалчыны соран сәләмчилик адәтән, варлы ири торпаг саһибини соран сәләмчиликлә әлбирдир. Рома патрисиләринин сәләмчилији Рома плебејләрини, хырда кәндлиләри тамамилә вар-јохдан чыхардыгда, һәмин истисмар формасынын сону чатды вә хырда кәндли тәсәррүфатынын јерини халис гулдарлыг тәсәррүфаты тутду.

Истеһсалчынын зәрури јашајыш васитәләриндән (сонралар әмәк һаггы тәшкил едән мәбләғдән) артыг галан һиссәнин һамысыны сәләмчи бурада фаиз ады илә јејә биләр (бу исә сонралар мәнфәәт вә торпаг рентасы кими мејдана чыхыр), буна көрә дә, дөвләтин пајына дүшән һиссәдән башга *бүтүн* изафи дәјәри әлә кечирән *һәмин* фаизин јүксәклијини мүасир фаиз дәрәчәсинин јүксәклији илә бәрабәр тутмаг сон дәрәчә мә'насыздыр, зира мүасир фаиз — һәр һалда нормал фаиз — һәмин изафи дәјәрин јалныз бир һиссәсини тәшкил едир. Бурада унудулур ки, капиталист үчүн ишләјән муздлу фәһлә мәнфәәти, фаизи вә торпаг рентасыны, бир сөзлә бүтүн изафи дәјәри истеһсал едиб һәмин капиталистә верир. Бу мә'насыз мүгајисәдән Керинин мәгсәди ону көстәрмәкдир ки, капиталын инкишафы вә бунун нәтичәсиндә фаиз нормасынын ашағы дүшмәси фәһлә үчүн нә гәдәр әлверишлидир. Сонра, бир һалда ки, сәләмчи өз гурбанындан изафи дәјәр сыхыб чыхартмагла кифајәтләнмәјиб јаваш-јаваш онун әмәк шәртләри — торпағы, еви вә и. а. — үзәриндә мүлкијјәт титулу әлдә едир вә ону мүлкијјәтдән бу чүр мәһрум етмәклә мәшғулдур, онда унутмамаг лазымдыр ки, фәһләнин бүтүн әмәк шәртләрини гәсб етмәк капиталист истеһсал үсулунун наил олмаға чалышдығы нәтичә дејилдир, һәмин истеһсал үсулу үчүн истинад нөгтәси олан илкин шәртдир. Әсил гул кими, муздлу әмәк гулу да өз вәзијјәтинә көрә елә бир шәраитә салынмышдыр ки, бу шәраит онун — һәр һалда бир истеһсалчы олмаг е'тибарилә — борч верәнә гул олмасы имканыны арадан галдырыр; борч верәнин гулу олмаг вәзијјәтинә о јалныз истеһлакчы сифәти илә дүшә биләр. О сәләм капиталы ки, истеһсал үсулунун өзүнү дәјишдирмәдән әсил истеһсалчыларын бүтүн изафи әмәјини һәгигәтән мәнимсәјир вә бурада истеһсалчынын өз әмәк шәртләринин мүлкијјәтчиси, јахуд саһиби олмаг һүгугу мүһүм илкин шәрт тәшкил едир, һәмчинин буна мүвафиг олараг дағыныг хырда истеһсал мөвчуддур; демәли, бурада капитал әмәји өзүнә билаваситә табе етмир, буна көрә дә сәнаје капиталы олараг әмәјә гаршы дурмур, — белә бир формада олан сәләм капиталы һәмин истеһсал

үсулуну фәлакәтли һала салыр, мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәк əвәзинә өлкүнләшдирир, ејни заманда бу уғурсуз вәзијјәти әбәдиләшдирир, беләликлә дә әмәјин ичтимаи мәһсулдарлығы һеч дә капиталист истеһсалы шәраитиндә олдуғу кими, әмәјин өзү һесабына инкишаф етмир.

Демәли, сәләмчилик, бир тәрәфдән, антик сәрвәти вә феодал сәрвәтини, антик мүлкијјәти вә феодал мүлкијјәтини сарсыдыб дағыдыр. Дикәр тәрәфдән о, хырда кәндли вә хырда буржуа истеһсалыны сарсыдыб дағыдыр, гыса десәк, истеһсалчынын һәлә дә өз истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси олдуғу бүтүн формалары сарсыдыб дағыдыр. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә фәһлә истеһсал шәртләринин — бечәрдији тарланын, е'мал етдији хам материалын вә и. а. мүлкијјәтчиси дејилдир. Лакин истеһсал шәртләрини истеһсалчыдан бу чүр ајырмағын нәтичәсиндә истеһсал үсулунун өзүндә һәгигәтән чеврилиш јаранмыш олур. Бир-бириндән ајры салынмыш фәһләләр бир-бирилә сых әлагәдар олан [ineinander greifender] ајрыајры функсијалары ичра етмәк үчүн ири е'малатханада бирләшдирилир; иш аләти машына чеврилир. Истеһсал аләтләринин хырда мүлкијјәтлә әлагәдар олан бу дағыныглығына, һабелә фәһләләрин өзләринин тәкләнмәсинә истеһсал үсулунун өзү даһа имкан вермир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә сәләмчилик истеһсал шәртләрини истеһсалчыдан даһа ајыра билмир, чүнки бунлар бир-бириндән артыг ајрылмышдыр.

Истеһсал васитәләринин дағыныг олдуғу јердә сәләмчилик пул әмлакыны мәркәзләшдирир. Сәләмчилик истеһсал үсулуну дәјишдирмир, лакин зәли кими јапышыб ону сорараг ачыначаглы вәзијјәтә салыр. Сәләмчилик онун ширәсини сорур, ону тагәтдән салыр вә тәкрар истеһсалы кетдикчә даһа ачыначаглы шәраитдә баш вермәјә мәчбур едир. Буна көрә дә халг сәләмчиләрә нифрәт едир вә бу нифрәт антик дүнјада хүсусилә күчлү иди, зира орада истеһсалчынын өз истеһсал шәртләри үзәриндә мүлкијјәти ејни заманда сијаси мүнасибәтләрин базиси иди, вәтәндашларын мүстәгиллијинин базиси иди.

Нә гәдәр ки, көләлик һөкмрандыр вә ја нә гәдәр ки, изафи мәһсулу феодал вә онун әлалтылары јејир вә гулдар, јахуд феодал сәләмчинин пәнчәсинә кечир, — бу заман истеһсал үсулу әввәлки һалында галыр; о, јалныз фәһләјә даһа ағыр тәзјиг көстәрмәјә башлајыр. Борча дүшмүш гулдар вә ја феодал сенјор даһа чох сорур, чүнки онун өзүндән дә чох сорурлар. Ја да ән ахырда о өз јерини сәләмчијә тәслим едир вә сәләмчи өзү, гәдим Рома сүвариләри кими, торпаг саһиби вә ја гулдар олур. Көһнә истисмарчынын јеринә, — онун истисмары әсасән сијаси һакимијјәт аләти олдуғуна көрә аз-чох патриархал характер дашыјырды, — пул дүшкүнү олан гәддар бир бамбылы кечир. Истеһсал үсулунун өзү исә дәјишилмир.

Капитализмдән әввәлки бүтүн истеһсал үсуллары шәраитиндә сәләмчилик јалныз о чәһәтдән ингилабиләшдиричи тә’сир көстәрир ки, сијаси гурулушун ејни бир формада әсасландығы мүлкијјәт формаларыны, даим тәкрар олунуб сијаси гурулуш үчүн мөһкәм базис олан бу мүлкијјәт формаларыны дағыдыб мәһв едир. Асија формалары шәраитиндә сәләмчилик, игтисади дүшкүнлүкдән вә сијаси рүшвәтхорлугдан башга һеч бир шеј төрәтмәдән чох узун мүддәт гала билир. Јалныз о заман вә о јердә ки, капиталист истеһсал үсулунун башга шәртләри мөвчуддур, сәләмчилик јени истеһсал үсулу јарадан аләтләрдән бири кими мејдана чыхыб, бир тәрәфдән, феодаллары вә хырда истеһсалчылары вар-јохдан чыхарыр, дикәр тәрәфдән, әмәк шәртләрини мәркәзләшдириб капитала чевирир.

Орта әсрләрдә һеч бир өлкәдә фаизин үмуми һәчми тә’јин едилмирди. Килсә фаиз кәтирән һәр чүр сөвдәләри үмумијјәтлә гадаған едирди. Ганунлар вә мәһкәмәләр борчлары кифајәт дәрәчәдә тә’мин етмирди. Буна көрә дә ајры-ајры һалларда фаизин нормасы чох јүксәк олурду. Пул тәдавүлүнүн чүз’и олмасы вә тә’дијәләрин чохуну нәгд пулла өдәмәк зәрурәти пул борч алмаға мәчбур едирди, һәм дә вексел иши нә гәдәр зәиф инкишаф етмиш олурдуса, пул борч алынмасы һаллары бир о гәдәр чох олурду. Һәм фаизин һәчминдә, һәм дә сәләмчилик анлајышынын өзүндә бөјүк мүхтәлифлик һөкм сүрүрдү. Бөјүк Карл заманында бириси 100% сәләм алмыш олсајды, бу, рүшвәтхорлуг һесаб олунурду. Боден көлү јахынлығында, Линдауда јерли вәтәндашлар 1348-чи илдә $216^2/_3$% алырдылар. Сүрихдә Шура тәрәфиндән $43^1/_3$% гануни фаиз тә’јин едилмишди. Италијада XII—XIV әсрләрдә адәтән норм[illegible] 20%-дән артыг дејилдисә дә, мүәјјән вахтларда 40% вермәк лазым кәлирди. Верона гануни фаиз олараг 12 ½% тә’јин етмишди. Император II Фридрих 10% тә’јин етмишди, амма бу јалныз јәһудиләр үчүн иди. Христианла[illegible]а о тохунмаг истәмирди. Артыг XIII әсрдә Рејн бојундакы алман торпагларында ади норма 10% иди (Hüllmann: «Geschichte des Städtewesens», II, сәһ. 55—57).

Сәләм капиталы капитал үчүн характерик олан истисмар үсулуна маликдир, амма капитал үчүн характерик олан истеһсал үсулуна малик дејилдир. Бу мүнасибәт сәнајенин керидә галмыш саһәләриндә вә ја мүасир истеһсал үсулуна кечилмәсинә мүгавимәт көстәрән саһәләрдә буржуа игтисадијјаты даирәсиндә дә тәкрар олунур. Мәсәлән, әкәр биз фаизин Инкилтәрәдәки һәчмини Һиндистандакы илә мүгајисә етмәк истәсәјдик, онда биз бунун үчүн Инкилис банкынын фаиз дәрәчәсини дејил, мисал үчүн, ев сәнајесиндәки хырда истеһсалчылара хырда машынлар борч верәнләрин онлардан алдығы фаизи көтүрмәли олардыг.

Истеһлак едичи сәрвәтин әксинә олараг, сәләмчилик тарихән

о чәһәтдән әһәмијјәтлидир ки, сәләмчилијин өзү капиталын мејдана кәлмәси просесидир. Сәләм капиталы вә тачир әмлакы, торпаг мүлкијјәтиндән асылы олмајан пул мүлкијјәтинин јаранмасына хидмәт едир. Мәһсулун әмтәә олмаг характери нә гәдәр аз инкишаф етмишсә, мүбадилә дәјәри, истеһсалы бүтүн кенишлији вә дәринлији илә өзүнә нә гәдәр аз табе етмишсә, пул бир о гәдәр артыг дәрәчәдә әсил мә'нада сәрвәт, өзлүјүндә сәрвәт һесаб олунур, сәрвәтин истеһлак дәјәрләриндә мәһдуд ифадә олунмасы үсулунун әксинә олараг, һәгиги сәрвәт, үмуми сәрвәт һесаб олунур. Дәфинә јаранмасы буна әсасланыр. Дүнја пулу кими вә дәфинә кими көтүрүлән пулу бир кәнара гојсаг, пул мәһз тә'дијә васитәси формасында икән әмтәәнин мүтләг формасы кими мејдана чыхыр. Буна көрә пулун мәһз тә'дијә васитәси олмаг функсијасы фаизи инкишаф етдирән вә бунунла да бирликдә пул капиталы инкишаф етдирән функсијадыр. Исрафчы вә азғынлашдырычы сәрвәтин тәләб етдији бир шеј варса, о да пулдур, һәр шеји сатын алмаг васитәси олан пулдур. (Һабелә борчлары вермәк васитәси олан пулдур.) Хырда истеһсалчыја исә пул биринчи нөвбәдә тә'дијә үчүн лазымдыр. (Торпаг саһибинин [an Grundherrn] вә дөвләтин хејринә алынан натурал мүкәлләфијјәтләрин вә төјчүләрин пул рентасына вә пул веркисинә чеврилмәси бурада бөјүк рол ојнајыр.) Һәр ики һалда пул олараг пул тәләб олунур. Дикәр тәрәфдән — дәфинә јаранмасы јалныз сәләмчиликдә реал шәкил алыр, өз арзусуна чатыр. Дәфинә мүлкијјәтчисиндән капитал тәләб етмирләр, ондан пул олараг пул тәләб едирләр; лакин фаиз сајәсиндә о һәмин пул дәфинәсини өзү үчүн капитала чевирир — елә бир васитәјә чевирир ки, бунун көмәји илә изафи әмәјә бүтүнлүклә вә ја гисмән јијәләнир, һабелә истеһсал шәртләринин өзүнүн дә мүәјјән һиссәсинә јијәләнир, һәрчәнд истеһсал шәртләри номинал сурәтдә јенә дә өзкә мүлкијјәти олараг она гаршы дурмагда давам едир. Епикур аллаһлары дүнјаарасы фәзада јашадыглары кими, сәләмчилик дә санки истеһсалын мәсамәләриндә јашајыр. Әмтәә формасы мәһсулун үмуми формасыны нә гәдәр аз тәшкил едирсә, пул әлдә етмәк бир о гәдәр чәтин олур. Буна көрә дә сәләмчи үчүн, пула еһтијачы олан шәхсләрин тә'дијә габилијјәтиндән [Leistungsfähigkeit], јахуд мүгавимәт габилијјәтиндән башга һеч бир һүдуд јохдур. Хырда кәндли вә хырда буржуа истеһсалында пул алгы васитәси кими әсасән о һалларда лазым олур ки, бир тәсадүф нәтичәсиндә вә ја фөвгәл'адә бир сарсынты нәтичәсиндә истеһсал шәртләри фәһләнин (бу истеһсал үсуллары шәраитиндә фәһлә адәтән һәлә истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчисидир) әлиндән чыхыр вә ја һәр һалда, тәкрар истеһсалын ади кедишиндә өдәнилә билмир. Јашајыш васитәләри вә хам материаллар һәмин истеһсал шәртләринин башлыча һиссәсини тәшкил едир. Бунларын баһалашмасы нәтичәсиндә елә ола биләр ки, мәһсул-

дан әлдә едилән пул бунлары өдәмәк имканы вермәсин, ади мәһсул гытлығы кәндлинин тохуму in natura [натурал шәкилдә] ајырмасына мане олсун. Рома патрисиләри мүһарибәләр едәрәк, плебејләри һәрби мүкәлләфијјәтләр дашымаға мәчбур етмәклә онлары вар-јохдан чыхарырдылар; плебејләрин өз әмәк шәртләрини тәкрар истеһсал етмәсинә мане олан, буна көрә дә онлары диләнчи көкүнә салан һәмин мүһарибәләр (о заман јохсуллашмаг, тагәтдән дүшмәк вә ја тәкрар истеһсал шәртләрини итирмәк үстүн јер тутан бир форма иди) патрисиләрин анбарларыны вә зирзәмиләрини мис шәклиндә гәнимәтлә — о заманкы пулла — долдурурду. Плебејләр үчүн лазым олан әмтәәләри, тахылы, аты, мал-гараны онлара билаваситә вермәк әвәзинә патрисиләр өзләринә лазым олмајан бу миси онлара борч верирдиләр вә өз мөвгеләриндән истифадә едәрәк онлардан күлли мигдар сәләм фаизи сыхыб чыхарырдылар, бунун васитәсилә дә плебејләри борчлу салыб өзләринә гул едирдиләр. Бөјүк Карл заманы франк кәндлиләрини дә мүһарибәләр вар-јохдан чыхартмышды, беләки, онларын борчлулардан дөнүб тәһкимлијә чеврилмәкдән башга чарәси галмырды. Мә'лум олдуғу үзрә, Рома империјасында чох заман елә олурду ки, азад адамлар ачлыг үзүндән өз ушагларыны вә өзләрини варлылара көләлијә сатмаға мәчбур олурдулар. Дөнүш нөгтәләри үмумијјәтлә беләдир. Ајры-ајры һаллара кәлдикдә исә, хырда истеһсалчыларын өз истеһсал шәртләрини сахламасы вә ја итирмәси мин чүр тәсадүфдән асылыдыр, бу тәсадүфләрин вә ја мәһрум олма һалларынын һәр бири исә, диләнчи көкүнә дүшмәјә бәрабәрдир вә туфејли сәләмчинин зәли кими јапышмасы үчүн бир фүрсәтдир. Хырда кәндлинин инәји өлдүмү, о даһа өз тәкрар истеһсалыны әввәлки һәчмдә давам етдирмәк игтидарында олмаз. Демәли о, сәләмчинин чәнкинә кечир вә онун чәнкинә кечдими, даһа һеч вахт хилас ола билмәз.

Лакин сәләмчилијин әсил, кениш вә спесифик мејданы пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасыдыр. Мүәјјән мүддәти олан һәр чүр пул мүкәлләфијјәти, — ичарә һаггы, төјчүләр, веркиләр вә с., — пул тә'дијәләри зәрурәти илә әлагәдардыр. Буна көрә дә гәдим Рома дөврүндән башламыш бизим замана гәдәр сәләмчилик кениш мигјасда верки илтизамчыларынын, fermiers généraux, receveurs généraux [баш илтизамчыларын, баш топлајычыларын] функсијасына бирләшдирилир. Сонра, тичарәт вә әмтәә истеһсалынын үмуми характери инкишаф етдикчә алгы вә тә'дијәләрин вахт е'тибарилә бир-бириндән ајрылмасы инкишаф едир. Пулу мүәјјән вахтда өдәмәк лазымдыр. Мүасир пул бөһранларынын сүбут етдији кими, бу елә бир шәраит јарада билир ки, һәлә бизим зәманәмиздә дә пул капиталисти илә сәләмчи говушуб бирләшир. Лакин сәләмчилик өзү дә тә'дијә васитәси олан пула тәләбатын даһа да инкишаф етмәси үчүн башлыча васитә олур; сәләмчилик истеһсалчынын борчуну даим артырмагла ону ади тә'дијә

васитәләриндән мәһрум едир, чүнки тәкчә фаизләрин ағырлығы үзүндән мүнтәзәм тәкрар истеһсал она даһа мүмкүн олмур. Бурада сәләмчилик пулун тә'дијә васитәси олмаг чәрчивәсиндән чыхыр вә өзүнүн әсил мејданы олан һәмин функсијаны кенишләндирир.

Кредит ишинин инкишафы сәләмчилијә гаршы бир әксүләмәл кими баш верир. Лакин буну һеч дә, антик јазычыларын, килсә башчыларынын, Лүтерин вә ја илк чағлардакы сосиалистләрин вердикләри мә'нада баша дүшмәк лазым дејилдир. Бу, фаиз кәтирән капиталы капиталист истеһсал үсулунун шәраит вә тәләбатына табе етмәкдән гејри һеч бир шеј дејилдир.

Фаиз кәтирән капитал мүасир кредит системиндә капиталист истеһсалы шәраитинә үмумијјәтлә ујғунлашдырылыр. Өзлүјүндә сәләмчилик нәинки јашамагда давам едир, капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу халгларда о, кечмишдәки ганунверичилијин даим онун гаршысына гојдуғу һәдләрдән дә азад олур. Фаиз кәтирән капитал сәләм капиталы формасыны анчаг о шәхсләрдән, синифләрдән вә мүнасибәтләрдән бәһс олундугда сахлајыр ки, бунлар капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг кәлән мә'нада борч алмаг имканына јол вермир; бу һалда борчу шәхси еһтијач үчүн, мәсәлән, борч кассасындан алырлар; кефчил јашајан варлы адамлар исрафчылыг үчүн борч алырлар; јахуд истеһсалчы капиталист истеһсалчы дејилдир, мәсәлән, хырда кәндлидир, сәнәткардыр вә и. а., демәли, билаваситә истеһсалчы олмаг е'тибарилә о һәлә дә өз истеһсал шәртләринин саһибидир; нәһајәт, бу һалда капиталист истеһсалчынын өзү о гәдәр чүз'и мигдарда иш көрүр ки, јухарыдакы өзү ишләјән истеһсалчылара јахын олур.

Фаиз кәтирән капитал, капиталист истеһсал үсулунун мүһүм үнсүрүнү тәшкил едирсә, сәләм капиталындан онун фәрги һеч дә һәмин капиталын өзүнүн тәбиәтиндә вә ја характериндә дејилдир. Бу фәрги анчаг һәмин капиталын фәалијјәт шәртләринин дәјишилмәси вә пул кредиторуна гаршы дуран борчлунун һәмин шәртләрдән ирәли кәлән јени симада олмасы јарадыр. Һәтта варијјәтсиз бир шәхс капиталист вә ја тачир сифәтилә кредит алдыгда да, буну јалныз о үмидлә алыр ки, бир капиталист кими фәалијјәт көстәрәчәк вә борч алдығы капиталын васитәсилә, һагги өдәнилмәмиш әмәк мәнимсәјәчәкдир. Она верилән кредит потенсиал бир капиталистә верилән кредитдир. Һәм дә мәддаһ игтисадчылары тамамилә валеһ едән о һал ки, сәрвәти олмајан, лакин әзми, јахшы е'тибары, бачарығы вә билији олан бир адам бу гајда илә дөнүб капиталист ола биләр, — ахы капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә һәр кәсә верилән тичарәт гијмәти аз-чох дүзкүн верилир, — бу һал капиталын ајры-ајры мөвчуд нүмајәндәләри үчүн әсла мәгбул олмајан јени-јени авантүристләрин мејдана кәлмәсинә нә гәдәр чох көмәк едирсә дә, капиталын өзүнүн һөкмранлығыны мөһкәмләдир, онун базисини кенишлән-

дирир вә ҹәмиј҆јәтин ашағы тәбәгәләриндән јени-јени гүввәләр топламасына имкан верир. Бу да тамамилә орта әсрләрдәки белә бир факта бәнзәјир ки, католик килсәсинин силк, нәсил вә сәрвәтә фикир вермәјәрәк, өз иерархијасыны халгын ән јахшы зәкаларындан топламасы кешишләрин һөкмранлығыны мөһкәмләтмәк вә ҹамаат үзәриндә әсарәти шиддәтләндирмәк үчүн башлыҹа васитә иди. Һөкмран синиф мәзлум синифләр сырасындан ән көркәмли адамлары өз сырасына гәбул етмәјә нә гәдәр чох габил исә, онун һөкмранлығы бир о гәдәр мөһкәм вә бир о гәдәр тәһлүкәлидир.

Мүасир кредит системинин тәшәббүсчүләри, фаиз кәтирән капитала үмумиј҆јәтлә лә'нәт охумаг әвәзинә, әксинә, онун гәт'иј҆јәтлә гәбул едилмәсини әсас тутурлар.

Биз бурада сәләмчилијә гаршы мүгавимәтдән данышмырыг ки, бу мүгавимәт дә јохсуллары сәләмчиләрдән горумаға чалышырды, мәсәлән, Monts-de-piété [борҹ кассалары] (1350-ҹи илдә Франш-Контдакы Сарлендә, сонралар, 1400-ҹү вә 1479-ҹу илләрдә, Италијадакы Перуҹидә вә Савонда) белә иди. Бу тә'сисатлар јалныз она көрә диггәтәлајигдир ки, хош ниј҆јәтләр һәјата кечирилиркән бунлары өзүнүн там әксилијинә чевирән тарихи гәзагәдәр һәмин тә'сисатларда ашкара чыхыр. Инкилтәрә фәһлә синфи Monts-de-piété-ин нәсли олан борҹ кассаларына мө'тәдил гијмәтләндирмәјә көрә 100% верир[21]. Биз һабелә XVII әсрин ахырынҹы он илләриндә, торпаг мүлкиј҆јәти илә тә'мин едилән кағыз пуллара малик торпаг банкы васитәсилә Инкилтәрә аристократијасыны сәләмчиликдән хилас етмәк истәјән доктор Хју Чемберлен вә ја Ҹон Бриско кимиләринин кредит фантазијаларындан да данышмырыг[22].

---

[21] «Борҹ кассаларынын алдығы фаиз, ејни ај әрзиндә шејләри тез-тез киров гојуб кери алмаг нәтиҹәсиндә, јахуд аз бир мигдар пул фәргини әлдә етмәк үчүн бир шеји киров гојуб дикәрини кери алмаг нәтиҹәсиндә белә һәдсиз бир дәрәҹәјә чатыр. Лондонда иҹазә илә ачылмыш 240 борҹ кассасы, әјаләтдә исә тәгрибән 1 450 бу ҹүр касса вардыр. Бунларын ишә гојдуғу капитал тәхминән 1 милјон һесаб олунур. Бу капитал илдә азы үч дәфә дөвр едиб һәр дәфә орта һесабла 33½% кәтирир; беләликлә, Инкилтәрәнин ашағы синифләри 1 милјон мәбләғиндә мүвәггәти борҹ үчүн һәр ил 100% вермиш олур, вахтында кировдан чыхарылмајан шејләрин батмасы һәлә нәзәрә алынмыр» (*J. D. Tuckett:* «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, I, сәһ. 114).

[22] Онлар һәтта өз әсәрләринин сәрлөвһәләриндә дә: «торпаг саһибләринин үмуми рифаһыны, торпаг саһиблији дәјәринин чох јүксәлдилмәсини, ә'јанларын, хырда задәканларын вә саирәләрин веркидән азад олунмасыны, онларын иллик кәлиринин артырылмасыны» вә и. а. өзләри үчүн башлыҹа мәгсәд олараг көстәрирдиләр. Онларын дедијинә көрә анҹаг сәләмчиләр, милләтин ән гәддар дүшмәни олуб задәканлара, уеоmапгу [мүстәгил кәндлиләрә] франсыз ордусу басгынынын вура биләҹәјиндән артыг зијан вурмуш олан бу сәләмчиләр зәрәр чәкмиш олардылар.

XII вә XIV әсрләрдә Венетсија вә Кенујада мејдана кәлән кредит чәмијјәтләри она көрә јаранмышды ки, дәниз тичарәти вә буна әсасланан топдансатыш тичарәти көһнә сајаг сәләмчиләрин вә пул алвери инһисарчыларынын һөкмранлығындан азад олмаға чалышырды. Әкәр һәмин шәһәр-республикаларда тә'сис едилән әсил банклар ејни заманда үмуми кредит мүәссисәләри идисә вә бунлардан дөвләт өзүнүн топлајачағы веркиләр мүгабилиндә борч алырдыса, онда унутмамаг лазымдыр ки, бу чәмијјәтләри тә'сис етмиш олан тачирләрин өзләри һәмин дөвләтләрдә биринчи адам идиләр вә онлар өзләрини сәләмчиләрдән хилас етмәјә чалышдыглары кими, ејни дәрәчәдә өз һөкумәтләрини дә сәләмчиләрдән хилас етмәјә чалышырдылар[23]; бу тәдбирләрлә онлар дөвләти өзләринә даһа мөһкәм вә даһа гәт'и табе етмәк үмидиндә идиләр. Буна көрә дә Инкилис банкы тә'сис етмәк нәзәрдә тутулдуғу заман ториләр е'тираз едиб дејирдиләр: «Банклар республика тә'сисатларыдыр. Чошгун тәрәгги едән банклар Венетсијада, Кенујада, Амстердамда вә Һамбургдадыр. Амма Франса вә ја Испанија банкы олмасыны һеч ешидән вармы?»

Амстердамда 1609-чу илдә тә'сис едилән банк, һәмчинин Һамбургдакы банк (1619-чу ил) мүасир кредит ишинин инкишафында һеч дә јени бир дөвр тәшкил етмир. Бунлар халис депозит банкы иди. Банкын бурахдығы бонлар һәгигәтдә јалныз, банка сиккә вә ја күлчә һалында гојулмуш нәчиб металын гәбул едилмәси мүгабилиндә верилән гәбзләр иди вә бунлар анчаг саһибләри тәрәфиндән үстү башгасына јазылмаг васитәсилә тәдавүл едирди. Лакин Һолландијада тичарәт вә мануфактура илә бирликдә коммерсија кредити вә пул алвери дә инкишаф етмишди, буна көрә дә фаиз кәтирән капитал инкишафын өз кедиши нәтичәсиндә сәнаје капиталына вә тичарәт капиталына табе едилмишди. Бу артыг өзүнү фаиз мигдарынын ашағы олмасында көстәрирди. Лакин XVII әсрдә Һолландија индики Инкилтәрә кими, игтисади инкишаф мә'насында ән габагчыл бир өлкә һесаб олунурду. Јохсуллуға әсасланан көһнә сајаг сәләмчилијин инһисары орада өз-өзүнә јох олмушду.

---

[23] «Мәсәлән, һәлә инкилис кралы II Карл «зәркәрләрә» (банкирләрин сәләфләринә) чох бөјүк мигдарда сәләм фаизи вә лаж, 20—30% вермәли олмушду. Белә кәлирли бир иш «зәркәрләри» крала кетдикчә јени-јени борчлар вермәјә, веркиләрдән кәлән бүтүн варидаты габагчадан киров көтүрмәјә, парламентин ичазә вердији һәр чүр пул тәхсисаты бурахылан кими, ону тә'минат оларaг әлә кечирмәјә, һабелә bills-и [вексelләри], orders-и [ассигновкалары] вә tallies-и [верки сәнәдләрини] сатын алмагда вә киров көтүрмәкдә бирбирилә рәгабәт апармаға вадар едирди, нәтичәдә бүтүн дөвләт кәлирләри һәгигәтдә онларын әлиндән кәлиб кечирди» (*John Francis:* «History of the Bank of England», London 1848, I, сәһ. 31). «Банк тә'сис едилмәси һәлә габагларда бир нечә дәфә тәклиф едилмишди. Нәһајәт, бу зәрури олду» (јенә орада, сәһ 38). «Банк һеч олмазса онун үчүн лазым иди ки, сәләмчиләрин истисмар етдикләри һөкумәтә парламент ассигновкалары мүгабилиндә мө'тәдил фаизлә пул әлдә етмәк имканы верилсин» (јенә орада, сәһ. 59, 60).

Бүтүн XVIII әср әрзиндә, Һолландијанын тимсалына әсасланараг сәсләр учалыб, — ганунверичилик дә ејни истигамәтдә һәрәкәт едиб — тәләб едир ки, фаизин сәвијјәси зоракылыгла ашағы салынсын, беләликлә дә, фаиз кәтирән капитал тиҹарәт капиталына вә сәнаје капиталына табе едилсин, нәинки әксинә. Бунун башлыча тәрәфдары, Инкилтәрәдә нормал хүсуси банкир ишинин атасы олан сер Ҹозај Чајлд иди. Мозес вә оғлунун бөјүк һазыр палтар фирмасы өзүнү «хүсуси дәрзиләрин» инһисары әлејһинә мүбариз кими нечә гәләмә верирсә, там ејни руһда сер Ҹозај Чајлд да сәләмчиләрин инһисары әлејһинә ҹошгун нитгләр сөјләјир. Јенә һәмин Ҹозај Чајлд ејни заманда инкилис stockjobberләринин [гијмәтли кағыз алверчиләринин] атасыдыр. Мәсәлән, Ост-Һинд компанијасынын мүтләг һөкмдары олан Ҹозај Чајлд һәмин компанијанын инһисарыны тиҹарәт азадлығы naминә мүдафиә едир. Томас Менлинин («Interest of Money mistaken») әлејһинә о белә јазыр: «Горхаг вә титрәк сәләмчиләр күруһунун мәнафеји уғрунда чарпышан габагҹыл мүбариз сифәтилә о өз әсас топларыны мәһз мәним ән зәиф һесаб етдијим нөгтәдә јерләшдирир... о, ашағы фаиз сәвијјәсинин сәрвәт үчүн сәбәб олдуғуну ачыгҹа инкар едир вә инандырмаға чалышыр ки, о, сәрвәтин јалныз нәтиҹәсидир» («Traités sur le Commerce etc.» 1669. Trad. Amsterdam et Berlin 1754). «Бир һалда ки, тиҹарәт өлкәни варландыран бир васитәдир вә, бир һалда ки, фаизин ашағы дүшмәси тиҹарәти артырыр, онда фаизин ашағы дүшмәси, јахуд сәләмчилијин мәһдудлашдырылмасы, шүбһәсиз, милләтин сәрвәтинин башлыча сәмәрәли сәбәбидир. Белә бир мүддәадан үмумијјәтлә мә'насыз һеч бир шеј јохдур ки, ејни вахтда ејни бир шеј мә'лум шәраитдә сәбәб ола биләр, дикәр шәраитдә — нәтиҹә» (јенә орада, сәһ. 155). «Јумурта тојуғун сәбәбидир, тојуг да јумуртанын. Фаизин ашағы дүшмәси сәрвәти артыра биләр, сәрвәтин артмасы исә, фаизин даһа чох ашағы дүшмәсинә сәбәб ола биләр» (јенә орада, сәһ. 156). «Мән чалышганлығын мүдафиәчисијәм, мәним әлејһдарым исә тәнбәллији вә вејллији мүдафиә едир» (сәһ. 179).

Сәләмчилијә гаршы бу гызғын мүбаризә, фаиз кәтирән капиталы сәнаје капиталына табе етмәк барәсиндәки бу тәләбләр капиталист истеһсалынын һәмин шәртләрини мүасир банк иши формасында һәјата кечирмиш олан үзви тәшәккүлләрин јалныз мүжләчиләридир, бу банк иши исә, бир тәрәфдән, фәалијјәтсиз галан пул еһтијатларынын һамысыны тәмәркүзләшдириб пул базарына чыхартмагла сәләм капиталыны инһисардан мәһрум едир, дикәр тәрәфдән дә, кредит пуллары јаратмаг јолу илә нәҹиб металларын инһисарынын өзүнү мәһдудлашдырыр.

XVII әсрин ахырынҹы гәринәсиндә вә XVIII әсрин әввәлләриндә биз банк иши һаггындакы бүтүн инкилис әсәрләриндә сәләмчилијә гаршы ејнилә Чајлдын етдији кими һүҹумлара, тиҹарәти, сәнајени вә дөвләти сәләмчиликдән азад етмәк тәләбинә раст

кәлә биләрик. Бунунла јанашы олараг — кредитин е'чазкар тә'сири, нәчиб металларын инһисардан мәһрум едилмәси, онларын кағыз пулларла әвәз едилмәси вә с. һаггында чох бөјүк хүлјалара раст кәләрик. Инкилис банкынын вә Шотландија банкынын баниси шотландијалы Вилјам Петерсонун Биринчи Ло титулу алмаға шүбһәсиз һагты вардыр.

Инкилис банкына гаршы «бүтүн зәркәрләр вә кировчулар гәзәблә улашмаға башламышдылар» (Macaulay: «History of England», IV, сәһ. 499). — «Биринчи он ил әрзиндә банк бөјүк чәтинликләрлә мүбаризә апармалы олурду; кәнардан бөјүк дүшмәнчилик вар иди; онун банкнотлары номинал дәјәриндән хејли ашағы дәјәрлә гәбул едилирди... зәркәрләр (нәчиб метал алвери бунларын әлиндә ибтидаи банк ишинин базиси иди) банкын әлејһинә күчлү интрига апарырдылар, чүнки банкын үзүндән онларын әмәлијјатлары азалмышды, онларын учот фаизи ашағы дүшмүшдү, онларын һөкумәтлә олан әмәлијјатлары исә өзләринин бу дүшмәнинин әлинә кечмишди» (J. Francis, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 73).

Һәлә Инкилис банкы тә'сис едиләндән габаг, 1683-чү илдә, милли кредит банкы планы мејдана чыхмышды; һәмин банкын бир мәгсәди дә бу иди ки, «ишчил адамларын хејли әмтәә күтләси олдугда, онлар һәмин банкын јардымы илә өз әмтәәләрини сахланмаға верәрәк, һәрәкәтсиз јатыб галан өз әмтәә еһтијатлары мүгабилиндә кредит ала билсинләр вә, зәрәринә сатмајыб, әлверишли базар тапанадәк өз гуллугчуларына иш вериб өз мүәссисәләрини кенишләндирә билсинләр». Чох әлләшәндән сонра нәһајәт һәмин Bank of Credit [кредит банкы] Devonshire House-дакы Bishopsgate Street-дә ачылды. Бу банк киров гојулан әмтәәләрин мүгабилиндә сәнајечиләрә вә тачирләрә, һәмин әмтәәләрин дәјәринин $3/4$ һиссәсинәдәк мигдарда, векселләр шәклиндә борч верирди. Бу чүр векселләрин тәдавүлүнү тә'мин етмәк үчүн мүәссисәләрин һәр саһәсиндә мүәјјән гәдәр шәхс бир чәмијјәт һалында бирләширди вә векселләри олан һәр кәс бу векселләрин мүгабилиндә һәмин чәмијјәтдән, нәгд пул верәчәји һалдакы кими асанлыгла әмтәә ала билирди. Банкын иши чох да јахшы кетмирди. Механизм һәддән артыг мүрәккәб иди, әмтәәләрин гијмәтдән дүшәчәји һалда риск чох бөјүк иди.

Инкилтәрәдә мүасир кредит ишинин тәшәккүлүнә нәзәри чәһәтдән көмәк етмиш вә буна һәвәс ојатмыш олан һәмин әсәрләрин һәгиги мәзмунуна диггәтлә фикир версәк биз бунларда, фаиз кәтирән капиталы вә үмумијјәтлә борч верилән һәр чүр истеһсал васитини капиталист истеһсал үсулуна табе етмәк тәләбиндән башга бир шеј тапа билмәрик ки, бу табелик дә капиталист истеһсал үсулунун шәртләриндән биридир. Јалныз заһири ибарәләрә фикир вердикдә исә, сен-симонистләрин банк вә кредит хүлјалары

илә бунларын арасында һәтта ајры-ајры ифадәләрә гәдәр чох вахт һејрәтләндиричи бир бәнзәјиш вардыр.

Физиократларда cultivateur [әкинчи] һәгиги әкинчи дејил, ири ичарәдар демәк олдуғу кими, там ејнилә Сен-Симонда, бә'зи һалларда исә онун шакирдләриндә дә travailleur [фәһлә] фәһлә дејил, сәнаје вә тичарәт капиталисти демәкдир. «Travailleur-ин көмәкчиләрә, әмәкдашлара, *фәһләләрә* [*d'ouvriers*] еһтијачы вардыр; о, ағыллы, мәһарәтли, сәдагәтли көмәкчиләр ахтарыр; о бунлары ишә гојур вә онларын әмәји мәһсулдардыр» («Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique», Paris 1831, сәһ. 104). Үмумијјәтлә унутмамаг лазымдыр ки, Сен-Симон өзүнүн јалныз ахырынчы «Nouveau Christianisme» әсәриндә биласитә фәһлә синфи адындан чыхыш етмиш вә онун азад олунмасыны өз сә'јләринин сон мәгсәди е'лан етмишдир. Онун бүтүн габагкы әсәрләри һәгигәтдә јалныз, феодализм чәмијјәтинә гаршы мүасир буржуа чәмијјәтини тә'рифләмәкдән, јахуд маршаллара вә Наполеон дөврүндә ганунлар ичад етмиш јуристләрә гаршы сәнајечиләри вә банкирләри тә'рифләмәкдән ибарәтдир. Бунларла, Оуенин јенә ејни дөврә аид әсәрләри арасында нә гәдәр фәрг вардыр[24]! Индичә ситат кәтирилән јердән көрүндүјү кими, Сен-Симонун хәләфләриндә дә сәнаје капиталисти travailleur par excellence [әсасән ишчи] олараг галыр. Онларын әсәрләрини тәнгиди сурәтдә охудугда биз тәәччүб етмәрик ки, нә сәбәбә онларын кредит вә банк хәјалларынын керчәкләшмәси нәтичәси олараг кечмиш сен-симончу Емил Перејранын тә'сис етдији Crédit mobilier мејдана кәлмишдир*, — һәм дә бу елә бир формадыр ки, јалныз Франса кими бир өлкәдә, јә'ни нә кредит системинин, нә дә ири сәнајенин һәлә инкишаф едиб мүасир сәвијјәјә

---

[24] Маркс әлјазмасыны јенидән ишләмиш олсајды бу јери, шүбһәсиз ки, олдугча дәјишдирәрди. Бу јерин белә јазылмасы Франсада Икинчи империја заманы кечмиш сен-симончуларын ојнадыглары ролун тә'сири нәтичәсидир; мәһз бу сәтирләри Маркс јаздығы заман Франсада һәмин мәктәбин, дүнјаны хилас етмәли олан кредит хүлјалары, тарихи бир тәсадүф олараг, о вахтадәк мисли көрүнмәмиш бөјүк еһтикар шәклиндә керчәкләширди. Сонралар Маркс Сен-Симонун дүһасындан вә енсиклопедик зәкасындан јалныз һејрәтлә данышырды. Әкәр Сен-Симон өзүнүн илк әсәрләриндә буржуазија илә о заман Франсада јенечә мејдана кәлән пролетариат арасындакы әкслијә е'тина етмирдисә, о, буржуазијанын истеһсалла мәшғул олан һиссәсини travailleurs сырасына аид едирдисә, бу, капиталла әмәји барышдырмаға чалышан Фурјенин бахышларына ујғундур вә о заманкы Франсанын игтисади вә сијаси вәзијјәјәти илә изаһ олунур. Әкәр Оуен бу чәһәтдән даһа узаглары көрүрдүсә, бунун сәбәби јалныз о иди ки, Оуен башга бир шәраитдә, сәнаје ингилабы мүһитиндә вә артыг чох кәскинләшмиш синфи әксликләр шәраитиндә јашамышды. — *Ф. Е.*

* Бах: *К. Марксын* «Crédit mobilier» мәгаләси. К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри, XI чилд, I һиссә, сәһ. 19—36. *Ред.*

чатмамыш олдуғу бир өлкәдә һөкмран форма ола биләрди. Инкилтәрәдә вә ја Америкада буна бәнзәр һеч бир шеј мүмкүн ола билмәзди. — «Doctrine de St.-Simon. Exposition. Première année 1828—1829». 3 ^{me}éd., Paris 1831 — әсәринин ашағыдакы јерләриндә артыг Crédit mobilier-ин рүшејми вардыр. Ајдындыр ки, банкир капиталистдән вә ја хүсуси сәләмчидән даһа учуз кредит верә биләр. Демәли, бу банкирләр «сәнајечиләрә аләтләри, борҹ аланын сечилмәсиндә асанлыгла сәһв едә билән торпаг мүлкиjјәтчиләринин вә капиталистләрин верә биләҹәјиндән хејли учуз, јә’ни *даһа ашағы фаизлә* верә биләрләр» (сәһ. 202). Лакин мүәллифләрин өзләри гејддә әлавә едиб дејирләр: «Банкирин вејлләрлә travailleurs арасындакы васитәчилији сајәсиндә әлдә едиләси олан хејир чох заман белә бир вәзијјәт нәтиҹәсиндә таразлашыр вә һәтта мәһв олур ки, бизим гејри-мүтәшәккил ҹәмијјәт егоизмин өзүнү мүхтәлиф алдатма вә шарлатанлыг формаларында көстәрмәсинә олдугҹа чохлу фүрсәт верир; банкирләр чох заман вејлләрлә travailleurs арасына сохулурлар ки, онларын һәр икисини ҹәмијјәтин зәрәринә истисмар етсинләр». «Travailleur» бурада «capitaliste industriel» [«сәнаје капиталисти»] јеринә гојулмушдур. Лакин мүасир банкларын сәрәнҹамында олан вәсаити анҹаг вејл адамларын вәсаити һесаб етмәк әсла дүзкүн дејилдир. Әввәлән, бураја капиталын о һиссәси аиддир ки, һазырда сәрбәстдир вә сәнајечиләрлә таҹирләрин әлиндә пул формасында, өзүнүн тәтбиг олунмасыны һәлә јалныз көзләјән бир пул еһтијаты вә ја капитал кими мөвҹуддур, демәли, бу — вејл капиталдыр, лакин вејлләрин капиталы дејилдир. Икинҹиси, бураја үмумијјәтлә һәр ҹүр кәлирин вә гәнаәт едилән пулун гәт’и вә ја мүвәггәти олараг јығым үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси дә аиддир. Бу һиссәләрин дә һәр икиси банк системинин характерини мүәјјән етмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Лакин әсла унутмамаг лазымдыр ки, әввәлән, пул — нәҹиб металлар формасындакы пул — елә бир әсас олараг галыр ки, кредит иши өз тәбиәтинә көрә *һеч вахт* бу әсасдан хилас ола билмәз. Икинҹиси дә, унутмамаг лазымдыр ки, кредит системи иҹтимаи истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси шәхсләрин (капитал вә ја торпаг мүлкијјәти формасында) инһисары олмасыны тәләб едир вә кредит системинин өзү, бир тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулунун иммaнент формасыдыр, дикәр тәрәфдән, — һәмин истеһсал үсулунун инкишаф едиб өзү үчүн мүмкүн олан формаларданән јүксәјинә вә сонунҹусуна чатмасындан өтрү һәрәкәтверичи гүввәдир.

Һәлә 1697-ҹи илдә, «Some Thoughts of the Interests of England» әсәриндә гејд едилмиш олдуғу кими, өз формал тәшкили вә мәркәзләшмәси ҹәһәтдән банк системи капиталист истеһсал үсулунун үмумијјәтлә кәтириб чатдырдығы ән инҹә вә мүкәммәл бир төрә-

мәдир. Буна көрәдир ки, Инкилис банкы кими бир тә'сисатын тичарәт вә сәнаје үзәриндә бу гәдәр бөјүк һөкмранлығы вардыр, һәрчәнд тичарәт вә сәнајенин һәгиги һәрәкәти Инкилис банкынын фәалијјәт даирәсиндән тамамилә кәнардадыр вә бу һәрәкәтә онун мүнасибәти пассивдир. Банк системиндә, әлбәттә, ичтимаи һесабдарлығын вә истеһсал васитәләрини ичтимаи мигјасда бөлүшдүрмәјин формасы верилмишдир, амма јалныз формасы верилмишдир. Көрдүјүмүз кими, һәр бир ајрыча капиталистин вә ја һәр бир ајрыча капиталын орта мәнфәәти, һәмин капиталын билаваситә мәнимсәдији изафи әмәклә дејил, бүтүн капиталын мәнимсәдији бүтүн изафи дәјәрин мигдары илә мүәјјән олунур вә бурадан һәр бир ајрыча капитал бүтүн капиталда өзүнүн тәмсил етдији һиссәјә пропорсионал мигдарда дивиденд алыр. Капиталын бу ичтимаи характери там өлчүдә јалныз, кредит вә банк системинин там инкишаф етмәси васитәсилә һәјата кечир. Дикәр тәрәфдән, банк системи даһа ирәлиләрә кедир. Бу систем чәмијјәтин бүтүн сәрбәст капиталыны, һәтта онун һәлә јалныз потенсиал олан, һәлә фәал сурәтдә ишләнмәјән капиталыны да сәнаје вә тичарәт капиталистләринин сәрәнчамына верир, белә ки, нә кредитор, нә дә бу капиталы ишә салан шәхс һәмин капиталын мүлкијјәтчиси вә ја онун истеһсалчысы дејилдир. Беләликлә, һәмин систем капиталын хүсуси характерини кәнар едир вә онун өзүндә, амма мәһз јалныз өзүндә капиталын өзүнүн мәһв олмасы шәраити вардыр. Банк иши капитал бөлкүсүнү хүсуси капиталистләрин вә сәләмчиләрин әлиндән алыб ону ајрыча бир фәалијјәтә, ичтимаи функсијаја чевирир. Лакин бунун сајәсиндә банк вә кредит ејни заманда һәм капиталист истеһсалыны өз һүдудларындан кәнара чыхаран чох гүдрәтли бир васитә, һәм дә бөһранлар вә алдадычылыг үчүн ән күчлү амилләрдән бири олур.

Сонра, пулу мүхтәлиф кредит тәдавүлү формалары илә әвәз едәрәк, банк системи көстәрир ки, пул һәгигәтдә әмәјин вә әмәк мәһсулларынын ичтимаи характеринин хүсуси ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир, амма бурасы вар ки, хүсуси истеһсалын базиси илә зиддијјәтдә олан бу характер нәтичә е'тибарилә һәмишә шеј шәклиндә, дикәр әмтәәләрлә јанашы дуран хүсуси нөв әмтәә шәклиндә ифадә олунмалыдыр.

Нәһајәт, әсла шүбһә јохдур ки, капиталист истеһсал үсулундан ичтимаиләшдирилмиш әмәк истеһсалы үсулуна кечилдији заман кредит системи күчлү бир амил олачагдыр, — лакин истеһсал үсулунун өзүндә баш верән дикәр бөјүк үзви чеврилишләрлә бирликдә бир үнсүр кими белә олачагдыр. Кредит вә банк ишинин сосиализм мә'насында е'чазкар күчү һаггындакы хүлјалар исә, әксинә, капиталист истеһсал үсулуну вә онун формаларындан бири олан кредит ишини әсла анламамагдан ирәли кәлир. Бир һалда ки, истеһсал васитәләри даһа капитала чеврилмир (бу

һалда исә хүсуси торпаг мүлкиј јәти дә мәһв едилмиш олачагдыр), онда кредитин өзлүјүндә даһа һеч бир мә'насы јохдур, — буну һәтта сен-симончулар да баша дүшмүшдүләр. Дикәр тәрәфдән, нә гәдәр ки, капиталист истеһсал үсулу јашамагда давам едир, фаиз кәтирән капитал да һәмин истеһсал үсулунун формаларындан бири кими јашамагда давам едәрәк, һәгигәтдә онун кредит системинин базисини тәшкил едир. Пулу мәһв едиб әмтәә истеһсалыны сахламаг истәјән[25] јалныз Прудон кими һај-күјчү бир јазычы, хырда буржуа хош арзуларынын куја һәјата кечирилмәси демәк олан һавајы кредит [crédit gratuit] кими чәфәнк бир фантазијаны јарада биләрди.

«Religion saint-simonienne, Économie et Politique»-дә биз 45-чи сәһифәдә охујуруг: «Сәнаје аләтләринин, нә бунлары ишдә тәтбиг етмәк габилијјәти, нә дә арзусу олмајанлар әлиндә олдуғу, дикәрләринин, чалышган адамларын исә әмәк аләтләринә малик олмадығы бир чәмијјәтдә кредитин мәгсәди һәмин аләтләри мүмкүн гәдәр асан бир үсулла биринчиләрин, аләт саһибләринин әлиндән бунлары ишләдә биләнләрин әлинә кечирмәкдир. Гејд етмәлијик ки, бу тә'рифә әсасән кредит, *мүлкијјәтин* тәшәккүлү үчүн әсас олан үсулун нәтичәсидир». Демәли, кредит мүлкијјәтин һәмин тәшәккүлү илә бирликдә арадан галхыр. Сонра, 98-чи сәһифәдә дејилир: индики банклар «өз вәзифәсини ондан ибарәт билир ки, банклардан асылы олмајараг фәалијјәт көстәрән мүәссисәләрин јаратдығы һәрәкәтин изи илә кетсинләр, лакин өзләри бу һәрәкәтә тәкан вермәјә һеч чалышмырлар; башга сөзлә, банклар капитал борч вердикләри travailleurs гаршысында капиталист ролу ојнајыр». Мүәссисәләрә рәһбәрлији банкларын өз үзәринә көтүрмәси вә «онларын идарә етдикләри мүәссисәләрин, һабелә онларын тәшәббүсү илә ичра олунан ишләрин чох вә фајдалы» (сәһ. 101) олмасы лазым кәлдији фикринин өзүндә Crédit mobilier кизли шәкилдә мөвчуддур. Шарл Пекер дә тәләб едир ки, банклар (сен-симончуларын Systéme général des banques [үмуми банклар системи] адландырдыглары шеј) «истеһсалы идарә етсин». Үмумијјәтлә Пекер, хејли артыг радикал олса да, маһијјәтчә сен-симончудур. О истәјир ки, «кредит идарәси... милли истеһсалын бүтүн һәрәкәтини идарә етсин». — «Елә бир милли кредит идарәси јарада биләрсинизми ки, исте'дады вә хидмәтләри олан јохсул адамлара вәсаит борч версин, лакин борч алан бу адамлары истеһсал вә истеһлакда чидди һәмрә'лијә мәчбур етмәсин, әксинә, онларын өз мүбадиләсини вә өз истеһсалыны өзләринин тә'јин етмәсинә имкан версин. Бу јолла сиз анчаг, инди хүсуси банкларын әлдә етмиш олдугларына: һәрч-мәрчлијә, ис-

[25] *Karl Marx:* «Misére de la Philosophie», Bruxelles et Paris 1847. [1894-чү ил нәшриндә «Philosophie de la Misére» — јазылмышдыр.] — *Karl Marx:* «Zur Kritik der Polit. Oekonomie», сәһ. 64.

теһсалла истеһлак арасында ујғунсузлуға, бә'зиләринин гәфләтән ифлас етмәсинә, дикәрләринин исә гәфләтән варланмасына наил оларсыныз; беләликлә сизин идарәнизин едә биләчәји јалныз ондан ибарәт олар ки, бә'зиләри үчүн јарадачағы рифаһын мәчмусу дикәрләринин дүчар олачағы бәдбәхтлијин мәчмусуна бәрабәр олар... сиз борч вериб көмәк етдијиниз муздлу фәһләләрә анчаг имкан верәрсиниз ки, бир-бирилә, инди өз капиталист саһибкарларын апардыглары кими рәгабәт апарсынлар» (Ch. Pecqueur: «Théorie Nouvelle d'Économie Soc. et Pol.», Paris 1842, сәһ. 434).

Биз артыг көрдүк ки, тачир капиталы вә фаиз кәтирән капитал ән гәдим капитал формаларыдыр. Лакин ишин өз тәбиәтиндән белә мә'лум олур ки, фаиз кәтирән капитал халг тәсәввүрүндә капиталын par excellence [башлыча] формасы кими мејдана чыхыр. Тачир капиталы чәрчивәси дахилиндә васитәчилик фәалијјәти баш верир ки, буна да истәр алдатма ады верилсин, истәр әмәк, истәрсә дә һәр һансы башга ад. Фаиз кәтирән капиталда исә, әксинә, капиталын өз-өзүнү истеһсалетмә характери, дәјәрин өз-өзүнә артмасы, изафи дәјәр истеһсалы хүсуси бир мистик кејфијјәт олараг халис шәкилдә тәмсил олунмушдур. Мәһз буна көрәдир ки, хүсусән сәнаје капиталынын һәлә там инкишаф дәрәчәсинә чатмамыш олдуғу өлкәләрдә, мәсәлән, Франсада һәтта игтисадчыларын бир гисми фаиз кәтирән капиталы капиталын әсас формасы һесаб едир, мәсәлән, торпаг рентасыны һәмин капиталын јалныз бир нөвү һесаб едир, чүнки бурада да борч формасы үстүн јер тутур. Бу сәбәбдән дә капиталист истеһсал үсулунун дахили гурулушу тамамилә јанлыш баша дүшүлүр, тамамилә нәзәрдән гачырылыр ки, капитал кими, торпаг да јалныз капиталистләрә борч верилир. Пул әвәзинә, әлбәттә, in natura [натурал һалда] истеһсал васитәләри, мәсәлән, машынлар, сәнаје биналары вә и. а. борч верилә биләр. Лакин бу һалда онлар мүәјјән пул мәбләғини тәмсил едир, фаиздән әлавә һабелә ашынманы өдәмәк үчүн мүәјјән мәбләғ верилдикдә исә, бу һал һәмин капитал үнсүрләринин истеһлак дәјәриндән, спесифик натурал формасындан ирәли кәлир. Бурада һәлледичи мәсәлә јенә ондан ибарәтдир ки, бунлар истеһсалчыларын өзүнәми борч верилир, — бу исә, һәр һалда һәмин борчун верилдији саһәдә, капиталист истеһсал үсулунун олмамасыны фәрз едир, — јахуд бунлар сәнаје капиталистинә борч верилир, бу исә мәһз капиталист истеһсал үсулу базисиндә ола биләр. Фәрди истеһлак үчүн ев вә с. борч вермәји бураја гатмаг даһа чох јерсиз вә мә'насыздыр. Фәһлә синфинин бу форма шәраитиндә дә алдадылмасы, һәм дә биабырчы бир дәрәчәдә алдадылмасы һамыја мә'лум олан бир фактдыр, лакин фәһләни јашајыш васитәләри илә тәчһиз едән хырда алверчи дә белә едир. Бу, истеһсал просесинин билаваситә өзүндәки илкин истисмарла јанашы кедән тәкрар истисмардыр. Сатгы илә борч вермәк арасындакы фәргин бурада шүбһәсиз һеч бир әһәмијјәти јохдур, бу

халис формал бир фәргдир вә, габагда көстәрилмиш олдуғу кими, јалныз һадисәләрин һәгиги әлагәсини әсла анламадыгда һәмин фәрг әһәмиЈјәтли көрүнүр.

Тиҹарәт кими, сәләмчилик дә мөвҹуд истеһсал үсулуну истисмар едир, ону јаратмыр, бу истеһсал үсулуна онун мүнасибәти хариҹи мүнасибәтдир. Сәләмчилик ону билаваситә сахламаға чалышыр ки, ону дөнә-дөнә истисмар едә билсин; сәләмчилик мүһафизәкардыр вә мөвҹуд истеһсал үсулуну јалныз даһа аҹынаҹаглы бир вәзијјәтә чатдырыр. Истеһсал үнсүрләри истеһсал просесинә нә гәдәр аз дәрәҹәдә бир әмтәә кими дахил олуб ондан бир әмтәә кими чыхырса, онларын пулдан әмәлә кәлмәси бир о гәдәр артыг дәрәҹәдә ајрыҹа бир әмәлијјат кими көрүнүр. Иҹтимаи тәкрар истеһсалда тәдавүлүн ојнадығы рол нә гәдәр ҹүз'идирсә, сәләмчилик бир о гәдәр ҹошгун инкишаф едир.

Пул әмлакынын инкишаф едиб хүсуси бир әмлак нөвүнә чеврилмәси факты сәләм капиталы барәсиндә о демәкдир ки, сәләм капиталы бүтүн өз тәләбләринә пул тәләбләри формасында малик олур. Истеһсалын әсас күтләси нә гәдәр артыг дәрәҹәдә натурал истеһсал олараг галырса, демәли, нә гәдәр артыг дәрәҹәдә истеһлак дәјәри илә кифајәтләнирсә, өлкәдә сәләмчилик бир о гәдәр күчлү инкишаф едир.

Сәләмчилик ики ҹүр рол ојнадығына көрә: әввәлән, үмумијјәтлә, таҹир капиталы илә јанашы олараг мүстәгил пул әмлакы јаратдығына көрә, икинҹиси исә, әмәк шәртләрини мәнимсәдијинә, јә'ни көһнә әмәк шәртләринин саһибләрини вар-јохдан чыхартдығына көрә о, сәнаје капиталынын илкин шәртләринин јаранмасы үчүн күчлү бир васитәдир.

ОРТА ӘСРЛӘРДӘ ФАИЗ.

«Орта әсрләрдә әһали халис әкинчи әһали иди. Феодализм режими кими бир шәраитдә дөвријјә јалныз ҹүз'и ола биләр, демәли, мәнфәәт дә јалныз ҹүз'и ола биләр. Буна көрә дә орта әсрләрдә сәләмчилик һаггындакы ганунлар һагг газанырды. Бундан әлавә, әкинчилик өлкәсиндә чох аз һалларда бириси пул борҹ етмәли олурду, адамлар јалныз јохсуллуға дүшәндә вә мөһтаҹ олдугда пул борҹ едирдиләр... VIII Һенрих фаизә 10% һәдд гојур, I Иаков — 8%, II Карл — 6%, Анна — 5% һәдд гојур... О заман борҹ верәнләр јуридик ҹәһәтдән олмаса да, һәгигәтдә инһисарчы идиләр, буна көрә башга инһисарчылар кими, бунлары да мәһдуд етмәк лазым иди... Бизим заманәмиздә мәнфәәт нормасы фаиз нормасыны тәнзим едир; о заманлар фаиз нормасы мәнфәәт нормасыны тәнзим едирди. Әкәр кредитор таҹир үчүн јүксәк

фаиз нормасы тә'јин едирдисә, тачир дә өз әмтәәләри үзәринә даһа јүксәк мәнфәәт нормасы гојмалы иди. Беләликлә, алычыларын чибиндән чохлу пул чыхарылырды ки, сонра, борч верәнләрин чибинә кечсин» (Gilbart: «History and Princ. of Banking», сәһ. 164, 165).

«Мәнә дејирләр ки, инди һәр ил һәр Лејптсиг јармаркасында* 10 гулден алырлар, бу исә јүзә 30 тәшкил едир; бә'зиләри һәлә Нејенбург јармаркасыны да бураја әлавә едирләр, белә ки, јүзә 40 олур; мән билмирәм, беләдир, ја јох. Бир утанын, ахы нәһајәт бу һансы чәһәннәмә кәтириб чыхарачагдыр?.. Инди Лејптсигдә кимин 100 флорини варса, о һәр ил 40 алдә едир, — бу бир илдә бир кәндлини вә ја шәһәрлини удмаг демәкдир. Әкәр онун 1 000 флорини вардырса, онда һәр ил 400 әлдә едир, — бу бир илдә бир рытсары вә ја зәнкин бир задәканы удмаг демәкдир. Әкәр онун 10 000-и вардырса, онда һәр ил 4 000 әлдә едир, — бу, бир илдә зәнкин бир графы удмаг демәкдир. Әкәр онун, зәнкин тачирләрдә олдуғу кими, 100 000-и вардырса, о һәр ил 40 000 алыр, — бу, бир илдә бөјүк зәнкин бир кнјазы удмаг демәкдир. Әкәр онун 1 000 000-у вардырса, онда һәр ил 400 000 әлдә едир, — бу, бир ил әрзиндә бөјүк бир кралы удмаг демәкдир. Һәм дә бунун мүгабилиндә онун үчүн һеч бир тәһлүкә — нә онун һәјаты үчүн, нә дә сәрвәти үчүн тәһлүкә јохдур; о һеч бир иш көрмүр, очаг башында отуруб алма биширир: һәм дә белә мәзлум бир гулдур евдә отуруб он ил әрзиндә бүтүн дүнјаны уда биләр». («Bücher vom Kaufhandel und Wucher»-дән ситат кәтирилир, 1524, Лүтерин Әсәрләри, Wittenberg 1589, 6-чы һиссә.)

«Мән 15 ил бундан әввәл сәләмчилијин әлејһинә јазмышдым, зира сәләмчилик һәлә о заман о дәрәчә күчләнмишди ки, мән вәзијјәтин јахшылашачағыны үмид етмирдим. О замандан бәри сәләмчилик о гәдәр шөһрәтләнмишдир ки, даһа һеч јердә ејиб, күнаһ вә рүсвајчылыг һесаб олунмаг истәмир, халис хејирхаһлыг вә шәрәф адландырылыр, елә бил ки, адамлара чох бөјүк бир мәһәббәт вә христиан хидмәти көстәрир. Бир һалда ки, рүсвајчылыг шәрәфә, ејиб исә хејирхаһлыға чеврилмишдир, онда бәс начат јолуну нәдә ахтармалы» («An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

«Јәһудиләр, ломбардчылар, сәләмчиләр вә ганичәнләр бизим илк банкирләримиз иди, илк банк мөһтәкирләримиз иди, онларын пешәсинә рүсвајчылыг дамғасы вурмаг лазымдыр... Онлара сонра Лондон зәркәрләри гошулдулар. Үмумијјәтлә... бизим илк банкирләримиз... чох пис адамлар иди, ачкөз сәләмчи, гәддар ган-

* Фаизи Лејптсиг јармаркаларында үч дәфәјә верилмәк шәртилә 100 гулден борч алынмасы нәзәрдә тутулур. Лејптсигдә һәр ил үч јармарка олурду: јени ил јармаркасы, пасха јармаркасы вә мүгәддәс Михаил күнүндә. *Ред.*

ичән идиләр» (D. Hardcastle: «Banks and Bankers», 2nd ed., London 1843, сәһ. 19, 20).

«Беләликлә, Венетсијанын (банк дүзәлтмәк) тимсалыны, тез бир заманда тәглид едәнләр тапылды; бүтүн дәниз саһили шәһәрләри вә үмумијјәтлә өз мүстәгиллији вә өз тичарәти илә шөһрәт газанмыш олан бүтүн шәһәрләр өз биринчи банкларыны тә'сис етдиләр. Онларын кәмиләринин гајытмасыны әксәр һалларда чох узун заман көзләмәк лазым кәлдијинә көрә, бунун зәрури нәтичәси олараг кредит вермәк адәти мејдана кәлди, Американын кәшфи вә онунла тичарәт исә бу адәти даһа да күчләндирди». (Бу башлыча чәһәтдир.) Әмтәә јүкләнмиш кәмиләрин көндәрилмәси бөјүк борчлар алмаға мәчбур едирди, һәлә гәдимләрдә Афинада вә үмумијјәтлә Јунаныстанда белә иди. Артыг 1380-чы илдә Һанза шәһәри Бруггедә сығорта палатасы мөвчуд иди (M. Augier, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 202, 203).

XVII әсрин ахырынчы гәринәсиндә, мүасир кредит системи һәлә инкишаф етмәмиш олдуғу заман, һәтта Инкилтәрәдә торпаг мүлкијјәтчиләринә, демәли, үмумијјәтлә истеһлакчы сәрвәт нүмајәндәләринә борч вермәк ишинин нә гәдәр кениш јер тутдуғу, јалныз илк инкилис тачирләриндән бири олмаг дејил, һәмчинин өз зәманәсинин ән көркәмли нәзәријјәчи-игтисадчыларындан бири олан Дедли Норсун әсәриндән дә көрүнүр: «Бизим халг ичәрисиндә фаизлә борч верилән пулун онда бир һиссәсиндән дә хејли азы һәмин пулла өз әмәлијјатларыны ичра едә биләчәк ишкүзар адамларын әлинә кечир: борч верилән пуллар башлыча олараг зинәт шејләри алынмасы үчүн верилир, елә адамларын хәрчи үчүн верилир ки, бунлар бөјүк торпаг саһиби олсалар да, пулу өз торпаг мүлкләриндән пул әлдә едилдијиндән тез хәрчләјирләр; лакин, онлар өз маликанәләрини сатмаг истәмәдикләринә көрә бунлары ипотека борчу алтына салмағы даһа мүнасиб билирләр» («Discourses upon Trade», London 1691, сәһ. 6, 7).

XVIII әсрдә Полшада: «Варшава векселләр васитәсилә чох бөјүк әмәлијјатлар ичра едирди, лакин бунун башлыча әсасы вә вәзифәси Варшава банкирләринин сәләмчилик мәнафејинә хидмәт етмәкдән ибарәт иди. Пул әлдә едиб сонра буну 8 вә даһа артыг фаизлә исрафчы ә'јанлара борч вермәк үчүн онлар харичдә in Blanco вексел кредити, јә'ни һеч бир әмтәә тичарәтинә әсасланмајан бир кредит ахтарыб тапырдылар; буна бахмајараг харичи трассатлар, нә гәдәр ки, бу вексел фырылдагларынын јаратдығы тә'дијәләр һәлә кәлмәкдә давам едирди, һәмин векселләри сәбирлә аксепт едирдиләр. Теппер кими бир банкир вә бөјүк е'тибары олан дикәр Варшава банкирләри ифлас етдикдә һәмин трассатлар күчлү зәрәр чәкдиләр» (J. G. Büsch: «Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.», 3. Aufl., Hamburg 1808, II чилд, сәһ. 233).

ФАИЗИН ГАДАҒАН ОЛУНМАСЫНЫН КИЛСӘЈӘ ХЕЈРИ.

«Килсә фаиз алынмасыны гадаған етмишди; лакин адамын еһтијачы оланда өз әмлакыны сатмасыны гадаған етмәмишди; һәтта ону да гадаған етмирди ки, борч гајтарыланадәк һәмин әмлак мүәјјән мүддәтә борч саһибинә верилсин ки, онун әлиндә тә'минат олсун, һабелә һәмин әмлак онун әлиндә олдугча бундан истифадә едиб борчун мүгабилиндә газанч әлдә етсин... Килсә өзү, јахуд она мәнсуб олан коммуналар вә ріа согрога [диндар корпорасијалар] хүсусән сәлиб јүрүшләри заманы бундан бөјүк хејир көрүрдүләр. Бунун сајәсиндәдир ки, милли сәрвәтин белә бөјүк бир һиссәси «өлү әл» дејиләнин тәсәррүфүнә кечмишдир, хүсусилә дә она көрә ки, јәһудиләр бу үсулла сәләмчилик едә билмирдиләр, зира белә бир сабит кирова малик олмағы кизләтмәк мүмкүн дејилди... Фаиз гадаған едилмәсәјди килсә вә монастырлар һеч бир заман өз әлләринә бу гәдәр сәрвәт топлаја билмәздиләр» (јенә орада, сәһ. 55).

АЛТЫНЧЫ БӨЛМӘ.

ӘЛАВӘ МӘНФӘӘТИН ТОРПАГ РЕНТАСЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ.

ОТУЗ ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

КИРИШ ГЕЈДЛӘРИ.

Торпаг мүлкиј̦јәтини онун мүхтәлиф тарихи формалары һалында тәһлил етмәк бу әсәрин чәрчивәсиндән кәнардадыр. Бунунла биз јалныз о чәһәтдән мәшғул олуруг ки, капитал васитәсилә истеһсал олунмуш изафи дәјәрин бир һиссәси торпаг мүлкиј̦јәтчисинә чатыр. Демәли, биз белә бир фәрзиј̦јәни әсас тутуруг ки, әкинчилик, — ејнән мануфактура кими, — капиталист истеһсал үсулуна табе едилмишдир, јә'ни кәнд тәсәррүфаты капиталистләр тәрәфиндән апарылыр вә бунларын дикәр капиталистләрдән фәрги биринчи нөвбәдә јалныз, онларын капиталынын вә һәмин капиталла һәрәкәтә кәтирилән муздлу әмәјин тәтбиг едилдији үнсүрдән ибарәтдир. Бизим нөгтеји-нәзәримиздән фермер дә буғданы вә и. а. ејнилә фабрикантын иплији вә ја машыны истеһсал етдији кими истеһсал едир. Капиталист истеһсал үсулунун кәнд тәсәррүфатына јиј̦әләнмәсини фәрз етмәк, о демәкдир ки, бу үсул истеһсалын вә буржуа чәмиј̦јәтинин бүтүн даирәләриндә һөкмрандыр, демәли, онун там јеткин шәртләри дә, јә'ни капиталларын сәрбәст рәгабәти, бунлары бир истеһсал даирәсиндән дикәринә кечирмәк имканы, бәрабәр сәвиј̦јәдә орта мәнфәәт вә и. а. мөвчуддур. Торпаг мүлкиј̦јәтинин нәзәрдән кечиртдијимиз формасы онун спесифик тарихи формасыдыр, капиталын вә капиталист истеһсал үсулунун тә'сири алтында ја феодал торпаг мүлкиј̦јәтинин, ја да хырда кәндли әкинчилијинин *чеврилмиш* формасыдыр ки, кәндлинин бу әкинчиликдән мәгсәди өзүнү дојурмагдыр вә бу әкинчилик шәраитиндә торпаг *саһиблији* билаваситә истеһсалчы үчүн истеһсал шәртләриндән биридир, торпаг үзәриндә онун *мүлкиј̦јәти* исә ән хејирли шәртдир, *онун* истеһсал үсулунун чошгун тәрәгги етмәси үчүн шәртдир. Капиталист истеһсал үсулу фәһлә-

нин үмумијјәтлә әмәк шәртләриндән мәһрум олунмасыны тәләб едирсә, әкинчиликдә һәмин үсул кәнд фәһләләринин торпагдан мәһрум олунмасыны вә мәнфәәт хатиринә әкинчиликлә мәшғул олан капиталистә табе едилмәсини тәләб едир. Демәли, әкәр бизә е'тираз едиб хатырлатсалар ки, торпаг мүлкијјәтинин вә әкинчилијин дикәр формалары да олмушдур вә һәтта мөвҹуддур, — мәсәләнин бизим тәрәфимиздән гојулушу үчүн бу е'тиразын һеч бир әһәмијјәти јохдур. Бу анҹаг о игтисадчылара зәрбә вура биләр ки, онлар кәнд тәсәррүфатында капиталист истеһсал үсулуна вә буна мүвафиг олан торпаг мүлкијјәти формасына тарихи категоријалар кими дејил, әбәди категоријалар кими бахырлар.

Торпаг мүлкијјәтинин мүасир формасыны өјрәнмәк бизим үчүн она көрә лазымдыр ки, үмумијјәтлә вәзифә, капиталын кәнд тәсәррүфатына тәтбигиндән ирәли кәлән мүәјјән истеһсал вә тәдавүл мүнасибәтләрини өјрәнмәкдән ибарәтдир. Бунсуз капиталын тәһлили натамам оларды. Демәли, биз капиталын јалныз әсил әкинчилијә, јә'ни әһалини јашадан башлыҹа битки маддәсинин истеһсалына тәтбиг олунмасы илә кифајәтләнәҹәјик. Биз дејә биләрдик ки, буғданын истеһсалына, чүнки буғда капиталистҹәсинә инкишаф етмиш мүасир халгларын башлыҹа гида маддәсидир. (Јахуд, әкинчилик әвәзинә — мә'дәнләри көтүрә биләрдик, чүнки ганунлар ејнидир.)

А. Смитин бөјүк хидмәтләриндән бири белә бир ҹәһәти көстәрмәсиндән ибарәтдир ки, дикәр кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын истеһсалына, мәсәлән, кәтан, бојаг отлары истеһсалына, мүстәгил малдарлыға вә и. а. гојулмуш капиталын торпаг рентасы нә сурәтлә, башлыҹа гида васитәләринин истеһсалына гојулмуш капиталын кәтирдији торпаг рентасы илә мүәјјән олунур. Доғрудан да, ондан сонра бу саһәдә ирәлијә һеч бир аддым атылмамышдыр. Мәһдудлашдырмаг вә ја әлавә етмәк үчүн бизим хатырлада биләҹәјимиз нә варса, бураја аид дејил, торпаг мүлкијјәтинин мүстәгил тәдгигинә аиддир. Буна көрәдир ки, буғда истеһсалы үчүн ајрылмыш торпаға аид олмајан торпаг мүлкијјәтинә кәлдикдә, онун барәсиндә биз ex professo [там гајдасы илә, әтрафлы] бәһс етмәјәҹәјик, ону анҹаг тәсвир үчүн бә'зән көстәрәҹәјик.

Тамамламаг үчүн гејд етмәк лазымдыр ки, бурада торпаг дедикдә су вә саирә дә нәзәрдә тутулур, бу шәртлә ки, онун да мүлкијјәтчиси олсун, торпағын әлавәси олсун.

Торпаг мүлкијјәти јер күрәсинин мүәјјән һиссәсинә мә'лум шәхсләрин јалныз өз шәхси ирадә даирәси кими, бүтүн башга адамлары кәнар етмәклә сәрәнҹам етмәк инһисарына малик олмасыны тәләб едир[26]. Белә нәзәрдә тутулдугда мәсәлә, капи-

[26] Һекелин хүсуси торпаг мүлкијјәти һаггындакы нәзәријјәсиндән күлмәли бир шеј ола билмәз. Бир шәхсијјәт олмаг е'тибарилә инсан өз ирадәсини

талист истеһсалы әсасында һәмин инһисарын игтисади гијмәтини, јә'ни ондан истифадә олунмасыны ајдынлашдырмагдан ибарәт олур. Бу шәхсләрин јуридик ихтијары, јер күрәсинин һиссәләриндән онларын истифадә етмәси вә бунлардан суи-истифадә етмәси һәлә һеч бир шеји һәлл етмир. Истифадә тамамилә игтисади шәраитдән асылыдыр ки, бу шәраит дә һәмин шәхсләрин ирадәсиндән асылы дејилдир. Јуридик тәсәввүрүн өзү исә бундан артыг һеч бир шеји ифадә етмир ки, торпаг мүлкијјәтчиси торпагла, һәр бир әмтәә саһибинин өз әмтәәси илә рәфтар етдији кими рәфтар едә биләр; һәм дә бу тәсәввүр — сәрбәст хүсуси торпаг мүлкијјәти һаггындакы јуридик тәсәввүр — гәдим дүнјада јалныз, үзви ичтимаи гурулушун позулдуғу дөврдә, мүасир дүнјада исә јалныз капиталист истеһсалы инкишаф етдикдә

харичи тәбиәтин руһу кими керчәкләшдирмәлидир вә буна көрә дә һәмин тәбиәтә өз хүсуси мүлкијјәти кими саһиб олмалыдыр. Әкәр *«шәхсијјәтин»*, — шәхсијјәт олмаг е'тибарилә инсанын, — тә'рифи беләдирсә, онда бурадан о нәтичә чыхмалы иди ки, һәр бир адам өзүнү бир шәхсијјәт олараг керчәкләшдирмәк үчүн торпаг мүлкијјәтчиси олмалыдыр. Торпаг үзәриндә сәрбәст хүсуси мүлкијјәт — лап јахынларда әмәлә кәлмиш олан бу факт — Һекелә көрә мүәјјән бир ичтимаи мүнасибәт дејил, инсанын бир шәхсијјәт олараг «тәбиәтә» мүнасибәтидир, инсанын бүтүн шејләри мәнимсәмәјә мүтләг һүгугудур (*Hegel:* «Philosophie des Rechts», Berlin 1840, сәһ. 79 [Бах *Һекел:* «Һүгуг фәлсәфәси»; Әсәрләри, VII чилд, сәһ. 71]). Һәр һалда ајдындыр ки, ајрыча бир шәхсијјәт өзкәсинин ирадәсинә рәғмән тәкчә өз «ирадәси» васитәсилә өзүнү бир мүлкијјәтчи кими тәсбит едә билмәз, чүнки бу өзкә ирадәси дә һәмчинин һәмин бир парча торпагда ејнилә тәчәссүм етмәк истәјир. Бурада јахшы ирадәдән тамамилә фәргли олан башга шејләр лазымдыр. Сонра, әсла билмәк мүмкүн дејилдир ки, «шәхсијјәт» өз ирадәсини нә кими бир һүдуд дахилиндә һәјата кечирәчәјини фәрз едир, һәмин ирадәнин варлығыны бүтөв бир өлкә мигјасындамы һәјата кечирәчәкдир, јахуд там бир јығын өлкә лазымдыр ки, бунлары мәнимсәмәк јолу илә «мәним ирадәмин шејләрә гаршы һөкмранлығы нүмајиш етдирилсин». Бурада Һекел әсла чыхылмаз вәзијјәтә дүшүр. Јијәләнмә әмәлијјаты тамамилә тәклик характери дашыјыр; мән јалныз өз бәдәнимлә тохуна билдијим шејә јијәләнирәм, лакин дикәр тәрәфдән, харичи шејләр мәним гавраја биләчәјимдән узаглара јајылыр. О заман ки, мән бир шејә јијәләнирәм һәмишә, мәним јијәләндијим шејә јапышыг башга бир шеј олур. «Јијәләнмә әмәлијјатыны мән әлимин јардымы илә ичра едирәм, лакин әлимин чатдығы һүдудлар кенишләндирилә биләр» (сәһ. 90 [бах: русча тәрчүмәси, сәһ. 80]). Лакин бу башга шејә һәмишә даһа башга бир шеј јапышыг олур, беләликлә дә мәним ирадәмин бир руһ кими торпаға кечмәсинин һүдудлары јох олур. «Әкәр мән бир шејә јијәләнирәмсә, онда дүшүнчә дәрһал јени бир нәтичә чыхарыр ки, јалныз билаваситә мәним саһиблијимдә олан шеј дејил, онунла әлагәдар олан һәр шеј дә мәнимдир. Бурада мүсбәт һүгуг өз гәрарларыны чыхармалыдыр, чүнки анлајышдан даһа һеч бир нәтичә чыхармаг олмур» (сәһ. 91: [бах: русча тәрчүмәси, сәһ. 80]). «Анлајыш» тәрәфиндән бу, сон дәрәчә садәдил бир е'тирафдыр; бу е'тираф сүбут едир ки, лап әввәлдән јанлыш јолла кедиб торпаг мүлкијјәти һаггында тамамилә мүәјјән вә буржуа чәмијјәтинә мәхсус јуридик тәсәввүрү мүтләг шеј һесаб едән бир анлајыш, һәмин торпаг мүлкијјәтинин һәгиги характериндән үмумијјәтлә «һеч бир шеј» анламыр. Бунунла бирликдә бурада е'тираф олунур ки, ичтимаи, јә'ни игтисади инкишафын тәләбаты дәјишилдикдә «мүсбәт һүгуг» өз гәрарларыны дәјишдирә биләр вә дәјишдирмәлидир.

мејдана кәлир. Асијаја бу тәсәввүр оранын јалныз бә'зи јерләринә авропалылар тәрәфиндән кәтирилмишдир. Илкин јығым бөлмәсиндә (I китаб, XXIV фәсил) биз көрдүк ки, бу истеһсал үсулу, бир тәрәфдән, билаваситә истеһсалчыны торпағын (вассал, тәһкимли, гул вә и. а. формасында) садәчә әлавәси олмаг ролундан азад етмәји, дикәр тәрәфдән дә халг күтләсинин торпагдан мәһрум олунмасыны тәләб едир. Мәһз она көрә дә торпаг мүлкијјәти инһисары, күтләләрин бу вә ја дикәр формада истисмар олунмасына әсасланан бүтүн кечмиш истеһсал үсулларында олдуғу кими, капиталист истеһсал үсулунун да тарихи илкин шәрти олмушдур вә даим онун әсасы олараг галыр. Лакин капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлдикдә торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олан формасы һәмин үсула мүвафиг кәлмир. Она мүвафиг олан форманы, әкинчилији капитала табе етмәк васитәсилә о өзү јарадыр; беләликлә, һәм феодал торпаг мүлкијјәти, һәм клан мүлкијјәти, һәм дә торпаг ичмасы [Markgemeinschaft] шәраитиндәки хырда кәндли мүлкијјәти, бунларын јуридик формалары нә гәдәр мүхтәлиф олса да, капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олан игтисади формаја чеврилир. Капиталист истеһсал үсулунун бөјүк нәтичәләриндән бири ондан ибарәтдир ки, һәмин истеһсал үсулу, бир тәрәфдән, әкинчилији чәмијјәтин ән аз инкишаф етмиш һиссәсинә мәхсус олан вә механики сурәтдә нәсилдән-нәслә кечән емпирик бир пешә һалындан чыхарыб ону, хүсуси мүлкијјәт шәраитиндә үмумијјәтлә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә агрономијанын шүурлу елми тәтбигинә чевирир[27]; о, бир тәрәфдән, торпаг саһиблијини ағалыг вә көләлик мүнасибәтләриндән тамамилә ајырыр, дикәр тәрәфдән исә, истеһсал үчүн шәрт олан торпағы торпаг саһиблијиндән вә торпаг саһибиндән тамамилә ајырыр; торпаг исә, бура-

---

[27] Мәсәлән, Чонстон кими тамамилә мүһафизәкар әкинчи-кимјачылар е'тираф едирләр ки, һәгигәтән сәмәрәли әкинчилик һәр аддымда, хүсуси мүлкијјәтин јаратдығы кечилмәз манеәләрә раст кәлир. Буну јер күрәси үзәриндә хүсуси мүлкијјәт инһисарынын ех professo [ихтисаса көрә] мүдафиәчиләри олан јазычылар да, мәсәлән, ч. Шарл Конт да, мәһз хүсуси мүлкијјәти мүдафиә етмәк мәгсәдилә јазылан ики чилдлик әсәриндә е'тираф едир. О дејир: «Халга гида верән торпағын һәр һиссәсиндән үмуми мәнафејә ән ујғун шәкилдә истифадә едилмәсә, онда һеч бир халг өзүнүн тәбиәтинә мүвафиг бир рифаһ вә гүввәт дәрәчәсинә чата билмәз. Халгын сәрвәтләринин кениш инкишафыны тә'мин етмәк үчүн, кәрәк мүмкүн гәдәр ваһид вә, ән башлычасы, маарифли ирадә онун әразисинин һәр бир ајрыча саһәсинә сәрәнчам етмәји өз үзәринә көтүрсүн вә наил олсун ки, һәр саһә галан саһәләрин һамысынын ирәлиләмәсинә хидмәт етсин. Лакин белә бир ирадәнин мөвчуд олмасы... торпағын хүсуси адамлара мәхсус торпаг саһәләринә бөлүнмәси илә... вә һәр бир саһибин өз әмлакына, демәк олар, тамамилә өз билдији кими сәрәнчам етмәсинә имкан верилмиш олмасы илә бир јерә сығмазды». — Чонстон, Конт вә башгалары мүлкијјәтлә сәмәрәли агрономија арасындакы зиддијјәтә раст кәлдикдә јалныз, бир өлкәнин торпағыны бир там олараг бечәрмәк зәрурәтинә диггәт јетирирләр. Лакин һәм хүсуси нөв әкинчилик мәһсуллары бечәрилмәсинин базар гијмәтләриндәки галхыб-енмәләрдән асы-

да торпаг саһиби үчүн, онун өз инһисары сајәсиндә сәнаје капиталистиндән, фермердән алдығы мүәјјән пул веркисиндән артыг бир шеј дејилдир; капиталист истеһсал үсулу торпаг мүлкијјәтчисинин торпагла әлагәсини о дәрәчәдә кәсир ки, торпаг мүлкијјәтчисинин мүлкијјәти Шотландијада олдуғу һалда о бүтүн өмрүнү Константинополда кечирә билир. Беләликлә, торпаг мүлкијјәти өзүнүн кечмишдәки бүтүн сијаси вә ичтимаи өртүк вә гатғыларындан, сөзүн гысасы, сәнаје капиталистләринин өзләринин, һабелә онларын нәзәри мүдафиәчиләринин, ашағыда көрәчәјимиз кими, торпаг мүлкијјәтинә гаршы гызғын мүбаризә шәраитиндә фајдасыз вә мә'насыз артыг шеј сајыб үзәринә һүчум етдикләри бүтүн ән'әнәви әлавәләрдән азад олараг, өзүнүн халис игтисади формасыны әлдә едир. Бир тәрәфдән, әкинчилијин, ону ичтимаи гајдада апармаг үчүн илк дәфә имкан јарадан сәмәрәләшдирилмәси, дикәр тәрәфдән, торпаг мүлкијјәтинин мә'насызлыға чеврилмәси — бунлар капиталист истеһсал үсулунун бөјүк хидмәтләридир. Өзүнүн бүтүн дикәр тарихи хидмәтләри кими бу хидмәтини дә о, билаваситә истеһсалчылары тамамилә диләнчи көкүнә салмаг баһасына сатын алыр.

Мөвзунун өзүнә кечәндән әввәл, анлашылмазлыглара јол вермәмәк үчүн, бир нечә чәһәти дә габагчадан гејд етмәк лазымдыр.

Демәли, капиталист истеһсал үсулунун илкин шәрти беләдир: һәгиги әкинчиләр, јалныз капитал үчүн хүсуси истисмар саһәси кими, өз капиталыны хүсуси истеһсал даирәсинә тәтбиг етмәк васитәси кими кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан капиталист, ичарәдар үчүн ишләјән муздлу фәһләләрдир. Һәмин капиталист-фермер өз капиталыны бу хүсуси истеһсал даирәсиндә тәтбиг етмәк ичазәси мүгабилиндә мүәјјән вахтларда, мәсәлән, һәр ил торпаг мүлкијјәтчисинә, өзүнүн истисмар етдији торпағын мүлкијјәтчисинә, (пул капитал борч едәнин мүәјјән фаиз вермәси кими), мүгавиләдә мүәјјән олунмуш мәбләғдә пул верир. Бу пул мәбләғи әкин јери үчүнмү, тикинти саһәси, мә'дәнләр, балыг ову, мешәләр вә и. а. үчүнмү верилмәсиндән асылы олмајараг, торпаг рентасы адланыр. Торпаг рентасы торпаг мүлкијјәтчисинин мүгавилә үзрә торпағы ичарәдара борч вердији, ичарәјә вердији бүтүн мүддәт үчүн верилир. Демәли, торпаг рентасы бурада елә бир формадыр ки, торпаг мүлкијјәти бу формада игтисади чәһәтчә реал-

лы олмасы, һәм гијмәтләрин бу чүр галхыб-енмәси шәраитиндә һәмин бечәрмә гајдаларынын даим дәјишилмәси, һәм дә капиталист истеһсалынын билаваситә, мүмкүн гәдәр тезликлә пул хејри көрмәк руһунун бүтөвү, бир-бирини әвәз едән инсан нәсилләринин даими һәјат шәртләринин мәчмусуну тә'мин етмәли олан әкинчилијә зиддир. Мешә тәсәррүфаты буна парлаг мисалдыр; бу тәсәррүфат јалныз о һалларда бә'зән ичтимаи мәнафејә мүәјјән дәрәчә ујғун апарылыр ки, мешәләр хүсуси мүлкијјәтдә олмајыб дөвләтин идарәсинә табе едилмишдир.

лашыр, дəjəр кəтирир. Сонра, бурада биз, бирликдə вə бир-биринə гаршы дурмагла мүасир чəмиjjəтин бинөврəсини тəшкил едəн үч синфин һəр үчүнү: муздлу фəһлəни, сəнаjе капиталистини вə торпаг мүлкиjjəтчисини көрүрүк.

Капитал гисмəн нисбəтəн гыса мүддəт үчүн, мəсəлəн, кимjəви хассəли jахшылашдырмаларда, күбрəлəрдə вə и. а. олдуғу кими, гисмəн дə узун мүддəт үчүн, мəсəлəн, гурутма каналлары чəкилишиндə, суварма гурғулары тикилишиндə, һамарланмада, тəсəррүфат тикилилəриндə вə и. а. олдуғу кими, торпагда тəсбит олуна билəр, торпагла бирлəшдирилə билəр. Бу гаjда илə торпагла бирлəшдирилəн капиталы мəн башга бир jердə la terre-capital [торпаг-капитал][28] адландырмышам. О, əсас капитал категориjасына аиддир. Торпаға гоjулмуш капитал үчүн вə, демəли, истеһсал алəти олан торпагда едилмиш jахшылашдырмалар үчүн фаиз, фермер тəрəфиндəн торпаг мүлкиjjəтчисинə верилəн рентанын бир һиссəсини тəшкил едə билəр[29], лакин торпағын тəбии һалдамы, jохса бечəрилмиш һалда олмасындан асылы олмаjараг, торпагдан бир торпаг кими истифадə едилмəси мүгабилиндə верилəн əсил торпаг рентасыны һеч дə һəмин һиссə тəшкил етмир. Торпаг мүлкиjjəти систематик өjрəнилдикдə, — бу исə бизим планымыза дахил деjилдир, — торпаг мүлкиjjəтчиси кəлиринин бу һиссəсини əтрафлы нəзəрдəн кечирмəк лазым кəлəрди. Бурада исə һəмин мөвзудан бир нечə кəлмə данышмаг кифаjəт едəр. Əкинчиликдəки ади истеһсал просеслəри илə əлагəдар олан гыса мүддəтли капитал мəсрəфлəринин истисна сыз олараг һамысы фермер тəрəфиндəн ичра едилир. Бу мəсрəфлəр, һабелə торпағын үмумиjjəтлə садəчə бечəрилмəси, əкəр һəмин бечəрилмə мүəjjəн дəрəчəдə сəмəрəли ичра олунурса, jə'ни, мисал үчүн, кечмиш Америка гулдарларында олдуғу кими, торпағы кобудчасына күчдəн салмагдан ибарəт олмурса, — лакин чəнаб торпаг мүлкиjjəтчилəри мүгавилəдə өзлəрини буна гаршы тə'мин едирлəр, — онда һəмин мəсрəфлəр торпағы jахшылашдырыр[30], онун мəһсулунун мигдарыны артырыр вə торпағы садə материjадан торпаг-капитала чевирир. Бечəрилмиш торпағын дəjə-

---

[28] «Misère de la Philosophie», сəһ. 165 [бах: *К. Маркс:* «Фəлсəфə jохсуллуғу», Бирлəшмиш Дөвлəт Нəшриjjаты, 1941-чи ил, сəһ. 140]. Орада мəн terre-matière [торпаг-материjа] илə terre-capital-ы [торпаг-капиталы] фəрглəндирирəм. «Истеһсал васитəлəринə чеврилмиш олан торпаг саһəлəринə тəкчə jени капиталлар гоjулмасы, материjаны, jə'ни торпағын саһəсини əсла артырмадан торпаг-капиталы артырмыш олур... Лакин торпаг-капиталын өмрү һəр һансы башга капиталын өмрүндəн узун деjилдир... Торпаг-капитал əсас капиталдыр, лакин дөвриjjə капиталлары кими əсас капитал да ашыныр».

[29] Мəн «едə билəр» деjирəм, чүнки мə'лум шəраитдə бу фаизи торпаг рентасы гануну тəнзим едир, буна көрə дə о, бөjүк тəбии мүнбитлиjə малик jени торпагларын рəгабəтиндə баш вердиjи кими, jох ола билəр.

[30] Бах: Чемс Андерсон вə Кери.

ри ејни тәбии хассәләрә малик олан бечәрилмәмиш торпағынкындан артыгдыр. Торпаға хејли узун мүддәт үчүн гојулан, нисбәтән узун мүддәт әрзиндә истифадә олунан әсас капиталлар да чох вахт, бир пара даирәләрдә исә бә'зән тамамилә фермер тәрәфиндән гојулур. Мүгавиләдә мүәјјән едилмиш ичарә мүддәти гуртардыгда, торпагда едилмиш олан јахшылашдырмалар субстансијадан, торпагдан ајрылмаз аксиденсијалар кими, торпаг саһибинин мүлкијјәти сајылараг өзүнә чатыр ки, бу да капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә торпаг мүлкијјәтчисинин ичарә мүддәтини мүмкүн гәдәр гысалтмаға чәһд етмәси сәбәбләриндән биридир. Ичарә барәсиндә јени мүгавилә бағландыгда торпаг мүлкијјәтчиси торпагла бирләшдирилмиш капиталын фаизини әсил торпаг рентасынын үстүнә кәлир, — һәм дә фәрги јохдур, торпағы о истәр һәмин јахшылашдырмалары етмиш олан фермерә ичарәјә вермиш олсун, истәрсә башга бирисинә. Беләликлә онун рентасы шишир; јахуд торпағы о сатмаг нијјәтиндә олса, — биз инди көрәчәјик ки, бу торпағын гијмәти нечә мүәјјән олунур, — онда торпағын дәјәри јүксәлмиш олур. О садәчә торпағы дејил, јахшылашдырылмыш торпағы сатыр, торпагла бирләшдирилмиш вә өзүнә һавајы баша кәлмиш капиталы сатыр. Бу, — әсил торпаг рентасынын һәрәкәтини тамамилә бир кәнара гојсаг, — игтисади инкишафын кедишиндә торпаг мүлкијјәтчиләринин кетдикчә даһа артыг варланмасы, онларын рентасынын даим шишмәси вә торпагларынын пул дәјәринин артмасы сирләриндән биридир. Беләликлә торпаг мүлкијјәтчиләри ичтимаи инкишафын нәтичәси олан вә өзләринин јардымы олмадан јарадылмыш шеји өз чибләринә гојурлар — fruges consumere nati [бәһрәләри истеһлак етмәк үчүн јаранмыш оланлар]. Лакин ејни заманда бу һал сәмәрәли әкинчилик јолунда ән бөјүк әнкәлләрдән биридир, зира фермер һәр чүр јахшылашдырма вә мәсрәфләрдән чәкинир, о билир ки, ичарә мүддәти гуртаранадәк һәмин мәсрәфләрин һамысы гајыдыб өз әлинә кәлмәјәчәкдир; буна көрә дә биз көрүрүк ки, мәһз белә бир әнкәл тәшкил едән бу шәраитдән даим шикајәт едирләр: кечән әсрдә Чемс Андерсон, — әслиндә мүасир рента нәзәријјәсини кәшф едән, ејни заманда әмәли фермер вә өз дөврүнүн көркәмли агроному олан бу адам, — бизим заманәмиздә исә Инкилтәрәдәки мүасир торпаг мүлкијјәти гурулушунун әлејһдарлары шикајәт едир.

А. А. Уолтон «History of the Landed Tenures of Creat Britain and Ireland» әсәриндә — London 1865, — бу барәдә белә дејир (сәһ.96, 97): «Торпағын бечәрилмәсиндәки јахшылашдырмалар нә гәдәр ки, фермерин вә ја кәнд фәһләсинин вәзијјәтини јахшылашдырмагдан чох-чох артыг торпаг мүлкијјәтинин дәјәрини вә торпаг саһиби рентасынын гәдәрини артырыр, — демәли, өлкәмиздәки бир јығын кәнд тәсәррүфаты тә'сисатларынын торпағы даһа јахшы бечәрмәк саһәсиндәки бүтүн сә'јләри әһәмијјәтли вә

ја һәгигәтән көркәмли нәтиҹәләр верә билмәз. Үмумијјәтлә фермерләр һеч дә торпаг саһибиндән, онун идарәчисиндән вә ја һәтта кәнд тәсәррүфат ҹәмијјәтинин президентиндән аз билмирләр ки, јахшы дренаж, бол күбрә вә јахшы тәсәррүфатчылыг, бунунла да бирликдә торпағы әсаслы сурәтдә тәмизләмәк вә беҹәрмәк үчүн даһа артыг әмәк сәрфи һәм торпағын јахшылашдырылмасы ҹәһәтдән, һәм дә истеһсалын артырылмасы ҹәһәтдән чох көзәл нәтиҹәләр верәр. Лакин бүтүн бунлар хејли мәсрәф тәләб едир вә фермерләр јенә јахшы билирләр ки, онлар торпағы нә гәдәр јахшылашдырсалар да вә онун дәјәрини нә гәдәр јүксәлтсәләр дә, вахтилә бунун башлыҹа хејрини торпаг саһибләри көрәҹәкләр, рента јүксәләҹәк вә торпағын гијмәти артаҹагдыр... Фермерләр буну көрә биләҹәк гәдәр дәрракәлидирләр ки, о натигләр {торпаг саһибләри вә онларын идарәчиләри кәнд тәсәррүфат бајрамларында} һәмишә гәрибә унутганлыг көстәриб онлара демирләр ки, фермерин етдији бүтүн јахшылашдырмаларын чох бөјүк һиссәси һәмишә нәтиҹә е'тибарилә торпаг саһибинин ҹибинә кирмәлидир. Кечмиш иҹарәдар иҹарә олунмуш торпағы нечә јахшылашдырмыш олса да, ондан сонракы иҹарәдар һәр дәфә көрәҹәкдир ки, торпаг саһиби рентаны, торпағын дәјәринин габагкы јахшылашдырмалар нәтиҹәси олараг јүксәлмәсинә мүвафиг сурәтдә јүксәлдәҹәкдир.

Әсил әкинчиликдә бу просес һәлә, торпагдан тикинти саһәси олараг истифадә едилдији шәраитдәки гәдәр ајдын тәзаһүр етмир. Инкилтәрәдә тикинти үчүн көтүрүлән торпағын чох бөјүк һиссәси бир freehold кими [мүлкијјәтә] сатылмыр, торпаг мүлкијјәтчиләри ону 99 илә, мүмкүн олдугда исә даһа гыса мүддәтә иҹарәјә верирләр. Бу мүддәт гуртардыгда тикилиләр торпагла бирликдә торпаг саһибинә чатыр. «Онлар {иҹарәдарлар}, даим шишкин торпаг рентасы вердикдән сонра, мүгавиләнин мүддәти гуртардыгда еви ири торпаг саһибинә јахшы вәзијјәтдә, јашамаг үчүн јарарлы һалда тәһвил вермәји өһдәләринә көтүрүрләр. Иҹарә мүгавиләсинин мүддәти гуртаран кими, торпаг саһибинин акенти вә ја мүфәттиши кәлиб сизин евинизи нәзәрдән кечирир, чалышыр ки, сиз ону јахшы вәзијјәтә саласыныз, сонра еви өз ихтијарына көтүрүр вә өз лендлордунун мүлкләринә гатыр. Бу бир һәгигәтдир ки, әкәр бу системин һәлә узун мүддәт там гүввәдә галмасына имкан верилсә, кәнд торпаг саһиблији кими, краллыгдакы бүтүн ев саһиблији дә ејнилә ири торпаг саһибләринин әлинә кечмиш олаҹагдыр. Лондонун демәк олар бүтүн Вест-енди, Temple Bar-дан шимала вә ҹәнуба, тәгрибән беш-алты ири торпаг саһибинин әлиндәдир, иҹарәјә верилиб чох бөјүк торпаг рентасы кәтирир вә мүгавиләләрин мүддәти һәлә тамам гуртармамыш олдуғу јерләрдә бир-биринин ардынҹа бунларын мүддәти сүр'әтлә гуртармагдадыр. Бу һал краллығын бүтүн шәһәрләринә дә аз-чох аиддир. Лакин бу ачкөз мүстәсналыг вә инһисар

системи һәтта бунунла да кифајәтләнмир. Бизим дәниз саһили шәһәрләримизин демәк олар бүтүн тәрсанә гурғулары еjни гәсбкарлыг просеси нәтичәсиндә ири торпаг саһибләринин-левианфанларын әлиндәдир» (јенә орада, сәһ. 93). Белә бир шәраитдә ајдындыр ки, әкәр Инкилтәрә вә Уелсдә апарылмыш олан 1861-чи ил сијаһысында әһалинин үмуми рәгәми 20 066 224 икән, ев саһибләринин сајы 36 032 нәфәр көстәрилирсә, онда, әкәр ири мүлкијјәтчиләр хырда мүлкијјәтчиләрдән ајрыча көстәрилсәјди, мүлкијјәтчиләрин сајынын евләрин сајына вә әһалинин рәгәминә нисбәти тамамилә башга шәкил алмыш оларды.

Тикилиләр үзәриндәки мүлкијјәтин бу тимсалы мүһүмдүр 1) она көрә ки, бу тимсал торпагла бирләшдирилмиш әсас капитал үчүн алынан фаизлә — торпаг рентасына әлавә тәшкил едә биләчәк фаизлә — әсил торпаг рентасы арасындакы фәрги ајдын көстәрир. Нә гәдәр ки, ичарә мүгавиләсинин мүддәти давам едир, тикилиләр үчүн, һабелә әкинчиликдә ичарәдарын торпаға гојдуғу капитал үчүн олан фаиз сәнаје капиталистинә — тикинти мөһтәкиринә вә ја фермерә — чатыр вә өзлүјүндә бунун, торпагдан истифадә үчүн һәр ил мүәјјән мүддәтләрдә верилмәли олан торпаг рентасына әсла дәхли јохдур. 2) Она көрә ки, һәмин тимсал торпагла бирләшдирилмиш олан өзкә капиталынын да нәтичә е'тибарилә торпагла бирликдә торпаг саһибинә нечә чатдығыны вә бунун нәтичәсиндә онун рентасынын фаиз һесабына артдығыны көстәрир.

Гисмән торпаг мүлкијјәтини буржуа игтисадчыларынын һүчумларындан мүдафиә едән, гисмән дә капиталист истеһсалы системини зиддијјәтләр системиндән «аһәнкдарлыг» системинә чевирмәјә чалышан бә'зи јазычылар, мәсәлән, Кери кимиләри белә көстәрмәјә чәһд етмишләр ки, торпаг мүлкијјәтинин спесифик игтисади ифадәси олан торпаг рентасы куја фаизлә еjни бир шејдир. Бунунла да, торпаг мүлкијјәтчиләри илә капиталистләр арасындакы әкслик силинмиш оларды. Капиталист истеһсалынын башланғычында бунун тәрсинә олан бир метод тәтбиг олунмушдур. О заман јајылмыш тәсәввүрә көрә торпаг мүлкијјәти хүсуси мүлкијјәтин һәлә илкин вә һөрмәтли формасы иди, капитал үчүн алынан фаиз исә сәләмчилик һесаб олунур вә буна һүчумлар едилирди. Буна көрә дә Дедли Норс, Локк вә башгалары капитал үчүн алынан фаизи торпаг рентасынын бәнзәри олан бир форма кими гәләмә верирдиләр, — лап еjнилә Түрго да торпаг рентасынын мөвчуд олмасына әсасланыб фаизә бәраәт газандырырды. — Көстәрилән ән јени јазычылар, торпагла бирләшдирилмиш капиталын вердији фаиздән әсла гатгысы олмајан халис шәкилдә торпаг рентасынын мөвчуд ола биләчәјини вә мөвчуд олдуғуну тамамилә бир кәнара гојаркән унудурлар ки, бу јолла торпаг мүлкијјәтчиси өзкә капиталындан өзүнә һавајы чатмыш олан фаиз алмагдан башга буна үстәлик һәлә өзкә капиталыны да әлавә һавајы әлдә етмиш

олур. Торпаг мүлкијјәти, — һабелә мүәјјән истеһсал үсулуна мүвафиг олан һәр чүр башга мүлкијјәт формалары, — онунла бәраәт газаныр ки, истеһсал үсулунун өзү, демәли, ондан ирәли кәләв истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләри дә кечичи тарихи бир зәрурәт тәшкил едир. Гејд едәк ки, сонралар көрәчәјимиз кими, торпаг мүлкијјәти дикәр мүлкијјәт нөвләриндән онунла фәргләнир ки, инкишафын мүәјјән сәвијјәсиндә торпаг мүлкијјәти, һәттә капиталист истеһсал үсулу нөгтеји-нәзәриндән дә, лүзумсуз вә зәрәрли олур.

Торпаг рентасы фаизлә даһа бир формада гарыша биләр, бу сәбәбдән дә онун спесифик характери анлашылмаз гала биләр. Торпаг рентасы, мә'лум бир торпаг саһәсини ичарәјә вермәклә торпаг мүлкијјәтчисинин һәр ил әлдә етдији мүәјјән мәбләғ пулда өз ифадәсини тапыр. Биз көрдүк ки, һәр чүр мүәјјән пул кәлири нечә капиталлашдырыла биләр, јә'ни хәјали бир капиталын фаизи сајыла биләр. Мәсәлән, әкәр орта фаиз дәрәчәси 5%-дирсә, онда 200 ф. ст. мигдарында иллик торпаг рентасы 4 000 ф. ст. мигдарында капиталын фаизи һесаб едилә биләр. Мәһз беләликлә капиталлашдырылан торпаг рентасы торпағын сатыналма гијмәтини, јахуд дәјәрини тәшкил едир ки, бу, prima facie әмәјин гијмәти кими иррасионал бир категоријадыр, чүнки торпаг әмәк мәһсулу дејилдир, демәли, онун дәјәри јохдур. Лакин, дикәр тәрәфдән, бу иррасионал форманын архасында һәгиги истеһсал мүнасибәти кизләнир. Әкәр капиталист 200 ф. ст. мигдарында иллик рента кәтирән бир торпағы 4 000 ф. стерлингә алырса, демәли, 5% мигдарында орта иллик фаиз әлдә едир — бу тамамилә она бәнзәр ки, капиталист һәмин капиталы фаизли кағызлара гојмуш олсун, ја да ону 5% һесабы илә билаваситә борч вермиш олсун. Бу 4 000 ф. стерлинглик капиталын дәјәринин 5% һесабы илә артмасыдыр. Белә фәрз едилдикдә һәмин капиталист өз маликанәсинин кәлири илә 20 ил әрзиндә бу маликанәнин сатыналынма гијмәтини әлдә етмиш оларды. Буна көрә дә Инкилтәрәдә торпагларын сатыналынма гијмәти years'purchase-ин [сатыналынан иллик кәлирләрин] мә'лум сајы илә һесабланылыр ки, бу да торпаг рентасынын капиталлашдырылмасынын јалныз башга бир ифадәсидир. Доғрудан да, бу, ади фаиз дәрәчәсинә мүвафиг оларaг һесабланмыш сатыналма гијмәтидир — торпағын дејил, торпағын кәтирдији торпаг рентасынын сатыналма гијмәтидир. Лакин рентанын бу капиталлашмасы рента олмасыны тәләб едир, һалбуки рента бунун тәрсинә олан гајдада, јә'ни өзүнүн капиталлашдырылмасы әсасында һасил вә изаһ едилә билмәз. Әксинә, рентанын мөвчуд олмасы, сатышдан асылы олмајараг, бурада илкин шәртдир, чыхыш нөгтәсидир.

Бундан о нәтичә чыхыр ки, торпаг рентасы сабит бир кәмијјәт фәрз едилдикдә, торпағын гијмәти фаиз сәвијјәсинин јүксәлмәсинә вә дүшмәсинә тәрс истигамәтдә јүксәлә вә дүшә биләр.

Әкәр ади фаиз дәрәчәси 5%-дән 4%-ә дүшсәјди, онда 200 ф. ст. мигдарындакы иллик торпаг рентасы даһа 4 000 ф. стерлинглик капиталын дејил, 5 000 ф. стерлинглик капиталын дәјәринин иллик артымыны тәмсил етмиш оларды, беләликлә дә һәмин торпаг саһәсинин гијмәти 4 000 ф. стерлингдән артыб 5 000 ф. стерлингә, јахуд 20 years' purchase-дән 25-ә чатарды. Әкс һалда бунун тәрси баш вермиш оларды. Бу — торпағын гијмәтинин һәрәкәтидир, өзү дә торпаг рентасынын өзүнүн һәрәкәтиндән асылы дејилдир, јалныз фаизин сәвијјәси илә тәнзим олунур. Лакин сиз көрдүнүз ки, ичтимаи инкишафын кедишиндә мәнфәәт нормасы, онунла да бирликдә һәмчинин фаизин сәвијјәси, — бу сәвијјә мәнфәәт нормасы илә тәнзим олундуғуна көрә, — енмәк мејли көстәрир; сонра, көрдүнүз ки, һәтта мәнфәәт нормасы бир кәнара гојулдугда да, борч верилән пул капиталын артмасы нәтичәсиндә фаизин сәвијјәси енмәк мејли көстәрир, — онда бунлардан о нәтичә чыхыр ки, торпағын гијмәти торпаг рентасынын һәрәкәтиндән вә бир һиссәси рентаны тәшкил едән торпаг мәһсуллары гијмәтинин һәрәкәтиндән асылы олмајараг да јүксәлмәк мејли көстәрир.

Торпаг рентасынын өзүнү торпаг сатын алан үчүн фаизин кәсб етдији форма илә гарышдырмаг, — торпаг рентасынын тәбиәтини әсла анламамагдан ирәли кәлән бу гарышдырма, — лабүд олараг чох гәрибә јанлыш нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Бүтүн көһнә өлкәләрдә торпаг мүлкијјәти хүсуси бир мө'тәбәр мүлкијјәт формасы, торпаг мүлкијјәти сатын алынмасы исә капиталын хүсусилә е'тибарлы тәтбиги һесаб едилдијинә көрә, торпаг рентасы сатын алынмасында әсас көтүрүлән фаиз дәрәчәси адәтән, капитал тәтбигинин нисбәтән узун мүддәт үчүн нәзәрдә тутулан дикәр үсулларындакы фаиз дәрәчәсиндән ашағы олур, беләки, мәсәлән, торпаг сатын алан шәхс сатыналма гијмәти үзрә чәми 4% әлдә едир, һалбуки һәмин капиталы башга үсулла тәтбиг етсәјди 5% әлдә етмиш оларды; јахуд, бунун ејни олараг, торпаг рентасы сатын алыркән о, капитал гојулушунун дикәр саһәләриндә ејни мигдарда иллик пул кәлирини сатын алмаг үчүн вермәли олачағындан артыг капитал вермиш олур. Ч-б Тјер өзүнүн La Propriété һаггындакы үмумијјәтлә там јарарсыз әсәриндә (1849-чу илдә Франса милли мәчлисиндә Прудона гаршы сөјләмиш олдуғу нитгинин нәшриндә) бундан о нәтичәни чыхарыр ки, торпаг рентасы ашағыдыр, һалбуки бу јалныз, торпаг рентасынын сатыналма гијмәтинин јүксәк олдуғуну сүбут едир.

Капиталлашдырылмыш торпаг рентасы торпағын гијмәти кими вә ја торпағын дәјәри кими тәсәввүр олундуғуна көрә, беләликлә дә торпаг һәр бир башга әмтәә кими сатылдығына вә алындығына көрә, бә'зи мәддаһлар буну, торпаг мүлкијјәтини бәраәтләндирмәк үчүн әсас көтүрүрләр, чүнки алычы бу торпаг үчүн, һәр бир башга әмтәәјә верилдији кими, еквивалент вермишдир

вә торпаг мүлкијјәтинин чох һиссәси бу јолла әлдән-әлә кечмишдир. Лакин белә олдугда бу чүр мүлаһизә көләлик үчүн дә бәраәт һесаб олуна биләрди, чүнки нәгд пул вериб гул алмыш олан гулдарын өз гулунун әмәјиндән әлдә етдији дә јалныз, бу гулун сатын алынмасына сәрф олунмуш капиталын фаизини тәшкил едир. Торпаг рентасынын мөвчуд олмасына онун алыныб-сатылмасы әсасында бәраәт газандырмаг үмумијјәтлә о демәкдир ки, торпаг рентасынын мөвчуд олмасына онун мөвчуд олмасы илә бәраәт газандырасан.

Торпаг рентасыны, — јә'ни капиталист истеһсал үсулу әсасында торпаг мүлкијјәтинин мүстәгил спесифик игтисади формасыны, — елми сурәтдә тәһлил етмәк үчүн ону халис шәклиндә, өзүнү сахталашдыран вә тутгунлашдыран гатгылар кәнар едилмәклә өјрәнмәк нә гәдәр әһәмијјәтлидирсә, дикәр тәрәфдән, торпаг мүлкијјәтинин әмәли нәтичәләрини баша дүшмәк үчүн вә һәтта торпаг рентасынын анлајышына вә тәбиәтинә зидд олан, лакин торпаг рентасынын мөвчудлуг формалары кими мејдана чыхан бир јығын фактлары баша дүшмәк үчүн, нәзәријјәнин бу чүр тутгунлашмаларына сәбәб олан үнсүрләрлә таныш олмаг да ејни дәрәчәдә әһәмијјәтлидир.

Торпағы бечәрмәк ичазәси үчүн фермерин торпаг мүлкијјәтчисинә ичарә пулу формасында вердији нә варса һамысы, әлбәттә, әмәли чәһәтдән торпаг рентасы кими мејдана чыхыр. Бу бач һансы тәркиб һиссәләриндән әмәлә кәлмиш олса да, һансы мәнбәдән төрәмиш олса да, әсил торпаг рентасы илә онун үмуми чәһәти бундан ибарәтдир ки, јер күрәсинин бир һиссәси үзәриндәки инһисар торпаг мүлкијјәтчиси адланан шәхсә бач алмаг, тәзминат гојмаг игтидары верир. Әсил торпаг рентасы илә онун үмуми чәһәти бундан ибарәтдир ки, о, торпағын гијмәтини мүәјјән едир, торпағын гијмәти исә, јухарыда көстәрилмиш олдуғу кими, торпағы ичарәјә вермәкдән кәлән капиталлашдырылмыш кәлирдән гејри бир шеј дејилдир.

Биз артыг көрдүк ки, торпагла бирләшдирилмиш капитал үзрә алынан фаиз торпаг рентасынын бу чүр бир кәнар тәркиб һиссәсини тәшкил едә биләр; бу елә бир тәркиб һиссәсидир ки, игтисади инкишафын кедишиндә һөкмән, өлкәнин ренталарынын үмуми мәбләғинә даим артмагда олан бир әлавә тәшкил едир. Лакин бу фаизи һәтта бир кәнара гојдугда да елә ола биләр ки, ичарә пулунда гисмән, мә'лум һалларда исә бүтүнлүклә, — демәли, әсил торпаг рентасы әсла олмадыгда, буна көрә дә торпаг һечә баша кәлдикдә, — истәр орта мәнфәәтдән, истәр нормал әмәк һаггындан, истәрсә ејни заманда бунларын һәр икисиндән чыхма кизләнмиш олсун. Бу һиссә — мәнфәәтин вә ја әмәк һаггынын бу һиссәси — бурада торпаг рентасы сурәтиндә мејдана чыхыр, чүнки бу һиссә, нормал һалларда олдуғу кими, сәнаје капиталистинә вә ја муздлу фәһләјә чатмыр, ичарә пулу форма-

сында торпаг мүлкиjjәтчисинә верилир. Бу һиссәләрин һеч бири сөзүн игтисади мә'насында торпаг рентасы тәшкил етмир: лакин әмәли чәһәтдән о да тамамилә һәгиги торпаг рентасы кими, торпаг мүлкиjjәтчисинин кәлирини, онун инһисарындан игтисади истифадәни тәшкил едир вә ejнилә о да һәгиги торпаг рентасы кими торпағын гиjмәтинә мүәjjәнедичи тә'сир көстәрир.

Бурада биз о мүнасибәтләрдән данышмырыг ки, бурада торпаг рентасы, торпаг мүлкиjjәтинин капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олан бу ифадәси формал сурәтдә мөвчуддур, лакин бурада капиталист истеһсал үсулунун өзү мөвчуд деjилдир, бурада фермерин өзү сәнаjе капиталисти деjилдир вә онун тәсәррүфатчылығы капиталист характериндә деjилдир. Мәсәлән, *Ирландиjада* вәзиjjәт беләдир. Бурада фермер үмумиjjәтлә хырда кәндлидир. Ичарә һаггы шәклиндә торпаг мүлкиjjәтчисинә онун вердикләри, чох заман нәинки онун мәнфәәтинин бир һиссәсини, jә'ни өз иш аләтләринин саһиби олмаг е'тибарилә өзүнә чатмалы олан өз изафи әмәjинин бир һиссәсини удур, һәтта башга шәраитдә ejни мигдар әмәк үчүн онун ала биләчәjи нормал әмәк һаггынын да бир һиссәсини удур. Бундан башга, бурада торпағы jахшылашдырмаг үчүн әсла һеч бир шеj етмәjән торпаг мүлкиjjәтчиси, ичарәдарын чох һалларда өз әмәjи илә торпаға гоjдуғу чүз'и капиталыны онун әлиндән алыр, — буна бәнзәр шәраитдә сәләмчинин едәчәjи кими едир. Лакин сәләмчи бу кими әмәлиjjатларда, һеч олмазса, өз капиталы чәһәтдән риск едир. Белә даими гарәт, Ирландиjа торпаг ганунверичилиjи үзүндән чәкишмәjә сәбәб олур, зира бу ганунверичилик башлыча олараг, ичарәдарын торпағда етдиjи jахшылашдырмаларын вә jа торпагла бирләшдирдиjи капиталын әвәзини она даһа торпағы ичарәjә вермәк истәмәjән торпаг мүлкиjjәтчисини буну вермәjә мәчбур етмәкдән ибарәтдир. Палмерстон буна адәтән белә бир һәjасыз чаваб верирди: «Нүмаjәндәләр палатасы — торпаг мүлкиjjәтчиләри палатасыдыр».

Биз һабелә о мүстәсна мүнасибәтләрдән данышмырыг ки, бу һәтта капиталист истеһсалы өлкәләриндә дә торпаг мүлкиjjәтчиси, торпағын вердиjи мәһсула әсла уjғун олмаjан дәрәчәдә jүксәк ичарә һаггы сыхыб чыхара билир; буна мисал олараг, Инкилтәрәнин сәнаjе маһалларында балача бағчалар салмаг вә jа истираһәт саатларында һәвәскарлыг әкинчилиjи үчүн хырда торпаг саһәләринин фабрик фәһләләринә ичарәjә верилдиjини көстәрмәк олар («Reports of Inspectors of Factories»).

Биз, капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдәки әкинчилик рентасындан данышырыг. Мәсәлән, инкилис фермерләри ичәрисиндә бир мигдар хырда капиталистләр вардыр ки, тәрбиjә, тәһсил, ән'әнә, рәгабәт вә башга шәртләр үзүндән фермер сифәтилә өз капиталларыны әкинчиликдә тәтбиг етмәлидирләр вә тәтбиг етмәjә мәчбурдурлар. Онлар орта дәрәчәдән ашағы мәнфәәтлә кифаjәтләнмәjә вә мәнфәәтин бир һиссәсини

рента шәклиндә торпаг мүлкиjjәтчисинә вермәjә мәчбурдурлар. Јалныз бу шәртлә онлара өз капиталыны торпаға, әкинчилиjә гојмаг ичазәси верилир. Торпаг мүлкиjjәтчиләри ганунверичилиjә һәр јердә хејли тә'сир, Инкилтәрәдә исә һәтта чох бөјүк тә'сир көстәрдикләринә көрә, бу тә'сирдән бүтөв фермерләр синфини сојмаг үчүн истифадә едилә биләр. Доғрудур, мәсәлән, 1815-чи ил тахыл ганунларынын, антиjакобин мүһарибәси заманы һәдсиз дәрәчәдә артмыш олан ренталарын авара торпаг мүлкиjjәтчиләри үчүн кәләчәкдә дә сахланмасыны ачыг-ачығына тә'мин етмәк мәгсәдилә өлкәнин үзәринә гојулмуш олан тахыл веркисинин көстәрдиjи тә'сир ондан ибарәт олду ки, — мәһсулун сон дәрәчә јахшы олдуғу ајры-ајры илләр нәзәрә алынмазса, — бунлар кәнд тәсәррүфат мәһсуллары гиjмәтини, сәрбәст тахыл идхалы шәраитиндә енә биләчәjи сәвиjjәдән јүксәк сахлајырды. Лакин һәмин ганунлар, харичи тахылын идхалы үчүн ганун бир һәдд олмагдан өтрү торпаг саһиби-ганунверичиләр тәрәфиндән нормал гиjмәт олараг декретлә гәрарлашдырылмыш гиjмәтләри бу јүксәк сәвиjjәдә сахламаға наил олмады. Һалбуки ичарә мүгавиләләри һәмин нормал гиjмәтләрин тә'сири алтында бағланырды. Хүлјалар арадан галхдыгдан сонра јени нормал гиjмәтләр гојан јени ганун тәртиб едилди, лакин бу јени гиjмәтләр дә торпаг саһибинин тамаһкар фантазиjасынын көһнә гиjмәтләр гәдәр ачиз бир ифадәси иди. Фермерләри 1815-чи илдән 30-чу илләрәдәк бу үсулла алдадырдылар. Буна көрәдир ки, бүтүн бу мүддәт әрзиндә agricultural distress [әкинчилиjин сыхынтылы вәзиjjәти] даими бир мөвзу иди. Буна көрәдир ки, бүтүн бу дөвр әрзиндә там бир нәсил фермерләр мүлкиjjәтдән мәһрум едилмиш, вар-јохдан чыхарылмыш вә онлары јени капиталистләр синфи әвәз етмишдир[31].

Лакин, әсил әкинчилик фәһләләринин әмәк һаггынын нормал орта сәвиjjәдән ашағы салынмасы мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа үмуми вә мүһүм бир фактдыр, белә ки, әмәк һаггынын бир һиссәси фәһләнин әлиндән алыныр, ичарә һаггынын тәркиб һиссәси олур вә, беләликлә, фәһләjә чатмалы икән, торпаг рентасы пәрдәси алтында торпаг мүлкиjjәтчисинә чатыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә вә Шотландиjада, әлверишли вәзиjjәтдә олан бир нечә графлыг истисна олмагла, бу үмуми бир һалдыр. Инкилтәрәдә тахыл ганунлары тәтбиг едиләндән габаг, әмәк һаггынын јүксәклиjи мәсәләсини арашдырмаг үчүн тәшкил едилмиш парламент

---

[31] Бах: Anti-Corn-Law Prize-Essays. Буна бахмајараг тахыл ганунлары јенә дә гиjмәтләри сүн'и олараг јүксәлдилмиш сәвиjjәдә сахлајырды. Бу, јахшы фермерләр үчүн әлверишли иди. Мүһафизә көмрүкләринин дурғунлугда сахладығы фермерләрин бөјүк әксәриjjәти мүстәсна бир орта гиjмәт үмидиндә иди, — буна әсаслары олуб-олмадығы башга мәсәләдир, — јахшы фермерләр исә бу дурғунлугдан хејир көрүрдүләр.

тәһгигат комиссијаларынын әсәрләри — XIX әсрдә әмәк һаггы тарихинә даир индијәдәк ән гијмәтли вә, демәк олар, әсла истифадә едилмәмиш материал олан вә ејни заманда инкилис аристократијасы вә буржуазијасы тәрәфиндән өзү үчүн гојулмуш биабырчы абидә олан бу әсәрләр, — ајдын сурәтдә, һеч бир шүбһәјери гојмадан сүбут едир ки, антијакобин мүһарибәси заманы јүксәк рента дәрәчәләри вә торпаг гијмәтләринин бу дәрәчәләрә мүвафиг јүксәлмәси гисмән, әмәк һаггыны садәчә кәсмәјин вә әмәк һаггыны һәтта физики минимум һәддиндән ашағы салмағын нәтичәсидир, јә'ни нормал әмәк һаггынын бир һиссәсини торпаг мүлкијјәтчисинә вермәјин нәтичәсидир. Мүхтәлиф сәбәбләр, о чүмләдән пулларын гијмәтдән дүшмәси, јохсуллар һаггындакы ганунларын әкинчилик маһалларында тәтбиг едилмәси үсулу вә и. а., һәмин әмәлијјаты мәһз, фермерләрин кәлирләри сон дәрәчә артмагда олдуғу вә торпаг мүлкијјәтчиләри әфсанәви сурәтдә варланмагда олдуғу бир заманда мүмкүн етди. Тахыл көмрүкләри тәтбиг едилмәси хејринә һәм фермерләрин, һәм дә торпаг мүлкијјәтчиләринин башлыча дәлилләриндән бири һәтта бундан ибарәт иди ки, әкинчиликдәки муздурларын әмәк һаггыны даһа да ашағы салмаг физики чәһәтдән гејри-мүмкүндүр. Бу вәзијјәтдә әһәмијјәтли бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмишдир вә Инкилтәрәдә, һабелә бүтүн Авропа өлкәләриндә нормал әмәк һаггынын бир һиссәси јенә әввәлки кими торпаг рентасынын тәркибинә дахил олмагдадыр. Филантроп аристократлардан бири, о заманлар лорд Ешли олан граф Шефтсбери, инкилис фабрик фәһләләринин вәзијјәтиндән сон дәрәчә мүтәәссир олараг, он саатлыг күн уғрунда тәшвигат заманы парламентдә онлары мүдафиә едиркән, сәнајечиләрин мүдафиәчиләри ондан интигам алмаг үчүн, онун кәндләриндәки әкинчилик фәһләләринин әмәк һаггына даир статистика мә'луматы нәшр етмишдиләр (бах: I китаб, XXIII фәсил, 5, е: Британија әкинчилик пролетариаты); бу мә'лумат ајдын көстәрди ки, һәмин филантропун торпаг рентасынын бир һиссәси садәчә гарәт јолу илә әлдә едилир, онун ичарәдарлары кәнд тәсәррүфат фәһләләринин әмәк һаггыны гарәт едиб она верирләр. Бу мә'луматын нәшр едилмәси бир дә она көрә мараглыдыр ки, орада көстәрилән фактлар 1814-чү вә 1815-чи илләрдәки комиссијаларын ашкара чыхартдығы бүтүн ән пис һалларла лап јанашы дура биләр. Вәзијјәт әкинчилик фәһләләринин әмәк һаггыны мүвәггәти артырмаға мәчбур етдикдә, дәрһал фермерләр фәрјад гопарырлар ки, әмәк һаггынын, дикәр сәнаје саһәләриндә олдуғу кими нормал сәвијјәјә галдырылмасы мүмкүн оласы шеј дејилдир вә ејни заманда торпаг рентасы да ашағы салынмазса бу һал онлары вар-јохдан чыхарар. Беләликлә, бурада е'тираф едилмиш олур ки, ичарәдарлар әмәк һаггындан торпаг рентасы ады илә чыхыб торпаг мүлкијјәтчисинә верирләр. Мәсәлән, 1849—1859-чу илләр әрзиндә Инкилтәрәдә бир сыра һәлледичи шәртләрин бир-

ләшмәси нәтиҹәсиндә: Ирландијадан күтләви мүһаҹирәт [Exodus] баш вердији үчүн орадан әкинчилик фәһләләринин кәлмәсинин дајанмасы; әкинчи әһалинин гејри-ади дәрәҹәдә фабрик сәнајесинә ҹәлб олунмасы; мүһарибә үчүн әскәр тәләби; Австралијаја вә Бирләшмиш Штатлара (Калифорнијаја) гејри-ади мүһаҹирәт вә бурада үзәриндә даһа әтрафлы дајанылмасы лазым кәлмәјән башга сәбәбләр нәтиҹәсиндә әкинчилик фәһләләринин әмәк һаггы јүксәлмишди. Ејни заманда һәмин дөврдә, гытлыг үз вермиш олан 1854—1856-ҹы илләр истисна олмагла, тахылын орта гијмәтләри 16%-дән дә чох ашағы дүшмүшдү. Иҹарәдарлар рентанын азалдылмасы үчүн фәрјад едирдиләр. Онлар ајры-ајры һалларда буна наил олмушдулар. Үмумијјәтлә исә онларын бу тәләби боша чыхды. Онлар ҹарәни истеһсал хәрҹләринин ашағы салынмасында ахтарырдылар, о ҹүмләдән күтләви сурәтдә бухар локомобилләри вә машынлар тәтбиг едирдиләр, бунлар тәсәррүфатдакы атлары гисмән әвәз едир вә арадан чыхарырды, гисмән дә әкинчилик фәһләләрини ишдән мәһрум едәрәк сүн’и әһали артыглығы јаранмасына вә бу сәбәбдән әмәк һаггынын јенидән ашағы дүшмәсинә сәбәб олурду. Һәм дә бу һал һәмин он ил әрзиндә бүтүн әһалинин артмасына гаршы әкинчи әһалинин үмуми нисби азалмасына бахмајараг вә бә’зи халис әкинчилик маһалларында әкинчи әһалинин мүтләг азалмасына бахмајараг баш верирди[32]. Һәмчинин, о заман Кембриҹдә сијаси игтисад профессору олан {1884-ҹү илдә кенерал-почтмејстер рүтбәсиндә икән вәфат едән}* Фаусетт 1865-ҹи ил октјабрын 12-дә Social Science Congress-дә демишди: «Әкинчилик фәһләләри мүһаҹирәт етмәјә башлајырлар вә иҹарәдарлар шикајәтләнмәјә башлајырлар ки, онлар адәтән вердикләри гәдәр јүксәк рента вермәк игтидарында олмајаҹаглар, чүнки мүһаҹирәт нәтиҹәсиндә әмәк баһалашыр». Демәли, бурада јүксәк торпаг рентасы ашағы әмәк һаггы илә билавасирә ејниләшдирилир. Бир һалда ки, торпағын гијмәтинин јүксәклији үчүн, рентаны јүксәлдән бу ҹәһәт шәртдир, онда торпағын дәјәринин јүксәлмәси әмәјин гијмәтдән дүшмәси илә, торпағын гијмәтинин јүксәк сәвијјәси исә әмәјин гијмәтинин ашағы сәвијјәси илә ејнијјәт тәшкил едир.

Франсада да ејнилә беләдир. «Иҹарә һаггы јүксәлир, чүнки бир тәрәфдә чөрәјин, шәрабын, әтин, тәрәвәзин вә мејвәнин гијмәти галхыр, дикәр тәрәфдә исә әмәјин гијмәти дәјишилмәз галыр. Әкәр гоҹалар өз аталарынын һесабларыны мүгајисә етсә-

---

[32] *Ҹон Ч. Мартон:* «The Forces used in Agriculture». 1860-ҹы илдә Лондон Society of Arts [Сәнәтләр ҹәмијјәтиндә] едилән вә Шотландијанын 12, һабелә Инкилтәрәнин 35 графлығында тәгрибән 100 иҹарәдардан алынан әсил сәнәдләр әсасында гурулмуш мә’рузә.

* Мө’тәризә, Марксын әлјазмасынын Марксизм-ленинизм институтунда олан фото сурәти әсасында верилмишдир. 1894-ҹү ил нәшриндә мө’тәризә јохдур. *Ред.*

ләр, — бу исә бизи, демәк олар 100 ил керијә чәкмиш олур, — көрәрләр ки, о заман Франсанын кәнд јерләриндә иш күнүнүн гијмәти лап индики кими иди. Әтин гијмәти исә о вахтдан бәри үч гат артмышдыр... Бу чеврилишин гурбаны кимдир? Ичарәјә верилән торпағын варлы мүлкиjјәтчисими, јохса бу торпағы бечәрән јохсулдур?.. Ичарә һаггынын јүксәлмәси ичтимаи фәлакәтин сүбутудур» («Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre». Par M. Rubichon. 2me édit., Paris 1837, сәһ. 101).

Рентанын, бир тәрәфдән орта мәнфәәтдән, дикәр тәрәфдән дә әмәк һаггындан чыхылма нәтичәси олдуғуна даир мисаллар:

Јухарыда мә'рузәсиндән ситат кәтирилән торпаг акенти вә кәнд тәсәррүфат мүһәндиси Мортон нәгл едир ки, бир чох јерләрдә апарылмыш мүшаһидәләрә көрә, ири ичарәләр үчүн олан рента хырда ичарәләринкиндән ашағыдыр, она көрә ки, «хырда ичарәләр үстүндә кедән рәгабәт адәтән ири ичарәләринкиндән чохдур, һабелә она көрә ки, кәнд тәсәррүфатындан гејри бир ишлә мәшғул олмаға надир һалларда имкан тапан вә зәрурәт үзүндән мүнасиб иш тапмаға мәчбур олан хырда ичарәдарлар чох јүксәк олдуғуну өзләри билдикләри бу чүр бир рентаны вермәјә разылашырлар» (John C. Morton: «The Resources of Estates», London 1858, сәһ. 116).

Лакин, онун фикринчә, Инкилтәрәдә бу фәрг кетдикчә силинир; онун фәрз етдијинә көрә мәһз хырда ичарәдарлар синфинин мүһачирәти буна күчлү көмәк едир. Һәмин Мортонун кәтирдији бир мисал көстәрир ки, шүбһәсиз фермерин өз әмәк һаггындан чыхылмалар, демәли, даһа шүбһәсиз олараг, фермерин тутдуғу фәһләләрин дә әмәк һаггындан чыхылмалар торпаг рентасына дахилдир. Мәһз 70—80 акрдан (30—34 һектардан) аз торпаг ичарә едилдији вә икиатлы котан сахламаг мүмкүн олмадығы һалларда белә олур. «Әкәр ичарәдар өз әлләри илә һәр бир фәһлә гәдәр сә'јлә ишләмәзсә, өз ичарәси һесабына јашаја билмәз. Әкәр о, ишләрин көрүлмәсини өз адамларына тапшырыб өзү онлара јалныз нәзарәт етмәклә кифајәтләнсә, чох еһтимал, тезликлә јәгин едәр ки, өз рентасыны вермәк игтидарында дејилдир» (јенә орада, сәһ. 118). Мортон бундан о нәтичәни чыхарыр ки, әкәр бир јерин ичарәдарлары чох да јохсул дејилдирләрсә, онда ичарәјә верилән торпагларын саһәси 70 акрдан аз олмамалыдыр ки, фермер 2—3 ат сахлаја билсин.

Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture [Әкинчилик институту вә Мәркәзи чәмијјәтинин үзвү] ч. Леонс де Лавернин гејри-ади бир әлламәлији. О өз «Économie Rurale de l'Angleterre» әсәриндә (инкилисчә тәрчүмәсиндән ситат кәтирилир, Лондон 1855), Франсада ишләдилән, Инкилтәрәдә исә ишләдилмәјән, атла әвәз едилән гарамалын вердији иллик хејир барәсиндә ашағыдакы мүгајисәни верир (сәһ. 42):

Франса:	сүд .	4 милјон ф. ст.			Инкилтәрә:	сүд .	16 милјон ф. ст.	
	әт . .	16	»	» »		әт	20	» » »
	иш .	8	»	» »		иш .	—	
		28 милјон ф. ст.					36 милјон ф. ст.	

Лакин бу шәраитдә даһа јүксәк мәһсул алынмасынын сәбәби будур ки, онун өз мә'луматына әсасән Инкилтәрәдә сүд Франсадакындан ики дәфә баһадыр, һалбуки онун фәрз етдијинә көрә әтин гијмәти бу өлкәләрин һәр икисиндә бәрабәрдир (сәһ. 35); демәли, Инкилтәрәдә сүд мәһсулу азалыб 8 милјон ф. стерлинг, бүтүн мәһсул исә азалыб, Франсадакы кими, 28 милјон ф. ст. олур. Доғрудан да, бу, бәлкә дә, чох гәлиз чыхыр ки, ч. Лаверн өз һесабламасына ејни заманда һәм мәһсулун мигдарыны, һәм дә гијмәтләрин фәргини дахил едир, белә ки, әкәр Инкилтәрә мүәјјән шејләри Франсадакындан баһа истеһсал едирсә, — бу исә јалныз ичарәдарлар вә торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн даһа артыг мәнфәәт демәкдир, — онда бу, инкилис әкинчилијинин үстүнлүјү кими тәсәввүр олунур.

Ч. Лаверн инкилис кәнд тәсәррүфатынын игтисади нәтичәләринә бәләд олмагдан башга, инкилис фермерләринин вә торпаг саһибләринин әсассыз фикирләринә дә шәрик олдуғуну 48-чи сәһифәдә көстәрир: «Бөјүк әлверишсизлик адәтән тахыл биткиләрилә әлагәдардыр... бу биткиләр өзләрини битирән торпағы күчдән салыр». Ч-б Лаверн башга биткиләрин белә бир нәтичә вермәдијини фәрз етмәкдән башга, һабелә фәрз едир ки, јем биткиләри вә көкүмејвә биткиләр торпағы зәнкинләшдирир: «Јем биткиләри өзләринин көјәрмәси үчүн лазым олан әсас үнсүрләри һавадан алыр вә торпагдан көтүрдүкләринә нисбәтән торпаға даһа чох гајтарыр; беләликлә һәмин биткиләр, тахыл биткиләринин вә торпағы күчдән салан дикәр биткиләрин вурдуғу зәрәрин өдәнилмәсинә ики чүр — һәм билаваситә, һәм дә һејван күбрәсинә чеврилмәк нәтичәсиндә — јардым етмиш олур; бурадан о гајда мејдана чыхыр ки, јем биткиләри ән азы һәмин биткиләрлә нөвбәләшмәлидир; Норфолк нөвбәли әкини бундан ибарәтдир» (сәһ. 50, 51).

Тәәччүблү дејилдир ки, ч. Лаверн инкилис кәнд садәдиллијиндән ирәли кәлән бу нағыллара инанмагла бәрабәр, онун белә иддиаларына да инаныр ки, куја тахыл ганунлары ләғв едилдикдән сонра инкилис кәнд фәһләләринин әмәк һагғы өз кечмиш гејри-нормал характерини итирмишдир. Габагларда бизим бу барәдә дедикләримизә бах: I китаб, XXIII фәсил, 5, сәһ. 701—729*. Лакин бир дә ч. Чон Брајтын 1865-чи ил декабрын 14-дә Бирминһамда сөјләдији нитгинә гулаг асаг. Парламентдә әсла тәмсил

* *К. Маркс:* «Капитал». I чилд, 1949-чу ил нәшри, XXIII фәсил, 5, сәһ. 587—610. *Ред.*

едилмәмиш олан 5 милјон аилә барәсиндә данышдыгдан сонра о, сөзүнә давам едир: «Бирләшмиш краллыгда бунларын 1 милјон нәфәри, даһа доғрусу, 1 милјон нәфәрдән чоху уғурсуз диләнчи сијаһыларына салынанлардыр. Сонра, 1 милјон нәфәри дә һәлә пауперизм һәддиндән јүксәкдәдир, онлар да даим диләнчи көкүнә дүшмәк тәһлүкәси гаршысындадыр. Бунларын вәзијјәти вә кәләчәји о бириләринкиндән јахшы дејилдир. Нәһајәт, чәмијјәтин бу һиссәсинин ашағы авам тәбәгәләринә бахын. Онларын сәфил вәзијјәтинә, јохсуллуғуна, изтирабларына вә там үмидсизлијинә фикир верин. Һәтта Бирләшмиш Штатларда, һәтта чәнуб штатларында көләлик һөкмранлығы шәраитиндә һәр бир зәнчинин, кәләчәкдә бир заман азадлыг әлдә етмәк үмиди галырды. Бизим өлкәдәки бу адамларын, бу ашағы тәбәгәләр күтләсинин, — мән бурада ачыг демәлијәм, — нә бир јахшылашма үмиди вар, нә дә онлар буна һәтта чәһд едирләр. Бу јахынларда гәзетләрдә сиз, Дорсетширдә әкинчилик фәһләси Чон Кросс барәсиндә јазылан мәгаләни охумушсунузму? О, һәфтәдә 6 күн ишләјирди вә һәфтәдә 8 шиллинг алыб 24 ил јанында ишләдији өз саһибкарындан онун ә'ла вәсигәси варды. Чон Кросс бу әмәк һаггы илә өз дахмасында 7 ушагдан ибарәт бир аилә сахламалы олмушдур. О өз хәстә арвадыны вә онун сүдәмәр ушағыны гызындырмаг үчүн 6 пенс дәјәриндә бир тахта чәпәр көтүрүб, — ганун дили илә дејә биләрләр ки, оғурлајыб, — јандырмышдыр. Барышыг мәһкәмәсинин һакимләри бу һәрәкәт үстүндә ону 14 вә ја 20 күнлүк һәбсә мәһкум етмишләр. Мән сизә дејә биләрәм ки, бүтүн өлкәдә, хүсусилә дә чәнубда Чон Кроссун әһвалаты кими минләрлә һадисә тапмаг олар вә бу адамларын вәзијјәти еләдир ки, индијәдәк һәтта ән диггәтли бир мүшаһидәчи дә белә бир сирри ача билмәмишдир ки, нечә олур онларын чаны чәсәдиндән ајрылмыр. Инди исә бүтүн өлкәјә бир нәзәр салыб бу 5 милјон аиләјә вә әһалинин бу тәбәгәсинин нә кими үмидсиз бир вәзијјәтдә олдуғуна бахын. Вичданла јанашылса демәк лазым кәлмәзми ки, милләтин сечки һүгугундан мәһрум едилмиш олан бу күтләси изтираб ичиндәдир, даим әлләшиб ишләмәкдәдир вә, демәк олар, әсла истираһәт етмир? Бу күтләни һөкмран синифлә мүгајисә един — амма белә данышсам мәни коммунизмдә тәгсирләндирәрләр... лакин ишләјиб өзүнү тагәтдән салан, сечки һүгугундан мәһрум едилмиш олан бу бөјүк милләти онун һөкмран синифләрдән ибарәт һиссәсилә мүгајисә един. Онларын сәрвәтинә, онларын чаһ-чәлалына, онларын дәбдәбәсинә бахын. Онларын јорғунлуғуна бахын, — чүнки онларын да арасында јорғунлуг мүшаһидә олунур, лакин бу — тохлуг јорғунлуғудур, — көрүн онлар нечә тәләсик вурнухурлар, елә бил һәр шеј јени зөвгләр кәшф етмәјә бағлыдыр» («Morning Star», 14 декабр 1865-чи ил).

Бундан сонра көстәрилмишдир ки, изафи әмәк, бу сәбәбдән изафи мәһсул да торпаг рентасы илә, изафи мәһсулун — һәр һал-

да капиталист истеһсал үсулу базисиндә — кәмиjјәт вә кејфиjјәтчә спесифик мүәjјәнлиjи олан бу һиссәси илә үмумән нечә гарышдырылыр. Үмумиjјәтлә изафи әмәјин тәбии базиси, — jә'ни о тәбии шәраит ки, онсуз изафи дәјәр мүмкүн дејилдир, — ондан ибарәтдир ки, бүтүн иш күнүнү әһатә етмәјән иш вахты сәрфиндә тәбиәт истәр торпаг, битки вә һејван мәһсуллары, истәрсә балыгчылыг мәһсуллары вә и. а. шәклиндә лазыми јашајыш васитәләри верир. Әкинчилик әмәјинин (бунунла әлагәдар олараг һәмин әмәјә садәчә топлама, овчулуг, балыгчылыг, малдарлыг әмәји аиддир) бу тәбии мәһсулдарлығы һәр чүр изафи әмәјин базисидир, чүнки әввәлдә һәр чүр әмәк биринчи нөвбәдә јејинти әлдә едилмәсинә вә истеһсал олунмасына доғру јөнәлдилмишдир. (Лакин һејванлар ејни заманда, сојуг иглимдә сојугдан горунмаг үчүн дәри верир; бундан башга, мағаралардакы јашајыш јерләри вә. а.)

Ејнилә ч. Доув да изафи мәһсулла торпаг рентасыны, анчаг башга ифадәләрлә гарышдырыр. Әввәлдә әкинчилик әмәји илә сәнаје әмәји бир-бириндән ајры дејилдир; икинчи биринчијә говушур. Әкинчи гәбиләнин, ев ичмасынын вә ја аиләнин изафи әмәјинә вә изафи мәһсулуна һәм әкинчилик әмәји, һәм дә сәнаје әмәји дахилдир. Бунларын һәр икиси јан-јана кедир. Мүвафиг аләтләр олмадан овчулуг, балыгчылыг, әкинчилик мүмкүн дејилдир. Тохучулуг, әјиричилик вә и. а. әввәлдә әкинчиликлә јанашы олан јардымчы ишләр иди.

Габагда биз көстәрдик ки, ајрыча бир фәһләнин әмәји зәрури әмәјә вә изафи әмәјә бөлүндүјү кими, фәһлә синфинин мәчму әмәјини дә елә бөлмәк олар ки, бүтүн фәһлә синфи үчүн јашајыш васитәләри истеһсал едән (о чүмләдән бунун үчүн лазыми истеһсал васитәләри истеһсал едән) һиссә бүтүн чәмиjјәт үчүн зәрури әмәк ичра етмиш олар. Фәһлә синфинин бүтүн дикәр һиссәсинин ичра етдији әмәјә изафи әмәк кими бахмаг олар. Лакин зәрури әмәјә һеч дә бир тәк әкинчилик әмәји дејил, һабелә фәһләнин орта истеһлакына һөкмән дахил олан бүтүн дикәр мәһсуллары истеһсал едән әмәк дә дахилдир. Бундан башга, ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән бә'зиләринин анчаг зәрури әмәк ичра етмәси јалныз она көрәдир ки, дикәрләри анчаг изафи әмәк ичра едирләр вә әксинә. Бу онларын арасында јалныз әмәк бөлкүсүдүр. Үмумиjјәтлә әкинчилик фәһләләри илә сәнаје фәһләләри арасындакы әмәк бөлкүсү мәсәләси дә ејнилә бунун кимидир. Бир тәрәфдә әмәк халис сәнаје характериндә икән дикәр тәрәфдә әмәк халис әкинчилик характериндәдир. Бу халис әкинчилик әмәји һеч дә тәбиәтдән төрәмәмишдир, о өзү ичтимаи инкишафын мәһсулудур, о һеч дә һәр јердә әлдә едилмәмиш олан, тамамилә јени мәһсулудур вә истеһсалын инкишафында там мүәjјән бир пилләјә мүвафигдир. Нечә ки, әкинчилик әмәјинин бир һиссәси ја тәкчә зинәт үчүн сәрф едилән, ја да сәнаје

үчүн хам материал тәшкил едән, лакин — һәлә күтләләрин јејинтиси бир јана галсын, — јејинтијә әсла дахил олмајан мәһсулларда маддиләшир, еләчә дә, дикәр тәрәфдән, сәнаје әмәјинин бир һиссәси һәм әкинчилик, һәм дә гејри-әкинчилик фәһләләри үчүн зәрури истеһлак васитәләри олан мәһсулларда маддиләшир. Бу сәнаје әмәјинә ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән изафи әмәк кими бахмаг сәһв оларды. Сәнаје әмәјинин мүәјјән һиссәси дә, әкинчилик әмәјинин зәрури һиссәси кими, ејнилә зәрури әмәкдир. Әслиндә бу, кечмишдә әкинчилик әмәји илә тәбии сурәтдә бирләшмиш һалда олан сәнаје әмәјинин мә'лум һиссәсинин јалныз тәкләнмиш формасыдыр, инди сәнаје әмәјиндән ајрылмыш олан халис әкинчилик әмәјинин зәрури гаршылыглы әлавәсидир. (Мәсәләјә халис madди чәһәтдән бахылдыгда, мәсәлән, механики дәзкаһда ишләјән 500 тохучу хејли артыг дәрәчәдә әлавә парча истеһсал едир, јә'ни онларын өз палтарлары үчүн лазым олдуғундан артыг истеһсал едирләр.)

Нәһајәт, торпаг рентасынын тәзаһүр формаларыны нәзәрдән кечирркән, јә'ни истеһсал мәгсәдиләми, јахуд истеһлак мәгсәдилә торпагдан истифадә едилмәси мүгабилиндә торпаг рентасы ады илә торпаг мүлкијјәтчисинә верилән ичарә һаггыны нәзәрдән кечириркән јадда сахламаг лазымдыр ки, өзлүјүндә дәјәри олмајан, јә'ни әмәк мәһсулу олмајан шејләрин, мәсәлән, торпағын, јахуд һәр һалда әмәклә тәкрар истеһсалы мүмкүн олмајан шејләрин, мәсәлән, гәдимдән галан шејләрин, мүәјјән устадлара мәхсус бәдии әсәрләрин вә саирәнин гијмәти чох тәсадүфи шәртләрин чулғашмасы нәтичәсиндә мүәјјән олуна биләр. Бир шеји сатмаг үчүн башга һеч нә дејил, анчаг о лазымдыр ки, һәмин шеј инһисар вә өзкәнинкиләшдирмә објекти олмаг габилијјәтинә малик олсун.

Торпаг рентасыны нәзәрдән кечириркән, тәһлили тутгунлашдыран үч башлыча сәһвдән чәкинмәк лазымдыр:

1) Ичтимаи истеһсал просесинин мүхтәлиф пилләләринә мүвафиг олан мүхтәлиф рента формаларынын гарышдырылмасы.

Рентанын спесифик формасы нечә олурса олсун, онун бүтүн типләринин үмуми чәһәти бундан ибарәтдир ки, рентанын мәнимсәнилмәси торпаг мүлкијјәтинин реаллашдырылдығы игтисади формадыр вә торпаг рентасынын өзү дә торпаг мүлкијјәти олмасыны тәләб едир, јер күрәсинин мүәјјән саһәләри үзәриндә мүәјјән фәрдләрин мүлкијјәти олмасыны тәләб едир; бу мүлкијјәтчи исә Асијада, Мисирдә вә и. а. олдуғу кими, истәр дөвләтин нүмајәндәсиндән [Gemeinwesen] ибарәт олсун, истәр көләлик вә ја тәһкимчилик системиндә олдуғу кими, торпаг мүлкијјәти билаваситә истеһсалчыларын шәхсијјәти үзәриндә мүәјјән шәхсләрин мүлкијјәтинин јалныз әлавә бир моменти олсун, истәр бу мүлкијјәт истеһсалчы олмајанларын тәбиәт үзәриндә халис хүсуси мүл-

кијјəтиндəн ибарəт олсун, торпаг үзəриндə садəчə мүлкијјəт титулу олсун, јахуд, нəһајəт, колонистлəрдə вə хырда кəндли торпаг саһиблəриндə олдуғу кими, бу мүлкијјəт торпаға елə бир мүнасибəтдəн ибарəт олсун ки, һəмин мүнасибəт, ајрылыгда əмəк сəрф едəн вə əмəји ичтимаи чəһəтчə инкишаф етмəмиш олан билаваситə истеһсалчылар тəрəфиндəн мəһсулун мəнимсəнилмəсинə вə ја истеһсалына билаваситə дахил едилмиш тəсəввүр олунур.

Рентанын мүхтəлиф формалары үчүн *үмуми олан* бу чəһəт — о чəһəт ки, рента јер күрəсинин мүəјјəн һиссəлəринə мүхтəлиф фəрдлəрин мүстəсна саһиблик етмəсинə имкан верəн торпаг мүлкијјəтинин, јуридик фиксијанын игтисади реаллашдырылмасыдыр, — бу *үмуми* чəһəт онунла нəтичəлəнир ки, фəрглəр нəзəрə чарпмыр.

2) Һəр чүр торпаг рентасы изафи дəјəрдир, изафи əмəк мəһсулудур. Өзүнүн инкишаф етмəмиш формасында, натурал рента формасында о һəлə дə билаваситə изафи мəһсулдур. Бурадан белə јанлыш бир фикир мејдана чыхыр ки, куја үмумијјəтлə изафи дəјəрин вə мəнфəəтин мөвчуд олмасынын үмуми шəртлəри изаһ едилсə, онда капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олан вə мəнфəəтə, јə'ни əмтəəнин дəјəриндə изафи дəјəрдəн (изафи əмəкдəн) ибарəт олан һиссəјə үстəлик тəшкил едəн рента, изафи дəјəрин бу хүсуси вə спесифик тəркиб һиссəси лазымынча изаһ едилмиш олар. Һəмин шəртлəр бунлардыр: билаваситə истеһсалчылар өзлəринин иш гүввəсини тəкрар истеһсал етмəк үчүн, өзлəрини тəкрар истеһсал етмəк үчүн тəлəб олунан вахтдан артыг ишлəмəлидирлəр. Онлар үмумијјəтлə изафи əмəк ичра етмəлидирлəр. Бу — субјектив шəртдир. Објектив шəрт исə ондан ибарəтдир ки, онлар изафи əмəк ичра едə *билсинлəр*; тəбии шəртлəр елə олмалыдыр ки, билаваситə истеһсалчыларын малик олдуглары иш вахтынын *бир һиссəси* онларын истеһсалчы олмаг е'тибарилə тəкрар истеһсалына вə өзлəрини һифз етмəсинə кифајəт етсин, елə олмалыдыр ки, онларын иш гүввəсинин һамысы онлар үчүн зəрури олан јашајыш васитəлəринин истеһсалына кетмəсин. Тəбиəтин бəһəри бурада бир һүдуд, бир чыхыш нөгтəси, бир əсас тəшкил едир. Дикəрини исə əмəјин ичтимаи мəһсулдар гүввəсинин инкишафы тəшкил едир. Мəсəлəјə даһа јахындан бахылдыгда, — јејинти васитəлəри истеһсалы билаваситə истеһсалчыларын јашајышы үчүн вə үмумијјəтлə һəр чүр истеһсал үчүн əн биринчи шəрт олдуғундан, — бу истеһсалда тəтбиг едилəн əмəк, демəли, сөзүн əн кениш игтисади мə'насында əкинчилик əмəји о дəрəчə мəһсулдар олмалыдыр ки, мүмкүн иш вахтынын һеч дə һамысы билаваситə истеһсалчылар үчүн јејинти васитəлəри истеһсалына сəрф едилмиш олмасын, јə'ни əкинчилик изафи əмəји, буна көрə һабелə əкинчилик изафи мəһсулу мүмкүн олсун. Сонра: елə олмалыдыр ки, чəмијјəтин мүəјјəн һиссəсинин əкинчилик əмəји, — зəрури вə изафи əмəји, — бүтүн чəмијјəт үчүн, јə'ни гејри-əкинчилик фəһлəлəри үчүн дə ла-

зым олан јејинти васитәләринин истеһсалындан өтрү кифајәт етсин; демәли, еләолмалыдыр ки, әкинчиләрлә сәнајечиләр арасында, һабелә јејинти истеһсал едән әкинчиләрлә хам материаллар истеһсал едән әкинчиләр арасында бу бөјүк әмәк бөлкүсү мүмкүн олсун. Јејинти истеһсал едән билаваситә истеһсалчыларын әмәји бу истеһсалчыларын өзү үчүн зәрури вә изафи әмәјә ајрылырса да, чәмијјәт үчүн бу әмәк, јејинти васитәләри истеһсал едилмәсиндән өтрү тәләб олунан зәрури әмәкдир. Гејд етмәли ки, ајрыча бир е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүндән фәргли олараг, бүтүн чәмијјәт дахилиндәки һәр чүр әмәк бөлкүсүндә дә ејнилә белә олур. Бу — хүсуси нөв шејләрин истеһсалы үчүн, чәмијјәтин һәмин хүсуси шејләрә олан хүсуси тәләбатыны өдәмәк үчүн лазым олан әмәкдир. Әкәр бу бөлкү пропорсионалдырса, онда мүхтәлиф групларын мәһсуллары өз дәјәринә (инкишафын давамы әсасында бунларын истеһсал гијмәти үзрә) сатылыр, ја да үмуми ганунларла мүәјјән олунан һәмин дәјәрләрин вә мувафиг олараг истеһсал гијмәтләринин модификасијасы олан гијмәтләр үзрә сатылыр. Һәгигәтдә бу — дәјәр ганунудур, өзү дә ајры-ајры әмтәәләр вә ја шејләр үчүн олдуғу шәкилдә дејил, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә тәкләнмиш олан ајры-ајры ичтимаи истеһсал даирәләри мәһсулларынын мәчмусу үчүн һәр дәфә бу шәкилдә тәзаһүр едир; беләликлә, нәинки һәр бир ајрыча әмтәәјә јалныз зәрури иш вахты сәрф едилмишдир, һабелә бүтүн ичтимаи иш вахтындан мүхтәлиф групара да иш вахты јалныз зәрури пропорсионал мигдарда сәрф едилмишдир. Зира бу бир шәрт олараг галыр ки, әмтәә кәрәк истеһлак дәјәри олсун. Лакин әкәр ајрыча бир әмтәәнин истеһлак дәјәри бу әмтәәнин өзлүјүндә бир тәләбаты өдәјиб-өдәмәдијиндән асылыдырса, онда ичтимаи мәһсулларын мә'лум күтләсинин истеһлак дәјәри дә ондан асылыдыр ки, бу мәһсул күтләси һәр бир хүсуси нөв мәһсула олан вә мигдарча мүәјјән едилмиш ичтимаи тәләбата мүтабигдирми вә, демәли, ондан асылыдыр ки, әмәк мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында, мигдарча мүәјјән едилмиш бу ичтимаи тәләбата пропорсионалмы, буна ујғунму бөлүнмүшдүр. (Мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында капиталын бөлүнмәси илә әлагәдар олараг бу чәһәт үзәриндә дајанмалы.) Ичтимаи тәләбат, јә'ни ичтимаи мигјасда истеһлак дәјәри, — бурада бүтүн ичтимаи иш вахтынын мүхтәлиф истеһсал даирәләринә дүшән һиссәсини бу мүәјјән едир. Лакин бу јенә дә, ајрыча бир әмтәә барәсиндә тәзаһүр едән ејни ганундур, јә'ни: әмтәәнин истеһлак дәјәри онун мүбадилә дәјәри үчүн, бу сәбәбдән онун дәјәри үчүн дә илкин шәртдир. Бу чәһәтин зәрури әмәклә изафи әмәк арасындакы нисбәтә јалныз она көрә дәхли вардыр ки, һәмин пропорсија позулдугда әмтәәнин дәјәри, бу сәбәбдән исә ондакы изафи дәјәр дә реаллашдырыла билмәз. Тутаг ки, мисал үчүн, гејри-пропорсионал дәрәчәдә чох памбыг парча истеһсал едилмишдир, һәрчәнд бүтүн бу мәһсулда, бу парчада јалныз,

мөвчуд шәраитдә бунун үчүн зәрури олан мигдарда иш вахты реаллашдырылмышдыр. Лакин бу хүсуси саһәјә үмумијјәтлә һәддән артыг ичтимаи әмәк сәрф едилмишдир, јә'ни мәһсулун бир һиссәси фајдасыздыр. Буна көрә дә бүтүн мәһсул зәрури пропорсијада истеһсал едилдикдә нечә сатылачагдыса, инди јалныз о чүр сатыла биләр. Ичтимаи иш вахтынын, мүхтәлиф хүсуси истеһсал даирәләринә мәгсәдәујғун сәрф едилә билән һиссәләринин мигдарыны көстәрән бу һәдд үмумијјәтлә дәјәр ганунунун јалныз даһа чох инкишаф етмиш ифадәсидир, һәрчәнд зәрури иш вахты бурада башга мә'на алыр. Ичтимаи тәләбаты өдәмәк үчүн филан гәдәр иш вахты лазымдыр. Бурада һәдд истеһлак дәјәри васитәсилә тәзаһүр едир. Мөвчуд истеһсал шәраитиндә чәмијјәт мүәјјән нөвдән олан филан мәһсула өз мәчму иш вахтындан анчаг филан гәдәр сәрф едә биләр. Лакин изафи әмәјин вә изафи дәјәрин субјектив вә објектив шәртләринин үмумијјәтлә истәр мәнфәәтин, истәрсә рентанын конкрет, мүәјјән формасына һеч бир дәхли јохдур. Изафи дәјәр нә кими хүсуси форма алырса алсын, һәмин шәртләрин мәһз изафи дәјәр үчүн әһәмијјәти вардыр. Она көрә дә бунлар торпаг рентасыны изаһ етмир.

3) Мәһз торпаг мүлкијјәтинин игтисади реаллашдырылмасында, торпаг рентасынын инкишафында беlә бир чәһәт хүсусилә орикиналдыр ки, торпаг рентасынын кәмијјәти һеч дә рентаны әлдә едәнин јардымы илә дејил, онун јардымындан асылы олмајараг, ондан кәнарда, ичтимаи әмәјин инкишаф етмәси илә мүәјјән олунур. Буна көрә дә әмтәә истеһсалы әсасында — вә, даһа доғрусу, өзүнүн бүтүн һәчми илә әмтәә истеһсалы олан капиталист истеһсалы әсасында — бүтүн истеһсал саһәләри вә бунларын бүтүн мәһсуллары үчүн үмуми олан чәһәт асанлыгла рентанын (вә үмумијјәтлә әкинчилик мәһсулунун) спесифик хүсусијјәти дејә гәбул едилә биләр.

Ичтимаи инкишафын кедишиндә торпаг рентасынын кәмијјәти (онунла да бирликдә торпағын дәјәри) мәчму ичтимаи әмәјин нәтичәси кими инкишаф едир. Бир тәрәфдән, чәмијјәт инкишаф етдикчә базар кенишләнир вә торпаг мәһсулларына тәләб чохалыр, дикәр тәрәфдән исә, һәр чүр тәсәррүфат саһәләриндә, һәтта гејри-әкинчилик саһәләриндә истеһсалын мүштәрәк шәрти олмаг е'тибарилә торпағын билаваситә өзүнә тәләб артыр. Даһа дүрүст дејилсә вә јалныз әсил торпаг рентасындан бәһс едилсә, рента, онунла да бирликдә торпағын дәјәри торпаг мәһсулу үчүн олан базарла бирликдә вә, демәли, гејри-әкинчи әһалинин артмасы илә, онун тәләбаты илә, гисмән јејинти васитәләринә, гисмән дә хам материаллара онун тәләбинин әмәлә кәлмәси илә бирликдә инкишаф едир. Капиталист истеһсал үсулу өз тәбиәти е'тибарилә әкинчи әһалини гејри-әкинчи әһалијә нисбәтән даим азалдыр, чүнки сәнаједә (дар мә'нада сәнаједә) сабит капиталын дәјишән капитал һесабына артмасы, дәјишән капиталын нисби азал-

масына бахмајараг, онун мүтләг олараг артмасы илә әлагәдардыр. Әкинчиликдә исә, әксинә, бир торпаг саһәсинин бечәрилмәси үчүн тәләб олунан дәјишән капитал мүтләг олараг азалыр; демәли, дәјишән капитал јалныз јени бир торпаг саһәси бечәрилмәјә башландыгда арта биләр, бу исә јенә дә гејри-әкинчи әһалинин даһа чох артмасыны тәләб едир.

Һәгигәтдә бу һадисә әкинчилијин вә әкинчилик мәһсулларынын спесифик хүсусијјәтини тәшкил етмир. Әксинә, әмтәә истеһсалы әсасында вә онун мүтләг формасы олан капиталист истеһсалы әсасында һәмин һал бүтүн дикәр истеһсал саһәләринә вә мәһсуллара да аиддир.

Бу мәһсуллар јалныз о заман әмтәә олур ки, јә'ни реаллашдырылмалы — пула чеврилмәли — мүбадилә дәјәринә малик олан фајдалы шејләр олур ки, дикәр әмтәәләр онлар үчүн еквивалент тәшкил едир, дикәр мәһсуллар бир әмтәә олараг вә дәјәр олараг онлара гаршы гојулур; башга сөзлә десәк, бу мәһсуллар анчаг о заман әмтәә олур ки, һәмин мәһсуллар онлары истеһсал етмиш оланлар үчүн билаваситә јашајыш васитәләри кими истеһсал едилмәк дејил, әмтәә кими, јалныз мүбадилә дәјәринә (пула) чеврилмәк васитәсилә, өзкәнинкиләшдирилмәк васитәсилә истеһлак дәјәринә чеврилән мәһсул кими истеһсал едилир. Бу әмтәәләр үчүн базар ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә инкишаф едир; мәһсулдар ишләрин бөлкүсү бу ишләрин мәһсулларыны гаршылыглы олараг әмтәәјә, бир-бири үчүн еквивалентә чевирир, бунлары бир-бири үчүн базар олмаға мәчбур едир. Бурада әкинчилик мәһсулларына спесифик мә'нада характерик бир шеј әсла јохдур.

Рента јалныз әмтәә истеһсалы әсасында, даһа дүрүстү, капиталист истеһсалы әсасында пул рентасы олараг инкишаф едә биләр вә ја мәһз, әкинчилик истеһсалынын әмтәә истеһсалына чеврилдији дәрәчәдә инкишаф едир, демәли, гејри-әкинчилик истеһсалы әкинчилик истеһсалына гаршы мүстәгил бир истеһсал кими инкишаф етдији дәрәчәдә инкишаф едир, чүнки әкинчилик мәһсулу мәһз о дәрәчәдә әмтәәјә, мүбадилә дәјәринә вә дәјәрә чеврилир. Капиталист истеһсалы илә бирликдә әмтәә истеһсалы, бу сәбәбдән исә дәјәр истеһсалы нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, — изафи дәјәр вә изафи мәһсул истеһсалы да ејни дәрәчәдә инкишаф едир. Лакин изафи дәјәр вә изафи мәһсул истеһсалы нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, торпаг мүлкијјәтинин өз торпаг инһисары васитәсилә һәмин изафи дәјәрин кетдикчә даһа чох һиссәсини әлә кечирмәк габилијјәти, бунунла да өз рентасынын дәјәрини вә торпағын өз гијмәтини јүксәлтмәк габилијјәти дә инкишаф едир. Бу изафи дәјәрин вә изафи мәһсулун инкишафында капиталист јенә дә һәлә өзү фәалијјәт көстәрән бир акентдир. Торпаг мүлкијјәтчиси исә, өзүнүн јардымы олмадан изафи мәһсулун вә изафи дәјәрин кетдикчә белә артан һиссәсини јалныз әлә кечирмәли олур. Онун вәзијјәтинин характерик хүсусијјәти мәһз бундан ибарәт-

дир, һеч дә ондан ибарәт дејилдир ки, торпағын вердији мәһсулларын дәјәри, бу сәбәбдән исә торпағын өзүнүн дә дәјәри бунлар үчүн базарын кенишләндији, тәләбин артдығы, тәләблә бирликдә исә торпаг мәһсулуна гаршы дуран әмтәәләр аләминин артдығы дәрәчәдә кетдикчә даһа чох артыр, јә'ни башга сөзлә десәк, гејри-әкинчи әмтәә истеһсалчылары күтләсинин вә гејри-әкинчилик әмтәә истеһсалы күтләсинин артдығы дәрәчәдә артыр. Лакин бу онун јардымы олмадан баш вердијинә көрә белә бир һал онун бир нөв спесифик хүсусијјәти кими көрүнүр ки, дәјәрин күтләси, изафи дәјәрин күтләси вә һәмин изафи дәјәрин бир һиссәсинин торпаг рентасына чеврилмәси ичтимаи истеһсал просесиндән, умумијјәтлә әмтәә истеһсалынын инкишафындан асылыдыр. Буна көрә, Доув, мәсәлән, рентаны бунун нәтичәси һесаб етмәк истәјир. О иддиа едир ки, рента әкинчилик мәһсулунун күтләсиндән дејил, онун дәјәриндән асылыдыр; бу ахырынчы исә гејри-әкинчи әһалинин күтләсиндән вә мәһсулдарлығындан асылыдыр. Лакин һәр һансы башга бир мәһсул һаггында да демәк олар ки, бу мәһсул бир әмтәә кими јалныз, онун үчүн еквивалент тәшкил едән бир сыра дикәр әмтәәләрин гисмән күтләсинин, гисмән дә мүхтәлифлијинин артдығы дәрәчәдә инкишаф едир. Бу һәлә дәјәрин үмуми шәрһи илә әлагәдар олараг көстәрилмишди. Бир тәрәфдән, мүәјјән бир мәһсулун мүбадилә олунмаг габилијјәти үмумијјәтлә, бу мәһсулдан башга нә гәдәр мүхтәлиф әмтәәнин олмасындан асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, хүсусән, бу мәһсулун бир әмтәә кими нә мигдарда истеһсал едилә биләчәји јенә һәмин чәһәтдән асылыдыр.

Ајрылыгда нәзәрдән кечирилән һеч бир истеһсалчы — нә сәнаје, нә дә әкинчилик истеһсалчысы — дәјәр вә ја әмтәә истеһсал етмир. Онун мәһсулу јалныз ичтимаи мүнасибәтләрин мүәјјән чулғашығы шәраитиндә дәјәр вә әмтәә олур. Әввәлән, бу мәһсул ичтимаи әмәјин ифадәси кими мејдана чыхдыгда, демәли, һәмин истеһсалчынын өз иш вахты үмумијјәтлә ичтимаи иш вахтынын бир һиссәси олдугда, икинчиси, истеһсалчынын әмәјинин бу ичтимаи характери онун мәһсулунун пул характериндә вә бу мәһсулун гијмәтлә мүәјјән олунан үмуми мүбадилә габилијјәтиндә, истеһсалчынын мәһсулуна хас олан бир ичтимаи характер кими тәзаһүр етдикдә.

Демәли, әкәр бир тәрәфдән, рентанын изаһыны изафи дәјәрин изаһы илә, јахуд, даһа мәһдуд мә'нада, үмумијјәтлә изафи мәһсулун изаһы илә әвәз едирләрсә, дикәр тәрәфдән, белә бир сәһв едирләр ки, әмтәә вә дәјәр олмаг е'тибарилә бүтүн мәһсуллара хас олан бир характери анчаг әкинчилик мәһсулларына иснад верирләр. Дәјәрин үмуми тә'рифиндән мүәјјән әмтәә дәјәринин *реаллашдырылмасына* кечдикләри заман изаһат даһа чох сәтһиләшир. Һәр бир әмтәә өз дәјәрини јалныз тәдавүл просесиндә реаллашдыра биләр, бу дәјәри онун реаллашдырыб-реаллашдырмамасы вә нә

дәрәчәдә реаллашдырмасы исә һәр дәфә базарын шәраитиндән асылы олур.

Демәли, торпаг рентасынын спесифик хүсусијјәти ондан ибарәт дејилдир ки, әкинчилик мәһсуллары дәјәрә чеврилир вә дәјәр олараг инкишаф едир, јә'ни ондан ибарәт дејилдир ки, әкинчилик мәһсуллары әмтәә олараг башга әмтәәләрә гаршы дурур вә гејри-әкинчилик мәһсуллары әмтәә олараг әкинчилик мәһсулларына гаршы дурур, јахуд әкинчилик мәһсуллары ичтимаи әмәјин хүсуси ифадәләри кими инкишаф едир. Орикиналлыг ондан ибарәтдир ки, әкинчилик мәһсулларынын дәјәрә (әмтәәјә) чеврилмәсинә сәбәб олан шәраитлә бирликдә вә бу мәһсулларын дәјәринин реаллашдырылмасы шәртләри илә бирликдә, торпаг мүлкијјәтинин өз јардымы олмадан јарадылан һәмин дәјәрләрин кетдикчә даһа чох һиссәсини мәнимсәмәк күчү дә инкишаф едир, изафи дәјәрин кетдикчә даһа чох һиссәси торпаг рентасына чеврилир.

ОТУЗ СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА. ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР.

Торпаг рентасынын тәһлилиндә биз әввәлчә беләбир фәрзијјәни әсас көтүрәчәјик: о мәһсуллар ки, онлар үчүн бу чүр рента верилир вә онлардакы изафи дәјәрин бир һиссәси, бу сәбәбдән исә, бүтүн гијмәтин дә бир һиссәси рентаја чеврилир, — бизим тәһлилимизин мәгсәдләри үчүн әкинчилик мәһсулларыны вә ја һабелә мә'дән мәһсулларыны нәзәрдә тутмаг кифајәтдир, — һәмин мәһсуллар, демәли, торпаг мәһсуллары вә ја мә'дән мәһсуллары, бүтүн башга әмтәәләр кими, өз истеһсал гијмәтинә сатылыр. Јә'ни бу мәһсулларын сатыш гијмәтләри бәрабәрдир онларын истеһсал хәрчләри үнсүрләринә (истеһлак олунмуш сабит капиталын вә дәјишән капиталын дәјәринә) плјус үмуми мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунан, аванс едилмиш, — истеһлак олунмуш вә истеһлак олунмамыш, — бүтүн капитал ајағындан һесабланан мәнфәәтә. Демәли, биз фәрз едирик ки, һәмин мәһсулларын орта сатыш гијмәтләри онларын истеһсал гијмәтләринә бәрабәрдир. Инди мәсәлә ондан ибарәтдир ки, белә бир фәрзијјә шәраитиндә торпаг рентасы нечә инкишаф едә биләр, јә'ни мәнфәәтин бир һиссәси нә сурәтлә торпаг рентасына чевриләбиләр, бу сәбәбдән дә әмтәәнин гијмәтинин бир һиссәси нә сурәтлә торпаг мүлкијјәтчисинә чата биләр.

Торпаг рентасынын бу формасынын үмуми характерини көстәрмәк үчүн фәрз едәк ки, мүәјјән бир өлкәдә фабрикләрин бөјүк әксәријјәти бухар машынлары илә, мүәјјән аз бир һиссәси исә тәбии шәлаләләр васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Фәрз едәк ки, сәнајенин мүвафиг саһәләриндә истеһсал гијмәти, 100 мигдарында капитал сәрф едилән бир әмтәә күтләси үчүн 115 тәшкил едир. Бу 15% мәнфәәт истеһлак олунмуш јалныз 100 мигдарындакы капитал үчүн дејил, һәмин әмтәә дәјәрин истеһсалында тәтбиг олунмуш бүтүн капитал үчүн һесабланыр. Бу истеһсал гијмәти, бундан әввәл көстәрилмиш олдуғу кими, һәр бир ајрыча сәнаје истеһсалчысынын фәрди истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунмаг дејил, мөвчуд истеһсал даирәсиндә тәтбиг олунмуш бүтүн капитал үчүн көтүрүлдүкдә әмтәәнин орта шәраитдә орта һесабла тәләб етдији

истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунур. Бу — һәгигәтән базар истеһсал гијмәтидир; базар гијмәтләринин галхыб-енмәләриндән фәргли олараг орта базар гијмәтидир. Әмтәәләрин дәјәринин тәбиәти — дәјәр мүәјјән мигдар әмтәәнин вә ја ајры-ајры әмтәәләрин истеһсалы үчүн мүәјјән ајрыча бир истеһсалчыја фәрди сурәтдә лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунмајыб ичтимаи зәрури иш вахты илә мүәјјән олунур, јә'ни базардакы мүхтәлиф әмтәәләрин бүтүн ичтимаи зәрури мигдарда истеһсал олунмасы үчүн, мөвчуд орта ичтимаи истеһсал шәраитиндә лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунур, — дәјәрин бу тәбиәти, үмумијјәтлә онун бу үсулла мүәјјән олунмасы базар гијмәти формасында [Gestalt] вә, сонра, тәнзимедичи базар гијмәти, јахуд базар истеһсал гијмәти формасында өз ифадәсини тапыр.

Бунунла әлагәдар олараг, бизим нә кими мүәјјән әдәди нисбәтләр көтүрәчәјимизин әсла фәрги олмадығына көрә, бундан сонра белә фәрз едәк ки, су гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән фабрикләрдә истеһсал хәрчләри 100 әвәзинә чәми 90 тәшкил едир. Бу әмтәәләр күтләсинин базары тәнзим едән истеһсал гијмәти 15% мәнфәәтлә бирликдә = 115 олдуғуна көрә, өз машынларыны су гүввәси илә һәрәкәтә кәтирән фабрикантлар да 115-ә сатачаглар, јә'ни базар гијмәтини тәнзим едән орта гијмәтлә сатачаглар. Буна көрә дә онларын мәнфәәти 15 әвәзинә 25 тәшкил етмәли иди; тәнзимедичи истеһсал гијмәти һәмин фабрикантларын 10% әлавә мәнфәәт көтүрмәсинә имкан верәрди, сәбәби исә о дејилдир ки, онлар өз әмтәәләрини истеһсал гијмәтиндән баһа сатырлар, сәбәби одур ки, онлар бу әмтәәләри истеһсал гијмәтинә сатырлар, сәбәби одур ки, онларын әмтәәләринин истеһсалы, онларын капиталынын фәалијјәти ән әлверишли бир шәраитдә, бу истеһсал даирәсиндә үстүн јер тутан орта сәвијјәдән јүксәк бир сәвијјә шәраитиндә баш верир.

Дәрһал ики чәһәт ашкара чыхыр:

Биринчиси: тәбии шәлаләдән мүһәррик гүввә кими истифадә едән истеһсалчыларын әлавә мәнфәәти әввәлдә, һәр чүр әлавә мәнфәәт характериндә олур (бу категоријаны исә биз һәлә истеһсал гијмәтләриндән бәһс едиркән тәдгиг етмишдик); бу әлавә мәнфәәт тәдавүл просесиндәки әмәлијјатларын тәсадүфи нәтичәси, базар гијмәтләринин тәсадүфи галхыб-енмәси нәтичәси дејилдир. Демәли, бу әлавә мәнфәәт әлверишли шәраитдә олан һәмин истеһсалчыларын фәрди истеһсал гијмәтилә бүтүн бу истеһсал даирәсинин базарыны тәнзим едән үмуми, ичтимаи истеһсал гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир. Бу фәрг әмтәәнин үмуми истеһсал гијмәтинин өз фәрди истеһсал гијмәтиндән артығына бәрабәрдир. Бу артығы тәнзим едән ики һәдд, бир тәрәфдән, фәрди истеһсал хәрчләридир, бу сәбәбдән дә фәрди истеһсал гијмәтидир, дикәр тәрәфдән исә — үмуми истеһсал гијмәтидир. Шәлаләнин јардымы илә истеһсал олунмуш әмтәәнин дәјәри она көрә аздыр ки, бу

әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин үмуми мигдары аздыр, истеһсала мәһз маддиләшмиш формада, сабит капиталын бир һиссәси кими дахил олан әмәк аз мигдарда тәләб олунур. Бурада тәтбиг олунан әмәк даһа мәһсулдардыр, онун фәрди мәһсулдар гүввәси ејни гәбилдән фабрикләр күтләсиндә тәтбиг олунан әмәјин гүввәсиндән чохдур. Онун мәһсулдар гүввәсинин даһа артыг олмасы өзүнү онда көстәрир ки, ејни әмтәә күтләсинин истеһсалы үчүн дикәр фабрикләрдәкиндән аз мигдар сабит капитал, аз мигдар маддиләшмиш әмәк тәләб олунур, бундан башга, чанлы әмәк дә аз мигдарда тәләб олунур, чүнки су чархынын јанаҹаға еһтијачы јохдур. Тәтбиг олунан әмәјин бу даһа артыг фәрди мәһсулдарлыг гүввәси әмтәәнин дәјәрини, һабелә истеһсал хәрчләрини вә, демәли, истеһсал гијмәтини дә азалдыр. Сәнајечинин нөгтеји-нәзәриндән иш белә тәсәввүр олунур ки, ондан өтрү әмтәәнин истеһсал хәрчләри аздыр. Маддиләшмиш әмәк үчүн о аз вәсаит сәрф етмәли олур, һәмчинин әмәк һаггына да аз хәрчләмәли олур, чүнки онун фабрикиндә чанлы иш гүввәси аз тәтбиг олунур. Онун әмтәәсинин истеһсал хәрчләри аз олдуғуна көрә, онун фәрди истеһсал гијмәти дә аздыр. Ондан өтрү истеһсал хәрчләри 100 әвәзинә 90-дыр. Демәли, онун истеһсал гијмәти дә 115 әвәзинә ҹәми $103\,{}^{1}/_{2}$ тәшкил едир $(100:115 = 90:103\,{}^{1}/_{2})$. Онун фәрди истеһсал гијмәти илә үмуми истеһсал гијмәти арасындакы фәрг үчүн һәдд онун фәрди истеһсал хәрчләри илә үмуми истеһсал хәрчләри арасындакы фәргдән ибарәтдир. Бу — онун әлавә мәнфәәтинин һәддини тәшкил едән кәмијјәтләрдән биридир. Дикәр кәмијјәт — үмуми истеһсал гијмәтинин кәмијјәтидир ки, бунун да әмәлә кәлмәсиндә үмуми мәнфәәт нормасы тәнзимедичи амилләрдән бири олараг иштирак едир. Әкәр көмүр учузлашсајды, һәмин истеһсалчынын фәрди истеһсал хәрчләри илә үмуми истеһсал хәрчләри арасындакы фәрг азаларды, бу сәбәбдән онун әлавә мәнфәәти дә азалмыш оларды. О әкәр әмтәәни фәрди дәјәринә вә ја онун фәрди дәјәри илә мүәјјән олунан истеһсал гијмәтинә сатсајды, онда фәрг арадан галхарды. Бу фәрг, бир тәрәфдән, онун нәтиҹәсидир ки, әмтәә өз үмуми базар гијмәтинә сатылыр, рәгабәтин фәрди гијмәтләри тәнләшдириб јаратдығы гијмәтә сатылыр; дикәр тәрәфдән, онун нәтиҹәсидир ки, онун һәрәкәтә кәтирдији әмәјин даһа артыг фәрди мәһсулдар гүввәси фәһләләрин хејринә дејил, үмумијјәтлә әмәјин мәһсулдар гүввәси кими, фәһләләри ишләдәнин хејринәдир; онун нәтиҹәсидир ки, бу мәһсулдар гүввә капиталын мәһсулдар гүввәси кими мејдана чыхыр.

Бу әлавә мәнфәәтин бир һәдди үмуми истеһсал гијмәтинин сәвијјәсиндән ибарәт олдуғуна көрә, — үмуми мәнфәәт нормасынын сәвијјәси исә үмуми истеһсал гијмәтинин сәвијјәси амилләриндән биридир, — бу әлавә мәнфәәт јалныз үмуми истеһсал гијмәти илә фәрди истеһсал гијмәти арасындакы фәргдән, демәли, фәрди мәнфәәт нормасы илә үмуми мәнфәәт нормасы арасындакы

фәргдән әмәлә кәлә биләр. Бу фәргин чох артыг олмасы мәһсулун базар тәрәфиндән тәнзим олунан истеһсал гијмәтинә дејил, бундан баһа сатылмасыны фәрз едир.

Икинчиси: бухар әвәзинә тәбии шәлаләдән мүһәррик гүввә олараг истифадә едән фабрикантын әлавә мәнфәәти бурајадәк һәр чүр башга әлавә мәнфәәтдән һеч бир шејлә фәргләнмир. Һәр бир нормал әлавә мәнфәәт, јә'ни сатгыдакы тәсадүфи әмәлијјатлардан вә ја базар гијмәтинин галхыб-енмәсиндән әмәлә кәлмәјән әлавә мәнфәәт бу хүсуси нөв капиталын әмтәәләринин фәрди истеһсал гијмәти илә, үмумијјәтлә бу истеһсал саһәсиндәки капитал тәрәфиндән истеһсал едилән әмтәәләрин базар гијмәтләрини вә ја, башга сөзлә десәк, бу истеһсал даирәсинә гојулмуш мәчму капиталын әмтәәләринин базар гијмәтләрини тәнзим едән үмуми истеһсал гијмәти арасындакы фәрглә мүәјјән олунур.

Лакин бурадан фәрг башланыр.

Бу һалда фабрикант өз әлавә мәнфәәтини, үмуми мәнфәәт нормасынын тәнзим етдији истеһсал гијмәтинин шәхсән она вердији бу артығы нәјин сајәсиндә әлдә едир?

Биринчи нөвбәдә шәлаләнин тәбии гүввәси, мүһәррик гүввәси сајәсиндә әлдә едир; шәлаләни тәбиәт вермишдир вә бунунла да о, сују бухара чевирән көмүрдән фәргләнир, зира көмүр өзү әмәк мәһсулудур, буна көрә дә дәјәрә маликдир, еквивалентлә өдәнилмәлидир, хәрч тәләб едир. Шәлалә истеһсалын елә бир тәбии акентидир ки, бунун јарадылмасы үчүн әмәк тәләб олунмур.

Лакин мәсәлә бунунла гуртармыр. Бухар машыны тәтбиг едән фабрикант да елә тәбии гүввәләрдән истифадә едир ки, бунларын баһасына һеч бир шеј вермәмишдир, лакин бунлар әмәјин мәһсулдарлығыны артырыр вә, бунун сајәсиндә, фәһләләр үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин истеһсалыны учузлашдырдығына көрә изафи дәјәри, бу сәбәбдән исә мәнфәәти дә артырыр, демәли, капитал кооперасијадан, әмәк бөлкүсүндән вә и. а. төрәјән ичтимаи тәбии әмәк гүввәләрини инһисара алдығы кими, һәмин тәбиәт гүввәләрини дә там ејнилә инһисара алыр. Фабрикант көмүр үчүн пул верир, лакин сујун өз физики һалыны дәјишиб бухара чеврилмәси үчүн, бухарын еластиклији вә и. а. үчүн пул вермир. Тәбиәт гүввәләрини бу чүр инһисара алмаг, јә'ни иш гүввәсинин һәмин гүввәләр васитәсилә артырылмасыны инһисара алмаг, бухар машынлары тәтбиг едән һәр чүр капитал үчүн үмуми бир чәһәтдир. Бу инһисара алма әмәк мәһсулунун изафи дәјәри тәмсил едән һиссәсини әмәк һаггына чеврилән һиссәсинә нисбәтән артыра биләр. О белә бир фәалијјәт көстәрдијинә көрә үмуми мәнфәәт нормасыны јүксәлдир, лакин фәрди мәнфәәтин орта мәнфәәтдән мәһз артығыны тәшкил едән әлавә мәнфәәти јаратмыр. Демәли, тәбии гүввә тәтбиги, шәлаләдән истифадә едилмәси бурада әлавә мәнфәәт јарадырса, бу тәкчә белә бир фактын нәтичәси ола

билмәз ки, бурада әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәсинә сәбәб тәбии гүввә тәтбиг едилмәсидир. Бунун үчүн даһа да дәјишдиричи шәртләр лазымдыр.

Әксинә. Сәнаједә тәбиәт гүввәләринин садәчә тәтбиги, лазыми јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәк күтләсинә тә'сир көстәрмәклә үмуми мәнфәәт нормасынын јүксәклијинә тә'сир едә биләр. Лакин өзлүјүндә о, үмуми мәнфәәт нормасында һеч бир узаглашма төрәтмир, һалбуки бу һалда мәһз һәмин узаглашмадан бәһс олунур. Сонра: дикәр һалларда һәр һансы хүсуси истеһсал даирәсиндә фәрди капиталын реаллашдырдығы әлавә мәнфәәт, — хүсуси истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормасындакы узаглашмалар даим тәнләшиб орта мәнфәәт нормасына чеврилдијинә көрә, — халис тәсадүфи дәјишикликләр бир кәнара гојулса, истеһсал мәсрәфләринин, истеһсал хәрҹләринин азалмасындан ирәли кәлир. Бу азалма өзү ја онун нәтиҹәсидир ки, тәтбиг едилән капиталын күтләси орта мигдардан артыг олур, буна көрә дә истеһсалын faux frais [гејри-мәһсулдар хәрҹләри] азалыр, һалбуки әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлдән үмуми сәбәбләр (кооперасија, әмәк бөлкүсү вә и. а.) даһа јүксәк бир дәрәҹәдә, даһа чох интенсивликлә фәалијјәт көстәрмәк имканы әлдә едир, чүнки бунлар даһа кениш әмәк мејданында фәалијјәт көстәрир; ја да истеһсал хәрҹләринин азалмасы онун нәтиҹәсидир ки, фәалијјәтдә олан капиталын мигдарыны бир кәнара гојсаг, даһа јахшы әмәк методлары, јени ихтиралар, тәкмилләшдирилмиш машынлар, кимјәви истеһсал сирләри вә и. а. тәтбиг олунур, сөзүн гысасы, орта сәвијјәдән јүксәк јени, тәкмилләшдирилмиш истеһсал васитәләри вә истеһсал методлары тәтбиг олунур. Истеһсал хәрҹләринин азалмасы вә бундан ирәли кәлән әлавә мәнфәәт, фәалијјәтдәки капиталын тәтбиг олунмасы үсулундан мејдана кәлир. О ја белә бир вәзијјәтин нәтиҹәсидир ки, капитал мүстәсна дәрәҹәдә ири күтләләрлә бир әлдә тәмәркүзләшир, — орта һесабла бәрабәр мигдарда капитал күтләләри тәтбиг олундуғу тәгдирдә бу һал арадан галхыр, — ја да белә бир вәзијјәтин нәтиҹәсидир ки, мүәјјән кәмијјәтли капитал хүсусилә мәһсулдар бир үсулла фәалијјәт көстәрир, — мүстәсна истеһсал үсулу јајылыб үмумиләшдикдә, јахуд даһа артыг инкишаф етмиш бир үсул ону өтүб кечдикдә, һәмин һал арадан галхыр.

Демәли, бурада әлавә мәнфәәтин сәбәби капиталын өзүндәдир (капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк дә капитала аид едилмәклә), — истәр тәтбиг олунан капиталын кәмијјәт фәргләриндән, истәрсә онун даһа сәмәрәли үсулла тәтбиг едилмәсиндән ибарәт олсун, — буна көрә дә мәсәлә өзлүјүндә нәзәрдән кечирилсә, мә'лум бир истеһсал даирәсиндә бүтүн капиталын ејнән һәмин үсулла тәтбиг едилмәсинә һеч бир маниә јохдур. Капиталлар арасындакы рәгабәт исә, әксинә, һәмин фәргләрин даһа артыг тән-

ләшмәсинә чалышыр; дәјәрин ичтимаи зәрури иш вахты илә мүәјјән олунмасы әмтәәләри учузлашдырмаг вә әмтәәләри бәрабәр әлверишли шәраитдә истеһсал етмәјә вадар етмәк васитәсилә өзүнү көстәрир. Лакин шәлаләдән истифадә едән фабрикантын әлавә мәнфәәти мәсәләси башгадыр. Онун тәтбиг етдији әмәјин јүксәк мәһсулдар гүввәси капиталын вә әмәјин өзүндән ирәли кәлмир, о һабелә капиталдан вә әмәкдән фәргли олан, лакин капиталла бирләшдирилмиш олан тәбии гүввәнин садәчә тәтбиг едилмәси фактындан ирәли кәлмир. Һәмин јүксәк мәһсулдар гүввә әмәјин даһа артыг тәбии мәһсулдар гүввәсиндән әмәлә кәлир, тәбии гүввәдән истифадә едилмәси илә әлагәдар олараг әмәлә кәлир; лакин бу тәбии гүввә һәмин истеһсал даирәсиндәки һәр бир капиталын малик ола биләчәји, мәсәлән, бухарын еластиклији кими тәбии гүввә дејилдир, јә'ни елә бир тәбии гүввә дејилдир ки, үмумијјәтә бу истеһсал даирәсиндә капитал тәтбиг едилдији тәгдирдә өзлүјүндә ајдын олараг һәмин тәбии гүввә дә тәтбиг олунур; бу тәбии гүввә инһисар алтына алына биләчәк, шәлалә кими тәбии гүввәдир вә бу да јалныз о адамларын әлиндә олур ки, онларын хүсуси торпаг саһәси вардыр вә һәмин саһәдә һәр нә варса һамысы онларын сәрәнчамындадыр. Лакин јүксәк әмәк мәһсулдарлығынын бу тәбии шәртини јаратмаг һеч дә, һәр бир капиталын сују бухара чевирә билдији кими, капиталдан асылы дејилдир. Бу тәбии шәртә тәбиәтдә анчаг бә'зи јерләрдә тәсадүф едилир вә бу шәртин мөвчуд олмадығы јерләрдә ону мүәјјән капитал сәрфи илә јаратмаг мүмкүн дејилдир. Бу тәбии шәрт әмәјин јаратдығы машын, көмүр вә и. а. кими мәһсулларла әлагәдар олмајыб, јерин мүәјјән һиссәсинин мүәјјән тәбии шәртләри илә әлагәдардыр. Шәлаләси олан фабрикантлар шәлаләси олмајан фабрикантлара һәмин тәбии гүввәни тәтбиг етмәк имканы вермирләр, чүнки торпаг — хүсусилә дә су гүввәсинә малик олан торпаг — мәһдуддур. Бу belә бир һалы арадан галдырмыр ки, мүәјјән бир өлкәдә тәбии шәлаләләрин мигдары мәһдуд олса да, сәнаје тәрәфиндән истифадә едилә биләчәк су гүввәсинин мигдары артырыла биләр. Шәлаләнин истигамәти сүн'и сурәтдә дәјишдирилә биләр ки, онун мүһәррик гүввәсиндән тамам истифадә едилсин; бир һалда ки, шәлалә вардыр, онда су чархыны тәкмилләшдирмәк олар ки, сујун гүввәсиндән мүмкүн гәдәр чох истифадә едилсин; ахынын характеринә көрә ади чархын јарамадығы јерләрдә турбин тәтбиг едилә биләр вә и. а. Һәмин тәбии гүввәјә малик олмаг онун саһибинин әлиндә инһисар тәшкил едир, бу исә тәтбиг олунмуш капиталын јүксәк мәһсулдар гүввәси үчүн елә бир шәртдир ки, о, капиталын өз истеһсал просеси васитәсилә јарадыла билмәз[33]; бу чүр инһисара алына билән һәмин тәбии гүввә һәмишә торпагла бағлыдыр. Белә бир тәбии гүввә нә мү-

[33] Бах: әлавә мәнфәәт һаггында (Малтуса гаршы) «Inquiry».

вафиг истеһсал даирәсинин үмуми шәртләри сырасына аиддир, нә дә онун үмуми шәртләр кими јарадыла биләчәк шәртләри сырасына.

Инди, әкәр биз тәсәввүр етсәк ки, торпаг вә орадакы шәлаләләр һәмин торпаг саһәләринин саһибләри һесаб олунан шәхсләрин, торпаг мүлкијјәтчиләринин әлиндәдир, онда көрәрик ки, бу шәхсләр шәлаләјә капитал гојмаға, капитал васитәсилә шәлаләдән истифадә етмәјә јол вермирләр. Онлар истифадә етмәјә ичазә верә дә биләрләр, вермәјә дә биләрләр. Капитал исә өзүндән шәлалә јарада билмәз. Буна көрә дә шәлаләдән белә истифадә олунмасы нәтичәсиндә әлдә едилән әлавә мәнфәәт капиталдан төрәмир, инһисара алына билән вә инһисара алынмыш бу тәбиәт гүввәсини капиталын тәтбиг етмәсиндән төрәјир. Белә шәраитдә әлавә мәнфәәт торпаг рентасына чеврилир, јә'ни шәлалә мүлкијјәтчисинә чатыр. Әкәр фабрикант һәмин мүлкијјәтчијә онун шәлаләси үчүн илдә 10 ф. ст. верирсә, онда онун мәнфәәти 15 ф. ст. тәшкил едир; инди онун истеһсал хәрчләринин мәблəғини тәшкил едән 100 ф. ст. үчүн 15%; буна көрә инди онун вәзијјәти тамамилә, онун истеһсал даирәсиндә олан вә бухар тәтбиг едән бүтүн дикәр капиталистләрин вәзијјәти кимидир, бәлкә ондан да јахшыдыр. Әкәр капиталист өзү шәлаләнин мүлкијјәтчиси олсајды, мәсәлә әсла дәјишилмәзди. Бу һалда о јенә 10 ф. стерлинглик әлавә мәнфәәти бир капиталист кими дејил, шәлаләнин мүлкијјәтчиси кими әлдә етмиш оларды; бу артыг мәнфәәт өзлүјүндә онун капиталындан дејил, онун капиталындан ајрыла билән, инһисара алына билән, мигдарча мәһдуд олан тәбии гүввәдән истифадә едилмәсиндән төрәдији үчүн, мәһз буна көрә һәмин артыг мәнфәәт торпаг рентасына чеврилир.

Биринчиси: ајдындыр ки, бу рента һәмишә дифференсиал рентадыр, чүнки о, әмтәәнин үмуми истеһсал гијмәтинин әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмир, әксинә, онун олмасыны фәрз едир. Һәмин рента, сәрәнчамында инһисара алынмыш тәбии гүввә олан ајрыча бир капитал үчүн әмәлә кәлән фәрди истеһсал гијмәти илә, үмумијјәтлә мүвафиг истеһсал даирәсинә гојулмуш капитал үчүн олан үмуми истеһсал гијмәти арасындакы фәргдән төрәјир.

Икинчиси: бу торпаг рентасы тәтбиг олунмуш капиталын вә ја бу капитал тәрәфиндән мәнимсәнилән әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мүтләг мә'нада јүксәлмәси нәтичәсиндә төрәмир, — ондан төрәсәјди, әмтәәләрин дәјәрини үмумијјәтлә јалныз азалда биләрди, — мә'лум бир истеһсал даирәсинә гојулмуш ајры-ајры мүәјјән капиталларын, мәһсулдар гүввәни јүксәлтмәк үчүн тәбиәтин вердији бу мүстәсна әлверишли шәраитлә әлагәдар олмајан капитал мәсрәфләринә нисбәтән даһа артыг нисби мәһсулдарлығын нәтичәсиндә төрәјир. Мәсәлән, көмүрүн дәјәри олдуғуна, су гүввәсинин исә дәјәри олмадығына бахмајараг, јенә дә бухардан истифадә олунмасы су гүввәсиндән истифадә едиләркән му-

јәссәр олмајан гәт'и үстүнлүкләр версәјди вә әкәр бу үстүнлүкләр мәсрәфләри артыгламасы илә өдәсәјди, онда су гүввәсинин тәтбигинә еһтијач галмазды вә су гүввәси әлавә мәнфәәт, демәли, рента да төрәдә билмәзди.

Үчүнчүсү: тәбиәт гүввәси әлавә мәнфәәт мәнбәји дејилдир, онун јалныз тәбии базисидир, чүнки бу, мүстәсна дәрәчәдә јүксәк мәһсулдар әмәк гүввәси үчүн тәбии базисдир. Һәмчинин үмумијјәтлә истеһлак дәјәри дә мүбадилә дәјәринин дашыјычысыдыр, онун сәбәби дејилдир. Әкәр ејни бир истеһлак дәјәрини әмәксиз әлдә етмәк мүмкүн олсајды, онун һеч бир мүбадилә дәјәри олмазды, лакин о, истеһлак дәјәри олмаг е'тибарилә өз тәбии фајдалылығыны јенә әввәлки кими сахлајарды. Лакин, дикәр тәрәфдән, истеһлак дәјәри олмадан, јә'ни әмәјин бу тәбии дашыјычысы олмадан шејин һеч бир мүбадилә дәјәри јохдур. Әкәр мүхтәлиф дәјәрләр тәнләшиб истеһсал гијмәтләринә чеврилмәсәјди вә мүхтәлиф фәрди истеһсал гијмәтләри тәнләшиб базары тәнзим едән үмуми истеһсал гијмәтинә чеврилмәсәјди, онда шәлаләдән истифадә едилмәси нәтичәсиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин садәчә јүксәлмәси шәлалә васитәсилә истеһсал олунан әмтәәләрин гијмәтини јалныз ашағы салардды, һәмин әмтәәләрдәки мәнфәәти исә артырмазды, — там ејнилә дә, дикәр тәрәфдән, әкәр капитал өзүнүн тәтбиг етдији әмәјин һәм тәбии, һәм дә ичтимаи мәһсулдар гүввәсини мәнимсәмәсәјди, онда әмәјин бу јүксәлмиш мәһсулдар гүввәси үмумијјәтлә һеч изафи дәјәрә чеврилмәзди.

Дөрдүнчүсү: изафи дәјәрин (мәнфәәтин), беләликлә дә шәлалә васитәсилә истеһсал олунмуш әмтәәнин үмумијјәтлә гијмәтинин бир һиссәсинин јаранмасына шәлалә үзәриндәки торпаг мүлкијјәтинин өзлүјүндә һеч бир дәхли јохдур. Әкәр һеч бир торпаг мүлкијјәти олмасајды, мәсәлән, шәлаләнин јерләшдији торпагдан фабрикант саһибсиз бир торпаг кими истифадә етсәјди, онда јенә дә һәмин әлавә мәнфәәт мөвчуд оларды. Демәли, торпаг мүлкијјәти дәјәрин әлавә мәнфәәтә чеврилән һиссәсини јаратмыр, о анчаг торпаг мүлкијјәтчисинә, шәлалә мүлкијјәтчисинә имкан верир ки, һәмин әлавә мәнфәәти фабрикантын чибиндән көтүрүб өз чибинә гојсун. Торпаг мүлкијјәти — бу әлавә мәнфәәтин јаранмасынын сәбәби дејил, онун торпаг рентасы формасына чеврилмәсинин сәбәбидир, демәли, мәнфәәтин вә ја әмтәә гијмәтинин бу һиссәсинин торпаг вә ја шәлалә мүлкијјәтчиси тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинин сәбәбидир.

Бешинчиси: ајдындыр ки, шәлаләнин гијмәти, јә'ни торпаг мүлкијјәтчиси бу шәлаләни үчүнчү бир шәхсә, јахуд фабрикантын өзүнә сатсајды онун алачағы гијмәт, әввәлән, бу фабрикантын фәрди истеһсал хәрчләринә дахил олурса да, әмтәәләрин истеһсал гијмәтинә дахил олмур, чүнки бурада рента, бухар машынлары илә истеһсал олунан ејни гәбил әмтәәләрин шәлаләдән асылы олмајараг тәнзим олунан истеһсал гијмәтиндән мејдана

кәлир. Сонра да шәлаләнин бу гијмәти — шәлаләнин архасында кизләнән реал игтисади мүнасибәтин үмумијјәтлә иррасионал ифадәсидир. Үмумијјәтлә торпаг кими, бүтүн тәбиәт гүввәләри кими, шәлаләнин дә һеч бир дәјәри јохдур, чүнки онда һеч бир әмәк маддиләшмәмишдир, бу сәбәбдән онун гијмәти дә јохдур, зира нормал шәраитдә гијмәт дәјәрин пулла ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. О јердә ки, дәјәр јохдур, ео ipso [демәли] һеч бир шеј пулда тәмсил олуна билмәз. Бу гијмәт капиталлашмыш рентадан башга бир шеј дејилдир. Торпаг мүлкијјәти мүлкијјәтчијә фәрди мәнфәәтлә орта мәнфәәт арасындакы фәрги әлә кечирмәк имканы верир; бу јолла әлә кечирилән вә һәр ил бәрпа олунан мәнфәәт капиталлашдырыла биләр вә онда тәбиәт гүввәсинин өзүнүн гијмәти кими мејдана чыхыр. Әкәр шәлаләдән истифадә олунмасынын фабриканта вердији әлавә мәнфәәт илдә 10 ф. ст. едирсә, орта фаиз 5%-дирсә, онда һәмин 10 ф. ст. илдә 200 ф. стерлинглик капиталдан кәлән фаизи тәмсил едир; шәлалә саһибинин шәлалә васитәсилә фабрикантдан тутуб алдығы бу иллик 10 ф. стерлингин капиталлашмасы онда шәлаләнин өз капитал дәјәри кими мејдана чыхыр. Лакин бир һалда ки, шәлаләнин өзүнүн дәјәри јохдур вә онун гијмәти анҹаг әлә кечирилән, капиталистҹәсинә һесабланмыш әлавә мәнфәәтин садәҹә ин'икасыдыр, — бу һал өзүнү дәрһал онда көстәрир ки, 200 ф. стерлинглик гијмәт јалныз 10 ф. стерлинглик әлавә мәнфәәтин 20 илә вурулмасынын һасилини тәмсил едир, һәрчәнд башга ејни шәраитдә һәмин шәлалә гејри-мүәјјән бир мүддәт әрзиндә, 30, 100, x ил әрзиндә мүлкијјәтчинин һәр ил һәмин 10 ф. стерлинги әлә кечирмәсинә имкан верир вә һәрчәнд, дикәр тәрәфдән, су гүввәси шәраитиндә тәтбиг едилә билмәјән јени истеһсал методу, бухар машыны васитәсилә истеһсал олунан әмтәәләрин истеһсал хәрҹләрини азалдыб 100 ф. стерлингдән 90 ф. стерлингә ендирсәјди, онда әлавә мәнфәәт, онунла бирликдә исә рента да, рента илә бирликдә исә шәлаләнин гијмәти дә јох оларды.

Беләликлә, дифференсиал рентанын үмуми анлајышыны мүәјјән етдикдән сонра инди биз бу рентаны әсил әкинчиликдә тәдгиг етмәјә кечирик. Әкинчилик һаггында нә дејилсә, үмумијјәтлә мә'дәнләрә дә аиддир.

ОТУЗ ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТАНЫН БИРИНЧИ ФОРМАСЫ (I ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА).

Рикардо тамамилә һаглы олараг ашағыдакы мүддәалары ирәли сүрүр:

«Рента {јә'ни дифференсиал рента; о белә фәрз едир ки, дифференсиал рентадан башга үмумијјәтлә һеч бир ајры рента мөвчуд дејилдир} һәмишә, бәрабәр мигдар капитал вә әмәк тәтбиги нәтичәсиндә әлдә едилмиш мәһсул арасындакы фәргдир» («Principles», сәһ. 59)*. «Кәмијјәтчә бәрабәр торпаг саһәләриндә» — деjә, о әлавә етмәли иди, чүнки мәсәлә үмумијјәтлә әлавә мәнфәәт үзәриндә дејил, торпаг рентасы үзәриндәдир.

Башга сөзлә десәк: әлавә мәнфәәт, тәдавүл просесиндә гаршыја чыхан тәсадүфи сәбәбләр нәтичәсиндә дејил, нормал сурәтдә јарандыгда һәмишә ики бәрабәр мигдар капиталын вә әмәјин мәһсулу арасындакы фәрг кими истеһсал олунур вә кәмијјәтчә бәрабәр торпаг саһәләриндә бәрабәр мигдарда капитал вә әмәк тәтбиг олунараг әлдә едилән гејри-бәрабәр нәтичәләр һасил олдугда һәмин әлавә мәнфәәт торпаг рентасына чеврилир. Лакин һеч дә гәт'и лабүд дејилдир ки, бу әлавә мәнфәәт бәрабәр мигдарда капиталлар сәрфинин гејри-бәрабәр нәтичәләриндән әлдә едилсин. Мүхтәлиф мүәссисәләрдә мүхтәлиф кәмијјәтли капиталлар да тәтбиг олуна биләр; əксәр һалларда мәһз белә дә олур; лакин һәр бир капиталын бәрабәр пропорсионал һиссәләри, мәсәлән, 100 ф. стерлинги гејри-бәрабәр нәтичәләр верир, јә'ни мәнфәәт нормасы мүхтәлиф олур. Бу, үмумијјәтлә капитал тәтбигинин һәр саһәсиндә әлавә мәнфәәтин мөвчуд олмасы үчүн үмуми илкин шәртдир. Икинчи илкин шәрт һәмин әлавә мәнфәәтин торпаг рентасы (мәнфәәтдән фәргли бир форма олараг үмумијјәтлә рента) формасына чеврилмәсиндән ибарәтдир; лакин бу чеврилмәнин нә заман, нечә вә нә кими шәраитдә баш вердијини тәдгиг етмәк лазымдыр.

* *D. Ricardo:* «On the Principles of Political Economy and Taxation», London 1821. Бах: *Д. Рикардо:* «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын әсаслары», Әсәрләри, II чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 36. *Ред.*

Сонра, јалныз дифференсиал рентаја аид олдуғу дәрәчәдә ашағыдакы мүддәаны ирәли сүрмәкдә Рикардо һаглыдыр:

«Һәмин торпагдан вә ја јени торпагдан әлдә едилмиш мәһсулдакы фәрги азалдан нә варса һамысы рентаны азалтмаг мејли көстәрир; бу фәрги артыран һәр шеј исә һөкмән әкс фәалијјәт көстәрир вә һәмин фәрги артырмаға мејл едир» (сәһ. 74 [русча тәрчүмәси, сәһ. 43]).

Лакин бу сәбәбләр сырасына нәинки јалныз үмуми сәбәбләр (торпағын мүнбитлији вә мәканы) аиддир, һабелә ашағыдакы сәбәбләр дә аиддир: 1) веркиләрин бөлкүсү, бу бөлкү бәрабәр өлчүдә тә'сир көстәрир, ја јох; бөлкү һәмишә о һалларда бәрабәр өлчүдә олур ки, веркиләр, мәсәлән, Инкилтәрәдә олдуғу кими, мәркәзләшдирилмәмишдир вә верки рентадан дејил, торпагдан алыныр; 2) өлкәнин мүхтәлиф һиссәләриндә әкинчилијин гејри-бәрабәр инкишафындан ирәли кәлән фәргләр; зира бу сәнаје саһәси өз ән'әнәви характеринә көрә мануфактуранынкындан чәтин таразлашыр вә 3) капиталын ичарәдарлар арасында гејри-бәрабәр өлчүдә бөлкүсү. Капиталист истеһсал үсулунун әкинчилији зәбт етмәси, кәндлини мүстәгил тәсәррүфатчыдан муздлу фәһләјә чевирмәси бу истеһсал үсулунун һәгигәтдә үмумијјәтлә сон гәләбәси олдуғуна көрә, һәмин фәргләр бурада һәр һансы башга сәнаје саһәсиндәкиндән хејли чохдур.

Бу илкин гејдләрдән сонра мән Рикардонун вә башгаларынын тәдгигатына нисбәтән өз тәдгигатымын хүсусијјәтләрини гыса шәкилдә ајдынлашдырмаг истәјирәм.

Әввәлчә биз кәмијјәтчә бәрабәр олан мүхтәлиф торпаг саһәләриндә тәтбиг едилмиш бәрабәр мигдар капиталын гејри-бәрабәр нәтичәләрини, јахуд торпаг саһәләринин кәмијјәти бәрабәр олмадығы шәраитдә бәрабәр торпаг саһәси үчүн һесабланмыш нәтичәләри нәзәрдән кечирәк.

Нәтичәләрин бу гејри-бәрабәрлијинин капиталдан асылы олмајан ики үмуми сәбәби бунлардыр: 1) *Мүнбитлик* (бу мәсәлә илә әлагәдар олараг ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, торпағын тәбии мүнбитлији дедикдә үмумијјәтлә нә вә һансы мүхтәлиф чәһәтләр нәзәрдә тутулур). 2) Торпаг саһәләринин *мәканы*. Бу ахырынчы чәһәт мүстәмләкәләр үчүн вә үмумијјәтлә торпаг саһәләринин бир-биринин ардынча бечәрилә билмәси ардычыллығы үчүн һәлледичи чәһәтдир. Сонра, ајдындыр ки, дифференсиал рентанын бу ики мүхтәлиф әсасы, мүнбитлик вә мәкан әкс истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр. Торпаг саһәсинин мәканы јахшы, мүнбитлији исә чох аз ола биләр вә әксинә. Бу чәһәт әһәмијјәтлидир, зира бир өлкәдә торпағын әкилмәсиндә нә сәбәбә пис торпагдан јахшы торпаға кечилдији кими, ејнилә јахшы торпагдан пис торпаға кечилә биләчәјини бизә көстәрир. Нәһајәт, ајдындыр ки,

ичтимаи истеһсалын тәрәггиси, бир тәрәфдән, дифференсиал рентанын тәмәли олан мәкана үмумиjjәтлә таразлашдырычы тә'сир көстәрәрәк, јерли базарлар јарадыр, рабитә јоллары чәкилмәси васитәсилә мәкан јарадыр; дикәр тәрәфдән дә, торпаг саһәләринин мәкан фәргләрини, истәр әкинчилији сәнаједән аjырмаг васитәсилә, истәрсә дә ири истеһсал мәркәзләри јаратмаг вә бу һадисәнин әкс чәһәти олараг кәндин нисби тәк дүшмәсини [relative Vereinsamung des Landes] күчләндирмәк васитәсилә артырыр.

Лакин әввәлчә биз бу чәһәти, торпаг саһәсинин мәканыны бир кәнара гојаг, јалныз тәбии мүнбитлији нәзәрдән кечирәк. Тәбии мүнбитликдәки фәрг, — иглим шәртләриндән вә дикәр бу кими чәһәтләрдән башга, — торпағын үст гатынын кимјәви тәркибинин фәргиндән, јә'ни биткиләр үчүн лазым олан гида маддәләринин мүхтәлиф мигдарда олмасындан ибарәтдир. Лакин торпағын кимјәви тәркиби ејни олан вә бу мә'нада тәбии мүнбитлији ејни олан ики торпаг саһәси, һәмин гида маддәләринин јахшы вә ја пис мәнимсәниләчәк бир формада олмасындан, биткиләрин гидаланмасы үчүн билаваситә чох вә ја аз јарарлы олмасындан асылы олараг өз һәгиги, сәмәрәли мүнбитлији чәһәтдән фәргли ола биләр. Беләликлә, ејни тәбии мүнбитлијә малик олан торпаг саһәләриндә бу мүнбитликдән һәгигәтән истифадә едилә билмәси гисмән әкинчилик кимјасынын, гисмән дә әкинчилик механикасынын инкишафындан асылыдыр. Буна көрә, мүнбитлик торпағын објектив хассәси олса да, игтисади чәһәтдән о јенә даим мүәjjән мүнасибәтдә олмасыны, әкинчилик кимјасы вә механикасынын мөвчуд инкишаф сәвијјәсинә мүнасибәтдә олмасыны нәзәрдә тутур, бу сәбәбдән дә һәмин инкишаф сәвијјәси илә бирликдә дәјишилир. Ејни дәрәчә мүнбит торпаглары фе'лән аз мүнбит торпаглара чевирән маниәләри һәм кимјәви васитәләр тәтбиг етмәк (мәсәлән, килли бәрк торпагда мүәjjән маје күбрәләр тәтбиг олунмасы вә ја ағыр килли торпағын јандырылмасы) јолу илә, һәм дә механики васитәләрин јардымы илә (мәсәлән, ағыр торпаглары бечәрмәк үчүн хүсуси котанлар тәтбиг етмәклә) арадан галдырмаг мүмкүндүр (торпағын дренаж едилмәси дә бураја аиддир). Бу һабелә, мисал үчүн, Инкилтәрәдә әкинчилијин инкишафы дөврләриндән бириндә јумшаг гумсал вә ағыр килли торпаглар үзәриндә мүшаһидә едилдији кими, мүхтәлиф нөв торпагларын бечәрилмәсиндәки ардычыллығын өзүнү дә дәјишдирә биләр. Бу јенә көстәрир ки, тарихән — бечәрмәнин ардычыл кедишиндә — ејни дәрәчәдә һәм чох мүнбит торпаглардан аз мүнбит торпаглара, һәм дә аз мүнбит торпаглардан чох мүнбит торпаглара нә сурәтлә кечә биләр. Һабелә торпағын тәркибинин сүн'и сурәтдә јахшылашдырылмасы вә ја әкинчилик методларынын садәчә дәјишдирилмәси сајәсиндә дә ејни нәтичәләр әлдә едилә биләр. Нәһајәт, әкәр торпағын алт гаты да шумланмыш гата гарышдырылыб бечәрилмәјә чәлб олунурса, һәмин нәтичә торпағын алт гатынын

мүхтәлиф шәраитиндән асылы олараг, мүхтәлиф нөв торпагларын сыра јерини дәјишдирмәклә дә әлдә едилә биләр. Бу гисмән јени әкинчилик методлары тәтбиг едилмәсиндән (мәсәлән, јем отлары бечәрилмәсиндән), гисмән дә торпағын алт гатыны үст гата чевирмәк вә ја алт гатыны үст гаты илә гарышдырмаг, ја да алт гаты үзә чыхартмадан ону бечәрмәк имканы верән механики үсуллардан асылыдыр.

Мүхтәлиф торпагларын дифференсиал мүнбитлијинә бүтүн бу тә'сирләр о демәкдир ки, игтисади мүнбитлик нөгтеји-нәзәриндән әмәјин мәһсулдарлыг дәрәчәси, бу һалда исә торпағын тәбии мүнбитлијиндән әкинчилијин билаваситә истифадә етмәк габилијјәти, — инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә мүхтәлиф олан бу габилијјәт, — торпағын тәбии мүнбитлији дејилән чәһәтин бир моментидир, ејнән торпағын кимјәви тәркиби вә дикәр тәбии хассәләри кими бир моментидир.

Демәли, биз әкинчилијин мүәјјән инкишаф пилләсини фәрз едирик. Сонра, фәрз едирик ки, мүхтәлиф нөв торпагларын өз мәзијјәтинә көрә јерләшдикләри сыра гајдасы һәмин инкишаф дәрәчәсинә ујғун олур, нечә ки, мүхтәлиф торпаглара ејни заманда капитал мәсрәфиндә һәмишә, шүбһәсиз, белә олур. Бу һалда дифференсиал рента јүксәлән вә ја енән сыра шәклиндә көстәрилә биләр, чүнки кечмә сырасы һәгигәтән бечәрилән торпагларын бүтүн мәчмусу үчүн верилмиш олса да, һәмин сыранын јаранмасындакы ардычыл һәрәкәтин арасы һеч вахт кәсилмәмишдир.

Дөрд сорт торпаг тәсәввүр едәк: *A*, *B*, *C*, *D*. Сонра, фәрз едәк ки, буғданын квартеринин гијмәти = 3 ф. ст. вә ја 60 шиллинг. Рента садәчә дифференсиал рента олдуғундан, бир квартерин һәмин 60 шиллинг гијмәти ән пис торпагда истеһсал гијмәтинә бәрабәрдир, јә'ни капитал плјус орта мәнфәәтә бәрабәрдир.

Тутаг ки, *A* һәмин пис торпагдыр вә бу торпаг сәрф олунан 50 шиллинг мүгабилиндә 1 квартер = 60 шиллинг верир, јә'ни мәнфәәт 10 шиллинг, јахуд 20%-дир.

Тутаг ки, *B* ејни мәсрәфлә 2 квартер = 120 шиллинг верир. Бу — 70 шиллинг мәнфәәт вә ја 60 шиллинг әлавә мәнфәәт верәрди.

Тутаг ки, *C* ејни мәсрәфлә 3 квартер = 180 шиллинг верир; үмуми мәнфәәт = 130 шиллинг. Әлавә мәнфәәт = 120 шиллинг.

Тутаг ки, *D* 4 квартер = 240 шиллинг = 180 шиллинг әлавә мәнфәәт верир.

Бу һалда биз белә бир ардычыллыг алмыш олардыг.

I ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Мәһсул		Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт		Рента	
	квартер	шиллинг		квартер	шиллинг	квартер	шиллинг
A	1	60	50	$^1/_6$	10	—	—
B	2	120	50	$1^1/_6$	70	1	60
C	3	180	50	$2^1/_6$	130	2	120
D	4	240	50	$3^1/_6$	190	3	180
Јекуну	10 квартер	600 шиллинг	—	—	—	6 квартер	360 шиллинг

Мүвафиг ренталар *D* үчүн = 190 шиллинг — 10 шиллингә вә ја *D* илә *A* арасындакы фәргә; *C* үчүн = 130 шиллинг — 10 шиллинг вә ја *C* илә *A* арасындакы фәргә; *B* үчүн = 70 шиллинг — 10 шиллинг вә ја *B* илә *A* арасындакы фәргә; *B, C, D* үчүн мәчму рента исә = 6 квартерә = 360 шиллингә, бу да *D* илә *A* арасындакы, *C* илә *A* арасындакы вә *B* илә *A* арасындакы фәргләрин чәминә бәрабәрдир.

Мә'лум шәраитдә мә'лум мәһсулу тәмсил едән бу ардычыллыг, мәсәләјә абстракт шәкилдә бахылдыгда (биз исә мәсәләјә һәгигәтдә дә бу чүр бахыла биләчәјинин сәбәбләрини көстәрмишдик), һәм енән гајдада (*D*-дән *A*-ја доғру, мүнбит торпагдан кетдикчә даһа аз мүнбит торпаға доғру азалмагла), һәм дә јүксәлән гајдада (*A*-дан *D*-јә, нисбәтән гејри-мүнбит торпагдан кетдикчә даһа чох мүнбит торпаға доғру јүксәлән гајдада), һәм дә, нәһајәт, нөвбә илә каһ енән, каһ да јүксәлән гајдада, мәсәлән, *D*-дән *C*-јә, *C*-дән *A*-ја, *A*-дан *B*-јә јүксәлиб-енмә гајдасында јарана биләр.

Енән ардычыллыг шәраитиндә баш верән просес белә иди: квартерин гијмәти тәдричлә, мисал үчүн, 15 шиллингдән 60 шиллингә јүксәлир. *D* торпағын истеһсал етдији дөрд квартер (бурада милјонлары нәзәрдә тутмаг олар) даһа кифајәт етмәдикдә буғданын гијмәти дәрһал јүксәлмәјә башламыш вә *C* торпаг тәклифин кәсирини долдурмаг имканы әлдә едәнәдәк јүксәлмәкдә давам етмишдир. Јә'ни бир квартерин гијмәти јүксәлиб 20 шиллингә чатмалы иди. Буғданын һәр квартеринин гијмәти 30 шиллингә чатдыгда, *B* торпаг бечәрилән торпаглар сырасына дахил ола биләрди, һәмин гијмәт 60 шиллингә чатдыгда исә, *A* торпаг да јенә ораја дахил ола биләрди вә нәтичәдә елә олмазды ки, бунун үчүн сәрф едилән капитал мүгабилиндә 20%-дән ашағы мәнфәәт нормасы илә кифајәтләнмәк лазым кәлсин. Беләликлә, *D* үчүн әввәлчә һәр квартердән 5 шиллинг рента әмәлә кәләрди, бу исә һәмин торпағын вердији 4 квартер үчүн 20 шиллинг тәшкил едәрди; сонра һәр квартердән 15 шиллинг = 4 квартер үчүн 60

шиллинг; сонра исә һәр квартердән 45 шиллинг = 4 квартер үчүн 180 шиллинг рента әмәлә кәлмиш оларды.

Әкәр *D*-дән мәнфәәт нормасы әввәлдә дә 20%-ә бәрабәр идисә, онда 4 квартердән бүтүн мәнфәәт дә јалныз 10 шиллинг иди, лакин дәнли тахылын гијмәти 15 шиллинг олдугда, һәмин 10 шиллинг, тахылын гијмәти 60 шиллинг олдуғу шәраитдәкиндән чох мигдарда дәнли тахылы тәмсил едәрди. Лакин тахыл иш гүввәсинин тәкрар истеһсалына дахил олдуғуна вә һәр квартерин бир һиссәси әмәк һаггыны, дикәр һиссәси исә сабит капиталы өдәмәли олдуғуна көрә, һәмин фәрзијјә шәраитиндә изафи дәјәр јүксәк оларды, демәли, бүтүн башга шәртләр ејни олдугда мәнфәәт нормасы да јүксәк оларды. (Мәнфәәт нормасы мәсәләси һәлә ајрыча вә даһа әтрафлы тәдгиг олунмалыдыр.)

Әкәр, әксинә, ардычыллыг тәрсинә олсајды, әкәр просес *A*-дан башлансајды, онда јени тарлалар бечәрилмәјә башланмасы лазым кәлдикдә һәр квартерин гијмәти әввәлчә 60 шиллингдән јухары галхмыш оларды; лакин 2 квартерлик зәрури тәклиф *B* тәрәфиндән олачағына көрә, гијмәт јенә дә 60 шиллингә енмиш оларды; *B* һәр квартери 30 шиллингә истеһсал едирсә дә, буна бахмајараг о јенә 60 шиллингә сатылыр, чүнки онун тәклифи јалныз мәһз тәләби өдәмәк үчүн кифајәт едәрди. Бу үсулла *B* үчүн, һәмчинин ејни јолла *C* вә *D* үчүн әввәлдә 60 шиллинглик рента әмәлә кәлмиш оларды, јенә дә әввәлки о фәрзијјә әсасында белә оларды ки, онларын һәр икисинин вердији буғданын һәр квартеринин һәгиги дәјәри 20 вә 15 шиллингдирсә дә, базар гијмәти јенә 60 шиллинг олараг галыр, чүнки *A*-нын вердији бир квартерин тәклифи јенә әввәлки кими үмуми тәләбатын өдәнилмәси үчүн лазымдыр. Бу һалда тәләбин әввәлчә *A* тәрәфиндән, сонра да *A* вә *B* тәрәфиндән өдәнилән тәләбат кәмијјәтини өтмәси *A, C* вә *D*-нин ардычыл бечәрилмәсинә сәбәб олмаг дејил, үмумијјәтлә бечәрилән саһәнин кенишләндирилмәсинә сәбәб ола биләрди, һәм дә елә ола биләрди ки, даһа чох мүнбит торпаглар јалныз сонралар бечәрилмәјә башланарды.

Биринчи сырада гијмәт артдыгча рента јүксәлмәјә, мәнфәәт нормасы исә азалмаға башларды. Мүгавимәт көстәрән шәртләр һәмин азалманы тамамилә вә ја гисмән арадан галдыра биләрди; бу мәсәләнин үзәриндә биз сонралар даһа әтрафлы дајанмалы олачағыг. Унутмамаг лазымдыр ки, үмуми мәнфәәт нормасы *бүтүн* истеһсал саһәләриндә изафи дәјәрлә бир бәрабәрдә мүәјјән олунмур. Әкинчилик мәнфәәти сәнаје мәнфәәтини мүәјјән етмәк дејил, әксинә, сәнаје мәнфәәти әкинчилик мәнфәәтини мүәјјән едир. Лакин бундан сонралар бәһс олуначагдыр.

Икинчи сырада, сәрф едилмиш капитал үчүн мәнфәәт нормасы әввәлки кими галарды; мәнфәәт күтләси даһа аз мигдар тахылда ифадә едиләрди, тахылын нисби гијмәти исә, башга әмтәәләрә нисбәтән јүксәлмиш оларды. Лакин мәнфәәтин артмасы баш

вердиjи jерләрдә бу артым сәнаjечи ичарәдарларын чибинә кирмир вә мәнфәәтин артымы кими тәсәввүр олунмур, рента формасы алыб мәнфәәтдән аjрылыр. Һәмин фәрзиjjә шәраитиндә тахылын гиjмәти исә дәjишилмәз галарды.

Дифференсиал рентанын инкишафы вә артмасы һәм гиjмәтләр дәjишилмәз галдыгда, һәм дә jүксәлдикдә, һәм пис торпаглардан jахшы торпаглара фасиләсиз галхдыгда, һәм дә jахшы торпаглардан пис торпаглара фасиләсиз ендикдә еjни олур.

Индиjәдәк биз фәрз едирдик ки: 1) бир ардычыллыгда гиjмәт jүксәлир, о бири ардычыллыгда — дәjишилмәз галыр вә 2) jахшы торпаглардан пис торпаглара вә jа, әксинә, пис торпаглардан jахшы торпаглара даим кечилмәси баш верир.

Лакин фәрз едәк ки, тахыла тәләбат әввәлдәки 10 квартердән артыб 17 квартерә чатмышдыр; сонра, фәрз едәк ки, ән пис торпаг олан *A*-нын jерини башга бир *A* торпаг тутмушдур вә истеһсал гиjмәти 60 шиллинг (50 шиллинг хәрч + 20% мәнфәәт тәшкил едән 10 шиллинг) олдугда бу торпаг $1^1/_3$ квартер верир, белә ки, 1 квартерин истеһсал гиjмәти = 45 шиллинг; jа да фәрз едәк ки, даим сәмәрәли бечәрилмәк нәтичәсиндә әввәлки *A* торпаг jахшылашмышдыр, jахуд хәрчләр дәjишилмәз галдығы һалда һәмин торпаг, мисал үчүн, нөвбәли экинә jонча дахил едилмәси саjәсиндә даһа мәһсулдар шәкилдә бечәрилмәjә башланмышдыр, белә ки, аванс едилмиш еjни капитал шәраитиндә бу торпағын мәһсулу артыб $1^1/_3$ квартерә чатмышдыр. Сонра, фәрз едәк ки, *B, C, D*, торпаглар әввәлки кими jенә дә еjни мигдарда мәһсул верир, лакин өз мүнбитлиjи чәһәтдән *A* илә *B* арасында дуран jени *A′* торпаглар, сонра да, өз мүнбитлиjи чәһәтдән *B* илә *C* арасында дуран *B′* вә *B″* торпаглар бечәрилмәjә башламышдыр; бу тәгдирдә ашағыдакы һаллар баш вермиш оларды:

Биринчиси: бир квартер буғданын истеһсал гиjмәти, jахуд онун тәнзимедичи базар гиjмәти 60 шиллингдән 45 шиллингә вә jа 25% енәрди.

Икинчиси: еjни заманда чох мүнбит торпагдан аз мүнбит торпаға вә аз мүнбит торпагдан чох мүнбит торпаға кечилмә баш верәрди. *A′* торпаг *A* торпагдан чох мүнбитдир, лакин индиjәдәк бечәрилмәкдә олан *B, C, D* торпаглардан аз мүнбитдир; *B′*, *B″* торпаглар *A, A′* вә *B* торпаглардан чох мүнбитдир, лакин *C* вә *D* торпаглардан аз мүнбитдир. Демәли, бир торпагдан дикәринә кечилмәси чарпазлашан истигамәтләрдә баш вермиш оларды; *A* вә и. а. торпаға нисбәтән мүтләг мә'нада геjри-мүнбит торпаг бечәрилмәjә башланмаг деjил, индиjәдәк ән мүнбит торпаг олан *C* вә *D* торпаглара көрә нисбәтән аз мүнбит торпаг бечәрилмәjә башланарды; дикәр тәрәфдән, мүтләг мә'нада даһа мүнбит торпаға кечилмәк деjил, индиjәдәк ән аз мүнбит олан *A* торпаға, — jахуд *A* вә *B* торпаглара, — көрә нисбәтән мүнбит торпаглара кечилмиш оларды.

Үчүнчүсү: *B*-дән, һәмчинин *C* вә *D*-дән кәлән рента азалмыш оларды; лакин рентанын тахылда ифадә олунан үмуми мигдары артыб 6 квартердән $7^2/_3$ квартерә чатарды; бечәрилән вә рента кәтирән торпағын күтләси артарды, һабелә мәһсул күтләси дә артыб 10 квартердән 17 квартерә чатарды. Мәнфәәт, *A* үчүн дәјишилмәз галачағына бахмајараг, тахылла ифадә едилдикдә, јүксәлмиш оларды; һәтта ола биләр ки, мәнфәәт нормасы да јүксәләрди, чүнки нисби изафи дәјәр јүксәлмиш оларды. Бу һалда јашајыш васитәләринин учузлашмасы нәтичәсиндә әмәк һаггы азаларды, демәли, дәјишән капитала вәсаит сәрфи, беләликлә үмуми хәрчләр дә азалмыш оларды. Рентанын пулла ифадә олунан бүтүн мәбләғи 360 шиллингдән 345 шиллингә енәрди.

Кечилмәнин јени ардычыллығыны көстәрәк.

II ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Мәһсул		Капитал сәрфи	Мәнфәәт		Рента		Һәр квартерин истеһсал гијмәти
	квартер	шиллинг		квартер	шиллинг	квартер	шиллинг	
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	—	—	45 шилл.
A′	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36 »
B	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30 »
B′	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$* »
B″	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$ »
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20 »
D	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15 »
Јекуну .	17	—	—	—	—	$7^2/_3$	345	—

Нәһајәт, әкәр јенә әввәлки кими *A, B, C, D* торпаглар бечәрилмәкдә давам етсәјди, лакин онларын мәһсулдарлығы о гәдәр артсајды ки, *A* торпаг 1 квартер әвәзинә 2 квартер верә иди, *B* торпаг 2 квартер әвәзинә 4 квартер, *C* торпаг 3 квартер әвәзинә 7 квартер вә *D* торпаг 4 квартер әвәзинә 10 квартер верә иди, демәли, әкәр ејни сәбәбләр мүхтәлиф нөв торпаглара мүхтәлиф чүр тә'сир көстәрсәјди, онда бүтүн истеһсал артыб 10 квартердән 23 квартерә чатарды. Әкәр әһалинин артмасы вә гијмәтләрин дүшмәси нәтичәсиндә тәләбин бу 23 квартери һәзм едәчәји фәрз едилсә, онда ашағыдакы нәтичә алынмыш оларды:

---

* 1894-чү ил нәшриндә $25^2/_7$ — јазылмышдыр. *Ред.*

III ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Мәһсул		Капитал сәрфи	Һәр квартерин истеһсал гијмәти	Мәнфәәт		Рента	
	квартер	шиллинг			квартер	шиллинг	квартер	шиллинг
A	2	60	50	30	$^1/_3$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2^1/_3$	70	2	60
C	7	210	50	$8^4/_7$	$5^1/_3$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8^1/_3$	250	8	240
Јекуну . .	23	—	—	—	—	—	15	450

Бурадакы, һабелә галан чәдвәлләрдәки әдәд нисбәтләри ихтијари көтүрүлмүшдүр, лакин фәрзијјәләр тамамилә расионал сурәтдә едилмишдир.

Биринчи вә әсас фәрзијјә ондан ибарәтдир ки, әкинчиликдәки јахшылашдырма мүхтәлиф торпаг нөвләринә гејри-бәрабәр өлчүдә тә'сир көстәрир вә бу һалда, јахшы торпаглар олан *C* вә *D*-јә *A* вә *B* торпаглардан чох тә'сир көстәрир. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, адәтән мәһз беләолур, һәрчәнд бунун әкси дә баш верә биләр. Әкәр јахшылашдырма пис торпаглара јахшы торпаглардан чох тә'сир көстәрмиш олсајды, онда јахшы торпаглардан алынан рента јүксәлмәк əвəзинә азалмыш оларды. — Лакин чәдвәлдәки бүтүн торпаг нөвләринин мүнбитлијинин мүтләг мә'нада артмасы илә бир заманда, јахшы нөв торпаглар олан *C* вә *D*-нин даһа јүксәк нисби мүнбитлијинин артмасы, бу сәбәбдән исә ејни капитал сәрфи шәраитиндә мәһсулдакы фәргин чохалмасы, буна көрә дә һәмчинин дифференсиал рентанын чохалмасы фәрз олунур.

Икинчи фәрзијјә ондан ибарәтдир ки, бүтүн мәһсулун артмасы илә бирликдә, һәмин мәһсула олан үмуми тәләбат да мувафиг сурәтдә артыр. *Әввәлән,* бу артманы гәфләтән баш верән бир артма кими тәсәввүр етмәк лазым дејилдир; III сыра гәрарлашанадәк бу артма тәдричлә баш верир. *Икинчиси,* зәрури јашајыш васитәләри учузлашдыгча онларын истеһлакынын куја артмадығы дүзкүн дејилдир. Инкилтәрәдә тахыл ганунларынын ләғв едилмәси (бах: Нүмен) бунун әксини сүбут етди, әкс тәсәввүр исә јалныз онун нәтичәсиндә јаранмышдыр ки, көтүрүлән мәһсуллар арасында јалныз метеороложи сәбәбләр үзүндән баш верән бөјүк вә накаһани фәргләр тахылын гијмәтини каһ гејри-пропорсионал сурәтдә ашағы салыр, каһ да гејри-пропорсионал сурәтдә јүксәлдир. Әкәр бу һалда учузлашма тәләбатын кенишләнмәсинә тамам тә'сир көстәрә билмәјәчәк гәдәр накаһани вә тез кечичи

олурса, бунун әкси дә о һалда мүшаһидә олунур ки, учузлашма тәнзимедичи истеһсал гијмәтинин өзүнүн азалмасындан ирәли кәлир, демәли, сүрәкли характердә олур. *Үчүнчүсү*, тахылын бир һиссәси араг вә ја пивә шәклиндә истеһлак олуна биләр, бу ики мәһсулун истеһлакынын артмасы исә һеч дә дар чәрчивәләрлә мәһдуд дејилдир. *Дөрдүнчүсү*, иш гисмән әһалинин артмасындан, гисмән дә ондан асылыдыр ки, өлкә, һәлә XVIII әсрин јарысындан габаг вә сонралар Инкилтәрәнин олдуғу кими, тахыл ихрач едән бир өлкәјә чеврилә биләрми, зира бунун нәтичәсиндә тәләбат бир тәк милли истеһлак һәдләри илә тәнзим олунмур. *Нәһајәт*, буғда истеһсалынын артмасы вә учузлашмасы нәтичәсиндә човдар, јахуд јулаф әвәзинә буғда халг күтләсинин башлыча гида васитәси олар, белә ки, артыг тәкчә бунун нәтичәсиндә буғда үчүн базар кенишләнәр, нечә ки, мәһсулун мигдары азалыб гијмәти галхдыгда әкс нәтичә баш верә биләр. — Бу фәрзијјәләр шәраитиндә, демәли, бизим көтүрдүјүмүз әдәд нисбәтләри шәраитиндә дә III сыранын вердији нәтичә ондан ибарәт олур ки, бир квартерин гијмәти 60 шиллингдән 30 шиллингә, јә'ни 50% дүшүр; I сираја нисбәтән истеһсал 10 квартердән 23 квартерә чатыр, јә'ни 130% артыр; *B* торпагдан алынан рента дәјишилмәз галыр; *C* торпагдан алынан рента 25%*, *D* торпагдан алынан рента исә 33⅓%** артыр; рентанын үмуми мәбләғи 18 ф. стерлингдән 22½*** ф. стерлингә чатыр, јә'ни 25%**** артыр.

Үч чәдвәли муғајисә едәк (һәм дә I сыраны ики чүр көтүрмәк лазымдыр: *A* торпагдан *D* торпаға доғру јүксәлән истигамәтдә вә *D* торпагдан *A* торпаға доғру енән истигамәтдә көтүрмәк лазымдыр); бу чәдвәлләри ја чәмијјәтин мүәјјән вәзијјәтиндә мөвчуд олан — мәсәлән, үч мүхтәлиф өлкәдә бир-бирилә јанашы олан — мә'лум пилләләр, ја да ејни бир өлкәнин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә бир-биринин ардынча кәлән пилләләр кими көтүрмәк олар; белә бир муғајисәдән ашағыдакы нәтичә чыхыр:

1) Сыра өзүнүн биткин һалында — онун әмәлә кәлмәси просесинин кедиши һәр нечә олурса олсун — һәмишә, енән шәкилдә тәсәввүр олунур; зира рентаны нәзәрдән кечириркән һәмишә әввәлчә, ән чох рента кәтирән торпагдан башлајырлар вә јалныз ахырда, рента кәтирмәјән торпаға кечирләр.

2) Рента кәтирмәјән ән пис торпагда истеһсал гијмәти һәмишә тәнзимедичи базар гијмәтидир, һәрчәнд һәмин гијмәт I чәдвәлдә, әкәр о, јүксәлән гајдада әмәлә кәлмишсә, анчаг она көрә дәјишилмәз галыр ки, даим јахшы торпаг бечәрилмәјә чәлб олунур. Бу һалда, јахшы торпагда истеһсал олунан тахылын гијмәти она көрә тәнзимедичи гијмәтә чеврилә биләр ки, *A* торпағын

* 1894-чү ил нәшриндә — ики гат артыр. *Ред.*

** Јенә орада — ики гатдан чох артыр. *Ред.*

*** Јенә орада — 22 ф. ст. *Ред.*

**** Јенә орада — 22⅑%. *Ред.*

тәнзимедичи торпаг олараг нә дәрәчәдә галмасы һәмин јахшы торпагда истеһсал олунмуш мәһсулун мигдарындан асылыдыр. Әкәр *B, C, D* торпагլардакы истеһсал тәләбаты өтүб кечсәјди, онда *A* торпаг даһа тәнзимедичи рол ојнамазды. Шторх јахшы торпагларын тәнзимедичи торпаг олдуғуну е'тираф едиркән онун көзүнүн габағында дуран мәһз бу олмушдур. Бу мә'нада Инкилтәрәдәки тахыл гијмәтләрини Америкадакы тахыл гијмәтләри тәнзим едир.

3) Дифференсиал рента мәдәнијјәтин һәр бир мөвчуд пилләсиндә торпағын тәбии мүнбитлијиндәки фәргдән төрәјир (торпаг саһәсинин мәканы бурада һәлә нәзәрә алынмыр), демәли, јахшы торпагларын мигдарча мәһдуд олмасындан вә белә бир вәзијјәтдән төрәјир ки, гејри-бәрабәр торпагларын бечәрилмәсинә, демәли, бәрабәр капитал сәрфи шәраитиндә гејри-бәрабәр мәһсул верән торпагларын бечәрилмәсинә бәрабәр капиталлар сәрф етмәк лазым кәлир.

4) Дифференсиал рента вә онун дәрәчәләри ејни сурәтлә һәм енмә гајдасилә, јахшы торпагдан пис торпаға кечмәк васитәсилә, һәм дә әксинә, пис торпагдан јахшы торпаға кечмәк васитәсилә, һабелә дәјишилән, чарпазлашан истигамәтләрдә әмәлә кәлә биләр. (I сыра һәм *D*-дән *A*-ја, һәм дә *A*-дан *D*-јә кечмәк васитәсилә әмәлә кәлә биләр. II сыра һәрәкәтин һәр ики нөвүнү әһатә едир.)

5) Өзүнүн әмәлә кәлмәси үсулундан асылы олараг дифференсиал рента әкинчилик мәһсулунун сабит гијмәти, јүксәлән вә енән гијмәти шәраитиндә јарана биләр. Енән гијмәт шәраитиндә үмуми истеһсал вә рентанын үмуми мәбләғи јүксәлә биләр вә о вахтадәк рента кәтирмәјән торпаг саһәләриндә рента әмәлә кәлә биләр, һәм дә пис *A* торпағы јахшы торпағын сыхышдырыб арадан чыхартдығына, јахуд *A* торпағын өзүнүн јахшылашмыш олмасына вә дикәр јахшы торпагларын, һәтта ән јахшы нөв торпагларын вердији рентанын азалмагда олмасына бахмајараг белә ола биләр (II чәдвәл); бу просес һабелә рентанын (пулла ифадә олунан) үмуми мәбләғинин азалмасы илә дә әлагәдар ола биләр. Нәһајәт, бечәрмәнин үмуми јахшылашмасы илә әлагәдар олараг гијмәтләрин ашағы дүшдүјү вә ән пис торпағын мәһсулунун мигдар вә гијмәти азалдығы шәраитдә јахшы торпагларын бир һиссәсиндән кәлән рента дәјишилмәз гала вә ја азала биләр, ән јахшы торпаглардан кәлән рента исә арта биләр. Нечә олурса олсун, әкәр мәһсул күтләләринин фәрги мә'лумдурса, онда ән пис торпаға нисбәтән һәр чүр торпагдан көтүрүлән дифференсиал рента гијмәтдән, мәсәлән, буғданын һәр квартеринин гијмәтиндән асылыдыр. Јох әкәр гијмәт мә'лумдурса, онда дифференсиал рента мәһсул күтләләри арасындакы фәргин кәмијјәтиндән асылыдыр вә әкәр бүтүн торпағын мүтләг мүнбитлији јүксәлдикдә ән јахшы сорт торпагларын мүнбитлији пис торпагларын мүнбитлијинә көрә нисбәтән чох јүксәлирсә,

онда бунунла бирликдә һәмин фәргин кәмиjjәти дә артыр. Мәсәлән (I чәдвәл), гиjмәт 60 шиллинг олдугда *D* торпагдан көтүрүлән рента *A* торпаға нисбәтән мәһсулдакы фәргә, jә'ни 3 квартерлик артыгла мүәjjән олунур; буна көрә дә рента = 3 × 60 = 180 шиллинг. Лакин гиjмәтин = 30 шиллинг олдуғу III чәдвәлдә рента *D* торпағын мәһсулунун *A* торпаға нисбәтән артығы = 8 квартерлә мүәjjән олунур ки, бу да артыг 8 × 30 = 240 шиллинглик рента тәшкил едәр.

Беләликлә, дифференсиал рентанын Вестдә (West), Малтусда вә Рикардода һәлә һөкм сүрән jанлыш әввәлинчи илкин шәрти арадан галхмыш олур; мәһз о илкин шәрт ки, куjа дифференсиал рента әмәлә кәлмәси үчүн һөкмән, кетдикчә пис торпаглара кечилмәси вә jа әкинчилиjин мәһсулдарлығынын даим азалмасы лазымдыр. Көрдүjүмүз кими, дифференсиал рента далбадал jахшы торпаглара кечилмәси шәраитиндә мөвчуд ола биләр; дифференсиал рента, ашағы пилләни әввәлки пис торпағын әвәзинә jахшы торпаг тутдугда мөвчуд ола биләр; дифференсиал рента әкинчилиjин артан тәрәггиси илә әлагәдар ола биләр. Дифференсиал рентанын шәрти анчаг торпаг нөвләринин бәрабәрсизлиjидир. Мәһсулдарлығын инкишафындан бәһс олундугда, дифференсиал рента jаранмасы үчүн кәрәк елә олсун ки, бүтүн кәнд тәсәррүфат торпағынын мүтләг мүнбитлиjинин артмасы һәмин бәрабәрсизлиjи арадан галдырмасын, ону jа күчләндирсин, jа дәjишмәз һалдә сахласын, jа да анчаг азалтсын.

XVIII әсрин әввәлләриндән орталарынадәк Инкилтәрәдә, гызылын вә күмүшүн гиjмәтинин ашағы дүшмәсинә бахмаjараг, тахылын гиjмәти фасиләсиз сурәтдә дүшүр, бунунла да бирликдә (әкәр бүтүн дөвр көтүрүлсә) рента, онун үмуми мәбләғи, бечәрилән торпаг саһәсинин гәдәри, әкинчилик истеһсалы вә әһали артмышдыр. Бу, jүксәлән истигамәтдә II чәдвәллә чулғашдырылмыш олан I чәдвәлә мүвафигдир, лакин бурада пис *A* торпаг jа jахшылашдырылыр, jа да тахыл әкилән торпагларын сырасындан чыхарылыр; бу, әлбәттә, о демәк деjилдир ки, һәмин торпагдан башга кәнд тәсәррүфат вә jа сәнаjе мәгсәдләри үчүн истифадә едилмир.

XIX әсрин әввәлләриндән (бу вахты даһа дүрүст гејд етмәк лазымдыр) 1815-чи иләдәк тахылын гиjмәти фасиләсиз оларағ jүксәлмәклә бир заманда рента, онун үмуми мәбләғи, бечәрилән торпаг саһәсинин гәдәри, әкинчилик истеһсалы вә әһали даим артмышдыр. Бу, енән истигамәтдә I чәдвәлә мүвафигдир. (Бурада, о заманлар пис торпагларын бечәрилмәсинә даир ситат кәтирмәк лазымдыр.)

Петти вә Давенант дөврүндә кәнд әһалиси вә торпаг саһибләри jахшылашдырмалар вә шумлама барәсиндә шикаjәтләнмишләр; jахшы торпаглардан кәлән рента азалмышдыр, рента кәти-

рән торпаг саһәсинин кенишләнмәси сајәсиндә рентанын үмуми мәбләғи артмышдыр.

(Бу үч маддә үчүн, һабелә өлкәдә бечәрилән торпағын мүхтәлиф һиссәләринин мүнбитлијиндәки фәрг һаггында әлавә ситатлар кәтирмәли.)

Дифференсиал рента һаггында үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, мәһсул күтләсинин базар дәјәри һәмишә бунларын үмуми истеһсал гијмәтиндән јүксәк олур. Мисал үчүн I чәдвәли көтүрәк. Бүтүн мәһсулун 10 квартери 600 шиллингә сатылыр, чүнки базар гијмәти *A* торпагдакы истеһсал гијмәти илә мүәјјән олунур, бу исә һәр квартерә 60 шиллинг тәшкил едир. Һәгиги истеһсал гијмәти исә беләдир:

A	1 квартер = 60 шиллинг	1 квартер = 60 шиллинг
B	2 квартер = 60 шиллинг	1 квартер = 30 шиллинг
C	3 квартер = 60 шиллинг	1 квартер = 20 шиллинг
D	4 квартер = 60 шиллинг	1 квартер = 15 шиллинг
	10 квартер = 240 шиллинг	1 квартерин орта гијмәти = 24 шиллинг

10 квартерин һәгиги истеһсал гијмәти = 240 шиллинг; бу 10 квартер 600-ә, јә'ни $2^1/_2$ дәфә баһа сатылыр. 1 квартерин һәгиги орта гијмәти = 24 шиллинг; базар гијмәти 60 шиллинг, јә'ни бу да $2^1/_2$ дәфә баһадыр.

Бурада биз көрүрүк ки, мүәјјән етмәк үчүн көтүрүлән базар дәјәри, өзүнү капиталист истеһсал үсулу базисиндә рәгабәт васитәсилә көстәрдији шәкилдәдир; бу рәгабәт сахта ичтимаи дәјәр јарадыр. Бу, базар дәјәри ганунундан ирәли кәлир ки, әкинчилик мәһсуллары да һәмин гануна табедир. Мәһсулларын, демәли, әкинчилик мәһсулларынын да базар дәјәринин мүәјјән олунмасы, ичтимаи чәһәтчә дүшүнүлмәдән вә нијјәтсиз ичра едилән бир әмәлијјат олса да, ичтимаи әмәлијјатдыр, торпағын кејфијјәтинә вә онун мүнбитлијиндәки фәргә әсасланмаг дејил, һөкмән мәһсулун мүбадилә дәјәринә әсасланан бир әмәлијјатдыр. Әкәр чәмијјәтин капиталист формасынын мәһв олдуғуну вә чәмијјәтин шүурлу, планаујғун бирләшмә һалында гурулдуғуну тәсәввүр етсәк, онда һәмин 10 квартер, 240 шиллингдәки иш вахтына бәрабәр мигдар мүстәгил иш вахтыны тәмсил едәчәкдир. Демәли, чәмијјәт һәмин әкинчилик мәһсулуну бу мәһсулда һәгигәтән олан иш вахтындан $2^1/_2$ дәфә артыг мигдар иш вахтына мүбадилә едиб алмазды; торпаг мүлкијјәтчиләри синфинин мөвчуд олмасынын әсасы бунун сајәсиндә арадан галхмыш оларды. Бунун көстәрдији тә'сир тамамилә, харичдән идхал нәтичәсиндә мәһсулун ејни мәбләғдә учузлашмасынын көстәрдији тә'сир кими оларды. Буна көрә — мүасир истеһсал үсулунун галмасы шәртилә, лакин дифференсиал рентанын дөвләтә кечәчәји фәрз едилмәклә — бүтүн башга шәрт-

лəр ejни олдугда торпаг мəhсулларынын гиjмəтлəринин əввəлки кими галачағыны иддиа етмəк нə гəдəр доғрудурса, капиталист истеhсал үсулуну бирлəшмə əвəз етдикдə мəhсулларын дəjəринин jенə əввəлки кими галачағыны иддиа етмəк о гəдəр сəhвдир. Jекчинс əмтəəлəрин базар гиjмəтинин ejнилиjи елə бир үсулдур ки, капиталист истеhсал үсулу базисиндə вə үмумиjjəтлə аjры-аjры шəхслəр арасында əмтəə мүбадилəсинə əсасланан истеhсал базисиндə дəjəрин ичтимаи характери həмин үсул васитəсилə тəзаhүр едир. Бир истеhлакчы олараг көтүрүлəн чəмиjjəтин торпаг мəhсуллары үчүн артыг пул вермəсиндə, өз иш вахтыны экинчилик мəhсулундакы реаллашдырмасында минус тəшкил едəн шеj инди чəмиjjəтин бир hиссəси үчүн, торпаг мүлкиjjəтчилəри үчүн плjус тəшкил едир.

Сонракы фəсилдə II сəрлөвhəдə шəрh едилəнлəри баша дүшмəк үчүн дикəр бир əhəмиjjəтли чəhəт бундан ибарəтдир:

Иш jалныз рентада, həр акрдан вə ja hектардан көтүрүлəн рентада деjилдир, үмумиjjəтлə jалныз истеhсал гиjмəти илə базар гиjмəти арасындакы фəргдə деjилдир, jахуд бир акра көрə фəрди истеhсал гиjмəти илə үмуми истеhсал гиjмəти арасындакы фəргдə деjилдир, иш hабелə ондадыр ки, həр нөв торпагдан нечə акр бечəрилир. Бурада jалныз рентанын үмуми мəблəғинин кəмиjjəти, jə'ни бечəрилəн бүтүн торпагдан көтүрүлəн рентанын мəчмусунун кəмиjjəти билаваситə əhəмиjjəтлидир; лакин бу бизим үчүн ejни заманда белə бир чəhəтин тəдгигинə кечид тəшкил едир ки, гиjмəтлəр артмадығы halда, гиjмəтлəр ашағы дүшдүкдə исə, мүхтəлиф сорт торпагларын нисби мүнбитлиjиндəки фəрглəр артмадығы halда *рента нормасы* нечə jүксəлир. Jухарыда биз белə көтүрмүшдүк:

I ЧƏДВƏЛ

Торпағын сорту	Акр	Истеhсал гиjмəти	Мəhсул	Тахылла рента	Пулла рента
A	1	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	1	3 » »	2 »	1 кварт.	3 ф. ст.
C	1	3 » »	3 »	2 »	6 » »
D	1	3 » »	4 »	3 »	9 » »
Чəми	4 акр	—	10 кварт.	6 кварт.	18 ф. ст.

Инди фəрз едəк ки, həр катеqориjадан бечəрилəн акрларын гəдəри ики гат артмышдыр; онда биз буну көрəрик:

Iа ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Акр	Истеһсал гијмәти	Мәһсул	Тахылла рента	Пулла рента
A	2	6 ф. ст.	2 кварт.	0	0
B	2	6 » »	4 »	2 кварт.	6 ф. ст.
C	2	6 » »	6 »	4 »	12 » »
D	2	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Чәми . . .	8 акр	—	20 кварт.	12 кварт.	36 ф. ст.

Биз даһа ики һал фәрз едәк: биринчиси одур ки, һәр ики пис нөв торпагда истеһсал ашағыдакы тәрздә кенишләнир:

Ib ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Акр	Истеһсал гијмәти		Мәһсул	Тахылла рента	Пулла рента
		бир акра көрә	чәми			
A	4	3 ф. ст.	12 ф. ст.	4 кварт.	0	0
B	4	3 » »	12 » »	8 »	4 кварт.	12 ф. ст.
C	2	3 » »	6 » »	6 »	4 »	12 » »
D	2	3 » »	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Чәми . .	12 акр	—	36 ф. ст.	26 кварт.	14 кварт.	42 ф. ст

вә, нәһајәт, бир һал да одур ки, дөрд категорија торпагда истеһсал вә бечәрилән саһә гејри-бәрабәр кенишләнир:

Ic ЧӘДВӘЛ

Торпағын сорту	Акр	Истеһсал гијмәти		Мәһсул	Тахылла рента	Пулла рента
		бир акра көрә	чәми			
A	1	3 ф. ст.	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	2	3 » »	6 » »	4 »	2 кварт	6 ф. ст.
C	5	3 » »	15 » »	15 »	10 »	30 » »
D	4	3 » »	12 » »	16 »	12 »	36 » »
Чәми . . .	12 акр	—	36 ф. ст.	36 кварт.	24 кварт.	72 ф. ст.

Һәр шејдән әввәл, бу I, Ia, Ib, Ic һалларын һамысында 1 акра көрә рента ејни олараг галыр, чүнки ејни нөвдән олан торпағын һәр акрына гојулмуш бәрабәр капитал күтләсинин мәһсулу әслиндә дәјишилмәз галмышдыр; јалныз фәрз едилмишдир ки, мүхтәлиф нөв торпагларла бечәрилән бүтүн торпаг арасында мүәјјән нисбәт вардыр — бу исә һәр һансы бир өлкәдә һәр ан баш вермәкдәдир; һәмчинин фәрз едилмишдир ки, бечәрилән бүтүн әкин саһәсинин мүхтәлиф торпаг сортларына бөлүнмәси нисбәти дәјишилир, — бу исә, ики өлкә бир-бирилә мүгајисә едилдикдә һәмин ики өлкәдә, јахуд ејни өлкәдә онун мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә даим баш вермәкдәдир.

Ia чәдвәли I чәдвәллә мүгајисә етдикдә биз көрүрүк ки, әкәр бүтүн дөрд категорија торпагларын бечәрилмәси ејни пропорсијада артырса, онда бечәрилән акрларын мигдары ики гат артдыгда бүтүн истеһсал, һәмчинин тахылла вә пулла кәлән рента да ики гат артыр.

Лакин Ib вә Ic чәдвәлләри I чәдвәллә далбадал мүгајисә етдикдә көрәрик ки, бечәрилән торпағын саһәси һәр ики һалда үч гат артыр. Бу саһә һәр ики һалда 4 акрдан 12 акра чатыр, лакин Ib чәдвәлиндә ән чох артма *a* вә *b* категоријаларында баш верир, бунлардан *a* һеч бир рента кәтирмир, *b* исә ән аз дифференсиал рента кәтирир; јени бечәрилән 8 акрдан *a* вә *b*-нин һәрәсинин пајына 3 акр дүшүр, чәми 6 акр, һалбуки *c* вә *d*-нин һәрәсинә 1 акр дүшүр, чәми 2 акр. Башга сөзлә: артымын $^3/_4$ һиссәси *a* илә *b*-нин пајына вә јалныз $^1/_4$ һиссәси *c* илә *d*-нин пајына дүшүр. Бу рәгәмләр дахилиндә, I чәдвәлә нисбәтән Ib чәдвәлдә бечәрилән торпағын саһәси үч дәфә артдығы һалда, мәһсул ејни дәрәчәдә артмамышдыр, чүнки мәһсулун мигдары 10-дан артыб 30-а чатмаг дејил, јалныз 26-ја чатмышдыр. Дикәр тәрәфдән, артымын хејли һиссәси рента кәтирмәјән *A* категоријасына дүшдүјүнә көрә, јахшы торпагларда баш вермиш артымын исә чох һиссәси *B* категоријасына дүшдүјүнә көрә, тахылла рента јалныз 6 квартердән 14 квартерә, пул рентасы исә 18 ф. стерлингдән 42 ф. стерлингә чатмышдыр.

Әкәр биз, әксинә, Ic чәдвәли I чәдвәллә мүгајисә етсәк, јә'ни рента кәтирмәјән торпағын мигдарча һеч артмадығы, ән аз рента кәтирән торпағын анчаг азачыг артдығы, ән чох артымын исә *C* вә *D* категоријаларына дүшдүјү һалы көтүрсәк, онда көрәрик ки, бечәрилмиш торпағын саһәси үч гат артдығы һалда, истеһсал 10 квартердән 36 квартерә чатмышдыр, јә'ни үч дәфәдән чох артмышдыр; тахылла рента 6 квартердән 24 квартерә чатмыш, јахуд дөрд дәфә артмышдыр, пул рентасы да ејни дәрәчәдә чохалмышдыр: 18 ф. стерлингдән 72 ф. стерлингә чатмышдыр.

Бүтүн бу һалларда әкинчилик мәһсулунун гијмәти әслиндә дәјишилмәз галыр; бүтүн һалларда рентанын үмуми мәбләғи бечә-

рилмәнин кенишләнмәси илә бирликдә артыр, чүнки бечәрилмә јалныз һеч бир рента кәтирмәјән пис торпагда дејил, башга торпагларда да кенишләнир. Лакин бу артма мүхтәлифдир. Јахшы сорт торпагларда кенишләнмә нә дәрәчәдә баш верирсә вә, демәли, мәһсулун күтләси јалныз торпаг саһәсинин чохалмасына пропорсионал сурәтдә артмаг дејил, бундан сүр'әтлә артырса, тахылла вә пулла рента да ејни дәрәчәдә артыр. Кенишләнмә башлыча олараг ән пис торпагда вә она јахын олан торпаг нөвләриндә нә дәрәчәдә баш верирсә (һәм дә ән пис торпаг категоријасынын ејни олараг галдығы фәрз олунур), рентанын үмуми мәбләғи бечәрилән саһәнин кенишләнмәсинә пропорсионал сурәтдә чохалмыр. Демәли, рента кәтирмәјән *А* торпағын кејфијјәтчә бәрабәр олдуғу ики өлкә көтүрүлсә, онда рентанын мәбләғи бечәрилмиш торпағын үмуми саһәсиндә ән пис вә нисбәтән аз јахшы торпаг категоријаларынын бу өлкәләрин һәрәсиндә тәшкил етдији мүвафиг һиссәјә тәрс нисбәтдә олур, буна көрә һабелә үмуми саһәси бәрабәр олан торпаға бәрабәр мигдарда капитал сәрф олунмагла әлдә едилән мәһсул күтләсинә дә тәрс нисбәтдә олур. Беләликлә, өлкәнин бүтүн торпаг саһәси чәрчивәсиндә бечәрилән ән пис кејфијјәтли торпағын мигдары илә ән јахшы кејфијјәтли торпағын мигдары арасындакы нисбәтин үмуми рента мәчмусуна көстәрдији тә'сир, бечәрилән торпаглардан ән писинин кејфијјәти илә јахшы вә ән јахшысынын кејфијјәти арасындакы нисбәтин бир акрдан көтүрүлән рентаја вә, демәли, башга шәраит ејни олмагла, рентанын мәбләғинә дә көстәрдији тә'сирин тәрсинә олур. Бу ики хүсусијјәтин гарышдырылмасы дифференсиал рента нәзәријјәсинә гаршы чүрбәчүр мә'насыз е'тиразлар доғурмушдур.

Демәли, рентанын үмуми мәбләғи әкинин артыг тәкчә кенишләнмәси, бунунла да бирликдә торпаға даһа артыг капитал вә әмәк гојулмасы нәтичәсиндә артыр.

Лакин ән мүһүм чәһәт будур ки, фәрз едилдијинә көрә, мүхтәлиф нөв торпагларын ренталарынын бир акр һесабы илә нисбәти һәрчәнд дәјишилмир вә бу сәбәбдән, һәр акра сәрф едилмиш капитала нисбәтлә рента нормасы да дәјишилмир, лакин belә мә'лум олур ки, әкәр биз Iа чәдвәли I чәдвәллә мугајисә етсәк — бу һалда бечәрилән акрларын сајы вә бу акрлара сәрф едилән капиталын мигдары пропорсионал сурәтдә артмышдыр, — онда көрәрик ки, үмуми истеһсал бечәрилән торпағын артан саһәсинә пропорсионал сурәтдә артдығы кими — бунларын һәр икиси ики гат артмышдыр — рентанын үмуми мәбләғи дә чохалмышдыр. Акрларын мигдары 4-дән 8-ә чатдығы кими, там ејни сурәтлә рентанын үмуми мәбләғи дә 18 ф. стерлингдән артыб 36 ф. стерлингә чатмышдыр.

Әкәр биз үмуми саһәни 4 акр көтүрсәк, онда бу 4 акрдан кәлән рентанын үмуми мәбләғи 18 ф. ст. тәшкил едәр, демәли, рен-

та кәтирмәјән торпаг нәзәрдә тутулмагла орта рента $4^1/_2$ ф. ст. олар. Бу һесабламаны, мисал үчүн, о торпаг мүлкијјәтчиси едә биләрди ки, һәмин 4 акрын һамысы онунку олајды; статистика да бүтүн өлкәнин орта рентасыны мәһз бу чүр һесаблајыр. Рентанын 18 ф. стерлинглик үмуми мәбләғи, 10 ф. ст. капитал тәтбиг едилдикдә алыныр. Бу ики әдәд арасындакы нисбәти биз рента нормасы адландырырыг; демәли, бу һалда 180%-дир.

Ia чәдвәлдәки һалда да ејни рента нормасы алыныр; орада 4 акр әвәзинә 8 акр бечәрилир, лакин артымда бүтүн торпаг нөвләри бәрабәр нисбәтдә иштирак етмишдир. Рентанын 36 ф. стерлинглик үмуми мәбләғи, 8 акр торпаг вә 20 ф. ст. капитал сәрфи шәраитиндә һәр акра $4^1/_2$ ф. стерлинглик орта рента вә 180% рента нормасы верир.

Јох әкәр биз, әксинә, Ib чәдвәлдәки һалы көтүрсәк, — орада исә артым әсасән ики ән пис нөв торпагда баш вермишдир, — онда биз 12 акра 42 ф. стерлинг рента, јә'ни һәр акра $3^1/_2$ ф. стерлинг орта рента алмыш оларыг. Сәрф едилмиш бүтүн капитал = = 30 ф. стерлингдир, демәли, рента нормасы = 140%-дир. Беләликлә һәр акра орта рента 1 ф. ст. азалмышдыр, рента нормасы исә 180%-дән 140%-ә енмишдир. Демәли, рентанын үмуми мәбләғи 18 ф. стерлингдән артыб 42 ф. стерлингә чатдыгда бурада истәр һәр акра көрә, истәрсә капитала көрә һесабланан орта рента ашағы дүшүр; бу дүшмә истеһсалын артмасына паралелдир, лакин пропорсионал дејилдир. Бу дүшмә, торпағын бүтүн сортларында истәр һәр акра көрә, истәрсә сәрф едилмиш капитала көрә һесабланан рентанын әввәлки кими галдығына бахмајараг баш верир. Сәбәби дә будур ки, артымын $^3/_4$ һиссәси рента кәтирмәјән *A* торпаға вә јалныз минимал рента верән *B* торпаға дүшүр.

Әкәр Ib чәдвәлдәки һалда бүтүн кенишләнмә јалныз *A* торпагда баш вермиш олсајды, онда *A* торпаг 9 акр, *B* торпаг 1 акр, *C* торпаг 1 акр вә *D* торпаг 1 акр оларды. Рентанын үмуми мәбләғи јенә әввәлки кими 18 ф. ст. оларды, демәли, бу 12 акрын һәр бириндән орта рента $1^1/_2$ ф. стерлингә бәрабәр оларды; сәрф олунмуш 30 ф. ст. капитала 18 ф. стерлинг рента 60% рента нормасы тәшкил едәрди. Истәр һәр акра көрә, истәрсә сәрф едилмиш капитала көрә һесабланан орта рента чох азалмыш оларды, рентанын үмуми мәбләғи исә артмазды.

Нәһајәт, Ic чәдвәли I вә Ib чәдвәлләрлә мугајисә едәк. I чәдвәлә нисбәтән торпаг саһәси үч гат артмышдыр, һәмчинин сәрф едилән капитал да артмышдыр. Рентанын үмуми мәбләғи 12 акрдан = 72 ф. стерлингдир, јә'ни I чәдвәлдәки һалда һәр акрдан $4^1/_2$ ф. ст. икән, бурада 6 ф. стерлингдир. Сәрф едилмиш капитала рента нормасы (72 ф. ст.: 30 ф. ст.) 180% әвәзинә 240% тәшкил едир. Бүтүн мәһсул 10 квартердән артыб 36 квартерә чатмышдыр.

Әкәр биз Ib чәдвәллә мүгајисә етсәк, — орада исә бечәрилмиш акрларын үмуми мигдары, сәрф едилмиш капитал, һабелә бечәрилмиш торпаг нөвләри арасындакы фәргләр әввәлки кими галмышдыр, лакин бунларын бөлкүсү башга чүрдүр, — онда көрәрик ки, мәһсул 26 квартер әвәзинә = 36 квартердир, бир акра орта рента $3^1/_2$ ф. ст. әвәзинә = 6 ф. стерлингдир вә аванс едилмиш ејни кәмијјәтли бүтүн капитала көрә рента нормасы 140% әвәзинә = 240%-дир.

Ia, Ib, Ic чәдвәлләрдә шәрһ едилән мүхтәлиф вәзијјәтләри нә чүр, — истәр ејни заманда мүхтәлиф өлкәләрдә бир-бирилә јанашы мөвчуд олан вәзијјәтләр кими, истәрсә дә ејни бир өлкәдәки далдабал вәзијјәтләр кими, — нәзәрдән кечирмәјә башласаг, ашағыдакы нәтичәләрә кәлиб чыхырыг: тахылын гијмәти сабит галдыгда — она көрә сабитдир ки, рента кәтирмәјән ән пис торпағын вердији мәһсул ејни олараг галыр — бечәрилән мүхтәлиф категоријалы торпагларын мүнбитлији арасындакы фәрг дәјишилмәз галдыгда; мәһсулун мигдары нисбәтән бәрабәр олдугда, демәли, һәмчинин һәр бир категоријадан бечәрилән торпаг саһәсинин мүвафиг бәрабәр һиссәләринә (акрлара) бәрабәр мигдар капитал сәрф едилдикдә; бу сәбәбдән һәр торпаг нөвүнүн бир акрындан көтүрүлән ренталар арасындакы нисбәт сабит олдугда вә ејни нөвдән олан һәр бир торпаг саһәсинә гојулмуш капитала рента нормасы бәрабәр олдугда: *әввәлән,* һәмишә рентанын мәбләғи бечәрилән саһәнин кенишләнмәсилә бирликдә, демәли, капитал мәсрәфинин чохалмасы илә бирликдә артыр, јалныз о һал истисна тәшкил едир ки, бүтүн артым рента кәтирмәјән торпағын пајына дүшсүн. *Икинчиси,* истәр бир акра көрә орта рента (рентанын бечәрилән бүтүн акрлар сајына бөлүнмүш үмуми мәбләғи), истәрсә рентанын орта нормасы (рентанын бүтүн сәрф едилмиш капитала бөлүнмүш үмуми мәбләғи) чох әһәмијјәтли дәрәчәдә, һәм дә бир истигамәтдә, лакин бир-биринә нисбәтән мүхтәлиф өлчүдә дәјишилә биләр. Әкәр кенишләнмәнин тәкчә рента кәтирмәјән *А* торпагда баш вердији һал нәзәрә алынмазса, онда белә мә'лум олур: бир акра дүшән орта рента вә әкинчилијә гојулмуш капитала көрә рентанын орта нормасы ондан асылыдыр ки, бечәрилән мүхтәлиф категорија торпаглар бүтүн торпағын нә гәдәрини тәшкил едир; ја да, бунун ејни олмагла, ондан асылыдыр ки, сәрф едилмиш капитал мүхтәлиф мүнбитлији олан торпаглар арасында нечә бөлүнүр. Өлкәдә истәр чох, истәрсә дә аз торпаг бечәрилсин вә бундан асылы олараг (кенишләнмәнин тәкчә *А* торпагда баш вердији һал истисна олмагла) рентанын үмуми мәбләғи истәр чох олсун, истәрсә дә аз, — бечәрилән бүтүн саһәдә мүхтәлиф сорт торпагларын пропорсијалары дәјишилмәдикчә, һәр акра көрә орта рента вә тәтбиг едилән капитала көрә рентанын орта нормасы дәјишилмәз галыр. Рента кәтирмәјән, ја да

анчаг әһәмијјәтсиз мигдарда дифференсиал рента кәтирән торпаг саһәләри, даһа чох рента кәтирән јахшы торпаг саһәләриндән даһа сүр'әтлә артырса, онда әкин јеринин кенишләнмәси вә капитал сәрфинин артмасы нәтиҹәсиндә рентанын үмуми мәбләғинин артмасына вә һәтта хејли артмасына бахмајараг, бир акра көрә орта рента вә капитала көрә рентанын орта нормасы азалыр. Јахшы торпаглар бүтүн саһәнин нисбәтән даһа чох һиссәсини тәшкил етмәјә башладыгда вә бу сәбәбдән дә һәмин торпагларын пајына нисбәтән даһа артыг мигдар капитал сәрфи дүшдүкдә исә, әксинә, бир акра көрә орта рента вә капитала көрә рентанын орта нормасы јүксәлир.

Беләликлә, ејни бир дөврә аид мүхтәлиф өлкәләрин вә ја ејни өлкәјә аид мүхтәлиф дөврләрин мүгајисәси заманы статистика әсәрләриндә адәтән едилдији кими, әкәр беҹәрилән бүтүн торпағын бир акрына вә ја бир һектарына көрә орта рента нәзәрдән кечириләрсә, мә'лум олар ки, бир акра көрә рентанын орта јүксәклији, бу сәбәбдән исә рентанын үмуми мәбләғи дә мүәјјән дәрәҹәдә (һәрчәнд ејни дәрәҹәдә дејил, сүр'әтлә артан бир дәрәҹәдә) өлкәдә әкинчилијин нисби мүнбитлијинә дејил, мүтләг мүнбитлијинә ујғундур, јә'ни бәрабәр торпаг саһәсиндән орта һесабла әлдә едилән мәһсул күтләсинә ујғундур. Зира јахшы категоријалы торпаглар үмуми саһәнин нә гәдәр чох һиссәсини тәшкил едирсә, бәрабәр капитал сәрфи шәраитиндә бәрабәр кәмијјәтли торпаг саһәсинин вердији мәһсул күтләси вә һәр акра көрә орта рента бир о гәдәр чох олур. Бунун әксинә олан шәраитдә нәтиҹә әксинә олур. Буна көрә дә елә нәзәрә кәлир ки, рентаны дифференсиал мүнбитлијин нисбәти дејил, мүтләг мүнбитлик мүәјјән едир, беләликлә дә дифференсиал рента гануну куја мәһв едилмиш олур. Буна көрә бә'зи һаллар инкар едилир, ја да бунлары орта тахыл гијмәтләри вә беҹәрилән торпаг саһәләринин дифференсиал мүнбитлији арасында мөвҹуд олмајан фәргләрлә изаһ етмәјә чалышырлар, — бу һалларын әсасы садәҹә ондан ибарәтдир ки, һәм беҹәрилән торпағын бүтүн саһәсинә, һәм дә торпаға гојулмуш бүтүн капитала рентанын үмуми мәбләғинин нисбәти, рента кәтирмәјән торпағын мүнбитлији бәрабәр олдугда, бу сәбәбдән дә истеһсал гијмәтләри бәрабәр олдугда вә мүхтәлиф торпаг нөвләри арасындакы фәрг бәрабәр олдугда јалныз бир акра көрә рента илә вә ја капитала көрә рентанын нормасы илә мүәјјән олунмаг дејил, һабелә һәр нөв торпағын акрлары сајынын беҹәрилән акрларын үмуми сајына нисбәти илә вә ја, бунун ејни олмагла, бүтүн сәрф олунмуш капиталын мүхтәлиф торпаг нөвләри арасындакы бөлкүсү илә мүәјјән олунур. Гәрибәдир ки, бу ҹәһәтә индијәдәк әсла фикир вермирдиләр. Һәр һалда мә'лум олур ки, — бу исә тәдгигатымызын кериси үчүн әһәмијјәтлидир, — гијмәтләр дәјишилмәз галдыгда, беҹәрилән торпаг саһәләринин мүнбитлијиндәки фәрг

дәјишилмәз галдыгда вә һәр акра көрә рента дәјишилмәз галдыгда, јахуд һәгигәтән рента кәтирән һәр бир торпаг нөвүнүн һәр акрына сәрф едилмиш капитала көрә, јә'ни һәгигәтән рента кәтирән бүтүн капитала көрә рентанын нормасы дәјишилмәз галдыгда һәр акра көрә орта рентанын нисби јүксәклији вә рентанын орта нормасы, јахуд торпаға гојулмуш бүтүн капитала үмуми рента мәбләғинин нисбәти садәчә олараг әкинин екстенсив кенишләнмәси нәтичәсиндә арта биләр вә ја азала биләр.

Дифференсиал рентанын I рубрикада тәдгиг етдијимиз формасы барәсиндә ашағыдакы әлавәләри дә етмәк лазымдыр; бу әлавәләрин гисмән II дифференсиал рента үчүн дә әһәмијјәти вардыр.

Әввәлән: биз көрдүк ки, әкин кенишләндикдә, гијмәтләр сабит галдыгда вә бечәрилән торпаг саһәләринин мүнбитлијиндәки фәрг дәјишилмәз галдыгда һәр акра көрә орта рента вә ја капитала көрә рентанын орта нормасы нечә јүксәлә биләр. Елә ки, һәр һансы бир өлкәдә бүтүн торпаг мәнимсәнилди, торпаға капитал сәрфи, әкин үсулу вә әһали мүәјјән јүксәклијә чатды, — капиталист истеһсал үсулу һөкмран үсула чеврилиб әкинчилији дә өзүнә табе етдикдә һәмин шәртләрин мөвчуд олдуғу фәрз едилир, — онда бечәрилмәмиш мүхтәлиф кејфијјәтли торпағын гијмәти (јалныз дифференсиал рентанын мөвчуд олдуғу фәрз едилдикдә), бечәрилмиш ејни кејфијјәтли вә мүвафиг мәканларда јерләшмиш торпаг саһәләринин гијмәти илә мүәјјән олунур. Бу торпаг рента кәтирмирсә дә, онун гијмәти, — она әлавә олунмуш шумлама хәрчләри чыхылдыгда, — јенә ејнидир. Торпағын гијмәти, әлбәттә, капиталлашдырылмыш рентадан башга бир шеј дејилдир. Лакин, бечәрилмиш торпаг саһәләринин дә гијмәтиндә јалныз кәләчәкренталар өдәнилмиш олур, мәсәлән, мүәјјәнедичи фаиз дәрәчәси = = 5%-дирсә, онда ијирми илин рентасы габагчадан верилмиш олур. Әкәр торпаг сатылырса, демәли, рента кәтирән торпаг олараг сатылыр, буна көрә дә рентанын перспектив характери (бурада рентаја торпағын төрәтмәси кими бахылыр, бу исә јалныз заһирән беләдир) бечәрилмәмиш торпагла бечәрилмиш торпаға фәрг гојмур. Бечәрилмәмиш торпаг саһәләриндән нә гәдәр ки, һәгигәтән истифадә едилмәмишдир, һәмин торпаг саһәләринин гијмәти, һабелә бу саһәләрдән кәлән рента, — торпағын гијмәти исә бу рентанын топлу ифадәсидир, — халис хәјалидир. Лакин һәмин гијмәт бу сурәтлә a priori [габагчадан] мүәјјән едилир вә алычы тапылдыгда реаллашдырылыр. Буна көрә дә әкәр мүәјјән бир өлкәдә һәгиги орта рента рентанын һәгиги орта иллик мәбләғи илә вә бу ахырынчынын бүтүн бечәрилән саһәјә нисбәти илә мүәјјән олунурса, онда торпаг саһәсинин бечәрилмәмиш һиссәсинин гијмәти бечәрилмиш һиссәсинин гијмәти илә мүәјјән олунур, буна көрә дә о јалныз, бечәрилмиш торпаг саһәләриндәки капитал сәрфинин

вә онун нәтичәләринин ин'икасыдыр. Ән пис торпагдан башга бүтүн категоријалардан олан торпаглар рента кәтирдијинә көрә (бу рента исә, II рубрикада көрәчәјимиз кими, капиталын күтләси илә вә бу капитал күтләсинә мүвафиг олан әкин интенсивлији илә бирликдә артыр), бечәрилмәмиш торпаглар үчүн номинал гијмәт јараныр вә һәмин торпаглар бу сурәтлә әмтәәјә, өз саһибләри үчүн сәрвәт мәнбәјинә чеврилир. Бүтүн вилајәтдә торпағын, о чүмләдән бечәрилмәмиш торпағын гијмәтинин нә сәбәбә артдығы да јенә бунунла изаһ олунур (Opdyke [Опдајк]). Торпаг еһтикары, мәсәлән, Бирләшмиш Штатларда, јалныз, капиталын вә әмәјин бечәрилмәмиш торпагдакы бу ин'икасына әсасланыр.

Икинчиси: бечәрилән торпағын кенишләндирилмәси просеси үмумијјәтлә ја пис торпаға кечмәк јолу илә, ја да, әлдә нә кими торпаглар олмасындан асылы олараг, мөвчуд мүхтәлиф сорт торпагларда мүхтәлиф пропорсијаларда баш верир. Пис торпаға, әлбәттә, һеч вахт көнүллү сурәтдә кечилмир, бу јалныз, — капиталист истеһсал үсулу фәрз едиләрсә, — гијмәтләрин јүксәлмәси нәтичәсиндә ола биләр, һәр чүр истеһсал үсулу шәраитиндә исә — јалныз зәрурәт үзүндән баш верә биләр. Лакин бунун гәт'и әһәмијјәти јохдур. Нисбәтән јахшы торпаға гаршы пис торпаг өз мәканына көрә үстүн тутулур, чүнки кәнч өлкәләрдә әкинин һәр чүр кенишләндирилмәсиндә мәканын һәллединчи әһәмијјәти олур; сонра, она көрә үстүн тутулур ки, мүәјјән бир гуршагдакы торпаг өз гурулушу чәһәтдән бүтүнлүкдә даһа мүнбит торпаглардан олса да, јенә бә'зи јерләрдә јахшы торпагларла пис торпаглар гәрибә бир сурәтдә адда-буддалаша биләр, бу сәбәбдән дә пис торпағы тәкчә она көрә бечәрмәк лазым кәлир ки, бу торпаг јахшы торпаға билаваситә јапышыгдыр. Әкәр пис торпағын ајры-ајры саһәләри јахшы торпағын ичинә кирмишсә, онда јахшы торпаг бу пис торпаға өзүндән мүнбит олан, лакин бечәрилмиш, јахуд бечәриләчәк торпаға битишик олмајан торпаға гаршы мәкан үстүнлүјү верир.

Мәсәлән, гәрб штатлары ичәрисиндә Мичиган штаты әввәлинчиләрдән бири олараг тахыл ихрач етмәјә башламышды. Бу штатын торпағы үмумијјәтлә јахшы дејилдир. Лакин онун Нју-Јорк штаты илә гоншулуғу, һабелә көлләр вә Ери каналы васитәсилә олан су јолу әввәлләрдә она өзүндән гәрбдә јерләшән вә тәбиәтән хејли мүнбит олан штатлар үзәриндә үстүнлүк верирди. Нју-Јорк штатына нисбәтлә көтүрүлдүкдә бу штат һабелә јахшы торпагдан пис торпаға кечилмәсини көстәрмәк үчүн дә мисал ола биләр. Нју-Јорк штатынын торпағы, хүсусән онун гәрб һиссәси мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа мүнбитдир, хүсусән буғда әкини үчүн јарарлыдыр. Вәһшичәсинә истифадә нәтичәсиндә һәмин мүнбит торпаг гејри-мүнбит торпаға чеврилмишди вә Мичиган торпағы инди ондан мүнбит олмушду.

«1836-чы илдә Буффалодан кечән су јолу илә башлыча олараг Нју-Јоркун буғдачылыг маһалындан вә Јухары Канададан гәрбә буғда уну көндәрилирди. Һазырда, јалныз 12 ил кечәндән сонра, су јолу илә шәргә көндәрилмәк үчүн гәрбдән Ери көлү вә каналы илә Буффалоја вә гоншулугдакы Блекрок лиманына чох бөјүк мигдарда буғда вә ун еһтијатлары кәтирирләр. 1847-чи илдә Авропадакы ачлыг буғда вә ун ихрачы үчүн хүсусилә стимул јаратмышды. Бу сәбәбдән гәрби Нју-Јоркда буғда учузлашмышды вә буғда бечәрмәк аз әлверишли олмушду; бу һал Нју-Јорк фермерләрини малдарлыгла, сүд тәсәррүфаты илә, мејвәчилик вә и. а. илә, јә'ни елә саһәләрдә даһа артыг мәшғул олмаға вадар етди ки, онларын фикринчә бу саһәләрдә шимал-гәрб онларла билаваситә рәгабәт едә билмәзди» (J. W. Johnston: «Notes of North America», London 1851, I, сәһ. 222).

Үчүнчүсү: учуз гијмәтә тахыл ихрач едә билән мүстәмләкәләрин вә үмумијјәтлә кәнч өлкәләрин торпағынын һөкмән даһа јүксәк тәбии мүнбитлији олдуғуну фәрз етмәк дүзкүн дејилдир. Бу һалда тахыл нәинки өз дәјәриндән ашағы, һәтта өз истеһсал гијмәтиндән дә ашағы сатылыр, јә'ни даһа гәдим өлкәләрдәки орта мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунан истеһсал гијмәтиндән дә ашағы сатылыр.

Әкәр биз, Чонстонун дедији кими (сәһ. 223), «һәр ил Буффалоја бу гәдәр чох буғда көндәрән бу јени штатларын бөјүк тәбии мүнбитлијә вә учсуз-бучагсыз зәнкин торпаг саһәсинә малик олдуғуну дүшүнмәјә адәт етмишиксә», бу ән әввәл игтисади шәраитдән асылыдыр. Мәсәлән, Мичиган кими бир өлкәнин бүтүн әһалиси әввәлләр демәк олар јалныз кәнд тәсәррүфаты илә вә бу тәсәррүфатын мәһз күтләви мәһсуллары илә мәшғул иди, чүнки јалныз бунлары сәнаје әмтәәләринә вә тропик мәһсуллара мүбадилә етмәк мүмкүн иди. Бу сәбәбдән дә онун артыг мәһсулунун һамысы тахыл формасында мејдана чыхыр. Бу исә мүасир дүнја базарына әсасланан мүстәмләкә дөвләтләри лап әввәлдән кечмиш мүстәмләкәләрдән, хүсусилә дә антик дүнјанын мүстәмләкәләриндән фәргләндирир. Һазыркы мүстәмләкәләр дүнја базары васитәсилә елә һазыр мәһсуллар әлдә едирләр ки, бунлары башга шәраитдә өзләри һазырламалы олардылар, мәсәлән: палтар, аләтләр вә и. а. Јалныз белә бир тәмәл үзәриндә Иттифагын чәнуб штатлары памбығы өзләри үчүн башлыча мәһсула чевирә билмишләр. Дүнја базарындакы әмәк бөлкүсү һәмин штатлара бу имканы верир. Буна көрә дә, онларын кәнчлијини вә әһалисинин нисбәтән азлығыны нәзәрә алдыгда *елә көрүнүрсә ки,* онлар чох бөјүк мигдарда артыг мәһсул истеһсал едирләр, — бунун сәбәби онларын торпағынын мүнбитлији вә онларын әмәјинин мәһсулдар олмасы [Fruchtbarkeit] дејилдир, онларын әмәјинин биртәрәфли формада олмасыдыр, демәли, һәмин әмәјин тәмсил

олундуғу артыг мәһсулун да биртәрәфли характердә олмасыдыр.

Сонра, јалныз бу јахынларда әкилмәјә башланыб һәлә мәдәни бечәрмә үсулу көрмәмиш олан нисбәтән аз мүнбит бир әкин торпағында, аз-чох әлверишли иглим шәраитиндә һеч олмазса торпағын үст лајларында, биткиләрин гидаланмасы үчүн лазым олан вә асанлыгла әријән о гәдәр чохлу мигдар маддәләр јығылмышдыр ки, бу торпаг күбрә тәләб етмәдән, һәм дә ән сәтһи шәкилдә бечәрилмәклә узун мүддәт әрзиндә мәһсул верир. Гәрб дүзләринә кәлдикдә исә, буна бир дә о чәһәт әлавә олунур ки, һәмин дүзләрин шумланмасына демәк олар һеч бир хәрч тәләб олунмур, чүнки бу дүзләр артыг тәбиәтдән әкилмәк үчүн јарарлыдыр[33a]. Бу гәбилдән олан аз мүнбит вилајәтләрдә артыг мәһсул торпағын јүксәк мүнбитлији нәтичәсиндә дејил, јә'ни һәр акрдан јүксәк мәһсул көтүрүлмәси нәтичәсиндә дејил, сәтһи бечәриләбилән акрларын сајынын чох олмасы нәтичәсиндә әлдә едилир, чүнки бу торпағын өзү ону бечәрән адама ја һаваjы тамам олмушдур, ја да гәдим өлкәләрә нисбәтән сон дәрәчә учуз тамам олмушдур. Мәсәлән, јардарлыг ичарә гајдасы мөвчуд олан јерләрдә, Нју-Јоркун, Мичиганын, Канаданын вә и. а. бә'зи һиссәләриндә беләдир. Бир аилә, тутаг ки, 100 акры сәтһи бечәрир вә, һәр акрдан көтүрүлән мәһсулун мигдары чох олмаса да, 100 акрын бечәрилмәси сатыш үчүн хејли артыг мәһсул вермиш олур. Сүн'и чәмәнләр јарадылмадан тәбии отлагларда мал-гаранын демәк олар һаваjы отарылмасы да бураја әлавә олунур. Бурада торпағын кејфијјәтинин дејил, мигдарынын һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Торпағын белә сәтһи бечәрилмәси имканы тәбиидир ки, аз-чох тез бир заманда түкәнир, — јени торпаг нә гәдәр чох мүнбитдирсә, һәмин имкан бир о гәдәр кеч түкәнир вә бу торпағын мәһсулу нә гәдәр чох ихрач олунурса, һәмин имкан бир о гәдәр тез түкәнир. «Лакин бу чүр торпағын вердији илк мәһсуллар, һәтта буғда мәһсуллары јенә дә чох јүксәк олур; торпағын илк бол мәһсулуну көтүрән шәхс базара чохлу мигдарда артыг буғда көндәрә билир» (јенә орада, сәһ. 224). Көһнә мәдәнијјәт өлкәләриндә мүлкијјәт мүнасибәтләри, бечәрилмәмиш торпағын гијмәтинин бечәрилмиш торпағын гијмәти илә мүәјјән олунмасы вә и. а. бу чүр екстенсив тәсәррүфаты гејри-мүмкүн едир.

[33a] { Бу дүзләрин вә сәһраларын бечәрилмәсинин сүр'әтлә артмасы Малтусун: «әһали јашајыш васитәләринә тәзјиг едир» дејән тә'рифли мүддәасыны сон заманлар мәһз ушаглара мәхсус бир мәсхәрәјә чевирмишдир вә, бунун әксинә олараг, аграрилләр тәрәфиндән белә шикајәтләнмәләрә сәбәб олмушдур ки, әкәр әһалијә тәзјиг көстәрән јашајыш васитәләри зоракылыг тәдбирләри илә арадан галдырылмазса, онда әкинчилик вә онунла да бирликдә Алманија мәһв олачагдыр. Бу сәһраларын, дүзәнләрин, пампасларын, љјаносларын вә и. а. бечәрилмәси исә һәлә јеничә башланыр; буна көрә дә Авропа кәнд тәсәррүфатына онун ингилабиләшдиричи тә'сири вахтилә индијәдәк олдуғундан мүгајисә едилмәз дәрәчәдә артыг һисс олуначагдыр. — *Ф. Е.* }

Ашағыдакы рәгәмләр көстәрир ки, Рикардонун рә'јинә бахмајараг, бу торпағын һөкмән чох мүнбит олмасы лазым дејилдир, һабелә бечәрилән торпагларын өз мүнбитлији чәһәтчә бәрабәр категоријадан олмасы да зәрури дејилдир: Мичиган штатында 1848-чи илдә 465 900 акр буғда экилмиш вә 4 739 300 бушел, јахуд орта һесабла һәр акра $10^1/_5$ бушел истеһсал едилмишди; тохум чыхылдыгда һәр акра 9 бушелдән аз дүшүр. Һәмин штатын 29 маһалындан 2-си орта һесабла һәр акра 7 бушел, 3-ү 8, 2-си 9, 7-си 10, 6-сы 11, 3-ү 12, 4-ү 13 бушел вә јалныз 1 маһал 16 бушел, 1-и дә 18 бушел истеһсал етмишди (јенә орада, сәһ. 226).

Әкинчилик тәчрүбәсиндә белә дир ки, торпағын чох мүнбитлији һәмин мүнбитликдән даһа артыг бир интенсивликлә дәрһал истифадә етмәк имканына ујғун кәлир. Белә бир имкан, тәбиәтән јохсул торпагда тәбиәтән зәнкин торпаға нисбәтән даһа артыг ола биләр; колонист исә ән әввәл бу нөв торпаға әл атачаг вә капитал чатышмадыгда белә һәрәкәт етмәјә мәчбур олачагдыр.

Нәһајәт, экинин кетдикчә даһа бөјүк саһәләрә јајылмасы, — индичә нәзәрдән кечирдијимиз о һалы бир кәнара гојуруг ки, бечәрилмәкдә олан торпагдан пис кејфијјәтли торпаға кечмәк лазым кәлир, — *A* торпагдан башламыш *D* торпағадәк мухтәлиф торпаг нөвләринә јајылмасы, јә'ни мисал үчүн, *B* вә *C* бөјүк торпаг саһәләринин бечәрилмәси һеч дә тахыл гијмәтләринин габагчадан јүксәлмәсини фәрз етмир, нечә ки, мәсәлән, памбыг әјирмә ишинин һәр ил кенишләндирилмәси иплик гијмәтләринин даим јүксәлмәсини тәләб етмир. Базар гијмәтләринин хејли галхмасы вә ја енмәси истеһсалын һәчминә тә'сир көстәрирсә дә, буну бир кәнара гојсаг, истеһсала өз сәвијјәси илә нә ләнкидичи, нә дә хүсусилә чанландырычы тә'сир көстәрмәјән орта гијмәтләр шәраитиндә дә экинчиликдә (капиталист үсулу илә апарылан бүтүн башга истеһсал саһәләриндә дә) даим нисби ифрат истеһсал мөвчуд олур ки, бу да өзлүјүндә јығымын ејнидир вә дикәр истеһсал үсуллары шәраитиндә билавасита әһалинин артмасы үзүндән, мүстәмләкәләрдә исә даими көчүб кәлмәләр үзүндән баш верир. Тәләбат даим артыр вә бу һал габагчадан нәзәрдә тутулараг кетдикчә јени-јени капиталлар даим јени торпаглара гојулур, һәрчәнд, ола биләр ки, шәраитдән асылы олараг, јени-јени экинчилик мәһсуллары јетишдирмәк үчүн гојулур. Јени капиталлар әмәлә кәлмәси өзлүјүндә буна кәтириб чыхарыр. Ајрыча бир капиталистә кәлдикдә, о өз истеһсалынын һәчмини, һәлә ону өз нәзарәти алтында сахламаға имканы олдугча, өз сәрәнчамындакы капиталла ујғунлашдырыр. О јалныз, базарда мүмкүн гәдәр чох јер тутмаға чалышыр. Әкәр һәддән артыг истеһсал едилмишсә, бунда о өзүнү дејил, өз рәгибләрини тәгсирләндирәчәкдир. Ајрыча бир капиталист истәр мөвчуд базарын нисбәтән чох һиссәсини тутмагла, истәрсә дә базарын өзүнү кенишләндирмәклә өз истеһсалыны кенишләндирә биләр.

ГЫРХЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТАНЫН ИКИНЧИ ФОРМАСЫ (II ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА).

Бурајадәк биз дифференсиал рентаны анчаг, мүнбитлији мүхтәлиф олан бәрабәр торпаг саһәләриндә бәрабәр капитал сәрфләринин мүхтәлиф мәһсулдарлығы нәтичәси олараг нәзәрдән кечирирдик, белә ки, дифференсиал рента ән пис торпаға, рента кәтирмәјән торпаға гојулмуш капиталын мәһсулу илә јахшы торпаға гојулмуш капиталын мәһсулу арасындакы фәрглә мүәјјән едилирди. Һәм дә биз фәрз едирдик ки, мүхтәлиф торпаг саһәләриндә капиталлар ејни заманда сәрф олунмушдур, белә ки, һәр бир јени капитал сәрф едилдикдә торпаг нисбәтән екстенсив сурәтдә бечәрилмиш, әкилән саһә кенишләндирилмишдир. Лакин әслиндә дифференсиал рента нәтичә е'тибарилә јалныз, торпаға гојулан бәрабәр капиталларын мүхтәлиф мәһсулдарлығынын нәтичәси иди. Инди нәзәрдән кечирәк ки, әкәр, — нәтичәләрин ејни олдуғу фәрз едилмәк шәртилә, — мәһсулдарлығы мүхтәлиф олан капиталлар бир-бириндән сонра ејни бир торпаг саһәсиндә сәрф едиләрсә вә әкәр бу капиталлар ејни заманда мүхтәлиф торпаг саһәләринә гојуларса, онда бир фәрг алынармы.

Һәр шејдән әввәл, инкар етмәк олмаз ки, әлавә мәнфәәт әмәлә кәлмәсиндән бәһс олундугда, әсла фәрги јохдур ки, *A* торпағын бир акрына көрә истеһсал гијмәти олан 3 ф. ст. 1 квартер мәһсул верәчәкдирми, демәли, 3 ф. ст. 1 квартерин истеһсал гијмәтини вә тәнзимедичи базар гијмәтини тәшкил едәчәкдир, *B* торпағын бир акрына көрә истеһсал гијмәти олан 3 ф. ст. исә 2 квартер мәһсул верәчәк, беләликлә дә 3 ф. стерлинг әлавә мәнфәәт верәчәкдир, *C* торпағын бир акрына көрә истеһсал гијмәти олан 3 ф. ст. исә 3 квартер мәһсул вә 6 ф. стерлинг әлавә мәнфәәт верәчәкдир, нәһајәт, *D* торпағын бир акрына көрә истеһсал гијмәти олан 3 ф. ст. 4 квартер мәһсул вә 9 ф. стерлинг әлавә мәнфәәт верәчәкдир; јохса бу нәтичә ондан ирәли кәләчәкдир ки, истеһсал гијмәти олан бу 12 ф. ст., мүвафиг сурәтдә 10 ф. стерлинг капитал ејни мүвәффәгијјәтлә, ејни ардычыллыгла, ејни бир акрда сәрф едилмиш олсун. Һәр ики һалда капитал = 10 ф. ст. вә онун дәјәри ардычыл сурәтдә — һәрәси $2\frac{1}{2}$ ф. ст. олмагла —

һиссә-һиссә сәрф олунур; фәрги јохдур, бу һиссәләр истәр мүнбитлији мүхтәлиф олан 4 акр торпагда ејни заманда сәрф едилсин, истәрсә бир-биринин ардынҹа ејни бир акрда сәрф олунсун, — бу һиссәләрин мәһсуллары мүхтәлиф олдуғуна көрә исә, бири әлавә мәнфәәт вермир, дикәрләри исә, рента кәтирмәјән мәсрәфин мәһсулу илә өзләринин мәһсулу арасындакы фәргдән ибарәт әлавә мәнфәәт верир.

Капитал дәјәринин мүхтәлиф һиссәләриндән кәлән әлавә мәнфәәт вә бу әлавә мәнфәәтин мүхтәлиф нормалары һәр ики һалда ејни сурәтлә әмәлә кәлир. Рента исә, онун субстансијасы олан бу әлавә мәнфәәтин формасындан башга бир шеј дејилдир. Лакин һәр һалда икинҹи үсул әлавә мәнфәәтин рентаја чеврилмәси ҹәһәтдән, јә'ни әлавә мәнфәәтин капиталист ичарәдар тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчисинә верилмәсини фәрз едән бу форма дәјишилмәси ҹәһәтдән чәтинлик тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә инкилис ичарәдарлары рәсми әкинчилик статистикасына бу гәдәр инадлы мүгавимәт көстәрирләр. Һәмчинин бу сәбәбдән онлар өз капитал гојулушларынын һәгиги нәтиҹәләрини мүәјјән етмәк үстүндә торпаг саһибләри илә мүбаризә апарырлар (Мортон). Мәһз торпаглар ичарә едилән вахт рентанын кәмијјәти мүәјјән олунур вә бу замандан е'тибарән бүтүн ардыҹыл капитал сәрфләриндән әлдә едилән әлавә мәнфәәт, ичарә мүгавиләси давам етдији мүддәтдә ичарәдарын ҹибинә кедир. Бу сәбәбдән дә ичарәдарлар узун мүддәтли ичарә мүгавиләләри уғрунда мүбаризә апарырлар вә, әксинә, — күҹ лендлордларын тәрәфиндә олдуғундан, — һәр ил ләғв едилә билән мүгавиләләрин (tenancies at will) сајы чохалыр.

Буна көрә лап әввәлдән ајдындыр: нәтиҹәләри мүхтәлиф олан бәрабәр капиталларын ејни заманда бәрабәр кәмијјәтли торпаг саһәләринәми, јохса бир-биринин ардынҹа ејни бир торпаг саһәсинә гојулдуғунун әлавә мәнфәәт әмәлә кәлмәси гануну үчүн фәрги јохдурса да, бу һал һәмин әлавә мәнфәәтин торпаг рентасына чеврилмәсиндә хејли фәрг тәшкил едир. Бу ахырынҹы үсул һәмин чеврилмәни, бир тәрәфдән, хејли мәһдуд, дикәр тәрәфдән дә аз сабит олан бир чәрчивәјә салыр. Буна көрә дә интенсив бечәрмә өлкәләриндә (интенсив бечәрмә дедикдә исә, игтисади мә'нада биз јалныз ону нәзәрдә тутуруг ки, капитал бир-биринин јанында јерләшән торпаг саһәләри арасында бөлүшдүрүлмәк əвәзинә ејни бир торпаг саһәсиндә тәмәркүзләшдирилир), Мортонун өз «Resources of Estates»индә көстәрдији кими, таксаторун иши чох мүһүм, мүрәккәб вә чәтин бир пешәјә чеврилир. Торпагдакы јахшылашдырмалар чох сабит олдугда, ичарә мүгавиләсинин вахты гуртаран заман, торпағын сүн'и сурәтдә јүксәлдилмиш диференсиал мүнбитлији тәбии мүнбитлијә ујғун кәлир, буна көрә рентанын гәдәринин мүәјјән едилмәси дә үмумијјәтлә, мүнбитлији мүхтәлиф олан торпаглардан

кәлән рентанын мүәјјән едилмәсинә ујғун кәлир. Әлавә мәнфәәтин әмәлә кәлмәси исә, ишә гојулмуш капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олундуғуна көрә, әксинә, һәмин капиталын мүәјјән мигдарына көрә алынан рентанын кәмијјәти өлкәнин орта рентасына гатылачагдыр; буна көрә дә фикир верәҹәкләр ки, бечәрмәни әввәлки интенсивликлә давам етдирмәк үчүн јени ичарәдарын кифајәт гәдәр капиталы олсун.

II дифференсиал рента нәзәрдән кечириләркән ашағыдакы ҹәһәтләри дә гејд етмәк лазымдыр.

Биринҹиси: онун әсасы вә башланғыч нөгтәси, јалныз тарих е'тибарилә дејил, һәр һансы бир анда онун һәрәкәтиндән дә бәһс едилдикдә, I дифференсиал рентадан ибарәтдир, јә'ни һәм мүнбитлији, һәм дә мәканы ҹәһәтдән мүхтәлиф олан торпаг саһәләринин ејни бир заманда бечәрилмәсиндән ибарәтдир, јә'ни бүтүн әкинчилик капиталынын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин ејни бир заманда мүхтәлиф кејфијјәтли торпагларда тәтбигиндән ибарәтдир.

Тарихән бу өзлүјүндә ајдындыр. Мүстәмләкәләрдә колонистләр анҹаг әһәмијјәтсиз мигдар капитал сәрф етмәли олурлар; истеһсалын башлыҹа акентләри әмәк вә торпагдыр. Һәр бир ајрыҹа аилә башчысы өз колонист јолдашлары илә јанашы оларағ өзү вә өз адамлары үчүн мүстәгил фәалијјәт саһәси јаратмаға чалышыр. Һәлә капитализмдән әввәлки истеһсал үсуллары шәраитиндә әсил әкинчиликдә иш үмумијјәтлә бу ҹүр кетмәли иди. Гојунчулугда вә үмумијјәтлә малдарлыгда, бунлар мүстәгил истеһсал саһәләри олдуғу заман торпагдан аз-чох биркә истифадә едилир ки, бу да лап әввәлдән екстенсив характер дашыјыр. Капиталист истеһсал үсулу кечмишдәки истеһсал үсулларындан башлајыб кәлир ки, һәмин истеһсал үсулларында истеһсал васитәләри фе'лән, јахуд јуридик ҹәһәтдән әкинчинин өз мүлкијјәтини тәшкил едир; бир сөзлә, капиталист истеһсал үсулу кәнд тәсәррүфатынын сәнәт үсулу илә апарылдығы шәраитдән башлајыб кәлир. Ишин өз тәбиәтинә көрә бундан јалныз тәдриҹлә, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси вә бунларын муздлу фәһлә едилмиш билаваситә истеһсалчылара гаршы дуран капитала чеврилмәси баш верир. Капиталист истеһсал үсулу бурада өз характерик ҹәһәтләрини биринҹи нөвбәдә хүсусән гојунчулуг вә малдарлыг саһәсиндә көстәрир; лакин бу, нисбәтән кичик бир торпаг саһәсиндә капиталын тәмәркүзләшмәсиндә дејил, бөјүк мигјаслы истеһсалда тәзаһүр едир, зира бунун сајәсиндә атларын мигдарына вә дикәр истеһсал хәрҹләринә гәнаәт едилмиш олур; һәгигәтдә бурада ејни бир торпаға даһа артыг мигдарда капитал гојулушу јохдур. Сонра, әкинчилијин тәбии ганунларындан о нәтиҹә чыхыр ки, бечәрмәнин мүәјјән јүксәклији вә торпағын буна мува-

фиг күчдән дүшмәси шәраитиндә капитал, — бурада капитал һәмчинин истеһсал олунмуш истеһсал васитәләри мә'насында баша дүшүлүр, — әкинчилијин һәлледичи үнсүрүнә чеврилир. Нә гәдәр ки, әкилән торпаг әкилмәмиш торпаға көрә нисбәтән кичик бир саһә тәшкил едир вә онун күчү һәлә түкәнмәмишдир (әсил әкинчилијин вә битки јемәјинин үстүн јер тутдуғу дөврдән габаг малдарлығын вә әт јемәјинин үстүн јер тутдуғу дөврдә исә вәзијјәт мәһз белә олмушдур), мејдана кәлән јени истеһсал үсулу кәндли истеһсалына мәһз, бир капиталистин һесабына бечәрилән торпаг саһәсинин гәдәри чәһәтдән гаршы дурур, јә'ни јенә дә, бөјүк мигјаслы торпаг саһәсиндәки екстенсив капитал сәрфи чәһәтдән гаршы дурур. Беләликлә, лап әввәлдән нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, I дифференсиал рента башланғыч нөгтәси тәшкил едән тарихи бир әсасдыр. Дикәр тәрәфдән, II дифференсиал рентанын һәрәкәти һәр бир анда анчаг елә бир саһәдә башланыр ки, һәмин саһә өзү дә I дифференсиал рента үчүн мозаик әсас тәшкил едир.

Икинчиси: II формадакы дифференсиал рента шәраитиндә мүнбитлик фәргинә капиталын (вә кредит габилијјәтинин) фермерләр арасында бөлкүсү дә әлавә олунур. Әсил мануфактурада һәр истеһсал саһәси үчүн тезликлә мүәссисәнин һәчминин хүсуси минимуму вә буна мүвафиг олараг минимум капитал гәрарлашмыш олур ки, бунсуз ајрыча бир мүәссисәнин мүвәффәгијјәтлә ишләдилмәси мүмкүн дејилдир. Там ејнилә дә һәр истеһсал саһәсиндә, һәмин минимумдан јүксәкдә дуран нормал орта мигдар капитал гәрарлашмыш олур ки, истеһсалчыларын әксәријјәти бу мигдар капитала малик олмалыдыр вә маликдир. Мигдары бундан артыг олан капитал әлавә мәнфәәт верә билир; мигдары бундан аз олан капитал һеч орта мәнфәәт дә вермир. Капиталист истеһсал үсулу кәнд тәсәррүфатыны јалныз јаваш-јаваш вә гејри-бәрабәр сурәтдә әһатә едир; буну, әкинчилик саһәсиндә капиталист истеһсал үсулунун классик өлкәси олан Инкилтәрәдә мүшаһидә етмәк олар. Сәрбәст тахыл идхалы олмадыгда вә ја идхалын һәчми мәһдуд едилмиш олдуғуна көрә онун тә'сири јалныз мәһдуд олдугда, базар гијмәтини пис торпагда ишләјән, јә'ни орта истеһсалчылардан аз әлверишли шәраитдә ишләјән истеһсалчылар мүәјјән едир. Кәнд тәсәррүфатында тәтбиг олунан вә үмумијјәтлә кәнд тәсәррүфатындакы капиталын үмуми күтләсинин чох һиссәси онларын әлиндә олур.

Доғрудур ки, мәсәлән, кәндли, өз хырда парсел торпағына чохлу әмәк сәрф едир, лакин онун сәрф етдији бу әмәк тәкликдә сәрф олунур, мәһсулдарлығын һәм ичтимаи, һәм дә игтисади објектив шәртләриндән мәһрумдур, бу шәртләрдән ајры дүшмүшдүр.

Бу вәзијјәт нәтичәсиндә елә олур ки, әсил капиталист фермерләр әлавә мәнфәәтин бир һиссәсини мәнимсәјә билирләр, һалбуки капиталист истеһсал үсулу кәнд тәсәррүфатында да мануфак-

турадакы кими бәрабәр өлчүдә инкишаф етмиш олсајды, һәмин фермерләр буну — һәр һалда, јухарыда көстәрилән сәбәб нәзәрдә тутулдугда — мәнимсәјә билмәздиләр.

Әввәлчә, II дифференсиал рента шәраитиндә әлавә мәнфәәтин јалныз әмәлә кәлмәсини нәзәрдән кечириб, һәмин әлавә мәнфәәтин торпаг рентасына чеврилә билмәси үчүн тәләб олунан шәртләрә тохунмајаг.

Бу һалда ајдындыр ки, II дифференсиал рента I дифференсиал рентанын јалныз дикәр бир ифадәсидир, әслиндә исә она мүтабигдир. Мүхтәлиф торпагларын мүнбитлијиндәки фәрг I дифференсиал рента шәраитиндә јалныз о чәһәтдән тә'сир көстәрир ки, торпаға гојулмуш капиталларын вердији нәтичә һәмин фәрг үзүндән бәрабәр олмур, еjни кәмијјәтли капиталларын вердији мәһсулун мигдары бәрабәр олмур, јахуд онларын нисби кәмијјәтинә мүвафиг олмур. Һәмин бәрабәрсизлик истәр еjни торпагда бир-биринин ардынча сәрф едилән мүхтәлиф капиталлар үчүн әмәлә кәлсин, истәрсә дә мүхтәлиф нөвлү бир нечә торпаг саһәсинә гојулан капиталлар үчүн, — бу, мүнбитлијин фәргиндә вә ја онун мәһсулунун фәргиндә һеч бир шеји дәјишдирә билмәз, бу сәбәбдән исә һабелә капиталын даһа артыг мәһсулдарлыгла сәрф едилмиш һиссәләриндән кәлән дифференсиал рентанын әмәлә кәлмәсиндә дә һеч бир шеји дәјишдирә билмәз. Габагда олдуғу кими јенә дә бәрабәр капитал сәрфләри шәраитиндә торпаг мүхтәлиф мүнбитлик көстәрир, лакин тәкчә бу һалда, капиталын мүхтәлиф һиссәләри далбадал сәрф едиликән еjни торпағын вердији нәтичәләр, I дифференсиал рента шәраитиндә еjни кәмијјәтли ичтимаи капиталын мүхтәлиф һиссәләри сәрф едиликән мүхтәлиф категорија торпагларын вердији нәтичәнин тамамилә еjни олур.

Фәрз едәк ки, I чәдвәлдә мүхтәлиф фермерләр тәрәфиндән *A, B, C, D* адлы дөрд сорт торпағын һәр акрына $2^1/_2$ ф. ст. мигдарында мүстәгил капиталлар кими сәрф едилән еjни 10 ф. стерлинглик капитал инди *D* торпағын еjни акрында далбадал елә сәрф едилир ки, биринчи мәсрәф 4 квартер, икинчиси 3, үчүнчүсү 2, ахырынчысы да 1 квартер верир (вә ја бунун әксинә олан бир ардычыллыг үзрә олур). Бу һалда капиталын ән аз кәлирли һиссәсиндән алынмыш 1 квартерин 3 ф. стерлингә бәрабәр олан гијмәти дифференсиал рента кәтирмәзди, амма истеһсал гијмәти = 3 ф. стерлинглик буғдаја еһтијач һисс олундуғу мүддәт әрзиндә истеһсал гијмәтини мүәјјән едәрди. Фәрз едилдијинә көрә истеһсал капиталист үсулу илә апарылыр вә, демәли, 3 ф. стерлинглик гијмәтә, үмумијјәтлә $2^1/_2$ ф. стерлинглик капиталын кәтирдији орта мәнфәәт дахилдир; белә олдугда һәрәси $2^1/_2$ ф. стерлингдән ибарәт олан дикәр үч һиссә, мәһсулун мигдарындакы фәргдән асылы олараг әлавә мәнфәәт кәтирәчәкдир, чүнки бу мәһсул өз истеһсал гијмәтинә көрә сатылмаг дејил, ән аз кәлирли

шәкилдә сәрф едилән $2^1/_2$ ф. стерлинглик капиталын истеһсал гијмәтинә көрә сатылыр; бу ахырынчы капитал сәрфи рента кәтирмир вә онун мәһсулунун гијмәти истеһсал гијмәтләринин үмуми гануну үзрә тәнзим олунур. Әлавә мәнфәәт әмәлә кәлмәси дә ејнән I чәдвәлдәки кими оларды.

Бурада јенидән мә'лум олур ки, II диференсиал рента I диференсиал рентанын олмасыны фәрз едир. $2^1/_2$ ф. стерлинглик капиталын, јә'ни ән пис торпагда сәрф едилмиш капиталын кәтирдији минимум мәһсулу биз бурада 1 квартер гәбул етмишик. Демәли, фәрз олунур ки, *D* торпағын ичарәдары она 4 квартер мәһсул кәтирән — о һәмин мәһсул үчүн 3 квартер диференсиал рента верир, — $2^1/_2$ ф. стерлингдән әлавә олараг, јенә һәмин торпагда $2^1/_2$ ф. стерлинг сәрф едир ки, бу капитал да она, ән пис торпаг олан *A* торпагда сәрф едилмиш капитал кими, чәми 1 квартер мәһсул кәтирир. Бу һалда һәмин мәсрәф рента кәтирмәјән капитал сәрфиндән ибарәт оларды, чүнки бу мәсрәф фермерә јалныз орта мәнфәәт кәтирмиш оларды. Бурада һеч бир әлавә мәнфәәт јаранмазды вә рентаја чевриләчәк һеч бир шеј олмазды. Лакин, дикәр тәрәфдән, *D* торпагда икинчи капитал сәрфи нәтичәсиндәки мәһсулун бу азалмасы мәнфәәт нормасына һеч бир тә'сир көстәрмәзди. Бу ејнилә она бәнзәрди ки, $2^1/_2$ ф. стерлинг јенидән *A* сортлу јени бир акр торпагда сәрф едилмиш олсун, белә бир вәзијјәт исә *A, B, C, D* торпаглардан көтүрүлән әлавә мәнфәәтә, демәли, диференсиал рентаја да һеч бир тә'сир көстәрмәзди. Фермер үчүн исә *D* торпагдакы бу әлавә $2^1/_2$ ф. стерлинглик мәсрәф дә мәһз, фәрз етдијимиз үзрә бир акр *D* торпагдакы биринчи $2^1/_2$ ф. стерлинглик мәсрәфин вердији гәдәр хејир вермиш оларды, һәрчәнд биринчи мәсрәф 4 квартер кәтирир. Сонра, әкәр һәр бири $2^1/_2$ ф. стерлинг мигдарында сонракы ики капитал сәрфинин һәрәси фермерә ашағыдакы мигдарда: биринчиси 3 квартер, икинчиси исә 2 квартер әлавә мәһсул версә, онда мәһсул, *D* торпагдакы биринчи $2^1/_2$ ф. стерлинглик капитал мәсрәфинин — 4 квартер мәһсул, буна көрә дә 3 квартер әлавә мәнфәәт вермиш олан бу биринчи мәсрәфин — вердији мәһсула нисбәтән бир даһа азалмыш оларды. Лакин бу һалда јалныз әлавә мәнфәәтин кәмијјәти азаларды вә бу нә орта мәнфәәтә, нә дә тәнзимедичи истеһсал гијмәтинә һеч бир тә'сир көстәрмәзди. Бу һал јалныз о заман баш верә биләрди ки, даһа аз мигдарда әлавә мәнфәәт кәтирән әлавә истеһсал үзүндән *A* торпагда истеһсала лүзум галмасын, беләликлә дә *A* торпаг бечәрилән торпаглар сырасындан чыхарылсын. Бу һалда, әкәр рента кәтирмәјән вә базар гијмәтини тәнзим едән торпаг инди *B* торпағын бир акрындан ибарәт олсајды, *D* торпағын бир акрындакы әлавә капитал сәрфинин мәһсулдарлығынын азалмасы илә јанашы олараг истеһсал гијмәти азаларды, мәсәлән, 3 ф. стерлингдән $1^1/_2$ ф. стерлингә енәрди.

Инди *D* торпагдан кәлән мәһсул $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ квартер оларды, һалбуки әввәлдә 4 квартер иди. Лакин бир квартерин *B* васитәсилә тәнзим олунан гиjмәти азалыб $1^1/_2$ ф. ст. оларды. *D* илә *B* арасындакы фәрг $= 10—2 = 8$ квартер оларды ки, бу да һәр квартери $1^1/_2$ ф. стерлингдән 12 ф. ст. тәшкил едәрди, һалбуки әввәлдә *D* торпагдан кәлән пул рентасы $= 9$ ф. ст. иди. Буну гејд етмәк лазымдыр. Әкәр акра көрә һесабланылса, онда һәрәси $2^1/_2$ ф. стерлинг мигдарында ики әлавә капиталдан кәлән әлавә мәнфәәтин нормасынын азалмасына бахмаjараг, рента $33^1/_3$ % jүксәләрди.

Бурадан көрүнүр ки, үмумиjjәтлә дифференсиал рента, хүсусилә дә I форма илә бирликдә II формада олан дифференсиал рента нә кими гејри-ади мүрәккәб комбинасиjалара имкан верир, һалбуки, мәсәлән, Рикардо бу рентаны сон дәрәчә биртәрәфли олараг вә садә бир шеј кими тәфсир едир. Јухарыда гејд олунан һал кими елә һаллар олур ки, тәнзимедичи базар гиjмәти дүшүр, бунунла бирликдә исә мүнбит торпагларда рента чохалыр, беләки, һәм мүтләг мәһсул, һәм дә мүтләг әлавә мәһсул артыр. (I дифференсиал рента шәраитиндә, һәр акра көрә мүтләг әлавә мәһсул ејни олараг галырса да вә jа һәтта азалырса да, һәр акра көрә нисби әлавә мәһсул вә бу сәбәбдән һәр акра көрә рента да енән хәтт үзрә арта биләр). Лакин ејни заманда да, бир-биринин ардынча ејни бир торпаға едилән капитал сәрфинин хејли һиссәсинин чох мүнбит торпаглара дүшдүјүнә бахмаjараг, һәмин капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалыр. Әкәр бир нөгтеjи-нәзәрдән — мәһсулун мигдары вә истеһсал гиjмәти нөгтеjи-нәзәриндән — бахылса, әмәjин мәһсулдарлығы jүксәлмишдир. Дикәр нөгтеjи-нәзәрдән исә, әмәjин мәһсулдарлығы азалмышдыр, чүнки ејни торпагда мүхтәлиф капитал сәрфи үчүн һәр акра көрә әлавә мәнфәәт нормасы вә әлавә мәһсул азалмышдыр.

Далбадал капитал сәрфи мәһсулдарлығынын азалдығы шәраитдә II дифференсиал рента истеһсал гиjмәтинин артмасы илә вә мәһсулдарлығын мүтләг мә'нада азалмасы илә jалныз о һалда һөкмән әлагәдар оларды ки, һәмин капитал сәрфи jалныз пис торпаг олан *A* торпагда оладjы. Әкәр $2^1/_2$ ф. стерлинг капитал сәрф едилмәклә 3 ф. стерлинглик истеһсал гиjмәтилә 1 квартер мәһсул верән *A* категориjалы торпағын һәр акры сонра даһа $2^1/_2$ ф. ст. сәрф едилдикдә, jә'ни чәми 5 ф. ст. сәрф едилдикдә үмумиjjәтлә jалныз $1^1/_2$ квартер верирсә, онда һәмин $1^1/_2$ квартерин истеһсал гиjмәти $= 6$ ф. ст., демәли, бир квартеринки $= 4$ ф. ст. олачагдыр. Капитал сәрфинин артдығы шәраитдә мәһсулдарлығын һәр чүр азалмасы бурада һәр акра көрә мәһсулун нисби азалмасы демәк оларды, һалбуки jахшы сорт торпагларда мәһсулдарлығын бу чүр азалмасы jалныз артыг әлавә мәһсулун азалмасыдыр.

Лакин ишин тәбиәти беләдир ки, интенсив бечәрмә, jә'ни ејни бир торпаға далбадал капитал сәрфи башлыча олараг вә jа хеј-

ли артыг дәрәчәдә адәтән јахшы сорт торпагларда инкишаф едир. (Биз бурада о әсаслы јахшылашдырмалардан бәһс етмирик ки, онларын васитәсилә јарарсыз торпаглар јарарлы торпаға чеврилир.) Буна көрә дә далбадал капитал сәрфи мәһсулдарлығынын азалмасы әсасән јухарыдакы гајдада тә'сир көстәрмәлидир. Бу һалда она көрә јахшы торпаг көтүрүлүр ки, она сәрф едилмиш капиталдан хејир көтүрүләчәјинә ән чох үмид верир, чүнки бу торпагда ән чох мигдарда тәбии мүнбитлик үнсүрләри вардыр ки, бунлардан да јалныз истифадә етмәк галыр.

Тахыл ганунлары ләғв едилдикдән сонра Инкилтәрәдә әкин даһа артыг интенсивләшдикдә, әвәлләр буғда әкилән бир чох торпаглардан башга мәгсәдләр үчүн истифадә едилди, јә'ни бу торпаглар отлаглара чеврилди; буғда әкилмәси үчүн ән чох әлверишли олан кениш мүнбит торпаг саһәләриндә исә, әксинә, дренаж апарылды вә бунлар башга үсулла јахшылашдырылды; буғда әкилмәси үчүн тәтбиг едилән капитал даһа дар бир саһәдә тәмәркүзләшдирилмиш олду.

Бу һалда, — јахшы торпағын вердији ән чох мигдар әлавә мәһсулла рента кәтирмәјән *A* торпағын мәһсулунун мигдары арасында ола биләчәк бүтүн әлавә нормалар бурада, һәр акрдан көтүрүлән әлавә мәһсулун нисби артмасына дејил, мүтләг артмасына мүвафигдир, — јени әмәлә кәлмиш әлавә мәнфәәт (потенсиал рента) габагкы орта мәнфәәтин рентаја чеврилмиш һиссәсини (мәһсулун габагда орта мәнфәәти тәмсил едән һиссәсини) дејил, артыг әлавә мәнфәәти тәмсил едир ки, бу да һәмин формадан рентаја чеврилир.

Әксинә, әкәр тахыла тәләб о гәдәр артсајды ки, базар гијмәти *A* торпагдакы истеһсал гијмәтиндән јүксәк олсун, бу сәбәбдән дә *A, B* торпаглардан вә ја башга категоријалы бир торпагдан кәлән әлавә мәһсулу 3 ф. стерлингдән анчаг јүксәк бир гијмәтлә әлдә етмәк мүмкүн олсун, — јалныз бу һалда *A, B, C, D* категоријалы торпагларын һәр һансы бириндә әлавә капитал сәрфи нәтичәсиндәки мәһсулун азалмасы истеһсал гијмәтинин вә тәнзимедичи базар гијмәтинин јүксәлмәси илә әлагәдар оларды. Белә бир вәзијјәт нисбәтән узун мүддәт үчүн гәрарлашмыш олдугда вә әлавә *A* торпағын (һәр һалда *A* кејфијјәтли торпағын) әкилмәсинә сәбәб олмадыгда, үмумијјәтлә дә һеч бир башга тә'сир учуз тәклиф јаранмасына сәбәб олмадыгда, дикәр шәртләр ејни олараг галмагла, әмәк һаггы чөрәјин баһалашмасы нәтичәсиндә јүксәләрди вә буна мүвафиг сурәтдә мәнфәәт нормасы азаларды. Бу һалда белә бир чәһәтин фәрги олмазды ки, артмыш тәләб *A* торпагдан пис кејфијјәтли торпағын бечәрилмәјә чәлб едилмәси јолу илә ми, јохса дөрд сорт торпағын һәр һансы бириндә әлавә капитал сәрф едилмәси јолу илә өдәниләчәкдир. Мәнфәәт нормасынын азалмасы илә әлагәдар олараг дифференсиал рента јүксәлмәјә башларды.

Тәкчә бир һал вардыр ки, әкилмәкдә олан торпаглара әлавә гојулан капиталларын мәһсулдарлығынын азалмасы истеһсал гиіјмәтинин јүксәлмәсинә, мәнфәәт нормасынын азалмасына вә даһа јүксәк дифференсиал рента әмәлә кәлмәсинә сәбәб ола биләр, — чүнки бу шәраитдә дифференсиал рента, базар гијмәтини инди *А* торпагдан даһа пис бир торпағын тәнзим етмәјә башлајачағы бир шәраитдәкинин тамамилә ејни олараг, бүтүн торпаг нөвләриндә јүксәләрди, — бу һалы Рикардо јеканә бир һала, нормал бир һала чевирир вә II дифференсиал рентанын бүтүн әмәлә кәлмәсини бу бир һалдан ибарәт һесаб едир.

Бу һәгигәтдә дә о һалда белә оларды ки, јалныз *А* сортлу торпаг бечәриләјди вә бу торпагда далбадал капитал сәрфи мәһсулун нисби артмасы илә бирләшмәјәјди.

Беләликлә бурада, II дифференсиал рента шәраитиндә I дифференсиал рента тамамилә хатирдән чыхыр.

Бир һал вардыр ки, әкилмәкдә олан торпаглардан көтүрүлән мәһсулун тәклифи кифајәт етмир, буна көрә дә, та јени, әлавә пис торпаглар әкилмәјә башлајана гәдәр вә ја мүхтәлиф категоријалы торпагларда сәрф едилмиш әлавә капиталын бүтүн мәһсулуну о вахтадәк мөвчуд олан истеһсал гијмәтиндән даһа јүксәк гијмәтә сатмаг мүмкүн олана гәдәр узун бир мүддәт әрзиндә базар гијмәти истеһсал гијмәтиндән јүксәк олур, — бу һал истисна олмагла, әлавә капиталларын мәһсулдарлығынын нисби азалмасы тәнзимедичи истеһсал гијмәтинә вә мәнфәәт нормасына тохунмур. Үмумијјәтлә дедикдә исә, ашағыдакы даһа үч һал ола биләр:

а) Әкәр һәр һансы бир торпаг нөвүнә: *А, В, С, D* торпаға сәрф едилмиш әлавә капитал јалныз *А* торпагдакы истеһсал гијмәтилә мүәјјән олунан мәнфәәт нормасы верирсә, онда бунун сајәсиндә әлавә мәнфәәт, демәли, һәмчинин һеч бир рента әмәлә кәлмир, — әлавә бир *А* торпаг бечәрилмәјә башланмыш олдугда әмәлә кәлмәдији кими, там ејнилә бурада да әмәлә кәлмир.

b) Әкәр әлавә капитал даһа артыг мигдарда мәһсул кәтирсә, онда өзлүјүндә ајдындыр ки, тәнзимедичи гијмәт әввәлки кими галдыгда, јени әлавә мәнфәәт (потенсиал рента) әмәлә кәлир. Тәнзимедичи гијмәт һеч дә һәмишә әввәлки кими галмыр, мәһз о һалда галмыр ки, бу әлавә истеһсал *А* торпағы бечәрилән торпаглар сырасындан, бунунла да бирликдә һабелә рәгабәт едән торпаг сортлары сырасындан чыхарсын. Бу һалда тәнзимедичи истеһсал гијмәти дүшүр. Әкәр бунунла әлагәдар олараг әмәк һаггы азалсајды вә ја учуз бир мәһсул сабит капиталын үнсүрү олараг һәмин капиталын тәркибинә дахил олсајды, онда мәнфәәт нормасы јүксәлмиш оларды. Әкәр әлавә капиталларын јүксәк мәһсулдарлығы јахшы сорт *С* вә *D* торпагларда әмәлә кәлсәјди, артмыш әлавә мәнфәәт (демәли, һабелә артмыш рента) јаранмасы-

нын ашағы дүшмүш гијмәтлә вә јүксәлмиш мәнфәәт нормасы илә нә дәрәчәдә бирләшәчәји јени гојулмуш капиталларын јалныз мәһсулдарлығынын јүксәлмәси дәрәчәсиндән вә бу капиталларын күтләсиндән асылы оларды. Мәнфәәт нормасы исә әмәк һаггы ашағы салынмадыгда да, сабит капитал үнсүрләринин учузлашмасы нәтичәсиндә јүксәлә биләр.

c) Әкәр әлавә капитал сәрфи кетдикчә азалан мигдарда әлавә мәнфәәт верирсә, лакин буна бахмајараг һәмин мәсрәфин мәһсулу *A* торпагда сәрф едилмиш ејни мигдар капиталын мәһсулуна нисбәтән јенә дә артыг олурса, онда артмыш олан тәклиф *A* торпағы бечәрилән торпаглар сырасындан чыхартмадыгда, һәр чүр шәраитдә јени әлавә мәнфәәт әмәлә кәлир ки, бу ејни заманда *D, C, B, A* торпагларда баш верә биләр. Әксинә, әкәр пис торпаг олан *A* торпаг бечәрилмәдән кәнар едиләрсә, онда тәнзимедичи истеһсал гијмәти дүшәр, беләликлә дә, пулла ифадә олунан әлавә мәнфәәтин, демәли, дифференсиал рентанын да јүксәлмәси вә ја дүшмәси әлавә мәнфәәт тәшкил едән квартерләрин артмыш гәдәри илә 1 квартерин азалмыш гијмәти арасындакы нисбәтдән асылыдыр. Лакин һәр һалда бурада белә бир мараглы вәзијјәт ашкара чыхыр ки, далбадал капитал сәрфиндән көтүрүлән әлавә мәнфәәт азалдыгда истеһсал гијмәти, илк нәзәрдә тәсәввүр олундуғу үзрә һөкмән јүксәлмәли олдуғу һалда, азала биләр.

Кетдикчә даһа аз әлавә мәһсул верән бу әлавә капитал сәрфи мәһз белә бир һала бәнзәјир ки, өз мүнбитлији чәһәтчә *A* илә *B*, *B* илә *C*, *C* илә *D* арасында дуран торпагларда, мисал үчүн, һәрәси $2^1/_2$ ф. стерлингдән ибарәт дөрд јени мүстәгил капитал сәрф едилсин вә бунлар мүвафиг сурәтдә $1^1/_2$, $2^1/_3$, $2^2/_3$ вә 3 квартер мәһсул версин. Әлавә мәнфәәт нормасы ејни мигдар јахшы торпагда ејни мигдар капитал сәрфинин вердијинә нисбәтән азалмыш олардыса да, һәмин торпаг сортларынын һамысында, дөрд әлавә капиталын һамысы үчүн әлавә мәнфәәтләр, потенсиал ренталар әмәлә кәләрди. Һәм дә бурада һәмин дөрд капиталын *D* вә и. а. торпағамы гојулдуғунун вә ја *D* илә *A* арасында бөлүндүјүнүн әсла фәрги олмазды.

Инди биз дифференсиал рентанын ики формасы арасындакы мүһүм фәргә јанашырыг.

I дифференсиал рентадан бәһс олундугда, бурада истеһсал гијмәти вә фәргләр дәјишилмәз галдығы һалда, рентанын үмуми мәбләғи илә бирликдә һәр акра көрә орта рента вә ја капитала көрә орта рента нормасы јүксәлә биләр. Лакин орта — анчаг абстраксијадыр. Акра вә ја капитала көрә рентанын һәгиги сәвијјәси бурада әввәлки кими галыр.

Әксинә, сәрф едилмиш капитала көрә һесабланан рента нормасы әввәлки кими галырса да, акр һесабы илә рентанын сәвијјәси габагкы шәраитдә јүксәлә биләр.

Фәрз едәк ки, *A, B, C, D* торпаг нөвләринин һәр бириндә $2^1/_2$ ф. ст. дејил, 5 ф. ст., јә'ни үмумијјәтлә 10 ф. ст. әвәзинә 20 ф. ст. капитал сәрф едилмәк нәтичәсиндә истеһсал ики гат артыр, амма нисби мүнбитлик әввәлки кими галыр. Бу тамамилә она бәнзәрди ки, һәмин торпаг сортларынын һәр бириндән 1 акр әвәзинә 2 акр бечәрилсин, хәрчләр исә јенә әввәлки кими галсын. Мәнфәәт нормасы, һабелә онун әлавә мәнфәәтә вә ја рентаја нисбәти дә дәјишилмәзди. Әкәр *A* инди 2 квартер, *B* — 4, *C* — 6, *D* — 8 квартер вермәјә башласа да, истеһсал гијмәти габагкы кими јенә һәр квартерә 3 ф. стерлинг оларды, чүнки бу артым әввәлки капитал мәсрәфи шәраитиндә мүнбитлијин ики гат артмасындан дејил, капиталын ики гат артмасы шәраитиндә әввәлки нисби мүнбитликдән доғмушдур. *A* торпағын кечмишдә вердији 1 квартер 3 ф. стерлинг дәјәриндә олдуғу кими, инди бу 2 квартер 6 ф. ст. дәјәриндә оларды. Дөрд нөв торпағын һамысында мәнфәәт ики гат артмыш оларды, амма јалныз она көрә артмыш оларды ки, сәрф едилән капитал ики гат артмышдыр. Лакин рента ики гат артмыш оларды, ејни нисбәтдә чохаларды; рента *B* үчүн 1 квартер әвәзинә 2 квартер, *C* үчүн 2 квартер әвәзинә 4 квартер, *D* үчүн 3 квартер әвәзинә 6 квартер тәшкил едәрди вә буна мүвафиг олараг *B, C, D* үчүн пул рентасы 6 ф. ст., 12 ф. ст. вә 18 ф. ст. оларды. Һәр акра көрә мәһсул кими, акра көрә пул рентасы да, демәли, торпағын гијмәти дә, — һәмин пул рентасы исә торпағын гијмәтиндә капиталлашыр,—ики гат артмыш оларды. Бу һесаба көрә тахыл рентасы вә пул рентасы, демәли, торпағын гијмәти дә јүксәлир, чүнки торпағын өлчү мигјасы, акр, сабит кәмијјәтли торпаг саһәсидир. Сәрф едилмиш капитала нисбәтлә көтүрүлән рента нормасы олмаг е'тибарилә рентанын нисби јүксәклијиндә исә, әксинә, һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмишдир. 36 мигдарында үмуми рента мәбләғинин сәрф едилән 20 мигдарында капитала нисбәти, 18 мигдарында үмуми рента мәбләғинин сәрф едилән 10 мигдарында капитала нисбәти кимидир. Бу фикир, торпағын һәр нөвүндән алынан пул рентасынын һәмин торпаға гојулмуш капитала нисбәтинә дә аиддир; мәсәлән, *C* торпагдан алынан 12 ф. ст. рентанын 5 ф. ст. капитала нисбәти, кечмишдә 6 ф. ст. рентанын $2^1/_2$ ф. ст. капитала олан нисбәти кимидир. Бу һалда, сәрф едилмиш капиталлар арасында јени фәргләр әмәлә кәлмир, лакин јени әлавә мәнфәәтләр әмәлә кәлир, сәбәби дә јалныз одур ки, әлавә капитал рента кәтирән торпаглардан биринә вә ја бүтүн торпаглара гојулур вә өз кәмијјәтинә пропорсионал олараг кечмишдәки мәһсулу верир. Әкәр ики гат капитал сәрфи, мисал үчүн јалныз *C* торпаға гојулмуш олсајды, онда *C, B* вә *D* арасындакы дифференсиал рента капитала нисбәтән јенә әввәлки кими галарды, чүнки *C* торпагдан алынмыш рентанын күтләси ики гат артмыш олсајды да, сәрф едилмиш капитал да ики гат артарды.

Бурадан көрүнүр ки, истеһсал гиjмәти, мәнфәәт нормасы вә фәргләр дәjишилмәз галдыгда (бу сәбәбдән исә, капитала нисбәтән көтүрүлән әлавә мәнфәәтин вә jа рентанын нормасы да дәjишилмәз галдыгда), һәр акра көрә алынан мәһсулла вә пулла ифадә олунан рентанын jүксәклиjи, демәли, торпағын гиjмәти дә арта биләр.

Еjни һал әлавә мәнфәәтин, демәли, һабелә рентанын нормалары азалдығы шәраитдә, jә'ни һәлә дә рента вермәкдә олан әлавә капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалдығы шәраитдә дә баш верә биләр. Әкәр $2^1/_2$ ф. стерлинглик капиталын тәкрар сәрфи ики гат мәһсул вермәсәjди, *B* торпагда исә jалныз $3^1/_2$ квартер, *C* торпагда 5 квартер вә *D* торпагда 7* квартер алынсаjды, онда *B* торпагда $2^1/_2$ ф. стерлинглик капиталын тәкрар сәрфи үчүн диференсиал рента 1 квартер әвәзинә jалныз $^1/_2$ квартер, *C* торпагда 2 квартер әвәзинә 1 квартер вә *D* торпагда 3 квартер әвәзинә 2 квартер оларды. Һәр ики далбадал капитал сәрфи үчүн рента илә капитал арасындакы нисбәт ашағыдакы кими оларды:

	Биринчи мәсрәф		Икинчи мәсрәф	
B:	рента 3 ф. ст.,	капитал $2^1/_2$ ф. ст.	Рента $1^1/_2$ ф. ст.,	капитал $2^1/_2$ ф. ст.
C:	» 6 » »	» $2^1/_2$ » »	» 3 » »	» $2^1/_2$ » »
D:	» 9 » »	» $2^1/_2$ » »	» 6 » »	» $2^1/_2$ » »

Капиталын нисби мәһсулдарлығы нормасынын, демәли, һәмчинин капитала нисбәтлә көтүрүлән әлавә мәнфәәт нормасынын бу чүр ашағы дүшмәсинә бахмаjараг, тахыл вә пул рентасы jүксәлиб *B* үчүн 1 квартердән $1^1/_2$ квартерә (3 ф. стерлингдән $4^1/_2$ ф. стерлингә), *C* үчүн 2 квартердән 3 квартерә (6 ф. стерлингдән 9 ф. стерлингә) вә *D* үчүн 3 квартердән 5 квартерә (9 ф. стерлингдән 15 ф. стерлингә) чатарды. Бу һалда, *A* торпаға гоjулмуш капитала нисбәтән көтүрүлдүкдә әлавә капиталлар үчүн фәргләр азаларды, истеһсал гиjмәти әввәлки кими галарды, лакин һәр акра көрә рента, демәли, торпағын һәр акрынын гиjмәти дә артмыш оларды.

Инди, өзү үчүн әсас олараг I диференсиал рентанын мөвчуд олмасыны фәрз едән II диференсиал рентанын комбинасиjаларына кәлдикдә, һәмин комбинасиjалар ашағыдакылардан ибарәтдир.

---

* 1894-чү ил нәшриндә — 6 квартер — jазылмышдыр. *Ред.*

ГЫРХ БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

II ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА. — БИРИНЧИ ҺАЛ: САБИТ ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИ.

Бу шәрт фәрз едир ки, базар гијмәтини јенә әввәлки кими ән пис торпаг олан *A* торпаға гојулмуш капитал тәнзим едир.

I. Әкәр рента кәтирән һәр һансы бир торпаға гојулмуш әлавә капитал јалныз, *A* торпаға гојулмуш ејни мигдар капиталын истеһсал етдији гәдәр истеһсал едирсә, јә'ни әкәр тәнзимедичи истеһсал гијмәти шәраитиндә һәмин әлавә капитал јалныз орта мәнфәәт кәтирирсә вә, беләликлә, һеч бир әлавә мәнфәәт вермирсә, онда һәмин капиталын рентаја көстәрдији тә'сир сыфра бәрабәрдир. Һәр шеј олдуғу кими галыр. Бу она бәнзәр ки, *A* кејфијјәтиндә, ән пис торпаг кејфијјәтиндә вә истәнилдији мигдарда акрлар инди бечәрилмәкдә олан торпаг саһәсинә гатылсын.

II. Әлавә капиталлар бүтүн нөвләрдән олан торпагларда һәмин капиталларын кәмијјәтинә пропорсионал мигдарда әлавә мәһсул истеһсал едир, јә'ни һәр нөв торпағын спесифик мүнбитлијиндән асылы олараг истеһсал әлавә капиталын кәмијјәтинә мүвафиг өлчүдә артыр. XXXIX фәсилдә биз ашағыдакы I чәдвәли башланғыч нөгтәси олараг көтүрмүшдүк:

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вәсул ф. ст.	Рента: квартер	Рента: ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	3	6	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	3	3	9	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	4	3	12	3	9	360%*
Јекуну.	4	10	—	12	10	—	30	6	18	—

* 1894-чү ил нәшриндә мүвафиг сурәтдә 12%, 24%, 36% — јазылмышдыр. *Ред.*

Инди һәмин чәдвәлдән бу алыныр:

II чәдвәл

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиј-мәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфәәт нормасы
								квар-тер	ф. ст	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20	—	—	20	—	60	12	36	—

Бу һалда һеч дә торпаг сортларындан һәр биринә, чәдвәлдә олдуғу кими, ики гат мигдарда капитал гојулмасына лүзум јохдур. Әкәр рента кәтирән анчаг бир категорија вә ја бир нечә категорија торпагда һәр һансы бир пропорсијада әлавә капитал сәрф едилмишсә, јенә дә һәмин ганун јериндә галыр. Анчаг кәрәк бүтүн бу торпагларда истеһсал капиталын артдығы нисбәтдә артсын. Бурада рента јалныз, торпаға сәрф едилмиш капиталын артмасы сајәсиндә вә бу артыма мүвафиг өлчүдә јүксәлир. Мәһсулун вә рентанын белә артмасы — сәрф едилмиш капитал артдығына көрә јаранан вә она пропорсионал олан бу артма — нә мәһсулун мигдары чәһәтчә, нә дә рентанын кәмијјәти чәһәтчә әсла белә бир һалдан фәргләнмир ки, кејфијјәтчә бәрабәр олуб рента кәтирән һәмин торпагларын бечәрилән саһәси артыр вә кечмишдә ејни кејфијјәтли торпаг саһәләринин бечәрилмәсинә сәрф едилдији мигдарда капитал сәрф едилмәклә бечәрилмәјә башланыр. Һәр акра сәрф едилән $2^1/_2$ ф. ст. мигдарындакы әлавә капитал *B, C* вә *D* торпагларын икинчи акрларына сәрф едилмиш олсајды, мәсәлән, II чәдвәлдә тәсвир едилмиш һалда алынан нәтичә тамамилә ејни оларды.

Сонра, бу мисал капиталын һәр һансы даһа мәһсулдар шәкилдә тәтбиг олунмасыны фәрз етмир, о јалныз ејни саһәјә вә о заман гәдәрки ејни нәтичәләри верән даһа артыг капитал тәтбигини фәрз едир.

Бурада бүтүн нисби кәмијјәтләр олдуғу кими галыр. Әлбәттә, нисби фәргләр дејил, халис арифметик фәргләр нәзәрдән кечирилсә мә'лум олар ки, мүхтәлиф нөв торпаглардан алынан диференсиал рента дәјишилә биләр. Мәсәлән, фәрз едәк ки, әлавә капитал јалныз *B* вә *D* торпаглара гојулмушдур. Бу һалда *D* илә *A* арасындакы фәрг = 7 квартердир; кечмишдә бу фәрг = 3 иди;

B илә *A* арасында = 3 квартердир; кечмишдә = 1 иди; *C* илә *B* арасында = — 1-дир; кечмишдә = + 1 иди вә и. а. Лакин I дифференсиал рента шәраитиндә һәллędичи әһәмиjjәти олан һәмин арифметик фәргин, — зира I дифференсиал рентада, гоjулмуш капиталын мигдары бәрабәр олмагла мәһсулдарлыгдакы фәрг ифадә олунур, — бу һалда әсла һеч бир әһәмиjjәти jохдур, чүнки бу jалныз, мүхтәлиф әлавә капиталлар гоjулуб гоjулмасынын нәтичәсидир, һәм дә мүхтәлиф торпаг саһәләриндә капиталын һәр бир бәрабәр һиссәси үчүн фәрг дәjишилмир.

III. Әлавә капиталлар артыг мәһсул jарадыр, буна көрә дә әлавә мәнфәәтләр верир, лакин азалмагда олан норма үзрә верир, өзләринин артмасына пропорсионал сурәтдә вермир.

III ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента квартер	Рента ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
A . . .	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2+1^1/_2=3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3+2=5$	3	15	3	9	180%
D . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4+3^1/_2=7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
	—	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17	—	51	10	30	—

Бу үчүнчү фәрзиjjәдә jенә фәрги jохдур ки, икинчи әлавә капитал мәсрәфләри мүхтәлиф нөв торпаглара бәрабәр вә jа гејри-бәрабәр өлчүдә дүшүрмү, jа jох; әлавә мәнфәәт истеһсалы бәрабәрми, jохса гејри-бәрабәр нисбәтләрдә азалыр; әлавә капитал рента кәтирән еjни бир торпаг сортунамы гоjулур, jохса рента кәтирән мүхтәлиф кеjфиjjәтли торпаглар арасында бәрабәр вә jа гејри-бәрабәр өлчүдә бөлүнүр. Бизим изаһ етдиjимиз ганун үчүн бүтүн буларын һеч бир әһәмиjjәти jохдур. Бизим jеканә фәрз етдиjимиз бундан ибарәтдир ки, рента кәтирән һәр һансы нөв торпаға гоjулмуш әлавә капитал әлавә мәнфәәт верир, амма капиталын артмасы дәрәчәсинә нисбәтән азалан пропорсиjаларда верир. Бу азалма гаршымызда дуран чәдвәлдәки мисалларда, ән jахшы *D* торпагдакы биринчи капитал сәрфинин мәһсулу олан 4 квартер = 12 ф. ст. илә ән пис *A* торпагдакы еjни мигдар капитал сәрфинин мәһсулу олан 1 квартер = 3 ф. ст. арасында олур. I капитал сәрфиндә jахшы торпағын мәһсулу, далбадал едилән капитал сәрфинин кетдикчә азалан мәһсулдарлығы шәраитиндә

рента кәтирән һәр һансы нөв торпагларда далбадал капитал сәрфиндән әлдә едилән мәһсулун максимум һәддини тәшкил едир, бәрабәр капитал сәрфи шәраитиндә рента кәтирмәјән, һеч бир әлавә мәнфәәт вермәјән ән пис A торпағын мәһсулу исә минимал һәддини тәшкил едир. Әкәр II фәрзијјә елә бир һалы нәзәрдә тутурса ки, јахшы нөвләрдән олан бәрабәр кејфијјәтли јени торпаг саһәләри бечәрилән торпаг саһәсинә гатылыр вә бечәрилмиш һәр һансы бир нөв торпағын гәдәри артыр, онда III фәрзијјә елә бир һалы нәзәрдә тутур ки, әлавә торпаг саһәләри бечәрилир вә бунларын мүхтәлиф мүнбитлик дәрәчәләри D илә A арасында, јахшы торпағын мүнбитлији илә пис торпағын мүнбитлији арасында бөлүнүр. Әкәр далбадал капитал сәрфи јалныз D торпаға гојулурса, онда бу мәсрәфләр D илә A арасында мөвчуд олан фәргләри, сонра D илә C арасындакы фәргләри, һабелә D илә B арасындакы фәргләри әһатә едә биләр. Бу капитал сәрфинин һамысы C торпаға гојулдугда исә, бунлар јалныз C илә A вә ја B арасындакы фәргләри әһатә едә биләр; B торпаға гојулдугда јалныз B илә A арасындакы фәргләри әһатә едә биләр.

Лакин ганун беләдир: бүтүн бу нөвләрдән олан торпагларда рента, гојулмуш әлавә капитала пропорсионал сурәтдә артмаса да, мүтләг сурәтдә артыр.

Әлавә мәнфәәт нормасы һәм әлавә капитала нисбәтән, һәм дә торпаға гојулмуш бүтүн капитала нисбәтән азалыр; лакин әлавә мәнфәәтин мүтләг кәмијјәти артыр, ејнилә нечә ки, умумијјәтлә капитала көрә мәнфәәт нормасынын азалмасы чох һалда мәнфәәтин мүтләг күтләсинин артмасы илә бирликдә баш верир. Мәсәлән, B торпаға гојулмуш капиталдан әлдә едилән әлавә мәнфәәтин орта нормасы капитал үчүн $= 90\%$-дир, һалбуки биринчи капитал сәрфиндә $= 120\%$ иди. Лакин мәчму әлавә мәнфәәт 1 квартердән артыб $1^1/_2$ квартер вә 3 ф. стерлингдән артыб $4^1/_2$ ф. ст. олур. Аванс едилмиш капиталын ики гат артмыш мигдарына нисбәтлә дејил, өзлүјүндә көтүрүлән бүтүн рента мүтләг мә'нада артыр. Бурада мүхтәлиф торпаг сортларынын ренталары арасындакы фәргләр вә бунларын бир-биринә нисбәти дәјишилә биләр; лакин фәргләрин бу дәјишилмәси ренталардан биринин дикәринә нисбәтән артмасынын сәбәби дејил, нәтичәсидир.

IV. Әкәр јахшы торпагларда әлавә капитал сәрфи әввәлдәки мәсрәфләрдән чохлу мигдар мәһсул верирсә, — бу һал әлавә тәһлил тәләб етмир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, белә фәрз едилдикдә һәр акрдан алынан ренталар јүксәлир, һәм дә һәр һансы бир торпаг категоријасына сәрф едилмиш әлавә капитала нисбәтән даһа артыг бир пропорсијада јүксәлир. Бу һалда әлавә капитал сәрфи јахшылашдырма илә бирләшир. Бураја о һаллар да аиддир ки, аз мигдар әлавә капитал сәрфи, чох мигдарда әввәлки

әлавә капитал сәрфи гәдәр вә ја ондан артыг тә'сир көстәрир. Бу һал габагкы һалын һеч дә там ејни дејилдир, һәм дә бунларын арасындакы фәргин бүтүн капитал сәрфиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әкәр, мисал үчүн, 100 ваһид 10 ваһид мәнфәәт верирсә, мүәјјән формада тәтбиг едилән 200 ваһид дә 40 ваһид мәнфәәт верирсә, онда мәнфәәт 10%-дән артыб 20% олур, она көрә дә бу она бәнзәр ки, даһа сәмәрәли формада тәтбиг едилдикдә 50 ваһид 5 әвәзинә 10 верәрди. Биз бурада белә фәрз едирик ки, мәнфәәтин артмасы мәһсулун мүвафиг сурәтдә артмасы илә әлагәдардыр. Лакин фәрг ондадыр ки, бир һалда мән капиталы ики гат артырмалыјам, дикәр һалда исә, габагкы капиталла мән ики гат нәтичә әлдә едирәм. Белә бир чәһәтин һеч дә фәрги јох дејилдир ки, мән: 1) габагкы мәһсулу габагкы мигдар чанлы әмәјин вә маддиләшмиш әмәјин јарысы иләми истеһсал едирәм, јохса 2) габагкы мигдар әмәклә ики гат мәһсул истеһсал едирәм, јохса 3) ики гат артыг әмәклә дөрд гат мәһсул истеһсал едирәм. Биринчи һалда әмәк — чанлы формада вә ја маддиләшмиш формада — сәрбәстләшир вә һәр һансы бир башга шәкилдә тәтбиг едилә биләр; әмәкдән вә капиталдан истифадә етмәк имканы артыр. Капиталын (вә әмәјин) сәрбәстләшмәси өзлүјүндә сәрвәтин артмасыдыр; бу сәрбәстләшмә тамамилә елә тә'сир көстәрир ки, елә бил һәмин әлавә капитал јығым васитәсилә әлдә едилмишдир, лакин сәрбәстләшмә јығым әмәјинә гәнаәт едир.

Фәрз едәк ки, 100 мигдарында капитал 10 метр мәһсул истеһсал етмишдир. 100-дә һәм сабит капитал, һәм дә чанлы әмәк вә мәнфәәт вардыр. Беләликлә һәр метр 10 дәјәриндәдир. Инди әкәр һәмин 100 мигдарында капиталын васитәсилә мән 20 метр истеһсал едә билирәмсә, демәли, һәр метр 5 дәјәриндә олачагдыр. Әксинә, әкәр мән 50 мигдарында капиталла 10 метр истеһсал едә билирәмсә, онда јенә һәр метр 5 дәјәриндә олачагдыр, һәм дә, әкәр габагкы әмтәә тәклифи кифајәтдирсә, онда 50 мигдарында капитал сәрбәстләшир. Әкәр 40 метр истеһсал етмәк үчүн мән 200 мигдарында капитал сәрф етмәлијәмсә, онда јенә һәр метр 5 дәјәриндә олачагдыр. Аванс едилмиш капитала пропорсионал олан мәһсул күтләси бурада бир фәрг дујмаға имкан вермәдији кими дәјәрин, һәмчинин гијмәтин мүәјјән едилмәси дә буна имкан вермир. Лакин биринчи һалда әлавә капитала гәнаәт олунур*, чүнки истеһсалы тәгрибән ики гат артырмаг лазым кәләрди; икинчи һалда капитал сәрбәстләшир**; үчүнчү һалда артыг мигдар мәһсул јалныз о шәртлә әлдә едилә биләр ки, аванс едилмиш капитал артсын, артыг мигдар мәһсулу габаг-

---

* 1894-чү ил нәшриндә јазылмышдыр: «капитал сәрбәстләшир». *Ред.*
** Јенә орада јазылмышдыр: «әлавә капитала гәнаәт едилир». *Ред.*

кы мәһсулдар гүввә шәраитиндә һазырламаг лазым кәлдикдә тәләб едилдији пропорсијада олмаса да, һәр һалда артсын. (I бөлмәјә аиддир.)

Капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән, изафи дәјәри артырмаг чәһәтчә дејил, истеһсал хәрчләрини азалтмаг чәһәтчә, — хәрчләрин, һәтта изафи дәјәр јарадан үнсүрә, јә'ни әмәјә едилән хәрчләрин азалдылмасы исә, тәнзимедичи гијмәт габагкы кими галдығы мүддәтдә капиталистә ејни хидмәти көстәрир вә капиталист үчүн мәнфәәт јарадыр, — сабит капитал тәтбиги һәмишә, дәјишән капитал тәтбигиндән учуздур. Һәгигәтдә бу, капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг сурәтдә кредитин инкишафыны вә борч капиталы боллуғуну фәрз едир. Бир тәрәфдән, әкәр 100 ф. ст. бир ил әрзиндә 5 фәһләнин мәһсулуну тәшкил едирсә, мән 100 ф. ст. әлавә сабит капитал тәтбиг етмиш олурам; дикәр тәрәфдән, 100 ф. ст.-дә дәјишән капитал шәклиндә тәтбиг едирәм. Әкәр изафи дәјәр нормасы = 100%-дирсә, онда 5 фәһләнин истеһсал етдији дәјәр = 200 ф. ст.; эксинә, 100 ф. стерлинглик сабит капиталын дәјәри = 100 ф. ст. вә фаиз дәрәчәси = 5% олдугда, капиталын дәјәри олмаг е'тибарилә һәмин дәјәр = 105 ф. стерлинг ола биләр. Ејни пул мәбләғләри, истеһсал үчүн сабит капитал дәјәри кими вә ја дәјишән капитал дәјәри кими аванс едилмәләриндән асылы олараг, — бунларын мәһсулу нәзәрдән кечирилсә, — сон дәрәчә мүхтәлиф дәјәрләри ифадә едир. Сонра, капиталистин нөгтеји-нәзәриндән, әмтәәләрин истеһсал хәрчләринә кәлдикдә, фәрг бир дә ондан ибарәтдир ки, бу 100 ф. стерлинглик сабит капиталдан, — бу мәбләғ әсас капитала гојулмушкән, — әмтәәнин дәјәринә јалныз ашынма дахил олур, һалбуки әмәк һаггына хәрчләнмиш олан 100 ф. ст. бүтүнлүклә бәрпа олунмалыдыр.

Колонистләрдә вә үмумијјәтлә, һеч капиталы олмајан, ја да јалныз јүксәк фаизлә капитал әлдә едә билән мүстәгил хырда истеһсалчыларда мәһсулун бир һиссәси, әмәк һаггына мүвафиг олан һиссәси онларын кәлирини тәшкил едир, һалбуки капиталистләр үчүн бу һиссә — капитал аванс едилмәсидир. Буна көрә дә хырда истеһсалчы һәмин әмәк сәрфинә әмәк мәһсулунун зәрури шәрти кими бахыр вә биринчи нөвбәдә мәһз бу әмәк мәһсулу нәзәрдә тутулур. Бу истеһсалчынын зәрури әмәкдән әлавә сәрф етдији артыг әмәјә кәлдикдә исә, бу артыг әмәк, әлбәттә, артыг мәһсулда реаллашыр; истеһсалчы бу артыг мәһсулу сата биләчәјинә вә ја шәхсән истеһлак едә биләчәјинә көрә һәмин мәһсула өзү үчүн һавајы баша кәлмиш бир мәһсул кими бахыр, чүнки бу мәһсулун мүгабилиндә о, маддиләшмиш әмәк вермәмишдир. О јалныз маддиләшмиш әмәјин хәрчләнмәсини сәрвәтин өзкәнинкиләшмәси һесаб едир. Тәбиидир ки, о мүмкүн гәдәр баһа сатмаға чалышыр; лакин буну дәјәриндән ашағы вә капита-

лист истеһсал гијмәтиндән ашағы сатмаг да онун үчүн һәлә јенә мәнфәәт әһәмијјәтинә маликдир, бу шәртлә ки, һәмин мәнфәәт габагчадан борч, ипотека вә и. а. шәклиндә хәрчләнмиш олмасын. Капиталистләр үчүн исә, әксинә, һәм дәјишән капитал, һәм дә сабит капитал сәрфи ејни дәрәчәдә капитал аванс едилмәсидир. Башга шәртләр ејни олдугда нисбәтән артыг мигдар сабит капитал аванс едилмәси истеһсал хәрчләрини азалдыр, һәмчинин һәгигәтдә әмтәәләрин дәјәрини дә азалдыр. Буна көрәдир ки, мәнфәәт јалныз изафи әмәкдән, демәли, јалныз дәјишән капиталын тәтбигиндән әмәлә кәлирсә дә, јенә ајрыча бир капиталистә елә көрүнә биләр ки, чанлы әмәк истеһсал гијмәтинин ән баһалы үнсүрүдүр вә һәр шејдән чох мәһз ону минимума ендирмәк лазымдыр. Бу јалныз белә бир һәгигәтин капиталистчәсинә тәһриф едилмиш формасыдыр ки, чанлы әмәјә нисбәтән даһа чох мигдарда кечмиш әмәк тәтбиг етмәк ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси вә ичтимаи сәрвәтин чохалмасы демәкдир. Рәгабәт нөгтеји-нәзәриндән һәр шеј белә сахта шәкилдә, белә кәлләси үстә чеврилмиш шәкилдә тәсәввүр олунур.

Истеһсал гијмәтләринин дәјишилмәз галмасы шәртилә әлавә капитал сәрфи јахшы торпагларда, јә’ни *B* торпагдан башламыш јухарыја доғру бүтүн торпагларда даими, артан вә ја азалан бир мәһсулдарлыгла тәтбиг едилә биләр. Бизим фәрз етдијимиз һалда *A* торпагда бу анчаг ја габагкы мәһсулдарлыг шәраитиндә мүмкүн оларды, — бурада исә торпаг јенә әввәлки кими рента вермир, — ја да мәһсулдарлығын артмасы шәртилә; бу һалда *A* торпаға гојулмуш капиталын бир һиссәси рента кәтирәрди, дикәри исә јох. Лакин, *A* торпагда мәһсулдар гүввәнин азалдығы фәрз едилдикдә бу мүмкүн олмазды, чүнки бу һалда истеһсал гијмәти ејни сәвијјәдә галмазды, јүксәлмиш оларды. Лакин бүтүн бу шәраитдә, јә’ни әлавә мәсрәфләрин вердији әлавә мәһсул истәр бу мәсрәфләрин кәмијјәтинә пропорсионал олсун, истәрсә бу пропорсијадан јухары, јахуд ашағы олсун, — буна көрә дә капитал артдығы һалда капитала көрә әлавә мәнфәәт нормасы истәр әввәлки кими галсын, јахуд јүксәлсин вә ја дүшсүн, — һәр акрдан көтүрүлән әлавә мәһсул вә буна мүвафиг олан әлавә мәнфәәт артыр, демәли, һәм тахыл шәклиндә, һәм дә пул шәклиндә рента да арта биләр. Акр һесабы илә көтүрүлдүкдә, садәчә әлавә мәнфәәт күтләсинин вә буна мүвафиг олараг рента күтләсинин артмасы, јә’ни мүәјјән бир сабит ваһид үчүн, демәли, бу һалда, һәр һансы мүәјјән бир мигдар, бир акр вә ја һектар торпаг үчүн көтүрүлән күтләнин артмасы бурада, артан бир пропорсија ифадәси алыр. Буна көрә дә һәмин шәраитдә һәр акрын рентасы садәчә, торпаға гојулмуш капиталын чохалмасы нәтичәсиндә артыр. Һәм дә бу һал истеһсал гијмәти дәјишилмәз галдығы шәраитдә баш верир, буна көрә дә, әксинә, әла-

вә капиталын мәһсулдарлығынын әввәлки гәдәрми галмасынын, јахуд азалмасынын, ја да артмасынын фәрги јохдур. Бу ахырынчы чәһәтләр һәр акра көрә рентанын артмасы һәчмини дәјишдирир, бу артма фактынын өзүнү исә дәјишдирмир. Бу — II диференсиал рентаја хас олан бир һалдыр вә ону I диференсиал рентадан фәргләндирир. Әкәр әлавә капитал сәрфи ејни бир торпагда бир-биринин ардынча, вахт е'тибарилә далбадал гәтбиг едилмәк дејил, мәкан е'тибарилә далбадал, бир-бирилә јанашы олараг мүвафиг кејфијјәтли јени әлавә торпаг саһәләриндә тәтбиг едилсәјди, онда рентанын үмуми күтләси артарды, һабелә, әввәлләр көстәрилмиш олдуғу кими, һәр акрын рентасынын јүксәклији дејил, бечәрилән бүтүн саһәнин орта рентасы артарды. Бүтүн истеһсалын вә әлавә мәһсулун күтләси вә дәјәри чәһәтдән нәтичә дәјишилмәз галдыгда, нисбәтән кичик торпаг саһәсиндә капиталын тәмәркүзләшмәси һәр акра көрә рентанын мигдарыны о һалда јүксәлдир ки, ејни капиталын бөјүк торпаг саһәсинә сәпәләнмәси, башга шәртләр ејни олдугда, белә бир тә'сир көстәрмәсин. Лакин капиталист истеһсал үсулу нә гәдәр чох инкишаф едирсә, ејни бир торпаг саһәсиндә капитал бир о гәдәр чох тәмәркүзләшир, демәли, бир акр һесабы илә рента бир о гәдәр чох јүксәлир. Беләликлә, әкәр биз ики елә өлкә көтүрсәк ки, бунларда истеһсал гијмәтләри бәрабәр олсун, мүхтәлиф торпаг сортлары арасындакы фәргләр бәрабәр олсун вә бунлара бәрабәр мигдарда капитал күтләси гојулмуш олсун, лакин бу капитал һәмин өлкәләрин бириндә башлыча олараг, мәһдуд бир торпаг саһәсиндә далбадал мәсрәфләр шәклиндә, дикәр өлкәдә исә бундан кениш саһәдә башлыча олараг бир-биринә јанашы мәсрәфләр шәклиндә гојулсун, — онда, бу өлкәләрин һәр икисиндә рентанын күтләси бәрабәр олачагдырса да, һәр акра көрә рента, бу сәбәбдән исә торпағын гијмәти дә һәмин өлкәләрин биринчисиндә јухары, икинчисиндә ашағы олачагдыр. Демәли, рентанын јүксәклијиндәки фәрги бурада мүхтәлиф нөв торпагларын тәбии мүнбитлијинин фәрги илә дејил вә сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә дејил, јалныз капиталын сәрф едилмәси үсулунун мүхтәлифлији илә изаһ етмәк олар.

Биз бурада әлавә мәһсулдан бәһс етдикдә һәмишә, мәһсулун әлавә мәнфәәти тәмсил едән мүвафиг һиссәси нәзәрдә тутулур. Үмумијјәтлә исә изафи мәһсул вә ја әлавә мәһсул дедикдә биз мәһсулун бүтүн изафи дәјәри тәмсил едән һиссәсини нәзәрдә тутуруг, тәк-тәк һалларда исә мәһсулун орта мәнфәәти тәмсил едән һиссәсини нәзәрдә тутуруг. Рента кәтирән капиталдан бәһс едилдији һалларда бу сөзә верилән спесифик мә'на, габагларда көстәрилмиш олдуғу кими, анлашылмазлыглара сәбәб олур.

ГЫРХ ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

II ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА. — ИКИНЧИ ҺАЛ: АШАҒЫ ДҮШӘН ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИ.

Әкәр әлавә капитал сәрфи мәһсулдарлыг нормасынын дәјишилмәз галдығы, азалдығы вә ја јүксәлдији шәраитдә баш верирсә, онда истеһсал гијмәти ашағы дүшә биләр.

I. Әлавә капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдыгда.

Беләликлә, бу һалда фәрз олунур ки, мүхтәлиф нөв торпагларда мәһсулун мигдары һәмин торпаглардан һәр биринин кејфијјәтинә мүвафиг сурәтдә, бунлара гојулан капиталын артдығы өлчүдә артыр. Бурада, торпаглар арасындакы фәргләр дәјишилмәз галдыгда, әлавә мәһсулун сәрф едилмиш капиталын артымына пропорсионал олараг артмасы фәрз олунур. Демәли, бу һал *А* торпагда, дифференсиал рентаја һәр чүр тә'сир едән әлавә капитал сәрфини истисна едир. *А* торпагда әлавә мәнфәәт нормасы = 0; демәли, әлавә мәнфәәт нормасы = 0 олараг галыр, чүнки биз фәрз етмишик ки, әлавә капиталын мәһсулдар гүввәси, бу сәбәбдән әлавә мәнфәәт нормасы да дәјишилмир.

Лакин тәнзимедичи истеһсал гијмәти бу шәраитдә јалныз ашағы дүшә биләр, чүнки *А* торпагдакы истеһсал гијмәтинин әвәзинә инди, кејфијјәтчә она ән јахын олан *B* торпагдакы, ја да *А* торпагдан јахшы олан үмумијјәтлә һәр һансы бир торпагдакы истеһсал гијмәти тәнзимедичи гијмәт олур; әкәр *C* торпагдакы истеһсал гијмәти тәнзимедичи гијмәтә чеврилсәјди, онда капитал *А* торпагдан вә ја һәтта *А* вә *B* торпаглардан чыхарыларды; беләликлә дә, *C* торпагдан пис олан торпағын һамысы буғда әкилән торпагларла даһа рәгабәт етмәзди. Һәмин фәрзијјәләр шәраитиндә бунун үчүн зәрури шәрт ондан ибарәтдир ки, әлавә капитал сәрфи сајәсиндә әлдә едилән әлавә мәһсул тәләбаты өдәсин вә беләликлә дә тәклифи өдәмәк үчүн пис торпаг олан *А* вә и. а. торпагдакы истеһсала даһа лүзум галмасын.

Беләликлә, мәсәлән, II чәдвәли көтүрәк, лакин ону елә дәјишдирәк ки, тәләбаты 20 квартер дејил, 18 квартер өдәсин. Бу

һалда *A* торпаг арадан чыхмыш оларды; *B**, онунла бирликдә исә 30 шиллингдән ибарәт истеһсал гиjмәти тәнзимедичи гиjмәт оларды. Онда дифференсиал рента ашағыдакы форманы алыр:

IV чәдвәл

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Бир квартерин сатыш гиjмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфәәт нормасы
								тахылла квартер	пулла ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Јекуну	3	15	3	18	18	—	27	6	9	—

Беләликлә, II чәдвәлә нисбәтән бүтүн рента 36 ф. стерлингдән 9 ф. стерлингә, тахылла исә 12 квартердән 6 квартерә енәрди; бүтүн истеһсал јалныз 2 квартер азалыб 20-дән 18-ә дүшәрди. Капитала көрә һесабланан әлавә мәнфәәт нормасы үч гат азалараг 180%-дән 60%-ә** енәрди. Демәли, бурада истеһсал гиjмәтинин дүшмәсинә мүвафиг олараг тахыл вә пул рентасы азалыр.

I чәдвәлә нисбәтән јалныз пул рентасы азалмыш олур. Тахыл рентасы һәр ики һалда 6 квартердир, лакин тәкчә бир һалда = 18 ф. ст., дикәр һалда исә = 9 ф. стерлингдир. *C**** торпаг үчүн тахыл рентасы I чәдвәлә нисбәтән јенә габагкы кими галмышдыр. Бәрабәр мәһсулдарлыға малик әлавә капитал тәтбиги сајәсиндә әлдә едилән әлавә истеһсал *A* торпағын мәһсулуну базардан сыхышдырыб чыхартдығына көрә, бунунла бирликдә исә *A* торпағы истеһсалын бир-бирилә рәгабәт апаран акентләри сырасындан кәнар етдијинә көрә, — бунун сајәсиндә һәгигәтдә јени I дифференсиал рента әмәлә кәлмишдир ки, бунда јахшы *B* торпаг кечмишдә пис *A* торпағын ојнадығы ејни ролу ојнајыр. Бунун нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, *B* торпағын рентасы арадан галхыр; дикәр тәрәфдән, фәрз етдијимизә көрә, әлавә капитал сәрфи *B, C* вә *D* арасындакы фәргләрдә һеч бир шеји дәјишдирмәмишдир. Буна көрә дә мәһсулун рентаја чеврилән һиссәси азалыр.

Һаггында јухарыда бәһс едилән нәтичә — *A* торпаг сырадан чыхарылдығы һалда тәләбин өдәнилмәси — *C* вә ја *D* торпаг-

* 1894-чү ил нәшриндә *D* — јазылмышдыр. *Ред.*
** Јенә орада: ики гат азалараг 180%-дән 90%-ә — јазылмышдыр. *Ред.*
*** Јенә орада: *C* вә *D* торпаглар үчүн — јазылмышдыр. *Ред.*

ларда вә ја бирликдә бу торпагларын һәр икисиндә ики гатдан артыг капитал сәрфи илә әлдә едилсәјди, иш башга шәкил алмыш оларды. Мәсәлән, әкәр үчүнчү капитал сәрфи *C* торпагда ичра едилсәјди, белә оларды:

IVa ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф ст.	Вүсул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфәәт нормасы
								тахылла квартер	пулла ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	9	$1^1/_2$	$13^1/_2$	3	$4^1/_2$	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Јекуну	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	21	—	$31^1/_2$	7	$10^1/_2$	—

Бурада *C* торпағын мәһсулунун мигдары IV чәдвәлә нисбәтән артыб 6 квартердән 9 квартерә, әлавә мәһсулун мигдары 2 квартердән 3 квартерә, пул рентасы 3 ф. стерлингдән $4^1/_2$ ф. стерлингә чатмышдыр. Пул рентасынын = 12 ф. ст. олдуғу II чәдвәлә* вә пул рентасынын = 6 ф. ст. олдуғу I чәдвәлә нисбәтән исә, әксинә, пул рентасы азалмышдыр. Рентанын тахылла = 7 квартерлә ифадә едилән үмуми мигдары II чәдвәлә (12 квартер) нисбәтән азалмышдыр, I чәдвәлә (6 квартер) нисбәтән артмышдыр; пулла ифадә олунан үмуми мәбләғи ($10^1/_2$ ф. ст.) исә һәр ики чәдвәлә (18 ф. ст. вә 36 ф. ст.) нисбәтән азалмышдыр.

Әкәр $2^1/_2$ ф. стерлинг мигдарында үчүнчү капитал *B* торпаға сәрф едилсәјди, бу һал истеһсалын күтләсини дәјишдирмиш олсајды да рентаја тохунмазды, чүнки, фәрз едилдијинә көрә, далбадал капитал сәрфи ејни нөв торпагда һеч бир фәрг төрәтмир, *B* торпаг исә рента кәтирмир.

Үчүнчү капитал сәрфи *C* торпаг әвәзинә *D* торпагда ичра едилсәјди, онда әксинә, биз ашағыдакы нәтичәни алардыг:

IVb ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфә әт нормасы
								квартер	ф. ст.	
B . . .	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D . .	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Јекуну	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	22	—	33	8	12	—

* 1894-чү ил нәшриндә: I чәдвәлә — јазылмышдыр. *Ред.*

Бурада мәһсулун үмуми мигдары = 22 квартер, I чәдвәлә нисбәтән ики гатдан да артыгдыр, һәрчәнд аванс едилмиш капитал, 10 ф. стерлингә нисбәтән јалныз = $17^1/_2$ ф. стерлингдир, јә'ни 10 ф. стерлингә нисбәтән ики гат артмамышдыр. Сонра, мәһсулун үмуми мигдары II чәдвәлдәки мәһсулун үмуми мигдарындан 2 квартер артыгдыр, һәрчәнд II чәдвәлдә аванс едилмиш капитал артыгдыр, јә'ни 20 ф. стерлингдир.

D торпагда тахыл рентасы I чәдвәлә нисбәтән артыб 3* квартердән 6 квартерә чатмышдыр, һалбуки пул рентасы јенә әввәлки кими 9 ф. ст. олараг галмышдыр. II чәдвәлә нисбәтән *D* торпагдан тахыл рентасы, јенә әввәлки кими, 6 квартер мигдарында галмыш, пул рентасы исә 18 ф. стерлингдән 9 ф. стерлингә енмишдир.

Әкәр рентанын үмуми мәбләғләри нәзәрдән кечирилсә, онда IVb чәдвәлин = 8 квартер тахыл рентасы I чәдвәлин 6 квартерә бәрабәр вә IVa чәдвәлин 7 квартерә бәрабәр тахыл рентасындан артыгдыр вә, әксинә, II чәдвәлдәки рентанын = 12 квартер олан үмуми мәбләғиндән аздыр. IVb чәдвәлин = 12 ф. ст. олан пул рентасы IVa чәдвәлин = $10^1/_2$ ф. ст. олан пул рентасындан артыгдыр, I чәдвәлин = 18 ф. ст. вә II чәдвәлин = 36 ф. ст. олан пул рентасындан исә аздыр.

B торпағын вердији рента арадан чыхдыгдан сонра, IVb чәдвәл шәраитиндә рентанын үмуми мәбләғинин I чәдвәлдәки кими олмасы үчүн биз даһа 6 ф. стерлинглик әлавә мәһсул, јә'ни јени истеһсал гијмәти олан $1^1/_2$ ф. ст. һесабы илә даһа 4 квартер әлдә етмәлијик. Онда биз рентанын үмуми мәбләғинин I чәдвәлдәки кими јенә дә 18 ф. ст. олдуғуну көрәрик. Бунун үчүн тәләб олунан әлавә капиталын кәмијјәти һәмин капиталы *C* вә ја *D* торпағамы гојачағымыздан, јахуд бу ики нөв торпаг арасында бөләчәјимиздән асылы олараг мүхтәлиф олачагдыр.

C торпагда 5 ф. стерлинглик капитал 2 квартер әлавә мәһсул кәтирир, демәли, 10 ф. стерлинглик әлавә капитал 4 квартер артыг әлавә мәһсул верәчәкдир. Бурада әсас көтүрүлмүш фәрзијјә шәраитиндә, јә'ни әлавә капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз фәрз едилдикдә, *D* торпагда 4 квартер әлавә тахыл рентасы истеһсал етмәк үчүн 5 ф. стерлинглик әлавә мәсрәф кифајәт едәрди. Беләликлә ашағыдакы нәтичәләр алыныр.

* 1894-чү ил нәшриндә 2 — јазылмышдыр. *Ред.*

IVс ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфәәт нормасы
								квартер	ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Јекуну .	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34	—	51	12	18	—

VId ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт. ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента		Әлавә мәнфәәт нормасы
								квартер	ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	120%
Јекуну .	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30	—	45	12	18	—

Рентанын үмуми мәбләғи II ҹәдвәлдәкинин там јарысыны тәшкил едәрди, орада исә әлавә капиталлар габагкы истеһсал гијмәтләринин галдығы шәраитдә сәрф едилмишди.

Ән әһәмијјәтлиси бу ҹәдвәлләри I ҹәдвәл илә мүгајисә етмәкдир.

Биз көрүрүк ки, истеһсал гијмәти јарыбајары азалдыгда, һәр квартери 60 шиллингдән 30 шиллингә ендикдә пул рентасынын үмуми мәбләғи габагкы гәдәр = 18 ф. ст. галмыш вә буна мүвафиг олараг тахыл рентасы ики гат артыб 6 квартердән 12 квартерә чатмышдыр. *B* торпағын рентасы арадан галхмышдыр; *C* торпағын пул рентасы IVс ҹәдвәлдә јарыбајары артмыш, IVd ҹәдвәлдә исә јарыбајары азалмышдыр; *D* торпағын рентасы IVс ҹәдвәлдә габагкы = 9 ф. ст. мигдарында галмыш, IVd ҹәдвәлдә исә 9 ф. стерлингдән 15 ф. стерлингә галхмышдыр. Истеһсал IVс ҹәдвәлдә 10 квартердән артыб 34 квартерә, IVd ҹәдвәлдә исә 30 квартерә чатмышдыр; мәнфәәт IVс ҹәдвәлдә 2 ф. стерлингдән артыб $5^1/_2$ ф. ст., IVd ҹәдвәлдә исә $4^1/_2$ ф. ст. олмушдур. Үмуми капитал сәрфи артыб бир һалда 10 ф. стерлингдән $27^1/_2$ ф. стерлингә, дикәриндә 10 ф. стерлингдән $22^1/_2$ ф. стерлингә чатмышдыр; демәли, һәр ики һалда ики дәфәдән чох артмышдыр. Рента нормасы, аванс едилмиш капитала көрә һесабланылан рента IV ҹәдвәлдән IVd ҹәдвәләдәк бүтүн ҹәдвәлләрдә һәр

нөв торпаг үчүн һәр јердә ејнидир, бу исә артыг ондан ирәли кәлир ки, фәрз едилдијинә көрә, һәр торпаг нөвүндә һәр ики далбадал капитал сәрфинин мәһсулдарлыг нормасы дәјишилмәз галыр. Лакин I чәдвәлә нисбәтән бу норма ашағы дүшмүшдүр, — һәм орта һесабла бүтүн торпаг нөвләри үчүн, һәм дә һәр бир ајрыча торпаг нөвү үчүн ашағы дүшмүшдүр. I чәдвәлдә һәмин норма орта һесабла 180% иди, IVc чәдвәлдә $= \frac{18}{27^1/_2} \times 100 = 65^5/_{11}\%$ вә IVd чәдвәлдә $= \frac{18}{22^1/_2} \times 100 = 80\%$ иди. Бир акра көрә орта пул рентасы јүксәлмишдир. Бу рентанын орта кәмијјәти габагда, I чәдвәлдә бүтүн 4 акр үчүн һәр акрдан $4^1/_2$ ф. ст. иди, инди исә IVc вә IVd чәдвәлләрдә 3 акр үчүн һәр акрдан 6 ф. стерлингдир. Рента кәтирән торпаг үчүн онун орта кәмијјәти габагда һәр акра 6 ф. ст. иди, инди исә 9 ф. стерлингдир. Беләликлә, һәр акрдан кәлән рентанын пул дәјәри јүксәлмишдир вә инди габагкындан ики гат артыг мәһсулу тәмсил едир; лакин 12 квартер тахыл рентасы инди бүтүн мәһсулун јарысындан азыны — 34 вә 30* квартер тәшкил едир, һалбуки I чәдвәлдә алты квартер мәһсул 10 квартерлик бүтүн мәһсулун $^3/_5$ һиссәсини тәшкил едир. Беләликлә, рента, бүтүн мәһсулун мүвафиг бир һиссәси кими нәзәрдән кечирилдикдә, һабелә сәрф едилмиш капитала нисбәтлә көтүрүлдүкдә азалмышдырса да, лакин онун акра көрә һесабланан пул дәјәри артмышдыр, онун мәһсулла ифадә олунан дәјәри исә даһа чох артмышдыр. Әкәр биз IVd чәдвәлдәки *D* торпағы көтүрсәк, капитал сәрфинә мүвафиг олан бүтүн истеһсал гијмәти [die ausgelegten Produktionskosten] = 15 ф. стерлингдир вә бунун $12^1/_2$ ф. стерлинги сәрф олунмуш капиталы тәшкил едир. Пул рентасы = 15 ф. стерлингдир. I чәдвәлдә јенә *D* торпагда истеһсал гијмәти = 3 ф. ст., сәрф едилмиш капитал = $2^1/_2$ ф. ст., пул рентасы = 9 ф. ст. иди, демәли, пул рентасы истеһсал гијмәтиндән үч гат вә сәрф едилмиш капиталдан, демәк олар дөрд дәфә артыгдыр. IVd чәдвәлдә *D* үчүн 15 ф. стерлинглик пул рентасы мәһз истеһсал гијмәтинә бәрабәрдир вә сәрф едилмиш капиталдан јалныз $^1/_5$ артыгдыр. Бүтүн бунларла бәрабәр, һәр акрын пул рентасы $^2/_3$ мигдарында артыгдыр, 9 ф. ст. әвәзинә 15 ф. стерлингдир. I чәдвәлдә 3 квартерин тахыл рентасы = 4 квартер тәшкил едән бүтүн мәһсулун $^3/_4$ һиссәсинә, IVd чәдвәлдә бу рента = 10 квартердир, јә'ни *D* торпағын һәр акрындан көтүрүлән бүтүн мәһсулун (20 квартерин) јарысына бәрабәрдир. Бу көстәрир ки, һәр акрын рентасы бүтүн вүсулун нисбәтән кичик бир һиссәсини тәшкил едирсә дә вә аванс едилмиш капитала нисбәтлә ашағы дүшмүшсә дә, онун пулла вә тахылла ифадәси арта биләр.

---

* 1894-чү ил нәшриндә 33 вә 27 — јазылмышдыр. *Ред.*

I ҹәдвәлдә бүтүн мәһсулун дәјәри = 30 ф. ст., рента = 18 ф. стерлингдир, јә'ни һәмин дәјәрин јарысындан чохдур. IVd ҹәдвәлдә бүтүн мәһсулун дәјәри = 45 ф. стерлингдир, бунун 18 ф. стерлинги, јә'ни јарысындан азы рентаны тәшкил едир.

Гијмәтин һәр квартерә көрә $1^1/_2$ ф. ст., јә'ни 50% азалдығына бахмајараг вә рәгабәт едән торпағын саһәсинин 4 акрдан 3 акра дүшдүјүнә бахмајараг, пул рентасынын үмуми мәбләғи дәјишилмирсә, тахыл рентасы да ики гат артырса, һәм дә һәр акрдан көтүрүлән тахыл рентасы вә пул рентасы јүксәлирсә, — бунун сәбәби одур ки, даһа чох квартер әлавә мәһсул истеһсал едилмишдир. Тахылын гијмәти 50% азалыр, әлавә мәһсул 100% артыр. Лакин белә бир нәтиҹәјә наил олмаг үчүн, көтүрдүјүмүз шәртләрә әсасән, бүтүн истеһсал үч гат чохалмалыдыр, јахшы торпаглара сәрф едилмиш капитал исә ики гатдан чох артмалыдыр. Бунун нә нисбәтдә артаҹағы һәр шејдән әввәл әлавә капитал сәрфинин јахшы вә ән јахшы торпаглар арасында неҹә бөлүнәҹәјиндән асылыдыр, һәм дә даим фәрз едилир ки, һәр категорија торпагда капиталын мәһсулдарлығы капиталын кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә артыр.

Әкәр истеһсал гијмәти аз ашағы дүшсәјди, онда ејни пул рентасыны истеһсал етмәк үчүн даһа аз мигдар әлавә капитал тәләб олунарды. Әкәр *A* торпағы беҹәрилән торпаглар сырасындан чыхармаг үчүн лазым кәлән тахыл тәклифи, — бу исә тәкҹә *A* торпағын һәр акрындан көтүрүлән мәһсулун мигдарындан дејил, һабелә ондан асылыдыр ки, *A* торпаг беҹәрилән бүтүн торпаг саһәсинин нә гәдәрини тәшкил едир, — демәли, әкәр бунун үчүн лазым олан тәклиф даһа артыг олсајды, демәли, *A* торпагдан јахшысында әлавә сәрф едилән капитал күтләсинин дә даһа чох олмасы лазым кәлсәјди, онда *B* торпағын пул вә тахыл рентасы кәтирмәјәҹәјинә бахмајараг, башга шәртләр ејни олдугда пул вә тахыл рентасы даһа чох артмыш оларды.

Әкәр *A* торпагда даһа фәалијјәт көстәрмәјән капитал = 5 ф. ст. олсајды, бу һалда мүгајисә үчүн II вә IVd ҹәдвәлләри көтүрмәк лазым кәләрди. Бүтүн мәһсул 20 квартердән артыб 30 квартер оларды. Пул рентасы ики гат азаларды, 36 ф. ст. әвәзинә 18 ф. ст. оларды; тахыл рентасы әввәлки кими = 12 квартер олараг галарды.

Әкәр *D* үчүн олан кечмиш нормаја, јә'ни $2^1/_2$ ф. ст. капитал мүгабилиндә 4 квартер нормасына мүвафиг олараг, *D* торпагда $27^1/_2$ ф. ст. капитал сәрф етмәклә 44 квартер мәһсул = 66 ф. ст. истеһсал етмәк мүмкүн олсајды, онда рентанын үмуми мигдары јенә дә, II ҹәдвәлдә чатдығы јүксәклијә чатарды вә ҹәдвәл ашағыдакы шәкли аларды:

Торпағын нөвү	Капитал ф. ст.	Мәһсул квартер	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Јекуну . .	$37^1/_2$	54	24	36

Бүтүн истеһсал II чәдвәлдәки 20 квартерә гаршы 54 квартер тәшкил едәрди, пул рентасы исә габагкы кими = 36 ф. ст. мигдарында галарды. Лакин бүтүн капитал $37^1/_2$ ф. ст. оларды, һалбуки II чәдвәлдә = 20 иди. Аванс едилмиш бүтүн капитал тәгрибән ики гат артмыш оларды, һалбуки истеһсал тәгрибән үч гат артарды; тахыл рентасы ики гат чохаларды, пул рентасы дәјишилмәзди. Демәли, әкәр мәһсулдарлыг дәјишилмәз галдығы һалда, рента кәтирән јахшы торпагларда, јә'ни *A* торпагдан јахшы олан бүтүн торпагларда әлавә пул капитал сәрф едилмәси нәтичәсиндә гијмәт ашағы дүшүрсә, онда бүтүн капитал истеһсалын вә тахыл рентасынын артдығы ејни пропорсијада артмамаг мејли көстәрир; беләликлә тахыл рентасынын артмасы, гијмәтин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә пул рентасынын азалмасы јерини долдура биләр. Ејни ганун һәмчинин бунда тәзаһүр едир ки, *D* торпаға нисбәтән *C* торпаға, — чох рента кәтирән торпаға нисбәтән аз рента кәтирән торпаға нә гәдәр артыг капитал сәрф олунурса, аванс едилмиш капитал ејни дәрәчәдә артыг олмалыдыр. Бунун мә'насы јалныз ашағыдакындан ибарәтдир: пул рентасынын дәјишилмәз галмасы үчүн вә ја јүксәлмәси үчүн үстәлик олараг мүәјјән мигдар әлавә мәһсул истеһсал олунмалыдыр, бунун үчүн исә, әлавә мәһсул кәтирән торпаглар нә гәдәр чох мүнбит оларса, бир о гәдәр аз капитал тәләб олунар. Әкәр *B* илә *C* вә *C* илә *D* арасындакы фәрг даһа чох олсајды, онда даһа аз мигдар әлавә капитал тәләб олунарды. Мүәјјән нисбәт ашағыдакы чәһәтләрдән асылыдыр: 1) гијмәтин нә нисбәтдә ашағы дүшмәсиндән, јә'ни инди рента вермәјән *B* торпаг илә, кечмишдә рента вермәјән *A* торпаг арасындакы фәргдән; 2) *B*-дән јахшы торпаглар арасындакы фәргләрин нисбәтиндән; 3) јени сәрф едилән әлавә капиталын күтләсиндән вә 4) онун мүхтәлиф кејфијјәтли торпаглар арасында бөлүнмәсиндән.

Биз көрүрүк ки, һәгигәтдә бу ганун биринчи һал тәдгиг олунуркән шәрһ едилмиш оландан башга һеч бир шеји ифадә етмир; мәһз ону ифадә едир ки, истеһсал гијмәти мә'лум олдугда, онун

кәмијјәти һәр нечә олурса олсун, әлавә капитал сәрфи нәтичәсиндә рента јүксәлә биләр. Зира *А* торпағын кәнар едилмәси нәтичәсиндә инди јени I дифференсиал рента алынмыш олур, һәм дә *В* торпаг инди ән пис торпагдыр, бир квартерә $1^1/_2$ ф. ст. исә инди истеһсал гијмәти олур. Бу ејнилә һәм IV чәдвәлә, һәм дә II чәдвәлә аиддир. Ганун јенә ејни ганундур, лакин башланғыч нөгтә олараг *А* торпағын әвәзинә *В* торпаг вә истеһсал гијмәти 3 ф. ст. әвәзинә $1^1/_2$ ф. ст. кәтүрүлүр.

Бүтүн бунлар бурада јалныз ашағыдакы чәһәтдән мүһүмдүр: әкәр *А* капиталы торпагдан кәнар етмәк вә онун иштиракы олмадан кифајәт мигдарда тәклиф јаратмаг үчүн филан гәдәр әлавә капитал лазымдырса, онда мә'лум олур ки, бунун нәтичәсиндә һәр акрын рентасы, бүтүн торпагларда олмаса да, һәр һалда бә'зи торпагларда вә орта һесабла бүтүн бечәрилән торпаглар үчүн дәјишилмәз гала биләр, арта биләр вә ја азала биләр. Биз көрдүк ки, тахыл рентасы илә пул рентасы мүтәнасиб олмур. Јалныз бир ән'әнә олараг тахыл рентасы игтисадијјатда үмумијјәтлә һәлә дә рол ојнајыр. Ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә сүбут етмәк оларды ки, мәсәлән, фабрикант өзүнүн 5 ф. стерлинг мәнфәәтини вериб, кечмишдә 10 ф стерлинг мәнфәәт мүгабилиндә алдығындан хејли артыг мигдарда өз иплијини сатын ала биләр. Лакин һәр һалда бу сүбут едир ки, чәнаб торпаг мүлкијјәтчиләри ејни заманда мануфактураларын, шәкәр, шәраб заводларынын вә и. а. саһиби вә ја пајчысыдырларса, пул рентасы ашағы дүшдүкдә онлар өз хам материалларынын истеһсалчысы олмаг е'тибарилә һәр һалда чох күчлү хејир әлдә етмиш оларлар[34].

II. Әлавә капиталларын мәһсулдарлыг нормасы кетдикчә ашағы дүшдүкдә.

Бу она көрә һеч бир јени нәтичә доғурмур ки, јеничә нәзәрдән кечирдијимиз һалда олдуғу кими, бурада да, *А* торпагдан јахшы торпаглара әлавә капитал сәрф едилмәси нәтичәсиндә *А* торпағын

---

[34] Јухарыдакы IVа-дан IVd-јәдәк чәдвәлләрдәки һесабламаларда олан хәтаны дүзәлтмәк лазым кәләрди. Доғрудур, бу һал һәмин чәдвәлләрдәки рәгәмләр әсасында чыхарылан нәзәри мүддәалары дәјишдирмир, амма һәр акра көрә истеһсалда бә'зән һәдсиз дәрәчә бөјүк әдәд нисбәтләринә кәтириб чыхарыр. Лакин әслиндә бунун да әһәмијјәти јохдур. Бир јерин релјефини вә профилини көстәрән бүтүн хәритәләрдә үфги хәтләрә нисбәтән шагули хәтләр үчүн хејли бөјүк мигјас көтүрүрләр. Бунунла бәрабәр јенә дә өз аграр һиссијјатына тохунулдуғуну зәнн едәнләр исә, акрларын сајыны һәр һансы бир әдәдә вура биләрләр. Һәмчинин I чәдвәлдә һәр акрдан көтүрүлән 1, 2, 3, 4 квартери 10, 12, 14, 16 бушел илә әвәз етмәк олар (8 бушел = 1 квартерә), һәм дә дикәр чәдвәлләрин бу әдәдләрдән һасил едилән әдәдләри еһтимал даирәсиндә галар; буна әсасән јәгин етмәк олар ки, нәтичә — рентанын јүксәлмәсинин капиталын артмасына нисбәти — тамамилә ејни нәтичәдән ибарәт олачагдыр. Редакторун бундан сонракы фәслә әлавә етдији чәдвәлләрдә биз мәһз белә дә едирик. — *Ф. Е.*

мәһсулуна лүзум галмаса, бу сәбәбдән дә *А* торпагдан капитал кери көтүрүлсә, јахуд *А* торпаг дикәр бир мәһсул истеһсалына кечирилсә, истеһсал гијмәти анчаг ашағы дүшә биләр. Бу һалы биз артыг мүкәммәл тәдгиг етмишик. Биз көстәрмишик ки, тахыл вә пул рентасы бу һалда арта биләр, азала биләр вә ја дәјишилмәз гала биләр.

Мүгајисә асан олсун дејә ән әввәл ашағыдакы чәдвәли тәкрар верәк:

I ЧӘДВӘЛ

Торпаг	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти квартер үчүн	Мәһсул квартер	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Јекуну	4	10	—	—	10	6	18	180% орта

Әкәр биз инди фәрз етсәк ки, *B, C, D* торпаглардан әлдә едилмиш квартерләрин мигдарыны көстәрән* 16 рәгәми, мәһсулдарлыг нормасынын азалдығы шәраитдә *А* торпағы бечәрилән торпаглар сырасындан чыхармаг үчүн кифајәтдир, онда III чәдвәл ашағыдакы V чәдвәлә чеврилир.

V ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф.ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2=5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7$% **
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7$% ***
Јекуну.	3****	15	—	16	—	$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7$***** %

* III чәдвәлдә. *Ред.*

** 1894-чү ил нәшриндә $51^2/_5$ — јазылмышдыр. *Ред.*

*** Јенә орада — $137^1/_5$. *Ред.*

**** Јенә орада — 4. *Ред.*

***** Јенә орада — $94^3/_{10}$. Рента кәтирмәјән торпаг бурада һесаба алынмамышдыр. *Ред.*

Бурада, әлавә капиталларын мәһсулдарлыг нормасы азалдығы вә мүхтәлиф нөв торпагларда бу азалма мүхтәлиф дәрәчәдә олдуғу шәраитдә, тәнзимедичи истеһсал гијмәти 3 ф. стерлингдән $1^5/_7$ ф. стерлингә дүшмүшдүр. Капитал сәрфи* јарыја гәдәр артыб 10 ф. стерлингдән 15 ф. стерлингә чатмышдыр. Пул рентасы демәк олар јарыбајары азалыб 18 ф. стерлингдән $9^3/_7$ ф. стерлингә дүшмүш, тахыл рентасы исә јалныз $^1/_{12}$ азалыб 6 квартердән $5^1/_2$ квартерә енмишдир. Бүтүн мәһсул артыб 10-дан 16-ја, јахуд 160%-ә чатмышдыр. Тахыл рентасы бүтүн мәһсулун $^1/_3$-индән бир гәдәр артыг тәшкил едир. Аванс едилмиш капиталын пул рентасына нисбәти 15 : $9^3/_7$ нисбәтидир, һалбуки габагда бу нисбәт 10 : 18 иди.

III. Әлавә капиталларын мәһсулдарлыг нормасы кетдикчә јүксәлдикдә.

Бу һал индики фәслин әввәлиндә верилмиш олан I вариантдан, — мәһсулдарлыг нормасы дәјишилмәз галдығы һалда истеһсал гијмәтинин ашағы дүшдүјүнү көстәрән вариантдан, — јалныз онунла фәргләнир ки, *А* торпағын арадан чыхарылмасы үчүн мүәјјән мигдар әлавә мәһсул лазымдырса, бу һал бурада даһа сүр'әтлә баш верир.

Әлавә капитал мәсрәфләринин мәһсулдарлығынын кетдикчә истәр азалдығы, истәрсә дә јүксәлдији шәраитдә бу мәсрәфләр, мүхтәлиф торпаг категоријалары арасында нечә бөлүнмәләриндән асылы олараг, мүхтәлиф тә'сир көстәрә биләр. Бу мүхтәлиф тә'сир һәмин мүхтәлифлији нә дәрәчәдә зәифләтсә вә ја кәскинләшдирсә, јахшы торпаглардан көтүрүлән дифференсиал рента, онунла бирликдә исә рентанын үмуми мәбләғи дә, I дифференсиал рента шәраитиндә олдуғу кими, ејни өлчүдә ашағы дүшәчәк вә ја јүксәләчәкдир. Галан чәһәтдән һәр шеј, *А* торпаг кәнар едилмәклә арадан көтүрүлән торпаг саһәсинин вә капиталын кәмијјәтиндән вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдији шәраитдә тәләби өдәмәкдән өтрү әлавә мәһсул әлдә етмәк үчүн аванс едилмәси лазым олан капиталын нисби мигдарындан асылыдыр.

Бурада тәдгиг едилмәси үзәриндә дајанмағына дәјән вә үмумијјәтлә бизи бу дифференсиал мәнфәәтин дифференсиал рентаја нечә чеврилмәсини тәдгиг етмәк үзәринә гајтаран јеканә мәсәлә ашағыдакындан ибарәтдир:

Биринчи һалда, истеһсал гијмәти дәјишилмәдији шәраитдә *А* торпаға гојулан әлавә капитал дифференсиал рентаја өзлүјүндә тә'сир көстәрмир, чүнки *А* торпаг габагкы кими јенә дә рента кәтирмир, онун мәһсулунун гијмәти дәјишилмир вә базары тәнзим етмәкдә давам едир.

---

* — I чәдвәлә нисбәтән. *Ред.*

Икинчи һалда, I вариантда, мәһсулдарлыг нормасы дәјишилмәз галдығы шәраитдә истеһсал гијмәти ашағы дүшдүјү заман *A* торпаг һөкмән арадан чыхыр ки, бу да II варианта даһа чох аиддир (мәһсулдарлыг нормасы кетдикчә азалдығы шәраитдә истеһсал гијмәтинин ашағы дүшмәси), чүнки экс тәгдирдә *A* торпаға сәрф едилмиш әлавә капитал истеһсал гијмәтини јүксәлтмәли оларды. Лакин бурада, икинчи һалын III вариантында, әлавә капиталын мәһсулдарлығы јүксәлдијинә көрә истеһсал гијмәти ашағы дүшдүјү шәраитдә һәмин әлавә капитал мүәјјән һалда истәр *A* торпаға, истәрсә даһа јахшы кејфијјәтли торпаглара гојула биләр.

Фәрз едәк ки, *A* торпаға гојулмуш $2^1/_2$ ф. стерлинглик әлавә капитал 1 квартер әвәзинә $1^1/_5$ квартер истеһсал едир.

VI чәдвәл

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Күсул ф. ст.	Рента квартер	Рента ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5=2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
	4	20	4	24	22	—	60	$13^1/_5$	36	240%

Бу чәдвәли әсас чәдвәл олан I чәдвәл илә мүгајисә етмәкдән башга II чәдвәл илә дә мүгајисә етмәк лазымдыр ки, бу II чәдвәлдә ики гат капитал сәрфи мәһсулдарлығын дәјишилмәз, капитал сәрфинә пропорсионал галмасы илә бағлыдыр.

Фәрз едилдијинә көрә, тәнзимедичи истеһсал гијмәти ашағы дүшүр. Әкәр бу гијмәт дәјишилмәсәјди, јә'ни = 3 ф. ст. олараг галсајды, онда әввәлләр јалныз $2^1/_2$ ф. ст. капитал сәрф едилдикдә һеч бир рента кәтирмәјән вә ән пис торпаг олан *A* торпаг, әкилмәјә јени һеч бир ән пис торпаг чәлб едилмиш олмаса да, инди рента кәтирмәјә башларды; бу онун нәтичәсиндә баш верәрди ки, һәмин торпагда мәһсулдарлыг артмышдыр, амма башланғычда сәрф олунан капитал үчүн дејил, капиталын јалныз бир һиссәси үчүн артмышдыр. Биринчи 3 ф. стерлинг истеһсал гијмәти 1 квартер, икинчиси — $1^1/_5$ квартер мәһсул кәтирир, лакин $2^1/_5$ квартердән ибарәт олан бүтүн мәһсул инди өзүнүн орта гијмәтинә сатылыр. Әлавә капитал сәрф

едилдикдә мәһсулдарлыг нормасы јүксәлдијинә көрә, бу һал јахшылашдырма олмасыны фәрз едир. Бу јахшылашдырма ондан ибарәт ола биләр ки, һәр акра үмумијјәтлә даһа артыг капитал сәрф олунур (даһа чох күбрә верилир, ишләр даһа артыг механикләшдирилир вә и. а.), ја да ондан ибарәт ола биләр ки, үмумијјәтлә јалныз бу әлавә капитал сајәсиндә вәсаити кејфијјәтчә фәргли олан даһа артыг мәһсулдарлыгла сәрф етмәк мүмкүн олур. Һәр ики һалда бир акра 5 ф. ст. сәрф едилмәклә $2^1/_5$ квартер мәһсул алыныр, һалбуки бу капиталын јарысы, $2^1/_2$ ф. ст. сәрф едилдикдә јалныз 1 квартер мәһсул әлдә едилир. *А* торпағын мәһсулуну, кечичи базар мүнасибәтләри бир кәнара гојулса, габагкы кими јенә дә, јени орта гијмәтдән јүксәк истеһсал гијмәтинә сатмаг мүмкүн оларды, јалныз бу шәртлә ки, *А* катеторијасындан олан торпагларын хејли саһәси јенә әввәлки кими һәр акра чәми $2^1/_2$ ф. стерлинг капиталла бечәрилсин. Лакин һәр акра 5 ф. стерлингдән ибарәт јени нисбәт, бунунла да бирликдә јахшылашдырылмыш тәсәррүфат һәр јерә јајылдыгда, тәнзимедичи истеһсал гијмәти дәрһал $2^8/_{11}$ ф. стерлингә дүшәр. Капиталын һәр ики һиссәси арасындакы фәрг арадан галхмыш оларды вә онда *А* торпағын $2^1/_2$ ф. ст. капитал васитәсилә бечәрилән һәр акры һәгигәтдә нормал сурәтдә, јени истеһсал шәраитинә ујғун шәкилдә бечәрилмиш олмазды. Артыг бу фәрг капиталын ејни бир акрда сәрф олунмуш мүхтәлиф һиссәләринин вүсулу арасындакы фәрг дејил, һәр акра үмуми капитал сәрфинин кифајәт етмәси илә кифајәт етмәмәси арасындакы фәрг оларды. Бурадан, *әввәлән,* көрүнүр ки, чохлу мигдар ичарәдарын әлиндә (ичарәдарларын сајы чох олмалыдыр, чүнки бунлар аз бир һиссә тәшкил етсәјди, бу һиссә мәһсулу өз истеһсал гијмәтиндән ашағы сатмалы оларды) капиталын кифајәт етмәмәси дә тамамилә, торпагларын енән хәтт үзрә фәргләнмәсинин көстәрдији ејни тә'сири көстәрир. Пис торпаға тәтбиг олунан пис бечәрмә үсулу јахшы торпағын рентасыны артырыр; белә бир үсул һәтта, үмумијјәтлә рента кәтирмәјән ејни дәрәчәдә пис кејфијјәтли, лакин јахшы бечәрилән торпағын да рента вермәсинә сәбәб ола биләр. Бурадан, *икинчиси,* көрүнүр ки, ејни бир торпаг саһәсиндә далбадал капитал сәрфиндән әмәлә кәлән диференсиал рента һәгигәтдә елә бир мүәјјән орта кәмијјәтә чеврилир ки, бунда мүхтәлиф капитал сәрфинин тә'сирләрини дујмаг вә фәргләндирмәк даһа мүмкүн дејилдир, она көрә дә бу тә'сирләр ән пис торпагда рента јаратмаг дејил, 1) бүтүн мәһсулун, тутаг ки, *А* торпағын бир акрындан көтүрүлән мәһсулун орта гијмәтини јени бир тәнзимедичи гијмәтә чевирир вә 2) һәр акра капиталын үмуми мигдарынын, јени шәраитдә торпағы гәнаәтбәхш бечәрмәкдән өтрү тәләб олунан дәјишилмәси кими көрүнүр, бу дәјишилмәдә исә, ајры-ајры далбадал капитал сәрфи вә бунларын мүвафиг тә'сирләри елә битишик олур ки, онлары фәрг-

ләндирмәк мүмкүн дејилдир. Јахшы торпагларын ајры-ајры диференсиал ренталары да ејнилә бунун кимидир. Һәр бир ајрыча һалда бу диференсиал ренталары, инди артыб нормал өлчүјә чатмыш капитал сәрфи шәраитиндә мүвафиг торпаг нөвүнүн орта мәһсулу илә ән пис торпағын вердији мәһсул арасындакы фәрг мүәјјән едир.

Капитал сәрф едилмәдән мәһсул верәчәк бир торпаг јохдур. Мәсәлән, һәтта садә диференсиал рента, I диференсиал рента шәраитиндә, — дедикдә ки, *А* торпағын, јә'ни истеһсал гијмәтини тәнзим едән торпағын 1 акры филан гијмәтлә филан гәдәр мәһсул верир вә јахшы торпаглар олан *B, C, D* торпаглар филан гәдәр диференсиал мәһсул верир, буна көрә дә мөвчуд тәнзимедичи гијмәт шәраитиндә филан вә филан гәдәр пул рентасы верир, — бу һалда һәмишә, мөвчуд истеһсал шәраитиндә нормал капитал һесаб олунан мүәјјән мигдар капитал сәрф едилдији фәрз олунур. Бу тамамилә она бәнзәјир ки, сәнаједә, әмтәәләри өз истеһсал гијмәтинә истеһсал едә билмәкдән өтрү һәр һансы бир саһәдән олан мүәссисәләр үчүн мүәјјән минимум капитал тәләб олунур.

Әкәр ејни бир торпагда, јахшылашдырмаларла әлагәдар олараг далбадал едилән капитал сәрфи нәтичәсиндә һәмин минимум дәјишилирсә, тәдричлә дәјишилир. Нә гәдәр ки, тәсәррүфаты апармаг үчүн торпағын, мәсәлән, *А* торпағын мүәјјән мигдар акрларына бу чүр әлавә капитал гојулмамышдыр, о вахтадәк рента *А* торпағын јахшы бечәрилән акрларында јаранačаг, јахшы сортлу бүтүн *B, C, D* торпагларын рентасы исә јүксәләчәкдир. Лакин јени истеһсал үсулу нормал үсула чевриләчәк гәдәр кениш јајылмаг дәрәчәсинә чатдыгда истеһсал гијмәти дүшәчәкдир; јахшы торпаг саһәләринин вердији рента јенидән ашағы дүшәчәк вә *А* торпағын инди орта кәмијјәтә чеврилмиш мигдарда капитала малик олмајан һиссәси мәһсуллары өз фәрди истеһсал гијмәтиндән ашағы гијмәтлә сатмаға мәчбур олачагдыр, демәли, орта мәнфәәт әлдә етмәјәчәкдир.

Ејни һал истеһсал гијмәтинин ашағы дүшдүјү, һәтта әлавә капиталын мәһсулдарлығынын кетдикчә азалдығы шәраитдә дә баш верир, бу шәртлә ки, капитал сәрфинин артмасы нәтичәсиндә бүтүн зәрури мәһсулу јахшы категоријалардан олан торпаглар вермәјә башласын, беләликлә дә истеһсалда ишләнән капитал, мәсәлән, *А* торпагдан кери көтүрүлсүн, белә ки, *А* торпаг бу мүәјјән мәһсулун, мәсәлән, буғданын истеһсалында даһа рәгабәт апармасын. Тәнзимедичи торпаға чеврилмиш олан јахшы *B* торпагда инди орта һесабла сәрф олунан капиталын мигдары инди нормал мигдар олур; буна көрә дә торпаг саһәләринин мухтәлиф мүнбитлијиндән бәһс олундугда, һәр акра бу јени нормал һәчмдә капитал сәрф едилдији фәрз олунур.

Дикәр тәрәфдән, ајдындыр ки, сәрф едилән капиталын бу орта һәчми, мәсәлән, Инкилтәрәдә 1848-чи иләдәк һәр акра 8 ф. ст., 1848-чи илдән сонра исә 12 ф. ст., ичарә мүгавиләләри бағланаркән мигјас тәшкил едир. Артыг капитал сәрф едән ичарәдар үчүн әлавә мәнфәәт, ичарә мүгавиләсинин давам етдији мүддәтдә рентаја чеврилмир. Ичарә мүгавиләсинин вахты гуртардыгдан сонра бунун чеврилиб чеврилмәјәчәји, ејни мигдар фөвгәл'адә аванс етмәк игтидарында олан ичарәдарларын рәгабәтиндән асылы олачагдыр. Бурада торпағын елә әсаслы сурәтдә јахшылашдырылмасы һалларындан бәһс олунмур ки, о, ејни мигдар вә ја һәтта кетдикчә азалан мигдарда капитал сәрф едилдикдә дә артыг мигдар мәһсул алынмасыны тә'мин етмәкдә давам едир. Һәмин әсаслы јахшылашдырмалар капиталын мәһсулудурса да, лакин торпағын тәбии кејфијјәтләриндәки фәрг кими ејни тә'сири көстәрир.

Беләликлә, көрдүјүмүз кими, II дифференсиал рента шәраитиндә елә бир чәһәт рол ојнајыр ки, I дифференсиал рентада бу чәһәт өзлүјүндә тә'сирини көстәрмир, чүнки I дифференсиал рента һәр акра нормал капитал сәрфинин һәр һансы бир шәкилдә дәјишилмәсиндән асылы олмајараг, әввәлки кими мөвчуд ола билир. Бу чәһәт, бир тәрәфдән, ондан ибарәтдир ки, тәнзимедичи *A* торпагда мүхтәлиф капитал сәрфинин нәтичәләри силиниб кедир вә бу торпагдан алынан мәһсул инди садәчә оларағ, һәр акрдан көтүрүлән нормал орта мәһсул кими тәсәввүр олунур. Дикәр тәрәфдән, һәмин чәһәт, һәр акра капитал сәрфинин нормал минимумунун вә ја орта кәмијјәтинин дәјишилмәсиндән ибарәтдир, һәмдә бу дәјишилмә торпағын хассәси кими мејдана чыхыр. Нәһајәт, һәмин чәһәт, әлавә мәнфәәтин рента формасына чеврилмәси үсулундакы фәргдән ибарәтдир.

Сонра, VI чәдвәлин I вә II чәдвәлләрлә мүгајисәси көстәрир ки, тахыл рентасы I чәдвәлә нисбәтән ики гатдан чох, II чәдвәлә нисбәтән 1¹/₅ квартер артмышдыр, һалбуки пул рентасы I чәдвәлә нисбәтән ики гат артмыш, II чәдвәлә нисбәтән исә дәјишилмәмишдир. Әкәр (башга шәртләр ејни олмагла) әлавә капиталын чох һиссәси јахшы категорија торпаглара дүшсәјди, јахуд, дикәр тәрәфдән, әлавә капиталын *A* торпаға тә'сири нисбәтән чох олмасајды вә беләликлә *A* торпагдан көтүрүлән квартерин тәнзимедичи орта гијмәти јүксәк олсајды, онда пул рентасы хејли артмыш оларды.

Әкәр әлавә капитал сәрфи нәтичәсиндә мүнбитлијин артмасы мүхтәлиф нөв торпагларда мүхтәлиф олсајды, бу һал һәмин торпаглардан көтүрүлән дифференсиал ренталарын дәјишилмәсинә сәбәб оларды.

Һәр һалда сүбут олунмушдур ки, әлавә капитал сәрфинин мәһсулдарлыг нормасынын јүксәлмәси нәтичәсиндә, — јә'ни бу мәһсулдарлыг аванс едилмиш капитала нисбәтән јүксәк бир пропорсијада артдығы заман, — истеһсал гијмәти ашағы дүшдүкдә, һәр

акрдан алынан рента, мәсәлән, капитал сәрфи ики гат артдыгда, нәинки ики гат, һәтта ики гатдан да чох арта биләр. Лакин *A* торпағын мәһсулдарлығынын даһа чох сүр’әтлә артмасы нәтичәсиндә истеһсал гијмәти даһа артыг дәрәчә дүшдүкдә һәр акрдан алынан рента ашағы дүшә дә биләр.

Әкәр биз фәрз етмиш олсајдыг ки, әлавә капитал сәрфи, мисал үчүн, *B* вә *C* торпагларын мәһсулдарлығыны *A* торпагдакы мәһсулдарлығы јүксәлтдији дәрәчәдә јүксәлтмәмишдир вә беләликлә *B* вә *C* үчүн нисби фәргләр азалмышдыр вә мәһсулун мигдарынын артмасы гијмәтин дүшмәсини өдәмир, — онда II чәдвәлә нисбәтән *D* торпагда рента јүксәләрди, *B* вә *C* торпагларда исә ашағы дүшмүш оларды.

VIa чәдвәл

Торпаг	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Акрын мәһсулу квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$1+3 = 4$	$1^1/_2$	6	0	0
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$2+2^1/_2 = 4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$3+5 = 8$	$1^1/_2$	12	4	6
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$4+12 = 16$	$1^1/_2$	24	12	18
Јекуну	4	20	—	$32^1/_2$	—	—	$16^1/_2$	$24^3/_4$

Нәһајәт, пул рентасы о һалда јүксәләрди ки, мәһсулдарлыг ејни пропорсијада јүксәлдији шәраитдә јахшы торпаг саһәләринә *A* торпағынкындан чох әлавә капитал сәрф едилмиш олајды, ја да јахшы торпаг саһәләриндә әлавә капитал сәрфи мәһсулдарлыг нормасынын јүксәлмәсинә сәбәб олајды. Һәр ики һалда фәргләр артмаға башларды.

Әлавә капитал сәрфи нәтичәсиндәки јахшылашма бүтүн фәргләри, јахуд бунларын бир һиссәсини азалтмагла *B* вә *C* торпаглара нисбәтән *A* торпаға даһа чох тә’сир етдикдә пул рентасы ашағы дүшүр. Јахшы торпаг саһәләринин мәһсулдарлығы нә гәдәр аз јүксәлирсә, пул рентасы бир о гәдәр чох ашағы дүшүр. Тахыл рентасынын јүксәләчәји, ашағы дүшәчәји вә ја дәјишилмәз галачағы, көстәрилән тә’сир арасындакы фәргдән асылыдыр.

Пул рентасы, һабелә тахыл рентасы да, ја о һалда јүксәлир ки, мүхтәлиф торпагларын әлавә мүнбитлијиндәки нисби фәрг дәјишилмәз галыркән, рента кәтирән торпаға рента кәтирмәјән *A* торпағынкындан чох әлавә капитал сәрф едилмиш олсун вә даһа јүксәк рента кәтирән торпаға даһа ашағы рента кәтирән торпағынкындан чох капитал сәрф едилмиш олсун; ја да о һалда јүксә-

лир ки, бәрабәр мигдар әлавә капитал гојулмагла јахшы вә ән јахшы торпагда мүнбитлик *А* торпагдакына нисбәтән даһа чох артсын, јә'ни јүксәк категоријалардан олан торпагларын мүнбитлијинин бу артмасы даһа ашағы категоријалардан олан торпагларын мүнбитлијинин артмасындан нә гәдәр күчлү олурса, пул рентасы вә тахыл рентасы бир о гәдәр јүксәлир.

Лакин мәһсулдар гүввәнин артмасы, капитал сәрфи дәјишмәз галдығы һалда садәчә мүнбитлијин артмасы нәтичәси дејил, әлавә капитал сәрфинин нәтичәсидирсә, онда бүтүн шәраитдә рента нисби олараг јүксәлир. Бу гәт'и бир нөгтеји-нәзәрдир вә көстәрир ки, бу һалда, һәмчинин бүтүн габагкы һалларда рента вә һәр акрын артмыш рентасы (I дифференсиал рента шәраитиндә бүтүн бечәрилән саһә үчүн орта рентанын јүксәклији кими) торпаға капитал сәрфинин артмасы нәтичәсидир, һәм дә белә бир чәһәтин фәрги јохдур ки, һәмин әлавә мәсрәф, гијмәтләрин дәјишилмәз галдығы вә ја ашағы дүшдүјү шәраитдә дәјишилмәз галан мәһсулдарлыг нормасы иләми фәалијјәт көстәрир, јохса гијмәтләрин дәјишилмәз галдығы вә ја ашағы дүшдүјү шәраитдә азалмагда олан мәһсулдарлыг нормасы илә фәалијјәт көстәрир, ја да гијмәтләрин ашағы дүшдүјү шәраитдә јүксәлмиш мәһсулдарлыг нормасы илә фәалијјәт көстәрир. Зира биз белә фәрз етмишик: әлавә капиталын мәһсулдарлыг нормасынын сабит галдығы, ашағы дүшдүјү вә ја јүксәлдији шәраитдә сабит гијмәт вә мәһсулдарлыг нормасынын сабит галдығы, ашағы дүшдүјү вә јүксәлдији шәраитдә азалмыш гијмәт ашағыдакындан ибарәт олур: гијмәтин сабит галдығы вә ја дүшмәкдә олдуғу шәраитдә әлавә капиталын сабит мәһсулдарлыг нормасы; гијмәтин сабит галдығы вә ја дүшмәкдә олдуғу шәраитдә азалан мәһсулдарлыг нормасы; гијмәтин сабит галдығы вә дүшмәкдә олдуғу шәраитдә јүксәлән мәһсулдарлыг нормасы. Доғрудур, бүтүн бу һалларда рента дәјишилмәз гала биләр вә ашағы дүшә биләр, лакин бүтүн башга шәртләр ејни олмагла мүнбитлијин јүксәлмәсинин шәрти әлавә капитал сәрфиндән ибарәт олмасајды, рента даһа чох ашағы дүшмүш олардды. Бу һалда, рента мүтләг мә'нада ашағы дүшмүш олса да, әлавә капитал сәрфи һәмишә онун нисби олараг јүксәлмәсинин сәбәбидир.

ГЫРХ ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ.

II ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА. — ҮЧҮНҸҮ ҺАЛ: ЈҮКСӘЛӘН ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИ.

{Истеһсал гијмәтинин јүксәлмәси фәрз едир ки, рента кәтирмәјән ән пис кејфијјәтли торпағын мәһсулдарлығы азалмагдадыр. Тәнзимедичи гијмәт олараг көтүрдүјүмүз истеһсал гијмәти јалныз о һалда 3 ф. стерлингдән јухары галха биләр ки, *А* торпаға сәрф олунмуш $2^1/_2$ ф. ст. инди 1 квартердән аз мәһсул истеһсал етмәјә башласын, јахуд 5 ф. ст. 2 квартердән аз истеһсал етмәјә башласын, ја да *А* торпагдан даһа пис кејфијјәтли бир торпағы бечәрмәк лазым кәлсин.

Икинҹи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдығы вә ја һәтта јүксәлдији шәраитдә бу јалныз о һалда мүмкүн оларды ки, $2^1/_2$ ф. стерлинглик биринҹи мәсрәфин мәһсулдарлығы азалмыш олајды. Бу һала чох тез-тез тәсадүф едилир. Мәсәлән, о заман тәсадүф едилир ки, сәтһи шумлама заманы торпағын күчдән дүшмүш үст гаты көһнә бечәрмә системи шәраитиндә кетдикҹә даһа аз мәһсул верир, сонра да дәрин шумлама васитәсилә торпағын үзә чыхарылан ашағы гаты сәмәрәли бечәрилмәклә кечмишдәкиндән даһа јүксәк мәһсул вермәјә башлајыр. Лакин һәмин хүсуси һал, ҹидди десәк, бураја аид дејилдир. $2^1/_2$ ф. стерлинглик *биринҹи* капитал сәрфинин мәһсулдарлығынын азалмасы јахшы торпагларда, һәтта бунлар үчүн бәрабәр нисбәтләр фәрз едилдикдә дә, I дифференсиал рентанын азалмасына сәбәб олур; амма бурада биз јалныз II дифференсиал рентаны нәзәрдән кечиририк. Лакин II дифференсиал рентанын мөвҹуд олдуғу фәрз едилмәдикдә һәмин хүсуси һал баш верә билмәјәҹәјинә көрә вә һәгигәтдә бу һал I дифференсиал рентанын II дифференсиал рентаја модификасијасынын ин'икасындан ибарәт олдуғуна көрә һәмин һал барәсиндә мисал көстәрәк [VII ҹәдвәлә бах].

Пул рентасы вә пул вүсулу II ҹәдвәлдәкинин ејни олараг галыр. Јүксәлмиш олан тәнзимедичи истеһсал гијмәти мәһз, мәһсулун мигдарындакы иткинин јерини долдурур; бу гијмәт вә мәһсулун мигдары тәрс нисбәтдә дәјишилдијинә көрә, өзлүјүндә ајдындыр ки, бунларын һасили әввәлки кими галыр.

VII ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал сәрфи ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.	Рента нормасы
A . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0	0	0
B . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\ +2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6	120%
C . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12	240%
D . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2\ +5\ =7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18	360%
	—	20	—	—	$17\frac{1}{2}$	—	60	$10\frac{1}{2}$	36	240%

Јухарыда көстәрилән һалда биз фәрз етмишдик ки, икинҹи капитал сәрфинин мәһсулдарлыг күҹү биринҹи мәсрәфин әввәлдәки мәһсулдарлығындан јүксәкдир. Әкәр биз икинҹи капитал сәрфинин дә биринҹи мәсрәфин әввәлдәки нәтиҹәси гәдәр еjни мәһсулдарлыгда олдуғуну фәрз етсәк, бундан иш дәјишилмәз; онда белә олур:

VIII ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал сәрфи ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента: тахыл рентасы квартр	Рента: пул рентасы ф. ст.	Әлавә мәнфәәт нормасы
A . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{2}{2}+1=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\ +2=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%
C . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%
D . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4\ +2=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

Бурада да, еjни нисбәтдә артмыш олан истеһсал гиjмәти сајәсиндә белә олур ки, мәһсулдарлығын азалмасы һәм вусулун мәбләғи, һәм дә пул рентасы үчүн тамамилә әввәлки гәдәр олур.

Үчүнҹү һал халис шәклиндә јалныз, икинҹи капитал сәрфинин азалмагда олан мәһсулдарлығы шәраитиндә мејдана чыхыр, һалбуки биринҹи мәсрәфин мәһсулдарлығы, һәр јердә биринҹи вә икинҹи һаллар үчүн гәбул етдијимиз кими, дәјишилмәз галыр. Бурада I дифференсиал рентаја тохунулмур, дәјишиклик јалныз, II дифференсиал рентанын сајәсиндә јаранан һиссәдә баш верир.

Биз ики мисал кәтиририк; биринчи мисалда икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы $^1/_2$, икинчи мисалда исә $^1/_4$ азалмыш фәрз олунур.

IX ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал сәрфи ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента: тахыл рентасы квартер	Рента: пул рентасы ф. ст.	Рентанын нормасы
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+^1/_2=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+1^1/_2=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+2=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

IX чәдвәл дә VIII чәдвәлин ејнидир, анчаг о вар ки, VIII чәдвәлдә мәһсулдарлығын азалмасы биринчи капитал сәрфинә дүшүр, IX чәдвәлдә исә икинчисинә.

X ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал сәрфи ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента: тахыл рентасы квартер	Рента: пул рентасы ф. ст.	Рентанын нормасы
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+^1/_4=1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+^1/_2=2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	120%
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+^3/_4=3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	240%
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+1=5$	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	360%
	—	20	—	24	$12^1/_2$	—	60	$7^1/_2$	36	240%

Бу чәдвәлдә дә үмуми вүсул, пул рентасынын мәблəғи вә рента нормасы јенә II, VII вә VIII чәдвәлләрдә олдуғу кими галыр, чүнки мәһсул вә сатыш гијмәти јенә дә тәрс нисбәтдә дәјишилмиш, капитал сәрфи исә ејнилә галмышдыр.

Бәс истеһсал гијмәтинин јүксәлдији шәраитдә ола биләчәк башга бир һалда, јә'ни индијәдәк бечәрилмәјә дәјмәјән пис торпағын инди бечәрилмәјә башландығы һалда вәзијјәт нечә олур?

Фәрз едәк ки, *a* ады верәчәјимиз беләә бир торпаг бир-бириләә рәгабәт едән торпаглар сырасына дахил олур. Бу һалда о заманадәк рента кәтирмәјән *A* торпаг рента вермәјә башларды, беләликлә дә јухарыда көстәрилән VII, VIII вә X чәдвәлләр ашағыдакы шәкли аларды:

VIIa ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента квартер	Рента ф. ст.	Артма
a . . .	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
A . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
B . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	$1+7$
C . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	$1+2\times7$
D . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	$1+3\times7$
	—	—	—	30	19	—	76	$11\frac{1}{2}$	46	—

VIIIa ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф ст	стеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента квартер	Рента ф. ст.	Артма
a . .	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
A . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2=3$	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
C . . .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$*	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2\times7\frac{1}{5}$
D .	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+4=6$	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3\times7\frac{1}{5}$
	5	—	—	30	$16\frac{1}{4}$	—	78	10**	48	—

* 1894-чү ил нәшриндә $2\frac{1}{4}$ — јазылмышдыр. *Ред.*

** Јенә орада — 9. *Ред.*

Ха ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Акр	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Вусул ф. ст.	Рента		Артма
								квартер	ф. ст.	
a . . .	1	5	1	6	$1^1/_8$	$5^1/_3$	6	0	0	0
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+{}^1/_4=1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+{}^1/_2=1^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3+6^2/_3$
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$3+{}^3/_4=3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3+2\times6^2/_3$
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$4+1=5$	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^2/_3$	$^2/_3+3\times6^2/_3$
	—	—	—	30	$13^5/_8$	—	$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	—

Бурада *a* торпағын гатылмасы илә јени I дифференсиал рента јаранып вә бу јени әсас үзәриндә сонра, јенә дәјишилмиш шәкилдә II дифференсиал рента әмәлә кәлир. Јухарыда верилмиш үч чәдвәлин һәр бириндә *a* торпаг мүхтәлиф мүнбитлијә маликдир: пропорсионал сурәтдә јүксәлән мүнбитлик дәрәчәләри сырасы јалныз A торпагдан башланыр. Јүксәлән денталар сырасы да буна ујғун шәкилдәдир. Рента кәтирән, кечмишдә исә рента кәтирмәјән ән пис торпағын вердији рента сабит бир кәмијјәт тәшкил едир вә о садәчә олараг бүтүн јүксәк рента元лара гатылыр; јалныз бу сабит кәмијјәт чыхылдыгда даһа јүксәкренталар үчүн бир сыра фәргләр вә һәмин сыра илә мүхтәлиф нөв торпагларын мүнбитлијини көстәрән сыра арасындакы паралелизм ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Бүтүн чәдвәлләрдә *A*-дан башламыш *D*-јә гәдәр олан мүхтәлиф мүнбитлик дәрәчәләринин бир-биринә нисбәти 1 : 2 : 3 : 4 нисбәти кимидир вә буна мүвафиг олараг ренталарын бир-биринә нисбәти: VIIа, чәдвәлдә $1 : 1+7 : 1+2\times7 : 1+3\times7$ нисбәти кимидир, VIIIа чәдвәлдә $1^1/_5 : 1^1/_5+7^1/_5 : 1^1/_5+2\times7^1/_5 : 1^1/_5+3\times7^1/_5$, кимидир,

Ха чәдвәлдә $^2/_3 : {}^2/_3+6^2/_3 : {}^2/_3+2\times6^2/_3 : {}^2/_3+3\times6^2/_3$ кимидир. Гыса десәк: әкәр *A* торпағын рентасы $= n$, мүнбитлији билаваситә даһа јүксәк олан торпағын рентасы исә $= n+m$-дирсә, онда сыра белә олачагдыр: $n : n+m : n+2m : n+3m$ вә и. а. — *Ф. Е.*}

{Јухарыда верилән үчүнчү һал әлјазмасында ишләниб һазырланмыш олмадығына көрә, — әлјазмасында онун анчаг башлығы вардыр, — редакторун вәзифәси, јухарыда едилмиш олдуғу кими, бу кәсири мүмкүн гәдәр долдурмаг иди. Лакин редактор һәлә, II дифференсиал рентанын, бу рентаја аид үч башлыча һалын вә доггуз төрәмә һалын бүтүн габагкы тәдгигиндән доған үмуми нәтиҹәләри чыхартмалыдыр. Амма әлјазмасында верилән мисаллар бу мәгсәд үчүн анчаг аз бир дәрәҹәдә јарарлыдыр. Әввәлән, о мисалларда елә торпаг саһәләри мүгајисә едилир ки, бунларын вүсулу, бәрабәр кәмијјәтли саһәләр үчүн көтүрүлдүкдә 1 : 2 : 3 : 4 нисбәтиндәдир; демәли, елә фәргләр көтүрүлүр ки, бунлар һәлә лап башланғыҹдан чох шиширдилмишдир вә бу әсас үзәриндә гурулан фәрзијјә вә һесабламаларын сонракы инкишафында тамамилә әндазәсиз әдәд нисбәтләринә кәтириб чыхарыр. Икинҹиси, онлар әсла дүзкүн олмајан бир тәсәввүр ојадыр. Әкәр бир-биринә нисбәти 1 : 2 : 3 : 4 вә и. а. кими олан мүнбитлик дәрәҹәләри шәраитиндә 0 : 1 : 2 : 3 вә и. а. сыралы ренталар әлдә едилирсә, онда дәрһал, икинҹи сыраны биринҹи сырадан һасил етмәк вә ренталарын ики гат, үч гат вә и. а. артмасыны бүтүн мәһсулун ики гат, үч гат вә и. а. артмасы илә изаһ етмәк һәвәси ојаныр. Лакин бу тамамилә сәһв оларды. Һәтта мүнбитлик дәрәҹәләринин бир-биринә нисбәти $n : n+1 : n+2 : n+3 : n+4$ кими олдугда да ренталарын бир-биринә нисбәти 0 : 1 : 2 : 3 : 4 кими олур; ренталарын бир-биринә нисбәти мәһсулдарлыг *дәрәҹәләринин* нисбәти кими дејил, мәһсулдарлыг *фәргләринин* нисбәти кимидир; һәм дә рента кәтирмәјән торпаг сыфыр нөгтәси олараг көтүрүлүр.

Мәтни изаһ етмәк үчүн орикиналын ҹәдвәлләрини вермәк лазым иди. Лакин ашағыда верилән тәдгигат нәтиҹәләри үчүн әјани бир әсас әлдә етмәкдән өтрү мән бундан сонра јени бир ҹәдвәлләр сырасы верирәм ки, онларда вүсул бушеллә ($^1/_8$ квартер вә ја 36, 35 литр) вә шиллинг (=марка) илә көстәрилмишдир.

Биринҹи (XI) ҹәдвәл әввәлки I ҹәдвәлә мүвафигдир. Бу ҹәдвәл беш мүхтәлиф кејфијјәтли торпағын, *А* — *Е* торпагларын вүсулуну вә рентасыны верир; бурада *биринҹи* капитал сәрфи 50 шиллингдир ки, бу да 10 шиллинг мәнфәәтлә бирликдә һәр акра 60 шиллингдән ибарәт бүтүн истеһсал гијмәтини тәшкил едир. Әлдә едилән тахыл ашағы мигдарда, һәр акра: 10, 12, 14, 16, 18 бушел көтүрүлмүшдүр. Беләликлә алынан тәнзимедиҹи истеһсал гијмәти һәр бушелә = 6 шиллингдир.

Сонракы 13 ҹәдвәл II дифференсиал рентанын бу фәсилдә вә ондан габагкы ики фәсилдә нәзәрдән кечирилән үч һалына мүвафигдир, һәм дә ејни торпагда *әлавә* капитал сәрфи истеһсал гијмәтинин сабит галдығы, ашағы дүшдүјү вә ја јүксәлдији шәраитдә һәр акра 50 шиллинг фәрз олунур. Бу һалларын һәр бири дә икинҹи капитал сәрфинин биринҹисинә нисбәтән мәһсулдарлығы-

нын: 1) дәјишилмәз галдығы, 2) ашағы дүшдүјү, 3) јүксәлдији шәраитдә баш вердији шәкилдә тәсвир олунур. Бу заман һәлә бә'зи вариантлар да алыныр ки, бунларын сајәсиндә иш хүсусилә ајдынлашмыш олур.

I һалда: истеһсал гијмәти сабитдир, ашағыдакы вариантлары көрүрүк:

1-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галыр (XII чәдвәл).

2-чи » : Мәһсулдарлыг азалыр. Бу јалныз о һалда баш верә биләр ки, *A* торпагда икинчи мәсрәф едилмәсин. Бу заман ја

a) елә олур ки, *B* торпаг да рента кәтирмир (XIII чәдвәл), ја да

b) елә олур ки, *B* торпаг һеч рента кәтирмәјән бир торпаға чеврилмир (XIV чәдвәл).

3-чү » : Мәһсулдарлыг јүксәлир (XV чәдвәл). Бу һалда да *A* торпагда икинчи капитал сәрфи олмур.

II һалда: Истеһсал гијмәти дүшүр, ашағыдакы вариантлары көрүрүк:

1-чи вариант: Икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галыр (XVI чәдвәл).

2-чи » : Мәһсулдарлыг азалыр (XVII чәдвәл). Бу вариантларын һәр икиси белә бир нәтичәјә сәбәб олур ки, *A* торпаг рәгабәт едән торпаглар сырасына даһа дахил олмур, *B* торпаг даһа рента кәтирмир вә истеһсал гијмәтини тәнзим едир.

3-чү » : Мәһсулдарлыг јүксәлир (XVIII чәдвәл).

Бурада *A* торпаг тәнзимедичи торпаг олараг галыр.

III һалда: Истеһсал гијмәти јүксәлир, ики чүр вәзијјәт ола биләр: *A* торпаг рента кәтирмәјән вә гијмәти тәнзим едән торпаг олараг гала биләр, ја да *A* торпагдан пис кејфијјәтли бир торпаг рәгабәтә дахил олуб гијмәти тәнзим етмәјә башлајыр, белә ки, бу заман *A* торпаг рента кәтирир.

Биринчи вәзијјәт: *A* торпаг тәнзимедичи торпаг олараг галыр.

1-чи вариант: Икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галыр (XIX чәдвәл). Бу јалныз белә бир фәрзијјә шәраитиндә мүмкүндүр ки, биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығы азалсын.

2-чи » : Икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығы азалыр (XX чәдвәл). Бу заман мүмкүндүр ки, биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығы дәјишилмәсин.

3-чү » : Икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығы јүксәлир (XXI* чәдвәл). Бу јенә дә биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасына сәбәб олур.

* 1894-чү ил нәшриндә XIX — јазылмышдыр. *Ред.*

Икинҹи вәзијјәт: Пис кејфијјәтли (*a* һәрфи илә ишарә олунан) торпаг рәгабәтә дахил олур; *A* торпаг рента кәтирир.

1-ҹи вариант: Икинҹи мәсрәфин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галыр (XXII ҹәдвәл).

2-ҹи » : Мәһсулдарлыг азалыр (XXIII ҹәдвәл).

3-ҹү » : Мәһсулдарлыг јүксәлир (XXIV ҹәдвәл).

Бу үч вариант проблемин үмуми шәртләринә ујғундур вә һеч бир гејд үчүн әсас вермир.

Инди биз ҹәдвәлләри верәк:

XI ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A . . .	60	10	6	60	0	0
B . . .	60	12	6	72	12	12
C . . .	60	14	6	84	24	2×12
D . . .	60	16	6	96	36	3×12
E . . .	60	18	6	108	48	4×12
	—	—	—	—	120	10×12

Ејни торпагдакы икинҹи капитал сәрфи шәраитиндә.

Биринҹи һал: Истеһсал гијмәти дәјишилмәз галдыгда.

1-ҹи вариант: Икинҹи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдыгда.

XII ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

2-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалдыгда; *A* торпагда икинчи мәсрәф едилмәмишдир.

1) *B* торпаг даһа рента кәтирмәдикдә.

XIII ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+9¹/₃ =23¹/₃	6	140	20	20
D . . .	60+60=120	16+10²/₃=26²/₃	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12* =30	6	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

2) *B* торпағын рента вермәси һәлә тамамилә кәсилмәдикдә.

XIV ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A . . .	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 9 = 21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+10¹/₂= 24¹/₂	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 = 28	6	168	48	6+2×21
E	60+60=120	18+13¹/₂= 31¹/₂	6	189	69	6+3×21
	—	—	—	—	150	4×6+6×21

3-чү вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы јүксәлдикдә; бурада да *A* торпагда икинчи мәсрәф едилмир.

* 1894-чү ил нәшриндә 20 — јазылмышдыр. *Ред.*

XV ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гиjмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гиjмәти шиллинг	Вүсул шил-линг	Рента шил-линг	Рентанын артмасы
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+17½=31½	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+2×27
E . . .	60+60=120	18+22½=40½	6	243	123	42+3×27
	—	—	—	—	330	4×42+ +6×27

Икинчи һал: Истеһсал гиjмәти азалдыгда.

1-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәjишилмәз галдыгда; *A* торпаг рәгабәтдән чыхыр, *B* торпаг даһа рента кәтирмир.

XVI ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гиjмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гиjмәти шиллинг	Вүсул шил-линг	Рента шил-линг	Рентанын артмасы
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

2-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалдыгда; *A* торпаг рәгабәтдән чыхыр, *B* торпаг даһа рента кәтирмир.

XVII ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гиjмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гиjмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шил-линг	Рентанын артмасы
B	60+60=120	12+ 9 =21	$5\frac{5}{7}$	120	0	0
C	60+60=120	14+10½=24½	$5\frac{5}{7}$	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	$5\frac{5}{7}$	160	40	2×20
E	60+60=120	18+13½=31½	$5\frac{5}{7}$	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

3-чү вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы јүксәлдикдә; *А* торпаг рәгабәтдә давам едир. *В* торпаг рента кәтирир.

XVIII ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60+60=120	10+15=25	$4^4/_5$	120	0	0
B . . .	60+60=120	12+18=30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60+60=120	14+21=35	$4^4/_5$	168	48	2×24
D	60+60=120	16+24=40	$4^4/_5$	192	72	3×24
E	60+60=120	18+27=45	$4^4/_5$	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Үчүнчү һал: Истеһсал гијмәти јүксәлдикдә.

А. *А* торпаг рента кәтирмәјән вә гијмәти тәнзим едән торпаг олараг галдыгда.

1-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдыгда; бу исә биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасына сәбәб олур.

XIX ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел*	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60+60=120	$7^1/_2$+10=$17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	9 +12=21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	$10^1/_2$+14=$24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	60+60=120	12 +16=28	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	60+60=120	$13^1/_2$+18=$31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

* 1894-чү ил нәшриндә бу графаја сәһвән XXI чәдвәлдән рәгәмләр дүшмүшдүр. Рәгәмләр шәртләрә әсасән дәјишдирилмишдир. *Ред.*

2-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалдыгда; бу исә биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығынын дәјишилмәз гала биләчәјини истисна етмир.

XX ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вәсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

3-чү вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы јүксәлдикдә; бу исә мөвчуд фәрзијјәләр шәраитиндә биринчи мәсрәфин мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасына сәбәб олур.

XXI ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вәсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
A	60+60=120	$5 + 12^1/_2 = 17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	$6 + 15 = 21$	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	$7 + 17^1/_2 = 24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	60+60=120	$8 + 20 = 28$	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	60+60=120	$9 + 22^1/_2 = 31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

B. Пис торпаг (*a* һәрфи илә ишарә едилән торпаг) гијмәти тәнзим едән торпаг олдугда вә буна көрә дә *A* торпаг рента кәтирмәјә башладыгда. Бу исә икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығынын бүтүн вариантлар үчүн дәјишилмәз гала биләчәјини истисна етмир.

1-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдыгда.

XXII ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60+60=120	10 + 10=20	$7^1/_2$	150	30	30
B	60+60=120	12 + 12=24	$7^1/_2$	180	60	2×30
C	60+60=120	14 + 14=28	$7^1/_2$	210	90	3×30
D	60+60=120	16 + 16=32	$7^1/_2$	240	120	4×30
E	60+60=120	18 + 18=36	$7^1/_2$	270	150	5×30
	—	—	—	—	450	15×30

2-чи вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы азалдыгда.

XXIII ЧӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вүсул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
a . . .	120	15	8	120	0	0
A . . .	60+60=120	10+ $7^1/_2$=$17^1/_2$	8	140	20	20
B . . .	60+60=120	12+ 9 =21	8	168	48	20+28
C . . .	60+60=120	14+$10^1/_2$=$24^1/_2$	8	196	76	20+2×28
D . . .	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+3×28
E . . .	60+60=120	18+$13^1/_2$=$31^1/_2$	8	252	132	20+4×28
	—	—	—	—	380	5×20+10×28

3-чү вариант: Икинчи капитал сәрфинин мәһсулдарлығы јүксәлдикдә.

XXIV ҸӘДВӘЛ

Торпағын нөвү	Истеһсал гијмәти шиллинг	Мәһсул бушел	Сатыш гијмәти шиллинг	Вусул шиллинг	Рента шиллинг	Рентанын артмасы
a . . .	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A . . .	60+60=120	$10+12^1/_2=22^1/_2$	$7^1/_2$	$168^3/_4$	$48^3/_4$	$15+33^3/_4$
B . .	60+60=120	12+15 =27	$7^1/_2$	$202^1/_2$	$82^1/_2$	$15+2\times33^3/_4$
C . . .	60+60=120	$14+17^1/_2=31^1/_2$	$7^1/_2$	$236^1/_4$	$116^1/_4$	$15+3\times33^3/_4$
D . . .	60+60=120	16+20 =36	$7^1/_2$	270	150	$15+4\times33^3/_4$
E . . .	60+60=120	$18+22^1/_2=40^1/_2$	$7^1/_2$	$303^3/_4$	$183^3/_4$	$15+5\times33^3/_4$
	—	—	—	—	$581^1/_4$	$5\times15+15\times33^3/_4$

Бу ҹәдвәлләрдән ашағыдакы нәтиҹәләр чыхыр:

Һәр шејдән әввәл бу нәтиҹә чыхыр ки, рента кәтирмәјән, тәнзимедичи торпағы сыфыр нөгтәси олараг көтүрдүкдәренталар сырасынын бир-биринә нисбәти ејнилә мүнбитликдәки фәргләр сырасынын нисбәти кимидир. Рента мүтләг вусулла дејил, јалныз вусулдакы фәргләрлә мүәјјән олунур. Мүхтәлиф нөв торпагларын һәр акры истәр 1, 2, 3, 4, 5 бушел, истәрсә 11, 12, 13, 14, 15 бушел мәһсул версин, һәр ики һалда рента: 0, 1, 2, 3, 4 бушел мәһсулдан вә ја бу мәһсулун мүгабилиндәки пул вусулундан ибарәт бир сыра тәшкил едәҹәкдир.

Лакин ејни торпагдакы икинҹи капитал сәрфи шәраитиндә рентанын бүтүн мәбләғинә нисбәтлә көтүрүлән нәтиҹә даһа чох мүһүмдүр.

Тәдгиг едилмиш он үч һалын бешиндә капитал сәрфи илә бирликдә рентанын үмуми мәбләғи дә *ики гат* артыр: рентанын мәбләғи 12 шиллинг ×10 әвәзинә 24 шиллинг × 10 = 240 шиллинг олур. Һәмин һаллар ашағыдакылардан ибарәтдир:

I һал, гијмәт сабитдир, 1-чи вариант: истеһсал мәсрәфләрә мүвафиг артыр (XII ҹәдвәл).

II һал, гијмәт ашағы дүшүр, 3-ҹү вариант: истеһсал кетдикҹә даһа чох артыр (XVIII ҹәдвәл).

III һал, гијмәт јүксәлир, 1-чи вәзијјәт, *А* торпаг вариантларын һәр үчүндә тәнзимедичи торпаг олараг галыр (XIX, XX, XXI ҹәдвәлләр).

Дөрд һалда рента *ики дәфәдән чох* јүксәлир, һәмин һаллар ашағыдакылардан ибарәтдир:

I һал, 3-ҹү вариант, гијмәт сабитдир, лакин истеһсал кетдикҹә даһа чох артыр (XV ҹәдвәл). Ренталарын мәбләғи артыб 330 шиллинг олур.

III һал, икинчи вәзијјәт; бурада *A* торпаг вариантларын һәр үчүндә рента кәтирир. (XXII чәдвәл, рента = 30 × 15 = 450 шиллинг, XXIII чәдвәл, рента = 20 × 5 + 28 × 10 = 380 шиллинг; XXIV чәдвәл, рента = 15 × 5 + 33¾ × 15 = 581¼ шиллинг.)

Бир һалда рента *артыр,* лакин биринчи капитал сәрфиндә алынан рентаја нисбәтән ики гат мәбләғә чатмыр.

I һал, гијмәт сабитдир, 2-чи вариант: *B* торпағын рента вермәкдән тамам чыхмадығы шәраитдә икинчи мәсрәфин мәһсулдарлығы азалыр. (XIV чәдвәл, рента = 6 × 4 + 21 × 6 = 150 шиллинг.)

Нәһајәт, јалныз үч һалда икинчи капитал сәрфи шәраитиндә рентанын мәчмусу бүтүн торпаг сортлары үчүн биринчи мәсрәф шәраитиндәки ејни вәзијјәтдә галыр (XI чәдвәл); бу исә о һаллардыр ки, *A* торпаг рәгабәтдә даһа иштирак етмир. *B* торпаг исә тәнзимедичи торпаға, демәли, рента кәтирмәјән торпаға чеврилир. Беләликлә, нәинки *B* торпағын рентасы арадан чыхыр, һәмчининренталар сырасынын һәр бир сонракы үзвүндә рента азалыр; нәтичә бундан ирәли кәлир. Бу һаллар ашағыдакылардан ибарәтдир:

I һал, 2-чи вариант; бурада шәраит еләдир ки, *A* торпаг арадан чыхыр (XIII чәдвәл). Ренталарын мәбләғи бәрабәрдир 20 × 6, демәли, XI чәдвәлдә олдуғу кими, 12 × 10 = 120-дир.

II һал, 1-чи вә 2-чи вариантлар. Бурада, фәрзијјәләрә әсасән, *A* торпаг һөкмән арадан чыхыр (XVI вә XVII чәдвәлләр) вә ренталарын мәбләғи јенә 20 × 6 = 12 × 10 = 120 шиллингдир.

Беләликлә, бу о демәкдир ки: мүмкүн олан бүтүн һалларын чох бөјүк әксәријјәтиндә торпаға артыг мигдар капитал гојулмасы нәтичәсиндә, һәм рента кәтирән торпағын һәр акрына көрә рента, һәм дә хүсусән онун үмуми мәбләғи јүксәлир. Тәдгиг едилмиш он үч һалдан анчаг үч һалда рентанын үмуми мәбләғи дәјишилмәз галыр. Бу исә о һаллардыр ки, индијәдәк рента кәтирмәјән вә тәнзимедичи торпаг ролу ојнајан ән пис кејфијјәтли торпаг рәгабәтдә даһа иштирак етмир вә билаваситә онун ардынча кәлән јахшы кејфијјәтли торпаг онун јерини тутур, јә'ни даһа рента кәтирмир. Лакин бу һалларда јахшы кејфијјәтли торпагларын рентасы, биринчи капитал сәрфи нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш ренталара нисбәтән јүксәлир; *C* торпағын рентасы 24 шиллингдән 20 шиллингә дүшүрсә, *D* вә *E* торпаглар үчүн рента 36 шиллингдән 40 шиллингә вә 48 шиллингдән 60 шиллингә јүксәлир.

Ренталарын үмуми мәбләғинин, биринчи капитал сәрфи шәраитиндә чатдығы сәвијјәдән (XI чәдвәл) ашағы дүшмәси јалныз о һалда мүмкүн оларды ки, *A* торпагдан әлавә, *B* торпаг да рәгабәтдә даһа иштирак етмәјәјди, демәли, *C* торпаг тәнзимедичи вә рента кәтирмәјән торпаға чеврилмиш олајды.

Беләликлә, торпаға нә гәдәр чох капитал гојулурса, бир өлкәдә әкинчилик вә үмумијјәтлә мәдәнијјәт нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, һәм һәр акра көрә рентанын мигдары, һәм дә рентaларын бүтүн мәбләғи бир о гәдәр чох јүксәлир вә бечәрилмиш олан бүтүн торпаг категоријаларынын рәгабәт габилијјәти давам етдикчә ири торпаг саһибләринә чәмијјәтин әлавә мәнфәәт формасында вердији бач бир о гәдәр бөјүк олур.

Бу ганун ири торпаг саһибләри синфинин чох чаныбәрк олмасынын сәбәбини көстәрир. Чәмијјәтин һеч бир башга синфи бу синиф гәдәр исрафчылыг етмир, һеч бир башга синиф, һарадан пул әлдә едилмәси илә һесаблашмајараг, бу гәдәр ән'әнәви, «силкә лајиг» дәбдәбә тәләбкары олмур, һеч бир башга синиф бу гәдәр архајынчылыгла далбадал борча кирмир. Буна бахмајараг јенә дә о һәмишә судан гуру чыхыр, чүнки башга адамларын торпаға гојдуғу капитал она, капиталистин һәмин капиталдан көтүрдүјү мәнфәәтләрлә һеч бир нисбәти олмајан мигдарда рента верир.

Лакин бу ганун ону да изаһ едир ки, нәјә көрә ири торпаг саһибинин бу чанызәрклији тәдричлә түкәнир.

1846-чы илдә Инкилтәрәдә тахыл көмрүкләри ләғв олундугда инкилис фабрикантлары белә күман едирдиләр ки, бунунла онлар ири торпаг саһибләриндән ибарәт олан аристократијаны пауперләрә чевирдиләр. Бунун әвәзиндә һәмин аристократија һәр заманкындан даһа артыг зәнкинләшди. Бу нечә олду? Чох садә. Әввәлән, мүгавилә үзрә фермерләрдән тәләб етмәјә башладылар ки, онлар торпағын һәр акрына илдә 8 ф. стерлинг әвәзинә 12 ф. стерлинг гојсунлар, 2-чиси дә, ашағы палатада хејли чох нүмајәндәләри олан торпаг саһибләри өз торпагларынын дренажы вә дикәр әсаслы јахшылашдырма тәдбирләри үчүн онлара дөвләт тәрәфиндән бөјүк мадди јардым көстәрмәсинә наил олдулар. Һеч јердә һәтта ән пис торпаг да тамам арадан чыхарылмадығына көрә вә ондан — јухары башы — јалныз башга мәгсәдләр үчүн, һәм дә әксәр һалларда анчаг мүвәггәти олараг истифадә едилдијинә көрә, ренталар торпаға даһа артыг капитал гојулушуна пропорсионал сурәтдә јүксәлди, беләликлә дә, торпаг саһибләри олан аристократија үчүн кечмишдәкиндән дә јахшы шәраит јаранмыш олду.

Лакин һеч бир шеј әбәди дејилдир. Океан кәмиләри, Шимали вә Чәнуби Американын, һабелә Һиндистанын дәмир јоллары тамамилә башга өлкәләрә Авропанын тахыл базарларында рәгабәт апармаг имканы верди. Бунлар, бир тәрәфдән, Шимали Америка прериләри, Аркентина пампаслары, артыг өз тәбиәтинә көрә котанла бечәрилмәјә јарарлы дүзәнләр, һәтта ибтидаи бир шәкилдә бечәрилмәклә вә күбрәсиз дә узун илләр бол мәһсул верән хам торпаг иди. Дикәр тәрәфдән, бунлар Русија вә Һиндистан коммунист ичмаларынын торпаглары иди, һәмин ичмалар өз мәһсулла-

рынын бир һиссәсини, һәм дә кетдикчә даһа чох һиссәсини сатмалы идиләр ки, амансыз дөвләт истибдадынын онлардан хејли чох һалларда ишкәнчә васитәсилә сыхыб алдығы веркиләри версинләр. Һәмин мәһсуллар истеһсал гијмәтиндән асылы олмајараг сатылыр, алверчинин тәклиф етдији гијмәтә сатылыр, чүнки тә'дијә вахтынадәк кәндли нечә олурса олсун пул тапмалыдыр. Буна көрә дә Авропа ичарәдары вә кәндлиси көһнә ренталар шәраитиндә даһа бу рәгабәтә — дөзүлмәз веркиләр алтында әзилән һәм рус, һәм дә һинд кәндлиләринин һәмин хам дүзән торпағынын рәгабәтинә давам кәтирә билмирди. Авропада торпагларын бир һиссәси тахыл истеһсалында даһа әсла рәгабәт апармаг игтидарында олмады, һәр јердә ренталар ашағы дүшмүшдү, бизим 2-чи һал, 2-чи вариант, јә'ни тахылын гијмәтинин кетдикчә ашағы дүшмәси вә әлавә капитал гојулушу мәһсулдарлығынын кетдикчә ашағы дүшмәси Авропа үчүн үмуми бир гајда олду. Шотландијадан Италијајадәк вә Чәнуби Франсадан Шәрги Пруссијајадәк аграриләрин фәрјадлары да буна көрә иди. Хошбәхтликдән дүзән торпагларынын һәлә һеч дә һамысы шумланмамышдыр; бүтүн Авропада ири торпаг саһиблијини вә буна үстәлик хырда торпаг саһиблијини дә вар-јохдан чыхармаг үчүн һәлә кифајәт мигдарда бу чүр торпаглар галмышдыр. — *Ф. Е.*}

Рентаны тәдгиг етмәк үчүн лазым кәлән рубрикалар бунлардыр:

А. Дифференсиал рента.

1) Дифференсиал рента анлајышы. Су күчүнүн мисал кәтирилмәси илә изаһат. Әсил әкинчилик рентасына кечилмәси.

2) Мүхтәлиф торпаг саһәләринин мүнбитлијиндәки фәргдән әмәлә кәлән I дифференсиал рента.

3) Ејни бир торпагда далбадал капитал сәрфиндән әмәлә кәлән II дифференсиал рента. II дифференсиал рента ашағыдакы чәһәтләрдән тәдгиг едилмәлидир:

а) истеһсал гијмәти сабит олдугда,

b) азалдыгда,

c) јүксәлдикдә.

Сонра да

d) әлавә мәнфәәтин рентаја чеврилмәси.

4) Бу рентанын мәнфәәт нормасына тә'сири.

В. Мүтләг рента.

С. Торпағын гијмәти.

D. Торпаг рентасы һаггында јекун гејдләри.

Дифференсиал рентанын нәзәрдән кечирилмәсинин үмуми нәтиҹәси олараг ашағыдакы алыныр:

Биринҹиси: әлавә мәнфәәт мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлә биләр. Бир тәрәфдән, I дифференсиал рента базиси үзәриндә, јә'ни бүтүн әкинчилик капиталынын мүнбитлик ҹәһәтҹә мүхтәлиф нөв торпаглардан ибарәт бир торпаг саһәсиндә сәрф едилмәси базиси үзәриндә баш верә биләр. Сонра, II дифференсиал рента шәклиндә, ејни бир торпагда далбадал капитал сәрфинин мүхтәлиф дифференсиал мәһсулдарлығы базиси үзәриндә, јә'ни рента кәтирмәјән, лакин истеһсал гијмәтини тәнзим едән ән пис торпагда ејни капитал сәрфи шәраитиндә әлдә едилән вә, мисал үчүн, квартер буғда илә ифадә олунан мәһсулдарлыгдан артыг мәһсулдарлыг базиси үзәриндә баш верә биләр. Лакин бу әлавә мәнфәәт нә јолла әмәлә кәлирсә кәлсин, онун рентаја чеврилмәси, демәли, фермерин әлиндән торпаг саһибинин әлинә кечмәси һәмишә илкин шәрт олараг фәрз едир ки, капиталын ајры-ајры далбадал сәрфинин ајры-ајры мәһсулларынын мүхтәлиф һәгиги фәрди истеһсал гијмәтләри (јә'ни базары тәнзим едән үмуми истеһсал гијмәтиндән асылы олмајан истеһсал гијмәтләри) габагҹа фәрди орта истеһсал гијмәти һалында тәнләшмишдир. Бир акрын мәһсулунун тәнзимедиҹи үмуми истеһсал гијмәтинин бу фәрди орта гијмәтдән олан артығы, һәр акрын рентасынын кәмијјәтини әмәлә кәтирир вә ону өлчүр. I дифференсиал рента шәраитиндә нәтиҹәләрин фәргләри өзлүјүндә дујула билир, чүнки бу нәтиҹәләр бир-бириндән кәнарда вә бир-биринин јанында јерләшән мүхтәлиф торпаглардан алыныр, — һәр акр үчүн нормал мәсрәф гәбул олунан капитал сәрфи шәраитиндә вә бу мәсрәфә мүвафиг нормал беҹәрмә шәраитиндә алыныр. II дифференсиал рента шәраитиндә һәр шејдән әввәл елә етмәк лазымдыр ки, нәтиҹәләрин фәргләрини бир-бириндән ајырд етмәк мүмкүн олсун; доғрудан да, бунлары әввәлҹә гајтарыб I дифференсиал рентаја чевирмәк лазым кәлир, буну исә јалныз көстәрилән үсулла етмәк олар. Мәсәлән, 709-ҹу сәһифәдәки III ҹәдвәли көтүрәк.

B торпаг $2^1/_2$ ф. стерлинглик биринҹи капитал сәрфи нәтиҹәсиндә һәр акрдан 2 квартер верир, мигдарҹа бәрабәр олан икинҹи мәсрәф нәтиҹәсиндә исә $1^1/_2$ квартер, үмумијјәтлә исә ејни бир акрдан $3^1/_2$ квартер верир. Ејни бир торпагдан көтүрүлмүш бу $3^1/_2$ квартерә әсасән фәргләндирмәк мүмкүн дејилдир ки, бунун нә гәдәри I капитал сәрфинин вә нә гәдәри II капитал сәрфинин мәһсулудур. Һәгигәтдә $3^1/_2$ квартер, бүтүн 5 ф. стерлинглик капиталын мәһсулудур вә фе'лән иш анҹаг ондан ибарәтдир ки, $2^1/_2$ ф. стерлинглик капитал 2 квартер вермишдир, 5 ф. стерлинглик капитал исә 4 квартер дејил, $3^1/_2$ квартер вермишдир. Әкәр бу 5 ф. ст. 4 квартер версәјди, беләликлә дә һәр ики капитал сәрфинин мәһсулу бәрабәр олсајды, јахуд һәтта 5 квартер версәјди вә,

беләликлә, икинчи капитал сәрфи 1 квартер артыг мәһсул версәјди вәзијјәт јенә дәјишилмәзди. Биринчи 2 квартерин истеһсал гијмәти һәр квартерә $1^1/_2$ ф. стерлингдир, икинчи $1^1/_2$ квартеринки исә һәр квартерә 2 ф. стерлингдир. Буна көрә дә бүтүн бу $3^1/_2$ квартерин бирликдә дәјәри 6 ф. стерлингдир. Бу, бүтүн мәһсулун фәрди истеһсал гијмәтидир вә орта һесабла һәр квартерә 1 ф. ст. $14^2/_7$ шиллинг, јуварлаг һесабла көтүрүлдүкдә тутаг ки, $1^3/_4$ ф. ст. тәшкил едир. *А* торпағын мүәјјән етдији 3 ф. стерлинглик үмуми истеһсал гијмәти шәраитиндә бу, һәр квартерә $1^1/_4$ ф. стерлинглик, демәли, бүтүн $3^1/_2$ квартер үчүн $4^3/_8$ ф. стерлинглик әлавә мәнфәәт верир. Орта истеһсал гијмәти шәраитиндә *В* торпагда бу, јуварлаг һесабла $1^1/_2$ квартер тәшкил едәр. Демәли, *В* торпагдан көтүрүлән әлавә мәнфәәт *В* торпағын мәһсулунун мүвафиг һиссәсиндә, һәмин $1^1/_2$ квартердә ифадә олунур ки, бу да тахылла ифадә олунан рентаны тәшкил едир вә үмуми истеһсал гијмәти үзрә $4^1/_2$ ф. стерлингә сатылыр. Лакин бунун әксинә олараг, *А* торпағын һәр акрындан алынан мәһсула нисбәтән *В* торпағын һәр акрындан алынан артыг мәһсулу билаваситә әлавә мәнфәәт, бу сәбәбдән исә һабелә әлавә мәһсул һесаб етмәк олмаз. Фәрз едилдијинә көрә *В* торпағын һәр акры $3^1/_2$ квартер, *А* торпағын исә һәр акры јалныз 1 квартер верир. Демәли, *В* торпағын артыг мәһсулу $2^1/_2$ квартер, әлавә мәһсулу исә јалныз $1^1/_2$ квартер тәшкил едир; чүнки *В* торпагда *А* торпагдакындан ики гат артыг капитал сәрф едилмишдир, бу сәбәбдән дә һәмин торпагда бүтүн истеһсал гијмәти ики гат артыгдыр. Әкәр *А* торпагда да 5 ф. стерлинг сәрф едилсәјди вә мәһсулдарлыг нормасы дәјишилмәз галсајды, онда мәһсул 1 квартер әвәзинә 2 квартерә бәрабәр оларды вә беләликлә дә ајдын оларды ки, һәгиги әлавә мәһсулу тапмаг үчүн $3^1/_2$ илә 1-и дејил, $3^1/_2$ илә 2-ни мүгајисә етмәк лазымдыр; демәли, ајдын оларды ки, әлавә мәһсул $2^1/_2$ квартерә дејил, чәми $1^1/_2$ квартерә бәрабәрдир. Лакин сонра, әкәр *В* торпаға $2^1/_2$ ф. стерлинглик үчүнчү капитал сәрфи гојулсајды вә бу үчүнчү сәрф јалныз 1 квартер версәјди, беләликлә дә һәмин квартерин дәјәри *А* торпагда истеһсал олунмуш 1 квартерин дәјәри кими 3 ф. ст. олсајды, онда бунун 3 ф. стерлинглик сатыш гијмәти јалныз бүтүн истеһсал гијмәтини өдәмиш оларды, анчаг орта мәнфәәт верәрди, амма һеч бир әлавә мәнфәәт вермәзди, демәли, рентаја чевриләбиләчәк һеч бир шеј дә вермәзди. Һәр һансы бир нөв торпағын бир акрынын мәһсулу *А* торпағын бир акрынын мәһсулу илә мүгајисә едилдикдә, өзүнүн ејни мигдардамы, јахуд даһа артыг мигдарда капитал сәрфиндән төрәмиш бир мәһсул олдуғуну көстәрмәдији кими ону да көстәрмир ки, артыг мәһсул јалныз истеһсал гијмәтиними өдәјир, јохса әлавә капиталын даһа јүксәк мәһсулдарлығы сајәсиндә јаранмышдыр.

Икинҹиси: әлавә капитал мәсрәфләринин мәһсулдарлыг нормасынын кетдикҹә азалдығы шәраитдә, — јени әлавә мәнфәәтин әмәлә кәлмәсиндән бәһс олундугда, — һәмин мәсрәфләрин һүдуду елә бир капитал сәрфиндән ибарәтдир ки, бу јалныз истеһсал гијмәтини өдәјир, јә'ни һәр квартери *A* торпағын һәр акрында ејни капитал сәрфинин истеһсал етдији дәрәҹәдә баһа истеһсал едир, јә'ни фәрз едилдијинә көрә 3 ф. стерлингә истеһсал едир, — *B* торпағын һәр акрына бүтүн капитал сәрфинин даһа рента вермәдији һәдд, јухарыда шәрһ олунанлардан көрүндүјү кими, о һалда әлдә едилә биләрди ки, *B* торпағын һәр акрындакы фәрди орта истеһсал гијмәти јүксәлиб *A* торпағын һәр акрындакы истеһсал гијмәтинин сәвијјәсинә чатмыш олсун.

Әкәр *B* торпаға јалныз истеһсал гијмәтини өдәјән вә, демәли, әлавә мәнфәәт әмәлә кәтирмәјән әлавә капитал, бу сәбәбдән дә рента јаратмајан капитал сәрфи едилирсә, — онда, бу һал һәр квартерин фәрди орта истеһсал гијмәтини јүксәлтсә дә, буна бахмајараг, әввәлки капитал сәрфиндән әмәлә кәлмиш әлавә мәнфәәтә тохунмур, демәли, әлдә едилә биләҹәк рентаја тохунмур. Зира орта истеһсал гијмәти һәмишә *A* торпагдакы истеһсал гијмәтиндән ашағы олараг галыр, һәр квартерин гијмәтинин артығы азалырса да, квартерләрин мигдары да ејни нисбәтдә артыр, беләки, гијмәтин үмуми артығы дәјишилмәз галыр.

Көстәрилән һалда *B* торпагда 5 ф. стерлинглик биринҹи ики капитал сәрфи $3^1/_2$ квартер истеһсал едир, демәли, фәрз едилдијинә көрә, $1^1/_2$ квартер $= 4^1/_2$ ф. ст. рента истеһсал едир. Әкәр бураја, јалныз бирҹә әлавә квартер истеһсал едән $2^1/_2$ ф. стерлинглик үчүнҹү капитал сәрфи әлавә олунса, онда $4^1/_2$ квартерин бүтүн истеһсал гијмәти (20% мәнфәәт дә дахил олмагла) $= 9$ ф. ст. олар; демәли, һәр акра орта гијмәт бир квартер үчүн $= 2$ ф. ст. олар. Беләликлә, *B* торпагда һәр квартерин орта истеһсал гијмәти $1^5/_7$ ф. стерлингдән артыб 2 ф. стерлинг олмуш, бу сурәтлә дә һәр квартердән әлавә мәнфәәт *A* торпағын тәнзимедичи гијмәтинә нисбәтән азалыб $1^2/_7$ ф. стерлингдән 1 ф. стерлингә енмишдир. Лакин $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ ф. стерлинг едир, ејнилә нечә ки, әввәлдә $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ ф. стерлинг иди.

Әкәр биз фәрз етсәјдик ки, *B* торпаға һәрәси $2^1/_2$ ф. стерлинглик даһа дөрдүнҹү вә бешинҹи әлавә капитал сәрфи едилмишдир вә бу мәсрәфләр мәһсулун һәр квартерини онун јалныз үмуми истеһсал гијмәти үзрә истеһсал едир, онда һәр акрдан көтүрүлән бүтүн мәһсул инди $6^1/_2$ квартер тәшкил едәрди, онун бүтүн истеһсал гијмәти исә 15 ф. ст. оларды. Һәр квартерин орта истеһсал гијмәти *B* үчүн јенә 2* ф. стерлингдән галхыб $2^4/_{13}$ ф. ст. оларды, һәр квартердән әлавә мәнфәәт исә *A* торпагдакы тәнзимедичи истеһсал гијмәтинә нисбәтән јенә 1 ф. стерлингдән $^9/_{13}$ ф.

* 1894-ҹү ил нәшриндә 1 — јазылмышдыр. *Ред.*

стерлингә енәрди. Лакин инди һәмин $^{9}/_{13}$ ф. стерлинги дә әввәлки $4^{1}/_{2}$ квартер әвәзинә $6^{1}/_{2}$ квартер үчүн һесабламаг лазым кәләрди. Һалбуки $^{9}/_{13} \times 6^{1}/_{2} = 1 \times 4^{1}/_{2} = 4^{1}/_{2}$ ф. ст. едир.

Бурадан ән әввәл о нәтичә чыхыр ки, бу шәраитдә, рента кәтирән торпагларда әлавә капитал мәсрәфләрини мүмкүн етмәк үчүн, һәтта әлавә капиталын даһа әсла әлавә мәнфәәт вермәдији вә јалныз орта мәнфәәт вердији мигдарда сәрфини мүмкүн етмәк үчүн, тәнзимедичи истеһсал гијмәтинин һеч чүр јүксәлмәси тәләб олунмур. Сонра, бундан о нәтичә чыхыр ки, һәр квартердән көтүрүлән әлавә мәнфәәт нә гәдәр азалса да, бурада һәр акрдан көтүрүлән әлавә мәнфәәтин мәбләғи дәјишилмәз галыр; һәмин азалма һәмишә, торпағын акрында истеһсал олунан квартерләрин мүвафиг сурәтдә артмасы илә таразлашыр. Орта истеһсал гијмәтинин галхыб үмуми истеһсал гијмәти сәвијјәсинә чатмасы үчүн (демәли, *B* торпагдан өтрү 3 ф. стерлингә чатмасы үчүн) елә әлавә капиталлар сәрфи тәләб олунур ки, бунларын мәһсулу 3 ф. стерлинглик тәнзимедичи гијмәтдән јүксәк истеһсал гијмәтинә малик олсун. Лакин биз көрәчәјик ки, *B* торпагдан өтрү һәр квартерин орта истеһсал гијмәтини 3 ф. стерлинглик үмуми истеһсал гијмәти сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн тәкчә бу да кифајәт дејилдир.

Фәрз едәк ки, *B* торпагда истеһсал белә олмушдур:

1) $3^{1}/_{2}$ квартерин истеһсал гијмәти, јенә әввәлки кими = 6 ф. стерлингдир; демәли, һәрәси $2^{1}/_{2}$ ф. стерлингдән ибарәт ики капитал сәрфи олмушдур; һәм дә бунларын һәр икиси әлавә мәнфәәт верир, амма кетдикчә азалан мигдарда верир.

2) 1 квартеринки 3 ф. ст.; бу елә бир капитал сәрфидир ки, бурада фәрди истеһсал гијмәти тәнзимедичи истеһсал гијмәтинә бәрабәр оларды.

3) 1 квартеринки 4 ф. ст.; бу елә бир капитал сәрфидир ки, бурада фәрди истеһсал гијмәти тәнзимедичи гијмәтдән 25%* јүксәкдир.

Онда биз, $10^{5}/_{6}$ ф. ст.** капитал сәрфи шәраитиндә һәр акрдан 13 ф. ст. мүгабилиндә $5^{1}/_{2}$ квартер әлдә етмиш олардыг; илкин капитал сәрфи дөрд дәфә артмыш оларды, лакин биринчи капитал сәрфинин мәһсулу һеч үч дәфә дә артмазды.

13 ф. ст. мүгабилиндә $5^{1}/_{2}$ квартер әлдә едилмәси һәр квартер үчүн $2^{4}/_{11}$ ф. стерлинглик орта истеһсал гијмәти верир, демәли, тәнзимедичи истеһсал гијмәти 3 ф. ст. олдугда һәр квартерин вердији артыг $^{7}/_{11}$ ф. ст. олур; бу — рентаја чеврилә биләр. $5^{1}/_{2}$ квартер 3 ф. стерлинглик тәнзимедичи гијмәтлә сатылдыгда $16^{1}/_{2}$ ф. ст. верир. 13 ф. стерлингдән ибарәт бүтүн истеһсал гијмәти чыхылдыгда $3^{1}/_{2}$ ф. ст. әлавә мәнфәәт, јахуд рента галыр; *B* торпагда һәр квартерин индики орта истеһсал гијмәти илә, јә'ни һәр

* — 4 ф. стерлингдән. *Ред.*

** 1894-чү ил нәшриндә 10 — јазылмышдыр. *Ред.*

квартер үчүн $2^4/_{11}$ ф. ст. һесабы илә көтүрүлдүкдә һәмин $3^1/_2$ ф. ст. инди $1^5/_{72}$* квартерин тәмсилчисидир. Пул рентасы 1 ф. ст., тахыл рентасы тәгрибән $^1/_2$ квартер азалмыш олардьı, лакин *B* торпагдакы дөрдүнчү әлавә капитал сәрфинин нәинки әлавә мәнфәәт истеһсал етмәдијинә, һәтта орта мәнфәәтдән дә аз мәнфәәт вердијинә бахмајараг, јенә әввәлки кими әлавә мәнфәәт вә рента әлдә едилир. Әкәр биз фәрз етсәк ки, 3)-чү капитал сәрфиндән башга, 2)-чи мәсрәф дә тәнзимедичи истеһсал гијмәтиндән јүксәк гијмәтлә истеһсал едир, онда бүтүн истеһсал белә олар: $3^1/_2$ квартер 6 ф. стерлингә + 2 квартер 8 ф. стерлингә, јекуну 14 ф. стерлинглик истеһсал гијмәти илә $5^1/_2$ квартер. Һәр квартерин орта истеһсал гијмәти = $2^6/_{11}$ ф. ст. олардьı, бундан исә $^5/_{11}$ ф. стерлинглик артыг галардьı. Һәр квартери 3 ф. стерлингдән сатылан бу $5^1/_2$ квартер $16^1/_2$ ф. ст. верир; 14 ф. стерлингдән ибарәт бүтүн истеһсал гијмәти чыхылдыгда рента үчүн $2^1/_2$ ф. ст. галыр. *B* торпагда индики орта истеһсал гијмәти шәраитиндә бу, $^{55}/_{56}$ квартер тәшкил едәрди. Демәли, рента габагкындан аз мигдарда олса да, һәлә јенә алынмагда давам едир.

Һәр һалда бу көстәрир ки, јахшы торпаг саһәләриндә, мәһсулу тәнзимедичи истеһсал гијмәтиндән баһа тамам олан әлавә капитал мәсрәфләри шәраитиндә рента, — һәр һалда әмәли ишдә мүмкүн олан дәрәҹәдә, — јох олмаг дејил, бир тәрәфдән, һәмин даһа аз мәһсулдар капитал бүтүн сәрф едилмиш капиталын нә гәдәрини тәшкил етдијинә ујғун сурәтдә, дикәр тәрәфдән исә онун мәһсулдарлығынын азалмасына ујғун сурәтдә анҹаг азалмалыдыр. Онун мәһсулунун орта гијмәти јенә дә тәнзимедичи гијмәтдән ашағы олардьı, буна көрә дә һәлә јенә әлавә мәнфәәт галардьı ки, бу да рентаја чеврилә биләрди.

Инди фәрз едәк ки, *B* торпагдан көтүрүлән мәһсулун һәр квартеринин орта гијмәти үмуми истеһсал гијмәтинә ујғун кәлир, бу

	Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Мәһсул квартер	Истеһсал гијмәти		Сатыш гијмәти ф. ст.	Вүсул ф. ст.	Рента үчүн галан артыг	
				бир квартер үчүн ф. ст.	ҹәми ф. ст.			квартер	ф. ст.
1)	$2^1/_2$	$^1/_2$	2	$1^1/_2$	3	3	6	1	3
2)	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	3	3	$4^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$
3)	5	1	$1^1/_2$	4	6	3	$4^1/_2$	$-^1/_2$	$-1^1/_2$
4)	5	1	1	6	6	3	3	—1	—3
	15	3	6	—	18	—	18	0	0

* $1^{25}/_{52}$ олмалыдыр. *Ред.*

исә мәһсулдарлығы кетдикчә азалан дөрд далбадал капитал сәрфинин ($2^1/_2$, $2^1/_2$, 5 вә 5 ф. ст.) нәтиҹәсидир:

Бурада иҹарәдар һәр квартери өз фәрди истеһсал гијмәтинә сатыр, буна көрә дә о, бүтүн квартерләрин һамысыны, 3 ф. стерлинглик тәнзимедиҹи гијмәтә мүвафиг кәлән өз орта истеһсал гијмәтинә сатыр. Буна көрә 15 ф. стерлинглик капиталы үчүн о јенә әввәлки кими 20% мәнфәәт = 3 ф. ст. алыр. Лакин рента јох олмушдур. Бәс һәр квартерин фәрди истеһсал гијмәтләри үмуми истеһсал гијмәти илә тәнләшдирилдикдә әмәлә кәлән артыг һара кетмишдир?

Биринҹи $2^1/_2$ ф. стерлингдән кәлән әлавә мәнфәәт 3 ф. ст. иди; икинҹи $2^1/_2$ ф. стерлингдән — $1^1/_2$ ф. ст. иди; аванс едилмиш капиталын $^1/_3$ һиссәсинә, јә'ни 5 ф. стерлингә дүшән әлавә мәнфәәт үмумиликдә = $4^1/_2$ ф. ст. = 90% иди.

3)-ҹү капитал сәрфи шәраитиндә 5 ф. ст. нәинки әлавә мәнфәәт кәтирмир, һабелә онун $1^1/_2$ квартер мигдарында вердији вә үмуми истеһсал гијмәти илә сатылмыш мәһсулу $1^1/_2$ ф. стерлинглик әскик верир. Нәһајәт, јенә 5 ф. стерлинглик 4)-ҹү капитал сәрфи вә онун, үмуми истеһсал гијмәти илә сатылмыш 1 квартерлик мәһсулу 3 ф. стерлинглик әскик верир. Демәли, бирликдә көтүрүлән һәр ики капитал сәрфи $4^1/_2$ ф. стерлинглик әскик верир ки, бу да 1)-чи вә 2)-чи капитал сәрфиндән алынан $4^1/_2$ ф. стерлинглик әлавә мәнфәәтә бәрабәрдир.

Әлавә мәнфәәтлә мәнфи мәнфәәт бир-бирини пуч едир. Буна көрә дә рента јох олур. Һәгигәтдә исә бу јалныз она көрә мүмкүн олур ки, әлавә мәнфәәти вә ја рентаны әмәлә кәтирән изафи дәјәр үнсүрләри инди орта мәнфәәтин әмәлә кәлмәсинә дахилдир. Фермер 15 ф. ст. үчүн 3 ф. ст. мигдарында, јахуд рента һесабына 20% мигдарында бу орта мәнфәәти әлдә едир.

B торпагдакы фәрди орта истеһсал гијмәтинин, базар гијмәтини тәнзим едән *A* торпагдакы үмуми истеһсал гијмәти илә тәнләшдирилмәси фәрз едир ки, биринҹи капитал сәрфи мәһсулунун фәрди гијмәти илә ондан јүксәк олан тәнзимедиҹи гијмәт арасындакы фәрг кетдикчә даһа артыг бир дәрәҹәдә тәнләшир вә ән нәһајәт сонракы капитал сәрфинин мәһсулу тәнзимедиҹи гијмәти өтмәјә башларкән онун артығы нәтиҹәсиндә пуч олур. Беләликлә, биринҹи капитал сәрфинин мәһсулу ајрылыгда сатылдығы мүддәтдә әлавә мәнфәәт кими тәсәввүр олунан шеј тәдриҹлә дөнүб орта истеһсал гијмәтинин бир һиссәси олур, бунунла да орта мәнфәәтин јаранмасына дахил олур вә ән нәһајәт орта мәнфәәт ону тамамилә удур.

Әкәр *B* торпагда 15 ф. стерлинглик капитал сәрфи әвәзинә һәмин торпагда ҹәми 5 ф. ст. сәрф едилмиш олсајды, ахырынҹы ҹәдвәлдәки әлавә $2^1/_2$ квартер исә елә истеһсал едилмиш олсајды ки, *A* торпағын $2^1/_2$ акры јенидән һәр акра $2^1/_2$ ф. ст. капитал сәрфи илә беҹәрилсин, онда сәрф едилән әлавә капитал ҹәми $6^1/_4$ ф. ст.

тәшкил едәрди, *A* вә *B* торпагларда һәмин 6 квартерин истеһсалы үчүн гојулмуш бүтүн мәсрәф исә 15 ф. ст. әвәзинә чәми $11^1/_4$ ф. ст. оларды вә бунларын бүтүн истеһсал гијмәти мәнфәәтлә бирликдә $13^1/_2$ ф. ст. тәшкил едәрди. Бу 6 квартер јенә әввәлки кими 18 ф. стерлингә сатыларды, лакин капитал сәрфи $3^3/_4$ ф. ст. азалмыш оларды вә *B* торпағын рентасы јенә әввәлки кими һәр акра $4^1/_2$ ф. ст. тәшкил едәрди. Әкәр әлавә $2^1/_2$ квартерин истеһсалы үчүн *A* торпагдан пис торпаға, *A*—1, *A*—2 торпаглара әл атылсајды вә, беләликлә, *A*—1 торпагда $1^1/_2$ квартер үчүн һәр квартерин истеһсал гијмәти = 4 ф. ст., *A*—2 торпагдакы ахырынчы квартер үчүн исә = 6 ф. ст. олсајды, онда вәзијјәт башга чүр оларды. Бу һалда 6 ф. ст. бир квартерин тәнзимедичи истеһсал гијмәтинә чевриләрди. *B* торпагдан көтүрүлән бу $3^1/_2$ квартер $10^1/_2$ ф. ст. әвәзинә 21 ф. стерлингә сатылмыш оларды вә бу $4^1/_2$ ф. стерлинг әвәзинә 15 ф. стерлинг рента, тахылла исә $1^1/_2$ квартер әвәзинә $2^1/_2$ квартер рента верәрди. Там ејнилә дә *A* торпагдан көтүрүлән бир квартер инди 3 ф. ст. = $^1/_2$ квартер мигдарында рента верәрди.

Бу мәсәләнин тәдгигини давам етдирәндән әввәл, даһа бир чәһәти гејд едәк.

Бүтүн капиталын $1^1/_2$ квартер артыг мәһсул истеһсал едән һиссәси бүтүн капиталын $1^1/_2$ квартер әскик истеһсал едән һиссәси илә тәнләшән кими *B* торпагдан көтүрүлән һәр квартерин орта гијмәти, һәр квартер үчүн олан вә *A* торпагла тәнзим едилән 3 ф. стерлинглик үмуми истеһсал гијмәтинә дәрһал мүтабиг кәлир. Бунун мәһз нә заман баш верә биләчәји, јахуд биринчи капитал сәрфинин мөвчуд әлавә мәһсулдарлығы шәраитиндә бунун үчүн *B* торпагда кифајәт гәдәр мәһсулдарлыг гүввәси олмајан нә гәдәр капитал сәрф едилмәли олачағы сонракы капитал сәрфинин нисбәтән кифајәт гәдәр олмајан мәһсулдарлығындан, — ән пис тәнзимедичи *A* торпагдакы ејни мигдар капитал сәрфинин мәһсулдарлығына нисбәтән кифајәт гәдәр олмајан мәһсулдарлығындан, ја да тәнзимедичи гијмәтә нисбәтән һәмин сонракы мәсрәфләрин мәһсулунун фәрди истеһсал гијмәтиндән асылыдыр.

Јухарыдакылардан биринчи нөвбәдә бу нәтичәләр чыхыр:

Биринчиси. Нә гәдәр ки, ејни бир торпагда әлавә капиталлар кетдикчә азалан нисбәтдә олса да әлавә бир мәһсулдарлыгла сәрф едилир, һәр акрын рентасы, һәм тахыл рентасы, һәм дә пул рентасы мүтләг сурәтдә артыр, һәрчәнд нисби сурәтдә, аванс едилмиш капитала нисбәтән азалыр (демәли, әлавә мәнфәәтин нормасы вә ја рента азалыр). Бурада о әлавә капитал һәдд олур ки, о анчаг орта мәнфәәт кәтирир, јахуд онун мәһсулу үчүн фәрди истеһсал гијмәти үмуми истеһсал гијмәтинә мүтабиг кәлир.

Бу шәраитдә истеһсал гиjмәти дәjишилмәз галыр, бу шәртлә ки, тәклифин артмасы үзүндән пис торпаглардакы истеһсал кәрәксизләшмәсин. Һәтта гиjмәтләрин кетдикчә азалдығы шәраитдә дә һәмин әлавә капиталлар мүәjjән даирәдә, нисбәтән аз мигдарда олса да, һәлә jенә әлавә мәнфәәт истеһсал едә биләр.

Икинчиси. Jалныз орта мәнфәәт истеһсал едән вә, демәли, әлавә мәһсулдарлығы = 0 олан әлавә капитал сәрфи, әмәлә кәлмиш әлавә мәнфәәтин сәвиjjәсиндә вә бу сәбәбдән рентанын да сәвиjjәсиндә һеч бир шеjи дәjишдирмир. Бунун нәтичәсиндә jахшы торпагларда һәр квартерин фәрди орта гиjмәти артыр, һәр квартердән әлдә едилән артыглыг азалыр, лакин беләаз артыглыг верән квартерләрин саjы артыр, беләки, нәтичә дәjишилмир.

Үчүнчүсү. О әлавә капитал мәсрәфләри ки, онларын мәһсулунун фәрди истеһсал гиjмәти тәнзимедичи гиjмәтдән jүксәкдир, демәли, әлавә мәһсулдарлығы jалныз = 0 деjил, сыфырдан да ашағыдыр, әскикдир, jә'ни тәнзимедичи *А* торпагдакы еjни капитал сәрфинин мәһсулдарлығындан ашағыдыр, — белә бир әлавә мәсрәф jахшы торпаглардакы бүтүн мәһсулун фәрди орта гиjмәтини үмуми истеһсал гиjмәтинә кетдикчә даһа чох jахынлашдырыр, демәли, бунларын арасында олан вә әлавә мәнфәәт, мүвафиг сурәтдә рента әмәлә кәтирән фәрги кетдикчә даһа чох азалдыр. Кечмишдә әлавә мәнфәәт вә jа рента әмәлә кәтирән кәмиjjәтин кетдикчә даһа чох һиссәси орта мәнфәәт jаранмасына дахил олур. Буна бахмаjараг, *В* торпағын һәр акрына сәрф едилмиш олан бүтүн капитал jенә әлавә мәнфәәт кәтирмәкдә давам едир, һәрчәнд бу мәнфәәт, мәһсулдарлығы кифаjәт дәрәчәдә олмаjан капитал күтләсинин артмасы илә вә бу мәһсулдарлығын кифаjәтсизлиjинин шиддәтләнмәси илә бирликдә азалыр. Капиталын кетдикчә чохалдығы вә истеһсалын кетдикчә артдығы бир шәраитдә һәр акрдан алынан рента бурада һеч дә, икинчи һалда олдуғу кими, сәрф едилмиш капиталын кетдикчә артан һәчминә көрә jалныз нисби сурәтдә деjил, мүтләг сурәтдә азалыр.

Рента jалныз о һалда пуча чыха биләр ки, jахшы торпаг олан *В* торпагдакы бүтүн мәһсулун фәрди орта истеһсал гиjмәти тәнзимедичи гиjмәтә мүтабиг кәлсин, демәли, мәһсулдарлығы даһа чох олан биринчи капитал сәрфинин бүтүн әлавә мәнфәәти орта мәнфәәт әмәлә кәлмәсинә кетсин.

Һәр акрдан алынан рентанын азалмасынын сон һәдди бу рентанын jох олдуғу нөгтәдир. Лакин бу һәдд һеч дә әлавә капитал сәрфи кифаjәт гәдәр мәһсулдарлыгла истеһсал етмәмәjә башладығы еjни саатда деjил, о заман меjдана кәлир ки, мәһсулдарлығы кифаjәт гәдәр олмаjан әлавә капитал сәрфи еләбир дәрәчәjә чатыр ки, бу мәсрәфин тә'сири биринчи мәсрәфләрин артыг мәһсулдарлығыны һечә чыхарыр вә сәрф едилмиш бүтүн капиталын мәһсулдарлығы *А* торпагда сәрф едилмиш капиталын мәһсулдарлығы илә бәрабәрләшир, буна көрә дә *В* торпагдан

көтүрүлән һәр квартерин фәрди орта гијмәти *A* торпагдан көтүрүлән һәр квартерин фәрди орта гијмәти илә бәрабәрләшир.

Лакин бу һалда да јенә һәр квартердә 3 ф. стерлинглик тәнзимедичи истеһсал гијмәти дәјишилмәзди, һәрчәнд рента јоха чыхарды. Јалныз бу һәддән сонра истеһсал гијмәти, ја әлавә капиталын мәһсулдарлығынын кифајәтсизлији дәрәчәсинин артмасы нәтичәсиндә, ја да мәһсулдарлығын ејни дәрәчәдә кифајәтсиз галдығы бир шәраитдә әлавә капиталын өз кәмијјәтинин артмасы нәтичәсиндә јүксәлмәли оларды. Мәсәлән, јухарыда, 753-чү сәһифәдәки чәдвәлдә ејни торпагда һәрәси 4 ф. стерлинг һесабы илә $1^1/_2$ квартер әвәзинә $2^1/_2$ квартер истеһсал едилмиш олсајды, онда биз үмумијјәтлә 7 квартер әлдә едәрдик ки, бунларын бүтүн истеһсал гијмәти 22 ф. ст. оларды; бир квартерин гијмәти $3^1/_7$ ф. ст. оларды; јә'ни онун гијмәти үмуми истеһсал гијмәтиндән $^1/_7$ ф. ст. баһа оларды вә үмуми истеһсал гијмәтинин јүксәлмәси лазым кәләрди.

Беләликлә, һәлә узун мүддәт мәһсулдарлығы кифајәтсиз олан вә һәтта бу кифајәтсизлијин дәрәчәси кетдикчә артан әлавә капитал сәрф етмәк оларды, о вахта гәдәр ки, јахшы торпаг саһәләриндә һәр квартерин фәрди орта гијмәти үмуми истеһсал гијмәти илә бәрабәрләшсин, үмуми истеһсал гијмәтинин фәрди орта гијмәтдән артығы, онунла бирликдә исә әлавә мәнфәәт вә рента да тамамилә јоха чыхсын.

Һәтта бу һалда да јахшы торпагларын рентасы јоха чыхдыгда, һәмин торпагларын мәһсулунун фәрди орта гијмәти үмуми истеһсал гијмәтинә јалныз мүтабиг кәләрди, демәли, үмуми истеһсал гијмәтинин һәлә дә јүксәлмәси лазым кәлмәзди.

Јухарыдакы мисалда јахшы торпаг олан, лакин јахшы вә ја рента кәтирән торпаглар сырасында ахырынчы јердә дуран *B* торпагда $3^1/_2$ квартер мәһсул әлавә мәһсулдарлыға малик олан 5 ф. стерлинг капитал васитәсилә истеһсал олунур, $2^1/_2$ квартер мәһсул да, мәһсулдарлығы кифајәт гәдәр олмајан 10 ф. стерлинг капитал васитәсилә истеһсал олунур, үмумән 6 квартер истеһсал олунур, демәли, һәмин мәһсулун $^5/_{12}$ һиссәси капиталын кифајәт мәһсулдарлыгла сәрф едилмәмиш олан бу ахырынчы һиссәләринин васитәсилә истеһсал олунур. Јалныз бу нөгтәдә 6 квартерин фәрди орта истеһсал гијмәти һәр квартерә көрә галхыб 3 ф. стерлингә чатыр, демәли, үмуми истеһсал гијмәти илә мүтабиг кәлир.

Лакин торпаг мүлкијјәти гануну шәраитиндә һәмин $2^1/_2$ квартер бу сурәтлә һәр квартери 3 ф. стерлингә истеһсал едилә билмәзди; јалныз белә бир һал истисна тәшкил едир ки, һәмин $2^1/_2$ квартер мәһсул *A* сортлу $2^1/_2$ акр јени торпагда истеһсал едилмиш ола биләр. Әлавә капиталын инди даһа јалныз үмуми истеһсал гијмәти үзрә истеһсал етдији һал бир һәдд оларды. Бу һәддән сонра, ејни бир торпагда әлавә капитал сәрфи даһа кәсилмәлидир.

Доғрудан да, бир һалда ки, ичарәдар биринчи ики капитал сәрфи үчүн $4^1/_2$ ф. ст. рента вермәли олмушдур, демәли, ону вермәкдә давам етмәлидир, буна көрә дә һәр квартери 3 ф. стерлингдән баһа* истеһсал едән һәр бир капитал сәрфи ичарәдарын мәнфәәтинин азалмасына сәбәб оларды. Мәһсулдарлығын кифајәт гәдәр олмадығы шәраитдә бу һал орта гијмәтин тәнләшмәсинә мане олур.

Бу һалы әввәлки мисал шәраитиндә көтүрәк, орада *А* торпагда һәр квартерә 3 ф. стерлинг истеһсал гијмәти *В* торпағын гијмәтини тәнзим едир.

Капитал ф. ст.	Мәнфәәт ф. ст.	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Бир квартерин истеһсал гијмәти ф. ст.	Сатыш гијмәти		Әлавә мәнфәәт ф. ст.	Зәрәр ф. ст.
					бир квартер ф. ст.	јекуну ф. ст.		
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	—
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	—
5	1	6	$1^1/_2$	4**	3	$4^1/_2$	—	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18	—	—	—	18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

Биринчи ики капитал сәрфи шәраитиндә $3^1/_2$ квартерин истеһсал гијмәти дә ичарәдар үчүн һәр квартерә 3 ф. ст. тәшкил едир, чүнки ичарәдар $4^1/_2$ ф. ст. рента вермәли олур, һәм дә онун фәрди истеһсал гијмәти илә үмуми истеһсал гијмәти арасындакы фәрг, беләликлә, онун өз чибинә кирмир. Демәли, биринчи ики капитал мәсрәфи мәһсулунун гијмәтиндә олан артығы ичарәдар үчүн үчүнчү вә дөрдүнчү капитал мәсрәфләринин мәһсулундакы кәсири өдәјә билмәз.

3)-чү капитал сәрфинин вердији $1^1/_2$ квартер фермерә, мәнфәәт дә дахил олмагла, 6 ф. стерлингә баша кәлмишдир; лакин бир квартер үчүн 3 ф. стерлингдән ибарәт тәнзимедичи гијмәт шәраитиндә фермер һәмин $1^1/_2$ квартери јалныз $4^1/_2$ ф. стерлингә сата биләр. Демәли, о јалныз бүтүн мәнфәәти итирмәк дејил, бундан әлавә $^1/_2$ ф. стерлинг, јахуд сәрф едилмиш 5 ф. ст. капиталын 10 %-ни итирмиш оларды. 3)-чү капитал сәрфи шәраитиндә фермерин мәнфәәт вә капитал иткиси $1^1/_2$ ф. ст. оларды, 4)-чү капитал сәрфи шәраитиндә исә 3 ф. ст., чәми $4^1/_2$ ф. ст. оларды, даһа мәһсулдар капитал сәрфиндән кәлән рента гәдәр оларды; һәмин даһа мәһсулдар мәсрәфләр шәраитиндә алынан фәрди истеһсал гијмәти *В* торпағын бүтүн мәһсулунун фәрди орта истеһсал гијмәтинә мәһз

* 1894-чү ил нәшриндә: ашағы — јазылмышдыр. *Ред.*

** Јенә орада 3 — јазылмышдыр. *Ред.*

она көрә тәнләшдиричи тә'сир көстәрә билмәз ки, һәмин гијмәтин артығыны рента шәклиндә үчүнчү бир шәхсә вермәк лазым кәлир.

Әкәр тәләби өдәмәкдән өтрү үчүнчү бир капитал сәрфи васитәсилә әлавә $1^1/_2$ квартер истеһсал етмәк лазым кәлсәјди, онда тәнзимедичи базар гијмәти һәр квартерә көрә 4 ф. стерлингә галхмалы оларды. Тәнзимедичи базар гијмәтинин белә баһалашмасы нәтичәсиндә *B* торпагдакы биринчи вә икинчи капитал сәрфи үчүн рента јүксәләрди, *A* торпагда исә рента әмәлә кәлмиш оларды.

Демәли, дифференсиал рента әлавә мәнфәәтин јалныз формал сурәтдә рентаја чеврилмәсидирсә дә вә торпаг мүлкијјәти бурада мүлкијјәтчијә әлавә мәнфәәти јалныз ичарәдарын әлиндән өз әлинә кечирмәк имканы верирсә дә, буна бахмајараг, мә'лум олур ки, капиталын мәһсулдарлыг нормасынын кетдикчә азалдығы вә тәнзимедичи гијмәтин дәјишилмәз галдығы шәраитдә ејни бир торпаг саһәсиндә далбадал капитал сәрфи, ја да нәтичә е'тибарилә бунун ејни олараг, ејни бир торпаг саһәсиндә сәрф едилмиш капиталын артмасы, көзләнилә билән һәддә хејли тез чатыр, демәли, һәгигәтдә мәһз әлавә мәнфәәтин белә формал сурәтдә торпаг рентасына чеврилмәси үзүндән, — торпаг мүлкијјәтинин төрәтдији бу чеврилмә үзүндән чох вә ја аз бир сүн'и һүдуда кәлиб чатыр. Беләликлә, үмуми истеһсал гијмәтинин, даһа сых бир чәрчивә дахилиндә башга шәраитдәкинә нисбәтән зәрури олан белә јүксәлмәси бурада дифференсиал рентанын артмасына сәбәб олмагдан башга, һабелә дифференсиал рентанын өзлүјүндә мөвчуд олмасынын өзү дә ејни заманда, үмуми истеһсал гијмәтинин даһа әввәл вә даһа сүр'әтлә јүксәлмәсинә сәбәб олур ки, мәһсул тәклифинин зәруриләшән артмасы бу сајагла тә'мин едилмиш олсун.

Сонра, ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр:

Әкәр *A* торпаг икинчи капитал сәрфи нәтичәсиндә әлавә мәһсулу 4 ф. стерлингдән учуз јарада билсәјди, јахуд әкәр *A* торпагдан пис јени бир торпаг рәгабәтдә иштирак етмәјә башласајды вә бу торпагда истеһсал гијмәти 3 ф. стерлингдән јүксәк, лакин 4 ф. стерлингдән ашағы олсајды, онда *B* торпагдакы әлавә капитал сәрфи тәнзимедичи гијмәти, јухарыдакы мисалда олдуғу кими, 4 ф. стерлингә галдыра билмәзди. Беләликлә биз көрүрүк ки, I дифференсиал рента II дифференсиал рента үчүн базис олдуғу һалда, ејни заманда бунлар бир-бири үчүн нечә һәдд олур, бунун да сајәсиндә каһ ејни бир торпаг саһәсиндә далбадал капитал сәрф олунур, каһ да јени бир әлавә торпагда бир-биринин јанында капитал сәрф олунур. Бунлар һәмчинин башга һалларда да, мәсәлән, јахшы торпаглара нөвбә чатдыгда, бир-бирини мәһдудлашдырыр.

ГЫРХ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ.

БЕЧӘРИЛӘН ТОРПАГЛАРЫН ӘН ПИСИНДӘН ДӘ ДИФФЕРЕНСИАЛ РЕНТА.

Фәрз едәк ки, тахыла тәләб јүксәлир вә тәклиф јалныз, рента кәтирән торпагларда мәһсулдарлығы кифајәт гәдәр олмајан далбадал капитал сәрфи васитәсилә, јахуд *A* торпагда јенә мәһсулдарлығы кетдикчә азалан әлавә капитал сәрфи васитәсилә, ја да *A* торпагдан пис кејфијјәтли јени торпагларда капитал сәрфи васитәсилә тә'мин олуна биләр.

B торпағы рента кәтирән торпагларын нүмајәндәси олараг көтүрәк.

Әлавә капитал сәрфи бир квартерин базар гијмәтини индијәдәк тәнзимедичи гијмәт олан 3 ф. стерлингдән јухары галдырмағы тәләб едир ки, *B* торпагда әлавә 1 квартер истеһсал едилә билсин (бурада һәмин 1 квартер 1 милјон квартери, һабелә һәр акр 1 милјон акры тәмсил едә биләр). Һәмчинин *C* вә *D* вә и. а. торпагларда, ән јүксәк рента верән торпаг сортларында да әлавә мәһсул әлдә едилә биләр, амма әлавә мәһсулдар гүввә кетдикчә азалмагла әлдә едилә биләр, лакин фәрз едилир ки, *B* торпагдан көтүрүлән 1 квартер тәләби өдәмәк үчүн лазымдыр. Әкәр бу бир квартери *B* торпагда әлавә капитал васитәсилә истеһсал етмәк *A* торпагда ејни мигдар әлавә капитал сәрфи васитәсилә истеһсал етмәкдән, јахуд *A* торпагда әлавә капитал һәр квартери $3^3/_4$ ф. стерлингә истеһсал едә биләчәји һалда һәр квартери, мисал үчүн, јалныз 4 ф. стерлингә истеһсал едә биләчәк *A* — 1 торпаға ендикдә истеһсал олуначағындан учуз истеһсал етмәк мүмкүндүрсә, онда *B* торпагда сәрф едилмиш олан әлавә капитал базар гијмәтини тәнзим етмәјә башларды.

A торпаг јенә габагдакы кими 3 ф. стерлингә 1 квартер истеһсал етмишдир. *B* торпаг да һәмчинин, әввәлки кими, үмумән $3^1/_2$ квартер истеһсал етмишдир вә бу квартерләрин фәрди истеһсал гијмәти бирликдә 6 ф. стерлингдир. Инди, әкәр *B* торпагда јени бир квартер истеһсал етмәк үчүн истеһсал гијмәти олараг (мәнфәәт дә дахил олмагла) 4 ф. стерлинглик әлавә мәсрәф тәләб олунуркән, *A* торпагда буну $3^3/_4$ ф. стерлингә истеһсал етмәк мүмкүндүрсә, онда өзлүјүндә ајдындыр ки, һәмин јени бир квартер

B торпагда дејил, *A* торпагда истеһсал едиләрди. Демәли, фәрз едәк ки, *B* торпагда бу бир квартер $3^1/_2$ ф. стерлинг әлавә истеһсал гијмәти илә истеһсал едилә биләр. Бу һалда $3^1/_2$ ф. ст. бүтүн истеһсал үчүн тәнзимедичи гијмәт оларды. Онда *B* өзүнүн индики $4^1/_2$ квартер мәһсулуну $15^3/_4$ ф. стерлингә сатарды. Бу мәбләғдән биринчи $3^1/_2$ квартерин истеһсал гијмәтинә 6 ф. ст., сонунчу бир квартерә исә $3^1/_2$ ф. ст. дүшүр, чәми $9^1/_2$ ф. ст. олур. Рента үчүн = $= 6^1/_4$ ф. ст. мәбләғиндә әлавә мәнфәәт галыр, һалбуки әввәлдә бу әлавә мәнфәәт чәми $4^1/_2$ ф. ст. иди. Бу һалда *A* торпағын бир акры да һәмчинин $^1/_2$ ф. стерлинг рента кәтирмиш оларды, лакин $3^1/_2$ ф. стерлинг истеһсал гијмәтини ән пис торпаг олан *A* торпаг дејил, нисбәтән јахшы торпаг олан *B* торпаг тәнзим етмәјә башларды. Бурада, әлбәттә, фәрз едилир ки, индијәдәк бечәрилән *A* торпаг кими мәканча ејни дәрәчәдә әлверишли олан *A* кејфијјәтли јени торпаг мүјәссәр дејилдир вә инди бечәрилмәкдә олан *A* торпагда икинчи капитал сәрфи тәләб олунарды, лакин бунда истеһсал гијмәти даһа артыг оларды, ја да даһа пис торпаг олан *A*—1 торпагдан истифадә етмәк лазым кәләрди. Далбадал капитал сәрфи II дифференсиал рентаны фәалијјәтә кәтирән кими, јүксәлмәкдә олан истеһсал гијмәтинин һәдләрини јахшы торпаг тәнзим едә биләр вә, I дифференсиал рентанын базиси олан пис торпаг да о заман рента кәтирә биләр. Беләликлә, јалныз бирчә дифференсиал рента мөвчуд олдуғу һалда, о заман бүтүн бечәрилән торпаглар рента кәтирмәјә башларды. Бу һалда гаршымызда ашағыдакы ики чәдвәл оларды ки, бунларда истеһсал гијмәти дедикдә, аванс едилмиш капитал плјус 20% мәнфәәтдән ибарәт бир мәбләғ нәзәрдә тутулур, демәли, һәр $2^1/_2$ ф. ст. капитал үчүн $^1/_2$ ф. ст., чәми 3 ф. ст. мәнфәәт нәзәрдә тутулур.

Торпағын нөвү	Акр	Истеһсал гијмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гијмәти ф. ст.	Пул вусулу ф. ст.	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.
A . . .	1	3	1	3	3	0	0
B . . .	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C . . .	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D . . .	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Јекуну	4	21	$17^1/_2$	—	$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

Јалныз 1 квартер мәһсул верән *B* торпагда $3^1/_2$ ф. стерлинг мигдарында јени капитал сәрф едиләнә гәдәр вәзијјәт белә иди. Бу мәсрәфдән сонра вәзијјәт беләдир:

Торпағын нөвү	Акр	Истеһсал гиjмәти ф. ст.	Мәһсул квартер	Сатыш гиjмәти ф. ст.	Пул вусулу ф. ст.	Тахыл рентасы квартер	Пул рентасы ф. ст.
A . . .	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B . . .	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
C . . .	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
D . . .	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Јекуну	4	$24^1/_2$	$18^1/_2$	—	$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{Бу јенә һеч дә там дүзкүн һесабланмамышдыр. Бу $4^1/_2$ квартерин истеһсалы *B* торпағын ичарәдарына, әввәлән, $9^1/_2$ ф. стерлинг истеһсал гиjмәтинә вә, икинчиси, $4^1/_2$ ф. стерлинг рентаја, јекуну 14 ф. стерлингә баша кәлир; орта һесабла һәр квартер = $3^1/_9$ ф. ст. Беләликлә онун бүтүн истеһсалы үчүн бу орта гиjмәт инди тәнзимедичи базар гиjмәтинә чеврилир. Буна көрә дә *A* торпагда рента $^1/_2$ ф. ст. әвәзинә $^1/_9$ ф. ст. тәшкил едәрди, *B* торпагда исә әввәлки кими $4^1/_2$ ф. ст. олараг галарды; һәрәси $3^1/_9$ ф. стерлингдән $4^1/_2$ квартер = 14 ф. ст.; бурадан $9^1/_2$ ф. ст. бүтүн истеһсал гиjмәти чыхылдыгда әлавә мәнфәәтә $4^1/_2$ ф. ст. галарды. Демәли, рәгәмләрин дәјишилмәли олдуғуна бахмајараг, мисалдан көрүндүјү кими, артыг инди рента кәтирән нисбәтән јахшы торпаг II дифференсиал рента васитәсилә гиjмәтин тәнзимедичисинә чеврилә билир вә бунун сајәсиндә *бүтүн* торпаг, о чүмләдән бу вахтадәк рента кәтирмәјән торпаг да рента кәтирән торпаға чеврилә билир. — *Ф. Е.*}

Бир һалда ки, тахыл истеһсалынын тәнзимедичи гиjмәти јүксәлир, јә'ни бир һалда ки, тәнзимедичи торпагда тахылын бир квартеринин истеһсал гиjмәти јүксәлир, јахуд бир һалда ки, торпаг сортларынын бириндә тәнзимедичи капитал сәрфи јүксәлир, онда тахыл рентасы јүксәлмәлидир. Бу тамамилә она бәнзәр ки, торпағын бүтүн сортлары аз мүнбит сортлара чеврилсин вә мисал үчүн, $2^1/_2$ ф. ст. мигдарында һәр јени капитал сәрфи нәтичәсиндә 1 квартер әвәзинә чәми $^5/_7$ квартер истеһсал етмиш олсун. Ејни капитал сәрфи илә бу торпагларын истеһсал етдији тахылын бүтүн артығы әлавә мәһсула чеврилир ки, бу да әлавә мәнфәәти вә бу сәбәбдән рентаны да тәмсил едир. Әкәр мәнфәәт нормасынын јенә әввәлки кими галдығы фәрз едилсә, онда фермер өз мәнфәәтинә аз мигдар тахыл сатын ала биләрди. Әкәр әмәк һаггы јүксәлмәсә, онда мәнфәәт нормасы әввәлки кими гала биләр, — истәр она көрә ки, әмәк һаггыны физики минимума, јә'ни иш гүввәсинин нормал дәјәриндән ашағы ендирмиш олсунлар; истәр она

көрә ки, фәһләләрин мануфактура тәрәфиндән һазырланан башга истеһлак шејләри нисбәтән учузлашмыш олсун; истәр она көрә ки, иш күнү узадылмыш вә ја даһа интенсивләшмиш олсун, бунун нәтичәсиндә исә гејри-экинчилик истеһсал саһәләриндә олан, лакин экинчилик мәнфәәтини тәнзим едән мәнфәәт нормасы јүксәлмәсә дә, әввәлки кими галмыш олсун; ја да, она көрә ки, экинчиликдә ејни мигдар капитал сәрф едилирсә дә, сабит капитал чох, дәјишән капитал — аз сәрф едилир.

Демәли, биз даһа пис бир торпағы бечәрилмәјә чәлб етмәдән *A* торпагда, — индијәдәк ән пис олан бу торпагда, — рента әмәлә кәлмәсинин биринчи үсулуну нәзәрдән кечиртдик; јә'ни бу торпагдакы фәрди истеһсал гијмәти илә, — индијәдәк тәнзимедичи гијмәт олан өз фәрди истеһсал гијмәти илә, — даһа јахшы торпагда кифајәт гәдәр мәһсулдар сәрф едилмәмиш ахырынчы әлавә капиталдан лазыми мигдарда әлавә мәһсул көтүрүлмәсинә имкан верән јени, даһа јүксәк истеһсал гијмәти арасындакы фәрг сајәсиндә рента әмәлә кәлдијини нәзәрдән кечиртдик.

Әкәр әлавә мәһсулу *A* — 1 торпагда, јә'ни мәһсулун һәр квартерини јалныз 4 ф. стерлингә јарада биләчәк торпагда истеһсал етмәк лазым кәлсәјди, онда *A* торпагда һәр акрын рентасы јүксәлиб 1 ф. ст. оларды. Лакин бу һалда *A* — 1 торпаг, экилән торпагларын ән писи олараг, *A* торпағын јеринә кечәрди, *A* торпаг исә, рента кәтирән торпаглар сырасына ашағы үзв олараг кечәрди. I дифференсиал рента дәјишилмиш оларды. Беләликлә бу һал бурада нәзәрдән кечирилән вә ејни бир торпаг саһәсиндәки далбадал капитал сәрфинин мәһсулдарлығынын фәргиндән әмәлә кәлән II дифференсиал рента даирәсиндән кәнардадыр.

Лакин, бундан башга, *A* торпагда дифференсиал рента башга ики чүр үсулла әмәлә кәлә биләр.

О һалда әмәлә кәлә биләр ки, гијмәт, — нә гијмәт олурса олсун, һәтта габагкына нисбәтән азалмыш олса да, — дәјишилмәз галмагла әлавә капитал сәрфи әлавә мәһсулдарлыг јаратсын; бу һал исә prima facie мүәјјән һүдуд дахилиндә һәмишә ән пис торпагда баш вермәлидир.

Икинчиси, о һалда әмәлә кәлә биләр ки, эксинә, *A* торпагдакы далбадал капитал сәрфинин мәһсулдарлығы ашағы дүшсүн.

Һәр ики һалда фәрз едилир ки, истеһсалын артмасы тәләбин вәзијјәтиндән ирәли кәлир.

Лакин бурада әввәлчә мүәјјән едилмиш ганунла әлагәдар олараг, дифференсиал рента нөгтеји-нәзәриндән хүсуси бир чәтинлик мејдана чыхыр; һәмин гануна көрә бүтүн мәһсул үчүн (вә ја бүтүн капитал сәрфи үчүн) үмуми истеһсал гијмәтини һәмишә бир квартерин фәрди орта истеһсал гијмәти мүәјјән едир. Мә'лумдур ки, јахшы торпаг сортларынын эксинә олараг, *A* торпаг үчүн истеһсал гијмәти, — јени капитал сәрфи үчүн фәрди истеһсал

гиjмәтинин үмуми истеһсал гиjмәти илә тәнләшмәсини мәһдудлашдыран бу истеһсал гиjмәти кәнардан јарадылмыр. Зира *A* торпагдакы мәһз фәрди истеһсал гиjмәти, базар гиjмәтини тәнзим едән үмуми истеһсал гиjмәтинин өзүдүр.

Фәрз едәк ки:

1) *A* торпағын 1 акрында *далбадал капитал сәрфинин мәһсулдарлыг гүввәси кетдикчә јүксәлдиjи шәраитдә* 5 ф. стерлинг капитал аванс етмәклә, — бу исә 6 ф. стерлинг истеһсал гиjмәтинә мүвафигдир, — 2 квартер әвәзинә 3 квартер истеһсал етмәк олар. $2^1/_2$ ф. ст. мигдарында биринчи капитал сәрфи 1 квартер, икинчиси исә 2 квартер верир. Бу һалда бүтүн истеһсал гиjмәти олан 6 ф. стерлинг 3 квартер верир, демәли, һәр квартерин гиjмәти орта һесабла 2 ф. ст. олачагдыр; беләликлә, әкәр 3 квартерин һәр квартери 2 ф. стерлингә сатылмыш олса, онда *A* торпаг әввәлки кими јенә рента кәтирмәjәчәкдир, лакин II дифференсиал рентанын јалныз әсасы дәjишиләчәкдир; тәнзимедичи истеһсал гиjмәти 3 ф. ст. әвәзинә инди 2 ф. ст. олмушдур; ән пис торпагда $2^1/_2$ ф. стерлинг капитал инди 1 квартер әвәзинә орта һесабла $1^1/_2$ квартер истеһсал едир вә бу инди $2^1/_2$ ф. стерлинглик мәсрәф шәраитиндә бүтүн јүксәк кеjфиjјәтли торпаглар үчүн рәсми мүнбитликдир. Бу замандан е'тибарән һәмин торпагларын габагкы әлавә мәһсулунун бир һиссәси, онларын зәрури мәһсулунун јаранмасына дахил олур, нечә ки, онларын габагкы әлавә мәнфәәтинин бир һиссәси орта мәнфәәт јаранмасына дахил олур.

Әксинә, әкәр јахшы торпаглардакы үсулла һесабланса, — јахшы торпагларда исә орта һесаб әлавә һиссәнин мүтләг кәмиjјәтиндә һеч бир дәjишиклик етмир, чүнки һәмин торпаглар үчүн үмуми истеһсал гиjмәти капитал сәрфинин һәддидир, — онда биринчи капитал сәрфиндән алынан һәр квартерин дәjәри 3 ф. ст., икинчи мәсрәфдән алынан 2 квартерин дәjәри исә чәми $1^1/_2$ ф. стерлингдир. Беләликлә, *A* торпагда 1 квартер тахыл рентасы вә 3 ф. стерлинг пул рентасы әмәлә кәлмиш оларды, лакин һәмин 3 квартер көһнә гиjмәтлә — 9 ф. стерлингә сатыларды. Әкәр бунун ардынча икинчи капитал сәрфи гәдәр мәһсулдарлыгла $2^1/_2$ ф. ст. мигдарында үчүнчү капитал сәрфи тәтбиг олунсаjды, 9 ф. стерлинг истеһсал гиjмәти мүгабилиндә инди үмумиjјәтлә 5 квартер истеһсал едилмиш оларды. Әкәр *A* торпагдакы фәрди орта истеһсал гиjмәти тәнзимедичи гиjмәт олараг галсаjды, онда һәр квартери инди $1^4/_5$ ф. стерлингә сатмаг лазым кәләрди. Орта гиjмәт јенә, үчүнчү капитал сәрфи мәһсулдарлығынын јени јүксәлиши нәтичәсиндә деjил, јалныз икинчи капитал сәрфи гәдәр әлавә мәһсулдарлыгла тәтбиг едилән јени капитал сәрфинин әлавә едилмәси нәтичәсиндә азалмыш оларды. *A* торпагда, нисбәтән даһа јүксәк, лакин дәjишмәз мәһсулдарлыгла тәтбиг едилән далбадал капитал сәрфи, рента кәтирән торпагларда олачағы кими, рентаны

јүксәлтмәк әвәзинә, истеһсал гијмәтини мүвафиг сурәтдә ашағы саларды, бунунла бирликдә исә, башга шәртләр ејни олараг галмагла, бүтүн башга сорт торпагларда дифференсиал рентаны да ашағы салмыш оларды. Әкәр 3 ф. стерлинг истеһсал гијмәти мүгабилиндә 1 квартер истеһсал едән биринчи капитал сәрфи өзлүјүндә тәнзимедичи мәсрәф олараг галсајды, онда әксинә, 5 квартер 15 ф. стерлингә сатыларды вә *A* торпагда сонракы капитал сәрфинин вердији дифференсиал рента 6 ф. ст. тәшкил едәрди. *A* торпағын бир акрына сәрф едилән әлавә капитал, нә формада сәрф едилирсә едилсин, бу һалда јахшылашдырма јарадарды вә әлавә капитал бурада капиталын әввәлки һиссәсинин дә мәһсулдарлығыны артырарды. Белә демәк мә'насыз оларды ки, капиталын $^1/_3$ һиссәси 1 квартер, галан $^2/_3$ һиссәси исә 4 квартер истеһсал етмишдир. Бир акра гојулан 9 ф. ст. һәр һалда 5 квартер истеһсал етмиш оларды, һалбуки 3 ф. ст. јалныз 1 квартер истеһсал едир. Бурада рентанын, әлавә мәнфәәтин әмәлә кәлиб кәлмәјәчәји бүтүнлүклә шәраитдән асылы оларды. Тәнзимедичи нормал истеһсал гијмәти ашағы дүшмәли оларды. О шәртлә белә оларды ки, јахшылашдырылмыш олан, буна көрә дә артыг хәрчләрлә әлагәдар олан һәмин бечәрилмә *A* торпагда мәһз она көрә баш верә иди ки, јахшы сорт торпагларда да баш верә иди, — демәли, әкинчиликдә үмуми ингилаб ола иди; буна көрә, әкәр инди *A* торпағын тәбии мүнбитлијиндән бәһс олунурса, демәли, нәзәрдә тутулур ки, бу торпаға 3 ф. ст. әвәзинә 6 вә ја 9 ф. ст. сәрф олунмушдур. Хүсусән о заман белә олур ки, *A* торпағын әкилмиш акрларынын өлкәдә әсас мәһсул күтләсини верән чох һиссәси јени үсулла бечәрилир. Лакин јахшылашдырма әввәлдә *A* торпаг саһәсинин јалныз кичик бир һиссәсинә аид олсајды, онда бу јахшы бечәрилән һиссә әлавә мәнфәәт вермәјә башлајарды вә торпаг саһиби фүрсәти әлдән гачырмајараг чалышыб һәмин әлавә мәнфәәти бүтүнлүклә вә ја гисмән рентаја чевирәрди вә рента олараг тәсбит едәрди. Беләликлә, әкәр тәләб артмагда олан тәклифлә ајаглашсајды, онда тәдричлә, *A* торпағын бүтүн саһәси јаваш-јаваш јени бечәрмә үсулуна кечдикчә *A* кејфијјәтли торпағын һамысында рента әмәлә кәлә биләрди вә әлавә мәһсулдарлыг, базар шәртләриндән асылы олараг, бүтүнлүклә вә ја гисмән мүсадирә едилмиш оларды. Демәли, *A* торпагдакы истеһсал гијмәтинин, капитал сәрфи артырылмагла һәмин торпагдан көтүрүлән мәһсулун орта гијмәти илә тәнләшмәси, бу артырылмыш капитал сәрфиндән әлдә едилән әлавә мәнфәәтин рента формасында тәсбит едилмәси нәтичәсиндә кәсилә биләрди. Бу һалда јенә, габаглар јахшы торпагларда көрдүјүмүз кими, әлавә капиталларын мәһсулдар гүввәсинин кетдикчә азалдығы шәраитдә, әлавә мәнфәәтин торпаг рентасына чеврилмәси, јә'ни торпаг мүлкијјәтинин мүдахиләси истеһсал гијмәтини јүксәлтмиш оларды, белә ки, дифференсиал

рента садәчә, фәрди истеһсал гиїмәти илә үмуми истеһсал гиїмәти арасындакы фәргин нәтичәси олмазды. Бу һал *A* торпаг үчүн һәр ики гиїмәтин мүтабиг кәлмәсинә мане оларды, чүнки истеһсал гиїмәтинин *A* торпагдакы орта истеһсал гиїмәти илә тәнзим олунмасына мане оларды; демәли, бу һал истеһсал гиїмәтини лазым олдуғундан јүксәк сәвијјәдә сахлајар, беләликлә дә рента јаратмыш оларды. Белә бир нәтичә һәтта харичдән сәрбәст тахыл идхалы шәраитиндә дә јарана биләрди вә ја гала биләрди, чүнки рента кәтирмәјән вә истеһсал гиїмәти харичдән мүәјјән олундуғу һалда да тахыл әкилмәсиндәки рәгабәтә давам кәтирә билән бир торпагдан фермерләр инди башга мәгсәд үчүн, мәсәлән, мал-гараны отармаг үчүн истифадә етмәјә мәчбур олардылар, беләликлә дә тахыл әкинләри үчүн јалныз рента кәтирән торпаглардан истифадә едиләрди, јә'ни јалныз о торпаглардан истифадә едиләрди ки, бунларда һәр квартерин фәрди орта истеһсал гиїмәти харичдән мүәјјән олунан истеһсал гиїмәтиндән ашағыдыр. Үмумијјәтлә белә гәбул етмәк олар ки, бу һалда истеһсал гиїмәти ашағы дүшәр, лакин орта гиїмәт сәвијјәсинә дүшмәз вә бу сәвијјәдән јүксәк олар, амма пис бечәрилән *A* торпагдакы истеһсал гиїмәтиндән ашағы олар, беләликлә дә јени *A* торпағын рәгабәтинә сон гојулмуш олур.

2) *Әлавә капиталларын мәһсулдарлыг гүввәсинин кетдикчә азалдығы шәраитдә.*

Фәрз едәк ки, *A* — 1 торпаг әлавә бир квартери јалныз 4 ф. стерлингә, *A* торпаг исә $3^3/_4$ ф. стерлингә, јә'ни *A*—1 торпагдакындан учуз, амма *A* торпагда биринчи капитал сәрфи нәтичәсиндә истеһсал олунан һәр квартердән баһа истеһсал едә биләрди. Бу һалда *A* торпагда истеһсал олунмуш ики квартерин јекун гиїмәти $= 6^3/_4$ ф. ст. оларды; демәли, һәр квартерин орта гиїмәти $= 3^3/_8$ ф. ст. оларды. Истеһсал гиїмәти јүксәләрди, лакин чәми $^3/_8$ ф. ст. јүксәлмиш оларды, һалбуки әкәр әлавә капитал һәр квартери $3^3/_4$ ф. стерлингә истеһсал едән јени торпагда сәрф едилмиш олсајды, онда истеһсал гиїмәти даһа $^3/_8$ ф. ст. јүксәләр, $3^3/_4$ ф. стерлингә чатарды, бу да бүтүн дикәр диференсиалренталарын мүвафиг сурәтдә јүксәлмәсинә сәбәб оларды.

Беләликлә, *A* торпагда һәр квартерин $3^3/_8$ ф. стерлинглик истеһсал гиїмәти ејни торпагда капитал сәрфинин артдығы шәраитдәки орта гиїмәтлә тәнләшәр вә тәнзимедичи гиїмәтә чевриләрди; демәли, бурада рента јаранмазды, чүнки әлавә мәнфәәт олмазды.

Лакин әкәр икинчи капитал сәрфинин истеһсал етмиш олдуғу бу бир квартер $3^3/_4$ ф. стерлингә сатылмыш олсајды, онда *A* торпаг инди $^3/_4$ ф. стерлинг рента верәрди, һәм дә *A* торпағын әлавә капитал сәрф едилмәјән вә, демәли, кечмишдәки кими һәр квартери 3 ф. стерлингә истеһсал едән бүтүн акрлары $^3/_4$ ф. стерлинг рента верәрди. Нә гәдәр ки, *A* торпағын һәлә бечәрилмәмиш

саһәләри мөвчуддур, бу мүддәт әрзиндә гиjмәт jалныз мүвәггәти олараг $3^3/_4$ ф. стерлингә jүксәлә биләрди. Әлверишли вәзиjjәт саjәсиндә һәр квартери $3^3/_4$ ф. стерлингдән учуз истеһсал едә билән *A* торпағын бүтөвү түкәнмәjинчә *A* торпағын jени саһәләринин рәгабәти 3 ф. стерлинг истеһсал гиjмәтини давам етдирмиш оларды. Демәли, бунун мүмкүн ола билмәсини көстәрмәк лазым кәлир, һәрчәнд әкәр торпағын бир акры рента кәтирирсә, онда торпаг мүлкиjjәтчиси башга акры фермерә рентасыз вермәз.

Истәр истеһсал гиjмәти орта гиjмәтлә тәнләшсин, истәрсә $3^3/_4$ ф. ст. тәнзимедичи гиjмәтә чеврилсин, икинчи капитал сәрфи шәраитиндә фәрди истеһсал гиjмәти jенә дә, *A* торпагдакы икинчи капитал сәрфинин чох вә jа аз дәрәчәдә үмумән jаjылмасындан асылы олачагдыр. $3^3/_4$ ф. стерлинг jалныз о һалда тәнзимедичи гиjмәт олур ки, тәләб тә'мин олунанадәк торпаг саһиби фүрсәт тапыб, һәр квартер үчүн гиjмәтин $3^3/_4$ ф. ст. олдуғу шәраитдә jаранашаг әлавә мәнфәәти рента шәклиндә тәсбит етмиш олсун.

Далбадал капитал гоjулушларында торпағын мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасы барәсиндә Либихин jаздыгларына бах. Биз көрдүк ки, истеһсал гиjмәти дәjишилмәз галдығы шәраитдә капитал мәсрәфләринин әлавә мәһсулдар гүввәсинин далбадал азалмасы һәр акрдан көтүрүлән рентаны даим артырыр вә бу һал һәтта истеһсал гиjмәти кетдикчә ашағы дүшдүjү шәраитдә дә һәмин нәтичәни верә биләр.

Лакин үмумиjjәтлә ашағыдакылары гејд етмәк лазымдыр.

Әкәр һәмишәки бир мәһсулун әлдә едилмәси үчүн хәрч чәкилирсә, әкәр габагларда хәрч чәкилмәси лазым кәлмәjән бир шеj үчүн инди хәрч чәкилмәлидирсә, онда капиталист истеһсал үсулу нөгтеjи-нәзәриндән һәмишә мәһсулун нисби баһалашмасы һаллары олур. Зира истеһсалда истеһлак едилмиш капиталын өдәнилмәси дедикдә jалныз, мүәjjән истеһсал васитәләриндә тәмсил олунан дәjәрләрин өдәнилмәсини баша дүшмәк лазымдыр. Һаваjы әлдә едилән вә истеһсала онун акентләри кими дахил олан тәбиәт үнсүрләри истеһсалда нә кими бир рол оjнамыш олса да, истеһсала капиталын тәркиб һиссәләри кими деjил, капиталын һаваjы тәбии гүввәси кими, jә'ни әмәjин һаваjы тәбии мәһсулдар гүввәси кими дахил олур, лакин бу гүввә капиталист истеһсал үсулу базисиндә, һәр һансы мәһсулдар гүввә кими, капиталын мәһсулдар гүввәси шәклиндә меjдана чыхыр. Демәли, ибтидада һеч бир дәjәрә малик олмаjан бир тәбии гүввә әкәр истеһсалда иштирак едирсә, онда бу гүввәнин jардымы илә истеһсал олунан мәһсул тәләбатын өдәнилмәси үчүн кифаjәт етдиjи мүддәтдә һәмин гүввә гиjмәтин мүәjjән едилмәсиндә һесаба дахил олмур. Лакин инкишафын кедишиндә, әкәр һәмин тәбии гүввәнин jарды-

мы илә истеһсал едилә биләчәјиндән артыг мәһсул тәләб олунарса, јә'ни бу әлавә мәһсулу һәмин тәбии гүввәнин јардымы олмадан истеһсал етмәк, јахуд инсанын, инсан әмәјинин јардымы илә истеһсал етмәк лазым кәлсә, онда капитала јени әлавә үнсүр дахил олачагдыр. Демәли, габагкы мәһсулу әлдә етмәк үчүн нисбәтән даһа артыг капитал сәрф едилмиш олачагдыр. Башга шәртләр ејни олмагла истеһсал баһалашачагдыр.

(«1876-чы ил февралын орталарында башланмыш» дәфтәрдән)

Дифференсиал рента вә торпаға гојулмуш капитал үчүн садәчә фаиз олан рента.

Сабит мелиорасија тәдбирләри адланан тәдбирләр, — капитал сәрфи баһасына баша кәлән әмәлијјатлар васитәсилә торпағын физики хассәләрини, гисмән һабелә кимјәви хассәләрини дәјишдирән вә торпаға капитал гојулмасы һесаб едилә билән бу тәдбирләр, — демәк олар бүтүнлүклә ондан ибарәт олур ки, мүәјјән торпаг саһәсинә, мүәјјән мәһдуд бир јердәки торпаға дикәр бир јердәки, чох заман лап јахынлыгдакы бир торпағын тәбии сурәтдә малик олдуғу ејни хассәләр верилсин. Бә'зи торпаг тәбии сурәтдә һамарланмышдыр, дикәрини исә һамарламаг лазым кәлир; бә'зи торпагда су тәбии сурәтдә ахыб кедир, дикәр торпаг исә сүн'и дренаж тәләб едир; бә'зи торпагда тәбии олараг дәрин шумланма лајы вардыр, дикәриндә бу лајы сүн'и сурәтдә дәринләшдирмәк лазымдыр; килли торпаглардан бә'зиси тәбии олараг лазыми мигдар гумла гарышыгдыр, дикәриндә исә мүвафиг нисбәти һәлә сүн'и сурәтдә јаратмаг лазым кәлир; бә'зи чәмән тәбии олараг суварылыр вә ја лил кәлир, дикәриндә буна әмәк васитәсилә, јахуд, буржуа игтисады дили илә десәк, капитал васитәсилә наил олмаг лазым кәлир.

Доғрудан да белә бир нәзәријјә мараглыдыр ки, бу һалда нисби үстүнлүкләри сүн'и јарадылмыш үстүнлүкләрдән ибарәт олан торпагда рента фаиздир, һәмин үстүнлүкләри тәбиәтдән олан торпагда исә фаиз дејилдир. (Ишдә исә мәсәлә белә тәһриф олунур ки, әкәр бир һалда рента һәгигәтән фаизлә ејнијјәт тәшкил едирсә, фе'лән белә олмадығы башга һалларда да ону фаиз адландырмаг, ону сахта сурәтдә фаиз кими тәсәввүр етмәк лазымдыр.) Лакин капитал сәрф едилдикдән сонра торпағын рента кәтирмәсинин сәбәби һеч дә она капитал гојулмасы дејилдир, сәбәби одур ки, капитал сәрфи нәтичәсиндә һәмин торпаг, капитал гојулушу үчүн индијәдәк олдуғундан даһа мәһсулдар бир јерә чеврилмишдир. Фәрз едәк ки, бир өлкәнин бүтүн торпаглары бу чүр капитал сәрфи тәләб едир; бу һалда һәлә капитал сәрф едилмәмиш олан һәр бир торпаг саһәси һәмин мәрһәләни кечмәли-

дир вә белә капитал сәрфинин едилмиш олдуғу торпағын вердији рента (торпаг саһәсинин бу һалда кәтирдији фаиз), торпағын тәбиәтән һәмин үстүнлүјә малик олдуғу, галан торпагда исә бу үстүнлүјүн сүн'и сурәтдә әлдә едилмәли олдуғу һалларда олдуғу кими ејнән дифференсиал рентадыр.

Буна көрә дә елә ки, сәрф едилмиш капитал амортизасија олунду, фаиз кими тәсәввүр олунан бу рента дәрһал халис дифференсиал рентаја чеврилир. Әкс тәгдирдә елә чыхарды ки, ејни капитал бир капитал кими ики гат мөвчуд олур.

Ән мәзәли һаллардан бири будур ки, дәјәрин јалныз әмәклә мүәјјән едилмәсиндә Рикардонун зиддинә чыхан бүтүн әлејһдарлары дифференсиал рентанын торпаглар арасындакы фәрглә изаһ едилмәсинә гаршы белә бир чәһәти ирәли сүрүрләр ки, бурада дәјәри әмәк дејил, тәбиәт мүәјјән едир; ејни заманда дејирләр ки, буну мәкан, јахуд, — даһа артыг дәрәчәдә, — һәтта бечәрмә заманы торпаға гојулмуш капиталын фаизи мүәјјән едир. Ејни бир әмәк мүәјјән мүддәт әрзиндә һазырланмыш мәһсул үчүн бәрабәр дәјәр јарадыр; лакин һәмин мәһсулун кәмијјәти вә ја мигдары, буна көрә һәмин мәһсулун мувафиг һиссәсинә дүшән дәјәр һиссәси дә, әмәјин мигдары мә'лум олдугда, јалныз мәһсулун мигдарындан асылыдыр, мәһсулун мигдары исә мә'лум мигдар әмәјин мәһсулдарлығындан асылыдыр, бу мигдарын мүтләг кәмијјәтиндән асылы дејилдир. Бу мәһсулдарлығы тәбиәтинми, јохса чәмијјәтин јаратмыш олмасынын әсла фәрги јохдур. Бу мәһсулдарлыг өзү јалныз әмәк баһасына, демәли, капитал баһасына јаранмыш олдугда, истеһсал гијмәтинә јени бир тәркиб һиссәси артырыр, тәбиәт исә өзлүјүндә буну јаратмыр.

ГЫРХ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

МҮТЛӘГ ТОРПАГ РЕНТАСЫ.

Дифференсиал рентаны тәһлил едиркән биз belə бир фәрзијјәни әсас көтүрмүшдүк ки, ән пис торпаглар торпаг рентасы вермир, јахуд даһа үмуми шәкилдә ифадә едилсә, торпаг рентасыны јалныз елә торпаг верир ки, орада фәрди истеһсал гијмәти базары тәнзим едән истеһсал гијмәтиндән ашағыдыр вә бунун да сајәсиндә әлавә мәнфәәт әмәлә кәлир ки, бу да рентаја чеврилир. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, өзлүјүндә дифференсиал рентанын гануну һәмин фәрзијјәнин дүзкүн, јахуд јанлыш олмасындан әсла асылы дејилдир.

Әкәр биз базары тәнзим едән үмуми истеһсал гијмәтини P илә ишарә етсәк, онда ән пис сорт торпаг олан A торпағын мәһсулу үчүн P һәмин торпагдакы фәрди истеһсал гијмәтинә ујғун кәлир; јә'ни гијмәт истеһсалда истеһлак олунмуш сабит капиталы вә дәјишән капиталы плјус орта мәнфәәти (= саһибкар кәлири плјус фаиз) өдәјир.

Бу һалда рента сыфра бәрабәрдир. Јахшы нөв торпаглар сырасында кејфијјәтчә ән јахын олан B торпағын фәрди истеһсал гијмәти $= P'$, демәли, $P > P'$; јә'ни B категоријалы торпагларда P мәһсулун һәгиги истеһсал гијмәтиндән артыг бир мәбләғ өдәјир. Инди тутаг ки, $P - P' = d$; буна көрә d, јә'ни P-нин P'-дән артығы һәмин B категоријасы фермеринин әлдә етдији әлавә мәнфәәтдир. Бу d, торпаг мүлкијјәтчисинә верилмәси лазым кәлән рентаја чеврилир. Тутаг ки, үчүнчү категоријалы C торпаг үчүн һәгиги истеһсал гијмәти P'' олачагдыр вә тутаг ки. $P - P'' = 2d$; демәли, бу $2d$ рентаја чеврилир; ејнилә дә дөрдүнчү категоријалы D үчүн фәрди истеһсал гијмәти, тутаг ки, P''' олачаг, $P - P'''$ исә $= 3d$ олачаг вә бу да торпаг рентасына чевриләчәкдир вә и. а. Инди фәрз едәк ки, A категоријалы торпаг үчүн пул рентанын куја $= 0$ олмасы, бу сәбәбдән исә онун мәһсулунун $= P + 0$ олмасы һаггындакы фәрзијјә сәһвдир. Тутаг ки, әксинә, бу торпаг да рента $= r$ верир. Бу һалда ики чүр нәтичә чыхыр.

Биринчиси: A категоријалы торпағын мәһсулунун гијмәти һәмин торпагдакы истеһсал гијмәти илә тәнзим едилмәзди, бу мәһсулун гијмәти һәмин истеһсал гијмәтиндән бир гәдәр артыг оларды. $P+r$ оларды. Зира бир һалда ки, капиталист истеһсалынын нормал кедиши фәрз олунур, јә'ни фәрз олунур ки, торпаг мүлкијјәтчисинә фермерин вердији бу артыг r нә әмәк һаггындан, нә дә капитал үчүн орта мәнфәәтдән чыхылан һиссә дејилдир, — белә фәрз едилдикдә фермер һәмин артығы јалныз онун сајәсиндә верә билир ки, фермерин мәһсулу истеһсал гијмәтиндән баһа сатылыр, демәли, бу артығы рента формасында торпаг мүлкијјәтчисинә вермәк лазым кәлмәсәјди, һәмин мәһсул фермерә әлавә мәнфәәт вермиш оларды. Бу һалда бүтүн торпаг сортларынын базардакы бүтүн мәһсулунун тәнзимедичи базар гијмәти, үмумијјәтлә бүтүн истеһсал даирәләриндә капиталын вердији истеһсал гијмәтиндән ибарәт олмазды, јә'ни хәрчләрә плјус орта мәнфәәтә бәрабәр олан гијмәтдән ибарәт олмазды, истеһсал гијмәти плјус рентадан ибарәт оларды, $P+r$ оларды, P олмазды. Зира A категоријасы мәһсулунун гијмәти үмумијјәтлә, тәнзимедичи үмуми базар гијмәтинин һәддини ифадә едир; бүтүн мәһсул исә ахырынчы гијмәтлә верилә биләр вә буна көрә дә һәмин гијмәт бу мәчму мәһсулун гијмәтини тәнзим едир.

Лакин, *икинчиси,* бу һалда торпаг мәһсулунун үмуми гијмәти әһәмијјәтли сурәтдә дәјишиләрдисә дә, бунун нәтичәсиндә дифференсиал рента гануну һеч дә арадан галхмазды. Зира A категоријасы мәһсулунун гијмәти, бунунла да һәмчинин үмуми базар гијмәти $= P+r$-дирсә, онда B, C, D вә и. а. категоријаларынын гијмәти дә $= P+r$ оларды. Лакин B категоријасы үчүн $P-P'=d$ олдуғуна көрә, $(P+r)-(P'+r)$ һәмчинин $=d$ оларды, C үчүн исә, $P-P''=(P+r)-(P''+r)$ јенә $=2d$ оларды, нәһајәт, D үчүн $P-P'''=(P+r)-(P'''+r)=3d$ оларды вә и. а. Демәли, инди рентанын дахилиндә бу ганундан асылы олмајан бир үнсүр мөвчуд олардыса да, дифференсиал рента әввәлки һалында галыб јенә һәмин ганунла тәнзим олунарды вә торпаг мәһсулунун гијмәти илә бир заманда онда да үмуми јүксәлиш баш верәрди. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, ән аз мүнбит торпаг нөвләринин рентасы мәсәләси нә һалда олса да, бундан дифференсиал рента гануну нәинки асылы дејилдир, дифференсиал рентанын өзүнү онун характеринә ујғун сурәтдә анламаг үчүн јеканә үсул, A категоријалы торпағын рентасыны сыфра бәрабәр һесаб етмәкдән ибарәтдир. Бу рентанын доғрудандамы $=0$ вә ја >0 олмасынын, дифференсиал рентадан бәһс едилдикдә, фәрги јохдур вә доғрудан да нәзәрә алынмыр.

Демәли, дифференсиал рента гануну сонракы тәдгигатын нәтичәсиндән асылы дејилдир.

Инди әкәр бу да сорушулса ки, ән пис категоријалы торпағын мәһсулунун рента вермәмәси фәрзијјәси әслиндә нәјә әсасланыр, — бунун чавабы һөкмән беләдир: Әкәр торпағын мәһсулунун, мәсәлән, тахылын базар гијмәти елә бир сәвијјәјә чатырса ки, *A* категоријалы торпаға сәрф едилән әлавә аванс едилмиш *A* капитал үчүн ади истеһсал гијмәтини өдәјир, јә'ни капитала ади орта мәнфәәт верир, онда бу шәрт *A* категоријалы торпагда әлавә капитал сәрф едилмәси үчүн кифајәтдир. Јә'ни бу шәрт капиталистин ади мәнфәәтлә јени капитал гојмасы вә бу јени капиталдан нормал үсулла истифадә етмәси үчүн кифајәтдир.

Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, бу һалда да базар гијмәти *A* торпагдакы истеһсал гијмәтиндән јүксәк олмалыдыр. Зира бир һалда ки, әлавә тәклиф јараныр, ајдындыр ки, тәләблә тәклифин нисбәти дәјишиләчәкдир. Әввәлчә тәклиф кифајәт гәдәр дејилди, инди кифајәт гәдәрдир. Демәли, гијмәт ашағы дүшмәлидир. Лакин гијмәтин ашағы дүшә билмәси үчүн кечмишдә о, *A* торпагдакы истеһсал гијмәтиндән јүксәк сәвијјәдә олмалы иди. Лакин бечәрилмәјә јени дахил олан *A* категоријалы торпағын мүнбитлијинин азлығы онунла нәтичәләнир ки, гијмәт јенидән, базар гијмәтини *B* категоријалы торпағын тәнзим етдији замандакы гәдәр ашағы сәвијјәјә дүшмәјәчәкдир. *A* торпагдакы истеһсал гијмәти базар гијмәтинин мүвәггәти јүксәлмәси үчүн дејил, нисбәтән сабит јүксәлмәси үчүн һәдд олур. — Әкәр јени бечәрилән торпаг о вахтадәк тәнзимедичи торпаг олан *A* категоријалы торпагдан чох мүнбитдирсә, лакин бу торпаг јалныз әлавә тәләби өдәмәк үчүн кифајәт едирсә, онда әксинә, базар гијмәти дәјишилмәз галыр. Ашағы категоријалы торпағын рента вериб вермәмәси мәсәләсинин тәдгиги бу һалда да, инди бизим мәшғул олдуғумузла ујғун кәлир: *A* категоријалы торпағын рента кәтирмәмәси һаггындакы фәрзијјә бурада да онунла изаһ едиләрди ки, базар гијмәти мәһз, фермерин тәтбиг едилмиш капиталы плјус орта мәнфәәти өдәјә билмәси үчүн кифајәт едир; гысасыны десәк, белә бир фәрзијјә онунла изаһ олунарды ки, базар гијмәти фермерә онун әмтәәсинин истеһсал гијмәтини верир.

Һәр һалда капиталист ичарәдар, бир капиталист кими һәрәкәт етмәли олдуғу үчүн, бу шәраитдә *A* категоријалы торпағы бечәрә биләр. Демәли, *A* торпагда капиталдан нормал истифадә едилмәси үчүн шәраит мөвчуддур. Лакин фермер, рента верә билмәсә дә, капиталын орта артым шәртләринә мүвафиг олараг *A* торпаға капиталы сәрф едә биләр дедикдә, бундан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, *A* категоријасындан олан бу торпаг даһа һеч бир шәртшүрут олмадан ичарәдарын сәрәнчамына вериләчәкдир. Әкәр фермер рента вермәли олмасајды өз капиталындан ади мәнфәәтлә истифадә едә биләрди, — бу һал торпаг мүлкијјәтчисинин көзүндә һеч дә, онун өз торпағыны ичарәдарын һавајы истифадәси-

нә вермәси үчүн вә өз ичарәдар достуна гаршы филантропик мүнасибәт бәсләјиб crédit gratuit [һавајы кредит] тәтбиг етмәси үчүн бир әсас дејилдир. Белә бир фәрзијјә торпаг мүлкијјәтини нәзәрә алмамаг демәкдир, торпаг мүлкијјәтини јох етмәк демәкдир, һалбуки мәһз торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олмасы капитал сәрфи үчүн вә капиталын торпаға сәрбәст тәтбиг едилмәси үчүн һәдд јарадыр; бу һәдди исә, һеч дә ичарәдарын тәкчә белә бир садә мүлаһизәси позмаз ки, әкәр о, рента вермәли олмасајды, јә'ни торпаг мүлкијјәтини һәгигәтдә јох һесаб едә билсәјди, онда тахыл гијмәтләринин вәзијјәти она *A* торпагдан истифадә етмәк васитәсилә өз капиталындан ади мәнфәәт чыхармаг имканы верәрди. Лакин дифференсиал рентанын өзү, торпаг мүлкијјәти инһисары олмасыны, капитал үчүн һәдд олмаг е'тибарилә торпаг мүлкијјәти олмасыны тәләб едир, чүнки бунсуз әлавә мәнфәәт торпаг рентасына чеврилмәз вә ичарәдарын әвәзиндә торпаг мүлкијјәтчисинә чатмазды. Буна көрә дә бир һәдд олмаг е'тибарилә торпаг мүлкијјәти дифференсиал рентанын олмадығы јердә, јә'ни *A* торпагда да мөвчуд олмагда давам едир. Әкәр капиталист истеһсалы өлкәсиндә рента верилмәдән торпаға капитал гојула биләчәји һалларыны нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу һалларын һамысы торпаг мүлкијјәтинин, јуридик чәһәтдән олмаса да, фе'лән јох едилмәсини нәзәрдә тутур вә бу да јалныз тамамилә мүәјјән вә өз характеринә көрә тәсадүфи һалларда баш верә биләр.

Әввәлән, о заман баш верә биләр ки, торпаг мүлкијјәтчисинин өзү капиталистдир вә ја капиталистин өзү торпаг мүлкијјәтчисидир. Әкәр базар гијмәти о гәдәр јүксәлмишдирсә ки, инди *A* нөвлү торпаг олан бир торпагда истеһсал гијмәтини әлдә етмәк мүмкүндүр, јә'ни капиталын өдәнилмәси плјус орта мәнфәәт мүмкүндүр, — бу һалда һәмин шәхс өз торпаг саһәсиндә өзү *тәсәррүфат апара биләр.* Бәс нәјә көрә? Она көрә ки, һәмин шәхс үчүн торпаг мүлкијјәти онун капитал тәтбиг етмәсиндән өтрү һеч бир һәдд јаратмыр. Бу шәхс торпагдан садәчә бир тәбиәт үнсүрү кими истифадә едә биләр, буна көрә дә о јалныз, өз капиталындан истифадә етмәк мүлаһизәләрини, капиталист мүлаһизәләрини рәһбәр тута биләр. Тәчрүбәдә бу чүр һаллара тәсадүф олунурса да, анчаг бир истисна кими тәсадүф олунур. Торпағын капиталистчәсинә бечәрилмәси фәалијјәтдәки капиталын вә торпаг мүлкијјәтинин бир-бириндән ајры олмасыны фәрз етдији кими, ејнилә торпаг мүлкијјәтчисинин өзүнүн тәсәррүфатла мәшғул олмасыны, бир гајда олараг, истисна едир. Дәрһал көрүнүр ки, бу тамамилә тәсадүфидир. Әкәр тахыла тәләбин артмасы, өзләри тәсәррүфатла мәшғул олан мүлкијјәтчиләрдә олдуғундан артыг мигдар *A* торпағын бечәрилмәсини тәләб едирсә, јә'ни әкәр *A* торпағын бир һиссәси үмумијјәтлә бечәрилә билмәк үчүн ичарә едилмәлидирсә, — онда капитал тәтбиги үчүн торпаг мүлкијјәтинин јаратдығы һәддин олдуғуну бир һипотеза сајмаг дәрһал арадан галхыр.

Капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олараг капиталла торпағын, ичарәдарла торпаг мүлкиjjәтчисинин бир-бириндән аjрылығыны әсас көтүрдүкләри заман, сонра да әксинә, фәрз етдикдә ки, капиталдан асылы олмаjан вә капитала гаршы дуран һеч бир торпаг мүлкиjjәти олмадығы тәгдирдә бечәрилән торпагдан капиталын һеч бир рента чыхартмадығы бүтүн һалларда бир гаjда олараг торпаг мүлкиjjәтчиләри там һәчмдә тәсәррүфат апарырлар, — белә фәрз етдикдә баjағы бир зиддиjjәт әмәлә кәлир. (Бах: А. Смит, мә'дәнләрдән алынан рента һаггындакы һиссә, хеjли ашағыда ситат кәтирилмишдир*.) Торпаг мүлкиjjәтинин белә jох олмасы тәсадүфи характер дашыjыр. Бу баш верә дә биләр, вермәjә дә биләр.

Икинчиси: ичарә едилән торпаглар ичәрисиндә елә аjры-аjры саһәләр ола биләр ки, бунлар базар гиjмәтләринин мөвчуд сәвиjjәси шәраитиндә рента кәтирмир, демәли, һәгигәтдә һаваjы ичарәjә верилир, лакин торпаг мүлкиjjәтчиси һәмин торпаглары рента кәтирмәjән торпаг һесаб етмир, чүнки о, ичарәjә верилән торпагдан көтүрүлән рентанын үмуми мәбләғини көрүр, бу торпағы тәшкил едән аjры-аjры саһәләрин әлаһиддә ренталарыны көрмүр. Бу һалда, ичарә едилән торпаг ичәрисиндә олуб рента кәтирмәjән саһәләрдән бәһс олунурса, капитал тәтбигиндә бир һәдд олмаг е'тибарилә торпаг мүлкиjjәти фермер үчүн арадан галхыр, һәм дә торпаг мүлкиjjәтчиси илә олан мүгавиләнин өзүнә әсасән арадан галхыр. Лакин фермер бу саһәләр үчүн рента вермир, сәбәби дә jалныз одур ки, һәмин саһәләрин бир әлавә тәшкил етдиjи торпаг үчүн рента верир. Бу һалда мәһз елә бир комбинасиjа фәрз едилир ки, тәклифин кәсирини долдурмаг үчүн, чох пис торпаг олан *А* торпагдан һеч дә мүстәгил, jени бир истеһсал тарласы кими истифадә едилмир, әксинә, бу һалда һәмин пис торпаг jахшы торпағын jалныз аjрылмаз бир золағыны тәшкил едир. Бизим тәдгиг етмәли олдуғумуз һал исә мәһз ондан ибарәтдир ки, *А* торпаг саһәләриндә мүстәгил сурәтдә тәсәррүфат апармаг, демәли, капиталист истеһсал үсулунун илкин шәртләри мөвчуд олмагла һәмин торпаг саһәләрини мүстәгил сурәтдә ичарәjә вермәк лазым кәлир.

Үчүнчүсү. Ичарәдар кечмиш ичарәjә әлавә капитал сәрф едә биләр, һәрчәнд мөвчуд базар гиjмәтләри шәраитиндә бу jолла әлдә едилән әлавә мәһсул ичарәдара jалныз истеһсал гиjмәтини верир, она ади мәнфәәт кәтирир, амма әлавә рента вермәк имканы вермир. Беләликлә ичарәдар торпаға гоjулмуш капиталын бир һиссәси үчүн торпаг рентасы верир, дикәр һиссәси үчүн — вермир. Лакин проблеми бу фәрзиjjәнин нә гәдәр аз һәлл етдиjи ашағыдакындан көрүнүр: әкәр базар гиjмәти (һәмчинин торпағын мүнбитлиjи) онун әлавә капитал мүгабилиндә әлавә мәһсул әлдә ет-

---

* Бу чилдин 798-чи сәһифәси. *Ред.*

мәсинә имкан верирсә вә бу да, көһнә капитал кими, она истеһсал гијмәтиндән саваjы мүәjјән мигдар әлавә мәнфәәт кәтирирсә, онда, ичарә мүгавиләсинин вахты гуртаранадәк ичарәдар һәмин әлавә мәнфәәти өзүнә көтүрүр. Бәс нәjә көрә? Она көрә ки, ичарә мүгавиләсинин вахты давам етдикчә, онун капиталынын торпаға тәтбиг едилмәси үчүн торпаг мүлкиjјәтинин jаратдығы һәдд арадан галхыр. Лакин белә садә бир чәһәт вардыр ки, бу әлавә мәнфәәти ичарәдарын әлдә етмәсини тә'мин етмәк үчүн пис кејфиjјәтли әлавә торпаг мүстәгил бечәрилмәлидир вә мүстәгил сурәтдә ичарәjә верилмәлидир; бу исә гәт'и сүбут едир ки, көһнә торпагда әлавә капитал сәрфи, лазыми jүксәк тәклиф jаранмасы үчүн кифаjәт деjилдир. Бир фәрзиjјә дикәрини истисна едир. Доғрудур, инди демәк оларды ки: ән пис торпаг олан *А* торпағын рентасынын өзү jа мүлкиjјәтчинин өзүнүн бечәрдиjи торпаға нисбәтлә (лакин буна jалныз тәсадүфи бир истисна кими раст кәлмәк олур), jа да рента кәтирмәjән көһнә ичарә торпагларындакы әлавә капитал сәрфинә нисбәтлә дифференсиал рентадыр. Лакин бу, 1) елә бир дифференсиал рента оларды ки, о, мүхтәлиф сорт торпагларын мүнбитлиjиндәки фәргдән әмәлә кәлмәзди, буна көрә дә тәләб *етмәзди* ки, *А* сортлу торпаг рента кәтирмир вә онун мәһсулу истеһсал гијмәтинә сатылыр. Вә 2) ичарә едилән еjни торпагдакы әлавә капитал сәрфинин рента кәтириб кәтирмәмәсинин белә бир чәһәт үчүн әсла фәрги jохдур ки, jени бечәрилән *А* категориjалы jени торпаг рента верирми, jа jох; еjнилә нечә ки, мәсәлән, jени бир мүстәгил фабрик мүәссисәсинин тә'сис едилмәси үчүн фәрги jохдур ки, еjни мүәссисәләр саһәсиндәки дикәр бир фабрикант өз мүәссисәсиндә тамам истифадә едә билмәдиjи капиталынын бир һиссәсини фаизли кағызларамы гојур, jохса бир сыра елә аjры-аjры кенишләндирмә тәдбирләри тәтбиг едир ки, бунлар она там мәнфәәт кәтирмирсә дә, һәр һалда фаиздән артыг верир. Бу онун үчүн икинчи дәрәчәли бир ишдир. Әксинә, әлавә jени мүәссисәләр орта мәнфәәт кәтирмәлидир вә бунлар орта мәнфәәт әлдә етмәк үмиди илә jарадылыр. Әлбәттә, көһнә ичарәләрдәки әлавә капитал сәрфи вә *А* нөвлү jени торпағын әлавә бечәрилмәси бир-бири үчүн һәдд олур. Аз әлверишли истеһсал шәраитиндә көһнә ичарәдә нә гәдәр әлавә капитал сәрф едилә биләчәjи һәддини, *А* категориjалы торпагда рәгабәт апаран jени мәсрәфләр мүәjјән едир; дикәр тәрәфдән, бу категориjалы торпағын кәтирә биләчәjи рентаjа, көһнә ичарәләрдә рәгабәт апаран әлавә капитал сәрфи һәдд гојур.

Лакин бүтүн бу сахта бәһанәләр проблеми һәлл етмир, һәмин проблемин садә гојулушу исә беләдир: фәрз едәк ки, тахылын (бу тәдгигдә тахыл бизим үчүн үмумиjјәтлә торпаг мәһсулунун нүмаjәндәсидир) базар гијмәти *А* категориjалы торпаг һиссәләрини бечәрмәjә көтүрмәк үчүн вә бу jени тарлалара сәрф едилән капитал мәһсулун истеһсал гијмәтини әлдә етмәк үчүн, jә'ни ка-

питалын өдәнилмәси плјус орта мәнфәәт үчүн кифајәт едир. Демәли, фәрз едәк ки, *A* категоријалы торпагда капиталын нормал артмасы үчүн шәраит мөвчуддур. Бу кифајәтдирми? Доғрудандамы бу һалда һәмин капиталы сәрф етмәк олар? Јохса базар гијмәти о дәрәчә јүксәлмәлидир ки, ән пис *A* торпаг да рента кәтирсин? Јә'ни торпаг мүлкијјәтчисинин инһисары капитал сәрфинә елә бир һәдд гојурму ки, әкәр бу инһисар мөвчуд олмасајды, халис капиталист нөгтеји-нәзәриндән һәмин һәдд мөвчуд олмазды? Гаршыја гојулан мәсәләнин өз шәртләриндән белә нәтичә чыхыр ки, әкәр, мисал үчүн, көһнә ичарәләрдә әлавә капитал гојулушлары вардырса вә бунлар мөвчуд базар гијмәти шәраитиндә һеч бир рента кәтирмәјиб јалныз орта мәнфәәт верирсә, — бу һал белә бир мәсәләни әсла һәлл етмир ки, *A* категоријалы торпаға һәгигәтдә елә капитал сәрф едилә биләрми ки, бу торпаг да орта мәнфәәт кәтирмәјә башласын, амма һеч бир рента кәтирмәсин. Лакин мәсәлә дә мәһз бундадыр. Рента кәтирмәјән әлавә капитал сәрфинин тәләби өдәмәк игтидарында олмадығыны, *A* категоријалы јени торпаг чәлб етмәк зәрурәти сүбут едир. Әкәр әлавә *A* торпаг јалныз рента вердији, демәли, истеһсал гијмәтиндән артыг бир һиссә вердији шәраитдә бечәрилмәјә башланырса, онда анчаг ики һал мүмкүндүр. Ја базар гијмәти елә бир сәвијјәдә олмалыдыр ки, һәтта көһнә ичарәләрдәки ахырынчы әлавә капитал сәрфи дә, әлавә мәнфәәти фермеринми, јахуд торпаг саһибинин мәнимсәмәсиндән асылы олмајараг, әлавә мәнфәәт кәтирсин. Гијмәтин белә јүксәлмәси вә ахырынчы әлавә капитал сәрфиндән кәлән бу әлавә мәнфәәт онун нәтичәси ола биләрди ки, *A* торпаг рента вермәсә бечәрилә билмәз. Зира бечәрмә үчүн әкәр тәкчә истеһсал гијмәти, тәкчә орта мәнфәәт кифајәт етсәјди, онда гијмәт бу дәрәчә јүксәлмәзди вә јени торпаг саһәләри тәкчә бу истеһсал гијмәтләрини вермәјә башладыгда дәрһал онларын рәгабәти башланарды. Белә олдугда, көһнә ичарәләрдә олан вә рента кәтирмәјән әлавә капитал мәсрәфләри илә *A* торпагда олан вә јенә рента кәтирмәјән капитал мәсрәфләри рәгабәт етмәјә башлајарды. — Ја да, көһнә ичарәләрдәки ахырынчы капитал мәсрәфләри рента кәтирмир, лакин буна бахмајараг базар гијмәти о гәдәр јүксәлмишдир ки, *A* торпаг бечәрилмәјә вә рента кәтирмәјә башламышдыр. Бу һалда, рента кәтирмәјән әлавә капитал мәсрәфи јалныз она көрә мүмкүндүр ки, базар гијмәти *A* торпағын рента кәтирмәсинә имкан вермәјинчә һәмин торпаг бечәрилә билмәз. Бу ахырынчы шәрт олмазса, *A* торпағын бечәрилмәси һәлә чох ашағы гијмәт сәвијјәси шәраитиндә башланарды, буна көрә дә, ичарә едилмиш көһнә торпаглара сонралар гојулан вә рентасыз ади мәнфәәт кәтирмәк үчүн јүксәк базар гијмәти мөвчуд олмасыны тәләб едән капитал мәсрәфләри мүмкүн олмазды. Ахы базар гијмәтләри

јүксәк олдугда да һәмин капитал мәсрәфләри јалныз орта мәнфәәт кәтирир. Демәли, *А* торпаг бечәрилиркән һәмин торпагда истеһсал гијмәтини тәнзим едәчәк олан гијмәт чох ашағы олдугда һәмин капитал мәсрәфләри бу мәнфәәти кәтирмәзди, демәли, бу фәрзијјә шәраитиндә һәмин капитал мәсрәфләри үмумијјәтлә мүмкүн олмазды. Әлбәттә, бу сурәтлә *А* торпағын рентасы, ичарә едилмиш көһнә саһәләрә гојулан вә рента кәтирмәјән бу капитал мәсрәфләринә нисбәтән дифференсиал рента тәшкил едәрди. Лакин әкәр *А* торпағын саһәләри бу чүр дифференсиал рента јарадырса, бу јалныз онун нәтичәсидир ки, әкәр бу саһәләр, рента кәтирмәсә, онлары үмумијјәтлә бечәрмәк мүмкүн дејилдир, јә'ни онун нәтичәсидир ки, өзү торпағын сортлары арасындакы һәр һансы фәргдән ирәли кәлмәјән вә көһнә ичарәләрдә әлавә капиталлар тәтбиг олуна билмәси үчүн һәдд јарадан белә бир рентанын зәрурилији мејдана кәлир. Һәр ики һалда *А* торпагдан кәлән рента тахыл гијмәтинин јүксәлмәсинин садәчә нәтичәси олмазды, әксинә: ән пис торпағын үмумијјәтлә бечәрилмәсинә ичазә верилмәк үчүн, һәмин торпаг рента кәтирмәлидир, бу чәһәт исә тахыл гијмәтинин елә бир нөгтәјәдәк јүксәлмәсинә сәбәб оларды ки, бу нөгтәдә һәмин шәртин һәјата кечирилмәсинә имкан јаранмыш олсун.

Дифференсиал рентанын белә бир хүсусијјәти вардыр ки, бурада торпаг мүлкијјәти ичарәдарын мәнимсәјә биләчәји вә өз ичарә мүгавиләсинин вахты гуртаранадәк мүәјјән шәраитдә доғрудан да мәнимсәдији әлавә мәнфәәти анчаг садәчә әлә кечирир. Бу һалда торпаг мүлкијјәти јалныз, әмтәә гијмәтинин мүәјјән һиссәсинин бир шәхсдән башгасына, капиталистдән торпаг мүлкијјәтчисинә кечмәсинин сәбәбидир, — о һиссәнин кечмәсинин сәбәбидир ки, бу һиссә һәмин мүлкијјәтин јардымы олмадан әмәлә кәлир (базар гијмәтини тәнзим едән истеһсал гијмәтинин рәгабәтлә мүәјјән олунмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир) вә әлавә мәнфәәт тәшкил едир. Лакин бу һалда торпаг мүлкијјәти гијмәтин һәмин тәркиб һиссәсини *јарадан* вә ја гијмәтин бу һиссәсини әмәлә кәтирән гијмәт јүксәлишини јарадан сәбәб дејилдир. Әксинә, бир һалда ки, ән пис торпаг олан *А* категоријалы торпаг, — онун бечәрилмәси һәтта истеһсал гијмәтини өдәмиш олса да, — һәмин истеһсал гијмәтиндән артыг бир һиссә, мүәјјән рента кәтирмәјинчә бечәрилә билмир, онда торпаг мүлкијјәти гијмәтин *бу* јүксәлишинин јарадычы сәбәбидир. *Торпаг мүлкијјәтинин өзү рента јаратмышдыр.* Белә бир чәһәт иши әсла дәјишдирмир ки, арашдырылмыш икинчи һалда олдуғу кими, инди *А* торпагдан верилән рента көһнә ичарәләрдә тәтбиг едилмиш вә јалныз истеһсал гијмәтини һасил едән ахырынчы әлавә капитал сәрфинә нисбәтлә дифференсиал рента тәшкил едир. Зира тәкчә о чәһәт ки, тәнзимедичи базар гијмәти *А* торпағын рента кәтирә билмәси үчүн кифајәт едәчәк гәдәр јүксәлмәјинчә *А* торпаг бечәрилә билмәз — тәкчә

бу чәһәт бурада мәһз базар гијмәтинин елә бир нөгтәјә јүксәлмәсинә сәбәб олур ки, орада көһнә ичарәләрдәки ахырынчы капитал мәсрәфләри, доғрудур, јалныз өз истеһсал гијмәтини һасил едирсә дә, бу елә бир истеһсал гијмәтидир ки, ејни заманда *А* торпаг үчүн рента кәтирир. *А* торпағын үмумијјәтлә рента вермәли олмасы, бурада *А* торпагла кечмиш ичарәләрдәки ахырынчы капитал мәсрәфләри арасында дифференсиал рента әмәлә кәлмәсинин сәбәбидир.

Әкәр биз, — тахыл гијмәтини истеһсал гијмәтинин тәнзим етдијини фәрз едәрәк, — үмумијјәтлә дејириксә ки, *А* категоријалы торпаг рента вермир, бу һалда биз сөзүн гәт'и мә'насында рентаны нәзәрдә тутуруг. Әкәр фермер өз фәһләләринин нормал әмәк һаггы вә ја өзүнүн нормал орта мәнфәәти һесабына ичарә һаггы верирсә, онда фермер һеч бир рента вермир, әмтәә гијмәтинин әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән фәргли олан һеч бир мүстәгил тәркиб һиссәсини вермир. Биз һәлә бундан әввәл гејд етмишдик ки, тәчрүбәдә буна даим тәсадүф олунур. Әкәр мүәјјән бир өлкәдә әкинчилик фәһләләринин әмәк һаггы нормал орта әмәк һаггы сәвијјәсинә нисбәтән үмумијјәтлә ашағы салынмышса вә буна көрә әмәк һаггындан чыхылма, әмәк һаггынын бир һиссәси бир гајда олараг рентанын тәркибинә дахил олурса, онда бу һал ән пис торпағын ичарәдары үчүн дә истисна тәшкил етмәз. Ән пис торпағын бечәрилмәсинә имкан верән истеһсал гијмәтинин өзүндә бу ашағы әмәк һаггы, һәмин гијмәти тәшкил едән үнсүрләрдән биридир, буна көрә дә мәһсулун өз истеһсал гијмәтинә сатылмасы һәмин торпағын ичарәдарынын рента вермәсинә имкан вермир. Торпаг мүлкијјәтчиси өз торпағыны фәһләјә дә ичарәјә верә биләр, бу шәртлә ки, һәмин фәһлә сатыш гијмәтинин она әмәк һаггындан артыг олараг вердијинин һамысыны вә ја чох һиссәсини рента формасында башга шәхсә вермәјә һазыр олсун. Лакин бүтүн бу һалларда, ичарә һаггы верилмиш олса да, һәгиги рента һеч верилмир. Амма капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг мүнасибәтләр мөвчуд олдугда, рента илә ичарә һаггы бир-биринә мүтабиг кәлмәлидир. Бурада исә биз мәһз бу нормал мүнасибәти тәдгиг етмәлијик.

Һәтта әкәр јухарыда нәзәрдән кечирилмиш һаллар, јә'ни капиталист истеһсал үсулу чәрчивәсиндә, рента кәтирмәјән торпаглара һәгигәтән капитал гојула билдији һаллар, — һәтта бу һаллар да бизим проблемин һәлл едилмәси үчүн бир шеј вермирсә, онда мүстәмләкә мүнасибәтләринә истинад едилмәси һеч бир шеј верә билмәз. Мүстәмләкәни мүстәмләкә едән чәһәт, — биз бурада јалныз әсил әкинчилик мүстәмләкәләриндән данышырыг, — һеч дә анчаг, тәбии һалында чохлу мүнбит торпаглар мөвчуд олмасы дејилдир. Јох, әслинә бахылса, мүстәмләкәләри мүстәмләкә едән чәһәт одур ки, бу торпаглар мәнимсәнилмәмишдир, торпаг мүлкијјәтинә табе едилмәмишдир. Торпагдан бәһс едилдикдә, көһнә

торпагларла мүстәмләкәләр арасында белә чох бөјүк фәрг тәшкил едән дә мәһз бу чәһәтдир: јуридик сурәтдә вә ја фе'лән торпаг мүлкијјәтинин олмамасыдыр; буну Уекфилд[35] һаглы олараг гејд етмиш вә һәлә ондан чох әввәл физиократ ата-Мирабо вә башга көһнә игтисадчылар кәшф етмишләр. Бу һалда әсла фәрги јохдур ки, колонистләр торпағы садәчә мәнимсәјирләрми, јохса онлар торпағын номинал гијмәти ады илә һәгигәтдә дөвләтә јалныз, торпаг үзәриндә јуридик титул әлдә етмәк үчүн рүсум верирләр. Һабелә онун да фәрги јохдур ки, мәскән салмыш колонистләр торпағын јуридик мүлкијјәтчисидирләр. Торпаг мүлкијјәти бурада фе'лән капитал тәтбиги үчүн, һабелә капиталсыз әмәк тәтбиги үчүн бир һәдд тәшкил етмир; артыг мәскән салмыш олан колонистләр тәрәфиндән торпағын бир һиссәсинин зәбт едилмиш олмасы јени кәләнләрин јени торпаглары өз капиталынын вә ја әмәјинин тәтбиг едилмәси саһәсинә чевирмәк имканыны арадан галдырмыр. Буна көрә дә торпаг мүлкијјәти торпағы капитал тәтбиг етмәк даирәси олараг мәһдуд етдији һалларда торпаг мәһсуллары гијмәтинә вә рентаја һәмин мүлкијјәтин нә сурәтлә тә'сир көстәрдијини тәдгиг етмәк лазым кәлдији заман сон дәрәчә дајаз бир һәрәкәт оларды ки, нә әкинчиликдә капиталист истеһсал үсулунун, нә дә бу истеһсал үсулуна мүвафиг торпаг мүлкијјәти формасынын, — бурада үмумијјәтлә һеч көкүндән олмајан бу форманын, — мөвчуд олмадығы сәрбәст буржуа мүстәмләкәләринә истинад едилсин. Мәсәлән, Рикардо торпаг рентасы һаггындакы фәсилдә белә едир. О әввәлдә дејир ки, торпағын мәнимсәнилмәсинин торпаг мәһсуллары дәјәринә тә'сирини тәдгиг етмәк нијјәтиндәдир, сонра да билаваситә бунун ардынча мүстәмләкәләри мисал олараг көтүрүр, һәм дә белә фәрз едир ки, орада торпаг нисбәтән ибтидаи шәраитдәдир вә торпаг мүлкијјәти инһисары торпағын истисмар олунмасыны мәһдуд етмир.

Торпаг үзәриндә тәкчә јуридик мүлкијјәтин олмасы мүлкијјәтчи үчүн торпаг рентасы јаратмыр. Лакин мүлкијјәтин она вердији ихтијар сајәсиндә о өз торпағындан истифадә олунмасына та о вахта гәдәр јол вермир ки, игтисади мүнасибәтләр бу торпагдан истәр һәгиги әкинчилик үчүн, истәрсә тикинти вә и. а. кими башга истеһсал мәгсәдләри үчүн елә истифадә едилмәсинә имкан јаратсын ки, бунун нәтичәсиндә о бир гәдәр артыг мәбләғ әлдә едә билсин. О һәмин фәалијјәт мејданынын мүтләг саһәсини кенишләндирә вә ја кичилдә билмәз, амма торпағын базардакы гәдәрини дәјишдирә биләр. Бурадан да, һәлә Фурјенин гејд етмиш олдуғу кими, белә бир характерик факт мејдана кәлир ки, бүтүн мәдәни өлкәләрдә торпағын нисбәтән хејли һиссәси һәмишә бечәрилмәмиш галыр.

---

[35] *Wakefield:* «England and America», London 1833. Һәмчинин мүгајисә ет: [«Капитал»], I китаб, XXV фәсил.

Демәли, тәләбин, тутаг ки, бу вахтадәк бечәриләнләрдән аз мүнбит олан торпаглары бечәрмәјә лүзум доғурдуғу бир һал көтүрүлсә, онда торпаг мүлкијјәтчиси һәмин торпаглары белә бир сәбәбә көрә һавајы ичарәјә верәрми ки, торпаг мәһсулунун базар гијмәти һәмин торпагдакы капитал сәрфинин ичарәдар үчүн истеһсал гијмәти, бунунла да ади мәнфәәт кәтирмәсини тә'мин едәчәк гәдәр јүксәлмишдир? Әсла вермәз. Капитал сәрфи она рента кәтирмәлидир. Торпағы о јалныз бу шәртлә ичарәјә верир ки, она ичарә һаггы верилмиш олсун. Демәли, базар гијмәти истеһсал гијмәтиндән јухары галхмалы, $P + r$ сәвијјәсинә чатмалыдыр ки, торпаг мүлкијјәтчисинә рента вермәк мүмкүн олсун. Фәрз едилдијинә көрә, торпаг ичарәјә верилмәдикдә торпаг мүлкијјәти һеч бир шеј кәтирмир, игтисади чәһәтдән һеч бир дәјәрә малик олмур, одур ки, ән пис сортлу бир јени торпағын базара јеридилмәси үчүн базар гијмәтинин истеһсал гијмәтиндән азачыг јухары олмасы кифајәтдир.

Инди белә суал мејдана чыхыр: әкәр ән пис торпаг, мүнбитлик фәрги илә изаһ едилә билмәјәчәк бир рента верирсә, — бундан о нәтичә чыхырмы ки, торпаг мәһсулунун гијмәти сөзүн ади мә'насында һөкмән инһисар гијмәтидир, јохса елә бир гијмәтдир ки, бу гијмәтин тәркибинә рента да верки кими дахил олур, анчаг о фәрги вардыр ки, һәмин веркини дөвләт дејил, торпаг мүлкијјәтчиси алыр? Белә бир веркинин өз муәјјән игтисади һәдләринин олдуғу өзлүјүндә ајдындыр. Ону кечмиш ичарәләрдәки әлавә капитал мәсрәфләри, харичдән кәлән торпаг мәһсулларынын рәгабәти, — бу мәһсулларын сәрбәст идхалы фәрз олунур, — торпаг мүлкијјәтчиләринин өз араларындакы рәгабәт, нәһајәт, истеһлакчыларын тәләбаты вә тә'дијә габилијјәти мәһдудлашдырыр. Лакин бурада мәсәлә бунун үзәриндә дејилдир. Мәсәлә онун үзәриндәдир ки, ән пис торпағын вердији рента бу торпағын мәһсулунун, — фәрз едилдији үзрә умуми базар гијмәтини тәнзим едән, — гијмәтинә дахил олурму, әмтәәјә гојулан верки әмтәәнин гијмәтинә онун дәјәриндән асылы олмајан бир үнсүр кими дахил олдуғу ејни гајдадамы дахил олур?

Бу һеч дә зәрури олараг чыхарылан бир нәтичә дејилдир; һәмин нәтичә јалныз она көрә чыхарылырды ки, әмтәәләрин дәјәри илә онларын истеһсал гијмәти арасындакы фәрг индијәдәк баша дүшүлмәмишди. Биз көрдүк ки, мә'лум бир әмтәәнин истеһсал гијмәти һеч дә онун дәјәри илә ејнијјәт тәшкил етмир, һәрчәнд әмтәәләрин бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилән истеһсал гијмәтләрини јалныз, онларын мәчму дәјәри тәнзим едир вә һәрчәнд, бүтүн башга шәртләр дәјишилмәз фәрз едилдикдә, ајры-ајры әмтәә сортларынын истеһсал гијмәтләринин һәрәкәтини јалныз онларын дәјәрләринин һәрәкәти муәјјән едир. Биз көстәрдик ки, мә'лум бир әмтәәнин истеһсал гијмәти онун дәјәриндән јүксәк вә ја ашағы ола биләр вә јалныз истисна олараг онун дәјәринә уј-

ғун кәлир. Буна көрә дә, торпаг мәһсулларынын өз истеһсал гиј-мәтиндән јухары сатылмасы факты һәлә һеч дә бу мәһсулларын өз дәјәриндән артыға сатылдығыны сүбут етмир; нечә ки, сәнаје мәһсулларынын орта һесабла өз истеһсал гијмәтинә сатылмасы факты һеч дә бу мәһсулларын өз дәјәринә сатылдығыны сүбут етмир. Ола биләр ки, әкинчилик мәһсуллары өз истеһсал гијмәтиндән артыға вә өз дәјәриндән әскијә сатылыр, нечә ки, дикәр тәрәфдән, бир чох сәнаје мәһсуллары јалныз өз дәјәрләриндән артыға сатылдығы үчүн истеһсал гијмәтини верир.

Мә'лум бир әмтәәнин истеһсал гијмәтинин һәмин әмтәәнин дәјәринә нисбәти јалныз, һәмин әмтәәни истеһсал етмиш капиталын дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә нисбәти илә, јахуд әмтәәни истеһсал едән капиталын үзви гурулушу илә мүәјјән олунур. Әкәр мә'лум бир истеһсал даирәсиндә капиталын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушундан ашағыдырса, јә'ни әкәр бу капиталын әмәк һаггына сәрф едилмиш дәјишән тәркиб һиссәсинин, мадди әмәк шәртләри үчүн сәрф едилмиш сабит тәркиб һиссәсинә нисбәти ичтимаи орта капиталдакындан јүксәкдирсә, онда бунун мәһсулунун дәјәри һәмин мәһсулун истеһсал гијмәтиндән јүксәк олмалыдыр. Јә'ни, белә бир капитал, әмәјин ејни дәрәчәдә истисмар едилмәси шәраитиндә нисбәтән даһа артыг миг-дар чанлы әмәк тәтбиг етмәклә, орта ичтимаи капиталын ејни мигдарда олан мүвафиг һиссәсинин истеһсал етдијиндән артыг изафи дәјәр, бу сәбәбдән дә артыг мәнфәәт истеһсал едир. Буна көрә онун мәһсулунун дәјәри бу мәһсулун истеһсал гијмәтиндән јүксәк олачагдыр, чүнки бу истеһсал гијмәти бәрабәрдир капиталын өдәнилмәси плјус орта мәнфәәт, орта мәнфәәт исә һәмин әмтәәдә истеһсал едилмиш олан мәнфәәтдән ашағыдыр. Орта ичтимаи капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр, бу ашағы гурулушлу капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрдән аздыр. Мүәјјән бир истеһсал даирәсинә гојулмуш капиталын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушундан јүксәк олдугда, әкс нәтичә алыныр. Бу капиталын, истеһсал етдији әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән ашағыдыр ки, бу да ән чох инкишаф етмиш сәнаје саһәләринин мәһсуллары үчүн үмуми бир һалдыр.

Әкәр мүәјјән бир истеһсал даирәсиндәки капиталын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушундан ашағыдырса, бу һәр шејдән әввәл белә бир фактын анчаг башга чүр ифадәсидир ки, бу хүсуси истеһсал даирәсиндә ичтимаи әмәјин мәһсулдарлыг гүввәси орта сәвијјәдән ашағыдыр, чүнки мәһсулдар гүввәнин әлдә едилмиш пилләси капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсиндән нисби артыглығында, јахуд бу капиталын әмәк һаггына сәрф олунан тәркиб һиссәсинин даим азалмасында өз ифадәсини тапыр. Әкәр, әксинә, мүәјјән бир истеһсал даирәсиндәки капиталын гурулушу јүксәкдирсә, онда бу һал мәһсулдар гүввәнин орта сәвијјәдән артыг инкишаф етмәсинин ифадәсидир.

Әсил мә'нада бәдии ишләри бир кәнара гојсаг, — зира ишин өз маһијјәтинә көрә онларын нәзәрдән кечирилмәси бизим мөвзуја аид дејилдир, — әлбәттә, өзлүјүндә ајдындыр ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләри өз техники хүсусијјәтләринә көрә сабит капиталла дәјишән капитал арасында мүхтәлиф нисбәт олмасыны тәләб едир, беләликлә дә бә'зи истеһсал даирәләриндә чанлы әмәк чох јер тутмалыдыр, бә'зиләриндә аз. Мәсәлән, әкинчиликдән дүрүст фәргләндирилмәси лазым кәлән һасилат сәнајесиндә сабит капиталын үнсүрү олан хаммал тамамилә һесабдан чыхыр, һәтта јардымчы материал өзү дә јалныз бә'зи јерләрдә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Лакин мә'дән сәнајесиндә сабит капиталын дикәр һиссәси — әсас капитал әһәмијјәтли рол ојнајыр. Амма бурада да инкишафын тәрәггиси сабит капиталын дәјишән капитала көрә нисби артымы илә өлчүлә биләр.

Әкәр әсил әкинчиликдә капиталын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушундан ашағыдырса, онда бу prima facie онун ифадәси оларды ки, истеһсалын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә әкинчилик е'мал сәнајеси гәдәр ирәли кетмәмишдир. Бүтүн башга, һәм дә гисмән һәлледичи игтисади чәһәтләр бир кәнара гојулараг, белә бир факт онунла изаһ едилә биләрди ки, механика елмләринин инкишафы, хүсусилә дә бунларын тәтбиги кимјанын, кеолокијанын вә физиолокијанын хејли сонраларда, гисмән лап ахыр вахтларда инкишаф етмәсинә, хүсусилә јенә бунларын әкинчиликдә тәтбигинә нисбәтән даһа еркән вә сүр'әтли олмушдур. Һәм дә шүбһәсиз вә чохдан мә'лум[36] олан бир факт бундан ибарәтдир ки, әкинчилијин өзүнүн тәрәггиси даим, капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә көрә нисби артмасында ифадә олунур. Капиталист истеһсалынын мөвчуд олдуғу мүәјјән бир өлкәдә, мәсәлән, Инкилтәрәдә орта ичтимаи капитала нисбәтән әкинчилик капиталы гурулушунун ашағы олуб олмамасы елә бир мәсәләдир ки, буну јалныз статистика јолу илә һәлл етмәк олар вә бу мәсәлә илә әтрафлы мәшғул олмаг бизим мәгсәдимиз үчүн лүзумсуз оларды. Нечә олурса олсун нәзәри чәһәтдән мүәјјән едилмишдир ки, јалныз буну фәрз етдикдә әкинчилик мәһсулларынын дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән јүксәк ола биләр, јә'ни әкинчиликдә мүәјјән кәмијјәтли капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр, јахуд, бунун ејни олараг, һәмин капиталын һәрәкәтә кәтирдији вә она табе олан изафи әмәк (демәли, үмумијјәтлә тәтбиг олунан чанлы әмәк дә) орта ичтимаи гурулушлу ејни мигдар капитал шәраитиндәкиндән артыгдыр.

Демәли, бизим бурада тәдгиг етдијимиз вә анчаг һәмин фәрзијјә шәраитиндә әмәлә кәлә билән рента формасы үчүн, һәмин фәрзијјәни ирәли сүрмәјимиз кифајәтдир. Бу фәрзијјәнин

---

[36] Бах: Домбал вә Р. Чонс.

арадан галхдығы јердә, рентанын бу фәрзијјәјә мүвафиг олан формасы да арадан галхыр.

Лакин әкинчилик мәһсуллары дәјәринин онларын истеһсал гијмәтиндән артыг олмасы, — бирчә бу садәчә факт өзлүјүндә һеч дә мүхтәлиф категоријалы торпагларын мүнбитлијиндәки фәргдән вә ја ејни торпагдакы далбадал капитал мәсрәфләриндән асылы олмајан бир торпаг рентасынын мөвчуд олдуғуну, гыса десәк, анлајыш е'тибарилә дифференсиал рентадан фәргләнән вә буна көрә дә бизим *мүтләг рента* адландыра биләчәјимиз бир рентанын мөвчуд олдуғуну изаһ етмәк үчүн әсла кифајәт дејилдир. Там бир сыра мануфактура мәһсулларынын белә бир хүсусијјәти вардыр ки, бу мәһсулларын дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән јүксәкдир, лакин буна бахмајараг онлар орта мәнфәәтә нисбәтән елә бир артым вә ја елә бир артыг мәнфәәт кәтирмир ки, о өзү рентаја чеврилә билсин. Әксинә. Истеһсал гијмәтинин вә онун фәрз етдији үмуми мәнфәәт нормасынын варлығы вә анлајышы ајры-ајры әмтәәләрин өз дәјәринә сатылмадығына әсасланыр. Истеһсал гијмәтләри әмтәә дәјәрләринин тәнләшмәсиндән әмәлә кәлир вә бу тәнләшмә, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә истеһлак олунмуш мүвафиг капитал дәјәрләр өдәнилдикдән сонра бүтүн изафи дәјәри ајры-ајры истеһсал даирәләриндә онун нә гәдәр истеһсал едилмиш олдуғуна, бу сәбәбдән дә онларын мәһсулларында нә гәдәр изафи дәјәр олдуғуна пропорсионал сурәтдә бөлмәк дејил, аванс едилмиш капиталларын кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә бөлүр. Орта мәнфәәт вә характерик үнсүрү орта мәнфәәтдән ибарәт олмаг е'тибарилә әмтәәләрин истеһсал гијмәти јалныз бу сурәтлә әмәлә кәлир. Капиталларын даими мејли — бүтүн капиталын јаратдығы изафи дәјәрин бөлүнмәсиндә рәгабәт васитәсилә белә бир тәнләшмә әмәлә кәтирмәкдир вә бу тәнләшмә јолу үзәриндәки бүтүн әнкәлләри арадан галдырмагдыр. Буна көрә дә капиталлар јалныз елә әлавә мәнфәәтләрә јол вермәк мејли көстәрир ки, һәр чүр шәраитдә бу әлавә мәнфәәтләр әмтәәләрин дәјәрләри илә истеһсал гијмәтләри арасындакы фәргдән әмәлә кәлмәк дејил, әксинә, истеһсалын базары тәнзим едән үмуми гијмәти илә, бундан фәргли олан фәрди истеһсал гијмәтләри арасындакы фәргдән әмәлә кәлсин; бу сәбәбдән дә елә әлавә мәнфәәтләрә јол вермәк мејли көстәрир ки, онлар ики мүхтәлиф истеһсал даирәси арасындакы фәргдән әмәлә кәлмәјиб һәр бир истеһсал даирәсинин өз дахилиндә әмәлә кәлир; демәли, бу мәнфәәтләр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә гәрарлашан үмуми истеһсал гијмәтләринә, јә'ни үмуми мәнфәәт нормасына тохунмур, әксинә, дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәсини вә үмуми мәнфәәт нормасы олмасыны фәрз едир. Лакин, кечмишдә көстәрилдији кими, бу фәрзијјә мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бүтүн ичтимаи капиталын

пропорсионал бөлкусүнүн даим дәјишилмәсинә, капиталларын даим ахыб кәлмәсинә вә ахыб кетмәсинә, бунлары бир истеһсал даирәсиндән дикәринә кечирмәјин мүмкүн олмасына әсасланыр, сөзүн гысасы, мәчму ичтимаи капиталын мүстәгил һиссәләринин тәтбиги үчүн мүвафиг сәрбәст саһәләр олан һәмин мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында капиталларын сәрбәст һәрәкәтинә әсасланыр. Бу һалда фәрз олунур ки, тәсадүфи вә ја мүвәггәти сәдләрдән башга һеч бир сәдд, мисал үчүн, әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән јүксәк олан вә ја орта мәнфәәтдән артыг изафи дәјәр истеһсал олунан бир истеһсал даирәсиндә дәјәри истеһсал гијмәтинә мүнчәр етмәк, бунунла да бирликдә һәмин истеһсал даирәсинин артыг изафи дәјәрини капиталын истисмар етдији бүтүн истеһсал даирәләри арасында пропорсионал бөлүшдүрмәк јолунда капиталларын рәгабәт апармасына мане олмур. Лакин әкәр бунун экси көрүнүрсә, әкәр капитал ја јалныз гисмән үстүн кәлә билдији, ја да һеч үстүн кәлә билмәдији јабанчы бир гүввәјә раст кәлирсә вә бу гүввә хүсуси истеһсал даирәләриндә капиталын тәтбигини мәһдудлашдырыб буна јалныз елә бир шәраитдә јол верирсә ки, һәмин шәраит изафи дәјәрин орта мәнфәәт шәклиндә үмуми тәнләшмәсини, јухарыда көстәрилмиш олан бу тәнләшмәни тамамилә вә ја гисмән арадан галдырыр, — онда ајдындыр ки, бу чүр истеһсал даирәләриндә әмтәә дәјәри әмтәәләрин истеһсал гијмәтиндән артыг олдуғуна көрә әлавә мәнфәәт әмәлә кәлир ки, бу да рентаја чеврилә биләр вә рента олараг мәнфәәтдән аралана биләр. Лакин белә бир јабанчы гүввә олан вә капиталын торпаға тәтбигиндә онун үчүн маниә тәшкил едән — торпаг мүлкијјәтидир, јахуд капиталистә гаршы дуран — торпаг мүлкијјәтчисидир.

Торпаг мүлкијјәти бурада елә бир сәддир ки, әкәр рүсум верилмирсә, јә'ни рента алынмырса, о заманадәк бечәрилмәмиш, јахуд ичарәјә верилмәмиш торпагда јени капитал сәрфинә имкан вермир, һәрчәнд бечәрилмәјә јени чәлб олунан торпаг елә нөвдәндир ки, диференсиал рента вермир вә, әкәр торпаг мүлкијјәти олмасајды, һәмин торпаг һәлә базар гијмәти азачыг јүксәләчәји тәгдирдә бечәрилә биләр вә тәнзимедичи базар гијмәти бу ән пис торпағы бечәрән шәхсә јалныз онун истеһсал гијмәтини тә'мин едәрди. Һалбуки торпаг мүлкијјәтинин јаратдығы һәдд үзүндән базар гијмәти елә бир нөгтәјә јүксәлмәлидир ки, бу заман торпаг истеһсал гијмәтиндән әлавә бир артыг, јә'ни рента верә билсин. Лакин фәрз едилдијинә көрә әкинчилик капиталынын истеһсал етдији әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән јүксәк олдуғу үчүн, һәмин рента (инди тәдгиг едиләчәк һал истисна олмагла) дәјәрин, истеһсал гијмәтиндән артығыны вә ја бу артығын бир һиссәсини тәшкил едир. Рентанын дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы фәргин һамысынамы, јохса бу фәргин јалныз чох вә ја

аз бир һиссәсинә бәрабәр олмасы бүтүнлүклә тәләб вә тәклиф арасындакы нисбәтдән вә бечәрилмәјә јени чәлб олунан торпағын гәдәриндән асылы оларды. Нә гәдәр ки, рента әкинчилик мәһсуллары дәјәринин өз истеһсал гијмәтиндән артығына бәрабәр дејилдир, бүтүн изафи дәјәрин үмуми тәнләшмәсиндә вә мүхтәлиф фәрди капиталлар арасында пропорсионал бөлүнмәсиндә һәмин артығын бир һиссәси һәр һалда иштирак етмиш оларды. Әкәр рента дәјәрин истеһсал гијмәтиндән артығына бәрабәр олсајды, онда бүтүн бу һиссә, изафи дәјәрин орта мәнфәәтдән бүтүн бу артығы һәмин тәнләшмәдән кәнар едилмиш оларды. Лакин бу мүтләг рента, дәјәрин истеһсал гијмәтиндән артығынын истәр һамысына, истәрсә јалныз бир һиссәсинә бәрабәр олсун, һәр ики һалда әкинчилик мәһсуллары инһисар гијмәти илә сатыларды, сәбәби дә о дејил ки, һәмин мәһсулларын гијмәти онларын дәјәриндән јухарыдыр, сәбәби одур ки, һәмин гијмәт онларын дәјәринә бәрабәрдир, јахуд онларын дәјәриндән ашағыдыр, лакин онларын истеһсал гијмәтиндән јухарыдыр. Бу мәһсулларын инһисар вәзијјәти ондан ибарәт оларды ки, дәјәри үмуми истеһсал гијмәтиндән јухары олан дикәр сәнаје мәһсулларындан фәргли олараг бунлар истеһсал гијмәти үзрә таразлашмыш олмазды. Һәм дәјәрин, һәм дә истеһсал гијмәтинин бир һиссәси фе'лән мә'лум сабит кәмијјәт олдуғуна көрә, — јә'ни истеһсал хәрчләри, истеһсалда истеһлак олунмуш капитал $= k$ олдуғуна көрә, онларын арасындакы фәрг дикәр һиссәдәдир, дәјишән һиссәдәдир, изафи дәјәрдәдир ки, бу да истеһсал гијмәтиндә $= p$-јә, мәнфәәтә, јә'ни мәчму изафи дәјәрә бәрабәрдир ки, бу да һәмин һалда ичтимаи капитал үзрә вә бу капиталын пропорсионал һиссәси олан һәр бир ајрыча капитал үзрә һесабланыр, лакин әмтәәнин дәјәриндә о, һәмин ајрыча капиталын јаратдығы һәгиги изафи дәјәрә бәрабәрдир вә бу капиталын јаратдығы әмтәә дәјәрләрин интеграл һиссәсини тәшкил едир. Әкәр әмтәәнин дәјәри онун истеһсал гијмәтиндән јүксәкдирсә, онда истеһсал гијмәти $= k + p$, дәјәр $= k + p + d$, белә ки, $p + d =$ әмтәәдәки изафи дәјәрә. Демәли, дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы фәрг $= d$, бу капитал тәрәфиндән истеһсал олунмуш изафи дәјәрин, үмуми мәнфәәт нормасына мүвафиг олараг һәмин капитал пајына дүшән изафи дәјәрдән артығына бәрабәрдир. Бундан о нәтичә чыхыр ки, әкинчилик мәһсулларынын гијмәти онларын дәјәринә чатмадан онларын истеһсал гијмәтиндән јүксәк ола биләр. Сонра, бундан о нәтичә чыхыр ки, әкинчилик мәһсулларынын гијмәти онларын дәјәри сәвијјәсинә чатанадәк узун мүддәт јүксәлә биләр. Јенә бундан о нәтичә чыхыр ки, јалныз торпаг мүлкијјәтинин инһисары үзүндән әкинчилик мәһсуллары дәјәринин онларын истеһсал гијмәтиндән артығы, онларын үмуми базар гијмәтини мүәјјән едән моментә чеврилә биләр. Нәһајәт, бундан о нәтичә чыхыр ки, бу һалда рен-

та мәһсулун баһалашмасынын сәбәби олмур, мәһсулун баһалашмасы рентанын сәбәби олур. Әкәр ән пис торпағын һәр ваһидиндән көтүрүлән мәһсулун гијмәти $= P + r$ олурса, онда бүтүн дифференсиал ренталар мүвафиг r чәмләнәнләр һесабына чохалыр, чүнки фәрз едилдијинә көрә, $P + r$ тәнзимедичи базар гијмәтинә чеврилир.

Әкәр гејри-әкинчилик ичтимаи капиталынын орта гурулушу $= 85c + 15v$ вә изафи дәјәр нормасы $= 100\%$ олсајды, онда истеһсал гијмәти $= 115$ оларды. Әкәр әкинчилик капиталынын гурулушу $= 75c + 25v$ олсајды, онда изафи дәјәр нормасы ејни олараг галмагла, мәһсулун дәјәри вә тәнзимедичи базар гијмәти $= 125$ оларды. Әкәр әкинчилик мәһсулу орта гијмәт үзрә гејри-әкинчилик мәһсулу илә тәнләшсәјди (тысалыг хатири үчүн фәрз едирик ки, һәр ики истеһсал саһәсиндә бүтүн капитал ејнидир), онда бүтүн изафи дәјәр $= 40$ оларды, јә'ни 200 мигдарында капитал үчүн 20% оларды. Бу истеһсал саһәләриндән һәр биринин мәһсулу 120-јә сатыларды. Демәли, истеһсал гијмәтләри үзрә тәнләшмә шәраитиндә гејри-әкинчилик мәһсулунун базар гијмәтләри онун дәјәриндән јухары, әкинчилик мәһсулунун орта базар гијмәтләри исә онун дәјәриндән ашағы оларды. Әкәр әкинчилик мәһсуллары өзләринин там дәјәринә сатылсајды, онда тәнләшмәдән сонракына нисбәтән бу мәһсуллар 5 мәбләғиндә баһа, сәнаје мәһсуллары исә 5 мәбләғиндә учуз оларды. Әкәр базар шәраити әкинчилик мәһсулларыны өзләринин там дәјәринә сатыб истеһсал гијмәтиндән олан бүтүн артығы әлдә етмәк имканы вермирсә, онда нәтичә ики кәнар нөгтә арасында орта јер тутачагдыр; сәнаје мәһсуллары өзләринин дәјәриндән бир гәдәр артыға, әкинчилик мәһсуллары исә өзләринин истеһсал гијмәтиндән бир гәдәр артыға сатыларды.

Торпаг мүлкијјәти әкинчилик мәһсулларынын гијмәтини өзләринин истеһсал гијмәтиндән чох шиширдә билирсә дә, базар гијмәтинин истеһсал гијмәтиндән јүксәјә галхыб дәјәрә нә гәдәр јахынлашмасы вә, демәли, әкинчиликдә мөвчуд орта мәнфәәтдән артыг истеһсал едилмиш изафи дәјәрин нә дәрәчәдә ја рентаја чевриләчәји, ја да изафи дәјәрин үмуми тәнләшмәсиндә орта мәнфәәт шәклиндә иштирак едәчәји торпаг мүлкијјәтиндән дејил, базарын үмуми вәзијјәтиндән асылыдыр. Һәр һалда, дәјәрин истеһсал гијмәтиндән артыглығы нәтичәсиндә әмәлә кәлән бу мүтләг рента садәчә, әкинчиликдәки изафи дәјәрин бир һиссәсидир, һәмин изафи дәјәрин рентаја чеврилмәсидир, торпаг мүлкијјәтчиси тәрәфиндән мәнимсәнилмәсидир; нечә ки, бунун там ејни олараг үмуми тәнзимедичи истеһсал гијмәти шәраитиндә дифференсиал рента әлавә мәнфәәтин рентаја чеврилмәсиндән, әлавә мәнфәәти торпаг мүлкијјәтинин мәнимсәмәсиндән ирәли кәлир. Рентанын бу ики формасы јеканә нормал формалардыр. Рента бу ики

формадан әлавә, јалныз әсил инһисар гијмәтинә архалана биләр ки, бу инһисар гијмәти дә әмтәәләрин истеһсал гијмәти илә вә дәјәри илә мүәјјән олунмаг дејил, алычыларын тәләбаты вә тә'дијә габилијјәти илә мүәјјән олунур, буна көрә дә онун нәзәрдән кечирилмәси, базар гијмәтләринин һәгиги һәрәкәтини тәдгиг едән рәгабәт нәзәријјәсинә аиддир.

Әкәр мә'лум бир өлкәнин әкинчилијә јарарлы олан бүтүн торпағы ичарәјә верилмиш олсајды, — һәм дә үмуми бир һал олараг, капиталист истеһсал үсулунун вә нормал мүнасибәтләрин мөвчуд олдуғу фәрз едилир, — онда рента кәтирмәјән торпаг олмазды, лакин еләә капитал мәсрәфләри, торпаға гојулмуш капиталын еләә ајры-ајры һиссәләри мөвчуд ола биләрди ки, бунлар рента кәтирмәсин; она көрә ки, торпаг ичарәјә верилмиш олдугда, торпаг мүлкијјәти, лазыми капитал тәтбиги үчүн мүтләг бир һәдд олмаг е'тибарилә даһа фәалијјәт көстәрмир. Нисби бир һәдд олмаг е'тибарилә о һәлә бундан сонра да фәалијјәт көстәрмәкдә давам едир, чүнки торпаға гатылмыш олан капиталын торпаг мүлкијјәтчисинә кечмәси бурада ичарәдарын гаршысына чох мүәјјән һәдләр гојур. Јалныз бу һалда бүтүн рента дифференсиал рентаја чеврилмиш оларды ки, бу дифференсиал рента да торпағын кејфијјәтиндәки фәргләрлә дејил, мүәјјән торпагдакы ахырынчы капитал мәсрәфләриндән әлдә едилән әлавә мәнфәәтләрлә, ән пис категоријалы торпағын ичарәси үчүн вериләси рента арасындакы фәргләрлә мүәјјән олунур. Торпаг мүлкијјәти мүтләг бир һәдд олмаг е'тибарилә јалныз о һалда фәалијјәт көстәрир ки, үмумијјәтлә капитал тәтбиги үчүн бир истеһсал даирәси олараг көтүрүлән торпаға капитал гојулмасына јол верилмәсиндән өтрү торпаг мүлкијјәтчисинә бач вермәк тәләб олунсун. Бир һалда ки, буна јол верилмишдир, торпаг мүлкијјәтчиси һәмин торпаг саһәсиндәки капитал сәрфинин гәдәринә гаршы даһа һеч бир мүтләг һәдд гоја билмәз. Үмумијјәтлә, евләр тикинтисинә, евин тикиләчәји саһә үзәриндә үчүнчү шәхсин торпаг мүлкијјәти һәдд јарадыр. Лакин һәмин торпаг ев тикилмәси үчүн ичарә едилдикдә, ичарәдарын бу торпагда һүндүрмү, јохса алчаг бина тикәчәји јалныз онун өзүндән асылыдыр.

Әкәр әкинчилик капиталынын орта гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушу кими вә ја ондан јүксәк олсајды, онда мүтләг рента, — јенә дә индичә тәдгиг едилмиш мә'нада мүтләг рента, — арадан галхмыш оларды; јә'ни һәм дифференсиал рентадан, һәм дә әсил инһисар гијмәтинә әсасланан рентадан фәргли олан рента арадан галхмыш оларды. Онда әкинчилик мәһсулунун дәјәри онун истеһсал гијмәтиндән јүксәк олмазды вә әкинчилик капиталы гејри-әкинчилик капиталынын һәрәкәтә кәтирдијиндән артыг мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирмәзди, демәли, онун реаллашдырдығындан артыг мигдар изафи әмәк реаллашдырмазды. Мә-

дәнијјәтин тәрәггиси сајәсиндә әкинчилик капиталынын гурулушу орта ичтимаи капиталын гурулушу илә ејни олачағы һалда да јенә ејни нәтичә алынмыш оларды.

Илк бахышда белә бир фәрзетмә зиддијјәтли көрүнүр ки, бир тәрәфдән, әкинчилик капиталынын гурулушу јүксәлир, демәли, онун дәјишән һиссәсинә нисбәтән сабит һиссәси јүксәлир, дикәр тәрәфдән исә, әкинчилик мәһсулунун гијмәти о дәрәчә јүксәлмәлидир ки, әввәлки торпагдан да пис олан јени торпаг рента верә билсин, — һәмин рента исә бу һалда јалныз, мәһсулун базар гијмәтинин онун дәјәриндән вә истеһсал гијмәтиндән артыг олмасы нәтичәсиндә, гысасы, мәһсулун јалныз инһисар гијмәтиндән әмәлә кәлә биләр.

Бурада ашағыдакы чәһәти фәргләндирмәк лазымдыр.

Мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсини нәзәрдән кечириркән биз һәр шејдән әввәл көрдүк ки, техноложи чәһәтдән тәркибләри ејни олан капиталлар, јә'ни машынларын вә хам материалын мигдары чәһәтдән мүгајисә едилән капиталлар ејни мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирирсә дә, буна бахмајараг, өз сабит һиссәләри дәјәринин мүхтәлифлији үзүндән онларын тәркибләри фәргли ола биләр. Хам материал вә ја машынлар бир һалда дикәр һалдакындан баһалы ола биләр. Ејни әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн (бу исә, фәрз едилдијинә әсасән, ејни хам материал күтләсини е'мал етмәк үчүн зәрури оларды) бир һалда дикәр һалдакындан артыг капитал аванс етмәк лазым кәләрди, чүнки, мисал үчүн, әкәр 100 мәбләғиндә капиталдан өдәнилмәли олан хам материалын дәјәри бир һалда 40, дикәр һалда 20-дирсә, онда мән бу 100 мәбләғиндә капиталла ејни мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирә билмәрәм. Лакин баһалы хаммалын гијмәти учуз хаммалын гијмәти сәвијјәсинә енсәјди, һәмин капиталларын техноложи чәһәтдән ејни тәркибдә олдуғу дәрһал ашкара чыхарды. Бу һалда, тәтбиг олунмуш чанлы әмәјин, тәтбиг олунан әмәк шәртләри күтләсинә вә тәбиәтинә олан техники нисбәтиндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмиш олса да, дәјишән капиталын дәјәри илә сабит капиталын дәјәринин нисбәти ејниләшәрди. Дикәр тәрәфдән, әкәр мәсәләјә халис дәјәр гурулушу нөгтеји-нәзәриндән бахылса, ашағы гурулушлу капиталын сабит һиссәләринин дәјәри садәчә јүксәлдикдә, бу капитал үзви гурулушу јүксәк олан капиталла, заһирән ејни пилләјә галха биләр. Тутаг ки, гаршымызда олан капитал $= 60c + 40v$-дир, — чүнки о, чанлы әмәјә нисбәтән даһа чохлу машын вә хам материал тәтбиг едир, — дикәр капитал исә $= 40c + 60v$-дир, чүнки о, чохлу (60%) чанлы әмәк, аз (мисал үчүн 10%) машын тәтбиг едир вә иш гүввәсинә нисбәтән аз мигдарда (мисал үчүн 30%), һәм дә учуз хам материал ишләдир; тәкчә хам вә јардымчы материалларын дәјәринин 30-дан 80-а јүксәлмәси нәтичәсиндә гурулуш елә тәнләшә биләрди ки, икинчи капиталда машынлара

10, хам материала 80 вә иш гүввәсинә 60 дүшәрди, јә'ни $90c + 60v$ оларды ки, фаизлә ифадә олундугда бу да $= 60c + 40v$ едәрди; һәм дә, капиталын техники гурулушунда һеч бир дәјишиклик баш вермәзди. Демәли, үзви гурулушу ејни олан капиталларын дәјәр гурулушу мүхтәлиф ола биләр вә дәјәр гурулушунун фаизи чәһәтдән бәрабәр олан капиталлар үзви гурулуш чәһәтдән мүхтәлиф пилләләрдә дура биләр, бу сәбәбдән дә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин мүхтәлиф инкишаф пилләләринин ифадәси ола биләр. Демәли, дәјәр гурулушу чәһәтчә әкинчилик капиталынын үмуми сәвијјәдә ола биләчәји, тәкчә бу һал һәлә һеч дә сүбут етмәзди ки, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси әкинчилик капиталында ејни үмуми сәвијјәјә чатмышдыр. Бу һал јалныз ону көстәрә биләрди ки, һәмин капиталын өз мәһсулу, — јенә онун истеһсал шәртләринин бир һиссәсини тәшкил едән бу мәһсул, — баһалашмышдыр, ја да кечмишдә әл алтында олан јардымчы материаллары, мәсәлән, күбрәни вә с. инди узаглардан кәтиртмәк лазым кәлир.

Лакин буну кәнара гојмагла әкинчилијин спесифик характерини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Фәрз едәк ки, әмәјә гәнаәт едән машынлар, кимјәви јардымчы материаллар вә и. а. әкинчиликдә даһа кениш тәтбиг олунур, демәли, сабит капитал техники чәһәтдән артыр, јалныз дәјәр чәһәтдән дејил, күтлә е'тибарилә дә, тәтбиг олунан иш гүввәсинин күтләсинә нисбәтән дә артыр; белә бир һалда да әкинчиликдә (һабелә мә'дән сәнајесиндә) мәсәлә јалныз әмәјин ичтимаи мәһсулдарлығында дејил, һабелә онун тәбии мәһсулдарлығындадыр ки, бу да әмәјин тәбии шәртләриндән асылыдыр. Ола билсин әкинчиликдә ичтимаи мәһсулдар гүввәнин артмасы тәбии гүввәнин анчаг азалмасынын јерини долдурур вә ја һәтта гисмән долдурур, — бу, һәр һалда јалныз мүәјјән бир мүддәт әрзиндә тә'сир көстәрә биләр, — белә ки, техники инкишафа бахмајараг, мәһсул учузлашмыр, мәһсулун јалныз даһа артыг баһалашмасынын гаршысы алынмыш олур. Јенә ола билсин тахылын гијмәти јүксәлдији һалда мәһсулун мүтләг күтләси азалыр, нисби әлавә мәһсул исә артыр; бу һал мәһз о заман мүмкүндүр ки, башлыча олараг машынлардан вә ја мал-гарадан ибарәт олан, һәм дә јалныз ашынмасыны өдәмәк лазым кәлән сабит капитал нисби олараг артсын вә капиталын әмәк һаггына сәрф едилән, һабелә даим мәһсулдан бүтүнлүклә өдәнилмәли олан дәјишән һиссәси мүвафиг сурәтдә азалсын.

Лакин елә дә ола биләр ки, әкинчилијин тәрәггиси нәтичәсиндә базар гијмәтинин орта гијмәтдән јалныз мө'тәдил бир дәрәчәдә јүксәлмәси тәләб олунсун ки, техники јардымчы васитәләрин сәвијјәси чох ашағы олдуғу шәраитдә базар гијмәтинин даһа чох

јүксәлмәсини тәләб едәчәк пис кејфијјәтли бир торпаг бечәрилмәјә башлана билсин вә ејни заманда рента версин.

Мәсәлән, малдарлыгда, — о кениш мигјасда апарылдығы заман, — тәтбиг едилән иш гүввәсинин күтләси мал-гаранын өзүндән ибарәт сабит капитала нисбәтән чох аз олдугда, — бу чәһәт белә бир мүддәаја гаршы һәлледичи дәлил көрүнә биләр ки, фаиз чәһәтдән әкинчилик капиталы гејри-әкинчилик орта ичтимаи капиталына нисбәтән даһа артыг иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирир. Лакин бурада гејд етмәк лазымдыр ки, рентаны нәзәрдән кечиркән биз әкинчилик капиталынын мүәјјәнедичи һиссәси олараг о һиссәсини әсас көтүрүрүк ки, о, әсас јејинти битки васитәсини, јә'ни үмумијјәтлә мәдәни халглар үчүн башлыча јашајыш васитәсини истеһсал едир. Һәлә А. Смит көстәрмишдир — вә бу да онун хидмәтләриндән биридир — ки, малдарлыгда вә, үмумијјәтлә, орта һесабла, башлыча јашајыш васитәләри, мәсәлән, тахыл истеһсалы үчүн дејил, башга мәгсәдләр үчүн торпаға гојулан бүтүн капиталларда гијмәт тамамилә башга чүр мүәјјән олунур. Јә'ни мәһз о бурада елә мүәјјән олунур ки, мәсәлән, малдарлыг үчүн сүн'и чәмән кими истифадә едилән, лакин ејни дәрәчәдә асанлыгла мүәјјән кејфијјәтли әкин јеринә чеврилә биләчәк бир торпағын мәһсулунун гијмәти о гәдәр јүксәлмәлидир ки, ејни кејфијјәтли әкин торпағындан алынан гәдәр рента алына билсин; демәли, тахыл әкилән торпағын рентасы бурада, мал-гаранын гијмәтинин мүәјјән олунмасында иштирак едир, буна көрә Рамсеј дүзкүн олараг гејд етмишдир ки, беләликлә торпаг мүлкијјәтинин игтисади ифадәси олан рента, демәли, торпаг мүлкијјәти мал-гаранын гијмәтини сүн'и олараг јүксәлдир.

«Әкинчилик јајылдыгда, әтә олан тәләби өдәмәк үчүн хам торпаглар даһа чатышмыр. Бечәрилмиш торпағын хејли һиссәсиндән мал-гара јетишдирмәк вә көкәлтмәк үчүн истифадә етмәк лазым кәлир, буна көрә дә мал-гаранын гијмәти, бу ишә сәрф едилән јалныз әмәјин һаггыны өдәмәк үчүн дејил, һабелә һәмин торпагдан әкин јери кими истифадә едиләчәји тәгдирдә торпаг саһибинин вә фермерин әлдә едә биләчәји рентаны вә мәнфәәти өдәмәк үчүн дә кифајәт етмәлидир. Әсла бечәрилмәмиш торфлуг јерләрдә јетишдирилән мал-гара да базарда, ејни чәкидә вә ејни кејфијјәтдә олдугда, ән мәдәни торпагларда јетишдирилән мал-гаранын сатылдығы ејни гијмәтә сатылыр. Белә торфлуг јерләрин саһибләри бундан истифадә едәрәк өз торпагларынын рентасыны мал-гаранын гијмәтинә мүвафиг олараг јүксәлдирләр» (A. Smith, I китаб, XI фәсил, I һиссә)*. Демәли, бурада тахыл рентасындан

* Бах: *А. Смит:* «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат», I чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 134. *Ред.*

фәргли олараг, дифференсиал рента да нисбәтән пис торпағын хејринә олур.

Илк нәзәрдә рентаны күја садәчә инһисар гијмәти һесабына аид етмәк имканы верән бә’зи һаллары мүтләг рента изаһ едир. А. Смитин мисалындан башлаја билмәк үчүн, тутаг ки, Норвечдә, мәсәлән, елә бир мешәнин саһибини көтүрәк ки, бу мешә инсанын һеч бир јардымы олмадан әмәлә кәлир, демәли, о, мешәчилик мәһсулу дејилдир. Әкәр мисал үчүн Инкилтәрәдә ағача тәләб олдуғуна көрә, бу мешәни гырмагла мәшғул олан бир капиталист һәмин мешәнин саһибинә рента верирсә, ја да мешә саһибинин өзү бир капиталист кими мешәни гырырса, онда аванс едилмиш капитал үчүн мәнфәәтдән әлавә, ағач үчүн она чох вә ја аз бир мигдар рента да верилир. Јалныз тәбиәтин мәһсулу олан һәмин ағач барәсиндә бу халис инһисар үстәлији тәшкил едир. Һәгигәтдә исә бурада капитал демәк олар јалныз әмәјә сәрф едилән дәјишән капиталдан ибарәтдир, буна көрә дә һәмин капитал ејни кәмијјәтли башга бир капиталын һәрәкәтә кәтирдијиндән артыг мигдарда изафи әмәји һәрәкәтә кәтирир. Демәли, ағачын дәјәриндәки һагты өдәнилмәмиш артыг әмәк, јахуд артыг изафи дәјәр, даһа јүксәк гурулушлу капиталларын мәһсулунда олдуғундан артыгдыр. Буна көрә дә ағач үчүн орта мәнфәәт әлдә едилә биләр вә мәнфәәтин рента шәклиндә хејли артығы мешәнин мүлкијјәтчисинә чата биләр. Әксинә, мешәни гырмағын асанлыгла кенишләнә билдији, јә’ни бу истеһсалын сүр’әтлә арта билдији бир шәраитдә фәрз етмәк лазым кәлир ки, ағачын гијмәтинин дәјәри илә бәрабәрләшмәси үчүн, беләликлә дә, һагты өдәнилмәмиш әмәјин бүтүн артығынын (капиталистә орта мәнфәәт кими чатан һиссәсиндән артығынын) рента формасында мүлкијјәтчијә чатмасы үчүн тәләб хејли чох артмалыдыр.

Биз фәрз етмишдик ки, бечәрилмәјә јени чәлб олунан торпағын кејфијјәти, сон вахтлар ән пис торпаг кими бечәрилән торпагдан да писдир. Әкәр бу торпаг ондан јахшыдырса, демәли, дифференсиал рента кәтирир. Лакин биз бурада мәһз елә бир һалы тәдгиг едирик ки, рента дифференсиал бир рента кими мејдана чыхмыр. Бурада јалныз ики һал мүмкүн ола биләр. Ја будур ки, бечәрилмәјә јени чәлб олунан торпаг индијәдәк бечәрилмиш торпагларын ән ахырынчысындан да писдир, ја да онунла ејни кејфијјәтдәдир. Әкәр ондан писдирсә, онда биз бу һалы артыг тәдгиг етмишик. Беләликлә, тәкчә о һалын тәдгиг олунмасы галыр ки, бу торпаг да ејни кејфијјәтдәдир.

Дифференсиал рентаны тәдгиг едиркән ајдынлашдырмыш олдуғумуз кими, бечәрмә тәрәгги етдикчә, ејни сурәтдә һәм бәрабәр кејфијјәтли вә һәтта даһа јахшы торпаг, һәм дә ондан пис кејфијјәтли торпаг јени бечәрилмәјә чәлб олуна биләр.

Әввәлән, она көрә ки, дифференсиал рента шәраитиндә (вә үмумиjjәтлә рента шәраитиндә, чүнки һәтта гејри-дифференсиал рентада да һәмишә белә бир суал мејдана чыхыр ки, бир тәрәфдән, үмумиjjәтлә торпағын мүнбитлији, дикәр тәрәфдән дә, торпағын мәканы онун елә бечәрилмәсинә имкан верирми ки, тәнзимедичи базар гијмәти шәраитиндә мәнфәәт вә рента әмәлә кәлсин) ики гәбил шәртләр әкс истигамәтдә фәалиjjәт көстәрир, бунлар каһ гаршылыглы сурәтдә бир-бирини һечә чыхарыр, каһ да бирбиринә үстүн кәлир. Базар гијмәтинин јүксәлмәси, — әкәр фәрз едилсә ки, бечәрилмә үчүн лазым олан истеһсал хәрчләри ашағы дүшмәмишдир, башга сөзлә десәк, техники характерли наилиjjәтләр бечәрилмәнин кенишләнмәсинә сәбәб ола биләчәк бир момент тәшкил етмир, — рәгабәт апаран торпаглар сырасына кечмишдә өз мәканы үзүндән дахил олмајан даһа мүнбит бир торпағын бечәрилмәсинә кәтириб чыхара биләр. Ја да, бу һал аз мүнбит торпаг үчүн мәканын әлверишлилијини о гәдәр јүксәлдә биләр ки, бу да аз мәһсулдарлығын әвәзини чыхар. Јахуд базар гијмәти јүксәлмәдән дә, рабитә васитәләринин јахшылашмасы сајәсиндә торпағын мәканы јахшы торпагларын рәгабәтә дахил олмасына имкан верәр; буну чох бөјүк мигјасда биз Шимали Америкада, прерилләрдәки штатларын тимсалында мушаһидә едирик. Бу һал гәдим мәдәниjjәт өлкәләриндә дә даим баш вермәкдәдир, һәрчәнд мүстәмләкәләрдәки мигјасда олмур, зира, Уекфилдин һаглы гејд етдији кими, мүстәмләкәләрдә һәлледичи ролу торпағын мәканы ојнајыр. Демәли, әввәлән, мәканла мүнбитлијин бир-биринә әкс тә'сирләр көстәрмәси, икинчиси дә, мәкан амилинин дәјишкәнлији — бу амил даим тәнләшир, онда тәнләшмәјә доғру даим мүтәрәгги дәјишикликләр баш верир — мәһз буна көрә дә бечәрилмәкдә олан торпагларла һәм бәрабәр кејфиjjәтли, һәм дә јахшы вә пис кејфиjjәтли торпаглар нөвбә илә рәгабәтә кирир.

Икинчиси. Тәбиәт елмләри вә агрономија инкишаф етдикчә торпағын мүнбитлији дә дәјишилир, чүнки торпағын үнсүрләрини дәрһал истифадә олунмаг үчүн јарарлы етмәјә көмәк едән васитәләр дәјишилир. Мәсәлән, Франсада вә Инкилтәрәнин шәрг графлыгларында, кечмишдә пис торпаг сајылан јумшаг торпаглар лап бу јахынларда ә'ла торпаглар дәрәчәсинә галхмышдыр (бах: Пасси). Дикәр тәрәфдән, өз кимјәви тәркиби чәһәтдән пис сајылмајан, лакин өз бечәрилмәси јолунда мә'лум механики-физики әнкәлләр төрәдән торпаглар, һәмин әнкәлләри арадан галдырмаг васитәләри кәшф олундугда, дәрһал јахшы торпаға чеврилир.

Үчүнчүсү. Гәдим мәдәниjjәти олан бүтүн өлкәләрдә, мәсәлән, дөвләт торпаглары, ичма торпаглары вә и. а. формасында мејдана чыхан көһнә тарихи вә ән'әнәви мүнасибәтләр бөјүк торпаг саһәләрини бечәрилмәкдән тамамилә тәсадүфи олараг узаглашдырыр

вә бу торпаглар бечәрилмәјә јалныз тәдричлә чәлб олунур. Бу торпагларын бечәрилмәјә чәлб олунмасы гајдасы нә онларын кејфијјәтиндән, нә дә мәканларындан асылы дејилдир, јалныз тамамилә кәнар шәртләрдән асылыдыр. Әкәр биз Инкилтәрә ичмә торпагларынын тарихини, чәпәрләмә ганунлары [Enclosure Bills] нәтичәсиндә бу торпагларын нечә тәдричлә хүсуси мүлкијјәтә чеврилиб әкилмәјә башландығыны изләсәк, мә'лум олар ки, белә бир фантастик тәсәввүрдән даһа күлүнч бир шеј ола билмәз ки, куја бу гајданын гәбул едилмәсинә, мүасир бир агро-кимјачы, мисал үчүн, Либих рәһбәрлик едиб мүәјјән тарлалары өз кимјәви хассәләринә көрә әкин үчүн ајырмыш, дикәрләрини исә кәнар етмишдир. Һәгигәтдә исә бурада һәлледичи рол ојнајан чәһәт оғурлуға сөвг едән әлверишли фүрсәтдир [die Gelegenheit, die Diebe macht]»: ири лендлордларын бу вә ја башга бир торпағы аз-чох абырлы бир јуридик бәһанә илә әлә кечирмәк имканындан истифадә етмәләридир.

Дөрдүнчүсү. Әһалинин вә капиталын артмасында һәр бир мүәјјән моментдә чатылан инкишаф пилләси бечәрилмәнин кенишләнмәси гаршысында еластик олса да, мүәјјән һәдд гојдуғундан бәһс етмәсәк; базар гијмәтинә, мәсәлән, илин бир сыра әлверишли вә әлверишсиз фәсилләри кими тәсадүфи һалларын көстәрдији мүвәггәти тә'сирдән бәһс етмәсәк, әкинчилик ишинин әразичә кенишләнмәси һәмин өлкәдәки капитал базарынын үмуми вәзијјәтиндән вә ишләрин нә һалда олмасындан асылыдыр. Әкинчилијә әлавә капитал гојулмасы үчүн, капитал чатышмазлығы дөврләриндә тәкчә белә бир шәртин олмасы кифајәт дејилдир ки, бечәрилмәмиш торпаг, — истәр рента версин, истәрсә вермәсин, — ичарәдара орта мәнфәәт кәтирә биләр. Капитал боллуғу дөврләриндә о, — һәтта базар гијмәти јүксәлмәсә дә, — бечәрилмә ишинә јөнәлир, бу шәртлә ки, галан чәһәтләрдән нормал шәраит јаранмыш олсун. Бу заманадәк бечәрилмиш торпагдан кејфијјәтчә даһа јахшы олан торпағын рәгабәтдән кәнарда гала биләчәји һәгигәтдә анчаг ја мәканына көрә, јахуд индијәдәк арадан галдырылмасы мүмкүн олмајан вә һәмин торпағы фермер үчүн гејри-мүјәссәр едән һәдләр үзүндән, ја да тәсадүфи бир рәгабәт үзүндән баш верә биләрди. Буна көрә дә биз анчаг о торпаг сортлары илә мәшғул олмалыјыг ки, бунлар бечәрилмиш торпагларын ахырынчы сортлары илә ејни кејфијјәтдәдир. Лакин јени торпагла бечәрилмиш торпаглардан ахырынчынын арасында хәрч чәһәтдән һәлә јенә дә фәрг галыр, зира бу јени торпағы бечәрилмәјә јарарлы һала салмагдан өтрү хәрч тәләб олунур, бу хәрчин гојулуб гојулмајачағы исә базар гијмәтләринин вәзијјәтиндән вә кредит мүнасибәтләриндән асылы олачагдыр. Бу торпаг рәгабәтдә һәгигәтән иштирак едәчәји заман, бүтүн башга шәртләр ејни олараг галмагла, базар гијмәти јенә өз әввәлки сәвијјәсинә дүшәчәк,

бундан сонра исә, јени чәлб олунмуш торпаг да өзүнә мүвафиг олан көһнә торпаг кими рента кәтирәчәкдир. Бу торпағын куја рента кәтирмәјәчәји фәрзијјәсинин тәрәфдарлары һәмин фәрзијјәни елә сүбут едирләр ки, сүбут олунмалы шеји садәчә гәбул едирләр, дејирләр ки, ахырынчы торпаг рента кәтирмәмишдир. Бу үсулла сүбут етмәк оларды ки, тикилмиш евләрин ахырынчылары, кирајәјә верилирсә дә, тикинтиләр үзрә фаиздән ибарәт олан әсил кирајә һаггындан башга һеч бир рента кәтирмир. Һәгигәтдә исә факт беләдир ки, һәмин евләр узун заман кирајәјә верилмәдији мүддәтдә һәлә кирајә һаггы шәклиндә фаиз кәтирмәдији һалда рента кәтирир. Мә'лум бир торпаг саһәсиндәки далбадал капитал гојулушлары биринчи капитал гојулушлары кими пропорсионал мигдарда әлавә мәһсул, бу сәбәбдән дә һәмин мигдарда рента кәтирә билдији кими, — там ејнилә дә, бечәрилмиш ахырынчы торпагларын кејфијјәтинә малик олан торпаглар, бәрабәр хәрч чәкилмәси шәраитиндә бәрабәр вүсул верә биләр. Әкс тәгдирдә үмумијјәтлә анлашылмаз оларды ки, бечәрилмәјә көтүрүлән ејни кејфијјәтли тарлалар нә сәбәбә далбадал көтүрүлүр, һалбуки бүтүн башга тарлаларын рәгабәтинә јол вермәмәк үчүн ја бунларын һамысыны бирдән көтүрмәк, ја да һеч бирини көтүрмәмәк лазым иди. Торпаг мүлкијјәтчиси һәмишә рента әлдә етмәјә, јә'ни һавајы бир шеј әлә кечирмәјә һазырдыр; лакин онун арзусуну јеринә јетирмәк үчүн капиталын мүәјјән шәртләр олмасына еһтијачы вардыр. Буна көрә дә торпаглар арасындакы гаршылыглы рәгабәт һеч дә торпаг саһибинин бу торпаглар арасында рәгабәт олмасыны истәмәсиндән асылы дејилдир, ондан асылыдыр ки, јени тарлаларда башгалары илә рәгабәт апармаг истәјәчәк капитал тапылачаг, ја јох.

О һалда ки, әсил әкинчилик рентасы садәчә инһисар гијмәтидир, онда бу рента чох чүз'и бир мигдар тәшкил едә биләр, нечә ки, мәһсулун дәјәри онун истеһсал гијмәтиндән нә гәдәр артыг олса да, нормал шәраитдә бурада мүтләг рентанын да мигдары чох чүз'и ола биләр. Демәли, мүтләг рентанын маһијјәти бундан ибарәтдир: мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә, ејни изафи дәјәр нормасы, јахуд әмәјин ејни истисмары шәраитиндә бәрабәр кәмијјәтли капиталлар, орта гурулуш фәргләриндән асылы олараг, мүхтәлиф изафи дәјәр күтләләри истеһсал едир. Сәнаједә бу мүхтәлиф изафи дәјәр күтләләри орта мәнфәәт шәклиндә тәнләшир вә ичтимаи капиталын мүвафиг һиссәләри олан ајры-ајры капиталлар арасында бөлүнүр. Истеһсал үчүн торпаг тәләб олундугда, — истәр әкинчилик үчүн тәләб олунсун, истәрсә хам материалар һасилаты үчүн, — торпаг мүлкијјәти торпаға тәтбиг едилән капиталлар үчүн һәмин тәнләшмәни ләнкидир вә изафи дәјәрин бир һиссәсини әлә кечирир, һалбуки белә олмасајды, һәмин һиссә үмуми мәнфәәт нормасынын јаранмасындакы тәнләшмә просесиндә иш-

тирак едәрди. Белә һалларда рента әмтәәләрин дәјәринин, даһа доғрусу изафи дәјәринин бир һиссәсини тәшкил едир, лакин бу һиссә ону фәһләләрдән гопармыш олан капиталистләр синфинә чатмаг дејил, ону капиталистләрдән гопаран торпаг мүлкијјәтчиләринә чатыр. Бурада фәрз олунур ки, әкинчилик капиталы гејри-әкинчилик капиталынын ејни кәмијјәтли һиссәсинин һәрәкәтә кәтирдијиндән артыг мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирир. Бу фәргин нә гәдәр олмасы вә ја онун үмумијјәтлә мөвчуд олмасы әкинчилијин сәнајејә көрә нисби инкишафындан асылыдыр. Ишин өз тәбиәтинә көрә, әкинчилик тәрәгги етдикчә һәмин фәрг азалмалыдыр, бу шәртлә ки, капиталын дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә нисбәтән азалма пропорсијасы сәнаје капиталы үчүн әкинчилик капиталынкындан чох олмасын.

Бу мүтләг рента әсил һасилат сәнајесиндә даһа бөјүк рол ојнајыр, чүнки бурада сабит капиталын бир үнсүрү, хам материал, көкүндән јохдур вә — машынлардан, һабелә саир әсас капиталдан ибарәт һиссәнин чох бөјүк олдуғу саһәләр истисна олмагла, — капиталын ән ашағы гурулушда олмасы шәксиз үстүн јер тутур. Һәм дә мәһз бурада, рентанын јалныз инһисар гијмәти сајәсиндә әмәлә кәлмәси тәсәввүр олундуғу шәраитдә, әмтәәләрин өз дәјәринә сатылмасы үчүн, јахуд рентанын әмтәәдәки изафи дәјәрин әмтәәнин истеһсал гијмәтиндән бүтүн артығына бәрабәр олмасы үчүн сон дәрәчә әлверишли базар шәраити тәләб олунур. Мәсәлән, балыг овларындан, даш карханаларындан, тәбии мешәләрдән вә и. а. алынан рентада белә олур[37].

---

[37] Рикардо буну олдугча сәтһи бир сурәтдә һәлл едир. Бах: А. Смитә гаршы јазылан јер, Норвечдә мешәләрдән алынан рента һаггында, «Principles», II фәсил [«On the Principles of Political Economy and Taxation», London 1821. — Бах: *Д. Рикардо:* «Сијаси игтисад вә верки гојулмасы әсаслары», Әсәрләри, II чилд, II фәсил, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил], лап әввәлиндә.

ГЫРХ АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

ТИКИНТИ САҺӘЛӘРИ ҮЧҮН РЕНТА. МӘ'ДӘНЛӘРДӘН РЕНТА. ТОРПАҒЫН ГИЈМӘТИ.

Үмумијјәтлә рентанын мөвчуд олдуғу һәр јердә дифференсиал рента мејдана чыхыр вә экинчиликдәки дифференсиал рентанын табе олдуғу ејни ганунлара табе олур. Бүтүн о јерләрдә ки, тәбиәт гүввәләри инһисар алтына алына билир вә бунлары тәтбиг едән сәнајечи үчүн әлавә мәнфәәт тә'мин едир, — бу истәр шәлалә, истәр зәнкин бир мә'дән вә ја бол балыг верән бир су, јахуд јахшы мәканда јерләшән бир тикинти јери олсун, — јер күрәсинин бир һиссәси үзәриндә малик олдуғу титул сајәсиндә һәмин тәбиәт шејләринин мүлкијјәтчиси һесаб олунан шәхс, фәалијјәт көстәрән капиталын бу әлавә мәнфәәтини рента формасында өз әлинә кечирир. Тикинти мәгсәдләри үчүн олан торпаға кәлдикдә, А. Смит көстәрмишдир ки, бу торпаглардан, һабелә дикәр гејри-экинчилик торпагларындан алынан рентаны өз әсасы е'тибарилә, әсил экинчилик рентасы нечә тәнзим едир (I китаб, XI фәсил, 2 вә 3)*. Бу рентанын характерик хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, әввәлән, мәкан бурада дифференсиал рентаја чох бөјүк тә'сир көстәрир (мисал үчүн, үзүм јетишдирилмәсиндә вә бөјүк шәһәрләрдәки тикинти саһәләриндә бу чох мүһүмдүр); икинчиси, мүлкијјәтчинин там пассивлији көз габағындадыр, онун фәаллығы (хүсусән мә'дәнләр һаггында) јалныз, ичтимаи инкишафдакы тәрәггини садәчә истисмар етмәкдән ибарәтдир, бу тәрәггијә о һеч бир көмәк етмир вә һеч бир шејлә риск етмир, — бунлары һеч олмазса сәнаје капиталистинин етдији гәдәр дә етмир; вә, нәһајәт, бир чох һалларда, хүсусән јохсуллуғун ән һәјасызлыгла истисмар едилдији һалларда (чүнки јохсуллуг ев рентасы үчүн елә зәнкин бир мәнбәдир ки, Потози мә'дәнләри Испанија үчүн һеч вахт белә бир зәнкин мәнбә олмамышдыр[38]) инһисар гијмәти кениш јер тутур вә торпаг мүлкијјәти сәнаје капиталы илә бир әлдә бирләшдикдә бу мүлкијјәтин вердији мудһиш һакимијјәт, әмәк һаггы уғ-

---

[38] Ленг, Нумен.

* *A. Smith:* «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», London 1776. Бах: *А. Смит:* «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты. 1935-чи ил. *Ред.*

рунда мүбаризəјə галхан фəһлəлəри өз јашадыглары торпагдан һəмин мүлкијјəтин əмəли сурəтдə кəнар етмəсинə имкан верир[39]. Бу һалда чəмијјəтин бир һиссəси јер үзүндə јашамаг үчүн дикəриндəн бач тəлəб едир, нечə ки, үмумијјəтлə торпаг мүлкијјəтинə јер күрəсини — јералты сəрвəтлəри, һаваны, бунунла да бирликдə һəјатын давамы вə инкишафы үчүн лазым олан һəр шеји мүлкијјəтчилəрин истисмар етмəси һүгугу дахилдир. Тикинти рентасынын лабүддəн јүксəлдəн сəбəб јалныз əһалинин чохалмасы вə бунунла бирликдə мəнзил тəлəбатынын артмасы дејил, һабелə ја торпаға гатылан, ја да торпагда көк салан, торпаг үзəриндə гурулан əсас капиталын инкишафыдыр, мəсəлəн, бүтүн сəнаје тикинтилəри, дəмир јоллар, əмтəə анбарлары, фабрик биналары, тəрсанəлəр вə саирə. О һалда ки, кирајə һаггы бинаја гојулмуш капитал үчүн фаиз вə амортизасијадыр, бурада ону садəчə торпаг үчүн рента илə, һəтта Керинин етдији кими, хош нијјəтлə едилсə дə, гарышдырмаг олмаз, хүсусəн о һалларда гарышдырмаг олмаз ки, Инкилтəрəдə олдуғу кими, торпаг мүлкијјəтчиси илə тикинти мөһтəкири тамамилə мүхтəлиф шəхслəрдир. Бурада ики үнсүр мүһүмдүр: бир тəрəфдəн, тəкрар истеһсал мəгсəдлəри үчүн, јахуд һасилат сəнајеси үчүн торпағын истисмар едилмəси, дикəр тəрəфдəн, һəр чүр истеһсалын вə һəр чүр инсан фəалијјəтинин үнсүрү кими зəрури олан мəкан. Һəр ики һалда торпаг мүлкијјəти өз бачыны тəлəб едир. Тикинти саһəлəринə олан тəлəб мəкан вə тəмəл олмаг е'тибарилə торпағын гијмəтини јүксəлдир, ејни заманда бунун сајəсиндəдир ки, тикинти материалы кими хидмəт едəн торпаг үнсүрлəринə тəлəб артыр[40].

II китабын XII фəслиндə, Лондонун бөјүк тикинти мөһтəкири Едуард Кеппсин 1857-чи ил банк комиссијасы гаршысында вердији ифадəлəрдə биз бир нүмунə олараг көрдүк ки, сүр'əтлə инкишаф едəн шəһəрлəрдə, хүсусəн тикинтинин, Лондонда олдуғу кими, фабрик үсулу илə апарылдығы шəраитдə нечə олур ки, тикинти еһтикарында бинанын өзү дејил, торпаг рентасы башлыча објект олур. Кеппс орада дејир, № 5435: «Зəннимчə, дүнјада мүвəффəгијјəт газанмаг истəјəн бир адам чəтин үмид едə билəр ки, тəкчə мө'тəбəр бир ишлə (fair trade) мəшғул олмаг нəтичəсиндə мүвəффəгијјəт газана билəр... бундан башга о еһтикар мəгсəдилə биналар тикдирмəли, һəм дə бөјүк мигјасда тикдирмəлидир; чүнки саһибкар биналарын өзүндəн чох аз мəнфəəт көтүрүр,

---

[39] Кроулингтон тə'тили. *Енкелс*: «Lage der arbeitenden Klasse in England» [«Инкилтəрəдə фəһлə синфинин вəзијјəти», 1848], S. 307 [бах: К. Марксын вə Ф. Енкелсин Əсəрлəри, III чилд, сəһ. 534].

[40] «Лондон күчəлəринə даш дөшəнилмəси Шотландија саһилиндəки бə'зи чылпаг гајаларын мүлкијјəтчилəринə о вахтадəк тамамилə фајдасыз олан дашлыгдан рента əлдə етмəк имканы верди». *A. Smith*, I китаб, XI фəсил, 2 [бах: «Халглар сəрвəтинин тəбиəти вə сəбəблəри һаггында тəдгигат», I чилд, Дөвлəт ичтимаи-игтисади əдəбијјат нəшријјаты, 1935-чи ил, сəһ. 147].

өзүнүн башлыча мәнфәәтини о торпаг рентасынын јүксәлмәсиндән әлдә едир. Тутаг ки, мәсәлән о, бир торпаг саһәсини ичарәјә көтүрүб бунун үчүн илдә 300 ф. ст. верир; әкәр о, мүфәссәл тикинти планыны мүкәммәл тәртиб едиб һәмин саһәдә лазыми категоријалы биналар тикдирсә, бәлкә дә, бунун үчүн илдә 400 вә ја 450 ф. ст. әлдә едә биләр, онун мәнфәәти исә тикилиләрдән кәлән вә бир чох һалларда һәтта өзүнүн дә һесаба алмадығы мәнфәәтдән даһа чох, торпаг рентасынын илдә 100 вә ја 150 ф. ст. артмасындан ибарәт оларды». Бурада унутмамаг лазымдыр ки, ичарә мүгавиләсинин вахты, ән чоху 99 ил кечәндән сонра, торпаг вә онун үзәриндәки бүтүн тикилиләр, һабелә бу мүддәтдә адәтән ики-үч дәфәдән артыг јүксәлән торпаг рентасы илә бирликдә тикинти мөһтәкириндән вә ја онун һүгуг хәләфиндән ибтидадакы ахырынчы торпаг мүлкијјәтчисинә кечир.

Мә'дәнләрдән кәлән әсил рента да там ејнилә әкинчилик рентасы кими мүәјјән олунур. «Елә мә'дәнләр вар ки, онларын мәһсулу јалныз әмәк һаггыны вә онларын чыхарылмасында сәрф едилән капиталын өдәнилмәсини, һабелә бу капитал үчүн ади мәнфәәти тә'мин едә билир. Бу мә'дәнләр саһибкара бир гәдәр мәнфәәт кәтирир, амма торпаг саһибинә рента вермир. Бу мә'дәнләри јалныз торпаг саһиби ишләдиб хејир көтүрә биләр, чүнки о өзү саһибкар олмагла сәрф етдији капитал үчүн ади мәнфәәт әлдә едир. Шотландија даш көмүр мә'дәнләринин бир чоху мәһз бу чүр ишләдилир вә һеч бир башга үсулла ишләдилә билмәз. Торпаг саһиби мүәјјән рента верилмәсини тәләб етмәдән һеч кәси мә'дәни ишләтмәјә бурахмаз, һеч кәсин дә бу рентаны вермәјә имканы олмаз» (A. Smith, I китаб, XI фәсил, 2)*.

Рента инһисар гијмәтиндән она көрә әмәлә кәлирми ки, рентадан асылы олмајараг мәһсулларын вә ја торпағын өз инһисар гијмәти мөвчуддур, јохса мәһсуллар она көрә инһисар гијмәтинә сатылыр ки, рента мөвчуддур — бу ики һалы фәргләндирмәк лазымдыр. Инһисар гијмәтиндән данышыркән биз үмумијјәтлә, истәр әмтәәләрин үмуми истеһсал гијмәти илә, истәрсә әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунан гијмәтдән асылы олмајараг, јалныз алычыларын сатын алмаг арзусу вә тә'дијә габилијјәти илә мүәјјән олунан гијмәти нәзәрдә тутуруг. Тамамилә мүстәсна кејфијјәтли шәраб истеһсал едән бир үзүмлүк, үмумијјәтлә јалныз нисбәтән аз мигдарда истеһсал едилә билән бир шәраб инһисар гијмәти верир. Бу инһисар гијмәти сајәсиндә, — мәһсулун дәјәриндән һәмин гијмәтин артыг олмасы исә јалныз варлы шәраб истеһлакчыларынын сәрвәти вә зөвгү илә мүәјјән олунур, — шәрабчы хејли

---

* Бах: *А. Смит:* «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат», I чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 149. *Ред.*

əлавə мəнфəəт реаллашдыра билəрди. Бу һалда инһисар гиjмəтиндəн əмəлə кəлəн һəмин əлавə мəнфəəт, торпаг мүлкиjjəтчисинин аjрыча хассəлəри олан бу торпаг саһəси үзəриндəки титулу саjəсиндə рентаjа чеврилир вə бу формада торпаг мүлкиjjəтчисинə чатыр. Демəли, бурада рентаны инһисар гиjмəти jарадыр. Əкəр тахыл jалныз истеһсал гиjмəтиндəн jухары деjил, һəтта өз дəjəриндəн дə jухары сатылсаjды, онда əксинə, рента инһисар гиjмəти jаратмыш оларды, чүнки торпаг мүлкиjjəти хам торпагда рентасыз капитал сəрфинə һəдд гоjур. Jалныз мə'лум бир мигдар шəхсин jер күрəси үзəриндə мүлкиjjəт титулу чəмиjjəтин изафи əмəjинин бир һиссəсини онларын бач олараг мəнимсəмəсинə, һəм дə истеһсал инкишаф етдикчə даим артан бир мигдарда мəнимсəмəсинə имкан вермəсини белə бир чəһəт пəрдəлəjир ки, капиталлашмыш рента, демəли, мəһз бу капиталлашмыш бач торпағын гиjмəти шəклиндə меjдана чыхыр, бу сəбəбдəн торпаг да һəр чүр башга тичарəт обjекти кими сатыла билир. Буна көрə дə алычыjа елə көрүнүр ки, өз рента иддиасыны һаваjы əлдə етмəмишдир, əмəксиз, рисксиз олараг, капитала мəхсус саһибкарлыг руһу олмадан əлдə етмəмишдир, бунун мүгабилиндə мүвафиг еквивалент вермишдир. Jухарыда көстəрилдиjи кими, алычыjа елə кəлир ки, рента, торпағы вə торпагла бирликдə рента иддиасыны сатын алыркəн онун вердиjи капитал үчүн садəчə фаиздир. Там еjнилə дə зəнчини сатын алмыш олан гулдара елə кəлир ки, зəнчи үзəриндəки мүлкиjjəтини өзлүjүндə көлəлик системи саjəсиндə деjил, əмтəə алгысы вə сатгысы саjəсиндə əлдə етмишдир. Лакин мə'лумдур ки, сатгы əмəлиjjаты титулун өзүнү төрəтмир, jалныз кечирир. Титул сатыла билəндəн габаг мөвчуд олмалыдыр, буна көрə дə истəр бир сатыш, истəрсə бир сыра бу кими сатышлар вə һəмин сатышларын даим тəкрар олунмасы бу титулу jарада билмəз. Үмумиjjəтлə ону jарадан бир шеj варса, о да истеһсал мүнасибəтлəридир. Истеһсал мүнасибəтлəри өз чилдини дəjишдирмəли олдуғу бир нөгтəjə чатдыгда, титулун вə она əсасланан бүтүн сөвдəлəрин мадди мəнбəjи, — һəjатын ичтимаи истеһсал просесиндəн меjдана кəлиб игтисади вə тарихи һагг газанмыш олан бу мəнбə арадан галхыр. Чəмиjjəтин даһа jүксəк игтисади формасиjасы нөгтеjи-нəзəриндəн, аjры-аjры фəрдлəрин jер күрəси үзəриндə хүсуси мүлкиjjəти дə бир адамын дикəр бир адам үзəриндə хүсуси мүлкиjjəти гəдəр мə'насыз олачагдыр. Һəтта бүтүн чəмиjjəт, миллəт вə һəтта еjни заманда мөвчуд олуб бирликдə көтүрүлəн бүтүн чəмиjjəтлəр дə торпағын мүлкиjjəтчиси деjилдир. Онлар торпағын jалныз саһибидир, торпагдан jалныз истифадə едəнлəрдир вə, boni patres familias [хеjирхаһ аилə аталары] кими, онлар торпағы jахшылашдырыб сонракы нəсиллəрə тəрк етмəлидирлəр.

Торпағын гијмәти тәдгигинин керисиндә биз рәгабәтдәки бүтүн дәјишилмәләри, һәр чүр торпаг еһтикарыны, һабелә торпагдан башлыча истеһсал аләти кими истифадә едән, буна көрә дә ону һәр чүр гијмәтә сатын алмаға мәчбур олан хырда торпаг мүлкијјәтини бир кәнара гојуруг.

I. Рента јүксәлмәдикдә дә торпағын гијмәти јүксәлә биләр; јә'ни:

1) садәчә фаиз сәвијјәсинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә; бунун сајәсиндә рента баһа сатылыр, бу сәбәбдән дә, капиталлашан рента, торпағын гијмәти артыр;

2) она көрә ки, торпаға гатылан капиталын фаизи артыр.

II. Рента артдығына көрә торпағын гијмәти јүксәлә биләр.

Торпаг мәһсулларынын гијмәти јүксәлдијинә көрә рента чохала биләр; бу һалда, бечәрилән торпагларын ән писинин чохму вә ја азмы рента верәчәјиндән, ја да һеч рента вермәјәчәјиндән асылы олмајараг, дифференсиал рентанын нормасы һәмишә јүксәлир. Норма дедикдә биз изафи дәјәрин рентаја чеврилән һиссәсинин, торпаг мәһсулуну истеһсал едән аванс едилмиш капитала нисбәтини нәзәрдә тутуруг. Бу нисбәт әлавә мәһсулун бүтүн мәһсула нисбәтиндән фәрглидир, чүнки бүтүн мәһсул аванс едилмиш капиталын һамысыны әһатә етмир, јә'ни мәһсулла јанашы мөвчуд олмагда давам едән әсас капиталы әһатә етмир. Амма бурада нәзәрдә тутулур ки, дифференсиал рента кәтирән торпаг катеторијаларында мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси артыг әлавә мәһсула чеврилир. Ән пис торпагда әкинчилик мәһсулу гијмәтинин јүксәлмәси әввәлчә рента јарадыр, бунун нәтичәсиндә исә торпағын гијмәтини јарадыр.

Лакин рента, әкинчилик мәһсулунун гијмәти јүксәлмәдикдә дә арта биләр. Әкинчилик мәһсулунун гијмәти дәјишилмәз гала биләр вә ја һәтта ашағы дүшә биләр.

Әкәр әкинчилик мәһсулунун гијмәти дәјишилмәз галырса, онда рента тәкчә (инһисар гијмәтләрини бир кәнара гојсаг) ја она көрә арта биләр ки, көһнә торпагларда кечмишдәки гәдәр капитал сәрфи шәраитиндә јахшы кејфијјәтли јени торпаглар бечәрилмәјә башланыр, һәм дә бу торпаглар јалныз, артан тәләби өдәмәк үчүн кифајәт едәчәкдир, белә ки, тәнзимедичи базар гијмәти дәјишилмәз галыр. Бу һалда көһнә торпагларын гијмәти јүксәлмәјәчәкдир, јени бечәрилмәјә башланан торпаг үчүн исә гијмәт көһнә торпағын гијмәтинин сәвијјәсиндән јухары галхачагдыр.

Ја да рента она көрә артар ки, габагкы нисби мәһсулдарлыг вә габагкы базар гијмәти шәраитиндә, торпағы истисмар едән капиталын күтләси артыр. Буна көрә, рента аванс едилмиш капитала нисбәтән габагкы кими галырса да, онун күтләси, мисал үчүн, ики гат артачагдыр, чүнки капиталын өзү ики гат артмышдыр. Гијмәт ашағы дүшмәмиш олдуғуна көрә, икинчи капитал сәрфи

дә, биринчиси кими, әлавә мәнфәәт верир ки, бу да ичарә мүддәти гуртардыгдан сонра һәмчинин рентаја чеврилир. Бурада рентанын күтләси она көрә артыр ки, рента истеһсал едән капиталын күтләси артыр. Ејни бир торпаг саһәсинә далбадал гојулан мүхтәлиф капитал сәрфи куја јалныз бу шәртлә рента истеһсал едә биләр ки, бунларын мәһсулу бәрабәр олмасын, буна көрә дә диференсиал рента әмәлә кәлсин, — дејә ирәли сүрүлән иддиа белә бир иддиаја бәнзәр ки, куја һәрәси 1 000 ф. ст. мигдарында ики капитал мәһсулдарлығы бәрабәр олан ики тарлада сәрф едилмишдирсә, бу тарлаларын һәр икисинин диференсиал рента кәтирән јахшы категоријалы торпагдан олдуғуна бахмајараг, һәмин капиталларын јалныз бири рента кәтирә биләр. (Демәли, рентанын үмуми күтләси, бир өлкәнин бүтүн рентасы, сәрф едилмиш капиталын күтләси илә бирликдә артыр вә бурада һөкмән вачиб дејил ки, торпаг саһәси ваһидинин гијмәти, јахуд саһә ваһидинә дүшән рентанын нормасы, ја да һәтта рентанын күтләси артсын; бу һалда бүтүн рентанын күтләси бечәрилән саһәнин кенишләнмәси илә бирликдә артыр. Бунун нәтичәси олараг ајры-ајры мүлкләрдә рента һәтта азала да биләр.) Јохса бу иддиа башга белә бир иддиаја бәнзәрди ки, јан-јана јерләшән ики мүхтәлиф торпаг саһәсиндәки капитал сәрфинин табе олдуғу ганунлар ејни бир торпаг саһәсиндә далбадал капитал сәрфинин табе олдуғу ганунлардан башгадыр, һалбуки диференсиал рентаны мәһз һәр ики һалдакы ганунун ејнијјәти нәтичәси, јә'ни һәм ејни бир тарладакы, һәм дә мүхтәлиф тарлалардакы капитал сәрфинин вердији мәһсулун артмасы нәтичәси һесаб едирләр. Бурада мөвчуд олан јеканә бир форма дәјишиклији вардыр ки, ону көрмүрләр; бу дәјишиклик ондан ибарәтдир ки, далбадал капитал сәрфи мәканча мүхтәлиф торпаглара тәтбиг едилдикдә, торпаг мүлкијјәтинин јаратдығы һәддә раст кәлир, ејни бир торпагдакы далбадал капитал сәрфиндә исә бу јохдур. Буна көрә дә, белә бир экс тә'сир әмәлә кәлир ки, бу мүхтәлиф мәсрәф формалары һәмин тә'сирин нәтичәсиндә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә мәһдудлашдырыр. Бу һалда һеч вахт капитал фәргләри тәзаһүр етмир. Әкәр капиталын гурулушу, ејнилә дә изафи дәјәрин нормасы олдуғу кими галырса, онда мәнфәәт нормасы дәјишилмәз галыр, белә ки, капиталын күтләси ики гат артдыгда, мәнфәәт күтләси ики гат артыр. Ејнилә дә, фәрз едилән нисбәтләр шәраитиндә рентанын нормасы габагкы кими галыр. Әкәр 1 000 ф. стерлинг капитал x мигдарында рента кәтирирсә, онда фәрз едилән шәраитдә 2 000 ф. стерлинг капитал $2x$ мигдарында рента кәтирир. Лакин рента торпағын саһәсинә нисбәтлә көтүрүлдүкдә, — торпағын саһәси исә дәјишилмәз галмышдыр, чүнки, фәрз едилдијинә көрә, ики гат артмыш олан капитал габагкы тарлада ишләјир, — онда мә'лум олар ки, рентанын күтләси артдығына көрә онун сәвијјәси [Höhe]

дә јүксәлмишдир. 2 ф. стерлинг рента кәтирән акр инди 4 ф. ст. кәтирир[41].

Изафи дәјәрин бир һиссәсинин, пул рентасынын, — чүнки пул, дәјәрин мүстәгил ифадәсидир, — торпаға нисбәти өзлүјүндә мә'насыз вә иррасионалдыр, чүнки бурада ортаг өлчүлү олмајан кәмијјәтләр бир-бирилә өлчүлүр: бир тәрәфдән, мүәјјән бир истеһлак дәјәри, филан гәдәр квадрат фут торпаг саһәси вә, дикәр тәрәфдән, дәјәр, даһа дүрүстү изафи дәјәр. Һәгигәтдә бу јалныз онун ифадәсидир ки, мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә, торпағын квадрат футлары үзәриндәки мүлкијјәт торпаг мүлкијјәтчисинә, картоф ичиндә ешәләнән донуз кими, бу квадрат футлар ичәрисиндә ешәләнән капиталын реаллашдырдығы вә һагғы өдәнилмәмиш мүәјјән мигдар әмәји мәнимсәмәк имканы верир {әлјазмасынын бу јериндә мө'тәризәдә: Либих — јазылыб сонра позулмушдур}. Амма prima facie бу ифадә јенә дә она бәнзәр ки, биз беш фунтлуг билетин јер күрәси диаметринә нисбәтиндән данышмаг фикринә дүшәк. Лакин мүәјјән игтисади мүнасибәтләрин мејдана чыхдығы вә әмәли сурәтдә јекунлашдығы иррасионал формаларын belә васитәчилик ролу һәмин мүнасибәтләрин дашыјычыларыны өз ади һәјатында һеч бир чәһәтдән марагландырмыр вә онлар һәмин мүнасибәтләр дахилиндә јашамаға адәт етмиш олдуглары үчүн бу мүнасибәтләр әсла онларын ағлыны бүдрәтмир. Башдан-баша зиддијјәтли олан бир шејдә онлар үчүн һеч бир әсрарәнкизлик јохдур. Дахили әлагәси арадан галдырылан вә ајрылыгда көтүрүлсә мә'насыз олан тәзаһүр формалары шәраитиндә онлар өзләрини, суда балыг кими, өз мүһитләриндә һисс едирләр. Мә'лум математика формуллары барәсиндә Һекелин сөјләдикләри бурада һаглы чыхыр: ади сағлам фикрин иррасионал һесаб етдији шеј расионалдыр, онун үчүн расионал исә, иррасионаллығын өзүдүр*.

[41] Рента һагғындакы әһәмијјәтли әсәриндән IV китабда јенә бәһс едәчәјимиз Родбертусун хидмәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, бу мәсәләни шәрһ етмишдир. Амма о, сәһвә јол верәрәк, әввәлән, белә фәрз едир ки, куја мәнфәәтин артмасы капитал үчүн һәмишә елә бир ифадә кәсб едир ки, куја капитал да артмышдыр, белә ки, мәнфәәтин күтләси артдыгда нисбәт габагкы кими галыр. Лакин бу доғру дејилдир, чүнки капиталын гурулушу дәјишилдикдә, әмәјин истисмары дәјишилмәз галдығына бахмајараг, мәнфәәт нормасы мәһз она көрә јүксәлә биләр ки, капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә көрә нисби дәјәри ашағы дүшмүшдүр. — О, сәһвә јол верәрәк, икинчиси, пул рентасынын мигдарча мүәјјән бир торпаг саһәсинә, мәсәлән, бир акра бу нисбәтини, рентанын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси һагғында классик сијаси игтисадын тәһлилиндә үмумијјәтлә фәрз олунан бир шеј кими изаһ едир. Бу јенә доғру дејилдир. Классик сијаси игтисад рентаны натурал формасында нәзәрдән кечиртдикдә, рента нормасыны даим мәһсула нисбәтән изаһ едир, рентаны пул рентасы кими нәзәрдән кечиртдикдә исә, рента нормасыны аванс едилмиш капитала нисбәтән изаһ едир, зира бунлар һәгигәтән расионал ифадәләрдир.

* Бах: *Һекел:* Әсәрләри, I чилд: «Фәлсәфә елмләри енсиклопедијасы», I һиссә, Мәнтиг, Москва — Ленинград, 1930-чу ил, сәһ. 336. *Ред.*

Демәли, рента күтләсинин јүксәлмәси дә, торпаг саһәсинин өзүнә нисбәтән нәзәрдән кечирилсә, ејнилә рента нормасынын јүксәлмәси кими ифадә олунур; бир һалы изаһ едә биләчәк шәртләрин дикәр бир һалда мөвчуд олмамасы чәтинлији дә бурадан ирәли кәлир.

Лакин торпағын гијмәти, һәтта торпаг мәһсулунун гијмәти азалдыгда да јүксәлә биләр.

Бу һалда дифференсиал рента вә бу сәбәбдән јахшы торпагларын гијмәти дә даһа артыг дифференсиаллашма нәтичәсиндә арта биләр. Ја да, әкәр белә бир шеј јохдурса, онда әмәјин мәһсулдарлыг гүввәсинин артдығы шәраитдә әкинчилик мәһсулунун гијмәти ашағы дүшә биләр, лакин елә ашағы дүшә биләр ки, истеһсалын артмасы бунун јерини артыгламасы илә долдурар. Фәрз едәк ки, квартер 60 шиллингә иди. Әкәр һәмин акрда јенә әввәлки капиталла бир квартер әвәзинә 2 квартер истеһсал едилсә вә бир квартер 40 шиллингә енсә, онда 2 квартер 80 шиллинг верәчәк, белә ки, бир квартерин гијмәтинин үчдә бир ашағы дүшмәсинә бахмајараг, кечмиш капиталын кечмиш акрда мәһсулунун дәјәри үчдә бир артачагдыр. Дифференсиал рента тәдгиг едилиркән көстәрилмишди ки, мәһсул өз истеһсал гијмәтиндән вә ја дәјәриндән јухары сатылмадан бу нечә баш верә биләр. Һәгигәтдә бу јалныз ики үсулла јараныр. Ја пис торпаг даһа рәгабәт етмир, амма дифференсиал рента артдыгда, демәли, үмуми јахшылашма мүхтәлиф торпаг сортларына гејри-бәрабәр тә'сир көстәрдикдә јахшы торпағын гијмәти артыр. Ја да ән пис торпагда, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә, ејни истеһсал гијмәти (вә, әкәр мүтләг рента верилирсә, ејни дәјәр) чохалмыш мәһсул күтләсиндә ифадә олунур. Мәһсул инди јенә әввәлки дәјәри тәмсил едир, лакин мәһсулун тәркиб һиссәләринин гијмәти ашағы дүшмүшдүр, һәмин тәркиб һиссәләринин сајы исә артмышдыр. Әкәр ејни капитал тәтбиг олунурса, онда бу мүмкүн дејилдир, чүнки бу һалда һәр һансы мәһсул күтләсиндә ејни бир дәјәр өз ифадәсини тапыр. Лакин кипс, зынг вә и. а. үчүн, бир сөзлә, узун илләр әрзиндә тә'сир көстәрән јахшылашдырма тәдбирләри үчүн әлавә капитал сәрф едилмиш олдугда бу мүмкүндүр. Белә бир нәтичәнин шәрти ондан ибарәтдир ки, 1 квартерин гијмәти ашағы дүшүрсә дә, квартерләрин сајынын артдығы нисбәтдә дүшмүр.

III. Рентанын јүксәлмәсиндәки, бунун нәтичәсиндә исә торпағын гијмәтинин јүксәлмәсиндәки бу мүхтәлиф шәртләр һәм үмумијјәтлә, һәм дә ајры-ајры торпаг сортлары үчүн гисмән бир-бирилә рәгабәт едә биләр, гисмән дә бир-бирини истисна едә биләр вә јалныз нөвбә илә фәалијјәт көстәрә биләр. Лакин шәрһ едиләнләрдән мә'лум олдуғу кими, торпағын гијмәтинин јүксәлмәсиндән садәчә олараг белә бир нәтичә чыхартмаг олмаз ки, рента јүксәлмишдир, һәмчинин рентанын јүксәлмәсиндән — һәмишә

торпағын гиjмәтинин jүксәлмәсинә сәбәб олан бу jүксәлмәдән дә садәчә олараг белә нәтичә чыхартмаг олмаз ки, торпағын мәһсулу чохалмышдыр[42].

Торпағын күчдән дүшмәсинин һәгиги, тәбии [naturgemässen] сәбәбләрини, — һәм дә диференсиал рента һаггында jазмыш олан игтисадчыларын һеч биринә, онларын заманында әкинчилик кимjасынын вәзиjjәти үзүндән мә'лум олмаjан бу сәбәбләри, — нәзәрдән кечирмәjә киришмәк әвәзиндә белә бир баjағы фикрә [flache Auffassung] әл атырдылар ки, саһәчә мәһдуд бир парча торпаға истәнилән гәдәр капитал гоjмаг олмаз. Мәсәлән, «Westminster Review» Ричард Чонсона е'тираз едиб деjирди ки, Сохо сквери бечәрмәклә бүтүн Инкилтәрәни доjуздурмаг олмаз. Әкәр буна әкинчилиjин әлверишли олмаjан хүсуси бир чәһәти кими бахылырса, онда мәһз бунун әкси олан бир мүддәа доғрудур. Әкинчиликдә далбадал капитал сәрфи мәһсулдар сурәтдә тәтбиг олуна биләр, чүнки торпағын өзү истеһсал аләти кими фәалиjjәт көстәрир, фабрикдә исә бу олмур вә jа чох мәһдуд бир өлчүдә олур, чүнки орада торпаг jалныз әсасдыр, фабрикин jерләшдиjи jердир, әмәлиjjат үчүн әрази базасыдыр. Доғрудур, дағыныг пешәjә нисбәтән кичик бир саһәдә бөjүк истеһсалын тәмәркүзләшдирилмәси мүмкүндүр вә ири сәнаjе дә мәһз белә едир. Лакин, мәһсулдар гүввәнин муәjjән инкишаф пилләси мә'лумдурса, онда һәмишә муәjjән мәкан да тәләб олунур, jухарыjа доғру тикмәjин исә өз муәjjән әмәли һәдләри вардыр. Бу һәдләрдән кәнарда истеһсалын кенишләндирилмәси торпаг саһәсинин дә кенишләндирилмәсини тәләб едир. Машынлара вә саирәjә сәрф олунмуш әсас капитал ишләдилмә нәтичәсиндә jахшылашмыр, әксинә, ашыныр. Jени ихтиралар бурада да аjры-аjры jахшылашмалара сәбәб ола биләр, амма мәһсулдар гүввәнин мөвчуд инкишаф пилләси көтүрүләрсә, машын jалныз хараблаша биләр. Мәһсулдар гүввә сүр'әтлә инкишаф етдикдә бүтүн көһнә машынлар даһа әлверишли машынларла әвәз едилмәлидир, jә'ни тамамилә тулланылмалыдыр. Торпагдан дүзкүн истифадә едилсә, о, әксинә, даим jахшылашыр. Торпағын үстүнлүjү оңдадыр ки, габагкы мәсрәфләр әсла һәдәрә кетмәдән далбадал капитал сәрфи мәнфәәт верә биләр — бу үстүнлүjә, далбадал капитал сәрфинин мухтәлиф мәһсулдарлыг имканы да дахилдир.

---

[42] Рента jүксәләндә торпаг гиjмәтләринин ашағы дүшмәси һаггында, бир факт олараг, бах: Пасси.

ГЫРХ ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

КАПИТАЛИСТ ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫН КЕНЕЗИСИ.

I. КИРИШ ГЕЈДЛӘРИ.

Ајдын баша дүшмәк лазымдыр ки, капиталист истеһсал үсулунун нәзәри ифадәси олан мүасир игтисад нөгтеји-нәзәриндән торпаг рентасынын изаһындакы чәтинлик нәдән ибарәтдир. Буну һәтта чох бөјүк мигдарда олан ән јени јазычылар да һәлә баша дүшмүрләр, торпаг рентасыны «јени гајдада» изаһ етмәк јолундакы һәр чүр тәшәббүсләр буну сүбут едир. Бу кими һалларда јенилик, демәк олар, даим ондан ибарәтдир ки, керијә, артыг чохдан рәдд едилмиш нөгтеји-нәзәрә доғру јуварланырлар. Чәтинлик, әкинчилик капиталынын истеһсал етдији изафи мәһсулу вә бу изафи мәһсула мүвафиг олан изафи дәјәри үмумијјәтлә изаһ етмәкдә дејилдир. Јох, бу мәсәлә, һәр һансы истеһсал даирәсинә гојулмуш олан һәр чүр мәһсулдар капиталын јаратдығы изафи дәјәрин тәһлили нәтичәсиндә изаһ едилмишдир. Чәтинлик ону көстәрмәкдән ибарәтдир ки, изафи дәјәр мүхтәлиф капиталлар арасында тәнләшиб орта мәнфәәтә чеврилдикдән сонра, јә'ни бүтүн истеһсал даирәләриндә бүтүн ичтимаи капитал тәрәфиндән истеһсал едилмиш бүтүн изафи дәјәрин бу мүхтәлиф капиталларын нисби кәмијјәтләринә мүвафиг олан пропорсионал һиссәсинә чеврилдикдән сонра, — бу тәнләшмәдән сонра, үмумијјәтлә бөлүшдүрүлмәси мүмкүн олан бүтүн изафи дәјәр санки артыг бөлүшдүрүлмүш олдугдан сонра бу изафи дәјәрин елә артыг бир һиссәси дә һарадан алыныр ки, торпаға гојулмуш капитал буну торпаг рентасы формасында торпаг мүлкијјәтчисинә верир. Торпаг мүлкијјәтинә гаршы сәнаје капиталыны мүдафиә едән мүасир игтисадчылары бу мәсәләнин тәдгигинә вадар едән мотивләри, — торпаг рентасынын тарихи һаггындакы фәсилдә јахындан көстәрәчәјимиз һәмин мотивләри, — тамамилә бир кәнара гојдугда, бу мәсәлә нәзәријјәчи олмаг е'тибарилә онлардан өтрү һәлледичи әһәмијјәт тәшкил едирди. Е'тираф едилсә ки, әкинчилијә гојулан капитал үчүн рента тәтбиг саһәсинин өзүнүн хүсуси тә'сири сајәсиндә, јер күрәси габығынын малик олдуғу хассәләр сајәсиндә мејдана кәлмишдир, — белә бир е'тираф о демәк оларды ки, дәјәр анлајышынын өзүндән имтина едилсин, демәли, бу саһәдә һәр чүр елми идрак имканындан имтина едилсин. Артыг белә бир садәчә

мүшаһидә ки, рента торпаг мәһсулунун гијмәтиндән верилир, — рента һәтта натурал формада верилдикдә дә бу белә олур, зира ичарәдар өз истеһсал гијмәтини әлдә едир, — һәмин мүшаһидә көстәрирди ки, бу гијмәтин ади истеһсал гијмәтиндән артығыны, демәли, әкинчилик мәһсулунун нисби баһалығыны әкинчилик сәнајесиндә тәбии мәһсулдарлығын дикәр сәнаје саһәләриндәки мәһсулдарлыгдан артыг олмасы илә изаһ етмәк нә гәдәр мә'насыздыр; она көрә ки, әксинә, әмәјин мәһсулдарлығы нә гәдәр чох олурса, әмәк мәһсулунун һәр бир тәркиб һиссәси бир о гәдәр учуз олур, чүнки ејни мигдар әмәји, демәли, ејни мигдар дәјәри тәмсил едән истеһлак дәјәрләринин күтләси бир о гәдәр чох олур.

Демәли, рентанын тәһлилиндәки бүтүн чәтинлик әкинчилик мәнфәәтинин орта мәнфәәтдән артығыны изаһ етмәкдән ибарәт иди, изафи дәјәри изаһ етмәкдән дејил, бу истеһсал даирәсинә хас олан артыг изафи дәјәри изаһ етмәкдән ибарәт иди, демәли, јенә «халис мәһсулу» изаһ етмәкдән дејил, бу халис мәһсулун дикәр сәнаје саһәләриндәки халис мәһсулдан артығыны изаһ етмәкдән ибарәт иди. Орта мәнфәәтин өзү, там мүәјјән тарихи истеһсал мүнасибәтләри шәраитиндә чәрәјан едән ичтимаи һәјат просесинин нәтичәсидир, төрәмәсидир, көрдүјүмүз кими, чох мүрәккәб васитәчи вәсиләләр олмасыны фәрз едән бир мәһсулдур. Орта мәнфәәтдән олан артыг һаггында үмумијјәтлә бәһс едә билмәк үчүн, һәмин орта мәнфәәтин өзү мигјас олараг вә — капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә олдуғу кими — үмумијјәтлә истеһсалын тәнзимчиси олараг мејдана чыхмалыдыр. Демәли, бүтүн изафи әмәји ичра етдирән вә биринчи нөвбәдә бүтүн изафи дәјәри мәнимсәјән капиталын һәлә мөвчуд олмадығы ичтимаи формаларда, демәли, ичтимаи әмәји капиталын һәлә өзүнә табе етмәмиш олдуғу вә ја ону јалныз тәсадүфи һалларда өзүнә табе етмиш олдуғу јерләрдә үмумијјәтлә, сөзүн мүасир мә'насында рентадан, орта мәнфәәтә нисбәтән артыглыг тәшкил едән рентадан, јә'ни бүтүн ичтимаи капиталын истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәрдә һәр чүр фәрди капитала дүшән пропорсионал һиссәдән артығыны тәшкил едән бир рентадан бәһс олуна билмәз. Әкәр, мисал үчүн, ч. Пасси (барәсиндә ашағыда бәһс олуначагдыр) артыг ибтидаи вәзијјәт барәсиндә рентадан данышыркән мәнфәәтдән артығы нәзәрдә тутурса, изафи дәјәрин тарихән мүәјјән ичтимаи формасындан артығы нәзәрдә тутурса, белә ки, ч. Пассијә көрә бу форма бәлкә чәмијјәт олмадан да мөвчуд ола биләрмиш, — бу јалныз онун садәлөвһлүјүнү көстәрир.

Өз зәманәләриндә һәлә инкишаф етмәмиш олан капиталист истеһсал үсулунун тәһлилинә үмумијјәтлә јеничә башлајан кечмиш игтисадчылар үчүн рентанын тәһлили ја үмумијјәтлә һеч бир чәтинлик тәшкил етмирди, ја да тамамилә башга характерли чәтинлик тәшкил едирди. Петти, Кантилјон, үмумијјәтлә феодализм

дөврүнә јахын олан јазычылар торпаг рентасыны үмумијјәтлә изафи дәјәрин нормал формасы һесаб едирләр, мәнфәәт исә онларын нәзәриндә әмәк һаггы илә һәлә гејри-мүәјјән бир сурәтдә бирләшир вә ја, онлара ән чоху, бу изафи дәјәрин елә бир һиссәси кими көрүнүр ки, капиталист буну торпаг мүлкијјәтчисиндән гопартмышдыр. Демәли, онлар белә бир вәзијјәти әсас көтүрүрләр ки, бу заман, әввәлән, екинчи әһали милләтин һәлә гәт'и әксәријјәтини тәшкил едир вә, икинчиси, бу заман торпаг мүлкијјәтчиси, торпаг мүлкијјәти инһисарындан истифадә едиб биринчи нөвбәдә билаваситә истеһсалчыларын артыг әмәјини мәнимсәјән бир шәхсдир, демәли, бу заман торпаг мүлкијјәти һәлә дә истеһсалын әсас шәрти кими мејдана чыхыр. Онлардан өтрү һәлә мәсәлә капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән гојулдуғу кими гојула билмәзди, зира мәсәләнин белә гојулушу, әксинә, белә бир чәһәти тәдгиг етмәк мәгсәдини күдүр ки, нә сурәтлә торпаг мүлкијјәти елә бир мәгама чатыр ки, капиталын истеһсал етдији (јә'ни билаваситә истеһсалчылардан сыхыб чыхартдығы) вә ибтидада өзүнүн мәнимсәмиш олдуғу изафи дәјәрин бир һиссәсини онун әлиндән алыр.

Физиократлардакы чәтинлик даһа башга хассәли чәтинлик иди. Капиталын илк мүнтәзәм изаһчылары олмаг е'тибарилә онлар үмумијјәтлә изафи дәјәрин тәбиәтини тәһлил етмәјә чалышырдылар. Онлар үчүн бу тәһлил рентанын тәһлили илә ујғун кәлир, зира рента, онлардан өтрү изафи дәјәрин мөвчуд олдуғу јеканә форма иди. Буна көрәдир ки, рента кәтирән капитал вә ја әкинчилик капиталы онларын нәзәриндә изафи дәјәр истеһсал едән јеканә капиталдыр вә бу капиталын һәрәкәтә кәтирдији әкинчилик әмәји изафи дәјәр верән јеканә әмәкдир, бу сәбәбдән дә, капиталист нөгтеји-нәзәриндән тамамилә дүзкүн олараг, јеканә мәһсулдар әмәкдир. Онлар тамамилә дүзкүн олараг изафи дәјәр истеһсалыны мүәјјәнедичи һесаб едирләр. Онларын, IV китабда бәһс олуначаг дикәр хидмәтләриндән башга, биринчи нөвбәдә белә бөјүк бир хидмәти олмушдур ки, јалныз тәдавүл даирәсиндә фәалијјәт көстәрән тичарәт капиталындан онлар, меркантилизм системинин әксинә олараг, мәһсулдар капитала кечмишләр, зира меркантилизм системи өз кобуд реализми е'тибарилә елә бир дөврүн әсил вулгар игтисады иди ки, Петтинин вә онун ардычылларынын башладыглары елми тәһлил һәмин дөврүн әмәли мәнафеји гаршысында тамамилә арха сыраја сыхышдырылмышды. Гејд едәк ки, бурада, меркантилизм системи тәнгид едиләркән јалныз, бу системин капитал вә изафи дәјәр һаггындакы бахышларындан бәһс олунур. Биз һәлә бундан әввәл гејд етмишдик ки, монетар систем дүнја базары үчүн истеһсалы вә мәһсулун әмтәәјә чеврилмәсини, бу сәбәбдән исә әмтәәнин пула чеврилмәсини һаглы олараг капиталист истеһсалынын илкин сәбәби вә

шәрти е'лан етмишди. Монетар системин давамында, меркантилизм системиндә даһа әмтәә дәјәрин пула чеврилмәси дејил, изафи дәјәр истеһсалы һәлледичи рол ојнајыр, лакин о мәзмунсуз [begriffslos] тәдавүл даирәси нөгтеји-нәзәриндән белә бир рол ојнајыр, һәм дә елә бир тәрздә ојнајыр ки, бу изафи дәјәр әлавә пул формасында, тичарәт балансынын артығында тәмсил олунур. Бунунла бирликдә о заманкы тачир вә фабрикантларын тамаһкарлығы үчүн һәгигәтән характерик олан вә онларын тәмсил етдикләри дөврә капиталист инкишафы адекват олан бир чәһәт бундан ибарәтдир ки, әкинчи феодал чәмијјәтләринин сәнаје чәмијјәтләринә чеврилмәсиндә вә милләтләрин дүнја базарындакы сәнаје мүбаризәси заманы гаршыја гојулан вәзифә капиталын сүр'әтлә инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир вә бу инкишаф тәбии јол адланан јолла дејил, ичбари васитәләрин көмәјилә әлдә едилир. Белә бир чәһәтин чох бөјүк фәрги вардыр ки, милли капитал тәдричлә вә јаваш-јавашмы сәнаје капиталына чеврилир, јохса онларын горујучу көмрүкләр формасында башлыча олараг торпаг мүлкијјәтчиләри, орта вә хырда кәндлиләр, һабелә сәнәтләр үзәринә гојдуглары веркиләр васитәсилә, мүстәгил чалышан билаваситә истеһсалчылары сүр'әтлә мүлкијјәтдән мәһрум етмәк васитәсилә, зоракылыгла сүр'әтләндирмә әсасында капиталлар јығмаг вә тәмәркүзләшдирмәк васитәсилә, гысасы, капиталист истеһсал үсулу үчүн сүр'әтлә шәраит јаратмаг васитәсилә һәмин чеврилмә мүддәти сүр'әтләндирилир. Бу һал тәбии милли мәһсулдар гүввәнин капиталист вә сәнаје үсулу илә истисмарындан да там ејнилә чох бөјүк фәрг тәшкил едир. Буна көрә дә меркантилизм системинин милли характери бу системин мүдафиәчиләринин дилиндә садәчә бир ибарә дејилдир. Онлар тәкчә милләтин сәрвәти вә дөвләтин вәсаити илә мараглanырлар деје, бу бәһанә илә һәгигәтдә капиталистләр синфинин мәнафејини вә үмумијјәтлә варланманы дөвләтин сон мәгсәди е'лан едирләр вә көһнә фөвгәлдүнја дөвләтин әксинә олараг буржуа чәмијјәтини ирәли сүрүрләр. Лакин ејни заманда буну да дәрк едирдиләр ки, капиталын, капиталистләр синфинин, капиталист истеһсалынын мәнафеји инкишафы мүасир чәмијјәтдә милли гүввәнин вә милли үстүнлүјүн базиси олмушдур.

Сонра, физиократлар дүзкүн олараг көстәрирләр ки, бүтүн изафи дәјәр истеһсалы вә, демәли, капиталын бүтүн инкишафы, өз тәбии әсасы чәһәтдән көтүрүлдүкдә, доғрудан да әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығына әсасланыр. Әкәр бир иш күнү әрзиндә үмумијјәтлә адамлар һәр бир фәһләнин өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олундуғундан артыг јашајыш васитәләри, демәли, дар мә'нада көтүрүлдүкдә, онлар артыг әкинчилик мәһсуллары истеһсал етмәк игтидарында дејилдирләрсә, әкәр фәһләнин бүтүн иш гүввәсинин күндәлик сәрфи јалныз онун өз шәхси истеһлакы

үчүн тәләб олунан мигдарда јашајыш васитәләри истеһсалына кифајәт едирсә, онда үмумијјәтлә нә изафи мәһсулдан, нә дә изафи дәјәрдән һеч данышыг да ола билмәз. Әкинчилик әмәјинин, фәһләнин фәрди тәләбатындан артыг олан мәһсулдарлығы һәр бир чәмијјәтин базисидир, биринчи нөвбәдә исә капиталист истеһсалынын базисидир, капиталист истеһсалы исә чәмијјәтин кетдикчә даһа артыг бир һиссәсини билаваситә јашајыш васитәләри истеһсалындан ајырыр вә, Стүартын ифадәси илә десәк, ону free heads-a [сәрбәст башлара] чевирир, башга истеһсал даирәләриндә истисмар едилмәк үчүн онун мөвчуд олмасына имкан верир.

Лакин ән јени игтисадчы јазычылардан Дер, Пасси вә башга бу кимиләри барәсиндә нә дејәсән ки, онлар бүтүн классик сијаси игтисадын лап сон күнләриндә, һәтта онун чан вермәкдә олдуғу бир заманда изафи әмәјин вә, демәли, үмумијјәтлә изафи дәјәрин дә тәбии шәртләри һаггындакы ән ибтидаи тәсәввүрләри тәкрар едирләр вә бунунла куја торпаг рентасы һаггында нә исә јени вә кәсәрли бир шеј вермиш олдугларыны хәјал едирләр, һалбуки һәмин торпаг рентасы чох-чохдан тәһлил едилмиш вә көстәрилмишдир ки, о, изафи дәјәрин хүсуси бир формасы вә спесифик һиссәсидир? Вулгар игтисадын характерик чәһәти мәһз одур ки, инкишафын кечилмиш мүәјјән пилләсиндә јени, орикинал, дәрин вә әсас олан бир шеји сонра, онун бајағылашдығы, кери галдығы вә јанлыш олдуғу бир заманда тәкрар едир. Вулгар игтисад бунунла көстәрир ки, она һәтта, классик игтисады мәшғул едән проблемләр һаггындакы тәсәввүр дә јабанчыдыр. О һәмин проблемләри буржуа чәмијјәтинин анчаг чох ашағы инкишаф пилләсиндә ирәли сүрүлә билән мәсәләләрлә гарышдырыр. Һәмчинин тичарәт азадлығы һаггындакы физиократ мүддәаларыны онун даим ловғалыгла чејнәјиб тәкрар етмәси дә јенә бу гәбилдәндир. Һәмин мүддәалар бу вә ја дикәр дөвләти әмәли чәһәтдән нә гәдәр марагландырса да, һәр һансы нәзәри әһәмијјәтини артыг чохдан итирмишдир.

Әсил натурал тәсәррүфат шәраитиндә, о заман ки, әкинчилик мәһсулу тәдавүл просесинә әсла дахил олмур, јахуд бу мәһсулун чох әһәмијјәтсиз бир һиссәси вә һәтта бу мәһсулдан торпаг мүлкијјәтчисинин кәлирини тәшкил едән һиссәнин дә чүз'и бир мигдары тәдавүл просесинә дахил олур, — мәсәлән, бир чох гәдим Рома латифундијаларында, һәмчинин Бөјүк Карлын виллаларында, һабелә (бах: Венсар — «Histoire du travail») чох вә ја аз дәрәчәдә бүтүн орта әсрләр әрзиндә, — онда ири маликанәләрин мәһсулу вә изафи мәһсулу һеч дә бир тәк әкинчилик әмәји мәһсулларындан ибарәт дејилдир. О һабелә, сәнаје әмәји мәһсулларыны да әһатә едир. Базис тәшкил едән әкинчилик шәраитиндә јардымчы истеһсал олан ев сәнәт әмәји вә мануфактура әмәји һәм гә-

дим вә орта әсрләр Авропасында, һәм дә — һәлә индијәдәк — ән'әнәви гурулушу позулмамыш олан һинд ичмасында, — һәмин натурал тәсәррүфатын әсасландығы истеһсал үсулунун шәртидир. Капиталист истеһсал үсулу бу әлагәни тамамилә пуч едир; бу просеси хүсусән XVIII әсрин ахырынчы гәринәсиндә Инкилтәрәдә кениш миғјасда тәдгиг етмәк олар. Аз-чох јарымфеодализм чәмијјәтләриндә јетишмиш олан зәкалар, мәсәлән, Керреншванд кимиләри, һәлә XVIII әсрин ахырларында, әкинчилик илә мануфактуранын бир-бириндән бу чүр ајрылыб тәкләнмәсини дәличәсинә бир чәсарәтли ичтимаи авантүра, сон дәрәчә рискли бир јашајыш үсулу һесаб едирдиләр. Капиталист кәнд тәсәррүфатына һәтта ән чох бәнзәјиши олан гәдим әкинчилик тәсәррүфатларында да, мәсәлән, Карфакендә вә Ромада, һәгиги капиталист истисмар үсулуна мүвафиг формадан даһа чох, плантатор тәсәррүфатына бәнзәјиш вардыр[42a]. Гәдимдә континентал Италијада биз үмумијјәтлә формал аналокија тапа билмәрик, — һәм дә, капиталист истеһсал үсулуну баша дүшмүш олан вә, ч. Моммзен[43] кими, артыг һәр бир пул тәсәррүфатында капиталист истеһсал үсулу кәшф етмәјән һәр бир шәхсин бүтүн мүһүм чәһәтләрдән тамамилә алдадычы һесаб етдији бир формал аналокија тапа билмәрик, — биз буну, олсун ки, јалныз Сичилијада тапарыг, чүнки о, Ромаја бач верән әкинчилик өлкәси олараг јашајырды, бу сәбәбдән дә орада әкинчилик әсасән ихрач мәгсәди дашыјырды. Орада сөзүн муасир мә'насында ичарәдарлара тәсадүф олунур.

Рентанын тәбиәтинин јанлыш баша дүшүлмәсинин әсасы бундадыр ки, натурал формада рента орта әсрләрин натурал тәсәррүфатындан, капиталист истеһсал үсулу шәртләринә тамамилә зидд олараг, гисмән килсә әш'ары шәклиндә, гисмән дә гәдим мүгавиләләрлә әбәдиләшдирилмиш әчаиб бир шеј кими кәлиб ән јени заманәјә кечмишдир. Бу сәбәбдән елә көрүнүр ки, куја рента әкинчилик мәһсулунун гијмәтиндән дејил, мәһсулун күтләсиндән әмәлә кәлир, демәли, ичтимаи мүнасибәтләрдән дејил, торпағын өзүндән әмәлә кәлир. Биз һәлә габагларда көстәрмиш-

---

42a А. Смит көстәрир ки, онун заманында (бу сөјләнәнләр тропик вә субтропик өлкәләрдәки плантатор тәсәррүфатлары барәсиндә елә бизим заманымызда да өз күчүнү сахлајыр) рента илә мәнфәәт нә дәрәчәдә һәлә бир-бириндән ајрылыб тәкләнмәмишдир, чүнки торпаг саһиби, — мәсәлән, Катон өз маликанәләриндә олдуғу кими, — ејни заманда капиталистдир. Лакин һәмин тәкләнмә мәһз капиталист истеһсал үсулу үчүн илкин шәртдир, һәмин истеһсал үсулу анлајышына исә көләлик кими бир базис тамамилә зиддир.

43 Өз Рома тарихи әсәриндә ч. Моммзен «капиталист» сөзүнү һеч дә муасир игтисадијјат вә муасир чәмијјәт мә'насында көтүрмүр, популјар бир тәсәввүр кими көтүрүр ки, бу тәсәввүр јох олмуш мүнасибәтләрин гәдим бир галығы олараг Инкилтәрәдә вә ја Америкада дејил, континентдә һәлә дә јајылмагдадыр.

дик ки, изафи дәјәр әлавә мәһсулда тәмсил олунурса да, лакин мәһсул күтләсинин садәчә артмасы мә'насында әлавә мәһсул, әксинә, изафи дәјәри тәмсил етмир. О, минус дәјәр тәмсил едә биләр. Әкс тәгдирдә памбыг-парча сәнајеси 1840-чы илә нисбәтән 1860-чы илдә чох бөјүк мигдарда изафи дәјәр тәмсил етмәли иди, һалбуки иплијин гијмәти, әксинә, ашағы дүшмүшдү. Бир сыра гытлыг илләри нәтичәсиндә рента олдугча јүксәлә биләр, чүнки тахылын гијмәти јүксәлир, һәрчәнд бу әлавә дәјәр баһаланмыш олан буғданын мүтләг мә'нада азалмыш күтләсиндә тәмсил олунур. Бир сыра боллуг илләри нәтичәсиндә рента, әксинә, ашағы дүшә биләр, чүнки гијмәт дүшүр, һәрчәнд ашағы дүшмүш рента, нисбәтән учуз буғданын чохалан күтләсиндә тәмсил едилмиш олачагдыр. Инди мәһсул рентасы барәсиндә һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин рента, вахты өтмүш истеһсал үсулундан галмыш олан өлкүн бир ән'әнәдир вә капиталист истеһсал үсулу илә бунун зиддијјәти онда мејдана чыхыр ки, рента хүсуси мүгавиләләрдән өз-өзүнә јох олмушдур вә ганунверичилијин ишә гарыша билдији јерләрдә, мәсәлән, Инкилтәрәдәки килсә өш'ары мәсәләсиндә олдуғу кими, мә'насыз бир шеј олараг сүпүрүлүб атылмышдыр. Лакин, икинчиси, капиталист истеһсал үсулу базиси үзәриндә јашамагда давам етдији јерләрдә мәһсул рентасы, пул рентасынын орта әсрләр сајағы пәрдәләнмиш ифадәсиндән ибарәт олмушдур вә бундан башга бир шеј ола билмәзди. Тутаг ки, мисал үчүн, буғданын бир квартеринин гијмәти 40 шиллинг сәвијјәсиндәдир. Бу квартерин бир һиссәси һәмин квартердәки әмәк һаггыны өдәмәлидир, бу һиссә сатылмалыдыр ки, јенидән аванс едилә билсин; һәмин квартерин дикәр һиссәсини сатмаг лазымдыр ки, бу һиссәнин үзәринә дүшән веркиләр верилсин. Капиталист истеһсал үсулунун, бунунла да бирликдә ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә тохум вә һәтта күбрәләрин бир һиссәси тәкрар истеһсала әмтәә кими дахилдир, демәли, өдәнилмәк үчүн сатын алынмалыдыр; бунун үчүн пул әлдә етмәкдән өтрү јенә дә квартерин бир һиссәсини сатмаг лазым кәлир. Һәгигәтдә исә бунлары бир әмтәә кими сатын алмаг лазым кәлмәдикдә, әксинә, бунлар мәһсулун өзүндән in natura [натурал һалда] көтүрүлүб, сонра јенидән истеһсал шәрти олараг мәһсулун тәкрар истеһсалына дахил ола билдијинә көрә, — бу исә јалныз экинчиликдә дејил, сабит капитал истеһсал едилән бир чох истеһсал саһәләриндә дә олур, — онлар һесаб пулу кими ифадә олунараг һесаба дахил олур вә истеһсал хәрчләринин тәркиб һиссәләри олараг чыхылыр. Машынларын вә үмумијјәтлә әсас капиталын ашынмасыны пул илә өдәмәк лазым кәлир. Нәһајәт, мәнфәәтин нөвбәси чатыр ки, о да һәгиги пул илә вә ја һесаб пулу илә ифадә олунмуш бу хәрчләр үчүн һесабланыр. Һәмин мәнфәәт үмуми мәһсулун мә'лум һиссәсиндә

тәмсил едилмиш олур вә бу һиссә үмуми мәһсулун гијмәти илә мүәјјән олунур. Бундан сонра галан һиссә исә рента тәшкил едир. Әкәр мүгавиләдә мүәјјән едилмиш мәһсул рентасы гијмәтлә мүәјјән олунан бу галыгдан артыгдырса, онда бу даһа рента олмајачагдыр, мәнфәәтдән чыхылма олачагдыр. Тәкчә бунун белә ола билмәси нәтичәсиндә мәһсул рентасы, — мәһсулун гијмәти илә ујғунлашмајан, демәли, һәгиги рентадан һәм чох, һәм дә аз ола биләчәк, бу сәбәбдән дә јалныз мәнфәәтдән чыхылма дејил, капиталын өдәнилдији тәркиб һиссәләриндән дә чыхылма тәшкил едә биләчәк бу рента, — тәкчә бу сәбәб үзүндән белә бир рента көһнәлмиш форма тәшкил едир. Һәгигәтдә бу мәһсул рентасы, јалныз адда дејил, әслиндә дә рента олдуғуна көрә јалныз, мәһсулун гијмәтинин өз истеһсал гијмәтиндән артығы илә мүәјјән олунур. Иш јалныз ондадыр ки, бу дәјишән кәмијјәти о, сабит бир кәмијјәт кими фәрз едир· Бу исә кечмиш хош әјјамы хатырладан белә бир тәсәввүрдән ибарәтдир ки, in natura мәһсул, әввәлән, фәһләләри дојуздурмаг үчүн, сонра да, капиталист ичарәдара өзүндән өтрү тәләб олундуғундан артыг мигдарда гида галмасы үчүн кифајәт етмәлидир вә бундан артыг галаны рента тәшкил едир. Бу тамамилә она бәнзәр ки, бир фабрикант 200 000 гулач чит истеһсал едир. Бу мигдар чит һәмин фабрикантын фәһләләрини кејиндирмәк үчүн, һабелә онун арвадыны, бүтүн өвладыны вә өзүнү артыгламасы илә кејиндирмәк үчүн кифајәт етмәкдән әлавә, һәлә сатмаг үчүн вә, нәһајәт, читлә чох бөјүк бир рента вермәк үчүн дә кифајәтдир. Мәсәлә лап асандыр! 200 000 гулач читдән онун истеһсал хәрчи чыхылса, рента олараг һөкмән бир мигдар артыг чит галачагдыр. Мәсәлән, читин сатыш гијмәтини билмәдән, 200 000 гулач читдән онун 10 000 ф. стерлинглик истеһсал гијмәти чыхылыр, читдән пул чыхылыр, өзлүјүндә истеһлак дәјәриндән мүбадилә дәјәри чыхылыр, сонра дә гулачларын фунт стерлингләрдән артығы мүәјјән олунур, — бу доғрудан да садәлөвһ бир тәсәввүрдүр. Бу, даирәнин квадратурасындан да писдир, зира орада әсас олараг јенә дә бир һәдд тәсәввүрү вардыр ки, бу һәддән сонра дүз хәтлә әјри хәтт говушур. Лакин ч. Пассинин ресепти мәһз беләдир. Чит бејиндә вә ја һәгигәтдә пула чевриләндән әввәл пулу читдән чыхын! Артығы рента тәшкил едир ки, куја бу да долашыг бир «софист» һијләси васитәсилә дејил, naturaliter [натурал сурәтдә] дујулур (бах, мәсәлән, Карл Арнд)! Натурал рентанын бүтүн бәрпасы бу чәфәнкијатдан ибарәтдир, истеһсал гијмәтини филан гәдәр шеффел буғдадан чыхмагдан, пул мәбләғини һәчм өлчүсүндән чыхмагдан ибарәтдир.

II. ИШЛӘЈИБ ӨДӘМӘ РЕНТАСЫ.

Әкәр биз торпаг рентасыны ән садә формасында, *ишләјиб өдәмә рентасы* формасында көтүрсәк, — бу һалда билаваситә истеһсалчы һәфтәнин бир һиссәсини фе’лән өзүнә мәхсус торпагда, фе’лән вә ја јуридик сурәтдә өзүнә мәхсус истеһсал васитәләри (котан, һејван вә с.) илә ишләјиб, һәфтәнин галан күнләрини торпаг саһибинин маликанәсиндә, торпат саһиби үчүн һавајы ишләјир, — бурада һәлә мәсәлә тамамилә ајдындыр, бурада рента илә изафи дәјәр ејнијјәт тәшкил едир. Мәнфәәт дејил, рента — һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәк бурада мәһз бу формада ифадә олунур. Бурада фәһләнин өз зәрури јашајыш васитәләриндән, јә’ни капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә бизим әмәк һаггы адландырачағымыз шејдән нә дәрәчәдә (self-sustaining serf) артыг бир шеј әлдә едә биләчәји, башга шәртләр ејни олараг галмагла, ондан асылыдыр ки, һәмин фәһләнин иш вахты онун өзү үчүн олан иш вахты илә торпаг саһиби үчүн олан бијар иш вахтына нә кими бир нисбәтдә бөлүнүр. Демәли, ән зәрури јашајыш васитәләриндән олан бу артыг, јә’ни капиталист истеһсал үсулунда мәнфәәт олан шејин рүшејми, бурада бүтүнлүклә торпаг рентасынын јүксәклији илә мүәјјән олунур ки, һәмин рента да бурада нәинки һаггы өдәнилмәмиш билаваситә изафи әмәкдир, һәмчинин мәһз бу шәкилдә дә мејдана чыхыр; рента бурада торпагла ејнијјәт тәшкил едән, торпагдан фәргли олдугда исә, анчаг торпаға мәхсус һесаб едилән истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчиси үчүн — һаггы өдәнилмәмиш әмәкдир. Бијар ишләјәнин мәһсулунун өз јашајыш васитәләриндән әлавә, өз әмәк шәртләрини дә өдәмәјә кифајәт етмәли олмасы — бу чәһәт бүтүн истеһсал үсуллары үчүн ејни олараг галыр, чүнки бу, истеһсал үсулларынын спесифик формасынын нәтичәси дејилдир, үмумијјәтлә һәр чүр фасиләсиз вә тәкрар истеһсал едән әмәјин, ејни заманда һәмишә тәкрар истеһсалдан, демәли, өзүнүн фәалијјәти шәртләринин дә тәкрар истеһсалындан ибарәт олан һәр чүр узун мүддәтли истеһсалын тәбии шәртидир. Сонра, ајдындыр ки, билаваситә фәһлә өзүнүн јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин вә әмәк шәртләринин «саһиби» олараг галдығы бүтүн формалар шәраитиндә мүлкијјәт мүнасибәти ејни заманда билаваситә һөкмранлыг вә әсарәт мүнасибәти кими мејдана чыхмалыдыр, демәли, билаваситә истеһсалчы гејри-сәрбәст бир истеһсалчы кими мејдана чыхмалыдыр; бу гејри-сәрбәстлик бијар әмәји тәтбиг олунан тәһкимчиликдән јумшалыб ади төјчү тәәһһүдүнә енә биләр. Фәрз едилдијинә көрә бурада билаваситә истеһсалчы өз әмәјини тәтбиг етмәк вә өз јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн лазым олан өз истеһсал васитәләринин, мадди әмәк шәртләринин саһибидир; о өз әкинчилијини, һабелә әкинчиликлә

әлагәдар олан кәнд ев сәнаjесини мүстәгил апарыр. Бу мүстәгиллиjи, мәсәлән, Һиндистанда олдуғу кими, хырда кәндлиләрин азчох тәбии сурәтдә меjдана кәлән истеһсал ичмасында бирләшмиш олмалары һеч дә арадан галдырмыр, чүнки бурада jалныз номинал торпаг саһибинин мүстәгиллиjиндән бәһс олунур. Белә бир шәраитдә онлардан номинал торпаг мүлкиjjәтчиси үчүн изафи әмәjи, һәр һансы бир формада олурса олсун jалныз гејри-игтисади мәчбуриjjәт васитәсилә сыхыб чыхармаг мүмкүндүр[44]. Бу форма гул тәсәррүфатындан вә jа плантатор тәсәррүфатындан мәһз онунла фәргләнир ки, гул мүстәгил олмаjараг вә өзкәсинин истеһсал шәртләринин көмәjи илә ишләjир. Демәли, шәхси асылылыг мүнасибәтләри, һәр һансы дәрәчәдә шәхси гејри-сәрбәстлик вә торпағын әлавәси кими торпаға тәһким олунмаг, сөзүн әсил мә'насында тәһкимчилик асылылығы [Hörigkeit], лазымдыр. Әкәр онлара хүсуси торпаг мүлкиjjәтчиләри деjил, Асиjада мүшаһидә едилдиjи кими, торпаг мүлкиjjәтчиси вә еjни заманда суверен сифәтилә дөвләт билаваситә гаршы дурурса, онда рента илә верки мүтабиг олур вә jа, даһа доғрусу, бу торпаг рентасы формасындан фәргли олан һеч бир верки мөвчуд олмур. Белә бир шәраитдә асылылыг мүнасибәтинин сиjаси вә игтисади чәһәтчә формасы, бүтүн тәбәәләрин һәмин дөвләт гаршысындакы вәзиjјәтини көстәрән формадан сәрт олмаз. Бурада дөвләт али торпаг мүлкиjjәтчисидир. Бурада суверенлик — милли мигјасда тәмәркүзләшдирилмиш торпаг мүлкиjjәтидир. Лакин бу һалда һеч бир хүсуси торпаг мүлкиjjәти мөвчуд деjилдир, һәрчәнд һәм хүсуси, һәм дә ичма торпаг саһиблиjи вә торпагдан истифадә мөвчуддур.

Һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәjин билаваситә истеһсалчылардан сыхылыб чыхарылдығы спесифик игтисади форма билаваситә истеһсалын өзүндән меjдана кәлән вә сонра дөнүб истеһсала мүәjjәнедичи тә'сир көстәрән һөкмранлыг вә әсарәт мүнасибәтини мүәjjән едир. Истеһсал мүнасибәтләринин өзүндән меjдана кәлән игтисади чәмиjjәтин [Gemeinwesen] бүтүн гурулушу, бунунла да бирликдә онун спесифик сиjаси гурулушу мәһз буна әсасланыр. Бүтүн ичтимаи гурулушун, демәли, суверенлик вә асылылыг мүнасибәтләринин сиjаси формасынын, гысасы, һәр чүр мөвчуд спесифик дөвләт формасынын да ән дәрин сиррини, кизли әсасыны биз һәмишә мәһз, истеһсал шәртләри мүлкиjjәтчиләринин билаваситә истеһсалчылара олан билаваситә мүнасибәтиндә, — һәр бир мөвчуд формасы әмәк үсулунун мүәjjән инкишаф пилләсинә, бу сәбәбдән дә әмәjин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинә һәр дәфә тәбии сурәтдә мүвафиг олан һәмин мүнасибәтдә ашкара чыха-

[44] Бир өлкәни истила етдикдә һәмишә истилачыларын биринчи вәзифәси адамлары да мәнимсәмәкдән ибарәт олмушдур. Мүгаjисә ет: Ленге. Һабелә бах: Мjозер.

рырыг. Бу һеч дә белә бир вәзијјәтә мане олмур ки, еjни бир игтисади базис — башлыча шәртләр чәһәтдән еjни олан базис — сонсуз мүхтәлиф емпирик һаллар, тәбии шәртләр, ирг мүнасибәтләри, кәнардан фәалијјәт көстәрән тарихи тә'сирләр вә и. а. нәтичәси олараг өз тәзаһүрүндә сонсуз вариасијалар вә дәрәчәләр бүрузә верә биләр ки, бунлары јалныз, емпирик сурәтдә мә'лум олан һәмин һалларын тәһлил едилмәси васитәсилә баша дүшмәк мүмкүндүр.

Рентанын ән садә вә ибтидаи формасы олан ишләјиб өдәмә рентасына кәлдикдә, бир шеј ајдындыр: рента бурада изафи дәјәрин ибтидаи формасыдыр вә изафи дәјәрә мүтабигдир. Лакин изафи дәјәрлә һагты өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин мүтабиг кәлмәсинин бурада тәһлилә еһтијачы јохдур, чүнки һагты өдәнилмәмиш әмәк бурада һәлә өзүнүн ајдын, дујулан формасында мөвчуддур, чүнки билаваситә истеһсалчынын өзү үчүн олан әмәк онун торпаг мүлкијјәтчиси үчүн сәрф етдији әмәкдән бурада һәлә мәкан вә заман е'тибарилә ајрыдыр вә бу әмәк билаваситә габа бир сурәтдә башгасы үчүн ичбари әмәк формасында меjдана чыхыр. Тамамилә еjни олараг, торпағын рента кәтирмәк «хассәси» дә бурада, дујуласы тәрздә ашкара чыхан бир сиррдән ибарәт олур, чүнки торпаға бағланмыш олан инсан иш гүввәси дә, иш гүввәси саһибини өз иш гүввәсини кәркинләшдирмәјә вә өз зәрури тәләбатыны тә'мин етмәк үчүн лазым кәләчәјиндән артыг иш гүввәси сәрф етмәјә мәчбур едән мүлкијјәт мүнасибәти дә рента кәтирән тәбиәтә аиддир. Рента билаваситә, һәмин артыг иш гүввәсини торпаг мүлкијјәтчисинин мәнимсәмәсиндән ибарәтдир, чүнки билаваситә истеһсалчы торпаг мүлкијјәтчисинә даһа һеч бир рента вермир. Изафи дәјәрлә рентанын јалныз еjнијјәт тәшкил етмәси дејил, һабелә изафи дәјәрин дә һәлә дујулан бир тәрздә изафи әмәк формасында олдуғу бу јердә рентанын тәбии шәртләри вә ја һәдләри дә там ашкар бир сурәтдә меjдана чыхыр, чүнки бунлар үмумијјәтлә изафи әмәјин тәбии шәртләри вә һәдләридир. Билаваситә истеһсалчы 1) кифајәт гәдәр иш гүввәсинә малик олмалыдыр вә 2) онун әмәјинин тәбии шәртләри, јә'ни биринчи нөвбәдә, бечәрилән торпағын тәбии шәртләри кифајәт дәрәчәдә әлверишли олмалыдыр, бир сөзлә, онун әмәјинин тәбии мәһсулдарлығы кифајәт гәдәр чох олмалыдыр ки, онун өз зәрури тәләбатыны өдәмәк үчүн лазым кәлән әмәкдән артыг әмәк сәрф етмәјә имкан галсын. Бу имкан рента јаратмыр, рентаны јарадан, — имканы керчәклијә чевирән мәчбуријјәтдир. Лакин имканын өзү субјектив вә објектив тәбии шәртләрлә бағлыдыр. Бунда да јенә сирли әсла һеч бир шеј јохдур. Әкәр иш гүввәси аздырса вә әмәјин тәбии шәртләри кифајәт дејилсә, онда изафи әмәк аздыр, лакин бу һалда, бир тәрәфдән, истеһсалчыларын тәләбаты аздыр, дикәр тәрәфдән, изафи әмәк истисмарчыларынын нисби мигдары

аздыр вә, нәһајәт, нисбәтән аз мигдарда олан бу истисмарчы мүлкијјәтчиләр үчүн сәрф едилән һәмин аз мәһсулдар изафи әмәјин реаллашдығы изафи мәһсул аздыр.

Нәһајәт, ишләјиб өдәмә рентасында өзлүјүндә ајдындыр ки, башга шәртләр ејни олдугда, билаваситә истеһсалчынын өз вәзијјәтини јахшылашдырмаға, варланмаға, зәрури јашајыш васитәләриндән әлавә артыг бир шеј истеһсал етмәјә нә дәрәчә имканы олачағы, јахуд әкәр биз габагчадан капиталист ифадә үсулуну көтүрсәк, билаваситә истеһсалчынын өзү үчүн һәр һансы бир мәнфәәт јаратмасына, јә'ни өзүнүн истеһсал етдији әмәк һаггындан артыг бир шеј јаратмасына имканы олуб олмајачағы вә буна нә дәрәчәдә имканы олачағы тамамилә изафи әмәјин, јахуд бијар әмәјинин нисби кәмијјәтләриндән асылыдыр. Бурада рента изафи әмәјин нормал, һәр шеји удан, нечә дејирләр, гануни формасыдыр; о, мәнфәәтдән артыг бир шеј тәшкил етмәкдән, јә'ни бу һалда әмәк һаггындан әлавә һәр һансы бир артыг шеј тәшкил етмәкдән узагдыр; әксинә, бурада белә бир мәнфәәтин јалныз мигдары дејил, онун мөвчуд олмасынын өзү дә, башга шәртләр ејни галмагла, рентанын, јә'ни мүлкијјәтчи үчүн мәчбури сәрф едилән изафи әмәјин мигдарындан асылыдыр.

Бә'зи тарихчиләр белә бир шејә тәәччүбләндикләрини билдирмишләр ки, билаваситә истеһсалчы мүлкијјәтчи олмајыб јалныз саһиб олдуғу вә онун бүтүн изафи әмәји de jure [јуридик чәһәтдән] һәгигәтдә торпаг мүлкијјәтчисинә мәхсус олдуғу һалда үмумијјәтлә нечә ола билир ки, бијар ишләмәјә мәчбур оланларда вә ја тәһкимлиләрдә белә бир шәраитдә әмлакын вә, нисби мә'нада десәк, сәрвәтин мүстәгил инкишафы мүмкүн олур. Һалбуки ајдын олдуғу үзрә, бу ичтимаи истеһсал мүнасибәтинин вә она мүвафиг истеһсал үсулунун әсасландығы примитив, инкишаф етмәмиш вәзијјәтдә ән'әнә үстүн рол ојнамалыдыр. Сонра, ајдындыр ки, һәр јердә олдуғу кими, бурада да чәмијјәтин һөкмран һиссәсинин мәнафеји, мөвчуд оланларын бир ганун кими тәсдиг олунмасындадыр, адәт вә ән'әнәдән ирәли кәлән мәһдудијјәтләрин исә гануни мәһдудијјәтләр кими тәсбит олунмасындадыр. Бу исә, — башга һәр шеји бир кәнара гојсаг, — өз-өзүнә әмәлә кәлир, зира мөвчуд вәзијјәтин базисинин вә онун әсасыны тәшкил едән мүнасибәтин даими тәкрар истеһсалы заман кечдикчә тәнзим олунмуш вә гајдаја дүшмүш бир форма алыр, бу мүнтәзәмлик вә гајда өзү дә һәр чүр истеһсал үсулунун зәрури моментидир, зира о, ичтимаи бир сабитлик кәсб етмәли вә тәсадүфи бир һалдан, јахуд өзбашыналыгдан асылы олмамалыдыр. Мүнтәзәмлилик вә гајда мәһз мөвчуд истеһсал үсулунун ичтимаи сабитләшмәси формасыдыр, бу сәбәбдән дә һәмин үсулун садәчә тәсадүфдән вә ја садәчә өзбашыналыгдан нисбәтән азад олмасыдыр. Мөвчуд истеһсал үсулу бу формаја һәм истеһсал просесинин, һәм дә она

мүвафиг ичтимаи мүнасибәтләрин дурғун вәзијјәтдә олмасы шәраитиндә, бунларын садәчә јенидән тәкрар истеһсалы васитәсилә наил олур. Форма мүәјјән бир мүддәт мөвчуд олдугда о бир адәт вә ән'әнә кими сабитләшир вә, нәһајәт, мүсбәт бир ганун кими тәсдиг олунур. Изафи әмәјин бу формасы, бијар әмәк бүтүн ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәләринин инкишаф етмәмәсинә, әмәк үсулунун өзүнүн примитивлијинә әсасландығы үчүн, тәбиидир ки, бијар әмәк билавасигә истеһсалчынын әлиндән онун бүтүн әмәјинин, инкишаф етмиш истеһсал үсуллары шәраитиндәкинә, хүсусилә дә капиталист истеһсал үсулу шәраитиндәкинә нисбәтән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә аз һиссәсини алмалыдыр. Мәсәлән, фәрз едәк ки, торпаг мүлкијјәтчиси үчүн олан бијар әмәк әввәлләр һәфтәдә ики күн тәшкил едирди. Беләликлә, һәфтәдә ики күнлүк бу бијар әмәк мөһкәм гәрарлашмышдыр, ади вә ја јазылы һүгуг тәрәфиндән гануни сурәтдә тәнзим едилмиш сабит кәмијјәтдир. Лакин һәфтәнин галан күнләринин — билавасигә истеһсалчынын өзүнүн истифадә едә биләчәји бу күнләрин мәһсулдарлығы дәјишән кәмијјәтдир вә истеһсалчынын тәчрүбәси просесиндә зәрури олараг инкишаф едир, — там ејнилә дә нечә ки, онун таныш олдуғу јени тәләбат, һабелә онун мәһсулу үчүн базарын кенишләнмәси, онун иш гүввәсинин бу һиссәсиндән истифадә едилмәси үчүн кетдикчә даһа артыг тә'минат јаранмасы ону өз иш гүввәсини даһа артыг кәркинләшдирмәјә һәвәсләндирәчәкдир, һәм дә унутмамаг лазымдыр ки, бу иш гүввәсинин тәтбиги һеч дә әкинчиликлә мәһдуд олмајыб кәнд ев сәнајесини дә әһатә едир. Бурада мүәјјән игтисади инкишаф имканы вардыр ки, бу да, әлбәттә, чох вә ја аз әлверишли шәраитдән, фитри ирги характердән вә и. а. асылыдыр.

III. МӘҺСУЛ РЕНТАСЫ.

Ишләјиб өдәмә рентасынын мәһсул рентасына чеврилмәси, мәсәләјә игтисади нөгтеји-нәзәрдән бахылдыгда, торпаг рентасынын маһијјәтиндә һеч бир шеји дәјишдирмир. Бизим бурада нәзәрдән кечирдијимиз формалар шәраитиндә һәмин маһијјәт ондан ибарәтдир ки, торпаг рентасы изафи дәјәрин вә ја изафи әмәјин јеканә һөкмран вә нормал формасыдыр; бу өзү исә онда ифадә олунур ки, торпаг рентасы, өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн зәрури әмәк шәртләринин *саһиби* олан билавасигә истеһсалчынын, бу вәзијјәтдә һәр шеји әһатә едән бир әмәк шәртинин *мүлкијјәтчисинә*, јә'ни торпаг мүлкијјәтчисинә вермәли олдуғу јеканә изафи әмәкдир вә ја јеканә изафи мәһсулдур; дикәр тәрәфдән, онда ифадә олунур ки, јалныз торпаг, өзкә мүлкијјәтиндә олуб билавасигә истеһсалчыја гаршы тәкләнмиш вә торпаг мүлкијјәтчисиндә тәчәссүм етмиш бир әмәк шәрти олараг һәмин истеһсалчыја гаршы ду-

рур. Мәһсул рентасы торпаг рентасынын һөкмран вә ән чох инкишаф етмиш формасыны нә дәрәчәдә тәшкил етсә дә, онунла јанашы олараг һәмишә аз-чох бир дәрәчәдә габагкы форманын галыглары, јә'ни билаваситә әмәк шәклиндә верилмәли олан, демәли, бијар әмәк шәклиндә верилмәли олан рентанын галыглары мөвчуд олур, һәм дә торпаг мүлкијјәтчисинин хүсуси шәхсдәнми, јохса дөвләтдән ибарәт олмасынын фәрги јохдур. Мәһсул рентасы билаваситә истеһсалчынын нисбәтән даһа јүксәк мәдәни сәвијјәдә олмасыны, демәли, онун әмәјинин вә үмумијјәтлә чәмијјәтин нисбәтән даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсиндә олмасыны фәрз едир; буна көрә мәһсул рентасынын габагкы формадан фәрги ондадыр ки, изафи әмәк даһа өз натурал шәклиндә ичра олунмалы дејилдир, бу сәбәбдән дә о даһа торпаг мүлкијјәтчисинин вә ја онун нүмајәндәсинин билаваситә нәзарәти вә мәчбуријјәти алтында ичра олунмалы дејилдир; әксинә, билаваситә истеһсалчы бу әмәји өз шәхси мәс'улијјәти алтында ичра етмәлидир, ону билаваситә мәчбуријјәт әвәзиндә мүнасибәтләр вадар едир, гамчы әвәзиндә ганунун гәрары вадар едир. Билаваситә истеһсалчынын зәрури тәләбатындан әлавә истеһсал мә'насында изафи истеһсал вә, кечмишдә олдуғу кими, өз тәсәррүфатынын јанында вә ондан кәнарда аға мүлкүндә истеһсал әвәзинә, билаваситә истеһсалчынын өзүнә мәхсус олан истеһсал тарласында, өзүнүн истифадә етдији торпагда истеһсал бурада инди артыг өзлүјүндә ајдын бир гајда олмушдур. Бу мүнасибәт шәраитиндә билаваситә истеһсалчы өз әмәјини тәтбиг едиркән онун бүтүн иш вахты аз-чох онун өз сәрәнчамында олур, һәрчәнд бу иш вахтынын бир һиссәси, ибтидада бунун демәк олар бүтүн артыг һиссәси, әввәлки кими јенә дә һавајы олараг торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр, фәрг јалныз бундадыр ки, торпаг мүлкијјәтчиси ону билаваситә даһа өз натурал формасында дејил, бу иш вахтынын јаратдығы мәһсулун натурал формасында алыр. Торпаг мүлкијјәтчиси үчүн ишләркән әмәлә кәлән бијар әмәјин тәнзим едилмәсиндән асылы олараг чох вә ја аз әнкәл төрәдән ағыр фасиләләр (мүгајисә ет: I китаб, VIII фәсил, 2, фабрикант вә бојар), мәһсул рентасынын халис шәкилдә мөвчуд олдуғу јерләрдә арадан галхыр, ја да, әкәр мәһсул рентасы илә јанашы олараг мүәјјән бијар ишләр галырса, һәр һалда һәмин фасиләләр ил мүддәтиндә баш верән аз мигдар гыса фасиләләрдән ибарәт олур. Истеһсалчынын өзү үчүн әмәји илә торпаг мүлкијјәтчиси үчүн әмәји даһа заман вә мәканча бир-бириндән дујуласы шәкилдә фәргләнмир. Өз халис шәклиндә бу мәһсул рентасынын гырынтылары нисбәтән артыг инкишаф етмиш истеһсал үсуллары вә истеһсал мүнасибәтләри заманынадәк гала билсә дә, бу мәһсул рентасы јенә әввәлки кими натурал тәсәррүфат олмасыны фәрз едир, јә'ни фәрз едир ки, тәсәррүфатчылыг шәртләринин һамысы вә ја чох һиссәси тәсәррүфатын өзүн-

дә истеһсал олунур, тәсәррүфатын билавасигә өз үмуми мәһсулундан өдәнилир вә тәкрар истеһсал олунур. О сонра, кәнд ев сәнајесинин әкинчиликлә бирләшмәсини фәрз едир; рента тәшкил едән изафи мәһсул аиләнин һәмин бирләшмиш әкинчилик-сәнаје әмәјинин мәһсулудур, һәм дә, орта әсрләрдә чох вахт мүшаһидә едилдији кими, мәһсул рентасына аз-чох дәрәчәдә сәнаје мәһсуллары дахил ола биләр, ја да мәһсул рентасы јалныз мәһз әкинчилик мәһсулу формасында верилир. Бу рента формасы шәраитиндә, изафи әмәјин тәмсил олундуғу мәһсуллардан ибарәт олан рента кәнд аиләсинин изафи әмәјини бүтүнлүкдә әһатә етмәјә дә биләр. Әксинә, ишләјиб өдәмә рентасына нисбәтән бурада истеһсалчыја даһа кениш мејдан верилир ки, артыг әмәк үчүн вахт тапсын; онун өзүнүн ән зәрури тәләбатыны өдәјән әмәјинин мәһсулу кими, ејнән бу артыг әмәјин дә мәһсулу онункудур. Бу форма илә бирликдә ајры-ајры билавасигә истеһсалчыларын тәсәррүфат вәзијјәтиндә даһа бөјүк фәргләр мејдана кәләчәкдир. Һәр һалда бунун үчүн имкан јараныр вә һәтта белә бир имкан мејдана кәлир ки, бу билавасигә истеһсалчынын өзү дә билавасигә өзкә әмәјини истисмар етмәк үчүн васитәләр әлдә етсин. Лакин бурада, биз мәһсул рентасынын халис формасы илә мәшғул олдуғумуза көрә, һәмин чәһәтин бизә дәхли јохдур; еләчә дә үмумијјәтлә биз мүхтәлиф рента формаларынын бир-бирилә тутушдуғу, сахталашдығы вә бирләшдији сонсуз мүхтәлиф комбинасијалары арашдыра билмәрик. Мәһсулун вә истеһсалын өзүнүн мүәјјән характери илә әлагәдар олан мәһсул рентасы формасынын сајәсиндә; бу форма шәраитиндә кәнд тәсәррүфаты илә ев сәнајесинин зәрури олараг бирләшмәси сајәсиндә; һәмин форма шәраитиндә кәндли аиләсинин базардан, истеһсалдакы дәјишикликләрдән вә чәмијјәтин бу аиләдән кәнардакы һиссәсинин тарихи һәрәкатындан асылы олмамасы үзүндән демәк олар тамамилә мүстәгил бир характер кәсб етмәси сајәсиндә, сөзүн гысасы, үмумијјәтлә натурал тәсәррүфатын характери сајәсиндә һәмин форма, мисал үчүн, Асијада мүшаһидә етдијимиз кими, чәмијјәтин дурғун һаллары үчүн базис олмаға сон дәрәчә әлверишлидир. Ишләјиб өдәмә рентасынын даһа әввәлки формасы шәраитиндә олдуғу кими, бурада да торпаг рентасы изафи дәјәрин, буна көрә изафи әмәјин дә нормал формасыдыр, јә'ни билавасигә истеһсалчынын ән мүһүм әмәк шәртинин мүлкијјәтчиси үчүн, торпаг мүлкијјәтчиси үчүн һавајы, демәли, фе'лән мәчбури сурәтдә ичра етмәли олдуғу бүтүн артыг әмәјин нормал формасыдыр, — һәрчәнд бу мәчбуријјәт даһа өз көһнә кобуд формасында она гаршы дурмур. Мәнфәәтин, — әкәр биз сахта антисипасијаја әл атыб билавасигә истеһсалчынын әмәјинин зәрури әмәкдән артыг олан вә онун өзүнүн мәнимсәдији кичичик һиссәсини белә адландырсаг, — мәһсул рентасына мүәјјәнедичи тә'сир көстәрмәмәси о дәрәчәјә чатыр ки,

мәнфәәт әслиндә мәһсул рентасынын архасында мејдана кәлир вә өз тәбии һәддини мәһсул рентасынын мигдарында тапыр. Мәһсул рентасы елә бир мигдара чата билир ки, о бу заман әмәк шәртләринин, истеһсал васитәләринин өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн чидди тәһлүкәјә чеврилир, истеһсалын кенишләндирилмәсини аз-чох гејри-мүмкүн едир вә билаваситә истеһсалчыны јашајыш васитәләринин физики минимумуна мөһтач едир. Хүсусән о һалда белә олур ки, истилачы олан тичарәтчи милләт, мәсәлән, инкилисләрин Һиндистанда етдикләри кими, һәмин форманы һазыр шәкилдә тапыб истисмара башлајыр.

IV. ПУЛ РЕНТАСЫ.

Пул рентасы дедикдә биз бурада, — капиталист истеһсал үсулуна әсасланан вә орта мәнфәәтә јалныз үстәлик бир артыг тәшкил едән сәнаје вә ја тичарәт торпаг рентасындан фәргли олараг, — мәһсул рентасы формасынын садәчә чеврилмәсиндән мејдана кәлән торпаг рентасыны нәзәрдә тутуруг, нечә ки, мәһсул рентасынын өзү дә јалныз ишләјиб өдәмә рентасынын чеврилмиш формасы иди. Бурада билаваситә истеһсалчы өз торпаг мүлкијјәтчисинә (бу да истәр дөвләт олсун, истәрсә хүсуси бир шәхс) мәһсул әвәзинә мәһсулун гијмәтини вермәли олур. Демәли, инди артыг мәһсулу өз натурал шәклиндә әлдә етмәк кифајәт дејилдир, бу артыг мәһсулу бу натурал формадан пул формасына чевирмәк лазымдыр. Һәрчәнд билаваситә истеһсалчы кечмишдәки кими јенә дә өз јашајыш васитәләринин һеч олмазса ән чох һиссәсини өзү истеһсал едир, амма инди онун мәһсулунун бир һиссәси әмтәәјә чеврилмәлидир, әмтәә кими истеһсал олунмалыдыр. Демәли, бүтүн истеһсал үсулунун характери аз-чох дәјишилир. О өз мүстәгиллијини, чәмијјәтлә әлагәсизлијини итирир. Инди пул мәсрәфләринин аз-чох дахил олдуғу истеһсал хәрчләринин нисбәти һәлледичи әһәмијјәт алыр; һәр һалда, үмуми мәһсулун пула чеврилмәли олан һиссәсинин, бир тәрәфдән, јенә тәкрар истеһсал васитәси кими, дикәр тәрәфдән, билаваситә јашајыш васитәси кими ишләдилмәли олан һиссәсиндән артығы һәлледичи әһәмијјәт алыр. Буна бахмајараг бу гәбил рентанын базиси, бурада позулмаға доғру кедирсә дә, јенә, башланғыч нөгтә тәшкил едән мәһсул рентасы шәраитиндәкинин ејни олараг галыр. Билаваситә истеһсалчы јенә кечмишдәки кими торпағын ирси вә ја үмумијјәтлә ән'әнәви саһиби олараг галыр вә о өз ағасы үчүн, өз истеһсалынын бу ән мүһүм шәртинин мүлкијјәтчиси үчүн мәчбури сурәтдә артыг әмәк сәрф етмәлидир, јә'ни пула чеврилмиш изафи мәһсул формасында, еквивалентсиз, әмәк һаггы өдәнилмәјән әмәк сәрф етмәлидир. Торпагдан фәргли олан шәртләри — әкинчилик аләтләри вә дикәр дашынар шејләр үзәриндә мүлкијјәт,

һәлә кечмиш формалар шәраитиндә, әввәлчә фе'лән, сонра һәмчинин јуридик чәһәтдән билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтинә чеврилир; буну пул рентасы кими бир форма үчүн хүсусилә фәрз етмәк лазым кәлир. Мәһсул рентасынын әввәлләр ајры-ајры јерләрдә, сонра исә кетдикчә даһа артыг бир сурәтдә милли мигјасда пул рентасына чеврилмәси тичарәтин, шәһәр сәнајесинин, үмумијјәтлә әмтәә истеһсалынын, бунунла бирликдә исә пул тәдавүлүнүн дә хејли даһа артыг инкишафыны фәрз едир. Сонра о, мәһсулларын базар гијмәти олмасыны вә мәһсулларын өз дәјәрләринә аз-чох јахын бир гијмәтлә сатылмасыны фәрз едир, бу исә кечмиш формалар шәраитиндә олмаја да биләрди. Авропанын шәргиндә биз бу чеврилмә просесини һәлә гисмән өз көзүмүзлә мүшаһидә едә биләрик. Әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси мүәјјән дәрәчә инкишаф етмәдән һәмин чеврилмәнин нә гәдәр һәјата кечмәз олдуғуну белә бир чәһәт көстәрир ки, Рома императорлары заманында бу рентанын һеч олмазса дөвләт веркиси шәклиндә алынан һиссәсини пул рентасына чевирмәк чәһдләри баш тутмамышды вә јенә натурал рентаја гајытмышдылар. Бу кечмәнин чәтинлији һабелә ондан көрүнүр ки, мәсәлән, Франсада ингилаб әрәфәсиндә пул рентасы сахталашдырылмыш вә онун кечмишдәки формаларынын галыглары илә бирләшдирилмишди.

Мәһсул рентасынын чеврилмиш формасы вә онун әксинә бир форма олан пул рентасы торпаг рентасынын индијәдәк нәзәрдән кечирдијимиз нөвүнүн, јә'ни истеһсал шәртләри мүлкијјәтчисинә верилән изафи дәјәрин вә һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәјин нормал формасы кими көтүрүлән торпаг рентасынын сон формасыдыр вә ејни заманда онун позулмасы формасыдыр. Өз халис формасында бу рента, һабелә ишләјиб өдәмә рентасы вә мәһсул рентасы мәнфәәт үзәриндә һеч бир артыг тәшкил етмир. О өз анлајышы е'тибарилә мәнфәәти өз чанына чәкир. Фе'лән мәнфәәт артыг әмәјин јалныз хүсуси бир һиссәси олараг рента илә јанашы мејдана кәлдијинә көрә, кечмиш формалардакы рента кими, пул рентасы да һәлә јенә бу рүшејм һалындакы мәнфәәтин нормал һәдди олараг галыр ки, һәмин мәнфәәт дә пул рентасында тәчәссүм етмиш изафи әмәк ичра едилдикдән сонра истәр өзүнүн, истәрсә өзкәсинин артыг галан әмәјини истисмар етмәк имканы јарандыгча инкишаф едә билир. Әкәр мәнфәәт һәгигәтән бу рента илә јанашы олараг мејдана кәлирсә, онда мәнфәәт рента үчүн һәдд дејил, әксинә, рента мәнфәәт үчүн һәддир. Лакин, артыг јухарыда дејилдији кими, пул рентасы ејни заманда бу јерәдәк нәзәрдән кечирилән вә prima facie изафи дәјәрә вә изафи әмәјә мүтабиг кәлән торпаг рентасынын позулмасы формасыдыр, изафи дәјәрин нормал вә һөкмран формасы кими көтүрүлән бу торпаг рентасынын позулмасы формасыдыр.

Пул рентасы өз инкишафынын кедишиндә, — бүтүн аралыг формалары, мәсәлән, хырда кәндли ичарәдарлар формасыны бир кәнара гојдугда, — зәрури олараг ја торпағын сәрбәст кәндли мүлкиjjәтинә чеврилмәсинә, ја да капиталист истеһсал үсулу формасына, капиталист ичарәдарын вердији рентаја кәтириб чыхарыр.

Пул рентасы шәраитиндә, торпағын бир һиссәсинин саһиби олуб ону бечәрән асылы билаваситә истеһсалчы илә торпаг мүлкиjjәтчиси арасындакы ән'әнәви адәт-һүгуг мүнасибәти зәрури сурәтдә дәјишилиб, мүсбәт ганунун дүрүст нормалары илә муәjјән олунан мугавилә мүнасибәтинә, халис пул төјчү мүнасибәтинә чеврилир. Буна көрә дә бечәричи-саһиб фе'лән садәчә бир ичарәдара чеврилир. Саир әлверишли умуми истеһсал мүнасибәтләри шәраитиндә һәмин чеврилмә, бир тәрәфдән, көһнә саһиб-кәндлиләри тәдричлә торпагдан мәһрум едиб онлары капиталист ичарәдарларла әвәз етмәк үчүн истифадә олунур; дикәр тәрәфдән дә, кечмиш саһиб һәмин чеврилмә нәтичәсиндә пул вериб өз төјчү тәәһһүдүндән хилас олур вә өз бечәрдији торпағын там мүлкиjјәтчиси олан мүстәгил кәндлијә чеврилир. Сонра, натурал рента пул рентасына чеврилдикдә нәинки онунла һөкмән јанашы олараг, һәтта ондан әввәл јохсул күнәмуздчулар синфи јараныр ки, бу да пул илә музд алыб ишләјир. Бунларын әмәлә кәлдији дөвр әрзиндә, һәмин јени синиф јалныз ајры-ајры јерләрдә мејдана кәлдији заман, төјчү тәәһһүдү олан [rentepflichtigen] таваналы кәндлиләрдә бир зәрурәт олараг кәнд муздлу фәһләләрини өзләри үчүн истисмар етмәк адәти јараныр, — там ејнилә нечә ки, һәлә феодализм дөврүндә, нисбәтән варлы олан асылы кәндлиләр өзләри дә тәһкимли сахлајырдылар. Беләликлә, онлар үчүн јаваш-јаваш муәjјән дәрәчәдә варланмаг вә дөнүб кәләчәк капиталистләр олмаг имканы јараныр. Торпағы өзләри бечәрән кечмиш торпаг саһибләринин өз ичәрисиндә беләликлә капиталист ичарәдарлар јувасы јараныр ки, бу ичарәдарларын инкишафы кәнд тәсәррүфаты харичиндә капиталист истеһсалынын умуми инкишафындан асылы олур вә, XVI әсрдә Инкилтәрәдә олдуғу кими, хүсуси әлверишли шәраит көмәк етдикдә, онлар хүсуси бир сүр'әтлә инкишаф едирләр; мәсәлән, о заман пул кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә гијмәтдән дүшдүјүнә көрә, ән'әнәви узун мүддәтли ичарә мугавиләләри шәраитиндә онлар торпаг мүлкиjјәтчиләри һесабына варланмышдылар.

Сонра: о заман ки, рента пул рентасы формасы алыр, бунунла да бирликдә, рента верән кәндли илә торпаг мүлкиjјәтчиси арасындакы мүнасибәт мугавилә мүнасибәти формасы алыр, — бу чеврилмә исә үмумиjјәтлә јалныз дүнја базарынын, тичарәтин вә мануфактуранын мөвчуд нисбәтән јүксәк инкишаф сәвиjјәси шә-

раитиндә мүмкүндүр, — бу заман торпағын капиталистләрә ичарәјә верилмәси дә зәрури олараг башланыр; о вахтадәк кәнд чәрчивәсиндән кәнарда дуран капиталистләр шәһәр методлары илә әлдә едилмиш капиталы вә шәһәрләрдә инкишаф етмиш олан капиталист тәсәррүфатчылыг үсулларыны, мәһсулун јалныз әмтәә олараг вә јалныз изафи дәјәр мәнимсәмәк васитәси олараг истеһсал едилмәсини инди кәндә вә кәнд тәсәррүфатына кечирирләр. Бу форма јалныз о өлкәләрдә үмуми гајда һалыны ала биләр ки, һәмин өлкәләр феодал истеһсал үсулундан капиталист истеһсал үсулуна кечилдикдә дүнја базарында һөкмран олмушлар. Капиталист ичарәдар ишә гарышдыгда, кәнддә кечмиш истеһсал үсулу әсасында торпаг мүлкијјәтчиси илә әсил ишләјән әкинчи арасында јаранмыш мүнасибәтләрин һамысы позулур. Ичарәдар һәмин әкинчилик фәһләләринин һәгиги командири вә онларын изафи әмәјинин һәгиги истисмарчысы олур, торпаг мүлкијјәтчиси исә инди јалныз бу капиталист ичарәдара гаршы мүстәгим мүнасибәтдә, мәһз јалныз садәчә пул вә мүгавилә мүнасибәтиндә олур. Бунунла бирликдә рентанын тәбиәтиндә дә чеврилмә баш верир, — кечмиш формалар шәраитиндә артыг гисмән мүшаһидә олундуғу кими, јалныз фе'лән вә тәсадүфи һалда дејил, онун гәбул олунмуш вә һөкмран формасында чеврилмә баш верир. Рента изафи дәјәрин вә изафи әмәјин нормал формасындан, бу изафи әмәјин истисмарчы капиталист тәрәфиндән мәнфәәт формасында мәнимсәнилән һиссәсиндән артығы дәрәчәсинә ендирилир; һәмчинин јенә һәмин истисмарчы капиталист инди бүтүн изафи дәјәри — мәнфәәти вә мәнфәәтдән артыг һиссәни — билаваситә сыхыб чыхарыр, бүтүн изафи мәһсул формасында ону мәнимсәјир вә пула чевирир. Торпаг мүлкијјәтчисинә о инди рента олараг һәмин изафи дәјәрин јалныз, өз капиталынын күчүнә кәнд фәһләләрини билаваситә истисмар етмәклә сыхыб чыхартдығы артыг һиссәсини верир. Торпаг мүлкијјәтчисинә онун чохму-азмы вермәсини орта һесабла, бир һәдд олараг, гејри-әкинчилик истеһсал даирәләриндә капиталын кәтирдији орта мәнфәәт вә бунун тәнзим етдији гејри-әкинчилик истеһсал гијмәтләри мүәјјән едир. Беләликлә, рента инди изафи дәјәрин вә изафи әмәјин нормал формасындан бу хүсуси истеһсал даирәси үчүн, әкинчилик даирәси үчүн характерик олан артыға, јә'ни изафи әмәјин, капитал лап әввәлдән вә тәбии олараг өзүнүнкү һесаб етдији һиссәсиндән ибарәт олан артыға чеврилмишдир. Рента әвәзинә инди мәнфәәт изафи дәјәрин нормал формасы олмушдур вә инди рента үмумијјәтлә изафи дәјәрин дејил, ондан ајрылмыш мүәјјән голун, әлавә мәнфәәтин хүсуси шәраитдә тәкләнмиш формасы әһәмијјәтинә маликдир. Бу чеврилмәјә мүвафиг олараг истеһсал үсулунун өзүндә тәдричлә чеврилмә баш вермәси үзәриндә чох дајанмағына лүзум јохдур. Бу елә ондан да көрүнүр ки, һәмин капиталист ичарәдар

үчүн нормал чәһәт экинчилик мәһсулуну бир әмтәә олараг истеһсал етмәкдән ибарәтдир вә кечмишдә онун јалныз јашајыш васитәләриндән артыг олан һиссә әмтәәјә чеврилдији һалда, инди һәмин әмтәәләрин јалныз нисбәтән чүз'и бир һиссәси билаваситә онун үчүн јашајыш васитәләринә чеврилир. Экинчилик әмәјини инди даһа торпаг дејил, капитал билаваситә өзүнә вә өз мәһсулдарлығына табе едир.

Орта мәнфәәт вә онун тәнзим етдији истеһсал гијмәти кәнддәки мүнасибәтләрдән кәнарда, шәһәр тичарәти вә мануфактурасы даирәсиндә јараныр. Төјчү верән кәндлинин мәнфәәти мәнфәәтләрин тәнләшмәсиндә иштирак етмир, чүнки торпаг мүлкијјәтчисинә онун мүнасибәти капиталист мүнасибәти дејилдир. Әкәр о мәнфәәт әлдә едирсә, јә'ни, — истәр өз әмәји илә, истәрсә өзкә әмәјини истисмар етмәк јолу илә, — өз јашајыш васитәләриндән артыг олан һиссәни реаллашдырырса, бу, нормал мүнасибәтдән кәнарда баш верир вә, башга шәртләр ејни олдугда, һәмин мәнфәәтин јүксәклији рентаны мүәјјән етмәк дејил, әксинә, бир һәдд олараг рента онун өзүнү мүәјјән едир. Орта әсрләрдә мәнфәәт нормасынын јүксәклијинә сәбәб бир тәк капиталын ашағы гурулушда — бу капиталда әмәк һаггына сәрф едилән дәјишән үнсүрүн үстүн олдуғу гурулушда — олмасы дејилдир. Онун јүксәклијинин сәбәби кәнддә тәтбиг едилән фырылдагчылыг иди, торпаг мүлкијјәтчиси рентасынын бир һиссәсини вә онун һакимијјәти алтында олан әһалинин кәлиринин бир һиссәсини мәнимсәмәк иди. Әкәр орта әсрләрдә шәһәрләрин мүстәсна инкишафы феодализмин гүдрәтини Италијадакы кими гырмамыш олдуғу һәр јердә кәнд шәһәри сијаси чәһәтдән истисмар едирсә, шәһәр һәр јердә вә истиснасыз олараг, өз инһисар гијмәтләри илә, өз верки системи илә, өз сех гурулушу илә, өз мүстәгим тачир алдадычылығы вә өз сәләмчилији илә кәнди игтисади чәһәтдән истисмар едир.

Белә күман етмәк оларды ки, капиталист ичарәдарын кәнд тәсәррүфатына гәдәм гојмасы кими садә бир факт сүбут едир ки, һәлә гәдимдән бу вә ја башга бир формада рента верән экинчилик мәһсулларынын гијмәти һеч олмазса һәмин гәдәм гојма дөврүндә мануфактурадакы истеһсал гијмәтләриндән јүксәк олмалыдыр, истәр она көрә ки, һәмин гијмәт инһисар гијмәти сәвијјәсинә чатмышдыр, истәрсә она көрә ки, о јүксәлиб экинчилик мәһсулларынын дәјәри сәвијјәсинә чатмышдыр, һәмин мәһсулларын дәјәри исә һәгигәтдә, орта мәнфәәтин тәнзим етдији истеһсал гијмәтиндән јүксәкдир. Чүнки әкс тәгдирдә капиталист ичарәдар ишә башларкән экинчилик мәһсуллары үчүн мөвчуд олдуғуну көрдүјү гијмәтләр шәраитиндә һәмин мәһсулларын гијмәтиндән әввәлчә орта мәнфәәт һасил едә билмәзди, сонра да јенә бу гијмәт һесабына һәмин мәнфәәтдән артыг бир һиссә дә әлдә едиб рента верә билмәзди. Бундан о нәтичәни чыхармаг

оларды ки, торпаг мүлкиjjәтчиси илә мүгавилә бағларкән капиталист ичарәдарын әсас тутдуғу үмуми мәнфәәт нормасы рента дахил олмадан әмәлә кәлмишдир, буна көрә дә кәнд тәсәррүфатында тәнзимедичи рол ојнамаға башларкән һәмин артыг һиссәјә һазыр шәкилдә раст кәлир вә ону торпаг мүлкиjjәтчисинә верир. Мәсәлән, ч. Родбертус иши өзү үчүн бу ән'әнәви үсулла изаһ едир. Лакин:

Биринчиси. Капиталын әкинчилијә мүстәгил вә башчыл бир гүввә кими белә дахил олмасы бирдән-бирә вә һәр јердә дејил, тәдричлә вә хүсуси истеһсал саһәләриндә баш верир. О әввәлчә әсил әкинчилији дејил, малдарлыг, хүсусилә дә гојунчулуг кими саһәләри гаврајыр; зира гојунчулуғун башлыча мәһсулу олан јунун базар гијмәти, сәнајенин јүксәлиши заманы илк чағларда даим истеһсал гијмәтиндән артыг олур вә бу артыглыг јалныз сонралар тәнләшир. XVI әсрдә Инкилтәрәдә белә олмушдур.

Икинчиси. Бу капиталист истеһсалы әввәлчә јалныз ајры-ајры јерләрдә мејдана чыхдығына көрә, белә бир еһтимала гаршы һеч бир е'тираз етмәк олмаз ки, о әввәлчә елә комплекс торпаглары гаврајыр ки, бунлар өзүнүн хүсуси мүнбитлији сајәсиндә вә ја хүсусилә әлверишли мәканы сајәсиндә үмумиjjәтлә диференсиал рента верә билир.

Үчүнчүсү. Һәтта белә еһтимал едилсә ки, һәгигәтдә шәһәр тәләби әһәмиjjәтинин артмасыны фәрз едән бу истеһсал үсулу мејдана чыхдығы вахт әкинчилик мәһсулунун гијмәтләри истеһсал гијмәтиндән јүксәк олмушдур, — мәсәлән, XVII әсрин ахырынчы гәринәсиндә Инкилтәрәдә шүбһәсиз белә олмушдур, — һәтта белә олдугда да, о заман ки, һәмин истеһсал үсулу әкинчилијин капитала садәчә табелијиндән мүәjjән дәрәчә хилас олду вә о заман ки, онун инкишафы илә зәрури сурәтдә әлагәдар олараг әкинчиликдә лазыми јахшылашма баш верди вә истеһсал хәрчләри азалды, онда бу, XVIII әсрин биринчи јарысында Инкилтәрәдә олдуғу кими, экс тә'сир нәтичәсиндә, әкинчилик мәһсулларынын гијмәтинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә тәнләшәчәкдир.

Демәли, рентанын орта мәнфәәтдән артыг бир шеј олдуғуну бу ән'әнәви үсулла изаһ етмәк мүмкүн дејилдир. Илк дәфә рента тарихән һансы мөвчуд шәраитдә мејдана кәлмиш олурса олсун, бир һалда ки, о көк салмышдыр, артыг јалныз јухарыда көстәрилән мүасир шәраитдә мөвчуд ола биләр.

Нәһајәт, мәһсул рентасынын пул рентасына чеврилмәсиндән бәһс едиркән, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, капиталлашмыш рента, торпағын гијмәти, демәли, торпағын өзкәнинкиләшдириләбилмәси вә өзкәнинкиләшдирилмәси пул рентасы шәраитиндә мүһүм бир момент олур вә бунун сајәсиндә нәинки кечмишдә верки верән кәндлиләр мүстәгил мүлкиjjәтчи кәндлиләрә чеврилә билир, һабелә пулу олан шәһәрлиләр вә башга адамлар да

торпаг саһәләри сатын ала билирләр ки, сонра бунлары истәр кәндлиләрә, истәрсә капиталистләрә ичарәјә версинләр вә рентадан өзләринин бу үсулла сәрф едилмиш капиталлары үчүн алынан фаиз формасында истифадә етсинләр; демәли, бу ҹәһәт дә кечмишдәки истисмар үсулунун, мүлкијјәтчи илә әсил бечәричи арасындакы мүнасибәтин, һабелә рентанын өзүнүн дәјишилмәсинә көмәк едир.

V. ЈАРДАРЛЫГ ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ КӘНДЛИ ПАРСЕЛ МҮЛКИЈЈӘТИ.

Бурада биз торпаг рентасынын инкишаф пилләләри сырасынын ахырына чатдыг.

Торпаг рентасынын бүтүн бу формалары: ишләјиб өдәмә рентасы, мәһсул рентасы, пул рентасы (мәһсул рентасынын садәҹә чеврилмиш формасы олан бу рента) шәраитиндә рента верән шәхс һәмишә торпағын һәгиги бечәричиси вә саһиби фәрз едилир ки, бунун да һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәји билаваситә торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр. Бу һал һәтта ахырынчы форма шәраитиндә дә, јә'ни пул рентасы шәраитиндә дә, — әкәр пул рентасы халис шәкилдә, јә'ни мәһсул рентасынын садәҹә чеврилмиш формасы кими мејдана чыхырса, — нәинки мүмкүндүр, һәгигәтдә мәһз дә белә олур.

Metairie-System-ә, јахуд јардарлыг тәсәррүфаты системинә рентанын илкин формасындан капиталист рентасына кечид формасы кими бахыла биләр; бу систем шәраитиндә иш көрмәк үчүн бечәричи (ичарәдар) әмәкдән (өз әмәјиндән вә ја өзкә әмәјиндән) башга, капиталын бир һиссәсини дә, торпаг мүлкијјәтчиси исә торпагдан башга һәмин капиталын галан һиссәсини (мәсәлән, мал-гара) верир вә мәһсул ичарәдар [Maier] илә торпаг мүлкијјәтчиси арасында, мүхтәлиф өлкәләр үчүн мүхтәлиф олан мүәјјән пропорсијаларда бөлүнүр. Бурада, бир тәрәфдән, там капиталист тәсәррүфатчылығы үчүн ичарәдарын кифајәт гәдәр капиталы јохдур. Дикәр тәрәфдән, бурада торпаг мүлкијјәтчисинин алдығы һиссә халис рента формасына малик дејилдир. Бу һиссәјә, торпаг мүлкијјәтчисинин фе'лән аванс етдији капиталын фаизи вә артыг рента дахил ола биләр. Бу һиссә һабелә ичарәдарын бүтүн изафи әмәјини уда биләр, ја да һәмин изафи әмәјин чох вә ја аз һиссәсини ичарәдар үчүн сахлаја биләр. Лакин әһәмијјәтли ҹәһәт будур ки, бурада рента даһа үмумијјәтлә изафи дәјәрин нормал формасы кими мејдана чыхмыр. Бир тәрәфдән, јардарчы, истәр јалныз өз әмәјини, истәрсә өзкә әмәјини дә тәтбиг етмиш олсун, фәһлә олдуғуна көрә дејил, әмәк аләтләринин бир һиссәсинин саһиби олдуғуна көрә, өзү өзү үчүн капиталист олдуғуна көрә мәһсулун мүәјјән һиссәсини тәләб етмәли олур. Дикәр тәрәфдән, торпаг мүлкијјәтчиси өз һиссәсини тәләб едиркән буну јалныз өзүнүн торпаг мүлкијјәтинә әсасланмагла

дејил, һабелә капитал борҹ вермиш олан бир шәхс кими дә тәләб едир[44a].

Мүстәгил кәндли тәсәррүфатына кечилдикдән сонра, мәсәлән, Полшада вә Румынијада, мүһафизә едилмиш олан гәдим ичма торпаг мүлкијјәти галығы, орада торпаг рентасынын даһа ашағы формаларына кечилмәси үчүн әсас олмушдур. Торпағын бир һиссәси ајры-ајры кәндлиләриндир вә буну онлар мүстәгил бечәрирләр. Торпағын дикәр һиссәси биркә бечәрилир вә изафи мәһсул әмәлә кәтирир ки, бу да гисмән ичманын хәрҹләрини өдәјир, гисмән дә гытлыг вә и. а. һалларына гаршы еһтијат тәшкил едир. Изафи мәһсулун бу ахырынчы ики һиссәси, сон нәтиҹәдә исә, өзүнүн бечәрилдији торпагла бирликдә изафи мәһсулун да һамысы јаваш-јаваш дөвләт мә'мурлары вә хүсуси шәхсләр тәрәфиндән гәсб едилир, беләликлә дә, һәмин торпағы биркә бечәрмәк мүкәлләфијјәти дашымагда давам едән габагкы сәрбәст кәндлиләр — торпаг мүлкијјәтчиләри бијар ишләјәнләрә вә ја мәһсул рентасы вермәли оланлара чеврилирләр, гәсбкарлар исә јалныз гәсб едилмиш ичма торпағынын дејил, һабелә кәндли торпаг саһәләринин дә мүлкијјәтчиси олурлар.

Бизим бурада әсил гулдар тәсәррүфаты (бу тәсәррүфат да әсасән өз истеһлакыны нәзәрдә тутан патриархал системдән башлајараг, дүнја базары үчүн ишләјән әсил плантатор системинәдәк бир сыра пилләләр кечир) үзәриндә вә торпағы торпаг мүлкијјәтчисинин өз һесабына бечәрдији, бүтүн истеһсал аләтләринин саһиби олдуғу вә муздурларын — сәрбәст олан вә ја сәрбәст олмајан, мәһсулла вә ја пулла музд верилән муздурларын әмәјини истисмар етдији мүлкәдар тәсәррүфаты үзәриндә әтрафлы дајанмағымыза еһтијаҹ јохдур. Торпаг мүлкијјәтчиси илә истеһсал аләтләринин мүлкијјәтчиси, демәли, һәмин истеһсал үнсүрләри сырасына аид едилән фәһләләрин билаваситә истисмарчысы да бурада ејни шәхсдән ибарәт олур. Һәмчинин рента илә мәнфәәт дә ејниләшир, изафи дәјәр даһа мүхтәлиф формалара бөлүнмүр. Бүтүн истеһсал аләтләринин мүлкијјәтчиси, — торпаг да, илкин көләлик формасы заманында исә билаваситә истеһсалчыларын өзләри дә һәмин аләтләр сырасына аиддир, — бурада изафи мәһсулда тәмсил олунан бүтүн изафи әмәји фәһләләрдән билаваситә сыхыб чыхарыр. Капиталист тәсәввүрләринин һөкмран олдуғу јерләрдә, мәсәлән, Америка плантасијаларында, бүтүн бу изафи дәјәр мәнфәәт һесаб олунур; капиталист истеһсал үсулунун өзүнүн мөвҹуд олмадығы вә капиталист өлкәләриндән һәмин үсула мүвафиг тәсәввүр үсулунун һәлә кәтирилмәдији јерләрдә һәмин изафи дәјәр рента һесаб олунур. Һәр һалда бу форма һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Торпаг мүлкијјәтчисинин кәлиринә нә кими ад версәләр дә, онун кәлири, јә'ни

[44a] Мугајисә ет: Бүре, Токвил, Сисмонди.

онун мәнимсәдији мөвчуд изафи мәһсул бурада елә бир нормал вә һөкмран формадыр ки, һаггы өдәнилмәмиш бүтүн әмәк билаваситә һәмин формада мәнимсәнилир вә торпаг мүлкијјәти һәмин мәнимсәмәнин базисини тәшкил едир.

Сонра, *парсел мүлкијјәти.* Бурада кәндли ејни заманда өз торпағынын сәрбәст мүлкијјәтчисидир, торпаг онун башлыча истеһсал аләтидир, онун әмәји вә капиталы үчүн зәрури олан саһәдир. Бу форма шәраитиндә һеч бир ичарә һаггы верилмир, демәли, рента изафи дәјәрин тәкләнмиш формасы кими мејдана чыхмыр, һәрчәнд капиталист истеһсал үсулунун үмумијјәтлә инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә, дикәр истеһсал саһәләри илә мүгајисә едилдикдә, рента әлавә мәнфәәт кими тәсәввүр олунур, лакин елә бир әлавә мәнфәәт кими тәсәввүр олунур ки, үмумијјәтлә әмәкдән әлдә едилән бүтүн вүсулат кими, о да кәндлијә чатыр.

Торпаг мүлкијјәтинин бу формасы фәрз едир ки, өзүнүн кечмишдәки, даһа гәдим формалары шәраитиндә олдуғу кими, кәнд әһалиси сајча шәһәр әһалисиндән олдугча үстүндүр вә, демәли, капиталист истеһсал үсулу үмумијјәтлә һөкмрандырса да, нисби олараг о јалныз зәиф инкишаф етмишдир, буна көрә дикәр истеһсал саһәләриндә дә капиталларын тәмәркүзләшмәси мәһдуд чәрчивә дахилиндә һәрәкәт едир, капиталларын парчаланмасы үстүн јер тутур. Әслиндә истеһсалчыларын өзләри, кәндлиләр бурада кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын чох һиссәсини билаваситә јашајыш васитәси кими истеһлак етмәлидирләр вә јалныз бундан артыг галаны бир әмтәә олараг шәһәрләрлә едилән тичарәтә дахил ола билир. Бурада әкинчилик мәһсулунун орта базар гијмәти нечә тәнзим едилирсә едилсин, бурада да дифференсиал рента, јахшы торпагларын вә ја мәканча јахшы јердә олан торпагларын вердији әмтәәләрин гијмәтинин артыг һиссәси, ајдындыр ки, ејнилә капиталист истеһсал үсулу шәраитиндәки кими мөвчуд олмалыдыр. Һәтта чәмијјәт үмуми базар гијмәтинин үмумијјәтлә һәлә инкишаф етмәмиш олдуғу бир вәзијјәтдә икән һәмин форманын мөвчуд олдуғу һалларда да бу дифференсиал рента мөвчуддур; о заман бу рента артыг әлавә мәһсул шәклиндә мејдана чыхыр. Лакин бу рента, нисбәтән әлверишли тәбии шәраитдә әмәји реаллашан кәндлинин чибинә кедир. Мәһз бу форма шәраитиндә, јә'ни елә бир шәраитдә ки, торпағын гијмәти кәндли үчүн керчәк истеһсал хәрчләринин бир үнсүрүнү тәшкил едир, бу исә она көрә белә олур ки, бу форманын сонракы инкишафында ирс бөлкүсүндә варисләрә чатан торпаг онлара мүәјјән пул дәјәри мүгабилиндә чатыр, ја да она көрә белә олур ки, бүтүн мүлкијјәт вә ја онун тәркиб үнсүрләри даим әлдән әлә кечиркән бечәричи өзү торпаг сатын алыр, һәм дә пулу о, чох һалларда ипотека васитәсилә әлдә едир; демәли, елә бир шәраитдә ки, капиталлашмыш рентадан башга бир шеј олмајан торпаг гијмәти ирәличәдән фәрз едилән бир үнсүрдүр, бу сәбәбдән дә елә көрүнүр

ки, рента торпағын мүнбитлијиндә вә ја мәканында һәр һансы фәргдән асылы олмајараг мөвҹуддур, — мәһз бу форма шәраитиндә үмумијјәтлә фәрз етмәк лазым кәлир ки, мүтләг рента мөвҹуд дејилдир вә, демәли, ән пис торпаг һеч бир рента кәтирмир; зира мүтләг рента ја фәрз едир ки, мәһсулун истеһсал гијмәтиндән мәһсулун дәјәринин артығы реаллашдырылыр, ја да фәрз едир ки, мәһсулун дәјәриндән јүксәк олан артыг инһисар гијмәти мөвҹуддур. Лакин бурада кәнд тәсәррүфаты башлыҹа олараг билаваситә јашајыш васитәләри әлдә етмәк мәгсәдилә апарылдығына көрә вә торпаг әһалинин әксәријјәтинин өз әмәк вә капиталыны тәтбиг етмәси үчүн зәрури саһә олдуғуна көрә мәһсулун тәнзимедиҹи базар гијмәти јалныз мүстәсна шәраитдә онун дәјәри дәрәҹәсинә чатар; бу дәјәр исә, ҹанлы әмәк үнсүрү үстүн олдуғуна көрә, бир гајда олараг, истеһсал гијмәтиндән јүксәк олаҹагдыр, һәрчәнд истеһсал гијмәтиндән дәјәрин бу артығынын өзүнү дә белә бир ҹәһәт мәһдуд едир ки, парсел тәсәррүфатынын үстүн олдуғу өлкәләрдә гејри-әкинчилик капиталы да ашағы гурулушдадыр. Парсел кәндлиси гаршысында, бир тәрәфдән, нә капитала орта мәнфәәт һәдд гојур, чүнки о өзү хырда капиталистдир, нә дә, дикәр тәрәфдән, рента зәрурәти һәдд гојур, чүнки о өзү торпаг мүлкијјәтчисидир. Хырда капиталист олмаг е'тибарилә ондан өтрү мүтләг һәдд јалныз әмәк һаггыдыр ки, буну да о, һәгиги хәрҹләр чыхылдыгдан сонра өзү-өзүнә верир. Нә гәдәр ки, мәһсулун гијмәти онун үчүн әмәк һаггыны өдәјир, о өз торпағыны бечәрәҹәкдир, чох вахт о јерәдәк бечәрәҹәкдир ки, торпаг онун әмәк һаггынын физики минимумуну өдәјир. Онун бир торпаг мүлкијјәтчиси олмасына кәлдикдә, онун үчүн мүлкијјәтдән ирәли кәлән бир һәдд мөвҹуд олмур, бу һәдд јалныз, мүлкијјәтдән тәкләнмиш капиталын (о ҹүмләдән әмәјин дә) әксинә олараг тәзаһүр едиб капиталын тәтбиги үчүн маниә јарада биләр. Әлбәттә, торпағын гијмәти үчүн олан, һәм дә адәтән үчүнҹү шәхсә, ипотека кредиторуна верилмәси лазым кәлән фаиз һәддир. Лакин бу фаиз изафи әмәјин мәһз о һиссәсиндән верилә биләр ки, капиталист мүнасибәтләри шәраитиндә о һиссә мәнфәәт тәшкил едәрди. Демәли, торпағын гијмәтиндә вә бу гијмәт үчүн верилән фаиздә антисипатсија олунмуш рента кәндлинин капиталлашдырылмыш изафи әмәјиндән, кәндлинин јемәји үчүн зәрури әмәкдән артыг һиссәдән башга бир шеј ола билмәз, һәрчәнд бу изафи әмәк әмтәәнин дәјәринин бүтүн орта мәнфәәтә бәрабәр һиссәсиндә реаллашмыр, хүсусилә дә, орта мәнфәәтдә реаллашан артыгда, әлавә мәнфәәтдә реаллашмыр. Рента орта мәнфәәтдән чыхылма ола биләр, јахуд һәтта онун реаллашан јеканә һиссәсини тәшкил едә биләр. Демәли, парсел кәндлисинин өз торпағыны бечәрмәси үчүн вә ја әкмәкдән өтрү торпаг сатын алмасы үчүн һеч дә, нормал капиталист истеһсал үсулу шәраи-

тиндә олдуғу кими, әкинчилик мәһсулунун базар гијмәтинин о дәрәчә јүксәлмәси лазым дејилдир ки, һәмин кәндлијә орта мәнфәәт кәтирсин, хүсусилә дә бу орта мәнфәәтә үстәлик олараг рента формасында тәсбит олунмуш бир һиссә версин. Демәли, һеч дә лазым дејилдир ки, базар гијмәти парсел кәндли тәсәррүфаты мәһсулунун истәр дәјәри сәвијјәсинә, истәрсә бу мәһсулун истеһсал гијмәти сәвијјәсинә јүксәлсин. Хырда кәндли торпаг саһиблијинин үстүн олдуғу өлкәләрдә тахыл гијмәтинин капиталист истеһсал үсулу өлкәләриндәкиндән ашағы олмасынын сәбәбләриндән бири дә будур. Ән әлверишсиз шәраитдә ишләјән кәндлиләрин изафи әмәјинин бир һиссәси чәмијјәтә һавајы верилир вә истеһсал гијмәтләринин тәнзиминдә, јахуд үмумијјәтлә дәјәр әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмир. Демәли, белә ашағы гијмәт һеч бир һалда истеһсалчыларын әмәк мәһсулдарлығынын нәтичәси дејил, онларын јохсуллуғунун нәтичәсидир.

Өз мүстәгил тәсәррүфаты олан кәндлиләрин бу сәрбәст хырда (парсел) мүлкијјәт формасы, үстүн јер тутан нормал форма олмаг е'тибарилә, бир тәрәфдән, классик гәдим дөврүн ән јахшы вахтларында чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едир, дикәр тәрәфдән, муасир халгларда биз бу формаја, феодал торпаг мүлкијјәтинин позулмасындан ирәли кәлән формалардан бири кими тәсадүф едирик. Инкилтәрә yeomanry-си, Исвечдә кәндли силки, Франса вә Гәрби Алманија кәндлиләри бу гәбилдәндир. Бурада биз мүстәмләкәләрдән бәһс етмирик, чүнки мүстәмләкәләрдә мүстәгил кәндли башга шәраитдә инкишаф едир.

Өз мүстәгил тәсәррүфаты [selbstwirtschaftend] олан кәндлиләрин сәрбәст мүлкијјәти, көрүнүр, хырда истеһсал үчүн ән нормал торпаг мүлкијјәти формасыдыр, јә'ни белә бир истеһсал үсулу үчүн елә формадыр ки, орада торпаға саһиб олмаг ишчинин әмәк мәһсулунун олмасы үчүн шәртдир вә сәрбәст мүлкијјәтчи вә ја асылы [Untersasse] олан әкинчи өзү үчүн јашајыш васитәләрини һәмишә өзү мүстәгил сурәтдә, ајрыча бир ишчи олараг өз аиләси илә бирликдә истеһсал едир. Сәнәт истеһсалынын сәрбәст инкишафы үчүн аләт үзәриндә мүлкијјәт зәрури олдуғу кими, бу истеһсал үсулунун там инкишафы үчүн дә торпаг мүлкијјәти зәруридир. Бурада торпаг мүлкијјәти шәхси мүстәгиллијин инкишафы үчүн тәмәлдир. О, әкинчилијин өзүнүн инкишафы нөгтеји-нәзәриндән зәрури бир кечид пилләсидир. Онун мәһв олмасы сәбәбләри онун һәдләрини ашкара чыхарыр. Һәмин сәбәбләр бунлардыр: ири сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә кәнд (кустар) сәнајесинин — һәмин торпаг мүлкијјәти үчүн нормал әлавә тәшкил едән бу сәнајенин — мәһв олмасы, бу чүр бечәрилән торпағын кетдикчә өз мүнбитлијини итириб күчдән дүшмәси; һәр јердә парсел тәсәррүфаты үчүн икинчи бир әлавә тәшкил едән вә бу тәсәррүфатын мал-гара сахламасына јеканә имкан верән

ичма мүлкиjjәтини ири торпаг саһибләринин гәсб етмәси; ири кәнд тәсәррүфатынын рәгабәти, — бу ири тәсәррүфат истәр плантатор тәсәррүфаты олсун, истәрсә капиталист тәсәррүфаты. Бу торпаг мүлкиjjәтинин мәһвинә һәмчинин әкинчиликдәки jахшылашдырмалар да jардым едир, һәмин jахшылашдырмалар исә, бир тәрәфдән, әкинчилик мәһсулларынын гиjмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, дикәр тәрәфдән дә, мәсрәфләрин чохалмасыны вә истеһсалын мадди шәртләринин бол олмасыны тәләб едир; мәсәлән, XVIII әсрин биринчи jарысында Инкилтәрәдә белә олмушдур.

Хырда торпаг мүлкиjjәти өз тәбиәтинә көрә ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәләринин инкишафына, ичтимаи әмәк формаларына, капиталларын ичтимаи тәмәркүзләшмәсинә, бөjүк миг’jасда малдарлыға, елмин мүтәрәгги тәтбигинә имкан вермир.

Сәләмчилик вә верки системи һәр jердә һәмин торпаг мүлкиjjәтинин мәһвинә сәбәб олмалыдыр. Торпаг сатын алынмасына капитал сәрф едилмәси бу капиталы агрикултуранын әлиндән алыр. Истеһсал васитәләри сонсуз бир дәрәчәдә парчаланыр вә истеһсалчыларын өзләри тәкләнирләр. Инсан гүввәси һәдсиз дәрәчәдә исраф олунур. Истеһсал шәртләринин кетдикчә даһа артыг писләшмәси вә истеһсал васитәләринин баһалашмасы — хырда мүлкиjjәтин зәрури ганунудур. Мәһсул jахшы кәлдиjи илләр бу истеһсал үсулу үчүн бәдбәхтликдир[45].

Хырда әкинчилик сәрбәст торпаг мүлкиjjәти илә әлагәдар олан jерләрдә бу әкинчилиjин спесифик нөгсанларындан бири ондан ирәли кәлир ки, торпағы бечәрән шәхс торпаг сатын алынмасына капитал гоjур. (Бу һал кечид формасына да аиддир, зира бурада ири торпаг саһиби, әввәлән, торпаг сатын алынмасына вә, икинчиси, бу торпагда өзү өзүнүн ичарәдары олмаг сифәтилә тәсәррүфатчылыг етмәк үчүн капитал сәрф едир.) Торпағын бурада садәчә бир әмтәә кими кәсб етдиjи мүтәһәрриклик шәраитиндә торпаг саһибләринин дәjишилмәси һаллары чохалыр[46], белә ки, һәр бир jени нәсил үчүн, һәр дәфә ирс бөлүндүкдә, кәндлинин нөгтеjи-нәзәриндән торпаг jенидән капитал сәрфи кими меjдана чыхыр, jә’ни онун сатын алмыш олдуғу бир торпаға чеврилир. Бурада торпағын гиjмәти геjри-мәһсулдар фәрди истеһсал хәрчләринин вә jа аjры-аjры истеһсалчыларын мәһсул истеһсалы хәрчләринин үстүн бир үнсүрүнү тәшкил едир.

Торпағын гиjмәти капиталлашмыш, буна көрә дә антисипасиjа олунмуш рентадан башга бир шеj деjилдир. Әкәр әкинчилик капиталистчәсинә апарылараг, торпаг мүлкиjjәтчиси jалныз рента алырса вә ичарәдар торпаг үчүн һәмин иллик рентадан башга һеч бир шеj вермирсә, онда аjдындыр ки, торпаг мүлкиj-

[45] Тукун әсәриндә Франса кралынын тәнтәнәли нитгинә бах.
[46] Бах: Мүнjе вә Рүбишон.

јәтчисинин өзүнүн торпаг сатын алмаг үчүн сәрф етдији капитал ондан өтрү, фаиз кәтирән капиталдырса да, буна бахмајараг, әкинчилијин өзүнә сәрф едилмиш капитала һәмин капиталын һеч бир дәхли јохдур. О, нә әкинчиликдә фәалијјәт көстәрән әсас капиталын, нә дә дөвријјә капиталынын[47] үнсүрүнү тәшкил етмир, әксинә, һәмин капитал алычыја јалныз илкин рента әлдә етмәк титулу верир, бу рентанын истеһсалына исә онун әсла һеч бир дәхли јохдур. Ахы торпаг сатын алан шәхс капиталы мәһз торпағы сатан шәхсә верир вә сатычы бунун мүгабилиндә торпаг үзәриндәки мүлкијјәтиндән әл чәкир. Демәли, алычынын капиталы олмаг е’тибарилә бу капитал даһа мөвчуд дејилдир; алычынын даһа бу капиталы јохдур; демәли, бу капитал мүәјјән бир үсулла торпағын өзүнә гојула биләчәк капиталдан дејилдир. Алычы торпағы истәр баһа, истәрсә учуз алсын, истәрсә дә ону һавајы әлдә етсин, — бу нә ичарәдарын тәсәррүфатчылыға сәрф етдији капиталда, нә дә рентада һеч бир шеји дәјишдирмир, бунун тә’сири јалныз ондан ибарәт олур ки, һәмин рента ондан өтрү фаиз олур, ја јох, јахуд бу рента ондан өтрү јүксәк, јохса ашағы фаиз олур.

Мисал үчүн гулдарлыг тәсәррүфатыны көтүрәк. Бурада гул сатын алмаға верилән пул антисипасија олунмуш вә капиталлашдырылмыш изафи дәјәрдән вә ја мәнфәәтдән башга бир шеј дејилдир ки, бу да вахтында гулдан сыхылыб чыхарылачагдыр. Лакин сатын алындыгда верилән капитал гулдан мәнфәәт, изафи әмәк сыхыб чыхармаг үчүн сәрф едилән капиталын тәркибинә дахил дејилдир. Әксинә. Бу капитал гулдарын өзкәнинкиләшдирдији бир капиталдыр, гулдарын һәгиги истеһсалдакы капиталындан чыхылмыш бир һиссәдир. Бу капитал гулдар үчүн даһа мөвчуд дејилдир, — ејнилә нечә ки, торпаг сатын алынмасына сәрф едилмиш олан капитал әкинчилик үчүн даһа мөвчуд дејилдир. Бунун ән јахшы сүбуту одур ки, гулдар вә ја торпаг мүлкијјәтчиси — гулу вә ја торпағы јалныз сатдыгда һәмин капитал онун үчүн јенидән мөвчуд олмаға башлајачагдыр. Лакин онда бу мүнасибәтә алычы дахил олур. Онун гул сатын алмасы һәлә һеч дә онун гулу истисмар етмәсинә билаваситә имкан вермир.

---

[47] Ҹәнаб д-р H. Maron (Extensiv oder Intensiv? {Бу китабча дүрүст көстәрилмәмишдир}), әлејһинә өзүнүн мүбаризә етдији шәхсләрин јанлыш фәрзијјәсинә әсасланыр. О фәрз едир ки, торпаг сатын алынмасына сәрф едилән капитал «Anlagekapital»-дыр, сонра да башлајыб Anlagekapital вә Betriebskapital анлајышларынын, јә’ни әсас капитал вә дөвријјә капиталы анлајышларынын мүвафиг тә’рифләри барәсиндә мүбаһисә едир. Онун үмумијјәтлә капитал һаггындакы там шакирд тәсәввүрләри, — бу тәсәввүрләр исә игтисадчы олмајан бир шәхс үчүн, Алманијада «халг тәсәррүфаты елминин» вәзијјәтинә көрә бағышланыла биләр, — үзүндән о көрә билмир ки, бу капитал нә әсас капиталдыр, нә дә дөвријјә капиталы; там ејнилә дә, биржада бирисинин сәһмләр вә ја дөвләт фондлары сатын алмаға сәрф етдији вә шәхсән бу адам үчүн капитал тәтбиги олан һәмин капитал һеч бир истеһсал саһәсинә «гојулмуш» олмур.

Бу имканы она јалныз сонра онун гулдар тәсәррүфатына гојачағы капитал верәҹәкдир.

Ејни бир капитал бирдән ики әлдә: торпағын һәм сатычысынын, һәм дә алычысынын әлиндә мөвҹуд ола билмәз. Бу капитал алычынын әлиндән сатычынын әлинә кечир, бунунла да иш гуртарыб кедир. Инди даһа алычынын капиталы јохдур, бунун мүгабилиндә онун торпаг саһәси вардыр. Әкәр инди јени торпаг мүлкијјәтчиси һәмин торпаг саһәсинә һәгиги капитал гојулушундан алынан рентаны торпаға гојмајыб торпаг сатын алынмасына сәрф етдији капитал үчүн фаиз һесаб едирсә, бу һал торпаг амилинин игтисади тәбиәтиндә әсла һеч бир шеји дәјишдирмир, — нечә ки, бирисинин 1000 ф. ст. вериб үч фаизли консоли алмасынын о капитала әсла дәхли јохдур ки, дөвләт истигразы үзрә фаизләр онун мәдахилиндән верилир.

Капиталист истеһсал үсулу базисиндә һәр бир дәјәр мәбләғи өзүндә капитал, потенсиал капитал олдуғу кими, торпаг сатын алынмасына сәрф едилән пул, һабелә дөвләт кағызлары сатын алынмасына сәрф едилән пул да һәгигәтдә јалныз *өзүндә* капиталдыр. Дөвләт фондлары мүгабилиндә, сатын алынан һәр әмтәә мүгабилиндә верилдији кими, торпаг мүгабилиндә верилән шеј дә мүәјјән мәбләғ пулдур. Бу мәбләғ өзүндә капиталдыр, чүнки ону капитала чевирмәк олар. Сатычынын әлдә етдији пулун капитала чеврилиб чеврилмәјәҹәји сатычынын бу пулу нәјә ишләдәҹәјиндән асылыдыр. Алычынын гәт'и хәрҹләмиш олдуғу һәр бир башга пул кими, бу пул да алычыдан өтрү даһа бир капитал кими фәалијјәт көстәрә билмәз. Алычынын һагг-һесабында ондан өтрү бу пул фаиз кәтирән капитал кими мөвҹуддур, чүнки торпагдан рента шәклиндә вә ја дөвләт истигразы үзрә фаиз шәклиндә әлдә едилән кәлири о, һәмин кәлир титулунун сатын алынмасына хәрҹләдији пул үчүн фаиз һесаб едир. Бу пулу о бир капитал кими јалныз, һәмин кәлир титулуну башгасына сатмаг васитәсилә реаллашдыра биләр. Лакин онда башга алычы, јени алычы биринчинин кечмишдәки мүнасибәтинә дахил олур вә бу сурәтлә сәрф едилән пул нә гәдәр әлдән-әлә кечмиш олса да, ону хәрҹләмиш олан шәхс үчүн һәгиги капитала чеврилә билмәз.

Хырда торпаг мүлкијјәти шәраитиндә белә бир иллүзија даһа чох сабитләшмиш олур ки, куја торпағын өзүнүн дәјәри вардыр вә буна көрә дә машын вә ја хам материал кими о да бир капитал кими мәһсулун истеһсал гијмәтинә дахил олур. Лакин биз көрдүк ки, рента, демәли, капиталлашмыш рента да, јә'ни торпағын гијмәти әкинчилик мәһсулу гијмәтинин мүәјјәнләшмәсиндә јалныз ики һалда иштирак едә биләр. Әввәлән, о һалда ки, әкинчилик капиталынын, — торпаг сатын алынмасына сәрф едилмиш капитала һеч бир дәхли олмајан бу капиталын, — гурулушу нәтиҹәсиндә әкинчилик мәһсулунун дәјәри онун истеһсал гијмәтин-

дән јүксәкдир вә базар мүнасибәтләри торпаг мүлкијјәтчисинә һәмин фәргдән истифадә етмәк имканы верир. Икинчиси, о һалда ки, инһисар гијмәти мөвчуддур. Парсел тәсәррүфаты вә хырда торпаг мүлкијјәти шәраитиндә бунларын һәр икисинә ән аз тәсадүф олунур, чүнки мәһз бурада истеһсал чох бөјүк бир дәрәчәдә әкинчинин өз тәләбатынын өдәнилмәсинә хидмәт едир вә үмуми мәнфәәт нормасы илә тәнзим едилмәкдән асылы олмајараг баш верир. Парсел тәсәррүфаты һәтта ичарә олунмуш торпагда апарылдығы һалларда да ичарә һаггына мәнфәәтин бир һиссәси вә һәтта әмәк һаггындан чыхылма һәр һансы башга мүнасибәтләрдә олдуғундан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә артыг дахил олур; белә олдугда бу јалныз номинал сурәтдә рентадыр, әмәк һаггынын вә мәнфәәтин әксинә олараг мүстәгил категорија тәшкил едән бир рента дејилдир.

Демәли, торпаг сатын алынмасына пул капитал сәрфи һеч дә әкинчилик капиталы сәрфи дејилдир. Әксинә, бу капитал сәрфи хырда кәндлиләрин өз истеһсал даирәсиндә малик ола биләчәкләри капиталын мүвафиг мигдарда әскилмәси демәкдир. Бу мәсрәф онларын истеһсал васитәләринин һәчмини мүвафиг сурәтдә азалдыр, буна көрә дә тәкрар истеһсалын игтисади базасыны мәһдудлашдырыр. Бу мәсрәф хырда кәндлини сәләмчилијә табе едир, чүнки үмумијјәтлә бу саһәдә әсил кредит мүнасибәтләринә нисбәтән аз тәсадүф олунур. Бу мәсрәф ири мүлкәдар тәсәррүфатлары сатын алындығы һалда да әкинчилик үчүн маниә тәшкил едир. Бу мәсрәф капиталист истеһсал үсулуна һәгигәтдә зиддир, зира капиталист истеһсал үсулу үчүн торпаг саһибинин борчлу олуб олмадығынын, торпағы ирс алдығынын вә ја сатын алмыш олдуғунун үмумијјәтлә фәрги јохдур. Рентаны о өзүнә көтүрүр вә ја буну ипотек кредиторуна вермәлидир, — өзлүјүндә бу, ичарәјә көтүрүлмүш маликанәдә тәсәррүфатын апарылмасында һеч бир шеји дәјишдирмир.

Биз көрдүк ки, торпаг рентасынын мөвчуд шәраитиндә торпағын гијмәтини фаизин сәвијјәси тәнзим едир. Фаизин сәвијјәси ашағы олдугда, торпағын гијмәти јүксәк олур вә әксинә. Демәли, торпағын јүксәк гијмәти илә фаизин ашағы һәчми нормал шәраитдә јан-јана кетмәлидир, белә ки, әкәр фаизин ашағы сәвијјәсинә көрә кәндли торпағы баһа алмыш олсајды, фаизин һәмин ашағы сәвијјәси кәндлијә тәсәррүфаты апармаг үчүн әлверишли шәртләрлә капитал борчу тә'мин етмиш оларды. Һәгигәтдә исә парсел мүлкијјәтинин һөкмранлығы шәраитиндә иш башга чүрдүр. Һәр шејдән әввәл, үмуми кредит ганунлары кәндлиләрә аид дејилдир, чүнки һәмин ганунлар истеһсалчынын капиталист олмасыны фәрз едир. Икинчиси, парсел мүлкијјәтинин үстүн олдуғу — бурада мүстәмләкәләрдән бәһс олунмур — вә парсел кәндлиси милләтин әсасыны тәшкил етдији јерләрдә капитал әмәлә кәлмәси, јә'ни ичтимаи тәкрар истеһсал нисбәтән

зәиф олур, борч верилән капиталын габагларда шәрһ едилмиш мә'нада әмәлә кәлмәси исә даһа зәиф олур. Бунун әмәлә кәлмәси тәмәркүзләшмә вә варлы вејил капиталистләр синфинин мөвчуд олмасыны фәрз едир (Месси). Үчүнчүсү, торпаг мүлкијјәти истеһсалчыларын бөјүк һиссәсинин јашамасы үчүн шәрт вә онларын капиталынын тәтбиги үчүн зәрури даирә тәшкил етдији һалларда, торпаг мүлкијјәтинә олан тәләбин тәклифдән артыг олмасы нәтичәсиндә торпағын гијмәти, фаизин сәвијјәсиндән асылы олмајараг вә чох вахт бу сәвијјәјә әкс нисбәтдә јүксәлир. Бурада парселләр шәклиндә сатылан торпаг үчүн чох вахт ири саһәләр шәклиндә сатылан торпаг үчүн олдуғундан хејли јүксәк гијмәт әлдә едирләр, чүнки бурада хырда алычыларын сајы олдугча чохдур, бөјүк алычыларын (Bandes Noires-ин*, Рүбишон; Нјумен) сајы исә аздыр. Бүтүн бу сәбәбләрә көрә бурада фаизин һәчми нисбәтән јүксәк олдуғу шәраитдә торпағын гијмәти јүксәлир. Торпаг сатын алынмасына кәндлинин сәрф етмиш олдуғу капиталдан онун бурада чыхартдығы нисбәтән ашағы фаизә (Мунје) гаршы, әкс тәрәфдә кәндлинин өзүнүн ипотек кредиторуна вермәли олдуғу сәләм фаизинин дәрәчәси бурада јүксәкдир. Буну Ирландија системи дә бүрузә верир, анчаг башга формада.

Буна көрә дә торпағын гијмәти, истеһсала өзлүјүндә јабанчы олан һәмин үнсүр бурада о гәдәр јүксәлә билир ки, истеһсал даһа мүмкүн олмур (Домбал).

Торпаг гијмәтинин белә бир рол ојнамасынын, торпағын алыныб сатылмасынын, торпағын бир әмтәә олараг тәдавүл етмәсинин инкишаф едиб белә бир дәрәчәјә чатмасы әмәли чәһәтдән капиталист истеһсал үсулу инкишафынын нәтичәсидир ки, бурада әмтәә бүтүн мәһсулларын вә бүтүн истеһсал аләтләринин үмуми формасы олур. Дикәр тәрәфдән, бу һадисәләр анчаг о јердә инкишаф едир ки, капиталист истеһсал үсулу һәлә јалныз мәһдуд өлчүдә инкишаф етмишдир вә өзүнүн бүтүн хүсусијјәтләрини һәлә көстәрмәмишдир; зира бу һаллар мәһз ондан ирәли кәлир ки, әкинчилик капиталист истеһсал үсулуна даһа табе дејилдир — вә ја һәлә табе дејилдир — мәһв олмуш чәмијјәт формаларындан галан истеһсал үсулуна табедир. Демәли, капиталист истеһсал үсулунун зәрәрли чәһәтләри, бу үсул шәраитиндә өз мәһсулунун пул гијмәтиндән истеһсалчынын асылы олмасы бурада, капиталист истеһсал үсулунун кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән ирәли кәлән зәрәрлә бирләшир. Кәндли өз мәһсулуну әмтәә кими истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән шәртләр олмадығы һалда тачир вә сәнајечи олур.

Торпаг гијмәтинин истеһсалчы үчүн истеһсал хәрчләри үнсүрү олмасы илә мәһсулун истеһсал гијмәтинин үнсүрү олмамасы

* «Гара бандалар» — мөһтәкир бирликләри. *Ред.*

арасындакы тоггушма (рента әкинчилик мәһсулу гијмәтинин әмәлә кәлмәсиндә һәтта мүәјјәнедичи шәкилдә иштирак едирсә дә, 20 илә вә даһа артыг мүддәтә аванс едилән капиталлашмыш рента һеч дә белә бир тә'сири көстәрмир) јалныз елә формалардан биридир ки, бунларда үмумијјәтлә торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтлә сәмәрәли әкинчилик, торпагдан нормал ичтимаи истифадә арасындакы зиддијјәт ифадә олунур. Лакин, дикәр тәрәфдән, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт, демәли, билаваситә истеһсалчыларын торпагдан мәһрум едилмәси — бир гисим адамларын торпаг мүлкијјәтинә малик олмасы, бу сәбәбдән дә башга бир гисим адамларын торпаг мүлкијјәтинә малик олмамасы капиталист истеһсал үсулунун әсасыдыр.

Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин формасы вә бу чүр мүлкијјәтин нәтичәси олан торпаг гијмәти бурада, хырда әкинчилик шәраитиндә өзү истеһсалын мәһдудлашдырылмасы кими мејдана чыхыр. Ири әкинчилик вә капиталист истеһсал үсулуна әсасланан ири торпаг мүлкијјәти шәраитиндә мүлкијјәт јенә дә мәһдудијјәтдир, чүнки бу мүлкијјәт фермерин, сон нәтичәдә она дејил, торпаг саһибинә хејир верән мәһсулдар капитал сәрфи имканыны мәһдудлашдырыр. Һәр ики форма шәраитиндә, бирбирини әвәз едән бир сыра инсан нәсилләринин үмуми әбәди мүлкијјәти вә онларын јашамасынын вә тәкрар истеһсалынын ајрылмаз шәрти олан торпағын шүурлу сәмәрәли бечәрилмәси әвәзинә торпағын истисмар едилмәси вә күчүнүн исраф едилмәси мејдана чыхыр (һәлә ону демирик ки, истисмар һеч дә чәмијјәтин наил олдуғу инкишаф сәвијјәсиндән асылы едилмәк дејил, ајры-ајры истеһсалчыларын тәсадүфи гејри-бәрабәр вәзијјәтиндән асылы едилир). Хырда мүлкијјәт шәраитиндә бу, ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәсинин тәтбиги үчүн лазым олан вәсаитин вә биликләрин азлығындан ирәли кәлир. Ири мүлкијјәт шәраитиндә — һәмин вәсаитдән ичарәдарларын вә мүлкијјәтчиләрин мүмкүн гәдәр тезликлә зәнкинләшмәси үчүн истифадә едилмәси үзүндән баш верир. Һәр ики һалда — базар гијмәтиндән асылылыг нәтичәсиндә баш верир.

Хырда торпаг мүлкијјәтинин бүтүн тәнгиди сон нәтичәдә, хүсуси мүлкијјәтин әкинчилик үчүн һүдуд вә әнкәл олмасынын тәнгидиндән ибарәт олур. Буна гаршы олараг ири торпаг мүлкијјәтинә аид бүтүн тәнгид дә јенә беләдир. Әлбәттә, бу һалларын һәр икисиндә биз әлавә сијаси мүлаһизәләри кәнара гојуруг. Әкинчилик истеһсалы вә сәмәрәли бечәрмә үчүн, торпағын өзүнү горумаг вә јахшылашдырмаг үчүн һәр чүр хүсуси торпаг мүлкијјәтинин төрәтдији бу һәдд вә әнкәл һәр ики һалда јалныз мүхтәлиф формаларда инкишаф едир вә бу спесифик бәла формалары һаггындакы мүбаһисәләрдә онун ахырынчы сәбәби унудулур.

Хырда торпаг мүлкиjjәти фәрз едир ки, әһалинин бөjүк эксәриjjәти кәндләрдә jашаjыр вә ичтимаи әмәк деjил, фәрди әмәк үстүн jер тутур; демәли, бу шәраитдә тәкрар истеһсалын, jә'ни онун һәм мадди, һәм дә мә'нәви шәртләринин мүхтәлифлиjи вә инкишафы арадан галхыр, сәмәрәли экинчилик шәртләри арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән, ири торпаг мүлкиjjәти экинчи әһалини даим азалан бир минимума ендирир вә шәһәрләрдә даим артан, тәмәркүзләшән сәнаjе әһалисини она гаршы гоjур; бунунла да о, чәмиjjәтдә һәjатын тәбии ганунларынын тәләб етдиjи маддәләр мүбадиләси просесиндә чарәсиз бир бошлуг jарадыр вә бунун нәтичәсиндә торпағын күчү исраф олунур, тичарәт исә бу исрафын мәһсулуну өз өлкәсинин һүдудундан чох узаглара апарыр (Либих).

Әкәр хырда торпаг мүлкиjjәти jарысы чәмиjjәтдән кәнарда дуран вә өзүндә ибтидаи чәмиjjәт формаларынын бүтүн кобудлуғуну мәдәни өлкәләрдәки бүтүн изтирабларла вә бүтүн диләнчиликлә бирләшдирән барбарлар синфи jарадырса, ири торпаг мүлкиjjәти иш гүввәсини, онун примитив енеркиjасынын өзүнә сығынаг тапдығы вә милләтләрин һәjат гүввәсинин дирчәлдилмәси үчүн бурада еһтиjат фонду олараг сахландығы ахырынчы саһәдә, кәндин өзүндә сарсыдыр. Ири сәнаjе вә ири экинчилиjин сәнаjе үсулу илә апарылмасы биркә тә'сир едир. Әввәлдә бунларын бир-бириндән фәрги ондан ибарәтдирсә ки, бунлардан биринчиси иш гүввәсини, демәли, инсанын тәбии гүввәсини даһа артыг сарсыдыб пуча чыхартдығы һалда, икинчиси торпағын тәбии гүввәсини даһа билаваситә дағыдыб түкәдир, — сонралар исә инкишафын кедишиндә онлар әл-әлә верирләр: сәнаjе системи кәнддә дә фәһләни тагәтдән салыр, сәнаjе вә тичарәт исә экинчилик үчүн торпағы күчдән салмаг васитәләри jарадыр.

JЕДДИНЧИ БӨЛМӘ.

КӘЛИРЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН МӘНБӘЛӘРИ.

ГЫРХ СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

ҮЧТӘРКИБЛИ ВАҺИД ФОРМУЛ.

I[48].

Капитал — мәнфәәт (саһибкар кәлири плјус фаиз), торпаг — торпаг рентасы, әмәк — әмәк һаггы: ичтимаи истеһсал просесинин бүтүн сирләрини әһатә едән үчтәркибли ваһид формул мәһз бу имиш.

Сонра, әввәлдә көстәрилмиш олдуғу кими, фаиз капиталын спесифик [eigentliche], характерик мәһсулу кими, саһибкар кәлири исә, бунун әксинә олараг, капиталдан асылы олмајан әмәк һаггы кими мејдана чыхдығына көрә, көстәрилән үчтәркибли ваһид формул эн јахын бир тәрздә ашағыдакындан ибарәт олур:

Капитал — фаиз, торпаг — торпаг рентасы, әмәк — әмәк һаггы, һәм дә мәнфәәт, капиталист истеһсал үсулунун спесифик характерини ифадә едән бу изафи дәјәр формасы раһатча кәнар едилир.

Бу игтисади үчтәркибли вәһдәти јахындан тәдгиг етдикдә биз ашағыдакылары ашкара чыхарырыг:

Әввәлән, һәр ил әлдә едилә билән мүһүм сәрвәт мәнбәләри там мүхтәлиф даирәләрә аиддир вә бунларын бир-биринә һеч бир бәнзәјиши јохдур. Бунларын бир-биринә мүнасибәти тәгрибән нотариус веркиләринин, гырмызы чуғундурун вә мусигинин бир-биринә олан мүнасибәти кимидир.

Капитал, торпаг, әмәк! Лакин капитал шеј дејил, чәмијјәтин мүәјјән тарихи формасијасына мәхсус мүәјјән, ичтимаи истеһсал мүнасибәтидир вә бу мүнасибәт шејдә тәмсил олунуб һәмин шејә спесифик ичтимаи характер верир. Капитал мадди вә истеһсал

[48] Ашағыдакы үч парча, VI бөлмәнин әлјазмасынын мүхтәлиф јерләриндәдир. — *Ф. Е.*

олунмуш истеһсал васитәләринин мәчмусу дејилдир. Капитал — капитала чеврилмиш истеһсал васитәләридир ки, бунлар өзлүјүндә капитал дејилдир, нечә ки, гызыл вә ја күмүш дә өзлүјүндә пул дејилдир. Чәмијјәтин мүәјјән һиссәси тәрәфиндән инһисара алынмыш истеһсал васитәләри, чанлы иш гүввәсинә гаршы тәкләнмиш мәһсуллар вә һәмин иш гүввәсинин өзүнү һәрәкәтә кәтирмәк шәртләри — һәмин әкслик үзүндән капиталда шәхсләшәнләр мәһз бунлардыр. Нәинки јалныз фәһләләрин мүстәгил гүввәләрә чеврилмиш мәһсуллары — өз истеһсалчыларыны әсарәт алтына алан вә онлары сатын алан бу мәһсуллар, һабелә ичтимаи гүввәләр вә бу әмәјин кәләчәк... {? ајдын јазылмамышдыр} формасы да фәһләләрин мәһсулунун хассәләри кими фәһләләрин өзләринә гаршы дурур. Демәли, бурада биз тарихән јаранмыш [historisch fabrizierten] ичтимаи истеһсал просесинин амилләриндән биринин илк нәзәрдә чох мистик көрүнән мүәјјән ичтимаи формасыны көрүрүк.

Инди исә бунунла јанашы олараг торпаг, өзлүјүндә гејри-үзви тәбиәт rudis indigestaque moles [кобуд вә е'мал олунмамыш күтлә] өзүнүн там ибтидаи хам һалында дурур. Дәјәр әмәкдир. Буна көрә дә изафи дәјәр торпагдан ибарәт ола билмәз. Торпағын мүтләг мүнбитлијинин доғурдуғу нәтичә башга бир шеј дејил, јалныз ондан ибарәт олур ки, мүәјјән мигдар әмәк, торпағын тәбии мүнбитлијиндән асылы олараг, мүәјјән мәһсул верир. Торпағын мүнбитлијиндәки фәргин нәтичәси ондан ибарәт олур ки, ејни мигдар әмәк вә капитал, демәли, ејни бир дәјәр мүхтәлиф мигдар әкинчилик мәһсулларында ифадә олунур; демәли, бу мәһсуллар мүхтәлиф фәрди дәјәрә малик олур. Бу фәрди дәјәрләрин тәнләшиб базар дәјәрләринә чеврилмәси онунла нәтичәләнир ки, advantages of fertile over inferior soil... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord [пис торпаға нисбәтән даһа мүнбит олан торпагдан көтүрүлән хејир... бечәричидән вә ја истеһлакчыдан лендлорда кечир] (Рикардо: «Principles», сәһ. 6)*.

Нәһајәт, һәмин бирликдә үчүнчү сифәтилә садәчә бир кабус олан — «үмумијјәтлә» әмәк [«die» Arbeit] абстраксијадан башга бир шеј дејилдир вә өзлүјүндә бу чүр көтүрүлдүкдә үмумијјәтлә мөвчуд олмур, јахуд, әкәр биз... {ајдын јазылмамышдыр}, көтүрсәк, үмумијјәтлә инсанын мәһсулдар фәалијјәтидир ки, бунун васитәсилә инсан тәбиәтлә маддәләр мүбадиләси кечирир, бу нәинки һәр чүр ичтимаи форма вә характер мүәјјәнлији харичиндә көтүрүлмүшдүр, һәтта, чәмијјәтдән асылы олмајараг, һәр һансы бир чәмијјәтдән ајрылыгда, садәчә өз тәбии варлығы һалында вә һәјатын ифадәси, һәјатын гәрарлашмасы олмаг чәһәтдән о,

* «On the Principles of Political Economy and Taxation». Бах: *Д. Рикардо*: «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын әсаслары», Әсәрләри, II чилд. Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 37. *Ред.*

гејри-ичтимаи инсанла һәр һансы бир ичтимаи муәјјәнлик кәсб етмиш олан инсан үчүн үмуми чыхыр.

II.

Капитал — фаиз; торпаг мүлкијјәти, јер күрәси үзериндә хүсуси мүлкијјәт, һәм дә капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олан муасир бир мүлкијјәт, — рента; муздлу әмәк — әмәк һаггы. Демәли, кәлир мәнбәләри арасындакы әлагә бу формада олмалыјмыш. Һәм капитал, һәм дә муздлу әмәк вә торпаг мүлкијјәти тарихән муәјјән ичтимаи формалардыр, бири әмәјин формасыдыр, дикәри — инһисар алтына алынмыш јер күрәсинин формасыдыр, һәм дә бунларын һәр икиси капитала мүвафиг олан вә ејни бир игтисади ичтимаи формасијаја мәхсус олан формалардыр.

Бу формулда нәзәрә чарпан илк чәһәт ондан ибарәтдир ки, капиталла јанашы олараг, истеһсалын бир үнсүрүнүн муәјјән истеһсал үсулуна, ичтимаи истеһсал просесинин муәјјән тарихи гурулушуна мәнсуб олан бу формасы илә јанашы олараг, истеһсалын муәјјән ичтимаи формаја говушан вә бу формада тәмсил олунан үнсүрү илә јанашы олараг, ишин тәфәррүатына чатмадан, реал әмәк просесинин ики үнсүрү: бир тәрәфдән торпаг, дикәр тәрәфдән әмәк гојулур ки, бунлар да һәмин мадди формада бүтүн истеһсал үсуллары үчүн үмумидир, һәр чүр истеһсал просесинин мадди үнсүрләридир вә һәмин просесин ичтимаи формасына онларын һеч бир дәхли јохдур [nichts zu schaffen haben].

Икинчиси. «Капитал — фаиз, торпаг — торпаг рентасы, әмәк — әмәк һаггы» формулунда капитал, торпаг вә әмәк, бунларын мәһсуллары, бәһрәси кими көстәрилән фаизин (мәнфәәт әвәзинә фаизин), торпаг рентасынын вә әмәк һаггынын мүвафиг мәнбәләри кими мејдана чыхыр; биринчиләр — әсасдыр, икинчиләр — нәтичә, биринчиләр — сәбәбдир, икинчиләр — нәтичә; һәм дә елә көстәрилир ки, мәнбәләрин һәр биринин өз мәһсулуна мүнасибәти өзүнүн төрәтдији вә истеһсал етдији бир шејә олан мүнасибәти кимидир. Һәр үч кәлир, фаиз (мәнфәәт әвәзинә фаиз), рента, әмәк һаггы мәһсулун дәјәринин үч һиссәсидир, демәли, дәјәрин үмумијјәтлә һиссәләридир вә ја, пулла ифадә олундугда, муәјјән пул һиссәләридир, гијмәтин һиссәләридир. Капитал — фаиз формулу капиталын ән мәзмунсуз [begriffsloseste] формулудурса да, буна бахмајараг јенә дә онун формулудур. Лакин, нечә ола биләр ки, торпаг дәјәр јарада билсин, јә'ни муәјјән мигдар ичтимаи әмәк јарада билсин, һәм дә торпағын өз мәһсулларынын дәјәринин мәһз рента тәшкил едән хүсуси һиссәсини јарада билсин? Торпаг, мәсәлән, истеһлак дәјәри јарадылмасында, мадди мәһсул — буғда јарадылмасында бир истеһсал амили кими фәалијјәт көстәрир. Лакин *буғданын дәјәринин* истеһсалына торпағын һеч бир дәхли јохдур. Буғдада дәјәр тәмсил олундуғу һалларда буғда јалныз,

муәјјән мигдар маддиләшмиш ичтимаи әмәк кими нәзәрдән кечирилир, һәмин әмәји тәмсил едән хүсуси маддәјә вә ја һәмин маддәнин хүсуси истеһлак дәјәринә бунун әсла дәхли јохдур. Бу белә бир чәһәтә зидд дејилдир ки, 1) башга шәртләр ејни олдугда буғданын учузлуғу вә ја баһалығы торпағын мәһсулдарлығындан асылы олур. Әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығы тәбии шәраитлә әлагәдардыр, бу сәбәбдән дә һәмин шәраитин мәһсулдарлығындан асылы олараг, ејни бир мигдар әмәк чох вә ја аз мигдар мәһсулда, истеһлак дәјәриндә тәмсил едилмиш олур. Бир шеффелдә тәмсил олунан әмәјин гәдәри ондан асылыдыр ки, мә'лум мигдар әмәк нечә шеффел мәһсул верир. Дәјәрин нә гәдәр мәһсулда тәмсил олундуғу бурада торпағын мәһсулдарлығындан асылыдыр; лакин бу дәјәр белә бир бөлкүдән асылы олмајараг мөвчуддур. Дәјәр истеһлак дәјәриндә тәмсил олунмушдур; истеһлак дәјәри исә, дәјәр јаратмағын шәртидир; лакин бир тәрәфдә истеһлак дәјәринин, торпағын, дикәр тәрәфдә исә дәјәрин дурдуғу, һәм дә дәјәрин хүсуси бир һиссәсинин дурдуғу бир јердә бунлардан бир гаршылыглашдырма јаратмаг ахмаг ишдир. 2) {Бурада әлјазмасы кәсилир.}

III.

Вулгар игтисадын һәгигәтдә көрдүјү иш јалныз ондан ибарәтдир ки, буржуа истеһсалы мүнасибәтләринин тә'сири алтында олан буржуа истеһсалы акентләринин тәсәввүрләрини доктринабазлыгла тәфсир едир, систематикләшдирир вә доғрултмаға чалышыр. Буна көрә дә белә бир чәһәт бизи тәәччүбләндирә билмәз ки, игтисади мүнасибәтләрин мәһз тәзаһүр формасында, о формада ки, һәмин мүнасибәтләр ондан узаглашмышдыр, о сәбәбдән дә бу мүнасибәтләр һәмин формада prima facie мә'насыз бир характер алыр вә зиддијјәтләрлә долу олур, — әкәр шејләрин тәзаһүр формасы илә маһијјәти бир-биринә билаваситә ујғун кәлсәјди, онда һеч бир елмә лүзум галмазды, — мәһз бурада вулгар игтисад өзүнү лап өз мүһитиндә һисс едир вә дахили әлагә һәмин мүнасибәтләрдә нә гәдәр чох пәрдәләнмиш олурса, ејни заманда бунлар ади тәсәввүр үчүн нә гәдәр тәбии көрүнүрсә, вулгар игтисада өзлүјүндә бунлар бир о гәдәр ајдын кими көрүнүр. Буна көрә дә вулгар игтисад әсла тәсәввүр етмир ки, өзүнүн әсас көтүрдүјү үчтәркибли вәһдәт: торпаг — рента, капитал — фаиз, әмәк — әмәк һаггы вә ја әмәјин гијмәти үч prima facie гејри-мүмкүн бирләшмәдир. Гаршымызда һәр шејдән әввәл истеһлак дәјәри, дәјәрә малик олмајан *торпаг* вә мүбадилә дәјәри, *рента* дурур: беләликлә, шеј кими көтүрүлән ичтимаи мүнасибәт тәбиәтә гаршы пропорсионаллыг нисбәтинә салынмышдыр; јә'ни белә чыхыр ки, ортаг өлчүсүз ики кәмијјәт бир-биринә гаршы мә'лум нисбәтдәдир. Сонра *капитал — фаиз.* Әкәр капитал дедикдә пул шәклиндә

мүстәгил сурәтдә тәмсил олунан мә'лум дәјәр мәбләғи нәзәрдә тутулурса, онда prima facie — мә'насыз бир шејдир ки, дәјәрин өз дәјәриндән артыг дәјәри олсун. Мәһз капитал — фаиз формулунда һәр чүр васитәләнмә арадан галхыр вә капитал өзүнүн ән үмуми, бу сәбәбдән дә өзлүјүндә изаһ едилә билмәјән вә мә'насыз олан формулуна мүнчәр олур. Вулгар игтисадчы да дәјәрин өзү өзүнә бәрабәр олмајан мистик хассәли капитал — фаиз формулуну мәһз она көрә капитал — мәнфәәт формулундан үстүн тутур ки, бу ахырынчы формул өзү һәгиги капиталист мүнасибәтинә јахын кәлир. Сонра да вулгар игтисадчы 4-үн 5 олмадығыны вә буна көрә дә 100 талерин 110 талер ола билмәјәчәјини тәшвишлә һисс едәрәк, дәјәр олан капиталдан капиталын мадди субстансијасында, онун әмәкдән өтрү истеһсал шәрти олан истеһлак дәјәриндә, машынларда, хам материалда вә саирәдә хилас јолу ахтарыр. Беләликлә јенә дә, 4 = 5 олан анлашылмаз биринчи нисбәтин әвәзиндә, — торпаг мүлкијјәти мәсәләсиндә олдуғу кими, — истеһлак дәјәри илә, шејлә мүәјјән ичтимаи истеһсал мүнасибәти, јә'ни изафи дәјәр арасында тамамилә ујғунсуз бир нисбәт һасил етмәк мүјәссәр олур. Вулгар игтисадчы бу мүгајисәсизликләрә кәлиб чатан кими дәрһал она һәр шеј ајдын олур, о дүшүнмәјә даһа еһтијач һисс етмир. Зира о мәһз, буржуа тәсәввүрү үчүн «расионал» олана кәлиб чатмышдыр. Нәһајәт, *әмәк — әмәк һаггы,* әмәјин гијмәти, I китабда көстәрилдији кими, елә бир ифадәдир ки, prima facie дәјәр анлајышына зиддир, һабелә үмумијјәтлә өзү анчаг дәјәрин мүәјјән ифадәси олан гијмәт анлајышына да зиддир; буна көрә «әмәјин гијмәти» дә, сары логарифм гәдәр иррасионалдыр. Лакин вулгар игтисадчы мәһз бурада ән чох кифајәтләнмиш олур, чүнки бурада о, әмәк үчүн пул вердијини дүшүнән буржуанын дәрин бахышына кәлиб чыхмыш олур, чүнки формулун дәјәр анлајышына зидд олмасы, мәһз бу зиддијјәт дәјәри анламаг вәзифәсини вулгар игтисадчынын үзәриндән көтүрүр.

Биз[49] көрдүк ки, капиталист истеһсал просеси үмумијјәтлә ичтимаи истеһсал просесинин тарихән мүәјјән формасыдыр. Бу истеһсал просеси ејни заманда һәм бәшәр һәјатынын варлығынын мадди шәртләрини истеһсал етмәк просесидир, һәм дә истеһсал мүнасибәтләринин өзүнүн спесифик тарихи-игтисади истеһсал мүнасибәтләри шәраитиндә давам едән истеһсалы вә тәкрар истеһсалы просесидир, бунунла бирликдә исә, һәмчинин бу просесин дашыјычыларынын, бунларын варлығынын мадди шәртләринин вә гаршылыглы мүнасибәтләринин, јә'ни һәмин мүнасибәтләрин мүәјјән ичтимаи-игтисади формасынын истеһсалы вә тәкрар истеһсалы просесидир. Зира бу мүнасибәтләрин мәчмусу, — һәмин истеһсалын дашыјычылары бу мүнасибәтләр дахилиндә тәбиәтә вә

[49] Әлјазмасы үзрә XLVIII фәслин башланғычы.

бир-биринә гаршы дурур вә истеһсал едирләр, — бу мүнасибәтләрин мәчмусу мәһз өз игтисади гурулушу нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән чәмијјәтдир. Капиталист истеһсал просеси, бүтүн өз сәләфләри кими, мүәјјән мадди шәртләр дахилиндә чәрәјан едир, лакин ејни заманда бу шәртләр, фәрдләрин өз јашајышынын тәкрар истеһсалы просесиндә онларын арасында јаранан мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләрин дашыјычыларыдыр. Һәм о шәртләр, һәм дә бу мүнасибәтләр капиталист истеһсал просесинин, бир тәрәфдән, илкин шәртләридир, дикәр тәрәфдән дә нәтичәләри вә мәһсулларыдыр; бунлар капиталист истеһсал просеси тәрәфиндән истеһсал вә тәкрар истеһсал олунур. Сонра биз көрдүк ки: капитал, — капиталист исә, јалныз шәхсләшмиш капиталдыр, — истеһсал просесиндә јалныз капиталын дашыјычысы кими фәалијјәт көстәрир, — демәли, капитал өзүнә мүвафиг олан ичтимаи истеһсал просесиндә билаваситә истеһсалчылардан, јә'ни фәһләләрдән мүәјјән мигдар изафи дәјәр сыхыб чыхарыр; о буну еквивалентсиз әлдә едир вә бу изафи дәјәр сәрбәст мүгавилә сазишинин нәтичәси кими көрүнсә дә, өз маһијјәти е'тибарилә һәмишә мәчбури әмәк олараг галыр. Һәмин изафи әмәк изафи дәјәрдә ифадә олунур вә бу изафи дәјәр изафи мәһсулда јашајыр. Үмумијјәтлә изафи әмәк мә'лум тәләбат өлчүсүндән артыг әмәк олмаг е'тибарилә, һәмишә мөвчуд олмалыдыр. Лакин көләлик вә и. а. системиндә олдуғу кими, капиталист системиндә дә изафи әмәк јалныз антагонист формада олур вә чәмијјәтин мә'лум һиссәсинин тамам вејил јашамасы илә тамамланыр. Мүәјјән бир мигдар изафи әмәк тәсадүфи һаллара гаршы сығорта үчүн, тәкрар истеһсал просесинин зәрури сурәтдә, тәләбатын инкишафына вә әһалинин тәрәггисинә [Fortschritt] мүвафиг олараг мүтәрәгги шәкилдә кенишләндијинә көрә тәләб олунур ки, капиталист нөгтеји-нәзәриндән буна јығым дејилир. Капиталын мәдәнијјәтчилик чәһәтләринин бири ондан ибарәтдир ки, капитал бу изафи әмәјә елә бир үсулла вә елә бир шәраитдә мәчбур едир ки, бу шәраит мәһсулдар гүвәләрин, ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафы үчүн вә јүксәк јени форма [höhere Neubildung] үнсүрләринин јаранмасы үчүн кечмиш гулдарлыг, тәһкимчилик вә и. а. заманындакындан әлверишлидир. Беләликлә капитал, бир тәрәфдән, елә бир пилләјә кәтирир ки, бу пилләдә мәчбуретмә вә ичтимаи инкишафы (онун мадди вә зеһни хејирләрини дә) чәмијјәтин бир һиссәсинин һесабына дикәр бир һиссәсинин инһисара алмасы арадан галхыр; дикәр тәрәфдән, һәмин пилләә елә мүнасибәтләр үчүн мадди васитәләр вә рүшејм јарадыр ки, һәмин мүнасибәтләр чәмијјәтин даһа јүксәк формасы шәраитиндә бу изафи әмәји, үмумијјәтлә мадди әмәјә һәср олунан вахтын хејли чох мәһдудлашдырылмасы илә бирләшдирмәјә имкан верәчәкдир. Она көрә ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафындан асылы олараг изафи әмәк, иш күнүнүн үмуми мүддәти гыса олдуғу шәраитдә чох ола биләр

вә иш күнүн үмуми мүддәти узун олдуғу шәраитдә нисбәтән аз ола биләр. Әкәр зәрури иш вахты = 3 вә изафи әмәк = 3 олса, онда бүтүн иш күнү = 6, изафи әмәк нормасы да = 100% олачагдыр. Әкәр зәрури әмәк = 9 вә изафи әмәк = 3 олса, онда бүтүн иш күнү = 12, изафи әмәк нормасы исә јалныз = $33^1/_3$ % олачагдыр. Беләликлә, мүәјјән мүддәт әрзиндә, демәли, һәмчинин мүәјјән изафи иш вахты әрзиндә истеһлак дәјәри истеһсалынын гәдәри әмәјин мәһсулдарлығындан асылыдыр. Демәли, чәмијјәтин һәгиги сәрвәти вә бу сәрвәтин тәкрар истеһсалы просесинин даим кенишләнә билмәси изафи әмәјин узун мүддәт давам етмәсиндән дејил, онун мәһсулдарлығындан вә ичрасындакы истеһсал шәртләринин чох бол вә ја аз бол олмасындан асылыдыр. Азадлыг сәлтәнәти һәгигәтдә јалныз о јердә башланыр ки, еһтијач вә харичи мәгсәдәујғунлуг үчүн тәләб олунан иш кәсилсин, демәли, бу азадлыг сәлтәнәти маһијјәтчә әсил мадди истеһсал даирәсиндән о тәрәфдәдир. Вәһши инсан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн, өз һәјатыны һифз етмәк вә тәкрар истеһсал етмәк үчүн тәбиәтлә мүбаризә етмәли олдуғу кими, мәдәни адам да мүбаризә етмәлидир, бүтүн ичтимаи формалар шәраитиндә вә бүтүн мүмкүн истеһсал үсуллары шәраитиндә мүбаризә етмәлидир. О инкишаф етдикчә һәмин тәбии зәрурәт сәлтәнәти кенишләнир, чүнки онун тәләбаты кенишләнмиш олур; лакин ејни заманда, һәмин тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт едән мәһсулдар гүввәләр дә кенишләнир. Бу саһәдә азадлыг јалныз ондан ибарәт ола биләр ки, сосиалистләшмиш адам, ичтимаиләшмиш истеһсалчылар өзләринин тәбиәтлә бу маддәләр мүбадиләсини сәмәрәли сурәтдә тәнзим едирләр, маддәләр мүбадиләсинин кортәбии бир гүввә кими, истеһсалчыларын үзәриндә һөкмранлыг етмәси әвәзиндә, истеһсалчылар бу мүбадиләни өзләринин үмуми нәзарәти алтына алырлар; ону ән аз гүввә сәрф етмәклә вә өзләринин инсан тәбиәтинә ән лајиг вә она ән мүтабиг олан бир шәраитдә ичра едирләр. Лакин бу јенә дә зәрурәт сәлтәнәти олараг галыр. Бундан о тәрәфә инсан гүввәсинин мүстәгил бир мәгсәд олан инкишафы, һәгиги азадлыг сәлтәнәти башланыр, лакин бу јалныз, өзүнүн базиси олан һәмин зәрурәт сәлтәнәти үзәриндә чошгун тәрәгги едә биләр. Иш күнүнүн гысалдылмасы әсас шәртдир.

Капитализм чәмијјәтиндә бу изафи дәјәр вә ја бу изафи мәһсул капиталистләр арасында, — әкәр биз бөлкүдәки тәсадүфи дәјишилмәләри кәнара гојуб онун тәнзимедичи ганунуну, онун нормалашдырычы һәдләрини көтүрсәк, — ичтимаи капиталда һәр капиталистин малик олдуғу һиссәјә пропорсионал сурәтдә дивиденд кими бөлүнүр. Бу шәкилдә изафи дәјәр, капитала чатан орта мәнфәәт кими мејдана чыхыр, бу орта мәнфәәт өзү дә парчаланыб саһибкар кәлиринә вә фаизә ајрылыр вә бу ики категорија һалында мүхтәлиф нөв капиталистләрә чата биләр. Лакин изафи дәјә-

рин вә мүвафиг сурәтдә — изафи мәһсулун капитал тәрәфиндән бу чүр мәнимсәнилмәси вә бөлүшдүрүлмәсинин торпаг мүлкиј-јәтиндә өз һүдуду вардыр. Фәалијјәт көстәрән капиталист фәһлә-дән изафи әмәк, бунунла да мәнфәәт формасында изафи дәјәр вә изафи мәһсул сыхыб чыхартдығы кими, торпаг мүлкијјәтчиси дә һәмин изафи дәјәрин вә ја изафи мәһсулун бир һиссәсини, әввәлләрдә шәрһ едилмиш олан ганунлара әсасән, рента шәклин-дә капиталистдән чәкиб алыр.

Демәли, бурада биз мәнфәәтдән изафи дәјәрин капиталистә ча-тан һиссәси кими бәһс едиркән (саһибкар кәлири плјус фаизә бә-рабәр олан) орта мәнфәәти нәзәрдә тутуруг; бу орта мәнфәәт бүтүн мәнфәәтдән (өз күтләси е’тибарилә бүтүн изафи дәјәрин ејни олан бүтүн мәнфәәтдән) рентанын чыхылмасы нәтичәсиндә ихтисар олунмушдур; јә’ни рентанын чыхылдығы фәрз олунур. Демәли, капиталын мәнфәәти (саһибкар кәлири плјус фаиз) вә торпаг рен-тасы изафи дәјәрин хүсуси тәркиб һиссәләриндән башга бир шеј дејилдир, бунлар елә категоријалардыр ки, һәмин категоријаларда изафи дәјәр, өзүнүн капиталистә вә ја торпаг мүлкијјәтчисинә чат-масындан асылы олараг фәргләнир, лакин онлар елә рубрика-лардыр ки, изафи дәјәрин маһијјәтиндә һеч бир шеји дәјишдирмир. Бунлар чәмләндикдә ичтимаи изафи дәјәрин мәчмусуну тәшкил едир. Изафи дәјәрдә вә изафи мәһсулда тәмсил олунмуш изафи әмәји капитал фәһләләрин өзүндән сыхыб чыхарыр. Демәли, бу мә’нада капитала изафи дәјәр истеһсалчысы кими бахыла биләр. Һәгиги истеһсал просесинә торпаг мүлкијјәтинин һеч бир дәхли јохдур. Торпаг мүлкијјәтинин ролу јалныз ондан ибарәтдир ки, истеһсал олунмуш изафи дәјәрин бир һиссәсини капиталын чибин-дән көтүрүб өз чибинә гојур. Буна бахмајараг, торпаг мүлкијјәт-чиси капиталист истеһсал просесиндә рол ојнајыр; бу да јалныз она көрә дејил ки, капитала тәзјиг көстәрир, һабелә садәчә ола-раг она көрә дејил ки, ири торпаг мүлкијјәти фәһләләри әмәк шәртләриндән мәһрум етмәк үчүн зәмин вә шәрт олдуғуна көрә капиталист истеһсал үсулу үчүн зәмин вә шәртдир, бу, мәһз она көрәдир ки, торпаг мүлкијјәтчиси ән мүһүм истеһсал шәртләрин-дән биринин шәхсләшмәси кими мејдана чыхыр.

Нәһајәт, өз шәхси иш гүввәсинин мүлкијјәтчиси вә сатычысы олан фәһлә мәһсулун бир һиссәсини әмәк һаггы ады илә әлдә едир ки, бу һиссәдә онун әмәјинин зәрури әмәк адландырдығымыз, јә’ни һәмин иш гүввәсинин һифз олунмасы вә тәкрар истеһсалы үчүн зәрури әмәк адландырдығымыз һиссәси тәмсил олунмушдур; бу һифз олунма вә тәкрар истеһсал шәртләринин нечә олмасынын: нисбәтән јохсул вә ја варлы, әлверишли вә ја әлверишсиз олма-сынын исә фәрги јохдур.

Бу мүнасибәтләр үмумијјәтлә нә гәдәр мүгајисәедилмәз көрүн-сә дә, бунларда үмуми бир чәһәт вардыр: капитал һәр ил капита-листә мәнфәәт кәтирир, торпаг — торпаг мүлкијјәтчисинә торпаг

рентасы кәтирир, иш гүввәси дә — нормал шәраитдә вә јарарлы бир иш гүввәси олараг галдығы мүддәтдә — фәһләјә әмәк һаггы кәтирир. Һәр ил истеһсал олунан бүтүн дәјәрин үмуми мәчмусунун бу үч һиссәсини вә һәр ил истеһсал олунан мәһсулун һәмин үч һиссәјә мүвафиг һиссәләрини онларын мүвафиг саһибләри, — биз бурада јығымы һәләлик бир кәнара гојуруг, — бунларын тәкрар истеһсалы мәнбәјини түкәтмәдән һәр ил истеһлак едә биләрләр. Бунлар санки чохиллик бир ағачын, даһа доғрусу, үч ағачын һәр ил истеһлак едилмәли олан мејвәсидир, бунлар үч синфин: капиталистин, торпаг мүлкиjјәтчисинин вә фәһләнин иллик кәлирини тәшкил едир; бу кәлирләри фәалиjјәтдә олан капиталист бөлүшдүрүр, чүнки изафи дәјәри билаваситә сыхыб чыхаран вә үмумиjјәтлә әмәк тәтбиг едән одур. Беләликлә капиталистә онун капиталы, торпаг мүлкиjјәтчисинә онун торпағы вә фәһләјә онун иш гүввәси вә ја, даһа доғрусу, онун әмәјинин өзү (чүнки о өз иш гүввәсини һәгигәтдә јалныз бунун тәзаһүрү һалында сатыр, буна көрә дә, әввәлләрдә көстәрилмиш олдуғу кими, капиталист истеһсал үсулу базисиндә иш гүввәсинин гиjмәти һөкмән она әмәјин гиjмәти кими көрүнүр) онларын спесифик кәлирләринин: мәнфәәтин, торпаг рентасынын вә әмәк һаггынын үч мүхтәлиф мәнбәји кими көрүнүр. Бунлар о мә'нада доғрудан да белә мәнбәләрдир ки, капиталист үчүн капитал — изафи әмәк соран чохиллик бир насосдур, торпаг мүлкиjјәтчиси үчүн торпаг — капиталистин сордуғу изафи дәјәрин бир һиссәсини чәкиб кәтирән чохиллик бир магнитдир вә, нәһајәт, әмәк — фәһләнин јаратдығы дәјәрин бир һиссәсини, демәли, ичтимаи мәһсулдан дәјәрин бу һиссәси илә өлчүлән һиссәни — зәрури јашајыш васитәләрини әмәк һаггы ады илә әлдә етмәк үчүн даим бәрпа олунан бир шәрт вә һәр дәфә [stets] бәрпа олунан бир васитәдир. Бунлар, сонра, о мә'нада белә мәнбәләрдир ки, капитал дәјәрин бир һиссәсини, буна көрә иллик әмәјин мәһсулунун да бир һиссәсини мәнфәәт формасында, торпаг мүлкиjјәти — онун дикәр һиссәсини рента формасында, муздлу әмәк исә — онун үчүнчү бир һиссәсини әмәк һаггы формасында тәсбит едир вә мәһз бу чеврилмә васитәсилә һәмин һиссәләри капиталистин, торпаг мүлкиjјәтчисинин вә фәһләнин кәлири едир, лакин бу мүхтәлиф категоријалара чеврилән субстансијанын өзүнү јаратмыр. Әксинә, бөлкү һәмин субстансијанын, јә'ни иллик мәһсулун бүтүн дәјәринин мөвчуд олдуғуну тәләб едир ки, бу да маддиләшмиш ичтимаи әмәкдән башга бир шеј дејилдир. Лакин истеһсал акентләринә, истеһсал просесинин мүхтәлиф функсијаларынын дашыјычыларына иш бу формада дејил, әксинә, тәһриф олунмуш формада көрүнүр. Бунун сәбәбини биз тәдгигин керисиндә көрәчәјик. Һәмин истеһсал акентләринә капитал, торпаг мүлкиjјәти вә әмәк бир-бириндән асылы олмајан үч мүхтәлиф мәнбә кими көрүнүр вә онлара елә

кәлир ки, һәр ил истеһсал олунан дәјәрин вә, демәли, бу дәјәри тәчәссүм етдирән мәһсулун да үч мүхтәлиф тәркиб һиссәси өзлүјүндә һәмин мәнбәләрдән әмәлә кәлир, демәли, һәмин дәјәрин нәинки кәлир формасында ичтимаи истеһсал просесинин ајры-ајры амилләринә чатан мүхтәлиф формалары әмәлә кәлир, һабелә бу дәјәрин өзү дә, беләликлә, бу кәлир формаларынын субстансијасы да һәмин мәнбәләрдән әмәлә кәлир.

{Бурада әлјазмасынын in folio [јарым вәрәг форматында] бир вәрәги чатышмыр.}

...Дифференсиал рента торпагларын нисби мүнбитлији илә, демәли, өзлүјүндә торпагдан ирәли кәлән хассәләрлә әлагәдардыр. Лакин дифференсиал рента, әввәлән, мүхтәлиф сорт торпагларын мәһсулларынын фәрди дәјәрләри арасындакы фәргә әсасландығына көрә, бу, јалныз, индичә адыны чәкдијимиз тә'рифдир; о, икинчиси, һәмин фәрди дәјәрләрдән фәргләнән тәнзимедичи үмуми базар дәјәринә әсасландығына көрә, бу, рәгабәт васитәсилә һәјата кечән ичтимаи ганундур ки, бунун да нә торпаға, нә дә торпағын мүнбитлијинин мүхтәлиф дәрәчәләринә һеч бир дәхли јохдур.

Елә көрүнә биләрди ки, һеч олмазса «әмәк — әмәк һаггы»нда расионал мүнасибәт ифадә олунмушдур. Лакин «торпаг — торпаг рентасы»нда белә бир расионал мүнасибәт олмадығы кими бурада да јохдур. Әмәк дәјәр тәшкил етдији һалда вә әмтәәләрин дәјәриндә тәмсил олундуғу тәгдирдә һәмин дәјәрин мүхтәлиф категоријалар арасында бөлкүсүнә әмәјин һеч бир дәхли јохдур. Әмәк муздлу әмәјин спесифик ичтимаи характеринә малик олдугда исә, о — дәјәр тәшкил етмир. Үмумијјәтлә артыг әvvәлләрдә көстәрилмишди ки, әмәк һаггы, јахуд әмәјин гијмәти јалныз, иш гүввәси дәјәринин вә ја гијмәтинин иррасионал ифадәсидир; буна көрә дә, һәмин иш гүввәсинин сатылдығы мүәјјән ичтимаи шәраитин, үмуми истеһсал амили олан әмәјә һеч бир дәхли јохдур. Әмәк — әмтәә дәјәринин әмәк һаггы шәклиндә иш гүввәсинин гијмәтини тәшкил едән тәркиб һиссәсиндә дә маддиләшир [vergegenständlicht sich]; әмәк бу һиссәни дә ејнән мәһсулун дикәр һиссәләрини јаратдығы кими јарадыр; лакин әмәк мәһсулун рента вә ја мәнфәәт тәшкил едән һиссәләриндә нә дәрәчәдә вә нечә маддиләширсә, һәмин һиссәдә дә ејни дәрәчәдә вә о чүр маддиләшир. Үмумијјәтлә бир һалда ки, әмәји биз дәјәр јарадычысы кими тәсбит едирик, демәли, биз ону өз конкрет формасында [Gestalt] дејил, истеһсал шәрти кими дејил, муздлу әмәјин ичтимаи мүәјјәнлијиндән фәргли олан өз ичтимаи мүәјјәнлији һалында көтүрүрүк.

Һәтта «капитал — мәнфәәт» ифадәси дә бурада дүзкүн дејилдир. Әкәр капитал елә бир јеканә мүнасибәтдә көтүрүлсә ки, бу мүнасибәт шәраитиндә о, изафи дәјәр јарадыр, фәһләјә гаршы

мәһз елә мүнасибәтдә көтүрүлсә ки, бу мүнасибәт шәраитиндә о, иш гүввәсинә, јә'ни муздлу фәһләјә көстәрилән ҹәбр васитәсилә изафи дәјәр сыхыб чыхарыр, — онда мә'лумдур ки, бу изафи дәјәрин дахилиндә мәнфәәтдән (саһибкар кәлири плјус фаиз) башга, рента да вардыр, гысасы, бөлүшдүрүлмәмиш изафи дәјәрин һамысы онун дахилиндәдир. Бурада исә, әксинә, капитал бир кәлир мәнбәји олараг јалныз, капиталистә чатан һиссәјә мүнасибәтдә көтүрүлүр. Бу исә капиталын үмумијјәтлә сыхыб чыхартдығы изафи дәјәр дејил, бу изафи дәјәрдән капиталын анҹаг, капиталист үчүн чыхартдығы һиссәдир. Бу формул: «капитал — фаиз» формулуна чеврилдикдә, бүтүн әлагә даһа чох арадан галхмыш олаҹагдыр.

Әкәр әввәлҹә биз үч мәнбәји бир-бириндән ајыран ҹәһәти нәзәрдән кечирирдиксә, инди, әксинә, көрүрүк ки, онларын мәһсулунун, онларын јаратдығынын һамысы ејни бир саһәјә, дәјәр саһәсинә аиддир. Лакин буну белә бир ҹәһәт пуч едир ки, (бу нисбәт нәинки ортаг өлчүлү олмајан кәмијјәтләр арасында, һабелә бир-биринә әсла дәхли олмајан вә мүгајисә едилмәјән тамамилә мүхтәлиф шејләр арасында нисбәтдир) торпаг вә әмәк кими, капитал да һәгигәтдә садәҹә өзүнүн мадди субстансијасы һалында көтүрүлүр, демәли, садәҹә олараг, истеһсал олунмуш истеһсал васитәси кими көтүрүлүр, онун фәһләјә мүнасибәт олмасы, онун дәјәр олмасы нәзәрә алынмыр.

Үчүнҹүсү. Демәли, бу мә'нада көтүрүлдүкдә: «капитал — фаиз (мәнфәәт), торпаг — рента, әмәк — әмәк һаггы» формулу бүтүн өз һиссәләриндә ејни олан симметрик бир ујғунсузлуг тәшкил едир. Доғрудан да, бир һалда ки, муздлу әмәк әмәјин ичтимаи ҹәһәтдән мүәјјән формасы кими тәсәввүр олунмур, һәр ҹүр әмәк өз тәбиәтинә көрә муздлу әмәк сајылыр (мәһз капиталист истеһсал мүнасибәтләри торуна дүшмүш оланлар иши белә тәсәввүр едирләр), онда мадди әмәк шәртләринин — истеһсал олунмуш истеһсал васитәләринин вә торпағын муздлу әмәјә гаршы кәсб етдији мүәјјән, спесифик ичтимаи формалар да (нечә ки, әксинә, бу формаларын өзү дә муздлу әмәк олмасыны фәрз едир) һәмин әмәк шәртләринин мадди варлығы илә бирбаша ејниләшир, јахуд һәгиги әмәк просесиндә онларын үмумијјәтлә малик олдуглары көрүнүшлә, — һәмин просесин һеч бир конкрет, тарихән мүәјјән ичтимаи формасындан асылы олмајараг вә һәтта *һеч бир* ичтимаи формадан асылы олмајараг малик олдуглары бу көрүнүшлә ејниләшир. Әмәк шәртләринин әмәкдән узаглашдырылмыш, әмәјә гаршы мүстәгиллик кәсб етмиш, беләликлә дә чеврилмиш формасы [Gestalt], бу сурәтлә истеһсал олунан истеһсал васитәләринин капитала, торпағын исә инһисара алынмыш торпаға, торпаг мүлкијјәтинә чеврилдији форма, — мүәјјән тарихи дөврә мәхсус бу

форма истеһсал олунмуш истеһсал васитәләринин вә торпағын үмумиjjәтлә варлығы вә истеһсал просесиндәки функсиjасы илә еjниләшдирилир. Һәмин истеһсал васитәләри тәбиәтән өзлүjүндә капитал олур; капитал һәмин истеһсал васитәләри үчүн садәчә «игтисади термин» олур; торпаг да тәбиәтән өзлүjүндә мүәjjән мигдар торпаг мүлкиjjәтчиси тәрәфиндән инһисар алтына алынмыш олан торпаг олур. Капиталда вә капиталистдә, — капиталист исә әслиндә шәхсләшмиш капиталдан башга бир шеj деjилдир, — мәһсуллар истеһсалчылара гаршы мүстәгил гүввәjә чеврилдиjи кими, торпаг да торпаг мүлкиjjәтчисиндә шәхсләшир, о да мүстәгил бир гүввә кими баш галдырыр вә өзүнүн jардымы илә истеһсал едилмиш мәһсулдан өз паjыны тәләб едир; белә ки, торпағын мәһсулдарлығыны бәрпа етмәк вә артырмаг үчүн һәмин мәһсулдан торпаға чатасы һиссәни торпаг алмыр, мәһсулун бу һиссәсини торпағын әвәзиндә торпаг мүлкиjjәтчиси алыб исраф вә пуч едир. Аjдындыр ки, капитал әмәjин муздлу әмәк олмасыны тәләб едир. Лакин о да еjни дәрәчәдә аjдындыр ки, әкәр әмәк муздлу әмәк кими көтүрүлсә, — белә ки, үмумиjjәтлә көтүрүлән әмәклә муздлу әмәк арасында мүтабиглик олдуғу өзлүjүндә аjдын кими көрүнүр, — онда капитал вә инһисара алынмыш торпаг да үмумиjjәтлә көтүрүлән әмәк үчүн әмәк шәртинин тәбии формасы кими тәсәввүр олунмалыдыр. Капиталдан ибарәт олан варлыг инди әмәк васитәләринин тәбии формасы кими тәсәввүр олунур, буна көрә дә һәмин әмәк васитәләринин үмумиjjәтлә әмәк просесиндәки функсиjаларындан меjдана кәлән халис шеj хассәси кими тәсәввүр олунур. Беләликлә капитал вә истеһсал едилмиш олан истеһсал васитәси бир-бирилә еjниjjәт тәшкил едән ифадәләр олур. Еjнилә дә торпагла хүсуси мүлкиjjәт тәрәфиндән инһисара алынмыш торпаг да jенә бир-бирилә еjниjjәт тәшкил едән ифадәләр олур. Бу сәбәбдән дә өзлүjүндә әмәк васитәләри тәбиәтән капитал олуб мәнфәәт мәнбәjинә, өзлүjүндә торпаг исә рента мәнбәjинә чеврилир.

Өзлүjүндә әмәjи, jә'ни садәчә мәгсәдәуjғун мәһсулдар фәалиjjәтдән ибарәт олуб өз мүәjjәнлиjиндә көтүрүлән әмәjи өз ичтимаи мүәjjәнлиjи формасында көтүрүлән истеһсал васитәләри илә деjил, өз мадди субстансиjасы һалында көтүрүлән, әмәк материалы вә әмәк васитәси кими көтүрүлән истеһсал васитәләри илә гаршылашдырырлар ки, бунлар да jенә бир-бириндән истеһлак дәjәрләри олмаг е'тибарилә jалныз мадди чәһәтдән фәргләнир: торпаг — истеһсал едилмәмиш әмәк васитәси кими, галанлары — истеһсал едилмиш әмәк васитәләри кими. Демәли, әкәр әмәк муздлу әмәjә мүтабиг кәлирсә, онда әмәк шәртләринин инди әмәjә гаршы дурмасына сәбәб олан мүәjjән ичтимаи форма өзү дә онларын мадди варлығы илә мүтабигләшир. Бу

һалда әмәкваситәләри өзлүјүндә капиталдыр вә торпаг өзлүјүндә торпаг мүлкијјәтидир. Онда, һәмин әмәк шәртләринин әмәјә гаршы кәсб етдији формал мүстәгиллик вә әмәк шәртләринин муздлу әмәјә гаршы малик олдуғу мүстәгиллијин хүсуси формасы, шеј кими көтүрүлән һәмин әмәк шәртләринин, мадди истеһсал шәртләринин ајрылмаз хассәсинә чеврилир, бунлара зәрури сурәтдә мәхсус олан вә әзәлдән онларла, садәчә истеһсал үнсүрләри олан бу мадди истеһсал шәртләри илә битишмиш [eingewachsener] бир характерә чеврилир. Һәмин истеһсал үнсүрләринин мүәјјән тарихи дөврлә әлагәдар олан ичтимаи характери капиталист истеһсал просесиндә бунларын шеј характеринә, демәли, истеһсал просеси үнсүрләри олмаг е'тибарилә, бунларын тәбии вә, нечә дејәрләр, әзәлдән малик олдуғу характерә чеврилир. Бу һалда елә көрүнмәлидир ки, әмәјин илкин фәалијјәт мејданы олан, тәбиәт гүввәләринин сәлтәнәти олан, бүтүн әмәк чисимләринин һазыр тапылмыш мәнбәји олан торпағын үмумијјәтлә истеһсал просесиндәки мүвафиг иштиракы, һабелә истеһсал олунмуш истеһсал васитәләринин (аләтләрин, хам материалларын вә и. а.) мүвафиг иштиракы, бир капитал вә торпаг мүлкијјәти олмаг е'тибарилә бунлара, јә'ни бунларын ичтимаи нүмајәндәләринә чатан, — мәнфәәт (фаиз) вә рента формасында чатан, — мүвафиг һиссәләрдә өз ифадәсини тапыр, нечә ки, фәһләнин әмәјинин истеһсал просесиндәки иштиракы фәһлә үчүн әмәк һаггында ифадә олунур. Беләликлә, елә көрүнүр ки, куја рентаны, мәнфәәти вә әмәк һаггыны торпағын, истеһсал олунмуш истеһсал васитәләринин вә әмәјин садә әмәк просесиндә ојнадығы рол јарадыр, һәтта биз бу әмәк просесини садәчә олараг инсанла тәбиәт арасында баш верән бир просес кими көтүрүб һәр чүр тарихи мүәјјәнлији нәзәрә алмасаг да јенә бу чүр көрүнүр. Бу јенә о шејдир ки, јалныз башга формада ифадә едиб дејирләр: муздлу фәһләнин өзү үчүн сәрф етдији әмәји тәмсил едән, онун әлдә етдијини, онун кәлирини тәмсил едән мәһсул јалныз әмәк һаггыдыр, дәјәрин (буна көрә, һәмин дәјәрлә өлчүлән ичтимаи мәһсулун да) бу фәһләнин әмәк һаггыны тәшкил едән һиссәсидир. Демәли, әкәр муздлу әмәк үмумијјәтлә көтүрүлән әмәјә мүтабигдирсә, онда әмәк һаггы да әмәјин мәһсулуна мүтабиг кәлир, дәјәрин әмәк һаггында тәмсил олунан һиссәси дә, әмәјин үмумијјәтлә јаратдығы дәјәрә мүтабиг кәлир. Лакин бунун сајәсиндә дәјәрин дикәр һиссәләри дә, мәнфәәт вә рента да ејни дәрәчәдә мүстәгил бир сурәтдә әмәк һаггына гаршы гојулур, бу сәбәбдән онларын өзү дә спесифик сурәтдә әмәкдән фәргли олан вә асылы олмајан өз мәнбәләриндән әмәлә кәлмәлидир; бунлар истеһсалда бирликдә иштирак едән үнсүрләрдән әмәлә кәлмәлидир вә һәмин үнсүрләрин дә саһибләринә чатыр; демәли, мәнфәәт истеһсал васитәләриндән, капиталын

мадди үнсүрләриндән, рента исә, торпаг мүлкиjjәтчисинин тәмсил етдиjи торпагдан вә jа тәбиәтдән әмәлә кәлмәлидир (Рошер).

Буна көрә дә, капиталын әмәкдән сыхыб чыхартдығы изафи дәјәрин бир һиссәсини мәнфәәт формасында чәкиб капиталистә кәтирмәси, торпаг мүлкиjjәтинин һәмин изафи дәјәрин дикәр бир һиссәсини рента формасында чәкиб торпаг мүлкиjjәтчисинә кәтирмәси, әмәјин исә дәјәрин һәлә јердә галан ахырынчы һиссәсини әмәк һаггы формасында фәһләјә вермәси мә'насында кәлир мәнбәләри, дәјәрин бир һиссәсини мәнфәәт формасына, дикәр һиссәсини рента формасына вә үчүнчү һиссәсини әмәк һаггы формасына чевирән мәнбәләр, — торпаг мүлкиjjәти, капитал вә муздлу әмәк, — дәјәрин һәмин һиссәләрини әмәлә кәтирән, мәһсулун бу һиссәләринин дашыјычысы олан вә јa һәмин һиссәләрә мүбадилә едилә билән мүвафиг һиссәләринин өзүнү әмәлә кәтирән әсил мәнбәләрә чеврилир, елә мәнбәләрә чеврилир ки, сон нәтиҹәдә мәһсулун өзүнүн дәјәри бу мәнбәләрдән әмәлә кәлир[50].

Биз һәлә капиталист истеһсал үсулунун, һәтта әмтәә истеһсалынын ән садә категоријаларындан, әмтәә вә пулдан данышыркән көстәрмишдик ки, истеһсал әснасында сәрвәт үнсүрләринин тәмсил етдикләри ичтимаи мүнасибәтләр мистикләшдиричи характер нәтиҹәсиндә һәмин шејләрин (әмтәә) өзүнүн хассәләринә чеврилир вә, даһа габарыг олараг, истеһсал мүнасибәтинин өзү шејә (пул) чеврилир. Ҹәмиjjәтин бүтүн формалары әмтәә истеһсалына вә пул тәдавүлүнә кәлиб чатдыгда һәмин чеврилмәдә иштирак едир. Лакин капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә вә бу истеһсал үсулунун һөкмран категоријасыны, онун мүәјјәнедичи истеһсал мүнасибәтини тәшкил едән капитал шәраитиндә бу тилсимли вә тәһриф олунмуш aләм мүгајисәедилмәз бир дәрәҹәдә кениш инкишаф етмиш олур. Әкәр биз капиталы һәр шејдән әввәл билаваситә истеһсал просесиндә — изафи әмәк сыхыб чыхаран бир гүввә кими — нәзәрдән кечирсәк, — көрәрик ки, һәмин мүнасибәт һәлә чох садәдир; һәм дә һәгиги әлагә һәлә һәмин просесин дашыјычыларына, капиталистләрә билаваситә бәнд олунур вә онлар буну һәлә дәрк едирләр. Буну иш күнүнүн һәдләри үстүндә кедән инадлы мүбаризә инандырычы бир сурәтдә сүбут едир. Лакин һәтта бу билаваситә даирәнин дахилиндә дә — әмәклә капитал арасындакы бу билаваситә просес даирәсиндә дә — мәсәлә јенә о гәдәр садә олараг галмыр. Әсил спесифик капиталист истеһсал үсулунда нисби изафи дәјәр инкишаф етдикдә, — бунунла да әлагәдар олараг ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәләри инкишаф етмиш олур, — елә көрүнүр ки, бу мәһсулдар әмәк гүв-

[50] Әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента һәр ҹүр кәлирин, һабелә бүтүн мүбадилә дәјәринин үч илкин мәнбәјидир (А. Смит). Беләликлә, мадди истеһсалын сәбәбләри ejни заманда бүтүн мөвҹуд әсас кәлирләрин мәнбәләридир (*Шторх* [«Cours d'Économie Politique», Petersbourg 1815], I, сәһ. 259).

вәләри вә ичтимаи әмәк әлагәләри әмәкдән капиталын үзәринә кечмишдир. Артыг бунун нәтичәсиндә капитал сон дәрәчә әсрарәнкиз бир варлыға чеврилир, зира елә көрүнүр ки, бүтүн ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәләри өзлүјүндә әмәјә мәхсус олмаг дејил, капитала мәхсусдур вә онун өз ичәриләриндән мејдана кәлән гүвләрдир. Сонра исә, бураја тәдавүл просеси гарышыр ки, капиталын, һәтта әкинчилик капиталынын да, бүтүн һиссәләри спесифик капиталист истеһсал үсулунун инкишаф етдији дәрәчәдә тәдавүл просесинә, мәһз онун маддәләр мүбадиләсинә вә форма чеврилишинә чәлб едилмиш олур. Бу елә бир даирәдир ки, орада илкин дәјәр истеһсалы мүнасибәтләри тамамилә арха сыраја кечир. Артыг билаваситә истеһсал просесиндә капиталист ејни заманда бир әмтәә истеһсалчысы кими, әмтәә истеһсалынын рәһбәри кими фәалијјәт көстәрир. Буна көрә дә һәмин истеһсал просеси она һеч дә садәчә изафи дәјәр истеһсал едилмәси просеси кими көрүнмүр. Лакин билаваситә истеһсал просесиндә капиталистин сыхыб чыхартдығы вә әмтәәләрдә тәчәссүм етдирдији изафи дәјәр нәдән ибарәт олурса олсун, әмтәәләрдәки дәјәр вә изафи дәјәр анчаг тәдавүл просесиндә реаллашмалыдыр. Нәтичәдә елә көрүнүр ки, куја истеһсал үчүн аванс едилмиш дәјәрләри өдәјән дәјәр, хүсусилә дә әмтәәләрдәки изафи дәјәр тәдавүлдә садәчә реаллашмаг дејил, тәдавүлдән әмәлә кәлир; бу иллүзијаны ики чәһәт хүсусилә мөһкәмләдир: биринчиси, өзкәнинкиләшдирмәдәки мәнфәәтдир ки, — алдатмадан, һијләкәрликдән, иши билмәкдән, мәһарәтдән вә мин чүр базар шәраитиндән асылыдыр; сонра, бурада иш вахты илә јанашы олараг икинчи бир мүәјјәнедичи үнсүрүн, тәдавүл вахтынын мејдана чыхмасыдыр. Тәдавүл вахты дәјәр вә изафи дәјәр јаранмасы үчүн јалныз мәнфи бир һәдд кими фәалијјәт көстәрирсә дә, заһирдә елә көрүнүр ки, куја о да бунларын јаранмасында әмәјин өзү кими мүсбәт бир сәбәбдир вә куја о, әмәкдән асылы олмадан капиталын тәбиәтиндән әмәлә кәлән бир мүәјјәнлик төрәдир. II китабда һәмин тәдавүл даирәсини биз, тәбии, јалныз онун өз төрәтдији форма мүәјјәнликләри чәһәтиндән тәсвир етмәли вә бу даирәдә капиталын гурулушунун [Gestalt] баш верән инкишафыны көстәрмәли олмушдуг. Лакин һәгигәтдә бу даирә бир рәгабәт даирәсидир вә, һәр бир ајрыча һал нәзәрдән кечирилсә, бу даирә үзәриндә тәсадүфилик һөкмрандыр, демәли, бу даирәдә һәмин тәсадүфләр ичәрисиндән өзүнә јол ачан вә бунлары тәнзим едән дахили ганун анчаг о заман көзә көрүнүр ки, бу тәсадүфләрин бөјүк күтләләри әһатә олунсун, буна көрә дә һәмин даирәдә бу ганун ајры-ајры истеһсал акентләринин өзү үчүн көрүнмәз вә анлашылмаз галыр. Демәли, сонра: билаваситә истеһсал просеси илә тәдавүл просесинин вәһдәти кими көтүрүлән керчәк истеһсал просеси кетдикчә елә јени тәшәккүлләр [Gestaltungen] төрәдир ки, бунларда дахили рабитә тели кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә итир, истеһсал мүнасибәт-

ләри кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә гаршылыглы сурәтдә мүстәгил варлыг кәсб едир вә дәјәрин тәркиб һиссәләри бир-биринә гаршы мүстәгил формалар һалында донуб галыр.

Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәрин мәнфәәтә чеврилмәсини һәм тәдавүл просеси, һәм дә истеһсал просеси мүәјјән едир. Мәнфәәт формасында изафи дәјәр даһа, капиталын әмәјә сәрф олунан вә изафи дәјәри јарадан һиссәсинә аид дејил, бүтүн капитала аиддир. Мәнфәәт нормасыны онун өз ганунлары тәнзим едир; изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галыркән һәмин ганунлар мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинә јол верир вә һәтта буна сәбәб олур. Бүтүн бунлар изафи дәјәрин әсил тәбиәтини, бу сәбәбдән капиталын һәгиги механизмини дә кетдикҹә даһа артыг пәрдәләјир. Бу һал мәнфәәтин орта мәнфәәтә вә дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә, базар гијмәтләринин орта тәнзимедичиләринә чеврилмәси нәтиҹәсиндә даһа кениш өлчүдә баш верир. Бурада мүрәккәб бир иҹтимаи просес — капиталларын тәнләшмәси просеси ишә гарышыр, бу просес әмтәәләрин нисби орта гијмәтләрини онларын дәјәриндән вә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки орта мәнфәәтләри (һәр бир хүсуси истеһсал даирәсиндәки фәрди капитал мәсрәфләриндән биз һәлә әсла бәһс етмирик) әмәјин ајры-ајры капиталлар тәрәфиндән әсил истисмар едилмәсиндән ајырыр. Бурада јалныз заһирдә белә көрүнмәк дејил, һәгигәтдә дә әмтәәләрин орта гијмәти онларын дәјәриндән, демәли, онларда реаллашмыш әмәкдән фәрглидир вә ајрыча бир капиталын орта мәнфәәти һәмин капиталын өз ишләтдији фәһләләрдән сыхыб чыхартмыш олдуғу изафи дәјәрдән фәрглидир. Әмтәәләрин дәјәри истеһсал гијмәтләринин сон һәдләринә дејил, билаваситә јалныз, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә онларын ениб-галхмасына, онларын һәрәкәтинә көстәрилән тә'сирдә тәзаһүр едир. Елә көрүнүр ки, әмәјин билаваситә истисмары јалныз икинчи дәрәҹәли [accessorisch] бир амил олмагла мәнфәәти мүәјјән едир, мәһз о ҹәһәтдән мүәјјән едир ки, һәмин истисмар куја өзүндән асылы олмајан тәнзимедичи базар гијмәтләринин мөвҹуд олдуғу бир шәраитдә капиталистин орта мәнфәәтдән фәргли бир мәнфәәт реаллашдырмасына имкан верир. Нормал орта мәнфәәтләрә кәлдикдә исә, елә көрүнүр ки, бунлар капиталын өз тәбиәтинә хасдыр, истисмардан асылы дејилдир; гејри-нормал истисмар, һабелә әлверишли, мүстәсна шәраитдә орта истисмар, нәзәрә кәлдији кими, һеч дә орта мәнфәәтин өзүнүн јаранмасына сәбәб олмаг дејил, орта мәнфәәтдән јалныз фәрг јаранмасына сәбәб олур. Мәнфәәтин саһибкар кәлири илә фаизә парчаланмасы (биз һәлә тиҹарәт мәнфәәтинин вә пул-тиҹарәт мәнфәәтинин ишә гарышмасындан бәһс етмирик; бу ҹүр мәнфәәт исә тәдавүлә әсасланыр вә елә көрүнүр ки, о, истеһсал просесинин өзүндән дејил, бүтүнлүкдә тәдавүлдән мејдана кәлир) изафи дәјәр формасынын тәкләнмәсини, онун өз субстансијасына, өз маһијјәтинә

гаршы донуг бир форма алмасыны баша чатдырыр. Мәнфәәтин бир һиссәси, дикәр һиссәсинин әксинә олараг, өзлүјүндә капиталист мүнасибәтиндән тамамилә ајрылыр вә елә тәсәввүр олунур ки, о, муздлу әмәјин истисмар едилмәси функсијасындан дејил, капиталистин өз муздлу әмәјиндән мејдана кәлир. Бунун әксинә олараг, елә тәсәввүр олунур ки, фаиз фәһләнин муздлу әмәјиндән вә капиталистин өз әмәјиндән асылы олмајараг, санки өзүнүн мүстәгил мәнбәји олан капиталдан мејдана кәлир. Әкәр ибтидада, тәдавүлүн сәтһиндә елә көрүнүрдүсә ки, капитал бир фетиш-капиталдыр, дәјәр јарадан бир дәјәрдир, инди, фаиз кәтирән бир капитал шәклиндә о, ән узаглашмыш вә ән спесифик бир формада тәсәввүр олунур. Буна көрә: «торпаг — рента» вә «әмәк — әмәк һаггы» формуллары сырасында үчүнчү һәдд олмаг е'тибарилә «капитал — фаиз» формулу «капитал — мәнфәәт» формулундан хејли ардычылдыр, чүнки мәнфәәтдә һәлә јенә дә өзүнүн мәншәјинин хатирәси галмагдадыр, фаиздә исә бу мәншә јалныз јох олуб кетмәк дејил, һәтта өзүнүн әксинә олан бир формада тәсбит олунмушдур.

Нәһајәт, изафи дәјәрин мүстәгил мәнбәји олан капиталла јанашы олараг торпаг мүлкијјәти мејдана чыхыр, орта мәнфәәти мәһдудлашдырыр вә изафи дәјәрин бир һиссәсини елә бир синфә верир ки, бу синиф өзү ишләмир, фәһләләри билаваситә истисмар етмир вә, о, фаиз кәтирән капиталын етдији кими, мә'нәви нәсиһәтамиз мүлаһизәләрә, мәсәлән, капитал борч верилмәсиндәки рискләр вә гурбанлар барәсиндә мүлаһизәләрә гапыла билмир. Бурада елә көрүнүр ки, изафи дәјәрин бир һиссәси билаваситә ичтимаи мүнасибәтләрлә әлагәдар дејил, тәбиәт үнсүрү илә, торпагла әлагәдардыр; буна көрә, изафи дәјәрин мүхтәлиф һиссәләринин бир-биринә гаршы тәкләнмәси вә донуглашмасы формасы баша чатыр, дахили әлагә гәт'и кәсилир вә бу әлагәнин мәнбәләри мәһз истеһсал мүнасибәтләринин гаршылыглы тәкләнмәси нәтичәсиндә тамамилә гапаныр, бунлар истеһсал просесинин мүхтәлиф мадди үнсүрләри илә әлагәләндирилир.

«Капитал — мәнфәәтдә», јахуд, даһа јахшысы, «капитал — фаиз, торпаг — торпаг рентасы, әмәк — әмәк һаггында», дәјәрин вә үмумијјәтлә сәрвәтин тәркиб һиссәләри илә онун мәнбәләри арасындакы әлагәни тәсвир едән бу игтисади үчлү ваһид формулунда капиталист истеһсал үсулунун мистикләшмәси, ичтимаи мүнасибәтләрин шејләшмәси, истеһсалын шеј мүнасибәтләри илә бу мүнасибәтләрин тарихи-ичтимаи мүәјјәнлијинин билаваситә говушмасы, тилсимләнмиш, тәһриф олунмуш вә чеврилиб кәлләси үстә гојулмуш аләм баша чатмыш олур ки, бу аләмдә monsieur le Capital [чәнаб капитал] вә madame la Terre [ханым торпаг] ичтимаи характерләр вә ејни заманда да билаваситә садәчә шејләр олмаг е'тибарилә өз ејш-ишрәти илә мәшғулдурлар. Классик игтисадын бөјүк хидмәти ондадыр ки, бу јанлыш заһири көрүнүшү

вә иллүзијаны, сәрвәтин мүхтәлиф ичтимаи үнсүрләринин бир-биринә гаршы бу тәкләнмәсини вә донуглашмасыны, шејләрин бу шәхсләшмәсини вә истеһсал мүнасибәтләринин шејләшмәсини, бу күндәлик һәјат динини дағытмышдыр, о көстәрмишдир ки, фаиз мәнфәәтин бир һиссәсидир вә рента орта мәнфәәтдән артыг олан һиссәдир, буна көрә дә онларын һәр икиси изафи дәјәрдә бирләшир; көстәрмишдир ки, тәдавүл просеси садәчә формалар метаморфозудур; нәһајәт, көстәрмишдир ки, әмтәәләрин дәјәри вә изафи дәјәри билависитә истеһсал просесиндә әмәкдән төрәјир. Лакин классик игтисадын һәтта ән јахшы нүмајәндәләри дә, — буржуа нөгтеји-нәзәри шәраитиндә башга чүр ола да билмәз, — өзләринин тәнгиди сурәтдә дағытмыш олдуглары заһири көрүнүш аләминин чох вә ја аз тә’сири алтында галыр, бу сәбәбдән дә чох вә ја аз сәбатсызлығa, јарымчыглығa вә һәллединмәз зиддијјәтләрә гапылырлар. Дикәр тәрәфдән, ејни дәрәчәдә тәбиидир ки, һәгиги истеһсал акентләри бу һәгиги мүнасибәтләрдән ајры салынмыш вә иррасионал формалар ичәрисиндә: капитал — фаиз, торпаг — рента, әмәк — әмәк һаггы формалары ичәрисиндә өзләрини лап өз евләриндәки кими һисс едирләр, зира онлар һәр күн мәһз бу заһири көрүнүш формалары [Gestaltungen] илә һәрәкәт едирләр вә әлагәдардырлар. Буна көрә ејни дәрәчәдә тәбиидир ки, һәгиги истеһсал акентләринин ади тәсәввүрләрини дидактик вә аз-чох доктриначылыгла чевирмәкдән башга бир шеј олмајан вә бу тәсәввүрләри јалныз мүәјјән дәрәчәдә ағлаујғун гајдаја салан вулгар игтисад мәһз, дахили рабитәнин тамамилә силиниб итмиш олдуғу бу үчлү ваһид формулундан өз бош худпәсәндлији үчүн һәр чүр шүбһәдән ираг бир тәбии базис тапыр. Ејни заманда бу формул һөкмран синифләрин мәнафејинә ујғундур, чүнки һәмин синифләрин кәлир мәнбәләрини тәбии бир зәрурәт вә әбәди дәлил е’лан едиб буну бир әһкам дәрәчәсинә галдырыр.

Истеһсал мүнасибәтләринин нечә шејләшиб истеһсал акентләринә гаршы мүстәгиллик кәсб етдијини тәсвир едиркән биз белә бир чәһәтин үзәриндә дајанмырыг ки, нечә олур дүнја базары вә онун конјунктурлары сајәсиндә, базар гијмәтләринин һәрәкәти, кредит дөврләри, сәнаје вә тичарәт тсикилләри, чичәкләнмә вә бөһранын бир-бирини әвәз етмәси сајәсиндә гаршылыглы әлагәләр истеһсал акентләринә өз үзәрләриндә кортәбии сурәтдә һөкмранлыг едән гаршысыалынмаз тәбиәт ганунлары кими көрүнүр вә онлара гаршы кортәбии бир зәрурәт шәклиндә тәзаһүр едир. Бунун үзәриндә она көрә дајанмырыг ки, рәгабәтин һәгиги һәрәкәти бизим планымыздан кәнардадыр вә бизим мәгсәдимиз, капиталист истеһсал үсулунун дахили тәшкилини онун јалныз, нечә дејәрләр, мүкәммәл орта типиндә вермәкдир.

Кечмишдәки ичтимаи формаларда бу игтисади мистикләшмә башлыча олараг пул барәсиндә вә фаиз кәтирән капитал барәсиндә мејдана чыхыр. Ишин өз маһијјәтинә көрә һәмин игтисади

мистикләшмә, әввәлән, о јерләрдә мөвчуд олмур ки, истеһлак дәјәри хатиринә, истеһсалчынын билаваситә өз истеһлакы үчүн олан истеһсал үстүн јер тутур; икинчиси, о јерләрдә мөвчуд олмур ки, антик дөврдә вә орта әсрләрдә олдуғу кими, көләлик вә ја тәһкимчилик ичтимаи истеһсалын кениш әсасыны тәшкил едир: бурада истеһсал шәртләринин истеһсалчылар үзәриндә һөкмран олдуғуну һөкмранлыг вә әсарәт мүнасибәтләри пәрдәләјир, бунлар истеһсал просесинин билаваситә һәрәкәтверичи јајлары кими мејдана чыхыр вә нәзәрә кәлир. Ибтидаи коммунизмин һөкмран олдуғу ибтидаи ичмаларда вә һәтта антик шәһәр ичмаларында бу ичма мүнасибәтләринин өзү вә бунларын шәраити истеһсал үчүн базис кими тәсәввүр олунур, һәмчинин бу базисин тәкрар истеһсалы һәмин ичмаларын сон мәгсәди кими тәсәввүр олунур. Һәтта орта әср сехләриндә дә нә капитал, нә дә әмәк әлагәсиз дејилдир, әксинә, бунларын мүнасибәтләрини корпоратив гурулуш мүәјјән едир, онларла әлагәдар олан мүнасибәтләр вә һәмин мүнасибәтләрә ујғун һәмкарчылыг вәзифәси, устанын мөвгеји вә и. а. һаггындакы тәсәввүрләр мүәјјән едир. Јалныз капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә...

ГЫРХ ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ.

ИСТЕҺСАЛ ПРОСЕСИНИН ТӘҺЛИЛИНӘ ДАИР.

Инди гаршымызда дуран тәдгигдә биз, истеһсал гиjмәти илә дәjәр арасындакы фәрги кәнара гоjа биләрик, чүнки, бу һалда етдиjимиз кими, әмәjин бүтүн иллик мәһсулунун дәjәри, jә'ни бүтүн ичтимаи капиталын мәһсулунун дәjәри нәзәрдән кечирилсә, һәмин фәрг үмумиjjәтлә арадан галхар.

Мәнфәәт (саһибкар кәлири плjус фаиз) вә рента, әмтәәләрин изафи дәjәринин аjры-аjры һиссәләринин кәсб етдиjи спесифик формалардан башга бир шеj деjилдир. Изафи дәjәрин кәмиjjәти онун парчалана билдиjи һиссәләрин үмуми кәмиjjәтинин һәддидир. Буна көрә дә орта мәнфәәт плjус рента изафи дәjәрә бәрабәрдир. Ола биләр ки, әмтәәләрдәки изафи әмәjин бир һиссәси, бу сәбәбдән изафи дәjәрин дә бир һиссәси орта мәнфәәтин тәнләшмәсинә билаваситә дахил олмасын, беләки, әмтәә дәjәринин бир һиссәси мүвафиг әмтәәнин гиjмәтиндә үмумиjjәтлә өз ифадәсини тапмыр. Лакин бу, әввәлән онунла таразлашыр ки, өз дәjәриндән ашағы сатылан әмтәә сабит капиталын үнсүрүнү тәшкил етдикдә мәнфәәт нормасы артыр, jа да онунла таразлашыр ки, өз гиjмәтиндән ашағы сатылмыш олан әмтәә шәхси истеһлак шеjи олуб дәjәрин кәлир кими истеһлак едилән һиссәсинә дахил олдугда мәнфәәт вә рента даһа чох мигдар мәһсулда тәмсил едилмиш олур. Икинчиси исә, бу фәргләнмәләр орта һесабла бир-бирини пуч едир. Һәр һалда изафи дәjәрин һәтта, әмтәәнин гиjмәтиндә өз ифадәсини тапмамыш олан һиссәси гиjмәт jаранмасы үчүн итирилмиш олдугда да орта мәнфәәт мәбләғи плjус өз нормал формасында рента һеч бир заман бүтүн изафи дәjәрдән артыг ола билмәз, һәрчәнд ондан аз ола биләр. Онун нормал формасы иш гүввәсинин дәjәринә мүвафиг мигдарда әмәк һаггы олмасыны фәрз едир. Һәтта инһисар рентасы да, әмәк һаггындан чыхылма олмадыгда, демәли, хүсуси бир категориjа тәшкил етмәдикдә, долаjысы илә һәмишә лабүд сурәтдә изафи дәjәрин бир һиссәсини тәшкил едир; бу рента, әкәр (дифференсиал рента шәраитиндә олдуғу кими) тәркибинә дахил олдуғу әмтәәнин гиjмәтинин истеһсал гиjмәтиндән артығынын

бир һиссәсини тәшкил етмирсә дә, јахуд бу рента әкәр тәркибинә дахил олдуғу әмтәәнин изафи дәјәринин артыг һиссәсини, јә'ни (мүтләг рента шәраитиндә олдуғу кими) онун өз изафи дәјәринин орта мәнфәәтлә өлчүлән һиссәсиндән артығыны тәшкил етмирсә дә, һәр һалда дикәр әмтәәләрин, јә'ни инһисар гијмәтинә малик олан һәмин әмтәәјә мүбадилә едилән әмтәәләрин изафи дәјәринин бир һиссәсини тәшкил едир. — Һеч бир заман орта мәнфәәт илә торпаг рентасынын мәчмусу бу мәнфәәт вә рентаја бөлүнән вә һәлә һәмин бөлкүдән әввәл мә'лум олан кәмијјәтдән артыг ола билмәз. Буна көрә дә бизим тәдгигимиз үчүн фәрги јохдур ки, әмтәәләрин гијмәтиндә әмтәәләрин бүтүн изафи дәјәри, јә'ни әмтәәләрдәки изафи әмәјин һамысы реаллашырмы, ја јох. Изафи әмәк бүтүнлүкдә реаллашмыр, һеч олмазса она көрә ки, мә'лум әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф олунан ичтимаи зәрури әмәјин мигдары даим дәјишилдији бир шәраитдә, — әмәк мәһсулдарлығынын даим дәјишилмәсиндән ирәли кәлән һәмин дәјишилмә шәраитиндә әмтәәләрин бир һиссәси һәмишә гејри-нормал шәраитдә истеһсал олунур, буна көрә дә онлары өз фәрди дәјәриндән учуз сатмаг лазым кәлир. Һәр һалда мәнфәәт плјус рента бүтүн реаллашмыш олан изафи дәјәрә (изафи әмәјә) бәрабәрдир, буна көрә дә, һаггында бурада бәһс олунан тәдгиг үчүн көтүрдүкдә, реаллашмыш олан изафи дәјәри бүтүн изафи дәјәрә бәрабәр тутмаг олар, зира мәнфәәт вә рента реаллашмыш изафи дәјәрдир, демәли, о изафи дәјәрдир ки, үмумијјәтлә әмтәәләрин гијмәтинә дахилдир, вә, демәли, әмәли чәһәтдән көтүрүлсә, һәмин гијмәтин тәркиб һиссәсини тәшкил едән изафи дәјәрин һамысыдыр.

Дикәр тәрәфдән, кәлирин үчүнчү спесифик формасыны тәшкил едән әмәк һаггы һәмишә капиталын дәјишән тәркиб һиссәсинә бәрабәрдир, јә'ни әмәк васитәләринә хәрчләнмәк дејил, чанлы иш гүввәси алынмасына, фәһләләрә верилмәсинә сәрф олунан тәркиб һиссәсинә бәрабәрдир. (Кәлир хәрчләниркән әмәјин һаггы өдәнилдикдә әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә ја рентадан өдәнилир, буна көрә дә онун үчүн һагг олараг верилән әмтәәләрин дәјәринин бир һиссәсини тәшкил етмир. Беләликлә о, әмтәәләрин дәјәри вә бу дәјәрин ајрылдығы тәркиб һиссәләри тәһлил олундугда нәзәрә алынмыр.) Дәјишән капиталын дәјәри, демәли, әмәјин гијмәти дә фәһләләрин маддиләшмиш иш күнүнүн бир һиссәсиндә тәкрар истеһсал олунур, әмтәә дәјәринин о һиссәсиндә тәкрар истеһсал олунур ки, бу һиссәдә фәһлә өз иш гүввәсинин дәјәрини вә ја өз әмәјинин гијмәтини тәкрар истеһсал едир. Фәһләнин бүтүн иш күнү ики һиссәјә ајрылыр. Бири о һиссәдир ки, бу заман фәһлә өз јашајыш васитәләри дәјәринин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан мигдар әмәк сәрф едир: бу онун бүтүн әмәјинин һаггы өдәнилмиш һиссәсидир, фәһләнин өзүнүн һифз олунмасы вә тәкрар истеһсал едилмәси үчүн лазым олан һиссә-

дир. Иш күнүнүн галан һиссәсинин һамысы, фәһләнин әмәк һаггынын дәјәриндә реаллашан әмәјә үстәлик олараг, онун ичра етдији артыг әмәјин һамысы изафи әмәкдир, һаггы өдәнилмәмиш олан вә фәһләнин бүтүн әмтәә мәһсулунун изафи дәјәриндә (буна көрә дә артыг олан мигдар әмтәәдә), изафи дәјәрдә ифадә олунан әмәкдир ки, бу изафи дәјәрин өзү дә, мүхтәлиф адлары олан һиссәләрә, мәнфәәтә (саһибкар кәлири плјус фаиз) вә рентаја ајрылыр.

Демәли, әмтәәләрин дәјәринин бүтүн о һиссәси ки, бир күн вә ја бир ил әрзиндә фәһләләрин мәһсула гатдығы бүтүн әмәји һәмин һиссәдә реаллашыр, бу әмәјин јаратдығы иллик мәһсулун бүтүн дәјәри әмәк һаггы дәјәринә, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр. Зира бүтүн бу әмәк зәрури әмәјә вә һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәјә ајрылыр: зәрури әмәк васитәсилә фәһлә мәһсулун дәјәринин она һагг олараг верилән һиссәни, јә'ни әмәк һаггыны јарадыр, һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәк васитәсилә исә фәһлә мәһсулун дәјәринин изафи дәјәр тәшкил едән һиссәсини јарадыр ки, бу һиссә дә сонра мәнфәәтлә рентаја ајрылыр. Фәһлә бу әмәкдән башга һеч бир әмәк ичра етмир вә мәһсулун: әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента формасы алан бүтүн дәјәриндән башга һеч бир дәјәр истеһсал етмир. Иллик мәһсулун дәјәри, бир ил әрзиндә фәһләнин мәһсула јени гатдығы әмәји ифадә едән һәмин дәјәр әмәк һаггы илә вә ја дәјишән капиталын дәјәри плјус изафи дәјәрә бәрабәрдир ки, бу изафи дәјәр дә мәнфәәт вә рента формаларына ајрылыр.

Демәли, иллик мәһсулун дәјәринин фәһлә тәрәфиндән бир ил әрзиндә јарадылмыш олан һиссәсинин бүтөвү үч кәлирин дәјәринин: әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин иллик мәчмусунда ифадә олунур. Буна көрә ајдындыр ки, мәһсулун бир ил әрзиндә јарадылан дәјәриндә капиталын сабит һиссәсинин дәјәри тәкрар истеһсал олунмур, чүнки әмәк һаггы капиталын истеһсала аванс едилмиш јалныз дәјишән һиссәсинин дәјәринә бәрабәрдир, рента вә мәнфәәт исә јалныз изафи дәјәрә, аванс едилмиш капиталын бүтүн дәјәриндән артыг истеһсал олунмуш дәјәрә бәрабәрдир, аванс едилмиш капиталын бүтүн дәјәри исә, сабит капиталын дәјәри илә дәјишән капиталын дәјәринин мәчмусуна бәрабәрдир.

Бурада һәлл едиләчәк чәтинлик барәсиндә белә бир чәһәтин әсла фәрги јохдур ки, мәнфәәт вә рента формасына чеврилмиш олан изафи дәјәрин бир һиссәси кәлир олараг истеһлак едилмәк дејил, јығыма кедир. Изафи дәјәрин, јығым фонду олараг сахланан һиссәси јени, әлавә капитал јаранмасына кедир, лакин көһнә капиталын истәр иш гүввәсинә, истәрсә әмәк васитәләринә сәрф едилмиш олан көһнә тәркиб һиссәсинин өдәнилмәсинә кетмир. Демәли, садәлик үчүн бурада белә гәбул етмәк олар ки, кәлирләр бүтүнлүклә шәхси истеһлака сәрф олунмушдур. Ики чүр чәтин-

лик тәсәввүр олунур. Бир тәрәфдән, бу кәлирләр — әмәк һаггы, мәнфәәт, рента — иллик мәһсул шәклиндә истеһлак олунур, һәмин иллик мәһсулун дәјәриндә исә капиталын бу мәһсула дахил олмуш сабит һиссәсинин дәјәринә бәрабәр олан бир мигдар дәјәр вардыр. Иллик мәһсулун дәјәриндә бу бир мигдар дәјәрлә бәрабәр, дикәр бир мигдар дәјәр дә вардыр ки, о, әмәк һаггындан вә мәнфәәтлә рентаја ајрылан һиссәдән ибарәтдир. Демәли, иллик мәһсулун дәјәри = әмәк һаггы + мәнфәәт + рента + *C*; бу ахырынчысы һәмин мәһсулун сабит һиссәсидир. Бәс бир ил әрзиндә истеһсал едилән вә јалныз әмәк һаггы + мәнфәәт + рентаја бәрабәр олан бир дәјәр нечә олур ки, дәјәри = (әмәк һаггы + мәнфәәт + + рента) + *C* олан мәһсулу сатын ала билир? Нечә олур ки, бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш бир дәјәр өзүндән артыг дәјәрә малик олан мәһсулу сатын ала билир?

Дикәр тәрәфдән, әкәр биз сабит капиталын мәһсула дахил олмамыш галан, буна көрә иллик әмтәә истеһсалындан сонра да ондан габагкы кими — дәјәри бир гәдәр азалмыш олса да — мөвчуд олан һиссәсини бир кәнара гојсаг вә әкәр беләликлә биз, тәтбиг едилмиш, лакин истеһлак едилмәмиш әсас капиталы мүвәггәти олараг нәзәрә алмасаг, мә'лум олар ки, аванс едилмиш капиталын хам вә јардымчы материаллар формасында олан сабит һиссәси бүтүнлүклә јени мәһсула дахил олмушдур, һалбуки әмәк васитәләринин бир һиссәси тамам истеһлак олунмушдур, дикәр һиссәсиндән исә анчаг гисмән истифадә едилмишдир, белә ки, онун дәјәринин јалныз бир һиссәси истеһсалда истеһлак олунмушдур. Сабит капиталын истеһсалда истеһлак едилмиш олан бүтүн бу һиссәси in natura [натурал шәкилдә] өдәнилмәлидир. Әкәр фәрз етсәк ки, бүтүн башга шәртләр, хүсусән әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилмәз галмышдыр, онда сабит капиталын һәмин һиссәсинин өдәнилмәси үчүн јенә әввәлки гәдәр әмәк тәләб олуначагдыр, јә'ни һәмин һиссә ејни мигдар дәјәрлә өдәнилмәли олачагдыр. Әкс тәгдирдә тәкрар истеһсалын өзү әввәлки мигјасда баш верә билмәз. Бәс бу ишләри ким көрмәлидир вә ким көрүр?

Биринчи чәтинлијә — дәјәрин мәһсулдакы сабит һиссәсини ким вә нә илә өдәмәлидир? мүддәасына — кәлдикдә, фәрз едилир ки, истеһсалда истеһлак едилмиш сабит капиталын дәјәри мәһсулун дәјәринин бир һиссәси кими јенидән мејдана чыхыр. Бу, икинчи чәтинлијин илкин шәртләринә зидд дејилдир, чүнки артыг I китабын V фәслиндә (әмәк просеси вә дәјәрин артмасы просеси) көстәрилмишди ки, нечә олур көһнә дәјәри тәкрар истеһсал етмәјән вә ондан өтрү јалныз әлавә јарадан, јалныз әлавә дәјәр јарадан јени әмәјин садәчә гатылмасы васитәсилә мәһсулда ејни заманда көһнә дәјәр дә сахланылыр; лакин ејни заманда да көстәрилмишди ки, әмәјин буну етмәсинин сәбәби һеч дә онун дәјәр истеһсал етмәси, јә'ни үмумијјәтлә әмәк олмасы дејилдир,

бунун сəбəби əмəјин мүəјјəн мəһсулдар əмəк олараг фəалијјəт көстəрмəсидир. Белəликлə, кəлирин, јə'ни бир ил əрзиндə јарадылмыш бүтүн дəјəрин хəрчлəндији мəһсулда сабит һиссəнин дəјəрини сахламаг үчүн əлавə əмəк тəлəб олунмур. Лакин дəјəри вə истеһлак дəјəри кечəн ил истеһлак едилмиш олан сабит капиталын өдəнилмəси үчүн, əлбəттə, јени əлавə əмəк тəлəб олунур; бу өдəнилмəзсə, тəкрар истеһсал үмумијјəтлə мүмкүн олмаз.

Јени гатылмыш əмəјин һамысы бир ил əрзиндə јарадылмыш олан јени дəјəрдə тəмсил олунмушдур ки, бу өзү дə бүтүнлүкдə үч нөв кəлирə: əмəк һаггына, мəнфəəтə вə рентаја чеврилир. Демəли, бир тəрəфдəн, истеһлак едилмиш олан вə гисмəн in natura, һабелə өз дəјəри чəһəтдəн, гисмəн дə (садəчə əсас капиталын ашынмасындан бəһс олундугда) јалныз өз дəјəри чəһəтдəн бəрпа едилмəли олан сабит капиталын өдəнилмəси үчүн артыг мигдар ичтимаи əмəк галмыр. Дикəр тəрəфдəн, иллик əмəклə јарадылан вə əмəк һаггына, мəнфəəтə вə рентаја бөлүнəн, белəликлə дə бу формаларда хəрчлəнмəли олан дəјəр, капиталын јени јарадылмыш дəјəрə үстəлик олараг мəһсулда мөвчуд олмасы лазым кəлəн сабит һиссəсини өдəмəк вə сатын алмаг үчүн кафи көрүнмүр.

Биз көрүрүк ки, бурада гаршыја гојулан проблем һəлə, бүтүн ичтимаи капиталын тəкрар истеһсалы тəдгиг едилдији заман һəлл едилмишдир, II китаб, III бөлмə. Биз бурада бу мөвзу үзəринə һəр шејдəн əввəл она көрə бир даһа гајыдырыг ки, орада изафи дəјəр һəлə онун кəлир формаларында: мəнфəəт (саһибкар мəнфəəти плјус фаиз) вə рента формаларында шəрһ едилмəмишди, буна көрə дə һəмин формаларда нəзəрдəн кечирилə билмəзди; сонра, бир дə она көрə гајыдырыг ки, тəһлилдə А. Смитдəн башламыш бүтүн сијаси игтисадда нəзəрə чарпан ағлакəлмəз бир сəһв мəһз əмəк һаггы, мəнфəəт вə рента формасы илə əлагəдардыр.

Биз орада бүтүн капиталы ики бөјүк синфə бөлмүшдүк: истеһсал васитəлəри истеһсал едəн I синиф вə фəрди истеһлак васитəлəри истеһсал едəн II синиф. Бə'зи мəһсулларын ејнилə һəм шəхси истифадə үчүн, һəм дə истеһсал васитəси кими хидмəт едə билмəси (ат, тахыл вə и. а.) һеч дə һəмин бөлкүнүн мүтлəг дүзкүнлүјүнү арадан галдырмыр. Бу бөлкү һəгигəтдə бир һипотез дејил, јалныз фактын ифадəсидир. Мүəјјəн бир өлкəнин иллик мəһсулуну көтүрəк. Мəһсулун бир һиссəси, өзүнүн истеһсал васитəси кими хидмəт етмəк габилијјəтиндəн асылы олмајараг, фəрди истеһлака дахил олур. Бу — əмəк һаггынын, мəнфəəтин вə рентанын хəрчлəндији мəһсулдур. Бу мəһсул ичтимаи капиталын мүəјјəн бөлмəсинин мəһсулудур. Ола билəр ки, јенə һəмин капитал I синфə мəхсус олан мəһсуллары да истеһсал едир. Бир һалда ки, белəдир, онда I синфə аид олуб мəһсулдар шəкилдə истеһлак едилəн мəһсуллары бу капиталын II синиф мəһсулуна истеһлак едилмиш һиссəси вермир, јə'ни һəгигəтəн фəрди истеһлакын па-

јына дүшән мәһсула истеһлак едилмиш һиссәси вермир. II бөлмәнин бүтүн мәһсулу фәрди истеһлака дахил олур, бу сәбәбдән дә она кәлир сәрф едилир; һәмин мәһсул онун үчүн истеһлак едилмиш капиталын варлығыны, плјус истеһсал олунмуш артығы тәмсил едир. Беләликлә бу мәһсул, јалныз истеһлак васитәләри истеһсалына гојулмуш капиталын мәһсулудур. Һәмчинин иллик мәһсулун I бөлмәси дә, тәкрар истеһсал васитәси — хам материал вә әмәк аләтләри — хидмәтини көрән бу бөлмә дә, һәмин мәһсул naturaliter [өз натурасына көрә] үмумијјәтлә истеһлак васитәси кими хидмәт етмәк габилијјәтиндән асылы олмајараг, јалныз истеһсал васитәләри истеһсалына гојулмуш капиталын мәһсулудур. Сабит капитал тәшкил едән мәһсулларын мүгајисәедилмәз дәрәчәдә бөјүк һиссәси мадди чәһәтдән дә елә бир формададыр ки, бу формада онлар фәрди истеһлака дахил ола билмәз. Мәһсулун бир һиссәси үчүн бу мүмкүн олса да, мәсәлән, кәндли өз тохумлуг тахылыны јејә билсә вә ја өз иш һејваныны кәсә билсә дә, мәһсулун бу һиссәси үчүн олан игтисади мәһдудлуг һәгигәтдә елә бир нәтичәјә чатыр ки, санки мәһсулун бу һиссәси истеһлак үчүн јарарлы олмајан бир формададыр.

Јухарыда сөјләнмиш олдуғу кими, һәр ики синфи нәзәрдән кечирикән биз сабит капиталын әсас һиссәсиндән сәрфнәзәр едирик; бу һиссә һәр ики синфин иллик мәһсулундан асылы олмајараг, in natura вә өз дәјәри чәһәтдән даим мөвчуд олмагда давам едир.

Әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента, мүхтәсәр десәк, кәлирләр II синфин мәһсулларына хәрчләнир; бу синифдә дә мәһсул өз дәјәри чәһәтчә јенә үч тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир. Бу тәркиб һиссәләриндән бири капиталын истеһсалда истеһлак олунмуш сабит һиссәсинин дәјәринә бәрабәрдир; дикәр тәркиб һиссәси капиталын истеһсал үчүн аванс едилмиш вә әмәк һаггына сәрф олунмуш дәјишән һиссәсинә бәрабәрдир; нәһајәт, үчүнчү тәркиб һиссәси истеһсал олунмуш изафи дәјәрә бәрабәрдир, јә'ни = мәнфәәт + рента. II синфин мәһсулунун биринчи тәркиб һиссәси, капиталын сабит һиссәсинин дәјәри нә II синфин капиталистләри, нә онун фәһләләри, нә дә торпаг мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән истеһлак едилә билмәз. Бу тәркиб һиссәси онларын кәлиринин һеч бир һиссәсини тәшкил етмир, лакин in natura өдәнилмәлидир, өдәнилмәк үчүн исә сатылмалыдыр. Бу мәһсулун галан ики тәркиб һиссәси, әксинә, һәмин синифдә истеһсал едилмиш кәлирләрин дәјәринә бәрабәрдир = әмәк һаггы + мәнфәәт + рента.

I синифдә мәһсул формача јенә ејни тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир. Лакин бурада кәлир тәшкил едән һиссә, әмәк һаггы + + мәнфәәт + рента, гысасы, капиталын дәјишән һиссәси + изафи дәјәр, бурада һәмин I синфин мәһсулларынын натурал формасында дејил, II синфин мәһсулларындан ибарәт олуб истеһлак едилир. Демәли, I синфин кәлирләринин дәјәри II синфин мәһ-

сулунун о һиссәси шәклиндә истеһлак олунмалыдыр ки, һәмин һиссә һәмин синфин өдәнилмәли олан сабит капиталыны тәшкил едир. II синфин мәһсулунун бир һиссәси, јә'ни бу синфин сабит капиталыны өдәмәли олан һиссә өз натурал шәклиндә I синфин фәһләләри, капиталистләри вә торпаг мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән истеһлак олунур. Онлар өз кәлирләрини II синфин бу мәһсулуна хәрчләјирләр. Дикәр тәрәфдән I синфин һәмин синиф үчүн кәлир тәшкил едән мәһсулу өз натурал формасында II синиф тәрәфиндән мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур, бу мәһсул II синфин сабит капиталыны in natura өдәјир. Нәһајәт, I синфин капиталынын истеһлак олунмуш сабит һиссәси һәмин синфин, мәһз әмәк васитәләриндән, хам вә јардымчы материаллардан вә и. а. ибарәт олан өз мәһсуллары илә өдәнилир, гисмән I синиф капиталистләринин өз араларындакы мүбадилә васитәсилә өдәнилир, гисмән дә онунла өдәнилир ки, һәмин капиталистләрин бә'зиләри өз мәһсулларыны бир истеһсал васитәси кими јенидән билаваситә тәтбиг едә билирләр.

Габагкы садә тәкрар истеһсал схемини көтүрәк (II китаб, XX фәсил, II):

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000\,c + 1\,000\,v + 1\,000\,m = 6\,000 \\ \text{II. } 2\,000\,c + 500\,v + 500\,m = 3\,000 \end{array}\right\} = 9\,000.$$

Буна әсасән II синифдә истеһсалчылар вә торпаг мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән $500\,v + 500\,m = 1\,000$ кәлир кими истеһлак олунур; $2\,000\,c$-нин өдәнилмәси галыр. Буну I синфин фәһләләри, капиталистләри вә рента аланлары истеһлак едирләр ки, онларын кәлири $= 1\,000\,v + 1\,000\,m = 2\,000$. II синфин истеһлак олунан мәһсулу I синиф тәрәфиндән кәлир кими истеһлак олунур, I синфин кәлиринин истеһлак едилмәли олмајан мәһсулда тәмсил олунмуш һиссәси исә, II синфин сабит капиталы кими истеһлак едилир. Демәли, I синфин $4\,000\,c$ һиссәси барәсиндә һесабат верилмәси галыр. Бу һиссә I синфин өзүнүн $= 6\,000$, даһа доғрусу, $= 6\,000 - 2\,000$ мәһсулундан өдәнилир, чүнки бу $2\,000$ инди артыг II синиф үчүн сабит капитала чеврилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, рәгәмләр, әлбәттә, ихтијари олараг көтүрүлмүшдүр, буна көрә I синфин кәлиринин дәјәри илә II синфин сабит капиталынын дәјәри арасындакы нисбәт дә ихтијари көрүнүр. Амма ајдындыр ки, әкәр тәкрар истеһсал просеси нормал шәраитдә баш верирсә вә башга шәртләр дәјишилмәз галырса, онда, јығым бир кәнара гојулдугда, I синфин әмәк һаггы, мәнфәәти вә рента дәјәринин јекуну II синфин капиталынын сабит һиссәсинин дәјәринә бәрабәр олмалыдыр. Әкс тәгдирдә ја II синиф өз сабит капиталыны өдәјә билмәз, ја да I синфин өз кәлирини истеһлак едилә билмәјән

формадан истеһлак едилә билән формаја чевирмәјә имканы олмаз.

Демәли, иллик әмтәә мәһсулунун дәјәри, там ејнилә дә ајрыча бир капитал сәрфинин әмтәә мәһсулунун дәјәри вә һәр бир ајрыча әмтәәнин дәјәри дәјәрин ики тәркиб һиссәсинә ајрылыр: бири, аванс едилмиш сабит капиталын дәјәрини өдәјән *A*, дикәри дә, әмәк һаггы, мәнфәәт вә рентадан ибарәт олуб кәлир формасында мејдана чыхан *B*-дир. Дәјәрин ахырынчы тәркиб һиссәси олан *B*, биринчи тәркиб һиссәси олан *A*-нын о чәһәтдән экслијини тәшкил едир ки, башга шәртләр ејни олараг галдыгда, *A* 1) һеч бир заман кәлир формасы алмыр, 2) даим капитал формасында, мәһз сабит капитал формасында гајыдыр. Лакин дикәр тәркиб һиссәси олан *B*-нин өзүндә дә экслик вардыр. Мәнфәәт вә рентанын әмәк һаггы илә үмуми чәһәти ондан ибарәтдир ки, бунларын һәр үчү кәлир формасыны тәшкил едир. Буна бахмајараг, онлар бир-бириндән әһәмијјәтли дәрәчәдә онунла фәргләнир ки, мәнфәәтлә рентада изафи дәјәр, јә'ни һаггы өдәнилмәмиш әмәк тәмсил олунмушдур, әмәк һаггында исә — һаггы өдәнилмиш әмәк. Мәһсул дәјәринин сәрф едилмиш әмәк һаггыны тәмсил едән, јә'ни әмәк һаггыны өдәјән һиссәси, бизим фәрз етдијимиз кими, тәкрар истеһсал ејни мигјасда вә ејни шәраитдә баш верирсә, јенидән әмәк һаггына чеврилән һәмин һиссә, — һәр шејдән әввәл, дәјишән капитал кими, јенә тәкрар истеһсал үчүн аванс едилмәли олан капиталын тәркиб һиссәси кими керијә ахыб кәлир. Бу тәркиб һиссәси ики чүр фәалијјәт көстәрир. О әввәлчә капитал формасында мөвчуд олур вә капитал олараг иш гүввәсинә мүбадилә едилир. Өз иш гүввәсини сатыб бу һиссәни әлдә едән фәһләнин әлиндә о, кәлирә чеврилир вә кәлир олараг јашајыш васитәләринә мүбадилә едилиб истеһлак олунур. Бу икили просес пул тәдавүлү васитәсилә тәзаһүр едир. Дәјишән капитал пул олараг аванс едилир, әмәк һаггы шәклиндә верилир. Капитал олмаг е'тибарилә бу онун биринчи функсијасыдыр. О, иш гүввәсинә мүбадилә олунур вә һәмин иш гүввәсинин тәзаһүрүнә, әмәјә чеврилир. Капиталист үчүн просес беләдир. Лакин икинчиси, фәһләләр бу пула өз әмтәә мәһсулунун һәмин пулла өлчүлән бир һиссәсини сатын алыб ону кәлир олараг истеһлак едирләр. Әкәр биз пул тәдавүлүнү фикрән бир кәнара гојсаг, онда фәһләнин мәһсулунун бир һиссәси, мөвчуд капитал формасында капиталистин әлиндәдир. Бу һиссәни о, бир капитал олараг аванс едир, ону јени иш гүввәси үчүн фәһләјә верир, фәһлә исә ону билавасиҭә вә ја башга әмтәәләрә мүбадилә етмәк васитәсилә кәлир кими истеһлак едир. Беләликлә, мәһсулун дәјәринин тәкрар истеһсалда әмәк һаггына, фәһләләр үчүн кәлирә чеврилмәси нәзәрдә тутулан бир һиссәси ән әввәл капитал формасында, даһа дүрүстү, дәјишән капитал формасында керијә ахыб капиталистин әлинә кәлир. Һәмин һиссәнин бу формада керијә ахыб кәлмәси әмәјин муздлу әмәк кими, истеһсал васитәләринин

капитал кими вә истеһсал просесинин өзүнүн капиталист истеһсал просеси кими даим јенидән башланан тәкрар истеһсалынын мүһүм шәртидир.

Лүзумсуз чәтинликләр төрәтмәклә иши долашдырмамаг үчүн, үмуми вүсулла [Rohertrag] халис вүсулу үмуми кәлирдән вә халис кәлирдән фәргләндирмәк лазымдыр.

Үмуми вүсул вә ја үмуми мәһсул — тәкрар истеһсал едилмиш олан бүтүн мәһсулдур. Әсас капиталын тәтбиг олунмуш, амма истеһлак едилмәмиш һиссәси чыхылдыгда үмуми вүсулун вә ја үмуми мәһсулун дәјәри, аванс едилиб истеһсалда истеһлак олунмуш сабит вә дәјишән капиталын дәјәри плјус изафи дәјәрә бәрабәрдир ки, изафи дәјәр дә мәнфәәтлә рентаја ајрылыр. Јахуд ајрыча бир капиталын мәһсулу дејил, бүтүн ичтимаи капиталын мәһсулу нәзәрдән кечирилсә, онда үмуми вүсул сабит вә дәјишән капиталлары тәшкил едән мадди үнсүрләрә плјус изафи мәһсулун мәнфәәт вә рентаны тәмсил едән мадди үнсүрләринә бәрабәрдир.

Үмуми кәлир үмуми мәһсул дәјәринин бүтүн истеһсалдакы дәјәрдән истеһсала гојулуб онда истеһлак едилмиш сабит капиталы өдәјән һиссә (вә мәһсулун бу һиссә илә өлчүлән һиссәси) чыхылдыгдан сонра галан вә үмуми мәһсулун (Bruttoprodukts oder Rohprodukts] бу һиссә илә өлчүлән һиссәдир. Демәли, үмуми кәлир бәрабәрдир әмәк һаггы (вә ја мәһсулун јенидән фәһлә үчүн кәлирә чеврилмәси нәзәрдә тутулан һиссәси) + мәнфәәт + рента. Халис кәлир исә үстәлик дәјәрдир, демәли, — әмәк һаггы чыхылдыгдан сонра капиталистин реаллашдырдығы вә торпаг мүлкијјәтчиси илә бөлүшдүрмәли олдуғу изафи дәјәри тәмсил едән вә бунунла өлчүлән изафи мәһсулдур.

Биз көрдүк ки, һәр бир ајрыча әмтәәнин дәјәри вә һәр бир ајрыча капиталын бүтүн әмтәә мәһсулунун дәјәри ики һиссәјә ајрылыр: бунун бир һиссәси садәчә олараг сабит капиталы өдәјир, дикәр һиссәси исә — бунун бир гәдәри дәјишән капитал кими керијә ахыб кәлирсә дә, демәли, керијә ахыб кәләндә јенә капитал *формасы* алырса да, — буна бахмајараг, һәмин һиссәнин вәзифәси ондан ибарәтдир ки, бүтүнлүкдә үмуми кәлирә чеврилиб әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента формасы алсын ки, бунларын мәчмусу үмуми кәлир тәшкил едир. Сонра биз көрдүк ки, бу ејнилә чәмијјәтин бүтүн иллик мәһсулунун дәјәринә дә аиддир. Ајрыча бир капиталистин мәһсулу илә чәмијјәтин мәһсулу арасындакы фәрг јалныз бундан ибарәтдир: ајрыча бир капиталистин нөгтеји-нәзәринчә халис кәлир үмуми кәлирдән фәрглидир, чүнки үмуми кәлирә әмәк һаггы да дахилдир, халис кәлирә исә дахил дејилдир. Бүтүн чәмијјәтин кәлири көтүрүлдүкдә исә, милли кәлир әмәк һаггындан плјус мәнфәәтдән плјус рентадан ибарәтдир, јә'ни үмуми кәлирдән ибарәтдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу өзү дә тәкчә абстраксијадыр, чүнки капиталист истеһсалы шәраитин-

дә бүтүн чәмиј̈јәт капиталист нөгтеји-нәзәриндә дурур вә јалныз, мәнфәәтлә рентаја ајрылан кәлири халис кәлир һесаб едир.

Мәсәлән, ч. Сејин белә бир фантазијасы ки, куја бүтүн вүсул, бүтүн үмуми мәһсул милләт үчүн халис вүсула чеврилир вә ја ондан фәргләнмир, демәли, куја бу фәрг милли нөгтеји-нәзәрдән даһа мөвчуд олмур, — бу фантазија исә, эксинә, А. Смит заманындан бәри бүтүн сијаси игтисадда мүшаһидә олунан белә бир мә'насыз әһкамын јалныз лабүд вә ифрат ифадәсидир ки, куја әмтәәләрин дәјәри сон нәтичәдә бүтүнлүклә кәлирләрә: әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр[51].

Әлбәттә, һәр бир ајрыча капиталистдән бәһс олундугда һеч бир чәтинлик чәкмәдән баша дүшмәк олар ки, бу капиталистин мәһсулунун бир һиссәси (һәтта тәкрар истеһсалын кенишләндирилмәсини, јахуд јығымы бир кәнара гојдугда да) јенидән капитала чеврилмәлидир, нәинки фәһлә үчүн јенә кәлирә, јә'ни кәлир формасына чеврилмәли олан тәкчә дәјишән капитала, һабелә һеч бир заман кәлирә чеврилә билмәјән сабит капитала да чеврилмәлидир. Истеһсал просеси үзәриндәки ән садә мүшаһидә буну ајдын көстәрир. Чәтинлик јалныз, истеһсал просеси үмуми вә бүтөв шәкилдә нәзәрдән кечирилдикдә башланыр. Мәһсулун кәлир олараг әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента формасында истеһлак олунан бүтүн һиссәсинин дәјәри (һәм дә бунун шәхси вә ја мәһсулдар истеһлак олмасынын әсла фәрги јохдур) тәһлилин көстәрдији кими, һәгигәтән әмәк һаггындан плјус мәнфәәт вә рентадан ибарәт олан дәјәрин мәчмусу илә өдәнилир, јә'ни үч кәлирин бүтүн дәјәри илә өдәнилир, һәрчәнд мәһсулун бу һиссәсинин дәјәриндә дә, кәлирә дахил олмајан һиссәсинин дәјәриндә олдуғу кими, дәјәрин $= C$ һиссәси, јә'ни бу һиссәләрдәки сабит капиталын дәјәринә бәрабәр һиссәси вардыр, демәли, о, prima facie бир тәк кәлирин дәјәриндән ибарәт ола билмәз. Бир тәрәфдән, әмәли сурәтдә шәксиз бир факт олан, дикәр тәрәфдән, јенә ејни

---

[51] Мә'насыз данышан Сеј барәсиндә Рикардо чох тутарлы олараг ашағыдакылары сөјләјир: «Халис мәһсул вә үмуми мәһсул һаггында ч. Сеј белә дејир: «Истеһсал едилмиш бүтүн дәјәр үмуми мәһсулдур; бу дәјәрдән истеһсал хәрчләри чыхылдыгдан сонра нә галырса халис мәһсулдур» (II чилд, сәһ. 491). Демәли, халис мәһсул ола билмәз, чүнки, ч. Сејә көрә, истеһсал хәрчләри рентадан, әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән ибарәтдир. 508-чи сәһифәдә Сеј дејир: «Демәли, мәһсулун дәјәри, мәһсулдар хидмәтләрин дәјәри, истеһсал хәрчләринин дәјәри, — әкәр һәр шејин өз тәбии ахыны илә кетмәсинә имкан верилсә, — бүтүн бунлар ејни дәјәрләрдир». Әкәр һәр шејдән һәр шеј чыхылса нәтичәдә һеч бир шеј галмаз». (*Рикардо:* «Principles», XXII фәсил, сәһ. 512, гејд [русча тәрчүмәси, сәһ. 273]). Гејд едилмәлидир ки, сонра көрәчәјимиз кими, әмтәәләрин гијмәти һаггында Смитин вердији сәһв тәһлили, јә'ни бу гијмәти кәлирләрин [Revenuen] дәјәрләринин мәчмусуна ајырмасыны һеч бир јердә тәкзиб етмәмишдир. Рикардо бу тәһлилин сәһв олдуғуну дүшүнмүр вә өз тәһлилләриндә, әмтәәләрин дәјәринин сабит һиссәсиндән «сәрфнәзәр» етдији һалларда ону дүзкүн бир тәһлил кими гәбул едир. Һәрдәнбир о јенә һәмин тәсәввүр үсулуна гајыдыр.

дәрәчәдә шәксиз нәзәри зиддијјәт олан бу чәһәт чәтинлик тәшкил едир вә ондан јајынмаг үчүн ән асан бир vаситә олараг иддиа едирләр ки, әмтәә дәјәриндә јалныз заһирән, јә’ни ајрыча бир капиталистин нөгтеји-нәзәринчә, нә исә башга бир дәјәр һиссәси, кәлир формасында олдуғундан фәргли бир һиссә вардыр. «Бири үчүн кәлир олан шеј башгасы үчүн капитал олур» ибарәси бу барәдә дүшүнмәк зәрурәтиндән даһа хилас едир. Әкәр бүтүн мәһсулун дәјәри кәлир формасында истеһлак едилә билсә, онда көһнә капитал нечә өдәнилә биләр; әкәр һәр бир фәрди капиталын мәһсулунун дәјәри үч кәлирин дәјәринин мәчмусуна плјус C-јә, сабит капитала бәрабәрдирсә, онда бүтүн капиталларын мәһсуллары дәјәринин бүтүн мәчмусу исә үч кәлирин дәјәринин мәчмусу плјус 0-а — нечә бәрабәр ола биләр, — бүтүн бунлар бурада, әлбәттә, һәлледилмәз бир тапмача кими көрүнүр вә онда бүтүн бунлары белә изаһ етмәк лазым кәлир ки, тәһлил гијмәтин садә үнсүрләрини үмумијјәтлә дәрк етмәк игтидарында дејилдир, буна көрә дә чыхылмаз бир даирә дахилиндә һәрләнмәк вә мәсәләнин һәллини сонсуз тә’хирә салмагла кифајәтләнмәлидир. Беләликлә, сабит капитал шәклиндә тәсәввүр едилән шеји әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајырмаг олармыш, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын тәмсил олундуғу әмтәә дәјәрләринин өзү исә әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента илә мүәјјән олунур вә сонсуз илаахыр[52].

Әмтәәләрин дәјәринин сон нәтичәдә куја әмәк һаггына + мәнфәәтә + рентаја ајрыла билмәси кими тамамилә јанлыш бир әһкам һәлә бу чүр дә ифадә олунур ки, куја истеһлакчы сон нәтичәдә бүтүн мәһсулун бүтүн дәјәрини өдәмәлидир; јахуд бу чүр ифадә олунур ки, куја истеһсалчыларла истеһлакчылар арасындакы пул тәдавүлү сон нәтичәдә истеһсалчыларын өзләри

---

[52] «Һәр һансы чәмијјәтдә һәр бир әмтәәнин гијмәти сон нәтичәдә бүтүн бу һиссәләрин { јә’ни әмәк һаггынын, мәнфәәтин, рентанын } бир вә ја дикәриндән, ја да һәр үчүндән ибарәтдир... Дөрдүнчү һиссә, фәрз едилә билдијинә көрә, фермерин капиталыны өдәмәк, јахуд ашынма вә тә’мир үчүн, һабелә иш һејваныны вә дикәр әкинчилик аләтләрини бәрпа етмәк үчүн лазымдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, һәр һансы бир әкинчилик аләтинин, мәсәлән, атын гијмәтинин өзү дә јенә һәмин үч һиссәдән: атын јетишдирилдији торпағын рентасындан, она бахылмаг вә ону јетишдирмәк үчүн сәрф едилмиш әмәкдән вә һәм торпаг үчүн рента, һәм дә әмәк үчүн музд аванс едән фермерин мәнфәәтиндән ибарәтдир. Буна көрәдир ки, тахылын гијмәти атын һәм гијмәтини, һәм сахланма хәрчини өдәсә дә, буна бахмајараг бүтүн гијмәт билаваситә вә ја нәтичә е’тибарилә ејни үч һиссәјә: рентаја, әмәјә { демәк лазымдыр: әмәк һаггына } вә мәнфәәтә ајрылыр» (*А. Смит* [«Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат», I чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 47,48]). Биз сонралар көстәрәчәјик ки, А Смит өзү бу кәләјин там зиддијјәтли вә кифајәтсиз олдуғуну һисс едир; бу она көрә кәләкдир ки, о бизи дағa-даша салараг, һеч бир јердә капиталын елә бир һәгиги мәсрәфини көстәрмир ки, орада мәһсулун гијмәти даһа тә’хирә салынмадан, гәт’и олараг, галыгсыз сурәтдә бу үч һиссәјә ајрылмыш олсун.

арасындакы пул тәдавүлүнә бәрабәр олмалыдыр (Тук); бу мүддәалар да онларын архаландығы әсас мүддәа кими ејни дәрәчәдә јанлышдыр.

Бу јанлыш вә prima facie мә'насыз тәһлилә кәтириб чыхаран чәтинликләр өз әсас чәһәтләринә көрә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы әсас мүнасибәти анламамаг, бу сәбәбдән дә изафи дәјәрин тәбиәтини, бунунла бирликдә исә капиталист истеһсал үсулунун бүтүн басисини анламамаг. Капиталын һәр бир ајрыча мәһсулундакы, һәр бир ајрыча әмтәәдәки дәјәрин бир һиссәси = сабит капиталла, бир һиссәси = (фәһләләр үчүн әмәк һаггына чеврилмиш олан) дәјишән капитала, бир һиссәси = (сонрадан мәнфәәтә вә рентаја ајрылан) изафи дәјәрә. Бәс нечә ола биләр ки, фәһлә өз әмәк һаггына, капиталист өз мәнфәәтинә вә торпаг мүлкијјәтчиси өз рентасына елә әмтәәләр сатын ала билсин ки, бу әмтәәләрин һәр бириндә һәмин тәркиб һиссәләринин јалныз бири дејил, һәр үчү олсун вә, нечә ола биләр ки, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин мәчмусу, демәли, бирликдә көтүрүлән үч кәлир мәнбәјинин мәчмусу һәмин кәлирләри әлдә едәнләрин бүтүн истеһлакыны тәшкил едән әмтәәләри сатын ала билсин, зира бу әмтәәләрдә дәјәрин һәмин үч тәркиб һиссәсиндән башга, дәјәрин даһа бир артыг тәркиб һиссәси, јә'ни сабит капитал да вардыр? Онлар үч һиссәнин дәјәринә дөрд һиссәнин дәјәрини нечә сатын ала биләрләр?[53]

Тәһлили биз II китабын III бөлмәсиндә вермишик.

2) Әмәјин јени дәјәр гатыркән көһнә дәјәри јенидән истеһсал етмәдән ону јени формада һифз етмәси үсулуну анламамаг.

---

[53] Прудон буну баша дүшмәјә габил олмадығыны ашағыдакы мә'насыз формулла ифадә едир: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit [фәһлә өз мәһсулуну сатын алыб онун пулуну өдәјә билмәз], чүнки истеһсал хәрҹләринә [prix-de-revient] гатылан фаиз дә һәмин мәһсула дахилдир. Лакин ч. Ежен Форкад она нечә өјүд верир? «Әкәр Прудонун е'тиразы дүзкүн олсајды, онда бу е'тираз бир тәк profits du capital-а [капиталдан көтүрүлән мәнфәәтләрә] аид олмаг дејил, сәнајенин өз мүмкүнлүјүнү дә мәһв едәрди. Әкәр фәһлә бир шеј үчүн чәми 80 алмыш олдуғу һалда, бунун үчүн 100 вермәјә мәчбурдурса, әкәр әмәк һаггы мәһсулдан, јалныз өзүнүн о мәһсула дахил етмиш олдуғу дәјәри сатын алмаг игтидарындадырса, онда бу белә бир иддиаја бәнзәр ки, фәһлә һеч бир шеј сатын алыб пулуну өдәјә билмәсин, әмәк һаггы һеч бир шејин муздуну өдәјә билмәсин. Доғрудан да, истеһсал хәрҹләриндә [prix-de-revient] һәмишә фәһләнин әмәк һаггындан артыг бир шеј, сатыш гијмәтиндә исә саһибкарын мәнфәәтиндән артыг бир шеј мөвчуд олур, мисал үчүн, хам материалын чох заман харичдә өдәнилмиш олан гијмәти... Прудон милли капиталын фасиләсиз бир сурәтдә артдығыны унутмушдур; о унутмушдур ки, бу артма бүтүн фәһләләр үчүн баш верир, мүәссисә фәһләләри үчүн баш вердији кими, сәнәткарлар үчүн дә баш верир» («Revue des deux Mondes», 1848, 24-чү чилд, сәһ. 998). Биз бурада буржуа мә'насызлығы никбинлијинин она ән чох мүвафиг олан әлламәлик

3) Тәкрар истеһсал просесинин ајрыча бир капитал барәсиндә дејил, бүтүн капитал барәсиндә тәсәввүр олунан үмуми әлагәсини анламамаг; белә бир чәтинлији анламамаг ки, нечә олур әмәк һаггыны вә изафи дәјәри, јә'ни бир ил әрзиндә јени гатылмыш бүтүн әмәјин јаратдығы дәјәрин һамысыны реаллашдыран мәһсул өзүнүн сабит дәјәр һиссәсини өдәјә билир вә ејни заманда да кәлирләрдән ибарәт бир дәјәр тәшкил едир; сонра, нечә олур ки, јени гатылмыш әмәјин бүтүн мәчмусу јалныз әмәк һаггында вә изафи дәјәрдә реаллашдығына вә һәр икисинин дәјәринин мәчмусунда гәт'и тәмсил едилдијинә бахмајараг, истеһсалда истеһлак едилмиш сабит капитал мадди чәһәтдән вә дәјәр чәһәтдән јениси илә өдәнилмиш олур. Башлыча чәтинлик дә мәһз бундадыр, тәкрар истеһсалын тәһлилиндәдир вә онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин һәм өз мадди характери чәһәтдән мүнасибәтинин, һәм дә онларын дәјәр мүнасибәтләринин тәһлилиндәдир.

4) Лакин сонра бураја даһа бир чәтинлик әлавә олунур вә изафи дәјәрин мүхтәлиф тәркиб һиссәләри бир-биринә гаршы мүстәгил кәлирләр формасында мејдана чыхдыгда, һәмин чәтинлик даһа да артыр. Бу чәтинлик ондан ибарәтдир ки, кәлирин вә капиталын мөһкәм тә'рифләри гаршылыглы сурәтдә дәјишилир, өз јерләрини дәјишдирир, белә ки, ајрыча бир капиталистин нөгтеји-нәзәриндән бунлар нисби тә'рифләр кими көрүнүр, бүтүн истеһсал просеси нәзәрдән кечирилдикдә исә, јох олур. Мәсәлән, сабит капиталы истеһсал едән I синфин фәһләләринин вә капиталистләринин кәлири, истеһлак шејләри истеһсал едән II синиф капиталистләринин сабит капиталыны һәм мадди, һәм дә дәјәр чәһәтдән өдәјир. Беләликлә дә чәтинликдән белә бир тәсәввүр васитәсилә јан кечмәк олар: бириси үчүн кәлир олан шеј ди-

---

формасындакы нүмунәсини көрүрүк. Әввәлән, ч. Форкад белә фәрз едир ки, әкәр фәһлә өзүнүн истеһсал етдији дәјәрдән јүксәк бир дәјәр әлдә етмәсәјди, јашаја билмәзди, һалбуки әксинә, әкәр фәһлә өзүнүн истеһсал етдијини һәгигәтән әлдә етсәјди, онда капиталист истеһсал үсулу мүмкүн олмазды. Икинчиси, о, Прудонун белә мәһдуд бир формада ирәли сүрдүјү чәтинлији тамамилә дүзкүн үмумиләшдирир. Әмтәәнин гијмәтиндә јалныз әмәк һаггындан дејил, һабелә мәнфәәтдән дә әлавә бир һиссә, јә'ни дәјәрин сабит һиссәси вардыр. Беләликлә, Прудонун дедијинә көрә, капиталист дә өз мәнфәәти илә әмтәәләри сатын алыб бунларын пулуну өдәјә билмәзди. Бәс Форкад тапмачаны нечә һәлл едир? Капиталын артмасы һаггындакы мә'насыз ибарә илә. Демәли, капиталын даим артмасы һабелә онда ифадә олунмалыдыр ки, 100 мигдарындакы капитал шәраитиндә әмтәә гијмәтинин игтисадчы үчүн мүмкүн олмајан тәһлили, 10 000 мигдарында капитал шәраитиндә лүзумсуз олур. Әкәр бир кимјачы: сәбәб нәдир ки, әкинчилик мәһсулунда карбонун мигдары торпағын өзүндәкиндән чохдур? — суалынын чавабында: бунун сәбәби әкинчилик истеһсалынын даим артмасыдыр — десәјди, белә бир кимјачы барәсиндә нә дејәрдиләр. Буржуа аләминин бүтүн мүмкүн аләмләрдән јахшы олдуғуну кәшф етмәк кими бир хош нијјәт вулгар игтисад үчүн, һәгигәти севмәк вә елми тәдгигата чан атмаг зәрурәтини әвәз едир.

кәри үчүн капиталдыр, буна көрә дә әмтәә дәјәринин тәркиб һиссәләринин һәгигәтән тәкләнмәсинә һәмин тә'рифләрин һеч бир дәхли јохдур. Сонра, нәтичә е'тибарилә кәлирин сәрф едилдији мадди үнсүрләри тәшкил етмәли олан әмтәәләр, јә'ни истеһлак васитәләри, мәсәлән, јун иплик, маһуд бир ил әрзиндә мүхтәлиф пилләләрдән кечир. Бу пилләләрин бириндә онлар капиталын сабит һиссәсини тәшкил едир, дикәриндә фәрди сурәтдә истеһлак олунур, демәли, бүтүнлүклә кәлирин тәркибинә дахил олур. Демәли, А. Смитлә бирликдә беләә тәсәввүр етмәк олар ки, сабит капитал әмтәә дәјәринин јалныз хәјали үнсүрүдүр вә үмуми алагә дахилиндә јох олур. Сонра, дәјишән капиталын кәлирә мүбадиләси дә ејни сурәтлә баш верир. Фәһлә өз әмәк һаггына әмтәәләрин бир һиссәсини, јә'ни өз кәлирини тәшкил едән һиссәсини сатын алыр. Ејни заманда бунунла фәһлә, дәјишән капиталын пул формасыны капиталист үчүн өдәмиш олур. Нәһајәт, мәһсулларын сабит капитал тәшкил едән һиссәси ја in natura [натурал формада], ја да сабит капиталы истеһсал едәнләрин өзләринин арасындакы мүбадилә васитәсилә, јә'ни истеһлакчылара әсла аид олмајан бу просес васитәсилә реаллашыр. Әкәр бу чәһәт нәзәрдән гачырыларса, онда беләә јанлыш бир тәсәввүр јарана биләр ки, истеһлакчыларын кәлири бүтүн мәһсулу өдәјир, демәли, дәјәрин сабит һиссәсини дә өдәјир.

5) Дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәсинин төрәтдији долашыглыгдан әлавә дикәр бир долашыглыг да изафи дәјәрин бир-биринә гаршы мүстәгил олан вә мүхтәлиф истеһсал үнсүрләринә аид олан мүхтәлиф хүсуси кәлир формаларына, мәнфәәтә вә рентаја чеврилмәси нәтичәсиндә баш верир. Унудурлар ки, әмтәәләрин дәјәрләри әсасдыр вә бу әмтәә дәјәринин әлаһиддә тәркиб һиссәләринә ајрылмасы, сонра да дәјәрин бу тәркиб һиссәләринин кәлир формалары кәсб етмәси, бунларын дөнүб мүхтәлиф истеһсал амилләри саһибләринин дәјәрдәки бу ајры-ајры тәркиб һиссәләринә мүнасибәти шәклини алмасы, бу тәркиб һиссәләринин һәмин саһибләр арасында мүәјјән категоријалара вә титуллара мүвафиг олараг бөлүнмәси дәјәрин тә'рифинин өзүндә вә дәјәр ганунунда әсла һеч бир шеји дәјишдирмир. Дәјәр ганунуну беләә бир чәһәт дә әсла дәјишдирмир ки, мәнфәәтин тәнләшмәси, јә'ни бүтүн изафи дәјәрин мүхтәлиф капиталлар арасында бөлүнмәси вә һәмин тәнләшмә јолу үзәриндә торпаг мүлкијјәтинин гисмән (мүтләг рентада) төрәтдији маниәләр нәтичәсиндә әмтәәләрин тәнзимедичи орта гијмәтләри онларын фәрди дәјәрләриндән фәргли олур. Бу һал јенә анчаг, мүхтәлиф әмтәәләрин гијмәтләринә изафи дәјәрин гатылмасына тә'сир көстәрир, лакин изафи дәјәрин өзүнү вә әмтәәләрин мәчму дәјәрини, — гијмәтин бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин мәнбәји олан һәмин мәчму дәјәри арадан галдырмыр.

Бурада бизим гаршымызда quid pro quo [долашыглыг] дурур ки, ону биз бундан сонракы фәсилдә нәзәрдән кечиририк вә һәмин долашыглыг белә бир иллүзија илә лабүд әлагәдардыр ки, куја дәјәр өз тәркиб һиссәләриндән мејдана кәлир. Јә'ни әмтәәнин дәјәринин мүхтәлиф тәркиб һиссәләри кәлирләрдә мүстәгил формалар алыр вә бу чүр кәлирләр кими көтүрүлән һәмин тәркиб һиссәләрини өзләринин мәнбәји олан әмтәә дәјәринә аид етмәк әвәзиндә, онларын мәнбәјини истеһсалын ајры-ајры мадди үнсүрләриндә көрүрләр. Онлар һәгигәтдә дә һәмин хүсуси мәнбәләрә аиддир, лакин дәјәрин тәркиб һиссәләри олмаг е'тибарилә дејил, кәлир олмаг е'тибарилә, дәјәрин һәмин мүәјјән катеторијалы истеһсал акентләринә: фәһләјә, капиталистә, торпаг мүлкијјәтчисинә чатан тәркиб һиссәләри олмаг е'тибарилә аиддир. Буна бахмајараг белә тәсәввүр етмәк олар ки, дәјәрин бу тәркиб һиссәләри әмтәә дәјәринин парчаланмасындан әмәлә кәлмәјиб, әксинә, јалныз өзләринин бирләшмәси нәтичәсиндә әмтәә дәјәрини әмәлә кәтирир; мәһз бу заман әчәб бир чыхылмаз даирә јараныр: әмтәәләрин дәјәри әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин мәчмусундан мејдана кәлир, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин өзү әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур вә и. а.[54].

[54] «Материаллара, хаммала вә һазыр мә'мулата сәрф едилмиш дөврijјә капиталынын өзү елә әмтәәләрдән ибарәтдир ки, бунларын зәрури гијмәти јенә ејни үнсүрләрдән әмәлә кәлмишдир, белә ки, өлкәнин әмтәәләринин мәчмусуну нәзәрдән кечирিркән дөвријјә капиталынын бу һиссәсини зәрури гијмәт үнсүрләри сырасына дахил етмәк, ики гат бир һесаба јол верилмәси демәк оларды» (*Шторх:* «Cours d' Éc. Pol.», II, сәһ. 140). Шторх бу дөвријјә капиталы үнсүрләриндән бәһс едиркән (әсас капитал — дөвријјә капиталынын јалныз дәјишилмиш формасыдыр) дәјәрин сабит һиссәсини нәзәрдә тутур. «Доғрудур ки, фәһләнин әмәк һаггы, һабелә, әкәр әмәк һаггына јашајыш васитәләринин бир һиссәси кими бахылса, саһибкарын мәнфәәтинин әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәси, базар гијмәтинә сатын алынан вә јенә дахилләриндә әмәк һаггы, капитал ренталары, торпаг ренталары вә саһибкар мәнфәәтләри олан әмтәәләрдән әмәлә кәлир... бу мүлаһизә јалныз онун үчүндүр ки, зәрури гијмәти онун ән садә үнсүрләринә ајырмағын мүмкүн олмадығы сүбут едилсин» (јенә орада, гејд). Өзүнүн «Considérations sur la nature du revenu national»-ында (Paris 1824), Сеј илә мүбаһисәдә Шторх, әмтәәнин дәјәрини јалныз кәлирләрә ајыран сәһв тәһлилин доғурдуғу бүтүн мә'насызлығы, доғрудур, баша дүшүр вә чыхарылан бу нәтичәләрин — ајры-ајры капиталистләр нөгтеји-нәзәриндән дејил, милләтин нөгтеји-нәзәриндән — тамамилә мә'насыз олдуғуну дүзкүн гијмәтләндирир, лакин prix nécessaire [зәрури гијмәтин] тәһлилиндә о өзү бир аддым да олса ирәли атмајыб бунун бәрәсиндә өз «Cours»-ында дејир ки, мәсәләнин һәллини хәјали ирәлиләјишдә интәһасыз дәрәчәдә узатмадан зәрури гијмәти өзүнүн һәгиги үнсүрләринә ајырмаг олмаз. «Ајдындыр ки, иллик мәһсулун дәјәри гисмән капиталлара, гисмән дә мәнфәәтләрә бөлүнүр вә иллик мәһсул дәјәринин бу һиссәләриндән һәр бири мүнтәзәм сурәтдә, милләтә һәм өз капиталыны һифз етмәк, һәм дә өз истеһлак фондуну бәрпа етмәк үчүн лазым олан мәһсуллары сатын алыр (сәһ. 134, 135). О (өз әмәји илә јашајан кәндли аиләси) өз хырман вә төвләләриндә јашаја биләрми, өз тохумлуг тахылы илә вә мал-гарасы үчүн олан јемлә кечинә биләрми, өз иш һејваныны өзүнә кејим едә биләрми, өз әкинчилик аләтләрини

Тәкрар истеһсалын нормал вәзијјәтиндә, јени гатылмыш әмәјин јалныз бир һиссәси истеһсала вә, демәли, сабит капиталын өдәнилмәсинә сәрф олунур; јә'ни мәһз, истеһлак васитәләринин истеһсалында, кәлирин мадди үнсүрләринин истеһсалында сәрф едилмиш сабит капиталы өдәјән һиссә сәрф олунур. Бу онунла тәнләшир ки, II синиф һәмин сабит һиссә үчүн әлавә әмәк сәрф етмир. Лакин (бүтүн тәкрар истеһсал просеси, демәли, I синифлә II синфин јухарыда көстәрилән тәнләшмәсинин дә дахил олдуғу просес нәзәрдән кечирилсә) јени гатылмыш әмәјин мәһсулу олмајан сабит капитал, — һәрчәнд һәмин әмәк олмадан бу мәһсулун истеһсалы мүмкүн олмазды, — һәмин сабит капитал тәкрар истеһсал просеси заманы мадди чәһәтдән тәсадүфләрә вә тәһлүкәләрә мә'руз галыр ки, бунлар ону азалда биләр. (Сонра, әкәр сабит капитал онун дәјәри чәһәтдән көтүрүлсә, әмәјин мәһсулдар гүввәсиндәки дәјишиклик нәтичәсиндә о, дәјәр чәһәтчә дә гијмәтдән дүшә биләр; лакин бу јалныз ајры-ајры капиталистләрә аиддир.) Буна мүтабиг олараг мәнфәәтин бир һиссәси, демәли, изафи дәјәрин вә бу сәбәбдән һабелә (әкәр изафи мәһсул дәјәр нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлсә) јалныз јени гатылан әмәјин тәмсил едилдији изафи мәһсулун бир һиссәси сығорта фонду тәшкил едир. Һәм дә иш онунла әсла дәјишилмир ки, бу сығорта фондуну, ајрыча бир тә'сисат олмаг е'тибарилә сығорта чәмијјәти идарә едир, ја јох. Бу — кәлирин јеканә һиссәсидир ки, нә кәлир кими истеһлак олунур, нә дә һөкмән јығым фонду хидмәтини көрүр. Бу һиссәнин фе'лән јығым фонду хидмәтими көрмәси, јахуд анчаг тәкрар истеһсалын кәсирләрини өдәмәси тәсадүфдән асылыдыр. Бу өзү изафи дәјәрин вә изафи мәһсулун, демәли, һәмчинин изафи әмәјин јеканә һиссәсидир ки, јығым үчүн, демәли, тәкрар истеһсал просесинин кенишләндирилмәси үчүн хидмәт едән һиссә илә јанашы олараг, капиталист истеһсал үсулу мәһв едиләндән сонра да галмалыдыр. Әлбәттә, бу фәрз едир ки, билаваситә истеһсалчылар тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә истеһлак олунан һиссә өзүнүн индики минимал сәвијјәсиндә галмајачагдыр. Өз јашына көрә һәлә истеһсалда иштирак едә билмәјәнләр вә ја орада даһа иштирак едә билмәјәнләр үчүн изафи әмәкдән башга, ишләмәјәнләрин күзәраны үчүн һеч бир әмәк сәрф едилмәјәчәкдир. Әкәр биз чәмијјәтин мејдана кәлмәси вахтыны көтүрсәк көрәрик ки, орада истеһсал олунмуш истеһсал васитәләри һәлә јохдур, демәли, инди дәјәри мәһсула дахил олан вә ејни мигјасда

өзүнә әјләнчә едә биләрми? Ч. Сејин тезисинә әсасән бүгүн бу суаллара мүсбәт чаваб вермәк лазым кәләрди (135, 136)... Әкәр гәбул едилсә ки, милләтин кәлири онун үмуми мәһсулуна бәрабәрдир, јә'ни капиталы ондан чыхмаг лазым кәлмир, онда буну да гәбул етмәк лазым кәләр ки, милләт өзүнүн кәләчәк кәлиринә азачыг да олса хәләл јетирмәдән өз иллик мәһсулунун бүтүн дәјәрини гејри-мәһсулдар шәкилдә хәрчләјә биләр (147). Милләтин капиталыны тәшкил едән мәһсуллар истеһлак едилмәмәлидир» (сәһ. 150).

тәкрар истеһсал шәраитиндә мәһсулдан, өз дәјәри илә мүәјјән олуначаг мигдарда in natura [натурал формада] өдәнилмәли олан сабит капитал јохдур. Лакин тәбиәт бурада билаваситә јашајыш васитәләри верир вә бунлары истеһсал етмәк лазым кәлмир. Буна көрә дә тәбиәт, јалныз чүз'и бир тәләбаты өдәмәли олан вәһши адам үчүн вахт сахларкән буну ондан өтрү сахламыр ки, һәмин вәһши адам һәлә мөвчуд олмајан истеһсал васитәләриндән јени истеһсал үчүн истифадә етсин, ондан өтрү сахлајыр ки, тәбиәтдәки јашајыш васитәләринин мәнимсәнилмәсинә кедән әмәкдән башга о, тәбиәтин дикәр мәһсулларыны истеһсал васитәләринә чевирсин: каман, даш бычаг, гајыг вә и. а. Әкәр бу просесә јалныз мадди чәһәтдән бахылса, вәһши адамда бу просес тамамилә, изафи әмәјин гајыдыб јени капитала чеврилмәсинә мүвафигдир. Јығым просесиндә бу чүр изафи әмәк мәһсулунун даим капитала чеврилмәси баш верир; буна көрә дә, һәр чүр јени капиталын мәнфәәтдән, рентадан вә ја дикәр кәлир формаларындан, јә'ни изафи әмәкдән әмәлә кәлмәси белә бир јанлыш тәсәввүр ојадыр ки, куја әмтәәләрин бүтүн дәјәри кәлирдән әмәлә кәлир. Мәнфәәтин бу чүр гајыдыб капитала чеврилмәси лап јахындан тәһлил едилдикдә көстәрир ки, әлавә әмәк, — һәмишә кәлир формасында мејдана чыхан бу әмәк, — әввәлки капитал дәјәрин сахланмасына вә ја тәкрар истеһсалына хидмәт етмәк дејил, бир кәлир кими истеһлак едилмәдикдә, јени әлавә капитал јаранмасына хидмәт едир.

Бүтүн чәтинлик ондан ирәли кәлир ки, јени гатылмыш әмәјин һамысы, онун јаратдығы дәјәрдән әмәк һаггы чыхылдыгда, мәнфәәт шәклиндә тәзаһүр едир, мәнфәәт исә бурада үмумијјәтлә изафи дәјәрин формасы кими, јә'ни капиталист үчүн һавајы баша кәлән, буна көрә дә, әлбәттә, ондан өтрү һеч бир аванс едилмиш шеји, һеч бир капиталы өдәмәли олмајан бир дәјәр кими баша дүшүлүр. Буна көрә дә белә бир дәјәр мүстәгил сәрвәт, әлавә сәрвәт формасында, гысасы, ајрыча бир капиталистин нөгтеји-нәзәриндән, онун кәлири формасында мөвчуд олур. Лакин бу јени јарадылмыш дәјәри ејнилә һәм мәһсулдар сурәтдә, һәм дә фәрди сурәтдә, ејнилә һәм капитал кими, һәм дә кәлир кими истеһлак етмәк олар. Бу дәјәр артыг өз натурал формасына көрә гисмән мәһсулдар сурәтдә истеһлак олунмалыдыр. Беләликлә ајдын олур ки, һәр ил гатылан әмәк һәм капитал, һәм кәлир јарадыр ки, бу да јығым просесиндә ашкара чыхыр. Лакин иш гүввәсинин јенидән капитал истеһсал едилмәсинә сәрф олунан һиссәси (демәли, тәшбеһ үзрә кәтүрсәк, иш күнүндән вәһши адамын гида мәнимсәмәк үчүн дејил, гиданы мәнимсәјәндә истифадә етдији аләти һазырламаг үчүн сәрф етдији һиссә) она көрә танынмаз олур ки, изафи әмәјин бүтүн мәһсулу һәр шејдән әввәл мәнфәәт формасында мејдана чыхыр, — мәнфәәт елә бир тә'рифдир ки, һәгигәтдә бу изафи мәһсулун өзүнә онун һеч бир дәхли јохдур, јалныз капиталис-

тин өз инкассо етдији изафи дәјәрә олан хүсуси мүнасибәтинә дәхли вардыр. Һәгигәтдә фәһләнин јаратдығы изафи дәјәр кәлирә вә капитала, јә'ни истеһлак васитәләринә вә әлавә истеһсал васитәләринә ајрылыр. Лакин кечән илдән галан, габагкы сабит капитал (хараб олан вә, беләликлә, pro tanto [мүвафиг сурәтдә] мәһв олан һиссәдән башга, демәли, бир һалда ки, габагкы капитал тәкрар истеһсал олунмалы дејилдир, — тәкрар истеһсал просесиндәки бу чүр позулмалар исә сығорта даирәсинә аиддир) өз дәјәри чәһәтдән көтүрүлдүкдә јени гатылмыш әмәјин васитәсилә тәкрар истеһсал олунмур.

Сонра, биз көрүрүк ки, јени гатылмыш әмәк јалныз кәлирләрә: әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылырса да, онун бир һиссәси даим, истеһлак олунмуш сабит капиталын тәкрар истеһсалы вә өдәнилмәси просесиндә һәзм олунур. Лакин бурада нәзәрдән гачырылыр ки, 1) бу әмәјин мәһсулу дәјәринин бир һиссәси һәмин јени гатылмыш әмәјин мәһсулу *дејилдир,* габагдан мөвчуд олан вә истеһлак едилмиш сабит капиталдыр, буна көрә дә мәһсулда дәјәрин бу һиссәсинин тәмсил олундуғу һиссә дә кәлирә чеврилмәјиб һәмин сабит капиталын истеһсал васитәләрини in natura өдәјир; 2) дәјәрин бу јени гатылмыш әмәји һәгигәтән тәмсил едән һиссәси бир кәлир кими in natura истеһлак олунмајыб, башга бир даирәдә сабит капиталы өдәјир, орада бу елә бир натурал формаја чеврилир ки, һәмин формада о бир кәлир кими истеһлак олуна биләр, лакин о өзү јенә һеч дә јалныз јени гатылмыш әмәјин мәһсулу дејилдир.

Нә гәдәр ки, тәкрар истеһсал дәјишилмәз мигјасда баш верир, сабит капиталын истеһлак едилән һәр бир үнсүрү мүвафиг гәбилдән олан јени нүсхәси илә in natura өдәнилмәлидир вә бу јени нүсхә ејни мигдарда вә формада олмаса да, ејни фәалијјәтә габил олмалыдыр. Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси габагкы кими галырса, онда бу натурал өдәмәјә, сабит капиталын өз көһнә формасында малик олдуғу ејни мигдар дәјәрин өдәнилмәси дахилдир. Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси елә артырса ки, ејни madди үнсүрләри аз әмәклә тәкрар истеһсал етмәк мүмкүн олсун, онда мәһсулун дәјәринин аз һиссәси сабит һиссәни in natura тамамилә өдәјә биләр. Артыг галан һиссәдән бу һалда јени әлавә капитал әмәлә кәтирилмәсиндә истифадә едилә биләр, јахуд мәһсулун даһа чох һиссәсинә истеһлак васитәләри формасы вермәк, ја да изафи әмәји азалтмаг олар. Әмәјин мәһсулдар гүввәси азалдыгда исә, әксинә, габагкы капиталын өдәнилмәси үчүн мәһсулун хејли чох һиссәси тәләб олунар; изафи мәһсул азалар.

Мәнфәәтин вә ја һәр һансы формада олан изафи дәјәрин гајыдыб капитала чеврилмәси, — әкәр биз тарихән мүәјјән игтисади форманы нәзәрә алмајыб, һәмин чеврилмәни садәчә олараг јени истеһсал васитәләри әмәлә кәлмәси кими көтүрсәк, — көстәрир ки, белә бир вәзијјәт һәлә дә галмагда давам едир: фәһлә өзү

үчүн билаваситә јашајыш васитәләри әлдә етмәјә сәрф етдији әмәкдән башга, истеһсал васитәләри истеһсалына да әмәк сәрф едир. Мәнфәәтин капитала чеврилмәси артыг әмәјин бир һиссәсини јени, әлавә истеһсал васитәләри јарадылмасына тәтбиг етмәкдән башга бир шеј дејилдир. Бунун мәнфәәтин капитала чеврилмәси формасында баш вермәси јалныз ону көстәрир ки, артыг олан әмәјә фәһлә дејил, капиталист сәрәнчам едир. Бу артыг олан әмәјин әввәлчә өзүнүн кәлир кими мејдана чыхдығы бир мәрһәләдән кечмәли олмасы (һалбуки, мисал үчүн, вәһши адамда о, билаваситә истеһсал васитәләри истеһсалына јөнәлдилән әмәк кими мејдана чыхыр) јалныз о демәкдир ки, бу әмәји вә ја онун мәһсулуну, ишләмәјән бир адам мәнимсәјир. Лакин һәгигәтдә капитала чеврилән шеј өзлүјүндә мәнфәәт дејилдир. Изафи дәјәрин капитала чеврилмәси јалныз о демәкдир ки, изафи дәјәр вә изафи мәһсул капиталист тәрәфиндән бир кәлир кими, фәрди сурәтдә истеһлак едилмир. Бу јолла һәгигәтән чеврилән шеј дәјәрдир, маддиләшмиш әмәкдир, јахуд бу дәјәри билаваситә тәмсил едән мәһсулдур, ја да әввәлчә пула чеврилдикдән сонра һәмин дәјәрин мүбадилә олундуғу мәһсулдур. Мәнфәәт капитала чеврилдији заман да јени капиталын мәнбәји изафи дәјәрин бу мүәјјән формасындан, мәнфәәтдән ибарәт олмур. Бу һалда изафи дәјәр јалныз бир формадан башга формаја чеврилмиш олур. Лакин ону капитал едән һеч дә онун формасынын бу дәјишилмәси дејилдир. Капитал олараг инди әмтәә вә онун дәјәри фәалијјәт көстәрир. Лакин әмтәәнин дәјәринин өдәнилмәмиш олмасы, — о исә мәһз бунун нәтичәсиндә изафи дәјәр олур, — әмәјин маддиләшмәси үчүн, дәјәрин өзү үчүн тамамилә әһәмијјәтсиздир.

Анлашылмазлыг мүхтәлиф формаларда ифадә олунур. Мәсәлән, онда ифадә олунур ки, сабит капиталын ибарәт олдуғу әмтәәләрдә дә әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента үнсүрләри вардыр. Јахуд: бириси үчүн кәлир олан шеј дикәри үчүн капиталдыр, одур ки, бу — садәчә субјектив мүнасибәтләрдир. Мәсәлән, әјиричинин иплијиндә дәјәрин әјиричи үчүн мәнфәәт тәшкил едән бир һиссәси вардыр. Демәли, тохучу бу иплији сатын алыркән әјиричинин мәнфәәтини реаллашдырыр, тохучунун өзү үчүн исә бу иплик јалныз онун сабит капиталынын бир һиссәсидир.

Кәлирлә капиталын мүнасибәти һаггында габагларда артыг ајдынлашдырылмыш олан чәһәтдән башга, буну да гејд етмәк лазымдыр ки, дәјәр нөгтеји-нәзәриндән ипликлә бирликдә бир тәркиб һиссәси олараг тохучунун капиталына дахил олан шеј иплијин дәјәридир. Әјиричинин өзү үчүн бу дәјәрин һиссәләринин капитала вә кәлирә, башга сөзлә десәк, һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә нечә бөлүнмәси (орта мәнфәәтдән ирәли кәлән дәјишикликләр нәзәрә алынмазса) әмтәәнин өз дәјәрини мүәјјән етмәкдән өтрү тамамилә әһәмијјәтсиздир. Лакин бурада белә бир тәсәввүр арха сырада һәлә кизләнмәкдәдир ки, куја мән-

фәәт, үмумијјәтлә изафи дәјәр әмтәәнин дәјәриндән артыг тәшкил едән һиссәдир вә бу һиссә јалныз дәјәрин үстүнә кәлмә, бир-бирини алдатма, өзкәнинкиләшдирмәнин вердији газанч нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Әкәр әмтәәнин истеһсал гијмәти вә ја һәтта дәјәри өдәнилирсә, онда әлбәттә, әмтәәнин дәјәринин тәркиб һиссәләри дә өдәнилир вә әмтәәнин сатычысы бунлары кәлир формасында тәсәввүр едир. Ајдындыр ки, бурада инһисар гијмәтләриндән бәһс едилмир.

Икинчиси, тамамилә доғрудур ки, сабит капиталын ибарәт олдуғу әмтәәләрин тәркиб һиссәләри, һәр чүр башга әмтәә дәјәри кими, дәјәрин истеһсалчылар вә истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиләри үчүн әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылан һиссәләринә мүнчәр едилә биләр. Бу белә бир фактын јалныз капиталист формасында ифадәсидир ки, һәр чүр әмтәә дәјәри анчаг, әмтәәдәки ичтимаи зәрури әмәјин мигдарыдыр. Лакин артыг биринчи китабда көстәрилмишди ки, бу һал һәр чүр капиталын әмтәә мәһсулунун ајры-ајры һиссәләрә ајрылмасына һеч дә мане олмур ки, бу һиссәләрдән бири капиталын јалныз сабит һиссәсини, дикәри дәјишән һиссәсини, үчүнчүсү дә јалныз изафи дәјәри тәмсил едир.

Шторх бир чох башгаларынын да фикрини ифадә едәрәк дејир: «Сатылмалы олан, милли кәлир тәшкил едән мәһсуллары сијаси игтисадда ики чүр көтүрмәк лазымдыр: бири фәрдләрә нисбәтлә көтүрүлән дәјәрләр кими, бири дә милләтә нисбәтлә көтүрүлән не'мәтләр кими; чүнки милләтин кәлири ајрыча бир фәрдин кәлири кими, онун дәјәри үзрә мүәјјән олунмур, онун фајдалылығы үзрә вә ја онун өдәјә биләчәји тәләбат үзрә мүәјјән олунур» («Consid. sur le revenu national», сәһ. 19).

Биринчиси, тамамилә јанлыш бир абстраксијадыр ки: истеһсал үсулу дәјәрә әсасланан вә, сонра да, капиталистсајағы тәшкил олунмуш бир милләтә, јалныз милли тәләбатын өдәнилмәси үчүн ишләјән бир јығма организм [Gesamtkörper] кими бахылсын.

Икинчиси, капиталист истеһсал үсулу мәһв едилдикдән сонра, лакин ичтимаи истеһсал давам етдији шәраитдә дәјәр тә'рифи о мә'нада үстүнлүк [vorherrschend] тәшкил едәрәк галыр ки, иш вахтынын тәнзим едилмәси вә ичтимаи әмәјин мүхтәлиф истеһсал груплары арасында бөлүшдүрүлмәси, нәһајәт, бүтүн бунлары әһатә едән мүһасибат индијә гәдәр олдуғундан даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмиш олур.

ӘЛЛИНҸИ ФӘСИЛ.

РӘГАБӘТИН ЈАРАТДЫҒЫ КӨРҮНҮШ.

Артыг габагларда көстәрилмишди ки, әмтәәләрин дәјәри, јахуд онларын бүтүн дәјәри илә тәнзим олунан истеһсал гијмәти ашағыдакы һиссәләрә ајрылыр:

1) Дәјәрин о һиссәси ки, сабит капиталы өдәјир, јахуд әмтәә һазырланылыркән истеһсал васитәләри формасында истеһлак едилмиш олан кечмиш әмәји тәмсил едир; башга сөзлә десәк, о һиссә ки, әмтәәнин истеһсалы просесинә дахил олмуш истеһсал васитәләринин дәјәри вә ја гијмәтидир. Бурада биз һәмишә ајры-ајры әмтәәләри дејил, әмтәә капиталы нәзәрдә тутуруг, јә'ни капиталын мүәјјән мүддәт, мәсәлән, бир ил әрзиндәки мәһсулунун тәмсил олундуғу форманы нәзәрдә тутуруг; ајрыҹа бир әмтәә өзү әмтәә капиталын јалныз бир үнсүрүнү тәшкил едир вә, гејд етмәлијик ки, өз дәјәри ҹәһәтдән бу да јенә ејни тәркиб һиссәләринә ајрылыр.

2) Дәјәрин о һиссәси ки, дәјишән капиталы тәшкил едир, дәјишән капитал өзү исә фәһләнин кәлирини өлчүр вә фәһлә үчүн онун әмәк һаггына чеврилир, демәли, фәһлә бу әмәк һаггыны капиталын дәјәринин һәмин дәјишән һиссәсиндә тәкрар истеһсал етмишдир; гысасы, о һиссә ки, әмтәәнин истеһсалында дәјәрин биринчи сабит һиссәсинә гатылмыш олан әмәјин һаггы өдәнилмиш һиссәсини тәмсил едир.

3) Изафи дәјәр, јә'ни әмтәә мәһсулу дәјәринин о һиссәси ки, онда, һаггы өдәнилмәмиш әмәк вә ја изафи әмәк тәмсил олунмушдур. Дәјәрин бу һиссәсинин өзү дә мүстәгил формалар кәсб едир ки, бунлар ејни заманда кәлир формаларыдыр: капитала мәнфәәт формасы (өзлүјүндә капитал үчүн фаиз вә фәалијјәтдәки капиталдан саһибкар кәлири) вә истеһсал просесиндә иштирак едән [mitwirkenden] торпағын мүлкијјәтчисинә чатан торпаг рентасы формасы. 2)-ҹи вә 3)-ҹү тәркиб һиссәләри, јә'ни дәјәрин һәмишә кәлир формасы алан һиссәси — әмәк һаггы шәклиндә (әлбәттә, әмәк һаггы әввәлҹә дәјишән капитал формасындан кечәндән сонра), мәнфәәт вә рента шәклиндә — 1)-ҹи сабит тәркиб һиссәсиндән онунла фәргләнир ки, бу һиссә һәмин сабит һиссәјә,

әмтәә истеһсалы васитәләринә јени гатылмыш олан әмәјин маддиләшдији бүтүн дәјәри әһатә едир. Дәјәрин сабит һиссәсини бир кәнара гојдугда исә, belә бир иддиа доғру чыхар ки, әмтәәнин дәјәри, — беләликлә бу дәјәр јени гатылмыш әмәји тәмсил етдији тәгдирдә, — үч кәлир формасыны тәшкил едән үч һиссәјә: әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр[55] ки, бунларын дәјәринин мувафиг кәмијјәтләри, јә'ни бүтүн дәјәрдә бу кәмијјәтләрин тәшкил етдији һиссәләр јухарыда шәрһ едилмиш олан мүхтәлиф, спесифик ганунларла мүәјјән олунур. Лакин бунун әксинә олан belә бир иддиа дүзкүн олмаз ки, әмәк һаггынын дәјәри, мәнфәәт нормасы вә рента нормасы дәјәрин мүстәгил, тәшкиледичи үнсүрләрини әмәлә кәтирир вә бунларын бирләшдирилмәси јолу илә, — әкәр сабит тәркиб һиссәси бир кәнара гојулса, — әмтәәнин дәјәри алынмыш олур; башга сөзлә десәк, belә бир иддиа дүзкүн олмаз ки, бунлар әмтәә дәјәрини вә ја истеһсал гијмәтини тәшкил едән тәркиб һиссәләридир[56].

Бурада фәргин нәдән ибарәт олдуғуну көрмәк асандыр.

Тутаг ки, 500-ә бәрабәр бир капиталын мәһсулунун дәјәри $400\,c + 100\,v + 150\,m = 650$ олачагдыр; $150\,m$ өзү дә 75 мәнфәәтә + 75 рентаја ајрылыр. Сонра, лүзумсуз чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, тутаг ки, бу капитал орта гурулушлу капиталдыр, belә ки, онун истеһсал гијмәти өз дәјәринә мүтабигдир; бир һалда ки, бу ајрыча капиталын мәһсулу бүтүн капиталда һәмин ајрыча капиталын кәмијјәтинә мувафиг олан һиссәнин мәһсулу кими көтүрүлә биләр, онда һәмин мүтабиглик һәр заман мөвчуддур.

---

[55] Капиталын сабит һиссәсинә гатылмыш дәјәр әмәк һаггына, мәнфәәтә вә торпаг рентасына ајрылдыгда, өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјәрин һиссәләри алыныр. Бунлары, әлбәттә, һәмин дәјәрин тәмсил едилдији билаваситә мәһсулда, јә'ни мә'лум бир хүсуси истеһсал даирәсиндәки, мәсәлән, памбыг әјирмә ишиндәки фәһләләрин вә капиталистләрин истеһсал етмиш олдуглары мәһсулда, демәли, ипликдә мөвчуд кими тәсәввүр етмәк олар. Һәгигәтдә исә бунларын һәмин мәһсулда тәмсил олунмасы һәр һансы бир башга әмтәәдә, һәмин дәјәрин ибарәт олдуғу мадди сәрвәтин һәр һансы бир тәркиб һиссәсиндә тәмсил олундуғундан нә артыгдыр, нә дә әскик. Ахы тәчрүбәдә әмәк һаггы пулла, јә'ни дәјәрин халис ифадәси шәклиндә верилир; бу ејнилә фаиз вә рента һаггында да доғрудур. Доғрудан да, капиталистин мәһсулуну дәјәрин халис ифадәсинә чевирмәјин капиталист үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр; бу чеврилмә һәлә бөлкү заманы нәзәрдә тутулур. Һәмин дәјәрләр, гајыдыб, истеһсалындан әмәлә кәлдикләри ејни мәһсула, ејни әмтәәјәми чеврилир, фәһлә билаваситә өзүнүн истеһсал етдији мәһсулун бир һиссәсиними јенидән сатын алыр, јохса башга вә кејфијјәтчә фәргли [andersgearteter] бир әмәјин мәһсулуну сатын алыр — бүтүн бунларын нәзәрдән кечирилән мәсәләјә дахли јохдур. Ч-б Редбертус бу мәсәләдә тамамилә фајдасыз бир чанфәшанлыг көстәрир.

[56] «Буну көстәрмәк кифајәтдир ки, хам мәһсулун вә мануфактура әмтәәләринин дәјәрини тәнзим едән ејни үмуми гајда һәмчинин металлара да тәтбиг едилә биләр; онларын дәјәри мәнфәәт нормасындан, әмәк һаггы нормасындан, мә'дәнләр мүгабилиндә верилән рентадан асылы дејил, металы һасил едиб базара чатдырмаг үчүн лазым олан әмәјин бүтүн мигдарындан асылыдыр» (*Рикардо:* «Princ.», III фәсил, сәһ. 77 [русча тәрчүмәси, сәһ. 44]).

Дәјишән капиталла өлчүлән әмәк һаггы бурада аванс едилмиш капиталын 20%-ни тәшкил едир; бүтүн капиталын ајағындан көтүрүлән изафи дәјәр 30% тәшкил едир, јә'ни 15% мәнфәәт вә 15% рента тәшкил едир. Әмтәә дәјәриндән јени гатылмыш әмәјин маддиләшдији тәркиб һиссәсинин чәми бәрабәрдир 100 v + + 150 m = 250. Бу һиссәнин кәмијјәти, онун әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылмасындан асылы дејилдир. Бу ахырынчы һиссәләрин нисбәти бизә көстәрир ки, мисал үчүн, јүз фунт стерлингә сатын алынмыш иш гүввәси, 250 ф. стерлингә бәрабәр мәбләғдә ифадә олунан бир мигдар әмәк вермишдир. Биз бурадан көрүрүк ки, фәһләнин ичра етдији изафи әмәк өзү үчүн ичра етдији әмәкдән $1^1/_2$ дәфә артыгдыр. Әкәр иш күнү = 10 саатдырса, фәһлә 4 саат өзү үчүн вә 6 саат капиталист үчүн ишләмишдир. Демәли, 100 ф. ст. мигдарында музд алмыш фәһләләрин әмәји 250 ф. стерлинг пул дәјәриндә ифадә олунур. Фәһлә илә капиталист арасында, капиталистлә торпаг мүлкијјәтчиси арасында һәмин 250 ф. стерлинг дәјәрдән башга һеч бир шеј бөлмәк лазым кәлмир. Истеһсал васитәләринин 400-ә бәрабәр олан дәјәринә гатылмыш бүтүн дәјәр бундан ибарәтдир. Буна көрә дә көстәрилән тәрздә истеһсал едилмиш олан вә өзүндә маддиләшмиш әмәјин мигдары илә өлчүлән 250 мигдарында дәјәр фәһләнин, капиталистин вә торпаг мүлкијјәтчисинин һәмин дәјәрдән әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента формасында әлдә едә биләчәкләри дивидендләр үчүн бир һәддир.

Тутаг ки, үзви гурулушу ејни олан, јә'ни тәтбиг едилмиш чанлы иш гүввәси илә, һәрәкәтә кәтирилмиш сабит капитал арасындакы нисбәтин ејни олдуғу бир капитал, 400-ә бәрабәр сабит капиталы һәрәкәтә кәтирән ејни иш гүввәси үчүн 100 ф. ст. әвәзинә 150 ф. ст. вермәјә мәчбурдур; сонра, тутаг ки, изафи дәјәр јени нисбәтдә јенә дә мәнфәәтлә рентаја ајрылыр. Белә фәрз олунур ки, инди 150 ф. стерлинглик дәјишән капитал, кечмишдә 100 ф. стерлинглик капиталла һәрәкәтә кәтирилән ејни әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирир, буна көрә јени истеһсал едилмиш олан дәјәр әввәлки кими јенә дә = 250 вә бүтүн мәһсулун дәјәри, јенә әввәлки кими = 650 оларды, лакин биз онда 400 c + 150 v + 100 m алмыш олардыг; һәмин 100 m дә, тутаг ки, 45 мәнфәәтә вә 55 рентаја ајрыларды. Јени истеһсал едилмиш бүтүн дәјәрин әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента арасында инди бөлүндүјү нисбәт тамамилә башга оларды; бүтүн аванс едилмиш капиталын ејнилә әввәлки гәдәр мәчму әмәк күтләси һәрәкәтә кәтирдијинә бахмајараг, онун да кәмијјәти тамамилә башга оларды. Әмәк һаггы аванс едилмиш капиталын $27^3/_{11}$%-ини, мәнфәәт — $8^2/_{11}$%-ини, рента — 10%-ини тәшкил едәрди; демәли, бүтүн изафи дәјәр 18%-дән бир гәдәр артыг оларды.

Әмәк һаггынын артмасы нәтичәсиндә бүтүн әмәкдә һаггы өдәнилмәмиш һиссәнин кәмијјәти дәјишиләрди, бунунла бирликдә изафи дәјәрин кәмијјәти дә дәјишилмиш оларды. Он саатлыг иш күнү шәраитиндә инди фәһлә 6 саат өзү үчүн вә јалныз 4 саат капиталист үчүн ишләмәли оларды. Мәнфәәтлә рента арасындакы нисбәт дә дәјишиләрди; азалмыш олан изафи дәјәр капиталистлә торпаг мүлкијјәтчиси арасында јени нисбәтдә бөлүнәрди. Нәһајәт, сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәз галмасы, аванс едилмиш дәјишән капиталын дәјәринин исә артмыш олмасы нәтичәсиндә, азалмыш изафи дәјәр үмуми мәнфәәтин [Bruttoprofitrate] даһа чох ашағы нормасында ифадә едилмиш оларды, һәм дә үмуми мәнфәәт нормасы дедикдә, биз бурада бүтүн изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капитала нисбәтини нәзәрдә тутуруг.

Әмәк һаггынын дәјәриндә, мәнфәәт нормасында вә рента нормасында баш верән дәјишиклик, һәмин һиссәләрин гаршылыглы мүнасибәтини тәнзим едән ганунлар нечә тә'сир көстәрсә дә, јалныз, 250-дән ибарәт јени јарадылмыш әмтәә дәјәрин кәмијјәти илә мүәјјән олунан һәдд дахилиндә баш верә биләр. Истисна јалныз о һалда ола биләр ки, рента инһисар гијмәтинә әсасլансын. Бу һал гануну әсла дәјишдирмәзди, јалныз тәдгигаты мүрәккәбләшдирәрди. Зира бу һалда биз јалныз мәһсулун өзүнү нәзәрдән кечирсәјдик, дәјишиклик анчаг изафи дәјәрин бөлкүсүндә ашкара чыхарды; биз бу мәһсулун башга әмтәәләрә көрә нисби дәјәрини нәзәрдән кечирдикдә исә, јалныз белә бир фәрг тапардыг ки, онларын изафи дәјәринин бир һиссәси бу спесифик әмтәәнин үзәринә кечир.

Гысача тәкрар едирик:

Мәһсулун дәјәри	Јени дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Үмуми мәнфәәт нормасы
Биринчи һал: $400_c + 100_v + 150_m = 650$..	250	150%	30%
Икинчи һал: $400_c + 150_v + 100_m = 650$..	250	$66^2/_3$%	$18^2/_{11}$%

Һәр шејдән әввәл изафи дәјәр өз әввәлки кәмијјәтинин үчдә бири гәдәр азалмыш, 150-дән 100-ә дүшмүшдүр. Мәнфәәт нормасы үчдә бирдән бир гәдәр чох, 30%-дән 18%-ә дүшмүшдүр, чүнки азалмыш олан изафи дәјәр инди, аванс едилмиш мәчму капиталын артмыш кәмијјәти үчүн һесабланыр. Лакин онун ашағы дүшмәси һәмчинин һеч дә изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшдүјү нисбәтдә дејилдир. Изафи дәјәр нормасы $\frac{150}{100}$-дән $\frac{100}{150}$-ә, ја'ни 150%-дән $66^2/_3$%-ә дүшдүјү һалда, мәнфәәт нормасы јалныз

$\frac{150}{500}$-дән $\frac{100}{550}$-ә, јахуд 30%-дән $18^{2}/_{11}$%-ә дүшмүшдүр. Беләликлә, мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин күтләсиндән нисбәтән чох, лакин онун нормасындан аз дүшүр. Сонра, биз көрүрүк ки, аванс едилмиш капиталын дәјишән тәркиб һиссәсинин артмасы нәтиҹәсиндә һәмин капитал артмыш олса да, ејни мигдар әмәк тәтбиг едилдијинә көрә мәһсулларын дәјәрләри, һәмчинин күтләләри дәјишилмәз галыр. Аванс едилмиш капиталын белә артмасы, јени мүәссисә ачан капиталистә, әлбәттә, ағыр тә'сир едәрди. Лакин бүтүнлүкдә тәкрар истеһсал нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлдүкдә, дәјишән капиталын артмасы јалныз о демәкдир ки, јени гатылмыш әмәјин көмәји илә јени јарадылан дәјәрин чох һиссәси изафи дәјәрә вә изафи мәһсула чеврилмәк әвәзиндә, әмәк һаггына вә, демәли, һәр шејдән әввәл, дәјишән капитала чеврилир. Демәли, мәһсулун дәјәри дәјишилмәз галыр, чүнки о, бир тәрәфдән, сабит капитал дәјәр = 400 илә, дикәр тәрәфдән дә, јени гатылмыш әмәјин тәмсил олундуғу 250 рәгәми илә мәһдуддур. Бу кәмијјәтләрин исә һәр икиси дәјишилмәз галмышдыр. Һәмин мәһсул, јенидән сабит капитала дахил олдугда, дәјәрин мөвҹуд кәмијјәтиндә о јенә дә кечмишдәки ејни истеһлак дәјәри күтләсини тәмсил едир; демәли, сабит капитал үнсүрләринин ејни күтләси ејни дәјәри сахламыш олур. Әкәр әмәк һаггынын артмасы сәбәби фәһләнин өз әмәјинин нисбәтән даһа артыг һиссәсини алмаға башламасындан ибарәт олмајыб ондан ибарәт олсајды ки, әмәк мәһсулдарлығынын дүшмәси нәтиҹәсиндә фәһлә өз әмәјинин нисбәтән даһа артыг һиссәсини алмаға башламышдыр, — онда мәсәлә башга ҹүр оларды. Онда ејни мигдар әмәјин — һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин — ифадә олундуғу бүтүн дәјәр дәјишилмәз галарды; лакин бу мигдар әмәјин тәмсил олундуғу мәһсулун күтләси азаларды вә, демәли, мәһсулун һәр бир мүвафиг һиссәсинин гијмәти артарды, чүнки бу һиссәләрин һәр бири инди даһа артыг мигдар әмәји тәмсил едир. Артыб 150 олмуш әмәк һаггынын тәмсил етдији мәһсулун мигдары әввәлки 100 кәмијјәтли әмәк һаггынын тәмсил етдији мигдардан артыг олмазды; азалыб 100 олмуш изафи дәјәр һәмин мәһсулун јалныз $^{2}/_{3}$ һиссәсини, әввәлләр 100-дә тәмсил олунан истеһлак дәјәрләри күтләсинин $66^{2}/_{3}$%-ини тәмсил едәрди. Бу һалда, һәмин мәһсул сабит капитала дахил олдуғундан, сабит капитал да баһалашарды. Лакин бу, әмәк һаггынын јүксәлмәсинин нәтиҹәси олмазды, әксинә, әмәк һаггынын артмасы әмтәәләрин баһалашмасынын вә ејни мигдар әмәјин мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәсинин нәтиҹәси оларды. Бурада белә бир иллүзија доғур ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси куја мәһсулу баһалашдырмышдыр; һәгигәтдә исә бу јүксәлмә әмәјин мәһсулдарлығы азалдығына көрә әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәсинә сәбәб дејил, онун нәтиҹәсидир.

Әкәр, әксинә, башга шәртләр ејни галдыгда, — јә’ни сәрф едилмиш әмәјин әввәлки мигдары, кечмишдәки кими, јенә 250-дә тәмсил едилдикдә, — әмәјин тәтбиг етдији истеһсал васитәләринин дәјәри јүксәлсәјди вә ја дүшсәјди, онда ејни мәһсул күтләсинин дәјәри дә ејни кәмијјәтдә јүксәләр вә ја дүшәрди. $450c + 100v + 150m$ бурада 700 мигдарында мәһсулун дәјәрини тәшкил едир. Һалбуки $350c + 100v + 150m$ ејни мәһсул күтләсинин дәјәри үчүн кечмишдәки 650 әвәзинә јалныз 600 верир. Демәли, аванс едилмиш вә ејни мигдар әмәклә һәрәкәтә кәтирилән капитал артдыгда вә ја азалдыгда, әкәр башга шәртләр ејни олса, — бир һалда ки, аванс едилмиш капиталын артмасы вә ја азалмасы капиталын сабит һиссәси дәјәринин кәмијјәти дәјишилдијинә көрә баш верир, — мәһсулун дәјәри артыр вә ја азалыр. Аванс едилмиш капиталын артмасы вә ја азалмасы капиталын дәјишән һиссәсинин дәјәр кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә баш вердикдә исә, әксинә, әмәјин мәһсулдарлыг гүввәси дәјишилмәз галыркән, мәһсулун дәјәри дәјишилмир. Сабит капитал дәјәринин артмасы вә ја азалмасы јерини һеч бир әкс истигамәтли һәрәкәт долдурмур. Әмәк мәһсулдарлығынын дәјишилмәз галдығы шәраитдә дәјишән капиталын артмасы вә ја азалмасы јерини исә, изафи дәјәрин әкс истигамәтдә һәрәкәти долдурур, белә ки, дәјишән капиталын дәјәри плјус изафи дәјәр, јә’ни әмәк тәрәфиндән истеһсал васитәләринә јени гатылмыш вә мәһсулда јени јарадылмыш дәјәр дәјишилмәз галыр.

Әксинә, әкәр дәјишән капитал вә ја әмәк һаггы дәјәринин артмасы вә ја азалмасы әмтәәләрин гијмәтинин баһалашмасы вә ја дүшмәси нәтиҹәсиндә баш верирсә, јә’ни мөвҹуд капитал гојулушунда тәтбиг едилмиш әмәјин мәһсулдарлығынын азалмасы вә ја артмасы нәтиҹәсиндә баш верирсә, онда бу, мәһсулун дәјәриндә әкс едәҹәкдир. Лакин әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси бурада сәбәб дејил, јалныз нәтиҹәдир.

Әкәр, әксинә, јухарыда көтүрүлән мисалда, дәјишилмәз галан сабит капитал $= 400c$ шәраитиндә $100v + 150m$-ин дәјишилиб $150v + 100m$ олмасы, јә’ни дәјишән капиталын артмасы бу истеһсал саһәсиндә дејил, мәсәлән, памбыг әјирмә саһәсиндә дејил, фәрз едәк ки, фәһләјә јејинти мәһсуллары верән әкинчиликдә әмәјин мәһсулдарлыг гүввәсинин ашағы дүшмәси нәтиҹәси олсајды, — демәли, һәмин јејинти мәһсулларынын баһалашмасы нәтиҹәси олсајды, онда мәһсулун дәјәри дәјишилмәзди. 650 мигдарында дәјәр, кечмишдәки кими, инди дә ејни памбыг иплик күтләсиндә тәмсил едилмиш оларды.

Јухарыда шәрһ едиләнләрдән, сонра, белә бир нәтиҹә чыхыр: әкәр мәһсуллары фәһләнин истеһлакына дахил олан истеһсал саһәләриндә, гәнаәт вә с. сајәсиндә сабит капитал сәрфи азалырса,

онда бу да, сәрф едилән әмәјин өз мәһсулдарлығынын билавасиә артмасы кими, әмәк һаггынын ејни дәрәчәдә азалмасына сәбәб ола биләр, чүнки фәһләнин јашајыш васитәләрини учузлашдырыр, — демәли, изафи дәјәрин јүксәлмәсинә сәбәб ола биләр; беләки, мәнфәәт нормасы бурада ики сәбәбә көрә артарды: әввәлән, она көрә ки, сабит капиталын дәјәри азалыр вә, икинчиси, она көрә ки, изафи дәјәр артыр. Изафи дәјәрин мәнфәәтә чеврилмәсини нәзәрдән кечирииркән биз фәрз етмишдик ки, әмәк һаггы ашағы дүшмәјиб сабит галыр, чүнки орада биз, изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәсиндән асылы олмајараг, мәнфәәт нормасынын артыб-азалмасы һалларыны тәдгиг етмәли идик. Бундан башга, орада ајдынлашдырдығымыз ганунлар үмуми характердәдир вә бунлар еләә капитал гојулушларына да аид едилә билир ки, бунларын мәһсуллары фәһләнин истеһлакына дахил олмур, демәли, бунларын мәһсуллары дәјәринин дәјишилмәси әмәк һаггына тә'сир көстәрмир.

———

Демәли, јени тәтбит олунан әмәјин васитәсилә һәр ил истеһсал васитәләринә вә ја сабит капитала јени гатылан дәјәрин тәкләнмәси вә мүхтәлиф һиссәләрә ајрылмасы, — бу јени јарадылмыш дәјәрин тәкләнмәси вә мүхтәлиф кәлир формаларына: әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылмасы дәјәрин өзүнүн һәдләрини, бу мүхтәлиф категоријалар арасында бөлүнән дәјәр мәбләғинин һәдләрини әсла дәјишдирмир; там ејнилә бу ајры-ајры һиссәләр арасындакы нисбәтин дәјишилмәси дә онларын мәчмусуну, дәјәрин бу мә'лум кәмијјәтини дәјишдирә билмәз. Мә'лум әдәд олан 100-ү биз истәр 50 + 50, истәр 20 + 70 + 10, истәрсә 40 + 30 + 30 шәклиндә һиссәләрә ајырсаг, о јенә 100 олараг галачагдыр. Капиталын дәјәринин сабит һиссәси кими, мәһсулун дәјәринин һәмин кәлирләрә ајрылан һиссәси дә әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур, јә'ни һәр бир мә'лум һалда һәмин әмтәәләрдә маддиләшмиш әмәклә мүәјјән олунур. Беләликлә, әввәлән, әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента арасында бөлүнән әмтәә дәјәрин күтләси мә'лумдур, — демәли, һәмин әмтәәләрин дәјәринин ајры-ајры һиссәләри мәчмусунун мүтләг һәдди мә'лумдур. Икинчиси, ајры-ајры категоријаларын өзләринә кәлдикдә, онларын да орта вә тәнзимедичи һәдләри мә'лумдур. Әмәк һаггы онларын бу чүр мәһдудлуғу үчүн базис тәшкил едир. Әмәк һаггы, бир тәрәфдән, тәбии ганунла тәнзим олунур; онун минимум һәдди фәһләнин өз иш гүввәсини давам етдирмәси вә тәкрар истеһсал етмәси үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин физики минимумундан ибарәтдир, — демәли, мүәјјән мигдар әмтәәдән ибарәтдир. Һәмин әмтәәләрин дәјәри бунларын тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты илә мүәјјән едилир, демәли, истеһсал васитәләринә јени гатылмыш әмәјин о һиссәси илә вә ја һәр бир иш күнүнүн о һиссәси илә мүәјјән олунур ки, фәһлә бу һиссәни һәмин зәрури

јашајыш васитәләринин дәјәри еквивалентинин истеһсалына вә тәкрар истеһсалына сәрф едир. Мисал үчүн, фәһләнин бир күнлүк јашајыш васитәләринин орта дәјәри дәјәрҹә 6 саатлыг орта әмәјә бәрабәрдирсә, онда фәһлә өзү үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәлидир. Онун иш гүввәсинин һәгиги дәјәри бу физики минимумдан кәнара чыхыр; бу һәгиги дәјәр иглимдән вә ичтимаи инкишаф сәвијјәсиндән асылы олараг мүхтәлиф олур; о јалныз физики тәләбатдан дејил, һәмчинин тарихән инкишаф едиб икинчи бир тәбиәтә чеврилән ичтимаи тәләбатдан да асылыдыр. Лакин һәмин тәнзимедичи орта әмәк һаггы һәр бир өлкәдә вә һәр бир мүәјјән дөврдә мә'лум кәмијјәтдир. Беләликлә, галан кәлирләрин һамысынын дәјәри үчүн һәдд јаранмыш олур. Бу дәјәр һәмишә бүтүн иш күнүнүн әмәк һаггында тәҹәссүм едән һиссәси чыхылараг галан һиссәсини тәҹәссүм етдирән дәјәрә бәрабәрдир (бүтүн иш күнү исә бурада орта иш күнүнә мутабиг кәлир, чүнки о, бүтүн ичтимаи капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәјин бүтүн күтләсини әһатә едир). Демәли, онун һәддини, һаггы өдәнилмәмиш әмәји ифадә едән дәјәрин һәдди мүәјјән едир, јә'ни һаггы өдәнилмәмиш бу әмәјин мигдары мүәјјән едир. Әкәр иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән онун әмәк һаггынын тәкрар истеһсалына сәрф едилән һиссәси өзүнүн сон һәддини әмәк һаггынын физики минимумунда тапырса, онда иш күнүнүн дикәр һиссәси, — изафи әмәји тәмсил едән һиссәси, демәли, дәјәрин изафи дәјәри ифадә едән һиссәси дә өз һәддини иш күнүнүн физики максимумунда тапыр, јә'ни үмумијјәтлә фәһләнин өз иш гүввәсини һифз етмәк вә тәкрар истеһсал етмәк шәрти илә верә биләҹәји күндәлик иш вахтынын мәҹму мигдарында тапыр. Бу тәдгигдә мәсәлә бир ил әрзиндә јени гатылмыш бүтүн әмәји тәмсил едән дәјәрин бөлкүсү үзәриндә олдуғу үчүн, бурада иш күнүнә бир сабит кәмијјәт кими бахыла биләр вә о, өз физики максимумундан чох вә ја аз кәнара чыхмасындан асылы олмајараг, бир сабит кәмијјәт фәрз олунур. Бу сурәтлә, дәјәрин изафи дәјәр тәшкил едән вә мәнфәәтлә торпаг рентасына ајрылан һиссәсинин мүтләг һәдди мә'лумдур; бу һиссә, иш күнүнүн һаггы өдәнилмиш һиссәси чыхылдыгдан сонра галан вә һаггы өдәнилмәмиш олан һиссәсинин кәмијјәти илә мүәјјән олунур, јә'ни бүтүн мәһсулун дәјәринин һәмин изафи әмәји тәҹәссүм етдирән һиссәси илә мүәјјән олунур. Әкәр биз бу һәдләр дахилиндә олан вә бүтүн аванс едилмиш капитал үчүн һесабланылан изафи дәјәри, мәним етдијим кими, мәнфәәт адландырсаг, онда, өз мүтләг кәмијјәти ҹәһәтҹә нәзәрдән кечирилән бу мәнфәәт изафи дәјәрә бәрабәрдир вә, демәли, изафи дәјәрин һәдләри кими, бунун да һәдләри ејни дәрәҹә ганунаујғун бир сурәтдә мүәјјәндир. Лакин мәнфәәт нормасынын јүксәклији дә мүәјјән һәдләр арасына алынмыш вә әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунан бир кәмијјәтдир. О, истеһсал үчүн аванс едилмиш бүтүн ичтимаи ка-

питала бүтүн изафи дәјәрин нисбәтидир. Әкәр бу капитал = 500 (фәрз едәк ки, 500 милјон) вә изафи дәјәр = 100 олса, онда 20%, мәнфәәт нормасынын мүтләг һәддини тәшкил едир. Ичтимаи мәнфәәтин мүхтәлиф истеһсал даирәләринә гојулмуш олан капиталлар арасында бу мәнфәәт нормасына әсасән бөлүнмәси, әмтәәләрин дәјәрләриндән фәргли олан истеһсал гијмәтләрини јарадыр ки, бунлар да һәгигәтән тәнзимедичи орта базар гијмәтләридир. Лакин бу фәрг нә гијмәтләрин дәјәрләрлә мүәјјән олунмасыны, нә дә мәнфәәтин ганунаујғун һәдләрини арадан галдырмыр. Әкәр әмтәәнин дәјәри бу әмтәәнин истеһсалында истеһлак едилмиш олан капитала *k* плјус әмтәәдәки изафи дәјәрә бәрабәрдирсә, онда әмтәәнин истеһсал гијмәти бәрабәрдир онун истеһсалында истеһлак едилмиш капитала *k* плјус үмуми мәнфәәт нормасы әсасында һәмин капитала дүшән изафи дәјәрә, мәсәлән, бу әмтәәнин истеһсалы үчүн аванс едилмиш вә истәр истеһлак олунмуш, истәрсә садәчә тәтбиг едилмиш капитала дүшән 20% изафи дәјәрә. Лакин бу 20% әлавәнин өзүнү, бүтүн ичтимаи капиталын јаратдығы изафи дәјәр вә капиталын дәјәринә онун нисбәти мүәјјән едир; мәһз буна көрә дә һәмин әлавә 10 вә ја 100 дејил, 20% тәшкил едир. Беләликлә, дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси мәнфәәтин һәдләрини арадан галдырмыр, о ичтимаи капиталы тәшкил едән ајры-ајры мүхтәлиф капиталлар арасында мәнфәәтин анчаг бөлүнмәсини дәјишдирир, — ону бу капиталлар арасында бәрабәр өлчүдә, онлардан һәр биринин бүтүн капиталда тәшкил етдији һиссәјә пропорсионал олараг бөлүр. Базар гијмәтләри бу тәнзимедичи истеһсал гијмәтиндән јухары галхыр вә ашағы енир, лакин бу галхыб-енмәләр бир-бирини гаршылыглы сурәтдә пуч едир. Әкәр узун бир мүддәт әрзиндәки гијмәтләрин чәдвәлләри нәзәрдән кечирилсә вә бурада, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишилмәси нәтичәсиндә әмтәәләрин һәгиги дәјәринин дәјишилмәси һаллары, һабелә истеһсал просесинин һәр һансы бир тәбии вә ја ичтимаи фәлакәт нәтичәсиндә позулмасы һаллары чыхылса, онда биз биринчи нөвбәдә һәмин галхыб-енмәләрин нисбәтән мәһдуд бир чәрчивә дахилиндә баш вердијинә вә бу кими галхыб-енмәләрин мүнтәзәм бир сурәтдә мүвазинәтләшмәсинә һејран галарыг. Бурада биз, Кетленин ичтимаи һадисәләр үчүн көстәрмиш олдуғу тәнзимедичи орта кәмијјәтләр һөкмранлығыны көрәрдик. Әкәр әмтәә дәјәрләринин тәнләшиб истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси һеч бир маниәјә раст кәлмирсә, онда рента дифференсиал рентадан ибарәт олур, јә'ни анчаг үстәлик мәнфәәтләрин тәнләшмәсиндән ибарәт олур ки, бу үстәлик мәнфәәтләри дә тәнзимедичи базар гијмәти капиталистләрин мә'лум һиссәсинә верәрди, һалбуки инди бунлары торпаг мүлкијјәтчиси мәнимсәјир. Демәли, рента бурада өз мүәјјән дәјәр һәддини, үмуми мәнфәәт нормасы васитәсилә истеһсал гијмәтләринин

тәнзим олунмасы нәтичәсиндә фәрди мәнфәәт нормасында баш верән галхыб-енмәләрдә тапыр. Әкәр торпаг мүлкијјәти әмтәә дәјәрләринин тәнләшиб базар гијмәтләринә чеврилмәсинә манечилик көстәрирсә вә мүтләг рентаны мәнимсәјирсә, онда әкинчилик мәһсуллары дәјәринин бу мәһсулларын истеһсал гијмәтиндән артыг олан һиссәси бу мүтләг рента үчүн һәдд тәшкил един, демәли, изафи дәјәрин бу әмтәәләрдә олан вә үмуми мәнфәәт нормасы үзрә капиталларын пајына дүшән мәнфәәтдән артыг галан һиссәси һәдд тәшкил едир. Һәмин фәрг бурада рента үчүн һәдд тәшкил едир ки, о өзү дә јенә анчаг, әмтәәләрдәки мә'лум изафи дәјәрин бир һиссәсидир.

Нәһајәт, әкәр изафи дәјәрин тәнләшиб орта мәнфәәтә чеврилмәси мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә, сүн'и вә ја тәбии инһисарлар шәклиндә, хүсусилә дә торпаг мүлкијјәтинин инһисары шәклиндә маниәјә раст кәлсә, белә ки, инһисарын фәалијјәти дахилиндәки әмтәәләрин истеһсал гијмәтини вә дәјәрини ашыб кечән инһисар гијмәтинин јаранмасы мүмкүн олса, бу һал да, әмтәәләрин дәјәри илә муәјјән олунан һәдди јенә арадан галдырмаз. Мә'лум әмтәәләрин инһисар гијмәти јалныз, дикәр әмтәәләри истеһсал едәнләрин мәнфәәтинин бир һиссәсини, инһисар гијмәтинә малик олан әмтәәләрин үзәринә кечирмиш оларды. Мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында изафи дәјәрин бөлкүсүндә, долајысилә, јерли әһәмијјәти олан бир позулма баш верәрди, лакин бу позулма изафи дәјәрин өз һәддини дәјишдирмәзди. Әкәр инһисар гијмәтинә малик олан белә бир әмтәә фәһләнин зәрури истеһлак шејләри сырасына дахил олсајды, онда әмәк һаггыны јүксәлдәрди вә, әввәлки кими, фәһләјә јенә онун иш гүввәсинин бүтүн дәјәри вериләчәји тәгдирдә изафи дәјәри азалтмыш оларды. Белә бир әмтәә әмәк һаггыны иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы сала биләрди, амма бу јалныз, әмәк һаггы өз физики минимумундан јухары олдугда баш верә биләр. Бурада инһисар гијмәти јалныз, реал әмәк һаггындан (јә'ни мә'лум мигдар әмәк мүгабилиндә фәһләнин әлдә етдији истеһлак дәјәрләринин мәчмусундан) вә дикәр капиталистләрин мәнфәәтиндән чыхылма јолу илә өдәнилмиш оларды. Әмтәә гијмәтләринин нормал тәнзимини инһисар гијмәтинин позмасы имканынын һәдләри гәт'и муәјјән едилә биләр вә дүрүст һесаба алына биләрди.

Демәли, әмтәәләрин јени гатылан вә үмумијјәтлә кәлирләрә ајрылан дәјәринин бөлкүсү өз мә'лум вә тәнзимедичи һәдләрини зәрури әмәклә изафи әмәк арасындакы, әмәк һаггы илә изафи дәјәр арасындакы нисбәтдә тапдығы кими, ејнилә изафи дәјәрин өзүнүн мәнфәәтә вә торпаг рентасына бөлүнмәси дә өз һәдләрини, мәнфәәт нормаларынын тәнләшмәсини тәнзим едән ганунларда тапыр. Фаизә вә саһибкар кәлиринә парчаланмаға кәлдикдә исә, бунларын бирликдә көтүрүлән һәр икисинин һәдләрини орта мән-

фәәт тәшкил едир. Орта мәнфәәт елә бир мүәјјән дәјәр кәмијјәти верир ки, һәмин бөлүнмә јалныз бу кәмијјәтин һәдләри дахилиндә баш верә биләр вә баш верир. Бөлкүнүн баш вермәсиндәки мүәјјән пропорсија бурада тәсадүфи характер дашыјыр, јә'ни анҹаг рәгабәт мүнасибәтләри илә мүәјјән олунур. Башга һалларда тәләблә тәклифин мүвазинәти базар гијмәтләринин онлары тәнзим едән орта гијмәтләрдән фәргли олмасы һалларыны пуч едир, јә'ни рәгабәтин тә'сирини пуч едир, бурада исә о, јеканә мүәјјәнедиҹи амилдир. Бәс нәјә көрә? Она көрә ки, ејни бир истеһсал амили, капитал өз пајына дүшән изафи дәјәри һәмин истеһсал амилинин ики саһиби арасында бөлүшдүрмәлидир. Лакин бурада орта мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси үчүн мүәјјән бир ганунаујғун һәддин олмамасы, әмтәә дәјәринин бир һиссәси олмаг е'тибарилә орта мәнфәәтин һәдләрини арадан галдырмыр, — нечә ки, бир мүәссисәнин шәрикләри мүәссисәнин мәнфәәтини һәр һансы бир хариҹи сәбәб үзүндән өз араларында тән бөлмүрләрсә, бу факт мүәссисәнин мәнфәәтинин һәдләринә тохунмур.

Демәли, әкәр әмтәә дәјәринин истеһсал васитәләри дәјәринә јени гатылмыш әмәји тәмсил едән һиссәси, сонра кәлир шәклиндә бир-биринә гаршы мүстәгил формалар [Gestalten] алан мүхтәлиф һиссәләрә парчаланырса, бундан һәлә һеч дә о нәтиҹә чыхмыр ки, әмәк һаггыны, мәнфәәти вә рентаны тәшкиледиҹи үнсүрләр һесаб етмәк лазымдыр вә куја әмтәәләрин өзүнүн тәнзимедиҹи гијмәти (natural price, prix nécessaire [тәбии гијмәти, зәрури гијмәти]) һәмин үнсүрләрин бирләшмәсиндән вә ја онларын мәҹмусундан әмәлә кәлир; белә олсајды, һәмин үч һиссәјә парчаланан илкин вәһдәт — дәјәрин сабит һиссәси чыхылдыгдан сонра галан — әмтәә дәјәриндән ибарәт олмазды, әксинә, һәмин үч һиссәнин һәр бирининин гијмәти мүстәгил сурәтдә әмәлә кәләрди вә әмтәәнин гијмәти јалныз бу үч мүстәгил кәмијјәтин ҹәмләнмәсиндән әмәлә кәләрди. Һәгигәтдә әмтәәнин дәјәри габагҹадан мә'лум олан бир кәмијјәтдир, бу, өз нисби кәмијјәтләриндән асылы олмајараг әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин үмумијјәтлә бүтүн мәҹмусудур. Көстәрилән сәһв анлајыша көрә исә, әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента үч мүстәгил дәјәр кәмијјәтләридир вә бунларын мәҹму кәмијјәти әмтәә дәјәринин кәмијјәтини јарадыр, она һәдд гојур вә ону мүәјјән едир.

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, әкәр әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента әмтәәләрин гијмәтини тәшкил етсәјди, онда бу һал ејни дәрәҹәдә әмтәә дәјәринин һәм сабит һиссәсинә аид олмалы иди, һәм дә дәјишән капиталла изафи дәјәри тәмсил едән дикәр һиссәсинә. Демәли, бурада һәмин сабит һиссәјә фикир вермәмәк олар, чүнки онун тәркибиндәки әмтәәләрин дәјәри дә ејнилә әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мәҹмусундан ибарәт едилмиш олларды. Јухарыда көстәрилмиш олдуғу кими, бу бахыш һәтта, дәјәрин белә бир сабит һиссәсинин өз варлығыны да инкар едир.

Сонра, ајдындыр ки, бурада һәр чүр дәјәр анлајышы арадан галхыр. Јалныз гијмәт тәсәввүрү о мә'нада галыр ки, иш гүввәсинин, капиталын вә торпағын саһибләринә мүәјјән мәбләғ пул верилир. Бәс ахы пул нәдир? Пул шеј дејилдир, дәјәрин мүәјјән формасыдыр, демәли, јенә дә дәјәр олмасыны фәрз едир. Демәли, тутаг ки, һәмин истеһсал үнсүрләри мүгабилиндә мүәјјән мигдар гызыл вә ја күмүш верилир, јахуд фикирдә бу мигдара бәрабәр тутулур. Амма мә'лумдур ки, башга әмтәәләр кими, гызылын вә күмүшүн өзү дә (маарифли игтисадчы фәхр едир ки, буну баша дүшмүшдүр) әмтәәдир. Демәли, гызылын вә күмүшүн гијмәти дә әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента илә мүәјјән олунур. Беләликлә, әмәк һаггыны, мәнфәәти вә рентаны биз, онларын мүәјјән мигдар гызыла вә ја күмүшә бәрабәр тутулмасына әсасән мүәјјән едә билмәрик, чүнки онларын гијмәт олунмасы үчүн еквивалент олараг көтүрүлән гызылын вә күмүшүн дәјәри әввәлчә, мәһз һәмин үч амиллә мүәјјән едилмәлидир — гызылдан вә күмүшдән асылы олмајараг, јә'ни һәр һансы бир әмтәәнин дәјәриндән асылы олмајараг мүәјјән едилмәлидир ки, бу дәјәрин өзү дә мәһз һәмин үч амилин мәһсулудур. Беләликлә, әкәр дејилсә ки, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәри куја онларын мүәјјән мигдар гызыла вә күмүшә бәрабәр олмасындадыр, — бу јалныз о демәк оларды ки, онлар мүәјјән мигдар әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја бәрабәрдир.

Һәр шејдән әввәл әмәк һаггыны көтүрәк. Зира бу нөгтеји-нәзәрдән дә јенә әмәји әсас көтүрмәк лазымдыр. Бәс әмәк һаггынын тәнзимедичи гијмәти, әтрафында әмәк һаггынын базар гијмәтләринин галхыб-ендији гијмәт нечә мүәјјән олунур?

Тутаг ки, буну иш гүввәсинин тәләб вә тәклифи мүәјјән едир. Лакин бурада иш гүввәсинә нә кими бир тәләбдән бәһс олунур? Капиталын тәләбиндән. Демәли, әмәјә олан тәләб, капитал тәклифинә бәрабәрдир. Капитал тәклифиндән бәһс етмәк үчүн, биз һәр шејдән әввәл билмәлијик ки, капитал нәдир. Капитал нәдән ибарәтдир? Онун ән садә тәзаһүрүнү [Erscheinung] көтүрәк: пулдан вә әмтәәләрдән ибарәтдир. Лакин пул анчаг әмтәәнин формасыдыр. Демәли, әмтәәләрдән ибарәтдир. Лакин, фәрз едилдијинә көрә, әмтәәләрин дәјәри биринчи нөвбәдә, онлары истеһсал едән әмәјин гијмәти илә, әмәк һаггы илә мүәјјән олунур. Әмәк һаггы бурада илкин шәртдир вә әмтәәләрин гијмәтини тәшкил едән бир үнсүр һесаб олунур. Демәли, бу гијмәти әмәк тәклифинин капитала нисбәти мүәјјән етмәлидир. Капиталын өз гијмәти онун ибарәт олдуғу әмтәәләрин гијмәтинә бәрабәрдир. Капиталын әмәјә тәләби капитал тәклифинә бәрабәрдир. Капитал тәклифи исә мүәјјән гијмәтдән олан әмтәәләрин мәчмусу тәклифинә бәрабәрдир вә бу гијмәт, биринчи нөвбәдә, әмәјин гијмәти илә тәнзим олунур, әмә-

јин гијмәти исә, јенә дә, әмтәә гијмәтинин фәһләјә өз әмәји мүгабилиндә вериләси дәјишән капиталы тәшкил едән һиссәсинә бәрабәрдир; бу дәјишән капиталын ибарәт олдуғу әмтәәләрин гијмәти исә, биринчи нөвбәдә јенә әмәјин гијмәти илә мүәјјән олунур; зира әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын гијмәти илә мүәјјән олунур. Демәли, әмәк һаггыны мүәјјән етмәк үчүн биз капиталы бир илкин шәрт кими әсас көтүрә билмәрик, зира капиталын өз дәјәри әмәк һаггынын иштиракы илә мүәјјән олунур.

Бундан башга, рәгабәтин ишә гатылмасы бизә әсла көмәк етмир. Рәгабәт әмәјин базар гијмәтләрини јүксәлмәјә вә ја душмәјә мәчбур едир. Лакин, фәрз едәк ки, әмәјә олан тәләблә тәклиф бир-биринә тән кәлир. Онда әмәк һаггы нә илә мүәјјән олуначагдыр? Рәгабәтлә. Бәс ахы, мә'лум олдуғу үзрә, биз мәһз белә фәрз етмишдик ки, рәгабәт даһа мүәјјән етмир, о өзүнүн бир-биринә гаршы чеврилмиш һәр ики гүввәсинин мүвазинәти нәтичәсиндә даһа тә'сир көстәрмир. Ахы биз әмәк һаггынын мәһз тәбии гијмәтини тапмаг истәјирик, јә'ни әмәјин рәгабәтлә тәнзим олунан гијмәтини дејил, әксинә, онун рәгабәти тәнзим едән гијмәтини тапмаг истәјирик.

Әмәјин зәрури гијмәтини фәһләнин зәрури јашајыш васитәләри илә мүәјјән етмәкдән башга бир чарә галмыр. Лакин бу јашајыш васитәләри өз гијмәти олан әмтәәләрдир. Демәли, әмәјин гијмәти зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти илә мүәјјән олунур, зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти исә, бүтүн башга әмтәәләрин гијмәти кими, биринчи нөвбәдә әмәјин гијмәти илә мүәјјән олунур. Демәли, әмәјин гијмәти, јашајыш васитәләринин гијмәти илә мүәјјән олунан һәмин гијмәт әмәјин гијмәти илә мүәјјән олунур. Әмәјин гијмәти өзү өзүнү мүәјјән едир. Башга сөзлә, биз билмирик ки, әмәјин гијмәти нә илә мүәјјән олунур. Әмәјин бурада үмумијјәтлә гијмәти вардыр, чүнки о бир әмтәә кими көтүрүлүр. Демәли, әмәјин гијмәтиндән бәһс етмәк үчүн, биз үмумијјәтлә гијмәтин нә олдуғуну билмәлијик. Гијмәтин үмумијјәтлә нә олдуғуну исә биз бу јолла һеч өјрәнә билмәјәчәјик.

Лакин фәрз едәк ки, биз бу гәдәр тәсәлливеричи бир үсулла әмәјин зәрури гијмәтини мүәјјән етдик. Бәс нормал шәраитдә әмтәә гијмәтинин икинчи үнсүрүнү тәшкил едән орта мәнфәәт мәсәләси, һәр бир капиталын мәнфәәти мәсәләси нә һалдадыр. Орта мәнфәәт орта мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунмалыдыр; бәс орта мәнфәәт нормасы нә илә мүәјјән олунур? Капиталистләр арасындакы рәгабәтләми? Лакин рәгабәтин өзү мәнфәәт олмасыны фәрз едир. Рәгабәт мүхтәлиф мәнфәәт нормалары олмасыны, демәли, һабелә ејни истеһсал саһәләриндә вә ја мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә мүхтәлиф мәнфәәтләр олмасыны фәрз едир. Рәгабәт јалныз она көрә мәнфәәт нормасына тә'сир едә билир ки, әмтәә-

ләрин гијмәтинә тә'сир едир. Рәгабәт јалныз она наил ола биләр ки, ејни бир истеһсал даирәси дахилиндә истеһсалчылар өз әмтәәләрини ејни гијмәтлә сатсынлар, мүхтәлиф истеһсал саһәләри дахилиндә исә еlә бир гијмәтлә сатсынлар ки, бу гијмәт онлара бәрабәр мәнфәәт версин, әмәк һаггынын артыг гисмән мүәјјән етмиш олдуғу әмтәә гијмәтинә ејни пропорсијада бир әлавә артырсын. Буна көрә дә рәгабәт јалныз, мәнфәәт нормасындакы фәргләри тәнләшдирә биләр. Бәрабәр олмајан мәнфәәт нормаларыны тәнләшдирә билмәк үчүн, әмтәә гијмәтинин үнсүрү олмаг е'тибарилә мәнфәәт артыг мөвчуд олмалыдыр. Рәгабәт ону јаратмыр. Рәгабәт ону јүксәлдир вә ја ашағы салыр, лакин бәрабәрлик һәгигәтән башландығы тәгдирдә о, әмәлә кәлән сәвијјәни јаратмыр. Буна көрә дә зәрури мәнфәәт нормасындан данышыркән, биз, рәгабәтин һәрәкәтиндән асылы олмајан вә өзү рәгабәти тәнзим едән мәһз бу мәнфәәт нормасыны тапмаг истәјирик. Орта мәнфәәт, өз араларында рәгабәт апаран капиталистләрин гүввәләри мүвазинәтә кәлдикдә мејдана чыхыр. Рәгабәт бу мүвазинәти јарада биләр, амма бу мүвазинәт шәраитиндә мејдана чыхан мәнфәәт нормасыны јарада билмәз. Белә бир мүвазинәт јарандыгда нә сәбәбә үмуми мәнфәәт нормасы = 10 вә ја 20, ја да 100% олур? Рәгабәт нәтичәсиндәми? Јох, мәһз әксинә, рәгабәт, 10 вә ја 20, ја да 100%-дән кәнара чыхмаг һалларыны төрәдән сәбәбләри арадан галдырмышдыр. Рәгабәт елә әмтәә гијмәтинә кәтириб чыхартмышдыр ки, бу шәраитдә һәр бир капитал өз кәмијјәтинә пропорсионал олараг бәрабәр мәнфәәт верир. Амма бу мәнфәәтин өз кәмијјәти рәгабәтдән асылы дејилдир. Рәгабәт јалныз бүтүн кәнара чыхма һалларыны һәр дәфә һәмин кәмијјәтә мүнчәр едир. Бир адам башгалары илә рәгабәт едир вә рәгабәт ону өз әмтәәләрини бу башгаларынын сатдыглары гијмәтлә сатмаға мәчбур едир. Бәс нәјә көрә бу гијмәт 10 вә ја 20, ја да 100 олур?

Демәли, јалныз о галыр ки, мәнфәәт нормасы вә бу сәбәбдән мәнфәәт дә, әмтәәнин гијмәтинин үстүнә кәлән вә дәркедилмәз тәрздә мүәјјән олунан бир әлавә илә изаһ едилсин, һалбуки бу нөгтәјәдәк һәмин әлавә әмәк һаггы илә мүәјјән олунурду. Бу мәнфәәт нормасы мә'лум бир кәмијјәт олмалыдыр — рәгабәт бизә јалныз буну дејир. Лакин биз буну әввәлдә дә, үмуми мәнфәәт нормасындан, мәнфәәтин «зәрури гијмәтиндән» данышдығымыз заман да билирдик.

Бу сәмәрәсиз мүлаһизәләри торпаг рентасы барәсиндә дә изләмәјә әсла еһтијач јохдур. Онсуз да ајдындыр ки, аз-чох ардычыл бир сурәтдә јеридилән бу мүлаһизәләр анчаг она кәтириб чыхарыр ки, куја мәнфәәт вә рента әмтәәләрин гијмәтинин үстүнә кәлән вә әсла дәркедилмәз ганунларла мүәјјән олунан садәчә бир әлавәдән ибарәт имиш, әмтәәләрин гијмәти биринчи нөвбәдә әмәк һаггы илә мүәјјән олунурмуш. Гысасы, рәгабәт игтисадчыларын бү-

түн мә'насыз фикирләрини изаһ етмәли олур, һалбуки әксинә, игтисадчылар рәгабәти изаһ етмәли идиләр.

Әкәр белә бир фантазија кәнара гојулса ки, гијмәтин тәркиб һиссәләри олан мәнфәәти вә рентаны куја тәдавүл јарадыр, јә'ни бунлар сатышдан әмәлә кәлир, һалбуки тәдавүл, онун өзүнә габагчадан бир шеј верилмәдикдә, о һеч бир шеј верә билмәз, онда мәсәлә садәчә ашағыдакындан ибарәт олур:

Фәрз едәк ки, әмәк һаггы илә мүәјјән олунан әмтәә гијмәти = 100; әмәк һаггы үзәринә мәнфәәт нормасы 10% вә әмәк һаггы үзәринә рента 15%-дир. Онда әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мәчмусу илә мүәјјән олунан әмтәә гијмәти = 125 олар. Бу 25 әлавә әмтәәнин сатышындан әмәлә кәлә билмәз. Чүнки әмтәәләри бир-биринә сатанларын һамысы, өзләринә 100 мигдарында әмәк һаггына баша кәлән әмтәәләри башгаларына 125-ә сатырлар; нәтичә јенә дә, онларын һәрәсинин 100-ә сатачағы һалдакынын ејни олур. Демәли, бу әмәлијјат тәдавүл просесиндән асылы олмајараг нәзәрдән кечирилмәлидир.

Әкәр инди дәјәри 125 олан әмтәәнин өзүнү үч нәфәр бөлүшдүрүрсә, — капиталист әввәлчә әмтәәни 125-ә сатыб сонра фәһләјә 100, өзүнә 10 вә торпаг саһибинә 15 верирсә, мәсәлә бундан әсла дәјишилмәз, — онда фәһлә дәјәрин вә мәһсулун $^4/_5$-үнү = 100 әлдә едир. Капиталист дәјәрин вә мәһсулун $^2/_{25}$-сини, торпаг рентасы алан исә $^3/_{25}$-үнү әлдә едир. Капиталист 100 әвәзиндә 125-ә сатдыгда, фәһләнин әмәјини тәмсил едән бүтүн мәһсулун јалныз $^4/_5$-үнү фәһләјә вермиш олур. Демәли, о әкәр фәһләјә 80 вериб, 20-сини сахласајды вә бундан 8-и онун өзүнә, 12-си торпаг рентасы аланын пајына дүшсәјди, онда јенә ејни нәтичә алынмыш оларды. Бу һалда капиталист әмтәәни өз дәјәринә сатмыш оларды, чүнки гијмәтә едилән әлавәләр һәгигәтдә әмтәәнин дәјәриндән асылы олмајан јүксәлмәләрдир, әмтәәнин дәјәри исә, јухарыда фәрз едилдији кими, әмәк һаггынын дәјәри илә мүәјјән олунур. Беләликлә, долајы јолла бу ондан ибарәт оларды ки, белә тәсәввүр әсасында «әмәк һаггы» сөзләри, 100—мәһсулун дәјәри демәкдир, јә'ни һәмин мүәјјән мигдар әмәји тәмсил едән пул мәбләғи демәкдир, лакин бу дәјәр јенә дә реал әмәк һаггындан фәрглидир вә, демәли, онун бир гәдәр артығы галыр. Амма һәмин артыг, гијмәтин үзәринә едилән номинал әлавә васитәсилә әлә кәтирилир. Демәли, әкәр әмәк һаггы 100 әвәзинә 110 олсајды, онда мәнфәәт = = 11, торпаг рентасы исә = $16^1/_2$, демәли, әмтәәнин гијмәти = $137^1/_2$ олмалы иди. Бу һалда нисбәт дәјишилмәз галарды. Лакин, бөлкү һәмишә әмәк һаггына мүәјјән фаизләрдән ибарәт номинал әлавә васитәсилә ичра едилмәли олдуғуна көрә, гијмәт әмәк һаггы илә бирликдә јүксәләр вә дүшәрди. Әмәк һаггы бурада әввәлчә әмтәәнин дәјәринә бәрабәрләшдирилир, сонра јенә дә ондан ајрылыр. Һәгигәтдә белә мәзмунсуз долајы бир јолла иш она мүнчәр

едилир ки, әмтәәнин дәјәри ондакы әмәјин мигдары илә, әмәк һаггынын дәјәри исә — зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти илә мүәјјән олунур, әмәк һаггындан артыг галан дәјәр һиссәси исә мәнфәәти вә рентаны тәшкил едир.

Әмтәәләрин истеһсалында истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин дәјәри чыхылдыгдан сонра бу әмтәәләрин дәјәринин парчаланмасы; әмтәә мәһсулда маддиләшмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән олунан бу мә'лум мәбләғ дәјәрин үч тәркиб һиссәсинә парчаланмасы, сонра әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента сифәтилә бир-бириндән асылы олмадан мүстәгил кәлир формалары алмасы — бу парчаланма капиталист истеһсалынын һамы үчүн көз габағында олан сәтһиндә, демәли, бу сәтһин чәлб етмиш олдуғу капиталист истеһсалы акентләринин тәсәввүрләриндә дә тамамилә тәһриф олунмуш шәкилдә тәсәввүр олунур.

Фәрз едәк ки, мүәјјән бир әмтәәнин бүтүн дәјәри = 300-дүр вә бунун 200-ү һәмин әмтәәнин истеһсалында истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин, јахуд сабит капитал унсүрләринин дәјәрини тәшкил едир. Демәли, бу сәбәбдән 100 рәгәми һәмин әмтәәнин истеһсалында она гатылмыш олан јени дәјәрдир. 100 рәгәминдә олан бу јени дәјәр үч кәлир формасы арасында бөлүшдүрүлмәси мүмкүн олан нә варса һамысыны әһатә едир. Әкәр әмәк һаггы = x, мәнфәәт = y, торпаг рентасы = z олса, онда көтүрүлән мисалда $x + y + z$ һәмишә 100-ә бәрабәр олачагдыр. Амма сәнаjечиләрин, тачирләрин вә банкирләрин тәсәввүрүндә, һабелә вулгар игтисадчыларын тәсәввүрүндә бу һеч дә белә олмур. Онларын тәсәввүрүнчә, әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри чыхылдыгда јердә галан вә сонра x, y вә z-ә ајрылан 100-ә бәрабәр мә'лум кәмијјәт әмтәәнин дәјәри дејилдир. Онларын тәсәввүрүнчә, әксинә, әмтәәнин гијмәти садәчә олараг әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәри кәмијјәтләриндән чәмләнир, бунлар исә әмтәәнин дәјәриндән вә бир-бириндән асылы олмајараг мүәјјән олунур, белә ки, x, y вә z һәр бири мүстәгил сурәтдә мә'лум вә мүәјјәндир, јалныз бу кәмијјәтләрин 100-дән аз вә чох ола биләчәк мәчмусундан әмтәәнин дәјәр кәмијјәти алыныр ки, бу да әмтәәнин дәјәрини тәшкил едән һәмин тәркиб һиссәләринин чәмләнмәси нәтичәсиндә әлдә едилир. Белә quid pro quo [долашыглыг] там бир сыра сәбәбләр үзүндән лабүддүр:

Әввәлән, әмтәәнин дәјәринин тәркиб һиссәләри мүстәгил кәлирләр олараг бир-биринә гаршы дурур вә бу чүр кәлирләр олмаг е'тибарилә, бир-бириндән тамамилә фәргли олан үч истеһсал амилинә: әмәјә, капитала вә торпаға аиддир, бунун да нәтичәсиндә елә көрүнүр ки, куја һәмин кәлирләр бу амилләрдән әмәлә кәлир. Сәбәб, иш гүввәси, капитал вә торпаг үзәриндә мүлкијјәтдир ки, әмтәәләрин дәјәринин бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләри мүвафиг мүлкијјәтчиләрин пајына дүшүр, бу сәбәбдән дә онлар

үчүн кәлирә чеврилир. Лакин дәјәр, кәлирә чеврилмә нәтичәсиндә әмәлә кәлмир, кәлирә чеврилә билмәк үчүн, бу шәклә кирә билмәк үчүн дәјәр ирәличәдән мөвчуд олмалыдыр. Бунун әксинә олан көрүнүш хүсусән она көрә күчлүдүр ки, һәмин үч һиссәнин бирбиринә гаршы нисби кәмијјәтинин мүәјјән олунмасы елә мүхтәлиф нөв ганунлар әсасында баш верир ки, әмтәәләрин өз дәјәри илә бу ганунларын әлагәси вә бунларын дәјәрлә мәһдуд олмасы һеч дә үздә ашкара чыхмыр.

Икинчиси: артыг көрдүјүмүз кими, әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши вә ја ашағы дүшмәси, башга шәртләр ејни олмагла, үмуми мәнфәәт нормасынын әкс истигамәтдә һәрәкәтинә сәбәб олур, мүвафиг истеһсал даирәләриндә капиталын орта гурулушундан асылы олараг мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсал гијмәтини дәјишдирир, онларын бә'зиләрини јүксәлдир, бә'зиләрини дә ашағы салыр. Беләликлә бурада, һәр һалда бә'зи истеһсал саһәләриндә, тәчрүбә һәгигәтән көстәрир ки, әмтәәнин орта гијмәти әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә галхыр вә ашағы дүшмәси нәтичәсиндә енир. Лакин «тәчрүбә» көстәрмир ки, әмтәәләрин әмәк һаггындан асылы олмајан дәјәри һәмин дәјишилмәләри кизли сурәтдә тәнзим едир. Әкәр, әксинә, әмәк һаггынын јүксәлмәси јерли характердәдирсә, әкәр бу јүксәлмә хүсуси шәраитин тә'сири нәтичәси олараг јалныз ајры-ајры истеһсал саһәләриндә баш верирсә, онда һәмин әмтәәләрин дәјәринин мүвафиг сурәтдә номинал јүксәлмәси һаллары баш верә биләр. Бу һалда башга сорт әмтәәләрә көрә, — бунлар үчүн әмәк һаггы дәјишилмәз галмагла, — бу сорт әмтәәләрин нисби дәјәрләринин белә јүксәлмәси јалныз, ајры-ајры истеһсал даирәләри арасында изафи дәјәрин бәрабәр өлчүдә бөлүнмәсини позан јерли шәраитә гаршы әкс тә'сирдир, хүсуси мәнфәәт нормаларыны тәнләшдириб үмуми нормаја чевирән васитәдир. Бурада алынан «тәчрүбә» јенә беләдир ки, гијмәт әмәк һаггы илә мүәјјән олунур. Демәли, тәчрүбә һәр ики һалда бир шеји көстәрир, — ону көстәрир ки, әмәк һаггы әмтәә гијмәтләрини мүәјјән едир. Тәчрүбәнин көстәрмәдији бир шеј вар ки, о да һәмин асылылығын кизли сәбәбидир. Сонра: әмәјин орта гијмәти, јә'ни иш гүввәсинин дәјәри зәрури јашајыш васитәләринин истеһсал гијмәти илә мүәјјән олунур. Әкәр бунларын икинчиси јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, онда биринчиси дә јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Бурада тәчрүбә јенә анчаг, әмәк һаггы илә әмтәәләрин гијмәти арасында әлагә олдуғуну ашкара чыхарыр; лакин сәбәб нәтичә кими, нәтичә исә сәбәб кими көрүнә биләр вә базар гијмәтләринин галхыб-енмәсиндә мәһз белә дә олур; орада әмәк һаггынын орта сәвијјәдән јухары галхмасы, чошгун тәрәгги дөврүндә базар гијмәтләринин истеһсал гијмәтләриндән јухары галхмасы илә јанашы кедир, сонра исә әмәк һаггынын орта сәвијјәдән ашағы дүшмәси базар гијмәтләринин истеһсал гијмәтләриндән ашағы дүшмәси илә јанашы кедир. Әкәр базар гијмәтләринин галхыб-енмә һәрә-

кәти бир кәнара гојуларса, онда истеһсал гијмәтләринин әмтәәләр дәјәриндән асылы олмасы билаваситә тәчрүбәјә әсасән prima facie белә бир факта ујғун олмалыдыр ки, әмәк һаггы јүксәлдикдә мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр вә әксинә. Лакин биз артыг көрдүк ки, мәнфәәт нормасы сабит капиталын дәјәриндә баш верән вә әмәк һаггынын дәјишилмәләриндән асылы олмајан дәјишилмәләрлә мүәјјән олуна биләр; белә ки, әмәк һаггы вә мәнфәәт нормасы әкс истигамәтдә дејил, ејни истигамәтдә дәјишилә биләр, бунлар ејни заманда галха вә ја енә биләр. Әкәр мәнфәәт нормасы билаваситә изафи дәјәр нормасына мүтабиг кәлсәјди, бу мүмкүн олмазды. Ејнилә дә, јашајыш васитәләри гијмәтинин артмасы нәтичәсиндә әмәк һаггы јүксәлдикдә мәнфәәт нормасы, әмәјин даһа артыг интенсивлији вә ја иш күнүнүн узадылмасы нәтичәсиндә дәјишилмәз гала биләр вә ја һәтта јүксәлә биләр. Тәчрүбәнин бүтүн бу нәтичәләри дәјәрин тәркиб һиссәләринин мүстәгил, тәһриф олунмуш формасынын доғурдуғу белә бир иллүзијаны тәсдиг едир ки, гуја әмтәәнин дәјәрини тәкчә әмәк һаггы вә ја мәнфәәтлә бирликдә әмәк һаггы мүәјјән едир. Бир һалда ки, әмәк һаггы барәсиндә белә бир иллүзија вардыр вә әкәр белә нәзәрә кәлирсә ки, гуја әмәјин гијмәти әмәјин истеһсал етмиш олдуғу дәјәрә мүтабигдир, — онда ајдындыр ки, бу, мәнфәәтә вә рентаја да аиддир. Онларын гијмәтләри, јә'ни пул ифадәләри бу һалда әмәкдән вә әмәјин јаратдығы дәјәрдән асылы олмадан тәнзим олунмалыдыр.

Үчүнчүсү: фәрз едәк ки, дәјәрләр вә ја онлардан анчаг заһирән асылы олмајан истеһсал гијмәтләри, базар гијмәтләринин фасиләсиз галхыб-енмәләринин даим тәнләшмәси васитәсилә јалныз тәнзимедичи орта гијмәтләр кими тәзаһүр етмәли икән, билаваситә тәчрүбәдә һәмишә әмтәәләрин базар гијмәтләринә мүтабиг кәлир. Сонра, фәрз едәк ки, тәкрар истеһсал даим ејни дәјишмәз шәраитдә баш верир, белә ки, капиталын бүтүн үнсүрләриндә әмәк мәһсулдарлығы сабит галыр. Нәһајәт, фәрз едәк ки, әмтәә мәһсулун дәјәринин һәр бир истеһсал даирәсиндә истеһсал васитәләринин дәјәринә јени бир мигдар әмәк, демәли, јени дәјәр гатмаг васитәсилә јаранан һиссәси сабит бир пропорсија үзрә әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр, — белә ки, һәгигәтән верилмиш олан әмәк һаггы, фе'лән реаллашдырылмыш олан мәнфәәт вә фактик рента һәмишә билаваситә: иш гүввәсинин дәјәринә, орта мәнфәәт нормасы үзрә бүтүн изафи дәјәрдән бүтүн капиталын мүстәгил фәалијјәт көстәрән һәр бир һиссәси үчүн ајрылмалы олан һиссәјә вә мөвчуд базис үзәриндә торпаг рентасынын normaliter [нормал] һәддинә мүтабигдир. Бир сөзлә, фәрз едәк ки, чәмијјәтин истеһсал етмиш олдуғу дәјәрин бөлүшдүрүлмәси вә истеһсал гијмәтләринин тәнзими капиталист базиси әсасында баш верир, лакин рәгабәт нәзәрә алынмыр.

Демәли, фәрз едилсә ки, әмтәәләрин дәјәри сабит кәмијјәтдир вә беләбир кәмијјәт олараг тәзаһүр едир; фәрз едилсә ки, әмтәә мәһсулун дәјәринин кәлирләрә ајрылан һиссәси сабит кәмијјәт олараг галыр вә мәһз белә бир кәмијјәт кими тәсәввүр олунур; нәһајәт, фәрз едилсә ки, дәјәрин бу мә'лум вә сабит һиссәси һәмишә әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја дәјишилмәз бир пропорсијада ајрылыр, — һәтта белә фәрз едилдикдә дә һәгиги һәрәкәт лабүд олараг јенә тәһриф олунмуш шәкилдә тәсәввүр олунмалы иди: габагчадан мә'лум кәмијјәтдә олан дәјәр бир-бириндән асылы олмајан формалара кирән үч һиссәјә ајрылмаг дејил, әксинә, һәмин дәјәр өзүнүн бир-бириндән асылы олмајан вә һәр бири өзлүјүндә мүстәгил сурәтдә мүәјјән олунан әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы үнсүрләринин мәҹмусундан әмәлә кәлирмиш кими көрүнмәли иди. Белә бир заһири көрүнүш лабүддән мејдана кәләрди, чүнки ајры-ајры капиталларын вә онларын әмтәә мәһсулларынын һәгиги һәрәкәтиндә әмтәәнин дәјәри өз тәркиб һиссәләринә ајрыларкән әмтәәнин дәјәри мә'лум бир кәмијјәт фәрз едилмир, әксинә, әмтәә дәјәринин ајрылдығы тәркиб һиссәләри әмтәәләрин дәјәринин илкин шәрти кими мөвҹуд олур. Артыг көрдүјүмүз кими, әмтәәнин истеһсал хәрҹләри, биринҹи нөвбәдә ајрыҹа бир капиталистә мә'лум кәмијјәт кими көрүнүр вә һәгиги истеһсал гијмәтиндә һәмишә белә бир кәмијјәт олараг мејдана чыхыр. Лакин истеһсал хәрҹләри сабит капиталын аванс едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри плјус иш гүввәси дәјәринин мәҹмусуна бәрабәрдир, лакин иш гүввәсинин дәјәрини истеһсал акенти иррасионал формада, әмәјин гијмәти формасында тәсәввүр едир, беләликлә дә, әмәк һаггы ејни заманда фәһләнин кәлири кими тәсәввүр олунур. Әмәјин орта гијмәти мә'лум кәмијјәтдир, чүнки, һәр ҹүр башга әмтәәнин дәјәри кими, иш гүввәсинин дәјәри дә онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунур. Әмтәәләрин дәјәринин әмәк һаггыны тәшкил едән һиссәсинә кәлдикдә исә, ону јарадан һеч дә өзүнүн бу әмәк һаггы формасына кирмәси дејилдир, ону јарадан һеч дә о дејилдир ки, капиталист фәһләнин өз мәһсулундан она чатасы һиссәни фәһләјә әмәк һаггы формасында [Erscheinungsform] аванс едир, ону јарадан будур ки, фәһлә өз әмәк һаггына мүвафиг еквивалент истеһсал едир, јә'ни өз күндәлик вә ја иллик әмәјинин мүәјјән һиссәси әрзиндә, өз иш гүввәсинин гијмәтиндәки дәјәри истеһсал едир. Лакин мүгавилә үзрә әмәк һаггы һәлә, она мүвафиг дәјәр еквиваленти истеһсал едиләндән габаг тә'јин едилмиш олур. Кәмијјәти, һәлә әмтәә вә әмтәә дәјәр истеһсал едиләндән әввәл мә'лум олан бир гијмәт үнсүрү олмаг е'тибарилә, истеһсал хәрҹләринин тәркиб һиссәси олмаг е'тибарилә әмәк һаггы әмтәәнин бүтүн дәјәринин бир һиссәси кими — әмтәәнин мәҹму дәјәриндән мүстәгил формада ајрылан бир һиссә кими дејил, әксинә, бу мәҹму дәјәри ирәлиҹәдән мүәјјән едән мә'лум бир кәмијјәт кими тәсәввүр

олунур, јә'ни дәјәри вә гијмәти тәшкил едән бир амил кими тәсәввүр олунур. Әмтәәнин истеһсал хәрҹләриндә әмәк һаггы нә кими бир рол ојнајырса, орта мәнфәәт дә әмтәәнин истеһсал гијмәтиндә ејни ролу ојнајыр, зира истеһсал гијмәти бәрабәрдир истеһсал хәрҹләринә плјус аванс едилмиш капитала дүшән орта мәнфәәтә. Бу орта мәнфәәт әмәли ҹәһәтдән капиталистин өз тәсәввүрүнә вә һесабларына тәнзимедичи бир үнсүр кими дахил олур, — һәм дә јалныз о мә'нада дахил олмур ки, орта мәнфәәт капиталын бир тәтбиг даирәсиндән дикәринә кечирилмәсини мүәјјән едир, һабелә үмумијјәтлә, аз-чох узун бир мүддәт әрзиндәки тәкрар истеһсал просесини әһатә едән һәр ҹүр алгы вә мүгавилә әмәлијјатында һәмин тәнзимедичи үнсүр кими дахил олур. Лакин белә һалларда орта мәнфәәт әввәлдән мә'лум олан бир кәмијјәтдир вә һәгигәтән, һәр бир ајрыҹа истеһсал саһәсиндә јарадылан, хүсусилә дә һәр бир белә истеһсал саһәси дахилиндәки ајрыҹа капитал гојулушу шәраитиндә јарадылан дәјәрдән вә изафи дәјәрдән асылы дејилдир. Өз хариҹи тәзаһүрү ҹәһәтдән орта мәнфәәт дәјәрин парчаланмасынын нәтиҹәси кими дејил, әксинә, әмтәә мәһсулун дәјәриндән асылы олмајан, әмтәәләрин истеһсал просесиндә ирәлиҹәдән мә'лум олан вә әмтәәләрин орта гијмәтинин өзүнү мүәјјән едән бир кәмијјәт кими көрүнүр, јә'ни дәјәр јарадан бир амил кими көрүнүр. Һәм дә изафи дәјәрин мүхтәлиф һиссәләри бирбириндән әсла асылы олмајан формалара ајрылдығына көрә изафи дәјәр, даһа конкрет бир форма алыб, әмтәәләрин дәјәринин әмәлә кәлмәси үчүн бир илкин шәрт кими тәсәввүр олунур. Орта мәнфәәтин бир һиссәси фаиз формасында мүстәгил сурәтдә, әмтәәләрин вә онларын дәјәринин истеһсалы үчүн габагҹадан верилмиш бир үнсүр [vorausgesetztes Element] олараг, фәалијјәтдәки капиталистә гаршы гојулур. Фаизин кәмијјәти нә гәдәр артыбазалса да, буна бахмајараг, о, һәр бир моментдә вә һәр бир капиталист үчүн мә'лум бир кәмијјәт олуб, онун истеһсал етдији әмтәәләрин истеһсал хәрҹләринә дахилдир. Иҹарә һаггы мүгавиләсиндә мүәјјән едилмиш формада торпаг рентасы да әкинчилик капиталисти үчүн, мүәссисә биналарынын иҹарә һаггы да дикәр саһибкарлар үчүн ејни ролу ојнајыр. Изафи дәјәрин ајрылдығы бу һиссәләр һәр бир ајрыҹа капиталист үчүн онун истеһсал хәрҹләринин мә'лум үнсүрләри олдуғуна көрә, елә көрүнүр ки, куја онлар, әксинә, изафи дәјәри әмәлә кәтирир, әмәк һаггы әмтәә гијмәтинин бир һиссәсини әмәлә кәтирдији кими, онлар да бунун башга бир һиссәсини әмәлә кәтирир. Әмтәә дәјәрин парчаланмасы мәһсулу олан бу үнсүрләрин нә сәбәбә дәјәр јаранмасы үчүн һәмишә илкин шәртләр кими көрүнмәсинин сирри садәҹә ондан ибарәтдир ки, һәр ҹүр башга истеһсал үсулу кими, капиталист истеһсал үсулу да фасиләсиз бир сурәтдә јалныз мадди мәһсул дејил, һабелә иҹтимаи игтисади мүнасибәтләр, мәһсулун әмәлә кәлмәси формасынын игтисади мүәјјәнлијини дә тәкрар истеһсал едир. Буна көрә

һәмин истеһсал просесинин нәтичәси ејни дәрәчәдә даими олараг онун илкин шәртләри шәклини, илкин шәртләри дә — онун нәтичәси шәклини алыр. *Мәһз* ејни мүнасибәтләрин бу фасиләсиз тәкрар истеһсалы ајрыча бир капиталист тәрәфиндән өзлүјүндә ајдын вә тамамилә шүбһәсиз бир факт кими антисипасија едилир. Нә гәдәр ки, капиталист истеһсалы өз олдуғу кими јашамагда давам едир, јени гатылмыш әмәјин бир һиссәси даим әмәк һаггына, дикәр һиссәси мәнфәәтә (фаизә вә саһибкар кәлиринә), үчүнчү һиссәси дә рентаја чеврилир. Мүхтәлиф истеһсал амилләринин мүлкијјәтчиләри арасында мүгавиләләр бағланыркән бу, илкин шәртдир вә һәр бир ајрыча һалда нисби кәмијјәтләр нечә артыб азалса да, јенә һәмин илкин шәрт доғрудур. Дәјәр һиссәләри бир-биринә гаршы дуруркән онларын малик олдуглары мүәјјән форма [Gestalt] илкин шәртдир, чүнки о һәмишә тәкрар истеһсал олунур вә һәмишә тәкрар истеһсал олунмасынын сәбәби одур ки, даими илкин шәртдир.

Амма тәчрүбә вә һадисәләрин сәтһи дә көстәрир ки, өз кәмијјәтләри чәһәтдән көтүрүлән базар гијмәтләри, — капиталист исә һәгигәтән бу гијмәтләрин тә'сирини дәјәрин јеканә мүәјјәнлијини һесаб едир, — һәмин базар гијмәтләри һеч дә көстәрилән антисипасијалардан асылы дејилдир, һеч дә мүгавиләдә нәзәрдә тутулмуш олан фаизин, јахуд рентанын јүксәк вә ја ашағы олмасына ујғунлашмыр. Лакин базар гијмәтләри јалныз дәјишилмәкдә сабитдир, буна көрә дә базар гијмәтләринин мәһз аз-чох узун бир мүддәт әрзиндәки орта сәвијјәси әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мүвафиг орта кәмијјәтләрини, сабит кәмијјәтләр олан вә, демәли, сон нәтичәдә базар гијмәтләри үзәриндә һөкмранлыг едән бу орта кәмијјәтләри верир.

Дикәр тәрәфдән, белә бир фикир олдугча садә көрүнүр: бир һалда ки, әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента дәјәр әмәлә кәтирир вә сәбәби дә одур ки, бунлар дәјәр истеһсалы үчүн илкин шәрт кими тәсәввүр олунур вә ајрыча бир капиталист үчүн бунлар истеһсал хәрчләринә вә истеһсал гијмәтинә илкин шәрт кими дахил олур, — онда, демәли, дәјәри мә'лум бир кәмијјәт олараг һәр бир әмтәәнин истеһсалына дахил олан сабит һиссә дә дәјәр јарадыр. Лакин капиталын сабит һиссәси әмтәәләр мәчмусундан вә, демәли, әмтәә дәјәрләри мәчмусундан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, бајағы бир тавтолокија һасил олур ки, куја әмтәә дәјәрин өзү әмтәә дәјәр јарадыр вә онун сәбәбидир.

Лакин капиталист бу мәсәлә үзәриндә дүшүнмәјин өзү үчүн азачыг хејри олачағыны көрсәјди, — бир капиталист олмаг е'тибарилә онун бүтүн дүшүндүкләрини исә јалныз онун мәнафеји вә гәниматчилији мүәјјән едир, — онда тәчрүбә дәрһал она көстәрәрди ки, өзүнүн истеһсал етдији мәһсул дикәр истеһсал даирәләринә капиталын сабит һиссәси кими дахил олур, дикәр истеһсал

даирәләринин дә мәһсулу онун мәһсулуна капиталын сабит һиссәси кими дахил олур. Онун јени мәһсулундан бәһс едилдикдә о, јени јарадылмыш дәјәри, көрүнүр, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын кәмијјәтләриндән чәмләнмиш һесаб етдијинә көрә, бу тәсәввүрү башга капиталистләрин мәһсулундан ибарәт олан сабит һиссәјә дә аид едир; беләликлә, капиталын сабит һиссәсинин гијмәти, онунла бирликдә исә әмтәәләрин бүтүн дәјәри дә, — доғрудур, ахырадәк баш чыхарылмасы мүмкүн олмајан бир үсулла, — сон нәтичәдә, мүхтәлиф ганунларла тәнзим олунан, мүхтәлиф мәнбәләрдән төрәјән мүстәгил дәјәр амилләринин: әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын чәмләнмәсиндән алынан бир дәјәр мәчмусуна мүнчәр едилир.

Дөрдүнчүсү. Әмтәәләрин өз дәјәринә сатылыб-сатылмадығынын ајрыча бир капиталист үчүн әсла фәрги јохдур, демәли, дәјәрин мүәјјән олунмасынын өзүнүн дә бу капиталист үчүн әсла фәрги јохдур. Дәјәрин мүәјјәнлији, капиталистдән асылы олмајан шәраитә көрә, артыг лап әввәлдән капиталистин хәбәри олмадан баш верән бир шејдир, чүнки һәр бир ајрыча истеһсал саһәсиндәки тәнзимедичи орта гијмәтләри әмтәәләрин дәјәрләри дејил, әмтәә дәјәрләриндән фәргли олан истеһсал гијмәтләри әмәлә кәтирир. Дәјәрин мүәјјәнлији өзлүјүндә ајрыча капиталисти јалныз о чәһәтдән марагландырыр вә онун үчүн, һабелә һәр бир истеһсал даирәсиндәки капитал үчүн јалныз о чәһәтдән мүәјјәнедичи бир момент тәшкил едир ки, әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарынын азалмасы вә ја артмасы, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артдығы вә ја азалдығы тәгдирдә, биринчи һалда мөвчуд базар гијмәтләри шәраитиндә капиталистин үстәлик мәнфәәт әлдә етмәсинә имкан верир, икинчи һалда исә ону әмтәәләрин гијмәтини јүксәлтмәјә мәчбур едир, чүнки мәһсулун һәр ваһидинә вә ја һәр бир ајрыча әмтәәјә инди даһа артыг мигдар әмәк һаггы, даһа артыг мигдар сабит капитал, демәли, һәмчинин даһа артыг мигдар фаиз дүшүр. Дәјәрин мүәјјәнлији капиталисти јалныз она көрә марагландырыр ки, о һәмин капиталистин өзү үчүн әмтәәләрин истеһсал хәрчләрини јүксәлдир вә ја ашағы салыр, демәли, онун үчүн мүстәсна вәзијјәт јаратмыш олур.

Әксинә, әмәк һаггыны, фаизи вә рентаны о, мәнфәәтин јалныз, фәалијјәт көстәрән бир капиталист олмаг е'тибарилә онун пајына дүшән һиссәсини, јә'ни саһибкар кәлирини реаллашдырдығы гијмәти дејил, үмумијјәтлә тәкрар истеһсал просесинин давам етдириләбилмәси үчүн әмтәәләри сатмалы олдуғу гијмәти тәнзим едән һәдләр кими тәсәввүр едир. Әкәр о, мөвчуд гијмәт шәраитиндә әмәк һаггы, фаиз вә рента кәмијјәтинин фәрди сурәтдә она мүјәссәр етдији истеһсал хәрчләринә үстәлик олараг ади вә ја адидән јүксәк саһибкар кәлири чыхарырса, онда әмтәәдәки дәјә-

ри вә изафи дәјәри сатыш заманы реаллашдырыб-реаллашдырмадығынын ондан өтрү әсла фәрги јохдур. Буна көрә дә, әкәр капиталын сабит һиссәси бир кәнара гојуларса, онда әмәк һаггы, фаиз вә рента она әмтәә гијмәти үчүн һәдләр јарадан үнсүрләр кими, буна көрә дә јарадычы, мүәјјәнедичи үнсүрләр кими тәсәввүр олунур. Әкәр капиталист, мисал үчүн, әмәк һаггыны иш гүввәсинин дәјәриндән, јә'ни онун нормал сәвијјәсиндән ашағы салмаға, ашағы фаизлә капитал әлдә етмәјә вә нормал рента сәвијјәсиндән ашағы ичарә һаггы вермәјә мүвәффәг олса, бу һалда әмтәәни дәјәриндән ашағы, һәтта үмуми истеһсал гијмәтиндән дә ашағы сатмасынын, беләликлә дә, әмтәәдәки изафи дәјәрин бир һиссәсинин һаваjы верилмәсинин ондан өтрү әсла фәрги јохдур. Бу, капиталын сабит һиссәсинә дә аиддир. Мисал үчүн, әкәр сәнајечи хам материалы онун истеһсал гијмәтиндән ашағы ала биләрсә, онда бу сәнајечи өзү дә, һазыр мәһсулда һәмин материалы һәтта истеһсал гијмәтиндән ашағы сатмалы олдугда да, онун зәрәр чәкмәјәчәји тә'мин едилмиш олур. Әкәр әмтәә гијмәтинин өдәнилмәли олан, еквиваленти верилмәли олан өз үнсүрләриндән артыг тәшкил едән һиссәси дәјишилмәз галырса, јахуд артырса, онда сәнајечинин саһибкар кәлири дәјишилмәз гала биләр вә һәтта арта да биләр. Лакин сәнајечинин әмтәәләри истеһсалына гијмәтин мигдарча мә'лум олан үнсүрләри кими дахил олан истеһсал васитәләринин дәјәриндән башга, мәһз әмәк һаггы, фаиз вә рента, гијмәтин һәмин истеһсала дахил олан бу кими һәдд јарадычы вә тәнзимедичи үнсүрләридир. Буна көрә дә сәнајечи онлары әмтәәләрин гијмәтини мүәјјән едән үнсүрләр кими тәсәввүр едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән белә тәсәввүр олунур ки, куја саһибкар кәлирини, ја тәсадүфи рәгабәт шәртләриндән асылы олан базар гијмәтиндә, әмтәә гијмәтинин јухарыда көстәрилмиш үнсүрләри илә мүәјјән олунан имманент дәјәриндән артыг галан һиссә мүәјјән едир; ја да, әкәр саһибкар кәлиринин өзү базар гијмәтләринә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрирсә, онда онун өзүнүн дә сатычыларла алычылар арасындакы рәгабәтдән асылы олдуғу тәсәввүр олунур.

Истәр ајры-ајры капиталистләр арасындакы рәгабәтдә, истәрсә дүнја базарындакы рәгабәтдә әмәк һаггынын, фаизин вә рентанын мә'лум олан вә габагчадан фәрз едилән кәмијјәтләри сабит вә тәнзимедичи кәмијјәтләр кими һесаблара дахил олур, — бу кәмијјәтләр о мә'нада сабит дејил ки, онлар дәјишилмир, о мә'нада сабитдир ки, һәр бир ајрыча һалда бунлар мә'лум кәмијјәт олур вә фасиләсиз галхыб-енән базар гијмәтләри үчүн даими һәдд тәшкил едир. Мәсәлән, дүнја базарындакы рәгабәт заманы мәсәлә јалныз ондан ибарәт олур ки, мөвчуд әмәк һаггы, мөвчуд фаиз вә мөвчуд рента шәраитиндә әмтәәни мөвчуд үмуми базар гијмәти илә вә ја ондан ашағы сатыб хејир көтүрмәк, јә'ни бу заман мүвафиг саһибкар кәлири реаллашдырмаг мүмкүндүрмү.

Әкәр бир өлкәдә әмәк һаггы вә торпағын гијмәти ашағыдырса, капитал фаизи, әксинә, бу өлкәдә капиталист истеһсал үсулу үмумијјәтлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәдијинә көрә јүксәкдирсә, амма башга бир өлкәдә әмәк һаггы вә торпағын гијмәти номинал сурәтдә јүксәк, капитал фаизи ашағыдырса, онда биринчи өлкәдәки капиталист нисбәтән артыг әмәк вә торпаг, икинчи өлкәдәки капиталист исә нисбәтән артыг капитал тәтбиг едир. Бу ики капиталист арасында рәгабәтин нә дәрәчәдә мүмкүн олдуғуну һесабладыгда һәмин амилләр мүәјјәнедичи үнсүрләр кими көтүрүлүр. Беләликлә, бурада тәчрүбә нәзәри сурәтдә, капиталистин тамаһкар мүлаһизәләри исә әмәли сурәтдә көстәрир ки, әмтәәләрин гијмәтини әмәк һаггы, фаиз вә рента мүәјјән едир, әмәјин, капиталын вә торпағын гијмәти мүәјјән едир вә гијмәтин бу үнсүрләри гијмәти һәгигәтән тәнзим едән, әмәлә кәтирән амилләрдир.

Өзлүјүндә ајдын олдуғу үзрә, бу һалда һәмишә бир үнсүр галыр ки, бу да әмтәәләрин базар гијмәтинин илкин шәрти дејил, нәтичәсидир, — бу үнсүр мәһз јухарыда көстәрилән үнсүрләрин — әмәк һаггынын, фаизин вә рентанын чәмләшдирилмәси јолу илә әмәлә кәлән истеһсал хәрчләриндән артыг галан һиссәдир. Белә тәсәввүр олунур ки, куја бу дөрдүнчү үнсүрү һәр бир ајрыча һалда рәгабәт мүәјјән едир, ајры-ајры һаллардан чыхарылан орта нәтичәдә исә орта мәнфәәт мүәјјән едир ки, буну да јенә еіни рәгабәт, лакин чох узун бир мүддәт әрзиндә тәнзим едир.

Бешинчиси. Капиталист истеһсал үсулу базисиндә, јени гатылмыш әмәјин тәмсил олундуғу дәјәрин: әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы формасында кәлирләрә ајрылмасы өзлүјүндә о дәрәчәдә тәбии бир шеј олур ки, бу үсул һәтта һәмин кәлир формалары үчүн шәртләрин әсла мөвчуд олмадығы һалларда да тәтбиг олунур (торпаг рентасыны тәдгиг едиркән мисаллар кәтирдијимиз кечмиш тарихи дөврләрдән һәлә бәһс етмирик). Бу о демәкдир ки, тәшбеһ васитәсилә һәр шеј һәмин кәлир формаларына ујғунлашдырылыр.

Әкәр мүстәгил бир фәһлә — хырда кәндлини көтүрәк, чүнки бурада кәлирин һәр үч формасы тәтбиг едилә биләр, — өзү үчүн ишләјирсә вә өз мәһсулуну сатырса, онда бу фәһлә, әввәлән, өзү-өзүнә иш верән (капиталист) кими көтүрүлүр ки, бу да өзү-өзүнү бир фәһлә кими тәтбиг едир; сонра, өзүнүн торпаг мүлкијјәтчиси кими көтүрүлүр ки, бу да өзүнү өз ичарәдары кими тәтбиг едир. О бир фәһлә олмаг е'тибарилә өзүнә әмәк һаггы верир, бир капиталист олмаг е'тибарилә мәнфәәти мәнимсәјир, бир торпаг мүлкијјәтчиси олмаг е'тибарилә өзүнә рента верир. Капиталист истеһсал үсулунун вә она мүвафиг мүнасибәтләрин үмуми ичтимаи базис олдуғу фәрз едилдикдә, белә бир характеристика о чәһәтдән доғрудур ки, мүстәгил истеһсалчы өз изафи әмәјини өзүнүн әмәк сәрф етмәси сајәсиндә дејил, истеһсал васитәләри, —

артыг бурада үмумиjjәтлә капитал формасына кирмиш олан истеһсал васитәләри, — үзәриндәки өз мүлкиjjәти саjәсиндә мәнимсәjә билир. Сонра да, бир һалда ки, һәмин фәһлә өз мәһсулуну әмтәә олараг истеһсал едир вә, демәли, әмтәәнин гиjмәтиндән асылыдыр (әкәр белә олмаса да, гиjмәт јенә һесаба дахил едилә биләр), онда онун истифадә едә биләчәjи изафи әмәк күтләси онун өз кәмиjjәтиндән асылы олмаjыб, үмуми мәнфәәт нормасындан асылы олур; еjнилә дә, үмуми мәнфәәт нормасы илә муәjjән олунан изафи дәjәр һиссәсинин бир мигдар артығы да јенә һәмин фәһләнин сәрф етдиjи әмәjин мигдарындан асылы деjилдир, лакин фәһлә буну јалныз, торпағын мүлкиjjәтчиси олдуғуна көрә мәнимсәjә биләр. Капиталист истеһсал үсулуна мувафиг олмаjан белә бир истеһсал формасы капиталист кәлири формаларына аид едилә биләчәjинә көрә — вә муәjjән дәрәчәдә әсассыз олмаjараг аид едилә биләчәjинә көрә — белә бир иллүзиjа даһа артыг мөһкәмләнмиш олур ки, куjа капиталист мүнасибәтләри һәр чүр истеһсал үсулунун тәбии мүнасибәтләридир.

Әкәр әмәк һагты өзүнүн үмуми әсасына мүнчәр едилсә, јә’ни фәһләнин өз әмәjи мәһсулундан фәрди истеһлакына дахил олан һиссәjә мүнчәр едилсә; әкәр бу һиссә капиталист мәһдудиjjәтләриндән азад едилсә вә, бир тәрәфдән, чәмиjjәтин мөвчуд мәһсулдар гүввәсинин (jә’ни фәһләнин һәгигәтән ичтимаи әмәк кими көтүрүлән өз әмәjинин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин) јол вердиjи, дикәр тәрәфдән, фәрдиjjәтин там инкишафынын тәләб етдиjи истеһлак һәчминәдәк кенишләндирилсә; сонра, әкәр изафи әмәк вә изафи мәһсул чәмиjjәтин мөвчуд истеһсал шәраитиндә, бир тәрәфдән, сығорта вә еһтиjат фонду јарадылмасы үчүн, дикәр тәрәфдән дә, истеһсалын ичтимаи тәләбатла муәjjән олунан гәдәр арасы кәсилмәдән кенишләндирилмәси үчүн лазым олдуғу өлчүjә мүнчәр едилсә; нәһаjәт, әкәр 1-чи №-jә зәрури әмәк, 2-чи №-jә дә изафи әмәк, jә’ни чәмиjjәтин һәлә вә jа даһа иш габилиjjәти олмаjан үзвләри хеjринә онун иш габилиjjәтли үзвләринин даим сәрф етмәли олдуглары әмәjин мигдары дахил едилсә, jә’ни һәм әмәк һаггындан, һәм дә изафи дәjәрдән, һәм зәрури әмәкдән, һәм дә изафи әмәкдән спесифик капиталист характери кәнар едилсә, онда даһа бу формалар деjил, онларын бүтүн ичтимаи истеһсал үсулларына хас олан әсаслары галмыш олар.

Геjд едилмәлидир ки, бу чүр мүнчәретмә кечмишдәки һөкмран истеһсал үсулларына да, мәсәлән, феодализм истеһсал үсулуна да хас иди. Феодализм истеһсал үсулуна әсла уjғун олмаjан, ондан тамамилә кәнарда дуран истеһсал мүнасибәтләри феодализм мүнасибәтләринә, мәсәлән, Инкилтәрәдә (tenures on knight’s service [рытсарларын әлиндә торпаг олмасы] әксинә олараг) tenures in common socage [кәндлиләрин әлиндә торпаг олмасы] мүнчәр едилирди ки, бунлар јалныз пул тәәһһүдләриндән ибарәт иди вә јалныз ад чәһәтдән феодализм мүнасибәтләри иди.

ӘЛЛИ БИРИНҸИ ФӘСИЛ.

БӨЛКҮ МҮНАСИБӘТЛӘРИ ВӘ ИСТЕҺСАЛ МҮНАСИБӘТЛӘРИ.

Беләликлә, һәр ил јени гатылан әмәјин васитәсилә јени гатылан дәјәр, — демәли, иллик мәһсулун һәмин дәјәри тәмсил едән вә үмуми вүсулдан ајрылыгда көтүрүлә билән һиссәси үч мүхтәлиф кәлир формасына малик олан үч һиссәјә ајрылыр; һәмин формалар бу дәјәрин бир һиссәсини иш гүввәси саһибинә, икинҹи һиссәсини капитал саһибинә, үчүнҹү һиссәсини исә торпаг мүлкијјәти саһибинә мәхсус вә ја она чатан һиссә кими ифадә едир. Демәли, бу — бөлкү мүнасибәтләри вә ја формаларыдыр, чүнки бунлар бүтүн јени истеһсал олунмуш дәјәрин мүхтәлиф истеһсал амилләринин саһибләри арасында бөлүнмәсиндәки мүнасибәтләри ифадә едир.

Ади бахыша көрә һәмин бөлкү мүнасибәтләри тәбии мүнасибәтләрдир, билаваситә һәр ҹүр иҹтимаи истеһсалын тәбиәтиндән, инсанын истеһсал ганунларындан ирәли кәлән мүнасибәтләрдир. Капитализмдән әввәлки ҹәмијјәтләрдә башга ҹүр бөлкү үсуллары олдуғунун ашкара чыхдығыны, әлбәттә, инкар етмәк олмаз, лакин һәмин бөлкү үсуллары барәсиндә дејилир ки, бунлар инкишаф етмәмиш, тәкмилләшмәмиш вә пәрдәләнмиш үсуллардыр, бунлар өзүнүн ән халис ифадәсинә вә јүксәк формасына [Gestalt] чатмамышдыр, бунлар һәмин тәбии бөлкү мүнасибәтләринин башга рәнк верилмиш нөвләридир.

Белә бир тәсәввүрдә доғру олан анҹаг будур: бир һалда ки, һәр һансы нөв иҹтимаи истеһсал (мәсәлән, примитив һинд иҹмасы вә ја перулыларын нисбәтән сүн'и инкишаф етмиш олан коммунизми) көтүрүлүр, онда һәмишә әмәјин бир һиссәси мәһсулу истеһсалчыларын вә онларын аилә үзвләринин [Angehörige] билаваситә фәрди истеһлакына кедән һиссәси онун, — мәһсулдар истеһлака кедән һиссәни бир кәнара гојсаг, — дикәр һиссәсиндән, һәмишә изафи әмәк олан һиссәсиндән фәргләндирилә биләр; һәмин ахырынҹы һиссәнин мәһсулу һәмишә үмуми иҹтимаи тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт едир, бу изафи мәһсул һәр неҹә бөлүнмүш олурса олсун, һәмин иҹтимаи тәләбатын нүмајәндә-

ләри кимләрдән ибарәт олурса олсун, јенә һәмин мәгсәдә хидмәт едир. Демәли, мүхтәлиф бөлкү үсулларынын ејнилији јалныз ондан ибарәтдир ки, биз онларын фәргләрини вә спесифик формаларыны нәзәрә алмадыгда вә диггәти, фәргләрин әксинә олараг, јалныз онларын вәһдәтинә вердикдә онларда ејнилик олур.

Доғрудур, нисбәтән чох инкишаф етмиш, нисбәтән чох тәнгидиди бир зәка бөлкү мүнасибәтләринин тарихән инкишаф едән характерини гәбул едир[56a], лакин бу зәка истеһсал мүнасибәтләринин өзүнүн дәјишилмәз олан, инсан тәбиәтиндән ирәли кәлән, демәли, һеч бир тарихи инкишафдан асылы олмајан бир характер дашымасы фикриндән даһа бөјүк бир инадла јапышыр.

Капиталист истеһсал үсулунун елми тәһлили исә, әксинә, сүбут едир ки, бу истеһсал үсулу спесифик тарихи мүәјјәнлијә малик олан хүсуси нөв истеһсал үсулудур, һәр чүр башга мүәјјән истеһсал үсулу кими, о да өзүнүн тарихи шәрти олараг ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин вә бунларын инкишаф формаларынын мә'лум пилләдә олмасыны фәрз едир, — һәмин шәрт өзү бундан әввәлки просесин тарихи нәтичәси вә мәһсулудур вә јени истеһсал үсулу өзүнүн мөвчуд әсасы олараг һәмин тарихи нәтичәјә вә мәһсула әсасланыр; бу тарихән мүәјјән спесифик истеһсал үсулуна мүвафиг олан истеһсал мүнасибәтләри, — инсанларын өз ичтимаи јашајышы просесиндә, өз ичтимаи јашајышынын истеһсалында бир-бирләринә олан мүнасибәти, — спесифик, тарихи вә кечичи характердәдир; нәһајәт, маһијјәтчә истеһсал шәртләри илә ејнијјәт тәшкил едән бөлкү шәртләри истеһсал шәртләринин астарыны тәшкил едир, беләки, һәм бунлар, һәм дә онлар ејни дәрәчәдә ејни сурәтдә тарихән кечичи характер дашыјыр.

Бөлкү мүнасибәтләрини нәзәрдән кечирәркән биринчи нөвбәдә белә бир хәјали факты әсас көтүрүрләр ки, иллик мәһсул әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента кими бөлүшдүрүлүр. Лакин бу чүр ифадә олунан һәмин факт дүзкүн дејилдир. Мәһсул бир тәрәфдән капитала, дикәр тәрәфдән исә кәлирләрә бөлүнүр. Бу кәлирләрдән бири олан әмәк һаггы өзлүјүндә јалныз, әввәлчә *капитал формасында* фәһләнин өзүнә гаршы дурандан сонра кәлир формасы алыр, фәһләнин кәлир формасыны алыр. Истеһсал олунмуш әмәк шәртләринин вә әмәк мәһсулларынын үмумијјәтлә капитал олараг билаваситә истеһсалчылара гаршы гојулмасы факты артыг габагчадан әмәјин мадди шәртләринин фәһләләрә гаршы мүәјјән ичтимаи характердә олмасыны, бунунла да истеһсалын өзүндә фәһләләрин әмәк шәртләри саһибләринә гаршы вә бирбиринә гаршы мүәјјән мүнасибәтдә олмасыны фәрз едир. Бу әмәк шәртләринин капитала чеврилмәсинин өзү дә билаваситә истеһсалчыларын торпагдан мәһрум едилмәсини, бунунла да мүәјјән торпаг мүлкијјәти формасынын олмасыны фәрз едир.

[56a] *J. Stuart Mill:* «Some Unsettled Questions in Polit. Econ.», London 1844.

Әкәр мәһсулун бир һиссәси капитала чеврилмәсәјди, онун дикәр һиссәси әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента формасы алмазды.

Дикәр тәрәфдән, бир һалда ки, капиталист истеһсал үсулу истеһсал шәртләринин бу мүәјјән ичтимаи формада [Gestalt] олмасыны фәрз едир, онда, демәли, һәмин үсул бу форманы фасиләсиз сурәтдә тәкрар истеһсал едир. О јалныз мадди мәһсуллар истеһсал етмәк дејил, һәмин мәһсулларын истеһсал едилмәсиндәки истеһсал мүнасибәтләрини дә фасиләсиз олараг тәкрар истеһсал едир, бунунла исә мүвафиг бөлкү мүнасибәтләрини дә тәкрар истеһсал етмиш олур.

Әлбәттә, демәк олар ки, һәлә капитал өзү (онун әкси олан торпаг мүлкијјәти дә она дахил едилир) бөлкү олмасыны: фәһләнин өз әмәк шәртләриндән мәһрум едилмәсини, бу шәртләрин азлыг тәшкил едән фәрдләрин әлиндә тәмәркүзләшмәсини, башга фәрдләрин торпаг үзәриндә мүстәсна мүлкијјәтә малик олмасыны, бир сөзлә, илкин јығым һаггындакы бөлмәдә (I китабын XXIV фәслиндә) тәдгиг едилмиш олан бүтүн мүнасибәтләрин олмасыны фәрз едир. Лакин бу бөлкү, истеһсал мүнасибәтләринин әксинә олараг бөлкү мүнасибәтләринә тарихи характер иснад вериркән нәзәрдә тутулан бөлкүдән тамамилә фәрглидир. Бу һалда мәһсулун фәрди истеһлака сәрф олуначаг һиссәси үчүн мүхтәлиф титуллары нәзәрдә тутурлар. Әксинә, һәмин бөлкү мүнасибәтләри истеһсал мүнасибәтинин өз дахилиндә, билаваситә истеһсалчыларын әксинә олараг, мүәјјән истеһсал акентләринин пајына дүшән хүсуси истеһсал функсијаларынын әсасыдыр. Онлар истеһсал шәртләринин өзүнә вә бунларын нүмајәндәләринә спесифик ичтимаи кејфијјәт верир. Онлар истеһсалын бүтүн характерини вә бүтүн һәрәкәтини мүәјјән едир.

Капиталист истеһсал үсулуну ики характерик хүсусијјәт лап әввәлдән фәргләндирир.

Биринчиси. О өз мәһсулларыны әмтәә шәклиндә истеһсал едир. Ону башга истеһсал үсулларындан фәргләндирән чәһәт һеч дә әмтәәнин истеһсалы фактынын өзү дејил, беләә бир чәһәтдир ки, онун мәһсулларынын әмтәә олмаг е'тибарилә варлығы һәмин мәһсуллар үчүн һөкмран вә мүәјјәнедичи бир хүсусијјәт [Charakter] тәшкил едир. Бу, һәр шејдән әввәл о демәкдир ки, фәһләнин өзү јалныз әмтәә сатычысы сифәтилә, буна көрә дә сәрбәст муздлу фәһлә сифәтилә мејдана чыхыр, демәли, үмумијјәтлә әмәк муздлу әмәк олараг мејдана чыхыр. Бизим бурајадәк ајдынлашдырдыгларымыздан сонра буну јенидән көстәрмәк артыг олар ки, капиталын муздлу әмәјә мүнасибәти мөвчуд истеһсал үсулунун бүтүн характерини мүәјјән едир. Бу истеһсал үсулунун өз башлыча акентләри олан капиталист вә муздлу фәһлә өзлүјүндә јалныз, капиталын вә муздлу әмәјин тәчәссүмүдүрләр, шәхсләшмәсидирләр; бу — мүәјјән ичтимаи характерләрдир ки, ичтимаи истеһсал просеси онлары фәрдләрин үзәринә го-

јур; бунлар һәмин мүәјјән ичтимаи истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулларыдыр.

1) мәһсулун әмтәә олмасы вә 2) әмтәәнин капиталын мәһсулу олмасы характеринин өзүндә бүтүн тәдавүл мүнасибәтләри, јә'ни мүәјјән ичтимаи просес вардыр ки, мәһсуллар һәмин просесдән кечмәлидир вә бу просесдә мүәјјән ичтимаи чәһәтләр кәсб едир; ејни заманда һәмин характерин өзүндә истеһсал акентләринин дә ејни дәрәчәдә мүәјјән мүнасибәтләри мөвчуддур ки, онларын мәһсулу дәјәринин артмасы [Verwerthung] вә бу мәһсулун гајыдыб јашајыш васитәләринәми, јохса истеһсал васитәләринә чеврилмәси һәмин мүнасибәтләрлә мүәјјән олунур. Лакин һәтта бу өзү дә бир кәнара гојулса, мәһсулун бир әмтәә кими вә ја әмтәәнин капиталистчәсинә истеһсал едилмиш бир әмтәә кими ики характерик хүсусијјәтиндән, јухарыда көстәрилмиш олан бу хүсусијјәтләрдән дәјәрин бүтүн тә'јини вә бүтүн истеһсалын дәјәрлә тәнзим олунмасы ирәли кәлир. Белә бир там спесифик дәјәр формасында әмәк, бир тәрәфдән, јалныз ичтимаи әмәк әһәмијјәтинә маликдир; дикәр тәрәфдән исә, бу ичтимаи әмәјин бөлүшдүрүлмәси вә онун гаршылыглы олараг тамамланмасы, онун мәһсуллары арасындакы маддәләр мүбадиләси, онун ичтимаи механизмә табе олмасы вә бу механизмә дахил олмасы — бунларын һамысы ајры-ајры капиталист истеһсалчыларын бир-бирини пуч едән тәсадүфи сә'јләринин өһдәсинә дүшүр. Һәмин капиталист истеһсалчылар јалныз әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дурдугларына көрә, һәм дә бунлардан һәр бири өз әмтәәсини мүмкүн гәдәр баһа сатмаға чалышдығына көрә (вә һәтта истеһсалын тәнзим едилмәсиндә дә куја анчаг өз истәдикләри кими һәрәкәт етдикләринә көрә), дахили ганун јалныз онларын рәгабәти васитәсилә, онларын бир-биринә гаршылыглы тәзјиги васитәсилә өзүнә јол ачыр вә тәрәддүд һаллары бу гаршылыглы тәзјиг нәтичәсиндә бир-бирини пуч едир. Дәјәр гануну бурада јалныз, ајры-ајры акентләрә гаршы дуран бир дахили ганун кими, тәбиәтин кортәбии бир гануну кими мејдана чыхыр вә истеһсалын тәсадүфи тәрәддүдләри арасындан истеһсалын ичтимаи мүвазинәти үчүн јол ачыр.

Сонра, истеһсалын ичтимаи тә'јинләринин маддиләшмәси вә истеһсалын мадди әсасларынын субјективләшмәси, — бүтүн капиталист истеһсал үсулунун характерик чәһәтләрини тәшкил едән бу һаллар — һәлә әмтәәнин өзүндә, даһа артыг бир дәрәчәдә исә капитал мәһсулу олан әмтәәдә мөвчуд олур.

Капиталист истеһсал үсулуну хүсуси олараг фәргләндирән *икинчи* чәһәт исә ондан ибарәтдир ки, бурада истеһсалын билаваситә мәгсәди вә мүәјјәнедичи амили изафи дәјәр истеһсалыдыр. Капитал һәр шејдән әввәл капитал истеһсал едир вә буна јалныз, изафи дәјәр истеһсал етмәклә наил олур. Нисби изафи дәјәри,

сонра да изафи дәјәрин мәнфәәтә чеврилмәсини тәдгиг едиркән биз көрдүк ки, капиталист дөврү үчүн характерик олан истеһсал үсулу буна әсасланыр, — бу, ичтимаи мәһсулдар әмәк гүввәләринин хүсуси инкишаф формасыдыр, лакин фәһләјә гаршы бунлар капиталын мүстәгил гүввәләри шәклини алыр, буна көрә дә фәһләнин өзүнүн инкишафына тамамилә зидд олур. Дәјәр вә изафи дәјәр хатиринә олан истеһсал, тәдгигләримизин керисинин көстәрдији кими, әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны даим ихтисар етмәјә, јә'ни әмтәәнин дәјәрини һазыркы ичтимаи орта сәвијјәдән ашағы салмаға мејл едир. Истеһсал хәрҹләрини минимума ендирмәк әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси үчүн гүдрәтли бир васитәјә чеврилир, лакин һәмин јүксәлиш бурада јалныз, капиталын мәһсулдар гүввәсинин фасиләсиз јүксәлмәси кими тәсәввүр олунур.

Капиталын тәҹәссүмү олмаг е'тибарилә капиталистин билаваситә истеһсал просесиндә кәсб етдији һакимијјәт, истеһсалын рәһбәри вә һөкмдары олмаг е'тибарилә капиталистин иҹра етдији ичтимаи функсија — гуллар, тәһкимлиләр вә и. а. васитәсилә иҹра олунан истеһсалын базисиндәки һакимијјәтдән әһәмијјәтли дәрәҹәдә фәрглидир.

Капиталист истеһсалы базисиндә истеһсалын ичтимаи характери гәт'и тәнзимедиҹи бир һакимијјәт формасында вә әмәк просесинин ичтимаи механизминин биткин иерархијасы кими гурулмуш бир формада олуб һәмин билаваситә истеһсалчылара гаршы дурдуғу һалда, — һәм дә бу һакимијјәт саһибләри һәмин һакимијјәтдән, даһа гәдим истеһсал формалары шәраитиндә олдуғу кими дејил, сијаси вә ја теократ һөкмдарлар сифәтилә истифадә етмәк дејил, ондан јалныз, әмәјин өзүнүн әксинә олараг, әмәк шәртләринин тәҹәссүмү кими истифадә едирләр, — бу һакимијјәт саһибләринин өзләри арасында, јалныз әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дуран капиталистләрин өзләри арасында там бир анархија һөкм сүрмәкдәдир вә бу анархија мүһитиндә истеһсалын ичтимаи әлагәси, шәхси өзбашыналығы өзүнә табе едән ән гүдрәтли бир тәбиәт гануну кими вүҹуда кәлир.

Илкин шәрт олараг әмәк муздлу әмәк формасында, истеһсал васитәләри дә капитал формасында мөвҹуд олдуғуна көрә, анҹаг буна көрә, демәли, јалныз бу ики мүһүм истеһсал амилинин беләбир спесифик ичтимаи характердә олмасы нәтиҹәсиндә дәјәрин (мәһсулун) бир һиссәси изафи дәјәрә чеврилир вә бу изафи дәјәр мәнфәәтә (рентаја), капиталистин кәлиринә, капиталистин сәрәнҹамында олан, она мәхсус олан әлавә сәрвәтә чеврилир. Лакин һәмин изафи дәјәр беләликлә *онун мәнфәәти* кими мејдана чыхдығына көрә, јалныз буна көрә, тәкрар истеһсалын кенишләндирилмәси үчүн нәзәрдә тутулан вә капиталистин мәнфәәтинин бир һиссәсини тәшкил едән әлавә истеһсал васитәләри әлавә

капитал кими, үмумиједтлә тәкрар истеһсалын кенишләндирилмәси просеси исә, капиталист јығымы просеси кими мејдана чыхыр.

Һәрчәнд әмәјин формасы, онун муздлу әмәк олмасы бүтүн просесин характери үчүн вә истеһсалын өзүнүн спесифик характери үчүн һәлледичи әһәмијјәтә маликдир, буна бахмајараг, дәјәр муздлу әмәклә мүәјјән олунмур. Дәјәр мүәјјән едилдикдә үмумијјәтлә ичтимаи иш вахтындан, үмумијјәтлә чәмијјәтин сәрәнчамында ола биләчәк әмәјин мигдарындан бәһс олунур ки, бу әмәјин мүхтәлиф мәһсуллар тәрәфиндән мүхтәлиф пропорсијаларда һәзм олунмасы әсасында һәмин мәһсулларын, нечә дејәрләр, ичтимаи хүсуси чәкисини мүәјјән едирләр. Ичтимаи иш вахтынын әмтәәләр дәјәриндә бу дәјәри мүәјјән едән бир амил кими тәзаһүр едиркән [sich durchsetzt] малик олдуғу мүәјјән форма, әлбәттә, муздлу әмәк олан әмәјин формасы илә вә бир капитал олараг көтүрүлән истеһсал васитәләринин мүвафиг формасы илә о чәһәтдән әлагәдардыр ки, әмтәә истеһсалы јалныз бу базис үзәриндә истеһсалын үмуми формасы олур.

Лакин, бөлкү мүнасибәтләри дејилән мүнасибәтләрин өзүнү нәзәрдән кечирәк. Әмәк һаггы муздлу әмәк олмасыны, мәнфәәт исә капитал олмасыны фәрз едир. Демәли, бу мүәјјән бөлкү формалары истеһсал шәртләринин мүәјјән ичтимаи хүсусијјәтләрә [Charaktere] малик олмасыны вә истеһсал акентләри арасында мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр олмасыны фәрз едир. Демәли, мүәјјән бөлкү мүнасибәти јалныз, тарихән мүәјјән олан истеһсал мүнасибәтини ифадә едир.

Инди дә мәнфәәти көтүрәк. Изафи дәјәрин бу мүәјјән формасы белә бир чәһәтин илкин шәртидир ки, јени истеһсал васитәләринин јарадылмасы капиталист истеһсалы формасында баш верир; демәли, бу мүнасибәт тәкрар истеһсал үзәриндә һөкмран бир мүнасибәтдир, һәрчәнд ајрыча бир капиталистә елә кәлир ки, о өзүнүн бүтүн мәнфәәтини бир кәлир кими јејә биләр. Лакин бурада онун гаршысына сығорта фонду, еһтијат фонду, рәгабәт гануну вә и. а. формасында һәдләр чыхыр вә она әмәли сурәтдә сүбут едир ки, мәнфәәт һеч дә садәчә, фәрди истеһлак үчүн нәзәрдә тутулмуш мәһсулун бөлкү категоријасы дејилдир. Сонра, бүтүн капиталист истеһсалы просеси мәһсулларын гијмәти васитәсилә тәнзим олунур. Лакин тәнзимедичи истеһсал гијмәтләринин өзүнү дә мәнфәәт нормаларынын тәнләшмәси вә капиталын мүхтәлиф ичтимаи истеһсал даирәләри арасында бу тәнләшмәјә мүвафиг бөлкүсү тәнзим едир. Беләликлә, мәнфәәт бурада мәһсул бөлкүсүнүн дејил, мәһсул истеһсалынын өзүнүн башлыча амилидир, капиталларын вә әмәјин өзүнүн мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бөлкүсүнүн бир һиссәсидир. Мәнфәәтин саһибкар кәлиринә вә фаизә парчаланмасы ејни бир кәлирин бөлүнмәси кими тәсәввүр олунур. Лакин бу парчаланма һәр шејдән

әввәл, капиталын өз-өзүнә артан вә изафи дәјәр јарадан бир дәјәр кими инкишаф етмәсиндән, — һөкмран истеһсал просесинин бу мүәјјән ичтимаи формасынын [Gestalt] инкишафындан ирәли кәлир. Һәмин парчаланма өзүндән кредити вә кредит тә'сисатларыны, бунунла да истеһсал формасыны [Gestalt] төрәдир. Фаиздә вә и. а., бөлкү формалары адлананлар [angebliche] гијмәтә мүәјјәнедичи истеһсал моментләри кими дахил олур.

Торпаг рентасына кәлдикдә, елә көрүнә биләрди ки, о халис бөлкү формасыдыр, чүнки өзлүјүндә торпаг мүлкијјәти истеһсал просесинин өзүндә һеч бир функсија — һәр һалда һеч бир нормал функсија — дашымыр. Лакин орасы вар ки, 1) рента орта мәнфәәтдән артыг һиссәдән ибарәтдир вә 2) торпаг мүлкијјәтчиси истеһсал просесинин, демәли, бүтүн ичтимаи һәјат просесинин дә рәһбәри вә һөкмдары ролундан чыхыб садәчә торпаг ичарәјә верән бир адам, торпаг сәләмчиси, садәчә рента алан бир адам ролу ојнајыр, — бу һал капиталист истеһсал үсулунун спесифик тарихи нәтичәсидир. Торпағын торпаг мүлкијјәти формасы алмасы, һәмин истеһсал үсулунун тарихи илкин шәртидир. Торпаг мүлкијјәтинин кәнд тәсәррүфатыны капиталист үсулу илә апармаг имканы верән формалар алмасы, һәмин истеһсал үсулунун спесифик характеринин бәһрәсидир. Торпаг мүлкијјәтчисинин кәлирини башга чәмијјәт формалары шәраитиндә дә рента адландырмаг олар. Лакин һәмин кәлир бу истеһсал үсулу шәраитиндәки рентадан әһәмијјәтли дәрәчәдә фәрглидир.

Демәли, бөлкү мүнасибәтләри адланан мүнасибәтләр истеһсал просесинин тарихән мүәјјән, спесифик ичтимаи формаларына вә адамларын өз инсан һәјатынын тәкрар истеһсалы просесиндә өз араларында јаранан мүнасибәтләрә ујғундур вә һәмин форма вә мүнасибәтләрдән ирәли кәлир. Һәмин бөлкү мүнасибәтләринин тарихи характери истеһсал мүнасибәтләринин тарихи характеридир вә бөлкү мүнасибәтләри истеһсал мүнасибәтләринин анчаг бир тәрәфини ифадә едир. Капиталист бөлкүсү дикәр истеһсал үсулларындан ирәли кәлән бөлкү формаларындан фәрглидир вә һәр бир бөлкү формасы өзүнүн ујғун олдуғу вә өзүнү төрәтмиш олан мүәјјән истеһсал формасы илә бирликдә јох олуб кедир.

Истеһсал мүнасибәтләрини дејил, јалныз бөлкү мүнасибәтләрини тарихән нәзәрә алан бахыш бир тәрәфдән, јалныз, буржуа игтисадијјатынын јенидә мејдана кәлән, һәлә чәсарәтсиз олан тәнгидинин бахышыдыр. Дикәр тәрәфдән исә, һәмин бахыш ичтимаи истеһсал просесинин садә әмәк просеси илә гарышдырылмасына вә ејниләшдирилмәсинә әсасланыр, зира садә әмәк просесини сүн'и сурәтдә тәкләнмиш олан бир адам да һеч бир ичтимаи јардым көрмәдән ичра етмәлидир. Әмәк просеси јалныз инсанла тәбиәт арасындакы бир просес олдуғу дәрәчәдә, — онун садә үнсүрләри ичтимаи инкишафын бүтүн формалары үчүн ејни ола-

раг галыр. Лакин бу просесин һәр бир мүәјјән тарихи формасы онун мадди әсасларыны вә ичтимаи формаларыны даһа да инкишаф етдирир. Мөвчуд тарихи форма мүәјјән јеткинлик пилләсинә чатдыгдан сонра кәнар едилир вә өз јерини даһа јүксәк формаја тәрк един. Белә бир бөһран вахтынын кәлиб чатмыш олдуғу о заман ашкара чыхыр ки, бөлҝү мүнасибәтләри илә, — демәли, һәмчинин бу мүнасибәтләрә ујғун олан истеһсал мүнасибәтләринин мүәјјән тарихи формасы [Gestalt] илә — мәһсулдар гүввәләр, мәһсулдарлыг габилијјәти вә бу габилијјәтин амилләринин инкишафы арасындакы зиддијјәт вә эксликләр кенишләнир вә дәринләшир. Бу заман истеһсалын мадди инкишафы илә онун ичтимаи формасы арасында тоггушма баш верир[57].

---

[57] Competition and Cooperation (1832 ?) һаггында әсәрә бах.

ӘЛЛИ ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

СИНИФЛӘР.

Ҝәкчә иш гүввәсинә малик мүлкиjjәтчиләр, капитал мүлкиjjәтчиләри вә торпаг мүлкиjjәтчиләри, ҝәлирләринин мүвафиг мәнбәләри әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә торпаг рентасындан ибарәт олан бу мүлкиjjәтчиләр, демәли, муздлу фәһләләр, капиталистләр вә торпаг мүлкиjjәтчиләри, капиталист истеһсал үсулуна әсасланан мүасир ҹәмиjjәтин үч бөjүк синфини тәшкил едирләр.

Мүасир ҹәмиjjәт Инҝилтәрәдә өз игтисади гурулушу ҹәһәтдән шүбһәсиз ки, ән ҝениш, ән классик бир инкишаф дәрәҹәсинә чатмышдыр. Лакин һәмин синфи аjрылма һәлә бурада да халис шәкилдә меjдана чыхмыр. Һәтта бурада да орта пилләләр вә кечид пилләләри һәр јердә һүдуд хәтләрини пәрдәләjир (доғрудур, кәнддә шәһәрдәкиндән сон дәрәҹә аз пәрдәләjир). Лакин, бизим тәдгигат үчүн бунун фәрги jохдур. Биз ҝөрдүк ки, капиталист истеһсал үсулу инкишафынын даими меjл вә гануну ондан ибарәтдир ки, истеһсал васитәләри кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә әмәкдән аjрылыр, сәпәләнмиш олан истеһсал васитәләри кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә бөjүк групплар һалында тәмәркүзләшир, беләликлә дә әмәк муздлу әмәjә, истеһсал васитәләри исә капитала чеврилир. Һәм дә бу меjлә уjғун олараг, дикәр тәрәфдән, торпаг мүлкиjjәти мүстәгил сурәтдә капиталдан вә әмәкдән аjрылыр[58], jә'ни һәр ҹүр торпаг мүлкиjjәти капиталист истеһсал үсулуна уjғун олан торпаг мүлкиjjәти формасына чеврилир.

---

[58] Ф. Лист дүзҝүн олараг гејд едир: «Ири маликанәләрдә мүстәгил тәсәррүфатын [Selbstbewirthschaftung] үстүн јер тутмасы јалныз мәдәниjjәтин, рабитә васитәләринин, вәтән сәнаjесинин вә зәнкин шәһәрләрин чатышмадығыны ҝөстәрир. Мәһз буна ҝөрә дә биз һәмин тәсәррүфата Русиjанын, Полшанын, Маҹарыстанын, Мекленбургун һәр јериндә раст ҝәлирик. Кечмишдә бу тәсәррүфат Инҝилтәрәдә дә үстүн јер тутурду; тиҹарәт вә сәнаjе инкишаф етдикҹә онун јерини орта һәҹмли тәсәррүфатлара бөлүнмә, торпағын иҹарәjә верилмәси тутду» («Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung», 1842, сәһ. 10).

Бизим чаваб вермәли олдуғумуз ән үмдә суал беләдир: синфи тәшкил едән нәдир, — һәм дә биз башга бир суала: муздлу фәһләләр, капиталистләр вә торпаг мүлкијјәтчиләри нәјә көрә үч бөјүк ичтимаи синиф тәшкил едир? — суалына чаваб версәк, биринчи суалын чавабы да өзлүјүндә алынмыш олур.

Илк бахышда бу — кәлирләрин вә кәлир мәнбәләринин ејнилијидир. Гаршымызда үч бөјүк ичтимаи груп дурур ки, онларын тәркиб һиссәләри [Komponenten] — онлары тәшкил едән фәрдләр — мүвафиг сурәтдә әмәк һаггы илә, мәнфәәтлә вә торпаг рентасы илә јашајыр, өзләринин иш гүввәсиндән, өзләринин капиталындан вә өзләринин торпаг мүлкијјәтиндән истифадә етмәклә јашајыр.

Лакин бу нөгтеји-нәзәрдән, мисал үчүн, һәкимләрлә чиновникләр ики синиф тәшкил етмиш оларды, чүнки онлар ики мүхтәлиф ичтимаи група мәнсубдурлар, һәм дә бу ики групун һәр биринин үзвләри ејни бир мәнбәдән кәлир көтүрүр. Ејни шеј, ичтимаи әмәјин фәһләләр арасында, һабелә капиталистләрлә торпаг мүлкијјәтчиләри арасында бөлүнмәси нәтичәсиндә јаранан мәнафе вә мөвгеләрин сонсуз парчаланмасы барәсиндә дә дүзкүн оларды, — мәсәлән, торпаг мүлкијјәтчиләри үзүмлүкләрин, әкин јерләринин, мешәләрин, мә'дәнләрин, балыг тутулан јерләрин саһибләринә ајрылырлар.

{Бурада әлјазмасы кәсилир.}

Ф. ЕНКЕЛС

«КАПИТАЛ»ЫН ҮЧҮНЧҮ ЧИЛДИНӘ ӘЛАВӘЛӘР

«Капитал»ын үчүнчү чилди ичтимаијјәтин мүһакимәсинә верилдији замандан бәри артыг бир чох дәфә ән мүхтәлиф сурәтдә тәфсир едилмишдир. Башга чүр олачағыны көзләмәк дә олмазды. Ону нәшр едиркән мәним вәзифәм, һәр шејдән әввәл, мүмкүн гәдәр даһа мүтабиг мәтн һазырламаг, Марксын тәдгигатынын јени нәтичәләрини мүмкүн гәдәр онун өз сөзләри илә шәрһ етмәк вә мәним шәхси мүдахиләмә јалныз там зәрури олан һалларда јол вермәк иди, һәм дә бу кими һалларда да елә етмәк иди ки, охучуда онунла кимин данышдығына азачыг да шүбһә галмасын. Буну бәјәнмирдиләр; белә бир фикир јеридирдиләр ки, мән сәрәнчамымдакы материалы ишләниб системә салынмыш бир китаба чевирмәли идим, франсызларын дедији кими, ону en faire un livre етмәли идим, башга сөзлә, — мәтнин мүтабиглијини охучунун раһатлығына гурбан вермәли идим. Мән исә өз вәзифәми белә баша дүшмүрдүм. Материалы белә јенидән ишләмәјә мәним әсла һаггым јох иди: Маркс кими бир адам тәләб едә биләр ки, онун өзүнү динләсинләр вә онун елми кәшфләри кәләчәк нәслә өзүнүн јазмыш олдуғу шәкилдә чатдырылсын. Сонра, мән әсла истәмирдим ки, белә көркәмли бир шәхсин ирси илә бу гәдәр — мәнә көрүндүјү үзрә — јолверилмәз бир шәкилдә рәфтар едим; буну мән е'тибары позмаг һесаб едәрдим. Үчүнчүсү дә, бу тамамилә фајдасыз оларды. Охуја билмәјән вә ја охумаг истәмәјән адамларын хатиринә, һәлә биринчи чилди дүзкүн баша дүшмәкдән даһа артыг ону әјри тәфсир етмәјә хејли чох сә'ј етмиш олан адамларын хатиринә бир шејдә күзәшт етмәк үмумијјәтлә фајдасыздыр. Һәгигәтән баша дүшмәјә чалышанлар үчүн исә, ән

мүһүмү мәһз орикиналын өзү иди; материалы мәним јенидән ишләмәјим онлар үчүн ән јахшы һалда бир тәфсир әһәмијјәтинә, һәм дә нәшр едилмәмиш вә әлдә етмәк мүјәссәр олмајан бир шеј һаггындакы тәфсир әһәмијјәтинә малик оларды. Лап илк мүбаһисәдә мәтнин орикиналыны вермәк лазым кәләрди, икинчи вә үчүнчү мүбаһисәдә исә онун in extenso [там һәчмдә] нәшри лабүд оларды.

Бу гәдәр јени шејләр верән, һәм дә илк дәфә ишләниб јалныз өтәри формада јазылмыш вә бә'зи јерләри кәсирсиз олмајан бир әсәр барәсиндә белә бир мүбаһисә олачағы тамамилә тәбиидир. Мәһз бурада мәним мүдахиләм, анламагдакы чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, әһәмијјәти мәтндә кифајәт гәдәр кәскин нәзәрә чарпмајан ән мүһүм чәһәтләри өн сыраја чыхартмаг үчүн, јахуд 1865-чи илдә јазылмыш мәтнә 1895-чи илдәки вәзијјәт нөгтеји-нәзәриндән бә'зи чох мүһүм әлавәләри етмәк үчүн һәгигәтән хејирли ола биләр. Доғрудан да, артыг инди ики елә нөгтә вардыр ки, бунларын гысача ајдынлашдырылмасы мәнә зәрури көрүнүр.

I.

ДӘЈӘР ГАНУНУ ВӘ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ.

Көзләмәк лазым иди ки, бу ики амил арасындакы заһири зиддијјәтин һәлли, Марксын јаздығы мәтн нәшр едиләндән сонра да, јенә әввәлки кими, мүбаһисәләрә сәбәб олачагдыр. Бә'зи адамлар әсил мө'чүзә көзләјирди, буна көрә дә онлар еһтимал олунан фокус-мокус әвәзиндә зиддијјәтин садә, расионал вә әмәли һәллини көрдүкдә, өзләрини мә'јус олмуш һесаб едирләр. Бизә артыг таныш олан мәшһур Лориа, әлбәттә, һамыдан артыг мә'јус олмасы илә кам алыр. О, нәһајәт, Архимедин истинад нөгтәсини тапмышдыр ки, бунун сајәсиндә һәтта өзү кими бир чыртдан да Марксын јаратдығы мөһкәм гурулушлу нәһәнк бинаны һаваја совуруб партлада биләр. О һиддәтлә дејир: нечә, мәсәләнин һәлли бумудур? Бу ки, халис ујдурмадыр! Игтисадчылар дәјәрдән данышдыгда, фе'лән мүбадиләдә мүәјјәнләшән бир дәјәрдән данышырлар. «Лап зәррә гәдәр дәрракәси галмыш олан һеч бир игтисадчы һәлә һеч бир заман елә бир дәјәрлә мәшғул олмамышдыр вә мәшғул олмаз ки, әмтәәләр бу дәјәрлә нәинки сатылмыр, *һәтта һеч бир заман сатыла да билмәз (né possono vendersi mai)*... Маркс дедикдә ки, дәјәр, — јә'ни о дәјәр ки, әмтәәләр *һеч бир заман* бу дәјәрлә сатылмыр, — әмтәәләрдәки әмәјә пропорсионал сурәтдә мүәјјән олунур, — буну дедикдә, о мәкәр ихласкар игтисадчыларын фикрини: әмтәәләрин сатыш дәјәри онлара сәрф олунмуш әмәјә пропорсионал дејилдир дејән фикри — јалныз тәрс формада — тәкрар етмир?.. Марксын белә бир мүддәасы да әслә

көмәк етмир ки, ајры-ајры гијмәтләрин ајры-ајры дәјәрләрдән артыг-әскик олмасына бахмајараг, бүтүн әмтәәләрин гијмәтләринин чәми һәмишә онларын мәчму дәјәринә вә ја әмтәәләрин мәчму күтләсиндәки әмәјин мигдарына мүтабиг олур. Ахы дәјәр бир әмтәәнин дикәринә мүбадилә олунмасы нисбәтиндән башга бир шеј олмадығына көрә, мәчму дәјәр һаггындакы тәсәввүрүн өзү дә бош, мә'насыз бир шејдир... contradictio in adjecto». Маркс, — куја — өз әсәринин лап әввәлиндә сөјләјир ки, мүбадилә ики әмтәәни анчаг, онларда бәрабәр мигдар јекчинс үнсүр мөвчуд олдуғуна көрә, мәһз бәрабәр мигдар әмәк мөвчуд олдуғуна көрә бир-биринә бәрабәр тута билир. Инди исә о, өзү-өзүндән тәнтәнәли бир сурәтдә имтина едиб дејир ки, әмтәәләр өзләриндәки әмәјин мигдарына пропорсионал сурәтдә мүбадилә олунмајыб, тамамилә башга бир пропорсијада мүбадилә олунур. «Һеч бундан артыг мә'насыз бир нәтичә чыхарылмасы, бундан артыг бир нәзәри ифлас көрүнмүшмү? Һеч белә дәбдәбәли вә тәнтәнәли бир елми интиһар баш вермишми?» («Nuova Antologia»,1 феврал 1895-чи ил, сәһ. 478 вә 479).

Көрүрсүнүз ки, бизим Лориа шадлығындан билмир нә еләсин. Мәкәр Лориа Марксы да өзү кими бир ади шарлатан һесаб едиб ону рүсвај етмәкдә һаглы дејилди? Бир бахын көрүн, Маркс да өз охучуларыны лап Лориа кими әлә салырмыш; о да ән әһәмијјәтсиз бир италјан сијаси игтисад професcору кими, ујдурмаларла вахтыны кечирир. Лакин һәмин шарлатан өз пешәсинин устасы олуб бүтүн бунларла мәшғул олмагда икән, јөндәмсиз шималлы Маркс һәр аддымда өзүнә зидд чыхыр, мә'насыз бош сөзләр данышыр, белә ки, ән нәһајәт о анчаг тәнтәнәли бир сурәтдә интиһар етмәли олур.

Һәләлик о мәсәләјә тохунмајаг ки, әмтәәләр һеч бир заман өз дәјәринә сатылмамышдыр вә сатыла да билмәз. Бурада чәнаб Лорианын јалныз белә бир иддиасы үзәриндә дајанаг ки, «дәјәр бир әмтәәнин дикәринә мүбадилә олунмасы нисбәтиндән башга бир шеј олмадығына көрә, мәчму дәјәр һаггындакы тәсәввүрүн өзү дә бош, мә'насыз бир шејдир вә и. а.». Демәли, әмтәәләрин бир-биринә мүбадиләси нисбәти — онларын дәјәри — кәнардан кәлиб әмтәәләр үзәринә гонан вә бу күн бир кәмијјәтә, сабаһ исә башга кәмијјәтә малик ола биләчәк там тәсадүфи бир шејдир. Бир сентнер буғданын бир грам вә ја бир килограм гызыла мүбадилә олунмасы һәмин буғдаја вә ја һәмин гызыла дахилән хас олан шәртләрдән һәтта ән азачыг бир дәрәчәдә дә асылы олмајыб, бунлара тамамилә јабанчы шәртләрдән асылыдыр. Зира әкс тәгдирдә бу шәртләрин мүбадиләдә дә әһәмијјәти олмалы иди, үмумијјәтлә вә бүтүнлүкдә мүбадилә үзәриндә һөкмранлыг етмәли иди вә мүбадиләдән асылы олмајараг өз мүстәгил варлығы олмалы иди, беләликлә, әмтәәләрин мәчму дәјәриндән дә

бәһс етмәк мүмкүн onlaрды. Лакин мәшһур Лориа иддиа едир ки, бу мә'насыз шејдир. Ики әмтәә һәр һансы бир нисбәтдә мүбадилә олунурса олунсун, бу мәһз онларын дәјәридир, вәссәлам. Демәли, дәјәр гијмәтә мүтабигдир вә һәр бир әмтәәнин нечә чүр гијмәти ола билсә, онун бир о гәдәр дә дәјәрләри вардыр. Гијмәт исә тәләб вә тәклифлә мүәјјән олунур вә бундан сонра һәр кәс јенә дә суаллар вериб чаваб көзләсә — ахмагдыр.

Лакин бурада балача бир әнкәл вардыр. Нормал вәзијјәтдә тәләблә тәклиф бир-бирини өдәјир. Дүнјадакы бүтүн мөвчуд әмтәәләри тән јарыја — тәләб групуна вә кәмијјәтчә бу група бәрабәр олан тәклиф групуна бөләк. Сонра, фәрз едәк ки, һәр бир групун гијмәти = 1 000 милјард марка, франк, фунт стерлингдир вә ја башга бир шејдир. Бунун чәми 2 000 милјард мәбләғиндә гијмәт вә ја дәјәр вермиш олар. Ч. Лориа дејир ки, бу мә'насыз, бош бир шејдир! Ики груп бирликдә 2 000 милјардлыг гијмәти тәмсил едә биләр, амма дәјәр мәсәләси башгадыр. Әкәр биз гијмәт дејириксә, онда 1 000 + 1 000 = 2 000; лакин әкәр биз дәјәр дејириксә, онда 1 000 + 1 000 = 0. Һеч олмазса бу һалда, бүтүн әмтәәләрин мәчмусундан бәһс олунуркән вәзијјәт беләдир. Зира бурада ики групдан һәрәсинин әмтәәсинин дәјәри 1 000 милјарддыр, чүнки бунларын һәр бири һәмин мәбләғи дикәринин әмтәәси мүгабилиндә вермәк истәјир вә верә биләр. Әкәр биз бунларын һәр икисинин әмтәәләрини үчүнчү бир шәхсин әлинә топласаг, онда биринчинин әлиндә һеч бир дәјәр олмаз, икинчинин дә һәмчинин, үчүнчүнүн исә һеч олмаз: нәтичәдә һеч кәсин һеч бир шеји олмаз. Биз јенә дә өзүмүзүн бу чәнуб Калиостросуна һејран галырыг, дәјәр анлајышына о елә диван тутмушдур ки, дәјәрин һеч изи дә галмамышдыр. Бунунла вулгар игтисад өзүнә лајиг бир сурәтдә баша чатыр[1].

---

[1] Бир гәдәр сонра бу (Һејненин сөзләри илә десәк) «өз шөһрәти илә мәшһур олан» чәнаб мәним үчүнчү чилд үчүн јаздығым мүгәддимәјә чаваб вермәјә мәһз һәмин мүгәддимә 1895-чи илдә италјан дилиндә «Rassegna»-нын биринчи нөмрәсиндә чыхдыгда чаваб вермәјә мәчбур олду. Чаваб «Riforma Sociale»-ын 1895-чи ил 25 феврал тарихли нөмрәсиндә чап едилмишдир. О әввәлчә, мәнә, өзүнүн лабүд вә мәһз буна көрә дә ики гат ијрәнч тә'рифләрини јағдырдыгдан сонра дејир ки, тарихи материалистчәсинә изаһ етмәк саһәсиндә Марксын хидмәтләрини о әсла мәнимсәмәк фикриндә олмамышдыр. Дејир ки, о һәмин хидмәтләри һәлә 1885-чи илдә — бир журнал мәгаләчијиндә, өтәри сурәтдә — тәсдиг етмишдир. Амма о јердә ки, буну демәк лазымдыр, јә'ни өзүнүн бу мөвзудакы китабында бу барәдә хүсуси бир инадла сусур, Марксын ады һәмин китабын јалныз 129-чу сәһифәсиндә, о да јалныз Франсада хырда торпаг саһиблији мәсәләсиндә чәкилир. Инди исә о, шүчаәтлә дејир ки, Маркс һеч дә бу нәзәријјәнин јарадычысы дејилдир; дејир ки, бу нәзәријјәнин үмуми чәһәтләри бәлкә дә һәлә Аристотел тәрәфиндән верилмишдир, бу да олмаса, шүбһәсиздир ки, ону Һаррингтон һәлә 1656-чы илдә е'лан етмишди вә сонралар Марксдан чох әввәл там бир сыра тарихчи, сијасәтчи, јурист вә игтисадчы зүмрәси тәрәфиндән јенидән инкишаф етдирилмишдир. Лорианын әсәринин франсыз нәшриндә даһа нәләр

Браун «Archiv für soziale Gesetzgebung»-унда (VII ил, 4-чү бурахылыш) Вернер Зомбарт Марксын системинин үмуми чәһәтләрини бүтүнлүкдә чох јахшы шәрһ едир. Бу биринчи һадисәдир ки, алман университет профессоруна үмумијјәтлә Марксын әсәрләриндә Марксын һәгигәтән сөјләдикләрини охумаг мүјәссәр олур; һәмин профессор дејир ки, Марксын системинин тәнгиди буну тәкзиб етмәкдән дејил, — «гој бунунла сијаси шөһрәтпәрәстләр мәшғул олсунлар», — бу системи јалныз даһа да инкишаф етдирмәкдән ибарәт ола биләр. Әлбәттә, бизим мөвзу илә Зомбарт да мәшғул олур. О, Марксын системиндә дәјәрин нә кими әһәмијјәтә малик олдуғу мәсәләсини тәдгиг едәрәк ашағыдакы нәтичәләрә кәлир: дәјәр, капиталист үсулу илә истеһсал олунмуш әмтәәләрин мүбадилә нисбәтиндә тәзаһүр етмир; о, капиталист истеһсалы акентләринин шүурунда јашамыр; дәјәр емпирик факт дејил, фикри, мәнтиги фактдыр; Марксда дәјәр анлајышы өз мадди мүәјјәнлији чәһәтдән јалныз белә бир фактын игтисади ифадәсидир ки, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси тәсәррүфат варлығынын әсасыдыр; капиталист тәсәррүфат гурулушу шәраитиндә дәјәр гануну сон нәтичәдә игтисади һадисәләр үзә-

---

јазылмамышдыр! Гысасы — камил плакиатдыр. Мән онун Марксдан көтүрүлмүш фикирләрлә ловғаланмағы давам етдирмәсинә мане олдугдан сонра о, чәсарәтлә дејир ки, онун кими Маркс да өзүнә ејнилә өзкә ләләкләри илә бәзәк верирди. Лориа мәним дикәр е'тиразларымдан анчаг онун бир иддиасы, — куја Маркс һеч бир заман «Капитал»ын икинчи чилдини, хусусилә дә үчүнчү чилдини һеч јазмаг фикриндә олмамышдыр демәси, — мүнасибәтилә сөјләдикләримә чаваб верир. «Инди исә Енкелс мәнә чаваб вериб тәнтәнә илә икинчи вә үчүнчү чилдләри көстәрир... Чох әчәб! Мән чох бөјүк әгли зөвг дујуб миннәтдар олдуғум һәмин чилдләрин олмасына о дәрәчә шадам ки, һеч бир вахт һеч бир гәләбә мәнә бу мәғлубијјәт гәдәр — буну һәгигәтән мәғлубијјәт һесаб етмәк оларса — хош кәлмәмишдир. Лакин бу доғрудан да мәғлубијјәтдирми? Доғрудан да бу бир һәгигәтдирми ки, Маркс бир-бирилә рабитәси олмајан вә Енкелсин белә бөјүк бир пәрәстишлә топладығы бу бир јығын гејдләри нәшр етмәк мәгсәдилә јазмышдыр? Доғрудан да фәрз етмәк олармы ки, Маркс... бу сәһифәләрлә өз әсәрини вә өз системини тамамламаг фикриндә имиш? Доғрудурму ки, Маркс орта мәнфәәт нормасы һаггындакы бу фәсли, бир чох ил бундан әввәл мәсәләнин вә'д олунан һәллинин инди фәрәһсиз ујдурмалардан, бајағы сөз күләшдирмәдән ибарәт олдуғу бу фәсли нәшр едәрди? Буна ән азы шүбһә етмәк олар... Бу сүбут едир ки, Маркс өзүнүн парлаг (splendido) китабыны нәшр едәндән сонра онун давамыны вермәк фикриндә дејилди, ја да бу чох бөјүк әсәрин баша чатдырылмасы үчүн өзү шәхсән мәс'улијјәт дашымаг истәмир, буну өз идеја варисләринин өһдәсинә бурахмышдыр»

267-чи сәһифәдә белә јазылмышдыр. Һејненин өз алман филистер охучулары һаггындакы ән һәгарәтли рә'ји бу сөзләрдә ифадә олунмушдур: ахырда мүәллиф өз охучуларына елә алышыр ки, куја шүурлу бир мәхлуга мүрачиәт едир. Көрәсән мәшһур Лориа өз охучуларыны нә һесаб едир?

Нәтичәдә мән бәдбәхтин башына даһа бир мигдар мәдһијјә јағдырылыр. Һәм дә бурада бизим Сганарел Валаам кими едир, зира Валаам гаргыш етмәјә кәлмишкән өз ирадәси әлејһинә олараг онун ағзы «хејир-дуа вә мәһәббәт сөзләри» сачыр. Мә'лум олдуғу үзрә Валаамын хүсусијјәти бундан ибарәт иди ки, онун миндији ешшәк өз минијиндән ағыллы иди. Бу дәфә, көрүнүр, Валаам өз ешшәјини евдә гојмушдур.

риндә һөкмранлыг едир вә һәмин тәсәррүфат гурулушу үчүн ән үмуми бир шәкилдә беләдемәкдир: әмтәәләрин дәјәри елә бир спесифик-тарихи формадыр ки, сон нәтичәдә бүтүн игтисади һадисәләр үзәриндә һөкмранлыг едән әмәк мәһсулдарлығы гүввәсинин мүәјјәнедичи тә'сири һәмин формада һәјата кечир. Зомбарт белә дејир; капиталист истеһсал формасы үчүн дәјәр ганунунун әһәмијјәтини белә баша дүшмәјин дүзкүн олмадығыны иддиа етмәјә әсас јохдур. Лакин ејни заманда мәнә елә кәлир ки, бу чох үмуми шәкилдә көтүрүлмүшдүр вә онун даһа мүәјјән, даһа дүрүст ифадә едилмәси тәләб олунур; мәним фикримчә, онун бу чүр баша дүшүлмәси дәјәр ганунунун һеч дә, чәмијјәтин игтисади инкишафында һәмин ганунун һөкмранлығына табе олан пилләләрдәки бүтүн әһәмијјәтини тамам әһатә етмир.

Браун «Sozialpolitisches Zentralblatt»-ынын 1895-чи ил 25 феврал тарихли 22-чи №-синдә Конрад Шмидтин дә јенә «Капитал»ын үчүнчү чилди һаггында чох көзәл бир мәгаләси чап едилмишдир. Бу мәгаләдә хүсусилә, белә бир чәһәтин көстәрилмәсини гејд етмәк лазымдыр ки, Маркс орта мәнфәәт нормасыны изафи дәјәрдән һасил етмәклә, игтисадчыларын һәлә индијәдәк һәтта бир дәфә дә гаршыја гојмадыглары белә бир суала илк дәфә чаваб верир: бу орта мәнфәәт нормасынын јүксәклијини нә мүәјјән едир вә о нә сәбәбә 50 вә ја 100%-ә дејил, 10 вә ја 15%-ә чатыр? Биз билирик ки, биринчи нөвбәдә сәнаје капиталистләринин мәнимсәдији изафи дәјәр, мәнфәәтин вә торпаг рентасынын төрәмәси үчүн јеканә вә мүстәсна мәнбәдир вә о замандан ки, биз буну билирик, һәмин мәсәлә өзү өзүнә һәлл олунур. Шмидтин мәгаләсинин бу һиссәси санки хүсуси олараг á la Лориа игтисадчылар үчүн јазылмышдыр, анчаг орасы вар ки, көрмәк истәмәјәнин көзүнү ачмаға чалышмаг әбәс зәһмәтдир.

Дәјәр гануну барәсиндә һабелә Шмидтин дә формал шүбһәләри вардыр. Дәјәр ганунуну о, мүбадилә просесинин өзүнү изаһ етмәк үчүн гурулмуш бир елми *һипотеза* адландырыр ки, бу һипотеза да санки өзүнә тамамилә зидд олан һәтта рәгабәт гијмәтләри һадисәләрини дә ајдынлашдыран зәрури бир нәзәри башланғыч нөгтәси олмаг е'тибарилә өзүнү доғрултмушдур; онун фикринчә, дәјәр гануну олмадан капитализм аләминин игтисади механизмини нәзәри чәһәтдән дәрк етмәк һеч бир сурәтлә мүмкүн дејилдир. Мәним ситат кәтирмәјимә мүсаидә етмиш олдуғу хүсуси бир мәктубда исә, бу мәктубда Шмидт, капиталист истеһсал формасы дахилиндә дәјәр ганунуну ачыг-ачығына фиксија адландырыр, һәрчәнд буну нәзәри чәһәтдән зәрури фиксија һесаб едир. Лакин мәсәләнин белә баша дүшүлмәси, мәним фикримчә, әсла дүзкүн дејилдир. Дәјәр гануну капиталист истеһсалы үчүн дә садә бир һипотезанын әһәмијјәтиндән хејли чох вә даһа мүәјјән әһәмијјәтә маликдир; фиксија лап зәрури дә олса биз ондан һеч бәһс етмирик.

Истәр Зомбарт, истәрсә Шмидт, — мәшһур Лорианы исә мән бурада вулгар игтисадын мәзәли бир нөвү олараг јалныз өтәри хатырладырам, — белә бир чәһәтә лазымынча фикир вермирләр ки, бурада мәсәлә јалныз халис мәнтиги просес үзәриндә дејил, тарихи просес вә онун тәфәккүрдәки изаһедичи ин'икасы үзәриндәдир, онун дахили әлагәләринин мәнтиги изләнмәси үзәриндәдир.

Марксын әсәриндә бу барәдә һәлледичи парча III чилдин 1-чи бөлмәсиндә, 154-чү сәһифәдәдир*.

«Бүтүн чәтинлик ондан ирәли кәлир ки, әмтәәләр садәчә *әмтәә* олараг дејил, *капиталларын мәһсулу* кими мүбадилә едилир ки, бу капиталлар изафи дәјәрин мәчму күтләсиндә өз кәмијјәтләринә пропорсионал сурәтдә вә ја — кәмијјәтләри бәрабәр олдугда — бәрабәр сурәтдә иштирак етмәк иддиасындадыр».

Бу фәрги көстәрмәк үчүн әввәлчә белә фәрз олунур ки, фәһләләрин истеһсал васитәләри вардыр, орта һесабла бәрабәр мүддәтдә вә бәрабәр интенсивликлә ишләјирләр вә өз мәһсулларыны өз араларында билаваситә мүбадилә едирләр. Белә бир шәраитдә ики ишчи өзләринин биркүнлүк әмәји илә өз мәһсулларына бәрабәр мигдарда јени дәјәр гатышдырмыш оларды, лакин онлардан һәр биринин мәһсулунун дәјәри, әввәлдән истеһсал васитәләриндә тәчәссүм етмиш әмәјин мигдарындан асылы олараг, мүхтәлиф оларды. Дәјәрин бу ахырынчы һиссәси капиталист тәсәррүфатынын сабит капиталыны тәшкил едәрди; јени гатылмыш дәјәрин бир һиссәси, фәһләләрин јашајыш васитәләринә сәрф едилмиш олан бу һиссә дәјишән капитала мүвафиг оларды, јени дәјәрин бундан артыг галан һиссәси исә, изафи дәјәр оларды вә бу һалда фәһләләрин өзүнә чатарды. Демәли, һәр ики ишчи дәјәрин јалныз онлар тәрәфиндән аванс едилмиш «сабит» һиссәси чыхылдыгдан сонра, кәмијјәтчә бәрабәр дәјәр әлдә етмиш оларды; амма изафи дәјәр тәмсил едән һиссәнин истеһсал васитәләри дәјәринә нисбәти, — бу исә капиталист мәнфәәт нормасына мүвафиг кәләрди, — онларда мүхтәлиф оларды. Лакин мүбадиләдә онларын һәр бири өз истеһсал васитәләри дәјәринин мүгабилини әлдә етдијинә көрә, бу һалын һеч бир фәрги олмазды.

«Буна көрә дә, әмтәәләрин өз дәјәринә вә ја тәхминән өз дәјәринә мүбадилә едилмәси, онларын истеһсал гијмәтләри үзрә мүбадилә едилмәсинә нисбәтән *хејли ашағы пилләјә* мүвафигдир, зира әмтәәләрин истеһсал гијмәтләри үзрә мүбадилә едилмәси үчүн капиталист инкишафынын мүәјјән јүксәкликдә олмасы лазымдыр... Беләликлә, гијмәтләрин вә онларын һәрәкәтинин дәјәр ганунуна табе олмасына бахмајараг, әмтәәләрин дәјәрләринә јалныз *нәзәри* чәһәтдән дејил, *тарихи* чәһәтдән дә, истеһсал гијмәтләринин prius-у [сәләфи] кими бахмаг тамамилә дог-

* 1894-чү ил нәшри. Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 183. *Ред.*

рудур. Бу еләә укладлара аиддир ки, *орада истеһсал васитәләри ишчинин өзүнүндүр;* өз әмәјинин саһиби вә торпағын саһиби олан кәндлинин, һәмчинин сәнәткарын һәм көһнә, һәм дә мүасир дүнјада вәзијјәти мәһз беләдир. Бу бизим әввәлдә ирәли сүрдүјүмүз беләә бир бахыша да ујғундур ки, мәһсулларын инкишаф едиб әмтәәјә чеврилмәсинин башланғыч нөгтәси ејни бир ичманын үзвләри арасында дејил, мүхтәлиф ичмалар арасындакы мүбадиләдир. Бу дејиләнләр истәр һәмин ибтидаи вәзијјәтә, истәрсә көләлик вә тәһкимчилик үзәриндә гурулмуш сонракы укладлара аиддир, һабелә сәнәтин сех тәшкилинә дә аиддир, та о вахта гәдәр ки, һәр бир истеһсал саһәсиндә тәсбит едилмиш истеһсал васитәләри јалныз чәтинликлә бир даирәдән башгасына кечириләә билир, буна көрә дә мүхтәлиф истеһсал даирәләринин бир-биринә мүнасибәти, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр, мүхтәлиф өлкәләрин вә ја коммунист ичмаларынын бир-биринә мүнасибәти кимидир» (Маркс, III чилд, 1, сәһ. 156)*.

Әкәр үчүнчү чилди бир дә ишләмәк Маркса мүјәссәр олсајды, шүбһәсиз, һәмин јери хејли әтрафлы шәрһ етмиш оларды. Индики шәклиндә исә бу јер анчаг, һәмин мәсәлә барәсиндә дејилмәли оланларын илкин гарасыны верир. Она көрә дә бундан бир гәдәр даһа әтрафлы бәһс едәк.

Биз һамымыз билирик ки, ичтимаи һәјатын илк пилләләриндә мәһсуллары истеһсалчылар өзләри истеһлак едирдиләр вә һәмин истеһсалчылар аз-чох коммунистчәсинә гурулмуш ичмаларда кортәбии бир сурәтдә бирләшмишдиләр; биз билирик ки, һәмин мәһсулларын артығынын кәнарла мүбадилә едилмәси хејли сонралара аиддир ки, мәһсулларын әмтәәјә чеврилмәси дә бурадан башланыр; әввәлләрдә мүбадилә јалныз ајры-ајры јад тајфаларын ичмалары арасында баш верирмиш вә јалныз сонралар ичмаларын өз дахилиндә дә әһәмијјәт кәсб едиб һәмин ичмаларын бөјүк вә ја хырда аилә групларына парчаланмасына хејли көмәк етмишдир. Лакин бу парчаланмадан сонра да аиләләрин бир-бириләә мүбадилә едән башчылары јенә зәһмәткеш кәндли олараг галырлар, өзләринин бүтүн тәләбатыны өдәмәк үчүн лазым олан шејләрин, демәк олар һамысыны өз тәсәррүфатларында өз аиләләри васитәсиләә истеһсал едирләр вә зәрури шејләрин јалныз чох аз һиссәсини кәнардан мүбадилә васитәсиләә, өз әмәк мәһсулларынын артығыны вермәкләә әлдә едирләр. Аилә јалныз әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмаг дејил, һабелә әкинчилик вә малдарлыг мәһсулларыны е'мал едиб һазыр истеһлак шејләринә чевирир, бә'зи јерләрдә һәтта дәни һәлә әл дәјирманында да үјүдүр, чөрәк биширир, кәтан вә јун әјирир, бојајыр, тохујур, дәри ашылајыр, ағачдан биналар тикир вә бунлары тә'мир едир, әмәк аләтләри һазырлајыр, чох вахт харрат вә дәмирчи ишләри көрүр,

* Бах: бу чилд I һиссә, сәһ. 185—186. *Ред.*

беләликлә дә, бу кими бир аилә, јахуд аилә групу әсасән өз-өзүнү тә'мин етмәк характерини сахлајыр.

Белә бир аиләнин мүбадилә вә ја сатыналма васитәсилә башгаларындан әлдә етмәли олдуғу аз мигдар шејләр, һәтта лап XIX әсрин әввәлләриндәк Алманијада, башлыча оларағ сәнәт истеһсалы шејләриндән ибарәт иди, јә'ни елә шејләрдән ибарәт иди ки, бунларын һазырланмасы үсулуну кәндли јахшы билирди, амма хаммал әлдә етмәк чәтин олдуғуна көрә вә ја сатын алынан мә'мулат хејли учуз, јахуд јахшы кејфијјәтли олдуғуна көрә бунлары өзү истеһсал етмирди. Демәли, орта әсрләрдәки кәндли мүбадилә васитәсилә әлдә етдији шејләрин һазырланмасы үчүн лазым олан иш вахтынын гәдәрини кифајәт дәрәчәдә дүрүст билирди. Кәнд дәмирчиси вә араба гајыраны, һәмчинин кәнд дәрзиси вә ја чәкмәчиси кәндлинин көзү габағында ишләјирди, һәлә мәним чаванлығымда бизим Рејн кәндлиләри ичәрисиндә һәмин дәрзи вә чәкмәчиләр евләри кәзир вә кәндлиләрин өз һазырладыглары парчадан вә көндән палтар вә ајаггабы тикирдиләр. Һәм кәндлинин өзү, һәм дә онун шеј сатын алдығы адамлар өзләри ишчи идиләр: мүбадилә едилән шејләр онларын шәхси әмәјинин мәһсуллары иди. Онлар бу шејләрин һазырланмасында нә сәрф едирдиләр? Әмәк — јалныз әмәк: әмәк аләтләринин өдәнилмәсинә, хаммал истеһсалына, бунун е'малына онлар јалныз өз иш гүввәләрини сәрф едирдиләр; буна көрә дә онлар өзләринин бу мәһсулларыны дикәр зәһмәткеш истеһсалчыларын мәһсулларына мүбадилә едиркән бунлары сәрф едилмиш әмәјә пропорсионал сурәтдә мүбадилә етмәкдән башга чүр мүбадилә едә биләрдиләрми? Бу шәраитдә һәмин мәһсуллара сәрф олунан иш вахты мүбадилә едилмәли олан кәмијјәтләрин мигдарча мүәјјән едилмәси үчүн нәинки јеканә мүнасиб бир өлчү иди, һәтта белә бир шәраитдә һәр һансы бир башга өлчү ола биләчәји әсла ағлакәлмәз иди. Кәндлиләрин вә сәнәткарларын о гәдәр ахмаг олдугларыны фәрз етмәк оларму ки, бирисинин 10 саатлыг әмәјинин мәһсулуну башгасынын бир саатлыг әмәјинин мәһсулуна мүбадилә етсинләр? Кәндли натурал тәсәррүфатынын мөвчуд олдуғу бүтүн дөврдә анчаг елә бир мүбадилә мүмкүн иди ки, онун шәраитиндә әмтәәләрин мүбадилә олунан мигдарлары бу әмтәәләрдә тәчәссүм едән әмәјин мигдарлары илә өлчүлмәјә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә мејил едир. Бу тәсәррүфат гурулушунда пул мејдана кәлән замандан дәјәр гануну илә ујғунлашма мејли (nota bene — Марксын ифадәси илә!), бир тәрәфдән, даһа чох габарыглашыр, дикәр тәрәфдән исә, сәләмчи капиталынын вә фискал истисмарынын мүдахиләси үзүндән һәмин мејил позулмаға башлајыр вә гијмәтләрин демәк олар, орта һесабла дәјәрә јахынлашдығы дөврләр даһа узун сүрүр.

Бу ејнилә кәндли мәһсулларынын шәһәр сәнәткарлары мәһсулларына мүбадилә олунмасына да аиддир. Әввәлдә мүбадилә таҹирин иштиракы олмадан, шәһәрләрдә, хүсуси базар күнләриндә билаваситә баш верир, бурада кәндли өз мәһсулларыны сатыр вә истәдијини алырды. Ејнилә бурада да сәнәткарын әмәк шәртләри кәндлијә мә'лумдур, сәнәткар да кәндли әмәјинин шәртләрини билир. О өзү дә һәлә мүәјјән дәрәҹәдә кәндлидир, онун бостаны вә бағы олмагдан башга, чох вахт бир парча торпағы, бир-ики инәји, донузу, ев гушу вә саирәси дә вардыр. Беләликлә, орта әсрләрдә адамлар, һеч олмазса күндәлик зәрури шејләр көтүрүләрсә, хаммал, јардымчы материаллар вә иш вахты барәсиндә бир-биринин истеһсал хәрҹләрини кифајәт гәдәр дүрүст һесаблаја билирдиләр.

Бәс сәрф едилмиш әмәјин мигдарына көрә кечирилән мүбадиләдә әмәјин бу мигдары, узун мүддәт әрзиндә, гејри-мүнтәзәм фәсилләрлә әмәк сәрфи тәләб едән вә гејри-мүәјјән һәҹмдә мәһсул көтүрүлмәклә истеһсал олунан мәһсуллар үчүн, мәсәлән, тахыл вә мал-гара үчүн, һәм дә һесабламағы баҹармајан адамлар долајысилә вә нисби сурәтдә олса да, неҹә мүәјјән едирдиләр? Јәгин ки, анҹаг узун мүддәт әрзиндә доланбаҹ јолларла, јахынлашма просеси васитәсилә, чох вахт көзүбағлы, фәһмлә мүәјјән едирдиләр, һәм дә, һәмишә олдуғу кими, јалныз аҹы тәҹрүбәдән дәрс алырдылар. Һәр кәсин үмумијјәтлә өз хәрҹләрини чыхартмалы олмасы һәр бир ајрыҹа һалда дүзкүн јол тапмаға көмәк едирди, мүбадиләјә дахил олан шејләрин нөвләринин мәһдудлуғу, һабелә бунларын истеһсалынын — чох вахт јүз илләр боју — дәјишилмәз характердә галмасы исә, һәмин мәсәләни асанлашдырырды. Һәмин мәһсулларын дәјәринин нисби кәмијјәтини тәгрибән дүрүст мүәјјән етмәк үчүн һеч дә һәддән артыг вахт тәләб олунмадығыны артыг тәкҹә белә бир факт сүбут едир ки, һәр дәнәсинин истеһсал мүддәти узун заман давам етдијинә көрә, дәјәринин мүәјјәнләшдирилмәси ән чәтин көрүнән мал-гара кими әмтәә һамылыгла хејли кениш гәбул олунмуш биринҹи пул әмтәә иди. Буну едә билмәк үчүн кәрәк мал-гаранын дәјәри, онун там бир сыра дикәр әмтәәләрә мүбадилә нисбәти, бир чох тајфаларын әразисиндә нисбәтән гејри-ади вә данышыгсыз гәбул олунан бир сабитләшмә дәрәҹәсинә чатајды. О заманкы адамлар, һәм малдарлар, һәм дә онлардан мал-гара сатын аланлар, јәгин о гәдәр ағыллы идиләр ки, өз сәрф етдикләри иш вахтыны мүбадилә заманы еквивалентсиз вермәздиләр. Әксинә, бу вә ја дикәр бир халг, — мәсәлән, руслар вә Шәргдә јашајанлар, — әмтәә истеһсалынын ибтидаи вәзијјәтинә нә гәдәр јахын олурларса, һәлә индијә гәдәр дә, мәһсулун истеһсалына сәрф едилмиш иш вахтынын тамам өдәнилмәсинә наил олмаг үчүн узун заман вә инадла сөвдәләшмәјә бир о гәдәр артыг вахт сәрф едир [verschwenden].

Дәјәрин иш вахты илә бу чүр мүәјјән олунмасына әсасән бүтүн әмтәә истеһсалы, — онунла бирликдә исә дәјәр ганунунун мүхтәлиф чәһәтләрини тәзаһүр етдирән чох мүхтәлиф мүнасибәтләр, — «Капитал»ын биринчи чилдинин биринчи бөлмәсиндә шәрһ едилмиш олдуғу кими инкишаф едир; демәли, хүсусилә дә әмәји дәјәрин јеканә јарадычысы едән шәртләр бу чүр инкишаф едир. Һәм дә бунлар елә шәртләрдир ки, иштиракчыларын шүуруна дахил олмадан өзләринә јол ачыр вә јалныз чәтин нәзәри тәдгигләр јолу илә күндәлик әмәли ишдән тәчрид едилә биләр, демәли, бу шәртләр тәбиәт ганунлары кими фәалијјәт көстәрир ки, бу да, Марксын сүбут етмиш олдуғу кими, әмтәә истеһсалынын тәбиәтиндән лабүд сурәтдә ирәли кәлир. Метал пула кечилмәси ирәлијә доғру чох мүһүм вә һәлледичи бир аддым иди, лакин бу кечилмә нәтичәсиндә, дәјәрин иш гүввәси илә мүәјјән олунмасы да даһа, әмтәә мүбадиләсинин сәтһиндә нәзәрә чарпан бир тәрздә ашкара чыхмырды. Әмәли иш нөгтеји-нәзәриндән пул дәјәр үчүн һәлледичи өлчү олду, һәм дә тичарәт објекти олан әмтәәләр нә гәдәр чох мүхтәлифләширдисә, узаг өлкәләрдән бу чүр әмтәәләр нә гәдәр чох ахыб кәлирдисә вә, демәли, һәмин әмтәәләрин һазырланмасы үчүн лазым олан иш вахтыны нәзәрә алмаг имканы нә гәдәр азалырдыса, пул бир о гәдәр артыг дәрәчәдә дөнүб дәјәрин һәлледичи өлчүсү олурду. Бундан әлавә, әвvәлләр пул өзү дә әксәријјәтлә өзкә јерләрдән ахыб кәлирди; лакин нәчиб металлар һәтта өлкәнин өзүндә һасил едилдикдә дә, кәндлиләр вә сәнәткарлар бу металларын һасил едилмәсинә сәрф олунмуш әмәји һәтта тәгрибән олса да мүәјјән етмәји гисмән бачармырдылар, дикәр тәрәфдән исә, пулла һесабламаг вәрдишинин тә'сири алтында онларын өзүндә әмәјин дәјәр өлчүсү олмаг хассәси һаггындакы тәсәввүр хејли пәрдәләнирди; халгын шүурунда пул, мүтләг дәјәрин нүмајәндәси олмаға башлајыр.

Бир сөзлә, Марксын дәјәр гануну һәр јердә, — игтисади ганунлар үмумијјәтлә гүввәјә малик олдугча, — садә әмтәә истеһсалынын давам етдији бүтүн дөвр үчүн гүввәјә маликдир, демәли, капиталист истеһсал формасынын мејдана кәлмәси үзүндән әмтәә истеһсалында дәјишиклик баш вердији заманадәк гүввәјә маликдир. Бу замана гәдәр гијмәтләр, Марксын ганунуна көрә, мүәјјән дәјәрләрә доғру мејил едир вә бу дәјәрләр әтрафында галхыб-дүшүр, белә ки, садә әмтәә истеһсалы нә гәдәр долғун инкишаф едирсә, узун сүрән вә харичи тә'сир нәтичәсиндә зоракылыгла арасы кәсилмәјән дөврләр әрзиндәки орта гијмәтләр дәјәрләрә о гәдәр дүрүст мүтабиг кәлир ки, бурада олан фәрги нәзәрә алмамаг олар. Демәли, Марксын дәјәр гануну, мәһсуллары әмтәәләрә чевирмиш олан мүбадиләнин башланғычындан бизим тарихин XV әсринәдәк давам едән бир дөвр үчүн игтисади чәһәтдән үмуми гүввәјә маликдир. Әмтәә мүбадиләси исә һә-

лә һеч бир јазылы тарихин мөвчуд олмадығы заманларда, чох гәдимләрдән, Мисирдә бизим тарихдән азы үч вә бәлкә дә беш мин ил габаг, Бабилистанда исә дөрд-алты мин ил габаг башланыр. Беләликлә, дәјәр гануну беш-једди мин иллик бир дөвр әрзиндә һөкм сүрмүшдүр. Инди бүтүн бунлардан сонра ч. Лорианын әлламәлијинә бахын ки, бүтүн бу заман әрзиндә үмуми вә билаваситә әһәмијјәтә малик олмуш дәјәр барәсиндә дејир ки, әмтәәләр һеч бир заман дәјәринә сатылмамышдыр вә сатыла да билмәз, дејир ки, зәррә гәдәр сағлам дүшүнчәси олан һеч бир игтисадчы бу дәјәрин тәдгиги илә һеч бир заман мәшғул олмаз.

Бурајадәк биз тачирдән бәһс етмәмишик. Биз садә әмтәә истеһсалынын капиталист әмтәә истеһсалына чеврилмәсинә кечдијимиз бу нөгтәјә гәдәр тачирин мүдахиләсинә фикир вермәјә биләрдик. Тачир, кечмишдә һәр шејин дәјишилмәз галдығы, нечә дејәрләр, ирсән дәјишилмәз галдығы бу чәмијјәтин ингилабиләшдиричи үнсүрү иди; бу чәмијјәтдә кәндли тәкчә өз пај торпағыны дејил, һабелә өзүнүн азад мүлкијјәтчи, азад вә ја асылы төјчүчү вә ја тәһкимли вәзијјәтини дә, шәһәр сәнәткары исә өз пешәсини вә сех имтијазларыны да ирсән әлдә едирдиләр вә бунлара, демәк олар, һәмишә малик идиләр; бундан башга, онларын һәр бири өз мүштәриләрини, өз сатыш базарыны, һәмчинин нәсилбәнәсил өјрәндикләри пешәдә кәнч јашларындан газандыглары мәһарәти дә ирсән әлдә едирдиләр. Мәһз бу аләмә тачир гәдәм гојур; тачир һәмин чеврилиш үчүн башланғыч нөгтәси олмалы иди. Лакин о, шүурлу бир ингилабчы кими һәрәкәт етмирди, әксинә, онун чаны вә ганы һәмин аләмин чанындан вә ганындан иди. Орта әсрләрдәки тачир һеч дә фәрдијјәтчи дејилди, өзүнүн бүтүн мүасирләри кими о да өз тәбиәти е'тибарилә ичмачы иди. Кәнддә, ибтидаи коммунизм зәмининдә јаранмыш олан ичма-марка һөкм сүрмәкдә иди. Әввәлдә һәр кәндлинин бәрабәр мигдар пај торпағы, мүхтәлиф кејфијјәтли торпагдан ибарәт олан бәрабәр торпаг саһәләри вар иди вә ичма-марка дахилиндә о, мүвафиг бәрабәр һүгуглара малик иди. О заман ки, ичма-марка гапалы шәкил алды вә јени пај торпагларын ајрылмасы кәсилди, — о замандан е'тибарән варислик вә и. а. үзүндән пај торпаглары парчаланмаға, һәмчинин ичма һүгуглары да мүвафиг сурәтдә парчаланмаға башлајыр, лакин там пај торпағы јенә дә ичма торпаг саһиблијинин ваһиди олараг галыр, белә ки, ичма-марка һүгугларындан јары, дөрддә бир вә ја сәккиздә бир истифадә едән јары, дөрддә бир, сәккиздә бир мигдарында пај торпағы вар иди. Бүтүн сонралардакы сәнаје тәшкилатлары, биринчи нөвбәдә исә шәһәр сехләри ичма-марка тәрзиндә гурулурду, бунларын дахили гурулушу ичма-марка гурулушунун тәтбигиндән башга бир шеј дејилди, лакин бурада һәмин гурулуш даһа мүәјјән әразијә дејил, сәнәт имтијазларына тәтбиг олунурду. Бүтүн тәшкилатын мәркәз нөгтәси онун һәр

бир үзвүнүн сех үчүн тә'мин едилмиш имтијаз вә кәлирләрдә бәрабәр иштиракындан ибарәт иди; бу, 1527-чи илдә Елберфелд вә Бармен әһалисинә «ипликлә күзәран» үчүн верилмиш олан имтијазда ајдын ифадә олунмушдур (Thun: «Industrie am Niederrhein» [Тун: «Ашағы Рејн сәнајеси»], II, 164 вә сонракылар). Бу ејнилә мә'дән сәнајесинә дә аиддир; бурада да мә'дән саһәсинин һәр пај һиссәси бәрабәр иштирак ихтијары верирди вә ичмачынын пај торпағы кими, бу да өзү илә әлагәдар олан һүгуг вә вәзифәләрлә бирликдә бөлүнүрдү. Ејни дәрәчәдә бу, дәнизархасы өлкәләрлә тичарәтин тәмәлини гојмуш олан тачир ширкәтләринә дә аиддир. Александрија вә ја Константинопол лиманларында венетсијалылар вә кенујалылар, — һәр «милләт» јашајыш мәнзилиндән, ашханадан, анбардан, сәрки јериндән вә үмуми конторла бирликдә мағазадан ибарәт олан өз тичарәт евиндә [Fondaco], — биткин тичарәт ширкәтләри тәшкил едирдиләр; онлар өзләрини рәгибләрдән вә мүштәриләрдән һасарла ајырырдылар, өз әмтәәләрини гаршылыглы сазиш әсасында мүәјјән олунан гијмәтләрлә сатырдылар, онларын әмтәәләри мүәјјән кејфијјәтдә олурду, бу да ичтимаи нәзарәт гојулмагла, чох вахт исә хүсуси дамғалар вурулмагла тә'мин олунурду, онлар јерли әһалидән әмтәәләри нә гијмәтә алачагларыны бирликдә мүәјјән едирдиләр вә и. а. Норвеч Беркениндәки «Алман көрпүсүндә» (Tydske Bryggen) һанзалылар, һабелә онларын һолландијалы вә инкилис рәгибләри дә өз ишләрини ејнилә бу чүр апарырдылар. Вај о адамын һалына ки, шәрт гојулмуш гијмәтләрдән учуз сатајды вә ја баһа алајды! Белә бир адамы бојкот едирдиләр, о заманкы шәраитдә белә бир бојкот исә лабүд олараг вар-јохдан чыхмаг демәк иди, биз һәлә ону демирик ки, ширкәт мүгәссири билавоситә чәримә едирди. Лакин, бундан башга, мүәјјән мәгсәдләрлә даһа мөһкәм ширкәтләр тә'сис олунурду, мәсәлән, Кенујада Маон чәмијјәти; XIV вә XV әсрләрдә узун илләр боју Кичик Асијадакы Фокеја кварс јатаглары вә Хиос адаларындакы кварс јатаглары бу чәмијјәтин әлиндә иди, сонра — Равенсбергин бөјүк тичарәт чәмијјәти; бу чәмијјәт XIV әсрин орталарындан е'тибарән Италија вә Испанија илә тичарәт едир вә орада өз шө'бәләрини тә'сис едирди; һабелә Аугсбург тачирләринин — Фуггер, Велзер, Фелин, Гехштетер вә и. а., Нүрнберг тачирләринин — Киршфокел вә башгаларынын алман чәмијјәти; — бу чәмијјәт 1505—1506-чы илләрдә Һиндистана кедән Португалија експедисијасында 66 000 дукат вә үч кәми илә иштирак етмиш вә бә'зи мәнбәләрә көрә 150%, дикәр мәнбәләрә көрә исә 175% халис мәнфәәт көтүрмүшдү (Heyd: «Levantehandel» [Һејд: «Левант тичарәти»], II, 524) вә Лүтери бу гәдәр гәзәбләндирән бир сыра башга чәмијјәт — «инһисарлар».

Биз бурада илк дәфә олараг мәнфәәтә вә мәнфәәт нормасына тәсадүф едирик. Јә'ни көрүрүк ки, тачирләр — билә-билә вә

гәсдән чалышырлар бу мәнфәәт нормасыны бүтүн иштиракчылар үчүн бәрабәрләшдирсинләр. Шәргдә венетсијалылар, шималда һанзалылар арасында һәр кәс әмтәәләри өз гоншуларынын алдығы гијмәтә алырды, бу әмтәәләрә гојдуғу нәглијјат хәрчләри дә гоншуларынкы гәдәр олурду, бу әмтәәләри башгалары илә ејни гијмәтә сатырды вә керијә кәтирмәк үчүн алдығы јүкү өз «милләтиндән» олан дикәр тачирләрин алдығы гијмәтә алырды. Беләликлә, мәнфәәт нормасы һамы үчүн бәрабәр иди. Ири тичарәт ширкәтләриндә мәнфәәтин тичарәтә гојулмуш капитал пајына пропорсионал бөлүнмәси дә, маркада һүгуглардан һәмин һүгуглары верән пај торпағы һиссәләринә пропорсионал истифадә едилмәси кими, јахуд мә'дән мүәссисәләринин мәнфәәтиндә пајларын (куксаларын) сајына пропорсионал иштирак едилмәси кими, ејнилә өзлүјүндә ајдын олан бир шеј иди. Беләликлә, мә'лум олур ки, өзүнүн там инкишафында капиталист истеһсалынын сон нәтичәләриндән бири олан бәрабәр мәнфәәт нормасы бурада өзүнүн ән садә формасында капиталын тарихи инкишафынын башланғыч нөгтәләриндән биридир, һәтта ичмамарканын билаваситә ирсидир ки, бунун өзү дә ибтидаи коммунизмин билаваситә ирсидир.

Бу илкин мәнфәәт нормасы лабүд олараг чох јүксәк иди. Тичарәт иши чох горхулу иди, чүнки дәнизләрдә гулдурлуг чох кениш јајылмыш олмагла бәрабәр рәгабәт едән милләтләр дә чох вахт, фүрсәт дүшән кими һәр чүр зоракылыға әл атырдылар; нәһајәт, сатышын өзү вә бу сатышын шәртләри јаделли кнјазларын вердикләри имтијазлара әсасланырды, бу имтијазлар исә чох тез-тез позулур вә ја тамамилә ләғв едилирди. Демәли, мәнфәәтә, јүксәк сығорта мүкафаты да дахил олмалы иди. Бундан башга, дөврijјә ләнк кедирди, сөвдәләрин јеринә јетирилмәси јубанырды, надир һалларда узун сүрән нисбәтән әлверишли дөврләрдә исә, тичарәт ишләри инһисар мәнфәәти верән инһисар тичарәтиндән ибарәт олурду. Орта мәнфәәт нормасынын чох јүксәк олдуғуну һабелә, о заманлар фаиз нормасынын адәтән чох јүксәк олдуғу да сүбут едир, зира фаиз нормалары үмумијјәтлә, тичарәт мәнфәәтинин ади сәвијјәсиндән һәмишә ашағы олмалыдыр.

Лакин ширкәтләрин биркә фәалијјәти сајәсиндә әлдә едилән вә бүтүн иштиракчылар үчүн бәрабәр олан бу јүксәк мәнфәәт нормасы јалныз һәмин ширкәтләр даирәсиндә, јә'ни бу һалда ајры-ајры «милләтләрдә» мүмкүн иди. Венетсијалыларын, кенујалыларын, һанзалыларын, һолландијалыларын — һәр милләтин өзү үчүн вә, еһтимал ки, әввәлләрдә һабелә һәр бир ајрыча сатыш базары үчүн хүсуси мәнфәәт нормасы вар иди. Ајры-ајры ширкәтләрин бу мүхтәлиф мәнфәәт нормалары әкс бир јолла — рәгабәт васитәсилә тәнләширди. Биринчи нөвбәдә ејни бир милләтин мүхтәлиф базарларындакы мәнфәәт нормалары тәнлә-

ширди. Әкәр Александрија Венетсија әмтәәләринә Киприн, Константинополун вә ја Трабзонун вердијиндән артыг мәнфәәт верирдисә, онда венетсијалылар башга базарлардакы тәдавүлдән өз капиталларынын бир һиссәсини көтүрүб Александријаја даһа артыг капитал көндәрирдиләр. Сонра мәнфәәт нормасы, ејни базарлара бир-биринин ејни вә ја бир-биринә охшар әмтәәләр ихрач едән ајры-ајры милләтләр арасында тәдричлә тәнләшмәјә башламалы иди, һәм дә бу милләтләрин бә'зиләри чох вахт вар-јохдан чыхыр вә гејб олурду. Лакин сијаси һадисәләр бу просесин арасыны даим кәсирди: мәсәлән, Шәрглә едилән бүтүн тичарәт монгол вә түрк һүчумлары нәтичәсиндә мәһв олду, 1492-чи илдән башланан бөјүк чоғрафи-тичарәт кәшфләри исә, һәмин тичарәтин мәһвини јалныз сүр'әтләндирди, сонра да буну баша чатдырмыш олду.

Сонра, сатыш саһәсинин гәфләтән кенишләнмәси вә бунунла әлагәдар олараг рабитә јолларында олан чеврилиш тичарәтин едилмәси үсулунда илк заманлар әһәмијјәтли дәјишикликләр јаратмады. Һиндистан вә Америка илә едилән тичарәт дә әввәлдә башлыча олараг ширкәтләр тәрәфиндән едилирди. Лакин артыг бу заман һәмин ширкәтләрин архасында ири милләтләр дururду. Шәрглә тичарәт едән каталонијалыларын јерини Америка тичарәтиндә бүтүн бирләшмиш Испанија вә онунла бирликдә Инкилтәрә вә Франса кими ики бөјүк өлкә тутду; һәтта ән кичик өлкәләр — Һолландија вә Португалија да, Венетсијадан — кечмиш дөврүн бу ән бөјүк вә күчлү тичарәт милләтиндән һәр һалда кичик вә зәиф дејилдиләр. Бу һал XVI вә XVII әсрләрдәки кәзәри тачирә [merchant adventurer] дајаг олурду вә бу дајаг, өз үзвләрини силаһ күчү илә дә мүдафиә едән ширкәти кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә лүзумсуз едирди, ширкәтин варлығы илә әлагәдар олан хәрчләр исә лүзумсуз исрафа чеврилирди. Сонра, бу заман ајры-ајры шәхсләрин әлинә даһа артыг бир сүр'әтлә хејли сәрвәт топланырды, беләки, тез бир заманда ајры-ајры тачирләр бир ишә, кечмишдә бүтүн бир тичарәт чәмијјәтинин гојдуғу гәдәр вәсаит гоја билирдиләр. Тичарәт чәмијјәтләринин һәлә мөвчуд олдуғу јерләрдә бу чәмијјәтләрин чоху, јени кәшф едилмиш бүтөв өлкәләри өз дөвләтләринин мүдафиә вә һимајәси илә истила едиб бунлары инһисар алтына алан вә истисмар едән силаһлы корпорасијалара чеврилирди. Лакин јени саһәләрдә, башлыча олараг дөвләт тәрәфиндән јарадылан мүстәмләкәләрин сајы нә гәдәр чох артырдыса, тичарәт ширкәтләри ајрыча тачирин тичарәти гаршысында бир о гәдәр артыг арха сыраја чәкилирди, бунунла бирликдә исә, мәнфәәт нормаларынын тәнләшмәси кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә јалныз рәгабәт нәтичәсиндә әмәлә кәлирди.

Бурајадәк биз јалныз тичарәт капиталынын мәнфәәт нормасы

илә таныш олдуг. Зира бурајадәк биз јалныз тичарәт капиталы вә сәләмчи капиталы илә мәшғул идик, сәнаје капиталы исә һәлә јалныз инкишаф етмәли иди. Истеһсал һәлә башлыча олараг, өз истеһсал васитәләринин саһиби олан ишчиләрин әлиндә иди вә, демәли, бунларын әмәји капитал үчүн изафи дәјәр кәтирмирди. Әкәр онлар өз мәһсулунун бир һиссәсини башгасына һавајы вермәјә мәчбур олурдуларса, бу да анчаг феодал һөкмдара верилән бачдан ибарәт иди. Буна көрә дә тичарәт капиталы, һеч олмазса әввәлләр, өз мәнфәәтини дахилдә истеһсал олунмуш мәһсуллары алан јалныз харичи алычылардан, ја да харичи мәһсуллары алан вәтән алычыларындан әлдә едә билирди. Јалныз бу дөврүн ахырларында — Италија үчүн, демәли, Левант тичарәти сүгут етмәклә — харичи рәгабәт, һабелә сатышдакы чәтинликләр ихрач әмтәәләринин истеһсалчысы олан сәнәткары мәчбур етди ки, әмтәәләри харичлә тичарәт едән тачирә өз дәјәриндән ашағы версин. Беләликлә биз бурада белә бир һал көрүрүк ки, дахилдә ајры-ајры истеһсалчылар арасындакы хырда сатыш дөврија̀синдә әмтәәләр орта һесабла өз дәјәринә сатылыр, бејнәлхалг тичарәтдә исә, көстәрилән сәбәбләрә көрә, үмуми гајда беләдир ки, әмтәәләр өз дәјәринә сатылмыр. Бу, мүасир вәзијјәтин тамамилә экси иди, зира инди бејнәлхалг тичарәтдә вә топдансатыш тичарәтиндә истеһсал гијмәтләри гүввәјә маликдир, һалбуки хырда шәһәр тичарәтиндә гијмәтләрин әмәлә кәлмәсини тамамилә башга мәнфәәт нормалары тәнзим едир, белә ки, инди мисал үчүн, Лондондакы топдансатыш тачириндән Лондон истеһлакчыларына кедән мал әтинин гијмәти үстүнә јолда кәлән әлавәләр, Чикагодакы топдансатыш тачириндән Лондондакы топдансатыш тачиринә кедән мал әтинин гијмәтинин үстүнә јолда кәлән әлавәләрдән, — јол хәрчи дә дахил олмагла, — хејли артыгдыр.

Гијмәт әмәлә кәлмәсиндәки бу тәдричи чеврилиши јарадан аләт сәнаје капиталы олмушдур. Бунун башланғычы һәлә орта әсрләрдә, мәһз үч саһәдә: кәмичиликдә, мә'дән сәнәтләриндә вә тохучулуг сәнајесиндә гојулмушду. О заманлар Италија вә Һанза дәниз саһили республикаларында кәмичилик о дәрәчәјә чатмышды ки, матрослар, јә'ни муздлу фәһләләр (бунларын муздла ишә котүрүлмәси мүнасибәтләрини мәнфәәтдә иштирак етмәк формасы кими артел формалары пәрдәләјә билирди) олмадан кечинмәк мүмкүн дејилди, о заманкы чохаварлы кәмиләри исә аварчылар — муздлу фәһләләр вә ја гуллар — олмадан тәсәввүр етмәк олмазды. Әввәлләр артел һалында бирләшмиш ишчиләр тәрәфиндән ичра олунан филиз һасилаты мүәссисәләри, демәк олар һәр јердә, бу һасилат ишини муздлу фәһләләр васитәсилә көрмәк үчүн јарадылан сәһмдар чәмијјәтләринә чеврилмишди. Тохучулуг сәнајесиндә исә тачир хырда тохучу усталара

иплик пајламаг вә онлары мүәјјән музд мүгабилиндә һәмин иплидән онун һесабына парча тохумаға мәчбур етмәклә, — гысасыны десәк, ади бир тачирдән, нечә дејәрләр *пајлајычыја* чеврилмәклә һәмин хырда тохучу усталары билаваситә өзү үчүн ишләтмәјә башламышды.

Бурада биз капиталист изафи дәјәри әмәлә кәлмәсинин илк рүшејмләрини көрүрүк. Мә'дән сәнәтләри гапалы инһисар-корпоратив характериндә олдуғуна көрә, биз онлары бир кәнара гоја биләрик. Кәмичилијә кәлдикдә исә, ајдындыр ки, бурада мәнфәәт, һәр һалда, кәмиләрин сығортасы, ашынмасы вә и. а. үчүн мүәјјән әлавә илә бирликдә өлкәнин ади мәнфәәтинә бәрабәр олмалы иди. Бәс тохучулуг сәнајесиндә илк дәфә олараг базара билаваситә капиталистин һесабына истеһсал едилмиш әмтәәләр чыхаран, бунунла да сәнәткарын һесабына истеһсал едилмиш ејни нөвлү әмтәәләрә гаршы рәгабәт јаратмыш олан пајлајычыларын мәсәләси нечә иди?

Тичарәт капиталынын мәнфәәт нормасы артыг габагчадан мә'лум иди. Бу мәнфәәт нормасы да һәмчинин, һеч олмазса ајрыча һәр бир јер үчүн өз орта нормасына мүнчәр едилмишди. Бәс тачири өз үзәринә әлавә бир рол, пајлајычы ролу көтүрмәјә вадар едән нә иди? Јалныз бир шеј иди: башгаларынын сатдығы ејни гијмәтлә сатыб, нисбәтән артыг мәнфәәт әлдә етмәк имканы иди. О мәһз буну нәзәрдә тутурду. О, хырда усталары өзү үчүн ишләтмәклә истеһсалын ән'әнәви һүдудларыны позурду ки, һәмин шәраитдә дә истеһсалчы өз һазыр мәһсулундан башга һеч бир шеј сатмырды. Тичарәт капиталисти һәләлик өз истеһсал аләтләринин саһиби олан, амма даһа хаммал саһиби олмајан ишчинин иш гүввәсини сатын алырды. Беләликлә о, тохучу үчүн мүнтәзәм бир газанч тә'мин етмәклә бәрабәр онун әмәк һаггыны елә азалда билирди ки, сәрф едилмиш иш вахтынын бир һиссәсинин һаггы өдәнилмәмиш галырды. Беләликлә, пајлајычы бу вахтадәк өзүнүн әлдә етдији тичарәт мәнфәәтиндән әлавә изафи дәјәр мәнимсәјәнә чеврилирди. Доғрудур, бундан өтрү о, әлавә капитал тәтбиг етмәли иди ки, иплик вә и. а. сатын алсын вә мәһсул там һазырланыб гуртаранадәк бу иплик тохучунун әлиндә гала билсин, һалбуки кечмишдә мәһсулун там гијмәтини о јалныз мәһсулу алдыгда өдәјирди. Лакин, әввәлән, артыг кечмишдә дә о, эксәр һалларда тохучуја борч вермәк үчүн әлавә капитал сәрф едирди, чүнки тохучуну јени истеһсал шәртләрини гәбул етмәјә јалныз, онун бир гајда олараг борч әсарәтинә дүшмәси мәчбур едирди. Икинчиси, һәтта һеч бундан асылы олмајараг, һагг-һесаб ашағыдакы шәкилдә мејдана чыхыр.

Тутаг ки, бизим тачир өз ихрач ишинә 30 000 дукат, тсехин, фунт стерлинг вә ја башга бир пул гојмушдур. Фәрз едәк ки, бу мәбләғин 10 000-и дахилдә истеһсал едилән әмтәәләрин сатын

алынмасына сәрф едилмишдир, 20 000-дән исә о, харичи сатыш базарларында истифадә едир. Тутаг ки, капитал ики илдә бир дәфә дөвр едир, онда иллик дөвр 15 000-ә бәрабәрдир. Лакин фәрз едәк ки, бизим тачир өз һесабына тохучулугла мәшғул олмаг, пајлајычы олмаг истәјир. Бундан өтрү о, нә гәдәр әлавә капитал сәрф етмәлидир? Тутаг ки, онун алвер етдији тохуманын бир парчасынын истеһсал вахты орта һесабла ики аја бәрабәрдир (һәрчәнд бу, јәгин чох узун бир мүддәтдир). Сонра, тутаг ки, о һәр шеј үчүн нәгд пул вермәлидир. О бу һалда о гәдәр әлавә капитал сәрф етмәлидир ки, тохучулары ики ај ипликлә тәчһиз етмәјә бәс олсун. Онун иллик дөврijјәси 15 000 олдуғуна көрә, ики ај әрзиндә 2 500-лүк парча алмыш олур. Тутаг ки, бу мәбләғин 2 000-и иплијин дәјәрини тәмсил едир, 500-ү исә — тохучуларын әмәк һаггыны; онда бизим тачирә 2 000 әлавә капитал лазым олачагдыр. Тутаг ки, јени үсул сајәсиндә онун тохучудан өзү үчүн мәнимсәдији изафи дәјәр парчанын дәјәринин јалныз 5%-нә чатыр, бу исә шүбһәсиз 25%-дән ибарәт олдугча аз бир изафи дәјәр нормасы тәшкил едир ($2\,000c + 500v + 125m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$; $p' = \frac{125}{2\,500} = 5\%$). Бу шәраитдә бизим тачир, иллик дөврijјә 15 000 олмагла, 750 мигдарында әлавә мәнфәәт әлдә едәчәкдир, демәли, сәрф едилмиш әлавә капиталын һамысыны $2^2/_3$ илдә өзүнә гајтарачагдыр.

Лакин өз әмтәәсинин сатышыны, бунунла да бирликдә өз дөврijјәсини сүр'әтләндирмәк вә бунун сајәсиндә кечмишдәки гәдәр капиталдан нисбәтән гыса бир вахт әрзиндә ејни мәнфәәти көтүрмәк үчүн, — демәли, ејни мүддәт әрзиндә даһа артыг мәнфәәт әлдә етмәк үчүн, — о өз изафи дәјәринин чүз'и бир һиссәсини алычыја бағышлајар, әмтәәни өз рәгибләринин сатдығындан учуз сатар. Онун рәгибләри дә тәдричлә пајлајычылара чевриләр, белә олдугда исә әлавә мәнфәәт онлар үчүн ади мәнфәәт дәрәчәсинә вә ја һәтта бундан да ашағы енәр, һәм дә буну онларын һамысы өз јүксәлмиш капиталы үчүн алмаға башлар. Мәнфәәт нормасынын бәрабәрлији бурада јенидән бәрпа олунмушдур, һәрчәнд ола биләр бу, артыг башга бир сәвијјәдә олсун, чүнки өлкә дахилиндә истеһсал олунмуш изафи дәјәрин бир һиссәси харичи алычылара күзәшт едилир.

Сәнајенин капитала табе едилмәсиндә сонракы аддым, мануфактуранын тәтбиги олмушдур. Мануфактура да мануфактурачынын әмтәәни өзүнүн көһнә гајда илә ишләјән рәгибләриндән — сәнәткарлардан учуз истеһсал етмәсинә имкан верирди; XVII вә XVIII әсрләрдә мануфактурачы әксәр һалда өз әмтәәләрини өзү ихрач едирди, — Алманијада 1850-чи иләдәк, демәк олар һәр јердә белә иди, бә'зи јерләрдә исә бу, һәлә индијә гәдәр дә галмышдыр. Јенә ејни просес тәкрар олунур: мануфактура саһиби-

нин — капиталистин мәнимсәдији изафи дәјәр, јени истеһсал формасы үмуми формаја чеврилиб мәнфәәтләр јенидән тәнләшәнәдәк, мануфактурачыја вә ја онун изафи дәјәри бөлүшдүрдүјү ихрач тачиринә әмтәәләри өз рәгибләриндән учуз сатмаг имканы верир. Тичарәт мәнфәәтинин артыг әввәлдән мә'лум олан нормасы, һәтта јерли мигјасда тәнләшмиш олса да, бир Прокруст јатағы олараг галыр ки, бурада изафи дәјәрин артығы рәһмсизликлә кәсилиб атылыр.

Әкәр мануфактура мәһсулларын учузлашмасы сајәсиндә чошгун инкишаф етмишдисә, ири сәнајенин артмасына һәмин учузлашма даһа артыг сәбәб олмушдур; истеһсалы фасиләсиз бир сурәтдә ингилабиләшдирән ири сәнаје әмтәәләрин истеһсал хәрчләрини кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә ашағы салыр вә бүтүн габагкы истеһсал үсулларыны амансызлыгла арадан галдырыр. Мәһз ири сәнаје бу јолла дахили базары капитал үчүн гәт'и әлә кечирир, хырда истеһсала вә өзү өзүнү тә'мин едән кәндли аиләсинин натурал тәсәррүфатына сон гојур, хырда истеһсалчылар арасындакы билаваситә мүбадиләни арадан галдырыр вә бүтүн милләти капитала хидмәт етдирир. Ири сәнаје һабелә мүхтәлиф тичарәт вә сәнаје саһәләринин мәнфәәт нормаларыны тәнләшдириб үмуми бир мәнфәәт нормасына чевирир вә нәһајәт, бу вахтадәк капиталын бир саһәдән дикәринә кечирилмәси јолу үзәриндәки маниәләрин чохуну арадан галдырараг, сәнајенин һәмин тәнләшдирмәдә өзүнә лајиг һөкмран рол ојнамасыны тә'мин едир. Бунунла бәрабәр бүтүн мүбадилә просеси үчүн дәјәрләр истеһсал гијмәтләринә чеврилмиш олур. Демәли, бу чеврилмә, иштиракчыларын шүурундан вә ја нијјәтиндән асылы олмајараг, објектив ганунлар әсасында баш верир. Үмуми норманы ашан мәнфәәти рәгабәтин үмуми сәвијјәјә салмасы, беләликлә дә, орта сәвијјәни ашан изафи дәјәри онун илк мәнимсәјичиси олан сәнајечиләрин јенә дә әлиндән алмасы өзлүјүндә һеч бир нәзәри чәтинлик тәшкил етмир. Әмәли ишдә исә бунун әсла һеч бир чәтинлији јохдур, чүнки орта сәвијјәдән артыг изафи дәјәр верән саһәләр, јә'ни дәјишән капиталы јүксәк, сабит капиталы исә ашағы олан, јахуд капиталынын гурулушу ашағы олан саһәләр өз тәбиәтинә көрә башга саһәләрдән кеч вә нисбәтән ән натамам бир сурәтдә капиталист истеһсалына табе олур; бу, һәр шејдән әввәл әкинчиликдир. Әмтәәләрин истеһсал гијмәтләринин өз дәјәрләриндән јухары галхмасы, — капиталынын гурулушу јүксәк олан саһәләрин мәһсулларындакы кифајәтсиз изафи дәјәри орта мәнфәәт нормасы сәвијјәсинә галдырмаг үчүн лазым олан бу јүксәлмә исә, әксинә, нәзәри чәһәтдән олдугча чәтин көрүнүр, әмәли ишдә исә, артыг көрдүјүмүз кими, ән асан вә тез баш верир. Зира бу нөв әмтәәләр капиталист үсулу илә истеһсал олунмаға башладыгда вә капиталист тичарәти-

нә дахил олдугда, капитализмдән әввәлки үсулларла истеһсал едилмиш, јә'ни гијмәти баһа олан ејни гәбил әмтәәләрлә рәгабәтә кирир. Демәли, капиталист истеһсалчы изафи дәјәрин һәтта бир һиссәсиндән имтина етдикдә дә јенә өзүнүн олдуғу јердәки ади мәнфәәти әлдә едә биләр; ибтидада бу мәнфәәт изафи дәјәрлә билаваситә әлагәдар дејилди, чүнки бу мәнфәәт һәлә әмтәәләр үмумијјәтлә капиталист үсулу илә истеһсал едилмәјә башлајандан чох әввәл, тичарәт капиталы сајәсиндә әмәлә кәлирди, демәли, сәнаје мәнфәәт нормасы мүмкүн олмушдур.

II.

БИРЖА.*

1) Үчүнчү чилдин бешинчи бөлмәсиндән, хүсусән [27-чи]** фәсилдән көрүнүр ки, капиталист истеһсалында биржа үмумијјәтлә нә кими бир мөвге тутур. Лакин 1865-чи илдән, јә'ни китабын јазылмыш олдуғу замандан е'тибарән елә бир дәјишиклик баш вермишдир ки, бу дәјишиклик биржанын ојнадығы ролун әһәмијјәтини хејли артырмыш вә кетдикчә даһа да артырмагдадыр; һәмин дәјишиклик өзүнүн сонракы инкишафында бүтүн истеһсалы, һәм сәнаје истеһсалыны, һәм дә әкинчилик истеһсалыны, һәмчинин бүтүн тәдавүлү — һәм рабитә васитәләрини, һәм дә мүбадилә функсијасыны кетдикчә биржачыларын [Börsianer] әлиндә тәмәркүзләшдирмәк мејли көстәрир; беләликлә, биржа капиталист истеһсалынын ән көркәмли нүмајәндәси олур.

2) 1865-чи илдә биржа капитализм системиндә һәлә *икинчи дәрәчәли* үнсүр иди. Биржадакы гијмәтли кағызларын әсас күтләси дөвләт кағызларындан ибарәт иди ки, бунларын да мигдары нисбәтән чох дејилди. Бунунла јанашы олараг, континентдә вә Америкада һөкмранлыг едән, Инкилтәрәдә исә аристократларын хүсуси банкларыны удмаға јеничә һазырлашан сәһмдар банклары әксәријјәтлә һәлә нисбәтән әһәмијјәтсиз рол ојнајырды. Дәмир јол сәһмләри дә индикиндән һәлә нисбәтән зәиф јајылмышды. Сәһмдар формасында олан билаваситә мәһсулдар мүәссисәләр, һабелә банклар һәлә аз иди, бунларын әксәри Алманија, Австрија, Америка вә и. а. кими *нисбәтән јохсул* өлкәләрдә јарадылырды; — «саһибкар көзү» — о вахт һәлә арадан галхмамыш бир мөвһумат иди.

---

* Әлјазмасына Енкелс беләә бир сәрлөвһә вермишдир: «Биржа, «Капитал»ын үчүнчү чилдинә әлавә гејдләр». *Ред.*

** Енкелс әлјазмасында бош јер гојмушдур ки, фәслин сыра нөмрәсини јазсын. Көрүнүр, «Капиталист истеһсалында кредитин ролу» адлы 27-чи фәсилдән бәһс олунур. *Ред.*

Демәли, о заман һәлә биржа елә бир јер иди ки, капиталистләр өз јығдыглары капиталлары орада бир-биринин әлиндән алырдылар вә биржанын фәһләләрә билаваситә дәхли јалныз, капиталист тәсәррүфатынын үмуми позучу тә'сиринин јени сүбутундан вә белә бир калвинизм тезисинин тәсдигиндән ибарәт иди ки, рәһмәтлә лә'нәт, сәрвәтлә јохсуллуг, јә'ни зөвг вә һакимијјәтлә мәһрумијјәт вә көләлик артыг бу дүнјада аллаһын кәрамәти — башга сөзлә десәк, тәсадүф нәтичәсиндә — бөлүшдүрүлүр.

3) Инди башга чүрдүр. 1866-чы ил бөһранындан е'тибарән јығым кетдикчә даһа артыг бир сүр'әтлә, һәм дә елә бир тәрздә давам едирди ки, һеч бир сәнаје өлкәсиндә, хүсусилә дә Инкилтәрәдә истеһсал јығымла ајаглаша билмирди вә ајрыча бир капиталистин јығымы онун өз мүәссисәсинин кенишләндирилмәсиндә долғун тәтбиг олуна билмирди; Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајесиндә [бу] артыг 1845-чи илдә [мүшаһидә олунурду], [сонра] дәмир јол фырылдаглары. Бу јығымла бирликдә рантјеләр күтләси дә, јә'ни ишләри идарә етмәклә әлагәдар олан даими кәркинликдән тәнкә кәлән вә јалныз әјләнмәклә мәшғул олмаг вә ја компанијаларын мүшаһидә шураларынын директорлары вә үзвләри олмаг кими јалныз аз зәһмәтли ишләрлә мәшғул олмаг истәјән адамларын сајы артырды. Үчүнчүсү, бу сурәтлә мүтәһәррик һала кәлмиш пул капитал күтләсинин тәтбигини асанлашдырмаг үчүн, кечмишдә мөвчуд олмајан һәр јердә инди, мәһдуд мәс'улијјәтли чәмијјәтләр үчүн јени ганун формалары јарадылмыш вә, о заманадәк гејри-мәһдуд бир өлчүдә чавабдеһ олан сәһмдарларын тәәһһүдләри әскилдилмиш (1890-чы илдә Алманијадакы сәһмдар чәмијјәтләри — јазылышын 40%-и!)

4) Буна көрә сәнаје тәдричлә сәһмдар мүәссисәләринә чеврилир. Бир-биринин ардынча саһәләрин агибәти белә олур. Әввәлчә дәмир е'малы сәнајеси; һазырда бу сәнаједә чох бөјүк капитал гојулушлары лазымдыр (бундан даһа әввәл мә'дән сәнајеси, әкәр һәлә пајлы мүәссисәләр формасына малик дејилдисә). Сонра кимја сәнајеси, там ејнилә дә машынгајырма заводлары. Континентдә һәмчинин тохучулуг сәнајеси, Инкилтәрәдә исә һәлә јалныз ајры-ајры јерләрдә — Ланкаширдә (Олдһемдә әјирмә фабрики, Бернлејдә тохучулуг фабрики вә и. а., тикиш мүәссисәләри бирлији; лакин бу јалныз илкин пилләдир ки, јахын кәләчәкдәки бөһран заманы позулачаг вә јенидән [ајры-ајры] саһибкарларын әлинә кечәчәкдир), пивә заводлары (бир нечә ил бундан әввәл Американын пивә заводлары инкилис капиталынын, сонра да Guiness Bess, Allsopp* әлинә верилмишди). Сонра үмуми идарә системинә малик нәһәнк мүәссисәләр јарадан (United Alcali** кими) трестләр. Ади тәкбашына фирма кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә

* Ики ири инкилис пивә фирмасынын адларыдыр. *Ред.*
** Инкилис кимја тресті. *Ред.*

јалныз елә бир илкин пиллә һалыны алыр ки, һәмин пиллә мүәссисәни, кифајәт гәдәр бөјүјүб сәһмдар мүәссисәсинә чеврилмәјә [«gegründet» werden] һазырлајыр.

Бу ејнилә тичарәтә дә аиддир. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon* — бунларын һамысы сәһмдар чәмијјәтләринә чеврилмишдир. Ејнилә инди хырда сатыш фирмалары да беләдир, һәм дә нәинки јалныз заһирән á la «Stores»** кооперасијасы шәклиндә.

Бу һәмчинин Инкилтәрәдә дә банклар вә дикәр кредит мүәссисәләри барәсиндә дә ејнилә беләдир. Бир чох јениләри — һамысы мәһдуд мәс'улијјәтли сәһмдар чәмијјәтләри формасындадыр. Һәтта... *** вә и. а. кими көһнә банклар да 7 хүсуси [сәһмдары] олан сәһмдар чәмијјәтинә чеврилир.

5) Әкинчилик саһәсиндә дә ејнилә беләдир. Һәдсиз дәрәчәдә кенишләнмиш олан банклар, хүсусән Алманијадакы банклар (һәр чүр бүрократик адларла) кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә ипотека дашыјычыларына чеврилир; онларын сәһмләри илә бирликдә, экинчилик үзәриндәки һәгиги али мүлкијјәт биржаја верилир, маликанәләр кредиторларын әлинә кечдикдә, бу даһа артыг бир дәрәчәдә баш верир. Бурада, чөлләрин бечәрилмәјә башланмасы илә әлагәдар олараг кәнд тәсәррүфатында баш верән чеврилиш чох бөјүк тә'сир көстәрир; әкәр белә давам етсә, јәгин елә бир вахт кәләчәкдир ки, Инкилтәрәдә дә, Франсада да торпаг биржанын әлинә кечәчәкдир.

6) Сонра, капиталын харичдә тәтбиги — һамысы, сәһмләр шәклиндәдир. Әкәр тәкчә Инкилтәрәдән бәһс едилсә: Америка дәмир јоллары, шимал вә чәнуб дәмир јоллары (биржа бүллетенинә бахмалы), Голдберкер вә и. а.

7) Сонра, мүстәмләкәләшдирмә. Бу — инди биржанын садәчә бир шө'бәсидир, Авропа дөвләтләри бир нечә ил бундан әввәл онун мәнафеји үчүн Африканы бөлүшдүрдүләр, франсызлар Туниси вә Тонкини әлә кечиртдиләр. Африка билаваситә компанијалара ичарәјә верилмишдир (Никер, Чәнуби Африка, Алманијанын Чәнуб-Гәрб вә Шәрг Африкасы). Машоналенди вә Наталы Родс биржа мүлкүнә чевирмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, XIX чилд, I һиссә, 1939-чу ил нәшри вә XIX чилд, II һиссә, 1947-чи ил нәшри

---

* Фирмаларын адларыдыр. *Ред.*

** Јә'ни универмаглар шәклиндә. *Ред.*

*** Бир сөз ајдын охунмур, «Glyn et C°» кими охунур, јәгин ки, банк адыдыр. *Ред.*

„КАПИТАЛ"ЫН III ЧИЛДИНДӘ АДЛАРЫ ЧӘКИЛӘН БАШЛЫЧА ШӘХСЛӘР

О.

П.

Р.

С.

Т.

У.

Ф.

Һ.

Ч.

Ҹ.

Ш.

МУНДӘРИЧАТ

ҮЧҮНЧҮ КИТАБ.

БҮТӨВЛҮКДӘ КӨТҮРҮЛӘН КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ.

БИРИНЧИ ҺИССӘ.

БИРИНЧИ БӨЛМӘ.

ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНФӘӘТӘ ВӘ ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНЫН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТИН ОРТА МӘНФӘӘТӘ ЧЕВРИЛМӘСИ.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АЗАЛМАГ МЕЈЛИ ГАНУНУ.

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӘ.

ӘМТӘӘ КАПИТАЛЫН ВӘ ПУЛ КАПИТАЛЫН ӘМТӘӘ-ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫНА ВӘ ПУЛ-ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫНА (ТАЧИР КАПИТАЛЫНА) ЧЕВРИЛМӘСИ

БЕШИНЧИ БӨЛМӘ.

МӘНФӘӘТИН ФАИЗӘ ВӘ САҺИБКАР КӘЛИРИНӘ АЈРЫЛМАСЫ. ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛ.

ИКИНЧИ ҺИССӘ.

АЛТЫНЧЫ БӨЛМӘ.

ӘЛАВӘ МӘНФӘӘТИН ТОРПАГ РЕНТАСЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

ЈЕДДИНЧИ БӨЛМӘ.

КӘЛИРЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН МӘНБӘЛӘРИ.

ФОТО ШӘКИЛЛӘРИ

Тәрчүмә едәнләри вә редакторлары
М. Ағамиров, Һ. Дадашев, Ч. Әзимов,
А. Күлмәммәдов, С. Мәликов

Бурахылышына мәс'ул *М. Тағызадә*

Бәдии редактору *Р. Һүсејнов*

Техники редактору *С. Әһмәдов*

Корректорлары *М. Мурадова, В. Нәчәфова*

Јығылмаға верилмиш 25/IV-1959-чу ил. Чапа имзаланмыш 6/VII-1960-чы ил. Кағыз форматы 60×92[1]/16. Физики вә шәрти ч. в. 59,25. Учот нәшр. вәрәги 71,1 Сифариш № 579. Тиражы 10000. Гијмәти 17 ман. 30 гәп., чилди 2 ман.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы,
Һүсү Һачыјев күчәси, № 6.

Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин
26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы,
Әли Бајрамов күчәси, № 3.

К. МАРКС

КАПИТАЛ

том третий

(на азербайджанском языке)

Баку • Азернешр • 1960